

SOSYAL BİLİMLERDE ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ VE YENİLİKÇİ UYGULAMALAR

EDİTÖRLER
PROF. DR. DURSUN KÖSE
PROF. DR. HACI MUSTAFA PAKSOY

DOI: 10.5281/zenodo.18100326

Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Yenilikçi Uygulamalar

Editörler

Prof. Dr. Dursun Köse

Prof. Dr. Hacı Mustafa Paksoy

İmtiyaz Sahibi
Platanus Publishing®

Editör
Prof. Dr. Dursun Köse & Prof. Dr. Hacı Mustafa Paksoy

Kapak & Mizanpaj & Sosyal Medya
Platanus Yayın Grubu

Birinci Basım
Aralık, 2025

Yayımcı Sertifika No
45813

ISBN
978-625-8513-05-9

©copyright
Bu kitabın yayım hakkı Platanus Publishing'e aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Adres: Natoyolu Cad. Fahri Korutürk Mah. 157/B, 06480, Mamak,
Ankara, Türkiye.

Telefon: +90 312 390 1 118
web: www.platanuspublishing.com
e-mail: platanuskita@gmail.com

Platanus Publishing®

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1	13
Yeni Keynesyen Kaldor ve Panisetti Modellerinde Üretim ve Bölüşüm	
Sabri Azgün	
BÖLÜM 2	29
Feminist Coğrafya Perspektifinden Kesişimsellik Kimlik Farklılık ve Epistemoloji Üzerine Kuramsal Bir İnceleme	
Miyase Yalçın	
BÖLÜM 3	53
Halkla İlişkiler Yönüyle Toplam Kalite Yönetimi Üzerine Bir Araştırma	
İrfan Ertekin	
BÖLÜM 4	65
Türkiye İçin Karbondioksit Emisyonunun Durağanlığının Sınanması	
Fatma İdil Baktemur	
BÖLÜM 5	73
Sosyal Medya Bağımlılığı	
Ömer Faruk Cantekin & Fatma Arpacı	
BÖLÜM 6	91
Yaşlılık Döneminde Görülen Ruhsal Sorunlar	
Fatma Arpacı & Ömer Faruk Cantekin	
BÖLÜM 7	115
Türk Vergi Sisteminde Veraset ve İntikal Vergisinin Uygulanmasına İlişkin Yeni Yaklaşımlar	
Selda Aydın & Rıdvan Önder	
BÖLÜM 8	139
İletişim ve Sosyal Değişim: Teknoloji, Kültür ve Toplum	
Özgür Kıran	
BÖLÜM 9	159
Türkiye'deki İç Göçlerde Eğitim Düzeyi ve Yoksulluk İlişkisi: Düzey 2 Bölgeleri İçin Bir Analiz	
Hayriye Atik	

BÖLÜM 10	175
Tüketim Kültürü Bağlamında Reklam Etiği: İhtiyaç Yaratma Stratejileri ve Manipülasyon Tartışmaları	
Buket Apak	
BÖLÜM 11	191
İşletme ve Sayısal Yöntemler Odaklı Apriori Araştırması	
Kemal Berkay Aktaş	
BÖLÜM 12	197
Türkiye'de Dış Borç ve Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi	
Seyit Ali Miçoogulları & Erdal Alancioğlu	
BÖLÜM 13	213
Tüketicilerin Elektrikli Otomobilleri Satın Alma ve Kullanma Tercihlerini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi	
Elif Deniz	
BÖLÜM 14	237
Ekranda Yankılanan Ses: Sinema ve Televizyonda AM Radyo Yayıncılığının Temsili ve Kültürel İzdüşümleri	
Deniz Yaman	
BÖLÜM 15	249
İş Stresi ile İş Güvenliği İklimi İlişkisinde Kişilik Tipinin Rolü Üzerine Bir Araştırma	
Çağatay Sükan & Rahile Güran Göven & Altan Doğan	
BÖLÜM 16	265
İnsani Gelişimde Cinsiyetlerarası Eşitsizlik Sosyal Normları: Türkiye Analizi	
Funda Râna Adaçay	
BÖLÜM 17	293
Faydadan Mutluluğa Refahın Değişen Anlamı, Refahın Geleneksel Ölçümü ve Alternatif Metrikler	
Zümrüt Çelebi	
BÖLÜM 18	317
Türkiye ve Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Katma Değer Vergisinin Oransal Yapısı	
Selda Aydın	

BÖLÜM 19	337
Yüksek Kaliteli Mücevhere Sahip Olmayı Etkileyen Faktörler	
Zeynep Filiz	
BÖLÜM 20	357
Kars'taki Tarımsal Ürünlerin Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi	
Nadir Kartal & Özgür Çalkın	
BÖLÜM 21	373
Türkiye İkaz ve Alarm İşaretleri	
Gülseren Günaydın	
BÖLÜM 22	379
Türkiye Afet Gönüllüsü Yetiştirme Sistemleri	
Gülseren Günaydın	
BÖLÜM 23	389
6 Şubat Depremlerinin İşgücü Piyasasına Etkileri: 11 İl Üzerine Kanıtlar	
Yusuf Ekrem Akbaş & Canan Sancar	
BÖLÜM 24	403
Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Turizm Gelirleri İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme (2001-2024)	
Canan Sancar & Yusuf Ekrem Akbaş	
BÖLÜM 25	417
Havayolu Şirketlerinde Sosyal Medya Kanalı ile İletilen Şikayetlerin Çözümü ve Müşteri Memnuniyeti	
Nil Konyalılar	
BÖLÜM 26	441
İbn Bibi ve Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî'nin Eserlerinde Moğollar	
Yaşar Bedirhan & Kader Yalman	
BÖLÜM 27	469
Büyük Selçuklular Zamanında Türk Yurtlarında Yetişen Hanefi Fakih Alimleri ve Eserleri	
Yaşar Bedirhan	

BÖLÜM 28	489
Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Kamu Kurumlarında Çalışan Kadınların Kariyer Gelişimine Etkileri Üzerine Sistemantik Bir İnceleme	
Özlem Çaylı & Hatice Budak	
BÖLÜM 29	515
Suçun Seyahati: Kriminoloji ve Turizmin Kesişiminde Adli Sosyolojik Bir Okuma	
Derya Şahin	
BÖLÜM 30	525
Bilişim ve İletişim Teknolojilerinde Yönetim	
Ezgi Dinçerden	
BÖLÜM 31	533
Kentleşme–Ekonomik Büyüme İlişkisi Doğrusal mı? Türkiye Örneği İçin Bir Değerlendirme	
Mehmet Furkan Durusoy & Anıl Dağdemir	
BÖLÜM 32	555
Ürün Uzaı Yaklaşımının Teorik Çerçevesi ve Dinamikleri	
Demet Kutgi Bilgin & Selen Işık Maden	
BÖLÜM 33	567
İklim Değişikliği, Gıda Güvenliği ve Göç Arasındaki Kesişimsel İlişkiler: Ampirik Kanıtların ve İtici Güçlerin Analizi	
Aykut Aydın	
BÖLÜM 34	583
Gıda Güvencesizliğine Uyum Stratejisi Olarak Göç ve Çift Odaklı Sosyal Koruma Politikaları: Göçmenler İçin Kapsayıcı Entegrasyon ve Yerinde Güçlendirme	
Aykut Aydın	
BÖLÜM 35	599
Özel Gereksinimli Bireylerde Sosyal Dışlanma	
Ümmü Bulut Keskin	
BÖLÜM 36	607
Recâ’î’nin <i>Elif-nâme</i>’si Hakkında	
Özgür Arsu	

BÖLÜM 37	629
Marka Şehir Algısı: Üniversite Öğrencilerinin Eğitim Gördükleri Şehre Yönelik Marka Algıları ve Şehirden Duydukları Memnuniyet Düzeylerinin Belirlenmesi Banu Külter Demirgüneş & Melis Özel	
BÖLÜM 38	649
Popüler Kültür Nesnesi Olarak Squid Game: Byung-Chul Han'ın Şiddetin Topolojisi Çerçevesinde Çağdaş Şiddet Biçimlerinin İncelenmesi Pınar Özgökbel Bilis & Ali Emre Bilis	
BÖLÜM 39	671
Necib Âsım ve Mehmed Arif'in "Osmanlı Tarihi" Adlı Eserinde Türkiye Selçukluları İnhitâtının Sorumlusu Olarak II. Gıyaseddin Keyhüsre Ali Kozan	
BÖLÜM 40	685
Hititlerde Hastalık Algısı ve Arınma Pratikleri Üzerine Bir Değerlendirme Sedef Ayyıldız	
BÖLÜM 41	705
İş Hayatında Yas Süreci Sabiha Sevinç Altaş & Gönül Konakay	
BÖLÜM 42	713
Fransa ile Türkiye Arasında Kültürel Diplomasi ve Arkeolojik Egemenlik: Atatürk Döneminde Yeniden Tanımlanan İlişkiler (1923–1938) Sercan Alabay	
BÖLÜM 43	721
Sessiz İstifa: Bağlılığın Sessiz Çözülüşü Bibliyometrik Bir Analiz Yunus Zengin & Melisa Sirmabıyıklı	
BÖLÜM 44	737
Gölgede Kalan Güç: Toksik Liderlik Bibliyometrik Bir Analiz Yunus Zengin & Melisa Sirmabıyıklı	
BÖLÜM 45	757
Çocukluk Döneminde Bellek Gelişimi Leyla Ulus	

BÖLÜM 46	781
Türkiye’de İntihar Oranlarının Durağanlık Analizi	
Fatma Kızılkaya	
BÖLÜM 47	795
Karşılaştırmalı Kamu Politikaları Bağlamında Dijitalleşme: Türkiye ve İsviçre Örnekleri Üzerinden Yapay Zekâ Politikaları	
Elif Miray Kasap & Firdevs Koç Baykara	
BÖLÜM 48	815
Finansal İyilik Hali ve İşletme Finansı Bağlamında Havayolu Sadakat Programları	
Elif Nur Doğan & Sultan Gedik Göçer	
BÖLÜM 49	829
Akran Zorbalığı: Çocuk Refahı Alanına Özgü Bir Değerlendirme	
Ayşin Çetinkaya Büyükbodur & Hüseyin Gültekin	
BÖLÜM 50	851
Yabancı Dil Öğretimi ve Olumsuz Aktarımlar	
Ayhan Bayrak	
BÖLÜM 51	861
Yetenek Yönetimi Kavramına Genel Bir Bakış	
Gönül Konakay & Sabiha Sevinç Altaş	
BÖLÜM 52	877
Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Göstergeler, Gelir Dağılımı ve Yönetişimin Yoksulluk Üzerindeki Etkileri	
Selim Demez	
BÖLÜM 53	889
Dijitalleşme Bağlamında Teknostres ve Dijital Tükenmişlik: Literatüre Sistematik Bir Bakış	
Saliha Emre Deveci	
BÖLÜM 54	903
Finansal Küreselleşme ve Krizlerin İçsel Dinamikleri: Post-Keynesyen Bir Okuma	
Seyit Ali Miçooğulları & Erdal Alancioğlu	

BÖLÜM 55	917
Yoksulluk ve Sosyal Yardımlar: Davranışsal İktisat Perspektifinden Bir Tartışma	
Sidre Gül Bige Göcekli	
BÖLÜM 56	927
Bir Geçiş Dönemi Ritüeli Olarak AI Kuşak Bağlama	
İpek Agcadağ Çelik	
BÖLÜM 57	941
Kraliçe VII. Kleopatra'nın Antik Tarih Yazımındaki Yeri	
Eylem Güzel	
BÖLÜM 58	975
Öz-Disiplin	
Hilal Erturhan Işkın	
BÖLÜM 59	991
Türk Ulus Devletleşme Sürecinde Sosyal Dönüşüm ve Dinin Kurumsal Revizyonu	
Merve Türkan Bilgir	
BÖLÜM 60	1001
Turizm Lisans Öğrencilerinde Teknoloji Bağımlılığı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Örneği	
Hüseyin Özdemir	
BÖLÜM 61	1019
Türkiye Hisse Senedi Piyasaları Ekseninde Zamanla Değişen Volatilité Yayılımının İncelenmesi	
Önder Büberkökü	
BÖLÜM 62	1035
Güncel Ekonometrik Yöntemlere Dayalı Olarak Hisse Senedi Piyasaları ile Döviz Kurları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	
Önder Büberkökü	
BÖLÜM 63	1052
Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Ekseninde Yenilenebilir Enerji ve Karbon Salınımı İlişkisi: Türkiye Örneği	
Aleyna Helvacı & Can Apaydın	

BÖLÜM 64	1074
Türkiye’de Kentleşme ve Sanayi İstihdamı Arasındaki Dinamik Etkileşim: Ardl Sınır Testi Yaklaşımı	
Yiğit Kaan korkmaz & Can Apaydın	
BÖLÜM 65	1094
Türkiye’de Yakın Dönem Ekonomi-Politiğin Kültürel Sonuçlarına Giriş Denemesi: “Kültürün Ölümü”	
Merve Türkan Bilgir	
BÖLÜM 66	1112
Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet ve Aile	
Hacer Tor	
BÖLÜM 67	1142
Aile İçi Şiddet Vakalarını Kişilik Kuramları Çerçevesinde Okumak	
Hacer Tor & Orkun Karabatak	
BÖLÜM 68	1164
Sanayi-Ötesi Toplumda Güven ve İstikrarın Düşüşü	
Merve Türkan Bilgir	
BÖLÜM 69	1176
İletişim ve Örgütsel Davranışta Yöntemsel Dönüşüm	
Leyla Şenol	
BÖLÜM 70	1196
Covid-19 Pandemisinin Havacılık Sektörüne Etkisinin İncelenmesi: Literatür Taraması	
Hicran Ergen Ayvaz	
BÖLÜM 71	1212
Sağlık Turizminde Dijital Uygulamalar ve Yenilikçi Teknolojiler	
Ayşegül Aydın & Fatih Altan	
BÖLÜM 72	1230
Dijital Sağlık Politikaları ve Yasal Düzenlemeler	
Fatih Altan & Ayşegül Aydın	
BÖLÜM 73	1244

Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi: Minnowbrook Konferansları ve Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH)

Sadık Ertaş

BÖLÜM 74 1254

Müşteriden Vatandaşa Dönüş: Kamu Değeri Yaklaşımı

Sadık Ertaş

BÖLÜM 75 1268

Türkiye’de Enflasyon ve Boşanma Oranları Arasındaki İlişki: Ardl Sınır Testi Yaklaşımı (2001-2023)

Oğuzhan Özer & Anıl Dağdemir

BÖLÜM 75 1288

Yapay Zekâ ve Dijital Dönüşüm: Dünya Geneline Yükseköğretim İçin Tehditler Ve Kazanımlar

Mustafa Yıldız

BÖLÜM 76 1300

Dijital Dönüşümün Yeni Dönemi: Eğitimde Üretken Yapay Zekâ ve Türkiye’nin Yol Haritası

Mustafa Yıldız

BÖLÜM 77 1312

Kamu Çalışanı Hekimlere İlave Emekli Aylığı Bağlanması

Özkan Bilgili

BÖLÜM 78 1326

Göç, Kadın ve Cinsiyet Temelli Zorluklar

Hacer Tor & Fatma Şeyman Uzun

BÖLÜM 79 1350

Profesyonel Mutfaklarda Kadın Şef Olmak: Engeller, Başa Çıkma Stratejileri ve Başarı Anlatıları

Tolga Gök

BÖLÜM 80 1376

Kurban Psikolojisi Bağlamında Zihinsel Kopuş: Stockholm Sendromu ve Dissosiyatif Süreçler

Hacer Çetinkaya Çelebi & Esiye Bayram & Zeynep Büşra Sözen

BÖLÜM 81	1398
AB Ülkelerinin Ekonomik ve Finansal Performanslarının Karşılaştırılması	
Meziyet Sema Erdem & Duygu Öztürk	
BÖLÜM 82	1420
Dünyada ve Türkiye’de Kredi Derecelendirme	
Meziyet Sema Erdem	
BÖLÜM 83	1446
Yeşil Pazarlama ve Sürdürülebilirlik	
Dilek Ulucan Erkesim	
BÖLÜM 84	1462
Yıldızlı Ürünler, Gizli Emekler: E-Ticaretin Politik Bedeni	
Yelda Altunal Gürgen	
BÖLÜM 85	1476
Mevsimlik Tarım İşçileri ve Sorunları	
Sebiha Kablay	
BÖLÜM 86	1488
Muhasebe Eğitiminde Sürdürülebilirlik Yaklaşımı: Yeni Paradigmalar ve Uygulama Önerileri	
Sinan Güran & Ferah Yıldız	
BÖLÜM 87	1504
Finansal Araçların Muhasebeleştirilmesinde Faiz Oranı Riskinin Ölçülmesi ve Raporlanması	
Sinan Güran & Ferah Yıldız	

BÖLÜM 1

Yeni Keynesyen Kaldor ve Panisetti Modellerinde Üretim ve Bölüşüm

Sabri Azgün¹

¹ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi; İİBF, ORCID: 0000-0002-3349-2158

Giriş

Yeni Keynesyen büyüme modelleri, ikinci dünya savaşından sonra ortaya konan Keynesyen büyüme modellerinin (Harrod-Domar) devamı niteliğindedir. Yeni keynesyen modeller bir taraftan yeni klasik büyüme modellerine alternatif olarak ortaya atılırken, diğer taraftan keynesyen büyüme modellerine yapılan katkılar ile ortaya çıkan az çok birbirine benzeyen bir dizi büyüme teorileridir. Yeni keynesyen büyüme modelleri dengeli büyümenin dinamiğini açıklama yönüyle yeni klasik modellere benzerken, aktivist keynesyen karakter taşımakta ve gelirin bölüşümü de açıklama getirirler. Bu yönüyle bölüşüm teorileri de denilebilir.

Yeni keynesyen büyüme teorileri, serbest piyasa ekonomisinde üretici (firma) ve tüketicilerin (hane halkı) karar verme özgürlüğüne sahip olduğu varsayımları üzerine kuruludur. Ekonomide dengeli bir büyüme olacağı varsayılmakta ve büyüme teknik koşullar, yatırım politikası, finansman koşulları, geleceğe yönelik beklentiler, tasarruf, sermaye stoku, rekabet ortamı ve ücretler tarafından belirlenmektedir. Teknik koşullar, işgücünün niceliği ve niteliği, ekonomideki teknik bilgi seviyesi, doğal kaynaklar tarafından belirlenmektedir.

Yeni Keynesyen modellerde yatırımlar beklenen karlara bağlı olarak belirlenmektedir. Karlar ise tasarrufa dönüşerek yatırımların finansmanında kullanılmaktadır. Yeni keynesyen modellerle ücretler ise tüketime gitmekte ve parasal ücretler sabit kabul edilmektedir. Söz konusu modellerde, yatırımlar için gerekli olan sermayenin olanak ve maliyetleri de finans kesimi tarafından belirlenmektedir. Diğer yandan, girişimciler ve/veya firmalar yatırım kararlarını alırken rasyonel hareket etmektedirler. Yatırım kararları, geçmiş tecrübeler ve geleceğe dönük tahminler çerçevesinde alınır.

Yeni keynesyen modellerde, yatırımların ekonomideki tasarruf seviyesinden bağımsız olarak, yatırımlardan beklenen karlar tarafından belirlenmektedir. Modellerde tasarruflar da yatırımlar tarafından belirlenmektedir. Bununla birlikte, farklı gelir düzeyindeki grupların tasarruf düzeyi de farklı olacağından, yeni keynesyen büyüme modellerinde gelirin bölüşümü de ekonomide tasarruf düzeyini etkileyecektir. Bu anlamda yeni keynesyen büyüme modelleri aynı zamanda bölüşüm teorisi niteliği taşır (Azgün, 2017: 96).

Yeni Keynesyen büyüme modelleri devletin ve dış ticaretin olmadığı kapalı bir ekonomik model üzerine inşa edilmiş birbirine benzeyen bir dizi matematiksel modellerdir. Temel temsilcileri Kaldor, Panisetti, Kalecki, Robinson ve Kahn'dır (Üzümcü, 221). Çalışmada Yeni Keynesyen büyüme modellerinden temel Kaldor'un büyüme ve bölüşüm ve onu devamı niteliğindeki Paniseeti büyüme ve gelir dağılımı modeli ele alınmaktadır.

KALDOR'UN BÜYÜME VE BÖLÜŞÜM MODELİ

Yeni keynesyen büyüme modelleri, Neo-klasik yaklaşıma karşı bir alternatif olarak görülmüşse de gelişen kapsamlı metodolojik yapısıyla kendine özgü bir düşünce okulu olarak gelişimini sürdürmektedir. Yeni keynesyen düşüncenin temel amacı, Keynes tarafından ortaya koyulan ekonomik paradigmanın geliştirilmesidir (Esen ve Yıldırım, 2020).

Keynes'e göre ekonominin iki önemli sorunu İstihdam ve gelir dağılımıdır. Ancak, Keynes gelir dağılımına ilişkin bir model kurmamıştır. Esasen Kaldor modeli Harrod- Domar modelinin geliştirilmiş şeklidir. Model, Kaldor (1956) tarafından ortaya atılmış ve esnek tasarruf eğiliminin tam istihdamda dengeli büyümeye yol açacağı varsayımı üzerine kuruludur.

Nicholas Kaldor'un modeli, yatırımın gelire olan oranındaki değişikliklerin kar ve ücretlerin gelir toplamındaki göreceli paylarında ne gibi değişiklikler ortaya koyacağını göstermeye çalışmaktadır.

Toplum modele göre ekonomi iki ana kısma ayrılmaktadır. Bunlar (i) maaşlı ve ücretli kesim ve (ii) müteşebbisler ve mülk sahipleridir. Ulusal gelir (Y), ücret (W) ve karların (P) toplamına eşittir (Kaldor, 1956).

$$Y = P + W \quad (1)$$

Ekonomideki toplam tasarruf (S), ücret ve maaşlı kesimlerin tasarrufları (S_W) müteşebbis ve mülk sahiplerinin kar gelirlerinden yapılan tasarrufların (S_P) toplamına eşittir.

$$S = S_P + S_W \quad (2)$$

Kaldor modeli başlıca iki varsayım üzerine kurulmuştur. (i) Ekonomi tam istihdamdır. (ii) Gelir gruplarının tasarruf eğilimleri sabit, fakat birbirinden farklıdır. Maaş ve ücretli kesimin tasarruf eğilimi (s_w) müteşebbis ve mülk sahiplerinin tasarruf eğilimi ise (s_p) ile gösterilmektedir. Yatırımların (I) tasarruflara (S) eşit olduğu noktada gelir dengesi oluşmaktadır. Böyle ekonomide denge koşulu aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$I = S = S_P + S_W \quad (3)$$

Ücret ve maaşlı kesimin tasarrufları ($S_W = s_w W$) ve müteşebbis ve mülk sahiplerinin tasarrufları ise ($S_P = s_p P$) eşitlikleri tanımlanmaktadır. Bu durumda ekonomide denge koşulu aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$I = S = s_p P + s_w W$$

$$S = S_P + S_W = s_w W + s_p P$$

$$S = s_P P + s_W (Y - P)$$

$$S = (s_P - s_W)P + s_W Y \quad (4)$$

Denklem (4. 10) ile verilen eşitliğin her iki tarafı Y bölünürse aşağıdaki eşitlik elde edilir.

$$\frac{I}{Y} = \left(\frac{(s_P - s_W)P}{Y} + s_W \right) \quad (5)$$

Denklem (7.4) deki denklemin her iki tarafı $\left(\frac{1}{(s_P - s_W)} \right)$ bölünürse aşağıdaki eşitlik elde edilir.

$$\frac{1}{(s_P - s_W)} * \frac{I}{Y} = \frac{P}{Y} + s_W \left[\frac{1}{(s_P - s_W)} \right] \quad (6)$$

Denklem (7.6) P/Y cinsinden denklem yeniden düzenlenirse aşağıdaki eşitlik elde edilir.

$$\frac{P}{Y} = \left[\frac{1}{s_P - s_W} \right] * I - \left[\frac{s_W}{(s_P - s_W)} \right] \quad (7)$$

Denklem (7.6)'de yatırım- hâsıla (I/Y) oranı bağımsız değişkendir. Ekonomi tam istihdamda iken, yatırım- hâsıla (I/Y) oranı s_P ve s_W deki değişmelerden etkilenmediği; toplam harcamaların bir unsuru yatırım- hâsıla (I/Y) oranı, parasal ücret düzeyi ile bağlantılı olarak fiyat düzeyini belirlemektedir. Bu bağlamda, yatırımlarda ve bağlantılı olarak toplam talepte meydana gelen bir artış, fiyatları ve dolayısıyla kar marjlarının yükseltecek ve reel tüketimi azaltacaktır. Yatırımlarda ve dolayısıyla toplam harcamalarda azalma ise, parasal ücretlere göre, fiyatların daha az artmasına neden olacaktır. Parasal ücretlere nazaran fiyatların daha az artması, satın alma gücünün artmasına neden olacaktır. Satın alma gücündeki artış reel tüketimin artmasına neden olarak yatırımlardaki daralmayı ortadan kaldıracaktır.

Denklem (7.4)'deki ilişkinin geçerli olabilmesi için $(s_P - s_W) > 0$ olmalıdır. Zira kar geliri elde edenlerin tasarruf eğilimi, ücret geliri elde edenlerin tasarruf eğiliminden küçükse, $(s_P - s_W) > 0$ fiyatlardaki düşme, toplam talebi daraltacak ve böylece tekrar fiyatlar ikinci kez düşecektir. Kar geliri elde eden kesimlerin tasarruf eğilimi, ücret geliri elde edenlerin tasarruf eğiliminden küçükse, $(s_P - s_W) > 0$ fiyatlardaki artış, toplam talebi artıracak ve böylece fiyatlar kümülatif olarak arka arkaya artacaktır.

Kaldor modelinde, $(s_P - s_W) > 0$ sistemde kararlılık koşuludur. Sistemin dengeye yönelmesi ve fiyat istikrarının sağlanması kararlılık koşulunun sağlanması gerekir. Sistemin kararlılık derecesi, tasarruf eğilimleri arasındaki farka bağlıdır. Bir başka deyişle $1/(s_P - s_W)$ oranı bağlıdır. Söz konusu orana *gelir dağılımı hassasiyet kat sayısı* adı verilir. (Alkin, 1969). Zira tasarruf eğilimleri arasındaki fark $(s_P - s_W) > 0$ ne kadar küçük olursa, gelir dağılımı hassasiyet kat sayısı o kadar yüksek olacaktır.

Bu durumda, Yatırım- hasıla (I/Y) oranındaki değişimler, kar- hasıla (P/Y) oranını daha fazla etkileyecektir.

İş gücü kesimi gelirlerinin tamamını tüketime kanallıze ederlerse, işçilerin tasarruf eğilimi ($s_W = 0$)sıfıra eşit olur. Gelir dağılımı denklemi (8.7) ($s_W = 0$)konduğunda, gelir dağılımı denklemi aşağıdaki forma dönüşür.

$$\frac{P}{Y} = \frac{1}{s_P} * \frac{I}{Y} \text{ veya } P = \frac{1}{s_P} * I$$

Yatırım harcamalarındaki artışların karları artıcı etkisi, müteşebbis kesiminin tasarruf eğilimine bağılı olarak belirlenir. Karlar (P) müteşebbis yatırımları ile tüketim harcamalarının toplamına eşit olur.

İşçilerin tasarruf eğilimleri sıfırdan büyükse, toplam kar da işçilerin tasarruf eğilimine bağılı olarak azalacaktır. Ayrıca işçilerin tasarruf eğilimi arttıkça, karların, yatırım seviyesindeki değişmelere hassasiyeti yükselecektir.

Ekonomi dengedeeyken, tasarruflarla yatırımlara eşit olur ve gelir dağılımı yatırım kararlarını belirleyen temel öğedir. Yatırım oranındaki bir artış, gelirdede bir yükselişeyol açar. Tam istihdam koşullarında, yatırım harcamalarında oluşan bir artış hem yatırım hem de tasarruf oranlarında bir artışa neden olması gerekir. Eğer tasarruf oranında bir yükselme olmazsa, fiyatlar genel düzeyi yükselir. Toplam tasarruf, sermayedarın yaptığı tasarruf miktarı ile ücretlilerin yaptığı tasarruf miktarlarının toplamıdır. Müteşebbis ve iş gücü kesimin tasarruf eğilimleri yüksek düzeyde olduğunda, tam istihdam dengesi daha yüksek bir düzeyde gerçekleşecektir. Kaldor modeli, kar sahiplerinin tasarruf eğilimlerinin ücret geliri elde edenlerin tasarruf eğiliminden yüksek olduğunu belirtmektedir. Kar sahiplerinin tasarruf eğilimlerinin ücret geliri elde edenlerin tasarruf eğiliminden yüksek olması, sisteminin kararlı denge koşuludur. Tam istihdamda bulunan bir ekonomide yatırımlarda yani toplam harcamalarda yapılan bir artış fiyatlar genel düzeyini yani enflasyonu arttıracaktır. Parasal ücretler ise enflasyonist ortamdaki fiyat artışlarından daha düşük kalacaktır. Dolayısıyla ücretlilerin reel gelirleri düşecek ve sonuçta gelir dağılımı ücretliler aleyhine değişecektir. Kar sahiplerinin ise, kar marjları artacak ve buna bağılı olarak da reel gelirleri artacaktır. Sonuçta gelir dağılımı tasarruf eğilimi daha yüksek olan grup lehine oluşacaktır. Ayrıca bu durumda sendikalar parasal ücretlerin artırılması yönünde baskı yapacaklar, bu da fiyatlar genel düzeyini yine arttırıcı etki yapacaktır. Bu nedenle tam istihdamdaki ekonomide yatırım düzeyinin yükselmesiyle oluşan enflasyonist ortamda ücret artışı-fiyat artışı kısır döngüsü oluşacaktır.

PANİSETTİ BÜYÜME VE GELİR DAĞILIMI MODELİ

Yeni Keynesyen büyüme ve bölüşüm teorileri, genellikle sermaye kesiminin tasarruf eğiliminin olduğunu, ancak ücretli kesimin tasarruf eğiliminin olmadığını varsaymışlardır. Sermaye kesiminin tasarruf eğiliminin olduğu, ancak ücretli kesimin tasarruf eğiliminin olmadığınıın kabulünü bir mantıklı bir temele dayandırmak mümkündür. Zira, üretimin yönetim ve sorumluluğunu üstlenen

sermaye kesiminin tasarruf eğilimi, büyüme ve bölüşümde belirleyici olur. Bununla birlikte, ücretli kesimin tasarruf eğiliminin, büyüme ve bölüşümdeki etkileri de araştırılmalıdır. Panisetti modeli ücretlilerin tasarruf eğiliminde bulunmalarının büyüme ve gelir dağılımına etkilerini araştırmaktadır.

Pasinetti Modeli, Kaldor Modeline dayalıdır (Arslan, 2019). Bununla birlikte, Kaldor, modelinin aksine panisetti ücretli kesimin tasarruf yapma eğiliminde sahip olduğunu kabul etmekte ve ücretli kesiminin tasarruflarını sermaye kesimine kiralarak, tasarrufları karşılığında kar geliri elde ederler. Böylece ücretli kesim ücret geliri ve kar geliri şeklinde iki tür gelir elde eder. Panisetti modelini Kaldor modelinden ayıran temel nokta, ücretli kesimin tasarruf eğiliminin olması ve ücretli kesimin tasarrufları karşılığında sermaye kesiminden kar geliri elde etmesidir. Kaldor ve Panisetti modelinde kâr, faiz ve rant gelirleri toplamı kısaca kâr terimi ile adlandırılmaktadır (Alkin, 1969).

2.1. Gelir Dağılımı Ve Kâr Oranı Teorisi

Pasinette modeli mantıksal ve matematiksek olarak Kaldor modeli üzerine kuruludur. Panisetti modelinde de üretim ücretli kesim ve sermaye kesimi tarafından gerçekleştirilir ve üretilen hasıla ücretli kesim ve sermaye kesimi arasında bölüşülür. Tasarruflarda ücretli işgücü kesimi ve sermaye kesimi tarafından gerçekleştirilir. Bu bağlamda, Panisetti modelinde toplam net gelir, iki geniş kategoriye ayrılır, (i) ücretler ve (ii) kârlar. Toplam net tasarruflar da iki kategoriye ayrılır; (i) işçi tasarrufları ve (ii) kapitalist tasarrufları. Böylece

$$Y = W + P \quad (1)$$

$$S = S_w + S_p \quad (2)$$

Burada Y= toplam net hasıla, W= ücret gelirleri ve P = kar gelirleridir

S: toplam tasarruf

S_w : ücretli kesim tasarrufları

S_p : Sermaye kesimi tasarruflarıdır.

Ücretli işgücü kesimi ve sermaye (kapitalist) kesiminin tasarruf fonksiyonları aşağıdaki gibi tanımlanmıştır.

$$S_w = s_w W; S_p = s_p P$$

Burada $0 < S_w < 1$; $0 < S_p < 1$ ve $S_w \neq S_p$

İşgücü ve sermaye kesimi tasarruf fonksiyonları, toplam tasarruf fonksiyonuna ikame edilir ve düzenlenirse sırasıyla aşağıdaki ifadelere ulaşılır.

$$S = S_w + S_p$$

$$S_w = s_w W + s_p P$$

$$S_w = s_w(Y - P) + s_p P$$

$$S = s_w Y - s_w P + s_p P$$

$$S = s_w Y + (-s_w + s_p)P$$

$$S = s_w Y + (s_p - S_w)P$$

Ekonomide, ekonominin nüfus artışlarının ve teknolojik değişmelerin gerektirdiği yatırımların yapıldığı, yani ekonomide tam çalışma koşulları altında olduğu varsayımı altında; yatırım- tasarruf eşitliği sağlanır. Yani $I = S$.

İşgücü ve sermaye kesimin tasarruf fonksiyonlarından mürekkep toplam tasarruf fonksiyonu yatırım-tasarruf eşitliğinde yerine konulursa aşağıdaki ifadeye ulaşılır.

$$I = S \quad (3)$$

$$I = s_w Y + (s_p - S_w)P$$

Son ifade (İşgücü ve sermaye kesimin tasarruf fonksiyonlarından mürekkep toplam tasarruf- yatırım-tasarruf eşitliği); P/Y cinsinden tanımlanırsa, denklem (4) ve P/K cinsinden tanımlanırsa denklem (5) elde edilir.

$$\frac{P}{Y} = \frac{1}{(s_p - s_w)} \frac{I}{Y} - \frac{s_w}{(s_p - s_w)} \frac{Y}{Y} \quad (4)$$

$$\frac{P}{K} = \frac{1}{(s_p - s_w)} \frac{I}{K} - \frac{s_w}{(s_p - s_w)} \frac{Y}{K} \quad (5)$$

Denklem (4) ücret ve karlar arasında gelir dağılımını ve Denklem (5) kar oranını göstermektedir. Yatırım -tasarruf eşitliği denge koşulunun sağlandığı durumda; Hem denklem (4) ve hem de denklem (5) elde edilmişlerdir. Bu bağlamda $Y=F(K)$ ve $K= F(P)$ fonksiyonel ilişkisi bağlamında eşitlik (4)'deki Y yerine K ikame edilmek suretiyle eşitlik (5) ile tanımlanan kar oranı eşitliğinin elde edildiğine dikkat edilmelidir. İş gücü kesiminin tasarrufta bulunmadığı durumda; yukarıdaki denklem (4) ve (5)'in iki özel durumu ortaya çıkar. Birincisi; $s_w = 0$ ise Denklem (5) aşağıdaki şekle dönüşür (Alkin 1969).

$$\frac{P}{K} = \frac{1}{s_p} \frac{I}{Y} \text{ veya } \frac{P}{K} = \frac{I}{Y}$$

Burada $s_w = 0$ ise $s_p = 1$ olduğuna dikkat edilmelidir. İkincisi; $s_w = 0$ ise Denklem (4) aşağıdaki şekle dönüşür.

$$\frac{P}{Y} = \frac{1}{s_p} \frac{I}{Y} \text{ veya } \frac{P}{Y} = \frac{I}{Y}$$

Yeni-Keynesyen gelir dağılımı ve kâr oranı teorisi, denklem (4) ve (5) temelinde tanımlanmıştır. Yeni-Keynesyen gelir dağılımı ve kâr oranı teorisini tanımlayan, denklem (4) ve (5)'in ekonomik olarak anlamlı oldukları aralığı belirlemek için iki kısıt eklenmelidir. Söz konusu kısıtlar aşağıda denklem (6) ve (7)'de ifade edilmektedir.

$$s_w < (I/Y) \quad (6)$$

$$s_c > (I/Y) \quad (7)$$

Kısıt (6) sağlanmazsa; ekonomik sistem kronik eksik istihdam durumu ile karşı karşıya kalır. Benzer şekilde, kısıt (7) sağlanmazsa, ekonomik sistem kronik enflasyon durumu ile karşı karşıya kalır. Bununla birlikte, Kısıt (6) işgücü kesiminin sıfır veya negatif kâr payına sahip olduğu dinamik denge durumunu dışlar. Kısıt (7) ise kapitalistlerin sıfır veya negatif ücret payına sahip olduğu dinamik denge durumunu dışlar. Esasen kısıt (7), $s_c - (I/Y)$ 'ye yaklaşımdan çok önce sağlanır, çünkü ücret oranının düşürülebileceği (sıkıştırılabileceği) bir asgari düzey vardır. Yukarıdaki modelin uygulanmasının hedeflendiği sınırlar dahilinde; sistemi zaman itibarıyla dengede tutan denklem (4) ve (5)'in bir gelir dağılımı ve bir kâr oranının mevcudiyetini göstermesidir.

Panisetti Gelir Dağılımı Ve Kâr Oranı Modelinin Yeniden Kurulması

Kaldor büyüme ve gelir dağılımı modelinde, bir mantıksal açık (hata) bulunmaktadır. Kaldor modelinde Bir bireyin gelirinin bir kısmını biriktirdiğinde, ona sahip olmasına da izin verilmesi gerektiği, aksi takdirde hiçbir şekilde tasarruf yapmayacağı gerçeği ihmal edilmiştir. Ekonomik sistemde var olan sermaye stoku, geçmişte tasarrufları yapan kesimlere (kapitalistler veya işgücüne) ait olmalıdır. Sermayenin mülkiyeti, sahibine bir faiz oranı hakkı vermektedir. İşgücü kesimi tasarruf ederse sermaye stokunun bir kısmına (doğrudan veya kapitalistlere verilen krediler aracılığıyla) sahip olacaklar ve toplam kârdan da bir pay alacaktır. Bundan dolayı, toplam kârlar iki kısma ayrılmalıdır: (i) kapitalistlere tahakkuk eden kârlar ve (ii) işgücüne tahakkuk eden kârlar (Panisetti, 1962).

Kaldor modelinde eksik olan mantıksal açık ve hata, tüm kârları kapitalistlere atfetmek, işgücü kesiminin tasarruflarının tamamen kapitalistlere bir hediye olarak aktarıldığını ima etmesidir. Panisetti modelinde esasen bu açık ortadan kaldırılmıştır. Bu bağlamda Panisetti modeli, Kaldor modeli temelinde yeni baştan inşa edilmiştir. Panisetti büyüme ve bölüşüm modelinde; (i) gelirin kârlar ve ücretler arasında dağıtımı ve (ii) gelirin kapitalistler ve iş gücü arasında dağıtımı yeniden ele alınmıştır. Gelirin kârlar ve ücretler arasında dağıtımı ve gelirin kapitalistler ve iş gücü arasında dağıtımı, yalnızca ücretlerden tasarruf yapılmadığı özel durumda örtüşür. Böyle bir durumda ücretliler hem ücret geliri ve hem de kar şeklinde bir kazanç (gelir) elde edeceklerdir. Buna göre Panisetti modeli işgücünün gelirini (ücret ve kar geliri) dikkate alacak şekilde Kaldor modeli üzerine inşa edilir. Bir

diğer deyişle Kaldor modelini genişletir. Bu durumda, Panisetti modeline temel teşkil eden denklemler aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$Y = W + P$$

$$I = S$$

$$S = S_w + S_p$$

$$P = P_w + P_c$$

Burada ilk üç denklemin Kaldor modelinden ödünç alındığı, esasen dördüncü modelin Panisetti modelini Kaldor modelinden ayırdığına dikkat edilmelidir. Dördüncü denklemdaki P toplam karları, P_c kapitalistlerin karları, P_w ise işgücünün kar kazançlarıdır. Böylece Panisetti modelinde; işgücü ve sermaye sahiplerinin tasarruf eşitlikleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$S = s_w(W + P_w) \text{ ve } S_c = s_c P_c$$

Yukarıdaki iş gücü ve sermaye sahiplerinin tasarruf fonksiyonları denge koşunu denge koşulu denklemleri 3' e ikame edilirse, aşağıdaki matematiksel eşitlik elde edilir.

$$I = S$$

$$I = s_w(W + P_w) + s_c P_c$$

$$I = s_w Y + (s_p - s_w) P_c$$

Burada Eşitlik 3'teki yatırım- tasarruf eşitliğinin aşağıdaki tanımlamalar temelinde elde edildiğine dikkat edilmelidir.

$$Y = W + P = W + P_w + P_c$$

$$W + P_w = Y - P_c$$

$I = s_w Y + (s_p - s_w) P_c$ Matematiksel ifade, sırasıyla (P_c/Y) ve (P_c/K) cinsinden tanımlanırsa aşağıdaki eşitlikler elde edilir.

$$\frac{P_c}{Y} = \frac{1}{(s_c - s_w)} \frac{I}{Y} - \frac{s_w}{(s_c - s_w)} \quad (8)$$

$$\frac{P_c}{K} = \frac{1}{(s_c - s_w)} \frac{I}{Y} - \frac{s_w}{(s_c - s_w)} \frac{Y}{K} \quad (9)$$

Eşitlik (8) ve (9)'un sağ tarafları, eşitlik (4) ve (5)'in sağ taraflarıyla tam olarak örtüşmektedir. Bununla birlikte, eşitliklerin sol tarafı aynı değildir. Eşitlik (8) ve (9)'daki matematiksel eşitlikler, toplam karları değil, sadece, karların bir kısmını yani sermaye sahiplerinin karlarını açıklamaktadır. Dağıtım teorisi açısından, eşitlik (8) hala kesin, ancak sınırlı bir anlam ifade etmektedir. Eşitlik (8) sadece sermaye sahipleri ve işgücü arasındaki gelir dağılımını açıklamaktadır. Bununla birlikte,

ücret ve karlar arasındaki gelir dağılımı farkı bir şeydir. Gelirin, ücret ve karlar arasındaki dağılımı elde etmek için, eşitlik (8)'in her iki tarafına iş gücünün gelirden kar aldığı pay (P_w/Y) eklenmelidir. Eşitlik (9), sermaye sahiplerinin karlarının toplam sermayeye oranını temsil eder. Bununla birlikte, sermaye sahiplerinin karlarının toplam sermayeye oranının (P_c/K), yararlı veya ilginç bir anlamı yoktur. Bununla birlikte, Kar oranı (P/K), büyüme ve bölüşüm teorisi açısından ilginç ve önemlidir. Kar oranını, toplam karların toplam sermaye stokuna oranını; elde etmek için eşitlik (9)'un her iki tarafına iş gücü kar kazançlarının sermaye stokuna oranı, (P_w/K), eklenmelidir. Bu durumda eşitlik (8)'in her iki tarafına (P_w/Y) eşitlik (9) her iki tarafına (P_c/K), eklenmesi durumunda, eşitlik (8) ve eşitlik (9) sırasıyla aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\frac{P}{Y} = \frac{P_c}{Y} + \frac{P_w}{Y} \quad (10)$$

ve

$$\frac{P}{K} = \frac{P_c}{K} + \frac{P_w}{K}$$

İşgücünün toplam sermaye içinde dolaylı olarak sahip olduğu sermaye miktarı K_w ile tanımlanırsa, işgücünün sermayeden alacağı kâr payı (rK_w) ifadesine eşit olur. İş gücünün toplam sermaye stoku içerisindeki payı ise; matematiksel olarak aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\frac{P_w}{K} = \frac{rK_w}{K}$$

Sermaye sahiplerinin karlarının toplam sermaye stoku içerisindeki payı (P_c/K) ve işgücünün kar kazançlarının toplam sermaye içinde payı (P_w/K) eşitlik (10) içerisine ikame edilirse aşağıdaki matematiksel ifadeye ulaşılır.

$$\frac{P}{K} = \left[\frac{1}{(s_c - s_w)} \frac{I}{K} - \left(\frac{s_w}{s_c - s_w} \right) \frac{Y}{K} \right] + \left[\frac{rK_w}{K} \right]$$

K_w/K için matematiksel ifade kolayca bulunabilir. Dinamik dengede

$$\frac{K_w}{K} = \frac{S_w}{S} = \frac{s_w(Y - P_c)}{I} = \frac{s_w s_c}{s_c - s_w} \frac{Y}{I} - \frac{s_w}{s_c - s_w}$$

Eşitlik 10 temelinde, K_w/K matematiksel ifadesinin sol tarafındaki son terim yukarıdaki P/K ile tanımlanan eşitliğin içerisine ikame edilir ve düzenlenirse aşağıdaki eşitlik (11) elde edilir.

$$\frac{P}{K} = \left[\frac{1}{(s_c - s_w)} \frac{I}{K} - \left(\frac{s_w}{s_c - s_w} \right) \frac{Y}{K} \right] + \left[r \left(\frac{s_w s_c}{s_c - s_w} \frac{Y}{I} - \frac{s_w}{s_c - s_w} \right) \right] \quad (11)$$

Eşitlik (11) toplam sermaye stoku içerisindeki sermaye kesimi (kapitalistler) ve işgücü kesimin aldıkları kar paylarını verir. Eşitlik (11)'in sol tarafında köşeli

parantez ile gösterilen birinci terim kapitalistlerin kar paylarının sermaye stokuna oranını, köşeli parantezle gösterilen ikinci terim ise işgücü kesiminin kar paylarının sermaye stokuna oranını gösterir.

Benzer şekilde Eşitlik 10 temel alınır ve aynı prosedür uygulanırsa, ulusal gelir içinde işgücü ve sermaye kesimin kar paylarını veren eşitlik (12) elde edilir.

$$\frac{P}{Y} = \left[\frac{1}{(s_c - s_w)} \frac{I}{Y} - \left(\frac{s_w}{s_c - s_w} \right) \right] + \left[r \left(\frac{s_w s_c}{s_c - s_w} \frac{K}{I} - \frac{s_w}{s_c - s_w} \frac{K}{Y} \right) \right] \quad (12)$$

Bu kapsamda, Eşitlik (12) sermaye kesimi (kapitalistler) ve işgücü kesimin ulusal gelirden aldıkları kar paylarını gösterir. Eşitlik (12)'nin sol tarafında köşeli parantez ile gösterilen birinci terim kapitalistlerin kar paylarının ulusal gelire oranını, köşeli parantezle gösterilen ikinci terim ise işgücü kesiminin kar paylarının ulusal gelire oranını gösterir.

Yeni keynesyen (Panisetti) modeli kapsamında, Eşitlik (11) ve eşitlik (12) yardımıyla gelir dağılımı ve kâr oranı düzeltilebilir. Bu kapsamda, kâr oranını ifade eden eşitlik (5) eşitlik (11) ile değiştirilmelidir. Keza, eşitlik (4) işgücü ve kapitalistler arasındaki gelir dağılımı için eşitlik (8) ve ücretler ve kârlar arasındaki gelir dağılımı için eşitlik (12) ile değiştirilmelidir.

Büyüme Oranı ile İlişkili Olarak Kâr Oranı ve Kar Payı

Az önce yapılan yeniden formülasyonun en yakın sonucu, kâr payı ve kâr oranı hakkında bir şey söyleyebilmek için, önce bir faiz oranı teorisine ihtiyaç duyulmasıdır. Uzun vadeli bir denge modelinde, yapılması gereken en açık hipotez, faiz oranının kâr oranına eşit olmasıdır. Eğer böyle bir hipotez kurarsak, (11) ve (12) denklemleri gerçekten çok basit hale gelir. Eşitlik (11)'de r yerine (P/K) konulursa, aşağıdaki matematiksel ifade elde edilir (Panisetti, 1962):

$$\frac{P}{K} \left(1 - \frac{s_w s_c}{s_c - s_w} \frac{Y}{I} + \frac{s_w}{s_c - s_w} \right) = \frac{1}{s_c - s_w} \frac{I}{K} - \frac{s_w}{s_c - s_w} \frac{Y}{K},$$

$$\frac{P}{K} \frac{s_c(I - s_w Y)}{I} = \frac{I - s_w Y}{K}$$

$$I - s_w Y \neq 0 \quad (13)$$

Eşitlik (13) ifade edilen koşulun sağlanması kaydıyla, bütün ifade; eşitlik (14) ile ifade edilen şekle dönüşür.

$$\frac{P}{K} = \frac{1}{s_c} \frac{I}{K} \quad (14)$$

Zira, Eşitlik 13 ile ifade edilen koşulun sağlanmaması durumunda P/K oranı belirsiz hale gelir. Benzer bir işlemle, denklem (12) aşağıdaki ifade edilen eşitlik (15) dönüşür.

$$\frac{P}{Y} = \frac{1}{s_c} \frac{I}{Y} \quad (15)$$

Eşitlik (14) ve (15) özel durumlar olarak ifade edilen daha önceki sonuçlara benzemektedir. Bununla birlikte, analizin en çarpıcı yönü, eşitlik (14) ve (15) ile ifade edilen sonuçlara göre işgücünün tasarruf eğilimleri hakkında hiçbir varsayımda bulunulmadan ulaşılmış olmasıdır. Sonuçlar göre, uzun dönemde, işgücü tasarruf eğilimi eşitlik (8) ile ifade edilen kapitalist ve işgücü arasındaki gelir dağılımını etkilemektedir. Bununla birlikte, işgücü tasarruf eğilimi, uzun vadede eşitlik (15) ile ifade edilen karlar ve ücretler arasındaki gelir dağılımını etkilememektedir. İşgücü tasarruf eğiliminin eşitlik (14) ile gösterilen Kâr oranı üzerinde de hiçbir etkisi yoktur.

Kârlar ve Tasarruflar Arasındaki Temel İlişki

Kârlar ve tasarruflar arasındaki temel ilişki bağlamında, model üretim sisteminde yer alan kurumsal ilke üzerine inşa edilmektedir. Kurumsal ilkeye göre, karlar, toplum üyeleri arasında sahip oldukları sermaye miktarı ile orantılı olarak dağıtılırken, ücretler toplum üyeleri arasında üretime katılan emek oranına göre dağıtılmaktadır. İkinci varsayım, uzun vadede kârlar, katkıda bulunulan tasarruf miktarı ile orantılı olarak dağıtılacaktır. Başka bir deyişle, uzun vadede büyümede, her toplum kesiminin elde ettiği kârın sağladığı tasarrufa oranı bütün toplum kesimleri her zaman tüm kategoriler için aynı olacaktır. Daha açık olarak, işgücünün elde ettiği karların, işgücü tasarruflarına oranı, sermaye sahiplerinin elde ettiği karların sermaye sahiplerinin tasarruflarına oranı her zaman aynı olacaktır. Modelde:

$$\frac{P_w}{S_w} = \frac{P_c}{S_c} \quad (16)$$

Model karlarlar tasarruflar arasında bir oran olduğunu varsaymaktadır. Bu kapsamda, eşitlik (16) kârlar ve tasarruflar arasında bir oransal ilişki ortaya koyar ve işgücü ve sermaye kesimi için kârlar uzun vadede tasarruflarla orantılıdır. Bu noktada, tasarrufların yapıldığı belirli gelir türlerini (işgücü ve sermaye kesimi gelirleri) önemli hale gelmektedir. Eşitlik (16)'nın geçerli olması için ilk olarak reel iş gücü gelirleri ve sermaye kesimi gelirleri belirlenmeli ve ikinci olarak işgücü ve sermaye kesimi gelirleri ve tasarruf eğilimlerine bağlı olarak, işgücü ve sermaye kesimi karlarının, işgücü ve sermaye kesimi tasarruflarına oranları belirlenmelidir. Bu noktada işgücü ve sermaye kesimi tasarruf fonksiyonlarını eşitlik (16)'ya ikame edilirse aşağıdaki eşitlik elde edilir.

$$\frac{P_w}{S_w(w + P_w)} = \frac{P_c}{S_c P_c}$$

Yukarıdaki eşitlik aşağıdaki iki yoldan biriyle de yazılabilir.

$$S_w(w + P_w) = S_c P_w \quad (17)$$

Veya

$$s_w W = [(1 - s_w) - (1 - s_c)]P_w \quad (18)$$

Eşitlik (17) ve eşitlik (18) toplam karı belirlemede işgücü tasarruf eğiliminin belirleyici olmadığı, bununla birlikte, kapitalistlerin tasarruf eğilimlerinin belirleyici olduğunu göstermektedir.

Eşitlik (17) uzun dönemde işgücü tasarruf ettiğinde, tasarrufları karşılığında kapitalistlerden belirli bir miktar kar (P_w) elde ederler. İş gücünün karları tasarruflarına eşit olur. Yani $S_w = P_w$. Bir başka deyişle, işgücünün tasarrufları sermaye sahiplerine kalsaydı, sermaye sahiplerinin işgücü tasarrufları karşılığında elde edeceği karlar kadar kar kazancı elde ederler.

Eşitlik (18) numaralı ifade daha da açıktır. Ücretlerden yapılan tasarruflar her zaman işgücünün kârdan yaptıkları fazla tüketime eşit olur. Bir diğer deyişle fazla tüketim, kapitalistlerin kârlar kendilerine kalsaydı tüketecekleri miktarın üzerindeki tüketim anlamına gelir.

Ücret dışı tasarruflar her zaman işgücünün kar amacı gütmeyen kazançlardan yaptıkları fazla tüketime eşittir. Fazla tüketim, kapitalistlerin karları kendilerine kalsaydı tüketecekleri miktarın ötesindeki tüketimi ifade eder. İşgücünün tasarruf eğilimi ne olursa olsun, bir kar dağılımı ve bir gelir dağılımı vardır. Kar ve gelir dağılımı kapsamında, $P_w/[s_w(W + P_w)]$ oranı önceden belirlenen P_w/S_w oranına eşit olur. Yani, $P_w/[s_w(W + P_w)] = P_w/S_w$.

Soruna tersten bakıldığında, Verilen herhangi bir s_w için, Eşitlik 16 ile ifade edilen koşulu sağlayan ve aynı zamanda $P_w/[s_w(W + P_w)]$ oranını P_w/S_w oranına eşitleyen karlar ve tasarruflar arasında sonsuz oran bulunur.

Sonuç olarak Bütün bunlar, işçiler açısından kâr oranının belirsiz olduğunu ortaya koyar. Uzun vadede, işgücü kâr oranı ne olursa olsun, her zaman tasarruflarına orantılı bir miktarda kâr elde edeceklerdir.

Kapitalistler bakımından ise durum tamamen farklıdır. Kapitalistlerin tüm tasarruflarının kârdan kaynaklanması, tasarruf ile kâr arasında kesin bir ilişki olduğunu ortaya koyar. Herhangi bir s_c için, hem eşitlik 16 ile ifade edilen koşulu sağlayan ve hem de $P_c/s_c P_c$ oranını P_c/S_c oranına eşitleyen karlar ve tasarruf arasında tek bir oran vardır. Bu orantılılık ilişkisi s_c 'den başka bir şey olamaz. Bu nedenle, s_c hem tüm tasarruf kesimleri için kârın tasarrufa oranı belirler. s_c ayrıca tüm sistem için karlar ve ücretler arasındaki gelir dağılımı da ve faiz oranını da belirler.

Kapitalistlerin kârlarının sıfır olduğu (yani $P_c = 0$) uç bir durumda; Kâr oranını belirleyen davranışsal ilişki ($s_c P_c$) modelden tamamen ortadan kalkar ve kâr oranı belirsizleşir. Modelde kalan s_w parametresi ile kar oranı belirlemez.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Hasıla artışında kısa dönemde fiyat ve maliyet gibi faktörler etkili olurken, uzun dönemde büyüme üzerinde teknik yenilikler ve yetenekteki gelişmeler belirleyici olmaktadır (Yurtançıkılmaz vd, 2014). Diğer yandan, uzun dönemde sürdürülebilir büyümenin sağlanmasında, üretim artışı kadar, üretilen hasılanın bölüşümü de önem arz eder. Bu bağlamda, Yeni Keynesyen modellerinde bölüşüm, birçok açıdan önemli sonuçlar ortaya koymaktadır. Yeni keynesyen büyüme modellerinde, ekonomik birimlerin nasıl davranışta bulunacağını ifade eden davranışsal teoriden ziyade, üretim artışı esnasında ekonomik birimlerin ekonomiyi potansiyel hasıla düzeyine nasıl yaklaştıracığının koşulları analiz edilmektedir. Modellere yatırım esasen potansiyel hasıla düzeyini garanti eden bir mekanizma olarak görev icra etmektedir. Modellerde yatırım miktarı ekonomiyi potansiyel sürekli olarak potansiyel hasıla düzeyinde tutacak düzeyde ise, sistem dinamiği potansiyel hasıla düzeyinde bölüşümü garanti eder.

Çalışmada yeni keynesyen modelin temelini oluşturan Kaldor ve Panisetti büyüme modellerinin dinamiği ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kaldor büyüme modelin de toplum ücretli sermaye kesimi olmak üzere iki kesme ayrılmaktadır. Bunlar (i) maaşlı ve ücretli kesim ve (ii) müteşebbisler ve mülk sahipleridir. Her iki kesimin tasarruf eğilimleri farklıdır. Modellerde yatırımlar karları bağlı olarak belirlenmekte karlarda tasarrufa dönüşerek yatırıma kanalize olmaktadır.

Yeni Keynesyen (Kaldor ve Panisetti gibi) büyüme modellerinde iki tohum kesiminin (kapitalistler ve işçiler) rolleri ve gelir türleri birbirinden farklıdır. İş gücü emek arz eder ve emek geliri esas olarak tüketimi finanse etmek için kullanılır (Aydın, 2022). İki kesimli bir ekonomide toplum kesimlerinin tasarruf eğilimlerinin farklı olması, toplum kesimlerin gelir alacağı payın farklı olmasını, bölüşümü etkilemektedir. Modeller esasen bir yönüyle işgücü kesiminin tasarruf karşılığında gelirden pay alıp alamayacağını analiz eder. Çalışmada bölüşümün yanında esasen da kar, yatırım, tasarruf arasında ilişkilerin dinamiği de ele alınmıştır.

Pasinetti büyüme modeli Kaldor modelinin temel kabulleri üzerine inşa edilmiştir. Bununla birlikte, Kaldor, modelinin aksine Panisetti ücretli kesimin tasarruf yapma eğiliminde sahip olduğunu kabul etmekte ve ücretli kesiminin tasarruflarını sermaye kesimine kiralayarak, tasarrufları karşılığında kar geliri elde ederler. Böylece ücretli kesim ücret geliri ve kar geliri şeklinde iki tür gelir elde eder. Panisetti modelini Kaldor modelinden ayıran temel nokta, ücretli kesimin tasarruf eğiliminin olması ve ücretli kesimin tasarrufları karşılığında sermaye kesiminden kar geliri elde etmesidir. Panisetti modelinde ücretli kesimin tasarrufları karşılığında kar kazancı elde etmesi sistemin dinamiğinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak kaldor modelinden farklı olarak Panisetti modelinde ücret ve maaşlı kesim ile müteşebbis ve sermaye kesimi arasında gelirin bölümü yeniden kurgulanmıştır.

KAYNAKLAR

- Alkin, E. (1969) Keynes'yen Gelir dağılımı Teorisi ve Kaldor Modeli, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 29, (1-4)
- Arslan, F.P. (2019) "A Summary Of Kaleckian And Kaldorian Models On Income Distribution", Beykoz Akademi Dergisi, 2019; 7(2), 266-276.
- Aydın, Y. (2022). Kalecki'nin Efektif Talep ve Bölüşüm Teorisi. Efil Journal of Economic Research, 5(4), 66-85.
- Azgün, S. (2017). Büyüme ve Kalkınma İktisadı. Birinci baskı. Ankara: Seçkin Yayınevi
- Esen, E., Yıldırım, K (2020). The Methodological Foundations of Post Keynesian Economics Optimum Journal of Economics and Management Sciences, 2020, 7(1), 147-160
- Kaldor, N. (1956) , "Alternative theories of distribution"; Review of Economic Studies, 23(2), 83-100.
- Kalecki, M. (1938) The Determinants of Distribution of the National Income, *Econometrica*, 6(2) 97-112.
- Pasinetti, L.L. (1962). Rate of Profit and Income Distribution in Relation to the Rate of Economic Growth, The Review of Economic Studies, 29(4), 267-279
- Üzümcü A. (2018). İktisadi Büyüme, Geliştirilmiş üçüncü baskı. İstanbul: Beta Basım ve Yayım.
- Yurttañıkırmaz, Z.Ç., Kabadayı, B., Emsen, Ö. S., (2014). Ekonomik Büyüme ve Rekabet Gücü Üzerine Türkiye Analizi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri Ve İstatistik Dergisi, sayı 21, 21-46.

BÖLÜM 2

Feminist Coğrafya Perspektifinden Kesişimsellik Kimlik Farklılık ve Epistemoloji Üzerine Kuramsal Bir İnceleme

Miyase Yalçın¹

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Ataşehir Harezmi Anadolu Lisesi, Coğrafya Öğretmeni
ORCID: 0009-0002-1232-0506

Giriş

Bu araştırmanın amacı, feminist coğrafya perspektifinden hareketle, mekânlarda toplumsal cinsiyet, kimlik, farklılık ve güç ilişkilerinin nasıl yapılandığını kuramsal bir çerçevede incelemektir. Araştırma özellikle kesişimsellik kavramı üzerinden, ırk, cinsiyet, sınıf, cinsel yönelim ve diğer toplumsal kategorilerin birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini ve bireylerin mekânsal deneyimlerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca feminist epistemoloji ve kuir kuram gibi teorik yaklaşımların, mekânlarda kadınların ve LGBTİ+ bireylerin görünürlük ve deneyimlerini anlamada nasıl bir araç sunduğunu tartışmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, araştırma hem literatürdeki kuramsal gelişmeleri özetlemekte hem de toplumsal cinsiyet ve mekân ilişkilerini eleştirel bir perspektifle değerlendiren bir çerçeve sunmaktadır.

Feminist coğrafya, toplumsal cinsiyetin mekânsal boyutlarını inceleyen ve kadın deneyimlerini güç, kimlik ve mekân ilişkileri bağlamında ele alan bir araştırma alanı olarak gelişmiştir (Bilgili, 2017; Deniz, 2018; Okur, 2022; Rose, 1993). Bu perspektif, kadınları biyolojik bir kategori olarak ele almak yerine, toplumsal olarak inşa edilmiş güç ilişkileri çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlar. Böylece feminist coğrafyacılar, patriarkal ve kapitalizm gibi yapısal güçlerin, kadınların mekânsal deneyimlerini nasıl şekillendirdiğini analiz etme imkânı bulur; bu süreç, işyerinde erkek egemenliği, ev içi emek ve toplumsal yeniden üretim gibi konuları anlamada kritik bir çerçeve sunmaktadır (Mirioğlu, 2020).

Kesişimsellik, feminist coğrafyada temel bir kavram olarak öne çıkar. Crenshaw'un (1989) tanımladığı biçimiyle, ırk, sınıf, cinsiyet ve diğer toplumsal kategoriler, bireylerin deneyimlerini çok boyutlu olarak etkileyen ve birbirine bağlı süreçlerdir. Bu yaklaşım, yalnızca tek bir kimlik eksenine odaklanmak yerine, farklı kimliklerin ve eşitsizlik biçimlerinin birbirini dönüştürerek toplumsal ilişkilerde nasıl konumlandığını anlamaya olanak sağlar. Bilgili'ye (2020) göre örneğin, siyah feminizm hareketinde sıkça vurgulandığı gibi, lezbiyen, kadın ve siyah kimliklerini birbirinden bağımsız, ayrı kapalı kutular hâlinde ele almak mümkün değildir. Siyah hareket içinde lezbiyen kimliği öteki olarak konumlanırken; beyaz ağırlıklı ortamlarda siyah ten rengi, ataerkil yapılar bağlamında ise cinsiyet öteki olarak deneyimlenir.

Kimlik, feminist coğrafyanın bir diğer merkezi araştırma konusudur (McDowell, 1999). Postyapısalcı ve sosyal teori perspektifleri, kimliği sabit bir öz olarak görmek yerine, toplumsal ve mekânsal bağlamlarla etkileşim hâlinde sürekli yeniden üretilen dinamik bir yapı olarak değerlendirir. Bu bağlamda, bireylerin toplumsal cinsiyet, cinsellik, sınıf ve ırk gibi farklı kimlik bileşenleri aracılığıyla deneyimlerini biçimlendirmesi, coğrafyacılar için araştırmanın önemli bir boyutunu oluşturur. Beden çalışmaları, kimliğin performatif ve mekânsal olarak nasıl inşa edildiğini anlamada kritik bir araç olarak öne çıkar.

Farklılık ve çeşitlilik, feminist coğrafyanın analizlerinde temel bir kavramdır. Farklılık, yalnızca bireysel tercihlerden değil, aynı zamanda toplumsal söylemler ve mekânsal normlar tarafından üretildiği için incelenmesi gereken çok boyutlu bir olgudur (Knapp, 2000). LGBTİ+ toplulukları, kırsal ve kentsel alanlarda farklı mekânsal ve sosyal koşullar altında marjinalleşme deneyimlerine sahiptir. Bu durum, farklılığın yalnızca kimlik üzerinden değil, mekân, kültür ve toplumsal cinsiyet normlarıyla kesişen bir fenomen olarak değerlendirilmesini gerektirir. Feminist epistemoloji, kadınların bakış açısını ve konumlanmış bilgi üretimini araştırma sürecine dahil eder. Sosyalist, radikal ve diğer feminist perspektifler, kadınların toplumsal deneyimlerinden türeyen özel bilgi ve bilinç biçimlerini vurgular. Bu bilgiler, toplumsal yapıları, güç ilişkilerini ve cinsiyet normlarını anlamada araştırmacılara kritik bir kaynak sağlamaktadır. Feminist coğrafya, bu epistemolojik temeller üzerinden, kimlik, güç ve mekân ilişkilerini bütüncül ve kesişimsel bir perspektifle inceleyerek toplumsal eşitsizlikleri daha derinlemesine açıklamayı amaçlamaktadır.

Kesişimsellik

Crenshaw (1989), kesişimsellik kavramını ilk olarak siyah kadınların işgücü piyasasına katılımını inceleyen bir makalede tanımlamıştır. Irk ile cinsiyetin siyah kadınların istihdam deneyimlerini çok boyutlu biçimde şekillendirdiği etkileşim yollarını açıklamak için kullanmıştır. O tarihten bu yana, kesişimsellik farklı bağlamlarda ve kimi zaman tutarsız biçimlerde uygulanmıştır. Bu kavram, ekonomik, politik, kültürel, ruhsal, öznel ve deneyimsel olmak üzere birden fazla farklılaşma ekseninin tarihsel bağlamlarda kesişmesiyle ortaya çıkan karmaşık, indirgenemez ve değişken etkileri tanımlamaktadır.

Postmodern projeden ilham alan kesişimsellik, iç içe geçmiş ve çoklu kimliklerin keşfini mümkün kılar. Bu yaklaşım, bilginin belirli bir konumdan tanımlanmasını teşvik ederek araştırmacıların kendi kesişimsel konumları üzerinde düşünmelerine olanak sağlar (Valentine, 2007). Ayrıca, kesişimselliğin güce odaklanması ve gücü farklı ölçeklerde ve biçimlerde inceleme imkânı sunması da kritik öneme sahiptir. Bu çerçevede, kesişimsellik alanında çalışan araştırmacılar, güç ilişkilerini çözümlmek için sistemsal ve yapılandırmacı yaklaşımları Foucault'nun söylemsel iktidar anlayışıyla birlikte ele almaktadır. Bu bütüncül yaklaşım, toplumsal eşitsizliklerin performatif biçimlerde nasıl yeniden üretildiğini ve zaman zaman nasıl ihlal edildiğini ortaya koyarak, farklı düzeylerdeki toplumsal bölünmeleri görünür kılar (Prins, 2006).

Davis (2008), kesişimselliğin feministlere, ırk, sınıf ve cinsiyet gibi modernist kategorileri tamamen terk etmeden, kadınların yaşamlarının toplumsal ve maddi boyutlarına odaklanma imkânı sağladığını belirtmiştir. Buna ek olarak, kesişimsel teori, ırk, sınıf ve cinsiyet gibi eşitsizlik biçimlerinin birbirlerinin anlamını ve etkilerini değiştirerek keşilebileceğini savunmaktadır (Morris, 2007). Kesişimsellik hakkındaki bu olumlu değerlendirmelere karşın, feminist yazarlar kavramın

benimsenmesi ve uygulanması sürecinde karşılaşılan zorlukları da vurgulamaktadır. Özellikle McCall (2005), kesişimselliğin hem teorik hem de ampirik analizlerde kullanımının, kategorileştirmenin karmaşıklıklarıyla yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir. McCall’a göre, toplumsal kategorilerin nasıl tanımlandığı ve anlam kazandığı, araştırmacının benimsediği kategorizasyon yaklaşımına bağlıdır. Bu doğrultuda, kategori karşıtı, kategori içi ve kategoriler arası yaklaşımlar olmak üzere üç temel yaklaşım öne çıkmaktadır.

Kategori karşıtı karmaşıklık yaklaşımı, toplumsal yaşamın çoklu ve akışkan olduğu; dolayısıyla sabit kategoriler aracılığıyla temsil edilemeyeceği varsayımına dayanır. Bu perspektif, kategorilerin istikrarlı ve homojen bir toplumsal düzen dayattığını öne sürmektedir. Metodolojik olarak ise kategorilerin ve kategorileştirme süreçlerinin sorgulanmasını içerir; çünkü adlandırma süreci, kaçınılmaz olarak dışlama ve dâhil etme sınırlarını beraberinde getirir. Örneğin, cinsiyet kategorisi başlangıçta erkekler ve kadınlar arasındaki sabit bir ayrım olarak anlaşılmıştır. Ancak “bir erkeği bir kadından ayıran şey nedir?” sorusu, yeni toplumsal grupların tanımlanmasına zemin hazırlamış ve yalnızca iki cinsiyet yerine, sayısız cinsiyetin varlığından söz edilmesini mümkün kılmıştır. Nitekim McCall (2005), ikili anlayışın ötesine geçilerek beş farklı cinsiyet kategorisinin tartışıldığını belirtmiştir.

Kategori içi karmaşıklık yaklaşımı, kategori karşıtı perspektifin sınırlılıklarına eleştirel bir yanıt sunar ve bunları aşmayı hedeflemektedir. Bu yaklaşım, kesişimsellik düşüncesinin temelini oluşturur; zira araştırmacılar, genellikle göz ardı edilen kesişim noktalarındaki toplumsal gruplara odaklanır. Kesişimselliği en iyi yansıtan yaklaşım olarak kabul edilen kategoriler arası yaklaşım ise, araştırmacıların toplumsal gruplar arasındaki eşitsizlik ilişkilerini ve farklı - kimi zaman çatışan-boyutlar boyunca değişen eşitsizlik biçimlerini ortaya koyabilmek için mevcut analitik kategorileri geçici olarak kullanmalarını öngörür (McCall, 2005).

McDowell (2008), yapı, kültür ve özelliğin yanı sıra etkileşim, faaliyet ve direniş boyutlarını analiz edebilmek amacıyla kesişimselliğe dayalı çoklu kategorik yaklaşımların benimsenmesini savunmaktadır. Coğrafya literatüründe ise Valentine (2007), kimliklerin ev ve iş gibi farklı sosyal kurumlarda ve değişen mekânsal bağlamlarda nasıl farklı biçimlerde inşa edildiğini ortaya koymak için tek bir anlatıdan türetilmiş altı hikâyeyi incelemiştir. Valentine’ye göre güç, bu mekânsal bağlamlarda dışlayıcı ve kapsayıcı söylemler ile yapılar aracılığıyla işlev görmektedir. Bu çerçevede mekân, özelliklerin oluşumunda kesişimselliğin temel boyutlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

Bazı feminist kuramcılar, ırk, cinsiyet ve sınıf gibi toplumsal farklılıkların temel belirleyicileri arasındaki kesişimlerin, toplumsal bölünmelerin ve kategorilerin yeterli düzeyde kuramsallaştırılmasını güçleştirdiğini belirtmiştir (Skeggs, 2004). Valentine (2007) bağlantılar üzerine çalışan feminist araştırmacıların, hangi analitik kategoriye öncelik verecekleri konusunda sıkça güçlükle yaşadıklarını gözlemlemiştir. Benzer biçimde, Bryant ve Hoon (2006) birden fazla sosyal kategoriye odaklanan

ampirik çalışmaların çoğu zaman temel kategoriler olan sınıf ve cinsiyeti birbirine karıştırdığını vurgulamaktadır. Ludvig (2006), çalışmasında belirli farklılıkların ne zaman, nerede ve hangi gerekçelerle tanındığını, buna karşın bazı farklılıkların neden görünmez kıldığını sorgulayan kritik bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Morris (2007), ırk, sınıf ve cinsiyet gibi eşitsizlik biçimlerinin, birbirlerinin anlamını ve etkilerini dönüştürecek şekilde kesişebileceğini vurgulamaktadır. Cinsiyet ve sınıf, toplumsal ilişkilerin dokusuna genellikle derinlemesine yerleşmiş ve birbirinden ayrı düşünölemeyecek biçimde iç içe geçmiştir. Bu iki toplumsal kategori yalnızca birlikte deneyimlenmekle kalmaz; farklı mekânsal bağlamlarda eşzamanlı olarak uygulanır ve yeniden üretilir. Böylece toplumsal yapılar ve güç ilişkileriyle karmaşık ve karşılıklı olarak belirleyici bir bütönlük oluşturur.

Klasik tabakalaşma teorisi, toplumsal sınıfların evrensel bir nitelik taşıdığı ve cinsiyetin bu yapının işleyişine katkı sağladığı varsayımına dayanmaktadır. Bu yaklaşım, sınıfı esas olarak maddi eşitsizlikler çerçevesinde ele alırken; cinsiyeti daha çok kültürel ve sembolik boyutlar üzerinden, özellikle kimlik ve farklılık kavramlarıyla ilişkilendirerek anlamlandırmıştır. Beck ve Willms (2004), modern toplumun artık sınıfları doğrudan göremediğı bir yapıya dönüştüğünü belirtmiştir; onların metaforuyla, “ayna kırılmıştır” ve geriye yalnızca bireyselleşmiş, parçalanmış yansımalar kalmıştır. Skeggs (2004) ise toplumsal sınıf kategorilerinin oluşumu ile toplumsal cinsiyet ve cinselliğın üretimi arasında güçlü bir paralellik bulunduğunu savunmuştur. Bu paralellik, sınıfın yalnızca ekonomik bir konum değil, aynı zamanda kültürel anlamlar, bedensel performanslar ve toplumsal normlar üzerinden inşa edildiğini gösterir. Foucault’nun (1978) analizleri de bu noktada açıklayıcıdır: Belirli tarihsel dönemlerde ortaya çıkan söylemler, cinselliğı yalnızca tanımlamakla kalmaz; aynı zamanda onu üretir. Bu söylemler, zamanla bedenlere işlenerek, cinsiyetlendirilmiş ve sınıfsallaştırılmış öznelerin ortaya çıkmasına neden olur. Dolayısıyla hem sınıf hem de cinsiyet, bireylerin toplumsal konumlarını belirleyen sabit kategoriler değil, tarihsel, söylemsel ve bedensel pratikler içinde sürekli yeniden üretilen toplumsal yapılardır.

McDowell (2006), sınıfın dinamik doğası ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiyi “iyi anne” figürünün yeniden inşası üzerinden tartışmıştır. Bu yeni kadın figürü, geleneksel olarak eve bağlı, bakım sorumluluklarıyla tanımlanan kadın modelinden farklı olarak; ücretli emek piyasasına katılan, tüketim pratiklerinde etkin rol üstlenen ve toplumsal olarak üretken bir özne şeklinde yeniden kurgulanmaktadır. Böylelikle “iyi annelik” söylemi, neoliberal değerlerle uyumlu bir biçimde yeniden inşa edilmekte ve giderek hegemonik bir toplumsal konum kazanmaktadır. McDowell, bu özne konumunun sınıfsal temelde farklılaştığını vurgulamış; örneğın profesyonel kadınların, ev içi bakım sorumluluklarını ücretli emek aracılığıyla dışsallaştırarak istihdama daha kolay katılabildiğini, buna karşılık işçi sınıfı kadınlarının bu imkâna çok daha sınırlı ölçüde erişebildiğini belirtmiştir.

Skeggs (2005), sınıf ve toplumsal cinsiyetin çağdaş temsillerini medya aracılığıyla analiz etmiştir. Çalışmasında, beyaz işçi sınıfı kadınlarının sıklıkla “kaba”, “yüksek sesli”, “sert” ve “aşırı heteroseksüel” biçimlerde temsil edildiğini ortaya koymuştur. Skeggs’e göre bu temsiller, yalnızca belirli kadınlık biçimlerini değersizleştirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal sınıfın kültürel ve ahlaki kodlar üzerinden yeniden üretilmesine de hizmet eder. İşçi sınıfı kadını, bu söylemler içinde sadece “inşa edilen” bir figür değildir; aynı zamanda bu inşa süreci, toplumsal düzenin hangi değerleri “saygın” ya da “makbul” gördüğünü de açığa çıkarır. Dolayısıyla sınıf ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiler, yalnızca ekonomik veya kültürel farklılıklarla açıklanamaz. Bu ilişkiler, söylemler, bedensel pratikler ve kimlik politikaları aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Bu perspektif, feminist coğrafya ve toplumsal analizlerde sınıf ve cinsiyetin kesişimsel, ilişkisel ve dinamik doğasını anlamak açısından önemli bir teorik zemin sunmaktadır.

Kimlik

Jackson (1999), “kimlik” kavramını 1990’ların temel kavramlarından biri olarak tanımlamış; farklılıkların tanınması ve ifade edilmesinde merkezi bir rol oynayan karmaşık ve tartışmalı bir olgu olduğunu vurgulamıştır. Jackson’a göre kimlik kuramında önemli bir dönüşüm gözlemlenmektedir: Önceden kimlik, sabit ve özsel bir benlik anlayışı olarak ele alınırken, günümüzde daha hibrit bir kavram olarak değerlendirilmekte; istikrarsız, değişken ve çoklu nitelikler taşıyan bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Roseneil ve Seymour (1999), kimliğin kuramsallaştırılmasını sosyal teori eksenini ve postyapısalcı kültürel teori eksenini olmak üzere iki temel perspektife ayırmıştır:

- **Sosyal teori eksenini:** Kimliği, bireyin bilinçli benlik algısı olarak kavramsallaştırır; bu yaklaşım, çağdaş toplumsal oluşumlarda kimliğin önemine dair özel bir anlayış geliştirmeye imkân tanır.
- **Postyapısalcı kültürel teori eksenini:** Kimlik ve kültürel farklılık meselelerine odaklanır; kimlik kategorilerinin teorik çözümlemesine önem verir.

Her iki yaklaşım da kimliği toplumsal olarak inşa edilen, değişken ve bağlamsal bir olgu olarak ele almakta; onu sabit, özsel ya da geri kazanılabilir bir nitelik olarak görmemektedir.

Feminist kuramcılar, özellikle tüketim kültürünün güçlü söylemlerinde sunulan feminen ve maskülen kimliklerin çeşitliliğine dikkat çekmişlerdir. Cook ve arkadaşları (1999), çağdaş kültürün bireylere bir “kimlik büfesi” sunduğunu ve bu sayede bireylerin kimliklerini seçme, oluşturma ve yeniden biçimlendirme olanağına sahip olduklarını belirtmiştir. Buna karşın Jackson (1999), kimliklerin tamamen özgürce seçilemeyeceğini vurgulamış; kimliklerin ekonomik durum, yaş, bedensel görünüm ve fiziksel yetenekler gibi çeşitli sosyal ve bireysel faktörlerden etkilendiğini belirtmiştir. Roseneil ve Seymour (1999), bu durumu özetlerken “Tüm

kimlikler herkes için eşit derecede erişilebilir değildir ve tüm kimlikler kültürel olarak eşit değerde görülmez. Kimlikler esasen güç ilişkileriyle iç içedir” ifadesini kullanmıştır. Bu bağlamda feminist perspektif, kimliklerin sosyal olarak inşa edildiğini ve güç ilişkilerinden bağımsız değerlendirilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Postyapısalcı perspektifler, kimliğin güç ilişkileri içinde şekillendiğini ve söylemler aracılığıyla inşa edildiği belirtmektedir. Bu yaklaşım, bireylerin bu söylemler üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu vurgulamaktadır. Butler (1993), kimlik üretiminde bireysel seçimin belirleyici olduğu görüşüne karşı çıkarak, performatif cinsiyet kuramında cinsiyet kimliğinin, sürekli tekrarlanan toplumsal pratikler aracılığıyla şekillendiğini ve söylemin bu pratikler aracılığıyla anlam ve etkiler ürettiğini ileri sürer. Bu çerçevede, kimlik sabit bir olgu olarak değil; toplumsal ve kültürel bağlamlarla etkileşim içinde sürekli yeniden üretilebilen dinamik bir yapı olarak anlaşılmaktadır.

Coğrafyacılar, kimliğin inşası ve performansının mekânla olan ilişkisine özel bir ilgi göstermiştir. Keith ve Pile (1993), kimliğin hem mekânsal hem de toplumsal bağlamlarda şekillendiğini ve coğrafyanın bu süreçte belirleyici bir rol oynadığını vurgular. Bazı kimlikler, belirli mekânlarda daha “uygun” veya sosyal olarak kabul edilebilir biçimde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, eşcinsel erkeklerin Soho’daki mekânsal yerleşimi, kimlik ile mekân arasındaki karmaşık etkileşimin somut bir örneğini sunmaktadır (Binnie, 1995).

Feminist çalışmalar bağlamında, kimlik teorisi ve pratiğinde cinsellik ile bedenin incelenmesi özel bir önem taşımaktadır. Bu alanlar, son yıllarda feminist çalışmaların genelinde ve özellikle feminist coğrafya literatüründe kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Cinsiyetin analitik bir araç olarak geçerliliği üzerine yürütülen sorgulamalar, ‘cinsellik’ ve ‘cinsiyet’ kategorilerinin ayrıştırılması ile biyolojik farklılık, cinsiyet kimliği ve cinsiyet arasındaki ilişkiler üzerine süregelen tartışmaları tetiklemiştir. Bu çerçevede, cinselliğin performansında bedenin kullanımı ve denetimi ile bedenin cinsellik aracılığıyla ifade edilmesinde ortaya çıkan iktidar ilişkilerine giderek artan bir dikkat gösterilmektedir.

Tartışmanın merkezinde, cinselliğin iktidar ilişkilerinin yalnızca cinsiyetle sınırlı olarak anlaşılmayacağı argümanı yer almaktadır (Segal, 1999). Feministler, uzun süredir cinsiyet (sex) ile toplumsal cinsiyet (gender) arasındaki ilişkiyi tartışmakta ve bu bağlamda farklı görüşler geliştirmektedir. Pringle’nin (1999) vurguladığı üzere, yirminci yüzyılın büyük bölümünde cinsiyet, cinsellik ve toplumsal cinsiyet, “gerçek” erkek veya kadın olmanın normatif heteroseksüel ilişkiler çerçevesinde tanımlanmasını sağlayan bir kavram olarak görülmüştür. Bununla birlikte, güncel feminist teorileştirmeler, biyolojik cinsiyet ile toplumsal cinsiyet kimliği arasındaki ilişkinin çok daha karmaşık olduğunu ve biyolojik ile toplumsal benliklerin birbirini karşılıklı olarak şekillendirdiğini ileri sürmektedir (Laurie vd., 1999). Cinselliğe odaklanmak, kimlik anlayışını daha parçalı ve belirsiz bir çerçevede ele almayı

mümkün kılar; bu da “kadın olmanın” veya toplumsal cinsiyeti performe etmenin birden çok farklı yolunun bulunabileceği fikrini desteklemektedir.

Feminist çalışmalar, cinselliğe ve özellikle onun performatif boyutuna odaklanarak, bedenin kimlik inşasındaki rolüne duyulan ilgiyi artırmıştır. Yirminci yüzyıl boyunca feministlerin beden anlayışı farklı biçimlerde evrilmiştir. Erken dönem feminist hareket, kadınların bedenlerinin toplumsal olarak sınırlandırıldığını vurgulayarak, kadın ve erkek bedenleri arasındaki farklılıkların önemsizleştirilmesini talep etmiş; bu bağlamda beden, sorunlu bir unsur ve aşılması gereken bir engel olarak görülmüştür (Pringle, 1999). Daha sonraki feminist yaklaşımlar ise kadın bedenini, özellikle üreme kapasitesini, kutlanması ve değer verilmesi gereken bir güç olarak ele almıştır. Bununla birlikte her iki yaklaşım da zihin/beden ikiliğini yeniden ürettikleri gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu ikilik bağlamında, beden olumsuz bir unsur olarak ve zihni denetleyen bir yapı çerçevesinde konumlandırılmıştır. Özellikle kadın bedeni, irrasyonel ve öngörülemez olarak tanımlanmış ve bu nedenle en fazla denetim altına alınması gereken beden türü olarak görülmüştür.

Günümüzde feministler, bedeni pasif bir nesne olarak değil, kimliğin aktif ve üretken bir bileşeni olarak görmektedir. Erkek ve kadın bedenlerinin özellikleri yalnızca maddi veya anatomik gerçekliklerle sınırlı olmayıp, toplumsal beklentiler, kültürel anlamlar ve normatif değerler aracılığıyla şekillenen yapılar olarak ele alınmaktadır. Bununla birlikte, kadın bedeni hâlâ çoğunlukla olumsuz bir konumda temsil edilmekte; daha “yeterli” ve “öngörülebilir” erkek bedeniyle karşılaştırıldığında, toplumsal ve kültürel bağlamlarda “öteki” olarak konumlandırılmaktadır (Little, 2002).

Feminist kuramcılar, beden çalışmalarında Foucault’nun teorilerinden yoğun şekilde yararlanmışlardır. Foucault, “doğal beden” anlayışını eleştirerek bedeni, toplumsal söylemler aracılığıyla şekillenen ve anlam kazanan bir yapı olarak tanımlamıştır (Longhurst, 1997). Bu yaklaşım, bedenin yalnızca biyolojik bir gerçeklik değil, iktidar ilişkilerinin işlediği bir alan olduğunu vurgular. Cinsellik tarihi üzerine yaptığı incelemelerde Foucault, bedenin düzenlenmesi ve denetlenmesi için kullanılan söylemlerin, iktidar rejimlerinin oluşumunda ve sürdürülmesinde kritik bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Bu çerçevede, kadın bedeni medya temsilleri, egzersiz, diyet ve giyim pratikleri aracılığıyla denetlenmekte ve hegemonik kadınlık anlayışları yeniden üretilmektedir (Valentine, 1999).

Coğrafyacılar için beden, yalnızca toplumsal süreçlerin bir yansıması olarak görülmemekte, aynı zamanda kendi başına bir araştırma mekânı, yani “en yakın coğrafya” (Rich, 1986) olarak ele alınmaktadır. Beden ile toplumsal cinsiyet kimliği arasındaki ilişkiyi inceleyen kapsamlı bir literatür geliştirilmiştir (Longhurst, 1997; McDowell, 1999; Okur, 2023). Feminist coğrafyacılar, uzun süredir bedenin fiziksel görünümü, toplumun bedenin biçimi, ölçüsü ve sunumuna ilişkin beklentileri ile

bedensel engellilik meseleleri üzerinde çalışmaktadır. Günümüzde ise beden, coğrafyanın çok daha geniş alanlarında giderek artan bir önem kazanmaktadır. Örneğin, emek piyasaları ve değişen istihdam yapıları üzerine odaklanan araştırmalar, hizmet sektöründe çalışanların bedensel görünümüne yönelik artan talepleri, beden ölçüsü ve formuna dair toplumsal beklentileri ve bunların toplumsal tutumlar üzerindeki etkilerini incelemektedir (Leidner, 1991; McDowell ve Court, 1994). Özellikle kadın çalışanlardan belirli beden ölçülerine uymaları veya standart üniformalara sığabilmeleri yönündeki talepler, işyerinde ataerkil düzenin hâlen etkin bir biçimde işlediğinin göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Boş zaman ve eğlence pratikleri üzerine odaklanan coğrafyacılar da bedeni araştırma konusu olarak ele almıştır. Kadınların ve erkeklerin aerobik, vücut geliştirme gibi belirli spor faaliyetlerine katılımları, çoğunlukla, hatta kimi zaman tamamen, egemen erkeklik ve kadınlık temsillerine uygun bir beden inşa etme arzusuyla yönlendirilmektedir (Johnston, 1996; Mansfield ve Maguire, 1999). Coğrafya alanında tüketim pratiklerine yönelik artan ilgi, beden üzerine yapılan çalışmaları hem beslemiş hem de onlardan beslenmiştir. Bu çalışmalar, yiyecek tüketimi (Valentine, 1999), giyim (Crang vd., 2000) ve parfüm kullanımı (Little ve Pollard, 2000) gibi gündelik pratiklerin, bedenin sunumuna dair toplumsal anlayışlar ve belirli bedensel form ve görünümlere atfedilen değerler çerçevesinde nasıl şekillendiğini incelemiştir. Longhurst'un (1997) ifadesiyle beden, "kültürel tüketimin bir mekânı; üzerine kazınan, işlenen ve yazılan bir yüzey" olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal coğrafyacılar ve sağlık coğrafyası araştırmacıları, bedeni engellilikle ilgili toplumsal inşalar ve bu inşalara yönelik tutumlar bağlamında incelemişlerdir. Bu çalışmalar, engelli bireylerin mekân kullanımının, özellikle inşa edilmiş çevrenin fiziksel tasarımı tarafından nasıl sınırlandırılabilirdiğini göstermektedir (Butler, 1999; Imrie, 1996). Ayrıca, engelliliğin toplumsal bir inşa olarak değerlendirilmesi ve Batı toplumlarında hâkim olan "sağlıklı" beden anlayışının, engelli bireylerin deneyimlerini şekillendirmedeki belirleyici rolüne dikkat çekilmiştir. Bu örnekler, bedenin kişisel kimliklerin temellendiği önemli bir mekân olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bedenlerin sabit veya durağan olmadığı; aksine, söylemsel süreçler aracılığıyla üretildiği ve bu üretimin belirli bir coğrafi bağlama sahip olduğu görülmektedir. Beden odaklı çalışmalar, benlik/öteki, zihin/beden, eril/dişil gibi ikilikleri yeniden sorgulamakta ve bu ikiliklerin geçerliliğini eleştirel bir biçimde değerlendirmektedir. Longhurst'un (1997) belirttiği üzere: "Zihin ile beden veya toplumsal cinsiyet ile biyolojik cinsiyet arasındaki baskın/bağımlı yapıdaki herhangi bir sarsıntı, ayrıcalıklı olan terimin disiplin içindeki sorgulanmadan kabul edilmiş öncül hâkimiyetini tehdit edecektir."

Farklılık

Çeşitlilik, farklılık ve çoğulculuk meseleleri, feminist teori ve tartışmaların merkezinde konumlanmaktadır. "Kadınlar" kategorisinin evrenselleştirilmesi,

1960'lar ve 1970'lerde eleştirel bir tartışma konusu olmuştur. İkinci dalga feminizmin bu erken evresinde, özellikle siyah feministler, kadınların ezilmesine ilişkin özcü varsayımları sorgulamışlardır. Bu araştırmacılar, beyaz kadınların deneyimlerinin kendi deneyimleriyle özdeşleştirilemeyeceğini ve yaşamlarını belirleyen etkenlerin yalnızca “kadın” kategorisiyle sınırlı olmadığını; ırk, sınıf ve cinsiyet gibi kesişen kategorilerin de belirleyici olduğunu vurgulamışlardır (Lorde, 1984). Bu eleştirilerin ardından farklılık kavramı, feminist tartışmalarda merkezi bir konuma yükselmiştir. Knapp (2000), feminist düşüncede farklılıklara yönelik üç temel yaklaşımı tanımlamıştır: Birinci yaklaşım, kadınlar ve erkekler arasındaki özne ve yapısal farklılıklara odaklanır; bu bağlamda cinsiyet hiyerarşileri ve eşitsizlik kavramları analizlerde temel bir araç olarak kullanılır. İkinci yaklaşım, kimlik politikaları aracılığıyla desteklenen sosyal farklılıklara, yani belirli kadın grupları arasında inşa edilen dayanışma biçimlerine dikkat çeker. Üçüncü yaklaşım ise bireysel özneler arasındaki farklılıklara odaklanarak, çoklu güç ilişkilerinin incelenmesi için teorik bir zemin oluşturur.

Knapp'ın (2000) belirttiği üzere, farklılık eksenlerine bu şekilde odaklanmak sorunludur; çünkü farklılık, özsel bir varlıktan ziyade bir yokluk olarak ele alınmaktadır. Burman (2003), bu temayı daha ayrıntılı biçimde inceleyerek, farklılıklardan söz etmenin her türlü farklılıkla ilgili olmadığını, aksine baskın söylemler içinde sapkın veya eksik olarak işaretlenen farklılıklarla ilişkili olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, farklılık kavramı, baskın olanın kimin “farklı” olduğunu belirleme gücünü ve ayrıcalığını varsayar; ayrıca, farklılığı üstlenenlerin konuşma ve “söz sahibi olma” haklarını da şekillendirir. Farklılık kavramının feminist tartışmalardaki önemi, LGBTİ+ öznelerin deneyimlerini anlamada da kritik bir rol oynamaktadır. Knapp'ın (2000) belirttiği üç bakış açısından özellikle üçüncüsü, bireysel özneler arasındaki çoklu güç ilişkilerine odaklanan yaklaşım kuir teori ve LGBTİ+ çalışmalarının temel perspektifiyle örtüşmektedir. Bu çerçevede, LGBTİ+ bireylerin yalnızca cinsel kimlikleri üzerinden değil; aynı zamanda sınıf, etnisite, yaş, engellilik ve mekânsal konum gibi kesişen farklılıklar ekseninde toplumsal olarak nasıl konumlandırıldığını analiz etmeye imkân sağlamaktadır.

Bir bireyin yalnızca “eşcinsel” veya “trans” kimliği üzerinden değerlendirilmesi yeterli değildir; bu kimliğin hangi bağlamda, hangi sosyal ilişkiler içinde ve hangi koşullar altında deneyimlendiği de önem taşır. Burman'ın (2003) eleştirisi bu noktada açıklayıcıdır: Farklılıklar yalnızca çeşitlilik olarak değil, kimi zaman “normdan sapma” veya “eksiklik” biçiminde damgalayıcı bir çerçevede tanımlanmaktadır. Örneğin, kırsal bir bölgede yaşayan bir lezbiyen kadın, yalnızca cinsiyet kimliği nedeniyle değil; aynı zamanda bulunduğu mekânın toplumsal normları gereği de “öteki”leştirilebilir. Zira kırsal alanların hâkim söylemi genellikle heteronormatif, muhafazakâr ve aile merkezlidir. Bu bağlamda, LGBTİ+ kimlikler yalnızca görünmez kılınmakla kalmaz; aynı zamanda sessizleştirilir ve sosyal olarak dışlanır.

Kırsal alanlarda genç bir gey birey, tarımsal üretim ve aile devamlılığı gibi değerlerin olduğu bir ortamda cinselliğini açıkça ifade edemez; aynı zamanda, bu ortamda bir “erkek” olarak ondan beklenen normları karşılamadığı için bir uyumsuzluk hissiyle yaşayabilir. Bu durum yalnızca cinsel yönelime dair bir mesele değildir; mekân, aile yapısı, yerel kültür ve toplumsal cinsiyet rollerinin birlikte işlediği karmaşık bir dışlama sürecini ortaya koymaktadır. Söz konusu örnek, farklılıkların yalnızca bireysel tercih veya kimliklerle sınırlı olmadığını; aynı zamanda belirli toplumsal söylemler tarafından “farklı” olarak konumlandırılan öznelerin nasıl bu durumlara itildiğini göstermektedir. Bu bağlamda, farklılığı anlamak, yalnızca bireysel deneyimleri incelemeyi değil; aynı zamanda bu normları üreten ve yeniden üreten toplumsal süreçleri eleştirel bir biçimde sorgulamayı da gerekli kılmaktadır.

Radikal, liberal ve sosyalist feminizm gibi farklı feminist düşünceler, farklılık kavramına ilişkin karmaşık ve çok boyutlu yaklaşımlar geliştirmiştir. Feminist yazarlar, çoklu öznellikler ve ilişkisel konumlandırmalara dayanan yapılandırmacı sonrası yaklaşımlardan yararlanarak, ikili ve bağlamdan kopuk farklılık anlayışlarından kaçınmayı hedeflemişlerdir. Bu doğrultuda farklılık kavramı, sabit bir olgu olarak değil, sürekli olarak yeniden şekillenen, akışkan ve bağlama duyarlı bir perspektifle ele alınmaktadır. (Archer, 2004; Larner, 1995; Linstead ve Pullen, 2006). Archer (2004), Derrida’nın ‘farklılık’ kavramının, farklılığın tamamlanmış ve sabit bir olgu olduğu fikrini sarsmada etkili olduğunu vurgular; bu çerçevede farklılıklar, değişken ve akışkan bir nitelik kazanmakta ve yeni farklılıkların ortaya çıkması mümkün hâle gelmektedir. Feministler bu akışkan farklılık anlayışını olumlu karşılarken, uzun süredir var olan ve devam eden toplumsal farklılıklara odaklanan feminist politik gündemin zayıflayabileceği ihtimali konusunda da kaygılarını dile getirmişlerdir (Zack, 2005).

West ve Fenstermaker (1995), farklılık kavramını yeniden tanımlama çabalarının öncülerindendir. Anthias ve Yuval-Davis (1983) ile Bola vd., (1998) gibi yazarlar, “çift” veya “üçlü” dezavantaj, tehlike ya da baskı gibi eklemeli yaklaşımları geliştirmiştir. Bu yaklaşımlara göre farklılık, tekil kategoriler üzerinden değil; bileşik ve kesişen kategoriler aracılığıyla deneyimlenmektedir. Valentine (2007), bu perspektifin normatif bir kimliği örneğin, beyaz, heteroseksüel, engelli olmayan ve erkek varsaydığını ve diğer kimliklerin bu normatif çerçeveye eklenerek analiz edildiğini vurgulamıştır. West ve Fenstermaker (1995) ise eklemeli yaklaşımın sınırlılıklarına dikkat çekerek, cinsiyet, sınıf ve ırk gibi farklılıkların yalnızca başarı veya dezavantaj unsurları olarak değil, yerleşik ve bağlamsal koşullarla şekillenen dinamikler olarak anlaşılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu bağlamda, belirli başarıların ortaya çıktığı koşullara odaklanmak, farklılık biçimlerini iç içe geçmiş ve ilişkisel bir şekilde analiz etmeyi mümkün kılar. Collins vd., (1995), yalnızca etkileşimlere odaklanmanın güç ilişkilerinin yapısal koşullarını göz ardı ettiğini ve bu yaklaşımın, ırk, sınıf ve cinsiyet kategorilerinin anlamını zayıflatarak farklılığı

politik bağlamdan kopardığını ve “nasıl başarabileceğimize” odaklandığını ileri sürmüştür.

Feminist Epistemoloji

Feminist epistemolojinin inşası, feminist akademinin en önemli başarılarından biri olmasının yanı sıra, hâlen süregelen dinamik ve tartışmalı bir kuramsal çabadır. Bu alandaki temel kavramlardan biri olan “kadınların bakış açısı”, feminist epistemolojinin merkezinde yer alan bakış açısı kuramına dayanmaktadır. Bu kuramsal yaklaşım, kadınların erkek egemenliğine tabi kılınma, ev içi işlerin ve çocuk bakımının sorumluluğunu üstlenme ya da işgücü piyasasında sınırlı fırsatlara erişim gibi ortak toplumsal deneyimleri paylaşımlarının, onlara erkeklerden farklı görme, anlama ve anlamlandırma biçimleri kazandırdığını ileri sürmektedir. Aptheker’e (1989) göre kadınlar, erkeklerin tanımladığı toplumsal gerçeklikten farklı bir bilinç düzeyine sahiptir. Kadınların toplumsal bilinci ya da bakış açısı her zaman özgürleştirici olmak zorunda değildir; ancak feminizm, bu deneyimleri dönüştürerek, kimi kuramcıların “erkek bakış açısının” ötesine geçtiğini ve toplumsal yaşamı daha derin, hatta daha doğru biçimde kavradığını savundukları feminist bir perspektife evrilebilir (Harding, 1986).

“Kadınların bakış açısı” kavramı, feminist düşünce içinde hâlâ yoğun biçimde tartışılan ve müzakere edilen bir konudur. Bakış açısı kuramcılarının çoğu, kadınların bilincinin toplumsal olarak inşa edildiği konusunda ortak bir görüşe sahiptir. Bu bilinç, kadınların paylaştıkları benzer toplumsal deneyimlerden beslenir ve siyah bir kent sakini olan Ruth Shay’in sözleriyle, doğrudan “yaşamak denilen bu iş”ten türemektedir (Sachs, 2018). Bununla birlikte, bu bilincin biyolojik temellere dayanmadığı yönünde de genel bir uzlaş bulunmaktadır. Feminist kuramcılarının büyük çoğunluğu, “özel” bir kadın tanımı yapmaktan özellikle kaçınmakta ve böylece özcü yaklaşımları açık biçimde reddetmektedir

Harding’in (1986) feminist epistemolojiye ilişkin çalışması, kadınların bilgi edinme biçimlerini kavramsallaştırma açısından öncü bir nitelik taşımaktadır. Harding, feminizm ve bilime dair kapsamlı incelemesinde, erken dönem feminist bilim eleştirilerinin zamanla feminist bilgi üretimine yönelik kuramsal çerçevelere dönüştüğünü tartışmıştır. Ona göre feminist epistemoloji, kadınların toplumsal konumlarının onlara özgü bir bakış açısı sunduğunu ileri süren çeşitli argümanları sistematik biçimde ele alır. Sosyalist feminist yaklaşım ise Marksist kuramsal temele dayanır: Bilginin toplumsal olarak inşa edildiğini, egemen ideolojinin egemen sınıfın çıkarlarını yansıttığını ve ezilen sınıfların dünyayı anlamada ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu savunur (Jaggar, 1983). Bu doğrultuda sosyalist feministler, kadınların bilincinin toplumsal bağlamlarından, özellikle cinsiyete dayalı işbölümü ve erkek egemenliğine tabi kılınmalarından türediğini vurgulamaktadır. Marx’ın, işçi sınıfının ezilen konumu nedeniyle kapitalist sistemi kavrama ve dönüştürme potansiyeline sahip olduğunu ileri sürmesine benzer biçimde, sosyalist feministler de kadınların ezilen toplumsal konumlarının onlara dünyayı anlama ve

dönüştürmede özgül bir epistemolojik avantaj sağladığını savunurlar. Kadınların bu bakış açısı, ortaklaşa paylaşılan baskı ve eşitsizlik deneyimlerinden beslenir; bu nedenle, erkek bakış açısından daha az çarpıtılmış, dolayısıyla daha nesnel ve dönüştürücü bir nitelik taşımaktadır. Bu çerçevede kadınların bakış açısı, ataerkil toplumsal düzenin hem çözümlemesi hem de dönüştürülmesi için güçlü bir kuramsal ve politik temel sunar.

Sosyalist feminist düşünürler Hilary Rose, Nancy Hartsock ve Dorothy Smith, kadınlara özgü bakış açılarının hangi gündelik yaşam deneyimlerinden kaynaklandığını farklı ama birbiriyle ilişkili biçimde tartışmışlardır. Rose (1983), kadınların çalışma biçimlerini “el, akıl ve kalbin birliği” olarak tanımlar; erkeklerin işleri genellikle zihinsel ve bedensel emeği birbirinden ayırırken ve duygusal boyutu dışarıda bırakırken, kadınların işleri bu üç unsuru bütünleştirerek daha kapsamlı ve derin bir bilgi temeli oluşturur. Hartsock’a (1983) göre ise kadınların bakış açısı, geçimlik üretim ve çocuk bakımı gibi yaşamsal faaliyetlere doğrudan katılımlarından türemektedir. Bu deneyimler, kadınları erkeklerin çoğunlukla dışında kaldığı, daha somut, duygusal ve ilişkisel bir dünyaya yerleştirir. Özellikle kırsalda yaşayan kadınlar açısından, duygusal emek sorumlulukları ve gündelik üretim pratikleri, onların aile çiftliklerini ve kırsal yaşamı erkeklerden farklı biçimlerde görmelerini ve anlamlandırmalarını mümkün kılar. Benzer şekilde kentsel bağlamda, özellikle düşük gelirli veya işçi sınıfı mahallelerde yaşayan kadınlar, hem ev içi bakım emeği hem de ücretli iş yüklerini dengelemek zorunda kaldıkları için, kent yaşamının mekânsal ve toplumsal dinamiklerini erkeklerden farklı biçimlerde deneyimler ve yorumlarlar. Bu durum, kadınların hem kırsal hem de kentsel alanlarda, yaşadıkları mekân ve toplumsal rollere bağlı olarak farklı ama sistematik biçimde yapılandırılmış bir bakış açısı geliştirmelerine olanak sağlamaktadır.

Smith (1987), uzun süre feminist bir bakış açısının varlığını savunan bir araştırmacı olarak, kadınların bakış açısının onların çalışma faaliyetlerinden kaynaklandığını söylemiştir. Ancak Smith, daha ileri giderek, kadınların işlerinin yalnızca kendi bilinçlerini değil, aynı zamanda erkeklerin bilincini de şekillendirdiğini belirtmiştir. Kadınlar, erkeklerin bedenlerine ve çevrelerine bakım sağladıkları için erkekler soyut düşüncelerle uğraşmayı sürdürebilir. Bu nedenle kadınların faaliyetlerinin özgün karakteri, erkeklerin farklı bir dünyada var olmalarını ve dünyayı çarpıtılmış biçimlerde yorumlamalarını mümkün kılmaktadır. Smith’e göre, kadınlar işlerini ne kadar etkin ve başarılı şekilde yerine getirirse, bu işler erkekler tarafından o denli görünmez hale gelir. Böylece kadınların emeği doğal, içgüdüsel veya duygusal olarak algılanır ve sistematik biçimde değersizleştirilebilir.

Marksist bilinç anlayışına göre, ezilen sınıflar bu bağlamda siyah kadınlar gerçekliği yorumlama konusunda ayrıcalıklı bir konuma sahip olmanın yanı sıra, bu gerçekliği dönüştürme çıkarına da sahiptirler. Harding (1986), feminist bakış

açısının temellerini ele aldığı çalışmasında, bu ayrıcalıklı perspektifi savunan mantığı ayrıntılı biçimde açıklamış ve feminist epistemolojilerin tüm yelpazesini kapsadığını iddia etmiştir. Ancak Zita (1989) ve Stanley (1990), Harding'ın sosyalist feminist perspektifi geniş biçimde ele almasına karşın, radikal feministlerin feminist bakış açısına dair görüşlerine neredeyse hiç yer vermediğini vurgulamışlardır.

Radikal feministlere göre, kadınların bakış açısı öncelikle erkekler tarafından uygulanan cinsel sömürüden kaynaklanmaktadır. Onların yaklaşımına göre, cinsel egemenlik kadın bilincini şekillendiren temel faktördür ve bu egemenliğin aşılması zorunludur. Radikal feministler, sosyalist feministlerin kadın ve erkek arasındaki işbölümünü analiz etme ve dönüştürme çabalarını önemli bulmakla birlikte, bu yaklaşımın tecavüz, cinsel istismar, pornografi ve fuhuş gibi kadınları doğrudan sömüren ve aşağılayan olguları yeterince dikkate almadığını eleştirirler. Nitekim Zita (1989), cinsiyetin yalnızca biyolojik bir kategori olarak değil, aynı zamanda cinsel şiddet ve cinsel pratiklerdeki güç ilişkileri bağlamında daha kapsamlı biçimde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Bazı eleştirmenler, radikal feministleri kadınların boyun eğdirilmesini açıklamak için “alternatif bir kadın kültürü” tasarlamakla eleştirmiştir. Ancak radikal feministlerin asıl vurgusu, bu boyun eğdirilmenin maddi temellerine yöneliktir; özellikle cinsel işbölümü ve erotizm üzerinden kadınların toplumsal konumunun biçimlendiğini öne sürerler.

Jaggar (1983), radikal feministlerin kadınların gerçekliği algılama biçimlerinin erkeklerden farklı olduğunu ve erkek merkezli yorumların çoğu zaman toplumsal gerçekliği çarpıttığını ortaya koymaları bakımından önemli kuramsal katkılar sunduklarını belirtmiştir. Bununla birlikte Jaggar, radikal feminist bakış açısının bazı sorunlu yönlerini de eleştirel biçimde tartışmıştır. Radikal feministler, kadınların doğuştan sahip oldukları algılama yetilerinin veya bilgi edinme biçimlerinin erkekler tarafından erişilemez olduğunu öne sürerler. Jaggar ise bu görüşe karşı çıkarak, kadınların belirli davranışsal ipuçlarına karşı geliştirdikleri duyarlılığın biyolojik temelli değil, ezilmişlik deneyimlerinden kaynaklandığını savunmuştur. Bu yaklaşım, feminist epistemolojide öne çıkan konumlanmış bilgi (standpoint epistemology) anlayışıyla uyumludur: Toplumsal olarak marjinalleştirilmiş gruplar, bu bağlamda kadınlar baskı deneyimleri aracılığıyla dünyayı farklı şekillerde algılama ve anlamlandırma kapasitesi geliştirebilirler. Böylece kadınların kazandığı bu duyarlılık, ezilmişliğin pasif bir sonucu olmaktan ziyade, bilgi üretimi için alternatif ve değerli bir kaynak olarak görülmektedir.

İkinci olarak, radikal feministler kadınların duygusal temelli duyarlılıklarını ön plana çıkarır; bu duyarlılığın, erkeklerin fark edemediği belirli toplumsal gerçekliklere karşı özel bir hassasiyet sağladığı ve bu nedenle kadınların bilgi biçimlerinin erkeklerin algısından farklı ve kimi durumlarda daha güvenilir olduğu öne sürülür. Jaggar, duyguların toplumsal sorunları tanımlamada önemli bir rol oynadığını kabul etmekle birlikte, onların bu sorunlara sistematik ve doğrudan çözümler sunduğu görüşüne temkinli yaklaşmıştır. Ayrıca duyguların ve hislerin

bireysel bir iç deneyimden ziyade toplumsal yapılar tarafından şekillendirildiğini vurgular; duygular boşlukta ortaya çıkmaz, toplumsal ilişkiler ve güç dinamikleri içinde biçimlenir. Bu çerçevede radikal ve sosyalist feministler, kadınların bakış açısının baskı deneyimlerinden kaynaklandığı konusunda genel olarak hemfikirler. Ancak feministler arasında bu deneyimlerin kapsamı, ortak bir kadın bilincinin mümkün olup olmadığı ve bu bilginin neden epistemik olarak ayrıcalıklı sayılması gerektiği konularında tam bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu tartışma, aynı zamanda birçok kadının feminizmi reddetme veya ondan uzak durma nedenleriyle de yakından ilişkilidir.

Sosyalist ve radikal feminist teorisyenler, kadınların bakış açısının her zaman bir feminist bakış açısıyla örtüşmediğini vurgular ve bu durum, birçok kadının feminizmi neden reddettiğini açıklamada zorluk yaratır. Kadınların bakış açısı ile feminist bakış açısı arasında önemli bir fark bulunmaktadır; zira bir feminist bakış açısı, kadınların deneyimlerinden doğrudan türetilmez. Marx'ı izleyen sosyalist feministler, birçok kadının antifeminist bilincinin günlük yaşam deneyimlerinden nasıl kaynaklandığını açıklamaya çalışırlar. Jaggar'ın (1983) belirttiği gibi ezilen grupların günlük deneyimi, onlara acılarının farkındalığını hemen kazandırır; ancak bu acının altında yatan sebepleri her zaman göremezler ve bunu her zaman baskı olarak algılayabilirler.

Smith (1987), kadınların kendi emek deneyimlerinin, erkeklerin oluşturduğu kavramsal çerçeveler içinde tam olarak kavranamayacağını savunmuştur. Erkeklerin soyut ve evrenselci kavramları dünyayı tanımlamada belirleyici kılmaları, kadınların deneyimlerini kendi özgün bağlamlarında anlamalarını ve ifade etmelerini engelleyebilir. Smith'e göre, kadınlar ancak feminist bir bilinç geliştirdiklerinde tıpkı Marx'ın işçi sınıfı bilincinin oluşum sürecinde olduğu gibi ezilmiş konumlarını kavrayabilir ve bu farkındalık aracılığıyla kolektif bir güçlenme sürecine girebilirler. Bununla birlikte, radikal feministler kadınların feminizmi reddetmesini çoğunlukla patriyarkal kültürün egemenliğiyle açıklarken, bu yorumun indirgemeci bir nitelik taşıdığı eleştirileri de vardır. Jaggar (1983) ve Felski (1989), bu yaklaşımın aşırı determinist olduğunu ve patriyarkal ideolojiyi tekdüze, homojen bir baskı mekanizması olarak ele alarak kadınların farklı toplumsal konumlarını ve öznel deneyimlerini göz ardı ettiğini belirtmişlerdir.

Kadınların feminizmi reddetmeleri ve feministler arasında hangi değerlerin bir feminist bakış açısını oluşturduğu konusundaki görüş ayrılıkları, birçok teorisyeni "bakış açısı" kavramının sınırlarını yeniden düşünmeye yöneltmiştir. Haraway (1991), bu tartışmayı şu sözlerle özetler: "Tek bir feminist bakış açısı yoktur... haritalarımız, vizyonlarımızı temellendirecek kadar çok boyuta sahiptir." Haraway'e göre, ezilenlerin bakış açıları "masum" değildir; bu konumların değeri, bilginin eleştirel, yerleşik ve yorumlayıcı doğasını reddetmemelerinden kaynaklanır. Ezilenler, bastırılma, unutulma ve silinme gibi dışlanma biçimlerine karşı daha yüksek bir farkındalık geliştirirler; aynı zamanda, her şeyi "hiçbir yerden" tarafsızca

görebilen bir öznenin varlığına dair iddiaları da sorgularlar. Böylece Haraway, bilginin konumlandığını yani her bilginin belirli bir yerden, bedenlenmiş bir deneyimden üretildiğini vurgulayarak feminist epistemolojiyi evrenselcilikten yerelliğe doğru kaydırır.

Bu perspektifler, dünyayı daha doğru, sürdürülebilir, nesnel ve dönüştürücü biçimlerde anlamayı mümkün kılma potansiyeli taşımaktadır. Ancak “aşağıdan bakma”nın yani ezilenlerin konumundan bilgi üretmenin nasıl gerçekleştirileceği, feminist epistemolojinin en tartışmalı sorularından biri olmaya devam etmektedir. Harding (1991), bakış açısı kuramının özcü bir yaklaşım olmadığını, ayrıca ırksal ya da sınıfsal bir önyargı taşımadığını savunmuştur. Ona göre, araştırmalara kadınların yaşam deneyimlerinden başlanması, ezilen sınıflar, ırklar ve kültürler içindeki kadınların bilgi üretim süreçlerine eşit derecede önemli katkılar sağlayabilir. Öte yandan Amott ve Matthaie (1991), ırk, etnisite ve sınıf sınırları boyunca ortak bir “kadınlık deneyimi”nin varlığını reddetmiştir. Onlara göre, kadınlar tek bir kategori altında toplanamayacak kadar farklı toplumsal konumlarda yer almakta; dolayısıyla yaşadıkları baskı ve dışlanma biçimleri de birbirinden radikal biçimlerde ayrılmaktadır.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini açıklama çabası, feminist coğrafyacıları yalnızca yeni ampirik ve teorik araştırma alanlarına yönlendirmekle kalmamış; aynı zamanda bilginin toplumsal olarak nasıl inşa edildiğini eleştirel biçimde sorgulamaya ve akademik coğrafyanın gelişimini şekillendiren baskın teorik varsayımları yeniden değerlendirmeye yönelmiştir. Feminist coğrafya, Batı sosyal teorisinin temel taşlarından biri hâline gelen zihin/beden, kültür/doğa ve kamu/özel gibi ikilikleri sorgulamış; bu karşıtlıkların bilgi üretimi ve kontrolü süreçlerinde erkek egemenliğini pekiştirdiğini ileri sürmüştür (McDowell, 1992). McDowell’in de belirttiği gibi, söz konusu ikilikler toplumsal cinsiyet farklılığıyla ilişkilendirilmiş; zayıf, edilgen ve “doğal” olarak kabul edilen unsurlar kadınsı olanla özdeşleştirilmiş ve böylece teorik analiz alanının dışında bırakılmıştır.

Rose (1993), feminist coğrafyanın gelişiminde ikiliklerin oynadığı merkezi rolü ayrıntılı biçimde ele almıştır. Özellikle doğa/kültür ikiliğine odaklanarak, bu ikiliğin içerdiği toplumsal cinsiyet varsayımlarının coğrafi düşüncenin oluşumunda belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Rose’ye göre, Batı düşüncesi boyunca doğa/kültür ikiliğinin toplumsal cinsiyetle ilişkilendirilmesi, doğanın kadınsı, kültürün ise erkeksi olarak kurgulanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu karşıtlık, kadınların bilimsel bilgi üretiminden ve bu bilginin temsil ettiği güçten dışlanmasının ideolojik bir aracı hâline gelmiştir. Erkeklerin bilgi üzerindeki denetimi, nesnenin öznenin ayrıştırılması biçiminde yeniden üretilebilir. Rose’nin vurguladığı üzere, erkeklik kimliği kendini, “erkek olmayanı” reddetmek ve eril özneyi “ötekiden” ayırmak yoluyla kurar; benzer biçimde, nesnel veya bilimsel bilgi de özne ile nesne arasındaki bu mesafeye dayanmaktadır.

Women and Geography Study Group (1997), feminist coğrafyacılar tarafından ikiliklerin kullanımını bozmak ve bu ikiliklerin toplumsal cinsiyet ilişkileri ile kadınların yaşamlarını anlamlandırma biçimlerini sorgulamak amacıyla benimsenen iki temel stratejiyi öne sürmektedir. Birinci strateji, ikili kategorilerden birini çoğunlukla feminist olmayan coğrafi analizlerde daha az değer verilen tarafı sahiplenerek, önceden görünmez olan süreçleri, örüntüleri ve deneyimleri görünür kılmaktır. İkinci strateji ise, ikili kategoriler arasındaki sınırların düşündüğümüz kadar keskin olmadığını göstermek; bu sınırlar çoğu zaman kadın ve erkeklerin onları aşmak için verdikleri mücadeleler aracılığıyla esnemektedir (WGSG, 1997). Bu stratejiler, feminist coğrafyanın erken dönem gelişimini şekillendirmiş ve günümüzdeki araştırma yönelimleri üzerinde hâlâ belirleyici bir etki oluşturduğu görülmektedir.

Feminist yaklaşımlar zaman içinde giderek “farklılık” kavramına odaklanmıştır. Bu odak, yalnızca kadınların somut deneyimlerini anlamakla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda erkeklik ve kadınlık ilişkisine dair kültürel olarak belirlenmiş varsayımları da sorgulamayı kapsamaktadır. Barrett ve Phillips (1992), bu dönüşümü şöyle özetlemektedir: Feministler, büyük ölçekli teorilerden yerel çalışmalara; patriarkal yapının kültürlerarası analizlerinden cinsiyet, ırk ve sınıfın tarihsel ve karmaşık etkileşimlerinin incelenmesine; kadınların çıkarlarına odaklanmaktan, kadın kimliğinin istikrarsızlığına ve kadınların ihtiyaçlarının veya kaygılarının aktif biçimde oluşturulması ve yeniden şekillendirilmesine geçiş yapmışlardır. Bu süreçte, önceden belirlenmiş bir nedenler hiyerarşisinin yalnızca keşfedilmeyi beklediği varsayımı terk edilmiştir (Barrett ve Phillips, 1992).

Bu gelişmeler, cinsiyet çalışmalarının yönünün yeniden değerlendirilmesini de teşvik etmiştir. Feminist araştırmalar, genellikle erkek ve kadın kategorilerinin sosyal olarak inşa edildiğine dair kültürel olarak özgül ve Batı merkezli yaklaşımları, cinsiyetin genel çalışmasına uygulamaktadır (McDowell, 1991). Farklılık ve çeşitlilik üzerine odaklanmak, McDowell’in (1992) de belirttiği gibi, cinsiyetin analitik bir kategori olarak kullanımına dair yeni bir şüpheciliği beraberinde getirmiştir. ‘Kadın’ ve ‘erkek’ kategorilerinin geçerliliği ile patriarkal kavram gibi evrensel terimlerin uygulanabilirliği konusunda belirsizlikler ortaya çıkmıştır. Laurie vd., (1999) ise, coğrafyacılar cinsiyeti kırılğan ve parçalı bir olgu olarak ele alırken, aynı zamanda cinsiyetin analitik bir araç olarak “istikrarı ve yararlılığı” üzerine yürütülen tartışmaları provoke ettiklerini vurgulamaktadır.

Feminist teori, toplumsal cinsiyet farklılıklarını ve cinsiyet eşitsizliğinin nasıl üretildiğini ve işlediğini anlamak amacıyla toplumsal cinsiyet ilişkilerinin incelenmesini önceliklendirmektedir. Feminist yaklaşımın benimsenmesiyle, toplumsal cinsiyet farklılıklarının politik doğası açıkça ortaya çıkmaktadır. Coğrafya alanında feminist perspektiflerin kullanımı, hem toplumsal cinsiyet konularına ve kadınların yaşamlarına çalışmalar içinde yeterince yer verilmemesi hem de coğrafya araştırmaları ve öğretiminde kadın akademisyenlerin yetersiz temsili sorunlarına

yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki durum birbirinden ayrılamaz; toplumsal cinsiyet konularının disiplin içinde yalnızca kadınların yetersiz temsilini fark eden ve buna karşı duran bir bakış açısıyla ele alınması mümkündür (WGS, 1984).

Sonuç

Bu çalışmada, kesişimsellik, kimlik, farklılık ve feminist epistemoloji ekseninde geliştirilen teorik yaklaşımlar incelenmiş ve bunların toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk, mekân ve bedensel deneyimlerle olan etkileşimleri ortaya konmuştur. Kesişimsellik kavramı, Crenshaw'dan (1989) itibaren farklı eşitsizlik eksenlerinin birbirini nasıl şekillendirdiğini anlamaya yönelik bir araç olarak ele alınmış ve toplumsal yapılar ile bireysel deneyimler arasındaki karmaşık ilişkileri açıklamada kritik bir öneme sahip olduğu görülmüştür. Bu yaklaşım, hem ampirik çalışmalarda hem de teorik tartışmalarda, kategorilerin esnek ve geçici biçimde kullanılmasını sağlayarak toplumsal eşitsizliklerin çok boyutlu doğasının anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

Kimlik çalışmaları, postyapısalcı ve sosyal teori perspektiflerinden hareketle, kimliğin sabit veya özsel bir olgu olmadığını; aksine toplumsal, kültürel ve mekânsal bağlamlarla etkileşim içinde sürekli yeniden üretildiğini göstermiştir. Özellikle kırsal ve kentsel bağlamlar arasındaki farklılıklar, kimliğin mekânsal bağlamla birlikte ele alınmasının önemini vurgulamaktadır. Feminist çalışmalar, cinsellik ve beden ekseninde kimliğin performatif olarak inşa edildiğini ortaya koymuş, bedensel pratiklerin toplumsal normlar ve güç ilişkileriyle şekillendiğini göstermiştir. Bu bağlamda beden, yalnızca biyolojik bir varlık değil, toplumsal, kültürel ve politik ilişkilerin somut bir mekânı olarak değerlendirilmiştir.

Farklılık kavramı, feminist tartışmalarda hem teorik hem de pratik boyutlarda merkeze oturmuş, LGBTİ+ bireylerin ve marjinal grupların deneyimlerini anlamada kritik bir araç olarak görülmüştür. Farklılık, tekil kategoriler üzerinden değil; kesişen, ilişkisel ve bağlamsal koşullar çerçevesinde deneyimlenen bir olgu olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım, toplumsal normlar ve iktidar ilişkileri tarafından belirlenen “öteki” konumlandırmalarını açıklamada ve görünmez kılınan kimliklerin analizinde önem taşımaktadır.

Feminist epistemoloji çerçevesinde, kadınların bakış açısı ve konumlanmış bilgi kavramları, toplumsal baskı ve eşitsizlik deneyimlerinin bilgi üretimindeki değerini göstermiştir. Sosyalist ve radikal feminist yaklaşımlar, kadınların günlük yaşam deneyimlerinin ve ezilmişlik durumlarının, erkek bakış açısıyla çarpıtılmamış bir perspektif sağlamada ne ölçüde belirleyici olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte feminist bakış açısının kadın deneyimleriyle her zaman örtüşmediğini ve epistemolojik bir eleştirel mesafe gerektirdiğini vurgulamıştır.

Genel olarak, bu teorik inceleme, toplumsal cinsiyet, kimlik, sınıf ve mekân eksenlerinin birbirleriyle kesişen dinamiklerini anlamak için çok boyutlu ve ilişkisel bir yaklaşımın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kesişimsellik, farklılık ve feminist bakış açıları, hem ampirik araştırmalara hem de teorik tartışmalara güçlü bir

kavramsal zemin sunmakta; toplumsal eşitsizliklerin karmaşık yapısını, iktidar ilişkilerini ve bireylerin deneyimlerini daha bütüncül bir biçimde değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede, gelecekte yapılacak çalışmaların, bu kavramsal yaklaşımları hem kırsal hem de kentsel bağlamlarda daha fazla örnekle destekleyerek, toplumsal adalet ve görünürlük analizlerine katkı sağlaması açısından önemlidir.

Kaynakça

- Amott, T. ve Matthaei, J. (1990). *Race, Gender, and Work*. Boston: South End Press.
- Anthias, F. ve Yuval-Davis, N. (1983). Contextualizing feminism: gender, ethnic and class divisions. *Feminist Review*, 15, 62-75.
- Aptheker, B. (1989). *Tapestries of Life: Women's Consciousness and the Meaning of Daily Experience*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Archer, L. (2004). Re/theorizing 'difference' in feminist research. *Women's Studies International Forum*, 27(5-6), 459-473.
- Barrett, M. ve Phillips, A. (1992). *Destabilising Theory: Contemporary Feminist Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Bilgili, M. (2017). Toplumsal cinsiyet, bedenin mekânsallığı ve cinsiyetçi mekânlar. *Felsefe-Yazın Dergisi*, 23(2), 19-28.
- Bilgili, M. (2020). Coğrafyada Mekân Felsefesi Üzerine Yaklaşımlar. *International Journal of Geography and Geography Education*, 41(6), 88-102.
- Binnie, J. (1995). 'Trading places: consumption, sexuality and the production of queer space'. İçinde Bell, D. ve Valentine, G. (Eds.), *Mapping Desire: Geographies of Sexuality*. London: Routledge.
- Beck, U. ve Willms, J. (2004). *Conversations with Ulrich Beck*. Cambridge: Polity Press.
- Bola, M., Drew, C., Gill, R., Harding, S., King, E. ve Seu, B. (1998). Representing ourselves and representing others: A response. *Feminism & Psychology*, 8(1), 105-110.
- Bryant, L. ve Hoon, E., (2006). How can the intersections between gender, class and sexuality be translated to an empirical agenda? *International Journal of Qualitative Methods*, 5(1), 1-12.
- Burman, E. (2003). From difference to intersectionality: challenges and resources. *European Journal of Psychotherapy, Counselling and Health*. 6(4), 293-308.
- Butler, J. (1993). *Bodies that Matter: on the Discursive Limits of 'Sex'*. London: Routledge.
- Butler, R. (1999). The body. İçinde Cloke, P., Crang, P. ve Goodwin, M. (Eds.), *Introducing Human Geographies*. London: Arnold.
- Cook, I., Crang, P. ve Thorpe, M. (1999). 'Eating into Britishness: multicultural imaginaries and the identity politics of food'. İçinde Roseneil, S. ve Seymour, J. (Eds.), *Practicing Identities: Power and Resistance*. London: Macmillan.
- Crang, P., Dwyer, C., Prinjha, S. ve Jackson, P. (2000). Geographies of transnationalism: negotiating nation and nationalism at a distance. Paper presented at the annual conference of the Royal Geographical Society/Institute of British Geographers, University of Sussex, Brighton, UK.

- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: a Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 14, 538-554.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: a sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1), 67-85.
- Deniz, A. (2018). Feminist Coğrafya: Cinsiyetin Coğrafyası, Coğrafyanın Cinsiyeti. İçinde Özgen, N. (Ed.), *Sosyal Coğrafya*, (ss. 251-284). Ankara: Pegem Akademi.
- Felski, R. (1989). Feminist Theory and Social Change. *Theory, Culture and Society*, 6, 219-240.
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality: an introduction*. London: Penguin.
- Haraway, D.J. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Harding, S. (1986). *The Science Question in Feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hartsock, N. (1983). The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. İçinde Harding, S. ve Hintikka, M. (Eds.), *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, (ss.283-310). Netherlands: Reidel.
- Imrie, R. (1996). Ableist geographers, disablist spaces: towards a reconstruction of Gollledge's "Geography and the disabled". *Transactions of the Institute of British Geographers New Series*, 21, 397-403.
- Jackson, S. (1999). *Heterosexuality in question*. London: Sage.
- Jaggar, A.M. (1983). *Feminist Politics and Human Nature*. Totowa, NJ: Rowman and Allenheld.
- Johnston, L. (1996). Flexing femininity: female body-builders refiguring "the body". *Gender, Place and Culture*, 3, 327-40.
- Keith, M. ve Pile, S. (1993). *Place and the Politics of Identity*. London: Routledge.
- Knapp, A. (2000). More power to argument. *Feminist Theory*, 1(2), 207-223.
- Larner, W. (1995). Theorizing 'difference' in Aotearoa/New Zealand. *Gender, Place and Culture: A Journal of Feminist Geography*, 2(2), 177-190.
- Laurie, N., Dwyer, C., Holloway, S. ve Smith, F. (1999). *Geographies of New Femininities*. London: Longman.
- Leidner, R. (1991). 'Selling hamburgers and selling insurance'. *Gender and Society*, 5, 154-77.

- Linstead, S. ve Pullen, A. (2006). Gender as multiplicity: desire, displacement, difference and dispersion. *Human Relations*, 59(9), 1287-1310.
- Little, J. (2002). *Gender and Rural Geography: Identity Sexuality and Power in the Countryside*. Pearson Education.
- Little, J. ve Pollard, J. (2000). Making scents of the body economic: perfume, consumption and gender identity', paper presented at the annual conference of the Royal Geographical Society/Institute of British Geographers, University of Sussex, Brighton, UK, January 2000.
- Longhurst, R. (1997). '(Dis)embodied geographies'. *Progress in Human Geography*, 21, 486-501.
- Lorde, A. (1984). *Sister outsider: essays and speeches*. New York: The Crossing Press.
- Ludvig, A. (2006). Difference between women? Intersecting voices in a female narrative. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 245-286.
- Mansfield, L. ve Maguire, J. (1999). Active women, power relations and gendered identities: embodied experiences of aerobics. İçinde Roseneil, S. ve Seymour, J. (Eds.), *Practicing Identities: Power and Resistance*. London: Macmillan.
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 30(3), 1771-1800.
- McDowell, L. (1991). The baby and the bath water: deconstruction, diversity and feminist theory in geography. *Geoforum*, 22, 123-34.
- McDowell, L. (1992). Doing gender: feminism, feminists and research methods in human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, 399-418.
- McDowell, L. (1999). *Gender, Identity and Place: Understanding Feminist Geographies*. Wiley.
- McDowell, L. (2006). Reconfigurations of gender and class relations: class differences, class condescension and the changing place of class relations. *Antipode*, 38, 825-850.
- McDowell, L. (2008). Thinking through work: complex inequalities, constructions of difference and trans-national migrants. *Progress in Human Geography*, 32(4), 491-507.
- McDowell, L. ve Court, G. (1994). 'Missing subjects: gender, sexuality and power in merchant banking'. *Economic Geography*, 70, 225-S1.
- Mirioglu, G. (2020). Ekofeminist Tartışmalar Bağlamında Su Tüketimi ve Cinsiyet Kimliği Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 18(2), 216-245.
- Morris, E.W. (2007). 'Ladies' or 'loudies?' Perceptions and experiences of Black girls in classrooms. *Youth and Society*, 38(4), 490-515.

- Okur, M. (2022). Kültürel coğrafya perspektifinden mekânın eleştirisi. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 45, 134-147
- Okur, M. (2023). Beden Cinsiyet ve Mekân. *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 22-43.
- Pringle, R. (1999). 'Sexuality'. İçinde McDowell, L. ve Sharp, J. (Eds.), *A Feminist Glossary of Human Geography*. London: Arnold.
- Prins, B. (2006). Narrative accounts of origins: a blind spot in the intersectional approach. *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 277-290.
- Rich, A. (1986). *Blood, Bread and Poetry: selected prose 1979-1985*. London: Norton.
- Rose, H. (1983). Hand, Brain, and Heart: A Feminist Epistemology for the Natural Sciences. *Signs*, 9(1), 73-90.
- Rose, G. (1993). *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge*. Cambridge: Polity Press.
- Roseneil, S. ve Seymour, J. (1999). *Practicing Identities: Power and Resistance*. London: Macmillan.
- Sachs, C. (2018). *Gendered Fields: Rural women, Agriculture and Environment*. New York and London: Routledge.
- Segal, L. (1999). *Why Feminism?* Cambridge: Polity Press.
- Skeggs, B. (2004). *Class, self, culture*. London: Routledge.
- Skeggs, B. (2005). The making of class and gender through visualizing moral subject formation. *Sociology*, 39(5), 965-982.
- Smith, D. (1987). *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Stanley, L. (1990). *Feminist Praxis: Research, Theory, and Epistemology in Feminist Sociology*. New York: Routledge.
- Valentine, G. (1997). 'Making space: lesbian separatist communities in the United States'. İçinde Cloke, P. ve Little, J. (Eds.), *Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginality and Rurality*. London: Routledge.
- Valentine, G. (1999). 'A corporeal geography of consumption'. *Environment and Planning D: Society and Space*, 17, 329-51.
- Valentine, G. (2007). Theorizing and researching intersectionality: a challenge for feminist geography. *Professional Geographer* 59(1), 10-21.
- West, C. ve Fenstermaker, S. (1995). Doing difference. *Gender & Society*, 9(1), 8-37.
- Women and Geography Study Group (1984). *Geography and Gender: An Introduction to Feminist Geography*. London: Hutchinson.

- Women and Geography Study Group (1997). *Feminist Geographies: Explorations in Diversity and Difference*. London: Longman.
- Zack, N. (2005). *Inclusive feminism: a third wave theory of women's commonality*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Zita, J. (1989). The Feminist Question of the Science Question in Feminism. *Hypatia*, 3(1), 158-169.

BÖLÜM 3

Halkla İlişkiler Yönüyle Toplam Kalite Yönetimi Üzerine Bir Araştırma

İrfan Ertekin¹

¹ Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Orcid: 0000-0003-2443-8528.

Giriş (Introduction)

Sosyal ve gündelik yaşamda başta eğitim, sağlık, beslenme, ulaşım, iletişim gibi ihtiyaçların karşılanması noktasında hizmet sağlayıcısı kurum ve kuruluşlar; oldukça önemli kamusal görev ve sorumluluklar üstlenirler. Kurum ve kuruluşlar açısından söz konusu bu görev ve sorumluluklar gerek kamu gerek özel sektör için geçerlidir. Çünkü hizmet alıcısı kamu veya halk, ilgili hizmeti kamu veya özel sektörden alabilir. Her iki hizmetin, kamusal olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla kurum ve kuruluşların sadece kamu ve halk için değil ait oldukları ülkeler için de oldukça kritik öneme sahip oldukları ifade edilebilir.

Nitekim, ikinci dünya savaşı sonrası özellikle 1950'li yıllardan sonra ciddi anlamda yoksullaşan başta Avrupa ülkeleri olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri üretim ve hizmet ortaya koymak için güçlü kurum ve kuruluşlar (fabrika, işletme, banka, firma, şirket, kamu kuruluşları vb.) kurmak için harekete geçtiler. Ancak, ikinci dünya savaşı sonrası ciddi anlamda insan kaynaklarını kaybeden başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülke gerekli üretim ve hizmet için yurt dışından insan kaynakları transfer etmeye başladılar. Örneğin Türkiye'den oldukça sayısı fazla vatandaşımız başta Almanya, Fransa ve İngiltere olmak üzere birçok ülkeye giderek üretim ve hizmete katkıda bulundular.

Günümüzde, gerek ulusal kurum ve kuruluşlarımız, gerek uluslararası kurum ve kuruluşları olsun, başta "kalite ve toplam kalite yönetimi (TKY)" olmak üzere "insan kaynakları (İK), insan kaynakları yönetimi (İKY), marka, dijitalleşme, itibar, itibar yönetimi, misyon, vizyon, kurumsal kimlik, imaj, kurumsal imaj, kriz yönetimi, stratejik yönetim, kurumsal iletişim, halkla ilişkiler, iletişim, iletişim yönetimi, pazarlama, pazarlama iletişimi, işletme, işletme yönetimi, finansal ve pazarlama halkla ilişkiler, müşteri ilişkileri, müşteri memnuniyeti, mali disiplin" gibi oldukça önemli parametreleri dikkate alarak bu yönde ciddi çalışmalar yaptıkları ifade edilebilir.

İkinci dünya savaşı sonrası başta Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri; yukarıda ifade edilen parametreleri dikkate almakla birlikte savaş sonrası sosyal ve gündelik yaşamın normale dönmesi ve güçlü ekonomi için farklı sektörlerde (eğitim, sağlık, bankacılık, ulaşım, turizm, tarım, iletişim, telekomünikasyon, tekstil, enerji, teknoloji, bilişim teknolojileri, girişimcilik vb.) kurum ve kuruluşların güçlü alt yapılar için oldukça önemli çalışmalar yaptıkları ifade edilebilir. Dolayısıyla, bazı ülkelerin zengin oldukları halde, bazı ülkelerin yoksul olmalarının nedeninin, "farklı türde kurumların oluşması" veya "kurumsal farklılıklar" olduğu ifade edilmektedir (Acemoğlu & Robinson, 2012'den akt. Dinçer, 2014: 67).

Yapılan bir makale çalışmasında, gelişmiş ülkeler grubuna; "Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Hollanda, İsviçre, İngiltere ve Amerika"nın dahil edildiği, bu ülkelerin 2009 yılı kişi başı ortalama gelirlerinin 44,000 USD kadar olduğu ifade edilmektedir (Teker & Özer, 2012: 4). Yukarıda ifade edilen gelişmiş ülkelerin

gelişmişlik düzeylerinde etkili olan kişi başına düşen milli gelirin sağlanmasında, güçlü kurum ve kuruluşların olduğu ifade edilebilir.

Nitekim başka yapılan bir makale çalışmasında kurumlar ile ilgili şu görüşlerin oldukça önemli ve dikkate değer olduğu ifade edilebilir: "Kurumlar; tasarruf, yatırım, çalışma, teknoloji, üretim ve değişim ile ilgili kararları etkileyerek ekonomik sonuçlar üzerinde doğrudan ve dolaylı yollarla etkide bulunmaktadır" **(Biber, 2010: 4)**. Kurumların büyümedeki önemi ile ilgili şu görüşün de oldukça önemli olduğu ifade edilebilir; "büyüme analizlerinde büyümenin belirleyicisi olarak ele alınan değişken veya değişkenler kurum ve kurumsal yapıların etkisi altında belirlenmektedir" **(Biber, 2010: 4)**.

Yine 2024 Nobel Ekonomi Ödülünün, Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James Robinson'a "kurumların oluşumu ve refaha etkileri" konulu çalışmalarından dolayı verilmesi, kurumların ülkeler açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koyduğu ifade edilebilir. (<https://hasansecen.com/2024/10/16/daron-acemoglu-calismalari-ve-nobel-odulu/>).

Ancak, kurumların sadece varlıkları yeterli değildir. Önemli olan güçlü ve sürdürülebilir kurumların var olmasıdır. Kurumların güçlü ve sürdürülebilir olmasında bazı parametrelerin ön plana çıktığı ifade edilebilir.

Bu parametreler arasında "kurumsal misyon ve vizyon, strateji, strateji yönetimi, stratejik hedefler, insan kaynakları (İK), insan kaynakları yönetimi (İKY), kurumsal itibar ve yönetimi, yönetişim, iletişim, kriz yönetimi, kurumsal iletişim, etkileşim, halkla ilişkiler, dijital halkla ilişkiler, dijitalleşme, yapay zeka, teknoloji, bilişim teknolojileri, hizmet içi eğitim, kariyer yönetimi, kalite, toplam kalite yönetimi (TKY), sosyal medya, dijital araçlar, sosyal ağlar, iş analizi, tasarım, iş etüdü, kurumsal imaj, pazarlama, pazarlama iletişimi, finansal ve pazarlama halkla ilişkiler, müşteri ilişkileri, müşteri ilişkileri yönetimi, finans yönetimi, kurumsal sosyal sorumluluk" sayılabilir.

Dolayısıyla bu çalışmada; kurumların sosyal ve gündelik yaşamda var olmaları ve varlıklarının sürdürülebilir olmaları açısından oldukça önemli parametreler arasında yer alan toplam kalite yönetimi (TKY) konusu; halkla ilişkiler açısından ele alınarak irdelenmeye çalışılmıştır. Bu yönüyle sırasıyla "Kalite, Toplam Kalite Yönetimi (TKY), Halkla İlişkiler, Halkla İlişkiler ve Toplam Kalite Yönetimi" konuları ele alınmıştır.

1.Kalite (Quality)

Toplam Kalite yönetimi (TKY) konusunun sağlıklı bir şekilde anlaşılması noktasında öncelikle "kalite" kavramına açıklık getirilmesi isabetli olacaktır.

Kalite ile ilgili aşağıda verilen tanımlamaların oldukça önemli olduğu ifade edilebilir;

"Bugün kalite kavramı, klasik anlamından daha farklı olarak sadece ürün veya hizmetin kalitesi olmaktan çıkmış, yönetimin kalitesi anlamında daha geniş olarak kullanılmaya başlanmıştır" (**Özevren 2000: 63'den akt. Karakoç, 2004: 32**). "Kalite, yapısal özellikler takımının şartları yerine getirme derecesidir" (**www.tse.org.tr'den akt. Karakoç, 2004: 31**).

"Kalite, bir ürün ya da hizmet hakkında müşteri ya da kullanıcıların bir yargısıdır; müşteri ya da kullanıcıların ürün ya da hizmetin gereksinim ve beklentilerini karşılamaya olan inançlarının bir ölçüsüdür" (**http://www.eylem.com/iso/wiso9000trh.htm'den akt. Karakoç, 2004: 31**). "Kullanılmakta olan bir ürünün veya hizmetin müşterilerin beklentilerine yanıt verebilmesini sağlayan pazarlanabilir, üretim ve bakım karakteristiklerinin toplamıdır" (**Yükçü, 1999:3'den akt. Açıık, 2006: 3**).

"Halkla İlişkiler Yönüyle Toplam Kalite Yönetimi Üzerine Bir Araştırma" başlıklı konumuza esas teşkil eden "kalite" ile ilgili bir diğer tanımlamada ise şu açıklamalara yer verildiği görülmüştür; "Günümüzde kalite, örgütlerin çoğu tarafından gereksinimlere bütünüyle uyma olarak kabul edilmektedir. Bu gereksinimler sadece bir ürün ya da hizmetle ilgili değil tüm müşteri gereksinimlerini kapsamaktadır" (**Karcıoğlu, 2001: 280'den akt. Akdağ & Arklan, 2009: 177**).

"Kalite, bir hizmetin veya ürünün var olan bir ihtiyacı karşılayabilme yeteneğiyle ilgili kendine has özelliklerinin toplamı şeklinde ifade edilirken (Prokopenko 1992: 221) müşteri bilincinin sürekli geliştiği ve rekabetin arttığı günümüzde başarılı olmanın temeli kaliteye ve kaliteli hizmet üretimine dayanmaktadır" (**Akt. Eroğlu & Solmaz, 2006: 88**).

Çalışma konusuna esas teşkil eden "kalite" ile ilgili bu tanımlamalardan sonra "kalite" kavramının kurumlar açısından oldukça kritik öneme sahip olduğu ifade edilebilir. Çünkü, kurumların ekonomik, sosyal, finansal vb. var oluşlarının en önemli unsurlarından birisi olan müşterilerin beklentilerinin (ürün, hizmet vb.) sağlıklı karşılanması noktasında "kalite" kavramının ön plana çıktığı ifade edilebilir.

2.Toplam Kalite Yönetimi (Total Quality Management)

Birinci bölümde kurumlar açısından kritik öneme sahip kalite kavramının yukarıda ifade edilen tanımlamalar ile açıklığa kavuştuğu ifade edilebilir. Bu açıklamalar doğrultusunda kalite kavramının; kurumların var oluşları ve gelecekte var olmaları noktasında ne kadar önemli olduğuna dikkat çekildi. Dolayısıyla kurumların, kalite olgusunu başta yöneticiler olmak üzere tüm çalışanlar ile birlikte içselleştirmeleri ve özümsemeleri oldukça önemlidir.

Ancak bu durumun tek başına yeterli olmadığı ifade edilebilir. Başka bir ifade ile kurumların sadece kalite olgusuna ve varlığın sahip olmaları rekabetin ön plana çıktığı süreçlerde yeterli olmayabilir. Çünkü, kurumlar açısından sahip olunan kalite anlayışının profesyonelce yönetilmesi ve sürdürülebilir olması oldukça önemlidir.

İşte bu durumda, Toplam Kalite Yönetimi (TKY) kavramının ve olgusunun ön plana çıktığı ifade edilebilir. Aşağıda, Toplam Kalite Yönetimi (TKY) kavramı ile ilgili tanımlamalar sayesinde konunun daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.

"Toplam kalite yönetimi tüm örgütün; sürekli iyileştirme, ürün kalitesi ve müşteri ihtiyaçlarına adanmış olarak yönetilmesi (Schermerhorn, 1999: 34) olarak değerlendirileceği gibi örgütün sürekli iyileştirme yoluyla her faaliyetine kalite aşılamaı taahhüt etmesi (Daft, 2000: 653) olarak da ifade edilebilmektedir" (Akt. Akdağ & Arklan, 2009: 177).

Bir diğer tanımlamada ise TKY şu şekilde ifade edilmektedir; "toplam kalite yönetimi, kaliteye öncelik verme, etkinlik ve verimlilik, tam katılım, sürekli iyileştirme ve eğitim gibi konular üzerinde yoğunlaşan bir organizasyon kültürünü oluşturarak bir yaşam biçimi şeklinde görülen çağdaş bir yaklaşımdır. Merkezinde insan olan esnek, dinamik yapı ve sistemdir" (Parlak, 2013'den akt. Gülnar, 2021: 66).

Başka bir tanımlamada ise TKY şu şekilde ifade edilmektedir; "...müşteri ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanması için tüm yöneticilerin ve çalışanların katılımıyla bir organizasyonun proseslerinin, hizmet ve ürünlerinin niceliksel yöntemler kullanılarak sürekli iyileştirilmesini içeren bütünsel bir örgütsel yaklaşımdır" (Harrison ve Stupak, 1993: 5; Morgan ve Murgatroyd, 1994: 7'den akt. Balci, 2005: 197).

3.Halkla İlişkiler (Public Relations)

"Halkla İlişkiler Yönüyle Toplam Kalite Yönetimi Üzerine Bir Araştırma" başlıklı çalışma konusuna esas teşkil eden "halkla ilişkiler" ile ilgili bilgilendirmelerin yapılmasının isabetli olacağı düşüncesiyle aşağıda ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Çünkü bu çalışmada, TKY'nin halkla ilişkiler yönüyle ele alınarak irdelenmesi amaçlanmıştır.

Halkla ilişkiler, kurum içi hedef kitleler ifade edilen CEO, yönetici, yönetici asistanları, departman yöneticileri, iş görenler vb. kurumun işleyişinde yer alan tüm kitleler arasında başta iletişim ve etkileşim olmak üzere koordinasyonu sağlar ve profesyonelce yönetir.

Halkla ilişkiler, kurum içi hedef kitleler ile birlikte kurum dışı hedef kitleler olarak ifade edilen başta halk veya kamu, kamuoyu olmak üzere müşteriler, hizmet alıcılar, medya, idare vb. toplumun hemen hemen tüm kitleleri ile iletişim kurar.

Halkla ilişkiler; hizmet verdiği kurumları profesyonelce ilgili hedef kitlelere tanıtır ve tüm yönleri ile kurumun dış çevre olarak ifade edilen paydaşları başta olmak üzere diğer tüm kurumları tanır. Halkla İlişkiler kavramı ile ilgili şu tanımlama oldukça önemlidir; "Özel ya da kamu kurum ve kuruluşunun, ilişkide bulunduğu kimselerin anlayış, sempati ve desteğini elde etmek için sürekli olarak yaptığı faaliyetlerdir" (Mucuk, 2005: 352'den akt. Uygun, 2018: 21).

Halkla İlişkilerin genel faaliyet alanlarından bazılarını, aşağıdaki yer alan tabloda şu şekilde vermek mümkündür; (Theaker, 2006: 21);

Tablo 1. Halkla İlişkilerin Temel Faaliyet Alanları

Faaliyet Alanı	Tanım	Örnek
Şirket İçi İletişim	Çalışanlarla iletişimi sağlamak	Şirket içi yazışmalar, öneri kutuları
Kurumsal Halkla İlişkiler	Herhangi bir ürün ya da hizmet adına değil kurum adına halkla iletişim kurmak.	Yıllık raporlar, konferanslar, kurumsal imaj
Medyayla İlişkiler	Gazete, dergi, radyo, TV ve İnternet mecralarında faaliyet gösteren yerel, ulusal, uluslararası veya ticari medya kuruluşlarından gazetecilerle uzmanlarla, editörlerle iletişim sağlamak.	Basın bültenleri, kayıt dışı basın toplantıları, basın mensupları için düzenlenen etkinlikler
Kurumlararası İletişim	Tedarikçiler ve perakendeciler gibi kurumlarla iletişim sağlamak.	Sergiler, sektörel etkinlikler, haber bültenleri
Kamu İşleri	Yerel ve ulusal düzeyde fikir adamlarıyla iletişim kurmak, siyasi ortamı takip etmek.	Sunumlar, brifingler, özel buluşmalar, kamuya hitap.
Toplumla İletişim/Sosyal Sorumluluk	Yöresel halkla, bunların seçtiği temsilcilerle iletişim kurmak.	Fuarlar, mektuplar, spor faaliyetleri ve diğer sponsorluklar
Stratejik İletişim	Sorunların analizini yapmak ve kurumsal amaçlara yönelik çözümler geliştirmek.	Kurumun saygınlığını artırmak amacıyla kampanyalar düzenlemek, araştırmalar yapmak.

Kaynak:Theaker A. (2006). Halkla İlişkilerin El Kitabı, Mediacat Yayınları, İstanbul.

4.Halkla İlişkiler ve Toplam Kalite Yönetimi (Public Relations and Total Quality Management)

TKY'nin, gerek kamu gerek özel sektör olsun tüm sektörlerde kritik öneme sahip olduğu ifade edilebilir. Son yıllarda başta Türkiye olmak üzere birçok ülkenin, TKY'yi benimsemeye, özümsemeye ve uygulama noktasında oldukça istekli olduğu ifade edilebilir. Türkiye'de özellikle son yıllarda, TKY'nin kamu kurum ve kuruluşlarında uygulanması noktasında oldukça önemli mesafeler kaydedildiği ifade edilebilir. Dolayısıyla başta üniversiteler olmak üzere birçok kamu kurum ve kuruluşlarının, gerçekleştirmiş oldukları TKY uygulamaları sonrası ulusal ve uluslararası kalite standartları belgelerine (TSE, ISO vb.) sahip oldukları ifade edilebilir.

TKY'nin kamu kurum ve kuruluşlarında başarılı olması için şu konuların önemli olduğu ifade edilmektedir (**Saygılıoğlu & Arı, 2003: 167-168'den akt. Balcı, 2005: 207**); "İş yapısı ve organizasyonu, idari sistem, örgüt geliştirme ve performans artırmaya yönelik planlama, işlerin profesyonelce idaresi, iş süreçleri, insan kaynakları - insan kaynakları yönetimi, çalışanların ücretleri, çalışma ortam ve şartları, personelin tatmini ve motivasyonu, kıyaslama, sürekli iyileştirme" (**Saygılıoğlu & Arı, 2003: 167-168'den akt. Balcı, 2005: 207**).

Kamu kurumlarında yukarıda ifade edilen konularda (Balcı, 2005) örneğin "idari sistem, insan kaynakları, performans artırmaya yönelik planlama" da başarılı olunması noktasında kurumlarda en önemli birimlerden birisi olan halka ilişkiler (PR)'in oldukça önemli olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki, yukarıda ifade edilen konularda başarı sağlanması için gerekli olan "iletişim, iletişim yönetimi, koordinasyon, planlama, rapor hazırlama vb." süreçlerinin gerçekleştirilmesinde profesyonel halkla ilişkiler departmanlarının yer aldığı ifade edilebilir.

Dolayısıyla bu süreçte; halkla ilişkilerin faaliyet alanları olan "şirket içi iletişim ve stratejik iletişim" (**Theaker, 2006**)' in ön planda olduğu ifade edilebilir. Çünkü, halkla ilişkilerin en önemli amaçlarından birisinin şu şekilde ifade edildiği görülmektedir (**Onal, 2000: 8'den akt. Akdağ & Arklan, 2009: 178**); "kurumun genel stratejisi ve politikaları içinde kalarak, örgütün ekonomik ve sosyal menfaatlerini en üst seviyeye çıkarmak için, hedef kitlenin örgüte ilişkin duygu ve düşüncelerini etkilemek ve güvenilen, prestijli bir kurum olması için çaba sarf etmek" (**Onal, 2000: 8'den akt. Akdağ & Arklan, 2009: 178**).

Dolayısıyla halkla ilişkilerin bu temel amacının; kamu kurum ve kuruluşlarındaki TKY'nin başarılı olması noktasında yukarıda ifade edilen konularda etkili olduğu ifade edilebilir.

Dolayısıyla Halkla ilişkiler, kalite noktasında hassasiyetini ortaya koyarak, ISO 9000 kalite sertifikasyonu için aşağıda üç temel hedef belirlemiştir (**Berth ve Sjöberg, 1998: 87'den akt. Akdağ & Arklan, 2009: 179**); "Halkla ilişkiler hizmetlerinde ortak bir standart belirlemek, Elverişli ölçümleme yöntemleri ve alışkanlıkları belirlemek, Halkla ilişkiler hizmeti alanların ve müşterilerin, bu

hizmetlerden nasıl faydalanabileceklerini ve neler elde edebileceklerini gerçekçi bir şekilde anlamalarını sağlamak" (Berth ve Sjöberg, 1998: 87'den akt. Akdağ & Arklan, 2009: 179).

Kurum ve kuruluşlarda TKY'nin başarıya ulaşmasında diğer parametrelerinde önemli olduğu ifade edilebilir. Başka bir ifade ile TKY, kurum içi hedef kitleler başta olmak üzere diğer tüm paydaşların istekli katılımları ile yürütülecek bir süreçtir. Bu parametrelerden birisi kurum yöneticisi konumundaki liderlerdir. Dolayısıyla, TKY ile ilgili kurum ve kuruluşlarda görev yapan liderlere oldukça önemli görev ve sorumlulukların düştüğü ifade edilebilir.

Bu bağlamda, TKY desteklenmesi amacıyla lidere bazı görevler şunlardır (Nohutçu, 2003:231-257'den akt. Gülnar, 2021:67); "kalite çemberlerinin oluşmasını sağlayarak çalışanların aktif katılımını sağlamak, çalışanlara TKY önemsenmesi noktasında öncü ve örnek olmak, iletişime önem vererek, güvene dayalı kuvvetli ilişkiler geliştirmek, örgüt içinde toplam kalite kültürünün oluşmasına yardımcı olmak" (Nohutçu, 2003: 231-257'den akt. Gülnar, 2021: 67).

Halkla ilişkiler yönüyle bakıldığında, TKY noktasında lidere düşen görevler incelendiğinde, genelde bu görevlerin yerinde getirilmesinde, halkla ilişkilerin oldukça etkin bir görev alabileceği ifade edilebilir. Örneğin liderin, "çalışanlara TKY önemsenmesi noktasında öncü ve örnek olmak" (Gülnar, 2021) görevinin yerine getirilmesi sürecinde çalışanlar ile gerekli olan etkin iletişim ve etkileşim noktasında halk ilişkilerin önemli ölçüde yer aldığı ifade edilebilir. Halkla ilişkiler; söz konusu bu iletişim ve etkileşim sürecini, başta yüz yüze iletişim olmak üzere dijital iletişim araçları ile gerçekleştirir.

TKY'nin temel ilkeler doğrultusunda işleyişini devam ettirebileceği ifade edilebilir. TKY'nin dayandığı temel ilkeler şunlardır; "Müşteri Odaklılık ve Müşteri Memnuniyeti, Sürekli İyileştirme (Gelişme), Toplam (Tam) Katılımcılık, Üst Yönetim Liderliği" (Karakoç, 2004: 33, 34, 35). TKY'nin dayandığı temel ilkelerin merkezinde müşterilerin olduğu ifade edilebilir. Müşteriler; bir kurumun veya işletmenin hayatta kalması ve varlığını geleceğe taşıması ve sürdürülebilir olması noktasında olmaz ise olmaz olarak değerlendirilecek en önemli unsurlarından birisidir.

Kurumlar veya işletmeler, ortaya koydukları ürün ve hizmetlerin alıcısı konumundaki müşteriler odağında yukarıda ifade edilen ilkeleri gündemlerine aldıkları ve uygulamaya koydukları ifade edilebilir. Bu süreçte, en önemli hedeflerden birisi olan müşteri memnuniyetinin ön plana çıktığı ifade edilebilir. Çünkü, kurum veya işletmelerin başarı ve başarısızlıklarını ölçecek en iyi parametrenin, müşteri memnuniyetine odaklanan çalışmalar olduğu ifade edilebilir. İşte bir kurumda veya işletmede, söz konusu müşteri memnuniyetini; ürün kalitesi, hizmet kalitesi, fiyat, güven vb. noktalarda ölçecek birimin halkla ilişkiler departmanı olduğu ifade edilebilir. Çünkü, "kuruluş için bütün bir iletişim sürecinin yönetilmesinde kalite; amaç, uzmanlık ve ilericilerin eleştirel yaratıcılığıyla

biçimlenen, iletiyi alanlarca kabul edilen, bir iletişim kavramı olmaktadır" (Schukies 1998:17'den akt Karakoç, 2004:37).

Halkla ilişkiler, bu süreçte müşterilere dijital iletişim, telefon, e-posta vb. araçlar ile ulaşır, ardından satın aldığı ürün ve hizmet ile ilgili geri dönüt (feed back)'leri alır, değerlendirir ve üst yönetime bildirir. Kurum veya işletmenin, varsa bir sorun, çözüm alternatiflerinin ortaya konularak ve TKY'nin temel ilkeleri olan "Müşteri Odaklılık ve Müşteri Memnuniyeti, Sürekli İyileştirme (Gelişme), Toplam (Tam) Katılımcılık, Üst Yönetim Liderliği" (Karakoç, 2004: 33, 34, 35) çerçevesinde, kurum veya işletme bünyesinde profesyonel halkla ilişkiler departmanları ile devam ettirdiği ifade edilebilir.

Dolayısıyla, TKY'nin yukarıda ifade edilen temel ilkelerin yerine getirilmesi başta olmak üzere kurum ve işletmelerin başarıları noktasında, ortaya koydukları hedeflere ulaşmak, varsa sorunları etraflıca çözüme kavuşturmak için halkla ilişkilerin; gerek kurum içi hedef kitleler (yönetici, iş görenler vb.) gerek kurum dışı hedef kitleler (müşteri, medya, idare, halk veya kamu, ortak paydaş vb.) ve paydaşlar ile etkin bir iletişim ve etkileşim süreci içerisinde olduğu ifade edilebilir.

Sonuç (Result)

Kamu ve özel kurum ve kuruluşlarının, bir ülkenin ekonomik kalkınma başta olmak üzere birçok kalkınma alanında (sosyal, eğitim, sağlık, iktisadi, mali vb.) oldukça önemli etkisi olduğu ifade edilebilir. Başka bir ifade ile güçlü kurum ve kuruluşlar ile güçlü ülkelerin inşa edilebileceği ifade edilebilir. Nitekim içerisinde yaşadığımız 21.yüzyılın ilk çeyreğinde, kurum ve kuruluşlar ile ilgili bu algının günden güne dünyada oldukça popüler, önemli ve dikkate değer olduğu ifade edilebilir. Ülkelerin güçlü ekonomileri için güçlü kurum ve kuruluşların olması gerektiği düşüncesi, günden güne ülkeleri gündemlerinde yer aldığı ifade edilebilir.

Nitekim, "2024 Nobel Ekonomi Ödülü" nün, Daron Acemoğlu, Simon Johnson ve James Robinson'a "kurumların oluşumu ve refaha etkileri" konulu çalışmalarından dolayı verilmesi (<https://hasansecen.com/2024/10/16/daron-acemoglu-calismalari-ve-nobel-odulu/>), kurumlar ile ilgili algının önemini ortaya koyduğu ifade edilebilir. Ancak, güçlü kurum ve kuruluşların inşası için bazı parametrelerin yerine getirilmesi önem arz etmektedir. Bu parametrelerden; kalite ve toplam kalite yönetimi(TKY)'nin ön planda olduğu ifade edilebilir.

TKY'nin yukarıda metinde ifade edilen temel ilkeler başta olmak üzere TKY'nin hedeflenen başarıya oluşması için liderin görevlerinin yerine getirilmesi noktasında halkla ilişkilerin oldukça önemli rol oynadığı ifade edilebilir. Çünkü halkla ilişkilerin, "kurumun genel stratejisi ve politikaları içinde kalarak, örgütün ekonomik ve sosyal menfaatlerini en üst seviyeye çıkarmak için, hedef kitlenin örgüte ilişkin duygu ve düşüncelerini etkilemek ve güvenilen, prestijli bir kurum olması için çaba sarf etmek" (Onal, 2000: 8'den akt. Akdağ & Arklan, 2009: 178) amacı ile hareket

ederek TKY sürecinin başarıya ulaşması için bir kurum ve kuruluş için oldukça önemli olan "kalite" sürecini yönettiği ifade edilebilir.

Sonuç olarak halkla ilişkilerin; bir ülkenin ekonomik refah düzeyinde etkili olan kurum ve kuruluşların; başta ekonomik olmak üzere sosyal, iktisadi, mali vb. yönden güçlü inşası için kısa, orta ve uzun vadede ortaya konulan hedeflerin gerçekleştirilmesi noktasında TKY'nin başarıya ulaşmasında, "şirket içi iletişim, kurumsal halkla ilişkiler, medyayla ilişkiler, kurumlararası iletişim, kamu işleri, toplumla iletişim/sosyal sorumluluk, stratejik iletişim" **(Theaker, 2006: 21)** gibi temel faaliyet alanları ile söz konusu TKY sürecine oldukça önemli katkı sunduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- Açık, S. (2006) Toplam Kalite Yönetimi İle Tam Zamanında Üretim Sisteminin Birlikte Kullanılması ve Bir Uygulama. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Erzurum.
- Akdağ, M. & Arklan Ü. (2009). Toplam Kalite Yönetimi İlkelerine Halkla İlişkiler Penceresinden Bakış. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 4 (2), 175-192.
- Balcı, A. (2005). Kamu Örgütlerinde Toplam Kalite Yönetimi Uygulanması: Olumlu Perspektifler ve Olası Zorluklar. *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5 (2): 196-211.
- Biber, A.E. (2010). İktisadi Büyümede Kurumsal Faktörler ve Kurumsal Değişim. *Akademik Bakış Dergisi*, (19): 1-24.
- Dinçer, G. (2014). Ulusların Düşüşü Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri. *Ekonomik Yaklaşım*, 25 (93): 65-76.
- Eroğlu, E. & Solmaz, B. (2006). Kurumsal (Örgütsel) İletişimde Kalite Odaklı Halkla İlişkiler ve Toplam Kalite Yönetimi İlişkisi, *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, 4 (7): 81-97.
- Gülner, Ü. (2021). Modern Yönetimin Adı: Toplam Kalite Yönetimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergi*, (19): 62-74.
- Karakoç, E. (2004). Toplam Kalite Yönetiminin Halkla İlişkiler Açısından Anlam ve Önemi. *Selçuk İletişim*, (3) 2: 30-40.
- Teker, S. & Özer, B. (2012). Sermaye Piyasaları Yapısal Karşılaştırması: Gelişmiş, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 1-10.
- Theaker A. (2006). Halkla İlişkilerin El Kitabı (Çev. Murat Yaz), MediaCat Kitapları, İstanbul.
- Uygun, Serdar Vural (2018). "Türk Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler Kavramının Konumu: Anlayış, Uygulama ve Karşılaştırma", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1 (3), 20-36.

İnternet Kaynakça

- <https://hasansecen.com/2024/10/16/daron-acemoglu-calismalari-ve-nobel-odulu/Erişim>
Tarihi: 15.11.2025).

BÖLÜM 4

Türkiye İçin Karbondioksit Emisyonunun Durağanlığının Sınanması

Fatma İdil Baktemur¹

¹ Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF, Ekonometri
ORCID: 0000-0003-2455-5898

1. Giriş

İklim değişikliği küresel bir sorun olmakla birlikte ülkeler bu sorunla mücadele edebilmek için birlikte hareket etmektedirler. 2005 yılında yürürlüğe giren başlıca uluslararası anlaşma olan Kyoto Protokolü, onaylayan ülkelerin sera gazı emisyonlarını azaltmalarına yönelik hedefler koymuştur (Kyoto Protokolü, 1997). 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması ise, ülkeleri iklim değişikliğiyle mücadele için önemli çabalar göstermeye, sanayi öncesi seviyelere göre küresel ortalama sıcaklık artışını 2°C'nin oldukça altında tutmaya ve sıcaklık artışını 1.5 °C ile sınırlandırmaya yönelik çabalar sürdürmeye teşvik etmiştir (Vicedo - Cabrera vd., 2018).

Son yıllarda, araştırmacılar ve politika yapıcılar arasında karbondioksit (CO₂) emisyonlarının çevre üzerindeki etkisine ilişkin farkındalık ve girişimler artmıştır. İklim değişikliğinin etkileri dünya çapında hissedilmekte ve atmosferdeki yüksek CO₂ seviyeleri Dünya'nın iklimini değiştirmektedir. Bu nedenle, CO₂ emisyonlarının iklim değişikliği ve çevre üzerindeki etkileri literatürde önemli bir araştırma alanı olmuştur. CO₂ emisyonlarının çeşitli yönleri arasında, ana konulardan biri CO₂ emisyonlarının yakınsama davranışdır (Lee vd., 2023). Zhou ve Wang (2016) yakınsama ile ilgili olarak bir açıklama getirmişlerdir. Kişi başına emisyonları daha düşük olan ülkeler, kişi başına emisyonları daha yüksek olan ülkelerin emisyonları azaltmak ve hafifletmek için daha fazla yük üstlenmesini beklemektedirler. Ancak bu şekilde emisyonların dağılımı iyileştirilebilir ve emisyonlarda yakınsama olursa emisyonların tahsisi daha az sorun teşkil edecektir. Aksi takdirde, bu durum emisyonların daha fazla yer değiştirmesini ve karbon tahsislerinin uluslararası ticaretini gerektirebilecektir. Dolayısıyla, yakınsama, adil ve eşit bir emisyon tahsisi için iyileşme anlamına gelmektedir (Lee vd., 2023). Zaman serisi açısından düşünüldüğünde, serinin birim kök içermesi ıraksamayı, birim kök içermemesi yakınsamayı işaret etmektedir.

Yeni bir kavram olan Karbon Histerisi hipotezi de sürekli ve artarak devam eden CO₂ emisyonlarının histeri etkisinde olabileceğini belirtmektedir (Çağlar, 2021). Serinin birim kök içermesi histeri etkisinin geçerli olduğunu, birim kök içermemesi ise histeri etkisinin geçerli olmadığını göstermektedir.

Bu çalışmada da Türkiye için 1960-2023 dönemleri arasında CO₂ emisyonlarının durağanlığı sınanıp tartışılacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde literatür taraması, üçüncü bölümünde veri ve yöntem, dördüncü bölümünde sonuçlara yer verilmiştir.

2. Literatür Özeti

CO₂ emisyonunun durağanlığının sınanması, yakınsama kavramı ve yeni olarak emisyondaki histeri etkisi çevre ile ilgili çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar	Ülke/Dönem	Yöntem	Sonuç
Sun vd. (2016)	10 Büyük ekonomi/ 1971-2010	Doğrusal Olmayan Fourier Birim Kök Testi	Çoğu ülkede yakınsama vardır.
Kıran Baygın (2017)	G7/1990-2014	Geleneksel ve Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri	Stokastik yakınsama 4 ülkede vardır.
Apergis vd. (2017)	ABD’de 50 bölge/1997-2013	Yatay Kesit ve Panel Birim Kök Testleri	Panel yaklaşımında stokastik yakınsama yoktur, yatay kesit için β ve σ yakınsama vardır.
Presno vd. (2018)	28 OECD ülkeleri/1901-2009	Doğrusal olmayan kuadratik model	Stokastik yakınsama ile ilgili bazı kanıtlar bulunmaktadır.
Cai & Wu (2019)	21 OECD ülkesi ve 19 gelişmekte olan ülke/	Panel Birim Kök Testleri	İki grup için de stokastik yakınsama vardır.
Solarin vd. (2019)	92 ülke/1961-2014	Kesirli Eşbütünleşme	25 ülkede ortalamaya dönüş vardır.
Zerbo & Darné (2019)	OECD ve BRICS/1960-2014	Birim Kök Testleri	CO2 emisyonunun durağan olmadığı sonucuna erişilmiştir.
Ye vd. (2020)	Çin ve G7/1950-2013	Fourier Kantil Birim Kök Testi	Yakınsama (bazı ülkelerde) vardır.
Awaworyi Churchill vd. (2020)	Gelişmekte olan ülkeler/1921/2014	LM ve RALS LM Birim Kök Testleri	Stokastik yakınsama ile ilgili karma bulgular elde edilmiştir.
Topallı (2021)	Düşük gelirli ülkeler/1960-2016	Doğrusal Olmayan Birim Kök Testleri	Durağanlık konusunda karma bulgular elde edilmiştir.
Çağlar & Mert (2022)	Türkiye/1960-2018	Fourier Birim Kök Testi	Histeri etkisi vardır.
Romero-Ávila & Omay (2022)	28 sanayileşmiş ülke, BRICS, 7 geçiş ekonomisi/ farklı zaman aralıkları	Doğrusal Olmayan Birim Kök Testleri	Birim kök hipotezinin reddedilmesine rastlanmıştır.
Bayraktar vd. (2023)	BRICS-T/1992-2017	Geleneksel Birim Kök ve Fourier Birim Kök Testleri	Türkiye, Rusya, Çin için yakınsama vardır.
Lee vd. (2023)	OECD/1960-2018	Payne Testi	Yakınsama vardır.
Coşkun & Buzdağlı (2024)	Türkiye/1960-2021	RALS LM Birim Kök Testi	Histeri etkisi yoktur.
Borowiec & Papiez (2024)	38 ülke/1992-2019	Panel Birim Kök Testi	Yakınsama vardır.
Xu vd. (2024)	Çin’de 30 bölge/1995-2001	Panel Birim Kök Testi	2002 sonrasında yakınsama vardır.
Anavatan & İspir (2025)	68 ülke/1965-2019	Fourier Panel Birim Kök Testi	Yüksek gelir grubu için stokastik yakınsama vardır.
Muhammad vd. (2025)	51 Afrika ülkesi/1980-2021	Panel Birim Kök Testi	42 ülke için stokastik yakınsama vardır.

Literatürde yer alan çalışmalara bakıldığında çeşitli geleneksel birim kök testlerinin yanında doğrusal olmayan birim kök testlerinden de faydalandığı görülmektedir. Bu çalışmalardan Türkiye için bakıldığında Çağlar ve Mert (2022) ile Coşkun & Buzdağlı (2024) histeri kavramı için yapılan öncü çalışmalardır. Çağlar

ve Mert (2022) histeri etkisi bulurken, Coşkun & Buzdağlı (2024) histeri etkisinin geçerli olmadığını ifade etmişlerdir. Yakınsama ile ilgili çalışmalar literatürde daha çok yer almaktadır. Farklı ülke grupları için yapılan çalışmalardan Sun vd. (2016), Kıran Baygın (2017), Apergis vd. (2017), Presno vd. (2018), Cai & Wu (2019), Ye vd. (2020), Awaworyi Churchill vd. (2020), Topallı (2021), Bayraktar vd. (2023), Lee vd. (2023), Borowiec & Papiez (2024), Xu vd. (2024), Anavatan & İspir (2025), Muhammad vd. (2025) yakınsama üzerine çalışmışlardır ve bu çalışmaların çoğunda yakınsama olgusu desteklenmiştir.

3. Veri ve Yöntem

Türkiye için 1960-2023 dönemi CO₂ emisyon (metrik ton) serisine ait yıllık veriler (Global Carbon Atlas web sitesi) kullanılmıştır. Tablo 2 seriye ait tanımlayıcı istatistikleri göstermektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Ortalama	4.865
Medyan	5.081
Maksimum	6.115
Minimum	2.821
Standart Sapma	0.948
Çarpıklık	-0.494
Basıklık	2.141
Jarque Bera olasılık	4.576 0.101

CO₂ emisyonu serisi için ortalama değer 4.865, maksimum ve minimum değerler 6.115 ve 2.821 olarak bulunmuştur. Jarque Bera test istatistiğine göre seri normal dağılıma sahiptir.

CO₂ emisyonu serisinin birim kök içerip içermediği doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleriyle belirlenecektir. Tablo 3 ve Tablo 4 birim kök test sonuçlarını içermektedir.

Tablo 3. ADF ve KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Test	Model	İstatistik Değeri	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	%10 Kritik Değer
ADF	Sabit	-4.034	-3.538	-2.908	-2.591
ADF	Sabit+Trend	-1.756	-4.11	-3.482	-3.169
KPSS	Sabit	1.002	0.739	0.463	0.347
KPSS	Sabit+Trend	0.244	0.216	0.146	0.119

Kapetanios vd. (2003) aşağıda gösterilen STAR modellerine dayalı birim kök olgusunu test etmişlerdir:

$$y_t = \phi y_{t-1} + \tilde{\phi} y_{t-1} (1 - \exp\{-\gamma y_{t-d}^2\}) + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\Delta y_t = \beta y_{t-1} + \tilde{\phi} y_{t-1} (1 - \exp\{-\gamma y_{t-d}^2\}) + \varepsilon_t \quad (2)$$

y_t sıfır ortalamalı stokastik süreci, β ($\beta=\phi-1$) ve γ bilinmeyen parametreleri, d gecikme parametresini göstermektedir.

$\beta=0$ ve $d=1$ ise:

$$\Delta y_t = \tilde{\phi} y_{t-1} (1 - \exp\{-\gamma y_{t-d}^2\}) + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\varepsilon_t \sim iid(0, \sigma^2)$$

γ is sıfır hipotezi altında tanımlı olmadığından, Taylor yaklaşımı faydalı olacaktır:

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1}^3 + \eta_t \quad (4)$$

$H_0: \delta_i = 0$ hipotezi alternatifi olan $H_1: \delta_i < 0$ hipotezine karşı test edilir.

Tablo 4. KSS Birim Kök Testi Sonuçları

Model	İstatistik Değeri	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	%10 Kritik Değer
Case 2	-3.93	-3.48	-2.93	-2.66
Case 3	-2.83	-3.93	-3.40	-3.13

Kritik değerler Kapetanios vd. (2003) çalışmasından elde edilmiştir.

Tablo 3 ve Tablo 4 birim kök testlerinin sonuçlarını göstermektedir. Geleneksel birim kök testlerinden ADF sabitli modelde serinin birim köklü olmadığını, sabitli ve trendli modelde ise birim köklü olduğunu göstermiştir. KPSS testi ise her iki durumda serinin birim köklü olduğunu göstermiştir. Tablo 4'te yer alan doğrusal olmayan birim kök testi, Case 2 için serinin birim köklü olmadığını, Case 3 için ise serinin birim köklü olduğunu göstermiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde karma bulgular elde edilmiştir. Zerbo & Darné (2019), Topallı (2021) ve Romero-Ávila & Omay (2022) çalışmaları literatürde durağanlık üzerine örnek çalışmalardan bazılarıdır. Benzer sonuçlara bu çalışmalarda da rastlanmıştır.

4. Sonuç

Küresel ısınma günümüzde önemli bir sorun haline gelmiştir. Pek çok ülke CO2 emisyonunu azaltmak ve farkındalık geliştirmek için çeşitli protokoller hazırlamıştır. Bu çalışmada da Türkiye için 1960-2023 dönemleri arasında CO2 emisyonlarının durağanlığı doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleriyle tartışılmıştır. Sonuçlara göre karma bulgular elde edilmiştir. CO2 emisyon serisinin birim kök içermemesi, şokların kalıcı olmadığı ve uygulanacak çevre politikalarının etkisinin geçici olacağı şeklinde yorumlanabilir. CO2 emisyon serisinin birim kök içermesi ise şokların kalıcı olacağı şeklinde yorumlanabilir. Bu bağlamda uygulanacak çevre politikaları uzun vadede etkili olacaktır. Çevre dostu enerji ve teknoloji kullanımı bu anlamda önemli bir politikadır. Politika yapıcıları uygulayacakları çevre politikalarında CO2 emisyonunu dikkate almalıdır. Karbon emisyonlarının azaltılmasında yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı teşvik edilebilir. Karbon vergisi, yeşil enerji kaynakları kullanımına sübvansiyon gibi politikalar uygulanabilir (Solarin vd., 2019).

Kaynakça

- Anavatan, A., & Ispir, M. S. (2025). Stochastic convergence behaviour in carbon dioxide emissions: Fourier panel unit root approach. *Applied Economics*, 1–14. <https://doi.org/10.1080/00036846.2025.2450385>
- Apergis, N., Payne, J. E., & Topcu, M. (2017). Some empirics on the convergence of carbon dioxide emissions intensity across US states. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 12(9), 831–837. <https://doi.org/10.1080/15567249.2017.1310956>
- Awaworyi Churchill, S. & Inekwe, J. & Ivanovski, K. (2020). Stochastic convergence in per capita CO2 emissions: Evidence from emerging economies, 1921–2014, *Energy Economics*, Elsevier, vol. 86(C).
- Bayraktar, Y., Koc, K., Toprak, M., Ozyılmaz, A., Olgun, M. F., Balsalobre-Lorente, D., & Soyulu, O. B. (2023). Convergence of per capita ecological footprint among BRICS-T countries: evidence from Fourier unit root test. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(22), 63022–63035.
- Borowiec, J., & Papież, M. (2024). Convergence of CO2 emissions in countries at different stages of development. Do globalisation and environmental policies matter?. *Energy Policy*, 184, 113866.
- Cai, Y., & Wu, Y. (2019). On the convergence of per capita carbon dioxide emission: a panel unit root test with sharp and smooth breaks. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(36), 36658–36679. DOI: [10.1007/s11356-019-06786-4](https://doi.org/10.1007/s11356-019-06786-4)
- Coşkun, K. F., & Buzdağlı, Ö. (2024). Türkiye’de Karbon Histerisinin Geçerliliğinin RALS-LM Birim Kök Testi ile Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(1), 69–80. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1334894>
- Çağlar, A. E. (2021). Çevresel Bozulmaların Bir Göstergesi Olarak Karbon Emisyonlarının Durağanlığı: Karbon Histeri Hipotezi. (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Çağlar, A. E., & Mert, M. (2022). Türkiye’de Karbon Histeri Hipotezi Geçerli midir? Fourier Birim Kök Testlerinden Kanıtlar. *Fiscaeconomia*, 6(3), 1587–1610. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1119030>
- Global Carbon Atlas, (2025). <https://globalcarbonatlas.org/emissions/carbon-emissions/>.
- Kapetanios, G., Shin, Y. & Snell, A. (2003), Testing For A Unit Root In The Nonlinear STAR Framework, *Journal Of Econometrics*, 112(2), 359–379.
- Kıran Baygın, B. (2017). Stochastic Convergence of Per Capita Greenhouse Gas Emissions Among G7 Countries: An Evidence From Structural Breaks. *Istanbul University Econometrics and Statistics E-Journal* (26), 60–70.
- Kyoto Protocol. 1997. United Nations Framework Convention on Climate Change. [Online] http://unfccc.int/kyoto_protocol/items/2830.php.
- Lee, J., Yucel, A. G., & Islam, M. T. (2023). Convergence of CO2 emissions in OECD countries. *Sustainable Technology and Entrepreneurship*, 2(1), 100029. <https://doi.org/10.1016/j.stae.2022.100029>
- Muhammad, M., Hasudungan, H. W. V., & Abubakar, A. B. (2025). Per capita carbon footprint convergence in developing countries: the role of energy

- Presno, M. J., Landajo, M., & González, P. F. (2018). Stochastic convergence in per capita CO2 emissions. An approach from nonlinear stationarity analysis. *Energy Economics*, 70, 563–581. <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2015.10.001>
- Romero-Ávila, D., & Omay, T. (2022). Are CO2 emissions stationary after all? New evidence from nonlinear unit root tests. *Environmental Modeling & Assessment*, 27(4), 621–643. <https://doi.org/10.1007/s10666-022-09835-4>
- Solarin, S. A., Gil-Alana, L. A., & Lafuente, C. (2019). Persistence in carbon footprint emissions: an overview of 92 countries. *Carbon Management*, 10(4), 405–415. <https://doi.org/10.1080/17583004.2019.1620038>
- Sun, J., Su, C. W., & Shao, G. lan. (2016). Is carbon dioxide emission convergence in the ten largest economies? *International Journal of Green Energy*, 13(5), 454–461. <https://doi.org/10.1080/15435075.2014.966373>
- Topallı, N. (2021). Düşük Gelirli Ülkelerde Kişi Başına Karbondioksit Emisyonu Durağanlığının Test Edilmesi: Doğrusal Olmayan Birim Kök Analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 608–626. <https://doi.org/10.30784/epfad.899797>
- Vicedo-Cabrera, A. M., Guo, Y., Sera, F., Huber, V., Schleussner, C. F., Mitchell, D., ... & Gasparrini, A. (2018). Temperature-Related Mortality Impacts Under and Beyond Paris Agreement Climate Change Scenarios. *Climatic Change*, 150(3), 391–402.
- Xu, G., Li, S., & Gong, Y. (2024). Study on stochastic convergence of China's carbon emission efficiency. *Climate and Development*, 17(5), 407–419. <https://doi.org/10.1080/17565529.2024.2375744>
- Ye, C., Chen, Y., Inglesi-Lotz, R., & Chang, T. (2020). CO2 emissions converge in China and G7 countries? Further evidence from Fourier quantile unit root test. *Energy & Environment*, 31(2), 348–363.
- Zerbo, E., & Darné, O. (2019). On the stationarity of CO2 emissions in OECD and BRICS countries: A sequential testing approach. *Energy Economics*, 83, 319–332.
- Zhou, P., & Wang, M. (2016). Carbon dioxide emissions allocation: A review. *Ecological Economics*, 125, 47–59.

BÖLÜM 5

Sosyal Medya Bağımlılığı

Ömer Faruk Cantekin¹ & Fatma Arpacı²

¹ Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Ankara, Orcid: ORCID: 0000-0001-5096-3233

² Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Ankara, Orcid: ORCID: 0000-0001-6619-6358

Giriş

Bağımlılık, bireyin bir maddeyi ya da eylemi kullanmayı bırakamaması veya denetleyememesi biçiminde tanımlanır. Uluslararası literatürde "addiction" ve "dependence" terimleriyle ifade edilen bu durum, sadece sigara, alkol veya uyuşturucu gibi maddeye dayalı unsurlarla sınırlı değildir (Ektiricioğlu vd., 2018).

Toplumda bağımlılık denildiğinde çoğu zaman ilk olarak akla uyuşturucu, tütün gibi maddelere yönelik bağımlılık türleri gelmektedir. Bunun, madde kullanımına ilişkin bilginin ve tarihsel örneklerin çok eski dönemlere uzanmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ancak yapılan daha yeni çalışmalar, bağımlılığın yalnızca bir maddenin alınmasıyla sınırlı olmadığını; bireylerin bir konuya, duruma, nesneye veya araca gerekenden fazla, günlük yaşamlarını etkileyecek düzeyde ve ilişkilerini olumsuz yönde etkileyecek seviyede zaman ayırması gibi bazı davranışların da kişinin kontrolünü kaybetmesine yol açarak bağımlılık niteliği taşıyabildiğini göstermiştir (Zubaroglu Yanardağ vd.,2020).

Bu davranışsal bağımlılıklara örnek olarak aşırı yeme, oyun bağımlılığı, kumar bağımlılığı, akıllı telefon bağımlılığı gibi durumlar gösterilebilir. Bu bağlamda, aşırı sosyal medya kullanımı da dikkat çeken bir unsurdur. Yeni ve daha önce rastlanmamış formatı, zengin içeriği ve iletişim altyapısı sayesinde sosyal medya, kullanıcıların günlük programlarının önemli bir bölümünü doldurmakta ve bu nedenle yeni bir bağımlılık etkeni olarak ele alınabilmektedir (Aktan, 2018). Sosyal medya bağımlılığı, yaşamımızda kullanım oranıyla ve bu oranın gün geçtikçe artmasıyla beraber toplumsal olarak kayda değer bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Sosyal medya bağımlılığı, kişilerin sosyal ilişkilerini, aile ilişkilerini, çalışma yaşamlarındaki başarı düzeyini, insanlarla kurdukları iletişimlerini olumsuz biçimde etkileyebilmektedir (Keskin ve Günüş, 2016). Özellikle durumu fark edmeden hayatının ve zamanının büyük bir kısmını sosyal medyada geçiren bireylerin günlük rutin işleri sekteye uğratarak bağımlılık davranışları ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, kişinin hem kendisiyle olan ilişkisinde hem de sosyal ilişkilerinde olumsuz etkiler göstererek yaşam kalitesini düşürmektedir (Ayas ve Horzum, 2017).

Bağımlılık Kavramı

Bağımlılık kavramı, Türk Dil Kurumu sözlük anlamına bakıldığında “Bir şeye veya bir kimseye bağlı olma durumu” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2025). Bir başka tanım da ise, bir maddenin zihinsel, tinsel, fizyolojik veya sosyal açıdan problemlere neden olmasına karşın kullanımına devam etme arzusunun önüne geçilememesi, kullanımına devam edilmesi durumu olarak tanımlanmaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2025). Bağımlılık kavramı denildiğinde birçok kişinin zihninde bir anlam çerçevesi oluşmakta ve günlük yaşamda çoğunlukla kullanılmaktadır. Toplumda bağımlılık genellikle alkol, tütün ve uyuşturucu gibi maddelerin kullanımı ile sınırlı olarak düşünülmekte ve davranışsal bağımlılıklar çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Ancak günümüzde yaşanan gelişmeler bu algıyı değiştirmektedir. Yeni

iletişim teknolojileri ve sosyal medya platformları, sadece toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasi dönüşümleri tetiklemekle kalmamakta, aynı zamanda bireylerin gündelik yaşam tarzlarında da köklü farklılıklar yaratmaktadır. İşte bu tür teknolojik ilerlemeler ve köklü değişimler, davranışsal bağımlılıkların ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Çömlekçi ve Başol, 2019).

Uzun zamanlar boyunca bağımlı olma durumun ahlaki bir kusur olduğu, irade dışı bir sonuç olduğu hatta kişinin kişisel zaaflarından ortaya çıktığı kabul edilmiştir. Bağımlı kişiler şahsiyetleri zayıf, kötü, ahlaklı bir yaşam ve kontrollü davranışlar sergilemeye isteksiz bulundukları için sosyal dışlanmaya maruz kalmışlardır. Ancak ruhsal bilim ve davranışsal bilimdeki gelişmeler, maddenin kötüye kullanımı ve bağımlı olunması konusundaki düşüncelerin yanlış olduğunu kanıtlayan çalışmalar yapmışlardır. Gelişmeler sonucunda günümüzde bağımlılık durumunun, iyileşme ve bağımlılığın tekrar edebilmesi ihtimaliyle devam eden kronik bir beyin hastalığı olduğu kabul görmektedir (Bağımlılıkla Mücadele Yüksek Kurulu, 2025).

Peele ve Brodsky (2012)'e göre bağımlılık; bireylere, tatmin edici başka yollarla elde edemeyeceği hisleri ve tatmin eden duyguları sunarken acı ve rahatsızlık gibi duygularını engellemektedir. Bunun yanında dikkat üzerine odaklanan güçlü uyarılar içeren çeşitli duygular meydana getirmektedir. Bu sayede bireyin üzerinden atamadığı sorunlar hakkında kendisini daha iyi hissetmesi ve bu sorunları unutmasını sağlayarak yapay ya da geçici bir huzur, başarı, güç ve ait olma hissi ortaya çıkabilmektedir. Önceleri yalnızca alkol, sigara, esrar gibi kimyasal maddelerin kullanımı olarak tanımlanmakta olan bağımlılık kavramı günlük yaşamda teknolojinin daha fazla yer almasıyla birlikte psikiyatrik bir olay olup olmadığı bakımından da sorgulanmaya başlanmıştır (Aydın, 2017).

Geleneksel olarak bağımlılık, çoğunlukla uyuşturucu veya keyif verici kimyasal maddelerin aşırı kullanımı ile ilişkilendirilmiştir. Ancak, günümüzde gelişen teknoloji ve buna bağlı olarak değişen insan davranışları ve alışkanlıkları, sorunlu davranışların niteliğini de değiştirerek bağımlılık kavramını farklı boyutlara taşımıştır. Teknoloji, insan yaşamını birçok açıdan kolaylaştırmayı amaçlamasına rağmen, bireyler zaman zaman olumsuz durumlara maruz kalabilmektedir. Bu yeni durumlar arasında yer alan teknoloji bağımlılığı, günümüzde var olan ve sayısı giderek artan davranışsal bağımlılık türlerinden sadece bir tanesidir. Bu, bağımlılığın sadece kimyasal maddelerle sınırlı olmadığını, farklı davranış biçimlerini de kapsayacak şekilde genişlediğini göstermektedir (Aydın,2017).

Bağımlılık Türleri

Olumsuz bir durumu ifade eden bağımlılık kavramı, bir madde ya da davranışı kullanmayı bırakamama veya kontrol edememe şeklinde tanımlanabilmektedir. Fiziksel bir maddeye olan bağımlılık dışında fiziksel bir maddeye dayandırılmayan bağımlılıklar, davranış tabanlı bağımlılıklar olarak sınıflandırılabilir (Gökçearslan ve Günbatar,2012). Bu çalışmada odak noktası davranışsal bağımlılıklar olduğundan, madde bağımlılığına yalnızca kısa bir çerçeve sunulmuştur.

Kimyasal Bağımlılıklar

Amerikan Psikiyatri Derneği, bireylerin iyi hissetme ya da performansını artırma arzusunun hem kimyasal hem de davranışsal bağımlılıklara zemin hazırlayabileceğini belirtmektedir. Bağımlılık çoğunlukla kişinin kendi isteğiyle madde kullanmaya başlamasıyla gelişir. Başlangıçta bağımlı olma amacı olmasa bile, madde kullanımının tekrarlanmasıyla birlikte zaman içinde kontrol duygusu kaybolur. Kişi, kullanımın günlük yaşamını olumsuz etkilediğini bilse dahi maddeyi bırakmakta güçlük çekebilir ve kendini kullanmaya devam etmek zorunda hisseder. Bu süreçte başlangıçta isteğe bağlı olan madde kullanımı, giderek bir mecburiyete dönüşmektedir (Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 2025).

Tütün Bağımlılığı

Tütün, uzun zamandır bazı geleneksel toplumlarda kullanılan bir üründür. Sanayi Devrimi'nden sonra ise tütün kullanımı pek fazla ülkede yaygınlaşmıştır. Günümüzde tütünün en yaygın kullanım şekli sigaradır ve sigara içmek nikotin bağımlılığı yaratır. Nikotin bağımlılığı, sigara içmeyi bırakmayı zorlaştırır ve bu nedenle sigara ile mücadele aslında nikotin bağımlılığı ile mücadeledir. Sigara içen birçok insan, sigara içmenin zararlarını bilse de nikotin bağımlılığı nedeniyle sigarayı bırakmakta zorlanır. Nikotin bağımlılığı, zihni etkileyerek sigara içme isteği ve ihtiyacını yaratır. Bu durum, sigarayı bırakmayı ve bırakmaya çalışmayı zorlaştırır. Sigara içmek, kanser, kalp Hastalığı, felç, akciğer hastalıkları ve diğer sağlık sorunlarına yol açabilir. Sigara içmek, her yıl milyonlarca kişinin ölümüne neden olmaktadır. Bu nedenle sigarayı bırakmak ve sigara kullanımını önlemek önemlidir (Bilir ve Özcebe, 2014)

Sigara bağımlılığı sadece biyolojik değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyal etmenleri de içeren karmaşık bir davranış şeklidir. Sigara bırakma tedavisinin amacı, bireyin sigara içmeyi bırakmasını ve tekrar başlamasını önlemektir. Bu amaçla, tedavinin sadece biyolojik yönlerine odaklanmak yeterli olmayacaktır. Kişinin içinde olduğu sosyal şartlar da tedaviyi etkilemektedir. Kişiyi sigara kullanmaya iten sosyal etmenler göz ardı edildiğinde, tedaviden uzun süreli bir fayda elde etmek zorlaşır. Sigara tedavisindeki güncel yaklaşım, biyo-psiko-sosyal modeldir. Bu model, bağımlılığı biyolojik, psikolojik ve sosyal etmenlerin etkileşimi olarak açıklar. Sigara bırakma tedavisinde bu üç faktörün de ele alınması gerekir (Borsos, 2009).

Alkol Bağımlılığı

Alkol, bütün dünyada kafein ve tütünden sonra olumsuz biçimde kullanımı en fazla olan maddedir (Uzbaş,2009). Alkol bağımlılığı ile kontrollü alkol kullanımı arasında önemli farklar bulunmaktadır. Ayrıca alkol bağımlılığı çeşitli psikolojik sorunlarla ilişkilendirilmektedir; bu sorunlar arasında duygu durum bozuklukları, çökkünlük ve depresyon gibi durumlar yer almaktadır (Ozan, 2020).

Alkolün yol açtığı zararlar, yalnızca ne kadar ve ne sıklıkta içildiğine bağlı değildir; içme biçimi de önemli bir rol oynar. Sık ve yüksek miktarda alkol tüketimi, vücutta hasara ve bağımlılık riskine yol açabilir. Öte yandan, seyrek de olsa tek seferde fazla miktarda alkol almak, kazalara, yaralanmalara, çevredekilere yönelik şiddete, geçici vücut hasarlarına ve akut sarhoşluk durumlarına neden olabilir. Alınan alkol miktarı ile içme biçimi, farklı türde sağlık ve davranışsal sorunlara yol açabilir. Örneğin, her gün bir kadeh şarap içen bir kişi ile haftada bir kez yoğun alkol tüketen bir kişi aynı toplam alkol miktarına ulaşırsalar bile farklı risklerle karşı karşıya kalır; kısa sürede çok fazla alkol içme şeklinde gerçekleşen tüketim, kazalar ve şiddet gibi olumsuz sonuçlar için daha yüksek risk oluşturur (Güleç, 2021).

Osmanlı'nın son dönemlerinde alkol kullanımının arttığı bir süreçte, bazı devlet yetkilileri ve aydınlar bu durumu azaltmaya yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Bu mücadeleye öncülük edenlerden biri de Milaslı Doktor İsmail Hakkı Bey'dir. Hakkı Bey, alkolün tamamen yasaklanmasını savunmakla birlikte, bunun mümkün olmadığı durumlarda kullanımın sınırlandırılması için hem devlet hem de toplum nezdinde çeşitli önerilerde bulunmuştur. Önerilerinin temelinde, bireylerin eğlence ihtiyaçlarını spor ve kültürel etkinliklerle karşılamaları fikri yer almaktadır. Böylece, kişiler yalnızca eğlenceli zaman geçirmekle kalmayacak, aynı zamanda kültürel birikim kazanacaklardır. Hakkı Bey'in yaklaşımı, günümüzde sosyal hizmet bağlamında hâlâ geçerliliğini korumakta ve devlet ile sivil toplum kuruluşları tarafından uygulanabilecek niteliktedir (Köse, 2020).

Madde Bağımlılığı

Madde bağımlılığı, sadece kişinin değil, tüm ailenin, sosyal ortamın ve toplumun etkilendiği önemli bir sorundur. Sağlıktan eğitime, iş yaşamından sosyal ve kültürel yaşama kadar birçok alanda kayıplara yol açar. Bu kadar geniş bir etki alanına sahip olan bir bağımlılığın tedavisinin de çok boyutlu olması ve bir ekip çalışmasıyla yürütülmesi gerekir. Madde bağımlılığı tek bir nedenden dolayı oluşmaz ve birden fazla problemi beraberinde getirir. Bu nedenle iyileştirmede de farklı meslek elemanlarından oluşan bir ekip tarafından hastanın izlenmesi ve farklı yöntemler uygulanması gerekir (Özkan, 2022).

Bağımlılık, sadece bir madde kullanımı probleminden öte, tüm hayatı etkileyen ve kökeni zihinde olan bir hastalıktır. Bağımlılık beynin işlevini etkileyerek, kullanılan maddeye duyulan gereksinimin artmasına ve kontrolün kaybedilmesine yol açar. Bu durum, kişinin bedensel ve ruhsal sağlığını bozabilir, psikolojik problemlere yol açabilir ve onu toplumdan dışlayabilir. Madde bağımlılığı sonucunda ekonomik sıkıntılar, suça yönelme, iş hayatında ve sosyal ilişkilerde problemler ortaya çıkabilir. Tedavi sürecinde kişinin sahip olduğu sosyal destek ve motivasyonu oldukça önemlidir. (Cıbrı, 2022).

Davranışsal Bağımlılıklar

Elle tutulur bir nesnenin olmadığı, davranış temelli alışkanlıklar, davranışsal bağımlılık olarak tanımlanmaktadır. Kişilerin teknolojik aletlerle olan ilişkisinin her gün artmasıyla birlikte bilgisayar oyunu, televizyon, telefon online alışveriş, kumar, sosyal ağ, video izlemek gibi çeşitli türleri içinde barındıran teknolojik bağımlılık da davranış temelli bağımlılık türlerinden biridir (Bağımlılıkla Mücadele Yüksek Kurulu, 2025).

Bağımlılık üzerine farklı zamanlarda çeşitli çalışmalar yapan Griffiths'e göre (1999) kimyasal bağımlılıklardan ayrı bir yer edinen teknoloji bağımlılığının davranışsal bağımlılık kategorisinde yer alması gerekmektedir. Yine Griffiths'e göre (1995) teknolojik bağımlılık serüveninde kişi pasif ve aktif olarak yer alabilmektedir. Griffiths 2005 yılında yaptığı çalışmasında teknoloji bağımlılığının; dikkat çekme, yoksunluk, çatışma, nüksetme, tolerans ve ruh hali değişimi altı bağımlılık ölçütü olduğunu söylemiştir.

Davranışsal bağımlılıklar fiziksel açıdan bazı problemlerin oluşmasına sebep olabileceği için riskli bulunmakla beraber kişinin ruh halini ve sosyal ortamını da olumsuz etkileyebilmektedir. Bağımlılık oluşturan davranışın bırakılamaması, kontrol altına alınmasının zor olması, bağımlı olunan davranışa karşı kişinin aldığı hazzın her defasında yetersiz gelmesi nedeniyle daha uzun süre kullanılması, kişinin kullandığı günler içerisinde vaktinin çoğunu bağımlı olunan davranışa kullanması bağımlılığın geliştiğinin bazı göstergeleridir. Bu olay sonucunda bireyin; aile, sosyal ortam ve akademik açıdan sorunlar yaşamasına, görevlerini aksatmasına sebep olabilmektedir. Söz konusu davranıştan uzaklaştırmak ya da davranışın kesilmesi halinde birey daha tedirgin, huzursuz ve stresli olabilmektedir (Bağımlılıkla Mücadele Yüksek Kurulu, 2025).

Bireyin elle tutulur bir nesneye değil de bir davranış türüne karşı geliştirdiği bağımlılık, davranışsal bağımlılık olarak tanımlanmaktadır. Birey söz konusu bu davranışı yaptığında haz duyar, sakinleşir ve her açıdan daha iyi hisseder. Bu davranış bireyin hayatında bazı problemleri durumlara yol açtığında kişi davranıştan uzaklaşmaya çalıştığı zaman bunu halledemiyor, söz konusu davranış bireyin hem beyinde hem de genellikle yaptığı aktivitelerde yer alıyorsa söz konusu davranışa karşı bağımlılık geliştiği ifade edilebilir (Akçin, 2024). Bir durumun bağımlılık olarak kabul edilebilmesi için bireyin beynini meşgul etmesi, duygusal değişkenliğe sebebiyet vermesi, duruma karşı tolerans geliştirilmesi, yoksunluk çekilmesi, kişiler arası sorun ya da kendisini tekrar aynı davranış döngüsünün içerisinde bulması gerekmektedir (Griffiths,1996).

Kumar Bağımlılığı

Kumar bağımlılığı davranışsal bağımlılıklar arasında yer almaktadır. Bu sorun, kumar oynama üzerinde kontrolün sağlanamaması, kumar oynamaya yaşamdaki diğer ilgi alanlarına ya da günlük aktivitelere göre öncelik verme ve ortaya çıkan

problemleri sonuçlara rağmen kumar oynamaya devam etme veya daha fazla oynama şeklinde tanımlanmaktadır (DSÖ, 2025).

Kumar bağımlılığı, kontrol edilemeyen ve tekrarlayan bir şekilde kumar oynama eğilimidir. Bu davranış örüntüsü sürekli veya dönemsel olabilir. Belirtiler şiddetliyse ve bireyin günlük hayatına, işine, ilişkilerine ve ekonomik durumuna önemli bir şekilde zarar veriyorsa teşhis konabilir. Son yıllarda internetin kullanılmasının artmasıyla birlikte, çevrimiçi kumar oynama da kumar bağımlılığına yol açmaktadır. (Türkiye Yeşilay Cemiyeti, 2025).

Kumar bağımlılığı, yapısı gereği bireylerde ekonomik kayıplara, aile içi problemlere ve duygusal tükenmişliklere yol açabilen ciddi bir bağımlılık türüdür. Ayrıca, diğer bağımlılık türleriyle karşılaştırıldığında intihar girişimlerinin daha yüksek oranlarda görüldüğü bilinmektedir. Son yıllarda toplumda kumar bağımlılığının yaygınlaşması, bu alana yönelik araştırmaların da artmasına sebep olmuştur. Yapılan çalışmalarda, kumar bağımlılığı olan bireylerin olumsuz sonuçlara rağmen bu davranışı sürdürmelerinin altında, karar verme süreçleri ile davranışı durdurma ve kontrol etme işlevlerinde ortaya çıkan nöro psikolojik bozulmaların etkili olduğu belirlenmiştir. Bu bozulmalar, bireyin kumar oynama davranışını sürdürmesine ve ortaya çıkan olumsuz sonuçlara rağmen bunu bırakamamasına yol açmaktadır (Zubaroglu Yanardağ vd., 2020).

Teknoloji (İnternet) Bağımlılığı

Teknoloji Bağımlılığı, davranış bağımlılığının bir alt türüdür. Davranış bağımlılığı ise bir maddeye bağımlı olmaksızın madde arayışı içeren davranışların patolojik (hastalıklı) kullanım özelliklerinde görülen bulgularla ilişkili olduğu bağımlılık durumu olarak tanımlanmaktadır (BMYK, 2025)

Türkçede çoğunlukla “internet bağımlılığı” olarak kullanılan bu kavram, uluslararası literatüre ilk kez, Dr. Ivan Goldberg’in 1996 yılında göndermiş olduğu bir maille girmiştir (Günüş ve Kayri,2010). Goldberg’in tanımından sonra 2000’li yıllarda da böyle bir problemin var olup olmadığı konusunda da kendinden çok söz ettirmiştir. Bu nedenle internet bağımlılığı, ilk dönemlerde madde bağımlılıkları kadar önemli bir problem olarak görülmemiş ve konuya yönelik bilimsel çalışmalar, yayınlar ile tedavi girişimleri uzun süre geri planda kalmıştır. Ancak zaman içinde etkilerinin giderek daha belirgin hale gelmesi, internet bağımlılığına dair toplumsal ve akademik farkındalığın artmasına yol açmıştır.

Bireyin kontrol dışı internet kullanımı neticesinde kendini gösteren ve bir tür davranışsal bağımlılık olarak kabul edilen internet bağımlılığı; bağımlılık geliştiren elle tutulur bir maddeye dayandırılmadan ortaya çıkması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Hayatımızda oldukça önemli bir yer edinen internet, bilinçli kullanıldığı zaman bireye birçok fırsat sunarken bilinçsiz kullanımı bireyin iş, aile ve arkadaş çevresinde çeşitli problemler yaşayabilmesine sebep olabilmektedir (Kalafat Çat vd., 2021).

Teknolojik gelişmeler, bireylerin alışkanlıklarını ve kültürel yapısını dönüştürmüş, internet ise iletişimden alışverişe, oyundan bilgi edinmeye kadar pek çok faaliyetin yürütüldüğü geniş bir dijital alan hâline gelmiştir. Taşınabilir cihazlarla ucuz ve kolay erişim, özellikle teknolojiye yatkın gençlerin internette uzun zaman geçirmesine yol açmakta ve bu durum, internet kullanımının patolojik bir bağımlılığa dönüşme riskini artırmaktadır (Avşar Arık, 2018).

İnternete erişimin kolaylaşması, sosyal medya kullanımını da belirgin biçimde yükseltmiştir. Facebook, Instagram, Twitter ve TikTok gibi platformların her yaş grubuna hitap etmesi kullanıcı sayısını artırmakta; özellikle beğenilme isteği, bireylerin bu mecralarda daha fazla zaman harcamasına yol açmaktadır. Aşırı kullanım ise depresyon, kaygı, uyku sorunları gibi psikolojik etkilerin yanı sıra göz yorgunluğu, baş ağrısı ve kas-iskelet rahatsızlıkları gibi fiziksel olumsuzluklara neden olabilmektedir (Güler vd., 2017).

Bağımlılık Nedenleri

Bağımlılığın ortaya çıkışı tek bir etkene bağlanamaz; bu süreç birçok etmenin bir araya gelmesiyle şekillenir. Kişinin yaşamında karşılaştığı biyolojik, ruhsal ve sosyal risk etkenlerinin çeşitliği ve yoğunluğu, bağımlılığa eğilim düzeyini belirleyen temel unsurlardır. Bu bağlamda bağımlılığın nedenlerine baktığımızda;

Biyolojik etkenler açısından, genetik yatkınlık bağımlılık riskini artırır; alkol bağımlılığında kalıtım oranı yaklaşık %50'dir ve ailede bağımlılık öyküsü riski ciddi ölçüde yükseltir. Dopamin sistemindeki işlev bozuklukları, ödül merkezinin aşırı uyarılması ve prefrontal korteksteki kontrol mekanizmalarının zayıflaması, madde arama davranışının pekişmesine yol açar. Psikolojik faktörler bağlamında, ego işlevlerindeki zayıflık, kaygı, travma ve duygusal eksiklikler madde kullanımına yönelimde etkilidir. Olumlu/olumsuz pekiştirme döngüsü, madde kullanımını öğrenilmiş bir davranışa dönüştürür. Dürtüsellik, heyecan arayışı, sorun çözme yetersizliği ve kişilik bozuklukları psikolojik riskleri artırır. Sosyal ve kültürel etkenler, maddenin ulaşılabilirliği, toplumdaki kabul düzeyi, medya etkisi, ekonomik ve toplumsal stresler bağımlılığı kolaylaştırır. Aile işlev bozukluğu, ebeveyn denetiminin zayıf olması ve akran baskısı özellikle ergenlerde bağımlılık riskini artıran kritik faktörlerdir (Ögel, 2010).

Aile içinde madde kullanımına tanık olunması, yalnızca genetik eğilimi değil, aynı zamanda bireyin sosyal öğrenme süreçlerini de etkileyebilir. Bağımlılık geçmiş olmayan ailelerde ise stresli yaşam koşulları, ebeveyn desteğinin yetersizliği, olumsuz çocukluk deneyimleri, duygusal ihmal, aile içi şiddet veya kronik baskı gibi durumlar bağımlılık riskini artıran diğer faktörlerdir (Öztürk vd., 2015). Toplumsal yapıdaki çözülme, sosyal kontrol mekanizmalarının zayıflığı, ekonomik yetersizlikler, suç oranlarının yükselmesi ve toplumla bağların zayıflaması gibi kültürel koşullar da bireylerde bağımlılık geliştirme ihtimalini artırabileceği düşünülmektedir.

Sosyal Medya Kavramı ve Tanımı

Boyd ve Ellison'un (2017) sosyal medya tanımına göre, kullanıcılara diğer insanlara açık (ya da seçilenlere) profiller oluşturma, diğer kullanıcılarla ve onların bağlantıda olduğu kişilerle ağ üzerinde bağlantılı ve etkileşim içinde olma imkânı veren web tabanlı platformlardır (Çömlekçi ve Başol, 2019).

Sosyal medya ile ilgili birçok çalışması bulunan Michael Frunchter, sosyal medyayı 5C ile açıklamaktadır. Frunchter'e (2009) göre; iletişim (conversation), topluluk (community), yorumlamak (commenting), uyum, iş birliği (collaboration) ve katkı (contribution) sosyal medyayı oluşturmaktadır. Sohbet (conversation), bu ağın aslını karşılıklı iletişimin oluşturduğunu göstermektedir. Yorumlamak (commenting) sosyal medya da kişilerin ya da herhangi bir şahsın paylaşımlarının her türlü eleştiri ve yorumlara açık olduğunu ifade etmektedir. Katkı (contribution), yapılan yorumların yanında yeni düşüncelere de katkı sağlamaktır. Topluluk (community), normal hayatımızda meydana getirdiğimiz toplumlara ihtiyaç duyduğumuz gibi sosyal medyadaki sosyal kısmı içinde topluluğa ihtiyaç vardır. İş birliği (collaboration) ise, sosyal medyanın varlığını devam ettirebilmesi için olması gereken iş beraberliğini ifade etmektedir (Tokatlı vd.,2017).

Gelişen teknoloji, internetin yayılması ile birlikte, insanların etkileşim ve paylaşım gereksinimleri karşılamada büyük imkânlar sunmuştur. İnternet, bireylerin dünya çapında birbirleriyle iletişim kurmasını, bilgi ve tecrübelerini paylaşmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca sosyal mecralar da bu süreçte önemli bir rol oynamış ve iletişimde var olan kalıpları değiştirmiştir. İnternetin ulaşılabilirlik düzeyi ve sosyal medya kullanımı arasındaki ilişki oldukça açıktır. İnternetin erişilebilirliği, dünya çapında giderek artmıştır ve bu, kişilerin interneti kullanma ve çevrimiçi kaynaklara ulaşma yeteneklerini büyük oranda artırmıştır. Mobil cihazların yaygınlaşması, kablosuz internet bağlantısının sağlanması ve sosyal medya platformlarının çeşitlenmesi, insanların daha fazla çevrimiçi iletişimlerde bulunmasına ve içerik paylaşmasına olanak sağlamaktadır (Demir vd., 2025).

İnternetin gelişimi ile beraber gelişmekte olan sosyal medya ağları insanların kolaylıkla ulaşım sağlayabildiği en kapsamlı iletişim alanlarıdır. Sosyal medya uygulamaları her yönden sınırları ortadan kaldırarak kişilere rahatlıkla iletişim kurabilme ve bilgiye ulaşabilme şansı sağlamaktadır (Avcı, 2016).

İnternetin en yaygın kullanım alanlarından birisi sosyal medyadır. Türk Dil Kurumu'na göre sosyal medya, genel ağda oluşturulan sosyal ağlar üzerinden kullanıcılar arasında görsel ve işitsel malzeme paylaşımını, bilgi aktarımını, haberleşmeyi sağlayan iletişim ortamı olarak tanımlanmıştır (TDK, 2025). Sosyal medya; kişilerin coğrafi, dil, din, ırk, cinsiyet, ekonomik, kültürel yönden ayırım olmadan istedikleri andan ve mekândan aktif olmalarına ve paylaşım yapmalarına olanak vermektedir. Sosyal medya sayesinde kişiler başka bireylerle çift yönlü iletişim kurabilmektedir. Kişiler herhangi bir denetime tabii tutulmadan kendi hesaplarından istedikleri zaman bilgi, video, resim paylaşımı yapabilmekte,

arkadaşlarının akrabalarının gönderilerine yorum yapabilmektedir. Bu bağlamda sosyal medyada bireyler kendilerini ifade etmekte ve yorum yapabilmekte daha özgürdür (Çiftçi, 2018).

Sosyal Medya Bağımlılığı

Teknoloji ile beraber değişen ve dönüşen yaşamımızda internet teknolojisi bireylerin hayatının olmazsa olmaz bir parçası olmaktadır. İnsanlar sadece oldukları yer ile ilgili değil dünyanın her bir yeri ile ilgili bilgiye ulaşmak, iletişim kurmak için interneti tek araç olarak kullanmaktadır. Teknoloji gelişirken olumlu sonuçlarıyla birlikte olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiş olup yeni bir bağımlılık olan sosyal medya bağımlılığı kavramının da doğmasına sebep olmuştur (Başaran vd., 2017).

Sosyal medyanın günlük kullanım nedenleri, amaçları, alanları bağımlılık konusunu incelemeye ihtiyaç doğurmuştur. Günlük yaşamda her insanın (ergen, genç, orta yaş, yaşlı) ulaşabileceği her anında aktif kullanabileceği sosyal medya bireylerin yaşamının her bölümüne (kültürel, ekonomik, sosyal, siyasal) etki edebilmektedir. Bu sebeple hem kişinin istek ve ihtiyaçlarınca hem de mecburi sosyal medya kullanımı; sosyal medya bağımlılığına zemin oluşturmaktadır (Babacan, 2016).

Sosyal medya bağımlılığı, bireyin sosyal medyada çok fazla zaman harcadığı, bu sürenin giderek arttığı, sosyal medyada geçirilen zamanın kişinin günlük yaşamda diğer işlevlerini olumsuz yönde etkilediği durumda kullanılan bir terimdir (Durar, 2018).

Genel anlamda bütün bu tanımlamalar etrafında sosyal medya bağımlılığı, “bilişsel, davranışsal, duygusal alanlardaki problemlerle belirli, bireylerin hayatlarındaki tüm alanları kapsayacak biçimde duygu durumunda bozulmalar, iletişim sorunları, meşguliyet gibi vb. problemlere neden olabilen ruhsal ve iletişimsel bir sorun” şeklinde ifade edilebilmektedir (Ünlü, 2018). Görüldüğü üzere sosyal medya bağımlılığının bireylerin günlük hayatındaki birçok alana etki edebilecek biçimde tesiri olan ve kişileri zihinsel, duygusal ve ruhsal alanlarda etkileyebilen bir kavram olduğu ortaya çıkmaktadır (Özdemir, 2019).

Hane Halkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması 2024 verilerine göre ise Türkiye’de internet kullanım oranı, 16-74 yaş grubundaki bireylerde 2024 yılında %88,8 iken 2025 yılında %90,9 olarak artış gösterdiği görülmüştür (TÜİK, 2025). Bu artış, internetin toplum genelinde giderek daha yaygın bir şekilde kullanılmaya devam ettiğini göstermekte; aynı zamanda sosyal medya bağımlılığı olgusunun güçlenmesine katkıda bulunduğunu destekler nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Sosyal Medya Bağımlılığının Bireydeki Etkileri

Literatürde yapılan araştırmalar incelendiğinde, sosyal medya bağımlılığının çeşitli boyutlardan ele alındığı görülmektedir. Kıran ve arkadaşları (2020), sosyal medya kullanımının “yetersiz ve kalitesiz uyku, sürekli zihinsel meşguliyet, kullanım süresini sınırlama ya da kontrol etme konusunda tekrarlayan düşünceler, erişim isteğini bastıramama, çevrimiçi ortamda her seferinde daha uzun süre kalma

eğilimi, çevrimdışı olduğunda sosyal medyayı arzulama, günlük etkinliklere katılımda azalma, akademik başarının düşmesi ve sosyal ilişkilerde sorunlar” gibi sonuçlar doğurabileceğini belirtmektedir.

Bireylerin yaşamlarını giderek daha fazla sanal ortamda sürdürmesi ve gerçek yaşam deneyimlerinden uzaklaşması, özellikle gençler açısından çeşitli olumsuzlukları beraberinde getirmektedir. Çünkü kişiliğin şekillendiği, geleceğe ilişkin önemli kararların verildiği ve sosyal becerilerin yoğun biçimde geliştiği bu dönemde, gençlerin gerçek yaşantılar yerine sanal deneyimlere yönelmesi psikososyal açıdan riskler oluşturabilmektedir. Benzer şekilde, gençlerde yaygın görülen kontrolsüz internet kullanımı, yalnızca psikolojik ve fiziksel gelişimi olumsuz etkilemekle kalmamakta; günlük yaşamı aksatarak bu olumsuzlukların eğitim süreçlerine de yansımaya neden olmaktadır. Gündelik yaşamdaki etkileri dikkate alındığında, sanal dünyanın ağırlık kazanması gençlerin aile bireyleri ve arkadaşlarıyla olan ilişkilerini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Atar Keskin ve Demirbaş, 2024).

Alan yazındaki araştırmalar, sosyal medya bağımlılığının çeşitli psikososyal değişkenlerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Ersoy Kara (2023), algılanan sosyal desteğin artmasının sosyal medya bağımlılığı eğilimlerini azalttığını ortaya koymuştur. Uslu’nun (2021) yaptığı çalışmanın bulgularına göre, gençlerin sosyal medyayı daha yoğun kullandığını ve kadınların kullanım oranlarının erkeklere göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Güler vd. (2019), öğrencilerin sosyal medyaya verdikleri önem yükseldikçe bağımlılık düzeylerinin arttığını belirtmiştir. Hou vd. (2019) ise sosyal medya bağımlılığının üniversite öğrencilerinde ruh sağlığı ve akademik performans üzerinde olumsuz etkileri olduğunu ve uygun müdahalelerin bağımlılığı azaltmada etkili olabileceğini saptamıştır. Bu çalışmalarda da görüldüğü üzere sosyal medya bağımlılığı; bireyin psikososyal özellikleri, kişisel eğilimleri, demografik nitelikleri, kullanım amaçları ve alışkanlıkları ile içinde bulunduğu sosyal çevreden aldığı destek düzeyi gibi çok çeşitli faktörlerin etkileşimi sonucu ortaya çıkan, davranışsal, duygusal ve bilişsel boyutları bulunan çok katmanlı bir olgu olarak düşünülebilir.

Sonuç

Günümüzde gittikçe gelişen teknoloji ve artan internet erişimiyle birlikte sosyal medya kullanımı hızla yaygınlaşmaktadır. Sosyal medya, bilgi edinme, iletişim kurma ve gündelik yaşamın düzenlenmesi gibi pek çok işlevin merkezine yerleşerek bireylerin günlük rutinlerinin vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiştir (Uslu, 2021).

İnternet ve sosyal medya bağımlılığının öğrenciler üzerindeki etkilerine dair yapılan araştırmada görüşme yapılan ailelerin, çocuklarının internet ve sosyal medya kullanımına bağlı olarak uykusuzluk yaşadıklarını, bu durumun hem zihinsel hem de fiziksel açıdan olumsuz etkiler ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Aileler ayrıca internet ve sosyal medya kullanımının öğrencilerin okul başarısını da olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir. Bu nedenle bazı ebeveynler çocuklarının internet ve

sosyal medya kullanımına sınırlamalar getirirken, bazıları ise ergenlik dönemindeki gençlere kısıtlama uygulanmasının daha olumsuz sonuçlara yol açabileceği düşüncesiyle herhangi bir müdahalede bulunmamaktadır. Araştırma bulguları, interneti ağırlıklı olarak eğlence amaçlı kullanan öğrencilerin akademik başarılarında düşüş yaşandığını, eğitim amaçlı kullanan öğrencilerde ise başarı düzeyinin arttığını göstermektedir. Aileler, internet ve sosyal medya kullanımının sağlık açısından da çeşitli riskler barındırdığına dikkat çekmektedir. Öğrencilerin dijital ortamlarda uzun süre hareketsiz kalmaları kilo artışı gibi fiziksel sorunlara yol açabilmektedir. Bilgisayar başında geçirilen sürenin artması, öğrencilerin beslenme ve içme alışkanlıklarında olumsuz değişikliklere neden olmakta ve internet kullanımını obezitenin gelişiminde önemli bir risk faktörü hâline getirmektedir. Bunun yanı sıra öğrenciler, internet erişimi olmayan mekânlara gitmek istememekte, ailelerin planlarına uyum göstermekte zorlanmaktadır. Sosyal çevreden geri çekilme, içe kapanma, yüz yüze sosyal etkileşimlerin azalması, arkadaşlarla iletişimin çoğunlukla çevrimiçi kanallar üzerinden sürdürülmesi gibi davranışsal değişiklikler gözlenmektedir. Ayrıca öğrencilerin internet kullanım sürelerini artırma yönünde çaba gösterdikleri, bu süreyi ailelerinden gizlemeye çalıştıkları ve erişim kısıtlandığında öfke tepkileri verdikleri belirtilmektedir (Büyükgebiz Koca ve Tunca, 2020). Bu bulguların ortaya koyduğu üzere, öğrencilerin internet ve sosyal medya ile kurdukları ilişki sadece akademik ve sosyal yaşamlarını etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda bu yoğun kullanımın doğal bir sonucu olarak sosyal medya bağımlılığı; davranışsal, duygusal ve bilişsel boyutları olan, biyolojik, psikolojik ve sosyal etkenlerin ortak etkisiyle ortaya çıkan çok boyutlu bir olgu olarak değerlendirilebilir.

Alan yazında yapılan çalışmalar, algılanan sosyal desteğin artmasının sosyal medya bağımlılığı eğilimlerini azaltabileceğini, buna karşılık sosyal medyaya verilen önem arttıkça bağımlılık riskinin yükseldiğini göstermektedir. Doğrusever'in yaptığı araştırma sonucunda, ergenlerde aileden algılanan sosyal destek arttıkça internet bağımlılığı, yalnızlık ve psikolojik belirti düzeyleri azalmaktadır. Yalnızlık düzeyindeki azalma psikolojik belirtileri, psikolojik belirtilerdeki azalma ise internet bağımlılık düzeyini azaltmaktadır (Doğrusever,2020).

Genel olarak değerlendirildiğinde sosyal medya bağımlılığı bireyi hem bireysel hem sosyal düzeyde bireyleri etkileyen, giderek yaygınlaşan ve erken müdahale gerektiren önemli bir toplumsal sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak bireylerin sosyal medya kullanım amaçları ile ilgili farkındalık düzeylerinin erken yaşlardan itibaren yükseltilmesi ile, toplumu ve bireyleri tehdit eden sosyal medya bağımlılığı probleminin kontrol altına alınabileceği düşünülmektedir (Başol ve Çömlekçi, 2019). Gençlerin kullanımlarını tümünden yasaklamak yerine, kontrollü bir şekilde yönlendirmek, etkili kullanımını sağlamak onların gelişimleri için önemli olacaktır (Uslu, 2021).

Kaynakça

- Akçin, M. (2024). *Sosyal medya bağımlılığının yaşam doyumuna etkisinin sosyal hizmet bakış açısıyla incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi, Karabük.
- Aktan, E. (2018). Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(4), 405–421. <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.379886>
- Atar Keskin, Ş. ve Demirbaş, E. (2024). Gençlerde sosyal medya bağımlılığında aile ve arkadaş ilişkilerinin rolü üzerine bir inceleme. *Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 165–184. <https://doi.org/10.61861/spshcd.1519905>
- Avşar Arık, I. (2018). *Teknoloji bağımlılığı ve sosyal kimlik oluşumu: Y nesli* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Aydın, F. (2017). *Teknoloji bağımlılığının sınıf ortamında yarattığı sorunlara ilişkin öğrenci görüşleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Babacan, M. E. (2016). Sosyal medya kullanım alanları ve bağımlılık ilişkisi. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 3(1), 7–28. doi:10.15805/addicta.2016.3.0017
- Bağımlılıkla Mücadele Yüksek Kurulu. (t.y.). *Bağımlılık nedir?* (18 Kasım 2025). Erişim adresi: <https://bmyk.gov.tr/TR-67179/bagimlilik-nedir.html>
- Bağımlılıkla Mücadele Yüksek Kurulu. (t.y.). *Davranışsal bağımlılık?* (18 Kasım 2025). Erişim adresi: <https://bmyk.gov.tr/TR-67183/davranissal-bagimlilik.html>
- Başaran Alagöz, S., Yazgan, A. E. ve Baiturova, K. (2017). Tüketicilerin internet bağımlılığının sosyal medya reklamlarına yönelik genel algı ve tutumları üzerindeki etkisi. *Journal of Suleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, 29(4), 287–310. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2696733>
- Bilir, N. ve Özcebe, H. (2014). Tütün bağımlılığı ve kontrolü: Bireysel, toplumsal ve sosyal pazarlama yaklaşımları. *Eurasian Journal of Pulmonology*, 16, 63–68. doi:10.5152/ejp.2014.43925
- Borsos, D. (2009). Models of addiction. G. Fisher ve N. A. Roget (Ed.), *Encyclopedia of substance abuse prevention, treatment ve recovery* içinde (ss. 10–12). Sage Publications. doi: 10.4135/9781412964500
- Büyükgebiz Koca, E. ve Tunca, M. Z. (2020). İnternet ve sosyal medya bağımlılığının öğrenciler üzerindeki etkilerine dair bir araştırma. *Alanya Akademik Bakış*, 4(1), 77-103. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.597820>

- Cıbrır, S. E. (2022). Alkol ve madde bağımlılığında sosyal hizmet bakış açısıyla bir uygulama yöntemi: Motivasyonel grup çalışması. *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 241–252. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2501663>
- Çavuş, S. (2022). Üniversite öğrencilerinin sosyal medya kullanımları üzerine bir alan araştırması: Aksaray üniversitesi örneği. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi)*, 7(2), 9–25. <https://doi.org/10.47107/inifedergi.1076570>
- Çiftçi, H. (2018). Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığı. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(4), 389–404. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/639146>
- Çömlekçi, M. F. ve Başol, O. (2019). Gençlerin sosyal medya kullanım amaçları ile sosyal medya bağımlılığı ilişkisinin incelenmesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(4), 173–188. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.525652>
- Demir, E., Yıldırım, C., Yıldırım, R., Köroğlu, G. ve Duranel, B. (2025). Evli bireylerde sosyal medya bağımlılığı ve evliliğe olumsuz etkileri üzerine bir inceleme. *International QMX Journal*, 4(1), 114–128. Erişim adresi: <https://qmxjournal.com/?mod=tammetinvemakaleadi=vemakaleurl=a7a207aa-ac37-43ad-ab44-e270f6e19590.pdfvekey=80215>
- Doğrusever, C. (2020). *Ergenlerin internet bağımlılık, algılanan sosyal destek, yalnızlık ve psikolojik belirti düzeyleri: Farklı yapısal modellerin denenmesi üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Durar, E. (2018). *Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığının depresyon ve sosyal fobi ile ilişkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kafkas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kars.
- Ektiricioğlu, C., Arslantaş, H. ve Yüksel, R. (2020). Ergenlerde çağın hastalığı: Teknoloji bağımlılığı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 29(1), 51–64. <https://doi.org/10.17827/akt.498947>
- Ersoy-Kara, B. (2023). *Üniversite öğrencilerinde algılanan sosyal destek düzeyinin sosyal medya bağımlılığına etkisinde kişilerarası problem çözme becerilerinin rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Okan Üniversitesi, İstanbul.
- Griffiths, M. D. (1996). Behavioural addictions: An issue for everybody? *Journal of Workplace Learning*, 8(3), 19–25. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/233809226_Behavioural_addictions_An_issue_for_everybody
- Griffiths, M. D. (1999). Internet addiction: Fact or fiction?. *The Psychologist*, 12(5), 246–251. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/232557569_Internet_Addiction_Fact_or_Fiction

- Gökçearslan, Ş. ve Günbatır, M. S. (2012). *Ortaöğrenim öğrencilerinde internet bağımlılığı. Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 2(2), 10-24. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/71815>
- Güleç, G. (2021). Alkol. M. Öztürk, K. Ögel, C. Evren ve R. Bilici (Ed.), *Bağımlılık, tanı tedavi ve önleme içinde* (ss. 217–227). Yeşilay Yayınları.
- Güler, E. Ö., Veysikarani, D. ve Keskin, D. (2019). Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılığı üzerine bir araştırma. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 1–13. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/820027>
- Güler, H., Şahinkaya, Y. ve Şahinkaya, H. (2017). İnternet ve mobil teknolojilerin yaygınlaşması: Fırsatlar ve sınırlılıklar. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 186 – 207. <https://doi.org/10.31834/kilissbd.341511>
- Günüç, S. ve Kayri, M. (2010). Türkiye’de internet bağımlılık profili ve internet bağımlılık ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik-güvenirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(39), 220–232. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/87470>
- Günüç, S. ve Keskin, A. D. (2016). Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı: Belirtiler, nedenler ve etkiler. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 3(3), 339–364. doi:10.15805/addicta.2016.3.0104
- Horzum, M. B. ve Ayas, T. (2017). Türkiye’de yayınlanan dergilerdeki sanal zorbalıkla ilgili makalelerin yöntemsel eğilimlerinin incelenmesi. *Çevrimiçi Teknoloji Bağımlılığı ve Siber Zorbalık Dergisi*, 4(2), 1–12. doi: 10.15805/addicta.2016.3.0104
- Hou, Y., Xiong, D., Jiang, T., Song, L. ve Wang, Q. (2019). Social media addiction: Its impact, mediation, and intervention. *Computers in Human Behavior*, 101, 5–13. <https://doi.org/10.5817/CP2019-1-4>
- Kalafat Çat, A., Koçak, M. C. ve Toprak, Ö. (2021). Sosyal medya bağımlılık düzeyinin yaşam memnuniyetine etkisi üzerine saha araştırması. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (56), 185–202. <https://doi.org/10.47998/ikad.999223>
- Kıran, S., Küçükboşancı, H., ve Emre, İ. E. (2020). Sosyal medya kullanımının kişiler üzerindeki etkilerinin incelenmesi. *Bilişim Teknolojileri Dergisi*, 13(4), 435–441. <https://doi.org/10.17671/gazibtd.693331>
- Köse, R. (2020). Sosyal hizmet tarihi bağlamında Milaşı İsmail Hakkı Bey’in alkol bağımlılığı ve kurtulmanın çarelerine dair görüşleri. *Anasay*, (14), 211–227. <https://doi.org/10.33404/anasay.826035>
- Ozan, E. (2020). *Alkol kullanım bozukluğu tanısı alan bireylerde bellek işlevleri ve tedavi motivasyonunun incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi, İstanbul.

- Ögel, K. (2010). *Sigara, alkol ve madde kullanım bozuklukları: Tanı, tedavi ve önleme*. İstanbul: Yeniden Yayınları.
- Özdemir, Z. (2019). Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığı. *Beykoz Akademi Dergisi*, 7(2), 91–105. <https://doi.org/10.14514/byk.m.26515393.2019.7/2.91-105>
- Özkan Boyraz, G. (2022). Madde bağımlılığı tedavisinde etik boyut. *Sosyal Hizmet*, (1), 60–71. Erişim adresi: <https://avesis.hacettepe.edu.tr/yayin/24a0413f-eb62-4f1f-be8a-92ea027d3688/madde-bagimlilik-tedavisinde-etik-boyut>
- Öztürk, Y. E., Kıriloğlu, M., ve Kırar, R. (2015). Alkol ve madde bağımlılığında risk faktörleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 18(2), 97-118.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (t.y.). *Bağımlılık*. (18 Kasım 2025) Erişim adresi: <https://alo191.saglik.gov.tr/TR-21183/bagimlilik-nedir.html>
- Tokatlı, M., Özbükerci, İ., Günay, N., ve Akıncı Vural, B. (2017). Kurumsal itibarın sosyal medya üzerinden aktarımı: Sektör liderlerinin twitter yönetimi üzerine bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), 34–57. <https://doi.org/10.19145/gumuscomm.299866>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2025). *Hanehalkı bilişim teknolojileri (BT) kullanım araştırması*. (18 Kasım 2025) Erişim adresi: [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2025-53925](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2025-53925).
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Alışkanlık. *Sozluk.gov.tr Güncel Türkçe Sözlük* içinde. (18 Kasım 2025) Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/?ara=alışkanlık/>
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Sosyal medya. *Sozluk.gov.tr Güncel Türkçe Sözlük* içinde. (18 Kasım 2025) Erişim adresi: [https://sozluk.gov.tr/?ara=sosyal medya](https://sozluk.gov.tr/?ara=sosyal%20medya)
- Türkiye Yeşilay Cemiyeti. (2025). *Bağımlılık nedir?* (18 Kasım 2025) Erişim adresi: <https://www.yesilay.org.tr/bagimlilik/bagimlilik-nedir/>
- Türkiye Yeşilay Cemiyeti. (2025). *Kumar bağımlılığı nedir?* (18 Kasım 2025) Erişim adresi: <https://www.yesilay.org.tr/bagimlilik/kumar-bagimliliği/>
- Uslu, M. (2021). Türkiye’de sosyal medya bağımlılığı ve kullanımı araştırması. *Turkish Academic Research Review*, 6(2), 370–396. <https://doi.org/10.30622/tarr.933479>
- Uzbaş, İ. T. (2009). Bağımlılık yapan maddeler ve özellikleri. *MİSED (Türk Eczacıları Birliği Meslek İçi Sürekli Eğitim Dergisi)*, 21(22), 16–33. Erişim adresi: http://www.eczaakademi.org/images/upld2/ecza_akademi/makale/20110325095934bagimlilik_yapan_maddeler.pdf

- Ünlü, F. (2018). Orta yaş üstü bireylerde sosyal medya bağımlılığı ve sosyal izolasyon. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 161–172. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/453465>
- World Health Organization (WHO). (t.y.). *Gambling*. (18 Kasım 2025) Erişim adresi: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/gambling>.
- Zubaroğlu Yanardağ, M., Bilge, A., ve Yanardağ, R. (2020). Kumar bağımlılığının nöropsikolojik yönleri. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 7(3), 553–572.
- Zubaroğlu Yanardağ M., Bilge, M. ve Yanardağ, U. (2020). Davranış bağımlılığı ve sosyal hizmet uygulamaları üzerine bir inceleme. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(4): 551-560. doi: 10.34087/cbusbed.713866

BÖLÜM 6

Yaşlılık Döneminde Görülen Ruhsal Sorunlar

Fatma Arpacı¹ & Ömer Faruk Cantekin²

¹ Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Ankara, Orcid: ORCID: 0000-0001-6619-6358

² Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Ankara, Orcid: ORCID: 0000-0001-5096-3233

1. Giriş

Yaş kavramı, “doğuştan beri geçen yıl birimi ile ölçülen zaman” olarak sözlükte yer almış bir olgu olduğundan dolayı kültürel ve toplumsal bir süreç olarak değerlendirilmesi, özümsemesi gerekir. Bu sebeple yaş faktörü, bireylerin toplum ve topluluk içerisindeki yerini belirlemede etkili bir süreci ifade etmektedir (İçli, 2008). Bu etkiyi anlamak süreci değerlendirme noktasında büyük önem taşımaktadır.

Yaşlı kavramı ise, biyolojik anlamda takvim yaşı ilerleyen insan anlamına gelmektedir. Ancak farklı boyutlarıyla da ele alınan bir kavramdır. Örneğin yaşlılığın sosyal bir tanımı vardır: Takvim yaşından ziyade, kendisini yaşlı gören birey yaşlı olup kendisini yaşlı görmeyen birey yaşlı değildir. Bu tanım, sosyal çalışma mesleğinde yaşlı bireyler için kullanılan bir tanım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi ise yaşlılığın bir duygu olması ve bu şekilde tanımlanabilmesidir (Tomanbay, 2007).

Yaşlılık, insanın hayatındaki önemli bir süreç olmakla beraber, birçok etmenden etkilenilen, kayıpların olduğu ve fiziksel olarak gerilemelerin ve problemlerin yaşandığı bir dönemdir. Kaçınılmaz bir süreç olup evrenseldir. Sonuç itibarıyla de fiziksel, duygusal, ruhsal, sosyal ve bilişsel kapasitenin azalması bu dönemde meydana gelen değişimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu sebeplerden dolayı da yaşlılık kavramı ve yaşlılık dönemi biyopsiko-sosyal açıdan değerlendirilmesi ve yorumlanması gereken bir dönemdir (Akça ve Şahin Çelik 2008).

Yaşlılık döneminde bireylerde birçok açıdan değişimler yaşanmaktadır. Fiziksel olarak, vücut yapısı ve fonksiyonlarında değişimler olmakta, toplumsal yaşamda ve iş yaşamında güç ve kabiliyetler zamanla azalmakta ve psikolojik olarak kişinin kendisini yaşlanmış hissetmesi ile birlikte duygusal bir zorluk yaşanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında multisidisipliner bir yaklaşımla ele alınması gereken bir dönemdir.

Yaşlılık toplumsal bir olgu olarak toplumsal yapıyı ilgilendiren sosyal bir sorundur. Yaşlılar yaşlılık döneminde, sadece fiziksel sağlık sorunlarıyla karşılaşmazlar. Aynı zamanda bu döneme özgü ruhsal sorunlarla da karşılaşabilirler ve karşılaşma oranları yüksektir. Bu sorunların bir kısmı yaşlı bireyin kendi fiziksel, sosyal, ruhsal ve ekonomik durumundan kaynaklanırken, bir kısmı ise yaşlı bireyin çevresel koşullarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeplerle de sosyal politikanın alanlarından birini oluşturmaktadır (Şeker ve Kurt, 2018). Batı ülkelerinde yaşam daha parçalı bir süreç olarak algılanmaktadır fakat Batılı olmayan ülkelerde ve toplumlarda bu durum tam tersidir. Bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Yani bu şu anlama gelir ki: Batı toplumlarında yaşlılık dönemindeki yaşlı birey bakıma ve ihtiyaca muhtaç olarak algılanmaktadır (Beğer ve Yavuzer, 2012).

Çalışma yaşamının bitmesi, kısaca emekli olmak bireyin yaşantısında önemli değişiklikler yaratmaktadır. Emeklilikte bireyin iş yaşamındaki gibi bir sosyal çevre

oluşturması ve buna adapte olabilmesi büyük bir sorundur. Yaşlı birey, bu dönemde kendini büyük bir boşlukta hissetmektedir. Sosyal ilişkilerindeki bu sınırlanma ile birlikte birey, sosyal çevreden ve toplumdan giderek uzaklaşmaktadır. (Danış, 2004:18).

Kurt (2008) yapılan çalışmaya göre; yaşlılık döneminin en belirgin sosyal özellikleri, rol ve statü kaybının oluşması, emeklilik sürecinin bu döneme denk gelmesi, toplumsal ayrımcılık ve toplumsal hayatın dışında algılanmasıdır. Yaşlı bireyler yaşlılık döneminde hem bireysel olarak hem de çevreden kaynaklı olarak birçok adaptasyon ve uyum sorunu yaşamaktadır.

Aile ilişkilerinde sorun, işe yaramama hissi, statü ve rol kaybının yaşanması, bunlara eşlik eden fiziksel rahatsızlıklar, yaşının kendisini emeklilik süreci ile birlikte sosyal yaşamın dışında bulması, arkadaş ve sosyal çevre edinmede sorunlar yaşanması yaşlılık döneminde sık karşılaşılan problemlerdir. Tüm bu problemler aynı zamanda psikolojik problemleri de beraberinde getirmektedir. Yaşlılık dönemi, biyopsiko-sosyal açıdan değerlendirilmesi ve anlamlandırılması gereken bir süreçtir. Bu süreci anlamak ve özümsemek, bu dönemde oluşabilecek sorunların önlenmesi ve en aza indirgenebilmesi açısından önem teşkil etmektedir.

Günümüzde gözlemlenen olgu yaşlılığın bireysel bir sorun olmaktan çıkmış olduğu gerçeğidir ve artık bu durum toplum sorunu haline gelmektedir. Ülkelerin uygulamış oldukları sosyal politikalar, sosyal güvenlik yasaları yani kısaca sosyal devlet anlayışlarına göre yaşlı bireylerin yaşlanma döneminde karşılaşmış oldukları sorunları azaltır ya da arttırır. Önemli olan yaşlı bireylerin sorunları net bir şekilde anlayabilmek ve bu noktada hem koruyucu ve önleyici çalışmalar yapabilmek hem de bu problemler oluştuğunda destek alabilecekleri kurum ve merkezleri çoğaltabilmek, farkındalık oluşturmak gereklidir.

Yaşlılık dönemi genel itibari ile birçok yönden risk barından bir süreçtir. Fiziksel değişimler ve sosyal çevrede farklılıkların oluştuğu bir dönemdir. Edinilen yaşam deneyimleri ve döneme özgü oluşan stresle baş etmek özellikle zor olmaktadır (Özmenler, 2001). Yaşlılık döneminde bireylerde ruhsal sağlık sorunları arasında ölüm korkusu, uyku bozuklukları, depresyon, demans, anksiyete bozuklukları, delirium, bağımlılık, intihar düşünceleri ve geç başlangıçlı şizofreni görülebilir.

2. Ülkemizde ve Dünyada Yaşlanma

Dünya nüfusu yaşlanma eğilimi göstermektedir ve bu bir sorun olarak algılanmaktadır. Geçmişe kıyasla da nüfus ve yaşın yapısı açısından farklı ve büyük bir geçişe örnek olmaktadır (Korkut, 2019). Avrupa Birliği içerisinde yer alan ülkelerde 2060 yılında 15-64 yaş grubundaki bireylerin oranında düşüş yaşanması beklenmektedir. Bu oranın %66'dan %57'ye düşmesi öngörülmektedir. 0-14 yaş grubundaki bireylerin oranının %15, 65 yaş ve üzerindeki bireylerin oranının %18'den 28'e çıkması ve aynı zamanda 80 yaş ve üzerindeki bireylerin oranının %5'ten %12'ye çıkması beklenmektedir (Özmete, 2016).

TÜİK' in yaşlı bireylerle ilgili yayınladığı “İstatistiklerle Yaşlılar, 2024” başlıklı raporu doğrultusunda yaşlı nüfusun Türkiye’deki verilerine bakıldığında karşımıza şu tablo çıkmaktadır: Yaşlı nüfus olarak kabul edilen 65 ve yukarı yaştaki nüfus, 2019 yılında 7 milyon 550 bin 727 kişi iken son beş yılda %20,7 artarak 2024 yılında 9 milyon 112 bin 298 kişi olmuştur. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranı ise 2019 yılında %9,1 iken, 2024 yılında %10,6’ya yükselmiştir. Ek olarak, nüfusun 2024 yılında %44,6’sını erkek nüfus, %55,4’ünü kadın nüfus oluşturmıştır.

Bahse konu rapor doğrultusunda, doğurganlık göstergelerinde de hızlı bir düşüş yaşanacağı varsayılmaktadır. Buna bağlı olarak da 2030 yılında, yaşlı nüfus oranının %13,5, 2040 yılında %18,2, 2060 yılında %28,8, 2080 yılında %38,5 ve 2100 yılında %42,8 olacağı öngörülmektedir. Yaşlı nüfus, yaş grubuna göre incelendiğinde ise; yaşlı nüfusun 2024 yılında %63,4’ünün 65-74 yaş grubunda, %28,8’inin 75-84 yaş grubunda ve %7,8’inin 85 ve daha yukarı yaş grubunda yer aldığı görülmüştür. Türkiye’de 2024 yılında 100 yaş ve üzerinde yaşlı kişi sayısı yaşlı nüfusun %0,1’ini oluşturmaktadır ve bu sayı 7 bin 632 kişi olmaktadır.

Birleşmiş Milletler tahmini ve öngörüsüne göre, 2024 yılı için dünya nüfusunun 8 milyar 161 milyon 972 bin 573 kişi, yaşlı nüfusun ise 833 milyon 480 bin 764 kişi olduğu tahmin edilmiş olup bu tahmine göre dünya nüfusunun %10,2’sini yaşlı nüfus oluşturmıştır. En yüksek yaşlı nüfus oranına sahip ülkelerin sıralamasına bakıldığında %36,2 ile Monako ilk sırada yer almakta, %29,8 ile Japonya ikinci sırada ve %24,6 ile İtalya üçüncü sırada yer almaktadır. Türkiye, 194 ülke arasında 75. sırada yer almıştır (TÜİK İstatistiklerle Yaşlılar, 2024).

Tüm bu verilere bakıldığında, dünyada ve Türkiye’de yaşlı nüfusunun giderek arttığı görülmektedir. Artan yaşlı nüfusu sebebiyle, yaşlılık sorunları günümüzde daha çok belirgin hale gelmektedir. Ülkemiz açısından bakıldığında demografik yaşlanmanın ileride yaratabileceği sorunlara istinaden sorunların çok boyutlu şekilde ele alınıp değerlendirilmesi ve bu yönde sosyal politikalar geliştirilmesi önemli hale gelmektedir.

3.Yaşlanma Türleri

Yaşlanma türleri kronolojik yaşlanma, psikolojik yaşlanma ve sosyolojik yaşlanma olarak ele alınmıştır.

3.1. Kronolojik Yaşlanma

Kronolojik yaş, doğumdan itibaren geçen süreyi kapsamaktadır ve sayısal bir değerdir. Takvim yaşı olarak değerlendirilen bir süreçtir. Resmi evraklarda kronolojik yaş kullanılır. Biyolojik yaş ise bireylerin fizyolojik ve biyolojik özelliklerini yansıttığı yaş olarak değerlendirilmektedir. Bireylerin yaşam tarzı, fiziksel aktiviteler, genetik olan etkiler biyolojik yaş üzerinde etkili olmaktadır. Ancak kronolojik yaş ve biyolojik yaş genellikle birbiriyle örtüşmeyen yaş türleridir. Bu durum yaşam tarzı ve şekline göre değişebilmektedir. Kronolojik yaş durdurulamaz ancak biyolojik yaş yavaşlatılabilir. Örnek verilecek olursa iki farklı

bireyin kronolojik yaşları aynı olabilir fakat biyolojik yaşları aynı olmayabilir. Bunun temel sebebi de yaşam sürecini etkileyen genetik, çevresel faktörler ve yaşam tarzıdır (Yılmaz ve Apalı, 2024).

Sayısal yaş genellikle içinde bulunulan toplum tarafından belli standartlara bölünmüştür. Örneğin; 15-24 yaş arası genç, 45-64 yaş arası orta yaş, 65-74 yaş arası yaşlı olarak değerlendirilir ve 75- 89 yaş arası ihtiyar sayılır. “Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 1963 yılında yaşlılar ile ilgili düzenlediği toplantıda 60 yaş ve üzeri insanları yaşlı olarak kabul ederken; 45-59 yaş arasını orta yaş, 60-74 yaş arasını yaşlılık, 75- 89 yaş arasını ileri yaşlılık, 90 ve üstünü ise ihtiyarlık şeklinde ifade etmiştir” (Tufan ve Durak, 2017, s.6).

3.2. Psikolojik Yaşlanma

Yaşlı bireyin fiziksel kayıpları ve döneme özgü yaşanan zorluklar psikolojik yaşlanmayı oluşturmaktadır. Genel olarak bilişsel duygular ve sosyal alanda yaşanan güçlükleri ifade etmektedir (Karakaş ve Durmaz, 2017: 33).

Psikolojik yaşlanmanın belirtileri, sosyal olarak uyumsuzluk, zihinsel olarak değişimler, benlik algısı değişimleri gibi özelliklerden oluşmaktadır. Bireyin yaşı ilerledikçe problem çözme yetenekleri azalmakta ve öğrenme yeteneklerinde değişimler meydana gelmektedir. Ancak bu psikolojik yaşlanma süreci, yaşlı bireyin tek başına yaşayıp sürdürdüğü bir süreç değildir. Toplumun etkisi de olmaktadır. Özellikle bilişsel yeteneklerde olan azalma bireyin adaptasyon sürecini büyük ölçüde etkilemektedir. Bu da psikolojik yaşlanmanın bir parçasıdır (Yılmaz ve Apalı, 2024).

3.3. Sosyolojik Yaşlanma

Yaşlanma süreci bireylerin hem yaşadıkları fiziksel sorunlarla ve fiziksel değişimlerle hem de toplumsal beklentilerle şekillenir. Yaşlı bireyler toplumda belli statü ve rollerle ilişkilendirilir. Toplumun yaşlı bireylerden beklediği davranışlar da yaşlı bireylerin sosyal kimliklerini etkiler (Çakmak, 2022). Bu beklenti de yaşlı bireylerin yaşam kalitelerini, yaşlı bireylerin kendilerini nasıl gördüklerini, nasıl algıladıklarını etkiler. Sosyal yaş, bireyin toplum içerisindeki sahip olduğu rol ve statüler olarak değerlendirilebilir. Bireyin yaşına bağlı olarak toplumun bireyden beklediği davranışlar şeklinde de nitelendirilebilir. Yaşlı bireylerde genellikle deneyimli ve saygılı davranışlar beklenmektedir. Yaşlanmayla birlikte de rol ve statüler değişmektedir. Sosyolojik yaşlanma sürecinin doğal bir parçasıdır. Yaşlılığa bakış açısı toplumdan topluma değişkenlik göstermektedir. Özellikle emeklilik süreci kişinin yaşlandığı anlamına gelmektedir. Birey yaşlılık döneminde yalnızlaşır ve toplumdan izole bir halde yaşamaya başlar. Sosyolojik yaşlanmanın genel etkileri sosyal uyum problemleri, iş gücünde azalma ve ekonomik yük şeklinde gösterilebilir (Yılmaz ve Apalı, 2024).

4. Genel Hatlarıyla Yaşlılıkta Sağlık Sorunları

İleri yaşa bağlı olarak vücutta bazı değişimler yaşanmaktadır. Bu değişimler, yaşlı bireyin yaşam kalitesini düşürmekte, sosyal işlevselliğini azaltmaktadır. Bağımlılık durumunu ve sosyal çevre ile olan iletişimi etkilemektedir. Bu değişimleri anlayabilmek için de bu değişimlerin ne olduğunu öğrenmek önemlidir (Ağar, 2020).

Zastrow (2013) bu dönemde birçok sağlık probleminin olduğunu belirterek yaşlılık döneminde iskelet sisteminde bozulmalar olduğunu, damar problemleri yaşandığını, eklemlerde bozulmalar meydana geldiğini, reflekslerin yavaşladığını, dejenerasyon oluştuğunu ve kemiklerin incelendiğini, kalp krizi riskinin arttığını belirtmiştir. Ayrıca görme ve işitme duyusunda farklılaşmalar olduğunu ve menopoza ve andropozun bu dönemde oluşan sağlık problemleri arasında yer aldığını vurgulamaktadır.

Yaşlanma ile solunum sisteminde de bazı değişimler yaşanmaktadır. Göğüs kafesi ve akciğerde fonksiyonel değişiklikler, normal olmayan bulgular ve gaz alışverişinde normal olmayan süreçler yaşanmaktadır (Lee ve diğer., 2016). Kardiyovasküler hastalıklar da yaşlılık döneminde sıkça görülmektedir. Yaşlı bireylerde %40 oranında ölüm sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır (Fleg ve Strait, 2012). Yaşlanmayla birlikte fiziksel aktivitelerde de ciddi bir düşüş yaşanmaktadır. Kalp krizi ve kapak hastalıkları görülmektedir (Yıldız, 2010). Sindirim sisteminin yavaşlaması ve dış sağlığının bozulması ile birlikte de sistemsel bir sindirim bozuklukları hastalıkları oluşmaktadır (Yerli, 2017).

Fiziksel olarak yaşanan sağlık sorunları kalp damar hastalıkları, solunum sistemi hastalıkları, endokrin sistemi hastalıkları, kas iskelet hastalıkları, sindirim sistemi hastalıkları, üriner sistem hastalıkları kan hastalıkları, sinir sistemi hastalıkları vb. olarak sıralanabilir. KOAH, astım solunum hastalıkları, diyabet, tiroit endokrin sistemi hastalıkları, osteoporoz, romatit artrit kas iskelet hastalıkları, pankreas, karaciğer hastalıkları sindirim sistemi hastalıkları olarak değerlendirilmektedir (Varlı, 2018).

5. Yaşlılık Dönemi Ruhsal Özellikleri ve Yaşanan Sorunlar

Yaşlı bireylerde, özellikle yaşın ilerlemesiyle birlikte bazı psikolojik değişiklikler oluşmaktadır. Bu değişiklikler, yaşlı bireyin günlük yaşam aktivitelerini, çalışma hayatını, bağımlılık durumunu, sosyal çevre ile olan iletişim ve etkileşimini, sosyal işlevselliğini etkilemektedir. Yaşlı bireylerde görülen patolojik psikolojik değişiklikleri anlayabilmek için bu süreci iyi anlamak ve kavramak önemlidir (Ağar, 2020). Yaşlı bireylerde, yaşlanmaya bağlı olarak eskiye duyulan özlem artmaktadır. Genç bireylerle arasındaki yaş farkı ve bundan sebep oluşan kuşak farkından dolayı psikolojik değişiklikler yaşanmaktadır. Yaşlı bireyler, yeni nesle adapte olmaya çalışırlar. Bu adaptasyon sürecinde ise, toplumun ahlaki süreçlerini eleştirirler. Eski alışkanlıklarını sürdürmek isterler. İçine kapanma sürecine eğilimleri olduklarından

dolayı, olaylara daha çok benmerkezci yaklaşım sergilerler. Eski alışkanlıklarını devam ettirmeye çalıştıkları için, yeni olana karşı direnç gösterebilmektedirler. Oluşan fiziksel rahatsızlıklardan dolayı çoğunlukla evde vakit geçirirler ve bu da sosyal çevre ile olan etkileşimi ve iletişimi olumsuz yönde etkilemektedir. Eş kaybının yaşanması, sağlık kurumlarında uzun süre kalmak ve emeklilik döneminin getirmiş olduğu rol ve statülerde değişiklik, kendini işe yaramaz hissetme ve bu durumun yaratmış olduğu gerginlik psikolojik olarak yaşlı bireyleri olumsuz yönde etkilemektedir. Bu olumsuz etkilenme sonucu, bazı psikolojik rahatsızlıklar oluşabilmektedir (Yerli, 2017).

Yapılan çalışmalarda yaşlı bireyler ve erişkin bireyler karşılaştırıldığında, yaşlılarda ruhsal bozuklukların erişkinlere kıyasla daha az sıklıkta olduğu görülmüştür. Psikolojik ve psikiyatrik bulgular, yaşlı bireylerde farklı olmaktadır. Özellikle demans ve depresyon yaşlılık döneminde normal olarak algılanmaktadır. Ancak bu tür çalışmaların yaşlı bireyler bazında yapılmasının yetersiz olması da tanı koymayı ve bulguları gözlemlemeyi güçleştiren faktörlerdir (Aslan ve Hocaoglu, 2017).

Günümüzde yaşlılık dönemine özgü psikolojik problemlerin çoğu toplum ilişkilerinden meydana gelmektedir. Günümüz sosyal ve toplumsal ilişkilerinde problemler çoğalmaya ve artmaya başlamıştır ve aile desteği olmadığından da çözüme kavuşturulması zor bir hale gelmiştir. Bireyin benliğini geliştirmesi, kendisine saygı ve güven duyabilmesi birer ihtiyaçtır. Buna ek olarak da geleceğe güvenle bakmak ister. Ancak yaşlılık döneminde üretim ve tüketime katkı konusunda bireyler sorun yaşadığı için kendini güçlü hissedememektedir. Özellikle de bu süreci paylaşabileceği bir ailesi de yoksa yaşlı birey, benliğini gerçekleştiremez (Bekaroğlu, 1991). Aile desteğinin bu süreçte önemli olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

5.1. Ölüm Korkusu

Ölüm, evrensel olan kaçınılmaz ve tüm canlıların paylaştığı bir gerçektir. Her birey, bu bilinç ve farkındalığa sahiptir. Ancak bilinmez olan, ölümün nasıl ne zaman ve ne şekilde gerçekleşeceği durumudur. Bireyler, ölümü farklı şekilde algılamaktadır. Farklı şekilde algılanmasının sebebi kişinin geçmiş yaşam deneyimleri olabilmektedir. Çocuk yaştaki bireylerde ölüm kavramı net bir şekilde oluşmadığından dolayı tek korku onlar için ebeveynlerinden ayrılmaktır. Daha sonraki ergenlik sürecinde, benlik gelişimini ve kimlik gelişiminin engelleyecek bir süreç olarak algılanır. Yetişkin olan bireyler ise, bu durumu haksızlık olarak görebilmektedir. Yaşantısını verimli ve kaliteli olarak geçirmiş yaşlı bireyler ise bu durumu “normal” ve “doğal” olarak karşılamaktadır (Kızılkaya ve Koştı, 2006).

Araştırmacılar, ölüm korkusunun her kişide olduğu konusunda hemfikirdirler. Fakat, bu duruma tanık olduğunda korku hissederler. Psikolojik olarak ölüm rahatlıkla kabullenilemez. Bu nedenle bireyler için korku verici bir olay olmaya devam eder. Yapılan psikolojik araştırmalar, ölüm korkusunun çok boyutlu bir süreç

olduğunu göstermektedir. En belirgin olan boyutları ise bilinmezlik, yalnız olma korkusu, ölüm esnasında acı çekme, ardında kalanlar için endişe yaşama, ölüm sonrası süreçlerdir (Koç 2002; Çevik 2005). “Yaşı yetmiş iş bitmiş”, “kurt kocayınca köpeğin maskarası olur”, gibi atasözleri düşünüldüğünde aslında yaşlanmanın kötü bir süreç olduğu ve hastalıklarla bir tutulan patolojik bir durum olduğu anlaşılmaktadır ve bu durum yaşlıların, yaşlılıktan korkmasına neden olmaktadır (Erkuran, 2020).

Yaşlı bireylerde ölüm, her an yaşanabilecek bir durum olarak algılandığından dolayı artık somut bir kavram haline gelmektedir. Hiçbir birey, ölmek istemez ve kendisinin yok olmasını düşünemez ve hayal etmek istemez. Bu nedenle ölüm, yaşlı bireylerde farklı bir boyut kazanmaktadır. Eğer yaşlı bireyde, ölüm sonrası hayata dair bir inanç yoksa bu korku daha da sert bir biçimde hissedilir. Kendini meşgul eden, meşguliyetleri olan, örneğin ailesiyle meşgul olan bireyler ölümü düşünecek zamanları olmadığı için bu korku meşguliyet sahibi olmayan bireylere göre daha hafif hissedilmektedir ve aynı şekilde ölümü normal ve yaşamın bir parçası olarak gören, bu şekilde düşünen yaşlı bireyler ölüm korkusunu daha hafif hissederler ya da çok fazla hissetmezler (Saygılı, 2013). Bu nedenle yaşlıların sosyal yaşamda aktif olması, sosyal desteğinin sağlanması bu süreçte önemli bir adım olacaktır.

Sonuç itibariyle, yaşlılık döneminde yaşanan ölüm korkusu yaşlı bireylerin yaşam kalitesini azaltan bir psikolojik süreçtir. Bu nedenle yaşlıların manevi ve dini desteğinin artırılması, dini ve manevi kaynaklara erişiminin artırılması ve psikolojik destek hizmetlerinin yaygınlaştırılması önemli olacaktır.

5.2. Uyku Bozuklukları

Yaşlılık döneminde yani ileri yaşlarda, uyku döngüsünde değişiklikler yaşanmaktadır. Beynin salgılamış olduğu melatonin salgısı azalmaktadır. Yaşlı bireyler, genellikle daha erken uyumaya başlarlar ve erken uyanırlar, geceleri sık uyanmaya başlarlar, yatakta daha uzun süre vakit geçirirler ancak az uyurlar. Yaşlılık döneminin getirmiş olduğu fiziksel rahatsızlıklar, depresyon, anksiyete ve ölüm korkusu ve döneme özgü kullanılan ilaçlar uyku problemlerine sebebiyet verebilmektedir. Buna bağlı olarak da yaşlılar, uyku kalitelerinin azaldıklarını ve uyuyamadıklarını ifade etmektedirler (Ağar, 2020).

Yaşın ilerlemesiyle birlikte çıkan hem fiziksel hem de psikolojik rahatsızlıklar ve bu hastalıklara istinaden kullanılan ilaçlar anksiyete, depresyon ve ölüm korkusu gibi sorunlara neden olabilmektedir. Bu sorunlar da uyku bozukluklarına sebebiyet verebilmektedir (Kanat, 2018; Ağar, 2020).

Yaşlı bireylerde sık görülen uyku bozuklukları, insomnia, hipersomnia, parasomnia ve huzursuz bacak sendromu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsomnia, uykuya dalmakta zorlanma veya dinlenmiş bir şekilde uyanamama biçiminde tanımlanmaktadır. Hipersomnia, fazla uyuma, bulunan ortamda uyuyakalma ya da gündüz vakitlerinde aşırı uykulu olma hali ile karşımıza çıkmaktadır. Parasomnia,

uykuda konuşma, istenmeyen davranışlar sergilemektir. Aynı zamanda uykuda kabus görme, korku yaşamak da parasomnia belirtileridir. Huzursuz bacak sendromu ise uykuya dalma esnasında ayaklarda ya da bacakta ağrı ve uyuşma şeklinde belirti gösteren bir hastalık olarak karşımıza çıkmaktadır (Kanat, 2018).

Uyumaya yakın zaman diliminde beslenme, uyarıcı içeceklerin fazlaca kullanımı, yatılan odanın ses, ışık vb. uygunsuz olması uyku kalitesini etkileyen unsurlardandır. Horlama ve uyku apnesi durumları da yaşın ilerlemesiyle oluşan uyku bozukluklarındadır. Uyku apnesi, sürekli uyuma haline neden olan bir rahatsızlık iken geceleri uyurken de nefes kesilmelerinden dolayı uyanmalara neden olmaktadır. Erkek bireylerde ise, yaşın ilerlemesiyle horlama artmaktadır. Alkol kullanımı ve bazı ilaçların kullanımı da uyku apnesi şikayetlerini ve şiddetini artırabilmektedir (Göktaş ve Özkan, 2006).

5.3. Depresyon

Dünyada yaşlılar üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Psikolojik sağlık olarak demans (bunama), depresyon, alkol kullanımı ve intihar girişimlerinin öne çıktığı görülmektedir (Beğer ve Yavuzer, 2012). Depresyon, DSM-5 dahil olmak üzere birçok kaynakta belirtileri olarak; mutsuzluk, hayattan zevk alamama, fazla uyuma, öz bakımda azalma şeklinde karşımıza çıkmaktadır (APA, 2013).

Jenike (1995) yaşlı bireylerde görülen depresyon tanısına istinaden DSM tanı ölçütlerinin kullanılabilceğini belirtmiştir. Uyku, enerji, iştah, konsantrasyon, ilgi, suçluluk ana başlıklar şeklinde toplanmıştır. Uyku bozuklukları, suçluluk düşünceleri, yaşam kalitesinin azalması, kendine acıma hissi, kendini yorgun hissetme, hayattan zevk alamama temel belirtiler arasında yer almaktadır.

Depresyon her dönemde karşılaşılabildiği gibi, yaşlılık döneminde de sıkça karşılaşılan bir ruhsal problemidir. Beyinden kaynaklanan bir hastalıktır. Bu dönemde görülen depresyonun genel sebepleri yalnızlık hissi, eş kaybı, emeklilik süreciyle birlikte statü kaybının yaşanması, kronik hastalıkların oluşması, düşük benlik algısı, aile yapısının değişmesi, sosyal izolasyon, ailede sosyal desteğin azlığı, sosyal izolasyon, bunama, kurum bakımına ya da birinin yardımına ihtiyaç duyulması ve sosyal işlevselliklerinin azalması olarak karşımıza çıkmaktadır. (Kavlak, 2018).

Parkinson hastalığı, yaşanan felçler, kanserler de doğrudan depresyon ile ilişkili hastalıklardır. Özellikle pankreas ve akciğer kanseri vb. hastalıkların belirtileri arasında hatta ilk belirti olarak karşımıza depresyon çıkmaktadır (Oral, 1999).

Eş kaybından sonraki yıllarda ise depresif özellikler bireylerde açıkça gözlemlenmektedir. Özellikle ilk iki yıl bu özellikler gözlenirken iki yıl sonunda yas sürecinde olan yaşlı bireylerin %14'ü majör depresyona girebilmektedir. Majör depresyona girmeyen bireylerde de yaşam kalitesi anlamında büyük bir düşüş yaşanmaktadır (Tamam ve Öner, 2001). Hayatının son dönemlerinde yaşlılar yaşamlarının tümünü sorgularlar. Eğer üretken bir yaşam sürmüş ise doyuma

ulaşmış olabilir. Fakat üretken bir hayat sürmemiş ise ve amaçlarına da ulaşamamış ise umutsuzluk duygusuna kapılabilir. Yaşlı birey yaşadığı umutsuzluk ile birlikte hatalarını düzeltmek isteyebilir. Ancak dönemin getirmiş olduğu fiziksel, ruhsal ve sosyal etkilerden dolayı bu hataları düzeltemeyeceğini düşünür (Eker ve Noyan, 2004). Bu nedenle yaşlı bireylerin üretken bir yaşam sürmesi ve aktif olarak yaşlanması önemli bir süreci teşkil etmektedir.

Yaşlılık döneminde, yaşlı bireyler ve hekimler oluşan depresif belirtileri yaşlanma sürecinin birer doğal parçası olarak görebilirler ve normal olarak karşılanabilir. Bu nedenle bu konuda yapılan değerlendirmeler büyük önem taşımaktadır. Yaşlı bireylerde görülen depresyonların klinik olarak belirtileri, genç yaşta görülen depresyonla benzerdir. Ancak bazı bireylerde farklılıklar oluşabilmektedir (Tamam ve Öner, 2001). Bu farklılıkların anlaşılması ve değerlendirilmesi önemli bir süreci teşkil etmektedir.

Yaşlılık döneminde depresyon riski açısından önemli olan bazı faktörler bulunmaktadır: Cinsiyet açısından kadın olmak risk faktörüdür ancak intihar vakaları erkeklerde daha sık yaşanmaktadır, dul veya bekar olmak, gelir ya da eğitim düzeyinin düşük olması, kayıpların ve yasların olması, alkol ve maddenin kötüye kullanımı, fiziksel hastalıklar ve sosyal desteğin olmamasıdır. Ayrıca yaşlı bireylerde yaşanan biyolojik değişimler depresif belirtilerin artmasına neden olabilmektedir (Eker ve Noyan, 2004). Çünkü yaşlı birey yaşamış olduğu fiziksel rahatsızlıklardan dolayı kendisini yetersiz hissedebilir ve güçsüz düşebilir.

Depresyon yaşlı bireylerde muhakkak tedavisi edilmesi gereken bir rahatsızlıktır. Depresyon, yaşam kalitesinde önemli bir etkiye sahiptir. Depresyon, yaşlı bireyde tedavi edilmez ise, yaşam kalitesinde düşüşe sebep olmakla birlikte hem yaşlı birey açısından hem de yaşadığı toplum açısından sorun teşkil eder. İntihar riski de bu sebeple artar. Yaşlı bireylerde depresyon tedavisinde yapılan çalışmalara göre kognitif, psikodinamik ve davranışsal tedaviler genç bireylerdeki depresyon etkilerine benzerdir. Bu süreçte kayıplar üzerine ve ölüm korkusu üzerine yoğunlaşmaktadır. Yaşlı bireyin kendi işe yaramaz hissine kapılması ve hayattan zevk almaması durumu üzerinde durulması gereken konulardır. Kognitif davranışçı terapi özellikle bu süreçte etkili olmaktadır. Minör depresyon yaşayan yaşlılarda ise daha az yoğunlukta bir psikoterapi yeterli olabilmektedir. Ancak yaşlılık döneminde görülen depresyon sürecinde ailenin desteği önemli olmaktadır. Yaşlı birey eğer tedavi edilmezse yaşam kalitesi iyice azalır ve sosyal izolasyona maruz kalır (Eker ve Noyan, 2004).

Depresyon sürecinde olan yaşlı birey üzerinde tedavi ile birlikte aile desteği çok önemlidir. Depresyon yaşayan yaşlı bireyle daha çok vakit geçirmek ve onu dinlemek bu süreçte önemli bir durumdur. Yaşlılık dönemi depresyonu yaşayan birey, anlaşılmadığını ve anlaşılmayacağını düşünebilir. Düşüncelerini söylemekten çekinebilir. Aynı zamanda yaşlı birey, yaşadığı depresyonu zayıf karakterli olmakla ilişkilendirebilir ve bu sebeple hastalığı reddedebilir. Bu aşamada özellikle yaşlı

bireyle kurulan iletişim büyük önem arz etmektedir. Eğer aile üyeleri bir depresyon belirtisi gözlemliyorsa muhakkak bir uzmandan destek almalı ve tedavi takibini üstlenmelidir. Ayrıca yapılan araştırmalara göre evde yalnızken kendini güvende hisseden 65 ve daha yukarı yaştaki kişilerin oranı %86,6 iken bu oran erkeklerde %91,3, kadınlarda ise %82,9 olmuştur. Evde yalnızken kendini güvende hissetmeyen ya da kısmen güvende hisseden kişilerin oranı %13,4 iken bu oran erkeklerde %8,7, kadınlarda ise %17,1 olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2024).

5.4. Demans

Yaşlı nüfusun artması sonucu hafıza problemleri, yaşa bağlı olarak gelişen unutkanlık ve demans süreçleri karşımıza sıklıkla çıkan problemlerdir. Genellikle hafızada yaşanan problemler, rahatsızlığı yaşayan bireyler ve yakınları tarafından yaşanma sürecinin normal bir durumu olarak düşünülmektedir. Bu düşünceden dolayı, erken evre süreci göz ardı edilebilmektedir. Demans, kronik beyin rahatsızlıkları ve davranış bozukluklarını içeren klinik bir süreçtir. Demans tanısının konulabilmesi için hafıza bozukluğunun yanı sıra günlük yaşamı etkilemiş ve kognitif fonksiyonlarda da düşüş olması gereklidir. Alzheimer hastalığı ise, demans sendromları içinde en sık görülen ağır bir bellek bozukluğudur. Dil, karar verme süreçleri, kişilikte bozulmalar ve edinilmiş olan entelektüel becerilerde kayıp şeklinde kendini gösterir (Yavuz ve Arıoğlu, 2008).

Demans dünya genelinde 46 milyondan fazla bireyi etkilemiştir ve 2050 yılına kadar 131,5 milyona çıkacağı öngörülmektedir (Ağar, 2020).

Tüm demans olgularının %50 ila 70'ini Alzheimer hastalığı oluşturmaktadır. Yaşla beraber Alzheimer sıklığı artmaktadır. Ülkemizde ve dünyada beklenen yaşam süresi artacağı düşünüldüğünden Alzheimer hastalığının da artacağı öngörülmektedir. İstatistik olarak sonuçlara bakıldığında her beş yılda bir Alzheimer hastalığı iki katına çıkmaktadır. Demans ve sınıflandırmasına bakıldığında; alzheimer hastalığı, vasküler demans, parkinson hastalığı, huntington demansı, pick hastalığı, frontotemporal demans, progresif multifokal lökoensefalopati, progresif supranükleer palsi, depresyon ve psödodemans, lewy cisimcikli demans, enfeksiyon, normal basınçlı hidrosefali, subdural hematoma olarak karşımıza çıkmaktadır. (Yavuz ve Arıoğlu, 2008).

TÜİK 2024 ölüm verilerine göre, Türkiye’de Alzheimer nedeniyle hayatını kaybeden yaşlı birey sayısı 2023 yılında 11.464 olarak belirlenmiştir. Bu sayının 4.122 kişisini erkekler, 7.342’sini ise kadınlar oluşturmaktadır (TÜİK, 2024).

Demans hastalığı temel olarak üç evrede incelenmektedir. 1. evre erken evre, 2. evre orta evre, 3. evre ileri evre olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.erken evrede; kelime bulmada güçlük yaşama, kişilik değişimleri, cümle tekrarları, unutkanlık oluşmaktadır.Kısa süreli bellek kaybı söz konusudur. Hasta birey yaşamını bağımsız şekilde sürdürebilir ancak hafıza sorunları yaşayabilmektedir. Örneğin doğru kelimeyi bulmakta zorlanabilir.

2.orta evrede; unutkanlıkta artış meydana gelir, kişileri hatırlamada zorluk çekme oluşur, iletişim kurmada güçlükler yaşanır, uygun olmayan sözcükler kullanımı artar, psikiyatrik bozukluklar oluşabilir (halüsinasyon vb.). Günlük yaşam becerilerinin sürdürülmesinin zorlaştığı dönemdir. Bireyler kendilerini ifade etmekte zorlanırlar. Hastada agresif davranışlar oluşabilir.

3.ileri evrede; beslenmede bağımlılık, inkontinans oluşur, konuşamama ve yatağa bağımlılık oluşabilir. Öz bakımını yerine getirememe, günlük yaşam aktivitelerini yerine getirememe durumları söz konusu olabilmektedir. Demans tedavisinde farmakolojik tedavilerin yanı sıra farmakolojik olmayan yöntemler de kullanılmaktadır. Örneğin müzik, hafif egzersizler, yürüyüş yapmak, aile üyelerinin video kasetlerinin izletilmesi etkili olabilmektedir (Yavuz ve Arıoğlu, 2008).

5.5. Anksiyete Bozuklukları

Anksiyete, tanımı zor olan korku ve endişe halidir. Bu yaşanan duygulara vücutta bazı duyum ve duygular eşlik edebilmektedir. Kalp çarpıntısı, göğüste sıkışma, baş ağrısı, terleme ve acil tuvalet ihtiyacı anksiyetede sık görülen belirtilerdir. Ortada herhangi bir tehlike yokken yaşanması ve kişinin hayatını etkilemeye başlaması bireyde anksiyete bozukluğu olduğunu akla getirir. Anksiyetesi olan kişiler, sürekli korku içindedirler ve her şeyin en kötüsünü düşünürler (Türkçapar, 2004).

Yaşlılarda anksiyete, işlevsellik kaybı ve yaşam kalitesinde bozulmayla birlikte ilerlemektedir. Anksiyete bozukluğunun %46'sının geç başlangıçlı olduğu ifade edilmekte ve başlangıç yaşının 48 olduğu belirtilmektedir ve yaşlılarda, çeşitli nedenlerden dolayı tıbbi hastalıklarla ortaya çıkan bir rahatsızlıktır. Anksiyete, kadınlarda erkeklere göre daha fazla görülmektedir. Anksiyete bozukluğu birçok faktörler ilişkilidir. Kronik rahatsızlıklara sahip olma, ekonomik düzey, sosyal destek durumu, medeni hal olarak bekar ya da boşanmış olmak, yaşamın stresli olması gibi durumlar anksiyete düzeyini etkilemektedir (Eroğlu, Annagür ve İçbay, 2012). Anksiyete ve depresyon sıklıkla birlikte görülen durumlardır ve bu da tanıyı zorlaştırmaktadır. Anksiyete bozukluğundan muzdarip yaşlıların %13'ünde depresyon da vardır ve depresif hastaların %36'sında eş zamanlı bir anksiyete bozukluğu vardır (WHO, 2015).

5.6. Deliryum

Deliryum, tıbbi olarak tanı almış ya da cerrahi tanı almış yaşlı bireylerde ortaya çıkabilen ruhsal, psikiyatrik bir rahatsızlıktır. Yaşlı bireylerde daha fazla görülür. Bunun sebebi, yaşlı bireylerin daha fazla sağlık sorunlarının olmasıdır. Aynı zamanda hastanede kalma süresinin uzun olması ile de bağdaştırılabilen bir süreçtir. Demansı olan ve yatan hastaların %30'unda deliryum gözlenmiştir (Karadakovan, 2014). Deliryum ve demans birbirine benzerlik gösterebilen rahatsızlıklar olabilmektedir bu nedenle doktora söylenen belirtiler doğru teşhisin konulabilmesi için büyük önem arz etmektedir. Ancak deliryumun başlangıcı kısa bir süre içinde

ortaya çıkarken, bunama zamanla kötüleşen ve yavaş yavaş ilerleyen küçük belirtiler ile kendini gösterebilmektedir (Acıbadem, 2025).

Deliryum, birden başlayıp, genellikle bir aydan daha az süren kognitif yıkımla birlikte; psikomotor davranışta bozuklukla belirli bir beyin sendromudur. Hastanede yatan hastalarda çok sık görülen bir sorundur. Hastanede yatan yaşlılarda yaklaşık %30-50 oranlarında görülmektedir. Bu oran hastanedeki yatış oranının yani tüm hastaların %10'una denk gelmektedir. Bakımevlerinde de deliryum oranı yüksektir. Yaşlılarda deliryum genellikle gözden kaçan bir rahatsızlıktır. Yaşlı bireyin yaşamını tehdit eden rahatsızlıklar deliryuma sebebiyet verebilmektedir. Bu nedenle hastane personellerinin deliryum sürecini tanıması ve bu konuda eğitilmesi önemlidir (Kaya, Sönmez ve Barlas, 2013).

Deliryum ağır bir fiziksel veya zihinsel hastalık sebebiyle de oluşabilir. Epilepsi, kanser, ateş, zehirlenme, beyin zedelenmesi, ağır gıda veya su eksikliği, alkol bağımlılığının aniden bırakılması gibi durumların da deliryuma neden olduğu bilinmektedir. (Wikipedia, 2025).

Yaygın deliryum nedenleri; ilaç zehirlenmeleri, enfeksiyonlar, metabolik bozukluklar, ilaçlar, nörolojik hastalıklar, tümör ve psikososyal etkenlerdir. Psikososyal etkenler ise; ani değişimler yaşama, hareketsizlik ve uykusuzluk olarak karakterize edilmektedir (Ökdem, 2005) Deliryum için risk faktörleri ise demans, felç ya da parkinson hastalığı gibi beyin bozuklukları, görme veya işitme bozukluğu ve kaybı, birden fazla tıbbi sorunun varlığıdır (Acıbadem, 2025). Deliryumun üç türü tespit edilmiştir. İlki hiperaktif deliryumdur ve tanınması en kolay tür olabilmektedir. Bu türe sahip bireyler, huzursuz olabilir. Ayrıca endişeli olabilirler, hızlı ruh hali değişimleri yaşayabilirler veya olmayan şeyleri görebilirler. Bu tip insanlar genellikle bakıma direnirler. Hipoaktif deliryuma sahip bireyler ise aktif olmayabilir veya aktivite azalmış olabilir. Halsiz veya uykulu olma eğilimindedirler. Sersemlemiş gibi görünebilirler. Aile veya başkalarıyla etkileşime girmezler. Karışık deliryum türü ise her iki deliryum semptomlarını içerebilmektedir (Anka Hastanesi, 2025).

5.7. Bağımlılık

Yaşlı bireylerde madde kullanımına ilişkin sorunlar son yıllarda çok dikkat çekmektedir. Madde kullanımı ile ilgili 2015 yılında yapılan bir çalışmaya göre konu ile ilgili durumdan dolayı tedavi amacıyla başvuran yaklaşık 1.500.000 hasta bireyin %17,3'ünün 50 yaş ve üzeri bireylerden oluştuğu hesaplanmıştır. Bu döneme özgü kullanılan çoklu ilaçlar da madde kullanımının zararlı etkilerini büyük ölçüde artırmaktadır. Alkol, en çok kullanılan madde olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer maddelerin kullanımı da gün geçtikçe artmaktadır (Çavuşoğlu ve Demirkol, 2018).

Bağımlılığın yaşı yoktur. Yaşlı bireyler, daha önceki dönemlerinde başlamış olan alkol ve madde kullanımlarını bu dönemde de devam ettirebilirler. Ya da içerisinde bulundukları dönemde kullanmaya başlayabilirler. Bağımlılık yapıcı maddelerin

etkilerine karşı yaşlı bireylerin daha duyarlı olması, diğer yaş gruplarına göre daha tehlikeli ve zarar verici olmasına neden olmaktadır. 65 yaş üzerindeki bireylerde, bağımlılık yapıcı maddelere karşı beyin duyarlılığı artmaktadır (Kutlu, 2023).

Yaşlı bireylerde yaşanan fiziksel ve sosyal işlev kayıpları bireylerde depresyon, anksiyete, ölüm korkusu gibi birçok psikolojik sorunlara neden olmaktadır. Bu dönemde yaşlı bireyler yakınlarının kaybına maruz kalabilmektedir. Yaşanan emeklilik dönemiyle birlikte de yalnızlık ve sosyal izolasyon ile başa çıkmak durumunda kalabilirler. Alkol, madde ve psikoaktif ilaçlar, yaşanan sorunlarla başa çıkma yöntemi olarak yaşlı bireyler tarafından kullanılabilir. Bu dönemde, hipnotikler, anksiyolitikler ve analjezikler yaşlılar tarafından kullanılan reçeteli ilaçlardır. Yaşlı bireylerin, beş yıldan uzun süre bu ilaçları kullandıkları ve bağımlılıklarını ilacı bıraktıklarında fark ettikleri ortaya çıkmaktadır (Ögel, 2018).

Deliryum ve bunama belirtileri madde kullanımına bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir. Reçeteli ilaçların çok yoğun şekilde kullanımı ve bir arada kullanımı ek olarak alkol ile birlikte alınması, ciddi sağlık sorunlara neden olmaktadır (Ögel, 2018).

Uzun süreli alkol kullanımı sonucu kişilerde bazı fizyolojik tepkiler oluşmaktadır. Bunlar terleme, bulantı, baş ağrısı, huzursuzluk gibi yoksunluklar olarak ortaya çıkmaktadır. Anksiyete, uykusuzluk ve kaygı ruhsal olarak karşımıza çıkan belirtilerdendir. Alkol kesildiği zaman kişilerde deliryum tablosu görülebilmekte, halüsinasyonlar yaşanabilmektedir. Deliryum halinde de bireylerde ölüm riski çok yüksektir (Ögel, 2018).

Tüm bu sonuçlara bakıldığında, yaşlılık dönemi bağımlılık açısından riskli bir dönemdir. Kronik ağrıların olması, sağlık durumunun kötü olması, yaşlı bireyin yalnızlık hissine kapılması, sosyal desteğinin olmaması, emeklilik sürecinin getirmiş olduğu rol ve statü kaybı bağımlılık sürecinde risk faktörleridir.

5.8. İntihar Düşünceleri

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yaşlı nüfusun oranı giderek artmaktadır. Bununla birlikte de psikiyatrik rahatsızlıklar ve intihar da önem kazanmaktadır. Yaşlı nüfusta intihar için erkek olmak, düşük olan sosyoekonomik düzey, umutsuzluk, bağımlılık süreçleri, psikiyatrik ve fiziksel hastalıkların var olması ve geçmiş intihar davranışları risk faktörleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak en yaygın nedeni, tedavi edilmemiş depresyondur (Aslan ve Hocaoglu, 2014). İntihar düşüncesine sahip olan yaşlı bir bireyi tespit edebilmek genç bir bireyi tespit etmekten daha zordur ve yaşlıların intihar girişimleri de daha ölümcül olabilmektedir. Çünkü yaşlılık dönemindeki intiharlar birçok karmaşık faktörü içerebilmektedir. Yaşlılıkla birlikte bir zamanlar aktif olan iş hayatının sonlanması, sağlık sorunlarından dolayı istenilen şekilde hareket edememe gibi sebeplerle sosyal hayattan uzaklaşabilmektedirler. Özellikle yalnız yaşayan yaşlı bireyler, kendilerinin artık toplumun bir parçası olmadığı düşüncesine kapılabilirler. Bu düşünce de

yaşlıları önce depresyona sürükleyebilmekte ve ardından da intihara sürükleyebilmektedir (Baskak ve Aslantürk, 2022).

TÜİK 2024 verilerine göre toplam 4460 kişi intihar girişiminde bulunmuştur ve bu sayının 3499'unu erkekler oluşturmaktadır. İntihar eden erkeklerin 189'u 60-64 yaş aralığında, 143'ü 65-69 yaş aralığında, 105'i 70-74 yaş aralığında ve 158'i 75 yaş ve üzerindedir. İntihar eden kadınları ise sadece 35'i 75 yaş ve üzerindedir. 32'si 70-74 yaş arasında, 33'ü 65-69 yaş arasında, 35'i 60-64 yaş arasındadır. Erkeklerin intihar girişiminde bulunma oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir ve belirlenen sebepler içerisinde intihar girişimlerinin en büyük nedeni her iki cinsiyette de hastalık olarak tespit edilmiştir (TÜİK, 2024).

5.9. Geç Başlangıçlı Şizofreni

Şizofreni hastalığı genellikle 15-25 yaş arasında ortaya çıkan bir hastalık olsa da bazı vakalarda gençlikte belirti yokken, orta yaş ve yaşlılık döneminde belirtiler oluşmaya başlayabilmektedir. 45-60 yaşları arasında başlayan şizofreniler için geç başlangıçlı şizofreni ismi kullanılmaktadır. Tüm şizofrenik kişiler içinde 50 yaşından sonra bu hastalığın başlama oranı %10 olarak belirlenmiştir. Kişide bellek bozukluklarının da sık görülmesi, bunun gerçekte şizofreni değilse, bunama süreci olduğunu düşündürülebilir. Gerçekten de geç başlangıçlı şizofreni olgularının on yıl süreyle ya da ölümlerine dek izlendiği bir çalışmada vakaların %35'i üç yıl sonunda demans tanısı almıştır.

Cinsiyet açısından bakıldığında geç başlangıçlı şizofreni kadınlarda daha sık görülmektedir. Bu menopoza kadar yüksek seyretmektedir ve menopoz sonrası düşen östrojen etkisine bağlanmaktadır. Tıpta östrojenin psikoz ve şizofreniden koruyucu olduğu varsayılmaktadır. Kadın olmak dışında yalnız yaşama ve depresif semptomlara sahip olma da geç başlangıçlı şizofreni için risk kabul edilmektedir. Geç başlangıçlı şizofrenide, genç yaşta başlayan klasik şizofreniye göre depresyon belirtileri, duygusal küntlük hali, düşünceleri belli bir sıraya sokamama gibi belirtiler daha az görülür. Ancak halüsinasyonlar daha fazladır. Geç başlangıçlı şizofrenide, bellek ve dikkat, organizasyon becerisi, planlama, yeni bilgi öğrenme, algılama daha fazla bozulmaktadır. Tedavi aşamasında önerilen kişinin hastane ya da bir kurum yerine bulunduğu ortamda, yani evinde tedavi edilmesidir. Evdeki geç başlangıçlı şizofren olgusu, sıklıkla tüm ailenin yaşam kalitesini ciddi oranda bozmaktadır. Uykusunun bozulması, şüpheliği ve öfkeli hali, tüm düzeni aksatabilir. Bu nedenle aileler hastane bakımını tercih edebilmektedir. Ancak geç başlangıçlı şizofren kişi için bakıcı da kendi başına bir şüphe konusu olabilir. İlaç tedavileri en önemli tedavidir. Fakat yaşlı kişilerde organ kapasitelerinin düştüğü unutulmamalıdır (Berksun, 2022).

6. Ulusal Ruh Sağlığı Eylem Planı ve Ruh Sağlığı Hizmetleri

2021-2023 Dönemi Hizmet Modeline göre; günümüzde, ruh sağlığı hizmetlerinin büyük ölçüde ruh sağlığı hastaneleri tarafından sunulduğu bilinmektedir. Psikolojik

ve psikiyatrik destek almak isteyen bireyler hastanelerden veya özel kliniklerden destek alabilmektedir. Bu hastanelerdeki koşulların hasta hakları ile uyum içerisinde olması için geliştirilmesi gereken mevzular bulunmaktadır. Hastanelerde genellikle psikiyatrik semptomlara odaklanan bir bakım hizmeti sağlamakta, hasta ve yakınlarının karşı karşıya kaldıkları psiko-sosyal sorunlar arka planda kalabilmektedir. Bu bağlamda hasta haklarını güçlendirici çalışmalarının yapılması da önemli bir süreci ifade etmektedir. Ruh sağlığı yataklı hizmetlerinin, uluslararası kriterler ölçüsünde geliştirilmesi için çalışmalar yapılması gerekmektedir. Ayrıca bu modele göre ülkemizde 2021-2023 döneminde ruh sağlığı hizmet modelinin, Toplum Ruh Sağlığı Ekipleri (TRSE) ile yaklaşık 250.000 kişilik nüfusa yönelik sunulması planlanmıştır; birinci basamak sağlık hizmetleri, toplum temelli ruh sağlığı hizmetleri, sosyal bakım destek hizmetleri ve kompleks ihtiyaçları olan bireyler için bölgesel olarak verilecek özelleşmiş hizmetleri içeren bütünsel ruh sağlığı hizmetlerini kapsayacak şekilde oluşturulması hedeflenmiştir. Toplum Ruh Sağlığı Ekipleri (TRSE) en az bir tam zamanlı psikiyatrist, iki hemşire ve en az yarı zamanlı bir psikolog, bir sosyal çalışmacıdan oluşacaktır. Bu plana göre TRSE'ler TRSM içinde veya mobil olarak hizmet verecektir. Mobil hizmetler bireyin ihtiyacına göre ev, işyeri ziyaretlerini veya bakım planı ile ilişkili olarak diğer kurumlara ziyaretleri kapsayacaktır. Ayrıca birinci basamak sağlık hizmet birimleri aile hekimlikleri ve sağlıklı hayat merkezlerinden oluşmaktadır. Hastanelere bağlı ruh sağlığı hizmet birimleri ise Toplum Ruh Sağlığı Merkezleri (TRSM), poliklinikler ve genel hastaneler içinde açılacak birimlerdir. Birinci basamak sağlık hizmetleri kapsamında minör depresyon ve anksiyete gibi yaygın görülen durumlara aile hekimlerince tanı konulup müdahale edilmesi, psiko-sosyal destek hizmetleri konusunda ise sağlıklı hayat merkezlerinin de bu gruba hizmet vermesi planlanmaktadır. Aile hekimlerinin yönlendirmesi için psikiyatri hizmeti veren birimlerle ilişki içinde olması gerekmektedir. Bu eylem planına göre hedeflenen bir diğer konu ise, şiddetli ya da kalıcı ruhsal sorunları bulunan kişilere yönelik düzenli ruh sağlığı bakım hizmeti, ihtiyaç bazında poliklinikler aracılığı ile sağlanacak olup; karmaşık vakalar için söz konusu hizmet ise, birçok uzmanın yer aldığı TRSE tarafından, psikiyatrist ile yakın iş birliği içinde sunulacak olmasıdır. TRSM'lerin temel amacı, ruh sağlığı sorunları bulunan kişilere ve yakınlarına bulundukları toplum içinde kolayca erişebilecekleri sağlık hizmeti ve destek sağlamak suretiyle, hastaneye yatış riski taşıyan bireylerin hastaneye kabullerini ve hastanede kalış sürelerini azaltmaktır. TRSM'lerde hizmet verecek olan toplum ruh sağlığı ekiplerinin (TRSE), en fazla 250.000 kişiye kadar olan nüfustan sorumlu olması planlanmıştır ve bu ekipler hastane birimleri ile uyumlu bir şekilde çalışacak ve hastaneye kabul, tedavi planı ve hastaneden taburculuk gibi konularda, yataklı klinik ile birlikte karar verme sürecine de dahil olacaktır (Ulusal Ruh Sağlığı Eylem Planı, 2021). Bu eylem planı doğrultusunda Sağlık Bakanlığına bağlı olarak toplum ruh sağlığı merkezleri ve sağlıklı hayat merkezlerinin psikolojik destek sağladığı ve yaşlı bireylerin de bu merkezlerden destek alabileceği imkanlar bulunmaktadır.

Türkiye’de verilen ruh sağlığı hizmetleri 3 farklı kategoride ifade edilebilmektedir. Bunlardan ilki ruhsal bozukluğa sahip hastalara verilen poliklinik ve yataklı tedavi hizmetleridir. İkincisi ise henüz bir hastalığa sahip olmayan bireylere sunulan ruh sağlığı ile ilgili önleyici hizmetleri kapsamaktadır. Üçüncüsü kategoride de ruh sağlığıyla ilgili kurumsal hizmetler yer almaktadır (Çiçekoğlu ve Duran, 2018). Ayrıca günümüzde uygulanan ruh sağlığı politikalarının temeli 1980’li yıllara kadar uzanmaktadır. Kentleşme sonucu artan nüfus artışıyla beraber özellikle 17 Ağustos depremi ile birlikte ruh sağlığı hizmetlerinin iyileştirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır ve birçok çalışma bu tür süreçlere istinaden yapılmıştır (Karataş & Çalışkan, 2020). Toplumların geçirmiş olduğu değişimler, yeni ortaya çıkan sosyal sorunlar, sosyal, siyasi ve ekonomik krizler bireyler, gruplar ve toplumları olumsuz etkileyerek zihinsel hastalıkların çoğalmasına ve çeşitlenmesine neden olmuştur. Bu durumun sonucu olarak ise ruhsal hastalıklarla mücadele etmek için yeni çözüm yollarına, yeni hizmet modellerine ve yeni kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaçlar neticesinde dünyada çeşitli ruh sağlığı hizmet modelleri geliştirilmiştir. Türkiye’ de ise toplum temelli model ışığında Toplum Ruh Sağlığı Merkezleri (TRSM) kurularak faaliyete geçirilmiştir (Özpolat, 2023). Tüm dünyada ilk olarak profesyonel ruh sağlığı hizmetleri hastane temelli olacak şekilde başlamıştır fakat toplumsal temelli modele doğru bir geçiş göstermiştir. Türkiye’de de aynı şekilde bir dönüşüm yaşanmıştır ve toplum temelli ruh sağlığı merkezleri Toplum ve Ruh Sağlığı Merkezleri adı altında yapılandırılmıştır ve ilk TRSM 2008 yılında Bolu’da açılmıştır. Toplum Ruh Sağlığı Merkezleri Sağlık Bakanlığına bağlı olarak hizmet vermektedir.

2024 verilerine göre ülkemizde 78 ilde 163 TRSM aktif olarak hizmet vermektedir ve hedef 236 TRSM’ ye ulaşmaktır. Merkezin ekibi ruh sağlığı ve hastalıkları uzmanı, sosyal hizmet uzmanı, psikolog, hemşire, iş uğraşı terapisti, usta öğretici, tıbbi sekreter, idari ve teknik personel, şoför, temizlik ve güvenlik görevlisinden oluşmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2025). Bu merkezlerden en çok faydalanan hastalar şizofreni ve bipolar hastalarıdır. (Özpolat, 2023).

TRSM hizmetleri; merkez ile ilgili hasta ve yakınlarına işleyişle ilgili bilgi vermek, hastalara bireysel danışmanlık hizmeti sunmak, grup terapisi yapmak, psikososyal beceri eğitimleri vermek, hastaların tedavisine düzenli katılım sağlayıp sağlamadığını kontrol etmek, hasta ve ailelerine psiko-eğitim vermek, hastanın bakım planı çerçevesinde gezici ekip tarafından ev ziyaretleri yapılması, toplumun bilgilendirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak, hastanın durumuna uygun olarak resim, müzik gibi uğraşı tedavileri düzenlemek, merkeze devamı sağlanamayan hasta veya yakınlarıyla irtibat kurmaktır (Sağlık Bakanlığı, 2025).

Sağlıklı Hayat Merkezleri Toplum Ruh Sağlığı Merkezleri gibi Sağlık Bakanlığına bağlı olarak hizmet veren kurumlardır. Bu merkezlerde beslenme danışmanlığı, kadın üreme ve sağlığı danışmanlığı, ruh sağlığı danışmanlığı, tütün ve madde bağımlılığı danışmanlığı, enfeksiyon kontrol hizmetleri, tıbbi hizmetler

gibi birçok alanda hizmet sağlanmaktadır. Sağlıklı Hayat Merkezleri, psiko-sosyal risk faktörleri (şiddet, istismar, aile içi ruhsal sorunlar, yoksulluk vb.) ile başa çıkmaya yönelik eğitim ve danışmanlık hizmeti sağlamakta, danışanlar, hasta yakınları ve ekipteki tüm elemanlara insan ve davranışları hakkında kuramsal ve uygulamalı eğitimler vermektedir. Sağlıklı hayat merkezlerinin sosyal çalışmalar alanında da verdiği birçok destek hizmeti mevcuttur. İhtiyaç duyan bireylere yönelik birey, aile, grup ve toplum düzeyinde sosyal hizmet müdahalesini gerçekleştirmek, merkezin hizmet bölgesindeki toplumun ihtiyaç ve sorunlarının belirlenmesi için çalışmalar yapmak, hizmet bölgesindeki çevresel kaynakları (sosyal, maddi, sağlık, spor vs.) araştırmak, ilgili kişi, kurum ve kuruluşlarla görüşerek il düzeyinde bir sosyal destek haritası çıkarmak ve benzer durumdaki vatandaşlara yönelik grup odaklı sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirmek, sağlık hizmeti alan dezavantajlı hasta gruplarının ve yakınlarının yaşadıkları sosyal (ihmal ve/veya istismar ve aile içi şiddet vb.) ve ekonomik sorunlarının zamanında çözümlenebilmesi amacıyla uygun sosyal hizmet müdahalesini belirleyip uygulayarak bu konudaki çalışmalarını gerektiğinde kurum içindeki ve dışındaki birim ve yetkililerle paylaşmak yine bu merkezlerin görevleri arasındadır. Ancak eğer birey psikotik bozukluk tanısı aldıysa ildeki en uygun Toplum Ruh Sağlığı Merkezi hakkında hasta ve aile bilgilendirilmeli ve yönlendirilmelidir (Sağlık Bakanlığı, 2025).

7. Dünyada Toplum Ruh Sağlığı Hizmetleri

20.yüzyılın ortalarından sonra Batı Avrupa’da ruh sağlığı algısı değişmiş ve hizmet anlayışı da değişmeye başlamıştır. Depo hastaneleri yerine tedavinin toplum içinde sağlanılabilesine yönelik görüşler oluşmaya başlamıştır. Bu görüş zaman içerisinde kabul görmeye başlamıştır. Hastaneye yatış durumu ise sadece atak dönemlerinde olacak şekilde gerçekleşmiştir (Ulaş, 2008). Son otuz senede ruh sağlığı alanında reformlar gerçekleşmiş ve Avrupa ülkelerinin genelinde uygulanmaya başlanmıştır. Bu reform İtalya’da başlamış, İngiltere, Fransa, Finlandiya, Almanya gibi ülkeleri de etkilemiştir. İngiltere’de 1983 yılında Ruh Sağlığı Reformu yapılmış ve Ruh Sağlığı Yasası ile birlikte multidisipliner olacak şekilde ekipler kurulmuştur. Hollanda’da, depo hastaneleri kapatmaya yönelik uygulama ilk kez 1974 yılında yapılmıştır. 1988 yılından itibaren çok amaçlı olacak şekilde ruh sağlığı merkezleri inşa edilmiştir. Psikoterapi, kriz müdahalesi, psikososyal yardım gibi hizmetler sunulmaya başlanmıştır. Japonya’da ise en önemli ve ayırt edici uygulama ruh sağlığı yasaının olmasıdır. 2000’li yıllara kadar Japonya yatak sayısını artırmak için çabalamıştır. Türkiye’de de olduğu gibi yatılı tedavisi yapılmış hasta bireyin ayakta tedavisi aynı hastanede gerçekleşmektedir (Çiçekoğlu ve Duran, 2018). İsveç’te ise tüm depo hastaneler kapatılmış ancak tek bir elden yönetilebilen bir süreç yakalanamamıştır. Ruhsal bozuklukların tedavisine yönelik bölgeler arası farklar oluşmuştur ve koordineli bir şekilde yürütülememesi İsveç’in büyük bir eksikliğidir (Karataş ve Çalışkan, 2020). Ülkemiz dışındaki ülkelere de bakıldığında ruh sağlığı alanında farklı uygulamalar ve politikaların geçmişten günümüze uygulandığını görmekteyiz. Ruh sağlığı alanında politikalar geliştirmek

ve koruyucu-önleyici çalışmalar yapmak toplumların ruh sağlığı açısından önemli olacaktır.

8. Sonuç

Yaşlı bireyler, psikolojik ve psikiyatrik hastalıkların tedavisinde Sağlık Bakanlığına bağlı hastanelerden, toplum ruh sağlığı merkezlerinden veya sağlıklı hayat merkezlerinden destek alabilirler. Fakat bunun dışında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının ve yerel yönetimlerin de bu alanda oluşturduğu kurumlar, politikalar ve projeler mevcuttur. Yaşlıların psikolojik sağlığını korumak ve bu konuda önleyici çalışmalar yapmak çok önemlidir. Bu sebeple yaşlı bireylerin toplumsal hayatta aktif olmaları, yaşam kalitelerini artırıcı çalışmalar yapılması, kendilerini meşgul edebilecek aktivitelerle ilgilenebilmeleri önem kazanmaktadır. Yaşlı bireylerin bu alanda bilgilendirilmesi önemli bir süreçtir.

Aile yapısının değişmesi ve ailede sosyal desteğin azlığı yaşlı bireylerde özellikle depresyona sebep olabilecek bir durum olarak günümüzde daha fazla karşımıza çıkmaktadır. Çekirdek aileye verilen önemin artmasıyla birlikte yaşlı bireyler göz ardı edilmekte ve kurum bakımına ihtiyaç bu sebeple artmaktadır. Bu açıdan bakıldığında hem yaşlı bireyin aile içerisinde bakımını desteklemek hem de psikolojik sağlığını koruyabilmek amacıyla çeşitli politikalar uygulanabilir. Örneğin, yaşlı bireye bakım veren kişiler belirli periyotlarla sosyal hizmet uzmanları tarafından ev ziyaretleri şeklinde ziyaret edilip kontrol edilebilir.

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları daha çok nakdi yönden destek sağlayan bir kurumdur. Müracaatçı ve destek alan kitlesine bakıldığında ise yaşlı bireylerin de bu kurumlardan destek aldığı görülmektedir. İlgili kurum tarafından özellikle yalnız yaşayan yaşlılar tespit edilip belirli periyotlarla sosyal hizmet uzmanları tarafından ziyaret edilebilir. Bu ziyarette de yaşlı bireylere hediye olarak Türk kültürünün ve geleneğinin yaşatılması adına Türk kahvesi ve Türk lokumu tercih edilebilir. Bu sayede yaşlı bireyler, yalnız olmadığını hisseder ve yaşlı bireylerin psikolojik durumu vakıflar aracılığıyla da sosyal çalışmacılar tarafından belirli aralıklarla takip edilmiş olur.

Yaşlı bireylerin toplumsal hayata katılımları psikolojik sağlıkları açısından önemli bir süreçtir. Bu nedenle özellikle tazelenme üniversitelerinin sayılarının artırılması ve bu üniversiteler hakkında yaşlı bireylere bilgilendirilme yapılması önemlidir. Günümüzde hala teknolojiyi aktif olarak kullanmayan ya da kullanamayan yaşlı bireyler mevcuttur. Bu nedenle yerel yönetimlerin de bu konuda aktif olması gereklidir. Belediyeler tarafından görevlendirilen kişilerin her yaşlının kapısını tek tek çalarak, bu konuda bilgilendirme yapması ya da yaşlının destek almak istediği farklı bir konu varsa o konuda bireye yardımcı olması konusunda bir politika geliştirilebilir.

Birinci basamak tedavi hizmetlerinde nasıl ki her bireye bakan bir aile hekimi var ise her yaşlı birey ile ilgilenen sosyal hizmet uzmanları olması yönünde bir politika

geliştirilebilir. Yaşlı birey birinci basamak tedavi merkezine gittiğinde sadece fiziksel muayenesinin değil psikolojik muayenesinin de yapılması sağlanmalıdır. Eğer takip gerektirecek bir durum söz konusu olur ise, yaşlı bireyin sosyal hizmet uzmanı yaşlı bireyi takibe almalı, gerektiğinde ailesine bu konuda bilgilendirme sosyal çalışmacı tarafından yapılabilmelidir. Uygun görülen durumlarda psikiyatrik yönlendirmesi de sağlanmalıdır.

Ruh sağlığı ve ruhsal iyilik halinin geliştirilmesinin önemi konusunda farkındalık faaliyetlerinin yürütülmesi sağlanmalıdır. Yaşlılık döneminde yoğunlaşan (ölüm kaygısı, depresyon vb.) ve bu döneme spesifik (demans gibi bilişsel bozukluklar) psikolojik rahatsızlıklara yönelik olarak yaşlı ruh sağlığını güçlendirmeye yönelik programların geliştirilmesi, var olan programların bireysel ihtiyaca uygun olarak özelleştirilmesi ve güçlendirilmesi önemli olacaktır. Birinci basamak sağlık bakım hizmeti ile TRSM ilişkisinin güçlendirilmesi için sevk algoritmaları hazırlanmalı ve birinci basamak sağlık personelinin TRSM'ler konusunda bilgilendirilmelidir (Ulusal Ruh Sağlığı Eylem Planı, 2021). Genel hastanelerde çalışan ruh sağlığı çalışanı sayısı artırılmalıdır ve psikiyatrik yatak sayısı artırılmalıdır. İntihar Önleme Merkezleri kurulabilir ve bu merkezlerde ruh sağlığı alanında çalışan uzman kişiler ve sosyal hizmet uzmanları yer alabilir.

KAYNAKLAR

- Acıbadem Sağlık Grubu. (2025). <https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/deliryum/> Erişim Tarihi: 26.10.2025
- Ağar, A. (2020). Yaşlılarda ortaya çıkan psikolojik değişiklikler. *Geriatrik Bilimler Dergisi* 3(2), 75-80.
- Akça, F., & Şahin Çelik, G. (2008). Huzurevinde yaşayan yaşlılar ile aile ortamında yaşayan yaşlıların psikolojik belirtilerinin yaşam kalitesi üzerine etkisinin incelenmesi.
- Anka Hastanesi. (2025). <https://ankahastanesi.com/tr/deliryum> Erişim Tarihi: 26.10.2025
- APA (2013) Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th edition (DSM 5). Washington, DC, American Psychiatric Association.
- Aslan, M., & Hocoğlu, Ç. (2017). Yaşlanma ve yaşlanma dönemiyle ilişkili psikiyatrik sorunlar. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 53-62.
- Aslan, M., & Hocoğlu, Ç. (2014). Yaşlılarda intihar davranışı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 6(3), 294-309.
- Baskak, İ., & Aslantürk, H. (2022). Türkiye’de 2002-2018 Yılları Arasındaki Yaşlı İntiharlarının İncelenmesi. *Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 114-128.
- Beğler, T., & Yavuzer, H. (2012). Yaşlılık ve yaşlılık epidemiyolojisi. *Klinik gelişim*, 25(3), 1-3.
- Bekaroğlu, M. (1991). Yaşlılık döneminin ruhsal sorunları. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 1(1).
- Berksun, O. (2022). Geç Başlangıçlı Şizofreni. <https://www.psikiyatri.net/gec-baslangicli-sizofreni> Erişim Tarihi: 26.10.2025
- Çakmak, R. (2021). Başarılı yaşlanma ve travmatik yaşantılar arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Çekmece Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), 1-26.
- Çavuşoğlu, Ç., & Demirkol, M. E. (2018). Yaşlılarda bağımlılık. *Bağımlılık Dergisi*, 19(3) 59-69.
- Çevik, E. (2005). Ölümüne götüren süreçte ve ölümden hemşirelerin karşılaştıkları etik sorunlar *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Şanlıurfa*.
- Çiçekoğlu, P. & Duran, S. (2018). Dünyada ve Türkiye’de toplum temelli koruyucu ruh sağlığı hizmetleri. *Ünsal Barlas G.(Ed.) Toplum Ruh Sağlığı Hemşireliği Türkiye Klinikleri*, Ankara, 8-18.
- Danış, M. Z. (2004). Yaşlıların evde bakım gereksinimleri ve evde bakıma ilişkin düşünceleri: başarılı yaşlanma ve yaşlı bakım modelleri. *Sosyal Hizmet Dizisi I, Ankara: Türkiye Güçsüzler ve Kimsesizlere Yardım Vakfı Yayını*.

- Eker, E., & Noyan, A. (2004). Yaşlıda depresyon ve tedavisi. *Klinik Psikiyatri*, 2, 75-83.
- Erkuran, H. (2020). Yaşlanma korkusu. *Sağlık ve Toplum*.
- Eroğlu, M. Z., Annagür, B. B., & İçbay, E. (2012). Yaşlılarda yaygın anksiyete bozukluğunun değerlendirilmesi. *Gaziantep Medical Journal*, 18(3), 143-147.
- Fleg, J. L., & Strait, J. (2012). Age-associated changes in cardiovascular structure and function: a fertile milieu for future disease. *Heart failure reviews*, 17(4), 545-554.
- Göktaş, K., & Özkan, İ. (2006). Yaşlılarda uyku bozuklukları. *Türk Geriatri Dergisi*, 9(4), 226-233.
- İçli, G. (2008). Yaşlılar ve yetişkin çocuklar. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1(1), 29-38.
- Jenike, M. (1995). Neuropsychiatric assessment and treatment of geriatric depression. *Psychiatric Times*, 9(5).
- Kanat BB. Yaşlılarda Uyku Bozuklukları. Editörler; Özel-Kızıl ET. Yaşlı Bakım Elemanları İçin Geriatrik Psikiyatri, Ankara, Hedef Yayınları, 2018, 100-107.
- Karadakovan, A. (2014). *Yaşlı sağlığı ve bakım*. Akademisyen Tıp Kitapevi.
- Karakaş, S. A. ve Durmaz, H. (2017). Yaşlılık Dönemi Psikolojik Özellikleri ve Moral. *Kocatepe Tıp Dergisi*, 18(1), 32-36.
- Karataş, S., & BB, Ç. (2020). Toplum Ruh Sağlığı Modelleri: Dünyada ve Türkiye'deki Mevcut Durum. *Türkiye Klinikleri J Intern Med*, 5(1), 34-41.
- Kavlak, Y. (2018). Yaşlanma sürecinde fizyoloji ve yaşam stili değişiklikleri. Fiziksel Rehabilitasyon İçinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yayınları, 2-53.
- Kaya, E., Sönmez, S., & Barlas, F. (2013). Deliryum.
- Kızılkaya, M., & Koştı, N. (2006). Yaşlılıkta Ölüm Kavramı Ve Hemşirelik Yaklaşımı. *Journal of Anatolia Nursing and Health Sciences*, 9(4), 69-74.
- Koç, M. (2002). Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, 4(6) 7-20.
- Korkut, G. (2019). Yaşlılık ve yaşlılara yönelik sosyal politikalar. *İçinde U. Yanardağ ve M. Zubaroğlu Yanardağ, Yaşlılık ve Sosyal Hizmet (1. bs. s. 147-170)*. Ankara: Nika Yayınevi.
- Kurt, G. (2008). Türkiye'de yaşlılık olgusuna sosyolojik bir bakış (Sivas il örneği).
- Kutlu, Ö. (2023). Geriatrik Popülasyonda Yaygınlığı Artan Bir Sorun: Bağımlılık. *Yaşlı Hastalıkları Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık*, 51-66.
- Lee, SH, Yim, SJ ve Kim, HC (2016). Solunum sisteminin yaşlanması. *Kosin Tıp Dergisi*, 31 (1), 11-18.

- Oral T (1999) Depresyonun ikincil sebeplerinin belirlenmesi, (Yaşlılık ve Psikiyatri-II) Okyanus Yayınları s.5-14.
- ÖGEL, K. (2018). *Bağımlı Aileleri için Rehber Kitap*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- ÖGEL, K. (2018). *Bağımlılık ve Tedavisi Temel Kitabı*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.
- Ökdem, F. Ş. (2005). Deliryum. *Kriz Dergisi*, 13(1), 33-45.
- Özmenler, K. N. (2001). Yaşlılık çağı depresyonları. *Duygudurum dizisi*, 3, 109-115.
- ÖZMETE E (2016). Türkiye İçin Yaşlı Bakım Modeli Raporu . Ankara: Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Özpolat, A. O. (2023). Toplum Ruh Sağlığı Hizmetlerinin Sosyal Hizmet Perspektifiyle Değerlendirilmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32 (Dicle Üniversitesi'nin 50. Yılına Özel 50 Makale)), 40-59. *Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü*.
- Sağlık Bakanlığı. (2025). Toplum Ruh Sağlığı Merkezleri (TRSM) Tanıyalım. <https://tektiklabilgielinde.saglik.gov.tr/ruh-sagligi/toplum-ruh-sagligi-merkezleri-trsm-taniyalim.html>. Erişim Tarihi: 15.10.2025
- Sağlık Bakanlığı. (2025). Sağlıklı Hayat Merkezleri. <https://shm.saglik.gov.tr/ruh-sagligi-danismanligi.html> Erişim Tarihi: 15.10.2025
- Saygılı, S. (2013). Yaşlılarda psikiyatrik sorunlar, çözüm önerileri ve korunma. *Yaşlılarda güncel sağlık sorunları ve bakımı (ss. 87-96) içinde. İstanbul Medikal Yayınları*.
- Şeker, A., & Kurt, G. (2018). Bir Sosyal Politika Alanı Olarak Yaşlılık Ve Sosyal Hizmet Uygulamaları. *Nüfusbilim Dergisi*, 40, 7-30.
- Tamam, L., & Öner, S. (2001). Yaşlılık çağı depresyonları. *Demans Dergisi*, 1(2), 50-60.
- Tomanbay, İ. (2007). Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmetler.
- Tufan, İ. ve Durak, M. (2017). Gerontoloji- Kapsam, Disiplinlerarası İş Birliği, Ekonomi ve Politika (Cilt 1). Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
- TÜİK. (2024). İstatistiklerle Yaşlılar, 2024. Yayımlı Tarihi: 13 Mart 2025. Sayı: 54079. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2024-54079>. Erişim Tarihi: 20.10.2025
- TÜİK. (2024). Türkiye Yaşlı Profili Araştırması, 2023. Yayımlı Tarihi: 22 Mart 2024. Sayı: 53809. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Yasli-Profil-i-Arastir-masi-2023-53809> Erişim Tarihi: 20.11.2025
- TÜİK. (2024). Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre İntiharlar, İstatistik Veri Portalı, 2024. <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=intihar>. Erişim Tarihi: 19.11.2025

- Türkçapar, H. (2004). Anksiyete bozukluğu ve depresyonun tanısal ilişkileri. *Klinik Psikiyatri* 4, 12-16.
- Ulaş, H. (2008). *Batı Avrupa Ülkelerinde ve Türkiye’de Psikiyatrik Hizmetler*. Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni, 11(2), 2-12.
- Ulusal Ruh Sağlığı Eylem Planı (2021-2023). https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/Yayinlarimiz/Eylem_Planlari/Ulusal_Ruh_Sagligi_Eylem_Plani_2021-2023.pdf Erişim Tarihi: 21.10.2025
- Varlı, M. (2018). *Yaşlıda Sık Görülen Durumlar-2 Kronik Hastalıklar*. Hedef Yayınları.
- Wikipedia. (2025). <https://tr.wikipedia.org/wiki/Deliriyum>. Erişim Tarihi: 21.10.2025
- Yaşlanma ve Sağlık Üzerine Dünya Raporu. (2015). <https://www.who.int/ageing/event/s/world-report-2015-launch/en/>. Erişim Tarihi: 20.10.2025
- Yavuz, B. B., & Arıoğlu, S. (2008). Yaşlıda demans, risk faktörleri ve tedavisi. *İç Hastalıkları Dergisi*, 15(1), 14-23.
- Yerli, G. (2017). Yaşlılık Dönemi Özellikleri Ve Yaşlılara Yönelik Sosyal Hizmetler. *Journal of International Social Research*, 10(52).
- Yıldız, H. (2010). Yaşlılıkta görülen fizyolojik ve psikolojik değişiklikler. *Temel Gerontoloji İçinde. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları*, 44-64.
- Yılmaz, B., & Apalı, Y. (2024). Yaşlanma ile ilgili sorunlarla başa çıkmada dinin fonksiyonu. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 199–216. <https://doi.org/10.55558/oguzhan.1937429>
- Zastrow, C.. (2013). Sosyal hizmete giriş (1. Baskı). *Ankara: Nika*.

BÖLÜM 7

Türk Vergi Sisteminde Veraset ve İntikal Vergisinin Uygulanmasına İlişkin Yeni Yaklaşımlar*

Selda Aydın¹ & Rıdvan Önder²

* Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Maliye Doktora Programı'nda Prof. Dr. Selda AYDIN danışmanlığında hazırlanmış olan "Türkiye'de Veraset ve İntikal Vergisinde Değerleme Sürecinin İncelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. "

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ORCID:0000-0001-5996-5382

² Dr., Yeminli Mali Müşavir, Bağımsız Denetçi, ORCID: 0000-0003-0021-7771

1. GİRİŞ

Vergi teorisinde vergiler, konularına göre gelir, servet ve harcama vergileri olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre ana kriter verginin hangi kaynak veya konu üzerinden alındığıdır. Gelir vergilerinde verginin konusunu gerçek ve tüzel kişilerin elde ettiği gelirler oluştururken, harcama vergilerinde ise yine bu kişilerin yaptıkları harcamalar verginin konusunu oluşturmaktadır (Turhan, 2020: 115). Servet vergilerinde verginin konusu, gerçek veya tüzel kişilerin mevcut serveti, bunların transfer edilmesi veya servetinde meydana gelen artışlardır. Servet vergileri birçok farklı şekilde sınıflandırılabilir. En temel olarak genel ve özel servet vergileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Özel servet vergileri, servetin belirli bir unsuru üzerinden alınırken, genel servet vergileri ise servetin tamamı üzerinden alınmaktadır (Turhan, 2020: 205).

Servet vergileri tamamlayıcı/telafi edici vergiler olarak da ifade edilmektedir. Bu tanımlamanın sebebi, gelir ve harcama vergilerinden ayrı bir vergi olarak alınması, gelir ve harcama vergilerinden kaç(n)(r)ılması durumunda servet vergilerinin bu vergileri telafi edecek düzeyde vergilemesidir. Ayrıca servet vergileri bu özelliğiyle bir denetim mekanizması da oluşturmakta, kayıt ve beyan dışı bırakılan gelirlerin vergilendirilerek Hazineye intikalini sağlamaktadır (Tuncer, 1961: 157). Kişilerin ekonomik davranışlarında farklılığa sebep olan ve kaçınılabilen vergilerin saptırıcı, kaçınılamayan vergilerin ise etkin olduğu varsayılır (Pınar, 2010: 53). Buna göre konusunun çoğunluğu kayıt ve tescile tabi mal ve haklardan oluşan servet vergilerinin etkin vergilerden olduğu ifade edilebilir.

Günümüzde emlak vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, veraset ve intikal vergisi ile net servet vergisi yaygın olarak uygulanan servet vergileridir. Veraset ve intikal vergisi, sağlar arasında ivazsız olarak veya miras yoluyla intikal eden mal ve hakları vergilendirmeyi amaçlamaktadır. Veraset ve intikal vergisi genel bir servet vergisi niteliğinde olup servetler üzerinden periyodik olarak alınmamaktadır. Bu vergi servetin, sağlar arasında bağış, hediye gibi yollarla ivazsız veya ölüm yoluyla intikal etmesi halinde tek seferlik alınmaktadır. Bu nedenle belki de birçok kişi hayatında bir kez veraset ve intikal vergisiyle karşılaşacaktır.

Dünya uygulamalarına bakıldığında veraset ve intikal vergilerinin uygulanmasını ve/veya kaldırılmasını savunan birçok görüş bulunmaktadır. Türkiye’de de 2008 yılında verilen kanun tasarısı ile bu verginin kaldırılması gündeme gelmiştir. Bu çalışmada Türk vergi sisteminde mevcut veraset ve intikal vergisi uygulaması gözden geçirilerek; teknolojik gelişmelerin kullanılması ve dijital ortamlardan yararlanılmasına ilişkin değerlendirmelere yer verilmektedir.

2. TÜRK VERGİ SİSTEMİNDE VERASET VE İNTİKAL VERGİSİNİN GENEL YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

Türk vergi sisteminde yer alan servet vergileri; emlak vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, değerli konut vergisi ve veraset ve intikal vergileridir. Emlak vergisi sürekli bir vergi yükümlülüğü olarak gayrimenkule sahip olma özelliği nedeniyle mahalli idarelere ödenen bir vergi olup değerli konut vergisi ise değeri kanunla belirlenen sınırı aşan konutlar için emlak vergisi dışında ayrıca ödenen bir servet vergisidir. Motorlu taşıtlar vergisi ise motorlu taşıta sahip olma nedeni ile ödenen vergilerdir. Bu sayılan servet vergileri özel nitelikte servet vergisi iken genel nitelikte olan veraset ve intikal vergisi ise ivazsız olarak iktisap edilen mal ve haklar için bunları edinenler tarafından ödenen servet transferi vergisidir.

Osmanlı döneminde gayrimenkullerin devirleri üzerinden harç ve benzeri adlar altında mali yükümlülük alınmış olup ivazsız intikallere yönelik doğrudan bir vergi uygulanmamıştır (Uluatam & Methibay, 2001: 348). Türkiye’de ise 1926 yılından bu yana veraset ve intikal vergisi uygulanmaktadır. 1926 yılında 797 sayılı Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu ile başlayan uygulama 1959 yılında aynı isimle kanunlaşan 7338 sayılı Kanun ile halen yürürlükte bulunmaktadır.

Veraset ve intikal vergisinin mükellefleri, ivazsız olarak mal iktisap eden gerçek veya tüzel kişilerdir. Şans ve talih oyunları da ivazsız iktisap kapsamında olup bunları elde edenlerde bu verginin mükellefidirler. Veraset ve intikal vergisinin konusu ve mükellefleri tabiiyet ve mülkiyet ilkelerine göre belirlenmiştir. Buna göre Türkiye Cumhuriyeti tabiiyetinde bulunanlara ait mallar ile kime ait olursa olsun Türkiye’de bulunan malların veraset yoluyla veya ivazsız olarak bir kişiden başka bir kişiye intikali veraset ve intikal vergisine tabidir. Türk vatandaşı olan bir kişinin yabancı ülkelerde miras yoluyla veya ivazsız olarak elde etmiş olduğu mallarda verginin konusuna girmektedir. Ancak Türk vatandaşlarına ait olup Türkiye’de bulunmayan malların yabancı kişilere (Türk vatandaşı olmayan ve Türkiye’de ikamet etmeyenlere) intikali halinde bunlar verginin mükellefi değildir.

Servet vergilerinin dolaysız olması ve doğrudan doğruya mükelleflerin malvarlığını hedef alması geçmişten bugüne hep sorun olagelmıştır. Veraset ve intikal vergisinin de Türkiye’de ilk uygulamasından bugüne çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Özellikle 797 sayılı Kanun ile gayrimenkullerin değerlendirme ölçüsünün rayiç bedel olarak uygulandığı yıllarda bu vergi önemli derecede sorunlara neden olmuş ve değerlendirme ölçüleri değiştirilerek vergiler iade edilmek zorunda kalmıştır.

Türk vergi sisteminin genel esaslarının aksine Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu’nda (VİVK) iki aşamalı tarhiyat geçerlidir. Mükellefler tarafından beyan edilen değerler ilk tarhiyatta tahakkuk ettirilerek verginin tahsilat sürecine geçilirken diğer yandan idari bir değerlendirme ve araştırma işlemiyle Vergi Usul Kanunu’nda yer

alan servetlerin değerlemesi hükümlerine göre ikinci tarhiyat işlemeleri yapılmaktadır. Veraset ve intikal vergisinin matrahı, intikal eden mal ve hakların 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'na (VUK) göre bulunan değerleridir. Değerleme günü veya malların değerinin tespit edileceği gün ise mirasın açıldığı veya malların hukuken iktisap edildiği gündür. Mükellefler ilk tarhiyat için 7338 sayılı V VK'in 10'uncu maddesinde gösterilen değerleme ölçülerine göre intikal eden malları değerleyerek beyan ederler. Mükellefler tarafından beyan edilen değerler üzerinden vergi idaresince ilk tarhiyat işlemeleri yapılır.

Mükellefler tarafından verilen beyannameler, durumuna göre takdir komisyonuna veya vergi incelemesine sevk edilmektedir. Servetleri değerleme yetkisi takdir komisyonuna ait olup yasal sınırı ařan³ ticari sermaye intikallerinde vergi incelemesinden ve vergi müfettişlerinin teknik bilgisinden yararlanılmaktadır. Beyannamede gösterilen varlıklar, 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'nun (VUK) servetleri değerleme bölümünde yer alan değerleme ölçülerine göre takdir komisyonunca yeniden değerlenmektedir. Bu değerleme sonucunda herhangi bir fark ortaya çıkması halinde ilave tarhiyat yapılarak işlemler sonuçlandırılmaktadır.

Veraset ve intikal vergisinin genel bir servet vergisi olması ve servetin tüm unsurlarını kapsaması ve çok çeşitli malların değerlemelerinin yapılması nedeniyle özellik arz etmektedir. Bunlardan birisi de ticari sermayenin değerlemesidir. Miras yoluyla veya sağlar arasında basit usul, işletme hesabı veya bilanço esasına tabi işletmelerden ticari varlık intikal edebileceği gibi sermaye şirketleri veya ortaklıklarına ait paylar da intikal etmektedir. Bakanlık tarafından yayımlanan 2018/1 Sıra No.lu Genelge'de ticari sermaye intikali halinde, bilanço esasına tabi olarak defter tutan ve aktif toplamı yasal sınır üzerinde olan tüm intikallerin vergi incelemesine sevk edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna göre intikal eden ticari sermayeye ait  zsermaye vergi m fettiřleri⁴ tarafından vergi tekniği raporuyla tespit edilecek ve takdir komisyonlarının servet takdir kararlarında veri olarak kullanılacaktır.

Gelir İdaresi Başkanlığı verilerine göre 2019-2024 yılları arasında veraset ve intikal vergisi yönünden yapılan vergi inceleme sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir (Gelir İdaresi Başkanlığı)⁵.

³ Hazine ve Maliye Bakanlığının, 06.07.2018 tarih ve 5004 sayılı Vergi İnceleme ve Denetim İç Genelgesi (Sıra No: 2018/1)'ne göre yasal sınır 2025 yılı itibarıyla 3.500.000 TL'dir.

⁴ Vergi incelemesine yetkili olanlar 213 sayılı VUK'un 135'inci maddesinde sayılmıştır. Buna göre Gelir İdaresi Başkanlığının müdür kadrolarında yer alanların vergi inceleme yetkisi bulunmaktadır.

⁵ Gelir İdaresi Başkanlığının 2019-2024 yılları arasında yayımlanan faaliyet raporlarından oluşturulmuştur.

Tablo 1. Gelir İdaresi Başkanlığı Veraset ve İntikal Vergisi İnceleme Sayıları

Yıllar	Vergi Türü	İncelenen Mükellef Sayısı	Rapor Sayısı	Bildirilen Matrah	Bulunan Servet Farkı	Bulunan Vergi Farkı	Tarh Edilecek Vergi	Usulsüzlük	Özel Usulsüzlük	Vergi Ziyat
2019	Veraset ve İntikal	8	8	-	2.562.653,00	433.167,00	433.679,00	-	490,00	433.679,00
2020	Veraset ve İntikal	5	7	-	1.163.830,00	165.926,00	165.926,00	260,00	600,00	165.922,00
2021	Veraset ve İntikal	2	2	352.200,00	3.574.500,00	78.304,00	78.304,00	-	-	83,00
2022	Veraset ve İntikal	5	5	-	0,00	3.488,00	3.488,00	-	-	3.488,00
2023	Veraset ve İntikal	1	1	-	206.929,00	10.346,00	10.346,00	-	-	10.346,00
2024	Veraset ve İntikal	1	1	-	0,00	76.136,00	76.136,00	-	3.000,00	76.136,00

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı Faaliyet raporları üzerinden oluşturulmuştur.

Yukarıdaki Tablo 1’de görüleceği üzere; son altı yılda Gelir İdaresi Başkanlığında incelemeye yetkili olanlar tarafından yapılan toplam vergi inceleme sayısı 22 (yirmi iki) adettir.

2024 yılı verilerine göre Vergi Denetim Kurulu bünyesinde görevli ve vergi incelemesi yapan vergi müfettişi sayısı 5.548’tir. Mükelleflerin incelenme oranları ise 2021 yılında % 1,68, 2022 yılında % 2,26, 2023 yılında % 1,66, 2024 yılında % 2,06 oranındadır (Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı, 2025). Bu itibarla Türkiye’de vergi inceleme oranının oldukça düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. Vergi Denetim Kurulu tarafından yayımlanan faaliyet raporlarında veraset ve intikal vergisine ilişkin yapılan vergi inceleme sayısı ayrıca belirtilmemiştir.

Yasal sınırın 2018 yılından beri 3.500.000,00 TL gibi oldukça düşük bir tutarda belirlenmesi ve güncellenmemesi, tüm ticari sermaye intikallerinin vergi incelemesi yoluyla sonuçlandırılmasına yol açmakta ve sınırlı vergi denetim kapasitesi üzerinde ekstra iş yükü oluşturmaktadır. 2018 Aralık ayından 2025 Ağustos ayına kadar TÜFE endeksindeki artış % 728,10, Yİ-ÜFE endeksindeki artış %968,45 oranında olup ortalaması ise %848,27’dir. Bu açıdan enflasyona göre vergi incelemesine sevkte dikkate alınacak yasal sınırın TÜFE’ye göre en düşük 28.983.497,51 TL seviyesinde olması gerekmektedir.⁶

Mükellefler tarafından beyan edilen veya idari değerlendirme sonucunda tespit edilen matraha, 2025 takvim yılında meydana gelen intikaller için aşağıdaki tarife uygulanmaktadır.

⁶ Enflasyon oranları Türkiye İstatistik Kurumuna ait https://data.tuik.gov.tr/Ka_tegori/GetKa_tegori?p=enflasyon-ve-fiyat-106, adresinden alınmıştır.

Tablo 2: 2025 Yılı Veraset ve İntikal Vergisi Tarifesi

Matrah	Verginin Oranı (%)		
	Veraset Yoluyla İntikallerde	İvazsız İntikallerde	(Ana, baba, eş ve çocuk arasında) İvazsız İntikallerde
İlk 2.400.000 TL için	1	10	5
Sonra gelen 5.700.000 TL için	3	15	7,5
Sonra gelen 12.000.000 TL için	5	20	10
Sonra gelen 24.000.000 TL için	7	25	12,5
Matrahın 44.100.000 TL'yi aşan bölümü için	10	30	15

Veraset ve intikal vergisi tarifesi dilim usulü ve artan oranlı bir yapıda olup ölüm yoluyla ve sağlar arasında intikal eden malları ayrı ayrı oranlarda vergilendirmektedir. Bunun yanında sağlar arasında intikal eden mallar içinde akrabalık derecesine göre ayrı bir vergi oranı öngörülmüştür.

Artan oranlı tarife dışında 5602 sayılı Kanun'da tanımlanan şans oyunları ile gerçek ve tüzel kişilerce düzenlenen yarışma ve çekilişlerde kazanılan ikramiyelerde vergi oranı % 20 olarak uygulanır. Bu vergi tevkifat yoluyla alınmakta olup bu işlemleri düzenleyenler tarafından kesilip beyan edilmek zorundadır.

Veraset ve intikal vergisinde vergi alacağının korunması ve en hızlı şekilde Hazine'ye intikalinin sağlanması için çeşitli vergi güvenlik hükümleri bulunmaktadır. Bunlar, ilişki kesme belgesi, mirasçılara yapılacak ödemelerde tevkifat zorunluluğu, işlemi yapan memurların sorumluluğu, tereke defterinin yapılmasının vergi dairesince istenebilmesi, vergi ödenmeden tapuda devir ve ferağların yapılamaması, banka kasasının vergi memuru huzurunda açılması gibi çeşitli uygulamalardır.

İki aşamalı tarhiyat işlemlerinin tamamlanmasının ardından tahakkuk eden vergiler her yıl Mayıs ve Kasım aylarında olmak üzere altı eşit taksitte ve üç yılda ödenir. Şans oyunları, yarışma ve çekilişlere ilişkin vergiler ise takip eden ayın yirminci günü akşamına kadar beyan edilerek ödenir.

Veraset ve intikal vergisi, Türk vergi sisteminin genel hükümlerinden farklı şekilde bir zamanaşımı uygulaması benimsemiştir. Vergi hukukunda genellikle vergiyi doğuran olayın meydana gelmesiyle mükellefiyet ve vergilendirme süreci başlamaktadır. Ancak 7338 sayılı VİVK'e göre mükellefiyetin başlangıcı, miras yoluyla veya ivazsız olarak intikal eden malların mülkiyetinin geçişine, mükellefin beyanname vermesine veya vergi idaresinin tespitine bağlanmıştır (Gelirler Genel Müdürlüğü: 2005).

7338 sayılı Kanun'un 20'nci Maddesi'ne göre; veraset ve intikal vergisi mükellefiyeti:

-Beyanname verildiği takdirde, beyannamede gösterilen mallar için beyanname tarihinde,

-Verilen beyannamede gösterilmeyen mallar ile beyanname verilmeyen hallerde intikal eden malların idarece tespit olunduğu tarihte,

-Terekenin tahriri, defter tutma veya resmi tasfiye hallerinde mahkemece bu işlemlerin ikmal edildiği tarihte, başlayacaktır.

213 sayılı VUK'a göre vergi alacağının doğduğu takvim yılını takip eden yılın başından başlayarak beş yıl içinde tarh edilmeyen ve mükellefe tebliğ edilmeyen vergiler zamanaşımına uğramaktadır. Ancak 7338 sayılı Kanun, bu hususta özel bir düzenleme yaparak VUK'ta yer alan ve tarh/tahakkuk zamanaşımında beş yıllık sürenin başlangıcını farklı şekilde düzenlemiştir (Kızılot, Sarısu, Özcan, & Kızılot, 2011: 201)

TBMM'ye 2008 yılında verilen Veraset ve İntikal Vergisi Kanununun Yürürlükten Kaldırılması ve Gelir Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Tasarısı'yla bu verginin kaldırılması teklif edilmiştir. Ancak plan ve bütçe komisyonuna sevk edilen tasarı üzerine görüşme yapılmamış ve kanunlaşmamıştır. Bu teklifin verilmesinde verginin önemsiz hale gelmesi, verimli ve etkin olmaması gerekçe olarak gösterilmiştir. Türkiye'de 1980'li yıllara kadar günümüze nispeten yüksek seyreden veraset ve intikal vergisi gelirleri bu tarihten sonra hızla düşmüştür.

Türkiye'de veraset ve intikal vergisinin GSYİH içerisindeki payı, 1965-2024 yılları itibariyle aşağıdaki tabloda görülmektedir. 1965 yılında % 0,02 olan veraset ve intikal vergisinin GSYİH içindeki payı 2024 yılında % 0,01 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3: Türkiye'de Veraset ve İntikal Vergisinin GSYİH İçindeki Payı (%)

Türkiye’de Veraset ve İntikal Vergisinin GSYİH İçindeki Payı (%)																	
Ülke/Yıl	1965	1970	1980	1990	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Türkiye	0,02	0,02	0,03	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,01	0,01	0,01
OECD Ortalama	1,86	1,95	1,54	1,67	1,70	1,74	1,65	1,83	2,25	1,87	1,81	1,81	1,85	1,89	1,78	-	-

Kaynak: OECD Veri Tabanı OECD.Stats'tan⁷ ve Hazine ve Maliye Bakanlığı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

⁷ https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/data/revenue-statistics/comparative-tables_data-00262-en. Erişim Tarihi: 08.08.2025. (OECD, 2025). (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2025)

OECD ortalaması ise 1965 yılında % 1,86, 2022 yılında ise % 1,78 seviyesindedir. Bu çerçevede esas olarak dünyada çoğu ülkede servetin vergilendirilmesinin düşük seviyelerde olduğu görülmektedir.

Türkiye’de veraset ve intikal vergisinin vergi gelirleri içerisindeki payı, 1965-2024 yılları itibariyle aşağıdaki tabloda görülmektedir. Bu açıdan veraset ve intikal vergisinin, vergi gelirleri içerisindeki payı 1965 yılında % 0,18 iken 2024 yılında bu oran % 0,08’e düşmüştür.

Tablo 4: Türkiye’de Veraset ve İntikal Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı (%)

Türkiye’de Veraset ve İntikal Vergisinin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı (%)																	
Ülke/Yıl	1965	1970	1980	1990	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Türkiye	0,18	0,23	0,22	0,12	0,04	0,06	0,08	0,07	0,09	0,09	0,10	0,11	0,11	0,14	0,09	0,09	0,08
OECD Ortalama	1,08	0,90	0,41	0,44	0,35	0,33	0,30	0,34	0,33	0,36	0,35	0,35	0,37	0,42	0,41	-	-

Kaynak: OECD Veri Tabanı OECD.Stats’tan⁸ ve Hazine ve Maliye Bakanlığı verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

OECD ülkelerinde 1965 yılında % 1,08 olan ortalama gelir, 2022 yılı itibariyle % 0,41 seviyelerine kadar düşmüştür.

3. VERASET VE İNTİKAL VERGİSİNİN UYGULANMASINA İLİŞKİN SORUNLAR

Vergiler kamu gelirlerinin en önemli ve hacim olarak en yoğun kaynaklarından birisi olmasına rağmen tarih boyunca mükellefler ile devlet arasında sürekli sorunlara neden olmuştur ve olmaya devam edecektir. Bu nedenle objektif, adil, eşitlikçi, verimli ve etkin bir vergilendirme yapısının kurulabilmesi için sürekli olarak iyileştirmelere ihtiyaç duyulmaktadır.

⁸https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/data/revenue-statistics/comparative-tables_data-00262-en. Erişim Tarihi: 08.08.2025 (OECD, 2025). (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2025)

1926 yılından bu yana çeşitli değişiklikler ile yürürlükte bulunan veraset ve intikal vergisinde günün gereklerine göre çeşitli revizyonlar yapılmıştır. Ancak günümüzde mevcut Kanun ve uygulamasında ciddi sorunlar ortaya çıkmış durumdadır. Tespit edilen ve düzenleme ihtiyacı bulunan hususlara mevzuat, idare ve mükellef odaklı sorunlar olmak üzere üç başlık altında yer verilmiştir.

3.1. Mevzuat Odaklı Sorunlar

Türk vergi sisteminde değerlemeye ilişkin hükümlere genel olarak 213 sayılı VUK'ta yer verilmiştir. Ancak diğer vergi kanunlarında da değerlemeye ilişkin çeşitli hükümler bulunmaktadır. Bu durum bir sorun olmakla birlikte VUK'ta yer alan değerlendirme ölçülerinin güncellenmemesi halen 1960 yılından bu yana konulan ve korunan değerlendirme ölçüleriyle vergilendirme yapılması oldukça yetersiz kalmaktadır. Bu ölçüler içerisindeki kavram kargaşası da uygulamada çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Rayiç değer ile emsal bedel kavramlarının birbirine karıştırılması ve idare tarafından bazı rayiç değer uygulamalarına ceza kesilmesi bu durumun örneği olarak gösterilebilir.

Rayiç değer kavramı VUK'ta bir malın piyasada değerlendirme günündeki alım satım değeri olarak tanımlanmışken mükellefler arasında (kamuoyunda) “belediyelerdeki emlak vergisi değeri” olarak bilinmektedir.

Bakanlıkça belirlenen sınırları aşan büyüklükte ticari sermaye intikalleri, vergi incelemesine sevk edilerek sonuçlandırılmaktadır. Söz konusu intikaller de dâhil olmak üzere diğer tüm intikallerde de matrah ve değerlendirme sonuçları takdir komisyonu kararına göre belirlenmektedir. Takdir komisyonunca belirlenen ve takdir edilen matrahlar mükelleflerin lehine veya aleyhine olsun hiçbir şekilde gerekçeli olarak açıklanmamaktadır. Bu durum, vergilendirmenin temel ilkelerinden olan açıklık ilkesine uygun değildir.

Değerleme ve matrah takdiri işlemleri idare tarafından yapılmakta ve mükellefler bu sürece dâhil edilmemektedir. Mükelleflerin komisyonlara davet edilmesi veya takdir işlemleri esnasında ifadesine, bilgisine, belgesine başvurulması söz konusu değildir. Ayrıca ihtilaflı varlıkların değerlemesine yönelik olarak da mükellefle uzlaşma ve konuyu müzakere ederek ortak bir değer belirlemeye yönelik bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu durum idarenin tek taraflı olarak vergilendirme yapmasına ve mükelleflerin durumunu dikkate almamasına neden olmaktadır.

Takdir komisyonu; illerde defterdar, ilçelerde vergi dairesi veya mal müdürü veya bunların vekili başkanlığında vergi dairesinin iki memuru ve iki atanmış üyeden oluşmaktadır. Servet takdir işlemlerinde yalnızca ticaret odasından atanmış üyeler katılır. Bu üyeler arasında değerlendirme yapmaya ilişkin yetkisi, tecrübesi, görevi veya sertifikası bulunan birisinin bulunması tamamen tesadüf olacaktır. Komisyonların oluşumu ve kuruluşundan da görüldüğü üzere değerlendirme konusunda uzman bir kişi

veya üye komisyonda temsil edilmemektedir. Ayrıca komisyon üyelerinin tek görevleri bu faaliyeti yapmak değildir. Üyelerin farklı işleri ve görevleri de bulunmakta olup bunlara ilaveten komisyon üyeliği yapmaktadırlar. Bu açıdan takdir komisyonları hem iş yoğunluğu hem de kuruluşları itibarıyla servetleri takdir ederek değerlendirmelerini yapmaya yetkin değildirler. Bu nedenle ilgili komisyonların kuruluşu ve üye yapısının gözden geçirilerek yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Kanunilik ilkesi en önemli vergi ilkelerinden biridir. Bu ilke, bir vergi alınırken veya istisna edilirken bu durumun kanuna bağlı olmasını gerektirir. Diğer yandan matrah belirleme aşamasında da matraha dâhil olacak veya olmayacak unsurların da kanun ile belirlenmesi vergilendirmenin en temel gereğidir. Ancak veraset ve intikal vergisinin atıl kalması ve olumsuz bakış açısı nedeniyle yeterli düzenleme yapılamamış olup kanun ile düzenlenmesi gereken hususlar tebliğ, sirküler gibi idari düzenlemeler ve mahkeme kararları ile yönlendirilmeye başlanmıştır. Örneğin yabancı paraların değerlemesinde Merkez Bankası tarafından açıklanan kurların dikkate alınmasının kanuni dayanağı bulunmamaktadır. Yalnızca Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan bir tebliğe bağlı olarak yabancı paralar değerlendirilmekte olup bu durum verginin kanuniliği ilkesini zedelemektedir. Bu ve benzeri birçok hususun kanunla düzenlenmesi gerekirken idari düzenlemeler ve yargı kararları ile vergilendirme sürecine yön verilmektedir.

Türkiye’de veraset ve intikal vergisi oranları yabancı ülkelere göre düşük seviyelerdedir. Türkiye’de en yüksek vergi oranı % 30 seviyesindeyken Avrupa’da bu oranlar % 80’lere kadar çıkabilmektedir. Türkiye’de muafiyet ve istisnaların yüksek olması, intikal eden varlıkların piyasa değeri ile değerlendirilememesi vergi matrahını oldukça azaltmaktadır. Ayrıca beyana çağrı yapılmadan herhangi bir vergi ziyayı cezası kesilmemesi gibi uygulamalar cezai yaptırımların yeterli olmadığını, beyanname vermeyen mükelleflerin teşvik edildiğini göstermektedir.

Mükellefler tarafından verilen beyannamelerde değerlendirme farklılığı çıkması halinde vergi ziyayı cezası kesilmektedir. Ancak gayrimenkullerde değerlendirme farklılığı oluşması halinde kanuni düzenleme gereği herhangi bir ceza kesilmemektedir. Gayrimenkuller vergi değeri ile değerlendirilmekte ve beyan edilmektedir.

Vergi idaresini ve takdir komisyonu tarafından yapılan ikinci tarhiyatın hızlı bir şekilde yapılması için kısıtlayıcı bir süre bulunmamaktadır. Bu sürenin gecikmesi durumun mükellefler hakkında gecikme faizi uygulanabilmektedir. Vergi mevzuatında mükelleflere yönelik beyan, bildirim, ödeme gibi süreler konulduğu gibi idareye yönelik süre ve sınırlamalar konulmalıdır. Buna paralel olarak takdir komisyonlarının yetkilerinin sınırı çizilmemiştir.

Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu'nda çok fazla sayıda istisna ve muafiyet hükmü bulunmaktadır. Buna rağmen bu Kanun dışında da otuz iki adet istisna ve muafiyet hükmü de bulunmaktadır. Türk vergi sistemi istisnaların fazlalığı, vergi mevzuatının karmaşıklığı yönünden sürekli olarak eleştirilmektedir. Muafiyet ve istisna hükümlerinin birçoğu da mükerrer olarak düzenlemiştir. Bu nedenle muafiyet ve istisna sayısının azaltılması, sosyal amaçlı istisnaların ise sayısının artırılması gerekmektedir. Bu sayıda istisna ve muafiyet hükmü bulunmasına rağmen henüz engellilere ve aile konutuna yönelik bir istisna/muafiyet hükmü bulunmamaktadır. Ayrıca parasal tutar olarak istisna belirlemek yerine aile konutu şerhi olan bir adet konutun vergiden istisna edilmesinin daha etkin ve verimli olacağı düşünülmektedir.

Veraset ve intikal vergisi beyannamesi üzerinde matrahın hesaplanabilmesi için çeşitli indirimler yapılabilmektedir. Bunlardan bazıları malın aynından doğan vergi borçları, cenaze masrafları, murise ait borçlar gibi unsurlardır. Bunların yanında yurt dışında ödenen vergilerinde matrahtan indirilebileceği düzenlenmiştir. Yurtdışında ödenen veraset ve intikal vergisi, hesaplanan vergiden indirilmesi gereken bir tutar olması gerekirken matrahtan indirilecek unsurlar arasında sayılmaktadır. Bu nedenle diğer vergi kanunlarında olduğu gibi yurt dışında ödenen veraset ve intikal vergilerinin ispat edilmek kaydıyla Türkiye'de hesaplanan vergi borçlarına mahsup edilmesi sağlanabilir.

Öz kaynakları tükenmiş veya borca batık durumda olan bazı sermaye şirketleri de miras yoluyla mirasçılara intikal edebilmektedir. Bu durumda şirkete ait herhangi bir malvarlığı bulunmadığından öz sermaye hesaplanması ve matraha dâhil edilmesi mümkün değildir. Ancak bu şirketin kamu borçları nedeniyle mirasçıların sorumluluğuna düşen borçların veraset ve intikal vergisi beyannamesi üzerinde mahsup edilebilmesi gerekmektedir.

Veraset ve intikal vergisi kişilere ait varlıkların başka bir kişiye bağış, hibe veya ölüm yoluyla devredilmesini içerdiğinden miras hukuku ile doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle veraset ve intikal vergisinde bir düzenleme yapılırken miras hukukunu da göz önünde bulundurmak ve çoğu zaman paralel hareket etmek gerekir. Bu açıdan medeni hukuka göre miras paylaşımında ceninin doğumunun beklendiği veya mirastan haberdar olmayanlar için beyanname verme sürelerine ilişkin herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Bu gibi durumlarda beyanname verme süresinin geçmesi halinde beyanname vermeme cezaları uygulanabilmektedir. Yine beyanname verme süresi mevcut durumda ölüm haline bağlanmış haldedir. Vefat tarihi sonrasında kanunda belirtilen sürelerde beyanname verilmesi gerekmektedir. Ancak ölümden haberdar olmayan veya kendisine miras intikalinden haberdar olamayan kişilerin, beyanname verme süreçleri sorun ve uyuşmazlıklara neden olmaktadır.

3.2. İdare Odaklı Sorunlar

Vergi mevzuatı mükellefler ve vergi idaresi için bağlayıcı bir kaynak olup idare odaklı sorunlar, söz konusu kanunların idare tarafından uygulanması sırasında ortaya çıkmaktadır.

İdareden kaynaklanan sorunların en temelinde mevzuatın açık ve anlaşılır olmaması nedeniyle vergi idaresi tarafından bu durumun hazineci bakış açısıyla mükellef aleyhine yorumlanması yatmaktadır. Verginin kanuniliği ilkesi uyarınca yoruma açık veya tereddüt edilen durumlarda, mükellef lehine hareket edilmesi beklenmekte olup bu gibi durumlarda genellikle idare lehine hareket edilmektedir.

Değerleme işlemleri, vergi matrahının takdir ve tayininde oldukça büyük öneme sahiptir. Buna rağmen değerlemeye yönelik olarak idare tarafından hazırlanan herhangi bir rehber veya izlence bulunmamaktadır. Bu durum her komisyonun veya her vergi inceleme elemanının farklı yorumu yapabilmesine neden olmaktadır. Sonuç olarak değerlendirme işlemlerinde uygulama birliği bulunmadığı söylenebilmektedir.

İki aşamalı tarhiyat uygulaması günümüzde anlam ve önemini yitirmiş bir yapıdadır. Mevcutta iki aşamalı tarhiyat uygulaması bürokrasi ve kırtasiyecilik işlemlerini artırmaktadır. Uygulamada gerçek bir servet araştırması ve değerlendirme çalışması yapılamamaktadır. Ayrıca değerlemeyi yapan komisyonlarda da bu alanda yetkin ve uzman üyeler bulunmamaktadır.

Değerleme işlemlerinde Kanun'da yer alan boşlukların veya tereddütlerin idari ve yargısal görüşler ile doldurulduğu görülmektedir. Kanun'da düzenleme bulunmayan bir hususta idare tarafından verilmiş bir özelge kanun metni gibi işlem görmek ve tarhiyat dayanağı olarak kullanılmaktadır. Diğer yandan yargı mercilerine intikal etmiş bazı tarhiyat işlemleri sonucu mahkemeler tarafından verilen kararlar kanun metni yerine geçmiş ve teamül haline gelerek vergilendirmeye dayanak teşkil etmektedir. Bu işlemler verginin kanuniliği ilkesine ters düşmektedir.

Vergi güvenlik tekniklerinin geliştirilmesi ve gelişen teknolojiye uyulanması gerekmektedir.

Beyana çağrı uygulaması hem mükellefler arasında adaletsizlik ve eşitsizlik yaratmakta hem de idare tarafında ağır bir iş yükü ve takip gerektirmektedir. Bu nedenle beyana çağrı uygulamasının kaldırılarak daha modern daha çağdaş ve teknolojiye de uygun yöntemlerle mükelleflerin beyanname vermesi sağlanmalıdır.

Stratejik planlarda sürekli hedef olarak konulmasına rağmen idareler arası bilgi paylaşımı hedeflenen aşamaya gelememiştir. Kamu idareleri arasında yeterli bilgi paylaşımı ve ortak veri havuzu oluşturulamaması, bürokrasiyi ve kırtasiyeciliği artırmakta ve mükelleflerinde vergiye uyumunu zorlaştırmaktadır. Bunun yanında

ortak bir veri havuzunun oluşturulamaması, vergi kapasitesinin kavranmasını ve vergi denetimini de zorlaştırmaktadır.

3.3. Mükellef Odaklı Sorunlar

Mükellefler genellikle ödemeleri gereken veraset ve intikal vergisinden, ilişik kesme belgesi alma aşamasında haberdar olmaktadır. Birçok mirasçı böyle bir verginin varlığından dahi haberdar değildir. Bu nedenle öncelikle vergi bilincinin artırılmasına yönelik çalışmalar yapılması gerekmektedir. Veraset ilamı/mirasçılık belgelerinde vergi ve beyannameye ilişkin bilgilere yer verilmesi kısa sürede verginin bilinmesine ve farkındalık yaratmasına katkı sağlayacaktır.

Veraset ve intikal vergisinde gayrimenkullerin emlak vergisine esas değer (vergi değeri) üzerinden matraha dâhil edilmesi mükellefleri düşük matrah beyan etmeye teşvik etmektedir. Beyanname verilmesi esnasında bu belgenin de ekinde talep edilmesi mükelleflerin vergi değerlerini doğrudan matrah olarak göstermelerine neden olmaktadır.

Mükellefler tarafından vergi mevzuatının anlaşılması oldukça zor ve karmaşık bir süreçtir. Bunun yanı sıra vergi idaresi tarafından yapılan vergi tarhiyatlarına ve kesilen vergi cezalarına karşı toplumda sürekli bir af/yapılandırma beklentisi bulunmaktadır. Vergi afları/yapılandırmalarının sürekli hale gelmesi ise vergi bilincini ve vergiye uyumuna zarar vermektedir.

4. VERASET VE İNTİKAL VERGİSİNDE YENİ YAKLAŞIMLAR

4.1. Kanuni Düzenleme Gereklikleri

Vergilendirme ilkeleri içerisinde en önemlisi ve verginin keyfiyetini ortadan kaldıran ilke vergilerin kanuniliğidir. Bu ilke tüm vergilerin kanuna bağlı olarak toplanması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle vergi matrahını etkileyen hususların tamamı da sıkı sıkıya kanuna bağlı olmalıdır. Veraset ve intikal vergisi uygulamasında kanuni düzenleme gerekliliği olan bazı konular bulunmaktadır.

Değerlemeye ilişkin hükümler vergi matrahını doğrudan ilgilendirmektedir. Değerleme ile ilgili hükümlerde kanuni düzenleme gereklikleri bulunmaktadır. Kapsamlı bir katılım yoluyla bunların gözden geçirilmesi ve kanun ile düzenlenmesi gerekmektedir.

Takdir komisyonlarının kuruluşu ve yapısı günümüzde ihtiyaçlara yanıt vermekten oldukça uzaktır. Bu nedenle takdir komisyonun yapısı ve görevlerinin değiştirilmesi için kanuni düzenleme yapılması gerekmektedir.

Teknoloji ve dijital gelişmelerle birlikte hızla artan küreselleşmeyle yeni varlık tanımları, servetin farklı unsurları ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni kanuni

düzenlemelerin kripto para, token, marka, patent, sosyal medya hakları gibi çeşitli unsurları da kapsayacak şekilde yapılması gerekmektedir.

Yabancı paralar ve yabancı paralarla değerlendirilen varlıklar için yapılan değerlemeler Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından çıkarılan genel tebliğlere göre yapılmaktadır. Verginin kanuniliği ilkesi gereğince vergi matrahı ile doğrudan ilişkili olan kur değerlemelerinin kanuni düzenleme üzerine yapılması gerekmektedir. Bu nedenle yabancı paraların değerlemesine ilişkin olarak kanuni düzenleme zorunluluğu bulunmaktadır.

Kurumlar vergisi mükellefleri dâhil tüm tüzel kişiler, 7338 sayılı VİVK'e göre veraset ve intikal vergisinin mükellefi olarak sayılmıştır. Ancak uygulamada gelir idaresi tarafından ve bağlı defterdarlıklar tarafından verilen özgelelerde kurumlar vergisi mükelleflerinin veraset ve intikal vergisi mükellefi olmadıkları belirtilmiştir. Diğer deyişle kurumlar vergisi mükelleflerinin veraset ve intikal vergisine tabi olmadıkları özgelere⁹⁻¹⁰ ile belirlenmiştir. Bu yönde bir belirleme yapılacaksa özelge ile değil kanun yoluyla yapılması gerekmektedir.

Kanun'da yer alan boşlukların vergi matrahını doğrudan ilgilendirmesi halinde idari düzenleme ya da mahkeme kararları ile doldurulması verginin kanuniliğine aykırıdır. Bu nedenle kanuni düzenleme bulunmayan hususlarda mahkeme kararlarına veya idari görüşlere dayanılarak vergilendirme yapılmamalıdır.

4.2. Değerleme Ölçülerinin Gözden Geçirilmesi ve Yeni Ölçülerin Kullanımı

Değerleme ölçüleri karmaşık olup hem mükellefler hem de idare tarafından anlaşılammamaktadır. Değerleme ile ilgili birçok konuda vergi idaresi ile mükellefler arasında ihtilaf yaşanmaktadır.

Değerleme ölçülerinden olan emsal bedel ve rayiç bedel kavramları sıklıkla karıştırılmakta ve hatalı olarak uygulanmaktadır. Bu nedenle anlam ve uygulama karmaşasını ortadan kaldıracak düzenleme yapılması gerekmektedir.

Uluslararası değerlendirme standartlarına uygun şekilde değerlendirme ölçülerinin güncellenmesi gerekmektedir. Uluslararası değerlendirme standartlarında yer alan pazar yaklaşımı, gelir yaklaşımı ve maliyet yaklaşımına uygun değerlendirme ölçüleri geliştirilmelidir. Özellikle rayiç değer ya da emsal değer kavramlarını da kapsayacak şekilde piyasa değeri veya gerçeğe uygun değer gibi değerlendirme ölçülerinin kanuna eklenmesi yerinde olacaktır.

⁹ Örnek; Gelir İdaresi Başkanlığı Zonguldak Vergi Dairesi Başkanlığı'nın 13.09.2011 tarih ve B.07.1.GİB.4.67.15.01-2011-VİV-1-5/-35 sayılı Özelgesi.

¹⁰ Gelir İdaresi Başkanlığı Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı'nın 13.05.2024 tarih ve E-90792880-160.01.01[2023/15]-257957 Özelgesi.

2008 yılında veraset ve intikal vergisinin kaldırılması teklif edilmiştir. Ancak bu vergiye getirilen eleştiriler sonucunda kaldırılması teklif edilmiştir. Verginin etkin ve verimli olabilmesi fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için baştan ele alınarak düzenlenmesi, değerlendirme ölçülerinin güncellenmesi, objektif ve vergide adaleti sağlayacak uygulamalara yer verilmesi gerekmektedir.

Değerleme uygulamalarında teknoloji ve dijital gelişmelerin payı oldukça düşüktür. Değerleme mevzuatının ele alınması ve güncellenmesinde teknolojik gelişmelere dayalı değerlendirme ölçülerine yer verilmesi gerekmektedir. Değerleme işlemlerinin dijital ortamlarda ve anlık olarak yapılmasını sağlayabilecek sistemler kurulmalıdır. Özel sektör tarafından geliştirilen yapay zekâyâ dayalı değerlendirme uygulamalarına kamuda da yer verilmelidir.

4.3. Ticari Varlıkların Değerlemesi

VİVK'ye göre ticari işletme, hisse senedi, ortaklık payları gibi varlıkların intikali halinde intikal eden varlıkların değeri yasal sınırı¹¹ aşması halinde vergi inceleme elemanları tarafından yapılacak vergi incelemesi sonucunda tespit edilmektedir. Veraset ve intikal vergisi beyannamesinde gösterilen tutarların yasal sınır üzerinde olması halinde varlıklar değerlendirme için takdir komisyonuna ve vergi incelemesine sevk edilmektedir. Vergi inceleme elemanları uzmanlıkları ve araştırmaları neticesinde takdir komisyonlarına veri olmak üzere vergi tekniği raporları düzenlenmektedir. Bu raporlarda gösterilen ve tespit edilen değerler üzerinden takdir komisyonunca servet takdir işlemleri yapılarak tarhiyat işlemleri için vergi dairesine gönderilmektedir.

Ticari sermaye bulunan servetlerin değerlendirme süreçleri uzmanlık gerektirmekte ve uzun zaman almaktadır. Özellikle emsal bedel ölçüsünün kullanımında uygulama birliğinin bulunmaması ve farklı özelliklere sahip ticari sermaye unsurlarının çeşitli yöntemlerle değerlemesinin yapılması, mükelleften beklenilemeyecek bir uzmanlığa ve bilgiye ihtiyaç duyulmasını gerektirmiştir. Buradan hareketle ticari sermaye unsurlarının belirli parasal eşikler üzerinde olması, vergi inceleme elemanları tarafından değerlemelerinin yapılması ve takdir komisyonlarına veri mahiyetinde raporlar hazırlanmasını zorunlu hale getirmiştir (Aydın & Aydın, 2022: 180)

Ticari işletme, hisse senedi ve ortaklık paylarının ölüm yoluyla veya ivazsız olarak intikal etmesi halinde yoğun ve zahmetli bir idari işlem süreci başlamaktadır. Bu işlemler oldukça uzun süreler almakta hem mükellefler hem de idare açısından iş yükü ve süre sorunu ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca düşük seviyelerde seyreden vergi inceleme oranları göz önüne alındığında vergi inceleme gücünün daha etkin ve

¹¹ Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın, 06.07.2018 tarih ve 5004 sayılı yazılarıyla yürürlükte bulunan ve en son çıkarılan Vergi İnceleme ve Denetim İç Genelgesi (Sıra No: 2018/1)'ne göre 2025 yılı itibarıyla 3.500.000 TL'dir.

verimli kullanılabilmesi adına mevcut tarhiyat yönteminin terk edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Günümüzde yaşanan yapay zeka, otomatik değerlendirme yöntemleri ve benzeri teknolojiler kullanılarak değerlendirme işlemlerinin çağımıza uygun şekilde yapılması daha etkin ve verimli olabilir. Ticari işletme ve hisse senedi değerlemelerinde yabancı ülkelerde olduğu gibi formüle dayalı yöntemler uygulanabilir.

Ticari işletme, hisse senedi ve ortaklık paylarına ilişkin değerlemeler 3568 sayılı Kanun'a göre yetki almış serbest muhasebeci mali müşavir ve yeminli mali müşavirler tarafından yapılabilir (Aydın, 2021: 534-535). Bu uygulama ile vergi idaresi, takdir komisyonu, vergi denetimi üzerindeki iş yükü azalacaktır.

4.4. Dijital Ortamda Denetim Yapılması ve Öneminin Artırılması

VİVK'de hem idare hem mükellefler açısından uzun sürelerle yayılan ikili tarhiyat sistemi uygulanmaktadır. Bu sisteme göre mükellefler varlıkları Kanun'a uygun olarak kendileri değerlemekte ardından aynı varlıklar idare tarafından tekrar değerlendirilmektedir. Bunun yerine mükellefler tarafından beyan edilen değerlerin otomatik olarak dijital sistemler aracılığıyla kontrol edilmesi sağlanabilir.

Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) tarafından gelir vergisi ve katma değer vergisi iadesi işlemlerinde ön kontrol raporu uygulaması bulunmaktadır. Bu sistem, mükelleflerin iade taleplerine ilişkin bilgi ve belgeleri GİB sistemlerine bildirdikten sonra otomatik olarak bilgi havuzunda yer alan verilere göre kontrol yapmakta ve hatalı/eksik hususları dijital ortamda raporlayarak hem idareye hem mükelleflere bildirmektedir. Buna benzer bir sistem veraset ve intikal vergisi için de uygulanabilir. Mükellefler tarafından beyan edilen varlıkların değeri veya diğer bilgiler elektronik sistemler vasıtasıyla denetime tabi tutularak vergi sisteminin daha etkin, şeffaf ve verimli hale getirilmesi sağlanabilir.

Türkiye'de vergi incelemesi yıllar itibariyle ortalama % 2-% 3 seviyelerindedir. Vergi denetim gücü sınırlı bir kapasiteye sahiptir. Bu nedenle sınırlı denetim gücünün veraset ve intikal vergisine konu tüm işlemlerde kullanılması yerine sondaj usulü ve yıllık denetim planlarına bağlı olarak yapılması sağlanabilir. Vergi incelemesine sevk edilecek veraset ve intikal vergisi beyannameleri elektronik ortamda ve risk analiz sistemiyle tespit edilebilir. Bu durumda sınırlı olan vergi inceleme gücü daha etkin ve caydırıcı olarak kullanılabilecek aynı zamanda idari iş yükü de oldukça azalacaktır.

4.5. Teknolojik Altyapıya Dayalı Vergilendirme

Küreselleşmenin etkisiyle yaşanan teknolojik gelişmeler bilgiye erişimi hızlı ve kolay hale getirmiştir. Bu süreç Türkiye'de kamu kurum ve kuruluşlarını da etkilemiş ve neredeyse tüm kurumlarda bilgi ve teknoloji altyapıları oluşturulmuştur.

Bu kapsamda her kurum kendi ilgisine göre çeşitli dijital uygulama ve platformlar kurarak bilgi ve belge akışını oldukça hızlandırmıştır. Ancak bu verilerden istenilen seviyede yararlanılmadığı düşünülmektedir.

Cumhurbaşkanlığı politika metinlerinde, orta vadeli programlarda da sık sık yer almasına rağmen kamu bilgi havuzu istenilen seviyede oluşturulamamıştır. Her kurumun kendine özgü dinamikleri ve farklı altyapısı bu bilgi havuzunun oluşturulmasını engellemektedir. Elektronik devlet (e-devlet) internet sitesinde vatandaşlara ait farklı kurumlarda bulunan tüm bilgi ve belgelere saniyeler içerisinde ulaşılabilirken emlak vergisi değerleri Maliye Bakanlığı sistemlerine entegre edilememiş durumdadır. Yine mükelleflerin tapu siciline kayıtlı tüm mülkiyet bilgileri ile bu mülkiyetin üzerinde bulunan şerh, beyan, irtifak gibi haklar detaylı olarak görülebilmese rağmen değerlerine yönelik bilgi mevcut değildir. Bu değerler yalnızca tapuya beyan edilen verileri göstermektedir.

Kamu kurum ve kuruluşları ile özel sektörde bulunan bilgilerin Hazine ve Maliye Bakanlığı sistemlerine entegre edilmesi halinde anlık olarak değerlendirilebilir. Tapu ve kadastro, motorlu taşıt sicilleri verileri ile ilan sitelerinden derlenecek verilerin, yapay zeka ve makine öğrenmesi sistemleriyle saniyeler içerisinde piyasa değerleri tespit edilebilecektir. Bu değerlendirme verileri beyanname verilme sırasında düşük beyanı önleyici ve cezalara karşı uyarıcı olarak mükelleflere de gösterilebilir. Sistemde oluşan değerlendirme verileri ve mükelleflerin beyannamelerin karşılaştırılması sonucu riskli bulunan mükellefler ve beyannameler tespit edilerek tüm beyannamelerin incelenmesi yerine risk ve analiz odaklı incelemeler yapılabilir.

Teknolojik altyapının geliştirilmesiyle vergi denetimi de oldukça kolay ve hızlı şekilde yapılabilir. Ayrıca mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu artıracak izaha davet, pişmanlık gibi uygulamalara ağırlık verilebilir. Bu durum sınırlı vergi denetim gücünün daha etkin ve verimli kullanılmasını sağlayarak, mükelleflerin vergiye uyum seviyesini artırabilir.

4.6. Takdir Komisyonunun Oluşumu, Görevleri ve Fonksiyonu

Takdir komisyonları 213 sayılı VUK'a göre mahallin en büyük mal memurunun beş üyeden oluşmaktadır. Takdir komisyonu; illerde defterdarın, ilçelerde mal müdürünün (müstakil vergi dairesi olan ilçelerde ilgili vergi dairesi müdürünün) veya bunların vekil edecekleri memurların başkanlığı altında, ilgili vergi dairesinin yetkili iki memuru ile seçilmiş iki üyeden kurulur. Takdir komisyonlarının görevleri Kanun ile düzenlenmiş olup görevlerinden biri de; *“yetkili makamlar tarafından istenilen matrah ve servet takdirlerini yapmak”* olarak belirlenmiştir.

Uygulamada bilindiği ve bazı kanun değişikliklerinin gerçeklerinde de yer aldığı üzere vergi daireleri ve takdir komisyonlarının oldukça yoğun iş yükü

bulunmaktadır. Takdir komisyonlarına verilen işler genellikle uzun süreler almakta ayrıca komisyon tarafından yeterli araştırma ve inceleme de yapılamamaktadır.

İki aşamalı tarhiyatta takdir komisyonun fonksiyonu, 213 sayılı VUK'un servetleri değerlendirme bölümündeki esaslara göre servet takdiri yapmaktır. Diğer deyişle intikal eden servete ait vergilendirilecek matrahı takdir etmektedir. Ancak takdir komisyonu üyeleri arasında değerlendirme konusuna hakim veya bu konuda uzman herhangi bir üye bulunmamaktadır. Bu durum vergi matrahının ve intikal eden gerçek servet değerinin tespitinde sorunlara neden olmaktadır. Bu nedenle takdir komisyonun yapısı ve kuruluşu gözden geçirilerek yeniden düzenlenmeli komisyon üyeleri arasında değerlendirme konusunda uzman üye bulundurulması sağlanmalıdır. Ayrıca takdir komisyonu, tüm varlık değerlemelerine dahil olmak yerine yalnızca ihtilaflı varlıkların değerlemesinde yer alabilir. Diğer yandan takdir komisyonlarına mükelleflerin davet edilmesi veya komisyonlara katılımına ilişkin herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Takdir komisyonlarına mükelleflerin de katılımının sağlanması ihtilafları azaltabilir.

4.7. Değerleme ve Beyannamede Ekspertiz Zorunluluğu ve Sorumluluğun Genişletilmesi

VİVK'nin mevcut uygulamasında değerlendirme işlemlerinde bağımsız kuruluşlar tarafından yapılan ekspertiz uygulaması bulunmamaktadır. Ekspertiz işlemleri genellikle Sermaye Piyasası Kurulu tarafından çıkarılan düzenlemelere göre Türkiye Değerleme Uzmanları Birliği tarafından yetkilendirilmiş değerlendirme uzmanları tarafından yapılmaktadır. Diğer deyişle kamunun gözetimi, denetimi ve sertifikalandırmasıyla yürütülmektedir. Değerleme uzmanları tarafından kasıtlı ve yanıltıcı olarak değerlemeye tabi varlığın değerinin eksik veya fazla gösterilmesi halinde meslekten çıkarılmaya kadar ağır disiplin cezaları verilebilmektedir.^{12,13}

İdari iş yükünün azaltılması ve servetin gerçek değerinin tespit edilebilmesi için intikal eden varlıklara ekspertiz zorunluluğu getirilebilir. Bu uygulama varlıkların değerlemesinin yetkin ve uzman kişiler tarafından yapılmasını sağlayacaktır. Mükelleflerin vergi yüklerinin artırılmaması için belirli bir tutara kadar yapılan beyanname masrafları ve ekspertiz ücretlerinin matrahtan indirimi için kanuni düzenleme yapılabilir.

¹² https://tdub.org.tr/uploads/documents/16564033_03_044a1f712b258a96b3f3.pdf, Erişim Tarihi: 26.08.2025

¹³ https://spk.gov.tr/data/61e202581b4_1c61238835ebd/cf340ef1bb6_0bb08d0bd286f08f6f346.pdf, Erişim Tarihi: 26.08.2025

Değerleme uzmanları tarafından yapılan ekspertizler ile meslek mensupları tarafından imzalanan beyannamelerde kasti olarak vergi matrahının azaltılmasının engellenmesi amacıyla müşterek ve müteselsil sorumluluk uygulamaları getirilebilir.

4.8. Banka ve Finans Kurumlarından Ödeme ve Tahsilat Zorunluluğunun Kapsamının Genişletilmesi

213 sayılı VUK'a göre çıkarılan genel tebliğler ile ödeme ve tahsilatların banka ve finans kurumları aracılığıyla yapılması zorunlu tutulmuştur.^{14,15} 2025 yılı itibariyle vergi mükelleflerinin 30.000 TL ve üzerindeki tahsilat ve ödemelerinin banka ve finans kurumları aracılığıyla yapılması ve belgelendirilmesi zorunludur. Bu zorunluluğa uymayanlara 213 sayılı Kanun'da yazılı özel usulsüzlük cezaları uygulanmaktadır. Yine Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından çıkarılan tebliğler ile tapu daireleri ve noterlerde gerçekleşen işlemler gibi bazı ödeme ve tahsilatlar bu zorunluluğun dışında tutulmuştur.

Tapu daireleri ve noterlerde gerçekleşen işlemlerin tevsik zorunluluğu dışında tutulması nedeniyle resmi belgelere bu işlemleri yapan kişiler tarafından beyan edilen değerler kaydedilmektedir. Bu işlemlerin beyan esasına göre yapılması, varlığın gerçek değerinin bilinmemesine veya işlem bedelinin tespit edilememesine yol açmaktadır. Bu durum vergi denetimini ve idari tespitleri zorlaştırmaktadır.

Tapu ve noter uygulamaları da dâhil olmak üzere tüm işlemlerin tevsik zorunluluğu kapsamına alınması önerilmektedir. Ayrıca noter ve tapu işlemlerinde güvenli ödeme¹⁶, taputakas¹⁷ gibi uygulamalarının zorunlu tutulması veya yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu uygulamaların zorunluluğu, güvenli işlem yapılmasını sağlayarak hukuki ihtilafları en düşük seviyeye indirecek bunun yanında etki ve verimli bir denetim yapılmasına olanak tanıyacaktır.

4.9. Enflasyonun Değerlemeye Etkisi ve Vergi Uyumlu Mükellefler

Yüksek enflasyona sahip ülkelerde vergi alacağının değerinin korunmasına yönelik önlemlerin bulunmaması halinde vergi alacağı değerini büyük ölçüde yitirmektedir. Buna bağlı olarak literatürde enflasyon vergisi veya enflasyon ile vergi ilişkisi üzerine çalışmalar bulunmaktadır. Enflasyon kamu alacaklarını bir yandan azaltırken, diğer yandan reel değerler yerine nominal değerler ile matrahın belirlenmesi halinde artırabilmektedir. Uygulamada enflasyonun kamuya sağladığı

¹⁴ 459 Sıra Numaralı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği

¹⁵ 572 Sıra Numaralı Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği

¹⁶ <https://portal.tnb.org.tr/Sayfalar/GuvenliOdemeHiz.aspx>; Erişim Tarihi: 25.09.2025

¹⁷ <https://www.taputakas.com.tr/v17/taputakas/portal/bff/src/hakkinda.html>; Erişim Tarihi: 25.09.2025

gelirler nedeniyle enflasyonun vergi etkisi yerine enflasyon vergisi gibi çeşitli terimler ve ifadeler kullanılmaktadır (Erdoğan, Demir, & Önder, 2021:6500).

Vergi kanunla konulmakta ve toplanmaktadır. Ancak enflasyon için aynı süreçten söz edilememektedir. Enflasyon, emisyon geliri ve vergi matrahlarının tarifelerden hızlı artması nedeniyle kamu gelirlerini artırırken diğer yandan gecikme etkisiyle bu gelirlerin reel değerini azaltmaktadır. Bu nedenle vergi sistemlerine enflasyonun etkilerini en az seviyeye indirmeye çalışan endeksleme, yeniden değerlendirme, enflasyon düzeltmesi, geçici vergi gibi uygulamalar getirilmiştir (Erdoğan, Demir, & Önder, 2021: 6501).

Veraset ve intikal vergisi için VUK'un 342'nci maddesinde bulunan beyana çağrı uygulaması vergi matrahının azalmasına, servete dâhil unsurların değerinin enflasyon karşısında erimesine neden olmaktadır. Bu uygulamaya göre mükelleflerin zamanında beyanname vermemesi ve idarenin de beyana çağrı mektuplarını göndermemesi veya geç göndermesi halinde vergi alacağının değerini korumaya yönelik herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır.

Veraset ve intikal vergisi için tahakkuk eden vergiler, üç yıl süre ile Mayıs ve Kasım aylarında taksitli olmak üzere toplamda altı eşit taksitte ödenmektedir. Vadenin bu şekilde uzun tutulmasındaki gerekçe, mükelleflere intikal eden varlıkların vergi ödemesi için elden çıkarılmasının önlenmesi ve mükelleflere çok ağır bir vergi yükünün tek seferde yüklenmemesidir. Üç yıllık süreçte vergi alacağına herhangi bir endeksleme veya yeniden değerlendirme söz konusu değildir. Bu durum mükellefler için haklı bir gerekçe oluştursa da Türkiye gibi yüksek enflasyonun yaşandığı ülkelerde vergi alacağının değerini hızla azalmaktadır. Bu nedenle kamu alacağının değerini koruyacak, mükellefler arasındaki adaleti ve eşitliği bozmayacak şekilde uzun vadeler yayılan vergi alacağının endekslenerek korunmasına yönelik düzenlemeler yapılması gerekmektedir.

Veraset ve intikal vergisinde zamanaşımı süresi, idarenin öğrenmesine bağlandığından verginin zamanaşımına uğramasının önlenmesine yönelik düzenleme mevcut bulunmaktadır. Miras olarak kalan varlığın elden çıkarılması veya mevcut olmaması halinde beyan edildiği tarihteki emsal değerinin dikkate alınması ya da intikal ettiği tarihten bu yana endeksleme yapılmasına yönelik de düzenleme yapılabilir.

Eksik veya geç beyan edilen varlıklar için endeksleme uygulamasında varlıkların beyan edildiği tarihteki sigorta, kasko değerleri de alternatif olarak önerilebilir. Bu varlıkların değerleri DASK, mal sigortaları, borsa rayici gibi değerlerle karşılaştırılarak ortalama veya en yüksek değerleri matraha esas alınabilir. Endeksleme sayesinde vergi matrahı enflasyona karşı korunmuş ve vergi adaleti sağlanmış olacaktır (Şafak & Yurtsever, 2015).

Gelir ve kurumlar vergisi mükellefleri için enflasyon düzeltmesi ve yeniden değerlemeye ilişkin kanuni düzenlemeler 213 sayılı VUK'un Mükerrer 298'inci Madde'sinde yer almaktadır. 213 sayılı VUK'a göre vergi mükelleflerinin tamamında sürekli olarak enflasyon düzeltmesi ve yeniden değerlendirme uygulaması zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak Kanun'da yer alan şartların gerçekleşmesi halinde enflasyon düzeltmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Türk vergi sisteminde en son 31.12.2004 yılında yapılan enflasyon düzeltmesi, koşulların gerçekleşmesi ve yüksek enflasyon nedeniyle 31.12.2023 yılında da yapılmıştır. Bu süreçte mükelleflerin ihtiyari olarak enflasyon düzeltmesi yapmaları yönünde bir düzenleme bulunmadığından çeşitli kanunlara eklenen geçici maddeler¹⁸ ile belirli süreler için yeniden değerlendirme uygulamaları getirilmiştir. Diğer deyişle yaklaşık 20 yıllık bir süre boyunca enflasyon düzeltmesi yapılmamıştır. Bu açıdan veraset veya ivazsız olarak intikal eden ticari sermaye bulunması halinde özellikle mukayyet değerle değerlendirilen varlıklar için enflasyon düzeltmesi yapılması gerçek servet değerinin vergilendirilmesini sağlayacaktır. Enflasyon düzeltmesi, mükellefleri de fiktif vergilere karşı koruyacaktır. Diğer taraftan meslek mensupları ve değerlendirme uzmanları tarafından piyasa değeri ile değerlendirme yapılması halinde enflasyon düzeltmesi ve değerlemesi uygulamalarına ihtiyaç duyulmayacaktır.

Gelir ve kurumlar vergisi uygulamasında beyannamesini zamanında veren, vergi ve diğer mali yükümlülüklerini zamanında yerine getiren mükelleflere vergiye uyumlu mükellef indirimi düzenlenmiştir. Buna göre şartları sağlayan uyumlu mükelleflere, tahakkuk eden gelir ve kurumlar vergisinin % 5'i oranında vergi indirimi sağlanmaktadır. Bu düzenlemenin yaygınlaştırılarak VİV'de dâhil olmak üzere diğer vergilerde de uygulanması önerilebilir. Kanuni süresinde beyanname veren ve ödeyen mükelleflere indirim sağlanırken kanuni süresinde beyanname vermeyen mükelleflere taksit süresinin kısaltılması, cezaların artırılması gibi çeşitli yaptırımlar uygulanabilir.

Uzun sürelere ve vadelere yayılan vergi borcunu mükelleflerin peşin ödemek istemeleri halinde vergi kanunlarımızda herhangi bir indirim/iskonto mekanizması bulunmamaktadır. Paranın zaman değeri kavramı ile doğrudan ilişkili olan bu durum bazı mükellefleri borcun vadesini beklemeye bazılarını da peşin ödemeye yöneltmektedir. Bu yaklaşım tamamen iradi davranış, psikoloji ve kişinin paranın zaman değeri kavramlarına olan bakış açısıyla belirlenmektedir. Kanun koyucu bu aşamada mükelleflerin ödeme davranışlarını yönlendirici düzenlemeler yapabilir. Verginin peşin ödenmek istenmesi durumunda, kamu alacaklarına uygulanan faiz oranı net bugünkü değer formülünde kullanılarak peşin tahsilatlarda paranın zaman

¹⁸ 213 sayılı VUK Geçici Madde 31, Geçici Madde 32 gibi.

değeri dikkate alınabilir. Bu durum idarenin takip ve tahsilat masraflarını azaltabilir, birçok mükellefi peşin ödemeye teşvik edebilir.

5. SONUÇ

Veraset ve intikal vergisinde mevcut durumda çok sayıda istisna ve muafiyet hükmünün bulunması, mevzuatın karmaşık yapısı ve mükerrer düzenlemeler hem sistemin anlaşılabilirliğini hem de uygulamasını olumsuz olarak etkilemektedir. Engellilere ve aile konutuna yönelik bir düzenlemenin bulunmaması, sosyal amaçlı istisnaların yetersizliği ve matrah hesaplamasında yurt dışında ödenen vergilerin mahsup edilememesi verginin amaçlarını ve uygulamasını etkilemektedir. Beyan sürelerinin belirlenmesinde mirasın öğrenilmesine ilişkin hukuki durumların dikkate alınmaması, idarenin mevzuatı mükellef aleyhine yorumlaması, değerlendirme işlemlerinde standartların bulunmaması ve iki aşamalı tarhiyat işlemleri idari sorunları derinleştirmektedir.

Veraset ve intikal vergisinde; kanuni düzenleme gerektiren hususların ele alınması, değerlendirme ölçülerinin güncellenmesi, ticari varlıkların değerlemesinde uzmanlığa dayalı yöntemlerin kullanılması, dijital denetim sistemlerinin geliştirilmesi ve teknolojik altyapıya dayalı vergilendirme uygulamalarının hayata geçirilmesi gerekmektedir. Takdir komisyonlarının yapısının ve görevlerinin yeniden düzenlenmesi, ekspertiz zorunluluğunun ve sorumluluğun genişletilmesi ve enflasyon karşısında vergi alacağının değerinin korunması da vergi adaletinin sağlanması açısından önem taşımaktadır. Vergiye uyumlu mükellefleri teşvik eden uygulamaların yaygınlaştırılması hem vergiye gönüllü uyumu artıracak hem de kamu alacaklarının daha etkin bir şekilde tahsil edilmesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak veraset ve intikal vergisinin etkin, verimli, adil ve çağdaş bir yapıya kavuşturulabilmesi için mevcut sorunların bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması ve sistemin teknolojik, hukuki ve idari yönleriyle yeniden yapılandırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aydın, F. (2021). Veraset ve İntikal Vergisine Yönelik Yeni Yaklaşım ve Model Önerisi. *ASBİ Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 529-543., 2(21), 529-543.
- Aydın, S., & Aydın, F. (2022). Determination Of The Tax Base And The Evaluation Of The Assessment Process In The Taxation Of The Wealth Due By Investment In The Turkish Tax System. *Fiscal Policies and Inflation* (s. 173-182). Antalya: International Public Finance Conference Comittee.
- Erdoğan, H., Demir, M., & Önder, R. (2021). Covid-19 Salgınının Türkiye'nin Vergi Gelirleri Üzerine Etkisi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches*, 18(43), 6478-6506.
- Gelir İdaresi Başkanlığı. Gelir İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporları.
- Gelirler Genel Müdürlüğü. 06.05.2005 Tarih ve B.07.0.GEL.0.60/6000-2332 Sayılı Özelge.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2025, 08 08). *Muhasebat Genel Müdürlüğü*. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/mahalli-idareler-alt-sektoru-mali-istatistikleri> adresinden alındı
- OECD. (08.08.2025). https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/data/revenue-statistics/comparative-tables_data-00262-en.
- OECD. (08.08.2025) https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/data/revenue-statistics/comparative-tables_data-00262-en.
- Pınar, A. (2010). *Kamu Maliyesi ve Maliye Politikası*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ş. Kızılot, Sarısu, E., Özcan, S., & Kızılot, Z. (2011). *Gayrimenkul Rehberi*. Ankara: Yaklaşım Yayıncılık.
- Şafak, H., & Yurtsever, H. (2015). Servet Vergilerinden Veraset ve İntikal Vergisi Üzerine Değerlendirmeler. *Ege Akademik Bakış*, 15(1), 27-37.
- Tuncer, S. (1961). Servet Vergileri. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları* (s. 157-178). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Turhan, S. (2020). *Vergi Teorisi ve Politikası*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uluatam, Ö., & Methibay, Y. (2001). *Vergi Hukuku*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı. (2025). Faaliyet Raporları.
- Türkiye Noterler Birliği, [https://portal.tnb.org.tr/Sayfalar/GuvenliOdemeHiz.aspx](https://portal.tnb.org.tr/Sayfalar/GuvenliOdemeHiz.aspx;)., Erişim Tarihi: 25.09.2025
- Tapu Takas, <https://www.taputakas.com.tr/v17/taputakas/portal/bff/sr c/hakkinda.html>, Erişim Tarihi: 25.09.2025
- Türkiye Değerleme Uzmanları Birliği https://tdub.org.tr/uploads/documents/1656403303_044a1f712b258a96b3f3.pdf, Erişim Tarihi: 26.08.2025.

Sermaye Piyasası Kurulu <https://spk.gov.tr/data/61e2c61238835ebd/cf340ef1bb60bb08d0bd286f08f6f346.pdf>Erişim Tarihi: 26.08.2025., 02581b41

Türkiye İstatistik Kurumu, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=enflasyon-ve-fi-yat-106>, Erişim Tarihi: 01.10.2025.

193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu.

213 sayılı Vergi Usul Kanunu.

797 sayılı Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu.

7338 sayılı Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu.

Veraset ve İntikal Vergisi Kanununun Yürürlükten Kaldırılması ve Gelir Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Tasarısı.

Gelir İdaresi Başkanlığı Zonguldak Vergi Dairesi Başkanlığı'nın 13.09.2011 tarih ve B.07.1.GİB.4.67.15.01-2011-VİV-1-5/-35 sayılı Özelgesi.

Gelir İdaresi Başkanlığı Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı'nın 13.05.2024 tarih ve E-90792880-160.01.01[2023/15]-257957 Özelgesi.

Hazine ve Maliye Bakanlığı Vergi İnceleme ve Denetim İç Genelgesi (Sıra No: 2018/1)

BÖLÜM 8

İletişim ve Sosyal Değişim: Teknoloji, Kültür ve Toplum

Özgür Kıran¹

¹ Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İTBF, Sosyoloji Bölümü,
Orcid: 0000-0001-6354-6076

Giriş

İletişim, toplumların yapısal ve kültürel dinamiklerinin şekillenmesinde temel unsur olarak durmaktadır. Bu bağlamda, iletişim kavramı yalnızca bilgi aktarımını değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, kültürel normların ve kimliklerin inşasını da kapsar. Sosyal değişim ise, kültürel pratikler, normlar ve toplumsal yapılar üzerinde zaman içinde görülen dönüşümler anlamına gelir ve iletişim bu süreçte merkezi bir rol oynar. Teknolojinin gelişimiyle birlikte iletişim araçları ve yöntemleri köklü biçimde evrilmiş, bilgiye erişim ve paylaşım biçimleri değişmiştir. Bu değişim, sadece iletişim teknolojilerinin ilerlemesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel pratiklerin yeniden şekillenmesine ve toplumsal ilişkilerin farklı biçimlerde kurulmasına neden olmuştur. Günümüzde, dijital teknolojilerin yaygınlaşmasıyla iletişim artık bireyler arasındaki sınırları aşmakta, toplumsal katılım ve etkileşimi yeni boyutlara taşımaktadır. Bu noktada, iletişimin kültürel devamlılık ve değişim süreçleri açısından incelenmesi önem taşımaktadır. Ayrıca, iletişim ve teknolojinin etkileşimi, kültürel değerlerin, normların ve kimliklerin korunması veya dönüşümünde temel belirleyici unsurlardan biri haline gelmiştir. Bu kavramsal çerçevede, iletişimin toplumsal yapılar üzerindeki etkisinin anlaşılması, teknolojinin sunduğu imkanlar ve sınırlamalar ışığında, kültürel kimlik, toplumsal adalet ve etik gibi temel sorunların değerlendirilmesine katkı sağlar. Böylece, bu bölüm, iletişim ve sosyal değişimin temel kavramlarını, ilişkilerini ve dinamiklerini ortaya koymayı amaçlar.

1. İletişim ve Sosyal Değişim: Temel Kavramlar

İletişim, bireyler ve toplumlar arasında bilgi, düşünce ve duyguların aktarılması süreciyle toplumların gelişiminde merkezi bir rol oynar. Sosyal değişim ise, bu iletişim süreçlerinin ve etkileşimlerin toplumda köklü dönüşümler meydana getirmesiyle ortaya çıkar. *Temel kavramlar açısından bakıldığında, iletişim; dil, semboller ve teknolojik araçlar aracılığıyla anlamların paylaşılması anlamına gelirken, sosyal değişim ise ekonomik, kültürel ve yapısal dinamiklerin zaman içerisinde evrilmesiyle tanımlanabilir. Bu bağlamda, iletişim ve sosyal değişim arasındaki ilişki karşılıklı etkileşim içindedir; iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, toplumsal yapıları ve kültürel süreçleri yeniden şekillendirir* (Kılıç, 2025; Birinci & Terkan, 2023). Bu çerçevede, iletişim süreçlerinin yalnızca bireyler arası etkileşimi düzenlemekle kalmayıp toplumsal dönüşümün yönünü ve hızını belirleyen temel bir unsur olduğu söylenebilir. Özellikle dijitalleşmenin hız kazandığı günümüzde, iletişim araçlarındaki değişim toplumsal algıları, değerleri ve davranış kalıplarını doğrudan şekillendirmektedir. Dolayısıyla iletişim sosyal değişimin itici gücü ve değişen toplumsal yapının bir yansıması olarak, modern toplumların çözümlemesinde merkezi bir konumda durmaktadır.

Örneğin, yazılı ve sözlü iletişimden dijital iletişime geçiş, bilgiye erişim biçimlerimizi, toplumsal ilişkileri ve güç dinamiklerini etkilemiştir. Ayrıca, iletişim araçlarındaki değişim, kültürel pratikleri ve toplumsal normları da dönüştürür, farklı gruplar arasındaki etkileşimi kolaylaştırır veya engeller hale gelir. Bu süreç geleneksel kültürel yapıları koruyan ve yeni toplumsal yapılar oluşturan dinamikleri içerir. Sonuç olarak, iletişim ve sosyal değişim, toplumların yaşam biçimlerini, değerlerini ve yapısal düzenlerini etkileme gücü olan temel kavramlar olup, teknolojik gelişmelerle birlikte sürekli evrim içerisindeyler (Elnur, 2023; Bozkurt vd., 2021).

2. Teknoloji ile Kültürel Pratikler Arasındaki İlişki

Teknolojinin gelişimi, kültürel pratiklerin şekillenmesinde ve dönüşümünde temel bir rol oynamaktadır. Yeni iletişim teknolojileri, bilgiye erişim hızını artırmakla kalmayıp, bireylerin ve toplumların alışkanlıklarını ve değerlerini yeniden yapılandırmaktadır. Bu süreçte, teknolojik araçlar sadece iletişim aracı olmaktan çıkıp, kültürel üretim ve paylaşımın ana unsurlarına dönüşmektedir. Özellikle dijital platformlar, kullanıcıların kendi kültürel ifadelerini özgürce ortaya koyabilmesini sağlayarak, kültürel çeşitlilik ve kimlik inşasında yeni mecra ve temsil biçimlerini mümkün kılmaktadır (Arslan, 2024). Ayrıca, teknolojik gelişmeler, geleneksel toplumsal yapıları sarsmakta ve yeni sosyo-kültürel dinamiklerin doğmasına zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda, teknolojik pratiklerin kültürel normlar ve değerlerle etkileşimi karmaşık bir ilişki sergilemekte olup, zaman zaman kültürel sürekliliği güçlendirirken, bazen de değişim ve kırılmalara neden olmaktadır (Sönmez, 2024). Teknoloji, kültürel pratiklerin içeriğini ve biçimini dönüştürürken, aynı zamanda farklı topluluklar arasındaki etkileşimi ve sınırları yeniden tanımlamaktadır. Bu karşılıklı etkileşim, kültürel kimliklerin yeniden şekillenmesine ve toplumsal hafızanın yeni biçimlerde inşa edilmesine katkı sağlamaktadır. Böylece, teknolojik araçlar ve kültürel pratikler arasındaki ilişki, günümüzde toplumsal değişimin hızlandığı ve karmaşık bir hale geldiği dijital çağda, yeni anlamlar ve pratikler üretmekte ve kültürel dönüşüm süreçlerini yönlendirmektedir.

3. Tarihsel Gelişim ve Kuramsal Kanatlar

Tarihsel gelişim süreci, iletişim teknolojilerinin işlevselliği ve etkileri bağlamında toplumların yapısal dönüşümlerini anlamada temel kuramsal çerçeveyi şekillendirmiştir. İlk iletişim araçlarının sözlü ve yazılı yöntemleriyle sınırlı olduğu dönemlerde, bilgi aktarımı yavaş ve sınırlı erişimle sağlanıyordu. Bu süreç, matbaanın icadıyla birlikte bilgiye ulaşımın kolaylaşmasına ve toplumların fikir alışverişinde bulunmasına zemin hazırladı. 19. yüzyılda telgraf ve telefon gibi iletişim teknolojileri, zaman ve mekân sınırlarını aşarak iletişim hızını artırmış ve toplumsal etkileşimi köklü biçimde değiştirmiştir (Öztürk, 2025; Birinci & Terkan, 2023). 20. yüzyılda ise radyo ve televizyon, kültürel ortamı genişleten ve ortak

değerlerin paylaşılmasını sağlayan kitle iletişim araçları olarak öne çıkmıştır. Bu teknolojilerin evrimi, toplumsal yapıya yeni boyutlar kazandırmış; farklı kültürel pratiklerin etkileşimini hızlandırmış ve global milletlerarası bağların güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

Kuramsal açıdan, medya kuramları ve iletişim teorileri, teknolojik dönüşümlerin toplumsal yapıları nasıl şekillendirdiğini açıklama çabasıyla gelişmiş ve zamanla daha da derinleşmiştir. Bu bağlamda, Marshall McLuhan'ın "küresel köy" kavramı, iletişim teknolojilerinin kültürlerarası etkileşimi nasıl dönüştürdüğüne dikkat çekerek, bireyler arası etkileşim ve sosyal ağların nasıl evrildiği üzerine düşünmemizi sağlamaktadır. Aynı zamanda, Habermas'ın iletişimsel rasyonellik kuramı, iletişim süreçlerinin toplumdaki demokratik katılım ve uzlaşma mekanizmalarını ne şekilde destekleyebileceğine odaklanarak, bu süreçlerin toplumsal düzeyde nasıl bir anlam kazandığını araştırmaktadır. Bununla birlikte, yapısalcı ve yapısökücü yaklaşımlar, toplumsal bağlamda iletişim araçlarının güç ilişkilerini yeniden şekillendirdiğine vurgu yaparak, teknolojik ve kültürel unsurlar arasındaki karmaşık ilişkileri açıklamaya çalışmıştır. Bu kuramsal ve tarihsel çerçeve, iletişimin sadece araçsal bir süreç değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal yapıların dönüştürücü gücü olduğunu göstermektedir. Böylece, iletişim teknolojilerinin evrimi, kültürel dinamikler ve toplumsal yapıların etkileşim biçimleri üzerinde derinlemesine düşünmeyi ve analiz etmeyi mümkün hale getirmektedir (Hülür & Yaşın, 2021; Öztürk, 2025). Bütün bu yaklaşımlar, iletişimin çok boyutlu doğasını anlamamıza yardımcı olmakta ve aynı zamanda çağdaş toplumsal sorunların ele alınmasında yeni perspektifler sunmaktadır.

3.1. İletişim Teknolojilerinin Evrimi

İletişim teknolojilerinin evrimi, insanlık tarihindeki bilgi ve iletişim araçlarının sürekli gelişimini yansıtmaktadır. İlk çağlarda kullanılan sembolik iletişim biçimlerinden başlayarak, yazının icadıyla bilgi aktarımı daha kalıcı hale gelmiş; matbaanın bulunmasıyla bilgiye erişim genişlemiş ve yaygınlık kazanmıştır. Bu teknolojik gelişmeler, toplumların birbirleriyle daha hızlı ve etkin iletişim kurmasını sağlamış, kültürel alışverişin sınırlarını genişletmiştir.

20. yüzyılın ortalarında telekomünikasyon ve elektronik iletişim araçlarının gelişimiyle birlikte devrim niteliğinde değişiklikler yaşanmıştır. Telefon, radyo ve televizyon gibi araçlar, kitle iletişimini olanaklı kılarken, bilgi akışını hızlandırmış ve toplumlar arasında etkileşimi artırmıştır. Bu dönemde, iletişim teknolojileri sadece iletişim biçimlerini değil, aynı zamanda kültürel pratikleri ve toplumsal yapıların temel dinamiklerini de dönüştürmüştür (Tanrıöver, 2021). Günümüzde ise dijital teknolojilerin yükselişiyle iletişim biçimleri yeniden şekillenmektedir. İnternet ve mobil iletişim araçları, bireylerin küresel çapta bağlantı kurmasını ve paylaşımlarda bulunmasını mümkün kılmaktadır. Sosyal medya platformları, anlık

haberleşme, içerik üretimi ve tüketimi açısından yeni alanlar açmış; bireylerin kültürel kimliklerini ifade etme ve toplumsal katılımlarını sağlama biçimlerini derinlemesine etkilemiştir. Ayrıca, yapay zeka ve büyük veri teknolojileri, iletişim süreçlerini otomatikleştirerek, içeriklerin kişiselleştirilmesini ve daha hızlı yayılmasını sağlamaktadır (Birinci & Terkan, 2023).

İletişim teknolojilerinin evrimi, yalnızca teknik bir gelişim olmamış aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ekonomik dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Bu teknolojik dönüşüm, bilgiye erişim eşitliği, mahremiyet ve güvenlik gibi yeni meseleleri de gündeme taşımaktadır. Dolayısıyla, iletişim teknolojilerinin gelişimi, toplumların yapısını, kültürel kimlikleri ve iletişim pratiklerini anlamak ve şekillendirmek açısından temel bir unsurdur.

3.2. Kültürel Etkileşim ve Toplumsal Yapılar

Kültürel etkileşim, toplumsal yapılar üzerinde derin ve çok katmanlı etkiler yaratır. Farklı kültürlerin tarih boyunca bir araya gelmesi, iletişim araçlarının gelişimiyle hız kazanmış ve sınırların ötesinde yeni etkileşim biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu-etkileşimler, yalnızca bilgi alışverişini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal normların, değerlerin ve yapısal düzenlerin dönüşümüne de zemin hazırlar. Günümüzde teknolojinin kolaylaştırdığı küresel iletişim, kültürlerin daha kısa sürede ve daha geniş kitlelere ulaşmasını mümkün kılmakta; bu da yerel gelenekler ile küresel dinamiklerin karşılıklı etkileşimini artırmaktadır (Birinci & Terkan, 2023). Bu bağlamda kültürel etkileşim toplumsal sürekliliğin ve değişimin dinamiklerini yeniden tanımlayan bir süreç hâline gelmiştir. Küresel dolaşıma giren kültürel unsurlar, yerel kimlikleri dönüştürürken aynı zamanda yeni hibrit kültürel formların ortaya çıkmasına da olanak tanımaktadır. Dolayısıyla modern toplumlarda kültürel etkileşim, sadece kültürel çeşitliliği artırmakla kalmayıp toplumsal yapının bütünsel olarak yeniden yapılanmasına katkı sağlayan temel bir unsur olarak önemini korumaktadır.

Kültürel etkileşimler, toplumların yapısında önemli ve çeşitli değişimler getirir. Bu değişimler, toplumsal yapıya yeni normlar ve pratikler kazandırırken, var olan yapıları da köklü bir şekilde dönüştürebilir. Özellikle yeni iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, farklı kültürlerin iç içe geçmesi ve karşılıklı anlayışın daha da güçlenmesi sağlanırken, bazen de yerel kültürlerin erozyonu veya kimliklerin karmaşılaşması gibi önemli riskler ortaya çıkabilmektedir. Bu süreçler, toplumların kendi iç dinamiklerini ve dışarıdan gelen etkileri etkili bir şekilde yönetmelerini zorlaştırmakta, ayrıca kültürel çeşitlilik ile bu çeşitliliğin getirdiği uyum sağlama konusunda yeni stratejiler ve çerçeveler geliştirmelerini gerekli kılmaktadır. Bu durum, etkileşim ve dönüşümün devam ettiği dinamik bir zemin oluşturmakta ve toplumların geleceğini şekillendirmede kritik bir rol oynamaktadır (Yücer vd.; Alanka, 2024).

Ayrıca, teknolojik gelişmelerin toplumsal yapılar üzerinde belirli etkileri bulunmaktadır. Merkezi ve yerel güçler, iletişim teknolojileri aracılığıyla kültürel akımları kontrol etme ve yönlendirme çabaları içine girmekte, bu da toplumsal yapılar arasında güç ilişkilerini yeniden şekillendirmektedir (Ceylan, 2021). Özetle, kültürel etkileşimler, toplumların çok katmanlı ve dinamik yapıları üzerinde kalıcı izler bırakmakta, aynı zamanda değişim ve dönüşüm süreçlerini hızlandırarak, yeni toplumsal normların ve yapısal düzenlerin oluşmasında önemli bir etken olmaktadır.

4. Teknoloji ve Günümüz Toplumu

Teknolojinin hızlı ilerleyişi, sosyo-kültürel yapılar üzerinde sadece olumlu etkiler yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda pek çok olumsuz etkiler de meydana getirmekte ve bu dinamik durumlar toplumsal kabul ile adaptasyon süreçlerini önemli ölçüde etkileyerek şekillendirmektedir. Bu kapsamda, günümüz toplumunda teknolojinin aktif olarak ve yaygın bir biçimde kullanımı, bireylerin hayata bakış açılarını sadece değiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda yaşam alanlarını da büyük ölçüde şekillendirmekte, toplumsal ilişkilerin dönüşümünü hızlandırmakta, katılım biçimlerini etkilemekte ve gündelik pratikleri değiştirerek yepyeni iletişim modellerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Aydemir, 2023). Bu süreçte teknolojinin toplumsal yapılar üzerindeki etkisi, sadece bireysel davranış kalıplarında değil, aynı zamanda kurumların işleyişinde, sosyal rollerin yeniden tanımlanmasında ve kültürel üretim biçimlerinde de belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Dijitalleşmenin hız kazandırdığı bu dönüşüm, toplumların uyum kapasitesini sınarken aynı zamanda yeni sorun alanlarını ve fırsatları beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla teknolojik gelişmeler, modern toplumlarda hem bir dönüştürücü güç hem de toplumsal yapının kırılğan noktalarını görünür kılan bir etken olarak kritik önem taşımaktadır.

Teknolojinin sunduğu bu yeni olanaklar, bireylerin iş yapma biçimlerini derinden etkilemekte ve verimlilik ile etkileşim düzeylerini artırarak yaşam standartlarını gözle görünür biçimde yükseltmektedir. Özellikle çalışma hayatında esneklik sağlayan dijital araçlar, çalışanların iş-yaşam dengesini yeniden düşünmelerine olanak tanıyarak, eş zamanlı olarak yerel ve global ölçekte çalışma kültürlerini zenginleştirmekte ve böylece iş gücünün çeşitli yönlerinin daha etkili bir şekilde kullanılmasını mümkün kılmaktadır. Dünyanın dört bir yanından farklı geçmişlere sahip insanlar, bu duyarlılıklar sayesinde bir araya gelerek birbirleriyle güçlü iletişim kurmakta ve ortak projeler geliştirebilmekte, yeni fikirler üretebilmekte ve birbirlerine ilham verebilmektedirler. Bu süreç, sadece bireylerin değil, aynı zamanda toplulukların da gelişiminde büyük bir rol oynamakta, böylece teknoloji ile toplumsal dokunun etkileşimi daha karmaşık ve çok yönlü bir hal almakta; insanlar arasındaki etkileşimi güçlendirirken yeni sorunların da ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Yılmaz, Ö. 2025; Yılmaz, C. 2025). Teknoloji bu dinamik

durumlardaki etkisiyle, insan ilişkilerinin ve sosyal yapıların dönüşümünde hem bir araç hem de bir katalizör işlevi görmeye devam etmektedir. Bu dönüşümler, yalnızca bireylerin yaşam şekillerini değil, aynı zamanda gelir dağılımında da kaymalara sebep olabilmektedir. Dolayısıyla, teknolojik gelişmelerin toplumsal etkilerini derinlemesine anlamak ve bu etkilere karşı hazırlıklı olmak, gelecekte karşılaşılabileceğimiz muhtemel zorluklar ile fırsatlar açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır.

4.1. Dijitalleşme ve Sosyal Ağlar

Dijitalleşme süreciyle birlikte sosyal ağlar, iletişim biçimlerini köklü bir şekilde dönüştürmekte ve bu dönüşüm, insanların sosyal etkileşimlerinde önemli ipuçlarını değiştirmekte büyük rol oynamaktadır. Geleneksel yöntemlerle doğrudan yüz yüze iletişimin yerini hızla alan bu ağlar, bireylerin ve toplulukların hızlı bir şekilde bilgi paylaşımında bulunmasına olanak tanıırken, aynı zamanda iletişim dinamiklerini yeniden şekillendirmektedir. İşte bu durum, sosyal bağların güçlenmesine ya da zaman zaman zayıflamasına neden olabilmekte ve bunun yanı sıra yeni ve çeşitli iletişim pratiklerinin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır (Birinci & Terkan, 2023; Bingöl, 2025).

Sosyal ağlar, yalnızca bireysel ilişkilerde değil, aynı zamanda kamu alanlarında da etkili iletişim mecraları haline gelerek çeşitli kullanım alanlarına göre farklı biçimlerde yapılandırılmaktadır. Dijital platformlar, yalnızca bilgi akışını kolaylaştırmakla kalmamakta, aynı zamanda toplumsal hareketlerin organize edilmesine ve küresel ölçekte dayanışmanın güçlenmesine de önemli katkılar sunmaktadır. Ancak, bu etkileşimin artışıyla birlikte mahremiyetin korunması gibi yanı sıra bilgi güvenliği gibi yeni ve karmaşık sorunlar da kendini göstermekte ve bu da ciddi endişeler doğurmaktadır. Dijital iletişim, sınırların giderek daha fazla kırılması ve zaman-mekân bağımlılığının azalmasıyla toplumsal yaşamın dinamiklerini yeniden biçimlendirmekte; kültürel etkileşimlerin hızlanmasına yardımcı olmakta ve aynı zamanda yeni toplumsal yapıların oluşmasına zemin hazırlamaktadır (Zinderen, 2021; Keskin, 2021). Bu gelişmeler, toplumsal dönüşümün hız kazanmasına ve yeni iletişim pratiklerinin hızla benimsenmesi sürecine neden olarak, toplumu sürekli bir değişim ve yenilikler karşısında daha açık bir yapıya dönüştürmektedir. Bütün bu süreçler, dijitalleşmenin sunduğu imkanların derin etkilerinin bir sonucudur ve bunun yanında insanlar arasındaki etkileşimi derinleştirmeye devam etmektedir. Özetle, sosyal ağlar ve dijital iletişim, modern yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve toplumsal yapıyı dönüştürmede önemli bir rol oynamayı sürdürmektedir. Bu dönüşüm, aynı zamanda bireylerin ve toplulukların kendilerini ifade etme biçimlerini de zenginleştirmekte ve zorlu sosyal sorunların çözümünde dikkate alınması gereken yeni perspektifler sunmaktadır.

4.2. Yapay Zekâ, Veri ve Mahremiyet

Yapay zekâ ve büyük veri sistemlerinin hızla gelişmesi, iletişim alanında çığır açıcı dönüşümler yaratmaktadır. Bu teknolojiler, bireylerin ve kurumların davranışlarını anlamada ve öngörmeye önemli rol oynamakta olup, karar alma süreçlerini köklü biçimde etkilemektedir. Ancak, bu noktada mahremiyet kavramı kritik bir öneme sahiptir. Kişisel verilerin toplanması, işlenmesi ve saklanması teknolojik imkanların artmasıyla ve analiz tekniklerindeki gelişmelerle birlikte daha karmaşık hale gelmiştir. Bu durum, kullanıcıların gizlilik hakları ile teknolojik gelişmeler arasındaki dengeyi gözetmeyi zorunlu kılmaktadır (Sayın & Ceyhan, 2025).

Veri güvenliği ve mahremiyet üzerindeki tehditler, siber saldırılar ve veri sızıntılarıyla artmaktadır. Ayrıca, yapay zekanın karar süreçlerindeki kullanılabilirliği ve algoritmik önyargılar, adalet ve eşitlik açısından riskler taşımaktadır. Bu bağlamda, etik yaklaşımlarla desteklenmiş veri yönetimi politikaları geliştirilerek, kişisel hakların korunması sağlanmalıdır. Mahremiyetin ihlali, bireylerin özgür iradeleri ve kimlikleri üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir; bu nedenle, güvenlik ile gizlilik arasındaki ilişkinin dikkatli yönetilmesi ve şeffaf uygulamaların hayata geçirilmesi büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, kullanıcıların kendi verileri üzerindeki kontrolü artıracak düzenleyici mekanizmalar ve bilinçlendirme çalışmalarıyla, güvende hissetme duygusu güçlendirilmelidir (Alayoğlu, 2024).

Sonuç olarak, yapay zekâ ve veri teknolojilerinin sunduğu imkanlarla birlikte, mahremiyetin korunması, toplumsal güvenin sağlanması açısından temel bir meydan okumadır. Teknolojik gelişmelerin etik ilkelerle uyumlu biçimde yönlendirilmesi, bireylerin haklarının korunması ve toplumsal faydaya dönüşmesi adına kaçınılmazdır. Bu süreçte yasal düzenleyici çerçevelerin güçlendirilmesi ve bilinçlendirme programlarının yaygınlaştırılması, sürdürülebilir ve güvenilir bir iletişim ortamı inşası için vazgeçilmezdir.

5. Kültürel Kimlik, Çeşitlilik ve Meşruiyet

Kültürel kimlik, çeşitlilik ve meşruiyet kavramları, çağımızda iletişim teknolojilerinin toplumsal yapılar ve ilişkiler üzerindeki etkisini anlamada kritik ve vazgeçilmez unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürel kimlik, bireylerin ve toplulukların paylaştıkları değerler, semboller ve gelenekler doğrultusunda şekillenirken, bu oluşum aynı zamanda onların kendilerini tanımlama biçimlerini ve iç dünyalarında olduğu kadar dış ortamda nasıl varlık gösterdiklerini de belirler (Yücer vd.). Teknolojinin hızla ve sürekli olarak gelişmesi ile farklı kültürel kimlikler arasındaki sınırların giderek daha belirsiz hale geldiği ve meşruiyet alanlarının yeniden tanımlanmaya başlandığı gözlemlenmektedir. Bu durum,

özellikle dijital platformların küresel erişimi sayesinde, kültürel çeşitliliğin genişlemesine ve farklı kimliklerin etkileşim kurmalarına büyük ölçüde olanak tanımaktadır. Ancak, aynı zamanda teknolojik gelişmelerin, bu süreç içerisinde kültürel normlar ve değerler üzerinde baskı oluşturduğu da göz ardı edilemeyecek önemli bir olgudur (Ufuk & İlkay, 2024). Bu bağlamda kültürel kimliklerin dijital ortamda görünürlük kazanması kapsayıcı bir çeşitliliğin oluşmasına katkı sunarken, kimlikler arası rekabeti ve gerilimleri de beraberinde getirebilmektedir. Dijital mecralarda dolaşıma giren kültürel temsiller, bireylerin aidiyet algılarını güçlendirirken aynı zamanda meşruiyet arayışlarını da yeniden şekillendirmektedir. Dolayısıyla modern iletişim teknolojileri, kültürel kimliklerin korunması, dönüşmesi ve yeniden müzakere edilmesi açısından çeşitli imkânlar ve riskler barındıran çok katmanlı bir etkileşim alanı yaratmaktadır.

Meşruiyet kavramı açısından değerlendirildiğinde, kimliklerin toplumsal ve hukuki kabulü artık yalnızca yerel mahallerle sınırlı kalmayıp, ayrıca dijital alanlarda da geçerlilik kazanmış durumdadır. Bu nedenle dijital alanlardaki uygulamalar, kültürel farklılıkların tanınması ve saygı görmesi açısından kritik bir rol oynamaktadır (Kaygusuz, 2024). Sonuç olarak, kültürel çeşitlilik ve kimliklerin korunması, iletişim teknolojilerinin sunduğu yeni olanaklar ve sınırlar göz önünde bulundurularak yeniden yapılandırılması gereken dinamik bir alan olarak büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, kültürel süreklilik ile değişim arasında dengeyi gözetken, toplumsal adalet ve meşruiyeti destekleyen stratejilerin geliştirilmesi zaruridir. Nihayetinde, kültürel kimliklerin ve çeşitliliklerin, teknolojik dönüşümlerin etkisiyle şekillenen yeni iletişim pratiklerinde özgünlüklerini koruma ve toplumsal uyumu sağlama noktasında temel unsurlar olmayı sürdürdüğüne dair güçlü bir bulgu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada, farklı kültürel arka planlardan gelen bireyler ve topluluklar arasında daha güçlü bir bağlılık ve iletişim geliştirilmesi, kültürel zenginliklerin korunması ve toplumların ilerlemesi açısından son derece büyük bir önem taşımaktadır (Korucu, 2023).

6. Kültürel Süreklilik ve Değişim Dinamikleri

Kültürel süreklilik ve değişim dinamikleri, toplumların zaman içinde ilişkili olduğu değerler, ritüeller ve pratiklerin sürekliliği ile yenilikler arasındaki etkileşimi daha detaylı bir şekilde, derin bir bakış açısıyla incelemektedir. Bu bağlamda, kültürel yapıların zamanın getirdiği yeniliklere ve değişim süreçlerine karşı direnç gösterdiği durumların yanı sıra, aynı zamanda bu yapıların, zamanın gereklerine göre uyum sağladığı örneklerin analizi de gözlemlenir. Özellikle teknolojinin hızlı ve sürekli gelişimi, kültürel pratikleri derinlemesine dönüştürürken, bazı unsurların ise köklü özelliklerini koruma eğilimlerinin de devam ettiği dikkat çekmektedir. Bu durumu daha iyi anlayabilmek ve net bir perspektif kazanabilmek için, kültürel kimliklerin zamanla farklılaşarak biçimlendiği ve şekillendiği karmaşık süreçler, bu

süreçlerde teknolojik araçların önemli ve belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir (Sarışın, 2024; Bingöl, 2025). Bu çerçevede kültürel süreklilik ile değişim arasındaki denge, toplumların geçmişle bağlarını koruma ve yeni koşullara uyum sağlama kapasitesini yansıtan temel bir göstergedir. Dijitalleşmenin hızlandığı kültürel dönüşüm, bir yandan geleneksel pratiklerin yeniden yorumlanmasına imkân tanırken diğer yandan kültürel mirasın korunması yönünde yeni stratejilerin geliştirilmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla modern toplumlarda kültürel yapıların dönüşümü sadece teknolojik yeniliklerin bir sonucu değil aynı zamanda toplumsal hafıza, kimlik ve aidiyet ilişkilerinin sürekli müzakere edildiği dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

İletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ve toplum içinde hızla benimsenmesiyle birlikte, kültürel anlatımların dinamik bir şekilde yeniden şekillendiği, evrim geçirdiği ve yeni nesil temalara, değer sistemlerine uyum sağlama kapasitesinin oldukça arttığı gözlemlenir. Ayrıca, kültürel değerlerin çoğu zaman nesiller arasında aktarılıp korunması, geleneksel yapılarla yeniliklerin çatışmadan, birbirleriyle savaşımadan bütünleşmesine olanak tanımaktadır. Bu karşılıklı etkileşim, kültürel kimliklerin sürekliliğini sağlarken, aynı zamanda toplumların kendi iç dinamikleriyle değişim arasında bir denge kurmasına da yardım eder. Dolayısıyla, kültürel süreklilik ve değişim, birbirine zıt ve birbirinden bağımsız kavramlar olmaktan ziyade, iç içe geçmiş bir yapıda, zamanın ve teknolojinin etkisiyle birlikte, toplumların kendini yeniden yapılandırmasına olanak tanıyan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Altay, 2025). Bu süreç içerisinde, kültürel sınırların ve ortak değerlerin yeniden belirlenmesi, yeni iletişim biçimleri ve teknolojik gelişmelerle uyum içinde olmasıyla, kültürel yapılar bir dayanıklılık kazanır ve dinamik bir biçimde evrim geçirir. Bu şekilde, kültürel direncin ve değişimin karşılıklı etkileşimi, toplumların tarihsel mobilitesinde temel bir unsur olarak ön plana çıkarak, kültürlerin zenginleşmesine ve çeşitlenmesine önemli bir katkıda bulunur (Özkul, 2023).

7. Sosyal Eşitsizlikler ve Dijital Bölünme

Sosyal eşitsizlikler ve dijital bölünme, teknolojinin hızla yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Dijital teknolojilere erişim, toplumsal ve ekonomik koşullara bağlı olarak farklılık gösterdiği için, belirli gruplar teknolojik olanaklardan mahrum kalabilmekte veya sınırlı şekilde faydalanabilmektedir. Bu durum, bilgiye ulaşım, eğitim imkanları ve ekonomik fırsatlar gibi temel alanlarda yeni eşitsizlikler doğurmaktadır. Özellikle kırsal bölgeler, düşük gelirli kesimler ve yaşlı nüfus, dijital uçurumun içerisine hapsedilerek toplumsal entegrasyonun önünde engel teşkil etmektedir (Çevik & Toplu, 2024; Bolat, 2024).

Dijital bölünmenin ortaya çıkışındaki temel faktörler arasında altyapı eksiklikleri, eğitim seviyeleri ve teknolojiyi kullanma becerisinin sınırlılığı yer almaktadır. Bu

durum, toplum içindeki güç dengesini değiştirmekte ve yeni toplumsal katmanlar ile yeni ayrımlar ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda, dijital teknolojilere erişim imkanlarının eşit olmaması, ekonomik refah ve toplumsal adalet ilkelerine aykırılık teşkil ederken, sosyal ilişkilerde ve toplumsal katılımı da ciddi kopukluklara sebep olmaktadır (Bolat, 2024). Bu anlamda dijital bölünme teknik bir erişim sorunu olmanın yanı sıra toplumsal adalet, fırsat eşitliği ve demokratik katılım açısından kritik bir mesele olarak değerlendirilmelidir. Dijital teknolojilere erişimi sınırlı olan bireyler ekonomik ve sosyal yaşamın önemli alanlarından giderek daha fazla dışlanmakta; bu durum uzun vadede toplumsal kutuplaşmayı derinleştirme potansiyeli taşımaktadır. Dolayısıyla dijital eşitsizliklerin giderilebilmesi için altyapı yatırımlarının artırılması, dijital okuryazarlığın geliştirilmesi ve kapsayıcı teknoloji politikalarının hayata geçirilmesi, modern toplumların sürdürülebilirlik hedefleri açısından kaçınılmaz bir gereklilik hâline gelmiştir.

8. Güvenlik ve Dijital Riskler

Dijital çağda artan bağlantılılık ve teknolojik gelişmeler, güvenlik ve dijital riskler konusunu kritik hale getirmiştir. Kullanıcıların kişisel bilgilerinin korunması, temel bir ihtiyaç olmanın ötesinde, dayanıklılığı ve özgürlüğü sağlayan unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak dijital ortamların karmaşıklığı, çeşitli tehditlerin ve risklerin artmasına neden olmaktadır. Siber saldırılar, kimlik hırsızlığı ve veri sızdırma gibi olaylar birey ve kurumların güvenliğini ciddi şekilde tehdit etmektedir. Bu bağlamda, dijital güvenlik alanında sürekli gelişen teknolojiler ve önlemler önemli bir rol oynamaktadır. Güvenlik duvarları, şifreleme yöntemleri ve kimlik doğrulama sistemleri, temel koruma araçları olarak kullanılmakta ancak her zaman yeterli olmamaktadır (Kürkcü, 2024). Bunun yanı sıra, dijital riskler yalnızca teknik zorluklarla sınırlı değildir. Sosyal mühendislik saldırıları, sahte haberler ve dezenformasyon, toplumsal güvenliği sarsan unsurlar arasında yer almaktadır. Bu nedenle, bireylerin ve kuruluşların dijital okuryazarlık seviyelerinin artırılması ve bilinçlendirme faaliyetleri hayati önem taşımaktadır. Ayrıca, yasal mevzuat ve düzenleyici kurumların sorumluluğu, dijital risklerin yönetiminde temel unsurlardan biridir. Güvenlik politikalarının etkin yürütülmesi, kullanıcıların hak ve özgürlüklerini koruma ve dijital ortamların sürdürülebilirliğini sağlama açısından kritik bir öneme sahiptir (Talan & Aktürk2021).

Dijital riskler ve güvenlik sorunları, sürekli değişen teknolojik gelişmelerle paralel olarak dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, proaktif ve kapsamlı yaklaşımlar geliştirilerek, yeni tehditlere karşı hazırlıklı olunmalı ve siber savunma kapasitesi sürekli güncellenmelidir. Toplumun tüm kesimlerinin katılımıyla oluşturulacak iş birliği ve paylaşım ortamları, güvenli ve adil bir dijital ortamın temelini oluşturur. Bu bağlamda, eğitim ve politika alanındaki düzenlemeler, dijital güvenliği güçlendiren ve dijital risklerin etkisini minimize eden önemli enstrümanlar

olarak görülmelidir. Sonuç olarak, dijital güvenlik ve risklerin etkin yönetimi gerek bireysel özgürlükleri koruma gerekse sosyal istikrarı sağlama açısından temel bir gerekliliktir (Tunçbilek, 2024). Bu çerçevede dijital risklerin yalnızca teknik güvenlik önlemleriyle sınırlı olmadığı, aynı zamanda bireylerin eleştirel düşünme becerilerini, medya okuryazarlığını ve etik farkındalığını da içeren geniş bir toplumsal bilinç gerektirdiği açıktır. Dijital ortamlardaki tehditlerin giderek daha sofistike hâle gelmesi, bireylerin yanı sıra kurumların da sürekli güncellenen güvenlik stratejilerine ihtiyaç duymasına neden olmaktadır. Bu nedenle, dijital güvenlik ekosistemi; teknolojik altyapı, hukuki düzenlemeler ve toplumsal farkındalığın bütünlük bir yapıda ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Uzun vadeli ve sürdürülebilir politikaların geliştirilmesi ise, dijital ortamların güvenilirliğini artırmanın yanı sıra dijital hakların korunmasına yönelik toplumsal güveni de pekiştirmektedir. Dolayısıyla dijital risklerin yönetimi, çağdaş toplumlarda bireysel ve kurumsal düzeyde sürekli yenilenen bir sorumluluk alanı olarak önem taşımaktadır.

9. İletişim Pratikleri ve Günlük Yaşam

Günlük yaşamda iletişim pratikleri, teknolojinin sunduğu sayısız imkân sayesinde temel biçimlerini köklü bir şekilde değiştirmiştir. Modern yaşamda karşılaştığımız bu hızlı dönüşüm, özellikle aile içi iletişimin dinamiklerini büyük ölçüde etkilemiştir. Geleneksel yüz yüze görüşmelerin yerini, dijital platformlar büyük ölçüde almakta ve bunun sonucu olarak aile üyeleri arasında iletişim kurma şekilleri de önemli bir değişim yaşamaktadır. Artık insanlar, coğrafi konumlarına veya zaman dilimlerine takılmadan, kolaylıkla bir araya gelebilmekte ve böylece ilişkiler daha esnek ve erişilebilir hale gelmektedir.

Eğitim alanındaki gelişmeler ise, dijital araçların ve online derslerin yaygınlaşmasıyla birlikte, öğrenme süreçlerinde büyük bir esneklik sağlamaktadır. Bu durum, çeşitli öğrenme biçimlerinin daha da çeşitlenmesine ve bireylerin kendi öğrenme stillerine uygun yöntemler geliştirebilmelerine olanak tanımaktadır. İş yaşamında da benzer bir dönüşüm gözlemlenmektedir; e-posta, anlık mesajlaşma ve video konferans gibi ileri düzey iletişim araçları, global düzeyde çalışma ortamlarını yaratmakta, zaman yönetimini kolaylaştırmakta ve işbirliğini teşvik etmektedir. Bununla birlikte, sosyal medya platformları, bireylerin düşüncelerini, duygularını ve deneyimlerini daha geniş kitlelerle paylaşmasına olanak tanıırken, bu durum toplum içerisinde tartışmalara katılımı artırmakta ve yeni ilişki dinamiklerinin şekillenmesini de sağlamaktadır (Tonbuloğlu & Tonbuloğlu, 2021; Bahşi & Gençer, 2024; İslamoğlu vd., 2024).

Günümüzde teknolojinin herkes tarafından erişilebilirliği, iletişimin hızını ve çeşitliliğini önemli ölçüde artırmakta, aynı zamanda yeni iletişim biçimlerinin ve pratiklerinin gün yüzüne çıkmasına neden olmaktadır. Bu pratiklerin ardında yatan

gerçekler, toplumsal bağların güçlenmesini desteklerken, bireylerin kendilerini ifade etme biçimlerini de zenginleştirmektedir. Ancak, bu olumlu gelişmelerin yanı sıra mahremiyet, güvenlik ve etik sorunları da gündeme gelmektedir. Bütün bu hususlar, günlük yaşamda teknoloji temelli iletişim alışkanlıkları birey ve toplum düzeyinde yeni normların ve sosyal bütünleşmenin yeniden şekillenmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak, bu süreç yalnızca iletişimin fonksiyonlarını değil, toplumsal ilişkilerin yapısını da derin bir şekilde etkilemekte ve modern yaşamın vazgeçilmez ve ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir. Bu evrim, bize dijital dünyanın sunduğu avantajlarla beraber, içerisindeki zorlukları da anlama fırsatı vermekte ve bizleri daima uyanık ve bilinçli olmaya yönlendirmektedir. İletişimin bu yeni yolları, bireylerin ve toplulukların birbirleriyle bağlantı kurma biçimlerini de değiştirmiştir. (Elnur, 2023; Akpınar, 2021). Çünkü, yeni teknolojiler sayesinde, insanlar artık eskisinden daha fazla bilgiye ve deneyime ulaşma imkânına sahip olmaktadır.

10. Aile, Eğitim ve İş Yaşamında Teknoloji Kullanımı

Aile, eğitim ve iş yaşamında teknolojinin kullanımı, günümüzde sosyal yapıları ve iletişim biçimlerini köklü biçimde dönüştürmeye devam etmektedir. Bu dönüşüm süreci, modern dünyanın seyrinde önemli bir rol oynamakta ve insan ilişkilerinin evrimini derinden etkilemektedir. Aile ortamlarında iletişimdeki dijital araçların yaygınlaşması, aile üyeleri arasındaki bağları bir yandan güçlendirebilirken aynı zamanda uzak mesafelerde bulunan bireylerin birbirleriyle daha kolay ve hızlı bir şekilde iletişim kurmalarını sağlayarak, zaman ve mekân kısıtlamalarını ortadan kaldırmaktadır. Böylelikle aile dinamikleri, geleneksel yapısının dışına çıkarak daha farklı ve modern bir hale bürünmektedir (Kurttaş, 2025; Altay, 2025).

Öğrenme süreçlerinde teknolojinin entegrasyonu, öğrencilere, öğretmenlere ve akademisyenlere sunulan farklı kaynak ve platformlarla birlikte bilgiye ulaşma hızını artırmakta ve öğrenme deneyimlerini de zenginleştirmektedir. Eğitim kurumları, dijital platformlar aracılığıyla eğitim içeriğini çeşitlendirerek, daha geniş bir kitleye hitap etmeyi başarmaktadır. İş yaşamında ise teknolojik gelişmeler, uzaktan çalışma modellerinin benimsenmesine zemin hazırlamakta, böylece çalışma ortamlarını esnekleştirerek bireylerin genel verimliliğini artırmaktadır. Bu esneklik sayesinde çalışanlar, küresel piyasalarda daha etkin iletişim kurma becerisi kazanmakta ve iş süreçlerini dijital araçlar üzerinden daha düzenli ve sistematik bir şekilde yönlendirme imkânına sahip olmaktadır (Bahçeci & Dikmen 2024). Bu dönüşümlerin ortak noktası, teknolojinin farklı toplumsal alanlarda birleştirici ve dönüştürücü bir güç olarak ortaya çıkmasıdır. Aile içi iletişimde, eğitimde ve iş yaşamında teknolojinin sunduğu olanaklar, bireylerin sosyal ve kültürel etkileşimlerini yeniden tanımlarken, aynı zamanda onların beklenti, rol ve sorumluluklarında da önemli değişiklikler yaratmaktadır. Bununla birlikte, dijital araçların yaygınlaşması yeni fırsatlar sunarken, dikkat, zaman yönetimi, dijital

bağımlılık ve mahremiyet gibi konularda da yeni tartışmaları gündeme taşımaktadır. Dolayısıyla teknoloji, modern toplumlarda işlevsel bir kolaylaştırıcı ve de sürekli olarak yönetilmesi gereken bir dönüşüm unsuru olarak varlığını sürdürmektedir. Bu kapsamda aile, eğitim ve iş yaşamında teknolojinin etkilerinin dengeli bir şekilde değerlendirilmesi, toplumsal refah ve sürdürülebilirlik açısından giderek daha kritik hâle gelmektedir.

Ancak, teknolojinin bu geniş çapta kullanımının beraberinde getirdiği bazı zorluklar da bulunmaktadır. Mahremiyet ve güvenlik konularında ortaya çıkan yeni riskler, bireylerin çevrimiçi dünyada güvende olmalarını tehdit edebilen durumlara yol açabilmektedir. Özellikle çocukların ve genç bireylerin dijital ortamda güvende olabilmeleri için ailelerin ve eğitim kurumlarının bilinçlendirme, denetim ve öğretim yöntemlerini geliştirmesi büyük önem arz etmektedir. Ayrıca iş yaşamında teknolojik altyapıya erişimdeki eşitsizlikler, bazı çalışanlar veya sektörlerin dijital dönüşümden daha az yararlanmasına yol açabilmekte ve bu durum, sosyal ve ekonomik farklılıkların daha da derinleşmesine neden olabilmektedir. Bu tür kapsamlı bir yaklaşım geliştirilmediği takdirde, bahsedilen olasılıklar toplumsal adaletin sağlanmasında önemli engeller oluşturabilir. Dolayısıyla aile, eğitim ve iş ortamlarında teknolojinin kullanımı, toplumun geneline yaygınlaştırmaya çalışılırken bilinçli ve adil erişim politikalarıyla desteklenmesi büyük bir gereklilik haline gelmektedir (Öztezcan, 2024; Çevik & Toplu, 2024).

11. İlişki Dinamikleri ve Yeni İletişim Biçimleri

İlişki dinamikleri ve yeni iletişim biçimleri, teknolojik gelişmelerin toplumların günlük yaşamında ve kişilerarası etkileşimlerde yarattığı dönüşümleri yansıtır. Dijital iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte geleneksel yüz yüze iletişimin yerini alan sanal platformlar, ilişkilerin yapılarını köklü biçimde değiştirmektedir. Bu yeni iletişim biçimleri, sınırların aşılması ve zaman mekân bağımsızlığı gibi avantajlar sağlar; aynı zamanda, iletişimde daha hızlı ve geniş erişim imkânı sunar. Ancak, bu gelişmeler beraberinde yeni sorular ve zorluklar getirir. Örneğin, dijital ortamlarda oluşturulan ilişkilerde samimiyet ve güven duygusu ile ilgili meseleler artarken, mahremiyet ve veri güvenliği endişeleri de öne çıkar (Bel: 2025).

Yeni iletişim biçimleri, bireylerin sosyal bağlılıklarını yeniden tanımlamasına imkân tanır. Sosyal medya platformlarının sağladığı etkileşim alanları, farklı kültür ve toplumlar arasında bağ kurma fırsatlarını çoğaltırken, aynı zamanda toplumsal izolasyonu ve yalıtımı da beraberinde getirebilir. Ayrıca, bu iletişim tarzları, karşılıklı ilişki dinamiklerinde güç ve etki dengelerini de değiştirir; örneğin, dijital platformlarda sözü geçen kişiler, geleneksel otoritelerin ötesinde söz sahibi olabilir. Bu durum iletişimdeki eşitsizlikleriyle beraber yeni güç ilişkilerini de belirginleştirir (Özgan, 2023). Bu çerçevede dijital iletişim biçimleri, bireylerin sosyal sermayelerini yeniden inşa etmelerine olanak tanırken aynı zamanda toplumsal

ilişkilerin niteliğini de dönüştürmektedir. Çevrimiçi etkileşimlerin artması, sosyal bağların dijital ortamda güçlenmesini sağlayabildiği gibi yüz yüze iletişimin azalmasına ve empati kapasitesinin zayıflamasına da yol açabilmektedir. Bununla birlikte, dijital ağlarda oluşan yeni topluluklar ve etkileşim alanları, bireylerin kimliklerini ifade etme, kolektif eylemlere katılma ve gündemi şekillendirme noktasında alternatif kanallar sunmaktadır. Dolayısıyla modern iletişim pratikleri hem toplumsal dayanışmayı destekleyen hem de kutuplaşmayı artırabilen çift yönlü bir etki ortaya koymaktadır. Bu nedenle yeni iletişim biçimlerinin toplumsal bağlamda değerlendirilmesi fırsatların ve risklerin bütünsel olarak ele alınmasını gerektirmektedir.

Bunun yanı sıra, yeni iletişim biçimleri, ilişkilerin sürdürülebilirliğini ve doğasını yeniden şekillendirerek, toplumsal çevresel faktörlerle etkileşimi dönüştürür. İnsanlar, sanal ortamlar üzerinden ortak ilgi ve değerler etrafında yeni topluluklar kurarken, bu platformlar aracılığıyla kolektif bilinç ve dayanışma güç kazanır. Ancak, dijital ortamlarda artan yüzeysellik ve hız, derinlikli ve anlamlı ilişkilerin kurulmasında zorluklar doğurabilir. Sonuç olarak, teknolojik gelişmelerle beraber değişen iletişim biçimleri bireysel ve toplumsal ilişkilerin yapısını, etkileşim yöntemlerini ve iletişim pratiklerini köklü biçimde yeniden şekillendirmektedir (Temel & Anık, 2023; Bingöl, 2025)

Sonuç

Bu çalışma, iletişim teknolojilerinin toplumsal yapılar, kültürel pratikler ve sosyal ilişkiler üzerindeki çok boyutlu etkilerini kapsamlı biçimde ele alarak, modern dünyanın dönüşen dinamiklerini anlamaya yönelik bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, iletişim araçlarının gelişimi yalnızca teknik bir ilerleme değil, aynı zamanda kültürel aktarım biçimlerini, toplumsal örgütlenmeyi ve güç ilişkilerini köklü biçimde dönüştüren bir süreç olmuştur. Dijitalleşme ile hız kazanan bu dönüşüm, günümüzde bireysel ve toplumsal düzeyde yeni davranış modellerinin, iletişim pratiklerinin ve kültürel kimlik biçimlerinin ortaya çıkmasına ortam hazırlamaktadır.

Teknolojinin kültürel pratiklerle etkileşimi, kültürel süreklilik ve değişim arasında dinamik bir denge yaratmakta; bazı değer ve ritüellerin korunmasına katkı sağlarken diğerlerini dönüştürmekte veya yeniden şekillendirmektedir. Bu bağlamda dijital platformlar, kimliklerin görünürlüğünü artırmakta, kültürel çeşitliliği desteklemekte ve yeni ifade biçimlerinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Ancak aynı süreç, kimlikler arası rekabetin artmasına ve kültürel normlar üzerindeki baskıların yoğunlaşmasına da yol açabilmektedir. Teknolojik gelişmeler yalnızca kültürel alanı etkilemekle kalmamakta, aynı zamanda eğitimden aile yaşamına, iş dünyasından gündelik ilişkilere kadar geniş bir yelpazede yeni fırsatlar ve riskler yaratmaktadır. Dijital bölünme, sosyal eşitsizlikler, mahremiyet ihlalleri ve siber

güvenlik gibi sorun alanları, dijital çağın toplumsal yapılar üzerindeki kırılgan noktalarını görünür kılmaktadır. Bu durum, toplumsal bütünleşme ve fırsat eşitliği açısından teknolojik altyapı yatırımlarının, dijital okuryazarlık programlarının ve kapsayıcı politika yaklaşımlarının önemini artırmaktadır.

Sonuç olarak, iletişim teknolojilerinin modern toplum üzerindeki etkileri hem dönüştürücü hem de çok katmanlıdır. Bu teknolojiler, sosyal değişimin itici gücü olarak işlev görmekte; kültürel kimliklerin yeniden inşasında, toplumsal ilişkilerin şekillenmesinde ve bireylerin günlük yaşam pratiklerinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. İletişim ve teknoloji arasındaki bu karşılıklı etkileşimi doğru analiz etmek, toplumsal yapıyı daha kapsayıcı, adil ve sürdürülebilir kılacak stratejilerin oluşturulması açısından kritik öneme sahiptir. Bu nedenle birey ve kurumların dijitalleşmenin sunduğu imkanları etkin biçimde değerlendirmesi, aynı zamanda ortaya çıkan risklere karşı bilinçli ve sorumlu yaklaşımlar geliştirmesi, iletişim temelli toplumsal dönüşümün sağlıklı biçimde ilerlemesi için temel bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Akpınar, F. H. (2021). Eğitim bilişim ağı'nın insan-bilgisayar etkileşimi kapsamında kullanılabilirliğinin değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Alanka, Ö. (2024). Medya ve yakınsama kültürü. (Edt. Ömer Alanka), *İletişim ve Medya Araştırmaları* içinde (ss. 87-100). İstanbul: Efe Akademi yayınları.
- Alayoğlu, E. (2024). Sosyal ağlarda dönüşen mahremiyet ve bireyin ikilemi: Instagram'da sanal kimliğin inşası. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Altay, R. (2025). Dijital medyada aile içi iletişim ve kültürel dinamikler: teknoloji ve aile temalı kamu spotlarının izleyici alımlanması. *TRT Akademi*. 10(24), 528-561.
- Arslan, K. (2024). Teknolojik dönüşümler ve yeni çağ dinselilikleri. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (12), 71-100. DOI:10.54557/karataysad.1448758
- Aydemir, M. (2023). Yeni medya sisteminde medeniyetin dönüşümü ve “teknomedeniyet” ilişkisi: küresel teknoloji şirketleri üzerine bir analiz. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 13(4), 1058-1077.
- Bahçeci, F. & Dikmen, S. (2024). Yeni medya araçlarının eğitim üzerine etkisinin değerlendirilmesi. (Edt. İsmail Baydilli), *Medya Araştırmalarında Güncel Tartışmalar* içinde (ss. 19-32), Ankara: Eğitim Yayınevi.
- Bahşi, N. & Gençer, G. (2024). Eğitimde Dijital Araç Gereçler. (Edt. İbrahim Halil Yurdakal), *Dijital Eğitim I*, içinde (ss. 143-161), Ankara: Eğitim Yayınevi.
- Bel, A. (2025). Dijital kültür ve kişilerarası iletişim. (Edt. Zehra Özkeçeci), *Dijitalleşme* içinde (ss. 27-46), Ankara: Eğitim Yayınevi
- Bingöl, İ. (2025). Sanayi Devriminden Dijital Çağa: Modernleşme Sürecinde Toplumsal Dönüşüm. *Kronotop İletişim Dergisi*, 2(2): 395-426
- Birinci, C. M. & Terkan, R. (2023). İletişim aracı olan sosyal medya'nın sosyal değişime kazandırdığı boyut. *Journal of Management Theory and Practices Research*, 4(2), 180-195
- Bolat, A. G. (2024). Teknoloji ile beraber ortaya çıkan dijital fırsat eşitsizliği: sorunlar ve çözüm önerileri. (Edt. Şeyma Esin Erben), *Yeni Medyanın Ekonomi Politikası* içinde (ss. 25-35), Ankara: Eğitim Yayınevi.
- Bozkurt, A., Hamutoğlu, N. B., Kaban, A. L., Taşçı, G., & Aykul, M. (2021). Dijital bilgi çağı: Dijital toplum, dijital dönüşüm, dijital eğitim ve dijital yeterlilikler. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 35-63.
- Ceylan, A. (2021). Toplumsal yapı çözümlemeleri ve bilgi toplumu. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 502-533.

- Çevik, E. & Toplu, M. (2024). Dijital Eşitsizliğin Hibrit Eğitimdeki Yansımaları. *Türk Kütüphaneciliği*, 37(4), 267-292
- Elnur, A. (2023). İletişim süreçlerinin dijitalleşmesi bağlamında boş zaman sosyolojisinin dönüşümü. *Akademik Hassasiyetler*, 10(23), 287-311
- Hülür, H. & Yaşın, C. (2021). *Yeni medya, toplum ve iletişim biliminin dönüşümü*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- İslamoğlu, A., Toplu, N. Y., Ercan, Ş. & Kahraman, E. (2024). Türkiye eğitim sisteminde dijital araç kullanımı: Fırsatlar ve zorluklar çerçevesinde bir inceleme. *Ulusal Eğitim Dergisi*, 4(1), 260-271
- Kaygusuz, İ. (2024). Küreselleşme ve dijitalleşme süreçlerinin kültürel melezleşme eğilimleri üzerindeki etkisi. *Journal of Social Sciences/Toplum Bilimleri Dergisi*, 18(36)
- Keskin, S. (2021). Dijital toplum. (Edt. İnci Erdoğan Tarakçı ve Bora Göktaş), *Dijital Gelecek Dijital Dönüşüm* içinde (201- 219). İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
- Kılıç, M. Ç. (2025). *Küresel çağda kültür ve tüketim*. Ankara: Net Kitaplık.
- Korucu, E. H. (2023). Sözlü Kültür Döneminden Başlayarak Dijital Döneme Kadar Uzanan Süreçte Dil Kültür Etkileşiminin İletişim Süreçlerine Etkisi. *Medya ve Kültür*, 3(2), 228-255
- Kurdaş, E. M. (2025). Dijitalleşme ve ailenin dönüşümü. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Aile Yılı Özel Sayısı, 253-286
- Kürkcü, S. (2024). Özgürlük ve güvenlik ilişkisi açısından metaverse: dijital yaşamın yenilik perspektifi üzerine bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33(1), 15-30
- Özgan, S. (2023). Yeni iletişim ortamlarında benlik sunumu ve benlik saygısı: kuşaklar üzerinde bir araştırma. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Özkul, O. (2023). *Kültür ve küreselleşme*. İstanbul: Lejand Kitap.
- Öztezcan, B. A. (2024). Dijitalleşme ve eğitim. Zehra Özkeçeci (Der.). *Dijitalleşmeyi Tartışmak* içinde (ss. 17-38), Konya: Çizgi Kitabevi.
- Öztürk, A. (2025). İletişim Teknolojilerinin Toplumsal Dinamikleri: Habermas ve Castells' in Teorik Yaklaşımlarının Karşılaştırılması. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 35-55
- Sarışın, M. (2024). Değişen kültür, dönüşen şiddet. (Edt. F. Ayaz, D. Turan Eroğlu ve H. Ayaz). *Dijital Kültür Bir Değişim Öyküsü (Medya, İletişim ve Eğitim Araştırmaları)* içinde (ss. 79-94), Ankara: Eğitim Yayınevi.
- Sayın, O. & Ceyhan, A. (2025). Siyasal iletişimde yapay zekâ ve veri odaklı dönüşüm. *Journal of Management Theory and Practices Research*, 6(1), 29-49.

- Sönmez, N. (2024). Risk Toplumu Bağlamında COVID-19 Pandemisinin Aileye Yansması: Sosyolojik bir İnceleme. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Talan, T., & Aktürk, C. (2021). Orta öğretim öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve bilgi güvenliği farkındalığı seviyelerinin incelenmesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 158-180.
- Tanrıöver, O. (2021). Alternatif medyanın kamusal alan oluşturma açısından rolü: Açık Radyo örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Temel, E. & Anık C. (2023). İletişim Sürecinde Mekân Dilinin Araştırılması (Beşiktaş ve Ümraniye Örnekleri). *International Journal of Social and Economic Sciences*, 13(1), 1-31
- Tonbuloğlu, İ. & Tonbuloğlu, B. (2021). Eğitimde dijital dönüşüm harmanlanmış öğrenme. (Analiz Raporu: 2021/09). İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı.
- Tunçbilek, M. (2024). 2022 yılında yaşanan gelişmeler doğrultusunda bilgi güvenliğinde risk yönetiminin artan önemine ilişkin bir değerlendirme. *Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi*. 6(1), 36-56
- Uğur, U. & Uğur, İ. (2024). Küreselleşmenin Kültüre Etkileri. *Pearson Journal of Social Sciences and Humanities*, 8(27), 1157-1171
- Yılmaz, C. (2025). *Dijital dönüşümün toplumsal ve siyasal etkileri social and political effects of digital transformation*. 8. International Mediterranean Scientific Research Congress, August 13-15, Antalya.
- Yılmaz, Ö. (2025). Çalışma olgusunun kavramsal gelişimi ve yeni nesil çalışma modellerinin gerekliliği. (Edt. N. Çetiner). *Örgütsel Davranış: Güncel Yaklaşımlar*, içinde (ss. 99-119). Gaziantep: Özgür Yayınları.
- Yücer, C., Küçükalkan, Y. & Öztürk, S. (2024). Küreselleşme ve iletişimin ulus kültürlerine etkisi. (Edt. Abdülbesir Ceylan ve Aylin Aydın Kırhan), *Toplumsal Değişimin Medyaya Yansımaları*, içinde (ss. 153- 166), Ankara: Berikan Yayınevi.
- Zinderen, A. (2021). Dijital sosyoloji çalışmaları. (Edt. Aslıhan Zinderen), *Dijitalleşen Dünyada Gözetim Toplumunu Anlamak: Kanıksama ve Kabul*, içinde (ss. 47-70). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

BÖLÜM 9

Türkiye’deki İç Göçlerde Eğitim Düzeyi ve Yoksulluk İlişkisi: Düzey 2 Bölgeleri İçin Bir Analiz

Hayriye Atik¹

¹ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
ORCID ID: 0000-0001-7480-080X.

GİRİŞ

Literatürde, yoksulluk ve göç genellikle birlikte ele alınmaktadır. Bazı çalışmalarda, göç, yoksulluğun bir sonucu, bazı çalışmalarda ise yoksulluğun bir nedenidir. Yoksul bireyler, daha iyi imkânlarla kavuşacaklarını düşünerek bulundukları bölgeyi ve bazen de bulundukları ülkeyi terk etmektedirler. Bu durumda, yoksulluk, göçün önemli bir nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki, daha iyi imkânlarla kavuşacaklarını düşünerek başka bölgelere ve ülkelere göç edenler, gittikleri yerlerde daha kötü ekonomik koşullarda yaşamak durumunda kalmakta ve daha da yoksullaşmaktadırlar. Bu durumda da, yoksulluk göçün bir sonucu olmaktadır.

Göç ve yoksulluk ilişkisinin ele alındığı araştırmalarda, göç edenlerin eğitim, cinsiyet, yaş ve meslek durumları gibi özellikleri de incelenmektedir. Böylece, göç ve yoksulluk ilişkisinde etkili olan faktörler belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu bölümün konusu; Türkiye’deki Düzey 2 bölgelerine göç edenlerin eğitim düzeyleri ve yoksulluk arasındaki ilişkidir. Bölümün amacı; eğitim düzeyi ve yoksulluk ilişkisini, Düzey 2 bölgelerine göç edenlerin 16 farklı eğitim seviyesi itibarıyla analiz etmektir. Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birlikte analize dahil edildiği çalışmada, faktör analizinden yararlanılmıştır. Değişkenlerin her biri için 2017-2020 dönemi ortalama verisi hesaplanmıştır.

Bu araştırma literatüre iki önemli katkıda bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, göç edenlerin eğitim düzeyleri ve yoksulluk ilişkisini Düzey 2 bölgeleri için ele almasıdır. İkincisi ise, daha önce hiçbir çalışmada sayıca detaylandırılmayan 16 adet eğitim göstergesinin ampirik analizlere dahil edilmesidir.

Bölüm dört alt bölümden oluşmaktadır. Bundan sonraki ilk bölüm, literatür başlığını taşımaktadır. İkinci alt bölümde Türkiye’deki iç göçlerin seyrini incelenmektedir. Üçüncü bölüm; ampirik analizlere ayrılmıştır. Son alt bölümde “sonuç” kısmı yer almaktadır.

1. LİTERATÜR

Göç ve yoksulluk ilişkisi, literatürde, hem ülke içinde gerçekleştirilen göçler hem de ülkeler arasında gerçekleştirilen göçler için ele alınmıştır. Başka bir ifade ile bazı çalışmalarda bu iki olgu arasındaki ilişki ülke içi göçler için incelenirken, bazı çalışmalarda ülkeler arası göçler için incelenmiştir. Ne var ki, göç ve yoksulluk ilişkisinde eğitim düzeyinin rolü hiçbir çalışmada tek başına ele alınmamış; göç edenlerin eğitim düzeyleri göçe etki eden faktörlerden biri olarak analizlere dahil edilmiştir.

Göç ve yoksulluk ilişkisi 2000’li yıllarda yoğun olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu konuda en çok atıf yapılan çalışmalardan biri, Chapman ve Bernstein (2003) tarafından 1989-2000 dönemi ele alınarak ABD için yapılmıştır. Yazarların bulguları, Kaliforniya’da yoksulluğun göç sonucunda artmadığını, buna karşılık New York’ta arttığını göstermiştir. Yine ABD ile ilgili başka bir çalışmada, 1980

yılında ABD’de tarımsal nüfustaki artışın yoksulluğu azalttığı; 1990 yılına gelindiğinde etkinin yönünün değiştiği ortaya çıkmıştır (Martin ve Taylor, 2003). Bu iki çalışmada göçmenlerin eğitim düzeyi ile ilgili herhangi bir analiz yapılmamıştır.

Rogan vd., (2009) iç göç ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi, Güney Afrika örneğinde Kwa-ZuluNatal bölgesini ele alarak incelemişlerdir. Araştırma bulguları, iç göç ve yoksulluk arasında güçlü bir ilişki ortaya koymuştur. Yazarlar, göç eden kadın ve erkek işgücünün çalıştıkları sektörler itibariyle eğitim durumlarını da ele almışlar, eğitim düzeyi artan kadın göçmenlerin daha iyi şartlarda iş bulduklarını tespit etmişlerdir.

Erkan ve Bağlı (2005), 1990-2003 yılları arasında çeşitli nedenlerle Diyarbakır’a göç eden bireylerin kentle bütünleşme eğilimlerini ve ekonomik durumlarını incelemişlerdir. Diyarbakır’a göç eden 200 aile üzerinde yapılan gözlemlerde, Diyarbakır’a gelen göçler sonucunda kentte köylüleşme, gecekondulaşma ve yoksullaşma sürecinin başladığını belirtmişlerdir (Erkan ve Bağlı, 2005). Yazarlar yaptıkları gözlemlerde göç edenlerin eğitim düzeylerini de incelemişlerdir. Örnek kitlenin %21’i okuma yazma bilmezken, %60’ı ilk okul mezundur. %7’si herhangi bir okula gitmemiş, ancak okuma yazma bilmektedir. Orta okul mezunu olanların oranı %8, lise mezunu olanların oranı ise %4’tür. Diyarbakır’a göç edenler arasında hiç üniversite mezunu bulunmamaktadır.

Yıldız ve Alaeddinoğlu (2011), göç ve yoksulluk olgusunu 160 haneye uyguladıkları anket verilerinden yararlanarak Hakkâri örneğinde ele almışlardır. Yazarlar, Hakkâri iline göç edenlerin büyük bir bölümünün zorunlu nedenlerle 1990’lı yıllardan sonra geldiklerini ve göç öncesi kırsal alanda görece bir yoksulluk içinde yaşayan ailelerin, göç sonrası daha derin bir yoksulluğa sürüklendiklerini gözlemlemişlerdir. Yazarlar, göçmen ailelerdeki bireylerin eğitim düzeylerini de incelemişlerdir. Bu bulgulara göre, Hakkâri’de göçmen ailelerin % 93,8’inde bir ya da birkaç tane öğrenci bulunmaktadır. Öğrencilerin %63,1’u ilköğretim, %30’u lise ve %6,9’u üniversite düzeyinde eğitim ve öğretime devam etmektedir. Ailelerin %15,6’sında öğrenciler hem okumakta hem de çalışmaktadır. İnşaat işleri, çıraklık ve ayakkabı boyacılığı öğrencilerin çalıştıkları işler arasında ilk sırada yer almaktadır. Araştırmanın daha çarpıcı sonuçlarına göre, ailelerin %31,9’unda okul çağında olduğu halde okula devam edemeyen çocuk bulunmaktadır (Yıldız ve Alaeddinoğlu, 2011).

Bustillo ve Anton (2009), 2004-2006 döneminde İspanya’da bir bölgeden diğerine göç edenlerin, göç ettikleri bölgede bulunan yerel halktan daha yoksul olduklarını tespit etmişlerdir. Yazarlar, İspanya’da bir bölgeden diğerine göç edenlerin, sanılanın aksine, bölgenin yerel halkından daha yüksek seviyede eğitim düzeyine sahip olduklarını tespit etmişlerdir.

Güneş (2009), Eskişehir’e çevre bölgelerden göç edenlerin, yoksulluğu Eskişehir’e taşıdıklarını belirtmiştir. Aynı çalışmada, göç eden kadınların yoksulluğu daha fazla yaşadıkları gözlenmiştir. Göçmen erkeklerin %6’sı okuma

yazma bilmezken, kadınlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranı %20,3'tür. Kadınların %59'u ve erkeklerin %69'u ilkokul mezunudur.

Demir vd., (2013), Düzey 1 bölgelerinde göç ve yoksulluk ilişkisini inceledikleri çalışmalarında, 1999-2011 yılları arasında en çok göç veren bölgelerde göç nedenlerini ortaya koymuşlardır. 2007-2009 döneminde, en fazla göç alan ilin Bursa olduğu, buna karşılık en fazla göç veren illerin Ağrı, Diyarbakır ve Erzurum olduğu gözlenmiştir. Ağrı ve Diyarbakır illerinde terör olayları ve hızlı nüfus artışı en önemli göç nedeni olarak belirlenirken, Erzurum ilinde iklim şartlarının sert olması en önemli göç neni olarak gözlenmiştir.

Aynı çalışmaya göre, 2009-2010 döneminde, Bursa ilinde bazı fabrikaların kapatılması nedeniyle göçler İstanbul'a yönelmiştir. Bu dönemde, en fazla göç veren bölge Batı Karadeniz Bölgesi iken, 2010-2011 döneminde Orta Doğu Anadolu Bölgesi olarak belirlenmiştir (Demir vd., 2013).

Tümtaş (2009), göç ve yoksulluk ilişkisini, turizm mevsiminde çok fazla göç alan Marmaris ve Mersin örneklerini ele alarak incelemiştir. Anket yöntemiyle verilerin toplandığı çalışmada Marmaris ile ilgili bulgular, bu bölgeye göç edenlerin genellikle daha iyi ekonomik koşullar elde etmek amacıyla göç ettiklerini, buna karşılık göç edenlerin üçte birinin açlık sınırının altında yaşadığını ve sosyal güvencelerinin olmadığını göstermiştir. Mersin ile ilgili bulgular da ekonomik nedenlerin Mersin'e dönük göç üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Marmaris'e benzer şekilde, Mersin'e göç edenlerin önemli bir bölümü, açlık sınırının altında gelir elde ettiklerini dile getirmişlerdir.

Tümtaş ve Ergun (2014), hem zorunlu hem de iste bağlı göçle karşı karşıya kalan Van ilinde 3560 aile üzerinde yaptıkları araştırma ile göç ve yoksulluk olgusunu incelemişlerdir. Araştırma bulguları, Van ilinde yaşayanların %52,7'sinin göç ederek geldiğini ve bu grupta yer alan bireyler için en büyük sorunun işsizlik olduğunu göstermiştir. Aynı araştırma bulguların göre, araştırmanın yapıldığı 2014 yılında Van ilinde hane başına düşen ortalama gelir, 1117,84 TL olarak hesaplanmış ve ilgili dönem için belirlenen 1099,17 TL'lik açlık sınırına yakın bir seviyede seyretmiştir (Tümtaş ve Ergun, 2014).

Şen ve Şen (2015), Eminönü-Süleymaniye bölgesine yerleşen göçmen grupların ekonomik durumlarını, barınma mekanlarını ve çalışma şartlarını detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Çalışmada yapılan değerlendirmeler, Ekim-2011 ve Nisan 2013 döneminde Süleymaniye bölgesinde yaşayan 224 göçmene anket uygulanarak toplanan verilere dayalıdır. Bulgular, bu bölgenin, ucuz konut temini ve işyerlerine yakın olma özellikleri nedeniyle, İstanbul'a göç eden bekâr nüfus tarafından en fazla tercih edilen yerleşim yeri olduğunu göstermiştir.

Kahraman ve Gül (2015), Türkiye'de içgöç ve çocuk yoksulluğunu Gaziantep ili örneğinde incelemişlerdir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinin en gelişmiş ili olması nedeniyle bölgedeki diğer illerden çok fazla göç alan Gaziantep'e göçmen olarak

gelen ailelerin çocukları üzerinde yapılan analizler, göç ve çocuk yoksulluğu ile ilgili çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur. Örneğin, Gaziantep’e göç eden ailelerde, anne ve babaların çoğu zaman sürekli işlerde istihdam edilememeleri, çocukların bir kısmının geçici işlerde çalışmalarına yol açmaktadır. Görüşme yapılan çocukların önemli bir bölümü, sosyal yardımlar ve ücretsiz kitaplar sayesinde eğitime devam edebildiklerini, ücretli olan yardımcı kitapları alamadıklarını belirtmişlerdir. Araştırmada çocukların karşılaştıkları mekânsal riskler ve hayal ettikleri yaşam koşulları da incelenmiştir.

Gruev ve Vakulenko (2015), Rusya’da iç göç ve bölgeler arası ekonomik yakınlaşma üzerine yaptıkları çalışmalarında, 1996-2010 döneminde Rusya’da göç ve gelir arasında ters yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir. Aynı çalışmada, gelir düzeyinin belirli bir seviyenin altına düşmesi halinde, yoksulluğun göçe engel olduğunu gözlemişlerdir.

Yüceol (2017), kırdan kente göçün kadın istihdamı üzerindeki etkilerini incelemiştir. Göç eden kadınların eğitim düzeylerinin düşük olması, kadın yoksulluğunun kentlerde de devam etmesine yol açmaktadır. Yüceol’a (2017) göre kadınların formel eğitimi, işgücü piyasasındaki sorunun odağını oluşturmaktadır.

Zambak ve Özgür (2019), Türkiye’de tarım kesiminden sanayi ve hizmet sektörlerinin yoğun olduğu bölgelere yönelen göçün yoksulluk üzerine etkilerini panel veri analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Türkiye’de Düzey 1 seviyesinde 12 bölgenin dahil edildiği analizlerde, göç ile kişi başına gayrisafı yurt-içi hasıla ve yoksul sayısı arasında anlamlı ilişkiler tespit edilememiştir. Bununla beraber, tarım sektörü kaynaklı göçün, sanayi ve hizmet sektörlerinde daha uygun işler bulmaları sonucunda yoksul sayısında azalmaya yol açtığı yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

Zanbak 2020 yılında yayınladığı çalışmada, 2014-2017 yılları arasında Türkiye’deki Düzey 2 bölgelerinde göç eden bireylerin, cinsiyet ve eğitim seviyelerindeki farklılıkların yoksulluk üzerindeki etkisini incelemiştir. Göç eden kadınların ilkokul mezunu olması, okuma yazma bilmemesi ya da okuma yazma bilmesine karşın ilkokulu bitirmemesi, ülkedeki yoksul sayısını arttırmaktadır. Buna karşılık göç eden her üniversite veya lisansüstü eğitilmiş kadın, toplam yoksul sayısını otuz dört kişi azaltmaktadır (Zanbak, 2020).

Buraya kadar yaptığımız literatür incelemesi, Türkiye için yapılan çalışmaların büyük bir bölümünün genellikle tek bir ili kapsadığını, ya da tüm Türkiye için yapılan analizlerde, göç ve yoksulluk ilişkisinin az sayıda eğitim göstergesi ile incelendiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, bu araştırma, göç ve yoksulluk ilişkisini Düzey 2 bölgeleri için detaylı eğitim göstergelerini analize dahil ederek incelemekte ve literatüre bu bağlamda bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

2.TÜRKİYE’DE İÇ GÖÇLERİN SEYRİ

1923-1950 yılları arasında, Türkiye’de genellikle devlet memurlarının zorunlu tayinlerine bağlı olarak göçler yaşanmıştır. Türkiye’de ülke içi göç hareketleri

1950’li yıllarda sanayileşme sürecinin başlamasıyla hızlanmıştır (İçduygu ve Sirkeci, 1999; Zanbak, 2020). Bununla Beraber, 1950’lerden itibaren Türkiye’de iç göçü artıran tek neden sanayileşme süreci değildir. Tarım sektöründe makineleşmenin yaygınlaşması ve 1980 sonrasında, terör olaylarına bağlı olarak ortaya çıkan zorunlu göç de iç göçü artıran diğer nedenlerdir.

Bir taraftan Türkiye’de iç göçler artarken, 2005 yılından sonra başka ülkelerden Türkiye’ye dönük göçlerde de artış olmuştur. 2005 yılında Türkiye-Avrupa Birliği (AB) arasında başlayan müzakere süreci ve bu sürece bağlı anlaşmalar, başka ülkelerden Türkiye’ye yönelik göçleri artırırken, başta Suriye olmak üzere komşu ülkelerde yaşanan iç karışıklıklar da Türkiye’ye göçleri artırmıştır (Zanbak, 2020). Türkiye’de iç göçler 1950-1980 dönemi, 1980-2000 dönemi ve 2000 sonrası dönem olmak üzere üç ayrı başlıkta değerlendirilecektir.

2.1. 1950-1980 Dönemi

Bu dönemde ortaya çıkan göçler, esas itibariyle, köyden kente göç niteliğindedir. Bunu köy ve kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payında meydana gelen değişimden gözlemleyebiliriz (Bkz. Tablo 1) . Türkiye’de 1950 yılında, nüfusun %75’i köylerde yaşarken, 1980 yılına gelindiğinde, bu oran %56,1’e gerilemiştir. Aynı dönemde kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payı, %25’den %43,9’a yükselmiştir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: 1950-1980 Döneminde Türkiye’de Nüfusun Köy ve Kent Arasında Dağılımı

Yıllar	Köy Nüfusu	Kent Nüfusu	Köy Nüfusunun Toplam İçindeki Payı (%)	Kent Nüfusunun Toplam İçindeki Payı (%)
1950	15,702,851	5,244,337	75,0	25,0
1960	18,895,089	8,859,731	68,1	31,9
1970	21,914,075	13,691,101	61,5	38,5
1980	25,091,950	19,645,007	56,1	43,9

Kaynak:TÜİK. (2014). İstatistiki Göstergeler 1923-2013. Ankara: TÜİK, Yayın No:4361.

1950’li yıllarda kırsal kesimde yaşanan birtakım gelişmeler, köyden kente göçü artırmıştır. Bu gelişmelerden ilki, tarımda makineleşmedir. Bu gelişme, tarımsal üretimde verimliliği artırırken, işgücüne olan ihtiyacı azaltmış ve tarımda ortaya çıkan işgücü fazlası kentlere göç etmiştir. Kırsal kesimde ortaya çıkan ikinci gelişme, miras yoluyla arazilerin parçalanması ve küçük arazilerin aileleri geçindirememesidir. Köyden kente göçü artıran üçüncü gelişme, karayolu ulaşımında sağlanan gelişmelerle göçün kolaylaşmasıdır (İçduygu ve Sirkeci, 1999: Güneş, 2012).

İçduygu ve Sirkeci (1999), 1950-1960 döneminde Türkiye’de ortaya çıkan iç göçlerin genellikle kırsal kesimin iticiliğinden kaynaklandığını, buna karşılık 1960’lı yıllarda gerçekleşen iç göçlerin ise kentin çekiliğinden kaynaklandığını

belirtmişlerdir. Kentlerde ortaya çıkan sanayileşme ve buna bağlı iyi çalışma koşulları, çekici faktörleri oluşturmaktadır.

2.2. 1980-2000 Dönemi

1980 sonrası, Zambak (2020) tarafından zorunlu göç dönemi olarak adlandırılmıştır. 1980 sonrası dönemin bu şekilde adlandırılmasının nedeni, Türkiye'nin doğu bölgelerinde yaşanan terör ve şiddet olaylarıdır (Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006) . Ancak, 1990'lı yıllarda yaşanan ekonomik krizler, Türkiye'nin batı bölgelerine göç edenlerin, özellikle düzenli bir işe sahip olmamaları sonucunda yoksullaşmalarına neden olmuştur.

Tablo 2: 1980-200 Döneminde Türkiye’de Nüfusun Köy ve Kent Arasında Dağılımı (Bin)

Yıllar	Toplam Nüfus	Köy Nüfusunun Toplam İçindeki Payı (%)	Kent Nüfusunun Toplam İçindeki Payı (%)
1980	44,736, 957	56,1	43,9
1985	50,664,458	47,0	53,0
1990	56,473, 035	41,0	59,0
2000	67,803, 927	35, 1	64,9

Kaynak: TÜİK. (2014). İstatistiki Göstergeler 1923-2013. Ankara: TÜİK, Yayın No:4361.

1980-2000 döneminde köy nüfusun toplam içindeki payı, %56,1’den %35,1’e gerilerken; kent nüfusunun toplam içindeki payı, aynı dönemde %43,9’dan %64,9’a yükselmiştir (Bkz. Tablo 2). Bu değişim ele aldığımız dönemde köyden kente göçün mevcut olduğunu göstermektedir. Bununla beraber, 1980 sonrası dönemde köyden kente göçteki artış oranı azalma gösterirken, kentten kente göç olayında artış yaşanmıştır. 1980 sonrası dönemde, göçün yönü, küçük şehirlerden büyük şehirlere doğru olmuştur (Sağlam, 2006). Tablo 3’den bu durumu gözleyebiliriz. Tablo 3’deki veriler, köyden kente göçün 1980-1985 döneminden sonra azalmaya başladığını göstermektedir. 1980-1985 döneminde, köyden kente göçün toplam göç içindeki payı % 22,53 iken, 1985-1990 ve 1995-2000 dönemlerinde, önce %17,95’e, sonra %17,46’ya gerilemiştir. Aynı dönemde, kentten kente göç oranı daha yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. 1975-1980 döneminde, kentten kente göçün toplam göçler içindeki payı %48,90 iken, 1980-1985 döneminde %56,18 olarak gerçekleşmiştir. 1985-1990 döneminde bu oran %62,18’e yükselmiş, 1995-2000 döneminde %57,80 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 3’den gözlediğimiz başka önemli bir nokta, 1995-2000 döneminde, Türkiye’de kentten köye göçlerde de artış olmasıdır. Bu dönemde, toplam göçün %20,06’sı kentten köye göç şeklindedir. 2010-2011 döneminde, kentten kente göç, toplam göçün 58,5’ine ulaşmıştır.

Tablo 3: Türkiye’de Yerleşim Yerlerine Göre Göç Eden Nüfus (1975-2000)

Göçün Yönü	1975-1980	1980-1985	1985-1990	1995-2000	2010-2011
Kentten kente göçün yüzdesi	48,90	56,18	62,18	57,80	58,5
Köyden kente göçün yüzdesi	17,02	22,53	17,95	17,46	21,4
Kentten köye göçün yüzdesi	19,33	12,84	12,60	20,06	14,9
Köyden köye göçün yüzdesi	14,75	8,45	7,27	4,68	5,3

Kaynak: 1975-2000 verisi: Türkiye İstatistik Kurumu (2005). *Genel Nüfus Sayımı 2000-Göç İstatistikleri*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayın No: 2976, Ankara; 2010-2011 verisi: TÜİK, *Nüfus ve Konut Araştırması 2011*.

2.3. 2000 Sonrası Dönem

Türkiye’de 2000 yılı sonrasında da iç göçler hızlanmış, ayrıca köy nüfusunun toplam nüfus içindeki payı daha da azalmıştır. Bu dönemde, ülke içi göçe ilave olarak, AB ile müzakere süreci ve bazı uluslar arası anlaşmalar, Türkiye’ye yönelen dış göçleri de artırmıştır. Bununla beraber burada, önceki bölümlerle tamamlayıcı olması için sadece iç göçler üzerinde durulacaktır. 2000 sonrası dönemde ihtiyaç duyduğumuz veri iki kayaktan elde edilmiştir. Bunlardan birincisi, TÜİK tarafından düzenli bir şekilde yayınlanan Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS); ikincisi, TÜİK tarafından 2011 yılı için hazırlanan Türkiye Nüfus ve Konut Araştırması’dır.

Tablo 4, 2007-2021 döneminde yer alan yıllar itibariyle Türkiye’de il ve ilçe nüfusları ile belde ve köy nüfuslarının değişimini ve toplam nüfus içindeki paylarını göstermektedir. Ele aldığımız dönemin başında il ve ilçe merkezlerinin toplam nüfus içindeki payı %70,5’den %93,1’e yükselmiş; belde ve köy nüfusunun toplam nüfus içindeki payı, %29,5’den % 6,9’a gerilemiştir.

Tablo 4’den gözlemlediğimiz önemli bir nokta, 2012 yılında %77,3 olan il ve ilçe nüfuslarının toplam nüfus içindeki payının, 2013 yılında büyük bir sıçrama göstererek %91,3’e yükselmiş olmasıdır. Güner’e (2017) göre bunun nedeni, 2012 yılında 6360 sayılı Büyükşehir Kanunu ile gerçekleştirilen idari değişikliktir.

Tablo 4: 2007-2021 Döneminde Türkiye’de Toplam Nüfus İçinde İl ve İlçe Merkezleri ile Köy ve Belde Nüfusları

Yıl	İl ve İlçe Merkezlerinin Toplam nüfus içindeki payı(%)	Köy ve Belde Nüfuslarının Toplam Nüfus içindeki Payı(%)
2007	70,5	29,5
2008	75,0	25,0
2009	75,5	24,5
2010	76,3	23,7
2011	76,8	23,2
2012	77,3	22,7
2013	91,3	8,7
2014	91,8	8,2
2015	92,1	7,9
2016	92,3	7,7
2017	92,5	7,5
2018	92,3	7,7
2019	92,8	7,2
2020	92,9	7,1
2021	93,1	6,9

Kaynak: TÜİK, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2007-2021’den yararlanılarak hesaplanmıştır.

3. EĞİTİM DÜZEYİ VE YOKSULLUK: DÜZEY 2 BÖLGELERİ İÇİN BİR ANALİZ

TÜİK, göç edenlerin eğitim düzeyleri arasında dağılımına ait istatistikleri Düzey 2 bölgeleri için yayınlamaktadır. Düzey 2 bölgeleri ve kapsadıkları iller Tablo 5’de yer almaktadır.

Tablo 5: Düzey 2 Bölgeleri ve Kapsadıkları İller

Bölge Kodu ve İller	Bölge Kodu ve İller
1. TR10 İstanbul	14. TR71 Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir
2. TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	15. TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat
3. TR22 Balıkesir, Çanakkale	16. TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın
4. TR31 İzmir	17. TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop
5. TR32 Aydın, Denizli, Muğla	18. TR83 Samsun, Tokat, Çorum, Amasya
6. TR33 Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	19. TR90 Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane
7. TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik	20. TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt
8. TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	21. TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
9. TR51 Ankara	22. TRB1 Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
10. TR52 Konya, Karaman	23. TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkâri
11. TR61 Antalya, Isparta, Burdur	24. TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis
12. TR62 Adana, Mersin	25. TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır
13. TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	26. TRC3 Mardin, Batman, Şırnak, Siirt

Bu bölümde göç edenlerin eğitim düzeyleri ve yoksul kişi sayısı arasındaki ilişki ortaya konmaya çalışılacaktır. Faktör analizi kullanılarak, 2017-2020 dönemine ait yıllık verilerin ortalaması kullanılarak değişkenler arasındaki ilişkiler belirlenmeye çalışılmıştır. Analizde kullandığımız değişkenler, Tablo 6'da sıralanmıştır.

Tablo 6: Göç Edenlerin Eğitim Seviyeleri ve Yoksulluk İlişkisi Analizinde Kullanılan Değişkenler

Analizde Kullanılan Kısaltma	Değişken Adı
1.Yoksul sayısı	Yoksulsayısı
2.ka_okumayok	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı
3.ka_ilkokul	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde ilkokul bitirenlerin oranı
4.ka_ilköğretim	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde ilköğretim mezunu olanların oranı
5.ka_ortaokul	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde orta okul mezunu olanların oranı
6.ka_lise	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde lise mezunu olanların oranı
7.ka_üniversite	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde üniversite mezunlarının oranı
8.ka_yükseklisans	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde yüksek lisans mezunu olanların oranı
9.ka_doktora	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde doktora mezunu olanların oranı
10.er_okumayok	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde okuma yazma bilmeyenlerin oranı
11.er_ilkokul	Bölgeye göç eden erkek nüfus içinde ilk okul mezunu olanların oranı
12.er_ilköğretim	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde ilköğretim mezunu olanların oranı
13.er_ortaokul	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde ortaokul mezunu olanların oranı
14.er_lise	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde lise mezunu olanların oranı
15.er_üniversite	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde üniversite mezunu olanların oranı
16.er_yükseklisans	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde yüksek lisans mezunu olanların oranı
17.er_doktora	Bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde doktora mezunu olanların oranı

Not: Analizde kullanılan değişkenlere ait verilerin kaynağı: <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr> erişim tarihi.5.04.2022.

Faktör analizinde ilk aşama, veri seti için faktör analizi yönteminin uygunluğunun değerlendirilmesidir. Uygunluk değerlendirilmesi iki yöntemle yapılmaktadır. Bu amaçla kullanılan yöntemlerden biri, korelasyon matrisinin oluşturulmasıdır. Değişkenler arasındaki korelasyonların yüksek olması, değişkenlerin ortak faktörler oluşturacağı anlamına gelmektedir.

Faktör analizinin kullanılıp kullanılmayacağı iki ayrı testle belirlenmektedir. Bu testlerden ilki, Bartlett tarafından geliştirilen *küresellik* (sphericity) testidir. Bartlett testinde, ana kütle içinde yer alan değişkenler arasında herhangi bir ilişkinin olup olmadığı ortaya konmaya çalışılır. Ho hipotezi, değişkenler arasında bir ilişkinin olmadığını; H₁ hipotezi ise ilişkinin varlığını göstermektedir. Ho hipotezi reddedilirse, değişkenler arasında yüksek korelasyonlar olduğu, veri setinin faktör analizi için uygun olduğu ortaya çıkmaktadır.

Faktör analizinin kullanılıp kullanılmayacağını ortaya koyan bir diğer test, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği testidir. KMO testi, örneklem yeterliliğini ölçmektedir. KMO testi ile gözlenen korelasyon katsayılarının büyüklüğü ile kısmi korelasyon katsayılarının büyüklüğü karşılaştırılmaktadır. KMO'nun 0,5'in üzerinde olması gerekir. Bazı araştırmalarda bu oranın 0,6'nın üzerinde olması istenmiştir (Kalaycı, 2009; Norusis, 1993). Dolayısıyla, KMO testinde bulunan değer 0,50'nin altındaysa örneklem yeterli bulunmamakta; 0,50 "zayıf", 0,60 "orta", 0,70 "iyi", 0,80 "çok iyi" ve 0,90 "mükemmel" olarak kabul edilmektedir (Sharma,1996). KMO, "1" numaralı formül yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$KMO = \frac{\sum_{i \neq j} r_{ij}^2}{\sum_{i \neq j} r_{ij}^2 + \sum_{i \neq j} a_{ij}^2} \quad (1)$$

Formülde yer alan r_{ij} , "i" ve "j" değişkenleri arasındaki basit korelasyon katsayısını göstermektedir. Payda kısmında yer alan a_{ij} ise, "i" ile "j" arasındaki kısmi korelasyon katsayısını ifade etmektedir.

Tablo 7: KMO ve Bartlett Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,790
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	1406,042
	Df	136
	Sig.	,000

Tablo 7'deki KMO ve Bartlett testi sonuçları veri setimizin faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. KMO değerinin 0,79 olması, seçtiğimiz örneklemin analiz için yeterli olduğunu ortaya koymaktadır. Bartlett Küresellik testi değeri 1406,042'dir. Bu değer, 0.00 anlamlılık düzeyinde geçerlidir. Anlamlılık düzeyinin 0,05'den daha küçük olması arzu edilmektedir. Bu durumda, Ho hipotezi reddedilmektedir. Yani, Bartlett Küresellik testi anlamlı bulunmuştur. Değişkenler

arasında yüksek korelasyonlar mevcuttur. Başka bir ifade ile veri seti faktör analizi için uygundur.

Tablo 8: Toplam Varyans Tablosu

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	14,92	87,78	87,78	14,92	87,78	87,78
2	1,11	6,54	94,32	1,113	6,547	94,32
3	,701	4,124	98,45			
4	,138	,812	99,26			
5	,050	,294	99,55			
6	,026	,153	99,70			
7	,016	,095	99,80			
8	,012	,072	99,87			
9	,009	,051	99,92			
10	,005	,028	99,95			
11	,003	,020	99,97			
12	,002	,009	99,98			
13	,001	,007	99,99			
14	,001	,004	99,99			
15	,000	,003	99,99			
16	,000	,002	100,00			
17	8,007E-5	,000	100,00			

Açıklanan toplam varyans tablosunda yer alan özdeğerler, her bir faktör tarafından açıklanan toplam varyans değerleridir. Birden daha küçük bir özdeğere sahip olan herhangi bir faktör, tek bir faktörü temsil etmek için açıklanan yeterli toplam varyansa sahip değildir ve bu nedenle, göz ardı edilir. Açıklanan toplam varyans sonuçları incelendiğinde, sadece iki bileşen, birden büyük özdeğerlere sahip olduklarından analizin sonraki kısımlarında dikkate alınacaktır. Özdeğeri 1.00'ın üzerinde olan iki bileşen tarafından açıklanan kümülatif toplam varyans miktarı 94,32'dir (Tablo 8).

Hangi faktörün hangi değişkenlerden etkilendiğini belirlemek amacıyla döndürülmüş bileşenler matrisini incelememiz ve faktörleri isimlendirmemiz gerekmektedir. Tablo 9'da her bir faktörü etkileyen değişkenler yer almaktadır. Her bir faktör ile yüksek korelasyon ilişkisine sahip olan değişkenleri tek tek belirleyelim:

Birinci faktör: bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde doktora mezunu olanların oranı(faktör yükü:0,969), bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde doktora mezunu olanların oranı (0,969), bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde yüksek lisans mezunu olanların oranı (0,965), bölgeye göç

eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde yüksek lisans mezunu olanların oranı (0,950), bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde lise mezunu olanların oranı (0,945), bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde lise mezunu olanların oranı (0,934), bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri kadın nüfus içinde üniversite mezunlarının oranı (0,904), bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri erkek nüfus içinde üniversite mezunlarının oranı (0,903) değişkenlerinden önemli ölçüde etkilenmektedir.

Tablo 9: Döndürülmüş Bileşenler Tablosu

Rotated Component Matrix ^a		
	Component	
	1	2
Zscore(ka doktora)	,969	,018
Zscore(er doktora)	,969	,075
Zscore(ka yüksek lisans)	,965	,152
Zscore(er yüksek lisans)	,950	,213
Zscore(ka lise)	,945	,234
Zscore(er lise)	,934	,341
Zscore(ka üniversite)	,904	,368
Zscore(er üniversite)	,903	,378
Zscore(ka ilkokul)	,901	,356
Zscore(ka ilköğretim)	,887	,393
Zscore(ka ortaokul)	,886	,446
Zscore(er ortaokul)	,862	,483
Zscore(er ilkokul)	,843	,430
Zscore(er ilköğretim)	,840	,473
Zscore(er okumayok)	,814	,536
Zscore(ka okumayok)	,791	,583
Zscore(Yoksulsayısı)	,057	,906
ExtractionMethod: Principal Component Analysis.		
RotationMethod: VarimaxwithKaiserNormalization.		
a. Rotationconverged in 3 iterations.		

Aslında birinci faktör, Tablo 9'dan gözleneceği gibi tüm eğitim düzeyleri ile ilgili değişkenlerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu nedenle, birinci faktör “yüksek eğitim düzeyi” olarak adlandırılmıştır. İkinci faktör, diğerleri ile karşılaştırdığımızda, okuma yazma bilmeyen erkeklerin oranı (0,536) ve okuma yazma bilmeyen kadınların oranı (0,583) değişkenlerinden daha fazla etkilenmektedir. İkinci faktör, bahsettiğimiz bu iki değişkenle olan yüksek oranlı ilişkisinden dolayı, “eğitimsizlik” olarak adlandırılmıştır.

Tablo 9'dan yararlanarak yoksulluk fonksiyonu şu şekilde ifade edilebilir:

$$\text{Yoksulluk} = 0,057 F_1 + 0,906 F_2 \quad (2)$$

Yoksulluğu yoksul sayısının temsil ettiği bu fonksiyon, hem faktör 1 hem de faktör 2 ile doğru yönlü bir ilişkiye sahiptir. Bununla beraber, 0,906'lık yüksek katsayısı nedeniyle yoksulluğu en fazla faktör 2 etkilemektedir. Bu durum, göç

edenler içinde okuma yazma bilmeyen kadın ve erkelerin, gittikleri yerde de yoksul kalmalarından kaynaklanabilir.(2) numaralı fonksiyona göre, “yüksek eğitim düzeyi” olarak isimlendirdiğimiz faktör 1, faktör 2’ye göre yoksul kişi sayısı üzerinde daha az etkilidir. Bunun nedeni, doktora ve yüksek lisans gibi üst seviyelerde eğitim alan göçmenlerin göç ettikleri bölgelerde nadiren işsiz kalmaları ve yoksul grupta yer almalarıdır.

4. SONUÇ

Göç ve yoksulluk birbirinin nedeni ve sonucu olan iki olgudur. Zorunlu olmayan göçlerde kimi zaman yoksulluk göçe neden olmakta; kimi zaman da göç sonucunda yoksulluk ortaya çıkmaktadır. Hem ülke içi hem de ülkeler arası göçlerde bu ilişki değişmemektedir.

Başta sanayileşme süreci olmak üzere, tarım sektöründeki makineleşme ve terör olayları Türkiye’deki iç göçleri artırmış, genellikle köyden- kente göç ortaya çıkmıştır. 1950 yılında köy nüfusunun toplam nüfus içindeki payı %75 iken, 2021 yılına gelindiğinde bu oran %6,9’a gerilemiştir. Türkiye’deki iç göçlerin ele alındığı literatür taraması, bir taraftan yoksulluğun önemli bir göç nedeni olduğunu ortaya koyarken, diğer taraftan özellikle eğitim düzeyi düşük olan bireylerin göç ettikleri yerde de genellikle yoksul kaldıklarını göstermiştir.

Bu çalışmada Türkiye’deki istatistiki sınıflamada Düzey 2 bölgeleri olarak bilinen 26 bölgeye dönük göçlerde bölgeye göç edenlerin eğitim seviyeleri ve yoksulluk ilişkisi incelenmiştir. 2017-2020 dönemi verilerinin ortalamasının kullanıldığı analizlerde, 16 eğitim düzeyi göstergesi ile yoksulluk ilişkisi test edilmiştir. Bağımlı değişken olan yoksul kişi sayısı ile 16 eğitim düzeyini temsil eden bağımsız değişkenler, birlikte faktör analizine alınarak Düzey 2 bölgelerine göç edenlerin eğitim düzeylerinin yoksulluk üzerinde etkili olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yaptığımız analiz sonuçları; yoksulluk üzerinde iki faktörün etkili olduğunu göstermiştir. Birinci faktör, bölgeye göç eden 15 yaş ve üzeri hem kadın hem de erkek nüfus içinde ayrı ayrı doktora mezunu olanların oranı, yüksek lisans mezunu olanların oranı ve üniversite mezunu olanların oranı değişkenlerinden önemli ölçüde etkilendiği için “yüksek eğitim düzeyi” olarak adlandırılmıştır. Bölgeye göç edenlerin yoksulluğu üzerinde etkili olan ikinci faktör, göç edenler içinde okuma yazma bilmeyen kadınların oranı ve okuma yazma bilmeyen erkeklerin oranı değişkenleri tarafından daha fazla etkilendiği için “eğitimsizlik” olarak adlandırılmıştır. Analiz bulgularımız faktör 1’in yoksulluk üzerinde daha az etkili olduğunu, faktör 2’nin ise daha fazla etkili olduğunu göstermiştir. Faktör 1’in yoksulluk üzerinde çok az etkili olması; doktora, yüksek lisans ve lisan eğitimi alanların göç ettikleri bölgelerde de kolay iş bulmalarından kaynaklanmaktadır. Buna karşılık, faktör 2’nin yoksulluk üzerinde daha fazla etkili olması, okuma yazma bilmeyen nüfus ile olan yüksek katsayısından kaynaklanabilir. Okuma yazma bilmeyen kadın ve erkelerin, gittikleri yerde de yoksul kaldıkları bilinmektedir.

KAYNAKÇA

- Bustillo, R. M. and Anton, J. (2009) "From Rags to Riches? Immigration and Poverty in Spain", *MPRA Paper 13848*, 1-27.
- Chapman, J. and Bernstein, J. (2003). "Immigration and Poverty: How are They Linked?", *Monthly Labour Review*, Vol: 126, Issue: 4, pp.10-15.
- Demir, N. vd. (2013). "Düzye 1 Bölgelerine Göre Yoksulluk ve Göç Durumu", Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Cilt: 44, Sayı:1, ss.99-102.
- Erkan, R. ve Bağlı, M. (2005). "Göç ve Yoksulluk Alanlarında Kentle Bütünleşme Eğilimi: Diyarbakır Örneği", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:22, Sayı:1, ss.105-124.
- Guriev, S. and Vakulenko, E. (2015). Breakingout of Poverty Traps: Internal Migration and Interregional Convergence in Russia. *Journal of Comparative Economics*, 43(3), 633-649.
- Güner, B. (2017), "Türkiye’de Kent-Kent Göçü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Mediterranean Journal of Humanities*, 7(1), 205-212.
- Güneş, F. (2009), "Kentsel Yoksulluk / Dışlanma (M1), Göç ve İstihdam: Eskişehir’de Belediyeden Yardım Alan Haneler", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 449-470.
- Güneş, F. (2012), "Göç, Yoksulluk ve Sosyal Politika", *İktisadi Araştırmalar Vakfı*, 181-262.
- Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2006). *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*, Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü, Ankara. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?locale=tr>.Erişim tarihi.5.04.2022.
- İçduygu, A. ve Sirkeci, İ. (1999), "Cumhuriyet Dönemi Türkiye’inde Göç Hareketleri, Oya Baydar (Ed.), *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, (249-268), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kahraman, F. ve Gül, S. S. (2015). "Türkiye’de Çocuk Yoksulluğu: Gaziantep İli Üzerine Bir Araştırma", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8,Sayı:1, ss.339-366.
- Kalaycı, Ş. (2009), *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Martin, P. and Taylor, J. E. (2003). "Farm Employment, Immigration and Poverty: A Structural Analysis", *Journal of Agricultural and Resource Economics*, Vol:28, Issue:2, pp.349-363.
- Norusis, MJ. and SPSS Inc., (1993). *SPSS for Windows Professional Statistics. Release 6.0*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

- Rogan M. et.al. (2009). *International Migration and Poverty in KwaZulu-Natal: Findings from Censuses, Labour Force Surveys and Panel Data*. Cape Town: University of Cape Town, Southern Africa Labour and Development Research Unit, Working Paper, Number 30.
- Sağlam, S. (2006). “Türkiye’de İç Göç Olgusu ve Kentleşme”, *Türkiyat Araştırmaları*, 5, 33-44.
- Sharma S. (1996). *Applied Multivariate Techniques*, John Wiley Sonc Inc, New York.
- Şen, B. ve ŞEN, A. A. (2015). “İstanbul’un Öteki Yüzü ve Araftakiler: Sur içi İstanbul’da Göç, Yoksulluk ve Göçmen Mekanları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 21, ss.31-58.
- Tümtaş, M. S. (2009). “Yoksulluktan Yoksunluğa Göç: Marmaris ve Mersin Örnekleri”, *Toplum ve Demokrasi*, Cilt:3, Sayı:5, ss.111-134.
- Tümtaş, M. S. ve Ergun, C. (2014). “Göç ve Yoksulluk Kıskaçında Yıkılan Bir Kent: Van”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:2, ss.1-23.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2005). *Genel Nüfus Sayımı 2000-Göç İstatistikleri*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayın No: 2976, Ankara.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2014). *İstatistiki Göstergeler (1923-2013)*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayın No: 4361, Ankara.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2011). *Nüfus ve Konut Araştırması 2011*.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2007-2021*.
- Yıldız, M. Z. ve Alaeddinoğlu, F. (2011). “Göç ve Yoksulluk: Hakkâri Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, ss.437-462.
- Yüceol, H. M. (2017). “Kentsel İşgücü Piyasalarında İşgücüne Katılım Zorlukları ve Kadın İstihdamı”, *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü E-Dergi*, 1(1), 49-63.
- Zanbak, M. ve Özgür, R. Ö. (2019). “Türkiye’de İç Göçün Bölgesel Yoksulluk Üzerine Etkisi: Tarım Sektörünün Belirleyici Rolü”, *Journal of Economy, Culture and Society*, Sayı: 60, ss.1-26.
- Zanbak, M. (2020). “Türkiye’de Cinsiyet ve Eğitim Seviyesine Göre Farklılaşan Bölgesel Göçün Yoksulluk Üzerine Yansımaları”, *İzmir İktisat Dergisi*, Cilt:35, Sayı: 1, ss.33-52.

BÖLÜM 10

Tüketim Kültürü Bağlamında Reklam Etiği: İhtiyaç Yaratma Stratejileri ve Manipölasyon Tartışmaları

Buket Apak¹

¹ Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Bilimleri Anabilim Dalı
ORCID: 0009-0006-8047-4047

Giriş

Tüketim, insanlık tarihinin en eski pratiklerinden biri olmakla birlikte, modern ve postmodern dönemlerde yalnızca ekonomik bir eylem olmaktan çıkarak kültürel, psikolojik ve ideolojik bir olguya dönüşmüştür. Sanayi Devrimi ile hız kazanan üretim süreçleri, bireylerin ihtiyaç temelli tüketim anlayışını haz, statü ve kimlik arayışına dayalı bir biçime evirmiştir. Böylece tüketim, yalnızca yaşamı sürdürmenin değil, toplumsal aidiyet, görünürlük ve farklılık kurmanın da bir aracı hâline gelmiştir. Bu dönüşüm, “tüketim kültürü” olarak adlandırılan yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Tüketim kültürünün gelişip yerleşmesinde, en güçlü yönlendirici faktörlerden biri reklamların etkisi olmaktadır. Reklam, bir mal veya hizmeti tanıtmamanın ötesinde, bireylerin duygu ve düşünce dünyasında yeni anlamlar üreterek; istek ile ihtiyacı birbirine karıştırarak tüketimi rasyonel gerekçelerden çıkarıp simgesel bir zemine taşımaktadır. Reklamlar, kültürden beslenirken eş zamanlı olarak kültürü yeniden şekillendirmekte ve bireyleri belli değerler, yaşam biçimleri ve tüketim alışkanlıkları etrafında çerçevelendirmektedir. Bu nedenle reklam, yalnızca ekonomik bir enstrüman değil, kültürel bir ikna ve yönlendirme mekanizması olmaktadır.

Bauman, Zizek ve Foucault gibi düşünürlerin de belirttiği üzere, çağdaş toplumlarda etik, “hakikat” ve “huzur” arayışının neoliberal politikalarla iç içe geçtiği bir kriz alanına dönüşmektedir. Bu bağlamda reklamcılık, tüketim kültürünü besleyen en etkili araçlardan biri olarak etik problemlerin merkezine yerleşmektedir. Bu etik kriz ortamı, reklamcılığın toplumsal hayattaki rolünü yalnızca ekonomik bir faaliyet olmaktan çıkarıp kültürel ve ideolojik bir güç alanına dönüştürmektedir. Reklamlar, bir yandan ekonomik gelişmeyi destekleyen bir iletişim çalışması iken diğer yandan bireylerin arzularını, isteklerini, hayallerini manipüle eden, ihtiyaç yaratma stratejileriyle tüketim davranışlarını yönlendiren bir ideolojik pratik hâline gelmiştir. Günümüz ileri tüketim toplumlarında reklamlar yalnızca ürün değil, aynı zamanda bireylere yaşam tarzı ve kimlik pazarlamaktadır.

Reklamın etik boyutu, özellikle tüketicinin bilinçli tercih yapma sınırları üzerinde belirleyici bir role sahip olmaktadır. Etik dışı reklam uygulamalarının bireyler üzerinde çok yönlü ve derinlemesine olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bu etkilerin başında, bireylerin psikolojik kırılganlıklarını ve bilişsel zafiyetlerini hedef alarak yapay gereksinimler üretmesi gelmektedir. Reklamlar, özellikle gençler, çocuklar ve ekonomik olarak dezavantajlı gruplar gibi kırılgan kitlelerde tüketim baskısını artırmakta; sağlıklı yaşamı tehdit edebilecek ürünleri, ideal beden imgesi, mutluluk vaadi veya sosyal kabul gibi duygusal çağrışımlarla çekici duruma getirmektedir. Bunun yanı sıra hızlı tüketim alışkanlıklarını teşvik eden içerikler, bireylerin benlik algısını tüketim pratikleri üzerinden şekillendirirken, uzun vadede özgüven sorunlarına, finansal istikrarsızlığa ve sağlıksız yaşam tarzlarına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla etik dışı reklam pratikleri, yalnızca ekonomik davranışları değil, bireylerin fiziksel, zihinsel ve duygusal bütünlüğünü tehdit eden

geniş çerçeveli bir manipölasyon mekanizmasına dönüşmektedir. Bu süreçte, reklamın amacı yalnızca mal ve hizmetlerin tanıtımı değil, tüketicinin kimlik ve değer sisteminin biçimlendirilmesi hâline gelmektedir. Reklam etiği, bu noktada yalnızca reklamcılarının sorumluluğu değil, aynı zamanda toplumun kültürel dokusunun korunmasını da kapsayan bir meseleye dönüşmektedir.

Tüketim kültürünün temel dinamiği olan “ihtiyaç yaratma”, modern kapitalizmin sürekliliğini sağlayan stratejik bir mekanizmadır. Tüketim toplumu içerisinde bireyler artık ihtiyaçlarını gidermek için değil, arzularını tatmin etmeye yönelmişlerdir; reklam ise bu arzuların hem üreticisi hem de düzenleyicisi olmaktadır. Bu yönüyle reklam, yalnızca ekonomik sistemin değil, aynı zamanda kültürel ideolojinin de yansımasıdır.

Son yıllarda çocuklar, kadınlar ve gençler gibi kırılgan hedef kitlelere yönelen reklamların etik boyutu daha da tartışmalı hâle gelmiştir. Özellikle çocuklara yönelik yapılan reklamlar çalışmalarında, oyun ve eğlence kavramları üzerinden tüketime yönlendiren mesajlar, çocukların üretici değil tüketici bireyler olarak toplumsallaşmalarına neden olmaktadır. Bu durum, etik açıdan manipölatif bir ortam yaratmakta; reklamın toplumsal sorumluluk sınırlarını yeniden tartışmaya açmaktadır.

Reklam etiği konusundaki tartışmalar yalnızca içerik düzeyinde değil, aynı zamanda üretim biçimleri açısından da dönüşmektedir. Dijitalleşme ile reklamcılık “kültürel aracılığın” yeni biçimlerine evrilmiş, sosyal medya platformları tüketim kültürünün hem üreticisi hem de denetleyicisi konumuna gelmiştir. Bu yeni ortamda reklam etiği, yalnızca mesajın doğruluğu değil, veri gizliliği, algoritmik yönlendirme ve sanal kimliklerin manipölasyonu gibi alanlarda da yeniden tanımlanmayı gerektirmektedir.

Dolayısıyla, “Tüketim Kültürü Bağlamında Reklam Etiği: İhtiyaç Yaratma Stratejileri ve Manipölasyon Tartışmaları” başlıklı bu çalışma, tüketim kültürünün etik sınırlarının nasıl bulanıklaştığını, reklamın toplumsal değerleri nasıl dönüştürdüğünü ve ihtiyaç kavramının ne ölçüde yeniden üretildiğini sorgulamayı amaçlamaktadır. Reklamın yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve ahlaki bir aktör olarak ele alınması gerektiği düşüncesinden hareketle, tüketim kültürünün tarihsel gelişimi, reklamın ideolojik işlevi ve etik sorunların güncel boyutları bütüncül bir çerçevede ele alınmaktadır.

Tüketim Kültürüne Genel Bir Bakış

Tüketim olgusu, insanlık dönemi kadar eski olmakla beraber, modern çağla birlikte yalnızca ekonomik bir zorunluluk olmaktan çıkarak kültürel bir anlam kazanmıştır. Temelde biyolojik ihtiyaçların giderilmesiyle sınırlı görülen tüketim, sanayi kapitalizminin ilerlemesiyle birlikte bireyin kimliğini, toplumsal statüsünü ve aidiyetini belirleyen bir gösterge hâline gelmiştir (Yanıklar, 2010, s.25). Modern dönemde üretim odaklı ekonomik yapı yerini tüketim odaklı bir toplumsal düzene

bırakmış, böylece bireyler artık ihtiyaçlarını karşılayan değil, tüketim yoluyla kimliğini inşa eden öznelere hâline gelmiştir.

Sanayi Devrimi ve sonrasında gelen modernleşme süreciyle beraber modernleşme süreci, üretim kapasitesini artırmış; bu da tüketicinin sürekli teşvik edilmesini zorunlu kılmıştır. Üretimin artmasıyla oluşan arz fazlası, kapitalist sistemin sürdürülebilmesi için yeni tüketim bağımlılıklarının ve arzularının yaratılmasını gerektirmiştir (Senemoğlu, 2017). Bu bağlamda tüketim kültürü, yalnızca mal ve hizmetlerin tüketimiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda bireylerin düşünme biçimlerini, değer yargılarını ve toplumsal ilişkilerini şekillendiren bir yaşam tarzı hâline gelmiştir.

Tüketim kültürü, bireylerin ekonomik davranışlarını yönlendiren bir olgu olmanın ötesinde, sembolik anlamlar da üretmektedir. Baudrillard'ın da belirttiği gibi, modern insan artık “nesneleri kullanmak” için değil, “anlam üretmek” için tüketmektedir. Bu durum, tüketim kültürel ve ideolojik bir boyut kazandırmaktadır (Bakır & Çelik, 2018, s.31). Dolayısıyla tüketim, bireyin sadece maddi ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyal doyum arayışını da temsil etmektedir. Bu süreçte reklamlar, tüketim kültürünün yeniden üretiminde merkezi bir rol oynamakta; bireylere yalnızca ürün değil, aynı zamanda “yaşam biçimi” satmaktadır (Vodinalı, 2016, s.4). Bu çerçevede tüketim kültürü, modernist dönemin rasyonel ve işlevsel tüketim anlayışından uzaklaşarak postmodern dönemin imaj, gösterge ve haz odaklı yapısına doğru evrilmiştir.

Postmodern dönemde ise tüketim kültürü olgusu, daha da çeşitlenmiş ve bireyselleşmiştir. Modernizmin akılcılığı yerini gösteri, imaj ve haz temelli bir anlayışa bırakmış; bireyler artık gereksinimlerini değil, arzularını da tüketim yoluyla tatmin etmeye yönelmiştir (Batu & Tos, 2016, s.1003). Bu bağlamda tüketim kültürü, bireyin kimliğini, değer sistemini ve yaşam tarzını yeniden tanımlayan bir toplumsal mekanizma hâline gelmiştir.

Tüketim kültürünün ön plana çıkan özelliklerinin başında, ihtiyaç kavramının yapay biçimde yeniden üretilip bireylere sunulmasıdır. Kapitalist sistemin sürdürülebilirliği, sürekli yeni ihtiyaçların yaratılmasına bağlıdır. Bu nedenle, reklamlar, moda, medya ve dijital kültür gibi araçlar aracılığıyla bireylerin arzu ve gereksinimleri manipüle edilmekte, tüketim bir zorunluluk gibi sunulmaktadır (Tan, 2019, s.209-210). Bu süreç, bireyin hakiki gereksinimleriyle sistem tarafından üretilen yapay talepler arasındaki ayrımın giderek belirsizleşmesine neden olmaktadır.

Tüketim kültürü aynı zamanda etik, psikolojik ve çevresel sorunları da beraberinde getirmektedir. Reklamlar ve medyatik temsiller aracılığıyla sürekli tüketim teşvik edilen birey, sürekli daha fazla haz ve statü arayışına sürüklenmektedir. Bu durum, bireyler üzerinde tatminsizliğin, yabancılaşmanın ve mutsuzluğun giderek artmasına neden olmaktadır (Hazarhun, 2019, s.451).

Tüketimin bir değer göstergesi hâline gelmesi, toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretilmesine de zemin hazırlamaktadır.

Sonuç olarak tüketim kültürü, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel, ideolojik ve etik bir olgudur. Reklamlar, medya ve dijital kültür aracılığıyla sürekli beslenen bu düzen, bireyin yaşam tarzını, toplumsal bağlarını ve değer yargılarını köklü biçimde dönüştürmektedir. Tüketim kültürü, bir yandan bireylere özgürlük ve seçim illüzyonu sunarken, diğer yandan onları sistemin devamlılığını sağlamak için kurgulanmış sembolik bir döngünün parçası hâline getirmektedir. Bu nedenle, tüketim kültürüne yönelik her eleştirel yaklaşım, yalnızca ekonomik ilişkileri değil, aynı zamanda modern insanın varoluş biçimini de sorgulamak zorundadır.

Reklamın Tüketim Kültüründeki Rolü

Reklam, modern ve postmodern toplumlarda yalnızca bir tanıtım aracı olarak değil, aynı zamanda kültürel bir üretim biçimi hâline gelmiştir. Başlangıçta üretici ve tüketici arasındaki bilgi akışını sürdürmek amacıyla ortaya çıkan reklam, zamanla bireylerin değer yargılarını, yaşam biçimlerini ve tüketim tercihlerini biçimlendiren güçlü bir toplumsal kurum niteliği kazanmıştır (Vodinalı, 2016, s.163). Bu dönüşüm, reklamın ekonomik bir işlevden öte kültürel ve ideolojik bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

Tüketim kültürünün inşasında reklamın en temel işlevlerinden biri, ürünlerin yalnızca fiziksel avantajlarını değil, aynı zamanda simgesel anlamlarını da üretmesidir. Reklamlar, bireylere bir malın “ne işe yaradığını” değil, “ne anlama geldiğini” göstermektedir. Böylece tüketim, maddi bir zorunluluk olmaktan çıkıp kimliksel bir göstergeye dönüşmektedir. Birey, satın aldığı ürün aracılığıyla bir kimlik, bir aidiyet ya da toplumsal statü elde etmeye yönelir (Senemoğlu, 2017, s.77). Bu süreçte reklam, bireylerin arzularını yönlendirerek onları belirli yaşam biçimlerine ve tüketim kalıplarına yönelten bir kültürel ikna aracına dönüşmektedir.

Reklamın tüketim kültüründeki etkisi, kapitalist sistemin devamlılığını sağlamada üstlendiği ideolojik rol ile yakından ilişkilidir. Kapitalizm, üretim fazlasını tüketici konumunda olan bireye ulaştırmak için sürekli yeni ihtiyaçlar yaratmak zorundadır. Bu noktada reklam, yeni ihtiyaçların inşa edilmesinde temel araç olarak görev yapar. Ürünlerin yaşamı kolaylaştıran araçlar olmaktan çok, mutluluk, başarı ve toplumsal kabulün sembolü olarak sunulması, bireylerin psikolojik düzeyde manipülasyonuna yol açar (Yanıklar, 2010, s.30). Böylece reklam, ekonomik sistemin sürdürülebilirliği için gerekli olan arz-talep dengesini kültürel düzeyde yeniden üretir.

Postmodern dönemde reklam, kitlesel medya aracılığıyla yaygın bir kültürel kod üreticisidir. Televizyon, sosyal medya, sinema ve dijital platformlar aracılığıyla dolaşıma giren reklamlar, bireylerin bilinçlerinde ortak bir anlam dünyası yaratır. Böylece reklam, toplumun genel değer sistemini biçimlendiren hegemonik bir anlatı

üretir (Batu & Tos, 2016, s.1003). Bu anlatı, bireylere “nasıl yaşanması gerektiği” konusunda doğrudan ya da dolaylı mesajlar vermektedir.

Reklamın tüketim kültürü üzerindeki bir diğer önemli etkisi, toplumsal tabakalaşmayı yeniden üretmesidir. Reklamlar, genellikle idealize edilmiş yaşam biçimlerini ve ulaşılması güç standartları temsil eder. Bu durum, toplumda “tüketim üzerinden değer kazanma” anlayışını pekiştirir (Bakır & Çelik, 2018, s.47). Dolayısıyla tüketim, bireyin ekonomik durumunun değil, kültürel konumunun bir göstergesi hâline gelir. Reklamın yaygınlaştırdığı bu sembolik değerler sistemi, toplumsal eşitsizlikleri görünmez kılarak onları normalleştirir.

Günümüzde dijitalleşme ile reklamın bireyler üzerindeki etki gücü daha da artmıştır. Sosyal medya platformları, kişisel veriler üzerinden hedefli reklamcılığa olanak tanımakta; bireylerin ilgi alanları, beğenileri ve davranış kalıpları doğrultusunda bireylere özelleştirilmiş reklamlar sunmaktadır. Bu durum, bireyin yalnızca tüketici olarak değil, aynı zamanda bir “veri kaynağı” olarak konumlandırılmasına da yol açmaktadır (Tan, 2019, s.204). Böylece reklamcılık, dijital çağda yalnızca ürün tanıtımı değil, aynı zamanda bireyin mahremiyetini biçimlendiren bir güç ilişkisi üretmektedir.

Sonuç olarak reklam, tüketim kültürünün yalnızca taşıyıcısı değil, aynı zamanda kurucu unsurdur. Bireylerin kimlikleri, arzuları ve değer sistemleri reklamın yönlendirdiği sembolik kodlar üzerinden şekillenmektedir. Bu yönüyle reklam, ekonomik sistemin sürekliliğini sağlamakla kalmaz; aynı zamanda toplumsal bilincin yeniden üretiminde merkezi bir rol oynar. Tüketim kültürünü besleyen reklam olgusu, bireyi rasyonel bir karar verici olmaktan çıkararak, arzularının ürünü hâline getirmektedir. Bu noktada reklamın bireysel yönelimleri nasıl dönüştürdüğünü kavramsal düzeyde açıklığa kavuşturabilmek için, tüketim davranışının temel belirleyicileri arasında yer alan ‘ihtiyaç’ ve ‘arzu’ kavramlarının tarihsel, kültürel ve psikolojik boyutlarıyla birbirinden ayrıştırılması gerekmektedir.

İhtiyaç ve Arzu Ayrımı

Tüketim kültürü tartışmalarında “ihtiyaç” kavramı artık yalnızca biyolojik bir zorunluluk olarak değil, aynı zamanda ideolojik, sembolik ve sınıfsal bir kurgu olarak ele alınmaktadır. Baudrillard’a göre modern tüketim düzeni bireye “ihtiyaçlarının doğal olduğu” hissini verirken, aslında bu ihtiyaçların çoğu, nesnelerin taşımış olduğu anlamlar üzerinden üretilmiş arzuların diline çevrilmiş göstergelerdir; başka bir deyişle insan suya gerçekten ihtiyaç duyar ama belirli markalı şişe suyu istemesi, su ihtiyacından çok statüsel bir arzuya işaret etmektedir. Bu noktada ihtiyaç artık biyolojik eksikliğin giderilmesi değil, kimliğin piyasada tanınabilir bir biçimde kurulması için zorunlu hissettirilen bir işaretler demetidir (Erdemsoy, 2023, s.152). Bu tespit, modern tüketim toplumunda ihtiyaç söyleminin nasıl toplumsal hiyerarşi, kimlik performansı ve sembolik değerlerle iç içe geçtiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla ihtiyaç, yalnızca bir eksikliğin giderilmesine değil, bireyin sosyal alanda konumunu pekiştirmesine hizmet eden bir anlam üretim

sürecine dönüşmektedir. Bu bağlamda tüketim, biyolojik gerekliliklerin ötesinde, kültürel aidiyetin ve toplumsal kabulün yeniden üretildiği bir pratik olarak işlev görmektedir.

Marcuse bu kırılmayı “gerçek ihtiyaçlar” ve “yanlış ihtiyaçlar” ayrımıyla siyasal bir dile taşımaktadır. Ona göre gerçek ihtiyaçlar, baskıdan kurtulma, özgürleşme, güven içinde yaşama ve insani potansiyelini gerçekleştirme gibi koşullara işaret ederken; yanlış ihtiyaçlar, endüstriyel toplumun bireyi sisteme uyumlu ve pasif kılmak için sürekli yeniden ürettiği konfor, hız, imaj ve prestij talepleridir. Reklam tam da bu yanlış ihtiyaçları “sen bunlarsız eksiksin” diye meşrulaştırır ve arzuyu zorunlu hissettirilen bir ihtiyaç seviyesine yükseltmektedir. Böylece birey, tüketmediği anda değil özgürleşemediği anda yoksun kalması gereken bir varlık olmaktan çıkar, tüketemediği anda yoksun kalıyormuş gibi davranmaya başlar (Teke, 2019, s.1704). Bu çerçeve, modern tüketim düzeninde ihtiyaç kavramının yalnızca ekonomik bir kategori olmaktan çıkarak siyasal bir denetim aracına dönüştüğünü göstermektedir. Yanlış ihtiyaçların üretilmesi, bireyin kendi öznel özgürlüğünü tüketim pratikleriyle özdeşleştirmesine yol açmakta; böylece sistem, rızayı tüketim üzerinden yeniden üretmektedir. Bu durum, bireyin özgürleşme kapasitesini sınırlandırdığı gibi, toplumsal eleştiri imkânlarını da zayıflatan bir bilinç iklimi yaratmaktadır. Sonuç olarak tüketim, bireyin potansiyelini açığa çıkaran bir araç olmaktan çok, öznenin kendine yabancılaştırıldığı bir toplumsal düzenin yeniden üretimine hizmet eden bir mekanizma hâline gelmektedir.

Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi yaklaşımı, fizyolojik ihtiyaçlardan başlayıp güvenlik, aidiyet, saygı görme ve kendini gerçekleştirmeye doğru yükselen basamaklı bir model sunar ve bu modelde her düzey bir öncekinin kısmen doyumunu varsayar. Maslow’un şeması, açlık ve barınma gibi yaşamsal zorunlulukları en alt düzeyde, kimlik, özsaygı ve kendini gerçekleştirme gibi varoluşsal boyutları üst düzeylerde çerçevələndirdiği için, toplumsal aktörler bu üst düzeyleri de “ihtiyaç” kavramının içine sokma fırsatı bulmuştur. (Tekke 2019, s.1705). Güncel tartışmalarda sıklıkla ele alınan kendini gerçekleştirme ve hatta “kendini aşma” düzeyi, bireyin yalnızca biyolojik varlığını sürdürmesinin ötesine geçerek kişisel kimliğini tamamlaması, sosyal bağlar kurması, yaşamına anlam yüklemesi ve topluma katkıda bulunma isteğini zorunlu bir hedef hâline getirmektedir. Bu çerçevede, bireyin içsel gelişim arzusu, sıradan bir tercih olmaktan çıkarak normatif bir “ihtiyaç” konumuna dönüşmektedir.

Türkiye’de tüketim kültürü yazınında da “ihtiyaç” ile “istek / arzu” arasındaki sınırın sistemli biçimde bulanıklaştırıldığı vurgulanmaktadır. Örneğin Sever, doğal ihtiyaçları “karşılanmadığında kişinin fiziksel ve zihinsel üretkenliğini kaybetmesine ve toplumsal sorumluluklarını yerine getirememesine yol açacak eksiklikler” olarak tanımlar; buna karşılık arzudan doğan ihtiyaçları “yapay ihtiyaç”, yani lüks olarak ifade etmektedir. Bu ayrımın temel gösterge şu olmaktadır: Doğal ihtiyaç karşılanmadığında beden çöker, toplumsal işlev aksar; yapay ihtiyaç

karşılanmadığında ise özsaygı, statü, imaj ve duygusal tatmin tehdit altına girer, yani yaralanan organizma değil bireylerin egoları olmaktadır. Reklam ve moda endüstrisi tam da bu ikinci kümede çalışır: İnsanların “olmasa da olur” kategorisindeki arzularını, “olmazsa eksik ve geri kalmış olursun” baskısıyla zorunlu ihtiyaçlar gibi paketlemektedir. Bu mekanizma bireyi tüketmeyen bir özne olmaktan çok, tüketmediği için kusurlu hisseden bir özneye çevirmektedir (Sever, 2021, s.266). Bu değerlendirme, ihtiyaç söyleminin Türkiye’de yalnızca bireysel tercihleri değil, aynı zamanda toplumsal hiyerarşiyi ve kültürel beklentileri şekillendiren bir düzenek olarak işlediğini göstermektedir. Yapay ihtiyaçların zorunluluk statüsüne yükseltilmesi, bireyin tüketimle kurduğu ilişkiyi rasyonel bir seçim alanından çıkararak, sosyal onay arayışının belirlediği psikolojik bir zorunluluk alanına taşımaktadır. Böyle bir yapı, toplumsal eşitsizlikleri görünmezleştirirken, tüketimi hem statü kazanmanın hem de “normal” kabul edilmenin asli koşulu hâline getirmektedir. Sonuç olarak, modern birey için tüketim, artık yalnızca nesnel gereksinimlerin karşılanması değil, kimliğini, saygınlığını ve toplumsal kabulünü sürdürebilmenin zorunlu bir parçası olarak deneyimlenmektedir.

Bourdieu bu baskıyı sınıfsal bir bağlama yerleştirmekte ve zevklerin, tercihlerin, “gerekli görülen şeylerin” aslında toplumsal konumla birlikte öğrenildiğini göstermektedir. Ona göre orta ve üst sınıflar belirli nesneleri, pratikleri ve yaşam şekillerini yalnızca haz için değil, meşru ve “doğal” standartlar olarak içselleştirir; dolayısıyla bu standartlara uygun tüketim, öznenin gözünde artık arzu değil, onurunu ve aidiyetini korumak için “gerekli” bir ihtiyaç gibi deneyimlenmektedir. Bu durum, sınıf temelli bir içsel zorunluluk duygusu yaratarak bireyin kendi arzularını kendisine “zorunlu ihtiyaç” olarak sunmasını sağlar, yani habitus aracılığıyla arzu ihtiyaçlaşmaktadır (Yüksel, 2025, s.497-498). Bu çerçevede habitus, yalnızca bireyin davranış kalıplarını değil, aynı zamanda “doğal” kabul ettiği ihtiyaç anlayışını da belirleyen derin bir toplumsal kod işlevi görmektedir. Bourdieu’nun vurguladığı bu içselleştirme mekanizması, tüketim tercihlerinin özgür iradeyle değil, sınıfsal konumun dayattığı kültürel şemalarla şekillendiğini göstermektedir. Böyle bir durumda birey, sahip olmayı arzuladığı nesneleri seçtiğini düşünürken gerçekte kendi sosyal çevresinin meşru saydığı pratikleri yeniden üretmektedir. Bu yeniden üretim, tüketim kültürünün sürekliliğini sağlayan görünmez bir baskı alanı yaratarak, bireyin hem kimliğini hem de toplumsal aidiyetini tüketim üzerinden tanımlamasına yol açmaktadır.

Bauman, geç modern toplumda bireyin artık öncelikle “vatandaş” olarak değil “tüketici” olarak tanımlandığını söyler ve bu tanımın çok kritik bir sonucu olduğunu vurgular: Tüketememek, sadece ekonomik bir sınırlılık değil, sosyal görünmezlik ve hatta ahlaki yetersizlik olarak damgalanmaya başlamaktadır (Senemoğlu, 2017, s.69). Böylece belirli ürünlere ve deneyimlere erişim, yaşamsal düzeyde zorunlu olmasa bile “toplumsal var olma hakkının koşulu” gibi kurgulanmaktadır. Bu yeniden çerçeveleme, arzuyu doğrudan toplumsal hayatta yer kaplamanın önkoşulu olarak anlattığı için, arzular “normatif ihtiyaç” statüsüne yükseltilmektedir.

Türkiye bağlamında reklam analizleri, özellikle televizyon ve sosyal medya reklamlarının, “yetersizlik kurgusu” üzerinden çalıştığını göstermektedir. Reklam önce özneyi “sen olduğun hâlinle tam değilsin” duygusuna yerleştirmekte, ardından ürünü bu eksikliği en iyi şekilde giderecek tek geçit olarak sunmaktadır; bu kurgu, psikolojik rahatsızlığı tetikleyen bir arzuyu psikolojik iyileşme için zorunlu bir ihtiyaç gibi meşrulaştırmaktadır. Bu tür mesajlarda ürün yalnızca işlevsel bir araç olarak değil, kişinin özgüvenini, sosyal kabulünü ve hatta romantik başarısını garanti eden bir “gereklilik” olarak çerçevelenmektedir. Dolayısıyla tüketim davranışı, mutluluk arzusundan ziyade sosyal dışlanma korkusunu giderme ihtiyacı olarak gerekçelendirilmektedir (Sezgin & Farıma, 2016, s.56-57). Bu durum, reklamın yalnızca bir bilgilendirme aracı değil, duygusal kırılganlıkları hedef alan bir davranış mühendisliği tekniği olarak işlediğini göstermektedir. Yetersizlik hissinin sistematik biçimde üretilmesi, tüketicuyu rasyonel seçim yapan bir özne olmaktan çıkararak, sosyal onay arayışının baskın olduğu kırılgan bir kimlik rejimine sürüklemektedir. Böylece tüketim, bireyin kendi değerini teyit etme aracı hâline gelirken, reklam söylemi de toplumsal aidiyetin ve kişisel yeterliliğin tüketim üzerinden tanımlandığı bir kültürel atmosfer yaratmaktadır. Sonuç olarak, modern tüketici davranışı, ihtiyaçların karşılanmasından çok, sembolik tehditleri bertaraf etmeye yönelik psikolojik bir savunma mekanizmasına dönüşmektedir.

Güncel pazarlama yazınında da “kişiselleştirilmiş çözüm” retorikleriyle bireye sürekli “tam sana göre olanı seçme özgürlüğü” vaadi sunulmaktadır; ancak bu özgürlük duygusu aynı anda yeni bir bağımlılık üretmektedir çünkü birey artık standart ürünlerle yetindiğinde kendini değersizleştirilmiş hissetmektedir. Böylece reklam, arzuyu yalnızca uyarmaz; arzunun tatmin edilmediği her durumda özsaygı hasarı tehdidi yaratarak arzuyu bir tür benlik savunma ihtiyacına da dönüştürmektedir. Bu mekanizma, tüketici kararını rasyonel tercihten çok duygusal zorunluluk rejimine bağlamaktadır.

İbn Haldun’un ihtiyaç kuramı, bu modern dönüşümün tarih dışı olmadığını gösteren erken bir sosyolojik perspektif sunmaktadır. İbn Haldun ihtiyaçları, toplumların ekonomik ve kültürel gelişmişlik düzeyine paralel olarak kademelenen basamaklar halinde ele alır ve bu basamaklar yalnızca biyolojik zorunluluklardan ibaret değildir; güvenlik, aidiyet, itibar, gösteriş ve lüks de toplumsal ilerleme ile ortaya çıkan talepler olarak tanımlanmaktadır. İbn Haldun açısından yerleşik yaşam geliştikçe bireylerin zevkleri incelmekte, estetik beklentileri yükselmekte ve böylece daha önce “olmasa da olur” kategorisindeki tüketimler “yücelik, saygınlık ve üstünlük göstergesi” haline gelir; bu noktada arzu, sosyal hiyerarşide konum tutmak için zorunluymuş gibi yaşanmaktadır. İbn Haldun bu genişlemeyi aynı zamanda çöküşün başlangıcı olarak görür çünkü lükse bağımlı toplum, dayanıklılığını ve kamusal dayanışmasını yitirir; yani arzunun ihtiyaç haline getirilmesi yalnızca bireysel psikolojiyi değil, toplumsal sürekliliği de tehdit eden bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Zorlu, 2020, s.512-513). Reklam etiği tartışmaları tam bu noktada sertleşmektedir çünkü kırılgan gruplara (çocuklar, gençler, güvencesiz

tüketiciler) yönelik pazarlama çalışmalarında arzu ile ihtiyaç arasındaki sınırın şiddetle manipüle edildiği görülmektedir. Çocuk odaklı reklamlarda ürün “eğlenceli bir şey” olarak değil, “grupta kabul görmek ve geri kalmamak için şart olan araç” olarak kodlanır; bu strateji akran baskısını devreye sokarak arzuyu sosyal dışlanma korkusu üzerinden yaşamsal bir gereklilik gibi sunmaktadır. Bu tür pazarlama çalışmaları Türkiye’de Reklam Kurulu ve benzeri düzenleyici otoritelerin “tüketicinin güvenini kötüye kullanma”, “korku veya suçluluk duygusuna yaslanma” ve “çocukların algısal zaafılarını istismar etme” gibi başlıklarda etik ihlal olarak tanımladığı alanlara girer ve bu yüzden yaptırıma bağlanmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı Reklam Kurulu, 2025).

Bu çerçevede bakıldığında “arzu” artık bireyin keyfi hevesi olarak masum bir alan değildir; arzu, reklam endüstrisi ve tüketim kültürü tarafından sistematik olarak toplumsal normlara, kimlik politikalarına ve benlik değerine bağlanmış bir yönelimdir. Arzunun bu şekilde kurumsallaştırılması, “ihtiyaç” kavramını teknik olarak genişletip ahlaki olarak ters yüz eder çünkü artık ihtiyaç yalnızca yaşamı sürdürme zorunluluğu değil, piyasada “tam” bir özne olarak görünebilmenin koşulu haline getirilmiştir.

Sonuç itibarıyla, arzu ile ihtiyaç arasındaki ayrım, tüketim kültürü bağlamında yalnızca kavramsal bir farklılık olmaktan çıkmakta; aynı zamanda siyasal ve etik boyutları bulunan geniş bir tartışma zemini hâline gelmektedir. Bununla birlikte, insanın biyolojik devamlılığı ya da toplumsal işlevselliği açısından vazgeçilmez nitelik taşıyan gereksinimler, hâlâ “temel ihtiyaç” niteliğini sürdürmektedir. Öte yandan reklamcılık, kimlik inşasıyla ilişkili arzuları — kişisel tatmin, özsaygı, statü ve aidiyet gibi — temel gereksinimler düzeyinde sunarak bireyin kendisini sürekli eksik, tamamlanmamış ve bir tür “sürekli telafi hâlinde” hissetmesine neden olmaktadır. Böyle bir çerçeve, tüketiciyi psikolojik olarak bağımlı kılmakla kalmaz; aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerin algılanma biçimini, refahın nasıl tanımlandığını ve kamusal etik sınırlarının nasıl kurulduğunu da köklü biçimde dönüştürmektedir.

İhtiyaç Yaratma Stratejileri

Tüketim kültürünün sürdürülebilmesi, bireylerin sürekli olarak yeni mal ve hizmetlere yöneltilmesiyle mümkün hâle gelmektedir. Modern kapitalist düzen, üretim fazlasını dolaşıma sokmak ve ekonomik akışı canlı tutmak amacıyla durmaksızın yeni tüketim alanları üretmektedir. Böyle bir yapı, yalnızca temel gereksinimlerin karşılanmasıyla sınırlı değildir; aynı zamanda bireylerin arzularının, tercihlerinin ve beklentilerinin de sistematik olarak biçimlendirilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle “ihtiyaç yaratma” kavramı, modern reklamcılığın ve pazarlama stratejilerinin merkezinde yer almaktadır. İhtiyaç yaratma stratejileri, bireylerin psikolojik ve toplumsal konularda zayıf noktalarına hitap eden bir ikna süreci olarak işlemektedir. Reklam, yalnızca bir ürünü tanıtmayı amaçlamayarak aynı zamanda bireylerin “neye ihtiyaç duydukları” algısını da yeniden inşa eder. Bu

bağlamda, tüketicinin sahip olmadığı bir ürünü yaşamının “eksik parçası” olarak algılaması hedeflenmektedir. İhtiyaç, böylelikle biyolojik değil, kültürel ve sembolik bir düzlemde üretilmektedir.

Reklamların ihtiyaç üretme mekanizması, temelde bireyin kendilik algısını hedef alır. Bu çerçevede tüketiciye, belirli bir ürüne sahip olmanın toplumsal statüyü yükselteceği, daha çekici kılacağı ya da mutluluğu artıracığı yönünde örtük ya da açık mesajlar iletilir. Kitle iletişim araçları, bu tür sembolik iletileri sürekli dolaşıma sokarak bireyin bilinçdışı düzeyinde kalıcı etkiler yaratmaktadır. Reklamların kullandığı söylem çoğunlukla “eksiklik” duygusu etrafında şekillenir ve ürün, bu varsayılan eksikliği giderecek bir “tamamlayıcı unsur” olarak sunulur. Bu süreç, tüketiciyi akılcı seçim yapan bir özne konumundan uzaklaştırarak, duygusal doyum peşinde koşan bir aktöre dönüştürmektedir.

Reklam uygulamalarında, tüketiciyi yönlendirmek amacıyla çok çeşitli ikna teknikleri kullanılmaktadır. Tanıklık, uzman görüşü, ünlü figürlerin kullanımı, karşılaştırmalı anlatımlar, müzik seçimi ve duygusal sahneler gibi araçlar, tüketicide güven, merak ve duygusal yakınlık oluşturmayı hedefler. Bu yöntemlerin temel amacı, doğrudan ihtiyaç yaratmak değil, ihtiyaç hissini destekleyen duygusal bir zemin kurmaktır. Örneğin, bir ünlünün belirli bir ürünü tercih etmesi, yalnızca ürünün işlevine değil, aynı zamanda toplumsal statü ve prestij çağrışımlarına da vurgu yapar. Bu durum, bireyin söz konusu ürünü satın alarak bu sembolik anlamlara dahil olma isteğini güçlendirmektedir.

Ferzinde Kaya’nın (2020) reklam stratejileri üzerine yaptığı incelemeye göre, ihtiyaç yaratma süreçlerinde reklamın başarısı, tüketicinin kimlik ve değer dünyasıyla ne kadar uyum sağladığına bağlıdır. Bir reklam, bireyin yaşam tarzına, sosyal statüsüne ve psikolojik arzularına hitap ettiğinde daha güçlü bir etki yaratmaktadır. Bu nedenle modern reklamcılık, yalnızca ürünün özelliklerini değil, aynı zamanda bireyin hayal ettiği yaşam biçimini pazarlamaktadır.

İhtiyaç yaratma stratejileri aynı zamanda “benlik ideali” üzerinden işlemektedir. Birey, kendisinin de sahip olmak istediği kimliğe ulaşmak için tüketime yönlendirilir. Reklamlarda kullanılan imgeler, bireyin mevcut durumunu yetersiz ve eksik gösterirken, ürünle gelen yaşam tarzı idealleştirilmektedir. Örneğin, parfüm reklamlarında yalnızca ürün değil, “çekicilik”, “özgüven” ve “fark edilme” duygusu pazarlanır (Batu & Tos, 2016, s.1004-1005). Bu yönüyle reklam, bireyin arzularını dönüştürerek tüketimi varoluşsal bir anlam arayışına dönüştürmektedir.

Bu stratejilerin etkinliği, bireylerin duygusal ve bilişsel süreçlerini hedefleyen nöropazarlama yaklaşımlarıyla da güçlendirilmiştir. Modern reklamcılık, bilinçaltı tetikleyiciler, renk, ses, yüz ifadeleri ve tekrar teknikleri gibi unsurlarla tüketici davranışlarını yönlendirmektedir (Senemoğlu, 2017, s.69). Özellikle dijital medya aracılığıyla kişiselleştirilmiş reklamların artması, bireylerin çevrimiçi davranışlarına göre “ihtiyaç önerisi” üretmeyi mümkün kılmıştır. Böylelikle, ihtiyaç artık tüketici tarafından fark edilmeden önce sistem tarafından tanımlanmakta ve sunulmaktadır.

Ancak bu süreç yalnızca ekonomik bir gereklilik değil, aynı zamanda etik bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İhtiyaçların yapay biçimde yaratılması, bireyin özgür iradesini zayıflatır ve onu sistemin döngüsüne bağımlı hâle getirir. Birey, kendi arzularını gerçek ihtiyaçlarından ayırt edemez hâle gelmekte; tüketim, geçici bir tatmin kaynağına dönüşmektedir (Bakır & Çelik, 2018, s.49). Bu noktada reklam etiği devreye girmekte, bireyin duygusal manipölasyon yoluyla yönlendirilmesinin sınırları tartışılmaktadır.

Sonuç olarak, ihtiyaç yaratma taktikleri, tüketim kültürünün yeniden üretiminde önemli bir rol oynamaktadır. Reklamlar, yalnızca ürün tanıtımı değil, aynı zamanda kültürel anlam üretimidir. Bu stratejiler aracılığıyla birey, ekonomik sistemin işleyişine gönüllü bir katılımcı hâline getirilmektedir. Gerçek ihtiyaçlar ile kurgusal arzular arasındaki sınır, reklamın ikna edici diliyle giderek silikleşmektedir. Bu durum, tüketim kültürünün yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik ve etik bir mekanizma olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, reklamın ihtiyaçları yeniden tanımlayan ve arzuları yönlendiren söylemsel gücü, tüketim sürecinin yalnızca ekonomik bir tercih değil, aynı zamanda sistematik bir manipölasyon biçimi olarak nasıl işlediğini tartışmayı gerekli kılmaktadır.

Manipölasyon Tartışmaları

Tüketim kültürünün dinamikleri, yalnızca ekonomik bir üretim-tüketim dengesine dayanmaz; aynı zamanda bireylerin algı, değer ve davranış biçimlerinin yönlendirilmesine dayanmaktadır. Bu yönlendirme, modern toplumlarda “manipölasyon” kavramı üzerinden anlam kazanır. Manipölasyon, bireyin farkında olmadan düşünce ve davranışlarının sistematik biçimde şekillendirilmesidir. Bu süreçte reklam, bireyin yalnızca satın alma tercihlerini değil, kimlik ve değer dünyasını da dönüştürür (Çalışkan, 2021, s.23). Reklamların birey üzerindeki temel hedefi artık ürün tanıtmak değil, bireylerin arzularını yönetmek, ihtiyaç algısını yeniden tanımlamak ve tüketim kültürünü sürdürülebilir kılmaktır.

Osman Çalışkan’ın (2021, s.30) belirttiği gibi, modern medya sistemleri, gerçeği olduğu gibi yansıtmak yerine onu yeniden kurgular. Reklamcılık bu yeniden kurgulama sürecinin en görünür alanıdır. Baudrillard’ın “simölakr” kavramında olduğu gibi, reklamlar gerçekliğin yerini alan temsiller üretir; birey artık ürünü değil, o ürünün temsil ettiği yaşam biçimini tüketir (Yanıklar, 2010, s.31). Böylece manipölasyon, bireyin bilinçli tercih özgürlüğünü gölgede bırakan bir kültürel inşa süreci hâline gelmektedir.

Manipölasyonun temelinde, bireylerin duygusal ve bilişsel süreçlerinin yönlendirilmesi yatmaktadır. Fatmanur Demir’in (2021, s.149) vurguladığı üzere, reklamcılığın gücü, bilgi aktarmaktan çok duygusal bir etki yaratma kapasitesine dayanmaktadır. Tüketicinin kararları, rasyonel gerekçelerden ziyade duygusal çağrışımlarla şekillenir. Bu doğrultuda reklamlar, ürünle ilişkili olmayan kavramlar (mutluluk, özgürlük, aşk veya başarı gibi soyut temalar) üzerinden bireyde arzu uyandırmaktadır (Hazarhun, 2019, s.451). Bu strateji, tüketiciye bir eksiklik hissi aşılayarak onu, eksikliği tamamlayacak ürünle özdeşleştirmektedir

Manipülasyon yalnızca bireysel olarak değil, toplumsal olarak da bir “rıza üretimi” aracıdır. Reklamlar, bireylere doğrudan bir emir vermez; bunun yerine, “nasıl bir hayat yaşanması gerektiği” yönünde kültürel kodlar üretmektedir. Bu yönüyle reklam, kapitalist sistemin ideolojik sürekliliğini sağlayan bir hegemonya aracı olmaktadır (Bakır & Çelik, 2018, s.46). Bu bağlamda, reklamların sunduğu söylemler, bireyin tüketim tercihlerini salt ekonomik bir karar olmaktan çıkararak toplumsal normlara uyum sağlamanın bir yolu hâline getirmektedir.

Yeni medya ve dijitalleşme ile manipülasyon çok daha görünmez bir biçim almıştır. Sosyal medya platformları, kullanıcı verilerini analiz ederek kişiselleştirilmiş reklamlar sunmakta, böylece bireyin düşünsel sınırlarına doğrudan erişmektedir. Tan’a (2019, s.143) göre, bu algoritmik yönlendirme biçimi, bireyin özgür seçim yanılması içinde sistematik olarak kontrol edilmesini mümkün kılmaktadır. Kullanıcı, kendi isteklerine uygun içerikler gördüğünü düşünürken, aslında görülen içerik veriye dayalı manipülasyonun hedefidir. Bu durum, manipülasyonun yalnızca iletişimsel değil, aynı zamanda teknolojik bir güç biçimine dönüştüğünü göstermektedir.

Manipülasyon tartışmaları, etik açıdan da yoğun eleştirilerin merkezinde bulunmaktadır. Reklamcılık, idealde bilgilendirici bir işlev üstlenirken, pratikte çoğu zaman duygusal zaafı istismar eden bir yapıya bürünmektedir. İplikçi’nin (2015, s.66-67) belirttiği üzere, reklamcılar kimi zaman korku, cinsiyet rolleri, güzellik veya sosyal kabul gibi temalar üzerinden bireylerin psikolojik savunma mekanizmalarını zayıflatmaktadır. Bu durumda birey, kendi ihtiyaçlarını değil, sistemin ona sunduğu arzuları tüketmeye yönelir.

Dijital çağın manipülasyon biçimleri yalnızca bireyin tercihlerini değil, toplumsal bilinç yapısını da yeniden inşa etmektedir. Vodinalı’nın (2016, s.163) analizinde, özellikle çocuklara yönelik reklamlarda oyun, mutluluk ve başarı temalarının bilinçaltı mesajlarla kurgulandığı; böylece çocukların erken yaşta tüketim koşullandırıldığı görülür. Bu durum, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda pedagojik bir sorundur. Manipülasyonun bu türü, geleceğin tüketim alışkanlıklarını şekillendirerek kültürel bir döngü oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, manipülasyon tartışmaları tüketim kültürünün yalnızca ekonomik bir süreç olmadığını, aynı zamanda psikolojik, kültürel ve ideolojik bir mekanizma olarak işlediğini göstermektedir. Reklam, bireye seçim özgürlüğü sunduğu izlenimi yaratmış gibi görünüyorsa da bu özgürlük çoğu zaman yönlendirilmiş bir tercihten ibarettir. Çalışkan’ın (2021, s.2) belirttiği gibi, modern manipülasyon “hakikatin çarpıtılması” değil, “hakikatin yeniden kurgulanması”dır. Bu bağlamda, tüketim kültüründe etik bir dönüşümün sağlanabilmesi için reklamın manipülatif gücünün sınırlandırılması, medya okuryazarlığının güçlendirilmesi ve toplumsal farkındalığın artırılması gerekmektedir.

Bu alışma, tktim kültüründe reklamın oynadığı belirleyici rolü ihtiyaç, arzu ve maniplasyon ekseninde ele alarak, reklamın etik sınırlarını nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, reklamın yalnızca ürün tanıtımı yapan bir iletişim biçimi olmaktan çıkarak, bireyin ihtiyaç algısını yeniden üreten ve arzuları normatif bir gereklilik düzeyine taşıyan ideolojik bir mekanizma hâline geldiğini göstermektedir. Bu mekanizma, tkticiinin rasyonel karar verme kapasitesini zayıflatarak onu kültürel olarak kurgulanmış bir ihtiyaç döngüsünün parçası hâline getirmektedir.

Çalışmanın bir diğer tespiti, manipülasyonun modern reklamcılıkta bireysel düzeyden toplumsal düzeye yayılan bir rıza üretim süreci olarak işlediğidir. Reklamların sunduğu sembolik yaşam biçimleri, tktimi sosyal kabulün şartı hâline getirirken, dijitalleşme ile bu maniplasyon daha görünmez, daha sürekli ve daha kişiselleştirilmiş hâle gelmiştir. Veri odaklı reklam stratejileri, bireyin zihinsel sınırlarına doğrudan erişerek ihtiyaçların sistem tarafından tanımlandığı bir tktim ortamı yaratmaktadır.

Bu bulgular, tktim kültürü bağlamında reklam etiğinin yalnızca mesleki bir tartışma alanı olmadığını; bireysel özgürlük, toplumsal bilinç ve kültürel sürdürülebilirlik açısından kritik bir boyut taşıdığını göstermektedir. Sonuç olarak, reklamın ihtiyaç yaratma ve maniplasyon pratikleri, ancak güçlendirilmiş medya okuryazarlığı, etik standartların sıkılaştırılması ve toplumsal farkındalık mekanizmalarının geliştirilmesiyle denetlenebilir bir alana dönüşebilecektir.

KAYNAKÇA

- Bakır, U., & Çelik, M. (2018). *Tüketim toplumuna eleştirel bir yaklaşım: Kültür bozumu ve yıkıcı reklamlar*. Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Batu, M., & Tos, O. (2016). Tüketim kültürü odağında modernizm ve postmodernizmin karşılaştırılması. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
- Baudrillard, J. (1998). *Tüketim toplumu: Söylenceler ve yapılar* (F. Keskin & N. Tural, Çev.). Ayrıntı. (Orijinal eser 1970 tarihinde yayımlandı)
- Bauman, Z. (2007). *Tüketici hayatı*. Can.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayırım: Beğeni yargısının toplumsal eleştirisi* (G. Berkkurt, Çev.). İletişim. (Orijinal eser 1979 tarihinde yayımlandı)
- Çalışkan, O. (Ed.). (2021). *Çarpıtılmış gerçekliğin inşası: Medya ve iletişim mesleklerinde manipülasyon*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Demir, F. (2021). *Gelenekselden dijital reklamların manipülasyon gücü*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Erdemsoy, E. (2023). *Tüketim toplumu*. Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(1), 1–5.
- Eryentü, M. (2017). Tüketim kültürü teorisi bağlamında çocukların reklamlarda konumlandırılışı: “Koton Kids” reklam filmleri üzerine göstergebilimsel bir inceleme. *folklor/edebiyat*, 23(91).
- Featherstone, M. (2005). *Postmodernizm ve tüketim kültürü* (M. Küçük, Çev.). Ayrıntı. (Orijinal eser 1991 tarihinde yayımlandı)
- Hazarhun, E. (2019). Tüketim kültürü ve etik sorun taşıyan reklamlar. *20. Ulusal Turizm Kongresi Bildiri Kitabı*.
- İplikçi, H. G. (2015). Reklamlarda tüketiciyi ikna etmek için kullanılan stratejiler ve etik sorunlar. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 7(1), 65–77.
- Kaya, F. (2020). Reklam ve pazarlama stratejileri: Bir reklamda olması gerekenler. *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 99–112.
- Marcuse, H. (1991). *Tek boyutlu insan: İleri sanayi toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler* (A. Yardımlı, Çev.). İdea. (Orijinal eser 1964 tarihinde yayımlandı)
- Özkan, N., & Erciş, M. S. (2024). Reklam ve tüketim kültürü ilişkisi üzerine teorik bir inceleme. *Communicata*, 27, 41–46.
- Senemoğlu, O. (2017). Tüketim, tüketim toplumu ve tüketim kültürü: Karşılaştırmalı bir analiz. *İnsan & İnsan Dergisi*, 4(12), 66–86.
- Sever, M. (2021). İhtiyaçlar ve tüketim kültürü. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8, 265–274.

- Sezgin, M., & Farımaz, M. (2016). Tüketim kültüründe yeni soyut ihtiyaçlar yaratılırken televizyon reklamlarının rolü ve işlevi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(4).
- T.C. Ticaret Bakanlığı Reklam Kurulu. (2025). *Çocuklara yönelik yanıltıcı ve istismarcı reklam uygulamalarına ilişkin kararlar*. [Resmî kurul karar metinleri].
- Tan, M. (2019). Tüketim kültürü bağlamında istek ve ihtiyaçların oluşumu: Kavramsal bir analiz. *Fırat Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(2), 193–205.
- Tekke, M. (2019). Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinin en son düzeyleri: Kendini gerçekleştirme ve kendini aşmışlık. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi / Journal of Qualitative Research in Education*, 7(4), 1704–1712.
- Türkan, B. N., & Çoker, O. (2021). *Zihin ve sosyal birey perspektifinden manipülasyon*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Vodinalı, S. (2016). Tüketim kültürü bağlamında reklam ve çocuklar üzerindeki etkileri: “Maret Yoook mu?” reklamı üzerine bir çözümleme. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2(1), 162–182.
- Yanıklar, C. (2010). Tüketim kültürü, kapitalizm ve insan ihtiyaçları arasındaki ilişki üzerine bir tartışma. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(1), 25–32.
- Yavuz, Ş. (2013). Türk toplumunun tüketim toplumuna dönüşümünde reklamcılığın rolü. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 36.
- Zorlu, A. (2020). Gereksinimlerin, ihtiyaçların ve arzuların dönüşümü bağlamında İbn Haldun’un ihtiyaçlar kuramı. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 487–528.

BÖLÜM 11

İşletme ve Sayısal Yöntemler Odaklı Apriori Araştırması

Kemal Berkay Aktaş¹

¹ Serbest Araştırmacı, Isparta – Türkiye, ORCID: 0000-0003-2310-8439

1. Giriş

İşletme bilimi, veriye dayalı karar verme süreçlerini (Sayısal Yöntemler) merkeze aldıkça, Apriori algoritması gibi makine öğrenmesi teknikleri de "Tanımlayıcı Analitik"ten (ne oldu?) "Tahmine Dayalı Analitik"e (ne olabilir?) geçişte kritik bir rol oynamaya başlamıştır. Apriori Algoritması, İşletme Biliminde özellikle Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı çatısı altında ele alınan "birliktelik kuralı" (association rule) tekniğinin temelini oluşturur. Bu yöntem, işletmelerin stok, satış ve üretim verileri içerisindeki deterministik (olasılıksal olmayan) ilişkileri matematiksel kesinlikle ortaya koyar.

2. Apriori Algoritması

Birliktelik kuralı işlemleri, büyük veri kümelerinde birlikte görülen öğe gruplarını ve bu gruplar arasındaki anlamlı “if - then” ilişkilerini keşfetmeyi amaçlayan bir makine öğrenmesi dalıdır (Apriori algorithm, Wikipedia).

Bu alanda en yaygın kullanılan yöntemlerden biri, Apriori algoritmasıdır (Agrawal ve Srikant, 1994). Apriori, “anti-monotonicity” prensibine dayanır; yani, bir öğe kümesi sık değilse, bu kümenin üst kümeleri de kesinlikle sık olamaz. Bu sayede algoritma, olası tüm kombinasyonları taramak yerine yalnızca aday kümeleri kontrol ederek hesaplama maliyetini düşürür (Tan, vd., 2019). İşleyiş şu şekildedir:

1. Veri tabanındaki her öğe için destek (support) eşik değerine bakılır; eşiği geçen öğeler “sık öğeler” olarak belirlenir.
2. Bu sık öğeler, bir sonraki aşamada ikili, üçlü vs. öğe kümelerine genişletilir; her aşamada yalnızca bir önceki aşamada sık olan kümeler değerlendirilir.
3. Sık öğe kümeleri belirlendikten sonra, her bir öğe kümesi üzerinde “ $A \Rightarrow B$ ” biçiminde birliktelik kuralları üretilir. Bu kurallar için destek, güvenilirlik (confidence), lift, leverage gibi metrikler hesaplanır. Bu metrikler, kuralın hem yaygınlığını hem de istatistiksel önemini değerlendirir (Agrawal ve Srikant, 1994).

Avantajları arasında sadelik, yorumlana bilirlilik ve büyük veri setlerinde pratik olarak uygulanabilme yer alır. Öte yandan, özellikle düşük destek eşikleri ve yüksek boyutlu veri kümelerinde aday setlerin sayısı hızla artar, bu da hesaplama maliyetini artırabilir. Bu nedenle Apriori'nin sınırlamaları ve geliştirilmiş alternatifleri (örneğin, hash-tabanlı optimizasyonlar ya da alternatif algoritmalar) literatürde yer bulmuştur (Liu ve Wang, 2007).

Sonuç olarak, Apriori algoritması, doğru parametre ayarları ile hem akademik analizlerde hem de pratik uygulamalarda güçlü ve güvenilir sonuçlar veren temel bir birliktelik kuralları yöntemidir.

3. Apriori Algoritmasının Uygulamaları

İşletme biliminde Apriori algoritmasının kullanıldığı çeşitli konu başlıkları ve bunlarla ilgili bazı çalışmalara aşağıda yer verilmiştir.

3.1. Pazarlama ve Perakende (Pazar Sepeti Analizi)

İşletme biliminde Apriori'nin en klasik ve yaygın kullanım alanıdır. Sayısal pazarlama stratejilerinin belirlenmesinde, çapraz satış ve raf optimizasyonu için kullanılır.

Çelik ve Aytekin (2020) tarafında yapılan çalışmada, çalışmacılar bir perakende işletmesinin veri tabanındaki müşteri alışveriş verilerini incelemiştir. Çalışmada, tüketicilerin demografik özellikleri ile sepet içerikleri arasındaki ilişki incelenmiş; örneğin belirli yaş gruplarının belirli gıda dışı ürünleri (deterjan vb.) birlikte alma eğilimleri sayısal olarak kanıtlanmıştır. Çalışmada MATLAB paket programı kullanılmış ve "Toshiaki" sözde kodu (pseudo-code) ile analiz yapılmıştır.

Sakarya Üniversitesi'nde yapılan bir tez çalışmasında, Migros verileri kullanılarak mağaza içi yerleşim düzeni (layout) önerisi geliştirilmiştir. Birlikte satılma eğilimi yüksek olan ürünlerin (Örneğin bebek bezi ve ıslak mendil) fiziksel olarak yakın veya stratejik uzak konumlara yerleştirilmesi matematiksel olarak modellenmiştir (Ay, D, 2009).

3.2. Üretim Yönetimi ve Kalite Kontrol

Bu alanda Apriori, "Hata Türleri ve Nedenleri Analizi" (Defect Analysis) için kullanılır. Amaç, hatanın nedenini tek bir faktöre bağlamak yerine, "Hangi parametreler bir araya geldiğinde hata oluşuyor?" sorusunu yanıtlamaktır.

Buddhakulsomsiri ve Zakarian tarafından yapılan çalışmada ürün ve kalite mühendislerinin büyük bir otomotiv garanti veri tabanından gizli bilgileri çıkarmasına olanak tanıyan sıralı desen madenciliği algoritması sunulmaktadır. Otomotiv sektöründe garanti kapsamındaki arıza verileri analiz edilmiştir. Çalışmada, sadece tek bir parçanın bozulması değil, "Motor X parçası arızalandıktan 3 ay sonra Y parçası da arızalanıyor" şeklinde sıralı birliktelikler (Sequential Apriori) tespit edilmiş ve yedek parça stok yönetimi buna göre optimize edilmiştir (Buddhakulsomsiri ve Zakarian, 2009).

3.3. Muhasebe Denetimi ve Finansal Hile Tespiti

İşletmelerin iç denetim departmanlarında, düzensiz muhasebe kayıtlarının tespitinde kullanılır. Normal dışı işlem örüntülerinin (anomaly detection) tespiti gerçekleştirilir.

Gür ve Mengi tarafından yapılan çalışmada, hilenin verdiği zararın azaltılmasına yönelik teknoloji temelli araçlarla çözüm üretilmeye çalışılmıştır. İşletmelerde sıklıkla karşılaşılan hileli ödemelerin tespiti için makine öğrenimi yöntemleriyle bir model oluşturulması amaçlanmıştır (Gür ve Mengi, 2022).

3.4. Müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM)

Müşteri sadakati ve terk (churn) analizinde kullanılır.

Oğur ve Borat tarafından yapılan çalışmada, perakende sektöründe, müşterilerin alışverişteki davranışları analiz edilerek müşteri profilleri çıkarılıp her bir müşteri profiline uygun kampanya stratejilerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Makine öğrenmesinde kullanılan birliktelik kuralları analizinden biri olan Apriori Algoritması kullanılmış ve müşterilerin satın aldıkları ürünler arasındaki bağlantıları analiz edilmiştir. Bunun sonucunda müşterilerin hangi ürünleri birlikte satın aldıkları belirlenmiş ve kârı arttırmaya yönelik stratejilere yön verilmeye çalışılmıştır (Oğur ve Borat, 2023).

Sonuç

Bu çalışmada gerçekleştirilen literatür taraması ve incelemeler göstermektedir ki; Apriori Algoritması, sosyal bilimler ve işletme literatüründe sıklıkla özdeşleştirildiği "Pazar Sepeti Analizi"nin çok ötesinde, stratejik bir karar destek aracı olarak konumlanmaktadır. Sosyoloji ve eğitim bilimlerinde insan davranışlarının karmaşık örüntülerini çözümlemede kullanılan yöntem; İşletme Bilimi ve Sayısal Yöntemler disiplinleri özelinde, veri yığınlarını anlamlı iş stratejilerine dönüştüren deterministik bir güç sağlamaktadır.

Özellikle Üretim Yönetimi alanında kalite kontrol süreçlerinin iyileştirilmesinde ve hata kaynaklarının kök neden analizinde (root-cause analysis) kullanılan algoritma, Muhasebe ve Finans Denetimi alanında ise kural dışı işlemlerin ve finansal hilelerin (fraud) tespitinde "önleyici" bir kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Apriori Algoritması, sunduğu *Destek*, *Güven* ve *Kaldıraç (Lift)* parametreleri sayesinde, işletme yöneticilerine sezgisel varsayımlar yerine, matematiksel kanıtlara dayalı öngörücü (predictive) ve önleyici (preventive) aksiyon alma imkanı tanımaktadır. Sonuç olarak; büyük verinin giderek önem kazandığı günümüz iş dünyasında bu algoritma, sadece pazarlama departmanlarının değil; üretim, finans ve iç denetim birimlerinin de operasyonel verimliliğini artıran temel sayısal yöntemlerden biri olarak değerini korumaktadır.

Kaynaklar

https://en.wikipedia.org/wiki/Apriori_algorithm

- Agrawal, R., Srikant, R. (1994). Fast algorithms for mining association rules. *In Proceedings of the 20th International Conference on Very Large Data Bases (VLDB)* 487-499. Morgan Kaufmann.
- Tan, P.N., Steinbach, M., Kumar, V. (2019). *Introduction to Data Mining* (2nd ed.), Pearson.
- Liu, H., Wang, B. (2007). An Association Rule Mining Algorithm Based on a Boolean Matrix. *Data Science*, 6(9), 8559-8565.
- Çelik, B., Aytakin, P. (2019). Perakende Sektöründe Pazar Sepeti Analizi için Apriori Algoritması ile Birliktelik Kurallarının Oluşturulması, PPAD Pazarlama Kongresi, 904-910. Kuşadası.
- Ay, D. (2009). Veri madenciliği ve Apriori algoritması ile süpermarket analizi. Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Buddhakulsomsiri, J., Zakarian, A. (2009). Sequential pattern mining algorithm for automotive warranty data. *Computers & Industrial Engineering*, 57(1), 137-147.
- Gür, Ö., Mengi, B.T. (2022). Hile Tespitinde Makine Öğrenmesi Yöntemlerinin Kullanılması ve Model Performanslarının Değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 14(4), 3053-3065.
- Oğur, G., Borat, O. (2023). Müşteri Profili ve Alışveriş Hareketlerini Belirlemede RFM Analizi ve Birliktelik Kuralları Analizi: Perakende Sektöründe Bir Uygulama. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 22(44), 359-376.

BÖLÜM 12

Türkiye'de Dış Borç ve Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi

Seyit Ali Miçooğulları¹ & Erdal Alancioğlu²

¹ Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kilis/ Türkiye,
Orcid: 0000-0001-9266-1559

² Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Bozova Meslek Yüksekokulu, Şanlıurfa/ Türkiye,
Orcid: 0000-0002-5008-4957

1.GİRİŞ

Ekonomik büyüme, bir ülkenin üretim kapasitesinin ve refah düzeyinin artışıını ifade eden en temel makroekonomik göstergelerden biridir. Gelişmekte olan ülkeler açısından ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği, genellikle kamu kesimi harcamaları ve dış borçlanma gibi mali politika araçlarının etkin kullanımına bağlıdır. Özellikle finansman ihtiyacının yüksek olduğu ekonomilerde, kamu harcamalarının finansmanı çoğu zaman dış borçlanma yoluyla sağlanmakta; bu durum da büyüme, borçlanma ve mali sürdürülebilirlik arasındaki ilişkinin daha dikkatli analiz edilmesini gerekli kılmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin gelişme sürecinde mali kaynakların yetersiz olması nedeniyle bu ülkelerin borçlanma yoluyla dış kaynaklara yönelmektedirler. Bu durumda dış kaynaklarla sağlanan borç, tasarruf oranlarının düşüklüğü ve bunun sonucu olarak yerli sermaye birikiminin yetersizliğinin giderilmesinde, bazı büyük yatırımların ve ekonomik büyümenin finansmanında önemli bir kaynaktır (Altıntaş ve Alancıoğlu, 2021).

Türkiye ekonomisi, 1980 sonrası dönemde uygulamaya konulan dışa açılma politikaları, mali disiplin çabaları ve yapısal dönüşüm süreçleriyle birlikte önemli bir ekonomik yeniden yapılanma süreci yaşamıştır. Bu süreçte kamu harcamaları ekonomik büyümeyi destekleyici bir araç olarak öne çıkarken, dış borçlanma da özellikle yatırım ve cari açık finansmanında kritik bir rol oynamıştır. Ancak, dış borcun sürdürülebilirliği ve kamu harcamalarının etkinliği, ekonomik büyüme üzerinde her zaman pozitif etki yaratmamış; dönemsel dalgalanmalar, krizler ve politika değişimleri söz konusu ilişkinin yönü ve gücü üzerinde belirleyici olmuştur.

Türkiye'nin dış borcunun önemli ölçüde artması, bu borcun geri ödenmesi gerekliliği nedeniyle döviz kuru üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturacaktır. Bu durum, Türk lirası üzerinde ise aşağı yönlü baskıyı güçlendirerek, geçmişte yaşanan sert değer kayıplarına benzer biçimde, gelecekte de TL'nin değer kaybetme riskini artırabilecektir (Alancıoğlu ve Miçooğulları, 2024: 1058).

Ekonomik büyüme, ülkelerin refah düzeyini belirleyen en temel göstergelerden biri olarak uzun süredir iktisat literatüründe tartışılmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ekonomilerde büyümenin belirleyicileri, kamu politikalarının etkinliği ve makroekonomik istikrar çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda kamu harcamaları, dış borç ve enflasyon gibi temel makro değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, hem teorik hem de ampirik düzeyde önemli bir araştırma alanı oluşturmıştır.

Kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki rolü, Keynesyen ve Neoklasik yaklaşımlar arasında temel bir ayrışma noktasıdır. Keynesyen iktisat anlayışına göre kamu harcamaları toplam talebi artırarak üretimi ve istihdamı teşvik ederken, Neoklasik teori uzun dönemde kamu harcamalarının kaynak dağılımını bozarak özel sektör yatırımlarını dışlayabileceğini savunmaktadır. Ampirik

çalışmalar, bu teorik ayrımın ülkelerin ekonomik yapısına ve harcama bileşenlerine göre değiştiğini göstermektedir. Sosvilla-Rivero vd. (2025) tarafından 28 Avrupa Birliği ülkesi için yapılan Panel ARDL analizinde, kamu harcamalarının bileşenlerine göre büyüme üzerindeki etkilerinin farklılaştığı, sağlık ve altyapı harcamalarının büyümeyi desteklerken bazı sosyal transferlerin olumsuz sonuçlar doğurabildiği belirlenmiştir. Benzer şekilde Kutasi ve Marton (2020), eğitim ve altyapı harcamalarının uzun dönemde büyümeye pozitif katkı sağladığını, ancak sosyal harcamaların kısa vadeli etkilerinin sınırlı olduğunu vurgulamıştır. Ha (2022) ASEAN ülkeleri örneğinde kamu harcamalarının büyümeyi artırıcı etkisini ortaya koyarken, Olamide ve Awe (2025) Sahra Altı Afrika’da sağlık ve borç servisi harcamalarının büyümeyi negatif etkilediğini tespit etmiştir. Bu bulgular, kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin nicelikten çok verimlilik ve bileşim faktörlerine bağlı olduğunu göstermektedir.

Büyümenin bir diğer belirleyicisi olan dış borç, gelişmekte olan ekonomilerde yatırım ve kalkınmayı finanse etmede önemli bir araç olmakla birlikte, aşırı borçlanma durumunda büyüme üzerinde baskı yaratabilmektedir. Borç Aşırılığı Hipotezi (Debt Overhang Hypothesis), belirli bir eşğin üzerindeki borç düzeylerinin yatırım teşviklerini azaltarak büyümeyi olumsuz etkilediğini savunmaktadır. Nitekim Zaghdoudi (2020), orta ve düşük gelirli ülkelerde dış borç oranının %15,28 eşğini aşması durumunda büyümenin negatif etkilendiğini göstermiştir. Nouaili (2025) ise 47 Afrika ülkesi için dış borç/GSYH oranının %53,49’un üzerine çıkmasının büyüme üzerinde olumsuz etkiler yarattığını tespit etmiştir. Benzer şekilde Roy (2023) ve Ullah (2025), dış borcun hem kısa hem uzun dönemde büyümeyi baskıladığını ortaya koymuştur. Buna karşın Mohammed (2025), yönetim etkinliğinin güçlü olduğu ekonomilerde dış borcun büyümeyi destekleyebildiğini, dolayısıyla kurumsal yapının belirleyici bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

Makroekonomik istikrarın önemli bir unsuru olan enflasyon da büyüme üzerinde farklı yönlü etkiler gösterebilmektedir. Düşük ve öngörülebilir enflasyon oranlarının üretim ve yatırımları teşvik ederek büyümeyi desteklediği, ancak yüksek ve oynak enflasyonun belirsizlik yaratarak büyümeyi sınırladığı literatürde sıklıkla belirtilmektedir. Ekinci vd. (2020), 24 enflasyon hedefleyen ülke için yaptıkları analizde, enflasyon oranının yaklaşık %4,18 eşğini aştığında büyümenin olumsuz etkilendiğini bulmuştur. Buna karşın Dikmen (2024) ve Salamai vd. (2022), Türkiye ve Suudi Arabistan örneklerinde enflasyon ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir uzun dönem ilişkisine rastlamamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de 1980–2023 dönemi verileriyle dış borç, kamu harcamaları ve enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkilerini ampirik olarak incelemektir. Bu kapsamda, seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Johansen testiyle analiz edilmiş, ardından değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri belirlemek amacıyla Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) kullanılmıştır.

Ayrıca, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması analizleriyle şokların yönü ve kalıcılığı değerlendirilmiştir.

Araştırma sorunsalını açıklayan giriş bölümünden sonra literatür araştırması, daha sonra çalışmanın amacı doğrultusunda yapılacak analiz için yöntem, model, değişkenler ve analiz bulguları ortaya konmakta ve çalışma genel değerlendirme sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

2.LİTERATÜR TARAMASI

Ekonomik büyümenin temel belirleyicileri arasında kamu harcamaları, dış borç düzeyi ve enflasyonun rolü uzun süredir hem teorik hem de ampirik literatürde tartışılmaktadır. Literatür kamu harcamaları, dış borç ve enflasyonun büyümeye olan etkilerinin hem ülke koşullarına hem de kullanılan yöntemlere göre değişiklik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Aşağıda bu ilişkinin farklı dönem, ülke grubu ve yöntemlerle incelendiği çalışmaların özeti sunulmuştur.

Tablo-1: Literatür Özeti

Yazar(lar) (Yıl)	Ülke/Örnek & Dönem	Yöntem	Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken(ler)	Ana Bulgular
Sosvilla- Rivero vd. (2025)	28 AB ülkesi (1995–2022)	Panel ARDL / PMG	Reel GSYH	Toplam kamu harcaması ve bileşenleri (sağlık, eğitim, altyapı vb.)	Harcama türüne göre farklı kısa-uzun dönem etkileri; bazı harcamalar büyümeyi desteklerken diğerleri nötr/olumsuz etkiler gösterebiliyor.
Ahuja & Pandit (2020)	59 ülke (1990–2019)	Panel veri analizi	GSYH büyüme oranı	Kamu harcamaları (toplam ve bileşenler), kontrol değişkenleri	Kamu harcamalarının etkisi bileşime göre pozitif veya nötr; verimsiz harcamalar büyümeyi baskılayabiliyor.
Kutasi & Marton (2020)	25 AB ülkesi (1996–2017)	GMM	GSYH büyümesi	Harcama türleri (eğitim, sağlık, sosyal vb.)	Eğitim ve altyapı harcamaları uzun dönemde pozitif katkı; bazı sosyal transferlerin kısa vadede farklı etkileri var.
Olamide & Awe (2025)	Sahra Altı Afrika (2000–2023)	Panel ARDL	Reel GSYH	Eğitim, sağlık, savunma harcamaları, borç servisi	Sağlık ve borç servisi harcamaları büyümeyi negatif etkilemiş; eğitim pozitif ama anlamsız; savunma ve bazı harcamalar pozitif anlamlı.
Tammar (2021)	15 gelişmekte	Panel veri analizi	GSYH	Kamu harcamaları	Kısa ve uzun dönemde kamu harcamaları ile

	olan ülke (2005–2019)				büyüme arasında doğrudan ve anlamlı ilişki (Keynesyen destek).
Ha (2022)	ASEAN-8 (2000–2019)	Panel veri analizi	GSYH büyüme oranı	Kamu harcamaları, yurtiçi yatırımlar, altyapı	Kamu harcamaları ASEAN-8’de büyümeyi artırıcı etkiye sahip.
Delgado (2023)	AB ülkeleri (2004–2019)	Quantile Regression	Ekonomik büyüme	Toplam kamu harcamaları, sağlık, eğitim, sosyal koruma	Toplam kamu harcamaları büyüme üzerinde negatif ve anlamlı etkide bulundu (quantile bazlı farklılıklar).
Ratombo & Mongale (2025)	SADC (5 ülke) (2002–2023)	Panel veri analizi	GSYH artış oranı	Kamu harcamaları, yönetim kalitesi (alt bileşenler)	Büyüme kamu harcamalarına güçlü bağlı; yönetim kalite faktörleri etkileri güçlendiriyor/ayırt ediyor.
Agarwalla & Sahu (2025)	Çokulusal (2000–2021)	PMG-ARDL	Ekonomik büyüme	Kamu harcaması, istihdam fırsatları	Kamu harcamalarının belirli bileşenleri istihdamı ve büyümeyi destekliyor.
Ekinci vd. (2020)	24 enflasyon hedefleyen ülke	Threshold dynamic panel	GSYH	Enflasyon	Enflasyon-büyüme ilişkisinde eşik (≈ 4.182). Eşik üstünde enflasyon büyümeyi olumsuz etkiliyor.
Zaghdoudi (2020)	Orta/düşük gelirli (2002–2016)	Dinamik panel eşik	GSYH	Dış borç	Dış borç-büyüme ilişkisi doğrusal değil; %15.28 eşiklerinin üzerindeki borç büyümeyi olumsuz etkiliyor.
Roy (2023)	Hindistan (1990–2020)	DARDL	Ekonomik büyüme	Dış borç, petrol fiyatı, havaeleler	Dış borç hem kısa hem uzun dönemde büyümeyi olumsuz etkiliyor.
Elkhalfi vd. (2024)	Gelişmekte olan ekonomiler (1990–2022)	Panel analiz	Ekonomik büyüme	Dış borç, küreselleşme	Dış borç-büyüme ilişkisinde nonlinear yapı; başta teşvik, sonra azalan getiri.
Nouaili (2025)	47 Afrika ülke (2002–2022)	Eşik panel	GSYH	Dış borç, yönetim, yatırım, finansal istikrar	Dış borç/GDP $\approx$ %53.49 eşik aşıldığında büyüme olumsuz etkileniyor.
Ullah (2025)	Pakistan (1972–2023)	ARDL	Ekonomik büyüme	Dış borç, borç servisi vb.	Dış borç ve borç servisi kısa/uzun dönemde büyüme

					üzerinde olumsuz / anlamsız etkiler göstermiş.
Mohammed (2025)	10 Afrika ülke (2000–2022)	Fixed-Effect Driscoll-Kraay	Ekonomik büyüme	Dış borç, yönetim etkinliği, enflasyon	Dış borç ve yönetim etkinliği büyümeyle pozitif ilişkili; ülke heterojenliği önemli.
Dikmen (2024)	Türkiye (2001–2019)	VAR	Ekonomik büyüme	Enflasyon	Türkiye’de büyüme-enflasyon arasında doğrudan ilişki bulunmamıştır.
Salamai vd. (2022)	Suudi Arabistan (1969–2020)	OLS	GSYH	Enflasyon	1969–2020 dönemi için GSYH ile enflasyon arasında anlamlı ilişki tespit edilmemiştir.

Literatür incelendiğinde, kamu harcamaları, dış borç ve enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin ülke ve dönem özelinde farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Kamu harcamalarının etkisi, harcama türüne ve kısa/uzun dönem dinamiklerine bağlı olarak değişmekte; eğitim ve altyapı gibi alanlarda pozitif katkılar gözlenirken, bazı sosyal transferler ve sağlık harcamaları büyümeyi nötr veya olumsuz etkileyebilmektedir. Dış borç ile büyüme ilişkisi çoğu çalışmada doğrusal olmayan bir yapı sergilemekte, belirli eşik değerlerin üzerinde borcun büyümeyi olumsuz etkilediği görülmektedir. Enflasyon-büyüme ilişkisi ise ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Genel olarak, ekonomik büyümeyi destekleyen politika ve harcama stratejilerinin, ülke koşulları, borç düzeyi ve makroekonomik istikrar dikkate alınarak tasarlanması gerektiği vurgulanmaktadır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışma, 1980–2023 döneminde yıllık verilerle Türkiye’nin ekonomik büyümesinde dış borçların kamu harcamaları üzerindeki eşzamanlı kısa dönem dinamiklerini ve uzun dönem ilişkisini incelemek için bu yaklaşımı izlemektedir. Çalışmanın modelinin fonksiyonel biçimi aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

$$RGSYH = F(KH, DB \text{ ve } ENF) \quad (1)$$

Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) büyüme oranı, ekonomik büyümeyi ölçmek için vekil değişken olarak kullanılmıştır. KH, genel hükümet harcamalarını ifade etmekte olup GSYH’nin yüzdesi olarak ölçülmüştür. DB, dış borcu ifade etmekte olup Gayrisafi Milli Gelir’in (GSMG) yüzdesi olarak ölçülmüştür. ENF ise enflasyon oranı olup tüketici fiyat endeksi olarak ölçülmüştür. Önerilen modellerin parametrelerini doğru bir şekilde tahmin edebilmek için değişkenler logaritması alınarak yeniden ölçeklendirilmiş ve böylece aşağıdaki gibi log-log-lin modellere dönüştürülmüştür.

Reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) büyüme oranı, ekonomik büyümeyi temsilen bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. KH, genel devlet harcamalarını ifade etmekte olup GSYH'nin yüzdesi olarak ölçülmüştür. DB, dış borcu temsil etmekte ve Gayrisafi Milli Hasılanın (GSMH) yüzdesi olarak hesaplanmıştır. ENF ise enflasyon oranını göstermekte olup tüketici fiyat endeksi (TÜFE) baz alınarak ölçülmüştür. Modeldeki parametrelerin istatistiksel olarak daha güvenilir biçimde tahmin edilebilmesi için değişkenlerin doğal logaritmaları alınmış ve böylece model log formuna dönüştürülmüştür.

$$\ln(RGSYH_t) = a_0 + a_1 \ln(KH_t) + a_2 \ln(DB_t) + a_3 \ln(ENF_t) + u \quad (2)$$

Bu çalışmada, Türkiye’de dış borç ve kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerini incelemek amacıyla **Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)** kullanılmıştır. VECM, seriler arasında uzun dönemli denge ilişkisi (eşbütünleşme) mevcut olduğunda kısa ve uzun dönem dinamiklerini aynı anda analiz edebilme olanağı sunan bir ekonometrik yaklaşımdır.

Tablo-2: Gecikme Sayıları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-52.78863	NA	0.000201	2.839431	3.008319	2.900496
1	139.7345	336.9154*	2.97e-08*	-5.986724*	-5.142284*	-5.681401*
2	153.5489	21.41228	3.40e-08	-5.877443	-4.357451	-5.327862
3	169.0352	20.90653	3.73e-08	-5.851759	-3.656215	-5.057920
4	181.6606	14.51924	5.03e-08	-5.683030	-2.811935	-4.644933

Tüm bilgi kriterleri (AIC, SC, HQ) ve tahmin hatası (FPE) Lag 1’de minimum, olduğu için model açısından en uygun gecikme uzunluğu 1 olarak belirlenmiştir. Bu durum, sistemdeki değişkenlerin (LN RGSYH, LN KH, LN ENF, LN DB) bir dönemlik gecikmelerinin modelin dinamik ilişkilerini açıklamak için yeterli olduğunu göstermektedir.

Tablo-3: Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

	LN RGSYH	LN KH	LN ENF	LN DB
Mean	26.84357	3.264921	3.306495	3.748754
Median	26.75034	3.474761	3.585771	3.756301
Maximum	27.85851	3.785041	4.656006	4.100701
Minimum	25.87849	2.492094	1.832738	3.316993
Std. Dev.	0.574663	0.367883	0.948579	0.183797
Skewness	0.098288	-0.741851	-0.213121	-0.224835
Kurtosis	1.892130	2.227727	1.443626	2.733074
Jarque-Bera	2.321033	5.129256	4.773968	0.501331
Probability	0.313324	0.076948	0.091906	0.778283
Sum	1181.117	143.6565	145.4858	164.9452
Sum Sq. Dev.	14.20021	5.819534	38.69147	1.452595
Observations	44	44	44	44

Tablo-3'teki verilere göre, LNRGSYH ortalama değerin 26.84 ve standart sapmanın 0.57 olması, ekonomide genel olarak istikrarlı bir büyüme sürecinin yaşandığını göstermektedir. GSYH'nın düşük oynaklığı, üretim kapasitesinin ve ekonomik faaliyetlerin uzun dönemde dengeli bir biçimde sürdüğünü ima eder. Çarpıklık (0.098) değeri dağılımın simetrik olduğunu, yani uç değer bulunmadığını; Jarque-Bera olasılığının 0.31 olması da serinin normal dağıldığını gösterir. Kamu harcamaları değişkeni için ise ortalama değerin 3.26 olması, kamu harcamalarının ekonomide belirli ve önemli bir paya sahip olduğunu göstermektedir. Negatif çarpıklık (-0.74) kamu harcamalarının bazı dönemlerde ortalamanın altına düştüğünü, yani mali daralma politikalarının uygulandığı dönemlerin bulunduğunu işaret eder. Standart sapmanın 0.36 gibi düşük bir değerde olması, kamu harcamalarının nispeten istikrarlı olduğunu gösterir. Jarque-Bera testi ($p=0.076$) ise yaklaşık olarak normal dağılım varsayımının geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

Enflasyon değişkeninin ortalama değeri 3.30 ve standart sapması 0.95'tir. Bu, ekonomide enflasyon oranının dönemler arasında önemli dalgalanmalar gösterdiğini, yani fiyat istikrarının tam olarak sağlanamadığını göstermektedir. Negatif çarpıklık (-0.21) bazı dönemlerde düşük enflasyon yaşandığını; düşük basıklık (Kurtosis = 1.44) ise uç değerlerin az olduğunu gösterir. Jarque-Bera olasılığı (0.091) serinin normal dağılıma yakın olduğunu ortaya koymaktadır. Ortalama değerin 3.75 ve standart sapmanın 0.18 olması, dış borç düzeyinin yüksek ama istikrarlı olduğunu gösterir. Negatif çarpıklık (-0.22) bazı dönemlerde borç yükünün azaldığını; fakat genel olarak dış borç stokunun yüksek seyrettiğini ima eder. Jarque-Bera olasılığının 0.78 olması, serinin normal dağılıma oldukça yakın olduğunu göstermektedir.

4.ANALİZ BULGULARI

Birim Kök Testi

Zaman serisi analizlerinde model tahminlerinin güvenilir olabilmesi için serilerin durağan olması temel bir gerekliliktir. Durağan olmayan seriler sahte regresyon sorununa yol açarak tahmin sonuçlarının geçerliliğini zayıflatır. Bu nedenle, analizde yer alan tüm değişkenlerin durağanlık düzeyleri öncelikle Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleri aracılığıyla incelenmiş test bulguları Tablo-4'te gösterilmektedir.

Tablo-4: Birim Kök Test Bulguları

Değişkenler	Düzey Değerleri		Birinci Farkları	
	ADF	PP	ADF	PP
LNGSYH	0.113603 (0.9632)	0.445929 (0.9827)	-6.889296 (0.0000)*	-7.370690 (0.0000)*
LNKH	-1.052717 (0.7256)	-1.161187 (0.6825)	-6.199176 (0.0000)*	-6.202261 (0.0000)*
LNENF	-1.575366 (0.4863)	-1.575366 (0.4863)	-6.012312 (0.0000)*	-6.027493 (0.0000)*
LNDB	-2.831638 (0.0623)	-2.896670 (0.0540)	-5.800540 (0.0000)*	-5.535751 (0.0000)*

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo-4'teki birim kök testi bulgularına göre, serilerin hem ADF hem de PP testinde durağan olmadıkları görülmektedir. Serilerin ilk farkları alındığında durağan oldukları belirlenmiştir. İlk farklarının durağan olması, farklılık serilerde şokların geçici etkisinin olduğu ve değişkenlerin uzun dönemde trend gösterdiği anlamına gelmektedir. Bu sonuçlar, VAR veya VECM modelleri için uygun bir ön analizdir. Özellikle eşbütünleşme analizi yaparken bu I(1) özelliği kritik öneme sahiptir.

Eşbütünleşme Testi

Bu çalışmada, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek amacıyla **Johansen eşbütünleşme testi** uygulanmıştır. Johansen (1988) tarafından geliştirilen bu yöntem, çok değişkenli sistemlerde birden fazla eşbütünleşme vektörünün varlığını sınamaya imkân tanımaktadır. Test, değişkenlerin aynı düzeyde durağan olmaları durumunda (genellikle I(1)) uzun dönem denge ilişkilerinin var olup olmadığını belirlemek için kullanılmaktadır. Bu kapsamda, hem **iz istatistiği (trace test)** hem de **maksimum özdeğer istatistiği (maximum eigenvalue test)** sonuçları değerlendirilmiş ve modeldeki değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı araştırılmıştır. Johansen eşbütünleşme yaklaşımının tercih edilmesinin nedeni, yöntemin sistematik biçimde tüm değişkenleri içeren vektör hata düzeltme modelini (VECM) temel alması ve kısa-uzun dönem dinamikleri birlikte değerlendirme olanağı sunmasıdır.

Johansen Trace Testi, seriler arasında uzun dönemli (denge) ilişki olup olmadığını sınar.

Hipotezler şu şekildedir:

$H_0: r = k$ “k tane veya daha az eşbütünleşme vektörü var.”

$H_1: r > k$ “k’den fazla eşbütünleşme vektörü var.”

Tablo-5: Johansen Eşbütünleşme Test Bulguları

Hipotez	Eigenvalue	Trace Statistic	Kritik Değer (0.05)	p-değeri
None*	0.492010	62.92506	47.85613	0.0011
At most 1*	0.363703	35.83331	29.79707	0.0089
At most 2*	0.231630	17.74972	15.49471	0.0225
At most 3*	0.164946	7.210351	3.841465	0.0072

Tablo-5’te gösterilen bulgulara göre, $p < 0.05$ olduğu için, H_0 hipotezi her durumda reddedilmektedir. Bir diğer ifadeyle seriler arasında birden fazla eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda, durağanlık birinci farkta (I(1)) olsa bile, seriler arasında uzun dönem denge ilişkisi bulunduğu için VAR modeli değil, VECM kullanılması uygundur.

Tablo-6: Uzun Dönem İlişki

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği
DLNRGSYH(-1)	1.000	–	–
DLNKH(-1)	0.342	0.0605	5.65 (anlamlı)
DLNENF(-1)	-0.00268	0.0216	-0.124 (anlamlı değil)
DLNDB(-1)	0.1865	0.0601	3.10 (anlamlı)
C	-0.0514	–	–

Tablo-6 DLNKG ve DLNDB katsayıları anlamlı ve pozitif. Bu, uzun dönemde kamu harcamaları ve dış borç arttıkça GSYH da artar şeklinde yorumlanabilir. DLNENF katsayısı anlamlı değil; bu, enflasyonun uzun dönemde GSYH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığını gösteriyor. CointEq1 sabiti negatif (-0.051), bu uzun dönem denge düzeltme sürecinin başlangıç noktası hakkında bilgi verir.

Tablo-7: Hata Düzeltme Katsayıları (Error Correction Term – ECT)

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği
Δ (DLNRGDP)	-1.01998	0.3590	-2.84 (anlamlı)
Δ (DLNGE)	-1.51827	1.0382	-1.46 (anlamlı değil)
Δ (DLNENF)	-4.53951	3.2349	-1.40 (anlamlı değil)
Δ (DLNEB)	0.32723	1.16997	0.28 anlamlı değil)

Δ (DLNRGSYH): ECT negatif ve anlamlı $\rightarrow$ sistem, uzun dönem dengesinden saparsa ekonomik büyüme dengeye doğru geri döner. Diğer değişkenlerin ECT katsayıları anlamlı değil $\rightarrow$ kısa dönemde kendilerini uzun döneme hızla uyarlamıyorlar. Bu, uzun dönemde dengeye dönüşün esas olarak GSYH tarafından yönlendirildiğini gösterir.

Tablo-8: Kısa Dönem İlişki

Bağımlı Değişken	Katsayı	t-istatistiği	Yorumu
D(DLNRGSYH)	-1.0199	-2.84	Negatif ve istatistiksel olarak anlamlı → Sistem uzun dönem dengesine yaklaşma eğiliminde . Yaklaşık %102 oranında dengeye düzeltme var.
D(DLNKH)	-1.5183	-1.46	Negatif ama anlamsız → kısa dönemde dengesizlikleri düzeltme etkisi yok.
D(DLNENF)	-4.5395	-1.40	Anlamsız.
D(DLNDB)	0.3272	0.28	Pozitif ama anlamsız .

Sadece D(DLNRGSYH) denklemi için hata düzeltme terimi (ECT) anlamlıdır. Bu, kısa dönemde sistemde meydana gelen sapmaların uzun dönem dengesine doğru geri döndüğünü gösterir. Diğer değişkenlerde bu düzeltme mekanizması gözlenmemektedir.

Tahmin edilen ekonometrik modelin güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla çeşitli tanısal testler uygulanmıştır. Bu testlerin bulguları Tablo-9'da gösterilmiştir.

Tablo-9: Modelin Tanısal Testleri

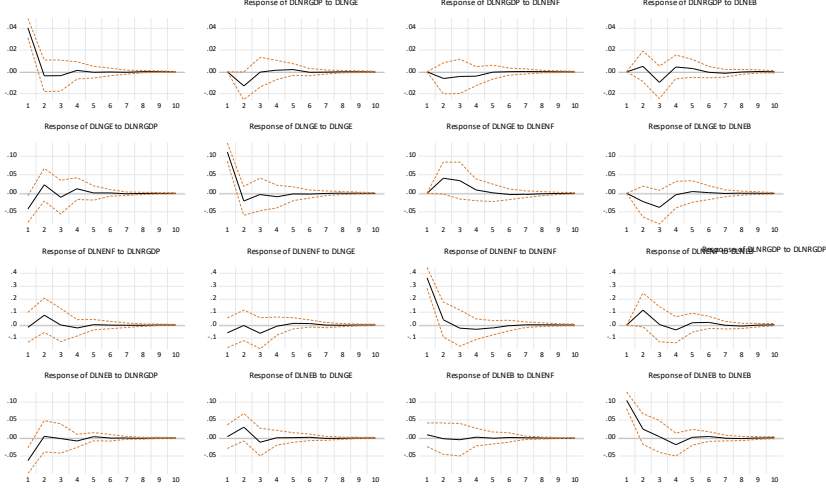
Skewness	p-değeri	Sonuç
-0.0593	0.8782	Normal
Kurtosis		
2.6478	0.6493	Normal
Jarque-Bera		
0.2302	0.8913	Normal
LM Test	0.5989	Otokorelasyon yok.

Skewness, Kurtosis ve Jarque-Bera tüm p- değerleri 0.05'ten büyük olduğu için normal dağılım varsayımı sağlanmaktadır. LM testine göre model de otokorelasyon sorunu yoktur.

Modelde yer alan değişkenler arasındaki dinamik ilişkilerin zaman içindeki tepkilerini incelemek amacıyla etki-tepki analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analiz, sistemdeki bir değişkende meydana gelen bir birimlik şokun (örneğin dış borç veya kamu harcamalarındaki beklenmedik artışın) diğer değişkenler üzerindeki etkisinin yönünü ve süresini göstermektedir. Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) kapsamında elde edilen etki-tepki fonksiyonları, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli etkileşimleri görselleştirerek sistemin dengeye dönüş hızını ve tepki büyüklüklerini ortaya koymaktadır. Grafik-1 VECM modelinin etki-tepki fonksiyonlarını göstermektedir

Grafik-1: Etki-Tepki Fonksiyonları

Response to Cholesky One S.D. (d.f. adjusted) Innovations ± 2 S.E.

Bu grafik-1 seti, VECM modelinin etki-tepki fonksiyonlarını göstermektedir. Yani her grafikte, bir değişkende meydana gelen bir birimlik şokun diğer değişkenler üzerindeki zaman içindeki etkisi (tepki) gösterilir. Büyümede meydana gelen pozitif bir şokun kendi üzerindeki etkisi (ilk grafik) ilk birkaç dönemde güçlü ve pozitif, daha sonra azalarak sıfıra yaklaşmaktadır.

Bu, büyümenin kısa vadeli dalgalanmalara duyarlı ama uzun dönemde kendi dengesine dönen bir yapıya sahip olduğunu gösterir. GSYH şoku kamu harcamalarını ve enflasyonu kısa vadede pozitif, ancak uzun dönemde zayıf biçimde etkilemektedir. Kamu harcamalarında bir artış şoku, ekonomik büyümeyi kısa dönemde pozitif etkiler, ardından etki zayıflar ve birkaç dönem sonra nötr hale gelir. Bu, maliye politikasının kısa vadede büyümeyi desteklediğini, fakat uzun dönemde etkisinin sınırlı kaldığını gösterir. Kamu harcaması şokunun enflasyon üzerindeki etkisi hafif pozitif; dış borç üzerindeki etkisi ise genellikle artış yönünde.

Enflasyon şokunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ilk dönemde negatif, sonraki dönemlerde zayıf ve dalgalı bir seyir izliyor. Bu, yüksek enflasyonun büyümeyi baskıladığını, fiyat istikrarsızlığının üretim kararlarını olumsuz etkileyebildiğini göstermektedir. Enflasyon şoku kamu harcamalarını ve dış borcu kısa vadede hafif artırıyor.

Dış borçta meydana gelen pozitif bir şokun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi kısa dönemde zayıf pozitif, ardından negatif hale dönmektedir. Başlangıçta dış borç kaynakları büyümeyi desteklese de, zamanla borç yükü büyümeyi kısıtlayıcı bir etki yaratmaktadır. Dış borç şokları enflasyonu da hafif artırma eğiliminde.

Varyans ayrıştırması analizi, modeldeki değişkenlerin birbirleri üzerindeki açıklayıcı güçlerini ve zaman içerisindeki etki oranlarını belirlemek amacıyla uygulanmıştır. Tablo-10'da Varyans ayrıştırması bulguları yer almaktadır.

Tablo- 10: Varyans Ayrıştırması

Period	S.E.	DLNRGSYH	DLNKH	DLNENF	DLNDB
1	0.040385	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.043280	87.79214	8.917196	1.946373	1.344290
3	0.044672	83.00201	8.372453	2.701658	5.923883
4	0.045116	81.46106	8.347995	3.390239	6.800710
5	0.045278	80.88743	8.511675	3.370484	7.230416
6	0.045281	80.87464	8.516549	3.372315	7.236493
7	0.045305	80.79898	8.510333	3.375028	7.315657
8	0.045305	80.79800	8.510265	3.376041	7.315697
9	0.045307	80.79341	8.509969	3.376201	7.320416
10	0.045307	80.79319	8.510205	3.376203	7.320400

Ekonomik büyümenin dalgalanmalarının çoğu kendi geçmiş şoklarından kaynaklanıyor. Yani ekonomik büyüme, kendi dinamikleriyle güçlü bir şekilde hareket ediyor. Kamu harcamaları, ekonomik büyümenin dalgalanmalarında sınırlı ama istikrarlı bir rol oynuyor. Politika etkisi orta vadede belirgin ama baskın değil. Enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi zamanla artıyor ama hâlâ düşük seviyede. Bu, kısa vadede büyümenin enflasyon şoklarına karşı nispeten dayanıklı olduğunu gösteriyor. Dış borcun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi orta vadede belirginleşiyor. Özellikle dış borç kaynaklı finansal şoklar uzun vadede büyümeyi etkileyebilir.

SONUÇ

Bu çalışma, 1980–2023 dönemi Türkiye verilerini kullanarak kamu harcamaları, dış borç ve enflasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini Johansen eşbütünleşme testi ve Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) yardımıyla analiz etmiştir. Birim kök testleri değişkenlerin birinci farkta durağan olduğunu, Johansen eşbütünleşme testinin ise uzun dönemli bir denge ilişkisini doğruladığını göstermiştir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı bulunması, kısa dönem dengesizliklerinin zamanla giderilerek sistemin uzun dönemde dengeye yöneldiğini ortaya koymaktadır.

Elde edilen bulgular, kamu harcamaları ve dış borcun uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler yarattığını göstermektedir. Etki-tepki analizi, kamu harcamalarının kısa dönemde büyümeyi desteklediğini, dış borcun ise kısa vadede büyümeyi teşvik ederken uzun dönemde artan borç yükü nedeniyle kısıtlayıcı etkiler oluşturduğunu ortaya koymuştur. Enflasyonun büyüme üzerindeki kısa dönemli olumsuz etkisi sınırlı düzeyde kalmıştır. Sonuçlar, sürdürülebilir büyüme için kamu harcamalarının verimli kullanımı, dış borç kaynaklarının üretken yatırımlara yönlendirilmesi ve fiyat istikrarını koruyan politikaların önemini vurgulamaktadır.

KAYNAKÇA

Agarwalla, M., & Sahu, T. N. (2025). The role of public expenditure and employment opportunity to stimulate the development of an economy: Reference from PMG-

- ARDL model. *Global Business Review*, 26(4), 1–20.
<https://doi.org/10.xxxx/GBR.2025.04>
- Ahuja, D., & Pandit, D. (2020). Public expenditure and economic growth: Evidence from the developing countries. *FIIIB Business Review*, 9(3), 228–236.
<https://doi.org/10.1177/2319714520942432>
- Alancioğlu, E., & Miçooğulları, S. A. (2024). Türkiye’de Dış Borcun Enflasyon Üzerindeki Simetrik ve Asimetrik Etkisi: Doğrusal Olmayan ARDL Analizi. *İzmir İktisat Dergisi*, 39(4), 1049-1062.
- Altıntaş, H., & Alancioğlu, E. (2021). Dış borçlanma ve ekonomik büyüme: gelişmekte olan ülkeler üzerine yatay kesit bağımlılığı altında panel veri analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 261–279.
- Delgado, F. J. (2023). Public expenditure and economic growth: Empirical evidence for the EU. *Politická Ekonomie*, 71(6), 709–729.
<https://doi.org/10.18267/j.polek.1430>
- Dikmen, N. (2024). Türkiye’de enflasyon ve iktisadi büyüme ilişkisi: Ampirik bir uygulama. *Journal of Social and Humanities Applied Sciences (JOSHAS)*, 8(49), 228–240.
- Ekinci, R., Tüzün, O., & Ceylan, F. (2020). The relationship between inflation and economic growth: Experiences of some inflation targeting countries. *Financial Studies*, 24(1(87)), 6–20.
- Elkhalfi, O., Chaabita, R., Benboubker, M., Ghoudjam, M., Zahraoui, K., El Alaoui, H., & Hammouch, H. (2024). The impact of external debt on economic growth: The case of emerging countries. *Research in Globalization*, 9, 100248.
<https://doi.org/10.1016/j.resglo.2024.100248>
- Ha, T. T. M. (2022). Does public expenditure promote economic growth in ASEAN-8? *Academy of Strategic Management Journal*, 21(2), 1–8.
- Kutasi, G., & Marton, Á. (2020). The long-term impact of public expenditures on GDP-growth. *Society and Economy*, 42(4), 403–419.
<https://doi.org/10.1556/204.2020.00020>
- Mohammed, K. (2025). The effect of external debt on economic growth: Evidence from 10 African countries. *Human Settlements and Sustainability*, 1(1), 41–49.
<https://doi.org/10.xxxx/HSS.2025.01>
- Nouaili, M. (2025). The non-linear relationship between external debt and economic growth in African economies: The role of financial stability, investment, and governance quality. *Economies*, 13(10), 300.
<https://doi.org/10.3390/economies13100300>

- Olamide, O. I., & Awe, A. A. (2025). Public sector expenditure and economic growth: Evidence from Sub-Saharan African countries. *NJIKO: A Multi-Disciplinary Journal of Humanities, Law, Education and Social Sciences*, 4(2), 15–28.
- Ratombo, N. E., & Mongale, I. P. (2025). The effect of governance quality and government expenditure on economic growth: SADC PMG-ARDL panel data analysis. *International Journal of Research in Business and Social Science*, 14(5), 19–30. <https://doi.org/10.xxxx/IJRBSS.2025.14>
- Roy, A. (2023). Nexus between economic growth, external debt, oil price, and remittances in India: New insight from novel DARDL simulations. *Resources Policy*, 83, 103742. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103742>
- Salamai, A. A., Faisal, S. M., & Khan, A. K. (2022). The relationship between inflation and GDP with reference to oil based economy. *International Journal of Multidisciplinary Research and Growth Evaluation*, 3(1), 375–380. <https://doi.org/10.xxxx/IJMRGE.2022.01>
- Sosvilla-Rivero, S., Ramos-Herrera, M. D. C., & Rubio-Guerrero, J. J. (2025). Public expenditure and economic growth: Further evidence for the European Union. *Economies*, 13(3), 60. <https://doi.org/10.3390/economies13030060>
- Tammar, A. (2021). The impact of government spending on the economic growth of a sample of developing countries using panel data. *Theoretical and Applied Economics*, 28(4), 165–178.
- Ullah, S. (2025). External debt and Pakistan's economic growth trajectory: An empirical analysis. *Journal of Social Sciences Research and Policy*, 3(3), 137–150.
- Zaghdoudi, T. (2020). Threshold effect in the relationship between external debt and economic growth: A dynamic panel threshold specification. *Journal of Quantitative Economics*, 18(2), 447–456. <https://doi.org/10.1007/s40953-020-00215-3>

BÖLÜM 13

Tüketicilerin Elektrikli Otomobilleri Satın Alma ve Kullanma Tercihlerini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi

Elif Deniz¹

¹ Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü, Üretim Yönetimi & Pazarlama A.B.D., ORCID: 0000-0001-6873-5757

1. GİRİŞ ve LİTERATÜR TARAMASI

İklim krizi, çevresel sorunlar, fosil enerji kaynaklarının yarattığı kirlilik ve bu kaynakların giderek azalmaya başlaması, aynı zamanda doğa dostu, sürdürülebilir ve yeşil enerji arayışı gibi konuların dünya gündemini giderek daha fazla meşgul etmesi özellikle son 10 yılda elektrikli araçların ve tüketiciler açısından elektrikli otomobilleri benimseme, satın alma ve kullanma tercihlerinin incelenmesine yönelik ilgiyi arttırmıştır. Elektrikli araçların üretimi elektrikli makinelerin ilk kez geliştirilmesiyle paralel bir biçimde 1830'larda gerçekleşse de bu araçların kullanımda zirveyi görmesi 100 yılı bulmuştur. Ancak 1925'lerde özellikle ABD Teksas bazlı ham petrol keşifleri ile yaşanan benzin fiyatlarındaki düşüş ve buna bağlı ekonomik gelişmeler içten yanmalı motorlara sahip otomobilleri satın alma ve kullanma maliyeti açısından tüketici için daha cazip hale getirmiştir. Bu popülerlik 1970'te ortaya çıkan OPEC'in küresel petrol ambargosu sebebiyle kalıcı olarak artan benzin fiyatlarının varlığına kadar sürmüştür. Günümüze kadar gelen süreçte ise hava ve gürültü kirliliği ile artan gaz emisyonları gibi ortaya çıkan pek çok çevresel soruna karşı benzinli araçlara muadil olacak elektrikli araçlar üreticilerin, tüketicilerin ve hükümetlerin odağına tekrar geri gelmiştir. Yakın geçmişte ise farklı ülkelerde benzer gerekçelerle kullanımı popülerleşmeye başlayan elektrikli otomobiller diğer yandan menzil ve pil sorunları ile sahip olduğu yüksek satın alma ve kullanım maliyetleri açısından da sıklıkla tartışılmaktadır. Çevresel açıdan destekleyici faydası kabul edilse dahi farklı ülkelerde farklı Ar&GE, teşvik, sübvansiyon ve politikalar uygulanmasına rağmen beklenen ve hedeflenen tüketici ilgisi, kullanımı ve pazarlara yayılımı elektrikli otomobiller için henüz gerçekleşmemektedir (Iulia & Loránd, 2022; Duarte vd., 2021; Patil vd., 2022; Altenburg vd., 2016; Figenbaum, 2017).

Literatürde elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri inceleyen çalışmalara bakıldığında konunun birbirini destekleyen ve çoklu başlıklar altında incelendiği görülmektedir. Bazı çalışmalardan önemli bir kısmı tüketici davranışlarını, satın alma kararını ve ürünü benimsemeyi etkileyen faktörler açısından psikolojik faktörleri, bireysel farklılıklar ve algıları (Brase, 2019), üretici markalara olan güven oluşumu ile tüketiciler tarafından algılanma ve kabulünü etkileyen politikaları (Palmié vd. 2024), tüketici psikolojisini (Bühne vd. 2015), estetik değerlerin ve erken adapte olan müşterilerle ortak yaratım çabalarından faydalanmayı (Nagel & Schumann, 2019), çevre duyarlı olan ve olmayan tüketici özelliklerini (Rudolph, 2016), tüketici deneyimi ile bilgi sistemlerinin stratejik kullanımını (Stryja & Satzger, 2018), tüketicinin ürüne dair katılım düzeyi ve pazarlama iletişiminin rolünü (Wagner vd. 2017), yeşil pazarlama iletişiminin tüketici güveni ve satın alma kararı üzerindeki etkisini (Liv d. 2025), tüketicilerin çevresel bilinç düzeyini (Miao vd. 2024), araç

paylaşımı ve tüketici memnuniyeti açısından araç bilgi sistemlerinin geliştirilmesini (Song & Hua, 2021), marka ile ilgili algılanan kalite, güven ve marka genişletme politikalarını (Wang vd. 2025), satın almayı teşvik eden pratik ve psikolojik faktörleri (Wei vd. 2020), sosyal ve psikolojik faktörleri, pazar yayılımını arttırmak için uygulanabilecek politikaları (Yan, 2019), tüketici algı, beklenti ve duygularını (Penpece Demirer & Büyükeke, 2022), yenilenebilir enerji teknolojilerine geçiş açısından elektrikli otomobilleri satın alma kararlarını (Güler & Polatgil, 2024) gibi konuları sıklıkla ele almaktadır.

Diğer çalışmalara bakıldığında ise ürün özellikleri açısından elektrik tüketimi ve verimlilik özelliklerini (Weiss vd. 2020), araç özelliklerinin satın alma kararı üzerindeki etkilerini (Miao vd. 2024), benimseme önündeki engeller açısından tüketici tutumları ve duyguların rolü, şarj ve maliyet hususlarını (Kasem, 2024), talep engellerini (Bühne vd. 2015), engellerin tespitinin önemini (Wan vd. 2015), satışları teşvik eden hususlar ve politikalar açısından vergi kredisi teşvikleri ve tüketicilerin maliyet algılarını (He vd. 2023), promosyon/teşvik uygulamalarını (Bühne vd. 2015), politika verimliliğinin sorgulanmasını (Rudolph, 2016), kapsamlı ve etkili teşvik politikalarının geliştirilmesini (Wan vd. 2015) inceleyen çalışmaların da literatürde yer aldığı görülmektedir. Öte yandan toplumsal ve çevresel etki ile sürdürülebilirlik açısından sera gazlarının azaltılması ve yakıt verimliliğini de kapsayan çevreci politikaların elektrikli otomobil pazarı üzerindeki etkisini (Liu & Cirillo, 2018), iklim dostu önlemler ve sera gazını azaltmada elektrikli araç kullanımının toplum sağlığını destekleme rolünü (Keil & Grün, 2022), sera gazı azaltma hedeflerine ulaşmak için elektrikli araçların yayılımını geliştirme stratejilerini (Wolf, 2015), maliyet-etkinlik ve çevresel fayda açısından etkilerini (Alimujiang & Jiang, 2020), paylaşım ekonomisi ekseninde elektrikli araç üreticilerinin fiyatlandırma ve kapasite kararlarını (Dai & Nu, 2020), sosyal davranış teorisi ve çevresel baskı etkisinde benimsenmesini (He & Zheng, 2024), sürdürülebilir ulaşımı, kentsel ısı ve karbon emisyonlarını azaltma üzerindeki etkisini (Kolbe, 2019), sürdürülebilir çevre politikalarını (Wei vd. 2020), çevresel sürdürülebilirlik, karbondioksit azaltımı hedefleri doğrultusunda uygulanacak politikaları (Zahoor vd. 2023), elektrikli otomobillere geçiş niyeti ile çevresel ve sosyal yaşam kalitesinin iyileştirilmesini (Şen vd. 2023) inceleyen ve elektrikli otomobillerle çevresel konuları sıklıkla bağdaştıran pek çok çalışmanın da literatürde yer aldığı söylenebilir.

Bu çalışmada elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri incelemek amaçlanmıştır. Bu kapsamda bir literatür taraması yapılarak nitel bir araştırma yöntemi olan yansıtıcı bir tematik analiz sayesinde ilgili faktörlerin literatürde nasıl tartışıldığı konular ve temalar açısından incelenmiş, yorumsamacı bir bakış açısıyla irdelenmiştir.

Çalışmanın amaç ve yöntem bölümünde literatür taramasının nasıl yapıldığı, verilerin nasıl toplandığı, analiz yöntemi, kodlama ve temaların oluşturulması, araştırmanın sınırlılıkları açıklanmış, bulgular bölümünde ise analiz sonuçları ilgili veriler ve tablolar eşliğinde aktarılmıştır. Sonuç ve tartışma bölümünde ise literatürde konunun hangi temalar altında irdelendiği tartışılmış, elde edilen sonuçlara göre konuya dair çeşitli yorumlamalar ve öneriler ortaya konulmuştur. Bu açıdan ele alındığında çalışma sosyal bilimler bakış açısıyla pazarlama ve tüketici davranışları ekseninde elektrikli otomobillerle ilgili yapılan çalışmalara ait literatüre genel bir bakış sunarken bu ürünlerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri tematik olarak analiz etmesi yönüyle de literatüre özgün bir katkı sağlamayı hedeflemiştir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI ve YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri incelemektir. Bu faktörleri inceleyebilmek için literatürde yayınlanan bilimsel yayınların değerlendirilmesi ile elde edilen bulguların ve sonuçların analiz edilmesi ve yorumlanması hedeflenmiştir. Bu amaçla bilimsel yayınlardan elde edilen metin bazlı verilerin yorumsamacı bir bakış açısıyla incelenmesi ve detaylı bir biçimde değerlendirilebilmesi amacıyla çalışmada nitel bir analiz yöntemi olan ve elektrikli araçların incelenmesinde de literatürde kullanılmış olan (Krishna, 2021; Ashby vd. 2025) yansıtıcı tematik analiz (reflective thematic analiz) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem Braun ve Clarke'ın (2006, 2012, 2019) psikoloji alanında yayınladığı bilimsel çalışmalarla nitel araştırma literatüründe önemli bir yer edinmiş, sosyal bilimler ve pazarlama konuları açısından da sıklıkla kullanılan bir yöntem dönüşmüştür. Yansıtıcı tematik analiz araştırmacıya esnek ve yorumsamacı bir bakış açısı sunarken araştırma konusuyla ilgili incelenen verilere dair ortaya çıkan örüntüleri ve bu örüntüler çerçevesinde oluşan kodlamalar bazlı temaları şeffaf ve anlaşılır bir biçimde ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu sayede araştırmacı anlamlandırma ve yorumlandırmalarını yaparken iteratif bir teknik ile ilerlemekte, ayrıca *veriye aşına olma, başlangıç kodlarını oluşturma, başlangıç temalarını oluşturma, temaları gözden geçirme, temaları iyileştirme, tanımlanma ve adlandırma, yazma* şeklinde 6 adımdan oluşan bir analiz sürecini tamamlarken bilgi üretiminde aktif bir rol benimsemektedir. Bu sayede araştırmacının konuya olan ilgisini ve konuyu ele alış biçimindeki perspektifini net bir biçimde açıklanırken zengin bir anlamlandırma ve yorumlama ile bilgi aktarımı sağlanması hedeflenmektedir.

Çalışmanın konusu tüketici tercihleri ve pazarlama disiplini odaklı olduğundan ve konu sosyal bilimler perspektifinden ele alındığından veri toplama süreci araştırma konusuna uygun bir veri tabanının seçimiyle başlanmıştır. SCOPUS veri tabanı uluslararası alanda ve sosyal bilimler alanında en çok kullanılan veri tabanı

olarak kabul edildiğinden literatür bu veri tabanı aracılığıyla incelenmiştir. Elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri inceleyen çalışmalara dair bir literatür taraması yapmak için bir dizi veri tabanı tarama işlemi uygulanmıştır. Çalışmada elektrikli araçlar konusunda dünyada lider olan ABD, Çin ve Almanya odağa alınmış, yaşanan gelişmelere dair değerlendirme ve karşılaştırmalar yapmak için Türkiye de dördüncü ülke olarak araştırma kapsamında dahil edilmiştir. Arama terimi “electric cars (elektrikli arabalar)” AND “consumer (tüketici)” olarak yazılmış, arama kapsamı ise tüm çalışma başlıkları, anahtar kelimeler ve özetler şeklinde seçilmiş, böylelikle konuya önce geniş bir pencereden bakılarak veri tabanındaki yayınlar genel olarak gözden geçirilmiştir. Veri tabanında bu kapsamda yayın yılı olarak 1968’den 2026’ya kadar yayınlanmış toplam 510 dokümana ulaşılmıştır.

Çalışmada son 10 yıldaki gelişmelerin incelenmesi amaçlandığından tarih aralığı 2015-2025 olarak işaretlenmiştir. Yayın çeşidi olarak ise sadece yayınlanmış tam metin bilimsel makalelere odaklanılmıştır. Ülke olarak 4 ülke ABD, Çin, Almanya ve Türkiye seçilmiştir. Yayın dili olarak ise İngilizce belirlenmiştir. Bu şekilde bir filtreleme yapıldıktan sonra 56 makaleye ulaşılmıştır. Bu makalelerin sosyal bilimler, mühendislik, fizik, kimya, tıp, genetik ve biyoloji gibi pek çok çalışma alanıyla eşleştiği görülmüştür. Makalelerden bir kısmına YETKİM aracılığıyla tam erişim sağlanamadığı için bunlar hariç tutulmuştur. Diğer makalelerin özetleri ve anahtar kelimeleri incelendikten sonra da bir kısmı araştırma konusuyla uyuşmadığı için analiz kapsamına alınmamıştır. Tüm filtreleme ve hariç bırakılmalardan sonra toplam 30 makale ilgili analizlere tabi tutulmak amacıyla araştırmaya dahil edilmiştir. Analizler için makalelere ait veriler ‘CSV’ formatında dışa aktarılmıştır. Bu veriler şu bilgileri kapsamaktadır; Yazar(lar), Doküman Başlığı, Yıl, Kaynak Başlığı, Özet, Yazar Anahtar Kelimeler, Yayıncı Bilgileri. Yansıtıcı tematik analizi gerçekleştirmek ve karşılaştırmalı analizlere zemin hazırlaması amacıyla kodlamalar ile alt temaların ve ana temaların oluşturulması MAXQDA nitel analiz programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Literatür tarama bilgileri, hariç bırakılanlar da dahil olmak üzere, özet bir biçimde **Tablo 1.**’de yer almaktadır.

Tablo 1. Literatür tarama bilgileri

Anahtar kelime: "electric cars" AND "consumer"	Arama kapsamı: Yayın başlığı, özet, anahtar kelimeler
Yayın yılları: 2015-2025	Kaynak çeşidi: Makaleler
Hariç bırakılanlar: Türkçe makaleler, diğer ülkeleri inceleyen yayınları, kitap, kitap bölümleri, derlemeler, editoryal, mektuplar, 2015-2025 yılları haricindeki diğer tüm makaleler, İngilizce haricindeki dildeki makaleler	Konu alanı: Araştırma konusuna hitap eden tüm sosyal ve doğa bilimlerine dair çalışma alanları

Araştırmanın sınırlılıkları kapsamında nitel araştırmanın doğası ve incelenen verilerin yapısı gereği bu tarz çalışmalarda çok sayıda cümle/metin incelendiğinden araştırmayı veri yoğunluğu, kullanılan zaman ve analiz sayısı açısından ideal kılacak filtreleme ve sınırlamalar yapılmıştır. Çalışmanın odağında seçilen 4 ülkeden başka ülkeye dair çalışmaların analize tabi tutulmaması, İngilizce haricindeki dildeki yayınların incelenmemesi, sadece makale odaklı çalışılıp diğer tam metin çalışmalarının dahil edilmemesi başlıca sınırlayıcı faktörlerdir. Çalışmanın amacı gereği seçilen ülkelerde elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörlerin incelenmesi söz konusu olduğundan çalışma bulguları ve sonuçlarının ülkeler arası farklılık ve benzerliklerin neler olduğunu karşılaştırmak için en çok veriyi sağlayacak bölümlerin olduğu düşünülmüştür. Bu sebeple her bir makalede sadece ‘Bulgular’ ve ‘Sonuç & Tartışma’ bölümleri analize tabi tutulmuş olup makalelerin özet, literatür taraması, metodoloji gibi bölümleri incelenmemiştir. Kodlamalar ve tematik analizler de bu kapsamda gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan ele alındığında çalışmadan elde edilen sonuçların elektrikli araçlara dair literatürde çalışılan tüm konu başlıklarına, yayın türlerine, ülke bazlı ve farklı dildeki çalışmalara genellenemeyeceği söylenebilir.

3. BULGULAR

3.1. Temel Tanımlayıcı Analizler

SCOPUS veri tabanı aracılığıyla çalışmanın amacı kapsamında ve analizlerine veri sağlayacak şekilde ulaşılan toplam 56 makaleden 30 bilimsel makale seçilmiştir. Genel bir bilgi sunması amacıyla bu 56 makaleye dair ‘SCOPUS Analiz Sonuçları’ aracılığıyla bazı temel analizlere bakılmıştır. Konuyla ilgili 2015 yılında 6 yayın yer alsa da 2020’ye kadar yayın sayısında hızlı bir düşüş yaşanmış, 2020’de tekrar 9 yayınlık bir zirve yakalansa da 2021’de tekrar hızlı bir düşüş görülmüş, 2020-2025 yılları arasında ise artan bir ivmeyle en çok yayının 10 yayın ile 2025 yılında yapıldığı tespit edilmiştir. Toplamda 50 farklı dergi/yayıncı arasından konuyla ilgili en çok makale yayınlayarak öne çıkanlar 3 makale ile Transport Policy, 2’şer makale ile Energy Policy, Energy for Sustainable Development, Sustainability Switzerland

ve Transportation Research Part D Transport and Environment'dır. 2'şer yayınlı önce çıkan yazarlar ise Helmers, E. ve Weiss, M. olarak yer almakta olup diğer yazarlar birer yayın yapmıştır ve aynı yazarın 2'den fazla yayını bulunmamaktadır. Kurumlar açısından bakıldığında ise 3 yayınlı Karlsruher Institut für Technologie, 2'şer yayınlı Universiti Sains Malaysia, Deutsches Zentrum für Luft- und Raumfahrt DLR, Beihang University, Hochschule Trier, Beijing Institute of Technology, Tianjin University, University of Maryland, College Park ve Wuhan University öne çıkmaktadır. Çalışma konuları açısından bakıldığında ise kesişim noktaları en çok 18'er yayınlı sosyal bilimler ve mühendislik, 15 yayınlı işletme, yönetim ve muhasebe, 14 yayınlı enerji, 14 yayınlı çevre bilimleri ve 7 yayınlı bilgisayar bilimleri olarak yer almaktadır.

3.2. Kodlamalar, Temaların Oluşturulması ve Yansıtıcı Tematik Analiz

Çalışmanın konusu kapsamında elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri incelemek amacıyla seçilen makalelerin bulgular ile sonuç & tartışma bölümlerindeki metinler değerlendirmeye alınmıştır. Her bir makalenin ilgili bölümleri seçilmiş, bir MS Word dosyasına aktarıldıktan sonra ilgili kodlamaların yapılabilmesi, tematik ve karşılaştırmalı analizlerin gerçekleştirilebilmesi için MAXQDA analiz programına aktarılmıştır. İteratif bir biçimde yapılan incelemeler ve değerlendirmeler sonrasında metinlerin kodlaması yapılmış ve toplam 146 kod elde edilmiştir. Kod tablosu **Tablo 2.**'de yer almaktadır.

Tablo 2. Kod tablosu

Acceleration, Advertising Effectiveness & Involvement, Age Limit for Conventional Vehicles, Air Pollution, Anxiety, Attitude & Product Attributes, Attitude vs. Behavioral Intention, Availability of fuel/charging stations, Awareness & Openness to EVs, B2C Sharing, Battery capacity, Battery Issues, Battery Life, Beliefs and values, Building trust, C2C Sharing, Center of Gravity, Certified vs. Real-World Range, Charging, Charging Infrastructure Importance, Charging Infrastructure's Positive Effect, Competitive Advantage, Concerns, Consumer Perceptions, Consumer Skepticism on Benefits, Consumption, Contentedness, Cost, Cost Comparison, Demographics, Dense Charging Network is Vital, Design, Desire to save the environment, Early Adopter Demographics, Economic Development, Energy Consumption & Vehicle Specs, Energy Efficiency, Engine Capacity, Environmental Awareness, Environmental conservation, Environmental Issues, Environmental preservation and energy independence, EV GHG Emissions Reduction, EV Production Emissions, Faith in technology, Fear & Inconvenience, Financial incentives, General public beliefs, Government Role in Promotion, Government Supported Loan, Green Electricity Impact, Hedonic & Aesthetic Evaluation, High cost, High Investment Costs, High price, High price of electricity and scarcity, High Purchase Price as Barrier, High-Involvement Indifference to Ads, High-Involvement Positive Attitude, Horsepower, ICEVs Still Preferred, Incentives, Incomplete Data, Individual beliefs, Influence of Fuel Costs & Subsidies, Insufficient Technology & Uneconomic Operation, Intelligent Systems, Involvement-Based Ad Strategy, Knowledge about charging stations, Knowledge anxiety, Lack of charging stations, Lack of Infrastructure, License Plates, Limited Vehicle Variety & Options, Low Willingness to Test, Low-

Involvement Preference for Simple Ads, Low-Mileage Drivers' Preference, Manufacturer Benefits, Maximum Speed, Medium-Involvement Preference for Complex Ads, Missing Convenience & Incentives, Mode Shift Counteracting Goals, Mode Shift Energy Savings, Monetary incentives, More sensitive to price, Need for More Information & Supply, Need for Policy Interventions, Negative Comments, New technologies, No unanimity, Noise, Non-Monetary Incentives & Exclusive Zones, Operating Cost, Optimistic Market Projections, Parking & Traffic Restrictions, Performance, Performance and range, Personal values, Policy Failure, Policy Influence on Adoption, Positive Attitude & Word-of-Mouth, Preference for Low Cost, Prevalence of EVs, Price, Price of electricity, Price of electricity and scarcity, Price sensitivity, Pricing Strategies, Psychological Factors, Public Attention, Public perception, Purchase Cost, Range, Range Anxiety as Major Barrier, Reluctance to adopt, Removal of SCT, Reservations, Resistance to EV technology, Safety, Scarcity of charging stations, Sluggish to accept, Social Communication's Marginal Effect, Social Preference Theory, Socioeconomic, Software & APP, Statement about values, Subsidies, Subsidies & Incentives, Suitability for long trips, Tax credit, Technological advancements, Test Drive Conditions Matter, Test Drives Remove Doubts, Torque, Transit Pass Holders' Preference, Trust, User Experience, Values, Values statement, Vehicle Information Terminals, Vehicle Price-Energy Consumption Correlation, Weight, Word of Mouth, Worries, Younger People, ZEVs' Small Market Share

Yapılan kodlamalar neticesinde elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri ortaya çıkarmayı amaçlayan yansıtıcı tematik analizi gerçekleştirmek amacıyla kodların birleştiği alt temalar ve bunların birleştiği ana temalar tespit edilmiştir. Buna göre kodlamalar toplamda 5 ana tema altında yer almaktadır. İlk ana tema *Ekonomik Faktörler* olup bağlı iki alt tema *Maliyet & Fiyatlandırma* ile *Pazar & İşletme Stratejileri*'dir. İkinci ana tema *Politika ve Hükümet Etkisi* olup bağlı alt tema *Teşvikler ve Düzenlemeler*'dir. Üçüncü ana tema *Tüketici Davranışı ve Tutumları* olup bağlı iki alt tema *Satın Alma Etkenleri* ile *Benimseme Engelleri*'dir. Dördüncü alt tema *Ürün ve Teknoloji Özellikleri* olup bağlı iki alt tema *Araç Performansı ve Tasarımı* ile *Bilgi ve Sistemler*'dir. Beşinci ana tema *Toplumsal ve Çevresel Etki* olup bağlı alt tema *Çevresel Endişeler*'dir. Yansıtıcı tematik analiz ile ortaya çıkan alt temalar ve bağlı oldukları ana temalara dair bilgiler **Tablo 3**'te yer almaktadır.

Tablo 3. Alt temalar, ana temalar ve yansıtıcı tematik analiz

Ana Temalar (Main Themes)	Alt Temalar (Sub-Themes)
<i>Economic Factors</i>	Cost & Pricing
	Market & Business Strategies
<i>Policy & Government Influence</i>	Incentives & Regulations
<i>Consumer Behavior & Attitudes</i>	Purchase Drivers
	Barriers to Adoption
<i>Product & Technology Attributes</i>	Vehicle Performance & Design
	Information & Systems
<i>Societal & Environmental Impact</i>	Environmental Concerns

3.3. Tematik Bazlı Ülkeler Arası Karşılaştırmalı Analiz

Çalışma kapsamında ABD, Çin, Almanya ve Türkiye olmak üzere bu ülkeler bazlı gerçekleştirilen araştırmalarda elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörler açısından ne tür benzerlikler ve farklılıklar olduğunu tespit etmek amacıyla tematik bazlı ve karşılaştırmalı bir ülke analizi gerçekleştirilmiştir. Bu analiz neticesinde ortaya çıkan sonuçlara göre ülkeler arası benzerlik gösteren hususlar Tablo 4.'te, farklılık gösteren hususlar ise Tablo 5.'te yer almaktadır.

Tablo 4. Tematik bazlı ülkeler arası karşılaştırmalı analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan benzerlikler

Ana Temalar (Main Themes)	Alt Temalar (Sub-Themes)	Benzerlikler (Similarities)
<i>Economic Factors</i>	Cost & Pricing	High Purchase Price, Price Sensitivity, High Cost, Energy Consumption Cost
	Market & Business Strategies	Building Trust, Brand Perception, Green Marketing
<i>Policy & Government Influence</i>	Incentives & Regulations	Financial Incentives, Tax

		Exemptions, Regulations
<i>Consumer Behavior & Attitudes</i>	Purchase Drivers	Demographic Factors, Personal Values, Environmental Awareness
	Barriers to Adoption	Range Anxiety, Lack of Charging Infrastructure
<i>Product & Technology Attributes</i>	Vehicle Performance & Design	Performance, Range, Battery Capacity
	Information & Systems	Trust in New Technologies, Digital Systems
<i>Societal & Environmental Impact</i>	Environmental Concerns	Greenhouse Gas Emissions, Air Pollution, Ecological Sustainability

Tablo 5. Tematik bazlı ülkeler arası karşılaştırmalı analiz sonuçlarına göre ortaya çıkan farklılıklar

Ana Temalar (Main Themes)	Alt Temalar (Sub-Themes)	Farklılıklar (Differences)
<i>Economic Factors</i>	Cost & Pricing	Price, high price, price sensitivity, cost, tax credits, subsidies, investment costs, fuel costs
	Market & Business Strategies	Pricing strategies, C2C sharing, B2C sharing, advertising effectiveness, trust, competitive advantage
<i>Policy & Government Influence</i>	Incentives & Regulations	Tax credit, incentives, regulations, license plates, traffic restrictions, government-supported loans
<i>Consumer Behavior & Attitudes</i>	Purchase Drivers	Personal values, environmental concerns, demographics, tech-savviness, design, national awareness

	Barriers to Adoption	Range anxiety, charging station scarcity, high initial cost, lack of awareness, skepticism about environmental benefits
<i>Product & Technology Attributes</i>	Vehicle Performance & Design	Range, charging infrastructure, battery capacity, safety, performance, design, new technologies
	Information & Systems	New technologies, public beliefs, faith in technology, building trust, smart car
<i>Societal & Environmental Impact</i>	Environmental Concerns	Environmental conservation, air pollution, GHG emissions, social preference theory, energy efficiency

4. TARTIŞMA ve SONUÇ

Elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri inceleyen çalışmalara dair sosyal bilimlere ait yayınların yoğunlukta olduğu SCOPUS'taki 510 farklı bilimsel yayın genel olarak incelendiğinde elektrikli araçlar konusunun 1970'lerden 2010'lara kadar düşük bir ivme ile literatürde varlık gösterdiği görülmektedir. Konuya ilginin 2015 yılında tarihi bir zirve yaptığı görülmüştür. 2010'lardaki bu yükseliş TESLA gibi aktörlerin uzun menzilli ve elektrikli araçlarla piyasaya çıkması, lityum-iyon batarya teknolojisindeki gelişmeler, iklim değişikliğine ve fosil yakıtlara yönelik geliştirilen politikalar, doğa dostu sürdürülebilir çözüm arayışıyla elektriğe yönelme, devlet teşvik ve uygulamalarının artışı gibi gelişmelerin yaşandığı dönemlere denk gelmektedir. 2020'lerden itibaren ise elektrikli araç ve ilgili tüm konuların ana akım ve popüler bir çalışma alanı haline gelmesi, AB'nin 2035'ten itibaren içten yanmalı motorlu araç satışını yasaklama kararı gibi önemli yasal düzenlemeler oluşturması, küreselde büyük otomobil markalarının elektrikli teknolojilere kayda değer yatırımlar yapmaya başlaması, yapay zeka ve otonom sürüşte yaşanan gelişmelerin elektrikli araçları destekler nitelikte olması, sürdürülebilirlik konuları da dahil olunca elektrikli araçlar pazarının küreselde gelecek vaat eden büyük bir pazara dönüşüp tüketicileri oldukça cezbetmesi söz konusudur. Dolayısıyla son 10 yılda yaşanan tüm bu gelişmeler araştırmacıların da konuya olan ilgisini hızla arttırdığını göstermektedir.

Ülkeler açısından ise araştırma odağından yer alan 3 ülke olan ABD, Çin ve Almanya'nın en çok yayın yapan ülkeler arasında olmasının sebepleri arasında ABD'nin inovasyondaki liderliği, TESLA gibi bir oyun değiştiriciye ev sahipliği yapması, mühendislik becerisinde Silikon Vadisi gibi bir entelektüel merkezin varlığı, talepkar tüketiciler açısından büyük bir pazar olması, Çin'de ise BYD gibi markaların yükselişi, en büyük üretici ve tüketici pazarı olması, önemli devlet

politika ve teşvikleri, Almanya'nın geçmişten günümüze otomotiv sanayinin kalbi ve köklü teknik/mühendislik kültürüne sahip olması, Volkswagen, BMW ve Mercedes-Benz gibi köklü markalara ev sahipliği yapması, bu markaların dijital dönüşüm ve AR&GE'ye kayda değer bütçeler ayırmaları, karbon emisyonu hedefleri gibi AB politikalarının Almanya'yı da etkiliyor olması sayılabilir. Türkiye açısından bakıldığında ise çalışma konusuyla ilgili ilk yayınların 2022'den itibaren literatürde yer bulması Türkiye'de konunun henüz araştırmacıların yeni yeni ilgili alanına girdiğini ve her ne kadar otomotiv alanında köklü bir geçmişe, TOGG gibi bir yerli elektrikli araca ve elektrikli araç tüketimi açısından cazip ve talepkar bir pazar görünümüne sahip olsa da konuyla ilgili çok az sayıda yayın olması Türkiye'yi inceleyen çalışmalar açısından literatürde önemli bir boşluk olduğunu ve bu alanda daha fazla sayıda çalışma yapılması gerektiğini göstermektedir. Yayınların yayınlandığı bilimsel dergilerde ulaşım ve teknoloji konularını inceleyen dergiler kadar sürdürülebilirlik konuları inceleyen dergilerdeki yayın sayısındaki artış elektrikli araç ve tüketim tercihleri konusunun sürdürülebilirlikle yakından ilişkili olduğunu bir kez daha ortaya koymakta, Almanya bazlı kurumlardaki yayın sayısını Çin ve sonra ABD'nin takip etmesi ise ülkelerin bu konudaki yayınlara ilgi seviyelerini göstermekte ve Almanya bu açıdan öne çıkmaktadır.

Yansıtıcı tematik analiz sonuçları incelendiğinde araştırma sınırlılığı kapsamında incelemeye tabi tutulan makaleler ele alındığında mühendislik, sosyal bilimler, işletme, enerji, çevre ve bilgisayar bilimlerine dair çok zengin alt konulara sahip ana çalışma alanlarının literatürü beslediği ve konunun geniş bir perspektifte çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum çalışma kapsamındaki 30 makale analizlere tabi tutulduğunda kodlamaların zengin bir biçimde ortaya çıkmasına, araştırma konusuna genel olarak pek çok boyuttan ışık tutan ve anlamlı alt ile ana temaların oluşmasına sebep olmuştur. Kodlamalar sonucunda elde edilen yansıtıcı tematik analiz sonuçlarına göre elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörler 5 ana temayla ilgili konular çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar aşağıdaki gibi irdelenebilir:

- **Ana Tema - Ekonomik Faktörler/ Alt Temalar - Maliyet & Fiyatlama ile Pazar & İşletme Stratejileri:** Tüm ülkeler açısından ele alındığında elektrikli otomobilleri benimseme, tercih etme, satın alma ve kullanma açısından en önemli engellerin başında ekonomik faktörler olarak ele alınabilecek yüksek fiyat ve maliyetler gelmektedir. Tüketicilerin satın alma kararları piyasa fiyatları, katlanılan maliyetler ve hesaplanan potansiyel yatırım getirisi kararlarından büyük ölçüde etkilenmektedir. Burada tüketicinin kaygısını giderecek ve satın almasını destekleyecek en önemli husus devlet politika ve teşvikleridir. Elektrikli otomobil pazarlarına bakıldığında ise üreticilerin rekabette öne çıkma yollarını aradıkları, bu açıdan farklılaşma ve markalaşma stratejilerinin önemli olduğu, pazarların henüz gelişme aşamasında olup olgunlaşma aşamasına geçişin zaman alacağı, bu otomobillerin tüm tüketici kitleleri

tarafından değil öncelikli olarak belirli demografik özellikler gösteren kitleler tarafından benimsendiği söylenebilir.

- **Ana Tema - Politika ve Hükümet Etkisi/ Alt Tema - Teşvikler ve Düzenlemeler:** Elektrikli otomobillere yönelik tüketici satın alma sürecinde ve pazarların gelişimi ve desteklenmesinde hükümetlerin oluşturduğu kararların, sahip oldukları politikaların, yasal düzenleme ve teşviklerin çok önemli bir husus olarak yer aldığı söylenebilir. Vergi muafiyeti gibi finansal teşviklerin ya da şarj istasyonlarında tanınan öncelikli erişim hakkı gibi finansal olmayan teşviklerin politika ve hükümet etkisini besleyen hususlar olduğu görülmektedir.
- **Ana Tema - Tüketici Davranışı ve Tutumları/ Alt Temalar - Satın Alma Etkenleri ile Benimseme Engelleri:** Elektrikli otomobillere yönelik ilgi ve satın alma sürecinde farklı tüketici gruplarını farklı seviyelerde etkileyen kişisel bazlı motivasyonlar, tutumlar ya da kaygılar söz konusudur. Satın alma güdülerini açısından tüketicide olumlu algılar ve duygular uyandıran tüketici deneyimi yaşama, ağızdan ağıza pazarlama, teknolojiyi sevmeye ve benimseme, hızlı adaptasyon becerisi, elektrikli otomobillere yönelik önceden oluşmuş pozitif tutum gibi hususlar tüketici karar verme sürecini olumlu anlamda desteklemektedir. Öte yandan menzile kaygısı ve ülkelerdeki alt yapı eksiklikleri ise tüketicileri elektrikli otomobil satın almaktan ve kullanmaktan caydıran en önemli etkenlerdir.
- **Ana Tema - Ürün ve Teknoloji Özellikleri / Alt Temalar - Araç Performansı ve Tasarımı ile Bilgi ve Sistemler:** Elektrikli otomobillere ait teknik özellikler, sahip oldukları teknolojik altyapı ve bileşenler, performans ve markalaşma da dahil olmak üzere tasarım gibi konular tüketici kararlarını yakından etkilemektedir. Elektrikli otomobiller söz konusu olduğunda tüketicilerin otomobilin temel performans özelliklerini çok yakından incelediği görülmektedir. Aracın pratik kullanım sağlaması ve iyi bir sürüş deneyimi sunması çok önemlidir. Bu açıdan pilin yaşam ömrü, aracın hızlanma süresi, mesafe, tork, beygir gücü gibi özellikler yakından incelenmekte, bununla beraber tasarım ve estetik faktörler üreticinin marka gücü ile birlikte dikkate alınmaktadır. Ayrıca aracın kullanımdan park ve şarj sürecine kadarki sahip olduğu destekleyici teknolojik ekosistem kullanıcı deneyimini de beslemekte, tüketiciler şarj etme biçimi ve alt yapısı, araçta kullanılan yazılım ve uygulamalar, teknolojik bileşenler, akıllı sistemler gibi konularda satın alma ve kullanım sürecinde yakın bir desteğe ihtiyaç duymaktadırlar.
- **Ana Tema - Toplumsal ve Çevresel Etki / Alt Temalar - Çevresel Etkiler:** Tüketiciler satın alma ve kullanım kararlarında elektrikli otomobilleri sürdürülebilirlik ve gaz emisyonları ile hava kirliliğine

etkisi gibi çevre üzerindeki etkileri açısından da değerlendirmeye almaktadır. Bu noktada bilinçlilik önemli bir motivasyon kaynağı olup pazarlarda çevre dostu seçimler yapma odaklı tüketiciler önemli birer hedef kitleye dönüşmektedir. Öte yandan tüketicilerin sosyal iletişimin marjinal etkisinden de önemli ölçüde etkileniyor oluşu satın alma ve kullanma kararının sadece teknik özellikler ya da çevresel etki gibi faktörler ışığında verilmediğini, sosyal çevreden, özellikle elektrikli araç kullanan diğer tüketicilerden gelen uyaranların, bilgi, kullanıcı deneyimi ve tavsiye paylaşımlarının da birer sosyal kanıt olarak karar sürecinde olan tüketicilerin algılarını, bakış açılarını ve nihai kararlarını etkileyen çok önemli bir husus olarak öne çıktığını göstermektedir.

4 ülkenin elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerine ve bu tercihleri etkileyen faktörlere dair birbiri arasında gösterdikleri *benzerlikler* ise aşağıdaki gibi irdelenebilir:

- **Ana Tema 1 - Ekonomik Faktörler/ Alt Temalar - Maliyet & Fiyatlama ile Pazar & İşletme Stratejileri / Benzerlikler:** Tüm ülkelerde yüksek satın alma fiyatı, fiyat hassasiyeti, yüksek maliyet, enerji tüketim maliyeti tüketicilerin en çok dikkat ettiği hususların başında gelmektedir. Şarj tüketim maliyeti de dahil olmak üzere tüketicilerin maliyetler hususunda bu kadar hassas olması elektrikli otomobil pazarında elektrikli otomobillerin satın alma ve kullanma giderlerinin halihazırda yüksek seyretmesi bu ürünlerin henüz geniş kitlelere kolaylıkla yayılıp herkes tarafından rahatlıkla tercih edilip kullanılacak ürünler kategorisinde yer almadığını göstermektedir. Pazarlara bu açıdan bakıldığında hedef kitlenin sosyo-ekonomik, kültürel ve demografik özelliklerinin titizlikle incelenip üretici markalar açısından doğru bir hedef kitle analizinin yapılması, tüketici istek ve beklentilerinin ölçülmesi, ürünlerde bunlara hitap edecek ve kaygılarını giderecek çözümlerin sunulması, ürünün doğru bir biçimde konumlandırılması, pazarlama iletişimi stratejisi ile müşteri hizmetleri ve deneyimi yönetiminin profesyonelleştirilmesi rekabette hayatta kalabilmek ve işletmenin sürdürülebilirliği açısından oldukça önemli gözükmektedir. Ayrıca markalaşma stratejilerinin de başarıyla kurgulanması, tüketicide marka güveni oluşturulması, marka kimliği, imajı ve algısının dikkatlice yönetilmesi, tüketicinin markanın vaadi ile kendi beğeni ve taleplerini eşleştirebilmesi tüketicilerle uzun vadeli ilişkiler kurma ve sadakat yaratma açısından oldukça gerekli sayılmaktadır. Bununla beraber sürdürülebilirlik konularının elektrikli araçlar ve ekosistemiyle kesişim noktalarının hassasiyetle tespit edilmesi, bilinçli ve talepkar tüketiciler tarafından bunların görünür kılınması ve yeşil pazarlama ile markalaşma stratejilerine entegre edilmesi gerekmektedir.

- **Ana Tema 2 - Politika ve Hükümet Etkisi/ Alt Tema - Teşvikler ve Düzenlemeler / Benzerlikler:** Tüm ülkeler açısından bakıldığında hükümetlerin elektrikli araç kullanımına dair ortaya koydukları politika ve teşvikler tüketicileri elektrikli otomobil satın alma ve kullanma doğrultusunda en çok cesaretlendiren ve destekleyen husus olarak öne çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında özellik belirli kademelerde uygulanan sübvansiyonlar, ABD’deki şarj istasyonu kurulumu için destekler, Çin’deki satın alım vergisinden muafiyet, Almanya’daki vergi indirimleri, Türkiye’deki ÖTV ve MTV indirimleri ve gümrük vergisi düzenlemeleri gibi finansal teşvikler, vergi muafiyetleri ve regülasyonlar pazarın gelişmesi ve tüketici satın alımlarının yaygınlaşması için destek sağlamaktadır.
- **Ana Tema 3 - Tüketici Davranışı ve Tutumları/ Alt Temalar - Satın Alma Etkenleri ile Benimseme Engelleri / Benzerlikler:** Tüm ülke pazarlarında yaş, cinsiyet, eğitim ve gelir gibi temel sosyo-ekonomik ve demografik faktörler tüketici karar sürecini oldukça etkilemektedir. Tüm ülkelerde elektrikli otomobilleri orta-ileri yaşta olan, eğitim ve gelir seviyesi yüksek tüketicilerin tercih ettiği görülürken son dönemlerde Çin’de elektrikli otomobil pazarında artan rekabet ve pazarın genişlemeye başlaması sebebiyle gençlerin de elektrikli otomobilleri satın almaya başlaması söz konusudur. Küçük ve kompakt tasarımlı elektrikli otomobil modellerinin de piyasaya sürülmesi tüm pazarlarda kadın tüketicilerin de ilgisini çekmektedir. Öte yandan tüm ülke pazarlarında özellikle büyük şehirlerde yaşayan, şarj altyapısına daha kolay erişebilen, teknolojiye ve çevresel sürdürülebilirlik konularına ilgi duyan tüketici gruplarının diğer bahsedilen sosyo-ekonomik ve demografik faktörlerle birlikte en önemli hedef kitleyi oluşturdukları söylenebilir. 4 ülkede de tüketiciler açısından ortak ve en büyük engel menzil problemi ve yetersiz ya da kullanışsız şarj istasyonları ve altyapı olarak öne çıkmaktadır.
- **Ana Tema 4 - Ürün ve Teknoloji Özellikleri / Alt Temalar - Araç Performansı ve Tasarımı ile Bilgi ve Sistemler / Benzerlikler:** Tüm ülkelerdeki tüketiciler açısından elektrikli otomobil satın alma kararlarında titizlikle araştırılan ve incelenen hususlar araç performansı, menzil ve batarya kapasitesine dair özelliklerdir. İncelenen 4 ülkedeki elektrikli otomobil tüketicilerinin teknolojiyi benimseyen ve yenilikleri takip eden talepkar tüketiciler olduğu göz önüne alındığında elektrikli otomobillerdeki hassas sürüş destek sistemleri, navigasyon, şarj, modern ve kullanıcı dostu ara yüz ve uygulamalar, geniş dijital ekranlar ile kapsamlı araç içi eğlence sistemlerini de kapsayan araç içi konfor özellikleri gibi dijital, yapay zeka destekli, akıllı ve teknolojik sistemler ile bileşenlerin iyileştirilmesi ve güncel tutulması tüketici deneyimini ve

memnuniyetini de arttırmakta, satın alma ve kullanım kararlarını olumlu anlamda desteklemektedir.

- **Ana Tema 5 - Toplumsal ve Çevresel Etki / Alt Temalar - Çevresel Endişeler / Benzerlikler:** İncelenen 4 ülkenin elektrikli otomobil satın alan ve kullanan tüketicileri bu otomobilleri hava ve gürültü kirliliğinin önlenmesi, gaz emisyonlarının ve fosil yakıt tüketiminin azaltılması açısından ve özellikle popülasyonu yoğun şehirlerde çevresel sorunlara karşı önemli bir çözüm olarak görmektedir. Batarya da dahil olmak üzere geri dönüşüm açısından da uygulamaları fark yaratmaya çalışan küresel elektrikli otomobil sektörü yaşadığı değişim ve dönüşüm ile istihdam, AR&GE, tedarik zincirlerinin ve yönetimlerinin geliştirilmesi, teknolojik ilerleme, kalkınma, ekonomik ve toplumsal dönüşüm açısından da önemli bir sektöre dönüşerek pazarlarda tüketicilerin bu açıdan da ilgi ve beklentilerini şekillendirmektedir.

4 ülkenin elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerine ve bu tercihleri etkileyen faktörlere dair birbiri arasında gösterdikleri *farklılıklar* ise aşağıdaki gibi irdelenebilir:

- **Ana Tema 1 - Ekonomik Faktörler/ Alt Temalar - Maliyet & Fiyatlama ile Pazar & İşletme Stratejileri / Farklılıklar:** ABD’de TESLA gibi elektrikli otomobiller sektörüne yön veren ve oyun değiştirici güçlü bir markanın da var olmasının verdiği güçle kıtada pazarlama ve iş stratejileri açısından odak noktasının marka imajı, itibarı, başarısı, markanın sunduğu güven ve kamuoyu algısının yönetilmesi konularındadır. Almanya’da düşük ve yüksek katımlı tüketicilere farklı pazarlama iletişimi stratejileri kullanılmaktadır. Öte yandan Çin’de ise perakende fiyatları düşürmek önemli bir konu olarak görüldüğü için C2C ve C2B gibi araç paylaşım modellerinin yaygınlaştırılması ile üreticiler ve tüketiciler için çift taraflı fayda sağlanmaya çalışılmaktadır. Türkiye’de ise TOGG’un pazardaki konumunu, yerli marka algısını ve tüketicilerin zihnindeki yerini iyice belirlemek ve sürdürülebilirlik sağlamak odak noktasıdır. Ayrıca Türkiye’de fiyat konusu diğer üç ülkeye kıyasla batarya kapasitesi ve performans gibi diğer kriterlerle kıyaslandıktan sonra ikinci sırada incelenen bir husus olarak farklılaşmaktadır.
- **Ana Tema 2 - Politika ve Hükümet Etkisi/ Alt Tema - Teşvikler ve Düzenlemeler / Farklılıklar:** Almanya’da özel trafik bölgeleri gibi finansal olmayan teşvikler elektrikli otomobillerin satın alınma sürecinde ön değerlendirme basamaklarında etkili olurken Çin’de ise hükümet tarafından sunulan vergi iadesi ya da ücretsiz plaka gibi teşvikler etkili olurken beklenen etkiyi göstermeyen ve başarısız olan teşvikler de söz konusu olmuştur. Türkiye’de ise geleneksel otomobillere yaş sınırı

getirilmesi, devlet destekli otomobil kredisi sunulması ve ÖTV'nin kaldırılması gibi hususlar tüketicileri teşvik etmektedir. ABD'de ise finansal teşvikler bu açıdan ilk sırada yer almaktadır.

- **Ana Tema 3 - Tüketici Davranışı ve Tutumları / Alt Temalar - Satın Alma Etkenleri ile Benimseme Engelleri / Farklılıklar:** ABD'de satın alma etkenlerinden en çok kişisel değerler bazlı çevre yanlısı tutumlar ve enerji bağımsızlığına olan ilgi ilk sırada yer alırken sosyo-ekonomik ve demografik değişkenler de oldukça etkilidir. Almanya'da ise tüketici kararlarını etkilemede ağızdan ağıza pazarlama ve diğer tüketicilerin deneyimlerini aktarması önemli bir etken olmakla beraber ürün özelliklerinde estetik ve konfor gibi duylara ve zevklere hitap eden hususlar öne çıkmaktadır. Çin'de de benzer şekilde tasarım ilk sıralarda yer alan bir etkileyiciyken gençlerin de giderek elektrikli otomobilleri satın alma istek ve taleplerinin yükseldiği görülmektedir. Türkiye'de ise TOGG'un yerli milli marka olarak lanse edilmesi toplum tarafından gurur duyulup kabul gören bir ürüne dönüşmesi açısından satın alma tercihlerini diğer model ve markalara karşı TOGG doğrultusunda yönlendiren bir unsura dönüşmektedir.
- **Ana Tema 4 - Ürün ve Teknoloji Özellikleri / Alt Temalar - Araç Performansı ve Tasarımı ile Bilgi ve Sistemler / Farklılıklar:** ABD'de benzinli otomobillerle elektrikli otomobille uzun sürüş mesafeleri açısından, Almanya'da ise sertifikalandırılan ve raporlanan menzil ölçüm değerleri ile gerçek tüketici deneyimleri menzil performansı açısından kıyaslanmaktadır. Çin'de ise tüketiciler batarya ömrünü kalite kontrol ile birlikte incelerken Türkiye'de ise batarya ömrü menzil, tork ya da beygir gücüne kıyasla performans açısından ilk bakılan kriterdir. Bilgi ve sistemler açısından ise ABD'de teknolojiye benimseme ve üretici markaya güven oluşturma nispeten yavaş gerçekleşirken tüketiciler araçta mutlaka geniş ekranlar ve kişiselleştirilebilen, diğer dijital sistemlerle entegre olabilen ve kapsamlı araç içi eğlence sistemleri aramaktadır. Almanya'da kaygıların başında sarj altyapısının mevcudiyeti gelirken tüketiciler güvenlik, kalite ve sürüş deneyimine daha çok odaklanmaktadır. Çin'de tüketiciler bir yaşam alanı gibi gördükleri araç iç konforuna, kullanışlı ara yüzlere, yapay zeka ve akıllı uygulamalara ilgi duymaktadır. Türkiye'de ise tüketicilerin talepleri teknolojik gelişmelerin araç içi ekran, navigasyon, uygulama gibi alanlara daha çok entegre edilmesi doğrultusunda şekillenmektedir.
- **Ana Tema 5 - Toplumsal ve Çevresel Etki / Alt Temalar - Çevresel Endişeler / Farklılıklar:** Elektrikli otomobiller açısından ele alındığında ABD'de tüketicilerin çevresel duyarlılığı daha soyut ve bireysel değerlerden beslenirken Almanya'da ise tüketiciler yeşil enerjinin

tasarruf anlamında fayda sağlayacağını düşünse de diğer çevresel etkiler hususunda daha şüpheli yaklaşmaktadır. Almanya’da batarya tedarik zinciri şeffaflığı ya da bataryaya yönelik geri dönüşüm süreçleri de çevresel sürdürülebilirlik anlamında yakından incelenmektedir. Her iki ülkede de elektrikli otomobil ve yeşil enerji kullanımı bir iklim politikası aracı olarak kabul görmektedir. Türkiye’de nispeten, Çin’de ise tüketicilerin kötü hava kalitesinden oldukça mustarip olmaları sebebiyle özellikle büyük şehirlerde gaz emisyonlarının azaltılması hususunda çevresel sürdürülebilirliğe olan olumlu katkısı sebebiyle elektrikli otomobillerin ilgileri artmaktadır.

Sonuç olarak, elektrikli otomobillerin seçimi ve kullanımına dair tüketici tercihlerini ve bu tercihleri etkileyen faktörleri incelemek üzere ABD, Almanya, Çin ve Türkiye’de son 10 yılda ve SCOPUS veri tabanında yayınlanmış, sosyal bilimler ve tüketici çalışmalarına dair kesişim noktasında bulunan 30 makalenin incelenmesiyle gerçekleştirilen bu çalışma konuya dair ülkeler arası karşılaştırmalı ve çalışma konuları açısından çok boyutlu bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgulara göre tüketici tercihleri ve ilgisi açısından ele alındığında elektrikli otomobillerle ilgili ürün ve teknoloji özellikleri ile ekonomik faktörler gibi daha somut faktörler önemli temalar olarak ortaya çıksa da farklı ülkelerde hükümetlerin destekleyici politikaları, iklim değişikliği, çevresel sürdürülebilirlik ve ortaya çıkan toplumsal etki de bir o kadar önemli bir biçimde ülke pazarlarında hedef tüketici gruplarını etkilemektedir. Bununla beraber farklı tüketici gruplarının sahip olduğu sosyo-ekonomik, demografik özellikler, çevresel sürdürülebilirlik bilinci, teknoloji benimseme ve kabul düzeyleri, üreticilerin markalarına yönelik algı ve güvenleri de satın alma ve kullanım kararlarını dikkate değer bir biçimde şekillendirmektedir. Elde edilen bulgular göstermektedir ki elektrikli otomobillere olan ilgili bu ürünlerin sadece yeni nesil bir araç olarak görülmesi şekilde monolitik bir fenomen olarak ortaya çıkmamakta, aksine bu ürünler farklı çeşit ve özelliklerle çok farklı tüketici kitlelerine ve beklentilerine farklı çözümlerle hitap etme potansiyeline sahip ve bir çevresel sürdürülebilirlik politikası olarak da kullanılabilecek çok katmanlı bir yapı sergilemektedir.

Elektrikli otomobillere dair çalışma sonuçlarında kuşkusuz en öne çıkan husus bu ürünlerin satın alınması ve kullanılmasının üretimlerinde son teknolojik donanım ve AR&GE gerektirmesi, ayrıca ilk satın alımda yüksek maliyetler, kullanım süreci boyunca ise elektrik tüketim maliyetleri ile şarj gibi diğer altyapı gereksinimleriyle de ilişkili olması sebebiyle ekonomik faktörlerden direkt bir biçimde etkilendiğidir. Bu hususlar elektrikli otomobillerin farklı pek çok pazarda tüketicilerin ilgisini çekmesine rağmen bu pazarlarda henüz ana akım ve herkese rahatlıkla hitap eden bir ürüne dönüşmemesi, çoğunlukla yüksek eğitim ve gelire sahip, orta ve üstü yaş, teknolojik açıdan ilgili ve bilgili daha niş tüketici grupları tarafından tercih edilmesi sonucunu doğurmaktadır. Öte yandan hükümet destek ve teşviklerinin bu otomobillerin tercih edilmesinde kayda değer bir katalizör görevi gördüğü görülsse

de farklı ülkelerde farklı uygulamaların olması hedef kitlelerin destek anlamında bekledikleri açısından daha farklılaştırılmış bir biçimde değerlendirilip kapsamlı bir politika çerçevesinde ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu noktada tüketicilerin gerek satın alma öncesi, gerek kullanım ve elden çıkarma gibi satın alma sonrası adımlarda öngörülebilir ve sürdürülebilir bir biçimde ne tür destek ve teşviklerle karşılaşacağı hususunda daha detaylı bilgilendirilmeleri ve tüm süreç boyunca destekleyici hizmet ve iletişim açısından da uygulamalar geliştirilmelidir. Bu açıdan gerek bürokratik ve zaman kaybettiren düzenleyici engellerin hükümetlerce hızlıca giderilmesi, gerekse üreticiler ve özel sektördeki aktörlerin ilgili devlet birimleriyle işbirliği içinde yatırımlar gerçekleştirmeleri, altyapı ve destek mekanizmaları oluşturmaları önemlidir.

Bir ürün olarak elektrikli otomobillerin diğer hibrit ya da benzinli gibi muadil ürünlere kıyasla tüketici davranışları açısından benimsenmesinin ve satın alınmasının önünde yatan en büyük engellerin tüm pazarlarda yetersiz şarj altyapısı ve batarya özellikleri sebebiyle oluşan menzil kaygısı olarak ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Batarya yaşam ömrü ve diğer teknolojik özellikler geliştirilirken bu konuların tüketiciye satın alma öncesi süreçte çok iyi anlatılması, adaptasyon ve entegrasyonlardan tüketicilerin düzenli olarak haberdar edilmesi, ayrıca farklı pazarlardaki sosyo-ekonomik, demografik ve kültürel farklılıklara uygun planlanmış bir pazarlama iletişimi ve müşteri ilişkileri yönetimi ile mümkündür. Elektrikli otomobillerin üretimi ve kullanımının çevresel sürdürülebilirlik, temiz enerji ve toplumsal etki gibi konularda sunduğu anlamlı katkılar da mutlaka ayrı bir pazarlama iletişimi ile hedef kitlelere aktarılmalı, çevre bilinçli olan bu ürün grubu tüketicilerinin hassas çevresel algıları desteklenmeli ve kaygıları giderilmelidir. Bu sayede üretici markaya ve ürüne karşı tüketici sadakati, bağlılığı ve güveninin oluşması sağlanabilir ve uzun vadede sadık bir müşteri kitlesi yaratılarak üreticinin varlığı ve ürünlerin geliştirilmesi açısından da sürdürülebilirlik önemli ölçüde desteklenebilir. Güvenilir, dayanıklı ve kullanıcı dostu, kullanımı kolay şarj altyapısının oluşturulması ve yaygınlaştırılması kilit bir nokta olarak öne çıkmaktadır.

Öte yandan pazarlamada sıklıkla kullanılan ‘tek beden herkese uyar’ yaklaşımının elektrikli otomobil pazarına uymadığı görülmektedir. Farklı pazarlarda kimi tüketiciler daha yapay zeka, performans, kalite, milli yerli üretim gibi özelliklere odaklıyken diğer pazarlarda araç içi eğlence sistemleri, geniş ekranlar ve konforlu iç tasarım gibi kullanıcı dostu destekleyici sistemler daha cezbedici gözükmektedir. Bu açıdan aynı ürün farklı pazarlara ihraç edilirken bile o pazardaki tüketicilerin beklentilerine uygun geliştirme ya da uyarlamalar yapılması üretilen ürünlerin uluslararası pazarlarda kabul şansını da arttıracaktır. Elektrikli otomobillerin tüketiciler tarafından satın alınması ve kullanımı ile bu pazarın gelişmesi isteniyorsa bu ürünlerin üretiminden pazarlama ve markalaşma stratejilerinin oluşturulmasına, ürünlerin satın alınmasından önce başlayıp kullanım süreci boyunca ve sonrasına kadar çok kapsamlı, detaylı ve sürecin her aşamasında

sektördeki aktörlerin hükümetleriyle ele le ve uzun vadeli oluşturulmuş stratejiler ve destek mekanizmalarıyla, pazarı ve teknolojik gelişmeleri sürekli ve yakından takip ederek, gereken adaptasyon ve entegrasyonları vakit kaybetmeden hayata geçirilmesi gerekmektedir. Elektrikli otomobiller ekosisteminin içinde çok yönlü ve girift ilişki ve işbirliklerinin varlığı elektrikli otomobiller pazarının geleceği için bu ekosistemin kendine has doğasının etkin bir biçimde anlaşılması ve uzun vadeli, stratejik bir bakış açısıyla yönetilmesiyle mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alimujiang, A. & Jiang, P. (2020). Synergy and co-benefits of reducing CO₂ and air pollutant emissions by promoting electric vehicles—A case of Shanghai. *Energy for Sustainable Development*, 55, 181-189.
- Altenburg, T., Schamp, E.W., Chaudhary, A. (2016). The emergence of electromobility: Comparing technological pathways in France, Germany, China and India. *Science and Public Policy*, 43(4), 464-475.
- Ashby, C., Weir, D., Füsse, P. (2025). Understanding public views on electric vehicle charging: A thematic analysis. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 29, 101325.
- Brase, G. L. (2019). What Would It Take to Get You into an Electric Car? Consumer Perceptions and Decision Making about Electric Vehicles, *The Journal of Psychology*, 153(2), 214-236.
- Braun, V., Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11(4), 589-597.
- Braun, V., Clarke, V. (2012). Thematic analysis. İnde: Cooper, H., Camic, P.M., Long, D.L., Panter, A.T., Rindskopf, D., Sher, K.J. (Eds.) *APA Handbook of Research Methods in Psychology*, Research Designs, vol. 2, pp. 57–71. American Psychological Association, Washington.
- Braun, V., Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
- Bühne, J-A., Gruschwitz, D., Hölscher, J., Klötzke, M., Kugler, U., Schimeczek, C. (2015). How to promote electromobility for European car drivers? Obstacles to overcome for a broad market penetration. *European Transport Research Review*, 7(3): 30.
- Dai, B. & Nu, Y. (2020). Pricing and capacity allocation strategies: Implications for manufacturers with product sharing. *Naval Research Logistics*, 67, 201-222.
- Duarte, G., Silva, A., Baptista, P. (2021). Assessment of wireless charging impacts based on real-world driving patterns: Case study in Lisbon, Portugal. *Sustainable Cities and Society*, 71, 102952.
- Figenbaum, E. (2017). Perspectives on Norway's supercharged electric vehicle policy. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 25, 14-34.
- Güler, A. & Polatgil, M. (2024). Investigation of The Effect of Expert's Opinions on Multi-Criteria Decision Making Techniques in Electric Vehicle Selection. *European Transport*, 99(3), 1-17.
- He, C., Ozturk, O. C., Gu, C., Chintagunta, P. K. (2023). Consumer Tax Credits for EVs: Some Quasi-Experimental Evidence on Consumer Demand, Product Substitution, and Carbon Emissions. *Management Science*, 69(12), 7759-7783.

- He, J. & Zheng, X. (2024). Do consumers try to solve the air pollution problem themselves? The effects of air pollution on purchase of hybrid and electric cars. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 220, 850-868.
- Huo, X., Wu, X., Li, M., Zheng, N., Yu, G. (2020). The allocation problem of electric car-sharing system: A data-driven approach. *Transportation Research Part D*, 78, 102192.
- Iulia, V. & Loránd, S. (2022). A Brief History of Electric Vehicles. *Journal of Computer Science and Control Systems*, 15(1), 19-26.
- Kasem, J. (2024). The Impact of Technology on Transportation in the United States. *General Management*, 25(202), 7-16.
- Keil, M. & Grün, L. (2022). Greenhouse gas emissions of an outpatient care service: a cost-based approach. *Zeitschrift für Evidenz, Fortbildung und Qualität im Gesundheitswesen*, 175, 90-95.
- Kolbe, K. (2019). Mitigating urban heat island effect and carbon dioxide emissions through different mobility concepts: Comparison of conventional vehicles with electric vehicles, hydrogen vehicles and public transportation. *Transport Policy*, 80, 1–11.
- Krishna, G. (2021). Understanding and identifying barriers to electric vehicle adoption through thematic analysis. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 10, 100364.
- Li, S., Saleh, M. S. M., Huang, M. (2025). Green Marketing and Greenwashing Effects on Consumer Purchase of Electric Cars: The Moderating Role of Environmental Knowledge. *International Journal of Customer Relationship Marketing and Management*, 16(1), 1-21.
- Liu, Y. & Cirillo, C. (2018). A generalized dynamic discrete choice model for green vehicle adoption. *Transportation Research Part A*, 114, 288-302.
- Miao, L., Zhao, P., Guo, Z., Sun, S., Qian, X. (2024). Factor Analysis of EV Purchase Behavior in Medium-sized Cities in China: Case Study of Luoyang City. *International Review For Spatial Planning and Sustainable Development B: Planning Analysis and Simulation*, 12(2), 79-98.
- Nagel, C. & Schumann, J. H. (2019). Post-adoption buffering effects of innovative product aesthetics. *Creativity and Innovation Management*, 29(S1), 128-139.
- Palmié, M., Miché, L., Mair, J., Wincent, J. (2024). Valuation entrepreneurship through product-design and blame-avoidance strategies: How Tesla managed to change the public perception of sustainable innovations. *Journal of Product Innovation Management*, 41, 644-676.
- Patil, P., Kazemzadeh, K., Bansal, P. (2022). Integration of charging behavior into infrastructure planning and management of electric vehicles: A systematic review and framework. *Sustainable Cities and Society*, 88, 104265.

- Penpece Demirer, D. & Büyükeke, A. (2022). Analysing perceptions towards electric cars using text mining and sentiment analysis: a case study of the newly introduced TOGG in Turkey. *Applied Marketing Analytics*, 7(4), 1-15.
- Rudolph, C. (2016). How may incentives for electric cars affect purchase decisions? *Transport Policy*, 52, 113-120.
- Song, Y. & Hua, X. (2021). Innovation Path of Leasing Trade under Smart Logistics Technology by Big Data Analysis. *Mobile Information Systems*, 2021(1), 1-12.
- Stryja, C. & Satzger, G. (2018). Try Before You Buy: How to Design Information Systems to Enhance Consumer Willingness to Test Sustainable Innovations. *Journal of Technology Management & Innovation*, 13(1), 19-26.
- Şen, M., Yiğiter, M. S., Özcan, M. (2023). Why are consumers switching to electric vehicles? Analyzing consumers preferences for electric vehicles. *Case Studies on Transport Policy*, 14, 101108.
- Wagner, T. F., Baccarella, C. V., Voigt, K-I. (2017). Communicating technological innovations, The role of technical complexity and product involvement. *European Journal of Innovation Management*, 20(3), 392-405.
- Wan, Z., Sperling, D., Wang, Y. (2015). China's electric car frustrations. *Transportation Research Part D*, 34, 116-121.
- Wang, Q., Fan, X., Fu, Z., Wang, J. (2025). From smartphones to electric cars: a multidimensional analysis of Xiaomi's brand extension and consumer perceptions. *Journal of Strategic Marketing*, 33(5), 685-706.
- Wei, W., Cao, M., Jiang, Q., Ou, S-J., Zou, H. (2020). What Influences Chinese Consumers' Adoption of Battery Electric Vehicles? A Preliminary Study Based on Factor Analysis. *Energies*, 13(5), 1057.
- Weiss, M., Cloos, K. C., Helmers, E. (2020). Energy efficiency trade -offs in small to large electric vehicles. *Environmental Sciences Europe*, 32:46.
- Weiss, M., Winbush, T., Newman, A., Helmers, E. (2024). *Energy Consumption of Electric Vehicles in Europe*, 16, 7529.
- Wolf, I., Schröder, T., Neumann, J., Haan, G. (2015). Changing minds about electric cars: An empirically grounded agent-based modeling approach. *Technological Forecasting & Social Change*, 94, 269-285.
- Yan, Q., Qin, G., Zhang, M., Xiao, B. (2019). Research on Real Purchasing Behavior Analysis of Electric Cars in Beijing Based on Structural Equation Modeling and Multinomial Logit Model, *Sustainability*, 11(20), 5870.
- Zahoor, A., Mehr, F., Mao, G., Yu, Y., Sápi, A. (2023). The carbon neutrality feasibility of worldwide and in China 's transportation sector by E-car and renewable energy sources before 2060. *Journal of Energy Storage*, 61, 106696.

BÖLÜM 14

Ekranda Yankılanan Ses: Sinema ve Televizyonda AM Radyo Yayıncılığının Temsili ve Kültürel İzdüşümleri

Deniz Yaman¹

¹ Araştırma Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-3916-8244

Giriş

Yirminci yüzyılın medya ekolojisinde televizyon ve sinemanın görsel hegemonyası, radyonun işlevini sona erdirmemiş; aksine, onu nostaljik, tekinsiz ve görünmeyen alanı olarak yeniden kodlamıştır. Jay David Bolter ve Richard Grusin'in (1999, s. 47) "Remediation (Yeniden Dolayımılama)" teorisinde belirttikleri üzere, yeni medya teknolojileri, eski medyayı (radyo) yok etmez; onun özelliklerini kendi bünyesine katarak dönüştürür ve yeniden sunar. Sinema perdesinde beliren bir radyo cihazı veya duyulan cızırtılı bir anons, sadece bir ses efekti değil, medyanın kendi maddi tarihine ve saf ses arzusuna yapılan bir atıftır.

Özellikle AM (Amplitude Modulation) radyo, düşük ses kalitesi, atmosferik parazitlere açıklığı ve geceleri gökyüzü dalgası ile uzak mesafelere ulaşabilme kapasitesi nedeniyle, sinemada "öteki" ile kurulan iletişimin, geçmişin ve bilinçdışının simgesi haline gelmiştir (Sconce, 2000, s. 21). Dijital medyanın pürüzsüz ve gürültüsüz dünyasının aksine, AM radyo, materyalin direncini, mesafenin zorluğunu ve iletişimin kırılğanlığını temsil eder.

Bu çalışma, görsel medyanın (sinema ve televizyon) işitsel bir mecra olan AM (Genlik Modülasyonu) radyo yayıncılığını nasıl temsil ettiğini, dönüştürdüğünü ve yeniden dolayımıldığını inceleyen kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Çalışma, radyonun teknik kusurları olarak görülen statik gürültü, parazit ve "glitch" in, sinematik anlatıda nasıl ontolojik bir varlık göstergesine ve anlatısal bir güce dönüştüğünü tartışır. Michel Chion'un Acousmètre kavramı, Jeffrey Sconce'un Perili Medya (Haunted Media) Teorisi, Michel Serres'in Parazit Analjisi ve Bakhtin'in Karnavalesk Kuramı ışığında; American Graffiti, The Fog, Pontypool, The Vast of Night, Vanishing Point ve Good Morning, Vietnam filmleri ile Northern Exposure ve Frasier dizilerindeki radyo temsilleri incelenmektedir.

1. Kuramsal Çerçeve: Ses, Gürültü ve İktidar

Radyonun sinemadaki temsili, yalnızca bir olay örgüsü aracı değil, aynı zamanda sesin ontolojisine ve iletişim felsefesine dair karmaşık bir tartışma alanıdır. Bu bağlamda öne çıkan temel kuramsal yaklaşımlar araştırmanın devam bölümlerinde ele alınmıştır.

1.1. Görünmeyen Sesin İktidarı: Acousmètre

Sinemada radyo sesi, kaynağı perdede görünmeyen ancak diegetik (öyküsel) evrene dahil olan bir sestir. Fransız film kuramcısı Michel Chion, bu tür sesleri tanımlamak için acousmètre kavramını kullanır. Chion'a göre (1994, s. 129), sesi duyulan ama kaynağı (bedeni) görülmeyen bu varlık, anlatı içinde "her şeyi gören" (panoptikon), "her yerde olan" (ubiquity) ve "her şeye gücü yeten" (omnipotence) bir konuma yerleşir. Chung (2011), acousmètre'ün, ses ve görüntü arasındaki görünüşte doğal birliği bozarak, sinematik deneyimi hem zamansal hem de mekânsal olarak çok katmanlı hâle getirdiğini savunur. Akusmatik bir varlık, bizzat varlığıyla, diejezisin sadece görünen kısmına değil, aynı zamanda temsil edilmeyen, tahayyül

edilmesi gereken alanlarına da işaret eder; bu nedenle seyirci, duyduğu ses aracılığıyla kadrajın ötesinde işleyen bir uzamı da kurmak zorunda kalır.

Önen (2008), Chion'un off-screen mekân ve acousmêtre kavramlarını temel alarak, sinemadaki vücutsuz sesleri ayrıntılı biçimde çözümler. Ona göre acousmêtre, henüz görselleştirilmemiş, bu nedenle de belirli bir bedene, yüze ya da kadraj içi konuma bağlanmamış bir insan sesidir. Bu ses figürü, Phone Booth, 2001: A Space Odyssey ve Psycho gibi örneklerde, kadraj dışı mekânı genişletirken aynı zamanda seyircide sürekli bir gözetlenme ve tehdit duygusu üretir. Greene (2022), Gravity ve Aningaaq filmlerindeki radyo konuşmasını, Chion'un acousmêtre kavramı üzerinden okur ve bu ses-varlığın yalnızca film içi mekânlar arasında değil, filmler arası alanda da dolaştığını gösterir. Yazar, radyo üzerinden işitilen ve hiçbir zaman tam anlamıyla bedenle özdeşleştirilmeyen seslerin, gizli bir sonik varlık olarak seyirciyle karakterler arasında empatik bir bağ kurduğunu; ancak bu bağın, klasik anlamda bir de-acousmatization (yüzün görünmesi) ile değil, seyircinin zihninde gelişen bir çağrışımlar zinciriyle çözüldüğünü ileri sürer.

Resshid ve Raza (2021), Her ve The Puppeteer filmlerini Chion'un acousmêtre ve mute kavramlarını kullanarak fenomenolojik bir çerçevede çözümler. Yazarlar, bedensiz seslerin ve sessiz karakterlerin, konvansiyonel ses-görüntü bağımlı kırarak, seyircinin kendi bedensel ve duygusal deneyimini harekete geçiren sonik ajanlar hâline geldiğini savunur. Bu bağlamda acousmêtre, yalnızca anlatı içinde bilgi ve güç taşıyan bir figür değil, aynı zamanda yalnızlık, aşk, kaygı gibi duyguları seyircinin bedeninde yankılayan bir deneyim biçimi olarak kavramsallaştırılır.

Chion'a (1994, s. 130) göre, Radyo DJ'leri, sinemanın en tipik acousmêtre varlıklarıdır. Onlar, American Graffiti'deki Wolfman Jack örneğinde olduğu gibi, karakterlerin kaderini yönlendiren, şehrin üzerinde dolaşan tanrısal seslerdir. Acousmêtre, bedensizliği sayesinde dünyevi sınırlamalardan kurtulur. Ancak Chion, bu gücün kırılganlığına da dikkat çeker; sesin kaynağı (beden) gösterildiği an (de-acousmatization), bu gizemli güç kaybolur ve radyo spikeri sıradan bir insana dönüşür. Bu an, sinemanın radyoyu yakaladığı ve görselleştirdiği andır.

1.2. Frekanstaki Hayaletler ve Perili Medya

AM radyonun teknik yapısı, sessizlik yerine sürekli bir gürültü (static/noise) barındırır. Jeffrey Sconce, Haunted Media adlı çalışmasında, telgraftan radyoya geçiş sürecinde bu statik gürültünün ve aether kavramının, modern insan için metafizik bir temas alanı yarattığını öne sürer. Radyo frekansları arasındaki boşluklar, elektronik bir varlık hissi yaratır ve bu durum, radyonun ölülerle veya uzaylılarla iletişim kurabileceği inancını besler. Sconce'a göre, medya teknolojileri geliştikçe (telgraftan internete), bu hayaletler kaybolmaz, sadece yeni makinelere taşınır. Ancak radyo, bedensiz sesin en saf hali olması nedeniyle, korku ve gerilim sinemasında tekensiz olanın sızdığı bir çatlak olarak işlev görmeye devam eder (2000, s. 59-62).

Feikusová (2020, s. 21), Sconce'un elektronik iletişim teknolojilerinin ortaya çıkışını sürekli bir "akış" metaforu üzerinden okuyuşunu genişleterek, modern medyanın elektrik, bilinç ve bilgi arasında yeni türde sembolik benzerlikler kurduğunu belirtir. Ona göre Sconce'un akış kavramsallaştırması, hem erken dönem telgraf ve radyo hayal gücünü hem de günümüz küresel medya dolaşımını anlamak için işlevsel bir çerçeve sunar. Nolan (2019, s. 18), analog televizyonun maddi bir nesne olmasına rağmen içinden taşan görüntü ve seslerin hiçbir yerde ama bir o kadar da evin içindeymiş gibi deneyimlendiğini, bu nedenle televizyon setinin Sconce'un deyimiyile hem dokunulabilir hem de bütünüyle hayaletimsi bir elektronik başka-yer ürettiğini vurgular.

Sconce'un (2020, s. 1-4) tarihsel anlatısı, beş kırılma noktasına dayanır: Bunlar, telgrafın ortaya çıkışı, kablosuz iletişimin doğuşu, radyonun ulusal ağ hâline gelişi, televizyonun yerleşmesi ve bilgisayar/siberuzay/sanal gerçeklik tartışmalarıdır. Bu çizgi, modernliğin başındaki uzam-zaman sınırlarını aşma hayranlığından, geç yirminci yüzyılda teknolojinin egemenliği ve denetlenemezliği karşısındaki kaygıya doğru evrilir.

1.3. Üçüncü Kişi Olarak Parazit

Fransız filozof Michel Serres (1982, s. 3-5), *The Parasite* (Parazit) adlı eserinde, iletişimin temel modelini gönderici-alıcı ikilisi değil, bu ilişkiye müdahale eden "üçüncü" unsur üzerinden kurar. Serres'e göre parazit , yalnızca beslenen bir varlık değildir; aynı zamanda sistemleri dönüştüren, iletişim akışını kesintiye uğratan, yeniden yönlendiren, hatta bazen kuran bir aktördür. İletişimin hem engelleyicisi hem de kurucusudur.

Steven D. Brown (2002, s. 5-10), Serres'in eserlerini (özellikle *Hermes* serisi ve *The Parasite*) "ilişki teorisi" ve "çeviri mantığı" etrafında okur. Brown'a göre Serres, Klasik felsefedeki özdeşlik/özne merkezli düşünceyi reddederek, insan-insan, insan-doğa, insan-teknoloji ilişkilerini "üçüncü bir unsur" üzerinden kavrar; bu üçüncü unsur parazittir. Timothy Barker (2015, s. 56-58), *Media Ecology in Michel Serres's Philosophy of Communication* başlıklı makalesinde, Serres'in parazit ve gürültü kavrayışını medya ekolojisi çerçevesinde yorumlar. Makale, Serres'in iletişimi yalnızca insanlar arası dilsel alışveriş olarak değil, kodlar, sinyaller, ortamlar ve maddi aygıtlar üzerinden çalışan çok katmanlı sistemler bütünü olarak ele aldığını vurgular. Guilherme (2015, s. 5-8) ise, Serres'in parazitini, eğitim ve etik ilişkilerde "iletişim ortamını belirleyen görünmez üçüncü" olarak kavramsallaştırır; bu üçüncü unsur, hem diyalogu bozan hem de yeni diyalog olanakları açan bir figürdür.

Sinemada, özellikle *The Vast of Night* veya *Pontypool* gibi filmlerde, radyo paraziti sadece bir teknik hata değildir; o, sistemin içine sızan "öteki"nin sesidir. Serres'in (1982, s. 13) belirttiği gibi, "Sistemler çalışmadıkları için çalışırlar; işlevsizlik, işlevsellik için esastır". Radyonun statığı, izleyiciye iletilen mesajdan daha önemli bir gerçeği, yani kaosun varlığını hatırlatır.

1.4. Medya Arkeolojisi ve Kentsel Ses

Huhtamo ve Parikka (2011, s. 3), medya arkeolojisini Foucault'nun bilgi arkeolojisini ve "tarih-öncesi" medya biçimlerine ilgiyi birleştiren bir yöntemler bütünü olarak tanımlar; "kazı" metaforunun, medya-kültürel fenomenlerin tarihsel katmanlarını ortaya çıkarmaya dönük eleştirel bir okuma anlamına geldiğini vurgularlar. Mattern (2015), *Deep Mapping the Media City* kitabının önsözünde "urban media archaeology" adını verdiği yöntemin, "medya şehirlerimizin derin maddi tarihini keşfetmeye yönelik, materyalist ve çok duyulu bir yaklaşım" olduğunu söyler. Ayrıca, Medya Arkeolojisi'nin çoğu yorumunun arkeolojiyi yalnızca metafor ya da Foucault söylem analizi olarak kullandığını; buna karşılık kendi yaklaşımının kazı, katman, tortu gibi kavramları bizzat arkeoloji disiplininin aldığını belirtir.

Shannon Mattern (2017), radyo dalgalarını kentsel altyapının görünmez katmanları olarak inceler. Radyo, şehrin mimarisine sinmiş, duvarların içinden geçen ve kamusal ile özel alan arasındaki sınırı muğlaklaştıran bir kentsel medyadır. Sinemada radyo kullanımı, genellikle bu mekânsal sınırların ihlali üzerine kuruludur.

2. Sinemada Radyo Temsilleri

Bu bölümde, belirlenen kuramsal çerçeve üzerinden seçilmiş filmler ve diziler analiz edilecektir.

2.1. Nostaljinin Sonik Mimarisi: American Graffiti ve Vanishing Point

2.1.1. Worldizing ve Wolfman Jack (American Graffiti)

George Lucas'ın *American Graffiti* (1973) filmi, radyonun bir filmin anlatısal omurgasını oluşturduğu en yetkin örneklerden biridir. Filmde Wolfman Jack'in radyo programı, parçalı hikayeleri birleştiren bir "yapıştırıcı" işlevi görür. Filmin ses tasarımcısı Walter Murch, radyo sesinin mekânsal gerçekliğini artırmak için *Worldizing* (Dünyevileştirme) adını verdiği bir teknik geliştirmiştir. Murch, stüdyo kayıtlarını gerçek mekanlarda (sokaklar, arka bahçeler) hoparlörlerden çalarak tekrar kaydetmiş, böylece sesin atmosferik koşullardan etkilenmesini ve "dünyaya ait" tınlamasını sağlamıştır (Murch, 2009; Lucasfilm, 2023).

Bu teknik sayesinde radyo sesi, steril bir stüdyo kaydı olmaktan çıkarak, karakterlerin yaşadığı şehrin dokusuna, betonuna ve havasına sinmiş bir "ses sisi"ne (music as mist) dönüşür (Lucasfilm, 2023). Radyo burada sadece müzik kutusu değil, gençlik kültürünü saran ve onları ortak bir zaman diliminde (senkronizasyon) tutan kapsayıcı bir atmosferdir. Wolfman Jack ise, Chion'un "akusmetr" tanımına uyan, her yerde olan ama görünmeyen bir otoritedir; ta ki Curt karakteri perdeyi aralayıp onunla tanışana kadar.

2.1.2. Kör Kâhin: Super Soul (Vanishing Point)

1971 yapımı Vanishing Point, bir "yol filmi" (road movie) olmasının ötesinde, radyonun varoluşsal bir rehberlik aracı olarak kullanıldığı bir örnektir. Filmde Kowalski'nin (Barry Newman) Dodge Challenger ile yaptığı süratli kaçışa, KOW istasyonundan yayın yapan kör DJ Super Soul (Cleavon Little) eşlik eder. Super Soul, polis telsizlerini dinleyerek Kowalski'ye yol gösterir, ancak bu iletişim sadece teknik değil, aynı zamanda telepatik ve tinseldir (Sarafian, 1971).

Super Soul karakteri, görme yetisinin yokluğuyla (körlük), radyonun "kör mecra" (blind medium) olma özelliğini bedenselleştirir. O, fiziksel dünyayı görmez ama "duyar" ve "hisseder". Colin Wilson'ın "Faculty X" (yüksek sezgi) kavramıyla ilişkilendirilen bu durum, radyoyu bir haberleşme aracından çok, marjinal karakterlerin (siyahi bir kör DJ ve sisteme küsmüş bir beyaz şoför) bulunduğu spiritüel bir ağa dönüştürür (Wilson, 2010). Radyo, burada yalnızlıkların kesiştiği bir "yok olma noktası"dır (vanishing point).

2.2. Korku, Tekinsizlik ve Kör Medya

2.2.1. The Vast of Night: Medya Arkeolojisi ve Karartılan Ekran

2019 yapımı The Vast of Night, 1950'lerin analog teknolojisine bir saygı duruşu niteliğindedir. Filmde, bir santral operatörü (Fay) ve bir radyo DJ'i (Everett), kaynağı belirsiz bir ses frekansını takip ederler. Yönetmen Andrew Patterson, uzun plan sekanslar ve karartılmış ekran (black screen) teknikleriyle izleyiciyi saf dinleme moduna sokar.

Özellikle Billy adlı karakterin radyoya bağlanıp hikayesini anlattığı sahnede, ekran kararır ve sinema salonu dev bir radyo kabinine dönüşür. Bu tercih, görselin egemenliğini askıya alarak, sesin (ve radyonun) hayal gücünü tetikleme potansiyelini öne çıkarır. İzleyici, tıpkı 1950'lerin radyo dinleyicisi gibi, görüntüyü zihninde tamamlamak zorunda bırakılır (Patterson, 2019; Reverseshot, 2020). Bu, Chion'un "görselleştirilmiş ses" (visualized sound) kavramının tersine çevrilmesidir; ses, görseli yutar.

2.2.2. Pontypool: Dil Bir Virüstür

Bruce McDonald'ın yönettiği Pontypool (2008) filminde radyo, tehlikenin kendisine dönüşür. Filmde bir virüsün, biyolojik yollarla değil, "dil" ve "kelimeler" yoluyla yayıldığı işlenir (Burgess, 1995). Radyo spikeri Grant Mazzy'nin sesi, bu dilsel virüsün taşıyıcısı olur. Mazzy'nin anlam arayışı ve sürekli konuşma zorunluluğu virüsün yayılmasını hızlandırır (Ottmann, 2018, s. 42). Film, radyonun kör bir mecra (blind medium) olmasını kullanarak izleyiciyi dehşetle baş başa bırakır; dışarıdaki kıyamet asla gösterilmez, sadece sesli raporlarla (tanıklıklarla) aktarılır. Bu durum, izleyicinin zihinsel imgeleme yeteneğini zorlayarak korkuyu artırır. Radyo istasyonu (stüdyo), dış dünyadan yalıtılmış bir sığınak gibi görünse de,

ses dalgalarının geçirgenliği nedeniyle aslında en savunmasız yerdir (Ottmann, 2018, s. 40-57).

2.2.3. The Fog: Deniz Feneri ve Panoptikon

John Carpenter'ın *The Fog* (1980) filminde, Stevie Wayne karakteri bir deniz fenerinin tepesindeki radyo istasyonundan (KAB Radio) yayın yapar. Buradaki radyo, hem yaklaşan tehlikeyi (sis ve hayaletler) gören bir "gözetleme kulesi" hem de kasaba halkını uyaran hayati bir iletişim aracıdır. Sis, görüşü (vizyonu) engellerken, radyo sesi (işitsel olan) sise nüfuz edebilir. Stevie Wayne'in konumu, hem her şeyi gören (panoptik) hem de çaresizce hapsolmuş bir figür olarak ikirciklidir (Carpenter, 1980).

2.3. Politik Subversiyon ve Karnavalesk Ses

2.3.1. Good Morning, Vietnam: Karnaval Olarak Radyo

Karnavalesk, Mikhail M. Bakhtin'in düşünce sisteminde merkezi bir konuma sahiptir; çünkü tekil, kapalı, tamamlanmış ve otoriter yapılara karşı çoğulluğu, kahkahayı, bitmemişliği ve sürekli yenilenen yaşam döngüsünü savunan bir karşı-pratik üretir. Bu kavram, Bakhtin'in özellikle Rabelais and His World adlı eserinde kapsamlı bir biçimde teorileştirilmiştir. Bakhtin, bu çalışmada Rabelais'nin Gargantua ve Pantagruel anlatılarının tarihsel süreçte maruz kaldığı indirgemeci ve hatalı yorumlara alternatif bir okuma önerirken, aynı zamanda halk kültürünün dinamiklerinin yeniden değerlendirilmesini amaçlar (Lachmann, 1988, s. 115–116).

Karnavalesk kavrayışını temellendirebilmek için, bu kuramla ayrıştığı kadar onu besleyen tarihsel ve kültürel bir zemin olarak karnaval olgusunu açıklamak gereklidir. En eski dönemlere uzanan karnaval, başlangıçta ritüel niteliğinde bir pratik iken zamanla karnavalesk olarak adlandırılan daha geniş, çok katmanlı bir imge, duygu ve deneyim sistemine dönüşmüştür (Dombrowski, 2011, s. 3). Michael Holquist, Rabelais and His World bağlamında karnavalı Bakhtin düşüncesinin en üretken kavramı olarak tanımlar ve karnavalın özünde devrimci bir potansiyel taşıdığını öne sürer. Holquist'e (2005, s. 20-21) göre, Bakhtin'in tartıştığı karnavallar, siyasal iktidarın çıkarlarına hizmet eden resmi şenliklerden ayrılır; zira yönetici sınıflar bu kutlamalara izin verir görünse de, aslında karnavalın kapsayıcı ve dönüştürücü gücüne boyun eğmektedirler. Karnavalı pasif bir seyirlik gösteri olarak değil, tüm katılımcıların aktif biçimde içinde yer aldığı kolektif bir yaşam pratiği olarak tanımlayan Bakhtin, bireylerin karnavalın özgül yasalarına tabi olduklarını savunur.

Bakhtin'e göre bu olgunun "evrensel bir ruhu" vardır ve karnaval, dünyanın yeniden canlanışının, dönüşümünün ve kolektif bir yeniden doğuş hâlinin herkesçe paylaşıldığı ayıksı bir varoluş durumunu temsil eder. Bakhtin (2005, s. 34), karnaval ruhunun tarihsel kökenlerini açıklarken bunun en belirgin örneğini Roma'daki Satürn Bayramı kutlamalarında görür. Satürn Bayramı'nın evrensel yenilenmeyi simgelediğini ve resmî, hiyerarşik yaşam düzeninden ritüel bir kaçış imkânı

sunduğunu ifade eder. Ayrıca bu geleneğin Orta Çağ'da da kesintiye uğramadan sürdüğünü belirterek karnaval ruhunun tarihsel sürekliliğine dikkat çeker.

Karnaval, karşıtlıkların bir aradalığını mümkün kılan bir yapıdır; dönüşüm ile krizi, doğum ile ölümü, yücelik ile aşağılanmayı, bilgelik ile aptallığı eşzamanlı olarak içerir. Bu yapı içinde özgür, sınır tanımayan, çift anlamlı bir gülüş pratiği ve kutsal olanı dünyevileştiren bir karnavalesk yaşam tarzı ortaya çıkar. Karnavalesk, hiçbir şeyin mutlak ve dokunulamaz olmadığını, her varlığın ve değerın göreceli bir doğaya sahip bulunduğunu görünür kılar (Kumar ve Jyothirmal, 2024, s. b980). Mikhail Bakhtin, "Karnavalesk" kavramıyla, resmi hiyerarşilerin ve ciddiyetin geçici olarak askıya alındığı, gülmece ve parodinin egemen olduğu halk şenliklerini anlatır. Good Morning, Vietnam (1987) filminde Robin Williams'ın canlandığı DJ Adrian Cronauer, askeri radyonun (AFVN) katı, resmi ve sansürcü yapısını "karnavalesk" bir performansa dönüştürür. Cronauer'in yayını, "resmi dili" bozar, otoriteyle alay eder ve rock'n roll müziğiyle bedensel hazları (dans, ritim) ön plana çıkarır. Radyo kabini, askeri disiplinin işlemediği, dilin özgürleştiği bir "tersine dünya" (world upside down) yaratır (Bakhtin, 1984; Lindvall ve Melton, 1994). Cronauer'in sesi, askerler için sadece bir eğlence değil, savaşın dehşetine karşı bir "insaniyet" ve "doğallık" (parole vs. langue) alanıdır. Filmde radyo, hiyerarşiyi yıkan demokratik ve anarşik bir güç olarak temsil edilir.

2.3.2. Talk Radio: Sesin Şiddeti ve Hapsolmuşluk

Oliver Stone'un Talk Radio (1988) filmi ise radyonun karanlık yüzüne, şok radyosu (shock jock) formatına odaklanır. Eric Bogosian'ın canlandığı Barry Champlain, stüdyosunu bir itiraf hücresi ve aynı zamanda bir gladyatör arenası gibi kullanır. Burada "karnaval" yoktur; bunun yerine Serres'in bahsettiği "parazit" (nefret, öfke, ırkçılık) sistemin ana mesajı haline gelmiştir. Barry, camla çevrili stüdyosunda, dinleyicileriyle (görünmeyen kitle) girdiği diyalogda hem manipülatör hem de kurbandır. Film, radyonun sağladığı anonimlik sayesinde insanların en karanlık dürtülerini nasıl dışa vurduğunu gösterir. Finalde Barry'nin öldürülmesi, "bedensiz sesin" bedene kavuştuğu ve fiziksel şiddetle yok edildiği trajik bir andır (Stone, 1988).

3. Televizyon Anlatılarında Radyo: Terapi ve Topluluk

3.1. Frasier ve Mesafe Tedavisi

Frasier dizisi, radyoyu modern psikoterapinin kamusal alana taşındığı bir mecra olarak ele alır. Hannah Zeavin (2021, s. 29), The Distance Cure (Mesafe Tedavisi) adlı eserinde, tele-terapinin tarihsel köklerini incelerken, radyo programlarının anonimlik ve mesafe sayesinde itirafı kolaylaştırdığını belirtir.. Dr. Frasier Crane'in "Dinliyorum (I'm listening)" repliği, radyonun dinleyici için bir "günah çıkarma hücresi"ne dönüştüğünü gösterir. Ancak dizi, aynı zamanda bu formatın ticariliğini ve yüzyselliğini de eleştirerek, 30 saniyelik tavsiyelerle karmaşık sorunların çözülme iddiasını parodize eder.

3.2. Northern Exposure: Kabile Ateşi Olarak Radyo

Northern Exposure dizisindeki "Chris in the Morning" programı ise radyoyu modern öncesi topluluk (community) kavramıyla ilişkilendirir. DJ Chris Stevens (John Corbett), KBHR istasyonundan yaptığı yayınlarla kasabanın (Cicely, Alaska) entelektüel ve ruhsal rehberi konumundadır. Radyo burada, James Carey'nin iletişimdeki ritüel modeline uygun olarak, bilgi aktarımından ziyade, topluluğun ortak değerlerini ve zaman algısını inşa eden bir "kabile ateşi" işlevi görür (Baird, 2024; Carey, 1989). Chris'in okuduğu Walt Whitman şiirleri veya felsefi metinler, radyo dalgaları aracılığıyla kasabanın kolektif bilincine nüfuz eder ve izole bireyleri birbirine bağlar (Altamura, 2020).

Sonuç

Bu çalışmada gerçekleştirilen çözümleme, görsel medyanın AM radyo yayıncılığını yalnızca nostaljik bir dekor ya da tarihsel arka plan olarak değil, modern ve geç modern medyatik deneyimin çekirdeğinde yer alan özgül bir "işitsel düşünme aygıtı" olarak yeniden kurduğunu göstermiştir. İncelenen filmler ve dizilerde AM radyo, televizyon ve sinemanın görsel hegemonyası içinde silinmiş, "geri kalmış" bir teknoloji olarak değil; akusmatik sesin, tekinsiz elektronik mevcudiyetin, parazitik gürültünün ve karnavalesk tersine çevirme pratiklerinin yoğunlaştığı bir düğüm noktası olarak işlev görmektedir.

Bu kuramsal perspektiflerin birlikte okunması, AM radyo temsillerinin görsel medyada işlevselleştirilme biçimlerine dair üç temel sonuca işaret etmektedir. Birincisi, AM radyo, medya arkeolojisinin "eski" bir teknolojisi olmaktan ziyade, çağdaş yapımlarda medyatik deneyimin kırılabilirliğine, iletişimin asla tam olarak garanti edilemeyen doğasına ve teknolojik aracılığın maddi dirençlerine işaret eden bir meta-medya figürü olarak kullanılmaktadır. İkincisi, acousmêtre, perili medya ve parazit kuramları birlikte düşünüldüğünde, radyonun görünmeyen sesleri ve gürültüleri üzerinden inşa edilen tekinselliğin, yalnızca korku ve gerilim türleriyle sınırlı olmadığı; melodram, komedi ve yol filmi gibi türlerde de özneleşme, hafıza, travma ve toplumsal çatışma temalarının taşıyıcısı hâline geldiği görülmektedir. Üçüncüsü, karnavalesk perspektif, radyo stüdyosunu ve yayını, resmi ideolojilerin hem yeniden üretildiği hem de mizah, ironi ve grotesk aracılığıyla çatlatıldığı bir mikro-kamusal alan olarak kavramamıza olanak tanımaktadır.

Sinema ve televizyon, AM radyoyu teknolojik bir atık olarak değil, kültürel hafızanın, bilinçdışının ve toplumsal bağların taşıyıcısı olarak sürekli yeniden üretmektedir. American Graffiti'de nostaljinin, The Vast of Night'ta gizemin, Pontypool'da dehşetin, Good Morning Vietnam'da direnişin ve Northern Exposure'da topluluğun sesi olan radyo; görsel medyanın "gösterme" saplantısına karşı "duyurma" ve "hissettirme" gücüyle direnmektedir. AM radyonun cızırtısı (glitch/noise), Michel Serres'in belirttiği gibi, iletişimi kesintiye uğratan bir hata değil, iletişimin gerçekliğini ve maddiliğini kanıtlayan ontolojik bir "üçüncü"dür. Dijital çağın pürüzsüzlüğüne (smoothness) atılmış bir çentik olarak radyo, insani

olanın kusurluluğunu, mesafenin aşılabilirliğini ve "eterdeki hayaletlerin" varlığını hatırlatmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma AM (Genlik Modülasyonu) radyoyu, sinema ve televizyon metinlerinde “geçmişe ait bir nesne” veya “yan unsur” olarak değil; ses, gürültü, arıza ve mizah üzerinden işleyen çok katmanlı bir medyatik düşünme aracı olarak konumlandırmıştır. Radyo alıcısı, anten, frekans düğmesi ve cızırtı, burada yalnızca set tasarımının parçaları değil; iletişimin ontolojik kırılmasını, mesafenin maddi ağırlığını ve temsilin her zaman eksik, kesintili ve fazlalıklarla dolu yapısını görünür kılan işitsel-görsel göstergelerdir. Bu çerçevede, gelecekte podcast’ler, internet radyosu, video oyunları ve etkileşimli ses ortamları gibi yeni mecralarda analogi kuran çalışmalar için de verimli bir başlangıç noktası sunmaktadır: Dijital çağın pürüzsüz arayüzlerinin arkasında hâlâ “cızırtılı” bir medya tarihi vardır ve bu tarih, AM radyonun sinematik hayaletinde duyulmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Allamura, G. (2020, July 7). *A Jungian Guide to Northern Exposure*. https://redefinemag.net/2020/carl-jung-jungian-guide-northern-exposure-tv-show/#google_vignette (Erişim Tarihi: 27.11.2025).
- Baird, D. (2024). *Radio Needs Some Northern Exposure*. Coleman Insights.
- Bakhtin, M. (1984). *Rabelais and His World* (H. Iswolsky, Trans.). Indiana University Press.
- Bahtin, M. (2005). *Rabelais ve Dünyası*. (Ç. Öztekin Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Barker, T. (2015). Media ecology in Michel Serres's philosophy of communication. *Techné: Research in Philosophy and Technology*, 19(1), 50–68.
- Bolter, J. D., and Grusin, R. (1999). *Remediation: Understanding New Media*. MIT Press.
- Brown, S. D. (2002). Michel Serres: Science, translation and the logic of the parasite. *Theory, Culture & Society*, 19(3), 1–27. <https://doi.org/10.1177/0263276402019003001>
- Burgess, T. (1995). *Pontypool Changes Everything*. ECW Press.
- Carey, J. W. (1989). *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Routledge.
- Carpenter, J. (Director). (1980). *The Fog [Film]*. AVCO Embassy Pictures.
- Chion, M. (1994). *Audio-Vision: Sound on Screen* (C. Gorbman, Trans.). Columbia University Press.
- Chung, H. J. (2011). Cinema as archeology: The acousmêtre and the multiple layering of temporality and spatiality. *Contemporaneity: Historical Presence in Visual Culture*, 1, 105–116. <https://doi.org/10.5195/contemp.2011.22>
- Dombrowski, R. (2011). *The Carnavalesque and the Grotesque in Elizabeth Bishop's Poetry* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. University of New Orleans.
- Feikusová, K. (2020). “There's a demon in the internet”: Haunted media, globalization and televisual horror. *Theory and Practice in English Studies*, 9(1-2), 13–27.
- Greene, L. (2022). The gravity of the acousmêtre: Listening via the radio and through paratext in film. *NECSUS: European Journal of Media Studies*, 11(1), 329-335. doi:10.25969/mediarep/18828
- Guilherme, A. (2015). Michel Serres' Le Parasite and Martin Buber's I and Thou: A dialogical approach to education. *Educational Philosophy and Theory*, 47(5), 472–484.
- Huhtamo, E., and Parikka, J. (2011). *Media Archaeology: Approaches, Applications, and Implications*. University of California Press,

- Kumar, B. V. and Jyothirmmai, D. (2024, January). Analysis of Mikhail Bakhtin's carnivalesque in the light of R.K Laxman's cartoons. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)* 12, b975-b981.
- Lachmann, R. (1988). Bakhtin and carnival: Culture as counter-culture. R. Eshelman ve M. Davis (Trans.). *Cultural Critique*, 11, 115–152. <https://doi.org/10.2307/1354246>.
- Lindvall, T., and Melton, M. (1994). Toward a Postmodern Animated Discourse: Bakhtin, Intertextuality and the Cartoon Carnival. *Animation Journal*, 3(1), 44-62.
- Lucasfilm. (2023, August 29). “*Music as Mist*”: Sound Designer Walter Murch Looks Back on American Graffiti, 50 Years Later. Lucasfilm News.
- Mattern, S. (2017). *Code and Clay, Data and Dirt: Five Thousand Years of Urban Media*. University of Minnesota Press.
- Murch, W. (2009). *The Concept of Worldizing*. Designing Sound.
- Nolan, A. (2019). The Sunken Place and the “Electronic Elsewhere” of Jordan Peele’s Get Out. *Supernatural Studies*, 7(2), 13–34.
- Ottmann, M. (2018). Broadcasting Death: Radio and the Virus in Pontypool. *Irish Gothic Journal*, 16, 40–57.
- Önen, U. (2008). *Acousmètre: The disembodied voice in cinema* (Yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara). <https://repository.bilkent.edu.tr/server/api/core/bitstreams/0f7fbd06-e2de-47d0-a034-40a13cbaba82/content> adresinden erişildi.
- Patterson, A. (Director). (2019). *The Vast of Night [Film]*. Amazon Studios.
- Resshid, Z., & Raza, A. (2021). Phenomenological study of the sensation of disembodied and silent voices in Spike Jones’ Her (2014) and Shehryar Khan’s The Puppeteer (2015). *Research Journal of Language and Literature*, 6(1), 1-13. <https://www.rjll.org.pk/ojs/index.php/7/article/view/6>
- Sarafian, R. C. (Director). (1971). *Vanishing Point [Film]*. 20th Century Fox.
- Sconce, J. (2000). *Haunted Media: Electronic Presence from Telegraphy to Television*. Duke University Press.
- Serres, M. (1982). *The Parasite* (L. R. Schehr, Trans.). Johns Hopkins University Press.
- Stone, O. (Director). (1988). *Talk Radio [Film]*. Universal Pictures.
- Wilson, C. (2010). *Super Consciousness*. Watkins Publishing.
- Zeavin, H. (2021). *The Distance Cure: A History of Teletherapy*. MIT Press.

BÖLÜM 15

İş Stresi ile İş Güvenliği İklimi İlişkisinde Kişilik Tipinin Rolü Üzerine Bir Araştırma*

Çağatay Sükan¹ & Rahile Güran Göven² &
Altan Doğan³

* Bu çalışma, yazarlar tarafından 9 Ekim 2025 tarihinde düzenlenen 3. İnsan Kaynakları Yönetimi Kongresi'nde özet bildirisi olarak sunulan araştırmanın genişletilmiş ve geliştirilmiş halidir.

¹ Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Doktora Programı, ORCID: 0000-0002-9298-9842

² Öğr. Gör. Dr., İzmir Kavram Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, İnsan Kaynakları Yönetimi Programı, Orcid: : 0000-0002-9130-3482

³ Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, ORCID: 0000-0002-0370-2513

Giriş

Günümüz çalışma yaşamında stres hem bireysel sağlığı hem de örgütsel verimliliği tehdit eden temel sorunlardan biri olarak öne çıkmaktadır. İşyerlerinde yaşanan stres, yalnızca çevresel koşullardan değil, aynı zamanda işin doğasından da kaynaklanmaktadır. Çalışanların stres düzeyleri bireysel farklılıklar göstermekle birlikte, geçici ya da sürekli stres yaşamayan bireylerin varlığı hem çalışanlar hem de işletmeler açısından dikkat çekicidir. Aynı işyerinde benzer koşullarda çalışan kişilerin, aynı stres faktörlerinden farklı düzeylerde etkilenmesi; stresle başa çıkma kapasitesi ve bireysel tolerans seviyesinin önemini ortaya koymaktadır. Eğer işyeri koşulları çalışan üzerinde olumsuz etki yaratıyorsa, bu durum fiziksel ve ruhsal sorunlara neden olmakta; stresle baş edemeyen bireylerde ise küçük, orta veya büyük ölçekli iş kazaları meydana gelebilmektedir.

Günümüzde stresin örgütsel düzeydeki etkilerine yönelik çok sayıda araştırma yapılmaktadır. Örneğin, olumsuz çalışma koşulları, çalışanların performans, ücret ve kariyer beklentileri üzerinde etkili olan önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak stresin yalnızca olumsuz etkiler yarattığı söylenemez; yeni görevler ve terfi gibi gelişmeler de çalışanda stres yaratmakta, fakat bu durum aynı zamanda motive edici olabilmektedir. Yine de örgüt içi süreçlerde stresin yol açtığı olumsuz sonuçlar daha büyük bir önem arz etmektedir.

İki ana bölümden oluşan bu çalışmanın birinci kısmında, stresin nedenleri ve sonuçları, çalışanların kişilik tiplerinin strese duyarlılığı ile iş güvenliği iklimi konularında teorik bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise ilgili değişkenler çerçevesinde yürütülen bir araştırmanın bulguları ve bu bulgulara ilişkin yorumlar sunulmuştur. Bu araştırmanın temel amacı, iş stresi ile iş güvenliği iklimi algısı arasındaki ilişkiyi kişilik tipleri bağlamında incelemektir. Ayrıca iş stresinin iş güvenliği iklimi üzerindeki etkisini değerlendirmek de çalışmanın diğer bir amacıdır. Özellikle risk düzeyi yüksek iş ortamlarında, çalışanların kişilik tiplerine göre strese verdikleri tepkilerin belirlenmesi, işe uygun personel seçimi ve kaynak planlaması açısından önemlidir. Bu doğrultuda elde edilen bulguların hem literatüre katkı sunması hem de yüksek riskli iş yerlerinde insan kaynakları ve yönetim politikalarının geliştirilmesine ışık tutması beklenmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Stresin Nedenleri ve Sonuçları

Stres, bireysel sağlığın dışında iş yaşamında çalışanların davranışlarını, işteki verimini, iş arkadaşlarıyla olan ilişkilerini etkileyen bir kavramdır. Stres, çalışanın çevresindeki ve iş koşullarındaki değişimler sonucu yeni koşullara uyum sağlamak için duygusal, düşünsel ve fiziksel açıdan tepki göstermesi olarak tanımlanabilir (Budak, 2010: 292; Judge ve Colquitt, 2004: 396). Stres aniden ve kendiliğinden oluşmadığı gibi içinde yaşadığımız çağın kaçınılmaz hastalığı olarakta görülmektedir (Güçlü, 2001: 92). Aniden oluşmayan stres, çalışanda belirli faktörler

sonucunda ortaya çıkabilir. Bu faktörler gerek bireyin kişisel özelliklerinden gerekse iş ortamından veya genel çevreden kaynaklanabilir. İş ortamında stres yaratan faktörlerin ne olduğunu ve nasıl oluştuğunu tam olarak anlayabilmek için stresten etkilenen bireylerin yaptıkları işin içeriğini de bilmek gerekir. Her ne kadar çalışanın statüsü ve pozisyonu yükseldikçe işin getirdiği sorumluluklarla birlikte stresi artacağı düşünülse de çalışanın kişisel özellikleri de stresi artıran önemli bir faktördür.

1.2. İş Güvenliği İklimi

Alan yazınına güvenlik iklimi kavramını kazandıran Zohar (1980: 101), bu kavramı, örgütün güvenliğe ilişkin yaklaşımı konusunda işgörenlerin çalışma ortamı hakkında edindikleri bilgi ve izlenimler olarak tanımlamaktadır. Güvenlik iklimi, iş kazaları ve yaralanmalar üzerinde doğrudan etkiye sahip bir kavram olmasının yanı sıra, işgörenlerin çalışma sürecinde risk ve güvenlikle ilgili algılarını, tutumlarını ve inançlarını da kapsamaktadır (Payne, 2009: 736; Beus, 2010: 1431; Neto, 2009: 6). Diğer bir ifadeyle, güvenlik iklimi; işgörenlerin güvenlik konusundaki inanç ve davranışlarını içeren bir güvenlik eğitimi sürecinin parçası olarak değerlendirilmektedir (Williamson, 1997: 16). Bu bağlamda, işgörenlerin çalıştığı ortamı kaza riskinden arındırarak güvenli hâle getirecek kuralların belirlenmesi, güvenlik ikliminin temel unsurlarındandır. Örgütsel iklimin bir alt boyutu olan güvenlik iklimi; çalışma yöntemleri, işyeri düzeni, çalışan eğitimi ve hijyen koşulları gibi unsurları da içermektedir (Coyle vd., 1995: 248). Bu doğrultuda, güvenlik iklimi dikkate alınarak alınan her türlü önlem, örgütün güvenlik kültürüne ne derece önem verdiğini göstermektedir (Griffin ve Curcuruto, 2016: 194). Başka bir ifadeyle, güvenlik kültürünün varlığı, güvenlik ikliminin de oluştuğunun bir göstergesidir.

Zohar (1980), Brown ve Holmes (1986), Dedobbeleer ve Béland (1991) ile DeJoya (2004) gibi araştırmacılar, güvenlik iklimini oluşturan faktörlerin göz ardı edilmesi durumunda iş kazalarının ve güvensiz durumların yaşanmasının kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Gyekye'nin (2007) çalışmasında, örgütte uzun süredir çalışan bireylerin güvenlik iklimi algılarının daha yüksek olduğu, iş sağlığı ve güvenliği yönetim sistemine bağlılıklarının daha fazla olduğu ve iş kazası ya da meslek hastalıklarına maruz kalma oranlarının daha düşük olduğu belirlenmiştir. Bjerkan (2010), güvenlik iklimi ile güvenlik kültürü arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bu değişkenler arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu tespit etmiştir. Manikandaprabhu vd. (2015) güvenlik ikliminin kökenine inerek, bu yapıyı oluşturan temel faktörleri tanımlamaya çalışmışlardır. Teo ve Feng (2008) ise güvenlik ikliminin, güvenlik kültürünü psikolojik, çevresel ve davranışsal açılardan etkilediğini saptamışlardır. Ali vd. (2009), işyeri yaralanmaları ile güvenlik kültürü kapsamında yürütülen yönetim uygulamaları arasındaki ilişkiyi incelemiş ve iyi yönetim uygulamalarının iş kazalarını önlemede etkili olduğunu belirlemişlerdir. Alkış ve Taşpınar (2012), Konya ilinde faaliyet gösteren demir-çelik işletmelerinde

yaptıkları araştırmada, çalışanların güvenlik iklimi ile iş sağlığı ve güvenliği algıları arasında güçlü ve pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır.

1.3. İş Güvenliği İkliminde Stres Faktörü

Çalışma ortamında strese yol açan durumlar arasında önemli etkenlerden biri de çalışırken yaşanabilecek tehlikelerdir. Bazı endüstri dallarında tehlike unsuru azken bazı endüstri dallarında ise tehlike unsuru yüksekte olabilmektedir. Madencilik, inşaat, metalürji, enerji şirketleri, nükleer santraller gibi tehlikesi yüksek işlerde iş kazası olma ihtimali yüksektir. Bu türlü iş kollarında çalışan kişilerin bu tehlikeye maruz kalabileceğini düşünmesi veya hissetmesi çalışanları daha fazla strese sokmaktadır. Aşırı stres altında olan çalışanların ruh ve beden sağlığı da giderek bozulabilmektedir. Gerek stresini azaltmak isteyen gerek iş kazası yaşamamak için tüm dikkatini işine veren çalışanlar bu sürecin sonunda bıkkınlık ve yorgunluk yaşamaktadırlar. Streslendiren ve yorgunluk yapan işlerde daha fazla iş kazası yaşanır (Özkalp ve Kirel:2018). Alan yazınında iş güvenliği ikliminin iş stresi ile olan ilişkisi incelendiğinde;

Clarke (2010) tarafından yapılan araştırmada, olumsuz bir çevrede çalışanların strese neden olarak psikolojik iyi olma durumlarında azalma olduğu tespit edilmiş ve buna bağlı olarak güvenlik ikliminin olumsuz etkilerinin çalışanlarda iş stresine yol açtığı tespit edilmiştir.

Atasoy ve Aksoy (2009) yaptıkları araştırmada sağlık personelinin %84,5'inin mesleki bir risk içinde çalıştığını, mesleki riskleri oluşturan etmenlerin başında enjeksiyon, pansuman ve dezenfektanların geldiğini ve işleri başında sağlık personelinin son bir yılda %49,4 oranında sözlü ya da fiziksel şiddet ve istismara maruz kaldığını tespit etmişlerdir. Sarıçam (2012), hemşireler yönelik araştırmasında ise uykusuzluk, varis, bel, boyun, omuz ve kol ağrısının en fazla stres yaratan risk ve tehlikeler arasında olduğunu belirttikleri, çalışma ortamlarının risk ve tehlike içermesi nedeniyle iş güvenliği ile stres arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Kaya (2010) İstanbul, İzmir ve Kocaeli illerindeki özel ve kamu hastanelerinde yaptığı çalışmada, iş stresi ve tükenmişlik duygusunu arttıran nedenin bireysel ve örgütsel kaynaklı olduğunu söylemiştir. Yine sağlık çalışanları üzerinde yapılan başka çalışmada ise Koç (2009) iş yükü fazlalığı, personel yetersizliği ve mesleki risklerin stres yaşanmasında önemli faktörlerden olduğu sonucuna varmıştır. Önder vd. (2014) ise hemşirelerin stres kaynakları arasında önem sıralamasına yönelik araştırmalarında sırasıyla iş yükünün, uygulanan tedavideki belirsizliğin ve ölüm sürecinin en önemli ilk üç stres kaynağı olduğunu tespit etmişlerdir. Serinken vd. (2003), İzmir ilinde yaptıkları çalışmada doktorların, hastalardan enfeksiyon bulaşma korkusunun, aldıkları ücretin yetersizliğinin, hasta ve hasta yakınlarının kaba ve saldırgan davranışlarının ve toplumdan bekledikleri saygıyı görmemelerinin işte stres yaşamalarının en büyük nedenleri olduğu sonucuna varmışlardır.

Tokmak vd. (2011) de çalışma koşullarının iş stresi ile ilişkisi üzerine Sivas'ta 456 kişi ile yürüttükleri anket çalışması sonucunda devlet hastanesinde çalışanların özel hastanede çalışanlara göre daha fazla strese maruz kaldığını tespit etmişlerdir. Sarıcaoğlu vd.,(2005), 12 saatlik gece ve gündüz vardiya halinde çalışma sisteminin anestezi asistan doktorlarının dikkat ve anksiyete düzeyleri üzerine etkisini ölçen bir araştırma gerçekleştirmiş, gece vardiyası sonrasında dikkat eksikliği artmasına rağmen bu durumun kaygı düzeyi üzerine anlamlı bir etkisi olmadığını sonucuna varmışlardır.

1.4. Stres ve Kişilik Tipi İlişkisi

Çalışanların strese karşı dayanıklılığı bireysel farklılıklara bağlı olarak değişebilmektedir. Bazı çalışanlar stresten daha hızlı etkilenecek bunu iş performanslarına yansıtırken, bazıları ise daha dirençli davranarak stresin etkilerini sınırlı düzeyde işlerine yansıtmaktadır. Dolayısıyla stresin ortaya çıkış biçimi, bireylerin sahip olduğu kişilik özelliklerine göre farklılık gösterebilmektedir. Çalışanların kendilerinden kaynaklanan stres faktörleri arasında yer alan kişilik özellikleri, strese karşı duyarlılığı artırabilmekte ya da azaltabilmektedir. Örneğin, bazı çalışanlar görevlerini zamanında ve eksiksiz yerine getirmeye önem vermekte, işlerini en yüksek kaliteyle tamamlamaya özen göstermekte ve sorumluluk üstlenmekten kaçınmamaktadır. Bununla birlikte, çalışma arkadaşlarından veya yöneticilerinden gelen eleştiri, tepki ya da uyarılara karşı daha hassas olan bireyler, kolaylıkla kaygı ve endişe yaşayabilmektedir. Bu tür bireyler, korku veya kaygının yanı sıra yüksek motivasyon ve moralin etkisiyle de duygusal tepkiler vererek düşünmeden hareket edebilmektedir. Literatürde, bu özellikleri taşıyan bireyler genel olarak A tipi kişilik yapısına sahip çalışanlar olarak tanımlanmaktadır. A tipi kişilik yapısına sahip bireyler, çevresel uyarıcılara hızlı tepki vererek olağandan daha kolay ve kısa sürede strese girebilmektedir. Buna karşın, benzer durumları bu denli hızlı ve yoğun biçimde deneyimlemeyen bireyler ise literatürde B tipi kişilik olarak tanımlanmaktadır. A ve B tipi kişilik özelliklerine sahip çalışanların temel farklılıkları aşağıda Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: A ve B Tipi Kişilik Yapıları

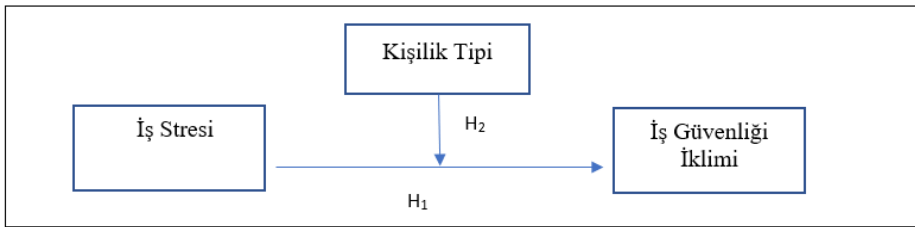
A tipi Kişilik	B tipi Kişilik
İşlerini hızlı yaparlar.	İşlerini yavaş yaparlar.
Hızlı ve tehlikeli araba kullanırlar.	Yumuşak ve sakin araba kullanırlar.
Telaş içindedirler.	Baskı görseler dahi telaşlanmazlar.
Başladığı işi bitirirler.	İşlerini erteleyebilirler.
Pek çok işi birden yaparlar.	Sadece tek işe odaklanırlar.
Beklemekten nefret ederler.	Sakin olarak bekleyebilirler.
Hep kendi kafasının dikine giderler.	Yumuşak başlıdırlar.
Yarışmayı ve rekabeti severler.	Hırslı ve rekabetçi değildirler.
Her şeye karışırlar.	Sorumlulukları dışında hiçbir şeye karışmazlar.

Kaynak: Luthans, 1995: 304

A tipi kişiler B tiplerine göre daha fazla kalp damar hastalıkları, depresyon, psikolojik kökenli hastalık ve dikkat dağınıklığı yaşayabilmektedir (Tarhan, 2012).

2. Yöntem

Çalışanların algıladıkları iş güvenliği iklimi ile iş stresi ilişkisinde kişilik tipinin aracı rolü örgütsel üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik olan bu araştırmada, öncelikle örneklem ve ölçeklere ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Ardından örneklemelerden elde edilen veriler ışığında oluşturulan modele ilişkin analizler yapılmıştır. Bu kapsamda öncelikle her bir değişkenin doğrulayıcı faktör analizi yapılmış, ardından değişkenler arası korelasyonlar tespit edilmiştir. Kişilik tipinin aracılık etkisini belirlemek amacıyla regresyon analizi de yapılmıştır. Tüm bu analizler sonucunda elde edilen bulgular mevcut alan yazını ile karşılaştırılarak yönetici ve araştırmacılara önerilerde bulunulmuştur. Kuramdan ve görgül araştırmalardan yola çıkılarak oluşturulan hipotezler kapsamında yapılandırılan araştırma modeli Şekil 1’ de sunulmuştur.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

Geliştirilen Hipotezler şu şekildedir:

H₁: İş Stresinin İş güvenliği iklimi üzerinde etkisi vardır.

H₂: İş Stresi ve İş Güvenliği İklimi ilişkisinde kişilik tipinin düzenleyici (moderatör) rolü vardır.

H₃: İş Stresi ve İş Güvenliği İklimi ilişkisinde A kişilik tipinin düzenleyici (moderatör) rolü vardır.

H4: İş Stresi ve İş Güvenliği İklimi ilişkisinde B kişilik tipinin düzenleyici (moderatör) rolü vardır.

2.2. Araştırmanın Örneklemi

Bu araştırmanın evrenini, İstanbul'da faaliyet gösteren ve tehlike dereceleri birbirinden farklı olan küçük, orta ve büyük ölçekli çeşitli sektörlerde çalışan bireyler oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, kümelere göre örnekleme yöntemi kullanılarak tesadüfi biçimde seçilen toplam 300 kişiye anket uygulanması planlanmıştır. Uygulanan anketlerin 281'i geri dönmüş, bu anketlerden 273'ü analiz için uygun bulunmuştur.

Katılımcıların %38,1'i (n=104) kadın, %61,9'u (n=169) erkektir. Eğitim düzeylerine göre dağılım incelendiğinde; %41,8'i (n=114) lise, %49,1'i (n=134) üniversite ve %9,2'si (n=25) lisansüstü mezunudur. Yaş grubu dağılımına göre; %22,3'ü (n=61) 18-24 yaş, %31,5'i (n=86) 25-31 yaş, %28,2'si (n=77) 32-38 yaş ve %18'i (n=49) 39 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların iş deneyim sürelerine göre dağılımı ise şu şekildedir: %15,4'ü (n=42) 1 yıldan az, %36,3'ü (n=99) 1-5 yıl arası, %27,5'i (n=75) 6-10 yıl arası, %14,7'si (n=40) 11-15 yıl arası ve %6,2'si (n=17) 16 yıl ve üzeri deneyime sahiptir. Medeni durum açısından ise katılımcıların %52,7'si (n=144) evli, %41'i (n=112) bekâr ve %6,2'si (n=17) boşanmıştır.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada kullanılan veri toplama araçlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler aşağıda yer almaktadır.

2.3.1. İş Stresi Ölçeği

Çalışmada kullanılan İş Stresi Ölçeği, Dr. Suzanne Haynes tarafından geliştirilen ölçek Aktaş (1996) tarafından Türkçe'ye uyarlanarak geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiştir. Güvenilirlik katsayısı 0. 9273 çıktığı için test güvenilir bulunmuştur. Ölçek 10 sorudan oluşan 5'li likert bir ölçektir. Testin en yüksek puan 50, en düşük puanı 10'dur. Ölçek sonucu elde edilen toplam puan 12'den düşük ise düşük stresli, 12-30 arası stresli ve 30'dan büyük puan alan çalışan için yüksek stresli denilebilmektedir.

2.3.2. İş Güvenliği İklimi Ölçeği

Araştırmada Choudhry, Fang ve Lingard (2009) tarafından geliştirilip, Türen vd.(2014) tarafından Türkçe'ye uyarlanan iş güvenliği iklimi ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 5'li likert olup 14 ifade içermektedir. İfadelerden 1,4,5,10 numaralı sorular ölçeğin güvenilirliğini düşürdüğü için ölçekten çıkartılmıştır.

2.3.3. Kişilik Özelliği Tarama Testi Ölçeği

Meyer Friedman ve Ray Rosenman tarafından geliştirilen kişilik özelliği tarama testi, 7 sorudan oluşan ve 8’li Likert tipi bir ölçektir. Bu test, bireyin hangi kişilik tipine daha yatkın olduğunu belirlemeyi amaçlamaktadır. Literatürde, A tipi kişilik ile stres düzeyi arasında anlamlı ilişkiler bulunduğu vurgulanmaktadır (Aktaş, 1992). Ölçekte yüksek puan alan bireylerin A tipi kişilik özelliklerine sahip olduğu kabul edilmektedir.

Ölçekten elde edilen toplam puan, 3 ile çarpılarak kişinin kişilik tipi belirlenmektedir. Testin alınabilecek en yüksek puanı 168, en düşük puanı ise 21’dir. Katılımcının elde ettiği puan 100’ün üzerinde ise A tipi kişiliğe; 100’ün altında ise B tipi kişiliğe sahip olduğu kabul edilmektedir. İfadelerden 7. soru ölçeğin güvenilirliğini düşürdüğü için ölçekten çıkartılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

2.4.1. Betimleyici İstatistikler

Araştırmada kullanılan ölçeklerin ortalama, standart sapma ve güvenilirlik katsayıları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ölçeklerin Betimleyici İstatistikleri ve Güvenilirlik Katsayıları

Değişken	Ortalama	Standart Sapma	Cronbach’s Alpha
İş Stresi	3.28	4.48	0.87
İş Güvenliği İklimi	3.90	5.71	0.82
Kişilik Tipi	3.23	3.65	0.92

Tablo 2’de görüldüğü üzere, tüm ölçeklerin Cronbach’s Alpha değerleri 0.70’in üzerindedir, bu da ölçeklerin iç tutarlılığının yüksek olduğunu göstermektedir.

2.4.2. Korelasyon Analizi

Değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek için Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Sonuçlar Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: Değişkenler Arası Korelasyon Analizi

Değişken	İş Stresi	İş Güvenliği İklimi	Kişilik Tipi
İş Stresi	1		
İş Güvenliği İklimi	-0.268**	1	
Kişilik Tipi	-0.173**	-0.48	1

** $p < 0.01$

Çalışanların iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki ilişkinin sınanması için gerçekleştirilen Pearson korelasyon analizi sonucunda katsayının -0.268 olması, iki değişken arasında zayıf düzeyde negatif bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Yani çalışanların iş stresi arttıkça iş güvenliği iklimine yönelik algıları azalma eğilimi göstermektedir. Bu ilişkinin istatistiksel olarak da anlamlı olduğu belirlenmiştir ($p < 0.01$).

Diğer yandan iş stresi ile kişilik tipi arasındaki korelasyon katsayısı -0.173 olarak hesaplanmış ve bu sonuç, değişkenler arasında zayıf düzeyde negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur ($p < 0.01$). Bu bulguya göre kişilik tipi puanları arttıkça çalışanların yaşadığı stres düzeyleri azalmaktadır.

Buna karşılık, iş güvenliği iklimi ile kişilik tipi arasındaki ilişkinin ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür ($r = -0.048$, $p > 0.05$). Bu sonuç, çalışanların kişilik tiplerinin iş güvenliği iklimi algıları üzerinde belirgin bir etkisinin bulunmadığını göstermektedir.

2.4.2.Regresyon Analizi

Kişilik tipinin aracılık rolünü test etmek için regresyon analizi kullanılmıştır. Sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Değişkenler Arası Regresyon Analizi

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	β	R^2	F
Stres	İş Güvenliği İklimi	-0.268^{**}	.086	8.461^{**}
Stres	Kişilik Tipi	-0.173^{**}	.088	-
Kişilik Tipi		-.006	-	-

$**p < 0.01$

Elde edilen bulgulara göre, iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki ilişkiye yönelik kurulan tekli regresyon modelinin 0,01 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($F = 8.461$; $p < 0.01$). İş stresinin tek başına iş güvenliği iklimi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır ($\beta = -0.268$; $p < 0.01$). Buna göre, çalışanların iş stresindeki bir birimlik artış, iş güvenliği iklimi algısında 0.268 birimlik azalmaya yol açmaktadır. Ayrıca R^2 değerinin 0.086 olması, iş güvenliği iklimi algısındaki değişimin yaklaşık %8.6'sının iş stresi ile açıklanabildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan, iş stresi ile kişilik tipi arasındaki regresyon analizi de anlamlı bulunmuştur ($\beta = -0.173$; $p < 0.01$). Bu bulgu, çalışanların iş stresindeki artışın kişilik tipi puanlarında düşüşle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak kişilik tipinin tek başına iş güvenliği iklimi üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür ($\beta = -0.006$; $p > 0.05$).

2.4.3.İş Stresi ile İş Güvenliği İklimi İlişkisinde Kişilik Tipinin Moderatör Etkisi

Kişilik tipinin iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki ilişkide moderatör etkisini araştırmak amacıyla iki aşamalı analitik yaklaşım benimsenmiştir. İlk aşamada, kişilik tipi gruplarına göre ayrı korelasyon analizleri gerçekleştirilerek etki büyüklükleri ve yön farklılıkları tespit edilmiştir. İkinci aşamada ise tespit edilen moderatör etkinin istatistiksel anlamlılığını test etmek amacıyla üç aşamalı hiyerarşik regresyon analizi uygulanmıştır. İlk aşamada uygulanan korelasyon testi Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5: Kişilik Tipine Yönelik Korelasyon Testi ve İlişki Yönü

Tehlike Sınıfı	A Tipi Kişilik (r)	B Tipi Kişilik (r)	İlişkinin Yönü
Az Tehlikeli	.739***	.931***	Aynı Yön
Tehlikeli	-.870***	.823***	Zıt Yön
Çok Tehlikeli	.800***	.354*	Aynı Yön

***p < .001, *p < .05

Moderatör etki analizine ilişkin bulgular, kişilik tipinin farklı tehlike düzeylerinde değişen güçte etkiler sergilediğini göstermektedir. En güçlü moderatör etkisi “Tehlikeli” kategorisinde tespit edilmiş olup, bu kategoride A ve B tipi kişilik grupları tamamen zıt yönlü ilişkiler sergilemektedir. B tipi kişilik grubunda çok güçlü pozitif korelasyon ($r = .823$, $p < .001$) gözlenirken, A tipi kişilik grubunda çok güçlü negatif korelasyon ($r = -.870$, $p < .001$) bulunmuştur. Bu zıt yönlü ilişki, kişilik tipinin bu tehlike düzeyinde çok güçlü moderatör etkisi oynadığını göstermektedir.

“Az Tehlikeli” kategorisinde her iki kişilik tipi de pozitif yönde ilişkiler sergilemiş, ancak B tipi kişilikte daha güçlü korelasyon ($r = .931$, $p < .001$) tespit edilmiştir. A tipi kişilikte ise güçlü düzeyde pozitif ilişki ($r = .739$, $p < .001$) gözlemlenmiştir. Bu kategoride ilişki yönü aynı olmakla birlikte, etki büyüklüklerindeki farklılık orta düzey moderatör etkisi ortaya koymaktadır.

“Çok Tehlikeli” kategorisinde de benzer şekilde aynı yönlü ancak farklı güçte ilişkiler tespit edilmiş, A tipi kişilikte çok güçlü ($r = .800$, $p < .001$), B tipi kişilikte ise orta düzey ($r = .354$, $p < .05$) pozitif korelasyonlar bulunmuştur.

3. Bulgular

Araştırmamızın temel varsayımlarından biri olan ve kişilik tipinin moderatör etkisini tespit etmek amacıyla Hayes (2017) tarafından önerilen hiyerarşik regresyon analizi ile test edilmiştir. Araştırmada geliştirilen hipotezler çerçevesinde elde edilen bulgular, iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki ilişkinin çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. İlk olarak, iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki

ilişki incelenmiş ve negatif yönlü, anlamlı bir korelasyon bulunmuştur ($r = -.268$, $p < .01$). Bu sonuç, çalışanların yaşadıkları stres düzeyinin artmasının iş güvenliği iklimine yönelik algılarını azalttığını göstermiştir. Bunun yanında, kişilik tipinin bu ilişkide düzenleyici bir rol üstlenip üstlenmediğini sınamak amacıyla yapılan analizler, özellikle tehlike sınıfları dikkate alındığında çarpıcı sonuçlar ortaya koymuştur. Korelasyon değerleri, farklı kişilik tiplerinde ilişkinin yönü ve gücünün belirgin biçimde farklılaştığını göstermektedir. Az tehlikeli sınıfta A tipi kişilik için güçlü ($r = .739$, $p < .001$), B tipi kişilik için ise çok güçlü ($r = .931$, $p < .001$) pozitif ilişkiler bulunmuş ve bu durum moderatör etkinin orta düzeyde olduğunu işaret etmiştir. Çok tehlikeli sınıfta da benzer şekilde A tipi kişilikte çok güçlü ($r = .800$, $p < .001$), B tipinde ise orta düzeyde ($r = .354$, $p < .05$) pozitif korelasyonlar saptanmıştır. En dikkat çekici bulgu ise tehlikeli sınıfta ortaya çıkmış, B tipi kişilikte çok güçlü pozitif bir ilişki ($r = .823$, $p < .001$) gözlenirken, A tipi kişilikte çok güçlü negatif bir ilişki ($r = -.870$, $p < .001$) tespit edilmiştir. İlişki yönünün tamamen tersine dönmesi, kişilik tipinin bu düzeyde güçlü bir düzenleyici (moderatör) rol oynadığını göstermektedir. Hiyerarşik regresyon analizi sonuçları da bu bulguları desteklemiş; ikili etkileşimler anlamsız bulunmasına rağmen stres $\times$ kişilik tipi $\times$ tehlike sınıfı üçlü etkileşim terimi anlamlı çıkmıştır ($\beta = -19.911$, $p = .001$). Bu sonuç, kişilik tipinin özellikle farklı tehlike sınıfları bağlamında iş stresi ile iş güvenliği iklimi ilişkisini düzenlediğini ortaya koymaktadır. Tüm bu veriler ışığında, araştırmada önerilen hipotezlerden H_1 , H_2 ve H_4 kabul edilmiş, A tipi kişiliğin ilişki yönünde farklılık yaratmaması nedeniyle H_3 reddedilmiştir.

Sonuç olarak, araştırmada önerilen hipotezlerden üçü istatistiksel olarak desteklenmiştir. Elde edilen veriler, iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasında bir ilişki olduğunu, her iki kişilik tipinin tehlike kavramını aynı şekilde tanımlayıp algıladığını göstermektedir. Ama A tipi kişilik iş güvenliği iklimine yönelik tepkisi B tipi kişilik tipinin gösterdiği tepkiden sadece tehlikeli iş yerlerinde farklılık göstermektedir. Ayrıca, kişilik tipinin bu iki değişken arasındaki ilişkide düzenleyici rol üstlenmesi, örgütsel müdahale programlarının bireysel farklılıklar temelinde yapılandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

4.Sonuç ve Öneriler

Araştırmada elde edilen bulgular, iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki ilişkinin çok boyutlu olduğunu ortaya koymuştur. İlk olarak yapılan korelasyon analizi, iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulunduğunu göstermiştir ($r = -.268$, $p < .01$). Bu sonuç, çalışanların stres düzeyi arttıkça iş güvenliği iklimine yönelik algılarının azaldığını ortaya koymuş ve **H_1 hipotezini desteklemiştir**. Ayrıca, regresyon analizi de bu sonucu teyit etmiş; iş stresindeki bir birimlik artışın iş güvenliği ikliminde yaklaşık 0.268 birimlik bir azalışa yol açtığı ve varyansın %8.6'sının açıklandığı bulunmuştur ($\beta = -.268$, $R^2 = .086$, $F = 8.461$, $p < .01$).

İkinci olarak, iş stresi ile kişilik tipi arasında negatif yönlü, zayıf fakat anlamlı bir ilişki saptanmıştır ($r = -.173$, $p < .01$). Bu sonuç, kişilik tipi puanları yükseldikçe stres düzeylerinin azaldığını göstermektedir. Ancak kişilik tipinin tek başına iş güvenliği iklimi üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmüştür ($\beta = -.006$, $p > .05$). Dolayısıyla, **kişilik tipinin aracı değişken olmadığı**, fakat düzenleyici rol üstlenebileceği sonucuna varılmıştır.

Kişilik tipinin moderatör rolüne yönelik analizlerde elde edilen sonuçlar daha da çarpıcıdır. Farklı tehlike sınıflarına göre yapılan korelasyon analizleri, ilişkilerin güç ve yön açısından değişkenlik gösterdiğini ortaya koymuştur. Az tehlikeli sınıfta A tipi kişilikte güçlü ($r = .739$, $p < .001$), B tipinde ise çok güçlü ($r = .931$, $p < .001$) pozitif ilişkiler bulunmuş ve bu sonuç, kişilik tipinin orta düzeyde moderatörlük yaptığını göstermiştir. Çok tehlikeli sınıfta A tipi kişilikte çok güçlü ($r = .800$, $p < .001$), B tipinde ise orta düzeyde ($r = .354$, $p < .05$) pozitif korelasyon tespit edilmiştir. En belirgin bulgu ise tehlikeli sınıfta ortaya çıkmış, B tipi kişilikte çok güçlü pozitif korelasyon ($r = .823$, $p < .001$) gözlenirken, A tipi kişilikte çok güçlü negatif korelasyon ($r = -.870$, $p < .001$) elde edilmiştir. İlişki yönünün tamamen zıtlaşması, kişilik tipinin bu tehlike düzeyinde güçlü bir düzenleyici rol oynadığını göstermektedir.

Hiyerarşik regresyon analizi sonuçları da bu bulguları desteklemiştir. Ana etkiler anlamlı bulunurken ($\beta = -.268$, $p < .001$), ikili etkileşimler anlamsız çıkmıştır ($p = .993$). Buna karşılık, üçlü etkileşim terimi (stres $\times$ kişilik tipi $\times$ tehlike sınıfı) istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\beta = -19.911$, $t = -3.226$, $p = .001$). Bu bulgu, kişilik tipinin özellikle farklı tehlike sınıfları bağlamında iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki ilişkiyi düzenlediğini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, araştırmada önerilen hipotezlerden **H₁, H₂ ve H₄ kabul edilmiş; H₃ reddedilmiştir**. Bu bulgular, iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasında anlamlı bir ilişki olduğunu, ancak kişilik tipinin bu ilişkiye farklı tehlike düzeylerinde sistematik şekilde yön verdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle B tipi kişiliğin tehlikeli iş ortamlarında iş stresi ve güvenlik algısı arasındaki ilişkiyi tersine çevirmesi, örgütlerin güvenlik politikalarını kişilik özelliklerini dikkate alarak farklılaştırması gerektiğini göstermektedir. Buna karşılık B tipi kişilikte her koşulda pozitif yönde ilişkiler gözlenmesi, bu kişilik yapısının tutarlı bir güvenlik algısına sahip olduğunu işaret etmektedir. Genel olarak bulgular, “herkese tek tip güvenlik yaklaşımı”nın yetersiz olduğunu, kişilik tipine ve işin tehlike düzeyine göre özelleştirilmiş iş güvenliği stratejilerinin geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu araştırma iş stresi, iş güvenliği iklimi ve kişilik tipi arasındaki **karmaşık** etkileşimli ilişkileri ortaya koymuştur. Bulgular, basit doğrusal ilişkiler yerine üçlü etkileşim modelinin geçerli olduğunu göstermektedir. İş güvenliği programlarının ve uygulamalarının, çalışanların kişilik özelliklerine ve tehlike düzeyine göre farklılaştırılması, iş kazalarının önlenmesi ve genel iş güvenliği ikliminin iyileştirilmesi açısından kritik önem taşımaktadır.

Araştırmanın bulguları, hem yerel hem de uluslararası alan yazınında benzer çalışmalarla karşılaştırıldığında, önemli farklılıklar ve yenilikçi yaklaşımlar göstermektedir. En kritik fark, bu araştırmanın basit doğrusal ilişkiler yerine karmaşık moderatör etkilerine odaklanmasıdır. Geleneksel çalışmalar çoğunlukla değişkenler arası basit korelasyonları incelemiş, ancak bu araştırma üçlü etkileşim düzeyinde moderasyon etkisi tespit etmiştir.

Türkiye’de Sarıçam (2012) tarafından hemşireler üzerinde yapılan çalışmada iş güvenliği ile stres arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur. Bu çalışmada ise çoklu regresyon analizinde benzer pozitif ilişki ($\beta=.268$, $p<.001$) tespit edilmiş, ancak basit korelasyon düzeyinde anlamlı ilişki bulunmamıştır ($r=.005$, $p=.468$). Uluslararası alanda, Clarke’ın (2010) meta-analiz çalışması genel çalışmalar hakkında bilgi vermiş, ancak kişilik tipinin moderatör etkisini detaylı incelememiştir.

Bu araştırmanın en önemli katkısı, kişilik tipinin moderatör etkisinin üçlü etkileşim düzeyinde ortaya konulmasıdır. Bulgulara göre, B tipi kişilikte iş stresi ile iş güvenliği iklimi arasındaki ilişki her üç tehlike düzeyinde de pozitif olmakla birlikte ilişkinin gücü farklılaşmaktadır ($r=.739 - .823$ arası). Buna karşılık A tipi kişilikte az ve çok tehlikeli sınıflarda pozitif ilişkiler gözlenirken ($r=.931$; $r=.354$), özellikle ‘tehlikeli’ kategorisinde ilişkinin yönü tersine dönmüş ve güçlü negatif bir korelasyon bulunmuştur ($r=-.870$). Bu zıt yönlü ilişki, alan yazınında bu düzeyde güçlü moderatör etkinin nadir örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Friedman ve Rosenman’ın (1974) klasik çalışması A tipi kişiliğin yüksek stres düzeyleriyle ilişkisini göstermiştir ancak bu ilişkinin güvenlik iklimi üzerindeki karmaşık etkileşimli etkisini araştırmamıştır. Bu araştırma, kişilik tipinin sadece stres düzeyini etkilemediğini, aynı zamanda stres-güvenlik iklimi ilişkisinin yönünü ve gücünü de belirlediğini göstermektedir.

Bu karşılaştırmalar, araştırmanın metodolojik ve teorik açıdan alan yazınına önemli katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Üçlü moderasyon modelinin kanıtlanması, gelecek araştırmalar için yeni teorik çerçeveler sunmaktadır.

Sonuç olarak, bu araştırma iş stresi, iş güvenliği iklimi ve kişilik tipi arasındaki karmaşık etkileşimli ilişkileri ortaya koymuştur. Bulgular, “herkese uygun önlemler” yaklaşımının yanlışlığını göstermekte ve kişilik tipine göre farklılaştırılmış güvenlik stratejilerinin gerekliliğini desteklemektedir. Özellikle B tipi kişiliğe sahip çalışanların tehlikeli iş ortamlarında farklı tepkiler gösterdiği ve ilişki yönünü tersine çevirdiği, A tipi kişilikte ise tüm tehlike düzeylerinde daha tutarlı pozitif ilişkiler bulunduğu görülmüştür. Bu nedenle iş güvenliği programlarının kişilik tipine ve tehlike düzeyine göre tasarlanması, iş kazalarının önlenmesi ve güvenlik ikliminin geliştirilmesi açısından kritik önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Ali, H., Abdullah, N. A. C., & Subramaniam, C. (2009). "Management Practice in Safety Culture and its influence on Workplace injury An Industrial Study in Malaysia", *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 18 (5): 470-477.
- Alkış, H., & Taşpınar, Y. (2012). İşçi Sağlığı ve İş Güvenliğinde Yeni Yaklaşımlar, Demir Çelik Sektörü Çalışanlarının İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Algısı: Konya Örneği, International Iron & Steel Symposium, 02-04 April 2012, Karabük, Türkiye, 1190-1196.
- Atasoy, A., Aksoy, S. (2009). Hekim Dışı Sağlık Personelinde Mesleki Risklerin Belirlenmesi. *Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi*. Antalya, Türkiye, Mart 19-21, 111-123.
- Beus, J. M., Bergman, M. E., & Payne, S.C. (2010). "The Influence of Organizational Tenure on Safety Climate Strength: A First Look", *Accident Analysis and Prevention*, Vol.42, ss.1431-1437.
- Bjerkkan, A.M. (2010). Health, Environment, Safety Culture and Climate-Analyzing the Relationships to Occupational Accidents, *Journal of Risk Research*, 13(4): 445-477.
- Brown, R.L., H. Holmes. (1986). The Use of a Factor-Analytic Procedure for Assessing the Validity of an Employee Safety Climate Model. *Accident Analysis & Prevention*, 18 (6): 455-470.
- Budak, Gülay - Gönül Budak, *İşletme Yönetimi*, 5. Baskı, Fakülteler Kitabevi, İzmir, 2004
- Choudhry, R.M., Fang, D., ve Lingard, H. (2009). Measuring Safety Climate of A Construction Company, *Journal of Construction Engineering and Management*, 135(9): 890-899.
- Clarke S.(2010). An integrative model of safety climate: Linking psychological climate and work attitudes to individual safety outcomes using meta-analysis. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 83, ss. 553–578.
- Coyle, I.R., Sleeman, S. D., & Adams, N. (1995). Safety Climate, *Journal of Safety Research*, 26 (4): 247-254.
- Dedobbeleer, Nicole, F. Béland. (1991). A Safety Climate Measure for Construction Sites, *Journal of Safety Research*, 22 (2): 97-103.
- DeJoya, David M. (2004). Creating Safer Workplaces: Assessing the Determinants and Role of Safety Climate, *Journal of Safety Research*, 35(1): 81-90.
- Griffin, M. A., & Curcuruto, M. (2016). Safety Climate in Organizations, *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, Cilt. 3, ss.191-212.
- Güçlü, N. (2001). Stres Yönetimi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21 (1), ss.91-109.

- Gyekye, S. Ayim (2007). Workplace Safety Perceptions and Perceived Organizational Support: Do Supportive Perceptions Influence Safety Perceptions?, *International Journal of Occupational Safety and Ergonomics (JOSE)*, 13 (2): 189-200.
- Judge, T. A., & Colquitt, J. A. (2004). Organizational Justice and Stress: The Mediating Role of Work-Family Conflict. *Journal of Applied Psychology*, 89(3), ss.395–404.
- Judge, T.A. & Colquitt, J.A. (2004), Organizational justice and stress: the mediating role work-family conflict, *Journal of Applied Psychology*, 89(3): 395-404.
- Kaya, E. (2010). İş Stresi ve Tükenmişlik Duygusunun İşten Ayrılma niyeti Üzerine Etkileri: Sağlık Personeli Üzerine Bir Uygulama. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İstanbul.
- Koç, Ş.R. (2009). Sağlık Çalışanlarında İş Stresi Acil Servis Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, İstanbul.
- Luthans, Fred (1995). *Organizational Behavior*. 7. Baskı, Literatür Yay., İstanbul.
- Manikandaprabhu, I., Manikandan, G., & Maran, M. (2015). Safety Culture and Safety Climate: A Review of the Literature, *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*, 4 (3): 71-76.
- Neto, A. S. V., Barroso, A. C. O., & Gonçalves, A. (2009). *Knowledge Basis in Safety Culture for Researchers and Practitioners*, International Nuclear Atlantic Conference - INAC 2009, September 27 to October 2, Rio de Janeiro, RJ, Brazil.
- Önder G, Aybas M, Önder E (2014) Hemşirelerin Stres Seviyesine Etki Eden Faktörlerin Öncelik Sırasının Çok Kriterli Karar Verme Tekniği ile Belirlenmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi* 1(1): 21-35.
- Özkalp, E. ve Kirel, Ç. (2001). *Örgütsel Davranış*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Payne, S. C., Bergman, M. E., Beus, J. M., Rodríguez, J. M., & Henning, J. B. (2009). Safety Climate: Leading or Lagging Indicator of Safety Outcomes?, *Journal of Loss Prevention in the Process Industries*, 22 (6): 735-739.
- Sarıcaoglu, F., Akıncı, S.B., Gözaçan, A., Güner, B., Rezaki, M. ve Aypar, Ü. (2005). Gece ve Gündüz Vardiya Çalışmasının Bir Grup Anestezi Asistanının Dikkat ve Anksiyete Düzeyleri Üzerine Etkisi. *Türk Psikiyatri Dergisi* 16(2): 106-112.
- Sarıçam, H. (2012). İş Sağlığı ve Güvenliği Kapsamında Hemşirelerin Karşılaştığı Risk ve Tehlikelerin İş Stresi Düzeyleri Üzerine Etkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlıkla Kalite Geliştirme ve Akreditasyon Anabilim Dalı, İzmir.

- Serinken, M., Tomruk, Ö., Erdur B., Soysal, S. ve Çımrın, A.H. (2003). Acil Servis Hekimlerinin İş Stres Faktörleri. *Akademik Acil Tıp Dergisi 1*: 48-51.
- Tarhan, N. (2012). *Mutluluk Psikolojisi Stresi Mutluluğa Dönüştürmek*. 16. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- Teo, E. Ai-Lin, & Feng, Y. (2008). The Role of Safety Climate in Predicting Safety Culture on Construction Sites, *Architectural Science Review*, 2(1): 5-16.
- Tokmak, C., Kaplan, Ç., Türkmen, F. (2011). İş Koşullarının Sağlık Çalışanlarında Yol Açtığı Stres Üzerine Sivas'ta Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi 3(1)*: 49-68.
- Türen, U., Gökmen, Y., Tokmak, İ., & Bekmezci, M. (2014). Güvenlik İklimi Ölçeği'nin Geçerlilik Ve Güvenilirlik Çalışması. *Süleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 19(4).
- Williamson, A. M., Feyer A.-M., Cairns, D., & Biancotti, D. (1997). The Development of a Measure of Safety Climate: The Role of Safety Perceptions and Attitudes, *Safety Science*, 25 (1-3.): 15-27.
- Zohar, D. (1980). Safety climate in industrial organizations: Theoretical and applied implications. *Journal of Applied Psychology*, 65(1): 96-102.

BÖLÜM 16

İnsani Gelişimde Cinsiyetlerarası Eşitsizlik Sosyal Normları: Türkiye Analizi

Funda Râna Adaçay¹

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0003-3565-8307

Giriş

Kalıpyargılar ırk, cinsiyet, yöre, ulus, meslek vs. gibi belli bir grubun bütün üyelerinin özellikleri hakkındaki -bu grup üyelerinin her biri sanki aynı özelliğe sahipmiş gibi- olumlu veya olumsuz genellemelere dayalı düşünce ve inançları kapsar. Önyargılar ise, koşullanmış ve gerçek bilgiye dayalı olmayan inançları ifade eder. Önyargılar, kalıpyargıya dayalı olarak bir kişi ya da gruba yönelik geliştirilen genellikle olumsuz düşünce, inanç, duygu ve tutumlardır. Başka bir deyişle, kalıp yargıdaki negatif düşünce ve inançlara önyargıda olumsuz duygu ve tutumlar da eşlik eder. Buna göre sosyal psikolojik açıdan ön yargıda daha çok; “bir grup üyesine karşı, sadece o gruba mensup olduğu ve o gruba yakıştırılan sakıncalı nitelikleri taşıdığı gerekçesiyle takınılan itici ya da düşmanca tutum” söz konusudur. (Öztürk ve Derin, 2021; 17) Örneğin: “*kadınlar güçsüzdür, erkeklere göre daha duygusaldır*” yargısı bir genellemedir, oysa biyolojik olarak erkeklerden görece daha güçlü kadınlar olabileceği gibi, kadınlardan görece daha duygusal erkekler de olabilir. Birey genelleme biçimindeki bir kalıpyargıyla hareket ettiğinde, eğer bu olumlu bir davranış şeklindeyse toplum tarafından beğenilip, onaylanacağını düşünür. Bu durumda kalıpyargı, başkaları tarafından beğenilmek veya onaylanmak gibi ya da kendilik değerini arttırarak olumlu bir sosyal kimlik edinme şeklindeki bireyin psikolojik ihtiyaçları karşılamaya hizmet eder. Olumsuz bir davranış sergileyen birey ise, genel kalıpyargılarına dayanarak bu olumsuz davranışını haklı çıkarma ve/veya psikolojik rahatlama ihtiyacını karşılamış olacaktır. Özetle, kalıpyargılar davranışları yönlendirirken bir yandan da sosyal çevreye ilişkin algıların belirginleşmesini, kolayca biçimlenmesini, bilgi verici olmasını, zenginleşmesini sağlarlar (Adaçay,2021;14). Kalıpyargıların veya önyargıların genele yayılması başka deyişle sosyal hale gelmesi, sosyal normları doğurur.

Sosyal normlar, bireylerin davranışlarını ve toplumsal etkileşimlerini şekillendiren kurallar ve beklentilerdir. Bu normlar, cinsiyet rollerinin nasıl algılandığını ve toplumda nasıl uygulandığını da belirler. Sosyal normlar, bireysel karar alma süreçlerinden kurumların politika üretimine kadar geniş bir etki alanına sahiptir. Bu etkilerin anlaşılması, etki mekanizmalarının belirlenmesi ve etkili müdahale stratejilerinin geliştirilmesi için kritik öneme sahiptir. Norm değişimi, toplumsal refahı artıracabilecek sağlam ve kapsayıcı politikaların inşasında kilit rol oynayabilir. Cinsiyet eşitsizliği, sosyal normlar tarafından pekiştirilen ve sürdürülen bir olgudur. Özellikle toplumsal cinsiyet normları, kadınların ve erkeklerin toplum içindeki rollerini belirleyerek eşitsizliklere yol açmaktadır. Cinsiyet temelli kalıpyargılar ve bunların sosyal normlar içindeki varlığı insan hakları ihlalleriyle paralellik göstermektedir ve sosyal açıdan israfa yol açmaktadır. Birleşmiş Milletler (BM) (UNDP,2023a) Raporu, küresel düzeyde kadınlara karşı önyargılarda on yıldır hiçbir iyileşme olmadığını, dünyadaki her 10 erkek ve kadından neredeyse 9'unun hala bu tip önyargılara sahip olduğunu ortaya koymuştur; Dünyadaki insanların yarısının hala “*erkeklerin kadınlardan daha iyi siyasi liderler olduğuna*” ve %40'tan fazlasının “*erkeklerin kadınlardan daha iyi iş yöneticileri olduğuna*” inandığını

belirtmiştir. Raporda “*Bir erkeğin karısını dövmesinin haklı olduğuna*” inananların sayısı ise %25 bulunmuştur.

Bu araştırmanın amacı, sosyal normların cinsiyetler arası eşitsizlikteki dolayısıyla insani gelişimde toplum üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu bağlamda, sosyal normların bireylerin cinsiyet rolleri üzerindeki etkisi, toplumsal cinsiyet eşitliği çabalarını nasıl şekillendirdiği ve bu normların değiştirilmesi için öneriler sunulacaktır. Çalışmada, BM İnsani gelişme perspektifinde ve Türkiye özelinde farklı boyutlarda (siyasi, eğitimsel, ekonomik ve fiziksel bütünlük) sosyal normların nasıl ölçüldüğünü ve kaçınılmaz olarak bireysel davranışa nasıl yansıdığı tartışılmaktadır. İstatiksel veri tabanlarından ve literatür taraması ile elde edilen bulgular betimsel analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Türkiye’deki sosyal normların cinsiyet eşitsizliği üzerindeki etkilerini anlamak, ülkenin sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden biri olan toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için gerekli politikalara katkıda bulunabilir.

Sosyal Norm ve Önemi

Sosyal bir norm, bir şeyi, diğer topluluk üyelerinin veya bizim gibi insanların yaptığına inandığımız (betimleyici norm/ampirik beklenti) için veya bizim için önemli olanların onayladığı inancıyla (emredici norm/ normatif beklenti) yaptığımız zaman ortaya çıkar (UNICEF, 2025). Kalıpyargıların genellenip tüm toplum tarafından kabulünün bir sonucu olarak “sosyal normların” doğduğunu söylemek mümkündür. Çünkü sosyal normlar, grup içinde kabul edilebilir, beklenen veya kabul edilmesi gerektiği düşünülen davranış, tutum ve inançları kapsar; Birey, yaşadığı toplum içinde bu tip normlara uyum sağlamak adına baskı altında olacağından, bilinçli olarak veya sosyal etkileşimlerle otomatik şekilde benimsenebilir. Resmi olmayan ve genellikle yazılı olmayan kuralların belirleyicisi olan sosyal normlar, bireye “normal” veya “uygun” davranışı tanımlar. Böylece bireyden beklenen davranışları ve diğerlerinin yaptıkları ve onaylananlar hakkında inançlar yaratır. Kısaca, kalıpyargı daha çok bireylerin bir gruba ilişkin içeriye dönük inançları ve önyargıları olarak öne çıkar. Sosyal norm ise, o inançların toplumsal olarak nasıl yaygınlaştığı, toplumsal kabul görüp görmediği ve bu normlara uyumun nasıl ödüllendirildiği ya da cezalandırıldığı boyutunu kapsar. Kısaca, sosyal normlar, toplumsal baskı, kabul görme ve uyum mekanizmalarını ölçerken; kalıpyargılar, bireylerin belirli grupla ilgili yargılarını ve önyargı düzeyini ölçmektedir. Bu çalışmada her iki kavram da toplumsal inançlar ve tutumlar bağlamında kullanılmaktadır; ancak, toplum bilim açısından “norm” ifadesi daha çok toplumun beklenen davranışlarına işaret ederken, “kalıpyargı” ifadesinin, bireysel önyargıyı veya genelleyci inancı vurguladığı hatırd tutulmalıdır.

Birey toplum içindeki tutum veya davranışı sırasında, başkalarının bu davranışa nasıl tepki vereceğini veya vermeyeceğini düşünür ve bundan etkilenir. Bu “sonuç beklentileri” eğer olumlu ise ödüllendirilir veya olumsuz ise cezalandırılır bir yaptırıma tabi olabilir. Başka bir deyişle, toplumun içine yerleşmiş olan ve bir

toplum düzeninin nasıl oluşturulup, sürdürüleceğini belirleyen sosyal normlar, doğaldır ki bireyler ve toplulukların davranışlarını hatta kurumsal davranışları etkileyerek, insanların ve dolayısıyla toplumun refahı için olumlu veya olumsuz sonuçlar doğurabilir. (Öztürk ve Derin, 2021) Çünkü, sosyal normlar, toplulukları birbirine bağlayarak, kolektif davranışları teşvik ederek düzenin işleyişine yardımcı olur. Ancak, sürdürülen düzen ve toplumun davranışları bazen ya da bazı kesimler için zararlı olabilir; örneğin, güç dinamiklerindeki adaletsizliği güçlendirerek ayrımcılığı ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini artırabilir. Dolayısıyla, sosyal normları ve onların davranışları nasıl etkilediklerini anlayarak, bireysel faaliyetlerin ötesine geçerek kolektif değişimi tetikleyen “Sosyal ve davranışsal değişim müdahaleleri” tasarlanabilir. Sosyal normların zararlı olanlarını ortadan kaldırmak ve olumlu olanlarını teşvik etmek, toplumda olumlu ve kalıcı değişimlerin olasılığını artıracaktır (UNICEF, 2025).

Toplumsal Cinsiyete Yönelik Sosyal Normlar

Toplumun bir grup olarak kadınların ve bir grup olarak da erkeklerin göstermelerini beklediği özelliklere “toplumsal cinsiyet kalıp yargıları” denilir. Bu kalıpyargılar kimi zaman cinsiyete uygun görülen rol ve faaliyetlere göre “cinsiyet rollerine ilişkin kalıpyargılar” biçiminde örneğin; “Evin reisi erkektir” veya “kadının yeri kocasının yanındır” şeklinde ortaya çıkabilir. Ya da bir cinsiyeti diğer cinsiyete oranla daha az ya da daha çok nitelediği düşünülen özelliklere göre yani “cinsiyet özelliklerine ilişkin kalıpyargılar” şeklinde, örneğin: “Elinin hamuru ile erkek işine karışma” söylemindeki gibi ortaya çıkabilir. (Adaçay,2021;15).

Kadın ve erkekler arası eşitsizlikler, tarih boyunca toplumların sosyal, ekonomik, kültürel ve politik yapılarında derin kökleri olan bir sorundur. Cinsiyetler arası eşitsizlikler, bireylerin yaşamlarının pek çok alanında, özellikle eğitim, iş gücü, sağlık hizmetleri ve siyasi temsil gibi kritik alanlarda kendini göstermektedir (Kimmel, 2012). Bu durum, sadece kadınları değil, aynı zamanda erkekleri de etkileyen karmaşık bir olgudur; çünkü toplumsal cinsiyet normları, her iki cinsiyetin de rollerini ve beklentilerini şekillendirir (Connell, 2005). Kadınların toplumsal yaşamın farklı boyutlarında karşılaştıkları görünmez engellerin anlaşılması, sosyal normlar ve kalıpyargılar arasındaki etkileşimin analizini gerektirir. Sosyalleşme süreci içinde bireylerin erkek ve kadın kimliklerini oluşturmada ve bu cinsler üzerinden “doğal” olmayan ancak zamanla “doğallaştırılan suni kimliklere” bürünmeleri kısaca toplumsal cinsiyet belirli sosyal rolleri ve kalıpyargıları öğrenmelerine yol açmaktadır. Bireyler toplumun belirli bir cinsiyetten beklediklerini bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde yerine getirirken, aynı zamanda olumlu veya olumsuz özellikler taşıyan kalıpyargıların sürdürülebilirliğini sağlarlar. Dünyanın yarısından fazlasını oluştursa bile kadınlar, bu olumsuz kalıpyargılar nedeniyle ekonomik, sosyal ve politik güç açısından erkeklere göre zayıf konumda kalmakta ve ayrımcılığa uğrayan taraf olmaktadırlar. İster bireysel ister kurumsal olsun cinsiyetçilik, kadına farklılığını duyuracak, zarar verici ve dışlayıcı

davranışları içermektedir (Sakallı Uğurlu, 2003;11) Sosyal normlar, bireylerin davranışlarını ve toplumsal etkileşimlerini yönlendiren kurallar ve beklentilerdir (Ridgeway, 2011). Normlar kültürlere göre farklılık gösterebildiği gibi, liderlerin, politikacıların veya medyanın etkisiyle hızla değişebilir. Dolayısıyla cinsiyete dair sosyal normlar da, cinsiyetlerin nasıl algılandığını ve cinsiyetler arası ilişkilerin nasıl düzenlendiğini belirler. Örneğin, birçok toplumda kadınların ev işlerine ve çocuk bakımına daha fazla zaman ayırmaları beklenirken, erkeklerin ise kariyer odaklı bir yaşam sürmeleri teşvik edilmektedir. Bu tür normlar, cinsiyet eşitsizliğini pekiştirir ve bireylerin potansiyellerini gerçekleştirmelerini engeller. Pek çok toplumda kadınlar “bağımlı, kararsız, duygusal, zayıf” olarak; erkekler “güçlü, mantıklı, rasyonel, kendine güvenli, aktif” olarak tanımlanmaktadır. Cinsiyetlere ilişkin bu kalıpyargılar ve tutumlar, her iki cinsiyetin çalışma biçimlerini, eğitim düzeylerini, sosyal ya da karşı cinsle olan duygusal ve fiziksel ilişkilerini, politik veya siyasi konumlarını dahi etkileyebilmekte daha belirleyebilmektedir. Bu konuda literatürde sayısız çalışmalar yapılmıştır. Kadınların, ‘pembe yakalı meslekler’de yoğunlaşması veya erkeklerle ‘aynı eğitim düzeyine sahip olmalarına ve anayasal hakları olmalarına rağmen’ aynı işte aynı ücreti alamamaları genel olarak bu durumlarla ilişkilendirilmektedir.

Cinsiyetle ilgili sosyal normlar, bireylerin kendi cinsiyetlerine dair algılarını etkileyerek, toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl oluştuğunu ve sürdüğünü belirlemektedir. Bu normlar, bireylerin kendi davranışlarını ve başkalarının davranışlarını nasıl değerlendirdiklerini etkileyen bir çerçeve sunar (Ridgeway, 2011). Örneğin, cinsiyet normlarına uymayan bireyler, toplum tarafından dışlanma veya damgalanma riskiyle karşı karşıya kalabilirler (Schmitt ve Branscombe, 2002). Başka bir deyişle, bu tip normlar bireylerin cinsiyetlerine göre nasıl davranmaları gerektiğine dair güçlü beklentiler oluşturmaktadır. Böylece bu tip normlar, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini pekiştirmekte ve bireylerin potansiyellerini gerçekleştirmelerini engellemektedir (Bourdieu, 2001). Örneğin, erkeklerin “güç, liderlik ve bağımsızlık” gibi özelliklerle, kadınların ise “nazik, itaatkâr ve destekleyici” rollerle ilişkilendirilmesi, cinsiyet normlarının toplumda nasıl içselleştirildiğini göstermektedir (Eagly ve Wood, 1999). Cinsiyet eşitsizliğinin kökenleri ve sosyal normların bu eşitsizlikteki rolü üzerine yapılan çalışmalar, bu konunun karmaşıklığını ve çok boyutluluğunu ortaya koymaktadır (World Economic Forum (WEF), 2020). Aşağıda bu konudaki belli başlı kuramsal yaklaşımlara yer verilmiştir.

Sosyal Normların Cinsiyet Eşitsizliğine Etkileri

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini anlamakta ve sosyal normların bundaki katkısını açıklamakta önemli bir kapsam sunan teorilerin başında “Cinsiyet Roller Teorisi” gelir. Bu teori, bireylerin toplumsal cinsiyet kimliklerinin, sosyal normlar ve kültürel beklentiler çerçevesinde nasıl şekillendiğini açıklamaktadır. Ayrıca teoriye göre, bireylerin cinsiyetlerine göre belirli roller üstlenmeleri toplumsal bir zorunluluk

olduğunu öne sürmektedir (Meyer, 2008). Öğrenmenin sosyal etkilerinin ortaya çıkarılması amacıyla Bandura (1977) tarafından ortaya konulan “Sosyal Öğrenme Teorisi”nde cinsiyet farklılıklarının başka insanların davranışlarını gözlenmesi, pekiştirme ve ceza uygulamaları ve taklit aracılığıyla şekillendiğini ileri sürülür (Adaçay,2021;18) Schmitt’e göre (2003); insan doğuştan gelen ve farklılaşmış cinsiyetlerine özgü psikolojik eğilimlere ve cinsiyet rollerine sahip değildir. Toplumda başarılı olabilmek için zamanla edindiği özellikleri doğuştan sahip olduğu cinsiyet özelliği ile birleştirerek “cinsiyetine özgü sosyal roller” edinir. Eagly ve Wood’a göre (1999), söz konusu bu cinsiyet rolleri, bireylerin yaşamlarının birçok alanında, özellikle aile, iş ve sosyal ilişkilerde belirleyici bir rol oynar. Geleneksel rol kavramı çerçevesinde şekillenen cinsiyete dayalı iş bölümü ayrımı, tipik cinsiyet özelliklerini de barındırmaktadır. Kadınlar kendilerinden beklenen toplumsal ve evle ilgili rollerde başarılı bir performans göstermek için kendilerine özgü durağan kalıp yargısal davranışlar geliştirmektedirler. Erkekler ise, yaşam için gerekli kaynakların elde edilmesi doğrultusundaki davranışları göstermek için başat davranışların hakim olduğu roller oynamaktadırlar. Yani kadınlar gibi, erkekler de kendilerine özgü durağan kalıpyargısal davranışlar geliştirirler. Böylece çocuklukta başlayan ve yaşamın sonraki dönemlerinde yavaş yavaş gelişen cinsiyet rollerine ilişkin bir toplumsallaşma süreci yaşanır (Adaçay, 2021;4). Örneğin, kadınların iş gücüne katılım oranlarının düşük olmasının nedenlerinden biri, toplumun kadınlardan beklediği geleneksel rollerin sürdürülmesidir (Kimmel, 2012). Bu bağlamda, cinsiyet rolleri, bireylerin kariyer seçimlerini, eğitim fırsatlarını ve sosyal etkileşimlerini etkileyerek cinsiyet eşitsizliğini pekiştirmektedir (Ridgeway, 2011).

Cinsiyet eşitsizliğinin kökenlerini ve toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini inceleyen çok boyutlu Feminist yaklaşım teorisyenleri ise, cinsiyet eşitsizliğinin tarihsel, kültürel ve ekonomik bağlamlarda nasıl şekillendiğini analiz ederler (Tong, 2009). Feminist teori, cinsiyet normlarının ve rollerinin toplumsal yapıların bir parçası olarak nasıl üretildiğini ve sürdürüldüğünü vurgular (Butler, 1990). Feminist teorinin önemli bir bileşeni, cinsiyetin sosyal olarak inşa edilmiş bir kavram olduğunu kabul etmesidir. Bu perspektif, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ele alırken, kadınların ve erkeklerin toplumsal hayat içindeki konumlarını ve bu konumların nasıl değiştirilebileceğini araştırır (Crenshaw, 1989). Feminist teori, cinsiyet eşitsizliğinin sadece bireylerin değil, aynı zamanda toplumsal yapının da bir sorunu olduğunu vurgular ve bu eşitsizliğin ortadan kaldırılması için sistematik değişiklikler önerir (Walby, 1990).

Yukarıda yer alan kuramlar çerçevesinde sosyal normların cinsiyet eşitsizliğine etkilerini belli başlıklar altında genellemek mümkündür. Bunlar:

1. **Toplumsal cinsiyet rolleri:** Yukarıdaki kuramlarda da sıklıkla değinildiği gibi cinsiyet rolleri, bireylerin toplumsal hayatta nasıl bir statüye sahip olduklarını belirlemektedir. Geleneksel cinsiyet rolleri, kadınların ev işlerine ve çocuk bakımına daha fazla zaman ayırmalarını

beklerken, erkeklerin kariyer odaklı bir yaşam sürmelerini teşvik eder. Bu durum, kadınların ekonomik bağımsızlıklarını kazanmasını zorlaştırır ve eşitsizliği sürdürür (Connell, 2005). Örneğin: BM Dünyanın Kadınları 2020 raporu (UNDP, 2020), COVID-19 salgınının kadınların işlerini ve geçim kaynaklarını da etkilemesiyle birlikte, ücretsiz ev içi ve bakım işlerinin orantısız bir şekilde kadınlara yüklendiğini ve kadınların ekonomik potansiyellerini kısıtladığını belirtiyor. Bir başka örnek: “kız çocuklarının asli görevi evlenmek ve eş olmak” kalıpyargısının bir yansıması olan erken yaşta evliliklerdir. Örneğin Türk toplumunda olduğu gibi çoğu geleneksel toplumlarda belli bir yaşa (genellikle 18 yaşına) gelip hala evlenmemiş olan bireyler için bir aşağılama olarak kullanılan “*evde kaldı*” ifadesi sadece kız çocukları için kullanılır. BM’in en son insani gelişme raporuna göre, (UNDP, 2025); 20-24 yaş grubundaki genç kadınların yaklaşık beşte biri (%19) 18 yaşına gelmeden önce evlenmiş veya birliktelik kurmuştur. Çocuk yaşta evlilikler, özellikle Güney Asya’daki ilerlemeler sayesinde, küresel çapta düşüş gösterse bile 2030’a kadar çocuk gelin sayısının artması beklenen Sahra Altı Afrika’da (%31) en yüksek seviyededir.

2. **Davranışsal beklentiler:** Sosyal normlar, cinsiyetlere özgü davranış kalıplarını da belirlemektedir. Örneğin, birçok toplumda erkeklerin güçlü, bağımsız ve liderlik özelliklerine sahip olmaları beklenirken, kadınların nazik, itaatkâr ve destekleyici olmaları beklenir. Bu tür beklentiler, kadınların iş gücüne katılımını ve liderlik rollerini üstlenmelerini zorlaştırır (Eagly ve Wood, 1999).
3. **Eğitim ve kariyer fırsatları:** Cinsiyet normları, bireylerin eğitim ve kariyer seçimlerinde de etkili olmaktadır. Mesleki ayrımcılık sonucunda bazı meslek grupları kadınlara özgü, bazıları erkeklere özgü kabul edilmektedir. Toplamlar, kadınları belirli alanlarda (örneğin, sağlık ve eğitim) çalışmaya yönlendirirken, erkekleri daha çok mühendislik ve bilim gibi alanlara yönlendirebilir. Bu durum, kadınların potansiyellerini gerçekleştirmelerini engelleyerek cinsiyet eşitsizliğini derinleştirir (Kimmel, 2012). BM 2025 İnsani gelişme raporu kapsamında yapılan anket çalışmasında 131 ülkeden 61’inde (%47) hala kadınların erkeklerle aynı işi yapması kısıtlanmaktadır. (UNDP, 2025)
4. **Şiddet ve ayrımcılık:** Sosyal normlar, cinsiyet temelli şiddet ve ayrımcılığı da beslemektedir. Cinsiyet eşitsizliği, erkeklerin güç ve kontrol arayışını pekiştiren normlar tarafından desteklenir. UNICEF (2024) Raporuna göre, “küresel olarak 230 milyondan fazla kız çocuğu ve kadın “*kadın sünneti / genital sakatlama*” geçirmiş ve her yıl 4 milyon kız çocuğu bu zararlı uygulamaya maruz kalmaktadır”. Rapor ayrıca, 2030 yılına kadar kadın sünnetini ortadan kaldırmak için, son on yıldaki

ilerleme hızının 27 katına çıkarılması gerektiğini vurgulanmaktadır. İlerleyen açıklamalarda istatistiksel olarak daha detaylı gösterileceği gibi çoğu toplumda “kadına eşi tarafından şiddet uygulanması” o toplumda “erkeğin hakkı” olarak “haklı” bir tutum şeklinde kabul edilebilmektedir. Bu durum, bir yandan kadınların maruz kaldığı şiddeti artırırken diğer yandan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirmektedir (Heise, 1998). Bir yandan kadına yönelik şiddetle mücadele çabalarına karşın, örneğin namus temelli diziler veya filmlerde kadına yönelik şiddetin sergileniyor oluşu, toplumdaki muhafazakâr değer yargılarının ve kadın erkek eşitsizliğinin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. (Pira ve Elgün; 2019; 11)

İnsani Gelişimde Birleşmiş Milletler (BM) ve Sosyal Normlar

İnsani gelişme denildiğinde ilk akla Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve onun hazırladığı İnsani gelişme raporları (Human development report / HDR) gelir. Bilindiği gibi bu kavram bir ülkenin veya bölgenin insanların yaşam kalitesini iyileştirmeye yönelik çok boyutlu bir süreci ifade etmektedir. BM. Kalkınma Programı hazırladığı İnsani gelişme raporları ve bu raporlar kapsamında, ülkelerin insani gelişme süreçlerini, kişi başına gelirin yanı sıra “yaşam süresi, eğitim düzeyi ve sağlıklı yaşam standartları, siyasi temsil” gibi sosyal veya kültürel faktörlerin de birleşiminden oluşan endekslerle ölçmektedir.

İnsani Gelişme Endeksi (İGE), bir ülkenin insanların uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmesi, bilgi sahibi olması ve makul bir yaşam standardına sahip olması gibi temel hedeflere ulaşma düzeyini gösterir. 1990 yıllardan bugüne bu temel endeksten farklı endeksler de geliştirilmiş ve toplumların farklı gelişme düzeyleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. İnsani gelişme raporları, bu farklı gelişmeleri değerlendirmekte ve geleceğe yönelik önemli konulara dikkat çekmektedir. Örneğin, BM 2019 yılı “Gelir, ortalama ve bugünün ötesinde 21. Yüzyılda insani gelişmedeki eşitsizlikler” başlıklı raporunda (UNDP, 2019), güncel eğilimler sürdüğü taktirde, salt ekonomik fırsatlar alanında cinsiyet farkının kapatılması için 202 yıl geçmesi gerektiğini belirtmektedir. Örneğin rapor, kadınların ilerlemesini engelleyen cam tavanların kırılmadığını aksine, “yanlılık ve geriye gidiş”in söz konusu olduğuna vurgu yapıyor. Yine raporda değerlendirilen ülkelerin yarısında son yıllarda toplumsal cinsiyet yanlılığının arttığı yeni kullanılan bir “Sosyal normlar endeksi” yardımıyla gösterilmiştir. Rapora göre “77 ülkede insanların yaklaşık yarısı *“erkeklerin kadınlara kıyasla daha iyi siyasi lider”*, %40’tan fazlası da *“erkeklerin daha iyi iş yöneticisi”* olduklarını ifade etmiştir. Bu nedenle, BM göre cinsiyetlerarası eşitsizliklerin altında yatan yanlılıklar, sosyal normlar ve güç yapılarını ele alan politikalar kritik önem taşımaktadırlar. BM, 2030 yılına kadar Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) “Hedef 5: Toplumsal cinsiyet eşitliğine ulaşma”da sistemsel engelleri ortadan kaldırmak için siyasi liderlik, yatırımlar ve kapsamlı politika reformları gerektiğini belirtmektedir: *“Cinsiyet eşitliği, bütüncül bir hedeftir*

ve ulusal politikalar, bütçeler ve kurumların temel odak noktası olmalıdır”. Örneğin, başta çocuklar olmak üzere bakım yükünü dengeleyen politikalar çok önemlidir; çünkü, kadınlar ile erkeklerin yaşam boyu kazançları arasındaki farkın büyük kısmı, 40 yaşa ulaşmadan meydana gelmektedir.

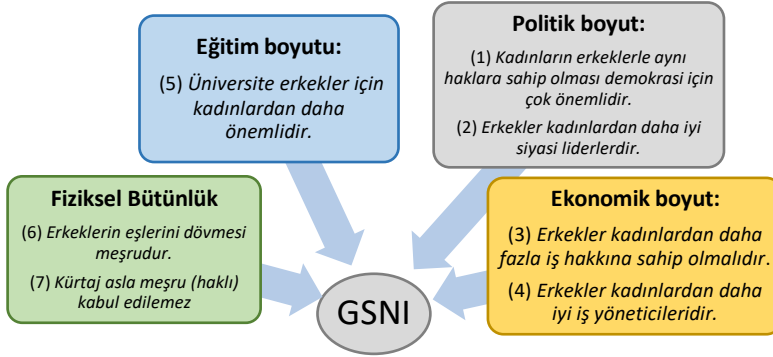
BM Toplumsal Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksi ve Boyutları

BM tarafından geliştirilen Toplumsal Cinsiyet Sosyal Norm Endeksi (UN Gender Social Norm Index / GSNI), ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitliği, insan hakları ve sosyal adalet gibi konulardaki normlarını ölçen bir göstergedir. Bu endeks, toplumların sosyal normlarının bireylerin yaşamlarını nasıl etkilediğini anlamak için kullanılır. GSNI verileri, sosyal normların dünya genelindeki etkilerini ve kadınların toplumsal hayattaki rolünü değerlendirmekte önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Böylece ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitliği ve insan hakları konusundaki ilerlemelerini değerlendirmede yardımcı olmaktadır. SKH'lerinin bir parçası olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için bu normları değiştirme ihtiyacının tekrar altı çizilmektedir.

BM-2023 raporu (UN, GSNI, 2023), GSNI'nin ilk hesaplandığı 2019 yılından bu yana 12 Ocak 2023 tarihi itibarıyla güncellenmiş “Dünya Değerler Anketi (WVS)” kapsamındaki, 5. dalga (2005-2009), 6. dalga (2010-2014) ve 7. dalga (2017-2022) dahil olmak üzere 91 ülkeden elde edilen verilerden yararlanmaktadır. Endeks, kadınlar için yükseköğretime erişim, kadın liderliği, siyasi haklar, yakın partner şiddeti, üreme hakları ve daha fazlası dahil olmak üzere 4 temel boyutta ve 7 önyargıyı temsil eden göstergedeki tutumlarla analiz edilmektedir. Temel GSNI, en az bir önyargıya sahip kişilerin yüzdesini ölçmektedir: GSNI “0” ile “1” arasında değişir. Temel endeks değeri, en az bir önyargıya sahip kişilerin yüzdesini ölçer ve daha düşük değer daha az önyargıya işaret eder. GSNI2 ise, en az iki önyargıya sahip kişi yüzdesini verir. Başka bir deyişle daha yoğun önyargıya sahip olan kişilerin payını gösterir. Daha yüksek GSNI değerleri, toplumsal cinsiyet eşitliğine ve kadınların güçlendirilmesine karşı daha yüksek önyargıları ifade etmektedir. BM-2020 yılı Küresel Raporu'nda (UNDP,2020) ise, küresel ortalama olarak %90'ın üzerinde kadın ve erkeklerin en az bir sosyal normda önyargı taşıdığı belirtilmiştir. Küresel nüfusun %85'i için her on erkek ve kadından yaklaşık dokuzunun, kadınlara karşı temel önyargılara sahip olduğunu ortaya çıkmıştır.

GSNI verileri, eşitsizliğin temel kültürel köklerini ortaya çıkarmaktadır. Böylece önyargılı cinsiyet sosyal normlarının dünya çapında kadınların ve kız çocuklarının geçim kaynaklarını nasıl etkilediği açıklamaya çalışılmaktadır. 7 bileşenli GSNI göstergesi, seçilen anket sorularına verilen yanıtlara dayanarak oluşturulmuştur. Sayısal ölçekte raporlanan göstergeler için endeks, önyargılı bireyleri, “cevapları göstergeye göre değişen belirli bir aralığa giren kişiler” olarak tanımlamaktadır. Anketin cevap seçenekleri örneğin eğitim boyutunda “*kesinlikle katılıyorum, katılıyorum, katılmıyorum ve kesinlikle katılmıyorum veya katılıyorum, katılmıyorum ve hiçbirisi*” şeklinde olan göstergeler için, “*kesinlikle katılıyorum veya*

katılıyorum” cevabını veren bireyler önyargıya sahip olarak sınıflandırılmıştır; ya da politik boyutta olduğu gibi yanıtlar 1-10 aralığında derecelendirilerek tanımlanmıştır. Kısacası, GSNI, kız çocuklarının ve dolayısıyla kadınların sürekli olarak sistematik ayrımcılıkla ve dezavantajlarla karşı karşıya kaldığı alanları; “politik, eğitim, ekonomi ve fiziksel bütünlük” şeklinde dört temel alanda incelemektedir (Şekil 1). Her boyut ya da alanda, kadınların hayatta karşılaştığı görünmez engeller, bir veya iki gösterge ile karakterize edilmekte ve bu yolla nesnel olarak cinsiyet eşitliği için çözümlere de ışık tutmaktadır.

Şekil 1: Toplumsal Cinsiyet Sosyal Norm Endeksinin Boyutları

Toplumsal cinsiyet sosyal norm endeksinin dört boyutu ve yedi göstergesini oluşturan önyargılar şunlardır:

I. Politik boyut:

(1) *Kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olması demokrasi için çok önemlidir*; düşüncesini ölçen bu gösterge, bireylerin temel siyasi katılım hakkındaki inançlarını değerlendirmektedir. Ankete verilen yanıtlar; “demokrasiye karşı (0)” ile “temel (10)” arasında değişmektedir. ‘7 veya altında cevap veren bireyler’ 1 (önyargılı) olarak, ‘8 veya üstünde cevap veren bireyler’ ise 0 (önyargısız) olarak kodlanmaktadır. Bu sınır değer, orta düzeyde olup, eşit siyasi haklara açık bir şekilde yüksek bir destek olduğunu göstermektedir.

(2) *Erkekler kadınlardan daha iyi siyasi liderlerdir*; bu düşüncenin olup olmadığını ölçen bu gösterge, üst düzey siyasi güçte başarı hakkındaki inançları değerlendirmektedir.

II. Ekonomik boyut:

(3) *Erkekler kadınlardan daha fazla iş hakkına sahip olmalıdır*; düşüncesini ölçen gösterge, ekonomik katılım hakkındaki inançları değerlendirir.

(4) *Erkekler kadınlardan daha iyi iş yöneticileridir*; insanların böyle düşünüp düşünmediğini ölçen gösterge, gelişmiş ekonomik güçlenme hakkındaki inançları değerlendirmektedir.

III. Eğitim boyutu:

(5) *Üniversite, erkekler için kadınlardan daha önemlidir*; düşüncesini ölçen bu gösterge, ileri eğitim fırsatları hakkındaki inançları değerlendirmektedir. Bu boyutun göstergesi için yanıt seçenekleri ve değerlendirme şu şekildedir. “Kesinlikle katılıyorum” veya “katılıyorum” cevabını veren bireyler 1 (önyargıya sahip) olarak kodlanırken, “katılmıyorum veya kesinlikle katılmıyorum” cevabını veren bireyler ise 0 (önyargısız) olarak kodlanmıştır.

IV. Fiziksel Bütünlük

(6) *Erkeklerin eşlerini dövmesi meşrudur*.

(7) *Kürtaj asla meşru (haklı) kabul edilemez*

Fiziksel yani bedensel sağlık konusuyla ilgili olan fiziksel bütünlük boyutu göstergesi, yakın partner veya aile içi şiddeti ve üreme hakları hakkındaki inançların göstergesi olan bu iki soruya verilen yanıtlara dayanmaktadır. Yakın partner şiddeti göstergesi için, 2 veya daha yüksek yanıt veren kişiler 1 (önyargılı) olarak ve 1 yanıt veren kişiler 0 (önyargısız) olarak kodlanmıştır. Bu sınır değeri en güçlü haliyledir ve bir erkeğin karısını dövmesinin haklı olduğuna dair herhangi bir düzeyde hemfikir olan kişilerin önyargılı olarak sayıldığını gösterir. Üreme hakları göstergesi için, 1 yanıt veren kişiler 1 (önyargılı); 2 veya daha yüksek yanıt veren kişiler ise 0 (önyargısız) olarak kodlanmıştır. Bu, en zayıf haliyle bir sınır değeridir ve yalnızca kürtajın asla haklı çıkarılamayacağı yanıtını veren kişilerin önyargılı olarak sayıldığını gösterir.

BM Toplumsal Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksi Göstergeleri

BM 2023 GSNI Raporu, cinsiyete dayalı sosyal normlarda önyargısı olmayan kişilerin oranının ‘2010-2014’ ile ‘2017-2022’ yılları arasında 27 ülkede iyileştiğini; ancak, Şili, Kore (Cumhuriyeti) Meksika, Rusya Federasyonu, Kırgızistan, Irak, Malezya, Arjantin, Filipinler ve Tayland’da ise aksi yönde gelişmeler olduğu ortaya koymaktadır. (UNDP,2023a;17). Bu ülkelerde yaşanan olumsuzluklar, yaşanan savaş ve çatışma ortamlarının yanı sıra, geleneksel cinsiyet rollerinin ve sosyal normların toplumdaki derin etkilerinin bir yansımasıdır. Cinsiyete dayalı sosyal normlar konusunda en iyi performans gösteren, başka deyişle “en az” 1 önyargıya (GSNI) veya 2 önyargıya (GSNI2) sahip ya da “en fazla” önyargısız olan ülkeler aşağıdaki Tablo1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: GSNI Değerleri (En iyi 4 ülke ve Türkiye) 2017-2022 verileriyle

<i>En İyi Ülkeler</i>	<i>GSNI</i>	<i>GSNI2</i>	<i>Önyargısız</i>	<i>Değer</i>
Yeni Zelanda	27,39	8,67	Yeni Zelanda	72,61
Hollanda	30,64	11,16	Hollanda	69,36
Avusturalya	34,83	15,41	Almanya	62,55
Almanya	37,45	13,27	Avusturalya	65,17
Genel ortalama	84,58	63,16	Genel ortalama	15,42
Türkiye	91,08	77,34	Türkiye	8,92

Not: Dünya Değerler Araştırması'nın 6. dalgası (2010-2014) ve 7. dalgası (2017-2022) verileriyle 38 ülke ve bölge için undeSa'ya (2022) göre 15 yaş ve üzeri nüfusa göre ağırlıklandırılmıştır ve dünya nüfusunun %47'sini oluşturmaktadır.

Kaynak: UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*.

Tablo2’de değerlendirilen ülke ortalamalarının bile çok üstünde değerlere sahip olan Türkiye’nin, her ne kadar GSNI kapsamında bazı olumlu gelişmeler göstermiş olsa da toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda hala önemli zorluklarla karşı karşıya olduğu ve Türk toplumunun cinsiyetçi önyargılara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Toplumda eğitim, sağlık, ekonomik fırsatlar ve siyasi katılım gibi alanlarda cinsiyet eşitsizliğini pekiştiren normların etkisi sürmektedir. Bu durum, Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için daha fazla politika ve uygulama geliştirilmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

Türkiye’de İnsani Gelişim ve Sosyal Normlar

BM, İnsani gelişme endeksi (İGE) değeri, 0 ile 1 arasında olup, değer 1’e yaklaştıkça insani gelişme seviyesinin yüksek olduğunu; 0’a yaklaştıkça insani gelişme seviyesinin düşük olduğunu gösterir. İGE değeri 0.800 ve üzeri olan Norveç, Danimarka, İsviçre gibi çoğunluğu İskandinav ülkelerinin oluşturduğu gruptaki ülkeler “Çok yüksek”; 0.700- 0.799 aralığında olanları örneğin Şili Arjantin ve Meksika gibi Latin Amerika ülkeleri “Yüksek”; 0.550- 0.699 arasında olan Kırgızistan vb. ülkeler “Orta”; 0.550'nin altında olan çoğunluğu Sahra- altı Afrika ülkeleri de “Düşük” gelişmişlik düzeyinde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmalar, ülkelerin gelişim düzeylerini anlamaya ve uluslararası karşılaştırmalar yapmaya yardımcı olmaktadır. 2023-24 İnsani Gelişme Raporu’na göre (2022 verilerine göre) Türkiye İGE sıralamasında 193 ülke arasında 45’inci sırada ve üst üste dördüncü kez “çok yüksek insani gelişme” kategorisinde yer almıştır. 2024-25 İnsani Gelişme Raporu’na göre ise, Türkiye'nin İGE değeri 2021 yılında 0,841 iken, 2023 yılında 0.853 olmuş ve 51. sırada yer almıştır. Yıllar itibariyle yaşanan gelişmelere karşın sıralamadaki yeri Türkiye’nin daha yüksek bir

gelişim hedeflemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Aşağıda Türkiye'nin 2023 yılı İnsani Gelişim Endeksi (İGE) bilgileri ile birlikte cinsiyetle ilgili tüm endeksler yer almaktadır. Bu verilerin analizi, Türkiye'nin insan gelişimi ve cinsiyet eşitliği açısından durumunu daha kapsamlı bir şekilde gösterecektir.

Eşitsizliğe Göre Ayarlanmış İGE (EUİGE): Bu endeks, insan gelişimi düzeyini yani İGE'yi her boyutun nüfus genelindeki dağılımındaki eşitsizliğe göre ayarlar. Eşitsizlikten kaynaklanan insani gelişimdeki "kayıp", İGE ile EUİGE arasındaki farkla belirlenir. Bir ülkedeki sosyal eşitsizlik arttıkça, insani gelişimdeki kayıp da artar. Türkiye'nin EUİGE değeri (İGE değerine göre) %17 kayıpla 0.708 olarak belirlenmiştir. (Tablo 3)

Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (GII)²: Bu endeks, eşitsizliklerin cinsiyete göre dağılımını yani kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı 'sağlık, eğitim ve ekonomik katılım' gibi alanlardaki eşitsizlikleri ölçmektedir. Bu kapsamda GII, cinsiyet eşitsizlikleri üç temel boyutta ölçmektedir: "üreme sağlığı, güçlendirme ve işgücü piyasası". Diğerlerinde olduğu gibi endeks değeri 0 ile 1 arasında ölçülür. 0 tam eşitlik değerini 1 maksimum eşitsizlik değerini ifade eder. Daha düşük endeks değeri, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizliğin seviyesinin görece daha düşük olduğunu gösterir. Tablo 3'den takip edilebileceği gibi Türkiye 2025 İGE Raporuna (UNDP, 2025) göre; toplam 193 ülke arasında 0,227 GII endeks değeri ile 59. sıradadır. Gerek sıralamadaki yeri gerekse endeks değeri diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'nin, cinsiyet eşitsizliği konusunda belirli zorluklarla karşı karşıya olduğunu ve halen kadınların toplumda eşit fırsatlara erişiminde sorunlar yaşandığını ortaya koymaktadır.

Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksi (GSNI): Daha öncede ifade edildiği gibi, GSNI, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ve kadınların toplumsal hayattaki rolünü değerlendiren önemli bir göstergedir. UNDP 2020 Küresel Raporu'nda küresel ortalama olarak %90'ın üzerinde kadın ve erkeklerin en az bir sosyal normda önyargı taşıdığı belirtilmiştir. Türkiye'de sosyal normların varlığı, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini pekiştiren birçok faktörü içermektedir. Türkiye, Cinsiyet Sosyal Norm Endeksi (GSNI) kapsamında değerlendirildiğinde, toplumsal cinsiyet eşitliği yanında sosyal adalet konularında da bazı zorluklarla karşı karşıyadır: Türkiye'deki GSNI sonuçları, nüfusun önemli bir oranının kadınlara karşı en az bir temel önyargıya sahip olduğunu göstermektedir. Dahası, rapora göre insanların %25'i, erkeklerin eşlerini dövmesinin meşru olduğuna inanmaktadır. Bu oranın Türkiye'de %75'ten fazla çıkması ise çok çarpıcıdır. (UNDP, 2025)

Tablo 2: Türkiye'nin Temel İnsani Gelişim Endeksleri

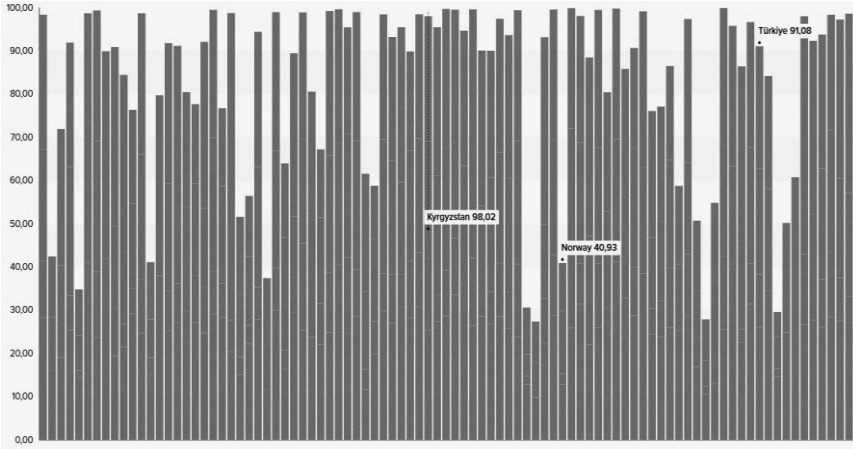
Ülkeler*	İGE değeri ve sıralaması	EUİGE	CGE değeri ve	GII değeri ve sıralaması	GII değeri ve

² "Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (İngilizce: Gender Inequality Index) şeklinde olan Türkçeye çevrilen bu kavram, metinde ilgili yazındaki yaygın kullanım biçimi olan daha kısa ifadesiyle ve İngilizcedeki baş harflerinin kullanıldığı kısaltmasıyla "GII" şeklinde kullanılmıştır.

	2023	değeri ve İGE Farkı 2023	Sıralaması	2021	sıralaması 2023
Norveç	0,970 / 2.	0,909 / 0	0,995 / 1.	0,016 / 2.	0,004 / 2.
Türkiye	0,853 / 51.	0,708 / -14	0,945 / 3.	0,272 / 65.	0,227 / 59.
Yemen	0,470 / 184.	0,325 / 5	0,407 / 5.	0,820 / 170.	0,838 / 172.
* Toplam 193 ülke					

Kaynak: UNDP, Human Development Report (HDR), 2025

GSNI 2023 Raporu, Dünya Değerler Araştırması'nın 5. (2005-2009), 6. (2010-2014) ve 7. (2017-2022) dalgalarını kapsayan 91 ülkeden elde edilen verileri kullanmaktadır (UNDP, 2023a)

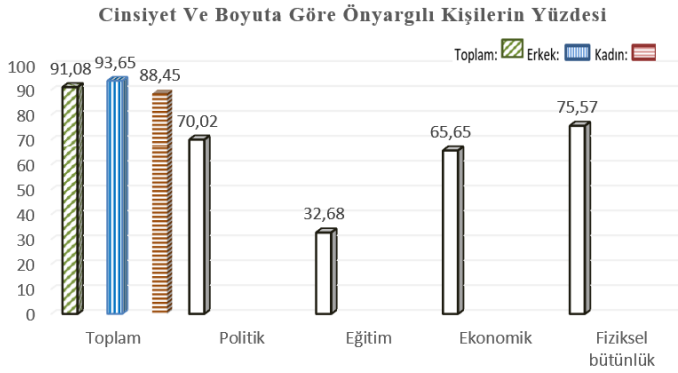

Şekil 2: Seçilmiş Ülkeler bazında GSNI Değerleri

Not: en son güncelleme 12 Ocak 2023 tarihli bilgileri yansıtmaktadır.

Kaynak: UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*.

Şekil 3'den takip edilebileceği gibi, Türkiye'nin toplam GSNI değeri yani en az bir önyargıya sahip olanların oranı %91,08 olarak ölçülmüştür. Bu toplumdaki 10 kişiden 9'unun (en az bir) önyargıya sahip olduğunu ifade etmektedir. Erkekler için GSNI değeri (93,65), kadınların GSNI değerinden (88,45) daha yüksektir. Başka bir deyişle, Türkiye'de erkekler kadınlara göre, kadınlara karşı daha önyargılıdır. En az iki önyargıya sahip kişi oranı ise %77,34'dür. (Tablo 4)

Şekil 3: Türkiye'de GSNI Göstergeleri

Kaynak: UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*.

GSNI boyutları açısından analiz edildiğinde Türkiye’de;

- I. Politik önyargıya sahip olanların oranı yani “erkekler kadınlardan daha iyi siyasi liderlerdir” diyenlerin oranı %70,02;
- II. Eğitimsel önyargıya sahip olanların yani “üniversitenin, erkekler için kadınlardan daha önemli olduğunu” düşünenlerin oranı %32,68;
- III. Ekonomik önyargılı kişilerin yani “erkeklerin kadınlardan daha fazla iş hakkına sahip olması gerektiğini” veya “erkeklerin kadınlardan daha iyi iş yöneticileri olduğunu” düşünenlerin oranı %65,65;
- IV. Fiziksel bütünlük konusunda önyargılı olanlar yani aile içi şiddeti haklı, kürtajı ise haksız görenlerin oranı %75,57 olarak ölçülmüştür.

Aşağıda yer alan Tablo 4’de seçilmiş bazı ülkelerin payı ile kıyaslandığında örneğin Birleşik Krallık (%29,60) ve Yeni Zelanda (%27,39) gibi ülkelere göre Türkiye’nin GSNI değerlerinin dolayısıyla önyargılı insan sayısının (%91,08) bu kadar yüksek olması, ülkede toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki sosyal normların hala kadınlar için belirli bir engel teşkil ettiğini ve Türkiye’nin, toplumsal cinsiyet normları açısından da gelişme göstermesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Ülkelerde önyargılı insan sayısı artınca önyargısız insan sayısı da doğal olarak azalmaktadır. Bu nedenle önyargısız insan sayısı Birleşik Krallıkta %70,40 Yeni Zelanda da ise %72,61’dir. Türkiye’de ise önyargısız insan oranı %8,92’dir. Türkiye’nin sahip olduğu GSNI verileri ile Tunus’un GSNI verileri birbirine yakındır. Başka bir deyişle, Türkiye cinsiyete dayalı sosyal normlar açısından Batı toplumlarından daha çok %98’i Arap nüfusundan oluşan ve halkın %99 Müslüman olan Tunus’a daha yakındır. Alt boyutlar açısından seçilen tüm ülkelerde siyasi boyutta en fazla önyargı olması dikkat çekicidir. Önyargıların en düşük seviyede olduğu boyut ise eğitimidir.

Tablo 4. Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksi, (mevcut en son dönem 2017-2022)

	GSNI	GSNI2		Boyuta göre önyargılı kişilerin payı			
	En az 1 önyargısı olan kişilerin payı	En az 2 önyargısı olan kişilerin payı	Önyargısız kişilerin payı				Fiziksel Bütünlük
Ülke veya bölge*	(%)	(%)	(%)	Siyasi	Eğitim	Ekonomik	(%)
Yeni Zelanda	27,39	8,67	72,61	14,78	2,83	9,32	14,37
Tunus	96,68	84,26	3,32	83,49	24,92	71,15	77,08
Türkiye	91,08	77,34	8,92	70,02	32,68	65,65	75,57
Ukrayna	84,21	65,55	15,79	56,51	24,77	55,89	61,82
Birleşik Krallık**	29,60	9,35	70,40	20,86	2,71	10,37	8,23

* 6. dalga (2010-2014) veya 7. dalga (2017-2022) verilerine sahip ülkeler

**Dünya Değerler Anketi verilerine göre Kuzey İrlanda hariçtir. Orijinal veri tabanındaki altı göstereye dayanmaktadır. Ayrıntılar için <https://hdr.undp.org/content/2023-gender-social-norms-index-gsni> adresindeki Teknik nota bakın.

Kaynak: UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*. Breaking Down Gender Biases Shifting social norms towards gender equality, faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5. Türkiye ve Norveç için Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksi (Cinsiyete göre mevcut en son dönem)

	GSNI		GSNI2				Boyuta göre önyargılı kişilerin payı							
	En az 1 önyargısı olan kişilerin payı		En az 2 önyargısı olan kişilerin payı		Önyargısız kişilerin payı								Fiziksel Bütünlük	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
Türkiye	88,45	93,65	71,42	83,12	11,55	6,35	64,20	75,79	30,04	35,34	59,42	71,85	75,00	76,14
Norveç	38,37	43,46	12,45	18,91	61,63	56,54	18,92	20,04	2,76	4,68	17,39	26,72	16,20	17,32

Kaynak: UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*. Breaking Down Gender Biases Shifting social norms towards gender equality, faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 6 Türkiye’nin Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksi Değerlerinin Dönemler İtibariyle Gelişimi

GSNI		GSNI2				Boyuta göre önyargılı kişilerin payı							
En az 1 önyargısı olan kişilerin payı		En az 2 önyargısı olan kişilerin payı		Önyargısız kişilerin payı									
						Politik		Eğitim		Ekonomik		Fiziksel Bütünlük	
2010-2014	2017-2022	2010-2014	2017-2022	2010-2014	2017-2022	2010-2014	2017-2022	2010-2014	2017-2022	2010-2014	2017-2022	2010-2014	2017-2022
(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
95,61	91,08	84,35	77,34	4,39	8,92	76,36	70,02	31,35	32,68	78,94	65,65	75,82	75,57

Kaynak: UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*. Breaking Down Gender Biases Shifting social norms towards gender equality, faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 7. Türkiye’nin Cinsiyet Sosyal Normlar Endeksinin Cinsiyetlere göre Gelişimi

	GSNI				GSNI2							
	En az 1 önyargısı olan kişilerin payı				En az 1 önyargısı olan kişilerin payı				Önyargısız kişilerin payı			
	2010-2014		2017-2022		2010-2014		2017-2022		2010-2014		2017-2022	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
TR	94,39	96,87	88,45	93,65	79,14	89,65	71,42	83,12	5,61	3,13	11,55	6,35
GO	84,44	89,52	82,96	86,53	60,70	70,36	59,23	67,81	15,56	10,48	17,04	13,47

Not: K: Kadın E: Erkek; TR: Türkiye; GO: Genel Ortalama: Dünya Değerler Araştırması’nın 6. dalgası (2010–2014) ve 7. dalgası (2017–2022) verileriyle 38 ülke ve bölge için UNDESA’dan (2022) elde edilen 15 yaş ve üzeri nüfusa göre ağırlıklandırılmıştır

Kaynak: UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*. Breaking Down Gender Biases Shifting social norms towards gender equality, faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5, İnsani gelişimde daima üst sıralarda olan (2025-2.) Norveç ile Türkiye’yi kadın ve erkeklerinin sahip olduğu önyargı düzeylerine göre karşılaştırmaktadır. Norveç’te en az bir önyargıya sahip olan kadınların oranı %38,37 erkeklerin oranı ise %43,36’dır; Türkiye’de bu oranlar her iki cinsiyet için de Norveç’tekilerin 2 katından fazladır; az bir önyargıya sahip olan kadınların oranı %88,45 ve erkeklerin oranı ise %93,65’dir. Norveç ile Türkiye arasındaki bu fark önyargı sahipliği sayısı arttıkça daha da artmakta ve yaklaşık 5 katına çıkmaktadır; Norveç’te en az 2 önyargıya sahip olan kadınların oranı %12,45 ve erkeklerin oranı %18,91 iken Türkiye’de bu oranlar kadınlarda %71,42 ve erkeklerde ise %83,12’dir. Bu kapsamda cinsiyet normları açısından Batı ülkelerine benzemeyen Türkiye’nin İskandinav ülkelerinden daha da uzak bir noktada olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

Türkiye’de Cinsiyet Sosyal Normlarının Cinsiyetlerarası Eşitsizlikteki Rolü ve Sonuçları

Tablo 7’de de gösterildiği gibi Türkiye’de yıllar itibariyle gerek erkekler gerekse kadınların cinsiyete ilişkin önyargıları azalmıştır. GSNI ve GSNI2 nin gelişimi bunu ortaya koymaktadır. Ancak bu gelişim çok yavaştır ve sahip olunan önyargılar hem gelişmiş toplumlara hem de dünya genel ortalamasının bile çok üstündedir. Kadınlara yönelik bu önyargıların ya da tutumların nedenlerini anlamak ve ispatını yapmak için Türkiye verileri üzerinden bu tutumları destekleyen yapılar yani bulgular aşağıda incelenmiştir.

Eğitim: *Tutum: Üniversite eğitiminin erkekler için kadınlardan daha önemli olduğuna inanma. Sonucu: Yetenek ve başarıya dair önyargılar bu tip kalıpyargılar, kadınların teknik, bilimsel ya da liderlik gibi alanlarda yeterliliği sorgulanmasına yol açarken erkekleri daha yetkin olarak gösterir. Ayrıca, kadınlar esas olarak ev içi işlerle ve çocuk bakımına yönlendirilirken; kariyer ve kamusal rolleri sınırlandırılır.*

Türk toplumunda gerek aile içi eğitimde gerekse aile dışında erkek çocukların hâkim güç olarak yetiştirilmeleri, erkek çocuklarına neslin devamlılığının temsilcisi gözüyle bakılması görece onlara daha fazla değer atfedilmesine yol açmaktadır. Bu ayrımcılık, cinsiyetlerarası eşitsizliklerin artmasında önemli sosyal normlara dönüşmüştür.

AB ülkelerinde kadınların istihdam oranı %43 iken Türkiye’de bu oran %27’ye düşmektedir. EğitimSen Kadın Sekreteri N.Elmacı (Sabah Gazetesi, 18.09.2025); “Oranın bu kadar düşük olmasının nedeni toplumdaki cinsiyet anlayışından kaynaklanıyor. Toplum kadınları ve erkekleri bir kalıba sıkıştırmıştır” şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca, Türkiye’de Kadınların STEM¹ yerine eğitim, sosyal hizmetler gibi alanlara yönlendirilmesi (yatay ayrışma) ve cam tavan bulguları bu önyargının dolaylı bir yansıması sayılabilir. Cam Tavan Endeksi 2019 verilerine göre; 29 ülke

¹ STEM: Bilim, Teknoloji, Mühendislik, Matematik (Science, Technology, Engineering, Mathematics) kelimelerin İngilizce ifadelerinin kısaltmasıdır.

arasında 26. sırada yer alan Türkiye’de, kadınların yükseköğretime erişim oranı, erkeklerden %2,5 daha düşüktür (TÜRKONFED, 2019). Türkiye’de kadınların eğitim seviyeleri artmakta, ancak cinsiyet temelli ayrımcılık hala devam etmektedir. Kız çocuklarının okula erişimi, özellikle kırsal alanlarda, erkek çocuklarına göre daha düşük kalmaktadır. 2022 verilerine göre, kırsal bölgelerdeki kız çocuklarının okula devam oranı, erkek çocuklarına göre %10 daha düşüktür. Bu, toplumsal normların eğitimde cinsiyet eşitsizliğine yol açtığını göstermektedir (OECD, 2021). Aynı dönemde Türkiye’de okula kayıtlı kız çocuklarının oranı %49, erkek çocuklarının oranı ise %51’dir. Kız çocuklarının ilkokuldan ortaokula geçiş oranı %93, erkeklerde ise %95’tir. 2021-2022 akademik yılı itibarıyla yükseköğretimde kadınların oranı %48, erkeklerin oranı ise %52’dir.(TÜİK, 2022). Ataerkil toplum yapısı, erkek bakış açısının eğitimde de baskın olmasına yol açmaktadır. Kız çocuklarını kadınları eğitimsiz bırakmak başlı başına bir ayrımcılık yaratmaktadır. “Kız çocukları okutulmaz” önyargısı toplumsal cinsiyetin temel nedenleri arasında yer almakla birlikte, eğitim kurumunun kendisi de bizzat toplumsal cinsiyetin yaratılmasında etken olabilir. Çünkü eğitimin içeriği bireyleri güçlendirebileceği gibi güçsüz de kılabilir (Adaçay, 2021; 63). Örneğin, bilimsel eğitim yerini dini bir tarikat eğitimi alan çocukların daha eşitlikçi, demokratik kalıpyargılara sahip olacağını düşünmek rasyonel olmayacaktır.

Fiziksel bütünlük:

Fiziksel bütünlüğü Türkiye kapsamında iki başlık “Sağlık” ve “Şiddet ve Ayrımcılık” altında incelemek daha açıklayıcı bilgiler *sunacaktır*.

Sağlık: *Tutum:” Kürtaj meşru değildir/ haklı gerekçesi yoktur”. Sonucu: Evlenme ve çocuk sahibi olma konularında toplumsal baskılar, kadınların yaşam kararlarını etkileyebilir.*

Sağlık hizmetlerine erişim açısından kadınlar, erkeklere göre daha fazla zorluk yaşamaktadır. Kadınların sağlık hizmetlerine ulaşımında toplumsal normlar ve kültürel engeller önemli rol oynamaktadır (WHO, 2020). 2021 verilerine göre, kadınların sağlık hizmetlerine erişim oranı %85 iken, erkeklerde bu oran %90’dır. Kadınların sağlık hizmetlerinden yararlanma oranı, özellikle kırsal bölgelerde daha düşüktür (WHO, 2021). Kadınların sağlığa erişimi konusunda sıklıkla değerlendirilen bir başka gösterge “üreme sağlığı” ile ilgilidir; Dünya çapında, evli kadınların %43,7’si cinsel ve üreme sağlığı ve hakları konusunda karar verme gücünden yoksundur (United Nations, 2022).

Türkiye pek çok uluslararası bildirgede imzası olmasına rağmen çocuk yaşta veya rızası olmadan evlendirme, töresel (berdel, kuma evlilikleri) cinsel şiddet gibi kadın bedenini ilgilendiren kararlarda sıklıkla hak ihlalleri konusunda gündeme gelmektedir. Hukuki düzenlemelere rağmen bu konularda halen töresel evliliklerle bazı hak ihlallerinin yaşanması cinsiyetçi sosyal normların varlığının göstergeleridir. Bir başka gösterge, toplumda yaygın şekilde etkili gebelik önleme yöntemi kullanma sorumluluğunun kadınlara bırakılması ve gebelik önleme yöntemlerinde

erkeklerin kararına yüksek bir oranla uyulması (%32,7; Songur, 2009'dan alıntı) gösterilebilir. Buna karşın, kadınların doğurganlığını sonlandıracak cerrahi müdahale memnuniyetle karşılanırken, erkekler çocuk sahibi olma yeteneklerinin sona ermesini istememektedirler. Ayrıca, kullanılacak gebelik önleme yönteminin seçimi konusunda erkekler önemli rol oynamaktadır. Özellikle erkekler tarafından tercih edilen etkisiz geleneksel korunma yöntemlerinin oranının da yüksek olması oldukça dikkat çekicidir. Bu tip yöntemlerin kullanılması bir yandan istenmeyen gebelik riskini artırmakta ve bu durum kadını zor durumda bırakmaktadır. Özellikle dini inanışlar veya sosyal baskılar gebeliğin sonlandırılmasını engelleyerek kadının doğum yapmasını zorunlu kılmaktadır. (Özcan ve diğerleri, 2013)

Şiddet ve Ayrımcılık: *Tutum: “Kocasının/partnerinin karısını dövmesinin/şiddet uygulamasının haklı olduğu durumlar olduğuna inanma”. Sonucu: Türkiye’de kadınların davranışları, çoğunlukla namus, iffet ve cinsiyet idealleriyle ölçülmeye çalışılmaktadır; Ahlaki kalıp yargılar kadınların veya kız çocuklarının hareket özgürlüğünü ve kariyer tercihlerini etkilemektedir.*

Türk toplumunda çoğunlukla cinsel haklar ve üreme hakları konusu hala bir tabudur ve kamuoyunda gündeme taşınmaz. Bireylerin bazıları salt kadın olmaları veya cinsel yönelimleri nedeniyle hala ciddi hak ihlalleriyle karşılaşabilmektedir. Ancak Türkiye’de 1997’de “Üreme Hakları ve Cinsel Sağlık Bildirgesi” yayınlanmış ve bu konudaki temel haklar; “Yaşama, Özgürlük, Eşitlik, Mahremiyet, Düşünce özgürlüğü, Bilgi edinme ve eğitim, Evlenme ve Aile Kurma Konularında Seçim Yapma Hakkı, Çocuk Sahibi Olup Olmamaya Karar Verme Hakkı, Bilimsel Gelişmelerden Yararlanma Hakkı, Toplanma Özgürlüğü ve Siyasete Katılma Hakkı, İşkence ve Kötü Muameleden Özgür Olma Hakkı” şeklinde 12 ana madde başlığı altında açıklanmıştır. (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2009) 2021 verilerine göre, kadınların %38’i yaşamları boyunca fiziksel veya cinsel şiddete maruz kalmıştır (WHO, 2021). 2024 verileriyle Türkiye’de yaşayan kadınların yaşamlarının herhangi bir döneminde %28,2’si psikolojik, %18,3’ü ekonomik, %12,8’i ise fiziksel şiddet görmüştür (TÜİK (2025)).

Aile içi cinsel şiddet, evlilik dışı hamilelik ve kocaya itaatin erken yaşta kurulması gerektiği yönündeki geleneksel anlayış, kızların erken yaşta evlenmesinin temel nedenlerinden bazılarıdır (Çakmak, 2009). Ülkemizde tecavüzcüsü ile evlenmek zorunda bırakılan kız çocuklarının trajedileri toplumdaki sosyal normların ne denli güçlü olduğunun ispatıdır. Ayrıca tüm bu örnekler sosyal normların kadınların haklarına olan çok yönlü etkisini de göstermektedir. Kadına yönelik fiziksel şiddet ve bu şiddetin toplumun bir kısmı tarafından kabul edilebilir bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu, kadınların temel insan hakkı olan fiziksel güvenceden yoksunluğunu gösteren en ciddi manevi yoksunluktur. Üstelik kadınların %47,7’sinin eşi veya birlikte olduğu kişinin kendisine uyguladığı en son şiddet davranışını kimseye anlatmadığı (TÜİK, 2025) düşünüldüğünde bu önyargının varlığı, Türkiye’de kadına yönelik şiddetin neden hala ciddi bir sorun

olduğunu ve düşük raporlama oranlarını kültürel açıdan destekler niteliktedir. Daha pek çok veriyle ve çalışmayla da desteklenebileceği üzere, Türkiye'de kadınlara yönelik şiddet ve ayrımcılık, sosyal normların bir sonucu olarak devam etmektedir.

Ekonomik Fırsatlar: *Tutum: “Erkeklerin kısıtlı iş imkanları varken kadınlardan daha çok işe hakkı olduğuna inanma”. Sonucu: İşgücünde kadınlar daha çok belirli iş veya sektörlerde (ör. Pembe yakalı işler, hizmet sektörü, düşük nitelikli veya ücretli işler) yer alırken; üst düzey yönetim ve teknik rollerde erkeklerin baskınlığı yaygınlaşır.*

Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı son yıllarda artarak, 2018-Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırmalarında (TNSA) kaydedilen %28'lik orandan 2024'te %36,8'e yükselmiştir. Buna rağmen, Türkiye'deki kadınların işgücüne katılım oranı, ülkedeki erkeklerin oranından (%72) çok daha düşük olmaya devam etmektedir. Söz konusu rakamlar, Türkiye işgücü piyasasındaki belirgin cinsiyet eşitsizliğini yansıtmaktadır. Bu oran, kadınların iş gücüne katılım oranının küresel ortalamasından (2023'te %48,7, erkeklerde %73),9 OECD üye ülkelerindeki ortalama orandan (2024'ün üçüncü çeyreğinde %67,1, erkeklerde %81),10 ve Avrupa Birliği'ndeki ortalama orandan (2023'te %52,8, erkeklerde %64,4)11 da düşüktür. Cinsiyete dayalı eşitsizlikler, Türkiye'de kadınların düşük sendika üyeliği oranlarına da yansımıştır. (ILO, 2025) Bu durum, toplumsal cinsiyet normlarının ekonomik alandaki etkisini yani kadınların ekonomik alandaki rollerini sınırladığını göstermektedir. Türkiye'de aile içindeki roller, geleneksel cinsiyet normları tarafından belirlenmektedir. Kadınların ev içi iş yükü, erkeklere göre çok daha fazladır. Kadınlar, ev işlerinin %75'ini üstlenirken, erkekler bu yükün sadece %25'ini almaktadır (TÜİK, 2021). Bu durum, kadınların ekonomik ve sosyal hayata katılımını olumsuz etkilemektedir. Aynı zamanda “doğal iş bölümü” kabulündeki geleneksel cinsiyet rolleri içinde kadının aile ve evle ilişkili olarak belirlenen rolleri, ücret ve istihdam eşitsizliğinin ana kültürel nedenidir. İş gücüne dahil olmayan kadınların %70'inin kendisini ev kadını olarak tanımlaması da bunun bir sonucudur. Tüm bu önyargılar, kadınların ücretlerinin erkeklerin %60-70'i seviyesinde kalmasını (ILO, 2023) ve üst düzey yönetim pozisyonlarına yükselmesini engelleyen 'cam tavan'ı kültürel olarak meşrulaştırmaktadır.

Siyasi Katılım: *Tutum: “Erkeklerin kadınlardan daha iyi siyasi liderler olduğuna inanma”. Sonucu: Ev içi sorumluluklar kadına yüklendiğinde, kariyer gelişimi ve iş-yaşam dengesi zorlaşır; bu da kadınların kariyer ilerlemesini olumsuz etkiler.*

Türkiye'de kadınların siyasi alandaki temsili de sınırlıdır. 2021 itibarıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde kadın milletvekili oranı %19,93'dür. Bu oranın uzun yıllardır %20'nin altında oluşu başka bir deyişle BM kotasının (1/3) altında kalışı, toplumsal normların kadınların liderlik pozisyonlarına erişimindeki engelleri yansıtmaktadır. Kadınların üst düzey yönetim pozisyonlarına gelmelerini engelleyen görünmez, yapay engeller olan “cam tavan” Türkiye'de sadece siyasette değil

sendikalarda, özel veya kamu diğer tüm kurum ve kuruluşlarda da görülmektedir. Örneğin; 2019-Cam Tavan Endeksi'nin verilerine göre 29 ülke arasında Türkiye, Güney Kore ve Japonya'dan sonra %15 oranıyla yönetici pozisyonlardaki kadın oranına 27. Sırada; Yönetim kurulunda kadın oranı %15,3 ile 23. Sırada yer almaktadır. (TURKONFED, 2019) “Türkiye’de Yönetim Kurullarında Kadın 2018 Raporu”na göre; yönetim kurulunda yer alan kadın oranı artmış olsa da Borsa İstanbul’a (BIST)’e kayıtlı 403 şirketten 159’unun (%39) yönetim kurulunda hiç kadın bulunmamaktadır. 2022 yılı “Yönetim Kurulunda Kadın Türkiye Raporu” sonuçlarına göre (GazeteSu, 26 Mart 2023); BIST’e kayıtlı 475 şirketin yönetim kurullarında 2021’de %16,7 olan kadın oranı, 2022’de %17,5’e çıkmıştır. Yönetim kurullarına seçilen kadınların bir kısmının aile şirketlerinden geldiği bu küçük iyileşmeye rağmen, yönetim kurulu tamamen erkeklerden oluşan şirket sayısı artmış ve SPK tarafından önerilen en az kadın üye oranı olan %25’i yakalayan 137 şirkettir. Bu oran tüm şirketlerin sadece %28,8’ini oluşturmuştur. Raporda, 415 şirketin henüz karar mekanizmalarında etkin toplumsal cinsiyet çeşitliliğini sağlayamamış olduğu belirtilmektedir.

Yukarıda verilen ve çoğaltılabilecek örneklerle desteklenen durumlar, Türkiye’de toplumsal normların kadınların siyasi ve idari katılımını ne denli sınırladığını göstermektedir. Aşağıda ise, diğer bulguları destekleyen çok sayıdaki bilimsel çalışmalardan yaklaşım veya yöntemlerine göre rastgele seçilmiş bazı örneklerle yer verilmiştir.

Literatür

Türkiye’de sosyal normlar ve cinsiyet kalıp yargılarına ilişkin birçok ampirik çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini anlamak ve cinsiyet kalıp yargılarının toplumsal hayattaki etkilerini incelemek amacıyla yapılmıştır. Bu konuda *Sakallı Uğurlu (2003)* çalışmasında önemli bir literatür vermektedir. Kadınlara dair sadece olumsuz tutumları içeren eski ölçeklerdeki eksiklikleri gidermek amacıyla geliştirdikleri “Çelişkili Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı”nı ve bu kurama dayanarak geliştirdikleri ölçeği tanıtmaktadır. Cinsiyetçiliğin iki farklı bileşenini, “düşmanca” ve “korumacı” cinsiyetçiliği barındıran bu teori, cinsiyetçiliğin sadece tek boyutlu olmadığını hem olumsuz hem de görece olumlu duygular içerdiğini savunmaktadır. Özellikle, erkeklerin kadınlara karşı çelişkili görüşler sergilediğini ileri sürmektedir. Ayrıca, çalışma bu konularda Türkiye’de gerçekleştirilen görgül çalışmaları ve ölçeklerini incelemiş, çeşitli öneriler sunmuştur. *K. Özaydınlık (2014)*, Eğitimdeki cinsiyet sosyal normlarını irdeleyen çalışmasında bulgularımızı destekler sonuçlara ulaşmış; örneğin, teknik bilimlerde okuyanların %70’inden fazlasını erkek öğrencilerin oluşturduğu belirtmiştir. Ayrıca toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların seçeceği ya da edineceği mesleklerde baskın etkisi olduğunu eğitim istatistikleri üzerinden göstermektedir. *Tarhan ve diğerleri (2024)*, çalışmalarında, toplumsal cinsiyet rollerinin, erken yaşlardan itibaren “model alma ve pekiştirme” ile öğrenildiğini ve bu rollere ilişkin

kalıp yargıların “bilişsel süreçleri, duyguları, davranışları” etkilediğini belirterek, toplumsal cinsiyet kalıp yargılarını ortaya koyabilecek bir ölçek geliştirmeye çalışmışlardır. B.Cislaghi ve L. Heise (2019). Sosyal normlar ve cinsiyet sosyal normları üzerinde kuramsal açıklamalar ve Sosyal norm teorisi hakkında detaylı bir literatür vermektedir. *H. Sarı ve A. Solak (2024)*’ göre, sosyal cinsiyet kalıp yargılarının doğmasında görünür “ebeveyn ve öğretmen davranışları gibi” ve görünür olmayan “medya ve ders kitapları gibi” farklı değişkenlerin nasıl etkiler yarattığını tespit edilerek, sosyal kalıp yargıların tehditleri hakkında uyarılarda bulunmaktadırlar. *N. Eroğlu (2021)* çalışmasında Türk medya içeriklerinin cinsiyet kalıp yargılarını nasıl pekiştirdiğini incelemiştir. Medyada kadınların genellikle pasif, erkeklerin ise aktif rol aldığına dair bulgular elde edilmiştir. *M. Solakoğlu ve M. Solakoğlu (2024)*, gerek özel alanda gerekse kamusal alanda sosyal normların kadınların özellikle iş yaşamı üzerindeki etkileri bu çalışmanın bulgularına paralel nitelikte ortaya koymuştur. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin, ataerkil kültürün ve sosyal normların etkisiyle oluştuğu ve kadınların özellikle işgücüne katılımını engellediği belirtilmektedir. Bu eşitsizliklerin kadınların özel alan sayılan evdeki kararların alınmasında (aile planlaması, iş bölümü, aile kaynakları nasıl kullanılacak, aile üyeleri nasıl eğitim alacak, sağlık hizmetlerinden nasıl faydalanacak veya nasıl sosyalleşecek, vs.) etkili olduğu hatta bu durumun aile şiddetine dek yansımaları olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde, kamusal alanda da yani işyerlerindeki cinsiyetlerarası eşitsizliklerin nedenleri arasında ekonomik sistemler yanında ataerkil kültür ve sosyal normlar olduğu açıklanmaktadır. Sosyal normların, kadın istihdamını, ücretlerini, meslek seçimlerini ve kariyerlerini engellerini olumsuz etkilediği rakamlarla ortaya konulmuştur.

Sonuç ve Öneriler

Cinsiyet eşitsizliğini pekiştiren geleneksel normların etkisi ülkemizde halen devam etmektedir. Türkiye, insan gelişimi ve cinsiyet eşitliği konularında ilerleme kaydetmiş olsa da hala önemli zorluklarla karşı karşıyadır. İnsani gelişim kapsamında BM İnsani gelişim raporlarındaki cinsiyetler arası eşitsizliklere ve sosyal normlara işaret eden endekslerdeki sıralamaları, Türkiye’nin toplumsal eşitsizlikleri azaltma ve cinsiyet eşitliğini sağlama yönünde daha fazla çaba göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu durum, ekonomik, sosyal ve politik alanlarda reformların gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Cinsiyet Sosyal Norm Endeksi (GSNI), ülkelerin toplumsal cinsiyet eşitliği ve sosyal adalet konusundaki normlarını ölçmekte ve sosyal normların cinsiyet eşitsizliği üzerindeki etkilerini değerlendirmek için kullanılmaktadır. Yüksek endeks değerine sahip ülkeler, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda daha ilerici politikalar uygulamakta ve sosyal normları değiştirme konusunda daha başarılı olmaktadır (UNDP, 2020). Türkiye’nin GSNI değerleri sırasıyla -politik, eğitimsel, ekonomik ve fiziksel bütünlük- boyutları ile değerlendirildiğinde ülkede; “*erkekler kadınlardan daha iyi siyasi liderlerdir*” şeklinde politik önyargıya sahip olanların

oranı %70,02; “üniversitenin, erkekler için kadınlardan daha önemli olduğunu” düşünenlerin oranı %32,68; “erkeklerin kadınlardan daha fazla iş hakkına sahip olması gerektiğini” veya “erkeklerin kadınlardan daha iyi iş yöneticileri olduğunu” düşünenlerin oranı %65,65; “aile içi şiddeti haklı ve kürtajı ise haksız görenlerin oranı” ise %75,57 olarak ölçülmüştür.

UNICEF (2025), Bir toplumun sürdürülebilir olması ve bu amaçla gerekli olan sosyal ve davranışsal değişimi için olumlu normların daha toplumun geniş kesimi tarafından görünür kılınması ve kabul edilebilir olması gerektiğini belirtmektedir. Zararlı normların yerine olumlu normlar yaratılması; mevcut olumlu normların güçlendirilmesi ve yenilerinin yaygınlaştırılması gerektiği önerilmektedir. Bu kapsamda iletişim etkinlikleri kullanarak alternatif olumlu davranışlarda bulunan kişilerin hikayelerinin paylaşılması gerektiği ve toplum liderleri veya saygın yaşlılar gibi kilit üyelerin harekete geçirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Türkiye için yapılan değerlendirmeler bağlamında somut öneri olarak “iş, siyaset veya bilim dünyasından başarılı lider kadın örneklerini ön plana çıkaran, aile içi şiddetin zararlarını vurgulayan ve üreme haklarını tanıtan ve dolayısıyla kürtajın haklı gerekçelerini açıklayan çalışmaların kamuoyuyla daha fazla paylaşılması gerektiği en yakın önerilerdir.

GSNI, sosyal inançların toplumsal cinsiyet eşitliğini söz konusu boyutlarda nasıl engelleyebileceğini ortaya koyarken hükümetlere de çözümler için yol haritası çıkarmaktadır. İnsani gelişme raporları, hükümetlerin toplumsal cinsiyet normlarını değiştirmede önemli bir role sahip olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin, “ebeveyn izni politikaları”, bakım sorumluluğu algılarını değiştirmiş veya “işgücü piyasası reformları”, kadın istihdamına ilişkin inançlarda önemli bir değişime yol açmıştır. Raporlar, kadınlara karşı önyargının yaygınlığının devam etmesine rağmen verilerin değişimin mümkün olduğunu göstermektedir (UNDP, 2025b). Örneğin, 2023 verileriyle 38 ülkenin 27'sinde ise bu göstergelerin hiçbirinde önyargısı olmayan kişilerin oranında artış görülmüştür. BM ve UNICEF tarafından, toplumsal cinsiyet eşitliğine doğru değişimi yönlendirmek için yatırım, sigorta ve inovasyon yoluyla insani kalkınmanın genişletilmesine odaklanılması gerektiğini vurgulanmaktadır. Bu, kadınların siyasi katılımı eşitliğini teşvik eden yasalara ve politika önlemlerine yatırım yapmayı, sosyal koruma ve bakım sistemlerinin güçlendirilmesi gibi sigorta mekanizmalarını genişletmeyi ve zararlı toplumsal normlara, ataerkil tutumlara ve toplumsal cinsiyet kalıplarına meydan okumada özellikle etkili olabilecek yenilikçi müdahaleleri teşvik etmeyi içeriyor. Örneğin, çevrimiçi nefret söylemi ve toplumsal cinsiyet dezenformasyonu ile mücadele etmek, yaygın toplumsal cinsiyet normlarının daha fazla kabul ve eşitliğe doğru kaymasına yardımcı olabilir. Ayrıca, toplumsal cinsiyet duyarlılığı ve sosyal bağlam eğitimleri yoluyla toplumsal normların doğrudan ele alınarak insanların görüşlerinin, politikaların ve yasal değişikliklerin değiştirilmesi, kadınların hayatın her alanında haklarının tanınması ve kadınların karar alma ve siyasi süreçlerde daha fazla temsil edilmesi temel öneriler arasındadır. Türkiye'nin cinsiyet sosyal normlar açısından dinsel ve kültürel

benzeştiği Tunus gibi Asya toplum modellerine daha yakın değerlere sahip olması, sahip olduğu sosyal normları da etkilemektedir. Bu anlamda dinin ve geleneklerin cinsiyet sosyal normları üzerindeki etkisi belirginleşmektedir. Bu kapsamda dine, geleneksel kurumlara ve değerlere dayanan yapıdan ziyade aydınlanmaya, bilime dayanan devlet ideolojisi ve politikaları daha eşitlikçi bir insan tipi yaratacaktır. Örneğin, İskandinav ülkeleri, düşük cinsiyet eşitsizliği ve düşük sosyal norm endeksi değerleri ile dikkat çekmektedir. Bu ülkeler, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere yaptıkları yatırımlar sayesinde toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik eden normların oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Son öneri olarak, gelecekte toplumsal cinsiyet farkındalığını ve bu alandaki bilgi birikimini artırmak amacıyla yapılacak bilimsel çalışmalar ve uygulamaya dönük projelerin arttırılması, halkın güveni çerçevesinde objektif ve olumlu inançlarını destekleyerek, cinslerarası eşitliğe toplumu daha da yaklaştıracaktır.

Kaynaklar

- Adaçay, F.R. (2021) *Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma*, Genişletilmiş 3. Baskı, Nisan Kitapevi, Eskişehir.
- Bourdieu, P. (2001). *Masculine Domination*. Stanford University Press.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Cislaghi, B. & Heise; L. (2019). “Gender norms and social norms: differences, similarities and why they matter in prevention science”, *Sociol Health Illn*. 2019 Dec 13;42(2):407–422.
- Connell, R.W. (2005). *Gender: In World Perspective*. Cambridge: Polity Press.
- Crenshaw, K. (1989). 'Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics', *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167.
- Çakmak, D. (2009). “Türkiye’de Çocuk Gelinler”. Birinci Hukukun Gençleri Sempozyumu-Hukuk Devletinde Kişisel Güvenlik, Ankara.
- Eagly, A.H. and Wood, W. (1999). “The Origins of Sex Differences in Human Behavior: Evolved Dispositions Versus Social Roles”, *American Psychologist*, 54(6), 408-423.
- Eroğul, N. (2021). Kadının Medyada Temsili: Eşitsizlikler ve Kalıp Yargılar, 4. Bölüm, *Kadının Medyada Temsili: Eşitsizlikler ve Kalıp Yargılar*, Özgür yayınları, 65-83.
- GazeteSU (26 Mart 2023). “Yönetim Kurulunda Kadın Türkiye Raporu Yayınlandı” Sabancı Üniversitesi Kurumsal Yönetim Forumu, 10. Yıllık Rapor, <https://gazetesu.sabanciuniv.edu/tr/> (ET. 11.11.2025).
- Heise, L.L. (1998). 'Violence Against Women: An Enduring Problem', *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, 63(Suppl 1), S1-S5.
- ILO (2025). Decent work for Turkish and Syrian women in Türkiye’s labour market A focus group study, https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-11/ILO_Turkiye_Decent_Work_Women_A4_EN_RGB_WEB_FINAL.pdf, (E.T. 15.11.2025)
- Kimmel, M. S. (2012). *Manhood in America: A Cultural History*. Oxford University Press.
- Meyer, I.H. (2008). 'Prejudice, Social Stress, and Mental Health in Gay Men', *American Psychologist*, 63(1), 38-54.
- OECD. (2021). *Education at a Glance 2021: OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing.
- Özaydınlık, K. (2014), Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye’de Kadın Ve Eğitim, *Sosyal Politikalar Dergisi*, Yıl: 14 S: 33. 93-114.

- Özcan, M., Berkiten Ergin, A., & Acar, Z. (2013). Türkiye’de Cinsel ve Üreme Hakları: Genel Bir Bakış. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (26), 122-136.
- Öztürk, M ve Derin S. (2021), *Sosyal İçermede Temel Kavramlar*, T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Ankara. 1. Baskı. Ankara.
- Pira, A. ve Elgün, A. (2004) Toplumsal Cinsiyeti İnşa Eden Bir Kurum Olarak Medya; Reklamlar Aracılığıyla Ataerkil İdeolojinin Yeniden Üretilmesi”, www.researchgate.net/publication/3507, (ET.20.05.2024)
- Ridgeway, C. L. (2011). *Framed by Gender: How Gender Inequality Persists in the Modern World*. Oxford University Press.
- Sabah Gazetesi (18.09.2025), “Ülkemizde kadınlar iş yaşamı dışında kalıyor”, <https://gaziantepsabah.com/20-yil-once/ulkemizde-kadınlar-is-yasami-disinda-kalıyor/170925>, (E. T. 08.10.2025)
- Sakallı-Uğurlu, N. (2003). Cinsiyetçilik: Kadınlara ve Erkeklerle İlişkin Tutumlar ve Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı, *Türk Psikoloji Yazıları*, 2003, 6 (11-12)1-20
- Sarı, M.H ve Solak, A. (2024), Matematik Kaygısının ve Matematik Performansının Ardındaki Örtük Nedenler: Cinsiyet Kalıp Yargısının Rolü, *Yaşadıkça Eğitim* 38(3):702-720
- Schmitt, D. P. (2003), “Are Men Universally More Dismissing than Women? Gender Differences in Romantic Across 62 Cultural Regions,” *Personal Relationships*, 10/3: 307-333.
- Schmitt, M.T. and Branscombe, N.R. (2002). 'The Influence of Group Identity on Responses to Discrimination', *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(3), pp. 574-589.
- Solakoğlu, M ve Solakoğlu, M., (2024). Cinsiyet Eşitsizliğinin Kadın İstihdamı Üzerine Etkisi, *Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), Haziran 2024, 1-19
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2009) *Cinsel Sağlık / Üreme Sağlığı -Üreme Sağlığına Giriş*, Ana Çocuk Sağlığı ve Aile Planlaması Genel Müdürlüğü Ankara, <https://ekutuphane.saglik.gov.tr>
- Tarhan,S, Ünal,F. ve Çürükvelioğlu Köksal E. Toplumsal cinsiyet kalıp yargıları ölçeği geliştirme çalışması, *Pamukkale Üniversitesi SBE Dergisi*, S: 62, Mayıs 2024
- Tong, R. (2018). *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction* (2nd ed.). Routledge. Boulder: Westview Press.
- TURKONFED, (?), İş dünyasında Kadın; Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Gündem Raporu-1, https://www.turkonfed.org/Files/ContentFile/turkonfed-toplumsal-cinsiyet-esitligi-gundem-raporu_cam-tavan.pdf
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2021). *İstatistiklerle Kadın*.

- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2025). Türkiye Kadına Yönelik Şiddet Araştırması, 2024 <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Kadina-Yonelik-Siddet-Arastirmasi-2024-57940>
- UNDP (2019). İnsani Gelişme Raporu, Gelirin ötesinde, ortalamaların ötesinde, bugünün ötesinde: 21. yüzyılda insani gelişmedeki eşitsizlikler, <https://files.acquia.undp.org/public/migration/tr/UNDP-TR-EN-HDR-2019-OVERVIEW-TUR.pdf> (E.T.: 05.11.2025)
- UNDP. (2020). *Human Development Report 2020: The Next Frontier: Human Development and the Anthropocene*. New York.
- UNDP. (2020). *The World's Women 2020, Trends and Statistics*, <https://worlds-women-2020-data-undesa.hub.arcgis.com/>
- UNDP. (2023). *Human Development Report 2023: A New Era for Human Development*. New York: UNDP.
- UNDP. (2023a). *Gender Social Norms Index*. Breaking Down Gender Biases Shifting social norms towards gender equality, <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdp-document/gsni202303.pdf>, (E.T.: 10.09.2025)
- UNDP. (2025). *Human Development Report 2025; A matter of choice: People and possibilities in the age of AI*, <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2025> (E. T. 6.05.2025)
- UNDP, (2025b) A Decade of Stagnation: New UNDP data shows gender biases remain entrenched, https://hdr.undp.org/sites/default/files/publications/additional-files/2023-06/gsni_2023_pr_en.pdf
- UNICEF (2024). *Female Genital Mutilation: A global concern*, <https://data.unicef.org/resources/female-genital-mutilation-a-global-concern-2024/> (E. T. 18.05.2024)
- UNICEF., (2025). Social Behaviour Change (SBC), *Social Norms Understanding, leveraging and adressing unwritten rules*, <https://www.sbcguidance.org/do/social-norms> ET 25.10.2025
- United Nations. (2022). *Gender Equality: The Global Challenge*.
- Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Blackwell.
- WEF. (2020) ve (2021). *Global Gender Gap Report*.
- World Health Organization (WHO). (2020) ve (2021). *World Health Statistics 2020: Monitoring Health for the SDGs*. Geneva.

BÖLÜM 17

Faydadan Mutluluğa Refahın Değişen Anlamı, Refahın Geleneksel Ölçümü ve Alternatif Metrikler*

Zümrüt Çelebi¹

* Çalışma; “Sosyal Sermayenin Ekonomik Performans ile İlişkisi ve Refah Açısından Önemi” isimli Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Öğretim Görevlisi Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Meslek Yüksekokulu, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2885-2427>

Giriş

Gönenç, fayda, mutluluk, refah gibi kavramlar bireylerin ve toplumun yaşam kalitesinde ya da iyi yaşam idealinde hem amaç hem de araç niteliğinde bulunan önemli kavramlardır. Bu kavramlar birbirleri yerine kullanılabilmektedir. Ancak teorik ve felsefi temelleri incelendiğinde kavramlar birbirinden ayrılmaktadır. İnsan refahı sosyal ve ekonomik yönleri ile çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Bu anlamda bireylerin ve toplumların refahı yalnızca gelire bağlı olarak açıklanamayacak kadar çok yönlüdür.

Refah göstergesi olarak GSYİH'nın kullanılmasına yönelik eleştiriler 1970'lerde büyümenin sınırları hakkındaki tartışmalardan başlayarak (Meadows vd., 1972; Nordhaus ve Tobin, 1971) bir dizi girişim tarafından tekrar tekrar ele alınmıştır. Ekonomik performans ve sosyal ilerlemenin değerlendirilmesinde ana gösterge olarak Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYİH) kullanımına yönelik artan eleştirilerin sonucu olarak 2007 yılında Roma Kulübü, Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu, OECD ve WWF tarafından “GSYİH'nın Ötesinde” konferansı düzenlenmiştir. Konferansta ilerlemeyi ölçmek için en uygun endekslerin neler olduğunun, bunların karar alma sürecine nasıl en iyi şekilde entegre edilebileceğinin açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Yine 2008 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy tarafından Ekonomik Performans ve Sosyal İlerlemenin Ölçülmesi Komisyonu kurulmuştur. Komisyon 2009 yılında refah ve ilerleme ölçümlerinin nasıl iyileştirileceğine dair yaklaşık 30 tavsiye içeren bir rapor yayınlamıştır. Bu girişime yanıt olarak Avrupa Komisyonu, AB Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi kapsamında 150 alternatif gösterge geliştirmiştir (Cassiers, 2009: 29). Stiglitz raporu aynı zamanda Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) 2011 yılında başlattığı Daha İyi Yaşam Girişimi'nin ve BM, OECD ile Eurostat istatistikçilerinin iş birliğiyle hazırlanan Avrupa İstatistikçileri Komisyonu'nun (CES) sürdürülebilir kalkınmayı ölçmeye yönelik tavsiyelerinin geliştirilmesinde etkili olmuştur (Jansen vd., 2024: 696).

Çevresel krizler yoğunlaştıkça ve eşitsizlikler büyüdükçe, GSYİH Ötesi girişimlerine olan ilgi yeniden canlanmaktadır. 2021 yılında BM, kendi GSYİH Ötesi girişimini başlatmıştır. 2022'de Roma Kulübü tarafından “İnsanlık İçin Bir Hayatta Kalma Rehberi” yayınlanmış, 2023 yılında Avrupa Parlamentosu Üyeleri “Büyüme Ötesi” konferansını düzenlemiştir.

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, bir ülkenin ekonomik performansının standart ölçüsüdür. Ancak, toplumsal refahın tüm yönlerini kapsamamaktadır. Bu nedenle çevresel sürdürülebilirlik, sosyal kapsayıcılık, yaşam kalitesi ve kuşaklar arası adalet gibi unsurları göz önünde bulunduran daha kapsamlı ölçütlerin geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca yönelik olarak pek çok metrik geliştirilmiştir. Bu çalışmada refah kavramının kavramsal ve felsefi boyutları incelenerek bir ilerleme

göstergesi olarak GSYİH'nın sınırlarını tartışmaya açtıktan sonra refah ölçümlerine yönelik alternatif metriklerin belirli bir sınıflandırma dahilinde sunulması amaçlanmaktadır.

1. Fayda, Mutluluk ve Refah Kavramlarının Teorik ve Felsefi Temelleri

Bireyin ve toplum refahının nasıl atılacağı Adam Smith'ten başlayarak, iktisat bilimcileri ilgilendiren temel sorunlardan birisi olmuştur. İktisatçılar tarafından refahın pek çok tanımı yapılmıştır. Refahın en yalın anlamı, bireyin ve toplumun yaşam kalitesinde görülen iyiye gidiştir (Dasgupta, 1990: 1). Türk Dil Kurumu'na göre refah “bolluk, varlık ve rahatlık içinde yaşama, gönence” anlamını taşımaktadır. Refahın karşılığı olarak Türkçe - İngilizce sözlüklerde ticaret/ekonomi kategorisinde prosperity, welfare, well-being sözcükleri sunulmaktadır. Yine Tureng sözlük İngilizce eşanlam kategorisinde well-being ve welfare sözcükleri eşleşmektedir. Refah kavramı karşılamak üzere her iki kelime de kullanılmak ile birlikte literatürde kaleme alınan pek çok çalışmada (Dasgupta, 1990; OECD, 2001; OECD, 2011; Costanza vd., 2009; Fitoussi ve Stiglitz, 2012; Costanza vd., 2014; OECD, 2018; Laurent, 2018; Greco vd., 2019; Brulé, 2022) gelirin ötesinde bir refah anlayışını karşılamak üzere well-being kavramının kullanıldığı görülmektedir. Refah ölçümlerinde GSYİH'nın ötesine nasıl geçileceğine yönelik araştırmalarda yine ağırlıklı olarak kullanılan sözcük well-being olmuştur. Boarini ve d'Ercol (2013: 291) “refahın ölçülmesinde insanların başarılarının, özgürlüklerinin, fırsatlarının ve daha geniş bir yelpazedeki (parasal ve parasal olmayan) boyutlara bakmayı gerektirdiği konusunda giderek artan fikir birliğinin Ekonomik Performans ve Sosyal İlerleme Ölçümü Raporu gibi bazı önemli girişimlerde ifadesini bulduğunu” dile getirirken refahı karşılamak üzere “well-being” sözcüğünü kullanmıştır.

Yine literatürde refahın nasıl ölçüleceği ile ilgili çalışmalarda, refahın nesnel yönlerinin yanı sıra öznel yönlerinin de dikkate alınması gerektirdiği savunularak; insanların kendi yaşamlarıyla ilgili değerlendirme ve duygularının, yani öznel refahın (subjective well-being), refahın nesnel ve öznel bileşenleri arasındaki ilişkiyi açıklamak yönünde önemli olduğu değerlendirilmektedir (OECD, 2011: 19). Refahçı teoriler ve yeni faydacı yaklaşım, öznel refahı maddi yaşam koşulları ve yaşam kalitesinin çeşitli boyutlarının basit itici güçler olduğu genel refahın bir ölçüsü olarak tanımlarken; refahçı olmayan teoriler, öznel refahın diğer boyutları ile birlikte refahın bağımsız bir yönünü temsil ettiğini ileri sürmektedir (OECD, 2011: 31).

İngilizce sözlüklerde welfare sözcüğünün karşılığı olarak mutluluk (happiness), well-being sözcüğünün karşılığı olarak mutluluk ve eudaimonia kavramının yer alması, antikçağ felsefesinde refah ile mutluluk arasında kurulan bağının, günümüz İngilizcesine bir yansıması olarak kabul edilebilir (Alp, 2008: 9). Felsefi tartışmalar da sıkça vurgulandığı gibi aslında mutluluk tanımlanması ölçülmesi mümkün olmayan göreceli ve genellikle gelip geçici duygulardır. İlk çağ filozoflarından Aristoteles mutluluk hakkında “ruhun mükemmele uygun etkinliği”

ifadesini kullandıktan sonra bunu “eudaimonia” kavramıyla açıklamıştır (Büyükdüvenci, 1993: 42). Aristoteles’e göre her objenin bir işlevi vardır, insanın varlık nedeni de sahip olduğu kapasiteleri kullanmasıdır. Aristoteles eudaimonia kavramıyla iyi ve mutlu bir yaşamın gerçekleşebilmesi için bireyin tüm potansiyelini etkin kullanması gerektiğini ileri sürmüştür. Aristoteles’in mutluluğu geçici değil yaşam boyu süren zevk ve hazlar üzerinedir. Ayrıca Aristoteles’e göre insanlar sağlam bir karaktere sahip olmadıkça ve bu karakterin ayrıcalığı olan erdemleri göstermedikçe gerçekten mutlu olamazlar (Sapancalı, 2009: 23-24).

Hedonizm yani hazcılık öğretisini geliştiren Aristippos’un “haz veren şey iyi, acı veren şey kötüdür” düşüncesini Epikuros ve Epiktetos’un fikirlerinde de görmek mümkündür. Yakın Çağ’da bu hedonist yaklaşımın etkilerine Jeremy Bentham ve onu takiben John Stuart Mill’in çalışmalarında rastlanılmaktadır (Aktan, 2020). Faydacılık iynin, mutluluk ya da hazza eşit olduğu görüşüdür (Cevizci, 2000: 1005). Kökleri, eski Yunan düşüncesine kadar gitmekle birlikte, faydacılık Bentham tarafından sistematik olarak ele alınmış ve Mill tarafından geliştirilmiştir (Aktan, 2009: 43). Bentham kişinin çıkarlarının diğer insanların çıkarları karşısında daha önde tuttuğunu belirterek insanların eylemlerinin amacını kendi mutluluğu olduğunu ve insanın doğal bir yetkisi olan ussun bu amacın uşağı olarak düşünülmesi gerektiğini savunur (Sapancalı, 2009: 24). Bentham, faydalı olan şeyi mutluluk ve haz veren şeyler olarak tanımlarken, Mill’e göre ise insanın yegâne amacı mutluluktur. Mutluluk da faydalı olan şeylerden elde edilir. Öyle ise değerli olan şey, faydalı olan şey ile özdeştir (Barry, 2003: 139). Faydacı teoriye göre en yüksek iyi olan mutluluk amaç, refah ise mutluluğa ulaşmak için bir araçtır. Ekonomi biliminde ise üretim, tüketim ve bölüşüm gibi tüm iktisadi faaliyetlerin amacı, elde edilecek faydayı maksimumlaştırmaktır (Demir ve Acar, 1993: 132-133). Faydanın maksimize edilmesiyle refah ve dolayısı ile de mutluluk artacaktır. Faydacılığın bu şekildeki sonuç odaklı yaklaşımı Amerikan pragmatizmi ile geçerliliğini sürdürmektedir. Ortodoks refah teorisinde faydacı felsefeye dayanan bilgi referans alınmaktadır. Bu yaklaşımda, Pareto optimumu, maksimizasyon ve en yüksek sayıda en büyük mutluluk şeklinde refah ilkeleri nihai olarak faydalara dayandırılmaktadır (Şeker ve Çetin, 2012: 284-285).

MÖ 350’de yazılan Nicomachean Etik’te Aristoteles mutluluğun kesinlikle insan refahının en zor boyutu olduğunu açıkça ortaya koyarak çoğu insanın iyi olanın ne olduğu konusunda hem fikir olduğunu, iyi yaşamının mutlu olmakla aynı şey olduğunun varsayıldığını ancak mutluluğun ne olduğu konusunda bir fikir birliği olmadığını ifade etmektedir (Laurent, 2018: 76). Bu yüzden modern demokrasilerde hükümetleri tarafından tüm vatandaşlara garanti edilmesi gereken şey mutluluk değil, mutluluğun peşinde koşmaktır. Yani, her bir insanın özgürce belirleyeceği

mutluluğun farklı formlarını gelişmesi için elverişli koşullar oluşturmaktır (Laurent, 2018: 77).

Kalkınma iktisadında mutluluğun gelişmişlik düzeyinin bir belirleyicisi olarak görülmesi önerilmektedir. Refah iktisadında ise mutluluk kavramının faydanın yerini alması gerektiği yönünde tartışmalar mevcuttur (Veenhoven ve Dumludağ, 2015: 14). Amartya Sen, faydacı yaklaşımlara eleştiri niteliğinde olan kapasite yaklaşımını geliştirmiştir. Bu yaklaşım, refah ve kalkınma ekonomisindeki mevcut teorik çerçeveye eleştirel anlamda önemli bir katkı sağlamış olup aynı zamanda insani gelişme yaklaşımının teorik altyapısını oluşturmaktadır (Metin, 2014: 6316-6318). Amartya Sen, fayda veya servetten ziyade sosyal durumları, yaşam kalitesini dikkate alarak refahı değerlendirmeyi önermiştir (Baujard, 2013: 15).

Sen'in refah yaklaşımı, bazı temel unsurlarını Aristoteles'ten almıştır. Aristoteles, Eudaimonia'ya ulaşmanın gerektirdiği kaynakların çeşitliliğini tanımlama bağlamında bir ergon (işlev) kavramını ortaya koyar (Ransome, 2010: 44). Kapasite ise değer verilen işlevleri başarabilme kabiliyetidir. Sen'in kapasite yaklaşımında kapasite, alternatif işlev bileşimlerini başarmak için gerekli olan temel özgürlükleri ifade eder (Sen, 1999: 107-108). Kapasite yaklaşımında özgürlüğün genişletilmesi kalkınmanın hem amacı hem de aracıdır. Beslenme yetersizliğinden kaçınabilmek, siyasal katılımdan yararlanabilmek gibi temel özgürlükler temel kapasitelerdir. Siyasal özgürlükler, iktisadi ve toplumsal fırsatlar, şeffaflık güvenceleri, koruyucu güvenlik gibi farklı özgürlük türleri birbiri ile yakından ilişkili olup, biri diğerinin gelişmesine katkı sağlar (Sen, 1999: 55-57).

Amartya Sen (1999) refah kelimesinin karşılığı olarak “welfare” terimi yerine “well being” terimini kullanmıştır. Sen için, “welfare” teriminin ana argümanı parasal kişisel gelir veya eşdeğeri olarak, bu gelirin satın alabileceği maddi mallar iken “well-being” teriminin içeriği yaşam kalitesine katkıda bulunan sağlık, eğitim, güvenli mahalleler, çevresel sürdürülebilirlik, dostluk, işlevsel topluluklar ve gelişme fırsatlarını içerecek şekilde genişletilebilir. Sen için mutluluk geçici psikolojik durumları ölçer. Bu tür durumlar, nesnel refah ölçüsünü yansıtmayabilir. Bu nedenle literatürde mutluluk teriminin kullanımından büyük ölçüde yeni bir terim olan öznel refah (subjective well-being) teriminin kullanımına geçilmiştir. Mutluluğun refahı izleyip izlemediğine dair çelişkili ampirik bulgular da mutluluk kavramını refah kavramından ayırmayı gerekli kılmıştır (Khalil, 2019: 627-628).

2.Refahın ve Toplumsal İlerlemenin Göstergesi Olarak GSYİH ve Sınırları

Refahın ölçümü, toplumsal ilerlemenin derecesi hakkında bilgi sağlayan önemli bir konudur. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde ve karşılaştırılmasında sıklıkla kullanılan refah ölçüsü, GSYİH'dır. GSYİH, “bir ülke sınırları içinde, belli bir dönemde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin toplam parasal değeridir.” Gayri Safı Milli Hasıla (GSMH), ekonomik ilerlemenin sıkça bahsedilen bir diğer ölçüsüdür. GSYİH ve GSMH arasındaki fark kullanılan üretim sınırlarıdır. GSYİH, yerli veya yabancı şirketler tarafından ülkede üretilen tüm mal

ve hizmetleri ölçer. Diğer ülkelerde üretilen mal ve hizmetleri içermez. GSMH, dünyanın neresinde olursa olsun yerli şirketler tarafından yapılan tüm üretimi ölçer. Sınırları bir ülkenin nüfusunu ve istihdamını ölçmek için kullanılan sınırlarla çakıştığından, GSYİH iç politikaların belirlenmesi ve programların değerlendirilmesi için daha kullanışlıdır.

Ulusal gelir tahminleri için öncü çalışmalar 17. yüzyılda İngiltere’de ve Fransa’da gerçekleştirilmiştir. Amerika’daki ilk ulusal gelir tahmini 1843 yılında hazırlanmış, bu yüzyıl bir çok Avrupa ülkesi için resmi tahminlerin yapıldığı dönem olmuştur. Ulusal hesaplar sistemi 1929 yılındaki büyük ekonomik buhrandan sonra daha da önemli hale gelmiştir. İkinci Dünya savaşıyla birlikte savaş masraflarının üretim, yatırım, tüketim ve tasarruf kavramlarını ön plana çıkarması ile bu kavramlara yönelik toplanılan bilgiler ulusal gelir tahminleri için veri kaynaklarını oluşturmuştur. Amerika’da Simon Kuznets, İngiltere’de Colin Clark ulusal gelir üzerine araştırmalar yapmaya başlamışlardır (TÜİK, 2012: 9).

Dünya iki küresel savaş ve Büyük Buhrandan kaynaklanan büyük sosyal ve ekonomik kargaşanın ortasında, Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) II. Dünya Savaşı’na dahil olması muhtemel hale geldikçe, bu durumun depresyondan yeni çıkmaya başlayan ABD vatandaşlarının yaşam standardını tehlikeye atacağı konusunda bir endişe oluşmuş: milli gelir tahminleri, ekonominin, tüketim malları ve hizmetlerinin yeterli üretimini korurken İkinci Dünya Savaşı ile mücadele için yeterli malzeme sağlayabildiğini göstermek için kullanılmıştır (Costanza vd., 2014: 91). Bretton Woods Konferansı sonucunda GSYİH’nın ekonomik gelişmenin bir ölçüsü olarak kullanımı daha da güçlenmiştir. Konferansın ardından IMF ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası kurulmuş, IMF ve Dünya Bankası GSYİH’yı ekonomik gelişmenin temel ölçüsü olarak kullanmaya başlamıştır (Costanza vd., 2014: 91-92).

Böylece II. Dünya Savaşından sonra başlayan milli gelir üzerine kapsamlı çalışmalar sonucu 1944 yılında Amerika, İngiltere ve Kanada ortak tanımlar belirlemek amacıyla bir araya geldikten sonra 1949 yılında uluslararası standartlaştırma çalışmalarına başlamışlardır. 1952 yılında ilk Birleşmiş Milletler Ulusal Hesaplar Sistemi (SNA) yayımlanmıştır (TÜİK, 2012: 9). Türkiye’de, ulusal gelir tahminleri 1929 yılından beri yapılmaktadır. GSYİH hesaplamalarında, 2001 yılına kadar SNA kullanılmıştır, 2002 yılından itibaren ise Avrupa Ulusal Hesaplar Sistemi (ESA) kullanılmaktadır (Kula, 2018: 45).

Ekonomik büyümenin belirlenebilmesi için GSYİH önem arz etse de uluslararası karşılaştırmalarda kullanılmaya uygun değildir. Uluslararası karşılaştırmalarda kişi başına düşen GSYİH yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Bugün bu ölçümden devlet politikalarını belirlemede, yatırım ve istihdamın planlanmasında, sermaye akışlarını yönetmede yararlanılmaktadır (Gökdemir ve Veenhoven, 2014: 344). Her ülkenin GSYİH’si kendi ülke parasına göre hesaplanmaktadır. Ülkeler arası karşılaştırmalarda Satın Alma Gücü Paritesi (PPP) kullanılarak dönüşüm

yapılmaktadır. PPP ülkeler arasındaki fiyat düzeyi farkını ortadan kaldırarak reel mal ve hizmet hacmini karşılaştırmaktadır (Gökdemir ve Veenhoven, 2014: 345).

Bireylerin ekonomik anlamda mutluluğu veya refahını ölçmede kullanılan göstergeler zamanla değişmiştir. 1950'lerde GSYİH'nın büyüme oranıyla, 1960'larda kişi başına düşen milli gelirle, 1970'lerde temel ihtiyaçların karşılanma düzeyi ile refah ölçülmeye çalışılmıştır. 1980'lerde parasal olmayan faktörlerin de insan refahının ölçümünde kullanılmasına başlanmıştır. 1990'lara insanların refahını anlamak için kullanılan perspektif insani gelişme yaklaşımı olmuştur. 2000'lerde ise evrensel haklar ve özgürlükler ön plana çıkmıştır (Kabaş, 2007: 376).

Her ne kadar GSYİH düzeyi yüksek olan ülkeler gelişmiş ülkeler olarak sınıflandırılrsa da yüksek GSYİH değerlerine sahip olan ülkelerde yaşam tatmininin aynı ölçüde yüksek olmaması, gelirin adaletsiz dağılımı, çevre kirliliği, ekolojik dengenin bozulması GSYİH'nın yeterli bir gelişme ölçüsü olmadığının tartışılmaya başlanmasına sebep olmuştur. Bugün refah ve gelişme kavramlarının içeriği ekonomik unsurların yanı sıra sosyal ve çevresel unsurları da içeren çok boyutlu bir yapıya kavuşmuştur (Özsoy ve Tosunoğlu, 2017: 286).

GSYİH'nın insanların refahının doğru bir temsilcisi olup olmadığı hakkındaki tartışmalar, GSYİH'nın dayandığı Ulusal Hesaplar Sisteminden önce gelmektedir. Politikacılar genellikle, bir ülkede, dağıtımı da içerecek şekilde, bir yılda üretilen mal ve hizmetlerin toplam değerinin ötesine geçen bir dizi faktörü göz önünde bulundurarak, bugün ve gelecekte vatandaşların genel refahını artırmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte, GSYİH gibi ekonomik performansın standart ölçütleri, bu konuda iyi bilinen sınırlamalarına rağmen, genel refah göstergeleri olarak yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir (OECD, 2011: 16). Ekonomistlerin, GSYİH'nın genel refahın bir göstergesi olarak ele alınmasının yanlış ve tehlikeli olduğu konusundaki uyarılarına rağmen GSYİH ile ölçülen ekonomik büyüme, ekonomik ilerlemenin olmazsa olmaz koşulu haline gelmiştir. Kişi başına GSYİH, farklı ülkelerde yaşam kalitesini karşılaştırmak için sıklıkla kullanılmaktadır. Hükümetler GSYİH'daki değişiklikleri genellikle ekonomik ve maliye politikalarının başarısının bir göstergesi olarak kullanmaktadır (Costanza vd., 2014: 92). Oysa GSYİH'nın ekonomik veya sosyal refahın değil, ekonomik faaliyetin bir ölçüsüdür. ABD ulusal muhasebe sisteminin ve GSYİH'nın baş mimarı Simon Kuznets de GSYİH büyümesini ekonomik veya sosyal refah ile eşitlemeye karşı uyarıda bulunmuştur (Costanza vd., 2014: 91). Toplumların refahını değerlendirmek açısından GSYİH'nın eksiklikleri şu şekildedir (OECD, 2011: 16-17 ve Coyle, 2011: 35):

- GSYİH, üretim sürecinde sermaye mallarının tüketimine izin vermediğinden, belirli bir dönemde değişmeyen sermaye stoku ile üretilebilecek çıktı değerini olması gerekenden fazla gösterir.
- GSYİH ekonomik kaynakların bireyler arasında nasıl paylaşıldığı hakkında bilgi vermez, gelir dağılımını dikkate almaz.

- GSYİH, ev hizmetleri, çocuk bakımı ve ebeveynlik gibi hanelerin finansal refahına katkıda bulunan bazı faktörleri ölçmemektedir.
- GSYİH'ye dâhil edilen bazı faaliyetler aslında insanların refahındaki bir azalmaya veya üretim ile ilişkili sosyal ve çevresel maliyetlerin bir kısmının ortadan kaldırılmasına karşılık gelmektedir. GSYİH ölçümlerine silah, tütün veya güvenlik harcamaları gibi mal ve hizmetler için ödemeler de dahildir.
- Bireylerin ve toplulukların sağlığı, mutluluğu, kişisel güvenliği ve sosyal bağlantıları gibi bir dizi temel özelliği GSYİH ve ekonomik hesaplar sistemi tarafından yakalanamamaktadır.
- GSYİH, refahın zaman içinde korunup korunamayacağını gösteremez.
- GSYİH büyümenin olumsuz sonuçlarını dikkate almaz ve özellikle kirlilik ve sera gazı emisyonları gibi çevresel maliyetleri netleştirmez.
- GSYİH, özellikle teknolojideki büyük değişiklikler için geçerli olmak üzere istatistiklerde asla tam olarak yakalanamayan kalite ve yeni mallardaki gelişmeleri tam olarak dikkate almaz.
- GSYİH, sağlık, eğitim düzeyleri, bebek ölümleri ve yaşam beklentisi gibi önem verdiğimiz birçok ilerleme göstergesini içermez.
- İnovasyonun faydalarını ölçmemesi de ekonomideki derin yapısal değişiklikleri göz ardı etmesi de GSYİH'nin önemli birer kör noktasıdır.
- Bu nedenlerle politikaya rehberlik etmek için GSYİH'dan daha iyi göstergeler bulma çabası bugün daha güçlü hale gelmiştir. Bir sonraki başlık altında bu çabalar değerlendirilecektir.

3. Refahın Alternatif Ölçümleri İçin Metrikler

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin sınıflandırmasında temel kriter olarak GSYİH kullanılmakla birlikte, yüksek GSYİH değerlerine sahip olan ülkelerde yaşam memnuniyeti aynı ölçüde yüksek olmayabilmektedir. Gelirin adaletsiz dağılımı, ekolojik dengenin bozulması, özgürlüklerin sınırlandırılması gibi etkenler kişilerin ve toplumun yaşam kalitesi ve refahını olumsuz etkilerken, GSYİH sadece ekonominin niceliksel bir ölçümünü sunmaktadır. Bireysel ve sosyal refahı arttırmak için uygulanacak politikalara yol göstermek açısından GSYİH'nın yeterli bir ölçü olamaması sebebi ile ekonomik boyutunun yanı sıra ilerlemenin sosyal ve çevresel boyutlarını da kapsayan pek çok alternatif endeks geliştirilmiştir.

Geliştirilen ölçümlerin sınıflandırılmasında araştırmacılar farklı kriterler kullanmışlardır. Örneğin Bandura (2008), ülke performansını ölçen 178 bileşik endeksi alfabetik olarak sıralanmıştır. Hagerty vd. (2001) ise endeksleri her endekste yer alan yaşam kalitesiyle ilgili alanların sayısına göre sınıflandırmıştır. Costanza vd. (2009) refahın alternatif ölçümlerini hesaplamalarında GSYİH'da düzeltmeler

yapan endeksler, GSYİH'nın yerine geçen endeksler, GSYİH'yı diğer ölçümlerle tamamlayan birleşik endeksler ve gösterge takımları olarak dört grupta sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma kriterine benzer şekilde Delhey ve Kroll (2012) refah, ilerleme ölçümlerinin GSYİH'yı iyileştirenler, tamamlayanlar ve değiştirilen refah ölçümleri olmak üzere üç başlık altında toplanabileceğini belirtmiştir.

Alternatif refah ölçümlerini sınıflandırmada kullanılan bir diğer kriter çalışmaların geliştirildikleri akademik araştırma alanı olmuştur. Offer (2003) tarafından geliştirilen kökene dayalı sınıflandırmada, alternatif ölçümler genişletilmiş ekonomik hesaplar, sosyal ve psikolojik göstergeler olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Son dönemlerde, psikologların kişisel refah deneyimlerinden hareketle refahı ölçmek için daha doğrudan bir yaklaşımı benimsemeleri sonucu mutluluk göstergeleri, Gallup Sağlık Yolları Refah Endeksi gibi psikolojik göstergeler de bu sınıflandırmaya dahil olmuştur (Bleys, 2012: 357-358). Diener ve Suh (1997) araştırma alanları tarafından refahı tasavvur etmek için kullanılan farklı felsefi yaklaşımlar üzerinden yine kökene dayalı sınıflandırmaya başvurmuştur.

Bleys (2012: 373) sınıflandırmasında ölçmeyi amaçladığı temel kavramlar üzerinden metrikleri sınıflandırmıştır. Bu temel kavramlar tek bir kişinin veya bir grup insanın yaşam durumunu kapsamlı bir şekilde değerlendirmeyi amaçlayan refah (well being), bir ulusun ekonomisinin vatandaşlarının genel refah düzeyine katkısını yansıtan ekonomik refah (economic welfare) ve mevcut refah ile ekonomik refah seviyelerinin gelecekte de sürdürülüp sürdürülemeyeceğini araştıran sürdürülebilirlik (Sustainability) olarak belirlenmiştir. Tablo 1'de refahın alternatif ölçümleri için metrikler Bleys'in (2012) sınıflandırması esas alınarak ölçülmesi amaçlanan temel kavramlar üzerinden sunulmuştur.

Tablo 1.. Ekonomik Refah, Refah ve Sürdürülebilir Refah Göstergeleri

EKONOMİK REFAHI ÖLÇEN GÖSTERGELER		
Çevresel Olmayan Düzeltilmiş Ölçümler	Çevresel Düzeltilmiş Ölçümler	
-Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) -Net Yurtiçi Hasıla (NDP) -Ekonomik Refah Ölçüsü (MEW) (Nordhaus ve Tobin 1973)	-Çevreye Göre Düzeltilmiş Net Yurtiçi Hasıla (EDP) -Sürdürülebilir Ulusal Gelir (SNI) (Huetting 1995) -Sürdürülebilir Ekonomik Refah Endeksi (ISEW) (Daly ve Cobb 1989) -Gerçek İlerleme Göstergesi (GPI) (Cobb ve diğerleri 1995b) -Ekonomik Refah Endeksi (IEWB) (Osberg 1985,1998)	
REFAHI ÖLÇEN GÖSTERGELER		
Nesnel Yaklaşım	Subjektif Yaklaşım	Kombine Yaklaşım
-GSYİH -Tüketim Harcamaları -Hiyerarşik İhtiyaçların Karşılınması Endeksi (FHNI) (Clarke, 2005) -Sosyal İlerleme (ISP) ve Ağırlıklı Sosyal İlerleme Endeksleri (WISP) (Estes, 1984: Estes, 1997) -Calvert-Henderson Yaşam Kalitesi Göstergeleri -Sürdürülebilir Toplum Endeksi (SSI) (Van de Kerk ve Manuel, 2006) -İnsani Gelişme Endeksi (HDI) (UNDP, 1990) -Fiziksel Yaşam Kalitesi Endeksi (PQLI) (Morris, 1979) -Sosyal Kalkınma Endeksi (SDI) (Ray, 1989) -Sosyal Sağlık Endeksi (ISH) (Fordhan Enstitüsü, 1987) -Legatum Refah Endeksi (LPI) (Legatum Enstitüsü, 2007) -Sosyal Gelişme Endeksi (SPI) (Sosyal Gelişme Hareketi, 2014)	-Mutluluk Sıralamaları 1-WHR-Mutluluk Sıralamaları(SDSN, 2012) 2-Dünya Mutluluk Veritabanı (Erasmus Mutluluk Araştırmaları Merkezi, 2010) 3-Dünya Değerler Araştırması (WVS, 1981) 4- Eurobarometer (1974) -İnsan İhtiyaçları Değerlendirmesi (Max-Neef 1992)	-Gayri Safi Milli Mutluluk (Bhutan Krallığı, 1972) -Mutlu Yaşam Beklentisi (Veenhoven, 1996) -Mutlu Gezegen Endeksi (Yeni Ekonomi Vakfı, 2006) -Daha İyi Yaşam Endeksi (BLI) (OECD, 2011)
SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİ ÖLÇEN GÖSTERGELER		
Üç Direk Yaklaşımı	Ekolojik Yaklaşım	Sermaye Yaklaşımı
-Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Endeksi (SDGI) (SDSN) -EUROSTAT Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri	-Ekolojik Ayak İzi (Wackernagel ve Reels, 1996) -Çevresel Performans Endeksi (EPI) (Columbia ve Yale Üniversitesi, 2006)	-Sabit Sermaye Stoğu: Gerçek Tasarruflar (Dünya Bankası) -Kritik Doğal Sermaye: CRITINC (Keele Üniversitesi)

Kaynak: Bleys, 2012: 368-371’den yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu çalışmada GSYİH’ya alternatif metriklerin sunumunda Bleys (2012)’in içerik bazlı sınıflandırmasından yararlanılmış olmakla birlikte daha sadeleştirilmiş bir sunum için Bleys’in alt sınıflandırması kullanılmamıştır. Yine zaman içerisinde refah algısındaki değişimin göstergelere yansımalarının takibini sunarak sınıflandırmanın geliştirilmesine katkı sağlamak üzere göstergelerin oluşturuldukları/kullanıldıkları yıllara da sınıflandırmada yer verilmiştir. Ayrıca

2012 sonrası geliştirilen veya güncellenen göstergeler ile birlikte Bleys (2012) tarafından kullanılmayan ancak bu çalışma açısından önemli olduğu düşünülen göstergeler de sınıflandırmaya ilave edilmiştir.

3.1. Ekonomik Refahı ve Refahı Ölçen Göstergeler

GSYİH'ya alternatif olarak geliştirilen göstergeler ile ilgili ilk ayırım ekonomik refahın ölçülmesidir. Ekonomik faaliyetlerle ilgili maliyetler doğal sermayenin tükenmesi, atıkların uygun şekilde bertaraf edilmesi ve çevresel bozulma nedeniyle ekosistem hizmetlerinin kaybı gibi şekillerde çoğunlukla doğal çevre ile bağlantılıdır. Bu nedenle bu çalışmada farklı ekonomik refah ölçümleri arasında ayırım yapmak için ölçümlerin çevresel konulara yönelik düzeltmeleri içerip içermediğine bakılmıştır.

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), ekonomik refahın en yaygın kullanılan ölçüsüdür. Ancak ekonomik refaftaki değişimin izlenebilmesi için ekonomik sürecin maliyetleri ve faydaları arasında yapılması gereken ayırım GSYİH'nın bir kısmının yıpranmış sermayeyi değiştirmek için kullanılmasını gerektirir. Bu amaçla Net Yurtiçi Hasıla (NDP), etkin sermaye stokunu koruyan yenileme, onarım ve bakım gibi eylemleri hesaba katmak için üretilen sermaye stokundaki amortisman değerini GSYİH'dan çıkarır. Ancak NDP doğal sermayedeki değişiklikleri ve ekonominin önemli ekolojik hizmetleri sunma becerisini hesaba katmaz. Çevresel Olarak Ayarlanmış Net Yurtiçi Hasıla (EDP) ise Entegre Çevresel ve Ekonomik Muhasebe Sisteminden (SEEA) türetilen bir çevresel muhasebe toplamıdır. NDP'den doğal kaynak tüketimi ve çevresel bozulma maliyetlerinin çıkarılmasıyla elde edilir (Bleys, 2012: 370). EDP'den, kaynakların korunmasına daha güçlü bir vurgu yapan Sürdürülebilir Ulusal Gelir (SNI) Hueting (1995) tarafından geliştirilmiştir (Bleys, 2012: 370).

Nordhaus ve Tobin (1973) kişisel tüketim harcamalarını başlangıç noktası olarak belirleyerek Ekonomik Refahın Ölçüsü (MEW) göstergesini geliştirirken hasılaya vatandaşların zevk aldıkları boş zamanın ve ücretsiz çalışmanın değeri ile yeraltı ekonomisinden kaynaklanan ekonomik üretimin değerini de eklemiştir. Ekonomik refahın MEW'e göre daha kapsamlı göstergesi Daly ve Cobb (1989) tarafından geliştirilen ortalama tüketimi, bölüşümü ve çevre tahribatını içeren Sürdürülebilir Ekonomik Refah Endeksi (ISEW)'dir (Gökdemir ve Veenhoven, 2014: 346). Gerçek İlerleme Göstergesi (GPI), ISEW'in rafine edilmiş bir versiyonudur. 1989 yılında Redefining Progress tarafından geliştirilen endeks, sürdürülebilir kalkınma prensipleri doğrultusunda toplumun ekonomik refahını ölçmektedir. Endeksin hesaplamasında dayanıklı tüketim malları ve kamu altyapılarından sağlanan hizmetler ile gönüllü hizmetler ve ev işlerinin faydaları gelir hesabına eklenir. Gelir eşitsizliği, çevresel bozulma, suçların maliyeti ve boş zaman gibi kalemlerin sebep olduğu kayıplar gelir hesabından çıkarılmaktadır (Anielski, 2001: 6). GPI'nın düzenli bir şekilde artması, doğal ve sosyal sermayenin gelecek nesil için yeterli olacağını göstermektedir. Endeks hesaplamaları Avustralya ve ABD'de

yapılmaktadır (Yıkılmaz, 2011: 86). Ekonomik refahın diğer bir objektif ölçümü Osberg ve Sharpe (1998) tarafından geliştirilen tüketim, doğal sermaye dahil sermaye stoklarının birikimi, gelir dağılımı ve ekonomik güvenlik olmak üzere ekonomik refahın dört boyutuna dayanan Ekonomik Refah Endeksi (IEWB)'dir. Bu yaklaşımında her ne kadar ekonomik refah önemli bir amaç olsa da o sosyal ve ekonomik ilerlemenin sadece bir yönüdür (Osberg ve Sharpe, 2002: 292). IEWB'deki değişkenlerin çoğu, ISEW ve GPI'ya da dahil edilmiştir. Ancak bu endeksler bu değişkenlerle ilişkili kayıpları tahmin etmek için kullanılan özel metodolojiler nedeniyle çevresel değişkenlere çok daha fazla ağırlık vermektedir (Bleys, 2012: 370).

3.2. Refahın Nesnel ve Öznel Ölçümleri

Veri toplamak için kullanılan tekniğe göre refah (well-being) ölçümleri nesnel, subjektif ve kombine olmak üzere üç kategoride incelenebilir. Nesnel yaklaşımda, kişi başına gelir veya brüt okullaşma oranları gibi verilere bakılırken, öznel yaklaşım, bireyin gelirden duyduğu memnuniyet ve eğitim fırsatlarının algılanan yeterliliği gibi konuları dikkate alır. Nesnel yaklaşım, sosyal istatistikleri derleme geleneğine bağlanabilirken, öznel yaklaşım anket araştırmalarından kaynaklanmaktadır.

Refahın nesnel ölçütlerine bakıldığında, ilk olarak, GSYİH ve tüketime dayalı ölçütler göze çarpmaktadır. Bu iki ölçü faydacı paradigmanın refah ölçümlerine birer yansıması olarak hem tüketimden elde edilen faydanın bireylerin nihai hedefi olduğu hem de bu faydanın bu tüketim miktarı ile doğru orantılı olduğu ön kabulüne dayanır. Temel insan ihtiyaçları teorisi nesnel ölçütlerin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Clarke (2005), Maslow'un (1943) insan ihtiyaçlarının hiyerarşik piramidi üzerine inşa edilen nesnel bir refah ölçüsü olarak İnsan İhtiyaçlarının Karşılansma Endeksini (FHNI) geliştirmiştir. Sosyal İlerleme Endeksi (ISP) ve Ağırlıklı Sosyal İlerleme Endeksi (WISP) insan ihtiyaçları teorisinin hiyerarşik olmayan bir versiyondur. Ulusların nüfuslarının temel ihtiyaçlarını karşılama kapasitelerindeki değişiklikleri izlemek ve düzenli aralıklarla refahla ilgili verilerin analizini kolaylaştırmak için Richard Estes tarafından tasarlanmıştır (Gökdemir ve Veenhoven, 2014: 353). Temel ihtiyaçlarını karşılama kapasitelerindeki değişiklikleri izlemek ile ilgili Estes ile benzer bir çaba Hazel Henderson ve Calvert Grup tarafından üstlenilmiş ve Calvert-Henderson Yaşam Kalitesi Göstergeleri geliştirilmiştir. İlk olarak 2000 yılında yayınlanan göstergeler ulus genel refahının kapsamlı bir resmini çizmek amacı ile eğitim, istihdam, enerji, çevre, sağlık, insan hakları, gelir, altyapı, ulusal güvenlik, kamu güvenliği ve barınma alanlarının her biri için oluşturularak Amerikan yaşam kalitesinin ve zaman içindeki değişimlerinin öz ve basit bir haritasını sunmaktadır. Temel ihtiyaçların karşılansma düzeyine göre refahı ölçen bir diğer endeks Van de Kerk ve Manuel (2008) tarafından geliştirilen Sürdürülebilir Toplum Endeksi (SSI)'dir. Ancak SSI gelecek nesillerin ihtiyaçlarını da hesaba katarak, sürdürülebilirlik ve yaşam kalitesinin önemli yönlerini içeren

kişisel gelişim, temiz çevre, dengeli toplum, kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve sürdürülebilir bir dünya olmak üzere beş farklı kategorideki 22 önemli göstergelyi tek bir endekste birleştirir (Bleys, 2012: 369).

Hem İnsani Gelişme Endeksi (HDI) hem de Fiziksel Yaşam Kalitesi Endeksi (PQLI), refah seviyesindeki değişiklikleri izlemek için Sen'in (1985) kapasite yaklaşımını kullanan ölçütler olarak kabul edilebilir (Bleys 2012: 369). Gelişmişlik kavramının değerlendirilmesinde sosyal kriterlerin önemi PQLI'daki göstergeler genişletilerek geliştirilen Sosyal Kalkınma Endeksine (SDI) yansıtılmıştır. 1987'den beri sadece Amerika'da yaşayan halkın sosyal iyi olma halini ölçmek için Fordhan Enstitüsü tarafından hesaplanan Sosyal Sağlık Endeksi (Index of Social Health) de nesnel bir ölçüm türü olup refahın sosyal yönlerini içine alacak şekilde gösterge seti geliştirilmiştir (Gökdemir ve Veenhoven, 2014: 354).

HDI, 1990 yılından itibaren Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Raporlarında kullanılmaktadır. HDI, uzun ve sağlıklı bir yaşam, bilgili olmak ve iyi bir yaşam standardına sahip olmak şeklindeki gelişmenin temel boyutlarındaki ortalama başarının özet bir ölçüsünü sunmaktadır. HDI, üç boyutun her biri için normalleştirilmiş endekslerin geometrik ortalamasıdır. Sağlık boyutu doğumda beklenen yaşam süresiyle, eğitim boyutu 25 yaş ve üzeri yetişkinler için okullaşma süreleri ve okula başlama çağındaki çocuklar için beklenen okullaşma süreleri ile ölçülür. Yaşam standardı boyutu, kişi başına GSMH ile ölçülmektedir. HDI, insani gelişmenin eşitsizlikler, yoksulluk, insan güvenliği, yetkilendirme gibi boyutlarını yansıtmaz. İnsani gelişme raporları eşitsizlik, cinsiyet eşitsizliği ve yoksulluk gibi bazı kilit konularda vekil olarak başka bileşik endeksler sağlamaktadır (UNDP, 2025).

Dünya ülkelerinin farklı alanlardaki başarılarını karşılaştırmaya imkân sağlayan Legatum Refah Endeksi (LPI) Legatum Enstitüsü Vakfı tarafından, çeşitli uluslararası kuruluşların verileriyle 2007 yılından itibaren her yıl düzenli olarak yayınlanmaktadır. Endeks, altmış yedi eyleme geçirilebilir politika alanı üzerine inşa edilmiş on iki refah boyutundan oluşmakta ve üç yüz gösterge tarafından desteklenmektedir. Refahın on iki boyutu kişisel özgürlükler, emniyet ve güvenlik, yönetim, sosyal sermaye, yatırım ortamı, altyapı ve pazara erişim, ekonomik kalite, girişimcilik koşulları, yaşam koşulları, eğitim, sağlık ve doğal çevredir (Legatum Institute, 2021: 4).

Sosyal gelişmenin farklı boyutlarında toplumların güçlü ve zayıf olduğu yönlerin belirlenmesine olanak sağlayan Sosyal Gelişme Endeksi (Social Progress Index), Sosyal Gelişme Hareketi tarafından yayınlanmaktadır (Coşkun vd., 2015: 121). İlk sürümü, 2014 yılında yayınlanmıştır (Attar, 2014: 3). Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımı üzerine kurulan endeks, ekonomik ve politik özgürlükler, gelir ve sosyal hizmetler, güvenlik, şeffaflık gibi sosyal değişkenleri kullanarak gelişmeyi ölçmektedir. Endeks temel insani ihtiyaçlar, refahın tesisi ve fırsatlar olmak üzere üç

boyuttan oluşmaktadır. Endeksin hesaplanmasında her boyut eşit derecede ağırlıklandırılmaktadır (Porter vd., 2014: 41).

Bireysel refaha yönelik olarak subjektif bir yaklaşım olan öznel refah çalışmalarında insan ihtiyaçlarının karşılanma düzeyleri, bireylerin memnuniyet düzeyleri, ruh halleri ve duygu durumları ölçülmeye çalışılmaktadır (Costanza vd., 2009: 16). Birleşmiş Milletler 2012 yılından itibaren yayınlamakta olduğu Dünya Mutluluk Raporlarında (WHR) ülkeler için mutluluk sıralamalarını yayınlamaktadır. Mutluluk raporlarında tüm dünyadaki yaşam kalitesini izlemek ve açıklamak için ise öznel refah ölçülmekte ve kullanılmaktadır. WHR’de öznel refah yaşam değerlendirmeleri, olumlu duygular ve olumsuz duygular olmak üzere üç ana göstergeye göre ölçülmeye çalışılmaktadır. Mutluluk Sıralamaları ise, insanların yaşam kalitesinin daha istikrarlı bir ölçüsü olarak yaşam değerlendirmelerine dayandırılmaktadır (Helliwell vd., 2021: 15-16). Yine bu raporlarda ülkeler arasında yaşam değerlendirmelerinde gözlemlenen farklılıkları açıklamak için altı değişkene ilişkin gözlemlenen veriler kullanılarak tahminler sunulmaktadır. Bu değişkenler kişi başına düşen GSYİH, sosyal destek, sağlıklı yaşam beklentisi, özgürlük, hayırseverlik ve yolsuzluk algısıdır (Helliwell vd., 2023: 33).

WHR çeşitli verilere dayanır ancak küresel yıllık anket serisinin kapsamı ve karşılaştırılabilirliği bakımından en önemli kaynak Gallup Dünya Anketi olmuştur. Gallup Dünya Anketinden elde edilen yaşam değerlendirmeleri, Mutluluk Sıralamalarının temelini oluşturmaktadır (Helliwell vd., 2021: 3). Raporun temel veri kaynağı olan Gallup Dünya Anketinde, katılımcılardan mevcut yaşamlarını Cantril Merdiveni sorusuna verilen yanıtla bir bütün olarak değerlendirmeleri istenmektedir (Helliwell vd., 2017: 9).

1980 yılında Erasmus Üniversitesi Sosyoloji Bölümünde bir proje olarak başlatılan Dünya Mutluluk Veri Tabanı, 1998 yılında itibaren bulgularını web üzerinden ilgililerin kullanımına sunulmuştur (World Database of Happiness, 2023).

Avrupa Değerler Araştırmasından (EVS) doğan Inglehart ve ekibi tarafından başlatılan, amacı insanların değerlerini, inançlarını ve normlarını karşılaştırmalı olarak ülkeler arası ve zaman içinde analiz etmek olup, bugün 120’den fazla ülke için veri sunan Dünya Değerler Araştırması (WVS) projesi, 1981’den beri belirli aralıklarla küresel olarak gerçekleştirilen temsili bir karşılaştırmalı sosyal anket üzerinden ülkelerin ve toplumların sosyal, politik ve ekonomik gelişiminin veya değişiminin hangi etkenlere bağlı olduğunu değerlendirmektedir (Haerpfer vd., 2022).

Jacques-René Rabier tarafından 1974 yılında başlatılan Eurobarometre projesi Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve diğer AB kurumları ve ajansları tarafından Avrupa Birliği ile ilgili konularda Avrupa kamuoyunun durumunu, siyasi veya sosyal nitelikteki konulardaki tutumlarını düzenli olarak izlemek için kullanılan bir anket aracıdır (Eurobarometer, 2023).

Refah ölçümlerinde metodolojilerinde nesnel ve öznel verileri birleştiren yaklaşımlar da mevcuttur. İlk olarak 1972’de Bhutan Kralı Jigme Singye Wangchuck tarafından kullanılan Gayrisafi Milli Mutluluk (Gross National Happiness) kavramı bu yaklaşımların ilk öncülerindendir. 1972’den bugüne Gayri Safi Milli Mutluluk fikri, Bhutan’ın ekonomik ve sosyal politikasını etkilemiştir. Endeks, refahın hem yaşam koşulları, sağlık ve eğitim gibi geleneksel yönlerini hem de daha az geleneksel yönlerini içermektedir. Endeks psikolojik refah, sağlık, eğitim, zaman kullanımı, kültürel çeşitlilik ve dayanıklılık, iyi yönetim, topluluk canlılığı, ekolojik çeşitlilik-dayanıklılık ve yaşam standartları olmak üzere dokuz boyuttan oluşmaktadır. Alkire-Foster çok boyutlu ölçüm yöntemine dayanmaktadır. Mutsuz, az mutlu, çok mutlu ve derinden mutlu olmak üzere dört grup insanı tanımlamaktadır (OPHI, 2022).

Veenhoven (1996), yaşam beklentisi hakkındaki verileri, yaşam memnuniyetinin subjektif takdirine ilişkin anket verileriyle birleştirerek Mutlu Yaşam Beklentisi (HLE) göstergesini geliştirmiştir. Hesaplanmasında ülke içerisindeki resmi ölüm oranları ile memnuniyet ve mutluluk anketleri kullanılmakta olup, endeks vatandaşların belirli bir zamanda mutlu yaşadığı yıl sayısı olarak yorumlanabilir. Ölüm kayıtları ile yaşam süresi somut şekilde belirlenmektedir. Anketler sonucu bildirimine dayalı mutluluk verilerine ulaşılmaktadır. Anket katılımcılarının tamamının memnuniyet düzeylerini tam puanlaması mümkün olmadığından, mutlu yaşam süresi daima beklenen yaşam süresinden daha küçük belirlenmektedir (Gökdemir ve Veenhoven, 2014: 357). Kombine endekslere diğer bir örnek New Economics Foundation tarafından 2006 yılında oluşturulan Mutlu Gezegen Endeksi (HPI)’dir. Başlangıçta ortalama yaşam memnuniyetinin ve uzun ömürlülüğün bir ürünü olarak mutlu yaşam yılları ile ekolojik ayak izi arasındaki oran olarak tanımlanmıştır. Daha sonra eşitsizliğinin bir göstergesi ile tamamlanmış ve yaşam memnuniyetinin yerini Cantril merdiveni ile ölçülen yaşam değerlendirmesi almıştır (Brulé 2022: 3).

OECD, Daha İyi Yaşam Girişimi kapsamında, 2011 yılında üyelerinin yanı sıra bazı üye olmayan ülkelerin sosyal refahını ölçmek için çok boyutlu bir ölçü olarak Daha İyi Yaşam Endeksi’ni (BLI) tanımlamıştır (Mehdi 2019, s.918). BLI, insan refahının çok boyutlu olması sebebi ile birden fazla gösterge kullanılarak ölçülmesi gerektiği iddiasına dayanmaktadır (Greco vd., 2019: 2). OECD, Daha İyi Yaşam Girişimi ile toplumlara yaşam kalitesi endeksini oluşturma olanağı sunmaktadır. Belirlenen boyutlara göre, maddi yaşam koşulları ve yaşam kalitesi alanlarında on bir gösterge seçilmiştir (Fitoussi ve Stiglitz, 2012: 13). Maddi yaşam koşulları ile ilgili kriterler konut, gelir ve refah, iş ve kazançlardır. On bir boyutun sekiz tanesi yaşam kalitesi ile ilgili boyutlardır. Bunlar sosyal iletişim, eğitim ve beceriler, sivil katılım ve yönetim, çevre koşulları, sağlık durumu, yaşam memnuniyeti, iş-yaşam dengesi, güvenlidir (OECD, 2011: 19).

BLI, HDI'dan çeşitli şekillerde farklılaşmaktadır. BLI yalnızca OECD ülkeleri ve bazı OECD üyesi olmayan ülkeler için yayınlanmaktadır. HDI'dan daha fazla boyut içermektedir ve boyutlarının hiçbirine ağırlık vermez. Bunun yerine kullanıcıların on bir boyuta ilişkin değer yargılarına dayalı olarak kendi bileşik endekslerini oluşturmalarına olanak tanır. Yani OECD, tüm boyutları kapsayan genel bir endeks sağlamamaktadır. Bunun yerine, her bir boyuta göreli önem atamayı kullanıcılara bırakmaktadır (Mehdi, 2019: 918).

3.3. Sürdürülebilirlik Göstergeleri

Sınıflandırmamızın son adımı olan sürdürülebilirlik ölçümleri, mevcut refah ve ekonomik refah seviyelerinin gelecekte de sürdürülüp sürdürülemeyeceğini araştırmaktadır. Sürdürülebilirlik, genel anlamda belirli bir süreci veya durumu sürdürebilme yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı, insan yaşamının tüm yönleri için geçerli olmakla birlikte genellikle ekolojik, sosyal ve ekonomik bağlamlarda tanımlanmaktadır. BM üç direkli yaklaşım, ekolojik yaklaşım ve sermaye yaklaşımı olmak üzere üç sürdürülebilirlik yaklaşımı sunulmaktadır (Bleys, 2012: 364). Sürdürülebilir kalkınma konusunda yaygın olarak kabul edilen görüş, onun birbirine bağlı üç sistemin veya direğin yani toplum, ekonomi ve çevrenin entegrasyonuna atıfta bulunduğu yönündedir. Bu görüşe göre, tüm ekonomik, sosyal ve çevresel sistemler aynı anda kendi içinde sürdürülebilir olmalıdır. Bu üç sürdürülebilirlik sisteminden herhangi birini diğerlerini sağlamadan yerine getirmek, yetersiz kabul edilir.

Ekonomik ve sosyal sistemlerin küresel çevrenin alt sistemleri olduğu fikri, sürdürülebilir kalkınmanın ekolojik görüşünün merkezinde yer alır. Bu görüşe göre ekonomik ve sosyal alanlarda sürdürülebilirlik, çevrenin sürdürülebilirliğine bağlıdır. İnsan faaliyetlerinin çevre üzerindeki baskılarını değerlendirmek için kullanılan ekolojik taşıma kapasitesi, belirli bir kaynak seti tarafından desteklenebilecek maksimum popülasyon boyutudur. Herhangi bir alanın taşıma kapasitesi gelişen teknolojiyle genişletilebilir veya nüfus artışına eşlik eden baskılarla azaltılabilir. Hiçbir popülasyon, çevrenin taşıma kapasitesinin ötesinde çok uzun süre yaşayamayacağından, taşıma kapasitesi, sürdürülebilirliği değerlendirmek için önemlidir (Bleys, 2012: 365-366).

Sürdürülebilirliğe sermaye yaklaşımı, iktisatçıların konuyla ilgili düşünceleriyle yakından ilişkilidir. İktisat teorisine göre, yatırımlar genellikle, sermaye stoklarının değer kaybını telafi etmenin bir yolu olarak kabul edilir, böylece sermaye stoklarının düşmemesi koşulu, amortisman oranlarını aşmak için yatırım ihtiyacına dönüştürülebilir (Bleys, 2012: 366).

Sürdürülebilirlik ya da sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesine yönelik üç direkli yaklaşım, çoğunlukla sürdürülebilir kalkınma gösterge setlerinin (SDIs) geliştirilmesine yöneliktir. Farklı gösterge setleri tek bir endekste birleştirmek yerine, ayrı ayrı analiz edilir. Bir gösterge seti geliştirmeye yönelik en bilinen çaba, 1996 yılında başlatılan Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu'nda

(UNCSD) devam eden projedir. Mevcut gösterge seti, 14 ana tema altında gruplandırılmış 96 gösterge içermektedir. Avrupa düzeyinde, Eurostat, AB Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi tarafından belirlenen ekonomik kalkınma, sosyal uyum ve çevrenin korunması hedefine yönelik ilerlemeyi izlemek için bir dizi SDIs geliştirmiştir. Sürdürülebilirlik hedeflerinin takip edilebilmesi için Eurostat, on başlık altında izlediği bir gösterge seti oluşturmuştur. 2005 yılından bugüne her iki yılda bir sosyoekonomik kalkınma, sürdürülebilir tüketim ve üretim, sosyal içerme, demografik değişim, kamu sağlığı, iklim değişikliği ve enerji, sürdürülebilir ulaştırma, doğal kaynaklar, küresel ortaklık ve iyi yönetim başlıkları altında bu göstergeleri yayınlamaktadır (Bleys, 2012: 371).

Yine Birleşmiş Milletler tarafından, Brundtland Raporunda (1987) “bugünkü ihtiyaçları karşılayabilmek için, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme imkânlarından ödün verilmeyen bir kalkınma” olarak tanımlanan sürdürülebilir kalkınma hedefine yönelik olarak çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Binyıl Kalkınma Hedeflerinin ardından 2015 yılında, birbiriyle bağlantılı 17 küresel sürdürülebilir kalkınma hedefini içeren 2030 Gündemini kabul etmiştir. 2015 yılı raporunda ülke performansını özetlemek için, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Endeksi (SDGI) ilk olarak otuz dört ayrı göstergenin ağırlıksız aritmetik ortalaması olarak hesaplanmıştır (Kroll, 2015: 15). 2023 SDGI, 97 küresel gösterge ile OECD üyesi ülkeler için 27 ek gösterge içermektedir (Sachs vd., 2023: 23).

Sürdürülebilirlik göstergelerine yönelik olarak bu çalışmada kullanılan sınıflandırmada ekolojik yaklaşım dahilinde iki gösterge mevcuttur. Birincisi, Wackernagel ve Rees (1996) tarafından geliştirilen Ekolojik Ayak İzi yaklaşımıdır. Ekolojik Ayak İzi bir bireyin, topluluğun ya da faaliyetin tükettiği kaynakları üretmek ve yarattığı atığı bertaraf etmek için gereken biyolojik olarak verimli toprak ve su alanı olarak ifade edilmektedir. Ekolojik Ayak İzi küresel hektar (kha) ile ölçülür. Buna atık karbondioksitin (CO₂) emilimini sağlayacak bitki örtüsü ile altyapı alanları dahildir. Ekolojik ayak izi biyolojik kapasite ile karşılaştırılmaktadır. Biyolojik kapasite ise bir coğrafi bölgenin yenilenebilir doğal kaynakları üretme potansiyelidir. Toplam doğal kaynak miktarıyla kullandığımız miktar arasındaki fark ekolojik açığın ya da fazlanın ölçüsünü oluşturmaktadır (WWF Türkiye, 2012: 6). Her yıl 150’den fazla ülke için ekolojik ayak izi ve biyolojik kapasite hesaplamaları Küresel Ayak İzi Ağı tarafından yayınlanmaktadır. Ekolojik sürdürülebilirliğin diğer bir ölçüsü, Yale Üniversitesi Columbia Üniversitesi ile Dünya Ekonomik Forumu iş birliği içinde derlenen Çevresel Sürdürülebilirlik Endeksi’nin (ESI) devamı niteliğinde olan Çevresel Performans Endeksi (EPI)’dir. Endeks çevre, halk sağlığı ve ekosistem sağlığı dahil olmak üzere on kategoride listelenen 25 performans göstergesi içermektedir. Veri tabanında 132 ülkenin verilerine ulaşılabilir. Endekslerin değerleri 0 ile 100 arasında yer alır (Szigeti vd. 2013: 38).

Sermaye yaklaşımı içerisinde sabit sermaye stoku ve kritik doğal sermayenin sürdürülebilirliğinin ölçülmesine yönelik iki ölçüm mevcuttur. Gerçek Tasarruflar

ya da diğ er adı ile Düzeltilmiş Net Tasarruf (Adjusted Net Saving) Dünya Bankası'nın bir ülkenin gelecek için ne kadar tasarruf yaptığına bakarak s rd r lebilirliğı değerlendirmekte kullandığı bir ölçümdür. Bir ülkenin gerçek tasarruf oranı, brüt yurt içi tasarruf oranından sermaye amortismanı, doğal kaynakların tükenmesi ve kirliliğin zararlarının düşülmesi ile hesaplanır (Ekins vd., 2003). CRITINC yaklaşımı ise ekosistemdeki kritik doğal sermaye unsurlarının tanımlanması ve korunması yoluyla ekolojik s rd r lebilirliğı sağlamak için geliştirilmiş genel bir doğal sermaye muhasebesi yöntemidir.

Sonuc

İnsan sadece ekonomik bir varlık olmayıp, insan refahının ölçülmesinde toplumların yaşam koşullarının, sosyal ilişkilerinin ve çevresel faktörlerin birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bir refah ölçüsü olarak GSYİH'nın kullanımı bugün önemli eleştirilere maruz kalmış, refahın ve ekonomik gelişmenin ölçülebilmesi için alternatif metriklerin geliştirilmesine katkı sağlayan ‘‘GSYİH  tesi’’ tartışmaları ortaya çıkmıştır.

Çalışmada zikredilen endekslerin yanı sıra pek çok alternatif metrik refahın farklı boyutlarını  l  mek üzere geliştirilmiştir. Bunlara PISA endeksi, küresel kölelik endeksi, küresel rekabet gücü endeksi, küresel inovasyon endeksi, beşeri sermaye endeksi, dünya basın özgürlüğü endeksi, küresel barış endeksi, küresel hukukun özgürlüğü endeksi, küresel şeffaflık (yoksulluk algılama) endeksi örnekleri verilebilir. Alternatif metriklerin geliştirilmesine yönelik öncül çalışmalarda GSYİH'ya eleştirilerin daha ziyade hesaplanmasında ekolojik dengenin göz ardı edilmesi yönünde olduğu ve geliştirilen metriklerde hesaplamalara yaşam kalitesinin eğitim, sağlık gibi nesnel yönleri ile birlikte çevresel tahribatın etkilerinin eklendiğı dikkat çekmektedir. Daha güncel metriklerde ise güncel refahın yanı sıra refahın s rd r lebilirliğı ile ilgili ölçümlerin, yaşam kalitesinin yanı sıra yaşam memnuniyeti ve öznel refah gibi refahın sübjektif yönlerinin ve  zg rl  klerin refah hesaplamalarına dahil edildiğı görülmektedir.

Refahın çok yönlü ölçümlerinde farklı boyutları çok sayıda gösterge ile hesaplanarak birleşik endeksler oluşturulmaktadır. Bununla birlikte bu hesaplamalarda hangi endekse ne kadar ağırlık verileceğinin öznel yargılar içermesi ve tüm ülkeler için istatistik verilere ulaşmakta yaşanan g   l  kler alternatif metriklerin zayıf yönlerini oluşturmaktadır. Diğer taraftan ekonomik bir refah göstergesi olarak GSYİH'nın kullanılması eleştirilere konu olsa da onun yerine önerilen alternatif metrikler için de önemli sınırlılıklar bulunmaktadır. GSYİH verileri aynı standartta elde edilebiliyorken, çevresel ve sosyal veriler tüm dünya ülkelerinde aynı kesinlikte ölçülememekte, aynı periyotta elde edilememekte ve raporlamamaktadır. Bu nedenle alternatif metriklerin önemli bir kısmı için ülkeler arasında ve belirli bir zaman dilimi boyunca karşılaştırma yapmak mümkün olamamaktadır. Buna g   l  klere rağmen alternatif metriklerin sayıları ve kapsamaları artmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Aktan, C. C. (2009). Ahlak ve ahlak felsefesine giriş. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 38-59.
- Aktan, C. C. (2020, Eylül 10). Mutluluk felsefesi ve mutluluk ahlakı üzerine. http://www.canaktan.org/can-aktan-yasam-felsefesi/canaktan_personal/aktan-seyyah/hayat_hakikat/mutluluk_ahlak.html.
- Alp, Ö., & Altuğ, F. (2008). *Yeni bir refah devleti modeline ilişkin temellendirme (Aristotelesçi bir yaklaşım: yetenekler ve işlevlilikler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Anielski, M. (2001). *Alberta Sustainability Trends 2000: The Genuine Progress Indicators Report 1961 to 1999*. Drayton Valley, Alta.: Pembina Institute for Appropriate Development.
- Attar, M. A. (2014). Türkiye'de sosyal ilerleme ve sosyal politika: bazı gözlemler. *TOBB ETÜ Sosyal Politikalar Uygulama ve Araştırma Merkezi Sosyal Politikalar Platformu, Platform Notu*, 14. http://www.tepav.org.tr/upload/files/1435580222-6.TurkiyedeSosyal_Ilerleme.pdf.
- Bandura, R. (2008). A survey of composite indices measuring country performance: 2008 update. Working paper. New York, NY: United Nations Development Programme, Office of Development Studies.
- Barry, Norman (2003). Modern siyaset teorisi. (Çev. Emrah Akkurt). Liberte Yayınları.
- Baujard, Antoinette. (2013, November 20). Welfare Economics. GATE Working Paper No. 13, <https://ssrn.com/abstract=2357412>.
- Bleys, B. (2012). Beyond GDP: classifying alternative measures for progress. *Social Indicators Research*, 109, 355-376.
- Boarini, R., & d'Ercole, M. M. (2013). Going beyond GDP: An OECD perspective. *Fiscal Studies*, 34(3), 289-314.
- Brulé, G. (2022). Evaluation of existing indexes of sustainable well-being and propositions for improvement. *Sustainability*, 14(2), 1027.
- Büyükdüvenci, S. (1993). Aristoteles'te mutluluk kavramı, *Felsefe Dünyası*, Sayı:9, Ekim, 41-45.
- Cevizci, Ahmet (2000). Paradigma felsefe sözlüğü. *Paradigma Yayınları*, İstanbul.
- Cassiers, I. (2009). Beyond GDP, Measuring progress, true wealth, and the well-being of nations: Conference Proceedings (No. info: hdl: 2078.1/111103). Université catholique de Louvain.
- Clarke, M. (2005). *Assessing well-being using hierarchical needs*. WIDER research paper 2005/22. Helsinki, Finland: United Nations University.

- Cobb, J. B. & Daly H. E. (1989). *For the common good: redirecting the economy toward community, the environment and a sustainable future*. Beacon Press, Boston.
- Costanza, R., Hart, M., Kubiszewski, I., & Talberth, J. (2014). A short history of GDP: moving towards better measures of human well-being. *Solutions*, 5(1), 91-97.
- Costanza, R.; Hart, M.; Posner, S. and Talberth, J., (2009). *Beyond GDP: the need for new measures of Progress*. The Pardee Papers, No. 4.
- Coşkun, S., Özgenç, U. N., & Güneş, U. S. (2015). Sosyal performansın ölçümünde yeni yöntem: sosyal gelişme endeksi ve Türkiye'nin görünümü. *Journal of Social Policy Studies/Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, (34), 121-153.
- Coyle, D. (2011). *The economics of enough: how to run the economy as if the future matters*. Princeton University Press.
- Dasgupta, P. (1990). Well-being and the extent of its realisation in poor countries. *The Economic Journal*, 100(400), 1-32.
- Delhey, J., & Kroll, C. (2013). A “happiness test” for the new measures of national well-being: how much better than GDP are they?. In *Human Happiness And The Pursuit Of Maximization: Is More Always Better?* (pp. 191-210). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Demir, Ö., & Acar, M. (1993). *Sosyal bilimler sözlüğü* (Vol. 1). Ağaç Yayıncılık.
- Diener, E., & Suh, E. (1997). measuring quality of life: economic, social and subjective indicators. *Social Indicators Research*, 40(1), 189-216.
- Ekins, P., Simon, S., Deutsch, L., Folke, C., & De Groot, R. (2003). A framework for the practical application of the concepts of critical natural capital and strong sustainability. *Ecological Economics*, 44(2), 165–185.
- Eurobarometer. (2023, September 10). About Eurobarometer. <https://europa.eu/eurobarometer/about/eurobarometer>.
- Fitoussi, J. P., & Stiglitz, J. E. (2012). On the measurement of social progress and wellbeing: some further thoughts. *Global Policy*, 4(3), 290-293.
- Gökdemir, Ö., & Veenhoven, R. (2014). Kalkınmaya farklı bir bakış: iyi oluş. Aysan, A. F., Dumludağ, D. (Ed.), *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar İçinde* 337- 363. İmge Kitabevi.
- Greco, S., Ishizaka, A., Resce, G., & Torrissi, G. (2019). Measuring well-being by a multidimensional spatial model in OECD better life index framework. *Socio-Economic Planning Sciences*, 70, 1-10.
- Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen (eds.). 2022. World Values Survey: Round Seven - Country-Pooled Datafile Version 5.0. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. doi:10.14281/18241.20.

- Hagerty, M., Cummins, R., Ferriss, A., Land, K., Michalos, A., Peterson, M., et al. (2001). Quality of life indexes for national policy: Review and agenda for research. *Social Indicators Research*, 55(1), 1–96.
- Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. D., Aknin, L. B., De Neve, J.-E., & Wang, S. (Eds.). (2023). *World Happiness Report 2023 (11th ed.)*. Sustainable Development Solutions Network, <https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2023/WHR+23.pdf>.
- Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2017). *World Happiness Report 2017*. New York: Sustainable Development Solutions Network, <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2017/WHR17.pdf>.
- Helliwell, John F., Richard Layard, Jeffrey Sachs, and Jan-Emmanuel De Neve, (eds.). (2021). *World Happiness Report 2021*. New York: Sustainable Development Solutions Network, <https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2021/WHR+21.pdf>.
- Jansen, A., Wang, R., Behrens, P., & Hoekstra, R. (2024). Beyond GDP: a review and conceptual framework for measuring sustainable and inclusive wellbeing. *The Lancet Planetary Health*, 8(9), e695-e705.
- Kabaş, A. G. T. (2007). Yoksulluğun çok boyutlu olarak ölçülmesi ve ülkeler arasında yoksulluk sıralamalarının yapılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 375-394.
- Khalil, E. L. (2019). Wellbeing and happiness. *The Journal of Value Inquiry*, 53(4), 627-652.
- Kroll, C. (2015). Sustainable development goals - are the rich countries ready? Gutersloh: Bertelsmann Stiftung. https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/Studie_NW_Sustainable-Development-Goals_Are-the-rich-countries-ready_2015.pdf
- Kula, M. (2018). Türkiye ulusal hesaplar sistemi ve sorunları. *Ekonomi-tek*, 7(2), 37-60.
- Laurent, É. (2018). Happiness, *Measuring Tomorrow: Accounting for Well-Being, Resilience, and Sustainability in the Twenty-First Century* içinde, Princeton University Press.
- Legatum Institute. (2021). The Legatum Prosperity index a tool for transformation. Retrieved October 11, 2024, from https://docs.prosperity.com/3616/3544/3967/The_2021_Legatum_Prosperty_Index_Overview_-_Web.pdf.
- Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens, W. W. (1972). The Limits to growth: A Report for the club of Rome's project on the predicament of mankind. Universe Books, New York.

- Mehdi, T. (2019). Stochastic dominance approach to OECD's better life index. *Social Indicators Research*, 143(3), 917-954.
- Metin, B. (2014). Yoksullukla mücadeleye insan hakları açısından bakmak: Amartya Sen'in kapasite (capability) yaklaşımı temelinde bir değerlendirme. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 9(36), 6315-6327.
- Nordhaus, W. & Tobin, J. (1973). *Is growth absolute? In the measurement of economic and social performance*. National Bureau of Economic Resource, Newyork.
- Nordhaus, W. D., & Tobin, J. (1971). Is Growth Obsolete? (No. 319). Cowles Foundation for Research in Economics, Yale University.
- OECD (2001). *The well-being of nations: the role of human and social capital. education and skills*. OECD Publishing.
- OECD (2011). *How's life?: measuring well-being*. OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264121164-en>.
- OECD (2018). Jean-Paul, F., & Martine, D. (Eds.). *For good measure advancing research on well-being metrics beyond GDP: advancing research on well-being metrics beyond GDP*. OECD Publishing.
- Offer, A. (2003). Economic welfare measures and human well-being. In P. David & M. Thomas (Eds.), *The Economic Future in Historical Perspective* (pp. 371–399). Oxford, UK: Oxford University Press.
- OPHI (2022, October 9). Gross national happiness. Oxford Poverty and Human Development Initiative. <https://ophi.org.uk/policy/gross-national-happiness-index/>.
- Osberg, L., & Sharpe, A. (1998). An index of economic well-being for Canada. Research paper R-99-3E, Applied Research Branch, Human Resources Development Canada.
- Osberg, L., & Sharpe, A. (2002). An index of economic well-being for selected OECD countries. *Review of Income and Wealth*, 48(3), 291–316.
- Özsoy, C. E., & Tosunoğlu, B. T. (2017). GSYH'nin ötesi: ekonomik gelişmenin ölçümünde alternatif metrikler. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(1), 285-301.
- Porter, M. E., Stern, S., & Loria R. A. (2014). *Social Progress Index 2013*. Washington, DC: Social Progress Imperative.
- Ransome, B. (2010). Sen and Aristotle on Wellbeing. *Australian Journal of Social Issues*, 45(1), 41-52.
- Ress, W. E., & Wackernagel, M. (1996). Ecological footprints and appropriated carrying capacity: measuring the natural capital requirements of the human economy. *Focus*, 6(1), 45-60.

- Sachs, J. D., Lafortune, G., Fuller, G., & Drumm, E. (2023). *Sustainable Development Report 2023: Implementing the SDG Stimulus*. Cambridge University Press.
- Sapancalı, F. (2009). Toplumsal açıdan yaşam kalitesi. Altın Nokta Basım Yayın Dağıtım.
- Sen, A. (1985). *Commodities and capabilities*. Amsterdam, The Netherlands: North Holland.
- Sen, A. (1999). *Özgürlükle Kalkınma* (Çev. Yavuz Alogan). Ayrıntı Yayınları.
- Szigeti, C., Tóth, G., Borzán, A., & Farkas, S. (2013). GDP alternatives and their correlations. *Journal of Environmental Sustainability*, 3(3), 35-46.
- Şeker, F., & Çetin, M. (2012). Faydacı refah ekonomisi: Amartya Sen'in eleştirisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), 277-304.
- TÜİK (2012) *Üretim ve harcama yöntemi ile gayri safi yurtiçi hasıla tahminleri kavram, yöntem ve kaynaklar*. 3661. sayı/Türkiye İstatistik Kurumu. Ankara.
- UN System Chief Executives Board for Coordination (2025, November 10). Valuing what counts—United Nations system-wide contribution on progress beyond gross domestic product (GDP). <https://unsceb.org/sites/default/files/2023-01/Valuing%20What%20Counts%20-%20UN%20System-wide%20Contribution%20on%20Beyond%20GDP%20%28advance%20united%29.pdf>.
- UNDP (2025, November 07), Human Development Index (HDI), <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>.
- Van de Kerk, G., & Manuel, A. (2008). A comprehensive index for a sustainable society: The SSI—the sustainable society index. *Ecological Economics*, 66(2), 228–242.
- Veenhoven, R. (1996). Happy life-expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations. *Social Indicators Research*, 39, 1-58.
- Veenhoven, R., & Dumludağ, D. (2015). İktisat ve mutluluk. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 58(2), 46-51. <https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub2010s/2015z-fullt.pdf>
- World Database of Happiness (2023). Erasmus Happiness Economics Research Organization EHERO of Erasmus University Rotterdam in the Netherlands. <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/>
- WWF Türkiye. (2012). *Türkiye'nin ekolojik ayakizi raporu*. https://www.footprintnetwork.org/content/images/article_uploads/Turkey_Ecological_Footprint_Report_Turkish.pdf
- Yıkılmaz, R. F. (2011). *Sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesi ve Türkiye için yöntem geliştirilmesi*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi. Yayın No: 2820. Ankara.

BÖLÜM 18

Türkiye ve Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Katma Değer Vergisinin Oransal Yapısı

Selda Aydın¹

¹ Prof. Dr., ORCID 0000-0001-5996-5382

GİRİŞ

Harcamalar üzerinden alınan bir vergi olan katma değer vergisi, mal ve hizmetlerin fiyatları ile orantılıdır. Mal ve hizmete üretim sürecinde ilave edilen katma değer üzerinden hesaplanır. Bu çerçevede vergi yükü, üretim sürecinin son aşaması olan nihai tüketicinin üzerinde kalmaktadır.

Vergi uyumlaştırması serbest rekabeti bozan, malların, sermayenin ve şahısların özgürce dolaşımına engel teşkil eden, mali karakterdeki hükümlerin değiştirilmesi veya yürürlükten kaldırılması olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle, vergi uyumlaştırması şeklinde yapılacak düzenlemeler, kişi ve kurumların benzer seviyede vergilendirmeleri, benzer vergi yüklerine sahip olmaları ve bu sayede malların ve sermayenin serbest dolaşımında verginin tarafsız kalmasını amaçlar.⁽²⁾

Mal ve hizmet teslimlerine düşük katma değer vergisi uygulayan ülkeler, yüksek oran uygulayan ülkeler karşısında rekabet üstünlüğü elde edebilirler. Üretim maliyetlerinin eşit olduğunun varsayılması durumunda, belirli bir ürünün fiyatı katma değer vergisi oranı düşük olan ülkede, yüksek olan ülkeye nazaran daha düşük olur. Bu durumda mükellefler ülke sınırını geçerek alışverişlerini katma değer vergisi oranlarının düşük olduğu ülkelerde yapmayı tercih edebilirler.⁽³⁾ Sonuç olarak sağlıklı bir ortak pazarın oluşturulabilmesi için üye ülkelerdeki farklı vergi oran uygulamalarının da birbirlerine yakınlaştırılması gerekmektedir.

1. Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Katma Değer Vergisi Oransal Yapısı

1.1. Katma Değer Vergisi Oranlarının Uygulanması

Katma değer vergisi birçok ülkede farklı biçimlerde uygulanmakta olup Avrupa Birliği üyesi ülkeler 6'ncı Direktif çerçevesinde aynı modelde katma değer vergisi esasını benimsemişlerdir.

Avrupa Birliği'nde ortak bir pazarın oluşturulabilmesi için uygulanmakta olan tüketim vergilerinin olabildiğince tarafsız (nötr) olmaları gerekmektedir. Bununla beraber Birlik tarafından üye olan ülkelere kendi belirleyecekleri katma değer vergisi oranlarını uygulama fırsatı verilmiştir. Bunun altında yatan düşünce, ortak pazarda üye ülkelerin sınırları arasında uygulanan farklı vergi oranlarının yaratacağı sorunların zaman içinde çözümleneceği olmakla beraber, bu amaca henüz ulaşılamamıştır.⁽⁴⁾

(2) “Avrupa Birliği'nde Dolaysız Vergilerin Uyumlaştırılması Çalışmaları”, Yaklaşım Dergisi, Sayı: 113, Mayıs 2002, s. 130.

(3) ; Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, s. 241.

(4) European Commission, VAT Rates https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation/vat/vat-directive/vat-rates_en#legal-texts, Erişim Tarihi:01.11.2025

Avrupa Birliği'nde oranlar konusundaki genel eğilim, yüksek oranlar yerine düşük oranların belirlenmesidir. Bu yüzden dolayı vergilerde oran uyumlaştırması yapılırken altına düşülmeyecek asgari oranlar belirlenmiş, üye ülkelerin rekabet üstünlüğü elde etmesinin önüne geçilmek istenmiştir.⁽⁵⁾

Avrupa Birliği üyesi ülkeler açısından katma değer vergisi oranlarının düşürülmesi veya yükseltilmesinin farklı sonuçları olabilmektedir. Söz konusu oranların yükseltilmesi durumunda o ülkedeki bireylerin tüketim harcamaları etkilenebilmekte, bunun sonucunda da toplumsal tepkiler ortaya çıkabilmektedir. Bunun aksi gerçekleşir ise bir başka ifade ile katma değer vergisinin oranlarının düşürülmesi durumunda, üye ülkelerin kamu gelirlerinde düşüşler meydana gelmektedir. Sonuç olarak katma değer vergisi oranlarının uygulandığı mal ve hizmetlerin belirlenmesi ve bunlara uygulanan oranların düzenlenmesi üye ülkeler açısından son derece özen gösterilmesi gereken hususlardır.

1.2.Katma Değer Vergisi Oranlarına İlişkin Yasal Düzenlemeler

Katma Değer Vergisi, Avrupa Birliği mevzuatında 1977 yılında ilk olarak uyumlaştırılan vergidir. 1992 yılında ise yeni tek pazarın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ve aynı tarihte uyumlaştırılan özel tüketim vergileri ile birlikte olmak üzere katma değer vergisi yeniden düzenlenmiştir. Bu gelişmelerle birlikte bahsi geçen iki tür dolaylı verginin oranları kısmen aynı seviyelere getirilmiş ve ulusal otoriteler arasında daha yakın işbirliği gerektiren düzenlemeler yapılmıştır.⁽⁶⁾

Avrupa Birliği'nde katma değer vergisi konusundaki uyumlaştırma çalışmalarının başlangıcı 1959'lara uzanmaktadır.

Avrupa Birliği vergi politikası çerçevesinde yapılan vergi uyumlaştırma çalışmalarına ilişkin yasal düzenlemeler Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanarak yürürlüğe giren direktiflerden oluşmaktadır. Söz konusu direktifler Roma Anlaşması uyarınca doğrudan uygulamaya girmemekte, her üye ülkenin vergi sistemine uyarlaması gerekmektedir.

Katma değer vergisi ilk olarak 1970 yılında Birinci ve İkinci Direktiflerle Avrupa Birliği ile tanıştırılmış olup; üye ülkeler tarafından bu tarihe kadar uygulanan tüketim vergilerinin yerini alması hedeflenmiştir. Üye ülkelerde daha önceleri uygulanan dolaylı vergiler, ülkeler arası ticarete özellikle ithalat ve ihracatta bir engel olarak görülmekte ve mal ve hizmetlerin fiyatlarına dahil edildikleri için de verginin tutarının tam olarak hesaplanmasında sıkıntılar yaşanmaktaydı. Katma değer vergisi

⁽⁵⁾ Nurettin BİLİCİ; "Türk Kamu Maliyesinin Sorunları ve Avrupa Birliği ile Rekabet", Yaklaşım Dergisi, Sayı: 133, Ocak 2004, s. 25.

⁽⁶⁾ Eoupean Comission, VAT Rates https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation/vat/vat-directive/vat-rates_en#legal-texts, Erişim Tarihi:01.11.2025

sistemi ile sözü edilen sorunlar çözümlenmiş ve hem ülke içinde hem de üye ülkeler arasında yapılan ticarete verginin tarafsızlığının gerçekleşmesi sağlanmıştır. Birinci ve İkinci Direktiflerin katma değer vergisine geçilmesinde önemli payı bulunmaktadır.⁽⁷⁾ Birinci Direktif ile Katma Değer Vergisi, Avrupa Birliği'nin ortak gider vergisi olarak kabul edilmiştir.

2'nci Direktif⁽⁸⁾ ile ortak bir Katma Değer Vergisi sisteminin genel yapısı ve uygulama şekilleri ortaya konulurken, bu direktifin 9. maddesinde vergi oranları ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

Katma Değer Vergisi oranları konusunda Avrupa Birliği yasal düzenlemeleri içinde en önemli olan düzenleme 17/05/1977 tarih ve 77/388/AET numaralı 6. Direktif'tir. Söz konusu Direktif'in 37'nci maddesi ile 2'nci Direktif yürürlükten kaldırılmıştır.

6'ncı Direktif Katma Değer Vergisi yönünden Avrupa Birliği içinde temel bir düzenleme olup bu çerçevede üye ülkelerin benzer işlemlerine aynı katma değer vergisi oranının uygulanması ve daha önceki direktiflerle getirilen vergisel engellerin kaldırılması sağlanmıştır. Bu direktif aynı zamanda günümüz ortak katma değer vergisi sisteminin temelini oluşturmuş ve başta oranlar ve matrah olmak üzere birçok konuda düzenlemeler getirmiştir. Yürürlüğe girdiği tarihten günümüze kadar çok sayıda değişikliğe uğrayan 6'ncı Direktif'in 12'nci maddesi katma değer vergisinde oranları düzenlemektedir.

6'ncı Direktif'in uygulamaya girmesinden sonra katma değer vergisi konusundaki çalışmalara devam edilmiş ve bu çalışmaların sonucunda hazırlanan bir çalışma ile dolaylı vergi oranlarının yaklaştırılması ve yapılarının uyumlaştırılması ile ilgili ortak görüş oluşturulmuştur. Bunun sonucunda katma değer vergisi ile ilgili olarak ikili bir oran (indirilmiş oran olarak % 4-% 9) ve standart oran (%14-% 20) uygulamaları öngörülmüştür.⁽⁹⁾ İndirilmiş oran temel ihtiyaç maddeleri için, standart oran ise bunların dışında kalan mal ve hizmetlere uygulanmak amacıyla getirilmiştir. Bu gelişmelerden sonra 14 Aralık 1991 tarihinde kabul edilen bir başka direktifle, 6. Direktif yeniden düzenlenmiştir. Buna göre 19 Ekim 1992 tarih ve 92/77/AET numaralı Direktif ile verginin oranı ile ilgili bazı değişiklikler yapılmıştır.

Yapılan çalışmaların sonucunda Avrupa Birliği üyesi ülkelerde uygulanan katma değer vergisinde standart oran (%15'den az olamaz) dışında bir ya da iki indirilmiş oran (%5'den az olamaz) uygulaması esası benimsenmiştir. Bu çerçevede

(7) Şükrü KIZILOĞ, D. ŞENYÜZ, M. TAŞ, R. DÖNMEZ (2007). Vergi Hukuku, Yaklaşım Yayıncılık, Ankara, s. 318.

(8) 11 Nisan 1967 tarih ve 67/228/AET numaralı Direktif.

(9) İsmail ORGAN, "Avrupa Birliği'nde Katma Değer Vergisinin Uyumlaştırılma Sürecine Tarihsel Bir Bakış", E-Yaklaşım Dergisi, Sayı: 34, Mayıs 2006, s. 34.

yükseltilmiş oran uygulamasına son verilmiş ve sürekli rejimin kabulüne kadar üye ülkelerde mevcut olan %5'in altındaki oranların (% 3-% 0 gibi) sürdürülmesine izin verilmiştir.⁽¹⁰⁾

1.3. Katma Değer Vergisi'nin Oransal Yapısı

Vergi oranları açısından Avrupa Birliği'nin Katma Değer Vergisi direktifleri esas olarak genel çerçevenin belirlenmesine yönelik düzenlemelerdir. Bunun anlamı üye ülkeler tarafından uygulanacak oranların hangi mal veya hizmetler için veya hangi tutarda olacağının belirleme yetkisinin kendilerinde olmasıdır.

Avrupa Birliği vergi mevzuat uyarınca katma değer vergisi oranları esas olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bunlar,

I. Standart (genel) oran,

II. İndirilmiş oranlar ve sıfır oran şeklindedir¹¹.

1.3.1 Standart Katma Değer Vergisi Oranı

Standart oran üye ülkelerin aynı mal teslimi veya hizmet ifası tutarına (vergi matrahına) uygulanan nispet (yüzde) olarak tanımlanmaktadır¹². Standart oran esas olarak üye ülkelerde mal ve hizmetlerin önemli kısmı için geçerli olan genel bir vergi oranı olarak da ifade edilebilir.

Üye ülkelerde Avrupa Birliği düzenlemelerine göre uygulanması öngörülen standart oran için sabit bir nispet söz konusu olmamak ile birlikte söz konusu oranın %15'in altında belirlenemeyeceği hükmü yer almaktadır. Birlik genelinde bütün üye devletler için uyumlaştırılmış ortak bir oran oluşturulamamıştır. Ancak, üye devletler kendi standart oranlarını tespit etmekte serbest olmakla birlikte, asgari sınır olan %15'in altında oran belirleyemedikleri için üye devletlerin uyguladıkları standart oranlar % 27'lere kadar yükselmektedir. Standart oranın üst sınırı belirlenmemiş olup üye ülkeler standart oranın üzerinde herhangi bir KDV oranı belirlemekte serbesttirler

Katma değer vergisinin yürürlükte olduğu ülkelerin çoğunda uygulanan standart (genel) katma değer vergisi oranlarda önemli değişiklikler yapılmamakta olup çoğu ülkede aynı şekilde uygulanmaya devam ettiği görülmektedir. Bu oranlarda yapılan % 1 veya 2'lik artışlarda dahi vergi gelirleri üzerinde önemli değişiklikler gerçekleşmektedir.

⁽¹⁰⁾ Nurettin BİLİCİ, Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, a.g.e., s. 242.

¹¹ European Commission, VAT Rates https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation/vat/vat-directive/vat-rates_en#legal-texts, Erişim Tarihi:01.11.2025

¹² Avrupa Birliği Katma Değer Vergisi Direktifi Madde:96

Standart oran, indirilmiş katma değer vergisi oranının uygulanacağı belirli mal ve hizmetler (6'ncı Direktife Ekli "H" Listesi'nde yer alanlar) dışında kalan mal teslimleri ile hizmet ifalarına uygulanır.

1.3.2 İndirilmiş Katma Değer Vergisi Oranları

Katma değer vergisi uygulamasında Avrupa Birliği üyesi ülkelerde tek bir standart oran söz konusu iken Katma Değer Vergisi Direktifi'nin 97. Maddesi'ne göre üye ülkeler bir veya iki adet indirilmiş oran belirleyebilmektedir. İndirilmiş oranları da, "normal indirimli oran" ve "süper indirilmiş oran" şeklinde ayırmak mümkündür. İndirimli oran uygulaması üye ülkelerin isteğine bağlı olarak belirlenmektedir. Ancak Katma Değer Vergisi Direktifinin 98(2). Maddesi'ne göre üye ülkeler, III Sayılı Listede¹³ yer alan yirmi dört farklı mal ve hizmet grubu için % 5 den az olmamak şartıyla iki adet indirimli oran uygulaması mümkündür. Buna göre söz konusu mal ve hizmetler için tespit edilen indirimli oran % 5'den düşük olmamalıdır.

Normal indirimli oran dışında bazı mal ve hizmetler için de % 5 den daha düşük veya sıfır oranlı olmak üzere "süper indirimli oran" belirlenmesine de olanak verilmiştir. Bu kapsama girenler ise temel gıda maddeleri, ilaç ve tıbbi malzeme gibi temel gereksinimlere ilişkin en fazla yedi farklı mal ve hizmet için belirlenmektedir.

İndirilmiş katma değer vergisi oranlarının uygulanacağı mal ve hizmetler esas olarak verginin sağlık, gıda, spor, kültür hizmetleri gibi sosyal amacına yönelik mal ve hizmetleri kapsamaktadır. Buna göre toplumdaki bireylerin zorunlu ve temel gereksinimlerini karşılamaya yönelik mal ve hizmetlere daha düşük oranlı vergilerin uygulanması, son derecede çağdaş bir düzenlemedir¹⁴.

İndirimli oranlar, katma değer vergisi sisteminin esasını oluşturan indirim mekanizmasının işlevini aksatmayacak şekilde belirlenmelidir. İndirilmiş oranlar yüklenilen katma değer vergisinin tamamının indirilmesine olanak sağlayacak seviyede olmalıdır. Bu bağlamda sıfır oranlı katma değer vergisi uygulamasının bu sisteme uygun olmadığını söylemek mümkündür.⁽¹⁵⁾

¹³ Bu listede yer alan bazı mal ve hizmetlere İnsan ve hayvan tüketimine ilişkin gıda maddeleri (içecekler dâhil fakat alkollü içkiler hariç); canlı hayvanlar, tohumlar, bitkiler ve gıda maddelerinin hazırlanmasında kullanılan karışımlar; gıda maddelerinin yerine geçen ürünler, su dağıtım hizmeti, Gösteriler, tiyatrolar, sirk gösterileri, fuarlar, lunaparklar, konserler, müzeler, hayvanat bahçeleri, sinemalar, sergiler ve benzeri kültürel faaliyetlerden alınan giriş ücretleri vb. örnek verilebilir.

¹⁴ İspanya ve Polonya'da 2022 ila 2024 yılları arasında hane halklarının enflasyon ile mücadelesinde katkı sağlamak amacı ile temel gıda maddelerinde geçici olarak sıfır oranlı katma değer vergisi uygulanmıştır.

⁽¹⁵⁾ Hakan KARABACAK, "Avrupa Birliği'nde Katma Değer Vergisinin Oran Yapısı", Maliye Dergisi, Sayı: 147, Ocak-Şubat 2005, s. 50.

Avrupa Birliği'nin indirimli katma değer vergisi uygulamasının verginin regresif başka bir deyişle tersine artan oranlı etkisini azaltarak vergi adaletine yaklaşılmasını sağladığını söylemek mümkündür.⁽¹⁶⁾

Bu düşüncelerin dışında, 6'ncı Direktifin "H" başlıklı Listesi'nde yer alan mal ve hizmetlere indirilmiş oran uygulanıp uygulanmaması, bir veya iki indirimli oran uygulama tercihi ile bu Liste'deki mal ve hizmetlerin seçiminin üye ülkelerin tercihine bırakılması, Katma Değer Vergisi'nin tarafsızlık ilkesine zarar verebilecek ve haksız rekabete yol açabilecek uygulamalar olduğu hususları da göz ardı edilmemelidir.⁽¹⁷⁾

Avrupa Birliği üyesi ülkelerin mal teslimleri ve hizmet ifaları için belirleyecekleri katma değer vergisi oranları konusunda, üye ülkelerin tüketim yapılarının ve düzeylerinin aynı olduğu varsayıldığında; bu durum düşük oran uygulayan ülkelere avantajlar sağlarken yüksek oran uygulayan ülkeleri dezavantajlı bir konuma getirebilmektedir.⁽¹⁸⁾ Başka bir ifade ile üye ülkeler arasında aynı mal ve hizmetlere farklı oran uygulamaları, Birlik içinde serbest rekabet ve ticarete zarar verebilmektedir.

Avrupa Birliği vergi düzenlemelerinde katma değer vergisinin oran yapısı ile ilgili özellik gösteren bir diğer husus da "geçici oran" uygulamalarıdır. Belirli oranların veya işlemlerin uygulanmasına yönelik olarak yapılan süreli yasal düzenlemeler, oran yapısının oluşturulmasına zarar vermekte olduğu söylenebilir.

Katma değer Vergisi Direktifine göre çevreye ilişkin bazı hususlara da yer verilmiştir. Buna göre mevcut durumda fosil yakıtlar ve kimyasal pestisitler gibi çevreye zararlı ürünlere yönelik teşvik edici işlemlerin kademeli olarak son verilmesi de önerilmektedir.

Avrupa Birliğinde yürürlükte bulunan katma değer vergisi oranlarının özelliklere göre yer aldığı Tablo 1 aşağıda yer almaktadır:

(16) Billur Yaltı SOYDAN, "AB Üyeliğine Doğru KDV'de Uyum: Katılım Ortaklığı Belgesi, Ulusal Program ve Mevzuat", Vergi Sorunları, Sayı: 154, Temmuz 2001, s. 82-83.

(17) Hasan KARABACAK, a.g.m. s. 51.

(18) İsmail ORGAN, a.g.m., s. 35.

Tablo 1-Avrupa Birliği'nde Uygulanan KDV Oranlarının Yapısı

KDV Türü	Oranın	Oran (%)	Uygulanan mal ve hizmet sayısı	Uygulanan mal ve Hizmet Türü
Standart Oran		% 15 den yüksek	Tüm mal ve hizmetler (İndirimli oran uygulananlar hariç)	Tüm mal ve hizmetler (İndirimli oran uygulananlar hariç)
İndirimli Oran		% 5 den büyük	En fazla 24 adet mal ve hizmet	III Sayılı Liste (sınırlı)
Süper İndirimli Oran		% 5 den küçük veya sıfır	En fazla 7 adet mal ve hizmet	Temel gıda, ilaç ve tıbbi malzeme vb.

Avrupa Birliği üyesi ülkelerde uygulanmakta olan standart ve indirilmiş oranlara ilişkin Tablo aşağıda yer almaktadır:

Tablo 2-Avrupa Birliği Üyesi Ülkelerde Uygulanan KDV Oranları¹⁹

ÜLKELER	ÜLKE KODLARI	SÜPER İNDİRİLMİŞ ORAN	İNDİRİLMİŞ ORAN	STANDART ORAN
Avusturya	AT	-	10/13	20
Belçika	BE	-	6/12	21
Bulgaristan	BG	-	9	20
Çek Cumhuriyeti	CZ	-	12/0	21
Danimarka	DK	-	0	25
Almanya	DE	-	7	19
Estonya	EE	-	9	24
Hırvatistan	HR		5/13	25
Yunanistan	EL	-	6/13	24
İspanya	ES	-	10	21
Fransa	FR	2.1	5.5/10	20
İrlanda	IE	4.8	9/13,5	23
İtalya	IT	4	5/10	22
Kıbrıs Rum Kesimi	CY	-	5 / 9	19
Letonya	LV	-	5/12	21
Litvanya	LT	-	5 / 9	21
Lüksemburg	LU	3	8	17
Macaristan	HU	-	5/18	27
Malta	MT	-	5/7	18
Hollanda	NL	-	9	21
Polonya	PL	-	5/8	23
Portekiz	PT	-	6/13	23
Romanya	RO	-	11	21
Slovenya	SI	-	5/9,5	22

¹⁹ Eoupean Comission, VAT Rates https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation/vat/vat-directive/vat-rates_en#legal-texts, Erişim Tarihi:01.11.2025

Slovakya	SK	-	5/19	23
Finlandiya	FI	-	10/14	25;5
İsveç	SE	-	6 / 12	25

2. Türkiye’de Katma Değer Vergisinin Oransal Yapısı

1985 yılından itibaren yürürlüğe giren Katma Değer Vergisi Kanunu ülkemizde II. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile hazırlıklarına başlanılan bir vergidir. Kanunun genel gerekçesinde de yer aldığı üzere bu verginin uygulanmasına ilişkin birçok mali ve ekonomik nedenler bulunmakta olup katma değer vergisinin oransal yapısına ilişkin ayrıntı bilgilere bu bölümde yer verilmiştir.

2.1.3065 Sayılı Kanun ile Yapılan Düzenleme: Tek Oran Esasının Başlangıcı

3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu’nun “Oran” başlıklı 28. Maddesi’nde söz konusu verginin oranı, vergiye tabi her bir işlem için %10 olarak belirlenmiştir. Bu Kanun’un genel gerekçesinde tek oran belirlenmesinin nedeninin, birden fazla oran uygulamasından doğacak vergi tekniğine ilişkin soruların en aza indirilmek olduğu şeklinde belirtilmiştir.

Kolay ve basit olması yüzünden tek oran tespit edildiği, aksi takdirde birden fazla oran uygulamasına gidildiğinde kanunda yer alması gerekecek çok sayıda vergi hesaplama tekniklerinin mükelleflere kayıt düzeni açısından sıkıntılar yaratacağı hususları göz önüne alınmıştır. Bunun yanı sıra yapılan işlemlerin niteliği ve yöneldiği tüketici grupları yönünden gerekli olan sosyal ve kültürel istisnalar ile tek oranın yaratabileceği sakıncalar giderilmeye çalışılmıştır.

Vergi oranları konusundaki düzenlemeler önceleri çeşitli tarihlerde yayınlanan Bakanlar Kurul Kararları ile gerçekleştirilmiş olup Kanun ile verilen bu yetki çerçevesinde farklı oranlar belirlenmiştir.

İlk olarak 24.12.1984 tarih ve 18619 sayılı Resmi Gazete ’de yayınlanan 84/8887 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile temel gıda maddelerine uygulanacak katma değer vergisi oranları belirli tarihler itibarıyla belirlenmiştir. Buna göre;

01.01.1985 ila 01.04.1985 tarihleri arasında % 0 “sıfır” oranı,

01.04.1985 ila 01.07.1985 tarihleri arasında % 3 “üç” oranı,

01.07.1985 sonrasında ise % 6 oranı belirlenmiştir.

Bu düzenleme ile temel gıda maddelerine başlangıçta “sıfır” oranlı bir vergi uygulanmış olup; zaman içerisinde bu verginin miktarı artırılmıştır. Bahsi geçen Bakanlar Kurulu Kararnameleri’nin ardından 85/8924 (05.01.1985 tarih ve 18626 Sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır) ve 85/9114 (21.02.1985 tarih ve 18673

Sayıli Resmi Gazete’de yayınlanmıştır) sayılı Bakanlar Kurulu Kararları yürürlüğe girmiştir.

2.2.3297 Sayılı Kanun ile Yapılan Düzenleme

03.06.1986 tarih ve 3297 sayılı Kanun’un 8’inci maddesi ile katma değer vergisinin oranı vergiye konu her işlem için %10 olarak tespit edilmekle birlikte Bakanlar Kurulu’na bu oranı temel gıda maddeleri ile tarım ürünlerinin her biri için “sıfır”a kadar, gazete, dergi, kitap ve benzeri yayınlar için % 50’ye kadar indirme yetkisi verilmiştir. Ancak gazete, dergi, kitap ve benzeri yayınların tesliminde Bakanlar Kurulu’nca tespit edilen indirimli oranın uygulanabilmesi için, bu yayınların 06.03.1986 tarihli ve 3266 sayılı Kanun hükümlerine aykırı olan bir işlemin tespit edilmemiş olması gerekmektedir.

3297 Sayılı Kanun’un gerekçesinde, bu düzenleme ile tarım ürünleri açısından paravan diye nitelendirilen firmalarla mücadelede etkin bir araca sahip olunduğu belirtilmektedir. Ayrıca gazete, dergi, kitap ve benzeri yayınlar için katma değer vergisi oranını azaltılması yolu ile kültür hizmetlerinin ve eğitim in teşvik edilmesi ve basının korunması amaçlanmış olmaktadır.

Harcama vergilerinde tek oran belirlenmesi, verginin ekonomik ve sosyal etkileri göz önüne alındığında bazı sakıncalar yaratmaktadır. Bunun yanı sıra tek oranın uygulanma kolaylığı yaratacağı da açıktır.

Vergi oranlarına ilişkin olarak yayınlanan 85/9598 sayılı Bakanlar Kurulu Karalı ile (28.06.1985 tarih ve 18795 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanmıştır) temel gıda maddeleri için bu tarihe kadar “sıfır” olarak belirlenen katma değer vergisi oranı, 01.06.1986 tarihinden itibaren %3 olarak belirlenmiştir.

2.3.3316 Sayılı Kanun ile Yapılan Düzenleme: Çoklu Oran Yapısına Geçiş

11.11.1986 tarih ve 19278 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu’nda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’un 1. Maddesi ile verginin oranlarına ilişkin yeni bir düzenleme daha yapılmıştır.

Bu düzenleme ile Türk vergi sisteminde yer alan katma değer vergisinde uygulanmakta olan tek oran esasından vazgeçilmek suretiyle bazı değişiklikler yapılmıştır. Bunun nedeni ise, katma değer vergisinin ekonomik, mali ve sosyal fonksiyonlarını tam olarak yerine getirebilmesi için, bünyesinde birden fazla oran bulundurulması gerekliliği olarak ifade edilmektedir.⁽²⁰⁾ Bu düzenlemeden önce geçerli olan tek oranını uygulanma gerekçesi; Katma Değer Vergisi Kanunu’nun ilk defa yürürlüğe girdiği dönemde çok sayıda vergi oranı olması halinde, mükellefler ile vergi idaresi arasında oluşabilecek sıkıntılara engel olunmasıdır.

(20) 3316 Sayılı Kanun Gerekçesi.

Tek oran sisteminden sonra çoklu oran sistemine kadar olan süreç içinde, katma değer vergisinin genel özellikleri ve işleyiş mekanizması anlaşılmıştır. Bir başka deyişle ilk uygulama dönemi (yaklaşık olarak bir yıla yakın zaman) çoklu oran yapısı için bir tür hazırlık süreci olarak öngörülmüştür. Bunun sonucunda katma değer vergisine bir şekilde uyum sağlayan vergi sisteminin, çoklu oran yapısına geçmesinin bir sorun yaratmayacağı varsayımı ile hareket edilmiştir. Bu kapsamda yapılan bir diğer önemli değişiklik ise, Devlet'e gelir sağlama ve vergi adaletine yardımcı olmak amacıyla lüks özelliğine sahip olan bazı mal ve hizmetlerin daha yüksek oranda vergilendirilmesinin sağlanmasıdır.

Katma Değer Vergisi Kanunu ile belirlenen %10 genel oranını %15'e kadar yükseltmek veya % 5'e kadar indirmek ve bu oranlar dahilinde çeşitli mal ve hizmetler için farklı oranlar belirlemek konusunda Bakanlar Kurulu'na yetki verilmiştir.

3316 sayılı Kanun ile yapılan düzenlemeyle temel gıda maddeleri, tarım ürünleri ve finansal kiralama konusunda Bakanlar Kurulu'nun vergi oranını belirlemesine ilişkin yetkileri konusunda ise herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Bunun dışında, gazete, dergi ve benzeri yayınlar için Bakanlar Kurulu'na verilen yetkiler, genel düzenleme kapsamına girdiği için bu hususlar madde de ayrıca belirtilmemiştir.

29.11.1986 tarih ve 19296 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 86/1127 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile bu tarihe kadar mal ve hizmetlere ilişkin katma değer vergisi oranlarının belirlenmesine yönelik olarak çıkarılan tüm kararnameler yürürlükten kaldırılmıştır. Söz konusu kararname ile KDV sisteminde birden fazla oran uygulamasına (%“sıfır”, % 1, % 5 ve %12 olmak üzere) geçilmiştir. Bu düzenleme ile genel oran %12 olarak belirlenmiş ve mal ve hizmetlerin gruplandırıldığı üç farklı liste oluşturulmuştur. Bu bağlamda daha önceleri %10 olarak tespit edilen genel oran %12'ye yükseltilmiştir.

Vergi oranları ile ilgili mevzuat değişiklikleri devam etmiş olup; 87/12469 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı (30.12.1987 tarih ve Mük. 19861 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanmıştır) ile I sayılı Liste'deki mallar için % 1 oranı, II sayılı Liste'deki mallar için % 3 oranı, III sayılı Liste için % 5 oranı, IV sayılı liste için ise % 15 oranı ve diğer vergiyi tabi mal ve hizmetler için % 10 oranı belirlenmiştir.

2.4.3505 Sayılı Kanun ile Yapılan Düzenleme: Kanun Maddesinin AB Mevzuatı ile Uyumlaştırması

KDV Kanunu'nun “Oran” başlıklı 28'inci maddesine ilişkin bu değişiklik 03.12.1988 tarih ve 3505 sayılı Kanun⁽²¹⁾ ile yapılmış olup söz konusu kanun maddesi yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme Avrupa Birliği'nin vergi

(21) 10.12.1988 tarih ve 20015 Sayılı Resim Gazete'de yayınlanmıştır.

mevzuatının uyumlaştırılmasına yönelik çalışmaların başlangıç noktası olarak kabul edilebilir.

3505 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik sonucunda Avrupa Birliği'ne üye ülkelerde uygulanan katma değer vergisi oranlarına paralellik sağlaması bakımından, vergiye tabi her bir işlem için %10 olan katma değer vergisi oranını, dört katına kadar artırma, % 1'e kadar indirme, bu oranlar dahilinde muhtelif mal ve hizmetler için farklı vergi oranları tespit etme konusunda Bakanlar Kurulu'na yetki tanınmıştır. Bu madde ile bazı mallar için perakende safhada farklı vergi oranları tespit etme konusunda da Bakanlar Kurulu'na yetki verilmektedir.⁽²²⁾

Yapılan bu düzenleme ile Bakanlar Kurulu'na katma değer vergisi oranını belirleme yönünde verilen yetkinin sınırları genişletilmiştir. Bu kanundan önce katma değer vergisi oranları % 5 ila %15 oranı arasında belirlenebilirken, bu tarihten sonrasında vergi oranları % 1 ila % 40 arasında olabilecektir.

Bakanlar Kurulu KDV Kanunu ile verilen yetkisini 1990 yılında kullanarak, vergi oranlarını yükseltmiştir. Buna göre temel gıda maddelerine uygulanan katma değer vergisi oranı % 3'ten % 5'e, lüks tüketim mallarına uygulanan oran ise %15'ten % 20'ye, diğer mal ve hizmetlere uygulanan katma değer vergisi oranı ise %10'dan %11'e çıkarılmıştır.⁽²³⁾ Katma değer vergisi genel oranı daha sonra %12 olarak, temel gıda maddelerine uygulanan oran ise % 6 olarak değiştirilmiştir.

2.5.Oran Yapısının Belirginleşmesi Süreci

Katma değer vergisinin “Oran” başlıklı maddesinde yapılan düzenleme sonucunda Bakanlar Kurulu'na verilen yetkinin kapsamı aşağıdaki şekilde belirlenebilir.

- i. Oranların %1'e kadar indirebilme,
- ii. Oranları 4 katına kadar yükseltebilme,
- iii. “Genel Oran”ın belirlenmesi,
- iv. Perakende satış aşamasında farklı oran belirleme, yetkileri olarak belirtilebilir.

Katma değer vergisi oran yapısının belirgin olarak ortaya çıkması 22.12.1992 tarih ve 92/3896 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'dır.⁽²⁴⁾ Daha sonraları bu Kararname ile belirlenen pozisyonlara bazı eklemeler ve çıkarmalar ve pozisyonlar arası

⁽²²⁾ 03.12.1988 tarih ve 3505 Sayılı Kanun Genel Gerekeçe.

⁽²³⁾ 15.10.1990 tarih ve 20591 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 90/919 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı.

⁽²⁴⁾ 31.12.1992 tarih ve 21452 sayılı Resim Gazete'de yayınlanmıştır.

değişiklikler yapılmıştır. Bu kararname ile %1, % 6, %12, %13 ve % 20 olmak üzere beş farklı oran tespit edilmiştir.

30.10.1993 tarih ve 21743 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 93/4932 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile I sayılı Liste’ye uygulanan oranda herhangi bir değişiklik yapılmaz iken; IV sayılı Liste ise 01.11.1993 tarihinden itibaren yürürlükten kaldırılmıştır. II sayılı Liste için uygulanan % 6 oranı ise % 8’e yükseltilirken, petrol ürünlerine uygulanan %13 oranı %15’e, lüks mallara ilişkin III sayılı Liste’ye uygulanan % 20 oranı ise % 23’e yükseltilmiştir.

Oran yapısında önemli bir yere sahip olan 92/3898 sayılı BKK’dan sonra çıkarılan kararnamelerin tamamı söz konusu kararnameye ek olarak çıkarılmıştır.

IV sayılı Liste 93/4932 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlükten kaldırıldıktan sonra, 01.01.1996 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 95/7612 sayılı BKK ile yeniden uygulamaya konulmuştur. Bu kapsamda belirli motor gücünün üzerinde olan binek otomobillerden % 40 oranında katma değer vergisi alınmaya başlanmıştır. Buna göre vergi sisteminde yer alan oran sayısı tekrar beşe yükselmiştir.

02.01.1998 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak 01.01.1998 tarihinden itibaren yürürlüğe giren 97/10465 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile net alanı 150 m²’ye kadar konut teslimleri, konut yapı kooperatiflerine yapılan inşaat taahhüt işleri ve kanunla kurulmuş sosyal güvenlik kuruluşları ve belediyelere yapılan sadece 150 m²’ye kadar konutlara ilişkin inşaat taahhüt işleri, I Sayılı Liste’ye eklenmek suretiyle % 1 oranında KDV’ne tabi tutulmuştur.

Konut teslimleri, KDV’de önemli bir konu olup kanunda belirlenmiş olan koşulun belirlenmesi her zaman kolay olmamaktadır. Bu konuda yargı makamlarına intikal eden birçok konu bulunmaktadır.

Listelere ilişkin oran değişiklikleri 02.12.1999 tarih ve Mükerrer 23894 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan 99/13648 sayılı BKK ile yapılmış olup; %15 olan genel oran %17’ye, III Sayılı Liste’deki mal ve hizmetlere uygulanan % 23 oranı ise % 25’e yükseltilmiştir.

22.09.2000 tarih ve 2000/1221 sayılı Bakanlar Kurul Kararı ile kullanılmış binek otomobilleri I Sayılı Liste’ye alınmış olup; %1 oranında katma değer vergisine tabi olmaktadır. İthal edilen kullanılmış otomobillerden Özel Tüketim Vergisi alındığı için genel oran üzerinden katma değer vergisi alınmaktadır.

Kablolu televizyon hizmetleri ile telekomünikasyon hizmetleri üzerinden alınan KDV, lüks mal ve hizmetler kapsamına girmektedirler. 2000/1693 sayılı BKK ile GSM cep telefonu işletmecileri tarafından verilenler hariç olmak üzere her türlü telekomünikasyon (altyapı tesisi ve işletilmesi dahil) hizmetleri olarak

değiştirilmiştir. Buna göre yapılan düzenleme sonucunda vergilendirmenin dışında kalan kısımlar III sayılı Liste'deki mal ve hizmetlere uygulanan KDV oranından daha düşük olan genel orana tabi olacaktır. Bu duruma benzer bir düzenlemede 11.03.1994 tarih ve 94/5350 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yapılmış olup; II Sayılı Liste'de "Hizmet İfalaları" başlıklı kısmın (5) numaralı maddesinde yer alan gazinolar, pavyon, gece kulübü, taverna, diskotek, dansing ve benzeri eğlence yerlerinde verilen hizmetler yükseltilmiş KDV oranına tabi iken, eklenen parantez için hüküm ile Turizm Bakanlığı'na turizm işletme belgesi verilen tesislerden daha düşük olan genel oranda katma değer vergi alınmaktadır.

Vergi oranlarına yönelik bir diğer düzenleme ise 10.05.2001 tarihli 2001/2344 sayılı BKK ile yapılmış olup; buna göre genel katma değer vergisi oranı 15.05.2001 tarihinden itibaren %18'e; III sayılı Liste'de yer alan lüks mallara uygulanan yükseltilmiş oran ise % 26'ya yükseltilmiştir.

2.6.Oran Yapısının Sadeleştirilmesi Süreci: Özel Tüketim Vergisi'nin Yürürlüğe Girmesi

3065 sayılı Katma Değer Vergisi'nin "Oran" başlıklı 28. Maddesi uyarınca Bakanlar Kurulu'na verilen yetki çerçevesinde, başlangıçtan itibaren katma değer vergisi oran yapısında çok sayıda değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Bu değişiklikler esas itibariyle farklı vergi oranlarının uygulandığı mal ve hizmetlerin listeler halinde belirlenmesi, oluşturulan listelerin yürürlükten kaldırılması ya da yeniden konulması, listelere uygulanan oranlarını değiştirilmesi (kaldı ki zaman içinde genel bir yükseliş eğilimi göstermektedir), listelere yeni mal ve hizmetlerin eklenmesi ya da çıkarılması, çeşitli mal ve hizmetlerin listelerinin dolayısıyla tarifelerinin değişmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

30.07.2002 tarih ve 2002/4480 sayılı BKK'ya kadar olan süreç içinde katma değer vergisinin oran yapısı belirleyen Bakanlar Kurul Kararı, 31.12.1992 tarih ve 92/3896 sayılı Karar'dır. 2002/4480 sayılı BKK'nın yürürlüğe girdiği 01.08.2002 tarihinden itibaren oluşturulan oran yapısı esas itibariyle günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Söz konusu BKK ile, lüks mal ve hizmetler olarak nitelenen III. Sayılı Liste ile IV. Sayılı Liste yürürlükten kaldırılmıştır. Bunun anlamı, bu tarihe kadar uygulanmakta olan birden fazla orana sahip olan vergi yapısının önemli bir değişikliğe uğramasıdır. Bu kapsamda katma değer vergisi sisteminde bulunan yükseltilmiş oran uygulamasına son verilmesidir. Bu durum toplam vergi gelirleri üzerinde yaratacağı mali etkinin yanı sıra birçok ekonomik ve sosyal etkileri olan bir düzenleme olarak dikkat çekicidir. Ancak katma değer vergisi sisteminde yapılan bu önemli değişiklik ile aynı tarihlerde 4760 sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanunu yürürlüğe girmiştir. Katma değer vergisinin ülkemizde yürürlüğe girdiği tarihte gider (harcama) vergilerinde yaşanan değişim sürecinin bir benzeri de bu noktada ortaya çıkmıştır.

Özel tüketim vergisi ile Türkiye’de dağınık yapıda olan ve sistematik olmaktan uzak birçok vergi kaldırılmış ve sözü edilen vergi 01.08.2002 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁽²⁵⁾ Özel tüketim vergisi ile on üç adet vergi ve benzeri yükümlülük kaldırılmış olup bu vergiler akaryakıt tüketimi vergisi, tütün mamullerinden ve alkollü ve alkolsüz içeceklerden KDV Kanunu’na bağlı olarak alınan ek vergiler, tütün mamulleri ile alkollü ve alkolsüz içeceklerden alınan eğitim, gençlik, spor ve sağlık hizmetleri vergisi, taşıt alım vergisi, ek taşıt alım vergisi ile trafik tescil haraçlarından oluşmaktadır.⁽²⁶⁾ Bu vergi ve benzeri mali yükümlülükleri yürürlükten kaldırarak uygulamaya giren Özel Tüketim Vergisi’ne olan gereksinim, sürekli olarak yaratılan ek mali yükümlülüklerle iyice karmaşık hale gelen mali yapıyı basitleştirmek ve Avrupa Birliği’ne dolaylı vergiler sistemi ile uyum sağlamaktan doğmuştur.⁽²⁷⁾

2002 yılından beri uygulanmakta olan 2002/4480 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile katma değer vergisinin genel olarak oran yapısı sadeleştirilmiştir. Buna göre yükseltilmiş oran uygulamasına son verilirken genel (standart) oranın dışında indirilmiş oran ve süper indirilmiş oran olmak üzere toplam üç farklı oran belirlenmiş olmaktadır. Bu bağlamda iki farklı listede (I ve II Sayılı Listeler) yer alan mal ve hizmetlere indirilmiş oranlar uygulanırken; bunların dışında kalanlara genel (standart) oran üzerinden katma değer vergisi hesaplanacaktır.

I Sayılı Liste’de yer alan perakende safhadaki teslim kavramı, teslimi yapılan ürünlerin aynen veya işlendikten sonra satışını yapanlar ile işletmelerinde kullanacak olanlar dışındakilere satılmasıdır. Bu çerçevede ürünleri aynen ya da işlendikten sonra satanlar ile işletmesinde kullanacak olanların gerçek usulde katma değer vergisi mükellefi olmamaları halinde bunlara yapılan teslimlerde perakende teslim sayılmaktadır.

2.7.Günümüzde Uygulanan KDV Oranları: Güncel KDV Listeleri

Türk vergi sisteminde bir reform olarak kabul edilen 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu yürürlüğe girmiş olduğu tarihten günümüze kadar çok sayıda yasal değişikliklere uğrayarak mevcut şeklini almıştır.

Vergi oranının düzenlendiği 28’nci maddeye ilişkin kanun metninde yapılan değişiklik ile oranlar konusunda Cumhurbaşkanına yetki verilmiştir. Kanun metninde yapılan değişiklikler ile katma değer vergisinin oranları alt ve üst sınır halinde ve yüzde olarak belirlenmiş, bunu takiben vergi oranlarının kat olarak

(25) Şükrü KIZILOĞLU-Doğan ŞENYÜZ-Metin TAŞ-Recai DÖNMEZ, (2007). Vergi Hukuku, Yaklaşım Yayıncılık, s. 319.

(26) Nurettin BİLİCİ, Vergi Hukuku, Seçkin Yayıncılık, 10. Baskı, Ankara 2005, s. 261.

(27) Mualla ÖNCEL-A. KUMRULU-N. ÇAĞAN, a.g.e., s. 426.

yükseltilebileceği veya indirilebileceği sınırlar tespit edilmek suretiyle son şekli verilmiştir.

Katma değer vergisi oranlarının uygulandığı mal ve hizmetlerin belirlendiği listeler ise yapılan değişikliklerde önem taşımaktadır. Kanun uygulanmaya başladığı tarihten beri katma değer vergisi oran sayılarının değişmesine paralel olarak liste sayılarında da eksilmeler ya da artış gerçekleşmiştir.

Son olarak 2023 yılında yapılan düzenlemeler doğrultusunda biri genel, diğerleri indirilmiş olmak üzere üç farklı oran ve buna bağlı olarak da iki farklı liste bulunmaktadır.

Ülkemizde Katma Değer Vergisi Kanunu'nun uygulamaya girdiği 1985 tarihinden beri, % 0, % 1, % 3, % 5, % 6, % 8, % 10, % 11, % 12, % 13, % 13.5, % 15, % 17, % 18, % 20, % 23, % 25, % 26 ve % 40 olmak üzere on dokuz farklı oran uygulanmıştır.⁽²⁸⁾

Son olarak 7346 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile 10.07.2023 tarihinden itibaren uygulanan oran ve listeler aşağıdaki gibidir:

Mal teslimleri ile hizmet İfalarına uygulanacak katma değer vergisi oranları:

- a) Ekli listelerde yer alanlar hariç olmak üzere, vergiye tabi işlemler için, %20
- b) (I) sayılı listede yer alan teslim ve hizmetler için, %1
- c) (II) sayılı listede yer alan teslim ve hizmetler için, %10

olarak tespit edilmiştir. Bu çerçevede ülkemizde katma değer vergisi standart oranı, % 20; indirimli oranı % 10 ve süper indirimli oranı ise %1 olarak uygulanmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 3'de Türkiye'de Katma Değer Vergisi Kanunu'nun yürürlüğe girdiği tarihten beri uygulanan standart, yükseltilmiş ve indirimli oranlarının yıllar itibari ile gösterilmektedir.

⁽²⁸⁾ Mahmut VURAL, “KDV Oranlarında Yapılan Son Düzenlemeler”, Mükellefin Dergisi, Sayı: 117, Eylül-2002, s. 21.

Tablo 3-Türkiye’de Uygulanan KDV Oranları

UYGULAMA YILI	YÜKSELTİLMİŞ ORAN	STANDART ORAN	İNDİRİMLİ ORAN	SÜPER İNDİRİMLİ ORAN
1985		10		1
1986		10	5	1
1987		12	5	1
1988	15	12	3-5-8	1
1989	15	10	3-5	1
1990	15,20	11	3-5, 5,6	1
1991	20	12	6	1
1992	13,5-20, 13-20	12	6	1
1993	13-20,23	12	6,8	1
1994-1995	23	15	8	1
1996-1998	23-40	15	8	1
1999	23-40, 25-40	15	8	1
2000	25-40	15	8	1
2001	25-40,26-40	17	8	1
2002	26-40	18	8	1
2003-2016		18	8	1
2017-2023		18	8	1
2023-		20	10	1

Türkiye’de 1985 yılında yürürlüğe giren katma değer vergisi yıllar itibari ile oranların türleri olarak değişiklikler göstermektedir. Süper indirimli oran uygulamasında bir değişiklik söz konusu olmamakla birlikte yükseltilmiş oran uygulamasına 2002 yılından sonra özel tüketim vergisinin de yürürlüğe girmesi ile son verilmiştir. Standart oran ise AB’nin direktiflerine uyumlu olarak ve yıllar içinde de artmak suretiyle uygulanmıştır. İndirimli oran ise bazı yıllarda ikili yapısı ile diğer oranlardan farklılık göstermiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ülkelerin vergi sistemleri sahip oldukları özellikler ve işleyişleri itibari ile farklılıklar göstermektedir. Zaman içinde gelişen ekonomik ilişkiler ve ticari anlamda işbirliği yapma çabaları nedenleri ile çoğu ülke vergilendirme konusunda haksız rekabeti önleyici düzenlemelere yönelmektedir. Olası vergi uyumsuzluklarının önüne geçebilmek için yapılan hukuki ve idari düzenlemeler ile vergilendirmede uyum sağlama çabası giderek artmaktadır.

AB bünyesinde yapılan vergi uyumlaştırması çalışmaları ile rekabet eşitsizliği sorununa çözüm aranmaktadır. Bu çerçevede geçmişten günümüze kadar geline nokta bakıldığında dolaysız vergilerden çok dolaylı vergilerde özellikle de katma değer vergisine ilişkin uyumlaştırma çalışmalarında ilerlemeler olduğu

görülmektedir. Özellikle de katma değer vergisinin oransal yapısında gelinen nokta önemlidir.

Günümüz itibari ile değerlendirildiğinde AB üyesi ülkelerde uygulanan “standart oranlarda” genel olarak uyum sağlamaya yönelik gelişmeler olmakla birlikte % 27 (Macaristan) gibi yüksek bir oran ile veya %17 (Lüksemburg) gibi çok daha düşük oranların uygulandığı üye ülkeler de bulunmaktadır. “İndirimli oran” uygulaması ise üye ülkelerin çoğunda ikili yapıya sahip olup az sayıda ülkede (ülkemizde de olduğu gibi) sadece bir indirimli oran uygulanmaktadır.

Ülkemizde yürürlükte bulunan katma değer vergisinin oran yapısı ise AB düzenlemeleri ile uyumlu olmaya devam etmektedir. Ancak süper indirimli oran uygulaması AB üyesi ülkelerdeki uygulama ile önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Ülkemizde öteden beri % 1 olarak uygulanan süper indirimli oran AB üyesi ülkelerin vergi oranları ile önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Mevcut düzenlemelere göre AB üyesi ülkelerden sadece Fransa, İrlanda, İtalya ve Lüksemburg tarafından süper indirimli katma değer vergisi uygulamakta olup söz konusu ülkelerdeki bu oranlar, ülkemizde uygulanan % 1 oranından daha yüksektir.

AB üyesi ülkeler arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse; bu ülkelerde uygulanan standart oranlarda uyum sağlandığı ancak indirimli oranlar konusunda önemli farklılıklar bulunduğu görülmektedir. Ayrıca üye ülkelerin çoğunda süper indirimli oran uygulamasının da olmadığı görülmektedir. Bu durumda AB üyesi ülkelerin vergi uyumlaştırması konusunda hedeflenen noktaya ulaşmasının zaman alacağını ve daha detaylı ve etkili düzenlemelerin yapılmasının gerekliliğini işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- European Commission, VAT Rates https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation/vat/vat-directive/vat-rates_en#legal-texts, Erişim Tarihi:01.11.2025
- BİLİCİ, Nurettin (2005). Vergi Hukuku, Seçkin Yayıncılık, 10. Baskı, Ankara
- BİLİCİ, Nurettin (2004). “Türk Kamu Maliyesinin Sorunları ve Avrupa Birliği ile Rekabet”, Yaklaşım Dergisi, Sayı: 133, Ocak 2004.
- KARABACAK, Hakan (2005). “Avrupa Birliği’nde Katma Değer Vergisinin Oran Yapısı”, Maliye Dergisi, Sayı: 147, Ocak-Şubat 2005
- KIZILOĞ, Şükrü-ŞENYÜZ D.-TAŞ M.-DÖNMEZ R.(2007). Vergi Hukuku, Yaklaşım Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara.
- OECD (2024), Consumption Tax Trends 2024:VAT/GSTT AND EXCISE, CORE DESIGN FEATURES AND TRENDS, OECD Publishing,Paris. <https://doi.org/10.1787/dcd4dd36-en>.
- OKUMUŞ Semi-ERDEM V.(2002). “Avrupa Birliği’nde Dolaysız Vergilerin Uyumlaştırılması Çalışmaları”, Yaklaşım Dergisi, Sayı: 113, Mayıs 2002, s. 130.
- ORGAN İsmail (2006). “Avrupa Birliği’nde Katma Değer Vergisinin Uyumlaştırılma Sürecine Tarihsel Bir Bakış”, E-Yaklaşım Dergisi, Sayı: 34, Mayıs 2006, s. 34.
- SOYDAN Billur Yaltu (2001). “AB Üyeliğine Doğru KDV’de Uyum: Katılım Ortaklığı Belgesi, Ulusal Program ve Mevzuat”, Vergi Sorunları, Sayı: 154, Temmuz 2001, s. 82-83.
- VURAL Mahmut(2002). “KDV Oranlarında Yapılan Son Düzenlemeler”, Mükellefin Dergisi, Sayı: 117, Eylül-2002, s. 21.

BÖLÜM 19

Yüksek Kaliteli Mücevhere Sahip Olmayı Etkileyen Faktörler

Zeynep Filiz¹

¹ Prof. Dr., ESOGU İstatistik Bölümü, ORCID: 0000-0001-6301-7289

GİRİŞ

Son on yılda Batı pazarlarındaki lüks pazarındaki durgunluk nedeniyle lüks markalar, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu gelişmekte olan ülkelerde varlıklarını genişletmeye başladı. Gelişmekte olan ekonomilerde, büyüyen ve değişen toplumsal sınıflar nedeniyle; birçok insan alt sınıflardan orta sınıfa geçiyor, orta sınıf genişliyor ve birçok insan da üst sınıflara doğru büyüyor. Daha üst sınıflara yükselen insanlar daha fazlasını başarma konusunda daha hırslıdır. Hayatın zevklerine kendilerini kaptırmak isterler. Üst sınıfların yaşam tarzlarına öykünüyorlar. Türkiye'de lüks pazar son yıllarda istikrarlı bir büyüme yaşıyor. 2018 yılında ise 1,80 milyar ABD dolara ulaşması beklenmektedir. Türk tüketicilerinin lüks satın alma konusundaki büyük potansiyeli ve coşkusu, küresel lüks markaların da dikkatini çekiyor. Talebe paralel olarak lüks markaların Türkiye pazarına ilgisi artıyor.

Önde gelen lüks mücevher evleri Cartier, Chopard, Bulgari, Van Cleef & Arpels, Tiffany & Co. ve Harry Winston Türkiye'de mağaza açtı. Türkiye'de lüks pazarın büyümeye devam etmesi bekleniyor. Türkiye'de büyüyen lüks pazar, pazarlama akademisyenlerinin ve araştırmacılarının da ilgisini çekiyor.

Türk tüketicilerinin lüks satın alma davranışları üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar Türk tüketicilerinin satın alma niyetlerine odaklanmıştır, ancak bu çalışmalar Türkiye'deki üst düzey mücevherlerin sahip olma kararlarını etkileyen faktörleri ortaya koymamaktadır (Savlıoğlu, 2019). Bu çalışma, tüketicilerin üst düzey mücevherlere ilişkin sahip olma kararlarını etkileyen faktörleri analiz ederek Türk lüks tüketim literatüründeki boşluğu doldurmayı ve Türkiye'deki üst düzey mücevher müşterilerini anlamaya ve hedeflemeye yönelik perspektifler sağlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, üst düzey lüks mücevher evlerini tanımlamak için “üst düzey mücevher” terimi kullanılmıştır.

LÜKSÜN TANIMI

Lüks olarak sınıflandırılan şeyler zaman içinde ve kültürden kültüre değişse de, lüks her zaman ayrıcalıklı, nadir ve ulaşılması zor bir şeyin adı olmuştur. Lüks terimi, Latince “Luxus” ve “Luxuria” kelimelerinden türemiş olup, yaşamın zevklerine ve zevklerine hitap etme anlamına gelmektedir (Savlıoğlu, 2019). Klasik Hristiyan teolojisinde “Şehvet” çoğunlukla cinsel zevklerle ilişkilendirilirdi. Yedi ölümcül günahın biri olarak kabul edildi, kınandı ve bireylerin bunu ehlileştirmeyi öğrenmesi gerekiyordu. Eski Mısır'da lüks terimi, yönetici sınıfların yaşam tarzını tanımlamak için kullanılıyordu. Krallar, Kraliçeler ve Katipler mumyalanıp mücevherler ve silahlarla birlikte gömüldü. Bu bir üstünlük işaretiydi ve lüks sayılıyordu. Nüfusun yalnızca çok küçük bir seçkin grubu bunu elde edebilmişti. Benzer şekilde 17. ve 18. yüzyıl Avrupa'sında lüks, yönetici sınıfların yaşam biçimiydi. Terim, egemen sınıfların aşırılığını ve gereksiz yaşam tarzını tanımlamak için kullanıldı. Kraliyet ailesi, kendilerini alt sınıflardan ayırmak, onlara patronluk taslamak ve hükmetmek için lüksü kullanıyordu. Antik Yunan'dan bu yana lüks kavramı etrafında tartışmalar sürüyor. Bazıları bunu insanlığın olumsuz

özellikleriyle ilişkilendirip kınadı, bazıları ise sosyal gelişimi tetiklediğini düşündü. Lüks, toplumların sosyo-kültürel dinamiklerine göre özeldir (Savlıoğlu, 2019).

Lüks olarak kabul edilen şey, bir toplumun ekonomik ve kültürel ilerleme düzeyine göre tanımlanır. Toplumlar değiştikçe lüks kavramı da değişiyor. Birisi için lüks sayılan şey, bir başkası için lüks olmayabilir. Lüks, yüzyıllardır kraliyet ailesinin, kralların ve kraliçelerin yaşam tarzı olmuştur. Sanayi devrimiyle birlikte tüccarlar ve sanayiciler lükse erişimi olan seçkin sınıflara katıldı. Böylece lüks, estetik, zarafet, güzellik ve yüksek kalite ile eş anlamlı hale geldi. Lüksün yeni çağrışımları, lüks olarak kabul edilen şeylere karşı daha olumlu bir tutumu beraberinde getirdi. Lüks, başlangıcından bu yana yalnızca seçkin bir azınlık için mevcut olan bir şeyi simgeliyordu. Nadir ve özeldir. Bir ihtiyaç değil, tam tersine ihtiyacımız olmayan her şey, hayatın zevkleri ve zevkleridir. Üretim yöntemlerinin gelişmesi ve malların artmasıyla birlikte lüksün tanımı da değişti. Danziger'e (2004) göre lüks, kişinin tutkularını takip edebilme ayrıcalığıdır. Vigneron ve Johnson (1999) lüksün, sosyal ve işlevsel değerler sunan prestijli markaların en üst seviyesi olduğunu savundu. "Lüks, işlevsel eşyalara uygulanan sanattır, lüks ürünler ise iyi zevk için referans sunar." (Savlıoğlu, 2019). 19. yüzyılda yaşanan sanayi devrimi toplumları kökten değiştirdi. Sanayileşme nüfus artışı ve kentleşmeyi beraberinde getirdi. Mallar daha ucuza ve kitlesel olarak üretilmeye başlandı. Bugün bildiğimiz lüks sanayi, 19. ve 20. yüzyıllarda Fransa ve İtalya'da ortaya çıktı. Louis Vuitton, Cartier, Bulgari ve Hermes gibi dünyanın ilk lüks evleri 19. yüzyılda Batı Avrupa'da doğdu. Lüks tüketimin artması ve gelişmesi için refahın ve servet birikiminin olması gerekiyor. İnsanların önce temel ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri, sonrasında ise lüksün tadını çıkararak hayatı daha keyifli hale getirebilmeleri gerekiyor. Dünya savaşları bittikten sonra insanların neşelenmeye, yaşanan tüm korkunç şeyleri unutmaya ve kendilerini hayatın zevklerine kaptırmaya ihtiyaçları vardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra lüksün büyük bir endüstri haline gelmesi şaşırtıcı değildir (Savlıoğlu, 2019). 21. yüzyılın sonlarında, geleneksel olarak yalnızca toplumun en atık kesimlerinin erişebildiği lüks markalar, daha az varlıklı orta sınıfları hedef alan yeni ürün grupları yarattı. Bunun bir örneği, Amerikalı üst düzey mücevher evi Harry Winston'ın 6.000 \$'dan başlayan daha ucuz bir ürün serisi sunmasıdır (Savlıoğlu, 2019). Sadece seçkin bir azınlığın erişebildiği lüks markalar, bugün toplumun daha geniş kesimlerinin erişimine açıktır. Sosyo-ekonomik değişimler toplumların taleplerinde de değişikliklere neden olmuştur. Lüks markaların büyüme isteği, küreselleşme ve artan harcama gücü, buna bağlı olarak lükse olan talebin artması, lüks pazarın günümüzdeki genişlemesinin ardındaki en önemli faktörler arasındadır. İletişim, özellikle küresel kitle iletişim araçlarının, televizyonun ve internetin ortaya çıkışı, herkesi dünyanın her yerinde lüks olanakların farkındaydı ve lüks sektörünün daha fazla talebini ve genişlemesini teşvik etti.

LÜKS MARKALAR

“Lüks işi her şeyden önce bir marka işidir” (Savlıoğlu, 2019). Lüks, bir markanın temel farklılaştırıcı faktörüdür. Aynı zamanda tüketici tercihinin de önemli bir etkenidir. 19. yüzyılda sanayileşme ve üretimin artmasıyla birlikte benzer ürünleri sunan satıcıların sayısı da arttı. Bu durum satıcıların belirli bir imzayla birbirlerinden farklılaşma ihtiyacını da beraberinde getirdi. Markalar böyle ortaya çıktı. Marka, bir isim ve logo altındaki görsellerin ve mesajların toplamıdır. Marka, şirketler ve tüketiciler arasında soyut bir sözleşmedir (Savlıoğlu, 2019). Lüks marka, bir ismin ve logonun ardındaki kültürü, mirası ve deneyimi akla getirir.

Markalar tüketicilerin ürünü ve ürünün niteliklerini görmeden önce fikir edinmelerine yardımcı olur. Marka isimleri rakipler arasında açık bir fark yaratmaktadır. Günümüzde lüks bir ürünü markası olmadan düşünmek imkansızdır. Aslında bir ürünü lüks yapan marka adıdır. Maddi olmayan mallar sunan oteller, SPA'lar, hastaneler gibi hizmet sektörünün bile marka isimleri vardır ve marka isimleri lüks olsun veya olmasın bir anlam taşır. Lüks markaların itibarlarını yönetmeleri ve varlıklarını sürdürmeleri gerekmektedir. Hayatta kalabilmek için müşterilerle iletişim halinde olmak. Marka, müşterinin zihninde kalıcı bir izlenim bırakmaya çalışan bir satıcıdan başka bir şey değildir. 21. yüzyıl markaların çağıdır. Birbirleriyle rekabet eden ürünler değil markalardır. Şirketler, ürün tekliflerinin somutlaştırdığı bir dizi imajı marka isimleri aracılığıyla sunar. Marka isimleri bilinirliği, risk azaltımı ve güvenilirliği ile ürünlere katma değer yaratmaktadır. Günümüzde bir kişinin giyim markası, kendisi hakkında CV'sinden çok daha fazlasını anlatmaktadır. Markalar, marka adı altında bir dizi imajı, kültürü ve belirli bir yaşam tarzını hayata geçirir. Markaların da insanlar gibi kendi kişilikleri vardır. Tüketiciler geçici yaşam tarzlarını uygun gördükleri şekilde seçebilmekte ve ruh hallerini tüketim biçimlerine yansıtabilmektedirler. Lüks endüstrisinde markaların rolü tüketicinin satın alma kararlarını etkilemektir. Kapferer'in (2008) marka piramidine göre dört tür marka vardır; markalar, premium markalar, lüks markalar ve griffe. Markalar hızlı moda ürünleridir, üretim maliyetleri düşüktür ve piyasa fiyatları düşüktür. Geniş dağıtım kanallarına sahipler, erişimleri kolay ve neredeyse herkesin kullanımına açık. Markaların aksine premium markalar sosyal bir değer ve prestij sunar. Normal markalara göre daha yüksek kalite algısına sahiptirler, daha pahalıdırlar ve daha prestijlidirler. Lüks markalar her şeyden önce üstün kaliteleriyle kendilerini farklılaştırırlar. Hızlı moda markaları gibi fabrikalarda değil, küçük atölyelerde üretiliyorlar. Üretimin büyük bir kısmı el yapımıdır. Griffe marka piramidinin tepesinde yer alıyor. Griffe, üreticisinin imzasını taşır ve taklit edilemez. Örneğin bir Chanel takımı lüks bir markadır, ancak Coco Chanel'in tasarladığı ve onun imzasını taşıyan Chanel Haute Couture elbisesi bir griffe'dir. Kapferer (2008) her birinin markaların kategorisi farklı bir ihtiyaca karşılık geliyor. Lüks olmayan markalar ise yiyecek, giyecek, barınma gibi temel ihtiyaçlara karşılık geliyor. Premium markalar psikolojik ve sosyal ihtiyaçlara karşılık gelir (Savlıoğlu, 2019). Grup aidiyeti duygusu sağlarlar. Belirli bir değerler ve görüntüler kümesi sağlar.

Müşteriler bu marka imajını gerçekleştirerek kendilerini toplumun geri kalanından farklılaştırır. Lüks markalar en üst düzeyde sosyal ve psikolojik fayda sağlar. Lüks markalar saygı, üstünlük ve kendini gerçekleştirme duygusu sağlar. Lüks markalara sahip olabilmek hayatta başarılı olmak olarak değerlendiriliyor. Lüks ürünler, sahiplerine her türlü işlevsel değer in ötesinde saygınlık sağlar. Böylece, sahibi için kişisel ve sosyal değerler yaratır; geleneksel olarak lüksün kişisel ve sosyal faydalarının, lüks markaları lüks olmayan markalardan ayıran temel özelliği olduğu ileri sürülür. Ayrıca lüks markalar ayrıcalık hissi uyandırır, lider marka kimliğine, yüksek marka bilinirliğine ve yüksek algılanan ürün kalitesine sahiptir (Savlıoğlu, 2019). Yüksek fiyatları nedeniyle sadece küçük bir grup insan lüks markaları satın alabilmektedir. Dolayısıyla lüks markalara sahip olmak tüketicinin mali durumunun bir göstergesidir. Yüksek ekonomik statüye sahip olmak, lüks müşterilerin toplumun geri kalanının gözünde saygı görmesini ve beğenilmesini sağlar.

Bu, lüks markaların en önemli sosyal ve psikolojik faydasıdır ve satın almanın temel faktörlerinden biridir. Demokrasi, küreselleşme ve cinsiyet eşitliği gibi olgular toplumsal tabakalaşmayı ortadan kaldırsa da bireyin başkalarına karşı üstünlük arama ve kendini diğerlerinden farklılaştırma isteği değişmedi. Lüks ürünler diğerlerinden üstün olma arzusuna karşılık gelir. Lüks ürünlerden beklenti sadece kalitenin yüksek olması değil, daha da önemlisi statü, prestij gibi toplumsal fayda sağlamasıdır. Bu sosyal faydaları sağlamayan her lüks ürün lüks olmaktan çıkar.. Lüks ürünlere yüksek fiyatlar ödeyen müşteriler, yalnızca ürünün yüksek kalitesi ve dayanıklılığı nedeniyle değil, sosyal faydalar için de ödeme yapıyor. “Materyalist toplumlarımızda insanlar tüketimlerine anlam kazandırmak istiyor. Yalnızca ürüne değer katan, alıcıları hakkında bir hikaye anlatan veya tüketimini maddi olmayan değerler merdivenine yerleştiren markalar bu anlamı sağlayabilir. Lüks marka kültürünün nedeni budur.”. Lüks sektörde şirketler ürün satmıyor. Marka satıyorlar. Bu nedenle lüks bir firmanın en önemli varlığı marka değeridir. Marka değeri aynı zamanda rakiplerden farklılaşmanın en önemli gücüdür. Marka değeri yeterince yüksekse, müşteriler daha ucuz olana kıyasla daha yüksek fiyatlı olan markayı tercih etmeye istekli olurlar. Marka değeri aynı zamanda markaların finansal yeteneklerinin de kaynağıdır. Lüks markaların bir diğer önemli özelliği de nadir olmaları, özgün olmaları ve ayrıcalıklı olmalarıdır. Marka değerlerini sürdürebilmek için bu nitelikleri korumalı ve yatırım yapmalıdırlar. Gittikçe şeffaflaşan bir dünyada özgünlük en değerli varlıklardan biridir. (Savlıoğlu, 2019) Lüks markalar her zaman yatırımların kısa vadeli getirisini dikkate almazlar. Lüks olmayan markalar için "sahip olunması güzel" olan şey, onlar için "sahip olunması gereken"dir. Marka değerini korumak için mağazalara, müşterilere verilen hediyelere, müşteri eğlencelerine, etkinliklere, kataloglara ve alışveriş çantalarına yüksek miktarda para harcıyorlar. Bu tür yatırımların çoğu için yatırımın geri dönüşünü hemen alamıyorlar. Pazarlamadan perakendeye kadar çok yüksek harcamalar oluyor, bu nedenle lüks markaların kar etmeye başlaması genellikle daha uzun sürüyor. Lüks olmayan markalar için bu kabul edilemez. Örneğin Louis Vuitton, Chanel gibi

markaların sezonluk defileleri o kadar maliyetli ki, koleksiyonun cirosu defile masraflarını karşılamıyor. Ama yine de her yıl harcama yapmaya ve standartları yükseltmeye devam ediyorlar. Çünkü marka itibarını ve prestijini bu şekilde korurlar. Lüks marka yönetimi benzersiz bir yaklaşım gerektirir. Lüks markalar, lüks olmayan markalar gibi kâr-zarar hesaplamalarıyla yönetilmemelidir. Sırf harcamaları kısmak için lüks deneyimi kesintiye uğratmanın ciddi yansımaları olabiliyor çünkü bu durumda markalar, lüks markaların en önemli varlığı olan marka değerinden fedakarlık etmeye başlıyor. Marka imajına, prestijine ve özgün deneyime yatırım yapmamak uzun vadede marka itibarına zarar verir ve dolayısıyla markanın finansal değerini kaybetmesine neden olabilir. Lüks markaların sabırlı ve kararlı olmaları gerekiyor. Marka bilinirliği tam olarak oluşana kadar firma kaybediyor olabilir. Ancak marka bilinirliği oluşuktan sonra satış yapmak ve yüksek kar elde etmek çok kolaydır, marka adı kendini satar. Üstelik lüks markalar finansal açıdan iyi durumda olmasalar bile mağazalarını kapatmazlar, lüks olmayan markalar kadar kolaydır (Savlıoğlu, 2019). Bir mağazanın kapatılması markanın başarılı olamayacağı anlamına gelir. Başarısızlık algısı marka değerine zarar veriyor, lüks markalar prestij kaygısı nedeniyle holdinglerin desteğiyle marka değerini koruyabilmek için ayakta kalıyor. Lüks olmayan markalarda başarısız bir şirketin ayakta kalması kabul edilemez, lüks olmayan markalarda en önemli odak noktası harcamaları en aza indirmek, karı artırmaktır. Ancak lüks markalarda en önemli odak noktası marka değerini korumaktır.

LÜKS PAZAR

Günümüzde lüks pazarı büyük lüks holdinglerin tekelindedir. En büyük üçü LVMH, Estée Lauder ve Richemont'tur (Savlıoğlu, 2019). Fransız LVMH'nin 6 sektörde 70 markası var; Şarap ve Alkollü İçkiler, Parfüm ve Kozmetik, Moda ve Deri Ürünler, Saatler ve Takılar, Seçici Perakendecilik ve Diğer Faaliyetler. En bilinen markalar arasında Louis Vuitton, Fendi, Bulgari, Loro Piana, Emilio Pucci, Acqua di Parma, Loewe, Marc Jacobs, TAG Heuer ve Benefit Cosmetics yer alıyor. Dünyanın en büyük lüks holdingi LVMH, 2017'de 42,6 milyar € ciro bildirdi. Bu, ikinci en büyük holding olan Estée Lauder Şirketler Grubu'ndan üç kat daha fazla. American Estée Lauder, kozmetik alanında 29 markayla daha faaliyet gösteriyor. En popüler markalar arasında Estée Lauder, M.A.C., Aramis, Clinique, Aveda ve Jo Malone bulunmaktadır. 2016 mali yılı cirosu 11,82 milyar dolar. Üçüncü büyük holding ise saat, mücevher ve aksesuar alanında faaliyet gösteren Swiss Richemont Group'tur. En popüler markalar arasında Cartier, Van Cleef & Arpels, Montblanc, Jaeger-LeCoultre, Vacheron Constantin, IWC, Piaget, Chloé ve Officine Panerai yer alıyor. 2017 Mali Yılı cirosu 11.677 milyar dolar (Savlıoğlu, 2019). Deloitte'un Lüks Malların Küresel Gücü 2018 raporuna göre, ilk 100 lüks şirketin 2016 Mali Yılı cirosu 217 milyar dolar. Büyüme oranı %1, Net kâr oranı ise %8,8. İlk 100 endekste yer alan bir şirketin ortalama satışı 2,2 milyar dolardır. İlk 100 endekse girebilmek için şirketlerin yıllık cirolarının en az 211 milyon dolar olması gerekiyor. Rapora göre listede en fazla şirket İtalya'da yer alırken, Fransa en büyük ciroya sahip.

Kozmetik 2016 yılında yüzde 7,6 büyüyerek istikrarlı büyümesini sürdüren tek sektör oldu. 2016 Mali Yılı sonuçlarına göre giyim %0,2 arttı, kozmetik %7,6 arttı, çanta ve aksesuar %3,4 arttı, saat ve mücevher %4,0 küçüldü. Daha önce geleneksel olarak lüks endüstrinin Batı'da doğduğundan bahsetmiştik. Batıda lüks sektörü doyum noktasına ulaşmış ve lüks tüketim geliştirmekte olan ekonomilere kaymıştır. Ekonomik gelişmeler ve alt sınıflardan orta sınıflara, orta sınıflardan üst sınıflara doğru sınıf kaymaları Asya, Latin Amerika, Orta Doğu ve Afrika'da lüks tüketimi artırdı. Refah seviyesi arttıkça ve karaborsa üzerinde kontrol kuruldukça lükse olan talep artacaktır. Genel olarak lüks sektörünün büyümesinin ardındaki faktörler, varlıklı sınıflara ait olma ve ortaya çıkma arzusunda kişilerin sayısının artması, mobil genç tüketicilerin artması ve yüksek gelirli kişilerin sayısındaki artış olarak özetlenebilir. Genç nesil lüks markalar için çok önemli bir müşteri grubudur. Şu anda lüks satın alacak maddi güce sahip olmasalar bile yarının müşterisi olacaklar. Bu nedenle marka değerini sürdürebilmek için markaların genç nesillerin ilgisini çekmeye yatırım yapması gerekmektedir (Savlıoğlu, 2019). Günümüzde lüks pazarının büyümesinin arkasındaki en büyük güç Orta Doğu ve BRIC ülkelerinden gelen tüketicilerdir; Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin.

Gelişmekte olan pazarlardaki tüketiciler için lüks tüketim, kendilerini toplumun geri kalanından farklılaştırmanın bir aracı ve yüksek statülerinin, başarılarının ve prestijlerinin kanıtıdır. Gelişmekte olan pazarlarda lüks markalara sahip olma isteğinin artması, orta sınıfların harcama gücünün artması ve büyüyen genç nesiller, küresel lüks markalara büyük büyüme fırsatları vaat ediyor. Bugün sadece Çin'de orta sınıf nüfus 300 milyona ulaştı. Kişi başına lüks harcamada Çin önde gelen ülkelerden biridir. Asyalı ve Orta Doğulu müşterilerin lüks evlerin önünde oluşturduğu uzun kuyrukların da gösterdiği gibi, günümüzde lüks adeta bir "ihtiyaç" haline gelmiştir (Savlıoğlu, 2019). Çinli müşteriler çoğunlukla Avrupa ve ABD'den lüks ürünler satın alıyor. Yerel lüks destinasyonlar Hong Kong ve Makao'dur. Lüks müşteriler arasındaki son trend, niş lüks markalar aramak ve kişisel bir tarz geliştirmektir. Asya'da lüks tüketimdeki artışın dünyanın diğer bölgelerine göre daha yüksek olacağı öngörülüyor. Dubai, Orta Doğu'nun en önemli lüks başkentlerinden biri olmaya devam ediyor. Ortadoğu'da gençlerin sayısı dünyanın diğer bölgelerine göre daha fazla, harcama güçleri daha fazla, lüks tüketime daha isteklidir. Rusya'da lüks pazarı büyümeye devam edecek, ancak ithal mallar pazara hakim olduğundan tüketim büyük ölçüde döviz kurlarına bağlı. Tahminler, Asya ve Orta Doğu'daki lüks pazar büyüme oranının dünyanın diğer bölgelerine göre daha yüksek olacağını gösteriyor. Avrupa'da ekonomik kriz bitip belli bir istikrar sağlandığı için lüks tüketim artmaya devam edecek. Avrupa'daki büyümenin arkasındaki en büyük güç alışveriş yapan turistlerdir. Brexit'in Sterlin'de neden olduğu değer kaybı nedeniyle Büyük Britanya'daki lüks mallar tüm Avrupa'daki en düşük fiyatlara sahip. Yerel halk lüks harcamalar konusunda temkinli olsa da turistler sayesinde lüks sektörü büyüme yaşıyor. ABD, belirsizliklere rağmen en büyük lüks pazar olmaya devam edecek. Lüks pazarındaki ilk 100 şirketten 31'i mücevher ve saat alanında faaliyet

gösteriyor. Mücevher ve saat sektörü 2016 mali yılında yüzde -4 küçüldü. Lüks mal satışına göre şirketlerin ortalama büyüklüğü 1.771.000 milyon dolardır. İlk 100 lüks ürün satışındaki payı %25,3 ile lüks pazardaki en büyük ikinci paya sahip. Mücevher ve Saat sektörünün üç büyük firmasının toplam satışı; Swatch Group, Chow Tai Fox ve Rolex 5 milyar doları aşarak sektördeki toplam satışın %35,3'ünü gerçekleştirdi. Üst düzey mücevher pazarının en büyük oyuncuları Harry Winston, Cartier, Van Cleef & Arpels, Tiffany & Co, Graff, Piaget'tir. , Bulgari, Boucheron ve Chopard. 1932 yılında New York'ta kurulan, bugün Swatch Group'a ait olan ünlü Amerikalı Kuyumcu Harry Winston, o tarihten bu yana en prestijli mücevher markalarından biri oldu. Klasik ve zarif tasarımlarında en iyi değerli taşlar ve en iyi malzemeler kullanılıyor. Mr. Harry Winston “Elmasların Kralı” olarak ün kazandı. Harry Winston takılarında elmas ve diğer değerli taşlar bulunur. Harry Winston, dünya çapındaki 49 Salonunda en kaliteli mücevher ve saat koleksiyonlarını sunmaktadır. 1860 yılında kurulan Richemont Group'un sahibi olduğu Cartier, şüphesiz dünyanın en tanınmış mücevher markalarından biridir. “Kralların Kuyumcusu” olarak ün kazanmıştır. Cartier, Forbes'un Dünyanın En Değerli Markaları listesinde 59. en değerli marka olarak yer alıyor. Evin 125 ülkede 200 mağazası bulunuyor. Panter, Cartier'in en bilinen tasarımıdır. Cartier takı, saat koleksiyonlarının yanı sıra güneş gözlüğü, parfüm ve çanta gibi aksesuarları da sunuyor. Van Cleef & Arpels, Richemont Group'a ait bir Fransız mücevher evidir. Van Cleef & Arpels, 1896 yılında Paris'te kuruldu ve ünlü Alhambra tasarımıyla tanınıyor. Van Cleef & Arpels'in dünya çapında 70'ten fazla mağazası bulunmaktadır. 1837 yılında kurulan Tiffany & Co, toplumun daha geniş kesimlerini hedef alan daha ucuz ürün gruplarıyla tanınıyor.

Tiffany & Co dünya çapında 300'e yakın mağaza işletiyor ve gelin takılarında bir referans noktasıdır. İkonik Tiffany'nin mavi kutusu uzun zamandır evlilik teklifleriyle ilişkilendiriliyor. Gelin koleksiyonlarının yanı sıra marka, gümüş takılarıyla da tanınıyor.

Takıların yanı sıra aksesuarlar, parfüm ve ev dekorasyonu da bulunmaktadır. Graff, 1960 yılında Londra'da kurulmuş bir İngiliz mücevher evidir. Graff zenginler ve seçkinler arasında oldukça popülerdir. Tasarımlarında büyük elmas ve değerli taşlar kullanması ile tanınır. Büyük elmaslara ve değerli taşlara odaklanması açısından Harry Winston'a benziyor. Dünya çapında 50 mağaza işletiyor. Harry Winston gibi Graff da yalnızca mücevher ve saat alanında faaliyet gösteriyor. 1874 yılında kurulan İsviçreli lüks saatçi ve kuyumcu Piaget, aynı zamanda Richemont Group'a aittir. Piaget başlangıçta saatçi olarak işe başladı, 1950'li yıllarda ilk takı tasarımlarına başladı. Marka en çok gül ve çiçek esintili tasarımlarıyla tanınır. Bulgari şüphesiz dünyanın en bilinen ve beğenilen lüks mücevher markalarından biridir.. 1884 yılında kurulmuş olup sahibi LVMH'dir. Bulgari bugün mücevher, saat, deri ürünleri, aksesuar ve kokuların yanı sıra konaklama sektöründe de faaliyet göstermektedir. Marka parlak değerli taşları ve pırlantalarıyla ünlüdür. Serpentine Bulgari'nin en bilinen tasarımıdır. Chopard 1860 yılında kurulmuş bir İsviçre saat

ve mücevher markasıdır. Marka başlangıçta saatçi olarak başladı, daha sonra işini mücevher sektörüne genişletti. Günümüzde rengarenk değerli taşların altınla bulunduğu tasarımlarıyla tanınıyor. Boucheron, 1858 yılında kurulan ve bugün Kering Group'a ait olan bir Fransız mücevher evidir. Boucheron, tasarımlarında altın ve platini birleştirmesiyle ünlüdür (Savlıoğlu, 2019).

Türkiye'de Lüks Pazar

Deloitte Raporu'na (2015) göre lüks tüketimin 5 aşaması vardır. İlk aşamada lüks seçkin bir azınlığın tekelindedir. Yalnızca yönetici sınıfların lükse erişimi vardır. İkinci aşamada ekonomi gelişir, toplumda zenginlik birikimi oluşur. Toplumun daha geniş kesimleri temel giyim ve beslenme dışındaki şeylere para harcamaya başlıyor. Üçüncü aşamada lüks gösteriş için tüketilir. Yeterli servet birikimi var ve orta sınıflar lüks sektörde büyümeyi teşvik ediyor. Lüks statü sembolüdür. BRIC Ülkeleri ve Türkiye bu aşamadır. İşelleştirme olarak adlandırılan dördüncü aşamada lüks, günlük yaşamın bir parçasıdır. Sofistike bir dünya görüşü geliştiriliyor, lüks talebi çeşitleniyor. Son aşamada toplum hem ekonomik hem de sosyal açıdan yüksek bir seviyeye ulaştı. Lüks bir yaşam tarzı haline gelir. Lüks tüketiciler ne aradıklarını biliyorlar ve lüks sektörünü şekillendiriyorlar. Ayrıcalığı arttırmak için daha niş lüks markalar arıyorlar. Japonya gibi Uzak Doğu ülkeleri işelleşmeden son aşamaya kadar büyüyor. Avrupa'nın lüks başkentleri artık son aşamadır. Rapor ayrıca, Türkiye'de Türk lüks tüketicilerinin genellikle popüler lüks markaları tercih ettiğini ve marka logosunun kamuya açık olarak sergilenmesinin çok önemli olduğunu öne sürüyor. İndirim ve promosyon ararlar. Lüks bir statü sembolüdür (Savlıoğlu, 2019).

Deloitte'a (2015) göre Türkiye'de lüks sektör son yıllarda istikrarlı bir büyüme kaydetti. 2018 yılında ise 7 milyar TL'ye ulaşması bekleniyor. Deloitte'un Türk Markaları Ne Zaman Dünya Markası Olabilir 2017 Raporu'na göre Türkiye'de lüks sektörü, ekonomik durgunluk ve turizmdeki düşüşe rağmen yüzde 8,4 büyüme kaydetti. Büyümenin başlıca nedenleri; Kişi başına düşen GSYİH artışı, orta sınıfın harcama gücünün artması, işgücündeki kadın nüfusunun artması, genç nesiller arasında moda bilincinin artması, mobil teknolojilerin artması ve dijital influencerların genç nesiller üzerindeki gücünün artması, lüks ürünlere erişimin kolaylaşması, lüks ürünlere erişimin kolaylaşması, e-ticaretin yükselişi ve son olarak alışveriş turizmi (Savlıoğlu, 2019). Son yıllarda Türkiye'de lüks pazarı gelişti. Louis Vuitton, Chanel, Prada, Hermes ve Dior gibi küresel lüks markalar ilk mağazalarını İstanbul'da açtı. Global mücevher markaları Cartier, Bulgari, Chopard, Boucheron, Van Cleef & Arpels 1990'lı yıllarda Türkiye pazarına girdi. Türkiye'de lüks mücevher markalarına olan talep, marka bilincine sahip Türk tüketicilerin yanı sıra alışveriş yapan turistlerden de kaynaklanıyor. Lüks mücevher gibi pahalı mallarda vergisiz avantaj, tüm dünyada olduğu gibi üst düzey alışveriş yapan turistler için de kaçırılmayacak kadar cazip bir avantaj. Moda ve marka bilincine sahip genç nüfusu, büyüyen orta sınıfı ve büyüyen ekonomisiyle Türkiye, küresel lüks mücevher

üreticileri için dinamik bir pazar olmasının yanı sıra Orta Doğu, Rusya ve son olarak Uzak Doğu'dan gelen turistlerin de hedef aldığı bir merkezdir.

Aynı zamanda zorlu bir pazar çünkü Türkiye köklü bir mücevher kültürüne sahiptir. Gilan, Sait Koç ve Molu gibi yerel üst düzey kuyumculardan bazıları iyi kurulmuş bağlantılara, müşteri veri tabanına sahip ve küresel lüks mücevher evleriyle karşılaştırıldığında daha rekabetçi fiyatlar sunabiliyorlar. Daha önce de belirtildiği gibi kuyumcular müşterileriyle uzun vadeli ilişkiler kurarlar. Takı müşterileri genellikle nesiller boyu aynı kuyumcudan alışveriş yapar. Yerel mücevher evleri nesiller boyunca yerel mücevher müşterileriyle ilişkiler kurmuştur. Küresel lüks markaların Türkiye pazarında yerel müşteri veri tabanı oluşturması oldukça zorludur. Bir diğer önemli faktör ise yerel lüks mücevher evlerinin genellikle indirim ve iade hakkı sunmasıdır. Global lüks evler bu avantajların hiçbirini sunmuyor. Bu nedenle, Türkiye'deki küresel lüks mücevher evleri genellikle marka bilincine sahip, statü odaklı yerel müşterilere yalnızca en popüler giriş seviyesi parçalarını ve aynı zamanda birçok müşteri için en önemli ve ömür boyu bir kez satın alınacak olan gelinlik koleksiyonlarını satmaktadır (Savlıoğlu, 2019).

Tablo 1. Türkiye'deki lüks tüketiciler

Eski Zamandan Beri Zengin Olanlar	Sahipleri nesillerdir zengindirler. Sofistike bir tada sahiptirler. Popüler markalardan sıkılıyorlar ve seçkin markalar arıyorlar.
İyi Eğitilmiş C Seviyesi Yöneticiler	Tasarım ve marka imajı onlar için önemlidir. Başarılarını ödüllendirmek için genellikle lüks satın alırlar.
Kariyer Kadınları	Başarılarını ve güçlerini lüks ürünlerle sergiliyorlar. Lüks tüketimle kendilerini şımartmayı severler.
Metropol Erkekleri	Kendilerine ve görünüşlerine dikkat ederler. Modaya düşkündürler, üst düzey kişisel bakım ürünlerine ve şık tasarımlara düşkündürler. Modaya uygun tarzlarıyla kendilerini farklılaştırmaya çalışırlar.
Y Kuşağı	Genç patronlar ve Genç profesyoneller. Rasyonel seçimler yaparlar, fiyat/performans oranına bakarlar. Marka etkileşimi onlar için önemlidir.
Alışveriş Turistleri	Ağırlıklı olarak Ortadoğu'dan geliyorlar, global markaları tercih ediyorlar.

Marka Bilinci

Marka Bilinci, ünlü markalı ürünlere yönelik psikolojik itici güç olarak kabul edilir. Popüler ve ünlü markalı ürünleri seçmek zihinsel bir durumdur. Alışveriş yapanlar genellikle marka adını bir kalite göstergesi olarak görürler. Marka bilinci lüks tüketimin temel itici gücüdür. Marka adı, statü alışverişinin temel itici gücüdür (Savlıoğlu, 2019). Satın alma kararında prestiji ön planda tutan tüketiciler, prestij simgesi olarak algılanan ürünlere daha fazla para ödemeye hazırdır. Bir ürünün fiyatı, ürünün durum değerinin bir göstergesi olarak görülebilir. Marka bilinci yüksek olan alışverişçiler, marka isminin prestij ve ayrıcalığı simgelediğini düşünmekte ve bunun sonucunda lüks markalı ürünleri satın alma eğiliminde olmaktadır. Sosyal statülerini ve prestijlerini marka adı aracılığıyla ifade ederler. Marka bilincine sahip alışveriş yapanlar, marka bilinci daha az olan alışveriş yapanlara kıyasla marka adı ve menşe ülke ile daha fazla ilgilenme eğilimindedir, Alışveriş yapanlar bir markanın imajını kamusal öz bilinçleriyle ilişkilendirme eğilimindedir. Kamusal öz bilinçlerini güçlendirmek isteyen alışverişçiler, prestijli markalar ararlar ve dolayısıyla statü alışverişine yönelirler. Satın alma kararında marka ismine önem veriyorlar ve özellikle marka seçiminde önemli olan bilgi alışverişi ve/veya arama konusunda eşler arası iletişime güveniyorlar. Markalar insanların grup aidiyetini artırır. Tai ve Tam (1997), dünyaca ünlü markaların yerel markalardan daha prestijli ve başarının sembolü olarak görüldüğünü bulmuşlardır. Türk müşteriler lüks satın almayı finansal durumlarını, prestijlerini gösterme aracı olarak görmekte ve dolayısıyla kamusal öz farkındalıklarını artırmaktadırlar (Savlıoğlu, 2019). Marka adı, markanın simgelediği her şeyin simgesidir ve bir gruba ait olmanın göstergesidir ve bu, Türkiye gibi kolektivist toplumlarda çok önemlidir (Savlıoğlu, 2019). Yüksek düzeyde marka bilincine sahip tüketiciler, popüler, pahalı ve reklamı çok yapılan markaları satın alma eğilimindedir.

METODOLOJİ

ANKET GELİŞTİRME VE TASARIM

Bu anket literatür taramasına dayanarak oluşturulmuştur. Anket kapalı uçlu, çoktan seçmeli sorulardan oluşmaktadır. Ankete başlamadan önce bilgileri gizli tutulacak ve akademik amaçlar dışında kullanılmayacaktır sözü verilmiştir. Ankette 36 soru bulunmaktadır; İlk soru seti katılımcıların alışveriş özelliklerini analiz etmek için tasarlanmıştır. Katılımcılara hangi üst düzey mücevher markasına sahip oldukları, hangi mücevher ürününe sahip oldukları, üst düzey takıları ne sıklıkta satın aldıkları veya hediye olarak aldıkları, hangi durumlarda mücevher satın aldıkları, ister kendi kendine alıcı ister hediye alan biri olsun soruluyor. , son 12 ayda satın aldıkları lüks mücevher sayısı, son 12 ayda lüks mücevherler için harcadıkları toplam tutar. Ayrıca katılımcılardan aşağıdaki özelliklerin önemini (1) hiç önemli değil ile (5) çok önemli arasında derecelendirmeleri istenir: Ortamda kullanılan taş ve malzemenin kalitesi, tasarım, işçilik, dayanıklılık, gemolojik sertifika, fiyat, marka değeri, yatırım değeri. İkinci soru grubu, tüketicilerin üst düzey mücevher

sahipliği kararlarını etkileyen faktörleri analiz etmek için tasarlandı. Katılımcılardan, değişkenleri test eden ifadelerle katılıp katılmadıklarını derecelendirmeleri istenir (1) Kesinlikle Katılmıyorum (5) Kesinlikle Katılıyorum. Son soru grubunda katılımcılardan demografik özelliklerini belirtmeleri isteniyor; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum ve çalışma durumu. Verilerin yetersiz kalmasını önlemek amacıyla katılımcıların herhangi bir soruyu atlamalarına izin verilmedi.

VERİ TOPLAMA VE ÖRNEKLEME

Anket, en yaygın kullanılan Dijital Anket Programlarından biri olan Google Anket üzerinden hazırlanmıştır. Kendi kendine uygulanan çevrimiçi anketler katılımcılara elektronik olarak dağıtılır. Ankete 209 kişi yanıt verdi. Anket, en az bir üst düzey mücevher markasına sahip olan veya satın alan kadın katılımcılar arasında toplanmıştır. Bu kapsamında dikkate alınan üst düzey mücevher markaları ankette listelenmiş ve katılımcılardan verilen listeden seçim yapmaları istenmiştir.

GÖSTERGELER

Bu çalışmada değişkenleri test etmek amacıyla mevcut literatürdeki ölçekler kullanılmıştır. Ölçeklerin ifadeleri buna göre değiştirilmiştir. Durum motivasyonu, Chaudhuri ve Mazumdar, Ghoshal (2011)'den uyarlanan üç maddeyle işlevsel hale getirilir. Kalite motivasyonu Dubois ve diğerleri, (2001)'den uyarlanan iki maddeyle işlevsel hale getirilir. Artan Benlik Saygısı motivasyonu, Johnson ve Vigneron'dan (2004) uyarlanan bir madde ve Dubois ve diğerleri, (2001)'den uyarlanan bir madde ile işlevsel hale getirilmektedir. Benzersizlik motivasyonu, Johnson ve Vigneron'dan (2004) uyarlanan iki maddeyle işlevsel hale getirilmektedir. Marka Bilinci, Zhang ve Kim (2013)'ten uyarlanan dört madde, Sprotles ve Kendall (1986)'dan uyarlanan bir madde ve Tai ve Tam (1997)'den uyarlanan bir madde ile işlevsel hale getirilmektedir (Savlıoğlu, 2019). Tüketici Bilgisi, Kleiser ve Mantel'den (1994) uyarlanan iki maddeyle işlevsel hale getirilmiştir. Ölçme araçlarının düzeyini ölçmek için Kesinlikle Katılmıyorum (1) ile Kesinlikle Katılıyorum (5) arasında değişen beşli Likert ölçeği kullanılmıştır.

Tablo 2. Anket Değişkenleri

Öğeler	Değişkenler	Ölçek	Kaynak
Yüksek kaliteli takılar, kullanıcının mali durumunu gösterir Üst düzey mücevherler, kullanıcının seçkin olduğunu gösterir Yüksek kaliteli takılar takmak, kullanıcının başkaları tarafından saygı görmesini sağlar	Durum Motivasyonu	5'li Likert Ölçeği	Chaudhuri and Mazumdar, Ghoshal, 2011.
Üst düzey mücevherlerde mükemmel kalite çok önemlidir 2) Sahip olacağım üst düzey mücevherler mükemmel bir şekilde el yapımı olmalı	Kalite Motivasyonu	5'li Likert Ölçeği	Dubois, Laurent and Czellar, 2001.
Taktığım lüks mücevher markalarının kim olduğunu ortaya çıkarması benim için önemlidir 2) Üst düzey mücevherlere sahip olmak bana keyif veriyor	Geliştirilmiş Benlik Saygısı Motivasyonu	5'li Likert Ölçeği	Dubois, Laurent and Czellar, 2001. Johnson and Vigneron, 2004.
Benzersiz olduğunu bildiğim yüksek kaliteli bir takıyı satın alma olasılığım daha yüksektir 2) Nadir şeylere ilgi duyuyorum	Benzersizlik Motivasyonu	5'li Likert Ölçeği	Johnson and Vigneron, 2004.
Lüks mücevherlerde marka isimlerine dikkat ederim 2) Lüks mücevherlerde marka ismi bana göre bir ürünün üstünlüğünü simgeliyor 3) Lüks takılarda en popüler markaları tercih ederim 4) Yerel markalar yerine popüler yabancı üst düzey mücevher markalarını tercih ederim	Marka Bilinci	5'li Likert Ölçeği	Zhang and Kim, 2013. Sprotles and Kendall, 1986. Tai and Tam, 1997.
Kendimi üst düzey mücevher markaları konusunda bilgili buluyorum Üst düzey mücevher markaları hakkında bilgi edinmek hoşuma gider	Tüketici Bilgisi	5'li Likert Ölçeği	Kleiser and Mantel, 1994.

BULGULAR

Çalışmaya 53 erkek (%25,4) ve 156 kadın (%74,6) kişi olmak üzere 209 kişi katılmıştır

Katılımcıların yaş dağılımı incelendiğinde; 18-25 yaş arası 89 kişi (%42,6), 26-35 yaş arası 40 kişi (%19,1), 36-45 yaş arası 34 kişi (%16,3), 46-55 yaş arası 34 kişi (%16,3), 56-65 yaş arası 9 kişi (%4,3) ve +66 yaş ve üzeri olan 3 kişi (%1,4) dir.

Katılımcıların eğitim durumu incelendiğinde; İlkokul mezunu 9 kişi (%4,3), Lise mezunu 43 kişi (%20,6), Üniversite mezunu 126 kişi (%60,3), Yüksek Lisans mezunu 22 kişi (%0,5) ve Doktora Mezunu 9 kişi (%4,3)'dir.

Katılımcıların çalışma durumu incelendiğinde; Çalışmayan 52 kişi (%24,9), İş Arayan 5 kişi (%2,4), Kamu Çalışanı 9 kişi (%4,3), Özel Sektör Çalışanı 110 kişi (%52,6), Esnaf 14 kişi (%6,7), Emekli 10 kişi (%4,8) ve Diğer 9 kişi (%4,3)

Katılımcılara Hangi sıklıkla mücevher aldıkları sorulduğuna verdikleri cevaplar şu şekildedir; Yılda bir kez ve daha az 159 kişi (%76,1), Her altı ayda bir 32 kişi (%15,3), Her üç ayda bir 16 kişi (%7,7) ve Her ayda bir kez 2 kişi (%1,0)

Katılımcılara son 12 ay içinde kaç adet lüks mücevher aldıkları sorulduğunda yanıtlar şu şekildedir; Hiç almadım 84 kişi (%40,2), 1-3 101 kişi (%48,3), 4-6 15 kişi (%7,2) ve 7 ve üzeri 9 kişi (%4,3)

Katılımcılara mücevherlerin hediye olarak mı yoksa kendilerinin mi alındığı sorulduğunda verdikleri cevaplar şu şekildedir; Kendim satın alırdım 135 kişi (%64,6) ve Hediye gelir 74 kişi (%35,4)'dir.

Tablo 3. Frekans Tablosu

	Frekans	Yüzde		Frekans	Yüzde
Cinsiyet			Eğitim Durumu		
Erkek	53	25,4	İlkokul	9	4,3
Kadın	156	74,6	Lise	43	20,6
Yaş			Üniversite	126	60,3
18-25	89	42,6	Yüksek Lisans	22	10,5
26-35	40	19,1	Doktora	9	4,3
36-45	34	16,3	Hangi sıklıkla lüks mücevher satın alırsınız		
46-55	34	16,3	Yılda bir kez ve daha az	159	76,1
56-65	9	4,3	Her altı ayda bir	32	15,3
66+	3	1,4	Her üç ayda bir	16	7,7
Çalışma İş Durumu			Her ayda bir kez	2	1,0
Çalışmıyor	52	24,9	Son 12 ayda kaç adet lüks mücevher satın aldınız		
İş Arıyor	5	2,4	Hiç almadım	84	40,2
Kamu Çalışanı	9	4,3	1-3	101	48,3

Özel Sektör	110	52,6	4-6	15	7,2
Esnaf	14	6,7	7 ve üzeri	9	4,3
Emekli	10	4,8			
Diğer	9	4,3			

GÜVENİLİRLİK ve FAKTÖR ANALİZİ

Güvenilirlik testleri arasında en sık kullanılmakta olan test; Cronbach Alphadır. Cronbach Alpha değerinin %70'i geçmesiyle anket çalışmasının başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiş olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Filiz 2024).

Cronbach'ın Alfa değeri: ölçüm aracının iç tutarlılığını ölçen bir istatistiktir. Değer, 0 ile 1 arasında bir sayı alır, ve yüksek değerler daha yüksek iç tutarlılıkla ilişkilidir. Bu durumda, Cronbach'ın Alfa değeri 0,900'dir. Bu, ölçüm aracının genel olarak yüksek bir iç tutarlılığa sahip olduğunu gösterir.

Tablo 4 Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
,900	,894	23

F İstatistiği 75,499 Gruplar arasındaki farklılığın anlamlılığını ölçer. Gruplar arasında anlamlı bir fark vardır. Sonuç olarak, gruplar arasında anlamlı bir fark olduğu ve modelin genel açıklama gücünün yüksek olduğu söylenebiliriz.

Tablo 6 Hotelling's T-Squared Test

Hotelling's T-Squared	F	df1	df2	Sig
531,672	21,727	22	187	,000

Bu tablo, bir Hotelling's T-Squared Test sonuçlarını göstermektedir. Hotelling's T-Squared Test, çok değişkenli veri setlerinde grupların ortalamaları arasındaki farkları değerlendiren bir istatistiksel testtir. İşte bu tabloya dair yorumlar:

Hotelling's T-Squared: 531,672

Bu değer, gruplar arasındaki farkın ölçüsünü temsil eder. Yüksek bir T-Squared değeri, gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olabileceğini gösterir. Yani, gruplar arasında bir fark olduğuna dair güçlü bir istatistiksel kanıt bulunmaktadır.

Ölçekler üzerinde yapılan açıklayıcı faktör analizi sürecinde ilk olarak verilerin faktör analizine uygun olup olmadıkları incelenmiştir. Bu kapsamda veri setinin “Kaiser-Meyer-Olkin (KMO)” örneklem yeterliği iyi düzey olan 0,70 değerinin üstünde 0,874 olarak belirlenmiştir. Analizi yapılan değişkenlerin tutarlılıklarını ölçmek üzere uygulanan “Bartlett küresellik testi” ise istatistiki anlamlılık seviyesinde ($\chi^2= 2244.46$ ve $p= ,000$) bulunmuştur. Testlerin neticesinde açıklayıcı faktör analizinde kullanılacak olan örneklem sayısının yeterli ve faktör analizinin uygunluğu belirlenmiştir. Veri setinin çalışmaya uygun olduğunun gerçekleştirilen testler ile belirlenmesinin ardından faktör yapısını belirlemek açısından faktör yöntemi olarak “Varimax döndürme metodu” ile temel bileşenler analizi tekniği uygulanmıştır. Faktör yapısında, toplam varyansın %66,92’ünü açıklayan 6 faktörlük bir yapı belirlenmiştir. Faktör analizi sonucunda Extraction (çıkartım) sütununda değeri 0,20’nin altında kalan sorular Costello ve Osborne (2005) çalışmasında belirttiği üzere, varyans değişime etkileri az olduğu için analiz dışında bırakılmalıdır. Bu çalışmada, çıkartım sütununda tüm sorular 0,20 değerinin üzerinde olduğu için soru çıkarılmamıştır.

Sosyal bilimler alanında gerçekleştirilen çalışmalarda çok faktörlü modellerle açıklanan varyans değerlerinin %40 ile %60 arasında olmasının yeterli olduğu varsayılmaktadır (Çokluk vd., 2012). Altı boyutun toplam olarak varyansta meydana gelen değişimin %66,92’ünü açıkladığı bulunduğu faktörlerin ölçeği açıklama oranlarının da yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7 KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.	,874
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square
	2244,466
	df
	253
	Sig.
	,000

Tablo 8 Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	7,479	32,519	32,519	7,479	32,519	32,519	4,698	20,426	20,426
2	2,726	11,850	44,369	2,726	11,850	44,369	2,873	12,491	32,917
3	1,901	8,264	52,633	1,901	8,264	52,633	2,868	12,469	45,386
4	1,130	4,912	57,545	1,130	4,912	57,545	2,393	10,403	55,790
5	1,099	4,778	62,323	1,099	4,778	62,323	1,328	5,774	61,564
6	1,059	4,605	66,928	1,059	4,605	66,928	1,234	5,364	66,928
7	,801	3,481	70,409						
8	,776	3,374	73,784						
9	,705	3,065	76,849						
10	,628	2,731	79,580						
11	,584	2,539	82,119						
12	,528	2,295	84,414						
13	,493	2,142	86,556						
14	,463	2,013	88,568						
15	,370	1,608	90,177						
16	,349	1,515	91,692						
17	,341	1,484	93,176						
18	,318	1,383	94,559						
19	,301	1,310	95,869						
20	,267	1,160	97,029						
21	,251	1,092	98,121						
22	,220	,957	99,078						
23	,212	,922	100,000						

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Durum Motivasyonu

1-)Üst düzey mücevherler, takan kişinin finansal gücünü gösterir.

2-)Üst düzey mücevherler, takan kişiler seçkindir

3-)Üst düzey mücevher taktığımda etrafımdaki kişiler bana saygı duyar

Eşsizlik Motivasyonu

1-)Özel tasarım olduğunu bildiğim mücevheri satın alma olasılığım daha yüksektir

2-)Lüks mücevherde nadir şeylerin çekiciliğine kapılıyorum

Kalite Motivasyonu

- 1-)Üst düzey mücevherlerde mükemmel kalite çok önemlidir
- 2-)Sahip olacağım üst düzey mücevherin el yapımı olup en iyi kalitede olmalı

Geliştirilmiş Benlik Saygısı Motivasyonu

- 1-)Taktığım lüks mücevher markalarının kim olduğumu ortaya çıkarması benim için önemlidir
- 2-)Lüks takılar taktığımda kendimi başarılı hissediyorum

Hedonik Motivasyon

- 1-Yüksek kaliteli mücevherlere sahip olmak bana zevk veriyor
- 2-)Yüksek kaliteli mücevherler taktığımda kendimi göz alıcı hissediyorum

Marka Bilinci

- 1-)Lüks mücevherlerde marka isimlerine dikkat ederim
- 2-)Bana göre lüks mücevherlerde marka adı bir ürünün üstünlüğünü simgelemektedir.
- 3-)En popüler lüks mücevher markalarını tercih ederim
- 4-)Lüks mücevherlerde yerel markalar yerine popüler yabancı markaları tercih ederim

Tüketici Bilgisi

- 1-)Kendimi üst düzey mücevher markaları konusunda bilgili buluyorum
- 2-)Üst düzey mücevher markaları hakkında bilgi edinmek hoşuma gider

Korelasyon tablosu, değişkenler arasındaki ilişkileri anlamamıza yardımcı olmaktadır. En dikkat çekici ilişkiler, "Durum" ve "Kalite" ile "Benlik" arasında görülmektedir. Bu değişkenler arasındaki güçlü, pozitif korelasyonlar genel olarak daha iyi durumda olan kişilerin ve daha kaliteli mücevherlere sahip olan kişilerin benlik algılarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Diğer yandan, "Sahipolunanmücevhermarkası" değişkeni, diğer değişkenlerle düşük veya istatistiksel olarak anlamlı olmayan korelasyonlara sahiptir. Bu, sahip olunan mücevher markası sayısının, diğer üç değişkenle olan ilişkilerinin zayıf olduğunu göstermektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmanın amacı Türkiye'de üst düzey mücevher sahipliği kararlarını etkileyen faktörleri tanımlamaktır. Bu çalışmanın önemi, lüks tüketim motivasyonlarına ilişkin mevcut literatürü, marka bilinci ve tüketici bilgisi gibi lüks

satın alma kararlarını etkileyen diğer faktörlerle birleştirmek ve üst düzey mücevher sahipliği kararlarını etkileyen faktörleri ortaya çıkarmaktır.

Araştırmanın bulguları, literatürde tartışılan bazı faktörlerin Türkiye'de üst düzey mücevher sahipliği kararları üzerinde etkili olduğunu, bazılarının ise etkili olmadığını ortaya koymaktadır.

Korelasyon analizleri, artan statü ve özsaygı motivasyonunun tüketicilerin üst düzey mücevher sahipliği kararlarında etkili olduğunu göstermektedir. Literatür taramasında da belirtildiği gibi Kapferer'e (2008) göre lüks tüketimin en temel satın alma etkeni, lüks markaların sahiplerine sağladığı prestij ve üstünlüktür.

Tüketiciler yüksek fiyatları öderken lüks markalardan daha yüksek statü, prestij ve artan özgüven gibi kişisel ve sosyal faydalar sağlamalarını bekliyorlar. Deloitte Raporu'na (2015) göre Türk tüketiciler, yüksek mali durumlarını ve prestijlerini toplumdaki diğer insanlara göstermek için lüks tüketiyor. Bu araştırmanın sonuçları, üst düzey mücevher sahipliği kararlarına ilişkin argümanları açıkça desteklemektedir. Literatür, tüketicilerin kendilerini toplumun geri kalanından ayırmak için lüks satın alma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Ancak Türk toplumunda gruba ait olmak çok önemlidir. Benzersizlik motivasyonunun üst düzey mücevher sahipliği kararlarında etkili bulunmaması anlaşılabilir bir durumdur. İnsanlar toplumda ayakta durmak için lüks tüketmezler,

KAYNAKÇA

- Costello, A. B., Osborne, J. W., 2005, Best Practices İn Exploratory Factor Analysis: Four Recommendations For Getting The Most From Your Analysis, Practical Assessment, Research & Evaluation, 10(7), p. 1-9.
- Çokluk, O., Şekercioğlu, G., Büyüköztürk, Ş., 2012, Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli SPSS ve LISREL Uygulamaları, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara
- Deloitte, 2015, Türkiye’de Lüks Sektörü: Lüksün Yükselişi. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consumer-business/turkiyede-luks-sektoru-luksun-yukselisi.pdf>
- Filiz, Z.,2024, PATH Analizi Ve Sağlık Sektöründe Uygulaması, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Yeni Yaklaşımlar, Platanus Publishing, Ankara
- Kapferer, J. N. 2008, The New Strategic Brand Management: Creating and Sustaining Brand Equity Long Term (Cilt 4th edition). London: Kogan Page.
- Savlıoğlu, Ö.,2019, Factors Influencing Ownership Decisions Of High-End Jewelry, İstanbul Bİlgı University, Yüksek Lisans Tezi

BÖLÜM 20

Kars'taki Tarımsal Ürünlerin Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi

Nadir Kartal¹ & Özgür Çalkın²

¹ Bağımsız Araştırmacı, Kafkas Üniversitesi, Sarıkamış Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ORCID: 0009-0002-3154-3422

² Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Sarıkamış Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Sorumlu Yazar, ORCID: 0000-0001-5709-7542

GİRİŞ

Gastronomi turizmi, son yıllarda küresel turizm endüstrisinde hızla önem kazanan bir eğilim olarak öne çıkmaktadır. Bu turizm türü, ziyaretçilerin bir destinasyonun kültürel ve gastronomik mirasını yerinde deneyimlemesine olanak tanıyarak eşsiz bir seyahat motivasyonu sunmaktadır. Gastronomi turizminin temel yapı taşlarından biri olan yerel tarımsal ürünler ise hem bölgesel kimliğin yansıtılmasında hem de sürdürülebilir turizm uygulamalarının geliştirilmesinde kritik bir rol üstlenmektedir. Bu doğrultuda tarımsal üretim ile gastronomi turizmi arasındaki ilişki, hem bölgesel kalkınma hem de kültürel mirasın korunması açısından stratejik bir önem taşımaktadır.

Türkiye, sahip olduğu geniş coğrafi çeşitlilik ve iklim avantajları sayesinde zengin bir tarımsal üretim potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel, son yıllarda gelişme gösteren gastronomi turizmine güçlü bir destek sunmaktadır. Özellikle coğrafi işaretli ürünler, bir bölgenin tarımsal yapısını ve kültürel kimliğini yansıtarak turistlerin destinasyona olan ilgisini artırmaktadır. Bu ürünler, yalnızca yerel ekonomiye katkı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda sürdürülebilir gastronomi anlayışının da önemli bir bileşenini oluşturmaktadır. Nitekim günümüz turistleri, ziyaret ettikleri bölgelerde yerel ürünleri deneyimlemeye özel bir ilgi göstermekte; yerel gıdaların kültürel ve doğal değerlerle bütünleşik biçimde sunulması ise sürdürülebilir gastronomiyi destekleyen önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Meneguel vd., 2019; Arıcı ve Bayram, 2021). Sürdürülebilir gastronomi anlayışının geliştirilmesinde tarım ürünlerinin verimli, sorumlu ve iş birliğine dayalı biçimde kullanılması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda yerel paydaşların sürdürülebilirlik bilinciyle ortak hareket etmesi, gastronomi turizmi faaliyetlerinin uzun vadeli başarısı için kritik bir gereklilik olarak görülmektedir (Cihangir ve Göksal, 2024; Kemer ve Ertana, 2025).

Kars, sahip olduğu tarımsal çeşitlilik, özgün mutfak kültürü ve coğrafi işaretli ürünleriyle Türkiye'nin önemli gastronomi turizmi destinasyonlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Yerel ürünler, bölgenin mutfak kültürünü şekillendirirken aynı zamanda turistik çekiciliğin artmasına katkı sağlamaktadır. Kars'a özgü tarımsal ürünlerin gastronomik değerinin incelenmesi, bölgenin turizm potansiyelinin anlaşılması açısından önemli bir gerekliliktir. Bu çalışmanın amacı, Kars'ta yetiştirilen tarımsal ürünlerin gastronomi turizmi açısından taşıdığı değeri akademik bir bakış açısıyla ele almak ve bu ürünlerin bölgesel kalkınmaya sunduğu katkıları ortaya koymaktır. Araştırmada doküman incelemesi tekniği kullanılarak Kars'taki tarımsal üretim yapısı ve bu ürünlerin Kars mutfağındaki kullanımlarına ilişkin mevcut bilgiler incelenmiştir. Yapılan incelemeler doğrultusunda, kentin gastronomi turizmi potansiyeli değerlendirilmiş, geleceğe yönelik öneriler geliştirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde tarım ve gastronomi turizmi kavramları teorik bir çerçevede ele alınmıştır. İkinci bölümde Kars'ta yetiştirilen tarımsal ürünlerin özellikleri ve bu ürünlerin gastronomi turizmindeki yeri incelenmiştir. Üçüncü

bölümde araştırmanın yöntemi açıklanmış, son bölümde ise bulgular değerlendirilerek Kars'ın gastronomi turizmi potansiyelinin artırılmasına yönelik öneriler sunulmuştur. Bu yönüyle çalışma, gastronomi turizmi ve tarımsal üretim ilişkisini inceleyen araştırmacılar ve politika yapımcılar için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde tarım ve gastronomi turizmi kavramları teorik bir çerçevede ele alınmıştır. İkinci bölümde Kars'ta yetiştirilen tarımsal ürünlerin özellikleri ve bu ürünlerin gastronomi turizmindeki yeri incelenmiştir. Üçüncü bölümde araştırmanın yöntemi açıklanmış, son bölümde ise bulgular değerlendirilerek Kars'ın gastronomi turizmi potansiyelinin artırılmasına yönelik öneriler sunulmuştur. Bu yönüyle çalışma, gastronomi turizmi ve tarımsal üretim ilişkisini inceleyen araştırmacılar ve politika yapımcılar için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

1. Tarım ve Gastronomi Turizmi

Türkiye, coğrafi konumu ve iklim çeşitliliği sayesinde tarım açısından oldukça elverişli bir ülkedir. Verimli toprakların, dört mevsimin yaşanmasının ve farklı rakım seviyelerinin bir arada bulunması, pek çok tarımsal ürünün yetişmesine imkân tanımaktadır. Tarih boyunca tarıma dayalı bir toplum yapısına sahip olan Türkiye'de, günümüzde de tarım sektörü hem ekonomiye katkısı hem de istihdam yaratması bakımından kritik bir öneme sahiptir (Bayar, 2018). Tarım, Türkiye'nin gayrisafi yurt içi hasılasında önemli bir paya sahip olmayı sürdürürken, özellikle kırsal kesimde yaşayanlar için temel geçim kaynağını oluşturmaktadır (Öztürk ve İslam, 2014). Bununla birlikte, tarımsal ürünlerin yalnızca üretimi değil, aynı zamanda tüketimi ve yerel halkın beslenmesindeki yeri de büyük önem taşımaktadır. Türkiye genel olarak tarımsal üretimde kendine yeterli bir ülke olmasına rağmen, iklim değişikliği, nüfus artışı ve şehirleşme gibi unsurlar tarımın sürdürülebilir şekilde devam ettirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle tarım sektörü, gıda güvenliği kadar kültürel mirasın korunması ve tanıtılması açısından da büyük bir rol oynamaktadır (Aysu, 2018; Cihangir ve Göksal, 2024).

Türkiye'nin zengin mutfak kültürü gastronomi turizminin temel taşlarından biridir ve bu kültürün kaynağında tarımsal ürünler yer almaktadır. Tarımsal ürünler, bir bölgenin kimliğini ve özgün tatlarını ortaya çıkaran temel unsurlardır. Yerel ve mevsimlik ürünlerin kullanılması, hem gastronomi turizminin hem de çevresel sürdürülebilirliğin desteklenmesine katkı sağlamaktadır (Esen, 2022). Gastronomi turizmi, tarımsal üretimi teşvik ederek kırsal kalkınmayı desteklemekte; çiftçiler ürettikleri ürünleri doğrudan turistlere ve işletmelere sunarak gelir elde edebilmekte ve bu durum tarımsal sürdürülebilirliği güçlendirmektedir. Ayrıca tarımsal ürünlerin gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilmesi, geleneksel mutfakların korunmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına yardımcı olmaktadır (Özdemir ve Altın, 2019).

Turizm, sürdürülebilirliğin ekonomik, sosyal ve çevresel bileşenlerini bir arada değerlendiren çok yönlü bir faaliyet alanı olarak öne çıkmaktadır (Diaconescu vd., 2016). Alternatif turizm türlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan gastronomi, yerel toplulukların turist çekmek için kullanabileceği önemli bir araç haline gelmiştir. Gastronomi turizmi, özellikle kırsal bölgelerde ekonomik kalkınmayı destekleyen güçlü bir kaynaktır (Goulas vd., 2020). Yerel lezzetler ve tarım ürünleri, turistlerin seyahat motivasyonları arasında önemli bir yer tutmaktadır (Durlu-Özkaya ve Can, 2013). Turizm ürünlerinin çeşitlendirilmesi, turizm sezonunun uzatılması ve tematik turizm türlerinin geliştirilmesi açısından da önemlidir (Goulas vd., 2020). Nitekim turistler, klasik deniz-kum-güneş turizminin yanı sıra yeni deneyimler aramakta ve bu durum gastronomi turizmine olan ilgiyi artırmaktadır (Coşkun, Bişiren ve Gençler, 2024).

Gastronomi turizmi, yerel halkın geleneksel tariflerini yaşatan, kültürel öğeleri yansıtan ve turistlere benzersiz deneyimler sunan bir yolculuktur. Yemek, toplumların yaşam tarzını ve kültürel kimliğini anlamaya yardımcı olur. Bu nedenle gastronomi turizmi, yerel mutfakların keşfedilmesi ve kültürel etkileşimin sağlanması açısından önemli bir turizm türü olarak değerlendirilmektedir (Diaconescu vd., 2016). Özellikle sürdürülebilir gastronomi; biyolojik çeşitliliğin, kültürel değerlerin ve yerel gıdaların korunmasını esas alarak destinasyonlara özgü tarımsal ürünlerin tanıtımında önemli katkılar sağlamaktadır (Kemer ve Ertana, 2025). Yerel ürünlerin gastronomi turizmine katkısı (Haven-Tang & Jones, 2006; Başat vd., 2017; Gonda vd., 2021; Pamukçu vd., 2021), tarım ürünlerinin gastronomi turizmine etkisi (Kemer, 2021; Çelik, 2023) ve bu ürünlerin sürdürülebilir gastronomiye katkısı (Kemer ve Ertana, 2025) üzerine yapılan çalışmalar, tarım ve gastronomi ilişkisini güçlendirmektedir.

Dünya mutfaklarının farklılaşmasında kültür, inançlar, hayvan türleri ve bitki örtüsü gibi unsurlar etkili olmaktadır. Bu unsurlar gastronomiyi zamanla bir kimlik ögesi haline getirmektedir (Beşirli, 2010). Yapılan çalışmalar, tarımsal ürünlerin turizm sektörünün önemli bir parçası olduğunu ve sürdürülebilirlik açısından kritik bir rol taşıdığını göstermektedir (Durlu-Özkaya ve Can, 2013; İbiş, 2021). Tarımsal ürünlerin ön plana çıkarılması, sürdürülebilir gastronomi açısından da büyük önem taşımaktadır (Scarpato, 2002). Yerel mutfakların korunması ve geliştirilmesi, turistlere özgün bir deneyim sunarak destinasyonların çekiciliğini artırmaktadır (Köksal, Şeyhanlıoğlu ve Oğuz, 2023). Gastronomi turizminde turistlerin motivasyonları arasında bölgeye özgü tarımsal ürünleri tatmak, üretim süreçlerine tanık olmak ve yerel üreticileri ziyaret etmek gibi unsurlar yer almaktadır (Öner, 2014). Yerel ürünlerin nasıl ve neden üretildiği sorularının yanıtı, ürünlerin karakteristik özelliklerini ortaya koymakta ve bölgelerin gastronomik kimliğini güçlendirmektedir (Başat vd., 2017). Geleneksel yöntemlerle üretim, hem yerel kültürün korunmasına katkı sağlamakta hem de destinasyonların ulusal ve uluslararası tanıtımını desteklemektedir (Durlu-Özyaka ve Can, 2013).

Tarımsal ürünlerin gastronomik kimlik açısından değerlendirilerek potansiyellerinin ortaya çıkarılması önemlidir. Doğal kaynakların korunması ve turizm sektörünün sürdürülebilirliği için tarımsal ürünlerin ön plana çıkarılması gerekmektedir (Kemer, 2021). Gastronomi turizmi, turistlere destinasyon hakkında öngörü sunmakta ve güçlü bir çekim unsuru oluşturmaktadır. Yerel ekonomiyi destekleyen, kültürel mirası koruyan ve destinasyon altyapısını geliştiren gastronomi turizmi, turistlerin seyahat öncesi mutfak araştırmalarıyla da bütünleşmektedir (Şengül ve Türkay, 2016).

Kars, zengin tarımsal potansiyeli ve özgün coğrafi yapısıyla gastronomi turizmi açısından öne çıkan bir destinasyondur. Bölgedeki tarımsal faaliyetler doğal çevrenin etkisiyle şekillenmekte ve bu durum Kars'ın gastronomik kimliğini güçlendirmektedir (Çerkez, Erden ve Kızıldemir, 2021). Geçmiş çalışmalar ildeki yöresel ürünlerin ve mutfak kültürünün gastronomi turizmi açısından önemini vurgulamaktadır. Örneğin Çanakçı (2019), Kars ilindeki yöresel mutfak kültürünün gastronomi turizmi açısından önemini ele almış ve bölgenin gastronomi turizmi potansiyelini tartışmıştır. Bu çalışma, Kars'taki tarımsal ürünlerin, özellikle yerel mutfakla birleşerek, bölgeye gelen turistler için çekici bir deneyim sunduğunu göstermektedir. Bayat (2020), Kars'taki yerel ürünlerin yiyecek ve içecek işletmelerinde kullanımını sürdürülebilir gıda perspektifinden incelemiş ve yerel ürünlerin turistler üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Bu çalışma, Kars'taki tarımsal ürünlerin gastronomi turizmine katkı sağlamakla birlikte, sürdürülebilirlik açısından da önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Çerkez vd. (2021), Kars'taki gastronomik ürünlerin turizm faaliyetlerinde nasıl önemli bir yer tuttuğunu ve bölgenin tarihi ile kültürel zenginliklerinin gastronomi turizmiyle nasıl bütünleştiğini incelemiştir. Araştırmacılar bu çalışmayla, gastronomi turizminin sadece tarımsal ürünlere değil, aynı zamanda bu ürünlerin nasıl sunulduğuna ve kültürel bağlamda nasıl değerlendirildiğine dair bir bakış açısı sunmaktadır. Demir (2021), Kars ilindeki tarım faaliyetlerinin coğrafi esaslarını ele almış ve bölgedeki tarım potansiyelini incelemiştir. Bu çalışma, bölgenin tarım ürünlerinin gastronomi turizmi için taşıdığı değeri anlamak adına önemli veriler sunmaktadır. Kars'ın tarımsal zenginlikleri, gastronomi turizminin gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Işın ve Yalçın (2023), Kars'taki coğrafi işaretli ürünlerin turistik çekicilik yaratma potansiyelini ortaya koyarak, Kars gibi tarımsal ürünleriyle öne çıkan bölgeler için önemli bir kaynak sağlamaktadır. Turan ve Arslan (2024) Kars mutfağında, özellikle kırmızı et tüketiminin gastronomi turizmi bakımından önemini vurgulamış ve kırmızı etin turistler arasında popülerliğini belirlemişlerdir. Kırmızı et, bölgenin gastronomi turizminde öne çıkan bir ürün olarak, yerel mutfak kültürünü tanıtmaya ve turist çekme açısından önemli bir rol oynamaktadır.

2. Kars'ta Yetişen Tarım Ürünleri

Kars'ta tarım, bölgenin ekonomik ve kültürel yapısını şekillendiren en önemli unsurlardan birisidir. Üretim sürecinin bir parçası olmanın ötesinde tarım, yerel mutfağı şekillendiren temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu durum Kars mutfağında geleneksel tariflerin korunmasına ve özgün tatların ortaya çıkmasına olanak tanımaktadır. Yüksek rakım ve karasal iklim koşulları, bölgede yetiştirilen ürünlerin dayanıklı ve besleyici olmasını sağlarken, geleneksel tarım yöntemleri ve organik üretim anlayışı tarımsal kimliğin sürdürülebilirliğine katkı sunmaktadır (Bulut, 2019). Sebze ve meyve üretimi, bölgedeki yerel tariflerin korunmasına ve yeni tatların ortaya çıkmasına olanak tanırken, bu durum Kars'ın kültürel mirasının tanıtılmasına ve gastronomi turizmi aracılığıyla bölgesel kimliğin daha geniş kitlelere ulaşmasına imkân vermektedir (Çerkez vd., 2021). Tarım ürünlerinin yanı sıra mimari özgünlük ve turizm altyapısı gibi unsurların bir araya gelmesi, Kars'ın gastronomi turizminde önemli bir potansiyele sahip olmasını sağlamaktadır (Sevimli, Tatlı ve Kızıldemir, 2021).

Tarımsal üretim, yalnızca ildeki yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp, çevre iller ve diğer bölgelere de katkı sunarak bölge ekonomisinin temel taşlarından biri olmayı sürdürmektedir. Yerel lezzetlerin ön plana çıkarılması, Kars'ı gastronomi turizminde öne çıkaran temel dinamiklerden biri haline getirirken, bu süreç bölgenin turistik bir destinasyon olmanın ötesinde kültürel üretimiyle de değer kazanmasına olanak tanımaktadır. Tarımsal üretim ve gastronomi turizminin birbirini beslediği bu yapı, Kars'ı ekonomik ve kültürel bakımdan önemli bir merkez haline getirmektedir. Bu etkileşim, yerel halkın ekonomik refahını artırırken, şehrin benzersiz kültürel mirasının korunmasına ve tanıtılmasına da katkı sağlamaktadır (Durukan ve Çağdaş, 2024). Kars'ta yaygın olarak yetiştirilen tarım ürünleri, bölgenin gastronomi turizmini destekleyen ve yerel mutfağı şekillendiren temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Kars'ta yaygın olarak yetiştirilen tarım ürünleri arasında kavılca buğdayı, patates, lahana, soğan, buğday, arpa, şeker pancarı, çavdar ve yulaf bulunmaktadır. Bu ürünlere dair bilgiler aşağıda verilmiştir:

2.1. Kavılca Buğdayı: Yüksek besin değerine sahip, düşük glutenli ve lif açasından zengin bir antik buğday türüdür. Zorlu tarım koşullarına dayanıklıdır ve soğuk iklimlerde yetişebilir. Kalın kabuğu, buğdayı dondan ve sert hava koşullarından korumaktadır (Özgören ve Işık, 2023). Kavılca, organik tarımda popülerdir ve sindirimi kolay olan dirençli nişasta içermektedir (Aydar, 2022). Kavılca buğdayı, Kars'ta 13.000 yıldır yetiştirilmektedir. Buğdayın genetik yapısı korunmuş ve nesilden nesile aktarılmıştır. 1990'ların sonunda nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya kalan Kavılca, 2006 yılında yeniden üretime kazandırılmıştır. Kavılca buğdayının üretimi günümüzde Kars, Ardahan, Kayseri ve Karabük gibi illerde yapılmakta olup, toplam üretim 813 ton civarındadır. Kars, Kavılca buğdayının Türkiye'deki en büyük üreticisidir (Demir, 2020). Kavılca

buğdayı Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası öncülüğünde 2024'te coğrafi işaret almıştır (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2025).

2.2. Patates: Besleyici ve çok yönlü kullanıma sahip bir sebzedir. Patates, karbonhidrat, lif ve çeşitli vitaminler açısından zengindir. Sulama imkânı olan arazilerde verim daha yüksektir (Bayrak ve Beyhan, 2005). Kars'ta patates üretimi, 20. yüzyılın başlarından beri yapılmaktadır. Kars'ın soğuk iklimi, patatesin verimli bir şekilde yetişmesine olanak tanır. Özellikle 1970'lerden sonra, sulama projeleriyle patates tarımı yaygınlaşmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, patates yetiştiriciliği bakımından Kars, önemli bir yere sahiptir. Erzurum'dan sonra, Van ili ile birlikte bölgedeki en büyük üreticiler arasında ikinci sırada yer almaktadır. Bu durum, Kars'ın tarımsal potansiyelinin ve verimli topraklarının bir göstergesidir (Yıldırım, Tunçtürk ve Çiftçi, 2005).

2.3. Lahana ve Soğan: Dayanıklı sebzeler olup, kış aylarında uzun süre saklanabilir. Lahana, düşük kalorili ve lif açısından zengin bir sebzedir. Soğan ise hemen hemen her yemekte kullanılan temel bir malzemedir (Çerkez vd., 2021). Lahana ve soğan, Kars'ta yüzyıllardır yetiştirilmektedir. Kars'ın soğuk iklimi, bu sebzelerin doğal olarak yetişmesine uygundur. Kars'ta lahana ve soğan üretimi, geleneksel tarım faaliyetlerinin başladığı dönemlerden beri sürdürülmektedir. Özellikle beyaz lahana, en yaygın olarak ekilen türdür ve bu üretim günümüzde de devam etmektedir (Diker ve Deniz, 2017).

2.4. Buğday: Temel bir tahıl olup, karbonhidrat ve protein kaynağıdır. Ekmek yapımı başta olmak üzere birçok gıdanın temelini oluşturur. Soğuk iklimlere dayanıklı buğday türleri, Kars gibi düşük sıcaklıkların hâkim olduğu bölgelerde yetiştirilmektedir (Demir, 2021). Kars'ta sert iklim koşulları nedeniyle kışlık ekimlerde yazlık ekimlere göre daha fazla ürün elde edilmektedir. Burada buğday nisan-mayıs aylarında ekilip, ağustosta hasat edilmektedir. Bu, kışlık ekimle yazlık ekim arasındaki verim farkını da etkilemektedir (Yıldız vd., 2013).

2.5. Arpa: Soğuk iklimlere dayanıklı bir tahıldır. Hayvan yemi olarak kullanıldığı gibi, arpa unu bazı geleneksel ekmek ve yemeklerde de kullanılmaktadır. Arpa, lif ve mineral açısından zengin bir gıdadır (Demir, 2021). Arpa, hayvancılık faaliyetlerinin yaygın olduğu Kars'ta, tarımın başlangıcından bu yana önemli bir yere sahiptir. Arpa, Kars'ta üretilen tahıllar arasında en büyük paya sahip üründür; 2006 yılında 147.393 ton arpa üretilmiştir. Arpa, hem Kars'ın tarımsal ekonomisinin bel kemiği, hem de bölgedeki hayvancılık için kritik bir yem kaynağı olarak büyük önem taşımaktadır (Baki, 2008).

2.6. Şeker Pancarı: Şeker üretiminde kullanılan önemli bir bitkidir. Aynı zamanda hayvan yemi olarak da değerlendirilebilmektedir. Kısa sürede yetişen bir üründür ve Kars'ın kısa yaz dönemine uygundur (Demir, 2017). Kars'ta şeker pancarı tarımı, 1993 yılında inşaatı tamamlanan fabrikanın açılmasıyla üretime başlamıştır. O tarihten bu yana Kars, şeker pancarı üretiminde önemli bir yere sahiptir (Baki, 2008).

2.7. Çavdar: Çavdar, soğuk iklimlere dayanıklı ve besleyici bir tahıldır. Düşük glisemik indeksi ve yüksek lif içeriği ile sağlık açısından faydalıdır (Karadavut ve Tozluca, 2005). Çavdar, yüksek lif içeriği ve zengin besin değerleri ile bilinir. B vitaminleri, demir, magnezyum ve çinko açısından zengindir. Tarım açısından çavdar, soğuk ve kurak iklimlere dayanıklıdır, az gübre ve su gerektirmektedir. Gıda ürünleri arasında ekmek, unlu mamuller ve kahvaltılık gevrekler yer almaktadır. Ayrıca hayvan yemi olarak da kullanılmaktadır (Bulut ve Başaran, 2023). Kars ilinde üretilen tahıllar arasında en az ekilen türlerden biridir. Tuzlu, kumlu ve çorak topraklarda yetişebilir ve erozyon önleme ile nöbetleşe ekim amacıyla kullanılmaktadır. Düşük sıcaklıklarda yetişebilir, fazla suya ihtiyaç duymaz ve kuraklığa dayanıklıdır. Ancak, ekonomik getirisinin düşük olması ve hayvancılıkta daha besleyici tahılların tercih edilmesi sebebiyle fazla üretimi yapılmamaktadır (Demir, 2021).

2.8.Yulaf: Yulaf, hem hayvan hem de insan beslenmesinde önemli bir tahıldır. Yüksek protein kalitesi, doymamış yağ, lif ve antioksidan içeriği ile besleyicidir (Karaman, Akgün ve Türkay, 2020). Kars'ta yulaf, yerel tarımsal koşullara uyum sağlayan bir tahıldır. Düşük sıcaklık ve belirli yağış miktarlarında yetişir ve Kars'ın volkanik, organik zengin topraklarında iyi yetiştirme imkanı bulur. Yulaf tarımı, Kars'taki aile işletmelerinin hayvancılık ihtiyaçlarını karşılamak için yapılır ve karma yem olarak kullanılır. Bu nedenle yulaf, doğrudan pazarlanmamakta ve Kars ekonomisine katkısı yok denecek kadar azdır (Demir, 2021).

3. Kars'taki Tarımsal Ürünlerin Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi

Gastronomi turizmi, yerel tarımsal ürünlerle doğrudan ilişkilidir. Örneğin, Fransa'nın şarapları, İtalya'nın peynirleri ve Japonya'nın pirinci gibi ürünler, turizmi destekler ve kültürel mirası tanıtmaktadır (Küçükkömürlü, Şirvan ve Sezgün, 2018). Türkiye'de de zeytinyağı, bakliyatlar ve coğrafi işaretli ürünler, gastronomi turizminin önemli unsurlarıdır. Bu ürünler, sadece mutfakta değil, aynı zamanda turizmde de değer taşımaktadır. Bu ürünler, gastronomi turizmiyle tanıtıldığında, hem yerel ekonomiye katkı sağlamakta hem de bölgenin tanıtımını yapmaktadır (Bucak ve Aracı, 2013). Kars, gastronomi turizmi bağlamında, soğuk iklim koşullarına özgü tarımsal ürünleriyle öne çıkmaktadır. Bölgesel mutfak şekillendiren tarımsal ürünler, bölgenin tanıtımına katkı sağlamaktadır. Bu ürünler, gastronomi turizmi aracılığıyla ekonomik kalkınmayı desteklerken Kars'ı turistik bir destinasyon olarak ön plana çıkarmakta ve marka değerini artırmaktadır (Çerkez vd., 2021).

Kars'ta yaygın olarak yetiştirilen tarım ürünlerinin mutfakta kullanımı hakkında bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

Kavılca buğdayı, bölgesel mutfak kültürünün tanıtımında gastronomi turizmi açısından önemli bir üründür. Yerel yemekler, festivaller ve turlar yoluyla tanıtılarak hem üreticilere katkı sağlanmakta hem de bölgeye ilgi artmaktadır. Yüksek besin

değeriyle dikkat çeken kavılca, buğday çorbası, ekmek ve börek gibi geleneksel ürünlerde kullanılmaktadır. Kars'a özgü haşıl yemeği de kavılca buğdayı ile hazırlanmakta, tereyağı ve sarımsaklı yoğurtla servis edilmektedir (Bayat, 2020). Bu yemekler, kavılca buğdayının besleyici ve doğal özelliklerini ön plana çıkararak, Kars mutfağının zenginliğini ve geleneksel lezzetlerini yansıtmaktadır (Aydar, 2022).

Patatesin yerel yemeklerdeki kullanımı, turistlerin hem lezzetli hem de yöresel tatlar arayışlarını tatmin etmektedir. Ayrıca patatesin sade yemekler ya da zengin garnitürler ile sunulması, yerel mutfağın çok yönlü olduğunu gösterir, bu da gastronomi turizmi açısından cazibe yaratır. Kars mutfağında ise ana malzeme olarak kullanılmaktadır. Özellikle velibağ, içli köfte, börek gibi yemeklerde başrol oynar. Patatesin haşlanmış, kızarmış veya püre şeklinde kullanılması, Kars mutfağının lezzetli ve besleyici yemeklerini oluşturmaktadır (Bayrak ve Beyhan, 2005). Kars'ta patates, özellikle kış aylarında tüketilen yemeklerde ve geleneksel yemeklerde önemli bir malzemedir. Patates, aynı zamanda bölgesel tarım sektöründe önemli bir ekonomik ürün olup, velibağ gibi ürünler, patatesin yerel mutfaktaki artışını vurgulamaktadır (Demir, 2021).

Lahana ve soğanın kullanımı, sağlıklı yemekler arayan turistler için bir cazibe kaynağıdır. Kars'ın soğuk iklimi, bu ürünlerin daha verimli yetişmesini sağlar ve bu da organik ve doğal ürünlere olan talebi arttırmaktadır. Bu ürünler, gastronomi turları kapsamında ziyaretçilere sunulurken, yerel mutfağın tanıtımına katkı sağlamaktadır. Kars mutfağında lahana ve soğan, yemeklerde lezzet artırıcı olarak kullanılmaktadır. Lahana, sarmalar, çorbalar ve et yemekleri gibi yemeklerde yer alırken, soğan da kavurmalarda, köftelerde ve salatalarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Soğan aynı zamanda soğanlı börek gibi geleneksel atıştırmalıklarda da yer almaktadır (Çerkez vd., 2021).

Arpa, yerel üretimin tanıtımı açısından gastronomi turizmi için değerli bir bileşendir. Doğal, organik olarak yetiştirilen arpa ürünlerinin sunulması, turistlerin Kars'a özgü geleneksel tatları keşfetmelerini sağlamaktadır (Demir, 2021). Kars mutfağında ise arpa, özellikle arpa şehriye, pilavlar ve çorbalar gibi geleneksel yemeklerde kullanılmaktadır. Ramazan aylarında erişte pilavı gibi yemeklerde kullanılmaktadır (Şen, 2021).

Buğday, ekmek, pide, börek, erişte ve çorbalarda yaygın şekilde kullanılmaktadır. Börek, ekmek ve pilav gibi geleneksel yemeklerin turistlere sunulması, Kars'ı gastronomi turizminde benzersiz bir destinasyon haline getirmektedir. Kars mutfağının vazgeçilmez ürünlerinden biri olan buğday, köy ekmeği ve yöresel tatlar için temel malzeme sunmaktadır (Demir, 2021). Özellikle yarma buğdayının pişirilmesiyle haşıl yemeği hazırlanmaktadır (Bayat, 2020).

Şeker pancarının yerel üretimi ve kullanımı, sağlıklı tatlar ve doğal ürünler arayan turistler için bir cazibe kaynağıdır. Özellikle şeker pancarı turşusu gibi özgün ürünler, gastronomi turizmi açısından benzersiz deneyimler sunabilmektedir. Şeker

pancarı, şeker üretimi dışında özellikle tatlılarda, turşularda ve bazı içeceklerde kullanılmaktadır. Ayrıca, turşu yapımında kullanımı yaygındır (Demir, 2017).

Çavdar unu, ekmek yapımında, hayvancılıkta yem olarak ve alkol üretiminde kullanılmaktadır. Ayrıca, çavdar ekmeği, yoğun yapısı ve uzun süre taze kalma özelliğiyle tercih edilmektedir (Karadavut ve Tozluca, 2005). Kars ilinde çavdar, geleneksel tarım ürünlerinden biri olup, ekmek yapımının yanı sıra yemeklik kullanım (örneğin, çavdar unu ile yapılan çeşitli hamur işleri), hayvancılıkta yem olarak kullanılmaktadır. Kars'ın iklim ve toprak koşulları, çavdarın yetişmesine elverişlidir; bu sebeple yulaf, çavdar, buğday ve arpa olarak tahılların ekimi yaygın olarak yapılmaktadır (Şeker, 2001).

Yulaf, serin iklim koşullarında yetişen ve besleyici değeri yüksek bir tahıl olup, içeriğindeki yüksek kaliteli protein, lif gibi doymamış yağ asitleri sayesinde sağlık bakımından önemli bir besin kaynağı oluşturmaktadır (Akbulduk, Paksoy ve Tuna, 2018). Kars bölgesinde yulaf üretimi ve tüketimi üzerine yapılan araştırmalar sınırlı olsa da, Selim ilçesinde yulafın yem bitkisi olarak kullanıldığı belirlenmiştir (Diler, Yanar ve Tarhan, 2024).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada Kars ilinde yetiştirilen başlıca tarımsal ürünlerin Kars mutfağında kullanımı ve gastronomi turizmi açısından taşıdığı değer incelenmiştir. Yapılan kaynak taraması sonucunda Kars'ta beyaz buğday, kavılca buğdayı, arpa, yulaf, çavdar, patates ve şeker pancarının yetiştirildiği ve Kars mutfağında kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu ürünler Kars mutfağındaki belli başlı yemeklerde yer edinse de bu tarımsal ürünlerin üretimi, işlenmesi ve kullanımıyla ilgili yetersizliklerin olduğu fark edilmektedir. Örneğin kavılca buğdayı, organik ürün pazarlarında düşük glutenli ekmek ve fonksiyonel gıdalar üretiminde değerlendirilebilecek bir potansiyele sahip olsa da Kars mutfağında henüz yeterince ön plana çıkmamıştır. Coğrafi işaretli bir ürün olarak kültürel değer taşıyan kavılca buğdayının kullanıldığı geleneksel yemekler için özel restoran menüleri oluşturulmalı, kavılca buğdayı temalı festivaller düzenlenmeli ve ürün, sağlıklı beslenme trendleri doğrultusunda geniş kitlelere tanıtılmalıdır. Ayrıca kavılca unundan yapılan farklı modern ürünlerin (örneğin kek, kurabiye) geliştirilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Türkiye'nin gastronomi turizminde tarımsal ürünler üzerinden sahip olduğu potansiyel oldukça yüksektir. Coğrafi işaret gibi uygulamalar bir bölgenin tarımsal mirasını, kültürel kimliğini ve özgün üretim yöntemlerini yansıtarak bu potansiyelin gerçekleşmesinde etkili olmaktadır (Cihangir ve Göksal, 2024; Korucuk ve Aslan Çetin, 2024). Coğrafi işaretli ürünleri yerinde tatmak isteyen turistler, hem yerel ekonomiye katkı sağlamakta hem de bölgenin tarımsal faaliyetlerinin sürdürülebilirliğine destek olmaktadır. Bu ürünlerin tescillenmesi ise bölgenin tarımsal ekonomisine katma değer kazandırmaktadır (Sevimli vd., 2021). Bu kapsamda Kars ilinde yetiştirilen tarım ürünlerinden yapılan yemeklerin

çeşitlendirilmesi ve coğrafi tescil alarak konumlandırılması ilin bölgesel gelişimine ve tanıtımına katkı sunacaktır.

Patatesten yapılan velibağın yanı sıra Kars patatesi ile özgün garnitürler ve atıştırmalıklar geliştirilerek restoran menülerine eklenebilir. Kars buğdayının gastronomi turizmi için daha etkin kullanımı adına, köy ekmeği yapımı deneyim atölyeleri oluşturulmalı, taş fırınlarda ekmek pişirme deneyimi turistlere sunulabilir. Ayrıca geleneksel buğday ürünleri modern sunumlarla harmanlanarak restoranlarda servis edilebilir. Şeker pancarının turistik değeri artırılmak üzere pancar turşusu ve diğer şeker pancarı ürünleri için hediyelik paketler oluşturulabilir, gastronomi turizmi içinde “yerel turşular pazarı” gibi organizasyonlar düzenlenebilir.

Kars'ta yulaf, daha çok hayvan yemi olarak kullanılmakta ve insan tüketimi için yeterince değerlendirilmemektedir. Yulafın gastronomi turizmine kazandırılması amacıyla, organik yulaf üretiminin arttırılması, yulaf ezmesi, yulaflı barlar ve bisküviler üretilerek turistlere sunulması sağlıklı beslenme odaklı restoranlarda bu ürünler tanıtılması ildeki kaynakların daha iyi konumlandırılmasını sağlayacaktır. Kars çavdarı, sağlıklı yaşam ve düşük gluten talepleri doğrultusunda pazarlanabilir, çavdar unundan yapılmış geleneksel ve modern ürünler geliştirilebilir ve sağlıklı yaşam temalı gastronomi turlarına entegre edilebilir.

Bu sonuçlar göstermektedir ki, Kars'ın tarımsal ürün çeşitliliği, özgün mutfak kültürüyle birleştiğinde bölgenin gastronomi turizmi potansiyelini büyük ölçüde artıracak güçtedir. Her ürün için önerilen faaliyetlerin uygulanması, hem kültürel mirasın korunmasını hem de ekonomik kalkınmayı destekleyecektir.

KAYNAKÇA

- Akbudak, M. A., Paksoy, A., & Tuna, M. (2018). Farklı türlere ait yulaf aksesyonlarının genom büyüklüklerinin belirlenmesi ve ploidi seviyelerinin tespiti. *Mediterranean Agricultural Sciences*, 31(1), 49–54.
- Arıcı, S., & Bayram, Ü. (2021). Gastronomi turizmi ve ilişkili kavramlar. İçinde S. Şengül & A. Kurnaz (Ed.), *Gastronomi Turizmi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aydar, E. F. (2022). *Kars yöresine ait ata buğdayı kavılca ve modern ekmeklik buğdaydan hazırlanan un ve ekmeğin fonksiyonel özelliklerinin ve sağlık etkilerinin incelenmesi* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Aysu, A. (2018). Buğday: beslenme kültürü ve politikalar. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 4, 82–90.
- Baki, Ü. (2008). *Sürdürülebilir kalkınma kapsamında Kars ili ekonomik kaynaklarının değerlendirilmesi: Turizm örneği* (Yüksek lisans tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Başat, H. T., Sandıkçı, M., & Çelik, S. (2017). Gastronomik kimlik oluşturmada yöresel ürünlerin rolü: ürünlerin satış ve pazarlanmasına yönelik bir örnek olay incelemesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5(2), 64–76.
- Bayar, R. (2018). Arazi kullanımı açısından Türkiye’de tarım alanlarının değişimi. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16(2), 187–200.
- Bayat, G. (2020). Kars’ın yerel yemekleri ve yerel ürünlerin Kars’taki yiyecek içecek işletmelerinde kullanımının sürdürülebilir gıda kapsamında değerlendirilmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 2640–2654.
- Bayrak, M. E., & Beyhan, Y. (2005). Toplu beslenme hizmeti verilen bir kuruluştaki farklı pişirme yöntemleri ile pişirilen kıymalı patates yemeğinde vitamin içeriklerinin değerlendirilmesi üzerine bir araştırma. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 33(1), 55–64.
- Beşirli, H. (2010). Yemek, kültür ve kimlik. *Milli Folklor*, 22(87), 159–169.
- Bucak, T., & Aracı, Ü. E. (2013). Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine genel bir değerlendirme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(30), 203–216.
- Bulut, B., & Başaran, U. (2023). Çavdarın yem bitkisi olarak arpa ve tritikale ile karşılaştırılması; Ot verimi ve kalitesinin biçim dönemine bağlı değişimi. *Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 37(1), 35–49.
- Bulut, S. (2019). *2000 sonrası dönemde Türkiye’de tarım ve hayvancılık politikaları: Kars ili örneği* (Yüksek lisans tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Cihangir, S. N., & Göksal, S. (2024). Coğrafi işaretli gıda ürünleri ile ilgili kalite ve akreditasyonların önemi. İçinde G. Bayat & B. Kılıç (Ed.), *Gastrodiplomasiye dair seçki yazılar 2* (ss. 370–385). Ankara: Detay Yayıncılık.

- Coşkun, C., Bişiren, A., & Gençer, K. (2024). Coğrafi işaretli yiyecek ve içeceklerin gastronomi turizmine etkileri. *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi*, 4(1), 203–217.
- Çanakçı, S. D. (2019). Gastronomi turizmi açısından yöresel mutfak kültürünün önemi: Kars ili örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(67), 886–894. <https://doi.org/10.17719/jisr.2019.3776>
- Çerkez, M., Erden, A., & Kızıldemir, Ö. (2021). Tarihi ve kültürel özellikleri ile Kars'taki turizm faaliyetlerinde gastronomik unsurların önemi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(50), 43–63.
- Demir, H. (2020). *Kars yöresine ait kavılca (Triticum dicoccum Schrank) bitkisinin SSR yöntemi ile genotiplendirilmesi* (Doktora tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.
- Diaconescu, D. M., Moraru, R., & Stănculescu, G. (2016). Considerations on gastronomic tourism as a component of sustainable local development. *Amfiteatru Economic Journal*, 18(10), 999–1014.
- Diker, O., & Deniz, T. (2017). Kars kültürel ve gastronomik kimliğinde kaz. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22(38), 189–204.
- Diler, A., Yanar, M., & Tarhan, O. (2024). Süt sığırı yetiştiricilerinin yem tercihleri ve yemleme uygulamaları: Kars ili Selim ilçesi örneği. *Bahri Dağdaş Hayvancılık Araştırma Dergisi*, 13(1), 1–12.
- Durukan, A., & Çağdaş, R. (2024). Kars'ta bacasız fabrika: Gastronomi turizmine restoran işletmecilerinin bakışı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 17(47), 1776–1789.
- Durlu-Özkaya, F., & Can, A. (2012). Gastronomi turizminin destinasyon pazarlamasına etkisi. *Türktarım Dergisi*, 206, 28–33.
- Esen, M. K. (2022). Yöresel lezzetlerin gastronomi turizmi açısından önemi: Türkiye'deki helvalar. *Aydın Gastronomy*, 6(2), 283–294.
- Gonda, T., Angler, K., & Csóka, L. (2021). The role of local products in tourism. *European Countryside*, 13(1), 91–107. <https://doi.org/10.2478/euco-2021-0006>
- Goulas, A., Tsiountsioura, V., Korda, E., & Papachatzis, A. (2020). Gastronomy tourism, local agricultural products and local development. *Analele Universitatii din Craiova*, 25.
- Haven-Tang, C., & Jones, E. (2006). Using local food and drink to differentiate tourism destinations through a sense of place. *Journal of Culinary Science & Technology*, 4(4), 69–86. https://doi.org/10.1300/J385v04n04_07
- Işın, A., & Yalçın, E. (2023). Coğrafi işaretli ürünlerin gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilmesi. *Turizm ve Gastronomi Çalışmaları Dergisi*, 8(4), 2507–2522.
- İbiş, S. (2021). Sürdürülebilir gastronomide organik tarım ile iyi tarım uygulamalarının yeri ve önemi. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(5), 487–498.

- Karadavut, U., & Tozluca, A. (2005). Çavdar bitkisinin bazı karakterlerinin büyüme analizleri ile incelenmesi. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 1–10.
- Karaman, R., Akgün, İ., & Türkay, C. (2020). İnsan beslenmesinde alternatif besin kaynağı: Yulaf. *Türk Bilim ve Mühendislik Dergisi*, 2(2), 78–85.
- Kemer, E. (2021). The role of agricultural products in establishing gastronomic identity. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 4(2), 226–232.
- Kemer, E., & Ertana, Y. K. (2025). Tarım ürünlerinin sürdürülebilir gastronomi kapsamında değerlendirilmesi: Niğde patatesi örneği. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 13(1), 220–236.
- Korucuk, N., & Çetin, F. A. (2024). Coğrafi işaretli ürünlere yönelik tutumun destinasyon imajına ve tekrar satın alma niyetine etkisi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (18), 34–58.
- Köksal, Y., Şeyhanlioğlu, H. Ö., & Oğuz, O. (2023). Yöresel mutfak kültürünün bölgesel kalkınmadaki rolü ve yerel halkın algılarının belirlenmesi: Ağrı örneği. *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel*, 6(3), 1456–1476.
- Meneguel, C. R. A., Mundet, L., & Aulet, S. (2019). The role of a high-quality restaurant in stimulating the creation and development of gastronomy tourism. *International Journal of Hospitality Management*, 83, 220–228. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.10.018>
- Öner, S. (2014). Geleneksel gıdalar, coğrafi işaretleme ve tescil avantajları. 4. *Geleneksel Gıdalar Sempozyumu*, 17–19 Nisan 2014, Adana.
- Özdemir, G., & Altın, D. D. (2019). Gastronomi kavramları ve gastronomi turizmi üzerine bir inceleme. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 1–14.
- Özgören, E., & Işık, F. (2023). İlkel buğday çeşitleri kullanılarak üretilen tulumba tatlılarının kalite özellikleri. *Food and Health*, 9(2), 148–159.
- Öztürk, D., & İslam, A. (2014). Türkiye’de organik ürünlerin pazarlanması. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 75–94.
- Scarpato, R. (2002). Gastronomy as a tourist product. İçinde A.-M. Hjalager & G. Richards (Ed.), *Tourism and gastronomy* (ss. 51–70). London: Routledge.
- Sevimli, Y., Tatlı, M., & Kızıldemir, Ö. (2021). Göbeklitepe’nin gastronomi turizmi bağlamında değerlendirilmesi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 263–286.
- Şeker, Ş. (2001). *Kars il merkezinin iklim analizi ve sosyo-ekonomik etkileri* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Şen, M. A. (2021). Kars mutfak kültürünün Kocaeli’ye göç etmiş bireyler tarafından kullanılma durumu üzerine araştırma. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26(45), 257–266.

- Şengül, S., & Türkay, O. (2016). Yöresel mutfak unsurlarının turizm destinasyonu seçimindeki rolü (Mudurnu örneği). *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(29), 63–87.
- Turan, B., & Arslan, T. (2024). Kars mutfağında kırmızı et tüketiminin gastronomi turizmi açısından değerlendirilmesi. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 8(2), 286–293.
- Türk Patent ve Marka Kurumu. (2025). *Ardahan Kavlca Buğdayı*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografi-isaretler/detay/2485>
- Yıldırım, B., Tunçtürk, M., & Çiftçi, C. (2005). Değişik dikim zamanlarının patates verim ve unsurlarına etkileri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 15(1), 1–9.
- Yıldız, S., Pazarcık, Y., Taşkıran, E., Deniz, A., & Bayezit, N. (2013). Buğday üreticilerinin yönetsel ve pazarlama problemleri: Kars ili araştırması. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 1(12), 73–95.

BÖLÜM 21

Türkiye İkaz ve Alarm İşaretleri

Gülseren Günaydın¹

¹ Öğr. Gör., Trabzon Üniversitesi, Tonya MYO, İlk ve Acil Yardım Programı,
ORCID: 0000-0003-2471-5329

Giriş

Afet: bir toplumun tamamını veya belli bir kesimini etkileyen, yaşandığı yerde sosyal, psikolojik, fiziki ve ekonomik kayıplar oluşturan, normal hayat düzenini aksatan ya da durdurabilen etkilediği kesimin baş etme kapasitesinin yetersiz kaldığı doğa kaynaklı ya da doğa kaynaklı olmayan olaylardır. Afet; olayın değil, olayın ortaya çıkardığı sonuç olarakta tanımlanmaktadır (www.afad.gov.tr).

Afet yönetimi zor ve karmaşık bir süreçtir. Bu süreç aktif ve dinamik bir süreç olmakla birlikte çoklu disiplinlerin bir arada olduğu çok aktörlü ve çok yönlü bir süreçtir. Afet yönetimi kapsamında bir birini izleyen ve takip eden afet olaylarına yönelik risk ve zarar azaltma, hazırlık(Risk yönetimi), müdahale ve iyileştirme(Kriz Yönetimi) aşamalarından oluşmaktadır. Bu doğrultuda gerekli tüm önlemlerin alınması ve yapılması gereken çalışmaların planlanması, koordine edilmesi, yönlendirilmesi, gerekli desteklerin alınması ve etkin bir şekilde uygulanabilmesi amacıyla toplum ve tüm toplum kurum ve kuruluşlarıyla var olan kaynak potansiyeli ile belirlenmiş öncelikler, stratejik amaçlar doğrultusunda kullanılmasını gerekli kılan bir süreç olarak afet yönetimi karşımıza çıkmaktadır (www.afad.gov.tr).

Afet yönetim süreci topyekûn olarak yönetilmesi gereken bir süreç olduğundan dolayı bu sürecin önemli ayaklarında olan halkın bilinçli olması oldukça önemlidir. Bilinçli ve farkında olan toplumlarda yaşanan afetler sırasında ortaya çıkabilecek potansiyeli yüksek olan kargaşanın önüne geçmek kolay olacaktır hem de bilinçli toplumu yönlendirmek kolay olabileceği gibi zamandan tasarrufta sağlayacaktır. Bu doğrultuda afetlerin yaşanmadan önce halka duyurulması ve halkın buna yönelik güvenli davranış şekilleri oluşturması önemlidir. Bu kapsamda uyarı sistemlerinin oluşturulması ve halkın bu konularda bilgilendirilmesi gerekmektedir. Yaşadığımız coğrafyayı düşündüğümüzde gerçekleşen afetler ve stratejik bir konumda bulunmamız dolayı ile de bu konu daha önemli hale gelmektedir. Türkiye gibi jeopolitik ve jeostratejik bir önemi olan ülkemizde, kritik mevcut inşaa, çevre ve yapılarımızın maruz kalacağı çevresel, fiziksel veya siber bir tehlikeye bağlı bir teknolojik afette sadece Türkiye değil o hat üzerinde dağıtım yapılan diğer ülkelerde de derin bir karmaşaya neden olabilecek durumlar söz konusu olabilir, kayıp potansiyeli artabilir (Tüney ve Gücüyener).

Afet yönetim sürecinin en önemli aşamalarından olan risk azaltma çalışmaları; özellikle afete maruz kalabilecek olan yer ve toplumların önceliklerin çok çeşitli olması ve net biçimde belirlenememesi, yöneticilerin uygun karar almasını zorlaştıran önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, karar verici ve yöneticiler, belirsizliklerin giderildiği ve önceliklerin doğru belirlenebildiği uygun araçlara ve karar destek mekanizmasına ihtiyaç duyarlar. Bu kapsamda bölgelere yönelik tehlike risk çalışmaları, analiz ve değerlendirme, uygun yönetim teknikleri, eğitim, tatbikat ve bilinçlendirme çalışmaları gibi birçok yönün göz önüne alınması gerekmektedir (www.afad.gov.tr).

Dünya üzerinde normal yaşam içerisinde özellikle enerji kullanımı ve güç savaşları kapsamında çoğu ülke çeşitli çalışmalar yapmaktadır. Yüksek enerji elde etmek amacıyla ya da savaş silahları olarak artık kimyasal, biyolojik, radyasyon, nükleer ve patlayıcılar(KBRN-e) son zamanlarda sıklıkla kullanılmaya başlandı.

Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik ve Nükleer (KBRN) ajanları tehlike unsurunu içeren tehditleri, savaş ortamlarında, terör eylemlerinde veya sanayi kazaları gibi sivil alanlarda ciddi sağlık, güvenlik ve çevresel tehditler oluşturabilecek niteliktedir. Bu ajanların kullanımı sonucunda meydana gelebilecek etkiler; insan sağlığı üzerinde ani ölümler, kalıcı hasarlar ve yaygın bulaşmalar şeklinde görülebileceği gibi, altyapı sistemleri üzerinde de yıkıcı sonuçlar doğurabilir (Yeşilkaya, 2025:12-13).

Ülkeler artık kendileri geliştirmek ve zamana ayak uydurarak kendi güvenliklerinin sağlamak amacıyla KBRN dediğimiz bu alana doğru hızla yönelmeye başladı. Günümüzde, bazı ülkelerde elektriğin %50'sinden fazlası Nükleer Güç Santrallerinde (NGS) üretilmektedir ve radyoaktif materyaller; tıp, endüstri, taşımacılık, askeri ve diğer beşerî faaliyetlerde kullanılmaktadır. Uzaydan ve dünyadan (granit, toryum kumundan) gelen doğal radyasyona maruz kalmaktayız. Örneğin, radyoaktif potasyumu sindirim yoluyla ya da radyoaktif radonu soluyarak vücudumuza aldığımızda doğal radyasyona maruz kalmamız söz konusu olacaktır. Radyasyon maruziyeti hayatımızın bir parçasıdır. Diğer yandan, nükleer ya da radyolojik kazalardan dolayı birtakım riskler vardır ve bu kazaların sonucunda ortaya çıkan radyasyon maruziyeti de hayati risk taşımaktadır. 1945 yılında Hiroşima ve Nagazaki atom bombası denemeleri, 1986 yılında Çernobil nükleer reaktöründe yaşanan nükleer kaza tüm dünyayı sarsmıştır. Belarus, Ukrayna ve Rusya'dan 100 bini aşkın insan radyoaktivite ile kirlenmiş alanlardan tahliye edilmiş ve beş milyona yakın insan da radyasyona maruz kalmıştır. Ülkemizde ise Karadeniz kıyıları bu olaydan etkilenmişti. 2011 yılında yaşanan Fukuşima Nükleer kazası her nükleer reaktörde nükleer tehlikelerin olabileceğini göstermiştir. Çernobil ve Fukuşima nükleer santral kazalarına ilişkin kamuoyu algısı, radyonüklit salınımlardan kaynaklanan radyasyon tehlikelerine karşın vatandaşların bilgilendirilmesinde büyük bir yetersizlik olduğunu açıkça göstermiştir (Poyark, 2018:9-10). Ayrıca yanı başımızdaki ülkelerde yaşanan savaş ve soykırım olaylarında kullanılan kimyasal silahlarda bu durumun ciddiyetini bize açıkça göstermektedir.

Bu tür ajanlar, bilim ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte günlük hayatta sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Sağlık, sanayi ve bilimsel araştırmalar gibi birçok alanda insanlığın yararına kullanılmaktadırlar. Ancak, kötü niyetli amaçlarla kullanıldıklarında doğaya, canlılara ve insanlara ciddi tehditler oluşturabilirler. Özellikle savaşlarda veya terör saldırılarında kullanıldıklarında KBRN maddeleri, insanlar, hayvanlar ve doğa için büyük tehlikeler oluşturabilir. Bu maddelerin

kontROLSÜZ bir şekilde yayılması, canlılara, çevreye ve teknolojik sistemlere zarar verebilir (Ütük 2018; Akbal 2019).

Bu bilgiler doğrultusunda günümüz dünyasında ülkemizin de KBRN-e ajanlarına yönelik oluşabilecek bir tehdit karşısında devlet ve millet olarak hazırlıklı olmamız gerekmektedir. Bunun için halkın acil durumlarda ikaz alarm işaretlerini bilmesi ve bu işaretlerin verdiği talimatlara uyması oldukça önemlidir. Bu kapsamda ülkemizde ikaz alarm işaretleri 4 tane olacak şekilde düzenlenmiştir. Bu işaretler: Sarı İkaz, Kırmızı Alarm, Siyah Alarm (KBRN Alarmı) ve Beyaz İkaz (Tehlike Geçti İkazı)tır (www.afad.gov.tr).

Şekil 1. İkaz ve Alarm İşaretleri

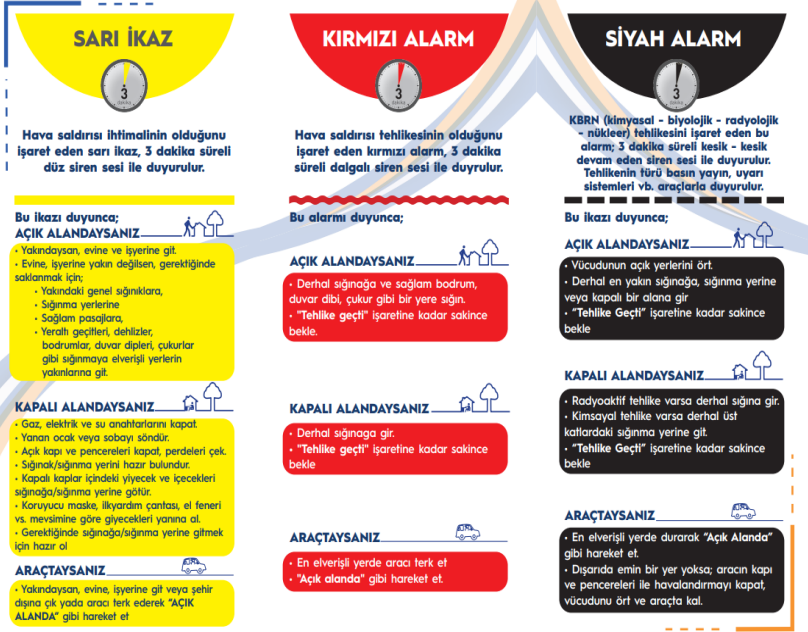

*Kaynak: www.afad.gov.tr

İkaz ve Alarm Sistemlerinin amacı, düşman saldırısını önceden haber almak ve tehlikeye karşı halkı uyarak bir takım önlemlerin alınmasını sağlamaktır. Bu İkaz ve Alarm işaretlerini tanımak, tanıtmak ve alınacak tedbirleri bilmek, olağanüstü hal ve savaş durumundan en az zararla çıkmamızı sağlayacaktır (www.ktu.edu.tr).

Bu işaretleri duyduğumuzda yapmamız gereken bir takım durum ve davranışlar bulunmaktadır. Bu davranış şekilleri aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 2. İkaz ve Alarm İşaretleri Davranış Biçimleri

*Kaynak: www.naztic.org.tr

Tehlike geçti ikazının işareti, radyo, televizyon, hoparlör, megafon gibi araçlarla duyurulur. Bu haber duyulunca sığınılan yerden çıkarak normal yaşanılan yerlerinize dönmeli, yardıma muhtaç olanlar varsa yardım edilmelidir (www.afad.gov.tr).

Ayrıca devlet tarafından lüzum görüldüğü olağanüstü hâllerden itibaren ışıkların söndürülmesi ve karartılması uygulaması yapılabilir. Önemli kurumlar ve yapıların dışında aydınlatma amaçlı yanan ışıklarının geceleri havadan gözükmemesi için tamamen söndürülmesi, yanması zorunlu olanların maskelenmesi; binaların içinde kullanılan ışıkların geceleri dışarıya sızmaması için koyu siyah perdeler, örtüler gibi araçlarla kapatılması şeklinde tedbirleri alınır (mugla.meb.gov.tr).

SONUÇ ve ÖNERİLER

KBRN ajanları bilmek ve bu ajanları bir tehdit olarak kullanıldığı durumlarda yetkili mercilerin halkı uyarmak ve gerekli olan tedbiri almalarını sağlamak amacıyla uyarı ikaz sistemleri oluşturulmuştur. Bu kapsamda toplumun bu uyarı ikaz sistemleri bilemesi ve ne şekilde davranış sergilemesi gerektiği konusunda farkında olması oldukça önemli olmaktadır. Bu doğrultuda bu alana yönelik faaliyetlerin artırılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- AFAD. (2018). Türkiye’ de Afet Yönetimi ve Doğa Kaynaklı Afet İstatistikleri. <https://www.afad.gov.tr/kitaplar>. (07.10.2025).
- AFAD. Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>. (07.10.2025).
- Tüney, S. & Gücüyener, A. Kritik Altyapı Güvenliği, Teknolojik Afetler ve Türkiye’nin 2023 Stratejisi Kritik Altyapıları Koruma Programı. <https://www.afad.gov.tr/makaleler>. (10.11.2025).
- AFAD. (2018). Afete Dirençli Toplum Uygulama Örnekleri. <https://www.afad.gov.tr/kitaplar>. (12.11.2025).
- Poyark, V. (2018). Nükleer Tehlikeler Hakkında Temel Bilgiler: Çernobil ve Fukushima’dan Alınan Dersler. <https://www.afad.gov.tr/kitaplar>. (12.11.2025).
- AFAD.<https://www.afad.gov.tr/ikaz-alarm>
isaretleri#:~:text=G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCz%20sirenlerinde%20hem%20anons%20yap%C4%B1labilmekte,%C4%B0kaz%20(Tehlike%20Ge%C3%A7ti%20%C4%B0kaz%C4%B1). (12.11.2025).
- İkaz ve Alarm İşaretleri. <https://www.naztic.org.tr/wp-content/uploads/2021/09/AFAD-ikaz-ve-alarm-isaretleri.pdf>. (09.11.2025).
- İkaz ve Alarm İşaretleri. https://mugla.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_10/23154952_YKAZ_VE_ALARM_YYARETLE_RY.pdf. (09.11.2025).
- İkaz ve Alarm İşaretleri. https://www.ktu.edu.tr/sivi_isavunma/ikazvealarmisaretleri#:~:text=Sivil%20Savunma%20Genel%20M%C3%BCd%C3%BCr%C3%BCn%C4%B0F%C3%BCnce%20yurt,bir%20tak%C4%B1m%20%C3%B6nlemlerin%20al%C4%B1nmas%C4%B1n%C4%B1%20sa%C4%B0Flamakt%C4%B1r. (09.11.2025).
- Ütük, U. (2018). KBRN Tehdit ve Tehlikeli Kaynaklı Zararlar Nedeniyle İdarenin Tehlikeli (Risk) İlkesine Dayalı Sorumluluğu. Dayanıklılık, 2(1), 39-56. <https://doi.org/10.32569/resilience.407372>.
- Akbal, K.Y. (2019). Hastane Çalışanlarının Kimyasal, Biyolojik, Radyoaktif, Nükleer Vakalarına Karşı Bilgi ve Davranış Düzeyinin İncelenmesi. Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.
- Yeşilkaya, Y.E. (2025). Kimyasal, Biyolojik, Radyolojik, Nükleer (Kbrn) Ajanlarının Erken Tespiti İçin İnsansız Hava Aracı (İha)’Na Entegre Gaz Analiz Cihazının Tasarımı ve Deneysel İncelenmesi. Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Elazığ.

BÖLÜM 22

Türkiye Afet Gönüllüsü Yetiştirme Sistemleri

Gülseren Günaydın¹

¹ Öğr. Gör., Trabzon Üniversitesi, Tonya MYO, İlk ve Acil Yardım Programı,
ORCID: 0000-0003-2471-5329

Giriş

Günümüz dünyasında birçok afet türü yaşanmakta ve bu afet olayları toplumu ciddi şekilde etkilemektedir. Başta doğa kaynaklı afetler olmak üzere doğa kaynaklı olmayan afetlerin görülme sıklığı artmıştır. Bu kapsamda artan dünya nüfusu ve değişen sosyal ve coğrafi özelliklerden dolayı afetleri yönetmek çoğu kez zor olmaktadır. Afetlerin yönetilmesi kapsamında var olan kaynakların bilinmesi, etkin ve yerinde kullanılması oldukça önemlidir. Afetlerin yıkıcı etkilerinin olması ve insan hayatını tehdit etmesi açısından; oluşturulacak sistemde afet yönetimi kapsamında kaynak yönetimi ve zaman yönetimi etkin ve yerinde kullanım bakımından her anlamda sistematik işlevsellik, doğru zaman kullanımı ve sahada gereksiz insan kaynağı birikmelerinin oluşmaması adı altında kolaylıklar ve etkinlikler sağlayacaktır.

Bu çalışma afet yönetimi kapsamında gönüllü insan kaynaklarının etkin bir şekilde yönetilebilmesi amacıyla örnek model oluşturulması planlanmıştır.

Afet: bir toplumun bütünü veya belli bir kesimi için sosyal, fiziki ve ekonomik kayıp oluşturan, yaşamı ve yaşam için gerekli olan işlevselliği aksatan ya da durdurabilen etkilediği kesimin baş etme potansiyelinin yetmediği doğa kaynaklı ya da doğa kaynaklı olmayan olaylardır. Afet; olayın değil, olayın ortaya çıkardığı sonuç olarakta tanımlanmaktadır (www.afad.gov.tr).

Afet yönetimi zor ve karmaşık bir süreçtir. Bu süreç aktif ve dinamik bir süreç olmakla birlikte çoklu disiplinlerin bir arada olduğu çok aktörlü ve çok yönlü bir süreçtir. Afet yönetimi kapsamında bir birini izleyen ve takip eden afet olaylarına yönelik risk ve zarar azaltma, hazırlık(Risk yönetimi), müdahale ve iyileştirme(kriz Yönetimi) aşamalarından oluşmaktadır. Bu doğrultuda gerekli tüm önlemlerin alınması ve yapılması gereken çalışmaların planlanması, koordine edilmesi, yönlendirilmesi, gerekli desteklerin alınması ve etkin bir şekilde uygulanabilmesi amacıyla toplum ve tüm toplum kurum ve kuruluşlarıyla var olan kaynak potansiyeli ile belirlenmiş öncelikler, stratejik amaçlar doğrultusunda kullanılmasını gerekli kılan bir süreç olarak afet yönetimi karşımıza çıkmaktadır (www.afad.gov.tr).

Bütünleşik afet yönetimi olan bu sistem; risklerin ve krizlerin yönetilmesi amacıyla oluşturulmuş bir yönetim modelidir. Bu modelde; afet öncesi risklerin tespit, yönetimi, azaltılması ve kaynaktan yok edilmesi, erken uyarı sistemlerinin oluşturulması ve hazırlık aşamasını içerirken, afet yaşandığında etkin müdahale ve iş birliğini, afet sonrasında ise devam eden müdahale işlemleri ve rehabilitasyon aşamalarını içermektedir (www.afad.gov.tr; Alan, 2023:14-15).

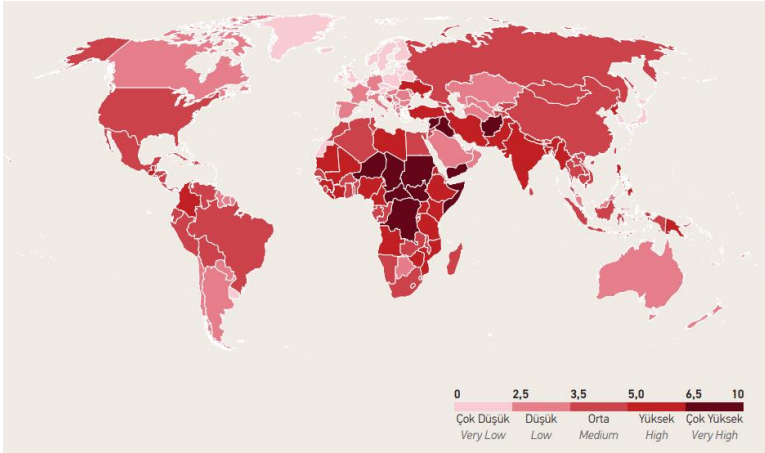
Şekil 1. Türkiye Bütünleşik Afet Yönetim Sistemi

*Kaynak: www.afad.gov.tr

Ülkemiz coğrafi konum ve jeopolitik öneminden dolayı birçok afet olayının yaşanabilmesi açısından riskin fazla olduğu bir ülkedir. Genel olarak ülkemizde başta deprem olmak üzere görülme sıklığı açısından sırasıyla sel/ su baskını, çığ, kaya düşmesi, heyelan, orman yangınların yaşandığı görülmektedir (www.afad.gov.tr; Koçkan, 2015:3).

Harita 1. Ülkelerin (2012 – 2017) Yıllarına Göre Risk Sınıfları

*Kaynak: www.afad.gov.tr

Bir kurumun önceden belirlenmiş kuruluş amaçları ve hedefleri doğrultusunda bu amaç ve hedeflere ulaşmak amacıyla bir araya gelmiş bireyler o kurumun insan kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu kapsamda ihtiyaç duyulan insan kaynağının

alınabilmesi için; stratejik yaklaşım oldukça önemlidir. Bu yaklaşım çerçevesinde ilk olarak mevcut durum analizler yapmak ve gereken bilgileri toplamak daha sonrasında ise ihtiyaç duyulan insan kaynağını belirlemek gerekir. Sonrasında ise değerlendirme ve kontrol süreçleri yapılarak bir yol izlenmelidir. Bu çalışmalar kapsamında istediğimiz etkin ve yüksek bir performanstır. Bunu için ayrıca iç ve dış çevreden neler olup bittiği, ne tür çalışmalar yapıldığı ve bu çalışmaların başarı ve uygulanabilirliği takip edilmelidir. Bu doğrultuda hedeflerimizde ulaşılabilirliği hakim kılmak için hedeflerimizde esnekliğe yer vermek önemlidir (Tuysuz, 2024:44; Bayat, 2008:70).

2020’li yıllar ve ilerleyen zaman sürecinde klasik teknoloji sistemlerinin yerini artık yapay zeka sistemleri almaktadır. Yapay zeka; insan zekasına ihtiyaç duyulan işlerin yapılmasında insana benzer bir araç ya da sistemle gerçekleştirilmesini ifade eder (Zeng, 2020). İnsan kaynakları yönetiminde de bu durumun gözden kaçmaması önemlidir. Hem dijital dönüşüm hem insan odaklı çalışma kombinasyonu bu şekilde sağlanabilir. Yapay zeka sistemlerinde önemli olan biliş unsuru ile öğrenme ve karar verme yeteneği öne çıkmaktadır. Diğer teknoloji sistemlerinde ise verilen komuta yönelik bir cevap alınır. Yapay zeka sistemleri ile karmaşık ve zihinle alakalı işlevsellikleri kolayca yerine getirebilmektedir. Bu sistemleri kullanımı zaman ve etkin insan kaynağının seçimi için kolaylık sağlayacaktır. El ile dosya taraması yapmak ve incelemek zor ve bir standardın belirlenmesinde güç olacaktır. Ancak yapay zeka sistemleri kullanarak oluşturulacak olan etkin insan kaynağı seçimi zaman yönetimi ve kaliteli insan kaynağı seçimi konusunda faydalı olması muhtemeldir (Kambur, 2021:140-141).

Afet yönetim sistemlerinde insan kaynakları oldukça önemlidir. Afet yönetim süreci karmaşık ve multidisipliner bir alan olduğu her zaman akılda tutulmalıdır. Bu bağlamda insan kaynakları seçiminde koordineli ve uygun işe uygun insan kaynağının yerleştirilmesi ya da seçilmesine dikkat edilmesi gerekmektedir. Yani diğer disiplinlerde işbirlikçi yapı benimsenmelidir (Hafezalkotob v.d., 2022:2-10). Mevcut insan kaynakları kapasitesinde sağlam bir veri sistemi oluşturulması önemlidir. Bu amaçla gelişen teknoloji ile uyumlu sistemlerin oluşturulması ve kayıtların bu doğrultuda sağlanması gerekir. Bu sayede her hangi bir afet olayı yaşandığında afet olayına göre hangi özelliklere sahip personelin oraya görevlendirileceği ve elimizde bulunan mevcut kapasitenin ne olduğu, nerede olduğu gibi birçok istenilen bilgiye sahip olmuş olacağız (Sun v.d., 2021:2-8). Afetlerde özellikle afet sonrası müdahale aşamalarında acil olan ihtiyacın karşılanması amacıyla etkin operasyon yönetimi riskin yönetimini kolaylaştırır ve yeni baştan sağlamasını riskini azaltır. Verimli bir şekilde işletilmeyen süreçte faaliyetler gecikir, etkin bir müdahale süreci sağlanmamış olur. Bu durumda hem yöneticiler hem de ihtiyaç sahibi afetzedeler zaman kaybı yaşayacak, hatta afetten etkilenen afetzedenin hayati riski artacaktır ve yönetimi güveni azalacaktır. Yönetici açısından da prestij kaybı oluşmasına neden olacaktır. Ayrıca kaynağın israfına ve mevcut afet durumunun da daha da kötüleşmesine neden olacaktır (Long, Sun ve Xu, 2024:1-5).

Şekil 2. TAMP (Türkiye Afet Müdahale Planı)

*Kaynak: www.afad.gov.tr

Belirlenen bütünleşik afet yönetim modeli kapsamında risklerin ve krizin bir bütün halinde yönetimi anlayışla; afet ve acil durumlar karşısında müdahale çalışmalarında görev alacak hizmet grupları ve koordinasyon birimlerine ait rolleri ve sorumlulukları tanımlamak, afet öncesi, sırası ve sonrasındaki müdahale planlamasının temel prensiplerini belirleyerek ülkemize uygun bir plan oluşturulmuştur. Şekil 2’de anlaşılabacağı üzere etkin ve hızlı bir müdahale anlayışı benimsenmiştir (www.afad.gov.tr; Günaydın, 2024:208).

Hızlı ve etkin müdahale sağlayabilmek amacıyla insan kaynaklarını yönetmek artık stratejik bir öneme ve konuma gelmiştir. İnsan kaynakları sadece o anlık işi çözmek için değil olağanüstü durumlarda etkili müdahale ve çözüme ulaştıracak şekilde artık günümüzde stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu kapsamda var olan insan kaynaklarını ve gelecek olan insan kaynaklarını amaçlarımız doğrultusunda yönlendirebilme süreci olarak ele alabiliriz. İnsan kaynaklarını planlama çalışmaları amacıyla; bu kaynakları elde tutmakta oldukça önemlidir. Bu bağlamda insan kaynaklarını motive etmeye yönelik girişimler, işe bağlılıklarını artırma ve işe devamlılıklarını sağlamak için gereken çalışmaların yapılması önem arz etmektedir (Yaman, 2020:622).

Afet yönetim süreci kapsamında afet öncesi aşamada ve afet sonrası aşamalarında insan kaynakları yönetim ve planlama çalışmaları yaparken; tüm kamu ve özel kuruluşların insan gücü kapasitesini belirlemek ve afet yönetim süreç hedefleri, stratejik planlamaları ve çevre analizi sonuçları dikkate alınarak yapılmalıdır. Afetlerde insan kaynakları planlama süreci; insan kaynakları uygulamalarını

belirleme, insan kaynakları amaçları ve hedeflerini geliştirme, insan kaynakları programını tasarlama ve uygulama, insan kaynakları planlamasının etkinliğini değerlendirme, gözden geçirme ve yeniden odaklanma olarak beş aşamalı olarak ele alınmaktadır. Afetlerde insan kaynağı seçiminde etkin olabilecek, ilgili alanda gerekli olan donanım ve beceriye sahip olan, verimli ve başarılı olabilecek grupların seçimi sonuç açısından önemlidir. Uygun işe uygun kaynağın yerleştirilmesi başarıyı artıracaktır (Taşkıran ve Baykal, 2018:24-25).

Afet çalışmalarında yer alacak olan insan kaynaklarının yetiştirilmesi ve geliştirilmesi oldukça önemlidir. Afet ve afetlere yönetim temel ve ileri seviye eğitim programlarının, kursların v.b düzenlenmesi, bu programlara katılımın zorunlu kılınması ve belli periyotlarla güncellenmesi gerekmektedir. Özellikle afet alanındaki güncellenen gelişmeler doğrultusunda verilen bu eğitimlere paralel olarak mutlaka uygulama eğitimlerin ve tatbikatların programlarda olması kesinlikle gerekmektedir. Alanı ilgilendiren her teknolojik cihazın ve sahada kullanabileceğimiz her türlü malzemenin kullanımı ve dikkat edilmesi gereken durumlar üzerinde uygulamalı ve teorik eğitimlerinde mutlaka dikkat edilerek üstün körü verilmemesi gerekmektedir (Fung, Loke ve Lai, 2008; Yamamoto, 2013).

Afetler karmaşık ve yönetilmesi zor olaylardır. Çok disiplinli ve çok yönlü oldukları için bu alanda yetiştireceğimiz insan kaynakları sadece afet alanına yönelik eğitim programlarını değil, iletişim, liderlik, grup çalışmaları, iş sağlığı ve güvenliği, motivasyon, stres yönetimi gibi birçok alanda da yetiştirilmesi gerekmektedir (Altuntaş, 2017).

Ülkemizde başta AFAD ve Sağlık Bakanlığı olmak üzere birçok kurumda afetlerde hizmet vermek amacıyla gönüllü sistemleri oluşturulmuş ve bu alanda çalışmalara yapılmaya devam etmektedir. AFAD kendi gönüllülük sistemi kurmuş ve tamamen gönüllülük esasına dayanak bu sistemi sürdürmeye devam etmektedir. bu bağlamda afet gönüllüsü: Tamamıyla kendi isteği doğrultusunda, dayanışma ve yardımlaşma amacıyla bireysel çıkarlarını gözetmeksizin hiçbir maddi beklentisi olmadan sadece topluma faydalı olmak arzusuyla fiziksel gücünü, zamanını, bilgi birikimini, yeteneğini ve deneyimini kullanarak afet ve acil durum öncesinde, sırasında ve sonrasında toplum hizmeti çalışmalarına katkı sağlayan kişiler şeklinde tanımlanmıştır. AFAD gönüllüleri hiçbir şekilde AFAD çalışanlarına alternatif ya da tehdit değildir. Daima iki taraf birbirine katkıda bulunarak tamamlayıcı özellikleriyle birbirinin gücünü ve değerini arttırıcı çalışmalarda bulunurlar.

Bu sistemde hedefler:

- Toplumda afetlere hazırlık ve gönüllülük bilincinin yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmak. Bu amaçla başvuru yapmış Temel AFAD Gönüllülerinin afet öncesi, sırası ve sonrasında doğru davranışlar ve alması gereken tedbirler konusunda gönüllülük sisteminden aldıkları uzaktan eğitimlerle farkındalık kazanması ve bilgi sahibi olması ile bu farkındalığı çevresinde yaygınlaştırmasını sağlamak.

- Destek AFAD Gönüllüsü olmayı talep eden gönüllülerimizin İl Müdürlüklerimizce düzenlenecek faaliyet, eğitim ve tatbikatlarla yetkinliklerini artırmak.
- AFAD ve gönüllülerinin katkılarıyla afetlerin getireceği maddi ve manevi zararı en aza indirmek ve toplumu afet ve acil durumlara karşı daha dirençli hale getirmek.
- Afet ve acil durumlardan etkilenmiş topluluklara daha etkin bir hizmet sağlamaktır.

Bu sistemde ihtiyaç duyulan alan ve zamanlarda sisteme kayıtlı olan AFAD Gönüllüleri ile iletişime geçilir ve müsait olan gönüllülerin kabul onayı(Çalışıyorsa kurum onayları) da alınarak görevlendirmeler yapılır ve alınır (gonullu.afad.gov.tr).

Tablo 1. AFAD Gönüllülük Seviyeleri

Temel AFAD Gönüllüsü AFAD Gönüllüsünün kim olduğu ve AFAD Gönüllüsüne neden ihtiyaç duyulduğunun farkındalığına sahip, afetlerle ilgili temel kavramları bilen, yangın, tahliye ve ilk yardım konularında en bilgi sahibi olarak farkındalık kazanmış, AFAD Gönüllülük sistemi uzaktan eğitimlerini tamamlamış gönüllülerdir. Tüm AFAD Gönüllüleri Temel AFAD Gönüllüsü olabilir.	Destek AFAD Gönüllüsü Arama ve kurtarma, sosyal yardım, yangın, ilkyardım gibi konularda, afet ve acil durum hallerinde profesyonel ekiplere destek olabilecek bilgi ve beceriye sahip, destek olmak istediği alanla ilgili İl Müdürlüklerimizce düzenlenen yüz yüze eğitimleri başarı ile tamamlamış ya da o alanda geçerli bir eğitimi olduğunu belgeleyebilen gönüllülerdir. 18 yaşını doldurmuş gönüllüler Destek AFAD Gönüllüsü eğitimlerine katılabilecektir.	Uzman AFAD Gönüllüsü AFAD Gönüllüsü olmuş ve kendi alanlarında (haberleşme, psikiyatri, tercüme, vb) kariyer sahibi, uygun zaman dilimlerinde gönüllü katkı sunabileceğini belirten gönüllülerdir. 18 yaşını doldurmuş gönüllüler Uzman AFAD Gönüllüsü olabilecektir.

*Kaynak: gonullu.afad.gov.tr

Tablo 1’de AFAD gönüllülük seviyeleri gösterilmiştir. AFAD bu kapsamda gönüllülük çalışmalarına katılacak olan kaynakları bilgi beceri ve deneyimlerine göre sınıflandırmış ve bu sınıflara göre eğitim programları düzenlemiştir. Seviyeler arası geçişler olmakta ve başarılı olanlar bir üst seviyeye geçebilmektedir. Eğitimler hem teorik (online-yüz yüze) hemde uygulamalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu sistemde alan fark etmeksizin her kes başvuru yapabilmektedir. Ancak seviyeler ilerledikçe ilgili alanlarda yeterliliğin olması gerekmektedir (gonullu.afad.gov.tr).

Sağlık Bakanlığının da bu alanda çalışmaları olmuştur. Sağlık Bakanlığı Makamının 30.12.2003 tarih ve 5442 sayılı olurlarıyla “Afetlerde Sağlık Organizasyonu Projesi” uygulamaya konulmuş ve Ulusal Medikal Kurtarma Ekipleri (UMKE) oluşturulmuştur. Afetlerde Sağlık Organizasyonu Projesi ile ilk etapta Sivil Savunma Arama Kurtarma Birliklerinin bulunduğu Adana, Afyon, Ankara, Bursa, Diyarbakır, Erzurum, İstanbul, İzmir, Samsun, Sakarya ve Van olmak üzere 11 Bölge ilinde UMKE kurulmuş, daha sonra 21 Bölge koordinatörlüğünde 81 ilde çalışmalara devam edilmiştir. Ülkemizde son yıllarda yaşadığımız, çok sayıda can kaybı ve tahribata yol açan 24 Ocak 2020 Elazığ Depremi, 30 Ekim İzmir Depremi ve son olarak 6 Şubat 2023’de Kahramanmaraş

merkezli depremlerde edilen tecrübeler ışığında Bakanlığımızın afete müdahale kapasitenin artırılması ve afetlerde sağlık hizmetlerinin etkin bir şekilde sunulması amacıyla 17.05.2023 tarihli Bakanlık Makam Onayı ile 30 Bölge Koordinatörlüğü olacak şekilde “Afetlerde Sağlık Hizmetleri ve UMKE Bölge Koordinatörlüğü” olarak yeniden yapılandırılmıştır. (ashgmafetacildb.saglik.gov.tr).

Harita 2. Afetlerde Sağlık Hizmetleri ve UMKE Bölge Koordinatörlüğü 30 Bölge Haritası

*Kaynak: ashgmafetacildb.saglik.gov.tr

UMKE Yurtiçi ve Yurtdışında meydana gelebilecek afet ve acil durumlarda acil sağlık hizmetine ihtiyaç duyan kazazede/afetzedelere olay yerinde başlayarak ambulansa veya bir sağlık tesisine nakil edilmeye kadar geçen süre içerisinde medikal kurtarma ve acil sağlık hizmeti sunmak üzere, gerekli temel ve ileri eğitimleri almış ve ihtiyaca uygun olarak donatılmış **sağlık personelinin** oluşan medikal kurtarma ekibidir (ashgmafetacildb.saglik.gov.tr).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Afetler ve afet olayları son zamanlarda sıklıkla yaşanmakta ve birçok ağır sonuç doğurmaktadır. Afetlere yönelik risk ve kriz yönetim aşamalarımızı etkin ve doğru bir şekilde yönetebilmek amacıyla insan kaynaklarımızı da iyi yönetmek zorundayız. Bu kapsamda ülkemizde geçmiş yıllara bakıldığında insan kaynakları bakımından zayıf olduğumuz aşikârdır. Ancak günümüzde durum geçmiş yıllardaki gibi değildir. Günümüzde etkin gücün oluşturulması ve yetiştirilmesi konularında oldukça iyi bir konumdayız. Bu doğrultuda ülkemizde hem özel hem de kamu alanında önemli çalışmalar yapılmaktadır. Başta AFAD olmak üzere birçok kurum ve Sağlık Bakanlığı alana ve ihtiyaca yönelik sistemler ve projeler yapmış ve yapmaya devam etmektedir.

Bu çalışmaların devamlılığının ve yeni üyelerin sisteme dahil olması amacıyla tanıtım çalışmalarının daha da yaygınlaştırılması ve yeni enerji kaynaklarının sisteme dahil edilmesi oldukça önemlidir ve önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- AFAD. (2018). Türkiye’ de Afet Yönetimi ve Doğa Kaynaklı Afet İstatistikleri. <https://www.afad.gov.tr/kitaplar>. (07.01.2025).
- AFAD. *Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü*, <https://www.afad.gov.tr/aciklamali-afet-yonetimi-terimleri-sozlugu>. (07.01.2025).
- Alan, G. (2023). Elazığ ve İzmir Depremlerindeki Afet Yönetiminin Toplumsal Cinsiyet Perspektifi Açısından Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü. Elazığ.
- Altuntaş, S. (2017). *Afetlerde İnsan Kaynakları Yönetimine Giriş*. 1. Baskı. Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları; 2017. p. 1-11.
- Bayat, B.(2008). İnsan Kaynakları Yönetiminin Stratejik Niteliği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 67-91.
- Fung, O.W.M., Loke, A.Y. & Lai, C.K. (2008). Disaster preparedness among hong kong nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 2008;62(6):698-703.
- Günaydın, G. (2024). *Türkiye Afet Yönetim Sistemleri*. Sosyal Bilimler Alanında Akademik Araştırma ve Değerlendirmeler, Özgür Yayınları, 1. Basım. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub427.c1900>.
- Hafezalkotob, A., Fardi, K., Aickelin, U., Chaharbaghi, S. & Khorshidi, H.A. (2022). A cooperative robust human resource allocation problem for healthcare systems for disaster management. *Computers & Industrial Engineering*, Volume 170, August 2022, 108283.
- <https://ashgmafetacildb.saglik.gov.tr/TR-80255/ulusal-medikal-kurtarma-ekibi-birimi-umke.html#>, Erişim Tarihi: 20.10.2025.
- <https://gonullu.afad.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 20.10.2025.
- Kambur, E. (2022). Yapay Zeka Çağında İnsan Kaynakları Yönetimi Konusunda Yazılmış Türkçe Makaleler Üzerine Bir Araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(48), 139-152. <https://doi.org/10.30794/pausbed.872606>.
- Koçkan, Ç. (2015). Doğal Afet Risk Yönetimi. 3. Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı(14-16 Ekim 2015), DEÜ, İzmir.
- Long, Y., Sun, P. & Xu, G. (2024). Dynamic heterogeneous resource allocation in post-disaster relief operation considering fairness. *Advanced Engineering Informatics*, Volume 62, Part C, October 2024, 102858.
- Sun, X., Chang-Richards, A. Y., Kleinsman, T. & Innes, A. (2021). Improving human resource mobilisation for post-disaster recovery: A New Zealand case study. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, Volume 52, January 2021, 101998.

- Taşkıran, G. & Baykal, Ü. (2018). Afetlerde İnsan Kaynakları Yönetimi. Afet Hemşireliği. Ankara: *Türkiye Klinikleri*; 2018. p.23-8.
- Tuysuz, M.(2024). Doğal Afetlerde İnsan Kaynakları Yönetimi İşlevleri. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*(22), 41-58. <https://doi.org/10.58793/marusad.1557312>.
- Yamamoto, A. (2013). Development of disaster nursing in japan and trends of disaster nursing in the world. *Japan Journal of Nursing Science*, 2013;10: 162-9.
- Yaman, F. (2020). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Penceresinden Afet ve Acil Durum Yönetiminde İletişim. *4th International Symposium on Natural Hazards and Disaster Management*, 24-25 October 2020 (ISHAD2020 Bursa - Turkey), <https://doi.org/10.33793/acperpro.03.02.29>.
- Zeng, H.(2020). Adaptability of artificial intelligence in human resources management in this era, *International Journal of Science*, 7(1), ss. 271-276.

BÖLÜM 23

6 Şubat Depremlerinin İşgücü Piyasasına Etkileri: 11 İl Üzerine Kanıtlar

Yusuf Ekrem Akbaş¹ & Canan Sancar²

¹ Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-9355-2802

² Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu
ORCID: 0000-0002-4578-9573

Giriş

6 Şubat 2023'te meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremler, Türkiye'nin modern tarihinde kaydedilen en büyük afetlerden biri olarak 11 ili doğrudan etkileyerek geniş çaplı sosyoekonomik tahribata yol açmıştır. Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Malatya, Elâzığ, Diyarbakır, Kilis, Osmaniye ve Şanlıurfa gibi önemli üretim merkezlerinin yer aldığı bu bölge, hem nüfus yoğunluğu hem de ekonomik faaliyet hacmi bakımından ülke ekonomisi için kritik bir konuma sahiptir. Depremler sonucunda on binlerce kişi hayatını kaybetmiş, yüz binlerce konut ve işyeri zarar görmüş, üretim tesisleri faaliyetlerini durdurmuş, emek piyasasının temel dengeleri olan işgücü arzı ve talebi ciddi ölçüde bozulmuştur.

Doğal afetlerin işgücü piyasaları üzerindeki etkilerini inceleyen teorik ve ampirik çalışmalar, afet sonrası ekonomik sistemin kısa dönem şoklar ve orta–uzun dönem uyum süreçleri üzerinden yeniden şekillendiğini göstermektedir. Literatür genel olarak üç temel mekanizmaya işaret etmektedir:

(1) Üretim kapasitesinin ani düşüşü, işyeri kapanmaları ve tedarik zinciri kesintileri nedeniyle kısa dönemde istihdam kayıplarının artması;

(2) Nüfus hareketliliği, göç, yer değiştirme ve demografik kayıpların işgücü arzını azaltarak bölgesel işgücü dengesini değiştirmesi;

(3) Yeniden inşa süreci, özellikle inşaat, altyapı, lojistik ve hizmet sektörlerinde geçici fakat yoğun bir istihdam artışı yaratarak orta dönemde toparlanmayı hızlandırması.

Bu çerçevede deprem bölgesinin ekonomik yapısı incelendiğinde, etkilerin yalnızca sektörel düzeyde değil, aynı zamanda mekânsal ve zamansal olarak da heterojen bir seyir izlediği görülmektedir. Sanayi ve ticaret altyapısının ağır hasar aldığı illerde istihdam kayıpları daha belirginleşirken, daha düşük yıkım yaşayan illerde toparlanma daha hızlı gerçekleşebilmektedir. Ayrıca yeniden yapılanma yatırımlarının zamanlaması ve kapsamı, iller arasındaki toparlanma hızını belirleyen temel unsurlardan biri haline gelmektedir.

Bu çalışma, 6 Şubat depremlerinin etkilediği 11 ilde deprem öncesi ve sonrası istihdam ve işsizlik göstergelerinin seyrini karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi amaçlamaktadır. Böylece afetin bölgesel işgücü piyasası üzerindeki doğrudan etkileri ortaya konulmakta, toparlanma sürecinin dinamikleri değerlendirilmekte ve iller arasındaki farklılaşmanın hangi ekonomik mekanizmalar üzerinden gerçekleştiği tartışılmaktadır. Çalışmada elde edilen bulgular, hem mikro düzeyde istihdam kayıplarının boyutunu anlamaya hem de makro düzeyde yeniden yapılanma politikalarının etkinliğini değerlendirmeye katkı sağlamaktadır.

Bu yönüyle çalışma, depremin ekonomik etkilerini yalnızca hasar tespitine dayalı değerlendirmelerle sınırlı tutmayıp, istihdam, işsizlik, sektörel üretim ve nüfus hareketliliği gibi temel işgücü piyasası göstergelerini zaman serisi perspektifinde

inceleyerek politika yapımcılar için kanıta dayalı bir çerçeve üretmeyi amaçlamaktadır. Ortaya konulan sonuçlar, afet sonrası uygulanacak teşvik programları, istihdam destek mekanizmaları ve bölgesel kalkınma stratejilerinin daha etkin bir biçimde tasarlanmasına olanak sağlayacaktır.

2. Literatür Taraması

Doğal afetlerin makroekonomik ve işgücü piyasası etkilerini inceleyen literatür, afetlerin hem kısa dönemli şoklar (üretim ve istihdam kaybı) hem de orta-uzun dönemde yeniden yapılanma ve yapısal dönüşüm etkileri ürettiğini vurgulayan iki ana literatür hattına ayrılır. Makroekonomik etkiler üzerine yapılan geniş çaplı kesitsel ve panel çalışmalarda (Skidmore ve Taya, 2002; Noy, 2009; Cavallo vd., 2013) doğal afetlerin büyüme, üretim kapasitesi ve sermaye birikimi üzerinde belirgin etkiler bıraktığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalar, afetlerin etkisinin ülke gelir düzeyi, sigorta kapsama oranı ve kamu müdahalesinin etkinliğine bağlı olarak değiştiğini göstermektedir.

İşgücü piyasası literatürü daha özel mekanizmalar üzerine yoğunlaşmıştır. Kısa dönemde afetler işyeri kapanmaları, üretim durmaları ve tedarik zinciri aksaklıkları yoluyla yerel imalat ve hizmet sektörlerinde belirgin düşüşlere neden olarak istihdam kayıplarını ve kısa vadeli işsizlik artışlarını tetikler. Aynı zamanda demografik etkiler, geçici/kalıcı göç, ölüm ve yer değiştirme gibi faktörler işgücü arzını doğrudan etkileyerek yerel istihdam dinamiklerini bozabilir (Kahn, 2005; Raddatz, 2009).

Bununla birlikte, kamu ve özel yatırımları, yabancı yardımlar, sigorta tazminatları nedeniyle orta dönemde yeniden yapılanma süreçleri inşaat, lojistik ve hizmet sektörlerinde geçici ama güçlü istihdam artışları yaratabilmektedir (Cavallo vd., 2013). Bu “U-şekilli” etki modeli birçok ampirik çalışmada gözlemlenmiştir: ilk aşamada istihdam daralması yaşanır, ardından yeniden inşa ile toparlanma ve hatta bazı bölgelerde istihdamda net artış görülebilir. Ancak toparlanmanın hız ve kapsamı iller bazında heterojendir; hasarın yoğun olduğu, altyapı kaybının büyük olduğu veya finansmana erişimin zayıf olduğu bölgelerde toparlanma görece yavaş kalmaktadır.

Bölgesel heterojenlik literatürü afet etkilerinin mekânsal dağılımını vurgular. Bölgesel yapı farklılıkları, sektörel kompozisyon, küçük-büyük işletmelerin oranı, kayıt dışılık düzeyi ve yerel yönetim kapasitesi afetin işsizlik ve istihdam üzerindeki sonuçlarını belirler. Örneğin endüstri yoğun bölgelerde üretim durması sonucu istihdam kayıpları daha derin olabilir. Ayrıca, göç hareketleri ve nüfus yoğunluğu, kısa dönemde istihdam oranlarını yanıltıcı şekilde etkileyebilir. Örneğin nüfusun şehir dışına göç etmesi işgücü miktarını düşürürken, geçici inşaat işlerine olan talep bazı işsizlik göstergelerini baskılayabilir.

Afetlerin sosyal dağılımı da literatürde merkezi bir role sahiptir. Çoğu çalışma kadınlar, gençler ve düşük eğitilmiş işgücünün afet sonrası daha olumsuz sonuçlarla

karşılaştığını gösterir. Ayrıca, küçük işletmeler ve kayıt dışı çalışanlar daha kırılgan olup toparlanma süreçlerinde dezavantajlı konumda kalmaktadır. Bu tespitler, sosyal koruma ve istihdam destek programlarının hedeflenmesinin önemini ortaya koyar.

Politika literatürü ise afet sonrası müdahale ve yeniden yapılandırma politikalarının istihdama etkisini irdelemektedir. Erken dönemde kısa çalışma ödenekleri, doğrudan mali destekler ve sermaye desteği programları iş kayıplarını hafifletebilirken orta dönemde altyapı yatırımlarının işgücü yaratma potansiyeli toparlanmanın hızını artırır. Ancak politikaların etkinliği, yerel idarenin uygulama kapasitesi, finansmanın sürekliliği ve piyasa güveni ile doğrudan ilişkilidir. Örneğin, afet sonrası kredi erişimi kısıtları yüksekse yatırım ve işe geri dönüşü gecikebilir.

Sonuç olarak, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerinin etkilediği illerde (Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Malatya, Elâzığ, Diyarbakır, Kilis, Osmaniye, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Adana) işgücü piyasası analizleri hem kısa dönemdeki daralma hem de orta dönemde beklenen yeniden yapılanma etkilerini eşzamanlı olarak dikkate almalıdır. Literatür, bu tür çalışmalar için panel veri yöntemleri, fark-içi-fark, bölgesel karşılaştırmalı vak'a çalışmaları ve işgücü anketlerinin (hanehalkı işgücü anketleri) yerel düzeyde mikro veri analizlerinin uygun olduğunu önermektedir.

2.1. Depremlerinin Ekonomik ve İşgücü Piyasasına Etkilerini İçeren Literatür

Depremlerin ekonomik ve sosyal etkileri üzerine yapılan çalışmalar, genellikle üretim kayıpları, altyapının yıkımı, göç hareketleri ve işgücü piyasasında ortaya çıkan yapısal kırılmalar üzerinde yoğunlaşmıştır. 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremleri sonrasında Türkiye’de bu konulara ilişkin hızla büyüyen bir literatür oluşmuştur.

Depremlerin ekonomik büyüme ve istihdam üzerindeki genel etkileri tarihsel olarak geniş biçimde tartışılmıştır. Albala-Bertrand (1993), büyük ölçekli felaketlerin kısa vadede üretimi düşürdüğünü, ancak yeniden inşa sürecinin orta vadede ekonomik canlanma yaratabileceğini belirtmektedir. Hallegatte ve Dumas (2009), doğal afetlerin işgücü piyasasında geçici iş kayıplarına neden olduğunu, iyileşme sürecinde ise inşaat ve hizmet sektörlerinde istihdamın genişlediğini vurgulamaktadır.

Türkiye örneği üzerine yapılan çalışmalar daha çok 1999 Marmara depremi sonrası etkiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Coşkun ve Öztürk (2011), Marmara depremi sonrası işsizlik oranlarının kısa vadede belirgin şekilde arttığını ve sanayi üretimindeki düşüşün işgücü piyasasını negatif etkilediğini göstermiştir. Karagöz ve Karagül (2010) ise doğal afetlerin bölgesel ekonomik dengesizlikleri derinleştirdiğini ve işsizlik üzerinde kalıcı etkileri olabileceğini öne sürmektedir.

2.2. 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Depremleri Üzerine Güncel Çalışmalar

Türkiye’de 6 Şubat 2023 depremlerinin ekonomiye ve özellikle işgücü piyasasına etkilerini inceleyen literatür hızla gelişmektedir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), İŞKUR ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB)’nin erken değerlendirme raporları, bölgedeki işgücü piyasasının tarihsel olarak sahip olduğu kırılğan yapının deprem sonrası daha da derinleştiğini ortaya koymuştur (TÜİK, 2023; İŞKUR, 2023).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)’nin 2023 raporunda, 6 Şubat depremlerinin Türkiye GSYH’sinin yaklaşık %9’unun üretildiği bir bölgeyi doğrudan etkilediğini, bunun istihdam kayıplarını kaçınılmaz hale getirdiğini vurgulamaktadır (OECD,2013). Dünya Bankası (2023) ise toplam ekonomik hasarı 34 milyar doların üzerinde tahmin ederek, işgücü piyasasında en büyük darbenin hizmetler, ticaret, imalat ve tarım sektörlerinde yaşandığını bildirmiştir (Dünya Bankası, 2023)

6 Şubat depremleri üzerine ulusal ve uluslararası kuruluşların bölgedeki zararın tespitine yönelik çalışmalarının dışında akademik çalışmalar da bulunmaktadır. Erdal ve Yıldız (2023) deprem sonrası Hatay, Kahramanmaraş ve Adıyaman’da işgücü arzının göç nedeniyle önemli ölçüde daraldığını, işyerlerinin kapanmasının işsizlik oranlarını artırdığını göstermektedir. Gürsel ve Yazgan (2023), deprem bölgesinde kayıtlı istihdamın %22 oranında düştüğünü, özellikle kadın istihdamının çok daha sert etkilendiğini raporlamaktadır. Şahin ve Korkmaz (2024), deprem sonrası işgücü piyasasında çift yönlü bir etki belirlenmiştir: İşyerlerinin kapanması işsizliği artırırken, göç eden nüfusun azalması nedeniyle bazı illerde işgücü arzının düşmesi işsizlik oranını istatistiksel olarak baskılamıştır. Doğan ve Acar (2024), bölgedeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin %70’ten fazlasının faaliyetlerini durdurduğunu, bunun hem ücretli istihdam hem de kendi hesabına çalışanlar için ciddi kayıplara neden olduğu sonucunu tespit etmişlerdir. Tekin (2024), deprem sonrasında istihdamın özellikle inşaat ve kamu destekli geçici istihdam programları ile toparlanma eğiliminde olduğunu, ancak özel sektör istihdamının yavaş iyileştiğini göstermektedir.

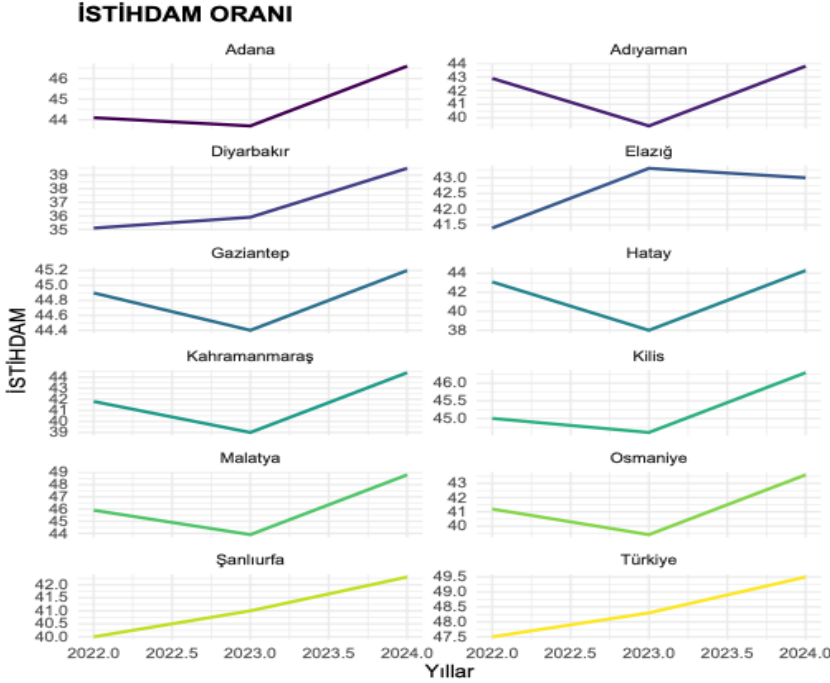
6 Şubat depreminin sadece işgücü piyasasına olan etkilerini değil göç üzerine etkilerini inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Tümen (2023), depremden etkilenen illerden gerçekleşen geniş çaplı göçün yerel işgücü arzını daralttığını, bunun işsizlik oranlarının ölçümünde “istatistiksel yanılğı” yaratabileceğini ortaya koymuştur. Esen ve Duman (2024) ise göç eden nüfusun büyük bölümünün çalışma çağındaki bireylerden oluşması nedeniyle bölgedeki işgücü piyasasının şoktan daha yavaş toparlandığını göstermektedir.

Literatürdeki çalışmalardan hareketle genel olarak şu sonuçlara ulaşılabilir: i)Deprem sonrası kısa vadede işsizlik belirgin artmakta, işyerlerinin kapanması ve üretim kaybı istihdamı azaltmaktadır. ii)Göç nedeniyle işgücü arzı düşmekte, bu

durum işsizlik oranlarının gerçek etkileri yansıtmadığını zorlaştırmaktadır. iii) Kadınlar, gençler ve düşük vasıflılar deprem sonrası işgücü kayıplarına karşı en kırılgan gruplardır. iv)Yeniden inşa faaliyetleri orta vadede istihdam yaratmakta, özellikle inşaat ve bağlı sektörlerde genişleme görülmektedir. v) Bölgeler arasında toparlanma hızları ciddi şekilde farklılaşmaktadır, bu nedenle bölgesel veri analizi büyük önem taşımaktadır.

3. 6 Şubat Öncesi ve Sonrası 11 İlin İşgücü Piyasasında Gelişmeler

Bu çalışmada, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş merkezli depremlerinin işgücü piyasası üzerindeki orta vadeli etkileri, Kahramanmaraş, Hatay, Adıyaman, Malatya, Elâzığ, Diyarbakır, Kilis, Osmaniye, Şanlıurfa, Gaziantep ve Mardin illeri için TÜİK'in il düzeyindeki işsizlik ve istihdam verileri kullanılarak incelenmiştir. Analiz dönemi yıllık verilerle sağlanmıştır. 6 Şubat Depreminin işgücü piyasası üzerine etkilerini analiz edebilmek için ilk olarak 6 Şubat depremi öncesi ve sonrası 11 ilin istihdamında meydana gelen gelişmeler incelenmiştir. 11 ilin istihdamında meydana gelen gelişmeler Şekil 1'de gösterilmiştir.

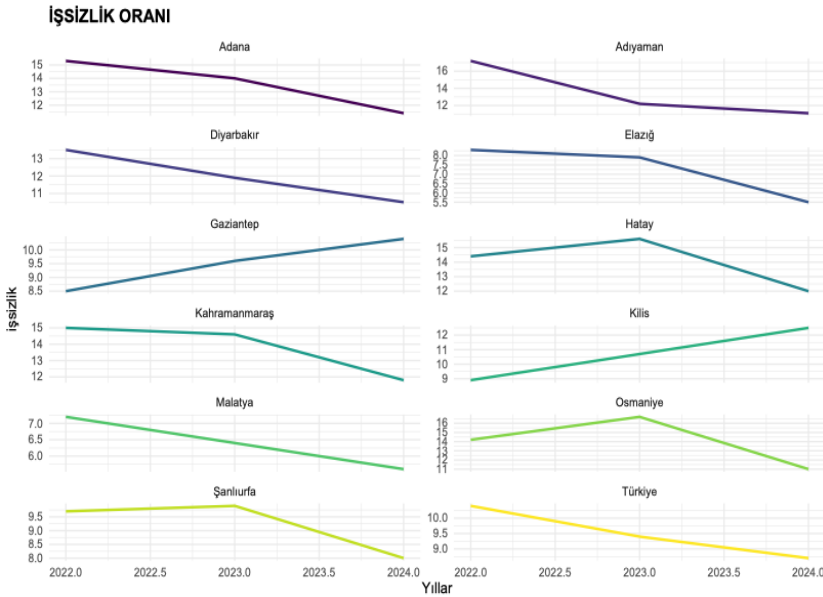

Şekil 1. 6 Şubat Depremi Öncesi ve Sonrası 11 İlde İstihdam Düzeyi (%)

Kaynak: TÜİK, 2025.

Şekil 1'de görüldüğü gibi toplam istihdam düzeyi Türkiye geneli için 6 Şubat Kahramanmaraş Depremi öncesi ve sonrasında sürekli artış göstermiştir. Ancak, bu gelişme söz konusu 11 il için geçerli değildir. Şekil 1, Şanlıurfa ve Diyarbakır

illerinde istihdam oranı deprem öncesi ve sonrası dönemde kesintisiz olarak artarken Elazığ hariç 8 ilde deprem öncesine kadar istihdam oranında düşüş, depremden sonra ise istihdam oranında artış yaşandığını göstermektedir. 6 Şubat Kahramanmaraş depreminin gerçekleştiği yıl olan 2023 yılında İstihdam oranındaki en büyük düşüş ise Hatay, Adıyaman, Kahramanmaraş ve Malatya illerinde yaşanmıştır. Öyle ki, istihdam oranı depremin yaşandığı yıl olan 2023 yılında %48 iken bu oran söz konusu 4 ilde %40'ların altına düşmüştür. Dolayısıyla, 6 Şubat Kahramanmaraş depremi özellikle bu 4 ilin istihdamını oldukça büyük etkilemiştir. 6 Şubat Kahramanmaraş Depreminin 11 ilin işgücü piyasası üzerindeki etkisi sadece istihdam oranı üzerinde olmamıştır. Deprem istihdamı etkilediği gibi işsizliği de etkilemiştir. Deprem öncesi ve sonrası dönemde 11 il ve Türkiye genelinde işsizlikteki gelişmeler Şekil 2’de gösterilmiştir.

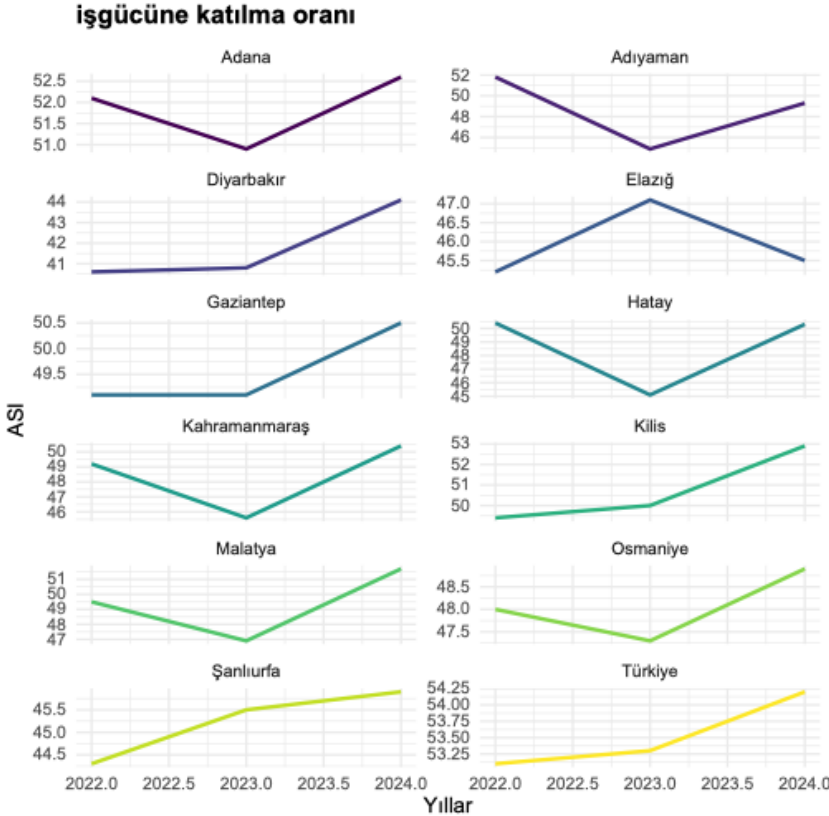
Şekil 2. 6 Şubat Depremi Öncesi ve Sonrası 11 İlde İşsizlik Oranı (%)

Kaynak: TÜİK, 2025.

Şekil 2’ye göre, işsizlik oranı deprem öncesi ve sonrası dönemde Türkiye genelinde sürekli olarak düşüş göstermiştir. Ancak, depremin doğrudan etkilediği 11 ilde ise işsizlik oranında farklı gelişmeler yaşanmıştır. Buna göre, işsizlik oranı söz konusu 11 il içerisinde Gaziantep ve Kilis için deprem öncesi ve sonrası dönemde sürekli artış eğilimi göstermektedir. Osmaniye ilinde ise depremin yaşandığı 2023 yılına kadar işsizlik oranında artış yaşanmışken deprem sonrası dönemde işsizlik oranı düşüş eğilimine girmiştir. 11 il için işsizlik oranında genel olarak izlenen dönemde düşüş yaşanması depremin işsizlik oranı üzerindeki olumsuz etkilerinin kısa süreli olduğu ve bu olumsuz gelişmenin kısa sürede toparlanma sürecine girdiğini göstermektedir.

İşgücü piyasası ile ilgili diğer bir faktör işgücüne katılım oranıdır. İşgücüne katılım oranı hem işsizliği hem de istihdamı içine almaktadır. 6 Şubat Kahramanmaraş Depremi öncesi ve sonrası dönemde 11 ilin istihdam düzeyi genel olarak azalış göstermişken işsizlik oranı ise düşüş sergilemiştir. İşgücüne katılma oranının bileşenlerinin ikisindeki gelişme bu şekildeyken söz konusu 11 ilin işgücüne katılım oranındaki gelişmeler Şekil 3’de gösterilmiştir.

Şekil 3’e göre işgücüne katılma oranı Türkiye geneli için deprem öncesi ve sonrası dönemde artış göstermiştir. Ancak, işgücüne katılma oranındaki artış deprem sonrasında iyice belirginleşme göstermektedir. İl düzeyinde ise işgücüne katılma oranındaki gelişim Türkiye genelinden farklılık göstermektedir. Şanlıurfa ve Kilis illerinde işgücüne katılma oranı deprem öncesi ve sonrası dönemde sürekli artış gösterirken Diyarbakır ve Gaziantep illerinde depremin yaşandığı 2023 yılına kadar yatay bir seyir izledikten sonra artma eğilimine girmiştir. Diğer 7 ilde ise işgücüne katılma oranı depremin yaşandığı 2023 yılına kadar düşüş sergiledikten sonra bu yıldan sonra toparlanma gözükerek artmaya başlamıştır.

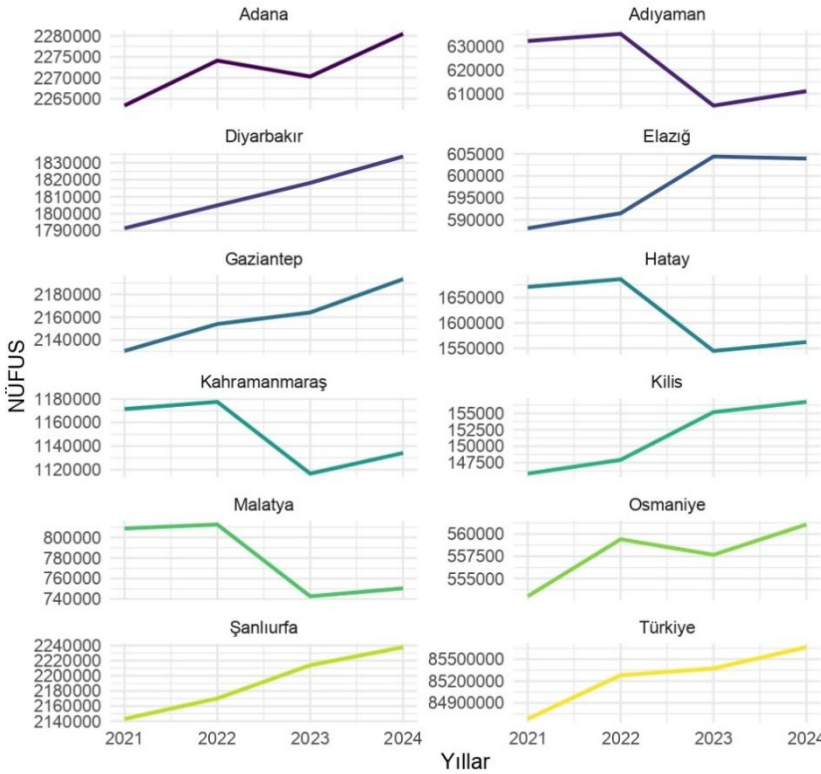

Şekil 3. 6 Şubat Depremi Öncesi ve Sonrası 11 İlde İşgücüne Katılma Oranı (%)

Kaynak: TÜİK, 2025.

6 Şubat 2023 depremleri sonrasında 11 il ve Türkiye geneli için elde edilen istihdam, işsizlik ve işgücüne katılma oranlarına ilişkin bulgular, ilk bakışta beklenenin tersine bir görünüm sunmaktadır. Depremın çok ağır etkilediği bölgelerde ekonomik aktivitenin kesintiye uğramasıyla **işsizliğin artması, istihdamın düşmesi** beklenirken; veriler özellikle 2023 sonrası toparlanmayı, bazı göstergelerde ise düşüşü işaret etmektedir. Bu durum, Türkiye'nin deprem sonrası dönemde yaşadığı nüfus hareketleri, geçici işgücü arzı daralması, göç, geçici istihdam politikaları, kayıt dışı çalışma, toplumsal dayanıklılık, inşaat sektöründeki sıçrama gibi dinamikler çerçevesinde açıklanabilir. Nitekim, Şekil 4'de gösterildiği gibi özellikle depremde diğer illere göre daha fazla etkilenen 4 ilin nüfusunda meydana gelen düşüşler bu gelişmeleri teyit etmektedir.

NÜFUS DÜZEYİ

Şekil 4. 6 Şubat Depremi Öncesi ve Sonrası 11 İlde Nüfus Miktarındaki Gelişmeler

Kaynak: TÜİK, 2025.

Şekil 4' e göre, Nüfus miktarı Türkiye genelinde deprem öncesi ve sonrası dönemde de artış göstermektedir. Ancak, nüfustaki gelişmeler depremde etkilenen 11 il için farklılık göstermektedir. Örneğin, Diyarbakır, Şanlıurfa, Gaziantep, Elazığ ve Osmaniye'de nüfus deprem öncesi ve sonrası dönemde artış gösterirken diğer illerde düşmüştür. Özellikle Hatay, Adıyaman, Kahramanmaraş ve Malatya'da

nüfusta yaşanan bu keskin düşüş göç ve iskan amacıyla yaşanmıştır. TÜİK ADNKS verilerine göre, **Hatay** ili 2023 yılında nüfusta yaklaşık **100 bini aşan** azalış yaşamıştır. **Kahramanmaraş, Adıyaman ve Malatya** illerinde ise on binlerce kişi farklı illere taşınmıştır. Bu illerin nüfuslarında yaşanan ciddi kayıplar işsiz sayısının ve işgücüne katılan kişi sayısının azalmasına ve istihdamda olan sayıda düşüşe neden olmuştur. Bu illerde işsizlik oranlarının deprem yılında düşüş göstermesi, ilk bakışta beklenen ekonomik mekanizmalarla çelişiyor gibi görünse de, işgücü piyasasının yapısal dinamikleri ve bölgede yaşanan demografik dönüşüm dikkate alındığında oldukça tutarlıdır. Depremi hemen ardından bu dört ilde geniş çaplı nüfus kaybı yaşanmış hem kalıcı göç hem de geçici yer değiştirme nedeniyle çalışma çağındaki nüfusun önemli bir kısmı bölgeyi terk etmiştir. TÜİK nüfus verileri de yukarıda değinildiği gibi bu illerde 2023 yılı itibarıyla dramatik küçülmeye işaret etmekte, bu da işgücü arzının keskin biçimde daraldığını ortaya koymaktadır. İşsizlik oranının paydası olan “işgücüne dahil olan nüfus” küçüldüğü için, istihdamda ciddi kayıplar yaşanmasına rağmen işsizlik oranı istatistiksel olarak düşüş gösterebilmektedir. Başka bir ifadeyle, işsizliğin azalması “iş bulma” nedeniyle değil, “iş arayan nüfusun bölgeden ayrılması veya işgücü piyasasının dışına çıkması” nedeniyle gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, özellikle bu 4 **ilin** işsizlik oranındaki gerileme, gerçek ekonomik toparlanmayı değil, nüfus kaybını yansıtabilmektedir.

Bu dönemde aynı zamanda kayıt dışı istihdamda geçici artışlar olduğu, özellikle inşaat, tamirat, enkaz kaldırma ve yardım lojistiği gibi alanlarda kısa süreli işlerin yoğunlaştığı bilinmektedir. Yeniden yapılanma sürecinin erken aşamalarında ortaya çıkan bu “geçici iş talebi”, özellikle erkek işgücünde hızlı bir artış yaratarak işsizlik verilerini aşağı çekmiştir. Deprem bölgesinde sosyal yardımların ve geçici gelir transferlerinin yaygınlaştırılması da bir kısım bireyin aktif iş arama davranışını sınırlamış, bu durum teknik olarak işgücüne katılımı azaltırken işsizliği düşürmüştür. Ayrıca bölgedeki çok sayıda işyerinin kapanması sonucu iş arama kanallarının zayıflaması, iş arama maliyetlerinin artması ve psikolojik–sosyal travmalar da insanların iş arama sürecinden geçici olarak çekilmesine yol açmıştır. TÜİK ölçüm sisteminde bu bireyler “işsiz” değil “işgücüne dahil olmayan” nüfus olarak sınıflandırıldığı için işsizlik oranı düşmüş görünmektedir.

Deprem sonrası dönemde söz konusu 11 ilde işsizliğin düşmesine neden olan diğer bir faktör kamu destekli programların yaygınlaşmasıdır. Deprem sonrasında faaliyete giren toplum yararına programlar, geçici kamu istihdamı, belediye destekli çalışmalar gibi kamu destekli istihdam programları özellikle ağır yıkım yaşayan illerde kısa süreli istihdam artışı yaratmıştır. Dolayısıyla, işsizlik oranındaki düşüş hem istihdamdaki gerçek toparlanma etkilerinin sınırlı bir kısmını, **hem de** işgücündeki dramatik daralma, göç ve iş arama davranışındaki değişimin istatistiksel etkilerini birlikte yansıtmaktadır. Bu nedenle 2023 yılında bu dört ilde görülen işsizlik düşüşü, ekonomik iyileşmeden ziyade, nüfus kaybı ve işgücü arzı şoklarının yol açtığı ölçüm etkileri olarak değerlendirilmelidir.

4. Sonuç ve Politika Önerileri

Bu çalışmada, 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinin doğrudan etkilediği 11 ilde işgücü piyasasının deprem öncesi ve sonrası dönemde gösterdiği değişim kapsamlı biçimde incelenmiştir. Elde edilen bulgular, depremin bölgedeki ekonomik yapıyı çok boyutlu şekilde etkilediğini ve işgücü piyasasında hem arz hem de talep yönlü kırılmalar yarattığını göstermektedir. İstihdam oranları açısından en belirgin düşüşün Hatay, Kahramanmaraş, Adıyaman ve Malatya’da görülmesi, bu illerdeki fiziki yıkımın, işyeri kapanmalarının ve üretim kayıplarının diğer illere kıyasla çok daha yüksek olduğuna işaret etmektedir. Deprem yılı olan 2023’te söz konusu illerde istihdam düzeyinin ülke ortalamasının yaklaşık 8–10 puan altına inmesi, afet kaynaklı şokun bölgesel farklılaşmasını açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte 2024 yılı itibarıyla istihdam göstergelerinde gözlenen toparlanma eğilimi, yeniden yapılanma faaliyetlerinin, TYP gibi geçici istihdam programlarının ve özellikle inşaat sektöründeki genişlemenin etkisini yansıtmaktadır.

İşsizlik oranlarında gözlenen düşüş ilk bakışta beklenenin tersine bir görünüm sunmakla birlikte, nüfus kaybı ve işgücü arzındaki daralma bu eğilimi açıklayan temel mekanizma olarak ortaya çıkmaktadır. Deprem sonrası milyonlarca kişinin bölgeden geçici veya kalıcı olarak ayrılması, özellikle genç ve çalışma çağındaki nüfusta belirgin düşüşe yol açmış, bu durum işgücü arzını azaltarak işsizlik oranlarının istatistiksel olarak gerilemesine neden olmuştur. Dolayısıyla işsizlikteki düşüş, ekonomik bir iyileşmeden ziyade, nüfus hareketlerinin yarattığı hesaplama kaynaklı bir etki olarak değerlendirilmelidir. Aynı biçimde işgücüne katılma oranlarında bazı illerde görülen düşüş ve toparlanma sürecinin heterojen seyri, hem demografik kayıpların hem de hane halklarının geçim stratejilerinde meydana gelen zorunlu değişimlerin sonucudur. Depremden en fazla etkilenen dört ilde işgücüne katılma oranının 2023’te sert biçimde gerilemesi, çalışma yaşındaki nüfusun önemli bir bölümünün bölgeden ayrılmasıyla doğrudan ilişkilidir; 2024’teki yükseliş ise geri dönüşlerin başlaması, geçici iş imkânlarının artması ve TYP gibi kamusal destek programlarının genişlemesiyle ilgilidir.

Bu bulgular, afet sonrası işgücü piyasalarının yalnızca ekonomik göstergeler üzerinden değil, demografik hareketlilik, yeniden inşa politikaları, sektörel dönüşüm ve kurumların kapasitesi gibi çok boyutlu dinamikler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bölgenin sürdürülebilir bir toparlanma sürecine girebilmesi için üretim altyapısının güçlendirilmesi, KOBİ’lerin finansmana erişiminin kolaylaştırılması, yerel işgücünün yeniden istihdama kazandırılmasına yönelik eğitim ve beceri geliştirme programlarının artırılması büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda, göçün etkilerini azaltacak sosyal destek mekanizmalarının artırılması, kalıcı barınma projelerinin hızlanması ve işyeri yeniden açma teşviklerinin artırılması toparlanmayı hızlandırabilecek temel unsurlar arasındadır. İstihdamın sektörel olarak çeşitlendirilmesi, inşaat sektörüne bağımlılığının azaltılması ve özellikle hizmetler ve sanayi sektörlerinde kalıcı üretim

kapasitesinin artırılması, depremin uzun vadeli ekonomik yaralarını sarmada kritik bir rol oynayacaktır. Sonuç olarak, afet sonrası işgücü piyasasının gerçek anlamda iyileşebilmesi, yalnızca kısa vadeli desteklerle değil, uzun vadeli bölgesel kalkınma stratejileri, güçlü kurumsal koordinasyon ve sosyal politika araçlarıyla mümkün olabilecektir.

Kaynakça

- Albala-Bertrand, J. M. (1993). *Political Economy of Large Natural Disasters: With Special Reference to Developing Countries*. Oxford University Press.
- Cavallo, E., Galiani, S., Noy, I. ve Pantano, J. (2013). Catastrophic natural disasters and economic growth. *Review of Economics and Statistics*, 95(5), 1549–1561. https://doi.org/10.1162/REST_a_00413
- Coşkun, A. A. ve Öztürk, S. (2011). 1999 Marmara Depremi'nin Türkiye ekonomisine etkileri. *İktisat İşletme ve Finans*, 26(309), 9–32.
- Doğan, E. ve Acar, M. (2024). Deprem sonrası KOBİ'lerin istihdam ve üretim kayıpları: 6 Şubat depremleri üzerine bir değerlendirme. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24(1), 45–68.
- Dünya Bankası. (2023). *Türkiye Depremi: Hızlı Hasar Değerlendirme Raporu*. Dünya Bankası Yayınları.
- Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD). (2023). *Economic Survey of Türkiye 2023*. OECD Publishing.
- Erdal, F. ve Yıldız, R. (2023). Deprem sonrası işgücü arzı daralması ve istihdam kayıpları: Hatay, Kahramanmaraş ve Adıyaman örneği. *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Dergisi*, 14(2), 215–240.
- Esen, O. ve Duman, A. (2024). Deprem sonrası göç hareketlerinin işgücü piyasasına etkisi: 6 Şubat depremleri üzerine bir analiz. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(3), 112–134.
- Gürsel, S. ve Yazgan, E. (2023). Depremin istihdam üzerindeki etkileri: SGK kayıt verilerinden bulgular. *Betam Araştırma Notu*, 23/07, 1–15.
- Hallegatte, S. ve Dumas, P. (2009). Can natural disasters have positive consequences? Investigating the role of embodied technical change. *Ecological Economics*, 68(3), 777–786. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.06.011>
- Kahn, M. E. (2005). The death toll from natural disasters: The role of income, geography, and institutions. *Review of Economics and Statistics*, 87(2), 271–284. <https://doi.org/10.1162/0034653053970339>
- Karagöz, K. ve Karagül, M. (2010). Doğal afetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Panel veri analizi. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 12, 25–40.
- Noy, I. (2009). The macroeconomic consequences of disasters. *Journal of Development Economics*, 88(2), 221–231. <https://doi.org/10.1016/j.jdevec.2008.02.005>
- Raddatz, C. (2009). The wrath of God: Macroeconomic costs of natural disasters. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 5039.
- Skidmore, M. ve Taya, H. (2002). Do natural disasters promote long-run growth? *Economic Inquiry*, 40(4), 664–687. <https://doi.org/10.1093/ei/40.4.664>

- Şahin, D. ve Korkmaz, S. (2024). 6 Şubat depremleri sonrası işgücü piyasasında görülen çift yönlü etki: İşgücü arzı daralması ve istihdam kaybı. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 14(164), 70–89.
- Tekin, E. (2024). Yeniden inşa sürecinin bölgesel istihdam üzerine etkileri: 6 Şubat depremleri sonrası saha bulguları. *Bölgesel Kalkınma ve Planlama Dergisi*, 6(1), 55–78.
- Tümen, S. (2023). Deprem sonrası nüfus hareketleri ve işgücü piyasası etkileri. *Koç Üniversitesi-TÜSİAD Ekonomik Araştırmalar Forumu Raporu*, 2023-12.
- İŞKUR. (2023). *Deprem Bölgesi İşgücü Piyasası Değerlendirme Raporu*. Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- TÜİK. (2023–2025). *İşgücü İstatistikleri, İl Düzeyi*. Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları.
- TÜİK. (2024). *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları*. Ankara: TÜİK Yayınları.

BÖLÜM 24

Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm Gelirleri İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme (2001-2024)

Canan Sancar¹ & Yusuf Ekrem Akbaş²

¹ Prof. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu
ORCID: 0000-0002-4578-9573

² Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0002-9355-2802

Giriş

Turizm, ulusal ve bölgesel kalkınma politikalarında bir öncelik haline gelmiş ve özellikle kırsal alanlarda ekonomik büyümenin bir kaynağı olarak kabul edilmiştir (Vázquez Vicente vd. 2021:2). Turizm, birçok gelişmekte olan ve gelişmiş ülkenin ekonomik büyümesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Genel olarak son yıllarda, gelişmekte olan ülkelerdeki politika yapıcılar, turizmi potansiyel bir ekonomik büyüme kaynağı olarak teşvik etmeye yönelik ekonomi politikalarına odaklanmıştır (Madhumini, 2024: 240). Turizm, ekonomik kalkınmaya katkısı, birçok ülkede döviz geliri sağlaması, istihdam olanakları yaratması ve önemli bir kamu geliri kaynağı olması nedeniyle büyük ilgi görmektedir (Ertugrul ve Mangir, 2015:633). Turizm endüstrisi, işgücüne dayalı, iş yaratabilen, tüketim harcamalarını artırabilen ve istihdam olanakları sunabilen dinamik bir sektördür (Giotis, 2022). Turizm sektörü, artan işgücüne sahip bir sektör olduğundan, diğer sektörlerle kıyasla istihdam yaratmada nispeten daha etkilidir (Huseynli, 2022: 1629).

Dünya genelindeki hükümetlerin piyasa dönük politikalarla ekonomik büyümeyi hızlandırmaya odaklanması, önde gelen uluslararası kalkınma topluluklarının odağını kapsayıcı büyüme kavramına yöneltmiştir (Bhatt vd. 2024: 1). Kapsayıcı büyüme kavramı ekonomik büyüme, yoksulluk ve eşitsizlik arasındaki ilişkiye odaklanır ve turizm araştırmalarında daha fazla ilgi görmeye başlamıştır (Winter vd., 2025: 1). Kapsayıcı büyüme, yoksulluğun azaltılması, eşitsizliğin giderilmesi ve sürdürülebilir kalkınma ile ilgilenen bir kalkınma gündemidir. Kapsayıcı büyüme eşit fırsatlarla birlikte gelen büyümeyi ifade eder ve fırsatları özellikle yoksullar olmak üzere herkes için erişilebilir kılmaya odaklanan ekonomik, sosyal ve kurumsal yönler içerir (Mkrtychyan vd. 2025: 24). Fırsat eşitliği, kapsayıcı büyümenin özüdür ve kapsayıcı büyüme, hızlı ve sürdürülebilir ekonomik büyüme yoluyla istihdam ve diğer kalkınma fırsatları yaratmayı, fırsat eşitsizliğini azaltarak ve ortadan kaldırarak sosyal adaleti ve büyümenin eşit şekilde paylaşılmasını teşvik etmeyi vurgular (Khan vd. 2016: 455). Turizmin kapsayıcı büyümeyi desteklemesi için, üretken istihdam olanakları yaratması ve bu fırsatlara eşit erişimi garanti altına alması gerekmektedir (Bakker, 2019: 575). Diğer taraftan uluslararası turizmin yerel ekonomik büyüme üzerindeki rolü, iki temel karşıt görüşle karakterize edilmektedir: “Turizm odaklı ekonomik büyüme hipotezi (Tourism-led economic growth Hypothesis) ve Ekonomi odaklı turizm büyüme (economy-driven tourism growth Hypothesis) hipotezidir (Nyoni ve Mose, 2023: 1). Turizmin kısa ve uzun vadeli ekonomik büyümeyi destekleyici rolü, “Turizm Odaklı Büyüme Hipotezi “ olarak adlandırılmaktadır (Brida ve Pulina, 2010:1).

Turizm gelişmiş ve gelişmekte olanların ülkelerin odağında olmaya devam ederken, COVID-19 pandemisi, uluslararası turist varışlarında tahmini %70'in üzerinde ve toplam seyahat harcamalarında 3 trilyon doların üzerinde bir küresel düşüşe neden olmuştur. Ancak, sonrası dönemde sektör toparlanırken ve önümüzdeki on yıllık süreçte %7'lik tahmini bir harcama artışı beklenmektedir

(WEF, 2025). Dünya Turizm Örgütü (UN Tourism) verilerine göre, Ocak-Haziran 2025 arasında yaklaşık 690 milyon turist uluslararası seyahat etmiştir. Bu sayı, 2024'ün aynı dönemine göre yaklaşık 33 milyon kişi daha fazladır.

Dünya genelinde turizm sektöründe yaşanan olumlu gelişmeler döviz gelirlerine, istihdama ve aynı zamanda büyümenin sürdürülebilir ve kapsayıcı olmasına katkı sağlamaktadır. Turizmin ekonominin genlide oluşturduğu önemli etkiler dikkate alınarak bu çalışmada turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi 2001-2024 dönemi için Türkiye örneğinde değerlendirilmiştir.

Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Literatür özeti

Turizm sektörü, dünya çapında sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınmanın temel itici gücü olarak ortaya çıkmıştır. Sektör, birçok gelişmekte olan ülke için giderek daha önemli bir gelir ve istihdam kaynağı haline gelmiştir (Alhowaish, 2016: 9). Ayrıca, turizmin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi, kültürel mirasın korunması, altyapının iyileştirilmesi ve toplum hizmetlerinin artırılması gibi yan faydalar üretme kabiliyetiyle de giderek güçlenmektedir (Lin, 2024:1). Ancak, turizmin bu rolü büyük ölçüde turizmin istihdam olanakları yaratmasına, özellikle tarım ve hizmet sağlayıcı sektörlerle bağlantılar kurmasına, liman /havaalanı gibi tesislerin inşasına, ekonominin bir bütün olarak faydalanabileceği finansal hizmetlerin sağlanması yoluyla temel altyapının gelişimini teşvik etmesine bağlıdır (UNCTAD, 2013: 1).

Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini araştıran literatür incelendiğinde; Ertugrul ve Mangir (2015)'ın Türkiye'nin 1998-2011 dönemi için ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarının Granger analizi bulguları, turizmden ekonomik büyümeye doğru uzun vadeli tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ve Türkiye'de turizm kaynaklı büyüme hipotezinin desteklediğini göstermiştir. Govdeli ve Baskonus Direkcı (2017), 34 OECD ülkesinin 1997-2012 döneminde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli ilişkiyi araştırmışlardır. Panel FMOLS testi sonuçları, turizm gelirlerindeki %1'lik artışın, ekonomik büyümede %1,06 'lık bir artışa; Türkiye özelinde turizm gelirlerinde %1'lik bir artışın ekonomik büyümede %0,84'lık artışa neden olduğunu göstermiştir. Erdiç ve Aydınbaş (2020), uluslararası turizm gelirlerinin belirleyicilerini Türkiye'nin dahil olduğu 16 ülkenin 2007-2018 dönemi için panel veri yöntemiyle araştırmışlardır. Analiz sonuçları, uluslararası turizm gelirleri ile GSYİH, gayri safi sermaye oluşumu, hukukun üstünlüğü endeksi ve uluslararası ziyaretçi sayısı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Rasool vd. (2021), beş BRICS ülkesinin 1995-2015 dönemi için uluslararası gelen turizmi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel ARDL (AutoRegressive Distributed Lag) yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmanın Granger nedensellik analizi sonuçları, turizm ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin çift yönlü olduğunu göstermiştir. Tung (2021), Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya, Rusya, Ukrayna ve Vietnam'ın 1995-2019 dönemi

için turizm odaklı büyüme hipotezini eşbütünleşme ve sıradan en küçük kareler (OLS) yöntemiyle sınamıştır. Sonuçlar, turizm değişkenleri ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli eşbütünleşme ilişkilerinin turizm odaklı büyüme hipotezini doğruladığını göstermiştir.

Demir ve Bahar (2021), Türkiye'de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisini 2003:Q1-2018:Q4 dönemi verileriyle Engle-Granger eşbütünleşme yöntemiyle araştırmışlardır. Sonuçlar, turizm gelirlerinin kısa ve uzun dönemde ekonomik büyüme parametreleri üzerinde pozitif etkisinin olduğunu göstermiştir.

Mete (2022), turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini Akdeniz ülkelerinin 2006-2019 dönemi için araştırdıkları çalışmanın Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik analizi sonuçları panelin geneli ile Fransa, Türkiye, Kıbrıs, Lübnan için nedenselliğin yönünün turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru ve turizm odaklı büyüme hipotezi geçerli olduğu vurgulanmıştır. Özışık (2023), Türkiye ekonomisinin 1980-2022 döneminde ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi Hata Düzeltme Modeline (VECM) Dayalı Granger nedensellik testi ile araştırmıştır. Çalışmanın sonuçları, turizm gelirlerinden GSYİH'ye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Raifu ve Afolab (2024), Türkiye'nin dahil olduğu en iyi 10 turizm ülkesinin 1995-2020 döneminde turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (FGLS) yaklaşım kullanılarak analiz etmişlerdir. Bulgular, turizm varışının ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi ve turizm odaklı büyüme hipotezinin geçerli olduğunu göstermiştir. Tomak (2024), Türkiye'de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2012-Q1 ile 2024-Q2 dönemini için Genelleştirilmiş Doğrusal Model (GLM-logit) yöntemi ile incelemişler ve çalışmanın bulguları, turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olmadığını göstermiştir.

Lin (2024), turizm odaklı büyüme hipotezinin geçerliliğini 203 ülkenin 2000-2019 dönemi için araştırmıştır. Çalışmada kullanılan Sistem genelleştirilmiş momentler (SYS-GMM) yöntemi sonuçları, turizmin ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunduğunu; bu katkının farklı gelir seviyeleri ve rekabet gücüne sahip ülkeler düzeyinde farklı derecelerde olduğu görülmüştür.

Tankuş vd. (2025), Akdeniz kıyı ülkelerinde (Fransa, İtalya, İspanya, Türkiye, Yunanistan, Tunus, Mısır, Fas, Malta ve Cezayir) 2000-2022 yılları arasında döneminde turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Panel ARDL yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi önemli ölçüde artırdığını göstermiştir.

Literatürde yer alan çalışmalarda Türkiye için elde edilen sonuçlar turizm kaynaklı büyüme hipotezini destekler niteliktedir (Ertugrul ve Mangır, 2015; Govdeli ve Baskonus Direkci, 2017; Erdinç ve Aydınbaş, 2020; Demir ve Bahar, 2021; Mete, 2022; Özışık, 2023; Raifu ve Afolab, 2024; Tankuş vd., 2025).

Literatürde farklı ülke/ülke grupları açısından turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test eden çalışmalarda da turizm kaynaklı büyüme hipotezini destekler nitelikte sonuçlar elde edilmiştir (Tung, 2021; Rasool vd. 2021; Lin, 2024).

Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm verileri

Türkiye’nin 2001-2024 döneminde gerçekleşen büyüme verilerinin Tablo 1’de yer almaktadır. Türkiye’de GSYH ve kişi başına düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), 2001- 2024 dönemindeki seyrine bakıldığında genel olarak yükselme eğiliminde olmakla birlikte incelenen dönemde dalgalanmalar yaşanmıştır. 2001 yılında GSYH büyüme oranının negatif olduğu ve 2002 yılından itibaren 2007 yılına kadar büyüme oranlarında istikrarlı bir artış görülmektedir.

Küresel finansal Krizinin yaşandığı 2008 yılı ile 2009 yılında GSYH ve kişi başına GSYH büyümesinde keskin düşüşlerin yaşandığı görülmektedir. Sonraki yıllarda büyüme oranlarında en yüksek sıçrama eğilimi 2011 yılında yaşanmış, GSYH büyüme oranı yüzde 11,20 ve kişi başına GSYH yüzde 9,6 olarak gerçekleşmiştir. 2019 yılında GSYH büyüme oranı keskin bir düşüşle yüzde 0,81 ve kişi başına GSYH büyüme oranı yüzde -0,61 olarak gerçekleşmiştir. Pandemi sonrası döneminde tekrar toparlanma yaşanmış ve 2021 yılında önemli bir sıçrama ile GSYH büyüme oranı yüzde 11,43 ve kişi başına GSYH büyüme oranı yüzde 10,44 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 1.Türkiye Ekonomisinde Büyüme Verileri

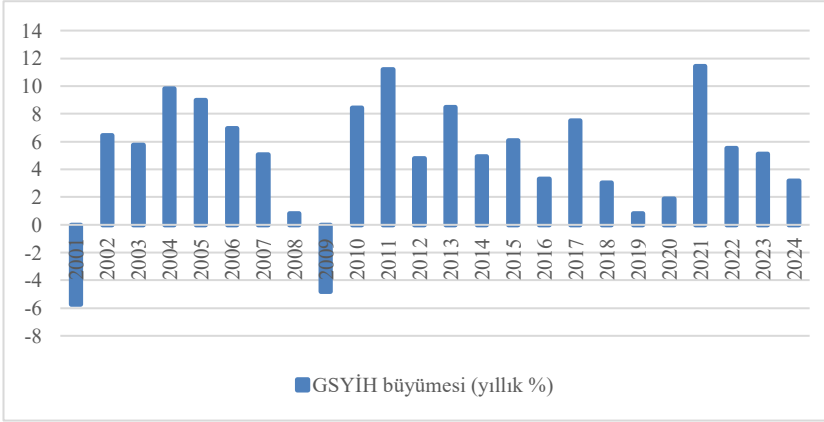
Yıllar	GSYİH (sabit 2015 ABD doları)	GSYİH büyümesi (yıllık %)	Kişi başına düşen GSYİH (sabit 2015 ABD doları)	Kişi başına GSYİH büyümesi (yıllık %)
2001	390030497194,88	-5,75000655464257	5887,685766	-6,915470
2002	415178579551,82	6,44772204681594	6192,185550	5,171808
2003	439106176635,555	5,76320606654714	6473,462738	4,542454
2004	482120738379,834	9,79593638920282	7028,755564	8,577988
2005	525474505335,922	8,99230493626517	7579,372032	7,833769
2006	561984411360,158	6,94798808571993	8023,150993	5,855089
2007	590328139721,300	5,04350793157104	8414,253504	4,874675
2008	595139459121,408	0,815024573007705	8376,149246	-0,45285
2009	566434966772,826	-4,82315395301769	7862,870765	-6,12786
2010	614169032343,374	8,42710432276191	8396,923420	6,792082
2011	682956643134,524	11,2001105833504	9201,337261	9,579864
2012	715659972210,858	4,78849271108008	9519,815089	3,461212
2013	776389567770,091	8,48581699653026	10195,84758	7,10132
2014	814741000960,492	4,9397151613658	10556,11704	3,533492
2015	864313810469,009	6,08448690443663	11049,99511	4,678596
2016	893035686216,222	3,32308420845746	11264,61457	1,942258
2017	960031200973,599	7,50199748917491	11953,66642	6,116959
2018	988958576886,064	3,0131703931215	12148,29313	1,628176

2019	997053346501,186	0,818514526726673	12073,86907	-0,61263
2020	1015597272884,83	1,85987303976462	12179,66265	0,876219
2021	1131775463573,96	11,4393956926566	13449,92913	10,42941
2022	1194401442556,95	5,53342787492781	14055,10315	4,499459
2023	1255449309088,75	5,11116818488702	14713,56707	4,684874
2024	1295423120852,21	3,18402435479221	15147,84149	2,951524

Kaynak: Wordbank databank

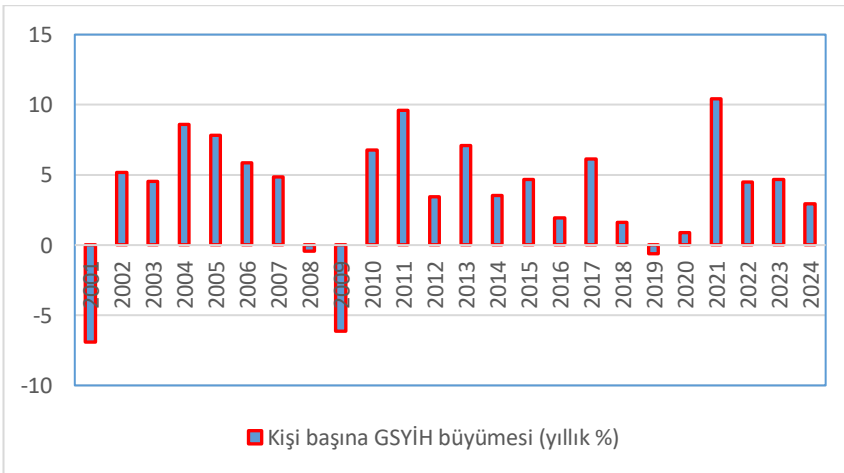
Tablo 1’de 2024 yılında GSYİH yıllık yüzde 3,18 büyümüş ve kişi başına GSYİH 2024 yılında 15.147,84 Amerikan (ABD) Doları olarak gerçekleşmiştir ve 2001 yılı seviyesinin 2,57 katı olmuştur.

Yukarıdaki açıklamalara paralel bir şekilde Şekil 1 ve Şekil 2’de GSYİH ve kişi başına düşen GSYİH’nin yıllık bazda büyüme oranlarının uyumlu seyri daha açık bir şekilde görülmektedir

Şekil 1. GSYİH büyümesi (yıllık %) 2001-2024

Kaynak: Wordbank databank statistics

Şekil 2. Kişi başına düşen GSYİH büyümesi (yıllık %) 2001-2024

Kaynak: Wordbank databank statistics

Türkiye’de ekonomik büyümede bu gelişmeler yaşanırken turizm sektöründe de paralel gelişmeler yaşanmıştır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için önemli bir büyüme sektörü olan turizm gelirleri, uluslararası turist varış sayılarındaki artışa paralel şekilde Türkiye’nin 2001–2024 döneminde genelde yükselen bir seyir izlediği Tablo 2’de görülmektedir.

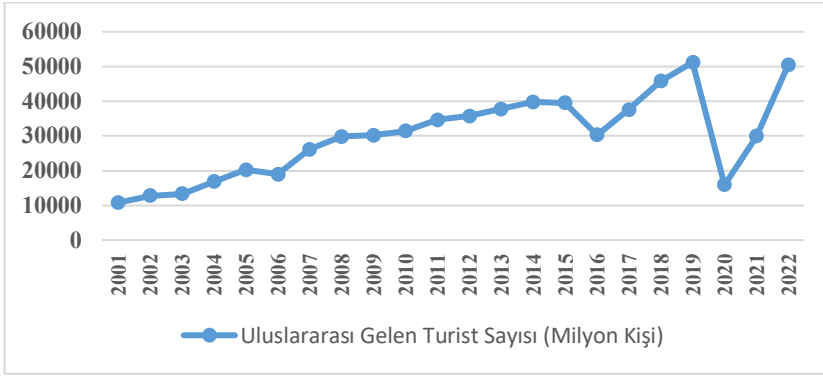
Tablo 2. Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Turist Sayıları (2001-2024)

Yıllar	Turizm Geliri (1000 ABD Doları)	Uluslararası Gelen Turist Sayısı (Milyon Kişi)
2001	10450,728	10783
2002	12420,519	12790
2003	13854,868	13341
2004	17076,607	16826
2005	20322,111	20273
2006	18593,951	18916
2007	20942,500	26122
2008	25415,067	29792
2009	25064,482	30187
2010	24930,997	31364
2011	28115,692	34654
2012	35717,337	35698
2013	40186,327	37795
2014	41316,834	39811
2015	37700,923	39478
2016	26539,007	30289
2017	31253,835	37601
2018	35920,91	45768
2019	42851,778	51192
2020	15287,810	15894
2021	30528,342	29925
2022	50248,936	50453
2023	56439,612	-
2024	61103,419	-

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri, World Tourism Organization (2025) UN Tourism Statistics Database

Tablo 2’de görüldüğü gibi Türkiye’de 2001 yılında 10450,728 milyar dolar olan turizm gelirleri, 2014 yılında 41316,834 milyar dolara ulaşmıştır. 2015–2016 döneminde belirli bir düşüşün yaşandığı turizm gelirleri 2017’den itibaren toparlanma göstererek 2019 yılında 42851,778 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Dünya çapında pandeminin etkilerinin yayıldığı 2020 yılında turizm gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmış ve 15287,810 milyar dolara düşmüştür. Ancak 2021’den sonra hızlı bir iyileşme yaşanmış ve turizm gelirleri 2022 yılında 50248,936 milyar dolar, 2023 yılında 56439,612 milyar dolar ve 2024 yılında 61103,419 milyar dolarla en üst seviyelere ulaşmıştır.

Diğer taraftan Tablo 1’de Dünya Turizm Örgütü (UN Tourism) verilerine göre 2001 yılında 10 milyonu aşkın turist ağırlayan Türkiye, 2000’li yılların ortalarına doğru daha fazla uluslararası turist çekmiştir. 2005 yılında 20 milyonu aşan turist sayısında 2006 yılı hariç sürekli artış eğiliminde olmuş ve 2014 yılında 40 milyona yaklaşmıştır. Türkiye’ye gelen turist sayısında 2016 yılında sert bir düşüş yaşanmıştır. Turizm sektöründe yaşanan bu gerileme 2017 yılında yaşanan toparlanma ile 2019 yılında 50 milyonu aşmış, pandemi sonrası 2020 yılında gözlemlenen düşüş ve 2021 yılında yaşanan toparlanma ile 2022 yılında uluslararası gelen turist sayısı 50 milyonu aşmıştır. Ancak Türkiye’ye gelen uluslararası turist varışlarına ilişkin veriler en son 2022 dönemi için mevcut olduğundan turist sayıları açısından değerlendirmeler bu veri kısıtı altında yapılmıştır. Şekil 3’de uluslararası gelen turist sayılarının 2001-2022 dönemindeki seyri yer almaktadır.

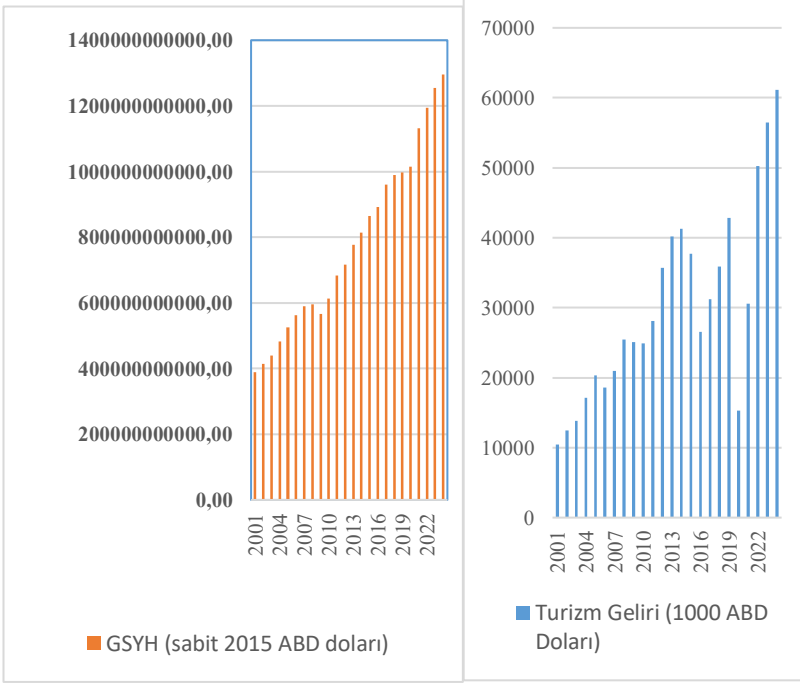

Şekil 3. Türkiye’ye Uluslararası Gelen Turistler (2001-2022 Dönemi)

Kaynak: World Tourism Organization (2025) UN Tourism Statistics Database

Türkiye 2001–2022 arasında turist sayısını yaklaşık 11 milyondan 50 milyon kişiyi aşarak dünya turizminin en hızlı büyüyen ülkelerinden biri olmuştur.

Türkiye’de 2001-2024 döneminde GSYİH ve turizm gelirleri birlikte değerlendirmeye imkan sağlayan Şekil 3 aşağıda yer almaktadır.

Şekil 3. GSYİH ve Turizm Gelirleri (2001-2024)

Kaynak: TÜİK Turizm İstatistikleri, Wordbank databank statistics

Türkiye ekonomisinde hem ekonomik büyüme hem de turizm gelirlerinin 2001-2024 döneminde genel olarak birlikte ve yukarı yönlü hareket ettiği görülmektedir. Turizm gelirleri ve GSYİH, 2010 yılından itibaren 2014 yılı dahil hızlı bir artış trendine girmiştir. Turizm sektörünün etkiye daha fazla açık olması nedeniyle 2016 yılında gerileme yaşanmış, ancak 2017 yılından itibaren tekrar toparlanarak 2019 yılında önemli bir artış gözlemlenmiştir. Pandemi yılı olan 2020 yılında tekrar sert bir düşüş yaşandığı ve sonraki yıllarda artış trendine geçtiği görülmektedir. Ekonomik büyümede daha istikrarlı ve uzun vadeli bir artış eğilimi sergilemiştir. Ekonomik büyüme, turizm gelirlerindeki dalgalanmalara kıyasla daha az oynak olmakla birlikte, 2008 küresel finansal krizinden sonraki yıl olan 2009'da yavaşlama ve sonraki yıllarda pozitif büyüme oranları gerçekleşmiştir. Pandemi etkisiyle 2019 ve 2020 yılında ekonomik yavaşlama, 2021 yılı ve sonrasında genişleme dönemi olduğu görülmektedir. Nitekim Türkiye ekonomisi 2021, 2022, 2023 v3 2024 yıllarında sırasıyla yüzde 11,44, yüzde 5,53, yüzde 5,11 ve son olarak yüzde 3,18 büyümüştür.

Ekonomik büyüme ve turizm gelirlerinde son yıllarda yaşanan bu olumlu gelişmeler istihdama da yansımış, Dünya Turizm örgütü verilerine göre turizm sektöründe 2009 yılında 1493000 kişi olan istihdam, 2023 yılında 2358000 kişiye yükselmiştir

Sonuç ve Değerlendirme

Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri ilişkisinin 2001-2024 dönemi için değerlendirildiği çalışmada, turizm gelirlerindeki artışın ekonomik büyümeyi destekleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Literatürdeki çalışmalarda da Türkiye’de turizm kaynaklı büyümeyi destekler nitelikte sonuçlar elde edilmiştir (Ertugrul ve Mangir, 2015; Govdeli ve Baskonus Dırekci, 2017; Erdinç ve Aydınbaş, 2020; Tankuş vd., 2021; Demir ve Bahar, 2021; Mete, 2022; Özışık, 2023; Raifu ve Afolab, 2024). Turizm sektöründeki gelişmelerin ekonomik büyüme ve beraberinde istihdam artışı, yoksulluğun azaltılması, refah artışı ve sonuçta sürdürebilir kalkınma için itici bir rol oynamaktadır. Bu doğrultuda Türkiye’de turizm kaynaklı ekonomik büyümeyi artırmak için turizm politikalarının teşvikinin gerekli olduğu görölmektedir. Turizmin ekonomik büyümeye katkısı, turizm sektöründe uluslararası rekabeti güçlendirici politikalarla desteklenmelidir.

Kaynakça

- Alhowsaish, A. K (2016). Is Tourism Development a Sustainable Economic Growth Strategy in the Long Run? Evidence from GCC Countries," *Sustainability*, 8(7): 1-10.
- Bakker, M. (2019). A conceptual framework for identifying the binding constraints to tourism-driven inclusive growth. *Tourism Planning & Development*, 16(5), 575–590.
- Brida, J.G. & Pulina, M. (2010). A literature review on the tourism-led-growth hypothesis," Working Paper CRENoS 201017, Centre for North South Economic Research, University of Cagliari and Sassari, Sardinia.
- Demir, E., & Bahar, O. (2021). Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye üzerine ampirik analiz. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 7 (2), 162-172. DOI: <https://doi.org/10.24289/ijsser.699497>
- Erdinç, Z. ve Aydınbaş, G. (2020). "Factors Affecting International Tourism Revenues". *Journal of Current Researches on Social Sciences (JoCReSS)*. 10(4): 709-726.
- Ertugrul, H. M. and Mangir, F. (2015). The tourism-led growth hypothesis: empirical evidence from Turkey, *Current Issues in Tourism*, 18:7, 633-646, DOI: 10.1080/13683500.2013.868409
- Giotis, G. (2022). Preliminary Results on the Employment Effect of Tourism. A meta-analysis. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.00174>
- Govdeli, T. ve Baskonus Dirci D. (2017). The Relationship between Tourism and Economic Growth: OECD Countries. *International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences*. 6(4):104-113.
- Huseynli, B. (2022). A Research on Econometric Analysis of Tourism Sector, Economic Growth and Unemployment Indicators in Turkey. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 6(62): 1629 - 1636. DOI:10.14505/jemt.v13.6(62).11
- Bhatt, K., Seabra, C., Kumar, J., Ashutosh, K., & Kumar Kabia, S. (2024). Tourism-Led Inclusive Growth in Emerging and Developing Economies: A Systematic Literature Review. *Sage Open*, 14(2). <https://doi.org/10.1177/21582440241252516>
- Khan, A., Khan, G., Safdar, S., Munir, S., & Andleeb, Z. (2016). Measurement and Determinants of Inclusive Growth: A Case Study of Pakistan (1990-2012). *The Pakistan Development Review*, 55(4), 455–466. <http://www.jstor.org/stable/44985998>
- Lin, W.L. (2024). Tourism and Economic Growth: Assessing the Significance of Sustainable Competitiveness Using a Dynamic Panel Data Approach.

- Madhumini, T. R. P. (2024). Impact of Tourism Employment on Economic Growth. *International Journal of Research and Scientific Innovation*, *International Journal of Research and Scientific Innovation (IJRSI)*, vol. 11(3), pages 240-244, March
- Mete, E. (2022). The Relationship Between Tourism And Economic Growth in The Scope of Economic Freedom And Freedom of Investment. *Advances in Hospitality and Tourism Research*, 10 (2): 232-250.
- Mkrtychyan, T., Khachatryan, A., & Ratner, S. (2025). Measuring Inclusive Growth in Developing Countries: Composite Index Approach and Sectoral Transformation Analysis. *Journal of Risk and Financial Management*, 18(6), 336. <https://doi.org/10.3390/jrfm18060336>
- Nyoni, T. and Mose, N. (2023). Tourism Led Growth: Evidence from Time-Series Data. *Int.J.Tour.Hosp.* 3(1): 1-7.
- Özışık, T. (2023). The causality relation between tourism income and economic growth in Turkey. *Journal of Life Economics*, 10(1), 37–46. <https://doi.org/10.15637/jlecon.1992>
- Raifu, I. A., & Afolabi, J. A. (2024). Revisiting the Tourism-Led-Growth Hypothesis: Fresh Evidence From the World's Top Ten Tourist Destinations. *Asian Economics Letters*, 5(1). <https://doi.org/10.46557/001c.91077>
- Rasool, H., Maqbool, S. & Tarique, M. (2021) The relationship between tourism and economic growth among BRICS countries: a panel cointegration analysis. *Future Business Journal* 7(1):1-11. DOI:10.1186/s43093-020-00048-3
- Tankuş, E., Öztürk, İ., Altunöz, U., Koç, S. & Sökmen, A. (2025). Tourism Revenues and Economic Growth: A Panel Data Analysis Of Mediterranean Coastal Countries. *Tourism and Hospitality Management*, 31(2): 267-278.
- Tomak, S. (2024). Econometric analysis of the relationship between tourism revenues and economic growth in Türkiye. *Journal of Applied Tourism Research*, 5(2): 64-73.
- Tung, L.T. (2021). The Tourism-Led Growth Hypothesis In Transition Economies? Empirical Evidence From A Panel Data Analysis. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 38(4): 1076–1082. <https://doi.org/10.30892/gtg.38412-746>
- UN Tourism (2025). World Tourism Barometer, 23(3):1-7.
- UNCTAD (2013). Sustainable tourism: Contribution to economic growth and sustainable development. United Nations Conference on Trade and Development. Geneva, 14–15 March. https://unctad.org/system/files/official-document/ciem5d2_en.pdf

- Vázquez Vicente, G., Martín Barroso, V., Blanco Jiménez, F.J.(2021) Sustainable Tourism, Economic Growth and Employment:The Case of the Wine Routes of Spain. Sustainability, MDPI, vol. 13(13): 1-17.
- Winter, T., Kim, S., & Palmer, N. (2025). Tourism-Driven Inclusive Growth – Insights from Brazil’s Northeast. *Tourism Planning & Development*. <https://doi.org/10.1080/21568316.2025.2499520>
- World Economic Forum (WEF). (2025). Future of Travel and Tourism: Embracing Sustainable and Inclusive Growth. https://reports.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Travel_and_Tourism_2025.pdf
- World Tourism Organization (2025) UN Tourism Statistics Database, Madrid. Data updated on 22 April 2025. More information: <https://www.unwto.org/tourism-statistics/tourism-statistics-database>

BÖLÜM 25

Havayolu Şirketlerinde Sosyal Medya Kanalı ile İletilen Şikayetlerin Çözümü ve Müşteri Memnuniyeti

Nil Konyalılar¹

¹ Doç. Dr., İstanbul Topkapı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi
Havacılık Yönetimi Bölümü

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın 2. yarısından itibaren hızla gelişen havacılık sektörü taşımacılık sektörünün lider konumuna gelmiştir. Teknolojik gelişmeler sektörün büyümesine hız katmıştır. Yaşanan liberasyon hareketleri sonrası gelişimine hız katan sektör düşen bilet fiyatları, sunulan değişik hizmet sınıfları ve noktadan noktaya uçuş sayesinde toplumun her kesimine hitap eder bir hale gelmiştir. Taşınan yolcu sayısı her yıl artarak büyümüştür.

Havayolu endüstrisi, hızla değişen müşteri talepleri ve teknolojik ilerlemelerle birlikte sürekli olarak da dönüşmektedir. Bu dönüşümün önemli yönlerinden biri de müşteri ilişkilerinin dijitalleşmesidir. Geleneksel müşteri hizmeti kanallarının yanı sıra, sosyal medya platformları müşterilerin havayolu şirketleriyle etkileşim kurduğu önemli bir ortam haline gelmiştir. Bu durum, havayolu şirketlerinin müşteri memnuniyeti ve itibarı için sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, sosyal medya üzerinden iletilen şikayetlerin nasıl ele alındığı ve çözüldüğü, havayolu şirketleri açısından büyük önem taşımaktadır. Müşteriler artık seyahat deneyimleriyle ilgili şikayetlerini ve geri bildirimlerini sosyal medya üzerinden paylaşmakta ve havayolu şirketlerinden hızlı bir yanıt beklemektedir.

Sosyal medya üzerinden gelen şikayetler, havayolu şirketleri için birçok açıdan önemlidir. Bu şikayetler, müşteri memnuniyeti ve sadakatinin yanı sıra şirket itibarı ve marka imajı üzerinde de doğrudan etkilidir. Ayrıca, sosyal medya üzerinden yapılan şikayetler, hızla yayılarak diğer potansiyel müşterilere de ulaşabilir ve şirketin genel itibarını etkileyebilir.

1. SOSYAL MEDYA ÜZERİNDEN İLETİLEN ŞİKAYETLERİN YAYGINLIĞI VE TRENDLERİ

Wright kardeşlerin dinamo etkisi yaratan ilk başarılarının ardından havacılık alanında ki çalışmalar ve gelişimler hız kazanmıştır. Havacılıkta bu gelişmelerin insan hayatına sağladığı kolaylıklar görüldükçe tüm dünyada bu alanda bir rekabet başlamış ve havayolu taşımacılığının hayatımızda ki yeri her geçen gün artmıştır. Bunlara paralel olarak gelişen teknoloji ve artan sosyal medya kullanımı ile müşteriler, potansiyel müşteriler ile de anlık gündem belirlenebilir hale gelmiştir. Günümüzde havacılık şirketlerinin sosyal ağlarda faal göstermemesi olası değildir. Marka imajı ve şirket itibarı belirleme yönünde önemli bir girişim ve stratejidir. Havacılık şirketlerinin gelişimi teknolojik bazda düşünüldüğü üzere yine buna paralel olarak artan sosyal medya platformları ve kullanıcıları üzerinden itibarını, imajını, şikayetlerini ve bunlara bağlı olarak çözümlerini nasıl ele aldığı önemli bir bağlamdır.

Sosyal medya üzerinden havayolu şirketlerine iletilen şikayetlerin yaygınlığı, platformların kullanıcı sayısının artmasıyla birlikte artmaktadır. Geleneksel müşteri hizmeti kanallarına kıyasla, sosyal medya platformları müşterilere şikayetlerini daha hızlı ve geniş kitlelere ulaştırma imkanı sunmaktadır. Bu nedenle, havayolu şirketleri sosyal medyada gelen şikayetlere daha hızlı ve dikkatli yanıt vermek zorunda kalmaktadır. Sosyal medya üzerinden iletilen şikayetlerin trendleri, belirli konuların veya sorunların zaman içinde nasıl değiştiğini ve geliştiğini gösterir. Örneğin, belirli bir havayolu şirketinin yaz aylarında seyahat talebinin artmasıyla gecikmiş veya iptal edilmiş uçuşlarla ilgili şikayetler bir dönemde artarken, başka bir dönemde bagaj kayıplarıyla ilgili şikayetlerin arttığı görülmektedir. Bu trendler, havayolu şirketlerinin müşteri hizmetleri stratejilerini ayarlamalarına, sezonluk dalgalanmalara ve sorunlara daha etkin bir şekilde çözüm bulmalarına yardımcı olabilir. Şikayetlerin analizi, stratejik bakış açısı sağlar. Bu analiz, havayolu şirketlerinin müşteri deneyimi ve memnuniyeti üzerinde etkileri değerlendirmek için önemlidir. Hangi konuların müşterilerin en çok endişe duyduğu ve memnuniyetsizliklerini nasıl ifade ettiklerini anlamak, şirketlerin bu alanlarda iyileştirmeler yapmasını sağlar.

Havayolu şirketlerine yönelik şikayetlerin iletildiği platformlar online müşteri hizmetleri portalları, e-posta hizmetleri ve sosyal medya siteleri örneğin; Twitter, instagram, linkedin bulunmaktadır.

Havayolu şirketlerinin müşteri şikayetleriyle başa çıkması, işletmelerin operasyonel verimliliği ve müşteri memnuniyeti açısından kritik öneme sahiptir. Sosyal medya platformları, müşterilerin şikayetlerini dile getirmek için giderek daha fazla tercih ettiği bir ortam haline gelmiştir. Bu bağlamda, şikayetlerin sıklığı ve yoğunluğu, havayolu şirketlerinin hizmet kalitesini değerlendirmek ve müşteri memnuniyetini artırmak için önemli bir göstergedir. Şikayetlerin sıklığı ve yoğunluğunu anlamak, havayolu şirketlerinin günlük operasyonlarını yönlendirmek ve hizmet standartlarını iyileştirmek için kritik bir öneme sahiptir.

Örneğin; Belirli zaman dilimlerinde, özellikle tatil dönemleri, mevsimsel değişiklikler veya özel etkinlikler gibi zamanlarda, şikayetlerin yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Coğrafi bölgelere göre şikayetlerin dağılımı da söz konusu farklı coğrafi bölgelerdeki müşterilerin havayolu şirketlerine yönelik şikayetlerinin incelenmesi, işletmelerin bölgesel farklılıkları anlamasına ve buna göre stratejiler geliştirmesine de yardımcı olabilir. En önemli faktör ise mevsim ve hava durumu koşullarının etkisi, hava durumu koşullarının ve mevsimsel değişikliklerin yolculuk deneyimine ve işletme performansına önemli bir etkisi olduğunu gözlemlemektedir. Kötü hava koşulları, uçuş gecikmelerine, iptallere ve diğer operasyonel aksaklıklara neden olabilir. Özellikle yoğun yağış, kar, fırtına veya sis gibi hava koşulları,

havaalanlarında ve uçuş güzergahlarında ciddi aksamalara yol açabilir. Bu durum, yolcuların mağduriyet yaşamasına ve şikayetlerin artmasına neden olabilir.

1.1. HAVAYOLU ENDÜSTRİSİNİN DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜ VE MÜŞTERİ İLİŞKİLERİ

Günümüzde, havayolu endüstrisi dijitalleşme sürecinde önemli bir dönüşüm yaşamaktadır. Bu dönüşüm, teknolojinin hızla ilerlemesiyle birlikte havayolu şirketlerinin iş yapma şekillerini, müşteri ilişkilerini ve operasyonlarını kökten değiştirmiştir. Bu değişim, havayolu endüstrisini daha önce hiç olmadığı kadar müşteri odaklı, veri odaklı ve teknolojiye dayalı bir sektör haline getirmiştir.

Öncelikle, havayolu endüstrisinin dijitalleşme süreci incelenebilir. Bu süreç, internetin ve mobil teknolojilerin yaygınlaşmasıyla ivme kazanmıştır. Artık müşteriler, uçuş rezervasyonlarını, bilet satın almayı ve check-in işlemlerini çevrimiçi olarak kolayca gerçekleştirebilmektedirler. Mobil uygulamaların kullanımı da bu süreci desteklemekte ve müşterilere seyahatleri boyunca daha kişiselleştirilmiş hizmetler sunma fırsatı sağlamaktadır. Ayrıca, dijitalleşme süreci havayolu şirketlerinin operasyonlarını da etkilemiş, bakım ve onarım gibi alanlarda da dijital teknolojilerin kullanımı artmıştır.

İkinci olarak, dijital pazarlama ve reklam stratejileri havayolu şirketleri için hayati öneme sahiptir. Sosyal medya platformları ve dijital reklam ağları, havayolu şirketlerine geniş bir kitleye erişim sağlama ve hedeflenmiş reklam kampanyaları yürütme imkanı sunmaktadır. Bu sayede, havayolu şirketleri müşteri sadakatini artırabilir ve yeni müşteriler çekebilirler. Ayrıca, dijital pazarlama stratejileri aracılığıyla müşterilerle daha etkili bir şekilde etkileşim kurulabilir ve marka bilinirliği artırılabilir. Müşteriler artık seyahat deneyimleriyle ilgili şikayetlerini ve geri bildirimlerini sosyal medya üzerinden paylaşmakta ve havayolu şirketlerinden hızlı bir yanıt beklemektedir. Müşteri memnuniyetinin önemi, havayolu şirketlerinin dijital stratejilerinde merkezi bir rol oynamaktadır. Şirketler, müşteri memnuniyetini artırmak ve müşteri sadakatini güçlendirmek için çeşitli dijital araçlar ve platformlar kullanmaktadır. Bunlar arasında kişiselleştirilmiş teklifler, yolculuk deneyimi iyileştirmeleri ve hızlı müşteri destek hizmetleri gibi uygulamalar bulunmaktadır. Bunlarla beraber yolcu trafiğinin artmasıyla tüm havalimanları operasyonlarında artık yolcular ve bu hizmeti kullanan herkes daha fazla söz sahibi olmuştur.

Üçüncü olarak, veri analitiği ve müşteri ilişkileri yönetimi (CRM) havayolu şirketlerinin dijital dönüşümünde önemli bir rol oynamaktadır. Veri analitiği, müşteri davranışlarını ve tercihlerini anlama konusunda şirketlere önemli bir avantaj sağlamakta ve müşteriye özel hizmetler sunma imkanı tanımaktadır. CRM sistemleri ise müşteri verilerinin etkili bir şekilde yönetilmesini sağlayarak, müşteriyle daha kişisel ve etkileşimli ilişkiler kurma fırsatı sunmaktadır.

Sonuç olarak, havayolu endüstrisinin dijital dönüşümü, sektörde önemli değişikliklere yol açmış ve şirketlerin rekabetçi kalabilmesi için dijital teknolojilerden en iyi şekilde faydalanmaları gerektiğini göstermiştir. Bu süreçte, müşteri odaklı hizmet sunumu, dijital pazarlama stratejilerinin etkin bir şekilde kullanılması ve veri analitiği ve CRM sistemlerinin entegrasyonu önemli bir role sahiptir. Havayolu şirketleri, bu dijital dönüşüme uyum sağlayarak müşteri memnuniyetini artırabilir ve rekabet avantajı elde edebilirler.

1.1.1. 1978 – Deregülasyon ve bilgisayarlı rezervasyon sistemleri

1978'de ABD'de havacılık sektöründe büyük bir değişim yaşandı: Havacılık Deregülasyonu Yasası kabul edildi. Bu yasa, havayolu endüstrisinde rekabeti teşvik etmek ve pazarı daha serbestleştirmek amacıyla uygulandı. Bu, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde havayolu şirketlerinin iş yapma şeklini radikal bir şekilde değiştirdi. Havacılık deregülasyonunun önemli sonuçlarından biri, havayolu şirketlerine daha fazla serbestlik ve rekabet avantajı sağlamasıydı. Önceden, havayolu endüstrisi federal düzenlemelerle sıkı bir şekilde kontrol ediliyordu ve bu, yeni havayolu şirketlerinin piyasaya girmesini ve rekabet etmesini zorlaştırıyordu. Ancak, deregülasyon yasası ile birlikte, havayolu şirketlerinin rotalarını ve fiyatlarını daha serbestçe belirleme özgürlüğü elde ettiler. Bu da, daha fazla havayolu şirketinin piyasaya girmesine ve rekabetin artmasına yol açtı.

Bununla birlikte, havayolu şirketlerinin rekabet avantajı elde etmelerini sağlayan bir diğer önemli gelişme, bilgisayarlı rezervasyon sistemlerinin (CRS) ortaya çıkmasıydı. Bilgisayarlı rezervasyon sistemleri, havayolu şirketlerinin uçuşlarını ve biletlerini çevrimiçi olarak yönetmelerini sağlayan karmaşık bilgi teknolojisi sistemleridir. Bu sistemler, müşterilere daha hızlı ve daha etkili hizmet sunmalarını sağlar ve aynı zamanda havayolu şirketlerinin operasyonlarını optimize etmelerine yardımcı olur.

Deregülasyon yasası ve bilgisayarlı rezervasyon sistemlerinin birleşimi, havayolu endüstrisindeki rekabetin artmasına ve müşterilere daha iyi hizmet sunulmasına olanak sağladı. Artık müşteriler, daha geniş bir havayolu seçeneğine sahip oldular ve rezervasyonlarını daha kolay bir şekilde yapabildiler. Bu da, havayolu seyahatlerinin daha erişilebilir hale gelmesini sağladı ve sektörde büyük bir büyümeye yol açtı.

1.1.2. 1990'lar – İnternetin yaygınlaşması

1990'ların başlarında, internet havacılık endüstrisindeki dijital dönüşümün temelini atmıştır. Bu dönemde, internetin yaygınlaşmasıyla birlikte havayolu şirketleri müşterilere daha etkili bir şekilde ulaşmaya başlamıştır. İlk web tarayıcıları ve arama motorlarıyla birlikte, havayolu şirketleri online rezervasyon sistemleri

oluşturmuş ve müşterilerin uçuşlarını çevrimiçi olarak planlamalarına olanak tanımıştır.

1990'ların ortalarına doğru, havayolu endüstrisi interneti daha fazla benimsemeye başlamıştır. Artık müşteriler, seyahat acentelerine gitmeden önce uçuşları hakkında bilgi alabilir ve rezervasyon yapabilirlerdi. Bu dönemde, havayolu şirketleri kendi web sitelerini oluşturarak müşterilere daha iyi bir çevrimiçi deneyim sunmaya başlamıştır.

1990'ların sonlarına doğru, internetin yaygınlaşmasıyla birlikte havayolu endüstrisi önemli bir dönüşüm geçirmişti. Artık havayolu şirketleri, müşterilere çevrimiçi check-in, bagaj takibi ve uçuş güncellemeleri gibi hizmetler sunmaya başlamıştır. Ayrıca, müşteriler internet üzerinden otel rezervasyonları ve araç kiralama gibi seyahat gereksinimlerini de karşılayabiliyorlardı.

1990'ların sonunda, internetin havayolu endüstrisindeki etkisi giderek artmış ve havayolu şirketleri dijital dönüşüm sürecini hızlandırmıştır. Artık müşteriler, seyahatleriyle ilgili tüm bilgilere kolayca erişebiliyor ve rezervasyonlarını çevrimiçi olarak yapabiliyorlardı. Bu dönemdeki dijitalleşme süreci, havayolu endüstrisinin bugünkü modern çevrimiçi seyahat deneyimlerinin temelini atmıştır.

1.1.3. Bilgisayarlı rezervasyon sistemleri (CRS)

Bilgisayarlı Rezervasyon Sistemleri (CRS), havayolu endüstrisindeki önemli dijital araçlardan biridir. Bu sistemler, havayolu şirketlerinin uçuşların rezervasyonunu, bilet satışını, koltuk yönetimini ve check-in işlemlerini yönetmelerini sağlar. Ayrıca, seyahat acenteleri ve çevrimiçi seyahat platformları gibi diğer araçlar tarafından da kullanılırlar. Havayolu şirketlerinin operasyonlarını optimize etmelerine ve müşterilere daha iyi hizmet sunmalarına yardımcı olur. Bu sistemler, müşterilerin uçuşlarını kolayca rezerve etmelerini ve değişiklik yapmalarını sağlar, ayrıca havayolu şirketlerinin satış ve pazarlama faaliyetlerini destekler.

CRS'ler genellikle karmaşık bir altyapıya sahiptir ve bir dizi bileşen içerir. Bunlar arasında rezervasyon motorları, koltuk atama sistemleri, fiyatlandırma motorları, ödeme işlemleri ve müşteri ilişkileri yönetimi (CRM) gibi bileşenler bulunur. Bu bileşenler, havayolu şirketlerinin operasyonlarını verimli bir şekilde yönetmelerini sağlar ve müşterilere sorunsuz bir seyahat deneyimi sunar. CRS'lerin havayolu endüstrisindeki önemi giderek artmaktadır. Özellikle dijitalleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte, müşterilerin çevrimiçi olarak uçuş rezervasyonu yapma ve yönetme beklentileri artmıştır. Bu nedenle, havayolu şirketleri CRS'leri etkin bir şekilde kullanarak müşteri memnuniyetini artırabilir ve rekabet avantajı elde edebilirler. Ancak, CRS'lerin kullanımı bazı zorluklar da beraberinde getirebilir. Özellikle sistemler arasında uyumsuzluklar, rezervasyon hataları ve teknik sorunlar

gibi sorunlar ortaya çıkabilir. Bu nedenle, havayolu şirketlerinin CRS'leri güncel tutmaları ve düzenli olarak bakım yapmaları önemlidir.

Bilgisayarlı rezervasyon sistemleri (CRS), havayolu endüstrisindeki önemli bir dijital araçtır ve müşterilere daha iyi hizmet sunma ve operasyonları daha verimli bir şekilde yönetme konusunda havayolu şirketlerine yardımcı olur. Ancak, etkili bir şekilde kullanılmaları için sürekli olarak güncellenmeleri ve bakımlarının yapılması gerekmektedir.

1.1.4. 2000'ler – Mobil teknolojinin yükselişi

2000'ler, mobil teknolojinin hızla yaygınlaştığı ve önemli bir dönüm noktası oldu. Bu dönemde, cep telefonları ve diğer taşınabilir cihazlar, internete erişim ve iletişim için giderek daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı. Bu durum, havacılık endüstrisinde de büyük değişikliklere yol açtı ve seyahat deneyimini kökten değiştirdi.

Öncelikle, 2000'lerin başlarında cep telefonları ve akıllı telefonlar, daha fazla insanın seyahat planlarını yapmak ve yönetmek için kullanılabilir hale geldi. Artık insanlar, uçuşlarını rezerve etmek, check-in yapmak ve seyahatleri sırasında güncellemeler almak için mobil uygulamaları kullanabiliyorlardı. Bu, seyahat sürecini daha kolay ve daha erişilebilir hale getirdi. 2000'lerin ortalarında, mobil teknolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte havayolu şirketleri müşterilere daha kişiselleştirilmiş hizmetler sunmaya başladılar. Akıllı telefonlar ve diğer mobil cihazlar, müşterilere seyahatleriyle ilgili özel teklifler ve bildirimler göndermek için kullanılmaya başlandı. Bu, müşteri memnuniyetini artırmak ve sadakati sağlamak için önemli bir araç haline geldi.

Ayrıca, 2000'lerin sonlarına doğru, mobil teknolojinin hızla gelişmesiyle birlikte seyahat deneyiminde önemli bir değişim yaşandı. Artık insanlar, uçuşlarını çevrimiçi olarak rezerve etmek, biniş kartlarını mobil cihazlarına indirmek ve otomatik bagaj teslim noktalarını kullanmak gibi bir dizi mobil özellikten faydalanabiliyorlardı. Bu, seyahat sürecini daha hızlı, daha verimli ve daha kolay hale getirdi.

1.1.5. 2010'lar – Sosyal medyanın etkisi

2010'ların ortalarından itibaren, sosyal medya platformlarının popülaritesi artmış ve havayolu şirketleri müşterilerle daha yakın ilişki kurmak için bu platformları aktif bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Sosyal medya, müşteri hizmetleri, şikayet yönetimi ve pazarlama gibi alanlarda önemli bir rol oynamaktadır. Havayolu şirketleri, sosyal medya üzerinden müşterilere hızlı yanıt verme ve etkileşim sağlama fırsatlarından yararlanmaktadır.

Sosyal medya platformlarının artmasıyla, havayolu şirketlerinin şikayet yönetimi ve kriz iletişimi stratejileri de değişmiştir. Bir müşterinin sosyal medya üzerinden

bir şikayeti paylaşması durumunda, bu şikayet artık hızla geniş kitlelere yayılabilir ve şirketin itibarını ciddi şekilde etkileyebilir duruma gelmiştir. Bu nedenle, havayolu şirketleri sosyal medyadaki şikayetlere daha hızlı ve etkili bir şekilde yanıt vererek kriz iletişimini yönetmekte daha dikkatli olmak zorundadırlar çünkü sosyal medya üzerinden yapılan etkileşimlerin müşteri memnuniyeti ve sadakati üzerinde doğrudan etkisi vardır. Bir müşterinin şikayeti hızlı ve etkili bir şekilde çözüldüğünde, müşteri memnuniyeti ve şirkete olan güven artar.

Aynı şekilde, olumsuz bir deneyimle ilgili olarak yapılan şikayetlere yetersiz yanıt verilmesi durumunda, müşteri memnuniyetsizliği artar ve şirket itibarı zarar görür. Havayolu şirketlerinin müşteri deneyimini iyileştirmek için veri analitiği ve geri bildirim süreçlerine değerli bilgiler sağlar. Havayolu şirketleri, sosyal medya platformlarını kullanarak müşteri geri bildirimlerini analiz ederek, hizmetlerini ve operasyonlarını sürekli olarak iyileştirebilirler. Bu, şirketin rekabet avantajının sürdürülmesi için kritik öneme sahiptir.

1.1.6. 2020'ler – Yapay zeka ve veri analitiğinin yükselişi

2020'ler havayolu endüstrisinde yapay zeka ve veri analitiğinin yükselişine tanıklık etmekteyiz. Müşteri hizmetleri, pazarlama, operasyonlar ve güvenlik gibi birçok alanında kullanılmaya başladığı bir dönem. Yapay zeka, müşteri taleplerini anlamak, kişiselleştirilmiş hizmetler sunmak ve operasyonel verimliliği artırmak için kullanılmaktadır. Yapay zeka ve veri analitiği, havayolu şirketlerinin müşteri deneyimi yönetiminde devrim yaratmaktadır. Bu teknolojiler, müşterilerin tercihlerini anlamak ve kişiselleştirilmiş seyahat deneyimleri sunmak için kullanılır. Müşteriye özel teklifler, hizmetler ve iletişim stratejileri, müşteri memnuniyeti artırır ve marka sadakatini güçlendirir.

1.2. Müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM)

CRM sistemi, müşteri bilgileri, şirket temsilcileriyle etkileşimler, satın almalar, hizmet talepleri, varlıklar ve teklifler dahil olmak üzere, müşteriyle ilgili tüm verileri toplar, bağlar ve analiz eder. Ardından sistem, kullanıcıların bu verilere erişmesine olanak tanır ve her bir temas noktasında neler olduğunu anlar. Bu anlayış sayesinde, eksiksiz bir müşteri profili geliştirilir ve müşteriyle güçlü bir ilişki kurulur. Müşteri verileri; satış teşviklendirme modellemesi, satış tahmini, bölge segmentasyonu, kampanya tasarımı, ürün inovasyonu ve diğer satış, pazarlama ve müşteri hizmetleri etkinliklerinde kullanılmak üzere de toplanabilir. CRM araçları ve yazılımları; müşteri etkileşim sürecini hızlandırmanıza, daha fazla satış anlaşmasını sonlandırmanıza, müşterilerinizle güçlü ilişkiler kurmanıza, müşteri sadakati oluşturmaya, en nihayetinde satışları ve kârları artırmanıza yardımcı olur.

Müşteri ilişkileri yönetimi çözümleri, en büyük ve en hızlı büyüyen kurumsal uygulama yazılımı kategorilerinden biridir. CRM piyasa boyutu 2019 yılında 41,93 milyar dolar değerindeydi ve 2027 yılına kadar 96,39 milyar dolara ulaşacağı tahmin ediliyor. Bu rakam, 2020'den 2027'ye kadar %11,1 CAGR oranında büyüme anlamına geliyor. (ORACLE, 2024)

1.3. COVID-19: Havacılığa ve Dijitalleşmeye Etkisi

Bunlarla beraber, sektör Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid- 19 pandemisi sebebiyle daha önce hiç görülmemiş şekilde sekteye uğramıştır. Havacılık tarihinde yaşanan toplumsal olay ve ekonomik krizlerin toplamı bile Covid-19 pandemisi kadar sektöre zarar verememiştir. Covid-19 pandemisi sebebiyle uygulanan seyahat kısıtlamaları, karantinalar, çalışma yasakları ve sokağa çıkma yasakları sosyal hayatı olumsuz etkilerken ekonomik hayata da büyük zararlar vermiştir. Pandeminin yayılmasını önlemek için getirilen bu yasaklar havacılık operasyonlarını durma noktasına getirmiştir. Bu dönemde sadece devlet hava araçları, kargo işletmeleri, tıbbi ve hijyen malzemeleri taşıyan hava araçları faaliyetlerine devam etmiştir. Bu dönemde uygulanan tedbirler sebebiyle eğitim öğretime ara verilmiş ya da online yöntemler ile devam edilmiştir. SHGM tarafından havacılık faaliyetlerinin düzenlenmesine yönelik gerekli tedbirler alınmıştır. Özellikle hava aracı bakım eğitimi kuruluşlarına yönelik yapılan düzenlemelerde online veya senkron uzaktan eğitim yöntemlerine yer verildiği görülmüştür. Eğitimde teknolojik yöntemlerin yönergelerle geçirilerek kalıcı hale getirilmiştir. Bu sebeple online eğitimin sadece pandemi dönemde değil bundan sonraki bütün süreçlerde kullanıldığı değerlendirilebilir.

Mevcut öğrenci yapısı açısından değerlendirildiğinde öğrencilerin dijital ve internet teknolojileri ile yetişmiş “Z Kuşağı” olduğu görülmektedir. Z kuşağı, dijital öğeleri metinsel öğelere tercih etmekte, zamandan ve mekândan bağımsız olarak kişisel öğrenme istemektedir. Ayrıca çok kısa bir zaman önce üniversitelerinde çok farklı bir ortamda eğitim ve öğrenimlerini sürdüren ve sosyalleşme süreçlerine devam eden bu kuşağın hem eğitim hem de sosyalleşme noktasında bir anda farklı bir sistem içerine girdikleri bir gerçekliktir. Dijitalleşme ve Z kuşağının öğrenme tercihleri, her alanda olduğu gibi eğitimde de dönüşümü zorunlu hale getirmektedir. Özellikle son dönemlerde ortaya çıkan sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik uygulamaları ile eğitimler daha etkin ve uygun maliyetle verilmektedir. Bunların getirisi olarak, sosyal mesafe önlemleri, işletmelerin ve bireylerin dijital platformlara daha fazla güvenmesine ve çevrimiçi hizmetlere olan talebin artmasına neden olmuştur.

Havacılıkla beraber de birçok sektör dünya genelinde dijitalleşme yaşamıştır. Havayolu şirketleri çevrimiçi rezervasyon sistemleri, dijital check-in ve elektronik biletler gibi dijital çözümlerin önemi daha da anlamışlardır. Dijital araçlar, teması

azaltmak ve seyahat süreçlerini daha güvenli hale getirmek için kullanılmıştır. Salgın döneminde, müşteri iletişimi ve destek hizmetleri de dijitalleşmenin etkisine girmiştir. Havayolu şirketleri, sosyal medya ve diğer çevrimiçi platformlar aracılığıyla müşterilerle etkileşim kurarak, seyahat planlarını değiştiren veya iptal eden müşterilere destek sağlamıştır. Ayrıca kullanılacak dijital eğitim teknolojileri ile eğitim maliyetlerinin azaltılması, verimliliğin ve kalitenin artırılması sağlamaktadır. Beklenen kalite hizmetinin dönüşü de yine artan sosyal medya kullanımı üzerinden iletmeye ve değerlendirmeye başlanmıştır. Dolayısıyla şirketlerin sosyal medya da ve dijitalleşmede varlığını en etkin hale getirmelidir. Müşteriler ve olası potansiyel müşterilerin şirket prestijinin ilk değerlendirme ayağı sosyal medya üzerinden olmaktadır, şirketin aktifliği, paylaşım kalitesi, iletilen kullanıcılara açık şikayetlere dönüş hızı ve olayı ele alış üslubu marka profilinin ilk adımıdır.

COVID-19 salgının havacılık endüstrisine olan etkileri uzun vadeli olmuştur. Salgının seyahat alışkanlıkları ve tüketici davranışları üzerindeki kalıcı etkisi, havayolu şirketlerini daha esnek, yenilikçi ve dijital odaklı bir yaklaşıma yönlendirmiştir.

2. MEMNUNİYETİN ARTIRILMASI İÇİN SOSYAL MEDYA KANALINDA ŞİKAYET YÖNETİMİ STRATEJİLERİ

Havayolu şirketleri için sosyal medya kanallarında etkili bir şekilde şikayet yönetimi stratejileri geliştirmek ve uygulamak, müşteri memnuniyetini artırmak ve şirket itibarını korumak için kritik bir öneme sahiptir.

2.1. Hızlı Yanıt Verme ve Aktif İletişim: Müşteri Memnuniyetinin Temel Taşı

2.1.1. Hızlı yanıt verme önemi

Müşteri şikayetleri sosyal medya platformlarında anında yayılabilir ve geniş bir kitleye ulaşabilir. Bu nedenle, havayolu şirketlerinin müşteri şikayetlerine hızlı bir şekilde yanıt vermesi önemlidir. Hızlı yanıt, müşterilere sorunlarının ciddiye alındığını ve çözüm için çaba sarf edildiğini gösterir. Ayrıca, hızlı yanıt, olumsuz deneyimlerin yayılmasını engeller ve şirketin itibarını korur.

2.1.2. Aktif iletişim stratejileri

Havayolu şirketleri, sosyal medya platformlarında aktif bir iletişim stratejisi benimsemelidir. Müşteri şikayetleri ve yorumları düzenli olarak izlenmeli ve yanıt verilmelidir. Ayrıca, şikayetlerin çözüm süreci hakkında müşterilere düzenli olarak güncellemeler yapılmalı ve iletişim kanalları açık tutulmalıdır. Aktif iletişim, müşterilerle doğrudan etkileşim kurarak güvenin artmasını sağlar ve müşteri memnuniyetini artırır.

2.1.3. Empati ve duyarlılık

Müşteri şikayetlerine yanıt verirken, havayolu şirketlerinin empati ve duyarlılık göstermesi önemlidir. Müşterilerin yaşadığı sorunları anlamak ve onların duygularını dikkate almak, olumlu bir müşteri deneyimi sağlar. Empatik bir yaklaşım, müşterilerin şikayetlerini daha olumlu bir şekilde ele almasını ve şirkete olan güvenlerini artırmasını sağlar.

2.1.4. Çözüm odaklı yaklaşım

Havayolu şirketleri, müşteri şikayetlerini çözüm odaklı bir yaklaşımla ele almalıdır. Sorunun hızlı bir şekilde çözülmesi ve müşteri memnuniyetinin sağlanması önemlidir. Şikayetlerin çözüm süreci müşterilerle iş birliği içinde yürütülmeli ve müşteriye uygun çözümler sunulmalıdır. Çözüm odaklı bir yaklaşım, müşteri memnuniyetini artırır ve müşteri ilişkilerini güçlendirir.

Hızlı yanıt verme ve aktif iletişim stratejileri, havayolu şirketlerinin sosyal medya platformlarında müşteri memnuniyetini artırması için temel taşıdır. Bu stratejiler, müşterilerle etkileşim halinde kalınmasını sağlar, sorunların hızla çözülmesini sağlar ve olumlu bir müşteri ilişkisi geliştirir.

2.2. Şeffaflık ve Açık İletişim: Müşteri Memnuniyetinde Temel Unsurlar

Havayolu şirketlerinin sosyal medya kanallarında şeffaflık ve açık iletişim stratejileri benimsemesi, müşteri memnuniyetini artırmak ve güvenilir bir ilişki kurmak için kritik öneme sahiptir. Şeffaflık ve açık iletişim, müşterilere yaşanan sorunlar hakkında doğru bilgi verme, süreçlerin şeffaflığını sağlama ve güvenilir bir marka imajı oluşturma açısından önemlidir.

2.2.1. Doğru ve eksiksiz bilgi verme

Havayolu şirketleri, müşterilere yaşanan sorunlar hakkında doğru ve eksiksiz bilgi vermekle sorumludur. Şikayetlerin nedenleri, çözüm süreçleri ve sonuçları hakkında net ve açık bilgiler sağlanmalıdır. Doğru bilgi verme, müşterilerin güvenini kazanmak ve itibarını korumak için temel bir adımdır.

2.2.2. Süreçlerin şeffaflığını sağlama

Şikayet yönetimi süreci boyunca havayolu şirketleri, müşterilere süreçlerin şeffaflığını sağlamalıdır. Müşterilere, şikayetlerin nasıl ele alındığı, hangi adımların atıldığı ve sonuçların nasıl bildirildiği konusunda net bilgiler verilmelidir. Şeffaf bir süreç, müşterilerin şikayetlerin ciddiye alındığını ve adil bir şekilde ele alındığını görmesini sağlar.

2.2.3. Düzenli iletişim ve güncellemeler

Havayolu şirketleri, müşterilere düzenli iletişim ve güncellemeler sağlayarak şeffaflığı desteklemelidir. Şikayetlerin çözüm süreci hakkında müşterilere düzenli olarak bilgi verilmeli ve süreçle ilgili güncellemeler yapılmalıdır. Ayrıca, müşterilerin sorularına ve endişelerine zamanında ve kapsamlı yanıt verilmelidir.

2.2.4. Müşteri geri bildirimlerini değerlendirme

Havayolu şirketleri, müşteri şikayetlerini ve geri bildirimlerini dikkatlice değerlendirerek süreçleri sürekli olarak iyileştirmelidir. Müşteri geri bildirimleri, hizmet kalitesini artırmak ve müşteri memnuniyetini sağlamak için önemli bir kaynaktır. Şirketler, müşteri geri bildirimlerine açık olmalı ve sürekli olarak müşteri odaklı bir yaklaşım benimsemelidir.

2.2.5. Kriz durumlarında şeffaflık

Kriz durumlarında şeffaflık, havayolu şirketlerinin müşteri güvenini korumak ve itibarlarını sürdürmek için kritik bir rol oynar. Bir kriz anında şirketlerin hızlı, doğru ve açık bir iletişim stratejisi benimsemesi, hem müşterilerin endişelerini gidermek hem de kamuoyunun güvenini kazanmak açısından hayati öneme sahiptir. Kriz durumları, çeşitli nedenlerle ortaya çıkabilir: teknik arızalar, hava koşulları, güvenlik sorunları veya küresel olaylar (örneğin COVID-19 pandemisi). Her durumda, etkili bir şeffaflık politikası izlemek, krizin yönetiminde belirleyici olacaktır.

2.2.6. Medya ve kamuoyuyla ilişkiler

Kriz anlarında medya ve kamuoyuyla açık iletişim kurmak da şeffaflığın bir parçasıdır. Havayolu şirketleri, kriz durumlarında basın açıklamaları yaparak ve medya ile iş birliği yaparak, olayın doğru bir şekilde aktarılmasını sağlamalıdır. Yanlış bilgi ve spekülasyonların önüne geçmek için doğru bilgilendirme yapılmalıdır. Basın toplantıları düzenlemek, medya sorularını yanıtlamak ve düzenli güncellemeler yapmak, kamuoyunun şirket hakkında olumlu bir algıya sahip olmasına yardımcı olur.

2.2.7. Özür ve sorumluluk

Şeffaflık, kriz anında hataların kabul edilmesi ve özür dilenmesini de kapsar. Havayolu şirketleri, yaşanan sorunlar için müşterilerinden özür dilemeli ve sorumluluk almalıdır. Bu, şirketin müşterilere karşı sorumluluk bilincinde olduğunu ve yaşanan sorunları çözme konusunda kararlı olduğunu gösterir. Özür dilemek ve hataları kabul etmek, müşteri ilişkilerini güçlendirir ve şirketin itibarını korur.

Şeffaflık ve açık iletişim, havayolu şirketlerinin sosyal medya platformlarında müşteri memnuniyetini artırması ve güvenilir bir marka imajı oluşturması için temel

unsurlardır. Bu stratejiler, müşterilerle güvenilir bir ilişki kurmayı ve olumlu bir müşteri deneyimi sağlamayı amaçlar.

2.3. Kişiselleştirilmiş Çözümler Sunma: Müşteri İhtiyaçlarını Karşılama İçin Özel Yaklaşım

Havayolu şirketlerinin sosyal medya platformlarında kişiselleştirilmiş çözümler sunma stratejisi, müşteri memnuniyetini artırmak ve müşteri sadakatini güçlendirmek için temel bir unsurdur. Kişiselleştirilmiş çözümler, müşterilerin bireysel ihtiyaçlarına ve taleplerine özel olarak tasarlanmış ve sunulmuş çözümlerdir. Bu strateji, müşterilerin kendilerini özel hissetmelerini sağlar ve havayolu şirketleri ile güçlü bir bağ kurmalarını sağlar.

2.3.1. Müşteri ihtiyaçlarını anlama

Havayolu şirketleri, müşterilerin ihtiyaçlarını ve taleplerini anlamak için çeşitli veri analitiği ve müşteri geri bildirimleri gibi araçlardan yararlanmalıdır. Müşteri ihtiyaçlarını anlamak, kişiselleştirilmiş çözümler sunmanın temel adımıdır ve müşteri memnuniyetinin sağlanması için önemlidir.

2.3.2. Özelleştirilmiş hizmetler

Havayolu şirketlerinin müşteri memnuniyetini artırmak ve rekabet avantajı elde etmek için uyguladığı önemli stratejilerden biri de özelleştirilmiş hizmetler sunmaktır. Özelleştirilmiş hizmetler, müşterilerin bireysel ihtiyaçlarını ve tercihlerini dikkate alarak, onlara özel deneyimler sunmayı amaçlar. Bu hizmetler, müşteri sadakatini artırmanın yanı sıra, marka bağlılığı ve olumlu müşteri ilişkileri kurmada da önemli bir rol oynar.

Örneğin, müşterilerin tercih ettiği koltuk konumları, yiyecek ve içecek seçenekleri, özel hizmet talepleri gibi faktörlere göre özelleştirilmiş hizmetler sunulabilir. Bu, müşterilerin ihtiyaçlarına uygun bir deneyim yaşamalarını sağlar ve memnuniyetlerini artırır.

2.3.3. Kişiselleştirilmiş iletişim

Havayolu şirketleri, müşterilerle iletişim kurarken kişiselleştirilmiş bir yaklaşım benimsemelidir. Müşterilerin tercihlerine ve geçmiş deneyimlerine göre özel iletişim mesajları ve teklifler sunulabilir. Bu, müşterilerin ilgi alanlarına göre özel teklifler almasını sağlar ve havayolu şirketi ile daha güçlü bir bağ kurmalarını sağlar.

2.3.4. Proaktif hizmetler

Havayolu şirketleri, müşteri ihtiyaçlarını önceden belirleyerek proaktif bir şekilde hizmet sunabilirler. Örneğin, müşterilerin uçuşlarıyla ilgili özel talepleri veya sorunları varsa, havayolu şirketleri bu durumu önceden tespit edip çözüm

sunabilirler. Bu, müşterilerin memnuniyetini artırır ve olumlu bir deneyim yaşamalarını sağlar.

2.3.5. Sadakat programları

Havayolu şirketleri, müşterilere özel sadakat programları sunarak kişiselleştirilmiş deneyimler sunabilirler. Sadakat programları, müşterilere özel indirimler, özel hizmetler ve ödüller sunarak müşteri memnuniyetini artırır ve müşteri sadakatini güçlendirir.

2.3.6. Kapsayıcı ve erişilebilir hizmetler

Özelleştirilmiş hizmetler sunarken, havayolu şirketlerinin kapsayıcı ve erişilebilir hizmetler sunmaya özen göstermesi önemlidir. Tüm müşterilere eşit ve adil hizmet sunmak, müşteri memnuniyetini artırmanın yanı sıra, havayolu şirketlerinin itibarını da olumlu yönde etkiler. Örneğin, engelli yolculara yönelik özel hizmetler sunmak, yaşlı yolculara ve çocuklu ailelere özel düzenlemeler yapmak, müşteri memnuniyetini önemli ölçüde artırabilir.

Kişiselleştirilmiş çözümler sunma stratejisi, havayolu şirketlerinin müşteri memnuniyetini artırması ve müşteri ilişkilerini güçlendirmesi için etkili bir yol sağlar. Müşterilerin bireysel ihtiyaçlarına uygun çözümler sunmak, havayolu şirketlerinin rekabet avantajını artırır ve uzun vadeli müşteri ilişkilerinin oluşturulmasını sağlar.

2.4. Sorunun Kök Nedenlerini Çözme ve Sürekli İyileştirme: Kalite ve Verimliliği Artırma Stratejileri

Havayolu şirketlerinde, müşteri şikayetlerini etkili bir şekilde ele almak ve müşteri memnuniyetini artırmak için sorunun kök nedenlerini çözme ve sürekli iyileştirme stratejileri büyük önem taşır. Bu stratejiler, sorunların tekrarlanmasını önlemek, hizmet kalitesini artırmak ve operasyonel verimliliği artırmak için kullanılır. Sorunun kök nedenlerini belirleme ve sürekli iyileştirme süreci, havayolu şirketlerinin rekabet gücünü artırır ve müşteri memnuniyetini sağlar.

2.4.1. Kök neden analizi

Kök neden analizi (KNA), bir sorunun veya olayın temel nedenlerini belirlemek ve bu nedenlere yönelik çözümler geliştirmek için kullanılan sistematik bir yaklaşımdır. Havayolu endüstrisinde, müşteri şikayetlerinin yönetimi ve çözüm süreçlerinde kök neden analizi, müşteri memnuniyetini artırmak ve benzer sorunların gelecekte tekrar etmesini önlemek amacıyla kritik bir araçtır. KNA, yalnızca belirtileri değil, problemin arkasındaki asıl nedenleri hedef alarak, kalıcı ve etkili çözümler sunmayı amaçlar.

2.4.1.1. Kök neden analizinin aşamaları

2.4.1.2. Sorunun tanımlanması

Kök neden analizinin ilk adımı, yaşanan sorunun net bir şekilde tanımlanmasıdır. Havayolu şirketlerinde bu, genellikle müşteri şikayetlerinin kategorize edilmesi ve detaylı bir şekilde belgelenmesi ile başlar. Sorunun tanımı, ne zaman ve nerede meydana geldiği, kimlerin etkilendiği ve olayın ne şekilde ortaya çıktığını içerir.

2.4.1.3. Veri toplama

Sorunun doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için kapsamlı veri toplama işlemi gerçekleştirilir. Bu, müşteri geri bildirimleri, şikayet kayıtları, çalışan raporları ve ilgili diğer tüm bilgileri içerebilir. Veri toplama süreci, sorunun tüm boyutlarını anlamak ve analizin doğruluğunu sağlamak için önemlidir.

2.4.2. Neden analizi teknikleri

2.4.2.1. 5 neden tekniği

Bu basit ama etkili teknik, sorunun kök nedenini ortaya çıkarmak için "Neden?" sorusunu beş kez sormayı içerir. Her bir cevaptan sonra tekrar "Neden?" sorusu sorulur ve bu süreç, kök neden belirlenene kadar devam eder.

2.4.2.2. Balık kılıcı diyagramı (Ishikawa Diyagramı)

Bu yöntem, bir sorunun potansiyel nedenlerini kategorize etmek ve görselleştirmek için kullanılır. Balık kılıcı diyagramı, genellikle insan, makine, malzeme, yöntem, çevre ve yönetim gibi kategorilere ayrılır.

2.4.2.3. Pareto analizi

Bu teknik, "önemli azınlık" ilkesi üzerine kuruludur ve genellikle sorunların %80'inin, nedenlerin %20'sinden kaynaklandığını belirtir. Pareto analizi, en önemli sorunları belirlemek için kullanılır.

2.4.2.4. Nedenlerin değerlendirilmesi

Kök neden analizinde belirlenen tüm potansiyel nedenler, dikkatle değerlendirilir ve doğrulanır. Bu aşamada, ilgili nedenlerin gerçekten sorunun kök nedeni olup olmadığını anlamak için testler ve deneyler yapılabilir.

2.4.2.5. Çözüm geliştirme

Kök nedenler belirlendikten sonra, bu nedenleri ortadan kaldırmak veya minimize etmek için çözümler geliştirilir. Çözümler, sorunun tekrar etmesini önlemek ve müşteri memnuniyetini artırmak için etkili ve uygulanabilir olmalıdır.

2.4.2.6. Uygulama ve izleme

Geliştirilen çözümler uygulamaya konur ve süreç yakından izlenir. Çözümlerin etkinliği, müşteri memnuniyeti ve şikayetlerin azalması gibi performans göstergeleriyle ölçülür. İzleme süreci, çözümün beklenen sonuçları verip vermediğini belirlemek için kritik öneme sahiptir.

2.4.3. Kök Neden Analizinin Faydaları

2.4.3.1. Kalıcı çözümler

Kök neden analizi, geçici çözümler yerine kalıcı ve köklü çözümler sunar. Bu, sorunların tekrar etmesini önler ve uzun vadede maliyet tasarrufu sağlar.

2.4.3.2. Müşteri memnuniyeti

Sorunların kök nedenlerine yönelik çözümler geliştirmek, müşteri memnuniyetini önemli ölçüde artırır. Müşteriler, şikayetlerinin dikkate alındığını ve çözüme kavuşturulduğunu gördüklerinde şirkete olan güvenleri artar.

2.4.3.3. İş süreçlerinin iyileştirilmesi

KNA, iş süreçlerindeki zayıf noktaları ve iyileştirme fırsatlarını belirlemeye yardımcı olur. Bu, genel operasyonel verimliliği artırır.

2.4.3.4. Rekabet avantajı

Etkili sorun çözme ve sürekli iyileştirme, havayolu şirketlerine rekabet avantajı sağlar. Şirketler, müşterilere daha iyi hizmet sunarak pazar paylarını artırabilirler.

2.4.3.5. İtibar yönetimi

Müşteri şikayetlerine yönelik proaktif ve sistematik bir yaklaşım, şirketin itibarını güçlendirir. Şeffaf ve çözüm odaklı bir yaklaşım, kamuoyu nezdinde pozitif bir algı yaratır.

2.4.4. Sürekli iyileştirme kültürü

Havayolu şirketleri, sürekli iyileştirme kültürünü benimseyerek operasyonel süreçlerini sürekli olarak geliştirmelidir. Sürekli iyileştirme, iş süreçlerindeki verimliliği artırır, hizmet kalitesini iyileştirir ve maliyetleri düşürür. Bu kültür, çalışanların sürekli olarak işlerini daha iyi yapma yolunda teşvik edilmesini ve desteklenmesini sağlar.

2.4.5. Müşteri geri bildirimlerinden yararlanma

Havayolu şirketleri, müşteri şikayetlerinden ve geri bildirimlerinden yararlanarak sürekli iyileştirme sürecini yönlendirmelidir. Müşteri geri bildirimleri, hizmet kalitesini değerlendirmek ve iyileştirme alanlarını belirlemek için önemli bir kaynaktır. Şirketler, müşteri geri bildirimlerini dikkatlice analiz ederek iş

süreçlerinde gerekli iyileştirmeleri yapmalı ve müşteri memnuniyetini artırmak için adımlar atmalıdır.

2.4.6. Eğitim ve geliştirme

Havayolu şirketleri, çalışanların sürekli olarak eğitilmesi ve geliştirilmesi için çaba göstermelidir. Eğitim ve geliştirme programları, çalışanların işlerini daha iyi yapmalarını sağlar ve hizmet kalitesini artırır. Çalışanların sorunları etkin bir şekilde ele alabilmesi ve müşteri memnuniyetini sağlayabilmesi için gerekli bilgi ve becerilere sahip olmaları önemlidir.

2.4.7. İzleme ve değerlendirme

Havayolu şirketleri, sürekli iyileştirme sürecinin etkinliğini izlemeli ve değerlendirmelidir. İyileştirme önlemlerinin uygulanması ve sonuçlarının takip edilmesi, sorunların çözümünde ne kadar başarılı olduklarını anlamak için önemlidir. İzleme ve değerlendirme, sürekli iyileştirme sürecinin etkinliğini artırır ve gelecekteki iyileştirme faaliyetleri için yol gösterici olur.

Kök neden analizi ve sürekli iyileştirme stratejileri havayolu şirketlerinin müşteri şikayetlerini etkili bir şekilde yönetmesi ve çözmesi, müşteri memnuniyetini ve rekabet gücünü artırması için kritik bir araçtır. Kök nedenleri belirlemek ve bunlara yönelik çözümler geliştirmek, iş süreçlerini iyileştirir ve şirketin genel performansını yükseltir. Bu nedenle, kök neden analizinin doğru ve etkin bir şekilde uygulanması, havayolu şirketleri için stratejik bir öncelik olmalıdır.

2.5. Müşteri Deneyimini İyileştirme ve Geri Bildirim Döngüsü: Sürekli Müşteri Memnuniyeti İçin Stratejiler

Havayolu şirketlerinde, müşteri deneyimini iyileştirme ve geri bildirim döngüsü stratejisi, müşterilerin yaşadığı deneyimleri sürekli olarak değerlendirerek hizmet kalitesini artırmayı ve müşteri memnuniyetini sağlamayı amaçlar. Bu strateji, müşterilerin beklentilerini karşılamak, hizmet kalitesini artırmak ve uzun vadeli müşteri ilişkileri oluşturmak için kritik öneme sahiptir.

2.5.1. Müşteri geri bildirimlerini toplama

Havayolu şirketleri, müşteri deneyimini iyileştirmek için düzenli olarak müşteri geri bildirimlerini toplamalıdır. Müşterilerin deneyimleri, uçuşlar sırasında, havaalanlarında ve rezervasyon süreçlerinde yaşadıkları her türlü deneyimi içermelidir. Geri bildirimler, müşterilerin memnuniyet seviyelerini anlamak ve iyileştirme alanlarını belirlemek için değerli bir kaynaktır.

2.5.2. Geri bildirimleri analiz etme ve sınıflandırma

Havayolu şirketleri, toplanan müşteri geri bildirimlerini detaylı bir şekilde analiz etmeli ve sınıflandırmalıdır. Geri bildirimler, olumlu ve olumsuz deneyimleri

içerebilir ve farklı konuları, hizmet alanlarını ve şikayet türlerini kapsayabilir. Bu nedenle, geri bildirimlerin analizi ve sınıflandırılması, hangi alanlarda iyileştirmeler yapılabileceğini belirlemek için önemlidir.

2.5.3.1. Geri bildirim toplama yöntemleri

2.5.3.2. Anketler

Müşterilerin uçuş sonrasında deneyimlerini değerlendirmeleri için çeşitli anketler kullanılabilir. Bu anketler, e-posta yoluyla, mobil uygulamalar üzerinden veya uçuş sonrası dijital platformlarda sunulabilir. Anketlerde genellikle hizmet kalitesi, zamanında kalkış, kabin ekibi davranışı, bagaj hizmetleri gibi belirli konular hakkında geri bildirim istenir.

2.5.3.3. Sosyal Medya

Sosyal medya platformları, müşterilerin deneyimlerini anında ve geniş bir kitleye paylaşabildiği önemli geri bildirim kaynaklarıdır. Twitter, Facebook, Instagram ve LinkedIn gibi platformlar, müşterilerin şikayetlerini ve memnuniyetlerini dile getirdikleri mecralardır. Bu platformlar, müşteri hizmetleri ekipleri için anında müdahale ve çözüm fırsatları sunar.

2.5.3.4. Çağrı Merkezleri

Çağrı merkezleri, müşteri şikayetlerinin ve geri bildirimlerinin doğrudan alındığı yerlerdir. Müşteri temsilcileri, müşterilerin yaşadığı sorunları dinler, kaydeder ve çözüm için gerekli adımları atar. Çağrı merkezlerinden elde edilen geri bildirimler, genellikle daha ayrıntılı ve spesifik bilgiler içerir.

2.5.3.5. Web siteleri ve mobil uygulamalar

Havayolu şirketlerinin web siteleri ve mobil uygulamaları, müşterilerin geri bildirimlerini kolayca iletebilecekleri diğer önemli kanallardır. Bu platformlar, müşterilere deneyimlerini değerlendirmeleri ve yorumlarını paylaşmaları için kullanıcı dostu formlar sunar.

2.5.3.6. Öncelikli iyileştirme alanlarını belirleme

Havayolu şirketleri, geri bildirim analizleri sonucunda öncelikli iyileştirme alanlarını belirlemelidir. Öncelikli iyileştirme alanları, müşteri memnuniyetini en çok etkileyen ve hızla çözülmesi gereken sorunları içerir. Bu kategoriler, uçuş hizmetleri, kabin ekibi, zamanında kalkış, bagaj hizmetleri, yemek servisi gibi belirli hizmet alanlarını kapsayabilir. Kategorize etme süreci, şikayetlerin ve memnuniyet noktalarının daha iyi anlaşılmasını ve analiz edilmesini sağlar. Bu alanlar, müşteri beklentilerini karşılamak ve hizmet kalitesini artırmak için öncelikli olarak ele alınmalıdır.

2.5.3.7. İyileştirme planları oluşturma

Havayolu şirketleri, belirlenen öncelikli iyileştirme alanlarına yönelik detaylı iyileştirme planları oluşturmalıdır. İyileştirme planları, sorunların kök nedenlerini anlamayı, çözüm stratejileri geliştirmeyi ve iyileştirmeleri uygulamayı içermelidir. Her iyileştirme planı, belirli bir hedef, sorumlu kişiler ve takip edilecek adımları içermelidir.

2.5.3.8. Uygulama ve izleme

Havayolu şirketleri, iyileştirme planlarını uygulamalı ve sonuçlarını düzenli olarak izlemelidir. İyileştirme önlemlerinin uygulanması ve etkinliğinin izlenmesi, müşteri deneyimindeki iyileşmeyi sağlamak için önemlidir. Ayrıca, müşteri geri bildirimlerinin sürekli olarak toplanması ve analiz edilmesi, iyileştirme sürecinin devamlılığını sağlar.

2.5.4. Sürekli iyileştirme ve geri bildirim döngüsü

Havayolu şirketleri, müşteri deneyimini sürekli olarak iyileştirmek için sürekli bir geri bildirim döngüsü oluşturmalıdır. Bu döngü, müşteri geri bildirimlerinin toplanması, analiz edilmesi, iyileştirme planlarının oluşturulması, uygulanması ve sonuçların izlenmesi adımlarını içerir. Geliştirilen iyileştirme stratejileri uygulamaya konur ve bu süreç yakından izlenir. Uygulama sürecinde, stratejilerin etkili bir şekilde hayata geçirilmesi ve beklenen sonuçların elde edilip edilmediği değerlendirilir. Sürekli iyileştirme ve geri bildirim döngüsü, havayolu şirketlerinin hizmet kalitesini sürekli olarak artırmasını sağlar ve müşteri memnuniyetini en üst düzeye çıkarmak için önemlidir.

SONUÇ

Havayolu şirketlerinin sosyal medya kanalı üzerinden iletilen şikayetleri çözme süreçlerini iyileştirmek ve müşteri memnuniyetini artırmak için bazı öneriler şunlar olabilir,

- **Teknoloji Yatırımları**

Havayolu şirketleri, müşteri deneyimini iyileştirmek ve şikayet çözüm süreçlerini optimize etmek için teknoloji yatırımları yapmalıdır. Müşteri ilişkileri yönetimi sistemleri, otomasyon araçları ve yapay zeka teknolojileri, şikayetlerin hızlı bir şekilde ele alınmasına ve kişiselleştirilmiş çözümler sunulmasına yardımcı olabilir.

- **Eğitim ve Geliştirme Programları**

Havayolu şirketleri, çalışanlarına müşteri ilişkileri yönetimi, iletişim becerileri ve şikayet çözümü konularında düzenli eğitim ve geliştirme programları sunmalıdır.

Eğitimli ve bilinçli personel, müşteri memnuniyetini artırmak ve olumlu bir marka imajı oluşturmak için önemlidir.

- **Proaktif İletişim Yaklaşımı**

Havayolu şirketleri, müşteri şikayetlerini beklemek yerine, proaktif bir iletişim yaklaşımı benimsemelidir. Müşteri geri bildirimlerini düzenli olarak toplamalı, analiz etmeli ve müşterilere geri bildirimlerini değerlendirildiğini ve çözümlendiğini bildiren güncellemeler sağlamalıdır.

- **Çapraz Fonksiyonel İş birliği**

Havayolu şirketleri, müşteri şikayetlerini ele almak için farklı departmanlar arasında çapraz fonksiyonel iş birliği sağlamalıdır. Operasyon, müşteri hizmetleri, pazarlama ve teknik ekipler arasındaki iş birliği, şikayetlerin hızlı ve etkili bir şekilde çözülmesine yardımcı olabilir

- **Sürekli İyileştirme Kültürü**

Havayolu şirketleri, sürekli iyileştirme kültürünü kurmalı ve sürdürmelidir. Çalışanlar, sürekli olarak iş süreçlerini ve hizmet kalitesini geliştirmek için teşvik edilmeli ve desteklenmelidir. Sürekli iyileştirme kültürü, şirketlerin rekabet avantajını artırır ve müşteri memnuniyetini sağlar.

Bu öneriler, havayolu şirketlerinin sosyal medya kanalı üzerinden iletilen şikayetlerle başa çıkmak ve müşteri memnuniyetini artırmak için bir yol haritası sağlayabilir. Gelecekteki çalışmalar, bu önerilerin etkinliğini değerlendirmek ve yeni stratejiler geliştirmek için

- **Gelecek Perspektifleri ve Öngörüler**

Havayolu endüstrisi, sürekli olarak değişen müşteri beklentilerine ve teknolojik gelişmelere ayak uydurmak zorundadır. Bu nedenle, gelecekte havayolu şirketlerinin sosyal medya kanalı üzerinden iletilen şikayetlerin çözümü ve müşteri memnuniyeti konularında bazı öngörülerde bulunulabilir:

- **Dijitalleşmenin Derinleşmesi**

Gelecekte, havayolu şirketleri daha fazla dijitalleşme ve otomasyon stratejilerine odaklanacaktır. Yapay zeka, makine öğrenimi ve veri analitiği gibi teknolojiler, müşteri şikayetlerinin daha hızlı ve etkili bir şekilde çözülmesine yardımcı olacaktır.

- **Müşteri Odaklılık**

Havayolu şirketleri, müşteri memnuniyetini sağlamak için daha fazla müşteri odaklılık stratejisi benimseyecektir. Müşteri deneyimini iyileştirmek ve müşteri şikayetlerini çözmek için kişiselleştirilmiş hizmetler ve özel çözümler sunulacaktır.

- **Toplumsal Sorumluluk ve İletişim**

Gelecekte, havayolu şirketleri toplumsal sorumluluk bilincini artırmak ve şeffaflığı sağlamak için daha fazla iletişim stratejisi benimseyecektir. Sosyal medya kanalları, şirketlerin toplumsal sorumluluk projelerini tanıtmak ve müşterilerle etkileşimde bulunmak için önemli bir araç olacaktır.

- **Güven ve İtibar Yönetimi**

Havayolu şirketleri, güven ve itibarlarını korumak için daha etkili kriz iletişimi ve itibar yönetimi stratejileri geliştirecektir. Sosyal medya kanalları, kriz durumlarında şeffaflık ve doğrudan iletişim için önemli bir platform olmaya devam edecektir.

- **Sürdürülebilirlik ve Çevresel Bilinç**

Gelecekte, havayolu şirketleri çevresel etkilerini azaltmak ve sürdürülebilirlik stratejilerini güçlendirmek için daha fazla çaba gösterecektir. Müşteri şikayetlerinin bir kısmı, çevresel etiketler, karbon ayak izi ve çevre dostu uygulamalarla ilgili olabilir.

Bu öngörüler, havayolu şirketlerinin sosyal medya kanalı üzerinden iletilen şikayetlerin çözümü ve müşteri memnuniyeti konusunda gelecekte benimseyebilecekleri stratejilere ışık tutabilir. Havayolu endüstrisinin müşteri odaklılık, teknolojik yenilikler ve toplumsal sorumluluk gibi alanlarda ilerlemesi, sürdürülebilir bir büyüme ve rekabet avantajı sağlayacaktır.

- **Dönüşüme Açık Olmak**

Havayolu şirketleri, değişen pazar koşullarına ve müşteri beklentilerine uyum sağlamak için esneklik ve dönüşüme açık olmalıdır. Hızla değişen dijital ortamda rekabet avantajını korumak için sürekli olarak yenilik yapma ve geliştirme gereklidir.

- **Veri Güvenliği ve Mahremiyet**

Havayolu şirketleri, müşteri verilerinin güvenliğini ve mahremiyetini sağlamak için gereken önlemleri almalıdır. Veri güvenliği ihlalleri, şirketlerin itibarını ciddi şekilde etkileyebilir ve müşteri güvenini sarsabilir.

- **Küresel Krizlere Hazırlıklı Olmak**

Gelecekteki pandemiler ve diğer küresel krizler, havayolu endüstrisini etkileyebilir. Havayolu şirketleri, kriz durumlarına hızlı ve etkili bir şekilde yanıt verebilmek için hazırlıklı olmalı ve esnekliklerini korumalıdır.

- **İş birliği ve Ortaklık**

Havayolu şirketleri, diğer endüstri paydaşlarıyla iş birliği yaparak daha geniş bir perspektiften faydalanabilirler. Teknoloji sağlayıcıları, seyahat acenteleri ve diğer havayolu şirketleri ile yapılan ortaklıklar, yenilikçi çözümler geliştirmek ve müşteri deneyimini iyileştirmek için fırsatlar sunabilir.

Bu ek düşünceler, havayolu şirketlerinin gelecekteki zorluklarla başa çıkmasına ve müşteri memnuniyetini artırmasına yardımcı olabilir. Esneklik, yenilikçilik ve iş birliği, havayolu endüstrisinin sürdürülebilir bir şekilde büyümesini sağlar.

Kaynakça

- Airline Deregulation Act.* (2023, şubat). tr.wikipedia.org: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Airline_Deregulation_Act#:~:text=Airline%20Deregulation%20Act%20\(Türkçe%3A%20Havayolu,kontrolünü%20kaldırma%20amaçlı%20federal%20kanun](https://tr.wikipedia.org/wiki/Airline_Deregulation_Act#:~:text=Airline%20Deregulation%20Act%20(Türkçe%3A%20Havayolu,kontrolünü%20kaldırma%20amaçlı%20federal%20kanun) adresinden alındı
- CAM, D. (2018, ARALIK). DİJİTAL HAVACILIK: GÜNCEL UYGULAMALARLA GELECEKTEKİ YOLCU DENEYİMLERİ . s. 256-260.
- CRM nedir?* (2024). ORACLE : <https://www.oracle.com/tr/cx/what-is-crm/> adresinden alındı
- ERDOĞAN, U. (2014). U. ERDOĞAN içinde, *HAVAYOLU TAŞIMACILIĞINDA REGÜLASYON VE DEREGÜLASYONLARIN REKABET STRATEJİLERİNE ETKİLERİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA* (s. 11-15). İstanbul.
- KURNAZ, S. (2021). Covid-19 pandemisinin SHY-147 kapsamında verilen havacılık temel eğitimine etkisi. *IJAA*, 72-73.
- KUTLU, A. (2019). A GRUBU SEYAHAT ACENTALARINDA BİLGİ TEKNOLOJİLERİNİN KULLANIMINA YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA. s. 44-48.
- MEYDAN, C. H. (2023). Havayolu İşletmelerinde Dijital Dönüşüm Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme. *HAVACILIK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ* , 66-69.
- ORACLE. (2024, MAYIS 16). www.oracle.com: <https://www.oracle.com/tr/cx/what-is-crm/> adresinden alındı
- TEKİN, E. (2020). COVID-19 Kaygısının Motivasyon Üzerindeki Etkisi: Z Kuşağı Üzerine Bir Araştırma. 1131-1332.
- TÜRKAT, A. (2021). Havacılık Sektöründe Havalimanlarının Dijital Dönüşümü. *Working PaperSeries*, 87-95.

BÖLÜM 26

İbn Bibi ve Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi'nin Eserlerinde Moğollar

Yaşar Bedirhan¹ & Kader Yalman²

¹ Prof. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,;
Orcid: 0000-0002-3581-0682

² Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Y.L. öğrencisi.

GİRİŞ

Anadolu, jeopolitik konumu ve stratejik özellikleri bakımından tarih boyunca odak noktası olmuştur. Sürekli istilalara, savaşlara ve göçlere ev sahipliği yapmıştır. Orta Asya'dan İran'a, oradan da Anadolu'ya yerleşen Türklerden sonra aynı güzergâhı kullanarak Moğollar da Anadolu'yu hedef almışlardır.

Cengiz Han tarafından 1206 yılında kurulan Moğol İmparatorluğu, yine Cengiz Han'ın komutası altında zaman kaybedilmeden Moğolistan dışına düzenlenen seferlerle genişlemeye devam etmiştir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra ardıllarının bu görevi devralmasıyla, Moğollar batıya yönelmiş ve 1243 yılında Anadolu'yu hâkimiyet alanlarına dâhil etmişlerdir. Bu dönemde başkenti Konya olan Anadolu Selçuklu Devleti'nde, yönetimdeki etkinlik ve otorite giderek zayıflamış; asıl hâkimiyet Moğol valilerinin eline geçmiştir (Erkoç, 2015: s.38). Moğolların tabiiyetinde geçen bu istikrarsız dönemde, Anadolu'da sert vergi tedbirleri uygulanmış ve sürekli isyanlar şiddetle bastırılmıştır. Anadolu Selçuklu sultanlarının, zaman zaman Moğol hükümdarlarının desteğini almakta çekinmedikleri, iki eserde de açıkça görülmektedir.

Anadolu'nun Moğol hâkimiyetine girmesiyle devlet teşkilatı ve kültürel yapı üzerinde birçok değişiklik meydana gelmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti sultanlarının belirlenmesinde Moğol hükümdarlarının onayı gerekli hâle gelmiş, tahta geçen ya da geçmek isteyen sultanlar, bizzat Moğol hükümdarının huzuruna çıkmak zorunda kalmıştır. Hatta bir dönem ülke yönetimi Moğollar tarafından üç kardeş arasında paylaştırılmıştır. Selçuklu sultanları, Moğollara tabi oldukları bu dönemde, Moğol hükümdarlarına büyük bir saygı göstermiş, onları "Cihan Padişahı" olarak betimlemişlerdir. Bu durum, her iki yazarın aktarımlarıyla belgelenmektedir.

İbn Bibi ve Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi'nin eserleri baz alınarak, Köseadağ Savaşı sonrası Moğolları anlatan kapsamlı bir çalışma daha önce yapılmadığı için, bu makalede bu iki temel eser ışığında dönemin olayları incelenmiş; yazarların hayatlarına, eserlerinin üslubuna ve Moğollarla ilgili verdikleri bilgilere yer verilmiştir. Aynı zamanda, makalemiz okuyuculara iki yazarın olaylara yaklaşımındaki benzerlikleri ve farklılıkları görme fırsatı sunmaktadır.

İbn Bibi Kimdir?

Gerçek ismi Emir Nasireddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî el-Müştehir bi-İbn Bibî el-Müneccime, kısa adıyla İbn Bibi'dir. Hayatı hakkındaki bilgilere, Farsça kaleme aldığı El-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye adlı eserinde kendisi hakkında verdiği bilgilerden ulaşmaktayız (İbn Bibi, 2014: s.1). İbn Bibi, eserinde kendi hayatı kadar babası ve annesinin hayatına da yer vermiştir. Babası, Kür-i Surh Seyyidleri'ndendir ve Cürcan'ın önde gelen ailelerinden birinin oğludur. İyi bir münşi olarak yetişmiş, uzun yıllar Harzemşah Devleti'nde görev yapmıştır. 1233-34 yıllarından itibaren Konya'da Anadolu Selçuklu Devleti'nde divan kâtibi olarak görev almıştır. Görev yaptığı dönemin padişahları tarafından

Şam'a, Moğol karargâhına, Alamut'a ve Bağdat'a elçi olarak gönderilmiş; bu nedenle "Tercüman" lakabını almıştır. İleri yaşlarında 1272 yılında vefat etmiştir.

Annesi, gerçek adı bilinmemekle birlikte "*El-Bibi el-Müneccime*" olarak tanınır. Nişabur'daki Şafiî cemaatinin reisi Kemaleddin Simnani'nin kızıdır. Müneccimlik sanatını, anne tarafından dedesi olan ünlü fakih Muhammed bin Yahya'dan öğrenmiştir. El-Müneccime, yıldızlar cetveline bakarak gelecekle ilgili isabetli tahminlerde bulunmuş; ilimle haşır neşir olması sebebiyle, o dönemin şartlarında az rastlanan bir kadın figürü olarak İbn Bibi tarafından gururla anılmıştır. Harzemşahlar döneminde uzun süre faaliyet gösteren El-Müneccime'nin başarısı, 1229 yılında Emir Kemaleddin Kamyar tarafından I. Alaaddin Keykubad'a anlatılmış ve bu durum Bibi ailesinin geleceğini olumlu etkilemiştir. Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Celaledin Harzemşah'ın ölümü üzerine, bir süre Dımaşk'a (Şam) giden Bibi ailesi, I. Alaaddin Keykubad'ın emriyle Konya'ya getirilmiştir (Özaydın, 1999: cilt 19, s. 379). İbn Bibi'nin annesi Bibi Müneccime, 1233 yılında Harput önlerinde Eyyubîler ile yapılan savaşın kazanılacağını ve Harput Kalesi'nin alınacağını önceden Sultan Alaaddin Keykubad'a haber vermiştir. Bu öngörüsünün ardından, kocası için münşilik rütbesi talep etmiş ve sultanın isteği yerine getirmesiyle Meceddin Muhammed, I. Alaaddin Keykubad ve halefleri döneminde divanda çalışmış, ayrıca elçilik görevlerinde bulunarak "Tercüman" unvanını almıştır (Özaydın, 1999: cilt 19, s. 380). İbn Bibi, babasının 1272 yılındaki ölümünden sonra, böyle bir aileden geldiği için "*emir*" unvanını almış ve Divan-ı İnşa ve Tuğra Reisliği görevine getirilmiştir. Bazı kaynaklarda "*Emîr Nâsırü'l-mille ve'd-dîn mâlik-i Dîvân-ı Tuğrâ*" olarak anılmıştır (Özaydın, 1999: cilt 19, s. 380).

II. Gıyaseddin zamanında Moğollar tarafından Anadolu'nun yönetimi için görevlendirilen Şemseddin Cüveynî ile tanışan İbn Bibi, ayrıca İlhanlılar'ın Bağdat Valisi Alaeddin Ata Melik Cüveynî ile de görüşmüştür (Özaydın, 1999: cilt 19, s. 381).

El-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Hakkında

Tarih-i İbn Bibi veya Selçukname adlarıyla da bilinen bu eser, Anadolu Selçuklu tarihi için 1192-1280 yılları arasındaki olaylarda temel kaynak olarak kabul edilmektedir. El-Evamirü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye başlığındaki "*Alaiyye*" kelimesi hem Alaaddin Ata Melik Cüveynî'ye hem de Alaaddin Keykubad'a nispetle kullanılmaktadır (İbn Bibi, 2014: s.3). İslam kültürünün ışığında Farsça yazılan bu eser, Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin isteği üzerine kaleme alınmıştır. İbn Bibi, önceki olayları araştırma imkânı bulamadığı için esere, II. Kılıç Arslan'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in veliaht tayin edilmesi süreciyle başlamıştır. Eserde en çok I. Alaaddin Keykubad'dan, en son olarak ise Gıyaseddin Mesud b. Keyhüsrev'den söz edilmektedir. Toplumun üst tabakası hakkında detaylı bilgiler sunan eserde bazı konulara hiç değinilmemiştir. İbn Bibi, Moğollara karşı itaatkâr olunması gerektiği görüşünü savunmuş; Selçuklu-İlhanlı ilişkilerine geniş yer verirken diğer devletlerle olan münasebetlere ya kısa değinmiş ya da hiç değinmemiştir (İbn Bibi, 2014: s.4).

Üslup bakımından eser, bol dualarla ve övgülerle oluşturulmuş, Farsça şiirlerle desteklenmiştir. Ancak üslubun aşırı süslü olması ve Arapça-Farsça atasözleri kullanımı, anlamı zaman zaman zorlaştırmıştır (İbn Bibi, 2014: s.5). İbn Bibi, eseri yazma emrini Alaaddin Ata Melik Cüveynî'den aldığı belirtmiş ve eserini ona ithaf etmiştir. Günümüzde eserin yalnızca bir nüshası mevcuttur ve bu nüsha Ayasofya Kütüphanesi'nde 2985 numarada kayıtlıdır. Ayrıca III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hazinesi için İbrahim b. İsmail b. Ebu Bekr el-Kayseri tarafından da bir kopyası yazılmıştır (İbn Bibi, 2014: s.5).

İbn Bibi'nin Eserinde Moğollar

İbn Bibi, Moğollarla ilgili ilk bilgileri kitabının 77. başlığı olan *"Moğol Öncü Birliklerinin (Karavul) Sivas Mahrusesi'ne Kadar Saldırması"* başlığı altında vermektedir. 1231-32 yıllarında Moğol ordusuna bağlı bir grubun, Carmagon Noyan komutasında, Sivas sınırlarındaki Kemalettin Ahmet b. Rabat Ribatı'na kadar ilerleyip, bölgeyi yağmaladıklarını ve birçok insan ile hayvanı katlettiklerini anlatır.

Sultan I. Alaaddin Keykubad, bu saldırıya karşılık vermek üzere derhal Emir Kemalettin Kamyar'ı görevlendirmiştir. Sarayın özel askerlerinden oluşturulan bir birlikle Moğolların durdurulması emredilmiştir. Ancak Kemalettin Kamyar Sivas'a vardığında, Moğol öncü kuvvetleri geri çekilmişti. Kamyar ve askerleri, Erzurum'a kadar takip etmiş olsalar da, *"Moğol ordusu geri döndüğüne göre peşlerinden giderek fitne tozunu uyandırmaya gerek yoktur"* diyerek takipten vazgeçmişlerdir. Yine de Kemalettin Kamyar, tedbiri elden bırakmamış, bazı bölgelere casuslar ve haberciler göndermiştir. Bu haberciler sayesinde Moğolların Mugan bölgesine vardığı öğrenilmiştir. Erzurum'da yapılan toplantıda, ordunun azlığı nedeniyle ilk anda müdahale edemedikleri, ancak şimdi askerler toplandığına göre uygun bir adım atılması gerektiği kararı alınmıştır. Devlet erkânı, *"Herhangi bir iş yapmadan, imparatorluk dergâhına yakışan bir hediye sunup, kulluk görevimizi yerine getirmesek yakışık almaz"* düşüncesiyle Erzurum'dan dönmüştür. Bu olaylar, Moğolların Anadolu Selçukluları için büyük bir tehdit oluşturduğunu göstermektedir. Moğol saldırısının ardından özel birliklerin oluşturulması, Kamyar'ın Erzurum'da bir süre kalıp durumu kontrol etmesi, bölgede elçiler gönderilmesi ve Moğollarla doğrudan çatışmadan kaçınılması; Moğol gücüne karşı duyulan çekincenin açık göstergeleridir. Bu olayların ardından Emir Kemalettin Çaşnigir ve Emir Mübarezzeddin Çavlı, cephaneleri topladıktan ve ordularına beş bin ücretli piyade ekledikten sonra Gürcistan üzerine sefere çıkmışlar, büyük bir zafer ve ganimetle dönmüşlerdir (İbn Bibi, 2014: s.410).

İbn Bibi, eserinin 80. başlığında *"Sultanın Askerlerinin Ermeni Tarafına Gitmesi, Ahlat'ın ve Diğer Ermeni Beldelerinin Fethi ve Bu Yerlerin Diğer Korunan Memleketlere (Memalik-i Mahrusa) Katılması"* konusunu işler. Melik Eşref'in dünya zevklerine düşkünlüğü sebebiyle Ermeni diyarının ihmal edilmesi ve bu yüzden Moğolların bölgede ağır tahribatta bulunmaları anlatılır. Sincar'dan sonra Şam'a yerleşip eğlenceye dalan Melik Eşref'in bu ilgisizliği, Moğolların Ermeni

topraklarını kolayca yağmalamalarına zemin hazırlamıştır. Bunun üzerine Sultan, toprakların tekrar korunan memleketler arasına katılması için Emir Kemaleddin Kamyar'ı muzaffer askerleriyle birlikte bölgeye göndermiştir. Kamyar, Ahlat ve Bitlis'ten Tiflis topraklarına kadar güvenliği sağlamış; cephaneleri ve ambarları doldurmuş; imar ve tamir işlerini tamamlamıştır. Bu başarısından dolayı Sultan, Kamyar ve ona destek olan diğer emirlere iltifat eden, onları ödüllendiren bir ferman göndermiştir (İbn Bibi, 2014: s.417).

Eserinin 82. başlığında İbn Bibi, *"Moğol Ordusunun Harzemlilere Saldırması ve Onları Bozguna Uğratması"* olayını aktarır. Harzemliler'in Ahlat'tan Erzurum'a geçerken, *"Cennet gibi"* olarak nitelendirilen bir bölgede dinlenmeye çekildikleri sırada, Moğolların ani saldırısına uğradıkları anlatılır. Bu saldırı sırasında pek çok Harzemli vahşi kuşlara ve aslanlara yem olmuş, Moğollar akşamüstü Ahlat'a varmış ve burayı ateşe vermiştir. Olayı gizlice gözlemleyen yaşlı bir kadın, duvar yarığında saklanarak hayatta kalmış ve şöyle anlatmıştır:

"Biz Turab Yaylası'nda konaklamıştık.

Gaddar feleğin tuzağından kendimizi emniyette hissetmiştik.

Hayvanlarımızı suya, otlığa, çayıra bırakmıştık.

Erkekler ve kadınlar rahat yatağında gaflet uykusuna dalmışlardı.

İnsanların canlarını kurtarmak için araç olan silahları kendimizden uzak bir yere koymuştuk.

O arada, altı günde Mugan'dan oraya gelmiş olan Moğol erinin saldırısına uğramıştık.

Uyanıp atlarına ulaşabilenler, başlarını alıp dağa veya dereye kaçtılar.

Bizi ise yakalayıp, süvarilerinizin bana rastladıkları yere kadar getirdiler.

Kudret terzileri, katran renkli başörtüsünü yaşlı ve bitkin dünyanın başına örtünce, gecenin karanlık çadırını canıma siper ve namusuma zırh yaparak kendimi bir duvar yarığına attım. Diğer Harzemlilerin durumundan hiç haberim yok.

Bu anlatım, Moğolların sadece Anadolu'da değil, dönemin tüm bölgelerinde derin korkular yarattığını göstermektedir. Harzemlilerin, Moğollarla baş edemeyecek kadar onlardan korktukları açıktır. Bu olay sonrası, bölgedeki güvenlik önlemleri artırılmış, diğer devletler de muhafız sayılarını çoğaltmışlardır (İbn Bibi, 2014: s.421).

Eserinin 88. başlığında İbn Bibi, *"Ögeday Kağan'ın Karargâhında Sultan Alaaddin Keykubad'a Elçilerin Gelmesi"* olayını anlatır. Kazvin vilayetinden Server olarak bilinen Emir Şemseddin Ömer-i Kazvinî'nin anlatımı aktarılır. Server, zenginliğiyle bilinen Erzurum'a gelmiş ve şehri beğenerek yerleşmiştir. Şöyle der: *"Bu şehirde oturmalısın, yüce cennetin bile kıskandığı bu yeri mesken tutmalısın."* Erzurum'un güzel el işi ürünlerini, padişah hazinesine layık görerek, onları sunmak

amacıyla sefere çıkmıştır. Padişah huzuruna çıktığında ona bazı sorular yöneltilmiş ve Server, Moğol Devleti ile barış sağlanması amacıyla elçi olarak seçilmiştir. Başta bu görevin ağırlığından korksa da, Server bu teklifi gönülden kabul etmiştir (İbn Bibi, 2014: s.437).

İbn Bibi, Moğolların Server'e verdiği cevabı "*Alaaddin Keykubad'a (Allah Delilini Aydınlatın) Gelen Yarlığın Muhtevası*" başlığı altında, eserinin 89. bölümünde dile getirmiştir. Server, Moğol ülkesine giderek Sultan'ın haberini ilettikten sonra, döndüğünde şunları işittiğini aktarmıştır: "*Adil Padişah Sultan Alaaddin bilsin ki iyi yönetimin ve halka iyi davranman, geleni gideni hoşnut etmen konusundaki iyi şöhretini bize bildirdiler. Ben o habere çok sevindim. Onun için sana süyür gamışı buyurdum. Senin her zaman ülkende huzur ve rahat içinde olmanı istedim. Yüce Tanrı bizi büyük kılmış ve aziz yapmıştır. Yeryüzünü bizim soyumuza vermiştir. Sen iyi yolda ilerliyorsun. Onun için durumumuzu sana bildirmek ve seni bize bağlanmaya ve itaate çağırmak vacip oldu. Bizim halimizi bildirdiğimiz kimseler bize bağlanmazlar. Asilik yolunu tutarlarsa, ordumuz onların ülkesine girerek köklerini kazır. Kadınlarını çocuklarını esir alır. Mallarını mülklerini yağmalayıp harap eder. O zaman bize söyleyeceği bir şey olmaz.*" Server, uzun bir yolculuğun ardından Kayseri'ye döndüğünde, Alanya'da bulunan Sultan Alaaddin Keykubad da Kayseri'ye gelmiştir. Sultan, yarlığı Server'den alıp bizzat ayağa kalkarak okumuş, ardından Server ile yalnız konuşmak istemiştir. Server'e, hiçbir şeyi saklamamasını söyleyerek sorular sormaya başlamıştır.

Sultan Alaaddin: "*Onunla dost olursam, ülkeme göz diker mi?*"

Server'in cevabı: "*Allah korusun! Onun o kadar ülkesi var ki, her yıl huzuruna oralardan elçiler gelir. Elbiseler hazinelerinde çürüyor. Atları ahırlarda ve sürülerde yaşıyor. O kadar altını var ki, yer altında telef oluyor. Yalnız buna rağmen uzaktan da olsa ona bir hediye götürmek, içi dışı bir tutmak gerekir.*"

Bu sözler Sultan'ın hoşuna gitmiştir. Bunun üzerine hediyeler ve armağanlar hazırlanmış; ancak 1237 yılında Sultan Alaaddin'in aniden vefat etmesi sebebiyle bu hediyeler gönderilememiştir. Tahta geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev, babasından kalan bu işi tamamlamak istemiştir. Moğol hükümdarına gönderdiği elçi ile şu mesajı iletmıştır: "*Babam sana birader diye hitap ederdi. Ben sana baba diyeceğim. Bende babam kutlu Sultan'ın yaptığı gibi, sana bağlılık ve kulluk yolunu tutacağım.*" Server, bu mesajı iletmek için yola çıkmış; ancak Mülhidler tarafından esir alınarak üç ay boyunca tutsak kalmıştır. Bu durum Moğol sarayına bildirildiğinde, Carmagon Noyan derhâl harekete geçerek Server'i kurtarmıştır. Server, Moğol sarayına ulaştığında Sultan Alaaddin'in vefat haberini vermiş, bunun üzerine Kağan şu ifadeyi kullanmıştır: "*Kıran, kıran, kıran.*" ("*Yazık, yazık, yazık.*") Server, görevini tamamladıktan sonra ülkesine geri dönmüştür. Ancak çok geçmeden Irak'a vardığında, Baycu Noyan Köseadağ'da Sultan Gıyaseddin'in ordusunu mağlup etmiş ve siyasi dengeler tamamen değişmiştir (İbn Bibi, 2014: s.439).

Bu başlık altında anlatılanlar, Köseadağ Savaşı öncesinde Sultan Alaaddin Keykubad ve oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in Moğol devletiyle barış içerisinde yaşamayı tercih ettiklerini ve bunun olumlu karşılandığını göstermektedir. Ancak Sultan Alaaddin'in Server'e yönelttiği, *"Onunla dost olursam ülkeme göz diker mi?"* sorusu, Moğollarla kurulan dostluğun bile sürekli bir tehdit unsuru taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Moğollara karşı gösterilen diplomatik nezaket, gerçekte Anadolu'daki güç dengesizliğinin bir itirafı niteliğindedir. Öte yandan, Server'in Mülhidler'e esir düşmesinden sonra Carmagon Noyan'ın hızla müdahale ederek Server'i kurtarması, Moğol Devleti'nin elçilere ve elçi gönderen devletlere verdiği önemi göstermektedir.

İbn Bibi, eserinin 106. başlığında, *"Erzurum Olayı, Moğol Ordusunun Orayı İşgali ve Ora Sakinlerinin Öldürülüp Ortadan Kaldırılması"* konusunu ele almaktadır. Carmagon Noyan'ın felç nedeniyle görevinden çekilmesi sonrası Baycu Noyan başkomutan olmuş ve Kaan'ın gözüne girmek için büyük bir sefere çıkmıştır. Baycu, hedef olarak Anadolu'nun önemli şehirlerinden Erzurum'u seçmiştir. Şehir surlarının etrafına kurulan mancınıklarla gece gündüz taş yağdırılmış; birçok insan hayatını kaybetmiştir. Subaşı Sadreddin Yakut ve Frank komutanı İstankuş, Moğol saldırılarına kahramanca direnmişlerdir. Ancak Erzurum Valisi Şerefeddin Duvi'nin ihaneti sonucunda Moğollar şehre girmiş ve şehri acımasız bir şekilde yağmalamışlardır. İbn Bibi bu vahşeti şöyle tarif eder: *"Güzellikte dillere destan, iffetleri ve ismetleri fazla ve sınırsız olan ibadet ve dindarlıkta Asiye ve Meryem ile yarışıp onlara eşitlik sağlayan halkın haremın saf kadınlarının dudaklarını yardılar. Ciğerlerini yakıp yüzlerini yaralayarak kahrın esiri, zalim kimselerin tutsağı yaptılar. Zenginın, fakirin süt emen çocuklarını, sevgili dadılarının kucağından, hayat veren annelerinin bağrından alarak sefalet toprağına attılar ve düşkünlük kanında yüzdürdüler. O korkunç felaketin etkisinden sıradan ve seçkin kimselerin, en hoş hali, en mutlu anı, ölümün yüzünü gördüğü an oldu. Aman çığlıklarının ateşinin kıvılcımları dönen göğü aştı. Kıyamet günü gibi kimsenin kımıldamaya veya kaçmaya mecali kalmadı."* (İbn Bibi, 2014: s.492)

Moğollar, kadın, çocuk, yaşlı demeden katliam yapmış ve büyük bir yıkım gerçekleştirmiştir. Savaş sonrasında, sadece savaşta işe yarayacak veya sanata yatkın kişiler yaşatılmış, diğerleri acımasızca katledilmiştir. İbn Bibi, Moğolların uyguladığı seçimi şu sözlerle anlatır: *"Seçilemeyenler için dünyada kurtuluşun yolu kapanmıştı; ölüm korkudan kehkeşanlara sığınmıştı."* Savaş sırasında Emir Sinaneddin'in oğlu da bizzat Baycu Noyan tarafından öldürülmüştür. Moğol emirlerinin her biri çok miktarda ganimet, hayvan ve esir elde etmiştir. Öte yandan, Selçuklu ordusu Erzincan'a ulaştığında, Erzurum halkı Moğollar tarafından katledilmişti. Bu haberi alan Sultan, büyük bir endişe ile askerlerini geri çağırmış ve devleti savunmak için merkezde olağanüstü tedbirler almaya başlamıştır.

İbn Bibi, Türk milleti için en acı verici ve unutulmaz olayı, eserinin 107. başlığında *"Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in Moğol Ordusu ile Savaşmak İçin"*

Muharrem 641 (26 Haziran 1243) Perşembe Günü Köseadağ'da Nazara Geldi" başlığı altında anlatmıştır (İbn Bibi, 2014: s.493). Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Moğollara karşı tedbir almak, hazırlık yapmak ve Moğolların Anadolu'da açtığı yaraları kapatmak amacıyla, tüm devlet erkânı ve memleketin ileri gelenlerinden fikir ve görüş almıştır. Uzun süren konuşmalar ve tartışmalar neticesinde alınan kararlar şunlar olmuştur: Müslüman ve Hristiyan melikleri yardıma çağırmak, Yardımlarını sağlamak amacıyla menşurlar ve fermanlar göndermek, Çeşitli hediyelerle gönüllerini almak, Tecrübeli yiğitlere altın ve gümüş gibi değerli hediyeler sunarak onları saltanat tarafına çekmek.

Bu alınan kararlardan anlaşılmaktadır ki; devlet, Moğolların gücünün farkındadır, ancak geri adım atmamış; tam tersine, gücüne güç katmak ve memleket için birlik olup savaşmayı göze almıştır. Bir süre sonra, uç bölgelerden gelen olumlu haberlerle birlikte; Sermari, Gence, Uçlu, Frank, Kaymer ve Kıpçak askerlerinden oluşan karma bir ordu kurulmuştur. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev de haremi ve seçkin adamlarıyla birlikte Sivas'a doğru harekete geçmiştir (İbn Bibi, 2014: s.495). Ancak casuslardan ve muhbirlerden alınan bilgilere göre; Baycu Noyan, Kirman, Irak, Fas ve Horasan bölgelerinden çekirge sürüsü kadar kalabalık bir ordu toplamıştır. Bu haber üzerine devlet büyükleri, yardım birliklerinin gelmemesini bahane ederek Sivas'ta kalmayı tercih etmişlerdir. Ancak bazı ileri gelen devlet adamları, *"Biz burada otururken Erzincan bölgesinde halk Moğollara yem oluyor. Harekete geçelim, Nahçıvan ve Tebriz önlerinde korkusuzca karşılaşalım!"* diyerek harekete geçmeyi önermiştir. Bu sözlere tamah eden Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, ertesi gün derhal yola çıkma emri vermiştir. Köseadağ'a vardıklarında, Baycu Noyan'ın 40 bin süvari ile Erzincan'ın Akşehir Ovası'na ulaştığı haberi gelmiştir. Bu bilgiyi alan tecrübeli emirler, bulundukları Köseadağ mevkiinin savunma açısından sağlam olduğunu, hayvanlar için bol ot bulunduğunu ve ayrıca Ermeni ile Frank birliklerinden iki bin süvarinin de iki gün içinde kendilerine katılacağını bildirmişlerdir. Bu sebeple burada kalmanın daha avantajlı olacağına karar verilmiştir. Köseadağ Bölgesi, hem Moğollar hem de Selçuklular için unutulmaz bir savaşa sahne olmuştur. Baycu Noyan, zaferden o kadar emindir ki, Selçuklu'ya bağlı Frank ve Rumlardan oluşan üç bin kişilik süvari birliğinin sarp bir bayırdan pervasızca indiklerini görünce şöyle demiştir: *"Bunlar kaçmaktan başka bir iş yapamazlar. Bugün kılıcımın altında kelleler görüyorum."* Baycu Noyan'ın saldırısı ile savaş başlamış; Rum askerleri atları yoruluncaya kadar cesurca savaşmışlardır (İbn Bibi, 2014: s.499). Sonunda Baycu geri çekilmiştir. Selçuklu askerleri ise, Moğol ordusunun korkup kaçtığını zannederek hemen Sultan'a müjde haberi göndermiştir. Sultan da bu haber üzerine eğlence meclisi kurdurmuştur. Ancak Baycu Noyan, Rum askerlerinin bitkin düştüğünü fark edince askerlerine tekrar saldırılarını ve yoğun bir ok yağmuru yapmalarını emretmiştir. Suriye, Rum, Frank, Gürcü ve Uç askerlerden oluşan Selçuklu müttefikleri kısa sürede mağlup olmuşlardır. Bu durumu gören Çaşnığir Çavlı, derhal Sultan'ın yanına giderek durumu anlatmıştır. Karşılıklı konuşmaların ardından Sultan, şöyle demiştir:

"Ben gidiyorum. Ülkenin yönetim dizginini sana bırakıyorum. Bildiğini ve yapabildiğini çekinmeden yap." Böylece komuta yetkisini Çaşnıgir Çavlı'ya devretmiştir.

Savaşın ardından Moğollar, Köseadağ'da yakıp yıkmaya devam etmiş, büyük ganimetler toplamış ve ardından Sivas'a yönelmişlerdir. Sivas Kadısı Necmeddin-i Kırşehirî, şehrin ileri gelenlerini de toplayarak Baycu Noyan'ı karşılamaya çıkmıştır. Kadı, yanında bulunan yarlığı Baycu'ya sunmuş; Baycu da bu yarlığı öpüp başına koymuştur. Şehirde Erzincan Kapısı hariç tüm kapılar kapatılmıştır. Bir süre Erzincan yağmalandıktan sonra, oranın kapısı da kapatılarak Kayseri'ye doğru ilerlenmiştir (İbn Bibi, 2014: s.501). Bu başlık altında Anadolu Selçuklu Devleti'nin, Moğol ordusu karşısında nasıl mağlup olduğunu ve teslimiyet gösterdiğini açık bir şekilde görmekteyiz.

Moğollarla ilgili sonraki bilgiler, hemen ardından gelen 108. başlıkta, *"Kayseri'nin Yıkılması, Oranın Kuşatılanları ile Sakinlerinin Kalabalık Moğol Ordusu Tarafından Öldürülüp Yok Edilmesi"* başlığı altında anlatılmıştır. Moğol ordusunun Kayseri'ye yaklaştığı haberi duyulur duyulmaz, şehirde derhal güvenlik tedbirleri alınmaya başlanmıştır. Yapılan savaşta, hem Moğol ordusunda hem de Selçuklu ordusunda ciddi kayıplar verilmiştir. Ancak bazı hainlerin desteğiyle Baycu Noyan, kaleyi ele geçirmeyi başarmış ve şehrin bayındır bölgelerini, binalarını ve saraylarını yakıp yıkmıştır.

Köseadağ Savaşı Sonrası Sulh Arayışı ve Sahib Mühezzibeddin'in Görevi İbn Bibi'nin 109. başlığı olan *"Sahib Mühezzibeddin'in -Allah Rahmet Eylesin- Barış Kurallarını Yerleştirmek, Sulh Şartlarını Yerine Getirmek İçin Baycu Noyan'ın Yanına Gitmesi"* başlığı altında, yapılan savaşın ardından Moğollar ile sulh arayışı anlatılmaktadır. Köseadağ yenilgisinden sonra Sahib Mühezzibeddin, Amasya'ya gitmiştir. Kayseri'den de yenilgi haberi ulaşınca, Amasya Kadısı Fahreddin'i yanına çağırması; birlikte durumu değerlendirmiş ve üzüntüyle ağlaşmışlardır. Suçun bir kısmını da Sultan'da bulmuşlar ve sonunda Baycu Noyan'a sulh teklif etme kararı almışlardır. Nadide mücevherlerden hediyeler hazırlayıp şu düşünceyle yola çıkmışlardır: *"Eğer bu yolda amacımıza ulaşırsak ne âlâ. Yok eğer, durum amacımızın hilafına dönerse, o zaman da kadirşinaslık, dürüstlük ve hizmetkârlık şartlarını yerine getirmiş oluruz. Nimetlerin hakkını verme çabamız, kıyamet gününe kadar günlerin sayfalarında yazılı kalır."* (İbn Bibi, 2014: s.505) Erzurum yakınlarında Baycu Noyan'ın yanına ulaşmışlar ve ona yalvarıp yakarmışlardır. Baycu Noyan, onların saygılı davranışlarına iltifatta ve ikramda bulunmuş, böylece korkuları ve ıstırapları azalmıştır. Daha sonra Sahib Mühezzibeddin ve Kadı Fahreddin, Carmagon'un evine giderek sulh isteklerini uygun bir dille anlatmışlardır. Carmagon, Sultan Alaaddin'in hatırını göz önünde bulundurarak barış teklifini kabul ettiğini bildirmiş ve barış için gerekli şartların yerine getirilmesini emretmiştir. Bu gelişmenin ardından Baycu Noyan, Carmagon'dan aldığı emirle bağlılık şartları üzerine görüşmelere başlamıştır. İlhan'a, askerlerin

Noyanlarına ve diğer büyüklerine verilecek miktarlar belirlenmiş; altın, deve, at, sığır, kısrak ve elbiseler kalem kalem hesaplanmıştır. Bütün Noyanların rızası ile barışın temelleri atılmış; sulh, ayrı gayrı olmaktan uzak, samimi bir şekilde pekiştirilmiştir (İbn Bibi, 2014: s.507).

Sahib Mühezzibeddin'in dönerek sulh haberini getirmesi, İbn Bibi'nin 111. başlığında "*Sahib Mühezzibeddin'in -Allah Rahmet Eylesin- Baycu Noyan'ın Yanından Dönerek Barış İşlerini Tamamlaması*" başlığı altında anlatılmıştır. Bu barış, halk arasında büyük bir sevinçle karşılanmış; Padişah da Mühezzibeddin'i bu görevi başarıyla tamamladığı için ödüllendirmiştir. Yapılan barış sayesinde başta padişah olmak üzere herkesin kalbindeki hüznün silinmiş, yerine mutluluk ve huzur gelmiştir (İbn Bibi, 2014: s.511).

Görüyoruz ki, barışın bu denli mutlulukla karşılanmasının ardında büyük bir yıkım yatmaktadır. Öyle bir yıkım ki, taş üstünde taş, omuz üstünde baş kalmamıştır. Bu sebeple barış yolu tercih edilmiş; barışın kabul edilmesi ülkede adeta bir bayram havası estirmiştir.

Moğollarla İlişkiler: Şemseddin İsfahanî'nin Elçiliği ve Devletin İç Durumu İbn Bibi'nin Moğollardan bahsettiği diğer bir başlık ise 112. başlıktır: "*Naib Melikü'l-ümera Şemseddin İsfahanî'nin Hazar Denizinden Geçerek Sain Han'ın Yanına Girmesi.*" Bu başlık altında, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in; Rus, Başkırt, Bulgar ve Alan ülkelerini kendisine bağlayan, büyük hükümdara karşı üstünlük sağlayan ve cömertliği ile tanınan Sain Han'a elçi gönderilmesini emrettiği anlatılmaktadır (İbn Bibi, 2014: s.512). Bozulan saltanat düzeninin, İbn Bibi'nin "*cihangir padişah*" diye tanımladığı Moğol Hanı'nın desteğiyle yeniden düzeltilmesi istenmiştir. Bu mesajı iletme için deniz yolu tercih edilmiştir. Naib Şemseddin, görevi yerine getirmek için önce hazineye İlhanlı sarayına lââyık hediyeler temin etmiş, ardından yola çıkmıştır.

Sain Han'ın huzuruna vardığında sıcak bir şekilde karşılanmış ve sunduğu hediyeler kabul edilmiştir. Dönüşünde Moğol Kağanı, Sultan'a padişahlık nişanları olarak; kılıç, mızrak, ok, kaftan, murassa külah ve bir yarlık göndermiştir. Ayrıca, Naib Şemseddin'e "*Nizamü'l-Mülk*" ve "*Salahü'l-Alem*" unvanlarını vererek onu kendi adına memleketlere yönetici tayin etmiştir. Sultan, Naib'in böyle bir başarıyla dönmesinden büyük mutluluk duymuş ve bu durum sevinç gösterileriyle kutlanmıştır (İbn Bibi, 2014: s.514).

Bu başlıktan anlaşılıyor ki, Selçuklu Sultanı, düzeni sağlamak için Moğol Kağanı'nın desteğini istemekten çekinmemiştir. Gelen olumlu haberin ülkede büyük bir sevinçle karşılanması, Moğol itibarının ve desteğinin ne denli büyük bir önem arz ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

İbn Bibi, eserinin 122. başlığını "*Baycu Noyan'ın İkinci Defa Rum Memleketlerine Yürümesi, O Günlerde Meydana Gelen Olaylar ve (Devlette Görülen) Gevşeklikler*" şeklinde oluşturmuştur. Bu başlık altında İbn Bibi, Şehit

Sahib Kadı İzzeddin Muhammed Razi'nin vezirliği sırasında, idare konusunda yaşanan gevşeklikler sebebiyle Baycu Noyan ve diğer Noyanların Rum memleketlerine gelişinden bahsetmektedir (İbn Bibi, 2014: s.571). Bu durumu çözmek amacıyla, İbn Bibi'nin "*devletin dört direği*" olarak adlandırdığı şu isimler harekete geçmiştir: Sahib Kadı İzzeddin, Atabek Celaleddin Karatay, Beylerbeyi Şemseddin Yavtaş, Emir-i Ahar Aslandoğmuş. Baycu Noyan'ın zulmünden kurtulmanın en iyi yolunun doğrudan Moğol Kağanı'na durumu arz etmek olduğuna karar vermişlerdir. Moğol Kağanı'na gönderilecek elçi olarak, o dönemin yiğitliği, dindarlığı, iş bitiriciliği ve güvenilirliği ile tanınan Sahib-i A'zam Fahrü'd-Devle Ebü'l-Hayrat Ali seçilmiştir. Bu elçi, Batuhan'a maruzatını bildirmiştir. Kağan, durumu anlayışla karşılamış ve Baycu Noyan ile diğer Noyanların Rum diyarlarına girmelerini yasaklayan bir emir çıkarmıştır.

Bu gelişmeler yaşanırken Sultan, gençliğin getirdiği nefsanî duygular içinde günlerini eğlence ve mutlulukla geçirmekteydi. Devletin emniyette olmasını ise Kadı İzzeddin'in çalışmaları sağlamıştır. Noyanların baskısı azalınca Bağdat, Şam, Mardin, Musul, Rum ve Frank bölgelerinden Sultan'a hediyelerle elçiler gelip gitmeye başlamıştır. Ancak Maraş'taki Ağaçeriler'in bu kervanları yağmalaması düzeni yeniden bozmuştur. Bu gelişme üzerine Kadı İzzeddin, Şemseddin Yavtaş ve diğer devlet ileri gelenleri, Ağaçeriler'e karşı Kayseri'ye doğru harekete geçmiştir (İbn Bibi, 2014: s.573). Bu sırada Atabek Celaleddin Karatay vefat etmiştir. Öte yandan, Baycu Noyan'ın kalabalık bir ordu ve çok sayıda hayvan ile Rum diyarına tekrar geldiği haberi ulaşınca, Ağaçeriler'e karşı düzenlenen birliklerin bir kısmı Kayseri'ye dönmüştür.

Baycu Noyan'ın bu gelişi, Sultan'ı ve devlet ileri gelenlerini ciddi şekilde endişelendirmiştir. Bunun üzerine devlet erkânı toplanmış ve Noyan'ın niyetini öğrenmek üzere bir elçi gönderilmesine karar verilmiştir. Elçi gönderildikten sonra Sultan da tedbiri elden bırakmamış ve ülkenin her yanına asker toplama emri göndermiştir. Toplanan askerler, barış yolunu değil savaş yolunu tercih etmişlerdir. Bu hava Sultan'ı da etkilemişken, elçinin Noyan'ın yanından döndüğü haberi gelmiştir. Elçi geldiğinde şu sözleri söylemiştir: "*Baycu Noyan'ın kalbindeki Sultan'a olan sevgi ve muhabbet eksilmemiştir. Hatta Sultan'a bağlılık ve onun haklarını göz önünde bulundurma konusunda eski davranışlarını aynen sürdürmeye özen göstermektedir. Eğer yeni yetme emirler savaşmak veya kaçmak istiyorlarsa, bu kendi bilecekleri şey...*" (İbn Bibi, 2014: s.574).

Bir süre sonra Sultan'ın askerleri tekrar nifak tohumları ekmiş ve Sultan'ı savaşa razı etmeye çalışmışlardır. Sultan da bir süre sonra onların düşüncelerine uyarak ordunun savaşa hazır hale getirilmesini emretmiştir. Şemseddin Yavtaş ve Fahreddin Aslandoğmuş gibi büyük emirleri yanına çağırarak, askerlerin başında olmalarını sağlamıştır. Ordu, bu iki büyük emirin komutasında sefere çıkarken, Sultan ise Konya'da kalmıştır. İki ordu karşı karşıya geldiğinde, Moğol ordusu Türk askerlerini perişan etmiştir (İbn Bibi, 2014: s.575).

Bu olayın devamında, İbn Bibi "*Merhum Sultan İzzeddin Keykavus'un -Allah Rahmet Eylesin- İlk Defa Saltanattan Ayrılması, Şehit Sultan Rükneddin Kılıçarslan'ın -Allah Rahmet Eylesin- Borgulu (Uluborlu) Kalesi Hapishanesinden Çıkması ve Konya Mahrusesinde Saltanat Tahtına Oturması*" 123. başlığı altında süreci detaylı olarak aktarmıştır. Moğollarla ilgili olarak verdiği bilgilere göre; savaştan mağlubiyet haberi geldiğinde Sultan İzzeddin büyük bir endişeye ve perişanlığa kapılmıştır (İbn Bibi, 2014: s.577). Sabahı zar zor etmiştir ve ertesi gün, neyi var neyi yoksa Konya'da bırakarak Antalya'ya doğru yola çıkmıştır. Devletin ileri gelenleri Konya'da toplanmış ve Sultan İzzeddin'in bu tutumuna dair hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir. Hayatını seferlerde geçirmiş, uzun yıllar hapiste kalmış ve gurbetin ayrılığını iliklerine kadar hissetmiş olan Sultan Rükneddin'in hapisten çıkarılarak başkent Konya'ya getirilmesine karar verilmiştir. Büyük bir merasim düzenleyen Emir Fahreddin Aslandoğmuş ve diğer devlet ileri gelenleri, Sultan Rükneddin'i tahta oturtmuşlardır. Naibi Emir Nizameddin olurken, veziri de Emir Muineddin Süleyman olarak atanmıştır.

Yeni yönetim, Baycu Noyan ile görüşmek üzere derhal hazırlıklara başlamıştır. Sultan Rükneddin ve adamları, Baycu Noyan'ın yanına varınca Noyan, Sultan İzzeddin'in de gelmesini istemiştir. Ancak Sultan İzzeddin gelmeyince, Baycu Noyan Sultan Rükneddin'e daha da fazla saygı göstermeye başlamıştır. Sultan Rükneddin, Baycu Noyan'ı davet edip bir gece için büyük bir ziyafet düzenlemiştir. Ancak bu gecede, Hoca Noyan, Emir Nizameddin'in elinden yediği bir armut nedeniyle hayatını kaybetmiş, bunun üzerine Emir Nizameddin çarpmıha gerilmiştir. Bu olay sonrasında Baycu Noyan, Sultan Rükneddin'i Konya'nın surlarını yıkmaya zorlamıştır. Fakat Sultan Rükneddin, surların yanı başında eski sultanların kabirleri ve türbelerinin bulunduğunu söyleyerek Noyan'a yalvarmış ve surların yıkılmaması için ikna etmiştir. Baycu Noyan, her ne kadar şehrin iç surlarını yıkmaktan vazgeçmişse de, şehrin dışındaki kaleleri yıktırması; ardından Sultan Rükneddin'i geri göndererek kendisi de Mogan'a doğru hareket etmiştir. Noyan'ın atalarının ülkesine döndüğünü duyan Sultan İzzeddin de Bizans (Laskaris) ülkesinden ayrılarak geri dönmüştür. Bu sırada Sultan Rükneddin de İlhanlı hükümdarı ile görüşmek üzere Konya'dan yola çıkmıştır. Sultan İzzeddin, her ne kadar Sultan Rükneddin'i ülkenin yarısını paylaşmaya ikna etmek için elçi göndermişse de, Sultan Rükneddin yolundan dönmemiştir (İbn Bibi, 2014: s.579).

İbn Bibi, bundan sonrasını eserinin 124. başlığında "*Merhum Sultan İzzeddin'in -Allah Kabrini Nurlandırсын- Laskaris Tarafından Dönüşü, Şehit Sultan Rükneddin'in -Allah Yüzünü Ağartsın- İlhan'ın -Büyüklüğü Artsın- Yanına Gitmesi*" şeklinde aktarmaktadır (İbn Bibi, 2014: s.580). Sultan Rükneddin İlhan'ın yanına gidince, Sultan İzzeddin Konya'ya gelmiş ve halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanarak yeniden tahta oturmuştur. Öte yandan Sultan Rükneddin, İlhan'ın huzuruna varmış; İlhan da onu tam yetkili kıldığını belirten bir ferman hazırlayarak geri dönmesine izin vermiştir. Sultan Rükneddin Erzincan'a vardığında, Sultan İzzeddin'in ona karşı savaş hazırlıkları yaptığını duymuş ve bu nedenle kışı Erzincan'da geçirmiştir. Bu

süreçte hazırlıklarını tamamlayan Sultan Rükneddin, Tokat Naibi Muineddin'in topladığı askerler ve Moğol ordusunun tümen komutanı Boyan ile birlikte Tokat üzerine yürümüştür. Ancak başarılı olamayınca Muineddin Pervane, İlhanlı hükümdarı Hülagü'den yardım istemek için yola çıkmıştır. Hülagü'nün gönderdiği on bin kişilik Moğol ordusu, Sultan İzzeddin ve Sultan Rükneddin için karşı karşıya gelmiştir (İbn Bibi, 2014: s.581).

İbn Bibi, olayların devamını eserinin 125. başlığında *"Melik Alaaddin Keykubat'ın Türkistan Yolunda Ölümü ve Tuğracı Şemseddin Mahmut'un Büyük Ordudan (Moğol Karargâhı) Korunan Rum Ülkelerine Dönmesi"* şeklinde anlatmaktadır (İbn Bibi, 2014: s.582). Baba tarafından Selçuklu soyundan olan Melik Alaaddin Keykubat, Sultan İzzeddin'in emriyle önce Baycu Noyan'ın yanına, oradan da kulluğunu bildirmek için İlhan'ın huzuruna gitmiştir. Ancak Melik Alaaddin Keykubat, gittiği gece Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Mengü Kağan, Melik'in ölüm sebebinin araştırılmasını ve eğer bir faili varsa sağ bırakılmamasını emretmiştir.

Bu olaylar yaşanırken, Baycu Noyan'ın isyan eden Sultan İzzeddin Keykavus'u mağlup ettiği haberi Moğol sarayına ulaşmıştır. Bu haber üzerine İlhanlı hükümdarı, altın payza ve altın yaldızlı yarlığı Sultan Rükneddin'e vermiş ve Sultan İzzeddin'in derhal getirilmesini emretmiştir. Noyan'ın habercisi Tuğracı Sahib, Hülagü Han'ın huzuruna çıkarak başından geçenleri tane tane anlatınca, Hülagü kararını değiştirerek yarlığı ve payzayı devlet hazinesine kaldırmış ve Tuğracı Sahib'i Sultan İzzeddin'i getirmekle görevlendirmiştir. Tuğracı Sahib geldiğinde, mesele çözülmüş ve ülkenin iki kardeş arasında bölüştürülmesine karar verilmiştir: Kızılırmak'ın batısındaki topraklar, Sultan İzzeddin'in divanına bağlı kalacak Kızılırmak'ın doğusundaki topraklar ise Sultan Rükneddin'in kullarına bırakılacaktır. Böylece savaş sebebi ortadan kaldırılmıştır.

Bu olaydan açıkça anlaşılmaktadır ki, Selçuklu ülkesinin yönetimi tamamen İlhanlıların iradesine bağlı hâle gelmiştir. İlhanlı Devleti sadece iç kargaşaları çözmekle kalmamış, aynı zamanda ülkeyi kimin yöneteceğine de doğrudan karar verebilmiştir.

İki Sultan'ın İlhanlı hükümdarının huzuruna gidişi ise İbn Bibi tarafından eserinin 126. başlığında *"Her İki Sultan'ın İlhan'ı -Azametini Artırsın- Yanına Gitmesi"* başlığı altında anlatılmıştır. Barış sağlandıktan sonra Sultan Rükneddin ve Sultan İzzeddin peş peşe Hülagü'nün huzuruna çıkmışlardır. Hülagü, önce Sultan İzzeddin'i, ardından da Sultan Rükneddin'i aynı saygıyla karşılamıştır. Böylece iki Selçuklu Sultanı, İbn Bibi'nin *"Orduyu Muazzama"* (Büyük Ordu/Moğol Karargâhı) olarak adlandırdığı yerde kucaklaşmış ve ardından memleketlerine dönerek ülkede düzeni sağlamaya başlamışlardır (İbn Bibi, 2014: s.584). Bu olaylar, ülkedeki barışın sağlanmasında ve hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde İlhanlıların belirleyici rol oynadığını bir kez daha açıkça göstermektedir.

İbn Bibi, eserinin 127. başlığında *"Merhum Sultan İzzeddin'in -Allah Kabrini Aydınlatın- İki Defa Alıncak'ta Yenilerek Vasilyus'un Yanına Gitmesi ve O Yolculuklar Sırasında Başından Geçenler"* başlığı altında anlatmıştır (İbn Bibi, 2014: s.587). Sultan İzzeddin, veziri Fahreddin Ali ile konuşurken şu sözleri sarf etmiştir: *"Her ne kadar öz kardeşim olsa da Sultan Rükneddin ile hediye ve bağış yoluyla yakınlık kurulsa, onunla aramızda olan ayrılık gayrılık ve kavga bir yana bırakılıp kardeşliğin dostluk ve birlik havasına girilse çok iyi olur. Fakat şimdi Muineddin Pervane'nin yaptıkları oyunlardan aramızda büyük bir gerginlik var. Düşmanlarımızın oyununu bozmak, hasetlerini hilelerini önlemek için bir defa daha İlhan'a gidersek bizim için son derece yararlı olur"* (İbn Bibi, 2014: s.587). Bu düşünce Sahip Fahreddin tarafından da uygun bulunmuş ve hediyeler hazırlanarak yola çıkılmıştır. Ancak o sırada, Sultan Rükneddin'in Moğol ordusu ile birlikte Aksaray'a geldiği haberi düşmanca bir şekilde Sultan İzzeddin'e ulaştırılmıştır. Bunun üzerine Sultan İzzeddin: *"Hiç sebep yokken neden benim hayat ekinimi biçmeye kalkıyorlar?"* diyerek Sahip Fahreddin'i durumun iç yüzünü öğrenmek üzere oraya göndermiştir (İbn Bibi, 2014: s.588). Haber gelir gelmez Sultan İzzeddin, Antalya'ya doğru hareket etmiştir. İki gün sonra Sultan Rükneddin Konya'ya gelmiş ve Hülagü Han adına Sultan İzzeddin'in tüm mallarına el koymuştur. Bu olaylardan sonra Sultan İzzeddin Keykavus, tamamen ümidini yitirmiş ve yardım istemek amacıyla Bizans İmparatoru Vasilyus'a haber göndermiştir. Vasilyus da *"Hoş gelir, sefa getirir."* diyerek onu kabul etmiştir. Sultan İzzeddin kadirgalara binerek İstanbul'a gitmiş ve Vasilyus tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılanmıştır. Bizans'ta keyfi yerinde bir şekilde ikamet etmeye başlamıştır.

Bu sırada Ali Bahadır, Sultan Rükneddin'e karşı saldırı düzenlemek için Konya'ya gelmiş, ancak başarısız olmuştur. Bunun üzerine Ali Bahadır da Sultan İzzeddin'e sığınmak üzere İstanbul'a gitmiş, Vasilyus tarafından kabul edilmiş ve çeşitli ikramlarda bulunulmuştur. Bir akşam, Ali Bahadır ve Sultan'ın *"Şarapsaları"* (içki dostları), Hristiyan Kir Kedid'in evinde toplanıp şarap içerken sarhoş olmuşlar ve şu konuşmaları yapmışlardır: *"Atalarının ülkesinden uzaklaşıp onların tahtından mahrum kalmasına rağmen Rabbani destek ve yardımla Sultan'ın saltanatının bağlılarının ve taraftarlarının sayısı bir çoğalma gösterdi. Eğer bir fırsatı bulunur Vasilyus gezinti (seyran) yerinde ortadan kaldırılsa bu ülkenin padişahlığı Sultan'a geçer ve burası onun eski ülkesine katılır"* İkiyüzlü bir karaktere sahip olan Kir Kedid, bu konuşmaları ertesi gün Vasilyus'a iletmiştir. Vasilyus her ne kadar: *"İyiliğin kulağı kötülüğü duymaz."* diye düşünmek istese de, bir yandan onları tutuklamak için fırsat kollamaya başlamıştır. Bir gün, uygun bir bahane ile Emr-i Ahur Uğurlu ve Ali Bahadır'ı evine çağırması ve tutuklatmıştır. Emr-i Ahur'un gözlerine mil çektirerek kör etmiş, Ali Bahadır'ı ise öldürtmüştür. Sultan'ın diğer akrabalarından Hristiyanlığı kabul edenlere dokunulmazken, kabul etmeyenler zincire vurulmuştur. Sultan İzzeddin, iki oğlu (Gıyaseddin Melik Mesud ve Rükneddin) ve annesiyle birlikte hapis hayatı yaşamaya başlamıştır.

Bu durum Berke Han'ın kulağına gitmiş ve Sultan'ı kurtarmak için asker göndermiştir. Ne hikmettir ki, o kış Tuna Nehri'ni donduracak kadar şiddetli soğuklar olmasına rağmen, Berke Han'ın askerleri Tuna'yı geçmeyi başarmış ve Sultan'ı kurtararak Berke Han'ın yanına götürmüştür (İbn Bibi, 2014: s.590). Ne yazık ki, Sultan'ın annesi aynı şansa sahip olamamıştır. Yolda, kötü niyetli bazı kişilerin: *"Sultan'ın başına felaket geldi."* şeklindeki yalan haberleri üzerine, Sultan'ın annesi kendisini kaleden aşağı atarak canına kıymıştır. Bu durumu öğrenen Sultan, kız kardeşi ve iki oğlunun hâlâ Bizans'ta esir olması sebebiyle derin bir kedere boğulmuştur.

İbn Bibi, Moğollarla ilgili diğer bir bölümü de eserinin 129. başlığında *"Merhum Sultan Rükneddin'in -Allah Kabrini Aydınlatsın- Öldürülmesi"* başlığı altında anlatmıştır (İbn Bibi, 2014: s.594). Sultan İzzeddin Keykavus'un memleket hissesi konuşulurken, Hatiroğlu Şeref Bey, Muineddin Pervane'den söz alarak: *"Niğde Subaşılığını bana verirseniz, hisseleri almasını engelleyebilirim."* demiştir. Bu teklif kabul edilmiş ve Hatiroğlu Şeref Bey, vaat edilen Niğde Subaşılığı için İlhan'ın huzuruna çıkıp Sultan İzzeddin aleyhine hikâyeler uydurarak onu suçlamıştır. Sonunda Alıncak Noyan, İlhan'dan izin alınarak Konya'ya saldırıp Sultan İzzeddin'i yakalamıştır. Bu bilgidен bile açıkça anlaşılıyor ki; Özellikle Köseadağ Savaşı'ndan sonra başlayan Moğollardan icazet alma süreci devam etmiş ve Moğollar, Selçuklu yönetimi üzerinde etkin bir söz sahibi haline gelmiştir.

Alıncak Noyan, Sultan Rükneddin ile Konya'ya geldiğinde, Sultan İzzeddin Moğol korkusundan dolayı Laskaris'e (Bizans'a) sığınmıştır. Vaat edilen Niğde Subaşılığı da Hatiroğlu Şeref'e verilmiştir. Ancak Hatiroğlu, bu görevi layıkıyla yerine getirememiş; gururu, kibri ve zulmü halk arasında dayanılmaz bir hâl alınca, halk durumu Sultan'a arz etmeye başlamıştır. Bir gece, Sultan'ın Hatiroğlu Şeref'in dostlarının da bulunduğu bir mecliste, Niğde vilayetinin Hatiroğlu'ndan alınarak hak edene verilmesi gerektiğini söylemesi, bu sözlerin Hatiroğlu'nun kulağına ulaşmasına neden olmuştur. Bunu duyan Hatiroğlu, Tokat'ta Muineddin Pervane ile buluşarak Sultan'dan kurtulmanın yollarını konuşmuştur. Sonunda Moğollarla iş birliği yaparak Sultan'a saldırmaya karar vermişlerdir. Hemen ertesi gün, Moğol Yargucuları ve Emirleri için birçok hediye hazırlatarak şu mesajı iletmışlerdir: *"Sultan Suriyelilerle iş birliği yapıp isyana kalkışmak istediye de ben engel oldum. Onun için bizi ortadan kaldırmayı düşünmektedir. O beni öldürüp işimi bitirdikten sonra hiç şüphesiz sizin varlığınızı ortadan kaldırmak için adam toplayacaktır. Zaten Rum askerleri her yan da karıncalar gibi coşup taşmaktadır. Eğer onun düşüncesi kuvveden fiile çıkmadan ve o, çok sayıda asker toplamadan önlem alınmazsa iş çığırından çıkar"* (İbn Bibi, 2014: s.596). Bu haber üzerine Moğol Emirleri durumu ciddiye almış ve Aksaray'a doğru harekete geçmişlerdir. Muineddin Pervane de kendi askerleriyle Aksaray'a yönelmiştir. Sultan'ı Aksaray'a getirtmek için Konya'ya haberci gönderilmiş ve şu mesaj iletilmiştir: *"Çok önemli bir iş için Padişah Yarlığı çıkmıştır. Siz Sultan'ın haberdar olması gerekmektedir. Eğer*

gecikmeden gelerseniz, büyük emirlerin rızasını ve memnuniyetini kazanmış olursunuz."

Sonuç olarak, Muineddin Pervane ve Hatioğlu Şeref, Moğolları galeyana getirerek Sultan Rükneddin'i Hakkın rahmetine kavuşturmuşlardır. Yerine devlet erkânı tarafından iki buçuk yaşındaki Gıyaseddin Keyhüsrev tahta geçirilmiştir. İlerleyen sayfalarda, Hatioğlu Şeref'in sonunun da yine Moğollar eliyle getirileceği anlatılmaktadır. Bu durum bizim için son derece manidar bir sonuç olacaktır.

Cihangir Abaka'nın Yürüyüşü İbn Bibi'nin Moğolları konu aldığı diğer bir başlık da 137. başlıktır: *"İlhan-ı Azam, Sahib-i Cihan, Yeryüzü Padişahı, Cihangir Abaka'nın -Azameti Artsın- Rum Memleketlerinin -Allah Onları Korusun- Sınırına Yürümesi"* (İbn Bibi, 2014: s. 623). Sadece bu başlıktaki ifadeler bile Sahib-i Cihan, Yeryüzü Padişahı, Cihangir Abaka Moğolların Anadolu Selçukluları üzerindeki hamiyetini ve gücünü açık bir şekilde göstermektedir. Bu bölümün içeriğinde, Sultan Gıyaseddin döneminde İlhanlı hükümdarı Abaka'nın Suriyelilerle yapılan savaşın ardından olay yerine bizzat gelişi, değer verdiği emirlerin cesetlerini görünce öfkesinin doruğa çıkması ve Moğol ordusunun Suriye taraflarına bir karabasan gibi çökmesi anlatılmaktadır.

Bahsettiğimiz tüm başlıkları genel bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda görüyoruz ki; İbn Bibi'nin kitabında Moğollar, Köseadağ Savaşı'na kadar bir tehdit unsuru olarak gösterilmiştir: Ürkütücü bir güçleri vardır, Selçuklu Sultanları sürekli tedbirli davranmış, Savaştan mümkün olduğunca kaçınmışlardır. (Nitekim Köseadağ Savaşı'nda bu durum trajik biçimde doğrulanmıştır.) Köseadağ Savaşı'ndan sonra ise durum kökten değişmiştir: Moğollar, Anadolu Selçuklu üzerindeki hakimiyetlerini tamamen tesis etmişlerdir. Artık yöneticilerin belirlenmesinden, ülkede yaşanan her olayın İlhan'a haber edilmesine kadar, tüm süreçlerde Moğollara tam bir itaat vardır. İbn Bibi'nin eserinde, bu durumu gösteren birçok unsur mevcuttur: Moğol hükümdarlarına Cihan Padişahı, Yeryüzü Padişahı, Sahib-i Cihan, Cihangir gibi övgü dolu unvanlarla hitap edilmesi, Cümlelerin özellikle seçilerek kullanılması, Moğolların bir Dünya Devleti olarak kabul edilmesi ve Onlara karşı aksi bir düşüncenin ancak yıkımı beraberinde getireceğinin farkında olunması... Tüm bunlar açıkça göstermektedir ki, Selçuklular için Moğollar artık yalnızca bir dış tehdit değil, aynı zamanda ülkenin iç siyasetinde belirleyici bir unsur haline gelmişlerdir.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı Kimdir?

Kaynak eksikliğinden dolayı, Kerimüddin Aksarayı'nın hayatı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Onun yaşamına ancak yazdığı eserlerden çıkarım yaparak ulaşabiliyoruz. Kendi eserinde de hayatıyla ilgili çok az bilgiye yer vermiştir. İsminde bulunan "*Aksarayı*" nisbesi, onun Aksaraylı bir aileden geldiğini göstermektedir. Kitabında Aksaray ile ilgili detaylı bilgilere yer vermesi de yine Aksaraylı olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Hatta bir dönem Aksaray Kalesi Muhafızlığı yaptığı da bilinmektedir.

Kitabında verdiği bilgilerden yola çıkarak, Kerimüddin Aksarayi'nin XIII. yüzyılın birinci yarısında doğduğu ve 20-25 yaşlarındayken bu kıymetli eseri yazdığı anlaşılmaktadır. Yine eserinden yola çıkarak Aksarayi'nin iyi bir eğitim aldığı, Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği, yazdığı mesnevî ve kasidelere bakarak da orta dereceli bir şair olduğu anlaşılmaktadır (Aka, 1989: cilt: 2, s. 293). Kerimüddin Aksarayi, İlhanlılar döneminde Abaka ve Argun Han'ın hükümdarlıkları sırasında, Anadolu'da hazineye ait iktaların idaresinde görev yapmıştır. Aynı zamanda naiplik görevinde de bulunmuş, Gazan Han döneminde ise vakıfların mütevellî heyetinde görev almıştır. Eserinden öğrendiğimize göre, devlete hizmet ettiği dönemde birçok olaya bizzat tanıklık etmiştir. Bir süre Mücireddin Emir Şah'ın emrinde çalışmış, İlhanlı hükümdarı Argun'u görmek için onunla birlikte gitmiş ve Kılıçarslan'a karşı yapılan savaşta Mücireddin'in yanında yer almıştır. Yine eserinde belirttiği üzere, İrcin'in isyanı sırasında vakıflar nazırlığında görev yaparken: *"On bin altın vererek Han'ın burçlarını yaptırdım"* ifadeleriyle hem aktif bir devlet görevlisi olduğunu hem de zengin bir mali güce sahip bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Gevale Kalesi'nin ona ait olması da, maddî durumunun oldukça iyi olduğunu desteklemektedir (Aksarayi, 2000: s. 13).

Müsameretü'l-Ahbâr ve Musâyere-tü'l-Ahyâr Hakkında

Ebu Said Bahadır Han'ın 1316'da tahta oturmasıyla, Anadolu hükümdarlığı için görevlendirdiği Emir Çoban Noyan'ın oğlu Timurtaş Noyan adına yazılmış olan Müsameretü'l-Ahbâr, İbn Bibi'nin Selçuknâme'sinden sonra Türkiye Selçukluları ile ilgili bilgi veren en önemli tarihî kaynaklardan biridir. Aksarâyî, 1323 yılında yazdığı bu eserinde, Moğol idaresindeki Anadolu'nun tarihini kaleme almıştır. Bu eser, bize İbn Bibi'nin anlattıklarını pekiştirme olanağı sağlar ve 1282'den sonrasını, yani İbn Bibi'nin eserinin bittiği tarihten itibaren 1323 yılına kadar olan dönemi aydınlatmaktadır (Aksarâyî, 2000: s. 16). Dört bölüm olarak düzenlenen bu eserin; Birinci bölümünde, Rûmî (Selefküs), Arabî (Hicrî), Yezdicird ve Celâlî takvimlerinden bahsedilmekte, İkinci bölümde, Hz. Muhammed'den başlayarak dört halife dönemi, Emevî ve Abbâsî halifeleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına ve Türkiye Selçukluları'ndan II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine kadar olan süreç anlatılmaktadır. Dördüncü bölümde ise Türkiye Selçuklu tarihinin son yetmiş beş yılı içerisinde meydana gelen olaylar aktarılmaktadır (Aksarâyî, 2000: s. 16).

Eserin üslubuna gelecek olursak; Aksarâyî, ilk üç bölümde olayları sade bir şekilde özetlerken, dördüncü bölümde İbn Bibi'yi örnek alarak edebî kalemini ortaya koymuştur. Görüşlerinin doğruluğunu göstermek ve ifadelerini zenginleştirmek için Arapça ve Farsça şiirler, ayetler, meşhur sözler ve hadisler kullanmıştır. Bu ağır anlatım, bazı yerlerde okuyucunun anlamasını zorlaştırmıştır. Ayrıca yazarın, kimi noktalarda okuyucuya nasihat vermeye yönelmesi, eserin Siyasetnâme niteliğini andırmasına yol açmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 17).

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı'nin Eserinde Moğollar

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, İbn Bibi'nin aksine kitabında Selçuklu tarihini en başından en sonuna kadar ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. İbn Bibi'nin Moğollarla ilgili verdiği ilk bilgi, 77. başlıkta *"Moğol Öncü Birliklerinin Sivas Mahrusesine Kadar Saldırması"* şeklinde ele aldığı olaydır. I. Alaaddin Keykubad döneminde gerçekleşen bu olay, Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı'nin eserinde 1282'den sonrasını anlattığı için yer almamaktadır. Aksarayı, Moğollarla ilgili ilk bilgiyi *"İzzeddin Keykavus'un, Rükneddin Kılıçarslan'ın ve Alaaddin Keykubat'ın Birlikte Padişahlık Yapmaları"* başlığı altında vermiştir (Aksarayı, 2000: s. 27). Bu konu, İbn Bibi'nin kitabında ise 121, 122, 123 ve 124. başlıklar altında Sultan İzzeddin ve Rükneddin arasındaki muhalefetin başlaması ve her ikisinin de İlhanlı hükümdarı Hülagü'nün yanına gitmesine kadar geçen dönem şeklinde anlatılmaktadır.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı'nin eserinde bu olaylar şu şekilde kaleme alınmıştır: Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev öldükten sonra geride üç oğlu; İzzeddin Keykavus, Rükneddin Kılıçarslan ve Alaaddin Keykubat kalmıştır. Annesi Abhaz melikesi olan Gürcü Hatun olduğundan, Alaaddin Keykubat babası tarafından veliyet ilan edilmiştir. Her ne kadar hükümdar Alaaddin Keykubat olsa da, ülkeyi fiilen Celaledin Karatay ve Beylerbeyi Yavtaş yönetmiştir. Celaledin Karatay, iki büyük kardeş dururken küçük kardeşin tahta çıkmasını uygun görmemiş, Yavtaş ve diğer emirlerle görüşerek üç kardeşi birden saltanat tahtına oturtmuştur. Karatay'ın ölümüyle birlikte üç kardeş arasındaki ittifak bozulmuştur. Bu süreçte Sultan Alaaddin'in bazı emirleri, ona veliyet olduğunu ve tek başına hükümdar olabileceğini telkin ederek, bu amaçla Batuhan'ın huzuruna gitmesi gerektiğini bildirmişlerdir.

Burada, Köseadağ Savaşı sonrası Moğol hâkimiyeti döneminde, Selçuklu sultanlarının Moğollardan icazet almak zorunda kaldığını Aksarayı'nin eserinde de açık bir şekilde görmekteyiz. Sultan Alaaddin, Batuhan'a gitmek üzere yola çıktığında Erzurum yakınlarına vardığında Baycu, Engürek ve Hoca Noyan gibi emirlerin ordularıyla geldiğini haber almıştır. Derhal Sultan İzzeddin ve Sultan Rükneddin'e haber göndererek önlem alınması gerektiğini bildirmiştir. Fakat kendisi, peşinden gönderilen casusu (lalası Muslih) tarafından öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra İzzeddin ve Rükneddin Sultanlar birbirlerine düşman olmuşlardır. Aralarında yapılan savaşta Sultan İzzeddin galip gelmiş, Sultan Rükneddin ise mağlup olmuştur. Sultan Rükneddin, Burdur (İbn Bibi'nin kitabında bu yer Uluborlu olarak geçmektedir) kalesine hapsedilmiştir. Sultan İzzeddin'in veziri Kadı İzzeddin, Beylerbeyi Yavtaş, Atabek Aslandoğmuş ve Necibeddin Müstevhi olmuştur. 1258 yılında Baycu, çok sayıda askeriyle Erzurum'dan büyük yıkımlar yaparak Aksaray'a gelmiştir. (İbn Bibi, bu durumu Kadı İzzeddin'in Noyan'ı memnun edememesi ve idare konusunda gevşek davranması sebebiyle açıklamaktadır.) Aksarayı, Baycu'nun yaylak ve kışlak verilmesi hâlinde barışabileceğini; Sultan İzzeddin'in ise gaza ve cihat istediğini belirtmiştir. (İbn Bibi ise, Sultan İzzeddin'in gulaman-ı has tarafından savaşa ikna edildiğini ifade etmiştir.) Yapılan savaşta Moğollar galip gelirken İslam

ordusu yenilmiş, Kadı İzzeddin hayatını kaybetmiştir. Sonunda Hacıp Muineddin ve Pervane Nizameddin Hurşit, Baycu ile barış tesis etmişlerdir. Sultan Rükneddin ise Burdur Kalesi'nden çıkarılarak Aksaray'daki Baycu'nun yanına getirilmiş ve saltanat tahtına oturtulmuştur. Sultan Rükneddin, Nizameddin Hurşit ve Muineddin'in tedbirleriyle devleti yönetmeye başlamıştır. Böylece ülkede karışıklık sona ermiş, işler adaletli bir şekilde yürütülmüş ve halk, işlerini yapmaktan geri durmamıştır. Aksarayı bu huzurlu ortamı şu şiirle tasvir etmiştir: *"Biz Müslümanız, onun adı da kâfir. Eğer o kâfir ise, sen Müslümanlığı bırak."* Bu adaletli ortamdan İbn Bibi'nin kitabında da bahsedilmiştir.

Aksarayı, devamında Hoca Noyan'ın zalimliğinden söz etmiş ve bu yüzden Nizameddin Hurşit ile Muineddin Süleyman'ın onu ortadan kaldırmaya karar verdiklerini belirtmiştir. Nizameddin Hurşit, Hoca Noyan'ın içkisine yüzüğündeki zehri boşaltarak canına kastetmiştir. Hoca Noyan'ın vücudu şişmiş ve üç gün sonra ölmüştür. Bunun üzerine Nizameddin, Baycu Noyan'ın karargâhına götürülmek üzere bağlanmıştır. Ancak Nizameddin giderken, Allah'tan bile yardım istememiş ve şöyle demiştir: *"Ben burada oldukça korku yok."* İbn Bibi ise bu olayı, düzenlenen bir davette Emir Nizameddin'in Hoca Noyan'ı armutla zehirleyerek öldürdüğünü ve ardından çarmla gerildiğini belirtmiştir. Nizameddin'in ölümü üzerine Muineddin, *"Pervane"* sıfatını almış ve idareyi çok iyi bir şekilde sürdürmüştür. Aksarayı, bu dönemde *"Cihan Padişahı"* diye andığı Hülagü'nün Alamut Kalesi'ni fethetmek amacıyla Horasan'a girdiğini, kendisine tabi olmayanları yakıp yıktığını, tabi olanları ise kendine bağladığını yazmıştır.

Aksarayı burada Hülagü'nün adaletinden, şefkat ve tevazusundan da övgüyle bahsetmiştir. Hülagü, Horasan'dan sonra Irak'ı istila etmiş ve ardından Bağdat'taki hilafet makamına doğru harekete geçmiştir. Bu sırada münecimlerin hilafet makamının yıkılacağını söylemesi üzerine Hülagü şöyle demiştir *"Bunlar akla aykırı konuştular. Müminlerin Emiri Osman'ı ve Ali'yi -Allah onlardan razı olsun- öldürdüler. O zaman gök, yağmur yağdırmayı bırakmadı. Üstelik onlar Hazreti Peygamber'in -Allah'ın selamı üzerine olsun- yakınlarından, halifelerin en seçkinlerinden ve büyüklerindendirler. Öyleyse Halife Mustasım'ın öldürülmesiyle, güneş ve gezegenler görevlerini neden yapmaz olsunlar?"* Bu konuda Allah'ın Elçisi şöyle buyuruyor: *Ay ve güneş, Allah'ın işaretlerinden iki işarettir; herhangi birinin ölümüyle tutulmazlar"* (Aksarayı, 2000: s. 38).

Hülagü, daha sonra Baycu Noyan'ı da yanına alarak Bağdat Seferi'ne çıkmış ve büyük bir zafer kazanmıştır. Bu savaş sırasında Halife Mutasım öldürülmüş ve böylece Abbasi Devleti sona ermiştir. Bu gelişmeler yaşanırken Baycu Noyan, Rum diyarından çıkarak Bağdat'a gitmiştir. Bu fırsatı değerlendiren Sultan İzzeddin, İstanbul'dan dönmüş, Rumların ona yardım amacıyla verdiği üç bin Frank askeriyle Konya'ya gelerek saltanat makamına oturmuştur. Hülagü, Bağdat'ı aldıktan sonra Şam diyarına saldırmaya karar vermiş, bu amaçla Melik Nasır'a tehdit ve korku içeren mektuplar göndermiştir. Bu mektuplarında şöyle ifadeler kullanmıştır: *"Tanrı*

bizi kendi öfkesinden yaratmıştır. Şehirleri biz yıktık, Müslüman çocuklarını biz yetim bırakıp perişan ettik. Yeryüzüne fesat tohumunu biz ektik. Reis ve komutanlardan kim varsa biz öldürdük. Biliniz ki önümüzde kaleler duramaz. Askerimiz öldürmekten çekinmez. Sizin duanız bizi etkilemez..." (Aksarayi, 2000: s. 41) Bu cümleler, Moğolların kendi güçlerinin, gaddarlıklarının ve büyüklüklerinin bilincinde olduklarını ve bunları Tanrı'nın bir lütfu olarak gördüklerini açıkça göstermektedir.

Melik Nasır ise, yazılanlara karşı inançlı bir Müslüman olarak yalnızca Allah'tan korktuğunu belirten uzun bir mektupla cevap vermiştir. Aksarayi, bu olaydan sonra *"Her İki Sultan'ın Hülagü'nün Huzuruna Gitmesi"* başlığını açmıştır. Bu olayın içeriği, İbn Bibi'nin eserinin 124. başlığında da anlatılmaktadır (Aksarayi, 2000: s. 45).

Şimdi, Aksarayi'nin eserindeki anlatımıyla devam edelim: Sultan İzzeddin, Hülagü'nün 1258–59 yılında Bağdat üzerinden Irak tarafına dönmesinden sonra yola çıkmıştır. Hülagü'nün yanına vardığında iyi karşılanmış ve kendisine ikramlarda bulunulmuştur. Hülagü, bir yarlık çıkararak saltanatı Sultan İzzeddin'e bırakmıştır. Bu sırada Sultan Rükneddin de Pervane Muineddin ile birlikte Hülagü'nün yanına gelmiştir. O da aynı ikram ve hoşgörüyle karşılanmış; onun da niyeti saltanatı elde etmek olmuştur. Hülagü, durumu adil bir şekilde çözerek şöyle demiştir: *"Gıyaseddin'den kalmış olan Rum ülkesi, sadece bir oğlunun hissesi olamaz."* Bunun üzerine, daha önce çıkarılan yarlık iptal edilmiş ve ülke iki Sultan arasında paylaştırılmıştır: Kayseri'den Antalya'ya kadar olan bölge Sultan İzzeddin'e, Sivas, Sinop ve Samsun sahillerine kadar uzanan Danişmend vilayeti ise Sultan Rükneddin'e verilmiştir. Sultan İzzeddin'in tahtı Konya'ya, Sultan Rükneddin'in tahtı Tokat'a kurulmuştur. İki kardeş, Moğol hükümdarından bir miktar borç para alarak ikametgâhlarına dönmüşlerdir. (Bu olay, İbn Bibi'nin kitabında borç alınmasından bahsedilmese de genel anlatım benzerdir.)

Olayların devamı ise şu şekildedir: Sultan İzzeddin'e, vergisini ödemesiyle ilgili Moğol hükümdarından bir haber gelmiştir. Bu haberi alan Sultan İzzeddin, Pervane Muineddin ile arasındaki gerginlik sebebiyle bu meselenin, Pervane'nin hile ve ihanetinin sonucu olduğunu düşünmüştür. Pervane ise askerlerini toplamış ve gelen Alıncak Noyan'ı Erzurum'da karşılamaya gitmiştir. Oradan da Aksaray'a doğru yola çıkmışlardır. Onlar Aksaray'a vardıklarında, Sultan İzzeddin Fahrettin Ali'yi Sultan Rükneddin'e elçi olarak göndermiştir. Ancak Sultan İzzeddin'in bilmediği şey şudur: Sultan Rükneddin daha önce Fahrettin Ali'ye *"Benimle müttefik olursan, koca ülkenin tek veziri olursun."* vaadinde bulunmuş ve Fahrettin de bunu kabul etmiştir. Bu yüzden Fahrettin Ali, taraf değiştirmiş ve Sultan İzzeddin'i olacıklardan habersiz bırakmıştır. Sultan İzzeddin, otağını Konya dışındaki Ruzbeh Sahrası'na kurarak Fahrettin'den gelecek haberi beklerken, Alıncak Noyan, Sultan Rükneddin ve Pervane Muineddin, Sultan İzzeddin'in hayatına son vermek amacıyla Aksaray'dan harekete geçmişlerdir. Moğol ordusu, Sultan'ın otağına geldiğinde onu orada

bulamamış, çadırı boş bulmuşlardır. Böylelikle taht, Sultan Rükneddin Kılıçarslan'a kalmıştır.

Bu olay İbn Bibi'nin eserinde biraz farklı anlatılsa da (Fahrettin Ali'nin ihanetinden bahsedilmemiştir), Muineddin Pervane ile Sultan İzzeddin arasındaki gerginlik vurgulanmış ve sonuç her iki eserde de aynı şekilde aktarılmıştır. Sultan İzzeddin, Aksarayi'nin kitabına göre İstanbul'a gittiğinde, şehri ele geçirme hırsına kapılmıştır. Emr-i Ahur Uğurlu ile birlikte İmparator'un düzenlediği bir seyrana çıktıklarında, İmparator'u ortadan kaldırıp ülke yönetimini ele geçirmeyi planlamışlardır. Ancak bu plan bir şekilde açığa çıkmış ve Sultan İzzeddin, İstanbul'da bir kaleye hapsedilmiştir. Uğurlu ise Ayasofya Kilisesi'ne kapatılmış ve gözlerine mil çekilmiştir.

İbn Bibi'nin eserinde bu olay şu şekilde anlatılmaktadır: İstanbul'u ele geçirme fikri, Ali Bahadır ve Kirkedid'in bulunduğu bir ortamda konuşulmuş, Kirkedid'in gammazlığı sonucunda plan ifşa olmuştur. Her ne kadar Aksarayi'nin kitabında olay birebir aynı şekilde aktarılmasa da konu aynıdır ve her iki eserde de Uğurlu'nun gözlerine mil çekildiği bilgisi örtüşmektedir. Aksarayi, İzzeddin'i kurtarmak için Sultan'ın halası olan Berke Han'ın eşinin devreye girdiğini ve Sultan'ı kurtarması için Berke Han'ı teşvik ettiğini yazmaktadır. İbn Bibi ise bunu 127. başlıkta şöyle ifade etmiştir: "*Ulu Allah (Hülagü'nün) kardeşi (Berke'yi) onu kurtarmak için asker gönderme fikrine düşürdü.*" Nihayetinde her iki eserde de sonuç aynıdır: Sultan İzzeddin kurtarılmıştır. Aksarayi'ye göre, Berke Han Kutluk Meliki'ni birkaç bin süvari ile Sultan'ı kurtarmaya göndermiştir. Kutluk, deniz yolunu kullanarak İstanbul'a varmış, kaleyi ele geçirip kalede bulunanları öldürmüş, etrafı yağmalamış ve Sultan İzzeddin ile birlikte oğullarını ve yakınlarını kurtarmıştır. İbn Bibi'nin eserinde ise yalnızca Sultan'ın kurtarıldığı; annesinin ise intihar ettiği, kız kardeşi ve oğullarının İstanbul'da kaldığı anlatılmaktadır. Nitekim her iki anlatımda da Sultan'ın kurtulduğu net bir şekilde görülmektedir. Sultan İzzeddin kurtulduktan kısa bir süre sonra Berke Han'ın vefat etmesi, Sultan İzzeddin'in gelişinin uğursuzluk getirdiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu nedenle, Sultan ve çocuklarının Kırım'da yaşamasına karar verilmiş ve Anadolu'daki yönetim Sultan Rükneddin tarafından devam ettirilmiştir. Aynı yıl içerisinde Hülagü Han da hayatını kaybetmiş ve yerine Abaka Han tahta oturmuştur.

Aksarayi, Abaka'nın tahta geçmesini "*Abaka'nın Tahta Oturması ve Padişahlık Nöbeti*" başlığı altında ele almıştır. 1265 yılında tahta geçen Abaka Han döneminin adaletli olduğunu, düşmanların bertaraf edildiğini ve dünya ülkelerinin ona biat ettiğini belirtmiştir. Ayrıca, bu dönemde hoşgörü ve iyilik ortamının sağlandığını ifade etmiştir (Aksarayi, 2000: s. 58). Aksarayi, Abaka döneminin huzurlu ortamını şöyle tasvir etmektedir: "*O, devletinin günlerinde ülkenin her tarafı öyle bir durum almıştı ki; serçe şahin'in gözüne yuva yapıyor, güvercin kartalın yuvasında bulunuyor, koyun kurt ile aynı yuvayı paylaşıyor, doğan kırlangıcın yuvasını gözetiyor, şahin kekliğin konakladığı yeri koruyordu.*" Bu cümlelerden anlaşıldığı

üzere, Aksarayi Moğol hükümdarının yönetimini övmüş ve halkın bu yönetimden memnun olduğunu vurgulamıştır (Aksarayi, 2000: s. 59).

Aksarayi, kitabının ilerleyen sayfalarında *"Hatiroğlu Fitnesinin Karışıklığının ve İsyanının Ortaya Çıkışı"* ve *"Karaman Türklerinin Ayaklanması"* başlıkları altında Moğol ordusunu anlatmıştır. Karaman Türklerinin ayaklanmasında, Tacik ordusu ile birlikte duruma müdahale eden Moğol ordusu için şöyle demektedir: *"Moğol ve Tacik ordusunun parası, yaşı, kurusu, binek hayvanları, silahları ve neleri varsa, korkusuz Türklerin rızkı oldu."* (Aksarayi, 2000: s. 77) Bu sözlerle Moğol ve Tacik ordusunun ağır bir yenilgiye uğradığını açıkça belirtmiştir.

Yine Moğol ordusunun başka bir yenilgisinden, bir sonraki sayfada yer alan *"Sultan Baybars'ın Rum Diyarına Gitmesi ve Padişah Abaka'nın Bu Tarafa Hareket Etmesi"* başlığı altında bahsetmiştir. Burada Aksarayi şöyle der: *"Kılıç ve ok darbesinin, gürz ve mızrak etkisinin kılı bile yardığı bu durumda, Moğol ordusu bozguna uğrayarak sırtını döndü."* Melik Ez-Zahir (Memlûk Sultanı) Moğol ordusunu yendikten sonra Kayseri'de Saltanat tahtına oturmuş ve fetih müjdesini Şam diyarına şu fermanla bildirmiştir: *"Mel'un Moğol ordusunu kırdık, Rum diyarını bir günde ele geçirdik."* Aksarayi'nin *"Cihan Padişahı"* olarak sıfatlandığı Abaka Han'ın, yine *"Göğün yıldızları gibi güçlü bir ordu"* dediği kuvvetleriyle, Şam Padişahı'nı Rum diyarından çıkarmak için sefere çıktığını; ancak savaş alanında öldürülenleri kendi gözleriyle görüp geri döndüğünü anlatmaktadır (Aksarayi, 2000: s. 87).

Burada tarihte Moğolları yenebilen devlet olarak tanınan Memlûkler'den bahsedilmektedir. Abaka Han döneminde Moğol ordusunun, Sultan Baybars'a (el-Melikü'z-Zahir) yenildiği vurgulanmıştır. Buna ek olarak, Şehzade Melik Timur'un 1282 yılında 50.000 askeriyle Şam ve Mısır'ı ele geçirmek için sefere çıktığı; fakat Hums yöresinde Mengü Timur ile Melik Elfi'nin karşılaşarak yaptığı savaşta, Mengü Timur'un bozguna uğradığı belirtilmiştir. Sonrasında hem Mengü Timur'un hem de Abaka Han'ın hayatını kaybettiği bilgisi verilmektedir.

Aksarayi, Abaka Han'ın ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin başına geçen kişiyi *"Ahmed'in Padişahlığı"* başlığı altında anlatmıştır. Abaka Han'ın ölümünün ardından, tahta Hülagü'nün oğlu ve Abaka Han'ın kardeşi olan Ahmed Teküdar geçmiştir. Aksarayi, Ahmed Teküdar'ın yaşça büyük olması ve mevki üstünlüğü sebebiyle tahta çıktığını ve herkesin ona biat ettiğini belirtmiştir (Aksarayi, 2000: s. 107). Ayrıca Aksarayi, Teküdar döneminde ülkenin Şam Padişahı'na karşı korunması için ve Müslümanların huzur bulması adına çaba sarf edildiğini vurgulamıştır.

"Sultan Gıyaseddin Mesut'un Saltanatının Başlangıcı" başlığında ise, Ahmed Teküdar'ın Selçuklu saltanatını, Sultan Mesut ile Gıyaseddin Keyhüsrev arasında paylaştığı yazılmıştır. Bu durum, daha önce Hülagü Han'ın ülkeyi Sultan İzzeddin ve Sultan Rükneddin arasında bölüştürmesi olayını hatırlatmaktadır. Ahmed

Teküdar burada, babasının izinden giderek Selçuklu yöneticilerinin belirlenmesinde aktif rol oynamıştır.

Aksarâyî, Moğollardan bahsettiği bir diğer başlıkta "*Argun'un Ahmed Teküdar'a Karşı Gelmesi*" konusunu ele alır. Burada Horasan'a bağımsız bir şekilde hâkim olan Argun'un, bununla yetinmeyip Ahmed Teküdar'a saldırmayı anlatılmaktadır (Aksarâyî, 2000: s. 111). Ahmed Teküdar ilk başta meseleyi barış yoluyla çözmeyi denemiş, ancak karşı tarafın kılıç diliyle cevap vermesi üzerine savaş başlamıştır. Çok kişinin hayatını kaybettiği bu savaşta Ahmed Teküdar galip gelmiş, Argun ise mağlup olup yakalanmıştır. Ancak bu galibiyet uzun sürmemiştir. Noyanların Ahmed Teküdar'a cephe almasıyla ortalık karışmış, destek bulamayan Ahmed Teküdar durumu çözemeyeceğini anlayınca ülke tahtını boş bırakıp gitmiştir.

Aksarâyî, Ahmed Teküdar'ın padişahlığı bırakmasından sonraki olayları "*Argun'un Padişahlığı*" başlığı altında anlatır (Aksarâyî, 2000: s. 113). Ahmed'in terk ettiği tahtı Argun devralmıştır. Ülkedeki devlet düşmanlarını temizlemiş; kendisine boyun eğen şehzadeler hayatta kalırken, muhalefet edenlerin başları ezilmiştir. Halkın huzuru, güvenliği ve adaleti sağlanmış; bu durum 1285 yılına kadar devam etmiştir. 1285 yılında ise Şehzade Geyhatu ve Şehzade Hülagü, Rum memleketine gelerek Erzincan civarında yaylak ve kışlak tutmuşlardır. 1286 yılında maddi sıkıntılar sebebiyle Şehzade Hülagü ülkesine dönmüş, Geyhatu ise Sivas ve Kayseri üzerinden Aksaray'a gitmiştir. Geyhatu'nun gelişiyile birlikte halk huzurunu kaybetmiş ve birçok kişi yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır.

Aksarâyî, Geyhatu'nun 1291 yılında padişahlık için bazı tümen beylerini yanına alarak Bağdat'a doğru yola çıkmasını "*Geyhatu'nun Saltanatı*" başlığı altında anlatır (Aksarâyî, 2000: s. 135). Bu sırada Baycu, gevşek davranınca Emirlerin aldığı tedbirler boşa çıkmış, Hatunlar Baycu'nun ordusundan ayrılıp Geyhatu'nun huzuruna gitmiştir. Emirlerin de onları takip etmesiyle Baycu'nun ordusu dağılmış ve sonunda geri çekilmek zorunda kalmıştır. Baycu ve emirleri daha sonra yargılanmıştır. Ancak Baycu, bazı emirlerin tahrikiyle yeniden saltanat sevdasına kapılarak isyan etmiş ve Azerbaycan tarafına doğru harekete geçmiştir.

Aksarâyî, "*Baycu'nun İsyanı*" başlığı altında, bu olayın Geyhatu döneminde ülkeyi nasıl bir felakete sürüklediğini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Baycu'nun kötü yönetimi karşısında harekete geçen Gazan Han'ın mücadelesi, Aksarâyî tarafından "*Gazan Han'ın Saltanatı*" başlığı altında işlenir. Aksarâyî, Gazan Han'ı, Baycu'nun kötü idaresi sebebiyle halkın içine düştüğü zor zamanlarda gelen bir "*hızır*" gibi tasvir eder. İki ordu karşı karşıya gelmiş ve savaş Gazan Han'ın zaferiyle sonuçlanmıştır. Böylece Baycu'nun hükümdarlığı çok kısa sürmüş ve sona ermiştir (Aksarâyî, 2000: s. 149).

Aksarâyî'nin Moğollardan bahsettiği bir diğer başlık, "*Zamanın Olayları (Tugaçar'ın Rum Diyarında İsyan Etmesi)*"dir (Aksarâyî, 2000: s. 152). Moğol ordusunun Emir tümeni olan Tugaçar, Baycu'ya itaat ettiği için nüfusu azalmış, bu yüzden yönünü Rum memleketlerine çevirerek Azerbaycan dolaylarında isyan

yoluna çıkmıştır. Başına geleceklerden habersiz bir şekilde Tokat'a varmış ve burada bir süre halkı yağmalayıp talan etmiştir. Daha sonra Aksaray'a gelmiş, burada Baltu'ya düşmanlığı olan Beylerbeyi Azîzeddin ile birlik olmuştur. Sonunda Baltu, bir şafak vakti Tugaçar'ın çadır kurduğu bölgeye baskın yaparak Beylerbeyi Azîzeddin'i yakalamıştır. Ardından Tugaçar'ın peşine düşüp Sivas'a kadar iz sürmüş ve burada bütün kaçış yollarını kapatarak Tugaçar'ı yakalamıştır. Böylece Tugaçar'ın sonu Baltu'nun elinden olmuştur. Aksarâyî, daha sonra bu isyan batağına Baltu'nun da düştüğünü "*Baltu Olayı ve Onun Düşmesi*" başlığı altında anlatmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 158). Baltu'nun sonu da Tugaçar'dan farklı olmamıştır.

Baltu'nun yakalanmasını "*İslam Padişahı Gazan Han'ın 696 Yılında Tengi Oğlu Baltu Fitnesini Ortadan Kaldırmak İçin Kutluk Şah'ı Rum Diyarına Göndermesi*" başlığı altında ele alan Aksarâyî şu şekilde anlatır: Baltu'nun taşkınlıkları ve Sultan Mesut'un da ona itaat etmesi Gazan Han'ın kulağına gidince, ordunun en büyük emirlerinden biri olan Kutluk Şah, karışıklığı gidermek için gönderilmiştir. Kutluk Şah, Baltu'nun peşine düşmüş, Baltu'nun emirlerinden bazıları da taraf değiştirerek Kutluk Şah'a katılmıştır. Dört bir yandan Baltu'yu kuşatmışlar, en sonunda Baycu'nun torunu Sülemiş'in de Baltu'nun üzerine gitmesiyle Baltu yenik düşmüştür. Baltu, adamlarını oraya buraya göndererek barış mesajları vermeye başlamış ve en sonunda adamlarıyla birlikte tutuklanmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 161).

Baltu'ya itaat eden Sultan Mesut'un durumu ise Aksarâyî tarafından "*Sultan Mesut'un Ahvalinin Anlatılması*" başlığı altında açıklanmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 165). Sultan Mesut, bu olaylardan sonra korkmuş ve çaresiz bir şekilde Kutluk Şah'ın huzuruna çıkarak özür dileyip tövbe etmiştir. Kutluk Şah ve diğer emirler, Baltu'ya itaatinin zarureten kaynaklandığını kabul ederek Sultan Mesut'u affetmişlerdir. Ancak ona Rum memleketlerine dönmeyi yasaklamışlardır.

Aksarâyî, "*Bu Yılda Meydana Gelen Bazı Olayların Anlatılması*" başlığında bizzat dahil olduğu olayları kaleme almıştır (Aksarâyî, 2000: s. 185). Rum memleketlerinin muhasebesini kontrol için gelen Moğol Emirleri (Ayacı, Bay Timur, Samagor oğlu Arap), Gevale Kalesi'ni kurtarmak amacıyla Konya Kalesi'ne yürümüşlerdir. Bu süreçte yapılan toplantılarda Kerimüddin Aksarâyî'den hazine maliyesini teslim etmeleri istenmiştir. Aksarâyî, bu durumu şöyle anlatır: "*Onun üzerine büyük bir gürültü patırtı koparmışlardır. Onların maksadı büyük divanın beratlarının ve altın damgalarının bulunmadığı bütün vergileri masraflara mahsup etmemek, fitne çıkarıp bana zarar vermektir*" Gösterse hasımları fesat duyacak, göstermese büyük bir tehlike oluşacaktı. Bu korkudan dolayı zamanı uzatıp, gereksiz işler ile meşgul olmuş ve Allah'tan yardım beklemiştir. Sonunda büyük bir rüzgar çıkmış ve tüm maliye kayıtları rüzgarla birlikte kaybolmuştur. Moğol emirleri ise bu olayı şaşkınlıkla izlemiştir (Aksarâyî, 2000: s. 186).

Aksarâyî'nin Moğollardan bahsettiği bir diğer başlık "*İlhanlı Ülkesinde Vezirlerin Değişmesi*"dir (Aksarâyî, 2000: s. 187). Burada Vezirlik makamında bulunan Şerafettin Simnânî'nin görevden ayrılması ve yerine Sadreddin Hâlidî'nin

vezir olması anlatılmaktadır. Sadreddin Hâlidî, borçlarını toplamak ve masraflarını karşılamak amacıyla Çinlileri örnek alarak yeni bir rûsum çıkarmıştır. "Çav" adını verdiği kâğıt paraları devletin birçok yerinde bastırması, madeni parayı tedavülden kaldırmıştır. Ancak bu yenilik, ülkede ekonomik sıkıntılara yol açmıştır. Sadreddin Hâlidî'nin bir diğer icraatı da Arran Kışlağı'ndan Bağdat'a kadar uzanan görkemli bir şehir kurmaktır. Kür Nehri kenarında kurulan bu şehir için büyük yatırımlar yapılmış, ancak bahar mevsiminde eriyen karlarla birlikte ırmak taşmış ve şehir bir saatte toprak yığınınna dönüşmüştür.

Aksarâyî'nin Moğollarla ilgili kaleme aldığı önemli bir başka konu da "*Sülemiş İsyanı*"dır (Aksarâyî, 2000: s. 193). Baycu'nun yeğeni olan Sülemiş, Rum memleketlerinde baş kaldırmıştır. İsyanı bastırmak için Boyançor ve Buçur ordularıyla harekete geçilmiştir. Ancak yapılan savaşta Sülemiş'e karşı koyulamamış ve bu iki kumandan hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Gazan Han, Rum şehirlerine casuslar göndermiştir. Sülemiş Sivas'ı kuşatmış, Sivas halkı bir ay boyunca şehri savunmuştur. Hayalini kurduğu makamın peşinde koşan Sülemiş'e karşılık, Moğol Padişahı, Büyük Noyan Emir Çoban'ı Sülemiş isyanını bastırması için görevlendirmiştir.

Aksarâyî bu olayı "*Emir Çoban'ın Sülemiş İsyanını Bastırmaya Gelmesi*" başlığı altında anlatır. Emir Çoban; Molay, Sutay ve Başkırt gibi tümen beyleriyle birlikte derhal Rum bölgesine harekete geçmiş, Erzincan Ovası'nda Sülemiş'in ordusuyla karşı karşıya gelmiştir (1298). Çoban'ın komutasındaki büyük ordu, Sülemiş'in ordusunu büyük bir hezimete uğratmıştır. Sülemiş, canını zor kurtararak Şam diyarına kaçmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 197).

Sülemiş daha sonra tekrar baş kaldırmıştır. Aksarâyî, bu olayı "*Sülemiş'in İkinci Defa İsyanı*" başlığı altında anlatmıştır. Sülemiş, Şam diyarından kırk bin süvarisi ile Sis (Çukurova) bölgesine gelmiş ve ülkedeki karışıklığı artırmıştır. Ayrıca uçlardaki isyanları da alevlendirmiştir (Aksarâyî, 2000: s. 224). Ancak bu durum uzun sürmemiştir. Ona yardım edenler ve yataklık yapanlar, zamanla desteğini çekmiştir. Ardından Ankara'ya geçen Sülemiş'in artık ne kalacak ne de kaçacak bir yeri kalmıştır. Bir gün ansızın Ankara'daki komutanlar tarafından yakalanmış ve Irak tarafındaki savaşçılara teslim edilmiştir. Sülemiş'in kanı oracıkta akıtılarak hayatına son verilmiştir.

Aksarâyî'nin Moğollarla ilgili bahsettiği diğer bir başlık "*Şam Diyarının Fethine Kalkışan Gazan Han'ın Hikâyesi*"dir (Aksarâyî, 2000: s. 219). Şam (Suriye) diyarı, Rum diyarının belli bölgelerinde karışıklıklar çıkarmış ve Diyarbakır halkını rahatsız etmiştir. Gazan Han, başlangıçta Suriye ile barış yolunu tercih etmiş ve iki tarafın zarar görmemesi için çaba sarf etmiştir. Ancak sonunda Roma saldırılarını önlemek ve "ikiliği" ortadan kaldırmak amacıyla Suriye üzerine ordu sevk etmiştir. Aksarâyî'nin burada "ikilik" dediği durum, Moğol Devleti'nin dünyayı tek başına yönetmek istemesi anlamına gelmektedir. Nitekim Moğollar, Kur'an-ı Kerim'de geçen "*Eğer yerle gökte Allah'tan başka bir Tanrı olsaydı, ikisi de bozulurdu*"

(Enbiyâ, 22) ayetini bu yönde yorumlamış ve dünyanın tek hâkimi olmak için uğraşmışlardır.

Aksarâyî, iki ordunun karşılaşmasını "*Şam Diyarı Ordusuyla Karşılaşma*" başlığı altında ele almıştır. Gazan Han, kibleye doğru kılıç çekmemek için sırtını Kâbe'ye verecek şekilde ordusunu düzene sokmuş ve sabah namazlarının kılınmasının ardından savaş başlamıştır. Savaş sona erdiğinde galip olan taraf Gazan Han, mağlup olan ise Dımaşk (Şam) Emiri Kıfçak olmuştur. Her ne kadar savaşın sebebi Kıfçak olsa da, Gazan Han büyüklük göstererek Şam Emirliğini yine ona bırakmıştır. Böylece Rum memleketlerindeki Şam'dan gelen rahatsızlıklar sona ermiştir. Ancak Şam Emiri Kıfçak bir süre sonra tekrar isyana girişmiştir. Aksarâyî, bu olayı "*Cihan Padişahı Gazan Han'ın İkinci Defa Şam'ın Fethine Gitmesi*" başlığı altında anlatmıştır. Gazan Han, Kıfçak'ın itaatten vazgeçmesi üzerine tekrar savaş hazırlıklarına başlamış ve ordusunu Diyarbakır üzerinden Şam'a doğru göndermiştir. Çokça insanın hayatını kaybettiği bu savaşın sonunda, Şam ordusu mağlubiyete uğratılmış ve Gazan Han galip gelmiştir (Aksarâyî, 2000: s. 224).

Aksarâyî'nin Moğollarla ilgili olarak kaleme aldığı bir diğer başlık, "*Padişah Gazan Han'ın Ölümü*" başlığıdır. Gazan Han bir gün güvenlik ve gezinti amacıyla Horasan dolaylarına doğru yola çıkmış ve Kazvin dışında Bülbül Cennet denilen yerde hayata gözlerini yummuştur (Aksarâyî, 2000: s. 239). Aksarâyî devamında, Gazan Han'ın devlet yönetimindeki ustalığını, parlak zekâsını, asaleti ve başka hiçbir hükümdarda görülmeyen yönetim biçimini övgü dolu ifadelerle anlatmıştır.

Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına Olcaytu geçmiştir. Aksarâyî, bu olayı "*Cihan Padişahı Sultan Olcaytu'nun Tahta Oturuşu*" başlığı altında ele almıştır. Olcaytu'nun padişahlığı döneminde, Sahip Divan'ın yeğeni Şerefeddin Misafir Rum diyarına gelmiş ve ülkenin kanunları ile vergi gelirleriyle ilgilenmiştir. Bu süreçte ciddi mali sıkıntılar yaşanmıştır. Aksarâyî, Şerefeddin Misafir hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: "*Aslında iyi ahlaklıdır, ancak adamları tamahkâr olduklarından dolayı o da onlara benzemiştir.*"

Olcaytu'dan sonra tahta geçen Ebu Said Bahadır Han'ın saltanatı, Aksarâyî tarafından "*Ebu Said Bahadır Han'ın Padişahlığı*" başlığı altında anlatılmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 251). Bahadır Han'ın tahta geçmesiyle ülkede ahenk sağlanmış, güvenlik ve huzur yeniden tesis edilmiştir. Bahadır Han'ın saltanatı sırasında, Rum memleketlerinde Türkler muhalefet ve isyan hareketlerine başlamışlardır. Bu durumu bastırmak amacıyla Noyan Çoban ordusuyla Rum bölgesine gelmiş ve Karabük'ü kendine kışlak yapmıştır. Burada Felekeddin Dünder, Eşrefoğulları, Germiyan Emirleri, Alişiroğulları ve Kastamonu'dan Süleyman Paşa gibi emirler Çoban Bey'e bağlılık bildirmiştir.

Bahadır Han, Anadolu'da düzeni sağlamak amacıyla oğlu Timurtaş'ı Anadolu Valiliği ile görevlendirmiştir. Aksarâyî, bundan sonrasını "*Adil Padişah Timurtaş Noyan'ın Yönetimi ve Emirliği*" başlığı altında anlatmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 252). Timurtaş Noyan, görevine başladığında Kayseri'ye yerleşmiş ve kendisine naip

olarak Aziz Sinaneddin'i atamıştır. Sinaneddin, görevini layıkıyla yerine getirmiş ancak bir süre sonra vefat etmiştir. Ardından vezirlik makamında değişiklikler olmuştur: Lakuşi'nin vezirliği sona ermiş, yerine önce Hoca Celaledin, daha sonra da bir sebepten dolayı Hoca Reşit getirilmiştir. Ancak onun da kötü şöhreti yayıldığı için en sonunda vezirliğe Tacettin Ali Şah-ı Gilani atanmıştır. Tacettin Ali, Tebriz'de attırdığı büyük cami ile hayırseverliğini göstermiştir. Olaylar bu şekilde devam ederken, bazı kişiler Lakuşi'nin kötü yönetimini Noyan-ı Azam Çoban'a arz etmiştir. Bunun üzerine, onu tutuklamak üzere vezirler gönderilmiş ve hakkında ölüm kararı alınmıştır. Aksarâyî, onun ölümünü "*Sahip Lakuşi'nin Vezirliği ve Ölümü*" başlığı altında detaylı bir şekilde aktarmıştır (Aksarâyî, 2000: s. 255).

Bu olaylardan sonra Aksarâyî, eserinin sonlarına doğru "*İrenci'nin İsyanı ve Sonu*" başlığı ile devam etmiştir (Aksarâyî, 2000: s. 256). Olaylar şu şekilde cereyan etmektedir: Timurtaş, maden yataklarını korumak amacıyla Niğde tarafına doğru harekete geçmiş, vardığında Aksarâyî'nin "*bin semavi bela*" olarak nitelendirdiği isyankâr İrenci'nin peşine düşmüştür. İrenci ile Timurtaş arasında büyük bir savaş yaşanmıştır. Savaş sırasında Noyan-ı Azam Çoban, gücünü toparlayabilmek için bir süre merkeze çekilmiş, ardından Bahadır Han'ın kutlu ordusunu da arkasına alarak bu savaşı sona erdirmek için tekrar geri dönmüştür. İrenci, Çoban'ın bu geri çekilişini yenilgi olarak algılamışsa da, Noyan-ı Azam geri döndüğünde yeniden büyük bir savaş yaşanmış ve bu savaşın sonunda İrenci tamamen yenilmiştir. İsyen ordusu ise vahşi hayvanlara yem olmuştur. Bu olaylardan sonra Aksarâyî, eserinin son sayfalarında Timurtaş'ın ahvalinden bahsederek bu kıymetli kitabı sona erdirmiştir (Aksarâyî, 2000: s. 259).

KAYNAKÇA

- AKA, İ. (1989). Aksarâyî, Kerîmüddin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 2). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erkoç, H. (2015). Anadolu'da Moğol etkileri (13.-15. yüzyıllar). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 13(19), 1–20. <https://doi.org/10.17518/caty.57110>.
- İbn Bîbî. (2014). *El-Evâmirü 'l-Alâ'îyye fi 'l-Umûri 'l-Alâ'îyye* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kerîmüddîn Mahmud-î Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü 'l-Ahbâr* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özaydın, A. (1999). İbn Bîbî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 19). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

BÖLÜM 27

Büyük Selçuklular Zamanında Türk Yurtlarında Yetişen Hanefi Fakih Alimleri ve Eserleri

Yaşar Bedirhan¹

¹ Prof. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,;
Orcid: 0000-0002-3581-0682

GİRİŞ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulduğu dönemde İslam aleminin hemen her yerinde ilmi faaliyetlerin bütün canlılığıyla devam ettiğini görüyoruz. Ancak ilmi yeterliliğe sahip büyük ilim adamlarının yetiştirildiği ve devlet eliyle desteklenmiş formal manada medreseler henüz hayata geçirilmemişti. Bu itibarla XI. asrın ikinci yarısından itibaren Selçuklular, ilk defa Sultan Alparslan'ın gördüğü lüzum ve verdiği emir üzerine Nizamü'l-Mülk tarafından Nişabur'da (Köymen, 1983: s. 372.) ve daha sonra da 457-459/1065-1067 yılları arasında 200.000 dinar harcanarak bir külliye halinde Bağdad'ta (Talas, 2000: s.51; Kayaoğlu, 1994, II, 31.); İslâm tarihinde ilk defa sistemli ve mükemmel medreseleri hayata geçirerek ilmi ve kültür manada yeni bir çıkış açtılar. "*Nizamiye Medreseleri*" diye bilinen bu medreseler, Selçuklu ilim ve fikir hayatında büyük rol oynadı (al-Faruque, 1987: XXVI/3, s. 253-263; Ma'ruf, 1973: s. 25-68.).

İslam dünyasında Selçuklulardan önce yetişmiş kendinden ve eserlerinden söz ettiren büyük fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis alimleri neredeyse çok az miktarda bulunmaktaydı. Selçuklu sultanlarının açmış olduğu büyük medreseler ve sultanların alimlere gösterdiği teveccüh sayesinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında ve Türk yurtlarında büyük İslam alimlerinin yetiştiğine şahit oluyoruz. Selçuklu sultan ve devlet adamları, İslâm dünyasını dini, ilmi ve içtimai müesseselerle bir ağ gibi örmekle kalmadılar, aynı zamanda alimleri koruyup teşvik ederek ilmin gelişmesi için bütün imkanlarını seferber ettiler. Nitekim meşhur Büyük Selçuklu devri tarihçilerinden er-Ravendi (v.599) "*Rahatü's-sudûr ve Ayâtüs-Sürûr*" adlı eserinde; "*Selçuklu sultanlarının alimleri himaye ve teşvik ettiklerini, ilme büyük önem verdiklerini bu sebebiyle başta Irakı ve Horasan bölgeleri olmak üzere bütün ülkede çok sayıda büyük alimlerin yetiştiğini kaydeder*" (Ravendi, 1999 s. 30.).

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk ve en büyük Sultanı Tuğrul Bey, 447/1055 yılında Bağdad'a girip Şii Büveyhi tasallutuna son verdikten sonra burada imar faaliyetlerine girişmiş, pek çok saray, cami ve medrese inşa ettirmiştir. Bundan başka ülkenin diğer büyük şehirlerinden olan Rey, İsfahan ve Nişabur'da da bu gibi imar faaliyetlerinde bulunmuş ve Selçuklu Devleti'nde ilim ve kültürün gelişip yükselmesinde büyük rol oynamıştır (Turan, 2008: s.257). Nitekim bu beldelerde gerekli bütün imkanlara ve seçkin hoca kadrolarına sahip medreselerin inşa edilmesi neticesi de pek çok kimsenin ilim tahsil etmek amacıyla buralara geldiklerini görmekteyiz. Öyle ki yükseliş devrinde de görüleceği üzere, bir kültür merkezi durumundaki Bağdad'a Mısır, Suriye, Hicaz, Mağrib ve İran gibi çeşitli bölgelerden öğrenciler ilim tahsil etmek için geliyorlardı (Emîn, 1965 :s.236.).

Başta Bağdad olmak üzere Rey, İsfahan, Nişabur gibi büyük merkezlerde hatta kasaba ve köylerde inşa edilen, cariyeler ve kölelere kadar herkese açık olan (Zeydan, Tarihsiz, III/202.) medreselerde 4 mezhebe göre fıkıh başta olmak üzere dini ilimler okutuluyordu (Çelebi, *İslam'da* 2012: s.115.). Selçuklu devletinin daha ilk kuruluş ve gelişmesi döneminde fıkıh sahasında pek çok alim yetişmişti.

Türk Yurtlarında Fıkıh alandaki İlmi Gelişmeler

Bu dönemde hukuki alandaki ilmi gelişmelerin en önemlisi olarak Sultan Melikşah'ın değerli veziri Nizamül-Mülk'ün (v.485/1092) geride bıraktığı abide eserleri görürüz. Bu eserlerin birincisi, Selçuklu kamu hukukunun önemli kaynaklarından olan "*Siyasetname*"sidir. İkinci önemli eseri ise O'nun Bağdad'ta kurduğu Nizamiye medreseleridir.

Bu dönemde dikkati çeken en mühim faaliyet; Sultan Melikşah'ın, veziri Nizamü'l-Mülk'ün de tavsiyesi ile devrin ileri gelen hukukçularını bir araya getirerek, o sırada anlaşmazlıklara konu olan bir takım hukuki meseleler hakkında açık ve kesin hükümleri içeren bir hukuk kodu hazırlatmış olmasıdır. Sultan Melikşah, daha ziyade özel hukuku ilgilendiren bu kodun bütün İmparatorluk merkezlerinde uygulanmasını istemiştir. "*el-Mesailü'l-Melikşahiye fi'l-kavaid'iş-Şer'iyye*" adını taşıyan bu kodun 6-7 maddesi tarih kitaplarında nakledilmektedir (Hüseyini el-Yezidî, 2020: s.249-251.).

Müslüman Türkler tarafından İslâm hukuku alanında hazırlanan ilk resmi hukuk kodu diyebileceğimiz bu eserde özellikle muvazaalı akideler, gayrı menkul alım-satımı, kadınlar aleyhine şahitlik ve borçlunun temerrüdü gibi bazı temel meseleler, hileci bazı insanların şerrinden Müslümanları kurtarmak amacıyla açıklığa kavuşturulmuştur (Cin- Akgündüz, 2018: I/107).

M. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisinde yazdığı "Fıkıh" maddesinde Raşid ad-Din Fazlullah'ın "*Tarih'i Mübareki Gazanı*" adlı eserinden naklen "*Mesail'i Melikşahi*" diye meşhur olan bu ahkâmın Moğol hükümdarları tarafından da teyit olunmakla beraber yine ihmal edildiğini ve nihayet Gazan Han tarafından tekrar tatbik mevkiine konulduğunu kaydeder (Köprülü, "Fıkıh" *İ.A.* IV/615).

Selçukluların Yükseliş Döneminde Yetişen Hanefi Fakihler ve Eserleri

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun daha ziyade Alparslan ve Melikşah devirlerini içine alan Yükseliş devri içinde yetişmiş fakihlere baktığımızda, bunların çoğunun Şafii, Hanefi ve Hanbeli mezhebini benimsediklerini, gayet az bir kısmının ise diğer mezheplerin müntesibi olduklarını görmekteyiz. Tabii bunda da birtakım etkenler vardır. Mesela Selçuklular, devlet adamları ve halk itibarıyla daha ziyade Hanefi idiler. Horasan ve Maverâünnehir gibi doğu bölgelerinde de halkın çoğu Hanefi mezhebine bağlıydı. Ebu Yusuf'tan (182/798) beri Abbasilerin aynı mezhebe bağlılıkları ile Hanefiliğin Selçuklu devletinin siyaset ve bünyesine uygunluğu da bu tercihte önemli rol oynamıştı. Nizamül-Mülk'ün Şafii alimleri desteklemesi ve Nizamiye medreselerinin bütün mezheplere açık olması, Şafii mezhebinin de - Özellikle alimler arasında- yayılmasına vesile olmuştu.

Ayrıca bu 2 mezhebin dışında Hanbeli mezhebi mensupları da daha çok Irak bölgesinde bulunmaktaydı. Bununla beraber Mağrib'de ve Endülüs'te yayılma 'imkânı bulan Maliki mezhebi, bu devirde az da olsa taraftar bulmuştu. Yine bu dönemde diğer mezheplere nazaran gayet az bir sayıda Şia ve Zahirîyye mezhebine

mensup fakihlere de rastlamak mümkündür (Emin, 2020:60-64,196-203 - 273-274; Kafesoğlu, 2019: s.158; Karaman, 2024: 124, M. Şerefeddin Yaltkaya, 1925:I/109).

Ahmed bin İshak bin Şebib b. Nasr bin es-Saffar (v.461/1069)

Buhara'da yetişen Hanefî fakihlerinden. İsmi, Ahmed bin İshâk bin Şebîb bin Nasr bin Seffâr'dır. Künyesi Ebû Nasr'dır. Buhara'da doğup büyüdü. Hanefî mezhebinde büyük fakîh olarak yetişti. Çok kitap yazdı. Buhara'nın büyük âlimlerinden olan Ahmed bin İshâk, fıkıh ve edebiyat ilimlerini ezbere bilirdi. Buhara'da, onun zamanında böylesinin görülmediği rivayet edilmiştir. Sonra Mekke'ye yerleşti. İlmini orada yaydı. 461 (m. 1069) senesinde Tâif'te vefat etti. Kabri oradadır.

Mahmûd İbni Süleymân el-Kefevî, “*Camî*” kitabında diyor ki, “*O, İbrâhim bin İsmail Ebû İshâk es-Saffâr'ın dedesidir. “Ensâb-ı Sem'ânî” de onun isminin, “Ebû Nasr İshâk bin Ahmed bin Şîs bin Nasr bin Şîs bin Hakem'il-edîb es-Saffâr el-Buhârî” olarak zikredildiğini gördüm. O, Buhara halkındandır. Bu şehirde onun için bir ilim yuvası kurulmuştu. Onun evlâtlarından bir cemaati gördüm. Hâkim Ebû Abdullah “Târihi Nişâbûr”da onun ismini zikretmektedir.” Ebû Nasr, Hac yapmak üzere yola çıktı. Her yerde Hadîs ilmini öğrenmeye çalıştı. Daha sonra, Mekke'ye gidip oraya yerleşti. Çok eser bıraktı ve ilmi her yere yayıldı (Kehhale, *Tarihsiz*: I, s. 161.).*

Sem'ânî diyor ki, “*Onun oğlu Ebû İbrâhim İsmail bin Ebî Nasr-Saffâr, büyük bir âlim ve fazilet sahibi bir zât idi. Hep hakkı söylerdi. Allah Teâlâ'nın dini hakkında doğruyu bildirirken, kimsenin ayıplamasından korkmazdı. Haktan ayrılmadığı için, zamanının hakani Şems-ül-mülûk Nasr bin İbrâhim tarafından, 461 (m. 1069) senesinde Buhara'da şehit edildi. Bunun oğlu olan Ebû İshâk İbrâhim bin İsmail es-Saffâr da zahit bir zât olup, ilim ve fazilet sâhiplerindendir. O, Hanefî fikhını babasından öğrendi. Çok eser yazdı ve ondan çok kimseler istifade etti, ilim aldı. 534 (m. 1139) senesi Rabî'ul-evvel ayının on altıncı günü vefat etti” (el-Fârisî , 1924: s. 14).*

Yine Sem'ânî diyor ki, “*Ebû'l-Mehâmid Hammâd bin İbrâhim es-Saffâr da İbrâhim'in oğlu olup, Buhara Câmîi'nde Cum'a günleri namaz kıldırırdı. Arab dili ve edebiyatı ile usûl ilimlerinde meşhur olmuştur” (el-Fârisî , 1924: s. 14).*

Kaynaklarda kendisinden ders aldığı hocaları zikredilmemekte, yalnız oğlu İsmail es-Saffâr'ın kendisinin talebesi olduğu beyan edilmektedir. Yine kaynaklarda pek çok eserinin olduğu kaydedilmiş ise de hiçbir isim belirtilmemiştir (Kureşî, *Tarihsiz* I/142-143; Leknevî, 1073: 14-15).

Ahmed bin Muhammed bin Ahmed bin Muhammed bin el-Ayan, Ebu'l Hüseyin bin Ebi Cafer es-Simnani (öl.466/1073)

Damgan ve Rey civarı arasında yer alan Kumis eyaletine bağlı bir şehir olan Simman'da h.384 yılında doğan Simmani (Yakut, 1986) III/251. ilk tahsilini babasından yaptı. Babasından kelim ve fıkıh ilimlerini öğrendi.

Muhammed b. Ali b. Mehdi el-Enbari, Ebu'l Hüseyin el-Mehami- li, Haşan b. Hüseyin en, Nevbahti, İsmail b. Hişam es-Sarsari, Ebu Hamid el-Ferazi, İbnu's-Salt el-Mücbir hocaları arasında yer alır.

Başta oğlu Ebu'l Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Simnani olmak üzere en meşhur öğrencileri, Ebu Muhammed Yahya b. Ali en-Nehhas, Ebu'l Bedi' İbrahim b. Muhammed b. Mensur el-Kerhi, Ebu Mansur b. Aburrahman b. Muhammed b. Abdülvahid el-Kazzaz'dır (Zehebi, 1405/1985: XVIII/304) h.444 senesinde Musul'da kadılık görevinde de bulunan Simnani, h.466 yılında vefat etti (İbnü'l-Cevzi, 1992: XVIII/287).

Kaynaklarda fıkha dair eserlerinin olduğu zikredilmişse de herhangi bir eserinin ismi verilmemiştir.

Ebû Abdillâh Muhammed bin Ali bin Muhammed ed-Damegânî (öl.478/1085)

Meşhur bir Hanefî fakihî olan Damegani, 388'de (1007) Rey ve Nişabur arasında büyük bir kasaba olan Damegan'da doğdu (Sem'ani, 1988: 11/446; İbnü'l-Esir, 1357-1369: 1/486; İbnü'l-İmad, 1966: III/362.). Fıkıh'ı Horasan'da tahsil etti ve daha genç yaşta h.419 senesinde Bağdad'a geldi. Burada ilim tahsilinde bulunan Damegani, devrin sayılı alimlerinden oldu. İbnü'n-Nakur (v.470), Hatib el-Bağdadi, (v.463) Hüseyin bin Ali Saymeri (v.436) ve Ebu'l-Hüseyin Ahmed bin Muhammed Kudûri (v.428) ve Ebu Abdullah Muhammed b. Ali Sûri (v.441) ve daha pek çok şahıstan okudu. Ebu Tahir İlyas ed-Deylemi (v.461), Abdülvehhab b. Mübarek Enmati, Hüseyin b. Haşan Makdisi, Ali b. Tırad ez-Zeynebi kendisinden ilim aldı (Zehebi, 1966: XVIII/485; Safedi, 2000: IV/139; Leknevi, 1073: 182-183.).

İbn Makula'nın vefatından sonra 447 senesinde Bağdad'da kadılık vazifesinde bulundu. 30 seneye yakın bir süre bu görevini sürdürdü. Kadı'l-Kudât lakabıyla anıldı. 478 tarihinde Bağdad'da vefat etti (İbnü'l-Cevzi, 1992: IX/22; İbn Kesir, 1995: XII/129).

Fıkha dair eserleri arasında:

Şerhu Muhtasari'l-Hakîm: bu eser, Hakim eş-Şehid'in muhtasarının şerhidir (Bağdatlı İsmâil Paşa, 1990:74; Kehhale, Tarihsiz:XI/48).

Kitabu'l-Hitan: Brockelmann ve onu kaynak alan Makdisi Berlin'deki bir yazma nüshaya dayanarak Damegani'nin "*Mesailü'l-Hitan ve't-Turuk*" adlı bir kitabının

olduğunu beyan ederler (Brockelmann GAL.I/373, SuppLI/634; G. Makdisi "al-Damaghani" E.I, Suppl. 3-4/192).

Kâtip Çelebi'nin "*Keşfüz-Zünun*" adlı kitabında da (Kâtip Çelebi, 1941: 11/1414.) "*Kitabu'l-hitan*" adıyla belirtilen bu eser, bir mecmua içerisinde Süleymaniye Kütüphanesi M. Hafid efendi no:89/4 da sayfa 314-344 arasında Damegani adına kayıtlı olarak bulunmaktadır.

Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî Hâherzâde

Kadı Ebû Sâbit Muhammed b. Ahmed el-Buhârî'nin kız kardeşinin oğlu olduğu için "Hâherzâde" (kız kardeş oğlu) lakabıyla meşhur olmuştur. Tam adı Ebû Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî'dir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Tarihi kaynakların verdiği bilgilere göre Ebu Bekir el-Buhârî ilk tahsiline babası ve dayısının yanında başlamıştır. Daha sonraları ise öğrenimine Nasr el-Kagızî, Ali el-Hâzîmî, Abdüllaziz el-Kantârî ve Ahmed el-İsfahânî gibi hocaların yanında devam etmiştir. Kendi döneminde bölgesinin en ünlü fıkıh âlimi olan Ebu Bekir el-Buhârî'ye bu ününden ötürü "*Devrin Nu'manı*" (doğru sözü olan kimse) denilmiştir. Hayatının çok büyük bir kısmını Buhara'da geçiren âlim burada da vefat etmiştir (Koca, 1997: XV/ s.135).

Fıkha dair eserleri;

Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî: Hanefî fıkının temel metinlerinden Kudûrî'nin el-Muhtasar adlı eserinin şerhi olup Fevâ'idü'l-Kudûrî (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 421), Şerhu müşkilâtî'l-Kudûrî (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 847) ve Hallü müşkilâtî'l-Kudûrî (Süleymaniye Ktp., Hüseyin Paşa, nr. 92) gibi adlarla da anılmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Müşkilâtü Kudûrî de (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 501) bu eserin muhtasarı mahiyetindedir. Öte yandan aynı kütüphanenin Nâfiz Paşa bölümünde bulunan (nr. 274) Fevâ'idü'l-Kudûrî'nin üzerinde müellif olarak yine Hâherzâde lakabıyla tanınan Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî'nin (ö. 651/1253) adı yazılı ise de yapılan incelemede bu eserin de Ebû Bekir Hâherzâde'ye ait olduğu anlaşılmıştır (Brockelmann, I, 183; Sezgin, I, 452; Koca, 1997: s.135).

Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr: İmam Muhammed'in el-Câmi'u'l-kebîr adlı eserinin şerhidir. Eserin II. cildi Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olup (Fâtih, nr. 1867) "Kitâbü'l-eymân"dan "Kitâbü'd-da'vâ"ya kadar olan bölümleri içine alır. (Brockelmann, I, 183; Sezgin, I, 452; Koca, 1997: s.135)

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid el-Baykendî (Dğ.? Öl. 1083)

Hanefî fıkının Büyük Selçuklular devrinde Türkistan'da yetişmiş büyük alimlerinden biri de Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid olup, Baykendî O'nun nispet adıdır (Kehhale, Tarihsiz: VIII/249; İbn Kesir, 1995: XII/136).

Aşağı Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan (En-Narşahi, 2013: s.34) Baykent'te dünyaya gelmiş ve el-Baykendî nispet adıyla anılmış olan Ebû Ca'fer

Muhammed b. Ahmed b. Hâmid, temel İslami ilimleri; Baykend ve Buhara gibi Türkistan şehirlerinde tahsil etmiş ve daha sonra da ismi dillerde dolaşan iyi bir fıkıh alimi olmuştur. Haddi zatında el-Baykendî diğer Türk alimleri gibi kendisini birçok alanda yetiştirmiş çok yönlü bir ilim adamı idi (Kitapçı, 2017: 120-121).

Bu büyük Türk âliminin hadis ve kelim ilimlerinde de söz sahibi olduğunu, İslam'da akılcılığın temsilcisi olan “*Mutezili*” görüşü benimsediğini görmekteyiz. Haddizatında O, ilmi şöhretini daha ziyade fıkıh ilmine borçlu olup, kendi devrinde “*Hanefî Fıkıh Âlimleri*”nin en büyüklerinden biri olmuştur (Kitapçı, 2017: 120-121).

Hanefî fıkıh alimleri arasında önemli bir şöhrete sahip olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid, Maverâü'n-nehir'den Horasan bölgesine gittiğini, burada bulunan önemli ilim merkezlerini ziyaret ettiğini ve hatta buralarda bulunan bir çok âlimle ilmi alış-verişlerde bulunduğunu ve daha sonra da İslam'ın taht ve baht şehri olan Bağdad'a giderek burada uzun süre yaşadığını biliyoruz.

Bağdad'ta bulunduğu dönemde bir ara Halep Kadılığı görevini de ifa etmiş olan bu büyük Türk ilim adamı ve Hanefî Fakih Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Hâmid el Baykendî, Bağdad'ta vefat etmiştir. Kaynakların vermiş olduğu bilgilere bakılırsa el-Baykendî'nin birbirinden muhteşem birçok eseri bulunmaktadır. Bunlar arasında; *el-Hûda ve'l-İrşad*, *Risâle el-Mesûdiyye ve Tahkik er-Risâle bi Arz ed-Delâle* vardır ki bunların daha ziyade kelim ilmi ve iman esaslarına dair olduğunu söyleyebiliriz (El-Kuraşî, 978: II/ 8; el-Bağdâdî, 1995: IX/52; Kitapçı, 2017: s.121).

Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî (Doğ. ? Öl. 1132).

Orta Asya Türk İslam Kültür ve Medeniyetinin en büyük ve en önemli merkezlerinden biri olan Beykent coğrafyası ve onun mülhakatı olan Nesef veya Nahşep'te dünyaya gelmiş olan Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî, Hanefî fıkıh alimlerinin büyüklerindendir. Bölgenin tamamen Türk yurtlarından biri olması dolayısıyla Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî de Türk asıllıdır (El-Hamevî, 1907-11: XVI/70; İbn Kutluboğa, 1992: s.66).

En-Nesefî, ilmi kariyerini Buhara ve Semerkant gibi Maverâünnehir (Aşağı Türkistan)'ın ünlü medreseleri ve bu medreselerde ders veren devrin meşhur alimlerinden ders alma bahtiyarlığına sahip olmuş ve en sonunda da İslam fıkıhında olduğu gibi diğer ilim dallarında da adından saygıyla söz ettirmiş ulu bir Türk alimidir (Kitapçı, 2017: s.122).

Buhara'da tamamlamış olduğu medrese eğitiminden sonra önce Horasan'a daha sonra da Bağdad'a gitmiştir. Burada Bağdad medreselerinde eğitim veren devrin büyük alimleri tarafından taktirle karşılanan bu büyük Fıkıh aliminin şan ve şöhretini duyan Endülüslü büyük alim Musa b. Abdullah el-Agmatî onu, özel olarak ziyaret ederek onula günlerce ilmi konularda mübâhese ve münakaşalarda bulunmuştur (Kitapçı, 2017: s.122). Devrin büyük alimlerinden olan es-Semâni de onun dizinin dibinde yetişmiş ve ilmi icazetini ondan aldığı söylenmektedir (Kitapçı, 2017: s.122).

En-Neseî, kaynaklarda her ne kadar Kelâm, Hadis ve Tefsir ilimlerinde üstat kabul edildiği bildirilmiş ise de daha çok Usulü Fıkıh ve Fıkıh ilmine yönelmiş, ilmi varlık ve üstünlüğünü Fıkıh ilminde ortaya koymuştur. En-Neseî'nin bu ilim alanında yükselmesinde ve otorite olmasında; müctehid derecesinde büyük bir alim olan Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim el-Pezdevî (öl. 1098)'nin büyük emeği vardır.² (Bursalı Mehmet Tahir, 1996: s. 30). “*Fıkhi konulardaki ihata-i ilmi ve külli dehası ve her bir meselede verdiği fetvalardan dolayı ona “Müfti es-Sakaleyn; İns ve Cinnin Müftisi” unvanı verilmiştir.*” (Kitapçı, 2017: s.122).

Selçuklular döneminde yetişmiş olan bu büyük Türk asıllı fıkıh aliminin birçok eserinin olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmı da Anadolu'ya kadar gelmiş olan eserlerdir. Özellikle İstanbul Kütüphanelerinde yerini almış olan fıkha dair bu eserlerden bazıları şunlardır; “*Kitabü'l-Mevâkît, Tilbetü't-Talebe, Deyr el-Fıkıh, Kaydû'l-Avâbid, Kalâidü'l-Ferâid ve Şerh-u Medaru'l-Usu'l*” fıkha dair eserlerdir (Neseî, 1971: s.21; Kitapçı, 2017: s.124).

Ebu Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Aziz el-Buharî (Doğ. ?-Ölm.1089)

Türk dünyasının ilim ve fikir dünyasına ismini altın harflerle yazdıran önemli şehirlerinden biri olan Buhara, Orta Asya Türk İslam Medeniyetinin göz kamaştıran yıldız şehirlerinden parlak bir merkezi, aynı zamanda tarihi geçmiş ile tam bir Türk şehri olmuştur. Türklerin İslam dinini kabul etmesinden sonraki dönemlerde bütün İslami ilimlerin her bir alanında olduğu gibi fıkıh alanında da büyük alimlerin yetiştiği ender şehirlerin başında yer almıştır. Buhara'da yetişen fıkıh alimleri İslam dünyasında adlarından bahsettirmesini bilmişler ve İslam hukukuna dair büyük eserlere imza atmışlardır.

Fıkıh alanında isimlerinden bahsedilen Türk asıllı fıkıh alimlerinden biri de Ebu Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Aziz el-Buhari'dir (El-Kuraşî, 1995: II/16-17; Kitapçı, 2017:s.127). O, Orta Asya'nın İslami ilimlerde merkezi mesabesinde olan Buhara'da dünyaya gelmiştir. İslami ilimlerde köklü medreselerin bulunduğu Buhara ve Semerkant'ta tahsilini tamamlayan Buharî, İslami ilimlerde ve özellikle de fıkıh alanında isminden söz ettirmeye başlamıştır. Onun fıkıh ilminde yetişmesinde ve büyük bir alim olmasında emeği geçen devrin büyük fıkıh alilerinden hocaları Ebu İshak en-Nevakesi ve Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya el-Bekra-bazî'dir (El-Kuraşî, 1995: II/16-17; Kitapçı, 2017:s.127).

² Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî; H. 421 (1030) yılında Türkistan'da Nesef yakınındaki Pezde şehrinde doğdu. Tabakat kitaplarında Kâdî es-Sadr lakabıyla da anılır. Kendisine “Ebü'l-Yüsr” denmesinin sebebi, kardeşi Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin aksine eserlerinin kolay anlaşılır bir üslup taşımasıdır. Muhammed Aruçî, “Ebü'l-Yüsr Pezdevî”, DİA, C. 34, ss. 266-267.

Orta Asya'nın parlayan yıldızı Buhara ve Semerkant'ta ilmi tahsilini tamamlayan Ebu Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Abdü'l-Aziz el-Buhari Şam'a kadar gitmiş ve burada İslam alimleri tarafından büyük teveccühle karşılanmış ve hatta Halep Kadılığı gibi büyük bir makamla şereflendirilmiştir (Kitapçı, 2017:s.127).

Halep kadılığı yaptığı sırada İsmaililerle ilişkisi bulunduğu iddiasıyla hapse atılan bu büyük Türk alimi ve fıkıhçısı, daha sonra Sultan Alparslan ile bir şekilde irtibata geçerek onun aff-ı şahanesine mazhar olarak hapsedildiği yerden kurtularak serbest kalmıştır.

Şam'da daha fazla kalmayan Abdü'l-Aziz el-Buhari, Bağdad'a gelerek Nizamiye Medereselerinin kurucusu büyük vezir ve Selçuklu İmparatorluğunun ikinci adamı Nizamü'l-Mülk'ün (öl.1092) maddi manevi büyük ikram, ihsan ve iltifatlarına mazhar olmuştur (Kitapçı, 2017:s.128). Bağdad'ta kaldığı sürede fıkıh ilminde dersler veren bu büyük Türk aliminin feyzinden ve ilminden istifade etmek isteyen birçok talebe yetiştirmiştir.

Bağdad'ta 1089 yılında vefat eden Abdü'l-Aziz el-Buhari'nin geride herhangi bir eser bıraktığı hususunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır (El-Kuraşî, 1995: II/16-17; Kehhale, 1990: XII/ 229; Kitapçı, 2017: s.129).

Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (Doğ.?- Ölm.1144)

Mâverâünnehir bölgesinin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden biri olan Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî fıkıh sahası başta olmak üzere dinî ilimlerin farklı dallarında ciddi eserler kaleme alan velûd bir bilgidir (İbnü'l-Hinnâî, 2003: s. 265; Kefevî, 1931, vr. 280a-280b; Leknevî, 1073: s. 325-326; Özgüdenli, 2006: XXVIII/ 177; Özel, 2006: s. 32 vd.). M. T. Bursalı kendi eserinde bu büyük alimi, “*Tabakat-ı Fukuha arasındaki Türk fakihî*” olarak saymaktadır (Bursalı, 1996: s. 20).

Orta Asya Türk yurtlarının kopmaz bir parçası olan Semerkant'da dünyaya geldiği için es-Semerkandî nisbesi ile anılan bu büyük Türk alimi Türk-İslam dünyasının ilim ve medeniyette merkezi olan Semerkant ve Buhara'da ilmi tahsilini tamamlamış, daha genç yaşında isminden sitayişle bahsedilen bir fıkıh alimi olmuştur. Artık O; ilim dünyasında “*Alau'd-Din- Dinin Yücesi*” unvanıyla anılacaktır (Kitapçı, 2017: s.138).

Türk yurtlarında bulunan büyük medreselerde almış olduğu eğitimle O; bir silsile halinde çok büyük iki kişiden icazet alarak ilmi nesebinde zirveye ulaşmıştır. Bunlardan biri, yine Türk yurtlarının yetiştirdiği büyük Türk asıllı fıkıh alimi olan ve kendisinden “*Fahrü'l-İslam*” yada “*Sadru'l-İslam*” unvanıyla meşhur olan İmam-ı Pezdevî idi. Dolayısıyla onun ilmi silsilesi, bu yoldan İmam-ı Maturî'den İmam-ı Azam'a kadar uzanmaktaydı (Demir, 2017: ss.643-658).

Es-Semerkandi uzunca bir ilmi seyahatlerinin ardından tekrar ata yurdu olan Semerkan'a dönerek oraya yerleşmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Z. Kitapçı şu bilgiyi bize es-Semâni'den aktarmaktadır;

“O, Buhara'ya yerleşmiş olup fetva, münazara, usul ve kelâm ilimlerinde üstün bir alim idi. Ayrıca bana icazet vermişti” (Kitapçı, 2017: s.139).

Hem Buhara hem de Semerkant medreselerinde ömrünün sonuna kadar hocalık yapan es-Semerkandî, bir çok talebe yetiştirmiş ve hatta bunlardan bir çoğu kendi çağının büyük alimleri arasında yer almıştır. O'nun tedrisinden geçerek devrinin büyük fıkıh alimleri arasında yer alacak olanlardan biri kendi öz kızı Fatıma Hatun binti es-Semerkantî ve diğeri de yine onun damadı olan Ebu Bekr el-Kâsânî'dir.

1144 yılında Semerkant'ta vefat eden es-Semerkantî'nin kendisinden sonra gelecek nesillere birçok eser bıraktığı bilinmektedir. Bunlardan bazıları;

“*Mizanü'l-Usul fî Netâic el-Ukul, Tuhfetu'l-Fukaha, el-Lübab fî Usul'ul-Fıkıh, el-Mebsut, Şehrü't-Tehavi, Şehru'l-Câmi'il Kebir Şerhu Manzumat et-Neseîfî*”dir (Solak Zâde Halil Efendi (1095/1684), nr. 1606, v. 159b; Taşköprüzade, Sul. K. Est. Ef. Nmr:2311; 2017: s.140).

Fatma Hatun Bint-i Ebu Bekr Muhammed b. Es-Semerkandî (Dğ.?-Öl.?)

Türk İslam dünyasının yetiştirdiği Türk fıkıh alimlerinden ve ismini ilim tarihine altın harflerle yazdırmış kişilerden biri de meşhur Fatıma-i Fakihe Hatundur. İslami ilimlerde hareketli ve mümbit topraklara sahip olan Türk yurtlarında yetişen ilim adamlarımız kadar, kadınlarımızın da İslami ilimlere rağbet ettiğini ve onlar arasından da değerli birçok Türk kadınlarının yetiştiğini tespit edebilmekteyiz. Çünkü İslam anlayışına ve Hz. Peygamberimizim bize bildirdiğine göre ilim sahibi olmak ve bilgiyi elde etmek kadın-erkek her Müslümanın üzerine farz kılınmıştı. Bu minvalden olmak üzere Türk yurtlarında İslami ilimlerde yetişmiş birçok Türk kadını çıkmıştır.

Türk-İslam dünyasının göz bebeği, İslami ilimlerde çığır açan, Aşağı Türkistan'ın meşhur şehirlerinden Semerkant'ta bulunan ünü çağları aşmış Uluğbey Medresesi'nin taç kapısı üzerine Hz. Muhammed (sav) efendimizin “*İlim tahsil etmek kadın ve erkek her Müslümana farzdır*”, hadis-i şerifinin nakşedilmiş olması bile, Orta Asya Müslüman Türklüğünün kadınların eğitimi konusuna nedenli büyük değer verdiğinin eşsiz bir ispatıdır.

Bu manada İslami ilimlerde özellikle de fıkıh alanında, eskilerin tabiriyle salâbet-i diniyeleri çok yüksek derecelere ulaşmış Türk kadınları bulunmaktadır. Bunlar dini meselelerde müstakil fetva verecek seviyelere ulaşmışlardır. İşte bunlardan birisi de; Hanefi Fıkıhının kendi dönemindeki en büyük temsilcilerinden biri olan Türk asıllı *Fakiha Fatıma Hatun*'dur (El-Kuraşî, 1995: II/278; Zihni, 1982: II/ 128-129; es-Sibâî, 1984: s.165; Bolelli, 1995: XII/ 225; Kitapçı, 2017: s.142).

Kaynaklarda künyesi, Fatma binti Muhammed es-Semerkindî olarak zikredilen bu büyük Türk kadını, tarihin en eski devirlerinden beri Türk Yurtlarının ayrılmaz bir parçası olan Semerkant'da dünyaya gelmiştir. Babası da İslam Hanefi Fıkhnın kendi döneminde en büyük ve meşhur otoritelerinden biri olan Ebu Bekr Alâaddin Muhammed b. Ahmed b. Es-Semerkindî'dir (Kavakçı, 1976: s. 96, 122-124; Kitapçı, 2017: s.142).

Fatıma binti Muhammed es-Semerkindî, ilk fıkıh tahsilini kendi babasından almış ve babasının *Tuhfetü'l-fukahâ'* adlı eserini ezberlemiştir (Bolelli, 1995: XII/ 225). Daha gençlik yıllarında iken Hanefi Fıkhnında "Fakiha" mertebesine ulaşan ve gerçekten de bilge bir kişi olan Fatıma, fıkhi meseleleri anlama, nüfuz etme ve makul bir hüküm vermede babasını bile gölgede bırakmıştı. Hatta bir çok meselede babası ona danışmaktaydı (Kitapçı, 2017: s.142).

Kaynakların rivayetine göre, "*Alâeddin es-Semerkindî güzelliğiyle de dikkatleri çeken kızını, aralarında bazı Türk hükümdarların da bulunduğu birçok talibine rağmen talebesi Ebu Bekr b. Mesud el-Kâsânî ile evlendirdi.*" (Bolelli, 1995: XII /225; Kitapçı, 2017: s.143). "*Evlilikten sonra Kâsân'da aynı evde oturan baba-kız-damat tabii bir fetva heyeti oluşturdu. Daha sonra Halep'e yerleşen ve ömürlerinin sonuna kadar burada kalan Kâsânî-Fâtıma çifti, Halep ve Şam atabegi Nûreddin Mahmud Zengî'den büyük itibar gördü. Fâtıma'ya çok değer veren Nûreddin bazı önemli işlerinde onunla istişare eder ve çeşitli fikhî meselelerde görüşlerini alırdı* (Bolelli, 1995: XII/ 225). Bu aynı zamanda büyük Türk kadını fıkıhçı Fatıma binti Muhammed es-Semerkindî'nin devlet ricali nezdindeki itibar ve yerini de göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Kitapçı, 2017: s.143).

Hanefi fıkhnında otoritelerden biri olan Fatıma binti Muhammed es-Semerkindî, bazen eşi Ebu Bekr b. Mesud el-Kâsânî'nin fıkhi alanda vermiş olduğu hükümlerle ilgili hatalarını düzelttiği gibi, zaman zaman Kâsânî de tereddüde düştüğü fikhî meselelerde kendisinin görüşüne başvururdu. Tarihi kaynaklar onun, "*hat sanatında da mahir olan Fâtıma fetvalarını bizzat kendi hattıyla yazar ve eşiyle babası bu fetvaları şahit sıfatıyla imza ederlerdi. Fâtıma bileziklerini satarak bir ramazan ayı boyunca fıkıh âlimlerine iftar yemeği vermiş, böylece Halep'te kendisinden sonra da süregelen bir âdeti başlatan ilk hanım olmuştur.*" derler (Bolelli, 1995: XII/ 225).

Semerkant'a dönmekten ümidini kesen Fatıma, Halep'te vefat etmiştir. Onun kabrinin burada, "*Makam-ı İbrahim*" denilen yerde ve "*Kabrü's-Salihin*" mezarlığında olduğu zikredilmektedir (El-Kuraşî, 1995: II /278; Taşköprü, 2017: II/ 136; Leknevî, 1973: 158; İbn Kutluboğa, 1962: s.84; Kitapçı, 2017: s.143; Bolelli, 1995: XII/ 225).

Alâu'd-Din Ebû Bekr b. Muhammed el- Kâsânî (Doğ.- Öl. 1191)

Türk Yurtlarının İslami ilimlerde yetiştirdiği büyük alimlerden birisi de Alâu'd-Din Ebû Bekr b. Muhammed el- Kâsânî'dir. Özellikle temel İslami ilimler, Fıkıh ve İslam hukukunda Müslüman Türklerin içerisinde yetişmiş devrinin kendisinden

sitayişle bahsettirdiği, faziletteki üstünlüğü ve yüce ahlaki meziyetleri ile herkesi kendisine hayran bırakan çok kıymetli Türk ve İslam alimlerinden biridir.

Asıl adı; Alâu'd-Din Ebû Bekr b. Muhammed el- Kâsânî olan Türk asıllı İslam fıkıhçısı Türklüğün öz yurdu Semerkant'da dünyaya gelmiştir. Ne zaman dünyaya geldiği tam olarak bilinmemektedir. Temel kaynaklarda “*Melikü'l-Ulemâ*”, alimlerin meliki unvanıyla zikredilmektedir (Kehhale, 1990: III/ 75-76; Taşköprü, 2017: II/ 135; İbn Kutluboğa, 1992: s. 62; Kitapçı, 2017: s.158).

Bu büyük Türk ilim adamının doğduğu Kâsan; Seyhun (Sırderya) Nehri'nin kuzeyinde ve Şaş (bugünkü Taşkent) gerisinde ve Orta Asya Türk İslam kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olan Fergâne bölgesinde Türkün öz yurdudur (el-Hamavî, 1986: s. 430). İlk eğitimini Fergâne medresesinde almış olan bu büyük Türk alimi, daha sonra Semerkant'a giderek Hanefî fikhının devrin en büyük otoritelerinden biri olan Alau'd-Din es-Semerkandî'nin tedrisinden geçmiş ve onun gözde talebelerinden biri olmuştur (Kitapçı, 2017: s.158).

El-Kâsânî daha talebelik yıllarında iken hocası Alau'd-Din es-Semerkandî'nin “*Tuhfetü'l-Fukaha*” adlı eserini titizlikle şerh ederek onu, “*Bedâyi'us-Sanayi'fi Tertib eş-Şerayi*” adıyla hocasına takdim etmiş ve böylece onun çok büyük takdir ve iltifatına mazhar olmuştur (Kitapçı, 2017: s.158). Onun bu azmi, başarısı, çalışkanlığı ve her yönden takdire şayan şahsiyeti, hocasının kıymetli kızı ve İslam Fikhının büyük simalarından biri olan, Fakiha Fatma Hatun ile evlenmelerinin yolunu açmıştır (Leknevî, 1973: s. 53).

Kaynaklar, Türkistan'ın bağrından çıkmış olan bu büyük fıkıh aliminin bir aralık “*Anadolu'ya Konya'ya kadar geldiğini ve hatta Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud'un sarayında ağırlandığını, onun iltifat ve teveccühlerine mazhar olduğunu*” (Kitapçı, 2017: s.159; Özel, 2013). kaydetmektedirler. “*Sultan Mesud O'nu; Haleb Meliki, değerli bir Türk komutanı Nureddin Mahmud Zengi'ye elçi olarak göndermiştir.*” (Râgıb et-Tabbâh, 1343/1925: IV/ 273-274, 305-308; İbnü'l-Adîm, 1954: II/ 268; en-Nüveyrî, 1985: XXVII/ 134-136; Bedirhan, 2022: s.218-221; Kesik, 2003; Koca, 2001: 24/ 531). Çeşitli sebeplerden dolayı Anadolu'da uzun süre kalmayan El-Kâsânî sonunda Haleb'e gitmek zorunda kalmıştır.

Halep'te Nureddin Mahmud Zengi'nin sarayına giden bu büyük Türk alimi, Zengi tarafından çok iyi karşılanmış ve O'nun 1124 yılında yaptırmış olduğu “*Haleviye Medresesi*”ne müderris olarak tayin edilmiştir (İbn Munkiz, 1992: s.240). Talebeleri arasında oğlu Mahmud ve *el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye* adlı eserin müellifi Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî gibi âlimler bulunmaktadır. O dönemde İslam dünyasında bir virüs gibi yayılan ve Müslümanları etkisi altına alan Mutezili düşünceyle hayatı boyunca mücadele eden bu Türk alimi, birçok ilmi tartışmalarda etrafına bulunanları keskin zekâsı ve ferasetiyle bertaraf etmiş ve bir defasında şöyle demiştir:

“Bana fıkuhta tartışması mümkün olmayan öyle meseleler getiriniz ki onu tartışalım ve konuşalım.” (Kitapçı, 2017: s.159).

Halep’te 1191 yılında dünyaya gözlerini kapayan bu büyük Türk alimi çok sevdiği eşi Fakiha Fatma Hatun’un yanına defnedilmiştir. Kaynaklarda O’nun *Bedâyi’us-Sanayi’fi Tertib eş-Şerayı* adındaki meşhur eserinin dışında ayrıca *es-Sultânü’l-mübîn fi uşûli’-d-dîn* adında kelâmıla ilgili bir eser daha Kâsânî’ye nisbet edilmiştir (Kureşî, 1413/1993: IV, 27; Kâtip Çelebi, 2007: II/ 996). Bu eserin *el-Mu’temed fi’l-mu’tekad* adıyla da anıldığı belirtilir (Leknevî, 1973: s. 53). Kendi alanında eşsiz bir eser olan bu kitap M. Z. Abdü’l-Ber tarafından neşre hazırlanmış ve birçok defa da yayımlanmıştır (Kitapçı, 2017: s.160).

Ebu’l-Hasan Ali b. Ebûbekr b. Abdü’l-Celil el-Merginânî (Doğ.? – Öl. 1197)

Türk yurtlarında doğup büyümüş büyük İslam alimi ve Türk asıllı fıkıh alimlerinden biri de Ebu’l-Hasan Ali b. Ebûbekr b. Abdü’l-Celil el-Merginânî’dir. *El-Fergânî* yada *el-Merginânî* nisbet adı ve “*Burhanü’-d-Din- Dinin açık Belgesi*” lakabıyla anılmıştır (Leknevî, 1973: s. 141; Kitapçı, 2017: s.161). Aşağı Türkistan’da Fergâne’nin Merginan (Barthold, İA, VII, s. 760-761; Ahmet Taşağıl, 2004: XIX/ 181). şehrinde dünyaya gelmiştir.

Onun soyu ile ilgili olarak çeşitli kaynaklarda değişik bilgiler bulunmaktadır. Ancak Ebu’l-Hasan Ali b. Ebûbekr b. Abdü’l-Celil el-Merginânî’nin Türklüğü hususunda Z. Kitapçı şu bilgileri vermektedir: “...O’nun Türklüğü ne Türk ne de yabancı yazarlar tarafından hiçbir zaman dile getirilmemiş ve Arap milli şuurunun uydurduğu bir soy kütüğü ile Hz. Ebubekir’in oğlunun soyundan geldiği iddia edilmiştir ki, bu onun için büyük bir haksızlık olmalıdır.” (Kitapçı, 2017: s.162). Ancak M. T. Bursalı eserinde, el-Merginânî’yi; “*Türk Tabakat-ı Fukahası*” arasında zikrederek onun Türklüğünden asla şüphe etmemiştir (Köse, 2001: 345; Kayapınar, 1986: 27; Şimşek, 2014: 296).

Hanefî fıkhında otorite derecesine yükselen el-Merginânî’nin Ebu Hafs Ömer en-Nesefî, Sadr-u Şehid Hüsamü’-d-Din Ömer b. Abdü’l-Aziz ve Osman b. Ali el-Baykendî gibi devrinin büyük alimlerinden ders aldığı, onların tedrisatından geçtiği ve hatta bu büyük ilmi yeterliliği sayesinde Hanefî mezhebinin müctehid derecesinde en büyük fıkıh ulemasından biri olduğu bilinmektedir (Kitapçı, 2017: s.162).

Kaynakların bize kadar gelen rivayetlerinden de anladığımız kadarıyla O; “*Şeyhü’l-Fukaha*”, “*Burhânü’-d-Din*”, “*el-İmam*”, “*el-Hafız*” ve “*el-Muhakkik*” gibi daha birçok İslami lakaplarla anılmıştır. Fıkıh ilminin dışında Tefsir, Hadis, Arap Dili ve Belagati’nde de isminden söz ettiren değerli bir Türk alimidir (Dayf, 1990: 7/138; Köse-Demir, 2025: ss.623-666; Şimşek, 2014: s.303; Kitapçı, 2017: s.162).

Bu büyük Türk asıllı fıkıh aliminin temel kaynaklarda isimleri bizlere kadar gelen başlıca serleri arasında; *Bidâyetü’l-Muhtedi*, *el-Hidaye*, *Kifâyât el-Münteha*, *Muhtasar el-Fetva*, *Muhtarat en-Nevâzil*, *Fevâizu’l-Usmâniyye*, ve *el-Münteka* gibi

birçok eseri sayılabilir (Kâtib Çelebi, 1443/2021: 7/603; Kavakcı, 1976: 134; Şimşek, 2014: s.303; 2017: s.162).

Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ el-Balâsâgûnî et-Türkî (Doğ.?- Öl.1112)

Ne zaman doğduğu ile ilgili bilgi bulunmayan el-Balâsâgûnî et-Türkî, Aşağı Türkistan'ın meşhur şehirlerinden ve Karahanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan Balasagun'da dünyaya gelmiştir. Günümüzde Kırgızistan toprakları içerisinde bulunan bu en eski Türk yurdu hakkında El-Hamevî şunları söylemektedir; “*Seyhun nehrinin gerisinde ve Kaşgar'a çok yakın bir yerde kurulmuş bir Türk şehridir*”(Yâkût el-Hamevî, 1979-1986: I/476). Bunun gibi İbn Hurdazbih, el-Makdisi ve Gerdizi de Balasagun'u Türklerin kadim yurdu, başkenti; Türk-İslam medeniyetinin büyük kültür ve medeniyet merkezi olduğu konusunda hemfikirdirler (Şeşen, 1985).

Muhammed b. Mûsâ el-Balâsâgûnî et-Türkî İslami ilimlerde ilk tahsilini kendi memleketi Balasagunda ve daha sonra da Kaşgar'da tahsil ettikten sonra devrin en meşhur medreselerinin bulunduğu Bağdat'a gelmiş ve burada hocası Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den fıkıh öğrenmiş (Sem'ânî, 1988: 1/424; Zehebî, 1998/1418: 35/149; Kureşî, 1413/1993: 3/375) ve Ebü'l-Fazl b. Hayrûn'dan hadis dinlemiştir (Zehebî, 1998/1418: 35/149). İlmi şahsiyetini çevresinde bulunanlara kabul ettiren Mûsâ el-Balâsâgûnî et-Türkî tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte bir süre Kudüs ve daha sonra da Şam'da kadılık görevlerinde bulunmuştur (Zehebî, 1998/1418: 35/149; Kureşî, 1413/1993: 3/375; Kitapçı, 2017: s.167; Sebetov, 2021: ss.567-579).

Kaynaklarda aşırı derecede Hanefî mezhebine bağlı olan Ebû Abdullah el-Balâsâgûnî'nin Mâlikî ve Şâfiî mezhebine mensup olan insanları sevmediği ve hatta “*Elimde olsa Şâfiîler'den cizye alırdım*” dediği kaydedilmektedir. 506'da Dimeşk'te vefat etmiştir (Kitapçı, 2017: s.167; Sebetov, 2021). s.575).

Sirâceddin Ali b. Osmân el-Ûşî (Doğ.?-Öl. 1179)

Bugünkü Kırgızistan'ın Oş şehrinde doğduğu kendisine atfedilen Ûşî nisbesinden anlıyoruz (es-Sâdikî, 2004: 2/563; Toprak, 2005: 42/230). Onun ne zaman doğduğu tam olarak bilinmese de ölüm tarihinden hareket ederek (575/1179) onun VI/XII. yüzyılın başlarında doğduğunu tahmin edebiliriz (Kâtib Çelebi, 1443/2021: 2/1350; el-Bağdâdî, 1951: I/700).

Kaynakların verdiği bilgilere göre; “*ilim tahsil etmek için bir çok ilim merkezlerine seyahat etmiş ve Ebû Abdullah Muhammed b. Süleymân el-Ûşî, Zahîreddin Ebü'l-Mehâsin Hasan b. Ali el-Mergînânî (v.522/1157), Zuhreddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan el-Bistâmî, Alâeddin Ebü'l-Mehâmid Muhammed b. Abdülhamid el-Ûsmendî es-Semerkindî (v. 552/1157), Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ali en-Neseftî (v. 555/1160), Nâsireddin Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî (v. 556/1161), Ebü Sâbit Hasan b. Ali el-Pezdevî (v. 557/1161) ve Seyfeddin Muhammed b. Yakûb el-Hocendî gibi dönemin meşhur âlimlerinin derslerine katılmıştır*” (Toprak, 2005: 148, 149, 150; Sebetov, 2021: s.572). İlim tahsil ettiği hocalarının

yaşadığı yerler dikkate alındığında Ūşî'nin Semerkand, Buhara, Nesef, Mergînân, Hocend ve Bistâm gibi yerlere gittiği anlaşılmaktadır (Toprak, 2005: 150).

Devrinin en büyük Hanefî Fıkıhçılarından biri olan Sirâceddin Ali b. Osmân el-Ūşî'nin iki adet fıkha dair eseri ve bunun dışında da birçok eserleri mevcuttur. Fıkıhla ilgili eserleri şulardır:

el-Fetâva's-Sirâciyye: Sirâceddin Ali b. Osmân el-Ūşî'nin Hanefî fikhına dair bir eseri olup, müellif eserini 8 Muharrem 569'da (1173) Oş'ta tamamlamıştır ((Kâtib Çelebî, Kâtib Çelebi, 1443/2021: 2/1224; el-Bağdadî, 1951: 1/700; Brockelmann, 1986: 13/75; Serkîs, 1351/1932: 1/500; Sebetov, 2021: s.573). Müellif mukaddimede belirttiği üzere eserini kendinden önce kaleme alınmış eserlerden ihtisar etmek suretiyle meydana getirmiştir (el-Ūşî, 2011/1432: 24).

Cevâhirü'l-ahkâm fi'l-fikh: Kaynaklarda hakkında bir bilgiye rastlanmayan eserin bazı kütüphanelerde bulunan nüshalarından Ūşî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1033; Özbekistan İlimler Akademisi Ktp., Doğu El Yazmaları Bölümü, nr. 4/293) (Sebetov, 2021: s.573).

KAYNAKLAR

- Abdülkâdir b. Muhammed Kureşî (1413/1993). *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-haneîyye*, thk. Muhammed Abdülfettâh el-Hulv, Hicr li't-tubaa ve'n-neşr, Cize.
- Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî (1988). *el-Ensâb*, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dârü'l-cinân, Beyrut.
- al-Faruque, M.(1987). "The Development of the Institution of Madrasah and the Nizamiyyah of Baghdad", *Islamic Studies*, XXVI/3, ss. 253-263.
- Algar, Hamit (1996). "Hâcegân", *DİA*, İstanbul, 14. Cilt, s.431.
- Ali b. Osmân el-Ûşî (2011/1432). *el-Fetâva's-Sirâciyye*, thk. Muhammed Osman el-Bestevî, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut.
- Aruçî, Muhammed "Ebü'l-Yüsr Pezdevî", *DİA*, C. 34, ss. 266-267.
- Aruçî, Muhammed (2008). "Sâbûnî, Nûreddin", *DİA*, İstanbul, C. 35., s.360.
- Bağdatlı İsmâil Paşa (1990). *Hedîyyetü'l-Ârifîn, Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn Şöhretler İndeksi*, İstanbul.
- Bedirhan, Y. (2022). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi*, Konya.
- Bolelli, N. (1995). "Fatma bint Alauddin", *DİA*, XII, s. 225.
- Brockelmann, Carl (1986). "Ûşî", İA. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- Bursalı Mehmet Tahir (1996). *Türklerin Ulum ve Fûnuna Hizmetleri*, (Derleyici, S. Öztürk), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Cebecioğlu, Ethem (2005). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul.
- Cemil Fâik es-Sâdikî (2004). "el-Ûşî, Ebû Muhammed Sirâcüddîn, Ali b. Osmân", *Mevsû'atü A'lâmi'l-'ulemâ' ve'l-üdebâ'i'l-'Arab ve'l-müslimîn*, Beyrut.
- Cici, Recep (2000). "İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, C.22. ss.210-211.
- Cin, Halil Cin- Akgündüz, Ahmed (2018). *Türk Hukuk Tarihi*, OSAV.
- Çelebi, A. (2012). *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, Damla Yayınları.
- Dayf, Şevkî (1990). *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, Dârü'l-Maârif, Mısır.
- Demir, Abdullah (2017). "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Müteteklim Hanîfeler Örneği", *Kastamonu Üniversitesi IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu -Hanefîlik-Mâturîdîlik-*, (Ed. Cengiz Çuhadar, Mustafa Aykaç, Yusuf Koçak), Aralık, Kastamonu, ss.643-658.
- Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî (1995). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, C. XVII, Beyrut.

- El-Hamevî, (1907-11). *Mu‘cemü’l-büldân ve Mu‘cemü’l-üdebâ’*, (nşr. D. S. Margoliouth), London.
- El-Kuraşî, (1978). *el-Cevâhirü’l-Mudie*, Nşr. A. M. Uluv, Kahire.
- el-Yezidî, Hüseyin el-Yezidî (2020). *el-Uradâ fî’l-Hikâyeti’s-Selçukiyye*, (Trc. Mehmet Çalışkan), Selenge Yayınları.
- Emîn, H. (1965). *Tarihu’l-Irak fî’l-Asri’s-Selçukî*, Bağdad.
- es-Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybek (2000). *Kitâbü’l-Vâfi bi’l-Vefeyât*, (Nşr. Ahmed el-Arnaût-Mustafa Türkî v.dğr.,) I-XXX, Beyrut-Lübnan.
- Ferhat Koca, “Hâherzâde”, *DİA*, İstanbul, 1997, 15. Cilt, s.135.
- Feridüddin Attar (1984). *Tezkiretü’l-Evliya*, haz. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa.
- Gülşenî, Muhyî (2014). *Reşehât-ı Muhyî*, Hzl. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Hâce Yûsuf-i Hemedânî (1998). *Rutbetü’l-hayât*, çev. Necdet Tosun, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Hacî Halîfe Kâtib Çelebi (1443/2021). *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu vd. (Londra: Müessesetü’l-Furkân li’t-Türâsi’l-İslâmiyye.
- Hakimi, Abdulnasır (2019). “Es-Sadruşşehîd’in Hayatı Ve Eserleriyle İlgili Tespit Edilen Hatalı Bilgiler”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 34, s.390.
- İbnu’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec (1992). *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mulûk ve’l-Umem*, Tedk. Muhammed Abdülkadir Atâ ve Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru’l-Kutub el-İlmiyye, Beyrut.
- İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İmâduddîn İsmâîl ed-Dimaşkî (1995). *el-Bidâye ve’n-nihâye*, (çev. M. Keskin), Çağrı Yayınları.
- İbn Kutluboğa (1992). *Tacü’t-Terâcim fî Tabakat el- Hanefiyye*, Dimaşk: Dâru’l-Kalem.
- İbnü’l-Adîm (1954). *Zübtü’dü’l-Haleb min Tarihi Haleb*, (nşr. Sami ed-Dehhan), Dimaşk.
- İbnü’l-Esîr, İzzeddin İbnü’l-Esîr (1357-1369). *el-Ensâb’ı el-Lübâb fî tehziibi’l-Ensâb*, Kahire.
- İbnü’l-İmâd, Ebu’l-Feth ‘Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el’Akerî’ ed-Dimaşkî es-Sâlihî el-Hanbelî (1966). *Şezerâtü’z-zeheb fî ahhârî men zeheb*, Beyrut.
- İsmâîl Paşa el-Bağdâdî (1951). *Hediyetü’l-‘ârifîn esmâü’lmüellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı.
- Kafesoğlu, İ. (2019). *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Karaman, H.(2024). *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık.

- Kâtip Çelebi (2007). *Keşfü’z-Zunûn*. (Rüştü Balcı, Arapça’dan Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kavakçı, Y. Z. (1976). *Karahanlılar Devrinde Maverâ al-Nahr İslam Hukukçuları*, Ankara.
- Kayaoğlu, İ. (1994). *İslam Kurumları Tarihi*, Konya.
- Kayapınar, H. (2014). “Merginânî ve Eseri Hidâye”, *Diyanet İlmi Dergi*, 22/2 (Haziran 1986), 27; Murat Şimşek, “Bir Hanefî Klasîği: Merginânî’nin el-Hidâye’si ve Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12/23, Mayıs, s.296.
- Kehhale, Ömer Rıza(ty). *Mu'cemü'l-mûellifin terâcimü musamifi'l-kütübi'l-Arabi*, Beyrut : İhyaü't-Türâsi'l-Arabî.
- Kemâlüddîn el-Hasen b. Alî b. el-Hasen el-Fârîsî (1924). *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Kavaid'l-Hisabiyye*, Kahire.
- Kesik, M. (2003). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara.
- Kitapçı, Z. (2017). *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti, Fıkıh Kelam ve İslam Felsefesinin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya.
- Koca, F. (1997). “Kâsânî”, *DİA*. C. 24, s.531.
- Koca, F. (1997). “Hâherzâde”, *DİA*. C. 15, s.135.
- Köprülü, Fuat (1976). *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad. "Fıkıh" İ.A. IV/615.
- Köse, Ali - Demir, Halis (2025). “Merginânî’nin el-Hidâye Adlı Eserine Dair Literatür Araştırması: Kapsam, Önem ve Katkıları”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 45 (Haziran), ss.623-666.
- Köse, Murtaza (2001). “Ferganalı Bir Hukukçu Merginani ve Hidaye Adlı Eseri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, 8/17, Erzurum.
- Köymen, M. A. (1983). *Alparslan ve Zamanı*, II, Ankara.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdulkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Hanefî (ty). *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, Ketâibü ‘alâmi’l-ahyâr min fukahâi mezhebi’n-Nu‘mani’l-muhtâr, 1/9-13; <http://biriz.biz/evliyalari/MahmudKefevi.htm> (10.09.2025, 15:35).
- Ma'ruf, N. (1973). *Medaris Kable'n-Nizamiyye*, Bağdad.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman (2007) *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul.

- Leknevi, Muhammed Abdülhay Leknevi (1073). *el-Fevaidü'l-Behiyye fî Teracimi'l-Hanefiyye*, Beyrut.
- Muhammed b. Ahmed Zehebî (1998/1418). *Târîhu'l-İslâm ve veşeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut.
- Mustafa es-Sibâî (1984). *el-Mer'e beyne'l-fîkh ve'l-kânûn*, Beyrut.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî (2013). *Târîh-i Buhârâ*, Farsçadan Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nesefî, Ömer (1971). *İslam İnancının Temelleri Akaid*, (çev. S. Ahsen), Bayrak yayınları, İstanbul.
- İbnü'l-Hinnâî (2003). *Tabakâtü'l-Hanefiyye* (nşr. Süfyan b. Âiş b. Muhammed-Firâs b. Halil Meş'al), Amman.
- Olgun, İbrahim - Drahşan, Cemşit (1984). *Farsça-Türkçe Sözlük*, 2. Baskı, Ankara.
- Öngül, Ali (1992). "Burhan Ailesi, *DİA*, İstanbul, C. 6., s.431.
- Özel, Ahmet (2006). *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara.
- Özel, Ahmet (2013). *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- Özel, Ahmet (2008). "Sadrüşşehîd", *DİA*, C. 35, ss.425-427.
- Özgüdenli, Osman Gazi (2006). "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177.
- Râgıb et-Tabbâh (1343/1925). *İ'lâmü'n-nübelâ' bi-târîhi Halebi's-şehbâ'*, Halep.
- Ravendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman Ravendi (1999). *Râhat'üs-Sudûr ve Âyet'üs-Sûrûr*, I-II, Türkçe trc. Ahmet Ateş, Ankara.
- Safî, Fahreddin(1971). *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, sad. Necip Fazıl Kısakürek, Özaydın Matbaası.
- Sebetov, Zharkynbai (2021). "Günümüz Kırgızistan Topraklarında Bulunan Şehirlere Nisbet Edilen Âlimler ve Onların Fıkıh İlmine Katkıları", *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirleri Kitabı*, Karabük, ss.567-579.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî (1988). *el-Ensâb*, Beyrut.
- Solak Zâde Halil Efendi, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 1606, v. 159b.
- Şeşen, Ramazan (1985). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türk Ülkeleri*, Ankara.
- Şeşen, Ramazan (1992). "Buhara", *DİA*, C. 6, ss. 363-367.
- Şihâbüddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (1085). *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, (nşr. Said Abdülfettah Âşûr), Kahire.
- Talas, M. Esad (2000). *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim Öğretim*, (trc.S. Cihan), Etüt Yayınları, Samsun.

- Taşag l, Ahmet (2001). “Karah taylar”, *D A*, İstanbul, C. 24. s.415.
- Taşköprüzade, *Tabakatü'l-Hanef yye*, Sul. K. Est. Ef. Nmr:2311.
- Toprak, Mehmet Sait (2005). *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve  ş 'nin Nis b 'l-ahb r *, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, İzmir.
- Tosun, Necdet (2013). “Yûsuf el-Hemedânî”, *D A*, İstanbul, 44. Cilt, s.13.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul.
- Usume İbn Munkiz (1992). *Kitabul- İtib r*, Trk trc. İbretler Kitâbü,  ev: Yusuf Ziya Cömert, İstanbul.
-  nal, Halit (1991). “Att b , Ahmed b. Muhammed”, *D A*, İstanbul, C. 4. s.93.
- Yâkût b. Abdillâh el-Hamavî (1986). *Mu'cem 'l-B ld n*, IV, Beyrut : Dâru S dır.
- Yâkût el-Hamevî (1979-1986). *Mu' cemu'l-buldan*, Dar Sad r, Beyrut.
- Yaltkaya, M. şerefeddin (1925). "Sel ukiler Devrinde Mezahib" T.M. I/ss.101 - 118.
- Yûsuf Ely n Serkîs (1351/1932). *Mu'cem 'l-matb ' ti'l- 'arabiyye ve'l-mu'arrebbe*, Matbaatu Serkis, Kahire.
- Zehebî, (1405/1985). *Siyeru a'ölümi'n-nübelâ' (nşr. şuayb el-Arnaût – Hüseyin el-Esed)*, Beyrut.
- Zeydan, C. (2020). *İslam Uygarlıkları Tarihi*, İstanbul.
- Zihni, M.(1982). *Meş hiru 'n-Nisa*, İstanbul.

BÖLÜM 28

Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Kamu Kurumlarında Çalışan Kadınların Kariyer Gelişimine Etkileri Üzerine Sistemantik Bir İnceleme

Özlem Çaylı¹ & Hatice Budak²

¹ Doktora Öğrencisi, KTO Karatay Üniversitesi, ORCID:0009-0005-8925-8642

² Doç. Dr., KTO Karatay Üniversitesi, ORCID:0000-0002-9815-9997

Giriş

A.Oakley (1972: 158) tarafından sosyoloji literatürüne kazandırılan “toplumsal cinsiyet” (gender) kavramı, biyolojik cinsiyetin (sex) aksine, toplumun kadın ve erkekten beklentilerinin toplumsallaşma süreci ile öğrenilmiş olmasını ifade etmektedir.

J.Butler (1990: 25) ise performativite kavramı ile toplumsal cinsiyetin bedenin biyolojik gerçekliğinden kaynaklanmadığını bireyin kendisini toplumsal normlara uygun şekilde sürekli tekrar eden performanslarla üretmesine bağlı olduğunu dolayısıyla toplumsal cinsiyetin sabit değil değişken, inşa edilen ve yeniden üretilen bir olgu olduğunu ifade etmiştir.

Toplumsal cinsiyetin yalnızca performatif bir yapı olmadığını; aynı zamanda utanç, aidiyet ve dışlanma gibi duyguların yön verdiği deneyimsel bir süreç olduğunu vurgulayan Ahmed’e göre (2004; 2006) kadınlar, kurumsal mekânlarda “hissettirilen sınırlar” aracılığıyla görünmez biçimde dışlanırlar. Bu durum, toplumsal cinsiyetin yalnızca bireysel kimlik değil, aynı zamanda mekânsal olarak da nasıl üretildiğini gözler önüne sermektedir.

Toplumsal cinsiyet rolleri, aile ve sosyal yaşam alanlarında olduğu gibi iş gücü piyasasına katılım ve kariyer gelişimi alanında da kadınların konumlarını şekillendirmektedir. Nitekim kamu kurumlarında yapılan çalışmalar, kadınların yönetici pozisyonlara erişimlerinin; erkek dayanışma ağları, normatif terfi kriterleri ve cinsiyet temelli önyargılarla sistematik biçimde sınırlandığını göstermektedir (Özberk, 2023).

Mevcut literatürde, kamu kurumlarında kadınların kariyer gelişimini toplumsal cinsiyet perspektifiyle ele alan çalışmalarda çoğunlukla belirli meslek gruplarına odaklanılmış ya da bağlamsal olarak sınırlı örneklemeler kullanılmıştır. Bu durum, literatürde yöntemsel ve tematik olarak bütüncül incelemelere duyulan ihtiyacı artırmaktadır.

Bahsedilen akademik ihtiyaç doğrultusunda şekillenen bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de kamu kurumlarında görev yapan kadın çalışanların kariyer gelişiminde toplumsal cinsiyet rollerinin etkilerini Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nde yayımlanan ve yalnızca kamu kurumlarında çalışan kadınları ele alan lisansüstü tezlerin bulguları bağlamında sistematik biçimde ortaya koymaktır. Çalışma teorik düzlemde toplumsal cinsiyet rolleri ve kadınların iş yaşamındaki konumları ile karşılaştıkları kariyer engelleri hakkında literatür bilgilerinden oluşmaktadır. Çalışmanın uygulama kısmı, PRISMA protokolü esas alınarak seçilen lisansüstü tezlerin sistematik derleme modeli ekseninde betimsel ve içerik analizi ile çözümlenmesini içermektedir.

Toplumsal Cinsiyet Rollerini Paralelinde Kadının İş Yaşamındaki Yeri ve Kariyer Engelleri

Kadınların iş yaşamındaki konumu, tarihsel süreç içinde toplumsal cinsiyet rollerinin etkisiyle sürekli olarak dönüşüm geçirmiştir. Ancak bu dönüşüm, her zaman eşitlikçi bir yönde ilerlememiştir. Özellikle ataerkil normların baskın olduğu toplumlarda, kadınlar iş gücüne katılımlarını artırmış olsalar da, karar alma mekanizmalarında ve üst düzey yönetim pozisyonlarında hâlâ yeterince temsil edilmemektedir.

West ve Zimmerman (1987: 129-137), “doing gender” kavramıyla toplumsal cinsiyetin bir öz değil, günlük hayatta sürekli ve yeniden yapılan bir pratik olduğunu ifade ederek, kadınların iş yerinde de bu rolleri yeniden üretmek zorunda bırakıldığını vurgulamıştır. Toplumsal cinsiyet rolleri uyarınca kadınlar; çocuk ve yaşlı bakımı, ev içi işler gibi bakım emeğiyle ilişkilendirilmekte ve bu rollerin doğal taşıyıcısı olarak görülmektedir. Bu roller, kadınların iş yaşamındaki sürekliliğini sekteye uğratmakta ve kariyer gelişimlerini sınırlandırmaktadır. Nitekim bu bağlamda yapılan araştırmalar, kadınların iş ve aile yaşamını uyumlaştırmakta zorlandıklarını, hem evde hem işte sorumluluk üstlendikleri “çifte yük” durumuyla karşı karşıya kaldıklarını ortaya koymaktadır (Beyenal, 2019: 74; Gökdemir, 2020: 88). Bu ikili yük, kadınların yönetici pozisyonlarına ulaşmalarının önünde önemli bir engel teşkil etmektedir (Özkanlı, 2007).

Kadınların kariyer gelişimi, içsel dinamiklerle de şekillenmektedir. Kadınlara yüklenen şefkat, özveri, uyum, öne çıkmaktan kaçınma, mütevazı olma zorunluluğu, başarıyı dile getirme konusundaki çekingenlik gibi psikososyal tutumlar, toplumsal cinsiyet normlarının birey üzerindeki içselleştirilmiş etkilerini yansıtmaktadır (Çetin, 2017: 19; Eagly & Carli, 2007: 63). Bu tutumlar, ev içi sorumluluklar, annelik rolleri ve bakım yükümlülükleri ile birleşerek iş-aile dengesinin bozulmasına dolayısıyla kadınların iş bırakma niyetini artırmasına (Moumin & Tekmen, 2014) ya da kariyerlerini ileri taşımaktansa mevcut konumlarını koruma yönünde bir strateji benimsemelerine neden olabilmektedir.

Kadınların kamu kurumlarında üst yönetim pozisyonlarına erişiminde karşılaştıkları en temel engellerden biri, literatürde “cam tavan sendromu” olarak tanımlanmaktadır. Kavram, bireysel yetersizliklerden ziyade toplumsal cinsiyet normlarından beslenen ataerkil örgüt kültürü paralelinde kadınların kariyer gelişiminde görünmez ancak etkili sınırlamalara maruz kalmalarını ifade etmektedir (Cotter, Hermsen, Ovadia, & Vanneman, 2001; Hymowitz & Schellhardt, 1986). Cam tavan sendromu, kadınların kurumsal yapılar içinde “sembolik azınlık” konumunda kalmalarını sağlayan dolayısıyla örgütsel hiyerarşide yukarıya doğru ilerlemelerini zorlaştıran yapısal bir sorundur (Kanter, 1977). Alanda yapılan araştırmalarda kadınların niteliksel açıdan yeterli olmalarına rağmen terfi süreçlerinde geri planda bırakıldıklarını ortaya koymaktadır (Eagly & Carli, 2007). Bu bağlamda, kadınların eşit koşullarda yönetici pozisyonlarına erişimi için kişisel

başarı kriterinin ötesinde kamu politikalarının, kurumsal reformların ve örgüt kültürlerinin dönüşümünün gerekli olduğu açıktır.

Türkiye’de Kamu Kurumlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Türkiye’de kamu kurumlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama yönündeki girişimler, hem ulusal mevzuat hem de uluslararası taahhütlerin etkisiyle şekillenmiştir. Özellikle Türkiye’nin 1985 yılında Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’ni (CEDAW) imzalaması ve 1990’lı yıllarda Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü’nün (KSGM) kurulması, bu alandaki kurumsal çabaların kuramsal bir zemine oturmasını sağlamıştır. Ancak bu düzenlemeler, uygulamada eşit temsile dönük yapısal bir dönüşüm yaratmakta yeterince etkili olamamıştır.

TÜİK’in 2023 yılı verilerine göre, kadınlar genel istihdamın yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır. Kamu sektöründe kadın istihdamı, özel sektöre kıyasla daha dengeli seyretmekle birlikte, üst düzey yönetim kademelerinde ciddi bir eşitsizlik söz konusudur. Yöneticilik pozisyonlarına ilerleme süreci, yalnızca liyakat esasına değil, aynı zamanda kurum içi kültüre, cinsiyet temelli ön kabullere ve ağ yapılarına dayanmaktadır. Bu durum, kamu kurumlarının formel eşitlik normlarını taşımasına rağmen, pratikte ataerkillik değerlerin kurumsal yapıya içkin olduğunu göstermektedir.

Yerel yönetimlerde ise durum daha da çarpıcıdır. 2024 itibarıyla Türkiye’deki belediyelerin yalnızca %2’si kadın başkanlar tarafından yönetilmektedir (BBC Türkçe, 2024). Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme (TCDB) gibi eşitlikçi araçlar bazı belediyelerde sembolik düzeyde kalmakta, bu da yerel yönetimlerin toplumsal cinsiyet perspektifli kurumsal dönüşüm kapasitesinin sınırlı olduğunu göstermektedir.

Türkiye’de aktif olarak yürütülen Kamu Personeli Seçme Sınavı (KPSS) gibi merkezi sınavlar, kadınların kamuya girişinde eşitlikçi bir araç gibi görünse de, sınav sonrası yapılan mülakat uygulamaları çoğu zaman öznal değerlendirmelere dayalı ilerlemekte ve kadınlar için görünmez engeller oluşturabilmektedir. Yükselme süreçlerinde ise “cam tavan” etkisi belirgin biçimde hissedilmekte; kadınlar çoğu zaman orta kademelerde durmakta, karar verici pozisyonlara ulaşamamaktadır (Ercan, 2016).

Türkiye’de kadınların kamu sektöründe istihdam oranı son yıllarda görece bir artış göstermekle birlikte toplumsal cinsiyet eşitliğine dair problemler süregelmektedir. Bu çerçevede, kamu kurumlarında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için tek başına mevzuat iyileştirmelerinin yeterli olmadığını kurumsal iklimin kapsayıcı biçimde yeniden üretilmesi ile ilgili adımların atılması gerektiğini söyleyebiliriz.

Amaç ve Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Türkiye’de kamu kurumlarında görev yapan kadınların kariyer gelişiminde toplumsal cinsiyet rollerinin etkilerini inceleyen lisansüstü tezleri sistematik biçimde analiz etmektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel araştırma sorusu, “Toplumsal cinsiyet rolleri Türkiye’de kamu sektöründe çalışan kadınların kariyer gelişim süreçlerini nasıl etkilemektedir?” şeklinde belirlenmiştir. Bu temel soruya yanıt aramak üzere üç alt araştırma sorusu yapılandırılmıştır. Bunlar:

Toplumsal cinsiyet rolleri, kadınların terfi taleplerini ve liderlik pozisyonlarına yönelimlerini nasıl şekillendirmektedir?

Kamu kurumlarında cam tavan ve kurumsal ayrımcılık, hangi süreç ve politikalar aracılığıyla ortaya çıkıp yeniden üretilmekte ve kadınların kariyer gelişimini nasıl etkilemektedir?

Psikolojik ve içsel faktörler, kadınların öz-yeterlik algılarını ve kariyer motivasyonlarını ne şekilde etkilemektedir?

Bu sorular doğrultusunda yapılan analizler, Türkiye’de kamu sektöründe toplumsal cinsiyet temelli kariyer eşitsizliklerini çok boyutlu biçimde açıklamayı ve politika geliştirme süreçlerine kuramsal katkı sunmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Modeli

Bu çalışma sistematik derleme modeli ile desenlenmiştir. Sistematik derleme yöntemi, belirli bir araştırma sorusu çerçevesinde literatürdeki bilgi birikimini önyargısız, kapsamlı ve yapılandırılmış biçimde sentezlemeyi amaçlayarak (Gough, Oliver & Thomas, 2017) bireysel çalışmaların ötesinde literatürün bütüncül bir resmini sunar.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada yöntem olarak benimsenen sistematik derleme için Sistematik İncelemeler ve Meta-Analizler için Tercih Edilen Raporlama Öğeleri (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta Analyses / PRISMA) bildirimi esas alınmıştır. 27 maddeden oluşan PRISMA 2020 kontrol listesinin amacı, sistematik bir incelemede araştırmacılara ilgili araştırmaları belirlemek, seçmek, incelemeye dâhil olan çalışmalardan veri toplamak ve analiz etmek için yardımcı olmak ve raporlanan bir sistematik inceleme veya meta- analizin şeffaflığını ve bilimsel değerini artırmaktır (Swartz, 2011).

Veri Toplama Süreci

Çalışmanın verileri, Nisan–Mayıs 2025 tarihleri arasında Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yayımlanan yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarının taraması ile toplanmıştır. Veri toplama sürecinde, literatüre bütüncül

bir erişim sağlamak amacıyla kapsamlı bir anahtar kelime ağı oluşturulmuş ve aramalarda boolean mantığı (OR/AND operatörleri) kullanılmıştır.

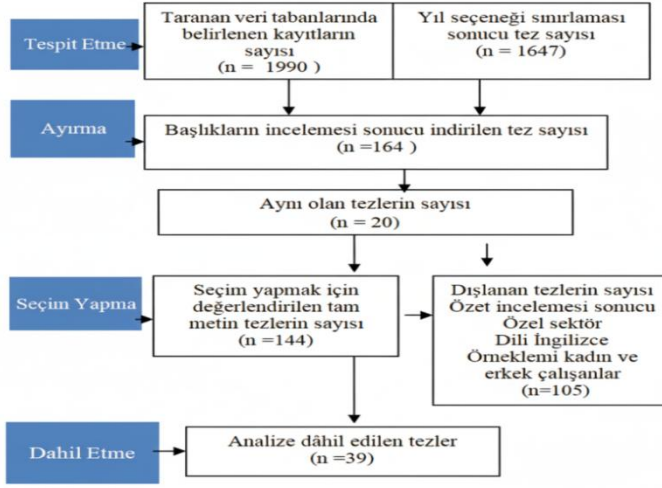
Tarama, aşağıda sunulan anahtar kelime kombinasyonlarıyla gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1 Anahtar Kelime Listesi

Anahtar Kelime Kombinasyonu	Tez Sayısı
“toplumsal cinsiyet rolleri” OR “toplumsal cinsiyet normları” OR “kadınlık rolleri”	166
“kadın memur” OR “devlet memuru” OR “kadın bürokrat”	88
“kadın polis” OR “kadın öğretmen” OR “kadın çalışan”	374
“kariyer gelişimi” OR “kariyer ilerlemesi” OR “mesleki ilerleme”	199
“kariyer engelleri” OR “cam tavan”OR “kurumsal engeller”	359
(“cinsiyet ayrımcılığı” OR “toplumsal cinsiyet eşitsizliği”) AND “çalışan kadın”	296
“cinsiyet sosyalleşmesi” OR “cinsiyet kimliği”	120
(“terfi” OR “yükselme”) AND “kadın memur”	32
(“performans değerlendirme”OR “mentörlük”) AND “kamu”	356
Toplam	1990

Veri toplama sürecinin ilk aşamasında, herhangi bir dışlama kriteri uygulanmamış ve toplam 1.990 tez tespit edilmiştir. Daha sonra, tezlerin yayımlanma yılı 2010–2024 aralığıyla sınırlandırılmış ve bu kapsamda 1.647 tez sistematik inceleme sürecine dâhil edilmek üzere belirlenmiştir. Bu 1.647 tez, başlık ve özet bölümleri üzerinden ön değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Uygunluk kriterlerine göre değerlendirilen tezlerden 164’ünün tam metinleri indirilmiştir. Bu aşamada indirilen tezlerden 20’sinin tekrar kayıt içerdiği tespit edilmiş ve veri setinden çıkarılmıştır. Geriye kalan 144 tezin tam metinleri araştırma amacı, örneklem özellikleri ve kurumsal bağlam açısından detaylı biçimde incelenmiştir. İçerik ve yöntemsel açıdan uygun bulunmayan tezler çalışma kapsamı dışı bırakılmıştır. Veri toplama sürecinin sonunda 39 tez, sistematik derleme ve içerik analizi için yeterli nitelikleri taşıdığı gerekçesiyle bu araştırmanın örneklemine oluşturmuştur.

Şekil 1 Sistematik Derlemeye Dâhil Edilen Tezlerin Seçim Sürecine İlişkin PRISMA Akış Diyagramı

Dâhil Etme ve Dışlama Kriterleri

PRISMA 2020 yönergesi esas alınarak sistematik derleme kapsamına dâhil edilecek ve dışlanacak tezlere ilişkin kriterler şunlardır:

Dâhil Etme Kriterleri

- Tezin 2010–2024 yılları arasında yayımlanmış olması,
- Tam metnine açık erişim sağlanabiliyor olması,
- Örnekleme kamu kurumlarında çalışan kadınlar olması,
- Çalışmanın yüksek lisans veya doktora düzeyinde hazırlanmış olması,
- Derleme türünde olmayan, ampirik veri içeren özgün bir akademik çalışma olması.

Dışlama Kriterleri

- İngilizce dilinde yazılmış tezler,
- Sadece özel sektör odağında hazırlanmış çalışmalar,
- Örnekleme kadın ve erkek çalışanlardan seçilen tezler,
- Kamu–özel sektör ayrımı yapmayan ya da kurumsal bağlamı dışlayan içerikler,
- Yetersiz metodolojik açıklama içeren veya konu dışı olduğu belirlenen çalışmalar.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada betimsel analiz ve tematik içerik analizi olmak üzere iki nitel analiz yaklaşımı benimsenmiştir. Bu iki analiz yaklaşımı sayesinde çalışma, hem literatürün dışsal özelliklerini sistemli biçimde betimlemiş hem de içeriksel olarak derinlemesine kavramsal çözümlemeler sunmuştur.

Betimsel analiz sürecinde örnekleme oluşturan 39 tez; yazar, başlık, yayınlandığı yıl, tez türü, yöntem, örneklem, araştırmanın tamamlandığı üniversite kategorilerine göre sınıflandırılarak elde edilen bulgular tablo olarak verilmiştir.

Tematik içerik analizi sürecinde tez içerikleri kodlama tekniğiyle derinlemesine incelenmiştir. Kodlama süreci, Strauss ve Corbin'in (1990) önerdiği kuramsal modele uygun olarak üç aşamada yapılandırılmıştır. (1) Açık Kodlama: Tez metinlerinde yer alan anlamlı ifadeler parçalara ayrılarak kavramsal etiketler verilmiştir. (2) Eksen Kodlama: Elde edilen kodlar arasında kavramsal ilişkiler kurulmuş, benzer içerikler tematik kümeler altında gruplanmıştır. (3) Kategori Oluşturma: Tematik kümeler, daha üst düzey kavramsallaştırmalarla ana temalar altında birleştirilmiştir.

Analiz süreci sonucunda yedi ana tema belirlenmiştir. 1. Toplumsal cinsiyet rolleri ile ilişkili engeller 2. Ayrımcılık ve kurumsal engeller 3. Cam tavan ve yönetim engelleri 4. Mentorluk, destek ve dayanışma sorunları 5. Psikolojik ve içsel dinamikler 6. Kurumsal kültür 7. Politika temelli çözüm önerileri

Bulgular

Bulgular kısmında sistematik derlemeye dâhil edilen tezlerin betimsel ve içerik analizinden elde edilen bilgiler tablolar halinde ve iki alt başlık altında verilmiştir.

Sistematik Derlemeye Dâhil Edilen Tezlerin Betimsel Özellikleri

Aşağıdaki tabloda örnekleme oluşturan 39 teze ait betimsel bilgiler sayısal verilerle birlikte açıklanmıştır.

Tablo 2 Tezlerin Betimsel Özellikleri

Yazar	Yıl	Tez Türü	Yöntem	Örneklem	Üniversite
Akın Acuner, Ş.	2016	Yüksek Lisans	Karma	200 kadın	Avrasya Üni.
Alas, C.	2019	Yüksek Lisans	Nitel	14 kadın	Sakarya Üni.
Atacan, T.	2023	Doktora	Karma	338 kadın	Giresun Üni.
Atan, E.	2011	Yüksek Lisans	Nicel	120 kadın	Marmara Üni.
Avlar Kaygısız, M.	2022	Yüksek Lisans	Nicel	451 kadın	Hacettepe Üni.
Baykal, G. D. Ö.	2016	Yüksek Lisans	Nicel	180 kadın	Süleyman Demirel Üni.
Bilkay, T. A.	2017	Yüksek Lisans	Nicel	281 kadın	Gazi Üni.

Bodur, E.	2017	Yüksek Lisans	Nicel	375 kadın	Yüzüncü Yıl Üni.
Büyükyaprak, F.	2015	Yüksek Lisans	Nicel	279 kadın	Türk Hava Kurumu Üni.
Cengiz, G.	2011	Yüksek Lisans	Nicel	255 kadın	Onsekiz Mart Üni.
Çalışkan, A.	2012	Yüksek Lisans	Nicel	153 kadın	Namık Kemal Üni.
Çetin, F.	2017	Yüksek Lisans	Nicel	201 kadın	Ufuk Üni.
Dinçarslan, S.	2024	Yüksek Lisans	Nicel	390 kadın	Gaziosman paşa Üni.
Doğru, A.	2010	Yüksek Lisans	Nicel	165 kadın	Dumlupınar Üni.
Ergül Düz, H.	2015	Yüksek Lisans	Nitel	18 kadın	İstanbul Sabahattin Zaim Üni.
Erot, B.	2016	Yüksek Lisans	Nitel	19 kadın	Akdeniz Üni.
Gazioğlu, A.	2017	Yüksek Lisans	Nicel	240 kadın	OnsekizMart Üni.
Gürsoy, F.	2024	Doktora	Karma	Nicel: 425 Nitel: 19 kadın	Adnan Menderes Üni.
Halaçlı, B.	2018	Yüksek Lisans	Nitel	60 kadın	Pamukkale Üni.
İrmak, R.	2010	Yüksek Lisans	Nicel	193 kadın	Dokuz Eylül Üni.
Işık, H.	2024	Yüksek Lisans	Nitel	15 kadın	Ağrı İbrahim Çeçen Üni.
Kader, Y.	2019	Yüksek Lisans	Nitel	30 kadın	Marmara Üni.
Kara, F. M.	2011	Yüksek Lisans	Nitel	15 kadın	Gazi Üni.
Kara, B.	2015	Yüksek Lisans	Nitel	31 kadın	Ankara Üni.
Karaca, T.	2024	Yüksek Lisans	Nitel	20 kadın	Atatürk Üni.
Korkmaz, G.	2024	Yüksek Lisans	Karma	Nicel: 138 Nitel: 12 kadın	Adıyaman Üni.
Lüleci, S.	2019	Yüksek Lisans	Nitel	20 kadın	Kocaeli Üni.
Özberk, N.	2023	Yüksek Lisans	Nitel	30 kadın	Amasya Üni.
Özden, N. B.	2023	Yüksek Lisans	Nitel	13 kadın	Mersin Üni.
Özeren, A.	2019	Yüksek Lisans	Nicel	502 kadın	Gazi Üni.
Özköse, A. S.	2022	Yüksek Lisans	Nicel	329 kadın	Cumhuriyet Üni.
Öztürk, A.	2011	Yüksek Lisans	Nicel	185 kadın	Gazi Üni.
Şahin, S.	2021	Yüksek Lisans	Nitel	13 kadın	Akdeniz Üni.

Tanrısevdi, F.	2015	Yüksek Lisans	Nitel	22 kadın	Adnan Menderes Üni.
Taş, E.	2015	Yüksek Lisans	Nicel	200 kadın	Atılım Üni.
Tuna, E. S.	2019	Yüksek Lisans	Nicel	100 kadın	İstanbul Arel Üni.
Ulusoy, R. K.	2022	Yüksek Lisans	Nicel	202 kadın	Marmara Üni.
Ünal, Ş.	2020	Yüksek Lisans	Nicel	516 kadın	Ondokuz Mayıs Üni.
Yüksel, B.	2016	Yüksek Lisans	Nicel	109 kadın	Cumhuriyet Üni.

Tablo 3'teki veriler, tezlerin yayın yıllarına göre incelendiğinde, akademik üretimin zaman içinde dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Özellikle 2024, 2019 ve 2015 yılları, her biri 5 teze en fazla üretimin yapıldığı yıllar olarak dikkat çekmektedir. 2016, 2017 ve 2011 yılları ise her biri 4 teze öne çıkan diğer yıllardır. Akademik üretimin 2022 ve 2023 yılında 3 teze, 2021 yılında 1 teze düştüğü gözlemlenmiştir. Ancak 2024 yılında tamamlanan 5 teze hareketle konunun güncelliğini akademide koruduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 3'teki veriler, tezlerin türlerine göre incelendiğinde, tezlerin büyük çoğunluğunun yüksek lisans düzeyinde hazırlandığı görülmektedir. Tezlerin %94,87'si (n=37) yüksek lisans, %5,13'ü (n=2) ise doktora düzeyindedir.

Tablo 3'teki veriler, tezlerin araştırma yöntemi ve veri toplama aracı bakımından değerlendirildiğinde, en yaygın tercih edilen yaklaşımın nicel yöntemler (%53,85) olduğu görülmektedir. 14 tezin nitel yöntemle (görüşme), 4 tezin ise karma yöntemle yürütüldüğü görülmektedir.

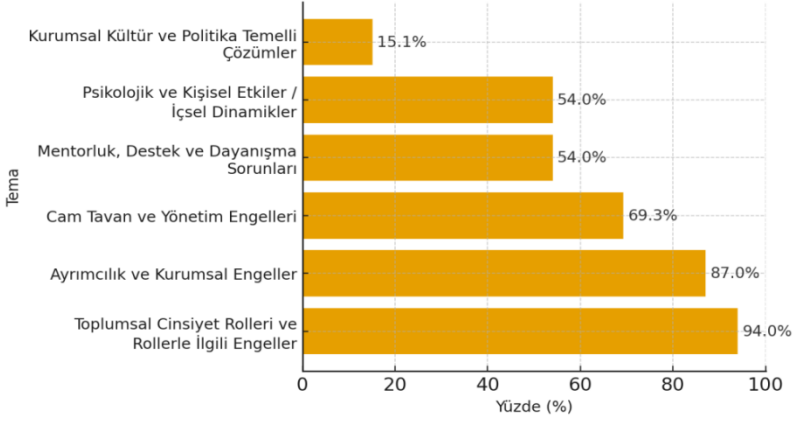
Tablo 3'teki veriler, tezlerin tamamlandığı kurum açısından incelendiğinde tezlerin, Türkiye genelinde toplam 32 farklı üniversite bünyesinde hazırlandığı görülmektedir. Tez üretiminde en yüksek katkı %10,26 ile Gazi Üniversitesi tarafından sağlanmıştır. Gazi Üniversitesi'ni sırasıyla Marmara Üniversitesi (%7,69), Akdeniz Üniversitesi (%5,13) ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi (%5,13) takip etmektedir. Tezlerin önemli bir bölümü (%70'ten fazlası), yalnızca bir teze temsil edilen üniversiteler tarafından üretilmiştir. Bu durum, araştırma konusunun Türkiye genelinde görece yaygın olduğu ancak sistematik ve kurumsal olarak odaklanmış bir şekilde ele alınmadığı şeklinde değerlendirilebilir.

Bu çalışmaya dâhil edilen tezlerin Enstitü bazlı dağılımda ise çalışmaların önemli bir kısmının Sosyal Bilimler Enstitüsü (%64,10) ve Eğitim Bilimleri Enstitüsü (%30,77) bünyesinde yürütüldüğü görülmektedir. Bu iki enstitü, toplam tezlerin %94,87'sini oluşturmaktadır. İncelemeye dâhil edilen 2 Doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne aittir. Sağlık Bilimleri Enstitüsü'nde ise yalnızca yüksek lisans düzeyinde hazırlanmış 2 teze rastlanmıştır.

Sistemik Derlemeye Dâhil Edilen Tezlerin İçerik Analizine Dair Bulguları

Bu çalışmaya dâhil edilen 39 tez çalışmasına ilişkin içerik analizi sürecinde belirlenen yedi ana temanın başlıkları, frekansları ve yüzdelik oranları şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2 Tezlerde Tematik Kodların Yüzde Dağılımı

Her bir temaya ilişkin nitel bulgular, özgün tez ifadelerinden alınan temsili örneklerle birlikte ilgili alt başlıklarda değerlendirilmiştir.

Toplumsal Cinsiyet Roller ile İlişkili Engeller

Bu temaya ilişkin alt temalar, örnek alıntılarla birlikte Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3 Toplumsal Cinsiyet Roller ile İlişkili Engeller

Alt Tema	Örnek Alıntı	Kaynak
İçselleştirilmiş rollerin cam tavanı pekiştirmesi	Kadınların genel olarak işlerinden memnun oldukları; fakat iş yaşamını en çok ailevi sorumlulukların etkilediği saptanmıştır. Çalışmada cam tavan algısı ile iş tatmini arasında bir ilişki bulunmuş; iş tatminini en güçlü biçimde aile ve çocuk faktörlerinin belirlediği görülmüştür.	(Doğru, 2010: 195)
Çoklu rol/bakım yükü ve kariyere ket	“Hem işte yoruluyorsunuz hem de anne ve eş olmanın sorumluluklarını yerine getirmeye çalışıyorsunuz.”	(Kara, 2011: 85)
Demografik belirleyiciler	“Kadınların çoklu rol üstlenme ve toplumsal stereotiplere maruz kalma düzeyleri çocuk sayısına göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.”	(Özeren, 2019: 101)

Tablo 3’te yer alan alt temalar ve örnek alıntılar, kamu kurumlarında görev yapan kadınların kariyer gelişiminin yalnızca bireysel tercihlerle belirlenmediği; çoklu rol/bakım yükü ve kariyere ket, içselleştirilmiş rollerin cam tavanı pekiştirmesi ve demografik belirleyiciler (özellikle çocuk sayısı) üzerinden sınırlandığını dolayısıyla

toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların kariyer yollarında belirleyici bir engel olduğunu göstermektedir.

Ayrımcılık ve Kurumsal Engeller

Kurumsal yapılarda toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler, yalnızca açık ayrımcılık biçimlerinde değil, aynı zamanda örtük normlar, örgütsel kültür ve yapısal mekanizmalar yoluyla da kendini göstermektedir. Literatürde bu durum sıklıkla “kurumsal cinsiyetçilik” (institutionalized sexism) ya da “örtük ayrımcılık” (covert discrimination) kavramlarıyla tanımlanmakta; kadınların örgüt içindeki liderlik pozisyonlarına erişiminde karşılaştıkları görünmez bariyerler bu çerçevede değerlendirilmektedir (Acker, 1990; Ely & Meyerson, 2000).

Bu çalışmada incelenen tezlerdeki ayrımcılık ve kurumsal engeller temasına ait alt temalar örnek alıntılarla birlikte Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4 Ayrımcılık ve Kurumsal Engeller

Alt Tema	Örnek Alıntılar	Kaynak
Gayri resmi erkek ağları/ sosyal sermayeye erişim engeli	Kadınlar, erkek meslektaşlarının üstleri ile rahat iletişim kurduklarını ve bunun erkek meslektaşlarına avantaj sağladığını ifade etmişlerdir.	(Ulusoy, 2022: 87)
Üst yönetim tutumları ve cam tavanın yeniden üretimi	Erkek yöneticiler, ataerkil toplum yapısından kaynaklı kadın çalışanlarını öncelikle anne, eş olarak görüp kadınların yönetici olmalarına sıcak bakmadıkları ifade edilmiştir.	(Işık, 2024: 83)

Tablo 4’teki bulgulara bakarak kamu kurumlarında öne çıkan örtük ayrımcılık biçimleri arasında, kadın yöneticilerin otoritesinin erkek çalışanlar tarafından tanınmaması, yönetim yetkinliğinin cinsiyetle ilişkilendirilmesi ve kadınların liderlik rollerine karşı yapısal direnç yer almaktadır. Ayrıca örgüt içindeki gayri resmi erkek dayanışma ağlarına erişimde yaşanan eşitsizlikler, erkek yöneticilerin kadın çalışanlara yönelik önyargılı tutumları, kurumsal politikaların cinsiyet temelli etkileri kadınların karar alma mekanizmalarında etkinliğini sınırlamakta; bu görünmez bariyerler kadınların yönetim pozisyonlarına geçişlerini engellemektedir.

Cam Tavan ve Yönetim Engelleri

Nitelikleri benzer bireyler arasında sistematik eşitsizlik yaratan bir mekanizma olarak tanımlanan cam tavan (Morrison, White & Van Velsor, 1987) olgusuna incelenen 39 tezin 27’sinde (%69,3) doğrudan değinilmiştir. Bu temaya ilişkin tezlerden seçilen örnek alıntılar Tablo 5’te sunulmaktadır.

Tablo 5 Cam Tavan ve Yönetim Engelleri

Alt Tema	Örnek Alıntı	Kaynak
Görünmez bariyerler	“Yönetim kademelerinde erkeklerin yoğun olarak yer aldığı, kadınlara ise üst yönetim kademelerine yükselmeleri için yeterince fırsat verilmediği belirtilmiştir.”	(Öztürk, 2011: 90)
Sistemsel destek eksikliği	“İş yaşamında çocuk sahibi olmanın kadınlar açısından bir engel olduğu günümüzde değişmeye başlamasını farklılaşmakta olan toplumsal rollere, şirketlerin çocuk sahibi kadın çalışanları için sağladıkları esnek çalışma saatleri, kreş vb. imkânlarla bağlayabiliriz.”	(İrmak, 2010: 122)
Kurumsal yükselme sorunları	“Cam tavan, kadınların kurumlarında bekledikleri yükselme fırsatlarının önünü tıkamaktadır.”	(Büyükyaprak, 2015: 73)
Cinsiyet temelli yönetici seçimi	Kadın maarif müfettişleri cam tavan sendromunu erkek meslektaşlarına kıyasla daha yoğun yaşadıklarını belirtmişlerdir.	(Ergul, 2015: 100)

Tablo 5’te sunulan alıntılar, cam tavan sendromunun Türkiye kamu kurumlarında yapısal ve kültürel normlar aracılığıyla sistematik biçimde yeniden üretildiğini göstermektedir. Bu bulgular, kamu sektöründeki terfi süreçlerinin görünürde yetkinlik temelli işlemesine karşın, arka planda toplumsal cinsiyet normlarıyla biçimlenen örtük eşitsizlikleri barındırdığını böylece cam tavan sendromunun kamu kurumlarının iç dinamiklerine yerleşmiş ve normatif olarak meşrulaşmış bir ayrımcılık mekanizması işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Mentorluk, Destek ve Dayanışma Sorunları

Kadın çalışanların kariyer gelişimini etkileyen etmenler arasında örgüt içi destek mekanizmalarının yetersizliği de bulunmaktadır. Mentorluk ilişkileri, rol model erişimi, hemcins desteği ve kurumsal rehberlik sistemleri, kadınların üst düzey pozisyonlara ilerleyebilmesinde kritik rol oynamaktadır. Ancak literatür, bu destek sistemlerinin çoğu zaman örgütsel düzeyde yeterince kurumsallaşmadığını ve kadınlara eşit ölçüde sunulmadığını ortaya koymaktadır (Clutterbuck, 2004, Ragins & Cotton, 1999).

Bu çalışmada incelenen tezlerde mentorluk, destek ve dayanışma mekanizmalarına erişimde cinsiyet temelli farklar bulunduğu dair tespitler örnek alıntılarla birlikte Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6 Mentorluk, Destek ve Dayanışma Sorunları

Alt Tema	Örnek Alıntı	Kaynak
Mentorluk eksikliği	Katılımcılar, cam tavan engellerinin aşılabilmesi için mentorluk, eşitlik politikaları ve kadın dayanışması gibi stratejiler önerilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.	(Tanrısevdi, 2015: 100)

Tablo 6’da yer alan örnek alıntılar, kadın çalışanların örgütsel düzeydeki destek yoksunluklarıyla da mücadele ettiğini ortaya koymaktadır. Mentorluk sistemlerinin eksikliği, kadın dayanışmasının sınırlılığı ve rol model erişiminin zayıflığı, kadınların kurumsal yükselme sürecinde ihtiyaç duydukları rehberlik ağlarını daraltmakta; bu da yönetsel rollere yönelme kapasitelerini azaltmaktadır.

Psikolojik ve İçsel Dinamikler

Kadınların kamu kurumlarındaki kariyer gelişiminde bireysel düzeydeki psikolojik ve içsel faktörler de önemli rol oynamaktadır. Bandura’nın (1997) öz-yeterlik kuramı çerçevesinde, bireyin kendi başarısına olan inancı, kariyer yönelimi üzerinde belirleyici bir etkidir. Ancak toplumsal cinsiyet normları, bu inancın gelişimini engelleyerek kadın çalışanlarda içsel bir çekingenliğe yol açmaktadır. Bu psikolojik bariyerler, kadının kurumsal sistemle kurduğu ilişkilere de yansımaktadır.

Bu temaya ilişkin tezlerden elde edilen bulgular örnek alıntılar ile birlikte Tablo 7’de sunulmaktadır.

Tablo 7 Psikolojik ve İçsel Dinamikler

Alt Tema	Örnek Alıntı	Kaynak
İçsel Engeller ve Öz-Yeterlik	“Kadın çalışanların kendilerine koydukları engeller ve yönetici pozisyonlarında yeterince temsil edilmemeleri, kariyer gelişimlerini olumsuz yönde etkilemektedir.”	(Akın Acuner,2016: 141)
Külkedisi Sendromu	Külkedisi Sendromu, kadınların iş yaşamında aşırı fedakârlık ve özveriyle birlikte kendi haklarını, ihtiyaçlarını ve kariyerlerini geri plana atmaları şeklinde tezahür etmektedir. Bu durum kadınların yükselme şanslarını azaltarak, cam tavanın yeniden üretilmesine katkıda bulunur.	(Gürsoy, 2024: 185-186)

Tablo 7’de sunulan bulgulara bakıldığında öz-yeterlik düzeyinin düşüklüğü, yönetici pozisyonlarının erkek egemen kodlarla ilişkilendirilmesi, özel yaşam ve aile sorumluluklarının profesyonel yükümlülüklerle çatışacağına dair inançların psikolojik bir yük oluşturduğu, bu durumun kadınların yönetsel rollere yönelimini ciddi biçimde sınırlandırdığı ve kadınların terfi süreçlerinde geri durmalarına neden olduğu görülmektedir. Ayrıca Külkedisi Sendromu (Dowling, 1981) kavramı, kadınların kendi potansiyellerini bastırarak geleneksel ve daha az riskli rollerde kalma eğilimlerini açıklamada işlevselken aynı zamanda kadınların içselleştirdikleri

edilgenliğin, kültürel kodlarla nasıl meşrulaştırıldığını ve kurumsal yapılarda yeniden üretildiğini de ortaya koymaktadır.

Kurumsal Kültür ve Politika Temelli Çözüm Arayışları

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin kurumsal düzeyde yeniden üretildiği en önemli alanlardan biri, kamu kurumlarının iç yapısı ve örgüt kültürüdür. Kurumsal kültürün cinsiyetçi karakteri, kadınların yalnızca yükselme süreçlerinde değil; aynı zamanda karar alma mekanizmalarına katılım, iş yükü dağılımı, değerlendirme sistemleri ve profesyonel ilişkiler gibi pek çok alanda sistematik olarak dezavantajlı konumda kalmasına yol açmaktadır (Benschop & Doorewaard, 1998). Son yıllarda yapılan çalışmalar, cinsiyet eşitliğine yönelik farkındalık eğitimi, mentorluk sistemleri, kurumsal cinsiyet denetimleri ve empati temelli yönetim kültürü gibi reform stratejilerinin örgütsel değişimi desteklediğini göstermektedir (Ely & Meyerson, 2000; Billing, 2011). Reform çabalarının başarısı ise yalnızca uygulamaya değil, bu dönüşümün örgütsel düzeyde sahiplenilmesine bağlıdır.

Bu çalışmada incelenen tezlerde kurumsal kültür ve politika düzeyindeki çözüm önerilerine ilişkin tespitler örnek alıntılarla birlikte Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8 Kurumsal Kültür ve Politika Temelli Çözümler

Alt Tema	Örnek Alıntı	Kaynak
Kurumsal Cinsiyet Kültürü ve Politika Engelleri	Yönetici kadına bakışı dönüştürmek için bürokratik ve yasal engeller önyargılar kınılarak kaldırılabilir... Geçiş döneminde en az %30–40 kadın kotası konmalı; kadın yöneticilere pozitif ayrımcılık kapsamında izin ve çalışma saatlerinde esneklik ile ödüllendirme gibi düzenlemeler yapılmalı.	(Lüleci, 2019: 56)
Örgütsel Eğitim ve Empati Kültürü	KAS’ın önüne geçmek için örgütsel eğitim, cinsiyet eşitliği bilinci ve empati kültürü geliştirilmelidir.	(Özberk, 2023: 91-92)
Cinsiyet Eşitliği Temelli Yönetim Politikaları	“Bu sendromla mücadele için cinsiyet eşitliğini önceleyen yönetim politikalarına ihtiyaç vardır.”	(Işık, 2024: 77)
Mesleki Gelişim Programları	Kadınlara yönelik mesleki gelişim programlarıyla cam tavan engelleri aşılabılır.	(Dinçarslan, 2024: 64-65)

Tablo 8’deki veriler değerlendirildiğinde tezlerde önerilen çözüm önerilerinin, örgütsel eğitimler, empati ve cinsiyet eşitliği temelli yönetim, mesleki gelişim programları ve kurumsal farkındalık çalışmaları etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu öneriler, bireysel başarıdan çok kültürel ve yapısal dönüşüm ihtiyacına işaret etmektedir. Bazı çalışmalarda yer verilen Kraliçe Arı Sendromu bağlamındaki öneriler ise, kadınlar arası destek eksikliğinin kurumsal normlarla ilişkili olduğunu ve bu durumun yapısal müdahale gerektirdiğini vurgulamaktadır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada PRISMA 2020 protokolü çerçevesinde 2010–2024 yılları arasında yayımlanan ve yalnızca kamu kurumlarında çalışan kadınları konu edinen 39 lisansüstü tez hem betimsel hem de tematik içerik analizine tabi tutulmuştur.

Çalışma sonucunda tezlerden elde edilen betimsel bulgular değerlendirildiğinde 39 tez çalışmasının %94,87’sinin yüksek lisans, %5,13’nün ise doktora düzeyinde yapıldığı görülmektedir. Bu dağılım, alandaki bilgi üretiminin ağırlıklı kısa süreli ve kapsam olarak daha sınırlı lisansüstü çalışmalar üzerinden ilerlediğini; bu nedenle kuramsal derinlik ve genellenebilirlik açısından alanın henüz kurumsal olgunluğa tam erişmediğini düşündürmektedir.

En fazla akademik üretim, Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Eğitim Bilimleri Enstitüsü çatısı altında yoğunlaşırken sağlık bilimleri alanında ise sınırlı kalmıştır. Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesindeki çalışmalar, kadınların kariyer gelişimlerini; yönetsel yapı, bürokratik hiyerarşi ve karar alma süreçleri çerçevesinde analiz etmeye yönelmiştir. Eğitim ve Sağlık Bilimleri Enstitülerinde hazırlanan tezlerde ise toplumsal cinsiyetin iş-aile dengesi, bakım emeği ve çifte yük sorumluluğu gibi temalarla kesiştiği görülmektedir.

Yöntemsel olarak bakıldığında, tezlerin %53,85’i nicel, %35,90’nı nitel, %10,26’sı ise karma yöntemle hazırlanmıştır. Bu oranlar, toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi yapısal bir konunun ağırlıklı olarak sayısal araçlarla çalışıldığını; ancak bireysel deneyimlerin, öznel algıların ve kurumsal kültürün çözümlemesine olanak tanıyan nitel yaklaşımların da giderek görünür hâle geldiğini göstermektedir. Karma yöntem kullanılan sınırlı sayıdaki çalışmada ise hem anket hem görüşme verilerinin kullanılması, çok boyutlu analiz ihtiyacına işaret etmektedir.

Çalışma sonucunda tezlerden elde edilen tematik bulgular, çalışmanın üç ana sorusu merkezinde bir araya getirilerek değerlendirilmiştir.

Çalışmanın, “toplumsal cinsiyet rolleri, kadınların terfi taleplerini ve liderlik pozisyonlarına yönelimlerini nasıl şekillendirmektedir?” şeklindeki birinci sorusu bağlamında sistematik derleme bulguları değerlendirildiğinde toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların terfi taleplerini ve liderlik pozisyonlarına yönelimlerini sınırlandırdığı görülmektedir. Özellikle iş ve aile sorumluluklarının eşzamanlı yürütülmesinden kaynaklanan “çoklu rol” çatışması, kadınların kariyerini geri plana atmasına yol açabilmektedir. Nitekim bir katılımcı, çocuk sahibi olduktan sonra toplumsal rol beklentilerinin iş yaşamında yarattığı baskıyı şu sözlerle dile getirmiştir:

“Ev ve iş gerçekten çok zor. Çocuk olduktan sonra zorlanıyorum. ... ev de bir de çocukla ilgilenmek benim için gerçekten çok zorlayıcı oluyor.” (K17, Karaca, 2024: 77).

Türkiye’deki kadın çalışanların yaşadığı bu gerilim maalesef evrensel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Eagly ve Carli (2007), kadınların iş dünyasındaki başarılarını vurgulamakta daha çekingen davranmalarının ve “fazla iddialı” görünmekten kaçınmalarının, toplumsal cinsiyet normlarını içselleştirmelerinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu normların örgütsel pratiklere yansımaları gösteren başka bir katılımcı ise yönetici rolünde kabul görmek için kendi davranışlarını nasıl değiştirmek zorunda kaldığını şöyle ifade etmiştir:

“...yönetici olarak kendimi kabul ettirebilmek için olduğumdan daha sert görünmeye başladım... ‘Aman yanlış anlaşılmasın, aman sadece işimle gündeme geleyim’ diye her türlü kadınsı görünmekten uzak davranmaya çalışıyorum... Kendimi olduğum gibi hissetmiyorum.” (M.Y.7, Lüleci, 2019: 46).

Çalışmanın, “Kamu kurumlarında cam tavan ve kurumsal ayrımcılık, hangi süreç ve politikalar aracılığıyla ortaya çıkıp yeniden üretilmekte ve kadınların kariyer gelişimini nasıl etkilemektedir?” şeklindeki ikinci sorusu bağlamında bulgular değerlendirildiğinde cam tavan ve kurumsal ayrımcılık süreçlerinin terfi ve atama mekanizmalarında gizli bir el işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Kamu kurumlarında görevlendirme ve terfi süreçleri resmîyette tarafsız ve liyakat esaslı olsa da uygulamada belirsiz ölçütler, erkek egemen yönetici profilleri ve hemcins dayanışma ağları nedeniyle kadınlar aleyhine sonuçlar üretebilmektedir. Kadın çalışanlar, erkeklerin domine ettiği gayri resmî network’lere erişimde zorlanmakta; mentor, sponsor ve rol model eksikliği nedeniyle kritik görevlere hazırlanmada dezavantaj yaşamaktadır. Ayrıca ataerkil örgüt kültürü içinde cinsiyete dayalı dilsel ve algısal önyargılar yeniden üretilmekte; kadın yöneticiler “erkeksi” liderlik normlarına uyum göstermeleri için dolaylı bir baskı hissetmektedir. İncelenen tezlerin çok büyük bir kısmında, “görünmez ama etkili” bariyerlerden oluşan bu döngü ayrıntılı biçimde belgelenmiştir (Dinçarslan, 2024; Öztürk, 2011). Nitekim bir katılımcı, okul yöneticiliği görevinde kadın olmanın zorluklarını şöyle vurgulamıştır.

“Yöneticiliğin erkek işi olarak görüldüğünü ben kendi camımda üst düzey yöneticilerde bile gördüm. Erkek üst düzey yöneticilerin ‘ben senden daha iyi biliyorum, senden daha hâkimim, sen bilmezsin’ tavrına şahit oldum.” (İYk2, Kara, 2015: 171).

İkinci araştırma sorusunu yanıtlayacak şekilde, kamu kurumlarında cam tavan ve kurumsal ayrımcılığı yansıtan mekanizmalar kadınların terfi etmeye erişimini geciktirmekte ya da sınırlandırmakta, kamuda üst düzey temsiliyi düşürmekte ve motivasyon ile öz-yeterlik duygusunu aşındırarak tükenmişlik riskini artırmaktadır (Büyükyaprak, 2015; Işık, 2024; Özberk, 2023).

Çalışmanın, “psikolojik ve içsel faktörler, kadınların öz-yeterlik algılarını ve kariyer motivasyonlarını ne şekilde etkilemektedir?” şeklindeki üçüncü sorusu bağlamında bulgular değerlendirildiğinde toplumsal cinsiyet normlarının kadınlar

tarafından içselleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan psikolojik bariyerlerin de önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada incelenen tezler, kadın çalışanların kurumsal hiyerarşide yükselme konusunda özgüven eksikliği yaşayabildiğini; terfi talebinde bulunma veya yöneticiliğe aday olma konusunda çekingen davrandıklarını ortaya koymuştur (Akın Acuner, 2016; Çetin, 2017). Bu içsel çekilme eğilimi, katılımcı ifadelerinde de açıkça görülmektedir. Nitekim bir katılımcı, toplumun kendilerine aşıladığı başarısızlık beklentisi nedeniyle birçok kadının daha denemeden vazgeçebildiğini şu sözlerle belirtmiştir:

“Aslında yapabileceğimiz bir işte bile toplumun bu algısı öyle içimize işlemiş ki başarısız olacağımıza inandığımız için hiç denemeden vazgeçip kendimizi direkt başarısız olarak nitelendirebiliyoruz.” (K1, Korkmaz, 2024: 61).

Bir başka katılımcının gözlemi de örgütte yerleşik cinsiyetçi varsayımların kadınların özgüvenini nasıl zedelediğini ortaya koymaktadır:

“Odamda otururken koridordaki velinin ‘Müdür bey odasında mı?’ dediğini pek çok kez duydum. Müdürün kadın olabileceği akıllarına gelmiyor.” (K2, Korkmaz, 2024: 61).

Kadınların öz-yeterlik algıları ve kariyer motivasyonları üzerinde etkili olan psikolojik ve içsel faktörleri anlamada işlevsel olan Külkedisi sendromu kavramı da bazı kadınların bağımsızlıktansa güvenli bölgeleri tercih etme eğiliminde (Dowling, 1981) olduğunu açıklamaktadır. Kay ve Shipman da (2014), pek çok yetenekli kadının özgüven eksikliği nedeniyle hak ettikleri pozisyonlara talip olmaktan kaçınma eğilimlerinin günümüzde de devam ettiğini belirtmektedirler.

Bu çalışmada tespit edilen bir diğer bulgu ise kamu kurumlarındaki örgüt kültürünün ve toplumsal cinsiyet rejiminin kadınların kariyerine etkisidir. İncelenen tezlerin bir kısmı, kamu kurumlarının içyapısına kökleşmiş ataerkil örgüt kültürünün kadınların yalnızca yükselme imkânlarını değil, iş yaşamının hemen her boyutunu etkilediğini göstermiştir (Bodur, 2017).Örneğin bir kadın yönetici, toplumun “bayan yönetici”ye bakışının kendisinde yarattığı çekinceyi şöyle aktarmıştır:

“...şanslıyız, zaten eşlerimiz destekliyor ama [yine de] toplumun bayan yöneticiye olan bakış açısı ister istemez bir tereddüt yaratıyor — acaba başlasam mı başlamasam mı — bu sıkıntı var yani.”(Yönetici 10, Tanrısevdi, 2015: 109).

Bu çalışmada tespit edilen önemli bulgulardan biri de literatürde “Kraliçe Arı Sendromu” olarak bilinen olgudur. Bu sendrom, örgütsel bağlamda bazı kıdemli/üst düzey kadınların, erkek egemen normlara uyumlanarak kendi statülerini koruma güdüsüyle genç ya da alt kademedeki kadınlardan bilinçli biçimde mesafe almaları, onları aşağı konumlayan söylem ve tutumlar sergilemeleri ve kadınlara özgü ayrımcılığı bireysel özelliklere indirgeme eğilimi göstermeleri olarak tanımlanır (Derks, Van Laar, Ellemers, & de Groot, 2011; Derks, Van Laar, & Ellemers, 2016).

Bu olgu ilk bakışta kadınlar arası rekabet gibi görünse de aslında çoğu zaman sembolik temsil baskısı ve kimlik tehdidine verilen uyumlayıcı bir tepki olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada incelenen tezlerde de Kraliçe Arı Sendromu eleştirel bir perspektifle tartışılmış ve bu durumun bireysel hırstan ziyade patriarkal örgüt normlarının bir yansıması olduğu vurgulanmıştır (Işık, 2024: 110). Bu bulgular kadınlar arası dayanışma eksikliğinin örgüt kültüründen ve genel toplumsal cinsiyet rejiminden bağımsız düşünölemeyecek bir sorun olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada sistematik derlemeye dâhil edilen tezlerin önemli bir kısmı, Türkiye’de kamu kurumlarında görev yapan kadınların kariyer gelişimine ket vuran sorunlara yönelik politika ve çözüm önerileri geliştirme konusunda katkılar sunmaktadır. Tezlerde öne çıkan önerilerin başında ataerkil örgüt kültürünün toplumsal cinsiyet eşitliği ekseninde dönüştürölmesi, cam tavan sendromuyla mücadele için yasal düzenlemeler veya sayısal temsildeki artışla birlikte cinsiyet eşitliğini önceleyen yönetim politikaları ile kadınlara yönelik mesleki gelişim, liderlik ve mentorluk programlarının kurumsallaştırılması, hemcinsler arası destek yapılarının yaygınlaştırılması, kurum genelinde farkındalık atölyeleri, empati temelli liderlik kültürünün geliştirilmesi ve özellikle kadın çalışanlara yönelik psikolojik destek ve öz-yeterlilik temelli eğitim programlarının yapılandırılması gelmektedir (Işık, 2024; Dinçarslan, 2024; Özberk, 2023). Aşağıda verilen bir katılımcının ifadesi bu kültürel dönüşümün sahada öz-yeterliliğin güçlendirilmesi ve hemcinsler arası destek mekanizmalarının kurumsallaşmasıyla somutlaştığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.

“Kadının özgüven eksikliğini yaşamaması... Kadın yöneticilerin kadın personellere yönelik destekleyici davranması kadın çalışanın yönetici olup aktif rol almasını sağlayacaktır” (Işık, 2024: 71).

Kadın çalışanların desteklenebileceği ve erkek egemen normların törpölenebileceği kurumsal bir iklim yaratılması konusunda uluslararası girişimlerde bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve BM Kadın Birimi gibi kuruluşlar, kamu kurumlarında toplumsal cinsiyet eşitliği standartlarını yerleştirmeye yönelik Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Mührü gibi sertifika programları ve eylem planları geliştirmektedir (UNDP, 2021: 27). Bu küresel politikalar, incelediğimiz tezlerde ortaya konan kurumsal dönüşüm ihtiyaçlarıyla örtüşmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye’de kamu kurumlarında görev yapan kadınların kariyer tercihlerini ve fırsatlarını toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların kariyer tercihleri ve fırsatlarını nasıl sınırladığı, cam tavan niteliğindeki kurumsal engellerin terfi süreçlerini ne şekilde tıkadığı, mentorluk ve kurumsal destek eksikliğinin yükselme yolunda nasıl bir boşluk yarattığı ve psikolojik/içsel dinamiklerin kadınların öz güven ve motivasyonlarını nasıl şekillendirdiği somut verilerle ortaya konmuştur. Ulusal tezlerin sentezinden elde edilen sonuçların uluslararası araştırmalarla tutarlı bir bütünlük sergilemesi de sorunun evrenselliğini ortaya koymaktadır. Bu da Türkiye’de geliştirilecek çözümlerin küresel bilgi birikimi ve uygulamalarla

beslenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu çalışmada elde edilen veriler, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için yalnızca sayısal temsili artırmanın yeterli olmadığını; bunun yanı sıra örgütsel değerlerin, normların ve liderlik anlayışının da köklü biçimde dönüştürülmesine ihtiyaç duyulduğunu, dönüşümün sadece kadın çalışanların bireysel çabaları ile mümkün olmayacağını açıkça göstermektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel önerisi de jure (yasal) eşitlikten de facto (fiilî) eşitliğe geçişin ancak çok boyutlu ve kararlı politik müdahalelerle mümkün olabileceğidir.

Kaynakça

- Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society*, 4(2), 139–158. doi:10.1177/089124390004002002
- Ahmed, S. (2004). *The cultural politics of emotion*. Edinburgh, Scotland: Edinburgh University Press.
- Ahmed, S. (2006). *Queer phenomenology: Orientations, objects, others*. Durham, NC: Duke University Press.
- Akın Acuner, Ş. (2016). *Kariyer geliştirme sürecinde kadın çalışanların karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri: Trabzon ili kamu sektöründe bir uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, Türkiye.
- Alas, C. (2019). *Kadın akademisyenlerin kariyer engeli ve iş tatmini deneyimleri üzerine fenomenolojik bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü, Sakarya, Türkiye.
- Atacan, T. (2023). *Kadın çalışanların kariyer gelişimlerinde cam tavan sendromunun etkisi: Doğu Karadeniz devlet üniversitelerinin kadın akademisyenleri üzerinde bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun, Türkiye.
- Atan, E. (2011). *İlköğretim okullarında görev yapan kadın okul yöneticilerinin “cam tavan” a ilişkin algılarının incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Avlar Kaygısız, M. (2022). *Öğretmen ve yöneticilerin cam tavan algıları ile örgüt kültürü arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: W. H. Freeman.
- Baykal, G. D. Ö. (2016). *Kamu sektöründe çalışan kadın orman mühendislerinin mesleki memnuniyetleri ve çalışma yaşamında karşılaştıkları sorunlar* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta, Türkiye.
- BBC Türkçe. (2024, 2 Nisan). *11 il ve 61 ilçede kadın adaylar belediye başkanı seçildi*. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c4nr459x591o> adresinden erişilmiştir.
- Benschop, Y., & Doorewaard, H. (1998). Covered by equality: The gender subtext of organizations. *Organization Studies*, 19(5), 787–805. doi:10.1177/017084069801900505
- Beyenal, S. (2019). *Çalışan anne olmanın ev, iş ve sosyal yaşam üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Türkiye.

- Bilkay, T. A. (2017). *Çalışan kadınların kariyer engelleri ve cam tavan sendromu algılarının iş motivasyonlarına etkilerini belirlemeye yönelik bir araştırma: Sağlık Bakanlığı Merkez Teşkilatı örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Billing, Y. D. (2011). Are women in management victims of the phantom of the male norm? *Gender, Work & Organization*, 18(3), 298–317. doi:10.1111/j.1468-0432.2010.00546.x
- Bodur, E. (2017). *İlköğretimde görev yapan kadın öğretmenlerin karşılaştıkları cam tavan engeller ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van, Türkiye.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York, NY: Routledge.
- Büyükyaprak, F. (2015). *Çalışan kadın personelin kariyer gelişimi engellerinden cam tavan sendromu: Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Teşkilatı örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Türk Hava Kurumu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Cengiz, G. (2011). *Kadın öğretmenlerin kariyer engellerini algılamalarına göre kararlara katılım düzeyleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, Türkiye.
- Clutterbuck, D. (2004). *Everyone needs a mentor: Fostering talent in your organisation* (4. bs.). London, England: Chartered Institute of Personnel and Development.
- Cotter, D. A., Hermsen, J. M., Ovadia, S., & Vanneman, R. (2001). The glass ceiling effect. *Social Forces*, 80(2), 655–681. doi:10.1353/sof.2001.0091
- Çalışkan, A. (2012). *Kamu sektöründe istihdam edilen kadınların kariyer engellerini ve cam tavan sendromunu algılamalarına ilişkin bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Çetin, F. (2017). *Kariyer ve diğer mesleklerde kadın istihdamı ve cam tavan sendromu belirlenmesine yönelik bir alan çalışması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Derks, B., van Laar, C., & Ellemers, N. (2016). The queen bee phenomenon: Why women leaders distance themselves from junior women. *The Leadership Quarterly*, 27(3), 456–469.
- Derks, B., van Laar, C., Ellemers, N., & de Groot, K. (2011). Do sexist organizational cultures create the Queen Bee? *British Journal of Social Psychology*, 50(3), 519–535.

- Dinçarslan, S. (2024). *Cam tavan sendromunun Türk kamu yönetiminde kadın yöneticilerin yükselişi üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat, Türkiye.
- Doğru, A. (2010). *Kadın çalışanların cam tavan engelleri ve iş tatminine etkisi: Afyon Kocatepe Üniversitesi Tıp Fakültesi örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, Türkiye.
- Dowling, C. (1981). *The Cinderella complex: Women's hidden fear of independence*. New York, NY: Summit Books.
- Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). *Through the labyrinth: The truth about how women become leaders*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Ely, R. J., & Meyerson, D. E. (2000). Advancing gender equity in organizations: The challenge and importance of maintaining a gender narrative. *Organization*, 7(4), 589–608. doi:10.1177/135050840074005
- Ercan, K. (2016). *Türkiye’de kamuda üst düzey kadın yöneticiler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale, Türkiye.
- Ergül Düz, H. (2015). *Kadın maarif müfettişlerinin cam tavan sendromuna ilişkin görüşleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Erot, B. (2016). *Antalya devlet okullarında görev yapan kadın yöneticilerin cam tavan sendromu hakkında görüşlerine ilişkin nitel bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya, Türkiye.
- Gazioğlu, A. (2017). *Çalışan kadınların cam tavan sendromu ve iş tatmin düzeyleri arasındaki ilişkinin algılanmasına yönelik bir araştırma: Kocaeli Sosyal Güvenlik Kurumu örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, Türkiye.
- Gough, D., Oliver, S., & Thomas, J. (2017). *An introduction to systematic reviews* (2. bs.). London, England: SAGE Publications.
- Gökdemir, B. (2020). *Toplumsal cinsiyet rolleri ile iş ve iş dışı yaşam dengesi arasındaki ilişki: Bir kamu kurumu örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Gürsoy, F. (2024). *Kamu okullarında görev yapan okul yöneticilerine ve öğretmenlere göre okul yönetiminde Külkedisi (Sindirella) sendromu* (Yayımlanmamış doktora tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, Türkiye.
- Halaçlı, B. (2018). *Çalışan kadın personelin kariyer gelişimi: Eğitim sektöründe kıyaslamalı bir araştırma: Denizli örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, Türkiye.

- Hymowitz, C., & Schellhardt, T. D. (1986, 24 March). The glass ceiling: Why women can't seem to break the invisible barrier that blocks them from the top jobs. *The Wall Street Journal*, s. D1, D4–D5.
- Irmak, R. (2010). *Cam tavan sendromu: Bir hastane uygulaması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, Türkiye.
- Işık, H. (2024). *Kadın çalışanların cam tavan sendromuyla ilgili görüşlerinin araştırılması: Bir kamu kurumu örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ağrı, Türkiye.
- Kader, Y. (2019). *Kadın öğretmenlerin başörtüsü uygulaması ve kariyer kesintilerine ilişkin görüşleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Kanter, R. M. (1977). *Men and women of the corporation*. New York, NY: Basic Books.
- Kara, B. (2015). *Kadınların üst düzey yönetici olmalarını engelleyen "cam tavan sendromu"na ilişkin eğitim yöneticilerinin görüşleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Kara, F. M. (2011). *Spor örgütlerinde kadın yöneticilerin kariyer engelleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Karaca, T. (2024). *Kadın istihdamı ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği: Atatürk Üniversitesi örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, Türkiye.
- Kay, K., & Shipman, C. (2014). *The confidence code: The science and art of self-assurance—What women should know*. New York, NY: HarperBusiness.
- Korkmaz, G. (2024). *Kadın okul yöneticilerinin yönetim sürecinde karşılaştıkları engeller ve bu engeller ile baş etme yolları: Diyarbakır ili örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Adıyaman, Türkiye.
- Lüleci, S. (2019). *Eğitim sisteminde kadınların yönetici olma sürecinde karşılaştığı engeller ve çözüm önerileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmit, Türkiye.
- Morrison, A. M., White, R. P., & Van Velsor, E. (1987). *Breaking the glass ceiling: Can women reach the top of America's largest corporations?* Reading, MA: Addison-Wesley.
- Moumin, L. M., & Tekmen, E. E. (2024). İş-aile zenginleşmesinin duygusal bağlılık ve kariyer tatmini bağlamında değerlendirilmesi. *Journal of Management, Tourism and Foresight*, 1(1), 24–44. <https://jomtaf.com/wp-content/uploads/JOMTAF-2024-1-29-49.pdf> adresinden erişilmiştir.

- Oakley, A. (1972). *Sex, gender and society*. London, England: Temple Smith.
- Özberk, N. (2023). *Kadın yönetici ve kadın öğretmenlerin örgütsel iletişimlerinin kraliçe arı sendromu bağlamında incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya, Türkiye.
- Özden, N. B. (2023). *Kadın öğretmenlerde cam tavan sendromunun incelenmesi: Mersin ili örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, Türkiye.
- Özeren, A. (2019). *Çalışma hayatında kadın çalışanların kariyer gelişimlerini etkileyen faktörler: Bir kamu sektörü araştırması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Özkanlı, Ö. (2007). Kadınların kariyer engelleri: Cam tavan sendromu üzerine bir araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 1–24.
- Özköse, A. S. (2022). *Kadın sağlık çalışanlarının cam tavan sendromu algılarının belirlenmesi: Bir üniversite hastanesi örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sivas, Türkiye.
- Öztürk, A. (2011). *Kadın öğretim elemanlarının cam tavan sendromu üzerine bir araştırma: Ankara Üniversitesi örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Ragins, B. R., & Cotton, J. L. (1999). Mentor functions and outcomes: A comparison of men and women in formal and informal mentoring relationships. *Journal of Applied Psychology*, 84(4), 529–550.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. M. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Swartz, M. K. (2011). The PRISMA statement: A guideline for systematic reviews and meta-analyses. *Journal of Pediatric Health Care*, 25(1), 1–2.
- Şahin, S. (2021). *Toplumsal cinsiyet bağlamında kadın eğitim yöneticilerinin karşılaştıkları sorunlar: Fenomenolojik araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya, Türkiye.
- Tanrısevdi, F. (2015). *Eğitim örgütlerinde kadın yöneticilerin karşılaştıkları cam tavan sendromu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, Türkiye.
- Taş, E. (2015). *Okul yöneticiliği yolunda kadın öğretmenlerin karşılaştıkları kariyer engelleri (Bir uygulama)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Tuna, E. S. (2019). *Kadın işgörenlerde cam tavan sendromunun bilgi paylaşımına etkisi: Kamu sektöründe bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023). *İstatistiklerle kadın, 2023* (Yayın No. 53675). Ankara, Türkiye
- Ulusoy, R. K. (2022). *Kadınların kamu sektörü kariyer tercihlerinde cam tavanın etkisi: İstanbul Sosyal Güvenlik Merkezleri örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- United Nations Development Programme. (2021). *Gender equality in public administration: Global report*. New York, NY: Yazar.
- Ünal, Ş. (2020). *Kadınların kariyer engelleri, çalışma iradeleri ve kariyer uyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun, Türkiye.
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing gender. *Gender & Society*, 1(2), 125–151.
- Yüksel, B. (2016). *Çalışma hayatında kadın çalışanların karşılaştıkları sorunlar: Cinsiyet ayrımcılığına ilişkin bir araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Türkiye.

BÖLÜM 29

Suçun Seyahati: Kriminoloji ve Turizmin Kesişiminde Adli Sosyolojik Bir Okuma

Derya Şahin¹

¹ Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, 0000-0003-3640-021X

GİRİŞ VE AMAÇ

Kriminoloji ve turizm direkt olarak içiçe geçen konular gibi algılanmasa da son zamanlarda tartışılmakta idi. Disiplinlerarası bir konu olarak turizm ile suç arasındaki etkiler ve güvenlik endişelerinin destinasyonun sürdürülebilirliği üzerindeki karşılıklı etkisi akademik çalışmalarda dolaylı olarak ilgi görmeye başlamıştır. Adli sosyal bilimler perspektifinden turizm, ekonomik boyutu yanı sıra faillerin, mağdurların, izleyicilerin ve sembolik anlatıların kesiştiği karmaşık bir toplumsal alandır. Bu bakışta turistik mekanların (tatil köyleri, antik kentler, kruvaziyer turizmi, soykırım alanları gibi “karanlık destinasyonlar”, ve hafıza dinamiklerinin ampirik olarak gözlemlenebildiği laboratuvarlar gibi işlev görmesinin etkisi vardır (Mataković ve Mataković, 2019: 3).

Her alanda olduğu gibi kriminoloji alanında da teoriler turizm ortamlarının suç türlerini ve yaygınlığını nasıl açıklayabileceği yanı sıra suç davranışı ve mağduriyetinin turizmi nasıl etkilediğini de araştırmayı öngörür (Medina et al., 2022:82). Nitekim, turistlerin güvenlik ve emniyet algılarını anlamak, etkili önleyici stratejiler geliştirmek ve destinasyonlar için olumlu bir imajı korumak açısından bu oldukça önemlidir (Mataković ve Mataković, 2019:4). Çünkü bu durum turistleri de kırılgan grup olarak (yerel ortamlar ve hukuk sistemlerine aşına olmamaları) nedeniyle hedef haline getirebilmektedir (ACHU et al., 2024: 589). Genellikle turistlerin değerli eşyalar taşımasından, yerel risklerin farkında olmamalarından dolayı savunmasız olarak algılanmalarından kaynaklanır (Vakhitova et al., 2024: 1526).

Bu bölüm ile, kriminoloji ve turizm arasındaki ilişkiyi akademik perspektiften adli sosyal bilimler perspektifinde analiz etmek, teorik perspektifler, metodolojik yaklaşımlar ve ampirik bulgulara ilişkin kapsamlı bir genel bakış sunmak amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda hedeflenen , turist mağduriyeti ve suçlu davranışını anlamada suç teorilerinden rutin aktivite teorisi ve yaşam tarzı maruziyet teorisi gibi kriminolojik teoriler çerçevesinde analiz etmek, ilişkiselliği değerlendirmede kullanılan metodolojik yaklaşımları inceleyerek, bunların sahip oldukları güçlü ve zayıf yönleri vurgulamak ve sonuçlar doğrultusunda öneriler sunmaktır (Mataković ve Mataković, 2019:1541; Vakhitova et al., 2024:3).

1.Kriminoloji ve Turizmin Kavramsallaştırılması

Turistlerin, genellikle genel yaşam aktivitelerinden uzaklaşma, boş zaman aktivitelerine katılım ile karakterize edilen farklı davranış örüntülerinin varlığı onları suç mağduriyetine karşı hedef haline getirebilir (Montolio ve Planells, 2013:8). Bu durum da onları arzu etmeseler de kendilerini istemeden suça elverişli ortamlara sokarak mağdur olma eğilimlerini içerir (Ngo et al., 2021: 1090; Vakhitova et al., 2024, 1529). Örneğin Barış gelini olarak bilinen İtalyan sanatçı Pippa Bacca, gelinlikle dünya turuna çıktı ve Türkiye'ye geldikten sonra kayboldu. Daha sonra ise tecavüz edilip boğularak öldürüldüğü tespit edildi (<https://onedio.com/haber/yolu-turkiye-den-gecen-talihsiz-turistler-514539>). Araştırmalarda da bu tarz mağduriyet

risklerinin yükselebileceği belirtilmektedir (Vakhitova et al., 2024:1540). Ngo ve arkadaşları (2021) seyahat tercihlerinde özgürlük ve maceraya öncelik veren turistlerin daha yüksek mağduriyet oranlarına sahip olup, daha düşük özdenetim seviyeleri sergileyebileceklerini saptamışlardır. Bu nedenle bazı destinasyonlar, heyecan arayışı ve risk alma eğilimlerinden dolayı, maceracı kişilik özelliklerine sahip bireyleri suç mahallerine çekebilir.

Suç , suç unsuru taşıyan davranışların nedenlerini ve önleyici yaklaşımların neler olabileceğini açıklamaya çalışan bilim dalı olan kriminoloji turizm alanı içinde aynı çabayı gösterir. Bu alanda turist nüfusunun ve destinasyonlarının kendine özgü özelliklerini dikkate alacak şekilde uyarlanmış kriminolojik teorilerin uygulanmasını sağlayarak turizmin suçla olan ilişkilerini anlamlandırmaya çalışır. Bu teorilerin başında, turistlerin günlük yaşam kalıpları ve davranışlarının suç fırsatlarıyla nasıl kesiştiğini analiz etmeye imkân tanıyan Rutin Faaliyetler Teorisi ve Yaşam Tarzı Maruziyet Teorisi gelmektedir (Lisowska, 2017:31).

Rutin Faaliyetler Teorisi

Bu teoriye göre suç, fırsatlara bağlıdır. Suçun oluşabilmesi için motive olmuş suçlular, uygun mağduriyet hedefleri ve mağduriyeti önleyebilecek bir koruyucunun olmaması olmak üzere üç unsurun bir araya gelmesi gerekir. Rutin faaliyetler söz konusu olduğunda, failin mağduru işe gidiş geliş, eve dönüş veya alışveriş gibi normal, günlük faaliyetler sırasında seçtiğine inanılmaktadır. Bilinen yerlerden çok uzaklaşmamak demektir. Böylece, suç işlemeye motive olmuş insan yoğunluğunun olduğu yerde, mekan belirgin bir karakter kazanabilir (Özüşen, 2024:642).

Yaşam Tarzı Maruziyet Teorisi

Mağduriyet çalışmalarının ilk teorilerinden biri olan “Yaşam Tarzı” ya da “Yaşam tarzı-Maruziyet Teorisi”, 20. yüzyılda Hindelang, Gottfredson ve Garofalo tarafından 1978 yılında geliştirilmiştir. Teoriye göre kişinin sosyal hayatını inşa eden her türlü rol, görev ve davranış mağduriyet riskini de belirlemektedir (Genç ve Aşıcıoğlu, 2020:6). Bu bakış açısı, turistlerin potansiyel suçlular açısından görünürlüğünü artırabilecek durumları açıklamaktadır (Ngo et al., 2021: 1109).

Bu teoriler, turistlerin davranışları ile bulundukları yerin çevresel koşullarının nasıl birleşerek suç için fırsatlar yarattığını gösteriyor. Örneğin, kalabalık bir pazar yeri (çevresel koşul) ve dikkatsiz bir turist (davranış), yankesicilik için bir fırsat oluşturur. Dolayısıyla bu teorik yaklaşımlar, sadece nerede ne zaman suç işlendiğini değil; turistlerin özel yaşam tarzlarının onları nasıl hedef yaptığını ve turistik yerleri yönetenlerin bu tehlikeleri nasıl azaltabileceğini anlamamız için önemli bir yol haritası çizmektedir. Ayrıca bazı turistik bölgelerin “kriminolojik özellikler” taşıması, yani “kriminokent lokasyonlar” olarak tanımlanması, turistleri ve potansiyel suçluları bir arada yoğunlaştırarak güvensizlik ve suç risklerini daha da artırmaktadır (Phori veMbalı, 2020:1167).

2.Turizm ve Suç Döngüsü

Turizm ve suç arasındaki nedensel ilişki birbiri ile hem negatif hem de pozitif yönde bir döngüyü barındırmaktadır. Bu etki, konu turizm talebi olduğunda suçun negatif etkisinden; konu suçun artması olduğunda ise turizmin pozitif etkisinden bahsedilmektedir. Yani bir bölgede suç oranı artarsa, o bölgeye olan turizm talebi azalır. Çünkü kimse kendini güvende hissetmez ve o bölgeye 7 ülkeye tatile gitmez. Diğer açıdan ise turizm faaliyetinin artışı suça olumlu yönde zemin hazırlayacak fırsat olarak algılanan turistlere yönelik suçlar artacaktır (Sypion-Dutkowska ve Dutkowski, 2021:553; Uğuz Çelik, 2017). Bu değişimler, turizm paydaşlarının artan tehditler karşısında ziyaretçileri korumak ve sektörün bütünlüğünü sürdürmek için proaktif ve uyarlanabilir güvenlik önlemleri uygulamasını zorunlu kılmaktadır (Shchokin et al., 2023:137).

3.Sistematiik Derlemeler ve Bibliyometrik Analizler

Alan yazında bu alt alanın kurumsallaştığı, son sistematiik derlemelerle daha net görünür hâle gelmektedir. Baş ve Bayraktaroğlu'nun (2024) 273 Web of Science makalesini kapsayan bibliyometrik analizi, 2015 sonrasında turizm–suç çalışmalarında istikrarlı bir artış olduğunu; terörizm, turist mağduriyeti, destinasyon imajı, çocuklara yönelik cinsel istismar ve turistlere karşı siber dolandırıcılık gibi kümelenmelerin ortaya çıktığını göstermektedir. İnceleme, Anglo-Amerikan ve Avrupa örneklerinin literatürde baskın olduğunu; buna karşın küresel turizm hareketliliğinde ağırlığı giderek artan Küresel Güney ülkelerine ilişkin çalışmaların görece sınırlı kaldığını vurgulamaktadır.

3.1.Turistik Destinasyonlarda Güvenlik ve Emniyet Algıları

Güvenlik algıları; bireysel deneyimler, kulaktan dolma bilgiler ve medya maruziyeti gibi çok boyutlu etkenlerin etkileşimiyle inşa edilmekte olup, bu durum onları özellikle sansasyonel ya da seçici haberleştirme pratiklerine karşı kırılgan hâle getirmektedir (Wallace, 2020: 161). Tevdoradze et al. (2024) un yürüttüğü nitel sentez ise güvensizliğin turistik alanın imajını zedelediğini, seyahat oranlarını olumsuz etkilediğini ve turistlerin risk algıları ile seyahat kararlarını şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Monterrubio'nun (2013) araştırması ise ABD, Kanada, İngiltere ve İspanya'dan Meksika'ya seyahat eden turistlerin, silahlı soygun, kapkaç, yankesicilik ve fiziksel saldırı gibi organize suçlara bağlı güvenlik risklerini destinasyon tercihlerinde dikkate aldıklarını ortaya koyarken, Brown'un (2015) çalışması, ABD vatandaşı 18 yaşındaki Natalee Holloway'ın Mayıs 2005'te Aruba'da kaybolmasının ardından medyada yoğun biçimde yer alan haberlerin, adanın turistik talebi üzerinde belirgin bir olumsuz etki yarattığını göstermektedir.

Uğuz Çelik'in çalışmasında (2017) ise mülkiyet suçlarının turizmin varlığına paralel olarak artmakta olduğunu ve en sık mağdurların ise turistler olduğu özetlenmiştir. Ayrıca birkaç çalışmada ise turist varışlarının suç ile pozitif olarak

ilişkili olmadığı ve hatta turizm bölgelerinin güvenli alanlar olarak iddia edildiğini aktarmaktadır.

Yapılan çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlar gibi suç istatistiklerinin de turistler ve yerel halk arasındaki mağduriyet farkını ortaya koyacak şekilde ayrıştırılmış olarak sunulmaması bu alandaki temel sorunlardan biridir. İstatistik verilerin doğru tutulmaması turistik destinasyonlardaki risk ortamının da doğru biçimde değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Bu hatalı uygulamalar beraberinde risk profillerinin ayırt edilmesini engellemekte, hedefe yönelik ve kanıta dayalı güvenlik stratejilerinin geliştirilmesini sınırlandırmaktadır (Lisowska, 2017:34).

Buna ek olarak, medya kuruluşlarının güvenlik olaylarını aktarım şekli de ayrı bir öneme sahiptir. Yaşanan olayı çarpıcı görsel unsurlar ve duygusal anlatılarla desteklenmesi ya da turistler tarafından aktarım şekli algılar üzerinde oldukça etkili olabilmektedir. Suç ve güvenlik kaygıları ister gerçek, ister algılanan olsun, gidilecek yer seçimini ve memnuniyeti doğrudan etkileyebilir (Medina et al., 2022:79; Uğuz Çelik, 2017). Bu bağlamda algılanan güvenlik, suçun nesnel varlığını doğrudan yansıtan bir durum olmaktan ziyade; iletişim biçimleri, kurumsal şeffaflık düzeyi ve riskin nasıl temsil edildiği üzerinden şekillenen, toplumsal olarak kurulan bir gerçekliktir.

METADOLOJİ

Bu çalışma, kriminoloji ile turizm arasındaki karşılıklı ilişkiyi kavramsal ve ampirik boyutlarıyla inceleyen literatürü sistematik bir çerçevede değerlendirmeyi amaçlayan nitel bir derleme çalışması olarak tasarlanmıştır. Araştırma sürecinde, turizm bağlamında suç, turist mağduriyeti, güvenlik algıları ve kriminolojik teorilerin kullanımına odaklanan akademik çalışmaların belirlenmesi, sınıflandırılması ve sentezlenmesi hedeflenmiştir.

Bu doğrultuda, 2015–2025 yılları arasında yayımlanmış birincil ve ikincil akademik kaynaklar taranmıştır. Literatür taraması Web of Science, Scopus ve Google Scholar veri tabanlarında gerçekleştirilmiş; “tourism and crime”, “tourist victimization”, “criminology and tourism”, “security perceptions in tourism” ve “dark tourism” anahtar sözcükleri kullanılmıştır. İlk aşamada elde edilen çalışmalar (n = 90), başlık ve özet incelemesi yoluyla değerlendirilmiş; konu kapsamı dışında kalan, tekrar eden ya da kuramsal katkısı sınırlı olan yayınlar elenmiştir (n = 67).

İkinci aşamada seçilen çalışmalar yeniden incelemeye tabi tutulmuş ve analiz kapsamına alınacak yayınlar belirlenmiştir. Bu süreçte, çalışmalarda kullanılan teorik çerçeveler (özellikle Rutin Faaliyetler Teorisi ve Yaşam Tarzı Maruziyet Teorisi) ve ulaşılan ampirik bulgular karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca turist mağduriyeti, destinasyon imajı, güvenlik algıları ve medya temsilleri gibi temalar etrafında literatürde ortaya çıkan ortak eğilimler ve ayrışmalar analiz edilmiştir.

Bu yöntemsel yaklaşım sayesinde, kriminoloji ve turizm arasındaki ilişkinin yalnızca suç oranları üzerinden değil; algılanan güvenlik, risk temsilleri ve yönetsel stratejiler bağlamında nasıl kurulduğu bütüncül biçimde analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, hem kuramsal tartışmalara hem de destinasyon yönetimi ve güvenlik politikalarına yönelik çıkarımlar sunacak şekilde yorumlanmıştır.

BULGULAR

Bu bölüm çalışmasında kriminoloji ile turizm arasındaki karşılıklı ilişki kavramsal ve ampirik boyutlarıyla, sistematik bir çerçevede incelenmiştir. Öne çıkan çeşitli tematik kesişimlerde turizm ile suç yaygınlığı, mağduriyet üzerine etkileri üzerine odaklanmaktadır. Yapılmış çalışmalarda turist ziyaretlerinin belirli suç türleri için fırsatları artırdığı, diğer yandan ekonomik gelişmeyi teşvik ederek bazı suç türlerini de dolaylı biçimde azaltabileceğini gösteren bir ilişkinin varlığı gözlenmiştir. Literatürün önemli bir bölümü, özellikle dolandırıcılık, hırsızlık suçları özelinde turistlerin mağduriyetine, kırılganlıklarına odaklanmakta idi. Bu özellikle ilgili turist destinasyonlarında hedefe yönelik suç önleme stratejilerinin gerekliliğini tekrar ortaya koymaktadır. Ayrıca turizmin geçici niteliği, suçların bildirilmesini ve soruşturulmasını zorlaştırarak bu kırılganlıkları daha da derinleştirmektedir (Vakhitova et al.,2024:1526).

Turizmin suç üzerindeki etkileri, destinasyonun türü ve ev sahibi topluluğun sosyoekonomik özelliklerine göre önemli ölçüde değişmektedir. Kentsel merkezler, kırsal alanlar ve tatil beldeleri arasında farklı suç örüntüleri gözlenmektedir (Lanfear ve Kirk, 2024;1546; Bianchi ve Yong, 2021:35).

Ampirik çalışmalarda ise sürdürülebilirlik açısında etkilerini ele aldığını göstermektedir. Suçun turist davranışları, destinasyon imajı ve ekonomik sürdürülebilirliği üzerinde önemli bir etki yarattığı ortaya konmuştur. Özellikle herhangi bir bölgede yaşanan deneyim, haberlerde ortaya konan dil ve haber niteliği, artan turist mağduriyeti, bireylerin ziyaret taleplerini zayıflatmakta ve olumsuz algı oluşumuna yol açmaktadır. Bu tür olaylar, olumsuz ağızdan ağıza iletişim yoluyla algılanan güvensizliği pekiştirmekte ve turizme bağımlı bölgelerde uzun vadeli ekonomik kayıplara neden olabilmektedir. Bu kayıplar sadece gelir ile sınırlı kalmamakta; istihdam, ve turizme yönelik yatırımları da kapsamaktadır (Vakhitova et al., 2024; 1529; Ngo et al., 2021; 1094; Cró et al.,2019: 139).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizm ile suç arasındaki ilişkinin karmaşık ve çok katmanlı yapısı dikkate alındığında, bu derleme çalışması; toplulukların korunmasını gözetirken sürdürülebilir turizm gelişimini destekleyebilecek disiplinlerarası araştırmalara ve iş birliğine dayalı yaklaşımlara duyulan ihtiyacın altını çizmektedir (Mansourihanis et al., 2024). Yapılan değerlendirmeler, turistlerin kendilerine özgü kırılganlıkları ve adalete erişimde karşılaştıkları yapısal güçlükler nedeniyle ayrı bir mağdur grubu olarak ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, turistik

alanların; malvarlığına karşı suçlar, dolandırıcılık ve belirli şiddet biçimleri açısından elverişli fırsat yapıları üretmesi, bu mekânların kriminojenik özellikler taşıyabildiğini göstermektedir (Zhang ve Xiang, 2022; Vakhitova et al., 2022; Baş ve Bayraktaroğlu, 2024; Marteache ve Trinidad, 2024).

Turizmi kriminolojinin analitik çerçevesi içine yerleştirmek ve kriminolojiyi turizmin küresel hareketlilik ağlarıyla diyalog hâline getirmek, çağdaş toplumlarda boş zaman, zarar ve adaletin nasıl iç içe geçtiğini daha derinlikli biçimde kavramayı mümkün kılmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım, hem akademik literatürün gelişmesine hem de daha adil ve güvenli turizm politikalarının oluşturulmasına önemli bir zemin sunmaktadır. Bu çerçevede, daha dirençli ve güvenli destinasyonların inşa edilebilmesi için kriminolojik kuramların ve sağlam ampirik yöntemlerin turizm planlama süreçlerine sistematik biçimde entegre edilmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bununla birlikte, turist çekmeye ve korumaya yönelik politikaların, diğer hareketlilik biçimlerinin kriminalizasyonunu pekiştirmemesi ve mevcut toplumsal ya da mekânsal eşitsizlikleri derinleştirmemesi gerektiği de göz ardı edilmemelidir. Gelecek çalışmaların, suç oranlarındaki değişimleri turizm gelişimine ilişkin göstergelerle birlikte ele alan boylamsal araştırmalara ağırlık vermesi; böylece nedensellik ilişkilerinin ve politika müdahalelerinin uzun vadeli etkilerinin daha ayrıntılı biçimde anlaşılması önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- ACHU, A. L., Adekunle, I. A., & Adegbite, A. (2024). Tourist victimization and safety perceptions in emerging destinations. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 22(5), 575–594. <https://doi.org/10.1080/14766825.2023.2289451>
- Baş, M., & Bayraktaroğlu, S. (2024). Tourism and crime research: A bibliometric analysis of Web of Science publications. *Tourism Management Perspectives*, 49, 101053. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2023.101053>
- Bianchi, R. V., & Yong, L. (2021). Tourism, urban inequality and crime: Rethinking the political economy of tourist spaces. *Annals of Tourism Research*, 87, 103150. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2021.103150>
- Brown, J. (2015). Media, crime and tourism: The Natalee Holloway case and its impact on Aruba's tourism demand. *Crime, Media, Culture*, 11(2), 203–219. <https://doi.org/10.1177/1741659014532580>
- Cró, S., Martins, A. M., & Simões, N. (2019). The impact of crime on international tourism demand. *Tourism Economics*, 25(1), 125–145. <https://doi.org/10.1177/1354816618771376>
- Genç, A., & Aşıcioğlu, F. (2020). Mağduriyet çalışmaları ve yaşam tarzı maruziyet teorisi. *Adli Bilimler Dergisi*, 19(2), 45–58.
- Lanfear, C. C., & Kirk, D. S. (2024). Urban mobility, routine activities, and crime patterns. *Criminology*, 62(1), 87–115. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12345>
- Lisowska, A. (2017). Crime in tourist destinations: Theoretical approaches and empirical challenges. *Security Journal*, 30(1), 24–40. <https://doi.org/10.1057/sj.2015.31>
- Mansourihanis, A., Walters, T., & Ruhanen, L. (2024). Crime, security and sustainable tourism development: A critical review. *Journal of Sustainable Tourism*, 32(3), 451–469. <https://doi.org/10.1080/09669582.2023.2260142>
- Mataković, H., & Mataković, I. (2019). Tourism and crime: An overview of criminological perspectives. *Journal of Tourism Futures*, 5(1), 1–16. <https://doi.org/10.1108/JTF-12-2018-0069>
- Medina, J., Farrell, G., & Andresen, M. A. (2022). Tourism, crime and place: A systematic review. *Crime Science*, 11(1), 1–15. <https://doi.org/10.1186/s40163-022-00173-4>
- Monterrubio, J. C. (2013). Tourists and crime: The case of Mexico. *Tourism Management*, 36, 198–210. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2012.11.015>
- Ngo, F. T., Le, T. T., & Walters, G. (2021). Tourist lifestyles, self-control and victimization risk. *Tourism Management*, 83, 104227. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104227>
- Özüşen, M. (2024). Rutin faaliyetler teorisi bağlamında mekân ve suç ilişkisi. *Kriminoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 55–72.

- Phori, K., & Mbali, M. (2020). Criminogenic tourist spaces and urban insecurity. *African Security Review*, 29(4), 1159–1173. <https://doi.org/10.1080/10246029.2020.1818543>
- Shchokin, R., Volkov, D., & Petrova, E. (2023). Security governance in tourist destinations: Adaptive strategies and policy implications. *Journal of Destination Marketing & Management*, 27, 100753. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2023.100753>
- Sypion-Dutkowska, N., & Dutkowski, M. (2021). Crime, fear and tourism development. *Current Issues in Tourism*, 24(4), 545–559. <https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1722053>
- Tevdoradze, L., Kachkachishvili, I., & Giorgadze, N. (2024). Perceived insecurity and destination image: A qualitative synthesis. *Tourism Review*, 79(2), 312–327. <https://doi.org/10.1108/TR-08-2023-0384>
- Uğuz Çelik, S. (2017). Turizm ve suç ilişkisi: Türkiye örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 28(2), 243–256. <https://doi.org/10.17123/atad.2017.356>
- Vakhitova, Z., Kirillova, K., & Fu, X. (2022). Tourist victimization and destination safety. *Journal of Travel Research*, 61(6), 1331–1346. <https://doi.org/10.1177/00472875211012345>
- Vakhitova, Z., Kirillova, K., & Fu, X. (2024). Crime, risk perception and tourism sustainability. *Tourism Management*, 95, 104675. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2023.104675>
- Wallace, A. (2020). Media representations of crime and tourist fear. *Crime, Media, Culture*, 16(2), 155–172. <https://doi.org/10.1177/1741659019872786>
- Zhang, H., & Xiang, Y. (2022). Crime opportunity structures in tourism destinations. *Tourism Management*, 89, 104463. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2021.104463>

BÖLÜM 30

Bilişim ve İletişim Teknolojilerinde Yönetim

Ezgi Dinçerden¹

¹ Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi Bilişim Anabilim Dalı
ORCID: 0000-0003-3029-8525

Giriş

Günümüz dijital dönüşüm sürecinde yeni kavramlar ortaya çıkmaya devam etmekte ve gerek uygulama gerek yasal süreçlerin bu dönüşüme ayak uydurması güçleşmektedir. Özellikle yeni nesil bilişim teknolojilerinin mal ve hizmet üretimi, ticaret, yönetim, yasal düzenlemeler gibi hem kurumsal ve/veya organizasyonel işleyişler, hem de sosyal aktiviteler ve kişisel ihtiyaçlar gibi bireysel anlamda hayatımızın hemen her alanına hızla girmesi; beraberinde temel sosyal bilimler disiplinlerinin entegrasyonu zorunluluğunu da getirmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında bilişim teknolojileri ile iletişim bilimine yönelik hızla türeyen bazı terim ve kavramların özellikle bilimsel literatürde farklı veya benzer şekilde kullanılabilmesinin, kuramsal açıdan anlam karmaşasına neden olabildiğinin gözlemlenebilmesinin yanı sıra; konuya ilişkin ülkeler arası bilimsel çalışmalar veya çevirilerde de hala aynı sorunsal karşımıza çıkabilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı; özellikle bilişim, iletişim ve yönetim sosyal bilimleri kapsamında disiplinler arası bütünleşmeyi açıklamak ve teknolojik açıdan Bilişim ve İletişim Teknolojileri (Information and Communications Technologies) kavramına net ve bilimsel bir teorik altyapı oluşturulmasına destek olmak ve söz konusu Bilişim ve İletişim Teknolojileri kavramını yönetsel yönüyle ele alırken konu kapsamında karşımıza çıkabilen anlam karmaşıklığını ortadan kaldırmaya çalışarak hızla gelişen teknoloji perspektifinden sonraki çalışmalara katkı sağlamaktır.

Bilişim, İletişim ve Teknolojik Dönüşüm

Bilindiği üzere bilim ve teknoloji kavramları yüzyıllardır birbirleri ile iç içe incelenmiş olup özellikle pozitif bilimlerle uğraşan bilim insanlarının öncelikli araştırma konularından biri olmuştur. Bilim ve teknolojiye ilişkin tarihsel süreç göz önüne alındığında; teknoloji kavramının paleolitik dönemden özellikle endüstri devrimine kadar bilimsel bilgi ötesinde tecrübe ve ihtiyaç odaklı bir gelişim sürecinden geçtiğini ve bu bağlamda hayatta kalmak üzere kullanılan araç-gereç ve yöntemlerin ihtiyaç ve deneyimler sonucu evrimleştiğini vurgulamak gerekir (McClellan III ve Dorn, 1999, ss. 14-15). Buna göre teknik yöntemleri barındıran teknoloji; bilimi destekleyen bilginin nitelendirilmesinde önemli faktör olmakla birlikte, tarih sonrası ilerleyen dönemlerde bilimin oluşup gelişmesinde kritik bir sac ayağı olmuştur.

Geçmişten günümüze gerek birey ve toplumlar olarak gerek kurum veya kuruluşlar olarak günlük hayatımızda kullanımıyla teknoloji pek çok alanda insanlık için önemli bir rol üstlenmeye devam etmektedir. Nitekim yine temelini veri, enformasyon ve bilgelik piramidi olarak kabul ettiğimiz disiplinler arası bilişim biliminin (Dinçerden, 2017); günümüz elektronik ve dijital dönüşüm süreci de göz önünde bulundurulduğunda, teknoloji kavramının hem yapısal hem de biçimsel ve teknik olarak evrildiği ve hızla gelişmekte olduğu açıkça gözlemlenebilmektedir. Özellikle endüstri devriminden enformasyon ve bilgi çağına geçişten sonra hem sosyolojik hem de ekonomik anlamda gerek kurumlar gerek de toplumlar açısından

yeni kavramlar ortaya çıkmaya devam etmiş ve günümüzde hala dijital dönüşüm olarak işlerliğini sürdürmektedir.

Öte yandan ana hatları ile gönderen, alıcı, ileti, kanal ve gürültü bileşenleri bütününde, bilimsel olarak ilk defa iletişim bilimine analitik bir altyapı oluşturan çalışmalardan biri olarak kabul edebileceğimiz Shannon ve Weaver' ın iletişimin matematiksel modeli dikkate alındığında, günümüz iletişim bilimlerinin; sadece birey, toplum, kurum, kuruluş yahut organizasyonel yapılar gibi gerçek veya tüzel kişilerin insan faktörü bazında birbirleri ile ilişkisini ele alan bir disiplin olmadığı, aynı zamanda özellikle insan-makine, makine-makine ilişkisi kapsamında da öncelikli inceleme zorunluluğunun gitgide arttığı diğer bir yadsınamaz gerçektir. Dolayısıyla Enformasyon Teknolojilerinin hızla gelişmesi de; gerek iletişim alanında gerek bilişim alanlarında bir bütünleşmenin süreklilik arz etmesi anlamına gelmektedir.

Teknolojik dönüşüm sürecinde ekonomik ve kültür yapısı olarak enformasyon ve bilgi çağının başlangıcını ele alan Castells (2008, s. 328); çalışma süreçleri açısından enformasyon teknolojilerinin bileşenlerini, özellikle örgütsel ve üretim fonksiyonları açısından aşağıdaki gibi özetlemiştir:

- Yenilikler geliştirebilme becerisini belirler.
- İş uygulaması aşamasında hataların düzeltilmesini ve geri bildirim mekanizması kolaylığı sağlar.
- Üretim yönetimi sırasında esneklik ve uyarlanabilirlik altyapısı oluşturur.

Bu da şunu göstermektedir ki; Bilişim Teknolojileri bireyler, kurumlar, topluluklar veya organizasyonlar açısından köklü değişikliklere sebep olmakta birlikte, özellikle bilgi çağına altyapı oluşturmada temel faktörlerin başında gelmektedir. 2000'li yılların başında etkilerini açıkça görmeye başladığımız bu evrimleşme, analog yapıdan dijital teknolojilere dönüşüm sürecinde sosyal hayatımızın yanı sıra her türlü kurumsal iş ve organizasyon yapılarında da köklü değişime neden olmaktadır. Bu durum; bir yandan özellikle inovasyon veya yenilikçiliğe teşvik katkısı sunarken, bir yandan da iş işleyişlerinde hatasız, ölçülebilir ve eksiksiz veri ve enformasyon işleme ve analiz etme sonucu yeni bilgi kavramını gündeme getirmiştir.

Bu bağlamda teknoloji kavramı; sosyolojik değişime etkisi direkt veya dolaylı büyük olan iş çözümleme süreçlerini yeni nesil teknolojilerle analiz etme yetisini de dönüştürmekte ve geliştirmektedir.

Yenilikçi bakış açısıyla teknoloji; özellikle karmaşık kurumsal ve/veya organizasyonel yapıların işleyişinde kurumsal iletişim yönüyle de tüketici davranışlarını yönlendirmektedir. Bu kapsamda geçtiğimiz 70 yıla yakın süre

boyunca teknoloji adaptasyonu hayat döngüsü olarak adlandırılabilir bir model çerçevesinde pek çok çalışma bulunmaktadır. Yenilikçi veya inovatif bakış açısıyla teknolojik dönüşüm odaklı tüketici ve müşteri analizine yönelik temel oluşturabilecek teorilerinden biri olan Geoffrey Moore' un (2014) Uçurumu Geçme Teorisinde (eşiği geçme teorisi olarak da karşımıza çıkabilmektedir) herhangi bir teknoloji yaşam döngüsünün altı belirgin zaman bölgeleri aşağıdaki gibi benzetme yoluyla sıralanmıştır:

- *Erken Pazar:* İleri görüşlü veya önsüz bireylerin yeni teknolojiyi benimsenmesi hali.
- *Uçurum:* erken teknolojik adaptasyon ve kitle pazarın satın alma desteği arasında boşluk olması hali.
- *Bowling pisti:* Genel piyasa öncesi özelleşmiş pazar tabanlı adaptasyon.
- *Kasırganın içinde:* Hepsi birden tüm kitle pazarın adaptasyonu.
- *Ana cadde:* Pazar sonrası geliştirme.
- *Ömrün tamamlanması.*

Teknoloji yönetimine ilişkin bu teoriden de açıkça görüldüğü üzere günümüz teknoloji kavramı özellikle teknoloji mal ve hizmet üreten kurumlar açısından önemli bir pazarlama stratejisi olarak da ele alınmaktadır. Bu analizlerin yapılması kurum veya organizasyonların özellikle kurum dışı çevreleri ile ilişkilerin düzenlenmesine, ayrıca hedef ve amaçların bu doğrultuda daha tutarlı olacak şekilde belirlenmesine olanak sağlamaktadır.

Özellikle organizasyonların teknolojiyi öğrenme ve kullanma becerileri bakış açısından ele alındığında; söz konusu teknolojik yapısal dönüşüm Nolan' ın Aşamalar Teorisi günümüzde hala özellikle Bilişim Teknolojileri açısından temel ve geliştirilen bir model olarak kabul görmektedir. Şöyle ki; aşağıda yer alan aşamalar sayesinde bir kurum veya organizasyonun bilişim teknolojileri açısından yönetilebilir beceri kazanması sürecini göstermektedir (May, 2009, s.167):

- ***Başlatma (Birinci Evre / Aşama):*** Bir organizasyonun değerini arttırmak üzere sınırlı yatırım ve kendine yetebilen deneyimleme tasarımları yoluyla teknolojinin tanıtılması evresidir.
- ***Yayılma (İkinci Evre / Aşama):*** Teknolojiyi öğrenme ve ona uyumlama sürecini temsil eden bu aşama; hala fırsatları barındıran ve kontrolün olmadığı bir tutum ile çoğalma aşamasını belirtmektedir.

- **Kontrol (Üçüncü Evre / Aşama):** Önceki ilk iki aşamanın kontrolsüz büyümesi nedeniyle etkin olmayan ve kontrol edilemeyen büyümenin; maliyet-etkin ve ölçülebilir bir yönetim için rehberlik ettiği aşamadır.
- **Olgunluk (Dördüncü Evre / Aşama):** Kontrol edilebilir yönetim ve büyümenin dengelendiği aşamadır.

Yukarıdaki safhalardan da açıkça görüldüğü üzere; ana hatları ile bilişim teknolojilerinin yeni bilgiye evrilmesi süreci olarak da tanımlayabileceğimiz teknolojik dönüşüm sonucu buna bağlı yönetsel faktörler ile Bilişim ve İletişim Teknolojileri, organizasyon veya kurum işleyişinde ve kurum çevresi aktivitelerinde etkinlik ve verimlilik açısından birbirleriyle koordineli bir gelişim göstermektedir.

Dolayısıyla konu kapsamında teknoloji kavramı; öngörülemez bir olguyu ifade etmemekle birlikte günümüzde veri, enformasyon ve bilgi toplama, depolama, analiz etme anlamlı bilgi elde etme süreçlerinde kullanılan araç ve yöntemler bütünü olarak açıklamaktadır. Bu bağlamda günümüz bilişim ve iletişim tekniklerinin sürekli değişimi göz önüne alındığında, yönetimi oldukça önemli ayrı bir iş süreci ortaya çıkmaktadır.

Yönetim Boyutuyla Bilişim ve İletişim Teknolojileri

İletişim, bilişim ve teknoloji kavramlarının birbirleriyle ilişkisinden bahsettikten sonra Bilişim ve İletişim Teknolojileri yönetiminin tanımlanması daha anlaşılır olabilecektir. Genellikle farklı anlamlarda kullanılabilen ancak oldukça karmaşık ve sürekli gelişen bir disiplinler arası uzmanlığı gerektiren Bilişim ve İletişim Teknolojilerinin ayrıntılı analizi; özellikle kurum veya organizasyonların teknolojik gelişime bağlı uzun vadeli isabetli kararları doğrultusunda etkinlikleri ve verimliliklerini arttırmalarını sağlamaktadır.

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki; hem sosyal hayatımızda hem iş dünyasında hem de bazı uluslararası ve/veya ulusal akademik ve bilimsel çalışmalarda da karşılaşılabildiğimiz Bilişim Teknolojileri, Enformasyon Teknolojileri, İletişim Teknolojileri ile Bilişim ve İletişim Teknolojileri gibi kavramlar her ne kadar birbirleri ile benzer olarak kullanılsalar da, birbirlerinden farklı anlam içermektedirler.

Günümüz bilişim sistemleri; ayrı bir iletişim yapısını gerekli kılmakta ve bu iki kavramın birbirinden bağımsız bir sistem yönetim süreci mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte yönetsel açıdan ele alındığında kurumların Bilişim ve İletişim Teknolojileri uygulama türleri aşağıdaki gibi özetlenebilir (Gendron, 2013, s.58):

- **Maliyet düşürme:** Bir organizasyonda Bilişim ve İletişim Teknolojileri aracılı bir süreç değişimi, iş süreçlerini daha etkin hale getirmektedir.

- **Yönetim desteği:** Bilişim ve İletişim Teknolojileri; bir kurumun gözlemlleme, kontrol etme ve iş aktivitelerinin tasarımı süreçlerini asiste edebilmektedir.
- **Stratejik planlama:** Bu teknolojiler iş stratejilerinin formülasyonuna destek olmakta ve hem yönetim hem de rekabet etme stratejisi açısından veri toplama esnasında organizasyona destek olmaktadır.
- **Rekabet edebilir itici güç:** Bilişim ve İletişim Teknolojileri altyapısı, kurumlara piyasada direkt olarak rekabet edilebilirlik avantajı sağlamaktadır.

Dolayısıyla söz konusu Bilişim ve İletişim Teknolojileri yönetiminden kasıt; organizasyon veya kurumların işleyişinde güçlü bir altyapı oluşturulmasının yönetimidir. Bu teknolojiler; organizasyonların kurum içi ve dışı iş faaliyetlerinin yönetilmesi sürecinde gerek operasyonel gerek orta düzey ve gerek üst düzey stratejik kararlarda ve gerek de iletişim aktivitelerinin işleyişinde teknolojik ve sistematik işlevsellik kazandırılması temel amacını taşımaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak güncel Bilişim ve İletişim Teknolojileri Yönetimi özellikle kurum veya organizasyonlar için kullanılan özelleşmiş bir terimi ifade etmektedir. Bununla birlikte iletişim disiplininin ele aldığımızda söz konusu iletişim kavramı; sadece sosyolojik olarak kişilerarası veya insan-insan ilişkilerini ve toplumsal konuları veya günümüz sosyal medya araçları, halkala ilişkiler, pazarlama teknikleri, kurum içi iletişimde çalışan ilişkileri, insan kaynakları gibi insan faktörünü merkezinde barındıran alanların dışında, dijitalleşme ile birlikte hız kazanan insan-makine iletişimi, dijital iletişim ile makine-makine iletişimini bütünleştiren bir süreç kastedilmektedir. Başka bir ifade ile; burada söz konusu iletişim olarak kastedilen hem kurum içi hem de kurum dışı iletişim faaliyetlerinin bütünleştirildiği bir yapıdır.

Bilişim yönünden bakıldığında ise sadece veri, enformasyon ve bilgiyi esas alan hatta günümüzde yapay zekâ, iş zekâsı gibi bilişim sistemlerinin yönetimi ötesinde, kurum ve organizasyonların kurum içi veya kurum dışı faaliyetlerinin işleyişinde hızla dönüşen ve geliştirilen teknolojik sistemlerin entegrasyonu kastedilmektedir. Yönetim disiplini açısından ise işletme veya iş yönetimi süreçleri değil, bunları da bünyesine alan disiplinler arası bütünleşik bir yapının yönetilmesi kastedilmektedir. Dolayısıyla sağlam bir Bilişim ve İletişim Teknolojileri altyapısı; kâr-amaçlı olsun veya olmasınlar, gelecekte kurum veya organizasyonların temel amaçlarından biri olan sürdürülebilirlik ve istikrarlılık özniteliklerini koruyabilmeleri için özellikle uzun vadeli stratejik karar ve yatırımları ile orta vadeli yönetsel hedeflerinde yol gösterici olmaya devam edecektir.

Kaynakça

- Castells, M. (2008). *Enformasyon çağı: ekonomi, toplum ve kültür, birinci cilt: ağ toplumunun yükselişi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dinçerden, E. (2017). *İş zekâsı ve stratejik yönetim*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Gendron, M. S. (2013). *Business Intelligence Applied: implementing an effective information and communications technology infrastructure*. US: John Wiley & Sons, Inc.
- May, T. (2009). *The new know: innovation powered by analytics*. US: John Wiley & Sons, Inc.
- McClellan III J. E. ve Dorn, H. (2008). *Dünya tarihinde bilim ve teknoloji*. Ankara: Arkadaş Yayınevi).
- Moore, G. A. (2014). *Crossing the chasm: marketing and selling disruptive products to mainstram customers*. US: Harper Collins Publishers, Harper Business (3rd edition).
- Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of innovation*. US: Free Press, A Division Simon & Schuster, Inc. (5th edition).

BÖLÜM 31

Kentleşme-Ekonomik Büyüme İlişkisi Doğrusal mı? Türkiye Örneği İçin Bir Değerlendirme*

Mehmet Furkan Durusoy¹ & Anıl Dağdemir²

* Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında 2024/1 dönemi için desteklenen 1919B012410081 başvuru numaralı “Kentsel Nüfus Artışının Kişi Başına Düşen GSYİH Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği” başlıklı projeden üretilmiştir.

Bu çalışmada sunulan görüşler, bulgular ve sonuçlar yazar(lar)a aittir; TÜBİTAK’ın görüşlerini yansıtmamaktadır.

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0009-0009-7431-2908

² Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0000-0002-1087-0849

1. GİRİŞ

Kentleşme, ekonomik büyüme ve yapısal dönüşüm süreçlerinin merkezinde yer aldığı için ekonomi literatüründe önemli konuma sahip ilgi alanlarından biridir. Kentleşme ile ortaya çıkan, üretim faktörlerinin mekânsal yoğunlaşması, firmalar arası bilgi yayılımı ve işgücü piyasasının derinleşmesi gibi unsurlar sayesinde, kentlerin ve kentli nüfus artışının verimliliği artırma eğiliminde olduğu, bunun da uzun dönemli büyümeyi destekleyebileceği ifade edilmektedir (Glaeser;2012). Ayrıca kentleşme oranındaki artış, sektörler arası kaynak tahsisini iyileştirerek tarımdan sanayi ve hizmetlere geçişi hızlandırma potansiyeline sahip olması nedeni ile ekonomik kalkınmanın temel belirleyicilerinden biri olarak görülmektedir (Henderson;2003). Bunun yanı sıra kentler, inovasyonun ve teknolojik ilerlemenin yoğunlaştığı bölgeler olarak değerlendirildiğinde, girişimcilik faaliyetlerini ve ekonomik çeşitlenmeyi destekleyerek sürdürülebilir büyüme için gerekli ekosistemi oluşturma rolü üstlenebilirler (Fujita ve Thisse;2012). Dolayısıyla kentleşme, yalnızca nüfusun mekânsal hareketliliği değil, aynı zamanda ekonominin verimlilik kapasitesini, yenilik potansiyelini ve uzun vadeli kalkınma dinamiklerini şekillendirmeye katkı sunabilen stratejik bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Kentleşmenin ekonomik büyümeyi bazı açılardan olumlu yönde etkileyebileceği düşünülmektedir. Kentlerdeki nüfus yoğunluğu, özellikle hizmetler ve yüksek katma değerli üretim faaliyetleri için daha geniş bir talep tabanı oluşturabilir; bu durum firmaların ölçek ekonomilerinden daha fazla yararlanmasına olanak sağlayabilir (Quigley;1998). Ayrıca kentler, eğitim kurumları, teknoloji odaklı işletmeler ve nitelikli işgücünün daha yoğun bulunduğu alanlar olduğu için bilgi akışının daha hızlı gerçekleştiği, öğrenme süreçlerinin daha kolay işlediği bir ortam sunabilir (Duranton & Puga;2004). Ulaşım, iletişim ve lojistik altyapısının gelişmiş olması da üretim süreçlerinde verimlilik artışına zemin hazırlayabilir. Bu çerçevede kentleşme beşerî sermaye birikimini ve inovasyon kapasitesini dolaylı biçimde destekleyerek ekonomik büyümeye katkıda bulunabilir (Carlino & Kerr;2015).

Bununla birlikte kentleşmenin ekonomik büyüme üzerinde her zaman olumlu bir etki yaratmadığını öne süren argümanlar da bulunmaktadır. Kent nüfusu hızla arttığında altyapı kapasitesinin aşınması, trafik sıkışıklığı ve konut piyasasında baskı gibi sorunlar ekonomik faaliyetlerin maliyetini artırabilir; bu durum üretkenliği zayıflatabilecek bir dizi tıkanıklığa yol açabilir (Henderson;2010). Bunun yanında plansız kentleşme, çevresel kirlilik ve kaynak baskısı nedeniyle firmalar ve hane halkları için ek maliyetler yaratabilir ve bu maliyetler ekonomik büyüme üzerinde yavaşlatıcı bir etki oluşturabilir (Zheng & Kahn;2013). Ayrıca, büyük kentsel alanlarda ortaya çıkan aşırı yoğunlaşma sosyal eşitsizlikleri artırarak ve beşeri sermayenin etkin kullanımını da zorlaştırarak kentleşmenin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki ortaya çıkarmasına neden olabilir (Kim;2008).

Bir diğer perspektiften bakıldığında ise, kentleşme ile ekonomik büyüme arasında belirgin bir ilişki bulunmadığını ve bu iki değişken arasında tutarlı bir bağ

kurulamayabileceğini savunan görüşler de dile getirilmektedir. Örneğin, bazı durumlarda kentleşme ekonomik faaliyetlerin bir nedeni olmaktan çok demografik bir eğilim olarak gerçekleştiğinden, kentleşme ile üretim dinamikleri arasında güçlü bir bağ kurulamayabilir (Davis & Henderson;2003). Ayrıca kentleşme oranındaki artışın niteliği ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemeyebilir; örneğin kırsaldan kente göç eden nüfusun düşük vasıflı olması, büyüme üzerindeki potansiyel katkıyı sınırlayabilir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, kentleşmenin belirli kurumlar, politikalar veya sosyoekonomik koşullar olmadan ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığını; ilişkinin ülkelere ve dönemlere göre değişebileceğini öne süren alternatif yaklaşımlar bulunmaktadır (Bloom v.d.;2008).

Bu çerçevede yukarıda ifade edilen mevcut teorik yaklaşımlar göz önünde bulundurulduğunda kentleşme–ekonomik büyüme ilişkisinin bağlama duyarlı ve her zaman doğrusal olmayan bir ilişki olarak değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, kentleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi kapsamındaki tartışmalara katkı sunmayı amaçlayan bu çalışmanın ilerleyen bölümleri şu doğrultuda yapılandırılmıştır: İkinci bölümde kentleşme ile ekonomik büyüme ilişkisine yönelik ampirik literatür, seçilmiş çalışmalar ve bu çalışmalarda ulaşılan bulgular bağlamında özetlenmiş; üçüncü bölümde araştırmada kullanılan veri seti, çalışmanın ekonometrik modeli ve analizde kullanılan yöntemsel yaklaşım açıklanmış; dördüncü bölümde elde edilen ampirik bulgular sunulmuş ve yorumlanmış; son bölümde ise ulaşılan sonuçlar genel hatlarıyla değerlendirilmiş, politika yapıcılar için geliştirilen öneriler aktarılmış, çalışmanın temel sınırlılıkları ortaya konulmuş ve gelecekte kentleşme ekonomik büyüme ilişkisi bağlamında yapılabilecek araştırmalar için önerilere yer verilmiştir.

2. YAZIN TARAMASI

Çalışmanın bu bölümünde kentleşme – ekonomik büyüme ilişkisi çerçevesindeki yazın ampirik çalışmalar bağlamında taranmış, seçilmiş çalışmalar çerçevesinde elde edilen bulgular ifade edilmiştir.

Williamson (1965), kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ekonometrik bir çerçevede inceleyen en erken ve öncü çalışmalardan birini gerçekleştirmiştir. Çalışmada başta Latin Amerika ve Asya olmak üzere geniş bir gelişmekte olan ülke grubu ele alınmış ve 1949–1961 dönemini kapsayan veri seti kullanılmıştır. Araştırmada, gelir eşitsizliği–kentleşme dinamiklerini çözümlemek üzere çoklu regresyon analizleri uygulanmış ve kentleşme oranındaki artışın ekonomik büyümeyle eş zamanlı olarak yükseldiği, ancak belirli eşğin üzerinde kentleşmenin bölgesel dengesizlikleri artırarak büyüme sürecini karmaşıktırdığı yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Bulgular, kentleşmenin erken kalkınma aşamalarında büyümeyi destekleyici nitelikte olabileceğini, ancak yapısal dönüşümün tamamlanmadığı ülkelerde hızlı kentleşmenin ekonomik kazanımları sınırlayabileceğini göstermiştir. Bu nedenle çalışma, kentleşme–büyüme ilişkisinin

doğrusal olmayan bir yapıya sahip olabileceğini erken dönemde vurgulamış ve sonraki literatür için önemli bir metodolojik ve kavramsal temel oluşturmuştur.

Shabu (2010), gelişmekte olan ülkeler üzerine yaptığı çalışmada çok ülkeli bir örneklem kullanarak 1990–2007 dönemine ait kentleşme oranları ile ekonomik kalkınma göstergelerini birlikte incelemiş ve çoklu korelasyon analizinden yararlanarak kentleşme dinamiklerinin ekonomik büyümeyi açıklama gücünün zayıf kaldığını göstermiştir. Çalışmada yer alan Afganistan, Brezilya, Ekvador, Haiti, Hindistan, Kenya, Nijerya, Uganda, Tunus ve Yemen gibi farklı bölgeleri temsil eden ülkeler için karşılaştırmalı bulgular, bazı ülkelere kentleşme ile kişi başına gelir ve GDP artışlarının paralel seyrettiğini, ancak çoğunda hızlı kentleşmenin otomatik olarak kalkınmayı desteklemediğini, özellikle altyapısal ve kurumsal kapasitenin yetersiz olduğu durumlarda kentleşme hızının ekonomik büyüme hızını geride bıraktığını ortaya koymuştur.

Liu (2011), Çin'e odaklanan çalışmasında 1990–2008 dönemini kapsayan veri setini kullanarak kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri temelli ekonometrik yöntemlerle sınamış; eşbütünleşme analizleri ve nedensellik yaklaşımlarını birlikte uygulamıştır. Analiz kapsamında Çin'in farklı bölgelerini temsil eden geniş bir eyalet ve şehir grubunu inceleyen çalışma, dönemin mekânsal dönüşüm dinamikleri içinde kentleşme göstergeleri ile ekonomik performans değişkenleri arasında anlamlı ve istikrarlı ilişkiler bulunduğunu tespit etmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular, uzun dönemde kentleşme sürecinin bölgesel ekonomik büyümeyle eşzamanlı ilerlediğini ve bu iki olgunun karşılıklı etkileşim içinde geliştiğini ortaya koymuştur.

Bai v.d. (2012), Çin'in farklı şehir ve eyaletlerini kapsayan geniş bir örneklem için 1990–2006 dönemine ait verileri kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmada kentleşmeyi yapısal alan genişlemesiyle ölçmüş ve ekonometrik analizlerde panel birim kök testleri, Pedroni eşbütünleşme yaklaşımı ile panel VECM ve heterojen panel Granger nedensellik testlerinden yararlanmıştır. Bulgular hem şehir hem eyalet düzeyinde yapısal alan artışı ile kişi başına düşen gelir arasında uzun dönemli çift yönlü bir nedensellik bulunduğunu; ayrıca eyalet panelinde kısa dönemde de karşılıklı nedensellik ilişkisi ortaya çıktığını göstermiştir.

Tamang (2013), 14 gelişmekte ve 13 gelişmiş ülkeden oluşan geniş bir ülke grubunu kapsayan 1961–2009 dönemine ait verileri inceleyerek kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme analizi ve VAR temelli Granger nedensellik sınamalarıyla analiz etmiştir. Çalışmanın ulaştığı temel sonuçlar hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin çok büyük bölümünde kentleşme ile kişi başına gelir arasında uzun dönemli bir ortak hareket bulunduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, Granger nedensellik testlerinden elde edilen sonuçlara göre gelişmekte olan ülkelere ağırlıklı biçimde kentleşmenin büyümeyi yönlendirdiği, buna karşılık gelişmiş ülkelere ekonomik büyümenin kentleşme sürecine yön verdiği saptanmıştır.

Chen, v.d (2014), 226 ülke ve bölgeyi kapsayan küresel veri setini kullanarak son otuz yıla (1980–2011) ilişkin kentleşme–ekonomik büyüme etkileşimini çapraz kesit, panel regresyon ve CBS tabanlı mekânsal analiz yöntemleriyle incelemişlerdir. Bulgular, kentleşme düzeyi ile kişi başına gelir arasında güçlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunduğunu; buna karşılık kentleşme hızının ekonomik büyüme oranıyla anlamlı bir korelasyon göstermediğini ortaya koymuştur. Zhao ve Wang (2015), Çin’e ilişkin 1980–2012 dönemini kapsayan zaman serisi verilerini kullanarak kentleşme, ekonomik büyüme ve enerji tüketimi arasındaki bağlantıyı Engle–Granger eşbütünleşme yaklaşımı, VECM, VAR tabanlı etki–tepki fonksiyonları ve Granger nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Etki–tepki grafiklerinde kentleşmeden büyümeye doğru etkinin oldukça zayıf seyrettiği görülmüştür. Granger nedensellik testi bulguları ise ekonomik büyümeden kentleşmeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin mevcut olduğunu ortaya koymuştur.

Zi (2017), Çin’e ilişkin 1982–2014 zaman serisi verilerini kullanarak kentleşmenin üç boyutunu—nüfus kentleşmesi, arazi kentleşmesi ve kentleşme kalitesi—ekonomik büyüme ile birlikte değerlendirmiş ve çalışmada VAR modeli, Granger nedensellik analizleri ile etki–tepki fonksiyonları kullanılmıştır. Bulgular, arazi kentleşmesi ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik bulunduğunu ve büyümenin arazi kentleşmesini hızlandırdığını; buna karşılık nüfus kentleşmesinde büyümeyi destekleyen fakat kısa dönemde geçici negatif etkiler yaratan bir dinamik bulunduğunu göstermiştir. Kentleşme kalitesine ilişkin sonuçlar ise değişkenler arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi bulunduğunu ortaya koymuş; özellikle kalite göstergesi şoklarının uzun vadede kişi başına gelir artışını istikrarlı biçimde beslediği, buna karşılık ekonomik büyümenin kentleşme kalitesini başlangıçta düşürüp daha sonra olumlu yönde etkilediği gözlemlenmiştir.

Saliminezhad ve Bahramian (2019), Amerika Birleşik Devletleri için 1960–2017 dönemine ait yıllık verileri kullanarak kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Toda–Yamamoto yaklaşımı çerçevesinde incelemişlerdir. Bulgular, uzun dönemde kentleşmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik bulunduğunu; buna karşılık ekonomik büyümeden kentleşmeye doğru anlamlı bir nedensel etkinin saptanmadığını ortaya koymuştur.

Hong v.d. (2021), Çin’in 31 eyaletine ait 1996–2015 dönemini kapsayan panel veri setini kullanarak hükümet güdümlü kentleşmenin bölgesel ekonomik büyümeye etkilerini incelemiş ve bu amaçla Arellano–Bond GMM tahmincisi ve dinamik panel β -yakınsama modeli kullanmışlardır. Bulgular, bazı eyaletlerde kentleşme–ekonomik büyüme ilişkisinin pozitif olduğunu ancak pek çok bölgede “büyümesiz kentleşme” olgusunun ortaya çıktığını göstermiş; özellikle yeni atanan valilerin uyguladığı agresif kentleşme politikalarının etkileşim katsayılarının negatifleşmesi bu politikaların büyümeyi zayıflattığını ortaya koymuştur.

Shaban v.d. (2022), Hindistan’ın 15 büyük eyaletini kapsayan ve 1971–2020 dönemini içeren panel veri setini inceleyerek kentleşme ile ekonomik büyüme

arasındaki nedensellik ilişkisini Konya'nın (2006) artırılmış bootstrap panel Granger nedensellik yaklaşımını kullanarak araştırmışlardır. Elde edilen bulgular, ekonomik büyümeden kentleşmeye doğru baskın bir tek yönlü nedensellik bulunduğunu, özellikle kişi başına gelir ile kentleşme oranı arasında birçok eyalette güçlü Granger nedenselliğinin ortaya çıktığını göstermiştir. Çalışmada ayrıca, liberalizasyon öncesi 1971–1991 döneminde nedenselliğin oldukça zayıf seyrettiği; buna karşılık 1992 sonrası dönemde, özellikle üçüncül sektör gelirlerindeki artışın kentleşme hızını belirgin biçimde yönlendirdiği ortaya konulmuştur.

Celik, v.d. (2024), altı Afrika ülkesine ait 1991–2019 dönemlik panel verilerini kullanarak kentleşme ile ekonomik büyüme ilişkisinin uluslararası ticaret, verimlilik ve istihdam ekseninde nasıl şekillendiğini analiz etmiş ve bu kapsamda CS-ARDL yaklaşımını, AMG ve CCEMG testlerini ve Emirmahmutoglu–Köse panel nedensellik sınavasını uygulamışlardır. Bulgular, uzun dönemde kentleşmenin ekonomik büyümeyi zayıflattığını göstermiştir. Ayrıca nedensellik analizi, bazı ülkelerde kentleşmeden istihdama doğru tek yönlü nedensellik bulunduğunu ortaya koymuştur

Anwar v.d. (2025), Suudi Arabistan'a ait 1991–2022 dönemi verilerini kullanarak kentleşme, ekonomik gelişme (GSYH) ve denizyolu ticareti arasındaki etkileşimi inceleyen çalışmalarında, ARDL sınır testi yaklaşımı ve Granger nedensellik testi yöntemlerini uygulamışlardır. ARDL modelinin sonuçları, GSYH ile kentleşme arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu göstermiştir. Nedensellik testi sonuçları ise, GSYH ile kentleşme arasında karşılıklı nedensellik bulunduğunu ortaya koymuştur.

Türkiye için yapılan konuya ilişkin çalışmalar incelendiğinde; Destek ve Özsoy (2015), 1970-2010 dönemini kapsayan veriler ışığında Türkiye örneği için ARDL sınır testi ve asimetrik nedensellik yöntemlerini uygulayarak gerçekleştirdikleri analizlerinde, kentleşmenin, CO₂ salınımı, enerji tüketimi ve ekonomik küreselleşme ile birlikte uzun dönemde ekonomik büyümeyi etkilediği bulgusuna ulaşmışlardır.

Ertekin ve Kırca (2017), Johansen eşbütünleşme testi, VAR modeline dayalı Granger nedensellik analizi ve zamanla değişen nedensellik yaklaşımlarını kullanarak, Türkiye'de 1961–2015 dönemine ait verilerle kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Kent nüfusunun toplam nüfus içindeki payı ile kişi başına reel gayri safi yurt içi hasıla değişkenlerinin analiz edildiği çalışmada, Johansen eşbütünleşme testi sonuçları iki değişken arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmadığını ortaya koymuştur. VAR-temelli geleneksel Granger nedensellik analizi ise kentleşmeden ekonomik büyümeye veya ekonomik büyümeden kentleşmeye doğru istikrarlı bir nedensellik yönü olmadığını göstermiştir. Bununla birlikte, zamanla değişen nedensellik analizi sonuçlarına göre, farklı alt dönemlerde ilişkinin yönü değişmekte olup, bazı dönemlerde ekonomik büyümeden kentleşmeye, bazı dönemlerde ise kentleşmeden ekonomik büyümeye doğru istatistiksel olarak anlamlı nedensellik ilişkileri gözlenmiştir. Bu bulgular,

Türkiye’de kentleşme–ekonomik büyüme ilişkisinin zamana bağlı olarak değişen, dönemsel ve asimetrik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Sancar ve Sancar (2017), Durbin-Hausman panel eşbütünleşme testi, Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik analizi ile katsayı tahminleri için DOLS ve FMOLS yöntemlerini uyguladıkları çalışmalarında, 13 Avrupa Birliği üyesi ülke ve Türkiye’deki kentleşme dinamiklerini incelemişlerdir. 1990-2014 yıllarını kapsayan ve kentleşme göstergesi olarak kentsel nüfus yoğunluğu verilerinin kullanıldığı analizde, kentleşmenin çalışmada kullanılan diğer değişkenler ile birlikte uzun dönemde ekonomik büyümenin belirleyicilerinden olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca, araştırma sonucunda, kentsel nüfus yoğunluğundan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra, DOLS ve FM-OLS bulguları çerçevesinde Türkiye örneği için kentsel nüfus yoğunluğunun ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldırım (2019), Zivot-Andrews yapısal kırılmalı birim kök testi ve ARDL sınır testi yaklaşımını uyguladığı çalışmasında, Türkiye’de 1961-2015 dönemini kapsayan veriler ışığında kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşimi analiz etmiştir. Ekonomik büyümenin mi yoksa kentleşmenin mi sürükleyici güç olduğunu belirlemeyi amaçlayan çalışmada, kentleşme oranındaki artışların hem kısa hem de uzun vadede ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği bulgusuna ulaşılmıştır.

Udemba ve Keleş (2021), yapısal kırılmalı birim kök testleri, ARDL sınır testi yaklaşımı ve VECM Granger nedensellik analizini kullandıkları araştırmalarında, Türkiye’nin çevresel performansı ve sürdürülebilir kalkınma dinamiklerini incelemişlerdir. 1970-2018 dönemini kapsayan verilerle gerçekleştirilen çalışmada; kentleşme, sanayileşme, doğrudan yabancı yatırımlar, fosil yakıt tüketimi ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkiler analiz edilmiştir. Elde edilen ampirik bulgulara göre, kentsel nüfustan hem ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ari (2022), işsizlik, enflasyon, ekonomik büyüme ve kentleşme oranları arasındaki dinamikleri Türkiye örneği üzerinden incelediği çalışmasında, 1980-2019 dönemine ait yıllık verilerden yararlanmıştır. Değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkilerin tespiti amacıyla ARDL sınır testi yaklaşımı ve Hata Düzeltme Modeli’nin (ECM) kullanıldığı analizde, ayrıca Toda-Yamamoto yöntemiyle nedensellik testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, söz konusu değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik hareket ettiğini ve kentleşmenin işsizlik oranlarını artırma eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşın, uygulanan nedensellik testleri sonucunda kentleşme ve ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Aydın ve Levent (2023), ARDL sınır testi yaklaşımı ve Toda-Yamamoto nedensellik analizini uyguladıkları çalışmalarında, Türkiye’de 1990-2020 dönemini

kapsayan veriler ışığında kentleşme, ekonomik büyüme ve kalkınma arasındaki ilişkileri incelemiştir. Sanayileşme ve göç olgularının yarattığı sosyo-ekonomik dönüşümleri temel alan araştırmada, söz konusu değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığına dair kanıtlara ulaşılmıştır. Elde edilen ampirik bulgulara göre, kentleşmenin ekonomik büyüme ve kalkınmanın bir nedeni olduğu sonucuna varılmıştır.

Aksu (2025), Türkiye’deki iktisadi büyüme dinamiklerini 1960-2024 periyodu kapsamında ele aldığı çalışmasında, ARDL modeli ve Granger nedensellik testi yöntemlerini kullanmıştır. Analiz bulguları neticesinde, kentleşme oranının ekonomik büyümenin hem kısa hem de uzun vadeli önemli bir belirleyicisi olduğu ve kentleşme ile iktisadi büyüme arasında karşılıklı ve pozitif yönlü bir etkileşimin mevcut olduğu sonuçları elde edilmiştir.

3. MODEL ve VERİ SETİ

3.1. Model

Çalışmada incelenen kentleşme – ekonomik büyüme ilişkisinin analizine temel oluşturan ve Williamson (1965) tarafından önerildiği üzere kentleşme–büyüme ilişkisinin doğrusal olmayan bir yapıya sahip olabileceği hipotezini test etmek üzere üçüncü derece denklem formunda tasarlanan ekonometrik model Denklem (1)’de sunulmuştur.

$$GDPPC_t = \alpha_{0a_t} + \alpha_{1a_t}U_t + \alpha_{2a_t}U_t^2 + \alpha_{3a_t}U_t^3 + \epsilon_{0a_t} \quad (1)$$

Denklem (1)’de yer alan GDPPC değişkeni kişi başına düşen gelir düzeyini, U değişkeni kentleşme oranını ifade ederken, α katsayıları En Küçük Kareler yöntemiyle tahmin edilen parametreleri ve ϵ terimi beyaz gürültü özelliklerine sahip hata terimini temsil etmektedir.

Modelin logaritmik olarak dönüştürülmüş biçimi ise Denklem (2)’de sunulmuştur.

$$gdppc_t = \alpha_{0b_t} + \alpha_{1b_t}u_t + \alpha_{2b_t}u_t^2 + \alpha_{3b_t}u_t^3 + \epsilon_{0b_t} \quad (2)$$

Denklem (2)’de yer alan model çerçevesinde, $gdppc$ kişi başına düşen gelirin logaritmik olarak dönüştürülmüş biçimini, u kentleşme düzeyinin log-temelli ifadesini gösterirken, α katsayıları standart bir regresyon süreciyle elde edilen model parametrelerini ve ϵ terimi rastlantısal dalgalanmaları içeren hata bileşenini temsil etmektedir.

3.2. Veri Seti

Bu çalışmada kullanılan veri seti, Türkiye örneği için 1960–2024 dönemine ilişkin yıllık gözlemlerden oluşmaktadır ve tüm veriler World Development Indicators veri tabanından alınmıştır. 2015 yılının baz yıl olduğu sabit fiyatlarla ABD doları cinsinden hesaplanan kişi başı GSYİH ekonomik büyümeyi temsil ederken, kentleşmeyi temsilen kentli nüfus sayısı kullanılmıştır.

4. YÖNTEM ve BULGULAR

Çalışmada kullanılan yöntemsel çerçeve, öncelikle kullanılan zaman serilerinin durağanlık özelliklerini ortaya koymak amacıyla çeşitli birim kök testlerinin uygulanması; daha sonra ise bu çerçevede elde edilen bütünleşme düzeylerine ilişkin bulgular kapsamında analizin ikinci adımında hangi ekonometrik yaklaşımın kullanılmasının uygun olacağına karar verilmesi süreçlerini içermektedir.

4.1. Durağanlık Testi

Çalışmanın bu bölümünde, değişkenlerin durağanlık özelliklerini belirleyerek sahte regresyon riskini ortadan kaldırmak ve bunu yaparken yapısal kırılma olasılığını da göz önünde bulundurmak amacı ile, yapısal kırılmayı dikkate almayan, Augmented Dickey Fuller (ADF) (Dickey ve Fuller, 1979), Phillips Perron (PP) (Phillips ve Perron, 1988) ve KPSS (Kwiatkowski vd., 1992) gibi konvansiyonel testler yerine, yapısal kırılmaya duyarlı Zivot-Andrews (ZA) (Zivot & Andrews, 2002) testi uygulanmıştır. Bu kapsamda, ZA testine ilişkin sonuçlar Tablo 3’de ve Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 3. ZA Birim Kök Testi Bulguları

Değişken	Sabit		Sabit ve Trend	
	Test İstatistiği	Kırılma Yılı	Test İstatistiği	Kırılma Yılı
<i>gdppc</i>	-3.43 (0)	2011	-4.26 (0)	1999
<i>Δgdppc</i>	-8.38 ^{***} (0)	2003	-8.31 ^{***} (0)	2003
<i>u</i>	-5.10 ^{**} (2)	1981	-7.65 ^{***} (2)	1981
<i>Δu</i>	n/a	1981	n/a	n/a
<i>u</i> ²	-5.15 ^{**} (2)	1981	-7.48 ^{***} (2)	1981
<i>Δu</i> ²	n/a	1981	n/a	n/a
<i>u</i> ³	-5.24 ^{**} (2)	1981	-7.29 ^{***} (2)	1981
<i>Δu</i> ³	n/a	1981	n/a	n/a

^{***}, ^{**}, ve ^{*} sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu göstermektedir.

Parantez içindeki değerler uygun gecikme sayılarını göstermektedir.

Tablo 3’de yer alan Zivot–Andrews testi sonuçları, değişkenlerin düzey ve fark değerlerinin yapısal kırılma altında incelenmesi sonucu elde edilen bulguları ayrıntılı

olarak göstermektedir. Bu kapsamda, elde edilen bulgular çerçevesinde **gdppc** değişkeninin, gerek yalnızca sabitli modelde (test istatistiği -3.43) gerek ise hem sabitli hem de trendli modelde (test istatistiği -4.26) durağan olmadığı sonucuna ulaşılmış; buna karşın birinci farkı alındığında **gdppc** değişkeninin her iki modelde de (test istatistikleri sırası ile -8.38 ve -8.31) %1 düzeyinde durağanlaştığı ve her iki model için de yapısal kırılma yılı olarak 2003 yılının belirlendiği tespit edilmiştir.

Diğer yandan, **u**, **u²** ve **u³** değişkenlerinin ise yalnızca sabit terimin yer aldığı modelde %1 anlamlılık seviyesinde, sabit terim ve trendin birlikte yer aldığı modelde ise %5 anlamlılık seviyesinde düzey değerlerinde birim köke sahip olmadıkları bulgusuna ulaşılmış ve değişkenlerin durağanlık dereceleri Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 4. Değişkenlerin Durağanlık Dereceleri (ZA Testi)

Değişken	Sabit	Sabit ve Trend
gdppc	I (1) ***	I (1) ***
u	I (0) **	I (0) ***
u²	I (0) **	I (0) ***
u³	I (0) **	I (0) ***

***, **, ve * sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın izleyen bölümünde ZA test bulguları temel alınarak ekonometrik analizler gerçekleştirilmiştir.

4.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi

Kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analiz edilmesi süreci kapsamında, ZA testi bulguları dikkate alınarak, değişkenlerin bütünselleşme derecelerinin I(0) ve I(1) düzeylerinde farklılık göstermesi nedeniyle (Özaydın & Apaydın, 2023) ARDL yaklaşımı tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra, ARDL yönteminin, bu çalışmada olduğu gibi küçük örneklemelerde güvenilir sonuçlar vermesi ve değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerin eşzamanlı olarak tahmin edilmesine imkân tanınması da ilgili yöntemin seçilmesinde rol oynamıştır. Ayrıca, ARDL yönteminin, her bir değişken için gecikme uzunluklarının ayrı ayrı belirlenmesine izin vermesi ve bu yolla modelin dinamik yapısının daha esnek bir biçimde yakalanmasına imkân tanınması ile olası içsellik sorunlarını sınır testleri aracılığıyla ortadan kaldırması ilgili yöntemin diğer tercih gerekçeleridir (Pesaran ve Pesaran (1997), Pesaran ve Smith (1998), Pesaran ve Shin (1995,1998,1999) ve Pesaran vd. (2001). Çalışmada kullanılan ve Denklem (2) ile gösterilen modele trend ve ZA testi bulguları çerçevesinde 2003 yılındaki yapısal kırılmayı ifade eden d_{2003} değişkenlerinin eklendiği ARDL modeli Denklem (3) ile gösterilmiştir.

$$\begin{aligned}
gdppc_t = & \alpha_{0c} + \sum_{i=1}^{c_1} \alpha_{1c} gdppc_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_2} \alpha_{2c} u_{t-i} + \\
& \sum_{i=0}^{c_3} \alpha_{3c} u_{t-i}^2 + \sum_{i=0}^{c_4} \alpha_{4c} u_{t-i}^3 + \alpha_{5c} d_{2003} + \alpha_{6c} T + \\
& \beta_{1c} gdppc_{t-1} + \beta_{2c} u_{t-1} + \beta_{3c} u_{t-1}^2 + \beta_{4c} u_{t-1}^3 + \epsilon_{0ct}
\end{aligned} \tag{3}$$

Denklem (3)'te, $gdppc$, kişi başına geliri ifade eden bağımlı değişkendir; u , kentleşme düzeyini temsil eden açıklayıcı değişkendir ve hem $gdppc$ 'nin hem de u 'nun geçmiş dönem değerleri, modele dâhil edilen gecikme terimleri aracılığıyla dinamik ilişkileri yakalamaktadır. α ve β parametreleri, değişkenlerin güncel ve gecikmeli etkilerinin büyüklüğünü gösteren OLS tahmin değerleridir. T , trendi temsil ederken; d_{2003} , Zivot–Andrews kırılma testinin işaret ettiği üzere 2003 yılındaki yapısal değişimi yansıtan kukla değişkendir. ϵ , ise modele dâhil edilemeyen rastlantısal etkileri içeren hata terimini ifade etmektedir.

Bu bağlamda Denklem (3) ile ifade edilen model için yapılan en uygun model tahminleri sonrasında, Akaike Bilgi Kriteri (AIC) (Akaike (1973,1998)) çerçevesinde, ARDL (1,0,0,3) yapısının en uygun gecikme yapısına sahip model olduğu belirlenmiştir.

Bu kapsamda, analizin sonraki adımlarına geçmeden önce, seçilen ARDL (1,0,0,3) modelinin istatistiksel açıdan güvenilirliğini sınamak amacıyla kapsamlı tanısal incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, hata terimlerinin dağılım özelliklerini değerlendirmek için Jarque–Bera testi; otokorelasyon olasılığını araştırmak için Breusch–Godfrey testi; değişen varyans sorununu incelemek için ARCH testi ve modelin fonksiyonel formunun doğruluğunu kontrol etmek için Ramsey RESET testi uygulanmıştır. Söz konusu sınamalara ilişkin bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Yukarıda ifade edilen tanısal denetim testlerine ek olarak, katsayıların zaman içerisindeki kararlılığını ölçmek için CUSUM ve CUSUMSQ testlerinden yararlanılmıştır. İlgili testlere ilişkin bulgular Şekil 1'de gösterilmiştir.

Tablo 5. Tanısal Denetim Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Jarque-Bera ³	2.01	0.36
Breusch-Godfrey ⁴	1.95	0.11
ARCH ⁵	0.79	0.53
Ramsey RESET ⁶	0.91	0.34

³ (Jarque & Bera, 1980)

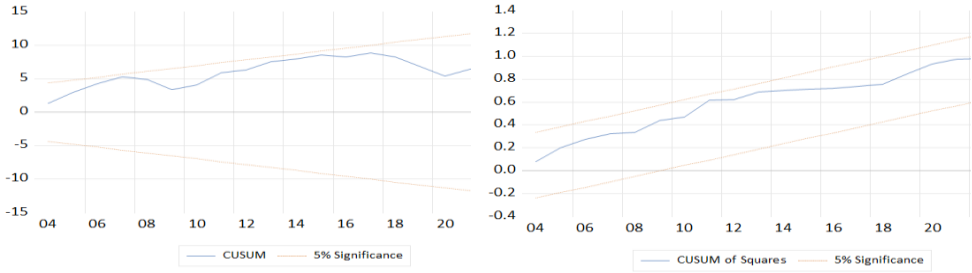
⁴ (Breusch & Godfrey, 1981)

⁵ (Engle, 1982)

⁶ (Ramsey, 1969).

Tablo 3'te raporlanan tanısal denetim sonuçları ARDL (1,0,0,3) modelinin istatistiksel açıdan güvenilir bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. İlk olarak Ramsey RESET testinin 0.91'lik istatistik değeri ve 0.34 olan olasılık düzeyi, ARDL (1,0,0,3) modelinde model belirleme hatasına dair anlamlı bir kanıt bulunmadığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde ARCH testinin 0.79'luk istatistiği ve 0.53'lük olasılık değeri, hata terimlerinde değişen varyans sorununa işaret eden herhangi bir bulgu olmadığını göstermektedir. Öte yandan Breusch–Godfrey LM testinin 1.95 olarak hesaplanan istatistiği ile 0.11 düzeyindeki anlamlılık değeri, ARDL (1,0,0,3) modelinde ardışık bağlanım probleminin bulunmadığını göstermektedir. Son olarak Jarque–Bera testinin 2.01'lik değeri ve 0.36 olan olasılık düzeyi, hata terimlerinin normal dağılım varsayımını ihlal etmediğini göstermektedir.

Tanısal denetim testlerinin ardından, ARDL (1,0,0,3) modeline ilişkin parametre istikrarı testleri yapılmış ve ulaşılan bulgular Şekil 4'de sunulmuştur.

Şekil 4. CUSUM⁷ ve CUSUMSQ⁸ Testleri Bulguları

Şekil 4'de yer alan ve CUSUM ve CUSUMSQ testlerinin grafikleri modelin parametre kararlılığını koruduğunu göstermektedir. Şeklin sol panelinde yer alan CUSUM eğrisinin, tüm örneklem boyunca %5 anlamlılık sınırlarının içinde seyretmesi, ARDL (1,0,0,3) modelinin katsayılarının dönemsel dalgalanmalara rağmen yapısal bir bozulma içermediğine işaret etmektedir. Benzer biçimde, sağ paneldeki CUSUMSQ eğrisinin %5 anlamlılık bantlarını aşmaması, varyans dinamikleri açısından da modelde herhangi bir yapısal kırılma olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgular bütün olarak değerlendirildiğinde, modelin parametrelerinin istikrarlı bir yapıya sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

ARDL (1,0,0,3) modelinin parametrelerinin istikrarlı olduğu tespit edildikten sonra, kentli nüfus ve kişi başına GSHYİH değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunup bulunmadığını sınamak amacı ile sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Bu çerçevede, ilgili ilişki F ve t sınır testleri üzerinden araştırılmıştır. Sınır testi prosedürü, hesaplanan ilgili istatistiğinin alt ve üst kritik değerlerle karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu karşılaştırma sonucunda ilgili istatistik kritik üst sınır değerinin üzerinde olduğunda değişkenler arasında uzun dönemli bir

⁷ (Page,1954)

⁸ (Brown et.al, 1975)

eşbütünleşme ilişkisi bulunduğu hipotezi reddedilemez; kritik alt sınır değerinin altında olduğunda ise ilgili hipotez reddedilir. İlgili istatistiğin kritik değerler aralığına düşmesi durumunda ise eşbütünleşme ilişkisi bulunup bulunmadığı konusunda karar verilememekte ve ek bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda, ARDL (1,0,0,3) için uygulanan sınır testi prosedürüne ilişkin bulgular Tablo 6’te sunulmuştur.

Tablo 6. Sınır Testi

Test	F	t
Hesaplanan Test İstatistiği	5.27*	-4.43**
Kritik Üst Sınır Değeri	4.67	-4.16
Kritik Alt Sınır	3.64	-3.41

***, **, ve * hesaplanan test istatistiği değerinin sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 6’te yer alan sınır testi sonuçları, hesaplanan F istatistiğinin (5.27) %10 anlamlılık düzeyinde ilgili üst sınır kritik değerinin (4.67) üzerinde olduğunu ve dolayısı ile kentli nüfus ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında, kentli nüfusun kendisi, karesi ve küpünün ekonomik büyümenin uzun dönemli zorlayıcı değişkenleri olduğu, bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Benzer biçimde, hesaplanan t istatistiğinin mutlak değeri (4.43), %5 düzeyindeki üst sınır kritik değerinin mutlak değerinin (4.16) üzerinde olduğundan, t sınır testi bulguları da ilgili eşbütünleşme ilişkisinin varlığını teyit etmektedir.

4.3. Hata Düzeltme Modeli

ARDL (1,0,0,3) modelinin istatistiki sağlamlığı teyit edildikten ve değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı doğrulandıktan sonra, kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki kısa dönem dinamiklerini uzun dönem denge ilişkisiyle birlikte değerlendirebilmek amacıyla Hata Düzeltme Modeli yaklaşımı uygulanmıştır. Hata Düzeltme Modeli yaklaşımına ilişkin olarak elde edilen bulgular Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 7. ARDL (1,0,0,3) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
γ_{t-1}	-0.47	0.10	-4.72	0.00***
Δu_t^3	0.18	0.03	4.71	0.00***
Δu_{t-1}^3	0.00	0.00	-1.12	0.26
Δu_{t-2}^3	0.003	0.001	2.84	0.00***
d_{2003}	0.03	0.01	2.58	0.01**
C	-894.40	189.32	-4.72	0.00***
T	0.006	0.001	4.25	0.00***
Önemli İstatistikler				
$\bar{R}^2$	0.32		RSS	0.05
F	5.97***		DW^9	1.90

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

7'teki hata düzeltme modeli bulguları, hata düzeltme teriminin beklenen biçimde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir; bu kapsamda, tahmin edilen hata düzeltme modeli katsayısı (0.47) sistemin uzun dönem dengesinden sapması hâlinde dengedeki sapmaların yaklaşık %47'sinin bir dönem içerisinde giderildiğini ortaya koymaktadır. Buna ek olarak, Δu_{t-1}^3 dışındaki tüm değişkenler %1 ya da %5 düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Bu bağlamda, özellikle d_{2003} ve T değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı bulunması, yapısal kırılma yılının doğru tahmin edildiğini ve modelin trend değişkeni eklenerek tahmin edilmesinin doğru bir yaklaşım olduğunu teyit etmektedir.

4.4. Uzun Dönem Modeli

Çalışmada kentleşme ve ekonomik büyüme arasındaki kalıcı etkileşimlerin yönünün ve büyüklüğünün istatistiksel olarak ortaya konabilmesi ile bu bağlamda kentli nüfus ile kişi başına GSYİH değişkenleri arasındaki uzun dönem ilişkisinin ortaya konabilmesi amacıyla, ARDL (1,0,0,3) modelinin eşbütünleşme formu tahmin edilmiş ve ilgili sonuçlar

⁹ (Durbin & Watson, 1950)

8'de sunulmuştur.

Tablo 8. ARDL (1,0,0,3) Eşbütünleşme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
u_t	336.44	139.35	2.41	0.018**
u_t^2	-19.93	8.27	-2.40	0.019**
u_t^3	0.39	0.16	2.39	0.019**

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

8'de sunulan uzun dönem ARDL (1,0,0,3) modeli sonuçları, modelde yer alan tüm bağımsız değişkenlerin uzun dönemde bağımlı değişken üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

İlk olarak, u_t değişkeninin katsayısı 336.44 olup bu katsayı %5 anlamlılık düzeyinde ($p=0.018$) istatistiksel olarak anlamlıdır; buna göre logaritmik olarak kentli nüfustaki %1'lik bir artış, kişi başına gelirin uzun dönemde yaklaşık %336 artmasına yol açmaktadır. Öte yandan, u_t^2 değişkeninin katsayısı -19.93 olup %5 anlamlılık düzeyinde ($p=0.019$) anlamlı bulunmuştur; bu sonuç logaritmik bağlamda kentli nüfusun karesindeki %1'lik bir artışın kişi başına geliri uzun dönemde yaklaşık %20 azalttığını göstermektedir. Son olarak, u_t^3 değişkeni için tahmin edilen katsayı 0.39 olup yine %5 anlamlılık düzeyinde ($p=0.019$) anlamlıdır; bu katsayı yine logaritmik perspektifte, kentli nüfusun küpündeki %1'lik bir artışın kişi başına geliri uzun dönemde yaklaşık %0.39 yükselttiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, modelin uzun dönem ilişkilerinde doğrusal olmayan bir yapının var olduğu saptanmıştır.

Bu bağlamda kentli nüfus ile kişi başına GSYİH arasında üçüncü derece monoton artan bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bir başka deyişle kentli nüfus ile kişi başına GSYİH arasında uzun dönemde daima pozitif bir ilişki olduğu ve kentli nüfus artışının belirli bir kentli nüfus düzeyine kadar kişi başına GSYİH'yi azalan bir hızla, bu kentli nüfus düzeyi aşıldıktan sonra ise artan bir hızla artırdığı tespit edilmiştir. İlgili fonksiyonun dönüm noktasının anti-logaritması alındığında Türkiye'de kişi başına GSYİH'nin kentli nüfusun 4,971,638 kişi olmasından sonra hızlı artmaya başladığı saptanmıştır.

5. SONUÇ ve POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışmada, Türkiye'de 1960–2024 dönemine ilişkin yıllık veriler kullanılarak kentleşme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığı, yönü ve yapısı analiz edilmiş ve elde edilen bulgular, söz konusu ilişkinin hem varlığını hem de doğrusal olmayan yapısını ortaya koymuştur. Yapısal kırılmayı dikkate alan Zivot–Andrews birim kök testi bulgularının değişkenlerin farklı dereceden durağan olduğunu

göstermesi nedeni ile uygulanan ARDL yaklaşımına dayalı eşbütünleşme analizi, kentli nüfus ile kişi başına gelir arasında uzun dönemli ve istatistiksel olarak anlamlı pozitif bir ilişki bulunduğunu göstermiştir. Hata düzeltme modeli çerçevesinde elde edilen negatif ve anlamlı düzeltme katsayısı, kısa dönemde ortaya çıkan dalgalanmaların yaklaşık yarısının bir dönemde giderildiğini ortaya koymuştur. Ayrıca kentli nüfusun kendisini, karesini ve küpünü içeren ve çeşitli tutarlılık testlerinden başarı ile geçen model yapısı, Türkiye örneği için kentleşme – ekonomik büyüme ilişkisinin uzun dönemde üçüncü dereceden ve monoton artan bir nitelik taşıdığını göstermiştir. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, çalışma Türkiye’de kentleşme–ekonomik büyüme ilişkisinin doğrusal olmayan ancak tutarlı bir yapıya sahip olduğunu ve kentleşme sürecinin belirli eşiklerden sonra ekonomik büyümeyi daha da hızlandırıcı bir mekanizmaya dönüştüğünü ampirik olarak ortaya koymuştur.

Bu kapsamda politika yapımcıların, kentleşmeyi ekonomik büyümenin stratejik bir aracı olarak ele almaları, ancak "büyümesiz kentleşme" riskinden kaçınmak için demografik akışın fiziksel ve sosyal altyapı yatırımları ile desteklendiği eşgüdümlü bir kentleşme politikası yürütmeleri önerilmektedir. Bu bağlamda, kentleşmenin büyüme üzerindeki hızlandırıcı etkisinden en yüksek düzeyde faydalanabilmek için, kentleşme politikalarının Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarıyla uyumlu biçimde tasarlanması; özellikle ekonomik büyüme (Amaç 8) ve sürdürülebilir şehirler ve topluluklar (Amaç 11) ekseninde bütüncül, veri temelli ve uzun vadeli bir strateji oluşturulması gerektiği düşünülmektedir.

Bu çalışmanın temel sınırlılıkları, kullanılan veri seti ve değişkenlerin kapsamı ile ilgilidir. Analiz, 1960-2024 dönemine ait yıllık verilerle sınırlandırılmış olup, modelde ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına GSYH, kentleşme göstergesi olarak ise kentli nüfus sayısı kullanılmıştır. Dolayısıyla, sanayileşme, doğrudan yabancı yatırımlar, beşerî sermaye veya enerji tüketimi gibi ekonomik büyüme ve kentleşme dinamiklerini etkileyebilecek diğer makroekonomik ve sosyo-ekonomik kontrol değişkenleri bu analizin kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca çalışma, Türkiye genelini kapsayan zaman serisi verilerine dayandığından, ülke içindeki bölgesel farklılıkları veya mekânsal dinamikleri yansıtmamaktadır. Son olarak, analizde tek bir yapısal kırılmayı tespit eden Zivot-Andrews testi kullanıldığından çoklu kırılma durumu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Bu sınırlılıklar çerçevesinde, ileride yapılacak çalışmalarda hem veri setinin kapsamı hem de yöntemsel çerçeve genişletilebilir. Kentli nüfus sayısına ek olarak kentleşme oranı, kent yoğunluğu, altyapı ve yaşam kalitesi göstergeleri ile ekonomik büyümeyi temsil eden sektörel katma değer, verimlilik ve istihdam göstergelerinin kullanılması, ilişkinin hangi kanallar üzerinden işlediğinin daha ayrıntılı biçimde ortaya konmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca çoklu yapısal kırılmaları içeren birim

kök ve eşbütünleşme testleri, doğrusal olmayan eşik regresyonları ile panel ve mekânsal ekonometrik modellerin kullanılması, doğrusal olmayan yapıya ve olası eşik değerlerine ilişkin bulguların sağlamlık kontrolünü ve bölgesel farklılıkların analizini mümkün kılabilir. Son olarak, kentleşme–ekonomik büyüme ilişkisine çevresel (örneğin karbon salınımı, enerji kompozisyonu) ve sosyal (beşerî sermaye, gelir dağılımı, kentsel yoksulluk) göstergelerin dâhil edilmesinin, Türkiye’de kentleşmenin yalnızca büyümenin hızıyla değil, niteliğiyle de nasıl ilişkilendiğinin değerlendirilmesine imkân tanıyacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akaike, H. (1973). Information theory and an extension of the maximum likelihood principle. In Proceedings of the 2nd international symposium on information, B. N. Petrow, & F. Czaki, Akademiai Kiado, Budapest. <https://doi.org/10.1201/9781003261148-37>
- Akaike, H. (1998). Information Theory and an extension of the maximum likelihood principle. In Selected papers of Hirotugu Akaike (pp. 199-213). Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4612-1694-0_15
- Aksu, L. (2025). Urbanization and economic growth relationship analysis. *Iksad journal*, 9(38), 443–487. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17090615>
- Ari, Y. (2022). A Statistical Approach to Urbanization: The case of Turkey. In Promoting statistical practice and collaboration in developing countries (pp. 431-445). Chapman and Hall/CRC.
- Aydın, F. F., & Levent, C. (2023). Türkiye için kentleşme, ekonomik büyüme ve kalkınma ilişkisinin ampirik analizi. *Optimum: journal of economics & management sciences/ekonomi ve yönetim bilimleri dergisi*, 10(1). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2447391>
- Bai, X., Chen, J., & Shi, P. (2011). Landscape urbanization and economic growth in China: positive feedbacks and sustainability dilemmas. *Environmental science & technology*, 46(1), 132-139. <https://doi.org/10.1021/es202329f>
- Bloom, D. E., Canning, D., & Fink, G. (2008). Urbanization and the wealth of nations. *Science*, 319(5864), 772-775. <https://doi.org/10.1126/science.1153057>
- Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1981). A Review of recent work on testing for autocorrelation in dynamic simultaneous models. In D. Currie, R. Nobay, & D. Peel, (Eds.), *Macroeconomic analysis: essays in macroeconomics and econometrics* (pp. 63-105). Croom Helm.
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships Over Time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B (Methodological)*, 37(2), 149-163. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1975.tb01532.x>
- Carlino, G., & Kerr, W. R. (2015). Agglomeration and innovation. In *Handbook of regional and urban economics*, 5, 349-404. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-59517-1.00006-4>
- Celik, A., Bajja, S., Radoine, H., Chenal, J., & Bouyghrissi, S. (2024). Effects of urbanization and international trade on economic growth, productivity, and employment: Case of selected countries in Africa. *Heliyon*, 10(13). [https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440\(24\)09570-7](https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(24)09570-7)

- Chen, M., Zhang, H., Liu, W., & Zhang, W. (2014). The global pattern of urbanization and economic growth: evidence from the last three decades. *PloS one*, 9(8), e103799. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0103799>
- Davis, J. C., & Henderson, J. V. (2003). Evidence on the political economy of the urbanization process. *Journal of urban economics*, 53(1), 98-125. [https://doi.org/10.1016/S0094-1190\(02\)00504-1](https://doi.org/10.1016/S0094-1190(02)00504-1)
- Destek, M. A., & Ozsoy, F. N. (2015). Relationships between economic growth, energy consumption, globalization, urbanization and environmental degradation in Turkey. *International journal of jnergy and statistics*, 3(04), 1550017. <https://doi.org/10.1142/S23355680415500179>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Duranton, G., & Puga, D. (2004). Micro-foundations of urban agglomeration economies. In *Handbook of regional and urban economics*, 4, 2063-2117. Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S1574-0080\(04\)80005-1](https://doi.org/10.1016/S1574-0080(04)80005-1)
- Durbin, J., & Watson, G. S. (1950). Testing for serial correlation in least squares regression: I. *Biometrika*, 37(3/4), 409-428. <https://doi.org/10.2307/2332391>
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007. <https://doi.org/10.2307/1912773>
- Ertekin, M. S., & Kırca, M. (2017). Türkiye’de kentleşme ve iktisadi büyüme ilişkisinin zamanla değişen nedensellik analizi yöntemiyle incelenmesi. *JOEEP: Journal of emerging economies and policy*, 2(2), 44-63. <https://dergipark.org.tr/en/pub/joeep/issue/35718/398193>
- Fujita, M., & Thisse, J.-F. (2012). *Economics of agglomeration: Cities, industrial location, and regional growth*. Cambridge university press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511805660>
- Glaeser, E. (2012). *Triumph of the city: How our greatest invention makes us richer, smarter, greener, healthier, and happier*. Penguin.
- Henderson, V. (2003). The urbanization process and economic growth: The so-what question. *Journal of economic growth*, 8(1), 47-71. <https://doi.org/10.1023/A:1022860800744>
- Henderson, J. V. (2010). Cities and development. *Journal of regional science*, 50(1), 515-540. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9787.2009.00636.x>
- Hong, T., Yu, N., Mao, Z., & Zhang, S. (2021). Government-driven urbanisation and its impact on regional economic growth in China. *Cities*, 117, 103299.

<https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103299>

- Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1980). Efficient tests for normality, homoscedasticity and serial independence of regression residuals. *Economics letters*, 6(3), 255-259. [https://doi.org/10.1016/0165-1765\(80\)90024-5](https://doi.org/10.1016/0165-1765(80)90024-5)
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?. *Journal of econometrics*, 54(1-3), 159-178. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)
- Li, Y. Z. (2017). Urbanization and economic growth in China—an empirical research based on VAR model. *International journal of economics and finance*, 9(3), 210-219. <https://doi.org/10.5539/ijef.v9n3p210>
- Liu, A. Y., Yao, L. F., & Li, Q. C. (2011). Cointegration analysis on the relation between urbanization and economic growth in China. *Asian agricultural research*, 3(3), 133-136. <https://doi.org/10.22004/ag.econ.113441>
- Özaydın, Ö., & Apaydın, C., (2023). Assessing the impact of government consumption expenditure on per capita income: An ARDL approach to Burundi's economy. *Selçuk zirvesi 9. uluslararası sosyal bilimler kongresi* (pp.1476-1488). Konya, Turkey
- Page, E. S. (1954). Continuous inspection schemes. *Biometrika*, 41(1/2), 100-115. <https://doi.org/10.2307/2333009>
- Pesaran, M. H., & Pesaran, B. (1997). *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Software Package (DOS and Windows Versions)*. Oxford, Oxford University Press.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). *An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis*. Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics letters*, 58(1), 17-29. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(97\)00214-0](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0)
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. In Strom, S., Holly, A., & Diamond, P. (Eds.), *Centennial Volume of Ragnar Frisch* (pp. 371-413). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>

- Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1998). Structural analysis of cointegrating VAR's. *Journal of economic surveys*, 12(5), 471-505. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00065>
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. *Journal of the royal statistical society series b: (methodological)*, 31(2), 350-371. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x>
- Sancar, C., & Sancar, C. (2017). The Econometrical analysis of the relationship between urbanisation and economic growth (the case of EU countries and Turkey). *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (19), 1-24. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.2870>
- Quigley, J. M. (1998). Urban diversity and economic growth. *Journal of economic perspectives*, 12(2), 127-138. <https://doi.org/10.1257/jep.12.2.127>
- Saliminezhad, A., & Bahramian, P. (2019). The causal relationship between urbanization and economic growth in US: Fresh evidence from the Toda–Yamamoto approach. *Journal of contemporary urban affairs*, 3(2), 166-172. <https://doi.org/10.25034/ijcua.2018.47xd13>
- Shaban, Abdul, Karima Kourtiti, and Peter Nijkamp. Causality between urbanization and economic growth: Evidence from the Indian States. *Frontiers in sustainable cities* 4 (2022): 901346. <https://doi.org/10.3389/frsc.2022.901346>
- Shabu, T. (2010). The relationship between urbanization and economic development in developing countries. *International journal of economic development research and investment*, 1(2), 30-36. <https://icidr.org.ng/index.php/Ijedri/article/view/746>
- Tamang, P. (2013). Urbanisation and economic growth: Investigating causality. *Econometrics*, 1(3), 41-47. <https://doi.org/10.12966/e.09.02.2013>
- Udemba, E. N., & Keleş, N. İ. (2022). Interactions among urbanization, industrialization and foreign direct investment (FDI) in determining the environment and sustainable development: new insight from Turkey. *Asia-Pacific journal of regional science*, 6(1), 191-212. <https://doi.org/10.1007/s41685-021-00214-7>
- Williamson, J. G. (1965). Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. *Economic development and cultural change*, 13(4, Part 2), 1-84. <https://doi.org/10.1086/450136>
- Yıldırım, S. (2019). Hangisi lokomotif, ekonomik büyüme mi kentleşme mi? Türkiye örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 223-234. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.462016>

- Zhao, Y., & Wang, S. (2015). The relationship between urbanization, economic growth and energy consumption in China: an econometric perspective analysis. *Sustainability*, 7(5), 5609-5627. <https://doi.org/10.3390/su7055609>
- Zheng, S., & Kahn, M. E. (2013). Understanding China's urban pollution dynamics. *Journal of economic literature*, 51(3), 731-772. <https://doi.org/10.1257/jel.51.3.731>
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (2002). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of business & economic statistics*, 20(1), 25-44. <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>

BÖLÜM 32

Ürün Uzayı Yaklaşımının Teorik Çerçevesi ve Dinamikleri*

Demet Kutgi Bilgin¹ & Selen Işık Maden²

* Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı bünyesinde Prof. Dr. Selen IŞIK MADEN danışmanlığında yürütülen doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı
ORCID No: 0000-0003-2782-3931

² Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID No: 0000-00023998-855X

Giriş

21. yüzyılın ekonomik yapısı, büyüme sürecinde ülkelerin sahip olduğu sadece sermaye birikimi ya da işgücü miktarıyla değil, üretim süreçlerindeki bilgi yoğunluğu, teknoloji düzeyi ve kurumsal kapasite ile açıklanabileceği yeni bir dönemi işaret etmektedir. Sanayi Devrimi'nden günümüze kadar, zengin ve yoksul ülkeler arasında büyük bir gelir iraksaması ve ayrıca dönemsel olarak yakınsama dalgaları görülmüştür. Bazı ülkeler hızla zenginleşirken, diğerlerinin uzun süreli düşük gelir düzeyinde kalması kalkınma ekonomisinin önemli bir sorusunu “ülkeler ve bölgeler neden farklı büyüme yolları izliyor?” gündemden düşürmemektedir. Bu soruya yönelik cevap arayışları Neo-klasik büyüme modellerinden içsel büyüme teorilerine, mekânsal modellerden evrimci ve yapısalcı yaklaşımlara uzanan çok katmanlı bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1990'lı yıllardan itibaren, Evrimsel Ekonomi ve Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımları ekonomilerin büyüme şekli ile ilgili coğrafi ve kurumsal boyutları da içeren yeni fikirler eklemiştir (Nelson ve Winter, 1982; Krugman, 1991). Bu yeni fikirler, ekonomiyi statik denge gibi eski fikirlerden uzaklaştırmış ve onu öğrenme, değişme ve yeni şeyler yaratma yolu olarak görmeye başlamıştır.

Son otuz yılda giderek popüler hale gelen yeni bir fikir ortaya çıkmıştır: Ekonomik Karmaşıklık. Bu karmaşıklık fikri, klasik büyüme kuramlarının açıklayamadığı birçok şeyi açıklama kapasitesi nedeniyle literatürde hızla ön plana çıkmıştır. Buna göre, bir ülkenin ürettiği ürünlerin niteliği sahip olduğu üretken bilgi ve beceri setinin gücünü ve çeşitliliğini yansıtmaktadır. Yüksek düzeyde karmaşıklık, sadece daha önce var olanın yapısını değil, ekonominin yeni ve daha karmaşık ürünlere atılma yeteneğini de göstermektedir. Bu bağlamda karmaşıklık kavramının 3 ana noktaya dayandığı söylenebilir. İlk olarak, üretim süreci farklı türde bilgi birikimini gerektirmekte ve ekonomilerde her tür bilgi birikimi aynı düzeyde olmamaktadır. Gelişmiş ülkelerde çok çeşitli ve birbirlerine benzemeyen ürün üretimi söz konusu iken gelişmekte olan ekonomilerde daha dar ve benzer ürünlere sıkışmış bir üretimden bahsedilmektedir. Son olarak, ekonomik büyüme, bir ekonominin yeni bilgi kombinasyonları üretebilme ve bunları yeni ürünlere dönüştürebilme hızına bağlıdır.

Ürün uzayı yaklaşımı bu düşünceler ve teorik zemin üzerinde yükselerek 2000'li yıllarda geliştirilmiştir. Ürün uzayı, ülkeler ve bölgelerin üretim sistemlerini bir ağ olarak resmetmektedir. Düğümler bir üründür ve bağlantılar ürün düğümleri arasındaki mesafeyi göstermektedir. Ürün düğümleri ne kadar yakınsa, üretim için gereken bilgi ve beceriler o kadar benzer olmaktadır. Bu yaklaşımın temel fikri bir ülkede var olan bilgi ve beceri tabanının üretime uygun olduğu bir dizi ürün kümesinin olduğu yönündedir. Ekonomik büyüme, bu bilgi tabanına yakın yeni ürünlerin üretim sürecine eklenmesiyle gerçekleşmektedir (Hidalgo ve Hausmann, 2009).

1. Ürün Uzayı Yaklaşımının Kavramsal Çerçevesi

Ürün uzayı yaklaşımı, ekonomik büyümenin sadece sermaye birikimi ya da faktör donanımı ile anlaşılamayacağı, bunun yerine üretim yapısının altında yatan bilgi yoğunluğu ve yetkinlik setleri hakkında bilgi sahibi olunması gerektiği inancından yola çıkılarak geliştirilmiştir. Bu stratejinin temelleri, 20. yüzyılın ortalarında formüle edilen büyüme modellerinin aksine, üretim yapısının niteliksel bileşimini incelemeye yöneliktir. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi (1817) ve Heckscher-Ohlin modeli ülkelerin üretim yapısının açıklanmasında temel teşkil ederken, ürünlerin bilgi içeriği ve üretim yetkinliklerine ilişkin hususlar ihmal edilmiştir (Heckscher, 1919; Ohlin, 1933). Bu yetersizlik, özellikle gelişmekte olan ülkelerin aynı kaynaklara sahip olsalar bile neden farklı kalkınma yörüngeleri izlediklerini aydınlatmaya yardımcı olamamıştır.

Bu açığı kapatmaya yönelik en eski önemli girişimlerden biri, Hausmann ve Rodrik (2003) tarafından özetlenen “*ekonomik keşif*” çerçevesidir. Bu çerçevede, ülkelerin önceden ne üretebileceklerinin farkında olmadıkları ve bunun yerine zaman içinde deney ve hata yoluyla üretim olanaklarını keşfettikleri varsayılmaktadır. Bu kavram, ürün yapısı değişiminin kurumsal kapasite, bilgi birikimi ve öğrenme mekanizmalarıyla ilişkili olduğunu göstererek ürün uzayı düşüncesinin epistemolojik temellerini oluşturmaktadır. Ağ uzayı fikrinin kökeni, fizik ve karmaşık ağ teorisi literatüründeki (özellikle Barabási'nin ölçekten bağımsız ağ teorisi çalışmaları) metodolojilere dayanmaktadır (Barabási, 2002).

Ürün ve ağ uzayı argümanları ise ilk olarak Hausmann ve Klinger (2006) tarafından ortaya atılmıştır. Çalışmada ürün uzayı ve bunun yapısal dönüşüm süreci açısından ne gibi sonuçlar doğuracağı araştırılmıştır. Yapısal dönüşümün hızı, her ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünü geliştirdiği alanın yakınındaki ürün uzayının yoğunluğuna bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik gelişme ve ticaret teorileri bağlamında ürünler arasındaki ilişki ağı veya “ürün uzayı” ilk olarak Hidalgo vd., (2007) tarafından yayınlanan “The Product Space Conditions The Development of Nations” adlı makalede bir ülkenin ekonomik karmaşıklığını ve rekabet gücünü anlamak için kullanılmıştır. Bu modelde, ürünler arasındaki benzerlikler bir ağ modelinde temsil edilmekte ve ülkelerin mevcut ihracat profillerine dayalı olarak yönelebilecekleri potansiyel ürünler incelenmektedir. Ülkelerin ekonomik kalkınmasının en önemli belirleyicilerinden biri ürünler arasındaki bağlantıdır.

Hausmann vd. (2007) tarafından yapılan çalışmada ülkelerin ihracat sepetlerinin ne kadar gelişmiş olduğunu ölçmek için benzer bir yöntem geliştirilmiş ve daha gelişmiş ihracat sepetine sahip ülkelerin daha hızlı büyüdüğü sonucuna ulaşılmıştır. Hidalgo ve Hausmann (2009), ihraç edilen malların ne kadar karmaşık olduğuna dayalı olarak ihracat sepetini ölçmek için yeni bir yöntem önerilmektedir. Dolayısıyla ürün uzayı, ekonomik olarak gelişmekte olan ülkelerin üretim ve ihracat yapılarını analiz etmek için kullanılan bir araçtır. Hidalgo ve Hausmann (2009)

tarafından geliştirilen bu çerçeve aynı zamanda bilgi yayılımı, endüstriyel çeşitlendirme ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantılar hakkında daha derin bir kavrayış sağlamaktadır. Ürün uzayı aynı zamanda ülkelere karşılaştırmalı üstünlüklerini nerede geliştirebileceklerini ve bu gelişim sürecini nasıl kolaylaştırabileceklerini gösteren temel bir politika rehberidir. Ürün uzayı yaklaşımı, örneğin, kakao ihraç eden bir ülkenin bir sonraki aşamada yüksek teknoloji çip üretiminden ziyade çikolata ihraç etmeye başlama olasılığının çok daha yüksek olduğu şeklindeki sezgisel düşüncüyü sistematik bir şekilde dahil ederek bu sınırlamanın üstesinden gelmeye çalışmaktadır.

Hidalgo vd., (2007) tarafından ürün uzayı teorisini açıklamak için orman, ağaç ve maymun üçlemesinden oluşan bir metafor kullanılmıştır. Ürün uzayı kavramı, her bir ürünün bir ağaç, tüm ürünlerin ise bir orman olarak düşünülebileceği bir yapı olarak ele alınmıştır. Bu ormanda faaliyet gösteren firmalar, ağaçlar arasında hareket eden maymunlar ile benzeştirilmektedir. Ekonomik büyüme süreci, az verimli ve sınırlı kaynaklara sahip bir orman bölgesinden, daha fazla fırsat sunan ve verimliliğin yüksek olduğu bir bölgeye geçiş olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu geçişin gerçekleşebilmesi için firmaların, yani maymunların, bir ağaçtan diğerine atlaması gerekmektedir; bu da yeni ürünlerin üretilmesi adına mevcut fiziksel, beşerî ve kurumsal sermayenin yeniden tahsis edilmesini gerekli kılmaktadır. Geleneksel ekonomi teorisi, ormanda bulunan her ağaca ulaşımın eşit derecede mümkün olduğu varsayımına dayanarak, ormanın yapısına dair ayrıntıları göz ardı etmektedir. Oysa, ormanın homojen bir yapıya sahip olmadığı görülmektedir. Belirli bölgelerde ağaçların birbirine oldukça yakın konumlanmış olması, maymunların farklı dallara kolayca sıçrayabilmesine, dolayısıyla firmaların yeni ürünlere daha rahat geçiş yapabilmesine olanak tanımaktadır (Hidalgo vd., 2007). Bununla birlikte, bazı bölgeler seyrek ağaçlarla kaplı olup, yeni bir ağaca atlamayı oldukça zorlaştırmaktadır. Hatta ormanın belirli bölümlerinde ağaçların arasındaki mesafe o kadar büyük olabilir ki, maymunların hareket etmesi neredeyse imkânsız hale gelir ve oldukları yerde kalmaları kaçınılmaz olmaktadır. Bu benzetmeyi ekonomik bağlama uyarlanacak olursak, bir ülkenin mevcut üretim yapısının, yani “ürün uzayı” içerisindeki konumunun, ekonomik büyüme kapasitesini doğrudan etkilediği söylenebilir. Bir ülke, ilişkili sektörlerin yoğun olarak bulunduğu bir bölgede konumlanmışsa, yeni ürünlerin üretimine yönelmesi ve çeşitlenme süreci daha kolay gerçekleşebilir. Buna karşın, üretim yapısı daha izole veya gelişmemiş bir bölgede yer alıyorsa, ekonomik dönüşüm ve büyüme süreci çok daha karmaşık ve zorlu hale gelecektir.

Ürün uzayı, ülkeler tarafından üretilen ve ihraç edilen çeşitli ürünlerin birbirine bağlılığını gösteren ekonomik bir modeldir. Çeşitli ürünler arasında var olan benzerliği açıklamak için tasarlanmış olup ülkelerin üretim modellerinin zaman içinde nasıl değiştiğini incelemektedir. Ekonomik çeşitlendirme ve büyüme olanaklarını incelemek için ağ (network) teorisi ve karmaşık sistem ilkeleri kullanılarak model oluşturulmaktadır.

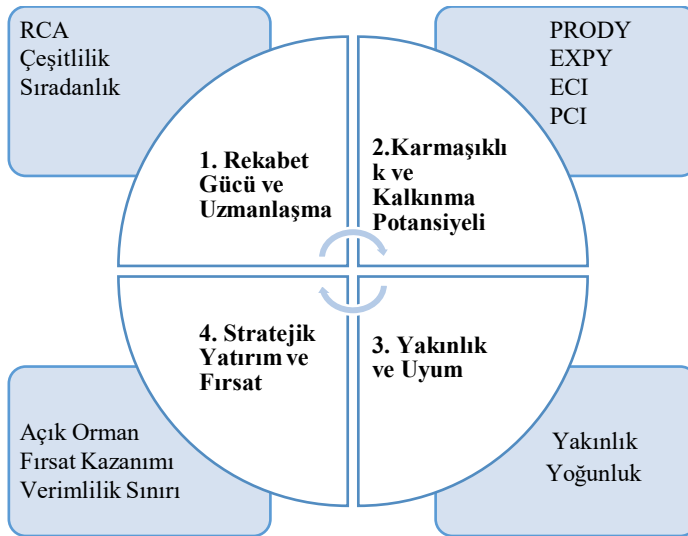
2. Ürün Uzayı Yaklaşımının Dinamikleri

Ürün uzayı, bireysel ürün çiftleri arasındaki bağlantıların bir ağ yapısında organize edildiği bir yöntemdir (Hidalgo vd., 2007). Bu ağ, normalde çeşitli ülkeler tarafından birlikte ihraç edilen ürünleri birbirine bağlayan üç boyutlu ilişkisel bir yapıya sahiptir. Başta emtialar olmak üzere, ülkelerin üretken kapasitelerini ve endüstriyel çeşitliliğini ölçmek için bir çerçeve sunmaktadır. Buna göre, ülkelerin mevcut üretim kapasitelerinden gelecekte çeşitlendirebilecekleri diğer sektörlere geçme olasılıklarının ne olduğu analiz edilmektedir.

Ürün uzayı yaklaşımında, küresel ticaret ağları içerisinde merkezi bir konumda bulunan sektör gruplarında açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ülkelerin, daha çevresel bir konumda bulunan sektörelkilere kıyasla daha yüksekse bir ekonomik kalkınma seviyesinde olacağı öne sürülmektedir (Hausmann ve Klinger, 2007). Bu düşüncenin arkasında yatan düşünce ise, bu ürünlerin teknoloji transferi, öğrenme ve bilgi paylaşımı için daha fazla olanak sunmasıdır. Çekirdek ürünler en karmaşık ve ürün alanının geri kalanıyla en iyi bağlantıya sahip olmaktadır ve içerdikleri yetenekleri yeniden kullanmak için daha fazla fırsat sunmaktadır. Bu durum çok sayıda daha başka ürünün ihracatını kolaylaştırmaktadır. Yani bir ülkenin ihracatı ne kadar merkezi konumdaysa kalkınma yörüngesi de o kadar güçlü olacaktır. Ürün uzayı yaklaşımı çerçevesinde yapılan çalışmalara bakıldığında bu yaklaşım birçok dinamik unsura dayanmaktadır.

Ürün uzayı dinamikleri rekabet gücü ve uzmanlaşma göstergeleri, karmaşıklık ve kalkınma potansiyeli, yakınlık ve uyum kapasitesi, stratejik yatırım ve fırsat analizi göstergeleri olmak üzere dört ana grupta kategorize edilerek Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1. Ürün Uzayı Yaklaşımının Dinamikleri

Kaynak: Yazarlar tarafından derlenerek oluşturulmuştur.

2.1. Rekabet Gücü ve Uzmanlaşma Göstergeleri

Ülke ya da bölgelerin rekabet avantajlarını analiz etmek ve üretim yapılarının özgünlüğünü ortaya koymak iktisadi açıdan önemlidir. Rekabet gücü ve uzmanlaşma başlığı, bir ülkenin ya da bölgenin belirli ürünlerde üretim veya ihracat üstünlüğünü gösteren değerleri kapsamaktadır. Bu bağlamda açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük (Revealed Comparative Advantage, RCA), yerel uzmanlaşma (Location Quotient, LQ), çeşitlilik ve sıradanlık değerlerine yer verilmiştir. Bu göstergeler birlikte değerlendirildiğinde, bölgelerin mevcut gücü ve potansiyel dönüşüm yolları hakkında bilgiler sunmaktadır.

RCA endeksine dayalı uzmanlaşma modellerinin dinamik analizinde, ürün uzayı yaklaşımı önemli bir metodolojik yeniliktir. Hidalgo vd., (2007) tarafından, farklı ürünlerin aynı yetkinliklere sahip olduğunu ve bir ağ aracılığıyla birbirine bağlı olduğunu gösteren bu çerçeve oluşturulmuştur. Ürün uzayında $RCA > 1$ olan bir ürün, ülke tarafından etkin bir şekilde ihraç edilmektedir ve bu ürünler arasındaki ilişkisel mesafe, üretim ve kabiliyetteki durumları ifade etmektedir.

Yerel uzmanlaşma genellikle lokasyon katsayısı ölçüsü olarak nicel olarak ifade edilmektedir. Lokasyon katsayısı, birçok araştırmacı ve bölgesel kalkınma ajansları tarafından, hangi sektörlerin desteklenmesi gerektiğini değerlendirmek için kullanılmaktadır. Bu katsayı özellikle bölgesel ekonomik yapı analizlerinde, kümelenme tespitlerinde ve sanayi politikası geliştirme süreçlerinde kullanılmaktadır (Miller vd., 1991). Ürün uzayı yaklaşımında ise, istihdam verileri kullanılarak yapılan hesaplamalarda yüksek LQ değerine sahip sektörlerin yakın ürünler üzerinden nasıl çeşitlendirilebileceğini analiz etmede kullanılmaktadır.

Ekonomik çeşitlilik (Diversity-Div), ürün uzayı kavramının temellerinden biridir. Bir ülke veya bölgenin ihraç ettiği ürünlerin miktarı ve niteliği, o ekonominin üretim kapasitesinin niceliksel ve niteliksel yönlerini yansıtmaktadır. Ürün yelpazesi genişledikçe, bu sadece daha fazla ürün üretildiğini değil, aynı zamanda daha sofistike bilgi, uzmanlık ve teknolojiye sahip bir üretim altyapısının var olduğunu da göstermektedir (Hausmann ve Hidalgo, 2011; Hidalgo vd., 2007). Düşük çeşitlendirmeye sahip ülkeler genellikle yoğun bir ihracat sepetine ve yüksek ticaret kırılganlığına sahip olmaktadır. Bu nedenle, çeşitlendirmeyi artıracak sanayi ve kalkınma politikalarının oluşturulması önemlidir (Lin, 2012).

Sıradanlık, ekonomik çeşitlendirme politikalarının oluşturulmasında önemli bir göstergedir. Ekonomik çeşitlendirme stratejileri, bir ülkenin üretim ve ihracat yapısını daha çeşitli, daha yüksek katma değerli ve dış şoklara karşı daha dirençli hale getirmeyi amaçlayan politika ve uygulamalar olarak tanımlanmaktadır. Sadece birkaç ürün veya sektöre dayalı bir ekonomik yapı büyüme potansiyelini sınırlandırdığı ve kırılganlık yarattığı için bu stratejiler gelişmekte olan ülkeler için özellikle önemlidir.

2.2. Karmaşıklık ve Kalkınma Potansiyeli

Ekonomik karmaşıklık yaklaşımı, bir ülkenin veya ürünün üretiminin ne kadar bilgi yoğun olduğunu ve bunun kalkınma potansiyeline nasıl katkıda bulunduğunu incelemektedir. Bu bağlamda, bir ülkenin ihraç ettiği ürünlerin bilgi ve gelir düzeyini yansıtan ürün sofistikasyonu (PRODY) ve ihracat sofistikasyonu (EXPY) göstergeleri ile birlikte, üretim çeşitliliği ve karmaşıklığın yapısal bileşenlerini ölçen ekonomik karmaşıklık endeksi ve ürün karmaşıklık endeksi de ele alınmaktadır.

Bir ürünün ne kadar “sofistike” olduğunu ölçen göstergedir ve çalışmalarda genellikle kısaca PRODY olarak adlandırılmaktadır. Yani, bu ürünün genellikle yüksek gelirli ülkeler tarafından ihraç edilip edilmediğini temel alarak, o ürünü üretmenin kalkınmışlıkla ne kadar ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu gösterge ilk olarak Hausmann vd., (2007) tarafından geliştirilmiştir. PRODY, belirli bir ürünün karmaşıklığını ve ekonomik gelişmişlikle olan bağı, o ürünü ihraç eden ülkelerin gelir seviyeleri üzerinden ölçmektedir. *Neden bazı ülkeler daha hızlı kalkınırken, bazıları kalkınmıyor?* sorusunu bu yaklaşım, klasik faktör donanımı teorilerinden farklı olarak, “ne ürettiğin önemlidir” anlayışına dayalı bir kalkınma çerçevesinden cevaplamaktadır. Hausmann vd., (2007) tarafından geliştirilmiş PRODY kavramının uzantısı olan ihracat sofistikasyonu, bir ülkenin ya da bölgenin ihracat sepetinin ortalama gelişmişlik düzeyini ölçen bir göstergedir ve çalışmalarda genellikle kısaca EXPY olarak adlandırılmaktadır. Bu değer ülkelerin yalnızca ne kadar ihracat yaptığını değil ne tür ürünleri ihraç ettiğini de dikkate almaktadır. Yüksek teknoloji ve bilgiye dayalı ürün ihracatının yüksek olduğu ülkelerde EXPY değerinin de yüksek olması beklenmektedir bu durum ise daha gelişmiş bir ekonomik yapıyı işaret etmektedir.

Uluslararası üretim ağlarının artan karmaşıklığı, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin sadece gelir göstergelerinin ötesinde, üretim sepetlerinin kalitesini de içerecek şekilde ele alınmasını gerektirmektedir. Bu bağlamda, bir ülkenin üretim kapasitesini ve potansiyelini ölçmek için yeni bir yaklaşım olan Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (Economic Complexity Index, ECI) önemli bir gösterge haline gelmiştir. ECI, üretim hacminin yanı sıra üretim yapısının temelini oluşturan bilgi yoğunluğu, kurumsal yetkinlik ve beceri çeşitliliğini de dikkate alarak bir ülkenin ekonomik kalkınmasını açıklamak için tasarlanmış çok boyutlu bir ölçüttür. Bu strateji, ihracat sepetinin bir parçası olan ürünlerin altında yatan örtük bilgi (tacit knowledge) setlerinin çeşitliliğini ve benzersizliğini analiz ederek bir ülkenin gelişmişlik düzeyinin değerlendirilmesini sağlamaktadır (Hausmann vd., 2014). Ürün çeşitliliği açısından, bir ekonomi ne kadar çok ürün ihraç ederse, o ekonominin sahip olduğu bilgi ve üretken yetenek havuzu da o kadar büyük olmaktadır. Ürün çeşitliliği ekonomik karmaşıklığın belirleyicilerinden biridir çünkü karmaşık ürünler üretmek için daha fazla bilgi-yoğun yetkinliğe ihtiyaç duyulmaktadır (Hausmann vd., 2007). Sadece çok sayıda ürüne sahip olmak değil, aynı zamanda yaygın olmayan, yüksek gelirli ürünlerde uzmanlaşmak da gerekmektedir. Altyapısal

gelişmişlik ve bilgi yapısı bağlamında, bu çeşitlendirmeyi mümkün kılan unsurlar eğitim kalitesi, teknolojik altyapı, kurumsal çerçeve, Ar-Ge ve üretim ağlarıdır. Bir ekonominin yüksek çeşitliliği sürdürmesi ve daha sofistike ürünlere geçmesi için bu altyapıların inşa edilmesi gerekmektedir. İyi bir altyapı olmadan ürün çeşitlendirmesi genişleyememekte veya karmaşık ürünlere geçiş sınırlı düzeyde kalmaktadır (Felipe vd., 2012).

Ürün Karmaşıklığı Endeksi (Product Complexity Index, PCI), bir ülkenin belirli bir mal veya hizmeti üretmek ve ihraç etmek için ihtiyaç duyduğu bilgi, beceri ve kurumsal kapasiteyi tahmin eden bir ölçüdür. Bilgiye dayalı kalkınma paradigmasına paralel olarak var olan ürün uzayı yaklaşımında kullanılan temel bir göstergedir. Kavram ilk olarak Hidalgo ve Hausmann (2009) tarafından geliştirilen ürün uzayı çerçevesinde ortaya atılmıştır. Bu metodolojinin altında yatan varsayım, bir ürünü üretmek için gerekli bilgi ve becerilerin doğrudan görünür olmadığı, ancak hangi ülkelerin belirli bir ürünü ürettiğine ve bu ülkelerin başka hangi ürünleri üretebildiğini gözlemleyerek dolaylı olarak tahmin edilebileceğidir. PCI değeri bilgi yoğunluğunun göstergesi olmakla birlikte ürün ağındaki dinamik değişim yörüngelerini tespit etmede de önemli rol oynamaktadır.

2.3. Yakınlık ve Uyum Kapasitesi

Bir ekonominin mevcut üretim yapısından hareketle hangi yeni ürünlere geçiş yapabileceği, o ekonominin üretim kabiliyetleri ile potansiyel ürünler arasındaki benzerlik derecesine bağlı olarak değişmektedir. Bu çerçevede, yakınlık ve yoğunluk gibi göstergeler, yapısal dönüşümün yönünü ve gerçekleşme olasılığını değerlendirmek açısından kritik öneme sahiptir. Söz konusu göstergeler, bir bölgenin yeni ürünlere ne derece uyum sağlayabileceğini ve bu geçişin ne kadar maliyetli ya da kolay olacağını analiz etme imkânı sunmaktadır. Yakınlık ürün-ürün düzeyindeyken, mesafe ülke-ürün düzeyindedir. Burada mesafenin düşük olması, ülkenin üretim yapısının ilgili ürünü üretmek için gereken yetkinliklerin çoğunu zaten içerdiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mesafesi düşük olan ürünler, bir ülkenin ihracat sepetinde yer alacak kolay erişilebilir ürünlerdir. Yüksek mesafe ise, ülkenin ilgili ürünlerdeki üretim yapısının, ülkenin mevcut kabiliyetinden uzak yeni yetkinliklere ihtiyaç duyduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

Ürün uzayı metodolojisinin temel fikirlerinden biri olan “yakınlık”, iki farklı ürünü üretmek için gereken bilgi, beceri ve teknolojinin ne kadar benzer olduğunu karşılaştıran bir metriktir (Hidalgo vd., 2007). Yakınlık, benzer üretim kabiliyetleri gerektiren ürünler arasında geçiş yapmanın daha olası ve daha az maliyetli olduğu düşünüldüğünde, kalkınma ekonomisi ve ihracat çeşitlendirme stratejileri bağlamında temel teşkil etmektedir (Hausmann ve Klinger, 2007).

Bir ülke iki üründe açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe ($RCA > 1$) sahip olduğunda, iki ürün arasında yüksek yakınlık olduğu kabul edilmektedir (Hidalgo vd., 2007). Bir ürünün mevcut bir üretim sistemine yakınlığı, bir ülkenin söz konusu ürünü üretmeye başlama olasılığını artırmaktadır. Örneğin, bir ülke hâlihazırda deri

ayakkabı üretiyorsa, üretim altyapısı, iş gücü becerileri ve hammadde kullanımı açısından deri cüzdan veya deri kemer üretimine geçmesi görece kolaydır. Ancak aynı ülkenin mikroçip ya da optik sensör üretimine geçmesi oldukça zorlayıcı olmaktadır, çünkü bu ürünler tamamen farklı bir üretim bilgi birikimi, ileri teknoloji altyapısı ve özel beceriler gerektirmektedir.

2.4. Stratejik Yatırım ve Fırsat Analizi

Sofistike ve yüksek getirili ürünlere geçiş, ülkelerin uzun vadeli kalkınma ve büyüme stratejilerinin temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, bu değişimin başarılı olması için mevcut üretim kabiliyetlerine en uygun ve mevcut ürünlerin belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla, bazı göstergeler ülkelere yatırım için fırsat alanlarını tespit etmeleri konusunda yön vermektedir. Açık orman, fırsat kazancı ve verimli sınırı sadece üretim kapasitesindeki artışı değil aynı zamanda yapısal değişimin yönünü ve artan ekonomik karmaşıklığın kapsamını da gösteren göstergelerdir.

Ürün uzayı ve açık orman perspektifinde tarım sektöründe rekabetçi olan bir bölge, tarım ekipmanları üretimi gibi benzer beceriler gerektiren bir sektöre daha kolay geçiş yapabilmektedir. Hausmann ve Klinger'in (2006) tanımladığı "Açık Orman (OF)" değişkeni, bu geçiş potansiyelini değerlendirir. Açık orman, şu anda ihraç edilmeyen ama yakın ve karmaşık ürünleri kapsamaktadır. Buradan hareketle henüz üretilmeyecek kadar uzak ya da düşük yoğunluklu ürünler ise kapalı orman şeklinde nitelendirilebilir. Kapalı ormanda sıçrama için gerekli yetkinlikler henüz mevcut değildir. Bu ayırım, bir ülkenin mevcut kabiliyetlerinin hangi ürünleri üretebileceğini gösterdiğinden karar alıcılar için gereklidir. Açık orman, karma ürünlere doğru böyle bir geçişin fizibilitesi araştırmak ve potansiyelini sayısallaştırmak için kullanılmaktadır. Bu çerçeve, bir ülkenin rekabet avantajı elde etmek ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek için stratejik olarak yatırım yapabileceği ürünlerin belirlenmesini sağlaması açısından stratejik bir rol oynamaktadır.

Ürün uzayı yaklaşımında fırsat kazanımı, belirli bir ürünün bir ülkenin ihracat sepetine eklenmesinin, ülkenin gelecekte daha sofistike ve karmaşık ürünlere geçiş potansiyeline ne kadar etki edeceğini gösteren bir ölçüdür (De Bruyne vd., 2023). Fırsat kazanımı sadece ekonomik olarak değil, aynı zamanda bir ürünün sağladığı fırsat sayesinde üretim sisteminin karmaşık ürün setleri geliştirme potansiyeli açısından da değerlendirilmektedir (Zhu vd., 2017; Bam ve De Bruyne, 2022). Bu değerlendirmede fırsat kazanımı, bir ülkenin gelecekteki rekabetçi üretim alanlarına geçişine dair ipucu sunmaktadır. Yüksek fırsat kazancı ile karakterize edilen ürünler, üretim sisteminin gelişimine yardımcı olmakta ve bu sayede yüksek derecede karmaşıklık içeren yeni üretim alanlarına genişlemeyi kolaylaştırmaktadır (Hartmann vd., 2017).

Verimlilik sınırı (Distance to Frontier, DİF), mevcut bilgi tabanından yararlanarak üretim yapısına göre potansiyel getirileri en üst düzeye çıkaran ülke veya bölge düzeyindeki ürün kombinasyonlarını göstermektedir. Ürün uzayı

yaklaşımı bağlamında bu sınır, yapısal dönüşümün sağlanmasının yanı sıra ekonomik karmaşıklığın artırılabilceği stratejik kesişme noktalarının belirlenmesi için hayati önem taşımaktadır. Verimlilik sınırı, bir ekonominin mevcut bilgi ekosistemi ile ulaşabileceği üst sınır karmaşıklığını gösterirken aynı zamanda yatırım önceliklendirmesini de ortaya koymaktadır (Hausmann vd., 2014). Mealy vd., (2019) tarafından bu sınır fırsat maliyetleri ve üretim sistemlerinin yapısal yakınlığı merceğinden analiz ederek ülkelerin kalkınma stratejilerine rehberlik eden bir çerçeve olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, verimlilik sınırı, politika yapıcılar için ürün uzayındaki potansiyel dönüşüm yollarını rasyonel, stratejik ve nicel olarak modelleyerek önemli bir karar destek yapısı sunmaktadır.

3. Sonuç

Bu çalışma, ürün uzayı yaklaşımının teorik çerçevesini ve bu çerçeve içerisinde ekonomik yapıların zaman içinde nasıl dönüştüğünü açıklayan temel dinamikler ele alınmıştır. Ürün uzayı, ekonomik kalkınma tartışmasına yeni bir bakış açısı getirerek, üretim mimarisinin bilgiye dayalı doğasını vurgulamıştır (Hausmann ve Hidalgo, 2011). Teorik gelişimi ve gelişim tarihi, ülkelerin ve bölgelerin ihracat yapılarının sadece mevcut üretim kapasitelerinin bir yansıması değil, aynı zamanda gelecekteki yaklaşma ve yapısal değişim olasılıklarının da bir yansıması olduğunu göstermektedir (Hidalgo vd., 2007).

Bu yaklaşım altında değerlendirilen dinamikler, rekabetçi yapı ve uzmanlaşma, karmaşıklık ve gelişme potansiyeli, yakınlık ve uyum kapasitesi gibi kavramlar ile stratejik yatırımlar ve fırsat analizi gibi çok boyutlu bir dizi hususa ışık tutmaktadır. Rekabet gücü üzerine yapılan çalışmalar, bölgelerin üstünlüğü olduğu ürünleri belirlerken, karmaşıklık göstergeleri bu ürünlerin arkasındaki bilgi yoğunluğunu ve uzun vadeli büyüme potansiyelini ölçmektedir. Yakınlık ve uyum kapasitesi kavramları, mevcut yol bağımlılıklarına rağmen üretim sisteminin yeni ürünlere geçme yeteneğini tahmin eder ve böylece politika yapıcılarına teşvik edilmesi gereken sektörler hakkında bilgi sağlamaktadır (Boschma ve Frenken, 2011). Öte yandan, stratejik yatırım ve fırsat analizi, açık orman, fırsat yakalama ve verimlilik sınırı gibi göstergelerle en fazla sosyal getiri elde edilebilecek ürünleri belirlemek için bir model sunmaktadır. Ürün uzayı dinamikleri, bölgesel ve ulusal düzeyde çeşitlenme potansiyellerinin teknoloji yoğunluğu ve ekonomik karmaşıklık açısından nasıl farklılaştığını göstermekte ve bu yönüyle politika yapıcıları, bölgesel kalkınma ajansları, sanayi ve ticaret odaları ile özel sektör aktörleri için gerekli politika ve stratejilerin tasarlanmasında yol gösterici bir analitik çerçeve sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Bam, A., & De Bruyne, K. (2022). The Product Space, Sustainability, and GVC Oriented Industrial Policies: The Case of Iron And Steel in the SACU, *Africa Journal of Management*, 8(1), 15-35.
- Barabási, A. L. (2002). The New Science of Networks. *Cambridge MA. Perseus*.
- Boschma, R., & Frenken, K. (2011). The Emerging Empirics of Evolutionary Economic Geography. *Journal of Economic Geography*, 11(2), 295–307.
- De Bruyne, K., Bam, A., & Proost, S. (2023). Strategic Positioning in the Product Space: Opportunity Gain and Export Diversification. *Economic Systems*, 47(1), 101016.
- Felipe, J., Kumar, U., Abdon, A., & Bacate, M. (2012). Product Complexity and Economic Development. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(1), 36–68.
- Hartmann, D., Guevara, M. R., Jara-Figueroa, C., Aristarán, M., & Hidalgo, C. A. (2017). Linking Economic Complexity, Institutions and Income Inequality. *World Development*, 93, 75–93.
- Hausmann, R. Hidalgo, C.A., Stock, D.P. & Yıldırım, M.A. (2014). *Implied Comparative Advantage*. Harvard Kennedy School Working Paper No. RWP14-003.
- Hausmann, R., & Hidalgo, C. A. (2011). The Network Structure of Economic Output. *Journal of Economic Growth*, 16(4), 309–342.
- Hausmann, R., & Klinger, B. (2006). *Structural Transformation and Patterns of Comparative Advantage in The Product Space*. CID Working Paper No. 128.
- Hausmann, R., & Klinger, B. (2007). *The Structure of the Product Space and the Evolution of Comparative Advantage*. Center for International Development at Harvard University, Working Paper No. 146.
- Hausmann, R., & Klinger, B. (2006). *Structural Transformation and Patterns of Comparative Advantage in The Product Space*. CID Working Paper No. 128.
- Hausmann, R., & Rodrik, D. (2003). Economic Development as Self-Discovery. *Journal of Development Economics*, 72(2), 603–633.
- Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What You Export Matters. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 1–25.
- Heckscher, E. F. (1919). The Effect of Foreign Trade on the Distribution of Income. *Ekonomisk Tidskrift*, 21, 497–512.
- Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The Building Blocks of Economic Complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(26), 10570-10575.
- Hidalgo, C. A., Klinger, B., Barabási, A.L., & Hausmann, R. (2007). The Product Space Conditions the Development of Nations. *Science*, 317(5837), 482–487.

- Krugman, P. (1991). Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*, 99(3), 483-499.
- Lin, J. Y., (2012). *New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development and Policy*, The World Bank. Washington, D.C.
- Mealy, P., Farmer, J. D., & Teytelboym, A. (2019). Interpreting Economic Complexity. *Science Advances*, 5(1), eaau1705.
- Miller, M. M., Gibson, L. J., & Wright, N. G. (1991). Location Quotients: A Basic Tool For Economic Development Analysis. *Economic Development Review*, 9(2), 65-68.
- Nelson, R. R., & Winter, S. G. (1982). *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ohlin, B. (1933). *Interregional and International Trade*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ricardo, D. (1817) [2008]. On the Principles of Political Economy and Taxation. (Çev. Barış Zeren). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zhu, S., He, C., & Zhou, Y. (2017). How to Jump Further and Catch Up? Path-breaking in an Uneven Industry Space. *Journal of Economic Geography*, 17(3), 521–545.

BÖLÜM 33

İklim Değişikliği, Gıda Güvenliği ve Göç Arasındaki Kesişimsel İlişkiler: Ampirik Kanıtların ve İtici Güçlerin Analizi

Aykut Aydın¹

¹ Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-2834-1416

GİRİŞ

İklim değişikliğinin, gıda güvenliğinin dört temel sütununu (mevcudiyet, erişim, kullanım ve istikrar) ve bunların etkileşimlerini olumsuz yönde etkilediği görülmektedir (FAO vd., 2018). Son çalışmalar, iklim değişikliğinin, bu sütunların her birini gıda sistemi faaliyetlerinin tüm yelpazesinde nasıl etkilediğine dair anlayışı güçlendirmektedir. Çoğu araştırma, gıda üretimi üzerindeki etkiler yoluyla mevcudiyete odaklanmaya devam ederken, daha yeni çalışmalar; değişen iklimden etkilendikleri için gıda fiyatları üzerindeki etkiler yoluyla erişilebilirliği, besin kalitesi üzerindeki etkiler yoluyla kullanılabilirliği ve artan aşırı olayların etkileri yoluyla sürdürülebilirliği ele almaktadır (Bailey vd., 2015).

İklimsel tehditlerin en belirgin sonucu, tarımsal geçim kaynaklarının doğrudan riske girmesi ve dolayısıyla insani hareketliliğin tetiklenmesidir. Gıda sistemleri ve insani hareketlilik üzerindeki bu artan baskılar, uluslararası politikaların temel gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. İklim değişikliğine bağlı gıda güvencesizliği ve göç arasındaki bağlantılar, genellikle bu etkenlerin etkileşimleri ve ekonomik, politik ve çevresel kırılğanlıklarla karakterize bağlamlarda ortaya çıkmaktadır (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018).

Gıdaya erişimde yaşanan kısıtlılıklar ve belirsizlikler, küresel refahı ve sağlığı tehdit eden temel bir sorun olmaya devam etmektedir. Özellikle çatışmalar, ekonomik istikrarsızlıklar ve en önemlisi iklim değişikliğine bağlı aşırı hava olayları, gıda güvencesizliğini tetiklemekte ve sürdürmektedir. Bu durum, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşayan ve risklerle başa çıkmak için yeterli kaynağa sahip olmayan bireyleri, temel bir risk yönetimi ve uyum stratejisi olan göç davranışına itmektedir. Bazen gönüllü, çoğunlukla ise zorunlu bir tercih olan bu hareketlilik, ister ülke içinde ister uluslararası alanda olsun, daha iyi bir yaşam arayışının ve en nihayetinde hayatta kalma çabasının bir yansımasıdır. Günümüzde insanlık, iklim değişikliği, küresel gıda güvencesizliği ve zorunlu göç hareketleri gibi birbirine derinden bağlı çok katmanlı krizlerle karşı karşıyadır. Bu sorunların geleneksel olarak ayrı disiplinler altında incelenmesine rağmen, artan kanıtlar iklimsel şoklar, gıda güvencesi eksikliği ve göç arasındaki kesişimsel ve döngüsel nedensel mekanizmaları anlamının hayati önem taşıdığını göstermektedir. Bu bağlamda, bu çalışma; gıda güvencesizliğini yalnızca göçün bir sonucu değil, aynı zamanda hızlandırıcı bir itici gücü olarak ele alarak, karmaşık göç karar alma süreçleri üzerindeki rolünü literatürdeki ampirik kanıtlar ışığında incelemeyi amaçlamaktadır. Nihai hedefimiz, zorunlu göçün temel nedenlerini bütüncül bir bakış açısıyla aydınlatarak, insanları tercihen değil zorunluluktan göç etmeye iten bu kesişimsel kriz alanına yönelik çift odaklı, yerinde güçlendirme ve kapsayıcı entegrasyon temelli sosyal koruma politikalarının geliştirilmesine katkı sağlamaktır.

KAVRAMSAL ARKA PLAN

İklim değişikliği, sonuçlarının küresel ölçekte homojen olmadığı, karmaşık bir çevresel süreç olarak tanımlanmaktadır. Tarihsel süreçte toplumlar, sürekli değişen

çevresel bağlamlara uyum sağlamak durumunda kalmıştır. Bu adaptasyon süreci, iklim değişikliğinin kendisi gibi teknolojik, örgütsel, kurumsal, sosyo-ekonomik ve kültürel nitelikli çok boyutlu ve karmaşık bir olgudur (Piquet vd., 2011). İklimsel değişimlerin etkileri, dünya üzerinde çok yönlü bir biçimde hissedilmektedir. Bu etkiler genel olarak, ortalama sıcaklıkların yükselmesi, kuraklık, yağış dağılımında görülen bozulmalar, fırtınaların sıklığı ve ortalama deniz seviyelerinin yükselmesi şeklinde görülmektedir. Bu gelişmeler, küresel ekolojik ve sosyo-ekonomik sistemler üzerindeki baskıyı ciddi biçimde artırmaktadır.

Gıda sistemi, gıdanın üretim, işleme, dağıtım, perakende satış, tüketim ve atık yönetimi gibi ayrılmaz faaliyetler bütünü ile bu süreçlerde yer alan tüm aktörleri kapsayan bir yapı olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu sistemin işleyişi, beslenme çıktıları, insan sağlığı, sosyoekonomik refah ve çevresel sürdürülebilirlik (Mbow vd., 2019) dâhil olmak üzere geniş kapsamlı etkileşimsel sonuçlar doğurmaktadır. İklim değişikliği; artan sıcaklık anomalileri, kuraklık, aşırı hava olaylarının sıklıklaşması ve hidrolojik döngüdeki değişimler aracılığıyla gıda sistemlerinin temel bileşenleri üzerinde çoklu ve etkileşimli baskılar yaratarak, özellikle kritik üretim ve tedarik zinciri kesintileri yoluyla gıda güvenliği ve sistem dayanıklılığını ciddi biçimde aşındıran bir tehdittir.

Ancak, bu ilişki tek yönlü değildir; zira gıda sistemlerinin kendisi de sera gazı emisyonları yoluyla küresel iklim değişikliğini körüklemektedir. Gıda sistemindeki faaliyetler ve aktörler, gıda güvenliği gibi sonuçlara yol açar ve çevre üzerinde etkiler yaratır. Çevresel etkilerin bir parçası olarak, gıda sistemleri sera gazı emisyonlarına ve dolayısıyla iklim değişikliğine önemli ölçüde katkıda bulunur. Bu döngüsellik, iklim değişikliğinin de gıda sistemleriyle karmaşık ve geri beslemeli etkileşimler sergilemesiyle tamamlanmaktadır. Bu etkileşimler; gıdanın bulunabilirliği, erişilebilirliği, kullanımı ve sistemin istikrarı gibi dört temel boyuttaki belirleyiciler üzerindeki olumsuz etkiler vasıtasıyla gıda güvensizliğini (Mbow vd., 2019) derinleştirmektedir.

Küresel gıda güvensizliğiyle mücadeledeki ilerlemeyi değerlendirebilmek ve etkili müdahale stratejileri geliştirebilmek amacıyla, gıda güvensizliğinin yaygınlığını incelemek önemlidir. Zira bu veriler, yalnızca açlık düzeylerini yansıtan değil, aynı zamanda nüfusun besleyici ve yeterli gıdaya erişiminde karşılaştığı kronik engellerin ve kırılganlıkların derinliğini ve acil insani yardım ihtiyacını yansıtmaktadır. Ayrıca, bu güvensizliğin temelinde sadece iklim değişikliği değil, aynı zamanda bölgesel çatışmalar, ekonomik şoklar ve sosyo-politik istikrarsızlıklar gibi çoklu ve etkileşimli itici güçlerin bulunduğu unutulmamalıdır.

BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD), BM Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), BM Dünya Gıda Programı (WFP) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO)'nın 2022 yılına ait bir raporunda (FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO, 2022) küresel ve bölgesel gıda güvensizliği eğilimleri

yayımlanmıştır. Küresel gıda güvensizliği eğilimleri incelendiğinde, orta veya şiddetli gıda güvensizliğinden etkilenen kişi sayılarında COVID-19 pandemisinin dünyaya yayıldığı 2020 yılında önceki beş yılın toplamındaki artışa neredeyse eşit oranda keskin bir yükseliş gözlemlenmiştir. Bu artış, 2021 yılına gelindiğinde nispeten sabitlenmiş olsa da, pandemi öncesi 2019 yılına kıyasla 2021'de 350 milyondan fazla kişi hâlâ orta veya şiddetli gıda güvensizliğiyle yüzleşmekteydi; bu durum, 2021'de küresel nüfusun tahmini %29,3'ü (2,3 milyar insan) anlamına gelmektedir. Daha endişe verici olan, en uç seviyedeki şiddetli gıda güvensizliği prevalansının sürekli yükselmesidir; küresel yaygınlık 2019'da % 9,3 seviyesinden 2021'de %11,7'ye yükselerek, yalnızca iki yılda ek 207 milyon insanın bu en şiddetli kategoriye (toplam 923,7 milyon kişi) dâhil olduğunu göstermektedir. Orta veya şiddetli gıda güvensizliğinden etkilenen kişilerin yaklaşık %40'ı, yani en ciddi zorluklarla mücadele eden bireyler, şiddetli gıda güvensizliği ile karşı karşıyadır. Bölgesel düzeyde ise, 2020 ile 2021 yılları arasındaki eğilimler büyük farklılıklar göstermiştir. Orta veya şiddetli gıda güvensizliğinde en yüksek yaygınlığa ve en büyük yıllık artışa sahip olan bölge Afrika olmuştur; yaygınlık bir yılda 1,9 puan artarak %57,9'a yükselmiş, şiddetli gıda güvensizliği ise bölgedeki her dört kişiden birini etkilemiştir. 2021'de şiddetli gıda güvensizliğiyle karşı karşıya olan küresel toplamın üçte birinden fazlası (yaklaşık 322 milyon kişi) Afrika'da yaşamaktadır ve bu durum, 2019'a göre 58 milyon kişilik bir artışı temsil etmektedir. Afrika içinde Orta Afrika en yüksek gıda güvensizliği seviyeleriyle dikkat çekerken, Kuzey Afrika'da da gıda güvenliği durumu 2020'den 2021'e kötüleşmiştir. İkinci en yüksek yaygınlığa sahip Latin Amerika ve Karayipler'de gıda güvensizliği durumu, 2020'deki keskin artışın ardından 2021'de yavaşlaşa da kötüleşmeye devam etmiştir; orta veya şiddetli gıda güvensizliği %40,6'ya ulaşırken, şiddetli gıda güvensizliği %14,2'ye yükselmiştir. Bu yaygınlık, Gıda Güvencesizliği Deneyimi Ölçeği (FIES) verilerinin ilk toplandığı 2014 yılından bu yana neredeyse iki katına çıkmıştır ve bölgedeki artış büyük ölçüde Güney Amerika'daki keskin yükselişten kaynaklanmaktadır. Nüfusunun büyüklüğü göz önüne alındığında, orta veya şiddetli gıda güvensizliğiyle karşı karşıya olan insanların yarısını (1,15 milyardan fazla) barındıran Asya'da, gıda güvenliği durumu nispeten daha iyi bir seyir izlemiştir; orta veya şiddetli gıda güvensizliği 2020'den 2021'e hafif bir düşüş gösterse de (%24,6), şiddetli gıda güvensizliğinin yaygınlığı %10,5'e yükselmiştir. Mutlak sayılar açısından, 2020'ye kıyasla Asya'da 37,5 milyon daha fazla insan şiddetli gıda güvensizliğiyle karşı karşıya kalmıştır; bu, mutlak sayı artışı bakımından Afrika'dan daha büyük bir yükseliştir. Asya alt bölgelerinde Güney Asya en yüksek seviyelere sahipken, Doğu Asya gıda güvensizliğinin pandemi öncesi seviyelerin altına düştüğü nadir alt bölgelerden biri olarak öne çıkmaktadır. Son olarak, Kuzey Amerika ve Avrupa en düşük gıda güvensizliği oranlarına sahip bölge olmaya devam etmektedir. Ancak, şiddetli gıda güvensizliğinin yaygınlığı, Gıda Güvencesizliği Deneyimi Ölçeği (FIES) veri toplama işleminin başladığı 2014'ten bu yana üst üste ikinci yıl artmış, 2021'de nüfusun %8,0'i orta veya şiddetli gıda güvensizliğine ve %1,5'i şiddetli gıda güvensizliğine sahip olmuştur. Bölgedeki

küçük artışlar esas olarak Avrupa'daki yükselişlerden kaynaklanmıştır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO, 2022).

İklim değişikliği ve gıda güvensizliği arasındaki karşılıklı olumsuz etkileşim, gıda sistemlerinin bozulmasıyla birleştiğinde, yerel ve bölgesel göç hareketlerinin temel itici güçlerinden biri haline gelmektedir. Göç, iklimsel değişimlerin yerel geçim kaynaklarını aşındırdığı bağlamlarda, bireylerin ve hane halklarının gelir portföylerini çeşitlendirmesini ve sosyoekonomik dayanıklılıklarını güçlendirmesini sağlayan etkili uyum mekanizmalarından biri olarak değerlendirilebilmektedir (Black vd., 2011). İklim değişikliği ve gıda güvensizliğinin tetiklediği göç hareketliliğini, yalnızca çevresel mekanizmalarla açıklanamayan karmaşık bir sosyal olgu olarak kabul etmek gerekir. Göç kararları, yalnızca iklim değişikliği ve doğal afetler gibi çevresel baskıların doğrudan bir sonucu olmayıp, aksine ekonomik teşvikler ve sosyal etkenler gibi geleneksel itici faktörlerin yanı sıra çatışmalar dâhil olmak üzere birbiriyle karmaşık şekilde ilişkilenen çeşitli faktörlerin bütünlük bir sonucudur. Ayrıca, az gelişmişlik, yapısal yoksulluk ve kronik açlık gibi kökleşmiş sosyo-ekonomik dezavantajlar da büyük ölçekli göçmen hareketlerinin temel nedenleri arasında yer alabilmektedir (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018).

GIDA GÜVENLİĞİ KRİZLERİNİN GÖÇ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: RİSK ÇARPANI OLARAK İKLİM

Aşırı iklim olaylarının artan sıklığı ve yoğunluğu, tarımsal üretim ve tedarik zincirlerinde ciddi aksaklıklar yaratarak, birçok ülkede gıda güvenliği, beslenme durumu, halk sağlığı ve geçim kaynakları üzerinde baskı oluşturmaya devam etmektedir. Gıda güvensizliği ve yetersiz beslenme eğilimlerinin temelinde yatan itici güçlerin (başlıca çatışma, iklimsel aşırılıklar ve ekonomik şoklar) derinleşmesi, besleyici gıdaların artan maliyeti ve eşitsizliklerin yükselişi ile birleştiğinde, gıda güvenliği ve beslenme üzerindeki tehdidin süreceği öngörülmektedir (FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO, 2022). Ayrıca, iklim değişikliği geçim kaynaklarının çok sayıda boyutunu etkilemekte olup, özellikle düşük enlemlerdeki ülkelerde gıda üretimi üzerindeki etkilerinin daha olumsuz olması beklenmektedir. Artan sıcaklıklar mahsul verimliliğinde düşüslere neden olurken, su kıtlığının hayvancılık üretimini baskılaması ve sıcaklık yükselişlerinin, temel bir protein kaynağı olan balıkçılığı da olumsuz yönde etkilemesi beklenmektedir (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018).

Doğal afetlerin tekrarlama sıklığındaki artış, zaman içinde toplulukların başa çıkma kapasitelerini aşındırma potansiyeli taşımaktadır. İklim değişikliğinin yavaş seyreden etkileri ile göç arasındaki nedenselliği doğrudan kurmak zor olsa da, iklim değişikliğinin mevcut riskleri katlayan bir risk çarpanı olarak kavranışı giderek yaygınlaşmaktadır (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018). Tarihsel süreçte, bireyler iç savaşlar, siyasi istikrarsızlık, yoksulluk ve açlık gibi faktörler nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalmış olsa da, iklim değişikliğiyle bağlantılı aşırı hava

olaylarının sayısındaki artış, günümüzde göçe giderek artan bir katkı sağlamaktadır (UNFCCC, 2017). Bu çerçevede, özellikle kırsal kesimdeki hane halkları, iklim değişikliği ve şoklarla ilişkili belirsizlik karşısında, ailenin gelir kaynaklarını farklı sektörler arasında çeşitlendirmek ve sosyo-ekonomik dengeyi sağlamak amacıyla göç hareketliliğine başvurabilmektedir (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018).

İklim değişikliği, doğrudan etkilerinin yanı sıra gıda güvensizliğini tetikleyerek göç hareketliliğinin temel itici güçlerinden biri haline gelmektedir. 2017 Dünya Gıda Günü teması olan "Göçün Geleceğini Değiştirin: Gıda Güvenliği ve Kırsal Kalkınmaya Yatırım Yapın" başlığı, göç, iklim değişikliği ve çevre arasındaki bağlantıların kabul edildiğini göstermektedir. BM Göç Genel Direktörü William Lacy Swing, aynı yıl yayınladığı mesajda acil iklim eyleminin önemini vurgulamış ve iklim değişikliğinin tarımsal verimlilik ve gıda güvenliği üzerinde geniş kapsamlı etkileri olduğunu belirtmiştir. Swing'e göre, iklim değişikliği, dünya genelinde kırsal alanlardan kentsel merkezlere göç etmek zorunda kalan rekor sayıdaki insanın temel nedenleri arasında yer almaktadır. Dünya genelinde tropikal fırtınalar, kasırgalar, kuraklıklar ve seller gibi aşırı doğa olaylarının sıklığındaki artış ve bunların iklime karşı savunmasız toplulukların yaşamları ve geçim kaynakları üzerindeki yıkıcı etkisi göz önüne alındığında, göçün ölçeğinin daha da artması beklenmektedir (UNFCCC, 2017).

Mevcut literatürde güncel geçici ve kısa vadeli göç örüntülerinin ağırlıklı olarak iklimsel değişimlerle ilişkilendirildiğini ileri süren birçok ampirik çalışma bulunmaktadır. Göç hareketliliğinin zamansal özellikleri, aynı zamanda iklimsel süreçlerin mahiyeti ile doğrudan ilişkilidir: Çölleşme veya deniz seviyesinin yükselmesi gibi yavaş başlayan olgular, uzun süreli veya kalıcı göç hareketlerini tetiklerken; tropikal siklonlar gibi ani felaketler, büyük olasılıkla geçici yer değiştirmelere neden olmaktadır. Ayrıca, kuraklıklar tarihsel olarak mevsimsel göç dinamiklerini beslemektedir (Piquet vd., 2011).

Bir risk çarpanı olarak iklim değişikliği, tarımsal şoklar yoluyla gıda güvensizliğini derinleştirerek, kaynaklar üzerindeki baskıyı artırmakta ve bu yolla şiddetli çatışmaların ortaya çıkışını kolaylaştırarak kitlesel yerinden edilme ve göç akışlarını dolaylı yoldan hızlandırmaktadır. İklimsel değişikliklerin (özellikle kuraklık ve seller) bir ürünü olan gıda güvensizliği, şiddetli çatışmaları ve göçü tetikleyen bir aracı faktör halini alabilmektedir (Morales-Munoz vd., 2020).

Çok faktörlü göç olgusunu açıklamak üzere çeşitli teorik çerçeveler geliştirilmiş olmasına rağmen, özellikle iklim değişikliği, şiddetli çatışma ve gıda güvenliği/güvensizliği arasındaki etkileşimler ve korelasyonlar üzerine yapılan çalışmalar literatürde sınırlı kalmıştır (Morales-Munoz vd., 2020). Bunun önemli bir nedeni, bu olgular arasındaki ilişkiler ağının karmaşık bir yapıya sahip olması; dolayısıyla, bu faktörlerin göç hareketliliği üzerindeki ayrı etkilerini birbirinden net bir şekilde ayırtmanın zorluk teşkil etmesi olabilir (FAO, 2016). Bununla birlikte, mevcut araştırmaların önemli bir kısmı bu etkenlerin ilişkilerini tekil olarak veya

ikili kombinasyonlar hâlinde incelemektedir. Göç, olumsuz bir pekiştirme döngüsünü tetikleme potansiyeline sahiptir; zira çevresel bozulmayı artırabilir, gıda güvensizliğini derinleştirebilir ve/veya göç edenler ile ev sahibi topluluklar arasında kaynak temelli çatışmaları şiddetlendirerek sürdürülemezliği pekiştirebilir (Morales-Munoz vd., 2020).

İKLİMSEL FAKTÖRLERİN GÖÇ HAREKETLİLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AMPİRİK ARKA PLAN

İnsan göçünün belirleyicileri üzerine, çeşitli disiplinleri kapsayan geniş bir akademik literatür mevcuttur. Son yıllarda göç çalışmaları; deniz seviyesinin yükselmesi, çevresel bozulma, hava koşullarına bağlı ürün kayıpları ve aşırı hava olayları gibi iklimsel ve çevresel faktörlere yönelik ilgiyi giderek artırmıştır. Çok sayıda ampirik araştırma, iklimin insan göçü üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur (Cai vd., 2016).

İklim değişikliğinin etkileri ve insan hareketliliği arasındaki ilişki, son yıllarda sosyal bilimler literatürünün tartışılan konularından biri haline gelmiştir. Teorik çerçeveler bu bağlantıyı karmaşık, çoklu faktörlere dayalı bir süreç olarak tanımlarken, ampirik çalışmalar bu nedenselliğin genel olarak hangi iklimsel göstergeler (yağış, sıcaklık, kuraklık), hangi çevresel göstergeler (ürün verimi) ve hangi göç örüntüleri (kırsal-kentsel, ulusal, uluslararası) arasında en güçlü şekilde ortaya çıktığını belirlemeye odaklanmıştır. Aşağıda, iklimsel faktörlerin doğrudan göçle ilişkilendirildiği çalışmalar olduğu gibi özellikle tarıma bağımlı bölgelerde geçim kaynakları üzerindeki artan baskı sonrası göçe neden olduğuna dair temel ampirik kanıtlar özetlenmektedir:

- Aşırı Yağışlar ve Göç: Dengesiz panel verilerini kullanan Barrios vd. (2006), Sahra Altı Afrika'da yağış miktarının kırsaldan kentsel göçü etkilediğini tespit etmiştir.
- Kuraklık ve Göç: Mueller vd. (2014), Pakistan'da sel baskınlarının göç üzerindeki etkisinin mütevazı olduğunu, ancak ısı stresinin uzun vadeli göçü artırdığını bulmuştur. Marchiori vd. (2012), Sahra Altı Afrika'nın ülke düzeyindeki panel verileriyle çalışmış, hava anomalilerinin hem sosyal hem de ekonomik kanallar aracılığıyla iç ve uluslararası göçü artırdığını saptamıştır.
- Ürün Verimi ve Göç: Feng vd. (2010) ve Feng ve Oppenheimer (2012), Meksika eyalet düzeyindeki panel verilerini analiz ederek, iklim kaynaklı ürün verimlerindeki değişiklikler açısından Meksika'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne olan göç akışının önemli bir yarı-esnekliğe sahip olduğunu bulmuştur. Gray ve Mueller (2012), yağış açığından kaynaklanan ürün kayıplarının Bangladeş'teki hareketlilik üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu, buna karşın sel baskınlarının etkisinin daha mütevazı kaldığını göstermiştir.

İklimsel faktörler içerisinde göçü tetikleyen önemli faktörlerden birisi, ani yağış miktarlarındaki değişimler ve bunun yol açtığı felaketlerdir. Bu bağlamda, Bangladeş'te kent merkezlerine göç etmek, özellikle sel baskınları gibi olaylarla başa çıkmanın yaygın bir stratejisi haline gelmiştir. Bangladeş'ten elde edilen ampirik kanıtlar, kırsal alandan kente yönelen göçün, çevresel olaylardan etkilenen haneler için etkili bir başa çıkma mekanizması olabileceğini göstermektedir. Örneğin, Bangladeş'in kıyı şeridindeki Hatia adasında yapılan bir araştırma, hanelerin %22'sinin gelgit dalgalarını takiben ve %16'sının ise nehir kıyısı erozyonlarının ardından kentlere göç etmeyi bir başa çıkma stratejisi olarak benimsediğini ortaya koymuştur. Sahra Altı Afrika'da kentleşmenin belirleyicileri üzerine yapılan ülke çapında bir analiz ise, kötüleşen yağış koşullarının kırsal alandan kentsel bölgelere olan göç akışlarını artırdığını göstermektedir (Foresight, 2011).

Literatürde sıcaklık artışları, kuraklıklar veya yetersiz yağış gibi iklimsel stres faktörlerinin göç hareketliliğini tetiklediğine dair ampirik kanıtlar sunan çalışmalar da bulunmaktadır. Cai vd. (2016), iklim-göç ilişkisini incelemek amacıyla 1980–2010 dönemini kapsayan, 163 köken ülkeden 42 OECD hedef ülkesine yönelik yıllık ikili uluslararası göç akışlarını karakterize eden kapsamlı bir panel veri seti kullanmıştır. Çalışmaları, sıcaklık ile uluslararası göç arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiyi sadece tarıma en bağımlı ülkelerde bulmuştur. Bu sonuç, sıcaklığın tarımsal üretkenlik üzerindeki yaygın olarak belgelenen olumsuz etkisiyle tutarlıdır. Ayrıca, günümüzün önemli varış noktalarına yönelik göç akımlarının sıcaklığa karşı oldukça duyarlı olduğunu belirlemişlerdir. Sıcaklıktaki her 1°C'lik artış, tarıma en bağımlı ülkelerin en üstteki %25'lik kesiminden (göçte %5'lik bir artış - %1 seviyesinde anlamlı) ile geri kalan ülkelere (%0,4'lük bir artış - istatistiksel olarak anlamsız) gerçekleşen göç hareketleri arasında belirgin bir ayrışmaya işaret etmektedir. Bu bulgu, hava koşullarının tarıma bağımlı ülkelere göçü tetiklediğini bulan Marchiori vd. (2012) çalışmasıyla da uyumludur.

Beine ve Parsons (2015) çalışmalarında, Küresel Güney'e yönelik göç hareketliliğinde uzun vadeli iklimsel faktörlerin istatistiksel olarak anlamlı bazı etkilerine rastlamışlardır. Bu etkileşim, ülkelerin tarıma bağımlılığına ve su kaynaklarının durumuna göre farklılık göstermektedir:

- Tarıma Bağımlı ve Negatif Yağış Anomalisi Yaşayan Ülkeler: Yüzyıllık ortalama yağışın 125 mm olduğu ve 2000 yılındaki ortalama yağışın 118 mm olduğu bu ülkeler örneğinde, negatif anomalideki %10'luk bir artış (bu, 1990–2000 on yılı boyunca ortalama yağış miktarında yaklaşık 1 mm'lik bir azalmaya eşdeğerdir), Küresel Güney ülkelerine yönelik uluslararası göçte %1,27'lik (2,41–1,14) bir azalma ile ilişkilidir. Bu sonuç, Findley'in (1994) sonuçlarını destekleyen bir kanıt sunmaktadır, ancak işaretlerin

ters yönde olmasıyla Findley'in başlangıç yeraltı suyu seviyesine bağlı sonuçlarına benzemektedir.

- Daha Az Su Kaynağına Sahip Ülkeler (Düşük Yağış Hacmi): Yüzyıllık ortalama yağış miktarının 89 mm olduğu, ancak 1990–2000 on yılı boyunca on yıllık ortalama yağış miktarının yalnızca 80 mm olduğu ülkeler örneğinde, negatif anomalideki %10'luk bir artış (ortalama yağış miktarında yaklaşık 1 mm'lik bir azalmaya denk gelmektedir), Küresel Güney ülkelerine uluslararası göçte %2,45'lik (3,82–1,37) bir artışla ilişkilidir.

Literatürde, iklimsel faktörlerin yol açtığı ürün verimi düşüşlerinin ve tarım sektöründeki istihdam azalmalarının göç hareketliliğini nasıl artırdığına dair ampirik kanıtlara rastlanmaktadır:

- Meksika - ABD Göçü: Feng vd. (2010) tarafından yapılan bir çalışma, mısır veriminde kaydedilen %10'luk bir düşüşün, göç eden nüfus oranını yaklaşık %2 oranında artırdığını göstermektedir.
- Hindistan - İç Göç: Hindistan'dan elde edilen benzer sonuçlar, pirinç verimindeki %1'lik bir düşüşün, ülke içindeki eyaletler arası göç oranında yaklaşık %2'lik bir artışa yol açtığını; buğday verimindeki %1'lik bir düşüşün ise göçte %1'lik bir artışa neden olduğunu ortaya koymaktadır (Viswanathan ve Kavi Kumar, 2015).
- Güney Afrika – İç Göç: Güney Afrika üzerine yapılan bir araştırma ise, iklim değişkenliğinin tarım sektöründe istihdam edilen insan oranını azaltma eğiliminde olduğunu ve bunun da ülke içinde göçü artırdığını göstermektedir (Mastorillo vd., 2016).

Bu bulgular, tarımsal üretkenlikteki değişimlerin, göç hareketliliğinde ölçülebilir bir etkiye yol açtığını ve bu etkinin bölgelere ve ürün türlerine göre farklılık gösterdiğini teyit etmektedir. Kuzey Gana'daki kırsal Savana topluluklarından elde edilen kanıtlar da iklim koşullarındaki olumsuz değişimlerin, mevsimsel göçü tetiklediğini göstermektedir. Bu göçün itici mekanizmaları; ürün verimi ve hayvancılık üretimindeki düşüşler ve bunun sonucunda oluşan artan gıda fiyatlarıdır. Göç hareketliliği genellikle daha verimli topraklara sahip bölgelere veya maden sahalarına doğru yönelmektedir. Göç etmek, bu hane halklarının gıda güvensizliğiyle başa çıkmak için kullandıkları tipik bir geçim stratejisi olarak işlev görmektedir (Rademacher-Schulz vd., 2014). Bu bulgular, iklimsel baskıların, geçici yer değiştirmeyi özellikle yetersiz gıda güvencesi dönemlerinde bir risk azaltma ve hayatta kalma mekanizması haline getirdiğini ortaya koymaktadır.

Buna karşın, bazı araştırmalar iklimsel faktörlerin göç hareketliliği üzerindeki etkisine dair istatistiksel olarak anlamlı bir kanıt sunamamaktadır. Örneğin, Mortreux ve Barnett (2009), Tuvalu'da yaptıkları bir ankete dayanarak, potansiyel

göçmenlerin büyük çoğunluğunun iklim değişikliğini ülkeyi terk etmek için olası bir sebep olarak görmediğini ileri sürmüştür. Benzer şekilde, Naudé (2010) da doğal afetlerin Sahra Altı Afrika ülkeleri genelindeki uluslararası göç üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığını rapor etmiştir. Ancak, bu çalışmalar genellikle iklimin gelir farklılıkları ve diğer kanallar aracılığıyla potansiyel dolaylı etkisini dikkate almamıştır. Örneğin, Mortreux ve Barnett (2009) tarafından kullanılan anket verilerinde, göçmenler iklim değişikliğinin göçü doğrudan etkileyen sosyoekonomik şoklara dolaylı olarak katkıda bulunma olasılığının farkında olmayabilirler ve bu nedenle iklim değişikliğini ayrılmak için birincil neden olarak belirtmezler. Naudé (2010) da, doğal afetlerin göç üzerindeki önemsiz etkilerini tartışırken, bu afetlerin çatışmayı ve iş olanaklarını etkileyebileceğini ve bu yolla göç üzerinde dolaylı bir etkiye sahip olduğunu kabul etmiştir. Veri kısıtlamaları nedeniyle, göçün belirleyicileri üzerine daha önce yapılan araştırmalar genellikle göçmenlerin tek bir kaynaktan bir hedefe veya birden fazla hedefe ya da birden fazla kaynaktan tek bir hedefe hareket etme analizlerine dayanıyordu. Daha yakın zamanda, araştırmacılar, yalnızca örneklem boyutunu artırmakla kalmayıp aynı zamanda Sabit Etkiler modeli aracılığıyla ülkeye özgü faktörler için kontrol imkânı sunan ve daha genel sonuçlara varılmasını kolaylaştıran çok ülkeli ikili göç verilerine yönelmeye başlamıştır. Buna rağmen, bu yaklaşımın iklim göçü çalışmalarındaki uygulaması sınırlı kalmaya devam etmektedir. Reuveny ve Moore (2009), 1980'lerin sonu ve 1990'larda 15 OECD hedef ülkesine yapılan ikili uluslararası göç akışlarının kesitsel verilerini kullanarak iklimsel bozulmanın (örneğin, hava kaynaklı doğal afetler) etkilerini araştırmıştır. Beine ve Parsons (2012) ise, iklim değişikliğinin etkisini incelemek için 1960–2000 dönemine ait ikili göç panelini kullanmışlardır. Ancak bu veri setinde, son beş nüfus sayımına dayanan yalnızca beş panel yabancı nüfus stoğu verisi bulunmakta, bu nedenle göç akışı verileri, nüfus sayımı yılları arasındaki göç stoklarındaki değişime göre yaklaşık olarak hesaplanmıştır. Beine ve Parsons (2015), doğal afetleri ve uzun vadeli iklim faktörlerini uluslararası göçün potansiyel belirleyicileri olarak incelemiş ve 1960–2000 yılları arasındaki ikili göç akışlarını içeren bir panel veri seti uygulamışlardır. Tüm örneklem genelinde uzun vadeli iklim faktörlerinin uluslararası göç üzerinde doğrudan bir etkisi bulunamamıştır. Yazarlar, salgın hastalıkların ve çeşitli olayların uluslararası göçü teşvik ettiğini ve doğal afetlerin kentsel alanlara daha fazla göçmen akışına yol açtığına dair güçlü kanıtlar olduğunu belirtmişlerdir.

SONUÇ

Uluslararası politika yapıcılar için iklim değişikliğinin hafifletilmesi ve olumsuz çevresel değişikliklerin azaltılması öncelikli bir gündem maddesi olmaya devam etmelidir. Aynı zamanda, iklim değişikliğine uyumun finansman mekanizmalarının, dayanıklılık oluşturma bir yolu olarak göçü de hesaba katması gerekir. Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) kapsamında başlatılanlar da dahil olmak üzere uzun vadeli girişimlerin,

küresel çevresel etkenler ile göç arasındaki bağlantıları kabul etmesi önemlidir (Black vd., 2011). Çevresel etkenlerin göç üzerindeki rolünü ele almak, iklim değişikliğinin tarımsal geçim kaynaklarında ve ekonomik faaliyetlerde giderek daha belirleyici bir işlev üstlendiği bölgelerde aciliyet taşımaktadır. Nitekim, iklimde meydana gelen kademeli değişimlerin, tarımsal faaliyetlerden doğrudan veya dolaylı gelir elde eden bireylerin ve hane halklarının göç eğilimleri üzerinde de belirleyici etkiler yarattığı çeşitli araştırmalarla doğrulanmaktadır.

Bu durum, çevresel stres faktörleri ile sosyo-ekonomik hareketlilik arasındaki karmaşık ilişkinin bir göstergesidir. Tarım sektörü, özellikle nüfusun büyük bir kısmının geçimini doğrudan tarımsal faaliyetlerden sağladığı gelişmekte olan ekonomilerde olmak üzere, birçok ülke için hayati bir ekonomik önem arz etmekte ve iklim değişikliği ile göç arasındaki nedensel ilişkide kritik bir rol oynamaktadır (Cai vd., 2016). Tarım sektörü iklim değişikliğine karşı son derece hassastır (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018). Dünyadaki aşırı yoksulların yaklaşık %80'inin kırsal alanlarda yaşadığı ve bunların büyük çoğunluğunun tarıma veya diğer doğal kaynak temelli faaliyetlere bağımlı olduğu göz önüne alındığında, iklimsel baskılar gıda güvensizliği ve açlık düzeylerini artırarak yerinden edilmiş kişi nüfusunu büyötmektedir (UNFCCC, 2017; Carney ve Krause, 2020).

Göçün bir tercih olmasının sağlanması ve yoksulluk, gıda güvensizliği ve iklimle ilgili risklerle başa çıkmanın tek yolu olmaktan çıkarılması gerekmektedir (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018). Dünya Bankası'na göre, tarımdaki büyüme, gıda güvensizliğini ve yoksulluğu azaltmada oldukça etkili olabilir ve küresel gıda sisteminin milyonlarca iş yaratma potansiyeli vardır (World Bank Group, 2025). Sürdürülebilir tarıma, kırsal kalkınmaya, iklim değişikliğine uyuma ve dayanıklı geçim kaynaklarına yapılan yatırımlar, kırsal yoksulluk, gıda güvensizliği ve yeterli iş fırsatlarının eksikliği gibi göçü tetikleyen olumsuz itici faktörlerle mücadelede kritik öneme sahiptir. (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018). İklim kaynaklı uluslararası göç sorunlarını ele alan politikaların, tarıma bağımlı ülkelere ve bilhassa geçim kaynakları doğrudan tarıma dayalı olan bireylere odaklanmasının daha etkili sonuçlar doğuracağını savunan görüşler de bulunmaktadır (Cai vd., 2016).

Geçim kaynaklarını desteklemeye vurgu yapan görüşler, örneğin, insanların geçim kaynakları oluşturmalarına, iklim dostu tarım tekniklerini benimsemelerine ve kuraklığa dayanıklı ürünler yetiştirmelerine yardımcı olmanın, iklim değişikliğinden kaynaklanan göçün bazı temel nedenlerini giderebileceğini önermektedir (UNFCCC, 2017). Öte yandan hayvancılık sektöründe büyümeyi teşvik etmenin, alternatif gelir elde etme fırsatları yaratmanın ve sosyal güvenlik ağları kurmanın, çatışmalara katılımın fırsat maliyetlerini artıracığını ve çevresel faktörlerin neden olabileceği iç çatışma riskini azaltacağını savunan görüşler de bulunmaktadır (Maystadt ve Ecker, 2014).

Gıda sistemlerinin sürdürülebilirliğine vurgu yapan görüşler, bu sistemlerin düşük maliyetli besleyici gıdalar ve uygun fiyatlı sağlıklı beslenme imkânları sunana

kadar sürdürülebilir, kapsayıcı ve daha dayanıklı bir yapıya dönüştürülmesini savunmaktadır. Bu dönüşüm kapsamında, besleyici değeri yüksek gıdaların üretimi düşük emisyon yoğunluklu teknolojilerle desteklenmeli; eş zamanlı olarak, yüksek gelirli ülkelerde emisyon yoğunluğu yüksek olan emtiaların hem aşırı üretimi hem de aşırı tüketimi kısıtlanmalıdır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP & WHO, 2022).

KAYNAKÇA

- Bailey, R., Benton, T. G., Challinor, A., et al. (2015). Extreme weather and resilience of the global food system 2015. Final Project Report from the UK-US Taskforce on Extreme Weather and Global Food System Resilience. The Global Food Security program, UK.
- Barrios, S., Bertinelli, L., & Strobl, E. (2006). Climatic change and rural–urban migration: The case of Sub-Saharan Africa. *Journal of Urban Economics*, 60(3), 357–371.
- Beine, M., & Parsons, C. (2012). Climatic factors as determinants of international migration (CES-IFO Working paper No. 3747).
- Beine, M., & Parsons, C. (2015). Climatic factors as determinants of international migration. *Scandinavian Journal of Economics*, 117(2), 723–767.
- Black, R., Bennett, S. R., Thomas, S. M., & Beddington, J. R. (2011). Climate change: Migration as adaptation. *Nature*, 478(7370), 447–449. <https://doi.org/10.1038/478477a>
- Cai, R., Feng, S., Pytliková, M., & Oppenheimer, M. (2016). Climate variability and international migration: The importance of the agricultural linkage. *Journal of Environmental Economics and Management*, 79, 135–151.
- Carney, M. A., & Krause, K. (2020). Immigration/migration and healthy publics: The threat of food insecurity. *Palgrave Communications*, 6. <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0461-0>
- FAO, IFAD, IOM, & WFP. (2018). The linkages between migration, agriculture, food security and rural development.
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP, & WHO. (2018). *The state of food security and nutrition in the world 2018: Building climate resilience for food security and nutrition*. Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP, & WHO. (2022). The state of food security and nutrition in the world 2022: Repurposing food and agricultural policies to make healthy diets more affordable. FAO. <https://doi.org/10.4060/cc0639en>
- FAO. (2016). Understanding mobile pastoralism key to prevent conflict. FAO.
- Feng, S., Krueger, A. B., & Oppenheimer, M. (2010). Linkages among climate change, crop yields and Mexico-US cross-border migration. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(32), 14257–14262.
- Feng, S., & Oppenheimer, M. (2012). Applying statistical models to the climate–migration relationship. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(43), E2915.

- Findley, S. E. (1994). Does drought increase migration? A study of migration from rural Mali during the 1983–1985 drought. *International Migration Review*, 26(3), 539–553.
- Foresight. (2011). Migration and global environmental change: Future challenges and opportunities. Final Project report, UK Government Office for Science.
- Gray, C. L., & Mueller, V. (2012). Natural disasters and population mobility in Bangladesh. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(16), 6000–6005.
- Marchiori, L., Maystadt, J. F., & Schumacher, I. (2012). The impact of weather anomalies on migration in Sub-Saharan Africa. *Journal of Environmental Economics and Management*, 63(3), 355–374.
- Mastrorillo, M., Licker, R., Bohra-Mishra, P., Fagiolo, G., Estes, L., & Oppenheimer, M. (2016). The influence of climate variability on internal migration flows in South Africa. *Global Environmental Change*, 39, 155–169.
- Maystadt, J.-F., & Ecker, O. (2014). Extreme weather and civil war: Does drought fuel conflict in Somalia through livestock price shocks? *American Journal of Agricultural Economics*, 96(4), 1157–1182.
- Mbow, C., Rosenzweig, C., Barioni, L. G., Benton, T. G., Herrero, M., Krishnapilla, M., Liwenga, E., Pradhan, P., Rivera-Ferre, M. G., Sapkota, T., Tubiello, F. N., & Xu, Y. (2019). Chapter 5 “Food Security.” In N. Benkeblia, A. Challino, A. Khan, & J. R. Porter (Eds.), *Climate change and land: An IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems* (pp. 439–550). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009157988.007>
- Morales-Muñoz, H., Jha, S., Bonatti, M., Alff, H., Kurtenbach, S., & Sieber, S. (2020). Exploring connections—Environmental change, food security and violence as drivers of migration—A critical review of research. *Sustainability*, 12(14), 5702. <https://doi.org/10.3390/su12145702>
- Mortreux, C., & Barnett, J. (2009). Climate change, migration and adaptation in Funafuti, Tuvalu. *Global Environmental Change*, 19(1), 105–112.
- Mueller, V., Gray, C., & Kosec, K. (2014). Heat stress increases long-term human migration in rural Pakistan. *Nature Climate Change*.
- Naudé, W. (2010). The determinants of migration from Sub-Saharan African countries. *Journal of African Economies*, 19(3), 330–356.
- Piguet, E., Pécoud, A., & de Guchteneire, P. (2011). Migration and climate change: An overview. *Refugee Survey Quarterly*, 30(3), 1–23.

- Rademacher-Schulz, C., Schraven, B., & Mahama, E. S. (2014). Time matters: Shifting seasonal migration in Northern Ghana due to rainfall variability and food insecurity. *Climate and Development*, 6(1), 46–52.
- Reuveny, R., & Moore, W. H. (2009). Does environmental degradation influence migration? Emigration to developed countries in the late 1980s and 1990s. *Social Science Quarterly*, 90(3), 461–479.
- UNFCCC. (2017). *Climate change is a key driver of migration and food insecurity*. <https://unfccc.int/news/climate-change-is-a-key-driver-of-migration-and-food-insecurity>
- Viswanathan, B., & Kavi Kumar, K. S. (2015). Weather, agriculture and rural migration: Evidence from state and district level migration in India. *Environment and Development Economics*, 20(4), 469–492.
- World Bank Group. (2025). Agriculture and food. <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview>

BÖLÜM 34

Gıda Güvencesizliğine Uyum Stratejisi Olarak Göç ve Çift Odaklı Sosyal Koruma Politikaları: Göçmenler İçin Kapsayıcı Entegrasyon ve Yerinde Güçlendirme

Aykut Aydın¹

¹ Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-2834-1416
583

GİRİŞ

İnsanlar, şimdiye kadar olduğu gibi günümüzde de devam eden bir sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Gıdaya erişimde yaşanan sıkıntılar, küresel bir sorun olarak gündemi meşgul etmektedir. Maddi ve diğer kaynakların yetersizliği nedeniyle tükettikleri gıdanın kalitesini ve/veya miktarını azaltmak zorunda kalan insanlar, gıdaya erişim olanakları konusunda belirsizliklerle karşı karşıya olup, gıda güvencesizliği riski yaşamaktadır. Gıdaya erişim eksikliği, beslenme kalitesini düşürmekte, normal beslenme düzenini bozmakta, yiyecek bulamama, açlık yaşama ve en uç durumda günlerce yemek yememe nedeniyle sağlık ve refah üzerinde ciddi şekilde olumsuz sonuçlar doğurma potansiyeli taşımaktadır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2022).

Çatışmalar, ekonomik şoklar, iklim değişikliği ve artan eşitsizliklerin her birisi tek başına ya da birlikte gıda güvencesizliğini yaratma ve sürdürme kapasitesine sahiptir. Bu gelişmeler, insanların erişebildiği gıdaların niceliğini ve niteliğini tehdit etmektedir (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2022). Gıda güvencesizliği aynı zamanda başlı başına şiddet, çatışma ve eşitsizliklerin tetikleyicisi de olabilir (Fröhlich, 2016). Gıda arzı yetersizliği, gıdaya erişim güçlükleri, artan gıda fiyatları ve güvenilir gıdanın bulunabilirliği gibi hadiselerin, insanları eşit biçimde etkilemesi beklenemez. Yoksul insanların daha fazla etkileneceği, gıda güvencelerinin daha yüksek düzeyde tehdit altında olduğu öngörülebilir. Gıdaya erişimde güçlük çeken insanların besin alımlarının etkilenmesi kaçınılmazdır. Bu olgu, daha düşük miktarda, daha az besleyici, daha kalitesiz ve daha az güvenli gıda tercihlerinin yapılmasına neden olmak suretiyle sağlık sorunlarını da tetikleyebilecektir.

Yetersiz beslenmeye neden olmanın yanında, gıda güvencesizliği obeziteye ve kadınlarda görülen anemiye de katkıda bulunmaktadır. Yetişkinlerde obezite ve kadınlarda anemi küresel düzeyde artmaktadır. Sekiz yetiştikenden birisi obez ve üreme çağındaki her üç kadından birisi anemiktir. Obezite sorunu özellikle Kuzey Amerika'da önemli düzeydedir, ancak hala en düşük obezite oranlarına sahip olan Afrika ve Asya'da bile artış eğilimi görülmesi endişe vericidir. Dahası, aşırı kilo ve obezite tip 2 diyabet, yüksek tansiyon, kalp krizi ve bazı kanser türleri gibi bulaşıcı olmayan hastalık risklerini artırmaktadır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2018).

İnsanların, gıda güvencesizliğine uyum sağlamak, güvencesizlik riskini azaltmak amacıyla geliştirdikleri çeşitli risk yönetimi stratejileri vardır. Göç etmek, bu stratejilerden birisidir. Bazen gönüllü bir tercihle göç etme kararı alınırken, bazen zorunlu tercihler yapılmaktadır. Bu davranış, ülke içinde ya da ülkelerarası gerçekleşebilmekte; ancak arkasında yatan başlıca neden, daha iyi bir yaşam fırsatlarını yakalayabilmek olmaktadır. Gıda güvencesizliği, göç etme kararının alımını sağlayan, davranışını hızlandıran bir sorun olarak görünür haldedir. Gıda güvencesizliğinin, özellikle, yaratabileceği etkilerle başa çıkmak için yeterli

kaynaklara sahip olmayan az gelişmiş ülkelerde yaşayanlar için daha da görünür olduğu söylenebilir.

KAVRAMSAL ARKA PLAN

Gıda güvencesi terimi ilk olarak 1970'lerin ortalarında, Dünya Gıda Zirvesi (1974)'nin gıda güvencesini, uluslararası ve ulusal düzeyde temel gıda maddelerinin bulunabilirliğini ve fiyat istikrarını garanti altına alan gıda arzı olarak tanımlamasıyla ortaya çıkmıştır (FAO, 2006). Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) de gıda güvencesini "tüm insanların her zaman, aktif ve sağlıklı bir yaşam için beslenme ihtiyaçlarını ve gıda tercihlerini karşılayan yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel, sosyal ve ekonomik olarak her zaman erişebildiği bir durum" olarak tanımlamıştır. "Tüm insanlar ve her zaman" ifadesi, eşit ve istikrarlı gıda dağıtımı ihtiyacını ima etmekte, aynı zamanda nesiller arası adalet ve dolayısıyla gıda üretiminde "sürdürülebilirlik" ihtiyacını da kapsamaktadır (FAO, 2001).

FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, (2022), bir raporda gıda güvencesinin boyutları olarak ifade edilen dört geleneksel boyuta atıfta bulunmaktadır:

- **Bulunabilirlik:** Bu boyut, üretim, gıda rezervleri, pazarlar ve ulaşım ile yabancı gıdalar dahil olmak üzere gıdanın fiilen veya potansiyel olarak fiziksel mevcudiyetiyle ilgilidir.

Erişilebilirlik: Gıdanın fiilen veya potansiyel olarak fiziksel mevcudiyeti durumunda hanelerin ve bireylerin bu gıdaya yeterli fiziksel ve ekonomik erişime sahip olup olmadığıyla ilgilidir.

Kullanılabilirlik: Gıdanın mevcut olması ve hanelerin yeterli erişimi durumunda, hanelerin yeterli beslenme ve enerji tüketimini en üst düzeye çıkarıp çıkarmadığıyla ilgilidir.

İstikrar: Bu boyut, bulunabilirlik, erişilebilirlik ve kullanılabilirlik boyutları yeterince karşılanırsa, tüm sistemin sürdürülebilir olmasını ve böylece hanelerin her zaman gıda güvencesine sahip olmasını sağlayan koşuldur.

Belirtilen dört boyuttan herhangi birisinin eksikliği halinde gıda güvencesizliğinin oluşacağı öngörülmektedir. Maddi ve diğer kaynakların yetersizliği nedeniyle birey veya hane düzeyinde gıdaya sınırlı erişim anlamına gelen gıda güvencesizliği, küresel düzeyde önemli bir sorundur. Özellikle orta veya şiddetli gıda güvencesizliğinin yaygınlığı, BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nın 2014 yılında Gıda Güvencesizliği Deneyimi Ölçeği (FIES) verilerini ilk toplamaya başlamasından bu yana artmaktadır. BM Gıda ve Tarım Örgütü (2022)'nin raporunda, Covid-19 ile birlikte durumun daha da kötüleştiği belirtilmektedir. 2021'de dünyada yaklaşık 2,3 milyar insanın orta veya şiddetli gıda güvencesizliği yaşadığı ve küresel nüfusun % 11,7'sinin şiddetli düzeyde gıda güvencesizliğiyle karşı karşıya olduğu ifade edilmektedir. Rapora göre dünyanın pandemiden çıkacağı

ve gıda güvencesinin iyileşmeye başlayacağı umutlarına rağmen, dünya çapında açlık 2021'de daha da artmıştır. 2021'deki küresel açlıktaki artış, önemli ölçüde ülkeler arasında eşitsiz ekonomik toparlanma modelleri ve pandemiden en çok etkilenenler arasında telafi edilemeyen gelir kayıpları nedeniyle ülkeler arasında ve içinde artan eşitsizlikleri yansıtmıştır. Rakamlar, özellikle Afrika'nın en ağır yükü taşıdığı kalıcı bölgesel eşitsizlikleri göstermektedir. Afrika'daki her beş kişiden biri (nüfusun % 20,2'si) 2021'de açlıkla karşı karşıyayken, Asya'da bu oran % 9,1, Latin Amerika ve Karayipler'de % 8,6, Okyanusya'da % 5,8, Kuzey Amerika ve Avrupa'da % 2,5'ten az gerçekleşmiştir. 2022'nin ilk yarısında durumun pek iyileşmediği görülmüştür. Pandeminin kalıcı etkileri, ilerlemeyi engellemeye ve aksaklıklar yaratmaya devam etmektedir. Bu durum, ülkeler arasında ekonomik toparlanmanın yavaş ve karmaşık gerçekleşmesine katkıda bulunmakta, aynı zamanda açlığı, gıda güvencesizliğini ve her türlü yetersiz beslenmeyi sona erdirmeye çabalarını zayıflatmaktadır. Öte yandan Ukrayna'daki savaşın, tedarik zincirlerini aksattığı, küresel tahıl, gübre ve enerji fiyatlarını etkilediği ifade edilmektedir. Küresel gıda ve enerji fiyatlarının yükselmesi ve onlarca yıldır görülmemiş seviyelere ulaştığının altı çizilmektedir. 2030 yılında yaklaşık 670 milyon insanın hala açlıkla karşı karşıya kalacağı tahmin edilmektedir. Dünya nüfusunun % 8'ine denk gelen bu oranın, 2030 Gündemi'nin başlatıldığı 2015'tekiyle aynı olması endişe vericidir. Ekonomisi kırılgan olan ülkelerin ayrıca tarımsal gıda sistemlerini dönüştürmek için mali kısıtlamalarla karşı karşıya olduğunu altı çizildiği raporda hükümetlerin gıda ve tarıma verdikleri mevcut desteği incelemeye başlamalarının zamanının geldiği ifade edilmektedir (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2022). Mevcut gıda sistemi göz önüne alındığında, BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), artan dünya nüfusunu beslemek için 2050 yılına kadar yaklaşık % 50 daha fazla gıda üretilmesi gerektiğini tahmin etmektedir (FAO, 2018).

Tarımsal üretime verilen destek, özellikle orta-üst ve yüksek gelirli ülkelerde büyük ölçüde temel gıdalar, süt ürünleri ve diğer hayvansal kaynaklı protein açısından zengin gıdalara yoğunlaşmaktadır. Pirinç, şeker ve çeşitli et türleri dünya çapında en çok teşvik edilen gıdalardır; meyve ve sebzeler ise genel olarak daha az desteklenmektedir. Mali sübvansiyonların temel gıdaların ve türevlerinin bulunabilirliğini artırdığı ve fiyatlarını düşürdüğü gözlemlenebilmektedir. Ancak bu durum, meyve, sebze ve bakliyat gibi sübvansiyonsuz veya daha az sübvansiyonlu ürünlerin tüketimini caydırabilme ve nispeten daha pahalı hale getirebilme potansiyeli taşımaktadır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2022).

Gıda güvencesizliğini deneyimleyen birey ve hane halklarının, karşılaştıkları risklerle mücadelede izledikleri yöntemlerden birisi göç etme davranışıdır. Göç, karmaşık ve çok yönlü bir gerçekliktir. Göç eden insanlar bir dizi nedenden etkilenmektedir. Ekonomik ve sosyal teşvikler, çatışmalar ve siyasi istikrarsızlıklar önemli faktörlerdir. Aile birleşimi, daha iyi eğitim arayışı, iklim değişikliği ve doğal afetlerin etkileri de göçün önemli itici güçleridir. İnsanlar ayrıca, yaşadıkları yerlerde geçimlerini sürdürebilecekleri başka bir seçenekleri olmadığı için de göç

edebilmektedirler. Göç ile gıda güvencesi arasındaki bağlantıları incelemek, göçün itici güçlerini ve birbirleriyle olan birçok etkileşimini derinlemesine anlamayı gerektirmektedir. Göç, köken ve/veya varış alanlarına özgü faktörleri (makro faktörler) ve ayrıca bireysel ve hane halkıyla ilgili belirleyicileri (mikro faktörler) içeren bir karar sürecinin sonucudur. Makro faktörler arasında ekonomik büyüme, istihdam olanakları, yoksulluk, eşitsizlik ve çatışma yer almaktadır. Önemli mikro belirleyiciler arasında ise potansiyel göçmenin yaşı, eğitimi, geliri, istihdam durumu ve tercihleri, ayrıca köken hanesinin gelir kaynakları ve içindeki güç ilişkileri yer almaktadır. İstihdam fırsatlarının eksikliği, kıtlık, gıda güvencesizliği, siyasi belirsizlik, şiddet, suç oranları, çatışmalar ve doğal afetler gibi bazı itici faktörler, bireyleri köken yerlerinden uzaklaştırmaktadır. İyi işlerin bulunabilirliği, daha iyi okullar ve güvenlik gibi bazı çekici faktörler, bireyleri hedef bölgelere çekmektedir. Güvenli, düzenli ve kurallara uygun göçlerin, sürdürülebilir kalkınmaya ve ekonomik büyümeye katkıda bulunduğu söylenebilir. Aynı zamanda, hem sınırlar içinde hem de sınırlar arasında gerçekleşen büyük insan hareketleri, köken, geçiş ve varış bölgeleri için karmaşık zorluklar ortaya koymaktadır. Göçün çeşitli etkenlerini ele almak ve insanların zorunluluktan değil, kendi tercihlerinden dolayı göç etmelerini sağlamak için göçün tarım, gıda güvencesi ve kırsal kalkınma ile karmaşık bağlantılarını incelemek gerekmektedir (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018).

GIDA GÜVENCESİZLİĞİNE KARŞI BİR UYUM STRATEJİSİ: GÖÇ

Göçler üzerine mevcut literatüre bakıldığında, uluslararası göç akışları açısından gıda krizlerinin ve güvencesizliğinin rolü üzerinde yeterince durulduğunu söylemek zordur (Carril-Caccia vd., 2022). Bu durum, bir nebze gıda güvencesizliği ve göç arasındaki bağlantıların araştırılmasının, mikro verilerin analizini de gerektirmesiyle açıklanabilir. Öte yandan, göçle ilgili bilgi içeren anketlerin mevcudiyeti bazı ülkelerle sınırlıdır (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018). Ancak, son zamanlarda küresel politikaların dikkatinin, göç ve gıda güvencesi arasındaki etkileşime yöneldiği söylenebilir (Ramachandran ve Crush, 2023). Bu durumun arka planında eyleme geçirilebilir pratiklerin üretilmesinin aciliyeti yatıyor olabilir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kırsal ve kentsel göçlerin önemli bir kısmının temelinde gıda güvencesizliğinin yattığına dair bazı kanıtlar mevcuttur (Carril-Caccia vd., 2022).

Mülteciler ve diğer göçmenler arasında gıda güvencesizliğini ele alan uluslararası bir aktör olarak Dünya Gıda Programı (WFP), gıda güvencesinin sınır ötesi göçte oynadığı rolü belirlemek için bir araştırma çalışması yürüttü. Bu konudaki veri eksikliği göz önüne alındığında, WFP çalışması şu sorulardan bazılarını yanıtlamayı amaçladı: İnsanları evlerini terk etmeye iten şey nedir? Gıda güvencesizliği göçte nasıl bir rol oynuyor? Bu faktörler tüm uluslararası göçmenler arasında ortak mıdır, yoksa belirli göçmen gruplarını evlerini terk etmeye iten benzersiz temel nedenler midir? Nicel ve nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı çalışmada Yunanistan, İtalya, Ürdün, Türkiye ve Lübnan'da on farklı ülkeden göçmenlerle odak grup

görüşmeleri düzenlenmiştir. Bu görüşmeler, göç karar alma sürecine ilişkin birinci elden bilgiler sunmuş ve köken ülkelerdeki durum, göçü tetikleyen etkenler, izlenen yollar ve gelecekteki niyetler hakkında önemli bilgiler sağlamıştır. Odak grup görüşmelerinden toplanan verileri doğrulamak amacıyla Dünya Gıda Programı (WFP), Ürdün, Lübnan ve Türkiye'deki mülteciler arasında hane telefonu anketleri gerçekleştirmiştir. Çalışmaya Doğu Afrika, Batı Afrika, Asya ve Orta Doğu'dan göçmenler katılmış ve en fazla katılımcı Afganistan, Bangladeş, Irak, Nijerya, Senegal, Sudan, Suriye ve Gambiya'dan gelmiştir (WFP, 2017).

Göçün ilk itici gücü nüfusa, ülkeye ve bağlama göre farklılık gösterse de, göçmenler genellikle aynı temel hedefi aramaktadır: aileleri ve kendileri için güvenlik ve yeterli yaşam koşullarına sahip olmak. Örneğin, çalışmaya katılan neredeyse her Suriyeli katılımcı, durum istikrara kavuşur ve güvenlik sağlanırsa Suriye'ye geri dönme isteğini güçlü bir şekilde dile getirmiştir. Dünya Gıda Programı (WFP)'nın çalışması, en yüksek gıda güvencesizliği düzeyine sahip ülkelerin, silahlı çatışmalarla birlikte en yüksek mülteci göçüne sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, yoksullukla bir araya geldiğinde gıda güvencesizliğinin, silahlı çatışma olasılığını ve yoğunluğunu artırdığı; bunun da mülteci çıkışları üzerinde açık etkileri olan bir durum olduğu ifade edilmektedir. Dünya Gıda Programı (WFP), her 1000 kişi başına mülteci çıkışlarının, her bir ek çatışma yılı için % 0,4, gıda güvencesizliğindeki her bir yüzdelik artış için ise % 1,9 arttığını tahmin etmektedir. Gıda güvencesizliğinin, silahlı çatışmaların sıklığı ve yoğunluğunun önemli bir belirleyicisi olduğu da gösterilmiştir. Gıda güvencesizliğinin, gelir eşitsizliği, nüfus artışı ve yerleşik göç ağlarının varlığıyla birlikte, uluslararası göçü yönlendiren kritik bir "itici" faktör olduğu da bulunmuştur. Ayrıca, göç eyleminin kendisi de, gelir fırsatlarının eksikliği ve yolculuk boyunca olumsuz seyahat koşullarının yanı sıra potansiyel olarak zorlayıcı transit maliyetleri göz önüne alındığında, gıda güvencesizliğine neden olabilmektedir. Bir göçmenin yolculuğu başladıktan sonra, gıda ve ekonomik güvenlik, göçmenin yolculuğa devam etme veya nispeten güvenli ilk yere yerleşme kararında önemli faktörlerdir. Devam eden yolculuğun motivasyonu, istikrar ve güvenli geçim kaynaklarına duyulan ortak bir arzudan kaynaklanmaktadır. Bu durum, birçok göçmenin yapmak zorunda kaldığı tehlikeli kara ve deniz yolculuklarını durdurmaya amaçlayan politika yapıcılar için açık sonuçlar ifade etmektedir. Ürdün ve Lübnan'da ikamet eden Suriyelilerin yaklaşık yarısı, ekonomik fırsat eksikliği ve sağlanan düşük yardım seviyelerini gerekçe göstererek başka bir ülkeye taşınmayı tercih ettiğini belirtmiştir. Bangladeş ve Doğu ve Batı Afrika'dan gelen göçmenler arasında gıda güvencesizliği ve kaynak kısıtlamaları, dışarı göçün temel itici güçleriyken, Afganistan ve Suriye'den göçün tetikleyicileri güvenlik ve emniyet eksikliği olarak belirlenmiştir. Birçok Afgan ve Suriyeli, devam eden çatışmanın istihdam olanaklarını ve pazarlara erişimi yok ettiğini ve bunun da varlıkların tükenmesine yol açtığını bildirmiştir (WFP, 2017).

Gıda güvencesizliği, özellikle siyasi istikrarsızlık ve kırılgan kurumlar bağlamında, başlı başına şiddet ve çatışmaların tetikleyicisi haline gelebilmektedir.

Örneğin, Suriye’de 2007-2008 yıllarındaki emtia fiyatlarındaki artış sırasında artan gıda fiyatları, zaten zor olan siyasi ve sosyoekonomik durum üzerinde daha fazla baskı yaratmış ve reform taleplerini körüklemiştir. Benzin fiyatı bir gecede üç katına çıkarak gıda fiyatları üzerindeki baskıyı artırmıştır. Su pompalarını çalıştırmak için yakıt gerektiğinden, artan benzin fiyatı su fiyatlarında artışa yol açmış ve bu da gıda fiyatları üzerinde etkili olmuştur. Bu ekonomik faktörler, giderek daha fazla Suriyelinin gelirlerini çeşitlendirme ihtiyacını doğurmuş ve bu durum kırsal alanlardan şehirlere göç etmelerine neden olmuştur (Fröhlich, 2016). OCHA brifing raporunda ve 2018 İnsani İhtiyaçlar (HNO) raporunda, gıda güvencesizliği yaşayan Suriyelilerin sayısının 6,5 milyon olduğu tahmin edilmektedir; ayrıca, Suriye'deki nüfusun % 54'ünü oluşturan 4 milyon kişi daha gıda güvencesizliği riski altındadır. Çatışmalar, nüfusun gıda sıkıntısını artıran bir rol oynamıştır. 2018 yılında BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Gıda Programı (WFP)’nın iş birliğiyle hazırlanan özel bir rapor, ülkedeki gıda güvencesizliğinin temel nedeninin yerinden edilme olduğunu ve 6,2 milyon kişinin yerinden edildiğini, bunların 1,3 milyonunun Ocak 2018'den itibaren (çoğu birden fazla kez yerinden edilmiş) yerinden edildiğini göstermektedir (SCPR, 2019).

Arap dünyasında hem makro hem de mikro düzeyde çatışmaların potansiyel tetikleyicilerinden biri olarak gıda güvencesizliğinin altını çizen başka kanıtlar da bulunmaktadır. Tunus, Mısır, Libya ve Yemen'de 1960'tan 2010'a kadar olan bir veri setine ve geliştirilmiş ülkeler arası regresyon tekniklerine dayanarak çatışmaların temel küresel itici güçlerini değerlendiren bir çalışmanın sonuçları, kişi başına düşen gelir, eşitsizlik ve kötü yönetim gibi faktörlerin çatışmaların başlıca belirleyicileri olduğunu, makro ve mikro düzeyde gıda güvencesinin Arap dünyasındaki çatışmaların ana nedeni olarak ortaya çıktığını göstermektedir (Maystadt vd., 2012). Yemen'de, milyonlarca yerinden edilmiş kişinin ve binlerce mültecinin memleketi - çatışma, ekonomik çöküş ve bunun sonucunda kırsal ve kentsel geçim kaynaklarının bozulması, gıda güvencesi ve beslenme üzerinde yıkıcı etkilere sahip olmuştur. 2017 boyunca, 17 milyon insanın kriz durumunda olduğu ve acil insani yardıma ihtiyaç duyduğu tahmin edilmiştir. Bu, nüfusun % 60'ına tekabül etmektedir. Çatışma ve güvensizlik, geçim kaynakları ve beslenme durumu üzerinde yıkıcı etkilere sahip olan akut gıda güvencesizliğinin ana itici güçleri olmaya devam etmektedir. Çatışma bölgelerinde, ticari ve insani ithalatın kısıtlanması ve kesintiye uğraması, toplu yerinden edilmeler, gelir kaybı, yakıt kıtlığı ve yüksek fiyatlar, bozulan pazar sistemleri, yüksek gıda fiyatları ve kamu hizmetlerinin çökmesi, durumu daha da kötüleştirmektedir (IPC, 2017).

Dünya'nın farklı bölgelerinde bu konuda yapılan başka çalışmalar da bulunmaktadır. Gana'da, ülkenin kuzeyinden Brong Ahafo bölgesine göç (çoğunlukla mevsimsel), verimli topraklara erişimi artırmak ve gıda güvencesini teşvik etmek için iyi kurulmuş bir stratejidir. Kuzeydeki Dagara bölgesinden 203 göçmen arasında yapılan bir ankette, katılımcıların çoğu verimli toprakların kıtlığı, düşük mahsul verimi ve gıda güvencesi sorunları nedeniyle evlerini terk ettiklerini

belirtti. Anket, 203 katılımcıdan 48'inin göçün temel nedenleri olarak açlık ve gıda kıtlığını vurgulamasıyla yüksek düzeyde sıkıntı ve aciliyetin altını çizmektedir (V. Geest, 2011).

Bir diğer çalışmada özellikle yoksul kırsal haneler için, açlık ve aşırı yoksulluk risklerini azaltmak ve hanenin karşılaşılabileceği olası olumsuz şoklarla başa çıkmak için bir veya daha fazla aile üyesini tarım dışındaki sektörlerde çalışmak üzere şehirlere göndermenin önemli olduğu gözlenmiştir. Örneğin, Güney Etiyopya'daki Sidama Bölgesi'nden elde edilen kanıtlar, üyeleri gıda tedariki konusunda endişeli olan, gıdanın kalitesinin ve miktarının azaldığı ve öğünlerin kaçırıldığı hanelerin, kendileri ve aileleri için daha iyi bir yaşam sağlamak amacıyla bir yetişkinin göç etmesi gerektiğine karar verme olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Regessa ve Stoecker, 2012).

Gıda güvencesizliğinin Sahra Altı Afrika'dan uluslararası göç isteklerini ve uluslararası taşınmaya hazırlık amacıyla atılan sonraki adımları nasıl etkileyebileceğini inceleyen bir başka çalışmanın sonuçları; istekler, planlama ve göç etme konusundaki nihai kararlar karakterize edilen göç karar sürecinde birden fazla belirleyicinin farklı roller oynadığını göstermektedir. Özellikle, gıda güvencesizliği hem göç etme isteğinin hem de kararının önemli bir belirleyicisidir. Gıda güvencesizliği, uluslararası göç etme isteğinin olasılığını artırmakta ve istek olasılığı gıda güvencesizliğinin şiddetiyle birlikte artmaktadır. Çalışmanın oldukça kayda değer bulgularından birisi, gıda güvencesizliğinin kötüleştikçe uluslararası göç etmeye karar verme olasılığının düşmesidir. Bu bulgular, çok yoksul kişilerin göç etmek istemelerine rağmen bu isteği somut kararlara dönüştürmede muazzam kısıtlamalarla karşılaştıklarını belirten göç literatürüyle uyumludur (Sadiddin vd., 2019).

Diğer bir çalışma Bangladeş'te gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler, aşırı yoksul kesimin bir kısmının (yaklaşık % 36) mevsimsel açlıkla başa çıkmak için mevsimsel göçe başvurduğunu göstermektedir. Göç'ün, gelir ve gıda tüketimini dengelemek için önemli bir strateji olduğu belirtilmektedir (Khandker vd., 2012).

Başka bir nitel çalışma, gıda güvencesizliği ve El Salvador, Guatemala ve Honduras'tan göç arasında net bir bağlantı olduğunu doğrulamaktadır. Yoksulluk ve işsizlik göçün genel nedenleridir; bunu tarımsal üretkenliğin azalması, kuraklık gibi olumsuz iklim olayları, ürün kayıplarına yol açan zararlılar ve yaygın şiddet olayları takip etmektedir. 2016 yılında görüşülen tüm hanelerin neredeyse yarısının (% 47) gıda güvencesizliği yaşadığı ve bu seviyelerde bir gıda güvencesizliğinin bölgede daha önce görülmediği ifade edilmektedir (IADB, IFAD, IOM, OAS ve WFP, 2017).

Açlığı azaltmaya yönelik kamu müdahaleleri ile değişen göç seviyeleri arasındaki ilişkiyi belirlemek için ekonometrik analiz kullanılan bir çalışmada, 1990'dan 2015'e kadar uluslararası göç akışlarındaki değişimler analiz edilmiştir. Özellikle üç değişkenin uluslararası göç üzerindeki etkisi ölçülmüştür: açlık seviyeleri, tarımsal verimlilik ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH). Bu çalışmanın,

uluslararası göçler ile ekonomik kalkınma arasındaki karmaşıklıklara kesin bir cevap sunmadığı; ancak söz konusu sorunların çeşitliliğini incelemek için basit korelasyonların ötesine bakmanın önemli olduğunu gösterdiği ifade edilmektedir. Gıda güvencesi için iki temel etken olan ekonomik kalkınma ve siyasi istikrarı kontrol ettikten sonra, açlık seviyeleri ile göç arasında fark edilebilir bir ilişki gözlenmediği belirtilmiştir. Ayrıca, artan tarımsal verimlilik (çiftlik düzeyinde üretim değeri veya fiziksel verim cinsinden ölçülen) ile göç arasında da fark edilebilir bir ilişki gözlenmemiştir. Bu bulguların, açlık sorununu tek başına çözmenin (örneğin nakit transferleri ve gıda kuponları yoluyla) uluslararası göçü doğrudan etkilemeyeceği anlamına geldiği belirtilmiştir. Açlığı azaltmaya nasıl yatırım yapılması gerektiğine ve birden fazla etkenin nasıl ele alınacağına odaklanmanın önemli olduğu sonucuna varılmıştır (Laborde vd., 2017).

ÇİFT ODAKLI SOSYAL KORUMA POLİTİKALARI: GÖÇMENLER İÇİN KAPSAYICI ENTEGRASYON VE YERİNDE GÜÇLENDİRME

Göç edenlerin bu davranışlarının ardında, gelirlerini artırmak; aile üyelerine katılmak; zulümden kaçmak; kendilerini çevresel veya diğer tehditlerden uzaklaştırmak gibi oldukça çeşitli nedenler bulunmaktadır (Black vd., 2011). Göç, birçok etken tarafından şekillendirilen karmaşık bir süreçtir. Bireyler, ancak varış yerlerinde, geldikleri yere kıyasla daha yüksek refah seviyelerine (örneğin, daha iyi yaşam standartları veya kamu güvenliği) sahip olmayı beklediklerinde göç sürecine girme niyeti taşımaktadırlar. Gıda krizlerinin de bu refahı azalttığı için, göçmenleri ülkelerinden veya bölgelerinden uzaklaştırmaları beklenmektedir. Ancak göç, yalnızca parasal maliyetleri değil, psikolojik maliyetler gibi başka maliyetleri de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, göç etmek isteyen herkesin göç edebileceğini düşünmek mümkün değildir. Birçok insanın bu maliyetleri karşılayacak gerekli kaynaklardan yoksun olduğunu veya kalabileceğini düşünmek gereklidir (Carril-Caccia vd., 2022).

Gıda güvencesizliği yaşayan insanların ve hanehalklarının göç hareketleri karşısında geliştirilebilecek politikalar; göç edenlerin gittikleri yerlerdeki refahını ve sosyal uyumunu arttırmayı amaçlayan sosyal koruma ve destek programları ile köken ülkelerde insanları yerinde tutmayı hedefleyen dayanıklılık ve kalkınma önlemleri olarak ayrılmaktadır.

Gıda güvencesizliğinin, nüfusların savunmasızlığını artırdığını, sağlıksız toplumların genişlemesine ve hareket etmesine sebebiyet verebileceğini dikkate almak önemlidir. Gıda güvencesizliği ve açlık gibi son derece acı verici deneyimlerin neden olduğu göç hareketlerinin kabul eden ve kolektif düzeyde sorumluluk üstlenen sığınma politikalarının benimsenmesi, alınabilecek önlemlerden birisi olabilir. (Carney ve Krause, 2020). Ancak, göçmenlerin, özellikle de düzensiz göçmenlerin girişini yönetmenin, ev sahibi ülkeler için oldukça zorlayıcı olabileceği akılda tutulmalıdır. Gıda güvencesizliğini deneyimleyen uluslararası göçmenlere yönelik kabul stratejilerinin ne kadar ulusal bir tercih meselesi olduğu

ve/veya gıda güvencesizliği kaynaklı zorunlu göçün uluslararası hukuk ve insani sorumluluk çerçevesinde ele alınması gerektiği tartışmaları, kaçınılmaz biçimde gerçekleşecek tartışmalardır.

Gıda güvencesi gibi temel bir insan ihtiyacının karşılanamaması sebebiyle başka ülkelere göç etmek zorunda olan insanlar için varış ülkelerinde kapsayıcı entegrasyon politikaları önem kazanmaktadır. Bu politikalar, acil temel ihtiyaçlarının karşılanmasından ekonomik güvenceye, sosyal ve kültürel hayata katılımdan hukuki güvenceye kadar oldukça geniş çaplı bir entegrasyon sürecine ilişkindir. Yani, gıda güvencesizliğe tepki olarak göç eden birey ve hane halklarının varış ülkelerinde başarılı ve kapsayıcı entegrasyonları desteklemek üzere atılabilecek adımlar çeşitlidir. Acil ve temel ihtiyaçlar içerisinde gıda güvencesi öncelikli bir konudur. Bu güvencenin sosyal yardımlarla mı sağlanacağı, göçmenlerin kendi gıdalarını temin edebilecekleri sürdürülebilir politikalar mı geliştirileceği mevcut şartlar üzerinde düşünülerek kararlaştırılabilecek hususlardır. Gıda güvencesizliğe nedeniyle göç eden bireylerin ve hanehalklarının ekonomik güvencelerinden önceki acil ve temel ihtiyaçları içerisinde barınma güvencesinin ve sağlık hizmetlerini erişimlerinin sağlanması son derece önemlidir. Nihai amaç, bu göçmenlerin ekonomik güvenceye kavuşmalarını destekleyerek bu ihtiyaçlarını bağımsız bir şekilde giderebilmelerini sağlamak olmalıdır. Göçmenlerin ekonomik güvenceye kavuşmalarının en cazip yolu istihdam piyasasına erişimden geçmektedir. Önceki eğitim ve mesleki deneyimlerinin tanınması ve denklik işlemlerinin hızlıca yürütülmesinin yanında dil sorunlarının çözülmesi amacıyla dil destekli mesleki eğitim hizmetlerinin sunulması ve bu önlemlerin, ayrımcılıkla mücadele politikalarıyla desteklenerek adil istihdama erişimin kolaylaştırılması hedeflenmelidir. Varış toplumlarının sosyal ve kültürel kabulü, kapsayıcı entegrasyonun en önemli bileşenlerinden birisidir. Göçmen çocukların eğitime dahil edilmesi, özellikle okul öncesi yaş aralığındaki çocukların okul öncesi eğitime entegre edilmesi ve destekleyici eğitim programlarının yanında kültürel farklılıklara saygılı, karşılıklı etkileşim alanlarının oluşturulması, dil ve toplumsal normlara ilişkin kültür temelli kursların sunulması, önyargıları azaltıcı sosyal projelerin ve ayrımcılıkla mücadele kampanyalarının yürütülmesi gibi birçok politika sosyal ve kültürel uyumu destekleyecektir. Göçmenlerin hukuki entegrasyonları da kapsayıcı entegrasyonun bir parçasıdır. Uluslararası hukuk çerçevesinde durumlarına uygun düşen hukuki statülerinin belirlenmesi sürecinde adımların hızla atılması, kendilerine tanınan tüm hukuki hakların yanında sorumlulukların anlaşılabilir ve erişilebilir şekilde bildirilmesi gerekmektedir.

Gıda güvencesizliğinin uluslararası göçü etkileyen kritik faktörlerden biri olduğunu ortaya koyan bir araştırmanın bulgularına göre, genel olarak mülteci topluluklarının temel talebi, düşmanlıkların sona ermesini sağlamak için uluslararası yardım istemektir, böylece kendi ülkelerine dönebilir ve hayatlarını ve geçim kaynaklarını yeniden inşa etme sürecine başlayabilirler. En önemli endişeleri, çocukların eğitim de dahil olmak üzere temel hizmetlerden yoksun büyümesiyle

nesiller boyu sürececek bir kayıptan kaçınmaktır. Çatışma ve savaştan kaçmak için kendi ülkeleri içinde yerinden edilmiş veya mülteci olarak komşu ülkelere taşınmak zorunda kalan kişilere gıda yardımı da dahil olmak üzere yeterli geçim kaynağı ve sosyal destek sağlanmalıdır. Çalışma, mültecilerin çoğunluğunun kültürel ve sosyal olarak tanıdık ortamlarda, kökenlerine daha yakın kalmayı tercih ettiğini göstermektedir. Belirsiz sonlu, uzun ve zorlu yolculuklara çıkmaya, dil, kültür, din ve sosyal açıdan büyük farklılıklar barındıran, bilmedikleri yerlere gitmeye meyilli değiller. Menşe yerlerine daha yakın güvenli yerlerde yardım sağlamak, bir hayatta kalma stratejisi olarak göç akışlarını azaltacak, daha uygun maliyetli insani müdahalelerle sonuçlanacak ve uzun vadede daha büyük sosyoekonomik faydalar sağlayacak uygulanabilir bir çözümdür. Öte yandan, çok sayıda yerinden edilmiş insanın yaşadığı bölgelerde, ev sahibi topluluklardaki savunmasız bireylere de destek sağlanması gerektiğinin altı çizilmektedir. Düşük ve orta gelirli ülkelerdeki birçok topluluk, orantısız bir şekilde çok sayıda mülteciye uzun süreler boyunca ev sahipliği yapmış ve bu durum kamu altyapıları ve hizmetleri üzerinde ciddi bir yük oluşturmuştur. Bu koşullar altında ev sahibi topluluklara yardım sağlanamamasının, mülteci topluluklarıyla düşmanlığı ve çatışmayı körükleyebileceği ve bunun da destek hizmetlerindeki kesintiler daha da kötüleştikçe zamanla yoğunlaşacağı belirtilmektedir. Bu alandaki çalışmaların yetersizliği göz önüne alındığında, uluslararası göçün ev sahibi topluluklar üzerindeki sosyal, politik ve finansal etkilerinin daha ayrıntılı olarak analiz edilmesi önerilmektedir. Önerilerden birisi de, uluslararası göçe yanıt olarak tüm paydaşlar arasında tek tip politikaları ve yaklaşımları savunmanın kritik öneme sahip olduğudur. Ev sahibi ve geçiş ülkeleri arasında tutarlı mülteci işleme kriterlerinin ve tek tip bir mülteci politikasının uygulanmasının, belirli ülkelere yönelik mültecilerin yaptıkları zorunlu tercihlerin yerini gönüllü tercihlere bırakabileceği ifade edilmektedir (WFP, 2017).

GSYİH büyümesinin göç üzerindeki etkisine dair bir araştırma, insanları yerinde tutma ve yerinde güçlendirmeye çalışmanın önemine işaret etmektedir. Çalışmaya göre, insanların doğdukları ülkelerde kalmalarını sağlayacak yeterli ekonomik fırsat yaratmanın kritik önem taşımaktadır. Önemli olan, açlığı azaltma ve verimliliği artırma yatırımlarını daha geniş ekonomik büyümeyle ilişkilendirmektir. Bu nedenle, temel unsur, kırsal alanlardaki insanlara çiftlik düzeyinin ötesinde ekonomik fırsatlar sunmak ve çiftlik dışı faaliyetlere yatırımı artırmaktır. Nitekim, kişi başına düşen ekonomik büyüme ve buna bağlı verimlilik artışları, uluslararası göçü sınırlamanın anahtarıdır. Aynı zamanda, çiftlik düzeyindeki faaliyetlerde sağlanacak sınırlı iyileştirmelerin bu tür etkilere yol açmayacağı ve hatta tam tersine yol açabileceği belirtilmektedir. Tarımsal teknolojik yenilikler, yoksulluğun azaltılması ve insana yakışır iş için olumlu ekonomik sonuçlara dönüştürülmelidir. Bu hedefler, tarımsal değer zincirleri boyunca yeni iş fırsatlarına ve gelişmiş pazar entegrasyonuna katkıda bulunabilir. Bu yönde yapılacak kamu ve özel yatırımlar, kırsal alanların hem açlığın sona erdirilmesinde hem de göçün azaltılmasında merkezi konumda olmasını sağlayabilir (Laborde vd., 2017).

Diğer yandan BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), akıllıca ve kanıtlara dayalı olarak, tüm paydaşları dahil ederek, ülkelerin siyasi ekonomilerini, kurumsal kapasitelerini göz önünde bulundurarak ve Dünya Ticaret Örgütü kuralları kapsamındaki taahhütleri ve esneklikleri dikkate alarak mevcut kamu desteklerini yeniden düzenlemenin, tüketicilerin besleyici gıdalara erişebilirliğini artırmaya yardımcı olacağını belirtmektedir. Kamu desteği, özellikle sağlıklı beslenmeyi daha az maliyetli hale getirmek için önemlidir. Politika yapıcılar, kaynak kısıtlamaları nedeniyle çiftçilerin besleyici gıdaların üretiminde uzmanlaşamamaları durumunda ortaya çıkabilecek potansiyel eşitsizlik ödünleşimlerinden kaçınılmalıdır. Düşük gelirli ülkelerde ve aynı zamanda tarımın ekonomi, işler ve geçim kaynakları için kilit öneme sahip bazı alt-orta gelirli ülkelerde, hükümetlerin gıda ve tarımı daha kolektif olarak destekleyen hizmetlerin sağlanması için harcamaları artırması ve önceliklendirmesi gerekmektedir. Bu, besleyici gıdaların üretimindeki verimlilik farklarını kapatmak ve sağlıklı beslenmenin karşılanabilirliğini artırmak için gelir yaratmayı sağlamak açısından önemlidir. Ancak bu, önemli miktarda kalkınma finansmanı gerektirecektir. Gıda ve tarıma yönelik mevcut kamu desteğinin yeniden işlevlendirilmesi tek başına yeterli olmayacaktır. Sağlıklı gıda ortamları ve tüketicilerin sağlıklı beslenmeyi seçmelerinin güçlendirilmesi, tamamlayıcı tarımsal gıda sistemleri politikalarıyla teşvik edilmelidir. Desteğin yeniden işlevlendirilmesinin en savunmasız kesimler (özellikle kadınlar ve çocuklar) üzerindeki istenmeyen sonuçlarını hafifletmek için sosyal koruma ve sağlık sistemi politikalarına ihtiyaç duyulacaktır. Yeniden işlevlendirilme çabalarının başarısının, siyasi ve sosyal bağlam, yönetim ve paydaşların çıkar, fikir ve etkilerindeki farklılıklardan etkilenmesi muhtemeldir. Her ülkenin bağlamının çeşitliliği göz önüne alındığında, yeniden işlevlendirme çabaları yerel, ulusal ve küresel düzeyde güçlü kurumlara ihtiyaç duyacak ve ayrıca kamu sektöründen, özel sektörden ve uluslararası kuruluşlardan paydaşların katılımını ve teşvik edilmesini sağlayacaktır (FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, 2022).

Halihazırda BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)'nın baş ekonomisti olan Maximo Torero, bir sunumunda El Salvador, Guatemala ve Honduras'tan gelen göçmenlerin ana çıkış noktalarındaki hem tarımsal potansiyeli hem de tarımsal verimlilik düzeyini gösteren haritalardan bahsetmiştir. Haritalar, farklı bölgelerdeki göçün itici güçleri arasındaki farklılıkları ortaya koyarken, bu farklılıkların kamu politikalarının ve kamu ve özel yatırımların oluşturulmasında dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir. Örneğin, Honduras'ta göç, yüksek yoksulluk seviyelerine ve daha düşük tarımsal potansiyele sahip kırsal alanlardan gelmektedir. Torero'ya göre yüksek yoksulluk ve yetersiz beslenme seviyelerini hedefleyebilecek ve tarım dışı faaliyetleri teşvik edebilecek kısa vadeli yardımlara daha fazla vurgu yapılması gerekmektedir. İyi ücretli istihdam olanakları yaratmaya ve tarım sektörünün yalnızca geçimlik değil, aynı zamanda ticari ve sürdürülebilir girişimler olarak geliştirilmesine daha fazla odaklanılmasının altı çizilmiştir. Yoksulluk ve yetersiz beslenmenin yoğun olduğu her bir hassas bölgenin ihtiyaçlarının ve üretim

potansiyelinin (sadece tarımsal potansiyeli değil) tam olarak teşhis edilmesi gerekmektedir. Torero'ya göre, ekonomik büyüme tek başına sorunu çözmez. Yoksulluk ve yetersiz beslenmenin azaltılmasını hızlandırmak için hedef odaklı ve önceliklendirilmiş politikaların hayata geçirilmesi önemlidir. Gıda güvencesizliği ve göç sorunuyla ilgilenen kamu ve özel kuruluşlar mevcut olsa da yerel, ulusal ve bölgesel düzeyde kapsamlı planlar, yeterli finansman ve koordineli eylemler gerekmektedir. Yoksulluk ve açlığın azaltılmasında en yüksek getiriye elde etmek için kamu yatırımları önceliklendirilmelidir (Kohn, 2015).

Gıda güvencesizliğine yönelik dayanıklılığı artırmaya çalışan bazı uluslararası kuruluş ve fonlardan da bahsedilmelidir. Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD)'nın gıda güvencesini iyileştirmek ve yoksulluğu azaltma stratejileri bulunmaktadır. Dünya Bankası, gıda üretimi ve beslenmeyi artırmak için tarım ve kırsal kalkınmaya yatırım yapılmasını önemsemektedir. Dünya Bankası, gıda güvenliğini iyileştirmek ve herkesi, her yerde, her gün besleyebilecek bir gıda sistemi kurmak için ortaklarıyla birlikte çalışmaktadır. İklim dostu tarım tekniklerini teşvik etmek, bozulmuş tarım arazilerini eski haline getirmek, daha dayanıklı ve besleyici ürünler yetiştirmek ve gıda kayıplarını azaltmak için depolama ve tedarik zincirlerini iyileştirmek gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD), kırsal yoksulluğun azaltılmasına odaklanmış olup, gelişmekte olan ülkelerdeki yoksul kırsal nüfusla çalışarak yoksulluğu, açlığı ve yetersiz beslenmeyi ortadan kaldırmak, üretkenliklerini ve gelirlerini artırmak ve yaşam kalitelerini iyileştirmek için çalışmaktadır. IFAD tarafından finanse edilen tüm programlar ve projeler, bir şekilde gıda ve beslenme güvenliğini ele almaktadır (United Nations, 2025).

Ulusal çapta yapılabilecek müdahalelerin oldukça geniş çaplı olduğu unutulmamalıdır. Yoksulları hedefleyen sosyal koruma programları, yerinde güçlendirmeye güçlü bir destek sağlayabilir. Sosyal sigortalar, mikro sigortacılık uygulamaları, sosyal yardımlar ve hizmetler (gıda güvencesizliği yaşayan insanlara şartlı nakit transferleri yapılması, temel gıdaya erişimlerini kolaylaştıracak ayni ve nakdi katkılar aktarılması, sınırlı kaynaklarını ihtiyaç duydukları alanlara yönlendirebilmelerini sağlamak üzere sosyal hizmetler sunulması gibi) köken ülkelerdeki yoksul hanehalklarını destekleyebilir. Kamu, gıda güvencesizliğe ile mücadelede küçük üreticileri ve yerel toplulukları daha verimli ve sürdürülebilir tarım uygulamalarına yönelik bilgi, teknoloji ve finansmanla yönlendirip destekleyebilir. Temel besin kaynaklarına erişimi güvence altına alacak müdahalelerde bulunabilir ve tarımsal üretimi ulusal bir öncelik haline getirebilir. Diğer yandan, sadece tarıma bağımlı kalmayarak kırsal gelir kaynaklarının artırılması da ekonomik şoklara karşı direnci yükseltebilir. Yerel ürünlerin desteklenmesi, kooperatifleşmenin özendirilmesi ve mikro işletmelere teknik ve finansal destek sunulması gelir kapasitesinin artmasına katkı sağlayabilir.

SONUÇ

Günümüzde küresel gıda üretimi gezegendeki herkesi beslemeye yetecek düzeyde olsa da, açlık, dünyanın bazı bölgelerinde artmaya devam etmektedir. Asya ve Latin Amerika'da açlığın azaltılmasında son dönemde kaydedilen bazı ilerlemelere rağmen, dünya, özellikle durumun vahim olduğu Afrika'da olmak üzere birçok bölgede hâlâ gıda krizleriyle karşı karşıya bulunmaktadır. Dünya Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu raporunun 2024 baskısına göre, 2023 yılında 713 ila 757 milyon insan açlıkla karşı karşıya bulunuyordu. Bu sayı dünyada her 11 kişiden biri ve Afrika'da her beş kişiden biri anlamına gelmektedir. Raporda, açlığın yanı sıra, 2,33 milyar insanın orta veya şiddetli gıda güvensizliği, 900 milyon insanın ise şiddetli gıda güvensizliği yaşadığı vurgulanmaktadır. 3,1 milyardan fazla insan sağlıklı beslenemediği, beş yaşın altındaki birçok çocuğun yetersiz beslenme sorunu yaşadığı, 2030 yılına kadar yetersiz beslenme hedeflerine ulaşmak için daha fazla çaba gerektiği de raporda ifade edilen diğer önemli sorunlardır (United Nations, 2025).

Göç, içinde yaşadığımız toplumların şekillenmesine katkıda bulunabilen bir eylem olarak ortak tarihin de bir parçasıdır. Göçün hem nedenleri hem de sonuçları çok yönlü ve karmaşıktır. İnsanlar, yoksulluk, siyasi istikrar, eğitim, aile üyeleriyle yeniden bir araya gelmek veya iş bulup memleketlerindeki ailelerine maddi destek sağlamak gibi amaçlarla göç edebilmektedirler (FAO, IFAD, IOM, WFP, 2018). Gıda istikrarının bozulması da, göçü temel tepki yollarından birisi yapmaktadır. İnsanlar, gıda güvencesi endişesi yaşamayacakları yerlere doğru hareket etmektedir. Göç etmek, maliyetleri olan bir eylemdir. Bu maliyetler, yoksul insanların göç etme kabiliyetini sınırlandırabilmektedir. Gıda güvencesizliğini deneyimlemenin aynı zamanda kabul edilemez bir insan hakları sorunu olduğu dikkate alındığında, gıdaya erişimden bir şekilde yoksun kalan insanların göç edebilmelerini kolaylaştırmak, göç edenlerin varış yerlerinde sosyal entegrasyonlarını sağlamak ve/veya kendi topluluklarında güçlendirmek gibi konular üzerinde hızlı reaksiyonlara ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Black, R., Bennett, S. R., Thomas, S. M., & Beddington, J. R. (2011). Climate change: Migration as adaptation. *Nature*, 478 (7370): 447–449. <https://doi.org/10.1038/478477a>
- Carney, M.A. & Krause, K. (2020). Immigration/migration and healthy publics: the threat of food insecurity. Palgrave Communications, an open access journal of Springer Nature. 6. <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0461-0>
- Carril-Caccia, F., Paniagua, J., & Suárez-Varela, M. (2022). Forced migration and food crises. *SUERF Policy Brief*
- FAO, (2001). Food Insecurity in the World. www.fao.org/3/a-y1500e.pdf. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Italy.
- FAO, IFAD, IOM, WFP. (2018). The Linkages between Migration, Agriculture, Food Security and Rural Development. Rome. 80pp. (<http://www.fao.org/3/CA0922EN/CA0922EN.pdf>). Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. (2018). The State of Food Security and Nutrition in the World 2018. Building climate resilience for food security and nutrition. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Italy.
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. (2022). The State of Food Security and Nutrition in the World 2022.
- FAO. (2006). Changing Policy Concepts of Food Security; FAO: Rome, Italy. <https://doi.org/10.4060/cc0639en>
- FAO. (2018). The Future of Food and Agriculture: Alternative Pathways to 2050. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome, Italy, 228 pp.
- Fröhlich, C. (2016). Climate migrants as protestors? Dispelling misconceptions about global environmental change in pre-revolutionary Syria, Contemporary Levant, 1:1, 38-50, DOI: 10.1080/20581831.2016.1149355
- IADB, IFAD, IOM, OAS and WFP. (2017). Food security and emigration. Why people flee and the impact on family members left behind in El Salvador, Guatemala and Honduras. Rome, WFP.
- IPC. (2017). IPC Analysis – Summary of findings. Yemen. March.
- Khandker, S.R., Baqui Khalily, M. A., & Samad. (2012). Seasonal Hunger and Its Mitigation in Northwest Bangladesh. *Journal of Development Studies*, 48(12): 1750–1764.
- Kohn, R. (2015). Food and Nutrition Security Among Multiple Factors Behind Child Migration to the US. IFPRI. <https://www.foodsecurityportal.org/blog/food-and-nutrition-security-among-multiple-factors-behind-child-migration-us>

- Laborde, D., Bizikova, L., Lallemand T., & Smaller, C. (2017). What is the link between hunger and migration? International Institute for Sustainable Development and International Food Policy Research Institute.
- Maystadt, J.F., Trinh Tan, J.F. & Breisinger, C. (2012). Does food security matter for transition in Arab countries? IFPRI Discussion Paper 01196. Washington, DC, International Food Policy Research Institute.
- Ramachandran, S. & Crush, J. (2023). Food security, equitable development and South–South migration: Towards a research agenda. *International Migration*, 61, 341–344. Available from: <https://doi.org/10.1111/imig.13207>
- Regassa, N., & Stoecker, B. J. (2012). Household food insecurity and hunger among households in Sidama district, southern Ethiopia. *Public health nutrition*, 15(7), 1276–1283. <https://doi.org/10.1017/S1368980011003119>
- Sadiddin, A., Cattaneo, A., Cirillo, M., & Miller, M. (2019). Food Insecurity as a Determinant of International Migration: Evidence from Sub-Saharan Africa. *Food Security*, 11, 515-530. <https://doi.org/10.1007/s12571-019-00927-w>
- SCPR. (2019). Food Security and Conflict in Syria. Retrieved from https://scpr-syria.org/wp-content/uploads/2024/08/SCPR_Food-Security-and-Conflict-in-Syria_-EN.pdf
- United Nations. (2025). Global Issues: Food. <https://www.un.org/en/global-issues/food>.
- V. Geest, K. (2011), North-South Migration in Ghana: What Role for the Environment?. *International Migration*, 49: e69-e94. <https://doi.org/10.1111/j.1468-435.2010.00645.x>
- WFP. (2017). At the Root of Exodus: Food Security, Conflict and International

BÖLÜM 35

Özel Gereksinimli Bireylerde Sosyal Dışlanma

Ümmü Bulut Keskin¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü
0000-0002-6691-2542

Giriş

Toplumsal yaşamda Özel gereksinimli bireyin durumu dışlama ve ötekileştirme süreçlerini içinde barındıran dezavantajlı bir konumdur. Özel gereksinimli bireyler sahip oldukları engellilik tipine göre toplumsal yaşamın dışında kalmakta; toplumsal yaşamdan dışlanmaktadır. Bu çalışmada, engellilik olgusu toplumsal dışlanma bağlamında ele alarak, özel gereksinimli bireylerin sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda karşılaştıkları dışlanma süreçleri mevcut literatür ekseninde değerlendirilmiştir.

Dışlanma ve Toplumsal Dışlanma Kavramı

Ben ve öteki ayrımında ortaya çıkan ve toplumsal hayatın kaçınılmazı olan dışlanma, gündelik yaşam içerisinde mikro etkileşimlerden tarihsel çatışmalara kadar insana dair bütün oluşumları kapsayan çok boyutlu bir süreçtir. Birçok bilim insanı bireyin dışlanma durumunu ifade etmek sosyal dışlama (social exclusion), psikolojik dışlama (ostracism) ve sosyal reddetme (social rejection) kavramlarına başvurmaktadır ve aynı olguyu açıklamaktadırlar (Solak ve Teközel , 2019: 394-395). Dışlanma terim anlamıyla bir kişi veya şeyin başkalarınca dışarıda bırakılmasını ifade etmektedir.

Toplumsal dışlanma fikri, ilk etapta siyasetçiler tarafından kullanılan ve benimsenen bir düşünce olmasına karşın ilk olarak sosyologlar tarafından dile getirilmiştir. Toplumsal dışlanma yoksulluk durumunda bireyin üretim süreçlerine katılamamasını ve kaynaklara ulaşamama durumunu da içine alan çok geniş bir kavramdır. Ayrıca toplumsal dışlanma işgücü piyasasından, toplumsal ilişkilerden, sosyal hizmetten, yeterli kaynak ve gelirden yoksun olma biçimlerde de kendini göstermektedir (Giddens, 2012: 402). Sosyal dışlanma, toplumsal yaşamda bireylerin yoksulluk, temel eğitimden mahrum olma ve ayrımcılık gibi durumlardan ötürü toplum dışına itilmelerini ve sosyal yaşama istedikleri gibi katılamamalarını ifade etmektedir (Adaman ve Keyder, 2006: 6).

Sosyal dışlanma kavramı Avrupa'da 1970'li yıllarda ortaya çıkmakla birlikte ilgili literatüre baktığımızda sosyal dışlanmanın yoksullukla ilişkilendirildiğini görmekteyiz (Sapancalı, 2005; Çakır, 2021). Gerek sosyal dışlanma tartışmaları gerekse sosyal içerme yaklaşımı Avrupa'da sosyal devlet anlayışı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sınıf altı (underclass) ve yeni yoksulluk sosyal dışlanma ile ilişkilendirilmiştir (Hatipoğlu Aydın, 2021)

Anthony Giddens (2012: 404) toplumsal dışlanmayı ifade ederken üç tür dışlanmadan bahsetmiştir. Birincisi bireylerin gelirini sağladığı ve statüsünün belirlendiği İşgücü piyasasından dışlanmadır. İkincisi ev içinde (enerji ve su ihtiyacı gibi) veya ev dışında olan (örneğin toplu taşıma, dükkânlar ve finansal hizmetleri kullanma) temel hizmetlerin kullanımından yoksunluk anlamına gelen hikmetlerden dışlanmadır. Üçüncüsü de toplumsal etkinliklere katılmamasını ifade eden toplumsal ilişkilerden dışlanmadır. Adaman ve Keyder sosyal dışlanmanın, ekonomik

dışlanma, mekânsal dışlanma, kültürel dışlanma ve politik dışlanma olmak üzere dört boyutunun olduğunu ifade etmektedir (Adaman ve Keyder, 2006:10). Çoğu zaman iç içe geçen, birbirinin etkisini artıran bu boyutlar birbirini tetiklemektedir. Mesela politik dışlanma kimi zaman ekonomik dışlanmaya sebep olabildiği gibi ekonomik dışlanma da politik dışlanmaya sebep olabilmektedir. Bu da dışlanma süreçlerinin birbirini besleyen döngüye sahip olma durumu söz konusudur (Adaman ve Keyder, 2006: 11). Ekonomik dışlanma: Emek piyasasının dışına düşme nedeniyle işsizlik veya krediye erişimde sorunlar yaşanmasıdır. Sosyal politika önlemleriyle bu durumun üstesinden gelmek mümkün olabilir, ancak bazen kişisel gelirler yetersiz kalabilir ve bu durum kötü yaşam koşulları, eğitim sorunları, sağlık problemleri gibi zorlukları beraberinde getirebilir. (Adaman ve Keyder, 2006:10). Mekansal Dışlanma: Belli mekanlara ulaşımında veya bu mekanlardan yararlanmada sorunlar yaşanması durumudur. İki ana bileşen içerir: Birincisi, kişinin yaşadığı coğrafyanın dışlanması veya ayrımcılığa tabi tutulması, ikincisi ise kişinin coğrafyadaki kamusal hizmetlerin nitelik ve nicelik bakımından yetersiz olması nedeniyle toplumsal yaşama tam anlamıyla katılamaması. Kültürel dışlanma: Ekonomik sebeplerden bağımsız bir şekilde bireylerin toplumsal ve kültürel hayata katılamamasıdır. Farklı etnik yapıdan gelmek, farklı bir dil veya din üyesi olmak gibi nedenlerle toplumsal yaşamın dışına itilme veya ayrımcılığa tabi tutulma durumlarını içerir. Politik Dışlanma: Vatandaşlık haklarının tam olarak kullanılamaması veya siyasal yaşama katılmanın engellenmesidir. Bu, vatandaşların politikadan uzaklaşmasına veya politika dışına düşmesine yol açabilir. (Adaman ve Keyder, 2006:11). Bütün bu açıklamalardan ve kategorileştirmelerden sonra sosyal dışlanmayı, iktisadi ve yapısal sebeplere bağlı bir biçimde sistem dışındaki bireylerin; sosyal, siyasal ve kültürel süreçlerden uzak kalması olarak da tanımlanabilmektedir (Tartanoğlu, 2010: 9)

Sosyal Dışlanmanın Nedenleri

Sosyal dışlanma, bireylerin veya grupların sosyal, ekonomik ve politik hayata tam katılımını ve haklarını aramasını engelleyen bir süreç ve durumdur. Güce dayalı dışlayıcı ilişkilerden kaynaklanır (Beall ve Piron, 2005: 9). Sosyal dışlanma olgusu karmaşık bir olgudur ve sosyal dışlanmanın nedenleri çeşitli kaynaklarda sınıflandırılmıştır. Bazı kaynaklarda sosyal dışlanmanın nedenleri işgücü piyasasındaki değişim, sosyal korumanın gerilemesi, gelir dağılımındaki adaletsizlik ve yoksullukla artan eşitsizlik olarak ifade edilmiştir (Çakır, 2002: 88). Sosyal dışlanmanın nedenleri, çoklu boyutları ve süreçleri içerdiği için net bir resim sunmak zordur. Bu nedenle, ayrıntılı tartışmalara girmek yerine, bazı süreçleri kategorilendirmekle yetinmeyi tercih ediyoruz. Dışlanma boyutları birbirini etkilediği gibi, tanımladığımız kategoriler arasında da etkileşimler vardır. Üretim ve paylaşım süreçlerinin ekonomik organizasyonu: Üretim ve Paylaşım Süreçleri: Ekonomik organizasyon, gelir ve servet dağılımını etkilediği için ekonomik dışlanmayı anlamak için önemlidir. Ekonomik sistemlerin dönüşümü, iş gücünün niteliğini değiştirebilir ve ekonomik dışlanma riskini artırabilir. (Adaman ve Keyder,

2006:14). Kültürel Yapı: Kültürel yapılar, farklılıkları kabul etmeyen davranışları teşvik edebilir ve bu da kültürel dışlanmaya yol açabilir. Hâkim kültürler arasındaki farklar, bu süreci etkileyebilir. Hakların Tanımlanması: Toplumsal yapılar, hakların tanımlanmasıyla oluşur. Bu haklar, dışlanma sorununu etkiler. Hakların içeriği ve kapsamı, toplumsal g   dinamikleriyle ilişkilidir. Kurumsal yapılar: Kurumsal Yapılar: Toplumsal yapı içindeki kurumlar, sosyal dışlanmayı etkileyen veya engelleyen bir rol oynayabilir. Sosyal dışlanmayla mücadele her yaklaşıma için nedenleri tanımlamak ve bu nedenleri ele almak gerektirir. Bu nedenler bazen yapısal değişiklikler gerektirebilirken, bazen de reformist yaklaşımlarla çözülebilir (Adaman ve Keyder, 2006: 15).

Özel Gereksinimli Birey ve Engellilik

Burada  zel gereksinimli birey kavramının anlaşılabilmesi için yetersizlik, engel ve özel gereksinimli birey kavramlarının açıklanması gerekmektedir. Yetersizlik kavramı, yaralanma veya zedelenmeye bağlı biçimde kişinin organının işlevini yerine getirememesi durumudur. Engel ya da engellilik kavramı ise, bireyin içinde bulunduğu yetersizlik durumuna bağlı bir biçimde sosyal normlara uyamamasıdır. Özel gereksinimli birey kavramı da doğum öncesinde, doğum sırasında ve doğum sonrasında, bir takım gelişimsel nedenlere bağlı olarak bilişsel, dil, hareket, fizik, sosyal ve duygusal süreçlerinde    lebilir düzeyde yetersizliği, yavaşlamayı, gerilemeyi ya da ileride olmayı kapsayacak şekilde farklılık gösteren ve herkes için standart eğitim programlarından kısmen veya hiç gerilemeyi ya eğitim desteği almak zorunda kalan bireylerdir (Baykoç, 2015:20)

Engellilik Kavramı

2005'te yürürlüğe giren ve engellilere ilişkin sosyal politikaların temelini oluşturan  z rl ler Kanunu'na göre engellilik doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenden dolayı ruhsal, bedensel, zihinsel, sosyal ve duygusal yeteneklerini farklı derecelerde yitiribirekarşılama zorlukları olan koruma-bakım, iyileştirme, danışmanlık ve destek hizmetlerine gereksinim duyan kişi olarak tanımlanmaktadır ( z rl ler Kanunu, 2005). 2005'te kabul edilen 5378 sayılı  z rl ler kanununda ' z rl ', engelli başlığı altında şu şekilde tanımlanmıştır: Engelli: "Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama g  l kl eri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan" kişilerdir (Mevzuat. gov.tr).

Engellilik konusunun evrensel bir olgu olmasının yanı sıra kitle sorunu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Dünyada bir milyardan fazla özel gereksinimli bireyin var olduğu tahmin edilmektedir. Bu oranın %20'si hayatlarında ciddi sorunlar yaşamaktadırlar. Tüm dünyada, engelli olmayan bireylere göre özel gereksinimli bireyler daha niteliksiz ve olumsuz sağlık koşullarında yaşamaya çalışmaktadırlar. Eğitimin niceliği ve niteliği açısından daha az eğitim hizmetlerinden faydalanmaktalar ve bu da eğitim problemlerine sebep olmaktadır.

Toplum içerisinde özel gereksinimli bireyler engellerinden ötürü işgücü piyasasına katılamamaktadırlar bu da özel gereksinimli bireylerde yoksulluğu kaçınılmaz hale getirmektedir. Özel gereksinimli bireyler istihdam, ulaşım ve bilgi edinme gibi temel hizmetlere erişimde de zorluklar yaşamaktadırlar (Dünya Sağlık Örgütü, 2011). Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı ve Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı ortaklığı ile gerçekleştirilen Türkiye Özürlüler Araştırması 2002, Türkiye’de engellilik alanında gerçekleştirilen en kapsamlı araştırmadır. Bu araştırmada, engelli nüfusunun toplam nüfus içerisindeki oranı %12,29 olarak tahmin edilmiştir. Türkiye’de en son 2023 yılı Temmuz ayında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından yayımlanan Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni’ne göre, Ulusal Engelli Veri Sistemine kayıtlı engelli sayısı toplam 2 milyon 511 bin 950’dir. Bu sayının 1 milyon 414 bin 643’ü erkek engelli, 1 milyon 97 bin 307’si kadın engellidir(Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023: 16).

Engelliliği açıklama için iki temel model kullanılmaktadır. Bunlar Bireysel engellilik modeli ve toplumsal engellilik modelidir. Bireysel engellilik modelinde toplumsal yaşamda özel gereksinimli bireylerin karşılaştığı problemler bireysel eden “kısıtlamadan kaynaklanmaktadır. Birey her bir engelinden ötürü işlevsel sınırlanma yaşamaktadır. Aynı zamanda özel gereksinimli bireyin bu kısıtlılık durumu onun daha geniş bir kategorizasyonda “çürük” olarak yaftalanmasına sebep olabilmektedir (Adaman ve Keyder, 2006: 325). Bireysel engellilik modeline göre özel gereksinimli birey talihsiz bir kaza kurbanı olarak görülür ve burada kişisel trajedi yaklaşımı söz konusudur. Ancak bu model son dönemlerde daha fazla sorgulanmaya başlanmıştır. Engellilik, bireysel sorun değil de bireylerin toplumla kaynaşmasını engelleyen toplumsal bir sorun olarak ele alınmaktadır (Adaman ve Keyder, 2006: 325). İki temel model bireysel ve toplumsal engellilik modeli temel kavramlar ve yaklaşımlar açıdan karşılaştırılması aşağıdaki tablo ile özetlenebilir.

İki engellilik modelinin karşılaştırılması

Bireysel model	Toplumsal model
Kişisel trajedi modeli	Toplumsal baskı model
Kişisel sorun	Toplumsal sorun
Bireysel tedavi	Toplumsal eylemi
Tıbbi yardım	Kişisel gelişim
Mesleki yetke	Bireysel ve ortaklaşa sorumluluk
Uzmanlık	Deneyim
Bireysel kimlik	Ortak kimlik
Önyargı	Ayrımcılık
Bakım	Haklar
Denetim	Secim
Tutum	Siyaset
Bireysel uyum	Toplumsal değişim

Toplumsal model, engelli bireylerin önünde toplumsal engellere vurgu yaparak engelli bireylerin toplumsal yaşama tam katılımına odaklanmaktadır. 1980’li yıllardan sonra toplumsal model birçok yönden eleştirilmiştir. İlk olarak sakatlık deneyimini ihmal ettiği, İkincisi bireylerin “engelli” nitelendirilmesi engelli bireyler tarafından eleştirilmiştir (Adaman ve Keyder, 2006: 327-325). Günümüzde engelli yerine özel gereksinimli birey daha çok kabul gören kavramlardan biridir. Çünkü her bireyin gelişimi birbirinden farklıdır ve bu farklılıklar bireyin toplumsal yaşamını inşa eder. Her birey hareket, dil, sosyal, duyuşsal, bilişsel alanlarda farklı gelişimsel özelliklere sahiptir ve bu gelişimsel özelliklerine bağlı olarak yaşamlarını biçimlendirirler (Baykoç, 2015:19). Gelişimlerdeki bu farklılıklar bireylerin toplum içerisinde özür, engelli, özel gereksinimleri olanlar, gelişim farklılığı olanlar, farklı gelişim gösterenler ve öğrenme farklılığı olanlar, özel eğitim gerektiren bireyler gibi kavramlarla tanımlanmasına neden olmaktadır. Fakat günümüzde, dünyada ve ülkemizde özel gereksinimli bireyleri tanımlarken etiketleme ve yaftalamadan uzak tanımlar tercih edilmektedir (Baykoç, 2015:20)

Engelli sorunları gündeme geldiğinde fiziksel engeli olan katılımcıların tümü, iş imkanları, bakım ve destek bakımından yetersizliklerden dolayı yaşamlarının daha da zorlaştığını vurgulamışlar ve özellikle de yaşadıkları alandaki mekânsal sorunların altını çizmişlerdir. Ayrıca, bu katılımcılar almış oldukları eğitimin kalitesinden duydukları memnuniyetsizliği dile getirmişlerdir (Adaman ve Keyder, 2006: 69).

Engellilik ve Dışlanma

Kavram olarak sosyal dışlanma, gelişmiş ülkelerde 1980’li yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. Toplumsal, politik, kültürel ve iktisadi sorunların birikmesiyle sosyal dışlanma meydana gelmektedir. Sosyal dışlanma, toplumun belirli bir grubunun eğitimsizlik, yaşlılık, işsizlik, yoksulluk veya engellilik gibi sebeplerle sağlık, eğitim ve kültürel olanaklardan faydalanamaması, üretim süreçlerine katılamaması ve karar alma mekanizmalarında yer alamaması durumudur (Hatipler, 2019). Engelliler bireyler; sağlık, eğitim, mekan, istihdam ve bakım hizmetlerinde önemli zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Fakat, asıl itibarıyla engellilerin kamusal alandaki haklarının korunmasında önemli zorlukların bulunmaktadır. Özel gereksinimli bireyler, bu durum nedeniyle toplumsal hayattan uzaklaşabilirler. Ayrıca, engelli ebeveynlerin çocukları da ekstra güçlüklerle karşılaşmaktadırlar (Adaman ve Keyder, 2006: III). Özetle sosyal dışlanma; iktisadi ve yapısal faktörler nedeniyle sistemin dışında kalan bireylerin, bu doğrultuda toplumsal, politik ve kültürel süreçlerden uzak tutulması olarak tanımlanabilir (Adaman ve Keyder, 2006: 9). Sosyal içerme ya da dışlanmış bireylerin topluma uyumu için kısa vadeli çözümler yerine, kalıcı ve yapısal reformlar yapılması gerekmektedir. Bireylerin sosyal ve iktisadi açıdan tam olarak uyumu bu bağlamda büyük önem taşımaktadır. Eşitsizlik ve yoksulluğun sona erdirilmesi, kapitalist sistemde yaşanacak bir dönüşümle ilgili bir sorundur. Engellilik alanındaki çalışmalarda sosyal boyutun göz ardı edilip

sadece tıbbi açıdan yaklaşılması, özel gereksinimli bireylerin “farklı” oldukları düşüncesinin yaygınlaşmasında önemli bir etken olmuş; bu durum, bütünleşme yerine farklılıkları vurgulayan geçici ve yüzeysel çözümlere odaklanılmasına yol açmıştır. Özel gereksinimli bireylerin farklılıklarına karşı bilinçli olunması, onların engel durumlarına yönelik ihtiyaçların tespit edilmesi ve bu doğrultuda hizmetlerin geliştirilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Özel gereksinimli bireylerin ihtiyaçları sadece tıbbi ve fiziksel düzenlemelerle sınırlı kalmayıp, aynı derecede önemli olan sosyal ve psikolojik boyutları da kapsamaktadır. Halbuki bu boyut ise çoğu zaman ihmal edilmektedir. Engellilere karşı önyargılı ve ayrımcı davranışlar ile fırsat eşitsizliği, bu durumu daha da derinleştirmiştir. Özel gereksinimli bireyler, toplumda dezavantajlı gruplar arasında yer almaktadır. Dezavantajlı gruplara yönelik yapılan yatırımlar, bir ülkenin gelişmişlik seviyesini yansıtmaktadır. Son dönemlerde, ülkemizde özel gereksinimli bireylerin yaşam standartlarını iyileştirmek amacıyla hem hukuki hem de iktisadi alanda önemli adımlar atılmaktadır. Fakat özel gereksinimli bireylerin hayat şartlarının iyileştirilmesine yönelik yapılacak çalışmalara dayanak teşkil edecek somut bilgi ve veri yetersizliği mevcuttur(Özbulut ve Özgür Sayar, 2009).

Sonuç ve Değerlendirme

Özel gereksinimli bireylerin içinde bulunduğu engellilik durumu bireyi ilgilendiren durumdan ziyade tüm toplumsal yapıyı ve toplumsal aktörleri ilgilendiren dezavantajlı bir süreçtir. Toplumsal dışlanma diğer bir deyişle sosyal dışlanma özel gereksinimli bireyleri işgücü piyasası dışına iten, temel hizmetlere erişememe ve toplumsal ilişkilere katılamama durumlarını ifade eden bir kavramdır. Sosyal dışlanma işgücü piyasasındaki dönüşümlerden, gelir dağılımındaki eşitsizliklerden, yoksulluktan, kültürel yapıların dışlayıcı tutumlarından, hakların tanımlanma biçimi ve kurumsal yetersizliklerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu nedenlerin herbiri içi içe geçmiş durumda ve birbirini besleyen döngüsel bir yapıya sahiptir. Alinyazında özel gereksinimli bireylerin durumu açıklamaya ilişkin iki model vardır. Bunlardan birincisi tıbbi model ikincisi de toplumsal modeldir. Özel gereksinimli bireylerin yaşadığı dışlanma durumu tıbbi çözümlerle giderilemeyecek sosyal, ekonomik ve politik boyutları içeren bütüncül ve yapısal politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Adaman, F., & Keyder, Ç. (2006). *Türkiye'de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma (Avrupa Komisyonu, Sosyal Dışlanma ile Mücadelede Mahalli Topluluk Eylem Programı 2002-2006)*. Haziran 10, 2023 tarihinde http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/ adresinden alındı
- Baykoç, N. (2015). *Özel Gereksinimli Çocuklar ve Özel Eğitim*. Ankara: Eğiten Kitap Yayıncılık.
- Beall, J., & Piron, L.-H. (2005). *DFID Social Exclusion Review*. London,: The London School of Economics and Political Science.
- Çakır, Ö. (2002). Sosyal Dışlanma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 83-104.
- Dünya Sağlık Örgütü. (2011). *Dünya Engellilik Raporu*. Aralık 15, 2025 tarihinde <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability> adresinden alındı
- Giddens, A. (2012). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Hatipler, M. (2019). Boyut ve Etkenleriyle Sosyal Dışlanmanın Yoksullukla Karşılaştırmalı İlişkisi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*,, 39-77.
- Hatipoğlu Aydın, D. (2021). Sosyal Dışlanma, Sosyal İçerme Ve Vatandaşlığın Dönüşümü. *TBB Dergisi*, 341-374.
- Mevzuat.gov.tr*. (2024, Ocak 5). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5378.pdf> adresinden alındı
- Özbulut, M., & Özgür Sayar, Ö. (2009). Bir Sosyal Dışlanma Fotoğrafı. *Aile ve Toplum Dergisi*, 5(17), 59-76.
- Özürlüler Kanunu. (2005). 10 15, 2025 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5378&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> adresinden alındı
- Sapancalı, F. (2005). *Sosyal Dışlanma*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Solak, Ç., & Teközel, M. (2019). Sosyal Dışlanma Olgusu Üzerine Genel Bir İnceleme. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 293-315 .
- Tartanoğlu, Ş. (2010). Sosyal Dışlanma: Küreselleşme Perspektifinden Bir Kavramsallaştırma Çabası . *Sosyoloji Konferansları*, 1-13.

BÖLÜM 36

Recâ'î'nin *Elif-nâme*'si Hakkında

Özgür Arsu¹

¹ Doktora Öğrencisi; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalı., ORCID: 0000-0003-2820-6185.

Giriş

Elif-nâme türü, Türk İslam edebiyatı, Türk Halk edebiyatı ve Tekke-Tasavvuf edebiyatında başta dinî-tasavvufî konular olmak üzere birçok konuda yazılmıştır. Muvaşşah; Arapça bir kelime olup “vişâh” kökünden türetilmiştir. Arap kadınlarının vişâh tabir ettikleri ve muska gibi taktıkları süs eşyasına denir.² Çift süslemeli gerdanlık; omuzdan koltuk altına kadar uzanan ve iki parçadan oluşan süslü kemer,³ tevşih ve tezyin edilmiş; kendi renginden farklı bir renk ya da çizgili desenle nakşedilmiş atkı veya süslü giyim eşyası; bir şeyi takip takıştırmak; vb.” anlamlarını ihtiva etmektedir. Edebî terim olarak ise “bir manzumeyi meydana getiren mısraların veya beyitlerin başına, ortasına veya sonuna getirilen harf, hece ve kelimelerin marifetiyle gizli bir isim veya ifade oluşturmak” anlamına gelmektedir.⁴ Bu sanat Türk edebiyatında manzum olarak yazılan eserlerin her bir mısraı yukarıdan aşağıya doğru okunduğunda bir isim ortaya çıkacak şekilde yazılan istihrac-nâmelere benzerlik göstermektedir.⁵ Batı etkisinde gelişen Türk edebiyatında ise “Akrostiş” olarak adlandırılmıştır.⁶

Mihrî Hâtun’un *Divan*’ında yer alan “*Muvaşşah Be-İsm-i Süleymân*” adlı gazelin her beytinin ilk mısralarının ilk kelimelerinin baş harfleri alınınca “Süleymân” adı çıkmaktadır; muvaşşah sanatının gösterildiği örnek manzumelerdendir:

(Sin) *Sen rûh-ı revân ey Hân dil-mürdeme cân ancak*

Gül-ruhlarıñ şevki gün gibi `ayân ancak

(Lâm) *Lâle hadüñi bülbül gülşende görüp eydür*

‘Âlemde gül-i ter çok bu gonca-dehân ancak

(Ye) *Yaylañ ile hüsñüñi her kim göre dir şâhâ*

² Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît Kâmûsü’l-Muhît Tercümesi*, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013, c. 5, s. 4388.

³ Mustafa Aydın, “Müveşşah”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, c. 32, s. 229.

⁴ Orhan Kemal Tavukçu, “Akrostiş (Muvaşşah)”, Kültür Tarihimizde gizli Diller ve Şifreler, ed. Emine Gürsoy Naskali - Erdal Şahin, İstanbul: Picus Yayıncılık, 2008, s. 221; ayrıca bkz. Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Harf Simgeciliği*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2016.

⁵ Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s. 738-739.

⁶ Mehmet Arslan, “Mihrî Hâtun Divanı’nda Sanatlı Manzumeler”, Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı II, ed. Şuayip Özdemir-Ayşegül Gün, Ankara: Kıbrıs Balkanlar Avrasya Edebiyatları Kurumu Yayınları, 2017, s. 25.

Kendüsi durur gılmân yaylakı cinân ancak

(Mîm) *Meylüm sañadur hânım kurbân yoluña cânım*

Gerçeği sözüümüñ bu gayrısı yalan ancak

(Elif) *İtünle işigünde çün her gice hem-demdür*

İzzet ise Mihri'ye yeter bu hemân ancak

(Nûn) *Ne vakt-i ferah-devrân âlem bu deme hayrân*

*Biñ cânâ deger bir ân ne hoşça zamân ancak*⁷

Elif-nâme Türü Hakkında

Elif-name, “Elif” ve “nâme” kelimelerinin terkip olarak birleşmesi ile ortaya çıkan birleşik bir kelimedir. “Elif”, Arap alfabesinin ilk harfinin ismi,⁸ “nâme” ise “mektup, risâle, kitap”⁹ anlamlarında Farsça bir kelimedir. Bu iki kelimenin birleşmesi ile bir manzume türüne ad ortaya çıkmıştır.

Elif-nâmelere kesin bir tarif getirmenin zorluğundan bahseden Nihat Öztoprak, şöyle bir tanımlamada bulunmaktadır: “*Mısra veya beyitlerin ilk harfleri alt alta getirildiğinde, elif’ten ye’ye alfabetik bir şekilde sıralanan, gazel, kaside, müseddes gibi farklı şekillerle yazılabilen, daha çok dini ve didaktik konulu olmakla birlikte her konuda örnekleri görülebilen şiirlerdir.*”¹⁰

Elif-name ile ilgili bir tanımlama da Abdurrahman Güzel tarafından yapılmıştır: “*Osmanlı Türkçesindeki otuz üç harfin değişik konularda, değişik şekillerle, genellikle mısra başlarındaki harflerin alt alta alfabetik sıra ile beyitler hâlinde yazılarak devam etmesi neticesinde oluşan manzum eserlerdir.*”¹¹

Elif-nâmeler, günümüzde akrostiş diye bilinen, dizelerin ilk harfleri ile yukarıdan aşağıya doğru okunduğunda bir isim çıkan muvaşşah¹² sanatıyla bağlantılıdır. Türk İslam edebiyatı ve Halk edebiyatının müşterek mahsulleri arasında olan elif-nâmeler; gazel, kaside, mesnevi, murabba, muhammes, müseddes, koşma, destan vs.

⁷ Arslan, “Mihri Hâtun Divanı’nda Sanatlı Manzumeler”, s. 29-30.

⁸ Âmil Çelebioğlu, “Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebî Hususiyetler”, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: MEB Yayınları, 1998, s. 607-624.

⁹ Mütercim Asım Efendi, Burhân-ı Kâtî, haz. Mürsel Öztürk & Derya Örs, Ankara: TDK. Yayınları, 2000, s. 540.

¹⁰ Nihat Öztoprak, “Elif-nâmelerin Tertip Hususiyetleri ve Metin Tesisindeki Yeri”, Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, Bildiriler 2 (K-Z), Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2009, c. 2, s. 817.

¹¹ Güzel, Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı, s. 634.

¹² Çelebioğlu, “Elif Harfiyle İlgili Bazı Edebî Hususiyetler”, s. 605.

nazım şekilleri ile tevhîd, münâcât, na‘t, medhiye gibi alelekseriyet dinî mevzulardaki metinlerde görülür.

Elif-nâmeler hem Türk İslam edebiyatı şairlerinin hem de âşık edebiyatı mümessillerinin hünerlerini sergiledikleri bir şiir şeklidir. Bununla beraber elif-nâme türü, mutasavvıf şairler için tasavvufun anlam katmanını göstermesi bakımından önemlidir. Diğer şairlerin elif-nâmeleri daha çok şeklî bir tarz ifade ederken tasavvufî elif-nâmelerde muhtevanın daha çok ön plana çıktığı görülmektedir.

Elif-nâmeler, Prof. Dr. Nihat Öztoprak'ın tespitine göre tertip hususiyetlerine göre beş gruba ayrılmaktadır:

Birinci elif-nâme türü, mısra başlarındaki kelimelerin ilk harflerinin elif'ten ye'ye doğru alfabetik sırayla yazılması şeklinde oluşan düz elif-nâmelerdir. Bu türde, genelde ilk kelimedden önce ilgili harf yazılır ve vezne dâhil edilir. Düz elif-nâmeler de kendi içinde mısra başları alfabetik olanlar, beyit ve dörtlük başları alfabetik olanlar, yalnızca mısra başında değil mısra içinde de harflerden biri ya da bir kaç yer alanlar, bir mısraında baştaki harf ile başlayan en az iki veya daha fazla kelime kullanılanlar şeklinde gruplandırılabilir.

İkinci elif-nâme türü, düz elif-nâmelerin aksine mısra veya beyit başlarının ye'den elif'e doğru sıralanmasıyla meydana gelen ters elif-nâmelerdir.

Üçüncü elif-nâmeler, mısra veya beyit başları elif-ye-bâ-lâmeli vs. şeklinde baştan sona ve sondan başa doğru karışık sıralanan düz-ters elif-nâmelerdir.

Dördüncü elif-nâmeler, kafiyeleyi alfabetik dizilen ve mesnevî nazım şekliyle yazılmış elif-nâmelerdir.

Beşinci ve son elif-nâme türü ise eğitim amaçlı olarak ve bir halk oyunu şeklinde tertip edilmiş olan elif-nâmelerdir. Bu elif-nâmelerde mısra başlarındaki harfler, elif'ten ye'ye alfabetik olarak sıralanırken ilk kelime bir şehir, ikinci kelime bir sanatkâr, üçüncü kelime ise o sanatkârın ortaya koyduğu eserin adıdır. Üstelik bu kelimelerin her biri, mısra başlarındaki harfle başlamak durumundadır.¹³

Elif-nâmelerle İlgili Yapılan Akademik Çalışmalar

Dîvân, halk ve tekke şiirinde çok sayıda örnekleri bulunan elif-nâmelerin, ilgili örnekleriyle birlikte bütün biçim ve içerik özelliklerini ortaya koyan kapsamlı bir çalışma henüz yapılmamıştır. Muhtelif elif-nâme metinlerinin neşrinden hareketle, kısmen biçim ve içerik özelliklerine değinen, bazı tanımlar geliştirmeye çalışan araştırmacılar ve önemli çalışmalar yapılmıştır. Elif-nâme türü ile ilgili araştırmacılar ve çalışmalar şu şekildedir:

¹³ Öztoprak, “Elif-nâmelerin Tertip Hususiyetleri ve Metin Tesisindeki Yeri”, s. 818-822.

Açıkgöz Namık, “Bakâyî’nin Battal-nâme Adlı Eserindeki Elif-nâme”, Fırat Havzası II. Folklor ve Etnografya Sempozyumu Bildirileri, Elazığ 1989, s. 1-5.

Aslan, Üzeyir. “XVIII. yüzyıl Mutasavvıf Şairlerinden Fahrî Ahmed ve Elif-Nâme Şerhi.” Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, s. 19 (2008): 157-192.

Ay, Sibel. “Muhammed Râgıb ve İki Tasavvufî Risalesi: Pend-i Sâlikân ve Tuhfe-i Dervîşân.” Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature 9, s. 2 (2023): 239-253.

Batıslam, H. Dilek. “Lisân-ı Pepegî (Kekeme Dili) ile Yazılmış Bir Elifnâme Örneği.” Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature 7, s. 4 (2021): 964-976.

Candan, Gülşen. “Senî Ali’nin Elif-nâmesi”, Turkish Studies Dergisi 7(1), 2012, s. 631-641.

Celep, Özlem. “Halk Edebiyatında Elif-nâme Söyleme Geleneği ve Elif-nâmelerde Eğitim Unsurları.” İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013. Danışman: Yard. Doç. Dr. Ömer İNCE.

Çakır, Sudenur Ödemiş. “Klasik Edebiyatımızda Elif-nâmeler ve Harf Simgesiliği Bağlamında Muhibbî’nin Divanı ile Elif-nâmesi”, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2023. Danışman: Prof. Dr. Rıdvan CANIM.

Çelebioğlu, Âmil. “Harflere Dâir”. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları. 599-606. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998.

Çelik Vural, Büşra. “Ehlî’nin Dûvâz-nâme Temalı Elif-nâme’si.” Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, s. 108 (Aralık 2023): 438-453.

Çelik, Ramazan. “Türk Edebiyatında Elif-nâmeler ve Seyyid Nevruz’un Elif-nâme’si”. Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature 8/3 (2022), 1870-1891.

Çetin İsmet, “Elif-nâmeler ve Sefil Ali’nin Bir Elif-nâmesi”, Millî Folklor, Ankara 1992, s. 39-42.

Demirel Mustafa, “Âşık Paşa’nın Elif-nâmesi ve Dil Özellikleri”, Bilig, Bilim Kültür Dergisi, Ankara 1996, s. 202-246.

Eğri, Sadettin. “Ali Rûmî’nin Elif-nâmelerinde Şahıs ve Eser İsimleri.” Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 24, s. 44 (2023): 39-55.

Erdoğan, Mehtap. “Kıbrıslı Kenzî’nin Elif-nâmeleri”, Kıbrıs Türk Kültür ve Edebiyatı Sempozyumu Bildiriler Kitabı, ed. Mihriban Aylanç-Gürkan Gümüşatam, Kıbrıs: Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Yayınları, 2015.

Gökçimen Ahmet, “Türkmen Edebiyatında Elifname” A. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 43, Erzurum 2010, s. 105-120.

Güvenç, Ahmet Özgür. “Latin Alfabesine Göre Ortaya Konan Elifnameler Üzerine.” Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, no. 8 (Fall 2013): 1003-1016.

Kaçar, Burhan. “Türk Edebiyatında Elif-nâmeler.” V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Seksiyon Bildirileri Kitabı I, 310-311. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1997.

Kaplan, Hasan. “Klasik Türk Edebiyatında Elif-nâme Geleneği ve İsmail Hikmetî’nin Elif-nâmeleri.” Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi 6, s. 2 (2022): 437-484.

Kınay, Nilay, “Bir Edebî Tarz Örneği Olarak Sâdık Kemâlî’nin Elif-nâmeleri”. Turkish Studies, 8/13, 2013, 1205-1213.

Özcan, Hüseyin. “Hataî’nin Elif-nâme Şeklinde Yazdığı Düvazdeh”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi 76, 2015, s. 191- 204.

Özkan, Ferudun Hakan. “Kaygusuz Abdal’ın Elif-nâmesi”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi 64, 2012, s. 185-195

Öztoprak Nihat, “Bursalı Feyzi Efendi’nin Elif-nâmeleri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 2006, c. XXXV, s. 135-167.

Öztoprak Nihat, “Elif-nâme Yazma Geleneğine Göre Fuzûlî’nin Elif-nâmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Uluslararası V. Dil, Yazın, Değişibilim Sempozyumu Edebiyat, Edebiyat Öğretimi ve Değişibilim Yazıları: İstanbul 2006, Pegem Yayınları, s. 327-336.

Öztoprak Nihat, “Elif-nâmelerin Tertip Hususiyetleri ve Metin Tesisindeki Yeri”, Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu (25-27 Nisan 2007), Bildiriler-2, Erzurum 2009, s. 817- 829.

Öztürk, Nuran, “Elif-nâme ve Nidâî’nin Elif-nâmesi”, Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri, Adana 2012, 173-185.

Sümer, Muhammet. “Âşık Tarzı Şiir Geleneğindeki Elif-nâmelerde Tasavvufi Motifler”. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve

Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022. Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Osman Nuri Karadayı.

Taş, Hakan, “Deli Birader Gazalı’nın Elif-nâmesi”, *Turkish Studies*, 3/2, 2008, 642-652.

Taşkesenlioğlu, Lokman. “Divan Edebiyatında Elif-nâmeler ve Bilinmeyen İki Elif-nâme Örneği: Memi Can Saruhânî ve Ömer Karîbî Elif-nâmeleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 58 (2017), 159-202.

Temizkan, Mehmet. “Azerbaycan, Türkmenistan ve Osmanlı Sahası Elif-nâmeleri Üzerine Bir İnceleme”. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü I. Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiriler Kitabı*. 2069-2081, 2007.

Temizkan, Mehmet. *Türk Edebiyatında Harf Şiirleri ve Elif-nâmeler*. İzmir: Külcüoğlu Kültür Merkezi Yayınları, 2007.

Tökel, Dursun Ali. *Divan Şiirinde Harf Simgeçiliği*. Ankara: Hece, 2003.

Turan Selami. “Hatâyî’nin Elif-nâme Tarzında Yazılmış Şiirleri”, *Arayışlar, İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Isparta 2004, s. 107-125.

Türkmen, Fikret. “Yazılı Kaynaklardaki (Cönklerdeki) Bektaşî Şairlerin Şiirlerinde Görülen Yeni Şekiller”, 1. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1999, s. 339-355.

Yıldırım, Ayten. “XIX. Asrın Bilinmeyen Şairi Vasfı ve İki Elif-Nâme’si.” *Divan Edebiyatı Dergisi*, s. 28 (2022): 691-713.

1. Recâ’î’nin Hayatı

1.1. Doğumu ve Yetiştigi Ortam

Esas künyesi Mehmet Mustafa DİKÇAL olan şairimiz R. 1318 M. 1902 yılında Sivas’ın Kangal ilçesi Akpınar bucağına bağlı Havuz köyünde dünyaya geldi. Babası Molla Osman Efendi, annesi ise Meryem Hanımdır. Küçük yaşta babasını kaybederek öksüz kalan Mehmet Mustafa’yı annesi Meryem Hanım yetiştirerek okul çağına getirdi.

1.2. Ailesi ve Çocukluğu

Babası Molla Osman, aslen Malatya’dan gelme, Havuz köyünde “Kürt Misto Oğulları-Hacı Osmanlar” adıyla tanına sülaledendir. Annesi Meryem ise Kangal Avşarören köyünden olup Havuz köyüne gelin gelmiştir. Çocukluğu Havuz köyünde geçen Mehmet Mustafa, önce mahalle mektebine devam etti. Mehmet Mustafa, ilk alfabeyi Dökmetaşlı Ahmet Efendi namıyla tanınan köy imamından öğrendi.

1.3. Gençliği

Medrese tahsili için Karacalar tekkesi köyüne gitti. Burada Şeyh Muhammed Derdiyâr hazretlerinin mezarının yanında bulunan medresede tedrisata başladı. Düzenli ve disiplinli bir şekilde bir müddet burada okuyan Mehmet Mustafa daha sonra Kangal medresesine geçti. Burada kendisini oldukça etkileyen hocası Abdullah Efendi'yle tanıştı. Bir yandan tahsilini tamamlamaya çalışırken bir yandan da şiirler yazıyordu. Biraz daha yetişmiş ve bilgilenmiş olarak Kangal medresesinden de ayrıldı. O yıllarda ilmi, ahlâkı ve faziletiyle tanınan Tahtyurt köyünden Hacı Said Efendinin yanına giderek bir müddet de burada kalıp ondan da ders aldı.

1.4. Evliliği

Recâ'î ilk evliliğini muhtemelen 1920'li yılların başında Havuz köyünde Albazlar-Ali Bazlar adıyla bilinen sülaleden Şerife Hanım ile yaptı. Bu evliliğinden dünyaya gelen çocukları Zeynep, Osman, Hatice ve Niyazi'dir. Bu çocuklardan sadece Niyazi hayattadır. Şerife Hanımın hastalanıp ani vefatını takiben, ikinci evliliğini Şarkışla ilçesinin Ebesil köyünden Cennet Hanım ile yaptı. Bu evlilikten olan çocukları Habibe, Sami, Meryem, Nefise ve Muhammet'tir. Bu çocuklarından sadece Sami vefat etmiş olup diğerleri hayattadır.

1.5. Ölümü

27 Temmuz 1984 tarihinde hastalanan şairimiz yaklaşık üç gün hasta yattıktan sonra 30.07.1984 tarihinde vefat etti. Kabri, Kangal ilçesi Havuz köyü Doymuş mezarındadır.

2. Recâ'î'nin Edebî Kişiliği

2.1. Mahlası

Tahtyurt'lu Hacı Said Efendi'nin yanında eğitime devam ettiği yıllar idi. Öğrencisini yakından takip eden Hacı Said Efendi, onun şiire olan merakını ve bu alandaki başarısını görünce ona Recâ'î mahlasını verdi. Şairimiz artık bu mahlasla anılıp tanınmaya başladı.

Recâ'î bir ara, Sivas Gök Medresede görev yapan ince ruhlu ve duygusal bir yapıya sahip olan Kemahlı Mehmet Efendi'ye bir medhiye yazarak gönderdi. Bu medhiyenin sıradan bir şiir olmadığını anlayan Kemahlı Mehmet Efendi¹⁴ daha sonra yayınladığı şiir kitabının sonunda Recâ'î'nin bu şiirini de yayınlayarak şairimize iltifatta bulundu. Hece ve aruz vezniyle bir hayli şiirler yazmış olan Recâ'î'nin

¹⁴ Osman Dikçal'in bu bilgiyi vermiş olmasına rağmen, Mehmet Dikçal bu kişinin Mevlevî tarikatına mensup Kemahlı Hacı İbrahim Efendi olması gerektiğini söylemiştir.

yayınlanmış ilk şiirinin bu medhiye olduğu merhum Osman Dikçal tarafından belirtilmiş olmasına rağmen bu şiirin nerede yayınlandığı henüz tespit edilememiştir.

2.2. Tarikatı

Recâ'î, icazet almamış olmasına rağmen normal düzeyde medrese eğitimi görmüş inançlı ve inandıklarını yaşamaya çalışan bir insandı. Şiirlerindeki ifadelerden onun Hazret-i Peygamberin sünnetine sadık, ehl-i beyte âşık ve tasavvufa saygılı bir insan olduğu anlaşılıyor.

Çocuklarından alınan bilgilere göre Recâ'î, Nakşibendî tarikatına mensup olup İstanbul Erenköy'de ikamet eden Şeyh Muhammed Esad Erbilî'ye bağlıydı. Ancak o tarikatını öne çıkaran hiçbir faaliyette bulunmadı. Hatta çocukları bile onun tasavvufi dünyasından yeterince haberdar olamamışlardı.¹⁵

Recâ'î, bağlı bulunduğu şeyhin ismini açıkça ifade ettiği şu şiiri ise onun tasavvuf dünyasına ışık tutan önemli bir delildir. Konuyla ilgili beyitler şu şekildedir:

-42-

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

1Eren Köyü'nde açılmış ne hikmet gönca-yı Erbil

 Ziyâlandırđı vechinden bu İstanbul'u ol kândil

2Şaçmak feyzi ol pîrin cihân hep müstefid olmuş

 Hidâyet nûrı 'aksetmiş yüzinde ey birâder bi

3Eger Meryem iseñ mihrâb- vahdetden hürûc itme

 Sebebdır ma'nevî 'Îsâ'sına çün nefha-yı Cibrîl

4Virüp derdiniñ dermânını Loqmân-ı hikmetden

 Muqaddes cânını bir gün gelüp almadan 'Azrâ'il

5Bu ölmüş kalbiniñ ihyâsını isterseñ ey cânım

 O pîre iltifâtın nefha-yı uhrâyı İsrâfil

6O zâtın her kelâmı şerh idici neşter olmuşdur

 Cerâhat varsa kalbinde varup Loqmân'ı 'aşrı bul

¹⁵ Recâ'î'nin hayatı ve kişiliğiyle ilgili buraya kadar verilen bilgiler, önce 14 Nisan 1987 tarihinde oğlu Osman Dikçal'dan; daha sonra ilki 30 Ekim 2015, ikincisi ise 21 Haziran 2019 tarihinde olmak üzere şairimizin diğer oğlu Mehmet Dikçal'dan alınmıştır.

7Cüdâ düşdi Recâ'î ol şâhın şem'-i cemâlinden

Karârı kalmadı şimdi ider pervâneyi temsil

-49-

1Yanar kandîl-i tevhîdi Hudâ pervâneler gelsün

Uşûl-i Es'ad üzre zikr iden efsâneler gelsün

2Tarîkat sırrının münkirleri bu bezme gelmezler

Maḥabbet şerbetiyle mest olan dîvâneler gelsün

3O pîrim Es'ad'ın tutdum şarıldım dâmeninden ben

Gönül mi'mârıdır şeyhim hemân vîrâneler gelsün

4Erenköyü'nde açılmış gelüp ol gönca-yı Erbîl

Safâlansun ziyâsından bütün ğam-ḥâneler gelsün

5Recâ'î nûş iden kıanmaz o şâhın selsebîlinden

Hemân peymâneler gelsün hemân peymâneler gelsün

2.3. Sanatı

Recâ'î hece vezniyle yazmış olduğı şiirlerinde ağırlıklı olarak yaşayan Türkçeyi kullanmıştır. Aruz vezniyle yazdığı şiirlerde ise Arapça ve Farsçadan azami düzeyde yararlanmıştır. Recâ'î, ayet, hadis, kelam-ı kibar gibi unsurların yanı sıra diğeri dinî ve tasavvufî terimleri şiirlerinde başarılı bir şekilde kullanmıştır.

Recâ'î ağırlıklı olarak dinî konuları içeren şiirler yazmıştır. Bu kapsamdaki şiirler Allah sevgisi, peygamber sevgisi, ehl-i beyt sevgisi, dünyanın geçiciliğı vs. konulardan oluşmaktadır. Recâ'î'nin bir kısım şiirleri ise sosyal konuları içermektedir. Bu konuları insanların dinî değerlerden uzaklaşması, kültürel yozlaşma ve ahlâkî değerlerin zayıflaması şeklindedir. Şair, bu konuları işlerken bazen nasihat bazen sitemkâr bazen de sert bir üslupla hicvetme yolunu seçmiştir.

Recâ'î birçok şiirinde dünya hayatının geçici ve aldatıcı olduğuna, kişinin bunun farkına varıp ahiret hayatını güzelleştirmeye yönelik ameller işlemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Şiirlerden bazı örnekler şu şekildedir:

“Dünyâ geçer rûyâ gibi

Çokdur ğamı deryâ gibi

Aç ağzını şeydâ gibi

Bu ḥalvetin şerbetine”(ŞN: 6)

Recâ'î, insana ölümün yakın olduğunu, insanın daima ölümü hatırlayıp hazırlıklı olması gerektiğini ifade etmiştir. Konuyla ilgili bazı mısralar şu şekildedir:

“Ölüm hakdır gelir bir gün seni de yollcu eyler ha

Unutma Rabbini cânım hevâyî gezme çarşuda”(ŞN: 32)

Recâ'î aşağıdaki dörtlükte “ölmeden önce ölünüz” hadîs-i şerifine telmihte bulunmuştur:

“Ehl-i vefâ ile buluş

Ġayrı uyan zikre çalış

Ölmezden öl sen de alış

Bu halvetin şerbetine”(ŞN: 6)

Recâ'î, iki cihan serveri olan Hz. Muhammed aleyhisselama derinden bir sevgiyle bağlıdır. Şairin bu sevgisini ifade eden bazı dörtlükler ve beyitler şunlardır:

“Nebîler hâtemi sensin

Daği Yûsuf’dan ahsensin

Ne cevhersin ne ma’densin

Seni vaşfedemez diller”(ŞN: 11)

“Yârın Allâh ider halka şefâ’at

Aña tâbi’ olur ehl-i sa’âdet

Livânîñ şâhibi rûz-ı kıyâmet

Muhammeddir Muhammeddir Muştafâ’dır(ŞN: 19)

“Gelmeseydi kimse gelmezdi cihân iklîmine

Mâye-i halk oldu va’llâhi Muhammed Muştafâ”(ŞN: 22)

“Cinn ü insiñ mürşidi sensin seniñdir bu şeref

Hak saña indirdi Kur’ân’ı Muhammed Muştafâ”(ŞN: 23)

Şair, Kerbela vak‘asının acısını derinden hissetmiştir. Bu minvaldeki mısraları şu şekildedir:

“Enîsim yok enînim çok benim dâğ-ı derûnum var

Dil-i vîrânıma hâl-i şehîd-i Kerbelâ geldi”

“Resûl’ün kurretü’l-‘aynı ‘Alî’niñ sevgili oğlu

Hüseyn’iñ başına u Kerbelâ’da her belâ geldi”(ŞN: 39)

Recâ'î, şiirlerinin genelinde ilâhî aşkı terennüm etmiştir:

“Ey Recâ'î cânı yak nâr-ı 'aşku'llâha gel

Devlet-i dâ'im dilersen 'aşk ile Sübhân'a git”(ŞN: 55)

İnsan, dünyadaki yaratılmışlar içerisinde en değerli ve en güzel varlıktır. Şair, bu konudaki duygularını şöyle ifade etmektedir:

“Göñül âyînesinden sil ğubâr-ı mâsivâyı gel

Nazargâh-ı Hudâsın sen niçin eylersin âlûde”(ŞN: 32)

Şair, insanoğlunun yaratıcıyı arayıp bulması gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir:

“Saňa 'aşk olsun ey 'âşık bulursan sen o dildârı

Hünerdir arayıp bulmak mekânı olmayan yârı”(ŞN: 38)

Recâ'î, insanları helal-haram noktasında dikkatli olmalarını öğütlemiştir:

“Rabbini sen unutma

Yañlı kelâmı tutma

Şakın harâmı yutma

Nâr-ı duhânı vardır”(ŞN: 3)

Şair, söz vermenin önemi hususunda dinleyicilere şu şekilde seslenmektedir:

“Sözünde şâdık olmak

Gönlü uyanık olmak

Mevlâ'ya 'âşık olmak

Muhammedîlerindir”(ŞN: 4)

Recâ'î, şiirlerinde dinin direği olan namazdan övgüyle bahsetmiştir. Namazla ilgili söylediği bu şiirlerden bir tanesi şu şekildedir:

“Şerî'at tarîkat namâz içinde

Hakîkat ma'rifet namâz içinde

Namâzsız bir kimse Hak'ı bulamaz

'Aşk-ı Hudâ vuslat namâz içinde

Beş vakit namâzdır dîniñ dîregi

Namâz kılmayanın taşdır yüregi

Hubb-ı fî'llâh mü'minlerin geregi

Uhuvvet muhabbet namâz içinde

Mü'miniñ mi'râcî başınıñ tâcî
Her dürlü derdlerin budur 'ilâcî
Bunı terk eylemez fırka-i nâcî
Râyiha-i cennet namâz içinde

Ermek ister iseñ hubb-ı rızaya
Bir vakit namâzı koyma kazâya
Namâz kılup kulluk eyle Hudâ'ya
Her dürlü 'ibâdet namâz içinde

Namâz kılanları melekler sever
Bunı toğrı kılmak birinci hüner
Münâfık olanlar sözinden döner
Îfâ-yı şadâkat namâz içinde

Enbiyâ sünneti ma'rifet nûrî
Du'ânıñ kabûli tecelli Tûr'ı
Âb-ı kevser tesnîm cennet u hûrî
Tûbâ-yı sa'âdet namâz içinde

Îmânıñ aşıldır dîne temeldir
Muqaddes vazîfe ma'kûl 'ameldir
Bir lutf-ı ezeldir gâyet güzeldir
Reyhân ile râhat namâz içinde

Rızka bereketdir a 'dâya silâh
Şeytâna kerâhet İslâm 'a felâh
Şalât ile gelir insâna şalâh
Hemân istikâmet namâz içinde

Şâhibine şefî ' kabrinde sirâc
Tahtına bir fîrâş başına bir tâc
Su 'âle cevâbdır mennâya revâc
'Af ile 'âfiyet namâz içinde

Mahşerde sâye bân âteşe kalkan
Şırâtı geçmege sebebedir ey cân
Miftâh-ı cennâtdır mi 'mâr-ı cinân
Envâr-ı hidâyet namâz içinde

Elinde hüccetdir cisminde libâs
Bunuñ ile gider kalbinde pâs
Binâ-yı İslâm 'a namâzdır esâs
Emniyet selâmet namâz içinde

Kabirde mûnisdir mîzânda sıklet
Hak 'dan bize namâz eñ büyük ni 'met
Soñra göreceksin ederseñ diğkat
Feyz-i Hudâ hikmet namâz içinde

*Dînsizlere namâz meşakkat gelür
Mü'minlere namâz meserret gelür
Bî-namâzdan şakın mazarrât gelür
Hak'dan saña nuşret namâz içinde*

*Namâzın medhinde 'âciz Recâ'î
Sizden umar bir hayırlı du'âyı
Gece gündüz zikredelim Hudâ'yı
Zikir tesbîh âyet namâz içinde”(ŞN: 14)*

Şair, bir kimsenin tasavvuf yoluyla hakikatlere ulaşabileceği görüşünü savunur. Bu görüşünü destekleyen bazı dörtlük ve beyitleri ise şunlardır:

*“Gece gündüz Allâh deyüp
Dervîş libâsını geyüp
Hak yoluna 'azm eyleyüp
Dünyâyı sen terk eyle gel*

*Țut ehl-i 'aşkın destini
Bul bu yoluñ ser-mestini
Cânınla sev Hak dûstını
Dünyâyı sen terk eyle gel”(ŞN: 14)*

*“Degil kürsîye vâ 'iz 'arşa çıksañ âdem olmazsın
Kırî da 'vâ ile Hak dûstlarına hem-dem olmazsın”(ŞN: 48)*

Her canlı kendi lisân-ı hâliyle Cenâb-ı Hakk' zikreder. Bu durumdan âgâh olan Recâ'î bu duygularını şu şekilde beyan etmiştir:

“Uyan ey cân şehir vaḳti uyanık cân uyanıktır
Uyandır cânımı cânân için cânân uyanıktır

Geçirdiñ ‘ömrüni ḥâb-ı ḥayâl içinde ey ğâfil
Haḳîkat şehrine toĝrı gider ḳârübân uyanıktır

Ezel bezmindeki ‘ahdi unutma ey Recâ ‘î sen
Seferde olduĝı aḥvâlin fıkır eyleyen miḥmân uyanıktır” (ŞN: 52)

Şair, yoksulun ve düşünlerin gözetilmesi gerektiğini ilgili dörtlükte şu şekilde ifade etmiştir:

“Faḳîrleri ḳayırmaḳ
Aç olanı toyrumaḳ
Daḫi şaḳal ḳoyumaḳ
Muḥammedîlerindir”(ŞN: 4)

3. Elif-nâme Hakkında

3.1. Metnin Şekil Özellikleri

Recâ‘î’nin elif-nâmesi gazel nazım şekli ile yazılmış olup toplam 15 beyitten meydana gelmiştir. Metni verilen elif-nâme düz elif-nâmelerin “Mısra başı alfabetik olan elif-nâmeler” grubuna girmektedir.

ElifAllâhdır murâdım kâfidir bu kâr baña
Bebelâ didim tâ ezelden bî-vefâ inkâr baña
Tetecellî ile tesellî buldı bu gönlüm benim
Şeşenâ olsun müyesser ḳıldı çün iḳrâr baña
Cimcihândan döndi gönlüm ğayrı sevdâ ḳalmadı
Ḥaḫayâ virdi kereminden Ḥaḫret-i Ğaffâr baña
Ḥıḫatâmız çok ise gerçi ‘af ider Mevlâ bizi
Dalderûnuma aḳıtdı ‘aşḳını Settâr baña
Zelzelîlem dergâhında nideyim rûyım siyâh
Rırecâ iderim aña gösterin didâra baña
Zezamân-ı âḫire ḳaldık nifâḳ oldu keşîr

Sinselâmet bulmasın dahl eyleyen agyâr baňa
Şınşu'ûbetden şakınmak dirler oldı bî-'âkil
Sadşığındım saňa yâ Rab feyzini kıl yâr baňa
Daddalâle şalma bizi fitnelerden kıl halâş
Tıtarîk-i müstakîme şal bu dünyâ dâr baňa
Zıẓulm eyledim nefsim e İlâhî 'af eylegil
'Ayn'alîl olmuşsam eyle Hudâ tîmâr baňa
Gayngayrı derdime bir çâre eyle el-amân
Fefîrâkın yakdı cânı eyle Hudâ tîmâr baňa
Kafkârîb eyle vişâle tîrdî kılma sen bizi
Kef gerekmez şânına kim gösteresin nâr baňa
Lamlîkâdır maqşadım dünyâyı ârzû kılmazam
Mim meded yâ Rabbi senden özgeden ne var baňa
Nunnaşîb eyle şonuında mevtimi î mân ile
Vav velâkin bakma yâ Rab hışm ile âşâr baňa
Hehidâyet kılıcısın dilediğin kullarına
Lamelîf-lâzım degildir başka bir efkâr baňa
Yeyaramaz ehl-i Hakk'a ârzû kılmak mâsivâ
Ey Recâ'î Hakk'dan özge var mı bir vefâ saňa

Recâ'î'nin elif-nâmesinde 29 harf için 15 beyit yazılmıştır ve harfler alfabetik olarak ilk mısralarının başında yazılmıştır. Harflerin hemen ardından aynı harfle başlayan kelimeler yer almıştır. Mısra başında yer alan harfler elif-nâmenin veznine dâhildir. Bu bilgiler ışığında Recâ'î'nin elif-nâmesi remel bahrinin fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilâtün/fâ'ilün (-.-/-.-/-.-/-.-) kalıbıyla yazılmış bir manzumedir.

3.2. Elif-nâmenin Dil ve Üslup Özellikleri Hakkında

Recâ'î'nin elif-nâmesini incelediğimizde, eserin sanat kaygısından uzak, didaktik bir tarzda kaleme alındığını söylemek mümkündür. Şiirde dinî ve tasavvufî terimlerin dışında Arapça ve Farsça kelimelerin sayısı azdır. Şair, metinde yer alan aruz ölçüsünü ve kafiye başarılı bir şekilde kullanmıştır.

3.3. Elif-nâmenin Muhteva İncelemesi

Klasik Türk şiirinde Arap harfleri özellikle mutasavvıf şairler tarafından ilgili söz hünelerinin gösterildiği bir mecra konumundadır. Harflerin tasavvuf inanç ve düşünce sistemi dairesinde bir sembol ya da mazmun olarak sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Recâ'î'nin elif-nâmesi, dinî-tasavvufî muhtevaya sahip bir metindir. Şair, metnin genelinde ilâhî aşkı terennüm etmektedir.

3.4. *Elif-nâme'nin Metni ve Diliçi Çevirisi*¹⁶

Fâ 'ilâtün Fâ 'ilâtün Fâ 'ilâtün Fâ 'ilün

1**E**lifAllâhdır murâdım kâfidir bu kâr baña

Bebelâ didim tâ ezelden bî-vefâ inkâr baña

“İsteğim Hz. Allah Azze ve Celle’dir, bu kâr bana yeter. Ezelde belâ dedim, inkâr etmem.”

2**T**etecelli ile tesellî buldı bu gönlüm benim

Şesenâ olsun müyesser kıldı çün ikrâr baña

“Benim bu gönlüm tecelli ile teselli buldu. Bana söylemeyi kolay kılana övgüler olsun.”

3**C**imcihândan döndi gönlüm gayrı sevdâ kalmadı

Hahayâ virdi kereminden Hâzret-i Ğaffâr baña

“Gönlüm dünya sevgisinden yüz çevirdi, başka sevda kalmadı. Hazret-i Gaffâr, bana kereminden hayâ verdi.”

4**H**ıhâfâmız çok ise gerçi ‘af ider Mevlâ bizi

Dalderûnuma ağıttı ‘aşkıını Settâr baña

“Hatamız çoksa da Mevlâ bizleri affeder. Settâr olan Hz. Allah, içime sevgisini bahşetti.”

5**Z**elzelilem dergâhında nideyim rûyım siyâh

Rırecâ iderim aña gösterin dîdâra baña

“Dergâhında zavallı birisiyim, ne yapayım yüzüm karadır. Bana O’nun yüzünü lütfen gösterin.”

6**Z**ezamân-ı âhire kaldık nifâk oldu keşîr

¹⁶ Metin, Kadir Pürlü tarafından “Kangallı Mehmet Recâî Hayatı ve Şiirleri” ismiyle neşredilen yayımdan istifade edilmiştir. Söz konusu olan elif-nâme metni, 34 numaralı şiirdir.

Sinselâmet bulmasın dahl eyleyen ağıâr baña

“Âhir zamandayız, bolca ikiyüzlülük oldu. Bana karışan yabancılar esenlik bulmasın.”

7Şınşu ‘ûbetden şakınmak dirler oldu bî-‘âkil

Şadsığındım saña yâ Rab feyzini kıl yâr baña

“Akılsız yâr bana güçlükten sakın dedi. Yâ Rab, sana sığındım; bana feyzinden ver.”

8Daddalâle şalma bizi fitnelerden kıl hâlâş

Tıtarık-i müstakîme şal bu dünyâ dâr baña

“Sapkınlığa salma bizi fitnelerden kurtar. Bu dünya geçici bir evdir bizi, doğru yola ilet.”

9Zızulm eyledim nefsim İlâhî ‘af eylegil

‘Ayn ‘alil olmuşsam eyle Hüdâ tîmâr baña

İlâhî! Nefsim zulmettim, beni affet. Ey Hüdâ! İletli olmuşsam beni kurtar.”

10Ğayngayrı derdime bir çâre eyle el-amân

Fefirâkın yakdı cânı eyle Hüdâ tîmâr baña

“Ey Hüdâ! Ayrılık canımı yaktı; derdime bir çare bul.”

11Kafkarîb eyle vişâle tardı kılma sen bizi

Kef gerekmez şânına kim gösteresin nâr baña

“Bize kavuşmayı yakın et, bizi kovma. Senin şânına yakışmaz ki bana ateşini gösteresin.”

12Lamlikâdır maqşadım dünyâyı ârzû kılmazam

Mim meded yâ Rabbi senden özgeden ne var baña

“Maksadım senin cemâlindir, dünyayı arzulamam. Ya Rabbi! Senden başka bana hiçbir şey yoktur.”

13Nunnaşib eyle sonunda mevtimi îmân ile

Vav velâkin bakma yâ Rab hışm ile âşâr baña

“Yâ Rabbi! Öfkeyle benim yaptıklarına bakma; vefatımı iman ile sonlandırmayı bana nasip et.”

14HeHidâyet kılıcısın dilediğin kullarına

Lamelif-Lâzım degildir başka bir efkâr baña

“Dilediğin kullarına hidayet veren sensin. Onun için bana başka bir düşünce gerekli değildir.”

15Yeyaramaz ehl-i Hakk’a ârzû kılmak mâsivâ

Ey Recâ’î Hakk’dan özge var mı bir vefâ saña

“Hak ehline masivayla uğraşmak yakışmaz. Ey Recâ’î! Sana Hz. Allah’tan başka vefa gösterecek bir kimse var mı?”

Sonuç

Çalışmanın nihayetinde elde edilen sonuçları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Tertip hususiyetlerine göre beş sınıfa ayrılan elif-nâmeler, amaçları ve muhteviyatına bağlı olarak dîvân, halk ve tekke edebiyatında birçok şair tarafından üzerinde kalem oynatılmış manzumelerdir.

2. Elif-nâmeler bugün akrostiş olarak bilinen mısraların veya beyitlerin başına harf veya kelimeler getirilerek oluşturulan muvaşşah sanatı ile örtüşmektedir. Bu bağlamda elif-nâmelerde de harfler, elif’ten ye’ye doğru alfabetik olarak dizilmektedir.

3. Elif-nâmeler genellikle aruz vezninin *fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün* kalıbıyla veya 11’li hece ölçüsüyle yazılmıştır. Recâ’î de elif-nâmesini de aruzun *fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün* kalıbıyla yazmıştır. Elif-nâmelerin çoğunlukla dinî olmak üzere hemen her konuda yazılmış örnekleri görülmektedir. Ancak bugüne kadar yayımlanmış elif-nâmeler incelendiğinde büyük çoğunluğunun dinî-tasavvufî muhtevaya sahip olduğunu belirtmek gerekir. Şairimiz de bu geleneğe uygun olarak dinî-tasavvufî muhtevaya sahip bir elif-nâme neşretmiştir.

4. Nakşî Recâ’î, XXI. yüzyılda âşıklar ocağı diye tabir edilen Sivas’ta yaşamıştır. Şairin şiirlerine bakıldığında genellikle dinî-tasavvufî şiirler kaleme aldığı görülmektedir. Recâ’î’nin eserinde yer alan elif-nâme ise düz elif-nâme türüne örnek olup dinî muhtevaya sahiptir.

5. Nakşî Recâ’î’nin elif-nâmesinin metninin verilmesindeki nihai gaye elif-nâme türüne bir katkı sunmaktır. Bu bağlamda metin, ilim dünyasına tanıtılmış ve araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Kaynakça

- Mütercim Âsım Efendi, el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: TYEKB Yayınları, 2013.
- Aydın, Mustafa, “Müveşşah” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 32, s. 229-231, TDV Yayınları, İstanbul, 2006.
- Tavukçu, Orhan Kemal, “Akrostiş (Muvaşşah)”, Kültür Tarihimizde gizli Diller ve Şifreler, ed. Emine Gürsoy Naskali & Erdal Şahin, s. 220- 235. Picus Yayınları, İstanbul, 2008.
- Güzel, Abdurrahman, Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2006.
- Arslan, Mehmet, “Mihri Hâtun Divanı’nda Sanatlı Manzumeler”, Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı II. Ed. Şuayip Özdemir-Ayşegül Gün, s. 23-38, Kıbrıs Balkanlar Avrasya Edebiyatları Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- Çelebioğlu, Âmil, “Elif Harfîyle İlgili Bazı Edebî Hususiyetler”, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, s. 607-624. MEB Yayınları, İstanbul, 1998.
- Mütercim Asım Efendi, Burhân-ı Kâtı. haz. Mürsel Öztürk & Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Öztoprak, Nihat, “Elifnamelerin Tertip Hususiyetleri ve Metin Tesisindeki Yeri”, Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, Bildiriler-2, c. 2, s. 817-819, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2009.
- Pürlü, Kadir, Kangallı Şair Mehmet Recâi Hayatı ve Şiirleri, Ofset Yayınları, Sivas, 2019.

BÖLÜM 37

Marka Şehir Algısı: Üniversite Öğrencilerinin Eğitim Gördükleri Şehre Yönelik Marka Algıları ve Şehirden Duydukları Memnuniyet Düzeylerinin Belirlenmesi*

Banu Kültür Demirgüneş¹ & Melis Özel²

* Bu çalışma, 22.03.2024 - 22.03.2025 tarihleri arasında yürütücülüğünü Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü öğrencisi Melis Özel; akademik danışmanlığını ise Prof. Dr. Banu Kültür Demirgüneş'in yaptığı "Tübitak 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı" kapsamında desteklenmiş ve sonuçlandırılmıştır.

¹ Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Niğde, Türkiye, ORCID: 0000-0002-9511-2069

² Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, Niğde, Türkiye.

GİRİŞ

Bir şehir markası oluşturabilmesi, ürün ve servislerin markalaştırılması ile kıyaslandığında çok daha zor ve karmaşık bir süreçtir. Şehir markası altyapı, turizm, doğal kaynaklar, coğrafya, şehirde yaşayanların karakteristik özellikleri gibi birçok özelliği kapsayan bir markayı tanımlamaktadır (Fan, 2006). Bir şehirde kentsel dönüşüm sağlandığında, kişi başına düşen gelir arttırıldığında, şehrin ekonomik anlamda büyümesinden bahsedilebilir. Bununla birlikte bir şehir markası olmak, şehre olan ilgiyi artırmak, o şehirde güven ve huzur içinde yaşanılacak bir ortam oluşturmak, o şehri diğer şehirlerden farklılaştırmak ile oldukça yakından ilgilidir. Bunun yanında bireylerin şehirden duydukları memnuniyet, o şehri tanıtmak ve farklılaştırma konusunda istek duymaları anlamında oldukça önemlidir. Bir şehrin marka yaratma sürecinde, şehirde yaşayan bireylerin memnuniyet düzeyleri önemsenmesi gereken konulardan birisidir (Lawless ve Lucas, 2011). Şehrin markalaşmasında memnuniyetin belirlenmesine yönelik araştırmaların belirleyici olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada bir şehre yönelik genel algıları yansıtan memnuniyet düzeyi ve şehir markası algısı konu alınmakta, şehir markası ve şehirden duyulan memnuniyet kavramları birlikte değerlendirilmektedir. Uygulama, üniversite öğrencileri üzerinde gerçekleştirilmiş ve şehir olarak Niğde İli belirlenmiştir. Buna göre Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesinde okuyan öğrencilerin, maddi yaşam, sosyal yaşam vb. farklı boyutlarda okudukları şehre yönelik memnuniyet düzeyleri belirlenmekte, söz konusu memnuniyeti oluşturan boyutlar ve bu boyutların, memnuniyet üzerindeki etkileri tespit edilmektedir. Ayrıca öğrencilerin okudukları şehre yönelik duydukları memnuniyet durumunu etkileyen faktörler ve bu faktörlerin demografik özellikler bakımından farklılıkları tespit edilmektedir. Çalışmanın sonucunda sosyal ve kültürel yaşam, maddi yaşam, yaşam kalitesi, siyasal faktörler ve yerel yönetim gibi memnuniyet faktörlerinin, şehirdeki yaşama ilişkin memnuniyet düzeyi üzerinde etkilerinin olduğu görülmektedir.

Çalışmada temel alınan örnek kitle (üniversite öğrencileri) özellikle insanların birbirlerini etkiledikleri orta ölçekli yerel yerleşim alanlarında, şehrin ekonomik, kültürel ve sosyal başarısında önemli bir rol oynamaktadır (Küçükcaymaz, 2022). Belirlenen hedef kitlenin, birbirleriyle sürekli iletişim içinde olması, düşüncelerini ve algılarını olumlu ya da olumsuz etkileyebilmektedir. Özellikle yerel boyutta, orta ölçekli şehirlerde okuyan üniversite öğrencileri, markalaşma sürecinde temel bir tanıtım unsuru olabilmektedir.

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin okudukları şehirden duydukları memnuniyetlerini değerlendirmeleri konusunda şehir yöneticilerine yol gösterebilecektir. Ayrıca, şehir ile ilgili her bir özellik itibarıyla öğrencilerin memnuniyet düzeyleri belirlenip, markalaşma sürecinde kullanılabilir. Üniversite öğrencilerinin farklı şehirlerden gelmeleri dolayısıyla okudukları şehir ile ilgili olumlu söylemleri, o şehrin tanıtımında oldukça önemlidir. Bir şehre yönelik

marka algısının ve şehirle ilgili farklı memnuniyet faktörlerinin, üniversite öğrencilerinin bakış açısı ile değerlendirilmesi, çalışmayı farklı ve özgün kılmaktadır.

1. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bir ürünün ya da hizmetin pazarlanmasının ötesinde günümüzde insanlara, kurumlara ve şehirlere yönelik marka değerlendirmesi yapılmaktadır. Geleneksel pazarlamada ürün ve hizmetlere yönelik geliştirilen stratejiler, daha iyi yaşam kalitesi sunması, şehrin kültürel ve ekonomik anlamda güçlü yönlerinin ortaya konulması kapsamında bir şehrin markalaşması için de kullanılabilir. Ayrıca geleneksel pazarlamada sıklıkla konu alınan marka kavramı ve marka yaratma süreci, son yıllarda şehirlerin geliştirilmesi kapsamında da kullanılmaktadır. Bunun yanında bir şehri diğerlerinden farklılaştırmak, olumlu bir imaj yüklemek ve sürdürülebilir bir gelişme sağlamak, şehirde yaşayanların ihtiyaçlarının karşılayabilmesi ile oldukça ilişkilidir (Külter Demirgüneş ve Avcılar, 2014). Esasen konunun marka ile ilişkisi, şehrin pazarlanabilir olma yönüyle ilgilidir. Diğer bir ifadeyle, bir şehrin markalaşma sürecini başlatan, söz konusu şehrin pazarlanabilmesidir. Kavaratzis ve Ashworth (2006), bir yerin markalaşmasını, ürün ve hizmetler için geçerli olan markalaşma sürecinin, söz konusu yer için uygulanması olarak ifade etmektedirler. Şehirlerin de ürün ve hizmetler gibi pazarlanabileceği ve bu kapsamda markalaştırılabileceği, birçok araştırmacı tarafından desteklenmektedir (Kotler vd., 1993; Keller, 2003; Parkerson ve Saunders, 2004). Şehir pazarlaması çalışmalarının temel amacı, şehrin marka olmasını sağlayacak bir şehir imajının oluşturulmasıdır (Kavaratzis, 2004).

Kotler vd. (1993), ürün ve hizmetler gibi şehirlerin de pazarlanabileceğini savunmakla birlikte, şehirlerin de kendi aralarında rekabet halinde olduklarını ve marka yaratarak farklılaşmaları gerektiğini belirtmektedir. Şehir markalaşması en basit anlamıyla geleneksel pazarlamada ürün, şirket veya hizmet pazarlamasının şehirlere uyarlanması olarak tanımlanabilir (Kotler vd., 1993). Diğer bir deyişle, bir şehrin markalaşması, o şehrin diğer şehirlerden farklılaşmasını sağlayacak, doğal güzelliklerin yanı sıra tarihi ve kültürel değerler ile finansal ve sosyal değerler yaratarak imaj oluşturma çabasıdır (Yürekli, 2022).

Keller (2003), markalaşmanın zihinsel bir süreç oluşturduğunu, mal ve hizmetlere olan güveni sağladığını ve pazarlama sürecine değer kattığını belirtmektedir. Markalaşma, tüketicilerin mal ve hizmetlerin özelliklerini, faydalarını ve soyut görünümelerini değerlendirmeleri, farklı algılar geliştirmeleri açısından önemlidir (Keller, 2003; Aaker, 2009). Şehir markası oluşturma süreci, daha çok hizmet kalitesi sağlama ve tanıtım faaliyetleri gerçekleştirme konusu ile yakından ilgilidir (Torlak, 2015). Marka olmuş bir şehrin imajının daha olumlu olması, şehrin daha çok ziyaret edilmesi ve şehrin itibarının artması beklenmektedir. Söz konusu olumlu gelişmeler ise ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere öncülük edecektir. Dolayısıyla şehir markalaşmasının, şehir kimliği ve şehir bilinci

oluşturmak, politik sermayeyi çekmek gibi ekonomik katkıları olmakla birlikte; hedef kitlenin tavrını ve davranışlarını değiştirmek gibi sosyo-kültürel katkıları bulunmaktadır (Gümüş ve Onurlubaş, 2021).

Şehir markası oluşturma sürecinde yerel yöneticilerin, şehrin işlevsel özellikleri kapsamında şehrin doğal güzelliklerini, tarihi ve kültürel eserlerini, şehir sakinlerinin ve ziyaretçilerinin gözünde şehrin marka değerine uygun konumlandırma yapmaları gerekmektedir. Şehrin duygusal öğeleri kapsamında, şehirde gerçekleşen etkinlik ve faaliyetlerin unutulmaz bir deneyim aracı haline dönüştürülmesinin şehrin markalaşma sürecine çok önemli katkı sağlayacağını bilinmesi gerekmektedir. Şehrin düşünsel öğeleri kapsamında ise şehrin yerel yöneticilerinin, şehrin ileri gelenlerinin, şehirde doğmuş, büyümüş ünlü kişilerin ya da şehri çok iyi bilen iletişim yeteneği yüksek rehberlerin aracılığı ile şehir ziyaretçilerine rehberlik edilmesi, markalaşma sürecine katkı sağlayacaktır (Gümüş ve Onurlubaş, 2021). Kavaratzis (2008)'e göre marka bir şehir, sembolik, faaliyetler ve deneyimsel unsurları temel alarak olumlu bir imaj yaratmaktadır. Dolayısıyla marka şehir yaratma süreci, şehir kimliğinin oluşturulduğu ve şehrin bu kimlik kapsamında tanıtıldığı bir süreci ifade etmektedir (Kavaratzis ve Ashworth, 2006; Kavaratzis, 2008).

Literatürde bir kısım çalışmalarda marka ile insanın kişiliği arasındaki uyumdan bahsedilmektedir. Buna göre bireyler markaları, kendi kişiliklerinin bir yansıması olarak görmektedirler. Nitekim kişilik özelliklerinin birçoğu markalar için de karakterize edilebilmekte ve bireylerin ihtiyaçlarına uyumlu yönde pazarlanabilmektedir (Kaplan vd., 2010). Bir şehir markası oluşturabilmek için öncelikle hedef kitlenin beklentilerinin karşılanması gerekmektedir. Burada değinilen hedef kitle, oldukça geniş bir çerçevede şehirde ikamet edenler olarak değerlendirilebilir. Hedef kitle tatmin edildiğinde, yaşam kalitesinin arttığı ve şehirde yaşayanların memnuniyetinin arttığı görülmektedir (Özgüven, 2008; Aroujo vd., 2013). Braun vd. (2010) şehir markasını bireylerin şehri görsel, sözlü ve davranışsal olarak ifade etmeleri olarak tanımlamaktadırlar. Buna göre bir şehirde yaşayanlar, o şehir markasının bir parçası durumundadırlar. Şehirden duydukları memnuniyet de markalaşma üzerinde etkili olacaktır (Külter Demirgüneş ve Avcılar, 2014). Bu kapsamda ürünlerde olduğu gibi markalaşabilen şehirler için de müşteri memnuniyetinin varlığından söz edilebilir.

Diener (1984), şehirde yaşayanların memnuniyetini etkileyen faktörleri; yerel bölgede hizmete erişim memnuniyeti, yerel bölge memnuniyeti, ev yaşamından duyulan memnuniyet ve komşularla ilişkilerden duyulan memnuniyet şeklinde belirtmektedir. Stedman (2002)'a göre şehirden duyulan memnuniyet, bir şehrin sosyallik, hizmet, barınma, altyapısal ve fiziksel özellikler gibi temel ihtiyaçları karşılayabilmesi yönünde bir değer sunması ile ilgilidir (Stedman, 2002).

Şehir halkı memnuniyeti ile ilgili literatür incelendiğinde çalışmalar, şehir halkının memnuniyetini belirleyen unsurların konu alınması (Diener ve Eunkook,

1997; Diener, 2000) şehrin markalaşması ve şehir halkı faktörünün teorik çerçevede birlikte tartışılması (Ashworth ve Voogd, 1990; Braun ve Zenker, 2010) ve şehrin markalaşması sürecinde şehir halkı memnuniyetinin etkisinin değerlendirilmesi (Guhatkakurta ve Stimson, 2007; Insch, 2010) şeklinde üç başlık altında sınıflandırabilmektedir. Şehirde yaşayan bireylerin memnuniyet düzeylerinin belirlenmesi, bir şehrin markalaşmasında önemsenmesi gereken konulardan birisidir. Şehrin markalaşmasında memnuniyetin belirlenmesine yönelik araştırmaların belirleyici olduğu düşünülmektedir (Avcılar ve Kara, 2015). Bu durumda memnuniyet düzeyinin belirlenmesi için hangi faktörlerden yararlanılması gerektiği de bilinmelidir.

2. ARATIRMANIN YÖNTEMİ

Bu bölümde, analizde kullanılan ölçüm ifadelerine, araştırmanın hipotezlerine ve toplanan verilerin analizi ile analiz sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmektedir. Ayrıca sonuçlar kapsamında tartışma ve öneriler sunulmaktadır.

2.1. Araştırmanın Değişkenleri ve Hipotezleri

Araştırmada maddi yaşam koşulları, sosyal ve kültürel yaşam koşulları, yerel yönetim hizmetleri ve genel olarak yaşam kalitesinden duyulan memnuniyet olmak üzere dört değişken grubu bulunmaktadır. Belirtilen değişkenlerin hangi ifadeler kullanılarak ölçüldüğü Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1. Ölçümde Kullanılan İfadeler

Değişkenler	İfadeler
Yaşam Kalitesinden Duyulan Memnuniyet (YKM)	Şehirde hava temizdir.
	Su kalitedir.
	Çevre temizdir.
	Sağlık hizmetleri gelişmiştir.
	Bu şehirde kendimi güvende hissediyorum.
Maddi Yaşam Koşullarından Duyulan Memnuniyet (MYM)	Şehirde maddi bakımdan zorlanmıyorum.
	Yiyecek-içecek fiyatlarını uygun buluyorum.
	Ucuz bir şehirdir.
	Dışarıda yemek yemenin maliyetini uygun buluyorum.
	Barınma imkânları uygun ve yeterlidir.
	İş ve iş bulma koşulları uygundur.
	Şehirde oturanların genel olarak gelir düzeyleri yüksektir.
	Modern bir şehirdir.
	Şehirde eğitim düzeyi yüksektir.
	Kültür ve spor hizmetleri (konser, tiyatro) yeterlidir.
	Mesleki beceri ve eğitim kursları yeterlidir.

Sosyal ve Kültürel Yaşamdan Duyulan Memnuniyet (SKM)	Sosyal alanlar (spor salonları, sinema, tiyatro vb.) yeterlidir.
	Sosyal aktivite çeşitliliği bakımından zengindir.
	İş ve hayat dengesi koşulları idealdir.
Yerel Yönetim Hizmetlerinden Duyulan Memnuniyet (YYM)	Şehirde yerel yönetim hizmetleri yeterli düzeydedir.
	Belediye tarafından yerine getirilen belediye hizmetleri (otobüs, minibüs vb.) yeterlidir.
	Şehirlerarası ulaşım hizmetleri yeterlidir.
	Sosyal yardım hizmetleri (aşevi, iftar çadırı vb.) yeterlidir.
	Yeşil alanların korunması ile ilgili faaliyetler yeterli düzeydedir.
	Geri dönüşüm projeleri işlevseldir.
	Cadde ve sokaklar temizdir.
Şehirden Duyulan Memnuniyet (ŞM)	Bu şehirde okumaktan memnunum.
	Ailemle birlikte bu şehirde yaşamak isterdim.
	Keşke bu şehirde yaşasak/yaşasam dediğim olmuştur.
	Mezun olunca iş arayacağım şehirler arasındadır.

Not: YKM: Yaşam kalitesinden duyulan memnuniyet; MYM: Maddi yaşamdan duyulan memnuniyet; SKM: Sosyal ve kültürel yaşamdan duyulan memnuniyet; YYM: Yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet; ŞM: Şehirden duyulan memnuniyet.

Bu çalışmada Üniversite öğrencileri, eğitim gördükleri üniversitenin bulunduğu şehre yönelik maddi yaşam koşullarını, sosyal yaşam koşullarını, yerel yönetim hizmetlerini ve genel olarak yaşam kalitesini (Diener ve Eunkook, 1997; Diener, 2000) değerlendirmektedirler. Dolayısıyla belirtilen dört faktörün, şehir ile ilgili marka algısı ve memnuniyet düzeyi üzerinde etkili oldukları varsayılmaktadır. Buna göre araştırma sürecinde test edilmek istenilen hipotezler şu şekildedir:

H1: Şehirde yaşam kalitesinden duyulan memnuniyet düzeyi, şehre yönelik memnuniyet düzeyini istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

H2: Şehirde maddi yaşam koşullarından duyulan memnuniyeti düzeyi, şehre yönelik memnuniyet düzeyini istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

H3: Şehirde sosyal ve kültürel koşullardan duyulan memnuniyeti düzeyi, şehre yönelik memnuniyet düzeyini istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

H4: Şehirdeki yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet düzeyi, marka şehir algısını istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir.

H5: Şehirden duyulan memnuniyet algısının (marka olma yönündeki algının) boyutları (yaşam kalitesi, maddi yaşam vb.), cinsiyet değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir.

H6: Şehirden duyulan memnuniyet algısının (marka olma yönündeki algının) boyutları, gelir değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir

2.2. Araştırmanın Örneklemi ve Veri Toplama Süreci

Araştırmanın ana kütlesini Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesinde okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Gerekli olan veriler 01.10.2024-01.01.2025 tarihleri arasında yaklaşık üç aylık süre içerisinde kampüs alanında çalışmaya katılmaya istekli öğrenciler ile yüz yüze anket yönetiminden yararlanarak toplanmıştır. Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmış; veriler, kolayda örnekleme yöntemi ile çalışmaya katılmaya istekli olan üniversite öğrencileri ile yapılan yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak toplanmıştır. Veri toplama aracı olarak kullanılan anket iki bölümden oluşmaktadır. Anketin birinci bölümünde, şehirde yaşam memnuniyetini oluşturan boyutları ölçmeye yönelik değişkenler yer almaktadır. Anketin ikinci bölümünde ise katılımcıların demografik özellikleri ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Yaklaşık olarak 420 üniversite öğrencisi ile görüşme yapılmıştır. Geçerli anket sayısı 400 olarak değerlendirilmiştir. Belirlenen örnek kitleye anket uygulandığında üçüncü iş paketi de tamamlanmıştır.

Bu çalışmada şehirden duyulan memnuniyet düzeyini ölçmek için Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)'nin geliştirdiği Daha İyi Yaşam Indeksinde (Better Life Index - BLI) yararlanılmıştır. Söz konusu indekste değerlendirilmek üzere 11 kriter bulunmaktadır. İndeks, sadece refah düzeyini değil, aynı zamanda memnuniyetin belirleyicilerini de dikkate almaktadır. Ölçüm ifadelerinin belirlenmesinde bireylerin yaşamlarını nasıl değerlendirdiklerini ortaya koyan çalışmalar da değerlendirilmiştir (Diener ve Eunkook, 1997; Akar, 2014).

2.3. Verilerin Analiz Yöntemi

Araştırmada yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları, sosyal ve kültürel yaşam ile yerel yönetim hizmetleri gibi şehirden duyulan memnuniyet ile ilgili boyutların; genel olarak şehirden duyulan memnuniyet düzeyi üzerindeki etkilerini değerlendirmek için çoklu regresyon analiz yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca söz konusu boyutlara yönelik memnuniyet düzeyinin, cinsiyet ve gelir grupları ile olan ilişkisini değerlendirmede bağımsız örneklem t -testi ile tek yönlü varyans analizi kullanılmıştır.

Araştırmada belirtilen özellikler, memnuniyet düzeyini oluşturan ve marka algısı yaratan özelliklerdir. Katılımcılardan literatürde belirtilen bu boyutlar ile ilgili ifadeleri değerlendirmeleri, ifadelere yönelik tutum ve düşünceleri tanımlayıcı istatistik kapsamında sunulmuştur.

3. ANALİZ SONUÇLARI VE BULGULAR

Demografik Bulgular

Ankete katılan üniversite öğrencilerinin demografik özellikleri analiz edildiğinde, katılımcıların %54'ü kadın, %46'sı ise erkektir. Cevaplayıcıların çok büyük bir kısmı (%86), 18-25 yaş aralığındadır. Büyük bir çoğunluğu (%90) ise lisans mezunudur. Ankete katılan üniversite öğrencilerinin %40'ı, ortalama hane halkı gelirini 10.000- 20.000TL arasında belirtirken; %28'i 20.000-30.000TL arasında belirtmiştir. Buna göre öğrencilerin çoğunluğunun hane halkı geliri 10.000 ile 30.000TL arasındadır. Bununla birlikte öğrencilerin yaklaşık %17'si, aylık gelirlerini 30.000TL üzerinde belirtmiştir. Öğrencilerin önemli bir bölümü, şehri yaşanabilir (%24) ve şirin (23) olarak tanımlarken; az sayıda öğrenci şehrin harika (%6) olduğunu düşünmektedir. Ayrıca şehri yoğun (%8) olarak tanımlayan katılımcı sayısı da düşüktür. Öğrenciler, şehri öncelikli olarak sırasıyla öğrenci kenti (%28), eğitim kenti (%19), kültür (%15) ve turizm kenti (%13) olarak görmektedirler. Öğrenciler, şehrin ticaret (%12), sanayi (%9) ile bilim ve sanat kenti (%6) boyutlarını son üç sırada değerlendirilmektedir. Şehrin ağırlıklı olarak bir öğrenci ve eğitim kenti olarak görülmesi, hizmet sağlayıcılara şehir için üniversite öğrencisinin önemli olduğunu gösteren ve değerlendirilmesi gerektiğini öneren nitelikte bir bulgudur. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Cevaplayıcıların Demografik Özellikleri ve Şehir ile İlgili Genel Tanımlamaları

	Frekans (n=400)	Yüzde (%)		Frekans (n =400)	Yüzde (%)
Cinsiyet			Medeni Durum		
Kadın	215	53,8	Evli	3	0,75
Erkek	185	46,2	Bekâr	397	99,25
Yaş			Eğitim Seviyesi		
18-25	345	86,25	Lisans	360	90
26-35	55	13,75	Lisansüstü	40	10
Gelir Düzeyi (Ortalama Hane Halkı)			Şehri genel olarak nasıl tanımlarsınız?		
0-10000TL	4	1	Güzel	56	14
10001-20000TL	160	40	Harika	23	5,75
20001-30000TL	110	27,5	Gelişmiş	42	10,5
30001-40001 TL	66	16,5	Yaşanabilir	95	23,75
40001-50000TL	10	2,5	Küçük	60	15
50000TL'den fazla	50	12,5	Şirin	90	22,5
			Yoğun	34	8,5

Şehri sosyolojik olarak nasıl tanımlarsınız?					
Eğitim kentidir	76	19	Kültür kentidir.	58	14,5
Ticaret kentidir	47	11,75	Bilim ve sanat kentidir	24	6
Sanayi kentidir	35	8,75	Öğrenci kentidir	110	27,5
Turizm	50	12,5			

Araştırmada yaşam kalitesi, maddi yaşam, sosyal ve kültürel yaşam ile yerel yönetim hizmetleri olmak üzere şehir ile ilgili dört özellik konu alınmaktadır. Belirtilen özellikler, memnuniyet düzeyini oluşturan ve marka algısı yaratan özelliklerdir. Katılımcılardan literatürde belirtilen bu boyutlar ile ilgili ifadeleri değerlendirmeleri istenmiştir. Değerlendirmeler ile ilgili ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 3’de sunulmaktadır.

Tablo 3. Cevaplayıcıların Şehrin Özelliklerine İlişkin Tutum ve Düşünceleri

	Ortalama*	Standart Sapma
Yaşam Kalitesi		
Şehirde hava temizdir.	3,10	1,153
Su kalitedir.	3,41	1,204
Çevre temizdir.	3,45	1,208
Sağlık hizmetleri gelişmiştir.	2,72	1,104
Bu şehirde kendimi güvende hissediyorum.	3,02	1,151
Maddi Yaşam Koşulları		
Şehirde maddi bakımdan zorlanmıyorum.	3,17	1,171
Yiyecek-içecek fiyatlarını uygun buluyorum.	3,32	1,110
Ucuz bir şehirdir.	3,46	1,222
Dışarıda yemek yemenin maliyetini uygun buluyorum.	3,37	1,210
Barınma imkânları uygun ve yeterlidir.	3,30	1,221
İş ve iş bulma koşulları uygundur.	2,84	1,138
Şehirde oturanların genel olarak gelir düzeyleri yüksektir.	3,20	1,175
Sosyal ve Kültürel Yaşam		
Modern bir şehirdir.	2,95	1,127
Şehirde eğitim düzeyi yüksektir.	3,46	1,215
Kültür ve spor hizmetleri (konser, tiyatro) yeterlidir.	3,03	1,121
Mesleki beceri ve eğitim kursları yeterlidir.	3,26	1,120
Sosyal alanlar (spor salonları, sinema, tiyatro vb.) yeterlidir.	2,50	0,682
Sosyal aktivite çeşitliliği bakımından zengindir.	3,02	1,120
İş ve hayat dengesi koşulları idealdir.	3,25	0,682
Yerel Yönetim Hizmetleri		
Şehirde yerel yönetim hizmetleri yeterli düzeydedir.	3,22	1,125

Belediye tarafından yerine getirilen belediye hizmetleri (otobüs, minibüs vb.) yeterlidir.	3,46	1,215
Şehirlerarası ulaşım hizmetleri yeterlidir.	3,03	1,112
Sosyal yardım hizmetleri (aşevi, iftar çadırı vb.) yeterlidir.	3,35	1,120
Yeşil alanların korunması ile ilgili faaliyetler yeterli düzeydedir.	3,27	0,681
Geri dönüşüm projeleri işlevseldir.	3,15	1,108
Cadde ve sokaklar temizdir.	3,31	1,225

* (1= Kesinlikle Katılmıyorum,.....,5=Kesinlikle Katılıyorum).

Genç katılımcıların yaşam kalitesinden duyulan memnuniyet ile boyuta ilişkin en yüksek katılım gösterdikleri değişken, (3,45) “çevre temizdir” değişkenidir. Diğer öne çıkan değişken ise 3,41 ortalama ile “su temizdir” değişkenidir. Bununla birlikte “sağlık hizmetlerinin yeterliliği” konusunda katılım düzeyi oldukça düşüktür. Bu kapsamda öğrencilerin sağlık hizmetlerine yönelik memnuniyetlerinin düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 3’de maddi yaşam koşulları ile ilgili olarak ortalama değerleri koyu olarak belirtilen ifadelerle bakıldığında, en yüksek ortalamaya sahip özelliklerin; barınma koşulları, yeme içme ve genel olarak şehrin ucuzluğu ile ilgili ifadeler olduğu görülmektedir. Şehirde okuyan üniversite öğrencileri, “şehri ucuz bulmalarının” yanı sıra “barınma imkânlarının yeterli olduğunu”, “dışarıda yemek yemenin maliyetinin uygun olduğunu” düşünmektedirler. Bununla birlikte “iş ve iş bulma koşullarının uygunluğu ve yeterliliği”, öğrencilerin en az katılım gösterdikleri ifade olarak belirlenmiştir.

Sosyal ve kültürel yaşam ile ilgili olarak öğrencilerin en fazla katılım gösterdikleri ifadeler “şehirde eğitim düzeyinin yüksek olması”, “mesleki beceri ve eğitim kurslarının yeterli olması” ve “iş ve hayat dengesi koşullarının ideal olması” şeklindedir. Sosyal alanların yeterliliği ile ilgili ifadeye verilen düşük katılım düzeyi, öğrencilerin bu konu ile ilgili memnuniyetsizliklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Son olarak öğrencilerin yerel yönetim hizmetleri ile ilgili olarak en fazla katılım gösterdikleri ilk üç ifade; “belediye tarafından yerine getirilen belediye hizmetleri (otobüs, minibüs vb.) yeterlidir”, “sosyal yardım hizmetleri (aşevi, iftar çadırı vb.) yeterlidir” ve “cadde ve sokaklar temizdir” olarak belirlenmiştir. “Şehirlerarası ulaşım hizmetleri” ise en az olumlu değerlendirdikleri unsur olmuştur.

Genel olarak değerlendirildiğinde üniversite öğrencilerinin, okudukları şehri barınma ve yeme içme koşulları bakımından nispeten ucuz buldukları, çevreyi temiz buldukları, şehirde oturanların eğitim düzeyini iyi olarak değerlendirdikleri söylenebilir. Ayrıca katılımcılar iş ve yaşam arasında yıpratıcı olmayan bir dengenin olduğunu, yerel yönetim tarafından sağlanan toplu taşıma ile sosyal yardım hizmetlerinin yeterli olduğunu düşünmektedirler. Bununla birlikte sağlık hizmetleri, iş ve iş bulma koşulları ile sosyal alanların yeterliliği konusunda düşük katılım

düzeyleri, bu konulara yönelik iyileştirme faaliyetlerinde bulunulması gerektiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Araştırmada şehirden duyulan memnuniyet ve marka algısı ile ilgili boyutları ölçen toplam 26 ifadenin yer aldığı grubu ortaya koymak için faktör analizi uygulanmıştır. Araştırmada kullanılan verinin, faktör analizine uygunluğunu tespit etmek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi ve Bartlett's Test of Sphericity testi yapılmıştır. KMO, faktör analizinde örneklem büyüklüğünün uygunluğunu test etmek için kullanılan bir ölçüttür. KMO değeri % 91,1 olarak hesaplanmıştır. Bu değer, önerilen %60 değerinden büyük (Hair vd., 1998); Bartlett's Test of Sphericity anlamlılık düzeyleri ise (Bartlett Test Ki Kare: 5214,042), (p=0,000) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre veri setinin, faktör analizine uygun olduğunu söylemek mümkündür. Şehirden duyulan memnuniyetin boyutlarına ilişkin faktör analizi sonuçları Tablo 4'de gösterilmektedir.

Tablo 4. Rotasyon Sonucunda Faktör Yükleri

Araştırma Değişkenleri	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4
YKM1	,644			
YKM2	,665			
YKM3	,653			
YKM4	,641			
YKM5	,638			
MYM1		,597*		
MYM 2		,727		
MYM 3		,729		
MYM 4		,716		
MYM 5		,794		
MYM 6		,562		
MYM 7		,697		
SKM 1			,818	
SKM 2			,744	
SKM3			,824	
SKM4			,683	
SKM5			,694	
SKM6			,797	
SKM7			,797	
YYM1				,817
YYM2				,733
YYM3				,814
YYM4				,672
YYM5				,684
YYM6				,787
YYM7				,799
Toplam Varyans % 61,914				

KMO Değeri: ,911
Bartlett Test Ki Kare: 5214,042 df: 136; p=,000
Faktör Ağırlıkları >,50

Faktör analizi sonucunda aralarında yüksek korelasyona sahip değişkenler bir araya getirildiğinde dört grup oluşmaktadır. Dört faktör toplam varyansın %61,91'ini açıklamaktadır.

Faktör analizinin sonucunda rotasyon sonrası faktör yükleri değerlendirildiğinde, birinci faktör olan yaşam kalitesinden duyulan memnuniyet değişkeninin faktör yükleri, 0,665 ile 0,638 arasında değişmektedir. İkinci faktör olan maddi yaşamdan duyulan memnuniyet değişkenine ait faktör yükleri ise 0,794 ile 0,562 arasında değişmektedir. Sosyal ve kültürel yaşamdan duyulan memnuniyet değişkeninin faktör yükleri 0,826 ile 0,683; yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet değişkeninin faktör yükleri ise 0,817 ile 0,672 arasında değişmektedir. Tüm değişkenlere ait faktör yükleri %50'nin üzerinde bir değer aldığından ve ilgili olduğu faktörü yeterince açıklayabildiğinden (Hair vd., 1998), tüm ifadeler analize dahil edilmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliğini test etmek için güvenilirlik analizi yapılmıştır. Güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 5'de sunulmaktadır.

Tablo 5. Güvenilirlik Düzeyleri

Faktörler	Güvenilirlik Düzeyi
Yaşam Kalitesi	0,876
Maddi Yaşam Koşulları	0,906
Sosyal ve Kültürel Yaşam	0,802
Yerel Yönetim Hizmetleri	0,805
Şehirden Duyulan Memnuniyet	0,904

Güvenilirlik analizi sonucunda yaşam kalitesi ölçeği için Cronbach alfa değeri, 0,88; maddi yaşam koşulları için 0,91; sosyal ve kültürel yaşam için 0,81; yerel yönetim hizmetleri için 0,81; şehirden duyulan memnuniyet için 0,90 olarak hesaplanmıştır. %70'den büyük bir Cronbach alfa değeri, ölçeğin güvenilir olduğunu gösterdiğinden (Fornell ve Larcker, 1981) dolayı araştırmada kullanılan ölçeklerin yüksek derecede güvenilir oldukları söylenebilir.

Araştırmada yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları, sosyal ve kültürel yaşam ile yerel yönetim hizmetlerinin, şehirden duyulan genel memnuniyet düzeyi üzerindeki etkilerini ortaya koyabilmek için çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Değişkenler arasındaki korelasyon değerleri Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. Değişkenler Arasındaki Pearson Korelasyon Değerleri

		Yaşam Kalitesi	Maddi Yaşam Koşulları	Sosyal ve Kültürel Yaşam	Yerel Yönetim Hizmetleri	Şehirden Duyulan Memnuniyet
Pearson Korelasyon	Yaşam Kalitesi	1,000	,676	,465	,413	,462
	Maddi Yaşam Koşulları	,683	1,000	,543	,355	,543
	Sosyal ve Kültürel Yaşam	,455	,551	1,000	,341	,328
	Yerel Yönetim Hizmetleri	,415	,354	,338	1,000	,302
	Şehirden Duyulan Memnuniyet	,412	,328	,312	,298	1,00
Sig.(1-tailed)	Yaşam Kalitesi	.	,000	,000	,000	,000
	Maddi Yaşam Koşulları	,000	.	,000	,000	,000
	Sosyal ve Kültürel Yaşam	,000	,000	.	,000	,000
	Yerel Yönetim Hizmetleri	,000	,000	,000	.	,000
	Şehirden Duyulan Memnuniyet	,000	,000	,000	,000	.

Korelasyon analizi sonuçlarına göre bağımsız değişkenler arasında güçlü bir ilişki söz konusu değildir. Dolayısıyla bağımsız değişkenlerin, modelin gücüne katkısı olabilecektir. (Nakip, 2003). Bununla birlikte tüm değişkenler arasında korelasyon değerleri anlamlı bulunmuştur.

3.1. Hipotez Testi Sonuçları

Yaşam Kalitesi, Maddi Yaşam Koşulları, Sosyal ve Kültürel Koşullar ve Yerel Yönetim Hizmetlerinin, Şehirden Duyulan Memnuniyet Üzerindeki Etkilerine İlişkin Analiz Sonuçları

Yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları, sosyal ve kültürel koşullar ve yerel yönetim hizmetlerinin, şehirden duyulan memnuniyet üzerindeki etkilerinin konu alındığı araştırma modelini değerlendirmek için sırasıyla modele ilişkin ANOVA değerleri, katsayılar tablosu ve modelin özeti sunulmaktadır.

Modelin bir bütün olarak anlamlı olup olmadığını test etmek için Varyans analizinden yararlanılmıştır. Varyans analizi sonuçları Tablo 7’de sunulmaktadır.

Tablo 7. Varyans Analizi (ANOVA)

Model		Kareler Toplamı	df	Ortalamanın Karesi	F	Anlamlılık (p)
1	Regresyon	123,820	2	61,962	116,68	,000(b)
	Artık Değerler	255,914	533	,495		
	Toplam	391,835	531			

a. Bağımlı değişken: Şehirden duyulan memnuniyet.

b. Bağımsız değişkenler: (Sabit), yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları, sosyal ve kültürel yaşam, yerel yönetim hizmetleri.

Tablo 6'daki varyans analizi sonuçlarına göre F değeri 116,68 olarak bulunmuştur. Hesaplanan değer, modelin bir bütün olarak anlamlı olduğunu göstermektedir ($p=,000$).

Modele ait standardize ve standardize olmayan katsayılar, t değerleri, anlamlılık düzeyleri, tolerans ve VIF değerleri ile model özeti Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8. Katsayılar Tablosu ve Model Özeti

Model	Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar				
1	Beta	Standart Hata	Beta	t-değeri	Anlamlılık (p)	Tolerans	VIF
(Sabit)	1,031	,120		7,919	,000		
Yaşam Kalitesi	,179	,052	,163	3,382	,001	,520	1,885
Maddi Yaşam Koşulları	,389	,041	,435	8,973	,000	,520	1,8875
Sosyal ve Kültürel Yaşam	,425	,065	,333	6,353	,000	,520	1,885
Yerel Yönetim Hizmetleri	,121	,053	,123	2,300	,020	,520	1,885
Model Özeti	R	R ²					
	,552	,304					

Bağımlı değişken: Şehirden duyulan memnuniyet.

Bağımsız değişkenler: (Sabit), yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları, sosyal ve kültürel yaşam, yerel yönetim hizmetleri.

Modelde yer alan bağımsız değişkenlerden yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları ile sosyal ve kültürel yaşamın, şehirden duyulan memnuniyet düzeyi üzerinde önemli derece etkilerinin olduğu görülmektedir. Yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları ile sosyal ve kültürel yaşamın değişkenleri, şehirden duyulan memnuniyet düzeyini *sırasıyla* ($\beta=,163$, $\beta=,435$, $\beta=,333$; $p<,01$ $p<,00$, $p<,00$), düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Etkinin pozitif yönlü olması,

belirtilen değişkenlerin, memnuniyet düzeyini olumlu yönde etkilediklerini göstermektedir. Bununla birlikte yerel yerel yönetim hizmetlerinin de şehirden duyulan memnuniyet düzeyini olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Ancak yerel yönetimin sunduğu hizmet faktörü, şehirden duyulan memnuniyeti ($p<,058$) anlamlılık düzeyinde diğer faktörlere kıyasla ($\beta=,123$) daha az etkilemektedir.

Regresyon analizi sonuçlarına göre araştırmanın ilk dört hipotezinin kabul edildiği belirlenmiştir. Analiz sonucunda β katsayılarına bakılarak daha detaylı bir değerlendirme yapıldığında; üniversite öğrencilerinin okudukları şehirden duydukları memnuniyet üzerinde en fazla etkili olan faktör, maddi yaşam koşulları olarak belirlenmiştir. Bu etkiyi *sırasıyla* sosyal ve kültürel yaşam, yaşam kalitesi ve yerel yönetim hizmetleri takip etmektedir.

Çoklu regresyon analizinden sonra şehirden duyulan memnuniyeti istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediği belirlenen boyutların, cinsiyet ve gelir değişkenleri açısından istatistiki olarak farklılaşıp farklılaşmadığı test edilmiştir. Boyutlara yönelik memnuniyet düzeyinin, cinsiyet değişkeni itibarıyla değişip değişmediğini tespit etmek amacıyla bağımsız örneklem T-istatistiğinden yararlanılmıştır. T- istatistik analiz sonuçları Tablo 9’da sunulmaktadır.

Tablo 9. T- Test Analizi Sonuçları (Cinsiyet)

	Kadın (Ortalama)	Erkek (Ortalama)	Anlamlılık (p)
Yaşam Kalitesinden Duyulan Memnuniyet	3,1530	3,07623	,167
Maddi Yaşam Koşullarından Duyulan Memnuniyet	3,2611	3,2562	,857
Sosyal ve Kültürel Yaşamdan Duyulan Memnuniyet	3,0013	3,0892	,000
Yerel Yönetim Hizmetlerinden Duyulan Memnuniyet	3,1140	3,07223	,000

Analiz sonucunda, kız öğrencilerin yaşam kalitesinden duydukları memnuniyet düzeyinin (YKMkadınort=3,1530), erkek öğrencilerin belirtilen boyuta yönelik memnuniyet düzeylerine ait ortalamadan (YKMkerkekrort=3,07623) daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu fark, istatistiki olarak ($p=,167$) anlamlı bulunmamıştır. Benzer şekilde maddi yaşam koşullarından duyulan memnuniyet boyutunda kız öğrencilerin grup ortalamalarının (MYM=3,2611), erkek öğrencilerin grup ortalamalarına (MYMerkekrort=3,2562) oldukça yakın olduğu belirlenmiş, aradaki fark istatistiksel olarak ($p=,857$) anlamlı bulunmamıştır. “Suyun ve havanın temizliği, sağlık hizmetlerinin yeterliliği” gibi yaşam kalitesi ile ilgili unsurlardan duyulan memnuniyet, kız ve erkek öğrenciler tarafından farklı değerlendirilmemektedir. Şehirde yaşamın ucuz olması, barınma imkânlarının yeterliliği ile iş ve iş bulma koşulları da kız ve erkek öğrencilerin memnuniyet durumunda farklılık yaratmamaktadır.

Bununla birlikte sosyal ve kültürel yaşamdan duyulan memnuniyet düzeylerinin, cinsiyet değişkenine göre farklılaştığı ($p=,000$) belirlenmiştir. Benzer şekilde yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet düzeyi de kız ve erkek öğrenciler açısından istatistiki olarak anlamlı bir farklılık ($p=,000$) göstermektedir. Erkek öğrencilerin sosyal ve kültürel yaşam memnuniyet düzeylerine ait ortalamanın ($SKM_{erkekort}=3,0892$), kız öğrencilerin grup ortalamalarından ($SKM_{kadınort}=3,0013$) daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır. Bu kapsamda erkek öğrencilerin, kız öğrencilere kıyasla belirtilen boyut itibarıyla memnuniyet düzeylerinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet boyutu değerlendirildiğinde ise kız öğrencilerin erkek öğrencilere kıyasla bu hizmetten daha fazla memnun oldukları söylenebilir.

Özetle, yaşam kalitesi ve maddi yaşam koşulları boyutlarında cinsiyet değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmamışken; sosyal ve kültürel yaşam ile yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Sonuçlara göre, sosyal yardım, toplu taşıma, şehrin temizliği gibi yerel yönetim hizmeti kapsamında değerlendirilen unsurlar, kız öğrenciler için daha önemli olabilmektedir. Mesleki beceri ve yetkinliğe yönelik kurslar, iş ve hayat dengesi, sosyal aktivite çeşitliliği gibi sosyal ve kültürel faktörler ise erkek öğrenciler için daha çok önemli olabilmektedir. Bu kapsamda öğrencilerin şehirden duydukları memnuniyeti artırmak konusunda hizmet sağlayıcılara özellikle farklılık gösteren boyutları cinsiyet değişkeni açısından değerlendirmeleri önerilebilir. Bu boyutlar itibarıyla memnuniyet üzerinde etkili olabilecek daha spesifik özellikleri iyileştirmek bir öneri olarak sunulabilir. Yapılan iyileştirmelerin şehrin tanıtımı açısından da faydalı olacağı düşünülmektedir. Nitekim araştırmada konu alınan boyutlar, aynı zamanda olumlu bir marka imajının şekillenmesinde etkili olabilecek faktörlerdir (Diener ve Eunkook, 1997; Diener, 2000).

Üniversite öğrencilerinin şehirden duydukları memnuniyet düzeylerinin, gelir seviyesine göre farklılık gösterip göstermediğini test etmek için tek yönlü varyans analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 10'da sunulmaktadır.

Tablo 10. Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları (Gelir)

	F Değeri	Anlamlılık (p)
Yaşam Kalitesinden Duyulan Memnuniyet	2,231	,072
Maddi Yaşam Koşullarından Duyulan Memnuniyet	11,342	,000
Sosyal ve Kültürel Yaşamdan Duyulan Memnuniyet	6,658	,000
Yerel Yönetim Hizmetlerinden Duyulan Memnuniyet	2.052	,102

Tek yönlü varyans analizi sonucuna göre maddi yaşam koşullarından duyulan memnuniyet ile sosyal ve kültürel yaşamdan duyulan memnuniyet ($p=,000$), gelir seviyesi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir. Bununla

birlikte yaşam kalitesinden duyulan memnuniyet ile yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet, istatistiksel olarak anlamlı bulunmamış ve gelir seviyesinden bağımsız olarak değerlendirilmiştir. Bu bulgu, şehirde okuyan öğrencilerin gelir seviyesini dikkate alan ve pazarı bu kritere göre bölümlendiren hizmet sağlayıcıları için önemli bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın sonucunda şehirde iş bulabilme, iş ve yaşam dengesi, şehrin barınma imkânları, barınmaya ilişkin maliyet algısı gibi ekonomik koşulların, sosyal ve kültürel açıdan eğlenmeye ve dinlenmeye yönelik faaliyetlerin, şehirde eğitim gören üniversite öğrencileri tarafından nasıl algılandığı ve bu algıların memnuniyeti ne derece etkilediği ortaya konulmuştur. Ayrıca yaşanan çevrenin temiz olması, hava temizliği, içme suyu kalitesi, şehirde güven içerisinde yaşama algısı ve yerel yönetimlerin sunmuş oldukları hizmetlerden algılanan memnuniyet de üniversite öğrencileri tarafından değerlendirilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada bir şehre yönelik genel algıları yansıtan memnuniyet düzeyi ve şehir markası algısı konu alınmakta, şehir markası ve şehirden duyulan memnuniyeti kavramları birlikte değerlendirilmektedir. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesinde okuyan öğrencilerin, maddi yaşam, sosyal yaşam vb. farklı boyutlarda okudukları şehre yönelik memnuniyet düzeyleri belirlenmekte, söz konusu memnuniyeti oluşturan boyutlar ve bu boyutların memnuniyet üzerindeki etkileri tespit edilmektedir.

Araştırmanın sonucunda yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları ile sosyal ve kültürel yaşamın, şehirden duyulan memnuniyet düzeyi üzerinde önemli derece etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Sırasıyla yaşam kalitesi, maddi yaşam koşulları ile sosyal ve kültürel yaşam değişkenleri, şehirden duyulan memnuniyet düzeyini istatistiksel olarak anlamlı ve olumlu yönde etkilemektedir. Bununla birlikte yerel yönetim hizmetlerinin de şehirden duyulan memnuniyet düzeyini olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Ancak yerel yönetimin sunduğu hizmet faktörü, şehirden duyulan memnuniyeti diğer faktörlere kıyasla daha az etkilemektedir.

Araştırmanın sonucunda yaşam kalitesi ve maddi yaşam koşulları boyutlarında cinsiyet değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Ancak sosyal ve kültürel yaşam ile yerel yönetim hizmetlerinden duyulan memnuniyet boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Buna göre sosyal yardım, toplu taşıma, şehrin temizliği gibi yerel yönetim hizmeti kapsamında değerlendirilen unsurlar, kız öğrenciler için daha önemliken; mesleki beceri ve yetkinliğe yönelik kurslar, iş ve hayat dengesi, sosyal aktivite çeşitliliği gibi sosyal ve kültürel faktörler erkek öğrenciler için daha önemli olabilmektedir. Bu kapsamda öğrencilerin şehirden duydukları memnuniyeti artırmak konusunda hizmet sağlayıcılara özellikle farklılık gösteren boyutları cinsiyet değişkeni açısından değerlendirmeleri önerilebilir.

Genel olarak tutum ve düşünceleri değerlendirildiğinde üniversite öğrencilerinin, okudukları şehri barınma ve yeme içme koşulları bakımından nispeten ucuz buldukları, çevreyi temiz buldukları, şehirde oturanların eğitim düzeyini iyi olarak değerlendirdikleri belirlenmiştir. Bununla birlikte sağlık hizmetleri, iş ve iş bulma koşulları ile sosyal alanların yeterliliği konusunda düşük katılım düzeylerinin olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu konulara yönelik iyileştirme faaliyetlerinde bulunulması gerektiği öngörülmektedir.

Çalışmada belirtilen tüm faktörler, literatürde konu alınan bir şehrin güçlü bir marka olabilmesinin ön koşullarındandır. Çalışmanın sonuçları, yerel yönetimin ve şehirle ilgili karar alıcılarının, şehir planlama ve değerlendirme kriterlerini farklı bir hedef kitle açısından değerlendirmelerini sağlayacaktır. Hangi özellikler itibariyle daha çok memnuniyet sağlanabileceği, farklılık yaratmak ve marka olmak anlamında da önemli olmaktadır. Bu anlamda markalaşma sürecinde üniversite öğrencileri farklı bir hedef kitle olarak değerlendirilmesi önerilmektedir. Üniversite öğrencileri, gerçekte ikamet ettikleri şehirlere geri döndüklerinde, okudukları şehir ile ilgili olumlu ya da olumsuz söylemlerde bulunabilecek oldukça büyük bir hedef kitledir. Onların olumlu ya da olumsuz söylemleri, etkili bir tanıtım faktörü olabilecektir. Öğrencilerin hangi özellikler itibariyle daha çok memnuniyet geliştirdikleri, yerel yöneticilerin farklılık yaratmak ve dolayısıyla da marka olmak anlamında kullanabilecekleri önemli bulgular olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, orta ölçekli bir il olan Niğde ili ile sınırlandırılmıştır. Gelecekte çalışmaların benzer ve farklı sosyo-ekonomik özellikler gösteren şehirleri de değerlendirmeleri, memnuniyet konusunda bu şehirler itibariyle farklılıkları görebilmeleri açısından önemlidir. Gelecekteki çalışmalarda farklı özelliklere sahip şehirler ve bu şehirlerden duyulan memnuniyetin hangi boyutlar itibariyle öne çıktığı değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

- Aaker, D. (2009). Aaker's Brand Equity Model, European Institute for Brand Management.
- Akar, S. (2014). "Türkiye'de Daha İyi Yaşam Endeksi: OECD Ülkeleri ile Karşılaştırma", *Journal of Life Economic*, 1(2014), 1-12.
- Araujo D. A., A. Joaquim, M.J. F. Cusodia & F. P. A. Perna (2015). "Are You Happy Here? The Relationship between Quality of Life and Place Attachment", *Journal of Place Management and Development*, 6(2), 102-119.
- Ashworth, C. J. & H. Voogd (1990). *Selling the City: Marketing Approaches in Public Sector*, Urban Planning, Belhaven, London.
- Avcılar, M. Y. & E. Kara (2015). "Şehir Markası Kavramı ve Marka Şehir Yaratma Stratejilerine Yönelik Literatür İncelemesi," *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 34, 76-94.
- Bollen, K. A. (1989). *Structural Equations with Latent Variables*, John Wiley & Sons Inc., New York, USA.
- Braun, E. & S. Zenker (2010). "Towards an Integrated Approach for Place Brand Management", Paper Presented at the 50th European Journal Science Association Congress, Jököping, Sweden.
- Braun, E., M. Kavaratzis & S. Zenker (2010). "My City- My Brand: The Role of Residents in Place Branding", 50th European Regional Science Association Congress, Jönköping, Sweden, 19th-23rd, August, 2010.
- Diener, E. (2000). "Subjective Well-Being: The Science of Happiness and Proposal for a National Index", January 2000, *American Psychologist*, 55(1), 34-43.
- Diener, E. (1984). "Subjective Well-Being", *Psychological Bulletin*, 95, 542-575.
- Diener, E. & M.S. Eunkook (1997). "Measuring Quality of Life: Economic, Social and Subjective Indicators", *Social Indicators Research*, 40, 189-216.
- Fan, Y. (2006). "Branding the Nation: What is Being Branded?", *Journal of Vocation Marketing*, 12(1), 5-14.
- Fornell, C. & D. F. Larcker (1981), "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error", *Journal of Marketing Research*, February 1981, 39-50.
- Guhathakurta, S. & R. J. Stimson (2007), "What is Driving the Growth of New Sunbelt Metropolises? Quality of Life and Urban Regimes in Greater Phoenix and Brisbane-South East Queensland Region", *International Planning Studies*, 2(2), 129-152.
- Gümüş, N. & E. Onurlubaş (2021). "Şehir Marka Deneyiminin Şehir Memnuniyetine ve Şehir Marka Elçiliği Davranış Niyetine Etkisi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), 1830-1846.
- Hair, J., R. E. Anderson, R. L. Tatham & W. C. Black (1998) *Multivariate Data Analysis*, Prentice-Hall, Inc., International Fifth Edition, New Jersey, USA.

- Kaplan, V. O., Ö. Yurt, B. Cüneri & K. Kurtuluş (2010). "Branding Places: Applying Brand Personality Concept to Cities", *European Journal of Marketing*, 44(9), 1286-1304.
- Kavaratzis, M. (2004). From City Marketing to City Branding: Towards a Theoretical Framework for Developing City Brands", *Place Branding and Public Diplomacy*, (1), 58-73.
- Kavaratzis, M. (2008). From City Marketing to City Branding: An Interdisciplinary Analysis With Reference to Amsterdam, Budapest and Athens.
- Kavaratzis, M. C. & J. Ashworth (2006), "City Branding: An Effective Assertion of Identity or a Transitory Marketing Trick?" *Place Branding*, 2(3), 183-194.
- Keller, K. L. (2003). Strategic Brand Management Building, Measuring, and Managing Brand Equity, Second Edition, Prentice Hall, New Jersey.
- Kotler, P., D. H. Haider & J. Irvine (1993). Marketing Places: Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States and Nations, The Free Press, New York, N.Y.
- Kotler, P., D. Haider, & İ. Rein (1993). Marketing Places: Attracting Investment, Industry And Tourism To Cities, States and Nations, New York: The Free.
- Küçükcaymaz E. (2022). Marka Şehir Olarak İstanbul'un Marka İmajının İncelenmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Külter Demircüoğlu, B. & Avcılar, M. Y. (2014). "Şehir Markası Oluşturma: Şehirde Oturanların Memnuniyet Düzeyleri Üzerine Bir Uygulama", 19. Ulusal Pazarlama Kongresi, Gaziantep, 557-570, 18-22 Haziran.
- Lawless. M. & R.E. Lucas (2011). "Predictors of Regional Well-Being: A Country Level Analysis", *Social Indicators Research*, 2011(101), 341-357.
- Insch, A. (2010). "Managing Residents' Satisfaction with City-Life: Application of Importance-Satisfaction Analysis", *Journal of Town and City Management*, 1(2), 164-174.
- Özgüven, N. (2008). "Hizmet Pazarlamasında Müşteri Memnuniyeti ve Ulaştırma Sektörü Üzerinde Bir Uygulama", *Ege Akademik Bakış*, 8(2), 651-682.
- Parkerson, B. & J. Saunders (2004). "City Branding: Can Goods and Services Branding Models be Used to Brand Cities?", *Place Branding*, 1(3), 242-264.
- Stedman, R.C. (2002). "Toward A Social Psychology of Place: Predicting Behavior From Place-based Cognitions, Attitudes, and Identity", *Environment and Behavior*, 34(5), 561-581.
- Torlak, M. (2015). "Marka Şehir Oluşturma ve Bursa Şehrinin Markalaşması İçin Yol Haritası", *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 47-93.
- Yürekli, M. (2022). "Şehir, Kimlik ve Marka Eksenine Marka Şehir", *Academic Social Resources Journal*, 7(42), 1213-1218.

BÖLÜM 38

Popüler Kültür Nesnesi Olarak Squid Game: Byung-Chul Han'ın Şiddetin Topolojisi Çerçevesinde Çağdaş Şiddet Biçimlerinin İncelenmesi

Pınar Özgökbil Bilis¹ & Ali Emre Bilis²

¹ Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, ORCID: 0000-0001-5770-5886

² Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Orcid ID:0000-0001-9892-9907

1.Giriş

Günümüzde şiddet, bir yandan medya, dijital platformlar ve popüler kültür ürünlerinde hiç olmadığı kadar görülebilir bir halde temsil edilirken, diğer yandan artık yalnızca fiziksel saldırılarla sınırlı kalmayıp, toplumsal yapılar, duygusal baskılar, sürekli kendini geliştirme zorunluluğu ve algoritmik yönlendirmeler gibi daha dolaylı ve karmaşık mekanizmalar üzerinden de işleyebilmektedir.

Bu noktada Byung-Chul Han'ın “Şiddetin Topolojisi” (2011) kavramı, günümüzde şiddetin mekânsal, ilişkisel ve yapısal bir bağlamda yerleşimi üzerine odaklanmaktadır. Han, şiddet incelemelerinin odağını, fail ve fiile dayalı somut eylemlerden, mekânsal, ilişkisel ve sistemik organizasyonuna kaydırmaktadır ve şiddeti bir "topoloji" olarak ele almayı önermektedir (Han, 2011, s. 56). Söz konusu topolojik yaklaşım, şiddetin sabit bir özden ziyade, ilişkisel ağlar içinde nasıl konumlandığını, dağıldığını ve yapısal bir güç olarak nasıl işlediğini görünür kılma amacını taşımaktadır. Dolayısıyla şiddet, artık sadece bir olay değil, yapısal baskı mekanizmaları, şeffaflık dayatması, performans kaynaklı tükenmişlik, duygusal yoğunlaşma, algoritmik yönlendirme ve öznenin kendisine yönelik sömürüsü gibi toplumsal, psikolojik ve teknolojik uzamı şekillendiren bir olgu olarak analiz edilebilme olanağı tanınmaktadır. Şiddetin salt tekil bir olay olarak ele alınmaması, onun; medya, söylemler, popüler kültür ve dijital sistemler aracılığıyla yeniden şekillenen, topolojik bir yapı olarak anlaşılmasını olanaklı kılmaktadır. Byung-Chul Han'a göre şiddet, “aşıkârlıktan mahremiyete, cephesel karşılamadan viral buluşmaya, kaba güçten medyatığa, fiziksellikten ruhsallığa, olumsuzdan olumluya” kaymakta ve tamamen ortadan kaybolmadan “satır aralarına, kılcal damarlara ve sinir uçlarına doğru geri çekilmektedir” (2016, s.9). Böylece şiddet, uğradığı biçim değişikliği ile daha ince, sistematik, normatif ve duygusal hale gelerek çoğu zaman bireyin isteyerek kabul ettiği bir yapıya bürünmektedir. Yaşadığı dönüşüm aracılığıyla artık salt fiziksel bir yara üzerinden tanımlanamayan şiddet, daha çok psikolojik, nörolojik, duygulanımsal ve en önemlisi kendine yönelen bir hâle dönüşmüştür.

Bu dönüşümü anlayanın en görünür alanlarından biri popüler kültürdür. Şiddeti estetize eden, normalleştiren ve yeni şiddet biçimlerinin deneyim, görsel temsil, normatif yönelim ve duygusal bir unsur olarak gelişmesine epistemolojik bir alan açan popüler kültür (Zizek, 2018), şiddetin zamana ve mekâna yayılan bir yapıya dönüşümünü tartışmaya açmaktadır. Böylece şiddet olgusunun görünürlüğü artırılabilen ve onu daha karmaşık bir kavramsal çerçevede ele alınmasına imkân tanınabilmektedir. Bireylerin şiddeti deneyimleme, içselleştirme ve normalleştirme süreçleri üzerinde belirleyici bir etki yaratan popüler kültür, şiddeti yansıtan yapıları aracılığıyla bireylere belli bir bilgi ve anlam sistemi sunmaktadır (Hecken, 2024). Bu da şiddetin toplumsal algılanışını ve kabul ediliş biçimini derinden etkileyebilmektedir. Dolayısıyla, popüler kültürü titizlikle analiz etmek ve bu alandaki şiddet yansımalarını anlamlandırmak, toplumsal şiddetin işleyişini ve

yayımla dinamiklerini daha kapsamlı bir şekilde kavrayabilmek açısından büyük önem taşımaktadır.

İşbu çerçeveden yola çıkarak bu çalışmada Byung-Chul Han'ın Şiddetin Topolojisi kavramında tanımladığı şiddet olgusu, popüler kültürün etkili bir alt dalı olarak dizi formatı üzerinden irdelenmektedir. Bir program türü olarak diziler, anlatısal sürekliliği ve karakter odaklı yapısıyla toplumsal duygu durumlarını, güç ilişkilerini ve şiddetin çeşitli biçimlerini izleyiciye doğrudan ve tekrarlayan bir şekilde aktarabilen etkili bir popüler kültür mecrasıdır. Bununla birlikte sahip olduğu yapısal özellikleri sayesinde dramatik gerilimi aşama aşama kurgulayarak izleyiciyi uzun vadeli bir duygusal bağ kurmasına imkân tanımaktadır. Bu durum, şiddetin hem açık hem de örtük biçimlerinin içselleştirilmesine zemin hazırlar. Diziler sadece bir eğlence aracı değil, aynı zamanda günlük yaşamın ritmini şekillendiren, toplumsal tartışmaları canlandıran ve kültürel bir duygudaşlık yaratan önemli bir anlatı alanı olmaktadır (Mar, Oatley ve Peterson, 2009, s. 408).

Bu tespit doğrultusunda, dijital bir platformda yayımlanarak küresel bir fenomen haline gelen Squid Game dizisi, neoliberal performans mantığının, rıza ekonomisinin ve görünmez şiddet biçimlerinin dramatik bir kurgu içinde nasıl temsil edildiğini açığa çıkaran bir anlatıya sahiptir. Böylelikle de Han'ın şiddetin topolojik dönüşümü tezini, görsel-işitsel bir popüler kültür metni üzerinden analiz etmek için ideal bir imkân sunmaktadır.

2.Doğrudan ve Yapısal Şiddet Üzerine Genel Bir Bakış

Geleneksel şiddet anlayışı, sosyal bilimlerin gelişiminden bu yana, temel olarak doğrudan, fiziksel ve araçsal bir eylem olarak tanımlanmaktadır (Galtung, 1969; Arendt, 1970; Weber, 1978; Mikos, 1993; Kunczik 1998; Theunert, 2000; Collins, 2008; Benjamin, 2010). Söz konusu bakış açısında şiddet, genellikle devlet ya da bireyler tarafından uygulanan, gözle görülür ve somut bir olgu olarak kabul edilmektedir. Weber (1978) devleti, kurumsal bir otorite olarak yasal sınırlar içinde fiziksel gücü uygulayan olarak ifade ederken Kunczik, kişisel şiddet ya da saldırganlık bağlamında şiddeti, bir kişinin başka bir kişi, canlı ya da eşya üzerinde kasıtlı olarak fiziksel veya psikolojik zarar verme davranışı olarak tanımlamaktadır (1998, s.15). Psikolojik şiddet ise Theunert'e (2000, s.89) göre sadece insanlar arasında gerçekleşmektedir. Psikolojik şiddet, bu nedenle, doğrudan mağdur üzerinde yaralanmaya yol açan tüm şiddet biçimlerini kapsamakta ve doğrudan şiddet kategorisi kapsamında değerlendirilmektedir. Açıkça gözlemlenebilir bir eylem türü olan doğrudan şiddet, belirli bir fail ya da özne tarafından gerçekleştirilmekte ve fiziksel zarar verme, öldürme ya da maddi hasar gibi somut eylemleri içermektedir. Bu noktada yapısal şiddetten ayrılmaktadır. Norveçli sosyolog Johann Galtung'a (1969) göre yapısal şiddet ise, örtük bir şiddet türüdür. Bu şiddet biçiminde sorumluluğu üstlenecek herhangi bir aktör bulunmamaktadır. Şiddet, toplumsal sistemin içine yerleşmiştir ve kendisini eşitsiz güç ilişkilerinde, adaletsizlikte ayrıca bu ilişkilerden kaynaklanan yaşam fırsatlarındaki eşitsizliklerde

açığa vurmaktadır. Galtung'un şiddet teorisinde tanımlanan doğrudan, yapısal ve kültürel şiddet türleri birbiriyle karşılıklı ve diyalektik bir ilişki içindedir. Bu nedenle, bu türlerden herhangi birine yönelik bir müdahalenin etkili olabilmesi için, diğer iki türü de dikkate alan ve bunlara karşı bütüncül bir yaklaşımı eyleme döken bir strateji gereklidir.

Geleneksel şiddet anlayışı, dört temel nitelik etrafında şekillenir: somutluk ve gözlemlenebilirlik, araçsallık, fail-odaklılık ve meşruiyet sorunsalı. Bu anlayışa göre şiddet; kanıtlanabilen yaralar veya kırılan bir cam gibi somut bir iz bırakmalı, toprak kazanmak veya düşmanı alt etmek gibi araçsal bir amaca hizmet etmeli, fail ile mağdur arasında kurulan doğrusal bir nedensellik ilişkisi üzerinden fail-odaklı bir şekilde okunmalı ve nihayetinde meşruiyet çerçevesi içinde değerlendirilmelidir.

Özetle anlatılmaya çalışılan geleneksel şiddet yaklaşımı, negatif bir şiddet yapısını açıklamaktadır, ancak şiddetin daha incelikli biçimlerini anlamakta ve günümüzün görünmez şiddet yapısını kavramakta yetersiz kalmaktadır. Fiziksel olmayan, sistematik veya sembolik şiddet biçimlerinin günümüz performans dayalı toplumsal yapıda daha detaylı olarak açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada Koreli filozof Byung-Chul Han, geleneksel şiddet yaklaşımı üzerine getirdiği eleştirisi ile yeni bir ufuk açmaktadır. Han, 2011 yılında geliştirdiği "Şiddetin Topolojisi" yaklaşımı ile şiddetin artık sadece dışarıdan dayatılan bir fiziksel baskı olmadığını, aksine bireylerin kendi kendilerine uyguladıkları, içselleştirilmiş ve sürekli performans, öz-baskı yoluyla "olumlu" bir biçimde işleyen mekânsal bir dağılım biçimine, topolojiye büründüğünü ileri sürmektedir (Han, 2011, s.14). Şiddetin bir yapı, şeffaflık zorunluluğu, optimizasyon baskısı, duygusal fırtına, algoritmik kontrol ya da kişinin kendini tüketmesi biçiminde deneyimlendiğini ifade eden bu bakış açısı, geleneksel şiddet tanımlarının ötesine geçerek, bireyin kendine yönelik baskı ve toplumsal performans beklentileri üzerinden şekillenen yeni şiddet biçimlerini anlamaya yönelik bir zemin sunmaktadır.

3.Şiddetin Mekânsal ve Uzamsal Dönüşümü: Byung-Chul Han ve Şiddetin Topolojisi

Byung-Chul Han'ın ifade ettiği şiddetin topolojisi ile geleneksel şiddet yaklaşımlarını yenilikçi bir bakış açısı kazandırarak şiddeti eylemlerden uzaklaştırmakta ve odağı mekânlara, ilişkilere ve sistemlere doğrultmaktadır. Bir diğer ifadeyle şiddet artık topolojik bir karakter göstermektedir. Han'a göre modern neoliberal toplumda şiddet, artık dışsal bir baskı ya da fiziksel ceza şeklinde değil, bireyin iç dünyasına yönelik bir güç olarak tezahür etmektedir (Han, 2011, s. 11). Han'ın şiddetin topolojik dönüşümüne ilişkin analizi, Foucault'nun iktidarın geleneksel, baskıcı biçimlerinden disipline edici ve nihayetinde yaşamı yöneten, biyo-iktidar biçimlerine evrilmesine dair kuramsal yaklaşımları üzerine inşa edilmektedir (Foucault, 2005). Ancak Han, neoliberal öznenin artık dışarıdan dayatılan bir disipline değil, kendi kendine uyguladığı bir öz-baskı ve öz-sömürüye

maruz kaldığını vurgulayarak bu teorik çerçeveyi güncellemektedir. Foucault'nun Disiplin Toplumu'nun aksine Han'ın Performans Toplumu'nda şiddet, bireyi sürekli olarak daha yüksek hedeflere ulaşmaya, daha fazla üretmeye ve nihayetinde kendi sınırlarını aşmaya yönelten bir yapı kazanmaktadır. Han bu dönüşümü, şiddetin artık bireyin kendi öz kaynaklarından doğarak, görünmez bir şekilde bireyin yaşamını belirleyen bir mekanizma halini almasıyla açıklamaktadır.

"Kontrol Toplamları Üzerine Bir Ek" adlı makalesiyle Deleuze, Han'ın Şiddetin Topolojisi teorisi için çok önemli bir çıkış noktasını sağlamaktadır. Deleuze, Foucault'nun sabit mekânlar ve kurumlarla organize edilen Disiplin Toplumu'nun yerini "serbestçe-kayan" modüler kurumlarla sürekli bir kontrolün gerçekleştiği Denetim Toplumu'na bıraktığını söylemektedir (2016). Han teorisinde Deleuze'ün bu tespitinin çerçevesini genişletmekte ve kontrol mekanizmalarının en ileri biçiminin, bireyin kendi performans ve başarı arzusuyla kendini kontrol etmesi olduğunu savunarak şiddetin topolojik bir dönüşüm geçirdiği sonucuna varmaktadır.

Günümüz Performans Toplumu'nda şiddetin topolojik karakter kazanmasının toplumsal ard planını ise Bauman'ın (2000) Akışkan Modernite kavramının oluşturduğu ifade edilebilmektedir. Zira Bauman bu kavramıyla katı, yapısal ve merkezi olanın yerini akışkan, belirsiz ve merkezless olanın aldığı bir toplum modelini tanımlamaktadır. Söz konusu oluşumda şiddet de yapısal bir karakterden, daha görünmez, sorumlusu belirsiz ve "akışkan" bir forma bürünmekte ve merkezless, akışkan ve sorumlulukların dağıldığı bu dünyada sabit bir noktadan uygulanmaktan çıkarak sistemlere içkin, görünmez bir ilişki ağına dönüşmektedir.

Şiddetin topolojik biçimlerini kavrayabilmek için, Han'ın kuramsal çerçevesini oluşturan temel kavramların açıklanması gerekmektedir. Zira Şiddetin Topolojisi (2011) adlı eserinde Han, performans toplumu, öz-sömürü, yorgunluk toplumu, olumsuz şiddet ve olumluluk şiddeti gibi kavramları birbiriyle bağlantılı bir bütün olarak sunmaktadır ve modern şiddetin geleneksel biçimlerden içselleştirilmiş ve olumlu bir karaktere doğru yaşadığı dönüşümü bu kavramlar üzerinden açıklamaktadır. Söz konusu kavramlar böylelikle Han'ın teorisinin yapı taşları olarak değerlendirilebilmektedir. Buna göre:

•**Performans Toplumu:** Han, günümüz toplumunu Performans Toplumu olarak tanımlamaktadır (2016, s.10). Bu toplum modelinde Foucault'un Disiplin Toplumu'nun yasaklar, cezalar ya da sınırlar gibi baskıcı araçlarının yerini "Ben-Projesi" almaktadır. Birey, kendi benliğinin girişimcisi, yöneticisi ve çalışanı haline gelmektedir ve ondan sürekli olarak kendini tasarlaması, pazarlaması ve denetlemesi beklenilmektedir. Bu durum, dışarıdan dayatılan bir disiplin yerine, bireyin kendi potansiyelini sonsuzca ortaya koyduğu bir baskı mekanizması yaratır. Söz konusu sürekli kendini gerçekleştirme, en iyi versiyonu olma ve sürekli üretme zorunluluğunun kaçınılmaz sonucu ise bireyde bir tükenmişlik, depresyon ve hiç yeteri kadar iyi olamama korkusu gibi sorunlara yol açabilmektedir. Artık birey, kendini gerçekleştirme özgürlüğü kisvesi altında, kendi kendini tüketmektedir.

Düşman, bireyin içindedir artık. Günümüz bireyini tehdit eden artık devlet, işveren ya da gardiyan gibi dışsal bir fail değil; tam aksine, kendi iç sesi, kendi hırsları, ‘yapabilirsin’ çağrısının yarattığı sınırsız baskı ve sürekli kendini aşma zorunluluğudur. Böylece şiddet, dışsal bir olgu olmaktan çıkarak bireyin içsel dünyasına yerleşmekte ve onu içten ele geçiren bir niteliğe bürünmektedir.

•**Öz-sömürü:** Performans toplumunun en görünür sonuçlarından biri, bireyin kendi üzerinde kurduğu yoğun baskının giderek artması ve gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmesidir. Han, bu durumu analiz ederken modern bireyin daha başarılı, daha üretken ve daha etkili olma yönündeki çabasının, kendisini neredeyse bir performans makinesine dönüştürdüğünü belirtmektedir (Han, 2014, s. 16). Bu süreçte birey, fiziksel ve psikolojik kapasitesini aşan bir yükü gönüllü olarak üstlenmekte ve bunun sonucunda tükenmişlik, yorgunluk ve motivasyon kaybı gibi olgularla karşılaşabilmektedir. Han’a göre bireyin kendi kendini sömürmesi, dışsal otoriteler tarafından uygulanan baskı ve sömürü biçimlerinden daha tehlikeli bir nitelik taşımaktadır. Zira bu sömürü biçimi, bireyin kendi özgür iradesiyle içselleştirdiği hedefler ve beklentiler üzerinden işlemektedir. Dolayısıyla birey, söz konusu döngünün aktörü ve mağduru haline gelirken, bu kısır döngüden çıkış mekanizmalarını da çoğu zaman fark edememektedir. Bu çerçevede, başarıya yönelik sürekli arzu ve performans beklentisi, modern bireyin içsel tükenişini hazırlayan temel etkenlerden biri olmaktadır (Han, 2011, s.20). Birey, özgür olduğu yanılgısı içindeyken, aslında kendi kendini denetleme ve sürekli olarak daha iyi bir versiyonuna dönüşme zorunluluğunun tuzağına düşmüştür. Bu süreçte şiddet, dışsal bir baskı olmaktan çıkarak içselleştirilmiştir. Bu içselleştirilmiş şiddetin tipik ifadesi, dışarıdan dayatılan bir yasaktan ziyade, bireyin kendi sınırlarına işaret eden tükenmişliğinde saklıdır.

•**Yorgunluk Toplumu:** Yorgunluk Toplumu, modern bireyin sürekli olarak daha fazla başarma, daha üretken olma ve kendini kanıtlama baskısı altında yaşadığı zorlukların, bir süre sonra bireysel ruhsal deneyimlerden çıkıp toplumsal bir gerçeklik haline gelmesini ifade etmektedir. Kavram, tükenmişlik hissi, yetersizlik algısı, depresyon ve içsel motivasyon kaybı gibi psikolojik sorunların yalnızca kişisel meseleler olmaktan öteye geçerek bir toplum yapısına yayılmasını tanımlamaktadır (Han, 2010). Han’ın düşüncesine göre, çağımızın en yaygın ruhsal sorunlarından biri olan tükenmişlik sendromu, modern insanın deneyimlediği kaygı bozuklukları ve sürekli başarısızlık korkusuyla birlikte, modern şiddetin yeni bir yüzü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu rahatsızlıklar, bireye dışsal bir zorlama ya da fiziksel bir baskı uygulanmasından kaynaklanmak yerine, bireyin kendi sınırlarını aşırı derecede zorlaması, sürekli daha fazlasını yapmaya çalışması ve bu süreçte hem bedenini hem de zihnini tüketmesi sonucunda gelişmektedir. Şiddet artık yalnızca fiziksel bir müdahale ya da dışsal bir zarar verici eylem olmaktan çıkmakta ve psikolojik bir boyut kazanmaktadır. Şiddet, bireyin iç dünyasına nüfuz ederek neredeyse görünmez hale gelirken, toplumun duygusal ve ruhsal dokusuna sessiz ve derin bir biçimde nüfuz eden bir olguya dönüşmektedir. Bu durum, yalnızca

bireylerin değil, toplumların da genel ruhsal denge ve sağlığını tehdit eden bir sorun haline gelmektedir.

•**Şeffaflık Toplumu:** Byung-Chul Han "Şeffaflık Toplumu" (2012) kavramı aracılığıyla, neoliberal dönemde bireylerin ve kurumların giderek daha görünür, açık ve denetlenebilir olmaya zorlandığını ileri sürmektedir. Şeffaflık, modern toplumda özgürlük ve demokrasiyi destekleyen bir değer olarak sunulsa da aslında yeni bir baskı ve kontrol mekanizması oluşturmaktadır. Başlangıçta hesap verebilirlik ve güven oluşturma amacıyla olumlu bir değer olarak sunulan şeffaflık, zamanla bireyin mahremiyetinin aşınmasına, toplumsal ilişkilerin yüzeyselleşmesine ve bireyin her daim performans kaygısıyla kendi kendini denetlemesini sağlayan negatif bir oluşuma dönüşmektedir. Han'a göre şeffaflık, olumlu bir değer gibi sunulmakla birlikte, temelde neoliberal toplumun dayattığı normatif bir zorunluluktur (Han, 2012, s. 36). Bu görünür olma mecburiyeti, bireyi sürekli bir teşhir ve paylaşım performansına bağlı kılmakta ve dijital platformlar bu sürecin en etkin araçları haline gelmektedir. Şeffaflık, bireyleri sürekli bir görünürlük durumuna dahil ederek onların kişisel deneyimleri metalaştırmakta ve kendilerini pazarladıkları birer marka haline getirmektedir. Bu süreçte birey bir gösteri nesnesine dönüşmekte; güzellik, başarı ve yaşam tarzı standartlaşmış kalıplara indirgenmektedir. Han'ın altını çizdiği asıl şiddet ise, bu sistemin bireyin kaybolma hakkını, bir diğer ifadeyle görünmez kalabilme, mahremiyetini koruma ve kendi varlığını sürekli teyit etmek zorunda kalmama özgürlüğünü yapısal olarak ortadan kaldırmasıdır (2012, s.43). Görünürlük zorunluluğu, bir yandan mahremiyetin aşınmasına yol açarken, diğer yandan kişinin kendi üzerinde kurduğu içsel bir denetim ve performans baskısı üretmektedir. Han'a göre her şeyin görünür olduğu bir dünyada güven, ölçülebilir performans verilerine indirgenir ve birey, davranışlarını sürekli optimize eden bir 'veri öznesine' dönüşerek incelikli ve içselleştirilmiş bir şiddete uğratılmaktadır (2012, s. 22). Böylece özgürleşme vaadiyle ortaya çıkan şeffaflık toplumunda bireyler, kendileri üzerindeki içsel kontrolü artıran yeni bir şiddet biçimine maruz kalmaktadır.

•**Olumsuz Şiddet ve Olumluluk Şiddeti:** Han (2016), modern toplumdaki şiddet biçimlerini olumsuz şiddet ve olumluluk şiddeti olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirmektedir. Olumsuz şiddet, fiziksel, doğrudan ve belirgin etkilerle kendini göstermektedir. Dayak, işkence, savaş ve fiziksel yıkım gibi unsurlar bu kategoriye dahil olmaktadır. Olumsuz şiddetin varlığı yadsınamaz ancak Han'a göre günümüz neoliberal toplumunun karmaşık gerçekliğini anlamak için yeterli bir paradigma sunmamaktadır. Buna karşılık günümüz toplumunun yapısını şekillendiren temel unsur, Han'ın olumluluk şiddeti adını verdiği, büyük ölçüde görünmez, sessiz ve normatif bir baskı türü olmaktadır. Bu şiddet, bireyin kendi kendini sömürme, yorma ve tüketme süreçlerinde ortaya çıkan fark edilmez ve içkin bir şiddettir (Gücüyener Bozalp ve Koyuncu, 2023). Sürekli performans beklentisi, öz-optimizasyon kültürü, estetik ve başarı standartlarına uyma zorunluluğu, dijital dünyanın sağladığı sonsuz erişim, linç kültürü, nefret söylemleri ve algoritmaların yönlendirmesi, bu olumluluk şiddet türünün en bariz örnekleri arasında yer almaktadır. Bir diğer ifadeyle

olumluluk şiddeti, daha fazla performans sergileme, daha fazla şeffaflık sağlama, daha fazla iletişim kurma, daha fazla veri üretme ve daha yüksek verimlilik talepleri ile bireyi sürekli olarak kendini aşmaya zorlayan yeni bir iktidar mantığını oluşturmaktadır. Bu bağlamda olumluluk şiddeti, modern bireyin yalnızca dışsal baskılar değil, aynı zamanda içselleştirilmiş normlar ve kendi rızasıyla yerine getirdiği uyum süreçleri yoluyla kontrol edildiği yeni bir baskı rejimini ifade etmekte ve şiddet, topolojik bir yapıya dönüşmektedir.

Özetle, Han'ın şiddetin topolojisi, günümüz neoliberal toplumunda şiddetin açık baskı biçimlerinden yapısal ve dolaylı işleyişlere doğru bir dönüşüm geçirdiğine ilişkin teorik bir paradigma sunmaktadır. Söz konusu şiddet yasaklayıcı bir iktidarın doğrudan baskısı değil; aksine, bireyin kendini sürekli geliştirmeye, optimize etmeye ve performans göstermeye zorlayan bir olumluluk şiddetidir. Bu yapısal dönüşüm, şiddetin artık belirli bir fail gerektirmediği, sistemin kendi mantığı içinde işleyen anonim bir güce dönüştüğü anlamına gelmektedir. Popüler kültür de tam bu noktada, bu içselleştirilmiş ve normalleştirilmiş şiddetin yayıldığı, pekiştirildiği ve estetize edildiği bir altyapı işlevi görür. Böylece şiddet, gündelik yaşamın görünmez dokusuna sinerek, bireyin özgür iradesiyle benimsediği bir disiplin mekanizması haline gelir.

4. Çalışmanın Metodolojisi

Squid Game dizisinin üç sezona yayılan anlatısı, Byung-Chul Han'ın şiddetin topolojisi yaklaşımı çerçevesinde incelenmektedir. Han'ın modern toplumlarda şiddetin yalnızca fiziksel ya da doğrudan biçimlerde değil, aynı zamanda performans baskısı, öz-disiplin, gönüllü katılım ve verimlilik zorunluluğu gibi içselleşmiş mekanizmalarla olumlu bir formda işlediğine dair tespitleri, dizinin tüm sezonlarında yer bulan ve giderek karmaşılaşan rekabet döngülerini ve karakterlerin değişen öznellik biçimlerini anlamak için temel bir kuramsal çerçeve sunmaktadır.

Bu çalışmanın temel çerçevesi içindeki anahtar kavramlar performans toplumu, öz-sömürü, yorgunluk toplumu, şeffaflık toplumu, olumsuz şiddet ve olumluluk şiddeti kavramlarıdır. Betimleyici analiz yöntemi kullanılarak her sezondan bir oyun sahnesi incelenmekte ve Squid Game dizisinin ilk sezondaki oyunlaştırılmış şiddet düzeninden başlayarak, ikinci sezonda sistemin kurumsal katmanlarına ve üçüncü sezonda şiddetin küreselleşip anonimleşen yapısına kadar uzanan topolojik bir şiddet haritası çıkartılmaktadır. Verilere dayalı betimleyici bir yaklaşım olan betimleyici analizde (Wolcott, 1994), çeşitli olay ve olgular önceden belirlenen çerçeve ile ilgili kavram ve temalar bağlamında analiz edilmektedir. Betimleyici analiz, çerçeve oluşturma, verilerin tematik çerçeveye göre işlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması olmak üzere dört aşamada gerçekleştirilir (Altunışık vd., 2010, s. 322). Bu doğrultuda, dizide şiddetin form değiştiren yapısını en belirgin biçimde yansıttığı düşünülen üç oyun sahnesi karakterlerin davranışları, mekân tasarımları ve görsel-anlatısal unsurların Han'ın kavramlarıyla ilişkisi üzerinden incelenmektedir. Analize konu olan sahneler ve zaman aralıkları şöyledir:

- “Kırmızı Işık, Yeşil Işık” Oyunu (1. Sezon, 1. Bölüm, 44:00 – 55:08)
- “Altı Bacaklı Pentatlon” Oyunu (2. Sezon, 4. Bölüm, 33:40 – 5. Bölüm, 17:08)
- “Havada Kalamar” Oyunu (3. Sezon, 5. Bölüm, 18:02 – 6. Bölüm, 25:49)

Bu sahneler, şiddetin bireysel bedene yönelen doğrudan etkisinden kolektif davranış kalıplarına, oradan da etik ve varoluşsal bir sorgulama düzeyine uzanan süreçleri görünür kıldığı için amaca uygun olarak belirlenmiş ve elde edilen bulgular aracılığıyla dizinin çağdaş şiddet rejimlerini nasıl temsilleştirdiği açıklanmaya çalışılmıştır.

5.ŞiddetinTopolojisi Bağlamında Görsel-Anlatısal Bir Temsil Olarak Squid Game Dizisi

Netflix'in küresel fenomeni Squid Game, çağdaş kapitalizmin acımasız rekabet mantığını, ölümcül çocuk oyunları mecazı üzerinden eleştirel bir biçimde işlemektedir. Dizi, bu eleştirisini yalnızca açık şiddet sahneleriyle değil; izole edilmiş mekanları, bireyleri anonimleştiren üniformaları ve sürekli gözetim mekanizmalarıyla kurguladığı yapısal bir sistem içinde sunar. Bu sistem, ekonomik çaresizlik içindeki bireyleri birbirine karşı konumlandırarak, modern toplumların rasyonel görüntüsünün ardında nasıl şiddet üretebildiğini ve bireyler üzerinde fiziksel ve zihinsel bir tahakküm kurabildiğini gösterir.

Squid Game gibi şiddet içeriklerin küresel ölçekte yayılması, dijital platformların denetimine ilişkin bir sorunu da görünür kılmaktadır. Nitekim bu platformlar, yapıları gereği, geleneksel denetleyici otoritelerin sağlıklı bir şekilde müdahale edemediği devasa bir enformasyon dolaşımına olanak tanımaktadır (Baykal, 2000: 106). Bu denetimsizlik ortamı ise, şiddet temalı içeriklerin üretim ve tüketim döngüsünü besleyen bir zemin oluşturabilmektedir. Dolayısıyla bu döngünün de irdelenmesi akademik alanın üzerine düşen görevlerden biri olduğu düşünülmektedir.

Resim 1: Squid Game Dizisi 1, 2. ve 3. Sezon Resmi Tanıtım Afişleri

Kaynak: https://boxofficeturkiye.com/dizi/squid-game--1281/foto-galeri#google_vignette

5.1.Dizinin Künyesi

Hwang Dong-Hyuk tarafından kaleme alınan ve dijital bir platformda yayınlanan, altı Emmy ödüllü Squid Game dizisi, yalnızca Güney Kore’de değil, dünya genelinde de büyük bir ilgiyle karşılanmış hem gündelik hayatın içinde hem de akademik çevrelerde geniş çapta tartışılmıştır. Siren Pictures’ın yapımını üstlendiği dizinin ilk sezonu dokuz bölüm olarak 17 Eylül 2021’de yayınlanmış, ikinci sezon ise yedi bölümle 26 Aralık 2024’te izleyiciyle buluşmuştur. 22 bölümlük serüvenin son kısmı olan üçüncü sezon ise altı bölümden oluşmakta olup 27 Haziran 2025 tarihinde ekranlara gelmiştir.

5.2.Dizinin Özeti

Squid Game’in birinci sezonu, borç batağındaki 456 kişinin yüksek miktarda para ödülü için çocuk oyunları formatındaki ölümcül yarışmalara katılmasını konu edinir. Dizide; “Kırmızı Işık, Yeşil Işık”, “Şeker Kalıbı”, “Halat Çekme”, “Bilye Oyunu”, “Cam Köprü” ve finaldeki “Kalamar Oyunu” gibi, basit görünen çocuk oyunları kullanılır. Ancak bu oyunlar kaybedenler için ölümcül sonuçlar doğurur. Yarışmacılar arasında stratejik ittifaklar ve ihanetler gelişirken, oyunların yapısı ve kuralları, katılımcıların etik sınırlarını ve ahlaki kararlarını derinlemesine sorgulamaya zorlar.

Her ölüm, ödül havuzuna para eklenmesine yol açar; bu havuz yatakhane asılı bir domuz kumbarası ile temsil edilir. Yarışma, maskeli ultra zengin elit bir grup tarafından uzaktan izlenir ve onlar için yaşananlar eğlenceli bir seyirliktir sadece.

Anlatının ana karakteri 456 numaralı katılımcı Seong Gi-hun, borçları nedeniyle oyuna katılır ve yarışmayı kazanan tek kişi olur. 001 numaralı yaşlı katılımcı Oh İl-nam’ın ise, başlangıçta sıradan bir yarışmacı gibi görünmesine rağmen, oyunu elit grup için organize eden kişi olduğu sezon sonunda ortaya çıkar. Gi-hun, ödülü almasına rağmen yaşadığı psikolojik travma ve suçluluk duygusu nedeniyle Amerika’ya gitmekten vazgeçer ve bu kanlı oyunu durdurmak için geri döner.

Squid Game’in anlatısı, birinci sezonun ardından gelen ikinci ve üçüncü sezonlarla birlikte kapalı ve bütünlüklü bir üçleme niteliği taşımaktadır. Bu iki sezon, önceki olay örgüsünü kesintisiz biçimde devam ettiren ve aynı yapısal çatıyı paylaşan bitişik bir anlatı sunar.

İkinci sezon, birinci sezondan üç yıl sonra Gi-hun’un yeniden ortaya çıkışıyla başlar. Gi-hun bu kez maddi gerekçelerle değil, bilinçli bir tercih doğrultusunda ve intikam motivasyonu ile oyuna geri dönmektedir. 456 numaralı oyuncu kimliğini, sistemi içeriden bozma ve küresel ölçekte örgütlenmiş ölümcül oyun mekanizmasını çökertme amacıyla yeniden üstlenir.

Gi-hun, bir önceki sezonda kaybolan Dedektif Hwang Jun-ho ile yeniden temas kurarak oyunların gerçekleştirildiği gizli tesislere ulaşmayı planlar. İkili, iz sürme teknolojisi aracılığıyla yapının izini sürmeye çalışsa da oyunun yönetim biriminin

kapsamlı gözetim kapasitesi ve teknolojik üstünlüğü nedeniyle bu girişimleri başarısız olur. Bunun sonucunda Gi-hun, oyunun içinde tek başına hareket etmek zorunda kalır. Artık temel amacı kendisi için kazanç sağlamak değil, diğer katılımcıların hayatta kalmasına katkıda bulunmaktır. Ancak oyunların yapısal mantığı ve kuralları, bu amacı büyük ölçüde geçersiz kılar. Gi-hun'un her müdahalesi beklenmedik sonuçlara yol açar ve yapının katılımcıları yönlendiren katı çerçevesini daha görünür kılar. Bu koşullar altında Gi-hun, son çare olarak hayatta kalan katılımcılar arasında örgütlü bir direniş başlatır. Direniş, ilk aşamada kısmi bir başarı elde eder; katılımcılar muhafızları yanıltarak silahları ele geçirir. Ancak oyunun kurucusu ve nihai denetleyicisi konumundaki 001 numaralı oyuncunun (Frontman) müdahalesi bu girişimi hızla sona erdirir. Başarısız isyan girişimi, oyunların kapalı sisteminde katılımcı iradesinin ne ölçüde sınırlandırıldığını ve yapının kuralları dışında hareket etmenin yapısal olarak mümkün olmadığını bir kez daha göstermektedir.

Resim 2: Silahlı Muhafızlar

Resim 3: İlk Oyun Öncesi
456 Oyuncu

Resim 4: VIP'ler için her
şey sadece bir eğlencedir

Kaynak: https://boxofficeturkiye.com/dizi/squid-game--1281/foto-galeri#google_vignette

Squid Game dizisinin üçüncü ve final sezonu, ikinci sezonun sonunda başarısız olan isyanın hemen ardından başlar ve kalan üç oyun turunun tamamlanmasını konu alır. Sezona, isyanın bastırılmasının yarattığı umutsuzluk ve çöküş duygusu içindeki Gi-hun karakteriyle başlar. Onu yeniden harekete geçiren ve mücadeleye devam etme iradesini sağlayan şey, 222 numaralı kadın oyuncunun doğum yapması ve kendisini feda etmeden önce yeni doğan bebeğini ona emanet etmesidir. Bebek, VIP'ler tarafından yeni "222 numara" ilan edilerek oyuna dahil edilir. Gi-hun'un misyonu artık sadece oyunu durdurmak değil, aynı zamanda bu bebeği korumaktır. İkili, diğer oyunları atlatarak finale, "Kalamar Oyunu"nın yeni bir versiyonu olan "Havada Kalamar Oyunu"na ulaşır. Bu final oyununda, kalan dokuz oyuncudan her turda en az bir kişiyi bir platformdan aşağı iterek feda etmeleri istenir. Son tura sadece Gi-hun, bebek 222 ve bebeğin gerçek babası olan 333 numaralı oyuncu kalır. 333'ün zafer uğruna kendi çocuğunu feda etmeye hazır olduğunu göstermesi üzerine çıkan çatışmada 333 ölür. Ancak turun resmen başlamadığı ve bir fedanın daha gerekli olduğu ortaya çıkar. Gi-hun, bebeği kurtarmak için kendi hayatından vazgeçer ve "Biz at değiliz, biz insanız..." diyerek kendini boşluğa bırakır. Bu hareketiyle bebek 222 oyunun resmi galibi olur.

Final bölümünde dedektif Hwang Jun-ho'nun oyun adasını bulma çabası gösterilir. Kaçak oyuncu 246 ve muhafız 11'in yardımıyla adaya ulaşan Jun-ho,

burada oyunu yöneten ve aynı zamanda uzun süredir kayıp olan ağabeyi Frontman In-ho ile yüzleşir. Ancak Jun-ho, ağabeyini öldürmek yerine onu bağışlar ve adadan ayrılır. Ada, tüm kanıtlarla birlikte havaya uçurulur ve sorumlular adalete teslim edilmez.

Dizi, birçok karakter için umutlu bir final sunar: 246, kızıyla birlikte özgür bir hayat sürer. Jun-ho, evine döndüğünde bebek 222 ve içinde 45.6 milyar Won bulunan kredi kartıyla karşılaşır. Muhafız 11, Kuzey Kore'de kalan kızının hayatta olduğunu öğrenir ve onu bulmak için yola çıkar. Gi-hun'un arkadaşı Choi Woo-seok hapisten çıkar ve düzene girer. İlk sezonda hayatını kaybeden 067 numaralı oyuncunun annesi ise Güney Kore'ye getirilerek oğluyla buluşturulur. Dizinin final sahnesinde, Frontman In-ho, Gi-hun'un Amerika'daki kızını ziyaret ederek babasının yeşil eşofman ve kredi kartından oluşan mirasını teslim eder. Daha sonra Los Angeles'ta bir sokakta, evsiz bir adamın "Ddakji" oyunu oynayarak dövüldüğüne tanık olan In-ho, duruma müdahale etmez. Sadece oyunu izleyen kadın görevliyle anlamlı bir bakışmada bulunur ve oradan uzaklaşır. Böylelikle Squid Game, ölümcül oyunların ve sömürü düzeninin küresel ölçekte varlığını sürdürdüğüne, bireysel fedakarlıkların sistemi kökten değiştiremediğine, şiddetin topolojik dönüşümü karşısında ancak belki onun içinde küçük insani kıvılcımların parlayabileceğine dair karamsar bir yorumla son bulur.

5.3 ‘Kırmızı Işık-Yeşil Işık’, ‘Altı Bacaklı Pentatlon’ ve ‘Havada Kalamar’ Oyunları Aracılığıyla Topolojik Şiddetin Temsili

Bu çalışma, Byung-Chul Han'ın neoliberal toplumdaki şiddetin dönüşümüne ilişkin kavramsal çerçevesini performans toplumu, öz-sömürü, yorgunluk toplumu, şeffaflık toplumu ve olumsuz şiddet ile olumluluk şiddeti kavramlarını Squid Game dizisi üzerinden somutlaştırmayı amaçlamaktadır. Dizinin üç sezon boyunca sunduğu oyunlar ve mekânsal düzenlemeler, çağdaş bireyin içselleştirilmiş baskı ve disiplin biçimlerini dramatik bir anlatı içinde görünür kılmaktadır. Toplam 22 bölümden oluşan dizide, 12 farklı ölüm-kalım oyunu yer almaktadır. “Kırmızı Işık, Yeşil Işık” oyunu hem birinci hem ikinci sezonda tekrarlanırken, “Kalamar Oyunu” ilk sezonda kumdan oluşan bir zeminde, üçüncü sezonun finalinde ise havada oynatılmaktadır. Diğer tüm oyunlar ise anlatıda yalnızca bir kez yer alır.

Elde edilen betimleyici analiz bulguları, “Kırmızı Işık-Yeşil Işık”, “Altı Bacaklı Pentatlon” ve “Havada Kalamar” oyun sahnelerinde şiddetin topolojik bir dönüşüm geçirerek görsel-anlatısal olarak işlendiğini göstermektedir. Bu dönüşüm, geleneksel şiddetten içsel şiddete, performans ve şeffaflık toplumu aracılığıyla kırılgan birey yapısına ve yorgunluk toplumu bağlamında bireyin rıza, öz-feda ve sürekli kendini aşma çabasına doğru evrilmektedir.

5.3.1. ‘Kırmızı Işık-Yeşil Işık’ Oyunu: Öz- Sömürü Yoluyla Geleneksel Şiddetten İçsel Şiddete

“Kırmızı Işık–Yeşil Işık” oyunu, geleneksel anlamda fiziksel şiddetin görünür biçimde sunulduğu bir sahne olmaktadır. 456 katılımcı, beş dakika içinde geniş bir oyun alanının bir ucundan diğer ucundaki bitiş çizgisine ulaşmaları gerekmektedir. Hareket edebilmeleri ise yalnızca bitiş çizgisinin devamında konumlanan dev bir robot bebeğin yüzünü başka yöne çevirdiği ve "Kırmızı ışık, yeşil ışık" şarkısını söylediği anlarda mümkündür. Robot bebek şarkıyı bitirip aniden arkasını döndüğünde tüm katılımcılar tamamen hareketsiz kalmalıdır. Bebeğin gözlerinde bulunan gelişmiş hareket sensörleri, katılımcılardaki bir kas seğirmesi, göz kırpmaya da nefes titremesi gibi en ufak bir hareketi bile tespit edebilmektedir. Hareket ettiği tespit edilen katılımcı anında pembe üniformalı muhafızlar tarafından vurularak öldürülür. Katılımcı böylelikle "diskalifiye" edilir. Oyun, süre dolana veya bitiş çizgisine ulaşanlar belirlenene kadar devam eder. Süre dolduğunda hareket eden veya çizgiye ulaşamayan herkes öldürülür.

Resim 5: Robotik Bebek Oyuna Hazır

Resim 6: Sabit Duramayan... Ölür.

Kaynak: <https://kayipriitim.com/haberler/dizi/squid-game-gercek-oldu-kirmizi-isik-yesil-isik-oynadilar/>

Oyunun sergilendiği bu sahnede yalnızca fiziksel ölüm tehdidini değil, aynı zamanda katılımcıların kendi davranışlarını düzenleyerek içselleştirdiği olumluluk şiddeti de temsil edilmektedir. Karakterler, hayatta kalabilmek için kuralları içselleştirir ve bedensel ile psikolojik performanslarını optimize ederler. Byung-Chul Han'ın teorik çerçevesinden bakıldığında, “Kırmızı Işık Yeşil Işık” oyunu, şiddetin geleneksel olumsuz biçiminden neoliberal olumluluk biçimine geçişin paradigmatik bir sahnesidir. Dışarıdan dayatılan basit bir yasak olan “Hareket etme, yoksa ölürsün” komutu oyunun asıl işleyiş mantığının ötesine geçer. Şiddet, salt bir cezalandırma tehdidi olmaktan çıkarak, bireyin kendi bedeni üzerinde sürekli ve içsel bir performans denetimi kurmasını zorunlu kılan bir disiplin mekanizmasına dönüşür. Robot bebeğin “Yeşil Işık” anları, katılımcıya “ilerle!” emrini verirken, “Kırmızı Işık” anları ise “duraksız, kusursuz ve mutlak bir hareketsizlik sergile!” talebini içerir. Burada tehdit, pasif bir itaatsizlikten değil, aktif performansta gösterilecek en ufak bir başarısızlıktan kaynaklanır. Böylece şiddet, negatif bir yasağın dışsallığından sıyrılarak, pozitif bir performans beklentisinin içselleştirilmiş zorunluluğuna evrilir.

Bu dönüşüm, neoliberal performans toplumunun öz-sömürü dinamiğini açığa çıkarır. Oyuncu, hayatta kalmak için kendi sinir sistemini, kas kontrolünü ve nefes

alışını sürekli optimize etmek zorundadır. Birey kendi iradesi ile bedenini kontrol etmelidir. Bir diğer ifadeyle, fail ile kurban aynı kişide birleşir. Robotik gözün mutlak gözetimi altında, katılımcı kendisini sürekli izlenen, ölçülen ve değerlendirilen bir performans nesnesi olarak deneyimler. Hata, artık bir kural ihlali değil, kişisel yetersizliğin ve öz-disiplin eksikliğinin kanıtıdır. Bu nedenle oyun, fiziksel imhadan ziyade nevrotik bir şiddet alanı yaratır; birey her an tetikte olarak, sürekli öz-izleme yaparak ve kusursuzluk kaygısı taşıyarak kendi üzerinde bir iç şiddet uygulamaktadır. Sonuç olarak bu sahne, şiddetin nasıl dışsal bir baskı aracı olmaktan çıkıp, bireyin özgür iradesiyle benimsediği bir öz-optimizasyon ve öz-sömürü pratiğine dönüştüğünün çarpıcı bir görselleştirmesidir.

Sahne, Han'ın olumlu şiddet kavramını yalnızca kurallar düzeyinde değil, görsel dilin bütünlüğüyle de somutlaşmaktadır. Parlak, canlı renk paleti ve günlük güneşlik atmosfer, şiddetin geleneksel kasvetli ve olumsuz kodlarından sıyrılarak davetkar, oyunsu ve olumlu bir biçime büründüğünü göstermektedir. Bu estetik, neoliberal performans ideolojisinin şiddeti 'rekabet', 'mükemmellik' ve 'kişisel meydan okuma' anlayışıyla nasıl masumlaştırdığının görsel bir sunumudur. Sözde neşeli mekânın merkezinde, dev robot bebek ikonu yer alır. Çocuksu formuyla masum, ancak mekanik gözleri ve ölümcül işleviyle ürkütücü olan bu figür, anonim iktidarın ve mutlak şeffaflığın bir temsilidir. Büyük gözleri, her hareketi tarayan, kişisellikten arınmış bir gözetim makinesidir. Kamera açıları ise bu iktidar ilişkisini pekiştirir: Geniş planlarla katılımcıları sayılabilir bir kitle halinde nesneleştirirken, bebeğin bakış açısından çekimler izleyiciyi bu gözetim sisteminin edilgen bir ortağı konumuna getirir. Böylece oyun sahnesinde kurulan sinematografi, şiddetin bireysel bedende içselleştirilmesinin yanı sıra, onun estetize edilmiş, normalleştirilmiş ve teknolojik olarak somutlaşmış toplumsal mekanizmalarını da açığa çıkarmaktadır.

5.3.2. “Altı Bacaklı Pentatlon” Oyunu: Zorunlu Dayanışmanın Şiddeti

Squid Game dizisinin ikinci sezonunda yer alan bu oyunda, her biri beş kişiden oluşan takımlar oluşturulur. Oyuncular, yan yana dizilerek sağ ve sol bacaklarını birbirine bağlamak zorundadır. Bu şekilde grup içindeki her oyuncunun sağ bacağı, yanında duran oyuncunun sol bacağıyla birleştirilir ve beş kişilik, birleşen bacakların tek sayılmasıyla “Altı Bacaklı”, toplu bir hareket düzeni oluşturur. Takıma, bu bağlı hâlde koordineli bir biçimde bitiş çizgisine ulaşmak için toplam beş dakika süre verilir. Parkurun üzerinde, grubun ilerleyişini zorlaştıran beş ayrı durak bulunmaktadır. Her durakta bir oyuncunun bireysel bir mini oyunu başarıyla tamamlaması zorunludur. Böylece oyun, bireysel beceri ile kolektif uyumun ölümcül bir şekilde birbirine kenetlendiği bir oyun olmakta ve performans görevine dönüştürülmektedir. Takım, fiziksel olarak birbirine bağlı olduğu için, mini oyunu oynayan kişinin başarısızlığı veya gecikmesi, tüm grubun hareketini durdurur ve zaman kaybettirir. Bu durum, oyunu iki katmanlı bir baskı mekanizması haline getirmektedir:

•**Bireysel Performans Baskısı:** Mini oyunu oynayan kişi, kendi becerisiyle tüm takımın kaderini belirler. Zira kişisel bir beceri hatası, beş cana mal olacaktır. Bu, aşırı bir psikolojik yük ve başarıma zorunluluğu hissini yaratır.

•**Kolektif Uyum Baskısı:** Diğer dört üye, fiziksel olarak bağlı oldukları için pasif bir bekleyiş içindedir. Onların rolü, mutlak sabır ve fiziksel dengeyi korumaktır. Hareket edemez, yardım edemez, sadece dengelerini koruyup zamanın geçmesini izleyebilirler. Bu da bir tür zorunlu edilgenlik ve kolektif sorumluluk baskısını oluşturmaktadır.

Resim 7: Pentatlon Oyununda Oyuncular Kuralları Dinlerken

Resim 8: Kaderleri Birbirine Bağlanan Oyuncular Ölüme Karşı

Kaynak: <https://www.kizlarsoruyor.com/gamer/q25147513-squid-game-de-olsaydiniz-oynayacaginiz-alti-bacakli-pentatlon>

Bu yapı, Byung-Chul Han'ın *Yorgunluk Toplumu* ve *öz-sömürü* kavramlarını kolektif bir düzleme taşımaktadır. Her oyuncu, sadece kendi performansı için değil, bağlı olduğu diğer dört beden için de kendini disipline etmekte ve tüketmektedir. Mini oyunu oynayan kişinin yaşadığı stres sadece başarısız olursa ölme korkusu değil, başarısız olursa diğerlerinin de ölmesinin sorumluluğunu taşımasıdır. Böylelikle oyuncu kendi performansını diğerlerinin hayatı pahasına optimize etmek zorunda olması, öz-sömürünün en ağır biçimidir. Bu haliyle de oyun, modern toplumdaki takım çalışması retoriğinin bir eleştirisi olarak okunabilmektedir. Sistem bireyleri birbirine bağlar, ancak bu bağ, karşılıklı güven ve anlayıştan değil, ortak bir hedefe kitlenmiş beş parçalı kırılgan bir performans mekanizmasıdır sadece. Bir dışının aksaması, tüm makineyi durduracaktır. Burada dayanışma bir tercih veya erdem olmamakta, hayatta kalmanın tek yolunu oluşturan zorunlu ve güvensiz bir iş birliğine dönüşmektedir.

Han'ın *Şeffaflık Toplumu*"nda (2012) gözetim, iktidar aracılığıyla dikey olarak değil, bireyler arası yatay bir gözetim biçimiyle gerçekleşmektedir. Oyuncuların bacaklarının bağlanması, mutlak bir fiziksel şeffaflık ve karşılıklı gözetim alanı yaratmaktadır. Bir oyuncunun en ufak dengesizliği, yavaşlığı veya titremesi, doğrudan diğer dördüne iletilmekte ve hiçbir hata, zayıflık veya korku gizli kalmamaktadır. Böylece kontrol, merkezi bir otoriteden ziyade, zorunlu yakınlığın yarattığı sürekli karşılıklı denetime dayanmaktadır.

Altı Bacaklı Pentatlon oyununun yer aldığı sahne hem mekân düzeni hem renk ve kamera kullanımı aracılığıyla, Byung-Chul Han'ın performans toplumu ve öz-

sömürü kavramlarının görsel bir temsilini de resmetmektedir. Oyun alanı, yüksek tavanlı, geniş ve boş bir salona kurulmaktadır. Mekânın genişliği, oyuncuların birbirlerine fiziksel olarak bağlanmış olmasına rağmen bireysel kontrol kaybını vurgulamaktadır. Sahnede kullanılan baskın renk kırmızı, sarı ve mavi tonlarıdır. Bu renkler çocuksu bir oyun atmosferi yaratırken, aynı zamanda rekabetin gerginliğini ve mekânın steril, soğuk atmosferini derinleştirmektedir. Çocuksu estetik ile ölümcül risk arasındaki kontrast, neşeli görünen bir yüzey altında işleyen görünmez bir baskı mekanizmasını ve böylelikle de Han'ın "olumluluk şiddeti" kavramına işaret etmektedir. Sahnede kullanılan yüksek açılı geniş planlar aracılığıyla oyun alanı, yukarıdan bakıldığında, katılımcıların küçük, kontrol edilebilir figürlere dönüştüğü bir düzen haline gelmesine neden olmaktadır. Bu çekim, sistemin mutlak gözetimini temsil ederek Han'ın Şeffaflık Toplumu kavramıyla ilişkilendirilebilmektedir.

Parkurun her durakta zorunlu olarak durması, sahnenin ritmini kesintili bir yapıya dönüştürmektedir. Söz konusu kesintiler, takım içindeki gerilimi arttırmakta ve kendi içinde bir rekabet anı yaratmaktadır. Örneğin "Beş Taş" veya "Topaç Döndürme" mini oyunlarında başarısız olan oyuncunun takım arkadaşlarına zaman kaybettirmesi, kısa diyaloglarla değil, sessizlik, hızlı kesmeler ve oyuncuların nefes sesleri ile dramatize edilmektedir. Böylece oyuncu, kendisine yüklediği performansın ağırlığı altında ezilerek Han'ın "öz-sömürü" kavramın görsel-işitsel olarak temsil etmektedir.

Kamera, oyuncuların bacaklarının birbirine bağlanmasından oluşan birleşik hareketi genellikle yandan sabit planlarla takip etmektedir. Böylece izleyici, bedenlerin mekanikleşmiş yürüyüşünü ve ritmik zorlanmasını görebilmektedir. Hareket halinde oyuncuların yüzlerindeki panik, hayal kırıklığı ve suçluluk ifadeleri yakın plan çekimleriyle verilerek sahnenin dramatik yükü net bir şekilde ortaya konulmaktadır. Burada şiddet görünmezdir, oyunlaştırılmıştır ve normatif kurallarla içselleştirilmiştir.

Sonuç olarak bu oyun, neoliberal mantığın takım çalışması ve dayanışma gibi kavramları nasıl içini boşaltarak yeni bir şiddet biçimine dönüştürdüğünü göstermektedir. Dayanışma, gönüllü bir seçim olmaktan çıkmakta; fiziksel ve varoluşsal bir zorunluluk haline gelerek Han'ın olumluluk şiddetinin kolektif versiyonuna dönüşmektedir. Söz konusu şiddet, bir tehdit olarak değil, bireylerin birbirine bağlı kalması, koordineli olması, optimize olması şeklinde pozitif bir talimatlar bütünü olarak sunulmaktadır. Bu talimatlara uymamanın bedeli ise, kişinin sadece kendi ölümü değil, bağlı olduğu herkesin ölümüdür. Böylece şiddet, bireysel değil, ilişkisel ve kolektif bir travmaya dönüşmektedir.

5.3.3. Şiddetin Topolojik Dönüşümünde Nihai Aşama: Havada Kalamar Oyununda Rıza, Öz- Feda ve Bireyin Optimizasyonu

Squid Game dizisinin final oyunu olan "Havada Kalamar" oyunu, rekabetin stratejik zorunlulukları ile şiddete dayalı doğasını birleştirmektedir. Adını kalamar

şeklindeki alandan alan oyunun klasik versiyonunda hücum ve savunma olmak üzere iki takım kum bir zemin üzerinde yarışmaktadır. Savunma takımı, alan sınırları içinde iki ayağı üzerinde koşabilirken, hücum takımı kalamarın boyun kısmını geçene kadar, alanın dışındaki çizgilerde tek ayak üzerinde zıplamak zorundadır. Nihai mücadelede hücum oyuncularını, girişten kalamarın başına doğru koşmalı ve ayaklarıyla alanın en üst noktasına dokunmaya çalışmalıdır. Bir oyuncu alan dışına itilirse oyundan elenmekte, kalamarın baş kısmına ulaşmayı başarsa, galip ilan edilmektedir.

“Klasik Kalamar Oyunu”, dizinin final oyununda hayatta kalan oyuncuların üç büyük kule üzerinde konumlanmasıyla “Havada Kalamar Oyunu” olarak revize edilmektedir. Her bir kule, geleneksel oyunun farklı bir geometrik şeklini temsil eder: kare, üçgen ve daire. Katılımcıların bir kuleden diğerine geçebilmeleri için rakip oyuncularından bir veya birkaçını yapıdan aşağı itmeleri gerekir. İkinci ve üçüncü kulelerde tur yalnızca bir oyuncunun zemindeki düğmeye basması ve böylece bir geri sayım sürecini başlatması ile aktif hale gelmektedir. Geri sayım tamamlandığında en az bir rakip elemedikleri takdirde, tüm oyuncular elenmektedir.

Resim 9: Havada Kalamar Oyununda Olumluluk Şiddetin Paradoksu

Kaynak: <https://www.cosmopolitan.com/entertainment/tv/a65292994/squid-game-season-3-plot-holes-netflix/>

Güney Kore kültüründe köklü bir çocuk oyunu olan Kalamar Oyunu, kum zemine çizilen kare, üçgen ve daire biçimindeki geometrik figürlerle belirginleştirilen bir oyun alanına sahiptir. Bu sert ve geçirimsiz sınırlar, katılımcıların hareketlerini düzenleyen dışsal bir disiplin rejimine işaret eder. Oyuncuların hücum ve savunma pozisyonları oyunun katı kurallarınca belirlenirken, takımlar arasındaki mücadelede ortaya çıkan şiddet eylemleri de yine bu kurallar çerçevesinde meşruiyet kazanır. Dolayısıyla oyun, izleme, cezalandırma ve sınırlandırma mekanizmalarının belirlediği geleneksel Disiplin Toplumu’nun işleyişine dair güçlü bir metafor sunar. Foucault’nun şiddeti dışsal bir iktidar dayatması olarak kavramsallaştıran yaklaşımıyla uyumlu şekilde, “Kalamar Oyunu”ndaki şiddet biçimleri de bireyi sınırlayan, yasaklar koyan ve beden üzerinde doğrudan etkide bulunan bir niteliğe sahiptir. Bu yönüyle oyun, Byung-Chul Han’ın “olumsuz şiddet” olarak adlandırdığı, dışarıdan uygulanan ve özneyi edilgenleştiren şiddet tipinin bir örneğini oluşturmaktadır.

Ancak dizinin final oyununda oynanan "Havada Kalamar" oyunu, bu net topografyayı kökten değiştirerek şiddetin topolojik dönüşümünü sahneye koyar. Kare, Üçgen ve Daire'nin formu, sabit bir zeminden, tehlikeli bir boşluk üzerinde yükselen üç kuleden oluşan bir yapıya evrilir. Artık sınır çizgileri değil, düşme riski ve yükseklik esas olmaktadır. Söz konusu yapı, modern bireyin güvensiz, rekabetçi ve sürekli bir performans zorunluluğu içinde olduğu sivilaşmış toplum yapısını yansıtmaktadır. Oyunu başlatma sorumluluğu, dışarıdan bir otoriteye değil, oyuncuların kendisine devredilmiştir. Bu, olumluluk şiddetinin temel mekanizmasıdır. Şiddet artık dışarıdan bir emirle empoze edilmemekte, tam aksine, oyuncunun hayatta kalması için kendisini, zamanı ve diğerlerini yönetmeye zorlamaktadır. "Havada Kalamar" oyununda işleyen temel kural doğrudan bir öldürme buyruğu değil, birini feda etme zorunluluğudur. Oyuncunun "Kimi atmalıyım?" sorusuna sıkışması, şiddetin rıza, seçim ve öz-yükümlülük mekanizmaları üzerinden içselleştirildiği bir topolojik dönüşümü temsil eder.

Böylece, dizinin final oyunu Byung-Chul Han'ın modernite eleştirisini dramatik bir biçimde cisimleştirmektedir. Oyun, Disiplin Toplumu'nun dışsal, yasaklayıcı şiddetinin, Performans Toplumu'nun içsel, teşvik edici şiddetine nasıl dönüştüğünü göstermekte, şiddetin kaynağının artık oyun kurucuları ve pembe muhafızlarda değil, bizzat bireyin kendisine yönettiği, sürekli en iyisi olma optimizasyonunda gösterdiği totaliter baskıda saklı olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple, "Havada Kalamar" oyunu sadece bir hayatta kalma mücadelesi değil, modern öznenin, kendi kendine uyguladığı şiddetin bir topolojik haritası olarak da okunabilmektedir. Ancak Gi-hun'un "Biz at değiliz, biz insanız" ifadesi sonrasında kendini boşluğa atmasıyla gerçekleşen nihai eylemi, bu olumluluk şiddet döngüsünü kırmak için seçtiği ahlaki bir direnişi sergilemektedir. "Biz insanız" sözü, performans makinesi olmayı reddeden bir insanlık bildirgesidir aslında.

Resim 10: Gülüşten Çöküşe: Gi-hun'un 1. Sezondan 3. Sezona Yaşadığı İçsel Dönüşümün Resmi

Kaynak: <https://www.themoviedb.org/tv/93405/season/1/episode/1/images/backdrops?language=tr-TR>

"Havada Kalamar" oyununun yer aldığı sahne, oyunun karanlık felsefesini ve karakterlerin psikolojik çöküşünü güçlendirmek üzere güçlü sinematografik unsurlardan faydalanmaktadır. Üç devasa kare, üçgen ve daire kule, steril ve endüstriyel bir hangarda, dipsiz bir karanlık boşluğun üzerinde yükselmektedir. Bu mekânsal tasarım, oyunun soyut, geometrik ve insanlıktan uzak mantığını

görselleştirmektedir ve zeminin olmayışı, güvencesizliği ve her an düşme tehdidini somutlaştırmaktadır. Sahnenin renk paleti kasıtlı olarak soğuk, mavimsi ve mattır. Kuleleri temsil eden sarı, mavi ve kırmızı gibi ana renkler, canlı tonlarıyla değil, soluk, mat tonlarda kullanılarak soğuk ve yabancılaştırıcı bir atmosfer yaratılmaktadır. Kulelerin üzerindeki mücadele sırasında, kamera sık sık karakterlerin omuz üstü veya yakın planlarına geçer. Bu, izleyiciyi hem fiziksel hem de psikolojik anlamda dar bir alanın klostrofobik atmosferine çeker. Karakterler arasındaki hızlı ve yoğun diyaloglar, yüzlerindeki ter damlaları ve gözlerindeki panik dolu ifadelerle daha da belirgin hale gelir. Gi-hun'un son konuşması sırasında kamera, izleyiciyi onunla göz hizasında tutarak onu bir nesne olmaktan çıkartır, doğrudan iletişim kuran bir özne konumuna yükseltir. Böylelikle bu sahne, Han'ın şiddetin dışsal bir baskıdan içsel bir yükümlülüğe dönüştüğünü ifade eden topolojik dönüşümünü, mekânın dikey tehdidi üzerinden yalın biçimde görünür kılmaktadır.

6.Sonuç

Squid Game dizisi, insanları kredi notlarına, sosyal statülere ve hayatta kalma performanslarına indirgeyen bir sistemi eleştirmekte ve modern toplumun görünmez şiddet biçimlerini görselleştiren bir anlatı evreni kurmaktadır. Dizi, şiddeti yalnızca fiziksel bir zorlamaya indirgemek yerine, onun mekânsal, yapısal ve psikolojik dönüşümlerini de görünür kılmaktadır. Foucault'nun Disiplin Toplumundan (2005) Han'ın Şeffaflık Toplumuna (Han, 2012) uzanan dönüşüm zinciri, dizinin oyun tasarımlarında, karakterlerin psikolojilerinde ve sistemin işleyiş mantığında somut biçimde temsil edilmektedir. Şeffaflık toplumunda bireyin özel ve mahrem alanı tamamen açığa vurulmakta, yabancı ve uyumsuz olan her şey törpülenmekte ve mesafe yok edilerek rızaya dayalı bir kontrol alanı yaratılmaktadır. Burada artık geleneksel şiddet yerini topolojik bir dönüşüm geçiren şiddet olgusuna bırakmıştır. Bu şiddet, görünmeyen, dokunulmayan ama yaşamın tüm alanlarına sızan ve olumluluk atfeden bir şiddet biçimidir.

Han'ın “failsiz şiddet” (2011) olarak tanımladığı, failin görünmediği ama sistemin işlediği baskı biçimlerini de dizi anlatısında bulmak mümkündür. Pembe muhafızlar, Front Man ve zengin zümre üyelerinden oluşan VIP'ler, bireysel kötülük figürleri olmaktan çok, sisteme içkin ve anonimleşmiş şiddet akışının temsilcileridir. Burada şiddet, 1921 yılında Benjamin'in tanımladığı hukuki ve kurumsal şiddetin ötesine geçerek (2010); Galtung'un (1969) yapısal şiddet kavramıyla kesişen, görünmez ve normalleşmiş bir düzene dönüşmektedir.

Han'ın “Şiddetin Topolojisi” teorisini dizide belki de en vurucu biçimde gösteren bir diğer sahne, oyuncuların ilk oyundan sonra oylama yaparak oyundan çıkmaları ve dış dünyaya dönmeleri, ancak kısa süre sonra ezici bir çoğunlukla oyuna geri dönme kararı almalarını gösteren sahnedir. Bir özgürlük yansıması olarak değerlendirilebilecek bu sahne, tıpkı oyun sahnelerinde olduğu gibi, Han'ın şiddetin başarı, performans ve ilerleme ile özdeşleştiği savını somutlaştırmaktadır. Oyuncuların oyuna geri dönme kararı, dış dünyadaki hayatın, oyunun kendisinden

daha şiddetli ve tahakküm edici olduğunu göstermektedir. Dışarıda onları bekleyen ağır borç, onursuzluk ve ekonomik güvencesizlik durumu, ölüm riskinden bile daha korkutucudur. Oyuna geri dönüş, dışarıdan gelen bir güç uygulaması değil, tamamen içselleştirilmiş bir zorunluluktur. Han'a göre bu, modern bireyin kendi isteğiyle kendini sömürme kararıdır. Kurtuluş yolu olarak sadece rekabet etme ve kazanma seçeneği kalmıştır. Han'a göre bu, modern tahakkümün en sinsi biçimidir: Sizi kimse zorlamaz, ama sistem sizi mecbur bırakmaktadır (Han, 2011, s. 130)

Böylelikle Squid Game, oyunların devamını sağlayan temel mesajın kişinin borçlu ve sefil bir şekilde dışarıda yok olmasını mı ya da umutla rekabet edip içeride ölmesini mi tercih etmesi ikilemini sunmasında saklamakta ve Han'ın neoliberal performans kültürü tarafından yaratılan varoluşsal çıkmazı tartışmaya açmaktadır.

Bu bağlamda Gi-hun'un son eylemi, dizinin en kritik kırılma noktasıdır. Gi-hun'un 222 No'lu oyuncu ilan edilen bebeği platform üzerinde bırakması, böylece de onu oyunun galibi haline getirmesi ve "Biz at değiliz, biz insanız" diyerek kendini boşluğa bırakması, Han'ın olumluluk şiddeti döngüsüne radikal bir reddediştir. Bu eylem, Kantçı anlamda insanın araç değil amaç olduğunu hatırlatan etik bir hamle olduğu kadar, Han'ın olumluluk şiddetine açtığı reddetme, durma, karşı koyma alanın da dramatik bir ifadesidir. Gi-hun'un atlayışı sistemi yıkmasa da öznenin kendisini performans zorunluluğundan azade kılabilceğine dair etik bir imkânı işaret eder. Gi-hun'un koruduğu sadece bir bebek değil, aynı zamanda geleceğin, masumiyetin ve sistem tarafından henüz kirletilmemiş insan potansiyelinin sembolü olmaktadır. Immanuel Kant'ın "insanlığı, kendinde ve başkalarında, bir araç olarak değil, her zaman aynı zamanda bir amaç olarak görecektir" şeklindeki koşulsuz buyruğunun dramatik bir tezahürüdür. Bebek, salt bir oyuncu veya rakip değil, korunması gereken mutlak bir değerdir.

Bu bakış açısıyla Squid Game, yalnızca distopik bir dram değil; modern toplumda görünmeyen şiddet rejimlerinin nasıl işlediğini, bireyi nasıl özne olmaktan çıkararak bir performans makinesine dönüştürdüğünü ve sonunda nasıl kendi kendini tüketmeye ittiğini gösteren güçlü bir anlatıdır. Sonuç olarak, Squid Game'in sunduğu evrenin asıl ürkütücü yanı, dışarıdaki dünyanın görünüşte daha yumuşak, ancak aynı mantıkla işleyen bir "Squid Game" olmasıdır. Şiddet artık dışarıdan dayatılan bir zorbalık değil, içselleştirilmiş bir başarıma ve hayatta kalma zorunluluğudur. Gerçek özgürlük ise "Hayır" diyebilmekten geçmektedir.

Kaynakça

- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. & Yıldırım, E. (2010). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. Sakarya: Sakarya Yayıncılık
- Arendt, H. (1970). On violence. Houghton Mifflin Harcourt.
- Bauman, Z. (2000). Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları. (çev. İ. Türkmen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Baykal, K.C. (2000). 5224 Sayılı Sinema Kanunu'nda Yapılan Son Değişiklikler ve Yeni Denetim Sistemi. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, Sayı: 51. s. 101-118
- Benjamin, W. (2010) Şiddetin Eleştirisi Üzerine (çev. Ece Göztepe). 'Şiddetin Eleştirisi Üzerine' içinde, Çelebi A. (ed.) İstanbul: Metis Yayınları, s.19-43
- Collins, R. (2008). Violence: A micro-sociological theory. Princeton University Press.
- Deleuze, G. (2016). Postskriptum über die Kontrollgesellschaften. In: Klimke, D., Legnaro, A. (eds) Kriminologische Grundlagentexte. Wiesbaden: Springer Verlag https://doi.org/10.1007/978-3-658-06504-1_21
- Foucault, M. (2005). Analytik der Macht. Suhrkamp.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. Journal of Peace Research, 6(3), 167–191.
- Güçüyener Bozalp, M., Koyuncu, A. A. (2023). Byung-Chul Han'da Şiddet ve Toplumsal Şiddetin Dönüşümü. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi(60), 335-368.
- Han, B.-C. (2010). Müdigkeitsgesellschaft. Matthes & Seitz: Berlin
- Han, B.-C. (2011). Topologie der Gewalt. Matthes & Seitz: Berlin
- Han, B.-C. (2012). Transparenzgesellschaft. Matthes & Seitz: Berlin
- Han, B.-C. (2014). Psychopolitik: Neoliberalismus und die neuen Machttechniken (4. Auflage). S. Fischer:
- Han, B.-C. (2016). Şiddetin Topolojisi. (Çev. D. Zaptçioğlu). İstanbul: Metis Yayınları
- Hecken, T. (2024). Theorie des Populären: Einleitung und Überblick. In: Hecken, T. (eds) Gezählte Beachtung. J.B. Metzler, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-662-68695-9_1
- Kunczik, M. (1998). Gewalt und Medien. Köln/Weimar/Wien: Böhler Verlag
- Mar, R. A., Oatley, K. & Peterson, J. B. (2009). Exploring the link between reading fiction and empathy: Ruling out individual differences and examining outcomes. York University, 407-428
- Mikos, L. (1993). Gewalt, Action oder was? Plädoyer für eine differenzierte Sicht des Gewalt Themas. In: Medien Praktisch, Heft 1/93, 21

- Theunert, H. (2000). Gewalt in den Medien- Gewalt in der Realität. München: KoPaed Verlag
- Weber, M. (1978). Economy and society: An outline of interpretive sociology (Vol. 2). University of California press.
- Wolcott, H. (1994). Transforming Qualitative Data: Description, Analysis, and Interpretation. London: Sage.
- Zizek, S. (2018). Şiddet. Altı Yan Düşünce. Çev. Ahmet Ergenç. İstanbul: Encore Yayınları

BÖLÜM 39

Necib Âsım ve Mehmed Arif'in "Osmanlı Tarihi" Adlı Eserinde Türkiye Selçukluları İnhitâtının Sorumlusu Olarak II. Gıyaseddin Keyhüsrev

Ali Kozan¹

¹ Doç. Dr., Samsun Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü. Orcid ID: 0000-0002-8776-2379

GİRİŞ

Sultan Mehmed Reşad (1909-1918)'ın iradesiyle Osmanlı tarihi araştırmalarında bulunmak üzere 1909'da teşekkül eden Târîh-i Osmânî Encümeni tüzüğünü hazırlayan Necib Âsım, ilmî ölçülere dayalı objektif bir Osmanlı tarihinin yazılması gerekliliğini vurgular. Ardından Encümen'in de ilk başkanı olan vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin öncülüğünde bir '*Osmanlı Tarihi*' yazma hazırlıklarına girişilir. 1910 yılında yapılan planlamada eserin ilk cildinin, Türk tarihinin başlangıcından I. Murad'ın Kosova Savaşı'na kadar olan dönemi kapsaması hedeflenir. Esere kaynak teşkil etmek üzere de arşiv belgeleri, kitabeler ve kroniklerin yayınlanmasına önem verilir.

Külliyatın ilk cildi, Türk dili ve tarihi üzerine pek çok yayını bulunan Necib Âsım ve Mehmed Ârif Beyler tarafından yazılarak yaklaşık yedi yıl sonra 1335/1917'de fihristiyle birlikte altı yüz kırk beş sayfa halinde yayınlanır. Ancak planlandığı gibi I. Murad devrine kadar olan bahsi içermeyip Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar var olan Doğu Roma ve Selçuklu bahislerini içeren giriş kısmının ardından Osmanlıların ortaya çıkışı ve Osman Gazi devrinin yazımıyla sınırlı kalır. Bu bağlamda üç bölümden meydana gelen eserde Türklerin aslı ve menşei, Türk devletleri, Türklerin siyasî ve sosyo-kültürel yapıları, İslâmiyet'in zuhûru ve Türkler arasında yayılması, ilk Müslüman Türk devletleri, Bizans Devleti tarihi ve kültürü, Türkler'in Anadolu'ya gelişi ve Rum Selçuklu Devleti'nin intişârı, Anadolu Beylikleri, Osmanlı'nın zuhuru ve son olarak da Osman Gazi devri gibi konulara kronolojik olarak yer verilir.

Eserin Selçuklularla ilgili bölümünün "*Anadolu: Rûm Selçukî Devleti'nin İnhitâtı*" başlıklı kısmında ise Alâeddin Keykubad'ın vefâtını müteakiben istikrârın ortadan kalktığı, '*huzûr ve âsâyiş-i dahiliyye*'nin bozulduğundan bahsedilir. Gerekçe olarak da II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in sefih yaşamı ve devlet idaresindeki tedbirsizlikleri gösterilir. Söz konusu bakış açısı, Selçuklu dönem kaynaklarında yer verilen '*gazî ve sefih sultan paradoksu*'nun Osmanlı son dönemine kadar sürdürüldüğünün göstergesidir. Bir diğer ifadeyle dönem kaynaklarında sultanların yaşam tarzlarına dair farklı rivayetlerin, dönemin sosyo-politik yapısı ve yönetsel zaafiyetler söz konusu olduğunda eleştirel bir hüviyete bürünerek sefih hükümdar profili olarak karşımıza çıktığı görülür.

Bu çalışmanın amacı, bahsi geçen *Osmanlı Tarihi* adlı eserde II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246)'e yönelik eleştirel rivayetlerin ve anlatıların dönem kaynaklarıyla kıyaslanarak değerlendirilmesidir. Bu bağlamda Selçuklu dönem kaynaklarında II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e ilişkin anlatılar *Osmanlı Tarihi* adlı eser ile kıyaslanarak verilmiştir. Daha sonra söz konusu eserin "*Rumili Selçukî Devleti'nin İnhitâtı*" ile ilgili bölümü Latinize edilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

1. Selçuklu Dönem Kaynakları ve *Osmanlı Tarihi* Adlı Eserde II. Gıyâseddîn Keyhüsrev’e Yönelik Eleştirel Rivayetler

II. Gıyâseddîn Keyhüsrev dönem kaynaklarında yaşam tarzı, devlet idaresindeki kabiliyetsizliği ve tasarrufları nedeniyle Türkiye Selçukluları’nın inhitat/çöküş evresine girmesine sebebiyet olduğu gerekçesiyle “*sefih hükümdar*” eleştirilerinin odağında yer alan bir hükümdardır. Babası Alâeddîn Keykubad devrindeki düzen ve refahın ardından gelen kaosu sorumlusudur. Ele aldığımız *Osmanlı Tarihi* adlı esere göre de Sultân Alâeddîn Keykubad akıllı, iffetli, dayanıklı ve devlet işlerinde mâhir bir hükümdardır. Tahta çıktığında Rum Selçukluları topraklarındaki nifak ve tartışmalardan kaynaklanan kaotik ortama son vermiştir. Mülkünü genişleterek hükümet birliğini sağlamıştır. Dış taarruzlara karşı ülkesini emniyete almış ve Moğollar’ın Doğu’dan tehdidi karşısında siyâsetteki mahâreti sayesinde bu duruma da çare bulmuştur (*Osmanlı Tarihi*, s. 441).

İbn Kesir’de “Alaaddin’in kıt akıllı oğlu” ibaresiyle geçen (İbn Kesir, XIII, 1995, s. 308) ve dönem kaynaklarında eleştirilerin odağında olan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev’e yönelik rivayetlerin ise genellikle devlet adamlarının tesirinde kalması, yaşam tarzı, Gürcü Hatun’la evliliği ve Köseadağ Savaşı’ndaki tutumundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Kozan; Turgut, 2024, ss. 401-417).

Konuyla ilgili ilk rivayetler Sultân Alâeddîn Keykubad’ın 31 Mayıs 1237’deki bir ziyafette Çaşnigîr Nasirüddîn Ali tarafından kendisine sunulan kızarmış tavuk etinden zehirlenerek ölmesi hakkındadır. Niğdeli Kadı Ahmed, “*Nice sukûtlâ geçiştirilen şey, konuşulan şeyden daha açıktır.*” ifadesiyle cinayette Keyhüsrev’in parmağı olduğunu ima etmiştir (Niğdeli Kadı Ahmed, I, 2015, s. 442-443). Bir diğer kaynakta da askerlerinin çokluğuna güvenen Gıyâseddîn Keyhüsrev’in babasına ihanet ettiği kaydı geçmektedir (*Anonim Târih-i Âl-i Selçuk*, 2014, s. 43). Mirhand da Keyhüsrev’in babasını cehalet ve bilgisizlik nedeniyle zehirlediği iddiasına yer vermiştir (Mirhand, 2018, s. 272). Bu noktada İbn Bibi’de geçen ve suikast planının Alâeddîn Keykubad’ın veliaht atamasına karşı çıkan ve Gıyâseddîn Keyhüsrev’i veliaht olarak görmek isteyen emirler tarafından tertiplendiğine dair bilgi (İbn Bibi, 2014, s. 447) de, dönem tarih yazımında cinayetin Keyhüsrev’e izafe edildiğinin göstergeleridir. Ele aldığımız bölümde de Eyyûbilerle akrabalık bağı kurarak Melik-i Mu’azzam bin Melik Âdil’in kızı Melike-i Adliye ile evlenen Alâeddîn Keykubad’ın ondan dünyâya gelen İzzeddîn Kılıç Arslan adındaki küçük oğlunu veliahd olarak tayin ettiği ancak saltanatın kendi hakkı olduğu düşüncesinde olan büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev’in bu durumdan kötü etkilendiği ifade belirtilmiştir. Nitekim Sultan Alâeddîn Keykubad’ın vefâtından sonra ekâbir-i ümerâ veliahdlık meselesini kendi aralarında hallederek vefat eden Sultan’ın vasiyetini tutmamışlardır. İttifâkla Gıyâseddîn Keyhüsrev’i saltanat tahtına çıkarmışlardır (*Osmanlı Tarihi*, s. 442).

Dönem kaynaklarında Gıyâseddîn Keyhüsrev’e yönelik bir diğer eleştiri ise veziri Sâdeddîn Köpek’in baskısı ve etkisi altında kalmasıdır. Nitekim Sâdeddîn

Köpek, Sultan'ın tahta çıkış sürecinde destek olmayan emirlerin Sultân'a hala düşman olduklarına inandırır ve Kayır Han'ın tutuklanmasına yönelik ferman çıkarmıştır (İbn Bibi, 2014, s. 451; Cahen, 2000, s. 92). Münecimbaşı'na göre Keyhüsrev'in Sâdeddîn Köpek'in etkisiyle devlet adamlarını ortadan kaldırması devletin adeta başsız kalarak uçuruma sürüklenmesine sebebiyet vermiştir (Münecimbaşı, 2016, s. 83). Nitekim Latinizasyonuna yer verdiğimiz kısımda Alâeddin Keykubad ile oğlu arasında büyük farklar olduğu ifade edilmekle birlikte Gıyâseddîn Keyhüsrev'in babasının taşıdığı '*ahlâk-ı fâzıla*'dan mahrûm olduğu ve akıllı olmadığı ifade edilmiştir. Zevk ve safâya mübtelâ bir Sultân olarak hükûmetinin zulm ve düşmanlık ile başladığı belirtilmiştir. Hatta ilk işi de babası zamanında hürmet gösterilen Hâzrem emirlerinin başında olan Sivas vâlisi Hüsameddin Kayır Han'ı hapsedmektir. Ayrıca bu duruma tepki gösteren Harzem emirlerinin cemâatleriyle birlikte el-Cezîre'ye gitmesini Selçuklu emirleri kanalıyla engellemeye çalıştığı ve bu mücadelelerde pek çok kişinin öldürüldüğü ifade edilmiştir (*Osmanlı Tarihi*, s. 442). Sadeddîn Köpek'i fesat çıkaran hasetçi biri olarak tanıtan esere göre Keyhüsrev, tecrübesiz ve dünya işlerinden bîhaber olduğundan cülûsunun ardından Köpek'e yakınlık göstererek onu görevlendirmiştir. Sultân Alâeddin Keykûbad'ın vasiyyeti gereğince saltanata İzzeddîn Kılıç Arslan'ın çıkması fikrinde olan ve Sultân Gıyâseddîn Keyhüsrev'in cülûsuna muhâlefet eden Kayır Han, Köpek'in zulmüne uğramış ve bu durum Harzemlilerin memleketi terk etmelerine yol açmıştır. Köpek'in nüfuzu günden güne artmış ve devlete yarar sağlayan devlet adamlarını bertaraf etmiştir. Hatta Sultân'ın üvey vâlidesi ve ondan doğan kardeşleri İzzeddîn Kılıç Arslan ile Rükneddîn Süleyman Burgulu kalesinde hapsedilmişlerdir. Sultân Gıyâseddîn Keyhüsrev'in henüz oğlu olmadığından ortadan kaldırılmamışlar ancak oğlu olunca kardeşleri idâm ve vâlideleri ise boğdurulmuştur. Söz konusu faaliyetler halk nazarında devletin mevkisini düşürdüğü için nihâyet Gıyâseddîn Keyhüsrev Köpek'in fesat çıkardığını ve bu nedenle devlete zarar verdiğini anlayarak Köpek'i öldürtmüştür. (*Osmanlı Tarihi*, ss. 443-444).

Gıyâseddîn Keyhüsrev'im yaşam tarzı da dönem tarihçilerinin eleştirileri odağında yer alan bir diğer husustur. Abu'l-Farac ve Akropolites'e göre, Sultan Keyhüsrev kendini birtakım çocukluklara kaptırmış, zamanını şarap içerek ve sarhoş bir şekilde geçirmiş, hükûmet işlerini kölelere bırakmıştır (Abû'l-Farac, II, 1999, s. 537; Akropolites, 2008, s. 75). Kirli ve hayâdan yoksun bir sultan olarak vasf ettiği Gıyâseddîn Keyhüsrev için Elvan Çelebi (ö. 1358-59) de "*Adı İslam evinde sultan idi, dirliği din içinde şeytan idi.*" ifadelerini kullanmıştır (Elvan Çelebi, 2014, s. 174). Gıyâseddîn Keyhüsrev'in yaşam tarzına bağlı olarak eleştirildiği bir diğer husus ise kadınlara ve bilhassa Gürcü Hatun'a olan düşkünlüğüne dair rivayetlerdir. *Münecimbaşı Tarihi*'nde Sultân'ı etkisi altına alan Gürcü Hatun'un, Sultân'ı din ve devleti zarara uğratacak birçok kötülüğün içine düşürdüğü (Münecimbaşı, 2016, s. 83) ifade edilmekle birlikte Ahmed b. Mahmud'a göre de kötü huylara, eğlenceye, şaraba ve şehvete düşkün olan Keyhüsrev, Gürcü kralının kızıyla evliliğinin

akabinde akçe ve dinarlar üzerine resmini tasvir ederek halk nazarında itibarını arttırmak istemiştir (Ahmed b. Mahmud, 2011, s. 308). *Osmanlı Tarihi* adlı esere göre de “*pederinin mütehallî olduğu ahlâk-ı fazıladan mahrum, pederi gibi sâhib-i kiyâset (zekî) olmayan ve zevk ü safâya mübtelâ olan Gıyâseddîn Keyhüsrev*”e *Moğolların haracgüzârı olmak pek ağır gelmiştir. Kendini zevk ve safâya bi’l-hâssa ‘iş u ‘işrete vererek vefât etmiştir*. Gıyâseddîn Keyhüsrev’in bıraktığı üç oğlundan ‘İzzeddîn Keykavus’un vâlidesi Türk ve Rükneddîn Kılıç Arslan’ın vâlidesi Rum câriyesi idi. O âhir eyyâmında Gürcistan krâlinin kızını almış ve bu kâdına son nefesine kadar devam eden meclûbiyetinden dolayı ondan doğan üçüncü oğlu ‘Alâeddîn Keykubad’ı vâlide cihetinden hükümdârzâde ve “odı” olmak hasebiyle veli’ahd ta’yîn eylemişti. Pederinin kendi hakkında yaptığı haksızlığı o da taklîd eylemiş idi.” (*Osmanlı Tarihi*, s. 442, 446). Dolayısıyla buradaki rivayette de dönem kaynaklarıyla aynı doğrultuda, Sultân’ın Gürcü Hatun’la yaptığı evliliğin dünya işlerine ve hükümet meselelerine kayıtsız kalmasına neden olduğu vurgulanmıştır. Bir diğer ifadeyle Gürcü Hatun’un Sultân II. Gıyâseddîn Keyhüsrev üzerindeki etkisi ahlâkî zaafiyet, siyasî zayıflık ve yönetsel zaaf şeklinde yorumlanmış ve bu durum tarihsel metinlere yansıtılmıştır. Ancak hükümdarların yaşam tarzlarıyla ilişkilendirilen kadınlara düşkünlük, eğlence ve işret meclisi düzenlemeleri sadece II. Gıyâseddîn Keyhüsrev’e özgü bir şey olmayıp pek çok hükümdarın da müzikli ve içkili ziyafetler kurup eğlendikleri bilinmektedir (Cahen, 2000, s. 186; Turgut; Kozan, s. 408-409). Bu bağlamda II. Gıyâseddîn Keyhüsrev özelinde sefahat eleştirilerinin temel odağının, özel hayatı ve devlet yönetiminde gösterdiği zaafiyetle devletin çöküşüne neden olan düşük profilli idareci olarak görülmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Gıyâseddîn Keyhüsrev’in devlet işleriyle ilgilenmediğine dair eleştiriler de kaynaklarda sıklıkla zikredilir. Bu bağlamda devlet içerisindeki yanlış atamaların ülkede büyük çözülmeye sebebiyet verdiği ve Moğol ordusunun Erzurum’u işgaliyle sonuçlandığı ifade edilir (İbn Bibi, 2014, s. 490). Sultan’ın Köseadağ Savaşı öncesinde emrindeki genç ve yeteneksiz devlet adamlarının etkisinde kalarak Moğol ordusunu küçümsemesi ve üzerlerine hareket emri vermesiyle İbn Bibi’nin söylemiyle hep birlikte yönetenlerin aptallığı yüzünden yaşlıların ve gençlerin kalbine binlerce ateş düşüren Köseadağ’ın yolu tutulmuştur (İbn Bibi, 2014, s. 496-497). Köseadağ yenilgisinin ardından sultanın savaş meydanından kaçması da bir diğer eleştiri konusudur. (İbn Bibi, 2014, s. 499-500). Dönemin Arap ve Fars kaynaklarının yanı sıra (Kozan; Turgut, 2024, ss. 401-417) II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246)’e ilişkin gayr-i müslim kaynaklarında da eleştirel rivayetlere yer verildiği görülür. Bu eleştiriler, II. Gıyâseddîn Keyhüsrev’in Moğollar karşısında ordusunu yeterince organize edemediği ve gerekli askerî disiplini sağlayamadığı yönündedir. Akropolites’in ‘*iyi bir babanın kötü oğlu*’ şeklinde nitelendirdiği Keyhüsrev, Moğollara karşısındaki başarısız seferiyle Müslüman ordusunun yenilgisinin sorumlusudur (Akropolites, 2008, s. 75; Kozan; Turgut, 2024, s. 412). Genceli Kiragos’a göre de Sultân elçisi aracılığıyla Moğol Hanı’na, “*Orada kal,*

bulunduğun yerde beni bekle; bizzat gelerek seni silahlı bir şekilde ziyaret edeceğim.” mesajını ileterek Moğollar karşısında gururlu ve meydan okuyan bir tavır sergilemiştir (Genceli Kiragos, 2018, s. 50; Kozan; Turgut, 2024, s. 410). Frer Simon, Türklerin Moğollara karşı boyun eğmesine şaşırılması gerektiğini belirterek ordunun toparlanamadığını ve sultanın savaş anında kaçıp çadırlarını terk ettiğini aktararak sultanın sorumsuzluğunu vurgulamıştır. (Simon de Saint Quentin, 2006, s. 58). Aknerli Grigor’a göre de II. Gıyâseddîn Keyhüsrev Moğollara itaat edilmesini isteyen emirlerin ihanetinden çekindiği için gece yarısı bütün ordusunu alıp kaçmıştır (Aknerli Grigor, 2007, ss. 34-35). *Osmanlı Tarihi* adlı esere göre de Köseadağ Savaşı’nda Gıyâseddîn Keyhüsrev ordusunun dağılmasından sonra çaresiz bir şekilde firar ederek ailesiyle Ankara kalesine sığınmıştır. Ordugâhda bırakılan malları ve eşyâyı yağmalayarak Selçuklu topraklarına giren Moğollar, Kayseri’ye kadar ilerlemişlerdir. Gıyâseddîn Keyhüsrev, Selçuklu memleketlerine korku salan Moğollar ile anlaşmak için elçiler göndermiştir. Her sene belli miktarda eşya ve nakit vermek suretiyle Moğollarla anlaşma sağlanmıştır. Bu anlaşma ile Selçuklular Moğol Kağanlığı’nın haracgüzârı olmuştur. (*Osmanlı Tarihi*, ss. 445-446).

Eserde Gıyâseddîn Keyhüsrev’in bilhassa Sadeddîn Köpek’in katlinden sonra ahlâk ve tavırlarını değiştirdiğinden de bahsedilir. Sultân, haksızlık yaptığını düşündüğü Hârezmilileri el-Cezîre’den geri çağırılmış ancak bu davete icabet etmemeleriyle birlikte düşmanlık sergilemeleri karşısında Suriye Eyyûbîleri ile ittifak yaparak onları mağlup etmiştir. Zaferinin meyvelerini ise kendisi değil müttelikleri alınca karşılık olarak Eyyûbîler’e ait Diyarbakır’ı istilâ etmiştir. Bununla birlikte Musul, Hısn-ı keyf, Mardin hükümdârları ve hatta Cezîre, Halep ve Hama gibi memleketlerde hükümrân olan Eyyûbî melikleri Gıyâseddîn Keyhüsrev’e itaat etmişlerdir. Onun adına hutbe okutup sikke darb ettirerek hükümdârlıklarının tasdikini içeren fermânlar almışlardır. Böylelikle Gıyâseddîn Keyhüsrev, babası ve ecdâdından kendisine kalan Suriye sevdâsından daha ziyâde toprakları hakimiyeti altına almıştır. Ancak devletin dahilî siyâsetinde aynı başarıyı gösterememiştir. Baba İshâk Kefersûdî’nin saçtığı bozgunculuk tohumu neticesinde ortaya çıkan karışıklıklar onun zamanında baş göstermiştir. İsyancılar zorlukla zaptedilerek ortadan kaldırılmış ancak Selçuklu ordusunun gücü zayıflamıştır. Hatta Gıyâseddîn Keyhüsrev Konya tahtını terk ederek ailesi ve hazineleri ile Kubâdiye kalesine ilticâ etmiştir. Bunun üzerine Moğollar ümitlenmişler ve Kağan tarafından batı topraklarını zapt etmek için görevlendirilen Curmagun Noyan Erzurum beldesini zapt, tahrîb ve ahâlisini de katl etmiştir (H. 640/M. 1242) Bundan sonra Moğollarla savaş kaçınılmaz olmuştur. (*Osmanlı Tarihi*, ss. 444-445). Bu bağlamda *Osmanlı Tarihi* adlı eserde, dönem kaynaklarında geçen rivayetlerin bir uzantısı olarak Gıyâseddîn Keyhüsrev’in sefâhat anlatıları ve devlet yönetimindeki kabiliyetsizliklerine yer verilmekle birlikte bilhassa Eyyûbîler karşısında sergilediği başarı dile getirilerek siyasî zaferleri (hutbe okutma, sikke bastırma) gibi olumlu yönlerine de yer verilmiştir. Dolayısıyla ele aldığımız eser bağlamında Osmanlı Tarih yazıcılığında da Gıyâseddîn Keyhüsrev devrinin kalıcı bir siyasî istikrârını

temsil etmediği kısa vadeli kazanımların devletin çöküşünü engelleyemediği üzerinde durulmuştur.

2. Osmanlı Tarihi Adlı Eserde “Anadolu: Rûm Selçukî Devleti’nin İnhitâtı” Adlı Bölümün Latinizasyonu

(441) ... Sultân ‘Alâeddîn Keykubad-ı evvel ‘âkil ve ‘aff ve şedîd’üş-şekîme ve umûr-ı siyâsiyyede mâhir bir zât idi. Memâlik-i Selçukîye’-i Rûmiyeyi cülûsunda eslâfı bulunan Selâtin arasındaki nifâk ve münâza’alardan dolayı bir hâl-i perişânide bulmuş idi. Kendisi bu ahvâle nihâyet verdi, mülkünü tevsi’ etdi; hükûmetin vahdetini takrîr ve te’sîs eyledi. Memleketini hâricî ta’arruzâta karşı te’mîn etdi. Vâkı’a Moğollar şark tarafından hükûmeti tehdîd etmişler ise de siyâsetdeki mahâreti sayesinde buna da çare bulmuş idi. Bu sûretle (442) vefâtında halefine huzûr ve asâyiş-i dâhilîye mâlik bir memleket ve kuvvetli ve hâricin ta’arruzundan masûn bir saltanat bırakmış idi. Sultân ‘Alâeddîn Keykubad-ı Evvel dahî eslâfı gibi Suriye’ye hâkim olmak emelinde idi, o da bunun saltanatda hâsıl edeceği parlaklığın câzibesine kapılmış idi. Lâkin kendisi eslâfının düşdüğü hüsrâna duçar olmamak için bu maksada harb ile değil sulh ile ve zamânımız ta’bîrinde hulûl-ı musallihâne tarîkiyle nâ’il olmak fikrinde idi, bunu Eyyûbîlerle karâbet-i sıhriyye peydâsında buldu. Bunlardan (Melîk-i Mu’azzam bin Melik ‘Âdil) in kızı (Melike-i ‘Adliye)’yi tezevvüc etmiş ve ondan dünyâyâ gelen (‘İzzeddîn Kılıç Arslan) adındaki küçük oğlunu veli’ahdlığına ta’yîn eylemiş idi. Lâkin bu husûs büyük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev’e sû-i te’sîr itdi. Saltanatın kendi hakkı olduğu fikrinde idi. Sultan ‘Alâeddîn Keykubad’ın vefâtında ekâbir-i ümerâ veli’ahdlık mes’elesini beynlerinde hal etdiler, Sultân-ı müteveffânın vasiyyetini tutmadılar. İttifâkla (Sultân Gıyâseddîn Keyhüsrev-i Sâni)’yi taht-ı saltanata iclâs etdiler. Lakin peder ile oğul ve selef ile halef beyninde büyük fark var idi. Gıyâseddîn Keyhüsrev pederinin mütehallî olduğu ahlâk-ı fâzıladan mahrûm olduğu gibi sâhib-i kiyâset dahî değil idi. Zevk ve safâyâ mübtelâ idi. Hükûmeti zulm ve ‘udvân ile başlamış idi. İlk işi pederi zamânında celb ve i’zâz ve ‘azîm ihsân-ı ‘atıfetlere mazhar olan Hârzemlilerin ümerâsının ser-amedî bulunan Sivas vâlisi (Hüsâmeddîn Kayırhan)’ı habs etmek oldu, diğer ümerâ-yı Harzem dil-gîr olub cemâ’atleriyle beraber el-Cezîre kıt’asına gitmek üzere yola çıktılar. Râh-ı rastlarında bulunan ümerâ-yı Selçukîye onları men’a kalkışdı, aralarında ehemmiyetli musâdeme ve mukâtele oldu. Harzemliler önlerine çıkan mevânî’i ber tarâf ederek yollarına devam eylediler. (443) ve Memâlik-i Selçukîye’den çıktılar. Bu vekâyi’ güzergâhlarının gâret ve harâbını ve ümerâ-yı Selçukîye’de ba’zılarının ifnâsını müceb olmuş idi. Sultan ‘Alâeddîn Keykubad’ın ümerâsı arasında (Sa’deddîn Köpek) nâmında müfsid ve hasûd bir kimse bulunub etvâr-ı insânîyi tanımakda mâhir ve tecrübekâr olan Sultân-ı müşârû’n-ileyh ona yüz vermemiş idi. Hâlbuki Keyhüsrev tecrübesiz ve ahvâl-i ‘alemden bî-haber olduğundan cülûsunu müte’âkıb Köpek ona hulûl etmiş ve kesb-i takarrüb eylemiş idi. Köpek’in ilk si’âyetini Kayır Han tatdı. Ona ‘isyân ile ithâm eylemiş idi. Vâkı’â Kayırhan Sultân ‘Alâeddîn Keykûbad’ın vasiyyeti mücebince saltanata ‘İzzeddîn Kılıç Arslan’ın iclâsı fikrinde bulunmuş ve Sultân Gıyâseddîn Keyhüsrev’in

cülûsuna muhâlefet itmiş ve ma‘mâfih biraz zamân sonra muhâlefetinin ‘âkibetinden korkarak ona bi‘at eylemiş idi. Bu ‘ukde Sultân’ın kalbinden zâ‘il olmayub Köpek’in si‘âyetinin müsmir olmasına sebep olmuş idi. Harzemlilerin bâlâda zikr olunduğu vechile memleketi terk etmelerini müntic olan bu vâk‘a herc û merclere, bir hayli fenâlıklara sebep olduğu hâlde Gıyâseddîn Keyhüsrev’i mütenebbih etmedi. Köpek’in günden güne artan nüfûzu ve müsâvîsi devlete yarar sâhib-i kiyâset ricâli izâle husûsunda ilerü gitmeğe başladı. Nice ekâbîr bu şerîrin menfa‘âtine muhâlefetlerinden dolayı bi-gayr-i hakkın fedâ edildi. Hatta Sultân’ın üveği vâlidesi ve ondan mütevellid karındâşları ‘İzzeddîn Kılıç Arslan ile (Rükneddîn Süleyman) Burgulu kal‘asında habs olundu, Sultân Gıyâseddîn Keyhüsrev’in henüz oğlu olmadığından izâlelerinde te‘ehhür edildi. Bi’l-ahare doğmakla karındâşları i‘dâm ve vâlideleri ahnâk edildi. Böyle i‘tisâflar halk nazarında devletin mevki‘ini düşürüyor idi. Nihâyet Gıyâseddîn Keyhüsrev Köpek’in tezvirâtını ve bundan dolayı esâs devlete ‘arız olan rahneleri anlamış, fakat kıymetdâr adamların ziyâ‘ı yerlerini (444) boş bırakmakla idâre’-i umûra kâdir ricâl-i kesb-i nedret eylemişti. Köpek cezâ-yı sezâsını buldu. Köpek’in katlinden sonra Sultân Gıyâseddîn Keyhüsrev ahlâk ve etvârını değiştirdi. Hârezemlileri el-Cezîre’den geri da‘vet edüb rûy-ı icâbet göstermediklerine ve izhâr-ı ‘adâvet eylemelerine mebnî Suriye Eyyûbîleri ile bi’l-ittifâk onları mağlûb ve perişân etmiş idi. Fakat galebesinin semerâtını kendisi değil müttefikleri iktitâf eylediler. O da mukâbeleten Eyyûbîler elinde olan Diyarbakır’ı istilâ edüb bir vaz‘-ı tehdîdkâr aldı. Bina‘en ‘aleyh Musul, Hısn-ı keyf ve Mardin hükümdârları ve hatta Cezîre ve Haleb ve Hama vesa’ir mahallerde hükümrân olan Mülûk-i Eyyûbîyye kendinin itâ‘atini kabûl ederek nâmına hutbe kırâ‘at ve sikke darb ettirmekle beraber hükümdârlıklarının tasdîkini mutazammın fermânlar dahî aldılar. Bu sûretle peder ve ecdâdından tevârûs ettiği Suriye sevdâsından daha ziyâdeye nâ‘il olmuş idi. Fakat muvaffakiyât-ı vâkı‘a devletin kuvvâ-yı dâhiliyyesini rahnedâr eyliyordu. (Baba İshâk Kefersûdî) nâm müzevvirin saçdığı tohum-ı mefsedetden husûle gelen iğtisâş ve ihtilâllerin def‘i, zamânında ‘ayân oluverdi. Hükûmet bin müşkilât ile erbâb-ı hurûcun hakkından gelebilmiş ve kuvvetinin kısm-ı a‘zamını bu uğûrda sarf ve ifnâ eylemiştir. Hatta Gıyâseddîn Keyhüsrev Konya tahtgâhını terke, evlâd ve ‘ıyâli ve hazâ‘ini ile (Kubâdiye) hısnına ilticâ ve tahassuna mecbûr olmuşdur. Moğollar şevket-i Selçukîyye’nin şu tenezzülünü görerek ümîde düşdüler. Kaan tarafından memâlik-i garbiyeye me‘mûr (Curmagun Noyan) Erzurum beldesini zabt ve tahrîb ve ahâlisini katl-i ‘âmme etdi (H. 640/M. 1242) Artık Moğollarla harb baş gösterdi. Sultân Gıyâseddîn Keyhüsrev ertesi sene ‘asâkir-i mevcûdesini Suriye (445) Eyyûbîlerinin gönderdiği imdâd ve Frenkler, Gürcüler, Ermeniler vesa’ir milletlerden mürekkeb kuvve’-i mu‘âvene ile takviye ederek Moğollarla harb için hareket etdi. Selçuk ordusu henüz memleketleri içinde iken Moğollar hudûdu geçüb ilerlediler, (Kösedağ) nam mevkîde iki ordu karşılaştı. Selçuk ‘asâkiri evvel emrde hayli yararlılık göstermiş iken birdenbire kaçmağa başladılar; az zamân zarfında meydân-ı harbde bir ferd kalmadı. Sultân leşkerinin bu hareketinden buht ve hayret içinde kalub nâçâr tarîk-i firârı ihtiyâr ve evlâd ve ‘ıyâliyle Ankara kal‘asında karâr etdi. Moğollar ordugâhda bırakılan emvâl

ve eşyâyı iğtinâm edüb ordugâhı yağmaladıktan sonra memâlik-i Selçukîyye'nin içerilerine dalarak Kayseriye'ye kadar ilerülediler, bu yürüyüşde Sivas beldesini amân ile alarak surını hedm ve kal'ada bulunan alât-ı harbiyyeyi tahrib ve halkından 'azîm bir fidye'-i necât ahz etmişler, mukâvemete kıyâm eden Kayseriye kal'asını birkaç gün muhâsaradan sonra zabt ile ahâlisinin erkeklerini i'dâm ve kâdın ve çocuklarını esir ederek hisârını da tahrib eylemişlerdir. Moğollar Kayseriye'den ilerü gitmediler, döndüler. Hiçbir mahalle ta'arruz etmeksizin Erzincan civârına vâsıl oldular, bu şehri de cebren alarak Kayseriye'de yaptıkları mu'âmeleyi tekrâr itdiler. Ondan sonra memâlik-i Selçukîyye'den çıkdılar. Moğolların bu hareketi bütün memâlik-i Selçukîyye halkını korkutmuş idi. Hatta Malatya gibi hudûdda bulunan yerler ahâlisi Haleb toprağına ilticâ etmek üzere memleketlerini terk eylemişlerdi. Köseadağ mağlûbiyeti üzerine Moğolların önüne hâ'il olacak bir kuvvet kalmadığından adına bir gayretle bütün memâlik-i Selçukîyye'yi zabt ve istilâ kâbil idi, lakin onlarca bu cihet matlûb değil idi. Yalnız hükûmet-i Selçukîyye'nin gerdândâde-i mutâva'at olması elzem idi, bu da hâsıl oldu. Çünkü Sultân (446) Gıyâseddîn Keyhüsrev kendisince Moğollara mukâbele ve mukâvemet kâbil olmadığını gördü, musâlaha etmek üzere elçiler gönderdi. Her sene sûret-i maktû'ada eşya ve nukûd ve bir mikdâr meblağ i'tâsı sûretiyle musâlaha 'akd olundu. Bu mu'âhede ile Selçukîyye Moğol Kaanlığı'nın haracgüzârı olmuş oldu. Hezimet-i vâkı'a ile bütün muvaffakiyât-ı sâlîfe gâ'ib olmuş ve hudûd-ı memâlik-i a'dây-ı sa'ireye karşı açık kalmışdı. (Sis) Tekfûru fırsattan bi'l-istifâde memâlik-i Selçukîyye'den hem hudûd olduğu mahalleri zabt eylemiş idi. Moğollarla 'akd-i sulha muvaffak ve bu yüzden saltanata hidmet-i 'azîmesi bedidâr olan "Sâhib (Vezîr)" (Mühezzibüddîn 'Alî el-Deylemî)'nin halefî Sâhib (Şemseddîn Muhammed İsfahânî) gönderilerek Sis Tekfûru makarr-ı hükûmeti olan Tarsus'da muhâsara ile sıkıştırılmış ve memâlik-i Selçukîyye'den aldığı yerler tamamen istirdâd kılınmışdır. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e Moğolların haracgüzârı olmak pek ağır geldi. Kendini zevk ve safâya bi'l-hâssa 'iş u 'işrete vererek vefât etdi. Anadolu Selçukî Devleti'nin inhitâtı bunun cülûsuyla başlamış ve pertev iclâl ve istiklâlî Moğollara harâcgüzârlık ile nihayet bulmuşdur. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in bıraktığı üç oğlundan 'İzzeddîn Keykavus'un vâlidesi Türk ve Rükneddin Kılıç Arslan'ın vâlidesi Rum câriyesi idi. O âhir eyyâmında Gürcistan krâlinın kızını almış ve bu kâdına son nefesine kadar devam eden meclûbiyetinden dolayı ondan doğan üçüncü oğlu 'Alâeddin Keykubad'ı vâlîde cihetinden hükümdârzâde ve "odî" olmak hasebiyle velî'ahd ta'yîn eylemişdi. Pederinin kendi hakkında yaptığı haksızlığı o da taklîd eylemiş idi. Lâkin vefâtını müte'âkıb Sâhib Şemseddin Mehmed, ekâbir-i umerâ ile bi'l-müşâvere şehzâdelerin büyüğü olub ahlâk cihetiyle dahi düzgün bulunan (Sultân 'İzzeddîn Keykavus-ı Sâni)yi (447) tahta geçirdiler (H. 643/M. 1245)

Sonuç

Bu çalışmada Selçuklu dönem kaynaklarında ve ele aldığımız *Osmanlı Tarihi* adlı eser üzerinden Osmanlı tarih yazımında II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in sefahatine yönelik eleştiriler ele alınmıştır. Söz konusu eleştirilerin daha çok devletin içerisine düşmüş olduğu durumdan ve Sultan'ın yıkılış sürecinin sorumlusu olarak gösterilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. *Osmanlı Tarihi* adlı eserde de II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in hükümdarlığı, genel itibariyle Selçuklu Devleti'nin çöküş sürecine zemin hazırlayan bir dönem olarak değerlendirilmiştir. Eserde, Keyhüsrev gerek şahsî yaşam tarzı gerekse devlet idaresindeki zaafiyetleri nedeniyle sert biçimde eleştirirken, sınırlı da olsa Eyyübîlerle kurduğu siyasi ilişkiler, zaferleri ve adına hutbe okutulması gibi bazı siyasî başarılarına da yer verilerek dengeli bir anlatım sunulmaya çalışılmıştır.

Bu bağlamda babası Alâeddîn Keykubad'ın aksine devlet yönetiminde yeterince yetkin olmadığı, sefahate düşkünlüğü ve özellikle Sadeddin Köpek gibi nüfuzlu vezirlerin etkisinde kalarak önemli siyasal hatalar yaptığı vurgulanmıştır. Dönem kaynaklarında Gürcü Hatun'la evliliği ve şarap ve eğlenceye olan ilgisinin ahlakî yozlaşmasına sebebiyet verdiğine dair anlatılar Osmanlı tarihi adlı eserde de benzer şekilde aktararak Gıyâseddîn Keyhüsrev'in günümüz tarih yazımına kadar uzanan “sefih hükümdar” imajını pekiştirmiştir. Bu yaklaşım, dönemin gerek Arap, Fars ve gayr-i müslim gerekse gayrimüslim kaynaklarındaki eleştirel bakış açılarıyla da örtüşmektedir. Ancak Gıyâseddîn Keyhüsrev'in bilhassa özel hayatındaki tasarruflarına ait anlatıların dönem kaynaklarında pek çok Selçuklu sultanı için de söz konusu olabileceği düşünüldüğünde, söz konusu eleştirel rivayetlerin sadece sefahat üzerinden değerlendirilemeyeceğini aksine meselenin yönetim zafiyetinden ve çöküşün sorumlusu olarak gösterilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed bin Mahmud. (2011). *Selçuknâme*, (E. Merçil, Haz.). Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aknerli Grigor. (2007). *Okçu Milletin Tarihi* (H. D. Andreasyan, Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- Akropolites. (2008). *Vekâyinâme* (B. Umar, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Anonim *Tarih-i Âli Selçuk (Selçuknâme)*. (2014). (H. İ. Gök & F. Çosguner, Çev.). Atıf Yayınları.
- Bar Hebraeus. (1999). *Abû'l Farac Tarihi C.II*, (Ömer Riza Doğrul, Çev.). TTK Basımevi.
- Cahen, C. (2000). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (E. Üyepazarcı, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Elvan Çelebi. (2014). *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbu'l-Ünsiyye*, (İ. E. Erünsal & Ahmet Yaşar Ocak, Haz.). TTK Yayınları.
- Genceli Kiragos. (2018). *Moğol İstilas 1220-1265*, (Mahmud Kemal Bey, Terc.) (A. Pul, Ed.). Post Yayınları.
- İbn Bibi. (1941). *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi (İbn Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden)*, (M. N. Gençosman, Çev.). Uzluk Basımevi.
- İbn Kesir. (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, (M. Keskin, Çev.). Çağrı Yayınları.
- Kozan, A. & Turgut, E. (2024) "Selçuklu Kaynaklarında Sefîh Hükümdar İmgesi: II. Gıyâseddin Keyhusrev", *Mavi Atlas*, 12/2, s. 401-417. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusmaviatlas/issue/87913/1477918>
- Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând. (2018). *Ravzatu's-Safâ Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (E. Göksu, Çev.). TTK Basımevi.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. (2017). *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II (Anadolu Selçukluları ve Beylikleri)*, (A. Öngül, Haz.). Kabalcı Yayınları.
- Necib Âsım & Mehmed Arif. (1335). *Osmanlı Tarihi-Birinci Cild Medhal ile bidâyet-i zuhur-ı Osmânî ve ahd-ı Osmân Hân Gâzî'yi muhtevidir-* (Târih-i Osmânî Encümeni, Neşr.). Matbaa-i Orhâniyye.
- Nigdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefîk ve'l-Hâfidü'l-Hâlik'ı I*. (A. Ertuğrul, Çev.). TTK Yayınları.
- Simon de Saint Quentin. (2006). *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, (E. Özbayoglu, Çev.). Daktav Yayınları.

Ekler.

Ek 1. Necib Âsım ve Mehmed Arif tarafından yazılan *Osmanlı Tarihi* adlı eserin Kapak kısmı

عَتَمَانِی تَارِخِی

تاریخ عثمانی انجمنی طرفندن نشر اولمشدر

برنجی جلد

مدخل ایله ندایت ظهور عثمانیاتی وعهد عثمان خان غازی بی محتویدر

محررلری

محمد عارف

نجیب حاصم

استانبول

مُطْبَعَةُ زُخَايَةِ

۱۳۳۵

باب ثالث

آناطولی و روم ایلی احوالی

برنجی فصل

آناطولی احوالی

آناطولی : روم سلجوقی دولتک انحطاطی ، موغوللرک تغلی ، انقراضی . -
دوات ایلخانیه نک والیرلی ، آل ارتنا ، سلطان برهان الدین احمد . - قره مان اوغللری ،
حمید اوغللری ، قسطنطینی بکلکی ، کریمیان بکلکی ، قره سی اوغللری ، آیدین اوغللری
صاروخان اوغللری ، منتشا اوغللری . -

آناطولی : روم سلجوقی دولتک انحطاطی . - مدخلک برنجی
بابنده تورکلرک وقوعات سیاسیہ سنہ بونلر التده اولان ممالکک موغوللر
طرفندن استیلاسی حادثہ سنک ایضاحی ایله نہایت ویرمش و بومیانده
سلطان علاء الدین کیقباد اولک وفاتہ قدر روم سلجوقی دولتی وقوعاتی
یازمش ایدک . اشوبابنده مشارالہک وفاتندن اعتباراً تأسس واستقرار دولت
عثمانیہ قدر آناطولینک احوال سیاسیہ سنی بسط وحکایہ ایدہ جکز .
سلطان علاء الدین کیقباد اول عاقل وعغیف وشدید الشکیمہ وامور
سیاسیہ دہ ماهر برذات ایدی . ممالک سلجوقیہ رومیہ جلوسنده اسلافی
بولتان سلاطین آراسنده کی تفاق و منازعه لردن طولانی بر خال پریشانیدہ
بولمش ایدی . کندیسلی بواجوالہ نہایت ویردی ، ملکینی توسیع ایتدی ؛
حکومتک وحدتی تقریر و تأسیس ایدی . مملکتینی خارجی تعرضاتہ قارشلی
تأمین ایتدی . واقعا موغوللر شرق طرفندن حکومتی تهدید ایتمشلر ایسده
سیاستده کی مهارتی سایہ سنده بوکاده چاره بولمش ایدی . بو صورتله

BÖLÜM 40

Hititlerde Hastalık Algısı ve Arınma Pratikleri Üzerine Bir Değerlendirme

Sedef Ayyıldız¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ORCID:0000-0002-2894-9061

Giriş

Hitit devletinde dinin etkisi günümüze gelen belgelerden de anlaşıldığı üzere yaşamın hemen tüm aşamalarında görülmektedir. Ruhani yönü oldukça gelişmiş olan Hititlerin günlük yaşantılarında sağlık, hukuk, tıp gibi alanlarda tanrı ile olan ilişkilerini iyi bir şekilde sürdürmeleri için kullandıkları yöntemler arasında büyü, riüel, rüya, dua, fal gibi unsurlar bulunmaktadır. Belgelerde insan ile tanrı arasında var olan ilişkinin ne kadar güçlü olduğunu vurgulayan samimi ifadeler sık sık yer almaktadır. Spiritüellik yani ruhanilik tanrı ile yani yaratıcı kaynak ile insan arasındaki içsel ve özel ilişkiyi gösterir. Spiritüellik ve din farklı manaları taşımaz ancak her ikisi de ruhanilik kavramı ile ilişkilidir. İnsan varoluş itibarıyla ruhani bir varlık olarak kabul edilmiştir dolayısıyla inanışa göre, ruh ölümsüzdür ve her daim varlığını sürdürmektedir. Buna karşılık bu dünyada fiziksel olarak var olmanın zorluğunu kabul eden ve bu durumla mücadele etmek zorunda olan insanın enerjisini yükselterek yaşantıları ve deneyimleri aracılığıyla bilinç düzeyini geliştirmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Hitit devrinde yaşayan insanların da deneyim ve gözlemler yoluyla içsel gelişimini devam ettirerek tanrısal düzene uyum sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Hitit toplumunda da var olma mücadelesinde tanrı ile arasındaki en temel ayrım, insanın ölüm karşısında ki güçsüzlüğü ve çaresizliğidir. İnsan somut ve fiziksel varlığını devam ettirebilmek için inancını güçlendirerek bunu varoluşunu destekleyen enerji alanları olarak görmektedir. Güç, metafizik düzlemde kişinin biriktirebildiği, yoğunlaştırabildiği ve artırabildiği enerji miktarıyla ölçülür ve bu enerjinin düzeyi ve yoğunluğu ise onun kişisel gücünü belirler. Hitit inanç sisteminde tanrıyla ilişkilerini sürdürebilmek ve bu gücü koruyabilmek için daha fazla af ve bağışlanmaya ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Bozulan ilişkilerini düzeltmek için öncelikle bunun nedenini öğrenmek gerekmektedir. Tanrı ile bağlantılarının sürdürülebilmesi için çok daha yüksek bilinç seviyelerine ihtiyaç olacaktır. İnsanın sonsuz ve soyut nitelikteki ruhani kavramları korkuyla açıklaması, onun kısıtlı düşünce dünyasından ve bu kavramları insanileştirmesi eğiliminden kaynaklanmaktadır. İnsanın bilmediği şeylerle mücadelesi her zaman daha güç olmuştur; buna karşın tanrı gibi soyut ve ruhani kavramları aklın sınırlı çerçevesi içerisinde açıklamaya, anlamaya, içselleştirmeye çalışmak insan doğasının bir gereğidir. Kendi varlığının farkına varan birey, tanrı ile kurduğu bu bağın sağlıklı bir şekilde devam etmesi ve doğru şekilde ilerleyebilmesi için birtakım normlara ve önceliklere sahip olmak zorundadır.

Hitit inanç sisteminde tanrılar ve insanlar benzerlerdir. Onlarda tıpkı insanlar gibi yerler, içerler, eğlenirler, mutlu olurlar, kızarlar, isterlerse yardım ederler, isterlerse cezalandırırlar, intikam alırlar. İnsanlarda tanrıların tüm bu durumlarından etkilenirler. Dolayısıyla sağlıklı ve huzurlu bir hayat yaşamak için onların

istediklerini yerime getirmek gerekir. İnsanlar tanrıları memnun etmek için bayramlar düzenleyerek onlara hediyeler sunarlar, ziyafetler verirler bunun karşılığında da kendisi ailesi ve ülkesi için yaşam, sağlık ve bereket beklerler, onlardan tüm kötülükleri, bereketsizlikleri ve hastalıkları uzaklaştırmalarını isterler.

Hastalık ve Tanrı ile iletişim:

Kantuzzili metninde hastalığa yakalanan kişinin tanrılara yönelerek şifa dilemesi, Hititlerde hastalığın ilahi bir kaynağa bağlandığını gösteren düşüncenin bir kanıtıdır. Hastalık karşısında kullanılan dil, hem acıyı hem de çaresizliği açıkça yansıtmaktadır. Metindeki ifade şu şekildedir: *[Ey Güneş Tanrısı], sen [herkesin çobanı]sın ve mesajın herkese [tat]lıdır. [Bana] öfkelenen ve beni reddeden [tanrım,] benim için tekrar aynı şeyi düşünsün ve [beni] hayatta tutsun. Bana hastalık veren tanrım, bana [tekrar] merhametli olsun. Ben [hastalık(?)] yüzünden çok zahmet çektim ve çaba harcadım. Fakat ben artık daha fazla dayanamıyorum. Sen nasıl kazıyıp çıkardıysan, [...], sen döndün [.....]. [Tanrının öfkesi (?)] tekrar azalsın ve onun kalbine tekrar [...] ... Tekrar yerleşsin [... Ey Güneş tanrısı], Sin ve Ningal'in en hareketli [oğlu], [senin sakalın lapislazulidendir]. [Ben], Kantuzzili, senin hizmetkarın, [....]bu yazıyla sana sesleniyorum ve [sana] diyorum ki. Ey Güneş Tanrısı, Lordum! Ben, Kantuzzili, bu yazıyla tanrıyı çağırdım ve [tanrı]m beni dinlesin. Ben, Kantuzzili tanrıma ne yaptım ve [ben tanrıma karşı ne günah işledim? Sen beni yaptın, sen beni yarattın. Fakat şimdi, Ben, Kantuzzili, sana ne yaptım. Tüccar [adam] güneşin karşısında terazinin kefelerini kaldırır ve terazinin kefelerini bozar. [Fakat ben,] ben tanrı[ya] ne yaptım? Hastalık yüzünden benim evim bir ıstırap evi haline geldi, ve ıstırap yüzünden benim ruhum benden başka bir yere damladı. Ben yıl boyunca hasta olan biri gibi oldum. Ve artık hastalık ve ızdırap bana fazla geldi ve ben onu sana, tanrıma söylemeye devam ediyorum. Gece vakti yatağında herhangi bir tatlı rüya benim üzerime hâsıl olmadı ve ben hiçbir destek görmedim. Fakat şimdi [tanrı]m kendi gücünü ve koruyucu tanrınıninkini kullan. Ben hiçbir zaman bir kâhin aracılığıyla senin, tanrımın annemin rahminden (yani içinde) benim için bir hastalığı uygun görüp görmediğini soruşturmam. Şimdi tanrımın huzurunda ben merhamet için yalvarıyorum. Beni duy tanrım! Beni kralın kapısında istenmeyen biri yapma. Benim iyilik yaptıklarım, onlardan hiçbirini [beni] kurtaramaz. [Sen], ey Tanrım, bana [anne ve baba oldun]. [Sadece sen benim babam] ve annemsin [...](Singer, 2002, ss. 32-33). Bu dua, hastalığın nedeninin tanrının gazabı olarak algılandığını göstermektedir. Buna göre kişinin şifa bulabilmesi için, hastalığı veren tanrının merhametinin tekrar sağlanması gerekmektedir. Belgede geçen “dayanamıyorum” ifadesi, hastalığın fiziksel olduğu kadar psikolojik ve ruhsal bir sıkıntı da olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dua metni, Hititlerin kullandığı tedavi yöntemlerinin temelinde tanrılar ile insan arasındaki ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Hititlerin tıp anlayışında, hastalıkların*

tedavisi yalnızca ilaç ya da ritüel uygulamakla sınırlı değildir; asıl iyileşme, kişinin tanrı ile olan bağını yeniden kurulmasıyla mümkün görülmektedir. Dolayısıyla Kantuzzili'nin duası, Hititlerde hastalığın algısının, tedavi beklentisinin ve dini inanışın toplumsal düzendeki karşılığını en açık biçimde yansıtan örneklerden biridir.

Hititlerin yaşama verdikleri önem çeşitli metinlerdeki uzun ömür dileklerinden ve sağlıklı bir hayat talep eden ricalardan anlaşılmaktadır. Fal metinlerinin çokluğu, adak ve dua metinleri, insanların hem kendileri hem de toplumları adına gerekli olan yaşamın devamlılığını istediklerini göstermektedir. Bu durum, Hititlerin ölüm korkusunun ve yaşama bağlılıklarının kültürel bir yansımasıdır. Bu bağlamda, bir inşaat ritüelinde geçen metin oldukça dikkat çekmektedir. Ritüelin amacı yeni yapılan tapınağın uzun ömürlü olması, sonsuzluğa ulaşması ve tanrıların ebedi varlığını temsil etmesidir. Tapınak, yalnızca dünyevi bir yapı olarak değil aynı zamanda tanrıların mekânı, yaşamın teminatı ve kutsal düzenin devamlılığı için sembol olarak görülmektedir. Bu metinde de tapınağın taşın, toprağın ve değerli madenlerin tanrılar ve doğa güçleri tarafından adeta kutsanarak yapıldığı belirtilmektedir: *"Bak! Bu tapınak ki sana tanrıya inşa ettik! Hangi tanrı için inşa edilir (ise) ve onu biz inşa etmedik! Onu bütün tanrılar inşa ettiler. Onu erkek tanrılar marangoz (gibi) inşa etti[ler.] Fakat temel taşlarını tanrı Telepinu alta koydu. Onların üzerine duvarları bilgeliğin kralı Tanrı ÉA inşa etti. Fakat ağaç(lar), taş(lar) bütün dağlardan g[etirildi.] Fakat toprağı tanrıçalar getirdi. Temellerin altına altın, gümüş koydular. Pirundumeya kentinden altın getirdiler. Kuzza'dan gümüş getirdiler, Takniyara kentinden lacivert taşı getirdiler, Kaniş memleketinden su mermeri getirdiler. Elam memleketinden dağ kristali getirdiler. Kireçtaşını topraktan getirdiler. Göğün siyah demirini gökten getirdiler. Bakır (ve) bronz(u) Alaşiya kentinden Taggata dağından getirdiler. Ve bak! Temellerin altına, temele altın <koydular.> ve altın nasıl ebedi ayrıca saf ve de dayanıklı ve onlar tanrıların ruhu gibi ebedi ve onlar tanrılara ve(de) insanlara iyi (olsun)! Ve bu tapınak tanrılara ebedi aynı şekilde iyi olsun."* (KUB 2.2 Öy. I 33-54)

İnsanların tanrılara hizmet etmeleri için insanların sağlıklı bir şekilde yaşamaları gerekmektedir. Tanrıları memnun etmek için onların hizmetini yapmak, onlara ibadet etmek, yiyecek ve içeceklerini sunmak, bayramlarını kutlamak ve dini ayinlerini zamanında kutlamak durumundaydılar. Onlarda karşılığında insanlara yardım elini uzatacaklarıdır. Bu durum en açık biçimde Hikmet Tanrısı Ea'nın insanlığı mahvetmek isteyen tanrılara hitaben söylediği sözlerde kendini gösterir: *"İnsanoğlunu niye yok etmek istiyorsunuz ki? İnsanlar biz tanrılara muntazaman kurban sunup, itriyat olarak sedir ağacı yakmıyorlar mı? Eğer insanları mahvederseniz, onlar tanrılarıyla ilgilenemezler; artık hiç kimse size ekmek ve içki veremez olur. Bu durumda, Kummiya kentinin kahraman kralı Fırtına Tanrısı*

sapınının sapına yapışı çift sürmek zorunda kalacak, İhtar ve Hepat değirmen taşını döndüreceklerdir. Ea Kumarbi'ye şöyle der: “Ey Kumarbi, sen niçin insanların kötülüğünü istersin ki? Tahıl yığınlarını bizim için hazır bulunduran bunlar değil mi? Onlar sen Kumarbi'ye muntazam kurban sunmuyorlar mı?” (Ünal, 2003, s.79).

Hititlerin zengin inanç dünyasında din ve büyü iç içedir; aynı durum tıp ile büyü arasında da görülür. Hastalıklardan kurtulmak için tedavi maksadıyla büyü ritüeli uygulanmıştır. Hasta kişinin hastalıklardan kurtulması için uygulanan büyü yöntemiyle hastanın ateşi düşürülerek tedavisi yapılmıştır: “*Kamruşepa endişelenerek gökten bağırdı. Ve Kamruşepa şunları söyledi: Gidiniz (ve) bozkırın (çayırın) ateşini alınız, sulu toprağın buğdayını alınız, kırmızı yün, siyah yün, sarı yün alınız, kamışların (sazlıktaki sazların) saplarından alınız. Onları (fenalıkları, kötü durumları?) büyüyle kovunuz. Şunu onun boynuna bağlayınız ve onu (hasta olan) ayaklarına bağlayınız. Onun başının hastalığı duman olsun ve göğşe gitsin. Onun elinin hastalığını Kara Yer atsın. Hastalığa karşı bulut zayıftır (güçsüzdür). Yükselen Gök Tanrısı (hastalığı) vursun. Ve aşağıdan Kara Yer vursun. Ateş(in) duası. ateşe verildi. Taneler ona verildi. Ona, hastalık verildi. (Ona) gözlerin hastalığı verildi. Ona, ayakların hastalığı verildi. Ona, elin hastalığı verildi. Ona, başın hastalığı verildi. Onun (Ateşin) sıcaklığı kaybolur ve O gürliyor (uluyor). Okyanusun Tanrısı ona soruyor: Niçin uluyarak geliyorsun? (Ateş cevap verir): Benim sıcaklığım, kabın içinde kayboldu. (Okyanus Tanrısı şöyle der:) iyi düşüncelere sahip olarak onu (sıcaklığını) birisi için alıyoruz. Git bana bir ölümlü getir. O, siyah giysin. O.... Yapsın. O, göğşe 9 basamaklı bir merdivenle gitsin!” (KUB 17.8 IV 1-19); Kellerman, 1987, ss. 216-219; Erginöz, 1999, s.110). Alma verme dengesini anlatan bir metinde hastasını iyileştirmeye çalışan bir büyücünün hastasını tedavi etmek için güneş tanrısıyla ilgili ritüeli uygular: “[O (büyücü) şöyle der: “Güneş Tanrısı [(gökte) dönü]p dolaşp [geldiğinde, (hastanın annesi)] Maduta [ona (güneşe) gitsin ve Güneş Tanrısının önünde diz çöksün. Ve şu ricada bulunsun): “Ey beyim Güneş Tanrısı! [onu], benim danamı, benim yavrumu (bana)] geri [ver! Sen şaşalı Güneş Tanrısı beni, dinle! Tüm bu tahılları kendin için al; Ey Güneş tanrısı, [bunun karşılığında] müşterimin hayatını bağışla. Altını kendin için al, bunun karşılığında müşterimin hayatını koru. Gümüşü kendin için al, bunun karşılığında müşterimin hayatını koru. Lapislazuliyi kendin için al bunun karşılığında müşterimin hayatını koru. Kornel taşını kendin için al bunun karşılığında müşterimin hayatını koru. Babil taşını kendin için al bunun karşılığında müşterimin hayatını koru. Hayat taşını kendin için al, bunun karşılığında müşterimin hayatını koru. Baraşha taşını kendin için al, bunun karşılığında müşterimin hayatını koru. Bira ekmeğini kendin için al, bunun karşılığında müşterimin hayatını koru.! Ey Güneş tanrısı git ve (bunlardan istediğin kadar) üç, dört ve beş kere [al!] Ama (kara toprağı) [çöz] bitkin (öküzleri) boyunduruktan çöz ve zindelerini koş!” (KBo*

11.14 ve paralel metinler ve benzer şekilde KUB 60.73 Ay. 5-7, Ünal, 1996; Ünal, 2003, s. 79)

Hasta bir insanla ilgili olan efsanede sağlığına tekrar kavuşması için tanrıların gösterdiği gayret aktarılmaktadır. Efsanede insanın izlendiği ve yalnız olmadığı tanrılar tarafından tekrar sağlığına kavuşması için destek verdikleri görülmektedir: *“Büyü uzmanı [büyücülüğün] Güneş Tanrısı ’na [şöyle söyler]: “Ey güneş Tanrısı, sen bir ziyafet verdin. Tüm tanrıları davet ettin, [tüm insanları da] davet ettin. Ama (benim şu) hastam (çağırılmadı, sadece), [tesadüfen oraya gitti]. Tanrılar yediler, içtiler ve sen Güneş Tanrısı tanrıların kalbine [şu sözleri] soktun, sen Güneş Tanrısı (onlara) dedin ki: ‘[Ben] ne yaptım ne eyledim?’ Tüm tanrıları davet ettim, tüm insanları da [davet ettim], [ama hasta adam] unutuldu gitti. [Büyücü] onu [saklamış?]. Tanrıların hepsi de ayağa kalkarak Güneş Tanrısı ’na [dediler ki]: ‘Sen (o) hasta adamı [niye] çağır[ma]dın ki?’ Güneş Tanrısı yanıtladı: ‘[o bir yerlere gizlenmişti, onu bulup çağ]ıramadım. (Ama) şimdi [o (tesadüfen) partimize katılmış, içimizdedir.]” Tanrılar şöyle dediler: ‘[o (hasta) sen Güneş Tanrısı ’nı] baş tanrısı yapmıştır. Lütfen bırak onu partiye katılsın; bırak yesin içsin!] Bırak onu glitsin, sen baş tanrısına gelsin! Bırak hastayı gelsin, [bizimle birlikte yesin içsin! Sağlığına tekrar kavuşsun!] Bırak o gelsin [sana], Güneş Tanrısı ’na [baş tanrısına gerçek bir köle olsun! Bırak da sana hep kurbanlar getsin!]* (KUB 58.94 Öy. 13 vdd; Ünal, 2003, s. 113).

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 1948 yılında anayasasında sağlığı, “Sağlık, sadece hastalık ve sakatlığın olmaması değil, beden, ruhen ve sosyal yönden tam bir iyilik halidir” şeklinde tanımlamıştır. Bu tanım, günümüzdeki sağlık kavramının eskiden olduğu gibi yalnızca fiziksel sağlığı değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyal iyilik halini de kapsadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, tanımdaki “sosyal yönden tam iyilik hali” ifadesi, insanın bu açıdan günümüze dek pek değişmediğini gösteren bir unsurdur. Hastalık ve sağlık, birbirine zıt gibi görünse de, her ikisi de insan bedeninin ve zihninin durumunu tanımlayan, birbiriyle ilişkili kavramlardır; hastalık, sağlığın bozulmuş hali olarak değerlendirilebilir. Sağlık, vücudun dengede olduğu durumu ifade ederken, hastalık bu dengenin bozulmasıyla ortaya çıkan bir süreçtir; bu nedenle her iki kavram birbiriyle doğrudan ilişkilidir.

Hititler, ortaya çıkan kirlilik durumunu ortadan kaldırmak için öncelikle bu kirliliğe neyin sebep olduğunu araştırma yoluna gitmişlerdir. Kirliliğin kaynağını öğrenmeye çalışırken kullandıkları yöntem ister fal olsun ister kehanet soruları, buradaki esas amaç; kirliliği ve onun beraberinde getirdiği olumsuzlukları (hastalık gibi) ortadan kaldırmaktır. Bu durumda Hititlerde ki bu anlayışında ortaya koyduğu üzere “Hititlerde tıp yoktur” (Ünal, 1980, s. 476) demek, çok eksik ve bir önyargılı bir yaklaşım olur. “Hititlerde, bugünkü anlamda tıp yoktur, fakat tıbbi faaliyetlerin temelinde bulunan araştırıcı zihniyet ve basit de olsa bir takım tedavi usulleri vardır”

demek daha uygun görünmektedir. Gerçekten de tıbbın temeli hastalık ve sağlık durumudur. Bugünde çok iyi bilindiği gibi birçok hastalık kirlilik ve kirlilik nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Hititlerde de (ister ritüel isterse de hijyenik manada olsun) kirlilik ve temizlik kavramlarının ayrımı söz konusudur. Ayrıca kirliliğin kaynağının (hangi yolla olursa olsun) ortadan kaldırılması için çeşitli yollar denemişlerdir(Erginöz, 1999, s.100). Tapınak görevlilerine verilen talimatname metninde özellikle görevlilerin ve görev yerlerinin temiz olması gerektiği özellikle belirtilmiştir. “Ayrıca bütün tanrıların mutfak beyleri olan sizler, saki, sofracı, ahçı, fırıncı, şarapçı. Tanrıların ruhuna karşı çok saygılı olunuz. Sonra tanrıların kurban ekmeğine ve kurban içkisine (karşı) çok dikkatli olunuz. Onların (ekmek) bölme yeri süpürülmüş (ve) su serpilmiş olsun. Ayrıca domuz (ya da) köpek eşikten (içeriye) geçmesin. Siz yıkanmış olunuz. Temiz elbiseler giyiniz. Ayrıca (bütün) kollarınız ve tırnaklarınız kesilmiş olsun. (Böylece) tanrıların ruhu sizi suçlamasın. Sizin muhafaza ettiğiniz ağaçtan ve pişmiş topraktan eşyalara eğer herhangi bir yerde bir domuz (ya da) bir köpek yaklaşırsa ve mutfak beyi onu atmazsa ve o tanrılara kirlenmiş (kap kacaktan) yiyecek verirse tanrılar (da) ona yemek (ve) içmek için dışkı (ve) idrar verirler. Eğer bir kimse kadının yanında yatarsa (o) tanrıların ibadetini ne şekilde düzenlerse (ve) tanrıya yiyecek (ve) içecek (ne şekilde) verirse kadının yanına (da) aynı şekilde gitsin. Sonra kadının yanında yatsın. Sonra gün ağardığı zaman derhal yıkansın.” (KUB 13.4; Süel, 1985, ss. 67-69). Temizlik hususuna özellikle dikkat emek durumunda kalmışlardır aksi halde tanrı onları cezalandıracaktır. Ceza tek başına uygulanmaz herkese birden kesilir. Talimatnamede açıkça bu durum belirtilir:” İnsan(lar)ın ve tanrıların ruhen herhangi bir farkı (var mıdır)? Asla bir (fark) yok(tur). (Onlar) ruhen bir(dir). Bir köle beyinin huzuruna çıktığı zaman o yıkanmış ve temiz (elbiseler) giyinmiştir. Ve ona yiyecek verir ya da ona içecek verir. Beyi yiyip içtiğinden ruhen rahatlamış(tur) ve ona (karşı) hoşnutluk duyar. Ayrıca o devamlı ihtimam görmüşse (kölesini) suçlamaz. Tanrının ruhu da herhangi bir (şekilde) farklı (mıdır)? Eğer, ne zaman kölesi beyini kızdırırsa onu ya öldürürler ya da onun burnunu, gözlerini, kulaklarını yaralarlar ya da onu, karısını, çocuklarını, erkek kardeşini, kız kardeşini, husmını, soyunu ister köle ister cariyeye (olsun) [yakalar]lar. O adı geçeni öte yana çağırırlar (da) ona hiçbir şey yapmazlar mı? Ne zaman o ölüm cezasına çarptırılırsa, tek başına ölmez, soyu da ona katılır (Süel, 1985, ss. 23-25).

Hastalık ve İlahi Yardım İsteme:

İnsanlar kendileriyle ilgili huzursuzluklarını, evhamlarını, dertlerini, sıkıntılarını, günahlarını, isteklerini tanrılara anlatmışlar ve onları kendilerine veren tanrıların isterlerse onların pişmanlık duyup af ve bağışlanma talep ettikleri takdirde isteklerini gerçekleştireceklerine inanmışlardır. Bu durum kendini dualarda da gösterir. Tüm kötülükleri veren tanrılar bu durumlarından kurtulmaları için onlara

özür ve kefarete gibi çeşitli yollarla çözümler sunacaktır. Babası I. Şuppiluliuma zamanında işlenen günahların kendisi zamanında cezasının çekilmesi ile ilgili olarak tanrılara yalvaran II. Muṣṣili'nin veba dualarında da tanrısal cezanın hastalık olarak geri döndüğünü döndüğünü görülmektedir: “(Ey tanrılar), bu yaptığınız nedir? Ülkenin başına salgın hastalık belasını verdiniz! Salgın hastalık Hatti ülkesine çok zarar verdi. Babam, kardeşim ve benim günlerimde ben tanrıların rahibi olalı beri, yani yirmi yıldır insanlar hep ölmekte. Kurban ekmeği ve içkisi sunacak az sayıdaki insanlar da ölmektedir. Ey beyim Hatti'nin Fırtına Tanrısı (ve) siz beylerim (diğer) tanrılar; insanların günahkâr bir yaratık olduğu bir gerçektir. Babam da günah işledi ve Hatti'nin Fırtına Tanrısı'nın buyruklarını çiğnedi” (KUB 14.14+KUB19.1+KBo 3.47+ Bo 4229+ Bo 9433+ 1858/u KUB 19.2; Goetze, 1930; Ünal, 2003, s. 171).

Hititlerin anlayış tarzında kirlilik fiziki bir rahatsızlık olarak kabul edilmekte ve bu rahatsızlığın bir ayinle uzaklaştırılabileceği düşünülmektedir. Bunun için kirli kişideki kirliliğin (kötü ya da istenmeyen durum) ritüel sırasında kullanılan bazı nesnelere aktarılacak kişinin kirlilikten arındırıldığına inanılmaktadır. Kirliliğin aktarıldığı bu nesnelerin artık bulaşmış olan kalıntıları ateşe atılarak yok edilmek zorundadır çünkü bunlar da üzerlerine bulaşmış olan büyüsel güç başkaları için zararlı hale gelebilmektedir (Imparati, 1992, s. 217; Erginöz, 1999, s. 100).

Doğumdan önce kadının dinsel açıdan doğuma uygun durumda olup olmadığı ve tanrı ya da tanrıçalara karşı yükümlülüklerini eksiksiz yerine getirip getirmediği fal yoluyla sorgulanmıştır. Eğer bu soruların yanıtı olumsuz çıkarsa, durumu düzeltmek amacıyla tanrılara kurbanlar sunulmuştur. Kummanni Rahip Papanikri Ritüeli'nde, doğum sırasında doğum sandalyesinin kırılmasını konu alan sandalyenin kırılması bir işaret olarak değerlendirilmiştir. Metinde, doğum yapan kadının dinsel açıdan kirli kabul edildiği ve bu nedenle tanrılara kuş kurban edilerek arındırılmaya çalışıldığı anlatılmaktadır. Hititçe *papratar*-sözcüğü, dinsel kirliliği ifade etmek için kullanılmıştır. Doğum iskemlesinin kırılması gibi doğum sürecinde meydana gelen aksaklıklar uğursuzluk olarak görülmekte ve buna uygun dini uygulamalarla bu durum ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır. “Kumanni ülkesinden Hattili rahip (din adamı) Papanikri şunları söyler: Doğum sandalyesinde bir kadın bulunduğu sırada doğum yapılacak yerin (doğum sandalyesinin) küveti zedelendiğinde veya bacağı kırıldığında ve kadın henüz doğurmamışsa, bu kadın o yerin içinde öylece kalır, yeniden bir tahta sandalye kurulur. Bu kadın şimdi artık (dini açıdan) temiz değildir. Hattili rahip doğum sandalyesini ve içinde bulunan alet-edevatı yükseğe kaldırır. O, bunları kapıya (şehrin dış kapısı) doğru taşıırken, kapının önünde tanrı Alitapara'ya, yakarak bir kuş kurban eder. Ve (sonra) o; doğum sandalyesini ve aletleri şınapşı'ye getirir (taşır), o bunları (kadının) yakınında (başka) bir yere koyar, sonra kadın orada doğum yapar ve Hattili rahip, kadına şunları söyler: Tapınaktaki bozukluğun

sebebinin fal yolu ile öğren! Bu kadın fal sorularına başvurur ve eğer herhangi bir tanrıyı kızdırdıysa, ona sıvı kurban eder. Sonra rahip, doğum sandalyesinin 2 küvetini yapar ve onlar için muhafaza olarak 2 tane küvet ve 4 bacak daha yapar.” (KBo 5.1 Öy. I)

Hititlerin çeşitli hastalık ve rahatsızlıkların tedavisinde uyguladıkları yöntemleri temelde iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki büyü ve majik ritüellere dayalı tedavi iken bir diğeri ise drogların kullanıldığı uygulamalardır. Hastalığın ortaya çıkış sebepleri dikkate alındığında, tedavide büyüün önemli bir yer tutmasının son derece doğal olduğu anlaşılmaktadır. Büyü uygulamalarını, tıp tarihinin en eski ve etkili psikoterapi yöntemlerinden biri olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü büyü aracılığıyla hem hastalık fiziksel açıdan giderilmeye çalışılmakta hem de bireyin ruhsal olarak rahatlaması sağlanarak hastaya psikolojik bir iyileşme desteği de sunulmak amaçlanmaktadır(Erginöz, 1999, s. 159).

II. Murşili'nin dil tutukluğu ile ilgili belge hastalığın ruhsal boyutunu ve tedavisinin nasıl yapılacağı hakkında hastalıkla ilgili olarak Hitit inanç dünyasını oldukça net bir biçimde açığa çıkarmaktadır. Murşili yıllar önce başına gelen olayı unutmuş ve hastalığı ağırlaşınca da bunu gündeme getirmiştir. Hastalık, rüyalar yoluyla krala yeniden hatırlatılmış; rüya sırasında “tanrının eli”nin ona dokunması ise hastalığın ilahi kökenli olduğuna işaret eden bir uyarı olarak değerlendirilmiş ve bu durum üzerine fala başvurulmuş, hastalığın nedeni Manuzziya'nın Fırtına Tanrısı olarak saptanmıştır. Belgeden tanrının öfkesini dindirmek amacıyla “vekil sığır” ritüelinin uygulanmasına karar verildiği ve kurbanın Kummanni'de sunulması gerektiği anlaşılmaktadır. Kralın hastalığı, vekil sığırın üzerine elini koyarak, günah ve kirliliği sembolik olarak hayvana aktarılarak uzaklaştırılmak istenmiştir. Hastalığın tedavisi için yapılan ritüel şöyle anlatılmaktadır: “[*Güneşim*]] *Murşili, Büyük Kral* [*şöyle*]] (*der*): *Ben (eskiden) Kunnu'nun harabesine* [*yürüdüm.*]] (*Burada*) *bir fırtına çıktı ve Fırtına Tanrısı* [*korkunç*]] (*bir şekilde*) *göğü* [*inletti.*]] *Ben korktum, ağ* [*zımdaki*]] *kelime(ler)* [*azaldı*]] *ve kelime(ler) biraz* [*nadir*]] *yukarı çıktı (dudaklarımdan döküldü).* *Bahsedilen olayı ben u*[(*nu*)]*ttum (onunla ilgilenmedim).* *Ardından yıllar g*[(*eçti*)]*kten sonra ilgili olay geldi (ve) bana rüyamda görünmeye b*[(*aşlad*)]*ı. Ve rüya içinde tanrının eli bana ulaştı (dokundu) ve ağzım beni (tamamıyla) terk etti. Fala b*[(*aş vurdum*)] *ve (hastalık nedeni olarak) Man*[(*uzziya*)] *kentinin Fırtına Tanrısı tespit edildi. Manuzziya kentinin Fırtına Tanrısı ile ilgili fala başvurdum ve ona bir vekil sığırının verilmesi ve onun ateş ile yakılması (ayrıca) kuşların yakılması tespit edildi. Vekil sığırı (ile ilgili) fala başvurdum ve onun yerinde, Kummanni'de, tapınakta verilmesi tespit edildi. Bir vekil sığırını* [*süslediler ve güneşim elini (üzerine) koydu ve onu Kummanni Ülkesi'ne gönderdiler. Güneşim ise, arkasından reverans yaptı. Vekil sığırı, süsledikleri günde ise, o gün Güneşim yıkandı, (çünkü)* [*önceki*]] *geceyi bir kadın*

ile geçirdi. Sabahleyin (güneşim) yıkandıktan sonra ise, elini bahsedildiği şekilde “vekil” sığıra koydu. Vekil sığır gönderildiği zaman Güneşim, vekil sığırın arkasından 7 gün (7. Gün) boyunca temizlendi. Vekil sığır Kummanni Ülkesi’ne götürülürken, onu sunmalarına kadar bekledi, [(Güneşim)] (daha fazla) beklemedi [ve] 7 gün (zaman) geçirdi. 8. günde 7 gün geçtikten sonra, Güneşim []” (CTH 486). (A: KUB 43.50 + KUB 15.36 + KUB 12.27 + IBoT 4.26; B: KUB 43.51 + KUB 12.31 + IBoT 2.112 + KUB 48.100; C: KBo 4.2 Öy. 1-27; Goetze&Pedersen, 1934, ss. 4-5). Metnin devamında kuşların yakılarak kurban olarak tanrıya sunulması ile ilgili ritüelle devam etmektedir.

Hastalığın tedavisi ile ilgili olarak çeşitli görevlilerin varlığı söz konusudur. Hititçe belgelerden bilindiği kadarıyla, hastalıkları büyü ile tedavi eden ^{LÚ}SANGA “rahip”, ^{LÚ}AZU “falcı, büyücü, kahin”, ^{MUNUS}ŠU.GI (hašaua-) “yaşlı kadın büyücü”, ^{LÚ}MUSEN.DÜ “kahin, kuş yakalayıcı ^{LÚ}IGI.MUŠEN “kuş bakıcı, kahin”, ^{LÚ}HAL “kahin” gibi çeşitli görevliler bulunmaktadır. (Ünal, 1980, s. 481). Bu görevlilerden başka çeşitli hastalıkları tedavi eden ve doktor anlamına gelen kelime ^{LÚ}A.ZU ve doktorlar arasında hiyerarşi olduğunu gösteren GAL ^{LÚ}MEŠ A.ZU “doktorların büyüğü”, ^{LÚ}A.ZU SAG “şef doktor”, ^{LÚ}A.ZU TUR “asistan/küçük doktor” ayrıca ^{MUNUS}A.ZU “kadın doktor” unvanı Hitit tıp mesleğinde mevcuttur (Burde, 1974, ss. 9-; Ünal, 1980, s. 481).

Mezopotamya’da olduğu gibi Hititlerde de insanın, zıt iki boyut olan temiz gök ile kirli yer arasındaki etkiden büyük ölçüde etkilendiğine dair bir inanç bulunmaktadır. Bu iki alanın arasında ise, mağara veya yer yarıklarından yeryüzüne çıkabileceğine inanılan yeraltı ruhları bulunmaktadır ve bu ruhların insanlara zarar verebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle onlara karşı da çeşitli ritüeller düzenlemişlerdir. Ayrıca, hastalık yapan tanrıların yanı sıra demonların da var olduğuna inanılmaktadır. Hatta bazı hastalıkların doğrudan bu tanrı ve demonların adlarıyla anılması bu inancın bir göstergesidir. Bu bağlamda Hititlere göre karabüyü de hastalığa yol açan etkenler arasında sayılmaktadır. Hitit kanunlarında, bir kişiye kötülük maksadıyla kasıtlı olarak yapılan büyüler açıkça yasaklanmış ve bu tür uygulamaları yapan kişiler çeşitli şekillerde cezalandırılmıştır. Günümüzde ise o dönem karabüyü ile yapıldığına inanılan bazı hastalıkların aslında ruhsal rahatsızlıklar olabileceği düşünülmektedir (Ünal, 1980, ss. 483-485; Erginöz, 1999, s. 157). Hastalık ve sağlık konularıyla ilgili bazı Hitit tanrı ve tanrıçaları arasında, hastalık verdiği bilinen tanrıça İşhara’nın tıp ile ilgili başka tanrı ve tanrıçalar da mevcuttur. Örneğin bunların arasında Kamruşepa, sağlık tanrıçasıdır (Dinçol, 1970, s. 61). İştamanaşsa, kulak (işitme) tanrıçası (HW:90; Dinçol, 1970, s. 64) ve Şakuvaşsa, göz tanrısı yer almaktadır (HW:118; Dinçol, 1970, s. 64; Erginöz, 1999, s. 155).

MÖ. 14. yüzyılın başlarından itibaren Şapinuva'nın Hitit devlet merkezi görevini üstlendiği ve Taşmışarri (III. Tuthaliya)- Taduhepa kraliçesinin Orta Hitit Dönemi'nde bu şehirde hüküm sürdüğü belgelerden anlaşılmaktadır (Süel & Süel, 2013, s.182). Kraliçenin sağlık durumu hakkında bilgi verdiği Ortaköy'de bulunan bir mektup doğrudan Kraliçe tarafından Büyük Kral'a yazılmış bir metindir ve Hitit saray çevresinde sağlık durumunun ne kadar önemli olduğunu açıkça göstermektedir. Mektupta kullanılan ifadeler saray içi iletişimde sağlık konusundaki hassasiyeti göstermektedir. Mektupta kraliçe büyük krala şöyle yazmaktadır: *"Efendim Majeste'ye söyle! Cariyen, kraliçe şöyle der: Efendim Majeste'nin huzurunda her şey iyi olsun ve Efendim Majeste'yi tanrılar hayatta tutsunlar ve Efendim Majeste'yi korusunlar. Benim yanımda da (her şey) iyidir. Başım gibi sırtım da hastadır ve o bana aynı şekilde (sıkıntı veriyor) Efendim Majeste'nin huzurunda her şey nasılsa Efendim Majeste, bana iyilik (haberlerini) yaz* (Or. 90/800 1-16; Süel, 2004, ss. 820-821; Süel, 2013, s. 140).

Hitit devletinin bir diğer büyük kraliçesi olan Puduhepa'ya ait mektuplar da söz konusudur. II. Ramses'in eşi, Mısır'ın Büyük Kraliçesi Naptera'nın Puduhepa'ya gönderdiği bu mektup Hitit ve Mısır arasındaki diplomatik, siyasi ve kültürel ilişkileri gösteren son derece önemli bir belgedir. Mektup iki devlet arasındaki kraliçeler arasındaki diplomasiyi sağlık temelli haberleşmeyi ve barışın iki devlet için önemini vurgulaması açısından dikkat çekicidir. *Naptera, mektubunda giriş kısmında kullanılan "Ben kız kardeşin iyiyim, ülkem iyidir. Sen kız kardeşim iyi olasın, ülken iyi olsun."* bu ifade tıpkı Ortaköy mektubunda olduğu gibi, sağlığın kişisel bir durumdan öte devlet düzeni ve ülke refahı ile ilişkilendirildiğini gösterir. Kraliçeler arasında sağlık durumları ile ilgili dileklerin bildirilmesi iletişimlerinde ki, dönemin diplomatik nezaket geleneğinin bir parçasıdır. *Naptera Kraliçe'ye hitaben şöyle yazar: "Hatti Ülkesinin büyük kraliçesi kız kardeşim Puduhepa'ya söyle: "Ben kız kardeşin iyiyim, ülkem iyidir. Sen kız kardeşim iyi olasın, ülken iyi olsun. İşte şimdi ben işittim ki, sen kız kardeşim bana, benim sağlığımı öğrenmek için yazdın. Sen bana Mısır Ülkesi kralı, Büyük Kral ile kardeşim, Hatti ülkesi kralı, büyük kral arasındaki dostluk ve kardeşlik ilişkileri dolayısıyla yazdın. Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı senin başını yükseltecek, Güneş Tanrısı barışı geliştirecek ve O (güneş tanrısı), Mısır ülkesi kralı Büyük Kral ile kardeşi Hatti Ülkesi kralı Büyük Kral arasındaki kardeşliği ebedileştirecek. Ben kız kardeşimle barış için kardeş olacağım ve öyle olacağım"...* Metnin devamında hediyelerin gönderildiği ile ilgili kısım yer alır (KBo 1.29+KBo 9.43 (CTH 167)= KBo 1.29 + 355/o; Darga, 2013, ss. 160-161).

Hitit-Mısır ilişkilerinin diplomatik, siyasi ve kültürel boyutlarını göstermesi açısından son derece önemli bir belge niteliğindedir. Mektup, sadece iki devlet

arasındaki resmî yazışmayı değil; aynı zamanda kraliçeler arası kadın diplomasisini, sağlık temalı haberleşmeyi ve barışın kutsal temellerini de yansıtır.

Krali mektuplarda Puduhepa'nın bağımsız konumu ve etkin rolü açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu kraliçeye yaklaşık on beş mektup gönderildiği bilinmektedir (Edel, 1949, s. 75). II. Ramses tarafından gönderilen mektupların içeriği ise kelimesi kelimesine III. Hattuşili'ye hitaben yazılan mektuplarla örtüşmektedir. Bu durum, Mısır kralının Puduhepa'yı "Büyük Kral" ile eşdeğer statüde gördüğünü açıkça göstermektedir. Belki de bu, dönemin devletler hukukunun gerektirdiği diplomatik bir uygulamaydı, ancak söz konusu krali mektupların üslubunun son derece özel olduğu da dikkat çekmektedir. Genellikle kişisel ifadelerden uzak olan bu yazışmalarda, uzun nezaket ve temenni formülleri önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan birinde II. Ramses, Puduhepa'ya "kız kardeşim" diye hitap ederken Mısır ülkesinin refahından, kendi sağlık ve esenliğinden bahsederek ve ardından Hitit kraliçesinin de tüm bu iyiliklere sahip olmasını dilemektedir. Bu söylem, yalnızca diplomatik nezaketi değil, kraliçelerin uluslararası ilişkilerde oynadığı etkin rolü de açıkça ortaya koymaktadır. Mektubun tercümesi şöyledir: *"Amon'un sevgilisi, güneşin oğlu, Mısır Kralı, Büyük Kral Ramses şöyle der: Hatti Ülkesinin Kraliçesi, Büyük Kraliçe Puduhepa'ya söyle: İşte ben, kardeşin, iyiyim. Esirlerim, oğullarım, ordularım, atlarım iyidirler. Ülkemde büyük ölçüde iyilik olsun! Sen kız kardeşim, iyi olasın! Evlerin, oğulların, orduların, atların, arabaların iyi olsunlar! Soyluların iyi olsunlar! Ülkende büyük ölçüde iyilik olsun! Kız kardeşime şöyle söyle: "İşte habercilerim, kız kardeşimin habercileri ile birlikte bana geldiler. Onlar bana kız kardeşimin iyiliğini, kız kardeşimin oğullarının iyiliğini, ülkelerinizin iyiliğini bildirdiler. Kardeşimin, kız kardeşimin ve ülkelerinizin iyilik haberlerini alınca ve şöyle dedim: "Çok şükür iyidirler!" Kız kardeşimin bana gönderdiği mektubu gördüm ve Hatti Ülkesinin Büyük Kraliçesi kız kardeşimin pek güzel bir biçimde yazdığı konuları işittim. Kız kardeşime şöyle söyle: Kardeşim, Hatti Ülkesinin Kralı Büyük Kral bana şöyle yazdı. "Kızımın başına iyi kokulu yağı dökecek kişileri gönder! Onlar onu Mısır Kralı'nın, Büyük Kralın evine götürsünler!" İşte kardeşim bana böyle yazdı. Kardeşimin bana bildirdiği bu karar çok ve pek çok güzeldir. Mısı'ın Tanrıları ile Hatti'nin Tanrıları iki büyük ülkeyi ebediyen bir ülke olarak birleştirmek için bizi bu karara sevk ettiler."* (Alp, 2001, ss. 26-28; Darga, 2013, s. 159)

Hititlerin günlük yaşamındaki kişisel yönü göstermesi bakımından en iyi şekilde yansıtan bir mektubu aktarmak burada yerinde olacaktır. Söz konusu mektubu Tarhunmiya (kâtip) Tapigga'da (Maşahöyük) yaşayan ve babası olduğunu söylediği Pallanna'ya ve annesine göndermiştir. Tarhunmiya'nın ailesine gönderdiği bu mektup, Hitit toplumunda sağlık temennilerinin, tanrı desteği dileklerinin, ailevi sevgi bağlarının ne kadar değer taşıdığını gösteren içten ve kişisel bir belgedir.

Ayrıca içerikten anlaşıldığı gibi resmi kraliyet yazışmalarındaki üslubun halk düzeyindeki mektuplarda da benzer şekilde korunduğu görülmektedir. Maşat'ta bulunan bu mektup, Hitit yazılı geleneğinde genellikle diplomatik, idari ya da dinsel içerikli metinlerin ötesinde, bir bireyin aile özlemini ve kişisel bağlarını gösteren nadir örneklerden biridir. Tarhunmiya tarafından anne ve babasına gönderilen mektup, özellikle Hititlerde yalnızca resmi devlet yazışmalarının değil, aynı zamanda kişisel iletişimin de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Metnin içeriği, Hitit toplumunda aile bağlarının ve sağlık temennilerinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir: Mektuptaki ifadeler, kraliyet mektuplarında olduğu gibi, sağlık dilekleriyle başlamaktadır: “Bin tanrı sizi hayatta tutsunlar!... size yaşam, sağlık, dinçlik, uzun ömür, tanrıların sevgisi versinler.” Bu ifadeler, Hititlerde sağlığın yalnızca fiziksel bir durum değil; tanrıların koruması ile mümkün olan kutsal bir iyilik hali olarak görüldüğünü gösterir. Mektup bu yönüyle Puduhepa'ya yazılan krali mektuplarla, Ortaköy mektuplarıyla, hatta kral-kraliçe yazışmalarında kullanılan nezaket kalıplarıyla aynı üslupta yazılmıştır. Yani bireysel düzeyde bile sağlık, tanrıların lütfunun bir sonucu olarak düşünülmektedir. Tarhunmiya'nın anne ve babasına: “efendim sevgili babam” “hanımefendim sevgili annem” diye hitap etmesi, Hitit kültüründe ebeveynlere saygının dilsel ve sosyal bir yansımasıdır. Ayrıca “Sevgili babam bana selamını daima yaz.” ifadesi, kâtibin aile özlemini, onlarla haberleşme ihtiyacını ve karşılıklı selamlaşma ritüelinin önemini ifade eder. Böylece, bu metin yalnızca kişisel bir hasret ifadesi değil, aynı zamanda Hitit toplumunun sağlık anlayışı, dini algısı ve aile ilişkileri hakkında güçlü bir etnografik kaynak niteliği taşımaktadır. Metnin zarar görmemiş kısımlarının çevirisi şöyledir: *Efendi(m) sevgili babam ve hanımefendim sevgili anneme söyle! oğlun Tarhu[nm]iya şöyle (der): Efendi(m)in (babamın) huzurunda her şey iyi olsun! Bin tanrı sizi hayatta tutsunlar! ve sana ellerini (kollarını) çepeçevre (sararak) iyice tutsunlar ve seni korusunlar. Sana yaşam, sağlık, dinçlik, u[zu]n ömür, tanrıların sevgisi, tanrıların hoşgörüsü ruhuna/gönlüne/canına neşe vers[inler.] Tanrılardan m[uradın] ne (ise) sana onu versinler! Sevgili babam bana selamını her zaman/daima yaz.* Bu satırlardan sonra tabletin kırık kısımları geliyor. Sonra katip mektubun ikinci bölümüne başlıyor. Daha doğrusu meslektaşı Uzzu'ya bir not ekliyor: *Tarhunm[iya söy]le (der): Sevgili kardeş'im Uzzu'ya (Tapigga'daki kâtip) [söy]le! Tanrılar seni [iyilik]e korusunl[a]r! Bu tableti efendim (babam) Pa[l]an[na]'nın (ve) hanımefendimin (annemin) önünde iyi bir şekilde oku! Sonra onlar bana tekrar kendi iyiliklerini/selamlarını yazsınlar*(HKM 81, Mşt.75/64, Alp, 1991, ss. 272-275).

Hastalığın Tespiti ve Tedavisi:

Hastalıkların tedavisinde etiyooloji, diagnoz, prognoz ve terapi dört temel unsur olarak sayılmaktadır. Hitit tıbbında da tanrıların öfkesi hastalık nedenleri arasında

görüldüğünden, bu öfkenin kaynağını araştırmak, yani hastalığın nedenini teşhis etmek, Hititler açısından büyük önem taşımaktadır. Hitit insanının hastalığın sebebini öğrenmek için kullandığı yöntemler arasında fal ve kehanet bunların yanı sıra Hititçede *šuppi šešk* olarak ifade edilen “(dini anlamda) temiz uyku” da bulunmaktadır. Hitit inanç sistemine göre doğada meydana gelen bazı olağan dışı olaylar, tanrıların insanlara gönderdikleri işaretler olarak kabul edilmekte ve bu işaretlerin gözlemlenmesi kehanet (omen) olarak adlandırılmaktadır. Buna karşın Hititler yalnızca bu işaretlerle yetinmeyip, tanrıların öfkesinin nedenini tam olarak öğrenmek ve kendi durumlarıyla ilgili sorulara doğrudan cevap alabilmek amacıyla fal (orakel) uygulamasına da başvurmuşlardır. Tanrıların rüyalar aracılığıyla insanlara istek ve mesaj ilettiklerine inanmaktadırlar. Dolayısıyla tanrıların kendiliğinden rüyada görünmesinin yanı sıra, *šuppi šešk* adı verilen rüya orakeli uygulaması da önemli bir yer tutmaktadır. Bu uygulamada, belirli bir konuda tanrılardan cevap alabilmek için kişi dini bakımdan arındırılıp ve temiz bir şekilde uykuya yatırılırdı. Nitekim II. Murşili’nin veba salgınının nedenini saptayabilmek amacıyla kolektif olarak *šuppi šešk* yaptırdığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra kral ya da hanedan üyelerinin hastalıklarının sebebini, ordu içinde görülen rahatsızlıkları ve hatta ülke genelindeki salgınların kaynağını öğrenmek amacıyla da fala başvurmuşlardır(B.Dinçol, 1979, ss. 6-10; Erginöz, 1999, ss. 158-159).

Bir hastalığı tedavi etmek amacıyla geliştirilen yöntemler, o hastalığa sebep olduğuna inanılan etkenleri ortadan kaldırmaya yönelik ele alınır. Eski uygarlıklarda olduğu gibi Hititlerde de durum farklı değildir. Eğer hastalığın bir tanrı ya da başka bir güç tarafından kaynaklandığı düşünülüyorsa, onu iyileştirmenin en uygun yolu da bu güçlere yönelmek, onlara yalvarmak, dua etmek, ritüeller düzenlemek veya kurbanlar sunmaktır. Eski toplumlarda da oldukça yaygın olarak hem dini nitelikli tedavi yöntemler (dua, ritüel) hem de droglarla yapılan tedavi, başvuru alan uygulamalar arasında yer almaktadır(Erdemir, 1994, s. 14; Erginöz, 1999, s. 158).

Fal metinlerinde özellikle hastalıkların nedenlerini ve bu hastalığa sebep olan tanrıların kimler olduğunu tespit etmeye yönelik sorular sorulduğu görülmektedir. Pudu-Hepa, eniştesi Tattamaru’ya yazdığı bir mektupta şöyle der: “*Sen, Tattamaru, kız kardeşimin kızını zevce olarak almıştın. Ancak talih tanrıçası (Gulşes) sana kızdı ve bu yüzden senin için öldü.*” (KUB 13.85 5 vdd.) Yine bir başka fal metninde kral, tanrısına ne zaman öleceği ile ilgili şu soruyu yöneltmektedir: “*Bu yıl mı, yoksa ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci ya da sekizinci yılda mı öleceğim?*” (KUB 5.7 + 18.58 III 2 vd.) Hastalıkla ilgili olarak en iyi bilinen metin olan veba dualarında da II. Murşili, Hatti ülkesini kasıp kavuran büyük salgın hastalığın nedenlerini öğrenmek için şu ihtimalleri sıralar: Tanrıların ihmalî; genç Tuthalya’nın haksız yere öldürülmesi; Mısır-Hitit antlaşmasının yükümlülüklerine uyulmaması; Mala (Fırat) Nehri’ne sunulan kurbanların ihmal edilmesi; babası I.

Šuppiluliuma'nın Mısır'dan getirdiği esirlerin vebayı taşımış olmaları. Sonuncu ihtimal, gerçek neden olarak özellikle vurgulanır; diğerleri ise tamamen tanrılarla ilişkilendirilir. Ancak bu esirlerin hastalıklı oldukları kesin değildir; veba ise muhtemelen kötü barınma koşulları ve kalabalık yerleşim alanları nedeniyle Hatti ülkesinde ortaya çıkmış olmalıdır(Ünal, 1980, s. 479).

KUB 8.38+44.63 numaralı metnin göz hastalıklarıyla ilgili olduğu ifade edilmektedir. Metinde tıpla bağlantılı olarak “kırmızı bir maddeden” söz edilmektedir. İlk olarak hastanın büyük olasılıkla belirli bir göz rahatsızlığının belirtileri ve iyileşme süreci aktarılmakta; daha sonra ise aynı ya da benzer bir göz hastalığının farklı bir tedavi yöntemi açıklanmaktadır. Burada anlatılan belirtilerden (artan gözyaşı akıntısı, yanma hissi) yola çıkarak söz konusu rahatsızlığın muhtemelen gözde kızarıklık ve iritasyon şeklinde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Tedavi sırasında Alaşiya'dan getirilen “kırmızı bir madde”nin kullanıldığı, bunun muhtemelen bir tür bakır bazlı madde olduğu ve daha sonra başka bir ilaçla ya da şarap ile karıştırıldığı belirtilmektedir. Elde edilen bu karışım göze damlatılmadan önce gözyaşı ve akıntının ılık su ile temizlenerek, ardından bandaj uygulanmaktadır. Tedavinin süreci ise özellikle vurgulanarak hem gündüz hem de gece boyunca sürdürüldüğü metinde açıkça ifade edilmektedir. Metin kırıklı da olsa içeriği hastalığı ve tedavi süreci hakkında bilgi edinmeyi sağlamaktadır. Metnin çevirisi şöyledir: *Eğer bir insanı(n), gözleri şöyle hastalanırsa [] x x x [ya da gözyaşları ”kırmızıyı” “adı geçen kırmızıyı x [] Alaşiya'dan [] gözlerinde sargı bezi olduğunda ayrıc[a sıkılmaz, ve onu [] ve onu ayırır. [ayrıca onu bozar ve bronz bir kadehte şarap akıtır ve adı geçen “kır[m]ızıyı” içine atar ve karıştırır. Artık ya gece ya da gündüz ona verir. Nasıl eridiğinin bir önemi yoktur. Ilık suyla (hatta) gözyaşlarını iyice siler. Sonra bir koyun i gider. ...Gider(KUB 44.63+8.38 Ay. III 8-22).*

Hititlerde hastalıkların tedavisi için rasyonel bilgi ile dini uygulamaların nasıl iç içe geçtiğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Özellikle kral gibi en yüksek statüdeki bir kişinin hastalığında dahi tedavi yönteminin belirlenmesinde fala başvurulması, Hitit tıp anlayışının temel mantığını açık bir şekilde göstermektedir. Hattuşili'nin hastalığı ile ilgili olarak hangi ilacın, hangi otun, hangi hekimin iyi geleceği fal yoluyla tespit edilmeye çalışılmaktadır: *“Bundan başka (?) hangi (şifalı) otu Naya'nın kızı M[em]iyaş ve ayrıca hangi (şifalı) otu hekimler biliyorlarsa: Şimdi (bu) otlar(in sayısı) çok fazla olduğundan, hangi otun benim için saptanacağını fal aracıyla soracağım. Hangi hekimin benim için saptanacağını da fal aracıyla soracağım. Ve o (hekim), ile ilgili (şifalı) otu majestenin gözlerine sürecektir. v.s. Şimdi talih falı iyi olsun.”* (KUB 22.61 Öy. I 14-19). KUB 22.61 numaralı tabletin devamında göz hastalığı ile ilgili olarak daha önce böyle bir durum ile karşılaşıldığı anlatılmaktadır. Belgeden Kraliçenin kralın sağlık durumunu ve hekimlerin yaptığı

tedaviyi yakından takip ettiği, hekimlerin ailesi hakkında da bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Piha-^DU'da babası gibi hekim olarak kraliyet sarayında görev yapmaktadır. Metin Piha-^DU'nun babasının tedavi şekli hakkında bilgi vermektedir: “... fakat kral[içe] şöyle söyler: Kralın gözleri aniden rahatsızlanınca, Piha-^DU'nun babası bir ot getirdi [] ve bunu kralın gözlerine uyguladı. Aynı ot, ki kraliçe otu tanımıştır, [olsun bu durumda da...” KUB 22.61 Ay. IV 9-13; Burde, 1970, s. 4)

Hititlerin hastalıktan büyük korku duydukları ve hastalık sebebiyle ciddi sıkıntılar yaşadıkları için bir hastalık ortaya çıktığında, hangi tanrıya başvurulması gerektiği ve hastalığın kaynağını bulmak maksadıyla fala başvurmuşlardır. Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Ankuwa'nın Zawalli Tanrısı, Ay Tanrısı, Taht Tanrısı, Aruşna kenti tanrısı ve Şamuha'nın tanrıçası Şauşga gibi tanrılara danışılırdı. Örneğin, “Arinna kentinin güneş tanrıçası kralın hastalığı dolayısıyla saptandığından, kral gider ve Arinna'nın güneş tanrıçasına sığınır” (KBo 2.2 II) ifadesinde görüldüğü üzere, hem hastalığın nedeninin fal ile belirlendiği hem de tedavi için tanrıya yönelmenin zorunlu olduğu tespit edilmektedir. Metin Hititlerin düşünce yapısına göre hastalığın tespit ve tedavisinin yalnızca tıbbi bir süreçten ibaret olmadığını, aynı zamanda dini ritüellerle sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

İnsanlar ile insanın var olduğuna inandığı tanrılar arasındaki ilişkilerin tümü din ile ilgilidir. Din kadar insanın hayatının hemen her sahasına girmiş başka bir sosyolojik unsur yoktur. Ortak bir inanç olarak etrafında bu kadar çok sayıda insanı toplayan başka bir oluşum yoktur. İster pagan dinlerde, isterse monoteist dinlerde, hep tanrılar efendileri insanlar ise köleleri temsil ederler. Tanrılara karşı olan görevlerini eksiksiz yerine getiren insan tanrısallık iradeye uygun olarak davranmış olur ve bu suretle onların dileklerini, isteklerini yerine getirir. Bunun karşılığında da alma verme dengesinde de tanrı ihtiyacı olduğunda ona her türlü lütfunu göstererek ödüllendirecek ve o da feraha kavuşacaktır. Ancak tanrılarının isteklerinin yerine getirilmemesi durumunda onlar büyük bir gazapla karşı karşıya kalacakları düşünülmektedir.

Çivi yazılı belgeler Hitit devletinin işleyişinde ve toplumsal yaşamı üzerinde dinin son derece yaygın ve belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Yaşamı ve ölümün acısını deneyimleyen her insan gibi Hitit insanı da varlığını devam ettirmek için çeşitli tedbirler almıştır. Yaşamlarını tehdit eden olumsuz durumlardan korunmak için yöntemler geliştirmişlerdir. Onlar hastalığın kaynağı olarak bedensel ve ruhsal kirliliğe, ölü ruhların rahatsız edilmesine ve yasaklanan kara büyü uygulamalarına kadar uzanan geniş bir inanç yelpazesinde değerlendirmişlerdir. Eldeki mevcut belgeler, devlet arşivlerinin niteliği gereği, hastalığa dair veriler daha

çok saray ve çevresinin bakış açısını yansıtmakla beraber konu oldukça geniş olduğundan çalışma bu çerçevede sınırlandırılmış; mevcut belgeler ise Hititlerin hastalığı algılama ve ele alma biçimine dair kapsamlı bir genel değerlendirme yapmamıza imkân tanımıştır.

Hitit metinleri incelendiğinde, hastalığın yalnızca fiziki bir rahatsızlık değil, ilahi bir uyarı veya tanrısal gazabın sonucu olarak algılandığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Hastalıkların tedavisi için uygulanacak yöntemlerin belirlenmesinde çeşitli yöntemlere başvurulmuştur bunlar; fal, kehanet ve rüya fali gibi dini mekanizmalarla gerçekleştirilmiş; böylece tanrının neden kızdığı, hangi kutsal görevin aksatıldığı veya hangi davranışın tanrıların hoşnutsuzluğuna yol açtığı anlaşılmaya çalışılmış ve bunun sonucunda da bir nev’i günah çıkarma işlemi gerçekleştirilmiştir. Murşili’nin dil tutukluğuna ilişkin metin, hastalıkların ruhsal ve ilahi kökenine dair Hitit inanç dünyasını açık biçimde ortaya koymakta; rüyalar ve fal yoluyla hastalığın nedeninin belirlenmesi ile günah ve kirliliğin “vekil sıgır” ritüeli aracılığıyla sembolik olarak uzaklaştırılması, Hititlerde arınma ve tedavi anlayışının temelde dini-majik bir zemine dayandığını göstermektedir. Elimizdeki belgeler devlet arşivine ait olduğu için bu süreçte özellikle kraliyet hanedanının sağlığının önem taşıdığı olduğunu, kral veya kraliçenin hastalığının tüm devlet düzenini tehdit eden bir unsur olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Bu nedenle sağlık, siyasi istikrar ve dini düzen arasında güçlü bir bağ kurulmuştur. Diğer taraftan Hititlerde hastalığın tedavisi ile ilgili olarak yapılan uygulamaların yalnızca büyüsel ve dini ritüellere dayanmadığı görülmektedir. Belirli hastalıkların tanımlanması, semptomların kayıt altına alınması, drogların kullanımı ve şifalı bitkilerin uygulanması, Hitit tıbbında pratik ve gözleme dayalı, deneyimlerin sonucu oluşmuş bir bilgi birikiminin de var olduğunu göstermektedir. Kantuzzili’nin duasında olduğu gibi bireyin hastalık karşısındaki psikolojik acısı metinlere yansımış; böylece hem manevi hem tıbbi destek arayışının toplumda yerleşmiş olduğu anlaşılmıştır. Hastalığın tanrısal bir ceza olarak yorumlanmasına rağmen esas amaç insan sağlığını korumaktır. Bu nedenle hijyen ve sağlıkla ilgili uygulamalar dini kurallarla bütünleştirilmiş; tanrı korkusu ve tanrı rızası çerçevesinde ritüellerle hastalıklardan korunmaya çalışılmıştır. Hititlerin temizlik ve arınmaya yüklediği önem, ister ritüel ister hijyenik amaç taşıyın, toplumda belirgin bir “kirlilik bilincinin” geliştiğini göstermektedir. Sonuç olarak Hitit tıp anlayışı, hem dini yönüyle hem de tedavi uygulamalarındaki çeşitlilik açısından dönemin sağlık uygulamalarını holistik bir yaklaşımla yansıtmaktadır.

Kaynakça

- Alp, S. (1991). Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük. Ankara.
- Alp, S. (2001). Hitit çağında Anadolu: Çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Burde, C. (1974). Hethitische medizinische Texte (StBoT 19). Wiesbaden.
- Darga, M. (1984). Eski Anadolu'da kadın (2. baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları (No. 2033).
- Darga, A. M. (2013). Anadolu'da kadın: On bin yıldır eş, anne, tüccar, kraliçe. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dinçol, A. (1970). Eski Anadolu dillerine giriş (No. 1583). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Dinçol, A. (1982). Hititler. In Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (Cilt 1, ss. 18-120). İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Dinçol, A. (1985). Aşhella rituali (CTH 394) ve Hititlerde salgın hastalıklara karşı yapılan majik işlemlere toplu bir bakış. Belleten, 49(193), 1-40.
- Dinçol, B. (1979). Hititler'de fal ve kehanet. Arkeoloji ve Sanat, 4-5, 6-10.
- Edel, E. (1949). Die Rolle der Königinnen in der ägyptisch-hethitischen Korrespondenz von Boğazköy. *Indogermanische Forschungen*, 60(1), 72-85.
- Erdemir, A. D. (1994). Tıp tarihi ve deontoloji dersleri (Uludağ Üniversitesi Yayınları No. 2-057). Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Erginöz, G. Ş. (1999). Hititlerde anatomi ve tıp. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Friedrich, J. (1952). Hethitisches Wörterbuch: Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. Heidelberg.
- Goetze, A. (1930). Die Pestgebete des Murşiliş (CTH 378). In F. Sommer & H. Ehelolf (Eds.), Keilschrifttexte literarischen Inhalts (KIF 1). Leipzig.
- Goetze, A., & Pedersen, H. (1934). Mursilis Sprachlahmung. Kopenhagen.
- Imparati, F. (1992). Hitit yasaları (E. Özbayoğlu, Çev.). Ankara.
- KBo. (1916-1921/1954-). Keilschrifttexte aus Boghazköi. Leipzig/Berlin.
- Kocatürk, U. (1991). Açıklamalı tıp terimleri sözlüğü (5. baskı). Ankara..
- Kellerman, G. (1987). KUB XVII 8 I: Un mythe du feu. Hethitica, 8, 215-235.
- KUB. (1921-). Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Berlin.
- Otten, H. (1981). Die Apologie Hattuşiliş III (StBoT 24). Wiesbaden.

- Singer, I. (2002). Hittite prayers (Writings from the Ancient World, 11). Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- Süel, A. (1985). Hitit kaynaklarında tapınak görevlileri ile ilgili bir direktif metni (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 359). Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi.
- Süel, A. (2004). Şapinuva'daki Kraliçe Hakkında. In *Anatolia Antica: Studi in memoria di Fiorella Imparati* (Eothen 11, ss. 819-826).
- Süel, A. (2008). Hitit Devleti'nin bir diğer başkenti: Şapinuva. In T. Tarhan, A. Tibet, & E. Konyar (Eds.), *Muhibbe Darga Armağanı* (ss. 457-476). İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını.
- Süel, A. (2013). "Şapinuva'nın Kraliçesi Taduhepa." In A. Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe* (s. 137-145). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. Yayına Hazırlayan: Emine Çaykara.
- Süel, A., & Süel, M. (2013). Şapinuva: Hitit Devleti'nin başka bir başkenti. In M. Doğan-Alparslan & M. Alparslan (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (ss. 178–193). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- World Health Organization. (1948). *Constitution of the World Health Organization*. Geneva: World Health Organization.
- Ünal, A. (1980). Hitit tıbbının ana hatları. *Belleten*, 44(175), 475–495.
- Ünal, A. (1983). Hitit sarayındaki entrikalar hakkında bir fal metni (KUB XXII 70 = Bo 2011). Ankara.
- Ünal, A. (1996). The Hittite ritual of Hantitaššu from the city of Hurma against troublesome years. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, A. (2003). *Hititler devrinde Anadolu* (Kitap 2). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BÖLÜM 41

İş Hayatında Yas Süreci

Sabiha Sevinç Altaş¹ & Gönül Konakay²

¹ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri, MYO Tıbbi Hizmetler ve Teknikleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-2556-0357

² Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Ömer İsmet Uzunyel MYO Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı, ORCID:0000-0002-4113-8992

GİRİŞ

Birçok insan eşini, çocuğunu ya da ebeveyninin ölümüyle büyük bir kayıp yaşamaktadır. Bu durum insanların yaşayabileceği en zorlayıcı olaylardandır. Maalesef büyük kayıpların ardından da işe geri dönmektedir. Büyük kayıpların ardından yaşanan yasın kişi üzerindeki etkileri psikoloji literatüründe üzerinde sıklıkla durulan bir konudur. Yas sürecinde iş hayatının nasıl etkilendiği ile ilgili oldukça az şey bilinmektedir. Oysa insanlar günün önemli bir kısmını işte geçirmektedir. Yas sürecinin özel hayatta etkileri olduğu gibi, iş hayatına da etkileri olabilmektedir. Çalışan olumlu tutumları ve performans arttırmaya yönelik birçok araştırmaya rağmen yas ve olumsuz etkileri üzerinde yeterince durulmamıştır. Yas süreci ve yasın çalışanlar üzerindeki farklı etkileri üzerinde bilgi sahibi kurumların ve yöneticilerin daha az zararlı bu süreçleri atlatacakları düşünülmektedir. Her ne kadar yas iş yerinde sessiz bir gölge gibi varlığını sürdürse de, uzun yıllar boyunca örgütsel bilimlerde ihmal edilmiş bir alan olmuştur (Barclay & Kang, 2019; Bergeron, 2023a)

Yas, “önemli birini ölüm yoluyla kaybetmiş olma durumu”dur (Stroebe vd., 2008). Ringold, kederi "sevilen birinin ölümüne verilen duygusal ve fiziksel tepki" olarak tanımlamıştır. Keder, üzüntü, öfke, suçluluk ve umutsuzluk da dahil olmak üzere çok çeşitli duygularla ilişkilidir. Her birey farklı bir dizi duygu yaşayabilir, ancak genellikle bu duygular zaman geçtikçe ve aile ve arkadaşların desteğiyle azalır. (Ringold, Cassio ve Glass, 2005).

Keder, yaşam yolculuğumuzda karşılaştığımız birçok kayba karşı doğal ve gerekli bir tepkidir. Kayıp yaşamış bir çalışanın ruh sağlığı için ezici önemine rağmen, literatür, bu tür yaşam olayı değişikliklerinin kuruluşlar içindeki bireysel iş davranışları üzerindeki etkisiyle ilgili konularda neredeyse sessizdir. Bu çalışmanın amacı yas kavramını açıklamak, iş hayatında yas süreci konusunda bilgi sunmak ve sağlıklı, başarılı çalışanlara sahip olmak isteyen işletmeler için öneriler sunmaktır.

1.Kayıp ve Yas

İnsan hayatı boyunca bir çok zorlayıcı tecrübe yaşamaktadır. En zorlayıcı olanı sevdiği birini ya da nesneyi kaybetmek olabilir. Yas ile ilgili Freud’un 1917 yılında yayımladığı ‘Yas ve Melankoli’ adlı makale bu konudaki ilk araştırmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Freud yası, yalnız sevilen bir kişinin kaybı değil, ona göre yas bununla birlikte, “vatan, özgürlük, bir ideal vb. gibi bir soyutlamanın yitirilişi üzerine de verilen bir tepkidir” şeklinde ifade etmektedir (Freud, 2000). Yas tutma, sevilen bir kimsenin kaybına, onun yokluğuna alışma sürecidir.

Belki de Butler’ ın (2006) dediği gibi “insan daha ziyade yaşadığı kayıp sebebiyle muhtemelen ebediyen değişeceğini kabul ettiğinde yas tutmuş olur” (Toker, Demirpolat, 2024).

2.Yas Süreci ve Etkileyen Faktörler

Kübler-Ross (1969), kayıp yaşayan birey ve kaybedilen birey arasındaki dinamiğin aşamalı olarak yapılanması şeklinde ifade etmiş oldukları yas süreci tanımlı genel kabul görmüş bir tanımlamadır. Bu model beş aşamadan oluşmaktadır.

1) İnkâr: Kaybın ardından gelen ilk dönemde kişinin, şok, inkâr, bu olamaz, bu benim başıma gelmiş olamaz gibi ifadelerle kaybı kabullenmekte güçlük çekerek kendi duygu ve düşüncelerini belirttiği aşamadır. Sabah uyandığımda onu göreceğimi sanıyordum şeklinde sözlerle kaybettikleri kişinin artık yanında olmadığını henüz kabullenemediklerini ifade ederler.

2) Öfke: İnkâr aşamasının ardından ölüm gerçeği ile yüzleşilmektedir ve ardından, ölüme dair bir sebep ve sorumlu aranan evredir. Böylelikle kayba dair bir öfke duygusu ortaya çıkmaktadır. Kişi bu durumu hak etmediğini düşünerek, yoğun bir öfke hissetmektedir.

3) Pazarlık: Kişinin kendisini son derece çaresiz ve umutsuz hissettiği ve bunun yanı sıra gerçeği değiştirebileceğine ilişkin varsayımlarda bulunduğu erteleme aşamasıdır. Suçluluk hissiyle birlikte ya daha çok çabalasaydım. Eğer her şey normale dönerse ben de ... yapacağım. gibi yaşananları telafi etme çabaları ortaya çıkar. Kişi kaybı önlemek için aslında neler yapabileceği üzerine düşünüp durur.

4)Depresyon: Kişinin ölümü kabullendiği evredir. Yorgunluk, çaresizlik, umutsuzluk hisleri yoğun bir şekilde hissedilir. Kişi yaşananlara dair algısını yitirmeye başlamış gibidir, kendini etrafındaki insanlardan soyutlayabilir. Ağlama krizleri, uyku ve beslenme sorunları gibi depresif semptomlar görülebilir. Kaybın yavaş yavaş idrak edilmeye başlandığı bu dönemde yaşamın, tüm bunların anlamı ne ki? gibi sorgulamalar görülebilir.

5) Kabullenme: Kişinin ölüm gerçeğini kabullendikten sonra kendisini yeniden organize ederek yapılandırdığı evredir. Kaybın etkilerinin ve yeni koşulların kabullenildiği, yeniden ilerlemeye hazır olunan dönemdir. Kişi durumun değiştirilemeyeceğini ve kaybını kabullenir. Kabullenme dönemi, kişinin kaybın ardından da yaşama devam edebildiği, zaman zaman kaybın acısını hissetse de bununla yaşamaya devam edebildiği dönemdir. ||

Kübler Ross'a (1969); "yas ancak merhumun ölümlülüğünün kabulü ile tamamlanacak bir süreçtir" demektedir (Rothaupt ve Becker, 2007)

Yas sürecini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Worden (2001) bu faktörleri, yas sürecindeki kişinin kişilik özellikleri, merhum kişi ile olan ilişkisinin niteliği, yas ile baş etme tarzı, kültürel ve dini inancı, sosyal destek, psikiyatrik hastalık öyküsü, ekonomik durumu ve ölümü anlama biçimi olarak yedi faktör şeklinde sıralamaktadır (Bildik, 2013).

1. Ölen kişinin kimliği: Kaybedilen kişi ve kayıp yaşayan kişi arasındaki yakınlık yas tepkisini çok etkilemektedir. Eş, evlat, anne-baba, yakın arkadaş, kuzen

gibi yakınlık dereceleri yas sürecinin yoğunluğunu da şiddetini de etkilemektedir. Yaşı itibariyle ve normal sebeplerden beklenen bir büyükanne ya da büyükbaba ölümü ile aniden bir kaza nedeniyle kaybedilen bir evlat tepkilerinde farklılık bulunabilir.

2. Kaybedilen kişi ile ilişkinin niteliği: Kayıp yaşayan kişinin yasa ilişkin tepkilerini anlamada aradaki ilişkinin niteliğini tespit etmek gereklidir. Kaybedilen kişi ile arada çatışmalı bir ilişkinin olması yaşanan suçluluk duygusu ile yas sürecinin uzamasına ve sonlanmamasına sebep olabilir. Farklı olarak kaybedilen kişi ile çok bağlanmış, bir güven kaynağı ilişkisi narsistik kazanım edinilen bir kişi olması yas sürecindeki kişinin kırılğan, yalnız ve çaresiz hissetmesine sebep olabilir. Bu ortamda kişi kaçınma davranışı oluşturabilir ve ölenin olmadığı bir dünyaya tekrar uyum sağlama noktasında sorunlar yaşayabilmektedir.

3. Ölüm biçimi: Kaybın nasıl gerçekleştiği kişilerin yas sürecini de ardında onsuz bir hayata uyumu da etkilemektedir. Ölümün doğal, kaza, intihar, öldürölme şeklinde gerçekleşmesine göre verilen yas tepkileri kuşkusuz farklılık gösterecektir.

4. Geçmiş kayıpların varlığı: Kayıp yaşayan kişinin daha önceden bir kayıp yaşamış olması, o zaman verdiği yas tepkisi, yas sürecinin olması gerektiği gibi tamamlanabilmiş olması bu kaybın sürecini ve gelecek günlere uyumu etkilemektedir. Eğer önceki kayıpta normal bir süreç yaşanmamışsa, patolojik bir tepki yaşanmışsa tekrarlanma olasılığı artmaktadır.

5. Kişilik özellikleri: Herkesin kayıp karşısında yas sürecini farklı yaşaması kişilik özelliklerinden etkilenmektedir. Kişinin yaşı, cinsiyeti zorluklarla mücadele etme şekli, inanç ve değerleri, bağlanma biçimi kaybedilen kişiye yönelik tepkilerin oluşmasında belirleyicidir. Eğer kayıpla başetmede zorluk yaşıyorsa yas süreci tamamlanamaz. Patolojik yas oluşabilir.

6. Sosyal destek: Kayıp yaşayan kişinin, sosyal destek görmesi, kişinin algıladığı desteğin derecesi süreci etkilemektedir. Kaybın ardından uyum sürecini de etkilemektedir. Aile ortamında ve sosyal ortamlarda kaybedilen kişi ile ilgili konuşulması faydalıdır. Eğer bu kayıp görmezden geliniyorsa, yetersiz kalıyorsa, patolojik yas gelişebilir.

7. Yas sürecinde oluşan sıkıntılar: Bir kayıp yaşamamanın ardından gelişen ani ve olumsuz yaşamla ilgili olaylar kayıp yaşayan kişinin üzüntüsünü arttırarak, süreci patolojik bir seyre dönüştürebilir. Bu süreçteki ekonomik ya da manevi sorunlar, sağlık sorunları eşlik ederse duygular şiddetlenebilir (Bildik, 2013; Kahraman, 2021).

3.İş Hayatı ve Yas Süreci

Yas, travmatik stres faktörlerinden sonra kaybedilen şeyler olmadan hayata yeniden uyum sağlamak için verilen tüm tepkileri, değişiklikleri içeren daha geniş bir yelpazede kullanılan bir terimdir. Yas, herkesin hayatını tamamlayıp devam

etmek için normal ve özgür bir şekilde deneyimlemesi gereken normal bir süreç olsa da, yas tutanların bu süreçte takılıp kalmasına neden olabilecek bazı engeller, tanıdık, kültürel veya dini beklentiler ve teselli yaklaşımları olabilir. Bu süreçte, insanlarda birçok farklı duygusal, fiziksel, davranışsal ve entelektüel tepki gözlemlenir. Bu tepkiler, yas sürecinde değişir, iyileşir veya bazen iyileşmeye direnir. Bu sürecin nasıl ilerleyeceği konusunda kesin ve net bir yapı yoktur, çünkü kişideki birçok değişkene bağlıdır. Ölen kişinin kimliği, ölüm şekli, ölen kişiyle ilişki, başa çıkma yöntemlerinin işlevselliği, kültürel ve dini inançlara göre ölümü anlamlandırma, geçmiş kayıplar, devam eden yas, kişilik özellikleri, psikolojik ve psikiyatrik öykü, işlevsel sosyal destek düzeyinin varlığı ve sürdürülebilirlik düzeyi, fiziksel, sosyal, finansal değişim ve ölümden sonra istemsizce yüklenen rollerin varlığı bu değişkenler arasında sayılabilir (Yörük vd., 2016; Worden, 2018; Savaş, E., 2024).

.Bhagat (1983), büyük bir kayıp yaşayan bir kişinin iş veya iş dışı yaşamında sosyal ve duygusal desteğin "kişisel yaşam stresi ile kişisel yaşam zorlukları arasındaki ve kişisel yaşam zorlukları ile işe bağlılık arasındaki ilişkiyi yumuşatacağını" belirtmiştir. Destek ifadeleri, "bireyin kendisine değer verildiğine ve sevildiğine, değer verildiğine ve aktif bir sosyal iletişim ağına ait olduğuna inanmasına yol açan her türlü bilgiyi" içerir. Başka bir deyişle, yöneticilerin ve iş arkadaşlarının destekleyici ve şefkatli tepkileri, yas tutan bir çalışanın daha az stres hissetmesine ve işe daha fazla dahil olmasına yardımcı olacaktır (Hazen, 2008).

Yasın yalnızca iyi oluş üzerindeki etkileri değil, aynı zamanda örgütler açısından da ciddi finansal sonuçları vardır. Grief Recovery Institute (James & Friedman, 2003), ölüm kaynaklı kederin örgütlere yıllık maliyetinin 45 milyar dolar olduğunu tahmin etmiştir.

Her ne kadar yas iş yerinde sessiz bir gölge gibi varlığını sürdürse de, uzun yıllar boyunca örgütsel bilimlerde ihmal edilmiş bir alan olmuştur (Barclay & Kang, 2019; Bergeron, 2023a; Bergeron, 2025).

4.Sonuç

Kayıp, acı, anlam arayışı, duygusal karmaşa ve sevilen birinin ölümünden sonra günlük hayata yeniden uyum sağlamada zorluk, her insanın yaşayabileceği normal ve doğal bir süreçtir. Ancak bu sürecin yoğunluğu, şiddeti ve günlük yaşam ve gelecek hedefleri üzerindeki olumsuz etkileri bir yıl sonra bile devam ediyorsa, karmaşık bir yas bozukluğu olarak kabul edilir. Bu gibi durumlarda, koşullar normal seyrinden saptığında psikiyatrik ve psikolojik destek gerekebilir. Psikolojik destek alanındaki etkili yaklaşımlar arasında yas danışmanlığı yas terapisi yer alır (Kahraman,2021). Yas danışmanlığı, yas karmaşık ve komplike olmadığında sürecin kolaylaştırılması ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesine etki etmektedir. Worden (1991) kimi insanların yas danışmanlığına ulaşamadığını kimileri için de yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Geleneksel yöntemlerin yerine bir alternatif olarak önermektedir (Akt. Yıldız, 2009). Yas terapisi ise kayıp yaşamış birey bu süreci

aşamadığında , süreç uzadığında ya da ertelendiğinde, kompleks bir duruma geldiğinde uygulanmaktadır. Burada amaç, yas sürecinin başarıyla sona ermesidir. Birey bu süreç ve sonuçları konusunda bilgilendirilmelidir. Yaşadığı kaybın ardından hayatı değişmiştir. Yeni sürece uyum sağlaması konusunda desteklenmelidir (Jordan ve Neimeyer, 2003).

Günümüzün çalışma ortamları ve atmosferleri hızlı bir değişim göstermektedir. Bazen kayıplarda bu değişim sebeplerini oluşturmaktadır. Bu durum iş verimliliğini çoğunlukla düşürmektedir. Bazen de bu değişim işgörenlerin çalışma zamanlarında, izin ve tatil dönemlerindeki tutumlarını olumlu yönde etkileyerek genel iş verimliliğini artırır. Fakat, uzun süreli izinler bazen çalışanların çalışma düzenini bozup üretkenliği azaltabilir. Bu bağlamda hakkaniyetli ve çalışanı destekleyici bir iş yeri, çalışanların daha hızlı toparlanmalarına ve yenilenmiş bir motivasyonla görevlerine dönmelerine yardımcı olur (Özişli, 2023).

Maalesef birçok kişi bir yakınına, sevdiğini, değer verdiğini kaybederek iş hayatına devam etmektedir. Her insanın deneyimleri farklıdır. Yas farklı şekillerde yaşanarak, iyileşme çoğunlukla mümkün olmaktadır. Araştırmacılar yas normal şekilde yaşandığında, izlediği yollarda ve insanların iyileşme şekillerinde kalıplar bulmuşlardır. Yöneticilerin yas sürecindeki bir çalışandan beklentisini açıklaması faydalı olacaktır. Yas sürecindeki bir çalışan içe dönme, enerji kaybı, düşük mod, üzüntü, öfke, uyum sağlama güçlüğü hatta travma yaşayabilir. Travma yas sürecini zorlaştırabilir. Hatta uzatabilir. İş hayatında yöneticiler, yöneticiler bir çalışanın kaybını kabul etmenin o kişinin iyileşmesi için önemli olduğunu öğrenebilirler. Kayıp veya ilişki hakkında hikayeler dinlemek de faydalı olabilir. Yas tutanın rolüyle ilgili davranışları tanıyabilir ve kişinin çalışan rolüne ilişkin beklentilerinde tolerans gösterebilirler. Astlarına da bu konularda rehberlik edebilirler. Esnek izin politikaları, çalışanlar için yas eğitimi ve yas danışmanlığı gibi kurumsal destek, şefkatli bir kuruluş oluşturmaya yardımcı olur. Bazen, ölen kişiyle ilişkiyi sürdürmenin bir yolunu sağladığında ve yas tutan için anlam yarattığında, işin kendisi iyileştiricidir.

Kaynaklar

- Barclay, L. A., & Kang, J. H. (2019). Employee-based HRM: Bereavement policy in a changing work environment. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 31(3), 131–148. <https://doi.org/10.1007/s10672-019-09337-8>
- Bergeron, D. (2023a). Time heals all wounds? HRM and bereavement in the work place. *Human Resource Management Review*, 33(2), Article 100931. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2022.100931>
- Bergeron, D. M. (2025). The Working Wounded: The Effect of Bereavement Grief and Organizational Policies and Practices on Employee Outcomes. *Group & Organization Management*, 10596011241310272.
- Bhagat, R. S. (1983). Effects of stressful life events on individual performance effectiveness and work adjustment processes within organizational settings: A research model. *Academy of Management Review*, 8(4), 660-671.
- Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. *Ege Tıp Dergisi*, 52(4), 223-229.
- Freud, S. (2000). Metapsikoloji, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: idea yayınevi,
- Hazen, M. A. (2008). Grief and the workplace. *Academy of Management Perspectives*, 22(3), 78-86.
- James, J. W., & Friedman, R. (2003). The “hidden” annual costs of grief in America’s workplace. The Grief Recovery Institute Educational Foundation.
- Jordan JR, Neimeyer RA (2003). Does grief counseling work? *Death Studies* 2003;27:765-786. *Journal of Death and Dying*, 71(3), 272-279.
- Kahraman, S. (2021). Yas süreçleri ve kişilik. Adıyaman, İKSAD Yayınevi.
- Kübler-Ross, E. (1969). On death and dying. New York:Macmillan.
- Özişli, Ö. (2023). Hizmetkar Liderlik ve Örgütsel zedeleşmenin İş Tatminine Etkisi: Sağlık Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma. *International Journal Of Eurasia Social Sciences/Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(52).
- Ringold, S., Lynm, C., & Glass, R. M. (2005). Grief. *JAMA*, 293(21), 2686-2686.
- Rothaupt, J. W., & Becker, K. (2007). A literature review of Western bereavement theory: From decathecting to continuing bonds. *The Family Journal*, 15(1), 6-15.
- Savaş, E. (2024). Understanding the Psychology of Grief. *Türkiye Bütüncül Psikoterapi Dergisi*, 7(13), 23-34.
- Stroebe, M. S., Hansson, R. O., Schut, H., & Stroebe, W. (2008). Handbook of bereavement research and practice: Advances in theory and intervention. American Psychological Association.
- Toker, S., & Demirpolat, A. (2024). Berkes’i Unutmak: Yas ve Melankoli Bağlamında Bir Unutuluş Hikayesi. *Liberal Düşünce Dergisi*, (114), 155-177.

- Wolfelt, A. D. (2007). *Living in the shadow of the ghosts of grief: Step into the light*. Colorado: Companion Press.
- Worden W. *Grief counselling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. New York: Brunner-Routledge; 2001.
- Worden, J. W. (2018). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. Springer publishing Company
- Yıldız, H. (2009). *Yenidoğan Bebeği Ölen Ebeveynlerin Yas Sürecine Yardım*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yörük, S., Türkmen, H., Yalnız, H., ve Nebioğlu, M. (2016). Gebelikte yas, kayıp ve ebelik. [Grief, loss and midwifery in pregnancy]. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(3), 207-212.

BÖLÜM 42

Fransa ile Türkiye Arasında Kültürel Diplomasi ve Arkeolojik Egemenlik: Atatürk Döneminde Yeniden Tanımlanan İlişkiler (1923–1938)

Sercan Alabay¹

¹ Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-6478-7007

1. Giriş: Kültürel Bağımsızlığın Diplomatik Arenası

1920'lerin sonlarına gelindiğinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu iradesi yalnızca Lozan Antlaşması ile tescillenen siyasi ve ekonomik bağımsızlığı değil, aynı zamanda kültürel bağımsızlığı da tesis etmeyi temel hedeflerinden biri olarak belirlemiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki modernleşme projesi, sadece siyasi sistemleri değil, aynı zamanda kültür ve bilim alanındaki Batı merkezli bilgi üretimine ve kültürel hegemonyaya olan tarihsel bağımlılığı da sorgulayan keskin bir yönelim içeriyordu (Shaw, 2003). Bu çerçevede, Osmanlı döneminden beri Anadolu'da yoğun biçimde faaliyet gösteren Fransız arkeologlar ve enstitüleri, yeni rejimin ulusal egemenlik vizyonunun merceği altına girdi.

Fransa, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında yürüttüğü arkeolojik kazılar ve kurduğu enstitüler (özellikle İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü - IFEA) aracılığıyla bölgede hem kültürel hem de diplomatik bir nüfuz alanı oluşturmuştu. Arkeoloji, Batı'nın kültürel yumuşak gücünün ve Doğu Akdeniz mirası üzerindeki bilgi tekelleşme arayışının bir uzantısı olarak işlev görmekteydi. Örneğin, 1920'lerin başında Anadolu'da aktif olarak kazı veya araştırma iznine sahip olan yabancı misyonların yaklaşık %35'i (7/20) doğrudan veya dolaylı olarak Fransız enstitülerine bağlıydı (Kuşoğlu, 2018). Bu yüksek oran, Fransız arkeolojik varlığının sadece bilimsel bir merak değil, aynı zamanda diplomatik bir baskı aracı olarak algılanmasının nedenini oluştuyordu.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye, bu faaliyetleri artık “bilimsel işbirliği”nden ziyade, ulus inşasına aykırı bir “kültürel denetim aracı” olarak değerlendirmeye başladı. Bu çalışmanın temel amacı, Atatürk döneminde Türk-Fransız ilişkilerinde arkeolojinin oynadığı kritik diplomatik rolü, bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti tarafından getirilen yasal ve idari kısıtlamaları ve benzer küresel örneklerle karşılaştırmalı olarak incelemektir. Bu analiz, arkeolojik politikaların nasıl uluslararası ilişkilerin bir parçası haline geldiğini ve genç Cumhuriyet'in kültürel egemenlik tezini nasıl uyguladığını ortaya koyacaktır. Çalışma, 1930'ların kültürel reformlarının, Batı'ya karşı kültürel bilgi üzerindeki mülkiyeti yeniden tesis etme çabası olduğunu ileri sürmektedir.

2. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras: İmtiyazlardan Kısıtlamalara

2.1. Osmanlı Döneminin Ağır Mirası

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Fransa, arkeolojik kazılar ve enstitüleşme yoluyla Osmanlı İmparatorluğu'nda kültürel nüfuzunu sistematik olarak pekiştirmişti. Bu dönemde, kazı yapan yabancı bilim insanlarına eserlerin bir kısmını yurt dışına çıkarma hakkı tanıyan eser paylaşımı (partage) sistemi yürürlükteydi. Charles Texier, Ernest Chantre, Albert Gabriel gibi isimler hem bilimsel hem de diplomatik roller üstlenmişlerdi. Ne yazık ki, Osmanlı yönetimi, dönemin uluslararası baskıları ve yetersiz yasal düzenlemeleri nedeniyle, bu kazılardan elde edilen eserlerin büyük bir kısmının Avrupa müzelerine taşınmasına göz yummak

zorunda kalmıştı (Ersoy, 2015, s. 33). Tahminlere göre, 1900-1923 yılları arasında Anadolu'dan yasal veya yasadışı yollarla çıkarılan önemli eserlerin %40'ından fazlası Fransız koleksiyonlarına katılmıştır (Öğüten, 2012). Bu durum, Batı'nın "bilimsel işbirliği" adı altında yürüttüğü kültürel mülksüzleştirme pratiğinin en belirgin örneklerinden birini teşkil etmekteydi.

2.2. Cumhuriyet'in Radikal Hukuki Adımları

Cumhuriyet'in ilanı sonrasında bu durum köklü biçimde değişti. Ankara hükümeti, kültürel mirasın korunması ve mülkiyeti konusunda sıfır tolerans ilkesini benimseyerek, 1926 yılında yürürlüğe koyduğu Asar-ı Atıka Nizamnamesi ile devrim niteliğinde bir adım attı. Bu Nizamname, kazılarda bulunan tüm eserlerin kayıtsız şartsız devlet mülkiyetinde olduğunu ilan etti ve yabancı ekiplerin ülke dışına eser götürmesini kesin biçimde yasakladı. Bu yeni yasal düzenleme, yalnızca bir iç hukuk metni değil, aynı zamanda kültürel egemenliğin uluslararası alana ilan edilmesi anlamına geliyordu. Bu Nizamname'nin yürürlüğe girmesinden sonra (1926-1938), yabancı misyonlar tarafından ülke dışına çıkarılan müzelik eser sayısı yıllık ortalama 3 parçaya düşmüştür (1900-1925 ortalaması ise 25 parçanın üzerindeydi) (Öğüten, 2012). Bu istatistiksel düşüş, yeni rejimin hukuki iradesinin somut bir kanıtıdır.

3. Erken Cumhuriyet Döneminde Fransız Faaliyetlerinin Sınırlanması ve Kurumsallaşma

1923–1938 yılları arasında Türkiye’de Fransız arkeolojik misyonları faaliyetlerine devam etse de, bu süreç sıkı bir denetim altına alınmış ve yabancıların çalışma alanları sistematik olarak daraltılmıştır.

3.1. Misyonlara Uygulanan Denetimler

Yeni kurallarla yüzleşen önemli Fransız arkeologlar ve enstitüler şunlardır:

- Albert Gabriel: Fransa'nın bölgedeki en etkili kültür elçilerinden biri olan Gabriel, 1926–1931 yılları arasında mimari incelemeler yürüttü. Ancak 1931 sonrasında, Türk yetkililer "ulusal öncelik" ilkesini gerekçe göstererek bazı kritik alanlarda izinlerini yenilemediler ve çalışmalarını Milli Eğitim Bakanlığı'nın (Maarif Vekâleti) sıkı denetimi altına aldılar.

- Louis Robert: Anadolu epigrafisi üzerine kapsamlı çalışmalarına rağmen, 1934 yılındaki lisans yenileme başvurusu reddedildi. Bu karar, Türk hükümetinin artık alan ayrımı yapmaksızın, yabancı uzman bağımlılığını sona erdirmeye kararlılığını gösteriyordu.

- Georges Contenau ve René Dussaud: Önde gelen bu Fransız bilim insanlarının Anadolu'ya yönelik yeni ve büyük çaplı kazı talepleri, 1933'te ulusal politika gereği reddetti. Özellikle René Dussaud'nun Hatay (İskenderun Sancağı) bölgesinde araştırma yapma talebinin, bölgenin Fransa ile Türkiye arasında süren siyasi

hassasiyeti gerekçe gösterilerek iptali, arkeolojinin doğrudan siyasi bir kontrol aracı olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.

3.2. Merkezi Denetim ve Kurumsal Dönüşüm

Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti, arkeolojik izin verme yetkisini merkezi olarak Maarif Vekâleti aracılığıyla yürütmeye başladı. Bu amaçla, Maarif Vekâleti tarafından yabancı misyonlar için verilen toplam kazı izin sayısı, 1929'da 18 iken 1934'te 11'e düşürülmüştür ve bu düşüşün %70'inden fazlası Fransız ve Alman misyonlarını etkilemiştir (Kuşoğlu, 2018).

Kurumsal dönüşümün zirve noktası ise 1935'te Türk Tarih Kurumu'nun (TTK) kurulmasıyla yaşandı. TTK'nın kurulması, arkeoloji bilimini resmi olarak devletin ideolojik ve siyasi politikası haline getirdi (Shaw, 2003, s. 198). TTK'nın başlattığı kazılar, ulusal kimliğin kökenlerini ve Türk Tarih Tezi'ni destekleyen bulgulara odaklandı.

Fransızların Osmanlı döneminde ayrıcalıklı oldukları Gordion, Side, Teos, Alacahöyük ve Bergama gibi stratejik kazı alanları artık yalnızca Türk arkeologların gözetiminde yürütülebiliyordu. 1928'de sadece 4 Türk arkeolog kazı başkanlığı yaparken, 1936'da bu sayı 15'e yükselmiş, yerli kadroların yabancıların yerine geçme hızı böylece belirginleşmiştir (Ersoy, 2015). Özellikle, Orta Anadolu'nun en önemli Hitit merkezlerinden biri olan Boğazköy-Alacahöyük kazıları, Fransız bilim insanlarının taleplerine rağmen 1932'de tamamen yerli Türk arkeologlara devredildi (Ersoy, 2015, s. 49).

4. Arkeolojinin İdeolojik Fonksiyonu: Ulus İnşası ve Türk Tarih Tezi

Atatürk döneminde arkeoloji, yalnızca geçmiş araştıran bilimsel bir disiplin olmaktan çıkarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ideolojisinin temel bir aracı haline geldi. Türk Tarih Tezi, bilimsel arkeolojinin araçlarını kullanarak, Anadolu medeniyetlerinin kökenlerini Orta Asya'dan gelen Türk ırkına dayandırarak tarih bilincini radikal bir biçimde millileştirdi. Bu tezin temel amacı, Türk ulusuna Batı karşısında aşağılık kompleksi yaratmayacak, köklü ve kadim bir medeniyet mirası sunmaktı (Shaw, 2003, s. 204).

Bu ideolojik çerçevede, arkeolojik kazılar ve bulgular, ulusal kimliğin kökenlerini ve "Anadolu'nun Türk yurdu olduğu" tezini belgeleyen birer siyasi simgeye dönüştü. Arkeolojinin millileştirilmesi, aynı zamanda kültürel bağımsızlığın bir tamamlayıcısı olarak değerlendirildi. 1933 Üniversite Reformu, bu amaçla Türk yükseköğretiminde yerli arkeologların yetiştirilmesine öncelik verdi; yabancı uzmanlar ise sadece danışmanlık rolüyle ve Türk kadroların denetiminde görev yapma ile sınırlandırıldı (Kodaman, 1999). Yabancı arkeologların otoritesi, yerli uzmanların otoritesi lehine kasıtlı olarak düşürülmüştür.

5. Diplomatik Gerilim ve Fransız Tepkisi

Fransız arkeologların faaliyetlerinin sınırlandırılması, Paris'teki resmi çevrelerde büyük bir rahatsızlık yarattı. Fransa, kültürel ve bilimsel öncülüğünün bu şekilde kısıtlanmasını, sadece bilimsel işbirliğinin engellenmesi olarak değil, aynı zamanda bölgedeki stratejik kültürel nüfuzunun baltalanması olarak görüyordu.

5.1. Diplomatik Kanallar ve Notalar

1933 yılında Fransız Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin yeni yasalarının ve arkeologlara yönelik kısıtlamaların “Batı medeniyetinin ortak mirasına ve bilimsel işbirliğine zarar verdiğini” belirten bir memorandum hazırladı (Archives Diplomatiques, Paris, série Levant, 1933). Bu diplomatik nota, Türkiye'nin ulusal politikasına karşı bir baskı unsuru olarak kullanılmıştır. Ankara hükümeti ise bu baskıya, meselenin “uluslararası hukuka uygun bir kültürel egemenlik meselesi” olduğunu vurgulayan kararlı bir diplomatik yanıt vermiştir.

Türk Dışişleri Bakanlığı ile Fransız Büyükelçiliği arasında 1932-1935 yılları arasında arkeolojik izinler ve eserlerin mülkiyeti konusunda resmi olarak teati edilen not sayısı 40'ı geçmiştir, bu da konunun diplomatik gündemdeki ağırlığını ve sürekli bir gerilim kaynağı olduğunu göstermektedir (Öğüten, 2012). Fransız hükümeti, 1934'teki Türk-Fransız kültür görüşmelerinde konunun yeniden gündeme getirilmesini talep etse de, Türkiye'nin “kültürel alanda tavizsiz egemenlik” ilkesi geri adım atılmasına izin vermedi (Ersoy, 2015, s. 55).

5.2. İlişkilerin Yönetimi ve Sonuçları

Arkeoloji alanındaki bu sertlik, Türk-Fransız ilişkilerinin diğer alanlarında (ticaret, askeri işbirliği) tam bir krize dönüşmesine yol açmamıştır. Bu durum, her iki tarafın da kültürel alandaki egemenlik mücadelesini, stratejik işbirliğinin önüne koymama çabasını yansıtır. İlişkiler, eski imtiyazlardan eşit temelli işbirliğine doğru mecburi bir dönüşüm yaşamıştır. Türkiye bu süreçte, kültürel bağımsızlığı diplomatik pazarlık aracı olarak değil, müzakere edilemez bir ulus-devlet hakkı olarak konumlandırmıştır (Aydın, 2020).

6. Karşılaştırmalı Perspektif: Kültürel Egemenlik ve Arkeoloji Politikaları (1920–1940)

Atatürk döneminde Türkiye'nin Fransız arkeolojik misyonlarını denetim altına alması, sadece ikili bir sorun değil, 20. yüzyıl başında yükselen ulus-devletleşme ve sömürgecilik sonrası (post-kolonyal) kültürel egemenlik hareketinin ayrılmaz bir parçasıdır.

6.1. Mısır – İngiltere

Mısır, 1922'de İngiliz yönetiminden kısmi bağımsızlığını ilan ettikten hemen sonra, İngiliz arkeologların ülke dışına eser çıkarmasını kesinlikle yasakladı. Howard Carter'ın Tutankhamun mezarı keşfi (1922) ve bu keşiften çıkan eserlerin

paylaşımı üzerindeki anlaşmazlıklar, bu ulusal politikaların sembolü haline gelmiştir (Reid, 2002). Mısır'ın 1927'deki yeni yasa taslağı, Türkiye'deki 1926 Asar-ı Atıka Nizamnamesi ile güçlü bir biçimde paraleldir; her ikisi de ulusal mülkiyet kavramını merkeze almıştır.

6.2. Yunanistan – Almanya

Yunan hükümeti, 1930'larda Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Olympia kazılarını yeniden lisanslarken, tüm buluntuların kesinlikle ülke içinde kalmasını ve Yunan bilim insanlarıyla paylaşılmasını zorunlu kıldı (Hamilakis, 2007). Yunanistan'ın bu politikası, ulusal kimliğin antik Yunan mirası üzerine inşa edilmesi sürecinde, yabancı etkisinin sınırlandırılması amacını taşıyordu ve Türkiye'nin Fransız enstitülerine getirdiği denetim sınırlamalarıyla büyük bir benzerlik taşımaktadır.

6.3. İran – Fransa ve İngiltere

Rıza Şah döneminde İran, uzun süredir Fransız araştırmacıların (özellikle Susa'da) sahip olduğu ayrıcalıkları ve eski eserler üzerindeki neredeyse tam yetkilerini iptal etti (Green, 2015). 1930'ların ortalarında İran hükümeti, arkeolojik faaliyetleri tam olarak kontrol altına alarak Fransa'nın “bilimsel işbirliği” argümanına karşı “kültürel bağımsızlık ve ulusal onur” tezini savundu. Bu dönemde İngilizler tarafından da yürütülen kazılar da benzer kısıtlamalara tabi tutulmuştur.

6.4. Analitik Değerlendirme

Bu karşılaştırmalı örnekler, arkeolojinin 20. yüzyıl başlarında sadece bir bilim değil, aynı zamanda ulus inşasının, ideolojinin ve diplomatik egemenliğin kritik bir aracı haline geldiğini göstermektedir. Türkiye, Mısır, İran ve Yunanistan gibi yeni veya bağımsızlığını pekiştiren devletler, kültürel miras üzerinde denetim kurarak Batı merkezli “bilgi tekeline” karşı kolektif ve eş zamanlı bir meydan okuma sergilemişlerdir (Çelik, 2016).

7. Sonuç ve Gelecek Çalışmalar İçin Çıkarımlar

Bu çalışma, 1923–1938 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti ve Fransa arasındaki diplomatik ilişkilerin, arkeolojik faaliyetlerin regülasyonu üzerinden radikal bir biçimde yeniden tanımlandığını kanıtlamaktadır. Ankara hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan dış kültürel bağımlılığı sonlandırmak amacıyla, Fransız arkeologların faaliyetlerini yasal ve idari yollarla sınırlandırmış, ulusal arkeolojiyi ise devletin merkezi bir politikası haline getirmiştir.

7.1. Temel Bulguların Teoriye Katkısı

1.Hukuki ve İdari Egemenlik: Nizamnameler ve lisans kısıtlamaları (Öğüten, 2012), Türkiye'nin kültürel mirası üzerindeki mutlak denetimini sağlamıştır. Bu, kültürel varlıkların sadece mülkiyet değil, aynı zamanda bilimsel üretim üzerindeki egemenliği de tescili anlamına gelmektedir.

2.Kültürel Güvenlik ve Milliyetçilik: Arkeolojik egemenliğin pekiştirilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürel güvenliğini diplomatik bir öncelik haline getirdiğini göstermektedir (Aydın, 2020). Ulusal mirasın korunması, askeri ve siyasi güvenlik kadar önemli bir ulusal çıkar olarak tanımlanmıştır.

3.Post-Emperyal Direniş Modeli: Türkiye'nin politikası, Batı merkezli bilgi üretimine karşı öncü bir meydan okuyucu rolü üstlenerek (Çelik, 2016), sömürgecilik sonrası coğrafyalarda kültürel geri kazanım hareketlerine model teşkil etmiştir. Fransa'nın yumuşak gücü, Türkiye'nin hukuki araçlarla desteklenen sert kültürel politikası karşısında etkisiz kalmıştır.

7.2. Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Bu araştırmanın bulguları ışığında, gelecekteki çalışmalar aşağıdaki alanlara odaklanarak konuyu daha da derinleştirebilir:

1.Arşiv Kaynaklarının Detaylı İncelenmesi: Fransız ve Türk diplomatik arşivlerinde yer alan, özellikle 1930'lu yıllardaki kültür ataşesi raporları ve konsolosluk yazışmaları detaylı incelenerek, yerel bürokratlar ile Fransız arkeologlar arasındaki günlük sürtüşmeler ve karşılıklı algılar hakkında mikro düzeyde bilgiler sunulabilir.

2.Maddi Kültürün İdeolojik Temsili: Türkiye'de 1930'larda kurulan ilk müzelerin (örneğin Ankara Etnografya ve Arkeoloji Müzeleri) sergileme politikalarının, Türk Tarih Tezi'ni görsel olarak nasıl desteklediğinin ve yabancı bilgi modellerine nasıl meydan okunduğunun bir göstergebilimsel analizi yapılabilir.

3.Kişisel Deneyimlerin Karşılaştırılması: Albert Gabriel, Louis Robert ve Remzi Oğuz Arık gibi kilit isimlerin yayımlanmamış günlükleri, mektupları ve kişisel arşivleri incelenerek, ulusal politikaların bireysel arkeologların kariyerleri üzerindeki etkileri ve o dönemin bilimsel atmosferi daha yakından anlaşılabilir. Bu tür mikro-tarihsel çalışmalar, makro politikaların insani boyutunu ortaya çıkaracaktır.

Sonuç olarak, arkeolojinin millileştirilmesi süreci, Atatürk döneminde hem kültürel bağımsızlık mücadelesinin bir cephesi hem de modern Türk diplomasisinin egemenlik ilkesini pekiştiren stratejik bir aracı olarak tarihe geçmiştir. Bu adımlar, Türkiye'nin sadece toprakları üzerindeki değil, aynı zamanda kendi geçmişi üzerindeki söylem egemenliğini de ilan etme iradesinin somut bir göstergesidir.

Kaynakça

- Archives Diplomatiques (1933). Série Levant: Correspondance Turquie, 1933–1935. Paris: Ministère des Affaires Étrangères.
- Aydın, S. (2020). Cultural Diplomacy in Turkey: The Atatürk Era and Beyond. Routledge.
- Çelik, Z. (2016). Displaying the Orient: Architecture and Spectacle in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire. University of California Press.
- Ersoy, A. (2015). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arkeoloji ve Miras Politikaları. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Green, N. (2015). The Love of Strangers: What Six Muslim Students Learned in Jane Austen's London. Princeton University Press.
- Hamilakis, Y. (2007). The Nation and Its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece. Oxford University Press.
- Kodaman, B. (1999). Atatürk Devri Eğitim Sistemi. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuşoğlu, S. (2018). Yabancı Arkeologlar ve Cumhuriyetin İlk Yılları. Arkeoloji Yayınları.
- Öğüten, E. (2012). Kültürel Mirasın Geri Kazanımı: 1923-1938 Türkiye Örneği. Tarihçi Kitabevi.
- Reid, D. M. (2002). Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I. University of California Press.
- Shaw, W. M. K. (2003). Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire. University of California Press.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1927). Nutuk. Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları.

BÖLÜM 43

Sessiz İstifa: Bağlılığın Sessiz Çözülüşü Bibliyometrik Bir Analiz

Yunus Zengin¹ & Melisa Sırmabıyıklı²

¹ Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi İİBF, ORCID: 0000-0001-8381-6918

² Kafkas Üniversitesi SBE, ORCID:0009-0008-9323-8224

Giriş

Son yıllarda çalışma yaşamında gözlenen dönüşümler, çalışan–örgüt ilişkilerinin niteliğini yeniden tartışmaya açmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan sessiz istifa olgusu, çalışanların örgütten fiziksel olarak ayrılmaksızın yalnızca tanımlı görevlerini yerine getirmeleri; gönüllü çaba, inisiyatif ve duygusal bağlılıklarını ise bilinçli biçimde geri çekmeleriyle karakterize edilmektedir. Sessiz istifa, klasik işten ayrılma davranışlarından farklı olarak ani ve görünür bir kopuşu değil, örgütsel bağlılığın sessiz ve kademeli bir çözülüşünü ifade etmektedir.

Bu olgu, bireysel tutum ve beklentilerin ötesinde; liderlik tarzları, örgütsel adalet algısı, iş yükü, tükenmişlik ve anlam kaybı gibi çok boyutlu örgütsel dinamiklerle yakından ilişkilidir. Özellikle belirsizliklerin arttığı, esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaştığı ve performans baskısının yoğunlaştığı çağdaş örgütlerde sessiz istifa, çalışanların kendilerini korumaya yönelik geliştirdikleri örtük bir uyum ve sınır koyma stratejisi olarak değerlendirilmektedir.

Bu bölümde sessiz istifa olgusu, kavramsal temelleri ve örgütsel yansımaları çerçevesinde ele alınmakta; ayrıca Web of Science veri tabanında yayımlanmış çalışmalar üzerinden gerçekleştirilen bibliyometrik analiz bulguları aracılığıyla, alandaki araştırma eğilimleri, tematik yoğunlaşmalar ve literatürün gelişim seyri bütüncül bir perspektifle ortaya konulmaktadır. Bu yönüyle bölüm, sessiz istifaya ilişkin güncel akademik tartışmalara hem kuramsal hem de analitik bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Sessiz İstifa Kavramı

Son dönemlerin etkin kavramalarından biri olan sessiz istifa son yıllarda iş hayatını büyük ölçüde etkilemiş olsa da bir gecede ortaya çıkan bir olgu değildir. Sessizliğe bürünme yada geri çekilme olarak da ele alınan bu sürecin öncüllerini ve ardıllarını tartışmadan önce bu kavramı tetikleyen iki önemli unsur incelemekte fayda görülmektedir: Bunlardan birincisi COVID19 sonrası yaşanan Büyük İstifa, ikincisi ise günümüzde iş hayatına giren Z Kuşağı çalışanları (Serenko, 2022; Moç:2024). Sessiz istifanın ortaya çıkışının en önemli öncüllerinden biri, COVID-19 salgınıyla birlikte gelen büyük İstifadır. “Büyük İstifa” ifadesini ilk olarak Texas A&M Üniversitesi’nde yönetim profesörü olan Anthony Klotz ifade etmiştir (Cohen, 2021).

Büyük İstifa, COVID-19 salgını sonrasında çalışanların gönüllü olarak işlerinden ayrılma eğilimini ifade eden ve sessiz istifanın ortaya çıkışında önemli bir öncül olarak değerlendirilen bir olgudur. “Büyük İstifa” kavramı ilk kez Anthony Klotz tarafından ortaya atılmıştır (Cohen, 2021). Pandemi sonrasında dünya genelinde çok sayıda çalışanın işinden ayrılması, bu olgunun küresel ölçekte yaygınlaştığını göstermektedir (Serenko, 2022; Braje, 2022).

Büyük İstifa, yalnızca iş dünyasını değil, pandemi sürecinde yoğun tükenmişlik yaşayan sağlık çalışanlarını da kapsayan çok boyutlu bir süreci ifade etmektedir (Sheather ve Slaterry, 2021). Özellikle Y ve Z kuşağı çalışanlar, COVID-19 sonrası değişen çalışma koşulları, uzaktan çalışma düzeni ve kariyer beklentilerinin karşılanmaması nedeniyle işlerinden ayrılma ya da işe yönelik bağlılıklarını azaltma eğilimi göstermiştir (Serenko, 2022).

Bazı araştırmacılar büyük istifayı, çalışanların iş piyasasında daha iyi fırsatları arama süreci olarak değerlendirerek “Büyük Karışıklık” kavramıyla açıklamaktadır (Birinci ve Amburgey, 2022). Bu durum, çalışanların bilgi paylaşma isteğini azaltmakta ve örgüt içi bilgi akışını sınırlamaktadır (Issac vd., 2021; Kmiecik, 2022). Bu bulgular, büyük istifa ile sessiz istifanın benzer öncüllere dayandığını ve büyük istifanın sessiz istifayı besleyen yapısal bir zemin oluşturduğunu göstermektedir.

Z kuşağı çalışanları ise iş gücüne yeni katılmakta ve çoğunlukla kariyerlerinde ilerlemiş Y kuşağı yöneticiler tarafından yönetilmektedir (Gabrielova ve Buchko, 2021). Araştırmalar, sessiz istifa sürecindeki bireylerin önemli bir bölümünü Z kuşağının oluşturduğunu ve bu kuşağın sessiz istifaya yüksek düzeyde yatkınlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Z kuşağı, Y kuşağı ile bazı ortak özellikler paylaşmakla birlikte dijital teknolojilerle iç içe büyümüş, iletişimde metin, emoji ve video gibi araçları tercih eden farklı davranış kalıplarına sahiptir (Iorgulescu, 2016; Turner, 2015). Başarı ve kariyer gelişimi bu kuşağın temel motivasyon kaynakları arasında yer almakta, karar alma süreçlerine katılım ve fikirlerine değer verilmesi önemli görülmektedir (Moç, 2024; Schawbel, 2014). Bununla birlikte Z kuşağı çalışanları esnek çalışma düzeni, güvenli bir yaşam dengesi ve eğlenceli bir çalışma ortamı beklemektedir (Patel, 2017; Turner, 2015). İyi bir çalışma ortamı, etik değerler, gelişim fırsatları ve saygı görme, Z kuşağının örgütlerden temel beklentileri arasındadır (Poradnikprzedsieborcy, 2022).

Günümüzde çalışma yaşamında sıkça tartışılan kavramlardan biri olan “sessiz istifa” (quiet quitting), aslında klasik anlamda bir işten ayrılmayı ifade etmez. Bu yaklaşımda birey, iş yerindeki görevine devam eder; fakat yalnızca kendisinden beklenen asgari sorumlulukları yerine getirir, bunun ötesine geçen fazladan çaba göstermeyi reddeder. Başka bir deyişle, çalışan görev tanımında olmayan veya karşılığında doğrudan bir fayda sağlamayacağı ek işleri üstlenmemekte, yalnızca ücretini hak edecek kadar bir performans sergilemektedir. Bu nedenle, İngilizce ’den Türkçe ’ye “sessiz istifa” olarak çevrilen kavram, işin tamamen bırakıldığı bir süreci anlatmadığından, literatürde daha uygun bir ifade olarak “sessiz işten ayrılma” şeklinde de kullanılmaktadır (Yıldız, 2023). Bu ayrım, kavramın doğasının yanlış anlaşılmasını önlemek açısından önemlidir.

Her ne kadar “sessiz istifa” ifadesi son yıllarda özellikle sosyal medyanın da

etkisiyle popülerlik kazanmış olsa da, bu olgunun altında yatan davranış biçimi aslında çok daha eskidir. Yani çalışanların fazladan gayret göstermeme, yalnızca zorunlu işleri yerine getirme eğilimi, yeni ortaya çıkan bir olgu değil, yeni bir adlandırmayla yeniden gündeme taşınmış bir olgudur. Bu çerçevede sessiz istifa, özellikle çalışanın örgütsel hedeflere gönüllü katkı yapma konusundaki isteksizliği ile açıklanabilir. Ayrıca, bu davranışın yalnızca iş yüküyle değil, sosyal bağlarla da yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Sessiz istifa eden bireyler çoğu zaman iş arkadaşlarıyla derin veya anlamlı ilişkiler geliştiremez, bu da örgütle olan bağlarının daha da zayıflamasına yol açar (Demirkaya vd., 2023).

Sessiz istifa, yalnızca işe yönelik düşük katılımın bir göstergesi değil, aynı zamanda çalışanların iş dışı yaşamlarını ve ruhsal sağlıklarını korumaya yönelik bilinçli bir başa çıkma stratejisi olarak da ele alınmaktadır. Günümüz iş dünyasında artan iş yükü, sürekli erişilebilir olma beklentisi ve rekabetçi çalışma ortamı, çalışanlar üzerinde yoğun baskı ve tükenmişlik yaratmaktadır (Maslach ve Leiter, 2016). Bu bağlamda sessiz istifa, çalışanların işten tamamen ayrılmadan, kendilerini psikolojik olarak korumaya çalıştıkları bir tür savunma mekanizması olarak işlev görmektedir (Kahn, 1990). Sessiz istifa eden bireyler, temel görevlerini sürdürürken, aşırı rol taleplerinden ve duygusal yıpranmaya yol açan ek sorumluluklardan bilinçli olarak geri durmaktadır (Harter vd., 2022). Bu durum, iş-yaşam dengesi, psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumuna ilişkin güncel tartışmalarla yakından ilişkilidir (Demerouti vd., 2001; WHO, 2019).

2. İstifa Türleri

Toplum yaşamında kamu düzeninin korunabilmesi, büyük ölçüde kamu hizmetlerinin kesintisiz ve etkin bir biçimde yürütülmesine bağlıdır. Bu hizmetlerin düzenli şekilde işlenmesini sağlayan en temel unsur ise kamu görevine atanan çalışanlardır. Çünkü kamu görevlileri, yalnızca bireysel bir işlevi yerine getirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal işleyişin sürdürülebilirliğini de güvence altına alırlar. Kamu hizmetlerinin aksaksız biçimde sürmesi, çalışanların sorumluluklarını zamanında ve eksiksiz şekilde yerine getirmelerine bağlıdır. Ancak uygulamada her zaman bu ideal durum korunamamaktadır. Nitekim çeşitli nedenlerle kamu personelinin, sahip oldukları çalışma hakkından kendi istekleriyle vazgeçerek görevden ayrılmayı ya da istifayı tercih edebildiği görülmektedir. Bu durum, kamu hizmetlerinde sürekliliği ve verimliliği tehdit eden bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Serttaş, 2018). Dolayısıyla, kamu çalışanlarının görevde kalmasını ve motivasyonlarını sürdürmesini sağlayacak politikaların geliştirilmesi, yalnızca bireysel fayda değil, aynı zamanda toplumsal yarar açısından da kritik bir gereklilik haline gelmektedir.

2.1. İradi İstifa

Kamu personelinin görevinden ayrılma yollarından biri olan iradi istifa, çalışanın tamamen kendi isteğiyle ve herhangi bir dış baskıya maruz kalmaksızın görevinden çekilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda kişi, bağlı bulunduğu kuruma yazılı bir dilekçe sunarak mevcut statüsünden ayrılma talebini iletir. İradi istifanın temel özelliği, çalışanın özgür iradesine dayanması ve bireysel gerekçelerle gerçekleşmesidir. Bu nedenle, istifa kavramı gündeme geldiğinde, öncelikle akla gelmesi gereken istifa biçimi iradi istifadır (Serttaş, 2018).

İradi istifanın geçerli olabilmesi için çalışan tarafından hazırlanan dilekçe yeterli görülmektedir. Ancak kamu hizmetlerinin kesintisiz yürütülmesi gerektiğinden, dilekçenin verildiği andan itibaren süreç, idarenin sürekliliği ilkesi çerçevesinde şekillenmektedir. Buna göre, istifa dilekçesi ilgili birimin yetkili amirince onaylanıncaya kadar kamu çalışanı görevine devam etmek zorundadır. Ayrıca, hizmetin aksamasını önlemek amacıyla, istifa eden çalışanın yerine atama yapılmıncaya kadar görevde kalması beklenir. Bununla birlikte, söz konusu sürecin bir ayı aşması halinde çalışan, durumu amirine bildirerek görevden fiilen ayrılabilir (Epik, 2011).

Uygulamada dikkat edilmesi gereken bir başka husus, dilekçede yer alan tarihtir. İstifa başvurularında, dilekçede açıkça belirtilen tarih esas alınmaktadır. Eğer dilekçede tarih belirtilmemiş ya da belirsiz koşullara bağlanmışsa, bu başvurular geçerli sayılmamakta ya da yetkili amirin takdirine bırakılmaktadır. Dolayısıyla iradi istifa talebinde bulunan kişinin dilekçesini açık, net ve tereddüde yer vermeyecek şekilde düzenlemesi büyük önem taşımaktadır. Aksi takdirde, istifa süreci hem çalışan hem de idare açısından belirsizlik yaratabilir. Bu yönüyle iradi istifa, yalnızca bireysel bir hak değil, aynı zamanda idarenin işleyişine zarar vermemek için dikkatle yürütülmesi gereken bir süreçtir.

2.2. Zorunlu İstifa

“İstifa” kavramı, kelime kökeni itibarıyla bireyin kendi iradesiyle işinden ayrılmasını ifade eden iradi istifa ile özdeşleşmektedir. Bu nedenle hiç kimse, kendi isteği dışında görevinden ayrılmaya zorlanamaz (Serttaş, 2018). Ancak bu genel kuralın bazı istisnaları vardır. Özellikle siyaset alanına adım atmak isteyen kamu görevlileri açısından istifa, kendi rızalarına bağlı bir tercihten ziyade yasal bir zorunluluk haline gelmektedir. Çünkü anayasal düzen içinde her vatandaş seçme ve seçilme hakkına sahiptir, fakat kamu görevlilerinin bu hakkı kullanabilmeleri, mevcut görevlerinden ayrılmaları şartına bağlanmıştır. Bu düzenlemenin arkasında yatan temel gerekçe, kamu yararı adına kendilerine tanınan yetkilerin bireysel veya siyasi çıkarlar için kullanılma ihtimalini engellemektir.

Anayasa’nın 76. maddesinin üçüncü fıkrası, bu durumu açıkça ortaya koyar.

Buna göre; yükseköğretim kurulu üyeleri, öğretim elemanları, hakimler, savcılar, yüksek yargı organı mensupları, silahlı kuvvetler personeli ve diğer kamu görevlileri siyasal bir faaliyet yürütmek istediklerinde, öncelikle görevlerinden çekilmek zorundadırlar. Bu zorunluluk, sadece anayasal metinlerle değil, seçim mevzuatı ile de pekiştirilmiştir. 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nun 18. maddesi, kamu görevinde bulunan birçok meslek grubuna aynı yükümlülüğü getirir. Bu kapsamda; Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) üyeleri, belediye başkanları, siyasi partilerin il ve ilçe teşkilatlarının başkanları, belediye meclisi üyeleri, kamu bankalarında veya bu bankaların üst kuruluş ve ortaklıklarının yönetim ve denetim organlarında görev yapanlar da zorunlu olarak istifa etmek durumundadır (Epik, 2011).

Öte yandan, 2972 sayılı Mahalli İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Kanunu kamu görevlilerinin tamamını kapsayan genel bir istifa zorunluluğu getirmemiştir. Yasal çerçevedeki bu boşluk zaman zaman yasama organı ya da Yüksek Seçim Kurulu kararları ile doldurulmuş, kimi seçim dönemlerinde kamu görevlilerinin neredeyse tümüne istifa etme şartı getirilmiştir. Bu durum, seçim hukuku ve kamu görevlilerinin siyasetle ilişkisi konusunda esneklik ve farklı uygulamaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, kamu görevlileri için istifa olgusu yalnızca kişisel bir karar değil, aynı zamanda demokratik sistemin işleyişini düzenleyen anayasal ve yasal mekanizmaların bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

3. Sessiz İstifanın Belirtileri

Sessiz istifa davranışı sergileyen çalışanlar, resmi iş yükümlülüklerini sürdürmeye devam etseler de işin yaşam üzerindeki baskısını sınırlamayı amaçlayarak iş-yaşam dengesini koruma eğilimindedirler. Bu davranış biçimi, tükenmişlikle başa çıkmanın bir stratejisi olarak öne çıkmaktadır ve çalışanların örgüt içindeki etkileşimlerinde bazı fark edilir işaretler ortaya çıkarmaktadır (Yıldız, 2023). Sessiz istifanın gözlemlenebilen belirtileri arasında toplantılara isteksiz katılım, ekip üyeleriyle iletişim sorunları, işe geç gelme veya işten erken ayrılma, takım çalışmalarına katkıda azalma, motivasyon kaybı ve genel performansta düşüş sayılabilir.

Sessiz istifa eden bireyler genellikle karar süreçlerine katılmakta isteksiz davranır, sorulara kısa ve kapalı yanıtlar verir ve sorumluluk almak yerine sessiz kalmayı tercih ederler. Bu tutum, dışarıdan bakıldığında uyumlu bir çalışan imajı sunsa da, gerçekte örgütsel hedeflere karşı ilgisizlik ve kayıtsızlığı yansıtmaktadır. Ayrıca, sessiz istifa gösteren çalışanlar, küçük rahatsızlıklar veya motivasyon düşüklüklerinde işe gelmemeyi tercih ederek, sağlık izinlerini stratejik şekilde kullanabilmektedirler. Mesleki motivasyon ve iş tutkusunun azalması, bu davranış biçiminin karakteristik bir sonucu olarak karşımıza çıkar (Yavuz, 2024).

Bu bağlamda sessiz istifa, yalnızca bireysel bir strateji değil; aynı zamanda çalışanların örgütteki psikolojik sınırlarını koruma ve iş yaşamındaki yoğunluğa karşı bilinçli bir tepki geliştirme yöntemi olarak değerlendirilebilir. Örgütler, bu davranışın altında yatan nedenleri anlamak ve çalışan bağlılığını artıracak stratejiler geliştirmek zorundadır.

4. Sessiz İstifanın Sebepleri

Sessiz istifaya neden olan sebepler hem bireysel hem de örgütsel olabilmektedir.

4.1. Bireysel Sebepler

Sessiz istifa davranışı, özellikle pandemi sonrası dönemde, Z kuşağı olarak tanımlanan genç çalışanlar arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu kuşak, iş ve yaşam olaylarını sorgulama eğilimi yüksek bir grup olduğundan, sessiz istifanın genç çalışanlarda daha yoğun şekilde gözlemlenmesi tesadüf değildir (Güler, 2023). Pandemi sürecinin Z kuşağı üzerinde hem mesleki hem de psikolojik açıdan zorlayıcı etkileri olmuş; mezuniyet gecikmeleri ve işten ayrılma vakalarına tanıklık etme, bu bireyleri iş ve gelecek beklentilerini yeniden değerlendirmeye itmiştir.

Z kuşağının sosyal medyayı etkin kullanması ve sorunlarını geniş kitlelerle paylaşma alışkanlığı, sessiz istifa kavramının popülerleşmesine de katkı sağlamıştır (Çimen ve Yılmaz, 2023). Sessiz istifa eğilimi gösteren çalışanlar genellikle kariyer basamaklarını hızlıca tırmanma veya yükselme kaygısı taşımaz. Bu bireyler, aşırı çalışma kültürünün sağlık üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini düşünerek, “iş hayatı yaşamın tamamı değildir” yaklaşımını benimserler (Güler, 2023).

Bu davranış, bireylerin ruh sağlığını koruma, tükenmişliği önleme, iş stresini azaltma ve aile ile daha fazla zaman geçirme ihtiyacıyla şekillenir. Maddi yetersizlikler veya mevcut iş koşullarının değiştirilmesindeki güçlükler nedeniyle gerçek anlamda istifa edemeyen çalışanlar, iş yükünü minimumda tutarak ve ekstra sorumluluk almaktan kaçınarak tepkilerini gösterirler. Bu strateji, örgütsel bağlılıkta azalma, iş tatminsizliği ve dolayısıyla sessiz istifa davranışının ortaya çıkmasına zemin hazırlar (Yıldız, 2023).

4.2. Örgütsel Sebepler

Sessiz istifa davranışının ortaya çıkmasında sadece bireysel etkenler değil, örgütsel faktörler de önemli bir rol oynamaktadır. Çalışan, iş ortamında değer görmediğinde veya yöneticisinin yıkıcı davranışlarına tepki göstermek istediğinde, sessiz istifa bir başvuru stratejisi hâline gelebilir. Özellikle bireyin sergilediği çabanın ve performansın yeterince takdir edilmemesi motivasyon kaybına yol açarak iş ortamındaki verimliliğini düşürebilmektedir.

Toksik liderlerin sebep olduğu olumsuz tutumlar ve baskı, çalışanların kuruma

yönelik algısını olumsuz etkileyerek bağlılık düzeyini düşürmekte ve verimliliği azaltmaktadır. Bu bağlamda, duygusal açıdan tatmin olmamış bireyler, örgüte bağlılıklarını kaybedebilir ve performansını bilinçli olarak düşürerek memnuniyetsizliklerini ifade edebilirler. Dolayısıyla, çalışanların sessiz istifa eğilimi, çoğu zaman duygusal tatminsizlik ve örgütsel destek eksikliğinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, aynı zamanda iş tatminini sağlayan temel motivatörlerden birinin ortadan kalkmasına neden olmaktadır (Karahana ve Bozkurt, 2021).

5. Sessiz İstifanın Etkileri

Sessiz istifa, çalışanların iş ortamına karşı geliştirdikleri tepkisel bir davranış biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bireysel düzeyde bazı olumlu etkiler sağlayabilse de, örneğin iş-yaşam dengesini koruma gibi, örgütsel açıdan değerlendirildiğinde uzun vadede ciddi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Kurum içindeki verimlilik düşebilir, takım ruhu zayıflayabilir ve genel çalışma atmosferi olumsuz etkilenebilir; bu nedenle sessiz istifa yalnızca bireysel bir tercih değil, aynı zamanda örgütsel performans için dikkate alınması gereken bir risk olarak görülmelidir (Kerse vd., 2024).

5.1. Bireysel Etkiler

Sessiz istifa, çalışanların yalnızca görev tanımlarında belirtilen işleri yerine getirip ek sorumluluk almamaları ve çaba göstermemeleri olarak tanımlanabilir (Gürer vd., 2024). Bu durum, mutsuz çalışanların yöneticilerine doğrudan seslerini duyuramamalarından kaynaklanan pasif bir direnç biçimi olarak da yorumlanabilir. Sessiz istifa uygulayan bireyler, işten zihinsel olarak uzaklaşmış olup, daha iyi şartlar sunan yeni iş fırsatlarını yakalama arayışına girerler. Ancak maddi koşullar nedeniyle mevcut işten ayrılamayanlar, örgüt içinde düşük performansları ve ek sorumluluk almamalarıyla dikkat çekerler. Bu çalışanlar, yöneticiler için öncelikli olarak geri çekilecek grup haline gelir ve işten çıkarılma riski taşırlar.

Örgütsel bağlılığı yüksek çalışanlar ise genellikle daha fazla çaba sarf eder ve iş doyumları yüksek olduğundan olumlu katkı sunma potansiyeline sahiptir. Buna karşılık sessiz istifa davranışı gösteren bireyler, işlerini rutin bir biçimde yaparak zamanla bore-out (iş yerinde sıkılma) sendromu riskiyle karşı karşıya kalırlar (Arar vd., 2023). Bu durum, hem mesleki gelişimlerini hem de kişisel ilerlemelerini olumsuz etkiler; motivasyon kaybı yaşayan çalışan, diğer ekip üyelerinin gerisinde kalabilir.

Çalışanın yerine getirmesi gereken kurallar yalnızca yazılı sözleşmelerle değil, aynı zamanda üstü kapalı psikolojik sözleşmelerle de belirlenmektedir. Bir örgütte çalışmaya başlayan birey, en iyi performansını sergileme, ek sorumluluk üstlenme ve örgüte değer katma gibi normları da dolaylı olarak kabul etmiş olur. Sessiz istifa,

bu etik sorumlulukların yerine getirilmemesi anlamına geldiğinden, çalışan açısından bir etik ihlal niteliği taşımaktadır (Ayabakan, 2023).

Öte yandan sessiz istifa, birey açısından kısa vadede bazı olumlu etkiler de yaratabilir. Fazla sorumluluk üstlenmediği için çalışan, iş yerinde zihinsel olarak kendini daha rahat ve güvenli hisseder. İş ve özel yaşam arasına sınır koyabilen bu birey, ailesine ve sevdiklerine daha fazla zaman ayırarak psikolojik ve ruhsal olarak olumlu etkilenebilir. Ayrıca yalnızca işin gereklerini yerine getirdiği için, örgüt içinde gereksiz rekabet ortamı ve buna bağlı huzursuzluk da azalır (Çimen ve Yılmaz, 2023). Ancak sessiz istifa, başlangıçta sağladığı psikolojik rahatlamaya rağmen uzun vadede iş tatminsizliği, monotonluk ve örgütsel izolasyon gibi olumsuz sonuçlar doğurabilir.

5.2. Örgütsel Etkiler

Çalışanlar arasındaki iletişim ve yöneticilerle kurulan ilişkiler, örgütlerde davranış biçimlerinin temelini oluşturur ve bu davranışlar, örgütün genel başarısını doğrudan etkiler. Verimlilik, iş tatmini ve örgütün itibarı, çalışanların tutum ve bağlılık düzeyleriyle yakından ilişkilidir. Sessiz istifa eğilimi gösteren bireyler, örgütsel bağlılıklarının zayıf olması nedeniyle örgütün hedeflerine ulaşmasını riske atabilir (Ayabakan, 2023). Ayrıca, bu tür davranışlar, örgüt içinde adaletsizlik algısının oluşmasına yol açabilir; çünkü görev tanımının ötesinde çalışan ve ekstra sorumluluk üstlenen bireyler, zamanla sessiz istifacıların yükünü de üstlenmek zorunda kalır ve bu durum ekip içinde gerilime sebep olabilir.

Sessiz istifa, genellikle işten ayrılma eğiliminde olan, motivasyonu düşmüş ve tükenmiş çalışanlar arasında görülmektedir (Altıntaş, 2024). Bu memnuniyetsizlik, diğer çalışanlara da yayılabilir ve örgüt kültürünün olumsuz etkilenmesine neden olabilir. Örgüt içindeki huzursuzluk arttıkça, personel devir hızı yükselir; bu da yeni çalışanların işe alınması ve eğitilmesi süreçlerinde hem maliyet hem de bilgi ve yetenek kaybı açısından olumsuzluk yaratır (Demirkaya vd., 2023).

Sessiz istifa, çalışanların sorumluluklardan kaçınarak örgütte pasif bir direnç göstermesi anlamına gelir. Bu durum, iş yükü dengesinin bozulmasına ve sessiz istifacılara yönelik dışlanma riskinin artmasına yol açabilir. Zamanla örgütte gruplaşmalar ve bölünmeler oluşabilir. Örgüt yöneticileri ise sessiz istifa davranışı gösteren çalışanları diğerlerinden farklı muamele ederek, ihtiyaçlarını göz ardı edebilir ve bu çalışanların örgüte bağlılıklarını daha da azaltabilir (Gürer vd., 2024).

6. Sessiz İstifa Literatürüne Yönelik Bibliyometrik Analiz

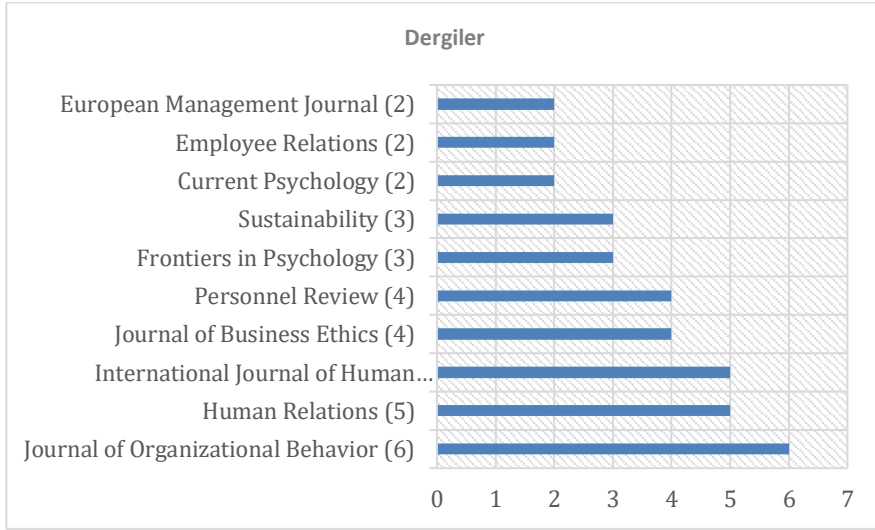
Bu çalışmada sessiz istifa (quiet quitting) literatürünün genel eğilimlerini ve yapısal özelliklerini ortaya koymak amacıyla bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Analiz kapsamına, Web of Science (WoS) veri tabanında indekslenen ve başlık, özet veya anahtar kelimelerinde “quiet quitting” ifadesi yer alan toplam 27 akademik makale dâhil edilmiştir. Bibliyometrik analiz, ilgili araştırma alanındaki yayınların nicel özelliklerini inceleyerek literatürün gelişim sürecini, tematik yapısını ve odaklandığı araştırma konularını belirlemeye olanak sağlamaktadır. Bu doğrultuda yayınlar; yıllara göre dağılım, dergi, yazar, ülke ve anahtar kelime gibi göstergeler üzerinden değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, sessiz istifanın son yıllarda giderek artan bir akademik ilgiye konu olduğunu ve örgütsel davranış literatürü içinde gelişmekte olan bir araştırma alanı niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır.

Şekil 1. Yıllara Göre Yayın Dağılımı

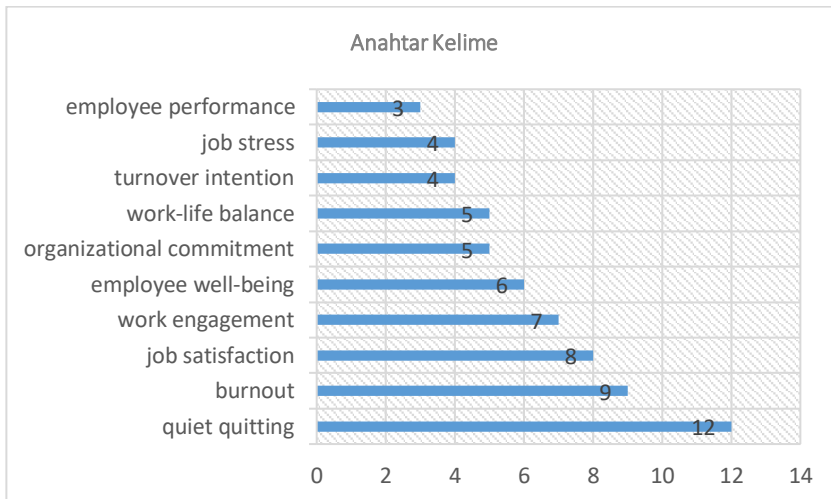
Yıllara göre yayın dağılımını gösteren bulgular, sessiz istifa literatürünün büyük ölçüde 2022–2024 döneminde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Bu eğilim, kavramın popüler bir söylem olmanın ötesine geçerek akademik olarak sistematik biçimde ele alınmaya başlandığını göstermektedir. Özellikle 2023 yılında yayın sayısının zirveye ulaşması, sessiz istifanın örgütsel davranış, insan kaynakları yönetimi ve çalışma psikolojisi alanlarında kalıcı bir araştırma konusu hâline gelmeye başladığını düşündürmektedir.

Şekil 2. En çok yayın yapan dergiler

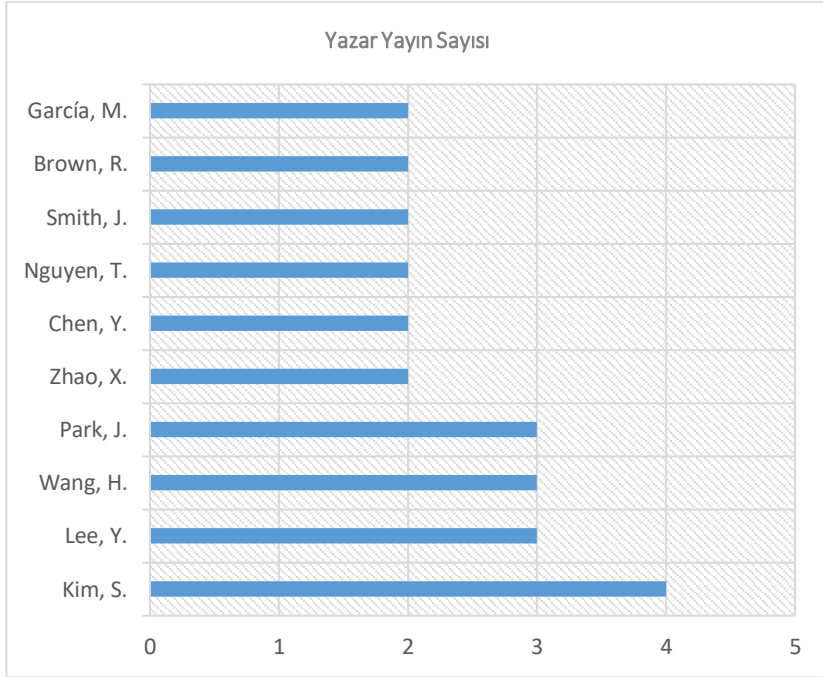
Dergi dağılımına ilişkin bulgular, sessiz istifa çalışmalarının ağırlıklı olarak örgütsel davranış ve insan kaynakları yönetimi odaklı dergilerde yayımlandığını göstermektedir. Journal of Organizational Behavior, Human Relations ve International Journal of Human Resource Management gibi dergilerin ön plana çıkması, kavramın bireysel tutumlar ile örgütsel sonuçlar arasındaki ilişkiler çerçevesinde ele alındığını ortaya koymaktadır. Bu durum, sessiz istifanın yalnızca bireysel bir motivasyon sorunu olarak değil, örgütsel bağlılık, iş tatmini ve çalışan refahı gibi daha geniş kavramsal çerçeveler içinde değerlendirildiğini göstermektedir.

Şekil 3. Anahtar kelime analizi

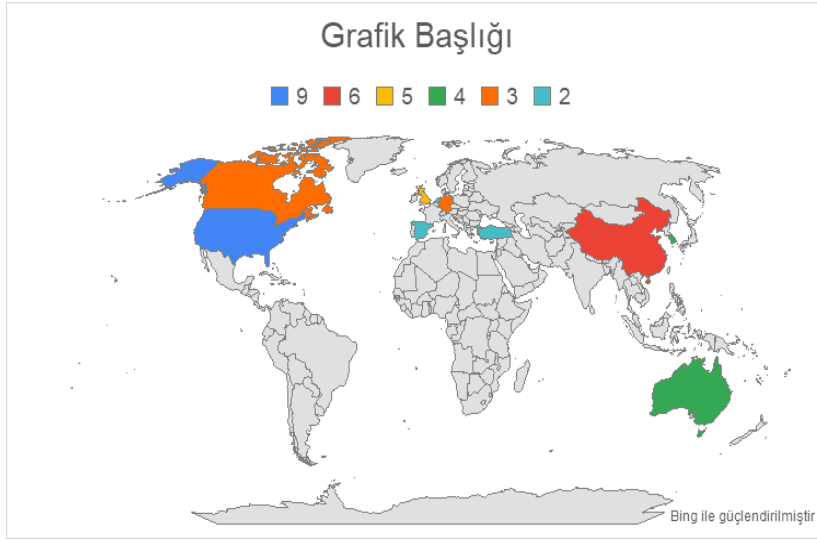
Anahtar kelime analizine dayalı bulgular, sessiz istifa literatürünün ağırlıklı olarak tükenmişlik, iş tatmini, işe adanmışlık, çalışan iyi oluşu ve örgütsel bağlılık gibi kavramlarla ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu kavramsal yoğunlaşma, sessiz istifanın bireysel psikolojik süreçler ile örgütsel bağlam arasındaki etkileşimler üzerinden ele alındığını göstermektedir. Özellikle tükenmişlik ve iş–yaşam dengesi gibi kavramların öne çıkması, sessiz istifanın modern çalışma yaşamının yapısal sorunlarıyla doğrudan bağlantılı bir olgu olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 4. En Üretken Yazarlar

Yazar üretkenliğine ilişkin bulgular incelendiğinde, sessiz istifa literatüründe henüz belirgin bir çekirdek yazar grubunun oluşmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, farklı ülkelerden ve akademik geleneklerden araştırmacıların alana katkı sunduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, sessiz istifanın küresel ölçekte ilgi gören, disiplinler arası ve gelişmekte olan bir araştırma alanı olduğunu göstermektedir. Literatürdeki bu dağınık yapı, gelecekte kavramın kuramsal temellerinin daha da güçlendirilmesi ve ampirik çalışmaların çeşitlendirilmesi için önemli bir potansiyel sunmaktadır.

Şekil 5. En Fazla Yayın Üreten Ülkeler

Ülkeler bazında elde edilen bulgular, sessiz istifa literatürünün ağırlıklı olarak Kuzey Amerika, Doğu Asya ve Batı Avrupa merkezli olarak geliştiğini göstermektedir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin yayın sayısı bakımından ilk sırada yer alması, sessiz istifa kavramının ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasının Anglo-Sakson çalışma kültürü bağlamında şekillendiğine işaret etmektedir. Çin ve Güney Kore gibi Doğu Asya ülkelerinin literatürde öne çıkması ise, yoğun çalışma temposu, performans baskısı ve tükenmişlik olgusunun bu ülkelerde önemli bir araştırma gündemi oluşturduğunu göstermektedir. Avrupa ülkelerinin katkıları, sessiz istifanın iş-yaşam dengesi, çalışan refahı ve sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi perspektifleriyle ele alındığını ortaya koymaktadır. Türkiye'nin de yer aldığı gelişmekte olan ülkelerin literatüre sınırlı ancak artan katkısı, kavramın farklı kültürel ve örgütsel bağlamlarda incelenmesi açısından önemli bir potansiyel sunduğunu göstermektedir.

Bibliyometrik analiz sonuçları, sessiz istifa literatürünün özellikle 2022 sonrasında hızlı bir gelişim gösterdiğini ve örgütsel davranış alanında yeni ancak giderek merkezi bir araştırma konusu hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Yayınların belirli dergiler ve ülkeler etrafında yoğunlaşması, literatürün henüz sınırlı bir akademik çevrede şekillendiğine işaret etmektedir. Ülkeler bazındaki dağılım, sessiz istifanın daha çok gelişmiş ve yoğun çalışma kültürüne sahip ekonomilerde ele alındığını, gelişmekte olan ülkelerde ise sınırlı sayıda çalışmanın bulunduğunu göstermektedir. Anahtar kelime ve tematik bulgular, kavramın çoğunlukla tükenmişlik, çalışan bağlılığı ve iş-yaşam dengesi gibi değişkenlerle ilişkilendirildiğini, ancak örgütsel kültür, liderlik ve dijital çalışma pratikleri bağlamında yeterince derinlemesine incelenmediğini ortaya koymaktadır. Bu

bağlamda, gelecekte yapılacak araştırmaların farklı sektörler, kültürel bağlamlar ve çok düzeyli modeller üzerinden sessiz istifa olgusunu ele alması, literatürün kuramsal ve ampirik derinliğini artıracaktır.

Sonuç

Bu bölümde, çalışma yaşamında giderek daha görünür hâle gelen sessiz istifa olgusu, kavramsal boyutları, bireysel ve örgütsel belirleyicileri ile sonuçları çerçevesinde ele alınmış; ayrıca Web of Science veri tabanında yayımlanmış çalışmalar üzerinden gerçekleştirilen bibliyometrik analiz bulgularıyla literatürün mevcut durumu bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bulgular, sessiz istifanın yalnızca geçici bir popüler söylem olmadığını; aksine modern çalışma yaşamının yapısal sorunlarıyla doğrudan ilişkili, çok boyutlu ve kalıcı bir örgütsel olguya dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Kavramsal değerlendirmeler, sessiz istifanın çalışanların örgütten tamamen kopuşunu değil; gönüllü çaba ve duygusal bağlılığın geri çekilmesiyle karakterize edilen örtük bir uzaklaşma sürecini ifade ettiğini göstermektedir. Bu yönüyle sessiz istifa, bireylerin tükenmişlik, adaletsizlik algısı, aşırı iş yükü ve anlam kaybı gibi deneyimlere karşı geliştirdikleri pasif fakat bilinçli bir uyum ve korunma stratejisi olarak değerlendirilebilir. Ancak bireysel düzeyde kısa vadede sağladığı psikolojik rahatlamaya karşın, uzun vadede örgütsel bağlılığın zayıflaması, performans düşüşü ve kurum içi ilişkilerin bozulması gibi olumsuz sonuçlar doğurma potansiyeline sahiptir.

Bibliyometrik analiz sonuçları ise sessiz istifa literatürünün özellikle 2022 sonrası dönemde hızla geliştiğini, ancak henüz kuramsal olarak doygunluğa ulaşmadığını göstermektedir. Yayınların belirli ülkeler, dergiler ve temalar etrafında yoğunlaşması; liderlik, örgütsel kültür ve dijital çalışma pratikleri gibi alanların görece sınırlı ele alındığını ortaya koymaktadır. Bu durum, sessiz istifanın farklı kültürel bağlamlarda, çok düzeyli modellerle ve özellikle liderlik davranışlarıyla ilişkisi çerçevesinde daha derinlemesine incelenmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak, sessiz istifa olgusu, çağdaş örgütlerin çalışan bağlılığı, sürdürülebilir performans ve sağlıklı örgütsel iklim oluşturma çabaları açısından dikkate alınması gereken kritik bir sinyal niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, hem akademik çalışmaların hem de yönetsel uygulamaların, sessiz istifayı bastırılması gereken bir sorun olarak değil; örgütsel işleyişteki kırılganlıkları görünür kılan bir gösterge olarak ele alması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, M. (2024). Çalışma yaşamındaki negatif dinamiklerin çalışan davranışlarına etkisi: Sessiz istifanın aracılık rolü. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 255–274.
- Arar, T., Çetiner, N., & Yurdakul, G. (2023). Quiet quitting: Building a comprehensive theoretical framework. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 15(28), 122–138.
- Ayabakan, B. Ç. (2023). İş etiği penceresinden sessiz istifa. *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 7(2), 106–126.
- Birinci, M., & Amburgey, T. L. (2022). The great resignation or the great reshuffle? Understanding employee mobility in times of crisis. *Journal of Management Studies*, 59(8), 1–7.
- Braje, I. N. (2022). The great resignation and its impact on the labor market. *Economic Research Journal*, 35(2), 45–58.
- Çimen, A. İ., & Yılmaz, T. (2023). Sessiz istifa ne kadar sessiz? *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 27–33.
- Cohen, A. (2021). How the “Great Resignation” will reshape the workplace. *Bloomberg Businessweek*.
- Demirkaya, H., Yıldız, B., Erener Özalçın, S., & Öztürk, H. (2023). İnsan kaynaklarında sessizliğin yankıları: Örgütlerde sessiz istifa fenomeninin anatomisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Dergisi*, 2(2), 69–88.
- Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W. B. (2001). The job demands–resources model of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 499–512.
- Epik, M. N. (2011). İdare hukukunda istifa (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Gabrielova, K., & Buchko, A. A. (2021). Here comes Generation Z: Millennials as managers. *Business Horizons*, 64(4), 489–499.
- Google. (2025). Gemini: Metin kontrolü ve literatür tarama süreçlerinde yararlanılan yapay zekâ tabanlı dil modeli. <https://gemini.google.com/>
- Güler, M. (2023). Çalışma kültüründe yeni bir kavram: Sessiz istifa. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32(1), 247–261.
- Gürer, A., Solmaztürk, A. B., & Gökçe, F. (2024). Sessiz istifa: Literatür incelemesi. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (13), 1–41.
- Harter, J., Mann, A., & Gallup. (2022). Quiet quitting is real. *Gallup Workplace*.
- Issac, A. C., Baral, R., & Bednall, T. C. (2021). What makes employees share knowledge? Exploring the role of psychological well-being. *Journal of Knowledge Management*, 25(4), 817–835.
- Iorgulescu, M. C. (2016). Generation Z and its perception of work. *Cross-Cultural Management Journal*, 18(1), 47–54.

- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692–724. <https://doi.org/10.2307/256287>
- Kerse, G., Deniz, V., & Çakıcı, A. B. (2024). Sessiz istifa ölçeğinin Türkçe formunun psikometrik özelliklerinin sınanması. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(3), 749–762.
- Kmicciak, R. (2022). Knowledge hiding and mental health: The mediating role of job-related stress. *Management Research Review*, 45(6), 789–804.
- Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*, 15(2), 103–111.
- Moç, T. (2024). Modern İş Dünyasının Sessiz Çılgılığı: Sessiz İstifa, Kriter Yayınevi, İstanbul
- OpenAI. (2025). ChatGPT (GPT-5.2 sürümü): Metin kontrolü ve literatür tarama süreçlerinde yararlanılan yapay zekâ tabanlı dil modeli. <https://chat.openai.com/>
- Patel, D. (2017). 8 ways Generation Z will differ from millennials in the workplace. *Forbes*.
- Poradnikprzedsieborcy. (2022). Generation Z in the workplace.
- Schawbel, D. (2014). Gen Z employees: The 5 attributes you need to know. *Millennial Branding*.
- Serenko, A. (2022). The great resignation: Why employees are leaving their jobs. *Journal of Knowledge Management*, 26(1), 1–4. <https://doi.org/10.1108/JKM-12-2021-0920>
- Serttaş, S. (2018). Türk idare hukukunda istifa (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Sheather, J., & Slattery, D. (2021). The great resignation—How do we support and retain staff already stretched to their limit? *BMJ*, 375, n2533.
- Turner, A. (2015). Generation Z: Technology and social interest. *The Journal of Individual Psychology*, 71(2), 103–113.
- World Health Organization. (2019). Burn-out an “occupational phenomenon”. WHO.
- Yavuz, A. (2024). Sessiz istifa: İş yaşamında sessiz bir çıkış yolu mu? *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 242–253.
- Yıldız, D. (2023). Örgütlerde işgören ve işverenlerin güncel sorunu: Sessiz istifa. *Social Sciences Research Journal*, 12(6), 795–802.

BÖLÜM 44

Gölgede Kalan Güç: Toksik Liderlik Bibliyometrik Bir Analiz

Yunus Zengin¹ & Melisa Sırmabıyıklı²

¹ Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi İİBF, ORCID: 0000-0001-8381-6918

² Kafkas Üniversitesi SBE, ORCID:0009-0008-9323-8224

Giriş

Liderlik, geleneksel olarak örgütsel başarının ve çalışan gelişiminin itici gücü olarak kabul edilir. Ancak bu bölümde ele alınan toksik liderlik kavramı, liderliğin yapıcı doğasının tam tersine, yıkıcı ve zararlı bir boyuta işaret etmektedir. Toksik liderlik, örgüt içinde kalıcı hasara neden olan, çalışanların refahını, moralini ve verimliliğini sistematik olarak zedeleyen davranış, kişilik özellikleri ve yönetim tarzlarının bir kombinasyonudur.

Bu tür liderler genellikle narsisizm, manipülasyon, otoriterlik ve etik dışı kararlar alma eğilimi sergilerler. Temelde kendi kişisel çıkarlarını örgütün ve çalışanların menfaatlerinin önünde tutarak, astlarına karşı aşağılayıcı, adaletsiz veya istismarcı tutumlar sergilerler. Toksik liderlik yalnızca bireysel zararla sınırlı kalmaz; aynı zamanda örgütsel güven kültürünü yıkar, yüksek işten ayrılma oranlarına yol açar ve nihayetinde örgütün genel performansını düşürür.

Bu bölümde sunulan bibliyometrik analiz, Web of Science (WoS) veri tabanında yayımlanmış makaleler temel alınarak yapılmıştır. Analiz, yıllara göre yayın sayısı, en çok yayın yapan ülkeler ve konu dağılımları gibi göstergeleri içermektedir. Bulgular, toksik liderlik araştırmalarının özellikle son on yılda hızla arttığını, psikoloji, yönetim ve iş sağlığı alanlarında yoğunlaştığını ortaya koymaktadır.

1. Liderlik

Toplumların tarihsel gelişim çizgisi incelendiğinde, insanın başlangıçta dünyaya tek başına geldiği, ancak yaşamını sürdürme, güvenlik sağlama ve ihtiyaçlarını karşılama gibi nedenlerle zamanla diğer bireylerle etkileşime geçerek toplumsal birliktelikler oluşturduğu görülmektedir. İnsan, bireysel olarak yerine getirmekte zorlandığı görevleri kolaylaştırmak, üretim ve paylaşım süreçlerini daha verimli hale getirmek, aynı zamanda ortak bir yaşam düzeni kurmak amacıyla iş birliği temelli küçük topluluklar meydana getirmiştir. Bu birlikteliklerin temel amacı, ortak hedefler doğrultusunda dayanışma sağlayarak bireysel çabanın ötesine geçen bir sinerji yaratmaktır. Zaman içerisinde bu küçük gruplar büyüyerek daha karmaşık ve organize toplumsal sistemlere dönüşmüş, böylece sosyal yapılar ve kültürel kurumlar ortaya çıkmıştır (Oplatka, 2010). Toplum, bu anlamda bireyin yalnızca içinde yaşadığı bir çevre değil, aynı zamanda öğrenme, etkileşim ve değer aktarımının gerçekleştiği dinamik bir sistemdir. Birey, bu sistem içinde hem bilgi ve deneyim kazanmakta hem de edindiği birikimi başkalarına aktararak toplumsal gelişime katkıda bulunmaktadır. Bu karşılıklı etkileşim süreci, toplumsal ilerlemenin yönünü belirleyen temel dinamiklerden birini oluşturur. Bu süreci yönlendiren, toplumu bir arada tutan ve ortak amaçlar etrafında birleştiren en önemli unsur ise liderliktir.

Liderlik kavramı, insanların tek başlarına gerçekleştiremeyecekleri hedeflere birlikte ulaşmalarını sağlayan bir olgu olarak insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahiptir. Tarihsel veriler incelendiğinde, liderliğe ilişkin ilk düşüncelerin dini

metinlerde, yönetim belgelerinde ve felsefî eserlerde yer aldığı görülmektedir. Toplumların dönüşümünü yönlendirme, savaşların stratejik biçimde yönetilmesi, kentlerin inşası ve toplumsal düzenin korunması gibi konular, tarih boyunca liderliğin merkezi önemini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Platon'un M.Ö. 400 dolaylarında kaleme aldığı Republic adlı eserinde liderlik kavramına ilişkin ilk sistematik değerlendirmelerden biri yer almaktadır. Bununla birlikte, M.Ö. 3000'li yıllara uzanan Sümer ve Mısır medeniyetlerinde de liderlik olgusuna dair yazılı belgelere rastlanması, kavramın köklü geçmişini göstermektedir. Farklı kültürlerde liderlik, kimi zaman otorite, kimi zaman bilgelik veya adalet gibi değerler üzerinden tanımlanmış; toplumların yönetim biçimlerine göre farklı nitelikler kazanmıştır. İslam düşünce geleneğinde de liderlik olgusuna özel bir önem atfedilmiş, Yusuf Has Hacip, Farabi, Gazali, Nizamülmülk ve İbni Haldun gibi düşünürler eserlerinde iyi bir yöneticinin nasıl olması gerektiğini kapsamlı biçimde tartışmışlardır (Arslanangün, 2014). Bu düşünürler, ideal bir liderin adaletli, basiretli, halkın ihtiyaçlarına duyarlı ve toplumu ilerletecek erdeme sahip olması gerektiğini vurgulamışlardır. Dolayısıyla tarihsel açıdan bakıldığında liderlik, yalnızca bir yönetsel işlev değil, aynı zamanda toplumsal yapının sürekliliğini sağlayan bir değer sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geçmiş dönemlerde liderler, toplumun refahını ve düzenini korumakla yükümlü, alınan kararların uygulanmasında rehberlik eden ve toplumsal birlikteliği sağlayan kişiler olarak görülmekteydi. Liderin görevi, toplumsal dengeyi sürdürmek, mevcut sosyal yapıyı muhafaza etmek ve kriz dönemlerinde toplumun çıkarlarını gözeten kararlar almak şeklinde tanımlanmıştır. Ancak tarih ilerledikçe, toplumsal ilişkilerdeki dönüşüm, birey anlayışındaki değişim ve örgütlenme biçimlerindeki evrim, liderlik anlayışında da köklü bir dönüşüm meydana getirmiştir. Geleneksel liderlik anlayışında lider, mevcut düzenin korunmasına odaklanan, yeniliklere temkinli yaklaşan ve örgüt çıkarlarını ön planda tutan bir figür olarak değerlendirilmiştir. Bu tür liderler, riskten kaçınma eğiliminde olup, sürekliliği sağlamak adına istikrarı korumayı öncelikli hedef olarak benimsemişlerdir.

Buna karşılık modern dönemde liderlik, bu geleneksel çerçevenin ötesine geçerek daha esnek, yenilikçi ve insan odaklı bir anlayışa evrilmiştir. Günümüz liderleri yalnızca yönetim görevini yerine getiren kişiler değil, aynı zamanda değişimi yöneten, çalışanları motive eden, örgüt içi uyumu destekleyen ve sürdürülebilir başarıyı hedefleyen bireylerdir. Modern lider, çevresel değişimlere hızla uyum sağlayan, yenilikçi stratejiler geliştiren ve insan faktörünü merkeze alan bir vizyona sahiptir. Bu bağlamda, çağdaş liderlik anlayışı, örgütsel başarının yalnızca teknik yeterlilikle değil, aynı zamanda duygusal zekâ, iletişim becerisi ve etik değerlere dayalı yönetim anlayışıyla mümkün olduğunu savunmaktadır (Kotter, 1996).

2. Toksik Liderlik Kavramı ve Tanımları

“Toksik liderlik” kavramını derinlemesine anlayabilmek için öncelikle “toksik” sözcüğünün kökenine bakmak gerekir. Terimin etimolojisi incelendiğinde, İngilizce

toxic ve Fransızca toxique kelimeleri üzerinden günümüz kullanımına ulaştığı, bu iki kavramın ise Latince kökenli toxicum sözcüğünden türediği görülmektedir. Latince'deki toxicum, Eski Yunanca'dan alınmış bir ifade olup “ok ucuna sürülen zehir” anlamına gelmektedir. Zaman içinde bu ifade sadece savaşlarda kullanılan zehir anlamını aşmış, “zararlı, zehirli ve yıkıcı” olan her şeyi tanımlayan daha genel bir kavram haline gelmiştir. Örgütsel davranış literatüründe bu kelimenin uyarlanması da dikkat çekicidir. Bolton'un (2005) aktardığına göre “toksik” sözcüğü, gerilim, kaygı ve olumsuz duyguların ortaya çıkmasına neden olan liderlik davranışlarını açıklamak için kullanılmaktadır (İlhan ve Çelebi, 2021). Dolayısıyla Türkçe'de “toksik liderlik” ifadesinin karşılığı “zehirli liderlik” olarak değerlendirilebilir.

Liderlik kuramları incelendiğinde, toksik liderlik örgüt içinde çalışanların motivasyonunu düşüren, iş süreçlerini olumsuz etkileyen ve performansı zayıflatan bir yönetim biçimi olarak tanımlanmaktadır (Reyhanoğlu & Akın, 2016). Toksik liderlik yalnızca bireysel düzeyde değil, örgütsel düzeyde de kalıcı etkiler bırakmaktadır. Liderin kendi çıkarlarını örgütün ortak amaçlarının önünde tutması, örgüt içinde güven kaybına ve örgütsel kültürün bozulmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda tarihsel açıdan Hitler ve Stalin gibi figürler, toksik liderliğin toplumsal ve siyasal düzeyde ne denli yıkıcı sonuçlara yol açabileceğinin çarpıcı örnekleri olarak gösterilmektedir. Bu örnekler, toksik liderliğin yalnızca bir yönetim tarzı değil, aynı zamanda toplumların kaderini belirleyebilecek bir tehdit olduğunu da ortaya koymaktadır.

Uncu'nun (2018) vurguladığı üzere, örgütlerde liderlik pozisyonuna getirilecek kişilerin psikolojik durumlarının yeterince analiz edilmemesi, ciddi sorunlara yol açabilir. Çünkü liderin karakterinde var olan narsistik ya da baskıcı eğilimler, zamanla tüm örgüte sirayet ederek hem çalışanların sağlığını hem de örgütün işleyişini olumsuz etkiler. Bu nedenle lider seçim sürecinde kişilik özellikleri, psikolojik dayanıklılık ve empati kapasitesi gibi faktörlerin değerlendirilmesi kritik bir öneme sahiptir.

Toksik liderliğin kavramsallaştırılmasında öne çıkan iki temel unsur bulunmaktadır. Ünüvar'ın (2023) belirttiği üzere, bunlardan ilki toksik liderlerin tutumlarının örgüt içindeki bireyler üzerinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler yaratmasıdır. İkinci unsur ise bu davranışların yalnızca bireysel düzeyde kalmayıp, tüm örgütün verimliliğini ve sürdürülebilirliğini olumsuz yönde etkilemesidir. Başka bir ifadeyle, toksik liderlik bir “bulaşıcı zehir” gibi, hem bireylerin psikolojisine hem de örgütün genel atmosferine sirayet eden ve uzun vadeli zararlar doğuran bir olgudur.

Goldman'ın (2006) çalışmasında, toksik liderlik kavramı oldukça dikkat çekici bir biçimde ele alınmakta ve bu liderlik anlayışı “klinik olarak teşhis edilebilen bir zihinsel rahatsızlıkla ilişkili liderlik tarzı” olarak tanımlanmaktadır. Bu bakış açısı, toksik liderliğin yalnızca bir yönetim tarzı ya da bireysel eğilim olmadığını, aynı zamanda psikopatolojik bir zemin üzerinde değerlendirilebilecek kadar derin bir

sorun olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle toksik liderliği anlamak, sadece yönetim bilimleri açısından değil, aynı zamanda psikoloji ve ruh sağlığı disiplinleri açısından da kritik bir önem taşır.

Yıldız ve Wolff'un (2023) vurguladığı gibi, toksik liderler kendi çıkarlarını merkeze koyar, bencil bir bakış açısıyla hareket eder ve bu doğrultuda çalışanlarına doğrudan zarar verebilecek davranışlar sergiler. Bu zarar verme eğiliminin kasıtlı olması, toksik liderliği diğer negatif liderlik biçimlerinden ayıran en kritik özelliktir.

Böylesi bir liderlik anlayışında çalışanların refahı, mutluluğu veya iş tatmini liderin gündeminde yer almaz; tam tersine, liderin kişisel çıkarları ve kendi hırslarını tatmin etme arzusu ön plandadır. Bu durum, örgüt içerisinde ciddi bir güvensizlik ortamı yaratırken aynı zamanda çalışanların psikolojik sağlamlığını da zedelemektedir. Toksik liderin bilinçli olarak zarar verme davranışları, iş ortamında adeta görünmez bir baskı unsuru haline gelmekte; çalışanlar sürekli olarak hata yapma korkusu, dışlanma ya da değersizleştirilme endişesi ile çalışmaktadır.

3. Toksik Liderliğin Türleri ve Boyutları

Araştırmalar, farklı liderlik stillerinin içinde toksik unsurlar barındırabileceğini açıkça göstermektedir. Özellikle yıkıcı, otoriter, narsistik ya da zorbalığa dayalı liderlik yaklaşımları, toksik liderlik kapsamında değerlendirilebilecek örneklerdir. Bu noktada toksik liderlik, yalnızca tek bir olumsuz yönü temsil etmez; aksine farklı liderlik biçimlerinin negatif taraflarını bir araya getiren, karmaşık ve çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Yılmaz ve arkadaşlarının (2020) belirttiği üzere, narsistik, karizmatik ve otoriter liderlik gibi stillerde görülen bazı özellikler, toksik liderlik davranışları içinde de kendini göstermektedir. Bu da toksik liderliğin tek boyutlu bir tanım yerine geniş bir davranış yelpazesini kapsadığını göstermektedir.

Schmidt (2008), bu çerçevede özellikle otoriter liderliği toksik liderliğin temel boyutlarından biri olarak ele almaktadır. Otoriter liderlikte tüm kararların liderin tekeline alınması, astların yalnızca emirleri uygulayan pasif konumlara indirgenmesine neden olur. Tatlıcı'nın (2022) vurguladığı gibi, böyle bir yönetim tarzı, çalışanların karar alma süreçlerine katılımını ciddi şekilde kısıtlamaktadır. Kültürel bağlamda düşünüldüğünde, az gelişmiş veya gelişmekte olan toplumlarda geleneksel yapıların güçlü olması, otoriter liderliği daha kabul edilebilir kılarken; gelişmiş, demokratik değerlerin öne çıktığı toplumlarda ise katılımcı ve demokratik liderlik biçimleri daha fazla tercih edilmektedir. Bu durum, liderlik tarzlarının yalnızca bireysel özelliklerden değil, aynı zamanda toplumların sosyo-kültürel yapılarından da etkilendiğini göstermektedir.

Bununla birlikte, toksik liderliğin saptanması her zaman kolay değildir. Green'in (2014) ifade ettiği üzere, özellikle eğitim kurumlarında yöneticilerin toksik davranışlarını belirlemek oldukça karmaşık bir süreçtir. Çoğu zaman bu davranışlar, çalışanlar veya kurum üzerinde olumsuz etkiler meydana geldikten sonra fark

edilmektedir (Özkaya & Kazak, 2023). Bu da toksik liderliğin sinsi bir şekilde örgüt kültürüne nüfuz edebildiğini göstermektedir.

Sarıkaya Erdoğan'ın (2020) ortaya koyduğu gibi, toksik liderliği anlamak için yalnızca yüzeysel davranışlara bakmak yeterli değildir. Liderin niyetlerinin olumlu ya da olumsuz olması, toksisite düzeyi, karanlık davranışların sıklığı ve bu davranışların sonuçları gibi farklı boyutların birlikte ele alınması gerekir. Schmidt'in (2008) saha araştırmaları sonucunda geliştirdiği sınıflandırma da bu çok boyutlu yapıyı destekler niteliktedir. Buna göre toksik liderliğin beş temel boyutu bulunmaktadır: otoriter, narsist, istismarcı, kendini ön planda tutan ve öngörülemez liderlik. Örneğin, otoriter liderlik çalışanların yenilikçi potansiyelini ödül-ceza mekanizmalarıyla bastırırken; narsist liderler sürekli ilgi ve övgü talep ederek kendi çıkarlarını merkeze alırlar (Reyhanoğlu ve Akın, 2016). İstismarcı liderler gücü kötüye kullanarak örgüt çıkarlarını geri plana atarken, kendini ön planda tutan liderler ise ekip üyelerinin emeklerini görmezden gelerek tüm başarıyı kişisel hanesine yazar. Son olarak, öngörülemez liderler tutarsız kararlarıyla örgütte istikrarsızlık yaratır ve çalışanların güvenini zedeler.

Çelebi ve arkadaşları (2015) ise toksik liderliği dört farklı boyutta ele alarak konuya farklı bir perspektif kazandırmışlardır: değerbilmezlik, çıkarıcılık, bencillik ve olumsuz ruhsal durum. Bu çerçevede, toksik liderliğin yalnızca davranışsal değil, aynı zamanda değerler ve ruhsal süreçlerle ilişkili bir olgu olduğunu göstermektedir. Bu farklı yaklaşımlar, toksik liderliğin tek boyutlu bir kavram olmadığını; aksine, örgüt içindeki ilişkileri ve çalışanların psikolojik sağlığını derinden etkileyen, çok katmanlı bir fenomen olduğunu ortaya koymaktadır.

4. Toksik Liderliğin Alt Boyutları

4.1. Aşağılayıcı Davranışlar

Liderin astlarına yönelik küçültücü tutumlar sergilemesi, onun yalnızca yıkıcı ve olumsuz bir liderlik tarzına sahip olduğunu değil, aynı zamanda kendisine sunulan performans çıktılarından sıkça tatmin olmayan bir yapıya sahip bulunduğunu da ortaya koymaktadır (Yavaş, 2016).

4.2. Narsistik Özellik

Toksik liderlik biçimlerinin belirlenmesinde, narsistik eğilimlerin en kolay fark edilebilen kişilik boyutlarından biri olduğu söylenebilir. Bu durum, liderin sergilediği yıkıcı davranışların çoğunlukla karanlık kişilik özelliklerinden beslenmesiyle yakından ilişkilidir. Narsisizm kavramı, bireyin kendi yetenek ve becerilerini gerçek sınırlarının ötesinde değerlendirme ve kendisine abartılı bir değer atfetme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Czarna ve Nevicka, 2019).

4.3. Değer Bilmezlik

İş yaşamında sıklıkla gözlemlenen değer görmeme olgusu, bireyin ortaya koyduğu çabanın, sergilediği performansın ve yaptığı olumlu katkıların yeterince

takdir edilmemesi durumunu ifade etmektedir (Karahana ve Bozkurt, 2021). Kişinin emeğinin karşılık bulmadığına dair algısı, motivasyon kaybına yol açarak iş ortamındaki verimliliğini düşürebilmektedir. Özellikle başarılarının onaylanmasına ve takdir edilmesine daha fazla ihtiyaç duyan çalışanlar açısından bu durum, psikolojik olarak daha yıkıcı sonuçlar doğurmakta; dolayısıyla iş tatminini sağlayan temel motivatörlerden birinin ortadan kalkmasına neden olmaktadır.

4.4. Kötü Niyetli Gözetim

Kötü niyetli gözetim kavramı, literatüre Tepper (2000) tarafından kazandırılmıştır. Tepper'in (2000) çalışmaları esas olarak iş yerinde zorbalık olgusunu açıklamayı hedeflese de, bu araştırmaların dolaylı etkisiyle, toksik liderlik literatüründe daha sık yer bulan kötü niyetli gözetim kavramının gelişimi desteklenmiştir. Söz konusu kavram, üst düzey yöneticilerin astlara karşı bilinçli ve kasıtlı olarak sergiledikleri olumsuz sözlü veya sözsüz tutumları ve fiziksel etkileşimleri kapsamaktadır (Tepper, 2000).

4.5. Kendini Övme

Toksik liderlik bağlamında, kendini öne çıkarma veya övünme davranışı ele alınması güç boyutlardan biri olarak görülmektedir. Hem Türkçede “kendini övme” hem de İngilizcede “self-promotion” olarak adlandırılan bu tutum, ilk bakışta olumlu duygular uyandırabilir ve örgütsel çıktıları teşvik edebilir gibi algılansa da, varlığı her zaman pozitif sonuçlara yol açmamaktadır. Bu durum, büyük ölçüde söz konusu kişinin örgüt içindeki liderlik tarzına bağlıdır. Standart davranış sergileyen bireylerde kendini övme, motivasyonu artırıp öz yeterlilik algısını güçlendirebilirken, toksik liderlerde aynı davranışın etkilerinin olumsuz ve farklı bir yönde seyredeceği öngörülebilmektedir (Hadadian ve Jamileh, 2016).

4.6. Tahmin Edilmezlik

Hofstede'nin kültürel boyutlarından biri olarak öne çıkan belirsizlik, bireylerin günlük yaşamlarının pek çok alanını etkilemektedir. Belirsizlik durumu, çoğunlukla bilinmeyen yol açtığı kaygı ile ilişkilendirilmekte ve insanların huzursuzluk hissetmesine neden olmaktadır. Özellikle çevresindeki kişilerin davranışlarını önceden tahmin edememek, birey için ek bir belirsizlik kaynağı oluşturur ve zaman zaman bu durum rahatsız edici olabilir. Önceki bölümlerde de vurgulandığı üzere, belirsizlik ortamında eylemin merkezinde toksik bir lider bulunuyorsa, ortaya çıkan deneyim katlanılamaz bir boyuta ulaşabilmektedir. Schmidt'in (2008) geliştirdiği ölçek, bu tür durumların ölçülmesi ve toksik lider bağlamında değerlendirilmesi açısından güçlü bir dayanak sunmaktadır.

4.7. Taşkın Davranışlar

Taşkınlık eğilimi gösteren liderler, yalnızca toksik liderlik bağlamında değerlendirilmekle kalmayıp, toplum nezdinde çeşitli olumsuz sıfatlarla da tanımlanmaktadır. Bu durum, liderin aldığı kararlar ve sergilediği davranış

biçimlerinin toplumsal algı üzerindeki etkisini göstermektedir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nin 42. başkanı Bill Clinton, görev süresi boyunca yaptığı açıklamalar ve geleneksel normlara bağlı kararları nedeniyle bazı çevreler tarafından eskiye bağlı ve taşkın davranışlar sergileyen bir lider olarak tanımlanmıştır (Harlen, 2011).

4.8. Otoriter Davranış

Toksik liderlerin otoriter tutumları, özellikle örgütsel etik algısı, çalışanların sessiz kalma eğilimleri ve belirsizlik düzeyi üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (Zheng vd., 2021). Bu tür liderlerin tepkilerinin öngörülemezliği, etik ihlallere karşı sesini yükseltmek isteyen çalışanları pasif bir duruma itmekte ve örgütsel sessizliğin yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Sonuç olarak, bu durum örgüt içinde sağlıklı ve riskli bir çalışma ortamının oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

4.9. Olumsuz Ruhsal Durum

Olumsuz ruhsal durum, temel olarak bireyin psikolojik olarak iyi bir durumda bulunmamasını ifade etmektedir. Toksik liderlerde bu durum, liderin kişilik özelliklerinin bir yansıması olarak sıkça gözlemlenmektedir. Liderin olumsuz ruhsal hâli, yalnızca kendi davranışlarını değil, aynı zamanda örgüt içindeki genel iklimi de etkileyebilmektedir. Bu etkileşim, çalışmanın modelini destekleyen ve liderin ruhsal durumu ile örgütsel atmosfer arasındaki bağlantıyı ortaya koyan araştırmalarla da uyumludur (Nebioğlu ve Tuna, 2022).

4.10. Bencillik

Bencillik, bireylerin kendi çıkarlarını ve önceliklerini, yaşamlarının farklı alanlarında sürekli olarak öne koyma eğilimini tanımlamaktadır (Çelebi vd., 2015). Bu olgu, uluslararası literatürde genellikle “selfishness” terimiyle açıklansa da, örgütsel bağlamda söz konusu olduğunda, çoğu kişi tarafından daha tanıdık bir kavram olan “self-serving bias” (kendine hizmet eden yanlılık) üzerinden de yorumlanabilmektedir. Her ne kadar kendine hizmet eden yanlılık, bencilliğin tamamını karşılamasa da, bu bilişsel yanılmanın temelinde bireyin ben merkezli tutumları ve olayları dışsal nedenlere atfetme eğilimi yatmaktadır.

4.11. Çıkarıcılık

İyem (2015), insan kaynakları yönetimi bağlamında çıkarıcılık ile Makyavelizm arasındaki etkileşimi incelemiştir. Çalışmanın bulguları, Türkiye’de insan kaynakları uygulamalarında birey odaklı yaklaşımların giderek azalmakta olduğunu ve bunun sonucunda çalışanların Makyavelist düşünce ve tutumları benimseme eğilimlerinin güçlendiğini ortaya koymaktadır (İyem, 2015).

5. Toksik Liderlik Davranışının Nedenleri

Literatürde toksik liderliğin ortaya çıkışını açıklayan en önemli modellerden biri “toksik üçgen” yaklaşımıdır. Bu model, toksik liderliği besleyen üç temel unsurun

bir araya gelmesiyle açıklanır: liderin kişilik özellikleri, takipçilerin desteği ve uygun çevresel koşullar (Biçer, 2023). Araştırmacılar, söz konusu etmenleri kişisel özellikler, astlara ilişkin dinamikler ve çevresel faktörler şeklinde sınıflandırmakta ve bu üçlü etkileşimi “toksik üçgen” kavramı ile temellendirmektedir. Padilla vd. (2007)’nin geliştirdiği bu model, toksik davranışların yalnızca liderin kişisel özelliklerinden kaynaklanmadığını, aynı zamanda bu davranışları onaylayan ya da sessiz kalan takipçilerin ve bu davranışlara zemin hazırlayan örgütsel ya da toplumsal koşulların da belirleyici olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, toksik liderliği yalnızca bireysel bir problem olarak değil, aynı zamanda lider–takipçi–çevre üçgeninin ortak ürünü olarak görmek gerekir (Doğan, 2023). Bu yapının fark edilmesinin çoğu zaman gecikmesi, toksik davranışların hem bireyler hem de örgütler üzerindeki zararını katlanarak artırmaktadır (Kazancı, 2017).

Toksik liderlik, doğrudan çalışanları etkilediği kadar, bu davranışlara şahit olan bireyler üzerinde de derin psikolojik izler bırakır. İlhan (2019), bu nedenle toksik liderlik kavramının yalnızca liderin olumsuz özelliklerine değil, örgüt içinde sergilenen zararlı yönetim davranışlarının tümüne işaret ettiğini vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, toksik liderliğin etkilerini bireysel düzeyde sınırlı görmeyip örgütsel iklimin bütününe yayılan bir tehdit olarak ele almanın önemini ortaya koyar.

Bu tür liderler, sert iletişim tarzları, küçümseyici tavırları ve kasıtlı olumsuz davranışlarıyla çalışanların motivasyonunu kırar, ekip içindeki güveni sarsar ve örgüt iklimini giderek daha sorunlu hale getirir. Schmidt (2008)’in tanımına göre toksik liderlik, kişisel çıkarların örgütsel çıkarların önüne geçirilmesi ve çalışanlara bilinçli şekilde zarar verilmesi üzerine kurulu bir liderlik tarzıdır. Bu nedenle, toksik liderlerin varlığı, hem bireysel düzeyde çalışanların psikolojik sağlığını tehdit eder, hem de örgütün bütünsel performansını uzun vadede geriye götürür (Uslu, 2021).

Bununla birlikte, toksik liderleri tespit etmek çoğu durumda kolay değildir. Özellikle kâr odaklı kurumlarda, bu liderlerin kısa vadede ortaya koyduğu yüksek performans ve başarılar, onların yıkıcı yönlerini gölgede bırakabilir. Kusy ve Holloway (2009), bu durumu bir “buzdağı” metaforu ile açıklamış; liderlerin yüzeyde görülen başarılarının altında, çalışanlara zarar veren ve genellikle göz ardı edilen olumsuz davranışların saklı olduğunu ifade etmiştir (Nebioğlu, 2023). Bu benzetme, örgütlerin kısa vadeli sonuçlara odaklanmasının, uzun vadeli yıkıcı etkileri görmezden gelmesine yol açabileceğini gösterir.

Öte yandan, toksik liderliğin davranış boyutlarını sınıflandırmaya çalışan çeşitli araştırmalar da vardır. Webster vd. (2016), toksik lider davranışlarını manipülatif eğilimler, korkutucu yaklaşımlar ve duygusal istikrarsızlık başlıkları altında incelemiştir. Benzer biçimde Davis (2016), bu tür liderlik davranışlarını zorbalık, yozlaşmışlık ve empatiden yoksunluk şeklinde kategorize etmiştir (Koçak, 2021). Bu farklı sınıflandırmalar, her ne kadar farklı kavramsal çerçeveler sunsa da, ortak noktaları liderin yıkıcı tutumlarının hem çalışanlar hem de örgütsel yapı üzerinde kalıcı zararlar bıraktığını ortaya koymaktadır.

Toksik liderlik yalnızca bireysel ilişkilerde sorun yaratmakla kalmaz, aynı zamanda örgüt genelinde güven eksikliği, dayanışma zayıflığı ve motivasyon kaybı gibi sorunlara da yol açar. Çalışanların tükenmişlik yaşaması, işten ayrılma niyetlerinin artması ve örgütsel bağlılığın düşmesi bu süreçte sıkça görülen sonuçlardandır. Bu zararların önüne geçebilmek için insan kaynakları birimlerinin daha etkin rol üstlenmesi, performans yönetimi süreçlerinin şeffaf ve adil biçimde uygulanması ve çalışanların sesini duyurabileceği mekanizmaların geliştirilmesi kritik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır. Böylece, toksik liderliğin hem bireyler hem de örgütler üzerindeki yıkıcı etkileri en aza indirilebilir.

6. Toksik Liderliğin Sonuçları

Toksik örgüt yapıları, hedeflerine ulaştıklarında, mevcut diğer örgütleri ve kurumsal normları güçlendirip kendi pozisyonlarını sağlamlaştırma eğilimindedir. Bu süreçte amaç, rakipleri zayıflatmak, örgütsel etkiyi artırmak ve söz konusu durumu standart hâle getirmektir. Toksik liderler, hem örgütün çıkarları hem de kendi kişisel menfaatleri doğrultusunda çalışanlar üzerinde baskı ve olumsuz tutumlar sergileyebilir. Bu tür davranışlar, çalışanların kuruma yönelik algısını olumsuz etkileyerek bağlılık düzeyini düşürmekte ve verimliliği azaltmaktadır; dolayısıyla örgütün genel performansı zarar görmektedir (İşbilir, 2023).

Özellikle eğitim kurumlarında, toksik liderliğe maruz kalan öğretmenler; iş yerindeki üretkenlik, katkı, mesleki bağlılık ve günlük yaşamları açısından olumsuz etkilenmektedir. Bu durum, meslektaşlar arası iletişimi, rekabet ortamını ve öğrencilerle olan etkileşimleri de olumsuz yönde şekillendirmektedir. Örgüt içindeki hiyerarşinin en üstündeki kişiler tarafından mantık dışı ve uygunsuz kararlar onaylandığında, bu davranışlar normalleşmekte ve yaygın bir uygulama hâline gelmektedir. Zamanla, çalışanlar yanlış olanı fark etmeyebilir veya olağan olarak kabul edebilir. Bu nedenle, toksik liderliği gözlemleyen bireylerin durumu fark edip gerekli önlemleri alması kritik önem taşımaktadır (İşbilir, 2023).

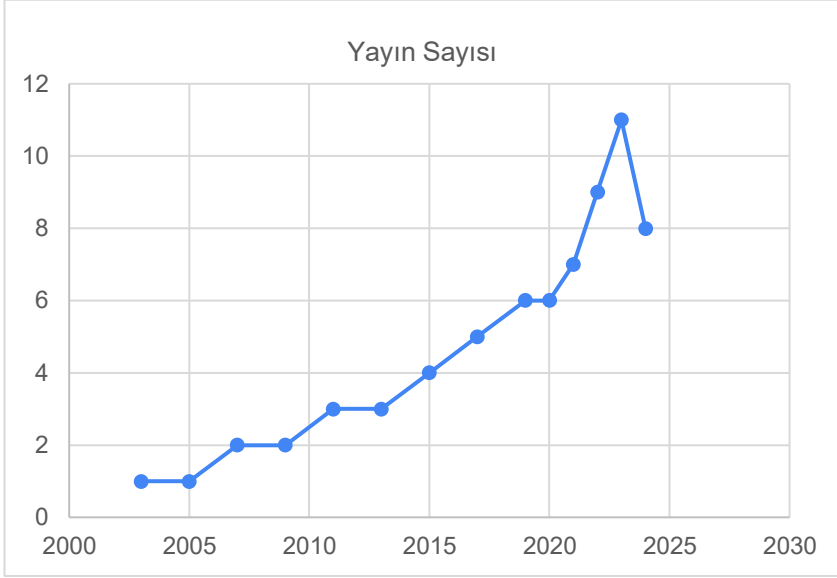
Toksik Liderlik Literatürüne Yönelik Bibliyometrik Bulgular

Bu bibliyometrik çalışma, Toksik Liderlik alanındaki küresel bilimsel üretimin yapısını, gelişim dinamiklerini ve temel eğilimlerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir. Analiz kapsamına dâhil edilen literatür havuzu, dünyanın önde gelen disiplinlerarası akademik atıf veri tabanlarından biri olan Web of Science (WoS) Core Collection üzerinden titiz bir tarama ile oluşturulmuştur.

Araştırma, WoS veri tabanında yer alan ve akademik değeri yüksek olduğu kabul edilen makalelerle sınırlıdır. Tarama stratejisi, ilgili literatürü en doğru şekilde yansıtmak amacıyla, arama teriminin makalenin en kritik alanlarında bulunmasını şart koşmuştur. Buna göre, arama; makalelerin başlıklarında, özetlerinde veya atıf indeksleme sürecinde tanımlanan anahtar kelimelerinde "toxic leadership" ifadesini (ve ilgili varyasyonlarını) içeren yayınları kapsamıştır. Bu kriterler sonucunda, literatürün ilk yayınlanma tarihinden analiz başlangıcına kadar olan süreçte

yayınlanmış toplam 61 akademik makale bibliyometrik analizin temel veri setini oluşturmıştır.

Şekil 1. Yıllara Göre Yayın Dağılımı

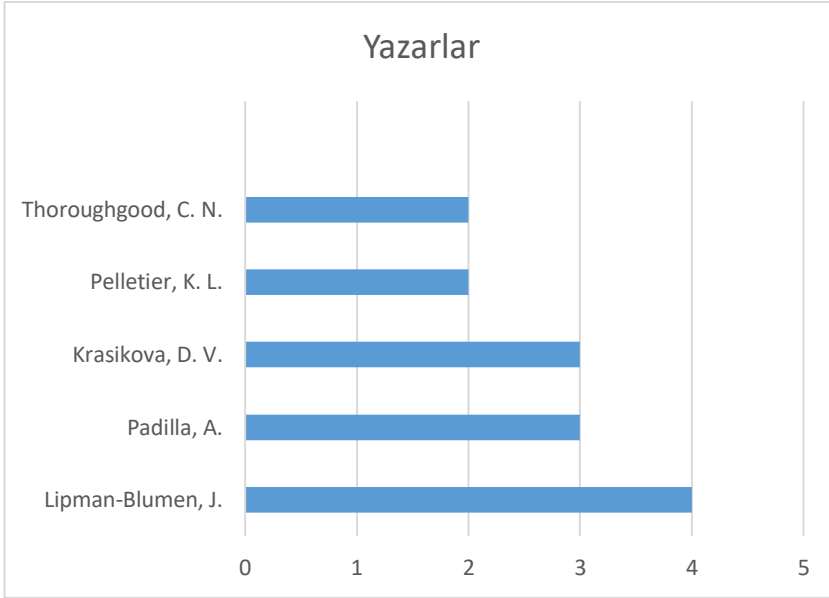
Toksik liderlik literatürünün yıllara göre dağılımı incelendiğinde, araştırmaların özellikle 2000’li yılların ortalarından itibaren görünürlük kazanmaya başladığı görülmektedir. İlk dönem çalışmaları ağırlıklı olarak kavramın tanımlanmasına ve diğer yıkıcı liderlik türlerinden ayrıştırılmasına odaklanmıştır. 2010’lu yıllarla birlikte yayın sayısında belirgin bir artış gözlenmiş, bu dönemde toksik liderliğin çalışan tutumları, psikolojik iyi oluş ve örgütsel sonuçlar üzerindeki etkileri daha yoğun biçimde ele alınmıştır. Son yıllarda ise literatürün ivme kazandığı ve toksik liderliğin tükenmişlik, iş doyumu, örgütsel bağlılık ve çalışan refahı gibi değişkenlerle birlikte incelendiği görülmektedir. Bu artış eğilimi, toksik liderliğin modern örgütler açısından giderek daha önemli bir araştırma konusu hâline geldiğini göstermektedir.

Şekil 2. En Çok Yayın Yapan Dergiler

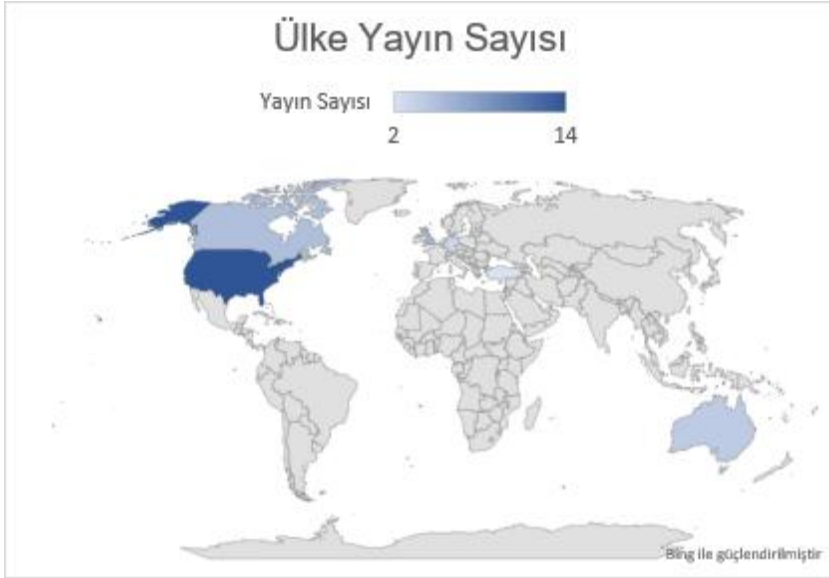
Dergi bazlı bibliyometrik bulgular, toksik liderlik çalışmalarının ağırlıklı olarak örgütsel davranış, liderlik ve insan kaynakları yönetimi alanlarında yayınlanan dergilerde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Özellikle liderlik çalışmaları, iş psikolojisi ve çalışma ilişkileri odaklı dergilerin literatüre önemli katkılar sunduğu görülmektedir. Bu durum, toksik liderliğin yalnızca yönetsel bir sorun olarak değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyal bir olgu olarak ele alındığını göstermektedir. Dergi dağılımındaki bu yoğunlaşma, toksik liderliğin disiplinlerarası bir araştırma alanı niteliği taşıdığını da ortaya koymaktadır.

Şekil 3. En Üretken Yazarlar

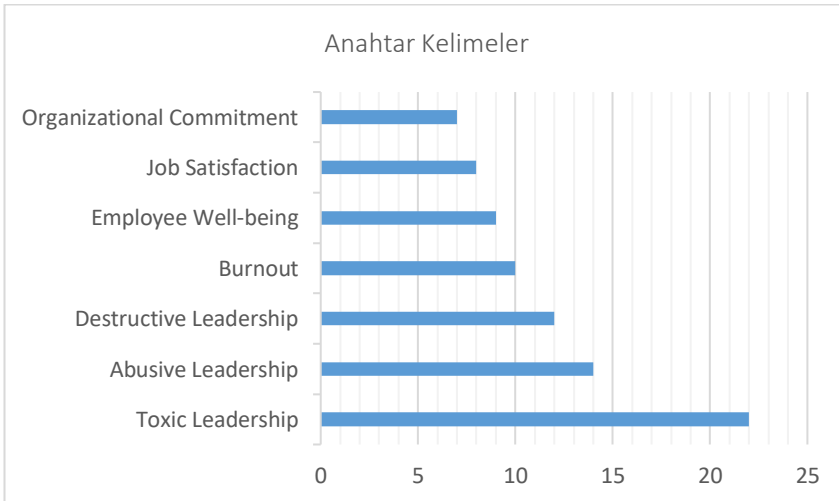
Yazar bazlı analizler, toksik liderlik literatürünün belirli araştırmacılar etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu yazarların çalışmalarının büyük ölçüde kavramsal çerçeve geliştirme, ölçek uyarlama ve toksik liderliğin bireysel ve örgütsel sonuçlarını inceleme ekseninde şekillendiği görülmektedir. Bununla birlikte, literatürde tek bir baskın teorik yaklaşımın bulunmadığı, farklı kuramsal perspektiflerin bir arada kullanıldığı dikkat çekmektedir. Bu durum, toksik liderliğin çok boyutlu yapısına işaret etmektedir.

Şekil 4. Ülkeler Bazında Yayın Dağılımı

Ülkeler bazındaki bibliyometrik bulgular, toksik liderlik literatürünün büyük ölçüde Kuzey Amerika ve Batı Avrupa merkezli olarak geliştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere gelişmiş ekonomilerin literatüre yön verdiği görülmektedir. Bu coğrafi yoğunlaşma, toksik liderliğin daha çok bireysel performans, psikolojik sağlık ve lider-çalışan etkileşimi gibi temalar üzerinden ele alındığını göstermektedir. Buna karşılık, gelişmekte olan ülkelerde yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum, toksik liderliğin kültürel bağlamda farklılaşan etkilerinin henüz yeterince araştırılmadığını ortaya koymaktadır.

Şekil 5. Anahtar Kelime Analizi ve Tematik Eğilimler

Anahtar kelime analizine göre toksik liderlik literatüründe en sık kullanılan kavramların başında tükenmişlik, istismar edici liderlik, yıkıcı liderlik, çalışan refahı ve örgütsel bağlılık gelmektedir. Bu bulgu, toksik liderliğin çoğunlukla olumsuz liderlik davranışları ve bunların çalışanlar üzerindeki psikolojik sonuçları çerçevesinde ele alındığını göstermektedir. Buna karşın, dijital çalışma ortamları, uzaktan liderlik ve kültürlerarası karşılaştırmalar gibi güncel konuların literatürde sınırlı biçimde yer aldığı görülmektedir. Bu durum, literatürde önemli araştırma boşluklarının bulunduğuna işaret etmektedir.

Bibliyometrik Bulguların Genel Değerlendirmesi

Toksik liderlik literatürüne ilişkin bibliyometrik bulgular, bu alanın giderek artan bir akademik ilgiye konu olduğunu ve özellikle son yıllarda örgütsel davranış literatürü içerisinde önemli bir yer edindiğini göstermektedir. Yayınların belirli ülkeler, dergiler ve temalar etrafında yoğunlaşması, literatürün henüz olgunlaşma sürecinde olduğunu ortaya koymaktadır. Mevcut çalışmaların ağırlıklı olarak nicel yöntemlere dayanması ve belirli bağlamlarla sınırlı kalması, toksik liderliğin farklı kültürel ve örgütsel yapılarda daha derinlemesine incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda bibliyometrik analiz bulguları, toksik liderlik literatürünün hem kuramsal hem de ampirik açıdan geliştirilmesine yönelik önemli ipuçları sunmaktadır.

Sonuç

Bu bölümde ele alınan toksik liderlik olgusu, liderliğin geleneksel olarak atfedilen pozitif, yapıcı rollerinin aksine, örgütler için yıkıcı ve kalıcı hasarlar yaratan bir yönetim biçimini temsil etmektedir. Toksik liderler, kişisel çıkarlarını örgütün amaçlarının önünde tutarak, çalışanlara karşı aşağılayıcı, adaletsiz ve istismarcı davranışlar sergilemektedir. Bu davranışlar narsisizm, manipülasyon ve otoriterlik gibi kişilik özellikleriyle beslenmekte ve sonuç olarak örgütsel güven kültürünü yıkıp, yüksek işten ayrılma oranlarına yol açmaktadır.

Toksik liderliği anlamak için yapılan bibliyometrik analiz, Web of Science (WoS) veri tabanında yer alan toplam 61 akademik makale üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bulgular, toksik liderlik literatürüne olan akademik ilginin 2000'li yılların ortalarından itibaren görünürlük kazanmaya başladığını ve 2010'lu yıllarda belirgin bir artış gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu artış, toksik liderliğin modern örgütler için giderek daha önemli bir araştırma konusu hâline geldiğini göstermektedir.

Analiz, araştırmaların ağırlıklı olarak örgütsel davranış, liderlik ve iş psikolojisi alanlarında yayınlanan dergilerde yoğunlaştığını, coğrafik dağılım açısından bakıldığında ise, literatürün büyük ölçüde Kuzey Amerika ve Batı Avrupa merkezli olarak geliştiği, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin başı çektiği görülmektedir. Bu durum, toksik liderliğin kültürel bağlamda farklılaşan etkilerinin gelişmekte olan

lkelerde henüz yeterince araştırılmadığını göstermesi açısından önemli bir araştırma boşluğuna işaret etmektedir.

Tematik eğilimler incelendiğinde, en sık kullanılan anahtar kelimelerin tükenmişlik, istismar edici liderlik, çalışan refahı ve örgütsel bağlılık olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular, literatürün temel olarak toksik liderlik davranışlarının çalışanlar üzerindeki psikolojik ve olumsuz sonuçları çerçevesinde ele alındığını doğrulamaktadır. Ancak dijital çalışma ortamları ve kültürlerarası karşılaştırmalar gibi güncel konuların sınırlı biçimde yer alması, gelecekteki çalışmalar için önemli araştırma alanları sunmaktadır.

Sonuç olarak, toksik liderlik literatürü giderek artan bir akademik ilgiye sahip olsa da yayınlara belirli ülkeler ve temalar etrafında yoğunlaşması, alanın henüz olgunlaşma sürecinde olduğunu göstermektedir. Toksik liderliği yalnızca bireysel bir problem olarak değil, aynı zamanda lider-takipçi-evre eninin ortak ürünü olarak görmek, bu yıkıcı liderlik tarzının nicel yöntemlerin ötesinde, farklı kültürel ve örgütsel yapılar da daha derinlemesine incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Örgütlerin kısa vadeli başarıların arkasına saklanan bu “buzdağı” tehlikesine karşı etkin mekanizmalar geliştirmesi hem çalışanların psikolojik sağlığını korumak hem de örgütsel performansı sürdürülebilir kılmak için kritik bir gerekliliktir.

KAYNAKLAR

- Arslanangun, E. (2014). Eğitim örgütlerinde güç ve politika. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Biçer, T. (2023). Tüm özellikleriyle toksik lider: Tanı ve hayatta kal! Nobel Bilimsel Eserler.
- Czarna, A. Z., & Nevicka, B. (2019). Narcissism and leadership. In *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* (Vol. 1, p. 9). Springer.
- Çelebi, N., Güner, H., & Yıldız, V. (2015). Toksik liderlik ölçeğinin geliştirilmesi. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(1), 249–267.
- Doğan, E. (2023). Çalışanların öznel iyi oluşunu şekillendirmede toksik liderlik algısının rolü (Yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Google. (2025). Gemini: Metin kontrolü ve literatür tarama süreçlerinde yararlanılan yapay zekâ tabanlı dil modeli. <https://gemini.google.com/>
- Hadadian, Z., & Jamileh, Z. (2016). Relationship between toxic leadership and job stress of knowledge workers. *Studies in Business and Economics*, 11(3), 55–70.
- Harlen, C. (2011). Does the concept of toxicity travel? *Representation*, 47(3), 319–330.
- İlhan, H. (2019). Okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin örgütsel bağlılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi.
- İlhan, H., & Çelebi, N. (2021). Okul müdürlerinin toksik liderlik davranışlarının öğretmenlerin örgütsel bağlılıklarına etkisi. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, 12(23), 201–223.
- İşbilir, G. (2023). Öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin toksik liderlik davranışlarının incelenmesi (Yüksek lisans tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi.
- İyem, C. (2015). Makyavelist İKY: Endüstri ilişkilerinden uzaklaşmak. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 45–61.
- Kaya, N., Göncü, F. T., & Erarslan, İ. (2021). Yöneticilerin toksik liderlik davranışlarının örgütsel sinizm ve çalışan sessizliği üzerine etkileri (Kamu sektörüne yönelik bir araştırma). *Journal of Life Economics*, 8(1), 111–120.
- Kazancı, O. (2017). Toksik liderliğin sağaltımı ve ortaya çıkmadan önlenmesine dair bilişsel farkındalık (üstbiliş) gelişimi çerçevesinden bir bakış. *Örgütsel Davranış Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 62–84.
- Koçak, A. Ö. (2021). Toksik liderlik. In M. Sağbaş (Ed.), 21. Yüzyılda Liderlik (ss. 189–212). Gazi Kitabevi.
- Kotter, J. P. (1996). Leading change: Why transformation efforts fail. *Harvard Business Review*, 74(2), 59–67.

- Nebioğlu, K. G., & Tuna, M. (2022). Toksik liderliğin iş performansı ve örgütsel özdeşleşme üzerine etkisi. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 9(4), 45–63.
- Nebioğlu, K. G. (2023). Toksik liderliğin iş performansı ve örgütsel özdeşleşmeye etkisi: Kütüphane çalışanları üzerine bir araştırma (Doktora tezi). Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- OpenAI. (2025). ChatGPT (GPT-5.2 sürümü): Metin kontrolü ve literatür tarama süreçlerinde yararlanılan yapay zekâ tabanlı dil modeli. <https://chat.openai.com/>
- Oplatka, I. (2010). Eğitim yönetiminin mirası (S. Turan, M. Yalçın, & F. Bektaş, Çev.). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Özkaya, F., & Kazak, E. (2023). Okul yöneticilerinin toksik liderlik davranışlarının bireysel ve örgütsel etkileri. *Anadolu Eğitim Liderliği ve Öğretim Dergisi*, 11(2), 362–386.
- Reyhanoğlu, M., & Akın, Ö. (2016). Toksik liderlik örgütsel sağlığı olumsuz yönde tetikler mi? *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 442–459.
- Sarıkaya Erdoğan, N. (2020). Algılanan toksik liderlik ve örgütsel bağlılık ile iş tatmini etkileşimi: Medya çalışanları üzerinde bir araştırma (Yüksek lisans tezi). Bahçeşehir Üniversitesi.
- Schmidt, A. A. (2008). Development and validation of the toxic leadership scale (Unpublished master's thesis). University of Maryland College Park, USA.
- Tatlıcı, H. (2022). Güç kültürü ve toksik liderliğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde örgüt ikliminin aracı rolü: Özel güvenlik sektörü üzerine bir araştırma (Doktora tezi). Beykent Üniversitesi.
- Tepper, B. J. (2000). Consequences of abusive supervision. *Academy of Management Journal*, 43(2), 178–190.
- Uncu, A. (2018). Liderlik teorilerinde toksik liderliğin araştırılması: Hitler ve Stalin örneği (Yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi.
- Uslu, O. (2021). Karanlık liderlik tarzları: Kavramsal bir değerlendirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(2), 901–924.
- Ünüvar, H. (2023). Türkiye’de toksik liderlik alanında yapılan lisansüstü tezlerin içerik analizi. *Dynamics in Social Sciences and Humanities*, 4(1), 31–36.
- Yavaş, A. (2016). Sectoral differences in the perception of toxic leadership. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 229, 267–276.
- Yıldız, D., & Wolff, A. (2023). Toksik liderlik: WoS verilerine dayalı bibliyometrik analizi (2008–2023). *International Journal of Entrepreneurship and Management Inquiries*, 7(13), 249–263.

- Yılmaz, S., Bakan, İ., & Olucak, H. İ. (2020). Çalışanların toksik liderlik boyutlarına ilişkin algılarının stres boyutları düzeylerine etkisi üzerine bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 27(3), 557–572.
- Zheng, Y., Graham, L., Farh, J.-L., & Huang, Xu. (2021). The impact of authoritarian leadership on ethical voice: a moderated mediation model of felt uncertainty and leader benevolence. *Journal of Business Ethics*, 170, 133–146.

BÖLÜM 45

Çocukluk Döneminde Bellek Gelişimi

Leyla Ulus¹

¹ Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, ORCID: 0000-0002-5483-0224

1.Giriş

Bellek, bilginin duyuşsal olarak alınıp kodlanmasından başlanarak depolanması ve gerektiğinde geri çağırılması süreçlerini içeren çok boyutlu bir bilişsel sistemdir. Yaşamın erken dönemlerinden itibaren aktif olan bu sistem, insan zihninin bilgiyi anlamlandırma, ilişkilendirme ve gelecekte yeniden kullanma kapasitesinin temelini oluşturur (Atkinson, & Shiffrin, 1968). Belleğin, bilişsel işlevler içindeki merkezi rolü göz önüne alındığında, çocukluk döneminde bellek gelişimini anlamak yalnızca akademik bir ilgi alanı değil, aynı zamanda pedagojik, klinik ve nörogelişimsel bağlamlarda son derece pratik bir öneme sahiptir. Çünkü çocuklar öğrenirken, konuşurken, problem çözerken, sosyal ilişkiler kurarken ve dünyayı anlamlandırırken belleklerine dayanırlar.

Belleğin yalnızca tek bir yapı olmadığı, farklı işlevlere ve depolama kapasitesine sahip birbirinden ayrılmış sistemlerden oluştuğu yönündeki görüş, bellek çalışmalarının tarihsel olarak en etkili modellerinden biri olan Atkinson ve Shiffrin'in (1968) Çok-Yoğunluklu Bellek Modeli ile büyük kabul görmüştür. Bu model, belleğin duyuşsal bellek, kısa süreli bellek ve uzun süreli bellek gibi bileşenlerden oluştuğunu ve bilginin bu katmanlar arasında akışkan şekilde taşındığını öne sürer. Daha sonra Baddeley ve Hitch (1974), kısa süreli belleğin pasif bir depolama alanı olmadığını, aksine aktif işlem kapasitesine sahip bir "çalışma belleği" sistemi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda çalışma belleği, fonolojik döngü, görsel-uzamsal bellek, merkezi yürütücü ve episodik tampon gibi bileşenleriyle bilgi işleme sürecinin dinamik merkezidir (Baddeley, 2000).

Güncel nörobilim araştırmaları, belleğin nöroanatomik alt yapısını daha iyi anlamamızı sağlamış; özellikle hipokampusun uzun süreli belleğin oluşumunda geçici bir bağlayıcı merkez olarak çalıştığını göstermiştir (Squire, 1992). Bilgiler ilk etapta hipokampusta bütünleşmekte, ardından neokorteksteki daha kalıcı ağlara dağıtılmaktadır. Bu süreç, çocuk beyinde özellikle erken yıllarda daha aktif işlemektedir. Yaşamın ilk iki yılında çocukların bellek kapasitesindeki dramatik artış, hipokampal devrelerin ve prefrontal bağlantıların olgunlaşmasıyla paralel ilerler (Herbert & Hayne, 2000). Bu açıdan bakıldığında bellek gelişimi yalnızca bilişsel bir olgunlaşma değil, aynı zamanda nöroplastisiteyle şekillenen biyolojik bir süreçtir.

Bu bölüm, bellek gelişimini yaşa bağlı bir perspektifle ele alacaktır. 0-2 yaş döneminde bellek, çoğunlukla anlık algılara, rutinlere ve kısa süreli duyuşsal tecrübelerle oluşan davranışsal izlere dayanırken; 2-4 yaş arasında çocuklar ilk bilinçli ve sözel olarak ifade edilebilir anılarını oluşturmaya başlarlar. 4-7 yaş dönemi ise bellek stratejilerinin, örneğin gruplayarak kodlama, yüksek sesle tekrar etme, anlamlandırma, sistematik biçimde ortaya çıktığı "stratejik bellek dönemi" olarak adlandırılır. Okul döneminde bellek artık yalnızca kişisel deneyimler ve hafızaya dayalı spontan öğrenme için değil; matematik, okuma-yazma, fen bilgisi gibi akademik alanlarda öğrenme için de temel işlev haline gelir.

Bellek, yalnızca öğrenmenin sonucu değil, aynı zamanda öğrenmenin kendisini mümkün kılan zihinsel altyapıdır. Belleği güçlü olan bir çocuk; yeni bilgileri eskileriyle ilişkilendirir, soyut kavramları yapılandırır, bilimsel akıl yürütme yapabilir, dilsel ve sözel akıcılık geliştirir, sosyal olarak uyumlu davranır.

Bu nedenle, bellek gelişimini anlamak; çocukların öğrenme süreçlerine destek olmak, pedagojik müdahaleleri doğru seçmek ve gelişimsel sorunları erken fark etmek açısından kritik bir bilgi sağlar. Belleğin gelişimi, yalnızca hatırlama kapasitesindeki artışı değil, aynı zamanda hatırlamanın niteliğinde, esnekliğinde ve bağlamdan bağımsızlaşma yeteneğinde görülen evrimsel ilerlemeyi içerir.

2.Belleğin Temel Türleri

Bellek sistemi genel olarak duyuşal bellek, kısa süreli bellek, çalışma belleği ve uzun süreli bellek olmak üzere dört temel türde sınıflandırılır. Belleğin bu alt türlere ayrılması, bilginin beyinde nasıl temsil edildiği ve öğrenmenin hangi mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştiğinin anlaşılmasını sağlar (Atkinson & Shiffrin, 1968; Baddeley, 2000).

2.1. Duyuşal Bellek

Duyuşal bellek, çevreden gelen bilgilerin göz, kulak, dokunma gibi duyuşal organlar aracılığıyla alındığı ve saniyenin çok kısa bir bölümünde (çoğu zaman 1 saniyeden az) tutulduğu ilk kayıt aşamasıdır. Bu depo, büyük bir kapasiteye sahiptir ancak bilginin kaybolması son derece hızlıdır. Bilginin sonraki aşamalara geçmesi, bireyin bu uyarıcılara dikkatini vermesine bağlıdır (Atkinson & Shiffrin, 1968).

Görsel duyuşal belleğe ikonik bellek, işitsel duyuşal belleğe ise ekoik bellek adı verilir. İkonik bellek görüntüleri çok kısa süre saklarken; ekoik bellek, işitsel bilgiyi yaklaşık birkaç saniye kadar tutabilir bu nedenle biri bize bir şeyi tekrar sorduğunda, “bir saniye önce duydum sanki” hissi bundan kaynaklanır.

Günlük yaşama bir örnek vermek gerekirse: Bir araba hızla yanımızdan geçtiğinde plakayı okumaya zaman bulamamak bile bir anlığına görüntüsü gözümüzün önünde kalır işte bu ikonik bellektir. (Sperling, 1960). Benzer şekilde, biri arkamızdan sözgeli “Fatma!” diye seslendiğinde, dönmeden önce ismi “kulağımızda çınlar” bu da ekoik belleğin işlemesidir.

2.2. Kısa Süreli Bellek

Duyuşal bellekten dikkat edilen bilgilerin geçici olarak tutulduğu sistemdir. Kısa süreli belleğin en önemli özelliği, hem kısa süre saklama kapasitesi hem de sınırlı miktarda bilgiyi tutabilmesidir. Bilgi, genellikle yaklaşık 20-30 saniye kadar akılda tutulabilir. Ayrıca insan zihni aynı anda çok fazla şeyi tutamaz; ortalama olarak 5 ile 9 arasında bilgi parçasını (örneğin kelime, sayı, şekil gibi) akılda tutabiliriz (Miller, 1956).

Örneğin:

Bir telefon numarası söylenirken, o numarayı hemen aramak için kısa süre zihinsel tutabiliriz. Ama karşımızdaki kişi numarayı çok uzatırsa ya da konuşma kesilirse bu

bilgiyi kolayca unutabiliriz. Çünkü kısa süreli bellek bu kadarla sınırlıdır. Çocuklar büyüdükçe bu kapasite artar ve bilgiyi gruplama (kümeleme) stratejilerini kullanarak bu sınırlı kapasiteyi aşmayı öğrenirler.

2.3. Çalışma Belleği

Çalışma belleği, bilginin zihinde yalnızca kısa süreli olarak tutulmasını değil, aynı zamanda bu bilgi üzerinde aktif işlemler yapılmasını sağlayan merkezi bir bilişsel sistemdir. Kısa süreli bellekten farklı olarak, çalışma belleği yalnızca bir depolama alanı değil; bilgiyi dönüştürme, yeniden düzenleme, karşılaştırma ve problem çözme gibi süreçleri mümkün kılan dinamik bir işlem platformudur. Günlük yaşamda bir cümleyi okurken anlamını takip etmek, bir matematik problemini çözerken ara sonuçları akılda tutmak veya bir odanın zihinsel haritasını oluşturmak gibi birçok görev, çalışma belleğinin etkinliğini gerektirir.

Baddeley ve Hitch (1974) tarafından önerilen çok bileşenli model, çalışma belleğini dört temel alt sistemin etkileşimiyle açıklar. Fonolojik döngü, sözel ve işitsel bilgilerin kısa süreli tutulmasını ve tekrar edilerek aktif kalmasını sağlar. Görsel-uzamsal sistem ise nesnelerin şekli, konumu ve mekânsal düzenleri gibi görsel bilgileri işler. Bu iki alt sistem, Merkezi Yürütücü adı verilen denetleyici mekanizma tarafından koordine edilir. Merkezi yürütücü, dikkat paylaşırma, görev önceliklendirme ve bilişsel kontrol süreçlerinden sorumludur (Baddeley & Hitch, 1974; Baddeley, 1992). Modele sonradan eklenen Episodik Tampon ise, görsel, sözel ve uzun süreli bellekten gelen bilgileri bütünleştirerek anlamlı ve geçici bir olay temsili oluşturur (Baddeley, 2000).

Fonolojik Döngü

Fonolojik döngü, işitsel ve sözel bilgilerin kısa süreli olarak zihinde tutulmasını ve tekrar yoluyla aktif kalmasını sağlar. Örneğin biri bize bir telefon numarası söylediğinde, numarayı arayana kadar sessizce tekrar ederek zihinde tutabilmemiz bu alt sistemin çalışmasına bağlıdır. Aynı şekilde bir öğrenci öğretmenin söylediği bir cümleyi defterine yazana kadar aklında tutabilir veya bir çocuk yeni duyduğu bir kelimeyi birkaç kez mırıldanarak öğrenebilir; bu durum fonolojik döngünün dil edinimi ve sözel bellekteki kritik rolünü göstermektedir (Baddeley, 1986; Baddeley & Della Sala, 1996).

Görsel-Uzamsal Sistem

Görsel-uzamsal sistem, gördüğümüz şeylerin nasıl görüldüğü ve nerede konumlandığıyla ilgili bilgileri geçici olarak depolar ve işler. Örneğin bir kişi, bir odanın düzenini zihninde canlandırarak eşyaların yerini hatırlayabilir ya da bir şekli zihninde döndürerek başka bir şekille eşleştirebilir. Çocuklar da oyuncaklarının odada nerede olduğunu bakmadan hatırlayabilir. Andrade ve arkadaşlarının (2002) çalışması, görsel belleğin sözel dikkat dağıtıcılardan farklı şekilde etkilendiğini, yani bir ortamda arka planda konuşma sürerken sözel bilginin zor hatırlanırken, basit görsel desenlerin aynı ölçüde etkilenmediğini göstermiştir. Bu durum, görsel çalışma

belleğinin sözel çalışma belleğinden farklı süreçler kullandığının önemli bir kanıtıdır.

Merkezi Yürütücü

Merkezi yürütücü, çalışma belleğinin yöneticisi gibi davranır; dikkat kaynaklarını nasıl dağıtacağımıza, hangi bilginin önemli olduğuna ve hangi bilginin göz ardı edileceğine karar verir. Örneğin bir matematik problemi çözerken sayıları akılda tutarken aynı zamanda çözüm planını stratejik olarak sürdürmek, konuşan bir kişiye odaklanırken etraftaki sesleri bastırmak veya bilgisayar kullanırken ekranda bir şey okurken aynı anda yazı yazabilmek hep merkezi yürütücünün koordinasyonu ile gerçekleşir. Bu mekanizma, görev yönetimi ve bilişsel kontrolün temelini oluşturur (Baddeley & Hitch, 1974; Baddeley, 1992).

Episodik Tampon

Episodik tampon, fonolojik döngüden gelen sözel bilgiyi ve görsel-uzamsal sistemden gelen mekânsal-görsel bilgiyi uzun süreli bellekten gelen geçmiş deneyimlerle birleştirerek anlamlı bir olay örgüsüne dönüştürür. Örneğin bir doğum gününü yalnızca görüntüleriyle değil; mekânın düzeni, duyulan müzikler, konuşmalar ve hissedilen duygularla birlikte tek bir bütün halinde hatırlamak bu bileşenin sonucudur. Benzer biçimde bir filmi izledikten sonra olayların nasıl sıralandığını, karakterlerin ne yaptığını ve sahnelerin duygusal tonunu bir arada hatırlamak episodik tamponun etkinliğine işaret eder (Baddeley, 2000; Tulving, 1972).

2.4. Uzun Süreli Bellek

Uzun süreli bellek, bilginin saatler, günler, yıllar ve hatta bir ömür boyunca saklanabildiği kalıcı depolama sistemidir. Bu sistem, kapasite açısından büyük ölçüde sınırsızdır ve bellekte saklanan bilgiler unutulmuş görünse bile uygun ipuçlarıyla geri çağrılabilir. Uzun süreli belleğin organizasyonu, bilginin nasıl saklandığı ve tekrar nasıl geri çağrıldığı açısından önemli bir ayrım olan deklaratif (açık) ve non-deklaratif (örtük) bellek şeklinde iki ana kategoriye ayrılır.

Deklaratif bellek, bilinçli olarak erişilebilen ve sözel olarak ifade edilebilen bilgileri içerir (Squire, 2004). Deklaratif bellek kendi içinde ikiye ayrılır. Anısal bellek, bireyin kendi yaşantılarına ait olayları; yer, zaman ve duygusal bağlamıyla birlikte saklar. Örneğin bir kişinin çocukken yaşadığı ilk doğum günü partisinin mekânını, o gün yanındaki insanların yüzlerini veya hissettiği heyecanı hatırlayabilmesi, anısal belleğin işleyişine örnektir (Tulving, 1972). Anlamsal bellek ise kişisel anılardan bağımsız olan genel dünya bilgilerinin depolandığı bellek türüdür; örneğin Türkiye'nin başkentinin Ankara olduğunu bilmek veya bir köpeğin memeli bir hayvan olduğunu hatırlamak anlamsal belleğe dayanır. Yapılan araştırmalar, anısal ve anlamsal belleğin birbirinden tamamen ayrı olmadığını; bir olayın bağlamının ve anlamının çoğu zaman birbirini karşılıklı etkilediğini göstermektedir (Greenberg & Verfaellie, 2010).

Non-deklaratif bellek ise bilinçli hatırlamaya değil; otomatikleşmiş davranışlara ve becerilere dayanır. Bir kişi bir kez bisiklet sürmeyi öğrendikten sonra bunu her seferinde “hatırlayarak” değil, motor hafıza yoluyla otomatik olarak gerçekleştirir. Aynı şekilde yüzme, klavye kullanma veya bir kapıyı anahtarla açma gibi beceriler, prosedürel bellek denen alt sistemde saklanır ve performansla kendini gösterir. Uzun süreli belleğin bu iki büyük bileşeni birlikte çalışarak bireyin hem yaşantılarına ait zengin bir hafıza ağı oluşturmamasını hem de dünyaya dair bilgileri anlamlı şekilde organize etmesini sağlar.

3. Erken Çocukluk Döneminde Bellek Gelişimi

Erken çocukluk döneminde bellek gelişimi üzerine yapılan çalışmalar, yalnızca çocukların ne kadar hatırladıkları üzerinde değil, bilgiyi nasıl işledikleri ve yeniden yapılandırıdıkları üzerinde de yoğunlaşmıştır. Bellek araştırmalarının önemli bir kısmı; strateji kullanımı, alan bilgisi, görgü tanıklığı ve olay hatırlama mekanizmaları gibi çeşitli temalara ayrılmıştır (Herbert, 2005). Çocuklar, ilkokul döneminin başlarına kadar kendi kendilerine bellek stratejileri geliştirme eğiliminde olmayabilirler; örneğin kelimeleri gruplandırma, tekrar etme veya görsel çağrışımlar kurma gibi teknikleri kendiliğinden kullanmayabilirler. Bununla birlikte, yapılan deneysel çalışmalar okul öncesi dönemde bile çocukların bu stratejileri öğretildiğinde etkin biçimde kullanabildiklerini ortaya koymuştur. Bu durum, bellek kapasitesinin yalnızca biyolojik bir olgunlaşma değil, aynı zamanda bilişsel strateji edinimiyle de ilişkili olduğunu göstermektedir (Herbert, 2005).

Alan bilgisi çalışmaları, çocuğun belirli bir konu hakkında ne kadar çok bilgiye sahip olursa belleğinin o ölçüde etkinleştiğini ortaya koymuştur. Ünlü bir örnek olarak, satranç uzmanı çocuklar ile yetişkin acemiler karşılaştırıldığında, uzman çocukların anlamlı satranç yerleşimlerini hatırlamada yetişkin acemilerden daha başarılı oldukları görülmüştür. Bu bulgu, belleğin yalnızca yaşa bağlı bir kapasite artışı olmadığını, derinlemesine konu bilgisi olan bireylerin bilgiyi daha iyi organize ettiğini ve geri çağırabildiğini göstermektedir. Çocukların bellek performansının, bilişsel şemalar oluşturma ve bilgiyi anlamlı bir şekilde kategorize etme yeteneğiyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Erken gelişim dönemlerinde bellek araştırmaları aynı zamanda bellek becerisinin nasıl ölçüleceği sorusuyla da yakından ilişkilidir. Eğer bellek yalnızca “geçmiş deneyimler hakkında bilinçli ve sözel bir hatırlama” olarak tanımlanırsa, örneğin “3 ay önce ne olmuştu?” sorusuna yanıt verilmesi, bu durumda henüz dil gelişimi sınırlı olan bebeklerin bellek performansını değerlendirmek son derece güç olacaktır. Ancak bellek; geçmiş deneyimlerin bugünkü davranış üzerinde bıraktığı etki olarak tanımlanırsa, bu durumda yeni doğan bir bebeğin bile belleğe sahip olduğunu gösteren güçlü kanıtlar vardır. Örneğin, DeCasper ve Spence’in (1986) çalışmasında, anneler gebeliğin son dönemlerinde belirli bir masalı yüksek sesle okumuşlardır. Doğumdan sonra bebekler, annelerinin sesinden bu masalı duymayı diğer masallara

kıyasla daha fazla tercih etmiş ve emme ritmini buna göre değiştirmiştir. Bu sonuç, bebeklerin doğum öncesi işitsel deneyimleri hatırlayabildiklerini göstermektedir.

Bu noktada bellek araştırmacıları, öğrenme sırasında bebeğin aktif olduğu yöntemlerle pasif gözlemci olduğu yöntemlerin farklı bellek süreçlerini yansıtır yansıtmadığı konusunda tartışmaktadır. Örneğin edimsel koşullanma gibi yöntemlerde bebek aktif olarak davranış sergiler ve bu davranışın sonucunu öğrenir. Buna karşın alışma veya taklit yöntemlerinde ise bebek yalnızca gözlemler ve belleği daha çok pasif bir kodlama sürecine dayanır. Bu iki tür öğrenme, belleğin farklı alt sistemlerinin devreye girdiğini ima etmektedir.

3.1 0-2 Yaş: “Anlık Bellek, Rutinler ve Uzun Süreli Belleğin Gelişimi”

Bebeklik döneminde hafıza gelişiminin deneysel olarak incelenmesi, araştırmacılara bazı önemli zorluklar sunmaktadır. İlk olarak, çocuklar ve yetişkinlerle yaygın olarak kullanılan hafıza görevleri genellikle bebeklerle kullanım için uygun değildir. Bebeklik döneminde bile, bir yaş grubu için uygun olan görevler başka bir yaş grubu için uygun olmayabilir. Yaşamın ilk iki yılı, bellek gelişiminin en hızlı ve en kritik dönemlerinden biridir. Bu dönemde bebekler, geçmiş deneyimlerin bugünkü davranışlarını etkilediği temel bellek izlerini oluşturmaya başlarlar (DeCasper & Spence, 1986). Bu erken bellek genellikle duyuşsal algılar ile motor davranışlar arasındaki basit bağlantılara dayanır. Yani bebek, gördüğü bir yüzü tanıyabilir veya bir sesle belirli bir tepkiyi ilişkilendirebilir. Belleğin en erken biçiminde bilinçli hatırlama değil, daha çok tanıma (recognition) ve alışılmış tepki (habitual response) söz konusudur.

Bellek sürelerinin yaşla birlikte nasıl arttığı, Hartshorn ve arkadaşlarının (1998) bulgularıyla ayrıntılı biçimde belgelenmiştir. Yenidoğan bebeklerden toplanan veriler, hafıza kapasitesinin yeni gelişen bir beceri olduğunu açıkça göstermektedir (DeCasper ve Spence, 1986; Pascalis ve ark., 1995). Ancak hafızanın erken ortaya çıkmasına rağmen, yenidoğanların sergilediği hafıza becerileri ile daha büyük bebeklerin ve yürümeye başlayan çocukların sergilediği hafıza becerileri arasında bir dizi önemli fark vardır. Bu araştırmada bir aylık bebekler öğrendikleri bir davranışı yalnızca yaklaşık bir gün hatırlayabilmiştir. İki aylık bebeklerde bu süre üç güne, üç aylık bebeklerde yedi güne, altı aylık bebeklerde ise iki haftaya çıkmaktadır. On iki ile on sekiz ay arasında ise belleğin niteliksel bir sıçrama gösterdiği ve öğrenilen davranışların haftalar hatta aylar boyunca saklanabildiği görülmektedir. Bu artışın nörobiyolojik temelinde hipokampal devrelerin olgunlaşması ve prefrontal korteks ile bağlantıların güçlenmesi yatmaktadır. Sinaptik yoğunluğun artması ve nöral ağların işlevsel verimliliğinin yükselmesi, daha kalıcı bellek izlerinin oluşmasına zemin hazırlar (Hayne, 2004).

Belleğin yalnızca süresi değil, organizasyonu ve erişilebilirliği de bu dönemde dönüşüm geçirir. Bu bağlamda Hayne ve Rovee-Collier'ın (1995) yürüttüğü çalışmalar, bebeklik döneminde hafızanın ne kadar hassas, bağlama bağımlı ve yeniden etkinleştirilebilir olduğunu göstermesi açısından kritik önemdedir. Bu

çalışmada, 3 aylık bebeklerde mobile görevi kullanılarak belleğin zamanla nasıl zayıfladığı, hangi koşullarda yeniden canlandırılabilirdiği ve hatırlanan bilgilerin özgüllük düzeyi incelenmiştir. Bulgular, belirli bir ipucu sunulduğunda unutulmuş gibi görünen bir bellek izinin yeniden erişilebilir hâle geldiğini, ancak bu yeniden etkinleştirilen belleğin yalnızca orijinal öğrenme koşullarına yüksek derecede özgü olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca bebeklerin önce genel özellikleri, daha sonra ise ayrıntıları hatırladığı; ayrıntıların unutulmasının ise en erken gerçekleşen bellek kaybı türü olduğu görülmüştür. Bu bulgular, bebek belleğinin pasif bir depo değil, yaşa ve bağlama duyarlı bir organizasyon içerdiğini göstermektedir.

Belleğin yapısal dönüşümüne ilişkin bir diğer önemli kanıt Herbert ve Hayne'nin (2000) ünlü taklit çalışmalarından gelmektedir. Bu çalışmada bebeklere üç eylem zinciri gösterilmiş ve bu eylemleri ne kadar süre sonra taklit edebildikleri incelenmiştir. On sekiz aylık bebekler davranışı hemen sonrasında doğru biçimde tekrar ederken, zaman geçtikçe bu performans hızla düşmüştür. Buna karşılık yirmi dört aylık bebekler, gösterilen davranışları haftalar hatta aylar sonra bile doğru şekilde taklit etmeyi başarmıştır. Kontrol grubundaki bebeklerin bu davranışları neredeyse hiç sergilememesi, bu performansın rastlantısal olmadığını ve gerçek bir bellek izi içerdiğini göstermektedir.

Bu dönemde bellek, özellikle rutinlerin ve tekrar eden olayların öğrenilmesinde önemli bir rol oynar. Bebekler belirli gündelik akışları, örneğin akşam yemeği, banyo ve uyku düzenini, anlamlı olay dizileri halinde zihinlerine yerleştirirler. Tanıdık yüzleri, sık duydukları sesleri ve belirli duygusal etkileşim kalıplarını hatırlarlar. Bu süreçte nesne sürekliliği kavramının gelişmesi özellikle önemlidir: bebek bir nesnenin görünmese bile var olduğunu anlamaya başlar. Bu kavrayış, soyut düşünme ve kavramsal bellek için kritik bir bilişsel yapı sağlar.

Erken dönemde kısa süreli belleğin de işlevsel olduğuna dair bulgular vardır. Bebekler, sunulan olay dizilerinde ilk görülen öğeyi uzun süreli belleğe aktarma eğilimindeyken, son öğeyi kısa süreli bellekte geçici olarak tutabilirler. Bu durum ilklilik ve sonluk etkileri olarak adlandırılır ve bebeklik belleğinin pasif bir depolama değil, aktif bir işleme mekanizmasına sahip olduğunu göstermektedir (DeCasper & Spence, 1986).

Genel olarak değerlendirildiğinde, 0-2 yaş arasında bellek; önce anlık ve duyuşsal temelli bir izlenim belleği olarak başlar, ardından tekrar eden deneyimler aracılığıyla güçlenir ve ikinci yaşa yaklaşıldıkça daha kalıcı, bütüncül ve örgütlü bir bellek yapısına dönüşür. Bu dönem, bebeklikten çocukluğa geçişte belleğin hem kapasite hem de işlev açısından olgunlaştığı bir dönüm noktasını temsil eder (Herbert, 2005). Çocuklar geç bebeklik ve erken çocukluk döneminde dili edinmeye başlasalar bile, bunu hafıza için kullanma becerileri oldukça sınırlıdır; bu da bellek ve çocukların bu dönemi hatırlamalarının önünde önemli bir engeldir (Simcock & Hayne, 2002).

3.2. 2-4 Yaş: “İlk Anılar”

İki ile dört yaş arası dönem, çocukların yaşam öykülerinin temelini oluşturan ilk otobiyografik anılarını kurmaya başladıkları gelişimsel bir eşiktir. Bu yaş grubunda hatırlanan olaylar, genellikle duygusal yoğunluk taşıyan, tekrar yaşanan ya da aile içinde sıkça konuşulan deneyimlerden oluşur. Ancak bu erken anılar, yetişkinlikteki otobiyografik bellek yapısına kıyasla daha parçalı, bağlamdan kolay kopabilen ve hatırlanabilirliği çevresel ipuçlarına bağlı bir nitelik gösterir (Hayne, 2004).

Araştırmalar, üç yaşından önceki bazı olayların bellekte temsil edildiğini, fakat bu temsillerin zaman içinde erişiminin zorlaştığını göstermektedir. Fivush ve Schwarzmuller'in (1998) çalışması, erken belleğin tamamen kaybolmadığına dair güçlü bir kanıt sunar: Araştırmada 8 yaşındaki çocuklar, 3-5 yaş döneminde kendilerine sorulmuş olayları yıllar sonra yeniden hatırlamış, üstelik önceki anlatılarına yeni ayrıntılar eklemişlerdir. Bu bulgu, belleğin yeniden yapılandırıcı doğasını vurgulamakta ve erken yaşam anılarının gelişen dil, benlik algısı ve bilişsel kapasiteyle birlikte biçim değiştirdiğini göstermektedir.

Bu yaşlarda dil gelişiminin hızlanması hatırlama süreçlerini belirgin biçimde destekler. İki yaşındaki bir çocuk yalnızca olayın duygusal tonunu veya tek bir imgesini hatırlayabilirken, dört yaşındaki çocuk aynı olayı daha ayrıntılı, zaman-mekân ilişkileri kurulmuş ve nedensel bağlantıları içeren bir anlatıya dönüştürebilir. Dolayısıyla 2-4 yaş belleği, öznel deneyimlerin anlamlandırılmasına, duygusal bağlamın kodlanmasına ve tekrarlanan yaşam rutinlerinin pekiştirici etkisine son derece duyarlıdır (Fivush, 1994).

Bireysel farklılıklar açısından bakıldığında, erken anıların sayısı ve yaşının kişiden kişiye önemli ölçüde değiştiği görülmektedir. Bazı yetişkinler 2-4 yaş dönemine ilişkin oldukça fazla anı bildirirken, bazıları yalnızca bir iki olayı hatırlar (Jack & Hayne, 2010). Cinsiyete ilişkin tutarlı bir bulgu, kadınların erkeklere kıyasla daha erken yaşlara ait anılar hatırlamasıdır; kimi çalışmalarda bu fark istatistiksel olarak anlamlıdır (Davis, 1999). Doğum sırası da etkili bir değişkendir: İlk doğan çocukların, daha sonra doğanlara göre daha erken dönem anılarına sahip olduğu bulunmuştur (Mullen, 1994).

Kültürel gruplar arasındaki farklılıklar da belirgindir. MacDonald, Uesiliana ve Hayne (2000), Maori bireylerin Avrupa kökenli bireylere kıyasla daha erken yaşlara uzanan anılar bildirdiğini; Avrupa kökenlilerin ise Asya kökenlilere göre daha erken anıları olduğunu göstermiştir. Son yıllardaki çalışmalar bu örüntüleri daha da genişletmiştir. Örneğin Slonecker ve arkadaşları (2025), Siyah Amerikalı katılımcıların Beyaz katılımcılardan hem daha fazla hem de daha erken anılar bildirdiğini, buna karşılık Beyaz erkeklerin anılarının canlılık ve hatırlama sıklığı açısından en düşük değerlendirmeleri aldığını ortaya koymuştur.

Bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, 2-4 yaş döneminin, belleğin yalnızca oluştuğu değil, aynı zamanda kültür, cinsiyet, dil gelişimi ve sosyal etkileşimle sürekli biçimde şekillendiği dinamik bir dönem olduğu görülmektedir.

3.3. 4-7 Yaş: “Strateji Dönemi”

Bu dönem, çocukların artık yalnızca “kendiliğinden hatırlama”ya değil, bilinçli ve amaçlı bellek stratejilerine yönelmeye başladıkları kritik bir geçiş evresidir. Bellek stratejileri; bilgiyi daha iyi depolamak ve geri çağırmak için kullanılan, kasıtlı, hedef odaklı bilişsel işlemler olan tekrar etme, gruplayarak/kategorize ederek düzenleme, anlamlandırma olarak tanımlanır (Larkina ve ark, 2008). Dört yaş civarında bu tür stratejiler henüz tutarlı ve otomatik değildir; ancak 6-7 yaşına gelindiğinde pek çok çocuk, özellikle yetişkin yönlendirmesiyle, liste elemanlarını sınıflara ayırma, kendi kendine tekrar etme ve dikkatini “hatırlanacak bilgi” üzerinde tutma gibi teknikleri kullanabilir hâle gelir (Schneider & Bjorklund, 2003).

Würzburg ve Göttingen uzunlamasına bellek çalışmalarında, anaokulundan (yaklaşık 5-6 yaş) ilkokulun ilk yıllarına kadar çocukların anlam temelli sınıflama (kategorizasyon) stratejilerini giderek daha sık ve daha etkili kullandıkları, ancak bu stratejilerin her zaman anı sayısını otomatik olarak artırmadığı gösterilmiştir (Kron-Sperl, Schneider & Hasselhorn, 2008). Bu bulgular, “yararlanım yetersizliği” olarak adlandırılan durumu destekler: 4-7 yaş aralığında çocuk, yetişkinin modellediği stratejiyi biçimsel olarak uygulayabilir; fakat bilişsel yük ve sınırlı çalışma belleği kapasitesi nedeniyle, strateji kullanımı her zaman performans artışına dönüşmeyebilir (Bjorklund, Coyle & Gaultney, 1992).

Bu dönemde strateji gelişimi, çalışma belleği ve dilsel/semantik bilgi birikimiyle yakından ilişkilidir. Örneğin, 4-5 yaş aralığındaki çocuklarda fonolojik kısa süreli belleğin, bir yıl sonraki sözcük dağarcığı düzeyini anlamlı biçimde yordadığı gösterilmiştir (Gathercole & Baddeley, 1989). Yani çocuk, işitsel bilgiyi kısa süreli belleğinde ne kadar iyi koruyabiliyorsa, yeni kelimeleri öğrenme ve sözel materyali tekrar ederek pekiştirme konusunda o kadar avantajlıdır. Benzer biçimde, ilkokulun ilk yıllarında strateji kullanımı, çalışma belleği ve geri çağırma performansı ile birlikte akademik başarıya (özellikle okuma-yazma ve matematik) katkıda bulunmaktadır.

4-7 yaş dönemi, bellek stratejilerinin hızla geliştiği ve özellikle öğretmen yönlendirmesine son derece duyarlı olan bir dönemdir. Bu yaşlarda çocuklar, hatırlamayı destekleyen stratejileri kendi başlarına üretmeye başlasalar da, bu stratejilerin etkili ve tutarlı biçimde kullanılabilmesi büyük ölçüde yetişkinlerin sunduğu dilsel ve davranışsal modeller tarafından şekillenir. Nitekim sınıf içi araştırmalar, öğretmenlerin “bellek-ilişkili” dil kullanımının, örneğin “bunları gruplara ayıralım”, “önce yüksek sesle tekrar edelim”, “aklında tutmana ne yardım eder?” gibi yönlendirici ifadelerin, çocukların hem strateji repertuarını hem de metabellek farkındalığını anlamlı biçimde geliştirdiğini göstermektedir (Grammer, Purtell, Coffman & Ornstein, 2011; Ornstein & Coffman, 2020). Öğretmenin

nesneleri kategorilere ayırma oyunları düzenlemesi, resim kartlarıyla sıralama yaptırmayı, ritmik sözcük tekrarlarını modellemesi veya çocuklarla birlikte hatırlama ipuçları geliştirmesi, çocukların örgütlenme ve tekrar stratejilerini zaman içinde daha bağımsız ve esnek biçimde uygulamalarına zemin hazırlar.

Bu dönemde çocukların bellek kapasiteleri belirli açılardan yetişkinlerden daha üstün de olabilir. Örneğin okul öncesi çocukların tekerleme gibi ritmik ve fonolojik açıdan belirgin materyali yetişkinlerden daha iyi hatırladıkları gösterilmiştir (Király vd., 2017). Araştırmada 4 yaşındaki çocuklar, 10 gün boyunca her gece aynı ayeti dinlediklerinde, yetişkinlere kıyasla daha fazla sözcüğü doğru hatırlamış ve okuma sırasında daha az hata yapmışlardır. Benzer şekilde Sloutsky ve Fisher (2004), ilk kodlama aşamasında çocuklardan kategori düzeyindeki bir özelliğe (örneğin “kedilerin belirli biyolojik özelliklere sahip olması”) dikkat etmelerini istediklerinde, 5 yaşındaki çocukların yetişkinlere göre kategori üyelerine ilişkin özgül bilgileri daha iyi hatırladığını göstermiştir. Dahası, hem 4 hem de 5 yaşındaki çocuklar hedefle doğrudan ilgili olmayan bilgileri daha büyük çocuklardan ve yetişkinlerden daha iyi hatırlama eğilimindedir (Deng & Sloutsky, 2016). Bu çalışmalar, küçük çocukların dikkat filtrelerinin daha geniş olmasının, kimi durumlarda bellek avantajı yaratabileceğini göstermektedir.

Dolayısıyla 4-7 yaş dönemi, gruplayarak/kategorize ederek ve tekrar yoluyla hatırlamayı öğrenmenin hızla geliştiği, ancak bu stratejilerin kalıcı, etkili ve otomatik hâle gelmesi için yetişkin yönlendirmesinin kritik olduğu bir gelişimsel aşamayı temsil eder. Bu dönemde yapılan açık ve yapılandırılmış strateji öğretimi yalnızca kısa süreli hatırlamayı desteklemekle kalmaz; aynı zamanda ilkokul yıllarında gerekli olan akademik öğrenme temelini de güçlendirir.

4. Okul Döneminde Bellek ve Öğrenme

Okul dönemi, belleğin hem kapasite hem de strateji açısından hızla olgunlaştığı, bu nedenle akademik öğrenmenin temellerinin atıldığı kritik bir dönemdir. Ancak yaklaşık 7 yaşından sonra hafıza işlevi, organizasyon ve stratejiler açısından yetişkin benzeri bir görünüme kavuşur ve erken ergenliğe kadar yalnızca kademeli bir niceliksel gelişme gösterir (Gathercole, 1998).

Çocuklar bu süreçte bilgiyi yalnızca depolamakla kalmaz; bilgiyi örgütlenme, seçici dikkat kullanma, problem çözme ve önceki bilgileri yeni öğrenmelerle bütünleştirme gibi üst düzey bilişsel beceriler geliştirirler. Çalışma belleği, uzun süreli bellek ve yürütücü işlevler arasındaki etkileşim, akademik performansın önemli bir belirleyicisidir (Gathercole, Lamont & Alloway, 2006). Bu nedenle bellek süreçlerinin okul öğrenmesindeki rolünü anlamak, hem öğretim tasarımı hem de bireysel farklılıkları destekleme açısından önemlidir.

4.1. Hafıza Stratejileri

İlkokul yılları, çocukların bellek stratejilerini daha planlı ve bağımsız biçimde kullanmayı öğrendikleri dönemdir. Bu süreçte tekrar, örgütlenme (gruplayarak

düzenleme) ve anlamlandırma gibi stratejiler giderek daha etkili kullanılmaya başlanır (Schneider & Pressley, 1997). Ancak strateji gelişimi yalnızca yaşı'n doğal ilerleyişiyle açıklanamaz; öğretmen yönlendirmesi, metabilşsel farkındalık ve çalışma belleği kapasitesi stratejinin ne kadar etkili uygulanacağını belirleyen temel etmenlerdir. Nitekim özellikle 7-10 yaş aralığında çocuklar, bir listeyi tematik kategorilere ayırarak hatırlamada belirgin bir gelişme gösterirken, her çocuk bu yöntemden aynı ölçüde fayda sağlamaz. “Yararlanım yetersizliği” olarak adlandırılan durumda, çocuk stratejiyi görünür biçimde uygular ancak bu uygulama performans artışıyla sonuçlanmayabilir (Bjorklund ve ark, 1992). Bu nedenle strateji öğretiminin açık biçimde modellenmesi, çocukların yalnızca stratejiyi tanımasına değil, onun hangi durumda nasıl kullanılacağını kavramasına da yardımcı olur.

Bu dönemde strateji kullanımındaki gelişim, çocukların giderek artan biçimde kendini düzenleyen bilişsel davranışlar sergilemesiyle de ilişkilidir. Özellikle son yıllarda yapılan çok merkezli çalışmalar, çocukların yaşla birlikte sözel tekrar (verbal rehearsal) gibi içsel stratejileri daha tutarlı biçimde kullandığını ortaya koymuştur. Örneğin Elliott ve arkadaşlarının (2021) 17 laboratuvarında yürüttüğü büyük örneklemli replikasyon çalışması, çocukların 5-7 yaş arasında sözel tekrar davranışlarını giderek daha fazla sergilediklerini ve bu davranışların bellek performansını anlamlı biçimde desteklediğini göstermiştir. Bu bulgu, öğretmenlerin yalnızca örgütlenme ve tekrar stratejilerini modellemesinin değil, aynı zamanda çocukların içsel sözel süreçlerini harekete geçiren öğrenme ortamları tasarlamasının da önemine işaret eder. Dolayısıyla strateji öğretimi, doğal gelişimsel eğilimleri besleyen ve çocukların bilişsel araç repertuarını genişleten bir öğretimsel çerçeve sunar.

4.2. Matematik Öğreniminde Bellek

Matematik öğrenimi, çocukların hem kısa süreli bellek hem de çalışma belleği hem de uzun süreli bellek süreçlerini etkin biçimde kullanmalarını gerektiren çok bileşenli bir bilişsel etkinliktir. İlkokul döneminde çocuklar, aritmetik işlemler sırasında sayıları akılda tutmak, işlem basamaklarını izlemek, ara sonuçları zihinde tutmak ve önceki bilgilerini yeni problem yapılarına uyarlamak zorundadır. Bu nedenle çalışma belleği kapasitesi, çok basamaklı işlemler, problem çözme ve erken cebirsel akıl yürütme gibi becerilerde matematik performansını güçlü biçimde yordayan temel bir bilişsel mekanizma olarak kabul edilmektedir (Swanson & Beebe-Frankenberger, 2004).

Çalışma belleğinin sınırlı kapasitesi özellikle zihinden yapılan işlemlerde belirleyici rol oynar. Araştırmalar, matematiksel işlem hatalarının önemli bir bölümünün işlem adımlarını akılda tutma güçlüğü, sayı bilgisini hızlı geri çağırma zorluğu ve ara sonuçların bellekte korunamaması gibi çalışma belleği temelli kısıtlılıklardan kaynaklandığını göstermektedir (Geary ve ark, 2004; Raghubar, Barnes & Hecht, 2010). Buna ek olarak kısa süreli bellekteki sınırlılıklar, sayı doğrusu bilgisi, temel toplama-çıkarma stratejilerinin seçimi ve otomatik aritmetik

akıcılığı üzerinde etkili olmaktadır (Kroesbergen & Van Luit, 2003). Uzun süreli bellekte depolanan güçlü sayı temsilleri ve otomatikleşmiş işlem bilgisi ise bilişsel yükü azaltarak çocukların dikkat ve işleme kaynaklarını daha üst düzey matematiksel akıl yürütmeye yönlendirmesine olanak tanır.

Uluslararası araştırmalara benzer biçimde Türkiye’de yapılan çalışmalar da erken matematik başarısında çalışma belleğinin belirleyici önemini ortaya koymaktadır. Çakır ve Ergül’ün (2022) tipik gelişim gösteren anasınıfı çocuklarıyla gerçekleştirdiği çalışmada, erken matematik başarısı düşük, orta ve yüksek olan grupların çalışma belleği performansları anlamlı biçimde farklılaşmıştır. Düşük matematik başarısına sahip çocukların çalışma belleği becerileri akranlarına göre belirgin ölçüde daha zayıftır; ayrıca düşük başarı grubundaki hiçbir çocuk yüksek düzeyde çalışma belleği performansı göstermemiştir. Araştırma ayrıca erken matematik becerileri ile çalışma belleğinin sözel ve yürütücü bileşenleri arasında anlamlı ilişkiler olduğunu göstermiştir.

Tüm bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ilkokul dönemindeki matematik öğreniminin yalnızca genel bilişsel kapasiteyle değil, spesifik olarak çalışma belleği, kısa süreli bellek, uzun süreli otomatikleşmiş bilgi, sözel bellek stratejileri ve bilişsel yükü yönetme becerileri ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Bu nedenle öğretmenlerin hem bellek süreçlerini destekleyen öğretim teknikleri kullanması hem de bellek sınırlılıklarına duyarlı görev tasarımları geliştirmesi matematik öğreniminin niteliğini doğrudan artırabilir.

4.3. Okuma-Yazma Öğreniminde Bellek

Okuma ve yazma öğrenimi, dilsel bellek ile görsel-uzamsal belleğin ortak çalıştığı çok bileşenli bir süreçtir. Fonolojik farkındalık ve fonolojik çalışma belleği, özellikle erken okuryazarlık becerilerinin en güçlü belirleyicilerindendir (Gathercole & Baddeley, 1993). Çocuk, duyduğu sesleri kısa süreli belleğinde tutamazsa harf-ses eşleştirmesi yapmakta ve heceleri birleştirmekte zorlanır.

Ayrıca metin okurken çalışma belleği, hem önceki cümlelerin anlamını tutmak hem de yeni bilgiyle bütünleştirmek için aktiftir. Bu nedenle düşük çalışma belleği kapasitesi, metin bütünlüğünü anlama güçlüklerine yol açabilir. Yazma sürecinde ise öğrenci aynı anda fikir üretme, cümleyi planlama, yazım kurallarını hatırlama ve metni organize etme gibi çoklu görevleri sürdürmek zorunda olduğundan bellek yükü oldukça yüksektir.

4.4. Bilim ve Sosyal Bilgilerde Bellek

Bilim ve sosyal bilgiler dersleri, kavramsal bilginin uzun süreli belleğe anlamlı biçimde yerleştirilmesini gerektirir. Öğrenciler yalnızca bilgi ezberlemez; bilgiyi sınıflandırır, neden-sonuç ilişkileri kurar ve deneyimlerle bütünleştirir. Özellikle kavramsal değişim kuramları, öğrencilerin önceki yanlış ya da eksik bilgilerini güncelleyebilmesinin bellek süreçlerine dayandığını göstermektedir (Carey, 2009).

Bu derslerde öğretmenlerin çoklu temsil (görsel şemalar, deneyler, hikâyeleştirme) kullanması, bilginin hem kodlanmasını hem geri çağırılmasını kolaylaştırır. Sosyal bilgilerde ise otobiyografik ve olaysal bellek, tarihsel olayları anlamlandırmada güçlü bir araç olabilir; öğrenciler kendi yaşam deneyimleriyle tarihsel olguları ilişkilendirdiklerinde öğrenme derinleşir.

Çocuklarda bellek gelişimi doğumdan ergenlik öncesine kadar hızlı ve çok yönlü ilerler. Ancak 0-12 yaş aralığında, normal gelişimsel kısıtlar ve bazı bilişsel bozukluklar nedeniyle çeşitli bellek sorunları ortaya çıkabilir. Bu sorunlar özellikle kısa süreli bellek, çalışma belleği, uzun süreli bellek ve yürütücü işlevlerin olgunlaşma durumuyla yakından ilişkilidir.

Bebeklik (0-3 yaş): Yaşamın ilk yıllarında bellek kapasitesi hızla artmakla birlikte önemli sınırlılıklar gözlenir. En belirgin sınırlılık “çocukluk amnezisi” olarak bilinir; yetişkinler genellikle 3 yaş öncesi deneyimlerini hatırlayamazlar. Bu olguya, erken dönem anılarının kalıcı episodik belleğe dönüştürülememesi yol açmaktadır (Jack & Hayne, 2010). Ayrıca, bebeklerde kısa süreli bellek ve çalışma belleği henüz tam gelişmediğinden bilgiler hızla unutulabilir. Örneğin, nesne sürekliliği tam oluşmadığı için bir nesne veya kişi gözden kaybolduğunda hâlâ var olduğunu hatırlamakta güçlük çekerler. Bebeklerin gecikmeli taklit becerileri de sınırlıdır; gördükleri bir davranışı aradan süre geçtikten sonra hatırlayıp yeniden yapmakta zorlanırlar. Bu dönemde dil becerileri çok kısıtlı olduğundan, yaşanan olayların sözel kodlanması mümkün olmaz ve bu da anıların kalıcılışmasını engeller. Nitekim yapılan bir araştırma, çocukların sözcük dağarcığı gelişene dek erken dönemde yaşadıkları olayları ileride sözel olarak hatırlayamadıklarını göstermiştir (Simcock & Hayne, 2002).

Okul öncesi dönem (3-6 yaş): Bu yaşlarda bellek stratejileri yeni yeni ortaya çıkmaya başlar. Çocuklar, gerektiğinde bilgiyi tekrar etme, gruplama veya anlamlandırma gibi stratejileri kullanmakta güçlük çekerler. Bu durum literatürde “kullanım yetersizliği” olarak adlandırılır; çocuk stratejiyi bildiğini ya da kullandığını gösterse de bellek performansı artmaz (Miller & Seier, 1994). Miller ve Seier’in (1994) derlemesi, küçük çocukların bir stratejiyi uygulamaya başladıktan sonra dahi onu verimli ve düşük çaba ile kullanabilmesinin zaman aldığını vurgulamaktadır. Sözel çalışma belleğinin sınırlı olması, özellikle bu dönemde çok adımlı yönergeleri takip edememe, masal veya olayları eksik hatırlama ve problem çözerken adımları atlama şeklinde kendini gösterir. Görsel-uzamsal bellek kapasitesinin düşüklüğü ise şekilleri, konumları ve olay sıralarını hatırlamada zorluk yaratır. Nitekim 4-5 yaşlarındaki çocuklar, yaşça büyük çocuklara kıyasla olayların oluş sırasını ve zaman bilgisini hatırlamada belirgin şekilde zorlanırlar (Deker & Pathman, 2021; Pathman ve ark, 2023). Çoğu çocuk ancak 7-8 yaşlarına doğru olayların hangi sırayla gerçekleştiğini güvenilir biçimde bildirebilmeye başlar Erken çocuklukta kaynak izleme (bilgiyi nereden öğrendiğini hatırlama) becerileri de gelişim halindedir, bu yüzden çocuklar bir olayı ne zaman ve kimden duyduklarını

karıştırılabilirler (Deker & Pathman, 2021; Pathman ve ark, 2023). Son olarak, dil gelişiminin yetersiz olması bilgileri kategorize edip kodlamayı güçleştirir; çocuk dili bellek için bir araç olarak verimli kullanamadığı için öğrenilen bilgiyi organize etmesi ve geri çağırması zorlaşır.

İlkokul dönemi (6-9 yaş): Bellek becerileri bu yaşlarda akademik başarıyla doğrudan ilişkili hale gelir. Okuma, yazma ve matematik gibi temel akademik görevlerin çoğu, hem sözel hem görsel-uzamsal çalışma belleği kapasitesine dayanır. Araştırmalar, çalışma belleğinin düzeyinin, ilkokul çocuklarında akademik performansı güçlü bir şekilde yordadığını göstermektedir (Alloway, 2009; Maehler & Schuchardt, 2016). Çalışma belleği zayıf olan çocuklar, özellikle akademik görevlerde çeşitli hatalar yaparlar. Örneğin:

- Çok basamaklı matematik problemlerinde ara adımları akılda tutamadıkları için bazı adımları unuturlar veya atlarlar,
- İşlemleri doğru sırada izlemekte zorlanırlar,
- Okuduğunu anlamada metnin bağlamını kaçırabilirler,
- Yazı yazarken cümlelerin başında neyi anlatmak istediklerini unutup cümleyi tutarsız tamamlayabilirler,
- Birden fazla adımdan oluşan sözlü yönergeleri eksik uygularlar (Swanson & Beebe-Frankenberger, 2004; Raghubar, Barnes, & Hecht, 2010; Geary ve ark, 2007; Cain, Oakhill, & Bryant, 2004; Kellogg, 2001).

Bu tür bellek kaynaklı aksaklıklar, sınıf içi gözlemlerde sıkça rapor edilmiştir (Ashcraft, & Krause, 2007). Özellikle aritmetikte yapılan temel hataların önemli bir kısmı, işlem adımlarının zihinde tutulamamasından veya sayı bilgilerinin yeterince hızlı geri çağırılmamasından kaynaklanır. Çalışma belleği kapasitesi düşük çocuklar, basit hesaplamalarda bile önceki sonucu unutarak işlemi yanlış sürdürebilirler. Bu tip hataların, özel öğrenme güçlüğü olan çocuklarda daha belirgin olduğu bilinmektedir (Galitskaya & Drigas, 2021; Martinussen et al., 2005; Menghini et al., 2011). Çalışma belleğinin sözel bileşenindeki zayıflıklar, örneğin toplama-çıkarma yaparken sayıları akılda tutup yöntem geliştirmeyi zorlaştırırken; görsel-uzamsal bileşenindeki zayıflıklar sayı doğrusu üzerinde işlemler yapmayı, şekil tanımayı ve geometrik ilişkileri kavramayı güçleştirir (Galitskaya & Drigas, 2021). Nitekim matematik öğrenme güçlüğü (diskalkuli) yaşayan çocuklarda çalışma belleğinin sıradizisel bellek, görsel-uzamsal tasarım ve fonolojik bellek döngüsü bileşenlerinde belirgin düşüşler saptanmıştır; bu da sayı büyüklüklerini kıyaslama, aritmetik problem çözme ve işlem basamaklarını takip etme becerilerini olumsuz etkiler (Galitskaya & Drigas, 2021). Bu çocuklar tek tek bilgi parçalarını hatırlayabilseler bile, bilgileri doğru sırada organize etmekte zorlanırlar.

Geç çocukluk (9-12 yaş): 9 yaşından sonra çocuklara verilen gerek akademik gerek günlük yaşam görevleri önceki yıllara kıyasla daha karmaşık hale gelir. Bu nedenle bellek sorunları belirginleşebilir. Birden çok adım veya bileşen içeren görevlerde artan bilişsel yük, çalışma belleği kapasitesi sınırlı çocuklarda hızlı bir performans düşüşüne yol açar. Örneğin zor bir matematik probleminde ara sonuçları zihinde tutamama, fen deneylerinde işlem sırasını hatırlayamama veya uzun bir hikâyeyi/metni takip edememe bu dönemde sık görülen sorunlardır. Çocukların üstbilişsel (metabilişsel) becerileri henüz tam olgunlaşmadığı için “nasıl hatırlayacaklarını” veya hangi stratejiyi ne zaman kullanacaklarını bilemezler. Bir göreve uygun bellek stratejisini seçme, uygulama ve sonucu değerlendirme konularında güçlük yaşarlar. Örneğin, bir metni ezberlemesi gereken bir çocuk, kendi kendine tekrar yapma stratejisini akıl edemeyebilir veya kullansa bile ne kadar etkili olduğunu değerlendiremeyebilir. Bu da öğrenme sürecini yetişkin desteği olmadan yönetmelerini zorlaştırır.

Özel öğrenme güçlüklerinde bellek sorunları: Öğrenme güçlüğü olan çocuklarda (örneğin disleksi, diskalkuli) ve dikkat eksikliği/hiperaktivite bozukluğu (DEBH) tanısı alanlarda bellek problemleri tipik gelişim gösteren akranlarına kıyasla çok daha belirgindir. Nitekim Galitskaya & Drigas (2021) çalışması, bu tip özel güçlüklerde hem çalışma belleği hem de alt bellek sistemlerindeki zayıflıkların keskinleştiğini göstermektedir. *Disleksi* tanısı olan çocuklarda fonolojik bellek özellikle zayıftır; sesleri zihinde tutup birleştirmede, yeni kelimeleri öğrenmede ve sözel dizileri takip etmede zorluk yaşarlar. Bu çocuklar genellikle işitsel-kısa süreli bellek testlerinde ve dilsel tekrar gerektiren görevlerde yaşitlarına göre düşük performans sergilerler (Menghini ve ark, 2011). *Diskalkuli* olan çocuklarda ise demin bahsedildiği gibi sıradizisel bellek, görsel-uzamsal tasarım ve fonolojik döngü bileşenlerinde belirgin zayıflık gözlenir (Galitskaya & Drigas, 2021). Bu durum, temel matematiksel işlemlerde sıklıkla adım atlama, sayıları karıştırma veya yanlış sırayla hatırlama şeklinde ortaya çıkar. *DEBH* tanılı çocuklarda çalışma belleğinin özellikle merkezi yürütücü bileşeninde belirgin bir yetersizlik olduğu bildirilmiştir (Martinussen et al., 2005). Dikkat sorunları nedeniyle bu çocuklar bilgiyi kodlama aşamasında yeterli odaklanmayı sürdüremez ve bu da bellek performanslarını düşürür. Örneğin, bir yönerge verildiğinde sonuna gelmeden dikkatleri dağıldığı için yönergenin tamamını hafızalarında tutamayabilirler. Ortak olarak, bu çeşitli gelişimsel bozukluklarda hem görsel-uzamsal hem fonolojik bellek alt sistemlerinde zayıflık, sıralama hataları, adım atlamalar ve bilgi geri çağırmada yavaşlık sık rapor edilen bulgulardır (Menghini ve ark, 2011; Martinussen ve ark, 2005). Ayrıca, özellikle matematikle ilgili görevlerde yaşanan kaygı da çalışma belleği kapasitesini daha da kısıtlayarak performansı düşürebilir. Kaygı duyan çocuklar zihinsel kaynaklarının bir kısmını endişeye ayırdığı için, işlem yapmaya veya okuduklarını anlamaya daha az kapasite kalır (Justicia-Galiano ve ark, 2017). Sonuç olarak, 0-12 yaş arası çocuklarda bellek sorunları hem normal gelişimsel sınırlılıklardan hem de özel öğrenme güçlüğü gibi durumlardan kaynaklanabilir. Bu yaş aralığında özellikle

çalışma belleği, öğrenmede “yük taşıyan” merkezi bir sistemdir ve matematik, okuma, yazma, problem çözme gibi alanlarda kritik rol oynar. Çalışma belleği kapasitesi düşük olan çocuklar, bilgiyi işleme, düzenleme ve gerektiğinde geri çağırma süreçlerinde akranlarına göre çok daha fazla zorlanır. Örneğin uzun süreli bir takip çalışması, çalışma belleği kapasitesinin çocukların öğrenme başarısını IQ’den bağımsız olarak güçlü biçimde öngördüğünü göstermiştir (Alloway, 2009). Bu nedenle bellek sorunlarının erken yaşta tanınması büyük önem taşır. Erken tanı sayesinde bu çocuklar için uygun destek programları ve eğitsel müdahaleler planlanabilir. Belleğe yönelik strateji eğitimleri, çalışma belleğini destekleyici uygulamalar veya bireyselleştirilmiş öğretim yöntemleri sayesinde çocuklar akademik gerekliliklerle daha iyi baş edebilirler. Sonuçta, bellek sorunlarının zamanında ele alınması hem akademik başarıyı artırır hem de çocuğun öğrenmeye karşı motivasyonunu ve özgüvenini korumasına yardımcı olur.

5.Sonuç ve Öneriler

Bu bölümde sunulan kuramsal ve ampirik bulgular, belleğin çocuklukta doğrusal biçimde “artıp eksilen” tek boyutlu bir kapasite değil; duysal bellek, kısa süreli bellek, çalışma belleği ve uzun süreli bellekten oluşan, nörogelişimsel olarak farklı hızlarda olgunlaşan çok bileşenli bir sistem olduğunu göstermektedir (Atkinson & Shiffrin, 1968; Baddeley, 2000). Erken bebeklikte duysal izler ve tanıma temelli bellek ön plandayken, 2-4 yaşta dil ve benlik algısındaki gelişimle birlikte ilk otobiyografik anılar ortaya çıkmakta; 4-7 yaşta ise strateji kullanımı ve çalışma belleği, bellek performansının niteliğini belirleyen temel mekanizmalar hâline gelmektedir. Okul döneminde çalışma belleği, matematik, okuma-yazma ve fen/sosyal bilgiler gibi disiplinlerde öğrenmenin “taşıyıcı kolonunu” oluşturur (Gathercole, Lamont & Alloway, 2006; Swanson & Beebe-Frankenberger, 2004).

Bellek yetersizlikleri yalnızca akademik başarıyı değil, öz-yeterlik ve benlik saygısını da olumsuz etkileyebilir. Erken çocuklukta strateji üretimindeki sınırlılıklar, ilkökul yıllarında yararlanım yetersizliği, ileri sınıflarda ise karmaşık görevlerde hızlı tükenme ve kaçınma davranışları olarak karşımıza çıkar (Bjorklund ve ark., 1992). Öğrenme gücü olan çocuklarda (disleksi, diskalkuli, DEHB) fonolojik ve görsel-uzamsal çalışma belleği, seri sıra belleği ve yürütücü işlevlerdeki belirgin zayıflıklar, matematik ve okuma hatalarını artırmakta ve çoğu zaman kaygı ile birleşerek kısır döngü yaratmaktadır (Geary ve ark., 2004; Galitskaya & Drigas, 2021; Çakır & Ergül, 2022).

Bu çerçevede, uygulamaya dönük üç temel öneri öne çıkmaktadır. Birincisi, okul öncesinden itibaren bellek stratejilerinin açık biçimde öğretilmesi; gruplama, tekrar, anlamlandırma ve ipucu kullanma gibi tekniklerin öğretmen diliyle modellenmesi ve sık alıştırmalarla pekiştirilmesidir (Ornstein & Coffman, 2020). İkincisi, sınıf içi görevlerin çalışma belleği yüküne duyarlı biçimde tasarlanması; çok basamaklı yönergelerin bölünmesi, görsel desteklerin kullanılması, dışsal not alma ve somut materyallerle destekleme gibi düzenlemelerin özellikle risk altındaki öğrenciler için

sistematik hâle getirilmesidir. Üçüncüsü ise, bellek güçlüklerinin erken taranması ve çok disiplinli değerlendirme ile (öğretmen gözlemi, psikometrik testler, aile görüşmeleri) izlenmesidir. Böylece bellek temelli öğrenme güçlükleri, “çalışmıyor” ya da “dikkatsiz” etiketlerine indirgenmeden, hedefe yönelik pedagojik ve klinik müdahalelerle desteklenebilir. Bu bütüncül yaklaşım, hem akademik başarıyı hem de çocukların uzun vadeli psikososyal uyumunu güçlendirecektir.

Kaynakça

- Alloway, T. P. (2009). Working memory, but not IQ, predicts subsequent learning in children with learning difficulties. *European Journal of Psychological Assessment*, 25(2), 92–98. <https://doi.org/10.1027/1015-5759.25.2.92>
- Andrade, J., Kemps, E., Werniers, Y., May, J., & Szmalec, A. (2002). Insensitivity of visual short-term memory to irrelevant visual information. *Quarterly Journal of Experimental Psychology Section A: Human Experimental Psychology*, 55(3), 753–774. <https://doi.org/10.1080/02724980143000541>
- Ashcraft, M. H., & Krause, J. A. (2007). Working memory, math performance, and math anxiety. *Psychonomic bulletin & review*, 14(2), 243–248. <https://doi.org/10.3758/BF03194059>
- Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M. (1968). Human memory: A proposed system and its control processes. In K. W. Spence & J. T. Spence (Eds.), *The psychology of learning and motivation* (Vol. 2, pp. 89–195). Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0079-7421\(08\)60422-3](https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60422-3)
- Baddeley, A. D. (1992). Working memory. *Science*, 255, 556–559. <https://doi.org/10.1126/science.1736359>
- Baddeley, A. D. (2000). The episodic buffer: A new component of working memory? *Trends in Cognitive Sciences*, 4, 417–423. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(00\)01538-2](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(00)01538-2)
- Baddeley, A., & Della Sala, S. (1996). Working memory and executive control. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 351(1346), 1397–1404. <https://doi.org/10.1098/rstb.1996.0123>
- Baddeley, A. & Hitch, G. (1974). Working memory. In Bower, G., editor, *The Psychology of Learning and Motivation*, 47–89. Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0079-7421\(08\)60452-1](https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60452-1)
- Bjorklund, D. F., Coyle, T. R., & Gaultney, J. F. (1992). Developmental differences in the acquisition and maintenance of an organizational strategy: Evidence for the utilization deficiency hypothesis. *Journal of Experimental Child Psychology*, 54(3), 434–448. [https://doi.org/10.1016/0022-0965\(92\)90029-6](https://doi.org/10.1016/0022-0965(92)90029-6)
- Bjorklund, D. F., & Douglas Brown, R. (2009). The development of memory strategies. In M. L. Courage & N. Cowan (Eds.), *The development of memory in childhood* (pp. 145–175). Hove, UK: Psychology Press.
- Cain, K., Oakhill, J., & Bryant, P. (2004). Children's reading comprehension ability: Concurrent prediction by working memory, verbal ability, and component skills. *Journal of Educational Psychology*, 96(1), 31–42. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.96.1.31>
- Carey, S. (2009). *The origin of concepts*. Oxford University Press.

- Çakır, R., & Ergül, C. (2022). Düşük erken matematik başarısı gösteren çocukların çalışma belleği performanslarının incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 47(209), 133–153. <https://doi.org/10.15390/EB.2022.10389>
- Davis, P. J. (1999). Gender differences in autobiographical memory for childhood emotional experiences. *Journal of personality and social psychology*, 76(3), 498–510. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.76.3.498>
- DeCasper, A. J., & Spence, M. J. (1986). Prenatal maternal speech influences newborns' perception of speech sounds. *Infant Behavior and Development*, 9, 133–150. [https://doi.org/10.1016/0163-6383\(86\)90025-1](https://doi.org/10.1016/0163-6383(86)90025-1)
- Deker, L., & Pathman, T. (2021). Did I visit the polar bear before the giraffe? Examining memory for temporal order and the temporal distance effect in early to middle childhood. *Applied Cognitive Psychology*, 35(3), 785–794. <https://doi.org/10.1002/acp.3804>
- Deng W. S., Sloutsky V. M. (2016). Selective attention, diffused attention, and the development of categorization. *Cognitive Psychology*, 91, 24–62. <https://10.1016/j.cogpsych.2016.09.002>
- Doherty, J., & Hughes, M. (2014). *Child development: Theory and practice 0-11* (2nd ed.). Pearson Education Limited.
- Elliott, E. M., Morey, C. C., AuBuchon, A. M., Cowan, N., Jarrold, C., Adams, E. J., ... & Voracek, M. (2021). Multilab direct replication of Flavell, Beach, and Chinsky (1966): Spontaneous verbal rehearsal in a memory task as a function of age. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, 4(2), <https://doi.org/10.1177/25152459211018187>
- Fivush, R. (1994). Constructing narrative, emotion, and self in parent–child conversations about the past. In U. Neisser & R. Fivush (Eds.), *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative* (pp. 136–157). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511752858.009>
- Fivush, R., & Schwarzmuller, A. (1998). Children remember childhood: Implications for childhood amnesia. *Applied Cognitive Psychology*, 12(5), 455–473. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0720\(199810\)12:5](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0720(199810)12:5)
- Galitskaya, V., & Drigas, A. (2021). The importance of working memory in children with dyscalculia and ageometria. *Scientific Electronic Archives*, 14(10), 64–68. <http://dx.doi.org/10.36560/141020211449>
- Gathercole, S. E. (1998). The development of memory. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 39(1), 3–27. <https://doi.org/10.1017/S0021963097001753>
- Gathercole, S. E., & Baddeley, A. D. (1989). Evaluation of the role of phonological STM in the development of vocabulary in children: A longitudinal study. *Journal of*

Memory and Language, 28, 200–213. [https://doi.org/10.1016/0749-596X\(89\)90044-2](https://doi.org/10.1016/0749-596X(89)90044-2)

- Gathercole, S. E., Lamont, E. M. I. L. Y., & Alloway, T. P. (2006). Working memory in the classroom. In *Working memory and education* (pp. 219–240). Academic Press.
- Geary, D. C., Hoard, M. K., Byrd-Craven, J., Nugent, L., & Numtee, C. (2007). Cognitive mechanisms underlying achievement deficits in children with mathematical learning disability. *Child Development*, 78(4), 1343–1359. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01069.x>
- Geary, D. C., Hoard, M. K., Byrd-Craven, J., & DeSoto, M. C. (2004). Strategy choices in simple and complex addition: Contributions of working memory and counting knowledge for children with mathematical disability. *Journal of Experimental Child Psychology*, 88(2), 121–151. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2004.03.002>
- Grammer, J. K., Purtell, K. M., Coffman, J. L., & Ornstein, P. A. (2011). Relations between children's metamemory and strategic performance: Time-varying covariates in early elementary school. *Journal of Experimental Child Psychology*, 108(1), 139–155. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2010.08.001>
- Greenberg, D. L., & Verfaellie, M. (2010). Interdependence of episodic and semantic memory: Evidence from neuropsychology. *Journal of the International Neuropsychological Society*, 16(5), 748–753. <https://doi.org/10.1017/S1355617710000676>
- Hartshorn, K., Rovee-Collier, C., Gerhardstein, P. C., Bhatt, R. S., Wendoloski, T. L., Klein, P., Gilch, G., Wurtzel, N., & Campos-de-Carralho, M. (1998). The ontogeny of long-term memory over the first year-and-a-half of life. *Developmental Psychobiology*, 32, 69–89. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1098-2302\(199803\)32:2<69::AID-DEV1>3.0.CO;2-Q](https://doi.org/10.1002/(SICI)1098-2302(199803)32:2<69::AID-DEV1>3.0.CO;2-Q)
- Hayne, H. (2004). Infant memory development: Implications for childhood amnesia. *Developmental Review*, 24(1), 33–73. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2003.09.007>
- Hayne, H., & Rovee-Collier, C. (1995). The organization of reactivated memory in infancy. *Child Development*, 66, 893–906. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1995.tb00912.x>
- Herbert, J. S. (2005). Development of learning and memory. In B. Hopkins (Ed.), *The Cambridge encyclopedia of child development* (pp. 265–276). Cambridge University Press.
- Herbert, J. S., & Hayne, H. (2000). The ontogeny of long-term retention during the second year of life. *Developmental Science*, 3, 50–56. <https://doi.org/10.1111/1467-7687.00099>

- Jack, F., & Hayne, H. (2010). Childhood amnesia: Empirical evidence for a two-stage phenomenon. *Memory*, 18(8), 831-844. <https://doi.org/10.1080/09658211.2010.510476>
- Justicia-Galiano, M. J., Martín-Puga, M. E., Linares, R., & Pelegrina, S. (2017). Math anxiety and math performance in children: The mediating roles of working memory and math self-concept. *British Journal of Educational Psychology*, 87(4), 573–589. <https://doi.org/10.1111/bjep.12165>
- Kellogg, R. T. (2001). Long-term working memory in text production. *Written Communication*, 18(3), 313–329. <https://doi.org/10.3758/BF03195739>
- Király, I., Takacs, S., Kaldy, Z., & Blaser, E. (2017). Preschoolers have better long-term memory for rhyming text than adults. *Developmental Science*, 20(3), e12398. <https://doi.org/10.1111/desc.12398>
- Kroesbergen, E. H., & Van Luit, J. E. H. (2003). Mathematics interventions for children with special educational needs: A meta-analysis. *Remedial and Special Education*, 24(2), 97–114. <https://doi.org/10.1177/07419325030240020501>
- Kron-Sperl, V., Schneider, W., & Hasselhorn, M. (2008). The development and effectiveness of memory strategies in kindergarten and elementary school: Findings from the Würzburg and Göttingen longitudinal memory studies. *Cognitive Development*, 23(1), 79-104. <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2007.08.011>
- Larkina, M., Güler, O. E., Kleinknecht, E., & Bauer, P. J. (2008). Maternal provision of structure in a deliberate memory task in relation to their preschool children's recall. *Journal of Experimental Child Psychology*, 100(4), 235-251. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2008.03.002>
- MacDonald, S., Uesiliana, K., & Hayne, H. (2000). Cross-cultural and gender differences in childhood amnesia. *Memory*, 8(6), 365-376. <https://doi.org/10.1080/09658210050156822>
- Maehler, C., & Schuchardt, K. (2016). The importance of working memory for school achievement in primary school children with intellectual or learning disabilities. *Research in developmental disabilities*, 58, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2016.08.007>
- Martinussen, R., Hayden, J., Hogg-Johnson, S., & Tannock, R. (2005). A meta-analysis of working memory impairments in children with attention-deficit/hyperactivity disorder. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 44(4), 377–384. <https://doi.org/10.1097/01.chi.0000153228.72591.73>
- Menghini, D., Finzi, A., Carlesimo, G. A., & Vicari, S. (2011). Working Memory Impairment in Children With Developmental Dyslexia: Is it Just a Phonological Deficity? *Developmental Neuropsychology*, 36(2), 199–213. <https://doi.org/10.1080/87565641.2010.549868>

- Miller, G. A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review*, 63(2), 81–97. <https://doi.org/10.1037/h0043158>
- Miller, P. H., & Seier, W. L. (1994). Strategy utilization deficiencies in children: When, where, and why. *Advances in Child Development and Behavior*, 25, 107–156. [https://doi.org/10.1016/s0065-2407\(08\)60051-8](https://doi.org/10.1016/s0065-2407(08)60051-8)
- Mullen, M. K. (1994). Earliest recollections of childhood: A demographic analysis. *Cognition*, 52(1), 55–79. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(94\)90004-3](https://doi.org/10.1016/0010-0277(94)90004-3)
- Ornstein, P. A., & Coffman, J. L. (2020). Toward an understanding of the development of skilled remembering: The role of teachers’ instructional language. *Current Directions in Psychological Science*, 29(5), 445–452. <https://doi.org/10.1177/0963721420925543>
- Pathman, T., Dekker, L., Parmar, P. K., Adkins, M. C., & Polyn, S. M. (2023). Children’s memory “in the wild”: examining the temporal organization of free recall from a week-long camp at a local zoo. *Cognitive Research: Principles and Implications*, 8, Article 6. <https://doi.org/10.1186/s41235-022-00452-z>
- Raghubar, K. P., Barnes, M. A., & Hecht, S. A. (2010). Working memory and mathematics: A review of developmental, individual difference, and cognitive approaches. *Learning and Individual Differences*, 20(2), 110–122. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2009.10.005>
- Schneider, W., & Bjorklund, D. F. (2003). Memory and knowledge development. In J. Valsiner & K. Connolly (Eds.), *Handbook of developmental psychology* (pp. 370–403). London, UK: Sage.
- Schneider, W., & Pressley, M. (1997). *Memory development between two and twenty*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Simcock, G., & Hayne, H. (2002). Breaking the barrier? Children fail to translate their preverbal memories into language. *Psychological science*, 13(3), 225–231. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00442>
- Sloutsky V. M., Fisher A. V. (2004). When development and learning decrease memory: Evidence against category-based induction in children. *Psychological Science*, 15(8), 553–558. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00718.x>
- Sperling, G. (1960). The information available in brief visual presentations. *Psychological Monographs: General and Applied*, 74(11), 1–29. <https://doi.org/10.1037/h0093759>
- Squire, L. R. (1992). Memory and the hippocampus: A synthesis from findings with rats, monkeys, and humans. *Psychological Review*, 99(2), 195–231. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.99.2.195>

- Swanson, H. L., & Beebe-Frankenberger, M. (2004). The relationship between working memory and mathematical problem solving. *Journal of Educational Psychology*, 96(3), 471-491. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.96.3.471>
- Tulving, E. (1972). Episodic and semantic memory. In E. Tulving & W. Donaldson, *Organization of memory*. Academic Press.

BÖLÜM 46

Türkiye’de İntihar Oranlarının Durağanlık Analizi

Fatma Kızılkaya¹

¹ Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, ORCID: orcid.org/0000-0002-1028-9341

1. Giriş

İntihar, psikolojik iyi oluş, duygusal istikrar ve yaşam doyumunu yansıtan önemli bir göstergedir (Anyikwa vd., 2021). Bireyin kasıtlı olarak kendi yaşamına son vermesi şeklinde tanımlanarak, dünya genelinde sık görülen ölüm nedenleri arasında yer almaktadır (WHO, 2019). İntihar bireysel bir eylem olmasına rağmen nedenleri açısından toplumsal bir olgudur. Toplumsal bütünleşmenin zayıflaması, intihar oranlarında artışa yol açabilmektedir. Bireyin toplumla bağlarının çok zayıf ya da aşırı güçlü olması ve toplumun kurallarının çok gevşek ya da çok katı olması, bireyin psikolojik dengesini olumsuz etkileyerek intihar riskini artırabilmektedir. Toplumsal bağları ve normları şekillendiren temel bir yapı unsuru olarak değerlendirilen ekonomik koşullar, sosyal entegrasyon ve sosyal düzenleme üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Hem ekonomik refah hem de ekonomik durgunluk dönemlerinde bu düzenin bozulması, normal koşullara kıyasla intihar oranlarının artmasına yol açmakta ve intiharı toplumsal bir sorun haline getirmektedir (Durkheim, 2015). Bu bağlamda yapılan bazı çalışmalar, gelir düzeyindeki artışın intihar oranlarını artırdığını ortaya koymaktadır. (Jungeilges & Kirchgässner, 2002; Noh, 2009; Jalles & Andresen, 2015). Buna karşılık, gelir düzeyindeki artışın intihar oranları üzerinde azaltıcı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koyan çok sayıda çalışma da bulunmaktadır (Altınanahtar & Halıcıoğlu, 2009; Andres & Halıcıoğlu, 2010; Andres vd., 2011; Kolves vd., 2013).

Bazı çalışmalar, sosyoekonomik koşullar ne kadar elverişli olursa olsun intiharların hiçbir zaman tamamen ortadan kaldırılamayacağını ve her toplumda belirli bir “doğal intihar oranı” bulunduğunu ileri sürmektedir. Ancak ekonomik krizler ve pandemi gibi son dönemde yaşanan büyük sarsıntıların intihar oranları üzerindeki etkisi dikkate alındığında, bu artışların zamanla eski düzeyine mi döneceği yoksa kalıcı bir denge seviyesine mi yöneldiği önemli bir araştırma sorusu olarak karşımıza çıkmaktadır (Yang ve Lester 1991; 2009, Andres ve Halıcıoğlu 2011; Kawohl ve Nordt 2020). Bu tartışma, Türkiye açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Ruh sağlığı alanındaki gelişmelerin değerlendirilebilmesi için intiharı önlemeye yönelik politikaların etkinliği yeterince incelenmemiştir. Son yıllarda intihar oranlarında gözlenen artış, intihar davranışını hem akademik hem de politika yapımı açısından öncelikli bir inceleme alanı haline getirerek, politika yapıcılarının intihar düzeyleri üzerindeki etkisinin ampirik olarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Akyuz vd., 2020; Anyikwa vd., 2021).

Bu çalışmada Türkiye’de intihar oranlarının zaman içindeki yapısı birim kök testleriyle analiz edilmektedir. Analiz sonuçları serinin durağanlık özelliklerini ortaya koyarak, intihar oranlarının uzun dönem eğilimleri ile zamansal şoklara verdikleri tepkilere ilişkin bulgular sağlamaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde teorik çerçeveye yer verilmekte, üçüncü bölümde Türkiye’de intihar olgusuna genel bakış yapılmıştır. Dördüncü bölümde konu ile ilgili literatür ele alınmaktadır. Beşinci ve altıncı bölümlerde sırasıyla veri seti ve yöntem açıklanarak, ampirik

bulgular sunulmaktadır. Yedinci ve son bölümde ise elde edilen bulgular değerlendirilerek sonuçlar tartışılmaktadır.

2. Teorik Çerçeve

İntiharı açıklamaya yönelik sosyoekonomik temelli çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlardan biri, intiharı hayal kırıklığı ve saldırganlık kavramları çerçevesinde ele alarak bireyin saldırganlığını kendine yönlendirmesini intihar davranışı olarak açıklamaktadır (Henry & Short, 1954). Bu görüşe göre intihar eylemlerinde sosyoekonomik ve kültürel yapılar belirleyici bir role sahiptir. Özellikle gelir düzeyi, intiharın temel sosyoekonomik belirleyicilerinden biridir (DeBastiani vd., 2019). Karşı-sikliksel teoriye göre, ekonomik kriz ve durgunluk dönemlerinde intihar oranları artmakta, ekonomik büyüme dönemlerinde ise azalmaktadır. Bu ilişkinin özellikle yüksek gelirli ve statü sahibi bireyler arasında daha belirgin olduğu ileri sürülmektedir (Henry & Short, 1954). Buna karşılık, pro-sikliksel yaklaşım intiharı bireylerin memnuniyetsizliği üzerinden açıklamaktadır. Ekonomik büyüme dönemlerinde bireylerin beklenti ve arzularının mevcut kazanımlardan daha hızlı artması sonucu ortaya çıkan uyumsuzluğun intihar riskini artırdığını savunmaktadır. Bu bağlamda beklentiler ile gerçek kazanımlar arasındaki fark büyüdükçe, intihar olasılığının da arttığı ifade edilmektedir (Ginsberg, 1966). Rasyonel karar alma varsayımına dayanan iktisadi teori, intiharı bireylerin yaşamdan elde etmeyi bekledikleri toplam fayda çerçevesinde ele almaktadır. Bu teoride bireyler; yaş, sürekli gelir düzeyi ve yaşamı sürdürmenin maliyetleri gibi unsurları dikkate alarak, beklenen indirgenmiş yaşam boyu faydayı maksimize etmeye çalışan rasyonel karar vericiler olarak tanımlanmaktadır. Buna göre bireyin gelecekte elde etmeyi beklediği yaşam boyu fayda, gelir düzeyi arttıkça yükselmekte, yaş ilerledikçe ise azalmaktadır. Bireyin kalan yaşamından beklediği toplam indirgenmiş faydanın belirli bir eşik düzeyin altına düşmesi ya da sifıra ulaşması durumunda alınan rasyonel bir karar olarak modellenmektedir. Bu çerçevede gelir düzeyindeki artış, beklenen yaşam boyu faydayı artırarak yaşamayı intihara kıyasla daha rasyonel hale getirerek intihar olasılığını azaltmaktadır (Hamermesh & Soss, 1974). Bu teori, yaş ve gelir gibi bireysel faktörlerin etkisini açıklamada güçlü fakat intihar yöntemlerine erişim, önleyici politikalar ve kurumsal düzenlemeler gibi yapısal ve arz yönlü unsurları yeterince dikkate almaması nedeniyle sınırlı bir açıklama sunmaktadır.

İktisadi karar teorisinden esinlenen yaklaşımlar, intiharı bireylerin algıladıkları fayda ve maliyetler çerçevesinde şekillenen bir karar süreci olarak ele almaktadır. Bu yaklaşımlara göre intihar davranışı, bireylerin yaşam koşulları, beklentileri ve içinde bulundukları ekonomik ve sosyal çevreyi değerlendirerek yaptıkları rasyonel bir tercih olarak modellenmektedir. Bu bağlamda, intihara atfedilen beklenen faydaların artması durumunda intihar olasılığının yükseldiği; buna karşılık algılanan maliyetlerin artmasıyla birlikte bu olasılığın azaldığı varsayılmaktadır. İktisadi perspektif, intihar oranlarının bireysel düzeydeki bu fayda-maliyet

değerlendirmelerinin toplulaştırılmış bir sonucu olarak ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bu çerçevede intihar olgusunun, ekonomik koşullardaki değişimler ve sosyal çevrede meydana gelen dönüşümlerden etkilenen bir yapı sergilediği ifade edilmektedir. Yeh ve Lester (1987), intiharı ekonomik bir karar modeli kapsamında ele alarak, bireylerin intihar davranışına ilişkin tercihlerini etkileyen faktörlerin teorik bir çerçeve içerisinde analiz edilebileceğini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, intihar oranlarının zaman içerisindeki değişiminin iktisadi ve sosyal faktörlerle ilişkilendirilmesine olanak tanıyan analitik bir temel sunmaktadır. Bu çerçevede sunulan iktisadi modeller, bireylerin rasyonel karar alma varsayımına dayansa da, psikolojik ve duygusal etmenlerin intihar davranışındaki rolü literatürde ayrıca tartışılmaktadır.

Zaman serisi analizinde durağanlık, serinin dışsal şoklara verdiği tepkinin niteliğini belirlemede temel bir kavramdır. Durağan olmayan bir zaman serisinde, şoklar sonrasında denge düzeyinden sapma kalıcı olmakta ve seri farklı bir denge seviyesine yönelmektedir. Buna karşılık, durağan serilerde şokların etkisi geçici olup seri zamanla kendi ortalama düzeyine geri dönmektedir (Nelson ve Plosser, 1982; Campbell ve Mankiw, 1987). Bu durum, dengeye dönüş için sınırlı müdahalenin yeterli olabileceğini işaret etmektedir. İntihar oranlarının durağanlık özellikleri, uygulanacak sosyal politikaların kapsamı açısından belirleyicidir. Durağan olmayan serilerde şokların etkisinin kalıcı olması, daha kapsamlı politika müdahalelerinin gerekebileceğine, durağan serilerde ise daha sınırlı müdahalelerin yeterli olabileceğine işaret etmektedir.

Şokların kalıcı ya da geçici olması, sosyal politikaların etkisinin süresiyle yakından ilişkili görülmektedir. Kalıcı şokların uzun vadeli etkilere yol açabildiği, buna karşılık geçici şokların daha çok kısa süreli dalgalanmalar yarattığı ve bu durumun politika hedeflerinin temkinli biçimde belirlenmesini gerekli kıldığı değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, intihar oranlarının durağanlık özellikleri, bu oranların gelecekteki seyrinin tahmin edilebilirliği açısından önemli bir rol oynamaktadır. Durağan seriler geçmiş verilere dayanarak daha sağlıklı biçimde tahmin edilebilirken, durağan olmayan serilerde öngörü yapmanın görece güçleştiği ifade edilmektedir. Ekonomi literatüründe serilerin durağanlık durumunun belirlenmesi, modelleme, nedensellik testleri ve tahmin süreçleri açısından temel bir ön koşul olarak kabul edilmektedir. Özellikle intihar oranları ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkilerin analizinde, serilerin bütünleşme derecelerinin bilinmesi önem taşımaktadır. Durağan olmayan serilerde ise genellikle fark alma yöntemine başvurulmaktadır (Chang vd., 2017). Son olarak, ekonomik ya da toplumsal nitelikteki şokların intihar oranları üzerindeki etkisi iki biçimde ortaya çıkabilmektedir. Şokların etkisi kalıcı olduğunda intihar oranları eski denge düzeyine kendiliğinden dönmemekte ve aktif politika müdahalesi gerektirmektedir. Buna karşılık, şokların etkisi geçici olduğunda intihar oranları zamanla doğal dengesine geri dönmekte ve önleyici ile destekleyici politikalar yeterli olmaktadır (Chen vd., 2018).

Bu yaklaşımlar ışığında, çalışmada intihar oranlarının zaman serisi özellikleri analiz edilerek, ekonomik ve toplumsal şokların bu oranlar üzerindeki etkisi incelenmektedir. Dolayısıyla intihar oranlarının durağanlık özellikleri, hem bu oranların tahmin edilebilirliği hem de uygulanacak sosyal politikaların kapsam ve süresi açısından belirleyici bir analitik araç olarak değerlendirilmektedir.

3. Türkiye’de İntihar Olgusuna Genel Bakış

İntihar olgusu, çok boyutlu bir halk sağlığı sorunudur. Türkiye’de 2002 yılında 2301 kişi intihar ederken, bu sayı 2024 yılında 4460’a ulaşmıştır. Nüfusa oranı açısından bakıldığında ise 2002’de her 100 bin kişide 3.5 olan intihar oranı, 2024 yılına gelindiğinde 5.2’ye yükselmiştir. (Toplum Çalışmaları Enstitüsü, 2025). Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan veriler, intiharların cinsiyet, yaş grubu, medeni durum ve eğitim düzeyi gibi değişkenler açısından farklı dağılımlar sergilediğini ortaya koymaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre 2024 yılında Türkiye’de toplam 4460 intihar vakası kaydedilmiştir. Bu vakaların %78.5’i erkekler (3499 kişi), %21.5’i kadınlar (961 kişi) tarafından gerçekleştirilmiştir. İntihar nedenleri incelendiğinde, hastalık en yaygın neden olarak öne çıkmaktadır. 2024 yılında hastalık nedeniyle gerçekleşen intihar sayısı 1123’tir. Bu neden toplam intiharların %25.2’sini oluşturmaktadır. Hastalık nedeniyle intihar oranı kadınlarda (%34) erkeklere (%22.7) kıyasla daha yüksektir. Aile geçimsizliği nedeniyle gerçekleşen intiharlar 190 vaka ile toplamın %4.3’ünü oluşturmaktadır. Bu nedenin erkeklerdeki payı %4.1, kadınlarda ise %4.9 olarak kaydedilmiştir. Geçim zorluğu kaynaklı intiharlar 402 vaka ile toplam intiharların %9’una karşılık gelmekte olup, bu neden erkeklerde (%10.9) kadınlara (%2.1) kıyasla belirgin biçimde daha yaygındır. Ticari başarısızlık nedeniyle gerçekleşen intiharlar oldukça sınırlı düzeyde olup, 6 vaka ile toplamın yalnızca %0.1’ini oluşturmaktadır. Bu neden yalnızca erkekler arasında gözlenmiştir. Hissi ilişki ve istediği kişiyle evlenememe gerekçesiyle gerçekleşen intiharlar 116 vaka ile toplam intiharların %2.6’sını oluşturmaktadır. Bu oran erkeklerde %2.7, kadınlarda ise %2.3 düzeyindedir. Öğrenim başarısızlığı nedeniyle gerçekleşen intiharlar ise 9 vaka ile %0.2 gibi oldukça düşük bir paya sahiptir. 2024 yılında dikkat çeken bir diğer bulgu, “diğer nedenler” ve “bilinmeyen nedenler” kategorilerinin yüksek payıdır. Diğer nedenler başlığı altında toplanan intiharlar 1642 vaka ile toplamın %36.8’ini oluştururken, bilinmeyen nedenler 972 vaka ile %21.8 oranındadır. Bu durum, intiharların önemli bir bölümünde nedenlerin resmi kayıtlara ayrıntılı biçimde yansıtılmadığını göstermektedir (TÜİK, 2025). Genel olarak değerlendirildiğinde, 2024 yılı verileri Türkiye’de intiharların nedenler açısından büyük ölçüde hastalık, ekonomik güçlükler ve belirlenemeyen nedenler etrafında yoğunlaştığı görülmektedir.

4. Literatür

İntihar oranlarının zaman içindeki davranışını birim kök ve durağanlık yaklaşımlarıyla inceleyen çalışmalar literatürde oldukça sınırlıdır. Mevcut araştırmalar, farklı ülke grupları ve dönemler için intihar oranlarının dışsal şoklara

verdikleri tepkilerin kalıcı mı yoksa geçici mi olduğunu analiz etmeye odaklanmaktadır. Tablo 1’de intihar oranlarının durağanlığını analiz eden mevcut çalışmalar özetlenmektedir.

Tablo 1. İntihar Oranlarının Durağanlığını İnceleyen Çalışmaların Özeti

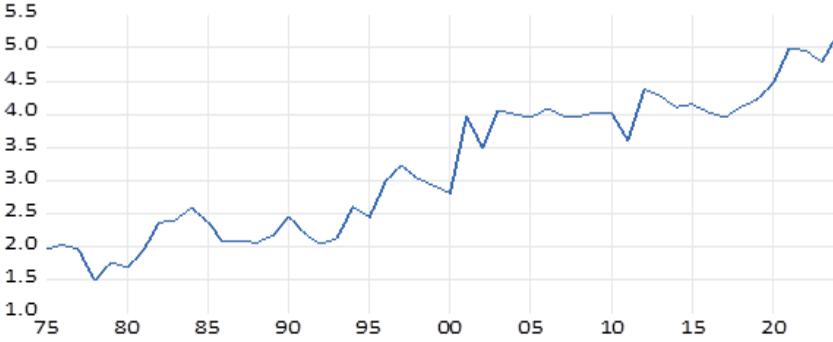
Yazarlar	Ülke ve Veri Aralığı	Yöntem	Sonuç
Chang vd., (2017)	23 OECD Ülkesi 1961-2006	Ardışık Panel Seçim Yöntemi (SPSM) ile Fourier Panel KSS	Yunanistan, Lüksemburg, İzlanda, Yeni Zelanda, Birleşik Krallık, Kanada ve İsviçre’de intihar oranları ortalamaya dönüş özellikleri sergilemektedir. Diğer ülkeler birim kök özelliği göstermektedir.
Chen vd. (2018)	ABD Ocak 1999– Aralık 2013	Kantil regresyon	Ekonomik şokların intihar oranları üzerinde çoğu yaş grubu için kalıcı etkilere yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır.
Akyuz vd. (2020)	Türkiye 1974-2013	ADF; KPSS; Zivot-Andrews; Kurozumi; Becker, Enders ve Lee; Enders ve Lee Birim Kök Testleri	Ekonomik sorunlardan kaynaklanan şokların ve kadınlara yönelik şokların intihar üzerinde kalıcı, uzun dönemli bir etkiye sahip olduğu, erkekler üzerinde kısa dönemli geçici bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Anyikwa vd. (2021)	G-20 Ülkeleri 1990-2017	Ardışık panel seçim yöntemi (SPSM)	Brezilya, Rusya, Japonya, Kanada ve Çin’de intiharların durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 1’de intihar oranlarının durağanlık özelliklerine ilişkin bulguların ülkeler ve yöntemler arasında farklılaştığı görülmektedir. Bazı ülkelerde intihar oranlarının ortalamaya dönüş sergilediği tespit edilirken, bazıları ise kalıcı etkilere sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, intihar oranlarının zaman serisi özelliklerine ilişkin literatürün hem kapsam hem de yöntem açısından sınırlı olduğunu ortaya koymakta ve özellikle ülke düzeyinde yapılacak yeni ampirik analizlere duyulan ihtiyacı açıkça göstermektedir.

5. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada Türkiye için kaba intihar hızı (yüz binde) verileri kullanılmıştır. Veriler, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan resmi istatistiklerden elde edilmiştir. Kullanılan veri seti 1975 yılından başlamakta, 2024 yılında sona ermektedir. Kaba intihar hızı değişkeninin zaman yolu grafiği Şekil 1’de verilmiştir.

Kaba İntihar Hızı

Şekil 1. Türkiye’de Yıllara Göre Kaba İntihar Hızı Zaman Yolu Grafiği

Şekil 1 incelendiğinde, Türkiye’de intihar oranlarının sürekli bir artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Çalışmada yer alan kaba intihar hızı değişkenine ait tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Ortalama	3.210	Çarpıklık	0.082
Medyan	3.130	Basıklık	1.657
Maksimum	5.215	Jarque-Bera (JB)	3.811
Minimum	1.480	JB Olasılık	0.149
Std. Sapma	1.047	Gözlem	50

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, serinin çarpıklık değerinin pozitif olduğu görülmektedir. Bu durum, kaba intihar hızı serisinin normal dağılıma göre hafif düzeyde sağa çarpıklık sergilediğine işaret etmektedir. Serinin basıklık değeri 3 değerinden küçük olup, bu durum dağılımın normal dağılıma kıyasla daha yayvan bir yapı gösterdiğini ve uç değer yoğunluğunun daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Son olarak, Jarque-Bera testine ait olasılık değerinin 0.05’ten büyük olması, serinin normal dağılımdan anlamlı biçimde sapmadığını göstermektedir.

5.1. ANN-ADF Birim Kök Testi

Yapay sinir ağları (YSA), insan beyninin öğrenme ve bilgi işleme mekanizmalarından esinlenilerek geliştirilen hesaplamalı modellerdir. Bu ağlar genel olarak giriş katmanı, bir veya daha fazla gizli katman ve çıkış katmanı olmak üzere üç temel bileşenden oluşmaktadır. Giriş katmanı, dışarıdan alınan verilerin ağa iletildiği ilk aşamayı temsil eder. Gizli katmanlar, bu veriler üzerinde işlem yaparak değişkenler arasındaki ilişkileri öğrenir. Çıkış katmanı ise ağın ürettiği tahmin ya da sonuçların elde edildiği bölümdür. YSA yapısında her bir nöron, kendisine gelen girdileri belirli ağırlıklarla çarpar, elde edilen toplamı bir sapma (bias) terimi ile birleştirir ve bu değeri bir aktivasyon fonksiyonundan geçirir. Aktivasyon fonksiyonu, nöronun üreteceği çıktıyı belirleyerek ağın doğrusal olmayan ilişkileri öğrenebilmesine olanak tanır. Yapay sinir ağlarında bilgi akışı temel olarak ileri

beslemeli ve geri yayımlı yapılar aracılığıyla gerçekleşmektedir. İleri beslemeli ağlarda bilgi, giriş katmanından başlayarak gizli katmanlar üzerinden çıkış katmanına doğru tek yönlü olarak iletilir ve elde edilen çıktılar, giriş verilerine dayalı tahminleri ifade eder. Geri yayılım algoritmasında ise model tarafından üretilen çıktılar, hedeflenen değerlerle karşılaştırılarak hata hesaplanır. Bu hata, ağırlıkların güncellemek amacıyla katmanlar boyunca geriye doğru yayılır. Böylece hata fonksiyonunun minimize edilmesi hedeflenir ve ağırlıklar iteratif biçimde güncellenerek modelin her yinelemede gerçek değerlere daha yakın sonuçlar üretmesi sağlanır (Haykin, 1999; Bishop, 1995).

Yapay sinir ağlarının geleneksel istatistiksel ve ekonometrik yöntemlere kıyasla en önemli üstünlüğü, önceden tanımlanmış bir fonksiyonel forma veya doğrusal ilişki varsayımına ihtiyaç duymadan karmaşık ve doğrusal olmayan ilişkileri modelleyebilmesidir. Bu özellik, özellikle ekonomik zaman serilerinin analizinde YSA'yı güçlü ve esnek bir yöntem haline getirmektedir. Zaman serisi analizlerinde doğrusal olmayan yapıların etkisini dikkate almak amacıyla Yaya vd. (2021) tarafından geliştirilen ANN tabanlı birim kök testi, geleneksel ADF birim kök testinin doğrusal yapısına yapay sinir ağı bileşenleri ekleyerek daha esnek bir model sunmaktadır. Model genel olarak $ANN(s, q, h)$ biçiminde ifade edilmektedir. Burada s gizli katman sayısını, q modele dahil edilen girdi değişkenlerinin sayısını, h ise gizli katmandaki düğüm (nöron) sayısını göstermektedir. Bu çalışmada kullanılan yapı, tek gizli katmanlı ($s = 1$) ve ileri beslemeli (feedforward) bir ağdan oluşmaktadır. Ayrıca, aktivasyon fonksiyonu olarak lojistik aktivasyon fonksiyonu tercih edilmiştir; bu sayede çıktı değerleri belirli bir aralıkta tutulmakta ve uç değerlerin model üzerindeki etkisi sınırlandırılmaktadır. Ayrıca, lojistik fonksiyonun Taylor serisi açılımı yardımıyla doğrusal ve doğrusal olmayan bileşenlerin eşzamanlı olarak modele entegre edilmesi mümkün hale gelmektedir. Bu durum, ANN tabanlı birim kök testini geleneksel yöntemlerden ayıran temel metodolojik yeniliklerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Geleneksel ADF birim kök testi, zaman serilerinde birim kökün varlığını sınamak için yaygın olarak kullanılan bir yöntem olmakla birlikte, yalnızca doğrusal dinamikleri modelleyebilmektedir. Bu nedenle serilerdeki yapısal kırılmaları, doğrusal olmayan eğilimleri veya rejim değişimlerini yeterince yakalayamayabilir. ANN tabanlı birim kök testi ise ADF modeline doğrusal olmayan bileşenler ekleyerek bu sınırlamayı ortadan kaldırmaktadır. ADF modeli şu şekilde ifade edilmektedir:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p c_i \Delta y_{t-i} + u_t \quad (1)$$

Burada α sabit terimi, βt deterministik trendi, c_i gecikmeli fark terimlerinin katsayılarını, p bilgi kriterleri aracılığıyla belirlenen optimum gecikme uzunluğunu

ve u_t hata terimini ifade etmektedir. Tek gizli katmanlı bir ağ yapısı için ANN modeli aşağıdaki biçimde tanımlanmaktadır:

$$y_t = \phi' w_t + \sum_{j=1}^q \theta_j F(\gamma_j' w_t) + \varepsilon_t \quad (2)$$

Burada y_t zaman serisini, $\phi' = (\phi_0, \phi_1, \dots, \phi_j)$ doğrusal AR kısmının parametrelerini, $w_t = (1, x_{t-1}, x_{t-2}, \dots, x_{t-j})$ girdi değişkenlerini, $\theta = (\theta_1, \theta_2, \dots, \theta_q)'$ bağlayıcı güç parametrelerini ve $\gamma_j = (-c, \gamma_{11}, \dots, \gamma_{1j})'$ gizli birim ağırlık vektörünü ifade etmektedir. Çalışmada kullanılan lojistik aktivasyon fonksiyonu aşağıdaki biçimdedir:

$$F(\gamma_j' w_t) = \{1 + \exp(-\gamma_j' w_t)\}^{-1} - \frac{1}{2} \quad (3)$$

ANN tabanlı birim kök testi, bu yapıyı ADF denklemine entegre ederek doğrusal ve doğrusal olmayan dinamikleri birlikte test etmektedir:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{k=1}^p \rho_k \Delta y_{t-k} + \sum_{j=1}^q \theta_j F(\gamma_j' w_t) + u_t \quad (4)$$

Lojistik fonksiyonun üçüncü dereceden Taylor açılımı kullanılarak model aşağıdaki biçime dönüştürülmektedir:

$$\begin{aligned} \Delta y_t = \alpha + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^q \sum_{j=1}^q m_{ij} w_{ti} w_{tj} + \sum_{i=0}^q \sum_{j=i}^q \sum_{l=j}^q m_{ijl} w_{ti} w_{tj} w_{tl} \\ + \sum_{k=1}^p c_k \Delta y_{t-k} + e_t \quad (5) \end{aligned}$$

Bu durumda hipotezler şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$H_0: m_{ij} = m_{ijl} = 0$$

$$H_1: m_{ij} \neq m_{ijl} \neq 0$$

Boş hipotezin reddedilmesi, zaman serisinin doğrusal olmayan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada ADF modeline ANN bileşenleri iki farklı şekilde dahil edilmiştir. Model 1, hata terimindeki otokorelasyonu kontrol eden artırma (augmentation) terimi olmadan tahmin edilmiştir. Model 2 ise gecikmeli fark terimlerinin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Bu sayede, farklı modelleme yaklaşımları altında ANN tabanlı birim kök testinin sonuçları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

6. Bulgular

Türkiye için intihar oranlarının durağanlığı ADF ve ANN-ADF birim kök testleri kullanılarak incelenmiştir. Analiz, artırma terimi içermeyen Model 1 ve artırma terimi eklenmiş Model 2 olmak üzere iki farklı yapı altında gerçekleştirilmiştir. Bu yaklaşım, doğrusal ve doğrusal olmayan modellerin sonuçlarının karşılaştırılmasına olanak tanımakta ve ANN tabanlı testin doğrusal olmayan dinamikleri yakalamadaki performansını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Analiz sonuçları, her iki model için elde edilen test istatistiklerinin ve bootstrap kritik değerlerinin karşılaştırmalı biçimde sunulduğu Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Birim Kök Test Sonuçları

Modeller	Testler	Test İstatistiği	Bootstrap Kritik Değerler		
			1%	5%	10%
Model 1	ADF	-3.729	-5.322	-4.491	-4.007
	ANN-ADF	-0.313	-4.401	-3.410	-2.803
Model 2	ADF	-2.878	-4.157	-3.549	-3.180
	ANN-ADF	-0.107	-3.698	-2.792	-2.473

Tablo 3'te yer alan sonuçlar, geleneksel ADF birim kök testinde her iki model için de boş hipotezin reddedilemediğini göstermektedir. Bu bulgu, intihar oranı serisinin durağan olmadığını ve seriye gelen şokların etkilerinin kalıcı nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır. Doğrusal olmayan ANN bileşenlerinin modele dahil edilmesiyle elde edilen ANN-ADF test istatistikleri de bootstrap kritik değerlerini aşmamaktadır. Buna göre boş hipotez reddedilemeyerek ADF testi ile benzer bir sonuca işaret etmektedir. Dolayısıyla, hem doğrusal hem de doğrusal olmayan test yaklaşımları intihar oranı serisinin birim köke sahip olduğunu göstermektedir.

7. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'de intihar oranlarının zaman serisi özellikleri doğrusal (ADF) ve doğrusal olmayan (ANN-ADF) birim kök testleri kullanılarak incelenmiştir. Analiz sonuçları, her iki yöntem için intihar oranı serisinin durağan olmadığını ve seriye gelen şokların etkilerinin zaman içinde ortadan kalkmadığını göstermektedir. Bu bulgu, intihar oranlarının birim kök özelliği sergilediğine ve ekonomik ya da toplumsal nitelikteki şokların kalıcı etkiler doğurduğuna işaret etmektedir. Bulguların hem doğrusal hem de doğrusal olmayan test yaklaşımlarıyla tutarlı biçimde elde edilmesi, sonuçların metodolojik açıdan sağlamlığını güçlendirmektedir. ANN-ADF testinin doğrusal olmayan dinamikleri dikkate alan yapısına rağmen durağanlık lehine bir sonuca ulaşılammış olması, intihar oranlarının altında yatan süreçlerin güçlü ve kalıcı yapısal faktörlerle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

Bu çerçevede, çalışmanın bulguları önemli politika çıkarımlarına işaret etmektedir. İntihar oranlarının kalıcı şoklara duyarlı bir yapı sergilemesi, kısa vadeli ve geçici müdahalelerin sınırlı etki yaratabileceğini göstermektedir. Bu durum, politika

yapıcıların kriz odaklı uygulamalar yerine uzun vadeli ve sürdürülebilir stratejilere yönelmesini gerekli kılmaktadır. Psikososyal destek hizmetlerinin sürekliliğinin sağlanması ve bu hizmetlerin toplumun farklı kesimlerine erişilebilir hâle getirilmesi bu bağlamda önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra, intihar oranlarının ekonomik ve toplumsal şoklara kalıcı tepki vermesi, sosyal politikaların yalnızca ortaya çıkan sonuçlara değil, bu sonuçların altında yatan risk faktörlerine odaklanmasını gerekli kılmaktadır. Sosyal koruma mekanizmalarının güçlendirilmesi ve hedefe yönelik destek programlarının geliştirilmesi bu doğrultuda öne çıkmaktadır.

Bu politika çıkarımlarının ötesinde, halk sağlığı perspektifinden değerlendirildiğinde, bu bulgular intihar olgusunun bireysel düzeyde ele alınabilecek geçici bir ruh sağlığı sorunu olmadığını, aksine toplum genelini etkileyen ve yapısal bir halk sağlığı problemi niteliği taşıdığını göstermektedir. İntihar oranlarının durağan olmaması, bu olgunun zaman içerisinde kendiliğinden ortadan kalkmadığını ve sürekli izleme ile önleyici müdahaleler gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, henüz risk oluşmadan önlemeyi amaçlayan ruh sağlığı eğitimi, sosyal destek ve farkındalık çalışmaları, riskin erken aşamada belirlenmesini sağlayan tarama programları ve erken tedavi uygulamaları, bireyin yeniden risk altına girmesini önlemeye yönelik rehabilitasyon hizmetlerini içeren bütüncül halk sağlığı politikalarının gerekliliği elde edilen ampirik bulgularla desteklenmektedir.

Kaynakça

- Akyuz, M., Karul, C., & Nazlioglu, S. (2020). Dynamics of suicide in Turkey: An empirical analysis. *Eastern Mediterranean Health Journal*, 27(10), 1184–1192. <https://doi.org/10.26719/emhj.20.033>.
- Altınanahtar, A., & Halicioğlu, F. (2009). A dynamic econometric model of suicides in Turkey. *The Journal of Socio-Economics*, 38(6), 903–907. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2009.05.008>.
- Andres, A. (2005). Income equality, unemployment and suicide: A panel data analysis of 15 European countries. *Applied Economics*, 37(4), 439–451. <https://doi.org/10.1080/0003684042000295304>.
- Andres, A. R., & Halicioğlu, F. (2010). Determinants of suicides in Denmark: Evidence from time series data. *Health Policy*, 98(2–3), 263–269. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2010.06.023>.
- Andres, A. R., Halicioğlu, F., & Yamamura, E. (2011). Socio-economic determinants of suicide in Japan. *The Journal of Socio-Economics*, 40(6), 723–731. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2011.08.002>.
- Andres, A., & Halicioğlu, F. (2011). Testing the hypothesis of the natural suicide rates: Further evidence from OECD data. *Economic Modelling*, 28(1–2), 22–26. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.004>.
- Anyikwa, I., Hamman, N., & Phiri, A. (2021). The persistence of suicides in G20 countries between 1990 and 2017: An SPSM approach to three generations of unit root tests. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 24(2), 153–173.
- Bishop, C. M. (1995). Neural networks for pattern recognition. Oxford University Press.
- Campbell, J. Y., & Mankiw, N. G. (1987). Are output fluctuations transitory? *The Quarterly Journal of Economics*, 102(4), 857–880. <https://doi.org/10.2307/1884285>.
- Chang, T., Cai, Y., & Chen, W. (2017). Are suicide rate fluctuations transitory or permanent? Panel KSS unit root test with a Fourier function through the sequential panel selection method. *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 20(3), 5–17. http://www.ipe.ro/rjef/rjef3_17/rjef3_2017p5-17.pdf.
- Chen, W., Chang, T., & Lin, Y. (2018). Investigating the persistence of suicide in the United States: Evidence from the quantile unit root test. *Social Indicators Research*, 135(2), 813–833. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1492-1>.
- DeBastiani, S. D., Norris, A. E., & Kerr, A. (2019). Socioeconomic determinants of suicide risk: Monroe County, Florida behavioral risk factor surveillance survey, 2016. *Neurology, Psychiatry and Brain Research*, 33, 56–64. <https://doi.org/10.1016/j.npbr.2019.06.004>.

- Durkheim, E. (2015). *İntihar* (Z. İlkelen, Çev.). Pozitif Yayınları.
- Ginsberg, R. (1966). *Anomic and aspiration: A reinterpretation of Durkheim's theory. Dissertations on Sociology*. Columbia University, New York.
- Hamermesh, D. S., & Soss, N. M. (1974). An economic theory of suicide. *Journal of Political Economy*, 82(1), 83–98. <https://doi.org/10.1086/260171>.
- Haykin, S. (1999). *Neural networks: A comprehensive foundation* (2nd ed.). Prentice Hall. <https://dl.acm.org/doi/10.5555/521706>.
- Henry, A. F., & Short, J. F. (1954). *Suicide and homicide*. Free Press.
- Jalles, J. T., & Andresen, M. A. (2015). The social and economic determinants of suicide in Canadian provinces. *Health Economics Review*, 5(1), Article 12. <https://doi.org/10.1186/s13561-015-0041-y>.
- Jungeilges, J., & Kirchgässner, G. (2002). Economic welfare, civil liberty, and suicide: An empirical investigation. *The Journal of Socio-Economics*, 31(3), 215–231. [https://doi.org/10.1016/S1053-5357\(02\)00116-6](https://doi.org/10.1016/S1053-5357(02)00116-6).
- Kawohl, W., & Nordt, C. (2020). COVID-19, unemployment, and suicide. *The Lancet Psychiatry*, 7(5), 389–390. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30141-3](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30141-3)
- Kolves, K., Milner, A., & Värnik, P. (2013). Suicide rates and socioeconomic factors in Eastern European countries after the collapse of the Soviet Union: Trends between 1990 and 2008. *Sociology of Health & Illness*, 35(6), 956–970. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12011>.
- Nelson, C. R., & Plosser, C. I. (1982). Trends and random walks in macroeconomic time series: Some evidence and implications. *Journal of Monetary Economics*, 10(2), 139–162. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(82\)90012-5](https://doi.org/10.1016/0304-3932(82)90012-5).
- Noh, Y. H. (2009). Does unemployment increase suicide rates? The OECD panel evidence. *Journal of Economic Psychology*, 30(4), 575–582. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2009.04.003>.
- Toplum Çalışmaları Enstitüsü. (2025, 16 Eylül). *Türkiye’de yıllara göre intihar sayısı ve nüfusa oranı (2002–2024)*. <https://www.toplum.org.tr/turkiyede-yillara-gore-intihar-sayisi-ve-nufusa-orani-2002-2024/>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2025). *TÜİK veri portalı*. <https://data.tuik.gov.tr/>
- World Health Organization. (2019). *Suicide in the world: Global health estimates*. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/326948/WHO-MSD-MER-19.3-eng.pdf>
- Yang, B., & Lester, D. (1991). Is there a natural suicide rate for society? *Psychological Reports*, 68(1), 322–324. <https://doi.org/10.2466/pr0.1991.68.1.322>.

- Yang, B., & Lester, D. (2009). Is there a natural suicide rate? *Applied Economics Letters*, 16(2), 137–140. <https://doi.org/10.1080/13504850601018189>.
- Yeh, B., & Lester, D. (1987). An economic model for suicide. In D. Lester (Ed.), *Suicide as a learned behaviour*. Cambridge University Press.

BÖLÜM 47

Karşılaştırmalı Kamu Politikaları Bağlamında Dijitalleşme: Türkiye ve İsviçre Örnekleri Üzerinden Yapay Zekâ Politikaları

Elif Miray Kasap¹ & Firdevs Koç Baykara²

¹ Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı,
ORCID ID: 0009-0007-1872-0638

² Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0003-4752-1842

1.GİRİŞ

Dijital dönüşümün hızlanması ve yapay zekâ teknolojilerinin kamu politikalarında artan rolü, devletleri bu teknolojiler bağlamında politika üretmeye itmektedir. Dijitalleşme ve yapay zekâ, hem kamu yönetimi hem toplumsal yaşam üzerinde köklü değişimlere yol açan bir olgudur. Devletler yapay zekâ politikalarını öncelik haline getirmeye başlamıştır. Kamuda yapay zekânın giderek artış göstermesinin; karar süreçlerinin veri odaklı bir hale gelmesi, hizmetlerin hızlanması ve kamu kaynaklarının etkin kullanımı yönünde fırsatları vardır. Ancak bu sistemler hukuki, yönetsel ve etik olarak bir takım tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Yapay zekânın dönüştürücü gücünü kabul etmek ve buna uygun politikalar geliştirmek oldukça önem teşkil etmektedir.

Bu çalışmada kamuda dijitalleşme kapsamında yapay zekâ, Türkiye ve İsviçre ülkeleri özelinde incelenmiştir. Türkiye ve İsviçre'nin yapay zekâ politikalarına bakışı karşılaştırmalı analiz olarak ele alınmıştır. Türkiye, Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi ile kamuda yapay zekâ kullanımını hızlandırmayı, yerli dil modelleri geliştirmeyi, ekonomik rekabet gücünü artırmayı hedefleyen bir ülkedir. İnsan kaynağının geliştirilmesi, araştırma faaliyetlerinin artırılması ve kamuda hantallığı azaltan birtakım politikaların geliştirilmesi gibi somut hedefleri bulunmaktadır.

İsviçre, hâlihazırda çok güçlü ekonomisi, dünyada tanınırlığı ve gelişmiş teknolojileriyle, yapay zekâyâ karşı temkinli ve ileri dönük politikalar geliştirmektedir. Federal Konsey, yapay zekâ politikalarıyla ilgili mevcut hukuk düzeni içerisinde kararlar almaktadır. Yeni düzenlemeler ancak zorunlu olan alanlarda hayata geçirilmektedir. Yapay zekâ politikalarına yönelik somut hedeflerin belirtildiği belgelerde İsviçre, bu teknolojilerin etik boyutuna da önemle dikkat çekmektedir. Ülkenin siyasi yapısı sebebiyle, çok aktörlü politika üretim süreçleri ve öz denetim mekanizmaları, yapay zekâ politikalarını esnek ve çok bileşenli bir hale getirmektedir.

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu başlık altında dijitalleşme, yapay zekâ ve kamu politikası kavramları derinlemesine analiz edilmiştir.

2.1. Dijitalleşme

Sanayi Devrimi'nden itibaren gelişen teknolojiyle birlikte ortaya çıkan dijitalleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerinin bütünleşmesiyle oluşan bir süreçtir (Ersöz ve Özmen, 2020: 171). Bireyleri, kurumları ve makineleri birbirine bağlayan ve bilgi paylaşımını kolaylaştıran sistemlerdir. Dijitalleşme yalnızca verilerin dijital ortama taşınması değildir. İnternet, bilgisayar teknolojileri ve dijital hizmetlerin toplumsal yapı ile ekonomik işleyişi eş zamanlı olarak dönüştürdüğü kapsamlı bir süreçtir (Katarin, 2021: 5). Bu noktada hayatın her alanını kapsayan bir güç olduğu görülmektedir.

Dijitalleşmede; yapay zekâ, büyük veri, siber güvenlik, veri analizi gibi teknolojiler birlikte çalışmakta ve hayatın her alanını etkilemektedir (Yücel ve Adiloğlu, 2019: 49). Dijitalleşme, yalnızca bir teknolojik yenilik değildir aynı zamanda kamu sektörünün modernleşmesi adına önemli bir unsurdur (OECD, 2021). Kamu hizmetlerinin sunumunu kökten değiştiren bir olgudur. Vatandaş ile kamu kurumları arasındaki etkileşimi güçlendirmektedir. Dijital kamu politikaları sayesinde hizmetler, zaman ve mekândan bağımsız hale gelerek hizmetlere erişim ve katılım düzeyini artırmıştır (Önen ve Kahraman, 2022: 425). Bu yönüyle dijitalleşmeyle birlikte, geleneksel yöntemlerin yerini daha hızlı ve şeffaf uygulamalar almaktadır.

2.2. Yapay Zekâ

Yapay zekâ insan zekâsını makineler aracılığıyla taklit etme yeteneğine sahip sistemler bütünüdür (Abdallah ve Salah, 2024: 369). Avrupa Komisyonu'nun tanımına göre yapay zekâ; çevresini analiz ederek belirli özerklik derecesinde hareket eden akıllı sistemlerdir (Finocchiaro, 2023). Yapay zekâyâ yönelik eleştirilerin birçoğu bu noktada şekillenmektedir. Belirli bir özerklik derecesine sahip sistemlerin kullanımında, endişe yaratıcı durumlar doğabilir. Yapay zekâ sistemleri, hesap verebilirlik ve sorumluluk paylaşımı gibi yeni tartışmaları gündeme getirmektedir.

Massachusetts Institute of Technology (MIT) yöneticilerinden olan Edward Fredkin'e göre, yapay zekânın ortaya çıkışı tarihteki üç büyük dönüm noktalarından biridir (Pirim, 2006: 82). İnsan benzeri düşünme, öğrenme, çevreyi algılama ve varsa problemleri çözme özellikleri gösteren bir teknolojidir. Güçlü analitik becerileri sayesinde karmaşık verileri kısa sürede işleyerek insanları rutin iş yüklerinden kurtarmaktadır (Yeşilkaya, 2022: 950). Bu durum hizmetlerde; hız ve verimlilik artışına katkıda bulunmaktadır.

Yapay zekâ sistemleri çeşitli döngülerle çalışır. İlk aşamada çevreden gelen veriler toplanır. İkinci aşamada bu veriler analiz edilerek anlamlandırılır. Üçüncü aşamada anlamlandırılan bilgiler doğrultusunda karar alma süreci gerçekleştirilir. Son olarak sistem, geçmiş deneyimlerden öğrenerek kendini günceller (Berberoğlu, 2023: 87). Öğrenme süreçleri sayesinde edindiği bilgi ve tecrübeler doğrultusunda algoritmalarını geliştirmeye devam eder (Mercan ve Varol Selçuk, 2024: 131). Verilerden öğrenebilme yeteneği sayesinde, mevcuttaki yanlış bir bilgiyi büyüterek çoğaltabilmesi söz konusudur. Bununla birlikte yeni bir tartışma konusu yaratmaktadır.

2.3. Kamu Politikası

Kamu politikası, devletin veya yetkili bir kamu kuruluşunun toplumsal sorunlara çözüm bulmak amacıyla aldığı planlı ve bilinçli kararlar ile bu kararları hayata geçirme yollarıdır (Usta, 2013: 80). Dye kamu politikasını, “kamu politikası, devletin yaptığı ya da yapmadığı her şeydir” olarak ifade etmektedir (Gül, 2015: 8). Kamusal

bir sorun var, öyleyse ne yapmalı? sorusuyla şekillenen bir süreçtir. Politikaya gerek duyuluyorsa ortada kesinlikle bir sorun vardır.

Kamu politikaları devlet faaliyetlerinin temelini oluşturur ve hükümet müdahalelerini içerir (Akıncı, 2018: 2132). Kamu politikaları; sağlık, eğitim, güvenlik, savunma gibi disiplinler arası bir alanı kapsamaktadır. Toplumsal sorunlara çözüm arama amacı taşıyan kolektif eylemleri içermektedir.

Kamu politikaları dağıtıcı, düzenleyici ve yeniden dağıtıcı politikalar olmak üzere üç temel türde sınıflandırılabilir (Demir, 2011: 85).

- Dağıtıcı politikalar; kamu hizmetlerinin ve kaynaklarının toplum arasında paylaşılmasını sağlayan politiklardır.
- Düzenleyici politikalar; bireylerin veya kurumların davranışlarını yönlendirmeyi amaçlayan belirli kurallar ve standartlar getiren politiklardır.
- Yeniden dağıtıcı politikalar; gelir ve servet dağılımını etkileyerek toplumsal adaleti güçlendirmeyi amaçlayan politiklardır.

3. YAPAY ZEKÂ POLİTİKALARININ TARİHSEL GELİŞİMİ

Yapay zekâ, akıllı makineler ve bilgisayarlar geliştirme bilimidir. İnsan zekâsını anlamaya çalışmakta ve kendi başına problem çözme yeteneğini geliştirmeyi amaçlayan sistemlerdir (McCarthy, 2004: 9). Yapay zekâ araştırmaları İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlamıştır. Alan Turing bu alanda öncü isimdir. Turing, İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanların “enigma” şifrelerini çözmek amacıyla “Bombe” adlı makine geliştirmiştir. 1950 yılında yayınladığı Computing Machinery and Intelligence adlı makalesinde, bilgisayarların insan benzeri zekâ gösterebilme potansiyeli üzerine tartışmıştır ve Turing Testi’ni tanıtmıştır (Sigmon ve Klima, 2018). Bu testle birlikte, bir makinenin insanla ayırt edilip edilemeyeceği test edilmiştir. Yapay zekâ felsefesinin temelini oluşturmaktadır.

1948 yılında John McCarthy, bilgisayarların olağanüstü potansiyelini fark etmiştir. Sonraki yıllarda yapay zekâ çalışmalarının önünü açacak yeniliklere imza atmıştır. 1956 yılında McCarthy öncülüğünde bir çalışmayla yapay zekâ terimi literatüre kazandırılmıştır. Bu proje kapsamında Alan Newell ve Cliff Shaw, ilk yapay zekâ programı olan Logic Theorist’i geliştirmiştir (Fradkov ve Shepeljavyi, 2022: 255). Daha sonra geliştirilecek yapay zekâ projeleri için pratik bir temel oluşturmuştur.

1960’lı yıllarda, Marvin Minsky’in öncülüğünde bilgisayarlara görsel algı yeteneği kazandırılmıştır. Computer Vision adlı uygulamayla makineler ilk kez görmeye başlamıştır (Gogoi ve Kao, 2024). 1965 yılında psikoterapi amaçlı program olan Eliza geliştirilmiştir. 1968 yılında Hearsay1 ile ses tanıma yetenekleri kazandırılmıştır. Frank Roseblantt’ın geliştirdiği Mark1 Perceptron makinelerien

görsel algılamasını ve verileri yorumlamasını mümkün kılmıştır (Burns, 2025). Makinelere algısal bir yeti kazandırma çabasının ilk örneklerindendir.

1970'lerin sonları ve 1980'li yılların başında yapay zekâ araştırmalarında duraklama dönemi yaşanmıştır. Bu dönemi Geoffrey Hinton, sinir ağları üzerine yaptığı çalışmalarla derin öğrenmenin temelleri atılmıştır (Wright vd., 2022: 549). Derin öğrenme, bilgisayarların öğrenme biçimini yeniden tanımlayan bir devrimdir.

2000'li yıllar yapay zekânın toplum nezdinde görünür hale geldiği dönemdir. IBM'in geliştirdiği Deep Blue'nun dünya satranç şampiyonu Kasparov'u yenmesi ve insansı robot Sophia'nın uluslararası medyada büyük ilgi görmesi, yapay zekânın geniş kitlelerin gündemine girmesini sağlamıştır (Newborn, 2012). Bu gelişmeler sayesinde, yapay zekânın temeli atılmıştır. Yapay zekâ, disiplinler arası bir boyut kazanmıştır.

4. ÜLKELERİN DİJİTALLEŞME SÜRECİNDE YAPAY ZEKÂ POLİTİKALARI

Yapay zekâ, dijitalleşme sürecinin bir alt basamağı olarak değerlendirilmektedir. Güncel teknolojilerde yapay zekâ ve dijitalleşme ayrı düşünülemez. Dijitalleşme, yapay zekâ teknolojilerinin etkin kullanımını mümkün kılmaktadır. Kamu hizmetlerinde veri toplama, analiz etme ve karar alma süreçlerinde yapay zekâ önemli kolaylık sağlar. İnsan gücüne kıyasla çok daha hızlı ve doğru sonuçlar üretebilmektedir. Sağlık, enerji, ulaşım gibi kritik alanlarda yapay zekâ, süreçleri otomatikleştirerek verimliliği artırmakta, hataları minimize etmekte ve kaynak kullanımını optimize etmektedir. Bu anlamda dijitalleşme, yapay zekânın kamusal hizmetlere entegrasyonunu sağlayan temel altyapıyı oluşturmakta ve devletin daha etkin, hızlı ve güvenilir hizmet sunmasına imkân vermektedir.

4.1. Türkiye'nin Dijitalleşme Kapsamında Yapay Zekâ Politikaları

Türkiye'de dijitalleşme, 1990'ların sonuna doğru internetin yaygınlaşmasıyla görünür hale gelmiştir. Devlet hizmetlerinin elektronik ortama aktarılması başlangıçta dağınık uygulamalarla görülse de 2000'li yıllardan sonra AB sürecinin etkisiyle planlı hale gelmiştir (Karasoy & Babaoğlu, 2020). Türkiye'de yapay zekânın doğuşu, Cahit Arf ile birlikte olmuştur. Atatürk Üniversitesi'nde yaptığı "Makineler Düşünebilir mi?" başlıklı konuşması ile ülkede ilk kez yapay zekâ kavramı bilimsel bir çerçevede tartışılmıştır (Sarı, 2021: 816).

2000'li yıllarda eğitim alanında bir takım adımlar atılmış ve müfredata bilgisayar destekli öğrenme modelleri entegre edilmiştir. Aynı dönemde kamu kurumları da yapay zekâ tabanlı sistemlere yönelmeye başlamıştır. 2000'li yıllardan itibaren bilgi iletişim teknolojileri kamuda kullanılmaya başlanmıştır. Bunun en somut örneklerinden olan e-Devlet, 18 Aralık 2008 tarihinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu sayede, vatandaş ve devlet ilişkisi ilk kez dijital ortama taşınmıştır (Maraş, 2011: 125). Bu yıllardan itibaren dijital devlet ekosistemi gittikçe büyütülmeye başlamıştır.

Türkiye’de dijitalleşme süreci başlangıçta ağırlıklı olarak e-devlet hizmetlerinin geliştirilmesine dayanmıştır. Zaman geçtikçe daha katılımcı, şeffaf, hesap verebilir bir yönetim anlayışına doğru evrilmiştir. Vatandaşın aktif olduğu ve dijital araçların yönetimin merkezine yerleştiği kapsamlı bir yapıya son yıllarda erişilmiştir. Özellikle corona-virus salgınıyla birlikte dijitalleşmenin önemi görülmüştür (Atmaca ve Karaçay, 2020: 275). Bu süreçte; eğitim ve sağlık hizmetleri dijital ortama taşınmıştır ve toplumun geniş bir kesimi bu teknolojiyi aktif bir biçimde kullanmıştır.

4.1.1. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi

2018 yılında kurulan Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçişle birlikte kurulmuştur. CDDO, kurumların kendi içlerinde yürüttükleri parçalı dijitalleşme yapılarını tek bir merkezde toplamıştır. Kurulmasının temel amacı, dijital devlet yolculuğunu tek bir çatı altına toplamaktır (Uysal vd., 2023: 212). Böylece kamu hizmetlerinde kurumlar arası paylaşımın daha etkili ve hızlı bir şekilde yapılmaya başlanması sağlanmıştır.

CDDO, kamu kurumlarının verilerini etkin şekilde yönetmek, siber güvenliği sağlamak ve dijital altyapıyı geliştirmekle sorumluydu. İdari ve mali özerkliğe sahip olan ofis, kamu, özel sektör, üniversiteler ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği içinde çalışarak teknolojik dönüşümü desteklemekteydi. Ofisin başlıca fonksiyonları arasında milli teknolojilerin geliştirilmesi, büyük veri analizi ve yapay zekâ uygulamalarının kamusal hizmetlere entegre edilmesi (Koç Baykara, 2024: 105) yer almaktaydı. Yapay zekâ ve dijital dönüşüm birbirinden ayrılmaz. Dijital dönüşümün ileri boyutu olarak adlandırılabilir. Dolayısıyla Türkiye’de yapay zekâ sistemlerinin örgütlü bir yapıya kavuşması CDDO ile (Tamer ve Övgün, 2020: 778) sağlanmak istendi. Büyük Veri ve Yapay Zekâ Uygulamaları Dairesi Başkanlığı, bu noktada önemli bir konuma sahipti. Kamu kurumlarında, yapay zekâ projelerinin gelişimine destek vermenin yanı sıra rehberlik edip yönlendirmekte ve koordinasyon sağlamakta (Avaner ve Çelik, 2021: 12) önemli bir görev bu başkanlık tarafından üstlenilmiştir. Böylece kamu politikalarında yapay zekâ kullanımının bütüncül bir çerçevede ilerlemesine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

28 Mart 2025 tarihi itibarıyla CBDDO kapatılmıştır. Dijital Dönüşüm Ofisi’nin görevleri, Siber Güvenlik Başkanlığı’na devredilmiştir. E-devlet hizmetlerini yaygınlaştırmak ve yapay zekâ politikaları üretmek bu başkanlık tarafından yürütülecektir (Dilaveroğlu, 2025: 801). 177 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle bu başkanlığa; kamu hizmetlerinin dijital dönüşümü başta olmak üzere yapay zeka ve e-devlet uygulamaları eklenerek kurumlar arası işbirliğinin artırılması hedeflenmektedir.

4.1.2. Türkiye Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi

Türkiye Ulusal Yapay Zeka Stratejisi’nde (UYZS) dijitalleşme; veri altyapılarının yenilenmesi, kamusal yönetişimin yeniden yapılandırılması, nitelikli

insan kaynağının geliştirilmesi ve uluslararası iş birliklerinin artırılması temaları üzerinde şekillenmektedir (UYZS, 2021). Dijitalleşme ve yapay zekâ ulusal kalkınma hedefiyle doğrudan ilişkilidir.

UYZS, 2021-2025 yıllarını kapsayacak şekilde yapay zekânın; etik, hukuki ve toplumsal boyutlarını ele alan kapsamlı bir yol haritası sunmaktadır. Strateji; kamu, özel sektör ve üniversitelerde yapay zekâ yetkinliklerinin artırılmasını, gençler ve öğrenciler için algoritmik düşünme ve yapay zekâ uygulamaları eğitimlerinin düzenlenmesini öngörmektedir (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021). Ayrıca kamu verilerinin daha etkin kullanımı için “kamu veri alanı” oluşturulması, açık kaynak ekosisteminin desteklenmesi ve yapay zekâ projelerinde insan odaklılık ile etik ilkelerin benimsenmesi hedeflenmektedir. Yapay zekâ uygulamalarının şeffaf, hesap verebilir ve denetlenebilir olmasını sağlayacak mekanizmalar, hukuki düzenlemeler ve etik çerçeveler stratejinin temelini oluşturmaktadır. Böylece Türkiye, ulusal yapay zekâ ekosisteminin güçlendirirken, teknolojik gelişmeleri toplumsal fayda ile buluşturmayı amaçlamaktadır.

2024-2025 Eylem Planı belgesinde, dijital çağa uyumlu iş gücü geliştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Gençler ve kamu çalışanlarının dijital yetkinliklerinin artırılması vurgulanmaktadır. TechVisa programı ile yapay zekâ alanında yurt dışında kendisini geliştirmiş kişilerin, Türkiye’ye gelmesi, çalışması ve bilgilerini ilgili kişilerle paylaşarak onları geliştirmesi hedeflenmektedir. Müfredat dönüşümü ile üniversitelerdeki tıp, hukuk, işletme, medya ve daha birçok bölümün ders programına dijital veri, yapay zekâ, dijital okuryazarlık gibi konuların eklenmesi için çalışılmaktadır. İş tanımının değişip dönüşmesiyle birlikte bu sürece uyum sağlayabilmek adına çalışanlara eğitim programları oluşturulmaktadır (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2024). Bu aksiyon, yapay zekânın yarattığı iş gücü eksikliğinin önüne geçerek nitelikli çalışanların kamuya kazandırılması noktasında önemli rol oynamaktadır.

4.1.3. Diğer Gelişmeler

2019 civarında, sağlık sektöründe yapay zekâ sistemleri yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. MHRS, e-Nabız, performans ve görüntüleme sistemleri gibi alanlarda yapay zekâ araçları devreye girmiştir. COVID-19 döneminde geliştirilen uygulamalarla, yapay zekânın kullanımı yaygınlaşmıştır (Duğan, 2022: 276). Kullanılan yapay zekâ uygulamalarıyla, bu sistemlerin potansiyeli daha net bir şekilde görünür hale gelmiştir.

2021 yılında, savunma sanayiindeki yapay zekâ AR-GE çalışmalarını merkezi bir altyapı üzerinden desteklemek amacıyla Savunma Sanayii Başkanlığı tarafından SSB Yapay Zekâ Platformu kurulmuştur. Veri havuzları, derin öğrenme mekanizmalarıyla araştırmacılara hizmet vermektedir. Yarışma ve iş birliği mekanizmalarıyla yenilikçi projeleri desteklemektedir. UYZS’ne doğrudan bağlıdır. 2023 yılında Savunma Sanayii Yapay Zekâ Yetenek Kümelenmesi kurulmuştur

(SAYZEK, 2024). Bu kümelenmeyle birlikte YÖK iş birliğiyle, SAYZEK-Akademik Tez Programı başlatılmıştır ve eğitim alanında faaliyetler sürdürülmüştür. 2025 yılında 421 tez başvurusu yapılmıştır.

2024 yılında YÖK, Üretken Yapay Zekâ Etik Rehberi'ni yayınlamıştır. Akademi ve uygulamada yapay zekânın sorumlu olarak kullanımına ilişkin önem arz eden bir rehberdir. Aynı yıl düzenlenen çalıştaylarla, yükseköğretim kurumlarında yapay zekâ farkındalığını artırmak amacıyla adımlar atılmıştır (YÖK, 2024). Aynı yılda Sağlık Bakanlığı tarafından, Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü bünyesinde Yapay Zekâ ve Yenilikçi Teknolojiler Daire Başkanlığı kurulmuştur. Bu yapı sorunların kolaylıkla tespit edilebilmesi ve üniversitelerle ortak projeler yapılabilmesine yardımcıdır (T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, 2024). Dijital ve yapay zekâ tabanlı bir sağlık ekosistemi oluşturma konusunda önemli bir adımdır.

2025 yılında Adalet Bakanlığı Bilgi İşlem Genel Müdürlüğü bünyesinde Yapay Zekâ Şube Müdürlüğü kurulmuştur. Hukuk alanında yapay zekâ destekli karar alma sistemleri, tutarsızlık tespiti gibi projeleri hayata geçirmek üzere kurulmuştur (Adalet Bakanlığı, 2025). Etkin bir adalet sistemi tasarlanmasına yardımcı olmaktadır.

2025 yılı ekim ayında Türkiye, ilk yerli yapay zekâ aracı olan Kumru'yu faaliyete geçirmiştir. Kumru, chatgpt benzeri davranışlar sergilemekte olan ilk dil modelidir (Güner, 2025). Türkiye, bu dil modelini geliştirerek Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi'nde belirttiği vizyonunu hayata geçirmiştir. Ancak verdiği cevapların çoğu yanlış olmakla beraber yalnızca 2024 Mart ayına kadar geriye gidebilmektedir. Devletin iş yükünü azaltmak, evrak karmaşasını gidermek amacıyla ülkeler, yerli bir yapay zekâ aracı piyasaya sürmelidir. Bu tür aksiyonlar, güvenlik ve veri gizliliğini korumak adına büyük bir fayda sağlayacaktır. Bu tür yapay zekâ araçları, gelişmiş teknolojilerle dizayn edilmelidir. Yapay zekâ araçlarını siyasi motivasyonla değil sağlam bir teknik altyapı ve nitelikli işgücüyü desteklenerek geliştirmek önemlidir.

4.2. İsviçre'nin Dijitalleşme kapsamında Yapay Zekâ Politikaları

İsviçre'nin kamuda dijitalleşme serüveni, 1960-1980 yılları arasında başlamıştır. Bu dönem erken dijitalleşme olarak anılmaktadır. 1980'li yıllarda dijitalleşme resmi bir devlet politikası olmuştur. 1990 ve sonrası itibarıyla da teknoloji merkezli dijital dönüşüm politikaları yapılmaya başlamıştır (Koller, 2018: 1306). 2000'lerin sonu 2010'ların başına gelindiğinde, dijitalleşme iyice hızlanmış ve kamu hizmetleri e-devlet çatısı altında toplanmıştır. Böylece kamu, internet ortamına taşınmıştır. Devlet işleri, vergi işlemleri, sağlık kayıtları gibi hizmetler çevrim içi olarak erişilebilir hale gelmiştir (Glassey, 2011). Güncel yıllara bakıldığında İsviçre'de dijital hizmet kullanımı %70'i aşmıştır. 2020 sonrası yıllarla beraber, yapay zekâyâ yönelik farkındalık durumu incelenmeye başlanmış ve kamuda verimliliği artırmak amacıyla yapay zekâ politikalarına yer verilmiştir (Digital Public Services

Switzerland ve SECO, 2025). Kamu kurumlarında yapay zekâya yönelik çeşitli stratejiler ve yol haritaları oluşturulmuştur. İsviçre dijitalleşmeyi, hukuki güvenlik, veri koruma, AB ile uyumluluk ve insan hakları temellerine oturtmuş bir ülkedir. Dijitalleşmeye kurumsal ve düzenleyici bir perspektiften bakmaktadır.

İsviçre’de dijitalleşme tek bir çatı altında toplanmamıştır. Parçalı yapısı sebebiyle farklı kurumların görev paylaşımıyla ilerleyen bir yapıdadır. BAKOM, iletişim ve medya altyapısını düzenleyen kurumdur. Veri güvenliği, posta hizmetlerinin dijitalleşmesi, internet erişimi, dijital dönüşüm gibi konularda önemli bir merciidir. Bundesrat (eyalet temsilciler meclisi), politikaların en üst seviyede belirlendiği bir kuruldur. Yapay zekâ stratejileri, e-devlet uygulamaları, dijital dönüşüm, veri koruma yasası projeleri gibi geniş bir alanda nihai karar sahibidir. Kararları alır ancak uygulama ilgili bakanlıklar ve teknik kurumlar tarafından hayata geçirilir (Bundesrat, 2014). Bundeskanzlei (ülkenin en yetkili politikacıları) ise, içerisinde yer alan birimlerle birlikte dijitalleşmede operasyonel bir rol üstlenmektedir. Kamu hizmetlerinin dijital erişilebilirliğini sağlamakla görevlidir (The Federal Council, 2025). İsviçre’de dijital dönüşüm, politika oluşturan üst yönetim, altyapıyı düzenleyen birimler ve uygulamaya koyan idari birimler ile bütüncül bir yapı oluşturmaktadır.

İsviçre, dijitalleşmeye çok önceki yıllarda başlamış olsa da dijitalleşme bağlamında yapay zekâ politikalarında öncü olan bir ülke değildir. Yapay zekâ alanında, teknik gelişime aşırı müdahale etmeyen ve sektörlerin kendi iç dinamikleriyle uyum sağlayan politikalar yapmasını sağlayan bir ülkedir. Bu yaklaşım, ülkenin içinde bulunduğu hukuk geleneği ve ekonomik yapısıyla doğrudan bağlantılıdır. İsviçre Mühendislik Bilimleri Akademisi (SATW) tarafından hazırlanan “Recommendations for an AI Strategy in Switzerland” adlı belgede İsviçre, dijitalleşmede yapay zekâ politikalarının önünü açmıştır. Bu belgede, İsviçre’nin “A Safe Harbour for Data” modeliyle vatandaş kontrollü ve etik bir veri yönetim sistemi kurulması gerekliliği vurgulanmıştır. Yapay zekânın dijital kamu hizmetleri, sağlık, ulaşım gibi sektörlerde yaratacağı etkilerin güvenli bir biçimde yönetilmesi için kurumlar kurulması önerilmektedir. Bu belgede toplumun yapay zekâya güvenini artırmak amacıyla veri mahremiyeti, açık bilim uygulamaları önerilmektedir. Aynı zamanda belgede İsviçre’nin dijital ekonomide rekabet gücünü artırmak da hedeflenmektedir (SATW, 2019). Bu durum, İsviçre’nin yapay zekâda küresel ölçekte adından söz ettirme isteğini göstermiştir.

İsviçre’de yapay zekâ, teknik bir yenilik değil aynı zamanda politika, güvenlik, etik ve yönetim boyutlarıyla çok yönlü bir konudur (Cavelty ve Hagmann, 2021: 131). Yapay zekâya ilişkin politikalar, temel hakları, demokrasiyi, hukuku koruyan, yeniliği destekleyen düzenlemeleri benimsemesi çerçevesinde şekillenmektedir (Federal Council, 2025). Yapay zekânın sağladığı faydalardan en yüksek düzeyde yararlanmayı hedeflerken aynı zamanda toplumsal risklerin asgari düzeyde tutulmasını amaçlayan düzenleyici bir yaklaşım benimsenmektedir (Swiss Federal

Council, 2025). İsviçre, yapay zekâ alanında uluslararası gelişmeleri yakından takip eden bir ülke olarak ‘bekle ve gör’ yaklaşımını benimsemektedir. Kapsamlı ve bağlayıcı düzenlemeler yerine, AB, Unesco, OECD, Avrupa Konseyi gibi kurumların geliştirdikleri normlara uyum sağlayarak politikalarını şekillendirmektedir (Porlezza, Pranteddu, & Mazzoni, 2022).

Ulusal düzeyde yapay zekâ politikaları tek bir merkezde toplanmamıştır. Eidgenössische Medienkommission (Federal Medya Komisyonu) ve Interdepartementale Arbeitsgruppe Künstliche Intelligenz (yapay zeka çalışma grubu) gibi kurumlar arasında politikaları paylaşmaktadır. Bu yapılanmayla yapay zekâyı çok boyutlu bir şekilde değerlendirdikleri görülmektedir (Porlezza, Pranteddu, ve Mazzoni, 2022). Politikalara çok boyutlu bir perspektiften bakıyor olmak şeffaflığı beraberinde getirmektedir.

2021-2024 yıllarını kapsayan Swiss Data Governance Framework (İsviçre Veri Yönetişimi Çerçevesi) adlı belgede, kamu-özel sektör arasında veri paylaşımının yapılması, verilerin güvence altına alınması ve anonim veri akışının kolaylaştırılması hedefleri yer almaktadır (Federal Chancellery, 2024). İsviçre’nin veri yönetimi konusundaki bu yaklaşımı; yapay zekâ projelerinin etik ve güvenli bir çerçevede gelişimine katkı sağlar.

İsviçre’nin yapay zekâ politikalarının temel taşı niteliğindeki İsviçre Dijital Stratejisi (Digital Switzerland Strategy), yapay zekâyı dijital dönüşümün merkezine yerleştirmektedir. Kamu hizmetlerinde veri temelli karar alma süreçlerinin güçlendirilmesi öncelikli hedefler arasında yer almaktadır. Bu stratejiyle, kamu kurumlarında yapay zekânın etik kullanımına ilişkin çerçevelerin net bir şekilde belirlenmesi beklenir. Üniversiteler ve özel sektör iş birliğine dayalı araştırma faaliyetleri yapılması hedefler arasındadır. Strateji aynı zamanda dijital altyapının daha güncel hale gelmesi ve ulusal veri paylaşım mekanizmalarının geliştirilmesinin gerekliliğinin altını çizmektedir (Swiss Federal Council, 2025). Böylece ülkenin dijital dönüşüm sürecinin daha etkin ve güvenli işlemesi hedeflenmektedir.

İsviçre genel bir yapay zekâ yasası yerine, sektör temelli düzenlemeler üzerine odaklanmaktadır. Tek bir yapay zeka yasası yerine, spesifik sektörlerle uyumlu olacak şekilde politikalar geliştirilmektedir. Sadece temel haklarla bağlantılı olan, veri koruma ve güvenlik gibi alanlarda tüm sektörleri kapsayan bağlayıcı kurallar vardır (Swiss Federal Council, 2025). Bu stratejiyle yapay zekâ uygulamalarında hem sektörel hem de genel düzeyde bir uyum hedeflenmektedir.

Bağlayıcı olmayan önlemler aracılığıyla sektör içi rehberlik ve gönüllü uygulamalar teşvik edilmektedir. Bu sayede hızla değişen teknolojiye karşı esneklik sağlamak amaçlanmaktadır. Federal Konsey, İsviçre’nin inovasyon merkezi olarak güçlendirilmesini, temel hakların korunmasını ve yapay zekâyı yönelik toplumsal güvenin artırılmasını hedeflemektedir. Demokratik değerlerin, temel hakların ve hukukun korunması stratejik bir gereklilik olarak görülmektedir. Bu çerçevede

Adalet Bakanlığı (FDJP), Dışişleri Bakanlığı (FDFA), Çevre, Ulaşım, Enerji ve İletişim Bakanlığı (DETEC) iş birliği içinde 2026 yılı sonuna kadar yasa taslağı hazırlanacaktır (Swiss Federal Council, 2025). Şeffaflık, ayrımcılık yasağı, denetim, veri koruma alanlarına odaklanılacaktır. Yapay zekâ yalnızca teknik bir olgu olarak değil çok yönlü bir politika olarak ele alınmaktadır. İsviçre, esnek ve uyumlu bir yapay zekâ politikası geliştirmektedir. Katı ve tek tip düzenlemeler yerine; destekleyici, dengeli, temel hakları koruyan, inovasyonu destekleyen politikaları benimsemektedir.

İsviçre’de yapay zekâ, tamamlayıcı sağlık sigortası alanında giderek yaygınlaşmaktadır. Gelişen teknolojiler sayesinde sigorta şirketleri; risk değerlendirme, hasar tespiti yapma, müşterilerine daha iyi hizmet verebilme gibi önemli noktalarda otomatikleşmektedir. Tıbbi faturaların yapay zekâ aracılığıyla analiz edilmesi ve evrakta sahtecilik tespitinin yapılması somut örnekler arasında verilmektedir. Aynı zamanda yapay zekânın etik kullanımına ilişkin Swiss Alliance for Data- Intensive Services, SwissCognitive, Digitalswitzerland ve Industrie 2025 gibi ulusal girişimler bulunmaktadır (Truniger, 2020).

İsviçre’de 2021-2022 yılları arasında, yapay zekâ ile ilgili iş alanlarında önemli bir artış görülmüştür. Ülkede yapay zekâ sistemlerine yönelik stratejik bir talep artışı olduğunun somut göstergesidir. Bu noktada İsviçre, yapay zekâyâ hazırlanma ve onu benimseme konusunda önemli adımlar atmaktadır. Üniversitelerde yapay zekâ programları yaygınlaşmakta sürekli eğitimler verilmektedir (Revillod, 2025: 4792). Yapay zekâ uzmanları yetiştirmeye yönelik adımlar atılmaktadır. İsviçre, yapay zekâ ekosistemini güncel tutmak amacıyla koordineli ve proaktif politikalar önermektedir. Bunlar:

- Mevcut müfredatın ötesine geçerek disiplinler arası eğitim programları oluşturmak
- Teknik olarak yapay zekâ entegrasyonu sağlamak
- İşgücü ve eğitim noktasında çeşitli yatırımlar ve stratejiler geliştirmektir.

2022 yılında yayımlanan Ulusal Veri Bilimi Stratejisi (Nationale Datenwissenschaftsstrategie) adlı belgede, yapay zekânın etik çerçevede kullanımı açısından önem teşkil eden bir belgedir. Yapay zekâ kullanımının güvenilir, sorumlu, açıklanabilir ve insan merkezli kullanımı hedeflenmektedir. Zürih Kantonu yapay zekâ inovasyonu noktasında oldukça aktif bir katılım sergilemektedir. İsviçre yapay zekâ politikalarında, etiğe ve veri korumasına önem veren bir politika yaklaşımı sergilemektedir.

2022 yılında yayımlanan Verordnung über Datenschutzzertifizierungen (Veri Koruma sertifikalarına yönelik düzenleme) belgesi ile birlikte İsviçre’de, dijital sistemler ve yapay zekâ uygulamaları için özel onay ve denetim sistemi kurulmuştur. Güvenlik açısından önemli bir adımdır. Dijital ürünlerin ve yapay zekânın açık,

güvenilir ve kural odaklı çalışması zorunlu hale getirilmiştir. Devletin denetim kurumu bu süreçleri detaylıca denetleyerek yapay zekâyı geliştiren veya kullanan herkesin kurallara uymasını sağlamaktadır (VDSZ, 2022).

2024-2027 yıllarını kapsayan Dış Politika Stratejisi belgesinde İsviçre; yapay zekânın artık dünya siyasetini etkileyen bir güç olduğunu belirtmektedir. Yapay zekânın sorumlu ve güvenli bir şekilde kullanımı için, ISO ve IEC gibi kuruluşlarla daha yakın çalışacaklarının altını çizmektedir. Kamu otoritelerini, özel sektörü, bilimsel ve teknik kuruluşları bir araya getirerek iş birliği içinde yapay zekânın gelişim göstermesini hedeflemektedir. Cenevre'nin dijital yönetiminde önemli bir yer olduğunu belirterek burayı yapay zekâ yönetiminde dünya merkezi haline getirme hedeflerini belirtmektedir (Swiss Federal Council, 2024). Bu hedefiyle İsviçre, yapay zekâ alanında küresel bir güç elde etme isteğini belirtmiştir.

2025 yılı itibariyle İsviçre, keskin yasalardan ziyade risk temelli ve sektörel temelde esnek müdahalelere dayalı politika anlayışıyla şekillenmiştir. Bu temelde şekillenmesinin sebeplerinden biri ülkenin güçlü inovasyon ekosistemidir. Federal hükümet, esnek yapay zekâ politikaları uygulamanın teknolojik yeniliklerle daha uyumlu olacağı görüşündedir (Chambers & Partners, 2025). 12 Şubat 2025 tarihinde, özellikle devlet aktörleri için bağlayıcı niteliklere sahip olan Avrupa Konseyi Yapay Zekâ Sözleşmesini onaylama kararını vermiştir (Swiss Federal Council, 2025). Bu kararla birlikte İsviçre, hem kendi hukuk düzenlerini sözleşmeyle uyumlu hale getirmeyi hem de yapay zekânın potansiyel risklerinden korunmayı hedeflemektedir. Ülke, AB Yapay Zekâ Yasası'nı tamamen benimsemek yerine kendi risk değerlendirmeleriyle uyumlu araçlar geliştirmeyi tercih etmektedir. İlgili tüm federal kurumlara 2026 sonuna kadar yasa taslağı hazırlanması emri verilmiştir (PrivacyDesk, 2025). Bu adımların özellikle kamu sektöründe uygulanmasına karar verilmiştir. Burada devlet, rehberlik eden ve sektörün gelişimine destek veren bir konumdadır.

Son dönemlerde İsviçre, sürdürülebilir yapay zekâ politikalarına yönelmektedir. Yapay zekâ, enerji tüketimi açısından risk teşkil eden bir yeniliktir. Yapay zekâ alanında öncü güç olmak isteyen ülkeler, güneş enerjisine yatırım yaparak bu enerji açığını kapatmaya çalışmaktadır. Bu noktada İsviçre büyük şirketlere, yapay zekâ uygulamalarının enerji tüketimi ve karbon ayak izi gibi çevresel etkilerini yıllık raporlarında açıklama yükümlülüğü getirmiştir (Porlezza vd., 2022). Çevreye verdikleri değer bu noktada gözler önüne serilmektedir.

İsviçre, 2025 yılında kendi yapay zekâ aracı Apertus'u geliştirmiştir. AB'nin telif hakları ve yapay zekâ düzenlemelerine uygun biçimde geliştirilmiş olan Apertus, büyük dil modelidir. Modelin kodu, verileri, geliştirme süreci tamamen şeffaf bir şekilde yayınlanmıştır. Meta'nın geliştirdiği Llama 3 modeliyle karşılaştırılan çok iyi bir performans sunmaktadır (Welle, 2025). Bu yüksek performanslı yapay zekâ

aracıyla İsviçre, küresel ölçekte rakipleriyle rekabet edebilecek düzeyde olduğunu kanıtlamıştır.

5. Türkiye ve İsviçre Yapay Zeka Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi

İsviçre, yapay zekâ alanında kapsamlı politikalar geliştirmiş bir ülke değildir. Ancak federal düzeninin yapısına uygun olarak; ekonomik, toplumsal ve etik boyutlarıyla çok katmanlı bir yapay zekâ politika çerçevesi oluşturmuştur. Parçalı ama aynı zamanda tamamlayıcı nitelikte düzenlemeler, stratejik belgeler, kılavuzlar yayınlamışlardır. İsviçre'nin yapay zekâ politikaları, üç temel ekseninde şekillenmektedir. Bu üçlü; etik ilkeler, güvenilir ve açıklanabilir yapay zekâ ve sektör temelli uygulamalardan oluşmaktadır.

İsviçre'nin yapay zekâ politikalarının temelinde etik ilkeler yer almaktadır. Yapay zekânın etik odaklı geliştirilmesi adına Avrupa Birliği temelli yaklaşımlar sergilemektedir. Bağlayıcı etik ilkelerden ziyade “soft law” yaklaşımını benimsemektedir. Bu yaklaşımla birlikte sektörel aktörleri yönlendirmekte ve uygulamada standartlaşmayı teşvik etmektedir. Etik uyumluluk ve sorumluluk kültürünü oluşturmayı hedeflenmektedir. İsviçre'nin yapay zekâ politikalarında etik ilkeler, hem teknolojiyi geliştiren kişilere hem kamu kurumlarına yön veren bir işlev görmektedir. Yapay zekâ sistemlerinin izlenebilirliği, karar süreçlerinin açıklanabilirliği, algoritmik ön yargıların tespiti, risk sınıflandırılmasının yapılması, uygun denetim mekanizmalarının oluşturulması gibi Avrupa Birliği temelli yaklaşımları esas alınmaktadır. İsviçre, Avrupa Birliği'ni temel almasına karşın henüz onlar kadar kapsamlı ve bağlayıcı bir yapay zekâ düzenlemesini yürürlüğe koyamamıştır.

İsviçre'nin yapay zekâ politikası, sektörler özel düzenlemeleri içerir. Federal yapısında kaynaklı olarak politika alanlarının farklı kurumlar arasında dağılmış olması sebebiyle yapay zekâ kullanımına ilişkin adımlar sektörden sektöre farklılık göstermektedir. Özellikle; sağlık, eğitim, lojistik, yargı, kamu hizmetleri gibi alanlarda bu farklılıklar belirgindir. Bu noktada İsviçre, risk ve fayda analizi esaslı bir model benimsemektedir.

İsviçre, düzenlemeleri esnek tutan, sektörler göre kılavuzlar geliştiren, kamu-özel işbirliğini destekleyen yapay zekâ politikaları geliştirmektedir. Teknolojik gelişmeleri teşvik eden ve yapay zekânın toplumsal etkilerini dengelemeyi çalışan esnek bir politika anlayışına sahiptir.

2025 yılı itibarıyla Türkiye'de yapay zekâ ekosistemi hızlı bir gelişim gösterse de mevcut veriler bu gelişimin henüz başlangıç aşamasında olduğunu göstermektedir. Türkiye Yapay Zekâ İnisiyatifi'nin 2024-2025 faaliyet raporlarına göre, yapay zekâ alanında faaliyet gösteren girişim sayısı gittikçe artmaktadır. 2025 yılı üçüncü çeyreği itibarıyla 411 girişim faaliyeti bulunmaktadır (SysArt Consulting, 2025.) Bu Türkiye'nin yapay zekâ alanındaki ilgisini gözler önüne

sermektedir. Ancak ekonomik olarak derinlemesine bir entegrasyon sağlanamamıştır.

TÜİK'in 2025 verilerine göre, girişimlerin yalnızca %7,5'i yapay zekâ teknolojilerinin aktif kullanımına dayanmaktadır. Önceki yıllara nazaran kayda değer bir artış olarak görülse de yapay zekâ kullanımı hala düşük seviyelerde seyretmektedir (TÜİK, 2025). Uzman eksikliği, maliyet yüksekliği gibi temel zorluklar yapay zekâ kullanımının önüne geçmektedir. Gerekli kurumsal kapasite henüz tam anlamıyla oluşturulamamıştır.

Bireysel yapay zekâ kullanımında hızlı bir artış görülmektedir. TÜİK verilerine göre, üretken yapay zekâ araçları kullanan bireylerin oranı %19,2'dir (TÜİK, 2025). Gündelik yaşamda yapay zekâ sistemlerinin hızla yaygınlaştığının somut örneğidir. Bireysel kullanım oranının artışı, yapay zekâ sistemlerinin ülkede yaygın kullanıldığı veya kullanılacağı anlamına gelmemektedir. İşletme ve kamu düzeyinde yapay zekâ kullanım oranı oldukça düşüktür. Teknik altyapı, maliyet analizi ve kurumsal dönüşümlerle birlikte geniş çaplı bir dönüşüm gerekmektedir.

Yapay zekânın işgücü üzerindeki etkisi hala belirsizliğini korumaktadır. Çeşitli iş kollarında dönüşüm gerçekleştirdiği bir gerçektir. İş gücü oluşturabilme potansiyeli de oldukça fazladır. Bunların ne ölçüde gerçekleşeceği ülkenin kapasitesine bağlıdır.

Türkiye'de umut vadeden gelişmeler yaşanmaktadır ancak henüz olgunlaşma aşamasındadır. Her politikada olduğu gibi, yapay zekâ politikaları da ülkelerin mevcut durumlarından etkilenmekte ve bu doğrultuda şekillenmektedir.

Tablo 1: Genel Karşılaştırma

Özellik	İsviçre Federal Sistemi	Türkiye Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi
Devlet yapısı	Federal	Üniter
Yürütme	7 kişilik Federal Konsey	Cumhurbaşkanı
Hesap verebilirlik	Halkın veto hakkı, referandum kültürü	Meclisin denetimi sınırlı, referandum nadir
Kurumların bağımsızlığı	Çok yüksek	Düşük
Veri koruma ve etik otoriteler	Bağımsız, güçlü, yürütmeden bağımsız	Kurumlar yürütmeye bağlı, bağımsızlık sınırlı
Yapay zekâ ve dijitalleşme politikası tarzı	Kademeli, çok aktörlü, şeffaf, kanton katılımı yüksek	Merkezi, planlayıcı, yukarıdan aşağı
Toplum katılımı	Çok yüksek	Düşük-orta
Etik yönetişim	Yapısal olarak güçlü	Yapısal olarak zayıf
Ar-Ge yatırımları	Çok yüksek (GSYH'nin %3+1)	Çok daha düşük (GSYH'nin yaklaşık %1'i)
İşgücü niteliği	Yüksek teknoloji uzmanları	Nitelikli işgücü açığı yüksek
Rekabet Gücü	Küresel lider	Gelişmekte olan ekonomi

Kaynak: Tablo 1, yazar tarafından oluşturulmuştur

Tablo1’de görüldüğü üzere, Türkiye ve İsviçre birbirlerinin zıddı iki ülkedir denilebilir. Ar-Ge yatırımlarına bakıldığında İsviçre, dünyanın en yenilikçi ekonomileri arasında yer almaktadır. Türkiye ise, son yıllarda artış gösterse de yatırım oranı geride kalmış bir ülkedir. İsviçre’de Ar-Ge’nin büyük kısmı özel sektör tarafından finanse edilmektedir. Türkiye’de ise kamu ağırlıklı olarak ilerlemektedir. Nitelikli iş gücü İsviçre için kolaylıkla ulaşılabilir bir olgudur. Türkiye’de nitelikli iş gücü sayısı artmakta olsa da beyin göçü yatırımların etkisini zayıflatan bir durumdur.

Türkiye ve İsviçre, yapay zekâ politikalarına bambaşka çerçeveden bakan iki ülkedir. Her ülke politikalarını içinde bulundukları siyasal yapıya, ekonomik kapasiteye, sosyolojik duruma bağlı olarak gerçekleştirmektedir. İsviçre, köklü demokratik kurumlara ve tedbirli adımlara dayalı stratejiler geliştirmektedir. Türkiye ise, merkeziyetçi, kamu odaklı, hafif tempolu gelişim gösteren politikalar gerçekleştirmektedir.

İsviçre, yapay zekâ politikalarını sorumlu ve etik düzlemde gerçekleştirmekteyken Türkiye’de bu durumun sınırlı düzeyde gerçekleştiği ifade edilebilir. İsviçre’de düzenleyici kurumların özerkliği ve hesap verebilirliği yapay zekâ politikalarının kalitesini arttırmaktadır. Türkiye’de politikalar, kapalı ve merkezidir. Dolayısıyla yapay zekâ politikaları hızla başlayabilir ancak denetim noktasında net bir mekanizmanın varlığından söz edilemez.

İsviçre’nin güçlü ekonomisinde yapay zekâ sürekli olarak gelişebilir ve dünya standartlarının üzerine çıkabilir. Türkiye’nin içinde bulunduğu ekonomik koşul sebebiyle, yapay zekâ politikalarına ayıracak yeterli kaynağa erişimi noktasında engeller ortaya çıkabilmektedir.

İsviçre’de bilimin yaygın, kurumsal güvenin yüksek ve toplumun bilinçli olduğu ifade edilebilir. Türkiye’nin ise belirtilen yetkinliğe ulaşma konusunda sınırlı bir düzeyde kaldığını ifade etmek mümkündür. Yapay zekâ konusunda İsviçre, daha tutarlı ve kurumsal bir yapıya sahip olduğu görülebilmektedir. Türkiye’nin strateji belgeleri kapsamlıdır ancak uygulama düzeyinde ciddi eksikler bulunmaktadır.

Tablo 2: Hedeflerin Gerçekleştirilme Durumu

Alan	İsviçre	Türkiye
Yapay zekâ araştırma kapasitesi	Hedeflerine büyük ölçüde ulaşmış	Gelişiyor ancak henüz sınırlı
Kamu yapay zekâ uygulamaları	Yavaş ama yüksek standartlarda	Yaygın ama standartlaşma sınırlı
Etik ve yönetim	Uluslararası uyum, güçlü öz-denetim	Uygulamada ciddi tartışmalar
Veri yönetimi	Şeffaf ve kurumsal	Parçalı ve merkeziyetçi
Ekosistem	Dünyada en rekabetçilerden biri	Gelişmekte olan bir ekosistem

Kaynak: Tablo 2, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2’de görüldüğü üzere İsviçre, hedeflerine büyük ölçüde ulaşmış bir ülkedir. Etik standartlara uyumlu yapay zekâ politikaları geliştirmekte ve istikrarla yürütmektedir. Bu yönüyle Türkiye’nin ilerisinde bir ülke olduğu ifade edilebilir. Türkiye ise, hedeflerini belirlemiş ancak uygulama aşamasında çeşitli yapısal sorunlarla karşılaşmaktadır. Politikaların siyasal, sosyolojik, ekonomik bağlamla uyumu İsviçre’de net bir şekilde kendini göstermektedir. Türkiye’nin yapay zekâ politikalarını başarıya ulaştırması için bağımsız ve etik mekanizmaları kurumsallaştırması gerekmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye ve İsviçre dijitalleşme ve yapay zekâ konusunda birçok girişimi bulunan iki ülkedir. Her iki ülkede de çeşitli planlar, politikalar ve programlar titizlikle yürütülmektedir. Yapısal özellikleri sebebiyle politika üretim modelleri farklılık göstermektedir.

Türkiye, yapay zekâ üzerine birçok politika yürüten ülkelerden biri konumundadır. Türkiye’de politikaların merkeziyetçi yapıyla ilerlemesinden dolayı şeffaf bir yapay zekâ kültürü hâkim değildir. İsviçre ile temel olarak bu noktada ayrılmaktadır. İsviçre’de süregelen sağlam yapıda olan toplumsal güvene dayalı, katılımcı, açık ve izlenebilir karar alma süreçleri hâkimdir. Yapay zekâ politikaları da bu sağlam temelli politikalar ışığında gelişmektedir. Devlet ile toplum arasında sıkı bir güven ilişkisi mevcuttur. Bu güven ortamında dijitalleşme ve yapay zekâyı karşı daha az direnç gösterilir. Ancak Türkiye gibi kapalı karar alma süreçleri bulunan merkeziyetçi bir ülke için bunu söylemek mümkün değildir. Türkiye’de uzman eksikliği bir diğer problemidir. Mali problemler, teknik altyapı eksikliği, bu sistemlerin gelişiminin önüne ket vurmaktadır. Yapay zekâ konusunda UYZS oldukça kapsamlı ve güçlü bir belge olsa da uygulama yönünden birçok yapısal boşluk bulunmaktadır.

İsviçre’nin federal yapısı sebebiyle karar alma süreçlerinde, çok aktörlü ve aşağıdan yukarı işleyen bir mantık çerçevesinde politikalar yürütülmektedir. Bu noktada politikaların, daha şeffaf, katılımı yüksek ve denetimi güçlü olduğunu söylemek mümkündür. Çok katmanlı ve etik temelli bir strateji hâkimdir. İsviçre, dijitalleşmede yapay zekâ politikalarını kendi federal durumuna entegre ederek geliştirmektedir. Mevcutta bulunan sağlam temelli politikaların üzerine yapay zekâ politikaları daha güvenli bir noktada ilerlemektedir.

Çoklu bir pencereden bakıldığında, İsviçre ve Türkiye birbirinden oldukça farklı iki ülkedir. İsviçre gelişmiş ekonomisi ve güven odaklı politika stratejileriyle Türkiye’den ayrılmaktadır. Dolayısıyla her iki ülke, birbirinden farklı bağlamda dijitalleşmekte ve yapay zekâ politikalarını farklı yönlerden ele almaktadır. İsviçre mevcuttaki güçlü duruşu sebebiyle, istikrarlı ve emin adımlarla politikalarını yürütmektedir. Türkiye ise henüz kurumsallaşma aşamasında olan merkeziyetçi bir

sistemle ilerlemektedir. Türkiye'nin yapay zekâ politikalarının şeffaf bir şekilde yürütülmesi bir gerekmektedir.

Öte yandan Türkiye'de yapay zekâya dair girişimler çoğunlukla yerel ve dar kapsamlıdır ancak İsviçre küresel rekabet gücü olan bir ülkedir. İsviçre, yapay zekâ alanında küresel bir güç elde etme isteğini dünyaya duyurmuş bir ülkedir. Türkiye'nin küresel işbirliklerine açık olması ve geride kalmamak için diğer ülkeleri takip etmesi gerekmektedir.

Türkiye'de kamusal alanda dijitalleşme açısından önem arz eden yapay zekâ tabanlı araç "Kumru" geliştirilmiş olsa da uygulama yönünden oldukça zayıf kalmıştır. İsviçre'nin yapay zekâ modeli Apertus ile karşılaştırıldığında, şeffaflık farkı dikkat çekmektedir. Apertus, açık veri kaynaklı, kamuya açık verilerle eğitilmiş ve 1800'den fazla dili destekleyen, küresel bir modeldir. Kumru ise, kapalı parametreler etrafında şekillenen, kamuya özgü dijital asistan olarak tanımlanmaktadır. Sınırlı bir hizmet kapasitesine sahiptir ve kullanıcıların sorularına büyük çoğunlukla yanlış cevaplar vermektedir. Türkiye, fikir üretme yönünden zengin olmasına rağmen, bu fikirlerin uygulanması yönünden aynısını ifade etmek mümkün değildir.

Dijital dönüşümde yapay zekâ, artık kabul edilmesi gereken somut bir gerçekliktir. Ülkeler politikalarını bu noktada şekillendirmeli ve vatandaşlarına güven aşılamalıdır. Kurumların, etik değerlerle uyumlu bir yapay zekâ anlayışını benimsemesi gerekmektedir. Vatandaşlar bu doğrultuda bilgilendirilmeli ve dijital yetkinlikler daha da güçlendirilmeli ve geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Akıncı, B. (2018). Türkiye'de kamu politikası oluşturma sürecinde yeni aktör: Cumhurbaşkanlığı politika kurulları. *OPUS International Journal of Society Researches*, 9(16), 2128–2146.
- Avaner, T., ve Çelik, M. (2021). Türkiye'de dijital dönüşüm ofisi ve yapay zekâ yönetimi: Büyük veri ve yapay zekâ daire başkanlığının geleceği üzerine. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 1–18.
- Baykara, F. K. (2024). Türk kamu yönetiminde Dijital Dönüşüm Ofisi'nin fonksiyonu. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 28(1), 101–112.
- Bundesrat. (2014). *Sicherung der staats- und demokratiepolitischen Funktionen der Medien: Bericht des Bundesrates vom 5. Dezember 2014 in Erfüllung der Motion 12.3004 der SPK-N*. BAKOM.
- Burns, K. S. (2025). Helping or harming the creative spirit. In *Influencer Marketing: Building Brand Communities and Engagement*.
- Demir, F. (2015). Kamu politikası ve politika analizi çalışmalarının teorik çerçevesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(30), 107–120.
- Digital Public Services Switzerland, & State Secretariat for Economic Affairs. (2025). *National eGovernment Study 2025*. https://www.digital-public-services-switzerland.ch/application/files/7417/4317/4879/Report_National_E-Government_study_2025.pdf
- Dilaveroğlu, A. (2025). 183 nolu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi kapsamında Cumhurbaşkanlığı ofislerine yönelik gerçekleşen değişiklikler. *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 795–810. <https://doi.org/10.47525/ulasbid.1753808>
- Duğan, Ö. (2022). Dijital çağda öğrenme aracı olarak oyunlaştırmanın sağlık okuryazarlığı üzerindeki rolü. *TRT Akademi*, 7(14), 262–285. <https://doi.org/10.37679/trta.960815>
- Ersöz, B., ve Özmen, M. (2020). Dijitalleşme ve bilişim teknolojilerinin çalışanlar üzerindeki etkileri. *AJIT-E: Academic Journal of Information Technology*, 11(42), 170–179. <https://doi.org/10.5824/ajite.2020.03.007.x>
- Federal Chancellery. (2024). *Monitoring report on Digital Switzerland Strategy 2024* (Ref. 831-3/9/4). <https://digital.swiss/userdata/uploads/en-monitoringbericht-strategie-dch-2024.pdf>
- Federal Council. (2025). *Digital Switzerland strategy 2025*. <https://digital.swiss/userdata/uploads/strategie-dch-en.pdf>
- Fradkov, A. L., ve Shepeljavyi, A. I. (2022). The history of cybernetics and artificial intelligence: A view from Saint Petersburg. *Cybernetics and Physics*, 11(4), 253–263.
- Glassey, O. (2011, October 19). *eGovernment in Switzerland: An overview* [PDF document].

file:///D:/Users/Administrator/Downloads/eGovernment_in_Switzerland_An_Overview.pdf

- Gogoi, A., ve Kao, F. J. (2024). Marvin Minsky (1927–2016). In *Biomedical Imaging: Advances in Artificial Intelligence and Machine Learning* (p. 131).
- Gül, H. (2015). Kamu politikası analizi, yöntemleri ve teknikleri. *Yasama Dergisi*(29), 5–31. <https://doi.org/10.4135/9781412973533.d29> (Chapter 20, s. 132)
- Güner, T. (2025, Ekim 13). Yerli yapay zekâ Kumru AI kullanıma sunuldu! Kumru nasıl kullanılır, ücretsiz mi? Sahibi kim? *Yeni Şafak*. <https://www.yenisafak.com/foto-galeri/ozgun/yerli-yapay-zeka-kumru-ai-indir...>
- Karasoy, H. A., & Babaoğlu, P. (2020). *Türkiye’de elektronik devletten dijital devlete doğru*. KSBD, 12(23), 115–134.
- Katrin, E. V. (2021). Approaches to the definition of the term *digitalization*. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*.
- Koller, G. (2018). Organizasyon ve bilgi işleme: İsviçre Federal Yönetimi’nde erken dijitalleşmenin tarihinin unsurları. *Yönetim ve Toplum* , 50 (9), 1305-1318.
- Maraş, G. (2015). Kamu yönetimlerinde e-devlet ve e-demokrasi ilişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(37), 121–144.
- Newborn, M. (2012). *Kasparov versus Deep Blue: Computer chess comes of age*. Springer Science & Business Media.
- OECD. (2021). *The e-leaders handbook on the governance of digital government*. OECD Digital Government Studies. <https://doi.org/10.1787/ac7f2531-en>
- Önen, S. M., ve Kahraman, N. (2022). Kamu hizmetlerinin sunumunda dijitalleşme üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 5(5).
- Pirim, A. G. H. (2006). Yapay zeka. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 1(1), 81–93.
- Revillod, G. (2025). Trust influence on AI HR tools perceived usefulness in Swiss HRM: The mediating roles of perceived fairness and privacy concerns. *AI & Society*, 1–34.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2021). *Ulusal yapay zekâ stratejisi (2021–2025)*.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2024). *Türkiye Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi 2024–2025 Eylem Planı*.
- Sarı, F. (2021). Cahit Arf’ın “Makine düşünebilir mi ve nasıl düşünebilir?” adlı makalesi üzerine bir çalışma. *TRT Akademi*, 6(13), 812–833.
- SATW. (2019). *Recommendations for an AI Strategy in Switzerland: A white paper*. Swiss Academy of Engineering Sciences.
- Savunma Sanayii Yapay Zekâ Yetenek Kümelenmesi. (2024, 12 Kasım). Savunma Sanayii Yapay Zekâ Zirvesi’24 sona erdi. <https://www.sayzek.org.tr/haber/savunma-sanayii-yapay-zeka-zirvesi-24-sona-erdi-3729>

- Sigmon, N., & Klima, R. (2018). *The Turing Bombe and its Role in Breaking Enigma*.
- SysArt Consulting. (2025). *Yapay zeka ile dönüşen sektörler – Türkiye 2025 raporu*. <https://sysart.consulting/tr/yapay-zeka-ile-donusen-sektorler-turkiye-2025-raporu/#:~:text=Genel%20Bak%C4%B1%C5%9F,4%20milyar%20ABD%20dolar%C4%B1%20d%C3%BCzeyindedir>.
- Swiss Federal Council. (2024). *Aussenpolitische Strategie 2024–27*.
- Swiss Federal Council. (2025, Şubat 12). AI regulation: Federal Council to ratify Council of Europe convention. *News Service Bund*. <https://www.news.admin.ch/en/nsb?id=10411>
- T.C. Adalet Bakanlığı. (n.d.). *Bilgi İşlem Genel Müdürlüğü*. <https://bigm.adalet.gov.tr/>
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü. (n.d.). *Yapay zekâ projeleri değerlendirme birimi*. <https://sbsgm.saglik.gov.tr/TR-104208/yapay-zeka-projeleri-degerlendirme-birimi.html>
- Tamer, H. Y., ve Övgün, B. (2020). Yapay zeka bağlamında Dijital Dönüşüm Ofisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(2), 775–803. <https://doi.org/10.33630/ausbf.691119>
- The Federal Council. (2025). *Swiss Federal Administration Report 2025* [PDF]. Federal Chancellery.
- Truniger, K. (2020). *Legal and ethical constraints in the use of Artificial Intelligence (AI) by Swiss health insurance companies* (Unpublished bachelor's thesis). Haute école de gestion de Genève.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2025). *Yapay zekâ istatistikleri, 2025*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yapay-Zeka-Istatistikleri-2025-57945#:~:text=%C3%9Cretken%20yapay%20zeka%20kulland%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1%20beyan,inin%20yapay%20zeka%20kulland%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20g%C3%B6r%C3%BCld%C3%BC>
- Usta, A. (2013). Kamu politikaları analizine kuramsal bir bakış. *Yasama Dergisi*(24), 78–102.
- Uysal, Y., Kurban, S., ve Çıgman, M. Z. (2023). Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi ve E-Yönetişim. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(78), 211–231. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1337001>
- Welle, E. (2025, Eylül 3). Switzerland releases its own AI model trained on public data. *The Verge*. <https://www.theverge.com/...>
- Wright, L. G., Onodera, T., Stein, M. M., Wang, T., Schachter, D. T., Hu, Z., ve McMahon, P. L. (2022). Deep physical neural networks trained with backpropagation. *Nature*, 601(7894), 549.
- Yücel, G., & Adiloğlu, B. (2019). Dijitalleşme–yapay zeka ve muhasebe beklentiler. *Accounting and Financial History Research Journal*(17), 47–60.

BÖLÜM 48

Finansal İyilik Hali ve İşletme Finansı Bağlamında Havayolu Sadakat Programları

Elif Nur Doğan¹ & Sultan Gedik Göçer²

¹ Öğretim Görevlisi, Kapadokya Üniversitesi, Kapadokya Meslek Yüksekokulu, Sivil Hava Ulaştırma İşletmeciliği Programı, ORCID: 0000-0001-6805-023X

² Doktor Öğretim Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-5776-9791

1. GİRİŞ

Günümüzde tüketicilerin finansal durumları, sadakat programları gibi uzun vadeli pazarlama stratejileri üzerindeki etkisi bakımından kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışma, bireylerin finansal iyilik hali düzeylerinin, hava yolu şirketlerinin sadakat programlarına katılım eğilimlerini ne ölçüde etkilediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Finansal iyilik hali; bireyin hem mevcut mali durumunu kontrol edebilme yetisi hem de gelecekteki finansal güvenlik algısı çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Finansal iyiliği çevreleyen çağdaş söylemde, kavram giderek daha fazla ilgi görmektedir ve yalnızca geliri değil aynı zamanda finansal istikrarın zihinsel ve sosyal boyutlarını da kapsayan bireylerin ekonomik sağlığının bütünsel bir ölçüsü olarak ele alınmaktadır. Bireyler finansal sorumlulukları yerine getirirken, ekonomik kararların etkileri kişisel finansların ötesine geçerek cinsiyet eşitsizliği ve zihinsel sağlık sonuçları gibi daha geniş toplumsal yapıları etkilemektedir. Araştırmalar, Temel Gelir Garantisi (BIG) gibi araçların hane içi eşitsizlikleri ele almada önemli bir rol oynayabileceğini ve böylece özellikle marjinal gruplar arasında ekonomik özerkliği ve psikolojik iyiliği teşvik edebileceğini göstermektedir (Cantillon & McLean, 2016). Ek olarak, işsizliğin sonuçları, Bradford'da yürütülen ve finansal kayıpların bireylerin bu zorlukları hafifletmek için çeşitli başa çıkma stratejileri kullanırken refahlarını önemli ölçüde etkilediğini ortaya koyan çalışmalarla kanıtlandığı üzere, finansal stres ve zihinsel sağlık arasındaki kritik kesişimleri vurgulamaktadır (Giuntoli vd., 2011). Bu karmaşık ilişkileri anlamak, genel finansal iyiliği artırmayı amaçlayan etkili politikalar geliştirmek için önemlidir.

Bu çalışmanın amacı, bireylerin finansal iyilik hali düzeylerinin havayolu işletmelerinin sadakat programlarına katılım ve bu programlardan algılanan değer üzerindeki etkisini işletme finansı ve havayolu pazarlaması bağlamında incelemektir. Çalışma, finansal iyilik hali kavramını yalnızca gelir düzeyi ile sınırlamayıp, bireylerin mevcut finansal durumlarını yönetebilme kapasiteleri ve geleceğe yönelik finansal güven algıları çerçevesinde ele alarak, havayolu sadakat programlarının tüketici davranışlarıyla ilişkisini açıklamayı hedeflemektedir.

Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden kavramsal ve sistematik literatür incelemesi yaklaşımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda finansal iyilik hali, işletme finansı ve havayolu sadakat programları konularında ulusal ve uluslararası literatürde yer alan akademik çalışmalar incelenmiş; ilgili teorik yaklaşımlar ve önceki araştırma bulguları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

2. FİNANSAL İYİLİĞİN TANIMI VE ÖNEMİ

Finansal iyilik, bir bireyin finansal sağlığının genel durumunu ve finansal kaynakları etkili bir şekilde yönetme yeteneğini kapsar. Sadece gelir ve tasarruflarla değil, aynı zamanda kişinin bilinçli finansal kararlar alma, geleceği planlama ve finansal stres faktörleriyle başa çıkma kapasitesiyle de tanımlanır ve finansal iyiliğin önemi, genel yaşam kalitesi üzerindeki derin etkisinde yatmaktadır; sağlam finansal becerilere sahip bireyler, hayatın belirsizliklerinde gezinmek ve borç veya finansal dolandırıcılık gibi tuzaklardan kaçınmak için daha donanımlıdır (Cunningham, 2018). Dahası, çalışmalar finansal okuryazarlıkta sağlam bir temelin, özellikle öğrenciler arasında yetişkinliğe geçişte artan güven ve azalan kaygı gibi olumlu davranışlar ve sonuçlarla ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Cunningham, 2018). Son araştırmalarda vurgulandığı gibi, finansal eğitimin acilen artırılmasına ihtiyaç vardır ve bu da bireyleri finansal bilgiyle güçlendirmenin dayanıklılık ve istikrarı teşvik etmek için kritik olduğunu göstermektedir (Mallia, 2015).

2.1. Finansal İyiliği Etkileyen Faktörler

Finansal iyiliği etkileyen faktörleri anlamak, özellikle giderek karmaşılaşan bir ekonomik manzarada hayati önem taşır. Bu söylemin merkezinde, bireylerin finansal davranışlarını ve algılarını şekillendiren hem bilişsel hem de bilişsel olmayan unsurlar yer alır. Araştırmalar, özdenetim ve bilinçli düşünmenin finansal davranışı ve dolayısıyla genel finansal iyiliği önemli ölçüde etkilediğini ve finansal okuryazarlık gibi geleneksel ölçütlerin yanı sıra psikolojik faktörlerin önemini vurguladığını göstermektedir (Hashmi vd., 2021). Ek olarak, finansal tutumlar ve bilgi, genç çalışan yetişkinler için temel belirleyiciler olarak tanımlanmıştır ve özdenetim, finansal yetenek ve finansal iyilik arasında bir aracı görevi görmektedir. Bu, çeşitli öncüllerin nasıl birbirine bağlandığını göstererek, kişisel özelliklerin ve geçmişin finansal güvenliği teşvik etmede oynadığı rolleri vurgulamaktadır (Rafien, 2022).

2.1.1. Gelir İstikrarı ve İstihdam Fırsatları

Gelir istikrarı, doğrudan bireylerin finansal iyiliklerini etkileyen istikrarlı istihdam fırsatlarının mevcudiyetiyle içsel olarak bağlantılıdır. Günümüz ekonomisinde, iş erişimindeki ve gelir seviyelerindeki eşitsizlikler, özellikle de yukarı doğru hareketlilik için gerekli finansal araçlardan yoksun olan birçok ailenin, özellikle de renkli ailelerin karşılaştığı çarpıcı gerçekleri vurgulamaktadır (Carrow, 2014). Urban Fathers Asset Building (UFAB) girişimi gibi programlar, destek sistemlerini ve istihdam odaklı kaynakları birbirine bağlayarak bu sorunları ele almak için yaratıcı yaklaşımlara örnek teşkil eder ve böylece katılımcılar için gelir istikrarını artırır (O'Shea vd., 2014). Topluluk örgütleri ve finansal eğitim arasındaki bağlantıları teşvik ederek, bu çabalar yalnızca istihdam fırsatlarını teşvik etmekle

kalmaz, aynı zamanda bireyleri sürdürülebilir finansal gelecekler inşa etmeye de güçlendirir. Sonuç olarak, hedeflenen istihdam girişimleri yoluyla gelir

istikrarsızlığını ele almak, genişleyen servet açığını kapatmak ve ekonomik büyümeyi kolaylaştırmak için önemli olmaya devam etmektedir ve nihayetinde toplumda eşitlik ve fırsat temel değerlerini güçlendirmektedir.

2.2. Finansal İyiliği İyileştirme Stratejileri

Finansal iyiliği iyileştirmek için temel bir strateji, finansal istikrar ve toplum entegrasyonunda önemli bir kilometre taşı olmaya devam eden ev sahipliğine erişimi geliştirmeyi içerir. Federal hükümet, sürdürülebilirliği kolaylaştıran politikaları teşvik etmede önemli bir rol oynayabilir. Uygun fiyatlı ev üretimini teşvik eden konut politikalarını iyileştirerek ve ipotek süreçleri hakkında eğitim sağlayarak, bu demografik gruplar ev sahipliğinin karmaşıklıklarını daha iyi aşabilir. Dahası, bireyleri eğitim yoluyla finansal okuryazarlıkla güçlendirmek, ipotek yeterliliği ve yönetimiyle ilişkili riskleri azaltmaya yardımcı olabilir ve sonuçta daha istikrarlı bir ev ortamına katkıda bulunabilir. Çeşitli çalışmalarda belirtildiği gibi, bankacılık hizmetlerine erişim ve finansal yönetim eğitiminin altında yatan sorunları ele almak, daha fazla ekonomik eşitliği teşvik etmek ve ev sahipliğinin faydalarının tüm topluluklara yayılmasını sağlamak için çok önemlidir (Gunn & Fisk, 2014; M. Collins, 2002).

2.2.1. Bütçeleme ve Finansal Planlama Teknikleri

Etkili bütçeleme ve finansal planlama teknikleri, kaynakları yönetmek ve uzun vadeli istikrarı sağlamak için yapılandırılmış bir yaklaşım sağladıkları için finansal iyiliğe ulaşmanın temel bileşenleridir. Geleneksel sermaye bütçeleme süreçlerini kullanarak, bireyler ve kuruluşlar yatırımları ve harcamaları sistematik bir şekilde değerlendirebilir ve bilgili karar almaya rehberlik edebilirler aynı zamanda yatırım değerlendirme yöntemlerinin analizinden, farklı finansal kararlarla ilişkili çeşitli fayda türlerinin anlaşılmasının kaynak tahsisini optimize etmek için çok önemli olduğu ortaya çıkmaktadır (Irani & Love, 2001). Ek olarak, bütçeleme, kuruluşlar içinde hesap verebilirliği artırmada hayati bir araç görevi görerek finans yöneticileri ve paydaşlar arasında şeffaf etkileşimleri kolaylaştırır, bütçeleme süreçlerine topluluk katılımı, yerel vatandaşlar arasında bir sahiplik ve sorumluluk duygusu geliştirerek bu kavramı daha da güçlendirir ve böylece sağlam finansal yönetişime katkıda bulunur (Schaeffer & Yilmaz, 2008). Genel olarak, topluluk katılımıyla eşleştirilmiş sağlam bütçeleme metodolojilerini benimsemek, hem kişisel hem de kurumsal düzeylerde finansal iyiliği önemli ölçüde artırır.

2.3. Finansal İyiliğin Literatürdeki Yeri

Rosciano & Starita, 2024 yapmış oldukları çalışmada, finansal iyilik literatüründeki ilgili konuları tespit etmek amacıyla scopusta yayınlanan belgelere metin analizi uygulayarak yapılan çalışma sonucunda, finansal iyilikle ilgili en çok çalışmanın yapıldığı konu alanlarının ekonomi, ekonometri, finans (%23,7), ardından işletme, yönetim, muhasebe (%20,9) ve sosyal bilimler (%19,6) olduğunu ve ayrıca Psikoloji (%13), Tıp (%7 civarı) ve Sanat ve Beşeri Bilimler (%3,4) odaklı alanlardan da ilgi gördüğünü saptamışlardır. Yapılan çalışmaların çoğu ABD'den (%26,8) ve ikinci sırada Malezya'dan (%8,5) gelmektedir. Konuyla ilgilenen diğer ülkeler Avrupa için Birleşik Krallık, İtalya ve Almanya, Kanada, Avustralya, Güney Kore ve Hindistan, Çin, Brezilya gibi bazı BRICS ülkeleri olduğu saptanmıştır (Rosciano & Starita, 2024).

2015 yılında, Amerikan Tüketici Finansal Koruma Bürosu (CFPB), Financial Well-Being: The Goal of Financial Education adlı çalışmasında, finansal okuryazarlık stratejilerinin etkinliğini ölçmek için tüketicilerin fikirlerinden, doğrudan oluşturulan finansal iyiliğin ilk tanımını sağlamıştır ve sonuç olarak finansal iyilik, bir kişinin mevcut ve devam eden finansal yükümlülüklerini tam olarak yerine getirebildiği, finansal geleceğinde kendini güvende hissedebildiği ve hayatın tadını çıkarmasına izin veren seçimler yapabildiği bir varoluş hali olarak tanımlanmıştır.

Daha sonra, Brügger ve diğerleri (2017), finansal iyiliğin algısal bir perspektifine dayanan yeni bir tanım sunmaktadır. Bu tanım, bireyin mevcut ve öngörülen yaşam standardı ve finansal özgürlüğü ile ilişkilendirilmektedir. Yaşam standardı, yaşamak için gerekli olan zenginlik, hizmetler, konfor ve maddi malların benzersiz bir kombinasyonudur. Buna karşılık finansal özgürlük, yaşam kararları ve ekonomik kısıtlamalarla ilgili finansal iyiliğin değerlendirilmesinde kritik öneme sahiptir.

COVID-19 salgınının da küresel ekonomik yansımaları karşısında, bazı makaleler koronavirüsün finansal iyilik üzerindeki etkisini tartışmaktadır. Barrett ve diğerleri (2021), dayanıklılığın daha yüksek sosyal, zihinsel ve fiziksel statü ve finansal iyilik ile nasıl ilişkili olduğunu vurgulamaktadır. Goncalves ve diğerleri (2021) incelemelerinde, bireylerin finansal iyilik önceliklerinde ve sonuçlarında cinsiyete bağlı farklılıklara odaklanmaktadır. Kadınların finansal iyiliği üzerine yapılan çalışmaları tanımlamak için bibliyometrik analiz kullanmaktadırlar ve ekolojik yaşam seyri yaklaşımına göre, kadınların finansal iyiliğinin öncüllerini sosyodemografik özellikler, çocuk bakımı gibi yakın çevreleri ve iş yörüngeleri gibi daha geniş çevre gibi bireysel özelliklerde düzenlerler. Bu önceliklerin finansal eğitim programlarının daha iyi hedeflenmesine izin verebileceğini savunmuşlardır.

Yapılan son dönemdeki çalışmalar, finansal iyiliğin literatürdeki yerini detaylı

şekilde incelemektedir. Kaur ve diğerleri (2021), iki kademeli bir metodolojik yaklaşım benimser. Bir yandan, kronolojik yayın eğilimi, ilişki ve yazar istatistikleri ile ilgili 238 makalenin özelliklerini belirlemek için bibliyometrik analizi kullanırlar ve diğer yandan, finansal iyilik literatürünün yapılarını ve değişkenlerini türetmek için içerik analiziyle 114 makaleyi analiz ederler. Nanda ve Banerjee (2021), mevcut literatürü gözden geçirmek ve yedi araştırma boşluğunu belirlemek için bir çerçeve ile karma anlatı yaklaşımını kullanır. Ardından, bu boşlukları TCCM'den (Teori, Bağlam, Özellikler ve Metodoloji) ilham alan bir çerçeve ile vurgularlar. Sorgente ve diğerleri (2022), literatürü gözden geçirerek yoğun bir boylamsal tasarım önermektedir. Finansal iyiliğin nesnel ve öznel tarafının incelenmesi, verilerin tekrar tekrar ve yoğun bir şekilde toplama ihtiyacını göstermektedir. Bu, veri toplamayı en az beş kez ve sonraki ölçümler arasında kısa aralıklarla tekrarlamak anlamına gelir.

Önemli çalışmalarda vurgulandığı gibi, finansal koçluk gibi müdahaleler, ailelerin ekonomik zorluklarla başa çıkma kapasitelerini önemli ölçüde artırabilir ve özel destek yapılarına olan ihtiyacı vurgulayabilir (J. M. Collins vd., 2007). Dahası, kamu hizmetlerindeki finans yöneticilerinin rolü, etkili liderliğin stratejik finansal rehberliğin kemer sıkma politikalarının ortasında bile nasıl değer yaratabileceğini göstermesiyle, sistemik finansal baskıları ele almada hayati öneme sahiptir (Prowle vd., 2013). Sonuç olarak, finansal iyiliği artırmak, hem kişisel inisiyatifi hem de sistemik müdahaleleri kaldıraçlayan ve bireylerin kalıcı güvenlik ve iyiliğe ulaşmasının yolunu açan işbirlikçi çabalar gerektirir.

2.4. Finansal İyiliğe Ulaşmanın Uzun Vadeli Faydaları

Finansal iyiliğe ulaşmak yalnızca kişisel tatmin için değil aynı zamanda uzun vadeli toplumsal ilerleme için de önemlidir. Finansal istikrara kavuşan bireyler, eğitime, sağlık hizmetlerine ve ev sahibi olmaya yatırım yapma olasılıkları daha yüksek olduğundan ekonomiye katkıda bulunmak için daha iyi bir konumdadır. Bu yatırım, nihayetinde topluluklara ve daha geniş ekonomiye fayda sağlayan sürdürülebilir bir büyüme döngüsünü teşvik eder. Örneğin, (Cooper D ve diğerleri), ekonomik başarıyı artırmada eğitimin önemini vurgulayarak, öğrenciler finansal olarak güçlendirildiğinde, ezici borç yükü olmadan yüksek öğrenime devam edebileceklerini öne sürmektedir. Dahası, finansal istikrarı korumak, (Kenny & McGettigan, 1997) tarafından vurgulandığı gibi, enflasyon ve piyasa dalgalanmalarının olumsuz etkilerini hafifletir; bu, optimum ekonomik sonuçlara ulaşmanın anahtarı olarak fiyat istikrarını savunur. Bu nedenle, finansal iyiliğin uzun vadeli faydaları bireysel iyiliğin ötesine uzanır; toplum genelinde büyümeyi ve dayanıklılığı teşvik eden sağlam bir ekonomik temel oluşturur.

3. HAVAYOLU SADAKAT PROGRAMLARI

3.1. Havayolu Sadakat Programlarının Tarihsel Gelişimi ve Yapısal Dinamikleri

Havayolu sadakat programları kavramı, Texas International Airlines'ın millere dayalı ilk sık uçan yolcu programını tanıttığı 1979'da ortaya çıkmasının ardından American Airlines, 1981'de AAdvantage programıyla (bugün hala aktif) onu takip etmiştir ve bu yenilik, havayolu endüstrisinde bir devrime yol açıp, çoğu büyük taşıyıcı 1980'lerin ortalarında kendi programlarını başlatmıştır ve bu programlar zamanla önemli ölçüde değişmiştir (Hure, 2024). Liu Thompkins ve Yang (2009), günümüzde sadakat programlarının müşteri elde tutma oranını artırdığını ve rakipler arasında farklılaşma sağladığını vurgulamaktadır.

Havayolu sadakat programları, müşterilerin satın alma kararlarını doğrudan etkilemektedir. Dorotic ve diğerleri (2012), bu programların psikolojik bağlılık ve ekonomik fayda sağlayarak müşterileri daha sık uçmaya teşvik ettiğini ortaya koymuştur. Özellikle iş seyahati yapan yolcular, programlardan elde ettikleri statü (örneğin, *elite üyelik*) nedeniyle aynı havayolunu tercih etmektedir (Wirtz vd., 2007).

3.2. Dijitalleşme ve Havayolu Sadakat Programlarının Geleceği

Son yıllarda, dijital teknolojiler sadakat programlarının işleyişini değiştirmiştir. Yapay zeka ve büyük veri analitiği, havayollarının müşteri tercihlerini daha iyi anlamasını ve kişiselleştirilmiş kampanyalar sunmasını sağlamaktadır (Lemon & Verhoef, 2016). Örneğin, dinamik ödüllendirme sistemleri, müşterilerin uçuş sıklığına ve harcama alışkanlıklarına göre özelleştirilmiş avantajlar sunmaktadır (Grewal vd., 2020).

Ayrıca, blok zincir tabanlı sadakat programları da gündeme gelmektedir. Bu sistemler, mil puanlarının daha güvenli ve şeffaf bir şekilde yönetilmesine olanak tanımaktadır (Iansiti & Lakhani, 2017).

3.3. Havayolu Sadakat Programlarının Literatürdeki Yeri

Närhinen (2024), havayolu sadakat programı menkul kıymetleştirmesinin finansal ve risk yönetimi etkilerini, üç ABD taşıyıcısı olan American Airlines, United Airlines ve Delta Air Lines'a odaklanarak araştırmıştır. Havayolu sadakat programlarının, istikrarlı nakit akışları ve yüksek marjları nedeniyle bu havayollarının en değerli varlıkları olduğu ileri sürülmektedir. Pandemi sırasında programların nakit akışlarını menkul kıymetleştirerek programlarının değerini daha da açığa çıkarabildiği sonucuna varılmıştır.

Göbel (2023), havayolu sadakat programlarının müşteri yolculuğunu nasıl optimize edebileceğini incelemiştir. Araştırma, sadakat programlarının müşteri

deneyimini iyileştirmek için ek temas noktaları oluşturma ve değer ortaklığı sağlama potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir.

Pascual ve Cain (2022), COVID-19 pandemisi sırasında American Airlines'ın sadakat programının şirketin finansal sürdürülebilirliğini nasıl desteklediğini inceleyen bu çalışma, sadakat programlarının kriz dönemlerinde bile şirketler için önemli bir gelir kaynağı olduğunu vurgulamıştır.

Fathy ve Zidan (2017), havayolu ve otel sektörlerinde sadakat programlarının müşteri memnuniyeti ve sadakati üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırma, sadakat programlarının müşteri memnuniyetini artırarak sadakati olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Xie ve Chen (2014), sadakat programlarının algılanan psikolojik değerinin aktif sadakat üzerindeki etkisini incelemiştir. Bulgular, sadakat programlarının sosyal ve ekonomik ödüller sunarak müşteri sadakatini artırabileceğini göstermiştir.

Kristiani ve diğerleri (2013), Endonezya'da bir havayolu şirketinin sadakat programı üyeleri üzerine yaptıkları çalışmada, RFM analizi kullanarak müşteri segmentasyonunu incelemiştir. Sonuçlar, gelirlerin %75'inin üyelerin %20'sinden geldiğini ve yüksek değerli müşterilerin belirli demografik özelliklere sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Atalık ve Arslan (2009), çalışmalarında Türk hava yolcuları üzerinde müşteri değerinin müşteri sadakati üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Bulgular, algılanan hizmet kalitesi ve müşteri değerinin sadakati artırmada önemli faktörler olduğunu göstermiştir.

4. FİNANSAL İYİLİK HALİNİN HAVAYOLU SADAKAT PROGRAMLARI İLE İLİŞKİSİNİN LİTERATÜRDEKİ YERİ

Kim ve diğerleri (2020), havayolu endüstrilerindeki kurumsal sosyal sorumluluk (CSR) boyutlarına yeniden bakmayı ve sosyoekonomik özelliklerin müşteri sadakati üzerindeki düzenleyici etkilerini belirlemeyi amaçlamışlar ve sonuç olarak CSR stratejilerini etkili bir şekilde sunmak için havayolu CSR girişimlerinin hedeflenen tüketicilerin sosyoekonomik seviyelerini de dikkate alması gerektiğini vurgulamıştır.

Sugianto (2017), çalışmasında özellikle Endonezya'daki hizmet sektöründe memnuniyet ve sadakat ilişkisinin daha güçlü veya zayıf hale geldiği değişkenlere ilişkin ampirik kanıtlar sunmaktır. Havayolu endüstrisinin 125 müşterisinden oluşan bir örneklem (PT.X) ve Düzenlenmiş Regresyon Analizi kullanarak araştırmacı, (1) yaş, (2) gelir, (3) cinsiyet, (4) uzmanlık, (5) sadakat programı ve (6) kritik olay dahil olmak üzere 6 değişkenin düzenleyici aktivitesini incelemiştir. Sonuçlar, tüm değişkenlerin ilişkiyi düzenlemediğini göstermektedir. Yaş, gelir, uzmanlık ve kritik

olay ilgili düzenleyici olduğunu, sadakat programı ve cinsiyetin ise düzenleyici olmadığı sonucuna varmıştır.

5. SONUÇ

Bu çalışma, finansal iyilik hali kavramının havayolu sadakat programları bağlamında önemli bir belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, bireylerin finansal iyilik düzeylerinin sadakat programlarına katılım, programlardan algılanan değer ve uzun vadeli bağlılık üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda sadakat programlarının başarısı, yalnızca sunulan ödüllerle değil, hedef kitlenin finansal profiliyle de doğrudan ilişkilidir.

İşletme finansı açısından değerlendirildiğinde, havayolu sadakat programlarının müşteri sadakatini artırmanın ötesinde, işletmeler için stratejik bir finansal değer yarattığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle havayolu işletmelerinin sadakat programlarını tasarlarlarken tüketicilerin finansal iyilik düzeylerini dikkate alan, daha kapsayıcı ve esnek program yapıları geliştirmeleri önem arz etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, finansal iyilik hali ile havayolu sadakat programları arasındaki ilişkiyi kavramsal düzeyde ortaya koyarak literatüre katkı sağlamaktadır. Gelecek çalışmalarda, nicel yöntemler kullanılarak finansal iyilik halinin sadakat programları üzerindeki etkisinin ampirik olarak test edilmesi, elde edilen sonuçların genellenebilirliğini artıracaktır.

KAYNAKÇA

- Atalik, O., & Arslan, M. (2009). A Study to Determine the Effects of Customer Value on Customer Loyalty in Airline Companies Operating: Case of Turkish Air Travellers. *International Journal of Business and Management*, 4(6), Article 6. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v4n6p154>
- Barrett, A. M., Hogreve, J., & Brüggen, E. C. (2021). Coping With Governmental Restrictions: The Relationship Between Stay-at-Home Orders, Resilience, and Functional, Social, Mental, Physical, and Financial Well-Being. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.577972>
- Brüggen, E. C., Hogreve, J., Holmlund, M., Kabadayi, S., & Löfgren, M. (2017). Financial well-being: A conceptualization and research agenda. *Journal of Business Research*, 79, 228-237. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.03.013>
- Cantillon, S., & McLean, C. (2016). Basic Income Guarantee: The Gender Impact within Households. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 43(3), 96-119. <https://doi.org/10.15453/0191-5096.4031>
- Carrow, L. (2014). The Game of Credit: A High Stakes Game That Perpetuates the Racial Wealth Gap (s. 21) [Research Report]. *Social IMPACT Research Center*. <https://www.issuelab.org/resources/17406/17406.pdf>
- Collins, J. M., Baker, C., & Gorey, R. (2007). Financial Coaching: A New Approach for Asset Building? [Research Report]. Annie E. Casey Foundation. <https://core.ac.uk/download/71346598.pdf>
- Collins, M. (2002). Pursuing the American Dream: Homeownership and the Role of Federal Housing Policy [Research Report]. NeighborWorks America. <https://core.ac.uk/download/71341197.pdf>
- Cummingham, A. (2018). Financial Literacy: Impact on Student Success [Bryant University]. https://digitalcommons.bryant.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=honors_accounting
- Dorotic, M., Bijmolt, T. H. A., & Verhoef, P. C. (2012). Loyalty Programmes: Current Knowledge and Research Directions. *International Journal of Management Reviews*, 14(3), 217-237. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2011.00314.x>
- Fathy, E., & Zidan, H. (2017). Do Loyalty Program in the Airline and Hotel Industries Affect Customer Satisfaction and Loyalty? *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality*, 11(Issue 3 (Special Issue)), 246-266. <https://doi.org/10.21608/ijhth.2017.30233>
- Financial Well-Being: The Goal of Financial Education. (2015). Consumer Financial Protection Bureau (CFPB). https://files.consumerfinance.gov/f/201501_cfpb_report_financial-well-being.pdf

- Giuntoli, G., South, J., Kinsella, K., & Karban, K. (2011). Mental health, resilience and the recession in Bradford. Joseph Rowntree Foundation, 1-60.
- Gonçalves, V. N., Ponchio, M. C., & Basilio, R. G. (2021). Women's financial well-being: A systematic literature review and directions for future research. *International Journal of Consumer Studies*, 45(4), 824-843. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12673>
- Grewal, D., Hulland, J., Kopalle, P. K., & Karahanna, E. (2020). The Future of Technology and Marketing: A Multidisciplinary Perspective. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 48(1), 1-8. <https://doi.org/10.1007/s11747-019-00711-4>
- Gunn, V., & Fisk, A. (2014). Considering teaching excellence in higher education: 2007-2013 [Research Report]. Higher Education Academy. <https://core.ac.uk/download/16460312.pdf>
- Gøbel, A. B. (2023). Can Customer Loyalty Programs Optimize Customer Journeys? A Study on Customer Loyalty Programs in the Airline Industry [Master Thesis, Copenhagen Business School]. <https://research.cbs.dk/da/studentProjects/can-customer-loyalty-programs-optimize-customer-journeys-a-study->
- Hashmi, F., Aftab, H., Martins, J. M., Nuno Mata, M., Qureshi, H. A., Abreu, A., & Mata, P. N. (2021). The Role of Self-Esteem, Optimism, Deliberative Thinking and Self-Control in Shaping the Financial Behavior and Financial Well-Being of Young Adults. *Public Library of Science*, 16(9). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0256649>
- Hure, D. (2024, Kasım). What Are Airline Loyalty Programs? Reward the WorldTM. <https://rewardtheworld.net/what-are-airline-loyalty-programs/>
- Iansiti, M., & Lakhani, K. R. (2017, Ocak). The Truth About Blockchain. *Harvard Business Review*, 95(1), 118-127.
- Irani, Z., & Love, P. E. D. (2001). Developing a frame of reference for ex-ante IT/IS investment evaluation. *Palgrave Macmillan*, 74-82.
- Kaur, G., Singh, M., & Singh, S. (2021). Mapping the literature on financial well-being: A systematic literature review and bibliometric analysis. *International Social Science Journal*, 71(241-242), 217-241. <https://doi.org/10.1111/issj.12278>
- Kenny, G., & McGettigan, D. (1997). Low Inflation or Price Stability? A Look at the Issues [Technical Paper]. *Research Paper in Economic*. <https://core.ac.uk/download/pdf/6377701.pdf>
- Kim, Y., Lee, S. S., & Roh, T. (2020). Taking Another Look at Airline CSR: How Required CSR and Desired CSR Affect Customer Loyalty in the Airline Industry. *Sustainability*, 12(10), Article 10. <https://doi.org/10.3390/su12104281>

- Kristiani, E., Sumarwan, U., Yulianti, L. N., & Saefuddin, A. (2013). Customer Loyalty and Profitability: Empirical Evidence of Frequent Flyer Program. *International Journal of Marketing Studies*, 5(6), Article 6.
<https://doi.org/10.5539/ijms.v5n6p62>
- Lemon, K. N., & Verhoef, P. C. (2016). Understanding Customer Experience Throughout the Customer Journey. *Journal of Marketing*, 80(6), 69-96.
<https://doi.org/10.1509/jm.15.0420>
- Liu Thompkins, Y., & Yang, R. (2009). Competing Loyalty Programs: Impact of Market Saturation, Market Share, and Category Expandability. *ResearchGate*, 73(1), 93-108. <https://doi.org/10.1509/jmkg.73.1.93>
- Mallia, M. J. (2015). The Provision of Financial Education in Malta. *Symposia Melitensia*, 10, 124-146.
- Nanda, ka P., & Banerjee, R. (2021). Consumer's Subjective Financial Well-Being: A Systematic Review and Research Agenda. *ResearchGate*, 45(2).
<https://doi.org/10.1111/ijcs.12668>
- Närhinen, N. (2024). Financial Impact of Airline Loyalty Programs [Bachelor's Thesis, Haaga-Helia University]. <http://www.theseus.fi/handle/10024/870196>
- O'Shea, D., Schroeder, D., Juniper, C., & Khan, A. (2014). Urban Fathers Asset Building [Research Report]. Ray Marshall Center for the Study of Human Resources. <https://core.ac.uk/download/211331743.pdf>
- Pascual, M. E., & Cain, L. N. (2022). Loyalty programs: The vital safety feature for airlines to survive COVID-19. *International Hospitality Review*, 36(1), 124-130.
<https://doi.org/10.1108/IHR-03-2021-0017>
- Prowle, M., Harradine, D., Latham, R., Lowth, G., Murphy, P., & Orford, K. (2013). The importance of strategic financial leadership in the UK public sector in a time of financial austerity [Research Report]. Association of Chartered Certified Accountants (ACCA). <https://core.ac.uk/download/30635157.pdf>
- Rafien, N. S. M. (2022). Antecedents of Financial Well-Being Among Young Working Adults: Self-Control as Mediating Role [Universiti Teknologi Mara]. <https://ir.uitm.edu.my/id/eprint/76680/>
- Rosciano, M., & Starita, M. G. (2024). Relevant Topics in the Financial Well-Being Literature. *Journal of Financial Management*.
<https://doi.org/10.1142/S2282717X24300022>
- Schaeffer, M. G., & Yilmaz, S. (2008, Kasım). Strengthening Local Government Budgeting And Accountability. World Bank, Washington, DC.
<https://doi.org/10.1596/1813-9450-4767>

- Sorgente, A., Totenhagen, C. J., & Lanz, M. (2022). The Use of the Intensive Longitudinal Methods to Study Financial Well-Being: A Scoping Review and Future Research Agenda. *Journal of Happiness Studies*, 23(1), 333-358. <https://doi.org/10.1007/s10902-021-00381-6>
- Sugianto, K. (2017). The Moderating Effect of Age, Income, Gender, Expertise, Loyalty Program, and Critical Incident on the Influence of Customer Satisfaction Towards Customer Loyalty in Airline Industry: A Case of Pt. X. *iBuss Management*, 5(1), 70-83.
- Wirtz, J., Anna, S. M., & May, O. L. (2007). How Effective Are Loyalty Reward Programs in Driving Share of Wallet? *Journal of Service Research*, 9(4), 327-334.
- Xie, L. (Karen), & Chen, C.-C. (2014). Hotel Loyalty Programs: How Valuable Is Valuable Enough? *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 26(1), 107-129. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-08-2012-0145>

BÖLÜM 49

Akran Zorbalığı: Çocuk Refahı Alanına Özgü Bir Değerlendirme

Ayşin Çetinkaya Büyükbodur¹ & Hüseyin Gültekin²

¹ Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0002-8042-4174

² Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Gerontoloji Bölümü ORCID: 0000-0003-1147-3324

Giriş

Akran zorbalığı, çocukluk ve ergenlik döneminde en yaygın görülen psikososyal sorunlardan biridir ve hem mağdur hem de zorba olan çocukların gelişimsel, akademik ve ruhsal sağlıkları üzerinde geniş kapsamlı etkiler yaratır (Olweus ve Hart, 1993; Hymel ve Swearer, 2015). Fiziksel, sözel, ilişkisel, cinsel ve siber zorbalık gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkan bu olgu, yalnızca bireysel davranışların değil; aile dinamiklerinin, okul ikliminin, kültürel normların ve toplumsal güç ilişkilerinin bir çıktısıdır. Zorbalık, sadece bireysel eğilimlerden değil; aile dinamiklerinden, okul ikliminden, toplumsal güç ilişkilerinden, kültürel normlardan ve yoksulluk gibi yapısal eşitsizliklerden beslenen karmaşık bir süreçtir (Evans ve Smokowski, 2016) . Bu nedenle akran zorbalığını anlamak ve müdahalede bulunmak için birey, aile, okul ve toplum bağlamında bütüncül (holistik) bakış açısıyla soruna yaklaşılmalıdır.

Akran zorbalığı, güç dengesizliği içeren, kasıtlı ve tekrarlayıcı zarar verme davranışı olarak tanımlanmakta; fiziksel, sözel, ilişkisel, cinsel ve siber zorbalık gibi çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır (Corcoran, Guckin ve Prentice, 2015). Dijital teknolojilerin yaygınlaşmasıyla birlikte özellikle siber zorbalık, siber uzayda kalıcı olması ve hızla yayılması nedeniyle çocuklar üzerinde daha derin etkiler yaratmaktadır (Rajaura, 2024). Uluslararası çalışmalar, çocukların önemli bir bölümünün düzenli olarak zorbalığa maruz kaldığını göstermektedir (Bradshaw, Crous, Rees ve Turner, 2017). Bu durum, zorbalığın bireysel bir davranış olmanın çok ötesinde, eğitim, aile ve sosyal politika alanlarının kesişiminde ele alınması gereken bir çocuk koruma meselesi olduğunu ortaya koymaktadır (Walton, 2005; Le Menestrel ve Rivara, 2016).

Bu bağlamda akran zorbalığının ortaya çıkmasında bireysel, ailesel, okul temelli ve toplumsal faktörler belirleyici rol oynayabilmektedir. Empati eksikliği, dürtüsellik, sosyal beceri zayıflığı gibi bireysel özellikler rol oynayabileceği gibi sert ya da izin verici ebeveyn tutumları, aile içi şiddet, duygusal destek eksikliği gibi aile dinamikleri zorbalığın ortaya çıkışının zeminini hazırlayabilir. Okul ortamında öğretmen gözetiminin yetersizliği, dışlayıcı ve rekabetçi sınıf iklimi, belirsiz okul politikaları zorbalığın sürekli devam etmesine neden olabilirken (Cohen vd., 2009); toplumsal cinsiyet kalıp yargıları, ataerkil normlar, ayrımcı tutumlar (Rosen ve Nofziger, 2019) ve medya içeriklerinde şiddetin normalleşmesi zorbalık davranışlarını olağanlaştırabilir (Wayne, 2013). Yoksulluk ise, çocukların hem zorbalığa maruz kalma hem de zorbalık davranışı gösterme riskini artıran önemli bir sosyal sorundur (Tippett ve Wolke, 2014). Yoksulluğun yarattığı sosyal dışlanma, stres, düşük akademik başarı, sert cezalandırıcı ebeveyn tutumları ve sosyal destek yetersizliği çocukları daha kırılgan hale getirir.

Bu çok katmanlı risk yapısına karşın, akran zorbalığını önlemede önemli koruyucu faktörler bulunmaktadır. Güvenli bağlanmayı destekleyen aile ortamları,

kapsayıcı ve demokratik okul iklimi, öğretmen öğrenci arasındaki güvene dayalı ilişkiler, akran desteği ve sosyal-duygusal öğrenme becerileri, hem zorbalığın ortaya çıkmasını azaltan hem de çocukların zorlayıcı sosyal durumlarla baş etme kapasitesini artıran güçlü koruyucu mekanizmalardır (Divecha ve Brackett, 2020; Watson ve Astor, 2025). Bu bağlamda zorbalıktan etkilenen çocukların yalnızca birey düzeyindeki müdahalelerle değil aynı zamanda onları destekleyen aile ortamlarına, destekleyici okul kültürüne ve güvenli topluluk bağlarına gereksinimlerinin olduğu söylenebilir.

Akran zorbalığının çocuklar üzerinde psikolojik, sosyal ve akademik alanlarda etkileri bulunmaktadır. Akran zorbalığı mağduru olan çocuklarda kaygı, depresyon, travma belirtileri, özgüven kaybı ve sosyal geri çekilme yaygın şekilde görülebilmektedir (Wu, Qi ve Zhen, 2021). Okula devamsızlık ve okul terki gibi sonuçlar çocukların eğitim yaşamını olumsuz etkilemektedir (Gubbels, van der Put ve Assink, 2019). Ayrıca zorbalığa maruz kalmanın yetişkinlikte ruh sağlığı sorunlarına, sosyal uyum güçlüklerine ve ilişki problemlerine uzanan kalıcı etkileri olduğu bilinmektedir (Sigurdson vd., 2015).

Bu çalışmada, akran zorbalığı sosyal hizmet disiplini açısından bütüncül bir çerçevede ele alınmakta; kavramsal tanımlardan risk ve koruyucu faktörlere, çocuk koruma sistemindeki yerine, sosyal hizmet uzmanlarının rollerine ve müdahale modellerine kadar geniş bir yelpazede kapsamlı bir değerlendirme sunmaktadır. Ayrıca dezavantajlı mahallelerde yaşayan çocuklarla çalışırken dikkate alınması gereken yapısal eşitsizliklere ve topluluk temelli müdahalelere özel vurgu yaparak, akran zorbalığına ilişkin sosyal hizmet bakış açısının ve uygulamaların mikro, mezo ve makro boyutlarda nasıl konumlandığını ortaya koymaktadır.

Akran Zorbalığı

Akran zorbalığı, kasıtlı ve tekrarlayan şekilde gerçekleşmektedir güç dengesizliği içeren, kasıtlı ve tekrarlayıcı zarar verme davranışıdır (Andrews vd., 2023). Çocuklara duygusal, sosyal ve fiziksel zarar veren bu sorun, geleneksel biçimlerde olduğu kadar dijital ortamda da meydana gelebilmektedir (Patchin ve Hinduja, 2015). Bronfenbrenner (2005), ekolojik sistem kuramında göre davranışların çok katmanlı çevresel etkileşimlerle şekillendiğini vurgular. Zorbalık; aile, okul, medya ve kültürel normların kesişiminde ortaya çıkar. Bandura (1977), çocukların agresyonu modelleme yoluyla öğrendiğini belirtir. Aile içi şiddet, medyada şiddetin normalleşmesi ve çocuklarda çeşitli sorunlara yol açan ebeveynlik tutumları zorbalık davranışının ortaya çıkışının zeminini hazırlayabilmektedir (Corvo ve deLara, 2010). Zorbalığın mağdura ve zorbalıkta bulunan çocukta travma belirtilerine yol açabilmektedir (Idsoe vd., 2021).

Akran zorbalığı farklı biçimlerde ortaya çıkabilen çok boyutlu bir sorunu teşkil etmektedir. Fiziksel zorbalık, çocuğa vurma, itme ya da eşyalarına zarar verme gibi doğrudan bedensel güç içeren davranışları kapsar (Aris ve Cahyati, 2023). Sözel

zorbalık, hakaret etmek, küçük düşürücü ifadeler kullanmak veya tehditte bulunmak yoluyla çocuğun duygusal bütünlüğüne zarar verir(Garbarino ve DeLara, 2002). İlişkisel ya da dolaylı zorbalık, sosyal ilişkileri manipüle etmeye dayalı olup dışlama, görmezden gelme, söylenti çıkarma ya da akran grubu içinde itibarı zedeleme gibi davranışlarla kendini gösterir (Archer ve Coyne, 2005). Cinsel zorbalık, istenmeyen cinsel yorumlar, müstehcen ifadeler veya fiziksel temas girişimleri aracılığıyla çocuğun mahremiyetini ve güven duygusunu ihlal eder (Petronio vd., 1996). Dijital dünyanın etkisiyle giderek yaygınlaşan siber zorbalık ise sosyal medya, mesajlaşma uygulamaları ve diğer çevrimiçi platformlar üzerinden tehdit, hakaret, izinsiz görüntü paylaşma veya ifşa etme gibi davranışları içerir (Margolis ve Amanbekova, 2023) ve bu yönüyle hem hızlı yayılımı hem de kalıcı olması nedeniyle çocuklar üzerinde daha derin ve uzun süreli etkiler bırakabilir (Büyükbodur, 2024).

Akran Zorbalığının Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Risk Faktörleri

Akran zorbalığının ortaya çıkmasında etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. Bu etmenler, ekolojik sistem yaklaşımı çerçevesinde aile, birey, okul ve toplum düzeylerinde değerlendirilebilir. Bireysel özellikler de zorbalık davranışının ortaya çıkışında belirleyici olmaktadır. Düşük sosyal beceri, empati kurmada zorluk, dürtüsellik, düşük özsaygı, duygusal düzenleme güçlüğü ve sosyal çekingenlik gibi özellikler çocukların zorbalığa karışma veya maruz kalma olasılığını artırabilir (Verissimo vd., 2025). Özellikle dürtü kontrolü zayıf olan çocuklar, çatışma anlarında saldırgan davranışlar gösterebilirler(Raaijmakers vd., 2008).

Aile sisteminin çocukların sosyal davranışları üzerindeki belirleyici etkisi göz önünde bulundurulduğunda, tutarsız ya da aşırı sert disiplin uygulamaları, ebeveyn ilgisizliği, duygusal destek eksikliği ve aile içi şiddete tanıklık etme zorbalık davranışını artıran önemli faktörler arasında yer alır (Corvo ve deLara, 2010). Bu tür ortamlar, çocukların saldırgan modelleri içselleştirmesine ve çatışmaları şiddet yoluyla çözme eğilimi göstermelerinin zeminini hazırlayabilir (Hurd, Zimmerman ve Reischl, 2010).

Akran zorbalığının ortaya çıkmasında toplum ve özellikle aile çok büyük öneme sahiptir (Maden, Çınar, Maden,2025). Toplum içinde güç sahibi olmak ve gücünün korunuyor olması zorbalığı üretmektedir. Küresel göçlerin yoğunluk kazandığı ve bunun sonucu olarak, toplumların etnik homojenliğini kaybettiği günümüzde, farklı etnik kökenli göçmenlere, yerlilerin gösterdiği hoşgörüsüzlükler akran zorbalığına zemin teşkil eden bir diğer faktördür. Toplumsal duyarsızlıklar ve toplumun göz yumma durumları da yine akranlara yönelik şiddeti beslemektedir. Toplumun en küçük birimi olan aile kurumunda şiddetin bir alışkanlık, bir kültür haline gelmesi, zorbalığı ortaya çıkaran bir diğer etkidir. Ailenin kuşakları arasında boşluk oluşması, iletişimsizliğin ve duyarsızlığın olması, ebeveynlerin çocuklara akranlar arası sınırları öğretmemesi, empati becerisinin kazandırılmaması, çocukların sevgisiz yetiştirilmesi akran zorbalığına temel teşkil eden diğer faktörlerdir. Aile

kültürü içinde erkek çocuklara şiddetin, sertliğin yakıştığını söyleyen bir başka sebebidir. Akranlar arası zorbalık türlerinin ortaya çıkmasında, sadece çocuğun fazla enerjik olması gibi bireysel sebep değil, daha çok toplumsal kültür ve aile iletişimi rol oynamaktadır (Duyuran, 2024).

Okullar çocukların sosyal etkileşimlerinin yoğunlaştığı temel ortamlardır ve dolayısıyla zorbalığın ortaya çıkma riskinin de yüksek olduğu mekânlardır (İzadi ve Hart, 2024). Öğretmen gözetiminin zayıf olduğu, kapsayıcı olmayan, cezalandırıcı ya da rekabetçi sınıf ortamları zorbalığı teşvik edici bir iklim yaratabilir (Bosworth ve Judkins, 2014). Okul politikalarının belirsizliği, zorbalığa ilişkin açık müdahale prosedürlerinin olmaması ve öğretmenlerin zorbalık davranışlarını tanımlama yetersiz kalması da önemli risk faktörleri arasında sayılabilir (Menesi ve Salmivalli, 2017).

Yoksulluk sorunu da çocukların akran zorbalığında bulunmalarına neden olan önemli bir yapısal sorundur. Yoksulluk, çocukların sosyal ilişkilerini, davranış kalıplarını ve duygusal gelişimlerini etkileyen çok boyutlu bir sosyal belirleyicidir (Johnson, 2019). Araştırmalar, yoksulluk içinde büyüyen çocukların hem zorbalık davranışına daha fazla maruz kalabildiğini hem de zorbalık davranışı gösterme olasılıklarının yükseldiğini göstermektedir (Jansen vd., 2012). Bu durum, yoksulluğun yarattığı yapısal eşitsizlikler, stres, ebeveynlik zorlanmaları, sosyal dışlanma ve okul başarısındaki güçlükler gibi çok sayıda mekanizmanın birleşik etkisiyle ortaya çıkar. Yoksulluk, ailede sürekli stres, belirsizlik ve gerginlik yaratabilir. Bu koşullar, çocukların duygu düzenleme kapasitesini zayıflatır ve öfke, saldırganlık veya dürtüsellik gibi dışavurumcu davranışlara yol açabilir (Raver vd., 2014). Duygusal yükü fazla olan çocukların sosyal ortamlarda çatışmacı tutum geliştirme riski yüksektir (Zimmer-gembeck, Lees ve Skinner, 2011). Yoksulluk çocukların eğitim için gerekli olan araç-gereç, giysi, teknoloji kullanımı veya sosyal etkinliklere katılım gibi alanlarda akranlarından geri kalmasına neden olur (Engle ve Black, 2008). Bu durum hem mağduriyet riskini artırır hem de bazı çocukların akran grubunda güç elde etmek için saldırgan davranışları bir strateji olarak kullanmasına yol açabilir (Salmivalli, 2010). Zorbalık bazen statü kazanma, görünür olma veya güçlü görünme çabası haline gelebilir (Evans ve Smokowski, 2016). Ekonomik sıkıntılar ebeveynlerde tükenmişlik, depresyon, stres ve iletişim sorunlarına neden olabilir ve bu durum çocuklara duygusal destek sunmayı zorlaştırır (McLoyd, 1990). Ebeveyn ilgisinin yokluğu veya disiplinin tutarsız olduğu aile ortamlarında zorbalık davranışının ortaya çıkma riski artar (Bowers vd., 2009). Yoksulluk akademik başarıyı olumsuz etkiler. Akademik zorluk yaşayan çocukların okulla bağları zayıflar, öğretmenlerle ilişkileri gerginleşebilir ve akran çatışmaları artabilir (Woodward ve Fergusson, 2000). Yoksul bölgelerde şiddetin daha görünür olması, çocukların şiddeti bir problem çözme yöntemi olarak öğrenmesine neden olabilir (Jansen vd., 2012). Bu durum zorbalık davranışını pekiştirici bir çevresel faktördür.

Koruyucu Faktörler

Akran zorbalığının önlenmesinde ve çocukların zorlayıcı sosyal durumlarla başa çıkabilmesini sağlayan çeşitli koruyucu faktörler bulunmaktadır. Ekolojik sistem yaklaşımı çerçevesinde koruyucu faktörler arasında; bireysel, aile, okul, akran ilişkileri yer almaktadır.

Çocuğun güvenli bağlanma geliştirebildiği, duygusal desteğin sağlandığı ve açık iletişimin teşvik edildiği aile ortamları zorbalığa karşı güçlü bir koruma sağlar (Bowes vd., 2010). Ebeveynlerin çocuklarıyla güvene dayalı ilişki kurması, onların yaşadıkları olumsuz durumları paylaşmasını kolaylaştırır ve erken müdahaleyi mümkün kılar (Roberts, 2017). Ayrıca, empati ve çatışma çözme becerilerinin aile içinde modellenmesi, çocukların sosyal ilişkilerinde daha uyumlu tepkiler geliştirmesini sağlamaktadır (Webster-Stratton ve Reid, 2004).

Okul ortamının demokratik, kapsayıcı ve destekleyici bir yapıya sahip olması zorbalığı azaltmada kritik bir rol oynar (Domínguez-Martínez ve Robles, 2019). Öğrencilerin kendilerini güvende hissettikleri, öğretmenlerin tutarlı biçimde müdahalede bulunduğu ve zorbalığa karşı net politikaların uygulandığı okullarda risk önemli ölçüde düşmektedir (Farrington ve Ttofi, 2009). Pozitif disiplin yaklaşımı, öğrencinin davranışını cezalandırmaktan ziyade geliştirmeyi amaçladığı için koruyucu bir etki yaratır (Bear, Soltys ve Lachman, 2022).

Güven temelli öğretmen öğrenci ilişkileri zorbalığın hem tespit edilmesini hem de önlenmesini kolaylaştırır (Holzer ve Daumiller, 2025). Öğrencilerin öğretmenleriyle zorlanmalarını paylaşabilmesi, erken uyarı sinyallerinin fark edilmesine imkân tanır (Dwyer, Osher ve Hoffman, 2000). Öğretmenlerin öğrencilerini aktif biçimde dinlemesi, empatik yaklaşması ve ilişkisel güveni güçlendirmesi, destekleyici bir sınıf iklimi oluşturur (Kitchen, 2005).

Akran grupları çocukların sosyal dünyasının merkezindedir. Kapsayıcı, iş birliğine dayalı ve destekleyici akran ilişkileri zorbalığı önlemekte ya da etkilerini azaltabilmektedir. Akran desteğinin yüksek olduğu sınıflarda çocukların yalnızlık düzeyleri azalmakta, zorbalık olayları daha erken fark edilmekte ve koruyucu sosyal ağlar gelişmektedir.

Sosyal duygusal öğrenme becerileri, çocukların empati kurma, duygularını düzenleme, problem çözme, sorumluluk alma ve olumlu sosyal ilişkiler kurma kapasitelerini geliştirir (Denham, 2003). Bu becerilerin güçlenmesi hem mağduriyet riskini azaltır hem de çocukların zorbalığa başvurmadan çatışmaları çözmesine yardımcı olur. Sosyal duygusal öğrenme programlarının uygulandığı okullarda zorbalık oranlarının azaldığı ve ilişkisel iyilik hâlinin güçlendiği çeşitli araştırmalarla desteklenmiştir (Divecha ve Brackett, 2020).

Akran Zorbalığının Mağduru Olan Çocuklar

Zorbalığa maruz kalan çocuklarda kaygı, depresyon, özgüven kaybı, utanç, yoğun stres tepkileri ve travma belirtileri yaygın olarak görülmektedir (Plexousakis vd., 2019). Süreç içinde çocuklar kendilerini güvende hissetmekte zorlanabilir, sosyal ortamlardan kaçınabilir ve duygusal düzenleme becerilerinde bozulmalar yaşayabilir (Cole vd., 1994). Araştırmalar, zorbalığa uğrayan çocuklarda psikopatoloji riskinin belirgin biçimde arttığını ve bu etkinin zamanla kalıcı hale gelebildiğini göstermektedir (Arseneault, 2018).

Akran zorbalığının akademik yaşama etkisi oldukça belirgindir. Mağdur çocuklar okula gitmekten kaçınabilir, devamsızlık oranları artabilir ve öğrenme ortamında dikkat toplamakta güçlük yaşayabilir. Bu durum, düşük akademik başarı, derslere katılımda isteksizlik ve uzun vadede okuldan kopma eğilimi ile sonuçlanabilir. Güvensiz okul iklimi, öğrencinin öğrenme motivasyonunu zayıflatırken, zorbalığa maruz kalmak bilişsel kaynakların tehdit algısıyla meşgul olmasına yol açarak akademik performansı olumsuz etkiler.

Zorbalık, çocukların sosyal ilişkileri ve gelişimsel süreçleri üzerinde derin izler bırakabilir. Sürekli dışlanma veya saldırgan davranışlara maruz kalma, çocuklarda ilişkisel travmaya, sosyal güvensizliğe ve bozulmuş akran ilişkilerine neden olabilir. Bu çocuklar ya içe kapanarak sosyal ortamlardan uzaklaşır ya da savunma amacıyla agresif davranışlar geliştirebilir. Uzun süreli zorbalığa maruz kalma, bağlanma örüntülerinin olumsuz etkileneşine ve sağlıklı sosyal becerilerin gelişiminin sekteye uğramasına yol açabilir (Hymel ve Swearer, 2015).

Akran zorbalığının etkileri yalnızca çocukluk ya da ergenlik dönemiyle sınırlı değildir; yetişkinlik dönemine uzanan uzun vadeli sonuçlara yol açabilir. Araştırmalar, çocukluk döneminde zorbalığa maruz kalan bireylerin ilerleyen yıllarda depresyon, travma sonrası stres belirtileri, sosyal izolasyon, kişilerarası ilişkilerde zorluk ve iş yaşamında uyum problemleri yaşama olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Arseneault et al., 2010). Bu bağlamda zorbalık, bireyin yaşam döngüsü boyunca ruh sağlığı, sosyal işlevsellik ve mesleki uyum üzerinde kalıcı etkiler yaratabilen önemli bir risk faktörü olarak değerlendirilebilir.

Çocuk Koruma Sistemi ve Akran Zorbalığı

Akran zorbalığı, yalnızca akran ilişkilerinde yaşanan bir çatışma değil; çoğu zaman ihmal, duygusal istismar, ebeveynlik sorunları ve okul iklimindeki yetersizliklerle kesişen karmaşık bir çocuk refahı sorunudur (Wulczyn, 2009). Bu nedenle zorbalık, çocuk koruma sistemi kapsamında ele alınması gereken bir sorun alanını oluşturmaktadır. Sosyal hizmet çerçevesinde, zorbalık münferit bir davranış olarak değil; yapısal eşitsizliklerin, yetersiz okul politikalarının, aile içi ilişkilerin ve toplumsal normların bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (Evans ve Smokowski, 2016). Bu bağlamda çocuğun ihtiyaçlarını ekolojik düzeyde görmek ve müdahaleyi yalnızca birey düzeyinde değil, aile, okul ve toplumsal düzeylerde de yapılandırma

gerekli görülmektedir (Jack, 1997). Bunun yanı sıra travma bilgili değerlendirme süreçleri, çocuğun duygusal güvenliğinin sağlanması, aile içi destek mekanizmalarının güçlendirilmesi, okul temelli politikaların düzenlenmesi ve toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasına yönelik makro düzey uygulamalar, akran zorbalığıyla mücadelede sosyal hizmetin temel bileşenleridir.

Akran Zorbalığına Yönelik Sosyal Hizmet Müdahaleleri

Akran zorbalığında sosyal hizmet uzmanlarının müdahaleleri çok katmanlıdır ve mikro, mezzo ve makro düzeyinde uygulamaları kapsar. Zorbalık müdahalesinin temel adımı, çocuğun yaşadığı sorunun niteliğini, sıklığını, süresini ve etkilerini bütüncül biçimde değerlendirmektir. Aile yapısının, okul ortamının, akran ilişkilerinin, çocuğun psikososyal işlevselliğinin ve güvenlik risklerinin analiz edilerek kapsamlı bir değerlendirme yapılmalıdır (Hong ve Espelage, 2012). Risk analizinde hem mağdurun güvenliği hem de zorbalığı gerçekleştiren çocuğun psikososyal ihtiyaçları dikkate alınır (Craig ve Pepler, 2003). Bu süreç, travma bilgili bir çerçevede yürütülmeli ve çocuğun yeniden zarar görmesini önleyecek şekilde yapılandırılmalıdır (Finkelhor, 2008).

Mağdur veya zorbalık uygulayan çocukla yapılan görüşmeler, güven temelli bir ilişki kurulmasını gerektirir. Sosyal hizmet uzmanı, yargılayıcı olmayan, empatik ve destekleyici bir tutumla çocuğun kendini ifade edebilmesi için güvenli bir alan oluşturmalıdır. Travma bilgili uygulama temelinde ise çocuğun duygusal kapasitesi gözlemlenir ve yeniden tetikleme riskine karşı hassas davranılır (Ciftci vd., 2025).

Bireysel müdahaleler, akran zorbalığının hem mağdurları hem de zorbalık davranışı gösteren çocuklar üzerindeki psikolojik, sosyal ve davranışsal etkilerini azaltmayı amaçlayan yapılandırılmış psiko-sosyal ve klinik uygulamalardır. Sosyal hizmet uzmanları bu süreçte çocuğun dünyasını, ilişkisel örüntülerini ve çevresel bağlamını bütüncül biçimde değerlendirerek müdahale planı oluşturur (Ruch, 2005). Amaç, çocuğun iyilik hâlini desteklemek, olumlu başa çıkma becerilerini geliştirmek ve çocukları güçlendirmektir. Travma bilgili danışmanlık, duygu düzenleme becerilerinin geliştirilmesi, bilişsel davranışçı müdahaleler, öz yeterlik ve güçlendirme odaklı müdahaleler birey düzeyindeki müdahalelerdir. Bu çalışmalarla amaçlanan çocukların zorlayıcı durumlarla başa çıkabilmesini sağlamaktır.

Aile sistem olarak, zorbalığın hem nedeni hem de çözümünün parçası olabilir. Bu nedenle sosyal hizmet uzmanı, ebeveynlere ebeveynlik becerileri, iletişim, sınır koyma ve çatışma çözme konularında rehberlik eder (Forrester vd., 2008). Aile danışmanlığı, ebeveyn farkındalığını artırarak ev ortamının çocuğun iyilik hâlini destekleyen bir yapıya kavuşmasını amaçlar (Gerrard, 2022).

Ebeveynlerin zorbalığın tanımı, türleri, erken belirtileri ve olası sonuçları konusunda bilinçlendirilmesi müdahale sürecinin en önemli aşamalarından biridir. Birçok çocuk, yaşadığı zorbalığı aileleriyle paylaşmakta zorlanmakta ya da ebeveynler davranış değişimlerini fark edememektedir. Sosyal hizmet uzmanı bu

süreçte; ebeveynlere zorbalığın davranışsal ve duygusal göstergeleri konusunda farkındalık kazandırılması, çocuğun günlük durumunu izlemeleri, zorbalığa maruz kalındığında nasıl tepki verilmesi gerektiği konusunda rehberlik edilmesi, ailede güvenli ve açık iletişim ortamının oluşturulmasına katkıda bulunabilir. Ebeveynlerde farkındalık arttıkça çocukların yaşadıkları zorlayıcı deneyimleri paylaşma olasılığı yükselir ve müdahale süreci daha erken başlayabilir. Etkili iletişim, çocuğun kendini ifade etmesini, duygusal destek almasını ve zorbalık karşısında dayanıklılık geliştirmesini kolaylaştırır (Sapouna ve Wolke, 2013). Ebeveyn tutumları ve davranışları, çocukların akran ilişkilerini ve zorbalığa yönelik davranışlarını önemli ölçüde şekillendirir. Otoriter ya da ilgisiz ebeveynlik, saldırganlık eğilimlerini artırabilirken; demokratik ve sıcak ebeveynlik koruyucu etki yaratır (Ghosh, 2021).

Dijital medya kullanımında ebeveyn rolünün güçlendirilmesi; dijital çağda siber zorbalık giderek yaygınlaşırken, ebeveynlerin dijital medya konusunda model teşkil eden davranışlar göstermesi büyük önem taşır (Elsaesser vd., 2017). Sosyal hizmet uzmanları bu süreçte ebeveynlere; çocuğun dijital medya kullanımı üzerindeki denetim mekanizmaları, çevrimiçi güvenlik ilkeleri, sosyal medya mahremiyeti, siber zorbalığa verilen tepkilerin nasıl yönetileceği, evde sağlıklı ekran kullanım rutinleri oluşturma konularında rehberlik eder (Straker vd., 2018). Ebeveynlerin bilinçli dijital kullanıcılar haline gelmesi, çocukların çevrimiçi ortamlarda karşılaşabilecekleri risklere karşı koruyucu bir bariyer oluşturur.

Aile içinde güvenli bağlanma ve destek sistemlerinin güçlendirilmesi; güvenli bağlanma ilişkileri, zorbalığa maruz kalan çocukların travmanın etkilerini daha hafif şekilde atlatmasını sağlayan koruyucu faktördür (Cheung vd., 2025). Bu bağlamda: aile içindeki rollerin işlevselliğinin değerlendirilmesi, bakım verenlerin duygusal duyarlılığının artırılması, bakım verenin çocuğun duygusal ihtiyaçlarına uygun yanıt vermesinin desteklenmesi, ailede dayanıklılık ve sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi önemli hale gelmektedir (Sapouna ve Wolke, 2013).

Okul ortamı zorbalığın en yaygın görüldüğü bağlam olduğu için sosyal hizmet uzmanının okul çalışanlarıyla etkili iletişimi büyük önem taşır. Öğretmenlere zorbalığı tanıma, bildirme ve müdahale etme konusunda rehberlik eder, okul yönetimiyle birlikte güvenli okul politikalarının uygulanmasını destekler (Ramirez vd., 2023). Okul temelli müdahaleler, akran zorbalığının önlenmesi ve azaltılmasında en etkili yaklaşımlar arasında yer alır. Bu müdahaleler, yalnızca öğrencilerin davranışlarını değil, okulun genel iklimini, politika yapısını ve iletişim süreçlerinde değişimi hedefler (Studer ve Mynatt, 2015).

Restoratif adalet yaklaşımı; okul içi zorbalığın cezalandırıcı yöntemlerle değil, onarıcı, ilişkisel ve katılımcı süreçlerle ele alınmasını savunur (Lodi vd., 2022). Çember toplantıları, arabuluculuk görüşmeleri ve onarıcı konferanslar aracılığıyla

mağdur, zorbalık davranışı gösteren öğrenci ve okul personeli arasında diyalog kurulur (Morrison, 2013). Sosyal hizmet uzmanı bu süreçte; güvenli bir iletişim ortamı oluşturur, tarafların yaşantılarını ifade etmelerini kolaylaştırır, empati ve sorumluluk alma süreçlerini destekler, yeniden zarar görme riskini azaltır, ilişkiyi onarıcı çözümlerin geliştirilmesine rehberlik eder (Streight, 2020). Restoratif yaklaşımların zorbalık oranlarını azalttığı ve okul iklimini olumlu yönde dönüştürdüğü güçlü biçimde gösterilmiştir (Bonell vd., 2019).

Öğrencilerde olumlu davranışların desteklenmesi; öğrencilerin olumlu davranışlarının desteklenmesi ve okul genelinde güvenli bir iklim oluşturulması için geliştirilen çok düzeyli bir çerçevedir (Nocera vd., 2014). Bu model, okulun tüm paydaşlarının katılımıyla ortak davranış beklentilerinin belirlenmesini, olumlu davranışların ödüllendirilmesini ve problemli davranışların önlenmesini içerir (Pas, Waasdorp, Bradshaw, 2015). Sosyal hizmet uzmanları olumlu davranışların desteklenmesi sürecinde öğretmen eğitimleri, aile bilgilendirmesi, bireysel davranış planlarının hazırlanması, risk altındaki öğrenciler ile toplumsal kaynaklar arasında bağlantı kurarak katkıda bulunur (Kelly, 2010).

Sosyal-Duygusal Öğrenme Programları; öğrencilerin duygularını tanıma, empati kurma, problem çözme, çatışma yönetimi, özdenetim ve sorumluluk alma gibi temel sosyal-duygusal becerilerini geliştirmeyi amaçlar (Martinez ve Gomez, 2024). Bu beceriler hem zorbalığa başvurmayı azaltır hem de mağdur olan çocukların dayanıklılığını artırır.

Sosyal hizmet uzmanları bu süreçte sınıf içi grup çalışmaları yürütür, duygusal farkındalık ve ilişki kurma becerilerini destekler, risk altındaki öğrenciler için bireyselleştirilmiş sosyal-duygusal öğrenme programlarını tasarlar, aile katılımını artırmak için eğitimler düzenler (Albright ve Weissberg, 2010) . Meta-analiz çalışmaları sosyal duygusal öğrenme programlarına dayalı uygulamaların zorbalık ve saldırganlık davranışlarında anlamlı azalma sağladığını göstermektedir (Kim, Lim ve An, 2022; Durlak vd., 2011).

Akran arabuluculuğuda akran zorbalığının önlenmesinde etkilidir. Öğrencilerin çatışmaları kendi akranlarının desteğiyle çözmelerini sağlayan yapılandırılmış bir yöntemdir (Sellman, 2011). Arabulucu olarak seçilen öğrenciler çatışma yönetimi, aktif dinleme, empati ve problem çözme becerileri konusunda eğitilir (Turnuklu vd., 2009). Sosyal hizmet uzmanının bu modeldeki katkıları şunları içerir: arabulucu öğrencilerin seçimi ve eğitimi, sürecin etik ve güvenlik ilkelerine uygun yürütülmesi, çatışma çözme protokollerinin geliştirilmesi, sürdürülebilir bir akran destek sistemi kurulması şeklindedir (Dupper, 2002).

Öğretmenlere Yönelik Zorbalık Eğitimleri; zorbalığın tespit edilmesi, raporlanması ve etkili bir şekilde müdahale edilmesinde kilit bir role sahiptir (De Luca, Nocentini, ve Menesini, 2019). Bu nedenle öğretmenlere yönelik eğitim programları, okul temelli zorbalık müdahalelerinin önemli bir bileşenidir

(Farrington, Ttofi, 2009). Sosyal hizmet uzmanı bu eğitimlerde; zorbalığın türleri ve dinamikleri konusunda farkındalık kazandırır, erken belirti ve risk işaretlerinin fark edilmesini sağlar, travma bilgilili müdahale yöntemlerini aktarır, sınıf yönetimi ve olumlu disiplin stratejileri konusunda farkındalık kazandırır, sosyal-duygusal öğrenme programları ve restoratif yaklaşımlarla ilgili bilgilendirici çalışmalar yürütür. Araştırmalar öğretmen eğitiminin zorbalığa müdahale kapasitesini önemli ölçüde artırdığını ve öğrencilerin güvenlik algısını güçlendirdiğini göstermektedir (Yoon, 2004; Espelage vd., 2014).

Zorbalığın önlenmesinde en etkili stratejilerden biri, okul çapında uygulanabilen açık ve tutarlı politika ve prosedürlerin geliştirilmesidir (Hall ve Chapman, 2018). Sosyal hizmet uzmanları risk değerlendirmeleri, zorbalık bildirim süreçleri, kriz müdahale protokolleri ve kapsayıcı okul kültürü oluşturma süreçlerine katkı sağlar (Kelly, 2010).

Yoksul mahallelerde yaşayan çocuklar, sosyal dışlanma, güvensiz çevresel koşullar, sınırlı kaynaklar ve kronik stres nedeniyle akran zorbalığına hem maruz kalma hem de zorbalık davranışı gösterme açısından daha yüksek risk altındadır. Bu bağlamda sosyal hizmet uzmanlarının müdahaleleri yalnızca bireysel düzeyde değil; aile, okul, mahalle ve topluluk düzeyinde çok katmanlı bir yaklaşım gerektirir. Yoksul mahallelerde çocuklar çoğu zaman riskli sosyal ortamlarda büyürler. Boş zamanlarını güvenli bir şekilde değerlendirebilecekleri alanların eksikliği, akran çatışmalarını ve zorbalık davranışlarını artırabilir. Sosyal hizmet uzmanı; yoksulluğun çocuk üzerindeki etkilerini değerlendirir, aileyi sosyal destek mekanizmalarına yönlendirir, ekonomik güçlükleri azaltacak hizmetlerle bağlantı kurar, çocuğun okul ortamında dışlanmasını önleyecek sosyal katılım stratejileri geliştirir, güçlenme odaklı çalışmalarla zorbalık davranışını önlemeye çalışır, risk altında olan çocuklar için müdahalelerde bulunur.

Yoksul mahallelerde sosyal bağların zayıf olması, çocukların destekleyici yetişkin figürlerine erişimini kısıtlayabilir. Sosyal hizmet uzmanı; mahalle toplantıları ve aile grupları düzenler, topluluk liderleri, muhtarlar ve okul yönetimlerini bir araya getirerek güvenlik stratejileri geliştirir, komşuluk dayanışmasının oluşumuna katkı sağlar. Bu çalışmalar, mahallelerin çocuğu koruyan ve destekleyen bir çevre haline gelmesini sağlar. Yoksul çocuklarda özgüven ve öz-yeterlik düşük olabilir. Grup çalışmaları bu becerileri geliştirebilir. Sosyal hizmet uzmanı grup çalışmalarıyla: çocukların kendini ifade etme kapasitesini artırır, dayanıklılık kazandırır, problem çözme becerilerini geliştirir. Bu çalışmalar zorbalığa başvurma olasılığını azaltır ve mağduriyet riskini ise düşürür.

Çocuğun aile yapısı, kültürel değerleri, dilsel özellikleri ve sosyal bağlamı dikkate alınmalı; müdahaleler kültürel açıdan uygun ve kapsayıcı olmalıdır (Hong vd., 2014; Pappas, 2023). Müdahale sürecinde çocuğun görüşlerine saygı duyulmalı

ve çocuğun yaşına, gelişim düzeyine uygun şekilde sürece aktif katılımı sağlanmalıdır (Salmivalli, Kaukiainen ve Voeten, 2005).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Akran zorbalığı, çocukların gelişimsel, duygusal ve sosyal bütünlüğünü tehdit eden çok katmanlı bir çocuk refahı sorunudur. Bu çalışmada ele alındığı üzere zorbalık, yalnızca bireysel davranış problemlerinin değil; aile dinamiklerinin, okul ikliminin, kültürel normların ve yapısal eşitsizliklerin etkileşimiyle ortaya çıkan karmaşık bir olgudur. Yoksulluk, toplumsal dışlanma gibi yapısal sorunlar özellikle dezavantajlı çocuklar için zorbalığın hem nedeni hem de pekiştiricisi olabilmektedir. Bu nedenle akran zorbalığına yönelik müdahaleler yalnızca birey düzeyinde değil, aile, okul, mahalle ve politika düzeyinde çok katmanlı stratejiler gerektirir. Bu çerçevede sosyal hizmet uygulamaları zorbalığın etkilerinin azaltılmasında ve önlenmesinde kritik öneme sahiptir. Çocuğun güvenliğinin sağlanması, travmatik etkilerin azaltılması, sağlıklı akran ilişkilerinin oluşturulması ve çocuğun çevresinde yer alan sistemlerin destekleyici bir yapıya kavuşması sosyal hizmet müdahalesinin temel hedefleridir. Ayrıca okul temelli yaklaşımlar ve yoksulluk bağlamına uyulanmış topluluk temelli müdahaleler, zorbalıkla mücadelede etkilidir.

Ailelere zorbalığın belirtileri, sonuçları ve çocuğun duygusal ihtiyaçları konusunda psiko-eğitim sağlanmalıdır. Ebeveynlik becerilerini güçlendirmeye yönelik programlar yaygınlaştırılmalı; tutarlı disiplin, olumlu iletişim ve duygusal destek pratikleri teşvik edilmelidir. Dijital güvenlik ve siber zorbalık konularında ebeveyn farkındalığını artıran programlar geliştirilmelidir.

Akran zorbalığı konusunda ailelerin çocuklarını bilgilendirmesi, iletişimin artırılarak ebeveynlerin çocuklarıyla daha fazla konuşmaları, zorbalık yapan çocuklara ebeveynlerin olumlu rol model teşkil etmeleri, diğer insanlara ve özellikle akranlarına karşı saygılı, nazik, anlayışlı olmalarının sağlanmasıyla zorbalık önlenabilir (unicef.org/turkiye/hikayeler/akran-zorbaligi-nedir-ve-nasil-engellenir). Okullar, zorbalığı tanımlayan ve müdahale süreçlerini açıkça belirten yazılı prosedürlere sahip olmalıdır. Kanıta dayalı müdahale modelleri tüm okullarda yaygınlaştırılmalıdır. Öğretmenlerle zorbalığın erken belirtilerini fark etmeye, güvenli sınıf ortamı oluşturmaya ve travma bilgili müdahaleye yönelik düzenli çalışmalar yapılmalıdır.

Akran zorbalığının önlenmesi amacıyla 1983 yılında Norveç Eğitim Bakanlığınca uygulanmaya başlayan ve olumlu sonuçlar alınan “Olweus Zorbalığı Önleme Programı (OBPP)” Türkiye’de de uygulanmalıdır. Yine Finlandiya’da Eğitim ve Kültür Bakanlığınca okullarda, akran zorbalığına karşı uygulanan ve olumlu sonuçlar alınan “KiVa” uygulamasında bir öğrenci zorunlu olarak eğitimlere üç kez katılmaktadır; okul öncesi, 4. Sınıfta ve son olarak orta okuldan hemen sonra 7. Sınıfa geçerken. KiVa uygulaması veya onun benzeri olan eğitim programları Türkiye’de de uygulanarak akran zorbalığı geriletebilir (Aslan, Polat, 2023).

Dezavantajlı mahallelerde güvenli oyun alanları, gençlik merkezleri ve sosyal etkinlik alanları artırılmalıdır. Belediyeler ve sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği içinde, mahallede koruyucu sosyal ağlar ve topluluk temelli mekanizmalar oluşturulmalıdır.

Yoksulluk içinde yaşayan ailelerin sosyal haklara, danışmanlık hizmetlerine, eğitim desteklerine ve yerel sosyal hizmetlere erişimi kolaylaştırılmalıdır. Yoksulluğun çocuk davranışları üzerindeki etkisini azaltmak için bütüncül sosyal politika programları tasarlanmalıdır. Maddi yetersizlik nedeniyle okula devamda güçlük yaşayan çocuklar için ulaşım, yemek ve materyal destekleri sağlanmalıdır. Öğretmenlere yoksullukla ilişkili ayrımcı tutum ve önyargıları fark etmeye yönelik eğitimler verilmelidir. Zorbalık, çocuk koruma sistemi içerisinde açık bir risk göstergesi olarak ele alınmalı ve ilgili kurumlar tarafından standart müdahale protokolleri geliştirilmelidir. Okul sosyal hizmet birimleri oluşturulmalı ve tam zamanlı sosyal hizmet uzmanı istihdamı yaygınlaştırılmalıdır. Okullar ve yerel yönetimler zorbalık olaylarına ilişkin düzenli veri toplamalı, riskli bölgeler öncelikli olarak programlar ve uygulamalar geliştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Albright, M. I., & Weissberg, R. P. (2010). School–family partnerships to promote social and emotional learning. In S. L. Christenson & A. L. Reschly (Eds.), *Handbook of school–family partnerships* (pp. 246–265). Routledge.
- Andrews, N. C. Z., Cillessen, A. H. N., Craig, W., Dane, A. V., & Volk, A. A. (2023). Bullying and the abuse of power. *International Journal of Bullying Prevention*, 5, 261–270. <https://doi.org/10.1007/s42380-023-00170-0>
- Archer, J., & Coyne, S. M. (2005). An integrated review of indirect, relational, and social aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 9(3), 212–230. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0903_2
- Aris, & Cahyati, W. H. (2023). Bullying behavior in school and its impact. In *Proceedings of the Cendekia International Conference on Health and Technology* (Vol. 1, pp. 393–404).
- Arseneault, L. (2018). Annual research review: The persistent and pervasive impact of being bullied in childhood and adolescence: Implications for policy and practice. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 59(4), 405–421. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12841>
- Aslan, M., & Polat, M. O. (2023). Tüm boyutlarıyla akranlar arası zorbalık. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 43–82.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Bear, G. G., Soltys, A. B., & Lachman, F. H. (2022). Positive psychology and school discipline. In M. J. Furlong, R. Gilman, & E. S. Huebner (Eds.), *Handbook of positive psychology in schools* (pp. 365–379). Routledge.
- Bonell, C., Allen, E., Warren, E., McGowan, J., Bevilacqua, L., Jamal, F., ... Viner, R. M. (2019). Modifying the secondary school environment to reduce bullying and aggression: The INCLUSIVE cluster randomised controlled trial. *Public Health Research*, 7(18).
- Bosworth, K., & Judkins, M. (2014). Tapping into the power of school climate to prevent bullying: One application of schoolwide positive behavior interventions and supports. *Theory Into Practice*, 53(4), 300–307. <https://doi.org/10.1080/00405841.2014.947224>
- Bowes, L., Arseneault, L., Maughan, B., Taylor, A., Caspi, A., & Moffitt, T. E. (2009). School, neighborhood, and family factors are associated with children's bullying involvement: A nationally representative longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 48(5), 545–553.

- Bowes, L., Maughan, B., Caspi, A., Moffitt, T. E., & Arseneault, L. (2010). Families promote emotional and behavioural resilience to bullying: Evidence of an environmental effect. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 51(7), 809–817.
- Bradshaw, J., Crous, G., Rees, G., & Turner, N. (2017). Comparing children's experiences of school-based bullying across countries. *Children and Youth Services Review*, 80, 171–180. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2017.06.060>
- Bronfenbrenner, U. (2005). Ecological systems theory (1992). In U. Bronfenbrenner (Ed.), *Making human beings human: Bioecological perspectives on human development* (pp. 106–173). Sage Publications.
- Cheung, H. S., Khong, J. Z. N., Lee, J., Liu, D., & Ang, R. P. (2025). Secure base script knowledge and friendship quality as protective factors for bullying and victimization in elementary school. *Attachment & Human Development*, 27(3), 396–418. <https://doi.org/10.1080/14616734.2024.2441993>
- Cohen, J., McCabe, E. M., Michelli, N. M., & Pickeral, T. (2009). School climate: Research, policy, practice, and teacher education. *Teachers College Record*, 111(1), 180–213. <https://doi.org/10.1177/016146810911100108>
- Cole, P. M., Michel, M. K., & Teti, L. O. (1994). The development of emotion regulation and dysregulation: A clinical perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(2–3), 73–100.
- Corcoran, L., Guckin, C. M., & Prentice, G. (2015). Cyberbullying or cyber aggression? A review of existing definitions of cyber-based peer-to-peer aggression. *Societies*, 5(2), 245–255. <https://doi.org/10.3390/soc5020245>
- Corvo, K., & deLara, E. (2010). Towards an integrated theory of relational violence: Is bullying a risk factor for domestic violence? *Aggression and Violent Behavior*, 15(3), 181–190.
- Craig, W. M., & Pepler, D. J. (2003). Identifying and targeting risk for involvement in bullying and victimization. *Canadian Journal of Psychiatry*, 48(9), 577–582.
- Çetinkaya Büyükbodur, A. (2024). Çevrimiçi (yeni bir sosyal çevrede) çocuk cinsel istismarının önlenmesinde sosyal hizmet uygulamalarının odağı. *Sosyal Politika ve Sosyal Hizmet Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 143–164. <https://doi.org/10.61861/spsbcd.1583456>
- Ciftci, S., Collings, S., Buratti, S., & Wright, A. C. (2025). Supporting carers to coregulate with children in care: Learnings from action research with caseworkers. *Child & Family Social Work*, 30(4), 782–793.
- Denham, S. A. (2003). Social and emotional learning, early childhood. In T. P. Gullotta & M. Bloom (Eds.), *Encyclopedia of primary prevention and health promotion* (pp. 1–6). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-0195-4_147

- De Luca, L., Nocentini, A., & Menesini, E. (2019). The teacher's role in preventing bullying. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 1830.
- Divecha, D., & Brackett, M. (2020). Rethinking school-based bullying prevention through the lens of social and emotional learning: A bioecological perspective. *International Journal of Bullying Prevention*, 2(2), 93–113. <https://doi.org/10.1007/s42380-019-00019-5>
- Domínguez-Martínez, T., & Robles, R. (2019). Preventing transphobic bullying and promoting inclusive educational environments: Literature review and implementing recommendations. *Archives of Medical Research*, 50(8), 543–555.
- Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development*, 82(1), 405–432.
- Dupper, D. R. (2002). *School social work: Skills and interventions for effective practice*. John Wiley & Sons.
- Duyuran, H. (2024). *Bir gerçeklik olarak eğitimcilerin bakış açısından akran zorbalığı: Nedenleri, sonuçları ve çözüm yolları* (Yüksek lisans tezi). Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye.
- Dwyer, K. P., Osher, D., & Hoffman, C. C. (2000). Creating responsive schools: Contextualizing early warning, timely response. *Exceptional Children*, 66(3), 347–365.
- Elsaesser, C., Russell, B., Ohannessian, C. M., & Patton, D. (2017). Parenting in a digital age: A review of parents' role in preventing adolescent cyberbullying. *Aggression and Violent Behavior*, 35, 62–72.
- Engle, P. L., & Black, M. M. (2008). The effect of poverty on child development and educational outcomes. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1136(1), 243–256.
- Espelage, D. L., Polanin, J. R., & Low, S. K. (2014). Teacher and staff perceptions of school environment as predictors of student aggression, victimization, and willingness to intervene in bullying situations. *School Psychology Quarterly*, 29(3), 287–305.
- Evans, C. B., & Smokowski, P. R. (2016). Theoretical explanations for bullying in school: How ecological processes propagate perpetration and victimization. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 33(4), 365–375. <https://doi.org/10.1007/s10560-015-0432-2>
- Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2009). *School-based programs to reduce bullying and victimization*. Campbell Systematic Reviews, 5(1), 1–148.

- Finkelhor, D. (2008). *Childhood victimization: Violence, crime, and abuse in the lives of young people*. Oxford University Press.
- Forrester, D., Kershaw, S., Moss, H., & Hughes, L. (2008). Communication skills in child protection: How do social workers talk to parents? *Child & Family Social Work*, 13(1), 41–51.
- Garbarino, J., & DeLara, E. (2002). *And words can hurt forever: How to protect adolescents from bullying, harassment, and emotional violence*. Simon & Schuster.
- Gerrard, B. A. (2022). Promoting child, family, and school well-being: A school-based family counseling approach. In A. K. Kar (Ed.), *Handbook of health and well-being: Challenges, strategies and future trends* (pp. 525–547). Springer Nature Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-1592-7_27
- Ghosh, O. (2021). Effect of authoritarian parenting style on psychopathology. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 10(9), 37–45.
- Gubbels, J., van der Put, C. E., & Assink, M. (2019). Risk factors for school absenteeism and dropout: A meta-analytic review. *Journal of Youth and Adolescence*, 48, 1637–1667. <https://doi.org/10.1007/s10964-019-01072-5>
- Idsoe, T., Vaillancourt, T., Dyregrov, A., Hagen, K. A., Ogden, T., & Nærde, A. (2021). Bullying victimization and trauma. *Frontiers in Psychiatry*, 11, Article 480353.
- Izadi, M., & Hart, R. (2024). The influence of the physical environment on social behavior, school climate, and bullying in schools. *Children's Geographies*, 22(1), 66–81. <https://doi.org/10.1080/14733285.2023.2232751>
- Hall, W. J., & Chapman, M. V. (2018). The role of school context in implementing a statewide anti-bullying policy and protecting students. *Educational Policy*, 32(4), 507–539.
- Holzer, A., & Daumiller, M. (2025). Building trust in the classroom: Perspectives from students and teachers. *European Journal of Psychology of Education*, 40, Article 62. <https://doi.org/10.1007/s10212-025-00961-7>
- Hong, J. S., & Espelage, D. L. (2012). A review of research on bullying and peer victimization in school: An ecological system analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 17(4), 311–322.
- Hong, J. S., Lee, C. H., Lee, J., Lee, N. Y., & Garbarino, J. (2014). A review of bullying prevention and intervention in South Korean schools: An application of the social–ecological framework. *Child Psychiatry & Human Development*, 45(4), 433–442.
- Hurd, N. M., Zimmerman, M. A., & Reischl, T. M. (2010). Role model behavior and youth violence: A study of positive and negative effects. *The Journal of Early Adolescence*, 31(2), 323–354. <https://doi.org/10.1177/0272431610363160>

- Hymel, S., & Swearer, S. M. (2015). Four decades of research on school bullying: An introduction. *American Psychologist*, 70(4), 293–299. <https://doi.org/10.1037/a0038928>
- Jack, G. (1997). An ecological approach to social work with children and families. *Child & Family Social Work*, 2(2), 109–120.
- Jansen, P. W., Verlinden, M., Berkel, A. D., Mieloo, C., van der Ende, J., Veenstra, R., Verhulst, F. C., Jansen, W., & Tiemeier, H. (2012). Prevalence of bullying and victimization among children in early elementary school: Do family and school neighbourhood socioeconomic status matter? *BMC Public Health*, 12, Article 494.
- Johnson, K. (2019). Chronic poverty: The implications of bullying, trauma, and the education of the poverty-stricken population. *European Journal of Educational Sciences*, Special Issue, 76–101.
- Kelly, M. S. (2010). *School social work: An evidence-informed framework for practice*. Oxford University Press.
- Kim, D., Lim, J. H., & An, J. (2022). The quality and effectiveness of social-emotional learning (SEL) intervention studies in Korea: A meta-analysis. *PLOS ONE*, 17(6), e0269996. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0269996>
- Kitchen, J. (2005). Conveying respect and empathy: Becoming a relational teacher educator. *Studying Teacher Education*, 1(2), 195–207. <https://doi.org/10.1080/17425960500288374>
- Le Menestrel, S., & Rivara, F. (Eds.). (2016). *Preventing bullying through science, policy, and practice*. National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/23482>
- Lodi, E., Perrella, L., Lepri, G. L., Scarpa, M. L., & Patrizi, P. (2022). Use of restorative justice and restorative practices at school: A systematic literature review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(1), Article 96. <https://doi.org/10.3390/ijerph19010096>
- Maden, H., & Çınar, H., & Maden, Ö. (2025). Okullarda akran zorbalığı: Literatür taraması. *UPUES Journal*, 2(1), 69-95. <https://doi.org/10.64087/Upues.2025.9>
- Margolis, J., & Amanbekova, D. (2023). Social media and cyberbullying. In A. Spaniard & J. M. Avari (Eds.), *Teens, screens, and social connection* (pp. 115–134). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-24804-7_6
- Martinez, M. E., & Gomez, V. (2024). The importance of social-emotional learning in schools. *Acta Pedagogica Asiana*, 3(2), 101–112.
- McLoyd, V. C. (1990). The impact of economic hardship on Black families and children: Psychological distress, parenting, and socioemotional development. *Child Development*, 61(2), 311–346. <https://doi.org/10.2307/1131096>

- Menesini, E., & Salmivalli, C. (2017). Bullying in schools: The state of knowledge and effective interventions. *Psychology, Health & Medicine*, 22(Suppl. 1), 240–253. <https://doi.org/10.1080/13548506.2017.1279740>
- Morrison, B. (2013). Schools and restorative justice. In G. Johnstone & D. W. Van Ness (Eds.), *Handbook of restorative justice* (pp. 325–350). Willan Publishing.
- Nocera, E. J., Whitbread, K. M., & Nocera, G. P. (2014). Impact of school-wide positive behavior supports on student behavior in the middle grades. *RMLE Online*, 37(8), 1–14.
- Olweus, D., & Hart, C. H. (1993). Bullies on the playground: The role of victimization. In C. H. Hart (Ed.), *Children on playgrounds: Research perspectives and applications* (pp. 85–128). State University of New York Press.
- Pappas, G. (2023). School bullying and cultural otherness: Vulnerable social groups and education. *Multidisciplinary Journal of School Education*, 12(1 [23]), 59–94.
- Pas, E. T., Waasdorp, T. E., & Bradshaw, C. P. (2015). Examining contextual influences on classroom-based implementation of positive behavior support strategies: Findings from a randomized controlled effectiveness trial. *Prevention Science*, 16(8), 1096–1106.
- Patchin, J. W., & Hinduja, S. (2015). Measuring cyberbullying: Implications for research. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 69–74.
- Petronio, S., Reeder, H. M., Hecht, M. L., & Ros-Mendoza, T. M. (1996). Disclosure of sexual abuse by children and adolescents. *Journal of Applied Communication Research*, 24(3), 181–199. <https://doi.org/10.1080/00909889609365450>
- Plexousakis, S. S., Kourkoutas, E., Giovazolias, T., Chatira, K., & Nikolopoulos, D. (2019). School bullying and post-traumatic stress disorder symptoms: The role of parental bonding. *Frontiers in Public Health*, 7, Article 75.
- Raaijmakers, M. A., Smidts, D. P., Sergeant, J. A., Maassen, G. H., Posthumus, J. A., van Engeland, H., & Matthys, W. (2008). Executive functions in preschool children with aggressive behavior: Impairments in inhibitory control. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36(7), 1097–1107.
- Rajaura, S. (2024). The impact of digital innovations on child psychology: An analysis from a child rights perspective. *Scientific Researches in Academia*, 2(2), 125–140.
- UNICEF. (n.d.). *Akran zorbalığı nedir ve nasıl engellenir?* <https://www.unicef.org/turkiye/hikayeler/akran-zorbal%C4%B1%C4%9F%C4%B1-nedir-ve-nas%C4%B1-engellenir>
- Ramirez, M. R., Gower, A. L., Brown, C., Nam, Y. S., & Eisenberg, M. E. (2023). How do schools respond to bias-based bullying? A qualitative study of management and prevention strategies in schools. *School Mental Health*, 15(2), 508–518.

- Raver, C. C., Blair, C., & Garrett-Peters, P. (2014). Poverty, household chaos, and interparental aggression predict children's ability to recognize and modulate negative emotions. *Development and Psychopathology*, 27(3), 695–708. <https://doi.org/10.1017/S0954579414000935>
- Roberts, W. (2017). Trust, empathy and time: Relationship building with families experiencing vulnerability and disadvantage in early childhood education and care services. *Australasian Journal of Early Childhood*, 42(4), 4–12.
- Rosen, N. L., & Nofziger, S. (2019). Boys, bullying, and gender roles: How hegemonic masculinity shapes bullying behavior. *Gender Issues*, 36, 295–318. <https://doi.org/10.1007/s12147-018-9226-0>
- Ruch, G. (2005). Relationship-based practice and reflective practice: Holistic approaches to contemporary child care social work. *Child & Family Social Work*, 10(2), 111–123.
- Salmivalli, C. (2010). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 15(2), 112–120.
- Salmivalli, C., Kaukiainen, A., & Voeten, M. (2005). Anti-bullying intervention: Implementation and outcome. *British Journal of Educational Psychology*, 75(3), 465–487.
- Sapouna, M., & Wolke, D. (2013). Resilience to bullying victimization: The role of individual, family and peer characteristics. *Child Abuse & Neglect*, 37(11), 997–1006.
- Sellman, E. (2011). Peer mediation services for conflict resolution in schools: What transformations in activity characterise successful implementation? *British Educational Research Journal*, 37(1), 45–60.
- Sigurdson, J. F., Undheim, A. M., Wallander, J. L., Lydersen, S., & Sund, A. M. (2015). The long-term effects of being bullied or a bully in adolescence on externalizing and internalizing mental health problems in adulthood. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 9, Article 42. <https://doi.org/10.1186/s13034-015-0075-2>
- Straker, L., Zabatiero, J., Danby, S., Thorpe, K., & Edwards, S. (2018). Conflicting guidelines on young children's screen time and use of digital technology create policy and practice dilemmas. *The Journal of Pediatrics*, 202, 300–303.
- Streight, S. (2020). How restorative justice practices create safer, more caring school communities. *Journal of Integrative Research & Reflection*, 3, 58–64.
- Studer, J. R., & Mynatt, B. S. (2015). Bullying prevention in middle schools: A collaborative approach. *Middle School Journal*, 46(3), 25–32. <https://doi.org/10.1080/00940771.2015.11461909>

- Tippett, N., & Wolke, D. (2014). Socioeconomic status and bullying: A meta-analysis. *American Journal of Public Health, 104*(6), e48–e59. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.301960>
- Turnuklu, A., Kacmaz, T., Turk, F., Kalender, A., Sevkin, B., & Zengin, F. (2009). Helping students resolve their conflicts through conflict resolution and peer mediation training. *Procedia – Social and Behavioral Sciences, 1*(1), 639–647.
- Veríssimo, L., Marques, A., Costa, M., Castro, I., Martins, F., & Miranda, F. (2025). Exploring relations between social and emotional skills and bullying: The role of self-concept and empathy. *SAGE Open, 15*(1). <https://doi.org/10.1177/21582440251323304>
- Walton, G. (2005). Bullying widespread: A critical analysis of research and public discourse on bullying. *Journal of School Violence, 4*(1), 91–118. https://doi.org/10.1300/J202v04n01_06
- Watson, K. R., & Astor, R. A. (2025). A critical review of empirical support for trauma-informed approaches in schools and a call for conceptual, empirical, and practice integration. *Review of Education, 13*(1), e70025.
- Wayne, R. (2013). The social construction of childhood bullying through U.S. news media. *Journal of Contemporary Anthropology, 4*(1), Article 3. <https://docs.lib.purdue.edu/jca/vol4/iss1/3>
- Webster-Stratton, C., & Reid, M. J. (2004). Strengthening social and emotional competence in young children: The foundation for early school readiness and success—Incredible Years classroom social skills and problem-solving curriculum. *Infants & Young Children, 17*(2), 96–113.
- Woodward, L. J., & Fergusson, D. M. (2000). Childhood peer relationship problems and later risks of educational underachievement and unemployment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 41*(2), 191–201.
- Wu, X., Qi, J., & Zhen, R. (2021). Bullying victimization and adolescents' social anxiety: Roles of shame and self-esteem. *Child Indicators Research, 14*, 769–781. <https://doi.org/10.1007/s12187-020-09777-x>
- Wulczyn, F., Smithgall, C., & Chen, L. (2009). Child well-being: The intersection of schools and child welfare. *Review of Research in Education, 33*(1), 35–62
- Yoon, J. S. (2004). Predicting teacher interventions in bullying situations. *Education and Treatment of Children, 27*(1), 37–45.
- Zimmer-Gembeck, M. J., Lees, D., & Skinner, E. A. (2011). Children's emotions and coping with interpersonal stress as correlates of social competence. *Australian Journal of Psychology, 63*(3), 131–141. <https://doi.org/10.1111/j.1742-9536.2011.00019.x>

BÖLÜM 50

Yabancı Dil Öğretimi ve Olumsuz Aktarımlar

Ayhan Bayrak¹

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Orcid: 0000-0001-8877-5924

Günümüzde diller biçimsel (morphologisch) ve kaynak (geneologisch) olarak iki farklı açıdan sınıflandırılmaktadırlar. Türkçe biçimbilim (Morfoloji) yönüyle bağlantılı (eklemeli/bitişken/bitişimli) bir dildir. Kaynak açısından ise Ural-Altay Dil Ailesinin Altay grubunda yer alır (Bk. Ergin, 2004: 6). Bu dillerde, tek ya da birden çok heceden oluşan değişmeyen bir köke, çeşitli ekler eklenerek yeni anlamlı sözcükler oluşturulur.

Almanca ise biçimbilimsel yönden bükümlü (çekimli) diller (flektierende Sprachen) grubundadır (Bk. Aksan, 1990: 104). Bu dil grubunda sözcüklerin köklerindeki ünlülerde değişim söz konusudur. Özellikle adların çoğullarında bu durum görülür. Almanca, Köken bakımından Hint-Avrupa Dil Ailesinde, Avrupa Dillerinin Germen grubunda yer alır.

Dilbilim; Sesbilim (Phonologie), Anlambilim (Semantik), Sözdizim (Syntax), Biçimbilim Morphologie), Sesbilgisi (Phonetik), Metindilbilim (Textlinguistik), Edimbilim (Pragmatik), Sosyodilbilim (Sozolingüistik), Psikodilbilim (Psycholinguistik), Matematiksel Dilbilim Mathematische Linguistik), Bilgisayar dilbilimi (Computer-linguistik), Nöro-dilbilim (Neurologische Linguistik) alanlarını kapsayan çok yönlü bir bilim alanıdır (Vater, 2002: 24). Her dilin kendilerine has Sesbilgisi (Phonetik), Sesbilim (Phonologie), Sözdizim (Syntax), Anlambilim (Semantik) vb. alanlarda ayırımların ya da benzerliklerin olduğu kuralları vardır. Farklılıkların yabancı dil öğreniminde sorunlara yol açacağı kaçınılmazdır.

Hata kavramı TDK'a göre "istemeyerek ya da bilmeyerek yapılan yanlış, kişinin tasarrufunda olmayan istemeden ya da koşullar gereği yaptığı yanlışlıklara denir". Aktarım (Transfer), kavramı ise "bir şeyi, bir kimseyi bir grubu bir yerden alıp başka bir yere götürme" olarak tanımlanmaktadır. Aktarım bir yeteneğin yeni bir duruma taşınması, aktarılmasıdır. Bir dilin özelliklerinin diğerinde karşılığı yoksa, anadil alışkanlıklarının öğrenilen dile aktarılması yanlış bir sonuca yol açar ki bu duruma olumsuz aktarım (Interferenz) denir (Ternes, 1976, s. 6). Olumsuz aktarım, anadilden erek dile olabildiği gibi, erek dilden anadile de söz konusu olabilir. Öğrenilen dilin anadili sistemlerini olumsuz yönde etkileyebilmesi için o kişinin uzun süreler o dilin konuşulduğu ülkede kalmış olması gerekir. Çok uzun süreler yurt dışında kalmış kişilerin konuşma dilinde öncelikle sesbilgisi alanında olumsuz etkileşimi göze çarpar. Birey anadilini uzunca süre yaşadığı ülkenin dilinin telaffuz kurallarıyla konuşur. Yabancı dilin vurgu ve melodi sistemi, anadilin vurgu ve entonasyonunu etkiler. Aktarımın bir olumlu yönü (Äquavalenz, facilitation, eşdeğerlilik), bir de olumsuz yönü (Interferenz, interference, olumsuz aktarım) bulunur, anadilden (L1) yabancı dile (L2) olumsuz aktarım "Proaktive Inhibition" (L1 → ; L2) ; yabancı dilden anadile olan kısmına ise "Retroaktive Inhibition" (L2 → L1) adı verilir (Bk. Ergenç, 1984: 40).

Selen bir dilin toplum tarafından benimsenmiş dil normundan her uzaklaşmayı "hata" olarak tanımlar. Anadil ile öğrenilen yabancı dilin sistemleri yani dilsel

özellikler (bu sistemler başta sesbilgisi, sesbilim, sözdizim, anlambilim vb. sistemleri kapsar) ne kadar benzeşirse, o oranda öğrenme kolaylaşır, benzeşmediği durumlarda öğrenme zorlaşır. Pişano çalan birisi, eline ilk kez bir akordiyon aldığında büyük bir güçlük yaşamayacaktır, zira her iki müzik aleti de tuşlu çalgı aletleridirler ve pişano çalabilen biri bu yetisini pişano öğrenirken zaten geliştirmiştir. Fakat aynı kişiye keman verildiğinde bunu çalmakta güçlük çekecektir. Ya da yıllarca oturulan evin ışık anahtarları girişlerde sağda bulunsun, yıllar sonra başka bir eve taşınıldığında ışık anahtarları solda montaj edilmişse alışkanlığın etkisiyle belli bir süre ışık anahtarı hep sağda aranacaktır. Bu durum psikolojide olumsuz aktarım (Interferenz) olarak tanımlanır” (Bk, Selen, 1984: 145). Dilbiliminde olumsuz aktarım “interferenz” kavramı, ana dildeki (kaynak dil) yapıların bir yabancı dildeki (hedef dil) benzer yapılara hatalı biçimde aktarılmasını ifade eder. Yabancı dil öğrenen birey erek dilin kurallarına ilişkin bilgi eksikliklerini ana dilinin kurallarından yararlanarak hatalı bir biçimde gidermeye çalışır. Selen, olumsuz aktarımların sistematik olduğunu, başka bir deyişle yabancı dil öğrenen bireyler için tipik bir özellik olduğunu belirtir (Selen, a.g.e. 147). Aktarım hataları diller arasındaki kural zıtlıklarından, kaynaklanır. İkinci dilden üçüncü dile olumsuz aktarımlar da söz konusudur ancak bu konuda yapılan çalışmalar daha kısıtlıdır. Bu çalışmada bu konuya değinilmeyecektir.

Yabancı dil olarak Almanca öğrenen bireylerin, erek dile taşıdıkları olumsuz aktarım hatalarına ilişkin olarak yapılan karşılaştırmalı çalışmalar çok kısıtlıdır. Konuyla ilgili Bergsträsser, Selen, Aksan, Hengirmen (2001), Tekin (1958), Özen (1985), Ergenç (1984), Bayrak (2015) ve diğerlerinin çalışmalarından söz etmek gerekir. Çalışmadaki örnekler Selen, Ergenç ve Bayrak’ın fonolojik alanda, sözcük ve söz dizim alanlarında yaptıkları çalışmalarla sınırlı tutulacaktır. Yine aynı biçimde Türkçe öğrenen Alman üniversite öğrencilerinin anadillerinden Türkçeye (L2 → L1) taşıdıkları olumsuz aktarım örnekleri için bkz. (Bayrak, 2015:80).

Selen’e göre Türkçenin ve Almancanın sesli sistemlerindeki zıtlıklar (Kontraste), Almanca öğrenen Türk öğrenciler için olumsuz aktarım hatalarına yol açar. Bu zıtlıkların başında Almancadaki ünlülerin Türkçedeki ünlülere göre daha uzun söylenmesi gelir. Almanca’da ünlüler;

-Çift yazıldıklarında, örn. >Paar< [pa:ɐ] uzun söylenir.

-Uzatma-h’sı (Dehnungs-h) önünde z.B. >Kuh< [ku:] uzun söylenir.

-Açık hecede >da< [da:] uzun söylenir (Selen, a.g.e. 57).

Türkçede alıntı sözcükler ve yumuşak g [ɣ] önündeki vokaller istisna olmak üzere uzun sesli yoktur. Bu bir zıtlıktır ve aktarım hatası nedenidir; Türk öğrenciler uzun söylenmesi gereken ünlüleri kısa telaffuz etme eğilimindedirler. Alman Dilinde uzunluk-kısalık karşıtlığı anlam ayırt edici bir özelliktir. Bu nedenle uzun okunması gereken seslerin kısa söylenmesi, anlamsal hatalara yol açar. Selen’e göre, [s/z], [ɲ],

[r/R], [v/f], [j], [ç] ünsüzleri ve [l] sesinde daha sık karışıklıklar yaşanmaktadır (Bk. a.g.e: 58). Örn. ;

>Höhle< [hø:lə] (mağara, in) / >Hölle< [hœlə] (cehennem);

>(die) Miete< [mi:tə] (kira) / >(das) Mitte< [mltə] (orta, merkez).

İkinci önemli zıtlık olarak Almancadaki [e] seslerinin Allophon'larını gösterir. Özellikle Türkçede bulunmayan vurgusuz Mırıltı e sesi aktarım hatalarına neden olur. Almancada “uzun ve kapalı >e< sesi [e:], “kısa ve açık >e< sesi [ɛ], uzun açık >e< sesi [ɛ:] ve Mırıltı >e<'si (Murmel-Laut-Schwa-Laut) [ə] bulunur. Türk öğrenciler için en zor ses Mırıltı-e'sidir. Zira bu ses Türkçede yoktur ve Türkçedeki >ı< [u] sesine yakın bir ses olarak üretilir ve bulunduğu heceler vurgusuz söylenirler. Alman dilinde bu ses “be-“ ve “ge-“ ön hecelerinde; “-el”, “-em”, “-en”, “-er” son hecelerinde ve sözcük sonlarında açık hecede bulunurlar (Bk. Duden: 33). Türk öğrenciler, Türkçedeki kısa açık [ɛ] sesini bu sesin yerine koymak üzere Almancaya hatalı taşırlar.

Selen, çalışmasında sesbilgisi ve sesbilim hataların yanında sözcük ve sözdizimsel hatalara da örneklerle değinir (Selen, a.g.e. 155). Sözcük alanda yapılan olumsuz aktarım örnekleri;

1. a. Das kostet mir eine Woche

b. Bu benim bir haftama mal oldu.

c. Das dauert eine Woche.

Hata, “mal olmak, fiyatı olmak” (kosten) sözcüğü ile “zaman olarak sürmek, devam etmek” sözcüklerinin yanlış kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

2. a. Wenn ich diese Medizin trinke,

b. Bu ilacı içersem,

c. Wenn ich diese Medizin (ein)nehme,

Hata, Almanca da “içmek” kelimesinin iki, hatta üç anlamlı olmasındandır. Zira sigara içmek “rauchen”; sıvı bir içecek içmek “trinken”, ilaç içmek “nehmen, einnehmen” sözcükleriyle ifade edilir.

3. a. Ich habe die Prüfung gewonnen.

b. Sınavı kazandım.

c. Ich habe die Prüfung bestanden.

Hata, burada “kazanmak” sözcüğünün farklı anlama gelen sözcük ile kullanılmasından kaynaklanmaktadır, zira “gewinnen” bir şans oyununda vs. kazanmak” iken “bestehen” bir sınavı başarmak anlamında kullanılmaktadır.

4. a. Das Buch steht auf dem Tisch.
- b. Kitap masanın üstünde duruyor.
- c. Das Buch liegt auf dem Tisch.

Türkçede konum belirtmek üzere farklı sözcükler değil, bir tek “durmak” eylemi kullanılırken, Almancada dik durmak için “stehen”; yatık durmak için “liegen” sözcükleri kullanılır.

6. a. Das Wetter heute sehr schön.
- b. Bugün hava çok güzel.
- c. Das Wetter ist heute sehr schön.

Hata, görüldüğü üzere tümcede eylemin “sein” olmayışıdır. Zira Türkçede böyle bir cümlede “-dir” görülmez. Öğrenci, daha önceden anadilinde öğrendiği ve kullandığı bu yapıyı Almancaya taşır. Olumsuz aktarım, sözdizimsel hataya yol açmaktadır.

Ergenç (1984: 136), Türk öğrencilerin fonetik etkileşimleri üzerine yaptığı araştırmada, aktarım hatalarında en sık görülenin, vurgu hatalarıyla birlikte, Mırıltı e sesi (Murmellaut- Schwa-Laut) [ɐ] olduğunu tespit etmiştir. Toplamda %65 ile en sık yapılan hatanın mırıltı sesi [ɐ] yanlışı; ikinci en sık yapılan hatanın %62,5 ile vurgu yanlışı; üçüncü en sık yapılan hatanın ise ses uzunluğu ile ilgili olduğunu (%42,5) belirlemiştir.

Ergenç, belirlediği hataları şöyle sıralamıştır:

1. Vurgu hataları (Betonungsfehler)
 2. Mırıltı-e sesi [ɐ] yerine kısa açık [ɛ] sesinin kullanılması
 3. Soluklu -h sesinin [h] kullanılmaması (Der Hauchlaut [h] wird nicht artikuliert).
 4. [ç] sesi yerine [f] sesinin kullanılması
 5. Sesli (Vokal) uzunluğu hataları (Fehler bei Vokallänge)
 6. [g] sesinin hatalı telaffuzu (Fehlerhafte Artikulation vom Laut-[g])
 7. [z] yerine [s] kullanılması
 8. Uzatma -h sesinin (Dehnungs-h), iç ve son seste soluklu telaffuz edilmesi (Behauchte Artikulation des Dehnungs- [h] in In-und Auslaut)
 9. Ünsüz bileşimlerinde oluşan hatalar (Fehler bei Konsonanten-

verbindungen)

10. Kayan ünlülerde görülen hatalar (Fehler bei Diphthonge)

11. [ŋ] yerine [n] sesinin hatalı kullanılması

12. [l] yerine [ɫ] sesinin hatalı telaffuz edilmesi

13. [g] yerine [k] sesinin hatalı telaffuz edilmesi

14. [ts] yerine [z] sesinin hatalı telaffuz edilmesi

Türkçe ve Almancanın vurgu sistemleri Türk öğrenciler için güçlük oluşturur, zira iki dilin vurgu sistemleri birbirlerinden son derecede farklıdır. Bu farklılıkların başında iki heceli sözcüklerde Almancada ilk seslem vurguyu üzerinde taşıırken, bu durum Türkçede iki seslemli birkaç coğrafi sözcük dışında ikinci seslemdeyir. Bu durum iki seslemde oluşın sözcükler için sorun oluşturur. İki dilin bazı vurgu kuralları için şınlar söylenebilir:

- Kelime basit ise, Almancada genellikle ilk hece vurgulanır, örneğın >Vater< ['fa:tə].

- >be-, ge-, ent-, ver-, zer- er-< önekleri vurgulanmaz, örn.

>ertrinken< [ɛv'trɪnkən] (boğulmak), >befriedigen< [bɛ'fri:dɪgn] (memnun etmek).

- >ab-, an-, aus-, bei, ein vb. ayrılabilir önekler vurgulanır, örn. >einsteigen< ['aɪnʃtaɪgn] (taşıta binmek), >umsteigen< ['ʊmʃtaɪgn] (aktarma yapmak)

- >da-, dar-, durch-, her-, hier-, hin-, hinter-, in-, miß-, ob-, über-, um-, un-, unter-, voll-, vor- vb. < önekleri vurgulu veya vurgusuz olarak (önek ayrılabiliyorsa vurguyu üzerine alır; ayrılamıyorsa almaz, bu durum anlam ayırt edicidir) telaffuz edilir, örneğın >übersetzen< ['y:berzetsən] (karşıya geçmek), [y:ber'zetsən] (çeviri yapmak) (Bk. Duden, s. 58, Wängler: 34).

- Sıfat ve zarf sonekleri >-bar, -falls, -haft, -ig, -isch, -lich -los, -mäßig, -sam, -seits, -wärts< vurgusuzdur (bkz. Wängler, 1968, s. 38).

- İki heceli Türkçe kelimelerde genellikle vurgu ikinci hecede bulunur. Yer isimlerinde ve birçok son eklerde vurgu ilk hecede bulunur (Bk. Oturan, K. S.28 ve devamı). Kural olarak vurgu son hecede bulunur, yani son ekler eklendikçe vurgu giderek geriye kayar (Cimilli ve Harkort, 1980, s. 12).

Aşağıdaki aktarım hataları örnekleri Bayrak (2013: 85) tarafından yapılan bir araştırmada tespit edilmiştir.

1. Sözcük vurgusuna has hata örnekleri:

1. [bɛ'ɛ:ɛdɪgnɪk] yerine [bɛ'ɛrɛdi:gnɪ] (Cenazeyi toprağı verme)

2. [univɛrzi'tɛ:tən] yerine [univɛr'zi:tɛtən] (Üniversiteler)

3. [Øko'no:mi:fð] yerine [Økono'mi:fð] (ekonomik)
4. [medi'tsi:ni:fð] yerine [meditsi'ni:fð] (tıbbi)
5. [demo'kra:ti:fð] yerine [demokra'ti:fð]
6. [bð'fo:lðn] yerine ['bɛfəlɛn] (befehlen: emretmek)
7. ['de:my:tIgðn] yerine [demy'ti:gɛn] (demütigen)
8. [mytolo'gi:] yerine [mytolo'gi:] (mitoloji)

Yukardaki örneklerde de görüldüğü üzere iki dilin vurgu sistemlerinin farklılıklarından dolayı aktarım hataları oluşmaktadır. Almanca sözcüklerdeki seslilerin uzun ya da kısa okunmalarına göre anlam farkı oluşması da öğrenciler için bir sorundur. Örn.

9. >sagt< [sakt] statt [za:kt] (söylüyor).
10. > lebendig< [le:'bendIç] statt [le'bɛndIç] (canlı).
- [ð] yerine [ɛ] söylenmesi;
11. ['zaubə] yerine ['zaubɛ] (temiz)
12. ['tantsn] yerine ['tanzɛn] (dans etmek)
13. ['gro:smutðv] yerine ['grosmutɛv] (büyükanne)
14. [ge:ðn] yerine [ge'hɛn] (gitmek)
15. [fɛv'fte:ðn] yerine [vɛr'ftehɛn] (anlamak)

16. ['gu:t|axtðn] yerine [gu'taxtɛn] tavsiye mektubu sözcüklerini vurgu hatalarıyla ve uzun ünlüleri yanlış biçimde seslendirmişlerdir.

17. [tsu:] yerine [zv]

Kayan ünlülerde (Diphtonge) yapılan aktarım hataları

Almancada >ei<[ai], >au< [av]< ve >eu<[ɔi] olmak üzere üç tane kayan ünlü (Diphtonge) vardır. Bunlar aynı seslem içinde dururlar. Ara vermeksizin bir ünlüden diğerine geçiş yapılarak telaffuz edilirler. Türkçede aynı seslemde iki ünlünün söylenmesi de yazılması da görülmez.

Ünsüzlerde oluşan hatalar

[s] statt [z]

“...Türkçe yazıldığı gibi telaffuz edilir her harfin bir sesbirimi ardır (Kırş. Selen, a.g.e. 61). Her iki dilde de >s< ve >z< grafemleri bulunur. Türkçede >z< grafemi titremeli >s< [z] olarak telaffuz edilir. >s< grafemi ise titremesiz >s< [s] olarak telaffuz edilir. Almancada, bir sözcüğün veya seslemin başında, bir ünlüden önce gelen >s< grafemi titremeli >s< [z] olarak telaffuz edilir, >s< grafemi, kelimenin

sonunda olduğuunda titremesiz >s< olarak telaffuz edilir; kelimenin başında ünsüzlerle birlikte olduğuunda sessizdir.

18. [ze: ɔn] yerine [se'hɛn] (görmek), >[ze:] yerine [se] vb.

Uzatma h sesinin (Dehnung-s-h [ɔ] soluklu h sesiyle söylenişı

19. [o:nɔ] yerine [ohnɔ] (Olumsuzluk edatı -sız, -siz; ohne Dich)

[Iç] yerine [Ik]

20. ['rIçIç] yerine [[rIç'tIk] (doğru)

Bu ünlülerin farklılıklarının Almanca öğrenen öğrencilere öğretim sürecinde hem teorik bilgi hem de uygulamalı çalışmalarla aktarılması dilin ses boyutundaki olası hatalardan kaçınmalarını destekleyecektir. Tüm örneklerde görüldüğü üzere vurgu konusundaki aktarım hataları sistematiktir. Farklı zamanlarda farklı bireylerin yaptıkları ortak hatalardır. Dil öğrenme sürecinde, yabancı dil öğrenen öğrencilere konuşma becerilerini geliştirerek, bu tür hataları en aza indirebilmek amacıyla, yabancı dilin başta fonetik kuralları (ünlü ve ünsüz sistemleri, sözcük ve tümcenin vurgu sistemleri vb. kuralları) karşılaştırmalı olarak hem teorik olarak açıklanmalı hem de hem de uygulamalı olarak alıştırmalarla desteklenmesi yararlı olacaktır. Amaca uygun olarak Eğitim Fakültelerindeki Almanca Öğretmenliği Bölümünde haftalık iki saatlik Seçmeli Sesbilgisi derslerinin, tıpkı İngilizce Öğretmenliği Bölümünde olduğu gibi zorunlu ortak dersler olarak sayılmasının büyük yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça:

- Aksan, D. (1990). Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim I. (4. Baskı). Ankara: TDK Yay.,I. Cilt
- Bayrak, A. (2013). Aussprachliche Interferenzen der Studenten bei der DaF-Lehrerbildung. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(2), 81-91.
- Bayrak, A. (2015). Die Sprachlaute des Deutschen und Türkischen. Eskişehir: Nisan Kitabevi.
- Bergsträsser, G. (1936). Türk Fonetigi. T.D.K. İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.
- Cimilli, N., Harkort, K. L. (1980). Sprachvergleich Türkisch-Deutsch. 3. Auflage, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf.
- Ergenç, İ. (1984). Almanca ve Türkçenin Ses Yapılarının Karşılaştırılması. A.Ü. DTCF Yay. 345, Ankara.
- Ergin, M. (2004). Türk Dil Bilgisi. (4. Baskı). İstanbul: Bayrak Yay.
- Hengirmen, M. (2001). Türkische Grammatik für Ausländer. Engin Yay., Ankara.
- IPA Handbook of the International Phonetic Association (2000). Printed in UK at the University Press, Cambridge.
- Oturan, K. (1987). Der Wortakzent im Deutschen und im Türkischen eine kontrastiveArbeit. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Özen, E. (1985). Untersuchungen zu einer kontrastiven Phonetik Türkisch- Deutsch. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Selen, N. (1984). Eine Einführung in die deutsche Sprachwissenschaft für Türken mit Fehleranalysen. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- TDK <https://sozluk.gov.tr/>
- Tekin, S., Gernersheim. (1958). Palatogramme türkischer Laute. In: Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft, Band: 11.
- Ternes, E. (1976). “Probleme der kontrastiven Phonetik”,Hamburg: Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Vater, H. (2002). Einführung in die Sprachwissenschaft. Herstellung: Ferdinand Schöning GmbH, Paderborn
- Wängler H.H. (1968). Grundriss einer Phonetik des Deutschen. (4.Auflage). N. G. Elwert Verlag, Marburg

BÖLÜM 51

Yetenek Yönetimi Kavramına Genel Bir Bakış

Gönül Konakay¹ & Sabiha Sevinç Altaş²

¹ Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Ömer İsmet Uzunyol MYO Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı, ORCID:0000-0002-4113-8992

² Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri, MYO Tıbbi Hizmetler ve Teknikleri Bölümü, RCID: 0000-0003-2556-0357

GİRİŞ

Küreselleşen dünya ve son dönemde dünya genelinde yaşanan jeopolitik gelişmeler işletme ve organizasyonları iş yapma süreçlerini kökten etkilemiştir. Özellikle Covid-19 pandemisiyle birlikte artan değişim ivmesine karşı, şirketlerin akıntıyı arkalarına alarak vahşi rekabet ortamında var olmaya çabalamaları öncekinden daha önemli hale gelmiştir. Kaynakların sürdürülebilir hale gelmesine olan ihtiyaç bu doğrultuda artmış, kaynak yönetiminin iş yapma süreçlerindeki yeri de olduğundan daha değerli bir noktaya ulaşmıştır. Yaşanmakta olan bu dönüşüm, insan kaynakları yönetiminin çalışanlarına olan bakış açısını değiştirmiştir (Doğan & Demiral, 2008).

Günümüze bakarsak, modern insan kaynakları yönetiminin itici gücü, çalışanlarda mevcut yeteneklerdir. İşgücünü oluşturan yetenekli iş görenlerin; fark yaratma ve verimlilikleriyle teminlerinin günden güne zorlaşacağı, bu doğrultuda bir yetenek savaşının yaşanacağı öngörülmektedir. Bu noktadan hareketle, iş verenlerin işletmeleri için yetenekli bireyleri çekmek, çektikleri yetenekli çalışanları ellerinde tutmak, bu elde tutma sürecini kolaylaştırmak için birtakım fırsatlar sunmak zorunda kalacakları da açıktır. (Çelik & Zaim, 2012)

Günümüzde iş görenler; bireysel olarak gelişebilecekleri, öğrenme süreçlerine devam edebilecekleri çalışma ortamlarını seçmekte, bunun yanı sıra, kendilerini göstermelerine fırsat verilmesini ve fikirlerine saygı duyulmasını liderlerinden beklemektedirler(Doğan&Demiral 2008). Bu açıdan bakıldığında, insan kaynakları fonksiyonunun bugün belki de en önemli görevlerinden birisi verimli ve kaliteli insan kaynağını organize etmek, çalışanlarda memnuniyeti arttırmak ve çalışan yeteneklerini ortaya çıkartmaktır. (Şahin, 2015) İşte bu önem, yeni bir kavram olan “yetenek yönetimi” olgusunu ortaya çıkarmıştır.

1. Yetenek Yönetimi

Son dönemde bir şirketin içerisinde bulunduğu sektördeki farkı, artan şekilde sahip olduğu insan kaynağının farkıyla eşitlenmiştir. Rekabetçi piyasada şirketler, değişim hızı ve piyasa belirsizlikleri karşısında verecekleri tepkinin çalışanlarının yeteneklerini keşfetmekten ve azami fayda sağlamaktan geçtiğinin farkına varmıştır. (Keçecioglu, Çetin, & Çapraz, 2005) Gelişim merkezli iş gücü sayesinde farklılaşma ve hizmet etkinliği sağlayabilen şirketlerin içerisinde oldukları pazardan daha fazla pay aldıkları görülmektedir. Pazar payını yükselten şirketlerin iş yapma biçimlerine bakarsak “yetenek yönetimi” kavramının insan kaynakları açısından çok daha önemli olduğunu görebiliriz. (Altıntaş, 2007)

Literatürü incelediğimizde yetenek kelimesinin yüzyıllardır farklı anlamlarda kullanıldığı, zamanla dönüşüm gösterdiği görülmektedir. Günümüzde “yetenek” kelimesinin değişim süreci hala devam etmektedir. (Şahin, 2015) Yetenek; insanda düşünme, idrak edebilme, yönetme ve azami düzeyde potansiyelini açığa çıkarabilme özelliklerine yönelik üretici bir güç olup yaradılışla gelen kabiliyet

olarak ifade edilebilir. (Bayraktar & Aydın, 2024) İş verenler, amaçları doğrultusunda hizmet edebilecek yetenekli çalışanları bulmak ve şirketlerine kazandırmakla olduğu kadar onların kazandırılma sonrası performanslarının artırılacağı çalışma ortamlarını da yaratmakla ilgilenmelidirler.

Bu bağlamsal çerçevede bakılacak olursa, “yetenek yönetimi” kavramı; başarıyı yakalamak ve bunu sürdürülebilir hale getirmek için bir organizasyona değer katan veya organizasyon için kıymetli yeteneklere sahip iş gücünün temini, istihdamı, görevlendirilmesi ile süreçlere katılımı ve bu gücün elde tutulması faaliyetlerinin bütünüdür. (Aksu & Türidi, 2025)

Yetenek yönetimi, örgütlerin stratejik hedeflerini gerçekleştirmeleri için gerekli olan kritik pozisyonlardaki çalışanların çekilmesi, geliştirilmesi, motive edilmesi ve elde tutulması süreçlerini kapsayan bütüncül bir yönetim yaklaşımıdır (Collings ve Mellahi, 2009). Geleneksel yaklaşımlar Yetenek Yönetimini yüksek potansiyele sahip elit bir grubun yönetimi olarak ele alırken; son yıllardaki araştırmalar bunun hem kurumsal adalet hem de sürdürülebilirlik açısından sorunlu olduğunu ortaya koymuştur (Dries, 2023; Swailes vd., 2024).

Literatürde yetenek kavramının tek boyutlu olmadığına ilişkin güçlü bir mutabakat bulunmaktadır. Gallardo-Gallardo , Dries ve González-Cruz yeteneği üç temel boyut altında sınıflandırır (Gallardo-Gallardo vd., 2013):

- Doğal Yetenek (innate talent): Doğuştan gelen bilişsel veya davranışsal üstün özellikler.

- Edinilmiş Yetenek (acquired talent): Eğitim, deneyim ve öğrenme yoluyla geliştirilen beceriler.

- Potansiyel Yetkinlik: Bireyin ileride yüksek performans ve liderlik gösterebilme kapasitesi.

Yetenek yönetimi, Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi’nin (SHRM) bir uzantısı olarak ele alınmaktadır. SHRM’ye göre, örgütün rekabet avantajı elde edebilmesi için insan kaynakları sistemlerinin örgüt stratejileriyle uyumlu olması gerekir (Wright ve McMahan, 2011). Yetenek Yönetimi uygulamaları da bu bağlamda üç temel eksende şekillenir:

- Kritik pozisyonların belirlenmesi,

- Yetkin ve yüksek potansiyele sahip çalışanların bu pozisyonlara yönlendirilmesi,

- İnsan sermayesinin örgüt stratejileri ile hizalanması.

Bu nedenle Yetenek Yönetimi, örgütsel performansın ve sürdürülebilir başarının önemli belirleyicilerinden biri olarak görülmektedir (Collings ve arkadaşları, 2019).

Son yılların en önemli gelişmelerinden biri, kapsayıcı yetenek yönetimi anlayışının yükselişidir. Geleneksel elitist yaklaşımın çalışanlar arasında adalet algısını zayıflattığı ve örgütsel bağlılığı olumsuz etkilediği görülmektedir (Dries, 2023).

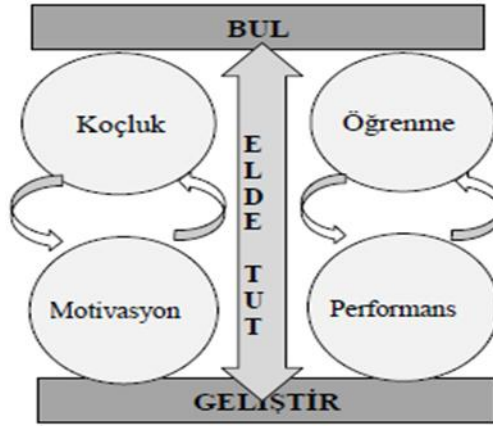
Kapsayıcı Yetenek Yönetimi, aşağıdaki ilkelerle tanımlanır:

- Yetenek geliştirilebilir bir özelliktir; doğuştan gelen niteliklerle sınırlanamaz.
- Gelişim olanakları daha geniş bir çalışan kitlesine sunulmalıdır.
- Terfi ve değerlendirme süreçleri şeffaf ve objektif kriterlere dayanmalıdır.
- Yetenek yönetimi sadece “yüksek potansiyelliler” için değil, tüm çalışanlar için değer yaratmalıdır.

Bu yaklaşım, özellikle Z kuşağının beklentileri ve dijital işgücünün çeşitliliği açısından önem kazanmıştır (Nguyen vd.1, 2022).

1.1. Yetenek Yönetimi Basamakları

Ooi (2009: 138) yapmış olduğu çalışmada, yetenek yönetimini bir çiftlik örneği üzerinden ele almıştır. Çiftliğin; su, toprak ve emek faktörlerini doğru şekilde bir araya getirmesiyle ortaya koyduğu ürünlerden esinlenen yazar, yetenek yönetimi uygulamalarında üç ana aşamadan meydana gelen çiftlik yaklaşımını çalışmıştır. Bu aşamalar; yeteneğin bulunması, yeteneğin geliştirilmesi ve yeteneğin elde tutulmasıdır.

Şekil 1. Yetenek Yönteminde Çiftlik Yaklaşımı ve Adımları (Oo, vd., 2009).

1.1.1. Yeteneğin Bulunması ve Çekilmesi

Şirketlerin ya da organizasyonların, iş gücü arayışında; potansiyeli yüksek, rekabetçi, yaratıcı düşünceye sahip ve yenilikçi çalışanları keşfederek bunları işe alarak doğru görevlerde istihdam etmesi başarılı bir işe alım süreci olarak değerlendirilebilir. (Çelik & Zaim, 2012)

Yeteneğin bulunması, yetenekli olduğu düşünölen bir potansiyel çalışanın belirlenmesi ile sınırlandırılmaz. Daha önemli olan, şirketin olası pozisyonlar için nasıl yeteneklere sahip çalışanalara ihtiyaç duyacağıının ve istihdam sonrası hangi yetilerin geliştirilmesinin bekleneyeğinin de tespittir. (Hatun, 2010)

Yeteneğı bulma; potansiyel aday için iş süreçlerini daha seçilebilir hale getirme, beklenen yeteneğı sahip adayların iş başvurusunda bulunması ve şirketin bir çalışanı olmaya yönelik motivasyona sahip olması amacıyla lanse edebilmenin organize bir yolu olarak ifade edilebilir. (Ali & Ullah, 2023)

Yarının iş dünyasında artık şirketlerin çalışanlarını değil çalışanların şirketleri seçeyeğini söyleyebiliriz. Bu sebeple günümüzde artık şirketlerim kendilerini geliştirmeleri, iş ortamını çalışma şartları açısından yenilemeleri ve sunacakları çağdaş koşullarla rekabetçiliğı elde edebilecekleri iş gücünü çekmeleri gerekmektedir. (Altınöz, 2009)

1.1.2. Yeteneğın Elde Tutulması

Şirketlerin istihdam ettikleri yetenekli iş gücünü elde tutabilmeleri de en az yeteneğın bulunması kadar önemlidir. Gösterilen yoğun çabanın sonucu olarak elde edilen yetenekli iş gücünün elde tutulabilmesi operatif olduğu kadar stratejik de bir hamle olacaktır. Günümüzde sosyal etkileşim bağlarının sıklığı ve hızı şirketlerin yetenekli iş gücüne sunduğı cazip şartları ve elde tutmaya yönelik çabaların yayılmasına, dolayısı ile yetenekli çalışan adaylarının artışına da sebep olacaktır.

Yetenekli çalışanlar ellerinde birden çok işi seçebilme olanağına sahiptirler. Bu tip çalışanların çoğı, iş süreçleri ve iş dışı akışta klasik yönetim yaklaşımlarını sorgulamakta, iş refahı ve kariyer planlarını sorulamaya eğilimli olmaktadırlar. Yetenekli çalışanlar arasında, iş hayatı ve özel hayat dengesi gibi konular daha sık konuşularak şirketlerden daha iyi şartlar sunulması talep edilmektedir. (Yarnal, 2008)

Kariyerinin başlarında olan çalışanlar için (30 yaş ve altı) terfi; kariyerlerinin ortalarında olanlar için (31-50 yaş aralığı) kariyer yönetimi ve iş tatmini; kariyerlerinin sonunda olanlar içinse (50 yaş ve üstü) ise güvenlik önemlidir. Ayrıca, genç iş gücü daha ileri yaş gruplarına göre daha sık iş değıştirmektedir. (Amstrong, 2006)

Yetenek yönetiminin önemli bir basamağı olan yeteneğı elde tutma öncelikle çalışan devir hızını azaltmayı, verimlilik ve üretkenliğı dolayısı ile hizmet kalitesini iyileştirmeyi amaçlar. Yeteneklerin elde tutulması, örgütlerin sürdürülebilir rekabet avantajı ve yüksek performans için yetenekli çalışanların istihdamını sürekli kılmayı da destekler. (Ali & Ullah, 2023)

1.1.3. Yeteneğin Geliştirilmesi

Yetenek yönetiminin bir diğer boyutu olan yetenek geliştirme, iş görenlerin hali hazırdaki iş ve sorumluluklarını gerçekleştirebilmesi, değişen koşullara uyum sağlayarak örgütün uyumu için katkı verebilmesi ve kendilerinde mevcut yeteneklerin geliştirilebilmesine yönelik yapılan sistematik uygulamalardır. Ayrıca, bu süreç uzun dönemli rekabet avantajı elde etmek maksatlı yetenek havuzunun büyütülmesi ya da mevcut iş görenlerin geliştirilmesine odaklanılmasıdır. (Ali & Ullah, 2023)

Günümüzde şirketlerce yetenekli iş gücünü ellerinde tutabilmek maksadıyla onlara kişisel gelişim fırsatları yaratmak, eğitim ve geliştirme faaliyetlerine yatırım yapmak, iş gören motivasyonunu yükseltmek adına işten beklentilerinin belirlenmesi ve karşılanması gerekmektedir. Aksi durumda diğer şirketlerin iş görene daha cazip gelmesi olasıdır. Yetenekli iş gücünün farklı bir şirkete kaptırılması ise iş veren açısından emek ve zaman kaybı ile sonuçlanırken bunun yanında yetenekli çalışanın deneyimlerinin de rakip örgüte kaptırılmasıyla nihayetlenecektir. (Aksu & Türidi, 2024)

1.2. Yetenek Havuzu

Yetenek yönetiminde şirketler tarafından uzun dönemli rekabet avantajı elde etmek amacıyla yetenek havuzları oluşturulmaktadır. Yetenek havuzu, şirketlerde belli pozisyonlar için uygun nitelikte ve yeteneklere sahip iş gücünün belirlenmesi ve potansiyel adayların nihai karar öncesi seçime hazır olarak bekletilmesi anlamına gelen terimdir. Yetenek havuzu sistemi, mevcut kadrolar ve yeni kadrolar için uygun nitelikli ve beklentilerle uyumlu çalışanların hazır tutulduğu sistemdir. (Atlı, 2012) Yetenek havuzu çalışmalarında hangi çalışanların yer alacağı hangilerinin olmayacağı gibi çok keskin hatlarla belirlenmiş pozisyonlar olmayabilir, ancak farklı statülere yönelik ayrı havuzların oluşturulduğu uygulamalarda bulunmaktadır.

2. Yetenek Yönetiminin Kuramsal Modelleri

Yetenek yönetimini açıklamak ve anlamlandırmak için geliştirilen başlıca kuramsal modeller aşağıda bütüncül bir şekilde sunulmuştur. Bu modeller, Yetenek Yönetiminin hem bireysel hem stratejik boyutlarını açıklayan temel teorik dayanakları oluşturur.

2.1. Kaynaklara Dayalı Görüş (Resource-Based View–RBV)

Örgütlerin rekabet avantajını, değerli, nadir ve taklit edilemez kaynaklara sahip olmasıyla açıklayan RBV (Barney, 1991), Yetenek Yönetimi literatürünün en güçlü teorik çerçevelerinden biridir. Güncel araştırmalar, Yetenek Yönetimi uygulamalarının örgüt içi bilgi akışını, inovasyonu ve öğrenme kapasitesini artırarak RBV'yi desteklediğini göstermektedir (Collings ve arkadaşları, 2019).

2.2. İnsan Sermayesi Teorisi (Human Capital Theory)

Becker, eğitim ve beceri geliştirmeye yapılan yatırımların ekonomik ve stratejik değer yarattığını savunur (Becker, 1993). Bu teori Yetenek Yönetiminin eğitim, yetkinlik geliştirme ve liderlik programları gibi uygulamalarını açıklamada kritik bir rol oynar. Son dönem araştırmalar yetenek geliştirmeye yapılan yatırımların doğrudan örgütsel performansı artırdığını doğrulamıştır (Glaister vd., 2018; Nguyen vd., 2022).

2.3. Sosyal Sermaye Teorisi

Nahapiet ve Ghoshal'ın sosyal sermaye yaklaşımı, çalışanların ilişki ağları, bilgi paylaşım düzeyi ve örgüt içi güvenin, performans ve inovasyon üzerinde etkili olduğunu savunur (Nahapiet ve Ghoshal, 1998). Yetenek Yönetimi bağlamında sosyal sermaye özellikle liderlik potansiyeli, takım performansı ve organizasyon içi iş birliği açısından kritik bir unsurdur (Dries, 2023).

2.4. Psikolojik Sözleşme Teorisi

Psikolojik sözleşme, çalışanların örgütten beklentileri ile örgütün çalışanlardan beklentileri arasındaki ilişkiyi tanımlar (Guest, 2021). Yetenekli çalışanlar kariyer gelişimi, takdir edilme ve anlamlı iş beklentileri nedeniyle bu sözleşmeye daha duyarlıdır. Bu nedenle Yetenek Yönetimi uygulamalarının tutarlılığı, işten ayrılma niyetini doğrudan etkilemektedir (Deery ve Jago, 2015).

2.5. Çalışan Deneyimi ve Çalışan Yolculuğu Modelleri

Çalışan deneyimi yaklaşımı, Yetenek Yönetiminin yalnızca işe alım değil, aday deneyimi, oryantasyon, gelişim, ödüllendirme ve bağlılık gibi tüm süreçleri kapsadığını savunur (Saks, 2022). Bu model, yetenek çekme ve elde tutma stratejilerinin bütünsel bir bakış açısıyla ele alınmasını sağlamaktadır.

2.6. Stratejik Yetkinlik Modeli ve 9 Kutu (9-Box Grid) Yaklaşımı

Silzer ve Dowell'ın geliştirdiği performans-potansiyel matrisi, potansiyel yetenekleri sınıflandırmak için en yaygın kullanılan modellerden biridir (Silzer ve Dowell, 2010). Dijital analitik uygulamalar bu matrisi destekleyerek Yetenek Yönetimi kararlarının daha objektif hâle gelmesini sağlamaktadır (Meijerink vd., 2021).

2.7. Kapsayıcı Yetenek Yönetimi Modeli

Dries ve Swailes gibi araştırmacılar Kapsayıcı Yetenek Yönetiminin örgütlerde daha yüksek bağlılık, güven ve adalet algısı yarattığını gösterdiğini savunmaktadırlar (Dries, 2023 ve Swailes vd., 2024). Bu model, tüm çalışanların gelişim potansiyeline sahip olduğu varsayımıyla elitist uygulamalara karşı daha dengeli ve etik bir yaklaşım sunar.

2.8. Dijital Yetenek Yönetimi ve Yapay Zekâ Modelleri

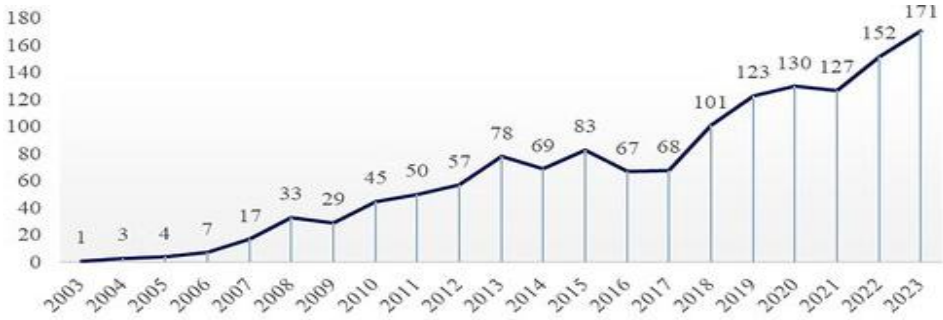
Yapay zekâ, makine öğrenmesi ve algoritmik analizler, Yetenek Yönetimi süreçlerine yeni bir kuramsal perspektif kazandırmıştır. Bu yaklaşım Yetenek Yönetimini veri odaklı, öngörülü ve ölçülebilir bir yapıya dönüştürmektedir (Meijerink vd., 2021). Dijital Yetenek Yönetimi modelleri özellikle işe alım, performans tahmini ve işten ayrılma risk analizinde kullanılmaktadır.

2.9. Entegre Yetenek Yönetimi Modeli (Bütüncül Yaklaşım)

Güncel literatür Yetenek Yönetiminin tek bir teorik modelle açıklanamayacak kadar geniş bir yapıya sahip olduğunu öne sürmektedir (Gallardo-Gallardo vd., 2020). Bu nedenle çok boyutlu entegre yaklaşım; psikolojik, sosyal, stratejik ve teknolojik unsurları birlikte ele alarak Yetenek Yönetiminin bütünsel olarak anlaşılmasını sağlar.

3. Yetenek Yönetimi Literatür İncelemesi

Yetenek yönetimi, içerisinde bulunduğumuz iş piyasasında şirketlerin ve organizasyonların uzun vadeli amaçlarına ulaşmalarında ve sürdürülebilir olma hedeflerinde önemli yer tutan bir yönetim fonksiyonu halini almıştır. Globalleşme ve hızla değişen iş dünyası dinamiklerinin de tesiriyle yetenekli iş gücüne olan ihtiyaç ve yetenek yönetimi kavramı günden güne önemini arttırmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında son yıllarda önemi artan yetenek yönetimi kavramının akademik dünyanın dikkatini çektiği ve yapılan çalışmaların sayısının arttığını söylemek mümkündür. (Çataltepe & Kaya, 2024)

Grafik-1 2003-2023 Yılları Arasında Yetenek Yönetimi Kavramı Yıllık Bilimsel Üretimi (Hendrawan vd., 2024).

Yetenek yönetimi kavramının temelleri 1800'lere kadar uzanmakta olup, başta sanat ve eğlence ile spor yönetimi literatüründe ve eğitim alanlarında kavramsal olarak temellerine rastlanmaktadır. İş dünyasında ise yetenek yönetimi kavramı, 1990'larda McKinsey danışmanları tarafından gündeme getirilmiş ve bu dönemin sonlarında, en iyi performans gösteren

işletmelerin başarısında çalışanların kritik bir rol oynadığı vurgulanarak "yetenek savaşı" kavramı literatüre kazandırılmıştır. (Khilji & Tarique, 2015)

Erken dönem (2003 ve 2013 arası) yapılan çalışmalarda; yetenek yönetimi konseptinin tanımlamalarında belirsizliklerin bulunduğu ve uygulamalara yönelik verilerin sınırlılığı ele alınmış, kavramsal çerçeveden bakılarak yetenek yönetimine yönelik kavramlar tanımlanmaya çalışılmış, ayrıca kavramın stratejik boyutu üzerinde durulmuştur(Lewis & Heckman, 2006). Collings & Mellahi tarafından 2009 yılında kavramsal olarak incelenen yetenek yönetimi, stratejik açıdan ele alınmanın yanı sıra bir teorik bir stratejik yönetim modeline de çalışmada yer verilmiştir. Bu sayede stratejik yetenek yönetimi kavramı açısından referans bir çalışma ortaya koyulmuştur.

Human Resource Management dergisi 2013 yılı aralık ayında yayımladığı sayısını yetenek yönetimi kavramına ayırmış ve özellikle 2010 yılından itibaren iş ve akademik dünyanın bu kavrama yönelik artan ilgisinden bahsetmiştir. Ayrıca, sayının 267 ve 281. Sayfalarında yer alan çalışmada; mevcut literatürde yetenek kavramının halen tutarlı şekilde tanımlanmadığı, farklı yönleri olan bu kavramın derinlemesine incelenmesi gerektiği, iş dünyasında fikir birliği eksikliği olduğu ifade edilmiştir. Çalışma ayrıca yetenek yönetiminin farklı boyutlarının gelecekte derinlemesine çalışılması gerektiğine de vurgu yapmaktadır. (Gallardo-Gallardo, Dries, & González-Cruz, 2013)

2014 yılında Meyers & van Woerkom(2014), yetenek yönetiminin altında yatan felsefelerin etkilerini, teori ve uygulamaya yönelik çıkarımları ile gelecekteki araştırma gündemini detaylı olarak ele almıştır. Çalışmada, yetenek yönetiminin stratejik rekabet üstünlüğü sağlamak için nasıl kullanılabileceği ve bu sürecin temelini oluşturan yetenek yönetimi felsefeleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Yetenek yönetiminin dört farklı felsefesi tanıtılmıştır: nadir/kalıcı, nadir/geliştirilebilir, kapsayıcı/kalıcı ve kapsayıcı/geliştirilebilir gibi felsefelerin varsayımları, yetenek yönetimi uygulamaları, fırsatları ve zorlukları analiz edilmiştir. (Çataltepe & Kaya, 2024)

Sparrow & Makram tarafından 2015 yılında konu farklı bir boyutta ele alınmış, yetenek yönetimi mimarilerinin nasıl değer ürettiğini analiz edilerek ve yetenek yönetimi sistemlerinin organizasyonların rekabetçiliklerini artırma yöntemleri üzerinde durulmuştur ve nasıl artırabileceği üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmada; yetenek yönetiminin, insan kaynakları ekosistemi içinde değer odaklı süreçler yaratarak, organizasyonların uzun süreli hedeflerine ulaşmasında katkı sağlamayı hedeflediği ve yetenek yönetimi stratejilerinin nasıl etkinleştirilebileceği konusunda çeşitli öneriler sunulmuştur (Çataltepe & Kaya, 2024). Yine 2015 yılında, yetenek yönetimi uygulamalarıyla çalışan bağlılığını artırma yöntemleri, çalışanların iş tatmini, örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyetlerini etkileyen diğer faktörler incelenmiştir. (Deery & Jago, 2015)

3.1. Yetenek Yönetiminin İlişkilendirildiği Diğer Fonksiyonlar

3.1.1. Yetenek Yönetimi-İş Performansı

Araştırmacılar tarafından kuramsal boyutta irdelenen yetenek yönetimi kavramı, gün geçtikçe farklı kavramlarla ilişkilendirilmiş ve bütünleşik bir bakış açısıyla konu ele alınmıştır. Geçmiş dönemde, yetenek yönetiminin iş tatminini ve çalışan performansını olumlu yönde etkilediğine dair bulgular ortaya koyulmuştur. (Bayraktar & Aydın, 2024) Bu çerçevede; çalışan performansı ve iş tatmini açısından konuyu nicel biçimde ele alan Bayraktar & Aydın(2024), çalışmalarında kariyer yönetimi puanı arttıkça iş tatmininin de artacağını ifade etmiştir. Buna ek olarak, çalışma sonuçları yetenek yönetimi uygulamalarının çalışan performansı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı şeklinde de yorumlanabilir. Karşı bir görüş olarak, yetenek yönetimi ile performans arasında ise pozitif yönde kuvvetli bir ilişki olduğu tespit eden çalışmalarda literatürde mevcuttur. (Okan D Kurt, 2023)

3.1.2. Yetenek Yönetimi-Örgüt Kültürü

Örgüt kültürünün örgütsel bağlılık üzerine etkisinde yetenek yönetiminin aracılık rolünü inceleyen bir çalışma yapılmış ve sonucunda; çalışanların örgüt kültürünün yetenek yönetimi üzerinde ve yetenek yönetiminin de örgüt kültürü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. (Dinçer & Kart, 2021)

Kızıltan & Fidan (2023) tarafından, özel sektör çalışanlarının örgüt kültürü, yetenek yönetimi ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik yaptığı çalışmada ise; sektörel olarak değişmekle birlikte yetenek yönetiminin örgütsel bağlılık üzerinde etkili olduğu ve örgütsel bağlılığın işletmelerin yetenekli iş gücünü elinde tutabilmesi için iş yerinde yetenek yönetimi uygulamalarına da öncelik verilmesinin faydalı olacağı sonuçları ortaya koyulmuştur.

3.1.2. Yetenek Yönetimi-Çalışan-Kariyer Memnuniyeti

Çalışan ve kariyer memnuniyeti, iş gücü devir hızını etkileyen önemli faktörlerin içerisinde yer almaktadır. Çoğunlukla kariyer memnuniyeti, bireylerin kendi kariyer başarıları sonucunda ortaya çıkan bireysel memnuniyet olarak belirtilen başarılarının göstergesi olarak algılanmaktadır. Örgütte çalışanların yükselme şansı yeterli olmaması durumunda ve buna bağlı olarak çalışan memnuniyeti düşük olduğunda, çalışan devir hızı yükselebilir. (Joo & Park, 2010)

Bankacılık sektörü özelinde yapılan bir çalışmada, çalışanların bağlı bulundukları katılım bankasındaki kariyer yönetimi ve yetenek yönetimine yönelik uygulamalarının memnuniyet algıları üzerinde olumlu etkileri olduğu görülmüştür. (Kaya & Fidan, 2023)

Bir başka çalışmada, demir-çelik, enerji ve otomotiv sektöründe faaliyet gösteren işletmelerde çalışanların yetenek yönetimi ile ilgili algılarının kariyer memnuniyetine olan etkisi incelenmiş; yetenek yönetiminin kariyer memnuniyeti

üzerinde anlamlı ve pozitif düzeyde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgulara göre yöneticilere düşen önemli görevlerden birisinin yetenek yönetimi uygulamalarına önem vermek ve çalışanların kariyer memnuniyetini sağlamak amacıyla çalışmalar yapmak olduğu ifade edilmiştir. (Ofloğlu & Bayraktar, 2021)

4.Yeşil Yetenek Yönetimi

Günümüzde, ekosistemin sürdürülebilirliğine duyarlı ve çevresel değişimlere hassas bir dünya algısı bulunmaktadır. Bu doğrultuda, organizasyonlar sürdürülebilirliklerini ve marka imajlarını geliştirmek için çevresel açıdan sosyal sorumluluk uygulamalarını benimsemektedir. Çevreye duyarlı ve sürdürülebilir sosyal sorumluluk, olumsuz çevresel tesirleri düşürmeye ve sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmeye yönelik çeşitli girişimleri kapsamaktadır. Çevreye duyarlı ve sürdürülebilir sosyal sorumluluk bir başka tarafı da yeşil yetenek yönetimidir. Yeşil yetenek yönetimi kavramı, çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini desteklemek için gerekli beceri ve bilgilere sahip çalışanları istihdam etmek, geliştirmek ve elde tutmaya odaklanmaktadır. (Hasırcı vd., 2024)

Başka bir tanımla, yeşil yetenek yönetimi; organizasyonların müteakip liderlerini, yöneticilerini ve çalışanlarını çevresel duyarlılık hedeflerini destekleyecek bilgi ile donatılarak yetiştirmesi anlamına gelmektedir. Yeşil odaklı beceri ve değerlerin yanı sıra yeşil girişimleri ve yeşil performansı teşvik etme potansiyeline sahip çalışanların ilgisini çekmeye, seçmeye, elde tutmaya ve konumlandırmayı sağlamak için yeşil yetenek yönetimi kavramı her geçen gün önemini artırmaktadır. (Odugbesan vd., 2023)

5. Sonuç

Globalleşen dünya ve artan rekabetçilik beraberinde şirketlerin durmaksızın gelişmek zorunda olduğu gerçeğini her geçen gün daha da hissettiriyor. İş yapma biçimlerinde olduğu kadar üretim faktörlerinin etkin kullanımında da kendini geliştirmek zorunda kalan günümüz şirketleri için insan kaynağının proaktif bir yöntemle yönetimi de kaçınılmaz bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, değişen kuşak ve kuşağın iş gücü piyasasındaki yoğunluğu da göz önüne alındığında yenilikçi insan kaynakları yönetimi anlayışlarına olan ihtiyacın yarın bugün olduğundan daha önemli olacağı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, yetenek yönetimi gelecekteki iş ihtiyaçlarını karşılamada ve stratejik iş hedeflerine ulaşmada yetenekleri cezp etme, geliştirme ve elde tutmada örgütçe tasarlanmış ve uygulanmış süreçler, programlar ve kültürel normların bütünleştirilmiş kümesi olarak ön plana çıkmaktadır. (Korkmaz & Keçecioğlu, 2014)

İnsan kaynakları yönetiminin bir fonksiyonu olarak 1990’lardan itibaren literatürde kendine yer bulan yetenek yönetimi kavramına yönelik yıllara sâri olarak birçok çalışma yapılmış, tanımlamaları ve kavramsal boyutu üzerinde farklı bakış açıları ile durulmuştur. Tarihsel süreçte yetenek yönetimi kavramı kavramsal sınırlarının ötesine geçerek farklı alt kavramlarla ilişkilendirilmiş ve bu bağlamda

çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca, yeteneğin ifade edilebilmesine yönelik farklı çalışma sahaları ve örnekler üzerinde ölçekler belirlenmeye çalışılmış, belirlenen ölçeklerin etkinliği analiz edilerek literatüre kazandırılmıştır.

Literatürde yapılan araştırmalar gösteriyor ki; iş gücü piyasasında değişen iş gören nesli oranı, beraberinde yetenek yönetimi ve ilişkilendirildiği diğer yönetim fonksiyonlarının önemini gelecekte de arttıracak. Bunun yanı sıra özellikle artan sosyal sorumluluk algısı ve şirketlerin yeşil dönüşüm rüzgarına kapılmasından hareketle insan kaynakları yönetiminde de yeşil dönüşümün ayak sesleri duyulmakta ve bu da yeşil yetenek yönetimi kavramının üzerinde çalışılmasının gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Kaynaklar

- Aksu, M., & Türidi, G. N. (2025). Yetenek Yönetimi Ölçeğinin Türkçe Uyarlama Çalışması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 23(55), 33-61.
- Ali, M., & Ullah, M. S. (2023). Role of laissez-faire leadership in talent management: Evidence from the pharmaceutical industry of Bangladesh. *Heliyon*.
- Altınöz, M. (2009). Yetenek Yönetimi. Ankara: Nobel Yayınları.
- Altıntaş, N. (2007). Yetenek yönetimi nedir? http://www.kobifinans.com.tr/icerik.php?Article=499&Where=danisma_merkezi&Category=0207&Topic=2 adresinden alındı
- Amstrong, M. (2006). A Handbook of Human Resource Management Practice. Philadelphia, London: Kogan Page Ltd.
- Atlı, D. (2012). Yetenek Yönetimi (Talent Management), İnsan Kaynakları Yönetiminin Yeni Vizyonu. . İstanbul: Crea Yayıncılık.
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120.
- Bayraktar, O., & Aydın, N. (2024). Yetenek Yönetimi, Çalışan Performansı ve İş Tatmini İlişkisinin İncelenmesi. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*.
- Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis. Chicago: University of Chicago Press.
- Collings, D. G., & Mellahi, K. (2009). Strategic talent management: A review and research agenda. *Human Resource Management Review*.
- Collings, D. G., Mellahi, K., & Cascio, W. (2019). Global talent management and performance. *International Journal of Human Resource Management*, 30(9), 1–24.
- Çataltepe, O., & Kaya, Y. (2024, 3 2). Yetenek Yönetimi Literatürünün Son On Yıldaki Gelişimi: 2014-2024 Yılları Arasında Yapılan Bilimsel Çalışmaların Bibliyometrik Analizi. *SDÜ İKY Dergisi*, s. 101-118.
- Çelik, M., & Zaim, A. H. (2012). Yetenek Yönetimi Yaklaşımı. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, s. 33-38.
- Deery, M., & Jago, L. (2015). Revisiting talent management, work-life balance and retention strategies. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 27(3), 453–472.
- Dinçer, E., & Kart, N. M. (2021). Örgüt Kültürünün Örgütsel Bağlılık Üzerindeki Etkisinde Yetenek Yönetiminin Aracılık Rolünün İncelenmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*.

- Doğan, S., & Demiral, A. G. Ö. (2008). İnsan kaynakları yönetiminde çalışanların kendilerine doğru yolculuk yöntemi: yetenek yönetimi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(3), 145-166.
- Dries, N. (2023). Rethinking talent management through an inclusive lens. *Human Resource Management Review*, 33(1), 1–12
- Gallardo-Gallardo, E., Dries, N., & González-Cruz, T. (2013). What is the meaning of ‘talent’ in the world of work? *Human Resource Management Review*, 23(4), 290–300.
- Gallardo-Gallardo, E., Thunnissen, M., & Scullion, H. (2020). Talent management and the future of work. *Employee Relations*, 42(2), 399–418.
- Glaister, A. J., Karacay, G., Demirbag, M., & Tatoglu, E. (2018). HRM and performance: The mediating role of talent management. *International Journal of Human Resource Management*, 29(10), 1475–1498.
- Guest, D. (2021). The psychological contract: A critical review. *International Journal of Management Reviews*, 23(1), 1–19.
- Hasırcı, I., Pınarbaşı, F. Z., & Akgül, V. (2024). Çevresel Kurumsal Sosyal Sorumluluğun İnovatif İş Davranışı Üzerindeki Etkisinde Yeşil Yetenek Yönetiminin Aracılık Rolü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*.
- Hatum, A. (2010). *Next Generation Talent Management Talent Management To Survive Turmoil*. London: Palgrave Macmillan.
- Hendrawan, R., Rosari, R. ve Nastiti, T. (2024). Yetenek yönetiminin temel temaları: Bibliyometrik analiz ve sistematik literatür taraması. *Cogent Business & Management*, 11 (1). <https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2429016>
- Joo, B.-K., & Park, S. (2010). Career satisfaction, organizational commitment, and turnover intention: The effects of goal orientation, organizational learning culture and developmental feedback. *Leadership & Organization Development Journal*.
- Kaya, B., & Fidan, Y. (2023). Katılım Bankacılığı Sektöründe Kariyer ve Yetenek Yönetimi Uygulamalarının Çalışan Performansı ve Çalışan Memnuniyeti Üzerine Etkileri. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*.
- Keçecioglu, T., Çetin, C., & Çapraz, B. (2005). Temel Yetkinliklerin Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma: Hayes Lemmerz Jantaş ve İnci Exide Akü Örnekleri. XIII. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı.
- Khilji, S. E., & Tarique, I. (2015). Incorporating the macro view in global talent management. *Human Resource Management Review*.
- Kızıltan, Z., & Fidan, Y. (2023). Örgüt Kültürü, Yetenek Yönetimi ve İş Tatmini Arasındaki İlişki. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*.

- Korkmaz, A. Ç., & Keçecioğlu, T. (2014). Yeni İnsan Kaynakları Vizyonu: Yetenek Yönetimi Metrikleri. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*.
- Lewis, R. E., & Heckman, R. J. (2006, 16). Talent management: A critical review. *Human Resource Management Review*.
- Meijerink, J., Bondarouk, T., & Lepak, D. (2021). High-tech talent management: HR analytics and AI. *Human Resource Management Review*, 31(4), 100–108.
- Meyers, M. C., & Woerkom, M. v. (2014). The influence of underlying philosophies on talent management: Theory, implications for practice, and research agenda. *Journal of World Business*.
- Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 23(2), 242–266.
- Nguyen, N., Malik, A., & Froese, F. (2022). Talent management and Generation Z: New challenges. *Journal of Business Research*, 139, 1012–1024.
- Odugbesan, J. A., Aghazadeh, S., Qaralleh, R. E., & Sogeke, O. S. (2023). Green Talent Management and Employees' Innovative Work Behavior: The Roles of Artificial Intelligence and Transformational Leadership. *Journal of Knowledge Management*.
- Ofluoğlu, G., & Bayraktar, A. S. (2021). Yetenek Yönetiminin Çalışanların Kariyer Memnuniyetine Etkisi. *International Journal of Management and Administration*.
- Okan D Kurt, S. S. (2023). Yetenek yönetiminin çalışan performansı üzerine etkileri: Satış elemanları üzerine bir uygulama. *Business & Management Studies: An International Journal*.
- Ooi, C. S. (2009). *Surviving the War for Talent in Asia: How Innovation Can Help*. IBM Press.
- Saks, A. (2022). The employee experience and talent management. *Human Resource Development International*, 25(1), 1–20.
- Silzer, R., & Dowell, B. (2010). *Strategy-driven talent management*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sparrow, P. R., & Makram, H. (2015). What is the value of talent management? Building value-driven processes within a talent management architecture. *Human Resource Management Review*.
- Swailes, S., Downs, Y., & Orr, K. (2024). Inclusive talent management: A new framework. *Human Resource Management Journal*, 34(1), 1–18.
- Şahin, Ö. (2015). Yetenek Yönetimi ve Yenilik Performansı İlişkisi: Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi,
Aydın.

Wright, P. M., & McMahan, G. C. (2011). Exploring human capital. *Human Resource Management Journal*, 21(2), 93–104.

Yarnal, J. (2008). *Strategic Career Management Developing Your Talent*. USA: Butterworth-Heinemann.

BÖLÜM 52

Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Göstergeler, Gelir Dağılımı ve Yönetişimin Yoksulluk Üzerindeki Etkileri

Selim Demez¹

¹ Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi / SBBF / SBKY Bölümü
ORCID: 0000-0001-6885-0499

Giriş

Sona yıllarda ağırlaşan ekonomik şartlar, küreselleşme, nüfus artışı, teknolojik gelişmeler birçok problemin üstesinden gelmemize yardımcı olurken, yoksulluk, gelir eşitsizliği gibi toplumsal refah ve huzuru bozan bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan yoksulluğu tüm dünya ekonomilerinde var olan ve mücadele edilmesi gereken önemli bir konu olarak değerlendirmek hiçte yanlış olmaz. Yoksulluğun konsept olarak çok yönlü bir yapısı olduğundan yoksullukla mücadele noktasında kavram olarak çok iyi bilinmesi gerekir. Literatürde yoksulluğun çok fazla tanımı yer almaktadır. Lister (2012) yoksulluğun tanımının hangi açıdan bakıldığına bağlı olarak şekillendiğini belirtmektedir. Örneğin bir politikacının yoksulluğa bakış açısı ile bir akademisyenin bakışı farklı olabilir. Kısacası yoksulluk işte tamda budur diyebileceğimiz tek bir tanımının olmadığı apaçık ortadadır.

Dünya bankasının 1990'da yayınladığı raporda yoksulluk, asgari düzeyde yaşam şartlarına ulaşamaması olarak tanımlanmıştır (World bank, 1990: 25). Lipton (1997)'a göre yoksulluğu bireyin tüketmesi gereken asgari tüketim düzeyinin altında olması şeklinde açıklamıştır. Drewnowski (1977) ise yoksulluk kişilerin elde ettikleri gelirlerini temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak şekilde yetersiz olduğunu düşünceleri ya da fark etmeleri olarak tanımlar ki bu durum kişilerin kendini yoksul görüp görmediklerine bağlı bir durum olarak değerlendirilebilir. Yine benzer bir bakış açısıyla Ravallion (1992) yoksulluğun niteliksel ve niceliksel bir karşılaştırma yapılarak tanımlanmasının önemini vurgulamıştır. Nolan ve Whelan (1996) yoksulluğun ölçülmesinin tanımlanması açısından en büyük engel olduğunu altını çizerek mevcut gelirin yoksulluğun temel belirleyicisi olduğunu fakat kişinin zevk, tercih ve yaşam tarzının da önemli olduğunu belirtmişlerdir. Tüm bu tanımlamaların yanı sıra Birleşmiş Milletler Sosyal Gelişim Ağının (UNSDN) yayınladığı 'mutluluk endeksi' yoksulluğun ölçülmesi ve tanımlanması bakımından kullanılmaktadır. Bu endekse göre kişi başına geliri yüksek zengin ülkeler daha mutluysen, fakir ülkeler daha mutsuzdur.

Yoksulluğun birçok türü olduğunu belirtmiştik bunlardan birisi mutlak yoksulluk ve göreceli yoksulluktur. Mutlak yoksulluk kişinin yaşamsal temel gereksinimlerini karşılayamamasıdır. Göreceli yoksulluk ise bireyin toplumun ortalama gelir düzeyinin altında kalmasıdır (Arpacioğlu ve Yıldırım, 2011: 63). Objektif ve subjektif yoksulluk değerlendirme ölçütlerinin farklılaşmasından kaynaklanır. Objektif yoksulluk, yaşamak için ihtiyaç durulan kalori miktarının altında kalanlardır. Subjektif yoksulluk ise bireyin kendisinin yoksul görmesidir. Değerlendirme ölçütü kişiden kişiye değişir (Atasever, 2010: 5). Bir de kronik yoksulluk kavramı vardır. Dünya sağlık örgütü bir kişinin ancak mutlak yoksulluk için belirlenen günlük değerin %80'ini karşıladığı duruma 'ultra yoksul' demektedir. Bir kişinin bu durumu 5 yıldan fazla yaşamasına 'kronik yoksulluk' demektedir (DPT, 2001, s. 106).

Yukarıdaki tanımlamalardan da anlaşılacağı gibi yoksulluk ekonomik, sosyal, siyasal ya da politik nedenlerle meydana gelebilmektedir. Örneğin politik istikrarsızlık ya da kötü yönetimin ve denetimsizlikten kaynaklanan rüşvet ve yolsuzluk gibi durumlar belirli kanallarla yoksulluğu meydana getireceği gibi daha da ağırlaşmasına neden olabilecektir.

Bu çalışma geliştirmekte olan ülkelerde yoksulluğu meydana getiren ve/veya derinleştiren ekonomik ve yönetim göstergelerini ortaya koymaktır. Böylece yoksullukla mücadele konusunda politika yapıcılara yol göstermek amaçlanmaktadır.

Seçilmiş Literatür

Literatürde yoksulluk ile ilgili yapılmış olan birçok ampirik ve betimsel çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalar analizde kullanılan değişkenler, yöntem, ülke grubu bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Konu ile ilgili yazında gelir dağılımı adaletsizliği ya da gelir eşitsizliği ile yoksulluk ilişkisini inceleyen çalışmalar; Kakwani (1980) gelir eşitsizliği ve yoksulluğun ölçülmesi temelinde nedenlerini ortaya koyarak politika önerilerinde bulunmuştur. Sen (1986) çalışmasında gelir eşitsizliğinin yoksulluk arasında güçlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Feldstein (1998) yoksulluğun temel kaynağının gelir eşitsizliği olmadığını, yoksulluğun belirleyicilerinin işsizlik, düşük kazanç kapasitesi ve bireysel tercih oluşturmaktadır. Fosu (2010) gelir eşitsizliğini ve yoksulluğu temsilen sırasıyla Gini endeksini ve yoksul kişi sayısını aldığı çalışmasını tüm dünya ve 6 alt geniş alt bölge için 1980-2004 yılları arasında dengesiz panel veri yöntemi kullanarak yapmıştır. Yoksulluğun azaltılmasında gelir dağılımının çok büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır. Ravillion (2005) eşitsizlik kavramına göreceli ve mutlak eşitsizlik ayrımı yaparak yaklaşmaktadır. 1990'lı yıllar için 70 tane geliştirmekte olan ekonomi için göreceli gelir eşitsizliği ile yoksulluk arasında bir ilişkinin olmadığını belirterek mutlak gelir eşitsizliği ile yoksulluk arasında bir değiş-tokuş ilişkisi olduğunu altını çizmiştir. Jamal (2006) Pakistan ekonomisi için yaptığı çalışmasında gelir eşitsizliğinin azaltılmasının yoksullukla mücadelede iyi bir yöntem olduğunu ortaya koymuştur. Shaba vd., (2018) Nijerya'nın kuzey orta bölgesinde seçilmiş eyaletler için yaptıkları çalışmalarında birçok yoksulluğu azaltıcı politika yapılmasına rağmen devam eden yoksulluğun nedenlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Sonuç olarak yoksulluğun büyük oranda gelir eşitsizliğine bağlı olduğunu altını çizmişlerdir. Durgun ve Durgun (2023) Türkiye için 1990-2019 yılları arasında yoksulluğu temsilen insani gelişme endeksini alarak yaptıkları zaman serisi analizin sonuçlarına dayanarak yoksulluğun azaltılmasında gelir dağılımı adaletinin sağlanmasının önemine dikkat çekmişlerdir. Balcı İzgi ve Alyu (2018) 3 yıla ait verilerle 35 OECD ülkesi 26 AB üyesi ülkesi için panel veri analiz yöntemi ile gelir eşitsizliği yoksulluk ilişkisini analiz etmiş ve yoksulluğun gelir eşitsizliğinin nedeni olduğunu altını çizmiştir. Gelir eşitsizliği yoksulluk ilişkisinin yer aldığı yazında ekonomik

büyümeyi de dahil eden çalışmalarda yer almaktadır. Roemer ve Gugerty (1997) ekonomik büyümenin yoksullukla mücadelede etkin bir politika olduğunu belirterek, ticari açıklığın olumlu etkisine dikkat çekmişlerdir. Dollar ve Kray (2002) birçok ülke için yaptıkları ampirik çalışmalarında ülkenin toplam gelir artışının yoksulların da gelirlerini artıracaklarını belirtmişlerdir. Erkal, Akıncı ve Yılmaz (2015) yıllarında yoksulluk büyüme ve gelir eşitsizliği ilişkisini Seçilmiş Doğu Avrupa ülkelerinde 1998-2010 dönemi için panel veri analiz yöntemi ile incelemiş ve yoksulluğun gelir eşitsizliğinden kaynaklandığını ve bu durumunda büyümeyi artırdığını ortaya koymuşlardır. Ertekin (2017) Çin ekonomisinde gelir eşitsizliğinin temel nedeninin kırsal ve kentsel ayrımından kaynaklandığını belirterek, yoksulluk ve büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Sadece ekonomik büyüme ile ilişkilendiren Škare ve Družeta (2016) çalışmasında büyümenin her düzeyinde yoksulluğu azalttığını vurgulayarak, büyümenin yoksulluğu azalttığı ancak yeterli bir koşul olmadığının altını çizmektedirler. Mehrara, Firouzjaee ve Gholami (2011) yoksulluk ve gelir eşitsizliğini OPEC ve OECD ülkeleri için analiz etmiştir. İlginç olarak OPEC ülkelerinde yolsuzluğun kontrolünün gelir dağılımını olumsuz etkilediğini, OECD ülkelerinde ise beklenildiği gibi yolsuzluğun azalmasının gelir dağılımı üzerinde olumlu etkisinin olduğunu ortaya koymuşlardır. Gupta, Davoodi ve Alonso-Terme (2002) çalışmasında yolsuzluğun gelir eşitsizliğini 11 puan ve yoksulluğu ise 5 puan artırdığını belirtmiştir. Karluk ve Unal (2017) özetle OECD ülkelerinde gelir eşitsizliğinin yolsuzluğa, gelir eşitsizliğinin de yoksulluğa neden olduğunu belirtmektedirler.

Yukarıda görüldüğü gibi yoksullukla ilgili birçok çalışma yapılmış genellikle gelir dağılımında adaletin sağlanmasının ve kişi başına gelirin artırılmasının yoksulluğu azalttığını diğer bir ifadeyle gelir eşitsizliğinin azaltılması ve ulusal gelirin artırılmasının yoksullukla mücadelede etkin bir politika aracı olarak kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

Veriler

Gelişmekte olan ülkelerde yolsuzluğu etkileyen aşağıda belirttiğimiz faktörlerin analiz edildiği bu çalışma 2009-2023 yılları arasını ele alan düzenli verilerine ulaşabildiğimiz Ermenistan, Kosta Rika, Dominik Cumhuriyeti, Gürcistan, Moldova, Peru, Paraguay, Romanya, Rusya, Türkiye, Brezilya, Endonezya, Tayland, Bulgaristan ve Kolombiya olmak üzere 15 ülke için yapılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası'nın yayınladığı 'Dünya Gelişmişlik Göstergeleri' (WDI) veri tabanından elde edilmiştir. Verilen başında yer alan 'LN' simgesi değişkenlerin doğal logaritmasının alındığını ifade etmektedir. Verilere ait açıklamalar ve tanımlayıcı istatistikler sırasıyla Tablo-1 ve Tablo-2'de verilmiştir.

Tablo-1 Veriler ve Açıklamaları

Verilerin gösterimi	Açıklaması	Verinin adı	Türü
LNyok	2021 yılı uluslararası fiyatları ile günde 8.30 dolardan az bir gelirle yaşayan nüfusun yüzdesini ifade etmektedir.	Poverty Headcount Ratio	Oran
LNGINI	0'ın mükemmel eşitliği 100'ün ise mükemmel eşitsizliği gösterdiği, Lorenz eğrisi yardımı ile ekonomik birimlerin gelir dağılımından ne kadar saptığını ölçen bir endekstir.	Gini Index	Oran
LNyGDP	2015 fiyatları dikkate alınarak hesaplanan dolar cinsinden kişi başı gayrisafı yurtiçi hasıla	GDP	Oran
LNTO	[(İthalat + İhracat)x100/GSYH)] ithalat ve ihracat oranları Amerikan doları olarak alınmıştır.	Trade Openness	Oran
LNyPS	Politik istikrar/şiddet ve terörün yokluğu verisidir. 0 en düşük sıralamayı 100 ise en yüksek sıralamayı göstermektedir.	Political Stability Absence of Violence and Terrosim: Percentile Rank	Oran
LNCC	Yolsuzluğun kontrolü verisidir. 0 en düşük sıralamayı 100 ise en yüksek sıralamayı göstermektedir.	Control of Corruption: Percentile Rank	Oran

Tablo-2 Tanımlayıcı İstatistikler

	LNyOK	LNGINI	LNyGDP	LNTO	LNPS	LNCC
Minimum	-0.10	1.39	3.32	1.34	0.67	1.04
Maksimum	4.52	1.74	4.16	2.14	1.92	1.88
Ortalama	3.22	1.59	3.80	1.80	1.47	1.57
Standart Hata	0.81	0.08	0.19	0.18	0.25	0.19
Skewness	-1.09	-0.29	-0.34	-0.19	-0.54	-0.46
Kurtosis	4.75	2.52	2.33	2.40	2.73	2.49
Jarque-Bera	73.90 (0.00)*	5.35 (0.06)***	8.58 (0.01)**	4.67 (0.09)***	11.63 (0.00)*	10.46 (0.00)*

Not: *,**,*** sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılıkları, parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo-2’de modelde yer alan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri yer almaktadır. Görüldüğü gibi veriler belli bir ortalama ve varyans etrafında dağılım göstermektedir. Jarque-Bera Testi sonuçlarına baktığımızda ise verilerin tamamı normal dağıldığını ifade eden sıfır hipotezi reddedilmektedir. Diğer bir ifadeyle değişkenler normal dağılmaktadırlar.

Yöntem

Ekonomik olayları mevcut dönem oluşumları geçmişte meydana gelen durumların etkisi altındadır. Diğer bir ifadeyle bir kişinin alacağı karar geçmiş dönem yaşanan deneyimlerin bir sonucudur. Bu nedenle iktisadi bir model tanımlanırken değişkenlerin gecikmeli değerlerinin modele dahil edilmesi modeli güçlü bir hale getirmektedir (Tatoğlu, 2012:65). Dinamik panel veri modellerindeki durum tam bu anlatıldığı gibidir. Bağımlı değişkenin gecikmeli hali bağımsız değişken olarak modele eklenir. Bu durum 1 nolu eşitlikte gösterilmiştir.

$$Y_{it} = \alpha Y_{it-1} + Z\hat{X}_{it} + m_{it} \quad i = 1,2,3, \dots, N; \quad t = 1,2,3, \dots, T \quad (1)$$

1’ nolu eşitlikte i birimleri, t zamanı, $\hat{X}_{it}$ $1 \times K$, ve Z $K \times 1$ boyutlarındaki matrisleri, $m_{it} = u_i + v_{it}$ şeklide tek taraflı birleşik hata modelini göstermektedir. $\mu_i \sim IID(0, \sigma_\mu^2)$ ve $v_{it} \sim (0, \sigma_v^2)$ şeklinde olan birbirlerinden bağımsız hata terimleridir. 1 nolu eşitlikte Y_{it-1} hem hata terimi olan u_i hem de hata teriminin gecikmeli değeri μ_{it-1} ile korelasyonludur (Baltagi, 2005:135). Hata terimleri arasındaki korelasyon problemini aşmak için Balestra ve Nerlove (1966) araç değişken kullanımını önermiştir. Araç değişken olarak da açıklayıcı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin modele eklenmesi hata terimiyle olan korelasyon sorunu aşılabilmektedir. Arellano ve Bond (1991) genelleştirilmiş momentler (GMM) birinci fark modelini kullanır. Araç değişkenlerle fark modeli matrisini EKK ile tahmin eder (Tatoğlu, 2012: 67-80). Model aşağıda belirtildiği gibidir.

$$Z'\Delta Y = Z'\Delta Y_{-1}Y + Z'\Delta X\beta + Z'\Delta u \quad (2)$$

veya

$$Z'\Delta Y = \delta Z'\Delta X + Z'\Delta u \quad \Delta X = [(Y_{it-1} - Y_{it-2}), (X_{it} - X_{it-1})] \quad (3)$$

(GMM) tahmincisi denklem 4’te gösterilmiştir.

$$\hat{\delta}_{GMM} = \left(\Delta X'Z(Z'\hat{\Omega}Z)^{-1}Z'\Delta X \right)^{-1} \left(\Delta X'Z(Z'\hat{\Omega}Z)^{-1}Z'\Delta Y \right) \quad (4)$$

$\hat{\Omega}$ hata teriminin kovaryans matrisini göstermektedir.

Arellano ve Bond (1991) GMM’de araç değişkenlerin geçerliliğini sınamak için Sargan testini önermişlerdir. Aslında bu bir dışsallık testidir. Modelde kullanılan değişken dışsal ise model kalıntıları araç değişken olarak alınan bağımsız değişkenin farkları ile korelasyonlu değildir. Sargan Testindeki hipotezler aşağıda yer almaktadır.

H_0 : Aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir.

H_1 : Aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerli değildir.

$$s = \Delta \hat{u} Z \left(\sum_{i=1}^N Z_i' \Delta \hat{u}_i \hat{u}_i' Z_i \right)^{-1} Z' \Delta \hat{u} \sim \chi_{p-K-1}^2 \quad (5)$$

Denklem 5’te $Z_i = \text{diag}(Y_{i1}, \dots, Y_{im})$, ($m = 1, \dots, T - 2$ eşitliği vardır. $\Delta \hat{u}$ iki aşamalı tahminden elde edilen kalıntılardır. p , Z ’nin sütun sayısıdır. s test istatistiği p -K-1 serbestlik derecesinde χ^2 dağılmaktadır (Baltagi, 2005:141; Tatoğlu, 2012:99).

GMM tahmincisinin etkin olması için ikinci mertebeden otokorelasyon olmaması ($E(u_{it}u_{it-2}) = 0$) gerekmektedir. Arellona ve Bond (1991) okorelasyonu test etmek için birinci farklar modelindeki kalıntılar kullanılır.

$$s_{ab} = \frac{\hat{u}_{-2}\hat{u}}{\hat{u}^{1/2}} \sim N(0,1) \quad (6)$$

Denklem 6’da Arellona ve Bond (1991) test istatistiğidir. Denklemde $\hat{u}_{-2}$ iki kez gecikmesi alınmış kalıntıların vektörüdür. Hata teriminin (u_{it}) otokorelasyonsuz olduğunu öneren sıfır hipotezine karşı sınanır (Tatoğlu, 2012: 101).

Bulgular

Tablo-3. Arellona ve Bond (1991) GMM Test Sonuçları

	Model I	Model II	Model III	Model VI	Model V
LNKOK(-1)	0.35(0.00)*	0.81 (0.00)*	0.17 (0.00)*	0.65 (0.00)*	0.62 (0.00)*
LNKINI	5.00(0.00)*	0.91 (0.90)	1.86 (0.00)*	0.84 (0.37)	0.04 (0.98)
LNKDP	-	-2.88 (0.05)***	-2.91 (0.00)*	-1.96 (0.00)*	-2.54 (0.00)*
LNTO	-	-	0.49 (0.09)***	0.46(0.00)*	1.04(0.05)***
LNPS	-	-	-	-0.08 (0.35)	-0.13 (0.43)
LNCC	-	-	-	-	0.65 (0.32)
Sargan Testi	14.23 (0.30)	14.10 (0.29)	11.65 (0.39)	7.91 (0.72)	9.83 (0.36)

Arellano-Bond	-0.01 (0.99)	1.34 (0.17)	0.94 (0.34)	0.01 (0.99)	0.92 (0.35)
Otokorelasyon Testi AR (2)					
Wald Test	121.15	207.68	24.53	656.83	202.79
İstatistiği	(0.00)*	(0.00)*	(0.00)*	(0.00)*	(0.00)*

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılıkları, parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo-3'te yoksulluğun (LNYOK) bağımlı değişken olduğu 5 model için Arellona ve Bond (1991) GMM test sonuçları yer almaktadır. Model I'de gelir eşitsizliğinde (LNGINI) meydana gelen artışın beklenildiği gibi yoksulluğu artırdığı (LNYOK), Model II'de büyük oranda GSYH'nın (LNGDP) yoksulluğu azalttığı, Model III'te LNGDP'nin yoksulluğu azalttığı, ticari açıklık (LNT0) ve gelir dağılımında eşitsizliğin ise yoksulluğu artırdığı görülmektedir. Model IV ve Model V'te ekonomik göstergelere ek olarak politik istikrar/şiddet ve terör olaylarının olmaması (LNPS) ve Yolsuzluğun kontrolü (LNCC) şeklinde olan 2 adet yönetim göstergesine yer verilmiştir. Her iki model için de LNPS ve LNCC istatistiksel olarak anlamlı değildir. Ayrıca LNT0'da meydana gelen değişimlerin LNYOK'u azaltmasını küreselleşmenin bir sonucu olarak değerlendirebilmemiz mümkündür. Ayrıca ticari açıklığın yoksulluğu artırma nedeninin gelir dağılımı kanalı ile gerçekleşmektedir. Çünkü uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi gelirin belirli kesimlerde toplanmasına neden olabilmektedir. Bununla birlikte yönetim göstergelerinin istatistiksel olarak anlamsız olması gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun belirleyicisinin ekonomik olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç

Yoksulluk tüm ekonomilerde çeşitli nedenlerle var olan önemli bir problemdir ve toplumsal çatışma, suç, refah kaybı gibi birçok problemi de beraberinde getirir. Tüm bu sorunlar sosyal ve ekonomik hayatı dejenere eder. Bu nedenlerle yoksullukla mücadele etmek aslında bir ekonomide karşı karşıya kalınan ya da kalınabilecek birçok olumsuzluğun da üstesinden gelmek demektir. Ancak yoksullukla mücadele sadece gelirin artırılması ile çözülebilecek bir sorun da değildir. Yüksek gelir düzeyine sahip gelişmiş ekonomilerde de yoksulluğun var olması sorunun sadece ekonomik olmadığının en somut kanıtıdır. Bu nedenle yoksullukla mücadele etmek için öncelikle yoksulluğa neden olan ekonomik, sosyal ve politik etkenlerin analiz edilmesi gerekir. Bu çalışmada Türkiye'nin de içinde olduğu düzenli verilerine ulaşabildiğimiz gelişmekte olan ülkeler için literatürde yer alan çalışmalardan da yararlanarak yoksulluğu en çok etkilediğini tespit ettiğimiz ekonomik ve yönetim verilerinin yoksulluk üzerindeki etkileri ampirik olarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda ekonomik değişkenlerde kişi başına gelirin ve gelir dağılımında adaletin yoksulluğu azaltıcı etkisi olduğunu, ticari açıklığın ise yoksulluğu artırdığı görülmektedir. Ayrıca yönetim göstergesi olarak alınan politik istikrar ve yolsuzluğun kontrolü verileri istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu durumda

gelişmekte olan ülkelerde yoksullukla mücadele politikaları belirlenirken politika yapıcıların başta kişi başına gelirin artırılması ve gelir dağılımında adaletin sağlanması gibi ekonomik göstergeleri iyileştirecek politikalara ağırlık vermesi gerektiği söylenebilir. Bunun yanı sıra analiz sonuçları ticari açıklığın beklenenin aksine yoksulluğu artırdığını ortaya koymuştur. Bu durumun ekonominin kırılganlığın yüksek olması (gelişmekte olan ülkelerde genellikle ekonomik yapı kırılgandır) ve gelir eşitsizliğinden diğer bir ifadeyle gelirin tabana yayılamamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu sonuçların ışığında gelişmekte olan ekonomilerde yoksullukla mücadele için öncelikle üretim artırılarak toplam gelirin artırılması ve gelir dağılımı adaletinin sağlanması büyük önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- Abay, M. Ç., & Sezgin, S. (2018). Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Dağılımı. *Journal of Life Economics*, 5(4), 97-110.
- Arellano, M. and S. Bond, 1991, Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations, *Review of Economic Studies* 58, 277–297.
- Arpacıoğlu, Ö. ve Yıldırım, M. (2011). Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi. Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi. 4(2).
- Atasever, P. (2010). 1980 sonrası Türkiye’de uygulanan para politikalarının yoksulluk sürecine yansımaları. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Aydın.
- Balestra, Pietro., & Nerlove, Marc (1966), “Pooling Cross Section and Time Series Data in the Estimation of a Dynamic Model: The Demand For Natural Gas”, *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, s. 585-612.
- Baltagi, Badi (2005), *Econometric Analysis of Panel Data*, John Wiley & Sons, USA.
- Dollar, D., & Kraay, A. (2002). Growth is Good for the Poor. *Journal of economic growth*, 7(3), 195-225.
- DPT, (2001), 8. BYKP Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, DPT Yayınları, No: 2599.
- Drewnowski, J. (1977). Poverty: its meaning and measurement. *Development and change*, 8(2), 183-208.
- Durgun, B., & Durgun, Ö. (2023). Gelir eşitsizliği ve insani gelişme ilişkisi: Türkiye örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 45-73.
- Erkal, G., Akıncı, M., & Yılmaz, Ö. (2015). Yoksulluk, Gelir Eşitsizliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş Doğu Avrupa ve Latin Amerika Ülkeleri İçin Ampirik Bir Analiz. *TISK Academy/TISK Akademi*, 10(19).
- Ertekin, M. S. (2017). Çin’de ekonomik büyüme, yoksulluk ve gelir eşitsizliği: Dünya ekonomisinde konumu. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 13-37.
- Feldstein, M. S. (1998). Income inequality and poverty.
- Fosu, A. K. (2010). Inequality, income, and poverty: Comparative global evidence. *Social Science Quarterly*, 91(5), 1432-1446.
- Gupta, S., Davoodi, H., & Alonso-Terme, R. (2002). Does corruption affect income inequality and poverty?. *Economics of governance*, 3(1), 23-45.

- İzgi, B. B., & Alyu, E. (2018). Yoksulluk ve Gelir Dağılımı Eşitsizliği: OECD ve AB Ülkeleri Panel Veri Analizi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(3), 988-996.
- Jamal, H. (2006). Does inequality matter for poverty reduction? Evidence from Pakistan's poverty trends. *The Pakistan development review*, 439-459.
- Kakwani, N. C. (1980). *Income inequality and poverty*. New York: World Bank.
- Karluk, S. R., & Unal, U. (2017). Türkiye Ekonomisinde Yoksulluk, Yolsuzluk ve Gelir Dağılımı İlişkisi.
- Lipton Michael. (1997). Poverty: Are There Holes In The Consensus. **World Development**, s.25:1003-1007.
- Lister, R. (2021). *Poverty*. John Wiley & Sons.
- Mehrara, M., Firouzjaee, B. A. ve Gholami, A. (2011). "The Corruption and Income Distribution in OPEC and OECD Countries: A Comparative Study", *International Journal of Environmental Research*, 2(6): 51-61.
- Nolan, B., & Whelan, C. T., (1996). The Relationship between Income and Deprivation: A Dynamic Perspective. *Revue économique*, 709-717.
- Ravallion, M. (1992). *Poverty Comparisons: A guide to Concepts and Methods*. The World Bank.
- Ravallion, M. (2005). A poverty-inequality trade off?. *The Journal of Economic Inequality*, 3(2), 169-181.
- Roemer, M., & Gugerty, M. K. (1997). *Does economic growth reduce poverty?* (Vol. 5). Cambridge, MA: Harvard Institute for International Development.
- Sen, P. K. (1986). The Gini coefficient and poverty indexes: some reconciliations. *Journal of the American Statistical Association*, 81(396), 1050-1057.
- Shaba, N. Y., Obansa, S. A. J., Magaji, S., & Yelwa, M. (2018). Analysis of the Relationship between Income Inequality and Poverty, Prevalence in Selected North Central States of Nigeria: 1991-2013. *Applied economics and finance*, 5(3), 22-33.
- Škare, M., & Družeta, R. P. (2016). Poverty and economic growth: a review. *Technological and Economic development of Economy*, 22(1), 156-175.
- Tatoğlu, Y. Ferda (2012) *İleri Panel Veri Analizi*, Beta Basım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- World Bank. World Development Report 1990. www.documents1.worldbank.org/curated/en/424631468163162670/pdf/PUB85070REPLACEMENT0WDR01990.pdf, et: 10.11.2025.

BÖLÜM 53

Dijitalleşme Bağlamında Teknostres ve Dijital Tükenmişlik: Literatüre Sistemik Bir Bakış

Saliha Emre Deveci¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Orcid: 0000-0001-8881-0355

GİRİŞ

Son yirmi yılda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki (ICT) hızlı gelişim, örgütlerin yapısını, iş süreçlerini ve çalışan deneyimini köklü biçimde dönüştürmüştür. Dijitalleşme, verimlilik, esneklik ve hız gibi önemli avantajlar sunarken; çalışanlar açısından sürekli erişilebilir olma, artan bilişsel yük ve iş-özel yaşam sınırlarının bulanıklaşması gibi yeni psikososyal riskleri de beraberinde getirmiştir (Mazmanian, Orlikowski & Yates, 2013; Leonardi, 2021). Bulut bilişim, Nesnelerin İnterneti (IoT), Blok Zinciri (BC), Yapay Zeka (AI) ve Makine Öğrenimi (ML) gibi dijital dönüşüm teknolojileri, kuruluşların dönüşüm çabalarının bir parçası olarak benimsediği teknolojilerin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır (De' R ve Pal, 2020) Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin (BİT) kurumsal süreçlere ve ürünlere entegre edilmesi, kullanıcıların bu teknolojilere olan bağımlılığını katlanarak artırmıştır. BİT'lerin benimsenmesi ve kullanımı, kurumsal yapıların ve iş süreçlerinin yeniden tanımlanmasına ve bireyler ile kuruluş arasındaki etkileşim biçimlerinin değişmesine yol açmıştır. Çalışanlar sürekli olarak yeni uygulamalara, işlevlere ve iş akışlarına uyum sağlamak zorundadır (Ragu-Nathan, Tarafdar, Ragu-Nathan, & Tu, 2008).

Modern BİT'lerin yaygınlığı, e-posta, internet ve telefon aracılığıyla neredeyse sürekli bir "bağlantı" durumuna yol açmaktadır. Bireyler, her zaman bağlantıda oldukları için "her an ulaşılabilir" olduklarını hissetmektedirler. Bu da zaman ve mekan üzerindeki kontrolü kaybettiklerine inanmalarına ve stres duygularına yol açmaktadır. Başka bir örnek vermek gerekirse, BİT kullanıcıları düzenli olarak birçok farklı kaynaktan gelen bilgi bombardımanına maruz kalmaktadır. Bu durum, sürekli değişen BİT'lerdeki artan karmaşıklık seviyeleriyle birleştiğinde, başa çıkamama duygusuna ve strese yol açmaktadır. Bu nedenle, teknostres, bireyin sürekli gelişen BİT'lerle ve bunların kullanımına ilişkin değişen bilişsel ve sosyal gereksinimlerle başa çıkma girişimlerinin ve mücadelelerinin sonuçlarından biridir. Etkileri, son birkaç yıldır iş yerinde BİT'lerin hızla yayılmasıyla giderek daha belirgin hale gelmiştir. (Tarafdar vd.2007). Akıllı telefon önemli bir bilgi teknolojisi cihazı olduğundan ve insanlar "çağa ayak uydurmak" için ona uyum sağlama ihtiyacı hissettiklerinden, akıllı telefona aşırı bağımlılık kompulsif kullanıma yol açabilmekte ve kullanıcıda teknostresi artırmaktadır (Lee, Chang, Lin, & Cheng, 2014). Video ve sesli konferans araçlarının kullanımı önemli ölçüde arttıkça, kuruluşlar bu artışı karşılamak için teknoloji altyapılarını güçlendireceklerdir. Bu, bant genişliği genişletme, ağ ekipmanı ve bulut hizmetlerinden yararlanan yazılımlara yapılan yatırımların artmasına yol açacaktır. Çalışanlar evden çalışma (WFH) fikrine, çevrimiçi toplantı ve işlemlere alıştıkça, firmalar WFH'yi istisna olmaktan ziyade norm haline getirecektir. Bu durum, gerekli yükü ve bant genişliğini karşılayacak dijital altyapıya sahip birçok firma tarafından benimsenmektedir (Akala, 2020; BBC News, 2020; Khetarpal, 2020).

Sürekli bağlantılı bir iletişim ortamında, sosyal ağ hizmetlerinin (SNS) kullanıcıları, SNS'lerden gelen ezici miktardaki sosyal talebe sürekli dikkat etmek

zorundadır. Bu artan enerji gereksinimleri, fiziksel ve psikolojik gerginliğe yol açabilen SNS yorgunluğuna neden olabilir. Stres ve başa çıkmanın işlemci teorisini genel teori olarak kullanan bu çalışma, aşırı yüklenmeyi (yani stres faktörlerini) SNS yorgunluğunun (yani gerginliğin) temel belirleyicisi olarak ele almakta ve aşırı yüklenmenin üç boyutunu (bilgi aşırı yüklenmesi, iletişim aşırı yüklenmesi ve sistem özelliği aşırı yüklenmesi) tanımlamaktadır. Ayrıca, aşırı yüklenmenin öncülleri olarak SNS özelliklerini de içermektedir (Lee, Son, & Kim, 2014).

COVID-19 birlikte uzaktan ve hibrit çalışma modellerinin artması, dijital araçların iş yaşamındaki merkezi rolünü daha da artırmıştır. Bu süreçte çalışanlar, video konferans sistemleri, kurumsal mesajlaşma uygulamaları ve performans izleme yazılımları aracılığıyla sürekli çevrimiçi bir çalışma düzenine maruz kalmıştır (Waizenegger vd., 2020). Bu durum, dijital teknolojilerin yalnızca bir üretkenlik aracı değil, aynı zamanda çalışanların psikolojik iyi oluşunu etkileyen bir stres kaynağı olarak ele alınmasını gerekli kılmıştır.

Her ne kadar dijital tükenmişlik ve teknostres üzerine artan sayıda çalışma bulunsada, mevcut literatürün parçalı, kavramsal olarak dağınık ve farklı disiplinlere yayılmış olduğu görülmektedir. Çalışmalar; bilişim sistemleri, psikoloji, örgütsel davranış ve insan kaynakları alanlarında ayrı ayrı ilerlemekte, kavramların birbirleriyle ilişkisi bütüncül biçimde ortaya konulamamaktadır. Bu noktada, bibliyometrik analizler, alanın entelektüel yapısını, tematik kümelerini ve zaman içindeki evrimini haritalandırmak açısından önemli bir metodolojik araç sunmaktadır (Donthu vd., 2021).

Teknostres Kavramı ve Dijital Tükenmişlik

Teknostres (technostress), bireylerin bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanırken yaşadıkları uyum zorlukları ve stres tepkileri olarak tanımlanmaktadır (Brod, 1984). Kavram, özellikle Tarafdar ve arkadaşlarının (2007; 2015) çalışmalarıyla örgütsel davranış literatüründe sistematik bir çerçeveye kavuşmuştur. Bu çalışmalarda teknostres, beş temel boyut üzerinden ele alınmaktadır: techno-overload, techno-invasion, techno-complexity, techno-insecurity ve techno-uncertainty. Teknostres literatürü ağırlıklı olarak İş Talepleri–Kaynaklar Modeli (JD-R) ve Kaynakların Korunumu Teorisi (COR) çerçevesinde ele alınmaktadır. Dijital teknolojilerin aşırı iş yükü yaratması ve bireysel kaynakları tüketmesi, duygusal tükenme, iş tatminsizliği ve performans düşüşü gibi olumsuz sonuçlara yol açmaktadır (Bakker ve Demerouti, 2017; Hobfoll vd., 2018). Bu bağlamda teknostres, uzun süreli maruziyet durumunda daha derin psikolojik sonuçların habercisi olarak değerlendirilmektedir.

Son yıllarda literatürde teknostres kavramının ötesine geçen dijital tükenmişlik (dijital burnout) kavramının öne çıktığı görülmektedir. Dijital tükenmişlik, sürekli dijital etkileşim, çevrimiçi olma baskısı ve teknolojik taleplerin yarattığı kronik yorgunluk, zihinsel bitkinlik ve duygusal tükenme durumu olarak tanımlanmaktadır

(Ayyagari, Grover ve Purvis, 2011; Molino vd., 2020). Dijital tükenmişlik, COVID-19 pandemisi sırasında zirveye ulaşmıştır. Kişilerde en çok görülen sonuçları arasında yüksek düzeyde kaygı, yalnızlık, stres, depresyon, travma ile ilgili semptomlar, saldırgan davranış, öfke, sinirlilik ve uyku bozuklukları yer almaktadır. Dijital tükenmişlik, klasik tükenmişlikten (Maslach ve Leiter, 2016) farklı olarak, doğrudan teknolojik yoğunluk ve dijital iş tasarımı ile ilişkilidir. Özellikle “Zoom yorgunluğu”, “dijital yorgunluk” ve “çevrimiçi tükenme” gibi alt kavramlar, pandemiden sonra literatürde hızla yaygınlaşmıştır (Bailenson, 2021). Bu durum, dijital tükenmişliğin artık geçici bir fenomen değil, modern örgütlerde kalıcı bir risk alanı olduğunu göstermektedir. Araştırmalar, dijital tükenmişliğin çalışan tutumları ve davranışları üzerinde çok boyutlu etkileri olduğunu ortaya koymaktadır. Dijital tükenmişlik; iş tatmini, örgütsel bağlılık ve iş performansında azalma; işten ayrılma niyetinde artış ve işten geri çekilme davranışlarıyla ilişkilendirilmektedir (Taraftar vd., 2019; Spagnoli vd., 2020). Örgütsel davranış literatüründe dijital tükenmişlik, aynı zamanda sessiz istifa, işe yabancılaşma ve psikolojik iyi oluşun bozulması gibi güncel kavramlarla da ilişkilendirilmektedir. İnsan kaynakları açısından bakıldığında ise dijital tükenmişlik, sürdürülebilir performans, çalışan deneyimi ve yetenek yönetimi politikaları açısından kritik bir tehdit oluşturmaktadır (Cooke, Dickmann ve Parry, 2022).

Ayyagari vd. (2011) göre bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) yaygınlaşması ve her yerde bulunmasıyla birlikte, bireylerin işlerini tamamlamak için bu teknolojilerle sürekli etkileşim halinde olmaları zorunlu hale gelmektedir. Araştırma modeli, kullanılabilirlik (faydalılık, karmaşıklık ve güvenilirlik), müdahalecilik (iş yerinde bulunma zorunluluğu, anonimlik) ve dinamizm (değişim hızı) gibi belirli teknoloji özelliklerinin stres faktörleriyle (iş yükü fazlalığı, rol belirsizliği, mahremiyet ihlali, iş-ev çatışması ve iş güvencesizliği) ilişkili olduğunu öne sürmektedir.

YÖNTEM

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, örgütlerde dijital tükenmişlik ve teknostres konularında yayımlanan akademik çalışmaların tematik gelişimini ve araştırma eğilimlerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışma, bibliyometrik analiz yöntemi ile tasarlanmıştır. Bibliyometrik analiz, belirli bir araştırma konusundaki çalışmaların nicel olarak incelenmesini sağlayan ve alanın yapısal özelliklerini görünür kılan sistematik bir yaklaşımdır. Çalışmada bibliyometrik analizler, bilimsel literatürün görselleştirilmesine ve ağ analizlerine olanak sağlayan VOSviewer yazılımı kullanılarak gerçekleştirilmiştir

Veri Kaynağı ve Veri Toplama Süreci

Araştırmanın verileri, Web of Science (WoS) Core Collection veri tabanından alınmıştır. WoS, yüksek etki faktörüne sahip ve hakemli dergileri kapsamı

nedeniyle bibliyometrik analiz çalışmalarında sıklıkla tercih edilen güvenilir bir veri kaynağıdır. Literatür taraması, 15.12.2025 tarihinde WoS veri tabanında Topic (TS) alanı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Tüm alanlar seçilerek yapılan aramada aşağıdaki anahtar kelimeler kullanılmıştır: “digital burnout”, “technostress”, “technology-induced stress”, “ICT stress”, “technological stress”, “zoom fatigue”, “digital exhaustion”. Yayın yılları açısından en eski 2000 ve en yeni 2026 şeklinde farklı disiplinlerden 2794 dergi makalesi başta olmak üzere, 37 editoryal içerik, 29 kitap bölümü, 102 kitap incelemesi, 82 bildiri, 471 erken görünüm çalışma elde edilmiştir.

Bu süreç sonucunda, dijital tükenmişlik ve teknostres literatürünü temsil eden nihai veri seti oluşturulmuştur.

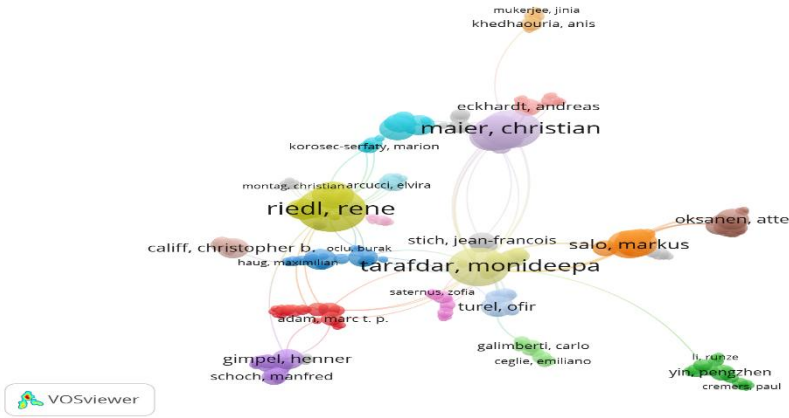
BULGULAR

Ortak Yazar Analizi

Yapılan analize göre göre, birbirleriyle en çok iş birliği yapan yazarları tespit etmek için en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri seçerek ağ haritası oluşturulmuştur.

Analiz sonucunda en çok atıf alan yazarların (Monideepa Taraftar 5385 atıf ile, 1831 atıf ile Maier Christian ve 1771 atıf ile Tim Weitzel) en bağlantılı yazardır.

Şekil 1. Yazarlar Arası İş Birliğini Gösteren Ortak Yazar Bağları

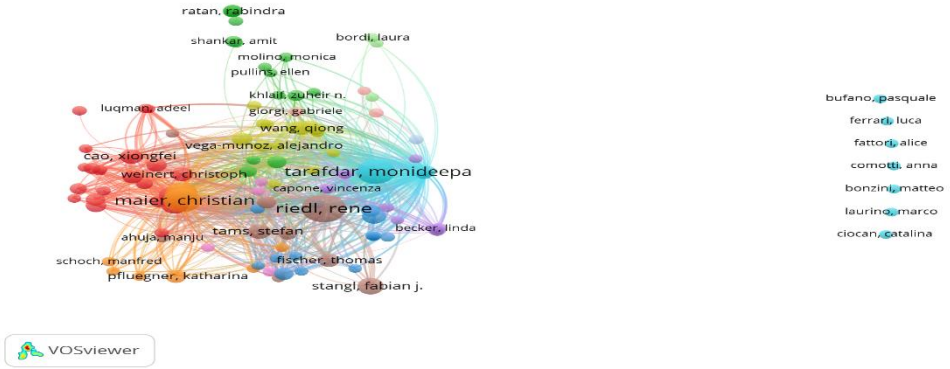

Yazar Atıf Analizi

Yazar atıf analizi yapmak için en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri seçilmiştir. Yapılan analizde 2684 birim üzerinden yapılan analizde toplamda 84 küme, 2739 bağlantı ve toplam bağlantı gücü 3033 olarak tespit edilmiştir. Monideepa Taraftar 5385 atıf ile T.S. Ragu Nathan 3484, Giang Tu 3376 atıf alarak atıf sayısı bakımından

ilk sıralarda yer almıştır. Ancak atış sayısı bakımından ilk sıralarda yer alan yazarlar, toplam bağlantı gücü açısından da ilk sıralarda almamaktadır.

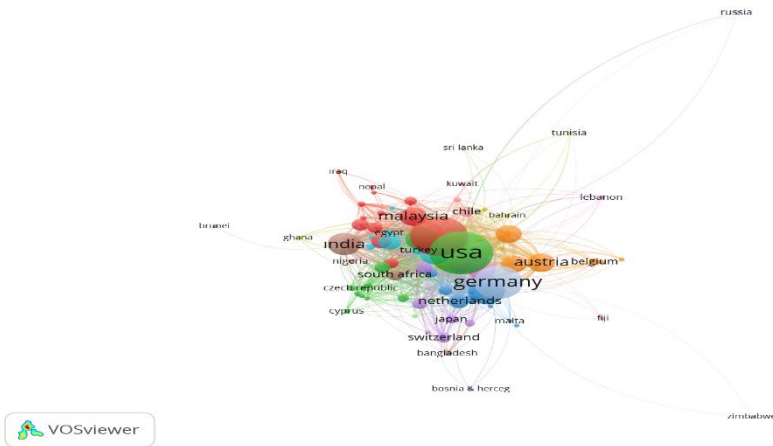
Şekil 2. Yazarların Atıf Bağları

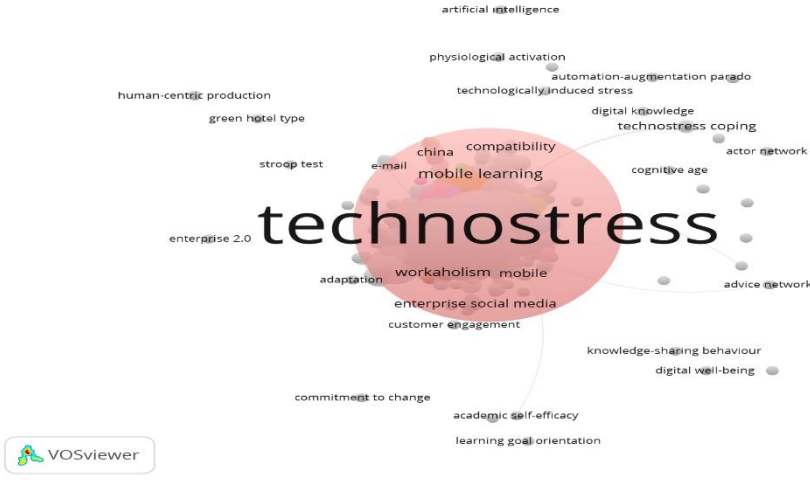
Ülke Atıf Analizi

Ülke atıf analizi yapmak için bir ülke tarafından en az 1 eser yayınlanması ve 1 atıf alınması kriteri ile aralarında ilişki bulunan 84 gözlem birimi üzerinden analiz yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda 84 küme, 2514 bağlantı ve 63868 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Atıf sayısı açısından ilk sıralarda yer alan ülkeler ABD (14738 atıf), Çin (7409 atıf) ve Almanya (4634 atıf) olmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından bu ülkeler ilk sıralarda bulunmaktadır. Yayın sayısı bakımından ise sıralama ABD (201yayın), Çin (170 yayın) ve Almanya (122 yayın) şeklinde sıralanmıştır.

Şekil 3. Ülkelerin Atıf Bağları

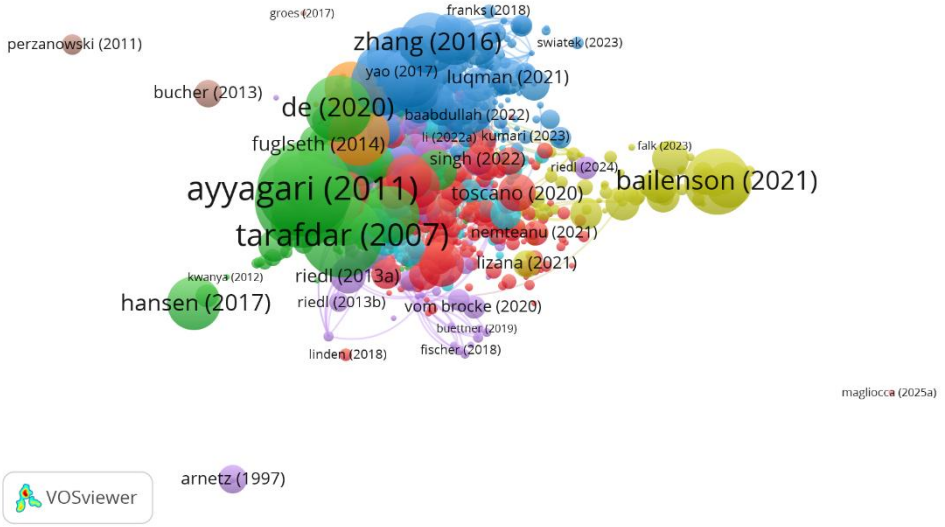
Şekil 5. En Sık Kullanılan Anahtar Kelime Bağları

Metinleri Bibliyografik Eşleşme Analizi

Bibliyografik eşleşme, birbirinden bağımsız iki kaynak tarafından alıntılanmış ortak bir esere atıf yapılması durumunu ifade eder. En çok eşleşme olan çalışmalar 1213 alıntı ile Ayyagari (2011), 1145 alıntı ile Ragu-Nathan (2008) ve 225 alıntı ile Taraftar (2007) şeklinde sıralanmıştır. Toplam bağlantı gücünün en yüksek olduğu eserler ile Nastjuk (2024), Nayak (2022) ve Bondanini (2020) olmuştur.

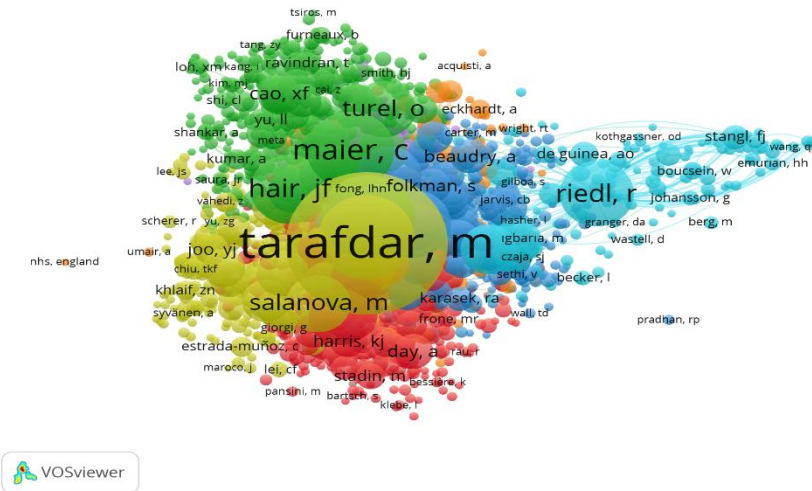
Şekil 6. Eserlerin Bibliyografik Eşleşme Bağları

Yazarların Eş Atıf Analizi

En az 1 eser yayınlamış ve 1 atıf almış olmak kriteri ile seçilen ve aralarında bağlantı bulunan 2684 çalışma ile yapılan değerlendirmeye göre 14 küme, 1210 bağlantı ve 14510 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. En çok eşleşme olan yazarlar 1831 alıntı ile Christian Maier (82 bağlantı gücü), 5385 alıntı ile Monideepa Tarafdar (77 bağlantı gücü) 1771 atıf ile Tim Weitzel (69 bağlantı gücü) olmuştur.

Şekil 7. Yazarların bibliyografik eşleşme bağları

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada, dijital tükenmişlik ve teknostres alanında yayımlanan akademik çalışmaları bibliyometrik analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir. Web of Science Core Collection veri tabanındaki çalışmalar üzerinde yapılan analizler, söz konusu alanın son yirmi beş yılda istikrarlı bir büyüme gösterdiğini ve özellikle COVID-19 pandemisi sonrası dönemde belirgin bir ivme kazandığını ortaya koymuştur. Yazar atıf ve eş atıf analizleri, Tarafdar, Ragu-Nathan ve Ayyagari gibi araştırmacıların alanın kurucu ve yön verici isimleri olduğunu doğrulamaktadır. Bu durum, teknostres literatürünün kökenlerinin bilgi sistemleri alanına dayandığını; ancak zamanla örgütsel davranış, psikoloji ve insan kaynakları gibi disiplinlerle kesişerek çok disiplinli bir yapıya evrildiğini göstermektedir. Özellikle Ayyagari ve arkadaşlarının (2011) teknolojik stresörlere odaklanan çalışmasının, hem teorik hem de ampirik araştırmalar için temel bir referans noktası haline geldiği görülmektedir. Ülke ve kurum atıf analizleri, dijital tükenmişlik ve teknostres araştırmalarının büyük ölçüde ABD, Çin ve Almanya merkezli olarak üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, dijital dönüşümün yoğun yaşandığı ve uzaktan çalışma modellerinin erken benimsendiği ülkelerin akademik üretimde öncü rol üstlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelerin ve farklı kültürel bağlamların literatürde görece sınırlı temsil edildiği dikkat çekmektedir. Bu durum, dijital tükenmişliğin kültürel bağlamdan bağımsız ele alınamayacağı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, gelecekte yapılacak çalışmalar için önemli bir araştırma boşluğuna işaret etmektedir. Anahtar sözcük analizleri, literatürde “technostress”, “COVID-19”, “stress” ve “burnout” kavramlarının merkezî bir konumda yer aldığını göstermektedir. Özellikle COVID-19’un güçlü bir tematik düğüm olarak öne çıkması, pandeminin dijital çalışma pratiklerini radikal biçimde dönüştürdüğünü ve dijital tükenmişliği geçici bir kriz olgusundan ziyade yapısal bir örgütsel sorun haline getirdiğini ortaya koymaktadır. Zoom yorgunluğu, uzaktan çalışma ve sürekli çevrimiçi olma baskısı gibi kavramların son yıllarda artan biçimde çalışılması, dijital tükenmişliğin yeni alt boyutlarla genişlediğini göstermektedir. Bibliyografik eşleşme ve metin temelli analizler, alanın yalnızca stres ve tükenmişlik sonuçlarına odaklanmakla kalmadığını; aynı zamanda dijital iş tasarımı, liderlik, örgütsel destek ve psikolojik iyi oluş gibi koruyucu ve düzenleyici mekanizmaları da ele almaya başladığını ortaya koymaktadır. Bu durum, literatürde problem odaklı yaklaşımlardan çözüm ve önleme odaklı yaklaşımlara doğru bir kaymanın başladığına işaret etmektedir. Ancak buna rağmen, ampirik çalışmaların büyük bölümünün kesitsel tasarımlara dayandığı ve nedensel ilişkilerin sınırlı biçimde ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmanın bulguları, dijital tükenmişliğin bireysel bir uyum problemi olarak değil, örgütsel ve yönetsel bir risk alanı olarak ele alınması gerektiğini desteklemektedir. Bu bağlamda, dijital tükenmişliğin sessiz istifa, işten geri çekilme ve düşük bağlılık gibi güncel örgütsel sorunlarla ilişkili olarak ele alınması, literatürün gelecekteki yönelimleri açısından önem taşımaktadır.

Sonuç olarak bu bibliyometrik analiz, dijital tükenmişlik ve teknostres alanının kavramsal sınırlarını, temel aktörlerini ve gelişim eğilimlerini bütüncül bir perspektifle ortaya koymaktadır. Çalışma, alandaki mevcut bilgi birikimini sistematik biçimde haritalandırarak, araştırmacılar için kuramsal ve metodolojik bir yol haritası sunmaktadır. Gelecek çalışmaların, disiplinler arası yaklaşımları güçlendirmesi, uzunlamasına araştırma tasarımlarına yönelmesi ve kültürel bağlamı daha fazla dikkate alması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayyagari, R., Grover, V., & Purvis, R. (2011). Technostress: Technological antecedents and implications. *MIS Quarterly*, 35(4), 831–858. <https://doi.org/10.2307/41409963>
- Bailenson, J. N. (2021). Nonverbal overload: A theoretical argument for the causes of Zoom fatigue. *Technology, Mind, and Behavior*, 2(1). <https://doi.org/10.1037/tmb0000030>
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2017). Job demands–resources theory: Taking stock and looking forward. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22(3), 273–285. <https://doi.org/10.1037/ocp0000056>
- Brod, C. (1984). *Technostress: The human cost of the computer revolution*. Addison-Wesley.
- Cooke, F. L., Dickmann, M., & Parry, E. (2022). Important issues in human resource management: Introduction to the 2022 review issue. *Human Resource Management Journal*, 32(1), 1–8. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12420>
- De' R, Pandey N, Pal A. Impact of digital surge during Covid-19 pandemic: A viewpoint on research and practice. *Int J Inf Manage*. 2020 Dec;55:102171. doi: 10.1016/j.ijinfomgt.2020.102171. Epub 2020 Jun 9. PMID: 32836633; PMCID: MC7280123.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285–296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Hobfoll, S. E., Halbesleben, J., Neveu, J. P., & Westman, M. (2018). Conservation of resources in the organizational context: The reality of resources and their consequences. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 5, 103–128. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-032117-104640>
- Lee, A. R., Son, S.-M., & Kim, K. K. (2014). Information and communication technology overload and social networking service fatigue: A stress perspective. *Computers in Human Behavior*, 373–383. doi:<http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.10.047>
- Lee, Y.-K., Chang, C.-T., Lin, Y., & Cheng, Z.-H. (2014). The dark side of smartphone usage: Psychological traits, compulsive behavior and technostress. *Computers in Human Behavior*, 373–383. doi:<http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.10.047>
- Leonardi, P. M. (2021). COVID-19 and the new technologies of organizing: Digital exhaust, digital footprints, and artificial intelligence in the wake of remote work. *Journal of Management Studies*, 58(1), 249–253. <https://doi.org/10.1111/joms.12648>

- Maslach, C., & Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: Recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*, 15(2), 103–111. <https://doi.org/10.1002/wps.20311>
- Mazmanian, M., Orlikowski, W. J., & Yates, J. (2013). The autonomy paradox: The implications of mobile email devices for knowledge professionals. *Organization Science*, 24(5), 1337–1357. <https://doi.org/10.1287/orsc.1120.0806>
- Molino, M., Ingusci, E., Signore, F., Manuti, A., Giancaspro, M. L., Russo, V., Zito, M., & Cortese, C. G. (2020). Wellbeing costs of technology use during COVID-19 remote working: An investigation using the technostress model. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 5911. <https://doi.org/10.3390/ijerph17175911>
- Ragu-Nathan, T. S., Tarafdar, M., Ragu-Nathan, B. S., & Tu, Q. (2008). The Consequences of Technostress for End Users in Organizations: Conceptual Development and Empirical Validation. *Information Systems Research*, 417–433. doi:doi 10.1287/isre.1070.0165
- Spagnoli, P., Molino, M., Molinaro, D., Giancaspro, M. L., Manuti, A., & Ghislieri, C. (2020). Workaholism and technostress during the COVID-19 emergency: The crucial role of the leader. *Frontiers in Psychology*, 11, 620310. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.620310>
- Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, T. S., & Ragu-Nathan, B. S. (2007). The impact of technostress on role stress and productivity. *Journal of Management Information Systems*, 24(1), 301–328. <https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222240109>
- Tarafdar, M., Cooper, C. L., & Stich, J. F. (2019). The technostress trifecta: Techno eustress, techno distress and design: Theoretical directions and an agenda for research. *Information Systems Journal*, 29(1), 6–42. <https://doi.org/10.1111/isj.12169>
- Waizenegger, L., McKenna, B., Cai, W., & Bendz, T. (2020). An affordance perspective of team collaboration and enforced working from home during COVID-19. *European Journal of Information Systems*, 29(4), 429–442. <https://doi.org/10.1080/0960085X.2020.1800417>

BÖLÜM 54

Finansal Küreselleşme ve Krizlerin İçsel Dinamikleri: Post-Keynesyen Bir Okuma

Seyit Ali Miçooğulları¹ & Erdal Alancioğlu²

¹ Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Kilis/ Türkiye
Orcid: 0000-0001-9266-1559

² Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Bozova Meslek Yüksekokulu, Şanlıurfa/ Türkiye
Orcid: 0000-0002-5008-4957

1. Giriş

Küresel ekonomide tekrar eden finansal krizler, geleneksel iktisat teorisinin öngördüğü biçimde istisnai ve dışsal şoklar olarak değil, ekonomik sistemin işleyişine içkin dinamiklerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ana akım yaklaşımlar ekonomik dalgalanmaları çoğunlukla beklenmedik dışsal olaylarla açıklamaya eğilimlidir. Örneğin 2008 küresel finans krizi mortgage piyasasından kaynaklanan bir şokla, 2020 pandemi durgunluğu ise dışsal bir sağlık kriziyle çerçevelenmiştir. Oysa heterodoks ve özellikle Post-Keynesyen iktisat literatürü, bu tür krizlerin arka planında uzun süre boyunca biriken finansal ve reel kırılganlıkların bulunduğunu vurgular. Bu yaklaşıma göre krizler, sistemin normal işleyişinden sapmalar değil; kapitalist ekonominin içsel dinamiklerinin bir ürünüdür (Keynes, 1936; Minsky, 1986).

Post-Keynesyen iktisat, krizleri açıklarken ekonomik sistemin kendiliğinden istikrara yöneldiği varsayımını reddeder. Bu perspektifte istikrarsızlık, dışsal şoklardan ziyade belirsizlik altında alınan kararların, yatırım dalgalanmalarının ve finansal yapıların zaman içinde evrim geçirmesinin sonucudur. Keynes'in (1937) radikal belirsizlik kavramı bu yaklaşımın merkezinde yer alır. Geleceğe ilişkin olasılıkların hesaplanabilir olmadığı, geçmişin geleceği güvenilir biçimde temsil etmediği bir dünyada ekonomik aktörlerin beklentileri kaçınılmaz olarak dalgalanmaya açıktır. Davidson'ın (1982) vurguladığı üzere kapitalist ekonomi ergodik olmayan bir süreç izler; bu nedenle rasyonel beklentilere dayalı dengeli modeller, kriz dinamiklerini kavramakta yetersiz kalır.

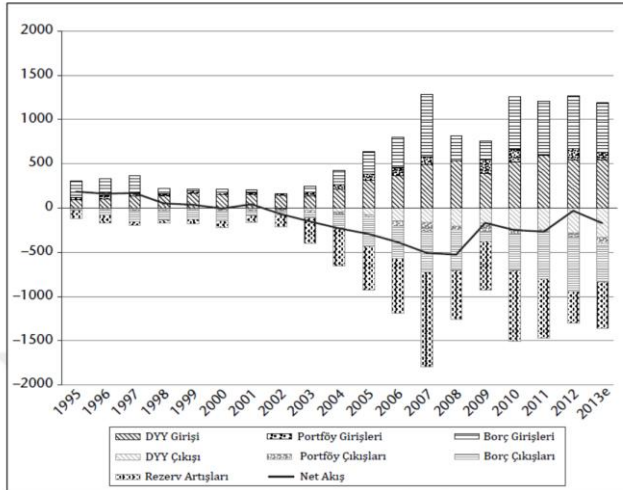
Belirsizlik koşullarında yatırım kararları, Post-Keynesyen analizde konjonktürel dalgalanmaların temel belirleyicisi olarak öne çıkar. Keynes'in etkin talep ilkesi, toplam talebin otomatik olarak tam istihdama yönelmediğini; yatırımlardaki dalgalanmaların büyüme ve durgunluk evrelerini içsel olarak üretebildiğini ortaya koyar (Keynes, 1936). Kalecki'nin (1971) iş çevrimi analizinde de gösterildiği üzere, kârlılık beklentilerine dayalı yatırım artışları bir genişleme süreci yaratırken, beklentilerdeki bozulma yatırımları hızla daraltarak ekonomik gerilemeyi tetikleyebilir. Bu döngüsel süreç, dışsal bir şok olmaksızın sistemin kendi dinamikleriyle ortaya çıkabilmektedir.

Bu reel dalgalanmalar, modern kapitalist ekonomilerde paranın ve kredinin endojenliği nedeniyle finansal sistem aracılığıyla derinleşir. Bu yaklaşımda bankalar pasif aracı kurumlar değil, kredi verme süreci yoluyla para yaratan aktif aktörlerdir (Moore, 1988; Yılmaz, 2021). Ekonomik iyimserliğin hâkim olduğu dönemlerde kredi genişlemesi hızlanır, borçluluk artar ve bilanço yapıları giderek kırılganlaşır (Palley, 2008). Minsky'nin Finansal İstikrarsızlık Hipotezi bu süreci “istikrarın istikrarsızlık yaratması” şeklinde özetler. Uzun süren sakin dönemler, finansal

birimlerin hedge pozisyonlardan spekülâtif ve Ponzi türü finansman yapılarına kaymasına yol açar. Böylece sistem küçük bir gelir veya faiz şokuna karşı son derece hassas hale gelir (Minsky, 1986).

Finansal küreselleşme ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, bu içsel kriz dinamiklerini ulusal sınırların ötesine taşıyarak daha karmaşık ve senkronize hale getirmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler, kısa vadeli uluslararası sermaye akımlarının oynaklığına açık hale gelmiştir (Yeldan, 2016; Boratav, 2010; Akyüz, 2017, 2020). Post-Keynesyen literatür, bu tür sermaye hareketlerinin ruhu gereği spekülâtif olduğunu ve uzun vadeli üretken yatırımlardan ziyade faiz farkları ve kur beklentileri üzerinden şekillendiğini vurgular (Grabel, 2003; Harvey, 2009). Keynes'in Bretton Woods tartışmaları sırasında dile getirdiği gibi, kontrolsüz sıcak para akımları, kırılgan finansal yapılar üzerinde yıkıcı etkiler yaratabilmektedir (Keynes, 1980).

Sermaye girişleriyle beslenen genişleme dönemleri, döviz kuru değerlenmesi, kredi patlamaları ve varlık fiyat balonları yoluyla kırılganlık birikimine zemin hazırlar. Ancak küresel risk iştahındaki bir değişim veya merkez ülkelerdeki para politikası sıkılaştırması, ani duruş (sudden stop) mekanizmasını tetikleyerek döviz likiditesinin hızla kurumasına ve finansal krizin patlak vermesine neden olabilir (Calvo vd., 2004; Kregel, 1998). 1990'lardan bu yana Meksika, Doğu Asya, Arjantin ve Türkiye gibi ekonomilerde yaşanan krizler, bu mekanizmanın farklı bağlamlardaki tezahürlerini sunmuştur. Bu bağlamda uluslararası finansal entegrasyon, Post-Keynesyen çerçevede içsel kriz dinamiklerini küresel ölçekte taşıyan ve yoğunlaştıran bir katalizör olarak değerlendirilir.

Grafik 1. Yükselen Ekonomilere Yönelik Sermaye Akımları (Milyar ABD Doları)

Kaynak: Miçooğulları (2021)

Bu dinamik, Grafik 1’de yükselen ekonomilere yönelen sermaye akımlarının zaman içindeki bileşimi ve oynaklığı üzerinden açık biçimde gözlemlenmektedir. 1990’ların ortalarından itibaren gelişmekte olan ülkelere yönelen sermaye girişleri ağırlıklı olarak portföy yatırımları ve borç akımları üzerinden şekillenmiş; doğrudan yabancı yatırımların görece daha istikrarlı seyrine karşın kısa vadeli finansal akımlar belirgin dalgalanmalar sergilemiştir. Özellikle 2003–2007 döneminde küresel likidite bolluğu ile birlikte portföy ve borç girişlerinde keskin artışlar yaşanırken, aynı dönemde rezerv birikiminin hızlanması bu girişlerin makroekonomik dengeyi kalıcı biçimde güçlendirmekten ziyade finansal tampon ihtiyacını artırdığını göstermektedir. Buna karşılık 2008 küresel krizini izleyen dönemde sermaye akımlarının ani yön değiştirmesi, net akışların hızla negatife dönmesi ve çıkışların girişleri aşması, ani duruş mekanizmasının tipik bir tezahürü olarak okunabilir. Bu tablo, kısa vadeli sermaye hareketlerinin konjonktürel genişlemeleri beslerken aynı zamanda kırılganlıkları derinleştirdiğini; kriz anında ise bu kırılganlıkların birikimli sonuçlarının görünür hale geldiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla grafik, Post-Keynesyen çerçevede vurgulanan temel argümanı destekler niteliktedir: Uluslararası sermaye akımları istikrar üretmekten ziyade, içsel olarak oluşan finansal kırılganlıkları zamansal olarak yoğunlaştıran ve mekânsal olarak yayan bir rol üstlenmektedir.

Bu çalışma, krizlerin içsel üretimi tezini Post-Keynesyen bir perspektifle ele alarak, finansal istikrarsızlık dinamikleri ile uluslararası sermaye hareketleri arasındaki etkileşimi bütüncül biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ana akım iktisadın krizleri dışsal ve istisnai olaylar olarak gören yaklaşımına karşı, bu çalışma krizlerin sistemin kendi işleyişinden nasıl üretildiğini ve finansal küreselleşme ile nasıl derinleştiğini ortaya koymaktadır. Bölümün devamında önce Post-Keynesyen kriz teorisinin temel bileşenleri incelenecek, ardından kısa vadeli sermaye hareketlerinin gelişmekte olan ekonomilerde yarattığı kırılganlık kanalları tartışılacak ve son olarak finansal istikrarı güçlendirmeye yönelik politika çıkarımları ele alınacaktır.

2. Krizlerin İçsel Üretimi: Post-Keynesyen Çerçeve

Ana akım iktisatta ekonomik dalgalanmalar çoğu kez dışsal şoklar veya politika hatalarıyla açıklanır. Bu yaklaşıma göre modern kapitalist ekonomi temelde dengeye geri dönme eğilimindedir; kriz, bu dengeyi bozan dışsal bir olayla (örneğin petrol fiyat sıçraması, savaş ya da teknoloji şoku) görünür hale gelir. Post-Keynesyen iktisat ise bambaşka bir yerden başlar: Kapitalist ekonomide istikrarsızlık bir istisna değil, sistemin işleyiş biçiminin doğal sonucudur. Krizler dışarıdan gelen darbelerle “başlatılan” olaylar değil; ekonominin içinde zamanla biriken kırılganlıkların belirli eşiklerde görünür hale gelmesidir. Bu nedenle krizleri “şok” olarak değil, “süreç”

olarak kavramak gerekir (Keynes, 1936, 1937; Davidson, 1991; Minsky, 1986; Lavoie, 2014).

Bu bölüm, krizin içsel üretimini açıklamak için dört Post-Keynesyen mekanizmayı tek bir omurgada birleştirir: (i) radikal belirsizlik ve non-ergodiklik, (ii) etkin talep çerçevesinde yatırımın oynaklığı, (iii) endojen para ve kredi dinamikleri, (iv) Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezi. Burada ana tez şudur: Kriz, yanlış politika ya da beklenmedik şok sonucu değil; belirsizlik altında rasyonel davranışların birikimli sonucudur. Bu perspektif, krizleri denge etrafındaki geçici sapmalar olarak gören temsili ajanlı ve rasyonel beklentili ana akım çerçevelerin açıklama gücünü de sınırlı görür.

Radikal belirsizlik Keynesyen teorinin merkezindedir. Keynes'e göre belirsizlik, "ölçülebilir risk" gibi olasılık dağılımları bilinen bir alan değildir; özellikle uzun vadeli gelecek, geçmiş gözlemlerden türetilen güvenilir olasılıklara indirgenemez (Keynes, 1937). Dolayısıyla ekonomik aktörler geleceği hesaplayarak değil, konvansiyonlar, kanaatler ve hayvani güdüler üzerinden değerlendirir (Keynes, 1936). Bu durum, yatırım kararlarında ve finansal piyasalarda sürü davranışını yapısal olarak mümkün kılar: Bilgi yetersizliği koşullarında aktörler çoğu zaman "çoğunluğun yaptığı şeyin" daha güvenli olduğuna inanır; iyimserlik ve kötümserlik dalgaları böylece kolektif hareketlere dönüşür.

Davidson'un katkısı, bu Keynesyen belirsizliği non-ergodiklik kavramıyla teorik olarak keskinleştirmesidir. Non-ergodik bir dünyada geçmiş verilerden türetilen olasılık hesapları geleceğe güvenilir biçimde taşınamaz; çünkü sistem tarihsel zaman içinde evrilir ve olasılık dağılımları sabit değildir (Davidson, 1991). Bu durumda krizleri açıklayan şey "dengeye sapma" değil, belirsizlik altında oluşan beklenti konvansiyonlarının kırılabilirliğidir. Konvansiyonlar çözüldüğünde yatırım ve finansman kararları aynı anda yön değiştirerek dalgalanmaya büyütür.

Belirsizlik ortamında etkin talep ilkesi, ekonominin neden dalgalanmaya açık olduğunu açıklar. Keynes'in etkin talep prensibine göre üretim ve istihdam, kendiliğinden tam istihdama yönelen bir arz mekanizmasıyla değil, harcama kararlarıyla, özellikle yatırım harcamalarıyla, belirlenir (Keynes, 1936). Yatırım ise gelecekteki kâr beklentilerine dayanır; bu beklentiler belirsizlik altında olduğu için doğası gereği oynaktır. Kalecki'nin analizinde yatırımlar ile kârlar arasında karşılıklı besleme vardır: Yatırım arttıkça talep ve kâr artar; kâr artışı yatırım iştahını canlı tutar. Ancak genişleme dönemleri aynı zamanda kırılabilirlik biriktirir; belirli bir eşik ardından beklentiler bozulur, yatırım düşer ve bu düşüş gelir-istihdam-kâr hattı üzerinden kendini besleyen bir daralma sürecine dönüşür (Kalecki, 1954). Burada kritik nokta şudur: Ekonomi, dışarıdan bir şok almadan da içsel mekanizmalarla kriz fazına sürüklenebilir; kriz bu anlamda tekil bir olay değil, talep ve beklenti dinamiklerinin zaman içinde ürettiği bir sonuçtur.

Bu dalgalanmaların finansal zemini endojen para yaklaşımıyla daha net görünür hale gelir. Post-Keynesyen bakışta para arzı, merkez bankasının nicelik kontrolüyle dışarıdan “belirlediği” bir büyüklük olmaktan ziyade, kredi talebine uyum sağlayan endojen bir süreçtir (Yılmaz, 2021). Moore’un yataycı yaklaşımı, bankaların kredi verirken mevduat yarattığını ve merkez bankasının da çoğu zaman sistem likiditesini faiz hedefi çerçevesinde güvenceye aldığını vurgular (Moore, 1988). Bu nedenle kredi genişlemesi, yatırım ve harcama iştahıyla birlikte hızla büyüyebilir; “para çarpanı” gibi mekanik anlatımlar modern kredi ekonomisinin özünü yakalamakta yetersiz kalır. Palley, endojen para yaklaşımının iş döngülerini krediyle birlikte düşünmeye zorladığını belirtir (Palley, 2002). Sonuç olarak genişleme dönemlerinde bankacılık sistemi yalnızca pasif bir aracı değil, bizzat genişlemenin motorudur: Gelir artışı ve varlık fiyatlarındaki yükseliş daha fazla borçlanmayı teşvik eder; gevşeyen risk algısı krediyi hızlandırır; bu da kırılganlığı büyütür (Moore, 1988; Palley, 2002; Wray, 1990).

Bu üç hat (belirsizlik - etkin talep - endojen para) Minsky’nin finansal istikrarsızlık hipotezinde birleşir. Minsky’nin temel iddiası, istikrar dönemlerinin risk alma iştahını artırarak istikrarsızlığı büyüttüğüdür (Minsky, 1986). Uzun süreli büyüme ve “sorunsuzluk” dönemlerinde aktörler risk algılarını düşürür; borçlanma olağanlaşır; kredi standartları gevşer. Finansal yapılar zamanla hedge finansmandan spekülatif finansmana, oradan da Ponzi finansmana evrilir; yani önce hem faiz hem anapara ödenebilirken, giderek borç çevirmeye ve nihayet yeni borçla ayakta kalmaya dayalı yapılar yaygınlaşır (Minsky, 1986). Bu evrim, krizin bir anda “başlamadığını”, adım adım “hazırlanıldığını” gösterir: Varlık fiyatları durakladığında veya finansman koşulları sıkılaştığında kırılgan noktalar görünür olur; borçların çevrilememesi varlık satışlarını tetikler ve finansal daralma reel ekonomiye hızla yayılır. Dolayısıyla kriz, dışsal bir şokun yarattığı anlık sapma değil; belirsizlik altında rasyonel görünen tercihlerin kolektif düzeyde kırılganlık üretmesinin sonucudur.

Sonuç olarak Post-Keynesyen çerçeve, krizleri “yanlış politika” ya da “beklenmedik dışsal şok” anlatılarına sıkıştırmak yerine, tarihsel zaman içinde biriken süreçler olarak kavrar. Bu yaklaşım, istikrarlı görünen dönemlerde dahi beklentilerin, yatırımın, kredinin ve finansal yapıların nasıl evrildiğini izlemeyi zorunlu kılar. Bu nedenle krizleri önlemeye dönük politika tartışmaları yalnızca fiyat istikrarına değil; kredi dinamiklerine, bilanço kırılganlıklarına ve finansal yapıların dönüşümüne odaklanmalıdır (Minsky, 1986; Lavoie, 2014).

Bu içsel kriz mekanizmaları, finansal küreselleşme çağında ulusal sınırlarla sınırlı değildir. Kredi döngüleri, beklenti dalgaları ve bilanço kırılganlıkları; uluslararası likidite koşulları, döviz kurları ve sermaye akımlarının yönüyle hızla

pekişebilir ya da keskin biçimde tersine dönebilir. Dolayısıyla “krizin içsel üretimi” tezi, bir sonraki adımda uluslararası finansın oynadığı taşıyıcı rol dikkate alınmadan tamamlanmış sayılmaz.

3. Uluslararası Finans ve Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri

3.1 Mali küreselleşme ve sermaye serbestisi

1970’lerde Bretton Woods sabit kur rejiminin çökmesiyle birlikte, uluslararası finansal mimari köklü bir dönüşüm geçirmiş ve sermaye hareketlerinin serbestliğine dayalı yeni bir dönem başlamıştır. Petrol fiyat şoklarıyla eşzamanlı olarak ABD ve Avrupa bankacılık sisteminde yaşanan likidite genişlemesi, gelişmekte olan ülkelere yönelik kredi ve yatırım akımlarını hızlandırmıştır (World Bank, 2005). Bu süreç, 1980’lerde borç krizleriyle kesintiye uğrasa da, özellikle 1982 Meksika krizi sonrasında uygulanan Brady Planı gibi borç yapılandırılmaları ve finansal teknolojideki ilerlemeler, 1990’larda doğrudan yabancı yatırımlar ile portföy yatırımlarında yeni bir ivme yaratmıştır (World Bank, 2005).

Bu dönemde birçok gelişmekte olan ülke finansal piyasalarını ve sermaye hesaplarını serbestleştirmiştir. Ancak kısa sürede ortaya çıkan oynaklık, finansal küreselleşmenin yalnızca fırsatlar değil, aynı zamanda ciddi istikrarsızlık riskleri taşıdığını da göstermiştir. Nitekim 1990’ların sonlarına doğru artan sermaye akımı volatilitesi, sermaye kontrollerinin tamamen kaldırılmasını yavaşlatmış; ülkeleri bankacılık düzenlemeleri, makro ihtiyati araçlar ve finansal gözetim mekanizmalarını güçlendirmeye yöneltmiştir (IMF, 2003; IMF, 2004). Böylece finansal küreselleşme, ekonomileri yalnızca büyüme olanaklarına değil, aynı zamanda döviz kuru dalgalanmalarına ve dış finansman koşullarına giderek daha bağımlı hale getiren bir yapı üretmiştir.

3.2 Kısa vadeli sermaye hareketleri ve spekülasyon karakter

Gelişen piyasalara yönelen sermaye akımlarının önemli bir bölümü, doğrudan üretken yatırımlardan ziyade portföy yatırımları ve taşıma işlemlerinden (carry trade) oluşur. Yatırımcılar düşük faizli para birimlerinden borçlanarak, yüksek getiri vaat eden ülkelere yönelir; bu süreç büyük ölçüde faiz farkları, kur beklentileri ve küresel risk iştahı tarafından belirlenir. Bu nedenle söz konusu akımlar kısa ömürlüdür ve büyük ölçüde sürü davranışıyla yönlendirilir.

Cornford ve Kregel’in analizi bu noktada açıklayıcıdır. Yazarlara göre kısa vadeli sermaye hareketleri finansal istikrarsızlığın asli nedeni değil, mevcut kırılganlıkların görünür hale gelme biçimidir (Cornford & Kregel, 1996). Başka bir ifadeyle bu akımlar doğası gereği spekülatiftir ve tek başına krizleri tetiklemez; asıl belirleyici olan, ülke ekonomilerinde zaman içinde biriken mali ve finansal kırılganlıklardır. Bu çerçevede şu vurgu merkezi önemdedir: Kısa vadeli sermaye hareketleri ruhu gereği

spekülatiftir ve krizleri tetiklemez; krizleri mümkün kılan kırılganlıkları taşır. Nitekim Orta ve Doğu Avrupa ile Asya ekonomilerinde gözlenen carry trade dalgaları, döviz kuru oynaklığını ve dış finansmana bağımlılığı belirgin biçimde artırmıştır (Orsi, 2021). Bu akımlar, üretken kapasiteyi genişletmekten çok, kısa vadeli finansal arbitraj imkânlarına odaklanır; bu da büyüme ile finansal genişleme arasındaki bağı zayıflamasına yol açar.

3.3 Ana akım yaklaşıma kısa bir eleştiri

Ana akım iktisat literatürü, sermaye serbestleşmesinin tasarrufların daha etkin tahsis edilmesini ve riskin uluslararası ölçekte yayılmasını sağlayacağını ileri sürer (IMF, 2004). Ancak heterodoks literatür bu iddiayı hem teorik hem de ampirik düzeyde sorgular. Stiglitz (2000, 2004), uluslararası finans piyasalarında bilgi asimetritlerinin ve sürü davranışının sermaye hareketlerini istikrarsızlaştırıcı bir nitelik kazandırdığını göstermiştir.

Ampirik bulgular da bu iyimser görüşü desteklememektedir. Gourinchas ve Jeanne (2006), tipik bir gelişmekte olan ülkenin sermaye hesabını tamamen açmasının uzun vadeli tüketimi yalnızca yaklaşık %1 oranında artırdığını ortaya koymuştur. Bu sınırlı kazanım karşılığında ülkeler, ciddi oynaklık ve politika bağımlılığı riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle Post-Keynesyen iktisatçılar, sıcak paranın refah yaratacağı varsayımına temkinli yaklaşır. Cornford ve Kregel (1996), kısa vadeli sermaye hareketlerini yapısal kırılganlıkların ve küresel risk iştahı dalgalarının bir semptomu olarak değerlendirir. Sonuç olarak sermaye hareketlerinin “verimlilik” getirdiği iddiası büyük ölçüde soyut kalmakta; pratikte bu akımların çoğu zaman riskleri yoğunlaştırdığı ve ulusal politika alanını daralttığı görülmektedir.

3.4 Döviz kuru, dış borç ve ani duruş mekanizması

Sermaye girişlerinin yoğunlaştığı dönemlerde yerel para birimi değer kazanma eğilimindedir veya finansal piyasalar bol likiditeyle beslenir. Bu durum yabancı para cinsinden borçlanmayı cazip hale getirir ve kredi genişlemesini hızlandırır. Nitekim 1970’ler ve 1980’lerde bankalar, dış kaynakları iç yatırımları finanse etmek amacıyla yoğun biçimde kullanmıştır (World Bank, 2005). Kısa vadede bu süreç büyüme ve varlık fiyat artışları yaratırken, uzun vadede kur uyumsuzlukları ve borç kırılganlıkları biriktirmiştir.

Kısa vadeli döviz borçları, ani kur şokları karşısında firma ve bankaların bilançolarını hızla zayıflatır. Türkiye örneğinde Yılmaz ve Acar (2024), döviz borcu yüksek firmaların kur değer kayıpları karşısında ciddi bilanço bozulmaları yaşadığını göstermektedir. Sermaye girişlerinin ani biçimde durması (yani sudden stop) durumunda ise borçların çevrilmesi zorlaşır, likidite hızla daralır ve finansal

kriz reel ekonomiye sirayet eder. Dünya Bankası verilerine göre, ani sermaye çıkışları sırasında gelişmekte olan ülkelerde GSYH ortalama %9,5 oranında daralırken, gelişmiş ülkelerde bu oran %2,8 ile sınırlı kalmaktadır (World Bank, 2010). Post-Keynesyen bakış açısından belirleyici olan, bu tür şokların krizin nedeni değil, önceden birikmiş kırılganlıkların açığa çıkma anı olmasıdır.

3.5 Küresel Güney deneyimi ve merkez-çevre asimetrisi

Gelişmekte olan ülkelerin deneyimleri, küresel finansal sistemdeki merkez-çevre asimetrisini ve para hiyerarşisini açık biçimde ortaya koymaktadır. Rezerv paralar sistemin tepesinde yer alırken, çevre ülkeler kendi paralarını ancak daha yüksek faiz ödeyerek cazip kılabilmektedir. Bu yapı, merkez ülkelerdeki para politikası değişimlerinin çevre ekonomilere hızla sirayet etmesine yol açar. Meksika (1994), Asya krizleri (1997-98) ve Arjantin (2001) bu çerçevede okunabilir: Her birinde kriz, dış borçlanma ve kur rejimleriyle birikmiş kırılganlıkların küresel finans koşullarındaki değişimle görünür hale gelmesiyle patlak vermiştir.

Türkiye deneyimi de benzer bir tablo sunmaktadır. Yüksek döviz borcu ve kur oynaklığı, reel sektörün yatırım ve borç servis kapasitesini aşındırarak kırılganlığı derinleştirmiştir (Yılmaz & Acar, 2024). Sonuç olarak kısa vadeli sermaye akımları, istikrarın değil, kırılganlığın taşıyıcısıdır; içsel kriz dinamiklerini küresel ölçekte pekiştiren bir rol oynar.

4. Sonuç: Krizleri Süreç Olarak Yeniden Düşünmek

Bu bölüm, finansal krizleri açıklamada hâkim olan “dışsal şok” anlatısına karşı, Post-Keynesyen iktisadın sunduğu içsel üretim perspektifini sistematik biçimde ortaya koymayı amaçlamıştır. Ana akım yaklaşımların çoğu, krizleri denge etrafındaki geçici sapmalar ya da beklenmedik dışsal olayların sonucu olarak ele alırken, Post-Keynesyen çerçeve krizleri kapitalist ekonominin olağan işleyişinden türeyen tarihsel süreçler olarak kavrar. Bu bakış açısına göre istikrarsızlık, istisnai bir durum değil; belirsizlik altında karar alan aktörlerin, kredi temelli finansal yapının ve beklenti dalgalarının etkileşimiyle sistemin içinde üretilen bir sonuçtur.

Bu çalışma, krizlerin içsel üretimini açıklamak üzere dört temel Post-Keynesyen mekanizmayı tek bir teorik omurga üzerinde birleştirmiştir. İlk olarak, radikal belirsizlik ve non-ergodiklik, ekonomik aktörlerin geleceği hesaplanabilir olasılıklar üzerinden öngöremediğini ve beklentilerin kırılgan konvansiyonlar etrafında şekillendiğini göstermektedir. Bu durum, rasyonel beklentiler ve temsili ajan varsayımlarına dayanan dengeci modellerin açıklama gücünü sınırlamaktadır. İkinci olarak, etkin talep ilkesi, yatırım harcamalarının oynaklığı yoluyla ekonominin kendi iç dinamikleriyle genişleme ve daralma fazları üretebileceğini ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak, endojen para yaklaşımı, kredi genişlemesinin ekonomiye dışsal olarak dayatılan bir büyüklük değil, beklenti ve kârlılık algılarıyla birlikte içeriden

büyüyen bir süreç olduğunu göstermekte; böylece finansal sistemin krizlerin pasif bir yansıtıcısı değil, aktif bir üreticisi olduğunu vurgulamaktadır. Son olarak, Minsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezi, bu üç hattı birleştirerek istikrar dönemlerinin nasıl giderek daha kırılgan finansal yapılara yol açtığını ve krizin bir “an” değil, bir birikim süreci olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bu içsel kriz mekanizmaları, finansal küreselleşme çağında ulusal sınırlar içinde kalmamaktadır. Sermaye hesaplarının serbestleşmesi ve küresel likidite döngüleri, içsel kırılganlıkları uluslararası ölçekte taşıyan ve büyüten bir işlev görmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kısa vadeli sermaye hareketleri, içsel kredi genişlemeleri ve beklenti dalgalarıyla birleşerek döviz kuru oynaklığını, bilanço uyumsuzluklarını ve dış borç bağımlılığını derinleştirmektedir. Bu bağlamda bu çalışma, şu temel vurguyu teorik olarak temellendirmiştir: Kısa vadeli sermaye hareketleri ruhu gereği spekülatifir ve krizleri tetiklemez; krizleri mümkün kılan kırılganlıkları taşır. Başka bir ifadeyle, “ani duruş” ya da küresel finansal şoklar krizin nedeni değil, önceden birikmiş içsel ve yapısal kırılganlıkların görünür hale geldiği anlar olarak anlaşılmalıdır.

Bu perspektif, küresel Güney deneyimlerini açıklamada da güçlü bir çerçeve sunmaktadır. Merkez-çevre asimetrisi ve para hiyerarşisi, çevre ekonomilerin küresel finans koşullarına neden yapısal olarak bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Rezerv para ihraç edemeyen ülkeler, büyüme ve finansman için dış kaynaklara yönelmekte; bu durum kısa vadeli sermaye girişlerini teşvik ederken, aynı zamanda krizlere açık bir makro-finance yapı üretmektedir. Asya, Latin Amerika ve Türkiye örnekleri, krizin her defasında “dışarıdan gelen bir şok” olarak değil, içsel borçlanma dinamikleri ile küresel finans koşullarının etkileşimi sonucu ortaya çıktığını göstermektedir.

Bu bulguların politika açısından önemli sonuçları vardır. Post-Keynesyen çerçeve, kriz önleme stratejilerinin yalnızca fiyat istikrarına veya mali disipline indirgenemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır. Finansal istikrar, kredi dinamiklerinin, bilanço yapıların ve sermaye akımlarının birlikte ele alınmasını gerektirir. Bu bağlamda sermaye hareketlerinin yönetimi, makro ihtiyati düzenlemeler, seçici sermaye kontrolleri ve aktif sanayi-kalkınma politikaları, heterodoks politika setinin merkezinde yer almaktadır. Krizleri önlemek, ancak istikrar dönemlerinde biriken kırılganlıkları görünür kılan ve sınırlayan kurumsal çerçevelerle mümkün olabilir.

Son olarak, bu bölümün literatüre temel katkısı, krizlerin içsel üretimi ile uluslararası finansın taşıyıcı rolünü aynı teorik düzlemde birleştirmesidir. Post-Keynesyen kriz teorisi çoğu zaman ulusal düzeyde ele alınırken, finansal küreselleşme literatürü ise krizleri çoğunlukla dışsal şoklara bağlama eğilimindedir. Bu çalışma, bu iki damarı bir araya getirerek, krizleri hem içeriden üretilen hem de

küresel ölçekte yayılan süreçler olarak kavramayı önermektedir. Böyle bir yaklaşım, günümüz kapitalizminin neden “sürekli kriz potansiyeli” taşıdığını anlamak açısından olduğu kadar, daha istikrarlı ve adil bir ekonomik düzenin nasıl tasarlanabileceğine dair tartışmalar için de güçlü bir analitik zemin sunmaktadır.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (2017). *Playing with fire: Deepened financial integration and changing vulnerabilities of the Global South*. Oxford: Oxford University Press
- Akyüz, Y. (2020). Küresel finansla bütünleşmenin getisi ve götürüsü. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 19-29
- Boratav, K. (2010). *Emperyalizm, sosyalizm ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Calvo, G. A., Izquierdo, A., & Mejía, L. F. (2004). On the empirics of sudden stops: The relevance of balance-sheet effects. NBER Working Paper No. 10520.
- Cornford, A., & Kregel, J. (1996). Globalization, capital flows, and international regulation (Working Paper No. 161). Levy Economics Institute of Bard College.
- Davidson, P. (1982). Rational expectations: A fallacious foundation for studying crucial decision-making processes. *Journal of Post Keynesian Economics*, 5(2), 182–198.
- Davidson, P. (1991). Is probability theory relevant for uncertainty? A Post Keynesian perspective. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 129–143. <https://doi.org/10.1257/jep.5.1.129>
- Davidson, P. (2011). *Post Keynesian macroeconomic theory* (2nd ed.). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Gourinchas, P. O., & Jeanne, O. (2006). The elusive gains from international financial integration. *Review of Economic Studies*, 73(3), 715–741.
- Grabel, I. (2003). Averting crisis? Assessing measures to manage financial integration in emerging economies. *Cambridge Journal of Economics*, 27(3), 317–336.
- Harvey, J. T. (2009). *Currencies, capital flows and crises: A post Keynesian analysis of exchange rate determination*. London: Routledge.
- Hein, E. (2012). *The macroeconomics of finance-dominated capitalism – and its crisis*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- International Monetary Fund (IMF). (2003). *Global Financial Stability Report: Volatility of private capital flows to emerging markets*. IMF.
- International Monetary Fund (IMF). (2004). *The IMF's approach to capital account liberalization*. Independent Evaluation Office.
- Kalecki, M. (1954). *Theory of economic dynamics: An essay on cyclical and long-run changes in capitalist economy*. George Allen & Unwin.
- Kalecki, M. (1971). *Selected essays on the dynamics of the capitalist economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. London: Macmillan.

- Keynes, J. M. (1937). The general theory of employment. The Quarterly Journal of Economics, 51(2), 209–223. <https://doi.org/10.2307/1882087>
- Keynes, J. M. (1980). The Collected Writings of John Maynard Keynes, Vol. 25: Activities 1940–1944, Shaping the Post-War World: The Clearing Union. London: Macmillan. (Original work published 1942)
- Kregel, J. A. (1998). Yes, “it” did happen again – A Minsky crisis happened in Asia. Levy Economics Institute Working Paper No. 234.
- Lavoie, M. (2014). Post-Keynesian economics: New foundations. Edward Elgar.
- Miçooğulları, S. A. (2021). *Kurumsal yapı ve ekonomik kırılmalıkların uluslararası rekabet üzerindeki etkisi* (Doktora tezi). Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Minsky, H. P. (1975). John Maynard Keynes. New York: Columbia University Press.
- Minsky, H. P. (1986). Stabilizing an unstable economy. New Haven, CT: Yale University Press.
- Moore, B. J. (1988). Horizontalists and verticalists: The macroeconomics of credit money. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ocampo, J. A., Kregel, J., & Griffith-Jones, S. (2007). International finance and development. London: Zed Books.
- Orsi, B. (2021). Currency hierarchy and the nature of peripheral currencies’ internationalisation. Hans Böckler Stiftung Working Paper.
- Palley, T. I. (2002). Endogenous money: What it is and why it matters. Metroeconomica, 53(2), 152–180.
- Palley, T. I. (2008). Endogenous money: Implications for the money supply process, interest rates, and macroeconomics. PERI Working Paper No. 178.
- Palley, T. I. (2010). America’s exhausted paradigm: Macroeconomic causes of the financial crisis and great recession. New School Economic Review, 4(1), 15–43.
- Stiglitz, J. E. (2000). Capital market liberalization, economic growth, and instability. In J. A. Ocampo & J. E. Stiglitz (Eds.), Capital market liberalization and development (pp. 57–96). Oxford University Press.
- Stiglitz, J. E. (2004). Capital-market liberalization, globalization, and the IMF. Oxford Review of Economic Policy, 20(1), 57–71.
- Stockhammer, E. (2012). Financialization, income distribution and the crisis. Investigación Económica, 71(279), 39–70.
- World Bank. (2005). Financial globalization: Gains and pain. World Bank.
- World Bank. (2010). Dealing with the challenges of macro-financial linkages in emerging markets. World Bank.

- Wray, L. R. (1990). Money and credit in capitalist economies: The endogenous money approach. Edward Elgar.
- Wray, L. R. (2009). The rise and fall of money manager capitalism: A Minskian approach to explaining the crisis. *Cambridge Journal of Economics*, 33(4), 807–828.
- Yeldan, E. (2016). Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme. İletişim Yayınları.
- Yılmaz, E. (2021). *Parayı kim yaratır?* Scala Yayıncılık.
- Yılmaz, M. S., & Acar, M. (2024). Döviz kuru değişimlerinin bilanço etkisi ve borç dolarizasyonu: Türk reel sektörü üzerine ekonometrik bir analiz. *Sosyoekonomi*, 32(60), 427–444.

BÖLÜM 55

Yoksulluk ve Sosyal Yardımlar: Davranışsal İktisat Perspektifinden Bir Tartışma

Sidre Gül Bige Göcekli¹

¹ Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0002-5406-4304

1. GİRİŞ

Yoksulluk, iktisadi düşünce tarihi boyunca çözüm bekleyen en girift ve yapısal sorunsallardan biri olarak nitelendirilmektedir. Ortodoks (Klasik ve Neoklasik) iktisat doktrini, yoksul bireyi "Homo Economicus" aksiyomu çerçevesinde analiz ederek; kısıtlı kaynaklarını fayda maksimizasyonu ilkesine göre tahsis eden ve zamanlararası tercihlerini rasyonel beklentilerle yöneten kusursuz bir ajan olarak modellemektedir. Bu teorik yaklaşıma göre yoksulluk, özünde bir likidite kısıtı veya gelir yoksunluğu problemine indirgenmekte; dolayısıyla doğrudan gelir transferlerinin, bireyi daha üst bir fayda eğrisine (refah düzeyine) ulaştırmada yeterli ve etkin bir araç olduğu varsayılmaktadır.

Ne var ki, son yirmi yılda literatürde ağırlık kazanan davranışsal iktisat disiplini, söz konusu rasyonel aktör modelini ampirik bulgularla sarsmıştır. Davranışsal yaklaşım, yoksulluğun yalnızca maddi varlıkları değil, eş zamanlı olarak bilişsel süreçleri de dönüştürdüğünü öne sürer. Yoksulluk, yarattığı "kıtlık psikolojisi" (scarcity mindset) ile bireyin bilişsel bant genişliğini (cognitive bandwidth) daraltan ve karar alma mekanizmalarının kalitesini aşındırabilen psikolojik bir durum ortaya koymaktadır. Bu perspektif ışığında sosyal transferlerin yoksullukla mücadeledeki etkinliği, yalnızca transfer edilen kaynağın nicel büyüklüğüne değil; politika tasarımının (choice architecture) bireylerin bilişsel ve davranışsal kısıtlarıyla ne derece uyumlu kurgulandığına bağlı hale gelmektedir (Bertrand, Mullainathan & Shafir, 2004).

Türkiye’de sosyal yardımlar, tarihsel süreçte hayırseverlik temelli bir yapıdan "hak temelli" bir anlayışa doğru evrilmeye çalışsa da uygulamada karma bir yapı sergilemektedir. Aysan (2020), Türkiye’deki sosyal yardım rejiminin kurumsallaşma sürecinde olduğunu ancak halen parçalı ve merkeziyetçi yapısını koruduğunu belirtmektedir. Çağan (2023) ise son yıllarda artan sosyal yardım harcamalarının, yoksulluğun derinleşmesiyle paralel seyrettiğine ve bu durumun sürdürülebilirliğinin tartışmalı olduğuna dikkat çekmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de sosyal transferlerin yoksulluk üzerindeki "net etkisini" ölçmek ve elde edilen bulguları davranışsal iktisat teorisiyle yorumlamaktır. Çalışma, sosyal yardımların kağıt üzerinde yoksulluğu azalttığını kanıtlamakla birlikte, neden "dönüştürücü" (transformative) bir etki yaratamadığını; bürokratik engeller (sludge), damgalanma korkusu ve karar yorgunluğu kavramları üzerinden tartışmaktadır.

2. TEORİK ÇERÇEVE: YOKSULLUK VE KARAR ALMA SÜREÇLERİ

2.1. Neoklasik Yaklaşımdan Davranışsal İktisada

Neoklasik iktisat, bireylerin rasyonel kararlar alarak faydalarını maksimize ettiğini varsayar. Bu yaklaşıma göre, devlet bir bireye nakdi yardım yaptığında bireyin bu kaynağı en verimli şekilde kullanması beklenir. Ancak davranışsal iktisat,

insan zihninin "sınırlı rasyonellik" ile çalıştığını savunur. Beaulier ve Caplan (2007), refah devletinin "niyet edilmeyen sonuçlarını" açıklarken, bireylerin zaman tutarsızlığı (time inconsistency) ve irade sorunları yaşadığını, bu nedenle yardımların her zaman uzun vadeli yatırıma dönüşmediğini vurgular. Bireylerin "şimdiki zaman yanlılığı" (present bias), gelecekteki daha büyük refah yerine bugünkü daha küçük tüketimi tercih etmelerine neden olabilmektedir.

2.2. Kıtlık (Scarcity) Hipotezi ve Tünelleme

Mullainathan ve Shafir'in (2013) geliştirdiği "Kıtlık" hipotezine göre, yoksulluk sadece parasızlık değil, aynı zamanda zihinsel bant genişliğinin (bandwidth) daralmasıdır. Kıtlık içindeki birey, acil sorunlara (kira, gıda, borç) o kadar odaklanır ki, bu durum bir "tünelleme" (tunneling) etkisi yaratır. Tünelin içindeki acil sorunlar çözülmeye çalışılırken, tünelin dışındaki uzun vadeli stratejik kararlar (eğitim, iş arama, sağlık kontrolleri, çocuk gelişimi) ihmal edilir. Bu durum, sosyal yardım sistemlerinin tasarımı açısından kritiktir. Eğer başvuru süreçleri karmaşıksa, bireyin zaten kısıtlı olan bilişsel kapasitesi bu süreçte tükenir ve "karar yorgunluğu" (decision fatigue) başlar.

2.3. Damgalanma (Stigma) ve Başvurmama Davranışı

Sosyal yardımların hedeflenmesi (targeting) sürecinde karşılaşılan en büyük davranışsal bariyer "damgalanma" maliyetidir. Besley ve Coate (1992), sosyal yardımların sadece gerçekten ihtiyacı olanlara ulaşması için başvuru süreçlerinin zorlaştırılmasının (screening), bireyler üzerinde psikolojik bir maliyet yarattığını belirtir. Bu durum, yardıma muhtaç olan ancak toplumsal statü kaybından korkan veya bürokratik işlemlerle baş edemeyen bireylerin sistem dışında kalmasına (non-take-up) neden olmaktadır. Adebayo (2019), sosyal koruma programlarının başarısının, bu tür dışlayıcı mekanizmaların ne kadar minimize edildiğine bağlı olduğunu vurgular.

3. TÜRKİYE'DE SOSYAL YARDIM SİSTEMİ LİTERATÜRÜ

3.1. Kurumsal Yapı ve Gelişim

Türkiye'de sosyal yardımlar, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı çatısı altında 81 il ve 973 ilçede faaliyet gösteren Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) aracılığıyla yürütülmektedir. Doğan (2014), sistemin 2011 yılındaki yeniden yapılanma ve Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi'nin kurulması ile daha merkeziyetçi ve nesnel bir hale geldiğini ifade etmektedir. *On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)*, sosyal yardımların "arz odaklı ve bütünleşik" bir anlayışla yürütülmesini ve istihdam bağlantısının güçlendirilmesini temel politika hedefi olarak belirlemiştir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

3.2. Etkililik Tartışmaları

Literatürde sosyal yardımların etkileri konusunda iki farklı görüş hakimdir. Birinci görüş, yardımların yoksulluğu azalttığını savunur. Dayar ve Akıncı (2020), Türkiye üzerine yaptıkları analizde, sosyal harcamaların gelir dağılımını düzeltici etkisini tespit etmişlerdir. Benzer şekilde Selim ve Küçükçifçi (2025), sosyal transferlerin Gini katsayısını düşürmede istatistiksel olarak anlamlı bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Özdemir ve İnce (2021) ise sosyal yardım harcamaları ile yoksulluk arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirtmiştir.

İkinci görüş ise yardımların "bağımlılık" yarattığı ve yapısal dönüşüm sağlamadığı endişesini taşır. Şeren ve Geyik (2021), sosyal yardımların yoksulluk kültürünü besleyerek, bireyleri çalışma yaşamından uzaklaştırma riski taşıdığını tartışmaktadır. Ertekin ve Hayat (2022) ise Türkiye'deki sosyal harcamaların yoksulluk riskini azaltma etkisinin, Avrupa Birliği ülkelerine kıyasla oldukça düşük kaldığını saptamıştır. Bu durum, sistemin "koruyucu" işlevini yerine getirdiğini ancak "dönüştürücü" (transformative) kapasitesinin sınırlı olduğunu göstermektedir (Devereux & Sabates-Wheeler, 2004).

4. AMPİRİK ANALİZ: YÖNTEM VE BULGULAR

Bu bölümde, Türkiye'deki sosyal transferlerin (emekli aylıkları hariç, doğrudan sosyal yardımlar) yoksulluk ve gelir dağılımı üzerindeki etkisi ampirik olarak test edilmiştir.

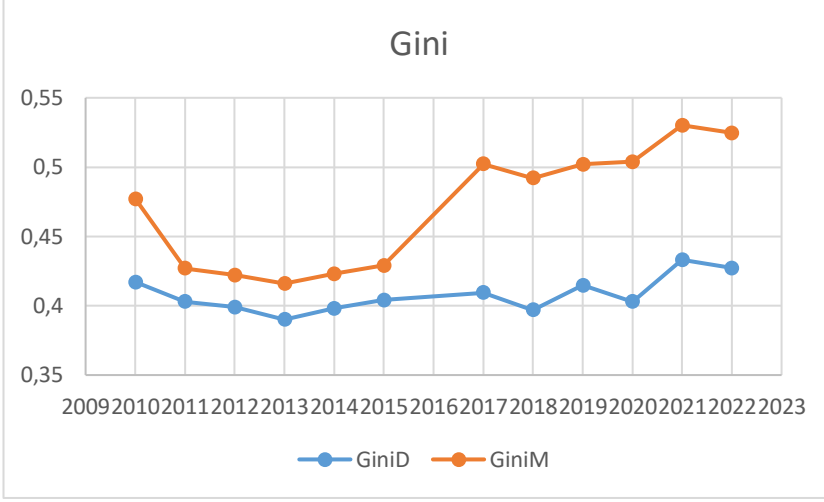
4.1. Veri Seti ve Yöntem

Analiz kapsamında 2010-2022 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmıştır ve veriler OECD veri tabanından alınmıştır. Sosyal transferlerin etkisini izole edebilmek için iki temel değişken seti oluşturulmuştur:

1. **Piyasa Geliri (M):** Sosyal transferler öncesi Gini katsayısı (GiniM) ve Yoksulluk Oranı (YoM).
2. **Harcanabilir Gelir (D):** Sosyal transferler sonrası Gini katsayısı (GiniD) ve Yoksulluk Oranı (YoD).

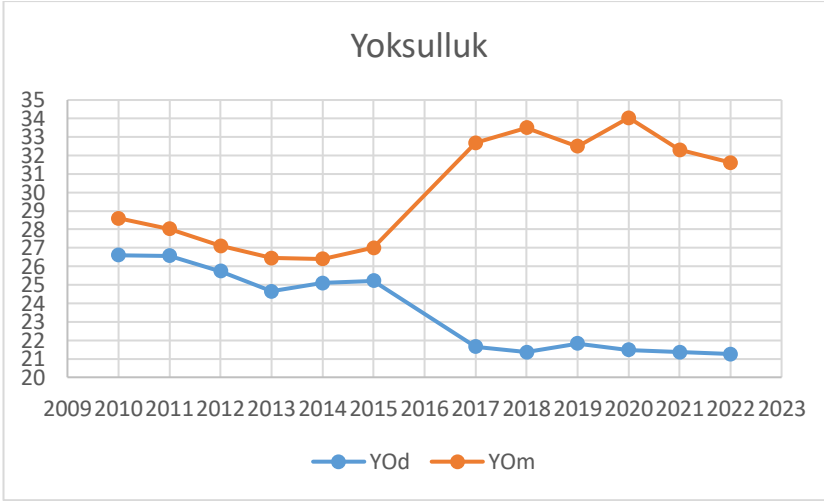
Veri setinin normal dağılıma uygunluğu *Shapiro-Wilk* testi ile incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, GiniM ($p=0.004$) ve YoM ($p=0.002$) değişkenlerinin normal dağılım göstermediği tespit edilmiştir. Bu nedenle, parametrik olmayan (non-parametric) bir yöntem olan **Wilcoxon İşaretli Sıralar Testi** tercih edilmiştir. Sonuçların güvenilirliğini artırmak adına analizlerde "Bootstrap" (100.000 örneklem) yöntemi kullanılmıştır.

4.2. Bulgular

Şekil 1: Sosyal Transferler Öncesi ve Sonrası Gini

Kaynak: OECD, 2025'ten derlenmiştir.

Şekil 2: Sosyal Transferler Öncesi ve Sonrası Yoksulluk Oranı

Kaynak: OECD, 2025'ten derlenmiştir.

Tablo 1: Sosyal Transfer Öncesi ve Sonrası Farklılıkların Analizi (Wilcoxon Signed-Rank Test)

Değişken Çifti	Z Değeri	Asymp. Sig. (2-tailed)	Karar
YoD - YoM	-3.059	0.002	Fark Anlamlı (H0 Red)
GiniD - GiniM	-3.061	0.002	Fark Anlamlı (H0 Red)

Analiz sonuçları, sosyal transferlerin hem yoksulluk oranı hem de Gini katsayısı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir düşüş sağladığını göstermektedir ($p < 0.05$). Şekil 1 ve 2’de bu sonuçları görsel olarak desteklemektedir.

- **Yoksulluk Oranı:** Sosyal transferler öncesi ortalama yoksulluk oranı %30,02 iken, transferler sonrası bu oran %23,56’ya gerilemiştir. Ortalama düşüş (etki) yaklaşık **6,45 puandır**.
- **Gelir Dağılımı (Gini):** Transfer öncesi 0,47 olan ortalama Gini katsayısı, transfer sonrasında 0,40 seviyesine inmiştir. Bu, gelir dağılımında yaklaşık **0,06 puanlık** bir iyileşmeye işaret etmektedir.

4.3. Zaman İçindeki Değişimin İncelenmesi

Sosyal transferlerin yarattığı bu iyileşmenin (farkın) yıllar itibarıyla nasıl bir trend izlediğini görmek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Ancak zaman boyutu zaman serisi regresyon analizini sağlıklı olarak yapmak için yeterli olmadığından sonuçlar sadece fikir verici bir betimleyici gösterge olarak düşünülmelidir.

- Model: $Y_{fark} = \beta_0 + \beta_1 Y_{il} + \varepsilon$
- Sonuç: Yoksulluk oranındaki fark Y_{fark} ile zaman Y_{il} arasında negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($R^2 = 0.77$, $p < 0.001$).

Bu bulgu, transferlerin yoksulluğu azaltma etkisinin yıllar içinde azalma eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır. 2010’lu yılların başında daha yüksek olan marjinal etki, son yıllarda yatay bir seyre girmiş veya azalmıştır.

5. TARTIŞMA: BULGULARIN DAVRANIŞSAL YORUMU

İstatistiksel analizler, sosyal yardımların "teknik olarak" işe yaradığını, ancak zamanla etkisinin zayıfladığını göstermektedir. Bu paradoks, davranışsal iktisat teorisiyle açıklanabilir.

Bilişsel Yük ve Erişim Sorunu (Sludge): Çetin (2020) ve Kutlu (2016), sosyal hizmet uygulamalarında bürokratik süreçlerin karmaşıklığına dikkat çekmektedir. Kıtlik psikolojisi altındaki bireyler için, karmaşık başvuru süreçleri, belge toplama zorunluluğu ve kurumlara gitme gerekliliği ("sludge" olarak adlandırılan çamur/tortu), aşılması zor bir bariyerdir. Page ve Pande (2018), bu durumun "görünmez yoksulluk" yarattığını ve en yoksulların sistem dışında kaldığını belirtir. Analizdeki etkinin sınırlı kalması, yardımların en kırılgan "dipteki" kitleye ulaşamamasıyla ilişkilendirilebilir.

Damgalanma ve Sosyal Normlar: Doyran (2023), yoksulluğun toplumsal algısının, yardım alan bireyler üzerinde bir baskı oluşturduğunu ifade eder. Kaya (2009), Türkiye'de yardımların hak temelli olmaktan ziyade "muhtaçlık" ekseninde kurgulanmasının, damgalanma korkusunu artırdığını vurgular. Bu durum, bireylerin yardıma başvurmaktan kaçınmasına (non-take-up) ve yoksulluk içinde yaşamaya devam etmelerine neden olmaktadır.

Geleceği İskonto Etme ve Tuzak: Bane ve Ellwood (1983), yoksulluğun dinamik yapısına dikkat çekerken, kısa vadeli nakit desteğinin uzun vadeli davranış değişikliği yaratmakta yetersiz kaldığını belirtir. Türkiye'deki yardımların ağırlıklı olarak nakdi ve tüketim odaklı olması, bireylerin "bugünü kurtarmasına" yardımcı olurken, "geleceği inşa etmelerini" sağlayacak davranışsal araçlardan (örneğin şartlı tasarruf, beceri kazandırma dürtmeleri) yoksundur. Bu da regresyon analizindeki zamanla azalan etkiyi açıklamaktadır; yardımlar bir "trambolin" etkisi yaratamamakta, sadece yoksulluğu yönetmektedir.

6. SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışma, Türkiye'de sosyal transferlerin yoksullukla mücadelede önemli ancak geliştirilmesi gereken bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Ampirik bulgular, yardımların yoksulluğu azalttığını kanıtlasa da davranışsal bariyerler (bilişsel yük, damgalanma, tünelleme) sistemin tam potansiyeline ulaşmasını ve dönüştürücü olmasını engellemektedir.

Türkiye'nin On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028) hedefleri doğrultusunda ve uluslararası standartlara (ILO, 2021; UNDP, 2022) uygun olarak, aşağıdaki davranışsal temelli politika önerileri geliştirilmiştir:

Varsayılan (Default) Kayıt Sistemi: Yardıma uygunluk kriterlerini taşıyan bireylerin başvuru yapması beklenmemeli, Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi verileri kullanılarak "Otomatik Kayıt" (Auto-enrollment) sistemine geçilmelidir. Bu,

kıtlık psikolojisi altındaki bireylerin üzerindeki bilişsel yükü kaldırarak ve damgalanma korkusuyla başvuramayanları sisteme dahil edecektir.

Davranışsal Tasarım (Nudge): Nakdi yardımların, finansal okuryazarlık eğitimleri, otomatik tasarruf hesaplarına yönlendirme veya çocukların eğitimi için şartlı bonuslar gibi "dürtme" mekanizmalarıyla entegre edilmesi gerekmektedir.

Bütünleşik Sosyal Hizmet: Karaçoban ve Rad (2023), sosyal hizmetlerin bütüncül sunumunun önemini vurgulamaktadır. Sosyal yardımlar, sadece bir ödeme ofisi mantığından çıkarılarak; istihdam (İŞKUR), eğitim ve psiko-sosyal destek mekanizmalarıyla tek bir çatı altında birleştirilmeli, vatandaşın kurumlar arasında kaybolması engellenmelidir.

Yoksullukla mücadele, sadece bir bütçe meselesi değil, aynı zamanda bir "tasarım" meselesidir. Türkiye, sosyal yardım sistemini insan psikolojisini ve bilişsel sınırları dikkate alan bir mimariyle yeniden kurguladığında istatistiksel başarısını toplumsal dönüşüme çevirebilecektir.

KAYNAKÇA

- Adebayo, G. (2019). *Impact of public spending on poverty reduction in Nigeria*. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5080607>
- Aysan, M. F. (2020). Geleceğin Türkiye'sinde Sosyal Politikalar. İlke Yayınları. DOI: [dx.doi.org/10.26414/gt006](https://doi.org/10.26414/gt006) ISBN: 978-625-44342-1-1
- Bane, M. J., & Ellwood, D. T. (1983). *Slipping into and out of poverty: The dynamics of spells* (NBER Working Paper No. 1199). National Bureau of Economic Research.
- Beaulier, S., & Caplan, B. (2007). Behavioral economics and perverse effects of the welfare state. *Kyklos*, 60(4), 485-507.
- Bertrand, M., Mullainathan, S., & Shafir, E. (2004). A behavioral-economics view of poverty. *American Economic Review*, 94(2), 419-423.
- Besley, T., & Coate, S. (1992). Workfare versus welfare: Incentive arguments for work requirements in poverty-alleviation programs. *The American Economic Review*, 82(1), 249-261.
- Çağan, S. (2023). Sosyal transfer harcamalarının hanehalkı tüketim harcama yapısı üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 539-552.
- Çetin, İ. (2020). Yoksulluk ve yoksulluk göstergeleri: Türkiye ve OECD ülkeleri üzerine bir karşılaştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 510-532.
- Dayar, H., & Akıncı, A. (2020). Kamu sosyal transfer harcamalarının kişisel gelir dağılımına etkisi. *Maliye Dergisi*, 179, 172-185.
- Devereux, S., & Sabates-Wheeler, R. (2004). *Transformative social protection* (IDS Working Paper 232). Brighton: Institute of Development Studies.
- Doğan, E. (2014). *Türkiye’de yoksulluğun ölçülmesi* (Uzmanlık Tezi). T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ankara.
- Doyran, M. (2023). Türkiye’de küreselleşmenin etkisiyle yaşanan yoksulluğun Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 369-391.
- Ertekin, Ş., & Hayat, E. (2022). Kamu sosyal harcamalarının yoksulluk riski üzerindeki etkisinin ekonometrik analizi. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 79-91.
- ILO. (2021). *World Social Protection Report 2020-22: Social protection at the crossroads – in pursuit of a better future*. International Labour Office.
- Karaçoban, A., & Rad, S. T. (2023). Türkiye’de Sosyal Transfer Harcamaları ve Yoksulluk. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (39), 14-29.

- Kaya, E. (2009). *Yoksullukla mücadelede Avrupa'nın ve Türkiye'nin sosyal yardım modeli* (Uzmanlık Tezi). Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara. T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. Erişim adresi: <https://www.aile.gov.tr/uploads/sygm/uploads/pages/uzmanlik-tezleri/13-yoksullukla-mucadelede-avrupa-nin-ve-turkiye-nin-sosyal-yardim-modeli-ersin-kaya.pdf>
- Kutlu, D. (2016). Türkiye'de sosyal yardım ve istihdam ilişkisinin güncel boyutları: kurumsal ve sosyolojik bir çözümleme. *Mülkiye Dergisi*, 40(2), 101-142.
- Mullainathan, S., & Shafir, E. (2013). *Scarcity: Why having too little means so much*. Macmillan.
- OECD. (2025). OECD Income Distribution Database. <https://www.oecd.org/en/data/datasets/income-and-wealth-distribution-database.html> (Erişim tarihi: 15.10.2025)
- Özdemir, A., & İnce, G. D. (2021). OECD ülkelerinde sosyal yardımların yoksulluk üzerine etkisi. *Çalışma ve Toplum*, 4(71), 2633-2658.
- Page, L., & Pande, R. (2018). Ending global poverty: Why money isn't enough. *Journal of Economic Perspectives*, 32(4), 173-200.
- Selim, R., & Küçükçifçi, S. (2025). The effect of social transfers on income inequality and poverty in Türkiye. *Journal of the Knowledge Economy*, 16(2), 8198-8220.
- Şeren, G. Y., & Geyik, O. (2021). Türkiye'de sosyal koruma harcamaları: 2000'li yıllardan günümüze gelişim ve değişim temelinde genel durum. *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi*, 21(2), 211-234.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2023). *On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)*. Ankara. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/12/On-Ikinci-Kalkinma-Plani_2024-2028_11122023.pdf
- UNDP. (2022). *UNDP's Social Protection Offer 2.0*. United Nations Development Programme. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-11/UNDP-Social-Protection-Offer-2.0.pdf>

BÖLÜM 56

Bir Geçiş Dönemi Ritüeli Olarak AI Kuşak Bağlama

İpek Agcadağ Çelik¹

¹ Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, 0000-0002-2409-668X

GİRİŞ

Kültürler toplumların ruhunu oluşturmakta ve toplumların birbirinden ayırt edilmesini sağlamaktadır. İnsanlar toplumlara varlık kazandırmakta, kültürler de toplumların özünü oluşturmaktadır. Uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşen kültür, her gelen neslin kendinden yeni bir şeyler katarak kümülatif bir form kazanmaktadır. Böylelikle her nesil, kültürün oluşumuna katkı sunmaktadır. İnsanlar bir yandan içerisinde yaşadıkları toplumun kültürünü oluşturmakta bir yandan da kendi kültürlerinin beklentilerine, düşünce ve davranış kalıplarına göre yaşamlarını şekillendirmektedirler. Kültürel unsurlar ve toplumsal yaşam arasındaki bu kuvvetli bağı incelemek de sosyolojik bir gereklilik haline gelmektedir.

Gündelik yaşam içerisinde toplum üyeleri tarafından gerçekleştirilen pek çok pratik, söz konusu toplumun geçmişten günümüze kimisi değişerek kimisi tümüyle muhafaza edilerek gelen âdet, gelenek, görenek, tören ve ritüelleri içermektedir. Pek çoğu hangi tarihsel dönemde, kaç nesil önce, hangi maddi ve manevi koşulların etkisiyle, hangi toplumsal ihtiyaçtan yola çıkarak oluşturulduğu bilinmeden ve sorgulanmaya gerek dahi duyulmadan ilgili toplumun üyeleri tarafından yapılmaya devam etmektedir. Zaman içerisinde toplumun ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelenler ise, yavaş yavaş sönmekte ve ortadan kalkmaktadır. İnsanlar kendilerinden nesiller önce atalarının ortaya çıkardığı kültürel unsurları ve uygulamaları, kendi çağlarında, kendi yaşamlarında karşılık bulduğu sürece devam ettirmekte, karşılık bulamadıklarını fark ettiklerinde yok etme eğiliminde olmaktadır. Gelişen bilim ve teknoloji, içinde bulunulan küresel çağ, sürekli değişen moda, kitle iletişim araçları aracılığıyla etkilenilen farklı kültürler, insanların öz kültürlerinde değişime yol açmaktadır. Bazen de kültürel pratikler varlıklarını devam ettirmekle birlikte, günümüz muhataplarının geçmiş muhataplarından daha az hevesle, bu pratikleri uyguladıkları görülmektedir. Bu durum, gelenek, görenek, töre, tören, âdet, sembol ve ritüellerin manevi yönlerine işaret etmekte ve söz konusu maneviyatın her nesilde aynı ilgiyi uyandıramayacağını akla getirmektedir. Bu gerçekten, kültürün parçası olan geçiş dönemleri tören ve ritüelleri de nasibini almaktadır. Doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere insan yaşamındaki üç önemli geçiş dönemi, her toplumun kendi bakış açısı ve ihtiyaçları doğrultusunda kültürel öğelerle, tören ve ritüellerle bezenmektedir. Geçiş dönemlerinin her biri, muhataplarının bir sosyal statüden diğerine geçişinde birtakım zorlukları içermekte, insanlar da kültürel pratikleri aracılığıyla bu zorlukların üstesinden gelmeyi kolaylaştırmaya çalışmaktadır. Bu noktadan hareketle, geçiş dönemlerinde, insanlar bir araya gelmekte ve eşik atlamaya çalışan yakınlarına ritüeller aracılığıyla sosyal destek sağlamaktadır. Böylelikle her geçiş dönemi, her bir toplum üyesi için daha rahat geçirilmeye çalışılmaktadır. Doğum, evlenme ve ölümün her birinde, bireyin atlayacağı eşik ve geçeceği yeni sosyal konumun zorluklarına göre ritüeller oluşmakta ve uygulanmaktadır. Aynı zamanda bu ritüeller, bireyin geçtiği yeni konumu, toplumun diğer üyelerine duyurma ve onların da gözünde meşrulaştırma amacı da gütmektedir.

Bu çalışmada, insan yaşamının ikinci geçiş dönemi olan evlenme ve bu tören esnasında gerçekleştirilen kuşak bağlama ritüeli ele alınmaktadır.

Toplumun varlığını devam ettirmesindeki etkisi göz önünde bulundurularak evlilikle ilgili Türk kültüründe pek çok ritüel oluşturulmuş ve çağlar boyunca uygulanmıştır. Kadın ve erkeğin bekârlıktan eş olmaya, dolayısıyla yeni bir sosyal statüye ve yeni bir aileye geçişini sağlayan evlenme töreninin son safhası kuşak bağlama ritüelidir. Kadının beyaz gelinliğinin üzerine bağlanan al renkli kuşak, evlenme töreninin bitişini, gelinin biyolojik ailesiyle vedasını, ailesinin evini artık arkasında bırakmasını, bir erkeğe eş olmasını, bu kişiyle yeni bir aile kurmasını ayrıca yaşadığı toplumda geçtiği yeni sosyal statüsünü toplumun diğer üyelerine duyurarak meşrulaştırmasını sembolize etmektedir. Bu noktadan hareketle, düğünlerde gelinin beline bağlanan kuşağın, günümüzde uygulanışını ve günümüz gelinlerinin söz konusu ritüel ile ilgili görüşlerini ortaya çıkarmak amacıyla bu çalışma kapsamında bir alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Gaziantep kent merkezinde, 2025 yılında, gönüllülük esasına dayalı olarak, son bir yıl içerisinde evlenmiş, yirmi kadın katılımcıyla, kişisel bilgilerini korumak amacıyla kimlikleri gizli tutulmak suretiyle her birine kodlar verilerek (K1, K2...K20), nitel araştırma yöntemiyle tasarlanan ve veri toplama tekniği olarak derinlemesine (yüz yüze) görüşme tekniği kullanılan alan araştırması sonucunda elde edilen araştırma bulgularına çalışmada yer verilmiştir.

KÜLTÜR, GEÇİŞ DÖNEMLERİ VE EVLENME

Milletlere var olma nedeni kılan kültür, kavramsal olarak köklü bir kullanıma sahiptir. Tarihsel süreç içerisinde kültür; birlikte yaşayan insan gruplarının hayatlarını idame ettirirken oluşturdukları değerleri, gelenek ve görenekleri, tavır ve davranışları izah eden bir kavram haline dönüşmüştür (Güngör, 2018: 302-303). Dolayısıyla; dil, sanat, sosyal ve iktisadi hayat, halk inançları vs. hep bir kültürün ortaya çıkardığı, şekillendirdiği ya da bir kültürü var eden ve yaşatan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Çeltikçi, 2007: 512). Kültürün içinde bir milletin düşünce tarzı, değer yargısı, inançları, zevkleri bulunmaktadır. İnsan topluluklar göç etmiş olsalar dahi yeni yurtlarına kültür unsurlarını beraberinde getirmekte böylece geçmişle bağlarını kurmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde çevresel koşullara uyarak kültür unsurlarında değişimler yaşanabilmektedir. Bazı kültürel öğelerin sönmesi de söz konusudur. Ancak geçen zamana karşın korunarak günümüzde varlığı devam ettiren pek çok kültürel unsur da bulunmaktadır (Aydemir, 2013: 620-621). Tarihi, milli ve kutsal öğelerin izlerini taşıyan gelenek, adet, tören, ritüel, sembol gibi folklorik unsurlar, nesilden nesle aktarılarak devamlılık sağlamakta ve kültürel bellekte muhafaza edilmektedir (Kartal, 2023: 747). Kültürel süreklilik bağlamında değerlendirildiğinde, günümüzdeki pek çok âdet, Türklerin eski devirlerdeki kutsal inancı olan Şamanizm'den izler taşımaktadır (Köksal, 1996: 79). Tarih boyunca, farklı din ve kültürle etkileşim içinde bulunan Türkler, bu tarihi süreç içinde, eski inanç sistemlerini İslami düşünce tarzıyla birleştirerek yeni bir sentez

ortaya çıkarmışlardır. İslamiyet öncesine ait pek çok uygulama büyük ölçüde korunmuş, İslâmî kaidelere uygun olmayanlar zamanla değişime uğrayıp İslami nitelik kazanarak varlığını devam ettirmiş, bir kısmı da yok olmuştur. Bu değişim, İslamiyet’i kabul eden Türklerin geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve bu geniş coğrafyada sahip oldukları siyasi, ekonomik ve sosyal yapıların etkisiyle Türk topluluklarında farklı düzeylerde gerçekleşmiştir. Kökleri çok eski çağlara dayanan ve bugün evlenme seromonilerinin hemen her safhasında kullanılan ritüeller, Şamanist ve Budist inançtan kaynaklanmakla birlikte, İslamiyet’le uyum sağlayarak ve İslami motifler kazanarak, günümüzde de varlıklarını devam ettirmektedir. Bunlar, kötü ruhlardan korunma, temizlenme, tapınma, örtünme, erginlenme ve statü değiştirme gibi durumları ifade eden ritüellerle doludur (Aydemir, 2013: 619-621; Ögüt Eker, 1999: 97-99; Orucov, 2018: 179).

İnsan hayatındaki en önemli geçiş dönemleri olan “doğum”, “düğün” ve “ölüm”, bireyin kendisini etkilediği gibi, ailesini, sosyal çevresini hatta yaşadığı toplumu da etkilemektedir. Dolayısıyla her toplum, kendi kültürleri, yaşam tarzları, bakış açıları ve inançları dâhilinde bu geçiş dönemlerini kutsama, duyurma vb. amaçlarla türlü pratikler geliştirmiştir. Bireyin yeni sosyal statüsünün toplum tarafından onaylanması için gerçekleştirilen geçiş dönemi ritüelleri, yasal bir bağlayıcılığı olmamakla birlikte, sosyo-kültürel boyutu nedeniyle toplum tarafından mutlaka uygulanmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde, dönemin koşullarına göre çeşitli değişikliklere uğramakla birlikte, özlerini koruyarak yeni formlarla uygulanmaya devam etmektedirler. Nesilden nesle aktararak geleneklerin devamını sağlayan, toplumsal bağları güçlendirip dayanışmayı arttıran, toplum üyelerine kimlik bilinci aşılayan, kültürün muhafazasını temin eden geçiş dönemi ritüelleri (Türker ve Koçoğlu Gündoğdu, 2016: 153), kendi içerisinde birtakım alt kısımlara ayrılmaktadır. Bu ritüeller “Bireyin çeşitli boyutlardaki ‘sınırı geçme’ olayını ve toplum içerisindeki statüsünün değişimini anlatan ve belirli kurallara bağlanan geleneksel ve dinsel törenler” olarak tanımlanabilmektedir (Ozan, 2011: 73). Bu üç önemli geçiş evresinin bünyesinde barındırdığı birçok dinsel ritüel ve kültürel uygulama, bu geçişlerin ilgili kültürün beklentilerine ve kalıplarına uygun bir biçimde gerçekleştirilmekte, böylelikle gerekli kutsanma işlemleri sağlanarak birey geçişler sırasında ortaya çıkabilecek olumsuzluklardan korunmaktadır (Örnek, 1995: 131). Ritüeller, toplumsal statü ve rollerin de belirleyicisidir. Nitekim doğum, evlenme ve ölüm gibi geçiş/giriş ritüelleri (Karaman, 2010: 232), bireyin yaşamında açılan yeni bir başlangıcı temsil eden ve bir sosyal statüden diğer bir sosyal statüye geçişin ve girişin onaylandığı geleneksel uygulamaları kapsamaktadır. Başka bir statüye geçişle birlikte birey, statüsünün rolünü benimsemek durumunda kalmaktadır (Temür, 2010: 300). Genellikle kişinin eski statüsünden ayrıldığı, yabancılaştırıldığı ayrılma ritlerini de kapsamaktadır. Önceki rolü gündemden kaldırılır ve eski egosu (ben’i) öldürülür. Aynı zamanda yeni bir statüye geçmeye hazırlayan geçiş ritlerini de kapsar. Geçiş ritüellerinin doğal bir sonucu olan söz konusu gelişmelerin amacı şunlardır: Bunlar kişinin hayatında meydana gelen

değişikliğin farkına varmasını sağlar, kişinin o konudaki yeterliliğini test eder, kişinin yeni rolünün beraberinde getirdiği görevleri ve hakları tanımlar ve bilgi aktarımı sağlar (Honko, 2006: 131). Söz konusu ritüeller tekrarı olmayan türdendir, zira birey bunların bazılarını yaşantısında bir defa tecrübe eder (Temür, 2010: 300). Geçiş dönemlerinde, bireysel statü değişikliğine bağlı olarak gelişmiş çok sayıda inanma bulunmaktadır (Güven, 2020: 302). Geçiş dönemlerinden ikincisi olan evlenme de bünyesinde birçok ritüel barınmaktadır. Bunlar yaşamlarını birleştiren gençlerin ve ailelerin birbirlerini yakından tanımasını sağlamak, gençleri bekârlıktan getirmiş oldukları kötü ruhlardan ve nazarlardan arındırmak, geçiş sırasındaki zararlı ve tehlikeli güçlerin kötülüklerinden korumak, akrabaları bir araya getirmek, gençlerin kurduğu yeni evin huzurunu ve bereketini arttırmak vb. pek çok işleve sahiptir (Örnek, 2000: 185; Yeşil, 2014: 152; Temur, 2010: 303).

Yaşamın ikinci geçit dönemi olan evlenme, topluma yeni üyeler kazandırarak insan türünün devamını sağladığı için bireysel olduğu kadar toplumsal da bir olgudur (Hüdaverdi, 2018: 319). Evlenme; kız ve erkeğin yeni bir aile olarak sosyal yaşama katılma sürecinin başladığı önemli bir dönemdir. Ailenin toplumsal yapının temelini oluşturması, bu birliğin kurulmasını sağlayan evlenme olayına da evrensel bir değer kazandırmıştır. Her toplumda evlenme, bağlı bulunduğu kültür tipinin belirli kurallarına uyularak gerçekleştirilir. Bu nedenle, evlenme sürecinde uygulanan adet, gelenek ve görenek o toplumun evlenme kültürünü oluşturur. Evlenme gelenekleri tarih boyunca dünyanın her yerinde görülmekle birlikte, eş seçimi, eş sayısı ve evlilik törenleri, törelere ve toplumlara göre çeşitlilik gösterir. Günümüz bakış açısı üzerinden değerlendirildiğinde çağdışı görülebilecek evlilik uygulamaları, içinde bulundukları toplumsal yapının değer yargıları ve ihtiyaçlarından ortaya çıkıp, şekillenmiştir (Eroğlu, 2023: 186).

Hangi toplulukta olursa olsun evlilik eylemine katılan kişilerin toplumsal anlamda sosyal statüleri değişmektedir. Bu değişimin gerçekleştiği aşama “eşik geçme veya eşik atlama” olarak değerlendirilmektedir. Zira geçiş ritüelleri Honko’nun belirttiği üzere, “kişilerin bir statüden diğer statüye geçtikleri, toplum tarafından organize edilen geleneksel ritüellerdir. Genellikle kişinin eski statüsünden ayrıldığı, yabancılaştırıldığı ayrılma ritlerini kapsar. Önceki rolü gündemden kaldırılır ve eski egosu (ben’i) öldürülür.” (Doğan, 2022: 168; Honko, 2006: 131). Geçiş ritüeli terimi literatüre Fransız Halkbilimci Arnold van Gennep tarafından kazandırılmıştır. The Rites of Passage (Gennep, 1960) isimli eserinde bir insanın hayatının en önemli olaylarının yaşandığı bu geçiş törenlerini; doğduğu günden öldüğü güne kadar yapısı değişen, ancak aynı işleve hizmet eden törenler olarak tanımlamaktadır. İleri sürdüğü geçiş ritüelleri “doğum”, “evlilik”, “ölüm” olmak üzere üç önemli dönemi kapsamaktadır. Her durum için geçilecek yeni “eşik”lerin olduğunu ifade etmektedir. Yaşamda bulunulan bir durumdan başka bir duruma geçişe kapı açan bu geçiş ritüelleri ayrılma, eşik ve bütünleşme evrelerinden oluşmaktadır. Statüdeki değişim ve beraberinde getirdiği ritüel davranışlar olarak

tanımlanan geçiş ritüelleri yeni bir evreye geişı vurgulamakta ve meşrulaştırmaktadır (Van Gennep, 1960'den akt. Aliavuşıoğlu ve Boyraz, 2021: 62). Van Gennep'in geçiş törenlerinde eşiğı merkez alarak “geçiş”i eşik etrafında üç aşamada değerlendirmesi dikkat çekicidir. Birincisi ayrılma/ayırma (separation), ikincisi eşik (sınır/başlangıç) (limen/threshold) ve son aşama birleştirmе/toplama (aggregation) ritüelleri olarak adlandırılır. Üç evreden oluşаn ritüellerin birinci aşaması olan ayrılma, bireyin ya da grubun içinde bulunduğu sosyal konumdan, kültürel yapıdan ayrılmasını belirten sembolik davranışlardan oluşmaktadır. Eşik olarak adlandırılan dönemde kişı “yolcu” konumundadır. Sembollerin ya çok az ya da hiç olmadığı bir alandan geçmektedir. Son aşamada ise geçiş tamamlanmış olmaktadır. Bu geçiş sürecinde bireyin geleneksel ve etik standartlara uygun davranması beklenmektedir (Turner, 1966: 94-95'den akt. Aliavuşıoğlu ve Boyraz, 2021: 62-63. Eşik gelinin eski konumundan ve hayatından yeni mekânına ve statüsüne geçişini simgeler. Bireyin hayatında bir sınır olan eşik, aynı zamanda yeni bir başlangıcı da sembolize etmektedir. Eşik sonrası gelin ve yeni ailesi için birleşme, yani yabancı olan gelinin damadın ailesi ile bir ve beraber olma arzusu uygulama, pratik ve ritüellerle pekiştirilir (Turner, 1966: 94'ten akt. Kartal, 2023: 747). Gelin ve damadın, bekarlıktan ayrılıp evli bireyliğe ‘geçiş’ini sağlayan törenler düğünlerdir ve düğünler geçiş ritüelleriyle doludur.

TÜRK DÜĞÜNLERİNDE AL KUŞAK BAğLAMA RİTÜELİ

Evlenme, Türk kültüründe her aşaması ayrı önem ve özen taşıyan, iki farklı bireyi bir çatı altına getiren hem kadın hem de erkek için yeni bir başlangıç sayılan, toplumsal katılım yönü her zaman çok zengin olan ve bir kadın ve erkeğe nikâh bağı ile aile kuran geleneksel ve dini bir kurumdur (Kartal, 2023: 731). Evlenme, günümüzde olduğu gibi geçmişte de önemli kurumsal bir sosyal yapı kabul edilmiş, töreler ve gelenekler sayesinde toplumsal, dini ve milli bağlam içinde işlevselliğini sürdürmüştür. Toplumlar hangi koşulları sağlayanların nasıl, kaç eşle, kimlerin kimlerle, nerede, kaç yaşında evlenebileceğine dair gelenekler oluşturmuşlardır. Evlilik bu suretle erkek ve kadın arasında gelenek, görenek ve inançlar bağlamında toplumsal bir anlaşıma niteliğindedir (Gökçe, 1978: 7). Bu bağlamda, Türkiye'deki aile ve evlilik olgusunu değerlendirirken, evlilik ve ailenin karşılık bulduğu kültürü dikkate almak bir zorunluluk olarak belirmektedir (Şentürk, 2015: 13). Evlenme töreninin hemen her safhasında kullanılan, insan yaratıcılığının, tasarım gücünün ve anlam yükleme yeteneğinin göstergesi olan semboller, her toplumda geçerli olan davranış ve tutumları oluşturarak, olaylara o topluma özgü olma vasfı kazandırır. Evlenme geleneğinde uygulanan ritüellerin hepsinin ortak amacı; birleşmeyi meşru ve açık surette ilan etmek, evlenenlere, yeni kurulan aileye saadet, bolluk, bereket, refah getirmek, soyun sürmesini sağlamak, her türlü olumsuzluk ve kötülüklerden korumaktır (Erdentuğ, 1970: 232; Öğüt Eker, 2000: 99).

Türk kültüründe evlenme, başlangıcından (kız isteme töreni), sonuna kadar (gerdek sonrası ritüeller) pek çok inanç ve pratik içermektedir. Geçmişten günümüze

evlenme törenlerinin toplumsal boyutu da bulunmakta, evlenen çiftin yakınlarını da bir araya getirmekte, birlik ve beraberliği sağlamaktadır. Böylece yaşanan dönüşüm, diğer insanlara da duyurulmaktadır (Doğan, 2022: 168). Bu duyuru, evlilik ritüelleri aracılığıyla sağlanmaktadır. Düğünler ve düğünlerde gerçekleştirilen ritüeller, duyuru görevini yerine getirmektedir.

Toplumun çekirdeği ailenin kurulduğu düğünler, her toplumun kendi kültürüne, yaşam tarzına, değerlerine ve aileye yönelik bakış açısına göre şekillenmektedir. Düğünlerin başlangıcından bitimine değin içerdiği ritüeller, her toplumun kendi tarihsel süreci içerisinde yoğrulmaktadır. Bu süreç içerisinde toplumların dini inançları, kültürel değerleri, başka kültürlerle toplumsal etkileşimleri ve dönemin koşulları harmanlanmaktadır (Çetin, 2005: 94). Kültürel ve folklorik değerler açısından renkli ve zengin örnekler taşıyan, bazı ritüellerin kökleri İslam öncesi Şamanist unsurlara kadar uzanan kimi Türk düğün gelenekleri, günümüzde değişen coğrafya ve inanç sistemine göre farklı ilişkiler, yeni anlamlar üstlenerek varlığını sürdürmektedir. Tarih boyunca Türklerin farklı coğrafyalarda bulunmaları, çeşitli dinî inançları benimsemeleri, onların aile kurumuna karşı sahip olduğu değerleri, duygu ve düşünceleri temel bağlamda değiştirememiştir. Sanayileşme, hızlı şehirleşme ve akabinde sosyal ve kültürel ihtiyaçlar dikkate alınmadan ortaya çıkan kentleşme neticesinde pek çok düğün âdetinin sınırlı sürelerle ve salonlara sığdırılmasına sebep olurken zengin ve renkli düğün geleneklerinin de azaldığı gözlemlenmektedir. Anadolu Türk düğünlerinde değişim ve dönüşümlerin olmasına rağmen çağdaş ve geleneksel özellikler birlikte muhafaza edilmeye devam etmektedir (Kartal, 2023: 730).

Düğün gününün en önemli ritüellerinin başında gelin göçü gelmektedir. Gelinin babasının evinden özel bir törenle alınıp damadın evine götürülmesine ‘gelin göçü’ denir. Bu tören Anadolu'nun birçok yerinde gelin alma, gelin götürme, gelin getirme, kız çıkar(t)ma, gelin göçürme, gelinci gitme, gelin alayı gibi adlarla da bilinir (Ataman, 1992: 43). Bu aşamada, kuşak bağlama töreni ayrı bir öneme sahiptir. Gelin kuşağı çoğunlukla kırmızı renkte olup baba, baba yoksa erkek kardeş, dayı veya amca tarafından bağlanır. Kuşak bağlanmasıyla kadın “eşik”ten atlamakta, bekârlıktan evliliğe, genç kızlıktan kadınlığa “geçiş”i sağlanmaktadır. Böylelikle, kırmızı renkli kuşak geçişin sembolü olmaktadır.

Beyaz gelinliğe kırmızı kurdelenin tercih edilmesinde, al renge yüklenen mitik anlam aranmalıdır (Çakır, 2022: 148). “Kırmızı” sözcüğü Arapçadan Türkçeye İslamiyet’in kabulüyle birlikte girmiştir ve sözcüğü Türkçedeki karşılığı “kızıl” ve “al” sözcükleridir. Al renk, Türk kültür tarihinde manevi bir değer olarak kabul edilmekte bu durum Türklerin İslamiyet öncesi dini inançları olan Gök Tanrı inancından kaynaklanmakta, kanı, gün ışığını ve ateşin alevini sembolize etmektedir (Ekici, 2016: 104). “Al” Türklerde, tanrısal ve kutsaldır. Türklerin eski inanç sistemlerinden Şamanizm’de Al Ruhü ya da Al Ateş adıyla bilinen bir ateş tanrısına yahut koruyucu bir ruha inanılırdı. Al Ruh, Türk inanışlarında kuvvetli ve hami

(koruyucu) tanrılardan biri olmuştur (İnan, 1998, 263). Eski Türk inancında, kötü ruhlar karanlığı sevmekte, aydınlıktan korkmaktadır. Ateş, kötü ruhları insanlardan uzaklaştıran ışığı sağlayan, onları yakan, korkutan, temizleyen bir kùlttür (İnan, 1986: 166). Kısaca ritùellerde al renk mitik anlamda koruyuculuğun, hakimiyetin, gücün ve mutluluğun sembolü olarak kullanılmıştır. Bu noktadan hareketle, Türk kùltüründe gelinin düğün günü aile evinden çıkmadan hemen önce beline bağlanan bu kuşağın al renkte olması, kutsalla ve kişinin nazardan, kötü güçlerden [ruhlardan] korunmasıyla ilişkilidir (Çakır, 2022: 148).

Gelin evden çıkmadan önce vuku bulan kuşak bağlama işlemi, Anadolu'da "kuşak kuşanma, bel bağlama, gelin bağlama, kuşağa girme" gibi değişik isimler altında anılmaktadır. Gelin, gelinliğini giydikten sonra biyolojik ailesinin evinden çıkmadan önce kuşak merasimi için törenin ikinci safhası olan "kuşak bağlama anı"na geçilmiş olur. Gelinin kuşağını babası, yoksa baba vekili biri bağlar. Ayrıca erkek kardeş/kardeşler, amca, dayı, enişte gibi erkek aile fertleri de geline kuşak bağlayabilmektedir. Elinde kuşakla gelinin yanına gelen aile büyüğü, kuşağı gelin kızın belinde iki defa dolandırdıktan sonra üçüncüde bağlamaktadır. Bu işlem esnasında okunan özel bir dua yoktur (Aykaç ve Öksüz, 2018: 67-70). Esin'in (1979: 55-71) belirttiğı üzere, bu ritüelde kuşağın ve üç sayısının bir arada geçmesi, eski Türk inançlarına dayanmaktadır. Geçmiş dönemlerde Kamların ve Alplerin kuşandığı kuşak ile kutsiyet ifade eden üç sayısının, kuşak çözmeye bağlı bir biçimde birleştini; kam aksesuarı olan kuşağın, İslâmiyet sonrasındaki tarikatlar ile ahilik teşkilatında da 'kuşak kuşanma pratikleri'nde yaşamaya devam ettiğı görölmektedir. Kuşağı kimi yörelerde gelin kızın beline babası değil erkek kardeşi bağlar. Bu tür durumlarda kuşağın adı "kardeş kuşağı" olarak geçer. Kuşağın erkek kardeş tarafından bağlanması, evlilikten sonra kardeş ile gelin arasındaki bağın kopmayacağına bir işareti sayılır. Aynı zamanda kardeşin, gelinin iffetini evlenmeden önce koruduğunun da bir göstergesi olarak kabul edilir. Bazı yörelerde kocasının evine bağlı kalsın diye, bazı yörelerde ise kız evinden oğlan evine giden bereketi, bolluğu, zenginliği simgelesin diye kuşak bağlandığı söylenmektedir. Bu ritüelin murada ermeyi temsil ettiğine işaret edenler de olmuştur (Tacemen 1998: 235-236). Başçetinçelik (1990: 8) de çalışmasında kuşağın, gelinin erkek kardeşi tarafından bağlanmasıyla ilgili olarak "Kızın erkek kardeşi kuşak bağlar. Anlamı kuvvet ve bağlılıktır. Kız, gelin kuşağını, kardeşlerinden hatıra diye sandığında saklar. Kardeşlerinin rızasının olduğı belli olsun diye, gelin kuşağı bağlanır." şeklinde açıklama yapmaktadır.

"Bizim düğünümüzde geline kırmızı kuşak takılıyor o da biliyorsunuzdur bekaleti temsil ettiğı için kırmızı kuşak takılıyor. Varsa abisi kardeşi yoksa dayısı takıyor." (K18)

"Genelde gelinin erkek kardeşi varsa o bağlar... Erkek kardeşi yoksa dayılar bağlar. Dayı da yoksa kuzenler varsa erkek olarak kuzenler de bağlar." (K1)

“ Ben hiç istemedim kırmızı kuşak bağlanmasını fakat eşimin geleneklerine göre bu çok önemli bir şey olduğu için bağlandı. Benim erkek kuzenim bağladı. İki kere çözdü üçüncüde kuşağı belime bağladı.” (K5)

“ Kırmızı kuşak bizde bağlanır, erkek kardeşin varsa. O bir göstergedir. Kırmızı kuşak göstergedir. Abisi, erkek kardeşi bağlar. Erkek kardeşi yoksa dayısı veya amcası. Böyle bir adetimiz vardır bizim. Tabii bana da bağladılar kırmızı kuşak. Benimde erkek kardeşim olduğu için bana da bağladılar.” (K12)

Gelin kuşağı, gayret kuşağı, baba kuşağı, Fatma Ana kuşağı, bekâret kuşağı, teybet kuşağı, şutık, kırmızı kuşak, kardeş kuşağı, kızlık bağı, peygamber kuşağı, gelin bağı, kudret kemeri, bel kuşağı gibi adlar verilen (Özder, 1981: 76; Demren, 2021: 276-277; Çakır, 2022: 146) bu kuşağın gelinin beline bağlanması, birden fazla anlam taşımaktadır. Kuşağın “gayret kuşağı” olarak adlandırıldığı yörelerde ise gelin kızı “gittiği evde tembellik yapmaması, işten kaçmaması, her güçlüğe katlanıp sabırlı ve gayretli olması, sorumluluklarını taşıması” için kuşak bağlandığına inanılmaktadır (Şencan, 2017: 66). Ersamuk (1995) da bu kuşağın bağının sıklığı ise, gelinin, kocasına olan bağlılık ve sadakatini gösterdiğini vurgulamaktadır. Ancak geçmişten günümüze uzanan süreçte kuşağın en önemli manası “gelinin bekâretini, namusunu, saflığını” temsil etmesidir. Kültürel kod olarak bu ritüel, gelinin gideceği yere uğur ve bereket getireceği ve gideceği yerde gayretli, iffetli ve doğurgan olacağı gibi anlamlar taşır. Fakat Çakır (2022: 146) ritüelin son zamanlarda bahsedilen bu anlamlarının unutulmaya başlandığı, anlam kötüleşmesine uğrayarak yozlaştığını, yerini bekâret algısına bıraktığını belirlemiştir.

“ Kırmızı kuşak gelinin saf, temiz, bakireliğini evliliğe ilk adım atışını simgeler. Onun için çok önemlidir kırmızı kuşak bağlanması. Aslında da güzel bir şey. Geline de değişik güzel bir hava katıyor.” (K10)

“ Kuşak, temiz gittiği genç kız olarak gitmesini ifade ediyor.” (K2)

“ Açıkçası bağlatmadım. Çünkü bana göre beyaz gelinliğe kırmızı kuşak bağlamak hediye paketi gibi bir şey. Çünkü kırmızı değil de belki ben mavi seviyorum ki zaten bağlatmadım da kuşak. Saçma buluyorum. Yani o kuşağın ne gibi bir sembolü var? Benim için kuşak kuşaktır ki kuşakta değil o. Bildiğimiz bir kurdeleyi belinize bağlıyorlar ki bağlatmadım. Bağlatmadığım için de kayıvalidem tarafından çok eleştiri aldım. Bekaretim sorgulandı. Neden bağlatmıyor, denildi. Ama benim bekaretimle alakası yoktu ve yani uyumlu görmüyorum kendimle açıkçası.” (K16)

Türk kültüründe özellikle bolluk ve bereketin sembolü olarak görülen gelinin (Çiftioğlu Çabuk, 2017: 54), beline al kuşak bağlanmasıyla ilgili olarak Balaman da “Ata binmeden önce baba, kızının beline kırmızı kuşak bağlar. Bu kuşağa ‘gayret kuşağı’ denir. Gayret kuşağının amacı, kızın gelin gittiği evde tembellik yapmamasına, gayretli olmasına, işten kaçmamasına yöneliktir. Ancak bazı danışmanlarımız, kuşağın renginden de giderek gayret yanında bakirelik simgesi

olabileceğini de vurguladılar” şeklinde açıklama yapmaktadır. Köse (2003: 106) de çalışmasında “Düğün günü takılan gelinin belindeki kırmızı kuşak, gelinin bekaretini, iffetini ifade eder.” sözüyle kuşağın bekareti işaret ettiğine değinmektedir.

“ Benim için hiçbir şey ifade etmiyor. Aileler için büyük bir şey ifade ediyor. Onlar istedi diye yaptım. Benim için hiçbir şey ifade etmiyor.”
(K15)

“ Benim için bir anlamı yok. O yüzden zaten bağlatmak istemedim. Ama gelenek olduğu için bağlandı.” (K6)

“ Benim bildiğim kadarıyla kuşak bağlanmasının sebebi kızın bakire olduğunu gösteriyor. Aslında ben bunu istememiştim ama maalesef kültürümüzde böyle bir şey olduğu için oldu.”(K7)

“ Kırmızı kuşak benim için bir şey ifade etmiyor. Ki bu da kırmızı da çok saçma belki siyah taktırmak istiyorum bu renk de yani açıkçası saçma buluyorum.” (K20)

Günümüzde neredeyse kuşağın yalnızca bu anlamı üzerinde durulmaktadır. Bazı uygulamalarda, kuşak bağlama sırasında babanın kızına “Bugüne kadar namusun bana emanetti, bugünden sonra kocana emanetsin. Gittiğin yerde eline, beline, diline sahip ol.” demesi bu anlayışın bir yansımasıdır (Birinci ve Yetiş, 1990: 42).

SONUÇ

Doğum, evlenme ve ölüm bireylerin bir toplumsal statüden diğerine geçişini simgeleyen geçiş dönemleri olarak adlandırılmaktadır. Geçiş dönemlerinde uygulanan ritüeller, her toplumun kültürel özelliklerine göre şekillenerek toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Toplumun beklentilerine ve inanışlarına göre biçimlenen geçiş ritüelleri çeşitli faktörlerin etkisiyle tarihsel süreç içerisinde değişikliğe uğrayabilir, dönemin şartlarına göre zamanla sönüp yok olabilir ya da toplum üyelerince muhafaza edilebilir. Bu çalışmada, Türk kültürü ekseninde geçiş dönemlerinden ikincisi olan evlenme ve evlenme törenlerinde uygulanan al kuşak bağlama ritüeli ele alınmıştır.

Al kuşak bağlama ritüeli geçmişten günümüze devam eden, gelinin biyolojik ailesinin evinden ayrılıp kendi çekirdek ailesini kurmaya geçerken uygulanan bir pratiktir. Bu ritüelle gelin, bekar bir bireyden evli bir bireye dönüşmektedir. Söz konusu ritüel, gelinin artık evli bir birey olduğunu kendisinin, ailesinin ve tüm sosyal çevresinin anlayıp kabullendiği ve ilan ettiği bir sembol olma özelliği taşımaktadır. Gelinin sosyal statüsü değişmekte, birinin eşi olmakta ve bu geçiş herkes tarafından kabul edilmektedir. Bir nevi evliliğin onaylanması ve meşrulaşmasıdır. Geçmişte gelinin aile ocağından ayrılırken gerçekleştirilen bu ritüel günümüzde düğün salonundan ayrılırken, biyolojik ailesiyle vedalaşırken uygulanmaktadır. Böylece gelin, bekarlığa veda etmekte aynı zamanda ailesiyle birlikte yaşama dönemi de sona

ermektedir. Bu durum, gelinin yaşamında bir dönüm noktası olmakta, aile evinden ve bekarlıktan ayrılmakta, evliliğe ve yeni evine geçmektedir. Yeni sosyal statüsü geline yeni sorumluluklar da yüklemektedir.

Tarihsel süreçte muhafaza edilen Türk düğün ritüellerinden biri olan gelinin beline gelinin erkek aile üyeleri (baba, kardeş vd.) tarafından al kuşak bağlanması, çalışma kapsamında, nitel araştırma yöntemiyle tasarlanan bir alan araştırmasıyla ele alınmıştır. Nitel araştırma yönteminin veri toplama tekniklerinden derinlemesine (yüz yüze) görüşme tekniği ile araştırma örnekleme dâhil edilen kadınlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında, Gaziantep kent merkezinde, son bir yıl içerisinde düğün yapmış katılımcılara, düğünlerinde al kuşak bağlama ritüelinin gerçekleşip gerçekleşmediği, gerçekleştiyse kuşağı kimin bağladığı, kuşağın sembolik anlamı ve bu ritüel ile ilgili görüşleri sorulmuştur.

Araştırma sonucunda, araştırma örnekleminde yer alan yirmi katılımcıdan tamamının düğününün kent merkezinde bulunan salonlarda gerçekleştiği, dolayısıyla al kuşak bağlama ritüelinin geçmiş dönemlerdeki gibi aile evinden çıkarken gerçekleşmediği tespit edilmiştir. Bu bulgu, ritüelin gerçekleştirildiği mekânın zaman içerisinde değişime uğradığına işaret etmektedir. Günümüz Türkiye’inde yerleşimin kentsel alanda yoğunlaştığı görülmektedir. Ülke nüfusunun büyük bir bölümünün kentlerde yaşıyor olmaları, düğün geleneklerinde de değişimleri beraberinde getirmiştir. Düğünler artık yoğunlukla kent merkezlerinde, düğün salonları gibi düğünler için özel olarak tasarlanmış mekânlarda yapılmaktadır. Geçmiş dönemlerde düğünlerin köy meydanlarında yapılması ve gelinin kuşağının bağlanıp hemen sonrasında ailesiyle evinde vedalaşıp düğününün yapıldığı meydana gitmesi geleneği sönme eğilimindedir. Artık gelinin biyolojik ailesiyle vedası, düğün mekânında gerçekleşmekte, geçiş ritüelleri burada gerçekleşmekte dolayısıyla kuşak merasimi bu mekânlarda yapılmaktadır.

Araştırma kapsamında, katılımcılarla gerçekleştirilen görüşmelerde, katılımcıların yalnızca birinin düğününde al kuşak bağlama ritüelini gerçekleştirmediği, diğer katılımcıların söz konusu ritüeli gerçekleştirdiği bilgisine ulaşılmıştır. Bu bulgu, araştırma örneklemini özelinden yola çıkarak, uzun bir tarihsel sürece dayanan geline al kuşak bağlama ritüelinin toplum üyeleri tarafından gerçekleştirilmeye devam edilerek bu Türk düğün ritüelinin muhafaza edildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Yüz yüze görüşmelerde katılımcılara, al kuşağı beyaz gelinliklerinin üzerine kimin bağladığı sorusu yöneltilmiş, ilgili soruya katılımcılar ağırlıklı olarak “erkek kardeşim” cevabını vermekle birlikte, “babam” veya “erkek kuzenim bağladı” cevabını verenler de olmuştur. Katılımcılardan, dayıların da al kuşak bağlama ritüelini gerçekleştirebildiği öğrenilmiştir. Söz konusu araştırma bulgusu, ritüelin muhatapları olan gelin ve erkek aile üyelerinin tarihsel süreç içerisinde değişikliğe uğramadığı bilgisine ulaşmamızı sağlamaktadır. Gelinin eşikten atlayıp bekarlıktan

evliliğe geçerken eski sosyal statüsünü arkasında bırakırken yanında bulunan kişilerin tarihsel süreç içerisinde sabit kaldığını göstermektedir. Kuşak ritüelinin, bu açıdan da nesiller boyunca muhafaza edildiği anlaşılmaktadır.

Araştırma kapsamında, kuşak ritüelinin gerçekleştiği fakat genel olarak katılımcıların daha az istekli ve hevesli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gelinler, aile büyüklerinin Türk düğün geleneklerini gerçekleştirmek için daha istekli olduklarını, bu nedenle kuşak ritüelinin gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Bu araştırma bulgusu, geçmişten günümüze ulaşan bu ritüelin gelecek kuşaklarda uygulanma oranının azalabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Kuşak ritüelinin gelecek dönemlerde zamana yenik düşebileceği ve sönebileceği olasılığı akla gelmektedir.

İnsan yaşamındaki ikinci geçit dönemi olan evlenmeyi 2025 yılında gerçekleştiren 20 kadından oluşan araştırma örnekleminin tamamı, al kuşağın gelinin bekâretini, iffetini simgelediği konusunda hemfikirdir. Literatürde kuşak ritüelinin ortaya çıkışında Türk geleneğinde soyu, doğurganlığı, gayreti, çalışkanlığı, çabayı çağrıştırdığı bilgisi ön plana çıkmakla birlikte, son zamanlarda anlam yozlaşmasına uğrayarak kuşağın renginin de etkisiyle bekâreti çağrıştırdığına yönelik araştırmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmada da benzer bir araştırma bulgusu elde edilmiştir. Ayrıca bu araştırmada, al kuşağa yönelik söz konusu bakış açısının, katılımcıların kuşağı adlandırmalarında da etkili olduğu tespit edilmiştir. Görüşmelerde katılımcıların kuşağı, “bekâret kuşağı” veya “kırmızı kuşak” olarak adlandırdığı; literatürde karşılaşılan gayret kuşağı, bereket kuşağı, kardeş kuşağı, soy kuşağı gibi nitelendirmeleri kullanmadıkları görülmüştür. Bununla birlikte, kuşağın renginin gelinin bekâretini çağrıştırdığı düşüncesi bazı katılımcıları rahatsız ederek katılımcıların düğünlerinde farklı renklerde kuşak takmak istemelerinde etkili olmuş, ancak gelenek gereği düğünlerde kuşağın orijinal renginde değişiklik yapılmamış, katılımcıların bellerine kırmızı renkli birkaç santimetre kalınlığında kurdeleler takılmıştır.

Araştırma örnekleminde kuşak ritüelini gerçekleştirmeyen bir katılımcı haricinde diğer katılımcıların tamamının kuşağının, düğünün en son safhasında erkek yakınları tarafından bağlanarak düğünün sona erdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Derinlemesine görüşmelerde, kuşak ritüeli sonrası gelinin ailesiyle ve yakınlarıyla vedalaşarak düğün mekânını terk ederek eşiyile birlikte yeni evine dolayısıyla yeni düzenine geçiş yaptığı bilgisi edinilmiştir. Böylelikle araştırma sonucunda, al kuşak bağlama ritüelinin, araştırma örneklemini özelinde, bir geçiş dönemi (evlenme) ritüeli olma özelliğini koruduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aliçavuşoğlu, Ç., Boyraz, E. (2021). Evlilik Ritüelleri ve Tüketimi Üzerine Bir Araştırma. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 7 (1), 59-80.
- Ataman, S. (1992). Eski Türk Düğünleri ve Evlenme Rit'leri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aydemir, A. (2013). Türk Dünyasında Bazı Düğün Terimleri ve 'Al Duvak' Geleneği Üzerine. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, Vol. 8/9 Summer, pp. 619-655.
- Aykaç, O., Öksüz, M. (2018). Karaman'da Gelin Uğurlama Törenlerinde İcra Edilen Bir Ritüel: Kuşak Bağlama. Karaman ve Edebiyat (içinde), İdris Nebi Uysal, Mert Öksüz (Ed.), Karaman Belediyesi Kültür Yayınları.
- Balaman, A. R. (1983). Gelenekler, Töre ve Törenler. Betim Yayınları, İzmir.
- Başçetinçelik, A. (2009). Adana Halk Kültüründe Doğum-Evlenme-Ölüm. Altın Koza Yayınları, Adana.
- Birinci, N., Yetiş, K. (1990). 21. Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Âdetlerimiz: Türk Töresi. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.
- Çakır, E. (2022) "Gelin Kuşağı: Bekâret Kuşağı mı Bereket Kuşağı mı?" *Millî Folklor*, 134, ss.145-158.
- Çeltikçi, O. (2007). Türk Dünyası Kültüründe Doğum Üzerine Ortak Uygulamalar. *Journal of Azerbaijani Studies*, 12, 511-521.
- Çetin, Ç. Z. (2005). Tatar Türklerinin Düğün Geleneği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(3), ss. 92-119.
- Çiftioğlu Çabuk, A. (2017). Türk Kültüründe Gelin Süsleme ve Süsleme Ustaları. *Millî Folklor*, 113, ss. 54-68.
- Doğan, O. (2022). Evliliğe Geçişte Bir Erginlenme Ritüeli: Gelin Ekmeği. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15(37), ss. 166-178.
- Ekici, M. (2016). Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Eroğlu, E. (2023). Türk Dünyası Destanlarında Geleneksel Evlenme Biçimleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 34, ss. 174-189.
- Ersamuk, A. (1995). Antik Çağda Kadın. US Yayınları, İzmir.
- Esin, E. (1979). Türk Kozmolojisi. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Gökçe, B. (1978). Evlilik Kurumuna Sosyolojik Bir Yaklaşım. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (1), ss. 7-21.
- Güngör, N. (2018). İletişim Kuramlar ve Yaklaşımlar (4. Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Güven, F. (2020). Sinop Halk Kültüründe Doğum Etrafında Gelişen Uygulamalar. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(25), ss. 302-316.
- Honko, L. (2006). Ritüellerin Oluşum Süreci. (Çev.: Ruhi Ersoy), *Milli Folklor*, 9(69), ss. 129-140.

- Hüdaverdi, E. (2018). Kosova Türklerinde Ritüeller Bağlamında Evlenme Geleneği İle İlgili Kimi Uygulama ve Âdetler. TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 6 (15), ss. 319-326.
- İnan, A. (1986). Tarihte ve Bugün Şamanizm. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnan, A. (1998). Makaleler ve İncelemeler. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karaman, K. (2010). Ritüellerin Toplumsal Etkileri. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 21, ss. 227-236.
- Kartal, A. (2023). Türkiye'de Evlilik ve Evlenme Kültürü: Geleneksel Normlara Halkbilim Perspektifinden Bir Bakış. Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (36), 730-753.
- Köksal, H. (1996). Türk Düğünlerinde "Saçı" Geleneği, Buna Bağlı Ritler Pratikler. Bilig, /Bahar'96, ss.75-81.
- Köse, N. (2003). Türk Düğünlerinde Gerdek Sonrası Duvak Geleneği. Milli Folklor, 60, ss. 92-109.
- Orucov, A. (2018). Evlenme Gelenekleri: Palu ve Nahçıvan Yöresi Üzerine Bir Araştırma. Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı, ss. 179-184.
- Ozan, M. (2011). Geçiş Ritüelleri ve Halk Masalları. Milli Folklor, 91, ss. 72-84.
- Öğüt Eker, G. (1999). Türk Düğün Geleneği İçinde Karakeçili Türk Düğününün Ritüel Açısından Değerlendirilmesi. Milli Folklor, 6 (46), ss.92-100.
- Örnek, S. V. (1995). Türk Halk Bilimi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şencan, H. (2017). Gündük Minare. Nisan Ofset, İstanbul.
- Şentürk, Ü. (2015). Türk Aile Tarihi, Aile Yazıları 7 (içinde). Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Tacemen, A. (1998). Türk Kimliği: Halkbilimi Verileri Zemininde Türk Kimliği, Niğde Üniversitesi Yayınları, Niğde.
- Temür, N. (2010). Kırgız Folklorunda Ritüelistik Türler. Gazi Türkiyat, 6, ss. 297-317.
- Turner, V. W. (1966). The Ritual Process Structure and Anti-Structure. Aldine Pub. Co. New York.
- Türker, F., Koçoğlu Gündoğdu, V. (2016). Tıva Türklerinde Geçiş Dönemi Ritüelleri: Doğum, Düğün, Ölüm. Türkbilig, 32, ss. 141-154.
- Van Gennep Arnold. (1960). The Rites of Passage. The University of Chicago Press, Chicago.
- Yeşil, Y. (2014). Türk Dünyasında Geçiş Dönemi Ritüelleri (Doğum-Evlenme-Ölüm Gelenekleri). Ankara: Grafiker Yayınları.

BÖLÜM 57

Kraliçe VII. Kleopatra'nın Antik Tarih Yazımındaki Yeri

Eylem Güzel¹

¹ Dr. Öğr. Ü., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, 0000-0001-8702-4555

GİRİŞ

Mısır'ın son hükümdarı VII. Kleopatra kültürel tarih ikonu olarak ilgi çeken bir kişidir. Bu nedenledir ki onun hakkında elimizde kesin bilgiler içeren net bir kaynak bulunmadığı halde hem tarihi hem de popüler olmak üzere pek çok araştırmanın yanı sıra sinema, tiyatro ve şiire konu olmuştur. Ancak buradaki en dikkat çekici husus Geç Hellenistik dönemde yaşamış, Roma ile Mısır arasında aktif rol oynamış bir kraliçe olarak bu özelliğinin görmezden gelinmesi ve neredeyse hiç değinilmemiş olmasıdır. Bu anlamda tarihi süreçte önemli bir mihenk taşı olduğu genellikle göz ardı edilmiştir. MÖ.1. yüzyıl siyasi yapısında önemli bir role sahip olan Kleopatra², Büyük İskender'in generali ve yakın dostu olan I. Ptolemaios'un Mısır'da kurduğu Ptolemaios Krallığı'nın on sekizinci hükümdarı olarak erkek kardeşi XIII. Ptolemaios ile tahta geçmiş böylelikle iki kardeş ticaret ve tarım açısından gelişmiş olan bu zengin ülkeye hükmetmeye başlamıştır. Eş hükümdarlık niteliği taşıyan mevcut yönetim şekli her ne kadar ikili bir yönetim gibi görünse de aslında Kleopatra yönetiminde daha etkin bir rol oynamış ve her fırsatta hem kocası hem de erkek kardeşi XIII. Ptolemaios'u bertaraf etmenin yollarını aramıştır. Kraliçenin kardeşi XIII. Ptolemaios'tan tamamen kurtulması MÖ. 47 yılında olmuştur. XIII. Ptolemaios, kız kardeşi Arsinoe ile Nil Nehri boyunca konuşlanarak Kleopatra ile yeni bir savaş ortamına girmiş fakat sonunda genç kralın cesedi Nil Nehri'nde bulunmuş, kız kardeşi Arsinoe esir alınarak Efes Artemis Tapınağı'na sürgüne gönderilmiştir (Roller, 2010, s. 75.). Kleopatra'nın diğer erkek kardeşini bertaraf etmesi ise MÖ. 44 yılından sonra olmuş, Caesar'ın ölümünün ardından Roma'dan ayrılan Kleopatra, birkaç ay sonra da kardeşi XV. Ptolemaios'u zehirleyerek öldürmüştür (Josephus, *Antiquities of The Jews*, 15.88-90). Bunun yanı sıra Mısır dışında pek çok bölgeyi kendi eyaleti haline getirerek geniş bir coğrafi alanda söz sahibi olan Roma ile politik ilişkiler geliştirmiş, Mısır'ın mali açıdan Roma'ya bağımlı hale gelmesinde önemli bir role sahip olan babası XII. Ptolemaios'un politikasını da bire bir olmasa da kendi politik anlayışı çerçevesinde sürdürmüştür. Tahtta geçirdiği yirmi iki yıl boyunca inişli çıkışlı bir politika izlemiş olsa da Romalı komutanlarla girdiği özel ilişkiler sayesinde ülkesine bazı avantajlar sağlamış ve sonunda yine bir Romalı komutan ile yaptığı Actium Savaşı sonrasında aldığı büyük mağlubiyet sonucu MÖ. 31 yılında krallığını kaybederek intihar etmiştir. Bu savaşın ardından son Hellenistik krallık olan Ptolemaios Krallığı tamamen sona ermiş ve Mısır toprakları Roma egemenliği altına girmiştir.

² Buradan itibaren VII. Kleopatra'dan "Kleopatra" olarak bahsedilecektir.

Bu anlamda Geç Hellenistik dönem Mısır ve Roma tarihi açısından oldukça önemli bir siyasi figür olan Kleopatra'nın biyografisi önem arz eder. Ancak tarihteki pek çok kadın gibi Kleopatra da antik ve modern tarihçilerin öznel anlatımlarından mustarip olmuş, etkili siyasi rolünden ziyade fiziki özellikleri, güzelliği, çekiciliği, etkileyici konuşması, gibi pek çok kadınsı yönünün ön plana çıkarılması daha çok tercih edilmiştir (Lucan, *The Civil War*, X; Dio, *Roman History*, XLII.XXXIV.2-6; Plutarkhos, *Marcus Antonius*, XXVII). Kraliçenin feminen yönünün öne çıkarılmasında özellikle Augustus döneminde yaşamış tarihçilerin ve yazarların büyük payı vardır. Bazı antik kaynaklarda ve çoğu modern kaynakta sürekli olarak vurgulanan unsurlar Romalı komutanlarla yaşadığı aşkları, fiziki güzelliği, ayartıcı bir kadın oluşu ve Roma'ya karşı aşırı milliyetçiliği olmuştur. Ancak tüm bunların aksine Kleopatra aslında başarılı bir diplomat, savaş komutanı, yönetici, dil uzmanı ve Mısır'ı başarı ile yönetmiş bir kraliçedir (Roller, 2010, s. 6-7). Bu açıdan bakıldığında Kleopatra ile ilgili anlatılan ve yazılanlar kurgu ve efsaneden öteye gidememiştir.

Grek ve Latin literatürüne bakıldığında Antikçağın en ünlü kadınlarından biri olan Kleopatra'nın adından çok az söz edilmiş olsa da mevcut bilgilerin de kraliçenin hayatının tüm yönlerini açıkça ortaya koymadığı görülür. Çoğunlukla birbirini tekrar eden bu kaynaklar eksik ve yüzeysel olmaktan öteye gidememiştir. Özellikle Augustus dönemi tarih yazıcılığı ve edebiyatı genellikle Augustus yanlısı bir propaganda dahilinde hareket ettiği için kraliçe hakkında taraflı bilgiler vermekle kalmayıp onun Romalı bakış açısıyla değerlendirmesine neden olmuştur (Roller, 2010, s. 6-7). Klasik Roma tarih ve biyografi yazarlarının Kleopatra hakkında vermiş olduğu nadir bilgiler önemlidir ancak kraliçe hakkındaki metinlerin çoğunun onun ölümünden sonra yaşamış yazarlar tarafından kaleme alındığı görülür. Bu yazarların çoğu dönemin politik şartları doğrultusunda bilgi aktarma yoluna gitmişlerdir. Bu tarihçilerin anlatımları tarafsız bilgi içermekten ziyade aslında onların politik altyapılarını ve siyasi bağlılıklarını ortaya koyan bir perspektifi yansıtır. Bu anlamda hem Roma İmparatorluk dönemi yazarlarının hem de Kleopatra döneminde yaşamış olan çağdaş yazarların eserlerinden alınmış olan pasajların tarafsız olarak değerlendirmesi önem arz eder.

Bu bölüm, Geç Hellenistik dönem Mısır ve Roma tarihi açısından önemli bir siyasi figür olarak karşımıza çıkan Kleopatra'nın antik kaynaklardaki anlatılarını eleştirel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu anlatılar kronolojik ve bağlamsal bir çerçeve içinde ele alınarak, Kleopatra'nın antik literatürde nasıl temsil edildiği tartışılacaktır. Özellikle kraliçenin siyasi kimliğinin, Roma merkezli tarih yazımı ve Augustus dönemi ideolojik söylemi çerçevesinde nasıl dönüştürüldüğü ve yeniden kurgulandığı bu çalışmanın temel problematiğini oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı, Kleopatra'nın antik literatürdeki tasvirlerini

kronolojik çerçevede değerlendirerek kraliçenin biyografisinin hangi ideolojik, politik ve edebi filtrelerden geçirilerek günümüze aktarıldığını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, Kleopatra döneminde yaşamış çağdaş tanık yazarlar ile daha sonraki Roma tarihçi, şair ve yazarlarının eserlerindeki anlatımları karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Böylece özellikle kraliçenin aşkları, cinselliği ve sahip olduğu Doğulu kraliçe imgesi etrafında şekillenen betimlemelerin tarihsel gerçeklikle olan ilişkisi sorgulanmaktadır. Çalışma, Kleopatra'yı yalnızca efsanevi bir figür olarak değil Geç Hellenistik dönemin karmaşık siyasal yapısı içerisinde yönetici, diplomat ve siyasi aktör olarak değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu yaklaşım, Roma propaganda geleneğinin antik kaynaklar üzerindeki etkisini görünür kılarken, aynı zamanda Kleopatra'nın tarihsel rolüne ilişkin daha dengeli ve bütüncül bir yorum geliştirilmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. KLEOPATRA'NIN ÇAĞDAŞI YAZARLAR

Klasik Roma tarih ve edebiyat yazarlarının Kleopatra hakkında aktardıkları bilgiler, kraliçenin biyografisi bağlamında temel başvuru kaynaklarını oluşturmaktadır. Ancak bu anlatıların büyük bir kısmı Kleopatra'nın ölümünden sonra kaleme alınmıştır ve söz konusu metinler bu yazarlarının yaşadığı dönemin siyasi koşulları ve ideolojik yönelimleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu nedenle antik kaynaklarda yer alan bilgilerin tarafsız bir tarih anlatımından ziyade yazarların politik duruşlarını ve Roma merkezli bakış açılarını yansıtan bir söylem ürettiği söylenebilir. Bu bağlamda, hem Kleopatra döneminde yaşamış çağdaş yazarların hem de Roma İmparatorluk döneminde kaleme alınmış eserlerin değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Çağdaş ve olayların tanığı konumundaki yazarların anlatıları olaylara ilk elden ve doğrudan temas etmeleri bakımından tarihsel bağlamı yansıtmada önem arz ederken geç dönem yazarlarının metinleri ise Augustus dönemi propaganda dili ve Roma ideolojisini açıkça ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla Kleopatra'nın çağdaşı olan ve dönemi ve olaylarını doğrudan deneyimleyen yazarların kaleme aldığı eserler kraliçeye ilişkin anlatıların değerlendirilmesinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Bu bağlamda öne çıkan isimler olan Julius Caesar ve Marcus Tullius Cicero her ne kadar tarihçi bir kimlikle eser kaleme almamış olsalar da yaşanan gelişmeleri bizzat deneyimlemeleri ve aktarmaları nedeniyle Kleopatra'ya dair en erken ve doğrudan kaynaklar arasında yer almaktadır.

1.1. Marcus Tullius Cicero (MÖ.106-43)

Roma'nın önde gelen hatip ve devlet adamlarından biri olan Marcus Tullius Cicero, Roma iç savaşları sürecinde izlediği politik tutum nedeniyle dönemin önemli aktörleriyle doğrudan temaslarda bulunmuştur. Başlangıçta Pompeius'un tarafında yer alarak Caesar'a muhalif olan Cicero, Caesar'ın ölümünün ardından Octavianus'a

destek vermek suretiyle Marcus Antonius'un senatoda "halk düşmanı" ilan edilmesinde etkili bir isim olmuştur. Ancak Cicero'nun Octavianus'a bağlılığı kendi sonunu hazırlamış ve 7 Aralık 43'te halk düşmanı olduğu iddia edilerek öldürülmüştür.

Roma-Mısır ilişkilerinde aktif rolü olan Cicero, kraliçe Kleopatra'yı eleştiren bir tavır sergiler (Roller, 2010, s. 72). Arkadaşı Atticus'a yazmış olduğu mektuplar, Caesar ile Roma'ya gelerek burada ikamet etmeye başlayan Kleopatra'yı Roma için potansiyel bir tehdit olarak gördüğünü açıkça ifade etmiştir (Ashton, 2008, s. 17; Roller, 2010, s. 8). Cicero, 11 Mayıs 44 tarihli bir mektubunda, Kleopatra'nın Caesar'dan olan oğlu Caesarion'dan söz etmekte ve çocuğun Caesar tarafından reddedildiğine dair söylentileri aktarmaktadır. Bu söylentilerin doğru olmaması yönündeki temennilerini vurgularken, Kleopatra'ya yönelik kişisel ve politik önyargısını açıkça yansıttığı görülür (Cicero, Letters to Atticus, XIV.20, Dipnot 2). 17 Mayıs 44 tarihinde Puteoli'de kaleme aldığı bir başka mektupta, Brutus ile yaptığı yazışmalara değinmekte ve söylentilere göre Kleopatra'nın ortadan kaldırıldığına/öldüğüne dair haberlerin mevcudiyetinden söz etmektedir (Letters to Atticus, XV.1). 24 Mayıs 44'te Arpinum'da yazdığı bir mektupta, Kleopatra'nın oğlu Caesarion ile Roma'ya gelerek Caesar'ın Tiber Nehri'nin karşısında bulunan villasına yerleştiğini ve kraliçenin Roma'da bulunduğu iki yıl boyunca Marcus Antonius da dâhil olmak üzere birçok önemli ismi ağırladığını aktarır (Roller, 2010, s. 72). Marcus Antonius'un Caesar'ın villasını kuşatma planları yaptığına dair söylentiler dolaştığını aktarır (Cicero, Letters to Atticus, XV.4). 13 Haziran 44'te Antium'da yazdığı ve Kleopatra'ya yönelik nefretini açıkça dile getirdiği bir başka mektupta ise kraliçenin vaatlerinin yer aldığı ancak kendisi için aşağılayıcı ve küçük düşürücü olarak nitelendirdiği bir belgeden söz eder (Cicero, Letters to Atticus, XV.15). Burada bahsi geçen mektuplar, Cicero'nun Kleopatra'ya ilişkin değerlendirmelerinin nesnel bir tarih anlatısından ziyade, Roma aristokrasisinin Doğulu bir kraliçeye yönelik ideolojik ve politik kaygılarını yansıttığını göstermesi bakımından önemlidir.

1.2. Julius Caesar (MÖ. 100-44)

Julius Caesar'ın günümüze ulaşan iki eseri Kleopatra'ya ilişkin en erken yazılı kaynaklar arasında yer almaktadır.³ Caesar'ın *Bellum Civile (İç Savaş)*⁴ adlı eseri başta Pompeius olmak üzere Roma iç savaşının önde gelen figürlerini merkeze almakla birlikte Mısır'daki gelişmelere de yer vermektedir. Bu bağlamda Caesar'ın anlatıları bir tarihçi üslubunu değil olayların doğrudan taraf tutan bir komutanın bakış açısını yansıtır. Dolayısıyla bu eseri kaleme alan Caesar'ı Romalı bir yazar ve komutan olarak değerlendirmekten ziyade Kleopatra'nın özel hayatında sahip olduğu yere göre değerlendirmek daha uygun olacaktır. Caesar, Pompeius'un iki bin civarında silahlı askerle Pelusium'a yöneldiğini, bu sırada Mısır kralı XIII. Ptolemaios'un kız kardeşi Kleopatra ile savaş halinde olduğunu ve Pompeius'un Mısır'a ayak basar basmaz öldürüldüğünü ve bu olayın hemen ardından Mısır'a geldiğini aktarır (Caesar, İç Savaş, III.103,107). Mısır'da bulunduğu süre boyunca, ülkede ortaya çıkan yönetim krizinin çözümünü üstlendiğini belirtir. Bu müdahalesinin gerekçesi olarak XII. Ptolemaios ile Roma arasında senato kararıyla kurulmuş olan ittifakı gösterir. XII. Ptolemaios'un, çocukları XIII. Ptolemaios ve Kleopatra'yı Mısır tahtının ortak varisleri olarak belirlemesi ve bu düzenlemenin Roma garantörlüğünde yapılması Caesar'ın Mısır yönetimine müdahil olmasını meşrulaştırmıştır (Caesar, İç Savaş, III.108).

Caesar'ın ölümünden sonra kaleme alındığı kabul edilen *Bellum Alexandrinum*⁵ adlı eser ise Kleopatra'ya dair daha sınırlı bilgiler sunmaktadır. Eserde, Caesar'ın kendisini Mısır'ın egemen gücü olarak konumlandığı ve XII. Ptolemaios'un büyük oğlu XIII. Ptolemaios ile kızı Kleopatra'yı Mısır'ın hükümdarları olarak tayin ettiği ifade edilmektedir (Caesar, *Bellum Alexandrinum*, 33). Bu anlatım, Roma'nın Mısır üzerindeki nüfuzunun ve Kleopatra'nın iktidarının Roma onayıyla ilişkilendirilişinin erken bir örneğini sunması bakımından önemlidir.

2. AUGUSTUS DÖNEMİ YAZARLARI

Kleopatra'nın antik literatürdeki olumsuz temsillerinin önemli bir bölümü, Augustus Dönemi'nde kaleme alınmış edebî ve tarihsel metinlerde yer alır. Actium Savaşı'nın ardından ortaya çıkan yeni siyasal düzen, askeri ve idari bir dönüşümün yanı sıra güçlü bir ideolojik söylemin inşasını da beraberinde getirmiştir. Bu

³ Tamamlanmamış olan ve üç kitaptan oluşan bu yapıtın yalnızca bir bölümü Gaius Julius Caesar tarafından kaleme alınmış, metnin geri kalan kısmı ise Aulus Hirtius tarafından tamamlanmıştır. MÖ. 48-45 yılları arasında İskenderiye, Afrika ve Hispania'da meydana gelen askeri ve siyasal gelişmelerin anlatımı ise farklı yazarların katkılarıyla oluşturulmuştur. Söz konusu metinler, modern araştırmalarda *Corpus Caesarianum* adı altında bir araya getirilmiştir. Caesar'a atfedilen bu eserler Livius, Nicolaus Damascenus, Tacitus ve Dio gibi antik tarihçilerin anlatılarında temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Bkz. Ashton, 2008, s. 17; İplikçioğlu, 1997, s. 399-400.

⁴ Caesar, G. I. (2007). *İç savaş (Commentarii de Bello Civili)* (Çev. F. Akderin). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

⁵ Caesar, G. J. (1955). *The Civil Wars* (A. G. Way, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press. (Loeb Classical Library No. 402).

bağlamda Kleopatra, Roma iç savaşlarının sorumluluğunu Doğulu ve yabancı bir figür üzerine yüklemeye imkân tanıyan bir kraliçe olarak yansıtılmıştır. Dolayısıyla Augustus dönemi yazarlarının metinlerinde Kleopatra'nın siyasi kimliğinden ziyade cinselliği, lüks düşkünlüğü ve ayartıcı bir kadın oluşu ön plana çıkarılan kraliçe, Roma ahlâkına ve düzenine yönelik bir tehdit olarak sunulmuştur. Bu temsil biçimi, hem Marcus Antonius'un siyasi meşruiyetini zayıflatmayı hem de Octavianus'u "Roma'yı kurtaran lider" olarak yüceltmeyi amaçlayan propaganda diliyle ilişkilidir.

2.1. Vergilius (MÖ. 70-19)

Vergilius, Augustus yönetimini ve Roma'yı yücelten şiirler kaleme almıştır. Roma'nın kuruluşunu destansı bir anlatımla ele alan ve on iki kitaptan oluşan *Aeneas*⁶ adlı eserinde Kleopatra'nın adına açıkça yer vermekten imtina eder. Kraliçenin adını zikretmek yerine, "çingirak/zil" anlamına gelen *sistro* sözcüğünü kullanarak Kleopatra'ya dolaylı bir gönderme yapar. Nitekim Literatürde *sistrum* kelimesi, açık biçimde Kleopatra'ya atfedilen ve Mısır kraliçesini ima eden bir terim olarak değerlendirilmiştir (Takács, 1995, s. 269). Augustus dönemi şiirlerinde Kleopatra'dan doğrudan ismiyle bahsedilmemesi ise istisnai bir durumdan ziyade dönemin edebî ve ideolojik perspektifi çerçevesinde yaygın ve olağan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bu dönemin şairleri, Kleopatra'ya karşı yürütülen şiirsel ve politik propagandanın bilinçli bir parçası haline gelmişlerdir. Bu nedenle kraliçenin adını anmaktan sistematik biçimde kaçınmışlardır.

Kleopatra'ya kendi ismiyle hitap edilmemesi, onun yerine *regina* (kraliçe), *mulier* (kadın), *femina* (kadın), *illa* (şu kadın/öteki) ve özellikle olumsuz çağrışımları güçlü olan *monstrum* (uğursuz varlık, kehanet, canavar) gibi nitelemelerin kullanılmasına yol açmıştır. Bu da Kleopatra'nın kişiliğini belirsizleştirmeyi, bireysel kimliğini silikleştirmeyi ve onu aşağılayıcı kavramlar üzerinden temsil etmeyi amaçlayan bir söylem stratejisini yansıtmaktadır. Nitekim farklı ve çoğu zaman olumsuz çağrışımlara sahip bu ifadelerin kullanımı, Kleopatra'yı değersizleştiren ve ahlaki bakımdan sorunlu bir figür olarak sunmayı hedefleyen edebî bir geleneğin oluşmasına katkı sağlamıştır (Horatius, Odes, I.37; Johnson, 1967, s. 387; Kostuch, 2014, s. 6; Luce, 1963, s. 251).

Bu söylem tarzı, daha sonraki Latin yazarlar tarafından da benimsenerek yaygınlaşacak olan bu edebi-politik stratejinin temellerini atmıştır. Özellikle Actium Savaşı'nın tasvir edildiği bölümde yer alan "Mısırlılar'ın savaştan kaçtığı" ifadesi (Vergilius, *Aeneas*, VIII. 705-706) savaştan korkarak geri çekildiği ima edilen kişinin Kleopatra olduğunu düşündürmektedir. Vergilius, burada kraliçenin adını

⁶ Vergilius. (2010). *Aeneas* (İ. Z. Eyuboğlu, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.

bilinçli olarak anmaktan kaçınarak kimliğini gizler. Bu tutum, Kleopatra'nın adının açıkça telaffuz edilmesinden dahi imtina edilmesi gereken, ahlaki açıdan değersiz ve olumsuz bir figür olarak sunulmak istendiğini göstermektedir. Dolayısıyla Kleopatra'dan üstü kapalı ifadelerle söz edilmesi ve ima yoluyla temsil edilmesi, onun adının bilinçli biçimde geri plana itildiğinin açık bir göstergesidir. Bu yaklaşım, yalnızca bireysel bir edebî tercih olmanın dışında Augustus dönemi politik söylemleriyle ziyadesiyle uyumlu bir edebî strateji olarak değerlendirilebilir. Zamanla gelenekselleşen bu tutum, dönem şairleri arasında olağan bir anlatım biçimi hâline gelmiş ve Kleopatra'nın Roma edebiyatındaki temsiline yön veren kalıplaşmış bir eğilim oluşturmuştur (Chaudhuri, 2012, s. 226; Brenk, 1992, s. 161; Kostuch, 2014, s. 6).

2.2. Horatius (MÖ. 65-8)

MÖ.1. yüzyılın ikinci yarısında en tanınmış Latin şairleri arasında yer alan Quintus Horatius Flaccus, Augustus tarafından desteklenen ve himaye edilen bir edebiyat çevresi içinde yer almış, daha sonra da Roma'nın politik ve enetellektüel dünyasına dahil olmuş bir şairdir. Horatius'un *Odes* (*Carmina*), *Satires* ve *Ars Poetica* olmak üzere üç önemli eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin dışında Suetonius tarafından yazılmış olan bir biyografisi bulunmaktadır.⁷ Horatius, 23 yılında yayınlanan ve ilk kitabı olan *Odes* adlı eserinin (I.6), (I.31), (I.37), (III.6), (III.28) bölümlerde kraliçe Kleopatra'dan bahseder. *Odes* (I.37) de yer alan bir bölümde, kraliçe Kleopatra'nın ölümünden sonraki yedi yılı anlatmış ve onun ölümünü ünlü cümlesi *nunc est bibendum* (bize içelim) diyerek kutlamıştır. *Odes* (I.6) de MÖ. 31 yılında gerçekleşen Actium Savaşı'nda Marcus Antonius ile Kleopatra'nın ağır bir yenilgiye uğradıkları ve bu mücadelede Augustus'un arkadaşı ve komutanlarından biri olan Agrippa'nın da mücadelede etkin rol üstlendiğini ifade eder (Horatius, *The Odes of Horace*, I.6). *Odes* (I.31) de 9 Ekim 28 yılında Augustus tarafından Palatine Tepesi'ne yaptırılan ve Apollon'a ithaf edilen Apollon Tapınağı'nın yapılış amacına değinmiş ve bu tapınağın Sextus'un Marcus Antonius ve Kleopatra'ya karşı 36-31 yılları arasında elde ettiği başarıları ithafen yapıldığından bahsetmiştir (Horatius, *The Odes of Horace*, I.31). *Odes* (I.37) de Ptolemaios Hanedanı'nın son temsilcisi ve Mısır kraliçesi Kleopatra'nın, daha sonra "Augustus" unvanını alacak olan Octavianus ile karşı karşıya geldiği Actium Savaşı'nda belirleyici bir yenilgi yaşadığı aktarılmaktadır. (Horatius, *The Odes of Horace*, I.37). *Odes* (III.6) de yine Actium Savaşı'na değinir ve Marcus Antonius ile Kleopatra'nın yenilgisini aktarır (Horatius, *The Odes of Horace*, III.6). *Odes* (III.28) de Sextus'un Marcus Antonius ve Kleopatra'ya karşı Actium Savaşı'nda kazandığı başarılar nedeniyle her yıl 23

⁷ Flaccus, Quintus Horatius, *The Odes of Horace*, (Translated by J. H. Kaimowitz), John Hopkins University Press, Baltimore, 2008. s. xvii-xxi.

Temmuz'da Neptün Festivali'nin düzenlendiği ve bu festivalde Sextus'un onurlandırıldığını anlatır (Horatius, The Odes of Horace, III.28).

Horatius'un şiirlerinde Kleopatra, özellikle de Actium savaşı sonrası yazılmış metinlerde, ölçsüzlük, aşırılık ve kontrolsüz tutkularla özdeşleştirilen bir figür olarak karşımıza çıkar. Burada kraliçe, Roma'ya meydan okuyan, deliliğe varan bir cesaretle hareket eden ve sonunda hak ettiği yenilgiyi yaşayan bir kadın olarak sunulmuştur (Horatius, Carmina, I.37). Her ne kadar Horatius'un anlatısında Kleopatra'nın ölüm karşısındaki soğukkanlılığına sınırlı ölçüde saygı içeren ifadeler yer alsa da genel çerçevede kraliçe Roma düzenine tehdit oluşturan “Doğulu kadın” imgesinden ayrılmaz. Bu durum, Augustus ideolojisinin edebî düzlemde nasıl yeniden üretildiğini göstermektedir.

2.3. Strabon (MÖ. 64-25)

Kleopatra'nın ölümünden sonra Mısır'ı ziyaret eden Strabo, *Geography*⁸ adlı eserinin çeşitli bölümlerinde hem Mısır'dan hem de Kleopatra'dan bahseder (Strabo, Geography, 17.1.1-54). Özellikle Ptolemaios Krallığı'nı Büyük İskender döneminden itibaren ele alan Strabon, Kleopatra'nın babası XII. Ptolemaios hakkında da ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Dört çocuk sahibi olan ve “Auletes” (flüt çalan) lakabıyla anılan XII. Ptolemaios'un en büyük kızının Kleopatra olduğunu belirtirken, kralın özel yaşamına, ahlaki zaaflarına, hukuka aykırı uygulamalarına ve Roma ile kurduğu siyasal ilişkilerine de dikkat çekmektedir (Strabo, Geography, 17.1.11; 17.1.13). Bunun yanı sıra Strabon, XII. Ptolemaios'un ölümünün ardından Kleopatra'nın Mısır tahtına çıkışını ve kraliçeliği süresince yaşanan gelişmeleri, ölümüne kadar uzanan bir çerçevede aktarmaktadır. Buna göre XII. Ptolemaios aniden ölünce, İskenderiyeliler de onun büyük kızı Kleopatra ile büyük oğlu XIII. Ptolemaios'un ortak hükümdar olduğunu ilan etmişlerdir. Fakat bu ortak yönetim İskenderiye'de isyana ve ayaklanmalara sebep olmuş bunun üzerine Kleopatra sürgüne gönderilmiştir. Bu gelişmelerin ardından kraliçe kız kardeşi Arsinoe ile Suriye'ye gitmiştir. Bu sırada Caesar ile savaşmakta olan Büyük Pompeius, Pharsalus Savaşı'nda yenilince Mısır'ın kendisine sahip çıkacağını düşünerek Pelusium'a doğru yola çıkmış ancak henüz karaya ayak basamadan genç kral XIII. Ptolemaios'un birlikleri tarafından katledilmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Caesar İskenderiye'ye gelmiş ve bir emirle/davetle Kleopatra'yı sürgünden çağırmıştır. Sürgünde olan Kleopatra İskenderiye'ye geri dönerek kardeşi XIII. Ptolemaios ile tekrar tahta geçmiştir. Strabon, Caesar'ın bir suikast sonucu öldürülmesinden yaklaşık iki yıl sonra, MÖ. 42'de Marcus Antonius ile Kleopatra arasında yakın bir ilişki kurulduğunu aktarmaktadır. Antonius'un Kleopatra'ya derin

⁸ Strabo. (1967). *Geography* (H. L. Jones, Trans.; Vol. 8, Book 17). Loeb Classical Library No. 267. Cambridge, MA: Harvard University Press.

bir ilgi duyduğunu ve onu alışılmadık ölçüde onurlandırıldığını belirten Strabon, bu ilişkinin evlilikle pekiştirildiğini ve birliktelikten çocukların dünyaya geldiğini de ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, Marcus Antonius ile Kleopatra'nın Actium Savaşı'nda birlikte mücadele ettiklerini ancak karşılaştıkları yenilgi sonrasında geri çekilmek zorunda kaldıklarını ve Octavianus'un onları Mısır'a kadar takip ettiğini kaydetmektedir. Bu yenilgini ardından Marcus Antonius ve Kleopatra intihar etmiş, böylece şiddet ve zorbalıkla bir sarhoş tarafından yönetilen Ptolemaios Hanedanlığı sona ermiştir (Strabo, Geography, 17.1.11). Strabon, Actium zaferinden sonra Octavianus'un Marcus Antonius ile Kleopatra'yı intihar etmeye mecbur bıraktığını, hatta Kleopatra'nın bir hapishanede gizlice intihar ettiğini de anlatır. İntihar etmek için bir engerek yılanı ya da bir rivayete göre zehirli bir merhem/krem uyguladığından bahseder. Böylelikle Ptolemaios Lagus soyundan gelen ve uzun yıllar varlığını sürdüren hanedanın sona erdiğini anlatır (Strabo, Geography, 17.1.10). Strabon'un bu anlatımları Kleopatra'nın kişisel özelliklerinden ziyade Roma egemenliğinin meşrulaştırılmasına hizmet eden bir tarihsel çerçeve sunması bakımından önemlidir. Bu yönüyle *Geographika* adlı eser Roma'nın Mısır üzerindeki hâkimiyetinin ideolojik anlatısını yansıtan bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

2.4. Sextus Aurelius Propertius (MÖ. 54/47-16)

Augustus'un himayesinde eser veren edebî çevre içinde öne çıkan isimlerden biri de Propertius'tur. Şair, özellikle aşk şiirlerinde Kleopatra'ya atıflarda bulunur. Kraliçeyi çoğunlukla (iddia edilen) ahlaki zaafı ve çapkınlıkları üzerinden tasvir etmektedir. Kleopatra'nın en ayrıntılı biçimde ele alındığı bölümde (Propertius, Elegies, III.11:1–72) Marcus Antonius'un kraliçe ile evlenebilmek amacıyla eşi Octavia'dan ayrıldığı ve bu süreçte Octavia'nın Antonia Minor'a hamile olduğunu aktarır (Propertius, Elegies, III.11.31). Bunun yanı sıra Propertius, Actium Savaşı'nda Antonius ile Kleopatra'nın birlikte yer aldıklarını ve yenilginin ardından Kleopatra'nın zehirli bir engerek aracılığıyla yaşamına son verdiğini belirtir (Propertius, Elegies, IV.6:1–86).

2.5. Ovidius (MÖ. 43-MS. 17)

Augustus dönemi edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri de şair Ovidius'tur. Kısa bir süre kamu görevinde bulunduktan sonra edebî üretime yönelen Ovidius, özellikle şiir alanındaki etkisiyle kendisinden sonraki Roma yazın geleneğini etkilemiştir. Ancak kaleme aldığı eserler, Octavianus'un tepkisini çekmiş ve bu durum şairin sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Ovidius, on beş kitaptan oluşan *Metamorphoses* (*Dönüşümler*)⁹ adlı eserinde Caesar'ın öldürülmesini,

⁹ Ovidius. (1994). *Dönüşümler* (İ. Z. Eyüboğlu, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.

ölümünün ardından gerçekleşen tanrılaştırılma sürecini, Suetonius bunu “yalnız resmi bir kararla değil halkın onayıyla da tanrılaştırıldı” (Suetonius, Tanrısız Julius Caesar, 88), Augustus’un iktidara yükselerek barış düzenini tesis ettiği döneme kadar yaşanan gelişmeleri mitolojik bir çerçeve içinde ele almakta, söz konusu anlatının son bölümünde ise Kleopatra’ya dolaylı göndermelerde bulunmaktadır. Ancak burada Ovidius, çağdaşı olan diğer şairlerden farklı olarak Kleopatra’ya yönelik açık ve sert bir karalama diline başvurmamıştır. Roma hukukuna göre hâlen Romalı bir kadınla evli olmasına rağmen, bu durumu görmezden gelerek Kleopatra’dan Caesar’ın eşi gibi söz etmesi, şairin Augustus ile yaşadığı gerilimlerin nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir (Ovidius, *Metamorphoses*, XV. 824). Bu yaklaşımıyla Ovidius, Kleopatra’ya ilişkin anlatılarda tarafsız bir tutum sergileyen ender edebî figürlerden biri olarak öne çıkmakta ve sunduğu bilgilerin propagandadan arındırılmış ve nesnel olabileceğini düşündürmektedir.

2.6. Valerius Maximus

Tiberius yönetimine yakın bir çizgide eser veren Valerius Maximus, *A Collection of Memorable Deeds and Words*¹⁰ adlı çalışmasında Marcus Antonius ile Kleopatra’nın Actium Savaşı’nda uğradıkları yenilgiyi ve bu yenilginin ardından İskenderiye’ye çekildiklerini aktarmaktadır (Valerius Maximus, *A Collection of Memorable Deeds and Words*, 3.8.8; dipnot 195).

2.7. Velleius Paterculus (MÖ. 19-MS. 30)

Augustus çağı yazarlarından Velleius Paterculus, Tiberius ve onun saltanatının savunucuları arasında yer alan ve kendinden sonraki yazarlar tarafından nadiren kaynak gösterilen bir tarihçidir. *Histories* adlı eserinin ikinci kitabında¹¹ Kleopatra’dan bahsetmiş, Marcus Antonius’un faaliyetlerini eleştirmiştir. Özellikle Armenia Seferi sonrasında onun kraliçeye olan aşkının daha da arttığından ve bu sayede savaş için gereken desteğe fazlasıyla sahip olduğundan bahseder (Velleius, *Res Gestae Divi Augusti*, 2.82). Velleius, Actium Savaşı’na da değinir. Bu savaşta Octavianus’un kara ordusu ile Marcus Antonius’un kara ordusu hakkında bilgiler verirken, zorlayan savaş şartları altında askerlerin açlık ve veba nedeniyle hastalanmaya başladığını ve yaklaşık beş bin askerinin öldüğünü belirtir. Ancak bu sırada bir anlaşmazlık baş gösterir ve Kleopatra gemileri ile kaçmaya başlar. Bunun üzerine Marcus Antonius da askeri birliklere komuta etmek yerine kraliçe ile kaçmayı tercih edince ordu da mücadeleyi bırakarak kaçar (Velleius, *Res Gestae*

¹⁰ Valerius Maximus, (2004). *Memorable Deeds and Sayings One Thousand Tales from Ancient Rome*, (Translated by H. J. Walker), Indianapolis, IN: Hackett.

¹¹ Velleius Paterculus. (1961). *Compendium of Roman History / Res Gestae Divi Augusti* (F. W. Shipley, Trans.). Loeb Classical Library No. 152. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Divi Augusti, 2.85). Actium Savaşı'ndan sonraki yıl ise Octavianus, Kleopatra ve Marcus Antonius'u İskenderiye'ye kadar takip eder. Velleius, bu olayla birlikte iç savaşın da sona erdiğini belirtir. Marcus Antonius intihar eder ve bu intihar onun yiğitlik ve kahramanlıktan yoksun bir adam olarak anılmasına neden olur. Güvenlik ve asayiş sağlamayan Kleopatra ise gizlice kendisine getirilen zehirli bir yılanla intihar ederek hayatına son verir (Velleius, Res Gestae Divi Augusti, 2.87).

2.8. Plinius (MS. 23-79)

Romalı devlet adamı ve doğa bilgini Yaşlı Plinius (MS. 23–79), kapsam ve yöntem bakımından Strabon'un çalışmasına yaklaşan bir eser kaleme almıştır. Otuz yedi kitaptan oluşan *Naturalis Historia*¹² adlı bu eser Plinius'un yaşadığı dönemin bilimsel birikimini, sanatsal üretimini ve kültürel dünyasını ansiklopedik bir çerçevede yansıtmaktadır. Eserin dokuzuncu kitabında, Strabon'a paralel biçimde, Ptolemaios Hanedanı'nın serveti ve gösterişli yaşam tarzı üzerinde durur (Pliny, *Naturalis Historia*, IX.58.119–121). Burada eleştirel bir tutum benimsediği görülen Plinius, hanedanın lüks düşkünlüğünü özellikle Kleopatra ile Marcus Antonius'un Tarsus'ta gerçekleşen buluşması üzerinden yorumlamaktadır. Bu anlatımda Kleopatra'nın, krallığının ve şahsi zenginliğinin ihtişamını sergileyerek Antonius'u etkilemeye çalıştığı, Antonius'un ise kraliçenin çekiciliği ve duygusal etkisi karşısında zayıf bir karakter sergilediği vurgulanmaktadır (Pliny, *Naturalis Historia*, IX.58.119–121).

3. ERKEN İMPARATORLUK DÖNEMİ YAZARLARI

Kleopatra'nın antik literatürdeki imgesinin kalıcı biçimde şekillenmesinde, Erken İmparatorluk Dönemi yazarlarının etkisi belirleyici olmuştur. Bu dönemde kaleme alınan eserler, kraliçenin çağdaşı olmamakla birlikte, Augustus Dönemi'nde oluşturulan ideolojik çerçeveyi sistematik hâle getirerek sonraki yüzyıllara aktarmıştır. Bu bağlamda Plutarkhos ve Dio, Kleopatra'nın biyografisini ve siyasi rolünü ele alan en kapsamlı anlatıları sunmaları bakımından öne çıkmaktadır.

3.1. Lucan (MS. 39-65)

MS. 39–65 yılları arasında yaşamış olan Lucan, *Pharsalia* adlı eserinde Kleopatra dönemine ait gelişmelere yer vermektedir (Lucan, *Pharsalia*, X). Lucan, MÖ. 48'de Caesar ile Pompeius arasında patlak veren iç savaşı, bu çatışmanın ardından Pompeius'un İskenderiye'de Pharos Adası'na sığınmasını ve burada Kleopatra'nın kardeşi XIII. Ptolemaios'un emriyle öldürülmesini aktarır. Devamında Caesar'ın İskenderiye'ye gelişi ve kentte yaşanan siyasal gelişmeler ele alınmaktadır. Lucan, XIII. Ptolemaios ile yaşadığı iktidar mücadelesi nedeniyle Kleopatra'nın sürgünde

¹² Pliny the Elder. (1961). *Natural History* (H. Rackham, Trans.; Vol. 3, Books 8–11). Loeb Classical Library No. 353. Cambridge, MA: Harvard University Press.

bulunduğunu vurgularken, Caesar'ın kente gelerek kraliyet sarayına yerleşmesi ve kraliçe ile ilk temasına ilişkin ayrıntılar da sunar. Bu bağlamda Kleopatra'nın, iki sıra kürekli bir gemiyle Pharos Limanı'na ulaşarak saraya gizlice girdiğini aktarır. Kleopatra'nın Caesar ile gerçekleştirdiği bu karşılaşmanın Caesar'ın açık bir daveti üzerine mi yoksa kraliçenin kendi inisiyatifiyle mi gerçekleştiği konusunda kesin bir bilgi sunmaz ancak Kleopatra'nın bu buluşmaya Caesar'ın önceden bilgisi olmaksızın katıldığını belirtir. Bu bölümde Kleopatra'yı eleştirel bir çerçevede ele alarak onun güzelliğini yapay, baştan çıkarıcı ve tehlikeli bir unsur olarak betimler. Kraliçenin dış görünüşüne aşırı güvenen, ahlaken zayıf ve İtalya için ciddi bir tehdit oluşturan bir figür olduğu vurgulanır. Kleopatra'nın makyajına, saçlarını ve boynunu süsleyen mücevherlere ve kıyafetlerine ayrıntılı biçimde değinir. Karşılaşmanın içeriğine ilişkin aktarımda ise Kleopatra'nın, yaşadığı acı ve kederi gizleyerek Caesar'a yaklaştığı ve ona "güçlü Caesar" hitabıyla seslendiği belirtilir. Kraliçe, kendisini Mısır kralı Lagus'un soylu kızı olarak tanıtırken, tahtından uzaklaştırılarak sürgüne gönderildiğini ve Caesar'ın desteği olmaksızın iktidarını geri kazanamayacağını dile getirir. Tahtına yeniden kavuşması hâlinde adaletli bir yönetici olacağını ve halkına fayda sağlayacağını vaat eden Kleopatra, Nil vadisinde hüküm süren ya da sürececek ilk kadın olmadığını vurgulayarak Mısır'ın kadın yöneticilere yabancı olmadığını ve ülkede cinsiyet temelli bir ayrımın bulunmadığını ifade eder. Ayrıca Kleopatra, babası XII. Ptolemaios'un vasiyetinin dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak, kralın ölümünden önce tahtı kendisi ile erkek kardeşi XIII. Ptolemaios arasında paylaştırdığını ifade eder. Kraliçe, kardeşinin kendisine karşı düşmanca bir tutum içinde olmadığını, asıl sorunun genç kral üzerinde etkili olan ve orduyu denetimi altında tutan Pothinus'un yönlendirici rolünden kaynaklandığını ileri sürer. Bu nedenle XIII. Ptolemaios'un baskıdan uzak bırakılması hâlinde, onunla evlenmesinin kaçınılmaz olacağını da dile getirir. Bununla birlikte, Kleopatra'nın hem kardeşi hem de eşi konumundaki XIII. Ptolemaios ile iktidarı paylaşmaktan hoşnut olmadığını aktarır. Kraliçenin temel talebi, kraliyet sarayının yeniden kendisine teslim edilmesi ve mevcut siyasal sorunların Caesar'ın askerî ve politik desteğiyle çözüme kavuşturulmasıdır. Kleopatra ayrıca Büyük Pompeius'un başının kesilmesini Caesar için de bir uyarı olduğunu anlatır. Benzer bir akıbetin Caesar'ın başına gelebileceğini ve bunun büyük bir saygısızlık olacağını ifade eder. Pompeius olayının ise Pothinus'un itibarını artırdığını vurgular. Lucanus, bu süreçte Kleopatra'nın taleplerine ulaşabilmek için güzelliğini ve cazibesini bilinçli biçimde kullandığını ve bu nedenle ahlaki açıdan eleştirilen davranışlar sergilediğini belirtir. Ona göre kraliçenin temel hedefi Caesar üzerinde etkili olmaktır. Lucanus ayrıca Kleopatra'nın saray üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmesine de değinir. Zira erkek kardeşi ile XIII. Ptolemaios ile evlenene Kleopatra bu evlikle birlikte Mısır'a hakim olmuştur. Ancak kardeş evliliğine olumsuz yaklaşan Roma kamuoyunun Kleopatra'yı fahişe

olarak değerlendirmiştir. Kleopatra ise hâlihazırda evli olan Caesar'ın kalbini kazanmayı başarmıştır. (Lucan, Pharsalia, X).

Lucan, son derece ihtişamlı ve bilinçli biçimde abartılmış bir ziyafetten bahseder. Kraliçe tarafından Caesar'ın onuruna düzenlenen bu gösterişli daveti, sarayın mimarisi ve iç düzenini ayrıntılı olarak tasvir eder. Mauretania (Fas) ormanlarından getirilen ağaçlardan yapılmış ve çevresi beyaz fildişiyle kaplanmış görkemli bir masa yer almaktadır. Lüksün ön planda olduğu bu ortamda verilen ziyafette çeşitli kuş türleri ile farklı hayvan etlerinin servis edildiği, Nil'den getirilen suların kristal ibriklerde sunulduğu ve altın kaplama kadehlerde şarap ikram edildiği aktarılır. Lucan bu şarabın, Mısır bağlarından elde edilen yerel bir ürün değil, doğal fermantasyonla üretilmiş sert Falernia şarabı olduğunu vurgular. Ziyafet sırasında konukların başlarına taç taktıkları, mekânın her köşesinin çeşitli çiçeklerle süslediği ve saçların tarçın ağacı suyuyla ıslatıldığı da belirtilmektedir (Lucan, Pharsalia, X).

3.2. Flavius Josephus (MS. 37/8-100)

Kleopatra dönemine ait siyasal gelişmeleri ele alan kaynaklar arasında tarihçi Flavius Josephus'un eserleri önemli bir yer tutmaktadır. Yahudi kökenli olan ve Flaviuslar devrinde uzun süre Roma'da yaşamış bulunan Josephus, I. yüzyılda ani biçimde kesintiye uğrayan Yahudi tarih yazımının önde gelen temsilcileri arasında kabul edilmektedir. Bu geleneğin temsilcisi olan Flavius Josephus, eserlerinde Mısır'a ve Kleopatra'ya ilişkin çeşitli bilgilere yer vermektedir. *Bellum Iudaicum* (Yahudi Savaşı) adlı çalışmasında¹³ Romalılara karşı yapılan Yahudi mücadelesini anlatırken, Kleopatra'nın Yahudi kral Büyük Herodes ile olan ilişkisine değinir. *Contra Apionem* adlı eserinde ise Kleopatra'nın saltanatının ilk yıllarında yaşanan gelişmeler ve kraliçenin Yahudilere yönelik politikaları ele alınmaktadır (Josephus, *Contra Apionem*, II.45, 48–64). Bu dönemde Mısır'da hatırı sayılır bir Yahudi nüfusunun bulunduğu özellikle vurgulanmaktadır. Josephus, İskenderiyeli ve Yahudi karşıtı bir figür olan Apion'a cevap olarak kaleme aldığı bu eserin ikinci kitabında, Ptolemaios Hanedanı'nın tarihini ana hatlarıyla özetlemiş ve Kleopatra'yı Roma karşıtı, Yahudilere hakaret eden, kendi atalarına ve Mısır tanrılarına saygı göstermeyen, nankör ve hain bir yönetici olarak tasvir etmiştir (Tyldesley, 2008, s. 211). Josephus'un Kleopatra'ya yönelik olumsuz değerlendirmeleri, onun Roma–Yahudi ilişkileri bağlamında kraliçeyi bilinçli bir şekilde konumlandırma çabası olarak yorumlanabilir. Bu anlatımda Josephus'un, dönemin siyasal atmosferini

¹³ Josephus'un, Yahudi tarihini ve eserlerini Yunanca olarak kaleme aldığı yirmi kitaptan oluşan *Antiquitates Iudaeorum* ile Yahudilerin geleneklerini, din ve inançlarını Apion'a karşı savunduğu *Contra Apionem* olmak üzere iki önemli kitabı daha bulunmaktadır. Bkz. Josephus, F. (1998). *The Works of Josephus* (W. Whiston, Trans.). Peabody, MA: Hendrickson Publishers.

nesnel biçimde yansıtmaktan ziyade kendi düşünsel ve ideolojik bakış açısını öne çıkardığı görülmektedir. Nitekim Roma–Yahudi çatışmasını önlemeye yönelik çabalarıyla bilinen Josephus’un, Mısır ve Roma üzerine yaptığı değerlendirmelerde, Mısır’daki Yahudilere kötü muamele ettiğini iddia ettiği Kleopatra’yı açık bir düşman figürü olarak sunması, onun genel anlamda Roma yanlısı bir tutum benimsediğini ortaya koymaktadır.

3.3. Plutarkhos (MS. 50-125)

Plutarkhos, imparator Hadrian Dönemi’nde Roma vatandaşlığına sahip olmuş bir tarihçidir. *Caesar*¹⁴ ve *Marcus Antonius*¹⁵ adlı eserlerinde Kleopatra’dan bahsetmektedir. Kleopatra’nın iktidarının son yıllarını anlatmış olduğu *Marcus Antonius* adlı eseri, kendisinden sonra gelen yazarlar için önemli bir kaynak olmuştur. Plutarkhos, Marcus Antonius ve Kleopatra arasındaki ilişki ve o dönemde yaşanan siyasi gelişmeler hakkında bilgiler vermektedir. Marcus Antonius’un kişiliği, Kleopatra’ya olan tutkusu ve bu nedenle yaptığı eylemler *Marcus Antonius* adlı eserde detaylı olarak anlatılmaktadır. Plutarkhos, onun Kleopatra’ya olan aşkı nedeniyle farklılaşan karakterine değinir. Marcus Antonius kraliçeye öylesine tutulmuştur ki karısı Fulvia Roma’da Octavianus ile mücadele içindeyken ve Parth ordusu Suriye’ye girmek üzereyken dahi bu olaylarla ilgilenmek yerine Kleopatra ile İskenderiye’ye gitmeyi tercih etmiş, günlerini eğlence ve oyunlarla geçirmiş, “Taklidi Olanaksız Biçimde Yaşayanlar” adını verdikleri bir topluluk kurmuş ve bu topluluğa üye olanlarla birlikte büyük harcamalar yaparak eğlenmeyi ve gününü gün etmeyi tercih etmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXVIII). Kleopatra da onu eğlendirmek için her türlü imkanı sağlamıştır. Onunla içki içmiş, ava çıkmış, yaptığı silah talimlerini izlemiş, geceleri kılık değiştirip onunla İskenderiye sokaklarında dolaşmıştır (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXIX). Plutarkhos, Kleopatra’nın sahip olduğu fiziksel cazibeye ve güzelliğe duyduğu güvenin yanı sıra, farklı yaşam evrelerinde erkekler üzerindeki etkisinin bilincinde olduğunu vurgular. Ona göre Kleopatra, gençlik döneminde Julius Caesar ile Pompeius’u nasıl etkilediyse olgunluk, mevki, maddi imkânlar, armağanlar, gösterişli süs eşyaları ve özgüveni sayesinde Marcus Antonius’u da kolayca elde edebileceğinden kuşku duymamaktadır (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXV). Plutarkhos, Kleopatra’nın olağanüstü bir fiziksel güzelliğe sahip olmadığını ancak hitabet yeteneği ve akıcı konuşması sayesinde muhataplarını ikna etme ve etkileme konusunda son derece başarılı olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra ses tonunun da etkileyici olduğunu, pek çok dili de rahatlıkla konuşabildiğini, yalnızca birkaç ulusun dilini

¹⁴ Plutarkhos. (2007). *Paralel yaşamlar: İskender ve Caesar* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

¹⁵ Plutarkhos. (1992). *Marcus Antonius* (M. Özaktürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

konusurken tercüman kullandığını da ifade eder (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXVII). Plutarkhos, Kleopatra'dan önceki Ptolemaios krallarının çoğunun Mısır dilini öğrenmediklerinin de altını çizer (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXVII).

Kraliçe ile Marcus Antonius'un Tarsus'taki büyük buluşmasına da değinen Plutarkhos, bu görkemli ziyafeti detaylı olarak anlatır. Kleopatra'nın görkemli ziyafetine bir o kadar görkemli bir ziyafetle karşılık vermek isteyen Marcus Antonius'un kraliçe kadar başarılı olamadığını belirtir (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXVI). Aslında tüm bu gelişmeler esnasında Marcus Antonius hala Fulvia ile evlidir. Fakat Fulvia'nın aniden ölmesiyle birlikte Marcus Antonius dul kalır. Octavianus'un üvey ablası Octavia'nın kocası olan Gaius Marcellus da kısa bir süre önce ölünce Romalılar Marcus Antonius ve Octavia'nın evlenmesi için çaba göstermeye başlamışlardır. Çünkü aslında bir anlamda siyasi bir evlilik olan bu izdivacın gerçekleşmesi halinde Roma'nın tüm sorunlarından kurtulacağını ve gerekli olan birlik ve beraberliğe kavuşacaklarını ummuşlardır. Aslında bu evliliğin gerçekleşmesi o dönemin yasaları çerçevesinde mümkün değildir. Fakat Roma senatosu, kocası ölen bir kadının en az on ay evlenemeyeceği kanununu esneterek bu evliliğin gerçekleşmesini sağlamış, böylelikle tüm sorunlar ortadan kalkınca Marcus Antonius ile Octavia evlenmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXXI). Bu durumda ikinci planda kalan Kleopatra ise Octavia'yı önemli bir rakip olarak görmüştür. Çünkü saygın, güçlü ve çekici bir kadın olan Octavia'nın Marcus Antonius'a olan özel ilgisi de göz önüne alındığında kocasının üzerinde tam bir egemenlik kurma ihtimali oldukça yüksektir. Tüm bunları hesaba katan Kleopatra da Marcus Antonius'a aşık olmuş gibi davranmayı seçmiştir. Çok az yemek yiyerek zayıflamış, Marcus Antonius onun yakınına gelince kendinden geçmişçesine ona bakmış, o yanından ayrılırken ise bitkin ve üzgün gibi görünmeye çalışmıştır. Sık sık Antonius'un onu ağlarken görebilmesi için elinden geleni yapmış, Antonius bunu fark edince onun bunu haberdar olmasını istemeyen bir tavırla gözlerini silerek gözyaşlarını saklamaya çalışmıştır. Plutarkhos, Kleopatra'nın dalkavuklarının da onun için canla başla çalıştığını anlatmıştır. Tüm bunların yanı sıra Kleopatra'dan Antonius'un sevgilisi olarak bahsediliyor olması kraliçeyi hiç rahatsız etmemiştir. Aksine, Kleopatra'nın düşüncesi Marcus Antonius olmadan yaşamasının imkansız olduğu yönünde olsa da sevgilisi Marcus Antonius, Octavia ile evlidir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LIII). Bu evlilik gerçekleşse de Marcus Antonius'un Kleopatra'ya olan aşkı ve tutkusu hiç azalmamıştır. Bu nedenle Marcus Antonius Kleopatra'yı Suriye'ye çağırınca Kleopatra da bu daveti kabul ederek Suriye'ye gelmiştir. Marcus Antonius ona armağan olarak Phoinike, Suriye, Kıbrıs ile Kilikia'nın büyük bir kısmının egemenliğini vermiştir. Bu bölgelerin Kleopatra'ya armağan olarak sunulması ise Romalıları çok üzmüştür. Marcus Antonius bununla da yetinmeyerek pek çok kişiye tetrarkhia yönetimlerini ve büyük soyların bağlı olduğu krallıkları

hediye etmiş, bazı kralların da krallıklarını elinden almıştır. Kleopatra'ya verilen onur ödülleri nedeniyle Romalılar büyük utanç duymuşlardır. Bir de Antonius ile Kleopatra'nın ikiz çocukları olunca Romalılar'ın hoşnutsuzluğunu daha da artmıştır. Fakat farklı bir savunma mekanizması geliştiren Marcus Antonius tüm bu olanları açıklarken Roma İmparatorluğu'nun büyüklüğünün krallık elde etmekten çok krallıklar vermekten oluştuğunu söylemiştir. Atası olarak kabul ettiği Herakles'i de kendine örnek alan Marcus Antonius, Herakles soyundan olanların tek bir kadınla ve tek bir evlilikle sınırlandırılmayacağını da belirtmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXXVI).

Plutarkhos, Marcus Antonius'un Armenia seferi hakkında da detaylı bilgiler verir. Buna göre Marcus Antonius Kleopatra'yı Mısır'a yollamış ve Armenia seferini gerçekleştirmek üzere yola çıkmıştır. Armenia kralı da bu sefer için altı bin atlı asker, yedi bin yaya asker desteği sağlamıştır. Marcus Antonius'un ordusunda İspanya ve Galyalı olan on bin atlı asker bulunmaktadır. Diğer uluslardan sağlamış olduğu askerlerle birlikte otuz bin atlıdan oluşan büyük bir orduya sahip olan Marcus Antonius, Parth seferi için yapmış olduğu bu büyük hazırlığa rağmen, kışı Kleopatra'nın yanında geçirebilmek için savaşı zamanından erken başlatmış ve düşmanlarını yenmekten çok İskenderye'ye dönüşünü hızlandırmak için yaptığı plan nedeniyle başarısız bir sefere imza atmıştır (Plutarkhos, Marcus Antonius, XXXVII). Ağır kış şartları nedeniyle sekiz bin asker ölmüştür. Zor durumda kalan Marcus Antonius Kleopatra'dan yardım istemiş, Kleopatra ise askerlere giysi ve para yardımıyla bulunmuştur (Plutarkhos, Marcus Antonius, LI).

Plutarkhos, Marcus Antonius'un bütün toprakları çocukları ve Kleopatra arasında pay etmesi ve bu durumdan hoşnut olmayan Romalılar olduğundan da bahsetmiştir. Bunun için halkı İskenderiye'de toplayan Marcus Antonius, Kleopatra ile kendileri için özel olarak gümüş bir platform üzerine yaptırdığı altın tahta oturmuştur. Çocukları ise daha aşağıya yerleştirilen tahtlara oturmuşlardır. Burada toprakları paylaşımını yapan Marcus Antonius öncelikle Kleopatra'yı Mısır'ın, Kıbrıs'ın, Libya'nın ve Suriye'nin kraliçesi ilan etmiştir. Kleopatra'nın Julius Caesar'dan olan oğlu Caesarion da annesiyle birlikte bu yerlerin ortağı olmuştur. Daha sonra da Kleopatra'dan olan oğlu Alexandros'u "kralların kralı" ilan etmiş ve ona Armenia, Media ve bunların yanı sıra çok yakın bir zamanda ele geçireceğini düşündüğü Parthia'yı, oğlu XIV. Ptolemaios'a ise Phoinike, Suriye ve Kilikya'yı vermiştir. Sonra da Kleopatra'dan olan oğlu Aleksandros'u başında tiara¹⁶ ve dik duran bir başlık olmak üzere Med giysisi içinde, XIV. Ptolemaios'u ise çizmeyle, kısa bir pelerinle ve üzerinde kraliyet tacı bulunan geniş kenarlı bir şapka ile donatılmış olarak halkın önüne çıkarmıştır. Çocuklar anne ve babalarına sarılıp onlarla

¹⁶ Parth ve Medler'in giydiği bir türban ya da sarık.

kucaklaştıktan sonra Aleksandros'a Armenialılar'dan oluşan bir koruma birliği, XIV. Ptolemaios'a ise Makedonyalılar'dan oluşan bir koruma birliği verilmiştir. "Yeni İsis" olarak anılan Kleopatra ise tanrıça İsis gibi giyinmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LIV).

Plutarkhos, Kleopatra ve Marcus Antonius'un Octavianus'a karşı birlikte savaştıkları Actium Savaşı hakkında da bilgi verir. Savaş hazırlıkları başlayınca Marcus Antonius, Canidius'a on altı lejyonla birlikte denize açılmasını söylemiştir. Kendisi de Kleopatra ile Ephesos'a gelmiştir. Antonius, yaklaşık sekiz yüz savaş gemisinden oluşan kapsamlı bir donanma kurmayı hedeflediğinden, bu amaç doğrultusunda farklı bölgelerden gemilerin sevk edilmesi için girişimlerde bulunmuştur. Hatta Kleopatra da iki yüz gemi ile destek sağlamış, ayrıca yirmi bin talent para yardımı ve orduya yetecek kadar erzak vermiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LVI).

Plutarkhos, savaş hazırlıkları sırasında yaşanan gelişmelere de değinir. Antonius ve Kleopatra savaş hazırlıklarını son hızla sürdürürken yeni bir askerî çatışmaya henüz hazır olmayan Octavianus, karşı tarafın bu denli hızlı ve yoğun bir hazırlık sürecine girmesi karşısında kaygı duymuştur. Ayrıca savaş için gereken ihtiyaçları karşılamada halktan toplayacağı vergi ayaklanmalara neden olduğu için bu ayaklanmaları bastırmak zorunda kalmıştır. Çıkan bu ayaklanmaları fırsat olarak değerlendiremeyerek Octavianus'un toparlanmasına izin veren Marcus Antonius'un büyük bir taktik hatası yaptığı düşünülmüştür. Ayrıca Marcus Antonius'un arkadaşları olan Titius ve Plancus da Kleopatra'nın savaşta olmasına karşı çıkmışlar ve bu nedenle maruz kaldıkları olumsuz muamele sonrasında Octavianus'un safına geçerek, Marcus Antonius'un vasiyetine ilişkin bilgileri Octavianus'a aktarmışlardır. Vasiyetin Vesta rahibelerinin elinde olduğunu öğrenen Octavianus vasiyeti zorla ele geçirerek bunu senatoda okumuştur. Marcus Antonius'un vasiyetinde Roma'da ölse dahi cenazesinin forumdan resmî törenle geçirilerek İskenderiye'de bulunan Kleopatra'ya gönderilmesini istemiştir. Octavianus'un yandaşlarından biri olan Calvisius Antonius da Kleopatra ile ilgili bazı suçlamalarda bulunmuştur. Buna göre Marcus Antonius iki yüz bin kitaplık Bergama Kütüphanesi'ni Kleopatra'ya bağışlamış, büyük bir şölede kraliçenin ayaklarını ovmuş, Ephesoslular'ın Kleopatra'yı kraliçe olarak selamlamalarına izin vermiştir. Ayrıca resmi duruşmalarda kraliçeden gelen aşk mektupları açık açık okuduğunu belirtmiştir. Romalı hatip Furnius ise tahtirevan içinde kent meydanından geçen Kleopatra'yı gören Marcus Antonius'un hemen kraliçenin yanına giderek ona eve kadar eşlik ettiğini anlatır. Aslında tüm bunlar Marcus Antonius'un Kleopatra'ya olan tutkulu aşkının bir göstergesidir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LVIII). Kısacası Marcus Antonius Kleopatra'ya o derece bağlıdır ki kendi kara ordusu düşmanın ordusundan çok güçlü olmasına karşın, Kleopatra'yı kırmamak ve onu memnun

etmek için deniz savaşına girmiş ve bir zafer kazanmayı planlamıştır (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXII). Büyük bir deniz savaşıyla her şeyin bir sonuca bağlanmasını isteyen Kleopatra da Marcus Antonius'u kolaylıkla bu savaşa ikna etmiş ve savaşa girmesini sağlamıştır. Fakat kraliçe daha savaş başlamadan kaçma planları içinde olduğu için donanmasını zafer kazanmasını sağlayacak stratejik noktalara değil, kaçmaya en uygun bölgelere yerleştirmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXIII). Bu arada savaş hazırlıklarını hızla tamamlayan Octavianus, Kleopatra'ya savaş açmak ve Marcus Antonius'un tüm yetkilerini elinden almak için derhal karar çıkarmıştır. Octavianus'un Marcus Antonius'a yönelttiği suçlamalar ise içkinin tesiriyle duygu ve düşüncelerinin yok olduğu, kendisine hakim olamadığı yönündedir. Ayrıca asıl savaşılması gereken kişilerin ise İskenderiye'de yönetimin en önemli işlerini yürüten kişiler olan hadım Mardion, Pothinus, Kleopatra'nın kadın kuaförü Eiras ve Charmion olduğunu belirtmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LX).

Plutarkhos, savaş sırasında yaşanan gelişmeler de değinir. Marcus Antonius'un kendi düşüncesi ile hareket etmediğini ve başına pek çok felaket getirmiş ve getirmeye de devam edecek olan kadının arkasından gittiğini belirtmiştir. Çünkü savaş başladığı sırada, sonuç henüz belli olmamışken ve kazanma olasılığı her iki taraf için de henüz devam ederken Kleopatra atmış gemisi ile Peloponnesos'a doğru yola çıkarak kaçmaya başlamıştır. Onun bu manevrası savaşmakta olan büyük savaş gemilerinin de düzenini bozmuştur. Kleopatra'nın gemileriyle birlikte uzaklaştığını gören Marcus Antonius ise savaşmayı bırakarak beş sıra kürekli gemisine binmiş ve Kleopatra'nın peşinden gitmeyi tercih etmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXVI). Bir süre sonra gemisi ile Kleopatra'ya yetişen Marcus Antonius kraliçenin gemisine binmiş fakat neredeyse üç gün birbirleriyle hiç görüşmemişlerdir. Marcus Antonius geminin ön kısmında üç gün boyunca düşünmüştür. Plutarkhos bu olayı Kleoptara'ya kızgın olmasına ya da ondan utanmasına bağlamıştır. Üç gün sonra Tainaros¹⁷ kasabasına vardıkları zaman Kleopatra'ın yanındaki yardımcı kadınlar onların arasını düzeltmek için ellerinden geleni yapmışlardır (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXVII). Libya'ya vardıklarında ise Marcus Antonius burada kalmış ve Kleopatra'yı da Mısır'a yollamıştır. Fakat burada tüm yetkiye sahip olan subayı ile askerlerini de alarak Octavianus'un tarafına geçince intihar etmek istemiş, arkadaşları tarafından intihar etmesi engellenince İskenderiye'ye geri dönmüştür. Fakat Kleopatra'nın Akdeniz'deki donanmasını kara yoluyla Kızıldeniz'e geçirerek savaştan kaçmayı, askeri birlikleri ve hazinesi ile Mısır dışında yeni bir yurt edinmeyi planlamış fakat ilk girişimi başarısız olmuştur. Çünkü gemilerinin bir kısmı Araplar tarafından yakılmış, bu olay Kleopatra'nın plan değiştirmesine ve yeni

¹⁷ Tainaros, Peloponnesos yarımadasının Akdeniz'e uzanan en uç burnu üzerinde yer alır.

bir strateji belirleyerek Mısır'a gelen yolları savunma açısından kuvvetlendirmesini sağlamıştır. Bu arada insanlara olan güvenini tamamen kaybeden Marcus Antonius ise Pharos yakınlarında bir bölgede denizi toprakla doldurarak bir yerleşim alanı oluşturmuş ve burada sürgün hayatı yaşamaya başlamıştır (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXIX).

Bu arada Actium'da bıraktığı ordusunun hala var olduğunu düşünen Marcus Antonius askeri kuvvetlerini tamamen kaybettiğini, bunun yanı sıra Büyük Herod gibi pek çok önemli kişi, komutan ve kralın da Octavianus'un tarafına geçtiğini öğrendi. Artık Mısır dışında hiçbir yer kendisinin egemenliği altında değildi. Bu olaylar üzerine sürgün hayatı yaşadığı evden ayrıldı ve Kleopatra'nın sarayına geri döndü. Burada kendini yemeye, içmeye, eğlenceye ve şenliklere verdi. Bu arada büyük bir tören düzenleyerek Kleopatra'nın Julius Caesar'dan olan oğlu Caesarion'u genç erkekler arasına kattı. Bu sırada yapılan büyük kutlamalar sırasında İskenderiye halkı günlerce yedi, içti ve eğlendi. Kleopatra ve Marcus Antonius, artık "Taklidi İmkansız Yaşayanlar" adını verdikleri topluluklarını dağıttılar ve yerine yine gösteriş ve eğlence bakımından önceki gruptan geri kalmayan bir topluluk daha kurdular. "Birlikte Ölenler" adını verdikleri bu grupta yer alan üyeler Marcus Antonius ve Kleopatra ile öleceklerini söylüyor ve art arda yapılan şöenlerde eğlenmeyi sürdürüyorlardı. Bu arada Kleopatra ise öldürücü zehir çeşitlerini araştırmakla meşguldü. En az acı veren zehirleri tespit etmek için ölüme mahkum olmuş kişiler üzerinde deneyler yapıyordu. Bu çalışmaları sonucu etkili zehirlerin çabuk, az etkili zehirlerin ise daha yavaş bir ölüme yol açtığını tespit etti ve zehirli hayvanlar üzerinde çalışmaya başladı. Hayvanların birbirlerini sokmasını ve vücuda giren zehirin nasıl bir etki yarattığını araştırıyor, gün boyunca sadece bu işlerle uğraşıyordu. Neredeyse bütün zehirli hayvanları inceledikten sonra Mısır yılanı Aspis'in hepsinden farklı olduğuna karar verdi. Bu yılanın zehiri ani vücut kasılması, bulantı ve inlemeye yol açmadan derin bir utkuya dalmayı sağlıyor ve kişiyi halsiz bırakıyordu. Daha sonra terleme başlıyor, duyular yavaş yavaş zayıflayarak yok oluyordu. Tüm bu olanlar esnasında ise zehirlenen kişi hiçbir acı hissetmiyor, sadece uyandırılmaktan ya da arkasına yaslanmaktan rahatsız oluyordu (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXI).

Plutarkhos, bu olayların geliştiği dönemde Octavianus'un Asya'da bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Marcus Antonius ile Kleopatra'nın ondan bazı istekleri olduğundan bahseder. Kleopatra çocukları için Mısır Krallığı'nı isterken, Marcus Antonius da Atina'da veya Mısır'da yaşamasına müsaade edilmesini istemiştir. Fakat Octavianus yalnızca Kleopatra'nın istekleri ile ilgilenmiş, Antonius'un isteklerini görmezden gelmiştir. Octavianus, Thyrsos adlı elçiyi Kleopatra ile görüşmek üzere göndermiş, Marcus Antonius'u öldürmesi veya onu Mısır'dan kovması durumunda ise kendisini iyi şeylerin beklediği mesajını iletmıştır. Fakat

Marcus Antonius Kleopatra ile görüşmek üzere gelen elçiyi kışkırttığı için onu kırbaçlatıp geri gönderince, Marcus Antonius'u sakinleştirmek isteyen Kleopatra kendi doğum gününü sade bir törenle kutlarken Marcus Antonius'un doğum gününü görkemli bir törenle kutlamıştır. Plutarkhos'un anlatımına göre bu tören o kadar görkemli olmuştur ki gelen fakir konuklar evlerine zengin olarak dönmüşlerdir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXII-LXXIII).

Bu arada kışın gelmesiyle birlikte savaş da süreliğine ertelenmiştir. Kleopatra ise kendisine İsis Tapınağı'na bitişik olan oldukça büyük ve görkemli bir mezar inşa etmeye başlamıştır. Mezarın içine de kraliyet hazinesinin altın, gümüş, zümrüt, inci, fildişi, abanoz ve tarçın ağacından yapılmış eşyaların yanı sıra kendisine ait değerli eşyalar ile bol miktarda çıra ve keten lifi koydu. Bu olaylardan haberdar olan Octavianus ise kraliçenin hazineyi ve değerli eşyaları yakmasından ve intihar etmesinden korktuğu için sürekli ona haberciler yollayarak güven vermeye çalışmıştır. Bir süre sonra Octavianus İskenderiye'ye gelerek hipodrom yakınlarında mevzilenince Marcus Antonius da ona karşı saldırıya geçmiş ve bu savaştan galibiyetle ayrılmıştır. Bu savaşta en iyi performansı sergileyen asker Kleopatra tarafından altın miğfer ve zırh ile ödüllendirilmiş bunları alan asker Octavianus'un tarafına geçmeyi tercih etmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXIV).

Plutarkhos, Actium Savaşı'nı anlatırken Marcus Antonius'un savaş sonrasında aldığı büyük yenilgi ve ardından hem onun hem de Kleopatra'nın nasıl öldüğü hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre Marcus Antonius 1 Ağustos 30 tarihinde tüm askeri birliklerini kentin önündeki tepelere yerleştirmiş fakat bir anda kendi birlikleri ile Octavianus'un donanmasının selamlaştığını görmüştür. Ardından kendi donamsına ait birliklerin Octavianus'un donanması ile birleşerek kente doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bunu gören atlı birlikler de Octavianus'un tarafına geçmelerinin ardından yaya birliği de bozguna uğrayan Marcus Antonius, Kleopatra yüzünden savaştığı kişilere yine Kleopatra'nın kendisini tarafından teslim edildiği düşüncesine kapılarak kente geri çekilmiştir. Bu olaydan sonra Marcus Antonius'un çok öfkelenildiğini gören Kleopatra ise kendisine zarar verebileceğinden korkarak yaptırmış olduğu anıt mezara kaçmıştır. Sürgülerle ve kalın kalaslarla kuvvetlendirilmiş olan kapıları kapatarak kendisinin öldüğünü Marcus Antonius'a iletecek olan ulaklar göndermiştir. Kendisini yaşama bağlayan tek kişinin öldüğünü düşünerek ölmeye karar veren Marcus Antonius, uşağı Eros'u kendisini öldürmesi için görevlendirmiş fakat uşak onu öldürmek istemediği için intihar etmiştir. Bunun üzerine Marcus Antonius kendisinin yapmaya cesaret edemediği şeyin uşağı tarafından kendisine gösterildiğini düşünerek kılıcını karnına saplamışsa da bu yara çok derin olmadığı için bir süre sonra kanaması durmuş ve kendine gelmiştir. Çevresindeki kişilerden kendisini öldürmelerini istese de hiç kimse bunu kabul etmemiştir. Daha sonra Kleopatra tarafından Marcus Antonius'u anıt mezara

götürmek için görevlendirdiği sekreteri Diomedes gelerek Marcus Antonius'u anıt mezara götürmüştür (Plutarkhos, *Marcus Antonius*, LXXXVI). Kleopatra'nın ölmediğini öğrenen Marcus Antonius anıt mezarın kapısına kadar götürülmüştür. Fakat Kleopatra kapıyı açmak istemediği için yanındaki iki kadınla yukarıdaki pencereye çıkmış ve hepsi birlikte Marcus Antonius'u yukarı çekmişlerdir. Marcus Antonius'un çektiği acıya daha fazla dayanamayarak giysilerini parçalayan, dövünen ve yüzünü onun kanına bulayan Kleopatra, onun acısı nedeniyle kendi acısını unutmuştur. Acısını veya susuzluğunu gidermek için şarap içmek isteyen Marcus Antonius şarabı içtikten sonra bazı şeyler salık vermiştir. Kleopatra'dan güvenliğini ve onurunu zedelememesini istemiş, Octavianus'un arkadaşlarından da yalnızca Proculeius'a güvenmesini söylemiştir. Kaderin kötü cilvesi yüzünden ağlamaması gerektiğini, aksine geçmişteki başarıları düşünerek sevinmesini söylemiştir. Çünkü kendisi bütün erkeklerin en ünlüsü ve en güçlüsü olmuş, sonunda da bir Romalı olarak yine bir Romalı'ya şerefli bir şekilde yenilmiştir (Plutarkhos, *Marcus Antonius*, LXXVII). Sonunda Marcus Antonius ölünce haber Octavianus'a iletilmiş, haberi alan Octavianus hem akrabası hem imparatorluğun yönetiminde birlikte görev aldığı arkadaşı, hem de savaşta can yoldaşı olan Marcus Antonius için gözyaşı dökmüştür. Marcus Antonius'un oğlu Anytllus ise başı kesilerek öldürülmüştür (Plutarkhos, *Marcus Antonius*, LXXVIII, LXXXI).

Bu gelişmelerin ardından Kleopatra'nın tek isteği Marcus Antonius'un defin işlemleri ile ilgilenmek ve onu istediği şekilde defnedebilmek olmuştur. Octavianus da onun bu isteğini yerine getirerek Marcus Antonius'u krallara layık bir şekilde gömmüştür. Fakat bu büyük acıya dayanamayan Kleopatra yumruklarıyla göğsünü yaralamış, yarası iltihaplandığı için de ateşi yükselmiştir. Oldukça harap durumda olan kraliçe bir yandan aç kalarak intihar etmeyi planlamış diğer yandan da doktoru Olympos'tan¹⁸ hayatına son vermek için öneriler almıştır. Kleopatra'nın ölüm planları yapıyor olmasından şüphelenen Octavianus ise Kleopatra'yı çocukları üzerinden tehdit edince kraliçe boyun eğmek zorunda kalmıştır (Plutarkhos, *Marcus Antonius*, LXXXII). Octavianus, hazinesini yok ederek intihar etmesinden korktuğu Kleopatra'nın her ne olursa olsun sağ kalmasını emretmiştir. Amacı ise Roma'da yapacağı törende Kleopatra'yı esirler arasında halka sunmak ve ününe ün katmaktır. Octavianus'a esir düşmek istemeyen Kleopatra ise onun elçi olarak gönderdiği Proculeius ile konuşarak Mısır'ın kendi çocuklarına verilmesini istemiştir. Proculeius ise Octavianus'a güvenmesi gerektiği yönünde kraliçeye telkinde bulunmuştur (Plutarkhos, *Marcus Antonius*, LXXVIII). Proculeius tüm bu gelişmeleri Octavianus'a olduğu gibi iletmıştır. Octavianus bu kez de Gallus'u kraliçe ile görüşmesi için yollamıştır. Kleopatra ile konuşan Gallus planı dahilinde kraliçe ile

¹⁸ Kraliçenin doktoru Olympos, Kleopatra'nın yaşamına son verme düşüncesi ve bu aşamada yaptıkları hakkında bir kitap yazmıştır.

yaptığı konuşmayı bilerek uzatmış, Proculeus da bir merdivenle Kleopatra'nın Marcus Antonius'u ipe yukarı çektiği yerden içeri girmiştir. Kleopatra'nın yanında bulunan iki kadından biri “zavallı Kleopatra sağ olarak ele geçirildin” diye bağırınca Kleopatra bir kama ile intihar etmeye kalkmış, Proculeus ise hem kamayı kraliçenin elinden almış hem de üzerinde zehir taşıyıp taşımadığını da kontrol etmiş böylece kraliçenin intiharını önlemiştir. Bu olaydan sonra Octavianus Epaphroditos adında yeni bir elçi daha göndererek Kleopatra'nın hayatta kalması için her türlü önlemin alınmasını emretmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXIX).

Plutarkhos, Kleopatra'nın hayatta kalması için Octavianus'un onu ikna etmeye çalıştığını belirtmiştir. Onunla konuşmak ve biraz moral vermek üzere görüşmeye gittiği zaman Kleopatra geçmişte olanlar konusunda Octavianus'a karşı kendini aklamaya çalışarak yaptığı her şeyi Marcus Antonius'tan korkmasına ve içinde bulunduğu koşullara bağlayınca, Octavianus buna itiraz etmiştir. Bunun üzerine kraliçe taktik değiştirmiş ve Octavianus'un kendisine acımasını sağlamıştır. Daha sonra da hazinesinin bir listesini Octavianus'a verdiği sırada hizmetinde çalışan özel görevlisi Seleukos, kraliçenin her şeyi bu listeye yazmadığını bazı şeyleri de kendisine sakladığını söylemesi üzerine sakladığı şeylerin Octavia ve Livia için olduğunu belirtmiştir. Tüm bu olanlar Octavianus'un kraliçenin hala yaşamak istediği yönündeki düşüncelerinin kuvvetlenmesine neden olmuş ve oradan gönül rahatlığı içinde ayrılmasına neden olmuştur. Fakat aslında Kleopatra Octavianus'u kandırmıştır (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXXIII).

Plutarkhos, Kleopatra'nın intiharı ile ilgili detaylı bilgiler de vermiştir. Fakat ölüm şekli konusunda net bilgiler bulunmamaktadır. Octavianus'a eşlik eden ve Kleopatra'ya karşı bazı hisleri olan Dolabella, Octavianus'un kara üzerinden Suriye'ye ilerleyeceğini, kraliçe ile çocuklarını ise Roma'ya göndereceğini söylemiştir. Bunu duyan Kleopatra her zaman kendisine eşlik eden bir kadınla Marcus Antonius'un mezarına gitmiş ve onun küllerinin bulunduğu küpü kucaklayarak artık büyük bir zafer törenini şenlendirmek üzere alınan bir esir olduğunu belirtmiştir. Bir Romalı Mısır'da yatan Marcus Antonius'tan kendisini bu durumdan kurtarmasını isteyerek dua etmiştir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXXIV). Bu ağıtların ardından kendisine bir banyo hazırlatarak yıkanmış daha sonra da sedire uzanarak güzel bir öğle yemeği yemiştir. Bu arada kolunda bir sepetle biri gelen bir kişi kraliçe ile görüşmek istediğini belirtmiştir. Muhafızlar sepetin içinde ne olduğunu sorunca sepetin içindeki büyük incirleri gösteren adam birkaç tane alabileceklerini söyleyince muhafızlar adama inanmışlar ve içeri girmesine izin vermişlerdir. Yemeğini henüz bitiren Kleopatra ise bir mektup yazıp mühürledikten sonra bu mektubu Octavianus'a göndermiş, ardından kendisine sadık iki hizmetçisi dışındaki herkesi göndererek tüm kapıları kapatmıştır. Mektubu açan ve Kleopatra'nın Marcus Antonius ile gömülmek istediğini okuyan Octavianus,

kraliçenin intihar edeceğini anlamış ve derhal adamlarını göndermiştir. Fakat adamlar Kleopatra'nın yanına ulaştıklarında onu kraliyet giysileri içinde, altından yapılmış bir yatakta ve ölmüş halde bulmuşlardır. Kleopatra'nın hizmetçilerinden biri olan Iras onun ayaklarının dibinde ölmüş, başı dönen, sendeleyen ve neredeyse ölmek üzere olan diğer hizmetçisi Charmion ise kraliçenin başındaki tacı düzeltmeye çalışırken bir süre sonra ölmüştür (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXXV).

Plutarkhos'un anlattığına göre kraliçenin ölümüne neden olduğu düşünülen Aspis yılanı konusunda pek çok söylenti bulunmaktadır. Bir söylentiye göre Aspis yılanı Kleopatra'nın emriyle incirler ve yaprakların altına saklanarak özel olarak getirilmiştir. Böylece kraliçe, kendisi yılanı fark etmeden saldırmasını sağlamayı amaçlamıştır. Birkaç incir aldıktan sonra yılanı farkedene Kleopatra, yılanın kendisini ısırması için kolunu uzatmıştır. Diğer bir söylentiye göre ise Aspis yılanı bir testi içinde özenle saklanmış, Kleopatra da yılanı altın bir çubukla dürtüp kızdırınca yılan sinirlenip sıçrayarak kraliçenin koluna yapışmış ve onu ısırıştır. Fakat bu yılan yatak odasında görülmemiştir. Halk ise odanın pencerelerinin baktığı deniz kıyısında yılanın ait izler gördüklerini belirtmiştir. Plutarkhos'un bu şekilde naklettiği olayın aslı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bir başka rivayete göre de kraliçenin saçına taktığı içi boş bir tarak içinde zehir bulundurduğu söylense de ne zehirin ne de zehirin vücuda girdiği noktanın izine rastlanmamıştır. Fakat bazı kişiler Kleopatra'nın kolunda iki tane belli belirsiz bir yara gördüklerini söylemişlerdir. Octavianus da buna inanmış olacak ki zafer töreninde Kleopatra'nın üzerine Aspis yılanı yapışmış bir şekilde tasvir edilen bir resmi taşınmıştır. Fakat tüm bu anlatılanlar söylentiden ibarettir (Plutarkhos, Marcus Antonius, LXXXVI).

3.4. Suetonius (MS. 69-120/121?)

Gaius Suetonius Tranquillus'un *De Vita Duodecim Caesarum (On İki Caesar'ın Yaşamı)*¹⁹ adlı eseri, Julius Caesar'dan yani MÖ.100 yılından, İS. 96 yılında Domitianus'un ölümüne kadar olan dönemde Roma tarihine yön veren imparatorların yaşamlarını anlatırken, Roma Devleti'nin yapısı, işleyiş biçimi, toplumun durumu, olaylar ve çeşitli konular hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. On iki kitaptan oluşan bu eserde Suetonius, MÖ.100'den sonraki iki yüz yıl boyunca Roma'nın toplumsal ve siyasi olayları ile on iki imparatorun yaşamını ilişkilendirerek anlatır. Yazmış olduğu biyografik eserin Julius Caesar, Augustus ve Nero hakkında yazmış olduğu bölümlerde ise Kleopatra'dan bahsetmektedir. Buna göre Julius Caesar'dan bahsettiği bölümde 9 Ağustos 48 yılında Caesar ile Pompeius arasında gerçekleşmiş olan Pharsalia Savaşı'ndan sonraki olaylar hakkında bilgi verir. Savaşta ağır bir yenilgi alan Pompeis,

¹⁹ Suetonius. (2008). *On İki Caesar'ın Yaşamı* (F. Telatar & G. Özaktürk, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

İskenderiye kentine sığınmaya karar vermiş fakat karaya ayak basamadan Mısır'ın genç kralı XIII. Ptolemaios'un verdiği emirle başı kesilerek öldürülmüştür. Olaydan birkaç gün sonra İskenderiye'ye gelen Caesar'a Pompeius'un kesik başı bir tepsi içinde sunulunca, genç kralın kendisine de tuzak kurduğunu düşünen Caesar, mevsim kış olmasına ve hazırlık yapmamış olmasına rağmen genç kral ile savaşa girmiş ve bu savaştan zaferle ayrılmıştır. Bu zorlu savaşın ardından Mısır'ı Roma eyaleti yapmak yerine Kleopatra ile erkek kardeşi XIII. Ptolemaios'a bıraktığını anlatır. Bunun dışında Suetonius, Caesarın pek çok kraliçe ile aşk yaşadığını fakat bu kraliçeler arasında en çok Kleopatra'yı sevdiğini belirtir. Kraliçe adına şöenler düzenlediğini, onu Roma'ya götürerek onurlandırıldığını ve armağanlar verdiğini belirtir. Hatta bir oğulları olduğunu ve adının da Caesarion olduğunu belirtir. Fakat Caesarion'un Caesar'dan olup olmadığı konusunda farklı görüşlerin de bulunduğuna değinir. Augustus, çocuğun Cesar'dan olduğuna inanmamış ve onu öldürtmüştür. M. Antonis, Caesar'ın bu çocuğu kabul ettiğini belirterek senatoda açıklamış fakat Caesar'ın arkadaşı olan C. Oppius, Kleopatra'nın Caesar'dan olduğunu söylediği çocuğun Caesar'dan olmadığını göstermek için bir kitap yayınlamıştır. Halk temsilcisi Hevius Cinna ise Caesar'ın bir yasa hazırladığını ve bu yasaya göre soyunu sürdürmek ve çocuk sahibi olmak için hangi kadınla evlenmek isterse evlenebilecekti. Fakat hem oğlancılık hem de zina yüzünden saygınlığını yitiren Caesar, "Tüm kadınların erkeği, tüm erkeklerin karısı" diye adlandırmaktan kaçamamıştır (Suetonius, On İki Caesar'ın Yaşamı. Tanrısal Julius Caesar. LII).

Suetonius, Augustus ile ilgili yazmış olduğu bölümde de Kleopatra'dan da bahseder. Octavianus ve Marcus Antonius'un 43 yılında kurduğu ikinci triumvirlik bozulunca, Octavianus Marcus Antonius'a karşı bir karalama kampanyası başlatmıştır. Marcus Antonius'un vatansever bir yurttaş olmadığını göstermek istemiş, Kleopatra'dan olma çocuklarını mirasçıları arasında gösterdiği vasiyetnamesinin halk toplantısında açılmasını ve okunmasını sağlamış ve Marcus Antonius devlet düşmanı ilan edilmiştir. Suetonius, Octavianus ile Marcus Antonius arasında yapılan Actium Savaşı hakkında da bilgi verir. Savaşın ardından İtalya'da askerlerin ayaklandığı haberini alan Octavianus, İtalya'ya gitmiş, yirmi yedi gün sonra geri dönerek Mısır'a gelmiş, Marcus Antonius ile Kleopatra'nın sığındığı İskenderiye'yi ele geçirerek son bir kez daha barış girişiminde bulunan Marcus Antonius'u intihar etmek zorunda bırakmıştır. Zafer törenine kadar sağ kalmasını istediği Kleopatra için yarasından zehiri emmek üzere Afrika'nın kuzeyinden zehirli yılanlar konusunda çok deneyimli olan yerliler getirtti ve onun yanına yolladı. Çünkü kraliçenin bir engerek yılanının sokması sonucu ölmüş olabileceğini düşünüyordu. Onları yan yana gömerek onurlandırdı ve kendilerinin başlattığı mezarın bitirilmesini buyurdu. Marcus Antonius'un Fulvia'dan olan oğlu Antonius'u da öldürttü. Kleopatra ile Caesar'ın oğlu olan Caesarion ise kaçarken yakalandı ve

öldürüldü. Marcus Antonius ve Kleopatra'nın diğer çocuklarını ise kendi yakını gibi korudu ve yalnız bırakmadı (Suetonius, On İki Caesar'ın Yaşamı. Tanrısal Augustus, XVII).

3.5. Florus (MS. 74-130)

Kleopatra'ya ilişkin bilgiler sunan tarihsel kaynaklar tek tip bir anlatı geleneğine bağlı değildir. Bu durum, Roma tarih yazımındaki yöntemsel çeşitliliği ortaya koymaktadır. Romalılar için tarih, geçmişin kronolojik aktarımının yanı sıra edebî değeri olan, öğretici anlatılar ve efsanevi unsurlar içermektedir. Ancak bazı yazarlar, ayrıntılı eserler kaleme almak yerine özetleyici ve pratik anlatımlara yönelmişlerdir. Bu yaklaşımın temsilcilerinden biri olan Florus, özellikle seyyahlar için bir tür tarihsel harita işlevi görebilecek nitelikte olan eserinde Roma'nın tarihsel gelişimini ele almıştır. Roma'nın kuruluşundan itibaren yaşanan askerî mücadeleleri anlatan ve Roma'yı yücelten bu çalışmanın, Titus Livius'un kapsamlı tarihinin bir özeti niteliğindedir. MS. 74–130 yılları arasında yaşamış olan Florus'un eserinin ayırt edici niteliği Roma tarihini efsanevi kuruluş aşamasından başlayarak ilk imparator Augustus dönemine kadar iki kitap hâlinde sunmasıdır. Burada Actium Savaşı sürecindeki gelişmeler, Kleopatra ile Marcus Antonius'un çatışma sırasında geri çekilmeleri ve Kleopatra'nın ölümü gibi anlatılar, Florus'un eserinde de diğer antik kaynaklarla paralel biçimde yer almaktadır.²⁰ Florus'un bu olayları aktarırken Kleopatra'yı özellikle “Mısırlı kadın” (*Aegyptia femina*) şeklinde nitelemesi, Augustus Dönemi'nin ideolojik söylemiyle örtüşen bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu söylem, Horatius, Propertius ve Vergilius gibi dönemin şairlerinde olduğu kadar Strabon gibi tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinde de benzer şekilde karşımıza çıkmaktadır. Florus, Kleopatra'yı ahlaki zaafı olan, içkiye düşkün ve fiziksel cazibesini siyasi bir araç olarak kullanan bir figür şeklinde tasvir ederken, esasen Octavianus'un Roma ahlakını ve geleneksel erdemleri temsil eden tek meşru lider olduğunu vurgulamayı amaçlamaktadır. Bu anlatı, Octavianus'u yüceltme ve onun rakiplerine karşı üstünlüğünü ahlaki bir zemin üzerinden temellendirme çabasının bir parçası olarak değerlendirilebilir (Davis, 1969, s. 91–94; Ashton, 2008, s. 170). Kleopatra'nın Marcus Antonius ile olan ilişkisi üzerinden “ahlaksız” bir kadın olarak sunulması ise Roma entelektüel çevrelerinde özellikle Cicero'nun temsil ettiği ahlak merkezli siyasi söylemin ve ahlak savunucusu nitelikli bir tutumunun tarih yazımına yansımalarıdır.

²⁰ Florus. (1929). *Epitome of Roman History* (E. S. Forster, Trans.). Loeb Classical Library. Brooklyn, NY: Loeb Classical Library.

3.6. Appian (95-165)

Kleopatra dönemine ilişkin siyasal gelişmelere yer veren ancak içerik bakımından sıra dışı ya da özgün bilgiler sunmayan bir diğer kaynak İskenderiyeli Yunan tarihçi Appianos'un kaleme aldığı *Historia Romana (Roma Tarihi)*²¹ adlı eseridir. Roma'da uzun süre avukatlık yapmış olan ve daha sonra Mısır'da imparatorluk temsilcisi olarak görevlendirilen Appian, Roma yanlısı bir tarih yazımı anlayışı benimsemiştir. Appian, eserinin ikinci ve beşinci kitaplarında Kleopatra'nın iktidara yükseldiği süreçte yaşanan siyasi olaylara yer vermektedir. Bu bağlamda Pompeius'un Mısır'a gelişi ve burada öldürülmesi, Kleopatra ile kardeşi XIII. Ptolemaios arasında yaşanan taht mücadelesi, Julius Caesar'ın kraliçeyi onurlandırmak amacıyla Roma'da inşa ettirdiği tapınak ile Caesar'ın ölümünün ardından ortaya çıkan siyasal gelişmeler ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır (Appian, *Historiae Romanae*, 2.10.71; 2.12.84–86; 2.15.102; 5.1.8–9). Appian'ın aktardığı bu bilgiler Kleopatra dönemi siyasetini anlamaya katkı sağlamakla birlikte daha önceki tarihçilerin sunduğu anlatıların tekrarıdır ibaret olup yeni bir perspektif sunmamaktadır.

3.7. Cassius Dio (150-235)

Cassius Dio, MS. 150-235 yılları arasında yaşamış Hellen tarih yazarıdır. Yaklaşık MS. 180 yılında Roma'ya gelerek devlet bünyesinde görev almış ve Roma senatosunun bir üyesi olmuştur. Seksen kitaptan oluşan ve bir kısmı günümüze ulaşmış olan *Rhomaika* adlı eseri Roma İmparatorluğu'nun kurulmasına da zemin hazırlamış olan Pompeius, Caesar ve Octavian arasındaki savaşı anlatır (Ashton, 2008, s. 20; İplikçiöğlu, 1997, s. 402). Eserin 42-43, 47-51. kitaplarında Kleopatra'dan söz edilmektedir.

Dio, Ptolemaios'un 48 yılında yapılan Pharsalia Savaşı'nda uğradığı yenilgi sonrasında Mısır'a/Pelusium'a gelmesi ve taht ortağı olan kız kardeşi Kleopatra ile savaşmak için Pelesium'da kamp kurmuş olan XIII. Ptolemaios'un öldürülmesine kadar olan olaylardan bahseder (Dio, *Historiae Romanae*, XLII.III.1). Ayrıca Kleopatra'nın Caesar'ı çok etkilediğini de anlatır. Kleopatra ile Caesar'ın Mısır'daki sarayda ilk karşılaşmaları hakkında bilgi verir. Dio'ya göre ilk olarak Kleopatra

²¹ Appiann, Augustus, Sallustius, Titus Livius, Polybius ve Poseidonios gibi önceki yazarların eserlerinden yararlanarak kaleme aldığı *Historiae Romanae (Roma Tarihi)* adlı çalışmasını Yunanca olarak yazmış ve bu eseri toplam yirmi dört kitap halinde düzenlemiştir. Appian tarih yazımında kronolojik sıralamadan ziyade belirli coğrafi alanlar ve tarihsel dönemleri kapsayan tematik bir yapı benimsemiştir (bkz. Arslan, 2007, s. 536). Eserde yer alan 13–21. kitaplar, Marius döneminden başlayarak Actium Savaşı'na kadar uzanan süreci kapsamaktadır. Bu kitaplar içerisinde özellikle 18–21. kitaplar *Aegyptika* başlığı altında toplanmış olup Mısır merkezli olaylara odaklanmaktadır. Günümüze ulaşan bölümler ise 6–8, 11–17 ve 23. kitaplardan oluşmaktadır.

Caesar'dan etkilenmiştir. Dio, Kleopatra'nın fiziki görünüşüne ve benzersiz güzelliğine de değinir. Gençliğinin ilk yıllarında olan Kleopatra'nın ilk görüşte göze çarptığını, etkileyici bir ses tonu olduğunu, başka insanlara kendisini kabul ettirmeyi çok iyi bildiğini anlatır. Kleopatra'nın Caesar ile görüşmek istemesindeki amacının ise güzelliğini kullanarak hedeflerine ulaşmak olduğunu belirtir ve bu nedenle Caesar ile tanışma girişiminde bulunduğunu söyler. Böylelikle Kleopatra amaçlarını ve entrikalarını gerçekleştirmek için kardeşi XIII. Ptolemaios'tan habersiz saraya gizlice girmiş ve Caesar ile tanışmıştır (Dio, *Historiae Romanae*, XLII.XXXIV.2-6). Bundan sonraki süreçte Caesar saraya yerleşmiş ve Mısır geleneklerine uygun olmayan bir şekilde Kleopatra ile yaşamaya ve ülkeyi yönetmeye başlamıştır (Dio, *Historiae Romanae*, XLII.XXXV.4). Dio, Kleopatra ile büyük bir aşk yaşamaya başlayan Caesar'ın ona yaptığı jestlerden de bahseder (Dio, *Historiae Romanae*, XLIII.XX.2). Hatta Caesarion adını verdikleri bir de oğulları olmuştur. Kleopatra, "Ptolemaios" ünvanı ile anılan bir Mısır kralı olmasını çok istediği oğlunu Caesarion adıyla değil, Ptolemaios adıyla çağırmıştır (Dio, *Historiae Romanae*, XLVII.XXXI.5).

Dio, İskenderiye savaşı sonrasında çıkan ayaklanmalar, binaların ve kütüphanenin yakılması olayına değinir (Dio, *Historiae Romanae*, XLII.XXXVIII.2). Ayrıca bu iç karışıklık sonrasında Caesar'ın büyük bir zafer kazandığını, yönetimin de Kleopatra'ya verildiğini anlatır. Fakat mısırlılar yönetimin tekrar bir kadına verilmesinden rahatsız olmuş ve bir isyan çabası içine girmişlerdir. Romalılar ise Caesar'ın yaptıklarından ve onun bir kadınla yaşıyor olmasından rahatsız olmuşlardır. Her ne kadar Caesar Kleopatra'yı erkek kardeşi XIII. Ptolemaios ile evlendirip onlara ikili bir yönetim vermiş olsa da aslında bu sözde geçerli olan bir durumdur. Kleopatra ise yönetimi tek başına ele almak istiyor, erkek kardeşi-kocasının ise bir ülkeyi yönetmek için çok genç olduğunu düşünüyordu. Fakat tüm bu gelişmeler sözde kalmış, Kleopatra yönetimi tek başına ele geçirmiş ve zamanının çoğunu da Caesar ile geçirmiştir (Dio, *Historiae Romanae*, XLII.XLIV.1-4). Dio, tüm bu gelişmeler yaşanırken Roma senatosunda da oldukça hareketli günler yaşandığına değinir. Özellikle Caesar ve Kleopatra hakkında senatoda çok sert eleştiriler ve suçlamalar yapılmıştır. Tüm bu kargaşa içinde Caesar ve Kleopatra birlikte Roma'ya gelen kraliçe Caesar'ın Roma'daki evine yerleşmiştir. Bu olay, onlar hakkında yapılan eleştiri ve suçlamaların dozunu daha da artırmıştır. Ancak Caesar bu suçlamalara ve eleştirilere kulak asmamıştır (Dio, *Historiae Romanae*, XLIII.XXVII.3).

Kleopatra'dan "Mısırlı Kadın" olarak bahseden ve Caesar ile arasındaki ilişkiye de değinen Dio, Philippi Savaşı sonrasında Asya'ya gelen Marcus Antonius'un Kleopatra'ya aşık olduğunu anlatır ve Kilikya'daki buluşmalarına değinir. Ona göre Marcus Antonius Mısırlı kadının kölesi olmuştur. Bu durum Marcus Antonius

hakkında kötü eleştirileri de beraberinde getirmiş ve bu olay onu bazı olumsuzlukların da içine sürüklemiştir (Dio, *Historiae Romanae*, XLVIII.XXIV.1-2; L.VI.1). Örneğin Marcus Antonius'un karısı Fulvia, Sicyon'da ölünce Kleopatra'ya Marcus Antonius onun ölümünden sorumlu tutulmuştur (Dio, *Historiae Romanae*, XLVIII. XXVIII.2-3). Ayrıca Romalılar tarafından büyük bir sorun olarak görülen Kleopatra nedeniyle de ciddi suçlamalara maruz kalmıştır (Dio, *Historiae Romanae*, XLIX.XXXII.4). Fakat tüm bu olaylar Marcus Antonius üzerinde etkili olmamış ve zamanla eskisinden daha çok bağlanmış (Dio, *Historiae Romanae*, XLIX.XXXIV.1).

Dio, Marcus Antonius'un büyük ideallerinden biri olan Armenia seferine de değinir. Onun, soğuk kış şartları nedeniyle kışın çıktığı Armenia seferinde yaşamış olduğu ciddi sıkıntıları anlatır. Askerleri yaralanan, hastalanan ve tüm bu olumsuzluklar nedeniyle çok sayıda askerini kaybeden Marcus Antonius için gerekli olan yardım ise Kleopatra'dan gelmiştir. Kraliçe, Marcus Antonius'un ordusunda bulunan piyadelerden her biri için dört yüz sestertius para vermiş bu ödenek Marcus Antonius'u önemli ölçüde rahatlatmış olsa da yeterli gelmemiştir. Bu nedenle de Kleopatra hem ona destek olmak hem de cesaretlendirmek için kredi vermiştir (Dio, *Historiae Romanae*, XLIX.XXXI.1,4). Armenia seferinin ardından buradaki işlerini tamamlayan Marcus Antonius, oğlunu Media kralının kızı ile nişanladıktan sonra buradan elde ettiği ganimetler ve hediyeleri Kleopatra ve çocuklarına götürmüştür (Dio, *Historiae Romanae*, XLIX.XL.3). Daha sonra ise İskenderiyeliler'e büyük bir ziyafet vermiştir. Kleopatra ve çocuklarının da bulunduğu bir toplantı yapmıştır. Marcus Antonius, toplantı boyunca yaptığı konuşmada Kleopatra'dan sürekli olarak "kralın kraliçesi", Octavianus tarafından Caesar'ın oğlu olarak görülmeyen Caesarion'dan ise "kralların kralı" olarak bahsetmiştir. Sonra da Mısır ve Kıbrıs da dahil olmak üzere tüm eyaletleri aile üyeleri arasında pay etmiştir. Marcus Antonius toprak paylaşımında oğlu Ptolemaios'a Suriye'nin yanı sıra Fırat Nehri'nin batısından Hellespontus'a (Çanakkale Boğazı) olan bölgeyi; Kleopatra'ya Libya'da bulunan Kyreneika'yı, oğlu Alexander'a Armenia Bölgesi ile Fırat Nehri'nin doğusundan Hindistan'a kadar olan bölgeyi vermiştir (Dio, *Historiae Romanae*, XLIX.XLI.1-3).

Dio, Marcus Antonius ve Kleopatra'nın Octavianus ile yaptığı Actium Savaşı hakkında da bilgi verir. Actium Savaşı sırasında hangi stratejinin uygulanacağı konusunda pek çok farklı görüş ortaya atılmıştır. Kleopatra ise bir deniz savaşına girmenin uygun olduğunu düşünmüş, böylece düşman hatlarını kırmayı planlamıştır. Kara kuvvetlerini idare eden Canidius ise Kleopatra'yı Mısır'a göndermeyi planlamış, büyük bir deniz savaşı yapmaktan ziyade Trakya ve Makedonya ya çekilerek bir kara savaşı yapılmasını ve böylece anlaşma sağlanması gerektiğini düşünmüştür. Bu şekilde düşünmesinin nedeni ise Octavianus'un deniz savaşlarında

tecrübeli olması, Antonius'un ise kara savaşlarında tecrübeli olmasıdır. Fakat tüm bunlara rağmen bir deniz savaşı yaparak bir sonuca ulaşma çabası içinde olan Kleopatra, Marcus Antonius'u ikna etmeyi başarmıştır. Fakat asıl amacı kaçmak olduğu için tüm stratejisini bu yönde uygulamış ve donanmasını kolayca kaçırmaya en uygun olan stratejik noktalara yerleştirmiştir. Bu gelişmelerin sonunda Marcus Antonius Kleopatra'nın önerisini kabul ederek, deniz savaşına girmeye karar vermiştir (Dio, *Historiae Romanae*, L.XV.1-4). Fakat savaş hazırlıkları tamamlanmış olsa da dört gün süren şiddetli fırtına savaşın gecikmesine neden olmuştur. Kleopatra gemilerini demirleyerek gergin bir bekleyiş içine girmiş ve sonunda 2 Eylül 31'de savaş başlamıştır. Kleopatra filosuna gereken işareti verince gemiler çarpışmalara katılmadan Mısır'a doğru yol almaya başlamıştır. Bunu gören Marcus Antonius da gemisini ve askerlerini terk ederek beş sıra kürekli bir gemiye binerek kaçmıştır (Dio, *Historiae Romanae*, L.XXXIII.1-3). Böylece Marcus Antonius ve Kleopatra Actium Savaşı'ndan büyük bir yenilgi ile ayrılmıştır. Dio, Marcus Antonius ve Kleopatra'nın Actium savaşı sonrasında yaptıklarına da detaylı olarak değinmiştir.²²

Plutarkhos ve Dio'nun anlatıları, Kleopatra'nın temsili konusunda ortak bir ideolojik zemini paylaşmaktadır. Her iki yazar da kraliçenin siyasi yetkinliğini ikincil plana iter onu Roma'nın iç düzenini tehdit eden Doğulu bir figür olarak konumlandırır. Plutarkhos bu yaklaşımı ahlaki biyografi çerçevesinde dolaylı biçimde anlatırken Dio açık ve sert bir söylem kullanmaktadır. Bu anlatılar, Kleopatra'nın tarihsel kimliğinin Roma merkezli bir perspektifle yeniden inşa edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Erken İmparatorluk Dönemi kaynakları, Kleopatra'nın biyografisini aktarmaktan çok, Roma'nın kendi siyasi ve ahlaki üstünlüğünü meşrulaştıran bir söylemin parçası olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Augustus dönemi şair ve yazarlarının Kleopatra'yı ele alan anlatımları bütünsel olarak değerlendirildiğinde kraliçenin üç temel aşamada kurgulandığı görülür. İlk olarak, bazı yazarların Kleopatra'nın adını açıkça anmaksızın, ima etme yoluyla olumsuz bir figür inşa ettikleri görülür. Vergilius, Horatius ve Propertius bu yaklaşımın en belirgin temsilcileridir. Bu yazarlar Kleopatra'yı Roma ahlaki ve düzeni için bir tehdit unsuru oluşturan, ahlaksız bir "Doğulu kadın" imgesi üzerinden betimlemişlerdir. Bu şairlerin anlatılarında kraliçenin şahsi ve siyasi kimliği geri plana atılarak Roma'nın düşmanı olarak görülen sembolik bir figür ortaya atılmıştır.

²² Cassius Dio. (1916). *Roman History (Historiae Romanae)* (E. Cary, Trans.; Vol. 6, Books 51–55). Cambridge, MA: Harvard University Press.

İkinci olarak, antik anlatılarda Kleopatra'nın ölümü merkezi bir tema hâline getirilmiştir. Horatius, Strabon, Plutarkhos, Dio ve Florus gibi yazarların anlatımlarında Actium savaşı sonrasında yaşanan yenilgisinin ardından intihar eden bir Kleopatra tasviri öne çıkarken, Velleius Paterculus'un anlatımı bu genel eğilimden kısmen ayrılmaktadır. Velleius, kraliçenin ölümünü korkaklık ya da çaresizlikle bağlamında değil, onurlu ve cesur bir tercih olarak değerlendirir. Antik literatürde Kleopatra'ya yönelik olumlu niteliklerin son derece sınırlı olduğunu göz önünde bulundurursak bu yaklaşım istisna olarak değerlendirilebilir.

Üçüncü temsil düzlemi ise Actium savaşında elde edilen zafer üzerinden şekillenen bir Kleopatra imajıdır. Strabon, Octavianus'un Kleopatra ve Marcus Antonius'u intihara zorladığını açıkça ifade eder ve bu durum Augustus Dönemi yazarları arasında istisna teşkil eder. Öte yandan Valerius Maximus gibi yazarlar ise Actium yenilgisini vurgulayarak, Kleopatra'yı Roma'nın zafer anlatısı içinde edilgen bir unsur hâline getirmişlerdir. Bu bağlamda, Augustus Dönemi edebiyatının temel amacının, Octavianus'un meşruiyetini pekiştirmek ve Roma'nın mutlak üstünlüğünü vurgulamak olduğu görülmektedir.

Bu üç aşama birlikte değerlendirildiğinde, Augustus Dönemi şair ve yazarlarının Kleopatra'yı tarihsel bir aktör olarak değil siyasi, ideolojik ve edebi bir propaganda aracına dönüştürdükleri anlaşılmaktadır. Horatius'un kraliçenin ölümünü alaycı bir dille kutlaması ve onu değersizleştirilmesi bu propagandanın en sert örneklerinden biridir. Bu çerçevede, Augustus Dönemi'nde Kleopatra'yı olumlu biçimde ele alan bir yazarın bulunmadığını söylemek mümkündür. Dönemin edebi üretimi, kraliçeye karşı kolektif bir olumsuz söylem geliştirmiştir. Erken İmparatorluk Dönemi yazarları üzerine yapılan karşılaştırmalı değerlendirme de bu olumsuz algının devamlılığını ortaya koymaktadır. Lucan, Florus ve Dio gibi yazarlar Kleopatra'yı ahlaksız, manipülatif ve Roma için tehlikeli bir figür olarak tasvir eder. Bu anlatılarda kraliçenin siyasi kapasitesi geri planda bırakılırken onun Romalı komutanlarla olan ilişkileri, cinsellik ve baştan çıkarıcılık ekseninde yorumlanmıştır.

Sonuç olarak, Kleopatra hakkında bilgi veren antik kaynakların büyük çoğunluğunun, kraliçenin cinsiyeti, fiziki özellikleri, aşkları, Romalı komutanlarla olan şahsi ve siyasi ilişkileri, Actium Savaşı ve intiharı gibi sınırlı temalar etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Antik yazarlar Kleopatra'yı Geç Hellenistik dönemin karmaşık siyasi yapısı içinde etkin bir hükümdar ve siyasetçi olarak değerlendirmekten ziyade cinsiyet temelli ve ahlaki yargılar içeren bir anlatı kapsamında aktarmışlardır. Antik yazarların edebi anlatımı vasıtasıyla güç kazanan bu propaganda anlayışı ve dili Kleopatra'nın tarihi önemini ve siyasi kimliğini gölgede bırakan bir unsur olmuştur. Nitekim kraliçe iyi eğitim almış, çok sayıda dil bilen, üstün bir politik zekâya sahip bir hükümdar olmaktan çok öte bir şekilde

anlatılmıştır. Bu bağlamda fiziki güzelliği, cazibesi, cinsiyet ve cinsellik üzerinden tanımlanan bir figüre indirgenmiştir. Bu bağlamda antik kaynakların çoğu Kleopatra hakkında nesnel ve tarihsel açıdan güvenilir bilgiler sunmaktan ziyade birbirini tekrar eden ve dönemin ideolojik anlayışı doğrultusunda yönlendirilmiş anlatılar üretmişlerdir. Kleopatra'nın Romalı komutanlarla olan şahsi ve siyasi ilişkilerinin zamanla efsanevi bir boyut kazanması da bu sürecin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Augustus dönemi yazar ve şairlerinin oluşturduğu bu olumsuz imaj sonraki dönem yazarlarını da etkilemiş ve Kleopatra'nın yüzyıllar boyunca asıl meziyetlerinin üzeri örtülmüş bir kraliçe olarak anılmasına yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Appian. (1964). *Roman history: The civil wars* (H. White, Trans.; Vol. 3, Books 1–3). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Caesar. (1955). *Caesar: Alexandrian war, African war, Spanish war* (A. G. Way, Trans.). Loeb Classical Library.
- Caesar, G. I. (1955a). *Bellum civile* (A. G. Way, Trans.). Loeb Classical Library No. 402. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Caesar, G. I. (1955b). *The civil wars* (A. G. Way, Trans.). Loeb Classical Library No. 402. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Caesar, G. I. (2007). *İç savaş (Commentarii de Bello Civili)* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cassius Dio. (1916). *Roman History (Historiae Romanae)* (E. Cary, Trans.; Vol. 6, Books 51–55). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cicero. (1961). *Letters to Atticus* (Vol. 3, E. O. Winstedt, Trans.). Harvard University Press.
- Florus. (1929). *Epitome of Roman History* (E. S. Forster, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Horatius. (2008). *The Odes of Horace* (J. H. Kaimowitz, Trans.). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Josephus, F. (1987). *The Antiquities of The Jews* (W. Whiston, Trans.). Peabody, MA: Hendrickson Publishers.
- Josephus, F. (1998). *The Works of Josephus* (W. Whiston, Trans.). Peabody, MA: Hendrickson Publishers.
- Lucan. (1962). *The Civil War (Pharsalia)* (J. D. Duff, Trans.). Loeb Classical Library No. 220. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ovidius. (2004). *Metamorphoses* (A. D. Melville, Trans.). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Ovidius. (1994). *Dönüşümler* (İ. Z. Eyüboğlu, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.
- Pliny the Elder. (1961). *Natural History* (H. Rackham, Trans.; Vol. 3, Books 8–11). Loeb Classical Library No. 353. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Plutarkhos. (1992). *Marcus Antonius* (M. Özaktürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Plutarkhos. (2007). *Paralel Yaşamlar: İskender ve Caesar* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

- Propertius. (1977). *Elegies* (L. Richardson, Trans.; Vols. 1–4). Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Strabo. (1967). *Geography* (H. L. Jones, Trans.; Vol. 8, Book 17). Loeb Classical Library No. 267. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Suetonius. (2008). *On İki Caesar'ın Yaşamı* (F. Telatar & G. Özaktürk, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Valerius Maximus, (2004). *Memorable Deeds and Sayings One Thousand Tales from Ancient Rome*, (Translated by H. J. Walker), Indianapolis, IN: Hackett.
- Velleius Paterculus. (1961). *Compendium of Roman History / Res Gestae Divi Augusti* (F. W. Shipley, Trans.). Loeb Classical Library No. 152. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vergilius. (2010). *Aeneas* (İ. Z. Eyuboğlu, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.

Modern Kaynaklar

- Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator: Roma'nın büyük düşmanı*. İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Ashton, S. A. (2008). *Cleopatra and Egypt*. Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Brenk, F. E. (1992). Antony–Osiris, Cleopatra–Isis: The end of Plutarch's Antony. In P. A. Stadter (Ed.), *Plutarch and the historical tradition* (pp. 159–182). London, UK: Routledge.
- Chaudhuri, P. (2012). Naming Nefas: Cleopatra on the Shield of Aeneas. *The Classical Quarterly*, 62(1), 223–226.
- Davis, A. T. (1969). Cleopatra Rediviva ("Cleopatra Rediviva"). *Greece & Rome*, 16(1), 91–94.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Johnson, W. R. (1967). A Queen, A Great Queen? Cleopatra and Politics of Misrepresentation. *Arethusa*, 6(3), 387–402.
- Kostuch, L. (2014). Ancient Philosophy of Lovesickness: Plutarch, Cleopatra and Eros. *Spoleczeństwo Edukacja*, 14(2), 1–10.
- Luce, J. V. (1963). Cleopatra as fatale monstrum (Horace, Carm. 1.37.21). *The Classical Quarterly*, 13(2), 251–257.
- Roller, D. W. (2010). *Cleopatra: A biography*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Takács, S. A. (1995). Alexandria in Rome. *Harvard Studies in Classical Philology*, 97, 263–276.
- Tyldesley, J. (2008). *Cleopatra: Last queen of Egypt*. London, UK: Basic Books.

BÖLÜM 58

Öz-Disiplin

Hilal Erturhan Işkın¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Orcid: 0000-0003-4380-7528

GİRİŞ

Öz-disiplin, bireyin kısa vadeli dürtüler, dikkat dağıtıcı uyaranlar ve duygusal dalgalanmalara rağmen uzun vadeli hedefler doğrultusunda tutarlı davranışlar sergileyebilme kapasitesi olarak tanımlanmıştır (Billore, Anisimova ve Vrontis, 2023). Bu tanım, sadece irade gücüne indirgenemeyecek daha geniş bir öz-düzenleme sürecini ifade etmektedir; bu süreç hedef belirleme, planlama, çevresel düzenleme ve alışkanlık oluşturmaya içermektedir (Billore vd. 2023; Saunders ve More, 2024). Öz-disiplinin yalnızca anlık direnç göstergesi olmadığı, aynı zamanda davranışın bilişsel ve motivasyonel bileşenlerini içeren bütünsel bir sistem olduğu ileri sürülmektedir.

Gündelik söylemde öz-disiplin sıklıkla irade gücü ile eşleştirilse de, psikolojik araştırmalar bu kavramı daha kapsamlı bir çerçevede ele almaktadır. Öz-disiplin, uzun vadeli hedeflere ulaşmayı kolaylaştıran davranışların seçilmesi ve sürdürülmesi ile ilişkilendirilmiştir (Billore vd. 2023). Bu bağlamda, öz-disiplinin salt bireysel bir özellikten öte psikolojik süreçler bütünü olduğu vurgulanmaktadır. Ek olarak, öz-disiplinin sadece bireysel yetenek değil, aynı zamanda çevresel ve stratejik düzenlemelerle desteklenebilen bir süreç olduğu belirtilmiştir. Bireylerin hedeflerine ulaşırken karşılaştıkları erteleme davranışı, kısa süreli haz arayışı ve dikkat dağınıklığı gibi etkenler, öz-disiplin süreçlerinin yalnızca içsel irade ile açıklanamayacağını göstermiştir (Saunders ve More, 2024). Bu nedenle, öz-disiplinin davranış düzenleme alanı içinde konumlandırılması gerektiği ileri sürülmektedir.

Öz-disiplin kavramı, öz-denetim ve öz-düzenleme ile ilişkili olarak incelenmektedir. Öz-düzenleme literatüründe, bireylerin içsel hedefleri doğrultusunda davranış ve bilişsel süreçlerini yönetmeleri önemlidir (Billore vd. 2023). Bu çerçevede öz-disiplin, öz-düzenlemenin bir bileşeni olarak değerlendirilebilmektedir. Öz-düzenleme, yalnızca dürtülerin engellenmesini değil, aynı zamanda planlama, izleme ve ayarlama süreçlerini içerir; bu süreçler hedeflere ulaşmayı sistematik hâle getirir (Billore vd. 2023).

Alışkanlıklar da öz-disiplin süreçlerinde önemli bir rol oynamaktadır çünkü alışkanlıklar uzun vadeli hedeflerle uyumlu davranışları otomatikleştirebilir veya hedeflerle çelişen davranışları sürdürmeye yol açabilir (Wood, 2025). Alışkanlıkların bu çift yönlü etkisi, öz-disiplinin yalnızca bilinçli çaba ile değil aynı zamanda çevresel ve davranışsal düzenlemelerle de ilişkilendirilebileceğini göstermektedir.

Son yıllarda yapılan çalışmalarda, öz-düzenlemenin ve öz-disiplinin hedeflere ulaşmadaki etkisi üzerine sistematik literatür incelemeleri yapılmıştır. Bu araştırmalar, öz-disiplin süreçlerinin bireylerin kendi davranışlarını kontrol etme, hedefleri takip etme ve sonuçlara ulaşma becerilerini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır (Billore vd. 2023). Öz-disiplinin bu geniş tanımı, eğitim, sağlık,

örgütler ve kamu politikaları gibi farklı bağlamlarda uygulanabilirliği güçlendirmektedir.

Öz-disiplin süreçleri yalnızca bireysel düzeyde kalmayıp; eğitimsel ve örgütsel bağlamlarda da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Öz-disiplin ve öz-düzenleme, akademik başarı ile güçlü ilişkiler göstermektedir; bu durum bireylerin uzun vadeli hedeflerine ulaşmalarında bu süreçlerin merkezi bir rol oynadığını göstermektedir (Billore vd. 2023). Öz-disiplinin geliştirilmesi, davranışsal stratejiler, çevresel düzenlemeler ve alışkanlık oluşturma süreçleriyle desteklendiğinde daha etkili sonuçlar ortaya koymaktadır. Stratejik olarak planlanan müdahaleler sayesinde, bireylerin davranış değişim süreçleri bilinçli hale getirilerek daha sürdürülebilir hâle gelebilir.

Bu bölümde öz-disiplin kavramının tanımı, kuramsal bağlamı ve stratejik önemi tartışılmıştır. Öz-disiplin yalnızca içsel bir direnç göstergesi olarak değil; hedeflere ulaşmayı destekleyen örgütleyici bir süreç olarak görülmektedir. Bu süreç, uzun vadeli hedeflerin gerçekleştirilmesinde planlama, çevresel düzenleme ve alışkanlık oluşturma gibi davranışsal bileşenlerle etkileşim içindedir. Öz-disiplin süreçlerinin yalnızca bireysel yetenekten ibaret olmadığı, aynı zamanda çevresel ve stratejik müdahalelerle geliştirilebileceği ileri sürülmektedir (Billore vd. 2023; Saunders ve More, 2024).

2. Öz-Disiplin Kavramı

Öz-disiplin terimi literatürde sıklıkla öz-denetim ve öz-düzenleme kavramları ile birlikte kullanılmakla birlikte, her birinin vurgu noktaları farklı biçimde tanımlanmaktadır. Öz-düzenleme, bireyin hedefleri doğrultusunda kendi davranışını izlemesi, değerlendirmesi ve gerektiğinde bu davranışı düzeltmesi gibi döngüsel süreçleri ifade eder; bu süreç, davranışsal, bilişsel ve duygusal düzenleme mekanizmalarının bir arada işletilmesini içerir (Billore, Anisimova ve Vrontis, 2023). Öz-denetim ise daha çok anlık dürtüler ile uzun vadeli hedeflerin çatıştığı durumlarda, baskın tepkiyi bastırma veya alternatif bir tepkiyi seçme kapasitesine odaklanır; bu bağlamda öz-denetim, anlık davranışsal kontrol süreçleri ile ilişkilidir.

Bu kavramsal ayrım, öz-disiplinin tanımlanmasında önemli bir yere sahiptir. Öz-disiplin, öz-denetim süreçlerini kapsamakla birlikte süreklilik ve alışkanlık boyutunu daha belirgin biçimde içerir; birey yalnızca istemediği bir davranışı engellemekle kalmaz, aynı zamanda hedeflediği davranışı düzenli biçimde gerçekleştirmek için rutinler ve yapılar kurar. Bu kapsamda öz-disiplin, hedeflere ulaşmak için gerekli olan davranışsal stratejiler ve çevresel düzenlemelerin uzun süreli olarak sürdürülmesini sağlayan daha geniş bir süreç olarak ele alınmaktadır (Kardaş, 2024)

Kuramsal olarak öz-denetim ve öz-düzenleme arasındaki ayrım, hem akademik başarı hem de yaşamın diğer alanlarındaki hedeflere ulaşma süreçlerinde önem taşır. Öz-denetim, bireyin anlık dürtüleri bastırarak uzun vadeli hedeflere yönelmesine

olanak sağlar; ancak bu yeterli değildir çünkü sürdürülebilir başarı, bireyin hedeflerine uygun çevresel yapıların düzenlenmesini ve alışkanlıkların otomatikleşmesini de gerektirir (Duckworth, Gendler ve Gross, 2016). Bu nedenle çağdaş yaklaşımlar, öz-disiplini tek bir yetenek veya anlık süreç yerine, çok aşamalı bir süreç ve stratejiler bütünü olarak ele almaktadır; bu stratejiler arasında çevresel düzenleme ve alışkanlık oluşturma gibi unsurlar da bulunur (Duckworth vd. 2016).

Bu bağlamda, öz-disiplinin yalnızca bireysel çaba düzeyine indirgenmesi yanıltıcı olabilir çünkü başarısızlıklar kolayca karakter zayıflığı şeklinde tanımlanabilir. Oysa sürdürülebilir davranış değişimi, bireyin içsel çabası ile dış çevre ve stratejik yapıların entegrasyonunu gerektirir. Bu nedenle literatürde, öz-disiplin süreçlerinin yalnızca bireysel iç kontrol ile açıklanamayacağı; bunun yerine bilişsel, duygusal ve çevresel düzenleme süreçlerinin bir arada değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Duckworth vd. 2016).

Kişilik psikolojisi açısından öz-disiplin, Beş Faktör Modeli'nde vicdanlılık (conscientiousness) boyutunun temel bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Vicdanlılık; planlı davranma, sorumluluk, hedefe bağlılık, düzen ve sebat gibi eğilimleri kapsayan geniş bir kişilik boyutudur (John, Naumann ve Soto, 2008). Bu çerçevede öz-disiplin, bir yandan uzun vadeli hedeflere yönelik sebatı, diğer yandan kısa vadeli hazları erteleme kapasitesini temsil etmektedir. Vicdanlılık eğilimi yüksek bireylerde bu tür davranışsal tutumların daha yaygın olduğu ve uzun vadeli hedeflere ulaşma olasılığının arttığı gösterilmiştir (Roberts, Jackson, Fayard, Edmonds ve Meints, 2009; meta-analiz bulguları).

Kişilik temelli öz-disiplinin, durumsal öz-denetim çabalarından farklı olarak daha süregelen ve bağlamsal olarak daha istikrarlı bir eğilim olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte literatürde, kişilik eğilimlerinin bağlamsal faktörler tarafından desteklenebileceği veya zayıflatılabileceği vurgulanmıştır; bu nedenle öz-disiplinin yalnızca bireyin içsel bir özelliği olarak görülmemesi gerektiği yönünde görüşler güç kazanmıştır (Caspi, Roberts ve Shiner, 2005).

Öz-disiplinin çok düzeyli bir yapıya sahip olduğu kabul edilmektedir. Bilişsel düzeyde yürütücü işlevler; dikkat kontrolü, çalışma belleği ve bilişsel esneklik gibi süreçler, öz-denetim davranışlarının altyapısını desteklemektedir. Bu bilişsel bileşenler yalnızca anlık dürtüsel davranışların engellenmesi için değil, aynı zamanda planlama ve hedef takibi için de önemlidir (Diamond, 2013).

Duygusal düzeyde, dürtülerin tetiklendiği durumlarda kullanılan duygu düzenleme stratejilerinin (örneğin yeniden değerlendirme, dikkat yöneltme, kabul, öz-şefkat) hedefe uyumlu karar vermeyi kolaylaştırdığı gösterilmiştir. Bu tür stratejiler, bireyin duygusal uyarılara verdiği tepkileri yönetmesine ve hedefe ulaşmak için gerekli davranışları sürdürmesine yardımcı olmaktadır (Gross, 2015).

Davranışsal düzeyde ise alışkanlıklar, çevresel ipuçları ve tekrar yoluyla davranışların daha otomatik hale gelmesi sağlanmaktadır. Öz-disiplinin bu

davranışsal yönü, sürekli bilinçli çabanın yerini zamanla daha otomatik süreçlerin almasına imkân vermektedir (Wood ve Rünger, 2016). Bu bağlamda alışkanlık oluşturma, öz-disiplin süreçlerinin sürdürülebilirliğinde merkezi bir role sahiptir.

Son olarak sosyal ve örgütsel düzeyde normlar, ödül sistemleri, iş tasarımı ve liderlik davranışlarının öz-disiplinin görünürlüğünü ve sürdürülebilirliğini etkilediği ileri sürülmektedir. Sosyal bağlam, bireylerin davranışsal beklentilerini, ödül ve ceza mekanizmalarını belirlediği için öz-disiplin süreçleri birey-çevre etkileşimi içinde değerlendirilmelidir (Hofmann, Wisneski, Brandt ve Skoranski, 2014). Bu çok düzeyli yaklaşım doğrultusunda öz-disiplin, bireyin içindeki bir güç olarak değil; birey-çevre etkileşimi içinde işleyen bir sistem olarak ele alınmaktadır. Bu perspektif, bireysel eğilimler ile çevresel koşulların birlikte davranışsal sonuçları şekillendirdiğini göstermektedir.

3. Kuramsal Yaklaşımlar

3.1. Öz-Düzenleme ve Öz-Disiplinin Kuramsal Temelleri

Öz-düzenleme literatüründe etkili bir yaklaşım, davranışı bir geri bildirim döngüsü olarak açıklayan kontrol kuramı geleneğidir. Bu bakışa göre bireyler, mevcut durum ile hedeflenen standart arasında bir fark algıladıklarında, bu farkı azaltmaya yönelik davranış değişiklikleri üretirler; bu, kontrol kuramının temel varsayımdır. Geri bildirim, farkın izlenmesi, değerlendirilmesi ve bu değerlendirmeye göre davranışın düzeltilmesi süreçlerinin sürekliliğini sağlar.

Öz-disiplin, bu fark izleme ve düzeltme süreçlerinin sürekliliğini sağlayan üst düzey bir düzenleme kapasitesi olarak düşünülebilir. Buradaki kritik nokta, öz-disiplinin yalnızca bastırma değil; öz-izleme, değerlendirme ve düzeltme adımlarını da kapsamasıdır. Bu nedenle geri bildirim, öz-disiplinin sürdürülebilirliğinde merkezi bir işleve sahiptir çünkü birey hangi davranışları hangi koşullarda sergilediğini bilmek ve hedeflere yaklaşp yaklaşmadığını değerlendirmek zorundadır.

Geri bildirimin iki boyutu özellikle önemlidir. Birincisi bilgi boyutudur: birey, hangi davranışları hangi koşullarda sergilediğini kapsamlı bir biçimde görmelidir. İkincisi düzeltme boyutudur: birey hedefe yaklaşmadığında stratejisini uyarlayabilmelidir. Bu iki boyut, öz-disiplini salt bir niyet beyanı olmaktan çıkarıp, davranışa dönüşen bir süreç hâline getirmektedir.

3.2. Kaynak Temelli Yaklaşım: Güç Modeli ve Ego Tükenmesi

Öz-denetimi açıklayan klasik modellerden biri, öz-denetimin sınırlı bir kaynak tarafından desteklendiğini öne süren güç modelidir. Bu modele göre kişi bir öz-denetim eylemi gerçekleştirdiğinde, örneğin cazip bir uyarıyı reddetmek gibi zorlayıcı bir kontrol uyguladığında, sonraki öz-denetim görevlerinde daha düşük performans gösterebilir; bu durum ego tükenmesi olarak adlandırılmıştır (Baumeister vd. 1998).

Hagger ve arkadaşlarının yaptığı meta-analiz, bu tür ego tükenmesinin öz-denetim görev performansı üzerinde orta-yüksek düzeyde bir etki gösterdiğini ortaya koymuştur. Buna karşın güç modeli, alan yazında metodolojik ve kuramsal tartışmalar yaratmıştır. Özellikle ego tükenmesi etkisinin varlığı ve gücüne ilişkin bulgular, ön kayıtlı çok merkezli çalışmalar da dahil olmak üzere çeşitli replikasyon çabalarıyla çelişkili sonuçlar üretmiştir; bazı araştırmalar ego tükenmesi etkinin küçük ya da sıfıra yakın olduğunu rapor etmiştir. Bu tartışmalar, tek bir sınırlı kaynağa dayalı açıklamaların yerine, daha geniş motivasyonel ve bağlamsal etmenleri içeren modellerin gerekli olduğunu göstermiştir.

3.3. Süreç Modelleri, Fırsat Maliyeti ve Motivasyon Dinamikleri

Kaynak temelli açıklamalara alternatif olarak geliştirilen süreç modelleri, öz-denetim çabasının ardından insanların motivasyon ve dikkat önceliklerinin değişmesi nedeniyle kontrol davranışını sürdürmekte zorlandıklarını öne sürer. Bu yaklaşımlarda öz-disiplin, sabit bir kapasite değil; zaman içinde değişen hedef değerleri, bağlamsal talepler, yorgunluk ve inançlarla şekillenen dinamik bir süreç olarak görülebilir. Özellikle fırsat maliyeti modeli, öz-denetim çabasının tek bir kaynağı tüketmesinden çok, aynı bilişsel kapasitenin başka hedefler için kullanılamamasından doğan maliyet algısıyla ilişkili olduğunu savunur (Kurzban, Duckworth, Kable ve Myers, 2013). Bu tür bir bakışa göre, kişinin mevcut kontrol çabasına alternatif olarak başka hedeflere odaklanabilme olasılığı, öz-disiplini etkileyen önemli bir motivasyonel değişkendir.

Güncel sentezler, öz-disiplinin merkezinde motivasyonun yer aldığını; kontrol süreçlerinin zaman içinde motivasyonel dalgalanmalarla birlikte anlaşılabilirliğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda, öz-disiplini artırmaya yönelik müdahalelerin yalnızca davranışsal stratejileri değil; hedefin değeri, anlamı ve içselleştirme düzeyini güçlendirmeyi de kapsaması gerektiği vurgulanmaktadır.

3.4. Öz-Disiplin Stratejileri ve Durumsal Müdahaleler

Öz-disiplinin pratikte nasıl işlediğine ilişkin bir başka önemli yaklaşım, kontrol stratejilerini dürtü oluşum döngüsünün aşamalarına göre sınıflandırmaktır. Süreç temelli perspektif, dürtü tetiklenmeden önce ya da çok erken aşamada devreye giren stratejilerin daha etkili olduğunu savunur. Bu stratejiler arasında durum seçimi, durum değiştirme, dikkat yöneltme ve bilişsel yeniden değerlendirme yer alır. Bu tür erteleme öncesi müdahaleler, dürtü doruk noktasına ulaşmadan kontrolü güçlendirmekte ve maliyetli bastırma çabalarının gereksinimini azaltmaktadır.

3.5. Değer Temelli ve İçsel Motivasyon Yaklaşımı

Öz-denetimi bir tercih problemi olarak ele alan değer temelli seçim yaklaşımları, kontrol davranışlarını diğer tercihlerle aynı karar mekanizmaları üzerinden açıklamayı önerir. Bu çerçeveye göre kontrol, seçeneklere atfedilen öznel değerlerin göreceli bütünleştirilmesiyle ortaya çıkar. Dolayısıyla öz-disiplin, yalnızca bir irade

meselesi değil; değerleri görünür kılma ve yeniden ağırlıklandırma olarak da yorumlanabilir.

3.6. Alışkanlıklar ve Öz-Disiplinin Mimari Yapısı

Öz-disiplinin sürdürülebilirliğinde alışkanlıkların rolü belirleyicidir. Alışkanlıklar, bağlamsal ipuçlarıyla eşleşmiş tepkilerin tekrar yoluyla otomatikleşmesi sonucunda davranışı kolaylaştırır ve böylece yüksek düzeyde sürekli kontrol çabası gerektirmeden uyumlu davranış üretimine katkı sağlar. Bu bakış, öz-disiplinin bir “tasarım” bileşenine sahip olduğunu vurgulayarak, davranışı otomatikleştiren çevresel ve bağlamsal düzenlemelerin önemini öne çıkarır.

3.7. Öz-Belirleme Kuramı ve İçsel Motivasyon

Son olarak, öz-belirleme kuramı, davranışın sürdürülebilirliğinin anahtarının motivasyonun niteliği olduğunu ortaya koyar. Bu kurama göre, birey bir davranışı dışsal baskıdan ziyade özgürce içselleştirdiğinde bu davranış daha kalıcı ve dirençli hâle gelir; özerk motivasyon, yetkinlik ve ilişki ihtiyaçlarının desteklendiği bağlamlarda öz-disiplin davranışları daha istikrarlı olur.

4. Öz-Disiplini Etkileyen Faktörler

4.1. Bireysel Faktörler: Bilişsel Süreçler, Duygu Düzenleme ve İnançlar

Öz-disiplini etkileyen bilişsel altyapı, yürütücü işlevler olarak adlandırılan bilişsel süreçler tarafından desteklenmektedir. Bu süreçler; dikkatin hedefe yöneltmesi, dikkat dağıtıcı uyaranların filtrelenmesi, planlama ve bilişsel esneklik gibi davranış kontrolünü kolaylaştıran fonksiyonları kapsar (Diamond, 2013).

Bununla birlikte, yalnızca bilişsel kapasitenin varlığı öz-disiplinin tümünü açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Duygu düzenleme süreçleri, özellikle stresli ve belirsizlik içeren koşullarda öz-disiplinin sürdürülmesinde kritik bir rol oynamaktadır; örneğin yoğun kaygı veya öfke durumlarında bireyler dürtüsel davranışlara eğilim gösterebilir ve bu eğilimler duygu düzenleme stratejileri ile azaltılabilir (Gross, 2015).

Öz-disiplin üzerinde etkili bir diğer bireysel belirleyici, kişinin öz-denetim becerileri hakkındaki inançları ve metabilişsel bilgisidir. Bireylerin öz-denetimin sınırlı bir kapasiteye sahip olduğuna dair inançları, zorlayıcı görevlerde erken pes etmeye neden olabilir. Buna karşılık, öz-disiplinin geliştirilebilir bir beceri olduğu inancı, stratejilerin kullanılmasını ve sebatın sürdürülmesini teşvik edebilir; bu durum, öz-denetim stratejilerinin ne zaman ve nasıl kullanılacağına ilişkin bireysel farkındalıkla ilişkilidir (Theobald vd. 2025).

4.2. Motivasyon, Hedef Yapısı ve Kimlik

Öz-disiplinin motivasyonel boyutu, davranışın sürdürülebilirliği açısından en az bilişsel süreçler kadar önemlidir. Hedeflerin bireyin değerleriyle uyumu, hedefe

bağlılığın kalitesini belirler; bu uyum arttıkça öz-disiplin davranışlarının sürdürülebilirliği güçlenir. Bireyin davranışı anlamlı ve kendi isteğiyle seçilmiş olarak algılanması, davranışın içsel motivasyonla gerçekleştirilmesine katkı sağlar (Deci ve Ryan, 2008). Bu çerçevede hedeflerin büyük ve belirsiz olmaktan ziyade küçük, ölçülebilir ve ilerleme duygusu üreten alt hedeflere bölünmesi faydalı olabilir.

Kimlik temelli motivasyon da öz-disiplin için güçlü bir kaynaktır. Bireyin belirli bir davranışı kendi kimliğinin bir parçası olarak görmesi, bu davranışın sürdürülmesini kolaylaştırır; bu yaklaşım kimlik-değer bütünleşmesi ile öz-disiplin arasındaki ilişkiyi vurgulayan modellerle desteklenmektedir (Berkman, Livingston ve Kahn, 2017).

4.3. Çevresel ve Sosyal Faktörler: Normlar, Tasarım ve Dikkat Dağınıklığı

Öz-disiplin davranışları çevresel ve sosyal bağlamdan bağımsız değildir. Çevresel tasarım, davranışın maliyetini ve kolaylığını belirler; örneğin, bir çalışma ortamında dikkat dağıtıcı unsurların azaltılması, öz-disiplin gereksinimini hafifletebilir. Bu yaklaşım, durumsal stratejilerin davranış kontrolündeki etkisini vurgulayan süreç modelleri ile uyumludur (Duckworth, Gendler ve Gross, 2016).

Ayrıca sosyal normlar ve sosyal destek de öz-disiplin davranışlarını şekillendirir. Bir grubun öğrenme veya üretkenlik gibi davranışları norm olarak benimsemesi, bireyin öz-disiplin çabalarını kolaylaştırırken; sürekli dikkat dağıtan sosyal çevre, öz-disiplin maliyetini artırabilir. Bu nedenle öz-disiplinin sadece bireysel bir özellik olarak değil, sosyal sistem tarafından desteklenen davranışlar bütünü olarak ele alınması gerekmektedir.

4.4. Stres, Yorgunluk, Uyku ve Kaynaklar

Öz-disiplin, bireyin fizyolojik ve psikolojik kaynak koşullarından etkilenir. Yetersiz uyku, bilişsel esnekliği ve dikkat kontrolünü zayıflatarak öz-denetim hatalarını artırabilir; benzer şekilde kronik stres, dürtü yoğunluğunu yükseltebilir ve hedef odaklı planlama kapasitelerini azaltabilir. Bu nedenle öz-disiplini geliştirmeye yönelik programların yalnızca bilişsel tekniklerle sınırlı kalmayıp; uyku hijyeni, dinlenme, iş yükü düzenlemesi ve stres yönetimi gibi temel kaynak koşullarına da odaklanması gerektiği ileri sürülmektedir.

5. Öz-Disiplini Geliştirme: Stratejiler ve Müdahaleler

5.1. Hedef Belirleme, Planlama ve İzleme

Öz-disiplini geliştirme sürecinde ilk aşama, hedeflerin açık, ölçülebilir ve bağlamsal olarak tanımlanmasıdır. Belirsiz ve genel hedef ifadelerinin, davranışı yönlendirme gücünün sınırlı olduğu; buna karşılık somut ve ölçülebilir hedeflerin öz-disiplin davranışını görünür ve izlenebilir hâle getirdiği belirtilmektedir (Locke ve Latham, 2002). Hedeflerin alt adımlara bölünmesi ve ilerlemenin düzenli biçimde

izlenmesi, davranışın geri bildirim döngüsü içinde değerlendirilmesini mümkün kılar. Bu izleme süreci, yalnızca bireysel hesap verebilirliği artırmakla kalmamakta; aynı zamanda öz-disiplinin hangi koşullarda zayıfladığının belirlenmesine de katkı sağlamaktadır (Carver ve Scheier, 2012).

Planlama sürecinin yalnızca “ne” ve “neden” sorularını değil, aynı zamanda davranışın “ne zaman, nerede ve nasıl” gerçekleştirileceğini de içermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, davranışın belirli bağlamsal ipuçlarıyla eşleştirilmesini sağlayarak karar verme yükünü azaltmakta ve davranışın otomatikleşmesini desteklemektedir.

5.2. Koşullu Davranış Planları: “Eğer–O Halde” Yaklaşımı

Koşullu davranış planları, hedefe yönelik davranışların belirli bir bağlamsal ipucu ortaya çıktığında otomatik olarak devreye girmesini amaçlayan yapılandırmalardır. Bu yaklaşımda davranış, önceden tanımlanmış koşullarla eşleştirilerek anlık karar verme gereksinimi azaltılmaktadır. Koşullu planların, özellikle karmaşık ve dikkat dağıtıcı ortamlarda öz-disiplin davranışlarını güçlendirdiği gösterilmiştir (Gollwitzer, 1999).

Bu tür planların etkisinin hedefin zorluk düzeyine ve bağlamsal karmaşıklığa bağlı olarak değişebildiği belirtilmekle birlikte, genel olarak öz-disiplini yalnızca irade gücüne yüklemek yerine çevresel ipuçlarıyla desteklemesi bakımından güçlü bir müdahale aracı olduğu kabul edilmektedir. Güncel meta-analitik bulgular, bu yaklaşımın farklı davranış alanlarında anlamlı etki büyüklükleri üretebildiğini göstermektedir (Wang vd. 2021).

5.3. Zihinsel Karşılaştırma ve Bütünleşik Planlama

Zihinsel karşılaştırma yaklaşımı, arzu edilen gelecek ile mevcut gerçekliğin birlikte ele alınmasını temel alır. Yalnızca olumlu sonuçlara odaklanmanın bazı durumlarda çabayı azalttığı; bireyin hedefe ulaşmayı kolay algılaması hâlinde eforun düşebildiği bulgusundan hareketle, zihinsel karşılaştırmanın daha gerçekçi bir hedef bağlılığı oluşturduğu ifade edilmektedir (Oettingen, 2012). Bu yaklaşım, hedefe ulaşma sürecinde karşılaşılabilecek engellerin görünür kılınmasını sağlayarak davranışsal enerjinin daha işlevsel biçimde düzenlenmesine katkı sunmaktadır.

Zihinsel karşılaştırmanın koşullu davranış planlarıyla birlikte kullanılması, motivasyonel netlik ile bağlamsal planlamayı bir araya getirmektedir. Bu bütünleşik yaklaşımın öz-disiplin davranışları üzerinde küçük-orta düzeyde ancak tutarlı etkiler yarattığı rapor edilmiştir (Wang vd. 2021).

5.4. Çevresel Tasarım, Sürtünme ve Önleyici Düzenlemeler

Durumsal stratejiler yaklaşımı, öz-disiplini artırmada en etkili müdahalelerin dürtü henüz güçlenmeden önce gerçekleştirilen düzenlemeler olduğunu ileri sürmektedir (Duckworth, Gendler ve Gross, 2016). Bu bağlamda çevresel tasarım,

öz-disiplin müdahalelerinin temel bileşenlerinden biri olarak ele alınmaktadır. Çalışma ortamında dikkat dağıtıcı unsurların azaltılması, öz-disiplin üzerindeki bilişsel yükü hafifletebilmektedir.

Önleyici düzenlemeler kapsamında bireyin, gelecekteki dürtüsel kararlarını sınırlamak amacıyla önceden yapılandırmalar yapması önem taşımaktadır. Bu tür düzenlemelerin, öz-disiplini anlık bir mücadele olmaktan çıkararak daha öngörülebilir ve sürdürülebilir bir davranış düzenine dönüştürdüğü vurgulanmaktadır (Duckworth vd. 2018).

5.5. Aışkanlık İnşası: Kimlik, İpuçu ve Tekrar

Öz-disiplinin uzun vadede sürdürülebilir hâle gelmesinde alışkanlıkların rolü merkezi bir öneme sahiptir. Aışkanlıkların otomatik doğası, davranışın her seferinde yoğun bilişsel kontrol gerektirmeden gerçekleşmesini mümkün kılmaktadır (Wood, 2022). Aışkanlık inşasında davranışı tetikleyen ipuçları, davranışın küçük ve uygulanabilir olması ve düzenli tekrar yoluyla pekiştirilmesi kritik unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Davranışın kimlik temelli bir çerçeveye anlamlandırılması ve sosyal destekle ilişkilendirilmesi, alışkanlıkların daha hızlı otomatikleşmesini sağlayabilmektedir. Bu bağlamda amaç, öz-disiplini zorlayıcı bir görev olmaktan çıkararak gündelik yaşamın doğal akışına yerleştirmektir.

5.6. Örgütsel ve Eğitsel Tasarım: Sistem Düzeyinde Destek

Öz-disiplin sıklıkla bireysel bir özellik olarak ele alınmakla birlikte, eğitsel ve örgütsel sistemlerin bu davranışı destekleyen ya da zayıflatan koşullar ürettiği kabul edilmektedir. Eğitim ortamlarında açık beklentiler, yapılandırılmış çalışma rutinleri ve düzenli geri bildirim mekanizmalarının öz-disiplin davranışlarını güçlendirdiği belirtilmektedir. Örgütlerde ise rol netliği, makul iş yükü, adil ödöl sistemleri ve psikolojik güvenlik ikliminin öz-disiplin davranışlarını desteklediği vurgulanmaktadır (Baumeister ve Vohs, 2016).

Dijital çalışma ortamlarında dikkat yönetimi, bireysel bir sorumluluk olmaktan ziyade kurumsal bir tasarım meselesi hâline gelmiştir. Bu nedenle kesintisiz çalışma zamanlarının korunması ve iletişim normlarının yeniden düzenlenmesi, öz-disiplinin kurumsal düzeyde desteklenmesine katkı sağlayabilir.

5.7. Etik Boyut: Öz-Disiplin Söyleminin Sınırları

Öz-disiplinin aşırı biçimde yüceltilmesi, yapısal engellerin bireysel yetersizliklere indirgenmesi riskini beraberinde getirebilir. Düşük kaynaklı bağlamlarda öz-disiplin stratejilerinin uygulanmasının daha zor olduğu ve bu durumun bireysel kusur olarak değerlendirilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca sürekli yüksek öz-disiplin beklentisinin tükenmişlik ve kendini suçlama döngülerini besleyebileceği belirtilmektedir.

Bu nedenle öz-disiplini geliştirmeye yönelik mşdahalelerin, bireyi gşçlendiren ancak bağlamsal ve yapısal koşulları gşrşnşr kılan bir etik çerçeve içinde tasarlanması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

SONUÇ

Öz-disiplin, bireyin uzun vadeli hedefleriyle uyumlu davranışları sşrdşrebilmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, öz-disiplinin yalnızca “irade gşcş” olarak ele alınması, kavramın açıklayıcı gşcşnş hem kuramsal hem de uygulamaya dōnřk dşzeyde sınırlamaktadır. Gşncel araştırma bulguları, öz-disiplinin tekil bir kişisel kapasite olmaktan ziyade; durumsal stratejiler, değer ve motivasyon dşenekleri, alışkanlık inşası ve çevresel tasarım yoluyla desteklenebilen çok bileşenli bir sşreç olduğunu ortaya koymaktadır (Werner ve Berkman, 2024).

Bu bōlřmde ele alınan yaklaşımda öz-disiplin, bireyin kendisini sşrekli olarak daha fazla zorlaması gereken bir irade meselesi olarak değil; davranışı destekleyen yapıların daha işlevsel biçimde tasarlanması gereken bir dşenleme problemi olarak yeniden çerçevelemektedir. Hedeflerin bireysel değerlerle anlamlandırılması ve işselleştirilmesi, koşullu davranış planları aracılığıyla bağlamsal ipuçlarının yapılandırılması, zihinsel karşılaştırma temelli öz-dşenleme teknikleri ve alışkanlık mimarisinin kurulması, öz-disiplin davranışlarının sşrdşrşlebilirliğini gşçlendirebilmektedir (Oettingen, 2012; Wood, 2022).

Örgştsel bağlamda öz-disiplin, gōrev performansının sşrdşrşlmesi, zamanın etkili kullanımı, gşvenilirlik, hata oranlarının azaltılması ve uzun vadeli projelerde sebat edilmesi gibi çıktılarla ilişkilendirilmektedir. Öz-disiplin dşzeyi yşksek çalışanların, hedeflere yönelik davranışları daha tutarlı biçimde sşrdşrdşkleri ve örgştsel beklentilere daha öngörşlebilir tepkiler verdikleri belirtilmektedir (Roberts, Lejuez, Krueger, Richards ve Hill, 2014). Bu bağlamda öz-disiplin, bireysel performansın yanı sıra örgştsel gşven ve sşreklilik açısından da işlevsel bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

Öz-disiplinin etik davranışla ilişkisi de özellikle önemlidir. Etik ikilemlerin sıklıkla kısa vadeli çıkarlar ile uzun vadeli değerler arasında çatışma yarattığı durumlarda ortaya çıktığı dikkate alındığında, öz-disiplinin dşrtşsel tepkileri sınırlayarak ilkesel davranışları destekleyebileceği ifade edilmektedir (Hofmann, Wisneski, Brandt ve Skoranski, 2014). Bununla birlikte, örgştsel bağlamda öz-disiplinin tek başına yşceltilmesi çeşitli riskler barındırmaktadır. Sşrekli yşksek öz-disiplin beklentisi, çalışanların dinlenme ve toparlanma olanaklarını sınırlandırarak tşkenmişlik, rol ařırđ yşklenmesi ve sşrdşrşlemez performans taleplerine yol açabilmektedir.

Bu nedenle öz-disiplinin örgştlerde yalnızca bireysel bir erdem olarak ele alınmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Öz-disiplin davranışlarının ortaya çıkması ve sşrdşrşlebilmesi, iş tasarımı, iş yşkş dengesi, adalet algısı ve örgştsel destek

mekanizmaları ile birlikte değerlendirilmelidir. Bu bütüncül yaklaşım, öz-disiplinin performansı artırırken çalışan sağlığını zedelememesini sağlayacak kurumsal bir denge kurulmasına olanak tanımaktadır (Baumeister ve Vohs, 2016).

Öz-disiplinin sağlık davranışlarıyla ilişkisi, geniş bir disiplinlerarası literatürde ele alınmaktadır. Sağlıklı beslenme alışkanlıklarının sürdürülmesi, düzenli fiziksel aktivite, zararlı madde kullanımının sınırlandırılması ve tedaviye uyum gibi davranışların, öz-denetim süreçlerini gerektirdiği belirtilmektedir. Öz-disiplin düzeyi yüksek bireylerin, bu tür davranışları daha tutarlı biçimde sürdürbildikleri ve sağlıkla ilişkili riskleri daha etkin biçimde yönettikleri gösterilmiştir (Moffitt vd. 2011).

Öz-disiplinin kişilik temelli bir eğilim olarak ele alındığı çalışmalarda, bu özelliğin daha iyi psikolojik uyum, daha düşük psikopatoloji düzeyi, akademik başarı ve kişilerarası işlevsellik gibi çok sayıda olumlu sonuçla ilişkili olduğu ortaya konmuştur (Tangney, Baumeister ve Boone, 2004). Bu bulgular, öz-disiplinin yalnızca davranış kontrolüyle sınırlı olmayan, yaşamın farklı alanlarına yayılan bir düzenleyici işlev gördüğünü düşündürmektedir.

Öz-disiplin ayrıca öznel iyi oluş ve yaşam kalitesiyle de ilişkilendirilmektedir. Hedeflerle uyumlu davranışların sürdürülmesi, bireyin benlik tutarlılığı algısını güçlendirmekte ve yeterli duygusunu desteklemektedir. Bu süreç, bireyin yaşamına anlam atfetmesini kolaylaştırarak psikolojik iyi oluş üzerinde dolaylı bir etki yaratabilmektedir (Werner ve Berkman, 2024). Ancak sağlık ve iyi oluş bağlamında da öz-disiplinin aşırı taleplerle ilişkilendirilmesi risklidir; dinlenme, esneklik ve kendine şefkat gibi düzenleyici unsurların ihmal edilmesi, uzun vadede iyi oluşu zayıflatabilir. Bu nedenle öz-disiplinin sağlık ve yaşam kalitesi üzerindeki etkilerinin, bireysel çaba ile birlikte bağlamsal ve kaynak temelli koşullar dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Eğitim ve örgütsel bağlamlar açısından çıkarılabilecek temel sonuç, öz-disiplinin yalnızca bireysel sorumluluk alanına indirgenmemesi gerektiğidir. Öz-disiplin davranışlarının ortaya çıkması ve sürdürülmesi, büyük ölçüde sistemin nasıl tasarlandığıyla ilişkilidir. Bu nedenle öğrenme ortamlarının, iş tasarımlarının, geri bildirim mekanizmalarının ve dikkat yönetimi pratiklerinin öz-disiplini destekleyecek biçimde yapılandırılması, bireysel çabaların etkinliğini önemli ölçüde artırabilecek bir tasarım sorumluluğu olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Muraven, M., ve Tice, D. M. (1998). Ego depletion: Is the active self a limited resource? *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(5), 1252–1265. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.3.247>
- Baumeister, R. F., ve Vohs, K. D. (2016). Self-regulation, ego depletion, and motivation. *Social and Personality Psychology Compass*, 10(6), 319–334. <https://doi.org/10.1111/spc3.12242>
- Berkman, E. T., Livingston, J., ve Kahn, L. E. (2017). The identity-value model of self-regulation: Integration, extension, and open questions. *Psychological Inquiry*, 28(2-3), 157-164. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2017.1343069>
- Billore, S., Anisimova, T., ve Vrontis, D. (2023). Self-regulation and goal-directed behavior: A systematic literature review, public policy recommendations, and research agenda. *Journal of Business Research*, 156, 113435. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.113435>
- Carter, E. C., ve McCullough, M. E. (2014). Publication bias and the limited strength model of self-control: Has the evidence for ego depletion been overestimated? *Frontiers in Psychology*, 5, 823. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00823>
- Carver, C. S., ve Scheier, M. F. (2012). A control-process perspective on behavior self-regulation. *Behavioral Neuroscience*, 126(6), 947–961. <https://doi.org/10.1037/a0029233>
- Caspi, A., Roberts, B. W., ve Shiner, R. L. (2005). Personality development: Stability and change. *Annual Review of Psychology*, 56, 453–484. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141913>
- Deci, E. L., ve Ryan, R. M. (2008). Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. *Canadian Psychology*, 49(3), 182–185. <https://doi.org/10.1037/a0012801>
- Diamond, A. (2013). Executive functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135–168. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143750>
- Duckworth, A. L., Gendler, T. S., ve Gross, J. J. (2016). Situational strategies for self-control. *Perspectives on Psychological Science*, 11(1), 35–55. <https://doi.org/10.1177/1745691615623247>
- Duckworth, A. L., Milkman, K. L., ve Laibson, D. (2018). Beyond willpower: Strategies for reducing failures of self-control. *Psychological Science in the Public Interest*, 19(3), 102–129. <https://doi.org/10.1177/1529100618821893>
- Gollwitzer, P. M. (1999). Implementation intentions: Strong effects of simple plans. *American Psychologist*, 54(7), 493–503. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.7.493>

- Gross, J. J. (2015). Emotion regulation: Current status and future prospects. *Psychological Inquiry*, 26(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2014.940781>
- Hagger, M. S., Wood, C., Stiff, C., ve Chatzisarantis, N. L. D. (2010). Ego depletion and the strength model of self-control: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 136(4), 495–525. <https://doi.org/10.1037/a0019486>
- Hofmann, W., Wisneski, D. C., Brandt, M. J., ve Skoranski, A. (2014). The role of self-control in social life: How self-control shapes moral cognition and behavior. *Journal of Personality*, 82(6), 477–486. <https://doi.org/10.1111/jopy.12071>
- Inzlicht, M., ve Schmeichel, B. J. (2012). What is ego depletion? Toward a mechanistic revision of the resource model of self-control. *Perspectives on Psychological Science*, 7(5), 450–463. <https://doi.org/10.1177/1745691612454132>
- John, O. P., Naumann, L. P., ve Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative big-five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O. P. John, R. W. Robins ve L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed., pp. 114–158). Guilford Press.
- Kardaş, F. (2024). İrade gücüne dönüş: Tanımlar, tarihsel süreç ve ilişkili kavramlar, *Journal of the Human and Social Science Researches*, 13(3), 1370-1391. <https://doi.org/itobiad.1469473>
- Kurzban, R., Duckworth, A., Kable, J. W., ve Myers, J. (2013). An opportunity cost model of subjective effort and task performance. *Behavioral and Brain Sciences*, 36(6), 661–679. <https://doi.org/10.1017/S0140525X12003196>
- Locke, E. A., ve Latham, G. P. (2002). Building a practically useful theory of goal setting and task motivation. *American Psychologist*, 57(9), 705–717. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.57.9.705>
- Moffitt, T. E., Arseneault, L., Belsky, D., Dickson, N., Hancox, R. J., Harrington, H., ... Caspi, A. (2011). A gradient of childhood self-control predicts health, wealth, and public safety. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(7), 2693–2698. <https://doi.org/10.1073/pnas.1010076108>
- Oettingen, G. (2012). Future thought and behaviour change. *European Review of Social Psychology*, 23(1), 1–63. <https://doi.org/10.1080/10463283.2011.643698>
- Roberts, B. W., Jackson, J. J., Fayard, J. V., Edmonds, G., ve Meints, J. (2009). Conscientiousness. In M. R. Leary ve R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (pp. 369–381). Guilford Press.
- Roberts, B. W., Lejuez, C., Krueger, R. F., Richards, J. M., ve Hill, P. L. (2014). What is conscientiousness and how can it be assessed? *Journal of Personality*, 82(6), 459–471. <https://doi.org/10.1111/jopy.12084>

- Saunders, B., ve More, K. R. (2024). Some habits are more work than others: Deliberate self-regulation strategy use increases with behavioral complexity, even for established habits. *Journal of Personality*. <https://doi.org/10.1111/jopy.12926>
- Tangney, J. P., Baumeister, R. F., ve Boone, A. L. (2004). High self-control predicts good adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(2), 299–319. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.2.299>
- Theobald, M., Kerner, J., Breitwieser, J., et al. (2025). Executive functions, üst biliş ve öz-düzenleme ilişkisi. OSF Preprint. https://doi.org/10.31234/osf.io/ug62w_v1
- Wang, X., et al. (2021). Effects of mental contrasting with implementation intentions on goal attainment: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 147(8), 813–845. <https://doi.org/10.1037/bul0000335>
- Werner, K. M., ve Berkman, E. T. (2024). A motivational perspective on self-control. *Annual Review of Psychology*, 75, 193–219. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-032323-043523>
- Wood, W., ve R nger, D. (2016). Psychology of habit. *Annual Review of Psychology*, 67, 289–314. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-122414-033417>.
- Wood, W. (2022). Habit systems and self-regulation. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 44, 101119. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2021.12.002>

BÖLÜM 59

Türk Ulus Devletleşme Sürecinde Sosyal Dönüşüm ve Dinin Kurumsal Revizyonu

Merve Türkan Bilgir¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-8785-453X

Sosyal dönüşümün sosyolojinin de kaynağını aldığı en kapsamlı biçimi olan modernite, tüm küreyi etkileyen değişimlerin başlangıcı olmuştur. Aydınlanma düşüncesi, Rönesans ve Reform hareketleri, Fransız ve sanayi devrimleri ile tamamlanan modernite sürecinin Osmanlı'daki etkilerinin 17. yüzyıldan itibaren başladığı kabul edilir. İmparatorluğun dağılması ve ulus-devletin kuruluşuyla toplumsal kurumların yeniden inşa edilmesi süreci başlar. Toplumsal kurumlara getirilen yeniden yapılandırmada her kurum kendine özgü bir dönüşüm geçirmiştir. Türk modernleşmesinin bu tavandan-tabana olarak nitelendirilebilen hareketi tüm Batı dışı toplumların modernleşme süreçlerinde olduğu gibi aile ve din gibi dönüşümü yavaş toplumsal kurumlarda gerilimlere sebep olmuştur. Batılı yaşam tarzının ve tüketim kültürünün iletişim ve ulaşım teknolojisiyle yayılışının hızlanması, özellikle batıyla yakın konumlanan bizim gibi Batı dışı modernleşmelerin “milli/ulusal” kültürlerinin, ister istemez bizzat batılı olarak ortaya çıkmalarını sağlamıştır. Özellikle din, toplumsallaşmaya neden olduğu konularda, devletin çatısı altına almak istediği bir kurum olarak devrimlerle dönüştürülmüştür. Bu yazıda anlatmak istenense ulus-devletin kuruluşuyla başlayan sosyal dönüşümü din kurumu üzerinden izleyip değişiklikleri ve sonuçları ana hatlarıyla anlatmaktır.

Sosyal Dönüşüm

“Sosyal” ve “toplumsal” sözcükleri sosyal bilimlerde birbiri yerine kullanılagelmıştır. Burada üzerinde durulacak olan “sosyal dönüşüm” kavramı da farklı kaynaklarda toplumsal dönüşüm/değişim, sosyal dönüşüm/değişim kavramlarıyla ifade edilmektedir. Doğan Ergun da bu çalışmada kastedilen sosyal dönüşümü, “toplumsal evrim” kavramıyla toplumsal değişmeden ayırarak açıklar: “Toplumsal evrim, uzun bir dönem boyunca bir toplumun tanıdığı dönüşümlerin bütünüdür; yani bir kuşağın, hatta birçok kuşağın ömrünü aşan bir dönem boyunca gerçekleşen dönüşümlerin bütünüdür. Oysa toplumsal değişme daha kısa dönemler üzerinde gözlenebilen dönüşümlerden ibarettir” (Ergun, 2006: 157-58). Ergun, toplumsal evrim ve toplumsal değişimde geçirilen dönemin uzunluğu-kısalığı açısından bir ayırım yapmıştır. Bundan sonraki “değişim” sözcüğüyle verilen tanımların da sosyal dönüşümün karşılığı olduğunu belirtmeliyiz.

“Sosyal değişimlerin önemli bir özelliği, onların köklü ve sürekli olmalarında toplanmaktadır. Bu durumda denilebilir ki toplumsal değişimler, toplumun tarihi akışını, kaderini değiştiren değişikliklerdir. Yani geçici ve yüzeysel değişiklikler, toplumsal değişim kapsamında değildirler. Bu durumda toplumsal değişim denilince, moda veya çalışma hayatındaki geçici-dönemsel değişiklikleri anlamamak gerek. Bunlar toplumsal değişme kapsamında değildirler. Toplumsal değişim denilince bir grup veya toplum içindeki insanların ilişkilerinde yer alan yerleşik tavır ve hareketlerdeki, teknik terimi ile sosyal sistemin yapı unsurları ve işleyişi üzerindeki değişiklikleri anlamalıdır” (Dönmezer'den akt.Okumuş;2003: 22). “Toplumsal değişme toplumun yapısındaki değişmedir. Toplumun yapısı toplumsal

kurumların belirlediği toplumsal ilişkilerden meydana geldiğine göre, değişme, ilişkilerin değişmesidir. Bütün bunların ardında da toplumsal bireylerin, yani aktörlerin davranış değişimleri yatar” (Kongar, 1995: 56). Diyebiliriz ki değişme sosyal davranış kalıplarından kaynağını alan değişme, kurumların inşa edilmesi ile bir karşılıklı etkileşim içinde devam eder.

“Osmanlı devleti döneminde ve sonrasında sosyal değişme adına kullanılan başlıca kavramlar; ‘Batılılaşma, Avrupalılaşma, muasırlaşma, asrileşme, garplılaşma, çağdaşlaşma, modernleşme vb.’ sıralanabilir” (Atalay; 2001: 227). Sosyal dönüşümün batı dışı toplumlar veya Türkiye için modernite sonrasında aldığı isimleri Atalay bu şekilde sıralar. Sıralanan her bir kavramın tek başına ele alındığında farklılık göstereceği kesindir. Bu ifade sosyal dönüşümün Türkiye’de bir kurum olarak din üzerinden “Türk/Osmanlı modernleşmesi” bakımından açıklamaya çalışacağımızı belirtmek için yardımcı olur.

Sosyal Dönüşüm ve Kurum Olarak Din

Din sözcük anlamı olarak “(Grekçe ve Latince, religion) bağlanma, korkma, (Arapçada) yargı, hesap anlamlarına” (Taplamacıoğlu’ndan akt. Aydın, 2000:102) gelir. Bundan başka dinin prensip, yol, kaide gibi karşılıklar aldığı da kabul edilir. Dinin pek çok farklı tanımı felsefî ve bilimsel açılarından yapılagelmiştir. Dinin toplumsallığı ile ilgili olarak da pek çok tanım mevcuttur: “Din, ferdi ve sosyal yönleri bulunan, düşünce ve uygulama açısından sistemleşmiş olan, inanana bir yaşam tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur” (Aydın’dan akt. Okumuş, 2003:69). Din sosyal bir kurum olarak değişime oldukça dirençlidir. Bunu dinin insan/toplum için yeri doldurulmaz bir prensipler bütünü olmasıyla açıklayabileceğimiz gibi, toplumla/gelenekle/kültürle ayrılmaz biçimde iç içe geçmiş olmasıyla da açıklayabiliriz.

Din bir sosyal kurum olarak toplumu bir arada tutma, ayırıştırma, topluma zihniyet kazandırma, kimlik kazandırma, kültürü aktarma gibi işlevlere sahiptir. Sosyal dönüşüm açısından din, değişmeyi sağlayan ve değişimden etkilenen iki konumda incelenir. Dönüşmeyi sağlayıcı olarak din, özellikle semavi/yüksek tipli dinlerin kabul edildiği toplumlarda büyük rol oynar. Toplumların ürettiği dinlerin kabulünde de şüphesiz aynı etkiden söz edebiliriz fakat yüksek tipli dinler evrensel boyutları nedeniyle dönüşümde daha kuşatıcı bir rol oynarlar. Dönüşümden etkilenmesi açısından din, sosyo-ekonomik gelişmelerden payını alır. Burada dinin etkilenmesini, onun yaşanma, benimsenme seviyeleri açısından düşünebiliriz. Yoksa tanım olarak özellikle semavi dinlerin özündeki bir değişimden bahsedilemez. Bununla birlikte dinin toplumsalı, toplumsalın dini dönüştürmesi hem olumlu hem olumsuz yönde gerçekleşebilir.

Yeni Türk devletinin kuruluş aşamasında kurum olarak din, konumu itibarıyla devlet yapısıyla birlikte yeniden yapılanır.

Ulus Devletleşme ve Sonrası

İmparatorluğun dağılmaya başlamasıyla eşzamanlı gelişen modernleşme hareketleri ulus devletin de inşa süreci olmuştur. Dağılmayı önlemek adına ortaya konan fikir akımlarından Türkçülük haricindekiler, ulus-devlet yapısının tüm Avrupa’da kendini kabul ettirmesi bağlamında karşılık bulamamıştır. “Bu bağlamda imparatorluğun ve toplumun geldiği son noktada Türkçülük, teorik olarak bütün şartları haiz bir düşünce sistemidir. Dolayısıyla hem toplumsal durum hem de Batılı süreçlere denk düşecek teori, aydınların ve bürokratların zihninde kurgulanarak, Türkçülük akımı bir dünya görüşü bir toplumsal ve siyasal pratik olarak üretilmeye çalışılmıştır” (Akgül, 1999:367). Türkçülük dünya siyasal dengesinin bir sonucu olarak kendine yer bulmuş ve milli mücadelenin teorik dayanağı olmuştur.

Osmanlı devleti, dönemsel değişikliklerle birlikte siyasal güç ve halifelik gücünün tek kişide toplandığı bir yönetime dayanıyordu. Osmanlı’yı genel hatlarıyla teokratik monarşik devlet olarak kabul edenlerle birlikte dinin ve Türk devlet geleneğinin Osmanlıdaki etkilerinin miktarı hakkında farklı görüşler mevcuttur. “Ancak, siyasi hükümlerliğin yani sultanlık veya padişahlığın ancak İslam hukukunu uyguladığı takdirde meşru olması, rejimin kanununun bu olması, din ile devletin beraberliğini gösterir ki Osmanlı’da olan budur” (Sezen; 1993: 36). Bununla birlikte “devletin bekası” amacının, Osmanlı’da dinin en temel ilkelerinin önüne geçtiği uygulamaların varlığı da herkesçe kabul edilmektedir. “Osmanlı imparatorluğunda laiklik, Batı’dan gelen kültürel etkilenelemlerle, modern kurumların ancak laik bir yaklaşımla geliştirilebileceği inancıyla değil, doğrudan doğruya boyun eğilen siyasi zaruretlelerin gereği olarak ortaya çıkmıştır” (Türküne: 1994: 26). Batıdaki oluşumundan birçok farkla bize gelen laiklik ilkesi, cumhuriyete de Osmanlı’ya giriş tarzıyla girmiştir. Batı’da laiklik devlet yönetimi konusunda, sosyo-ekonomik şartların, kilise ve devleti, kendi kendini belirleme ilkesiyle ayırıştırması ile ortaya çıkmıştır. Bizde cumhuriyeti kuran kadrolar tarafından yeni dünya düzenine geçişte toplumu dönüştürecek bir formül, bir başvuru teorisi gibi iş görmüştür. Cumhuriyet laikliğinin iki prensibi : “dini alan üzerinde devletin düzenleyici rolü; ikincisi de laikliğin kendisinin dine karşı alternatif olarak çıkarılmasıdır” (Türküne; 1994: 33). Ne var ki insan ve toplum için dinin anlamı/işlevi açısından özellikle ikinci prensibin sosyal gerçeklikle bütünleşmeyen karakteri aşıkardır. Birinci prensipse yine sosyal gerçeklikle çatışacak uygulamalara yol açmasına rağmen, eğitimin yaygınlaşması gibi bazı başka gelişmelerle kesişerek dini-sosyal gelişmeyi sağlayıcı sonuçlara da neden olmuştur.

Milli mücadele, askeri başarılarla rayına oturduktan sonra 1921 anayasasıyla padişahın siyasal yetkileri ve halifelik görevi sona ermiş, halifelik yetkileri meclise verilmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile rejimin adı belirlenmiştir. 1924’te halifelik kaldırılmıştır fakat anayasaya göre hala devletin dini İslam’dır. Bu madde 1928’de anayasadan çıkarılmış ve 1937’de laiklik ilkesi diğer ilkelerle birlikte anayasaya

girmiştir. Cumhuriyetçilikle birlikte laiklik yeni rejimin teminatı olarak vurgulanmıştır.

Yönetenler katındaki bu değişiklikler topluma inen inkılâplarla tamamlanmıştır. Medreselerin kapatılıp ileriki yıllarda ilahiyat fakültesi açılması, hukuk sisteminin batıdan alınması, siyasi rejimi tehlikeye atan isyanların mahfili olmuş tekke ve zaviyelerin kapatılması, Latin harflerinin kabulü gibi eğitim ve hukuk sahasında yapılan inkılâplar köklü dönüşümlerin başlangıcı olmuştur.

Tüm Batı dışı toplumların “tepeden inme,” modernleşmelerinde gözlemlendiği gibi yenilikler, halk için halka rağmen ilkesiyle, rejimin oturtulması gereğine dayandırılarak yapılmıştır. “Tekke ve zaviyelerin kapatılması, ezanın Türkçeleştirilmesi, Kur’an okumanın zorluğu gibi tutumlar toplumun (değişime) katılmasını önlediği gibi, içten içe şiddetli karşı tepkilerini biriktirmiştir. Kentlerde ve iktidar çevrelerinde, özellikle azınlık nüfus çevrelerinde Batı standartlarında hayat uygulamaları da oldukça artmıştır. Giyim, sofrası, moda takibi, genel adab-ı muâşeret kuralları gibi yüzeysel batıcılık özenti, gösteriş ve uygulamaları bu çevrelerde yayılmıştır” (Atalay; 2001: 235). Bu bilgiler ışığında keskin dönüşlerin ilk aşamada refah seviyesi etkilenmeyen küçük bir kesimdeki yansımasından söz edebiliriz. Toplumun kırsal çoğunluğu içinse ekonomik yetersizliklerin başat sorun olduğu bir hava hâkimdir. Bununla birlikte Türkçe ezan, tekkelerin kapatılması gibi dini toplumsallaşmayı da doğrudan etkileyen, günlük yaşamı dönüştürdüğü için kayıtsız kalmamanın mümkün olmadığı uygulamalara tepkiler büyümüştür. Türkçe ezanın protesto edildiği 1933 Bursa olayı ile bu durumu örneklendirebiliriz.

“Osmanlı döneminde devlet ve Türk toplumu olarak İslamiyet bakımından bir çelişki yoktur. Gerçi devlet seviyesinde din teşkilatı vardır ve ulema sınıfı bulunmaktadır. Buna resmi din demek mümkündür. Fakat halkın İslamı ile devletin İslamlığında mahiyet farkı mevcut değildir” (Sezen; 19993: 38). Din, Osmanlı’da yönetenler ve yönetilenler ayrılığını da birleştiren başat değerler sistemini, sağduyuyu ifade etmektedir. Cumhuriyeti kuran modernleştiricilerin oluşturmak istediği değer ise milli birlik ve beraberlikle çağdaşlaşma ülküsüdür. “Cumhuriyet Türkiye’inde din meselesini, bir taraftan modernleşmenin şiddetli isteği, diğer taraftan Osmanlı imparatorluğundan tevarüs edilen bu meselelerin çerçevesi içine sokmak gerekir. Halk kültürü ile seçkinler kültürü arasında bir uçurum olması, seçkinlerin, dine önem veren kimseler olsalar bile ‘halk İslamı’nı kuraldışı saymalarıyla sonuçlanmıştır. Diğer taraftan, cumhuriyetin seçkinleri İslam’ın yüzeyde görülmesi mümkün olmayan önemli fonksiyonlar gördüğünü idrak edememişlerdir” (Mardin; 2001:147). Laiklik ilkesi adına önemsenen ve daha çok dünyevileşme ile sonuçlanan girişimlerin başlangıcı, bir seçkin-halk ayrımını da bir süreliğine desteklemiştir. Osmanlı’da yöneten yönetilen ayrılığında en önemli temas noktası olan dinin, sosyal yaşamdan sıyrılması isteği, tek parti dönemi boyunca seçkinciliği beslemiştir.

İnkılâpların bazıları 1946'da çok partili yaşama geçilmesiyle yumuşatılmaya başlanmıştır. “1948’te milli eğitim bakanlığı imam-hatip kursları açmış, ilkokullara isteğe bağlı din dersi konulmuş ve bazı Türk büyüklerine ait türbeler ziyarete açılmıştır” (Tarhanlı; 1993: 23, 24). “Aydın İslamının saf dışı bırakılmasıyla taşrada gücünü muhafaza eden halk İslamı, kendi bağımsız adacıklarında canlılığını sürdürmüş, İslam’ın muhafazakâr kodları kuvvetlenmiş ve 1950’lerden sonra yapacağı çıkışın birikimini oluşturmuştur. Cumhuriyet, ele geçirdiği şansı 1950’ye kadar kullanmış, ancak dinden boşalttığı yere laik bir kültür yerleştirememiştir. Sonuçta dinselleştirilmiş laik uygulamaların yol açtığı şey, kültürel anomi ve keskin bir kimlik arayışıdır. 1960’larda girilen ideolojik arayışlar, doğrudan bu boşluğun ürünüdür” (Türköne; 1994: 34). Türköne yaratılan kültürel boşluğu, 60’larda başlayan “sağ-sol” kavgalarının sebebi olarak gösterir. Laik cumhuriyet vurgusuyla yapılan askeri müdahaleler 1980’e dek bu dönem içinde tekrarlanacaktır. Bu dönem içinde ilk İslamcı parti de kurulmuştur. “Kısa dönemler dışında hep muhalefette olan ‘İslamcılar’ın oluşturduğu önemli ilk siyasal örgüt olan MNP, küçük esnaf, tacir ve sanayici İslamcılarının örgütlenerek, kendilerini ezen büyük sermaye düzenine karşı, İslami adalet ve eşitliği getirmek amacının ürünüdür” (Tarhanlı; 1993: 32). ‘Yeşil sermaye’ ya da ‘Anadolu kapları’ ifadeleriyle dillendirilen ve İslamın bir başvuru sistemi olarak sosyo-ekonomik gelişmelerle birleşerek itici güç olduğu bu hareket, bu dönemde toplumun gelişme çizgisinin en önemli karakteristiklerinden olmuştur. “Cumhuriyetten sonra gelişen İslami diaspora algısının sağladığı bir lügatçenin, dini cemaat ilişkilerinin dayanışma lügatçesiyle çok yerde karşılaşılabilecek bir sentezi dikkat çekicidir” (Aktay; 2006:139). Bu yeni oluşumlar siyasal partiler ve iktisadi teşebbüslerden sonra sivil toplum kapsamına da katılarak yayılmayı sürdürmüştür. Bu da çelişik de olsa, şüphesiz inkılapların/ ulus-devletleşmenin okullaşmayı yaygın hale getirmesinin sonucudur. Sonradan bu konuda bazı önlemlere başvurulsa da serbest piyasa ekonomisi, kentleşme ve gelir artışı, yüksek eğitime önceden entegre olamamış kırsal kesimlerin kentleşmesi, eğitilmiş olması ve ideolojilerini savunmak için sivil toplum kuruluşlarında toplanmasına yolu açmıştır.

Bu dönem içerisinde kentleşme oldukça hızlı bir şekilde tamamlanmıştır. “Hızlı şehirleşme ile kaybolan ve özlenen ‘cemaat’ hayatı, tarikatlerden ideolojik İslama kadar geniş bir yelpaze içinde yeniden yaratılmaktadır. Bu cemaat hayatı içinde fert, kişisel güvenliğinin, emniyet duygusunun yanında modern hayatın anlaşılmasız karmaşık ilişkilerine karşı da güçlü bir konum edinmektedir” (Türköne; 1994: 36). Böylece dönüştürülmek istenen dini-sosyal yaşam, ‘diaspora algısının’ da sonuçlarıyla tarikat ve cemaatler ortaya çıkararak kendine özgü seyirler almıştır.

Devamında seksen sonrası kitle iletişimin yaygınlaşmasıyla “pop çağı” diye tabir edilen döneme girilmiştir. Küreselleşmenin ilk yansımalarının yaşandığı dönemde ekonomide dışa açılma gerçekleşmiş, tüketim kültürü kendini ortaya koymaya başlamıştır. Bu yeni gündelik yaşamı sarıp sarmalayan kültür, özellikle “İslamcı” çevrelerce kendi potalarında eritilmiştir. “ ‘Kültür’ olarak İslam’ın tüketim

kültürünün dayattığı hayat tarzlarına kendi rengini vermesi (İslami arabeskten tesettür defilelerine; tarikat şeyhlerinin medyatikleşmesine kadar) evrenseli yerelleştirmesi, son tahlilde geleneksel muhtevayı (post)modern form içine yerleştirmesidir. Bu aynı zamanda küresel kitle kültürünün gelişmesine paralel olarak etki gücü kazanan tüketimciliğin, hayat tarzı olarak İslam’la bir rekabet ve çelişki içinde bitişmesidir” (Sarıbay; 1997:25). Güncel bir tartışma da olan lüks tüketim ve İslam konusunun ortaya çıkışı modernleşmeye özgü bir tartışma değildir. Fakat modernleşmenin konuya getirdiği ayrıcalık, onun geleneksel toplumlarda dini algılayışı ve yaşayışı yozlaştırmada rolünün olup olmadığıyla ilgilidir. Böylece merkez-çevre ikilisindeki “çevre”, kendi ideolojisini sürdürmeye çalıştığı mahfillerde güncel tüketim kültürü gibi kültürlenmelerle çeşitlenerek fraksiyonlara da ayrılmıştır.

Bahsi geçen kurucu güdünün kendine özgü laiklik anlayışı, kendileri için tehdit saydığı kesimlerin eğitim, sermaye, siyasal iktidar gibi yollarla yükselen hareketliliklerini engelleme isteği ‘postmodern darbe’ ile son büyük hamlesini yapmıştır. “Bu süreç içerisinde başta sekiz yıllık kesintisiz eğitim reformu görüntüsü altında İmam-hatip liselerinin orta kısımlarının kapatılması, lise kısımlarınınnsa mezunlarının üniversite sınavlarında dezavantajlı duruma sokulması ve toplumsal bir devalüasyona tabi tutulmasıyla birlikte sayıca epey azaltılması olmak üzere, Kur’an kurslarında yaş tahdidinin getirilmesi gibi taktiklerle kurumsal geriletme yollarına başvurulabilmiştir” (Aktay; 2006: 192:193). Başörtüsü yasağının da eklenebileceği bu hamleler günümüz siyasetinin iktidar aktörleri için, Aktay’ın diğer konuda belirttiği “diaspora algısı” gibi bir algı oluşturarak siyasal ‘karşı hamlesini’ inşa eden bir rol oynamıştır. Aktay’ın belirttiği gibi “devletin zaman zaman dini kendi politikalarının meşrulaştırıcısı olarak kullanmak istemesi veya bizzat dinsel deneyim içindeki radikal unsurları bastırmak üzere dine başvurması, her zaman için sonunda dinin daha güçlenişini sağlamıştır” (Aktay; 2006: 192). Belirtildiği gibi İslam, imparatorluk yapısındaki toplumsal fonksiyonunun daralması sonucu siyasal katılım, sivil toplum gibi modern yapıların önemli bir kesiminin itici gücü olmuştur. Dünyevileşme, dinin toplumsallaşma fonksiyonunun kuşatıcı etkisini kırmış ya da eski net görüntüsünü perdelemiştir. Fakat din, toplum hayatı için vazgeçilmezliği ölçüsünde yeni yapılarla görece bir uyumu sağlamıştır.

Değerlendirme

Ulus-devletleşme öncesi eğitim, hukuk gibi sosyal yaşamı en fazla kuşatan kurumların din ile iç içe olması yeni rejimin değişiklikleri, dini toplumsallaşmaya odaklamasına neden olmuştur. Devrimlerin, dinin toplumsalda görünen ilkelerini dönemsel olarak etkilediği söylenebilir. Fakat inkılapların asıl amacı sosyal yaşamı/toplumu yapılandırmaktır. Kaldı ki müdahale dinin özüne veya toplumun dini yaşayışına yönelik dahi olsa, zorlayıcı uygulamalar toplumsalın kendi dinamikleri içinde erimek/şekillenmek suretiyle kendi çıkış kapılarını da meydana getirmiştir.

Modernleşme tarihsel olarak, Batı'nın serüveni anlamında, tarihsel koşullarla ortaya çıkmıştır. Ulus-devlet modernleşmesinin tavandan tabana hareketi; modernitenin değer, norm, kurum ve yapıların sırasıyla değişimini içeren dönüşümünü ters yönde, değerler hilafına kurumlardan başlatmıştır. Bunun doğal sonucu olarak, değerlerin kurumlar tarafından dönüştürülmek istenmesi toplumsal gerilim ve kimlik arayışlarına yol açmıştır. Dolayısıyla değerlerden fazla ve önce davranış kalıplarımız dönüşmüştür. Dönüşüme en dirençli –din gibi- değerlerse toplumsallığının gerektirdiği sahalarda yeni kalıplara girmiştir. Örneğin Cumhuriyetin ilk yıllarında ortadan kaybolan sivil toplum gibi modern yapının çok fonksiyonlu bir sosyal sistemi vardır. İmparatorlukta tarikatlerin görelî bir sivil toplum görevi gördüğü kabul edilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında rejimi tehlikeye attığı için varlığı sonlandırılmak istenen bu ve benzeri geleneksel ilişkiye dayalı-dinsel içerikli yapılar kendini sonraki yıllarda yeniden üreterek modern formlara girmiştir. Bununla birlikte dinsel hassasiyetlerin ya da dinin yaşamı kuşatma derecesinin toplumsal boyutta dünyevileşme sonucu görelî bir azalmasından da kesinlikle söz edilebilir.

Kaynakça

- Akgül, M. (1999). *Türk modernleşmesi ve din*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Aktay, Y. (2006). *Türk dininin sosyolojik imkanı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atalay, B. (2001). *Türkiye'nin sosyal modernleşmesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Aydın, M. (1997). *Kurumlar sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Ergun, D. (2006). *100 soruda sosyoloji el kitabı*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kongar, E. (1995). *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mardin, Ş. (1993). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okumuş, E. (2003). *Toplumsal değişme ve din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sarıbay, A. Yaşar (1997). *Küreselleşme, postmodern uluslaşma ve islam küreselleşme*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Sezen, Y. (1993). *Türk toplumunun laiklik anlayışı*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Tarhanlı, İstar B. (1993) *Müslüman toplum, "laik" devlet: türkiye'de diyanet işleri başkanlığı*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Türköne, M. (1993). *Modernleşme, laiklik ve demokrasi*. Ankara: Ark Yayınevi.

BÖLÜM 60

Turizm Lisans Öğrencilerinde Teknoloji Bağımlılığı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Örneği

Hüseyin Özdemir¹

¹ Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, ORCID: 0000 – 0002 – 9598 – 6938
1001

1. GİRİŞ

Teknoloji, insanların gündelik yaşamına günün her anında dâhil olma amacıyla hem somut ürünler hem de yazılım temelli uygulamalar geliştirmektedir (Eryılmaz ve Bal, 2019: 906). Bu dönüşüm, bireylerin teknolojik araçlarla geçirdikleri zamanı belirgin biçimde artırmakta; zamanla teknoloji kullanımının kontrol edilmesi güçleşerek bağımlılık benzeri bir yapıya evrilebilmektedir. Teknolojiye bağlı gelişen bağımlılıklar yalnızca dünya ölçeğinde değil, Türkiye’de de giderek yaygınlaşan ortak bir sorun alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, teknolojinin hatalı/amaç dışı kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan bağımlılık olgusu son yıllarda farklı boyutlarıyla araştırmacıların yoğun ilgisini çekmiştir. Teknoloji bağımlılığı kavramı, farklı türden teknoloji odaklı bağımlılıkları kapsayan üst bir başlık olarak değerlendirilmektedir (Aydın, 2017: 35). Bu çalışma kapsamında teknoloji bağımlılığı; “Sosyal Ağ Bağımlılığı”, “Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı”, “Çevrimiçi Oyun Bağımlılığı” ve “Web Siteleri Bağımlılığı” olmak üzere dört boyutta ele alınmıştır. Araştırmada, turizm lisans öğrencilerinin teknoloji bağımlılığı düzeylerinin demografik özelliklerine göre (cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf) anlamlı biçimde farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde araştırma konusu ve araştırma konusunu konu alan araştırma sonuçlarına yer verilmiştir.

2.1. Teknoloji Bağımlılığı

Küreselleşmeyle birlikte ivme kazanan teknolojik gelişmeler, üretim süreçlerini ve tekniklerini dönüştürmüş; teknoloji ve bilgi temelli ürünlerin kullanımını daha yaygın hâle getirmiştir (Aydınlı ve Akgöz, 2024: 358). Teknolojinin kullanım alanlarının genişlemesi, her geçen gün daha fazla kişinin farklı teknolojileri kullanmasına ve teknolojiyle geçirilen sürenin artmasına yol açmaktadır (Acuner ve Turan, 2024: 313). Bu artışla paralel biçimde, teknolojiyle ilişkili bazı bağımlılık türleri de günlük yaşamın bir parçası hâline gelmiştir. Teknoloji bağımlılığı, teknolojinin aşırı ve denetimsiz kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan davranışsal bağımlılıklardan biri olarak tanımlanmaktadır (Yazgan Pektaş ve Ünlüöner, 2024: 989). Alan yazındaki bulgular; internet bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı, dijital oyun bağımlılığı ve akıllı telefon bağımlılığı bulunan bireylerin, diğer davranışsal bağımlılıklar ya da kimyasal bağımlılıkları olan bireylerle benzer belirtiler gösterebildiğini ortaya koymaktadır. Bu belirtiler arasında davranış/eylem üzerinde kontrol kaybı ve olumsuz sonuçlar yaşansa bile davranışın sürdürülmesi dikkat çekmektedir (Ektiricioğlu, Arslantaş ve Yüksel, 2020: 53).

2.1. Teknoloji Bağımlılığı Araştırmaları

Teknoloji bağımlılığı üzerine yapılan araştırmalara aşağıda yer verilmiştir.

Yazgan Pektaş ve Ünlüöner (2024) tarafından yapılan araştırmada 2015 yılından itibaren teknoloji bağımlılığı kavramının araştırılmaya başlandığı, salgınla birlikte sosyal medya, sosyal ağlar, covid-19, dijital bağımlılık, kaybetme korkusu, akıllı telefon bağımlılığı anahtar kelimeleri kullanılarak araştırmaların yoğunluk kazandığı tespit edilmiştir.

Körpe ve Küçük (2021) tarafından özel bir üniversitenin hemşirelik bölümü öğrencilerine yönelik yapılan araştırmada hemşirelik bölümü öğrencilerinin teknoloji bağımlılığı düzeyleri düşük düzey bağımlı olarak bulunmuştur.

Ektiricioğlu, Arslantaş ve ve Yüksel (2020) tarafından yapılan araştırmada son yıllarda yapılan çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda ergenlerde teknoloji bağımlılığının arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Eryılmaz ve Bal (2019) tarafından Türkiye'deki 43 üniversitenin 103 farklı bölümünde okuyan öğrencilere yönelik yapılan araştırmada cep telefonu veya bilgisayar üzerinden oyun ile geçirilen vakit kullanımlarında kadın ve erkek ifadeleri arasında anlamlı farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çavuş, Ayhan ve Tuncer (2016) tarafından Aksaray Üniversitesi öğrencilerine yönelik yapılan araştırmada erkek öğrencilerin oyun bağımlılık düzeylerinin kız öğrencilerin oyun bağımlılık düzeylerinden daha yüksek olduğu ve anne eğitim düzeyi ve aile gelir seviyesi yükseldikçe öğrencilerin oyun bağımlılık düzeylerinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın amacı ve hipotezleri, araştırmanın evren ve örnekleme, araştırmanın sınırlılıkları ve varsayımı ile araştırma yöntemi açıklanmıştır.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, turizm lisans öğrencilerinin teknoloji bağımlılıklarının demografik özelliklerine göre (cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf) anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğinin araştırılmasıdır.

Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

Hipotez 1: Turizm lisans öğrencilerinin teknolojik bağımlılıkları demografik özelliklerine göre (cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf) anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Hipotez 1a: Turizm lisans öğrencilerinin sosyal ağ kullanma bağımlılıkları demografik özelliklerine göre (cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf) anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Hipotez 1b: Turizm lisans öğrencilerinin anlık mesajlaşma bağımlılıkları demografik özelliklerine göre (cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf) anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Hipotez 1c: Turizm lisans öğrencilerinin online oyun oynama bağımlılıkları demografik özelliklerine göre (cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf) anlamlı bir farklılık göstermektedir.

Hipotez 1d: Turizm lisans öğrencilerinin web siteleri kullanma bağımlılıkları demografik özelliklerine göre (cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf) anlamlı bir farklılık göstermektedir.

3.2.Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Çankırı Karatekin Üniversitesi Turizm Fakültesinde 2025-2026 Eğitim Öğretim yılı güz döneminde turizm eğitimi alan 350 lisans öğrencisi oluşturmaktadır. Araştırmada tam sayım esasına göre öğrencilerin tamamına ulaşılması hedeflenmiştir. Araştırmanın evrenini oluşturan 2025-2026 eğitim öğretim yılı güz döneminde fakülteye kayıtlı 350 öğrenciye dağıtılan anketlerden eksik, hatalı ve doldurulmayanların elenmesinden sonra 232 geçerli anket elde edilmiştir. Araştırma evreninin %66'sına ulaşılmıştır.

3.3. Sınırlılık ve Varsayım

Araştırma, Çankırı Karatekin Üniversitesi Turizm Fakültesinde eğitim gören ve araştırmaya katılmayı kabul eden öğrenciler ile sınırlıdır.

Araştırma Çankırı Karatekin Üniversitesi Turizm Fakültesinde eğitim gören ve araştırmaya katılmayı kabul eden öğrencilerin teknoloji bağımlılıklarını belirlemeye yönelik uygulanan anket doğrultusunda elde edilen veriler ile sınırlıdır.

Araştırma da araştırma katılımcılarının araştırma sorularını doğru ve tarafsız olarak algıladıkları, herhangi bir etki ve tesir altında kalmadan kendi hür iradeleri ile anket formlarının cevapladıkları varsayılmıştır.

3.4. Yöntem

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket tekniği kullanılmıştır. Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde üniversite öğrencilerinin demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. İkinci bölümde Teknoloji Bağımlılığı Ölçeği için Aydın (2017) tarafından geliştirilen Teknoloji Bağımlılığı Ölçeği kullanılmıştır. Ölçek 4 boyut Sosyal Ağ Kullanma Boyutu (6 madde), Anlık Mesajlaşma (6 madde), Çevrimiçi Oyun Oynama (6 madde) ve Web Siteleri Kullanma (6 madde) ve 24 maddeden oluşmaktadır. Ölçek maddeleri beşli likert türünde Hiçbir Zaman “1”, Nadiren “2”, Orta Sıklıkta “3”, Çok Sık “4” ve Her Zaman “5” olarak derecelendirilmiştir. Her bir boyut için 0-6 puan aralığı (puan ortalaması 1,00 -1,80 arası) Bağımlı Değil, 7-12 puan aralığı (puan ortalaması 1,81-2,60 arası) Düşük Düzeyde Bağımlı, 13-18 puan aralığı (puan ortalaması 2,61 – 3,40

arası) Orta Düzeyde Bağımlı, 19-24 puan aralığı (puan ortalaması 3,41 – 4,20 arası) Oldukça Bağımlı ve 25-30 puan aralığı (puan ortalaması 4,21 – 5,00 arası) Tam Bağımlı olarak değerlendirilmiştir.

4. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümde araştırma verilerinden elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 1. Turizm Lisans Öğrencilerine İlişkin Demografik Özellikler

Demografik Özellikler	Kategori	n	%
Cinsiyet	Erkek	71	30,6
	Kadın	161	69,4
Yaş	17-18 Yaş	36	15,5
	19 Yaş	55	23,7
	20 Yaş	53	22,8
	21 Yaş	37	16,0
	22 Yaş ve Üzeri	51	22,0
Bölüm	Turizm Rehberliği	170	73,3
	Turizm İşletmeciliği	62	26,7
Sınıf	1. Sınıf	78	33,6
	2. Sınıf	74	31,9
	3. Sınıf	50	21,6
	4. Sınıf ve Üzeri	30	12,9

Araştırmaya toplam 232 turizm lisans öğrencisi katılmıştır. Katılımcıların 161'i kadın (%69,4), 71'i erkek (%30,6)' tir. Yaş dağılımında en yüksek pay 19 yaş grubundadır 55 kişi (%23,7); bunu 20 yaş 53 kişi (%22,8) ve 22 yaş ve üzeri 51 kişi (%22,0) grupları izlemektedir. Diğer yaş grupları 21 yaş 37 kişi (%16,0) ile 17–18 yaş 36 kişi (%15,5) olarak belirlenmiştir. Bölüm değişkeni açısından öğrencilerin büyük çoğunluğu Turizm Rehberliği programında öğrenim görmektedir 170 kişi (%73,3); Turizm İşletmeciliği programındaki öğrenci sayısı ise 62 kişi (%26,7)'dir. Sınıf düzeyine göre dağılım incelendiğinde, katılımcıların 1. sınıfta 78 kişi (%33,6) ve 2. sınıfta 74 kişi (%31,9), 3. sınıfta 50 kişi (%21,6) ile 4. sınıfta 30 kişi (%12,9) olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Ölçek / Boyut	Madde Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Cronbach Alpha	KMO
Teknoloji Bağımlılığı	24	2,4483	,77674	,906	
Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı	6	2,5251	,91588	,749	
Sosyal Ağ Bağımlılığı	6	2,4720	,85185	,725	,885
Web Siteleri Kullanma Bağımlılığı	6	2,4382	,94790	,797	
Online Oyun Bağımlılığı	6	2,3578	1,17058	,876	

Tablo 2, araştırmada kullanılan Teknoloji Bağımlılığı Ölçeği ile dört alt boyutuna ilişkin madde sayısı, ortalama, standart sapma, Cronbach alfa ve KMO değerlerini özetlemektedir. Buna göre ölçeğin toplamı 24 maddeden oluşmakta; toplam puan ortalaması 2,4483 (SS=,77674) olarak hesaplanmaktadır. İç tutarlılık katsayısının (α = ,906) yüksek düzeyde olması, ölçekteki maddelerin aynı yapıyı tutarlı biçimde ölçtüğüne işaret etmektedir. Ayrıca KMO = ,885 değeri, örneklemin yeterli olduğunu göstermektedir. Alt boyutlar incelendiğinde her bir boyutun 6 maddeden oluştuğu ve ortalamaların 2,3578–2,5251 aralığında toplandığı görülmektedir. En yüksek ortalama Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı boyutunda (Ort.=2,5251; SS=,91588; α = ,749), en düşük ortalama ise Online Oyun Bağımlılığı boyutunda (Ort.=2,3578; SS=1,17058; α = ,876) gözlenmiştir. Diğer boyutlarda ortalamalar Sosyal Ağ Bağımlılığı (Ort.=2,4720; SS=,85185; α = ,725) ve Web Siteleri Kullanma Bağımlılığı (Ort.=2,4382; SS=,94790; α = ,797) şeklindedir. Tablo 2’ye göre hem teknoloji bağımlılığı hem de tüm alt boyutlarında (anlık mesajlaşma bağımlılığı, sosyal ağ bağımlılığı, web siteleri kullanma bağımlılığı ve online oyun oynama bağımlılığı) puan ortalamasının 1,81-2,60 puan aralığında olduğu bu sonuca göre ölçek ve alt boyutları için turizm lisans öğrencilerinin Düşük Düzeyde Bağımlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 3. Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı Boyutu Tanımlama Tablosu

Ölçek / Boyut	Ölçek Maddeleri	Ortalama	Standart Sapma
Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı	Anlık mesajlaşma uygulamalarını kullanırken çok zaman harcıyorum.	2,8017	1,31076
	Arkadaşlarımla anlık mesajlaşmalarla iletişim kurmayı, onlarla yüz yüze görüşmeye tercih ediyorum.	2,7672	1,51104
	Yalnızlık hissettiğim anlarda anlık mesajlaşma uygulamalarını kullanıyorum.	2,6164	1,46954
	Önemli bir işim olmasına rağmen kendimi genellikle mesajlarımı kontrol ederken buluyorum	2,5647	1,39422
	Anlık mesajlaşma ortamları dışında iken, sonradan bu ortamlarda yazacaklarımı hayal ediyorum.	2,3103	1,33169
	Anlık mesajlaşma uygulamalarını kullanamadığım zamanlarda huzursuz	2,0905	1,21159

Tablo 3, Teknoloji Bağımlılığı Ölçeği'nin "Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı" boyutuna ait maddelerin ortalama ($\bar{X}$) ve standart sapma (SS) değerlerini göstermektedir. Bu kapsamda madde ortalamalarının 2,0905 ile 2,8017 aralığında değiştiği görülmektedir. Maddeler bazında en yüksek ortalamalar, "Anlık mesajlaşma uygulamalarını kullanırken çok zaman harcıyorum" ($\bar{X}$ =2,8017; SS=1,31076) ile "Arkadaşlarımla anlık mesajlaşmalarla iletişim kurmayı, onlarla yüz yüze görüşmeye tercih ediyorum" ($\bar{X}$ =2,7672; SS=1,51104) ifadelerinde gözlenmiştir. Buna karşılık, "Anlık mesajlaşma uygulamalarını kullanamadığım zamanlarda huzursuz oluyorum" maddesi en düşük ortalamaya sahiptir ($\bar{X}$ =2,0905; SS=1,21159). Bu durum, uygulamaya erişememe halinde ortaya çıkabilecek yoksunluk/rahatsızlık belirtisinin, diğer davranış göstergelerine kıyasla daha zayıf düzeyde raporlandığını işaret etmektedir. Standart sapmaların 1,21–1,51 bandında seyretmesi ise katılımcı yanıtlarında belirgin bir farklılaşma bulunduğunu; diğer bir ifadeyle bu boyuttaki davranışların örneklem içinde homojen dağılmadığını göstermektedir.

Tablo 4. Sosyal Ağ Bağımlılığı Boyutu Tanımlama Tablosu

Ölçek / Boyut	Ölçek Maddeleri	Ortalama	Standart Sapma
Sosyal Ağ Bağımlılığı	Yaşamımla ilgili olumsuz düşüncelerden kurtulmak için sosyal ağlara bağlanıyorum.	2,8621	1,41051
	Sosyal ağlarda zaman harcarken dikkatimin dağıtılması beni rahatsız ediyor.	2,7155	1,41914
	Sosyal ağlarda harcadığım zamanı azaltmaya yönelik çabalarım başarısızlıkla sonuçlanıyor.	2,5905	1,24159
	Daha önemli işlerim olmasına rağmen sosyal ağlarda geçirdiğim süreyi arttırmak istiyorum.	2,3793	1,27347
	Sosyal ağlarda olmadığım zamanlarda, en son bağlandığımda yaptıklarımı düşünüyorum.	2,2845	1,15699
	Sosyal ağ hesaplarımı kullanım sürem hakkında çevremdekilere doğru bilgi vermiyorum.	2,0000	1,35481

Tablo 4’e göre madde ortalamaları 2,0000 ile 2,8621 arasında değişmektedir. En yüksek ortalama “Yaşamımla ilgili olumsuz düşüncelerden kurtulmak için sosyal ağlara bağlanıyorum” ifadesinde görülmüştür ($\bar{X}$ =2,8621; SS=1,41051). Bunu, “Sosyal ağlarda zaman harcarken dikkatimin dağıtılması beni rahatsız ediyor” ($\bar{X}$ =2,7155; SS=1,41914) ve “Sosyal ağlarda harcadığım zamanı azaltmaya yönelik çabalarım başarısızlıkla sonuçlanıyor” ($\bar{X}$ =2,5905; SS=1,24159) maddeleri izlemektedir. En düşük ortalama ise “Sosyal ağ hesaplarımı kullanım sürem hakkında çevremdekilere doğru bilgi vermiyorum” maddesinde saptanmıştır ($\bar{X}$ =2,0000; SS=1,35481). Bu durum, sosyal ağ kullanım süresini çevreye yanlış bildirme davranışının örneklemde diğer göstergelere kıyasla daha zayıf düzeyde raporlandığını düşündürmektedir. Standart sapmaların genel olarak 1,15699–1,41914 aralığında seyretmesi, maddelere verilen yanıtların örneklem içinde belirli ölçüde farklılaştığını ve sosyal ağ bağımlılığı göstergelerinin tüm katılımcılarda aynı yoğunlukta yaşanmadığını göstermektedir.

Tablo 5. Web Siteleri Kullanma Bağımlılığı Boyutu Tanımlama Tablosu

Ölçek / Boyut	Ölçek Maddeleri	Ortalama	Standart Sapma
Web Siteleri Kullanma Bağımlılığı	Web sitelerinden çıkmam gereken anlarda “bir dakika daha” diyerek gezinmeye devam ediyorum.	2,6724	1,38186
	Web sitelerinde, planladığım süreden daha fazla süre geziniyorum.	2,6164	1,35618
	Geç saatlere kadar web sitelerinde gezindiğim için uykusuz kalıyorum.	2,5948	1,41714
	Web sitelerinde gezinirken başkaları tarafından rahatsız edildiğimde sinirleniyorum.	2,3448	1,37134
	Web sitelerinde gezinmek için derslerimi ihmal ediyorum.	2,2241	1,31318
	Web sitelerinde gezinmediğim zamanlarda, daha sonra eriştiğimde yapacaklarımı hayal ediyorum.	2,1767	1,22343

Tablo 5’e göre madde ortalamalarının 2,1767 ile 2,6724 aralığında değiştiği görülmektedir. En yüksek ortalama, “Web sitelerinden çıkmam gereken anlarda ‘bir dakika daha’ diyerek gezinmeye devam ediyorum” ifadesinde belirlenmiştir ($\bar{X}$ =2,6724; SS=1,38186). Bunu “Web sitelerinde, planladığım süreden daha fazla süre geziniyorum” ($\bar{X}$ =2,6164; SS=1,35618) ve “Geç saatlere kadar web sitelerinde gezindiğim için uykusuz kalıyorum” ($\bar{X}$ =2,5948; SS=1,41714) maddeleri izlemektedir. Diğer taraftan, daha düşük ortalamalar “Web sitelerinde gezinmek için derslerimi ihmal ediyorum” ($\bar{X}$ =2,2241; SS=1,31318) ve “Web sitelerinde gezinmediğim zamanlarda, daha sonra eriştiğimde yapacaklarımı hayal ediyorum” ($\bar{X}$ =2,1767SS=1,22343) maddelerinde gözlenmiştir.

Tablo 6. Online Oyun Oynama Bağımlılığı Boyutu Tanımlama Tablosu

Ölçek / Boyut	Ölçek Maddeleri	Ortalama	Standart Sapma
Online Oyun Oynama Bağımlılığı	Online oyuna bağlanma sorunu yaşadığımda kendimi huzursuz	2,5043	1,57083
	Gerçek hayatta karşılaştığım sorunları unutmak için online oyun oynuyorum.	2,5000	1,53177
	Online oyun oynamadığım anlarda, sonraki oyunda uygulayacağım stratejileri planlıyorum.	2,4526	1,48219
	Online oyun oynayabilmek için uykusuz kaldığım geceler oluyor.	2,4397	1,52491
	Online oyun oynarken harcadığım süreyi biraz daha arttırmak istiyorum.	2,3319	1,44066
	Online oyun oynama sürem hakkında çevremdekilere doğru bilgi vermiyorum.	1,9181	1,38239

Tablo 6’ya göre maddelere ait ortalamaların 1,9181–2,5043 aralığında değiştiği görülmektedir. Maddeler bazında en yüksek ortalama “Online oyuna bağlanma sorunu yaşadığımda kendimi huzursuz hissediyorum” ifadesinde gözlenmiştir ($\bar{X}$ =2,5043; SS=1,57083). Bunu, “Gerçek hayatta karşılaştığım sorunları unutmak için online oyun oynuyorum” ($\bar{X}$ =2,5000; SS=1,53177) maddesi izlemektedir. Buna karşılık en düşük ortalama “Online oyun oynama sürem hakkında çevremdekilere doğru bilgi vermiyorum” maddesinde saptanmıştır ($\bar{X}$ =1,9181; SS=1,38239); bu bulgu, oyun süresini çevreye yanlış bildirme davranışının diğer belirtilere kıyasla daha zayıf düzeyde ifade edildiğini göstermektedir. Standart sapmaların 1,38239–1,57083 aralığında seyretmesi ise yanıtların örneklem içinde kayda değer biçimde farklılaştığını; yani çevrimiçi oyunla ilişkili davranışların tüm katılımcılarda benzer yoğunlukta görülmediğini düşündürmektedir

Tablo 7. Turizm Lisans Öğrencilerinin Demografik Özellikleri ile Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı Arasındaki Farklılığa İlişkin T-Testi ve Anova Testi Sonuçları.

Değişken		Grup	n	Ortalama	S.Sapma	F/t	p	Tuke v
Anlık Mesajlaşma Bağımlılığı	Cinsiyet	Erkek	71	2,5399	,94511	,160	,873	-
		Kadın	161	2,5186	,90561			
	Bölüm	Turizm Rehberliği	62	2,9677	,92960	4,46	,000	-
		Turizm İşletmeciliği	170	2,3637	,85824			
	Yaş	17-18 Yaş ^a	36	2,4722	,84843	,272	,896	-
		19 Yaş ^b	55	2,5091	,98467			
		20 Yaş ^c	53	2,6352	,93944			
		21 Yaş ^d	37	2,4595	,95856			
		22 Yaş ve Üzeri ^e	51	2,5131	,85235			
	Sınıf	1.Sınıf ^a	78	2,4701	,85227	,902	,441	-
		2. Sınıf ^b	74	2,6644	,92919			
		3. Sınıf ^c	50	2,4833	1,0158			
		4. Sınıf ^d	30	2,3944	,87042			

Turizm lisans öğrencilerinin demografik özellikleri ile anlık mesajlaşma bağımlılığı arasındaki farklılığa ilişkin T-testi ve Anova testi sonuçlarının verildiği Tablo 7 cinsiyet değişkenine göre anlık mesajlaşma bağımlılığı düzeyinin anlamlı biçimde farklılaşmadığını göstermektedir (Erkek: $\bar{X}$ =2,5399; Kadın: $\bar{X}$ =2,5186; p =,873). Benzer biçimde, yaş grupları arasında (F =,272; p =,896) ve sınıf düzeyleri arasında (F =,902; p =,441) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Buna karşılık bölüm değişkeninde anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıştır (p =,000): Turizm Rehberliği öğrencilerinin ortalaması ($\bar{X}$ =2,9677) Turizm İşletmeciliği öğrencilerine ($\bar{X}$ =2,3637) kıyasla daha yüksektir. Bu bulgu, anlık mesajlaşma bağımlılığı eğiliminin örnekleme özellikle bölüm türüne bağlı olarak değişebildiğine; ancak diğer demografik göstergeler açısından benzer düzeylerde seyrettiğine işaret etmektedir. Tablo 7’den elde edilen bulgulara göre hipotez 1a, bölüm değişkenine göre kabul edilmiştir. Cinsiyet, yaş ve sınıf değişkenleri açısından ise hipotez 1a reddedilmiştir.

Tablo 8. Turizm Lisans Öğrencilerinin Demografik Özellikleri ile Sosyal Ağ Bağımlılığı Arasındaki Farklılığa İlişkin T-Testi ve Anova Testi Sonuçları.

Değişken		Grup	n	Ortalama	S.Sapma	F/t	p	Tuke v
Sosyal Ağ Bağımlılığı	Cinsiyet	Erkek	71	2,5000	,92496	,317	,752	-
		Kadın	161	2,4596	,82027			
	Bölüm	Turizm Rehberliği	62	2,7876	1,0172	3,04	,003	-
		Turizm İşletmeciliği	170	2,3569	,75397			
	Yaş	17-18 Yaş ^a	36	2,5046	,79631	,399	,809	-
		19 Yaş ^b	55	2,3455	,97808			
		20 Yaş ^c	53	2,5252	,71566			
		21 Yaş ^d	37	2,5090	,79829			
		22 Yaş ve Üzeri ^e	51	2,5033	,92766			
	Sınıf	1.Sınıf ^a	78	2,4487	,91418	,268	,848	-
		2. Sınıf ^b	74	2,5090	,82664			
		3. Sınıf ^c	50	2,4033	,75374			
		4. Sınıf ^d	30	2,5556	,92779			

Turizm lisans öğrencilerinin demografik özellikleri ile sosyal ağ bağımlılığı arasındaki farklılığa ilişkin T-testi ve Anova testi sonuçlarının verildiği Tablo 8'e göre cinsiyet değişkeni açısından sosyal ağ bağımlılığı düzeyinin anlamlı biçimde farklılaşmadığı görülmektedir (Erkek: $\bar{X}$ =2,5000; Kadın: $\bar{X}$ =2,4596; p =,752). Benzer şekilde yaş grupları arasında (F =,399; p =,809) ve sınıf düzeyleri arasında (F =,268; p =,848) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Buna karşın bölüm değişkeninde anlamlı bir fark bulunmaktadır (p =,003). Turizm Rehberliği öğrencilerinin sosyal ağ bağımlılığı ortalaması ($\bar{X}$ =2,7876), Turizm İşletmeciliği öğrencilerine ($\bar{X}$ =2,3569) kıyasla daha yüksektir. Bu sonuç, sosyal ağ bağımlılığı eğiliminin örnekleme bölüm türüne göre değişebildiğini; ancak cinsiyet, yaş ve sınıf düzeyi açısından genel olarak benzer düzeylerde seyrettiğini göstermektedir. Tablo 8'den elde edilen bulgulara göre hipotez 1b, bölüm değişkenine göre kabul edilmiştir. Cinsiyet, yaş ve sınıf değişkenleri açısından ise hipotez 1b reddedilmiştir.

Tablo 9. Turizm Lisans Öğrencilerinin Demografik Özellikleri ile Web Siteleri Kullanma Bağımlılığı Arasındaki Farklılığa İlişkin T-Testi ve Anova Testi Sonuçları.

Değişken		Grup	n	Ortalama	S.Sapma	F/t	p	Tuke v
Web Siteleri Kullanma Bağımlılığı	Cinsiyet	Erkek	71	2,3779	,86187	-,677	,500	-
		Kadın	161	2,4648	,98485			
	Bölüm	Turizm Rehberliği	62	2,8978	1,0832	4,13	,000	-
		Turizm İşletmeciliği	170	2,2706	,83598			
	Yaş	17-18 Yaş ^a	36	2,2917	,94312	,314	,868	-
		19 Yaş ^b	55	2,4152	1,0124			
		20 Yaş ^c	53	2,4843	1,0363			
		21 Yaş ^d	37	2,5090	,95254			
		22 Yaş ve Üzeri ^e	51	2,4673	,79023			
	Sınıf	1.Sınıf ^a	78	2,3697	1,0077	,452	,716	-
		2. Sınıf ^b	74	2,5338	,97299			
		3. Sınıf ^c	50	2,4500	,92842			
		4. Sınıf ^d	30	2,3611	,76073			

Turizm lisans öğrencilerinin demografik özellikleri ile web sitelerini kullanma bağımlılığı arasındaki farklılığa ilişkin T-testi ve Anova testi sonuçlarının verildiği Tablo 9'a göre cinsiyet değişkenine göre web siteleri kullanma bağımlılığı düzeyi anlamlı biçimde değişmemektedir (Erkek: $\bar{X}=2,3779$; Kadın: $\bar{X}=2,4648$; $t=-,677$; $p=,500$). Benzer şekilde yaş grupları arasında ($F=,314$; $p=,868$) ve sınıf düzeyleri arasında ($F=,452$; $p=,716$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Buna karşılık bölüm değişkeninde anlamlı bir farklılaşma bulunmaktadır ($t=4,13$; $p<,001$): Turizm Rehberliği öğrencilerinin ortalaması ($\bar{X}=2,8978$), Turizm İşletmeciliği öğrencilerine ($\bar{X}=2,2706$) kıyasla daha yüksektir. Bu sonuç, web siteleri kullanımına ilişkin bağımlılık eğiliminin örnekleme özelliğiyle program türüne bağlı olarak farklılaşabildiğini; ancak cinsiyet, yaş ve sınıf açısından genel olarak benzer düzeylerde seyrettiğini göstermektedir. Tablo 9'dan elde edilen bulgulara göre hipotez 1c, bölüm değişkenine göre kabul edilmiştir. Cinsiyet, yaş ve sınıf değişkenleri açısından ise hipotez 1c reddedilmiştir.

Tablo 10. Turizm Lisans Öğrencilerinin Demografik Özellikleri ile Online Oyun Oynama Bağımlılığı Arasındaki Farklılığa İlişkin T-Testi ve Anova Testi Sonuçları.

Değişken		Grup	n	Ortalama	S.Sapma	F/t	p	Tukey HSD
Online Oyun Oynama Bağımlılığı	Cinsiyet	Erkek	71	2,6432	1,1301	2,52	,013	-
		Kadın	161	2,2319	1,1693			
	Bölüm	Turizm Rehberliği	62	2,5430	1,2588	1,38	,168	-
		Turizm İşletmeciliği	170	2,2902	1,1330			
	Yaş	17-18 Yaş ^a	36	2,5556	1,2674	,760	,552	-
		19 Yaş ^b	55	2,4758	1,3128			
		20 Yaş ^c	53	2,3428	1,1120			
		21 Yaş ^d	37	2,1667	1,0400			
		22 Yaş ve Üzeri ^e	51	2,2451	1,0935			
	Sınıf	1.Sınıf ^a	78	2,3761	1,1874	4,17	,007	b ile c
		2. Sınıf ^b	74	2,6712	1,2075			
		3. Sınıf ^c	50	1,9400	1,0026			
		4. Sınıf ^d	30	2,2333	1,1103			

Turizm lisans öğrencilerinin demografik özellikleri ile online oyun oynama bağımlılığı arasındaki farklılığa ilişkin T-testi ve Anova testi sonuçlarının verildiği Tablo 10'a göre cinsiyet değişkenine göre web siteleri kullanma bağımlılığı düzeyi anlamlı biçimde değişmemektedir (Erkek: $\bar{X}$ =2,3779; Kadın: $\bar{X}$ =2,4648; $t=-,677$; $p=,500$). Benzer şekilde yaş grupları arasında ($F=,314$; $p=,868$) ve sınıf düzeyleri arasında ($F=,452$; $p=,716$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanmamıştır. Buna karşılık bölüm değişkeninde anlamlı bir farklılaşma bulunmaktadır ($t=4,13$; $p<,001$): Turizm Rehberliği öğrencilerinin ortalaması ($\bar{X}$ =2,8978), Turizm İşletmeciliği öğrencilerine ($\bar{X}$ =2,2706) kıyasla daha yüksektir. Bu sonuç, web siteleri kullanımına ilişkin bağımlılık eğiliminin örnekleme de özellikle program türüne bağlı olarak farklılaşabildiğini; ancak cinsiyet, yaş ve sınıf açısından genel olarak benzer düzeylerde seyrettiğini göstermektedir. Tablo 10'dan elde edilen bulgulara göre hipotez 1d, cinsiyet ve sınıf değişkenlerine göre kabul edilmiştir. Yaş ve bölüm değişkenleri açısından ise hipotez 1d reddedilmiştir.

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırma, Çankırı Karatekin Üniversitesi Turizm Fakültesinde 2025–2026 güz döneminde öğrenim gören 232 lisans öğrencisinden elde edilen verilerle yürütülmüş; öğrencilerin teknoloji bağımlılığının (sosyal ağ, anlık mesajlaşma, web siteleri ve çevrimiçi oyun boyutları) cinsiyet, yaş, bölüm ve sınıf değişkenlerine göre farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir.

Genel düzeyde teknoloji bağımlılığı ve alt boyut ortalamaları incelendiğinde, katılımcıların teknolojiyle ilişkili davranışlarının “Düşük Düzeyde Bağımlı” aralığında olduğu; en yüksek ortalamanın Anlık Mesajlaşma (Ort.=2,5251) ve en düşük ortalamanın Online Oyun boyutunda (Ort.=2,3578) toplandığı belirlenmiştir. Bu bulgu, teknoloji bağımlılığının örnekleme genel olarak “yüksek” bir düzeye taşınmadığını; ancak özellikle anlık mesajlaşma ve sosyal ağ kullanımının görece daha baskın bir davranış örüntüsü oluşturduğunu düşündürmektedir.

Boyut bazında madde düzeyindeki bulgular, anlık mesajlaşmada “çok zaman harcama” (Ort.=2,8017) ve “yüz yüze görüşmeye tercih etme” (Ort.=2,7672) eğilimlerinin öne çıktığını göstermiştir. Sosyal ağ boyutunda ise “olumsuz düşüncelerden uzaklaşmak için bağlanma” (Ort.=2,8621) ve “dikkatin dağılmasından rahatsız olma” (Ort.=2,7155) maddeleri dikkat çekmektedir. Web siteleri kullanımında “bir dakika daha” diyerek sürdürme (Ort.=2,6724) ve “planlanandan fazla süre gezme” (Ort.=2,6164) maddeleri kontrol gücülüğüyle ilişkili bir örüntüye işaret etmektedir. Çevrimiçi oyun boyutunda ise “bağlanamama halinde huzursuzluk” (Ort.=2,5043) ve “sorunlardan kaçış amacı” (Ort.=2,5000) nispeten daha yüksek ortalamalara sahiptir.

Demografik değişkenlere göre farklılıklar değerlendirildiğinde; anlık mesajlaşma, sosyal ağ ve web siteleri bağımlılığı açısından bölüm değişkeninin ayırt edici olduğu; Turizm Rehberliği öğrencilerinin ortalamalarının Turizm İşletmeciliği öğrencilerine kıyasla anlamlı düzeyde daha yüksek çıktığı görülmüştür (sırasıyla $p=,000$; $p=,003$; $p=,000$). Buna karşılık bu üç boyutta cinsiyet, yaş ve sınıf değişkenlerine göre anlamlı farklılık saptanmamıştır. Online oyun bağımlılığı boyutunda ise farklı bir tablo ortaya çıkmıştır: erkek öğrencilerin ortalaması kadınlardan anlamlı derecede yüksektir ($p=,013$) ve sınıf düzeyinde de anlamlı farklılık vardır ($p=,007$); Tukey HSD sonuçları farklılığın özellikle 2. sınıf ile 3. sınıf grupları arasında olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, çevrimiçi oyun davranışının cinsiyet ve sınıf dinamiklerine daha duyarlı olabileceğini düşündürmektedir.

Bu sonuçlar, belgede yer alan önceki araştırmalarla birlikte değerlendirildiğinde şu karşılaştırmalar yapılabilir:

Körpe ve Küçük (2021) hemşirelik öğrencilerinde teknoloji bağımlılığını düşük düzey olarak raporlamıştır; bu çalışmada da puan ortalamaların 1–5 Likert ölçeğinde Düşük Düzeyde Bağımlı puan aralığında olması, genel eğilimin benzer yönde

olduğunu sonucunu göstermektedir. Araştırma sonucu bu araştırma sonucunu desteklemektedir.

Eryılmaz ve Bal (2019) oyunla geçirilen vakitte kadın ve erkek arasında anlamlı farklılık bulmuştur; bu araştırmada da çevrimiçi oyun boyutunda erkeklerin daha yüksek ortalamaya sahip olması literatürle uyumludur. Benzer şekilde Çavuş, Ayhan ve Tuncer (2016) erkek öğrencilerin oyun bağımlılık düzeylerinin daha yüksek olduğunu göstermiştir; bu çalışma bulgusu da aynı yönde bir bulguyu desteklemektedir.

Bu araştırmanın bulgu ve sonuçlarından hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

Öğrencilerin çevrimiçi ortamda geçirdikleri zamanı dengelemek için üniversite bünyesinde kulüp etkinlikleri, spor/sanat atölyeleri ve bölüm içi sosyal etkinliklerin görünürlüğü artırılabilir (özellikle “zaman harcama” ve “geç saatlere kadar sürdürme” örüntülerini azaltmaya yardımcı olabilir).

Turizm Rehberliği öğrencilerinde anlık mesajlaşma, sosyal ağ ve web sitesi kullanım ortalamalarının daha yüksek olması nedeniyle, bölüm özelinde dijital zaman yönetimi ve dikkat/odak eğitimleri planlanabilir.

Bulgular tek bir fakülte/üniversite örneklemiyle sınırlı olduğundan, farklı üniversiteler ve farklı turizm fakülteleriyle karşılaştırmalı çalışmalar önerilir.

KAYNAKÇA

- Acuner E. ve Turan Y. (2024). Dijital bağımlılık farkındalığı için dijital detoks turizmi deneyimi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(2), 312-331. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3034088>
- Aydın, F. (2017). Teknoloji bağımlılığının sınıf ortamında yarattığı sorunlara ilişkin öğrenci görüşleri. Yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=0DhinmIkuepzDOucQVAYw&no=slq4qnK7FeaHT7WRVJK9hA>
- Aydınlı, F. ve Akgöz, E. (2024). Teknoloji bağımlılığı ve dijital detoks turizmine karşı tutum ve motivasyonlar: Turizm akademisyenleri tarafından bir değerlendirme. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 27 (1), 357-370. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3798250>
- Çavuş, S., Ayhan, B. ve Tuncer, M. (2016). Bilgisayar oyunları ve bağımlılık: Üniversite öğrencileri üzerine bir alan araştırması. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 2016(43): 265-289. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1962172>
- Ektiricioğlu C, Arslantaş H. ve Yüksel R. (2020). Ergenlerde çağın hastalığı : Teknoloji bağımlılığı. Arşiv Kaynak Tarama Dergisi, 29(1): 51- 64. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1018138>
- Eryılmaz, S. ve Bal, H. T. (2019). Teknoloji bağımlılığı ile rekreasyonel eğilimler arasındaki ilişki: Üniversite öğrencileri üzerinde bir inceleme. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 3(4): 902-919. <https://www.tutad.org/index.php/tutad/article/view/108/107>
- Körpe, G. ve Küçük, L. (2021). Covid-19 döneminde hemşirelik öğrencilerinde teknoloji bağımlılığı. Istanbul Gelisim University Journal of Health Sciences, 2021 (15): 581-592. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1919836>
- Yazgan Pektaş, Ş. ve Ünlüönen, K. (2024). Teknoloji bağımlılığı ve turist davranışı: Bibliyometrik bir analiz. Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 12(2), 988-1015. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/1244073>

BÖLÜM 61

Türkiye Hisse Senedi Piyasaları Ekseninde Zamanla Değişen Volatilite Yayılımının İncelenmesi

Önder Büberkökü¹

¹ Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7140-557X

1. GİRİŞ

Özellikle 1980li yıllarda başlayan dönüşüm ve reform sürecinin doğal bir uzantısı olarak, Türkiye ekonomisi bugün geline nokta hem ticari hem de finansal açıdan dışa açık, gelişen liberal bir ekonomik yapıya sahip olmuştur. Bu durum hem dış ticaret işlemleri hem de sermaye hareketleri yoluyla Türkiye'nin küresel ve / veya bölgesel gelişmelerden kaynaklanan ekonomik, finansal ve / veya jeopolitik risklere karşı daha duyarlı olması sonucunu doğurmuştur. Bu duruma Türkiye ekonomisinin enerjide dışa bağımlı bir yapıya sahip olması ve üretim yapısı gereği yapısal cari açık sorunu yaşıyor olması gibi iç ekonomik sorunların eklenmesi de Türk finansal piyasalarının dış şoklara olan duyarlılığının daha da artması sonucunu doğurmuştur.

Bu nedenlerden dolayı Türkiye'de uygulanacak para ve maliye politikaları ile finansal politika ve stratejilerin beklenen etkinliği gösterebilmesinde politika yapıcılar, kurumsal ve bireysel yatırımcılar ile denetleyici ve düzenleyici kuruluşların Türk hisse senedi piyasalarını etkileyen dış faktörlerin neler olabileceğini bilmelerinin önemli bir rolü olabileceği düşünülmektedir. Burada Türkiye'deki alternatif finansal piyasalar arasından Türk hisse senedi piyasaları üzerinde durulmasının temel nedeni ise hisse senedi piyasalarının hem uygulamada hem de literatürde ekonominin barometresi olarak değerlendirilmesidir (Karaca, 2018).

Bu açıklamalar ışığında bu çalışmanın amacı bazı gelişen ve gelişmiş ülke hisse senedi piyasaları ile petrol piyasalarından Türk hisse senedi piyasalarına doğru bir volatilité yayılımının söz konusu olup olmadığının incelenmesidir. Bu çalışmanın literatüre temel katkısı ise şu şekilde açıklanabilir: Öncelikle bu çalışmada ilgili tüm finansal değişkenlerin volatilité serilerinin oluşturulmasında GARCH modellerinden değil stokastik volatilité (SV) modelinden yararlanılmıştır. Bu modelin kodları Chan ve Grant (2016) tarafından sunulmuştur. İkinci olarak çalışmada SV modeli tarafından sunulan volatilité serileri arasındaki zamanla değişen (non-linear) nedensellik ilişkisi (volatilité yayılımı) Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen nedensellik testi ile incelenmiştir. Üçüncü olarak ise bu çalışmada 2000-2025 dönemi esas alındığından bu dönemde gerçekleşen birçok önemli olayın finansal piyasalar üzerindeki olası etkileri de dikkate alınmış olmaktadır. Bu olaylara 2007-2009 ABD merkezli küresel finans krizi, 2010-2012 Avrupa borç krizi, 2020 COVID-19 salgını, 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna savaşı ile son yıllarda Orta Doğu coğrafyasında yaşanan çatışmalar örnek olarak gösterilebilir.

Değişkenler arasındaki volatilité yayılımı etkisinin incelenmesinin temel nedeni ise finansal piyasalar arasındaki etkileşime yol açan bilgi akışının ikinci momentle, bir diğer ifadeyle, volatilité ile yayıldığı varsayılmasıdır (Ross, 1989; Wong, 2017).

Nitekim öneminden dolayı volatilité yayılımı etkisi hem ulusal hem de uluslararası literatürde oldukça ilgi gören bir konuyu teşkil etmektedir. Örneğin

bakınız: Ng (2000), Christiansen (2007), Li ve Gless (2015), Katsiampa vd. (2019), Yip vd. (2020) ve Zeng vd. (2021).

2. VERİ VE METODOLOJİ

Bu çalışma 2000 yılının ocak ayı ile 2025 yılının Eylül ayı arasındaki dönemi kapsamakta ve aylık verilerden oluşmaktadır. Nitekim literatürde volatilité serilerinin tahmininde aylık frekanstaki veri yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Örneğin bakınız: Balcılar ve Ozdemir ve Ozdemir; Balcılar ve Ozdemir, 2019b). Analizlerde hisse senedi piyasalarını temsilen ABD doları cinsinden hazırlanan MSCI Türkiye, Hindistan, Çin, G.Afrika ve Almanya ülke endeksleri dikkate alınmıştır. Bu veriler MSCI veri tabanından temin edilmiştir (<https://www.msci.com/indexes/group/emerging-markets-indexes?index-page=3>).

Enerji piyasalarını temsilen WTI ham petrol fiyatları esas alınmış ve bu değişkene ilişkin veriler ABD Enerji Bilgi İdaresi'nden temin edilmiştir (https://www.eia.gov/opendata/v1/petroleum_dashboard.php).

SV modeline gelince bu modelin matematiksel altyapısı Chan ve Grant'ın (2016) genel gösterimi dikkate alınarak Denklem (1) ve (2)'de sunulmuştur:

$$y_t = \mu_0 + \varepsilon_t^y, \quad \varepsilon_t^y \sim N(0, e^{h_t}) \quad (1)$$

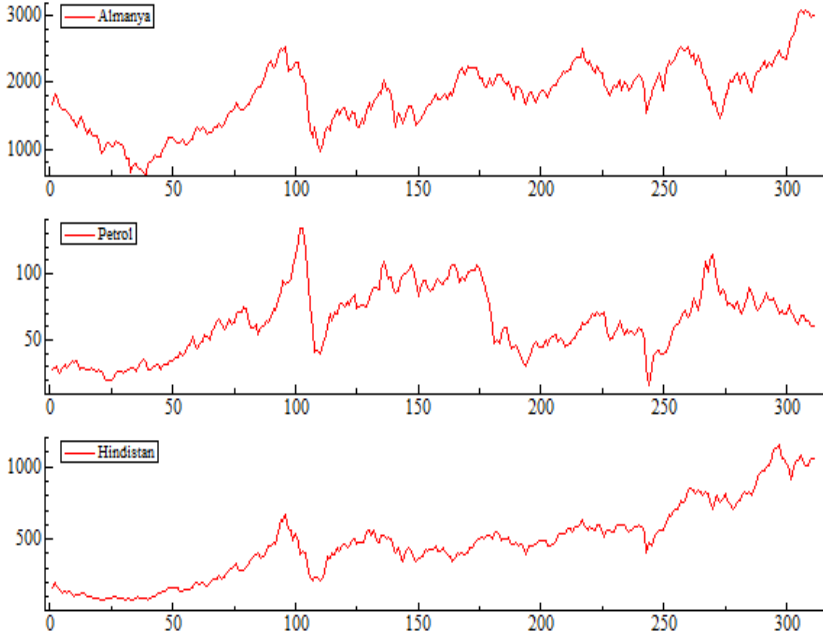
$$h_t = \mu_h + \phi_h (h_{t-1} - \mu_h) + \varepsilon_t^h, \quad \varepsilon_t^h \sim N(0, \omega_h^2) \quad (2)$$

Burada, y_t ilgili finansal değişkenlerin logaritmik getiri serilerini; ϕ_h volatilité kalıcılığı parametresini; h_t zamanla değişen şartlı stokastik volatilité serisini; μ_h şartsız ortalama değeri; ε_t^y ile ε_t^h ise ilgili denklemlerin hata terimlerini ifade etmektedir.

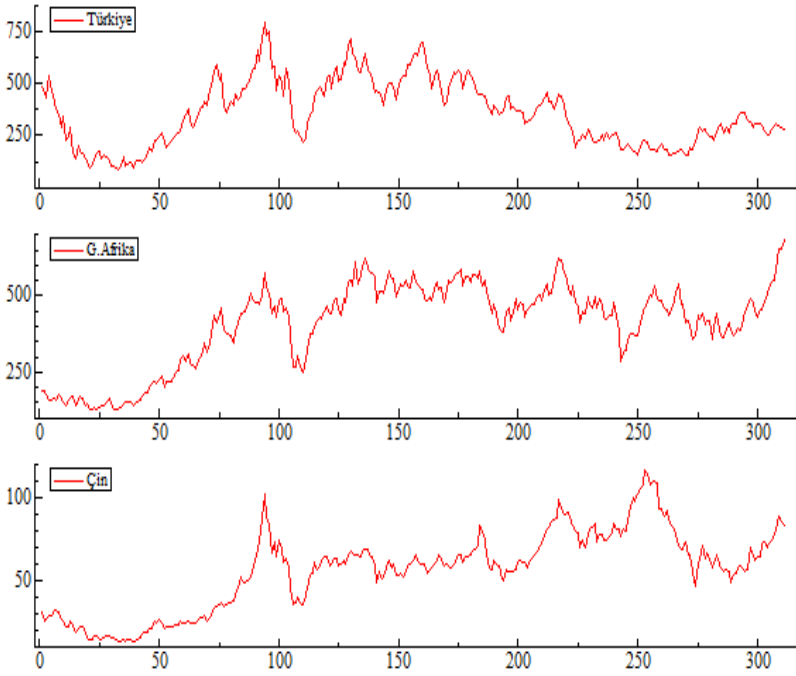
SV modelleri tarafından üretilen stokastik volatilité serileri daha sonra Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen zamanla değişen nedensellik testinde kullanılarak çalışma kapsamındaki diğer finansal değişkenlerden Türk hisse senedi piyasalarına doğru bir volatilité yayılımı etkisi olup olmadığı incelenmiştir. Shi vd. (2018, 2020) zamanla değişen nedensellik testi uygulanırken analizlerinde aylık frekansta veri kullanan Baum vd. (2025) ile Shi vd.'nin (2020) çalışmalarında olduğu gibi pencere uzunluğu (window size) 72 olarak belirlenmiş, özyinelemeli gelişen pencere (Recursive evolving window, REW) algoritmasına dayalı sonuçlar esas alınmış, olası değişen varyans sorununa karşı dirençli test istatistiklerine yer verilmiş, dmax değerinin belirlenmesinde tek bir yapısal kırılmaya izin veren Zivot ve Andrews (1992) (ZA) yapısal kırılmalı birim kök testinden yararlanılmış, optimal gecikme uzunluğu ise SBIC kriteri ile belirlenmiştir.

3. BULGULAR

Öncelikle çalışmada dikkate alınan finansal değişkenlere ait fiyat serileri Şekil 1 ve 2’de sunulmuştur.

Şekil 1: Almanya, Hindistan hisse senedi piyasaları ile WTI ham petrol fiyatları

Şekil 2: Türkiye, G.Afrika ve Çin hisse senedi piyasaları

İnceleme kapsamındaki tüm finansal değişkenlerin logaritmik getiri serilerine ait betimleyici istatistikler Tablo 1’de sunulmuştur. Bulgular incelendiğinde ilgili dönemde aylık ortalama bazda Türk hisse senedi piyasaları dışındaki tüm diğer finansal değişkenlerin pozitif bir ortalama getiri oranına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca aylık standart sapma parametrelerinden hareketle yine Türk hisse senedi piyasalarının en yüksek riske sahip olduğu da ifade edilebilir.

Tablo 1. Logaritmik Getiri Serilerine Ait Betimleyici İstatistikler

Değişkenler	Minimum	Ortalama	Maksimum	Standart sapma
Çin	-%25.85	% 0.3113	%25.932	%7.623
Hindistan	-%33.626	% 0.6013	%31.213	%7.605
G.Afrika	-%30.985	%0.4108	%17.84	%7.4072
Türkiye	-%53.178	-%0.1742	%36.892	%12.264
Almanya	-%27.907	%0.1915	%20.203	%6.6548
Petrol	-%56.813	%0.2548	%54.562	%10.086

Tablo 2’de sunulan Engel’in (1982) ARCH-LM testi sonuçları değerlendirildiğinde ise inceleme kapsamındaki tüm finansal değişkenlerin %10 veya daha iyi bir anlamlılık düzeyinde değişen varyans sorunu içerdiği gözlemlenmektedir.

Tablo 2. Logaritmik Getiri Serilerine Ait Değişen Varyans Testi Sonuçları

Değişkenler	ARCH-LM (1)	ARCH-LM (2)
Çin	16.483*[0.0001]	10.730*[0.0000]
Hindistan	13.736*[0.0002]	6.8289*[0.0013]
G.Afrika	4.4390**[0.0359]	2.4063***[0.0919]
Türkiye	4.8735**[0.0280]	5.2206*[0.0059]
Almanya	10.029*[0.0017]	9.9413*[0.0001]
Petrol	298.71*[0.0000]	167.14*[0.0000]

İnceleme kapsamındaki değişkenlerin logaritmik getiri serilerine uygulanan Zivot ve Andrews (1992) yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları (Tablo 3) bu değişkenlerin tamamının düzey değerlerinde durağan oldukları sonucuna işaret etmektedir.

Tablo 3. Logaritmik Getiri Serilerine Uygulanan Zivot ve Andrews (1992) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit terimde kırılma	Sabit terim ve trend bileşeninde kırılma
Çin	-16.709* [2007.11]	-17.164*[2007.11]
Hindistan	-16.413* [2008.01]	-16.899*[2008.01]
G.Afrika	-17.541*[2007.11]	-17.703*[2006.02]
Türkiye	-18.216*[2013.05]	-18.620*[2006.03]
Almanya	-16.510*[2008.01]	-16.789*[2007.11]
Petrol	-13.803*[2020.5]	-14.146*[2020.05]
Kritik değerler		
%1	-%5.34	-%5.57
%5	-%4.80	-%5.08
%10	-%4.58	-%4.82

*, **, *** birim kök olduğunu ifade eden Ho hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Köşeli parantez içerisindeki değerler yapısal kırılma tarihlerini göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak seçilmiş, optimal gecikme uzunluğunun tespitinde BIC kriterinden yararlanılmıştır. Triminaj 0.15 olarak belirlenmiştir.

İlgili değişkenlerin logaritmik getiri serilerine uygulanan SV modeline ilişkin parametre tahmin sonuçları Tablo 4 ve 5’te gösterilmiştir. Bulgular incelendiğinde Türkiye, G.Afrika ve WTI ham petrol piyasaları için μ parametrelerinin %90 güvenilir aralıkta istatistiki olarak anlamsız çıktığı durumlar hariç SV modeline ait

tüm parametrelerin istatistiki olarak anlamlı değerler aldıkları gözlemlenmektedir. Ayrıca ϕ_h parametrelerine ait sonsal dağılım ortalamaları incelendiğinde en yüksek volatilité kalıcılığına Türkiye hisse senedi piyasalarının sahip olduğu, hemen ardından ise Hindistan ve Almanya hisse senedi piyasalarının geldikleri anlaşılmaktadır. En düşük volatilité kalıcılığının ise sırasıyla G.Afrika hisse senedi piyasaları ile WTI ham petrol piyasaları için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

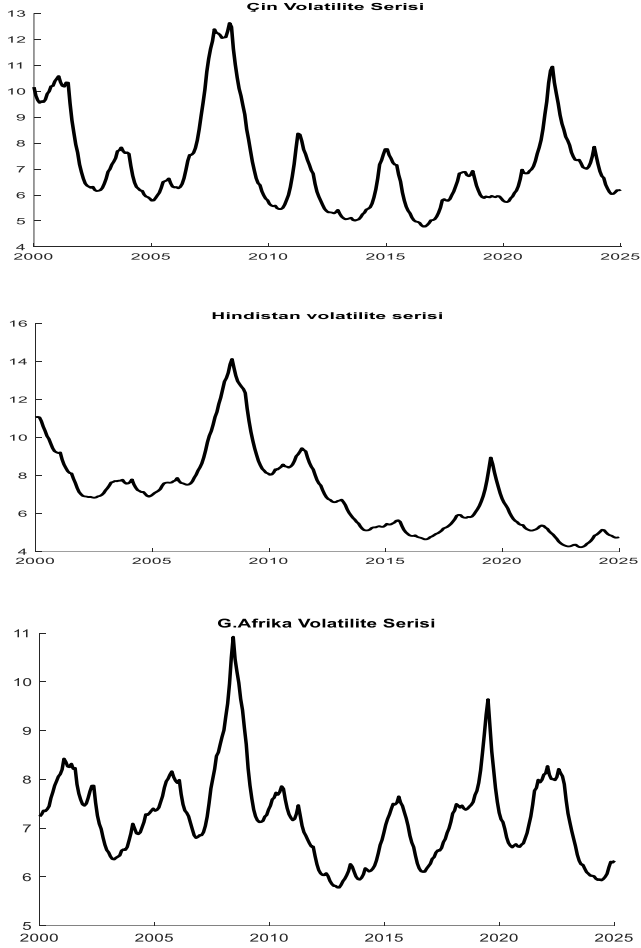
Tablo 4: Gelişen Piyasa Ekonomileri için SV Modeli Tahmin Sonuçları

	Sonsal dağılımın ortalaması	Standart sapma	%90 güvenilir aralık
Çin			
μ	0.73	0.38	[0.1018, 1.3547]
μ_h	3.84	0.34	[3.4101, 4.2724]
ϕ_h	0.93	0.03	[0.8675, 0.9779]
ω_h^2	0.06	0.03	[0.0279, 0.1088]
Log ML	-1059.3	0.01	
Hindistan			
μ	0.86	0.36	[0.2656, 1.4436]
μ_h	3.73	0.59	[2.9112, 4.4297]
ϕ_h	0.96	0.02	[0.9221, 0.9942]
ω_h^2	0.04	0.02	[0.0202, 0.0728]
Log ML	-1050.8	0.01	
G.Afrika			
μ	0.65	0.41	[-0.0239, 1.3236]
μ_h	3.89	0.16	[3.6337, 4.1347]
ϕ_h	0.89	0.05	[0.8004, 0.9588]
ω_h^2	0.04	0.02	[0.0197, 0.0741]
Log ML	-1062.2	0.01	
Türkiye			
μ	0.06	0.58	[-0.9084, 1.0157]
μ_h	4.58	0.79	[3.3318, 5.3949]
ϕ_h	0.97	0.02	[0.9291, 0.9966]
ω_h^2	0.03	0.01	[0.0177, 0.0601]
Log ML	-1200.9	0.01	

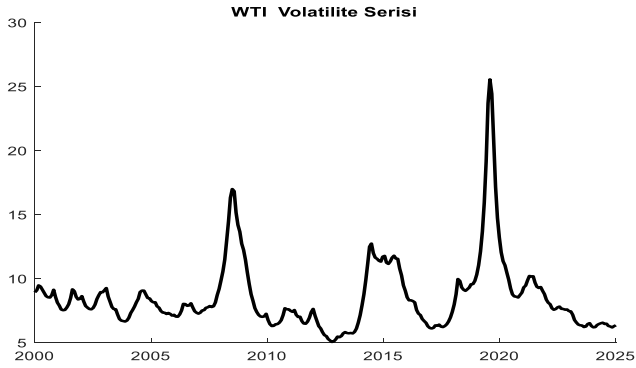
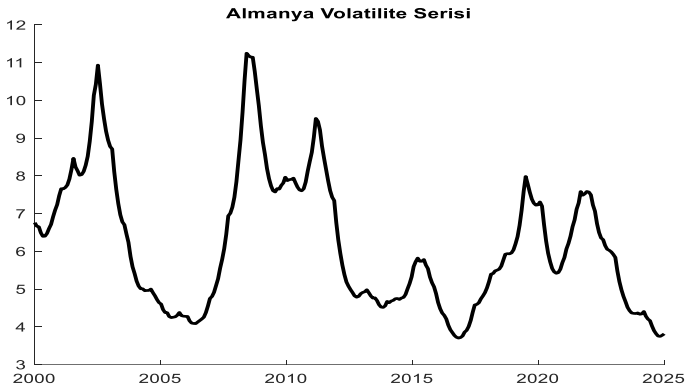
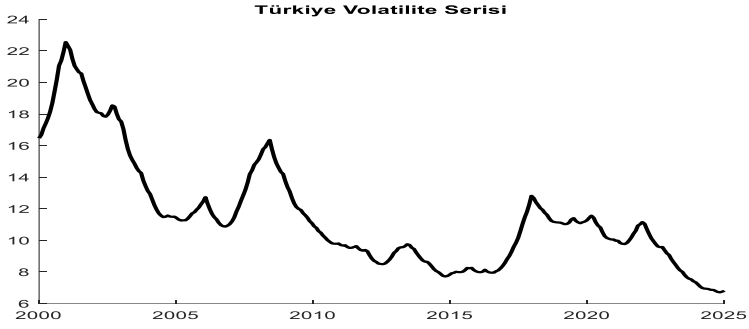
Tablo 5: Almanya ve Petrol Fiyatları için SV Modeli Tahmin Sonuçları

	Sonsal dağılımın ortalaması	Standart sapma	%90 güvenilir aralık
Almanya			
μ	0.71	0.33	[0.1719, 1.2395]
μ_h	3.44	0.42	[2.8280, 3.9701]
ϕ_h	0.95	0.03	[0.8927, 0.9867]
ω_h^2	0.06	0.02	[0.0287, 0.1076]
Log ML	-1012.3	0.02	
WTI			
μ	0.75	0.46	[-0.0211, 1.4944]
μ_h	4.12	0.27	[3.7332, 4.5005]
ϕ_h	0.90	0.04	[0.8172, 0.9613]
ω_h^2	0.11	0.05	[0.0509, 0.2050]
Log ML	-1117.0	0.01	

İlgili SV modelleri tarafından üretilen zamanla değişen volatilité serileri Şekil 3 ve 4'te sunulmuştur. Bu volatilité serileri incelendiğinde özellikle 2007-2009 küresel finans krizi ile 2020 yılında küresel salgına dönüşen COVID-19 salgınının ilgili piyasalarda oldukça önemli volatilité şoklarına yol açtığı anlaşılmaktadır.

Şekil 3: Çin, Hindistan ve G.Afrika için SV Modeli Tarafından Üretilen Volatilité Serileri

Şekil 4: Türkiye, Almanya ve WTI Petrol için SV Modeli Tarafından Üretilen Volatilite Serileri

Bu volatilite serilerinin durağanlık özelliklerine ait bulgular Tablo 6’da sunulmuştur. Bulgular incelendiğinde Shi vd. (2018, 2020) nedensellik testinde, bir

diğer ifadeyle volatilité yayılımında, kullanılacak dmax değérlerinin her durumda bire eşit olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6. Volatilité Serilerine Uygulanan Zivot ve Andrews (1992) Birim Kók Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit terimde kırılma	Sabit terim ve trend bileşeninde kırılma
Çin	-4.227 [2008.10]	-4.297[2008.10]
ΔÇin	-6.470*[2008.10]	-6.649*[2008.02]
Hindistan	-4.067[2011.12]	-4.599[2009.06]
ΔHindistan	-6.616*[2008.10]	-7.346*[2008.10]
G.Afrika	-4.475[2011.10]	-4.467[2011.10]
Δ G.Afrika	-7.376*[2008.11]	-7.493*[2008.11]
Türkiye	-4.086[2017.04]	-4.070[2005.06]
ΔTürkiye	-5.854*[2018.09]	-6.353*[2004.02]
Almanya	-3.943[2011.09]	-4.277[2007.06]
Δ Almanya	-6.293*[2008.11]	-6.456*[2008.11]
Petrol	-4.280[2022.01]	-5.273**[2019.08]
ΔPetrol	-9.811*[2020.04]	-10.178*[2020.04]
Kritik değérler		
%1	-%5.34	-%5.57
%5	-%4.80	-%5.08
%10	-%4.58	-%4.82

*, **, *** birim kók olduğunu ifade eden Ho hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Köşeli parantez içerisindeki değérler yapısal kırılma tarihlerini göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak seçilmiş, optimal gecikme uzunluğunun tespitinde BIC kriterinden yararlanılmıştır. Triminađ 0.15 olarak belirlenmiştir. Δ sembolü birim kók testlerinin ilgili ülke volatilité serisinin birinci farkına uygulandığı anlamına gelmektedir.

Çalışmada öncelikle Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen testin tüm dönem için nedensellik bulguları üzerinde durulmuş ve bu kapsamda elde edilen sonuçlar Tablo 7’de sunulmuştur. Sonuçlar incelendiğinde “Tüm örneklem döneminin herhangi bir zaman diliminde ilgili finansal değişkenlerin volatilité serilerinden Türk hisse senedi piyasalarının volatilité serilerine doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığını” ifade eden Ho hipotezinin (Baum vd., 2021) %10 veya daha iyi bir anlamlılık düzeyinde her durumda reddedildiği anlaşılmaktadır. Bu bulgu da tüm örneklem döneminin herhangi bir zaman diliminde inceleme kapsamındaki finansal değişkenlerin tamamından Türkiye hisse senedi piyasalarına doğru bir volatilité yayılımı etkisi olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 7: Tüm dönem için Shi vd. (2018, 2020) nedensellik testi sonuçları

Nedenselliğin yönü	Δ	Max Wald RWE %5	Max Wald RWE %10
Çin >> Türkiye	2	15.005**[12.771]	15.005***[10.091]
Hindistan >> Türkiye	2	25.958**[11.413]	25.958***[8.557]
G.Afrika >>Türkiye	2	9.955**[9.844]	9.955***[7.795]
Almanya>> Türkiye	2	31.029**[14.358]	31.029***[11.163]
Petrol >> Türkiye	3	43.145**[9.457]	43.145**[7.040]

*,** sırasıyla %5 ve%10 anlamlılık düzeylerinde Ho hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Köşeli parantez içerisindeki değerler kritik değerleri göstermektedir. Δ , optimal gecikme uzunluğunu ifade etmektedir.

Zamanla değişen volatilité yayılımına ilişkin bulgulara gelince, bu kapsamda elde edilen bulgular Şekil 5 ve 6'da sunulmuştur.

Bulgular öncelikle genel olarak incelendiğinde özellikle petrol piyasaları ile Çin hisse senedi piyasalarındaki volatilitenin Türkiye hisse senedi piyasalarının volatilitesi üzerinde belirgin derecede etkili olduğu anlaşılmaktadır. En düşük etkileşimin ise G.Afrika ile Türk hisse senedi piyasaları arasında olduğu ifade edilebilir.

Bulgular daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirildiğinde, Çin hisse senedi piyasalarından Türkiye hisse senedi piyasalarına doğru %10 veya daha iyi bir anlamlılık düzeyinde 2010.04 / 2011.05; 2016.06 / 2017.03 ile 2017.09 / 2022.10 dönemleri arasında istatistiki olarak anlamlı zamanla değişen bir volatilité yayılımının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

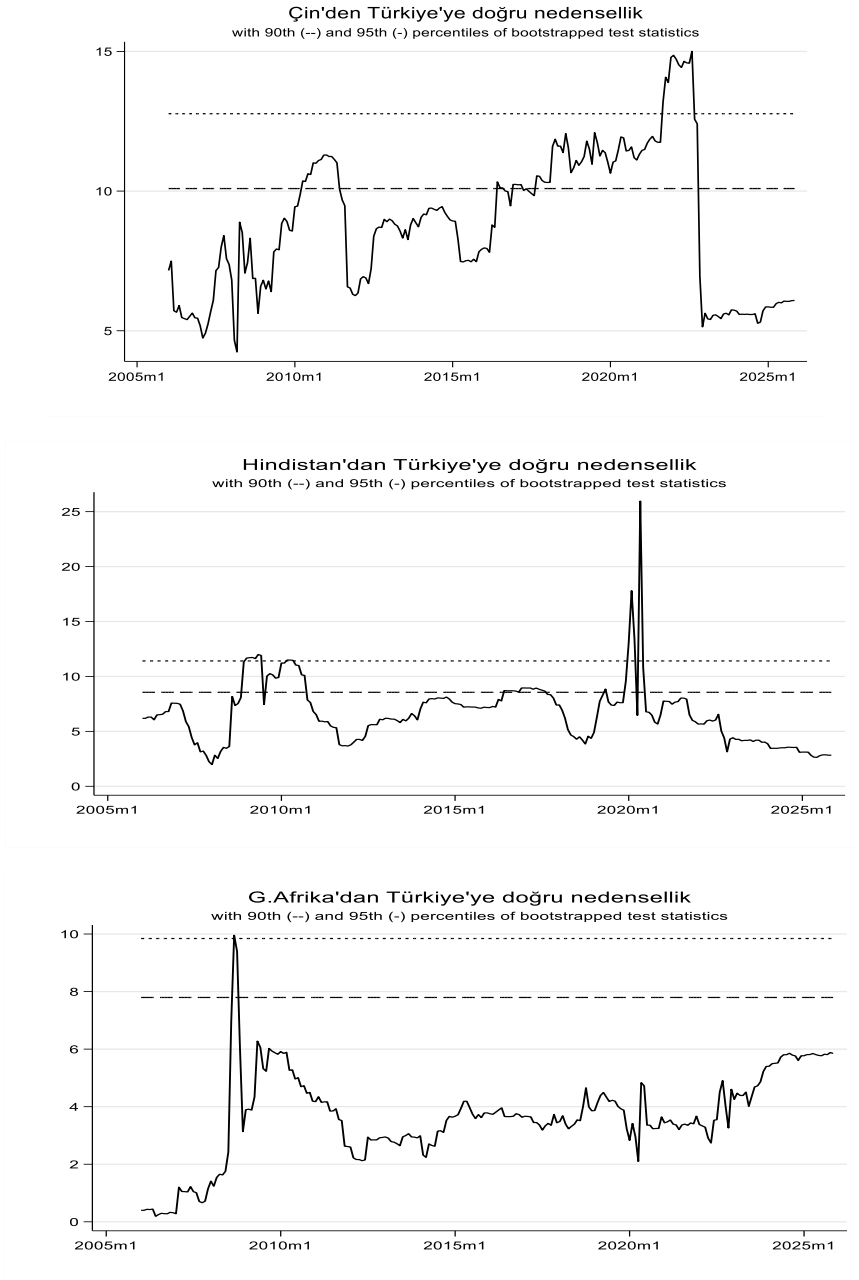
Petrol piyasalarından Türk hisse senedi piyasalarına doğru %10 veya daha iyi bir anlamlılık düzeyinde 2014.10 / 2022.08 dönemi boyunca istatistiki olarak anlamlı zamanla değişen bir volatilité yayılımının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Almanya hisse senedi piyasalarından Türkiye hisse senedi piyasalarına doğru %10 veya daha iyi bir anlamlılık düzeyinde 2006.07 / 2008.10; 2018.09 / 2018.12 ile 2019.04 / 2019.11 dönemi boyunca istatistiki olarak anlamlı zamanla değişen bir volatilité yayılımının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

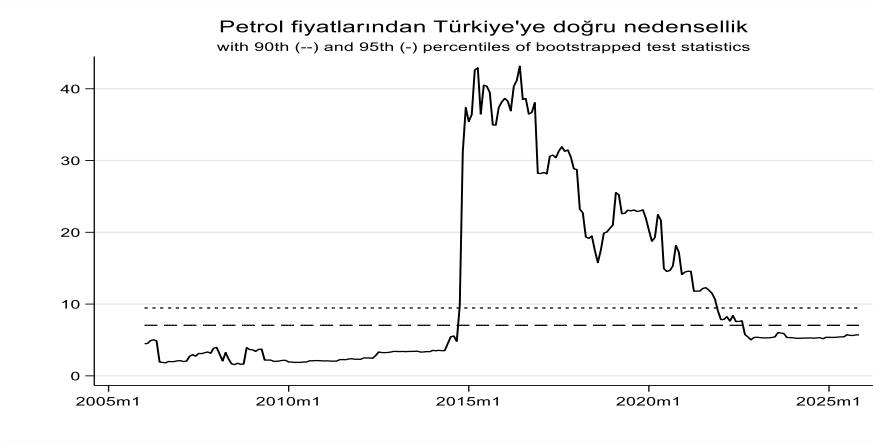
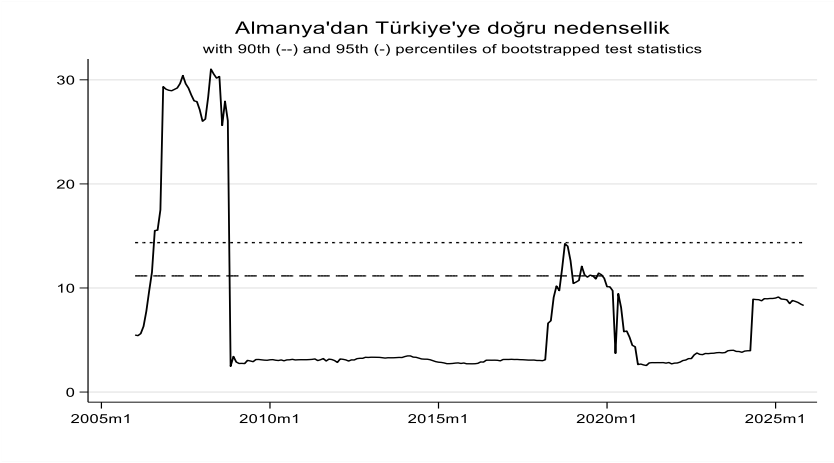
Hindistan hisse senedi piyasalarından Türkiye hisse senedi piyasalarına doğru %10 veya daha iyi bir anlamlılık düzeyinde 2008.12 / 2010.09; 2016.06 / 2017.08 ile 2019.12 / 2020.06 dönemi boyunca istatistiki olarak anlamlı zamanla değişen bir volatilité yayılımının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

G.Afrika hisse senedi piyasalarından Türkiye hisse senedi piyasalarına doğru %10 veya daha iyi bir anlamlılık düzeyinde sadece 2008.09 / 2008.10 dönemi

boyunca istatistiki olarak anlamlı zamanla değişen bir volatilité yayılımının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 5: Çin, Hindistan ve G. Afrika ekonomileri için elde edilen sonuçlar

Şekil 6: Almanya ile WTI ham petrol fiyatları için elde edilen sonuçlar

SONUÇ

Doğru ve etkin ekonomi politikalarının ve yatırım stratejilerinin oluşturulmasında yurtiçi finansal piyasalarda belirgin etkilere yol açabilecek dışsal faktörlerin belirlenmesinin oldukça önemli etkileri olabilmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Almanya, Çin, Hindistan, G.Afrika hisse senedi piyasaları ile WTI ham petrol piyasalarında oluşan volatilitenin Türk hisse senedi piyasalarının volatilité dinamikleri üzerindeki olası etkileri 2000 yılının Ocak ayı ile 2025 yılının Eylül ayı arasındaki dönem dikkate alınarak incelenmiştir. Analizlerde ilgili tüm finansal değişkenlerin volatilité serilerinin elde edilmesinde stokastik volatilité modelinden yararlanılmıştır. Daha sonraki aşamada bu volatilité serileri Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen nedensellik testi ile birleştirilerek zamanla değişen volatilité yayılım etkisi ortaya çıkarılmıştır. Bulgular özellikle petrol piyasaları ile Çin hisse senedi piyasalarındaki volatilitenin Türkiye hisse senedi piyasalarının volatilitesi üzerinde belirgin derecede etkili olduğu sonucuna işaret etmektedir. Bu nedenle hisse senedi piyasalarının bir ekonominin barometresi olabileceği saptamasından hareketle, Türkiye’de etkin para ve maliye politikalarının oluşturulabilmesinin yanı sıra başarılı yatırım kararlarının verilebilmesi ve hedging stratejilerinin uygulanabilmesi için bu çalışma kapsamında sunula bulguların politika yapıcılara ve hisse senedi piyasası yatırımcılarına dönük olarak oldukça önemli bilgiler sunduğu ifade edilebilir.

Referanslar

- Balcilar, M., Ozdemir, Z. A. (2019a). The nexus between the oil price and its volatility risk in a stochastic volatility in the mean model with time-varying parameters. *Resource Policy*, 61, 572–584.
- Balcilar, Z. A. Ozdemir. (2019b). The volatility effect on precious metals price returns in a stochastic volatility in mean model with time-varying parameters. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 534, 122329.
- Baum, C.F., Hurn, S., Otero, J. (2025). The dynamics of U.S. industrial production: A time-varying Granger causality perspective, *Econometrics and Statistics*, 33, 13–22.
- Chan, J. C. C., & Grant, A. L. (2016). Modeling energy price dynamics: GARCH versus stochastic volatility. *Energy Economics*, 54, 182–189.
- Christiansen, C. (2007). Volatility-spillover effects in European bond markets. *European Financial Management*, 13(5), 923–948
- Engle R F, (1982), “Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of U.K. Inflation”, *Econometrica*, 50, 987–1008.
- Karaca, o. (2018) “Borsa ekonominin barometresi midir? Türkiye’de ekonomik aktivite ile hisse senedi fiyatları arasındaki nedensellik ilişkisi”, *Hacettepe üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 36 (3): 89-106.
- Katsiampa, P., Corbet, S., Lucey, B. (2019). Volatility spillover effects in leading cryptocurrencies: A BEKK-MGARCH analysis, *Finance Research Letters*, 29, 68–74.
- Li, Y. and Giles, D.E. (2015). Modelling volatility spillover effects between developed stock markets and Asian emerging stock markets, *Int. J. Finance Econ.* 20 (2), 155–177.
- Ng, A. (2000). Volatility spillover effects from Japan and the US to the Pacific–Basin, *Journal of International Money and Finance*, 19(2), 207–233.
- Phillips, Peter C. B., and Pierre Perron. “Testing for a Unit Root in Time Series Regression.”, *Biometrika*, vol. 75, no. 2, 1988, pp.335–346.
- Ross, S.A.(1989). Information and Volatility: The No-Arbitrage Martingale Approach to Timing and Resolution Irrelevancy. *Journal of Finance*, 44(1), 1–17.
- Shi, S., Hurn, S., & Phillips, P. C. B. (2020). Causal change detection in possibly integrated systems: Revisiting the money-income relationship. *Journal of Financial Econometrics*, 18(1), 158–180.
- Shi, S., Phillips, P. C. B., & Hurn, S. (2018). Change detection and the causal impact of the yield curve. *Journal of Time Series Analysis*, 39(6), 966–987.

- Wong, H.T. (2017). Real exchange rate returns and real stock price returns, *International Review of Economics & Finance*, 49, 340-352.
- Yip, P.S., Brooks, R., Do, H.X., Nguyen, D.K. (2020). Dynamic volatility spillover effects between oil and agricultural products, *International Review of Financial Analysis*, 69, 101465
- Zeng, S., Jia, J., Su, B., Jiang, C., Zeng, G. (2021). The volatility spillover effect of the European Union (EU) carbon financial market, *Journal of Cleaner Production*, 282, 124394.
- Zivot, E., and Donald W.K. Andrews. "Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis.", *Journal of Business and Economic Statistics*, vol. 10, no. 3, 1992, pp. 251–270.

BÖLÜM 62

Güncel Ekonometrik Yöntemlere Dayalı Olarak Hisse Senedi Piyasaları ile Döviz Kurları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Önder Büberkökü¹

¹ Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-7140-557X
1035

1.GİRİŞ

Hisse senedi ve döviz piyasaları başta parasal aktarım mekanizması olmak üzere hem ekonomi politikaları açısından hem de ulusal ve uluslararası yatırımcıların, yatırım ve risk yönetim stratejileri açısından bir ülke ekonomisi içerisinde yer alan temel finansal piyasaları temsil ettiklerinden ülke ekonomilerinin gelişim süreçleri üzerinde önemli etkilere sahip olabilmektedirler (Nieh ve Lee, 2001).

Özellikle 1980li yıllar ile birlikte hem küresel bazda hem de Türkiye ekonomisinde başlayan finansal serbestleşme ve liberalizasyon süreçleri bir taraftan küresel sermaye akımlarının akışkanlığını ve boyutunu artırırken; diğer taraftan da sermaye piyasalarının kurulup gelişmesini ve piyasa dinamikleri ile daha uyumlu döviz kuru rejimlerinin ortaya çıkmasını sağlamışlardır (Phylaktis ve Ravazzolo, 2005).

Bu durum da hisse senedi piyasaları ile döviz piyasaları arasındaki kısa ve uzun dönemli etkileşimlerin doğru bir şekilde belirlenmesinin önemini artırmıştır. Nitekim konunun öneminden dolayı literatürde hisse senedi piyasaları ile döviz piyasaları arasındaki ilişkiyi açıklamaya dönük olarak ortaya atılan iki önemli yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar hisse senedi odaklı model (stock oriented model) ile akış odaklı modeldir (flow oriented model).

Genel bir ifadeyle hisse senedi odaklı model hisse senedi piyasalarından döviz piyasalarına doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu ve yurtiçi hisse senedi piyasalarındaki artışların yerel para biriminin değer kazanması sonucunu doğuracağına işaret ederken (Frankel, 1983); aksine akış odaklı model döviz kurlarından hisse senedi piyasalarına doğru bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğunu ifade etmektedir (Dornbusch ve Fisher, 1980).

Bu çalışmanın amacı Türkiye için hisse senedi piyasaları ile döviz piyasaları arasındaki etkileşimi güncel ekonometrik yöntemlere dayalı olarak incelemektir. Bu çalışmanın literatüre katkısı ise şu şekilde ifade edilebilir: Bu çalışmada öncelikle çok değişkenli GARCH modelleri kullanılarak döviz piyasaları ile hisse senedi piyasaları arasındaki ortalama şartlı korelasyon değerleri belirlenmiştir. Ardından Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen zamanla değişen nedensellik testi 2000 yılının Ocak ayı ile 2025 yılının Kasım ayı arasındaki dönem dikkate alınarak uygulanmıştır. Böylece ilgili döneme tekabül eden 2007-2009 küresel finans krizi, COVID-19 salgını ve Rusya-Ukrayna savaşı gibi gelişmelerin hisse senedi piyasaları ile döviz piyasaları arasındaki ilişki üzerindeki olası etkileri de dikkate alınmıştır. Ayrıca bu çalışmada sadece döviz kuru ile BİST100 endeksi arasındaki ilişki değil aynı zamanda döviz kuru ile BİST Mali, BİST Sınai, BİST Teknoloji ve BİST Hizmet endeksinden oluşan sektörel endeksler arasındaki ilişki de incelenmiştir.

Nitekim öneminden dolayı hisse senedi piyasaları ile döviz piyasaları arasındaki ilişkinin literatürde oldukça yaygın bir şekilde incelendiği fakat bu konuda henüz bir

uzlaşmaya varılamadığı gözlemlenmektedir (Örneğin Bakınız: Bahmani-Oskooee ve Saha, 2016; Wong, 2017; Feng vd. 2025).

2. VERİ VE METODOLOJİ

Bu çalışma 2000 yılının Haziran ayı ile 2025 yılının Kasım ayı arasındaki dönemi kapsamakta ve aylık verilerden oluşmaktadır. Çalışmanın başlangıç tarihinin 2000 yılının Haziran ayı olması BİST Teknoloji endeksine ait verilere bu tarih itibarıyla ulaşılabilmesinden kaynaklanmaktadır. Çalışmada döviz piyasalarını temsilen Dolar-TL kuru, hisse senedi piyasalarını temsilen ise BİST 100 endeksinin yanı sıra BİST Mali, BİST Sınai, BİST Teknoloji ve BİST Hizmet endeksi gibi sektörel endeksler de dikkate alınmıştır. Değişkenlere ilişkin tüm veriler TCMB EVDS veri tabanından temin edilmiştir (<https://evds2.tcmb.gov.tr/>) .

Çalışmada değişkenler arasındaki ortalama şartlı korelasyon değerlerinin hesaplanması amacıyla Bollerslev (1990) tarafından geliştirilen ve çok değişkenli bir GARCH modeli olan CCC-GARCH modelinden yararlanılmıştır. Uygulanan diyagnostik testler sonucunda CCC-GARCH modeli çoklu Student t (mst) dağılım varsayımına dayalı olacak şekilde AR(2)-CCC-GARCH(1,1) model yapısı dikkate alınarak tahmin edilmiştir

AR(2)-CCC-GARCH (1,1)-mst modeli ilgili tüm finansal değişkenlerin Denklem (1)'de gösterilen aylık logaritmik getiri serilerine (r_t) uygulanmıştır.

$$r_t = 100 * (LNP_t - LNP_{t-1}) \quad (1)$$

Burada LNP_t ilgili finansal varlıkların t zamanındaki kapanış fiyatını göstermektedir.

İkinci aşamada ise Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen zamanla değişen nedensellik testinde kullanılarak döviz kurları ile hisse senedi piyasaları arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Shi vd. (2018, 2020) zamanla değişen nedensellik testi uygulanırken analizlerinde aylık frekansta veri kullanan Baum vd. (2025) ile Shi vd.'nin (2020) çalışmalarında olduğu gibi pencere uzunluğu (window size) 72 olarak belirlenmiş, özyinelemeli gelişen pencere (Recursive evolving window, REW) algoritmasına dayalı sonuçlar esas alınmış, olası değişen varyans sorununa karşı dirençli test istatistiklerine yer verilmiş, dmax değerinin belirlenmesinde tek bir yapısal kırılmaya izin veren Zivot ve Andrews (1992) (ZA) yapısal kırılmalı birim kök testinden yararlanılmış, optimal gecikme uzunluğu ise SBIC kriteri ile belirlenmiştir. Bu analiz boyunca ilgili tüm finansal değişkenlerin logaritmik fiyat serileri kullanılmıştır.

3. BULGULAR

İnceleme kapsamındaki değişkenlerin logaritmik getiri serileri Şekil 1'de, bu getiri serilerine ait betimleyici istatistikler ise Tablo 1'de sunulmuştur. Betimleyici istatistikler incelendiğinde hem BİST100 endeksinin hem de sektörel endekslerin

pozitif bir ortalama getiri oranı sundukları, en yüksek pozitif ortalama getiriye BİST Teknoloji endeksinin en düşük ortalama getiriye ise döviz kurunun sunduğu anlaşılmaktadır. Toplam riskin bir ölçütü olarak standart sapma parametreleri değerlendirildiğinde, ilgili değerler %4.5015 ile %11.44 arasında değişen değerler aldığı, en yüksek toplam riske BİST Teknoloji endeksinin sahip olduğu, onu BİST Mali endeksinin takip ettiği; en düşük toplam risk düzeyine ise Dolar-TL kurunun sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Logaritmik Getiri Serilerine ait Betimleyici İstatistikler

	Minimum	Ortalama	Maksimum	Std. Sapma
BİST100	-%33.896	%1.4171	%51.157	%9.667
BİST Teknoloji	-%35.713	%1.6764	%41.669	%11.44
BİST Hizmet	-%37.658	%1.4384	%39.893	%8.9346
BİST Mali	-%36.65	%1.4444	%55.269	%10.957
BİST Sınai	-%29.714	%1.5856	%46.55	%8.7882
Dolar-TL	-%8.7829	%1.3862	%26.904	%4.5015

Nitekim, logaritmik getiri serilerine uygulanan Ljung-Box $Q^2(k)$ testi sonuçları ise (Tablo 2) inceleme kapsamındaki tüm finansal değişkenlerin logaritmik getiri serilerinin değişen varyans sorunu içerdiği sonucuna işaret etmektedir.

Tablo 2. Logaritmik Getiri Serilerine ait Değişen Varyans Testi Sonuçları

	$Q^2(5)$	$Q^2(10)$
BİST100	64.1542*[0.000]	101.162*[0.000]
BİST Teknoloji	81.6114*[0.000]	143.889*[0.000]
BİST Hizmet	107.123*[0.000]	190.714*[0.000]
BİST Mali	65.0321*[0.000]	96.3708*[0.000]
BİST Sınai	47.3595*[0.000]	73.0804*[0.000]
Döviz Kuru	50.5380*[0.000]	50.8675*[0.000]

Logaritmik getiri serilerine uygulanan Zivot ve Andrews (1992) yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları da (Tablo 3) inceleme kapsamındaki tüm finansal değişkenlerin logaritmik getiri serilerinin durağan olduğu sonucuna işaret etmektedir.

Tablo 3. Logaritmik Getiri Serilerine ait Zivot ve Andrews (1992) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Sabit terimde kırılma	Sabit terim ve trend bileşeninde kırılma
BİST100	-19.482* / [2020.04]	-19.737* / [2006.03]
BİST Teknoloji	-17.941* / [2009.02]	-18.081* / [2006.03]
BİST Hizmet	-20.151* / [2021.11]	-20.550* / [2021.11]
BİST Mali	-19.108* / [2021.10]	-19.345* / [2006.03]
BİST Sınai	-18.578* / [2020.04]	-18.799* / [2020.04]
Döviz Kuru	-12.409* / [2004.06]	-12.935* / [2005.03]

*, **, *** birim kök olduğunu ifade eden Ho hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Köşeli parantez içerisindeki değerler yapısal kırılma tarihlerini göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak seçilmiş, optimal gecikme uzunluğunun tespitinde BIC kriterinden yararlanılmıştır. Triminaj 0.15 olarak belirlenmiştir.

AR (2)-CCC-GARCH (1,1)-mst modeli kapsamında elde edilen ortalama şartlı korelasyon değerleri, çoklu Student t dağılım parametresi ile Log likelihood değerleri Tablo 4’te, diagnostik test sonuçları Tablo 5’te; AR(2)-CCC-GARCH (1,1)-mst modeli tarafından üretilen volatilité serileri ise Şekil 2 ve 3’te sunulmuştur. Tablo 5’teki sonuçlar AR (2)-CCC-GARCH (1,1)-mst modelinin otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını gidermede başarılı olduğu sonucuna işaret etmektedir. Tablo 4’teki bulgular ise her durumda Dolar-TL kuru ile inceleme kapsamındaki tüm hisse senedi endeksleri arasında negatif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olduğu, ortalama şartlı korelasyon değerlerinin -0.2022 ile -0.3084 arasında değişen değerler aldıklarını göstermektedir. Fakat bilindiği gibi korelasyon değerleri değişkenler arasındaki doğrusal hareketin yönü ve şiddeti konusunda bilgi verebilmekle birlikte, nedensellik ilişkisi konusunda herhangi bir bilgi sunamaz.

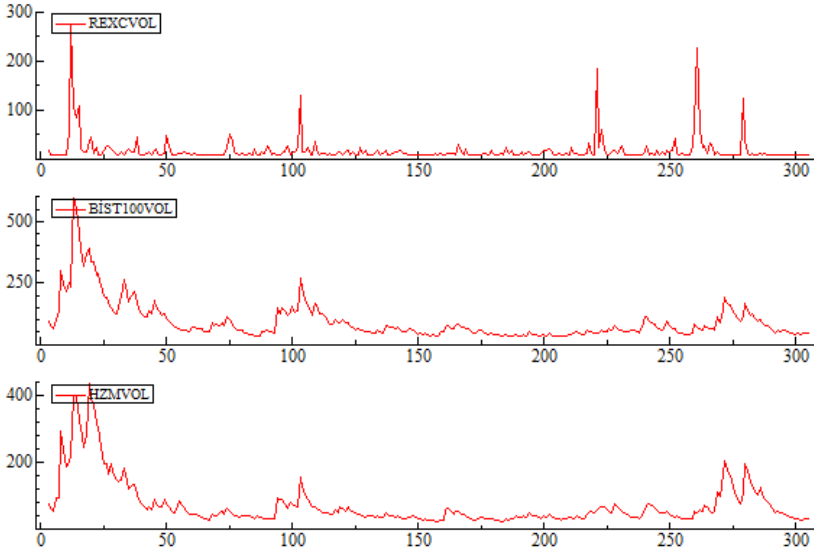
Tablo 4. AR(2)-CCC-GARCH(1,1)-mst modelinin sunduğu şartlı ortalama korelasyon değerleri

	Korelasyon	df.	Log Likelihood
BİST100 / Dolar-TL	-0.3084*[0.000]	6.1250*[0.000]	-1877.000
BİST Teknoloji / Dolar-TL	-0.2772*[0.000]	5.49977*[0.000]	-1836.767
BİST Hizmet / Dolar-TL	-0.3271*[0.000]	6.857633*[0.000]	-1919.98
BİST Mali / Dolar-TL	-0.2022*[0.000]	6.092319*[0.000]	-1857.338
BİST Sınai / Dolar-TL	-0.2169*[0.000]	5.270555*[0.000]	-1938.94

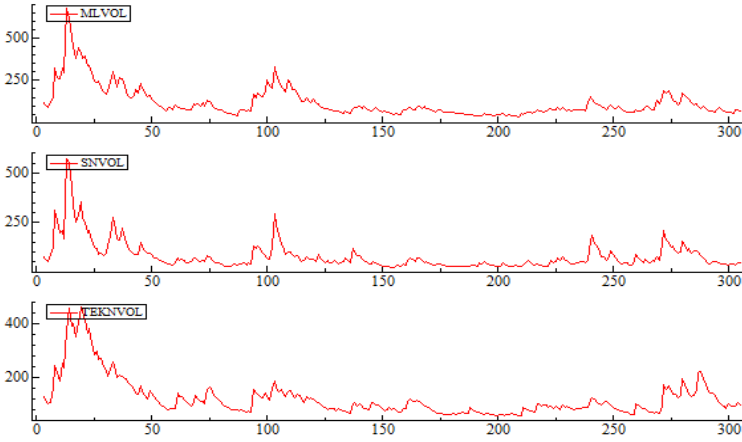
Tablo 5. AR(2)-CCC-GARCH(1,1)-mst modelinin diagnostik test sonuçları

	Q(10)	Q ² (10)
Model: BİST100 / Dolar-TL		
BİST100	9.7970 [0.4585]	12.2083[0.2714]
Dolar-TL	10.8714[0.3676]	3.0818[0.9794]
Model: BİST Hizmet / Dolar-TL		
BİST Hizmet	9.9479[0.4451]	9.7469[0.4629]
Dolar-TL	11.0747[0.3517]	2.8791[0.9841]
Model: BİST Mali / Dolar-TL		
BİST Mali	6.6816[0.7551]	14.4267[0.1544]
Dolar-TL	11.1941[0.3426]	2.8325[0.9850]
Model: BİST Sınai / Dolar-TL		
BİST Sınai	7.6067[0.6672]	9.9390[0.4458]
Dolar-TL	10.3935[0.4067]	2.7751[0.9862]
Model: BİST Teknoloji / Dolar-TL		
BİST Teknoloji	1.5139[0.9989]	14.7521[0.1414]
Dolar-TL	12.3200[0.2642]	3.1657[0.9772]

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir. Köşeli parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir. Q(10) test istatistiği otokorelasyon, Q²(10) test istatistiği ise değişen varyans testi sonuçlarını göstermektedir.

Şekil 2. Dolar-TL kuru (REXCVOL), BİST100 endeksi (BİST100VOL) ve BİST Hizmet endeksi (HZMVOL) için volatilité serileri

Şekil 3. BİST Mali endeksi (MLVOL), BİST Sınai endeksi (SNVOL) ve BİST Teknoloji endeksi (TEKNVOL) için volatilité serileri

Logaritmik fiyat serilerine uygulanan Zivot ve Andrews (1992) (ZA) yapısal kırılmalı birim kök testi sonuçları Tablo 6’da sunulmuştur. Bulgular incelendiğinde inceleme kapsamındaki tüm değişkenlerin birinci dereceden entegre yani I(1) oldukları gözlemlenmektedir. Bu nedenle bu değişkenler Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen zamanla değişen nedensellik testinde kullanılırken $d_{max} = 1$ olarak belirlenmiştir.

Tablo 6. Logaritmik fiyat serilerine ait Zivot ve Andrews (1992) birim kök testi sonuçları

Değişkenler	Sabit terimde kırılma	Sabit terim ve trend bileşeninde kırılma
Düzey değerleri		
BİST100	-3.725 / [2021.11]	-3.663 / [2018.03]
BİST Teknoloji	-3.517 / [2006.03]	-3.766 / [2019.03]
BİST Hizmet	-4.214 / [2022.01]	-3.935 / [2018.04]
BİST Mali	-2.982 / [2022.01]	-3.436 / [2018.02]
BİST Sınai	-4.286 / [2021.10]	-3.638 / [2018.03]
Döviz Kuru	-2.622 / [2021.10]	-4.047 / [2014.02]
Birinci fark		
Δ BİST100	-19.482* / [2020.04]	-19.737* / [2006.03]
Δ BİST Teknoloji	-17.941* / [2009.02]	-18.081* / [2006.03]
Δ BİST Hizmet	-20.151* / [2021.11]	-20.550* / [2021.11]
Δ BİST Mali	-19.108* / [2021.10]	-19.345* / [2006.03]
Δ BİST Sınai	-18.578* / [2020.04]	-18.799* / [2020.04]
Δ Döviz Kuru	-12.409* / [2004.06]	-12.935* / [2005.03]

*, **, *** birim kök olduğunu ifade eden H_0 hipotezinin sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Köşeli parantez içerisindeki değerler yapısal kırılma tarihlerini göstermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak seçilmiş, optimal gecikme uzunluğunun tespitinde BIC kriterinden yararlanılmıştır. Triminaj 0.15 olarak belirlenmiştir.

İlgili nedensellik analizlerinde kullanılan optimal gecikme uzunlukları ise Tablo 7’de yer almaktadır

Tablo 7. Nedensellik analizinde kullanılan optimal gecikme uzunlukları

	Δ
BİST100 / Dolar-TL	2
BİST Teknoloji / Dolar-TL	2
BİST Hizmet / Dolar-TL	2
BİST Mali / Dolar-TL	2
BİST Sınai / Dolar-TL	2

Δ , SBIC kriterine göre belirlenen optimal gecikme uzunluklarını ifade etmektedir.

Zamanla değişen nedensellik testi sonuçları Şekil 4-8’de sunulmuştur. Sonuçlar incelendiğinde genel olarak iki temel unsurun öne çıktığı ifade edilebilir: (i) Gerek BİST100 endeksinden gerekse sektörel hisse senedi endekslerinden Dolar-TL kuruna doğru olan zamanla değişen nedensellik ilişkisinin incelenen dönemin tamamına istatistiki olarak anlamlı bir şekilde yayıldığı gözlemlenirken; Dolar-TL kurundan hisse senedi endekslerine doğru olan nedensellik ilişkisinin BİST Teknoloji endeksi hariç diğer tüm hisse senedi endeksleri için sadece incelenen dönemin çok kısa bir zaman diliminde istatistiki olarak anlamlı çıktığı anlaşılmaktadır. (ii) BİST Teknoloji endeksi içinse, Dolar-TL kurundan BİST Teknoloji endeksine doğru incelenen dönemin önemli bir kısmı için geçerli olan istatistiki olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu ifade edilebilir. Bu kapsamda mevcut bulguların özellikle BİST 100 endeksi, BİST Mali endeks, BİST Sınai endeks ve BİST Hizmet endeksi için stok odaklı yaklaşımın geçerli olduğu sonucuna işaret ettiği ifade edilebilir. BİST Teknoloji endeksi içinse daha çok çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin geçerli olduğu söylenebilir.

Bulguları daha ayrıntılı bir şekilde ifade etmek gerekirse², incelenen tüm hisse senedi endekslerinden Dolar-TL kuruna doğru incelenen dönemin tamamını kapsayan (2006.5 / 2025.11) zamanla değişen bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

Dolar-TL kurundan BİST 100 endeksine doğru istatistiki olarak anlamlı çıkan nedenselliğin ise 2021.01 / 2022.07 dönemi ile 2023.11 / 2025.11 dönemi için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sadece bu iki dönemde Dolar-TL kuru ile BİST100 endeksi arasında istatistiki olarak anlamlı çift yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken diğer tüm dönemler için BİST100 endeksinden Dolar-TL kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu ifade edilebilir.

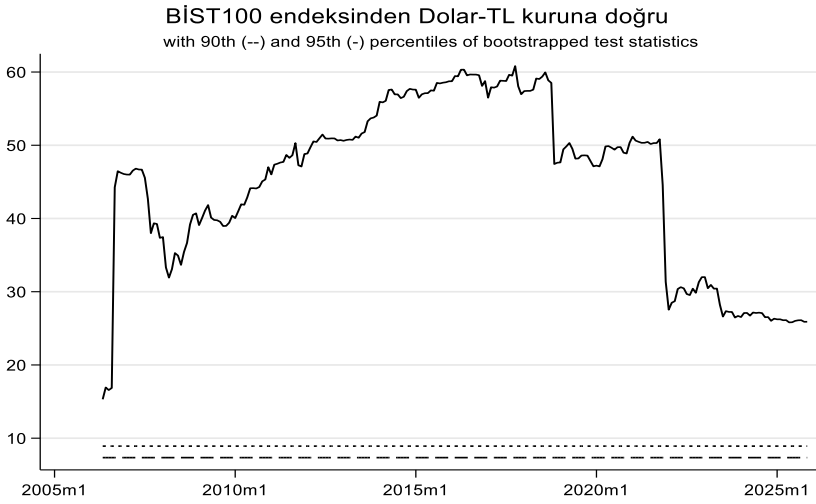
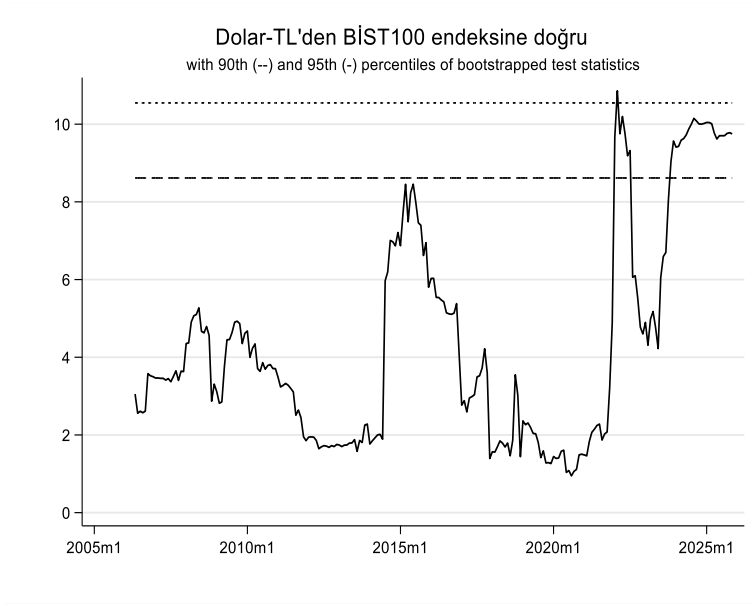
² 2000 yılının Ocak ayı ile 2006 yılının Mayıs ayına kadarki ilk 72 gözlem ilk sonucun elde edilmesi için kullanıldığından zamanla değişen nedensellik ilişkisinin başladığı tarih 2006 yılının beşinci ayı olmaktadır.

Dolar-TL kurundan BİST Hizmet endeksine doğru istatistiki olarak anlamlı çıkan nedenselliğin ise 2014.07 / 2016.06 dönemi ile 2023.08 / 2025.11 dönemi için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sadece bu iki dönemde Dolar-TL kuru ile BİST Hizmet endeksi arasında istatistiki olarak anlamlı çift yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken diğer tüm dönemler için BİST Hizmet endeksinden Dolar-TL kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu ifade edilebilir.

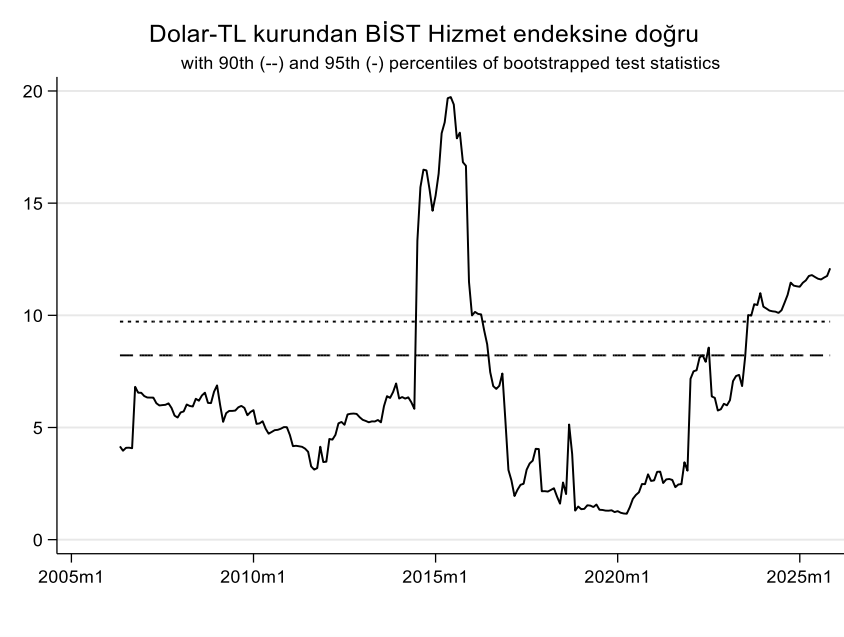
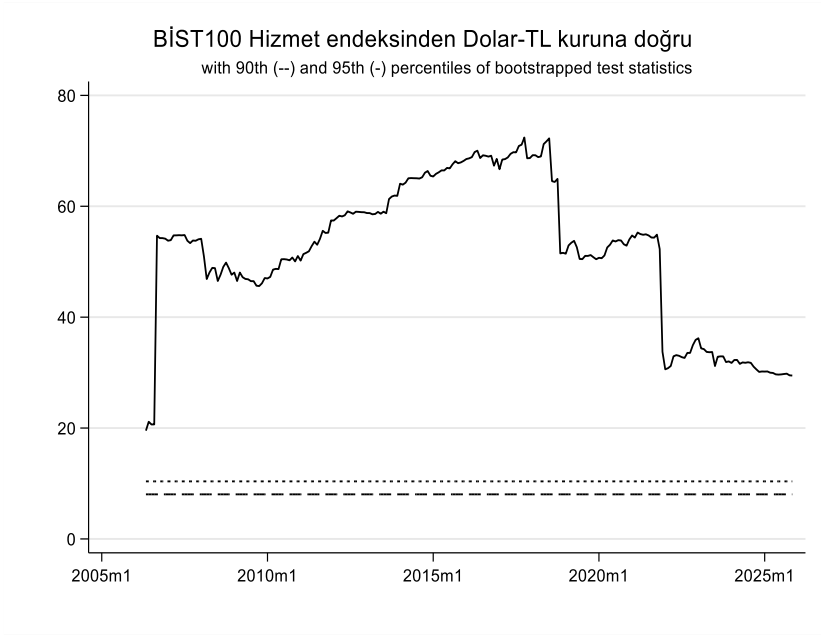
Dolar-TL kurundan BİST Mali endekse doğru istatistiki olarak anlamlı çıkan nedenselliğin ise 2022.02 / 2022.07 dönemi ile 2023.12 / 2025.11 dönemi için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sadece bu iki dönemde Dolar-TL kuru ile BİST Mali endeks arasında istatistiki olarak anlamlı çift yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken diğer tüm dönemler için BİST Mali endeksten Dolar-TL kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu ifade edilebilir.

Dolar-TL kurundan BİST Sınai endekse doğru istatistiki olarak anlamlı çıkan nedenselliğin ise 2014.08 / 2015.03 dönemi ile 2024.05 / 2024.09 dönemi için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sadece bu iki dönemde Dolar-TL kuru ile BİST Sınai endeks arasında istatistiki olarak anlamlı çift yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken diğer tüm dönemler için BİST Sınai endeksten Dolar-TL kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu ifade edilebilir.

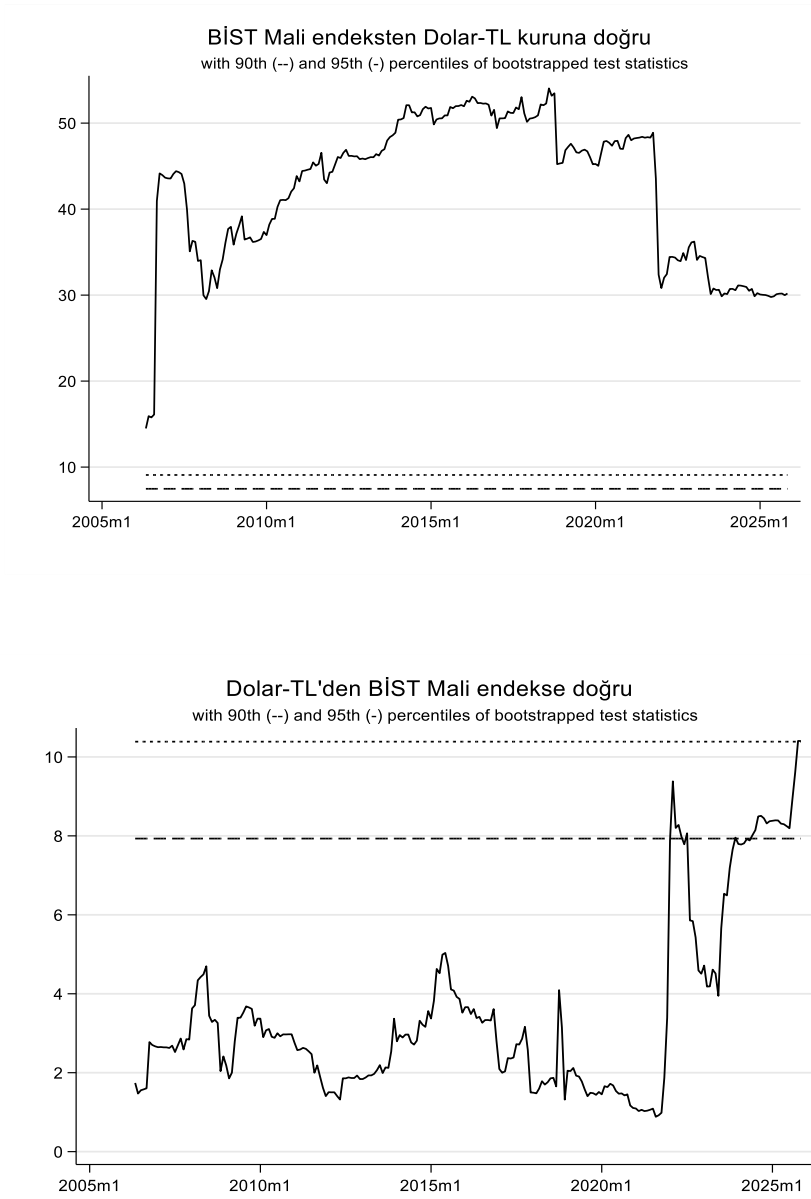
Dolar-TL kurundan BİST Teknoloji endeksine doğru istatistiki olarak anlamlı çıkan nedenselliğin ise 2008.09 / 2008.10 dönemi, 2009.12 / 2018.09 dönemi, 2019.03 / 2021.11 dönemi, 2023.10 / 2023.12 dönemi ile 2024.08 / 2025.11 dönemine yayıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla belirtilen bu dönemlerde Dolar-TL kuru ile BİST Teknoloji endeksi arasında istatistiki olarak anlamlı çift yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusu iken diğer tüm dönemler için BİST Teknoloji endeksinden Dolar-TL kuruna doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin söz konusu olduğu ifade edilebilir.

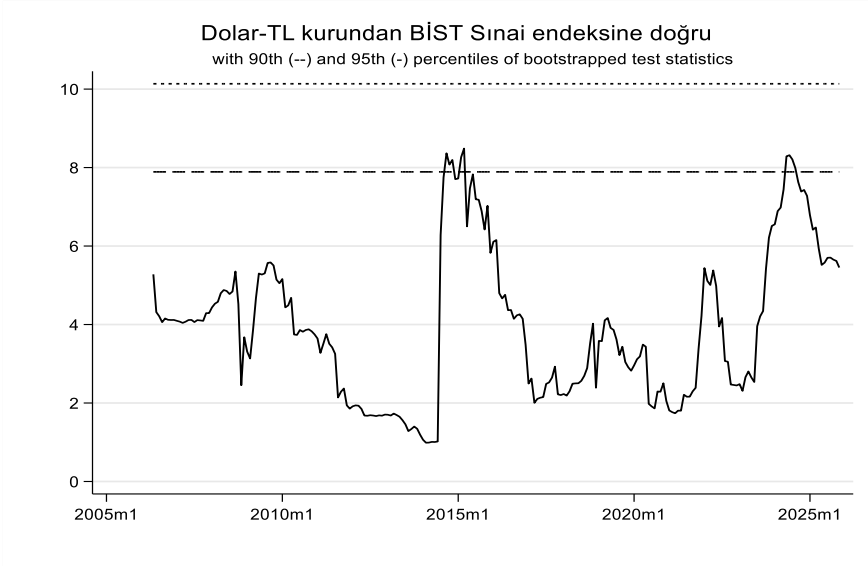
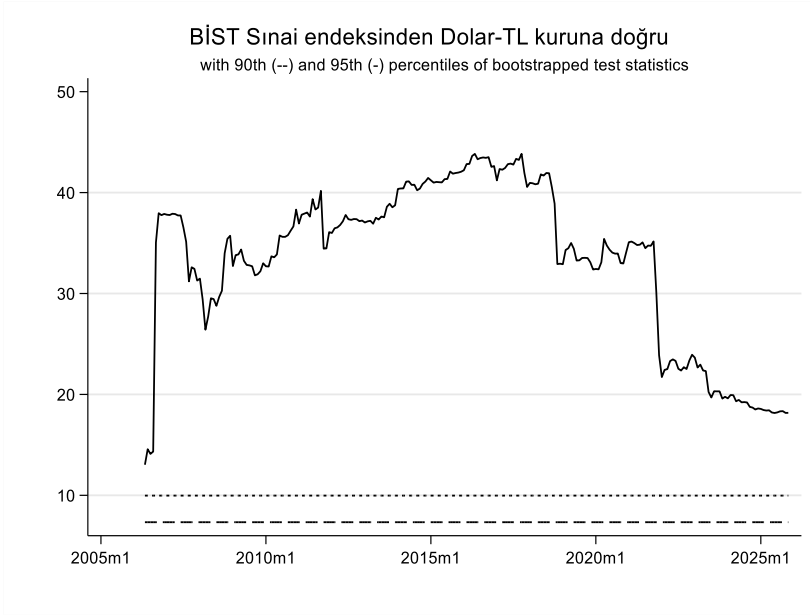
Şekil 4. BİST 100 endeksi ile Dolar-TL kuru arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi

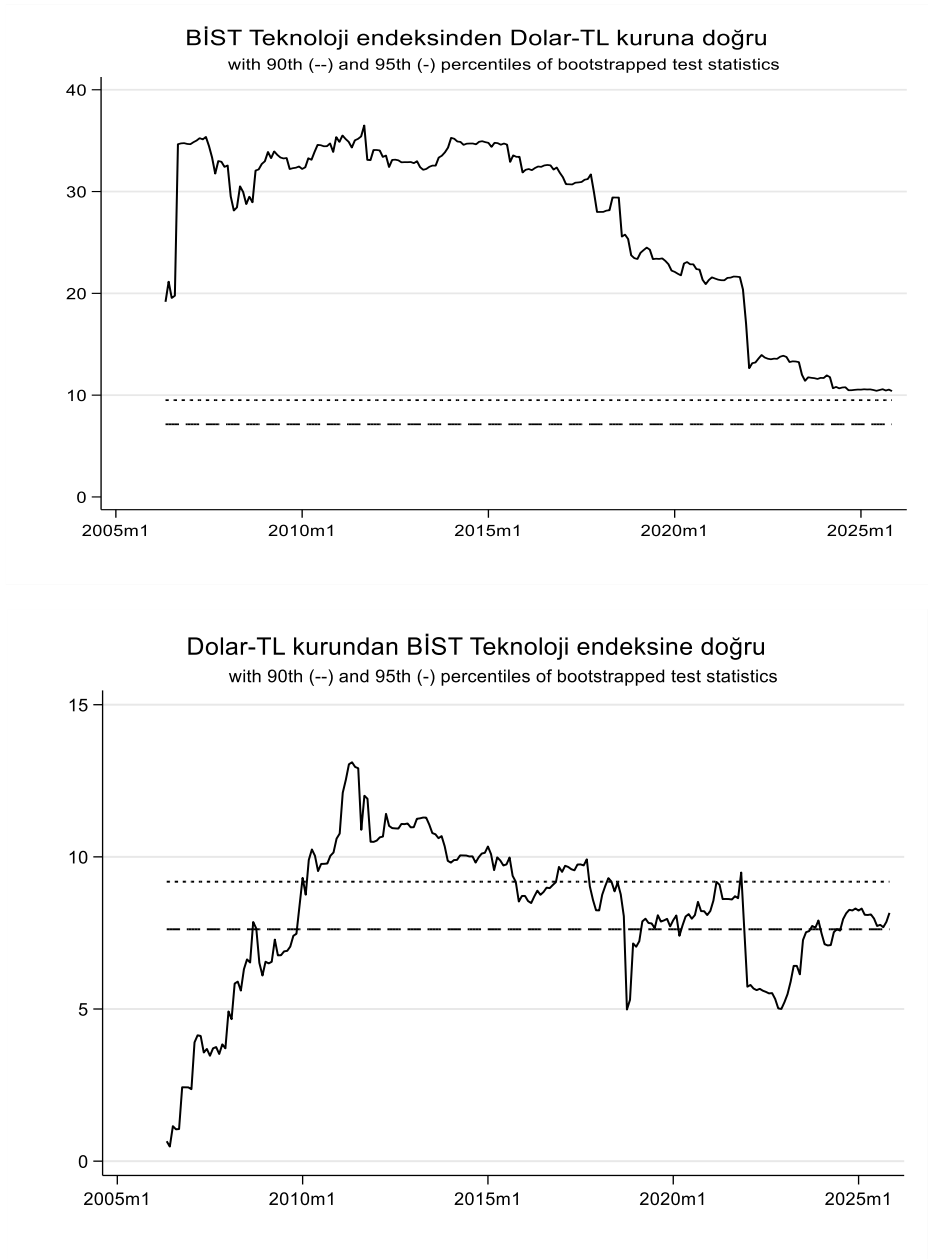
Şekil 5. BİST Hizmet endeksi ile Dolar-TL kuru arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi

Şekil 6. BİST Mali endeksi ile Dolar-TL kuru arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi

Şekil 7. BİST Sınai endeksi ile Dolar-TL kuru arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi

Şekil 8. BİST Teknoloji endeksi ile Dolar-TL kuru arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi

SONUÇ

Hisse senedi piyasaları ile döviz piyasaları arasındaki etkileşimin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi hem politika yapıcılar hem de yatırımcılar açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bu çalışmada Türkiye ekonomisi ekseninde 2000 yılının Haziran ayı ile 2025 yılının Kasım ayı arasındaki dönemi için ilgili finansal piyasalar arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Çalışmada döviz piyasalarını temsilen Dolar-TL kuru, hisse senedi piyasalarını temsilen ise BİST 100 endeksinin yanı sıra BİST Mali, BİST Sınai, BİST Teknoloji ve BİST Hizmet endeksi gibi sektörel endeksler de dikkate alınmıştır.

Çalışmada ilgili tüm finansal değişkenler için AR(2)-CCC-GARCH (1,1)-mst modeli kullanılarak elde edilen ortalama şartlı korelasyon değerleri de rapor edilmiştir. Ardından Shi vd. (2018, 2020) tarafından geliştirilen zamanla değişen nedensellik testi kullanılarak, ilgili finansal piyasalar arasındaki zamanla değişen nedensellik ilişkisi incelenmiştir.

Şartlı ortalama korelasyon analizine dayalı çalışma bulguları Dolar-TL kuru ile inceleme kapsamındaki tüm hisse senedi endeksleri arasında negatif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna işaret etmektedir. Bulgular ayrıca gerek BİST100 endeksinden gerekse sektörel hisse senedi endekslerinden Dolar-TL kuruna doğru olan zamanla değişen nedensellik ilişkisinin incelenen dönemin tamamına istatistiki olarak anlamlı bir şekilde yayıldığı sonucuna işaret ederken; Dolar-TL kurundan hisse senedi endekslerine doğru olan nedensellik ilişkisinin BİST Teknoloji endeksi hariç diğer tüm hisse senedi endeksleri için sadece incelenen dönemin çok kısa bir zaman diliminde istatistiki olarak anlamlı çıktığı anlaşılmaktadır. Çalışma bulgularının hem politika yapıcılar hem de yatırımcılar açısından önemli sonuçlar içerdiği ifade edilebilir.

Referanslar

- Bahmani-Oskooee, M., Saha, S. (2016). Do exchange rate changes have symmetric or asymmetric effects on stock prices? *Global Finance Journal*, 31, 57-72.
- Baum, C.F., Hurn, S., Otero, J. (2025). The dynamics of U.S. industrial production: A time-varying Granger causality perspective, *Econometrics and Statistics*, 33, 13-22.
- Bollerslev, T., 1990. Modelling the Coherence in the Short-Run Nominal Exchange Rates: A Multivariate Generalized ARCH Model. *Review of Economics and Statistics* 72, 498-505.
- Dornbusch, R., & Fischer, S. (1980). Exchange rates and the current account. *American Economic Review*, 70(5), 960–971.
- Feng, C., Ma, S., Xiang, L., Xiao, Z. (2025). The dynamic impact of cryptocurrency implied exchange rates on stock market returns: An empirical study of G7 countries, *Research in International Business and Finance*, 76, 102803.
- Frankel, J. A. (1983). Monetary and portfolio-balance models of exchange rate determination. In J. S. Bhandari & B. H. Putnam (Eds.), *Economic interdependence and flexible exchange rates*. MIT Press.
- Nieh, C.-C., Lee, C.-F. (2001). Dynamic relationship between stock prices and exchange rates for G-7 countries. *The Quarterly Review Of Economics and Finance*, 41, 477-490.
- Phylaktis, K., Ravazzolo, F. (2005). Stock prices and exchange rate dynamics. *Journal of International Money and Finance*, 24, 1031-1053.
- Ross, S.A. (1989). Information and Volatility: The No-Arbitrage Martingale Approach to Timing and Resolution Irrelevancy. *Journal of Finance*, 44(1), 1-17.
- Shi, S., Hurn, S., & Phillips, P. C. B. (2020). Causal change detection in possibly integrated systems: Revisiting the money-income relationship. *Journal of Financial Econometrics*, 18(1), 158–180.
- Shi, S., Phillips, P. C. B., & Hurn, S. (2018). Change detection and the causal impact of the yield curve. *Journal of Time Series Analysis*, 39(6), 966–987.
- Wong, H.T. (2017). Real exchange rate returns and real stock price returns, *International Review of Economics & Finance*, 49, 340-352.
- Zivot, E., and Donald W.K. Andrews. "Further Evidence on the Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis.", *Journal of Business and Economic Statistics*, vol. 10, no. 3, 1992, pp. 251–270.

BÖLÜM 63

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Ekseninde Yenilenebilir Enerji ve Karbon Salınımı İlişkisi: Türkiye Örneği*

Aleyna Helvacı¹ & Can Apaydın²

* Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında 2024/1 dönemi için desteklenen 1919B012428865 başvuru numaralı “Yenilenebilir Enerji Tüketiminin CO2 Emisyonlarına Etkisinin Analizi” başlıklı projeden üretilmiştir.

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0009-0005-2942-4602

² Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0000-0003-0341-2548

1. YAZIN TARAMASI

Çalışmanın bu bölümünde yenilenebilir enerji ile karbon salınımı arasındaki etkileşimi konu edinen yazın, seçilmiş uygulamalı araştırmalar bağlamında kısaca gözden geçirilmiş ve incelenen araştırmaların sunduğu temel çıktılar derlenmiştir.

Sadorsky (2009), yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki bağlantıyı ekonometrik bir çerçevede inceleyen en erken ve öncü çalışmalardan birini gerçekleştirmiştir. G7 ülkelerini kapsayan araştırmada 1980–2005 dönemine ait yıllık veriler kullanılmış ve ilişkinin dinamiklerini ortaya koymak amacıyla panel eşbütünleşme teknikleri ile panel hata düzeltme modelleri uygulanmıştır. Analiz bulguları, uzun dönemde, kişi başına düşen CO₂ salınımindaki artışların kişi başına yenilenebilir enerji tüketimini istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir biçimde etkilediğini göstermiştir.

Menyah ve Wolde-Rufael (2010), Amerika Birleşik Devletleri'nde 1960–2007 dönemini kapsayan çalışmalarında, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon dioksit salınımı arasındaki nedensel ilişkiyi Toda–Yamamoto (1995) yaklaşımına dayalı Granger nedensellik analizi ile incelemiştir. Analiz sonuçları, yenilenebilir enerji tüketiminden CO₂ emisyonlarına doğru herhangi bir nedensellik bulunmadığını, buna karşın CO₂ emisyonlarından yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcut olduğunu göstermiştir.

Tiwari (2011), Hindistan ekonomisi üzerine yürüttüğü çalışmada 1960–2009 dönemine ait verileri kullanarak yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve karbon dioksit salınımı arasındaki dinamik ilişkileri yapısal vektör otoregresyon (SVAR) yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmamasına rağmen, yenilenebilir enerji tüketimindeki pozitif şokların CO₂ emisyonlarını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Varyans ayrıştırma analizi bulguları ise, yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkisinin sınırlı ve kısa vadede düşük düzeyde kaldığını ortaya koymuştur.

Aydın (2013), G7 ülkelerini kapsayan çalışmasında 1991–2009 dönemi verilerini kullanarak yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon dioksit salınımı arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkileri panel veri analizine dayalı olarak incelemiştir. Çalışmada, değişkenler arasındaki uzun dönem eşbütünleşme Johansen–Fisher panel eşbütünleşme testiyle sınanmış ve yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve karbon emisyonu serilerinin uzun dönemde birlikte hareket ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, panel rastgele etkiler modeli sonuçlarına göre, yenilenebilir enerji tüketimindeki bir birimlik artışın CO₂ emisyonlarında yaklaşık %2,14 oranında azalmaya yol açtığı belirlenmiştir. Granger nedensellik testinden elde edilen bulgular, G7 geneli için yenilenebilir enerji tüketiminden CO₂salınımına

doğru anlamlı bir nedensellik olmadığını, ancak ABD özelinde yenilenebilir enerji tüketiminden CO₂ salınımına doğru %10 anlamlılık düzeyinde tek yönlü bir nedensellik bulunduğunu göstermiştir. Etki-tepki analizinde ise yenilenebilir enerji şoklarının CO₂ salınımını zamanla negatif yönde etkilediği ve bu etkinin kademeli biçimde azaldığı gözlemlenmiştir.

Jaforullah ve King (2015), ABD için 1965–2012 dönemini kapsayan çalışmalarında, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon dioksit salınımı arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Johansen eşbütünleşme yöntemi çerçevesinde analiz etmişlerdir. Bulgular, yenilenebilir enerji tüketiminin uzun dönemde CO₂ salınımını anlamlı biçimde azalttığını göstermiştir. Ayrıca, çalışmada Granger nedensellik testi çerçevesinde yenilenebilir enerji tüketiminden karbon salınımına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Ito (2017), 42 gelişmekte olan ülkeyi kapsayan çalışmasında 2002–2011 dönemine ait verileri kullanarak yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki ilişkiyi genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) ve havuzlanmış ortalama grup tahmincisi (PMG) çerçevesinde incelemiştir. Gerek GMM gerek ise PMG modeli bulguları, yenilenebilir enerji kullanımındaki artışın karbon salınımını istatistiksel olarak anlamlı biçimde azalttığını ve bu etkinin uzun dönemde de sürdüğünü göstermiştir.

Charfeddine ve Kahia (2019), 1980–2015 dönemine ait verilerden yararlanarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesinde yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki etkileşimi panel vektör otoregresif (PVAR) modeli aracılığıyla incelemişlerdir. PVAR modeli bulguları, yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın karbon salınımını anlamlı biçimde azalttığını göstermiştir. Ayrıca, etki-tepki (impulse–response) analizleri, yenilenebilir enerji tüketiminde meydana gelen bir artışın karbon salınımını ilk dönemde azaltıcı yönde etkilediğini, bu etkinin birkaç yıl içinde zayıflamakla birlikte toplamda çevresel iyileşme yarattığını ortaya koymuştur.

Chen vd. (2022), 1995–2015 dönemine ait 97 ülkenin verilerini kullanarak yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki ilişkiyi dinamik panel eşik modeli (Dynamic Panel Threshold Model, DPTRM) yardımıyla analiz etmişlerdir. Çalışmada, yenilenebilir enerji tüketiminin belirli bir eşik düzeyinin üzerine çıkılması durumunda karbon salınımını anlamlı biçimde azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, çalışmada gelişmiş ülkelerde ve kurumsal yapısı güçlü ekonomilerde yenilenebilir enerji artışının karbon salınımını azaltıcı etkisi daha belirgin bulunmuştur.

Jie ve Rabnawaz (2024), 1970–2022 dönemini kapsayan ve 55 gelişmiş ile gelişmekte olan ülkenin verilerini içeren kapsamlı panel analizinde, yenilenebilir

enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki ilişkiyi genelleştirilmiş doğrusal model (GLM) ve sağlam en küçük kareler (RLS) yöntemleriyle incelemiştir. Çalışmanın bulgularına göre, yenilenebilir enerji kullanımının artışı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde karbon salınımını istatistiksel olarak anlamlı biçimde azaltmıştır. Özellikle Avrupa ve Orta Asya (ECA) ile Doğu Asya (EAS) bölgelerinde yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasında negatif yönlü bir ilişki saptanmış, bu etkinin MENA bölgesinde ise daha zayıf olduğu belirlenmiştir.

Gafsi ve Bakari (2025), 1997–2021 dönemini kapsayan çalışmalarında G7 ülkeleri için yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkileri panel vektör hata düzeltme modeli (Panel VECM) aracılığıyla incelemiştir. Panel eşbütünleşme testlerinden elde edilen bulgular, uzun dönemde yenilenebilir enerji tüketimindeki artışların karbon salınımını düşürme eğiliminde olduğunu, buna karşın fosil yakıtlara bağımlılığın bu etkinin gücünü sınırladığına işaret etmiştir.

Konuya ilişkin Türkiye özelinde yapılan çalışmalar incelendiğinde; Pata (2018), Türkiye için 1974–2014 dönemine ait verileri kullandığı çalışmasında, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi, Gregory–Hansen ve Hatemi–J rejim eşbütünleşme testleri aracılığıyla incelemiştir. Araştırmada uzun dönem sonuçları, toplam yenilenebilir enerji tüketimi, hidroelektrik ve alternatif enerji tüketiminin karbon salınımı üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığını göstermiştir. Buna karşın kısa dönemde hidroelektrik ve alternatif enerji tüketiminin artışının karbon salınımını azaltıcı yönde etkide bulunduğu belirlenmiştir.

Özdemir ve Koç (2020), Türkiye örneğini esas alarak 1960–2017 dönemini kapsayan çalışmalarında yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi yaklaşımı ile incelemiştir. Analiz sonuçları, değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunduğunu ve yenilenebilir enerji kullanımının karbon salınımı üzerinde negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

İnançlı ve Torusdağ (2021), Türkiye’de 1990–2019 dönemini kapsayan çalışmalarında yenilenebilir enerji, yenilik ve karbon salınımı arasındaki uzun dönem ilişkileri Bayer-Hanck eşbütünleşme testi ve yön ilişkilerini ortaya koymak üzere Toda–Yamamoto (1995) ile Hacker–Hatemi-J (2006) nedensellik analizleriyle incelemiştir. Çalışmada, yenilenebilir enerji tüketimi, inovasyon göstergesi olarak Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payı ve karbon salınımı değişkenleri ele alınmış; analiz sonuçları bu üç değişkenin uzun dönemde eşbütünleşik olduğunu göstermiştir. Nedensellik testleri ise karbon salınımının yenilenebilir enerji

tüketiminin nedeni olduğunu, ancak ters yönlü bir ilişkinin bulunmadığını ortaya koymuştur.

Karaarslan ve Çamkaya (2022), Türkiye için 1980–2016 dönemini kapsayan çalışmalarında yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin karbon salınımı üzerindeki etkilerini ARDL sınır testi yaklaşımı ve Toda–Yamamoto nedensellik analizi ile incelemişlerdir. ARDL sonuçları, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu ve yenilenebilir enerji tüketiminin uzun vadede karbon salınımını azalttığını, buna karşılık yenilenemeyen enerji tüketiminin ve ekonomik büyümenin salınımı artırdığını göstermiştir. Kısa dönemde ise yenilenebilir enerji ile karbon salınımı arasında pozitif yönlü, geçici bir ilişki tespit edilmiş; bu durum, yenilenebilir enerji tesislerinin kurulum sürecinde ortaya çıkan üretim kaynaklı etkilerle açıklanmıştır.

Adebayo vd. (2023), Türkiye için 1965–2019 dönemini kapsayan verilerle yenilenebilir enerji tüketimi ile karbon salınımı arasındaki ilişkiyi doğrusal olmayan otoregresif dağıtılmış gecikme modeli (NARDL) ve tayfsal nedensellik analizi kullanarak incelemişlerdir. Bulgular, yenilenebilir enerji tüketimindeki artışların karbon salınımını hem kısa hem de uzun dönemde azalttığını, bu ilişkinin negatif yönlü ve anlamlı olduğunu göstermiştir.

Mukhtarov (2024), Türkiye ekonomisini inceleyen çalışmasında 1990–2019 dönemine ait verileri kullanarak yenilenebilir enerji tüketimi, toplam faktör verimliliği, gelir, ithalat ve ihracatın karbon salınımı üzerindeki etkilerini ARDL sınır testi yaklaşımı ile analiz etmiştir. Çalışmanın ampirik bulguları, yenilenebilir enerji kullanımının karbon salınımını azalttığını ve bu ilişkinin uzun dönemde negatif yönlü olduğunu göstermiştir.

Coşkun ve Eygü (2025), Türkiye üzerine yaptıkları çalışmalarında 1965–2022 dönemine ait verileri kullanarak yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin karbon salınımı üzerindeki etkilerini Genişletilmiş Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (AARDL) modeli aracılığıyla analiz etmişlerdir. Çalışmanın bulguları, uzun dönemde yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın karbon salınımını azaltıcı bir etkide bulunduğunu göstermiştir. Elde edilen sonuçlar, bu etkinin kısa dönemde de benzer biçimde sürdüğünü ortaya koymuştur.

2. MODEL ve VERİ SETİ

2.1. Model

Yenilenebilir enerji kullanımı – karbon salınımı ilişkisinin, çalışmanın Giriş bölümünde ifade edilen teorik tartışmalar çerçevesinde, doğrusal olmayan unsurlar barındırılabilceği göz önünde bulundurularak, söz konusu ilişkinin araştırılması

için karesel bir model kurgulanmış ve ilgili model aşağıda yer alan Denklem (4) ile ifade edilmiştir.

$$CE_t = \alpha_{0a_t} + \alpha_{1a_t}RW_t + \alpha_{2a_t}RW_t^2 + \epsilon_{0a_t} \quad (4)$$

Denklem (4)'de kullanılan CE değişkeni karbon salınımını, RW terimi ise yenilenebilir enerji kullanımını göstermektedir. Modelde yer alan α katsayıları, doğrusal ve doğrusal olmayan etkileri yakalamak üzere En Küçük Kareler yaklaşımıyla elde edilen tahmin edicileri ifade etmektedir. Ayrıca, ilgili denklemde ϵ bileşeni, ortalaması sıfır olan ve rassal özellikler sergileyen bir hata sürecini temsil etmekte ve modelin açıklayamadığı unsurları yansıtmaktadır.

Söz konusu denklemde yer alan değişkenlerinin logaritmik formda ifade edildiği model ise Denklem (5)'de verilmiştir.

$$ce_t = \alpha_{0b_t} + \alpha_{1b_t}rw_t + \alpha_{2b_t}rw_t^2 + \epsilon_{0b_t} \quad (5)$$

Denklem (5)'de sunulan model yapısı çerçevesinde, ce değişkeni karbon salınımının logaritmik dönüşümünü ifade ederken, rw ve rw^2 terimleri yenilenebilir enerji kullanımının logaritmasının sırası ile düzey ve karesel etkisini yansıtmaktadır. Modelde yer alan α parametreleri, standart doğrusal regresyon yöntemleri aracılığıyla tahmin edilen katsayı değerlerini temsil etmekte ve ayrıca ϵ ifadesi, logaritmik model kapsamında açıklanamayan oynaklıkları ve rasgele sapmaları bünyesinde barındıran hata terimini göstermektedir.

2.2. Veri Seti

Bu araştırmada yararlanılan veri seti, 1965–2024 yıllarını kapsayan ve Türkiye'ye ilişkin yıllık gözlemlerden meydana gelmektedir. Karbon emisyonlarını ölçmek amacıyla ton cinsinden CO_2 salınımı verileri; yenilenebilir enerji kullanımını göstermek üzere ise tera-watt/saat düzeyinde ifade edilen yenilenebilir elektrik üretimi serileri dikkate alınmıştır. İlgili değişkenler sırası ile, Ritchie ve Roser (2020) ile Ritchie vd (2020) tarafından derlenenmiş olup; Our World in Data veri tabanından elde edilmiştir.

3. YÖNTEM ve BULGULAR

Çalışmanın yöntemsel çerçevesi, öncelikle kullanılan zaman serilerinin durağanlık yapılarının sınanmasına dayanmaktadır; bu amaçla birim kök analizleri uygulanarak serilerin bütünleşme dereceleri ortaya konulmuştur. Ardından, elde edilen bu bulgular doğrultusunda, serilerin özellikleriyle uyumlu en uygun ekonometrik yaklaşım belirlenmiş ve ampirik incelemede kullanılacak modelleme stratejisi buna göre yapılandırılmıştır.

3.1. Durağanlık Testi

Çalışmanın bu bölümünde, sahte regresyon riskini bertaraf edebilmek amacıyla, yenilenebilir enerji ve karbondioksit salınımı serilerinin durağanlık özellikleri, Augmented Dickey–Fuller (ADF) (Dickey ve Fuller, 1979), Phillips–Perron (PP) (Phillips ve Perron, 1988) ve KPSS (Kwiatkowski vd., 1992) gibi yapısal değişimleri hesaba katmayan klasik durağanlık testleri yerine, yapısal kırılmayı içsel olarak dikkate alan Zivot–Andrews birim kök testi (ZA) (Zivot & Andrews, 1992) kullanılarak sınanmıştır. ZA testi sonucunda elde edilen kırılma tarihleri ile serilerin bütünleşme yapısına dair değerlendirmeler, Tablo 9 ve Tablo 10’de yer almaktadır.

Tablo 9. ZA Birim Kök Testi Bulguları

Değişken	Sabit		Sabit ve Trend	
	Test	Kırılma	Test	Kırılma
ce	-3,64 (0)	1985	-3,73 (0)	1989
Δce	-7,83 ^{***} (0)	1978	-7,78 ^{***} (0)	1981
rw	-4,72 [*] (0)	1975	-4,76 (0)	1975
Δrw	n/a	1989	-8,89 ^{***} (0)	1977
rw^2	-4,33 (0)	2015	-5,19 ^{**} (0)	2000
Δrw^2	-9,76 ^{***} (0)	2010	n/a	n/a

^{***}, ^{**}, ve ^{*} sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu göstermektedir.

Parantez içindeki değerler uygun gecikme sayılarını göstermektedir.

Tablo 9’de yer alan ve serilerin durağanlık özelliklerinin yapısal kırılmalara izin veren Zivot-Andrews (ZA) birim kök testi ile incelendiği birim kök testi bulgularına göre, karbondioksit salınımı serisinin (*ce*) düzeyde gerek sabitli gerek sabit-trendli modelde durağan olmadığı, buna karşın birinci farkının her iki modelde de seçilen gecikme sayısı 0 iken %1 düzeyinde durağan olduğu (−7,83; 1978) ve (−7,78; 1981) görülmektedir. İlgili değişken için yapısal kırılma yılları ise sırası ile 1978 ve 1981 olarak belirlenmiştir.

Yenilenebilir enerji serisi (*rw*) düzeyde sabitli modelde %10 düzeyinde durağan (−4,72; 0); sabit-trendli modelde ise durağan değildir; ancak, yenilenebilir enerji serisi sabit ve trend içeren modelde birinci farkında %1 düzeyinde durağan hale gelmektedir (−8,89; 0). Yenilenebilir enerji serisinin doğrusal olmayan boyutunu gösteren rw^2 ise düzey değerinde sabit-trendli modelde %5 düzeyinde durağan iken (−5,19; 0); sabitli modelde durağan değildir. Ancak, ilgili değişkenin birinci farkı alındığında sabitli modelde %1 düzeyinde durağan (−9,76; 0) hale gelmektedir.

Bu çerçevede, değişkenlerin durağanlık dereceleri Tablo 10’de gösterilmiştir.

Tablo 10. Değişkenlerin Durağanlık Dereceleri (ZA Testi)

Değişken	Sabit	Sabit ve Trend
<i>ce</i>	I (1) ***	I (1) ***
<i>rw</i>	I (0) *	I (1) ***
<i>rw</i> ²	I (1) ***	I (0) **

***, **, ve * sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu göstermektedir.

3.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi

Yenilenebilir enerji kullanımı ile karbondioksit salınımı arasındaki etkileşimin analizi sürecinde, Zivot-Andrews (ZA) birim kök testi sonuçları serilerin I(0) ve I(1) gibi farklı seviyelerde durağan olduklarını gösterdiğinden; bu bulgu doğrultusunda, karma bütünleşme derecelerine sahip serilerin analizi için en uygun yöntemlerden biri olması, bu araştırmada olduğu gibi sınırlı sayıda gözleme sahip veri setlerinde dahi sağlam ve tutarlı istatistiksel sonuçlar üretebilmesi ve değişkenler arasındaki uzun ve kısa vadeli ilişkilerin tek bir model çatısı altında eşzamanlı olarak tahmin edilmesini mümkün kılması (Özaydin & Dağdemir, 2023) ve gerekçeleri ile ARDL yaklaşımı (Pesaran ve Pesaran (1997), Pesaran ve Smith (1998), Pesaran ve Shin (1995,1998,1999) ve Pesaran vd. (2001)). tercih edilmiştir.

Bu bağlamda, ZA testi sonuçlarının işaret ettiği 1978 yılındaki yapısal kırılmayı temsil eden d_{1978} kukla değişkeni ile trend değişkenin Denklem (4)'teki modele eklenmesiyle oluşturulan nihai ARDL modeli, Denklem (6) ile ifade edilmiştir.³

$$ce_t = \alpha_{0c} + \sum_{i=1}^{c_1} \alpha_{1c} ce_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_2} \alpha_{2c} rw_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_3} \alpha_{3c} rw_{t-i}^2 + \alpha_{4c} d_{1978} + \alpha_{5c} T + \beta_{1c} ce_{t-1} + \beta_{2c} rw_{t-1} + \beta_{3c} rw_{t-1}^2 + \epsilon_{0ct} \quad (6)$$

İlgili eşitlikte, d_{1978} , 1978 yılındaki yapısal kırılmayı ifade eden kukla değişkeni, T ise trend değişkenini göstermektedir. Diğer değişkenler çalışmanın önceki bölümlerinde ifade edilmiş olan anlamlarında kullanılmıştır.

Bu çerçevede, Denklem (6)'te yer alan model için, Akaike Bilgi Kriteri'nin (AIC) (Akaike, 1973, 1998) minimizasyonu esas alınarak, optimum gecikme dağılımının ARDL (11,8,4) yapısında olduğu saptanmıştır. Analizin sonraki aşamalarına geçilmeden önce, belirlenen bu spesifikasyonun istatistiksel tutarlılığını doğrulamak için, model detaylı bir tanısal taramadan geçirilmiştir.

³ İlgili model ZA testinin sabit ve trend içeren modeli tarafından önerilen 1981 kırılma yılını ifade eden d_{1981} değişkeni kullanılarak da tahmin edilmiş; ancak ilgili değişkene ilişkin katsayı istatistiki olarak anlamsız olduğundan söz konusu model yerine, istatistiki olarak anlamlı olan d_{1978} değişkeninin yer aldığı model tercih edilmiştir.

Bu doğrultuda aşağıda yer alan Tablo 11’te bulgularına yer verilen testler; kalıntıların normal dağılıma uygunluğunu (Jarque–Bera), ardışık bağlanımın varlığını (Breusch–Godfrey), değişen varyans problemini (ARCH) ve modelin yapısal formunun geçerliliğini (Ramsey RESET) sınamaktadır. Söz konusu tanısal incelemelere ilaveten, tahmin edilen katsayıların yapısal kararlılığı CUSUM ve CUSUMSQ testleri aracılığıyla irdelenmiş olup, ilgili grafiksel gösterimler Şekil 5’de sunulmuştur.

Tablo 11. Tanısal Denetim Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Jarque-Bera ⁴	0,43	0,80
Breusch-Godfrey ⁵	2,11	0,12
ARCH ⁶	0,24	0,90
Ramsey RESET ⁷	0,40	0,53

Tablo 11’te yer alan bulgular ARDL (11,8,4) modelinin gerekli varsayımları karşıladığını ve istatistiksel olarak sağlam bir zemine oturduğunu göstermektedir.

Bu kapsamda, öncelikle, hata terimlerinin dağılım karakteristiğini inceleyen Jarque-Bera testi sonucunda hesaplanan 0.43’lük test istatistiği ve buna karşılık gelen 0.80 düzeyindeki olasılık değeri, serinin normal dağılım varsayımını ihlal etmediğini kanıtlamaktadır. Modelde ardışık bağlanım probleminin varlığını sorgulayan Breusch-Godfrey testine bakıldığında ise, 2,11 olarak elde edilen test istatistiği ve %5 önem düzeyinin üzerinde seyreden olasılık değeri (0,12), modelde ardışık bağımlılık sorununun bulunmadığına işaret etmektedir.

Benzer şekilde, değişen varyans riskine karşı uygulanan ARCH testi neticesinde ulaşılan 0,24’lük istatistik değeri ve 0,90’lık yüksek olasılık oranı, hata terimleri varyansının sabit kaldığını ve modelde değişen varyans probleminin mevcut olmadığını doğrulamaktadır. Son olarak, modelin fonksiyonel formunun doğruluğunu sınavan Ramsey RESET testi (İstatistik: 0,40; Olasılık: 0,53), modelde herhangi bir tanımlama hatasının yapılmadığını ortaya koymaktadır.

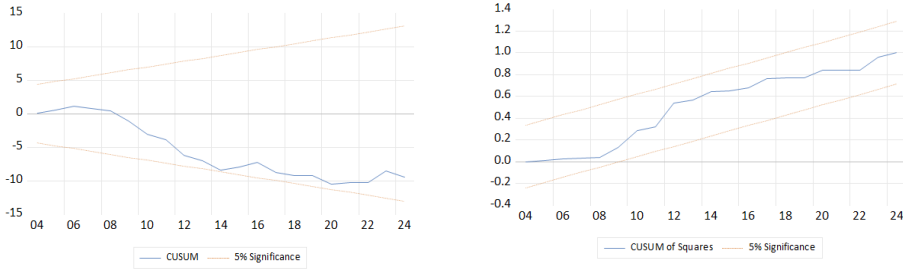
Yukarıda ifade edilen tanısal doğrulama sürecinin ardından, ARDL (11,8,4) modelinin katsayı istikrarını analiz etmek üzere CUSUM ve CUSUMSQ testlerine başvurulmuş olup, ilgili sonuçlar Şekil 1’de sunulmuştur.

⁴ (Jarque & Bera, 1980)

⁵ (Breusch & Godfrey, 1981)

⁶ (Engle, 1982)

⁷ (Ramsey, 1969).

Şekil 5. CUSUM⁸ ve CUSUMSQ⁹ Testleri Bulguları

Şekil 5’de sunulan grafiksel analizler incelendiğinde, her iki test istatistiğinin de %5 önem düzeyindeki kritik eşik değerleri içerisinde hareket ettiği görülmektedir.

Şeklin sol panelindeki CUSUM eğrisinin ilgili bant aralığını ihlal etmemesi, katsayıların sistematik bir sapma göstermediğini ve modelin ortalamasında yapısal bir kırılma yaşanmadığını ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, sağ panelde izlenen CUSUMSQ istatistiğinin de kritik sınırların içinde yer alması, hata terimlerinin varyansında bir istikrarsızlık olmadığını teyit etmektedir. Bu bulgular ışığında, ARDL (11,8,4) modelinin parametrelerinin tahmin dönemi boyunca istikrarlı bir seyir izlediği ve modelin politika çıkarımları için sağlam bir yapısal zemine sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Modelin parametrik istikrarının doğrulanmasını takiben, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbondioksit salınımı arasındaki uzun vadeli denge ilişkisinin varlığı, ARDL sınır testi yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Bu analiz sürecinde, değişkenler arasındaki eşbütünleşme vektörünün tespiti amacıyla hem F hem de t testlerine başvurulmuştur.

Bu kapsamda, metodolojik açıdan ilgili testlere ilişkin karar süreci, elde edilen test istatistiklerinin asimptotik kritik değer bantları ile kıyaslanması esasına dayanmaktadır. Her iki test için de hesaplanan değer üst kritik eşiği aşarsa, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğu (eşbütünleşme yokluk hipotezinin reddedildiği) sonucuna ulaşılırken; alt sınırın altında kalan değerler söz konusu ilişkinin mevcut olmadığını göstermektedir. Test istatistiğinin alt ve üst sınırlar arasında konumlanması ise sonucun belirsiz (inconclusive) olduğu ve kesin bir çıkarım yapılamayacağı anlamına gelmektedir.

Bu bağlamda ARDL (11,8,4) spesifikasyonu kapsamında gerçekleştirilen sınır testi analizine ait ampirik bulgular Tablo 12’te özetlenmiştir.

⁸ (Page,1954)

⁹ (Brown et.al, 1975)

Tablo 12. Sınır Testi

Test	<i>F</i>	Test	<i>t</i>
Hesaplanan Test İstatistiği	6,60**	Hesaplanan Test İstatistiği	-4,13**
Kritik Üst Sınır Değeri (%5)	6,37	Kritik Üst Sınır Değeri(%5)	-3,95
Kritik Alt Sınır (%5)	5,36	Kritik Alt Sınır (%5)	-3,41

***, **, ve * hesaplanan test istatistiği değerinin sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 12’te detaylandırılan sınır testi analiz sonuçları çerçevesinde, hesaplanan *F* -istatistiğinin (6,60), %5 önem düzeyindeki üst kritik eşik değerini (6,37) aştığı görülmektedir. Bu durum, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbondioksit emisyonları arasında uzun dönemli ve istikrarlı bir denge ilişkisinin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarıda ifade edilen bulgunun sağlamlığını test etmek amacıyla gerçekleştirilen *t* -sınır testi sonuçları da *t* -testi bulgularıyla tam bir uyum içerisindedir. Hesaplanan *t* -istatistiğinin mutlak değeri (|-4,13|), %5 anlamlılık düzeyindeki üst sınır kritik değerinin mutlak büyüklüğünün (|-3,95|) üzerindedir. Sonuç olarak, her iki test istatistiğinden elde edilen bulgular, ele alınan dönemde yenilenebilir enerji kullanımının, çevresel bozulma göstergesi olan karbon salınımı üzerinde uzun dönemli ve belirleyici bir etkiye sahip olduğunu istatistiksel olarak doğrulamaktadır.

3.3. Hata Düzeltme Modeli

Modelin ekonometrik tutarlılığının ve seriler arasındaki uzun vadeli ilişkinin istatistiksel olarak doğrulanmasını takiben, analiz süreci Hata Düzeltme Mekanizması (ECM) temelinde sürdürülmüştür. Bu aşamanın temel amacı, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbondioksit salınımı arasındaki ilişkinin kısa vadeli dinamiklerini çözümlemek ve sistemin olası şoklar sonrası uzun dönem dengesine yakınsama koşullarını tespit etmektir. Bu bağlamda ARDL (11,8,4) spesifikasyonu için Hata Düzeltme Modeli tahmin sonuçları

13’te raporlanmıştır.

Tablo 13. ARDL (11,8,4) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	P-değeri
γ_{t-1}	-1,17	0,25	-4,65	0,00***
Δce_{t-1}	0,75	0,23	3,15	0,00***
Δce_{t-2}	0,70	0,23	2,92	0,00***
Δce_{t-3}	0,48	0,20	2,36	0,02**
Δce_{t-4}	0,56	0,19	2,82	0,00
Δce_{t-5}	0,41	0,16	2,43	0,02
Δce_{t-6}	0,16	0,16	1,00	0,32
Δce_{t-7}	0,24	0,15	1,57	0,12
Δce_{t-8}	0,04	0,16	0,27	0,78
Δce_{t-9}	0,19	0,15	1,25	0,22
Δce_{t-10}	0,41	0,15	2,65	0,01**
Δrw_t	0,58	0,22	2,58	0,01**
Δrw_{t-1}	-0,25	0,20	-1,24	0,22
Δrw_{t-2}	-0,22	0,19	-1,17	0,25
Δrw_{t-3}	0,09	0,11	0,79	0,43
Δrw_{t-4}	-0,10	0,03	-2,91	0,00***
Δrw_{t-5}	-0,01	0,03	-0,55	0,58
Δrw_{t-6}	-0,08	0,03	-2,73	0,01**
Δrw_{t-7}	-0,06	0,03	-1,84	0,07*
Δrw_t^2	-0,07	0,03	-2,47	0,02**
Δrw_{t-1}^2	0,02	0,02	0,73	0,47
Δrw_{t-2}^2	0,01	0,02	0,70	0,48
Δrw_{t-3}^2	-0,02	0,01	-1,51	0,14
d_{1978}	-0,17	0,07	-2,24	0,01**
C	19,05	4,03	4,72	0,00***
T	0,04	0,00	4,44	0,00***

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu

göstermektedir.

Tablo 13’de raporlanan Hata Düzeltme Modeli (ECM) tahminleri, yenilenebilir enerji ve karbondioksit salınımı arasındaki dinamik ilişkinin, şoklar sonrası dengeye dönüş mekanizmasını doğrulamaktadır. Beklenen negatif işarete ve %1 güven düzeyinde istatistiksel anlamlılığa sahip olan hata düzeltme terimi ($\gamma_{t-1}=-1,17$), sistemde meydana gelen sapmaların bir sonraki dönemde tamamen ve hızlı bir şekilde (oscillatory convergence) telafi edildiğini göstermektedir. Ayrıca, modelin deterministik bileşenleri incelendiğinde; hem 1979 yılındaki yapısal kırılmayı temsil eden kukla değişkenin (d_{1979}) hem de trendin (T) istatistiksel olarak anlamlı bulunması, analize dahil edilen yapısal kırılma ve trend parametrelerinin modelin açıklama gücünü artırdığını ortaya koymaktadır.

3.4. Uzun Dönem Modeli

Yenilenebilir enerji tüketimi ile karbondioksit salınımı arasındaki uzun vadeli denge ilişkisinin doğasını, yönünü ve katsayı büyüklüğünü (esnekliğini) ampirik olarak tespit etmek amacıyla, ARDL (11,8,4) spesifikasyonunun eşbütünleşme formu türetilmiştir. Bu bağlamda, yenilenebilir enerji-çevresel bozunma etkileşimi kapsamındaki dinamiklere ilişkin tahmin edilen uzun dönem katsayıları ve istatistiksel bulgular Tablo 14’da sunulmuştur.

Tablo 14. ARDL (11,8,4) Eşbütünleşme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
rw_t	0.81	0.08	9.03	0.00** *
rw_t^2	-0.09	0.01	-8.30	0.00** *

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 6’da raporlanan uzun dönem ARDL (11,8,4) tahmin sonuçları, değişkenler arasındaki etkileşimin monotonik olmayan, karesel bir yapı sergilediğini %1 anlamlılık düzeyinde ortaya koymaktadır. Analiz bulguları, doğrusal formdaki karbondioksit emisyonu (rw_t) katsayısının pozitif (0,81) ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu; buna karşın karesel terimin (rw_t^2) negatif (-0,09) ve anlamlı olduğunu göstermektedir.

Yukarıda ifade edilen bu ampirik bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yenilenebilir enerji kullanımı ile karbondioksit salınımı arasında emisyonları arasında Ters-U biçiminde iç bükey bir ilişkinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, yenilenebilir enerji kullanımındaki artışın belirli bir eşik noktasına kadar (90

TWh) karbondioksit salınımı üzerinde pozitif bir ivme yarattığını, ancak eşik noktasının aşılmasıyla birlikte etkinin negatife dönerek karbondioksit salınımını azaltıcı bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ ve POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışmada, Türkiye örneği için, 1965–2024 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak, yenilenebilir enerji kullanımı ile karbondioksit salınımı arasındaki dinamik etkileşimin varlığı, yönü ve yapısal formu analiz edilmiştir. Serilerin yapısal kırılma altındaki durağanlık özelliklerinin Zivot–Andrews testi ile incelenmesi sonucu değişkenlerin karma bütünlüşme yapısına sahip olduğunun (I(0) ve I(1)) tespit edilmesi nedeni ile, analiz süreci ARDL sınır testi yaklaşımı temelinde kurgulanmıştır.

Elde edilen ampirik bulgular, yenilenebilir enerji tüketimi ile karbondioksit salınımı arasında uzun dönemli ve istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünlüşme ilişkisinin varlığını doğrulamaktadır. Bu bağlamda, uzun dönem katsayıları incelendiğinde, yenilenebilir enerji kullanımı karbondioksit salınımı arasında, eşik noktasının 90 TWh olduğu (bu değer Türkiye örneği için 2015 yılında aşılmıştır), Ters-U biçiminde bir ilişkinin geçerli olduğu görülmüştür.

Hata düzeltme mekanizması (ECM) bulguları ise, sistemde meydana gelen kısa vadeli sapmaların ardından sistemin salınımlı bir yapı sergileyerek uzun dönem dengesine ulaştığını ortaya koymaktadır.

Bu bulgular ışığında, politika yapıcıların yenilenebilir enerji dönüşümünü sadece bir enerji arz güvenliği meselesi olarak değil, aynı zamanda kritik bir karbon ayak izini azaltma stratejisi olarak ele almaları oldukça önemlidir. Analizin işaret ettiği eşik etkisi dikkate alındığında, karbon salınımını azaltıcı etkinin devreye girebilmesi ve sürdürülebilmesi için yenilenebilir enerji kapasitesinin yoğun ve kararlı yatırımlarla desteklenmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA) ekseninde, özellikle "Erişilebilir ve Temiz Enerji" (SKA 7) ve "İklim Eylemi" (SKA 13) hedefleriyle uyumlu, fosil yakıt bağımlılığını azaltmayı hedefleyen bütüncül ve uzun vadeli bir enerji politikasının benimsenmesi önerilmektedir.

Çalışma, kapsamı, metodolojik tercihler ve veri kısıtları çerçevesinde belirli sınırlılıklara sahiptir. Analiz, 1965-2024 dönemini kapsayan yıllık verilerle sınırlandırılmış olup, modelde yalnızca yenilenebilir elektrik üretimi ve karbon salınımı değişkenlerine odaklanılmıştır. Dolayısıyla, ekonomik büyüme (GSYH), dış ticaret hacmi, finansal gelişmişlik veya teknolojik inovasyon gibi karbon salınımı dinamikleri üzerinde belirleyici olabilecek diğer makroekonomik kontrol değişkenleri model dışında bırakılmıştır. Ayrıca çalışma, Türkiye genelini yansıtan

zaman serisi verilerine dayandığından bölgesel farklılıkları içermemektedir. Son olarak analizde tek bir yapısal kırılmaya izin veren test prosedürleri kullanıldığından, çoklu rejim değişiklikleri kapsam dışı tutulmuştur.

Yukarıda ifade edilen kapsam ve sınırlılıklar dikkate alındığında, konuya ilişkin yapılacak olan çalışmalarda, mevcut çalışmadaki ikili analiz çerçevesinin ötesine geçilerek; ekonomik büyüme, finansal derinleşme, dış ticaret hadleri ve teknolojik inovasyon kapasitesi gibi makroekonomik değişkenlerin modele entegre edilmesi, karbon salınımını belirleyen faktörlerin ve bu faktörlerin aktarım kanallarını daha ayrıntılı bir biçimde ayrıştırılmasını sağlayabilir. Yöntemsel açıdan ise, tekli yapısal kırılma analizlerinin kısıtlarını aşmak adına, çoklu kırılma testlerinin ve Fourier fonksiyonlu yaklaşımların kullanılması, değişkenler arasındaki ilişkinin zaman ve frekans boyutundaki değişimlerini daha hassas yakalamayı mümkün kılabilir. Buna ek olarak, analizin ulusal düzeyle sınırlı kalmaması için, il veya bölgesel düzeydeki verilerle kurgulanacak panel veri setleri ve mekânsal ekonometri uygulamaları, coğrafi heterojenliklerin ve mekânsal yayılma etkilerinin tespit edilmesine olanak tanıyabilir. Son olarak, çevresel tahribatın göstergesi olarak yalnızca karbon salınımına odaklanmak yerine, ekolojik ayak izi veya yük kapasitesi faktörü gibi daha kapsayıcı çevresel kalite metriklerinin ve güneş, rüzgâr, jeotermal gibi alt enerji kalemlerinin ayrı ayrı analize dâhil edilmesi, Türkiye'nin yeşil dönüşüm sürecinin niteliğini ve sürdürülebilirliğini anlamlandırmak adına çok daha bütüncül bir perspektif sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

- Adebayo, T. S., Oladipupo, S. D., Rjoub, H., Kirikkaleli, D., & Adeshola, I. (2023). Asymmetric effect of structural change and renewable energy consumption on carbon emissions: designing an SDG framework for Turkey. *Environment, development and sustainability*, 25(1), 528-556. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-02065-w>
- Akaike, H. (1973). Information theory and an extension of the maximum likelihood principle. In *Proceedings of the 2nd international symposium on information*, B. N. Petrow, & F. Czaki, Akademiai Kiado, Budapest. <https://doi.org/10.1201/9781003261148-37>
- Akaike, H. (1998). Information Theory and an extension of the maximum likelihood principle. In *Selected papers of Hirotugu Akaike* (pp. 199-213). Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4612-1694-0_15
- Aydın, F. F. (2013). CO2 emissions, renewable energy consumption, population density and economic growth in G7 countries. *Bilgi ekonomisi ve yönetimi dergisi*, 8(2), 89-104. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/40357>
- Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1981). A Review of recent work on testing for autocorrelation in dynamic simultaneous models. In D. Currie, R. Nobay, & D. Peel, (Eds.), *Macroeconomic analysis: essays in macroeconomics and econometrics* (pp. 63-105). Croom Helm.
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships Over Time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B (Methodological)*, 37(2), 149-163. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1975.tb01532.x>
- Charfeddine, L., & Kahia, M. (2019). Impact of renewable energy consumption and financial development on CO2 emissions and economic growth in the MENA region: a panel vector autoregressive (PVAR) analysis. *Renewable energy*, 139, 198-213. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.01.010>
- Chen, C., Pinar, M., & Stengos, T. (2022). Renewable energy and CO2 emissions: New evidence with the panel threshold model. *Renewable Energy*, 194, 117-128. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.05.095>
- Coşkun, H., & Eygü, /2025) H. CO2 Emissions Forecast based on renewable and non-renewable energy consumption in Türkiye. *Uluslararası ekonomi işletme ve politika dergisi*, 9(1), 1-19. <https://doi.org/10.29216/ueip.1594788>

- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431. <https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007. <https://doi.org/10.2307/1912773>
- Gafsi, N., & Bakari, S. (2025). Unlocking the green growth puzzle: Exploring the nexus of renewable energy, CO2 emissions, and economic prosperity in G7 countries. *International Journal of Energy Economics and policy*, 15(2), 236. <https://doi.org/10.32479/ijeeep.18071>
- Gregory, A. W., & Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of econometrics*, 70(1), 99-126. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(69\)41685-7](https://doi.org/10.1016/0304-4076(69)41685-7)
- Hacker, R. S., & Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions. *Applied economics*, 38(13), 1489-1500. <https://doi.org/10.1080/00036840500405763>
- Hertwich, E. G. (2013). Addressing biogenic greenhouse gas emissions from hydropower in LCA. *Environmental science & technology*, 47(17), 9604-9611. <https://doi.org/10.1021/es401820p>
- İnançlı, S., & Torusdağ, M. (2021). Analysis of the relationship between innovation, CO2 emission and renewable energy in Turkey. *Journal of life economics*, 8(4), 513-521. <https://doi.org/10.15637/jlecon.8.4.10>
- International Energy Agency. (2022). *World energy outlook 2022*. IEA. <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2022>
- Ito, K. (2017). CO2 emissions, renewable and non-renewable energy consumption, and economic growth: Evidence from panel data for developing countries. *International economics*, 151, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2017.02.001>
- IPCC. (2021). *Climate change 2021: The physical science basis. Contribution of working group I to the sixth assessment report of the intergovernmental panel on climate change* [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, S.L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M.I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J.B.R. Matthews, T.K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu, & B. Zhou (Eds.)]. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009157896>
- Jacobson, M. Z., Delucchi, M. A., Cameron, M. A., & Mathiesen, B. V. (2018). Matching demand with supply at low cost in 139 countries among 20 world regions with 100% intermittent wind, water, and sunlight (WWS) for all purposes. *Renewable Energy*, 123, 236-248. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2018.02.009>

- Jaforullah, M., & King, A. (2015). Does the use of renewable energy sources mitigate CO₂ emissions? A reassessment of the US evidence. *Energy economics*, 49, 711-717. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.04.006>
- Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1980). Efficient tests for normality, homoscedasticity and serial independence of regression residuals. *Economics letters*, 6(3), 255-259. [https://doi.org/10.1016/0165-1765\(80\)90024-5](https://doi.org/10.1016/0165-1765(80)90024-5)
- Jie, W., & Rabnawaz, K. (2024). Renewable energy and CO₂ emissions in developing and developed nations: a panel estimate approach. *Frontiers in environmental science*, 12, 1405001. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2024.1405001>
- Karaaslan, A., & Camkaya, S. (2022). The relationship between CO₂ emissions, economic growth, health expenditure, and renewable and non-renewable energy consumption: Empirical evidence from Turkey. *Renewable Energy*, 190, 457-466. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.03.139>
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?. *Journal of econometrics*, 54(1-3), 159-178. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)
- Menyah, K., & Wolde-Rufael, Y. (2010). CO₂ emissions, nuclear energy, renewable energy and economic growth in the US. *Energy policy*, 38(6), 2911-2915. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.01.024>
- Mukhtarov, S. (2024). Do renewable energy and total factor productivity eliminate CO₂ emissions in Turkey?. *Environmental economics and policy studies*, 26(2), 307-324. <https://doi.org/10.1007/s10018-023-00377-x>
- Özaydın, Ö., & Dağdemir, A., (2023). Capital formation as a driver of industrial production in India an empirical analysis using ARDL methodology. *Academic research and reviews in social, humanities and administrative sciences* (pp.221-236), Ankara: Platanus Publishing.
- Ozdemir, B. K., & Koç, K. (2020). Türkiye’de karbon emisyonları, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 66-86. <https://doi.org/10.18354/esam.665191>
- Page, E. S. (1954). Continuous inspection schemes. *Biometrika*, 41(1/2), 100-115. <https://doi.org/10.2307/2333009>
- Panwar, N. L., Kaushik, S. C., & Kothari, S. (2011). Role of renewable energy sources in environmental protection: A review. *Renewable and sustainable energy reviews*, 15(3), 1513-1524. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2010.11.037>
- Pata, U. K. (2018). Renewable energy consumption, urbanization, financial development, income and CO₂ emissions in Turkey: testing EKC hypothesis with structural breaks. *Journal of cleaner production*, 187, 770-779. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.03.236>

- Payne, J. E. (2009). On the dynamics of energy consumption and output in the US. *Applied energy*, 86(4), 575-577. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2008.07.003>
- Pesaran, M. H., & Pesaran, B. (1997). *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Software Package (DOS and Windows Versions)*. Oxford, Oxford University Press.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics letters*, 58(1), 17-29. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(97\)00214-0](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0)
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. In Strom, S., Holly, A., & Diamond, P. (Eds.), *Centennial Volume of Ragnar Frisch* (pp. 371-413). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1998). Structural analysis of cointegrating VAR's. *Journal of economic surveys*, 12(5), 471-505. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00065>
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. *Journal of the royal statistical society series b: (methodological)*, 31(2), 350-371. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x>
- REN21. (2023). *Renewables 2023 global status report (GSR 2023)*. REN21 Secretariat. <https://www.ren21.net/gsr-2023/>
- Ritchie, H., & Roser, M. (2020). CO₂ emissions. Published online at ourworldindata.org. Retrieved from: <https://archive.ourworldindata.org/20251204-133459/co2-emissions.html>
- Ritchie, H., Roser, M., & Rosado, P. (2020). Renewable energy. Published online at ourworldindata.org. Retrieved from: <https://ourworldindata.org/renewable-energy>
- Sadorsky, P. (2009). Renewable energy consumption and income in emerging economies. *Energy policy*, 37(10), 4021-4028. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.05.003>

- Sadorsky, P. (2009). Renewable energy consumption, CO2 emissions and oil prices in the G7 countries. *Energy economics*, 31(3), 456-462. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.12.010>
- Tiwari, A. K. (2011). A structural VAR analysis of renewable energy consumption, real GDP and CO2 emissions: evidence from India. *Economics Bulletin*, 31(2), 1793-1806. <https://www.academia.edu/download/38066272/EB-11-V31-I2-P164.pdf>
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of business & economic statistics*, 20(1), 25-44. <https://doi.org/10.1198/073500102753410372>

BÖLÜM 64

Türkiye’de Kentleşme ve Sanayi İstihdamı Arasındaki Dinamik Etkileşim: Ardl Sınır Testi Yaklaşımı*

Yiğit Kaan korkmaz¹ & Can Apaydın²

* Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında 2024/1 dönemi için desteklenen 1919B012410187 başvuru numaralı “Kentsel Nüfus Artışının Sanayi İstihdamına Etkisi: Türkiye Örneği” başlıklı projeden üretilmiştir. Bu çalışmada sunulan görüşler, bulgular ve sonuçlar yazar(lar)a aittir; TÜBİTAK’ın görüşlerini yansıtmamaktadır.

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0009-0003-1149-2119

² Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0000-0003-0341-2548

GİRİŞ

Kentleşme ile sanayi istihdamı arasındaki etkileşim, ekonomideki yapısal dönüşümün mekânsal boyutunu kavramak ve işgücü piyasalarındaki uyum süreçlerini değerlendirmek adına kritik bir analitik çerçeve sunmaktadır (Henderson, 2003). Bu kapsamda, modern kent sistemlerinde firmaların ve çalışanların yoğunlaşmasıyla ortaya çıkan paylaşım, eşleşme ve öğrenme kanalları, sanayi faaliyetlerinin coğrafi olarak nasıl örgütlendiğini açıklayan güçlü bir kuramsal zemin oluşturmaktadır (Duranton ve Puga, 2004; Rosenthal ve Strange, 2004). Ayrıca, Yeni Ekonomik Coğrafya perspektifi ise ticaret maliyetleri ve ölçek ekonomilerini bu kuramsal zemine dahil ederek, istihdamın mekânsal örüntülerini sistematik bir yapıya kavuşturmaktadır (Fujita vd., 1999). Küreselleşme ve sektörler arası kaynak transferinin hızlandığı günümüzde, bu dinamiklerin verimlilik artışlarıyla birlikte ele alınması makro düzeyde tutarlı bir kalkınma perspektifi için gerekli görülmektedir (McMillan ve Rodrik, 2011). Dolayısıyla mekânsal eşitsizliklerin ve kapsayıcı büyüme hedeflerinin tartışıldığı bir politika zemininde, kentleşme ve sanayi istihdamı arasındaki bağın ampirik olarak sınanması, bölgesel kalkınma stratejilerinin başarısı için oldukça önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. (World Bank, 2009; 2012).

Yukarıda ifade edilen bu temel çerçeve, kentleşmenin sanayi istihdamı üzerindeki etkilerine dair çok boyutlu bir tartışma zeminini de beraberinde getirmektedir. Geleneksel ikili sektör yaklaşımları (Lewis, 1954), bağlamında kentler modern üretim faaliyetleri için bir çekim alanı oluşturarak emek fazlasının örgütlü sanayi kollarına aktarılmasına zemin hazırlayabilmektedir. Bu bağlamda kentler, hem talep yapısının çeşitlenmesiyle yeni üretim kollarının doğmasına imkân tanıyabilmekte hem de ileri ve geri bağlantılar aracılığıyla (Hirschman, 1958) dolaylı istihdam kanallarının genişlemesine neden olabilmektedir. Nitekim Jacobs (1969), kentlerin yeni ürün ve süreçleri deneme kapasitesine vurgu yaparak iş bölümünün derinleşmesine katkı sunduğunu belirtirken; Christaller (1966) gibi araştırmacılar, kentsel merkezlerin yatırım kararlarını bir kutup mantığıyla (Perroux, 1950) çekerek sanayi istihdamının artışı için gerekli piyasa derinliğini sağladığını ileri sürmektedir.

Öte yandan, kentleşme süreci bazı durumlarda sanayi istihdamını sınırlayıcı mekanizmalar da üretebilmektedir. Artan arazi rekabeti ve merkezî alanlardaki rant baskısı, firmaları maliyet odaklı bir yer seçimiyle kent dışına yönlendirerek istihdamın mekânsal dağılımını değiştirebilmektedir (Alonso, 1964). Benzer şekilde, çevresel ve toplumsal dışsallıkların içselleştirilmesi çabaları (Pigou, 1932) kentsel yoğunluk bağlamında değerlendirildiğinde sanayi üzerindeki mali yüklerin artmasına neden olabilmektedir. Baumol (1967) ve Clark (1940) tarafından vurgulanan yapısal dönüşüm senaryoları çerçevesinden bakıldığında ise, gelir artışıyla birlikte talebin hizmetler sektörüne kayması da sanayi istihdamının payını baskılayan bir unsur olarak ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca, Harris ve Todaro (1970) modelinde öngörüldüğü üzere, beklenti temelli göç dalgaları işsizlik veya kayıt dışı

istihdamı tetikleyerek sanayinin net istihdam yaratma kapasitesini zayıflatabilmektedir.

Bu karşıt argümanların dayandığı mekanizmaların birlikte ve birbirinin etkisini sönmöleyecek bir biçimde ortaya çıkması halinde ise, kentleşme ile sanayi istihdamı arasında herhangi bir ilişki bulunmaması da kavramsal olarak mümkün görönmektedir. Ayrıca, kurumsal yapının niteliğı (North, 1990) ve tarihsel patika bağımlılığı (Arthur, 1994), kentleşme süreçleri çerçevesinde ele alındığında, benzer kentleşme düzeyine sahip bölgelerde oldukça farklı sanayi istihdam patikaları oluşabilmektedir. Öte yandan, yerel kamu maliyesi tercihleri (Tiebout, 1956) ve kurumsal koordinasyon biçimleri (Storper, 1997) gibi faktörler ise kentleşme ile sanayi istihdamı arasındaki ilişkinin gücünü ortadan kaldıran değişkenler olarak öne çıkabilmektedir. Bunun yanı sıra, klasik yer seçimi kuramlarında (Lösch, 1954) belirtildiğı gibi, ulaşım ve pazar organizasyonunun karmaşık yapısı, kentleşme düzeyinin sanayi istihdamını açıklamadaki belirleyiciliğini sınırlandırabilmekte ve bu iki değişken arasında mutlak bir ilişkinin bulunmasını zorunlu olmaktan çıkarabilmektedir.

Kentleşme ve sanayi istihdamı bağlantısına ilişkin literatürdeki bu kuramsal çeşitlilik, kentleşme ile sanayi istihdamı arasındaki etkileşimin statik bir olgu olmadığını, aksine bağlama duyarlı dinamikler barındırdığını göstermektedir. Bu karmaşık ilişkiyi Türkiye bağlamında ampirik bir zeminde çözümlemeyi amaçlayan bu çalışmanın izleyen bölümleri şu şekilde kurgulanmıştır: İkinci bölümde, ilgili ampirik literatüre ilişkin güncel çalışmalar, farklı ülke örneklerinden elde edilen bulguları içerecek biçimde ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde, çalışmanın analitik çerçevesini belirleyen veri seti, değişkenlerin tanımı ve kurulan ekonometrik modelin yöntemsel altyapısı ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Analiz sonucunda ulaşılan ampirik sonuçlar dördüncü bölümde yorumlanmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise, elde edilen bulgular değerlendirilerek politika yapıcılar için çıkarımlar ortaya koyulmuş; araştırmanın kısıtları ve gelecekteki çalışmalar için öneriler sunulmuştur.

1. YAZIN TARAMASI

Karray ve Driss (2009), Tunus'un 2000–2005 dönemini kapsayan çalışmalarında, bölgesel istihdam büyümesini açıklamak amacıyla yeni ekonomik coğrafya kuramından ve dinamik dışsallıklar yaklaşımından yararlanarak bir ekonometrik model uygulamışlardır. Çalışmada genelleştirilmiş en küçük kareler (GLS) yöntemiyle tahmin edilen model, endüstriyel yapı, bölgesel ölçek ekonomileri ve doğrudan yabancı yatırımların etkilerini birlikte incelemiştir. Bulgular, küçük ölçekli işletmelerin yoğun olduğu rekabetçi bölgelerde istihdam artışının belirgin biçimde hızlandığını ve sanayi çeşitliliğinin yüksek olduğu alanlarda kentleşmeye dayalı istihdam büyümesinin desteklendiğini göstermiştir. Ayrıca, yabancı sermaye yatırımlarının özellikle kıyı bölgelerinde istihdam artışını güçlendirdiğı, buna

karşılık iç bölgelerdeki etkisinin sınırlı kaldığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, Tunus'ta kentleşme göstergeleriyle istihdam arasındaki ilişkinin, sanayi çeşitlenmesi ve yerel rekabet koşullarının yarattığı dışsallıklar üzerinden şekillendiğini ve bölgesel yakınsamanın kademeli biçimde ortaya çıktığını ortaya koymuştur.

Arndt vd. (2018), Güney Afrika'da kentleşmenin sanayi istihdamı üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla, mekânsal olarak ayrıştırılmış verilerden yararlanarak 2015 Sosyal Hesaplar Matrisi'ne dayalı dinamik bir CGE modeli geliştirmiştir. Bulgular, 1993–2016 döneminde hızlanan kentleşmeye rağmen imalat ve madencilik gibi üretken sektörlerde istihdamın azaldığını, dolayısıyla kentleşmenin sanayi istihdamını yeterince desteklemediğini göstermektedir.

Baulch vd. (2012), 2007 İşgücü Anketi verilerini kullanarak Vietnam'da kentleşmenin istihdam yapısı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Analiz sonuçları, kentleşmenin hız kazandığı bölgelerde istihdamın düşük katma değerli imalat sektörlerinde yoğunlaştığını, buna karşın bu sektörlerde çalışanların eğitim düzeyinin görece düşük kaldığını ortaya koymuştur. Çalışma, kentleşmenin imalat sanayisinde işgücü talebini artırmasına rağmen nitelikli işgücü talebini yeterince güçlendirmedikçe, dolayısıyla eğitim-istihdam uyumsuzluğunun sürdüğünü vurgulamaktadır.

Mameli vd. (2012), İtalya'da yerel işgücü sistemleri (Local Labour Systems, LLS) düzeyinde hizmetler ve imalat sanayii ayrımını esas alarak 1991–2001 dönemine ait veriler üzerinden kentleşme dinamikleriyle istihdam artışı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada, bölgesel düzeyde istihdam büyümesini açıklamak amacıyla sıradan en küçük kareler yöntemi (Ordinary Least Squares, OLS) uygulanmış, mekânsal bağımlılığı dikkate almak üzere mekânsal hata (Spatial Error Model, SEM) ve mekânsal gecikme (Spatial Lag Model, SLM) modelleriyle analizler desteklenmiştir. Analizler, kentleşmeyi temsilen kullanılan nüfus yoğunluğu ve sektörel çeşitlilik göstergelerinin istihdam üzerindeki etkilerini ele almış ve özellikle hizmet sektörlerinde kentleşme süreciyle ilişkili yığılma ve çeşitlilik dışsallıklarının istihdam artışını desteklediği sonucuna ulaşmışlardır. Buna karşılık, imalat sanayisinde kentleşmeye eşlik eden yoğunlaşmanın istihdam üzerinde tutarlı bir katkı sağlamadığı, hatta bazı durumlarda kentleşmeye bağlı dezavantajların ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular, İtalya örneğinde kentleşme göstergeleri ile istihdam arasındaki ilişkinin sektörler itibarıyla farklılaştığını ve özellikle kentsel alanlarda yoğunlaşan hizmet faaliyetlerinin istihdam artışı açısından daha elverişli bir yapı sergilediğini ortaya koymuştur.

Kerr ve McDougall (2019), Gana'da imalat sanayinde kentleşme ve yığılma dinamiklerinin istihdam artışıyla ilişkisini incelemişlerdir. Çalışma, 2003 ve 2014 yıllarına ait firma sayımları ile nüfus ve ticaret verilerinden oluşturulan sanayi-ilçe paneli üzerinden yürütülmüş; analiz dönemi bu iki sayım yılı arasını kapsamıştır. İstihdam büyümesini açıklamak amacıyla, normalize edilmiş panel regresyon

modelleri uygulanmış; kentleşmeyi temsilen nüfus ve istihdam yoğunluğu, çeşitlilik ve ortalama firma büyüklüğü gibi kentleşme ekonomileri ile uzmanlaşma ve rekabet gibi yerelleşme ekonomileri birlikte değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, kentleşmenin temel göstergesi olarak kullanılan nüfus yoğunluğunun imalat sanayiinde istihdam artışını sistematik biçimde hızlandırdığına dair güçlü bir kanıt sunmadığını, buna karşılık kentleşmeyle ilişkili bazı yığılma ve yerelleşme unsurlarının istihdam büyümesini sektörler ve bölgeler itibarıyla farklı biçimlerde etkilediğini ortaya koymuştur. Analiz sonucunda, Gana örneğinde hızlı kentleşme sürecinin tek başına imalat istihdamını artırıcı bir mekanizma olarak işlemediği, istihdam artışının daha çok sektör-özel yığılma dinamikleri ve yerel sanayi yapısıyla ilişkili olarak şekillendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Almeida ve Fernandes (2013), Şili’de imalat sanayiinde kentleşmenin istihdamla ilişkili yerel dinamiklerini incelemek amacıyla 1992–2004 dönemine ait firma düzeyinde panel verilerden yararlanmışlardır. Çalışma, sektörel ve mekânsal düzeyde kentleşmeyi temsilen kullanılan yoğunlaşma ve çeşitlilik göstergelerinin, imalat faaliyetlerinin mekânsal dağılımı ve buna bağlı olarak istihdamın yerel dinamikleri üzerindeki etkilerini ekonometrik bir çerçevede analiz etmiştir. Levinsohn ve Petrin yaklaşımına dayalı yarı-parametrik üretim fonksiyonu tahminleri sonrasında, sektör-yerleşim birimi düzeyinde oluşturulan uzun dönemli göstergeler sıradan en küçük kareler yöntemi (Ordinary Least Squares – OLS) ile tahmin edilen regresyon modelleri aracılığıyla değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, belirli bir sektörde yoğunlaşmanın kentleşmeye eşlik eden olumlu istihdam dinamiklerini desteklemediğini, buna karşılık sektör çeşitliliğinin yüksek olduğu kentsel alanlarda ekonomik faaliyetlerin daha canlı bir yapı sergilediğini ve bu yapının imalat sanayiinde istihdamın mekânsal olarak güçlenmesiyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu çerçevede çalışma, kentleşmenin istihdam üzerindeki etkisinin esas olarak tek bir sektörde yoğunlaşma yoluyla değil, farklı sektörlerin bir arada bulunduğu kentsel çeşitlilik yapısı üzerinden şekillendiği sonucuna ulaşmıştır.

Day ve Ellis (2013), Endonezya imalat sektörlerinde kentleşme ve yerelleşme dinamiklerinin sektörel istihdam üzerindeki etkilerini 1993–2006 dönemini kapsayan sabit etkiler ve panel büyüme modelleri aracılığıyla incelemişlerdir. Araştırma, tekstil, elektrikli makine, kâğıt ve basım-yayın gibi dört baskın alt sektörü analiz etmiş; kentleşme ekonomileri için pazar çekim endeksi, yerelleşme ekonomileri için ise sektörel ekonomik çekim endeksi kullanılmıştır. Bulgular, sektörlerdeki istihdam artışının ağırlıklı olarak yerelleşme ekonomilerinden beslendiğini, yani benzer üretim faaliyetlerinin mekânsal yakınlığının işgücü talebini güçlendirdiğini göstermiştir. Buna karşılık, kentleşme süreçlerinin istihdam büyümesine katkısının sınırlı olduğu, özellikle büyük kentsel merkezler dışında yer alan bölgelerde etkinin zayıf kaldığı saptanmıştır. Yazarlar, Endonezya imalat sanayiinde istihdam genişlemesinin, kentleşme yoğunluğundan ziyade aynı sektörde

faaliyet gösteren firmaların mekânsal kümelenmesiyle daha yakından ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır.

Sharma (2017), Hindistan imalat sanayine yönelik olarak 2001-02 ile 2011-12 dönemini kapsayan çalışmada, dinamik yığılma dışsallıkları ile bölgesel istihdam arasındaki ilişkiyi panel veri analizine dayalı ekonometrik yöntemler aracılığıyla incelemiştir. Çalışmada 20 eyalet ve 11 iki haneli imalat sanayi dalına ait veriler kullanılmış, modelde sabit ve rassal etkiler karşılaştırılarak uygun tahminci Hausman testiyle belirlenmiştir. Bulgular, kentleşme dinamiklerini temsil eden Jacobs çeşitlilik ve Porter rekabet dışsallıklarının imalat istihdamı üzerinde olumlu bir etki yarattığını; buna karşın MAR uzmanlaşma dışsallıklarının istihdam büyümesi üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığını göstermiştir. Ayrıca, sonuçlar emeğe dayalı sektörlerin çeşitlilikten, sermaye yoğun sektörlerin ise uzmanlaşmadan daha fazla fayda sağladığını ortaya koymuştur. Böylece, araştırma Hindistan’da kentleşme niteliğindeki ekonomik çeşitlilik ve rekabet ortamının imalat istihdamını desteklediği sonucuna ulaşmıştır.

Özdemir ve Taşcı (2008), Türkiye ekonomisi üzerine gerçekleştirdikleri araştırmada 2004–2005 dönemine ait Hanehalkı İşgücü Anketi verilerini kullanarak kentsel istihdamın ekonomik büyüme üzerindeki rolünü incelemişlerdir. Çalışmada, tarım dışı sektörler dikkate alınarak uygulanan probit modelinden elde edilen bulgular, kentlerde yaşamının istihdam olasılığını artırdığını göstermiştir. Kırsal alanlarla karşılaştırıldığında, kentlerde istihdamın daha çok eğitilmiş, orta yaşlı ve çeşitli meslek gruplarına mensup bireylerden oluştuğu; bu nitelikli işgücünün üretkenlik ve verimlilik bakımından ekonomik büyüme için önemli bir potansiyel taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma, kentsel işgücünün niteliği ve çeşitliliğiyle istihdamın genişlemesini desteklediğini, dolayısıyla kentleşme ile istihdam arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur.

Kılıç ve Öztürk (2014), Türkiye’de 2002-2008 dönemini kapsayan araştırmalarında, kentleşme sürecinin kadın istihdamı üzerindeki etkilerini standart probit modeli kullanarak incelemişlerdir. Çalışma, kent ve kır ayrımı temelinde yapılan analizler aracılığıyla, kentsel alanlarda eğitim düzeyi yüksek kadınların işgücüne katılım olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Araştırma bulgularına göre, kentsel bölgelerde eğitim, kadınların istihdama katılımını belirleyen en güçlü değişken olarak öne çıkarken, kırsal alanlarda bu etki belirginleşmemektedir. Elde edilen sonuçlar, kentleşme ile birlikte kadınların istihdam olanaklarının artmasına rağmen, sosyal ve kültürel normların hâlen bu katılımı sınırlayıcı bir rol oynadığını göstermektedir.

Döner (2016), Türkiye’de kentleşme ile istihdam arasındaki ilişkiyi 2001–2007 dönemine ait 81 il ve 43 sektörü kapsayan bir veri seti üzerinden incelemiş ve bu bağlamda kentleşmenin sektörel istihdam artışına etkilerini ekonometrik bir çerçevede değerlendirmiştir. Çalışmada her sektör için ayrı ayrı tekrarlanan

regresyon analizleri uygulanmış, kentleşme göstergesi olarak nüfus yoğunluğunu temsil eden değişken kullanılmıştır. Analiz sonuçları, kentleşme düzeyinin yalnızca bazı sektörlerde istihdam artışını pozitif yönde etkilediğini, bununla birlikte sınırlı sayıda sektörde bu etkinin negatif yönde seyrettiğini göstermiştir. Bulgular, özellikle hizmet ağırlıklı sektörlerde kentleşme dışsallıklarının istihdam artışına katkı sağladığını, ancak tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu alanlarda kentsel yığılmanın istihdam üzerinde olumsuz bir etki yarattığını ortaya koymuştur.

Zeren ve Savrul (2017), Türkiye üzerine gerçekleştirdikleri araştırmada 1991-2014 dönemini kapsayan verilerle kadın istihdam oranı ile kentleşme, ekonomik büyüme ve işsizlik oranı arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada saklı koentegrasyon yaklaşımı kullanılmış ve değişkenlerin pozitif ve negatif şokları arasındaki farklılıklar değerlendirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre kentleşme oranı ile kadın istihdamı arasında uzun dönemli bir ilişki saptanmış; kentleşmenin artışının kadınların işgücüne katılımını destekleyici yönde etkide bulunduğu belirlenmiştir. Araştırmacılar, Türkiye’de kentleşme sürecinin kadınların istihdam olanaklarını genişlettiğini, özellikle hizmet sektöründeki büyümenin kadınların işgücü piyasasına katılımını güçlendirdiğini ortaya koymuşlardır.

Tunalı ve Göksu (2018), Türkiye’de kadınların işgücüne katılımında belirleyici unsurları incelemiş ve 2012 yılı TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi mikro verilerini kullanarak lojistik regresyon analizi gerçekleştirmiştir. Çalışma kapsamında kırsal ve kentsel yerleşim farklılıkları dikkate alınmış, kentlerde yaşayan kadınların istihdama katılım olasılığının kırsalda yaşayanlara göre daha düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bulgular, kentleşmenin kadın istihdamı üzerinde olumsuz bir etkide bulunduğunu ve kentte yaşayan kadınların işgücüne katılım oranlarının görece düşük seyrettiğini göstermiştir. Ayrıca, yaş ve eğitim düzeyi değişkenleri de modele dahil edilmiş, yaş ile işgücüne katılım arasında ters-U biçiminde bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Filiztekin (2020), Türkiye’de 1980–1995 dönemini kapsayan araştırmasında, yerel ölçek dışsallıklarının imalat sanayiinde istihdam artışına etkisini incelemiş ve analizde Tobit panel veri modelini kullanmıştır. Bulgular, yoğunlaşma ekonomilerinin kısa dönemde istihdam artışını sınırladığını, ancak zaman gecikmeleri dikkate alındığında uzmanlaşmanın istihdamı desteklediğini göstermektedir. Buna karşılık çeşitlilik ekonomileri yalnızca yüksek teknoloji sektörlerinde anlamlı biçimde etkili olmuştur. Ayrıca, ileri ve geri bağlantıların güçlü olduğu illerde istihdam artışının daha yüksek gerçekleştiği, yüksek yoğunluklu bölgelerde ise zaman içinde yığılma baskılarının firmaların merkezlerden uzaklaşmasına neden olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar, Türkiye’de kentleşme düzeyi ile istihdam arasındaki ilişkinin, özellikle dinamik dışsallıkların etkisiyle, uzun vadede olumlu yönde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Baykul ve Maden (2020), Türkiye ekonomisinde 2010–2016 dönemine ait verilerden yararlanarak NUTS 3 düzeyinde kentleşme göstergeleri ile istihdam arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışmada, dinamik yığılma dışsallıkları çerçevesinde MAR, Porter ve Jacobs etkilerinin sektörel istihdam artışı üzerindeki rolü çoklu regresyon ve aşamalı regresyon yöntemleriyle incelenmiştir. Bulgular, kentleşmeyi temsilen kullanılan nüfus yoğunluğu değişkeninin (urbanization externality) yalnızca sınırlı sayıda sektörde anlamlı etkiye sahip olduğunu ve bu etkinin çoğunlukla pozitif yönlü gerçekleştiğini göstermiştir. Bununla birlikte, bazı sektörlerde özellikle madencilik ve enerji üretimi gibi kentsel yoğunluktan uzak faaliyetlerde bu etkinin negatif olduğu saptanmıştır. Araştırma sonucunda, rekabeti yansıtan Porter dışsallıklarının istihdam artışı üzerinde güçlü ve pozitif etkiler yarattığı, kentleşme yoğunluğunun ise sektörel farklılıklar çerçevesinde değişken etkiler gösterdiği ifade edilmiştir.

Özkök ve Polat (2020), Türkiye’de 1990-2018 dönemini kapsayan çalışmalarında, kentleşme ile kadın istihdamı arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Johansen eşbütünleşme analizi ile incelemişlerdir. Çalışmada kullanılan DOLS ve FMOLS tahmin yöntemleri, ekonomik büyüme, enflasyon ve özellikle kentleşmenin kadın işgücüne katılımı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunduğunu göstermiştir. Ampirik bulgular, kentleşme oranlarındaki artışın kadınların işgücü piyasasına katılımını desteklediğini ve kentsel alanlardaki istihdam olanaklarının genişlemesiyle birlikte kadınların üretim süreçlerine daha fazla dâhil olduklarını ortaya koymuştur.

Kıratoğlu ve Dinçel (2021), Türkiye’de 1988-2019 dönemini kapsayan çalışmalarında, kırdan kente göçün kentsel istihdam üzerindeki etkisini Todaro Paradoksu çerçevesinde incelemişlerdir. Çalışmada, uzun dönem ilişkilerin analizinde ARDL sınır testi yöntemi kullanılmış ve sonuçlar, iç göçün kentlerdeki istihdam artışını baskıladığını ortaya koymuştur. Bulgulara göre, kentlerde artan istihdam olanakları göç hareketlerini tetikleyerek işsizliğin azalma hızını yavaşlatmakta, hatta kentsel işsizliği kalıcı hâle getirmektedir. Türkiye örneğinde yapılan bu analiz, kentleşme sürecinin istihdam üzerindeki olumsuz etkilerini doğrulamakta ve Todaro Paradoksu’nun geçerliliğini desteklemektedir.

Şahin, Aktaş ve Tüzün Rad (2021) Türkiye üzerine yaptıkları araştırmada, 1988-2019 dönemine odaklanarak kırdan kente göçün kentleşme göstergeleriyle istihdam arasındaki etkileşimini incelemişlerdir. Araştırmada oluşturulan modelde En Küçük Kareler (EKK) yöntemi uygulanmıştır. Kentleşme sürecinin temsili değişkeni olarak kırsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı modele dahil edilmiş ve bu oran ile kentsel istihdam oranı arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir. Analiz sonuçları, kentsel istihdam oranındaki artışların kentsel işsizliği azaltıcı, buna karşılık kırdan kente göçü temsilen kırsal nüfus oranındaki azalışın işsizliği artırıcı yönde etkiler oluşturduğunu göstermiştir. Elde edilen bu bulgular, kentleşmenin hızlanmasının

istihdam artışlarının olumlu etkilerini sınırladığını ve bu bağlamda Todaro Paradoksu'nun Türkiye için geçerli olduğunu ortaya koymuştur.

Ataklı Yavuz (2023), Türkiye örneği ile çalışmasında 1990-2021 döneminde kentleşme ile kadının işgücüne katılımı arasındaki nedensellik bağına zaman serisi analizleriyle incelemiştir. Araştırmada VAR modeline dayanarak Granger nedensellik analizi uygulanmıştır. Bulgular, Türkiye'de kentleşme düzeyindeki artışın kadın istihdamını anlamlı biçimde etkilediğini, diğer bir ifadeyle kentleşmeden kadının işgücüne katılımına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermiştir. Çalışmanın sonuçları, kentleşmenin artışıyla birlikte kadınların işgücü piyasalarına katılımının güçlendiğini ve bu durumun özellikle kentsel alanlarda istihdamı teşvik edici bir etki yarattığını ortaya koymuştur.

2. MODEL ve VERİ SETİ

2.1. Model

Bu çalışmada ele alınan temel değişkenler olan kentleşme ve sanayi istihdamı arasındaki ilişkinin analizinde kullanılan model, aşağıda yer alan Denklem (4) ile formüle edilmiştir.

$$IP_t = \alpha_{0a_t} + \alpha_{1a_t}UR_t + \epsilon_{0a_t} \quad (7)$$

Denklem (4)'de IP sanayi istihdamını, UR kentleşmeyi ifade ederken, α katsayıları En Küçük Kareler yöntemiyle tahmin edilen parametreleri, ϵ terimi ise sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı beyaz gürültü hata sürecini temsil etmektedir.

Denklem (4) ile ifade edilen modelin logaritmik dönüşüme dayalı doğrusal spesifikasyonu Denklem (5) ile gösterilmiştir.

$$ip_t = \alpha_{0b_t} + \alpha_{1b_t}ur_t + \epsilon_{0b_t} \quad (8)$$

Denklem (5)'de, ip ve ur sırası ile sanayi istihdamı ve kentleşmenin logaritmik dönüşümünü, gösterirken, α katsayıları standart regresyon yaklaşımıyla tahmin edilen parametreleri, ϵ ise modele dâhil edilmeyen unsurları yansıtan rastlantısal hata bileşenini temsil etmektedir.

2.2. Veri Seti

Bu çalışmada kullanılan veri seti, Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Development Indicators) veri tabanından elde edilen yıllık gözlemlerden oluşmakta olup; Türkiye için 1991–2023 dönemini kapsamaktadır. Veri setinde bağımlı değişken olarak toplam istihdam içindeki sanayi istihdamı payı (toplam istihdamın yüzdesi; ILO model tahmini) kullanılırken, bağımsız değişken kentleşmeyi temsilen kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payı (toplam nüfusun yüzdesi) olarak tanımlanmıştır.

3. YÖNTEM ve BULGULAR

Kentleşme ve sanayi istihdamı arasındaki olası ilişkilerin analiz edilebilmesi için belirlenen çalışmanın yöntemsel çerçevesi, iki aşamalı bir kurguya dayanmaktadır: İlk aşamada, analize dâhil edilen serilerin durağanlık nitelikleri birim kök testleri aracılığıyla belirlenerek bütünleşme derecelerine ilişkin bulgular ortaya konmuş. İkinci aşamada ise söz konusu testlerden elde edilen bulgular temel alınarak, serilerin bütünleşme yapısıyla uyumlu en uygun ekonometrik yaklaşım seçilmiş ve izleyen tahmin süreci bu seçim doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

3.1. Durağanlık Testi

Çalışmanın bu bölümünde, sahte regresyon ihtimalini ortadan kaldırmak üzere, analizde yer alan değişkenlerin durağanlık durumları, Genişletilmiş Dickey–Fuller yaklaşımıyla sınanmıştır (Dickey & Fuller, 1979,1981; Said & Dickey, 1984). Bu birim kök denetimine ilişkin sonuçlar Tablo 9’de raporlanmıştır.

Tablo 15. ADF Birim Kök Testi Bulguları

	Sabit	Sabit ve Trend
Değişken	Test İstatistiği	Test İstatistiği
<i>ip</i>	-1.64 (0)	-2.61 (0)
Δip	-6.13*** (0)	-3.65** (4)
<i>ur</i>	-7.93*** (10)	-6.49*** (10)
Δur	n/a	n/a

***, **, ve * sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu göstermektedir.

Parantez içindeki değerler uygun gecikme sayılarını göstermektedir.

Tablo 9’de yer alan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi sonuçları incelendiğinde, sanayi istihdamına (*ip*) ait test istatistiklerinin düzey değerlerinde kritik sınır değerlerin altında kaldığı ve serinin birim kök içerdiği görülmektedir. Ancak serinin birinci farkı alındığında (Δip), hem sabitli hem de sabitli ve trendli modellerde sırasıyla %1 ve %5 düzeylerinde durağan hale geldiği tespit edilmiştir; bu bulgu *ip* serisinin birinci dereceden bütünleşik ($I(1)$) bir süreç izlediğini göstermektedir. Buna karşılık, kentleşme (*ur*) değişkeni için hesaplanan test istatistikleri, serinin düzey değerlerinde %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ve durağanlık koşulunu sağladığını ($I(0)$) ortaya koymaktadır.

3.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi

Kentleşme ile sanayi istihdamı arasındaki dinamik ilişkinin modellenmesinde, ADF birim kök sınavasından elde edilen bulguların, değişkenlerin bütünleşme derecelerinin $I(0)$ ve $I(1)$ düzeylerinde farklılaştığını göstermesi üzerine, karma

bütünleşme yapısı altında uygulanabilirliği nedeniyle Gecikmesi Dağıtılmış Ardışık Bağlanım (ARDL) sınır testi yaklaşımı benimsenmiştir (Özaydın ve Dağdemir, 2024). Bunun yanı sıra, özellikle görece sınırlı örneklem büyüklüklerinde tutarlı tahminler üretebilmesi, kısa dönem uyarılama dinamikleri ile uzun dönem denge ilişkisini aynı model yapısı içerisinde eşanlı olarak ortaya koyabilmesi ve her bir değişken için gecikme uzunluklarının ayrı ayrı belirlenmesine imkân tanıyarak modelin zamana yayılmış tepkilerini daha esnek biçimde yakalayabilmesi ARDL çerçevesinin (Pesaran ve Pesaran, 1997; Pesaran ve Smith, 1998; Pesaran ve Shin, 1995, 1998, 1999; Pesaran vd., 2001) tercih gerekçesini güçlendirmiştir. Bu kapsamda, Denklem (2)'de verilen logaritmik modelin ARDL temsili aşağıda yer alan Denklem (6) ile ifade edilmiştir.

$$ip_t = \alpha_{0c} + \sum_{i=1}^{c_1} \alpha_{1c} ip_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_2} \alpha_{2c} ur_{t-i} + \beta_{1c} ip_{t-1} + \beta_{2c} ur_{t-1} + \epsilon_{0ct} \quad (9)$$

Denklem (3) kapsamında kurulan ARDL modelinde gecikme uzunlukları, Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) (Schwarz, 1978) esas alınarak belirlenmiş ve bu kritere göre en uygun spesifikasyonun ARDL (2,4) yapısı olduğu saptanmıştır. Seçilen yapının istatistiksel geçerliliğini güvence altına almak amacıyla, ARDL (2,4) modeli tahmin sonuçları üzerinde bir dizi tanısal sınama yürütülmüştür. Bu kapsamda, artıkların normallik varsayımı Jarque–Bera, seri bağımlılık olasılığı Breusch–Godfrey, değişen varyans durumu ARCH ve fonksiyonel biçim uygunluğu Ramsey RESET testi ile değerlendirilmiş ve ilgili tanısal testlerin çıktıları Tablo 16’de sunulmuştur.

Tablo 16. Tanısal Denetim Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Jarque-Bera ³	0.78	0.67
Breusch-Godfrey ⁴	0.3	0.87
ARCH ⁵	1.24	0.32
Ramsey RESET ⁶	2.2400	0.14

Tablo 16’de yer alan bulgular incelendiğinde, Jarque-Bera testi sonucunda hata terimlerinin normal dağılım sergilediği görülmektedir ($p > 0.05$). Benzer şekilde, Breusch-Godfrey LM testi ve ARCH testi sonuçları, modelde sırasıyla ardışık bağlanım ve değişen varyans (heteroscedasticity) sorunlarının bulunmadığını;

³ (Jarque & Bera, 1980)

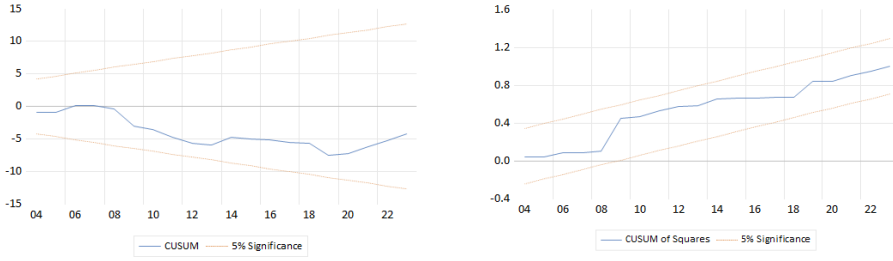
⁴ (Breusch & Godfrey, 1981)

⁵ (Engle, 1982)

⁶ (Ramsey, 1969).

dolayısıyla hata terimlerinin varyansının sabit olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Ramsey RESET testi istatistiği, modelde herhangi bir kurma hatası (specification error) olmadığı yönündeki boş hipotezi desteklemektedir.

Yukarıda ifade edilen tanısal sınamaların yanı sıra, parametrelerin zaman boyunca istikrarlı seyredip seyretnmediğini incelemek üzere CUSUM ve CUSUMSQ prosedürlerinden yararlanılmış; söz konusu sınama bulguları aşağıda yer alan Şekil 5 ile gösterilmiştir.

Şekil 6. CUSUM⁷ ve CUSUMSQ⁸ Testleri Bulguları

Şekil 5’de sunulan grafikler değerlendirildiğinde hem CUSUM hem de CUSUMSQ test istatistiklerine ait değerlerin, %5 düzeyindeki kritik sınır çizgileri (critical bounds) içerisinde kaldığı görülmektedir. CUSUM ve CUSUMSQ istatistiklerinin ilgili güven aralığı dışına taşmaması, katsayıların analiz dönemi boyunca istikrarlı olduğunu ve modelde herhangi bir yapısal kırılma bulunmadığını kanıtlamaktadır. Bu bulgu, modelin tahmin gücünün dönem boyunca tutarlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Tanısal denetim ve parametre kararlılığı testlerinin ardından, kentleşme ve sanayi istihdamı arasındaki eşbütünleşme vektörünün varlığı, F ve t sınır testleri aracılığı ile değerlendirilmiştir. İlgili süreç, hesaplanan değerlerin Pesaran vd. (2001) tarafından sağlanan alt ve üst kritik sınır bantlarına göre konumlarının belirlenmesi ile gerçekleştirilmiş ve ilgili prosedür çerçevesinde test istatistiklerinin üst sınırı aşması durumunda, “kentleşme ve sanayi istihdamı değişkenleri arasında eşbütünleşme yoktur” şeklindeki boş hipotez reddedilmiştir.

Yukarıda ifade edilen sınır testi yaklaşımı çerçevesinde optimal gecikme yapısına sahip ARDL (2,4) modeli için gerçekleştirilen sınır testi analizinin bulguları Tablo 12’te verilmiştir.

⁷ (Page,1954)

⁸ (Brown et.al, 1975)

Tablo 17. Sınır Testi

Test	F	Test	t
Hesaplanan Test İstatistiği	10.69***	Hesaplanan Test İstatistiği	-4.56***
Kritik Üst Sınır Değeri (%1)	9.28	Kritik Üst Sınır Değeri (%5)	-3.82
Kritik Alt Sınır (%1)	7.84	Kritik Alt Sınır (%1)	-3.43

***, **, ve * hesaplanan test istatistiği değerinin sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 12’te yer alan bulgular incelendiğinde, hesaplanan F -istatistiği değerinin (10.69), %1 düzeyindeki kritik üst sınır değerini (9.28) belirgin bir şekilde aştığı görülmektedir. Benzer biçimde, t -testi istatistiği de (-4.56) mutlak değer bağlamında ilgili kritik üst sınırın üzerindedir. Söz konusu bulgular çerçevesinde, “kentleşme ve sanayi istihdamı değişkenleri arasında eşbütünleşme yoktur” şeklindeki boş hipotez %1 düzeyinde reddedilmiş; dolayısıyla ile Türkiye örneğinde kentleşme ile sanayi istihdamı arasında uzun dönemli ve kararlı bir denge ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.3. Hata Düzeltme Modeli

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığının saptanmasının ardından, kısa dönem dinamikleri ve uzun dönem dengesine uyarlanma süreci Hata Düzeltme Modeli (ECM) çerçevesinde incelenmiş ve sonuçlar 18’te sunulmuştur.

Tablo 18. ARDL (2,4) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
γ_{t-1}	-0.97	0.20	-4.73	0.00***
Δip_{t-1}	0.31	0.17	1.83	0.07*
Δur_t	-18.95	22.43	-0.84	0.40
Δur_{t-1}	32.634	40.462	0.80	0.42
Δur_{t-2}	-29.63	40.08	-0.73	0.46
Δur_{t-3}	61.40	26.90	2.28	0.03**
C	-3.24	0.67	-4.79	0.00***

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 13’de sunulan bulgular incelendiğinde, beklentilerle uyumlu olarak, hata düzeltme terimi (γ_{t-1}) katsayısı negatif işaretli ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu katsayının büyüklüğü, kentleşme ve sanayi istihdamı arasındaki ilişkide oldukça hızlı bir uyarlanma mekanizmasının işlediğine işaret etmektedir. Hata düzeltme terimi katsayısı (-0.97), sistemde meydana gelebilecek herhangi bir kısa dönemli sapmanın (dengesizliğin) yaklaşık %97’sinin bir sonraki dönemde sönümlendiğini ve sistemin tekrar uzun dönemli denge patikasına hızla yakınsadığını göstermektedir.

3.4. Uzun Dönem Modeli

Kısa dönemli dinamiklerin ve uyarlanma hızının belirlenmesini takiben, kentleşme ile sanayi istihdamı arasındaki ilişkinin yönü ve büyüklüğü tahmin edilen ve Tablo 14’de sunulan uzun dönem katsayıları üzerinden analiz edilmiştir.

Tablo 19. ARDL (2,4) Eşbütünleşme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
ur_t	1.45	0.13	10.73	0.00** *

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Yukarıda yer alan Tablo 14 kapsamında sunulan bulgular, kentleşmenin oranının (ur) sanayi istihdamı (ip) üzerinde pozitif ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ve bu bağlamda kentleşme oranındaki %1’lik bir artışın, sanayi istihdamını uzun dönemde yaklaşık %1.45 oranında artırdığını göstermektedir

4. SONUÇ ve POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu araştırma, veri kısıtlılığı çerçevesinde Türkiye ekonomisinin 1991–2023 yıllarını kapsayan dönemine odaklanarak, kentleşme ile sanayi sektöründeki istihdam payı arasındaki ilişkinin doğasını ampirik bir düzlemde çözümlemiştir. Değişkenlerin durağanlık seviyelerindeki farklılıklar (I(0) ve I(1)) göz önünde bulundurularak tercih edilen ARDL sınır testi yöntemi, kentsel nüfus artışı ile sanayi istihdamı arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Analiz kapsamında elde edilen hata düzeltme katsayısının negatif ve oldukça yüksek bir değere (-0.97) sahip olması, kısa vadeli sapmaların neredeyse tamamının bir sonraki dönemde hızla telafi edildiğini ve sistemin uzun dönemli dengesine süratle geri döndüğünü göstermektedir. Uzun dönem katsayıları incelendiğinde ise, Türkiye’de kentleşme oranındaki her %1’lik

yükselişin, sanayi istihdamını yaklaşık %1.45 oranında artırdığı saptanmış; bu bulgu kentleşmenin sanayileşme ve istihdam yaratma süreçleri üzerinde güçlü bir kaldıraç etkisi yarattığını ortaya koymuştur.

Elde edilen bu sonuçlar ışığında, politika tasarımcılarının kentleşmeyi yalnızca demografik bir yer değiştirme olarak değil, sanayi odaklı kalkınmanın stratejik bir itici gücü olarak konumlandırmaları kritik önem arz etmektedir. Kentlerdeki nüfus yığılmalarının üretken alanlara yönlendirilmesi ve iş gücü piyasalarındaki uyumun optimize edilmesi, sürdürülebilir bir büyüme patikası için son derece önemlidir. Bu doğrultuda, kentsel politikaların Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ile entegre edilmesi önerilmektedir. Özellikle “İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme” (Amaç 8) ile “Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar” (Amaç 11) hedefleri doğrultusunda, kentsel alanların sanayi yatırımları için cazibe merkezi haline getirilmesi ve iş gücü niteliğinin kentsel dışsalılıklarla desteklenmesi önerilmektedir. Ayrıca, kentleşmenin sanayi istihdamı üzerindeki pozitif etkisinin korunması için “Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı” (Amaç 9) kapsamında teknolojik altyapının güçlendirilmesinin, kentsel yığılmanın getirdiği maliyetlerin minimize edilmesini sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın temel kısıtları, incelenen dönemin 1991-2023 yıllarıyla sınırlı olması ve analizde sanayi istihdamı ile kentsel nüfus oranı değişkenlerinin temel alınmış olmasıdır. Modelde eğitim düzeyi, teknolojik dönüşüm, doğrudan yabancı sermaye girişleri veya hizmetler sektörüne kayma gibi istihdam yapısını etkileyebilecek diğer kontrol değişkenlerine yer verilmemiştir. Ayrıca, kullanılan zaman serisi verileri ülke genelindeki ortalamayı yansıttığından, Türkiye'nin farklı bölgelerindeki mekânsal heterojenliği ve yerel iş gücü piyasalarındaki farklılaşmaları ayırtıramamaktadır.

Gelecekte yapılacak araştırmalar için, analiz çerçevesine sanayinin alt sektörlerine dair verilerin eklenmesi ve kentleşmenin hangi üretim kollarında daha fazla istihdam yarattığının belirlenmesi faydalı olacaktır. Yöntemsel olarak, bölgesel farklılıkları ölçebilen panel veri analizleri veya mekânsal ekonometrik modellerin kullanılması, kentleşme ve istihdam arasındaki ilişkinin coğrafi boyutlarını aydınlatılabilir. Ayrıca, kentleşmenin yalnızca istihdam miktarı üzerindeki değil, “nitelikli istihdam” ve “kayıt dışılık” gibi yapısal unsurlar üzerindeki etkilerinin de sosyal ve kurumsal değişkenlerle birlikte incelenmesinin, Türkiye'nin kentleşme bağlamındaki yapısal dönüşüm sürecine dair daha derinlemesine perspektifler sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Almeida, R., & Fernandes, A. M. (2013). Explaining local manufacturing growth in Chile: the advantages of sectoral diversity. *Applied economics*, 45(16), 2201–2213. <https://doi.org/10.1080/00036846.2012.659344>
- Alonso, W. (1964). *Location and land use: Toward a general theory of land rent*. Harvard university press.
- Arndt, C., Davies, R., & Thurlow, J. (2018). Urbanization, structural transformation, and rural-urban linkages in South Africa. *South African urbanisation review, cities support programme (CSP) of the National Treasury*, 35(1), 1-24.
- <https://www.ukesa.info/download/1XOH2aYdUqDCuoKR8mQlPjfxzT7StA4c/Paper-3-RSA-Urbanization.pdf>
- Arthur, W. B. (1994). *Increasing returns and path dependence in the economy*. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.10029>
- Baulch, Robert; Dat, Vu; Thang, Nguyen (2012). *Do Vietnamese schools provide the right education for an industrialising country?*. RMIT University. Report.
- <https://doi.org/10.25439/rmt.27346098.v1>
- Baumol, W. J. (1967). Macroeconomics of unbalanced growth: the anatomy of urban crisis. *The American economic review*, 57(3), 415-426.
- <https://www.jstor.org/stable/1812111>
- Baykul, A., & Maden, S. I. (2020). The effects of agglomeration externalities on sectoral employment growth in Turkey. *Adıyaman üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, (35), 67-102. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.637145>
- Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1981). A Review of recent work on testing for autocorrelation in dynamic simultaneous models. In D. Currie, R. Nobay, & D. Peel, (Eds.), *Macroeconomic analysis: essays in macroeconomics and econometrics* (pp. 63-105). Croom Helm.
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society series B (Methodological)*, 37(2), 149-163. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1975.tb01532.x>
- Christaller, W. (1933/1966). *Central places in southern Germany* (Çeviri: C. W. Baskin, Prentice-Hall).
- Clark, C. (1940). *The conditions of economic progress*. London: Macmillan.
- <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.223779>
- Day, J., & Ellis, P. (2013). Growth in Indonesia's manufacturing sectors: Urban and localization contributions. *Regional science policy & practice*, 5(3), 343–369.

<https://doi.org/10.1111/rsp3.12015>

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.

<https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the econometric society*, 1057-1072.

<https://doi.org/10.2307/1912517>

Doner, A. S. (2016). Agglomeration externalities and sectoral employment growth in cities. *International journal of research in business and social science* (2147-4478), 5(2), 01-15. <https://doi.org/10.20525/ijrbs.v5i2>

Duranton, G., & Puga, D. (2004). Micro-foundations of urban agglomeration economies. In *Handbook of regional and urban economics* (Vol. 4, pp. 2063-2117). Elsevier.

[https://doi.org/10.1016/S1574-0080\(04\)80005-1](https://doi.org/10.1016/S1574-0080(04)80005-1)

Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007.

<https://doi.org/10.2307/1912773>

Filiztekin, A. (2020). Agglomeration and growth in Turkey, 1980-1995. *Ekonomi-tek*, 9(1), 1-24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1761082>

Fujita, M., Krugman, P. R., & Venables, A. (1999). *The spatial economy: Cities, regions, and international trade*. MIT press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6389.001.0001>

Harris, J. R., & Todaro, M. P. (1970). Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American economic review*, 60(1), 126-142.

<https://www.jstor.org/stable/1807860>

Henderson, V. (2003). The urbanization process and economic growth: The so-what question. *Journal of economic growth*, 8(1), 47-71. <https://doi.org/10.1023/A:1022860800744>

Hirschman, A. O. (1958). *The strategy of economic development*. New Haven, Yale University Press. <https://archive.org/details/strategyofeconom00hirs>

Jacobs, J. (1969). *The economy of cities*. New York: Vintage.

Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1980). Efficient tests for normality, homoscedasticity and serial independence of regression residuals. *Economics letters*, 6(3), 255-259.

[https://doi.org/10.1016/0165-1765\(80\)90024-5](https://doi.org/10.1016/0165-1765(80)90024-5)

- Karray, Z., & Driss, S. (2009). Structure industrielle, économies d'agglomération, ouverture et croissance régionale en Tunisie. *Région et développement*, 29(2), 141-157. <https://digital.casalini.it/9782296222670>
- Kerr, A., & McDougall, B. (2019, July 22). Agglomeration, urbanization and employment growth in Ghana: Evidence from an industry-district panel (World Bank Policy Research Working Paper No. 8946). World Bank. <https://ssrn.com/abstract=3430561>
- Kılıç, D., & Öztürk, S. (2014). Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı önündeki engeller ve çözüm yolları: Bir ampirik uygulama. *Amme idaresi dergisi*, 47(1), 107–130. https://www.academia.edu/download/107286787/Turkiyede_Kadinlari_Isgucune_Katili_O.pdf
- Kıratoğlu, E., & Dinçel, İ. (2021). Türkiye’de iç göç olgusunun Todaro paradoksu çerçevesinde analizi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Istanbul journal of economics / İstanbul iktisat dergisi*, 71(2), 527–548. <https://doi.org/10.26650/istjecon2021-1003144>
- Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour, *Manchester school of economic and social studies*, vol. 22, May. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
- Lösch, A. (1954). The economics of location (Çeviri: W. H. Woglom & W. F. Stolper, Trans.). Yale University Press. <https://www.economia.unam.mx/cedrus/pdf/economicsoflocat00ls.pdf>
- McMillan, M. S., & Rodrik, D. (2011). Structural change and productivity growth. NBER working paper, (17143). https://www.nber.org/system/files/working_papers/w17143/w17143.pdf
- Mameli, F., Iammarino, S., & Boschma, R. (2012). Regional variety and employment growth in Italian labour market areas: services versus manufacturing industries. <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/18421/>
- North, D. C. (1990). Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge university press.
- Özaydin, Ö., & Dağdemir, A. (2024). The Impact of deforestation on economic growth: evidence from Nicaragua. Selçuk 11th international conference on social sciences, Konya, Turkey, pp.1960-1970.
- Özdemir, A. R., & Taşçı, H. M. (2008). Kentleşme ve kentsel istihdam, ekonomik büyüme için önemli bir potansiyel midir? *Maliye dergisi*, (155), 55–71. https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/04.Ali_.Riza_.OZDEMIR_H.Mehmet.TASCI_.pdf

- Özkök, C. S., & Polat, M. A. (2020). Ekonomik büyüme, enflasyon ve kentleşmenin kadınların işgücüne katılımına etkileri: Türkiye üzerine bir uygulama. *Global journal of economics and business studies*, 9(17), 63–76. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1195070>
- Page, E. S. (1954). Continuous inspection schemes. *Biometrika*, 41(1/2), 100-115. <https://doi.org/10.2307/2333009>
- Perroux, F. (1950). Economic space: theory and applications. *The quarterly journal of economics*, 64(1), 89-104. <https://doi.org/10.2307/1881960>
- Pesaran, M. H., & Pesaran, B. (1997). *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Software Package (DOS and Windows Versions)*. Oxford, Oxford University Press.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. Cambridge, UK: Department of applied economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics letters*, 58(1), 17-29. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(97\)00214-0](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0)
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. In Strom, S., Holly, A., & Diamond, P. (Eds.), *Centennial Volume of Ragnar Frisch* (pp. 371-413). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1998). Structural analysis of cointegrating VAR's. *Journal of economic surveys*, 12(5), 471-505. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00065>
- Pigou, A. (1932). *The economics of welfare* (4th ed.) London: Macmillan. <https://oll.libertyfund.org/titles/pigou-the-economics-of-welfare>
- Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. *Journal of the royal statistical society series b: (methodological)*, 31(2), 350-371. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x>
- Rosenthal, S. S., & Strange, W. C. (2004). Evidence on the nature and sources of agglomeration economies. In *Handbook of regional and urban economics* (Vol. 4, pp. 2119-2171). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S1574-0080\(04\)80006-3](https://doi.org/10.1016/S1574-0080(04)80006-3)

- Said, S. E., & Dickey, D. A. (1984). Testing for unit roots in autoregressive-moving average models of unknown order. *Biometrika*, 71(3), 599-607. <https://doi.org/10.1093/biomet/71.3.599>
- Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model. *The annals of statistics*, 461-464. <https://www.jstor.org/stable/2958889>
- Sharma, A. (2017). Dynamic externalities and regional manufacturing growth: evidence from India. *Studies in business and economics*, 12(1), 2017. 185-201. <https://doi.org/10.1515/sbe-2017-0014>
- Storper, M. (1997). *The regional world: territorial development in a global economy*. Guilford press.
- Şahin, A., Aktaş, E., & Tüzün Rad, S. (2021). Türkiye’de kırdan kente göç-işsizlik: Todaro paradoksu. *Tarım ekonomisi dergisi*, 27(1), 9–14. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1344808>
- Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. *Journal of political economy*, 64(5), 416-424. <https://doi.org/10.1086/257839>
- Tunalı, H., & Göksu, Y. D. (2018). Türkiye’de kadınların işgücüne katılımının belirleyicileri üzerine ekonometrik bir analiz. *uluslararası ekonomik araştırmalar dergisi*, 4(1), 29-45. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/792918>
- World Bank. 2009. *World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography*. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-7607-2>
- World Bank. 2012. *World Development Report 2013: Jobs*. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-9575-2>
- Yavuz, R. A. (2023). Türkiye’de 1990-2021 döneminde kadının işgücüne katılımı ile kentleşme ilişkisi: nedensellik analizi. *International journal of social inquiry*, 16(2), 541–560. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1292949>
- Zeren, F., & Kılınç Savrul, K. (2017). Kadınların işgücüne katılım oranı, ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve kentleşme oranı arasındaki saklı koentegrasyon ilişkisinin araştırılması. *Yönetim bilimleri dergisi*, 15(30). <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/514738>

BÖLÜM 65

Türkiye’de Yakın Dönem Ekonomi-Politiğin Kültürel Sonuçlarına Giriş Denemesi: “Kültürün Ölümü”

Merve Türkan Bilgir¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-8785-453X

Giriş

Geleneksel dünya, insanların yapıp ettiklerinin anlaşılması için felsefe ve tarih yapmaya girişiyordu. Oysa modern sosyal bilimler, modernleşmenin Batı’da ve dışında yarattığı etkileri (biri de kendisi olmak üzere) araştırmaya yönelik refleksif bir çabadır. Yani örneğin, kültür kavramını güncelledikten sonra onun nasıl dönüştüğünü de açıklamaya girişir. Bu yüzden sosyolojide dönüşemeyip kaybedilenler, dönüşenler ve yeniden üretilenler listesi kabardır. Geleneksel ve modernin karşı karşıya konulması hem sonuçsuz bir döngü hem de girilmesi kaçınılmaz bir geçittir.

Peki “kültür meselesi”nde sorun tam olarak nedir? Kastedilen kültür tanımı hangisidir? Kültürün ölümünden/iğretileşmesinden neyin kaybı kastedilir? Ya da dönüşüm sözünü kullanmak gerekmez mi? Bu yazıda konu edilen kültür, insanların inşa ettiği maddi ve manevi yaşam dünyası yani Eagleton’ın deyişiyle “antropolojik kültür” olarak düşünülmelidir. Dönüşüm, toplumsallığın ve kültürün vazgeçilmez bir ilkesidir. Fakat toplumsallaşmayı sağlayan etkileşimlerin aşınmasından bahsediyorsak ya da yeni değerler/fikirler/etkileşimler eskisinin işlevini görmüyorsa bir kayıp söz konusu olabilir. Kastedilen ilk olarak, gücü kendinden menkul bazı toplumsal etkileşimlerin, kurumların ve değerlerin içlerinin boşalması ve işlevlerini kaybetmeleridir. Modernleşme tarihimizin kendimize özgü zorlukları yaşanmamış olsaydı da bu sonuçları doğuracak öncelikli neden, güncel postmodern kültürün bir toplumu, “kendi hikayesine”² yöneltecek unsurlardan büyük ölçüde arındırmasıdır. Kültür ve milli eğitim politikalarının siyasal iktidarlara göre dönüşen/ kararsız yapısı; teknolojinin araçlarına sahip olup kültürüne sahip olmamamız (yeni medya araçlarının yaygın-niteliksiz içeriği ve hayatımızda işgal ettiği yerin büyümesi), gelenekselliğin içeriğinin hikmet yerine anlamsızlıkla doldurulması, vahiy kültürünün itibarsızlaşarak yerini yeni inanç formlarına bırakması ve sanatın kapitalist döngünün dışında gelişememesi gibi sebepler bu ölümü hazırlayan nedenlerdendir. Bu amaçla yazıda kültür kavramının yapısal dönüşümü, güncel toplumsallaşmada yeri artan anlam/değer/mensubiyet kaybı ve görünürlük ideolojisi ile Türkiye’nin bu dönüşüme girmesini sağlayan yakın politik kültürünün tarihsel dönüm noktalarına yer verilmektedir.

1. Kültür: “Ekip Biçme”den “Tüketici Kooperatifine”

Kültür, onlarca tanıma ve çok geniş bir içeriğe sahip az sayıda kavramdan biridir. Çağları içine alan gelişmelerle sıfatlar alarak modernite sürecinin çok kullanışlı kavramlarından biri olmuştur. Nişanyan Sözlük’te sözcüğün, Latince *colere* (ekip biçmek, toprak işlemek) sözcüğünden türeyen *cultura*’dan İngilizce ve

² Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu’nun, mensup olunan bilim ve kültür tarihine hakimiyetin önemini anlatmakta kullandığı bir ifade.

Fransızca'daki *culture* sözcüğüne dönüştüğü ifade edilir. Temel olarak tarım, üretimin yanı sıra; “terbiye, eğitim; bir toplumun (eğitim yoluyla elde edilen) töre ve simgeleri” anlamına gelir.

Sözcüğün günümüze ulaşan versiyonunun ulusal kökeninin modernitenin doğuş noktalarından olması, modernizmin kültür kavramına müdahil olduğunun göstergesidir. Bauman, kültürün 18. yüzyıl sonuna doğru “insanların düşünce ve davranışlarının idaresini” anlatan bir terim olarak ortaya çıktığını söyler. “Kültür kavramının en derin çekirdeğinde eşitsiz ve asimetrik bir toplumsal ilişkinin varlığını söyleyen bir önsezi veya örtük bir kabul yatmaktadır” (Bauman, 2018: 71, 73). Her güncel toplumsal kavram gibi kültür de modernite devrimlerinin etkisiyle yeniden üretilmiştir/doğmuştur. Toplumsal tabakalaşma, insanlık tarihinin her safhası/kültürü için geçerlidir. Modernizm bunu ortadan kaldırma iddiasıyla yola çıkıp pekiştirdiğinden derin bir eleştiriyi “hak eder”. Kültür de modernizmin bu pekiştiricilerinden biri olarak ister istemez araçsallaşmıştır. Bununla birlikte geçmişin herhangi bir noktasını anlamak için kültür kavramını aslî karşılığıyla kullanmak, geldiğimiz tarihi noktada, kaçınılmazdır.

Büyük teknolojik, siyasal, sosyal veya zihinsel devrimler kendilerine özgü “kültür”ler inşa etmiş; sözcüğün tanımında dönüşümler yaratmıştır. Batı’nın serencamını izlemek kabilinden tüm toplumlar modernleşme, küreselleşme, postmodernlik gibi isimler alan devrimlerle güncel durumuna ulaşmıştır. Son kertede ise post-truth çağ kavramıyla zamanımız toplumsallığının hakikatle ilişkisi üzerine düşünülmektedir. Türkiye’de postmodernliği, yeni binyıla girişle gelişen politik kültür ve iletişim teknolojisiyle başlatabiliriz. Fakat “ekonomik dışa açılma”, tüketim kültürünün ve toplumsal dönüşümün en etkili lokomotif olduğundan postmodernliği Türkiye’de 80’lerin başına kadar götürmek anlamlıdır.

“Raymond Williams kültürden ‘toplumsal düzenin iletildiği, yeniden üretildiği, deneyimlendiği ve keşfedildiği ... anlamlandırıcı bir sistem’ olarak bahseder” (Eagleton, 2005: 45). Toplumsal düzenin tazelenmesi işlevinin yanı sıra, “değer” de günümüzde kültürün bu eski tanımına girmek zorunda olan kavramlardandır. Eagleton, kültürü, “değerin, ona karşı bir kaya parçası kadar duyarsız bir toplumsal düzende korunmak için başını soktuğu yer” (Eagleton, 2005: 54) olarak niteler. Ayrıca Andrew Milner’ın Batı’da güncel zayıf toplumsallaşmanın nedenlerinden birini kültür kavramıyla açıkladığı şu tespite atıf yapar: “‘kültür’ ve ‘toplum’ sadece modern, sanayileşmiş demokrasilerde hem siyasetten hem de ekonomiden dışlanmıştır ... modern toplumun farklı ve sıradışı bir biçimde asosyal olduğu, ekonomik ve siyasi yaşamının da karakteristik olarak ‘kuralsız’ olduğu ve ‘değer içermediği’, kısaca, kültürsüz olduğu anlaşılır.” (Eagleton, 2005: 42). Batılı

kuramsal gelenekte de Batı'nın hamisi olduğu ekonomi-politik, değer dışı ve dolayısıyla kültürü aşındırıcı bir konumdadır.

Bauman, postmodernlik durumunu akışkan modernlik olarak adlandırır. Modernliği de postmodernlik gibi “geçicilik” normuyla anlamak gerektiğini ifade eder. “ 'Katı olan her şeyi       ' başlangıçtan beri modern yaşam biçiminin tabiatında var olan ve tanımlayıcı   elliği olagelmıştır, fakat bugün, d nden farklı olarak,       n formlar, kendilerinden   nce gelenlerden daha katı, 'kalıcı' ve erimeye karşı   k daha dirençli oldukları varsayılan diğer katı formlar tarafından değiştirilmiyor” (Bauman, 2015: 13). Yani “akışkanlık” kısa vadeli kalıcılığı bile vaad etmez; geçici olanın yerine bir başka ge icinin geleceği,   nkabuldur. Bauman'a göre günümüzde kültür “yasaklardan değil, tekliflerden; kurallardan değil,   nermelerden oluşur. Bourdieu'nun daha   nce belirttiği gibi günümüzde kültür, ayartma ve baştan çıkarma yoluyla   kici ve cezbedici şeyler ortaya koymakla meşguldür” (Bauman, 2015: 15). Bauman, Aydınlanmanın eleştirisini de yaptığından, “yasak ve kural”dan modernliğin toplumsallaşmayı zayıflatma araçları olarak bahsediyor ve karşısına postmodernliğin daha yıkıcı etkisini yerleştiriyor olabilir. Yani postmodernlik karşısında modernliğe razı olmamız gerekse de bu modernlik eleştirisini geçersiz kılmıyor. Fakat kavramları göreli olmayan bir bakış açısıyla kullanmak gerektiğinde şunu ifade etmek gerekiyor: Toplumsallaşma düzene, istikrara, güvenlik duygusuna ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaçlar için işlevsel/sağduyulu yasaklar ve kurallar kaçınılmazdır. Oysa akışkan kültür, teklif veya   nermeler sunuyor. Esnekliği ve serbestliği norm ve söylem haline getiren bu akışkan kültür, -Bauman'a göre ve aslında genel olarak- sadece geçiciliği ve kuralsızlığı salık veriyor. Çünkü teknoloji ve kent yaşamı, modernite normlarının da   tesinde kısa vadeye ve y zeysellile dayalı toplumsallaşma/düşünme/eyleme biçimleri olan “yeni” insanı inşa ediyor.

Bauman'a göre akışkan kültür, kültürel seçkinliğin varlık gerekçesini de ortadan kaldırmaktadır. Nihayetinde tüm çağlarda ve toplumlarda eğitim, sanat vb. bakımından ayrıcalıklı kesimler bulunur: Örneğin klasik/geleneksel sanatlar yüzyıllar boyunca yeni nesillere aktarılan kültürel mirasın bir parçasıdır. Bu yüzden iyi eğitilmiş ve donanımlı anlamında “kültürlü insan” deyişi kullanılır. Ve bu “kültür” n dayanağı kaçınılmaz olarak tarih, sanat, edebiyat gibi alanlarda bilgi birikimine sahip olup bunları referans alan bir bakış açısına sahip olmaktır. Fakat “günümüzde, tüm zevklerin katı standartlar ve titizliği bırakarak, tarafsızca ve kesin bir tercihte bulunmaksızın kabulü, tercihlerin 'esnekliği' (günümüzün politik olarak doğru deyiimiyle omurgasızlık) ve seçimlerin geçiciliği ve süreksizliği en doğru ve makul davranış olarak   nerilmektedir. Günümüzde kültürel seçkinlere dahil olmanın işareti, maksimum tolerans ve minimum seçiciliktir” (Bauman, 2015: 15). Bu süreç bir bakıma hem “geçmişten kopuş” hem de “eksen yokluğu” olarak adlandırılabilir.

Yani zamanımızda entelektüel merakın, donanımlı olmanın gerekçesi ve mükafatı ortadan kaybolmuştur. “Kültürlü” olmanın bir çok yolu vardır, çünkü kültür (kendisini başka bir şeye dönüştüren) her şeyi önüne sıfat olarak almaktadır. Antropolojik anlamda kültür, toplumsallaşma şartına bağlı bir içeriğe sahipken, “yeni kültür” derinliksiz toplumsallaşma biçimlerini sıfat olarak alabilen araçsal bir yapılanmaya girmiştir.

Eagleton, sanat eksenindeki kültürün (postmodern)kültür endüstrisiyle ilişkisini açıklar. Öncelikle kültürü biri büyük biri küçük harfle yazılan olmak üzere ikiye ayırarak küresel/yüksek ve yerel kültür ayırımı yapar: “Yüksek kültür siyasetin etkisiz karşıtıkken, kimlik olarak kültür, siyasetin diğer yollardan devamıdır. Kültür'e göre kültür körü körüne sekterdir; kültüre göre ise Kültür'ün tarafsızlığı sahtedir. Kof bir evrenselcilikle kof bir tikelcilik arasında kalmış gibi görünürüz. Eğer Kültür fazlasıyla yersiz yurtsuz ve soyutsa, kültür bir yere yerleşmeye çok daha meraklıdır” (Eagleton, 2005: 57). Yazar bu karşılaştırmayı daha sosyo-politik alanda yapmış olsa da meseleyi liberal ekonomi meselesi zeminine çekerek, evrensel kültürün kendisini her şeyin üzerinde konumlandırıp bir taraftan da görüş bildirmeye devam eden, yerel kültüre göre çift yüzlü bir yapı olduğu anlaşılır (ya da bu yazının yazarının küçük k'li *kültürü* temsil ettiği düşünülebilir). Çünkü her şeyden önce “yüksek kültür” ve kültür endüstrisi arasında evrensel, depolitik olmak gibi ortak özellikler bulunur. Bu özelliklerin sermaye ilişkileriyle kesişim alanı büyümeye hazırdır. Bu da örneğin yüksek sanatla popüler sanatın birbiriyle karıştığı sektörler gibi ekonomiler meydana getirir. Yüksek sanat, sermaye ile desteklenmediğinde cılızlaşan desteklendiğindeyse yerel/milli tabanından uzaklaşabilen ve sadece sanatçı özverisiyle canlı kalabilen bir alandır. Bu nedenle yüksek sanat, popüler kültüre dönük versiyonlarını üretebilir. Yani, yüksek kültürle kültür endüstrisi arasındaki kesişim alanını, sermaye ilişkileri doldurur. Eagleton bu süreci şöyle açıklar: “Bir anlamda, yüksek ve postmodern kültür, Batılı toplumların kültürel "egemen"i olmak için giderek daha fazla kaynaşmaktadır. Artık kapitalist öncelikler tarafından dar bir çerçeveye hapsedilmemiş tek bir yüksek kültür bile yoktur; bu da Deniz Sigortacılığının sponsorluğunda olduğu sürece Fırtına'yı sahneleme konusunda hiç sorun yaşamayacağınız anlamına gelir” (Eagleton, 2005: 86).

Yüksek ve postmodern kültür kaynaşması, tikel kültürün de özgün, bağımsız kaldığı anlamına gelmez. Popüler sanat/kültür, tikel kültürün elverişli unsurlarını da endüstriye devşirir. Ayrıca Eagleton, küresel ekonominin hamisi olan Batı'nın, bu müdahaleyi başkalarına yaparken kendi meşruiyet zeminini, manevî kodlarının referansını da ister istemez yok ettiğini ileri sürer: “Batı'nın otoritesini dünyanın geri kalanına dayatmasına aracılık eden serbest pazar işlemleri, kendi topraklarında, giderek daha şüpheci hâle gelen, kuşkucu bir kültürün ortaya çıkmasına ve bu da bu küresel işlemlere meşruluk maskesi kazandırmak için gerekli olan tinsel otoritenin

("Kültür") yok olmasına neden olur" (Eagleton, 2005: 87). Yani kültürel hegemonyasını politik ya da ekonomik araçlarla yayan Batı, prosedürel de olsa buna bir dayanak göstermek durumundadır. Fakat dünyaya karşı tutumunun yok ediciliği, kendi dayanaklarını da yok etmeye başlamıştır. Demokrasi, özgürlük vb. kavramların Batı'nın işgallerini perdeleme veya desteklediği terörün üzerini örtme söylemi olarak somutlaşması ve değersizleşmesi, bu konudaki en basit örnektir.

Kültürün yapısal/işlevsel dönüşümünü Bauman, şöyle açıklıyor: "Orijinal hiyerarşik kültür kavramı (buna göre, insani ihtiyaçların tatmini sadece tek yolla geliştirilebilir; insanlık tarihi işte bu gelişmenin öyküsüdür; ve dolayısıyla da "kültür" terimi sadece tekil olarak kullanılabilir) henüz tam olarak tedavülden kalkmadı fakat bu kavram şimdi artık diğer bir kavramla, farklı (differential) kültür kavramıyla (buna göre ise, insanların benzer gereksinimleri farklı biçimlerde doyurulabilir, bunlardan biri öz itibarıyla illa da ötekilerden daha iyi değildir; her bir kültür, belli ölçüde, birçok olanak arasından yapılan keyfi bir seçimin ürünüdür; dolayısıyla da "kültür" terimi çoğul olarak kullanılmalıdır) beraber arz-ı endam ediyor" (Bauman, 2000: 185). "Kültürlü/egitimli olmak" sözüyle, postmoderniteden önce kastedilen şey, ulusal ya da evrensel düzeyde bir topluluktaki herkesin belirli bir eğitimden geçmiş olması ya da belirli standartta bir bilgi birikimine sahip olmasıydı. Postmodernlikte ise eğitimli olmak genel-geçer bir durumken "kültürlü olmak" da daha kolay fakat eskisine göre versiyonları çoğalmış bir durumdur. Ve bu versiyonların tümü eski kültürdeki gibi düzen kurucu bir ethostan kaynaklanmaz. Hiyerarşik kültür kavramı, şüphesiz günümüzden bir bakışla otoriter, baskıcı görünür. Düzen kurucu olmayan, hatta düzensizliği düzen olarak kabul eden postmodern çağın doğurduğu "kültürler"se kimlik ve yaşam tarzı çeşitliliği vaat eder. Ethosu, düzensizlik olan bu yeni kültür, aynı zamanda toplumsallığın kanallarını tıkamaktadır. Zira örneğin çalışma kültüründen politik kültüre kadar birçok toplumsallaşma kanalı, değerden veya düzenden arındığında sosyo-ekonomik güvenlik duygusunu zayıflatmaktadır. Yaşam tarzı, kimlik ve teknoloji konularındaki seçenek bolluğu siyasete, ekonomiye, dünyanın geleceğine dair imkanları genişletirken aynı zamanda bu alanlardaki riski ve güvensizliği de beslemektedir. Bu etki, dinî duygular veya aile değerleri gibi ruhsal sığınak alanlarını da daraltmakta ve azaltmaktadır.

Bauman, bu farklılaşmış kültür tanımının teorisyenlerinden biri olan Lévi-Straus'un "yapı değil süreç olarak kültür"ü tarif ettiği teoriyi açıklamalarına eklemiştir. *Yeni, normsuz, düzen arayışına odaklanmayan bu kültür için "tüketici kooperatifi" sıfatını önerir: "Bu, hiç durmayan, itaatsiz ve asi bir faaliyetin olduğu, kendisi düzenli olmayan bir düzenleyici olan, tözel ile marjinal ve zorunlu ile arızı arasındaki kutsal/sorgulanamaz ayrımı kafırce reddeden bir vizyondur"* (Bauman, 2000: 190). *Bauman'a göre böyle bir versiyon zaten kültürün işlevini yok etmek*

suretiyle varolabilir. Çünkü kültür eksenini olan bir anlam dünyası, bir zihniyet veya ontolojik güvenlik vaad etmelidir. Oysa yeni kültür böyle bir istikrar ve düzen yerine bir “tüketici kooperatifi” ihdas etmektedir. Bauman, tüketici kooperatifine dönüşmüş bir kültürün, üyelerinin üretim kapasitesiyle değil tüketim kapasitesiyle ayakta durduğunu ifade eder. “[Bu nitelik] her bir üyenin ortak girişimdeki payının, o üyenin üretimsel katkısına göre değil, tüketim hacmine göre ölçülmesi kararıdır. Üye ne kadar fazla tüketirse, kooperatifin ortak malındaki payı da o denli büyük olacaktır. Dolayısıyla da kooperatif faaliyetinin eksenini üretim değil, dağıtım ve temelliktir. Dinamiklerinin ana kaynağı ise, tüketimi artırma ve daha fazla (ve daha istekli) tüketiciler kazanma çabalarıdır” (Bauman, 2000: 194). Kültür artık bizim ürettiğimiz yaşam tarzı ve kimlik değil, endüstriler ve politikalarla üretilmiş yaşam tarzı ve kimlik parçalarıdır. Yani bu yeni kültürel dünyanın sürekli eskien ve çeşitlenen çıktılarını alacak müşterilere ihtiyacı vardır. Kısa vadeli/postmodern siyasî vaatlerin yönlendirdiği oy verme davranışı; referansı parçalı/belirsiz inanç grupları veya ruhsal iyileşme metodlarına olan talep; tanımını belirsiz iş/görevlerin çoğaldığı çalışma kültürü bu konuda örnek olabilir.

Bauman, tüketici kooperatifi olan kültürün *piyasasını* yani popüler sanatın/kültür endüstrisinin üretim-tüketim biçimini de açıklar: “Tüketici kooperatifi metaforu, piyasa metaforu tarafından tarafsız bir biçimde tamamlanıyor. (Bir tüketici kooperatifi modeli ancak piyasa ortamında tasavvur edilebilir.) Piyasa ise, en iyi biçimde, bir sistem olarak değil bir oyun alanı -talep ve arz oyununun alanı- olarak tahayyül edilebilir. Görünüşte bu oyun, malların satışından ibarettir. Fakat aslında burada daha başka şeyler de cereyan etmektedir: Göstergeler sadece bu oyunun işleyişi ile mallara dönüşür. Arz, mal haline gelmeleri için varlıklar sunar; fakat bunları mal yapan şey taleptir. Dahası, “metalaş(tır)ma” süreci aynı zamanda tüketicinin doğum/ilk edimidir: Potansiyel mallarla potansiyel tüketiciler aynı anda birbirlerini gerçekleştirirler”. (Bauman, 2000:195). Hollywood’un ya da Disney’in plastik sanat eserlerine ya da eşyalara dönüşmüş “kahramanlarını” bu kapsamda düşünebiliriz. Bu kahramanların pazarlandığı dönem muhtemelen, zamanımızda kısa videoya dönüşmüş içerik hegemonyasından daha niteliksiz bir vakit geçirme biçimi değildi.

Yeni kültürün *anlamı, değer yargısını, mensubiyeti* gereksiz kılma yolları ve gündelik hayat kültürünü ele geçiren *görünürlük ideolojisi*, bu dönüşümü açıklama konusunda işlevseldir.

2. Kültürel Ölümin Gösterenleri: Anlamın ve Mensubiyetin Kaybı ya da Görünürlüğün Anlamı

Postmodern, ya da post-truth çağ gibi bir çok isim alan zamanımız, bize özgü farklarla da olsa Batı’yı takip eden kültürel ve toplumsal sonuçlar doğurur. Batının

laiklik ilkesini inşa eden serencamından farklı bir hikayemiz olması bir yana, önemli güncel tartışmalarımızdan biri, dindarlığın ya da bir kurum olarak dinin yapısındaki dönüşümün kültürel sonuçlarıdır. İnancın dönüşen toplumsal işlevleri veya din kurumunun dönüşümü başlı başına güncel bir din sosyolojisi konusudur. Bu bölümde, kültürün önemli parçalarından biri olan din kurumunun geçirdiği yapısal dönüşüm biçimlerinin Türkiye’deki sosyo-politik görünümünden bahsedilmektedir. Eagleton ateist bir kuramcı olarak, dinin ve tanrının, modernizmin “beklediğinden” daha ölümsüz olduğunu ifade eder: “Tarihte hiçbir sembolik form, dinin en haşmetli hakikatleri sayısız insanın gündelik varoluşuyla bağlantılandırma yetisiyle boy ölçüşemedi” (Eagleton, 2014: 162). Yazara göre kültür, dini, yeryüzüne/halka indirmek gibi bir işleve sahipti fakat kendisi parçalanınca bu işi yapamaz oldu. Dolayısıyla dinle olan ilişkisi sahih temellere sahip olmayan her kesim/kavram, yanlış sekülerlik ve dindarlık biçimleri üretti diyebiliriz. Bunu Türkiye örneğinde rahatlıkla görebilir, din eğitiminin yanlış ya da eksik metodlarının hem sahih olmayan dindarlık biçimlerine hem de sekülerizmin yarattığı anlamsızlık biçimlerine neden olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlam yitiminin meydana getirdiği yapıları, Eagleton şöyle açıklar: “Kimi postmodern kültür örneklerinin yapmacık maneviyatında aşkınlığın izleri görülebilir. Bu, bir insanın tümüyle materyalist bir toplumdan bekleyebileceği şeklide gevşetilmiş, tenzil edilmiş bir dinselliktir. Scientology’nin, ambalajlı sufizmin, hazır giyim okültizmin ve servise hazır meditasyonun ultra zenginler arasında rağbet gören birer boş zaman eğlencesi olması ya da Hollywood’un yüzünü Hinduizme dönmesi şaşırtıcı gelmez. Hiçbir şeye inanmayan bir pişkin, herhangi bir şeye inanmaya hazır bir fantezici olur çıkar” (Eagleton, 2014: 244). Bu yönelim, Türkiye’deki sınıfsal yapıyla paralel olarak çoğunluğu içine almasa da üst-orta sınıflara kadar inmiştir. Diğer uçta, dinin iç mantığıyla çelişen dindarlık biçimlerinin, kendi içinde de iki tip yarattığı söylenebilir (dinî hükmün basit yorumu, basit bir bilgi ve mantık konusu olduğundan tarafımca bu argüman kullanılıyor). Bunlarda biri norm haline gelen teşhirci kültüre ayak uydurma, ikincisi ise dışı kapalı dinî grupların ekonomik ve siyasal çıkar gruplarına dönüşerek toplumsal adalet duygusunu zedelemesidir. Bu durum, halihazırdaki ekonomi ve istihdam sorunlarına katkı yapan ve daha önce gördüğümüz gibi güvenlik meselesine dönüşebilecek potansiyel bulunduran bir meseledir. Bu dönüşümün yanı sıra yeni medyanın yarattığı kültürel dönüşümden pay alan yeni dindar tiplerinin oluştuğu da söylenebilir. Dindarlık konusunda çelişik bir sosyo-ekonomik imaj çizmek istemeyen kesimlere göre ise kendisinin de eleştirdiği politik ortam, sol-liberal politik kesimlerin dilinde, her an dindarlığın topyekûn itibarsızlaştırılmasına kayan bir frekanstadır. Geniş milliyetçi-muhafazakâr taban ve merkez sol, Türkiye’nin son kırk yılında diğer eğilimleri içinde eriterek ana siyasal eğilimleri belirlemektedir.

Siyasal ve ekonomik iktidarlar açısından durumun nasıl görüldüğünü ise Eagleton şöyle açıklar: “İnançlar, potansiyel olarak kavgacıdır; bu ise ne iş gücü ne de siyasi istikrar için iyidir. Aynı zamanda ticari bakımdan da lüzumsuzdurlar. Sistemi temellendirmek için gereken ateşli ideolojik retorik, böylece, sistem geliştikçe gözden kaybolur. Yurttaşlar işe gidip geldiği, vergisini ödediği ve polis memurlarına saldırmaktan çekindiği müddetçe istediklerine inanabilir” (Eagleton, 2014: 248). Türkiye’de de postmodern çağ siyaseti, milliyetçi-muhafazakâr-liberal kodlara hitap eden partilerin iktidarında şekillenmektedir. Fakat yazarın da belirttiği gibi toplum katındaki dinî /milliyetçi ideolojiler veya refah talebi, bürokrasinin ve diplomasinin çemberinden geçtiğinde buharlaşır. Türkiye’de siyasi iktidarlar, özellikle “dışa açılma” dolayısıyla son kırk yıldır küresel konjonktüre göre varlık göstermenin yollarını ararken tabanın taleplerini unutmaktadır. Bununla birlikte zamanımız, küreselciliğin yarattığı tazyike karşı ulusalcılığın yükseliş dönemidir. Türkiye de güncel ve daimî sorunları gereği bu frekansa yönelmiştir. Zira Türkiye’nin daimî sorunları, ona ulusalcı politikalara ağırlık vermeme gibi bir lüks tanımamaktadır. Bununla birlikte milliyetçilik Türkiye’de, büyük ölçüde dindarlığın kültürel kodlarıyla keşirir. Dolayısıyla gündelik siyasetin rengi milliyetçiliğe/millî ekonomiye dönse de Eagleton’ın belirttiği gibi neoliberal eğilimli merkez sağ siyaset, çoğunluğa hitap etmeye devam etmektedir. Türkiye’de dinîliğin günlük politik kültür ortamındaki görünümünü bu başlıklarla anlayabiliriz.

“Akışkan” çağın bir başka görevi, ulus-vatan-toprak terimlerinin de gözden düşmesini salık vererek mensubiyet kaybının bir başka yüzünü inşa etmektir. Kültürün yapısal dönüşümü bir yana, küreselleşmenin güncel hızının yarattığı sorun “bu sürece eşlik edecek, siyasi kontrol görevi için yeterlilikleri haiz ve etkin kurumlar ile gerçek bir küresel kültürün eksikliğidir. Ekonomi, politika ve kültürün düzensiz gelişimi, iktidar (power) ve siyasi kurumların (politics) ayrılmasına neden olmuştur: dünyadaki bilgi ve sermaye dağılımı ile şekillenen bu küresel iktidar, ülkeler üstü (tüm bölgelere göre dışsal) bir hal alırken, siyasi kurumlar eskiden olduğu gibi yerel kalmışlardır” (Bauman, 2015: 91). Anlam ve değer kaybı gibi bireysel sorunların yaşanmadığını farzettığımız durumda bile, küresel iktidarın sahibi Batı’nın kendisi dahil, tüm ulusal/siyasal kültürler, küreselleşirken buharlaşmaktadır. Çünkü ekonominin küresel hareketi, kendi işine yaramayan, pazara dönüşmeyen bilgiyi veya kültürü görünmez kılar. “Devlet yetkilileri, geçmişte vazgeçilmez olan, toplumsal entegrasyon yahut sistem yönetimi süreci için, kültür yönetimi ve vatanseverlik duygularının harekete geçirilmesi normatif regülasyon görevini, günümüzde en azından bağımsız olarak artık denetlemiyor” (Bauman, 2015: 92). Askerlik yapmanın belirli ekonomik sınıflar için tercih meselesine dönüşmesi, ulus-devletlerin Bauman’ın bahsettiği güncel politikalarını iyi özetleyen bir örnektir. “Vatanseverlik” de sadece aile eğitimi ve millî eğitim çatısı

altında öğretilen, formel eğitimin felsefesinde olmayan, ona sonradan “istenirse” eklenen bir nosyondur. Bunun yanında “kültür politikalarının” turizm ekseninde de varlık göstermemesi de aynı durumu özetler. Kaldı ki mesele, turizm ekseninde de küreselciliğin hamisi olmayan uluslar için parlak değildir. Orta doğudan kaçırılmış bir çok eser, Avrupa müzelerinde sergilenir. Fakat küreselciliğin de hamisi olan ulusların girişimiyle kurulan *milletlerarası kuruluşlar* “dünya mirası” listeleri oluştururken meselenin bu yanıla ilgilenmezler. Türkiye vb. ülkelerde bürokrasinin bu konudaki eylemsizliği, ulus kimlikleri yerine küreselciliği yeğleyen bakış açısına göre “yağmayı” bile haklı kılmaktadır.

Zamanımıza özgü *anlam, değer ve mensubiyet* kaybının önemli bir göstereni, teşhircilik üzerinden tespit edilebilen kimliksizleşmedir. Yeni medyadan önceki modernlik, sinema ve televizyon nedeniyle bir parça görselliğin hükümlüğünün sinyallerini vermeye başlar. Debord’un “gösteri toplumu”, Goffman’ın “performans” ve Baudrillard’ın “hipergerçeklik” kavramları, yeni medyadan önce geleneksel medyayla da modern hayatın gerçeğinin, görünürlük/ıma olmaya başladığını anlatırlar. Gösteri, “modern toplumun hem sonucu hem de tasarısıdır” (Günerigök, 2018: 216). Görünürlüğü, modernitenin sonucu olarak değil moderniteyi hazırlayan yakın uygarlık sürecinin mizacı olarak görmek gerektiği dile getirilir.

Günümüzdeki sonuçlarının daha kaçınılmaz ve çarpıcı olmasıyla birlikte görünürlük çağının köklerinin, iletişim teknolojilerinden daha eskiye uzandığı kabul ediliyor. Rönesans sanatı ya da “kamusal alan” kavramları da görünürlük ideolojisinin işaretleri sayılıyor. Görünürlüğün günümüzdeki biçimiye hız ve ulaşılabilirlik icabı, kimliğin ve yaşam tarzının daha iğreti/çıkarılabilir hale dönüşmesine neden olmuştur. Bununla birlikte bizim gibi Batı dışı toplumlardaki sosyo-psikolojik sonuçları, kendine özgüllüklerle katmanlı hale gelmektedir. Sosyal medyadaki teşhircilik mahrem yaşam alanlarının, aile içi etkileşimin, beden, duyguların ve düşüncelerin sergilenmesi gibi birçok edimi içine alıyor. Toplumsallaşma sürecindeki gerçek onaya, duygulara, sevgiye, müzakereye, sağlıklı iletişime dayalı ilişkiler azaldıkça yalnızlık, yabancılaşma ve onaylanma isteğinin bu yeni mecralarda tazmin edilmesi sonucuyla karşılaşmaktadır. Her ne kadar düşünceleri nedeniyle önemsenmekle dış görünüş dolayısıyla onaylanmak çok farklı sosyo-psikolojik nedenlerden kaynaklansa da sosyal medya, görünürlük işleviyle iki edimi de etkiliyor. Aslında kamusal alandaki günlük yaşamın magazinleştirilmesi bile zamanımız için norm olduğundan tek başına bir soruna dikkat çekmeyebilir. Fakat Türkiye özelinde sosyo-ekonomik yapının dönüşüm istikameti, tüm kesimleri, özel yaşamı görünür kılmak gerektiğine inandırıyor. Günlük çalışma hayatından özel günlere kadar her an, -gerçekte olmadığı kadar- estetize edilerek bu mecrada ürün olabiliyor. Ya da “çok zaman gündelik hayat içerisinde yapılan pek çok aktivite sıra

dışı bir kimliğe büründürülerek sunulabiliyor” (Çağlak, 2020: 18). “Olmanın yerini ‘gibi olmak’ aldığında bedeninin oyun gücü bir kat daha artmış olur. ‘Gibi olmak’ doğrudan görüntü ile gerçekleştirilebilecek bir kimliktir” (Günerigök, 2018: 216). Yani hayatın olduğu gibi görünür kılınmasıyla mahrem alanların afişe edilmesi bir tarafa, gerçek dışı dış görünüşler ya da gerçek rol ve statüyle çelişik imajlar, anlam arayışındaki yeni kimliklere atıf yapıyor. Dış görünüş veya bunun medyadaki paylaşımı, “gibi olmanın” eskisinden daha güçlü bir yöntemi haline gelmiştir.

Bauman’a göre akışkan toplum, *yeni bir avcı toplumdur*. “Avlanma, akışkan modernliğin sahnesinde tam zamanlı bir uğraştır. Orantısız miktarda dikkat ve enerji tüketerek başka şeyler için çok az zaman bırakır. Dikkati, görev icra etme algısının doğasında olan sonsuzluktan dağıtır, belirlenmiş zaman ölçeklerine (ad calendae graecas) riayet etmez ve dikkati hiç olmayan bir gün algısına yöneltir, bu algı, tamamlamanın imkansızlığının yansıması ve de karşılıklı gerçekleşmesi algısıdır” (Bauman, 2015: 32). Bauman, zamanımızın ediminin, mutsuzluktan, derin düşünceden “kaçış” olduğunu ileri sürmektedir. Avlanma da derinlikten kaçışın sonucunda ortaya çıkan, günlük akışkan eylemimizin mizacıdır. O, bu terimi moda kavramını açıklamak için kullansa da çağımızın genel eğilimi budur: Görüntüleri, bilgiyi, haberi avlamak ya da servis etmek için temel işleri ve yoğunlaşmayı aksatırız. Üstelik amacımız onları ele geçirmek, sindirmek değildir; avladıktan sonra hemen bırakır ve yeni avlara göz gezdiririz. Sosyal medyadaki ya da günlük hayat mekanlarındaki kimlik sunma ve sunulanlara göz gezdirme davranışımızı da bu teori açıklar. Bu kaçış ve avlanma eğilimi, günlük yaşamın genel bir anlamdan yoksunluğuna işaret etmektedir. Ya da buna, anlamsızlık yerine, tüm kavramların içeriğinin sekülerlikle doldurulması; sekülerliğin, hayatın tek referansı haline gelmesi denebilir. Sennett, sekülerizmle modern kamusal alanın iki yüzyıl önceki sonuçlarından bahsederken, dünyanın aşkın bir olguya gerek duymadan kendi içinde anlamlandırılabilmesine olan inancın, insanların dış görünüşlerinden tanınabileceği inancının kaynağı olduğunu dile getirir (Sennett, 2010: 204). Sekülerlik hayatın ethosu olduğunda görme, anlamanın/yoğunlaşmanın yerini alır; onu öteler. Sennett, Bauman’ın bahsettiği genel sosyal eylem biçimindeki “derin düşünceden kaçış” nosyonunu, yeni kapitalist çalışma kültüründe gösterir. Yeni kapitalist kültürün antitezini zanaatkarlıkta bulur. Zanaatkarlık, yoğunlaşma üzerine kurulu mizacıyla Sennett’e (2009) göre, toplumsallaşmanın her alanındaki zayıflığın giderilmesinde kurtuluş reçetesi sunabilir.

Görünürlük/ teşhir ideolojisi, yeni kültürün ethosunun, sekülerizm olduğunun kanıtıdır. Vahiy kültüründen kopmuş olmak, dinin/inancın topyekûn ortadan kalkmasından çok yeni inanç biçimlerine zemin hazırlar. “Geleneksel dinler miadını doldurmuş olabilir. Ancak modern dönemde yeni seküler dinler icat edilmiştir. Gösteri yeni bir dini hareket gibi ortaya çıkmış ve tanrısız/seküler bir tasavvur olarak

kitleleri etkilemiştir. Buna göre, gösteri toplumu, dinsel yanılsamanın yeniden üretilen maddi/seküler yapılanmasıdır” (Günerigök, 2018: 221). Sekülerlik zamanla tarihsel/politik misyonunu aşmış, ister istemez, dinin konumuna yerleşmiştir. Artık sekülerliğin nüfuz alanı öyle geniş ve güçlüdür ki kültürün, toplumsallaşmanın, anlam arayışının, mensubiyetin ondan sıyrılma lüksü kalmamıştır.

3. Türkiye’de Yakın Tarih Ekonomi-Politığının Sonuçları: Kültürün İğretileşmesi³

Modernleşme serüvenimiz, her Batı dışı modernleşme süreci gibi toplumsal sınıflar ve aralarındaki etkileşimin kendine özgüllükleriyle gerçekleşmiştir. Modernite sürecinin lokomotif olan ekonomik sınıflar bizde, -Batı’ya nispeten- kendiliğinden oluşmamıştır. Kahraman bu durumu şöyle ifade eder: “Sanayileşme ve ona bağlı sermaye olgusu modern Türkiye’nin en önemli kurucu öğelerinden birisidir. Çünkü Türk modernleşmesi Batı’da olduğu üzere burjuvazinin güçlenmesinden sonra, onun itkisiyle oluşmamıştır. Tersine, modernite bürokratik bir süreç olarak başlamıştır. Daha sonra kendisini taşıyacak sınıf olarak burjuvazi oluşturup güçlendirmeye girişmiştir. Bu hem 1908 hem de 1923 devriminden sonra görülen durumdur” (Kahraman, 2004: 83). Tarımsal üretimi sağlayan sınıf sathında da hem ekonomik hem kültürel bakımdan durum bizim için Batı’dan farklıdır. Fakat sosyo-ekonomik sınıfların oluşma süreçlerinde kültürel dönüşüm, her toplum için etkisi göz ardı edilemez bir meseledir. Modernleşme bir yana Türkiye’de postmodern sürecin başlangıcı sayılan 1980’lerden itibaren eğitim politikalarının diğer tüm politikalarla (tarım, kentleşme, istihdam) eşgüdümlü geliştirilememesi, (kentleşmeyi değil) kentlileşmeyi geciktirmiş ve ardından yükselen tüketim kültürüne hazırlıksız yakalanmamıza sebep olmuştur. Daha öncesinde de tüketim kültürünün giriş kanalları bulunmaktadır fakat bu etki ekonomik olarak dışa açılmanın etkisine nazaran daha dar bir kesime ulaşmaktadır. Kahraman’a göre de Batı’ya nazaran “Türkiye tüketimle bir sanayi sonrası toplumu olmazdan önce, çok daha erken bir dönemde ve çok farklı bir süreç içinde karşılaşmıştı. Tüketime bağlı kültürel ve kimliksel süreçler de bu nedenle, daha farklı belirleyicilerle oluşmuştu” (Kahraman, 2004: 88). Yazar, örneğin arabesk kültürünü de bu sürecin bir sonucu olarak görmektedir. Kente göçen ve yeni ekonomik sınıflar ortaya çıkaran taşra nüfusu; kentlileşememe, zenginleşememe ve popüler kültürün bir araya gelişiyle özgün tüketim kültürleri inşa etmiştir. Yani yüksek öğrenim yaygınlaşmadan, refah seviyesi yükselmeden kent kültürü içine giren kırsal nüfus, ekonomik ve kültürel

³ Bireyselleşmiş Toplum’da, Zygmunt Bauman (2005) Bourdieu’nun çağdaş yaşamı betimlediği ve başlığı “İğretilelik (la précarité) Bugün Her Yerdedir” olarak Türkçeye çevrilebilecek bir tebliğinden bahseder.

açından kentli olmamış, her toplumsal alanda kendi alt kültürlerini (özgün orta sınıfları) üretmiştir.

Yüksek öğrenimin yaygınlaşması kısa sürse de nitelikli öğrenimin oranı, 90'ların sonuna doğru azalmaya başlamıştır. Yüksek öğrenim internet teknolojisi gibi büyük gelişmelerin de büyüyle işsizlik sorununu ertelemiş, kentlerin ekonomisini büyütmüş dolayısıyla yaygınlaşmış, yaygınlaştıkça niteliksizleşmiştir. Ekonomi; sermayenin dışa açılma arzusunun kurlsız işleyişi, devletin “küçülmesi”, siyasette yolsuzluk ve terör meselelerinin baskısı nedeniyle gereken itinaya mazhar olamamıştır. Bu dönem ekonomik “büyümenin”, “açılmanın” yani postmodernitenin Türkiye’ye giriş dönemi, dolayısıyla sivil toplumun ve popüler kültürün de yükseldiği dönemdir. Dünya siyasetinin “yerelliğin”, cemiyet yerine cemaatin altını çizmesi ve Türkiye’nin toplumsal yapısı nedeniyle sivil toplum ve yeni sermaye sınıfları, ekseriyetle aynı zamanda dinî gruplar olmuştur. Aynı zamanda “90’lı yıllarda siyasetçi-bürokrat-sermaye ilişkisi içerisindeki yolsuzluk ekonomisi, siyasal partiler ile temsil ettikleri toplumsal kesimler arasındaki bağı koparmıştır” (Tarhan, 2012: 18). Öte yandan bu dönemdeki sivil toplum inşası, ister istemez Şerif Mardin’in merkez-çevre dikotomisiyle anlattığı siyasal kültür tarihimizin sonuçlarını içerir. Sonuç olarak bu dönemde, yeni sivil Müslüman, yeni milliyetçi-mukaddesatçı ve benzeri politik kültürler somutlaşmış ve bu çevreler kendi yaşam tarzlarını /politik kültürlerini inşa etmişlerdir

Medya ve ekonomideki “büyüme” karşısında “devletin küçülmesi”, kültür “politikasızlığımız” üzerinde de kendini göstermeye başlamıştır. 90’ların başında Batı eksenli popüler kültürün üreticisi ekseriyetle liberal/sol kodlu sanat dünyası, müşterisi kır kökenli muhafazakâr kent nüfusedir. Devamında, görsel medya teknolojisinin yayılması, özel medya kuruluşlarının artışı, muhafazakâr/ mütebedeyin sermayenin medya sektörüne girişi, popüler kültür ürünlerinin kültürel çeşitliliğiyle sonuçlanmıştır. Görünürlüğü salık veren sosyal medya çağına girdiğimizdeyse her kesimin, popüler kültürün hem üreticisi hem tüketicisi olduğunu görürüz. Bu özellik, bu medya çağının en önemli niteliklerindendir. Orta sınıf muhafazakarların, zayıf ekonomik sınıfların veya liberal/sol sanat dünyasının popüler kültür ve medyayla ilgili eylemleri birbirine çok benzemeye başlamıştır.

Refaha ve temel sosyal politikalara dair sorunların yanında “kültürün ölümü”⁴ gibi meseleler, “görünürlük” çağına kadar akademinin bile gündeminde olmamıştır. Ekonomik darboğaz, işsizlik ve terör tehdidi sarmalında gençlikten yetişkinliğe geçen genç yetişkin nesil için böyle bir mesele ancak akademide çalışanlarca kafa yorulabilecek bir sorundur -kısacası zihinsel bir lükstür-. Bu, reel hayatta insanların kendileri adına bu sorunu fark etmedikleri ve önlem almadıkları anlamına gelmese

⁴ Dr. Celal Fedai’nin konuyla ilgili bir sosyal medya mesajındaki ifade.

de toplumun ekseriyeti için tersini söylemek mümkündür. Bu arada, 90'lardaki iletişim teknolojisine bağlı gelişmelerin olumlu kültürel sonuçları da elbette bulunur. Kahraman, bu konuda "teknoloji transferiyle kültürel gelişmeler" arasındaki ilişkiye dikkat çekerek Türkiye'nin kültürel konumu meselesinde Doğu-Batı ikileminin bu sayede aşıldığını ve istikametini Batı'dan "yerel değer" kavramına çevrildiğini dile getirir: "Yerel değer kavramının Türkiye'de mutlaka dinsel kavramları içerdiğini vurgulamak gerekir. Ulus ve ulusçuluk bilincinin özgürce ve kendi koşullarıyla oluşmaması ve ümmet kavramının varlığını sürdürmesi sonunda, ulusçuluk-diyanet özdeşliği kurulmuştur" (2004: 117). 90 sonrası dönemde Türk olmayan unsurları da içine alan Müslüman-sivil politik kültürün yükselişi, ulus bilincinin yeni bir versiyonunu yaratır. Bu dönemde terör, Türkiye'nin doğusundan batısına göçe neden olacak biçimde yükselerek sosyo-ekonomik sorunların katlanarak çoğalmasına neden olmuştu. Terör taraftarlarını çoğaltmaya devam ederken, ulusal kültürü "yerel değer" gerekçesiyle benimseyen farklı unsurların gerek Türkiye'nin batısındaki kaynaşmaları gerekse terör bölgelerindeki hayat mücadelesi sessizce sürmüştür. İletişim teknolojisi ve küreselleşme bir yandan da ister istemez terörü besleyen kaynaklardır. İronik olarak aynı unsurlar ulusal bilincin yeniden üretimine de katkı sunabilir. Milli kültürün reel toplumsal dinamiklerle bütünleşmiş bir formda inşası ve dünyanın geri kalanıyla etkileşiminin artması, kültürel özgüvenin yükselmesinin şartıdır. Yükselen kültürel özgüvenin, eğitim ve kültür politikalarını yerli unsurlara yönlendirmesini de bu dönüşümün güncel müspet bir sonucu olarak görebiliriz. 21. yüzyıla Türkiye, AB meselesiyle girmiş ve "açılım süreci"yle devam etmiştir. Terörün palazlanması ve tekrar yükselmesiyle süreç sonlanmış ve bir diğer terörist kalkışma şokuyla politik kültür ortamı hem toplum hem devlet organizasyonu düzeyinde sarsılmıştır. Bu dönem tek ideolojik sığınak, halk düzeyinde -farklı frekanslarda da olsa- milliyetçilik ve siyasette şeffaflık talebi olmuştur.

Yüzyıla girişimize en başından, internet kullanımının yaygınlaşması eşlik eder. Yeni sosyal medya uygulamalarının kullanıcı oranı, günümüzde bazı uygulamalar için çok yüksektir. Kullanım amacının büyük yüzdesi, tüm dünyada olduğu gibi günlük yaşamın afişe edilmesi ve görünürlüktür. Dolayısıyla çağın görüntü hegemonyasıyla depolitiklik arasında kültür endüstrisinin ortaya çıkışına kadar götürülebilen çok eski bir ilişkinin yeni bir versiyonu cereyan eder. Popüler kültür, 20. yüzyılın başından bu yana günlük hayatı zapturapt altına alan bir ekonomidir. Fakat günümüzün ayırt edici ethosu, elimizin her an altında bulunan cihazlarla zaman-mekân ya da sosyo-kültürel sınıf farketmeksizin "her anı" afişe etmektir. Politik ortamın gerginliği, ekonomik zorluklar, entelektüel durum, iş yaşamındaki zorluklar ya da tam tersi konforlu bir hayat da depolitize olmanın gerekçeleri olabilir. Ya da bu sebeplerden bağımsız olarak rutin kent yaşamının sıkıcılığı, yalnızlaşma

gibi sorunlar Bauman'ın yukarıda ifade ettiği gibi, görünürlüğü bir kaçış alanı, onaylanma ihtiyacını karşılamamanın bir yolu haline getirebilir. Bu görünürlüğün “gerçekliğinin düşük”, aşırı estetize ve tek tip oluşu bir soruna işaret eder: Bu yolla sağlanan “etkileşim” vazgeçilmez olan toplumsal etkileşimlerin, ruhsal iyi olma veya onaylanma metodlarının yerini alır fakat aynı işlevi göremez.

İlk başlıkta açıklandığı üzere kültür kavramı, yapısal bir dönüşüme uğradı. Zira toplumsal kurumların (ekonomi, din, siyaset vs.) ve toplumsallaşma sürecinin içeriği dönüştü. Şimdi “kültürlü, iş/meslek sahibi, sosyal” olmanın bir çok yolu var. Şüphesiz sorun, dönüşümde değil, niteliksizliğin kapladığı alanın genişlemesinde yatıyor. Tabi ki yeni medyanın bazı toplumlarda siyaseti şeffaflaşmaya ya da adaleti gerçekleştirmeye zorlama gibi işlevleri bulunuyor. Fakat ekseriyetin kullanıcısı olduğu yeni medya; niteliksiz içeriklerle yanlış yönlendiren sıradan insanların sıradışlaşıp popüler kültür unsuruna dönüşmesine ve geniş kitlelere ulaşmasına sebep oluyor. Bu sonuçların hepsi birden sanayi devriminin yarattığı “boş zamanı” sinema ve televizyonla dolduran geçen yüzyıldan daha gelişmiş, çalışma zamanını da işgal edebilen bir kültür endüstrisi yaratıyor. Zamanımızda zaten çalışma kültürü esnek ve çalışma zamanıyla boş zaman kesin çizgilerle ayrılmıyor. Dolayısıyla artık boş zamanın doldurulması ve endüstrileşmesi değil, insanların günlük hayatlarıyla sosyal medyanın aktörü haline gelmesi söz konusu oluyor. Sıradan insanların birer popüler kültür üreticisi haline gelmesi, gerçekte sahip oldukları toplumsal etkileşim ve rollerle dış görünüş ve maddi kültürleri arasındaki tutarsızlığa sebep olabiliyor. Türkiye’de orta ölçekli bir kentte yaşayan bir beyaz yakalı, sosyal medyada bir Hollywood yıldızı görüntüsüne sahip olabilir. Fakat nihayetinde bürokratik etkileşimlere ve orta ölçekli kent yaşamına tabi bir günlük yaşam sürmek zorundadır. Buna günlük yaşamın sinematografikleşmesi diyebiliriz. Ne var ki bu durum aile içi rol, meslekî uğraş gibi özellikleri ne olursa olsun insanların bir değer/görev gibi yerine getirdiği fakat gerçek etkileşimin, toplumsal bir konum almanın yani gerçekte varolmanın yerine geçemiyor. Çünkü Bauman’ın bahsettiği “düzen kurucu eski kültürden” kopuşun bir sonucunu temsil ediyor. Bauman ayrıca, kimliğin geleneksel dönemde hazır bulunan bir nitelikken modern çağda bireylerin birer fail olarak inşa etmeleri gereken ve gerektiğinde feragat edebilecekleri bir yükümlülüğe dönüştüğünü dile getirmektedir: “Christopher Lasch’ın ünlü gözlemindeki gibi, bugünlerde aranan “kimlikler”, “giysi değiştirir gibi benimsenebilen ve çıkarılıp atılabilen” kimliklerdir; “serbestçe seçilmeleri” halinde, yapılan seçim, “artık bağlılıklara ve sonuçlara işaret etmez” ve bu durumda, “seçme özgürlüğü pratikte, seçmekten [en azından, eklememe izin veriniz, bağlayıcı bir seçimden] kaçınmaya varır”. (Bauman, 2005: 183). Yani “kültürün ölümünün” önemli bir parçası, modern kimlik arayışının yarattığı, Eagleton’ın da postmodernizme yüklediği suç olan kimliksizliğin konfor olarak sunuluşudur. Toplumsallaşmayı ya da sosyal olarak

gerçekten tanınmayı/failliği/kimliği sağlamayan kültür, (eski)kültür değildir. Herkesin Hollywood yıldızı gibi görünmek ve yaşamak istediği bir dünyada aşkın bir değerler sistemine/anlam dünyasına, milliyete ya da dile mensubiyet, vazgeçilmez değildir.

Değerlendirme

İnsanı özne yapan en belirgin göstergelerden biri “genel bir tasavvur olarak kültür”ü inşa etmesidir. Kültür, günümüzdeki versiyonuyla modernist bir misyona sahip olsa da insanlığın bugünkü durumu, tarihi değerlendirmede bazı kavramların bağlamı dışına çıkmayı zorlaştırmaktadır, kültür de bu kavramlardandır. Modernliğin eleştirilme gerekçelerinin bile postmodernlik tarafından tahrir edilmesi, postmodernliğin eleştirisini başlatır. Bu nedenle Aydınlanma’nın “aklı” fetişleştirip aşkınlığı yeryüzünden silen kültürü “bile” yitirilmiş, yası tutulmaya başlanan bir nosyondur.

Kültür, insanın yeryüzünde varlık gösterdiği süreçte aldığı formlardan en esnek ve farklılaşmış bir biçimini, çok kısa bir sürede aldı. Bu, “modernliğin sonuçları” olarak zaten başka bağlamlarda tartışılmış bir meseledir. Kültürün içeriği düşünüldüğünde ekonomik, ailevî ve dinsel yapıların hâkim konumundan söz edilebilir. Siyaset ve eğitim de bunlara eklenebilir. Geleneksel ya da modern dünyada olsun, kültürün “doğru”yu tayin etme, düzen kurma, insanları toplumun üyesi yapma gibi işlevleri bulunur. Postmodern dönemse, toplumsal “doğru”, “düzen” ya da “kurumların” parçalı hale gelmesi demektir. Kültür de çağın ethosu gereği omurgasını değiştirmiştir/ omurgasız bir yapıyla yeniden üretilmiştir. Zamanımızda hem yapılar/kurumlar hem de özne/fail parçalı hale gelmiştir. Hatta “kültür endüstrisi” gibi eleştirel kuramların halefi olan düşünürlere göre zamanımızın toplumsallaşma sürecinde faillik, oldukça kısıtlıdır. Yani kültür “ekip biçme” gibi insan failliği ima eden bir nitelik yerine bir tüketici kooperatifi, bir vitrin niteliği alır. Frankfurt Okulu düşünürleri yaklaşık yüzyıl önce, “kültür endüstrisi” kavramıyla bir bakıma geleneksel medyanın yarattığı görünürlük ideolojisinin eleştirisini sunarlar. Burada belirli ekonomik sınıfların boş zamanının endüstrinin bir çarkı haline gelmesi söz konusudur. Sunulan içeriklerin ideolojisi de tabii olarak modernizmin mahsulüdür. Zamanımızın iletişim teknolojisi ise boş zamanın doldurulmasını aşarak, günlük yaşamın modern anlamdaki “normal” seyrini de işgal edebilecek güçtedir. Bu işgal süreci, moderniteyle başlayan “derinliksiz toplumsallaşma anlarını” yüz yüze iletişimde de zamanımızın günlük hayat akışının normu haline getirir. Yüz yüze iletişim ve medya mecralarındaki etkileşimin niteliği arasındaki fark gittikçe kapanmaktadır: Görünürlük ideolojisinin hâkim kıldığı beden dili, medya dışındaki -gerçek- iletişime de sirayet eder. Tüm bunlar dünya üzerinde yaşam tarzı gittikçe birbirine benzeyen insan sayısının çoğalmasa demektir.

Yani küçük düzenlerin/sistemlerin dışına çıkmak isterken küresel “kültürün” üyesi haline gelmenin norma dönüşmesi, aidiyet/mensubiyet sözcüklerinin verdiği faillikten, aşkın bir amaçla yaşama bağlanma gücünden vazgeçiş anlamına gelir.

Kaynakça

- Bauman, Z. (2018). *Akışkan hayat*. çev. Akın Emre Pilgir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eagleton, T. (2005). *Kültür yorumları*. çev. Özge Çelik. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eagleton, T. (2014). *Tanrının ölümü ve kültür*. çev. Selin Dingiloğlu. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş toplum*. çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2000). *Postmodernlik ve hoşnutsuzlukları*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman Z. & Lyon D. (2016). *Akışkan gözetim*. çev. Elçin Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çağlak, U. (2020). Teşhir toplumu ve yeni medya: teşhir toplumunun oluşmasında önemli bir araç olan yeni medya üzerine bir değerlendirme, *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 2 (2), 12-20.
- Günerigök, M. (2018). Gösteri toplumu, tarihselcilik ve sekülerleşme, *Sosyoloji Divanı*, 11, 213-225.
- Bauman, Z. (2015). *Akışkan modern toplumda kültür*. çev. İhsan Çapcıoğlu & Fatih Ömek, Ankara: Atıf Yayınları.
- Tarhan, Ahmet B. (2012). Türkiye’de postmodernizm ve siyasal değişim, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4 (2), 11-20.
- Kahraman, Hasan B. (2004). *Postmodernite ile modernite arasında Türkiye*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Sennett, R. (2009). *Zanaatkar*, çev. Melih Pekdemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2010). *Kamusal insanın çöküşü*. çev. Serpil Durak & Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BÖLÜM 66

Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet ve Aile

Hacer Tor¹

¹Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yenimahalle, Ankara, 06500, TÜRKİY, Orcid: 0000-0001-7187-5814

1.Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan şiddet; 20. Yüzyıl başına kadar bir problem olarak ele alınmamış ancak her gün artan şiddet olayları günümüzde önemli halk sağlığı sorunu haline gelmiştir. Şiddet olgusu kollektif şiddetten bireysel şiddete kadar her boyutta görülmekte ve medyada şiddet olaylarına ilişkin haberler sıklıkla yer almaktadır. Şiddet; ailede kadına, çocuklara, yaşlılara yönelik olarak gerçekleşmekte, diğer taraftan okullarda çocuklara yönelik şiddet, iş yerlerinde çalışanlara uygulanan mobing, kollektif şiddet ve savaşlara kadar değişen birçok biçimde yaşanmaktadır (Yöyen, 2017 s.36). Tüm dünyada ve Türkiye’de kadınlara yönelik şiddet ciddi bir halk sağlığı sorunudur. Kadınlara ve kız çocuklarına yönelik şiddet, dünyadaki en yaygın insan hakları ihlallerinden biri olmaya devam etmektedir. Dünyada tahminen 736 milyon kadın (neredeyse her üç kadından biri) hayatları boyunca en az bir kez partnerleri yada partneri olmayan kişiler tarafından fiziksel ve/veya cinsel şiddet veya her ikisine birden maruz bırakılmıştır (turkiye.un.org, 2025).

Uluslararası veriler incelendiğinde; OECD ülkeleri arasında en fazla şiddete maruz kalan kadınların Türkiye’de yaşayan kadınlar olduğu saptanmıştır. Türkiye, %38 oranla kadınların en fazla şiddete maruz kaldığı OECD ülkesi olarak birincisi sırada yer alırken , %37,4 oranla Kolombiya ikinci sırada, %36 oranla Kosta Rika üçüncü sırada, %35,6 oranla Amerika Birleşik Devletleri dördüncü sırada, %30 oranla Finlandiya beşinci sırada, %29 oranla İngiltere altıncı sırada, %26 oranla Fransa yedinci sırada, %22 oranla Almanya sekizinci sırada ve dokuzuncu sırada %19 oranlarıyla dokuzuncu sırada Yunanistan ve İtalya yer almaktadır (turkiyeraporu.com, 2022). Diğer taraftan Türkiye’de kadın cinayetleri önemli bir sorundur. Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu verilerine göre 2024 yılında 394 kadın cinayeti ve 259 şüpheli ölüm gerçekleşmiştir. Bu veriler, platformun veri toplamaya başladığı 2010 yılından bu yana kayda geçen en yüksek rakamdır (bbc.com,2025).

Kadına yönelik şiddet; toplum açısından yıkıcı etkisi bulunan küresel bir olgudur. Söz konusu veriler, kadına yönelik şiddetle etkin mücadele için eşgüdümlü ve çok boyutlu çalışmaların yapılmasının önemini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda küresel boyutta Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Günü; 25 Kasım 1999 yılında kadına yönelik şiddete karşı toplumda farkındalık oluşturmak amacıyla Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu kararı ile ilan edilmiştir. BM tarafından farkındalık yaratmak için 2021 yılının teması, “*Dünya Turuncusu: Kadına Yönelik Şiddete Hemen Son!*” olarak belirlenmiştir (tihek.gov.tr, 2025).

Kadına yönelik şiddet sadece bir kadın sorunu değil, tüm toplumun geleceğini etkileyen önemli bir halk sağlığı sorunudur. Kadına yönelik şiddeti önlemek, bireysel çabaların ötesinde toplumsal bir dönüşüm gerektiren bir durumdur.

Bu çalışmada şiddet, kadına yönelik şiddetin tanımı, şiddetin türleri, şiddetin nedenleri, şiddetin kadınlar üzerindeki etkisi, dünya ve Türkiye’de kadına yönelik şiddetin durumu üzerinde durulmuştur.

2. Şiddet ve kadına yönelik şiddetin tanımı

Şiddet; 19. yüzyıla tek başına konu olarak ele alınmayan bir kavramdır. Şiddetin çeşitli boyutlarıyla sosyal bilimciler tarafından ele alınması nedeniyle şiddet farklı şekillerde tanımlanmıştır.

Şiddet sözcüğünün anlam olarak kökenine inildiğinde, Latince “violentia” dan gelmektedir. Bu kavram değer bilmemek, kurallara karşı gelmek olarak açıklanmaktadır. Fransızca’da şiddet kavramı (vis), “bir kişiye güç ya da baskı uygulayarak isteği dışında bir şey yapmak ya da yaptırmak; duyguların kabaca ifade edilmesine doğal eğilim” olarak tanımlanmaktadır (Korkut ve Yurdigül, 2015, s.217).

İngilizce’de de şiddet sözcüğü çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu kullanımlar arasında bedene zor uygulama, bedensel zedelenmeye neden olma, kişisel özgürlüğü zor kullanma yoluyla kısıtlama, bozma ya da uymama, rahatça gelişmesini ya da tamamlanmasını engellemek üzere bazı doğal süreçlere, alışkanlıklara vb. yersiz kısıtlamalar getirme, anlamın çarpıtılması, büyük güç, sertlik ya da haşinlik, kişisel duygularda sertlik vb. davranışlar bulunmaktadır (Özerkmen ve Gölbaşı, 2012,s.26).

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından “şiddet; yaralanma, ölüm, psikolojik zarar veya kayıp ile sonuçlanan veya bunlarla sonuçlanması muhtemel olan, kişinin kendisine, başka bir kişiye, bir gruba veya topluluğa karşı fiziksel şiddet ve gücün tehdit veya fiili olarak kasıtlı kullanımı” şeklinde tanımlanmıştır (Güleç vd. 2012, s.114).

6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanunda şiddet; “kişinin fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik açıdan zarar görmesiyle veya acı çekmesiyle sonuçlanan veya sonuçlanması muhtemel hareketleri, buna yönelik tehdit ve baskıyı ya da özgürlüğün keyfi engellenmesini içeren toplumsal, kamusal veya özel alanda meydana gelen fiziksel, cinsel, psikolojik, sözlü veya ekonomik her türlü davranış” olarak ifade edilmiştir (T.C. Anayasası, 1982).

Şiddet; fiziksel, psikolojik, ekonomik ya da cinsel içerikli bir takım eylemlerde bulunmak suretiyle, bu eylemlere maruz kalan kimselerin maddi-manevi bütünlüğünü, temel hak ve özgürlüklerini ihlal eden ya da geçici süre ile bu hakların kullanılmasını engelleyen her türlü eylemi ifade etmektedir (Bozkurt Şener, 2011, s. 9).

2.1. Kadına yönelik şiddet

Aile içi şiddet kavramı; aynı evde yaşayan; kadın, çocuk ve yaşlıların maruz kaldıkları şiddeti ifade etmektedir. Kadın, çocuk ve yaşlıların genelde aynı ailede birlikte yaşıyor olmalarından dolayı hepsini birlikte incelemek için kullanılan bir terim haline gelmiştir. Aile içi şiddet her ne kadar aileyi oluşturan kişiler arasında birbiriyle olan şiddet ilişkisini inceliyorsa da çoğunlukla erkeğin kadına uyguladığı şiddet olarak görülmektedir. Aile içinde kadına yönelik şiddet ve kadın cinayetleri Türkiye gündeminde neredeyse her gün haberlerde yer almaktadır. Aile içinde yaşanan şiddet olayları gizlenmekte ve sayısal verilere yansımamakla birlikte aile içinde kadına yönelik şiddet olaylarının oldukça yaygın olduğu düşünülmektedir (Polat,2016,s.17).

Kadına yönelik şiddet, temel hakların ve özgürlüklerin ihlali olup, kadınlar ve erkekler arasındaki eşit olmayan güç ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan önemli bir sorundur. Toplumsal değer sisteminde aile bütünlüğünün güvenliği ve üstünlüğüne inanç açısından bu sorunun objektif olarak irdelenebilmesi güçleşmektedir. Çünkü kadına yönelik aile içi şiddet özel alanda meydana geldiği için çoğu zaman gizli tutulmakta, bu nedenle boyutlarının tespiti son derece güç olmaktadır (*Akkaş ve Uyanık, 2016, s. 36*).

Tüm insanlığı etkileyen kadına yönelik aile içi şiddet denilince çoğunlukla fiziksel şiddet akla gelse de kadına yönelik aile içi şiddet, “kadın üzerinde baskı ve üstünlük kurmayı amaçlayan, tehdit, dayatma, kontrol içeren, duygusal, ekonomik ve/veya fiziksel zararlar sonuçlanan, kadının insan haklarının ihlalini içeren her türlü eylemdir” (Karabacak ve Ulutaş, 2021,s.25). Cinsiyete dayalı eşitsiz rol dağılımının bir sonucu olarak; kadın rolünün dışına çıktığında veya başarısız olduğunda bu rolleri pekiştiren yaptırımlara uğrayabilmektedir. Bu yaptırımlardan biri de şiddettir (Baygeldi ve Arkan, 2022, s.342).

Kadına yönelik şiddet, geniş bir perspektifle ele alındığında, doğumla birlikte, hatta doğum öncesinde bile başlayabilmektedir. Doğacak kız çocuğunun aile içinde ve yakın çevrede iyi karşılanmaması, kız çocuklarının okula gönderilmemesi, aile içinde veya dışında fiziksel ve hatta cinsel saldırılara maruz kalması, zorla evlendirme, erkek çocuk doğurmadığı için aşağılama, evlilik içi tecavüz, aile içinde ve sosyal hayatta tecavüz tehdidi, namus cinayetleri, kadınların çalışma yaşamına girmelerinin engellenmesi, düşük ücretle çalıştırılma, iş hayatına erkeklere kıyasla

alt pozisyonlarda başlama, ev içi emeklerinin göz ardı edilmesi, insan ticareti gibi pek çok şiddet biçimiyle karşılaşan kadınlar, özellikle de toplumsal cinsiyet ve erkeğin baskısı altında ezilmektedirler (Özkan, 2017, s.537).

1993 Tarihli Birleşmiş Milletlerin kadına yönelik şiddetin yok edilmesi bildirisinde kadına yönelik şiddet “ister kamusal alanda ister özel yaşamda meydana gelsin, kadının fiziksel, ruhsal, cinsel ve ekonomik açıdan zarar görmesine, acı çekmesine neden olan, onurunu zedeleyen, temel hak ve özgürlüklerini kullanmasını engelleyerek, kadına yönelik ayrımcılığın sürmesine yol açan eylem” olarak tanımlanmıştır (Karınca, 2010, s. 1).

Kadına yönelik şiddet; “kamusal alanda veya özel hayatta meydana gelen, kadınlara fiziksel, psikolojik, cinsel zarar ya da ıstırap veren yahut verebilecek olan cinsiyete dayalı bir davranış, uygulama ya da bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama veya keyfi olarak özgürlükten yoksun bırakma biçiminde” tanımlanmaktadır (KSGM, 2009). Gelişmiş ülkelerde kadına yönelik şiddet olaylarının görülme değer aralığının yaklaşık olarak %19 ile %45 olduğu, gelişmekte olan ülkelerde ise bu değer aralığının %30 ile %60 olduğu görülmektedir. Kadınlara şiddet uygulayan kişilerin çoğunlukla yakın ilişkide bulunduğu veya eskiden birlikte oldukları erkekler olduğu görülmektedir. DSÖ dünyada kadınların %35’inin fiziksel ve cinsel şiddet görmekte olduğunu, bunların %30’unun partnerleri %7’sinin ise partneri olmayan kişiler tarafından uygulanmakta olduğunu bildirmiştir (Dugan, 2022, s.373).

Aşağıdaki bölümde kadına uygulanan şiddet türleri ayrıntılı olarak incelenmiştir.

2.1.1. Fiziksel şiddet

Şiddet denildiğinde ilk akla gelen fiziksel şiddet olmaktadır. Kadınların aile içinde en çok maruz kaldığı şiddet türü de fiziksel şiddettir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan şiddetin, araştırmalara göre; 3000 yıl öncesine dayanmaktadır. Eski çağlarda uygulanan şiddetin fiziksel şiddet olduğu o döneme ait mumyaların kemiklerinde meydana gelmiş olan kırıklardan anlaşılmaktadır. Dünyanın her yerinde var olan kadına yönelik şiddetin, insanlığın varlığıyla paralel olduğunu en eski medeniyetlerdeki yazıtlarda da görülmektedir (Çaldak, 2021,ss. 160-161).

Fiziksel şiddet; doğrudan temasla, bir eşya/araç kullanarak ya da fiziksel üstünlüğün ortaya konulması ile korkutucu, tehdit eden her tür tutum ve davranış fiziksel şiddettir. Fiziksel şiddet; vurma, itme, sertçe tutup sarsma, bağırma, yaralayıcı alet ya da silahla tehdit etme/zarar verme gibi kaba kuvvet içeren davranışlardır (Limnili ve Özçakar, 2017, s. 56).

Kadına yönelik fiziksel şiddet; uygulayanın fiziki gücüne bağlı olabildiği gibi kesici alet ve silahla da gerçekleşebilmektedir. Fiziksel şiddet; vurmak, yumruk-tokat atmak, tekmelemek, bıçaklamak, öldürmek, üstünde sigara söndürmek, yakmak, üstüne kaynar su dökmek gibi yaralanmadan öldürmeye kadar çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir (Sağlık-Sen, 2013, s. 26).

Fiziksel şiddet aile içi şiddetin en sık görünür biçimidir. Fiziksel şiddet daha çok bedene yöneliktir ve bedensel güce dayalıdır. Kontrol etmeyi, acı ve korku yaşatacak istekleri gerçekleştirmeyi hedefler. Fiziksel şiddete tehdit, aşağılama ve cinsel baskı gibi öğelerde eşlik edebilmektedir (Öztürk, 2008, s.42).

Fiziksel şiddet: “Kadına zorla bir şey yaptıрма ya da bir şey yapmaktan alıkoyma amacıyla, kadının iradesi dışında gerçekleşen fiziksel zarar verici eylemleri içermektedir.” Fiziksel şiddet, insanın beden gücüyle gerçekleşmekte ve sonucunda kadının bedeninde geçici ya da kalıcı hasarlar bırakmakta hatta ölümle bile sonuçlanabilmektedir (Karabacak ve Ulutaş, 2021, s.25).

Kadına yönelik fiziksel şiddetin en ağır biçimlerinden biri, töre/namus bahanesiyle kadına uygulanan şiddettir. Töre ve namus baskısıyla uygulanan şiddet kadının giydiği kıyafet, gittiği yer, yabancı kişilerle konuşması, evlilik dışı ilişkinin olması, evlilik dışı hamile kalması, bakire olmaması, ailenin ya da akrabalarının uygun gördüğü kişi ile evlenmek istememesi, boşanması gibi bahanelerle kadına eş ya da akrabaları tarafından gerçekleştirilebilmektedir. Bu şiddet bazı durumlarda töre/namus cinayetleri şeklinde gerçekleşebilmektedir (KSGM, 2013, s. 7).

2.1.2. Cinsel şiddet

Cinsel şiddet, zorlayıcı ve yıkıcı cinsel davranışlar yoluyla işlenen, bir şiddet suçudur. Saldırganın amacı sadece mağdurun cinselliğinden yararlanmak değil mağduru kontrol etmek, utandırmak, zorlamak, zarar vermek ve boyun eğdirmektir. Cinsel saldırı, her yaş grubunda ve cinsiyet ayrımı olmaksızın meydana gelen bir suçtur. Mağdurlar kadınlar, çocuklar, yaşlılar, fiziksel ve zihinsel yetersizliği olan kişiler, erkekler olmak üzere herkeştir. Ama en çok kadınlar ve çocukların cinsel saldırıya maruz kaldıkları görülmektedir (Polat,2016,s.26).

Cinsel şiddet bireylere laf atma, el kol hareketi yapmakla başlayıp başkalarıyla cinsel ilişkiye zorlama, cinsel organlara zarar verme, çocuk doğurmaya veya doğurmamaya, kürtaja, yakın akrabalarla cinsel ilişki veya fuhşa zorlama, zorla evlendirme, telefon, mektup veya sözle cinsel içerikli rahatsızlık verici davranışlar, evlilik içi tecavüz, enstest ilişkiye kadar varan geniş bir yelpazede gerçekleşen cinsel taciz ve saldırdır (Şahin ve Özyürek, 2014, s.3).

Cinsel şiddet: “kim tarafından gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, kadına istemi dışında yöneltilen her türlü cinsel amaçlı söz veya eylem cinsel şiddettir.” (Karabacak ve Ulutaş, 2021, s.25).

Aile içinde erkeğin kadına yönelik cinsel şiddeti üç sınıfta ele alınabilir. Bunlardan birincisi; kadının zor veya tehdit kullanılarak cinsel ilişkiye zorlanmasıdır. Bu tür cinsel şiddetin amacı cinsel birleşme istediğidir. İkincisinde; cinsel şiddet uygulayan kişinin amacı cinsel ilişkide bulunmaktan ziyade fiziksel güç kullanarak kadın bedenini cezalandırma söz konusudur. Üçüncüsünde ise; fiziksel şiddetin sapıklıkla birleşmesi ile sadistçe bir cinsel şiddet ortaya çıkmaktadır (Gülmez, 2014, s. 33).

İsveç’te yapılan bir araştırmaya göre; kadınların cinsel şiddete maruz kalma oranının %27 olduğu ve 18 yaşının altında cinsel şiddete uğrayanların oranı %57 olduğu saptanmıştır. Aynı araştırmada; cinsel şiddet mağduru kadınların eğitim seviyesi düşük, öğrenci ve işsizdir, cinsel şiddetin çoğunlukla partnerin dışında birisi tarafından gerçekleştirildiği bulunmuştur (Güler ve Erbil, 2022, s.207). Genellikle utanç verici ve damgalayıcı olarak görülen cinsel şiddetin yaygınlığını ölçmek oldukça zordur. Örneğin, alkol veya uyuşturucu kullanan kadınların tecavüze uğramayı hak ettiği, kadınların giyinme veya davranış biçimleriyle tecavüzü kışkırttığı ve tecavüzün bir tutku suçu olduğu da dahil olmak üzere cinsel şiddetle ilgili yanlış düşünceler dünya çapında yaygındır (Türkan ve Odacı, 2024, s.213).

2.1.3. Ekonomik şiddet

Ekonomik şiddet: “kadının birey olarak ekonomik açıdan özgürlüğünün elinden alınmasıdır. Ekonomik kaynakların ve paranın kadın üzerinde bir yaptırım, tehdit ve kontrol aracı olarak düzenli bir şekilde kullanılmasıdır.” Ekonomik şiddet sadece kadının ihtiyaçlarının karşılanmasında gereken maddi desteği sağlamamakla kalmayıp, çalışıp ekonomik güç elde edecek kadına engel olunmasıdır (Karabacak ve Ulutaş, 2021, s.25).

Ekonomik şiddet; kadınların maruz bırakıldığı psikolojik, fiziksel, cinsel şiddet türlerini etkilemekte, hatta bunların önemli bir nedenini de oluşturmaktadır. Çünkü ekonomi, gücü ve iktidarı simgeleyen hatta sosyal yapıdaki etkileşimleri oluşturan, biçimlendiren bir niteliğe sahiptir. Ekonomik baskı ve şiddet; hem şiddetin kaynağını hem de sonucunu oluşturabilmektedir (İnci, 2020,s.190).

Ekonomik şiddet; evin masraflarını karşılamamak, aile bireylerine gerekli harçlığı vermemek, kadının çalışmasına izin vermemek, çalışan eşin parasını elinden almak, kadının malını mülkünü ve kadının nereye para harcadığını kontrol etmek, para yönetimi konusunda eleştirmektir (Pehlivan, 2017, s. 560).

Ekonomik şiddet; kadının emeğine, yarattığı/ürettiği değere, varlıklarına, kazanma gücüne, kazancına ve karar alma hakkına el koymaktır (Bilican Gökkaya, 2014, s. 371). Kadının çalışmasına veya iş hayatında ilerlemesine engel olmak, para vermemek veya kısıtlı para vermek, ailenin tasarrufları gelir ve giderler hususunda bilgi vermemek, aileyi ilgilendiren ekonomik konularda tek başına karar almak, çalışmayı reddedip kadının gelirlerini harcamak ekonomik şiddet olarak değerlendirilmektedir (Akın, 2013, s. 28-29).

Diğer taraftan çok kısıtlı para ile mümkün olmayan şeyleri istemek ve gerçekleştirilemediğinde istediği halde çalıştırmamak, işe yollamamak veya zorla çalıştırmak, eline hiç para vermemek, parasını almak ve geri vermemek, mal alıp satmalarını engellemek ekonomik şiddetin biçimleridir (Öztürk, 2008, s. 52).

2.1.4. Psikolojik şiddet

Şiddet türleri içerisinde gündelik yaşamda en sık rastlanan tiplerinden birisi de duygusal şiddettir. Duygusal şiddetin temelinde insanın yaşadığı psikolojik hasar bulunmaktadır. Kadınlarda, yaşlılarda ve özellikle çocuklarda büyük yıkımlara yol açabilmektedir. Duygusal şiddet iki özelliği ile diğer şiddet türlerinden ayrılmaktadır. Birincisi; fiziksel ve cinsel şiddette olduğu gibi somut fiziksel bulguların bulunmayışı, ikincisi; tek başına bulunabileceği gibi çoğu olguda diğer şiddet tipleriyle birlikte bulunmaktadır. Cinsel ya da fiziksel saldırıya maruz kalan kişi aynı zamanda duygusal şiddete de maruz kalmaktadır. Özellikle kadınlara ve yaşlılara yönelik duygusal şiddette en çok gözlenen eylem şeklidir (Polat,2016, s.31).

İğneleyici ya da aşağılayıcı sözler söylemek, kadının kendisini kötü hissetmesine neden olan cümleler kullanmak, sürekli eleştirmek ve sorguya çekmek, tehdit etmek, alay etmek, görüşlerini ve çalışmalarını küçümsemek, suçlamak, kadının özgüvenini yitirmesine neden olan, ruhsal açıdan zedelemek gibi eylemler psikolojik şiddettir (KSGM, 2013, s. 8).

Psikolojik şiddet, “bağırarak, korkutmak, küfür etmek, tehdit etmek, hakaret etmek, ailesiyle akrabalarıyla, komşularıyla, arkadaşlarıyla ya da başkalarıyla görüştürmemek, eve kapatmak, küçük düşürmek, çocuklarından uzaklaştırmak, kıskançlık bahanesiyle sürekli kontrol altında tutmak” olarak ifade edilmektedir (Özkan, 2018, s. 60).

Psikolojik şiddetin sürekli olarak yapılması halinde kadının psikolojisinde düzeltilmesi zor olan tahribatlara yol açmaktadır. Diğer şiddet türlerinden farklı olarak, kadında oluşturduğu tahribat somut olmadığından tespit edilmesi zor olmakta ve tek başına meydana geldiği gibi diğer şiddet türleriyle de beraber uygulanabilmektedir (Karabacak ve Ulutaş, 2021, s.25). Kadının duygularını,

düşüncelerini, algılarını hedef alan, kasıtlı ve tekrar tekrar gerçekleşen psikolojik şiddet, onun benlik ve gerçeklik algısını derinden etkileme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle pek çok kadın için psikolojik şiddetle baş etmek fiziksel şiddetle baş etmek kadar zordur. Hatta bazı araştırmacılara göre, fiziksel şiddete kıyasla psikolojik şiddetin kadın üzerindeki olumsuz etkileri daha fazla ve uzun sürelidir (Gülmez, 2014, s. 34-35).

3. Kadına yönelik aile içi şiddetin nedenleri

Erkek egemen bir toplumda erkek ayrıcalığı norm haline gelmekte ve erkeklerin kadınları kontrol etme hakkına sahip olduklarına dair inanç ve davranışlarına yansımaktadır. Kadına yönelik şiddet; toplumda erkekler ve kadınlar arasındaki eşitsiz güç ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Daha geniş bir bağlamda, siyaset, din, medya ve ayrımcı kültürel normlardaki yapısal eşitsizlik ilişkileri, kız çocuklarının ve kadınların şiddete maruz kalmasına neden olmaktadır. Kadına yönelik şiddet küresel bir sorundur ve toplumdaki belirli bir kadın grubuyla sınırlı değildir. Ancak şiddet biçimleri cinsel yönelim, din, etnik köken, sınıf, yaş ve uyruk gibi faktörlere bağlı olarak farklı şekillerde kendini göstermektedir (www.bwss.org, 2025).

Kadınlar aile içinde şiddete maruz kalmalarına rağmen şiddet ortamında yaşamaya devam etmektedir. Elbette bunun birçok nedeni vardır. Çocuklarını kaybetme korkusu, utanma, toplumun boşanmış kadınlara karşı olumsuz yaklaşımları, tek başına kalamama, çocuklarına bakamama ve sokakta kalma endişesi, kadının ailesinin çocukları kabul etmemesi gidecek yerinin olmaması, ekonomik güçlükler veya eşin ekonomik desteğine muhtaç olma, eşin bir gün değişeceği ve kendisine daha iyi davranacağı düşüncesi, eşe olan inanç, eşin bir gün değişeceği ve kendisine daha iyi davranacağı düşüncesi ve çaresizlik bu nedenlerden bir kaçıdır (Çifçi ve Açık, 2022, s.2).

Kadına yönelik aile içerisindeki şiddetin nedenleri çok çeşitli ve karmaşıktır. Şiddetin nedenleri biyolojik, psikolojik, sosyal, ekonomik, çevresel ve toplumsal nedenlere bağlıdır.

3.1. Şiddetin biyolojik nedenleri

Şiddet davranışında dışsal faktörlerin önemli bir yeri olmakla birlikte şiddetin geçmişten bugüne devam eden bir olgu oluşu, şiddetin psikolojik ve biyolojik kökenlerinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu yaklaşıma göre; sinir sistemi, beyin salgı bezleri, genetik, vücuda alınan gıda maddeleri ve kimyasallar ile şiddet arasında ilişki bulunmaktadır. Ayrıca olumsuz bir takım yaşantılar, istismarlar bireyin sinirsel yapısını etkilemekte ve şiddet eğilimli hale getirmektedir (Karslı, 2016, s. 71).

Kadına yönelik şiddetin erkeklik hormonu ve yaşın getirdiği biyolojik değişimler gibi biyolojik nedenleri de bulunmaktadır. Şiddeti uygulayanların çoğunlukla erkek

oluşu ve bu saldırgan davranışların yaşla birlikte azalmaya başlaması, erkeklik hormonlarının şiddet davranışlarında etkili olduğunu göstermektedir. Biyolojik sebepler arasında, bazı ruhsal rahatsızlıklar örneğin antisosyal kişilik bozukluğu örnek verilebilmektedir (Öztürk, 2008, s. 55).

Şiddetin biyolojik nedenlerinde cinsiyet ve hormon farklılıkları etkilidir. Bütün toplumlarda erkeklerin kadınlara göre daha saldırgan tutum sergiledikleri görülmektedir. Erkeklik hormonları ile saldırganlık arasındaki bağlantı daha anne karnında iken görülmektedir. Kadınlık hormonları ise; erkeklerin tam tersine saldırganlığı bastırmaktadır (Ömek, 2013, s. 23-24). Biyolojik nedenler arasında erkeklik hormonlarının etkisi, şizofreni, paranoid şizofreni gibi bazı akıl hastalıkları ile anti sosyal kişilik bozuklukları gibi ruhsal bozukluklar da sayılabilir (Öztürk, 2008, s. 53).

3.2. Şiddetin psikolojik nedenleri

Kadına yönelik şiddetin nedenlerinden birisi psikolojik kaynaklıdır. Eğitim yaşamındaki başarısızlık, çatışma ve çözüm bulma becerilerindeki eksiklik, öfke kontrolünde yetersiz kalmak, sosyal beceri eksikliği, engellenmişlik duygusu, aşırı alınganlık, dışlanmışlık ve yalnızlık duyguları, özgüven eksikliği, aile içi iletişim eksikliği, tutarsız disiplin yaklaşımı, aşırı baskıcı ve rahat aile tutumları, ilgi eksikliği, sıklıkla engellenme ve cezalandırma, aile içi şiddete maruz kalma veya tanık olma, fiziksel, psikolojik ve cinsel açıdan istismar edilme, madde ve alkol bağımlılığı, dikkat eksikliği örnek gösterilebilir (Çalışkan ve Çevik, 2018,s. 219).

Duygusal baskı ve sorumluluklardan kurtulma, hayal kırıklıkları için çıkış yolu bulma, isteklerini gerçekleştirme, empati yeteneğinin olmaması ve aile içi şiddetin olduğu bir ailede büyüme gibi nedenler psikolojik şiddetin nedenleri olarak sayılmaktadır (Akkaya Şahin, 2010, s. 8). Yapılan çalışmalara göre psikolojik şiddete maruz bırakılan kadınlarda, yeme bozuklukları, intihar düşüncesi ve girişimleri, depresyon, post travmatik stres bozukluğu, düşük stres toleransı ve anksiyete gibi psikolojik sorunları yaşadıkları bilinmektedir (Orbay, 2022, s.279).

3.3. Şiddetin toplumsal nedenleri

Kadına yönelik şiddetin farklı nedenlerle, var olan kültürel yapı tarafından desteklenmesi, şiddetin başlıca nedenlerindendir. Şiddet olgusunun insanlık tarihi boyunca devam etmesinin altında nesiller arası kültürel aktarımdır. Sosyal ve toplumsal bozukluklar, problemlili bir aile ortamı, şiddetin özellikle erkekler açısından toplum tarafından mazur görülmesi, kadına karşı oluşan önyargılar, medya araçlarının olumsuz etkisi, ekonomik problemler, ateşli silahlara ve uyuşturucu maddelere ulaşım kolaylığı, tahammülsüzlük, bazı arkadaş grupları gibi etkenler şiddete neden olan toplumsal faktörler arasındadır (Çalışkan, ve Çevik, 2018,s.219).

Aile içi şiddeti üreten dinamikler, yalnızca aile içindeki ilişkilerden değil toplumsal yapı içerisinde kadını ayrımcılığa uğratan ve onu erkeğe bağımlı kılan mekanizmalardan da kaynaklanmaktadır. Erkeğin yasalardan ve toplumun ataerkil yapısından kaynaklanan kadına göre üstün konumu şiddeti besleyen diğer faktördür (Okutan, 2007, s. 26).

Şiddet uygulama öğrenilebilen bir davranıştır. En önemli öğrenme kaynağı ise şiddeti uygulayan kişinin kendi ailesidir. Çocukluk ve gençlik dönemlerinde, aile içi şiddetin uygulandığı bir ortamda yetişenlerin şiddet eğilimine sahip oldukları görülmüştür (Öztürk, 2008, s. 56).

Toplumların sahip oldukları iletişim becerilerinin yetersizliği, duygu ve düşüncelerinin kışkırtıcı biçimde ifade edilmesi alışkanlığı, bilinçsizce yapılan suçlamalar, hatalı namus ve ahlak algılayışları da şiddetin sosyal nedenleri arasında sayılabilir (Akkaya Şahin, 2010, s. 9).

3.4. Ekonomik nedenler

Kadına yönelik şiddetin en önemli sebeplerinden bir diğeri de ekonomik kökenlidir. Ailelerin gelir seviyeleri düştükçe, sosyo-ekonomik sorunlar daha fazla yaşanmaktadır. Ekonomik sıkıntı yaşama durumlarında erkekler evin geçiminden kendilerini sorumlu hissettikleri için çok daha fazla travmalar yaşamakta, evin geçimini olması gerektiği biçimde sağlayamadıkları durumda kendilerini yetersiz hissetmektedirler. Böyle bir durumda tüketici konumunda gördükleri kadına şiddet uygulayarak kendilerini rahatlatmış, kadın üzerinde hâkimiyetlerini ekonomik olmasa da fiziksel olarak devam ettirmiş kabul etmektedirler. Hayata dair beklentilerin karşılanamamasından kaynaklanan gerilimin şiddeti körüklediği kabul edilmektedir (Şenol ve Yıldız, 2013, s. 8).

Toplumsal yapı incelendiğinde çalışan kadın sayısının erkek sayısından az olduğu görülmektedir. Cinsiyete yönelik farklı bakış açılarının, toplumsal yapıyı şekillendiren kültür ve geleneksel rollerin erkekleri destekler şekilde olması kadının çalışma hayatında daha az yer almasına neden olmuştur. Kadınlar aile içinde ekonomik şiddete maruz kalırken çalışma hayatında da mobbing, düşük ücret, emek sömürsü, doğum iznine engel ve işyerinde taciz gibi şiddetin hemen hemen bir çok türüyle karşılaşabilmektedirler (Genç vd. 2019, s.394).

3.5. Toplumsal nedenler

Kadına yönelik şiddetin temel kaynağını toplumsal cinsiyet eşitsizliği, toplum yapısından kaynaklanan kadın ve erkek arasındaki asimetric güç ilişkisi oluşturmaktadır. “Birçok toplum gibi bizim toplumumuzda da erkeklerin lider, kahraman, savaşçı; kadınların mal, köle gibi algılanması erkeklerin kadınlardan daha güçlü ve saygın olarak kabul edilmesine neden olmaktadır”. Toplumun dayattığı

rolleri kadının da kabullenmesi, maruz kaldığı şiddeti haklı kabul etmesine ve sessiz kalmasına neden olmaktadır. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması(TNSA) 2013 verilerine göre; kadınlar bir erkeğin eşine fiziksel şiddet uygulamasını doğru bulup bulmadığına ilişkin bazı durumları “yemeği yaktığında”, “eşine karşılık verdiğinde”, “çocukları ihmal ettiğinde”, “cinsel ilişkiyi reddettiğinde” ve “eşine haber vermeden dışarı çıktığında” olarak ifade etmişlerdir(Bükücü ve Özkan, 2018, s. 33).Yaşanılan toplumsal kesim şiddete yatkın ise; bireyler şiddeti onaylamasalar yada şiddete yatkın olmasa dahi şiddet davranışı sergileyebilmektedir. Toplu protestolarda toplumsal psikoloji devreye girmekte ve bireysel olarak şiddete eğilimli olmayan bireyler toplum içerisinde saldırganlaşabilmektedirler. Bunun çok farklı sebepleri olmakla birlikte; bireyler bir topluluğa ait olmayı daha kolay ve güvenli görmektedirler. Bir topluluğa ait olunca kişi bireyselliğinden sıyrılabilen ve kontrol altında tuttuğu saldırganlığı gün yüzüne çıkarabilmektedir (Kılıç, 2009, s. 32).

Sosyo-kültürel yapı içerisinde genelde erkek çocuğun sosyalizasyonunda kazandırılan “erkeklik” rolünde kadını küçümseme, eve hakim olma ve gerektiğinde kadına şiddet uygulama sıklıkla öğretilmektedir. Hatta karısına karşı şiddet uygulayan erkek bazı çevrelerde ayıplanmamakta ve bir güç göstergisi olarak görülmektedir. Birçok çevrede sosyalleşme süreci boyunca erkekler öfkelerini çevrelerine yansıtmayı, saldırılara karşı koymayı, kavga etmeyi öğrenmektedirler. Buda aile içerisinde özellikle kadına yönelik şiddetin öğrenilmesi sürecinde toplumun önemine işaret etmektedir (BAAK, 1998, s. 21).

Cinsiyet temelli rol farklılaşmasına kaynaklık eden erkek egemen aile ve dolayısı ile toplum yapılanması, şiddetin bazı şekillerinin meşrulaştırılmasına ve devam ettirilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu meşrulaştırma öyle istenmeyen sonuçlara sebebiyet vermektedir ki baba kızını, erkek karısını öldürebilmekte ve bunu toplumun isteğini yerine getirebilmek adına yaptığını düşünmekte ve toplumda erkeğin uygulamış olduğu bu şiddeti meşru bir eylem olarak görmekte, şiddet olarak algılamamaktadır (Şenol ve Yıldız, 2013, s. 13-14).

Ülkemizde sıklıkla işlenen ve namus cinayetleri olarak adlandırılan cinayetler, kadına yönelik şiddetin en korkunç boyutudur ve temel insan hakları ihlali olan yaşam hakkının ihlalidir. Namus adına aile meclisi tarafından yeri, zamanı ve failleri belirlendikten sonra işlenen cinayetler, töre cinayetleridir (Çifçi, 2011, s. 40).

Türkiye’de kadına yönelik şiddetten ölen kadınların anısını yaşatmak için internet üzerinden kurulmuş dijital sayaç adlı veri toplama merkezinin verilerine göre Türkiye genelinde 2008 yılında 62, 2009 yılında 109, 2010 yılında 182, 2011 yılında 122, 2012 yılında 137, 2013 yılında 226 ve 2014 yılında 286 kadın, 2015 yılında 293kadın, 2016yılında 289 kadın, 2017 yılında 351 kadın,2018 yılında 404 kadın,

2019 yılında 422 kadın, 2020 yılında 418 kadın, 2021 yılında 433 kadın, 2022 yılında 409 kadın, 2023 yılında 415 kadın, 2024 yılında 440 kadın, (wikipedia.org, 26 Ekim 2025), 2025 yılının ilk 9 ayında 290 kadın cinayete kurban gitmiştir (www.indytur.com, 2025).

5. Şiddetin kadınlar üzerine etkisi

İnsanların en temel haklarından biri hiç şüphesiz sağlıklı yaşama hakkıdır. Oysa kadınlar maruz kaldıkları şiddet sebebiyle ölümcül olmayan ile ölümcül olan sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Fiziksel şiddete maruz kalan kadınların bedenlerinde yaralar, çürükler, diş kırıkları, moraran gözler, kırıklar, beyin hasarları oluşabilmektedir. Bunun yanı sıra yine kadına yönelik şiddet depresyon, uyku problemleri, yaşamdan zevk alamama, adet düzensizlikleri, sinirlilik vb. gibi psikolojik rahatsızlıklara da neden olmaktadır. Şiddete maruz kalan kadınlar toplum içinde bir takım problemler yaşamakta ve özellikle iş bulmakta zorlanmakta, sık sık iş değiştirmek durumunda kalmaktadır. Maruz kaldığı fiziksel ya da psikolojik şiddet sebebiyle iş verimliliği büyük ölçüde düşmekte toplumdan git gide uzaklaşmakta, başta yasal hakları olmak üzere birçok ekonomik ve siyasal haklarından mahrum kalmaktadır (Öztürk vd. 2016,s.141).

5.1. Şiddetin kadının fiziksel sağlığına etkileri

World Health Organization (WHO) 2016 raporuna göre; Dünya’da her 3 kadından 1’i partneri ya da başkaları tarafından fiziksel ya da cinsel şiddete maruz kalmış, kadınlara şiddet uygulayanların %38’i partnerleridir. Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması 2014 raporuna göre; ülkemizde kadınların %44’ü duygusal, %36’sı fiziksel, %30’u ekonomik, %12 cinsel şiddete maruz kalmaktadır (Bükecik ve Özkan, 2018, s. 33). Kadına yönelik şiddetin kadının fiziksel sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri hem ağırdır. Fiziksel şiddete uğrayan kadınların somut bulguları bedenlerindeki yaralar, çürükler, diş kırıkları, moraran gözler, kırıklar, beyin hasarları vb.dir. Şiddete uğrayan kadınlarda şiddete maruz kalmayan kadınlara göre fiziksel fonksiyonlarda azalma, fiziksel semptomlarda artma görülmüştür (Bilican Gökkaya, 2009, s. 175).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından kadına yönelik şiddetin boyutlarının, kadınların sağlık üzerindeki etkisinin, nedenlerinin ve kadına yönelik şiddet ile başa çıkma yöntemlerinin saptanması için Bangladeş, Brezilya, Ethopya, Peru, Nambia, Sırbistan ve Japonya gibi birçok ülkede yürütülen çalışmanın sonucunda, kadınlara eşleri tarafından özellikle fiziksel ve cinsel şiddetin uygulandığı ortaya çıkmıştır. Kadınların maruz kaldıkları fiziksel şiddetin kadın sağlığı üzerindeki yansımaları incelendiğinde küçük (morluk, sıyrık, kesilme) ve ciddi (kemiklerin kırılması, gözlerin ve kulakların yaralanması) yaralanmalar şeklinde bir sınıflandırmanın yapıldığı görülmektedir. Araştırma sonucunda ulaşılan bir diğer bulgu da, eş

şiddetine maruz kalan kadınların bu durumu ailelerine ya da arkadaşlarına anlatarak, onların yardım etmesini beklemesi ve büyük çoğunluğunun sağlık kuruluşları ya da polis gibi resmi makamlara başvurmayı tercih etmemesidir (Somuncuoğlu İkinci, 2014, s.23). Herhangi bir nedenle şiddet görmüş kadınlar görmemişlere oranla iki kat daha fazla sağlık problemi yaşamaktadırlar. Şiddet gören kadınların % 41'inin rahatsızlıklarının nedeni şiddet kaynaklıdır (Okutan, 2007, s. 211).

DSÖ tarafından 2004 yılında yayınlanan dünyada 15-44 yaş kadın ölümlerinin sebepleri istatistiklerinde şiddet % 1,7 oranıyla onuncu sırada yer almıştır. Yine DSÖ verilerine göre dünyada acil servislere başvuran kadınların % 30-%40'ı uğradıkları eş şiddeti nedeniyle sağlık kuruluşuna geldikleri belirlenmiştir (Olgun İzmirli, 2013, s. 34).

5.2. Şiddetin kadının ruh sağlığına etkisi

Kadınlarda şiddet sonucu oluşan ruhsal (psikolojik) rahatsızlıklar üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Fiziksel bulguların olmadığı ancak depresyon, anksiyete, uyku problemleri, yaşamdan zevk almama, adet düzensizlikleri, sinirlilik vb. gibi hastalıkların oluşması, kadınları toplumdan uzaklaştırmakta hatta kendilerine bile yabancılaştırmaktadır. Uygulanan şiddet sonucu ruhsal problemler yaşayan kadınlarda intihar girişimleri, sigara, alkol kullanımı, aşırı yeme ya da hiç yememe gibi davranışlar gözlenmektedir (Bilican Gökkaya, 2009, s. 175).

Aile içi şiddetin kadının ruh sağlığı üzerindeki etkisi; başlangıçta şok hali ya da hissizlik yaşanması şeklinde kendini gösteren şiddet olgusu, maruz kalınan şiddetin devam etmesi durumunda ise, güvensizlik, umutsuzluk, çaresizlik, kontrolü kaybetme hissi, kendini suçlama ve benlik saygısında düşme gibi olumsuzluklar da ortaya çıkmaktadır. Aile içi şiddetin kadının ruh sağlığı üzerindeki etkisi; başlangıçta şok hali ya da hissizlik yaşanması şeklinde kendini gösteren şiddet olgusu, maruz kalınan şiddetin devam etmesi durumunda ise, güvensizlik, umutsuzluk, çaresizlik, kontrolü kaybetme hissi, kendini suçlama ve benlik saygısında düşme gibi olumsuzluklar da ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda yapılan araştırmalar, şiddet gören kadınların Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) yaşadıklarını, intihar girişiminde bulunma, alkol ve madde kullanımında artış gibi olumsuz davranışlar sergilediklerini ortaya çıkarmıştır (Somuncuoğlu İkinci, 2014,s.24).

Eşinden veya birlikte olduğu kişiden yaşamının herhangi bir döneminde fiziksel veya cinsel şiddet görmüş kadınlar arasında yaşamının herhangi bir döneminde hayatına son vermeyi düşünmüş kadınların oranı % 13,3; şiddet yaşamamış kadınların oranı % 3,7 yani üçte biridir. Hayatına son vermeyi deneme ise; ülke genelinde şiddet yaşamış kadınlar arasında şiddet yaşamayanlara göre dört kat daha yaygındır (Tezcan ve Tunçkanat, 2009, s. 860).

5.3. Şiddetin kadının sosyal yaşamına etkileri

Şiddete uğrayan kadınlar sadece sağlıklarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmamakta aynı zamanda şiddete uğramış olduklarından dolayı toplum içinde de bir takım sorunlar yaşamaktadırlar. Şiddete uğramış kadınlar iş bulmakta zorlanmakta ya da sürekli iş değiştirmekte, uğramış oldukları şiddetten dolayı fiziksel ve ruhsal problemler yüzünden iş performansı düşmekte ve verimliliği azalmaktadır. Böylece şiddete uğrayan kadınlar toplumdan uzaklaşmakta, yasal, siyasal ve ekonomik haklarından yoksun kalmaktadırlar (Bilican Gökkaya, 2009, s. 177).

Kanada’da kadına yönelik şiddetle ilgili yapılan bir araştırmadan elde edilen bilgilere göre şiddete uğrayan kadınların % 30’u yaşadıkları şiddetin bir sonucu olarak günlük aktivitelerine ara verdiklerini, % 50’si tedavi görmek için işlerini geçici süreyle bıraktığını ortaya koymuştur (Okutan, 2007, s. 49).

1980’lerde kadın hareketi ve kadına şiddete başkaldırıları küçük gruplar halinde yapılan bilinç yükseltme toplantıları, sokak gösterileri, kısa ömürlü dergi ve yayınlarla kendini göstermeye başlamıştır. 1980 Sonrası dayağa karşı hayır kampanyası ile başlayan ve şiddet gören kadınlar için sığınak açma amacıyla başlayan süreç 1990 yılında İstanbul’da Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfının, 1991 yılında Ankara’da Kadın Dayanışma Vakfı’nın açılmasıyla devam etmiştir. 1997 yılında Diyarbakır’da Kadın Merkezi (KAMER) kurulmuştur. 1998 yılında kadın sığınakları kurultayı İstanbul’da toplanmış ve 1999 yılında İstanbul Barosu kadın hakları komisyonunun girişimiyle Türkiye Barolar Birliği Kadın Hakları Komisyonu kurulmuştur. Kadın kuruluşlarının sayısı bu dönemde hızla artarak 2004 yılında 350’nin üzerine çıkmıştır. 1990 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’na bağlı Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı kurulmuş ve 1991’de genel müdürlük olarak doğrudan Başbakanlığa bağlanmıştır. Günümüzde KSGM olarak çalışmalarına devam etmektedir (Olgun İzmirli, 2013, s. 38).

Türkiye’de günden güne verilerde de görülen kadına yönelik fiziksel şiddetin ve cinayetlerin arttığı 2015- 2021 yıllarında bu konuda en çok üzerinde düşünülmesi gereken konu bu şiddeti önlemeye ve engellemeye yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu konuda ki en önemli adımlardan biri T.C. İçişleri Bakanlığı tarafından geliştirilen ve 2018 yılında hizmete sunulan KADES uygulamasıdır. KADES, kadınların ve çocukların maruz kaldığı şiddet, taciz gibi kötü eylemleri biraz da olsun engellemek adına kullanıcılara sunulmuş resmi bir uygulamadır. Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış ve acil durumlarda ilk akla gelecek acil müdahale uygulamasıdır (İmdat. org, 2021).

6. Dünyada kadına yönelik şiddet

Kadına yönelik şiddeti üreten dinamikler, yalnızca aile içinden değil, toplumsal, hukuksal, ekonomik, geleneksel, siyasal ve eğitimsel yapısı içindeki ayrımcı ve kadını erkeğe bağımlı kılan mekanizmalardan da kaynaklanmaktadır (Arslan ve Kırışkan, 2022, s.90). Kadınlar, din, dil, köken ya da statü fark etmeksizin şiddetin farklı biçimlerine maruz kalabilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerine göre, dünya genelinde kadınların %35,1'i fiziksel veya cinsel şiddete maruz kalmaktadır (Aksan ve Karakoç, 2024, s.203).

Çok yakın bir zamana kadar bireysel bir sorun olarak algılanan kadına yönelik şiddet ailenin ve toplumun bir sorunu olarak algılanması çok uzun bir zamanı almıştır. 20. Yüzyılın ortalarından sonra kadına yönelik şiddet bir kadın problemi olarak algılanmış ve daha çok bireysel çözümler üretilmiştir. Bu problemin toplumsal boyutunu öne çıkaran çalışmalara son yıllarda yer vermeye başlanılmıştır (Şenol ve Yıldız, 2013, s. 13). 1970'li yıllardan sonra başta ABD ve Kuzey Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın başka bölgelerinde birçok ülkede kadına yönelik şiddet kadın hareketlerinin başlıca konusu olmuştur (Dişsiz ve Hotun Şahin, 2008, s. 50).

Kadına yönelik şiddetin karmaşık ve çok yönlü sebepleri vardır. Ülkeler arasında kadına yönelik şiddetin nedenleri ve sonuçları birbirine benzemektedir. Kadınlar aile içinde maruz kaldıkları şiddet bir takım nedenlerden dolayı örneğin kadının bu durumu gizlemesi ya da bazı ülkelerde sağlıklı verilerin toplanamaması nedeniyle bazı ülkelerde aktivistler ve sivil toplum kuruluşları kadına yönelik şiddet ile ilgili verileri toplamaktadır. Avusturalya'da "Kadın Cinayetlerini Haritalama", Meksika'da "Femicide Watch", Amerika Birleşik Devletlerinde "Black Femicide", İspanya ve İbore-Amerika Ülkelerinde "Femicidio.net", Rusya'da Moskova'daki "Kadın Müzesi Kolektifi", Türkiye'de "Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu" kadına yönelik şiddetin en ağır biçimi olan kadın cinayetleriyle ilgili verileri toplayarak raporlaştırmaktadır (gijn. org, 2025).

Kadına yönelik şiddetin küresel ölçeğine göre; dünyada tahmini olarak 736 milyon kadın (yaklaşık üçte biri), hayatlarında en az bir kez fiziksel ve/veya cinsel yakın partner şiddetine, partner dışı cinsel şiddete veya her ikisine birden maruz kalmıştır. Kadınlara yönelik şiddetin çoğu, mevcut veya eski eşler ya da yakın partnerler tarafından işlenmiştir. 15 yaş ve üzeri 640 milyondan fazla kadın yakın partner şiddetine maruz kalmıştır (UNWOMEN, 2024).

Dünya genelinde kadınların maruz kaldığı en yaygın şiddet türü, yakın partner tarafından uygulanan fiziksel şiddettir. Üç kadından biri hayatlarında istismara uğramış veya cinsiyete dayalı şiddete maruz kalmıştır (bwss.org, 2025).

Kadınların % 70 kadarı yaşamları boyunca erkeklerden fiziksel veya cinsel şiddet görmekte; bunların çoğu kocaları, yakın partnerleri veya tanıdıkları biridir (bwss.org, 2025).

Dünya genelinde kadınlara yönelik cinsel saldırıların % 50' si 16 yaş altı kız çocuklarına yönelik gerçekleşmektedir (bwss.org, 2025).

Her 4 kadından 1'i hamilelik sırasında fiziksel ve/veya cinsel şiddete maruz kalmış yada kalmakta ve bu da kadınların düşük yapma, ölü doğum ve kürtaj olasılığını arttırmaktadır (bwss.org, 2025).

Her yıl 2,5 milyon kişi fuhuş, zorla çalıştırma, kölelik veya hizmetkarlık gibi nedenlerden dolayı kaçırılmakta, tespit edilen mağdurların yaklaşık % 80'nini kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktadır(bwss.org, 2025).

Dünya genelinde cinsel saldırıların % 50'ye varan kısmı 16 yaş altı kız çocuklarına yönelik gerçekleşmektedir (bwss.org, 2025).

Partnerleri tarafından dövülen kadınların HIV/AIDS'e yakalanma olasılığı % 48 daha fazladır. Dünya çapında 60 milyondan fazla kız çocuğu, başta Güney Asya (31,3 milyon) ve Sahra Altı Afrika'da (14,1 milyon) olmak üzere 18 yaşından önce zorla evlendirilmektedir(bwss.org, 2025).

15 ile 19 yaş arasındaki kızların %54'ü flört ilişkilerinde "cinsel zorlama" yaşamaktadır. 25 ila 34 yaş arasındaki kadınların eşleri tarafından fiziksel veya cinsel saldırıya uğrama olasılığı, 45 yaş ve üzeri kadınlara göre üç kat daha fazladır (bwss.org, 2025).

Kadına yönelik şiddetin en acımasız olanı kadın cinayetleridir. Kadınların kadın oldukları için kasıtlı olarak öldürülmesi küresel bir sorundur.

2023 yılında dünya çapında ortalama her gün 140 kadın veya kız çocuğu bu da yaklaşık 51.100 kadın etmektedir partnerleri veya diğer aile üyeleri tarafından öldürülmüştür (UNWOMEN, 2024).

Avustralya, Kanada, İsrail, Güney Afrika ve Amerika Birleşik Devletleri'nde kadın cinayet kurbanlarının % 40 ila %70'i yakın partnerleri tarafından öldürülmüştür(bwss.org, 2025).

Her yıl 5.000 kadın, ailenin “namusunu” korumak için akrabaları tarafından öldürülmektedir (bwss.org,2025).

Birleşmiş Milletler raporuna göre; Dünyada en fazla kadın cinayetinin yaşandığı yer Asya kıtasıdır tahminen 20000 kadın cinayete kurban gitmiştir. Bunu Afrika kıtasında 19000 kadın cinayeti, Amerika kıtasında 8000 kadın cinayeti ve Avrupa kıtasında 3000 kadın cinayeti izlemektedir (gijn.org, 2025).

Ancak, nüfusun büyüklüğüne göre kadın cinayetleri oranlarına bakıldığında, kadınların cinsiyetleri nedeniyle eşleri veya bir aile üyesi tarafından öldürülme riskinin en yüksek olduğu yer, kadın cinayeti oranının 100.000 kadında 3,1 olduğu Afrika'dır. Amerika'da, oran 100.000 kadında 1,6, bunu Okyanusya (1,3), Asya (0,9) ve son sırada 100.000'de 0,7 olduğu Avrupa izlemektedir (gijn.org, 2025).

Bir insan hakları ihlali olan kadına yönelik şiddet eğitim düzeyleri ve gelir seviyeleri ne olursa olsun dünyanın her yerinde görülmektedir. Kadına yönelik şiddet dünya genelinde farklı bölgelere, kültürel yapıya ve toplumsal normlara göre çeşitlense de genel olarak duygusal istismar, ekonomik şiddet, fiziksel ve cinsel şiddet pek çok ülkede yoğun bir biçimde yaşanmaktadır. Bunların yanı sıra savaş bölgelerinde kadınlara yönelik sistematik tecavüzler, insan ticareti, seks işçiliğine zorlama, töre cinayetleri, yiyecek, sağlık, eğitim gibi hizmetlere eşitsiz erişim gibi pek çok şekilde görülmektedir (Kartal ve Aydemir, 2012, s. 42).

7. Türkiye'de kadına yönelik şiddet

Küresel olarak önemini koruyan kadına yönelik şiddet, Türkiye'nin de önemli sosyal sorunlarından biridir. Türkiye'de kadına yönelik şiddet konusu, 1980'li yılların sonunda kadın hareketi tarafından gündeme getirilmiştir. Türkiye'de yapılan araştırmalar sınırlı olmakla birlikte kadına yönelik şiddetin Türkiye'deki durumu 2008 yılında gerçekleştirilen Türkiye'de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması'nın sonuçları incelendiğinde her on kadından dördünün fiziksel ve/veya cinsel şiddete maruz kaldığı ortaya çıkmıştır (Hacettepe Üniversitesi, 2015, s.1).

Şiddetle mücadelede kurumsallaşma süreci, 1990'lı yıllarla birlikte başlamış, Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü'nün kurulması ve kamu kurumlarına bağlı ilk kadın konukevinin Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na bağlı olarak hizmete açılması ile hızlanmıştır. Yasal mevzuat anlamında atılan ilk adım, 1998 yılında çıkarılan 4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun'dur. Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamayı hedefleyen yasal düzenlemeler ise 2000'li yıllarla birlikte hız kazanmıştır (Hacettepe Üniversitesi, 2015, s.1). Türkiye'de kadına yönelik şiddete ilişkin çok kapsamlı çalışmalar bulunmamaktadır. Aşağıda kadına yönelik şiddete ilişkin bazı araştırma sonuçlarına değinilmiştir.

BAAK'nın yaptığı bir çalışmada ailelerin yaklaşık üçte birinde kadına yönelik fiziksel şiddetin, ailelerin % 52,47'sinde sözel şiddetin var olduğu tespit edilmiştir (Dişsiz ve Hotun Şahin, 2008, s. 54). 2009 Yılında yapılan Türkiye'de kadına yönelik aile içi şiddet araştırması verilerine göre kadınların % 39'luk bir kısmının fiziksel şiddete, % 15'lik bir kısmının cinsel şiddete, yanya yakın bir kısmının da iki şiddet türünden ez az birine maruz kaldığı tespit edilmiştir. Ülkemizde kadına yönelik şiddetin devam etmesinin yanında kadın cinayetlerinin oranları artmaktadır (Kartal ve Aydemir, 2012, s. 24).

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de kadına yönelik aile içi şiddet, insan onuruna yapılan bir saldırı olarak kabul edilmekte ve kadının en temel insan haklarının ihlali olarak görülmektedir. Şiddete maruz kalmış evlenmiş kadınların % 37'si evlenmeden önce yaşadıkları aile ortamında annelerine yönelen şiddetin varlığından söz etmişlerdir. Evlenmiş ya da bir birlikteliği olan kadınların % 39'u yaşamlarının herhangi bir döneminde eşleri veya birlikte oldukları kişiler tarafından şiddete maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Yapılan araştırma sonucu gebelik döneminde her 10 kadından birinin fiziksel şiddete maruz kaldığını ortaya koymuştur. Türkiye'de evlenmiş kadınların % 15'i yaşamlarının herhangi bir döneminde cinsel şiddete maruz kaldığı belirlenmiştir. Türkiye'de kadına yönelik aile içi şiddet araştırması verilerine göre ülke genelinde yaşayan evli kadınların % 39'unun fiziksel, % 15'inin cinsel, % 44'ünün psikolojik (duygusal) şiddete maruz kaldığı tespit edilmiştir (KSGM, 2009, s. 46).

Altınay ve Arat'ın (2007) Türkiye'de aile içi şiddet konusunda 56 ilde toplam 1800 kadınla yaptıkları araştırma sonuçları, araştırmaya katılan her üç kadından birinin eşinden dayak yediğini, görüşülen kadınların % 14'ünün en az bir kere istemediği zaman cinsel ilişkiye zorlandığını, cinsel şiddete uğradığını söyleyenlerin % 67'sinin aynı zamanda fiziksel şiddete de uğradığını, şehirlerde oturanların fiziksel şiddete uğrama oranlarının ilçelerde oturanlara oranla % 42 daha fazla olduğunu, gelir düzeyi arttıkça şiddet görme durumunun düştüğünü, eğitim düzeyi arttıkça şiddet görme oranının düştüğünü, fiziksel şiddetin doğuya doğru gidildikçe de arttığını, çalışmak isteyen kadınların % 36'sının eşlerinin bu duruma engel olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Karal ve Aydemir (2012) raporuna göre fiziksel şiddet mağduru kadınların % 47'sinin düşük refah seviyesinden, % 38,9'unun orta düzey refah seviyesinden, % 26,7'sinin yüksek refah seviyesinden geldiği belirtilmiştir. Cinsel şiddet oranlarının yüzdesi düşmesine rağmen fiziksel şiddet sıralaması ile paralellik göstermekte, % 18,9'unun düşük refah seviyesinde, % 14,6'unun orta düzey refah seviyesinde, % 10,3'ünün yüksek refah seviyesinde olduğu belirtilmektedir.

Şenol ve Yıldız (2013) tarafından Türkiye genelinde, 7 coğrafi bölgeyi temsilen 7 ilde 3500 kadın katılımcı ile yapılan çalışmada kadınların % 28,8'i aile içi şiddete uğradığını söylerken, % 71,2'si aile içi şiddete uğramadığını belirtmiştir.

Bilican Gökkaya (2011) tarafından yapılan Türkiye'de kadına yönelik ekonomik şiddet başlıklı çalışmada kadınların % 53'ü duygusal şiddete, % 13,6'sı ekonomik şiddete, % 9,1'i fiziksel şiddete, % 4,5'i cinsel şiddete maruz kaldığını ifade etmişlerdir.

Özdemir (2013) tarafından bir üniversite hastanesinde çalışan hemşirelerin kadına yönelik şiddete ilişkin algılama durumlarının değerlendirilmesi amacıyla

yapılan çalışmaya katılan kadınlar en sık maruz kaldıkları şiddet türünü % 38,7 ile psikolojik şiddet ve % 32,9 sıklıkla fiziksel şiddet olarak ifade etmişlerdir.

KSGM'nin (2009) yılında yapmış olduğu araştırma sonuçlarına göre; eşi veya birlikte olduğu kişilerden yaşamlarının herhangi bir döneminde duygusal şiddet/istismar yaşayan kadınların oranı % 43, fiziksel şiddet görmüş kadınların oranı % 39, cinsel şiddet yaşamış kadınların oranı % 15, ekonomik şiddet yaşamış kadınların oranı % 35'dir.

Yaşamının her döneminde şiddete maruz kalabilen kadın, duygusal ve fiziksel olarak daha hassas olduğu gebelik döneminde de şiddet görebilmektedir. Gebelikte şiddet hem anne, hem de fetüs sağlığını olumsuz yönde etkileyen önemli bir halk sağlığı sorundur. Farklı ülkelerde yapılan çalışmalar gebelerin %0,9 ile %49 arasında şiddete maruz kaldıklarını göstermektedir. Çalışmalar kadınların gebeliklerinde en fazla psikolojik şiddete (%16,6-%53,8) sonra sırasıyla, cinsel (%3,1-%41,8) ve fiziksel şiddete (%4,3-%21) maruz kaldıklarını göstermektedir. Ülkemizde, yapılan çeşitli çalışmalarda, gebeliklerinde kadınların yaygın bir şekilde fiziksel şiddete uğradıkları saptanmış ve gebelikte fiziksel şiddet prevalansı %4,8-%55, duygusal şiddet %26,7 ile %63,1; cinsel şiddet %4,4 ile %36,4 arasında değişiklik gösterdiği belirlenmiştir (Taşpınar ve diğerleri, 2021, s.95).

18 kasım 2024- 31 ocak 2025 tarihleri arasında; Marmara Üniversitesi ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) iş birliğinde gerçekleştirilen Türkiye Kadına Yönelik Şiddet Araştırmasında 18.275 kadınla görüşme yapılmıştır. Araştırma ile Türkiye'de kadına yönelik şiddete ilişkin mevcut durum, risk faktörleri, sonuç ve etkiler, mücadele yöntemleri ile algı, tutum ve farkındalığın ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre;

-Hayatının herhangi bir döneminde kadınların %12,8'i fiziksel şiddet, %28,2'si psikolojik, % 18,3'ü ekonomik, % 12,8'i ise fiziksel şiddete uğramıştır. -Fiziksel şiddete en fazla %14,7 ile 35-44 yaş grubundaki kadınlar maruz kalmış, bu yaş grubunu sırasıyla %14,3 ile 45-59 yaş grubundaki kadınlar; %11,9 ile 25-34 yaş grubundaki kadınlar takip etmektedir (TÜİK, 2024).

-Boşanmış kadınların %62,1'i psikolojik, %42,5'i ekonomik, %41,5'i ise fiziksel şiddete maruz kalırken; evli kadınların %26,4'ü psikolojik, %19,9'u ekonomik, %11,6'sı ise fiziksel şiddete hiç evlenmeyen kadınların %25,7'si psikolojik şiddete, %14,2'si dijital şiddete, %13,4'ü ise ısrarlı takibe maruz kalmıştır (TÜİK, 2024).

-Yaşamının herhangi bir döneminde şiddete maruz kalmış kadınlar, şiddeti uygulayan kişilere göre incelendiğinde; dijital şiddette yabancı biri %62,3 ile ilk sıradayken, eş/eski eş/birlikte olduğu kişi %15,7 ile ikinci sırada, ısrarlı takipte ise

ilk sırayı %39,6 ile yabancı biri alırken, ikinci sırayı %32,1 ile eş/eski eş/birlikte olduğu kişi almıştır (TÜİK, 2024).

-Ekonomik şiddete maruz kalan kadınlar eğitim durumuna göre incelendiğinde; bir okul bitirmeyen kadınlar %31,8 ile ilk sırada yer alırken, yükseköğretimi tamamlayan kadınlar ise %8,9 ile son sırada yer almaktadır.

-Yaşamının herhangi bir döneminde psikolojik şiddete maruz kalan kadınlar çalışılan sektöre göre incelendiğinde; %34,0'ünün özel sektörde; %31,9'unun ise kamuda, ekonomik şiddete maruz kalan kadınların ise %21,1'inin özel sektörde; %10,6'sının ise kamu da çalışmaktadır.

-Kadınların en fazla fiziksel şiddet gördüğü bölge; %25,9 ile Kuzeydoğu Anadolu Bölgesidir.

-Nüfus yoğunluğu fazla olduğu şehirlerde yaşayan kadınların %12,2'si psikolojik, %4,2'si dijital şiddete, %3,4'ü ısrarlı takibe maruz kalırken; kırdı yaşayan kadınların ise %10,8'i psikolojik, %3,7'si ekonomik, %2,6'sı fiziksel şiddete maruz kalmıştır (TÜİK, 2024).

-Ekonomik şiddet en çok %5,3 oranla bir okul bitirmeyen kadınlarda bunu %5,1 ile ortaokul; %3,2 ile lise; %3,1 ile ilkokul; %1,5 ile yükseköğretim mezunu kadınlarında görülmektedir (TÜİK,2024

-Eşi veya birlikte olduğu kişinin fiziksel ve/veya cinsel şiddetine maruz kalan kadınların belirttiği şiddet nedenleri incelendiğinde, erkeğin öfke kontrolü %21,7 ile ilk sırada yer alırken, erkeğin yetiştirilme tarzı %13,3 ile ikinci, maddi sıkıntı ise %13,0 ile üçüncü sırada yer almaktadır(TÜİK,2024).

-Eşi veya birlikte olduğu kişinin fiziksel ve/veya cinsel şiddetine maruz kalmış kadınların uğradığı şiddet davranışının nedeni olarak erkeğin öfke kontrol sorunu olduğunu belirtenlerin %28,3'ünün 25-34 yaş grubundaki kadınlar olduğu görülmüştür. Şiddet davranışının nedeni olarak maddi sıkıntıyı belirtenlerin %15,1'inin 45-59 yaş grubundaki kadınlar; erkeğin kadını kıskanmasını belirtenlerin %14,1'inin 15-24 yaş grubundaki kadınlardır (TÜİK, 2024).

-Eşi veya birlikte olduğu kişinin şiddetine maruz kalan kadınlar bu durumu; ilk sırada %31,8 ile kendi ailesinden bir kadınla, ikinci sırada %10,2 ile kadın bir arkadaş/tanıdıkla, üçüncü sırada ise %4,4 ile eşinin ailesinden bir kadınla paylaştı. Kadınların %47,7'si ise eşi veya birlikte olduğu kişinin kendisine uyguladığı en son şiddet davranışını kimseye anlatmamıştır (TÜİK, 2024).

Diğer taraftan Türkiye'de kadına yönelik şiddetin en korkunç boyutu kadın cinayetleridir. Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2010 yılından itibaren kadın cinayeti verilerini kayıt altına almaktadır. 2024 yılı, 394 kadın cinayeti ve 258 şüpheli kadın ölümüyle en yüksek seviyeye ulaşmıştır (Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu, 2025).

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu'nun 2025 ilk 6 ay raporuna göre, öldürülen kadınların %35'i evli olduğu, %11'si ise boşandığı erkek tarafından öldürülmüştür. Kadınların %63'ü tespit edilemeyen nedenler sonucunda öldürülürken, hayatına dair karar alma bahanesiyle öldürülen kadınların oranı %21'dir (dogrulukpayi.com, 2025).

2025'in ilk altı ayında kadınların %57'si ateşli silah ile, %26'sı kesici alet ile %8'i boğularak, %4'ü darp sonucu %65'i evlerinde, % 15'i ise sokaklarda öldürülmüştür (dogrulukpayi.com, 2025).

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2024 yılı verilerine göre, kadın cinayeti nedeniyle hayatını kaybeden 20 kadının koruma kararı varken öldürülen 368 kadının tedbir kararı durumu ise tespit edilememiştir (dogrulukpayi.com, 2025).

Sonuç

Kadına yönelik şiddet, yalnızca bireysel değil aynı zamanda toplumsal ve yapısal bir sorun olarak, günümüzde en önemli insan hakları ihlallerinden biri kabul edilmektedir. Birleşmiş Milletler'in tanımına göre kadına yönelik şiddet; kadına sadece kadın olduğu için yöneltilen ya da orantısız biçimde kadınları etkileyen, fiziksel, cinsel, psikolojik ya da ekonomik zarar ve acıya yol açan her türlü davranışı içermektedir. Bu yönüyle şiddet, bireyin bedensel ve ruhsal bütünlüğüne zarar vermekle kalmaz, toplumsal yaşamın her alanında kadınların eşit katılımını da sınırlandırır.

Türkiye'de kadına yönelik şiddet, gerek yaygınlığı gerekse çok boyutlu etkileri açısından, sosyoloji, hukuk, psikoloji, kamu yönetimi ve sağlık gibi disiplinlerce ele alınan kapsamlı bir araştırma alanı haline gelmiştir. Yapılan araştırmalar, Türkiye'de kadınların önemli bir kısmının yaşamlarının farklı dönemlerinde en az bir kez şiddete maruz kaldığını göstermektedir. Diğer taraftan Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre de; dünyada kadınların yaklaşık üçte biri hayatları boyunca bir kez aile içinde şiddet görmekte-dirler.

Aile içinde kadının maruz kaldığı şiddetin sadece bireyler arası ilişkilerden değil; toplumsal cinsiyet eşitsizliği, ataerkil normlar, ekonomik bağımlılık, hukuki ve kurumsal yetersizlikler gibi yapısal unsurlardan kaynaklanmaktadır. Aile içinde kadınlara eşleri ya da partnerleri tarafından fiziksel, psikolojik, cinsel, ekonomik şiddet uygulamaktadır. Türkiye'de yapılan araştırmalar kadınların hayatları boyunca farklı türlerde şiddete maruz kaldığını ortaya koymaktadır

Kadına yönelik şiddet, yalnızca bireysel bir sorun değil; toplumsal, hukuksal ve kültürel yönleri olan çok boyutlu bir meseledir. Türkiye'de bu konuda hem devlet

hem de sivil toplum düzeyinde çeşitli önlemler alınmaktadır fakat yeterli olamamaktadır.

Kadına yönelik şiddetin toplumsal boyutu, bireysel bir sorunun ötesinde, toplumun değerleri, normları, kültürel yapısı ve güç ilişkileriyle doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle yalnızca bireysel suçlar ya da aile içi meseleler olarak değil, sosyal, ekonomik ve politik boyutları olan yapısal bir problem olarak ele alınmalıdır.

Kaynakça

- Akın, M. (2013). Aile içi şiddet .Journal of Istanbul University Law Faculty, 71(1), 27-41.
- Akkaş, İ.ve Uyanık, Z. (2016). *Kadına yönelik şiddet. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6(1), 32-42.
- Akkaya Şahin, G. (2010). Aile içi şiddet kavramı ve aile içi uluslararası ve ulusal hukuki belgelerdeki düzenlemeler. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, <https://tez.yok.gov.tr>.
- Aksan, G. ve Karakoç, D. (2024). Kadına yönelik şiddetle mücadelede formel mekanizmaların işlevi üzerine nitel bir araştırma. *Mediterranean Journal of Humanities*, XIV, 199-221. Doi: <https://doi.org/10.13114/mjh.1575025>
- Aslan, A. ve Kırışkan, İ. (2022). Türkiye’de kadın cinayeti haberlerinin içerik analizi (2008-2021). *International Journal of Social Inquiry*, 15(1), 85-104. Doi: <https://doi.org/10.37093/ijsi.1034519>
- BAAK, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı (1998). Aile İçinde ve Toplumsal Alanda Şiddet, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı yayını.
- Baygeldi, M. R. ve Arkan, A. (2022). Şiddete uğrama durumuna göre kadınların ev içi iş bölümüne yönelik yaklaşımları. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 337-366. Doi: <https://goi.org/10.21798/kadem.2022.121>
- Bilican Gökkaya, V. (2009). Türkiye’de şiddetin kadın sağlığına etkileri. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10 (2), 167-179.
- Bilican Gökkaya, V. (2011). Türkiye’de kadına yönelik ekonomik şiddet. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(2),101-112.
- Bilican, Gökkaya, V. (2014). Cam tavan, kadın ve ekonomik şiddet. *International Journal of Social Science*, 26, 371- 383.Doı. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2385>
- Bozkurt Şener, E. (2011). Kadına Yönelik Aile İçi Şiddeti Önlemede 4320 Sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun ve Değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi). Ankara,http://kadininstatusu.aile.gov.tr/data/542a8e86369dc31550b3ac33/ekin_bozkurt_tez.pdf
- Bükecik, E.ve Özkan, B. (2018). Kadına yönelik şiddet: toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kadın sağlığına etkisi. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3(2), 33-37.
- Çaldak, H. (2021). Üniversite öğrencilerinin bakış açısı İle “kadına şiddet” kavramı. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, (15), 159-172.

- Çalışkan, H. ve Çevik, E. İ. (2018). Kadına yönelik şiddetin belirleyicileri: Türkiye örneği, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 218-233.
- Çifçi, S. (2011). Mardin ilinde 15-49 yaş arası kadınlarda aile içi şiddete maruz kalma sıklığı ve etkileyen faktörler. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, <https://tez.yok.gov.tr>.
- Çifçi, S. ve Açık, Y. (2022). Kadına yönelik aile içi şiddet ve nedenleri. *Artuklu International Journal of Health Sciences*, 2(2), 1-7. Doi: <https://doi.org/10.29228/aijhs.15>
- Dişsiz, M. & Hotun Şahin, N. (2008). Evrensel bir kadın sağlığı sorunu: kadına yönelik şiddet. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 1(1), 52-58.
- Dugan, M. (2022). Ahlaki olgunluk bağlamında kadına yönelik şiddet: nitel bir araştırma. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 367-394. Doi:<https://doi.org/10.21798/kadem.2022.122>
- Genç, Y., Altıparmak, İ. B. ve Ustabaşı Gündüz, D. (2019). Kadına yönelik şiddetin erkekler tarafından değerlendirilmesi: Sakarya Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 391-408. Doi: <https://doi.org/10.32709/akusosbil.537650>
- Güleç H., Topaloğlu M., Ünsal D, ve Altıntaş M.(2012) Bir kısır döngü olarak şiddet. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 4(1):112-137. Doi: <https://doi.org/10.5455/cap.20120408>
- Güler, E. ve Erbil, N. (2022).Kadına yönelik şiddet, cinsel şiddet ve hemşirenin sorumlulukları. *Androloji Bülteni*, 24:204-213. . Doi: <https://doi.org/10.24898/tandro.2022.3815>
- Gülmez, Ç. (2014). Kadına yönelik şiddet aile içi şiddet, ahlaki çözülme ve dindarlık. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, <https://tez.yok.gov.tr>
- Güneri Yöyen, E. (2017). Şiddet türleri ve kişilik özellikleri. *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi*, 1(1), 35-50. Doi: <https://doi.org/10.31461/ybpd.316724>
- İnci, R. (2020). Çalışan kadınlarda şiddet algısı ve bu algıda ekonomik şiddetin yeri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(1), 189-206. . Doi: <https://doi.org/10.33712/mana.594761>
- Karabacak, Ö. ve Ulutaş, Y. (2021). Ahiret inancı bağlamında kadına yönelik aile içi şiddet. *Turkish Research Journal of Academic Social Science*, 4(1), 24-28.
- Karal, D. ve Aydemir, E.(2012).Türkiye’de kadına yönelik şiddet, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Sosyal Araştırmalar Merkezi Usak Raporu, No12-01.
- Karınca, E. (2010). Sorularla Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 179, Ankara: Şen Matbaası.

- Karslı, N. (2016). Psiko- sosyal açıdan şiddet ve çözüm yolları, *Dinbilimleri Journal*, 16(3),64-89.
- Türkkan, T. ve Odacı, H.(2024). Kadına yönelik şiddet: kalıcı ve yükselen bir sorun. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar-Current Approaches in Psychiatri*,16(2):210-224. Doi: <https://doi.org/10.18863/pgy.1291007>
- Kılıç, M. N. (2009). Kadına yönelik şiddet: sosyo-psikolojik arka plan, manevi boyut hukuki yaptırımlar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr>
- Korkut, C. ve Yurdigül, A. (2015). Kadına yönelik şiddetin sinematografik anlatıya yansımaları (O çocukları filmindeki kadın temsillerinin feminist sinema kuramı bağlamında incelemesi). *Atatürk İletişim Dergisi*,(9), 125-142.
- Limnili, G. ve Özçakar, N. (2017). Farklı boyutlarıyla şiddet. *Klinik Tıp Aile Hekimliği*, 9(2), 55-60.
- Pehlivan, M. (2017). Aile içi şiddette kadının mağduriyeti (Sakarya Söğütlü örneği). *International Journal of Social Science*, /JASSS714, 5, p. 551-569. Doi: <https://doi.org/10.9761>
- Okutan, N. (2007). Kadına yönelik aile içi Şiddet- Van’da kadınların aile içi şiddet deneyimleri, şiddeti doğuran koşullar ve başetme biçimleri şiddetin kadın sağlığına Etkiler. (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi),Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Van. <https://tez.yok.gov.tr>
- Orbay, İ. (2022). Görünmeyene ışık tutmak: psikolojik şiddet. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(1), 267-290. Doi: <https://doi.org/10.33417/tsh.975139>
- Olgun İzmirli, G. (2013). Isparta ili Gönen İlçesinde yaşayan 15-49 yaş gurubu evli kadınların aile içi şiddete maruz kalma sıklığı ve aile içi şiddet görmeye sebep olan faktörler,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Isparta. <https://tez.yok.gov.tr>
- Özdemir, B. (2013). Bir üniversite hastanesinde çalışan hemşirelerin kadına yönelik şiddete ilişkin algılama durumlarının değerlendirilmesi. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr>
- Ömek, H. (2013). Kadına yönelik şiddet ve din ilişkisine sosyolojik bir yaklaşım (Ankara’daki kadın sığınma evleri örneği). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr>
- Özerkmen, N. ve Gölbaşı, H. (2012). Toplumsal bir olgu olarak şiddet. *Akademik Bakış Dergisi*, 28, 1-19.
- Özkan G. (2017). Kadına yönelik şiddet – aile içi şiddet ve konuya ilişkin uluslararası metinler üzerine bir inceleme / Hacettepe HFD, 7(1) 2017, 533–564.

- Özkan, S. (2018). Kadına yönelik şiddet ve sosyal medya aktivizmi üzerine bir araştırma: kadın cinayetlerini durduracağız platformu örneği, Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi (9), 57-69.
- Öztürk, Ö., Öztürk, Ö., ve Tapan, B. (2016). Kadına yönelik şiddetin kadın ve toplum sağlığı üzerine etkileri. Sağlık Akademisyenleri Dergisi, 3(4), 139-144. . Doi: <https://doi.org/10.5455/sad.13-1480680332>
- Öztürk, E. (2008). Türkiye’de aile içi şiddet, kadın sığınma evleri ve din. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. <https://tez.yok.gov.tr>
- Polat, O. (2016). Şiddet. Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, 22.1: 15-34.
- Somunoğlu İkinci, S. (2014). Toplumun kanayan yarası: kadına yönelik aile içi şiddet kavramı ve yansımaları. Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi, 13(2), 21-2. Doi:https://doi.org/10.1501/Ashd_0000000101
- Şahin, F. T. ve Özyürek, A. (2014). Üniversite Öğrencilerinin Aile İçi Şiddete İlişkin Görüşleri, Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi(40).1-10.
- Şenol, D. ve Yıldız, S. (2013). Kadına yönelik şiddet algısı kadın ve erkek bakış açılarıyla. Ankara: Mutlu Çocuklar Derneği Yayınları. http://kasumer.kku.edu.tr/anasayfa/dokumanlar/KADINA_YONELIK_SIDDET_ALGISI_KITABI.pdf
- Taşpınar, A. Sarıkaya Karabudak, S. Çoban, A. ve Adana F.(2021). Gebelikte aile içi şiddete maruz kalmanın postpartum depresyon ve maternal bağlanmaya etkisi. ADYÜ Sağlık Bilimleri Dergisi, 7(1):94-102. Doi:<https://doi.org/10.30569/adiyamansaglik.806662>.
- T.C. Anayasası. (1982). T.C. Resmi Gazete, 17844, 20 Ekim 1982.
- Tezcan, S. ve Tunçkanat, H. (2009). Kadına yönelik aile içi şiddetin kadınların fiziksel ve ruhsal sağlığı açısından değerlendirilmesi. VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi’nde sunulmuş bildiri, 849-861. Aydın Menderes Üniversitesi, Aydın. <http://www.sosyolojidernegi.org.tr>
- İnternet Kaynakları
- Hacettepe Üniversitesi, Nüfus Etütleri Enstitüsü (2014). “Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması” Erişim, 27 Ekim 2025, https://hips.hacettepe.edu.tr/tr/turkiyede_kadina_yonelik_aile_ici_siddet_arastirma-101.
- bwss (Battered Women’s Support Service (2025). Cinsiyete Dayalı Şiddet Hakkında Erişim,27 Ekim 2025, (<https://www.bwss.org/resources/information-on-abuse/numbers-are-people-too/>).

- Global Investigative Journalism Net Work (2021). Kadın Cinayetlerinin Araştırılması, Erişim, 27 Ekim 2025, <https://gijn.org/tr/kaynak/yeni-rehber-kadin-cinayetlerinin-arastirilmesi>.
- UNWOMEN (2024). Gerçekler ve Rakamlar: Kadına Yönelik Şiddete Son Vermek Erişim 27 ekim 2025, <https://www.unwomen.org/en/articles/facts-and-figures/facts-and-figures-ending-violence-against-women#83917>.
- TÜRKİYE RAPORU, (2022). “Kadına Yönelik Şiddette Dünya Liderliği” Erişim, 27 Ekim 2025, <https://turkiyeraporu.com/arastirma/kadina-yonelik-siddette-dunya-liderligi-11275/>.
- Independent, “Aile yılın ilk 9 ayında 290 kadın öldürüldü”, Erişim, 26 Ekim 2025, <https://www.indyrturk.com/node/766010/haber/2025-aile-y%C4%B1l%C4%B1n%C4%B1n-ilk-9-ay%C4%B1nda-290-kad%C4%B1n-%C3%B6ld%C3%BCr%C3%BCld%C3%BC>.
- İmdat. “Kadına yönelik fiziksel şiddet raporu 2021”, Erişim, 25 Ekim 2025, (www.imdat.org KADINA YÖNELİK FİZİKSEL ŞİDDET RAPORU 2021 YERİ).
- TİHEK, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (2025). “25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Gününe İlişkin Basın Açıklaması”, Erişim, 20 Ekim 2025, <https://www.tihet.gov.tr/25-kasim-kadina-yonelik-siddete-karsi-uluslararasi-mucadele-gunune-iliskin-basin-aciklamasi>.
- BBCNEWS, (2025). “2024’te Kadın Cinayetleri ve Şüpheli Kadın Ölümleri Rekor Düzeye Yükseldi” Erişim, 27 Ekim 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/ced87ln92zno>.
- BM Birleşmiş Milletler(2023). “Kadına Şiddetin Bahanesi Yok”, Erişim, 27 Ekim 2025, <https://turkiye.un.org/tr/253749-un-women-16-g%C3%BCn-boyunca-kad%C4%B1n-y%C3%B6nelik-%C5%9Fiddetin-bahanesiyok-diyecek>.
- Doğrulukpayı “Türkiye’de kadın cinayetleri” Erişim, 27 Ekim 2025, <https://www.dogrulukpayi.com/bulten/turkiye-de-kadin-cinayetleri>.
- Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu. “Kadın cinayetlerini durduracağız platformu 2024 yılı raporu”, Erişim, 27 Ekim 2025, <https://kadincinayetleriniurduracagiz.net/veriler/3129/2024-yilinda-erkekler-tarafindan-en-az-394-kadin-olduruldu-259-kadin-supheli-sekilde-olu-bulundu>.
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu “Kadına Yönelik Şiddet Araştırması, 2024” Erişim, 27 Ekim 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Kadina-Yonelik-Siddet-Arastirmasi-2024-57940>.
- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2009). “Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet”, Erişim, 20 Ekim 2025, <http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TKAA2008-AnaRapor>.

- Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2013). “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele El Kitabı”, Erişim, 20 Ekim 2025, <http://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2014/12/kadina-yonelik-siddet-el-kitabi>.
- Sağlık ve Sosyal Hizmet Çalışanları Sendikası (2013).” Sağlık Çalışanları Şiddet Araştırması”, <http://www.sagliksen.org.tr/MediaContent/buMY-1389703092-fsmf>.
- Wikipedia, “Türkiye’de kadın cinayeti”, Erişim, 26 Ekim 2025, https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27de_kad%C4%B1n_cinayeti

BÖLÜM 67

Aile İçi Şiddet Vakalarını Kişilik Kuramları Çerçevesinde Okumak

Hacer Tor¹ & Orkun Karabatak²

¹Prof. Dr. Hacer TOR., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Yenimahalle, Ankara, 06500, TÜRKİY Orcid: 0000-0001-7187-5814

² Klin. Psik. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Kadın ve Aile Çalışmaları Programı
Doktora Öğrencisi ORCID:0000-0001-6902-7699

GİRİŞ

Aile içi şiddet öncelikle bir halk sağlığı sorunu olmakla birlikte aynı zamanda insan haklarına aykırı bir suçtur (WHO,2014a). Özel veya kamusal alanda gerçekleşen fiziksel, cinsel ve psikolojik hasar ile sonuçlanan cinsiyete dayalı her türlü tehdit, kontrol kurma veya keyfi şekilde özgürlüğünden mahrum etme ve benzeri davranışlar kadına yönelik şiddet olarak tanımlanmaktadır (WHO,2014b).

Aile içi şiddetin dünyadaki yaygınlığına bakıldığında ise Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 2006 raporlarına göre dünyada görülen aile içinde kadına yönelik fiziksel şiddet oranı 13-61% arasında, cinsel şiddet oranı 6-59% arasında ve duygusal şiddetin oranı 20-75% arasındadır (WHO,2006). 2021 Dünya Sağlık Örgütü raporlarına göre dünya genelinde kadınların %27'si eşlerinden şiddet gördüğünü belirtmektedir (Dünya Sağlık Örgütü, 2021). İran'da yapılan bir meta analiz çalışmasına göre ise İran'ın bazı bölgelerinde %48 oranında kadına yönelik şiddet uygulanmaktadır (Kharazmi,2015). Arap ülkelerindeki aile içi şiddetin oranını inceleyen bir çalışmada ise kadınların %73'ünün hayatları boyunca en az bir kez aile içi şiddette maruz kaldıkları görülmüştür (Hawcroft,2019). Türkiye'de ise aile içi şiddete maruz kalan kadınlar üzerinde yapılan araştırmaların meta analizine bakıldığında ise evli kadınların hayatlarının herhangi bir döneminde %39'u fiziksel şiddete, %15'i cinsel şiddete, %42'si fiziksel veya cinsel şiddete ve %44'ü ise duygusal şiddete maruz kaldığını bildirmiştir (TÜİK, 2012). Bir diğer meta analiz çalışmasında; Türkiye de aile içi şiddet hakkında 2004-2014 yılları arasında yapılmış çalışmalardan alınan istatistiksel veriler incelenmiş ve ekonomik şiddetin ise %26 olduğu bulunmuştur(Özcan,2016). Aile içi şiddetin kadınlar üzerindeki etkilerine bakıldığında ise distimi, anksiyete bozukluğu, travma sonrası stres bozukluğu, obsesif kompulsif bozukluk, şizofreni, kişilik bozukluğu ve yeme bozukluğu tanısı almış kadınlarda aile içi şiddet geçmişinin ruhsal rahatsızlığı olmayan kadınlara göre daha fazla olduğu görülmüştür (Trevillion,2012). Bir çalışmada ise kadınların yaşadıkları aile içi şiddet deneyimi sonucunda kronik ağrılar, osteoartrit ve baş ağrısı yaşadıklarını belirtmektedirler (Ann,2002). İngiltere'de yapılan bir çalışmada aile içi şiddetin sonunda ortaya çıkan fiziksel ve zihinsel sağlık sorunlarının da yıllık olarak 1 milyon sterlini bulan sağlık harcamalarına neden olduğunu göstermektedir (Walby ,2009).

Aile içi şiddet, bireyler arası güç dinamikleri, psikolojik faktörler ve toplumsal yapılar tarafından şekillenen çok boyutlu bir olgudur. Şiddet kavramı, fiziksel güç kullanımına odaklanan geleneksel tanımların ötesinde, psikolojik, ekonomik ve cinsel boyutlarıyla da ele alınmaktadır. Sosyolojik ve psikolojik kuramlar, şiddetin yalnızca bireylerin doğrudan maruz kaldıkları bir olgu olmadığını, aynı zamanda öğrenilmiş ve içselleştirilmiş bir davranış biçimi olarak kuşaklar arası aktarılabilirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, aile içi şiddetin psikolojik temellerini incelemek; hem mağdurun hem de failin yaşadığı bilişsel ve duygusal süreçleri anlamak açısından önem taşımaktadır. Psikanalitik kuram, bireylerin

bilinçdışı süreçleri ve erken çocukluk döneminde yaşadıkları deneyimlerin, yetişkinlikte kurdukları ilişkilerdeki şiddet eğilimleriyle nasıl bağlantılı olduğunu ele almaktadır. Nesne ilişkileri kuramı, bireyin erken bakım veren deneyimlerinin ve içselleştirdiği nesne temsillerinin, şiddet içeren ilişki dinamiklerine nasıl katkı sağladığını açıklamaktadır. Bağlanma kuramı ise bireylerin erken dönem bağlanma örüntülerinin, yetişkinlikteki ilişkilerinde şiddet eğilimleri üzerindeki etkilerini tartışmaktadır. Bilişsel psikoloji ve sosyal öğrenme kuramları ise bireylerin şiddeti nasıl öğrendiğini, algıladığını ve meşrulaştırdığını açıklamaktadır. Sosyal öğrenme kuramı, aile içinde şiddete tanıklık etmenin veya şiddeti öğrenmenin, bireyin ilerleyen dönemlerde bu davranışı sergileme ihtimalini artırdığını göstermektedir. Bilişsel çarpıtmalara dayalı açıklamalar ise, bireylerin şiddeti rasyonelleştirme biçimlerini, öfke yönetimi sorunlarını ve şiddet davranışlarını sürdüren inanç sistemlerini ele almaktadır. Bu çalışma, aile içi şiddetin psikolojik kuramlar çerçevesinde nasıl açıklandığını, bireyin psikopatolojisi, kişilik gelişimi ve öğrenme süreçleri ile nasıl ilişkilendirildiğini tartışmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda, aile içi şiddeti önlemeye yönelik yasal düzenlemeler ve rehabilitasyon programlarının psikolojik kuramlarla nasıl desteklenebileceği de ele alınacaktır. Disiplinler arası bir bakış açısının gerekliliği göz önünde bulundurularak, aile içi şiddetin psikolojik yönlerinin yanı sıra sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarına dair gelecekteki araştırmaların kapsamı değerlendirilecektir.

Şiddetin Tanımı

Şiddet kavramı, İngilizce "violence" terimi bağlamında öncelikli olarak bir nesneye veya canlıya zarar vermek niyetiyle yapılan her türlü davranış olup verilen hasar fiziksel, psikolojik veya her iki acıtanda gerçekleşmesi olarak tanımlanmaktadır (Britannica,2025). Türkçe sözlüklerde ise şiddet, karşıt görüşte olanlara yönelik kaba kuvvet kullanımı veya fiziksel güç uygulaması olarak ifade edilmektedir (Türk Dil Kurumu,2015). Ancak sözlüklerdeki tanımlar, şiddetin genellikle fiziksel güç boyutuna odaklanmakta olup, sosyolojik ve psikolojik kuramlar çerçevesinde ele alındığında, şiddetin farklı alt boyutlar ve biçimlerle çeşitlendiği görülmektedir. Oysa, şiddet olgusu yalnızca fiziksel bir eylem değildir. Bireyler, topluluklar ve toplumsal yapılar arasındaki güç ilişkileri içinde şekillenen çok boyutlu bir fenomen olarak incelenmektedir. Sosyal kontrol kuramına göre şiddet, sapkın olarak etiketlenen grupların veya kişilerin üstünde toplumun kontrol kurmak için kullandığı bir araçken, Eric Fromm'un psikodinamik kuramına göre ise kişilerin kendi özsaygılarını korumak, intikam almak veya toplumdaki statülerini artırmak gibi amaçlar için kullanılan araçlardır (Black, 1976; Koch, 1984; Horwitz, 1976). Aile içi şiddetin tanımı kültürden kültüre değişmekle birlikte bazı kültürlerde aile içi şiddet terimi dahi bulunmayabilmektedir (Fernandez,2006). Aile içi şiddet kavramının bazı kültürlerde nasıl kurumsallaştığını incelemek bakımında da hukuk alanı açısından aile içi şiddetin incelenmesi önemlidir. Hukuk alanında ise Kadına karşı şiddet uluslararası hukukta kadına yönelik şiddet şeklinde bir kavram doğrudan

geçmemekle birlikte toplu tecavüz, kadın ve kızların genital organlarını kesme ve kadın ile çocuk kaçakçılığı suçları şeklinde tanımlanan suçlar adı altında geçmekte ve aile içi şiddette kadına yönelik dördüncü bir uluslararası suç ve sağlık riski olarak sayılması gerektiğini de vurgulayan bir tez ileri sürülmektedir (Meyersfeld,2006). İleri sürülen teze göre sistematik bir şekilde devam eden aile içi şiddet vakalarında devletin bir ihmali olması uluslararası hukukta geçen kadına karşı şiddeti içeren diğer suçlarla aile içi şiddetin ortak noktasıdır. “Sistemli yakın şiddeti” kavramı ise aile içi şiddetin uluslararası hukuk açısından tanımının gerekliliğini vurgulamaktadır. Kadına yönelik şiddet ve aile içi şiddetin önlenmesi ve bunlarla mücadeleyle dair Avrupa konseyi sözleşmesine göre ise aile içi şiddet “eylemi gerçekleştiren, mağdurla aynı ikametgahı paylaşmakta olsun veya olmasın veya daha önce paylaşmış olsun veya olmasın, aile içinde veya aile biriminde veya mevcut veya daha önceki eşler veya birlikte yaşayan bireyler arasında meydana gelen fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik şiddet eylemleri” olarak tanımlanmıştır (İstanbul,2011). 4320 Numaralı Ailenin Korunmasına Dair Kanunun aksine 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanuna göre Türkiye’de aile içi şiddet sadece fiziksel şiddet boyutuyla değil psikolojik, ekonomik ve cinsel şiddet boyutlarıyla birlikte aile içinde görülebilen bir olgu olarak tanımlanmıştır (Mevzuat,2012; Mevzuat 1998). Fiziksel şiddet tokat atma, tekmelemek, itmek, etini burmak, boğmak ya da bıçaklamak ve benzeri davranışlar partnerler arası görülen fiziksel şiddette örnek olarak verilebilir (García-Moreno, 2005). Ekonomik şiddet ise kadının ekonomik etkinliklerden yoksun bırakılması, istemediği işlerde çalıştırılması ya da kişinin maddi durumdan yoksun bırakılmasıdır (Eşkinat, 2013). Cinsel şiddet ise aktif olarak kişinin istemediği bir cinsel ilişkiye zorlanması ya da pasif bir şekilde beden şekli açısından medyada kişilerle kıyaslanması olabilmektedir (Polat, 2016). Psikolojik şiddet ise bir kişinin başka bir kişiyi kontrol aşağılamak veya kontrol etme amacıyla göstermiş olduğu tüm davranışları kapsamaktadır (European Institute For Gender Equality,2025). Duygusal şiddet kamusal alanda veya özel alanda da kişilere uygulamaktadır. Duygusal şiddete; örnek olarak sözel aşağılama, isim takma, eleştirme, şantaj yapma, diğer bir kişiyi utandıracak bir şey söyleme veya yapma, şiddet ile tehdit etme, göz hapsine alma ve hareketlerini sınırlandırma davranışları duygusal şiddete örnek olarak sayılmıştır (Follingstad, 2000).

Aile İçi Şiddetin Nedenleri

Aile içi şiddete yönelik biyolojik, psikolojik ve sosyolojik çok sayıda açıklama ileri sürülmüştür. Bir çalışmada, aile içi şiddetle ilgili yapılmış olan biyolojik açıklamalar incelenmiş ve aile içi şiddet davranışı gösteren kişilerin geçmişinde çok sayıda kafa travması olayının olduğunu ve de yaşanan kafa travmalarından dolayı kişilerin frontal ve temporal loblarında hasar oluşmuş olabileceğini, oluşan hasarın ise kişilerin sözel becerilerini olumsuz etkilediğini ve düşük düzeyde olan sözel becerilerin ise kişilerin aile içi çatışmalarda problem çözme becerilerini olumsuz

yönde etkileyerek kişilerin aile içi çatışmalara daha dürtüsel ve saldırgan bir şekilde yaklaşmalarına yol açmış olabileceğini vurgulamaktadır (Pinto,2010). Bir başka çalışmada ise; çocukluk çağı aile içi şiddet olaylarına maruz kalmış kişilerin saldırgan davranışlarını düzenlemelerine yardımcı olan orbitolateral prefrontal korteks bölümünde gelişimsel sorunlar olduğu için aile içi şiddetle ilgili davranışları daha fazla gösterme eğiliminde oldukları da vurgulanmaktadır (Sontate,2021). Bir diğer çalışma da çocukluk çağı kafa travmalarının yetişkin kişilerde ani öfke patlamasına ve aile içi şiddete yol açtığını göstermektedir (Stern,2004). Evrimsel psikoloji yaklaşımına göre ise ilkel çağlarda erkeklerin çocuklarının kendisinin çocuğu olup olmadığını bilme şansı olmadığı için ve de soyunun devamı adına kendisine ait olmayan bir çocuğu büyütme riskini almak istemediği için şiddeti eşlerinin cinsellik davranışlarını kontrol etmek için bir araç olarak kullanmaya başladığına dolayısıyla evrimsel açıdan zamanla şiddete yol açan bir kıskançlık duygusunu geliştirdiğine vurgu yapmaktadır (Peters,2002). Aile içi şiddeti açıklayan diğer bir yaklaşım ise çevresel etkenlerdir. Aile içi şiddetin sebeplerini çevresel etkenler dahilinde analiz eden bir araştırmaya göre ise yaşanan ekonomik sıkıntılar erkeklerin eve “ekmek getiren” rollerini tehlikeye attığı için eşi üzerinde otorite kurmak adına şiddete baş vurabileceğini vurgulamaktadır. Kişinin ailesinden ve sosyal çevresinden izole olmuş olması, hukuk sisteminde görülen ihmaller ve toplumun aile içi şiddete karşı tepki vermesini engelleyen ve de normalleştiren kültürel normlara sahip olması ise aile içi şiddet yaşanmasını kolaylaştıran diğer etmenler olarak görülmektedir (Carlson,1984). Kültürel olarak maskülenliğin de erkeğe kadın üstünde şiddet uygulamaya yönelik izin verdiği için aile içi şiddeti açıklayan bir diğer çevresel etken olarak da görülmektedir (George,2014).

2.Aile İçi Şiddet Olgusuyla İlgili Psikoloji Kuramlarının Yaklaşımları

Psikolojik faktörler aile içi şiddetin yaygın bir şekilde ortaya çıkmasını açıklayan birçok faktörden biridir. Özellikle de klinik psikoloji alanında şiddetin ve aile içi şiddetin sebebinin ortak noktaları belli bir dönem ortaya çıkan öfke patlaması şeklinde kendisini gösteren kişilere veya eşyalara karşı saldırganlık davranışları şeklinde görülmekte olan Travma Sonrası Stres Bozukluğu, depresyon veya kişilik bozuklukları gibi psikopatolojilerin belirtileridir. Psikoloji alanındaki psikopatolojilerin ortaya çıkışını açıklayan kuramların aile içi şiddet olgusu hakkındaki açıklamaları da saldırganlık ile psikopatoloji ve kişilik gelişimi arasındaki bağın anlaşılması açısından önemli olmaktadır (Freeman,2005).

2.1. Psikoanalitik Kuramı ve Aile İçi Şiddet

Psikoanalitik yaklaşımın yapısal modeline göre bireylerin kişiliği, bilinç dışında yaşam (Eros) ve ölüm (Thanatos) dürtülerini barındıran "id", gerçeklikle bağlantıyı sağlayan "ego" ve ahlaki normların temsilcisi olan "süperego" olmak üzere üç temel bileşenden oluşur. Sigmund Freud 'a göre id, hayatta kalmamız için gerekli olan biyolojik gereksinimleri karşılamak için yaşam içgüdüğü denilen enerjiyi kullanır

(Freud, 1964:73-76). Yaşam enerjisi, bireylerde biyolojik ihtiyaçların karşılanmasını zorunlu kılan bir stres yaratır ve id, haz ilkesi doğrultusunda bu stresi azaltarak hazza ulaşmayı hedefler. Gerçek ile hayali ayırt edemeyen id, bireyin içgüdülerini doyurmak için gerçekçi yollar arama ihtiyacını doğurur ve bu süreçte “ego” devreye girer.

Ego, id’in içgüdüsel ihtiyaçlarını doyururken aynı zamanda kişiyi, dışsal gerçekçi tehditlerden korur ve kişinin toplumun etik beklentilerine göre hareket etmesini sağlar. Egonun oluşumu, bireyin annesinden ayrışarak artık onun bir parçası olmadığını fark etmesiyle başlar ve problem çözme, akıl yürütme ile hazı erteleme gibi işlevleri üstlenir. Süperego ise bireyin hayatta kalabilmesi için içinde bulunduğu toplumun kurallarına uyma gerekliliği doğrultusunda şekillenir. Birey, hayatta kalabilmek için doğduğu andan itibaren anne ve babası tarafından terk edilmemesi gerektiğini öğrenir ve bu amaç doğrultusunda ebeveynlerinin doğru ve yanlış anlayışını içselleştirir. Anne ve babanın hangi davranışları ödüllendirdiği veya cezalandırdığına yönelik gözlemler, bireyin ebeveynlerinin ahlaki değerlerini benimsemesini sağlar. Bu içselleştirme süreci, yaklaşık 3-5 yaşlarından itibaren bireyde “süperego”nun oluşumuna zemin hazırlar (Hall,1985). Süperego, kişinin egosunu toplumsal kurallara uyması adına cezalandırır ya da ödüllendirir. Ego, süperegounun belirlediği ahlaki standartlara uyduğunda, süperego ego idealine uygun davranışları ödüllendirir ve bireyin özgüvenini artırarak kendisinden memnuniyet duymasını sağlar. Ancak ego, süperegounun koyduğu içsel ahlaki standartlardan saparsa, vicdan mekanizması aracılığıyla ego cezalandırılır (Hjelle,1992:38). Psikoanalitik kuram aile içi şiddet ile ilgili ilk yaklaşımlarında partner şiddetine maruz kalmasına rağmen ilişki içinde kalmayı sürdüren veya ilişkisini sonlandırsa bile yeni ilişkisinde de partner şiddetine maruz kalan kadının ruhsal süreçleri üzerinde durmuştur. Psikoanalitik açıklamaya göre çocukluk döneminde ihmal edilmiş veya fiziksel istismara maruz kalmış kadınlar, çocuk olarak gördüğü şiddeti, inkâr etme savunma mekanizmasıyla yok sayarken aynı zamanda çocuk bilinçli bir şekilde istismarcısını sakınleştirmeye çalışır. Bilinç dışı bir şekilde de istismarcısının kendisinden beklediği boyun eğici ve korkak bir kişi olmaya dair kimlikle de bütünleşmeye başlayan kişi özdeşleşme savunma mekanizmasını kullanmış olur. Çocukken esir alındığı ortam da inkâr ve özdeşleşme savunma mekanizmalarını kullanarak hayatta kalan çocuk büyüdüğünde de kurduğu romantik ilişki de tanıdık savunma mekanizmalarını kullanabileceği istismar edici bir partner seçme eğilimini gösterir (Brandt,2020). Eşlerine şiddet uygulayan erkeklerle ilgili psikoanalitik açıklamalardan birinde ise kişinin tanımadığı kişilere daha az şiddet uygularken, yakınlık kurduğu partnerine daha çok şiddet uygulaması üzerinde durmaktadır. Eşlerine şiddet uygulayan erkeklerin, kastrasyon anksiyetesinin daha yüksek olduğu ve eşleriyle kurdukları ilişki de özellikle eşleriyle kurdukları cinsel ilişkide daha güçsüz zayıf ve duygusal olarak hasar almış olarak hissederek ,cinsel ilişki yüzünden bilinç dışında hadım edileceklerini düşündükleri için anksiyete yaşadıkları vurgulanmakta ve anksiyeteyle de baş ederek kendilerini güçlü hissetmek için

savunma olarak partnere kaşı saldırganlık içeren aşırı maskülen tepkiler verdiğini vurgulamaktadır. Kişı gösterdiği şiddetle de partnerini kendisinden uzaklaştırmış ve yakınlık kurma ile ilgili kaygısını da azaltmış olmaktadır (Cogan,2001). İstatistiksel bir çalışmada da erkek partnerde cinsel işlev bozukluğunun olmasının partnere karşı öfke, fiziksel şiddet ve cinsel şiddet uygulamayla ilişki olduğu görülmüştür (Hill,2024). 30 yıldan fazla bir süredir eşlerine şiddet gösteren erkeklerle çalışan psikanalist Adam Jukes de eşlerine şiddet uygulayan erkeklerin aslında Ödipal kompleks dönemini sağlıklı bir şekilde geçirememiş olan kişiler olduğunu farklı bir şekilde vurgulamaktadır. Erkek çocukları kız çocuklarının aksine, annelerinin bir parçası olmadıklarını annelerinden farklı bir yapıda olduklarını penisleri olduğu için fark ederler yaşanan farkındalık çocukta ilk haz nesnesi olan anneden ayrışma ve annenin kaybı demektir. Erkek çocuk ilk nesnenin kaybını travmatik bir şekilde yaşadığı için yaşadığı istenmeme,çaresizlik ve yalnızlık gibi hislerle baş etmek için narsis bir şekilde aşırı maskülen bir kişilik yapısı oluşturur. Çoğu zaman bağımsız çok güçlü ve erkeksi bir saldırganlığı bulunan ve mizojenik (kadın düşmanı) bir ideal erkek karakteri geliştirir ve ideale doğru ilerlemek için saldırgan davranışlarda bulunur yetişkinlikte de aynı aşırı maskülen kişilik kendini kontrolcülük ve aile içi şiddet olarak gösterdiği savunulmaktadır (Ficula,2011). Aile içi şiddetin psikoanalitik açıdan incelenmesi bakımından örnek olarak Anna Mortz'un kitabında bahsettiği Vanessa'nın vaka hikayesi sunulmuştur. Vanessa, 23 yaşında, üç çocuk annesi ve konuşma becerisi ile yürüyebilme becerisini bozan bir kafa travması geçmişine sahip biridir. Vanessa, sosyal hizmet birimine şimdiki partnerinden görmüş olduğu şiddetten dolayı kendini ve dört aylık oğlunu korumak için gelmiştir. Vanessa'nın iki çocuğu daha bulunmakla birlikte iki çocuğu da daha önce Vanessa'nın partnerleri tarafından şiddete maruz kaldığı için devlet koruması altına alınmıştır. Vannessa, çoğunlukla saldırganlık gösteren ve çevresi tarafından korkulan dolayısıyla da onu koruyabileceğini düşündüğü güçlü erkekleri kendisine partner olarak seçmiştir. Seçtiği partnerler tarafından genellikle fiziksel ve cinsel şiddete maruz bırakılmıştır. Vanessa'nın en son partneri ise Vanessa'ı sex işçiliğine ve engeli olduğu için aldığı yardımı parasını vermeye zorlamaktadır. Vannessa ilişkisini ancak üçüncü çocuğunun da partneri tarafından şiddet gördüğünü anlamasıyla bitirebilmiştir. Vanessa'nın aile geçmişinde ise Vanessa babası tarafından şiddet görürken annesi tarafından korunmadığı birçok travmatik olay yaşamıştır. Çocukken babası tarafından merdivenlerden aşağı atıldığı için hastane de yatmak zorunda kalmıştır. Vannessa, yürüme ve konuşma bozukluğu yaşamasına sebebi olarak çocukken yaşadığı aile içi şiddeti ve annesinin kendisini korumaması görmemekte ve inkâr savunma mekanizmasını kullanmaktadır. Vanessa, kendisinin ve çocuklarının şiddet gördüğü ilişkilerin içinde kaldığı dönemlerde de kendisinin şiddet gördüğü ilişkiden ayrılmasını engelleyen fiziksel engelini de inkar etmekte ve çocuklarının vücudundaki fiziksel yaraları ise partnerinin "kaza" olarak sunduğu gerekçelere inanarak tekrardan inkar etme savunma mekanizmasını kullanmaktadır. Vanessa'nın içinde bulunduğu aile içi şiddet olaylarına karşı inkar savunma

mekanizmasının kullanması sonucunda ise uzun süre boyunca şiddet gördüğü ilişkilerde kalmaya devam etmiş olduğu görülmüştür(Mortz,2012,65-68 syf). Vanessa'nın tekrarlayan şekilde kendisini fiziksel ve cinsel olarak taciz eden partneler seçmesinin sebebi ise babası tarafından sürekli olarak şiddet gördüğü için babasının ona vermiş olduğu yetersiz ve zayıf bir kişi olmaya dair kendilik algısıyla özdeşleşmiş ve ileride de kendisini aynı şekilde yetersiz ve zayıf biri olarak hissettirecek partnerlere yönelmesi olabilir. Vanessa kendisinin güçlü yönleri olan sanatsal yeteneği, yüksek sosyal becerisi ve de akademik olarak geçmişte gösterdiği başarıyı da uzun zaman boyunca görememesinin ve şiddet gördüğü ilişkiden ayrılmasının uzun bir zaman almasının sebebi ise çocukken özdeşleşerek hayatta kalmasını sağlayan zayıf kendilik algısı olabilir.

2.2 Nesne İlişkileri Kuramı ve Aile İçi Şiddet

Kendisi de bir psikanalist olan Melanie Klein, Sigmund Freud'un aksine çocuklarla da psikoanalitik gözlem ve görüşmeler yapılabileceğini ve de çocuklarında bilinç dışı yapılarının da yapılan görüşmeler sayesinde keşfedilebileceğini savunarak nesne ilişkileri kuramını oluşturmuştur. Nesne ilişkileri kuramındaki nesne kavramı, Sigmund Freud nesne tanımının aksine canlının yaşam iç güdüsünün yarattığı stres enerjisini boşaltmak için kullandığı bir araç olarak görülmemiş nesne kavramı kişinin kendisi dışındaki diğer insanlar anlamında kullanılmıştır. İlişki kavramı ise kişinin iç dünyasındaki ya da dış dünyasındaki kişilerle kurduğu gerçek ya da hayali etkileşimleri kapsamaktadır. Klein'e göre yaşam ve ölüm iç güduları insan davranışında önemli bir rol oynarken çocukların dış dünyadaki nesneler ile kurduğu etkileşimler sonucu oluşturulduğu içsel imajlarda çocukları ve daha sonra da yetişkinleri davranışlarını etkileyen önemli bir diğer bilinçdışı etkidir. Çocuğun davranışlarına rehberlik eden en önemli içsel nesne imgesi ise anne-çocuk ilişkisinden gelmektedir. Anne-çocuk ilişkisi kişinin bundan sonra kuracağı bütün ilişkiler için bir prototip oluşturmaktadır. Yaşam ve ölüm içgüdüleri de çocuğun kurmuş olduğu nesne ilişkilerinde yer almaktadır. Çocuk bölme savunma mekanizmasını kullanarak kendine ait olan ölüm iç güdüsüne bağlı saldırgan duyguların kendine ait olmadığını dış nesneye ait olduğuna inanırken yaşam içgüdüleriyle ilişkili haz duygularını ise sadece kendisine atfeder. İlk dönemlerinde bölme savunma mekanizmasını kullanan çocuk ilk ilişki kurduğu nesne olan annesini ise ilişki sürecinde bir bütün olarak algılayamamakta "parça-bütün" algısı ile sadece annesini kendisini besleyen bir meme olarak görmektedir. Çocuk kendine ait olan saldırganlıkla ilgili duygularını ise anne memesine aktardığı için anne memesinin ona zarar vermek istediğini düşünmekte ve bundan dolayı da anne memesini saldırgan bir şekilde dışlayarak emmektedir. Çocuğun ilk dönemlerine hem bölme mekanizmasını kullanması hem de kendisine saldırılacağına yönelik beklentilerinden ötürü paranoid-şizoid dönem denmektedir. Çocuk gelişim döneminde ilerledikçe nesneleri parça-bütün algısıyla görmeyi bırakıp daha bütünsel bir bakış açısı kazanırlar. Çocuk annesini sadece

saldırgan duyguları kaynağı olarak görmez aynı zamanda kendisine haz veren duyguların kaynağı olarak da görerek annesini hem kötü hem de iyi yanları ile görmeye başlar. Çocuk annesine karşı daha bütünsel bir bakış açısı geliştirdikçe annesine sadece kötü duyguları atfettiğini fark eder ve yaptığı atıftan (yansıtmadan) dolayı suçluluk duyar. Çocuk yaşadığı suçluluk duygusuyla birlikte daha depresif bir duruma geçer ve bir dış nesne tarafından saldırıya uğrama korkusu azalır bu nokta da çocuk depresif döneme geçer (Cashdan,1988: 3-8). Nesne ilişkileri kuramına göre yansıtılmalı özdeşim kurduğu dönemde bebeğin annenin memesine yansıttığı saldırganlık içgüdüünün anne tarafından empatik bir şekilde karşılanmadığında bebeğin sevgi nesnesine yönelik bağ kurma ihtiyacı karşılanmamış olur ve kaygılandığı zaman kendisini sakinleştirebilen pozitif bir anne imgesini ya da iç sesini içselleştirememiş olur. Kişi ilerideki yetişkinlik hayatında da bağ kurma ihtiyacının partneriyle olan ilişkisinde de karşılanmadığında kişinin kendilik yapısındaki negatif terk edilmişlik imgesi tetiklenir ve yoğun bir öfke ortaya çıkar kişinin terk edilmiş kendilik imgesine karşı içselleştirdiği pozitif bir kendilik imgesi veya kendi kendini sakinleştirecek ve özgüvenini artıracak içselleştirilmiş bir objeye (anneye) ait pozitif bir içsel telkin olmadığı için kişi öfkesini tetiklenen olumsuz kendiliğin kaynağı olarak gördüğü eşine şiddet olarak yansıtır. Şiddet anında eşini bir bütün olarak göremeyen kişi eşini sadece kendiliğinin olumsuz tarafını tetikleyen sadece kötü biri olarak görürken şiddet sonrası dönemde eşinin kendisini terk etmesinden korkan kişi eşinin sadece iyi yönlerini gören ve onu terk etmemesi için ona iyi davranan birine dönüşmektedir (Zosky,2003; Zosky1999). Aile içi şiddet faili erkeklerinde kendi çocukluklarında duygusal ihmalin ve fiziksel şiddetin kurbanı olduğunu gösteren çalışmalar ise aile içi şiddet gösteren yetişkinlerin olumsuz bir nesne ilişkilisine ve kendilik algısına sahip olduğu görüşünü destekleyen bulgulardır (Dutton,1996). Van ‘da yaşayan kadınların deneyimlediği şiddet olaylarını inceleyen bir tez çalışmasında ise “Kadın 10” olarak isimlendirilen kişinin aile içi şiddet deneyimi nesne ilişkileri kuramı çerçevesinde açıklanabilir. Kadın 10’un en büyük aruzunun okula gitmek olduğunu ama bu durumun abisi tarafından engellendiğini söylemektedir. Kendi ailesinde ise aile içi şiddet gördüğünü babasının ve abisinin baskısından kurtulmak için gelen ilk evlilik teklifinde evden ayrıldığını ama evlendiği eşinin de kendisine aile içi şiddet uyguladığını kendisine en küçük hatasında bağardığını ve küfrettiğini kendisiyle sadece cinsel açıdan bir yakınlık kurduğunu söylemektedir. Eşinin en çok onu üzgün gördüğünde veya çocukların hayatıyla ilgili sorunlarla karşılaştığında çok şiddetli bir şekilde öfkelenildiğini ve de sorunu çözemediği için kendisini yetersiz hissettiğini ve de sözel veya fiziksel şiddetle çocuklara ve kendisine saldırdığını söylemektedir. En çok şiddeti ise dokuz aylık hamile olduğu dönemde gördüğünü söylemektedir. Eşinin kendisine ağzına almak istemediği hakaretler ettiğini sık sık dile getirmektedir. Eşinden gördüğü şiddetten sonra eşinin genellikle kendisine gelip ağladığını ve onu affetmesi için yalvardığını söylemektedir. Özür dilediği dönemlerde eşinin kendisinin “işe yaramaz” ve “zayıf bir adam” olduğunu itiraf ettiğini söylemektedir. Eşinin ona

neden şiddet uyguladığını sorduğu zaman ise eşinin ona “sana gücüm yetiyor” dediğini belirtmektedir. Kadın 10 kendisinin yaşadığı olaylardan sonra “duygusal”, “çaresiz”, “zayıf” ve “güçsüz” hissettiğini kendisini bir insan olarak hissetmediği söylemektedir (Okutan,2007,a ,66-173 syf). Nesne ilişkileri kuramı açısından bakıldığında kadın 10’nun eşi kendisini zayıf ve yetersiz bir erkek olarak görmekte ama kendisiyle ilgili olumsuz kendilik tanımlarını kabul etmekte zorlanmaktadır. Kötü kendilik tanımlarını bölme savunma mekanizmasıyla kendisinden uzaklaştırmakta ve kendisinden uzaklaştırdığı “yetersiz” veya “işe yaramaz” biri olmaya yönelik algıları kendi eşine yansıtmakta ve de sanki kadın 10 yetersiz, zayıf veya güçsüz biriymiş gibi davranmaktadır. Kadın 10’nun eşi kendisini önce küfrederek yetersizliğini ona yansıtmakta daha sonra da ona şiddet uygulayarak onu gerçekten çaresiz ve zayıf hissettirerek kendi yetersizliğini yansıtmaya devam etmektedir. Kadın 10 ise yansıtılan yetersiz ve zayıf biri olma algısını özdeşleşme savunma mekanizmasıyla benimsemiş ve kendisini çaresiz ve de zayıf biri olarak görmeye başlamış en sonunda da ilaç olarak intihar etmeye kalkışmıştır. Yansıtılmalı özdeşleşme savunma mekanizmasını kullanarak kadın 10’nun eşi kendisini “yetersiz”in tam aksine en azından eşine karşı güçlü hissetmiştir. Kadın 10’nun eşi kadın 10’na şiddet uygularken onu çok kötü (yetersiz) bir varlık olarak görüyorken şiddet uyguladıktan sonra onu affetmesi için yalvarırken de kadın 10’nu çok değerli ve onu terk edebilecek kadar güçlü görmekte olup kendi eşinin güçlü ve zayıf yanlarını bir bütün olarak algılayamamakta dolayısıyla da parça-bütün algısı özellikleri göstermekte olabilir. Parça-bütün algısı özeliği gösteren kadın 10’nun eşi gelişimsel olarak halen paranoid-şizoid dönem de kalmış olabilir.

2.3. Bağlanma Kuramı ve Aile İçi Şiddet

Bir psikanalist olan John Bowlby 1. ve 2. Dünya savaşında yetim kalan çocuklarla çalıştığı dönemde bakım verenlerinden ayrılan yetimhanedeki çocukların önce ayrılığı protesto ettiklerini sonra çaresizlik yaşadıklarını en sonunda da etraflarındaki yaşanan olaylara veya kişilere karşı bir ilgisizlik geliştirdiği gözleminden yola çıkarak bebek ile bakım veren arasındaki kurulan duygusal bağa odaklı araştırmalar yapmıştır (Eckerman,1996;Bowlby,1982a). Yaptığı araştırmaların sonucunda bebeklerin kendileri ve bakım verenleriyle ilgili içsel bir çalışma modeli geliştirdiğini ve bebeğin yetişkinlik dönemi de dahil olmak üzere kuracağı kişiler arası ilişkileri de bakım vereni ile kurduğu ilk duygusal ilişki üzerinden anlamlandıracağını söylemektedir (Bowlby,1982b). Nesne ilişkileri kuramcısı olan Mary Ainsworth ise John Bowlby’nin kurmuş olduğu güvenli ve güvensiz bağlanma ve içsel çalışma modeli hakkındaki kuramını geliştirerek bebeğin bakıcısına yönelik üç bağlanma şekli geliştirdiğini söylemektedir. Bebekler annelerinden ayrılışlarına yönelik verdikleri davranışsal tepkilere göre güvenli, kaygılı veya kaçınan bağlanma örüntüleri göstermektedirler (Main,1990). Bartholomew & Horowitz ise yetişkin bağlanma biçimlerine yönelik çalışmalar yapmış ve Ainsworth’un bebekler için oluşturduğu bağlanma şekillerine paralel olarak yetişkinler için güvenli,

saplantılı, korkulu ve kayıtsız bağlanma tarzları belirlenmiştir (Bartholomew,1991a). Güvenli bağlanma gösteren yetişkinler kendilerini sevebilir değerli ve diğerlerini de ulaşılabilir ve güvenilir görür, ilişki kurma ve sürdürme konusunda sorun yaşamazlar. Saplantılı bağlanma gösteren kişiler ise kendileri hakkında olumsuz diğer kişiler hakkında olumlu inançlara sahip oldukları için yakın ilişki kurmaktan kaçınmazlar ama diğer insanlara çok bağımlı hale geldikleri bir ilişki örüntüsü gösterirler. Kayıtsız bağlanmada ise kişilerin kendileri hakkında olumlu başkaldırı hakkında olumsuz düşündükleri için kişilerarası ilişkilere yönelik bağımlılıkları düşük olup genelde kişiler arası ilişki kurmaktan da kaçınmaktadırlar. Kaygılı bağlanma tarzına sahip kişiler ise hem kendileri hem de diğerleri hakkında olumsuz inançları olduğu için hem diğer kişilerden kaçınmaları yüksektir hem de hayatındaki kişilere bağımlılık gösterme düzeyi düşüktür (Bartholomew,1991b). Güvensiz bağlanma örüntüsüne sahip olan kişiler eşlerinden ayrılma ihtimali olduğunda ya da düşündüklerinde güvenli bağlanma gösteren kişilere göre daha fazla ayrılık anksiyetesi yaşarlar ve eşlerini ilişki içinde tutabilmek için daha fazla partner şiddeti kullanma eğilimi gösterebilirler (Dutton,1993). Saplantılı bağlanma gösteren kişiler kişilerarası yakınlık ihtiyaçlarını daha fazla hissettikleri ve terk edilme kaygısını daha fazla yaşadıkları için yakınlık ihtiyaçlarını karşılamak adına partnerlerine daha fazla şiddet gösterebilirler (Henderson,2005). Kaygılı bağlanma gösteren kişilerin ise partnerleriyle kişiler arası bir çatışma yaşadıklarında partnerini kendisinden uzaklaştırmak için partner şiddeti kullanma eğilimi daha yüksektir (Spencer,2020). Türkiye de yapılan eşinden şiddet görmüş olan kadınlar üzerinde yapılan bir araştırmada kadınlar eşlerinin kıskançlığını vurgulamaktadır: “Çok kıskançtı. Nişanlıyken işten ayrılmam konusunda diretmişti. Dışarı çıktığımda niye bana haber vermedin derdi” veya “Eşim çok kıskançtı. Sorunlarımız kıskançlığından kaynaklanırdı. Telefonda takip sistemi vardı. Kıyafetime, işe gitmeme karıştırdı” (Vasi, 2019a: 89). Türkiye de yapılan bağlanma stilleri ile partner şiddeti arasındaki ilişkiyi inceleyen bir korelasyon analizine göre ise çocukken aile içi şiddete maruz kalma ile kaygılı bağlanma stiline sahip olma arasında bir ilişki varken aynı araştırmada kaçınmacı bağlanma stili ile partner şiddeti arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır(Böge, 2024).Türkiye’de yapılan bir diğer korelasyon çalışmada da kaçınan bağlanma stili ile partner şiddeti arasında anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki bulunmuş bulunan sonuca göre güvensiz bağlanmaya sahip olan kişilerin daha fazla bağlanma kaygısı olduğu ve de yaşadıkları kaygıyı kontrol edemedikleri için dışarıya saldırganlık davranışı olarak yansıttıkları vurgulanmıştır(Çakır, 2024). Bir araştırmada, aile içi şiddet olaylarından aile içindeki bireylerin ailenin bir üyesi tarafından rehin alındığı veya öldürüldüğü durumlara ilişkin FBI raporları incelenmiştir. Ortak nokta olarak, öldürülen eşlerin kendilerini öldüren eşlerinden ya birkaç ay önce ayrılıkları ya da öldürülmeden hemen önce eşlerini boşanma ile tehdit ettikleri görülmüştür (Hasselt,2005a). Araştırmada yayımlanan bir olay ise şu şekilde sunulmuştur; vaka 1995 yılında polisin beş çocuk babası birinden eşinin ve üvey kızının intihar etğine yönelik bir

ihbar almasıyla başlamış. Daha sonraki süreçte eve gelen polis memurları olayın yaşandığı sırada evde olan 10 yaşındaki kızıdan öğrendiklerine göre annesinin eşi tarafından aldatıldığını öğrendiğini onu boşamak için bir avukat tuttuğunu söylediğini bu sözden hemen sonra ise babasının silahını çekip üvey kızı ve anneyi vurduğunu belirtmiştir. Daha sonraki sorgulamalarda ise öldürülen eşin kocasının sevgilisini de arayarak tehdit ettiği öğrenilmiştir. Sorgulamanın ilerleyen aşamasında ise kocanın eşini öldürüldükten sonra sevgilisini aradığı ve işlediği suçu itiraf ettiği, sevgilisine işlediği suçu ikisi için ve onun iyiliği için yaptığını söylediği öğrenilmiştir (Hasselt,2005b). Bağlanma kuramına göre eşine şiddet uygulayan erkeklerin güvensiz bağlanmadan dolayı yalnızlığı tolere edemedikleri ve eşleriyle ilişkileri zayıfladığı sırada eşlerine şiddet uygulamaya başladıkları görülmektedir (Fonagy,1999). Kişinin eşinden ayrılmadan önce yalnız kalmamak için bir partner bulması ile eşinin ondan boşanacağını ve onun sevgilisini de tehdit ettiğini söylemesi üzerine yoğun bir şekilde duygusal olarak tetiklenmesi kişinin terk edilme ve reddedilme korkusunun tetiklenmesinden kaynaklı olabilir. Kişinin reddedilmeye ve terk edilmeye yönelik göstermiş olduğu kaygı ise kaygılı bağlanma tarzına sahip olduğunu gösteriyor olabilir. Kaygılı bağlanmaya sahip kişiler kurdukları duygusal bağ tehdit edildiğinde öfke ve partner şiddeti gösterebilirler yaşanan olayda ise kişinin hem eşi tarafından boşanacağını öğrenmesi aynı zamanda da sevgilisinin eşi tarafından tehdit edildiğini öğrenilmesi kurduğu duygusal bağ karşı bir tehdit olarak algılanmış olduğu için kendisinin de beyan ettiği üzere duygusal bir anda eşini vurmuş ve de daha sonrasında sevgilisini arayıp aralarındaki duygusal bağı korumaya yönelik konuşmalar yapmasına sebep olmuş olabilir. Bir araştırma da göstermektedir ki kaygılı bağlanma tarzına sahip olan kişiler duygularını ve düşüncelerini sağlıklı bir şekilde düzenleyemediği için eşler arası çatışmaları yönetememekte ve de şiddete başvurabilmektedir (Bookwala,1998). Vakada eşler arası bir çatışma sonucunda ortaya çıkan saldırganlığın sebebi ise kocanın sahip olduğu kaygılı bağlanma tarzı nedeniyle çatışmayı yönetemeyip şiddet kullanmış olması olabilir.

2.4. Sosyal Öğrenme Kuramı ve Aile İçi Şiddet

Sosyal öğrenme kuramı, klasik koşullanma ve edimsel koşullanma süreçlerini bir araya getiren kapsamlı bir öğrenme kuramıdır. Klasik koşullanma, organizmaların doğal olarak tepki verdiği koşulsuz uyarıcı ile başlangıçta herhangi bir tepki oluşturmayan nötr uyarıcının eşleştirilmesi sonucunda, nötr uyarıcının da koşulsuz uyarıcıyla benzer tepkileri tetikleyebilir hale gelmesini ifade eder. Edimsel koşullanma ise bireyin sergilediği davranışların sonuçlarına bağlı olarak, bu davranışların tekrar edilme olasılığının artması veya azalması sürecine dayanır. Sosyal öğrenme kuramı, bu iki temel öğrenme mekanizmasını birleştirerek bireylerin gözlem, taklit ve model alma yoluyla öğrenme süreçlerini nasıl gerçekleştirdiğini açıklamaktadır. (O'Leary,1988). Sosyal öğrenme kuramına göre canlılar sadece kendi deneyimlerinden değil başka canlıların deneyimleri aracılığıyla da öğrenmeyi

gerçekleştirebilirler (Bandura, 1969). Kişi kendi davranışı sonucunda ödül aldığında o davranışı tekrarlama olasılığı arttığı gibi bir başkasının davranışının da ödüllendirildiğini gördüğünde de davranış dolaylı olarak pekiştirilmekte ve davranışın tekrarlanma olasılığı da artmaktadır. Kişi gözlemlediği davranışın cezalandırıldığını gördüğünde ise davranış dolaylı olarak cezalandırıldığı için kişi tarafından tekrarlanma olasılığı azalmaktadır (Bandura, 1977a). Sosyal öğrenme kuramına göre davranışın öğrenilmesinde dolaylı ödül ve ceza ile model alma süreci rol almaktadır. Model alma süreci ise dikkat etme, geri çağırma, davranışın yenilenmesi ve motivasyonel aşama olarak dört aşamadan oluşmaktadır. Dikkat aşamasında kişi model alacağı kişiye dikkatini yoğunlaştırmalıdır. Model alınacak davranışın şiddeti, sıklığı ve model alan kişinin ödül beklentisi dikkatin odaklanması konusunda etkilidir. Geri çağırma aşamasında kişi görsel olarak kaydettiği bilgiyi gerektiğinde farklı bir yerde ve zaman da geri çağırmaktadır. Davranışın yenilenmesi aşamasında ise kişi zihnindeki imgesel davranışı dış dünyada uygulamaktadır. Motivasyon aşamasında ise kişinin davranışı sonucunda davranış amacına ulaşırsa yani pekiştirilirse kişide davranışı sergileme olasılığı artar pekiştirilmezse kişinin davranışı sergileme olasılığı azalır (Bandura, 1977b). Kişinin davranışı model alma sürecinde edimsel olarak koşullanırken aynı zamanda kişi belli bir tepkiyi belli bir uyararla zamanla eşleştirmeyi öğrenmeye başlaması da sosyal öğrenme kuramındaki klasik koşullanma olgusunu işaret etmektedir. Kişi sadece gördüğü bir davranışı model almaz aynı zamanda duyduğu ve okuduğu bir davranışı da model alır (Bandura,1969). Sosyal öğrenme kuramına göre saldırganlık davranışı gözlem yoluyla öğrenilebilmektedir. Albert Bandura bir grup çocuğu alıp iki gruba ayırmıştır: İlk gruptaki çocuklara, Bobo isimli bir hacı yatmaz bebeğini döven yetişkinin görüntüsünü gösterdikten, sonra çocukları hacı yatmaz bebeğinin bulunduğu odaya koymuştur. Diğer grup çocuğa ise Bobo isimli hacı yatmaz bebeğini dövmeyen onunla sakince oynayan bir yetişkinin görüntüsünü gösterdikten sonra ikinci gruptaki çocukları da Bobo isimli bebeğin bulunduğu odaya koymuştur. İlk gruptaki çocuklar Bobo isimli bebeğe yönelik izlediği görüntülerdeki gibi şiddet uygularken, ikinci gruptaki çocuklar Bobo isimli bebeğe şiddet uygulamamışlardır. Yapılan deneyde saldırganlık davranışının model alma yoluyla öğrenildiğini kanıtlamıştır (Bandura,1961). Sosyal öğrenme kuramı aile içi şiddet açısından ise şiddetin kuşaklar arası aktarımıyla ilgilenmektedir. Şiddetin olduğu bir yerde büyüyen çocuklar, bu davranışları öğrenebilir, taklit edebilir ve gelecek ilişkilerinde uygulayabilirler. Geçmişte yaşanan istismarın sonucu olarak da kişiler kendilerinin de istismar edildikleri ilişkiler içinde bulunabilmektedirler (Bowker ,1983). Türkiye’de bulunan kadın konuk evlerinde yapılan araştırmalarda, gerek aile içi şiddet mağdurlarının gerekse aile içi şiddet faillerinin çocuklukta aile içi şiddete tanıklık ettiklerine dair sonuçlara ulaşılmıştır (Okutan,2007,b; Vasi,2019b). Bir tez araştırmasında, aile içi şiddet yaşayan kadınlar ile görüşmeler yapılmış ve bir anne çocuklarının yaşanan aile içi şiddetten nasıl etkilendiğini şu şekilde açıklamıştır; anne erkek çocuğun daha ajite bir şekilde işte ve okulda kız ve erkek arkadaşlarına

saldırıldığını ve de boğuştuğunu belirtirken kız çocuğun da ise içe kapanma, konuşmakta kaçınma, duygularını paylaşmama ve hareketsiz bir çocuğa dönüştüğünü söylemektedir (Nadir,2016,138 syf). Sosyal öğrenme kuramına göre, yaşanan olaydaki erkek çocuk babasının davranışlarına dikkat etmiş, model alma aşamasında ise evde sıkça tekrarlandığını ve babasının annesi üzerinde kontrol sahibi olma ödülüne ulaşmasına yardımcı olduğunu gördüğü şiddet davranışını model almış kayıt ettiği şiddet davranışının görüntüsünü arkadaşları ile kurduğu iletişim sırasında davranışlarına yansıtarak uygulamış ve de istediği kontrolü elde ettiği için şiddet davranışlarını diğer ilişkilerinde de uygulama konusunda motive olmuş olabilir. Kız çocuk ise annesinin davranışlarına dikkat etmiş, annesinin şiddet karşısında ki hareketsizliğini ve şiddet sonrası eşiyile konuşmaktan kaçınma ve benzeri davranışların yaşanan şiddeti azaltmış olabileceğini model almış model aldığı davranışı görsel olarak zihnine kaydeden kız çocuğu diğer insanlardan kaçınma ve de hareketsiz kalma davranışlarını arkadaşlarıyla kurduğu iletişimde göstermeye başlamış, diğer insanlarla çok iletişim kurmadığı içinde bir kişiler arası sorun yaşamamış ve de diğer insanlardan kaçınmaya ve hareketsiz kalmaya motive olmuş olabilir. Erkek çocuk aile içi şiddet faili olma olasılığı artmışken, kız çocuğun ise gelecekte bir aile içi şiddet mağduru olsa dahi hareketsizlik davranışından dolayı ilişkiyi terk edemeyen, bir aile içi şiddet mağduru olma olasılığı artmış olabilir.

2.5. Bilişsel Psikoloji Kuramı

Psikanalist Albert Ellis, terapi seanslarında psikanalitik yöntemi uyguladığı danışanlarının farkındalık düzeylerinde artış gözlemlemesine karşın, duygu durumları ve davranışlarında anlamlı bir değişim meydana gelmediğini tespit etmiştir. Bu durum üzerine, Stoacı filozoflar Marcus Aurelius ve Epiktetos'un düşüncelerini davranışçı terapi yöntemleriyle birleştirerek danışanlarına uygulamaya başlamış ve zamanla Rasyonel Duygusal Davranışçı Terapi (Rational Emotive Behavior Therapy - REBT) yaklaşımını geliştirmiştir. Bu kuram, bireylerin irrasyonel inançlarını sorgulayarak daha işlevsel düşünce, duygu ve davranış kalıpları geliştirmelerini hedefleyen bilişsel-davranışçı terapi ekolüne önemli bir katkı sağlamıştır (Ellis,1962). Kişilerin duygusal olarak acı çekmesine neden olan şey, yaşadıkları olaylar değil o olaylara yönelik yaptığı atıflar olduğunu vurgularken Albert Ellis aynı zamanda kişilerin olayları irrasyonel bir şekilde yorumladıklarından dolayı da duygusal acı çektiklerine dikkat çekmiştir (Ellis,1994). Kedisi de psikanalist olan Aaron T. Beck ise depresif hastalarla yaptığı araştırmalar sonucunda, depresif hastaların çektikleri duygusal acının bilinçdışı çatışmalarından daha çok bilinçli düşüncelerinden kaynaklandığı sonucuna varmıştır (Beck,2021). Albert Ellis'in irrasyonel düşüncelerine benzer olarak bilişsel psikoloji yaklaşımını geliştirmiştir (Beck,1976). Beck ruhsal rahatsızlıklar yaşayan kişilerin kendileri, dünya ve gelecek hakkında olumsuz inançlara sahip olduklarını kendi olumsuz inançları ile baş etmek için ara inançlar denilen kendileri ve diğer insanlar hakkında varsayımlar ve kurallar geliştirdiklerini ara inançların ise kişilerin olayları

çarpıtarak yorumlamalarına yol açan bilişsel çarpıtmalara yol açtığına yönelik, bir kuram geliştirmiştir (Beck, 1970). İlk olarak depresyona özgü bulunan bilişsel çarpıklıkların daha sonra öfke problemi ve şiddet suç işlemiş kişilere özgü hallerinin de araştırıldığı çalışmalar yapılmıştır. Bilişsel davranışçı yaklaşıma göre şiddet suçu işlemiş kişilerde şiddetin sebebi, kişinin öfke nöbeti yaşamasıdır (Kassinove, 2002). Öfke nöbetini oluşturan değişkenler ise öfkeyi tetikleyen rahatsızlık uyandırıcı bir uyarının gelmesidir. Kişi rahatsız edici uyarıyı öfke problemi yaşayan kişilere özgü olan bilişsel çarpıtmalarla değerlendirip, öfkesini artıracak şekilde yorumlamakta, öfke hissetmekte ve kalp atımı terleme baş ağrısı gibi bedensel tepkiler yaşamakta ve öfkesini dindirmek için saldırgan davranışlarda bulunmaktadır (Toohey, 2021a). Bireyin yaşadığı olumsuz bir deneyimi öfke nöbetine dönüştüren temel etken, bilişsel çarpıtmalardır. Bu çarpıtmalar, olayların birey tarafından algılanış biçimini etkileyerek duygusal tepkilerin şiddetlenmesine yol açar. Felaketleştirme çarpıtması, bireyin yaşadığı olayın sonuçlarını gerçekte olduğundan çok daha kötü ve katlanılmaz olarak algılamasına neden olurken, rahatsızlığa düşük tolerans bireyin öfkesine tahammül edemeyeceğini ve bu duygunun üstesinden gelemeyeceğini düşünmesine yol açar. Talepkârlık, kişinin diğer insanların kendi beklentileri doğrultusunda hareket etmesi gerektiğine dair katı ve kesin inançlar geliştirmesiyle ortaya çıkar. Diğerlerine değer biçme çarpıtmasında birey, öfkesinin yöneldiği kişiyi değersiz, işe yaramaz veya tamamen olumsuz bir birey olarak değerlendirme eğilimindedir. Benzer şekilde, kendine değer biçme çarpıtması, bireyin kendi benliğini önemsiz veya yetersiz olarak algılamasına yol açar. Adaletsizlik algısı, bireyin karşı tarafın kendisine haksızlık yaptığını düşünerek mağduriyet hissi geliştirmesine neden olurken, intikam alma düşüncesi bireyin karşı tarafın acı çekmeyi veya cezalandırılmayı hak ettiğine inanarak misilleme yapma eğilimi göstermesine sebep olur. Bu bilişsel çarpıtmalar, bireyin olayları nesnel bir bakış açısıyla değerlendirmesini engelleyerek, öfke tepkilerinin şiddetlenmesine ve sürdürülmesine neden olmaktadır (Toohey,2021b). Başka bir çalışmada ise şiddet suçundan cezaevine girmiş mahkumların, çevrelerine ve ailelerine yönelik şiddet uygulamalarına yol açan bilişsel çarpıtmalarına değil ara inançlarına bakılmıştır. Araştırma bulgularına göre, bireylerin şiddeti normalleştirme eğiliminde oldukları ve şiddetin genel adaletin ve düzenin sağlanması için gerekli bir araç olduğuna inandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca, bireylerin “ya dövülmek zorunda ya da dövmek zorunda kalma” düşüncesine sahip oldukları ve şiddetin bir kontrol mekanizması olarak görüldüğü belirlenmiştir. Bununla birlikte, bazı bireylerin şiddet karşısında kontrolünü kaybettiklerine dair inanç geliştirdikleri de gözlemlenmiştir (Polaschek,2008a). Şiddetin normalleştirilmesi ara inancı şiddetin sorun çözme ve saygı kazanma gibi çok sayıda yararı, varken çok az sayıda zararı olduğu için günlük hayatta insan etkileşiminin de kullanılan doğal bir iletişim yolu olduğuna yönelik bir varsayımdır. Ya dövülmek zorunda ya da dövmek zorunda olduğuna yönelik ara inanç kişinin kendisine düşman olan kişilerle dolu olduğu bir dünyada kişinin sosyal statü kazanması için şiddeti kullanması gerektiğine yönelik inancı olup, ikiye

ayrılmaktadır. Kendini geliştirme ara inancında kişiler kendi sosyal imajlarını geliştirmek için aktif olarak yüksek bir özgüvenle çevresindekilere meydan okuyabileceği fırsatları arayıp sosyal baskınlığını gösterme çabası içindedir. Kendini koruma ara inancında ise kişi güvenilmez ve düşmanca olan bir dünyada kendisini korumak için şiddete başvurması gerektiğine asıl kurbanın kendisi olduğuna inanmaktadır. Genel düzeni veya adaleti sağlaması gerektiği ara inancında ise kişi ahlaki olarak üstün olduğunu insanları disipline etmek, düzeni ve ailesini korumak için şiddet kullandığına inanmaktadır. Kontrolünü kaybetme ara inancında ise kişi kendi öfkesini kontrol edemediğine inanmakta ve diğer insanların onun öfkesini tetikledikleri için suçlamaktadır (Polaschek,2008b). Bir araştırma kapsamında eşine şiddet uygulayan üç kadınına yönelik vaka analizi çalışması yapılmıştır. Vakalardan biri olan Claire, çocukluğunda annesi tarafından ihmal edilmiştir. Claire'in annesi madde bağımlılığından dolayı günlük hayatını madde kullanımı ve arkadaşlarıyla vakit geçirerek sürdürmektedir. Claire çocukken kendisinin seviemez ve değersiz biri olduğunu öğrenmiştir. Annesinin Claire'in kardeşlerine şiddet uygulamazken, Claire fiziksel şiddet uygulaması da Claire'in kendi hakkındaki olumsuz inancını desteklemiştir. Claire çocukken kendisini şiddetten korumak için insanlardan uzak durması gerektiğini öğrenmiştir. Claire yetişkin olduğunda ise son iki partnerine şiddet uyulamaya başlamıştır. Son partnerinin de madde bağımlılığı olması ve arkadaşlarıyla beraber vakit geçirirken Claire'ı ihmal etmesi Claire'a geçmişte kendisini ihmal eden annesini hatırlatmış ve değersizlik hakkındaki inançlarını tetiklemiştir. Değersizlik inancı tetiklenen Claire önce pasif agresif bir şekilde partnerini terk etmekle tehdit etmiş, partneri ise her seferinde daha çok Claire'a öncelik vereceğini söylemişse de madde kullanım alışkanlığı ve ihmale devam etmiştir. Claire şiddetin dozunu artırarak fiziksel şiddet kullanmaya başlamış ve bu sayede partnerinin üstünde kontrol kurabileceğini ve de partnerinden istediği ilgiyi alabildiğini görmüş bir noktadan sonra fiziksel şiddet parteri üstünde beklediği etkiyi yapmadığında, partnerinin bıçaklayarak öldürmüştür(Mappin,2013). Claire'in annesinden gördüğü ihmalkarlık ve şiddetten dolayı dünyanın tehlikeli bir yer olduğu inancı geliştirmesi uyguladığı şiddeti kendisini olası tehlikelerden korumak için uygun bir araç olarak görmesine yol açmış olabilir. Şiddetin ilişkiye çok az hasar verdiği ve partnerinden istediği ilgiyi bir sürede olsa alabilmesini sağladığı için şiddeti normal ve işlevsel bir sorun çözme yöntemi olduğuna dair de bir başka ara inanca sahip olmuş olabilir. Partnerinin madde bağımlılığından ötürü kendisini ihmal etmesini ise kendi değersizliğinin bir kanıtı olarak görmesi ise olayları objektif olarak değerlendirememesi ve kendisine değer biçme bilişse çarpıtmasından dolayı olumsuz olayları kendisinin değersiz ve ya yetersiz biri olduğu şeklinde yorumlamasına ve öfke patlaması yaşamasına neden olmuş olabilir. Clair'in talepkarlık bilişsel çarpıtmasıyla partnerinin onun istediği gibi davranmak zorunda olduğu düşüncesini geliştirmesi sonucunda Clair'in partnerinin birkaç defa da olsa onu ihmal etmeyeceğini söyleyip tıpkı Clair'in annesi gibi onu ihmal etmesi sonucuna yol açmış olabilir Clair'in adaletsizlik ve felaketleştirme bilişsel

çarpıtmasıyla da yaşanan sonucu çok büyük bir haksızlığa uğradığı şeklinde yorumladığı için de zamanla artan öfke patlamaları yaşamış ve de son çatışmada ise intikam alma bilişsel çarpıtmasıyla birlikte partnerini cezalandırmak için bıçaklamış olabilir.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Klinik psikoloji alanında psikopatolojinin açıklanması ve kişilik gelişiminin açıklanmasını içeren kişilik kuramlarının aile içi şiddet olgusuna uyarlandığı zaman aile içi şiddetin ortaya çıkması ve sürmesinde rolü olan gerek istismarcının gerekse mağdurun yaşadığı psikolojik süreçleri açıklamak konusunda yararlı bilgiler verdiği görülmektedir. Kişilik kuramlarına bakıldığında; aile içi şiddet olgusunu, ilk başta daha bilinç dışında kalan düşünceler ve geçmiş yaşantılarla açıklarken daha sonraki kişilik kuramlarının, gelişmesiyle birlikte aile içi şiddet olgusuna yol açan geçmiş yaşantılara dayalı öğrenmelerin ve bilinç düzeyindeki ödül-ceza beklentilerinin ve de gerçekçi olmayan düşüncelerin aile içi şiddet hakkındaki açıklamalarda daha ön plana çıktığı görülmüştür. Psikoloji alanında aile içi şiddeti açıklamak için çok sayıda çalışma yapılsa da aile içi şiddet sadece psikoloji kuramlarıyla açıklanamayacak kadar, içinde sosyal, kültürel, ekonomik ve politik unsuları barındıran karmaşık bir olgudur. Aile içi şiddetin karmaşık bir olgu olması ise yaşanan olgunun açıklanabilmesi için birçok disiplinin bir arada çalışmasını gerektirmektedir. Gelecek çalışmalarda genel olarak kişilik ve psikopatoloji oluşumunu açıklayan kuramlar, yerine sadece aile içi şiddeti açıklamaya özgü geliştirilmiş teorilerin ve modellerin araştırılmasının daha yararlı olabileceği düşünülmektedir. Literatürde bulunan aile içi şiddet faili hakkındaki psikolojik açıklamalara dayanılarak, aile içi şiddet faillerinin tespit edilmesine yönelik olarak kurulan resmi birimler üzerinden yapılacak saha araştırmalarının, buna göre çıkarılacak yasaların ve rehabilitasyon programlarının geliştirilmesinin, yaşanan sorunların çözümünde daha yararlı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Avrupa Konseyi Sözleşmeler Dizisi - No. 210: Kadına Yönelik İddet ve Aile içi şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi, İstanbul (2011), <https://rm.coe.int/1680462545>
- Bowker , L.H. (1983). *Beating wife-beating*. Lexington,MA:Lexington
- Brandt, S., & Rudden, M. (2020). A psychoanalytic perspective on victims of domestic violence and coercive control. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 17(3), 215–231. <https://doi.org/10.1002/aps.1671>Black, (1976). *The Behavior of Law*. New York: Aca- demic Press.
- Bartholomew K, Horowitz LM. (1991). Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *J Pers Soc Psychol*. 61(2):226-44. doi: 10.1037//0022-3514.61.2.226. PMID: 1920064.
- Bowlby, J. (1982). *Attachment and loss: Vol. 1 Attachment* (2nd ed.). New York, NY: Basic Books.
- Böge,V.(2004). Üniversite Öğrencilerinde Erken Dönem Uyumsuz Şemalar, Yetişkin Bağlanma Stilleri ve Yakın Partner Şiddeti Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Niğde Örneği, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>
- Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1961). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 575-582.
- Beck JS, Fleming S. A Brief History of Aaron T. Beck, MD, and Cognitive Behavior Therapy. *Clin Psychol Eur*. 2021 Jun 18;3(2):e6701. doi: 10.32872/cpe.6701. PMID: 36397957; PMCID: PMC9667129.
- Beck, A. T. (1970). Cognitive therapy: Nature and relation to behavior therapy. *Behavior Therapy*, 1, 184–200.
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and emotional disorders*. New York: International Universities Press.
- Britannica:violence, <https://www.britannica.com/topic/violence> (25 Mart 2025'te ulaşıldı).
- Bookwala, J., & Zdaniuk, B. (1998). Adult attachment styles and aggressive behavior within dating relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 15(2), 175–190. <https://doi.org/10.1177/0265407598152003>.
- Cashdan, S. (1988). *Object relations therapy: Using the relationship*. W W Norton & Co.

- Cogan,R.,Porcerelli,J.H.,Dromgoole,K.,(2001). "Psychodynamics of Partner, Stranger, and Generally Violent Male College Students". *Psychoanalytic Psychology* Vol. 18, No. 3, 515-533
- Carlson, B. (1984). Causes and maintenance of domestic violence: An ecological analysis. *Social Service Review*, 58, 569-587.
- Coker AL, Davis KE, Arias I, Desai S, Sanderson M, Brandt HM, Smith PH. Physical and mental health effects of intimate partner violence for men and women. *Am J Prev Med*. 2002 Nov;23(4):260-8. doi: 10.1016/s0749-3797(02)00514-7. PMID: 12406480.
- Çakır,G.(2004). Yetişkinlerde Bağlanma Stilleri ve Yakın Partner Şiddeti Arasındaki İlişkide Öfke İfade Tarzı ve Öfke Kontrolünün Aracı Rolü, İstanbul Okan Üniversitesi Psikoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Dutton, D. G., & Painter, S. (1993). Emotional attachments in abusive relationships: A test of traumatic bonding theory. *Violence and Victims*, 8(2), 105–120. <https://doi.org/10.1891/0886-6708.8.2.105>
- Dutton, D.G., Starzomski, A., and Ryan, L. (1996). Antecedents of Abusive Personality and Abusive Behavior in Wife Assaulters. *Journal of Family Violence*, 11, 2, 113-132.
- Eşkinat, R. (2013). "Türkiye’de kadına yönelik ekonomik şiddet" (Boşanmış kadınlara yönelik araştırma)*Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 289 - 302 .
- Ellis, A. (1962). Reason and emotion in psychotherapy. Secaucus, NJ: Lyle Stuart.
- Ellis, A. (1994). Reason and emotion in psychotherapy. Revised and updated edition. New York: Birch Lane Press.
- European Institute for Gender Equality: psychological violence , <https://eige.europa.eu/>
- Freud, S.(1964) "New Introductory Lectures on Psycho-Analysis",*The Standart Edition* (Vol.22)
- Follingstad, D. R., & DeHart, D. D. (2000). "Defining psychological abuse of husbands to ward wives: Contexts, behaviors, and typologies. " *Journal of Interpersonal Violence*, 15(9), 891–920. <http://dx.doi.org/10.1177/088626000015009001>.
- Ficula, D. S. (2011). Psychoanalysis and the men’s centre: A Domestic violence approach. (Master Theses). www.etd.ceu.hu/2011/ficula_desiree.pdf den alınmıştır.
- Fonagy, P. (1999).Male Perpetrators of Violence Against Women: An Attachment Theory Perspective. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 1, 7–27. <https://doi.org/10.1023/A:1023074023087>
- García-Moreno, C., Jansen, H. A. F. M., Ellsberg, M., Heise, L., & Watts, C. (2005). "WHO multi-country study on women's health and domestic violence against

women: Initial results on prevalence, health outcomes and women's responses.”
Geneva: *World Health Organization*.

George J, Stith SM. (2014). An updated feminist view of intimate partner violence. *Family Process*; 53: 179–93.

Hall,C.S. , Lindzey.G, Loehlin,J.C , Manosevitz,M.(1985) “Introduction to Theories of Personality.”,*international Edition*.

Hjelle, L. A., (1992). “*Personality theories: Basic assumptions, research, and applications* “, *Mcgraw-Hill Book Company*.

Henderson, A., Bartholomew, K., Trinke, S., & Kwong, M. (2005). When loving means hurting: An exploration of attachment and intimate abuse in a community sample. *Journal of Family Violence*, 20(4), 219–230.

Hill, T. D., Garcia-Alexander, G., Sileo, K., Fahmy, C., Testa, A., Luttinen, R., & Schroeder, R. (2024). Male Sexual Dysfunction and the Perpetration of Intimate Partner Violence. *Violence Against Women*, 30(12-13), 3234-3250. <https://doi.org/10.1177/10778012231174348>

Copy Citation

Hawcroft, C., Hughes, R., Shaheen, A. *et al.*(2019). Prevalence and health outcomes of domestic violence amongst clinical populations in Arab countries: a systematic review and meta-analysis. *BMC Public Health* 19, 315. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-6619-2>

Koch, Klaus-Friedrich. (1984) "Liability and social structure." In Donald Black, (ed.), *Toward a General Theory of Social Control*, Volume 1, *Orlando, FL Academic Press*.95-129.

Kassinove, H., & Tafrate, R. (2002). *Anger management: The complete treatment guidebook for practitioners*. Atascadero, CA: Impact Publishers, Inc.

Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth strange situation. In M.T. Greenberg, D. Cicchetti, & E.M. Cummings (Eds.), *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention* (121-160). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Mevzuat:Ailenin korunmasına dair kanun, <https://www.mevzuat.gov.tr/> (30 Mart'ta ulaşıldı).

Meyersfeld, B. (2006). *A Theory of Domestic Violence in International Law*. (Doktora tezi).JSD Thesis Yale Law School

Motz, A. (2014). *Toxic couples: The psychology of domestic violence*. Routledge/Taylor & Francis Group.

- Mappin, L., Dawson, D.L., Gresswell, D.M. & Beckley, K. (2013). Female-perpetrated intimate partner violence: An examination of three cases using multiple sequential functional analysis. *Criminal Behaviour and Mental Health* 23 (4), 290-303 <https://doi.org/10.1002/cbm.1874>
- Nadir, U.(2016). Şiddetin Mağdurları Ve Tanıkları Olarak Kadınların Aile İçi Şiddet Deneyimleri.(Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı Doktora Tezi). Yök Tez Merkezi.
- O’Leary, K.D. (1988). Physical Aggression between Spouses. In: Van Hasselt, V.B., Morrison, R.L., Bellack, A.S., Hersen, M. (eds) *Handbook of Family Violence*. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-5360-8_3
- Okutan, N.(2007). Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet – Van’da, Kadınların Şiddet Deneyimleri, Şiddeti Doğuran Koşullar ve Başetme Biçimleri, Şiddetin Kadın Sağlığına Etkileri. (Halk Sağlığı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi.
- Özcan, N.K., et al., (2016). Domestic Violence Against Women In Turkey: A Systematic Review And Meta Analysis, *Archives of Psychiatric Nursing*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.apnu.2016.04.013> (25 Mart 2025’te ulaşıldı).
- Polat, O. (201 6). “Şiddet”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22 (1), 15-34.
- Polaschek, D. L. L., Calvert, S. W., & Gannon, T. A. (2009). Linking Violent Thinking: Implicit Theory-Based Research with Violent Offenders. *Journal of Interpersonal Violence*, 24(1), 75-96. <https://doi.org/10.1177/0886260508315781>
- Pinto, L. A., Sullivan, E. L., Rosenbaum, A., Wyngarden, N., Umhau, J. C., Miller, M. W., & Taft, C. T. (2010). Biological correlates of intimate partner violence perpetration. *Aggression and Violent Behavior*, 15(5), 387–398. <http://dx.doi.org/10.1016/j.avb.2010.07.001>.
- Peters J, Shackelford TK, Buss DM. (2002). Understanding domestic violence against women: using evolutionary psychology to extend the feminist functional analysis. *Violence Vict.*17(2):255-64. doi: 10.1891/vivi.17.2.255.33644. PMID: 12033558.
- Sontate KV, Rahim Kamaluddin M, Naina Mohamed I, Mohamed RMP, Shaikh MF, Kamal H and Kumar J (2021) Alcohol, Aggression, and Violence: From Public Health to Neuroscience. *Front. Psychol.* 12:699726. doi: 10.3389/fpsyg.2021.699726
- Stern, J.M. (2004). Traumatic brain injury: An effect and cause of domestic violence and child abuse. *Curr Neurol Neurosci Rep* 4, 179–18.1 <https://doi.org/10.1007/s11910-004-0034-4>

- TrevillionK, OramS, FederG, HowardLM(2012)ExperiencesofDomesticViolenceandMentalDisorders:ASystematicReviewandMeta-Analysis.PLoS ONE7(12):e51740.doi:10.1371/journal.pone.0051740
- Türk Dil Kurumu:Şiddet, <https://sozluk.gov.tr/> (26 Mart 2025'te ulaşıldı).
- TÜİK (2012) “Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistiklerle Kadın, 2012” <http://www.tuik.gov.tr/> Kitap. do?metod=KitapDetay&KT_ID=11&KITA P_ID=238.
- Toohey, M. J. (2021). Cognitive behavioral therapy for anger management. In A. Wenzel (Ed.), *Handbook of cognitive behavioral therapy: Applications* (pp. 331–359). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000219-010>
- Vasi,D.(2019). Aile İçi Şiddetin Sosyal Öğrenme Kuramı Perspektifinden Değerlendirilmesi: Kahramanmaraş Kadın Konukevi Örneği, Ankara Üniversitesi Sosyal Hizmet Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. YÖK Tez Merkezi.
- Zosky, D.L. (1999). “The Application of Object Relations Theory to Domestic Violence”. *Clinical Socail Work Journal*, (27), 55-69.
- World Health Organization. (2021). Violence against women prevalence estimates, 2018: Global, regional and national prevalence estimates for intimate partner violence against women and global and regional prevalence estimates for non-partner sexual violence against women. World Health Organization.
- World Health Organization (2014). WHO Violence against women. Available at: <https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women> (25 Mart 2025'te ulaşıldı).
- Walby S (2009) The Cost of Domestic Violence: Up-date 2009. Lancaster: Lancaster University.
- World Health Organization (2006). Understanding and addressing violence against women . Available at: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/77432/WHO_RHR_12.36_eng.pdf (25 Mart 2025'te ulaşıldı).

BÖLÜM 68

Sanayi-Ötesi Toplumda Güven ve İstikrarın Düşüşü*

Merve Türkan Bilgir¹

* Bu çalışma, Richard Sennett'in Çalışmalarında Kurumsallaşmış Sosyal Eylemin Kamusal Referans Alanları: Zanaatkâr, Otorite, Saygı adlı yüksek lisans tezinden revize edilerek üretilmiştir. Künye: Bilgir, Merve T. (2015) Richard Sennett'in Çalışmalarında Kurumsallaşmış Sosyal Eylemin Kamusal Referans Alanları: Zanaatkâr, Otorite, Saygı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-8785-453X

Günümüz gelişmiş/ Batı toplumlarının geldiği son nokta, dördüncü sanayi devrimi de denilen yapay zeka temelli üretime geçişin başlangıcı, sanayi-ötesi toplumdan sonraki safhadır. Kapitalizm ekseninde düşünersek, sany-i-ötesi toplum için, kapitalist-ötesi toplum da yapılan bir adlandırmadır ve yeni-kapitalizm bu dönemin hakim ideolojisi. Bu dönüşüm, dijital kültürün olgunlaşma sürecinin bir önceki aşaması olarak şimdiki üretim kültüründe daha yaygın olarak hissedilen üçüncü sanayi devriminin sonuçlarına tekabül eder. Yapay zeka temelli dördüncü sanayi devriminin sonuçları, küresel çapta yaygın olarak üretim kültürünü dönüştürmediğinden hâlâ sanayi-sonrası toplum kavramının ilişkileri açıklamada mahir olduğu kaydedilebilir.

Sanayi-ötesi toplum, Fordizmden post-Fordizme geçiş süreciyle inşa olmaya başlar. Taylor'un fabrika örgütlenmesini açıkladığı teorisini, Henry Ford geliştirerek uygulamaya koyar. Fordizm, tüketim ve piyasa olanaklarını göz önünde bulundurarak üretimi örgütleyen ve dolayısıyla sosyo-ekonomik içeriğe sahip olan bir ideoloji olmuştur. Taylorizmin değindiği “insan ilişkisi” gibi kavramların Fordizm’de işçi ücretleri, sendikalaşma gibi konularda somutlaştığı görülür. Bilgisayar teknolojisi ve küreselleşmenin hız kazandığı, aynı anda yeni üretim-tüketim olanaklarının ortaya çıktığı dönem, Fordizmin “kriz” dönemidir. Başka bir deyişle üretim artışı sonucu, gelişen olanaklarla birlikte daha büyük bir sıçrama gerçekleştirilmek istenmiştir. “Kriz”, sermayenin yeni pazarlara yayılıp rahatlamasıyla “çözülmüştür”. Post-Fordizme geçiş anlamına gelen bu süreç, örgüt hiyerarşisinin yumuşadığı, dikey ilişkilerin yerine yatay ilişkilerin varolduğu esnek uzmanlaşmanın ortaya çıkışı anlamına gelir. Esneklik ilişki biçimini “ağlar sistemine” dönüştürür. Yeni sistem, işin hem içinde hem de dışında bazı belirsizlikleri de beraberinde getirir. “Bir işe sahip olma”nın anlamının muğlaklaşmasının yanında, bir işe sahip olanların da çalışma, üretme, yaşamını idame ettirme kavramlarıyla ilgili belirsizlik yaşadıkları kesindir. Bu yazıda da, Richard Sennett’in Karakter Aşınması adlı eserinden hareketle, yeni düzende ortaya çıkan belirsizlik, güvensizlik, risk gibi kavramlar etrafında, “iş, çalışma” gibi kavramların ve bunlara bağlı değerlerin, en azından pratiklerin dönüşümü ele alınmıştır.

Fordizm’den Postfordizme

“Fordizm emek ve teknolojinin örgütlenmesi anlamında Taylorizm’den sonraki aşamadır. Taylorizm emeğin makine başındaki örgütlenmesini dile getirirken; Fordizm emekle birlikte makineli sistemin fabrika sistemi içinde yeniden düzenlenmesini ifade etmektedir. Fordizm ekonomik düzlemde, Taylorizm’in tersine, yalnızca işliklerle sınırlı olmayan; üretim ve tüketim kalıplarının belirlenmesi, piyasa koşullarının yeniden düzenlenmesi gibi daha geniş bir çerçeveyi dile getirmektedir” (Belek, 1999: 60). “Henry Ford, bir sanayici olarak Taylor’un

yönetim ve örgüt kuramını alıp üretime uygulamış ve buna ek olarak yaptığı uygulamanın toplumsal ve politik ideolojisini formüle etmiştir” (Şaylan, 2002: 141). Dolayısıyla Fordizm seri üretim kavramının çok daha ötesine geçen bir yeni durum olmuştur. Öyle ki üretimin karşılayacak hedef kitlenin işçileri de içine alan bir kitle olduğunu düşünen Ford, ürettiklerini “işçi sınıfına” da satarak, bu sınıfın ilk kez yaşadığı bir dönüşümü başlatmıştır.

“Fordist üretim teknolojisi ve örgütlenmesindeki yüksek standardizasyon; koordinasyon ve kontrol maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Fordizm yalnızca makineleri standardize etmekle ve onları parçalamakla kalmaz; aynı zamanda emeği de parçalar. Çok dar bir alanda ileri derecede özelleştirir, emeğin içini boşaltır ve kavramlaştırma eylemini üreten işçiden tamamen koparır. İşçilerin zaman içinde bu sınırlılığa karşı çok belirgin tepkileri olmuştur. Ford’un kendisinin de çözüm arayışı içinde olduğu bu protestoların en yaygın biçimi ise; işe devamsızlık, işe karşı isteksizlik, verimsiz çalışma, sık iş değiştirme, sık hastalanma şekillerinde olmuş ve bütün bunlar, sermaye için bir maliyet kusuru oluşturmuştur” (Belek, 1999: 64-65). Sonuç olarak refah devletinin inşa edilmek istendiği süreç, emek kavramının içinin boşaltılması sebebiyle, kaçınılmaz sorunlarla karşılaşmıştır.

“Refah devleti uygulamaları ve gelişmiş siyasi demokrasi, kapitalist ekonomi içinde pazara karşı bir kumanda ekonomisi alanının ortaya çıkışı anlamına gelmektedir. Demokratikleşme ile beraber bu kumanda alanının, pazar zararına giderek büyüdüğü söylenebilmektedir. Bu gelişmenin kaçınılmaz sonuçlarından biri, genel kar hadlerinin düşmesidir ve 1970’li yılların bunalımını bu çerçevede içinde çözümlemek olanaklı sayılabilir. Kar hadlerinin düşmesi her şeyden önce mevcut birikim rejiminin giderek işlevsiz hale gelmesi demektir ve sonuç olarak giderek derinleşen bunalım Fordist birikim rejiminin iflasına yol açmış gözükmektedir” (Şaylan, 2002: 146). Bir başka deyiş ya da bakış açısıyla iletişim ve bilgisayar teknolojilerinin ilerleyip küreselleşmenin hızlandığı aynı anda “piyasaların doyduğu” süreçle, Fordizm de dönüşüme muhtaç hale gelmiştir. “Esnekleşme” daha ucuz maliyet, daha fazla kar ve mal-hizmetlerin daha fazla çeşitlenmesine ve yeni piyasalarda tüketilmesine imkan sağlayan yolu açmıştır.

“‘Fordist’ büyümenin sona ermesi, şirketlere durgunluktan kurtulmayı denemek için iki seçenek bırakıyordu: 1. Ek piyasa paylarının ele geçirilmesi ve 2. Bunların üretim süresinin hızlandırılmış bir şekilde yenilenmesi, başka bir ifadeyle şirketlerin ürettikleri ürünlerin hızlandırılmış bir şekilde eskimesi. Her iki seçenek de Fordist üretim tarzından kopmayı zorunlu kılıyordu. Rekabet gücü artık geçmişte kitlesel seri üretimle elde edilen oynak ölçekli ekonomilere bağlı olmamalıydı. Tam tersine, rekabet gücü, gitgide daha kısa sürelerde, daha düşük miktarda ve en düşük maliyetlerle daha çok sayıda ürün üretme kapasitesiyle elde edilmeliydi. Rekabet

gücü, yeniliklerin tasarlanmasında ve üretimine başlanmasında maksimum bir hareketlilik, akışkanlık ve hızlilik gerektiriyordu” (Gorz, 2001: 43-44). Bu sorunların çözümü adına yeni piyasa olanaklarının sıkı takibi, örgüt hiyerarşisinin biçim değiştirmesi, yeni iş tanımları gibi yeniliklere girilmiştir. Yeniliğin anahtar kavramı ise esnek uzmanlaşma olmuştur.

“Esneklik”

“Emeğin ve teknolojinin yeniden örgütlenmesi bağlamında ‘esnek’ bir üretim organizasyonu şu iki soruna çözüm getirmelidir: 1.Fordist teknoloji düzenlemesinin içinde barındırdığı zaman kaybı ve kalite düşüklüğüne neden olan sınırlılıkların aşılması. 2.Fordist emek örgütlenmesinin neden olduğu işe yabancılaşma sorunlarının en aza indirilmesi” (Belek; 1999: 66). Bu amaçlarla girilen yenilenme hareketiyle, çalışmada zaman ve mekan kavramı, “evde çalışma” gibi yeni yöntemlerle dönüşüme uğramıştır. Dolayısıyla çalışanların işe yabancılaşma vb. sorunları, alınan tedbirlere rağmen, “yeni düzen”le birlikte yeni biçimler alarak varlığını sürdürmeye başlamıştır. Bu yazının temel fikrinde belirtildiği gibi, “esnek uzmanlaşma”yla başlayan dönüşüm, iş yaşamıyla başlayıp genele yayılan, yaşam çizgisinin belirsizleşip, “istikrarlılığın” gözden kaybolduğu bir ortamı getirmiştir.

“‘Esneklik(flexibility)’ kısaca emek sürecinde ve onun birinci dereceden bağlantılı olduğu tüm mevcut yapılarda bir değişimi, Fordist kalıplardan uzaklaşmayı ve bilgisayarlı teknolojinin verdiği olanaklarla Fordizm öncesi iş kalıplarının birleştirilmesini ifade etmektedir” (Belek; 1999: 66). Esneklik sadece fabrika ortamını değil, hizmet sektörünü de şekillendiren ve tüm sanayi ötesi toplumun yaşam tarzını belirleyen bir ideoloji olarak düşünülebilir. Bu yeni kavram, her “çalışan”ın ya da sanayi ötesi toplumun ferdinin sahip olması gereken özellikleri belirtir. Bu çalışma biçiminde “çalışan”; becerileri, çalışma alanı ve iş ilişkileri pek çok farklı boyut kazanmış olan biridir. Fabrika örgütlenmesi örneğinden hareketle diyebiliriz ki, buradaki dikey ilişkiler artık yataydır. Yani hiyerarşi göreceli olarak yokolmuş, tavan ve tabandakiler gerektiğinde yan yana gelebilir olmuştur. Zira “yeni düzen”de temel gereksinim bilgisidir. Dolayısıyla yeni düzenin unsuru olan herkes, sahip olması gereken bilgi ile “varolabilmektedir”.

“Temel ekonomik kaynak, yani ekonomistlerin deyimiyle ‘üretim araçları’ artık ‘sermaye’ de değildir, doğal kaynaklar da değildir, ‘emek’ de değildir. *Bilgi*’dir ve bilgi olacaktır. Şimdi artık değerler ‘verim’le ve ‘yenilik’le yaratılmaktadır. Bunların ikisi de bilginin işe uygulanmasıdır. Bilgi toplumunun başta gelen sosyal grupları ‘bilgi işçileri’ olacaktır” (Drucker, 1994: 18). Belirtildiği gibi esnek uzmanlaşmanın getirdiği bir dönüşüm de mavi yakalı ve beyaz yakalılar arasındaki göreceli eşitlenmedir. Her alanda “bilgi ve uzmanlık” başat söylem haline gelmiş ve bunlar emek kavramının yerine dile getirilir olmuştur denebilir.

“Üretim, maddi olmayan entelektüel bir çalışmanın, yani düşünmeye, karşılıklı görüş alışverişine, enformasyon değişimine, gözlemlerin ve bilgilerin paylaşılmasına dayalı bir çalışmanın sonucu, uzantısı ve somut olarak uygulanmasıdır. Kısacası üretken çalışma, işçilerin üretkenliklerinin, ‘dolaysız üretici güç’ olarak üretim sürecine dahil edilen ‘genel bir bilgi düzeyine, *knowledge*’a’ sahip olmalarını gerektirir. Bu en azından, postfordist şirketin ideal modelidir. Bu ideal modelde, örgütlenme paradigmasının yerini, eşgüdümünü bağlantı noktalarında kendi kendine örgütlemiş, hiçbirini bir merkez oluşturmeyen kolektiflerin sağladığı birbirine bağlı akışlar ağı paradigması alır. Karşımızda, (Fordist modelde olduğu gibi) merkezi olarak dışarıdan örgütlenmiş bir sitemin yerine, birbirine bağlı ağların taklit etmeye çalıştığı bir sinir sistemiyle karşılaştırılabilecek, merkezsizleşmiş, kendi kendini örgütleyen bir sistem vardır. Bu anlayış, işçi iktidarına daha önce görülmedik bir biçimde uzamlar mı açmaktadır? Ve hem çalışmanın içinde hem çalışmadan olası bir özgürleşmeyi mi haber vermektedir? Ya da bu anlayış, patronluk işlevini ve rekabet gücüne sahip olma buyruğunu işçilerin üstlenmesini, şirketin yararını her şeyin üstünde, sağlıklarının ve hatta yaşamlarının üstünde tutmayı zorunlu kılarak, onların köleleştirilmesini en uç noktasına mı taşımaktadır” (Gorz, 2001: 48-49). Gorz ve benzer hassasiyetleri taşıyanların belirttiği gibi, “esneklik”, “çalışan” için durumun değişmediği ya da görece olarak kötüleştiği bir dönemi başlatır. En iyimser bakışla diyebiliriz ki, yüksek karların hedeflendiği “yeni düzen”, yeni boyutlarla artan bir yabancılaşmayı kaçınılmaz kılmıştır.

Yeni düzenin çalışanını Gorz şöyle tasvir eder: “*kimi zaman ‘çalışan’ ve kimi zamansa ‘çalışmayan’, hiçbirisi meslek kategorisine girmeyen çeşitli meslekleri süreklilik arzetmeyen bir tarzda yapan, tanımlanabilir bir mesleği olmayan ve mesleği mesleğinin olmaması olan, böylece işiyle özdeşleşemeyen, ancak karşılığında ücret aldığı ‘iş’i’nin duraklama anlarında uğraştığı etkinliği kendisinin ‘gerçek’ etkinliği olarak kabul eden geçici işsiz*” (Gorz, 2001: 77-78). “Esnek üretimde geçerli olan, gerek aynı işletmede gerekse değişik işletmeler arasında *ne iş olursa olsun* yapabilecek ölçüde becerisizleşmek, göçebeleşmektir. Artık iş düzenli bir etkinlik ve bir gelecek değildir” (Aytaç ve İlhan, 2008: 191). Bu yeni çalışma biçimi, Marx’ın açıkladığı emeğe yabancılaşmanın girdiği son boyut olarak düşünülebilir. Metallerin kullanım değeri için üretilmesi, emeğin toplumsallaşması anlamına gelmekteydi. Sanayi ötesi toplumda ise, üretim biçiminin sanal ortamlara aktarılması ve gösterge değeri amaçlı üretimin hiç olmadığı kadar önemli hale gelmesi söz konusudur. Bu ve benzeri dönüşümler emeğin, yabancılaşmanın da ötesinde, bir anlamda gözden kaybolmasına neden olmaktadır. Artık klasik emeğe yabancılaşmanın ötesinde, üretilenlerin ve bunların bulunduğu piyasanın varlığı

boyut değiştirmiştir: Popüler kültürün hakim olduğu tüketim piyasasında marka yaratmak ya da günümüz dijital kültüründe “içerik üretmek” bu sürecin sonuçlarıdır.

Belirsizlik, Gözden Kaybolma

Sanayi tesi toplum, metaların gösterge değerinin başat olduğu tüketim toplumu olarak her açıdan “hızlı bir toplum”dur. Hız ve sürekli yenilenme, çalışmanın ve dolayısıyla yaşamın ana karakteriştiğidir. Drucker kapitalist-ötesi toplum dediği yeni toplumun “yeniliği/gelişmeyi sağlamak” için istikrarsızlığı içselleştirmesi gerektiğini ifade eder. Drucker’e göre (1994), kapitalist-ötesi toplumun “kuruluşları” *yeniyi yaratma, yenilik getirme ve adem-i merkezi olma* zelliklerine sahip olmalıdır. “Kuruluşlar hızlı kararlar verebilmeli, performansa yakın, piyasaya yakın, teknolojiye yakın, toplumdaki değişikliklere yakın, çevreye yakın, demografiye yakın, bilgiye yakın olmalı, bunların hepsini görebilmeli ve yenilik fırsatı olarak kullanabilmelidir. Kapitalist-tesi toplumun kuruluşları bu yüzden sürekli olarak toplumu sarsacak, dzensizleştirecek, istikrarsızlaştıracaktır” (Drucker, 1994: 90). Drucker’e göre, okuldan şirkete yeniliğin retildeği her kuruluşun topluma sağlayacağı bir katkı vardır. Bunu sağlamak için de toplumsal değerlerle kuruluşun kültürü çatışırsa, kuruluş kültürü toplumu dönüştürmelidir. Düzensizlik vurgusuyla birlikte Drucker, bu süreci toplumun geçirmesi gereken kaçınılmaz bir dönüşüm olarak görür.

Tüketim toplumunun malum tartışmalarından biri de değişimin hızını tetikleyen faktörlerdir. Gelineen noktada başat söylem insanların yenilik peşinde olduğudur. Değişim ihtiyaı şüphesiz insana özgüdür. Fakat yaşadığımız dönemde değişim fazlasıyla “satılabilir ve tüketilebilir” içeriklere indirgenmiştir. “Bir yöneticilik gurusu olan James Champy, ‘insanlar değişim istiyor, çünkü piyasa tarihte görülmedik ölçüde tüketici-odaklı artık,’ diyor. Bu görüşe göre piyasa bir işin bir yıldan diğerine aynı şekilde yapılmasına, hatta aynı işin yapılmasına bile izin vermeyecek kadar dinamiktir. Ekonomist Bennet Harrison değişime duyulan bu isteğin nedeninin ‘sermayenin sabırsızlığı’, yani çabuk getiri elde etme arzusu olduğunu söylüyor” (Sennett, 2002: 21). Dolayısıyla dönüşen tüketim zihniyeti, sermayeden müşteriye, tüm ortama sirayet etmiş grnmektedir.

“Sosyolog Walter Powell, piramit biçimli hiyerarşilere kıyasla, network türü düzenlemeler daha çeviktir, diyor; bunlar hiyerarşinin yarar getiren sabit unsurlarına kıyasla daha çabuk değiştirilip yeniden şekillendirilebilir. Bu durum atama ve işten çıkarmaların net ve sabit kurallara bağlı olmadığı ve işteki görevlerin de pek net tanımlı olmadığı anlamına geliyor; network kendi yapısını sürekli olarak değiştiriyor” (Sennett, 2002: 22). Sennett de Gorz’un belirttiği gibi, yeni çalışma biçiminin “evikliğinden” ve esnekliğinden, iş/çalışma kavramının belirsizleşmesi tespiti ne gitmiştir. Artık toplumun sürekli endişeli, risk alan bireylerin toplumu

olduğu gözlenmektedir. Sennett, durumu şu örneğiyle açıklar: “New York Times yazarlarından biri, iş endişesi her yere nüfuz ediyor, kişinin özsaygısını azaltıyor, aileleri bölüyor, cemaatleri parçalıyor ve işyerlerinin kimyasını değiştiriyor, diye yazıyor. Bir çok ekonomist bu sözlerin boş olduğunu söyledi; neoliberal düzenin yarattığı yeni iş imkanlarının bu iddiayı açıkça çürüttüğünü düşünüyorlardı. Ancak yazar endişe kelimesini özellikle seçmişti. Endişe geleceğe yönelik bir kaygıdır; endişe, sürekli riskle dolu bir ortamda hissedilir ve geçmiş deneyimlerin bugüne rehberlik edemediği süreçlerde yoğunlaşır” (Sennett, 2002: 101-102). Eski iş ideolojisinde deneyim ve deneyim edinme yolları, yeni düzende geçersiz sayılacak ölçüde karşılıksız kalmıştır. Bağlılığın azaltılması ya da yok edilmesi tecrübenin kendisini ve edinilmesi sürecini parçalamıştır. Diyebiliriz ki yeni sistem iş, çalışma, meslek gibi kavramların içini yeni anlamlarla doldurarak yeni bir zihniyet inşa etmektedir. Yeni toplum inanarak ya da inanmayarak, aynı doğruları tekrar etmektedir. Bu doğrular riskin kaçınılmazlığı, “iş” için her şeyin göze alınması gerektiği ve belirsizliğe mahkum olduğumuz etrafında dönmektedir. Ya da bu belirsizlikten kurtuluş yolu olarak, mesleği ne olursa olsun herkesin, dijital kültürde bir içerik üreterek çevre ve gelir elde etmesi gerektiği kabulü yaygınlaşmaktadır.

“Devasa aldatmaca: Herkes için ‘yeterince iş’ (ücretli, istikrarlı ve tam günlük) yoktur ve artık asla olmayacaktır; ama toplum –aslında, sermaye- artık herkesin çalışmasına ihtiyaç duymayan ve buna gitgide daha az ihtiyaç duyacak olan toplum, işe ihtiyacı olanın kendisi değil, siz olduğunuzu tekrar etmeye devam ediyor” (Gorz, 2001: 82- 83). Gorz’un sözünü ettiği toplum, Foucault’nun “iktidar”ına tekabül etmektedir ve iktidar belirsizliğin, riskin içselleştirilerek yaşam tarzı haline gelmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla “toplumsal değer”ler de, en azından, medyada görüldüğü boyutta dönüşüme uğramaktadır.

“İdeolojik mesaj değişti: ‘İşin önemi yok, yeter ki ay sonunda maaş ödensin’den ‘maaşın ne kadar olduğunun önemi yok, yeter ki işimiz olsun’a dönüştü. Başka bir deyişle, bir işe sahip olmak ve sahip olunan işi elde tutmak için her türlü tavize, küçük düşmeye, boyun eğmeye, rekabete ve ihanete hazır olun; zira ‘işini kaybeden, her şeyi kaybeder.’ İşte bu, genel kanı olmasa bile, en azından, egemen toplumsal söylemin mesajıdır” (Gorz, 2001: 82). Gorz yeni risk toplumunun, “iş” konusunda geldiği son noktayı özetlemektedir. Bu durumun dönüştürdüğü ya da içini boşalttığı kavramlarsa, sadakat, bağlılık, istikrar, güven vb.dir. Bu kavramlar iş yaşamından başlayarak tüm yaşam tarzını şekillendiren, insanların ilişki biçimlerini belirleyen kavramlar olarak önem arz etmektedir. Bu değerlerin değişmesini Sennett şöyle örnekler: “Eski iş kültüründe, şirketine uyumlu olan adam, her davranışı öngörülebilir olan, güvenilir bir karakterdi; neye nasıl tepki vereceğini bilirdiniz. Günümüzün esnek imaj ve bilgi kültüründeyse öngörülebilirlik ve güvenilirlik daha az aranan niteliklerdir” (Sennett, 2002: 114). Aranan özellikler eski iş kültüründeki

“eski değerlerden” uzaklaşarak, toplumsallığın bir gereği olan karşılıklı bağımlılık gibi kavramlara indirgenmiştir.

“Helmut Schelsky, daha 60’lı yılların ortasında ailenin ve işin modernlikte insanlara kalan iki büyük emniyet biçimi olduğunu söylüyordu. Aile ve iş insanların hayatına ‘içsel istikrar’ sağlıyordu. Bireyler, meslekleri dolayısıyla sosyal faaliyet bağamlarına ulaşır. Hatta ‘iş sahibinin’ yaptığı işin iğne deliğinden geçerek küçük ölçekli bir dünyayı şekillendirme ortağı olabileceği bile söylenebilir. Bu bakımdan iş (aynı diğer tarafta aile gibi) temel sosyal deneyimleri garanti eder. Katılımla, tabiri caizse, birinci elden deneyimlenen bir toplumsal gerçekliktir” (Beck, 2011: 211). Risk Toplumu adlı çalışmasında Beck, yeni dünya düzenindeki riskin anlamını, siyasal, sosyal ve bilimsel eksenlerde ortaya koymuştur. Belirtildiği gibi başlıca sosyalizasyon araçlarından olan meslek/iş, eski anlamından uzaklaşarak, sosyo-psikolojik işlevini yitirmiş durumdadır.

İşe sahip olma durumu içinde ortaya çıkan riskli/istikrarsız durumlar da işe sahip olma ve olmama arasındaki farkları azaltmaktadır. Çalışma düzeni içinde otorite kavramının belirsizleşmesi önemli bir ayrıntıdır: “Bir otorite figürü, kullandığı iktidarın sorumluluğunu alan kişidir. Eski tip iş hiyerarşisinde, patron ‘Güç bende, neyin en doğru olduğunu ben bilirim, bana itaat edin’ diyerek bunu sağlardı. Modern yöneticiler, bu tür açıklamaların otoriterliğinden uzak durmaya çalışırken, kendi davranışlarının sorumluluğunu almaktan da kurtulur. Eğer sürecin sorumlu öznesi değişim olursa ve herkesin onun kurbanı olduğu ilan edilirse, hiç kimse sorumlu tutulamaz ve otorite ortadan kaybolur. Elbette bu, yöneticilerin insanları serbest bıraktığı anlamına gelmez; aksine bu sefer iş arkadaşları birbirine yöneticilik taslayacaktır” (Sennett, 2002: 120). Ya da otorite bizzat belirsizliğin, riskin kendisi olmuştur ve bizi çekip çevirmektedir diyebiliriz.

“Karakterimizi ilgilendiren ‘Bana kim ihtiyaç duyuyor?’ sorusu, modern kapitalizmde yoğun saldırı altında. Sistem insanlara kayıtsızlık aşıyor. Bunu, örneğin kazanan-hepsini-alır piyasalarında, risk ve ödül arasındaki ilişkiyi koparıp, insanın çabasını nafiye hale getirerek yapıyor. Organizasyonlarda karşılıklı ihtiyacı ortadan kaldırarak da, güvensizlik aşıyor. Ayrıca, kurumları yeniden tasarlayıp, bütün çalışanları her an vazgeçilebilecek bir duruma getirerek bunu yapıyor” (Sennett, 2002: 154). Sermaye, tüm piyasayı kendi hizmetine tahsis ederek, çalışma ve üretme gibi en tabi insani gereksinimlerin karşılanmasını zora bükmektedir. Bir işe sahip olma, riske alışmayla eşdeğer tutulmaktadır. Benzer sorunlar toplumsal ölçekte, iyi-kötü, doğru-yanlış ayrımlarını pratikte ve idealde farklılaştırmaktadır. Bu belirsiz duygular, “iç muhasebelerle” başa çıkamamayla sonuçlanmaktadır. Toplumsallığın yapıtaşlarından olan muhtaçlık duygusu, yeni dönemde yadsınmaktadır ve toplum/söylem, doğrunun –inanmayarak olsa dahi- bu olduğunu

dile getirmektedir. Dolayısıyla çağın ruhunu yansıtan çalışma/iş yaşamı ve bizzat çağın ruhunun kendisi, son derece parçalı, geçici ve istikrarsız bir görüntüye bürünmektedir.

Gorz, çalışmanın sanayi sonrası toplumda aldığı biçimi irdelediği eserinde, bu çalışmanın “bildiğimiz çalışma” olmadığını açıklar. “Çalışma, ‘toplumsal bağ’, ‘toplumsal uzlaşma’, ‘bütünleşme’, ‘toplumsallaşma’, ‘bireysel kimlik’ ve ‘anlam’ kaynağı olarak ‘yeri doldurulamaz’ ve ‘vazgeçilemez’ işlevlerini yerine getirememektedir. Dönem, saat ve ücretleri değişken, geçici, esnek, kesintili hale gelen çalışma artık bir kolektifle bütünleşemiyor; günlük, haftalık, yıllık zamanı ve yaşamın dönemlerini yapılaştırmayı sürdüremiyor, herkesin yaşam projesini üzerine inşa ettiği kaide olmaktan çıkıyor. Herkesin bir yere, ne olduğunu bildiği bir geleceğe, bir güvenliğe, bir yararlılığa sahip olmayı umut etmiş olduğu toplum, bu toplum –çalışma toplumu- öldü” (Gorz, 2001: 83). Modernliğin sonuçlarından sığınılacak bir değer olarak çalışma, Batı dışı toplumlar için hala varlığını sürdüren aile ve din kadar canlı görünmemektedir. Yeni düzenin modernleşmeye bağlı olarak, bizde ve Batı’da farklı sonuçlarıyla birlikte benzer bunalımları doğurduğu da gözlenmektedir. Bu bakımdan aile ve din bizde korunaklı birer alan olarak düşünülebilir. Başka bir deyişle toplumsal bağ, güvenlik gibi gereksinimlerin karşılanabileceği değer alanları bulmada iyimserliğimizi muhafaza edebiliriz.

Değerlendirme

Modernitenin son aşaması olan Sanayi Devrimi/makineleşme, emeğe yabancılaşmanın kitlesel başlangıcıdır. Fordizm ABD’de 1930’lardan sonra “işçi sınıfının” en büyük dönüşümlerinden birini gerçekleştirmiştir. 70’lerdeki kriz, sermayenin kendini yeniden ürettiği post-Fordizmle sonuçlanmış ve günümüz sanayi-ötesi toplumunun inşası başlamıştır. Küresellik sermayenin, işin, çalışmanın dünya ölçeğinde mekansızlaşması anlamına gelmektedir. Bu, fiziksel mekansızlaşmadan farklı olarak, mekana yüklenen anlamların karşılık bulamaz hale gelmesinin bir sonucudur. Emeğin, yabancılaşmanın ilerisine geçen bir alanda kaybolması, “esnekliğin” gereği olarak ortaya çıkmıştır. Eski iş kültüründeki kişilere, kurumlara, kente vs.ye bağlılık, yeni düzende esneklikle birlikte azalmaktadır. Yeni düzen kişinin “anında çözüm üretmesini, ani değişikliklere uyum sağlamasını, yer değiştirmeye her an hazır olmasını” bekler. Dolayısıyla tecrübenin, güvenilirliğin yerini başka ölçütler alır. Toplumsallaşmanın en kapsamlı ayağını oluşturan meslek/iş böylece, sosyalleşmeyi parçalı, belirsiz, riskli bir içeriğe teslim etmektedir. Bu halde güven, bağlılık gibi yaşamın anlamını kavratran duyguların “toplumsal iyi” olmaktan uzaklaşması sorunu akla gelir. “Toplumsal iyi” yani “ahlaki olan”la, yaptığımız/ yapmak zorunda kaldıklarımız arasındaki gerilim, “öze yabancılaşma” ile sonuçlanmaktadır. İnsan özünün iyi olduğuna ve iyinin güven,

istikrar, sadakat, “asgari sabitlik” olduğuna emin olduğumuz sürece gerilim olumlu bir içerikte devam edebilir. Değerler, gerilimi sürdürecektir kadar sağlamlaşmış toplumsal yargılardır ve onlara başvurulduğu sürece canlı kalmaktadırlar. Dolayısıyla bireyselleşme/ yabancılaşma hat safhada yaşansa dahi, birlikte yaşama güdüsü sayesinde “toplumsal değerler” korunaklı bir alan olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu sürece günümüzde eklenen görünürlikle kaim dijital kültürün ve yapay zekanın insan aklının ve becerilerinin yerine gerekli olmayan boyutlarda da geçişinin sonuçları eklenmektedir. Bu, güven ve istikrar gibi kavramların dönüşümüne neden olacak boyutta bir kültürel dönüşüm sürecidir. İnsan ve iş ilişkileri konusunda beceri ve yeteneklerin, duyguların yerini almaya başlayan görünürlük ve yapay zekâ teknolojisi şüphesiz bir tür olarak insanın tarifini dönüştürecek kadar köklü gelişmelerdir. Buna rağmen insan, teknolojinin gelişme safhası ne olursa olsun iş-üretim ilişkisinden ve bu ilişkideki güven-istikrar gibi duygulardan vazgeçemeyen bir türdür. En azından ilgili sorunlar sosyal ve beşeri bilimlerde yeni konu başlıkları açmaya devam ettikçe, insan ilişkilerini belirleyen, sabit kalmış duygusal gereksinimler var olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aytaç, Ö. & İlhan S. (2008). Yeni kapitalizmin kaotik evreni: belirsizlik, sömürü ve ahlaki kriz Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10 (1), 182-210.
- Beck, U. (2011). Risk toplumu: başka bir modernliğe doğru. çev. Kazım Özdoğan-Bülent Doğan. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Belek İ. (1999). Postkapitalist paradigmlar. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Drucker, Peter F. (1994). Kapitalist ötesi toplum. çev. Belkıs Çorakçı. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gorz, A (2001). Yaşadığımız sefalet: kurtuluş çareleri. çev. Nilgün Tural. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2002). Karakter Aşınması. çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Şaylan, G. (2002). Postmodernizm, Ankara: İmge Kitabevi.

BÖLÜM 69

İletişim ve Örgütsel Davranışta Yöntemsel Dönüşüm

Leyla Şenol¹

¹ Doç. Dr., Ali Rıza Veziroğlu Meslek Yüksekokulu, Kocaeli Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-5780-9690

GİRİŞ

Dijitalleşme, veri odaklı yönetim anlayışı ve yapay zekâ uygulamalarının hızla yaygınlaşması, iletişim ve örgütsel davranış alanlarında köklü yönetsel dönüşümlere yol açmaktadır. Geleneksel yüz yüze iletişimden dijital platformlara geçiş, çalışanlar arasındaki etkileşim biçimlerini yeniden tanımlamakta; örgüt içi ilişkilerin niteliği, teknolojik araçlar ve algoritmik süreçler aracılığıyla şekillenmektedir. Bu dönüşüm yalnızca iletişim kanallarının değişimini değil, aynı zamanda örgütsel davranış araştırmalarında kullanılan yöntemlerin çeşitlenmesini de beraberinde getirmektedir.

Bilgisayar aracılı iletişim sistemleri, sosyal ağ analizi, büyük veri analitiği ve duygu izleme teknolojileri gibi yeni metodolojik araçlar, örgütlerdeki dinamik süreçlerin daha bütüncül ve gerçek zamanlı biçimde incelenmesine olanak tanımaktadır (Walther, 2011). Ek olarak, karmaşık sistem yaklaşımı ve ajan tabanlı modelleme, örgütlerin çok katmanlı yapısını çözümlemede giderek daha fazla benimsenen analitik çerçeveler hâline gelmiştir (Macy & Willer, 2002; Carley, 2002). Bu kapsamda, iletişim ve örgütsel davranış alanındaki yönetsel dönüşüm hem teorik perspektiflerin hem de araştırma tasarımlarının yeniden düşünülmesini gerektirmekte; örgütlerin dijital çağdaki işleyişini anlamak için disiplinler arası bir yaklaşım sunmaktadır.

Bu dönüşüm süreci yalnızca teknolojik bir yenilik olarak değerlendirilmemeli; aynı zamanda örgütsel yapıların, rollerin ve ilişkilerin yeniden üretildiği kapsamlı bir sosyo-teknik değişim olarak ele alınmalıdır. Bu noktada Yapılaşma Teorisi (Structuration Theory), örgütlerde dijitalleşme kaynaklı değişimlerin hem yapısal hem de davranışsal boyutlarını bütüncül bir biçimde açıklamakta; iletişim ve örgütsel davranış alanındaki yönetsel dönüşümün kavramsal temelini güçlendirmektedir. Giddens'ın (1984) Yapılaşma Teorisi, toplumsal ve örgütsel yapıların, bireylerin eylemlerini hem mümkün kılan hem de sınırlayan kurallar ve kaynaklardan oluştuğunu; bu yapıların bireylerin günlük pratikleri aracılığıyla sürekli olarak üretildiğini ve dönüştürüldüğünü ileri sürer. Dolayısıyla yapı ile eylem arasındaki ilişki tek yönlü değil, karşılıklı ve döngüseldir. Dijital iletişim araçlarının örgütlerde benimsenmesi, hız, şeffaflık ve veri temelli karar alma gibi yeni normların oluşmasına yol açarken, çalışanların bu teknolojileri nasıl kullandığı, anlamlandığı ve günlük uygulamalarına nasıl entegre ettiği örgütsel yapının dönüşümünü belirlemektedir. Örneğin, yapay zekâ destekli performans değerlendirme sistemleri nesnelliği artırma potansiyeline sahip olsa da çalışanların bu sistemlere yönelik algıları ve etkileşim biçimleri söz konusu teknolojilerin örgütsel yapı üzerindeki gerçek etkisini şekillendirmektedir. Bu durum, iletişim ve davranış süreçlerindeki dönüşümün yalnızca teknolojik bir mesele olmadığını; aynı zamanda sosyal, kültürel ve yapısal dinamiklerle birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir (Giddens, 1984).

1.AJAN TABANLI MODELLEME İLE ÖRGÜTSEL DİNAMİKLERİN SİMÜLASYONU

Ajan tabanlı modelleme (ATM), karmaşık sistemlerde bireysel aktörlerin davranışlarını ve bu davranışlardan türeyen örgütsel düzeydeki örüntüleri anlamak için kullanılan güçlü bir simülasyon yaklaşımıdır (Bonabeau, 2002). Örgütler, çok sayıda birey ve birimin karşılıklı etkileşiminden oluşan dinamik yapılar olduğundan, ATM bu karmaşıklığı analiz etmek için son derece uygun bir metodolojik çerçeve sunmaktadır. Geleneksel doğrusal modellere kıyasla

ATM, mikro düzeydeki davranışların makro düzey çıktılara nasıl evrildiğini daha gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya koyabilmektedir (Axelrod, 1997).

1.2. Ajan Tabanlı Modelleme Yaklaşımının Temelleri

ATM, karmaşık sistemlerdeki bireysel ajanların davranışlarını ve bu davranışların sistem düzeyindeki sonuçlarını analiz etmek için kullanılan güçlü bir simülasyon tekniğidir. Bu yaklaşımın temelinde, her biri kendi hedeflerine, bilgi düzeyine ve karar kurallarına sahip bağımsız ajanların etkileşimi bulunmaktadır. Mikro düzeyde gerçekleşen bu etkileşimler, zaman içinde makro düzeyde başlangıçta öngörülemeyen ancak belirli yapısal örüntüler oluşturan sonuçlar yaratabilir (Gilbert & Troitzsch, 2005). Bu özellikleri nedeniyle ATM, özellikle çok aktörlü, dinamik ve belirsizlik barındıran örgütsel davranış alanında etkili bir analiz aracı olarak öne çıkmaktadır.

ATM'nin temel avantajlarından biri, örgüt içindeki heterojenliği ve farklı karar verme biçimlerini modelleyebilmesidir. Her ajan, kendine özgü davranış kurallarına ve çevresel koşullara göre tepki verdiği için, örgütlerdeki uyum süreçleri, informal etkileşimler ve güç dinamikleri daha gerçekçi biçimde simüle edilebilmektedir (Macy & Willer, 2002). Aşağıdaki tabloda, örgütsel araştırmalarda yaygın olarak kullanılan ajan türleri ile bu ajanlara ilişkin temel özellikler özetlenmektedir.

Tablo 1 ATM'de Kullanılan Ajan Türleri ve Özellikleri

Ajan Türü	Özellikleri	Örgütsel Kullanım Örneği
Çalışan Ajan	Bilgi paylaşımı, iş birliği eğilimi	Ekip içi bilgi akışı simülasyonu
Lider Ajan	Karar verme, motivasyon sağlama	Liderlik etkisinin performansa yansımaları
Sistem Ajan	Politika ve prosedür kuralları	Kurumsal değişim senaryoları

Kaynak: Epstein, 2006; Gilbert & Troitzsch, 2005; Carley, 2002

Tabloda sunulan ajan türleri, örgüt içindeki farklı rolleri temsil ederek araştırmacılara mikro düzeydeki davranışların makro düzeydeki sonuçlarını sistematik biçimde inceleme olanağı sağlamaktadır. Örneğin çalışan ajanlar

arasındaki sınırlı bilgi paylaşımı zaman içinde örgütsel öğrenmeyi zayıflatabilirken, lider ajanların benimsediği motivasyon stratejileri iş gücü verimliliğini doğrudan etkileyebilmektedir. Bunun yanı sıra sistem ajanları aracılığıyla, örgüt politikalarındaki değişimlerin bütün yapı üzerinde nasıl bir dönüşüm yarattığı da simüle edilebilmektedir. Bu bağlamda ATM, örgütsel süreçlerin dinamik, etkileşimsel ve çoğu zaman doğrusal olmayan doğasını anlamada güçlü bir metodolojik çerçeve sunmaktadır. Özellikle karar verme mekanizmaları, liderlik etkileri, bilgi akışının yapısı ve değişim yönetimi gibi kritik alanlarda araştırmacılara yüksek düzeyde esneklik ve modelleme gerçekçiliği sağlaması, yaklaşımın örgütsel araştırmalarda artan önemini ortaya koymaktadır.

1.3. Örgütsel Dinamiklerin Modellenmesi

ATM ve simülasyon teknikleri, bireysel aktörlerin çok sayıdaki kararını taklit etmeyi mümkün kılarak verileri anlamada ve bilgi üretmede yeni bir perspektif sunmaktadır. Bu yaklaşım, işletmelerin ve kamu kurumlarının geleceğe yönelik öngörüler geliştirmesine, kararlarının pazarlar, sektörler ve bölgeler üzerindeki olası etkilerini değerlendirmesine olanak tanır (North & Macal, 2007). Bu nedenle birçok alanda örgütlerin bilgisayar destekli analizleri kullanma ve pratik karar alma süreçlerini yürütme biçimlerinde önemli değişimlerin ortaya çıkması beklenmektedir.

Örgütsel dinamiklerin sağlıklı biçimde anlaşılabilmesi, bireysel düzeydeki davranışların zaman içinde bütünsel sonuçlara nasıl dönüştüğünün analiz edilmesini gerektirir. Ajan tabanlı modeller, çalışan motivasyonu, bilgi paylaşımı, iş birliği ağları ve performans değişimleri gibi süreçlerin incelenmesinde sıkça başvurulan bir yöntemdir (North & Macal, 2007). Örneğin, çalışanlar arasındaki iş doyumu farklılıklarının örgütsel performansı zaman içinde nasıl etkilediği, ajanlara özgü davranış kuralları tanımlanarak simüle edilebilir (Carley, 2002), sentetik adaptasyon kavramı ise zeki, uyarlanabilir ve hesaplama dayalı etkenlerden oluşan sistemlerin bütünsel düzeyde de benzer özellikler göstermesi durumunu ifade eder. Böylece örgütler, kendilerini oluşturan bileşenler gibi doğaları gereği hesaplamalı ve uyarlanabilir bir nitelik kazanır. Çok etkenli hesaplamalı modeller aracılığıyla, grupların, kurumların ve toplumların davranış dinamikleri hakkında derinlemesine çıkarımlar yapmak mümkün hâle gelmektedir (Carley, 2002).

1.4. Karar Verme ve Liderlik Süreçlerinin Simülasyonu

Liderlik tarzlarının örgüt içi etkileşimleri nasıl şekillendirdiğini analiz etmek için ATM etkili bir yöntem sunmaktadır. Farklı liderlik stillerinin ajan davranışları üzerindeki etkileri ayrı ayrı modellenilebilmekte ve bu etkilerin örgüt kültürü, çatışma düzeyi ya da iş birliği örüntüleri gibi çıktılara nasıl dönüştüğü simülasyonlar aracılığıyla gözlemlenebilmektedir (Sun & Naveh, 2004). Bu sayede yöneticilerin stratejik kararlarının örgütsel sonuçlarını daha öngörülebilir hâle getirmek mümkün olmaktadır.

1.5. Örgütsel Politika ve Strateji Senaryolarının Değerlendirilmesi

ATM, örgütsel politika değişikliklerinin olası etkilerini test etmek için güçlü bir senaryo analiz aracıdır. Örneğin, performans değerlendirme sistemlerinde yapılacak bir değişikliğin çalışan davranışlarını nasıl etkileyebileceği, uygulamaya geçmeden önce ATM kullanılarak simüle edilebilir (Bonabeau, 2002). Bu tür simülasyonlar, yöneticilere stratejik kararları gerçek dünya koşullarına yansıtmadan önce değerlendirme fırsatı sunar. ATM, örgütsel davranış alanında karmaşık etkileşimleri analiz etmeye ve örgüt içi süreçleri daha kapsamlı şekilde anlamaya imkân tanıyan güçlü bir metodolojik yaklaşımdır. Mikro ve makro düzeydeki örgütsel dinamiklerin aynı çerçevede ele alınabilmesi, yöntemin önemli avantajlarından biridir. Elde edilen simülasyon çıktıları, karar vericilere kanıta dayalı strateji geliştirme ve politika değerlendirme süreçlerinde değerli bilgiler sağlar. ATM, örgütlerde bireylerin ve ekiplerin “ajanlar” olarak temsil edildiği; bu ajanların etkileşimlerinden doğan karmaşık örgütsel sonuçların analiz edildiği bir yöntemdir (Epstein, 2006; Gilbert & Troitzsch, 2005). Bu yaklaşım, mikro düzeydeki bireysel davranışların makro düzey örgütsel sonuçlara nasıl dönüştüğünü incelemeye etkili bir analitik çerçeve sunar.

Gerçek bir örgüte müdahale etmeden alternatif senaryoların test edilebilmesi, ATM’nin örgütsel değişim araştırmalarındaki kullanımını önemli ölçüde artırmıştır (Miller & Page, 2007). Örneğin, liderlik tarzındaki bir dönüşümün ya da iletişim protokollerinde yapılacak bir güncellemenin örgütsel performansa olası etkileri simülasyon ortamında modellenilebilir (Macy & Willer, 2002). Ayrıca ATM, bilgi akışı, yeniliklerin yayılımı ve karar alma süreçlerindeki dinamikleri incelemek amacıyla örgütsel bilimlerde yaygın şekilde kullanılmaktadır (Carley, 2002).

2.YAPAY ZEKÂ TABANLI İŞE ALIM VE İNSAN KAYNAKLARI SÜREÇLERİ

Yapay zekâ destekli işe alım sistemleri, geniş aday havuzlarının otomatik olarak taranması, beceri uyumunun analiz edilmesi ve karar verme süreçlerinin hızlandırılması açısından önemli avantajlar sunmaktadır (Tambe et al., 2019). McKinsey’nin “yetenek savaşı” kavramını ortaya atmasından sonra, teknolojik gelişmeler yetenek seçimi ve değerlendirme alanını köklü biçimde dönüştürmektedir (Chamorro-Premuzic et al., 2016). Akıllı telefon tabanlı profillemeye yöntemlerinden iş yerinde kullanılan büyük veri analizlerine kadar dijital dönüşüm, insan potansiyelinin hızlı ve düşük maliyetli bir şekilde ölçülmesine ve gelecekteki iş performansının öngörülmesine imkân tanıyan yeni araçlar ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede CV sınıflandırma algoritmaları ve video analiz sistemleri, adayların bilişsel ve iletişimsel özelliklerini tahmin etmek amacıyla geliştirilmiştir (Chamorro-Premuzic et al., 2016).

Bununla birlikte, yapay zekâ tabanlı insan kaynakları araçlarının tarafsız çalışmadığına ilişkin bulgular da bulunmaktadır. Örneğin Amazon’un işe alım algoritmasının kadın adaylara karşı sistematik bir önyargı sergilemesi nedeniyle iptal

edilmesi, algoritmik karar verme süreçlerinin insan önyargılarını yeniden üretebileceğini göstermektedir (Dastin, 2018; Bogen & Rieke, 2018). Performans yönetimi alanında ise veri odaklı izleme sistemleri, çalışanların dijital izleri üzerinden anlık performans değerlendirmeleri sunabilmektedir; ancak bu uygulamalar etik sorunları ve mahremiyet tartışmalarını da beraberinde getirmektedir (Leicht-Deobald et al., 2019).

Genel olarak yapay zekâ, insan kaynakları yönetiminde işe alım, performans değerlendirme, yetenek yönetimi ve çalışan deneyimi gibi süreçlerde kapsamlı bir dönüşüm yaratmaktadır. Özellikle işe alım aşamasında kullanılan algoritmalar, aday seçim süreçlerini hızlandırmakta ve belirli ölçülerde nesnellik sağlamaktadır (Upadhyay & Khandelwal, 2018). Bu nedenle YZ tabanlı işe alım uygulamaları, modern örgütlerde hem verimlilik hem de stratejik karar alma süreçleri üzerinde giderek artan bir etkiye sahiptir.

2.1. Yapay Zekânın İşe Alım Süreçlerindeki Rolü

İşe alım süreçlerinde yapay zekâ; özgeçmiş tarama, aday sıralama, chatbot'lar aracılığıyla ön görüşme gerçekleştirme, aday uygunluğunu tahmin etme ve yetkinlik analizi gibi çeşitli işlevlerde kullanılmaktadır (Black & Van Esch, 2020). Makine öğrenimi tabanlı sistemler, geçmiş verilerden öğrenerek örgütün ihtiyaçlarına en uygun aday profillerini belirleyebilmekte; böylece seçim süreçlerinin hızını ve doğruluğunu artırmaktadır. Bu yaklaşım, insan kaynaklı hataları azaltarak işe alımın daha sistematik, tutarlı ve veri odaklı bir şekilde yürütülmesine katkı sağlamaktadır (Chamorro-Premuzic et al., 2016).

2.2. Önyargı ve Etik Sorunlar

Her ne kadar YZ tabanlı işe alım süreçlerinin objektifliği artırdığı düşünülse de, algoritmaların veri setlerinde yer alan önyargıları yeniden üretebilme riski bulunmaktadır (Raghavan et al., 2020). Bu nedenle YZ modellerinin şeffaflığı, hesap verebilirliği ve etik kullanım ilkeleri kritik önem taşımaktadır. Literatür, algoritmik önyargının özellikle cinsiyet, etnik köken ve yaş gibi demografik değişkenlerde ortaya çıkabildiğini göstermekte ve bu durumun ayrımcılık riskini artırdığını vurgulamaktadır (O'Neil, 2016).

2.3. İnsan Kaynaklarında Karar Verme ve YZ Destekli Sistemler

Dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte insan kaynakları yönetimi (İKY), giderek daha fazla veri odaklı karar verme süreçlerine yönelmiştir. Bu dönüşümde YZ uygulamaları, İK yöneticilerinin stratejik karar alma kapasitelerini güçlendiren temel araçlardan biri haline gelmiştir. YZ tabanlı analitik sistemler, büyük veri kümelerinden anlamlı örüntüler çıkararak çalışan devri, performans dalgalanmaları ve yetenek boşlukları gibi kritik alanlarda erken uyarı göstergeleri sunabilmektedir (Van den Broek et al., 2019). Bu sayede İK birimleri hem operasyonel süreçlerde

verimlilik sağlayabilmekte hem de daha proaktif, uzun vadeli ve stratejik politikalar geliştirebilmektedir.

YZ uygulamalarının İK süreçlerine entegrasyonu; işe alımdan performans değerlendirmeye, çalışan bağlılığından deneyim yönetimine kadar geniş bir yelpazede etkili olmaktadır. **Tablo 1**, bu teknolojilerin temel kullanım alanlarını, sağladıkları faydaları ve beraberinde ortaya çıkan etik riskleri bütüncül bir bakışla özetlemektedir.

Tablo 2 YZ Tabanlı İK Araçları ve Uygulama Alanları

Araç / Teknoloji	Kullanım Alanı	Avantajlar	Riskler/Etik Sorunlar
CV Tarama Algoritmalar	Aday seçim	Hız, ölçeklenebilirlik	Önyargı ve veri hataları
Video Mülakat Analizi	İletişim ve davranış analizi	Bilişsel ve duygusal veri analizi	Mahremiyet ve yanlış yorumlama
Performans İzleme	Görev takibi	Gerçek zamanlı performans ölçümü	Stres, izleme ve etik endişeler

Kaynak: Chamorro-Premuzic et al., 2016; Tambe, Cappelli, & Yakubovich, 2019; Dastin, 2018; Bogen & Rieke, 2018; Leicht-Deobald et al., 2019

Tablo 2’de sunulan araçlar, YZ’nın insan kaynakları yönetiminin hem stratejik hem de operasyonel boyutlarında önemli bir dönüşüm yarattığını göstermektedir. CV tarama algoritmaları, yüksek başvuru hacimlerinde hızlı ve tutarlı karar desteği sunarak işe alım süreçlerinin verimliliğini artırırken, veri setlerindeki önyargıların algoritmik önyargıya dönüşme riski önemli etik tartışmaları beraberinde getirmektedir. Dijitalleşmenin ilerlemesiyle birlikte, insan haklarını ve toplumsal değerleri zedelediği gerekçesiyle eleştiriler de artmıştır; özellikle mahremiyet ve gizliliğin ihlali, bireylerin sürekli gözetim altında tutulması ve ayrımcı uygulamaların ortaya çıkması gibi sorunlar gündeme getirilmektedir (Erbil, 2021). Benzer şekilde, video mülakat analizleri, adayların iletişimsel ve duygusal göstergelerini değerlendirme olanağı sağlasa da mahremiyet ihlali ve yanlış sınıflandırma gibi hatalara açık bir yapı taşıyabilmektedir. Performans izleme teknolojileri ise çalışan davranışlarını gerçek zamanlı olarak takip etme imkânı sunmakta; bu durum iş süreçlerinin optimizasyonuna katkı sağlarken aşırı gözetim algısı ve psikolojik baskı gibi negatif sonuçlar doğurabilmektedir (Çeri ve Doğan, 2025).

Bu çerçevede, YZ tabanlı İK uygulamalarının kurumlara sağladığı hız, doğruluk ve öngörü kapasitesinin, ancak güçlü bir etik çerçeve, veri güvenliği politikaları ve

şeffaf yönetim mekanizmalarıyla dengelendiğinde sürdürülebilir olduğu söylenebilir (Tiftik, 2021). Dolayısıyla İK yöneticilerinin, teknolojik avantajları maksimize ederken çalışan haklarını ve adalet ilkelerini koruyan bütüncül bir yaklaşım benimsemeleri gerekmektedir.

2.4. Çalışan Deneyimi ve Yetenek Yönetimi

Aday ve çalışan deneyimi, modern insan kaynakları uygulamalarının merkezinde yer almaktadır. YZ tabanlı sistemler, çalışan memnuniyetini izleme, geri bildirimleri analiz etme ve kişiselleştirilmiş kariyer gelişim yolları oluşturma konularında önemli avantajlar sunmaktadır (Meijerink et al., 2021). Ayrıca chatbot'lar ve dijital asistanlar, çalışanların günlük iş akışlarında ihtiyaç duydukları bilgilere hızlı bir şekilde erişmelerini sağlayarak kurum içi iletişimi ve operasyonel verimliliği artırmaktadır.

Yapay zekâ tabanlı işe alım ve İKY uygulamaları, örgütsel verimliliği yükseltmekte ve daha objektif karar mekanizmalarının oluşumuna katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte algoritmik önyargı riskinin azaltılması, şeffaflık ve etik ilkelere bağlılık büyük önem taşımaktadır. Gelecekte YZ destekli İK uygulamalarının daha yaygın ve gelişmiş hale gelmesi beklenmekte olup, bu teknolojilerin doğru yönetilmesi durumunda örgütlere önemli bir stratejik avantaj sağlayacağı öngörülmektedir.

3. ÇALIŞAN REFAHI, DUYGU İZLEME TEKNOLOJİLERİ VE ETİK SINIRLAR

Duygu izleme teknolojileri, çalışanların stres düzeylerini, duygu durumlarını ve genel iyilik hallerini anlamak amacıyla yüz ifadeleri, ses tonları ve yazılı mesajlardaki duygusal göstergeleri analiz edebilmektedir (Calvo & Peters, 2014). Ayrıca giyilebilir cihazlar aracılığıyla nabız, uyku düzeni ve hareketlilik gibi biyometrik verilerin toplanması, tükenmişlik riskine ilişkin erken uyarı sinyallerinin üretilmesine olanak tanımaktadır. Ancak bu tür teknolojilerin kullanım alanının genişlemesi, mahremiyet, veri güvenliği ve gözetim kapitalizmi tartışmalarını da beraberinde getirmektedir (Zuboff, 2019). Çalışanların dijital davranış kalıplarından kişilik özelliklerinin tahmin edilebilmesi (Kosinski et al., 2013), örgüt içinde güç dengesizliği ve güven sorunlarının ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bunun yanı sıra, duygu izleme temelli yeniliklerin çalışanlar tarafından kabul edilip edilmemesi, örgütteki duygusal güvenlik iklimi ve çalışanların yeniliklere yönelik duygusal pratikleriyle yakından ilişkilidir (Vuori & Huy, 2015). Bu nedenle örgütlerin açık rıza, veri koruma ve etik ilkelere ilişkin süreçleri titizlikle yönetmesi gerekmektedir (Moore, 2018).

Dijital ortamda liderlik ise fiziksel ipuçlarının sınırlı olması nedeniyle yeni beceriler gerektirmektedir. “Dijital beden dili”, mesajlaşma ritmi, çevrimiçi görünürlük yönetimi ve iletişim temposu gibi unsurlar, lider–çalışan ilişkisini doğrudan etkilemektedir (Meske & Junglas, 2021). Bu bağlamda çevrimiçi sessizlik,

aşırı iletişim veya sürekli bağlantıda olma baskısı gibi dijital psikoloji olguları, çalışan deneyimini yeniden şekillendiren önemli faktörlerdir. Nitekim bilgi profesyonellerinin mobil e-posta cihazlarına yönelmesi, sürekli çevrimiçi olma ve her an ulaşılabilir olma yönünde bir norm oluşturmakta; bu durum kısa vadede esneklik ve kontrol hissi sağlarken uzun vadede erişilebilirliğe ilişkin beklentileri artırmakta, çalışma yoğunluğunu yükseltmekte ve çalışanların işten psikolojik olarak uzaklaşma kapasitesini zayıflatmaktadır. Mazmanian ve arkadaşları (2013), bu teknolojilerin bireylere görünürde daha fazla özerklik sağlarken, zamanla onları sürekli çalışır hâle getirerek fiilen daha az özerklikle sonuçlanan bir döngüye sürüklediğini ortaya koymuştur.

3.1. Sanal Ekiplerde Duygu İzleme ve Biyometrik Araçların Rolü

Sanal ekiplerde iş birliği süreçleri incelendiğinde, fiziksel yakınlığın bulunmaması nedeniyle ekip içi kimliğin dijital ortamda yeniden inşa edildiği ve iletişim örüntülerinin geleneksel yüz yüze ekiplerden önemli ölçüde farklılaştığı görülmektedir (O’Leary et al., 2014). Bu dönüşüm, dijital etkileşimlerin niteliğinin daha sistematik ve ölçülebilir biçimde analiz edilmesini zorunlu kılmaktadır. Dijital çalışma verilerinin hızla artmasıyla birlikte duygu izleme, davranışsal ölçüm teknikleri ve biyometrik göstergeler gibi yeni veri kaynakları, ekip performansını ve çalışan deneyimini anlamada güçlü analitik araçlara dönüşmüştür.

Bu bağlamda, duygu izleme teknolojileri çalışanların stres düzeyleri, duygusal dalgalanmaları ve etkileşim kalıpları hakkında gerçek zamanlı bilgiler sunarak yöneticilere daha kapsamlı değerlendirmeler yapma olanağı sağlamaktadır. **Tablo 2**, söz konusu teknolojilerin ölçtüğü veri türlerini, pratik kullanım alanlarını ve beraberinde ortaya çıkan etik ile mahremiyet tartışmalarını özetlemektedir.

Tablo 3 Duygu İzleme ve Biyometrik Araçlar

Teknoloji / Cihaz	Ölçülen Veri	Uygulama Alanı	Etik ve Mahremiyet Sorunları
Yüz İfadesi Analizi	Duygusal durum	İş stresi ve refah izleme	Veri gizliliği, izinsiz kullanım
Giyilebilir Cihazlar	Nabız, uyku, stres	Tükenmişlik risk analizi	Çalışan rızası, veri güvenliği
Yazılım Analitik Araçları	Mesaj ve e-posta tonu	İş birliği ve iletişim analizi	Mahremiyet, dijital gözetim

Kaynak: Calvo & Peters, 2014; Kosinski, Stillwell, & Graepel, 2013; Moore, 2018; Zuboff, 2019; Vuori & Huy, 2015

Tablo 3’ de sunulan duygu izleme ve biyometrik araçlar, sanal ekip yönetiminde veri odaklı karar alma süreçlerinin güçlenmesine önemli katkılar sağlamaktadır.

Yöneticiler, yüz ifadelerinin analiz edilmesiyle ekip üyelerinin duygusal dalgalanmalarını izleyebilmekte; giyilebilir cihazlar aracılığıyla tükenmişlik riskini erken aşamada tespit edebilmekte ve iletişim tonu analizleri sayesinde ekip dinamiklerini daha kapsamlı biçimde değerlendirebilmektedir (Vuori & Huy, 2015). Bu tür veriler, çalışan refahını artırma, iş yükü dağılımını optimize etme ve iş birliği süreçlerini yeniden yapılandırma açısından stratejik öneme sahip içgörüler sunmaktadır.

Bununla birlikte biyometrik ve duygusal verilerin iş bağlamında kullanımı; çalışan rızasının niteliği, verilerin güvenli bir şekilde işlenmesi, izleme uygulamalarının kapsamı ve dijital gözetimin sınırları gibi kritik etik tartışmaları gündeme getirmektedir (Zuboff, 2019). Özellikle duygusal verilerin yanlış yorumlanması, performans baskısı yaratması veya mahremiyet algısını zedelemesi, çalışma ilişkilerini olumsuz etkileyebilecek önemli riskler arasında yer almaktadır. Bu nedenle söz konusu teknolojilerin kullanımında şeffaf yönetim, açık rıza süreçlerinin etkin işletilmesi ve etik rehber ilkelerin titizlikle uygulanması zorunludur (Moore, 2018).

3.1. Dijital Çalışma Ortamında Çalışan Refahı

Dijitalleşme, çalışan refahını hem destekleyen hem de tehdit eden yeni örgütsel pratiklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Uzaktan çalışma, esnek çalışma saatleri ve dijital araçların sağladığı kolaylıklar, çalışanların iş-yaşam dengesini güçlendirebilmektedir (O’Leary et al., 2014). Bununla birlikte aynı teknolojiler, çalışanlar üzerinde sürekli çevrimiçi olma ve her an erişilebilir olma baskısını artırarak psikolojik yükü yoğunlaştırabilmektedir (Mazmanian et al., 2013). Ayrıca performans verilerinin giderek daha fazla toplanması, çalışan refahını olumsuz etkileyen yeni bir dijital gözetim biçiminin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Moore, 2018). Bu nedenle örgütlerin dijital araçları kullanırken çalışan refahı üzerindeki hem olumlu hem de olumsuz etkileri bütüncül bir perspektifle ele alması önemlidir.

3.2. Duygu İzleme Teknolojilerinin Yükselişi

Duygu izleme teknolojileri, çalışanların yüz ifadeleri, ses tonları, klavye dinamikleri ve çeşitli biyometrik göstergelerinden yararlanarak duygu durumlarını analiz eden yapay zekâ temelli sistemlerdir. Bu araçlar, örgütlere stres, tükenmişlik veya motivasyon düzeylerine ilişkin erken uyarılar sağlayarak insan kaynakları yönetiminde proaktif müdahalelere imkân tanımaktadır. Dijital davranış örüntülerinin kişilik ve duygusal eğilimlerle ilişkilendirilebildiğini gösteren araştırmalar, bu tür teknolojilerin geliştirilmesinde önemli bir dayanak oluşturmıştır (Kosinski et al., 2013). Bununla birlikte, duygu izleme uygulamalarının yaygınlaşması çalışan mahremiyetinin ihlali, veri güvenliği ve izlenme hissini yarattığı psikolojik baskı gibi riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu durum, çalışanlarda örgüte yönelik güven algısının zayıflamasına yol açabilmektedir (Meske

& Junglas, 2021). Özetle, bu teknolojilerin kullanımında potansiyel faydalarla etik ve mahremiyet temelli risklerin dikkatle dengelenmesi gerekmektedir.

3.3. Algoritmik Yönetim ve Etik İkilemler

İşe alım süreci, bireylerin ve ailelerinin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan istikrarlı istihdama erişimlerini belirleyen kritik bir aşamadır. Günümüzde işverenler, işe alım kararlarını desteklemek amacıyla uzun süredir dijital teknolojilerden yararlanmakta olup, özellikle son yıllarda sürecin her aşamasında veri üretmek ve adayları değerlendirmek için öngörücü işe alım araçlarına giderek daha fazla başvurmaktadır. Ancak gerekli teknik ve etik önlemler alınmadığında, bu araçlarda önyargıların kendiliğinden ortaya çıkabileceği çeşitli araştırmalar tarafından ortaya konmuştur.

Algoritmik yönetim, çalışanların performansını, davranışlarını ve örgütsel etkileşimlerini değerlendirmek için algoritmaların kullanıldığı yeni bir yönetim paradigmasını ifade etmektedir. Bu tür sistemler, süreçlerde verimlilik ve hız sağlayabilse de veri setlerinde gömülü olan sistematik önyargılar üzerinden çalışanlara yönelik ayrımcı sonuçlar üretebilme potansiyeline sahiptir (Bogen & Rieke, 2018). İnsan kaynaklarında algoritmik karar verme mekanizmalarının kişisel bütünlüğü zedeleyebileceği ve özellikle çalışanların kendilerini sürekli izlenen veya kontrol edilen bir nesne gibi algıladıkları durumlarda etik stresin arttığı belirtilmektedir (Leicht-Deobald et al., 2019). Bu nedenle algoritmik kararların şeffaf, doğrulanabilir ve bağımsız biçimde denetlenebilir olması hem çalışan refahının korunması hem de adil bir iş ortamının sürdürülebilmesi açısından hayati önem taşımaktadır.

3.4. Gözetim Kapitalizmi, Mahremiyet ve Örgütsel Sorumluluk

Dijital çalışma ortamlarındaki duygu ve davranış izleme uygulamaları, Zuboff'un (2019) "gözetim kapitalizmi" kavramının örgüt içi bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Çalışanlardan toplanan duygusal ve davranışsal veriler yalnızca operasyonel süreçleri optimize etmek amacıyla değil, aynı zamanda daha geniş örgütsel stratejilerin şekillendirilmesi için de kullanılabilir. Bu durum, mahremiyetin sınırlarını belirsizleştirerek çalışanların sürekli bir kontrol mekanizması altında oldukları hissini güçlendirmekte ve örgütsel güven ilişkilerini zayıflatmaktadır.

Bununla birlikte, söz konusu risklere rağmen, etik açıdan sağlam bir çerçevenin oluşturulması; veri toplama süreçlerinin şeffaf yürütülmesi ve çalışanlarla açık iletişim mekanizmalarının işletilmesi, çalışan refahı ile veri odaklı yönetim teknolojileri arasında daha dengeli ve sürdürülebilir bir ilişkinin kurulmasını mümkün kılabilir (Treem & Leonardi, 2013). Böylece dijital izleme araçları, kontrol ve baskı unsuru olmaktan çıkarak örgütsel öğrenme, iş yükü düzenleme ve çalışan destek sistemlerinin geliştirilmesi için sorumlu bir şekilde kullanılabilir.

4. EKİP İLETİŞİMİ, İŞ BİRLİĞİ PLATFORMLARI VE DİJİTAL PSİKOLOJİ

İş birliği platformları, ekiplerin iletişim ve etkileşim pratiklerini köklü biçimde dönüştürmüş; Slack, Microsoft Teams ve benzeri araçlar aracılığıyla yatay iletişim hatları güçlenmiş, zaman ve mekân bağımsız çalışma biçimleri yaygınlaşmıştır (Treem & Leonardi, 2013). Uzaktan ve hibrit çalışma modellerinin yaygınlık kazanmasıyla birlikte dijital iletişim, örgütlerde iletişim kalitesi, ekip bağlılığı ve iş birliği süreçlerinin temel belirleyicisi hâline gelmiştir.

Dijital dönüşümün hızlandığı günümüzde ekip iletişimi, iş birliği platformları ve dijital psikoloji, örgütlerin çalışma kültürünü şekillendiren kritik bileşenler olarak öne çıkmaktadır. Coğrafi olarak dağınık ekiplerin artması, iletişimin çevrim içi kanallar üzerinden yürütülmesini zorunlu kılmış; bu durum hem etkileşim biçimlerinde hem de çalışanların psikolojik deneyimlerinde önemli değişimlere yol açmıştır (O’Leary et al., 2014). Slack, Teams, Asana ve benzeri platformlar ekiplerin daha hızlı, esnek ve şeffaf bir şekilde çalışmasını mümkün kılarken, dijital psikoloji alanındaki araştırmalar bu araçların çalışanların bilişsel yükü, duygusal deneyimleri ve sosyal bağlılık düzeyleri üzerindeki etkilerini giderek daha görünür hâle getirmektedir (Meske & Junglas, 2021).

Buna ek olarak, bilgisayar aracılı iletişim kuramları, çevrim içi etkileşimlerin yüz yüze iletişime kıyasla farklı sosyal ipuçları, algılar ve ilişkisellik dinamikleri ürettiğini ortaya koymaktadır (Walther, 2011). Dijital iş akışlarının hızlanması ile örgütlerde iletişim süreçleri daha karmaşık bir yapıya bürünürken, çalışanların teknoloji aracılığıyla sürdürülen etkileşimlere uyum sağlama biçimleri de önemli bir araştırma alanı hâline gelmiştir.

Dolayısıyla modern örgütlerde etkili ekip iletişimi ve sağlıklı dijital etkileşim ortamları oluşturmak, yalnızca teknolojik araçların uygulanmasıyla değil; bu araçların bireyler ve ekipler üzerindeki bilişsel, duygusal ve sosyal etkilerinin bütüncül bir anlayışla ele alınmasıyla mümkündür.

4.1. Dijital İletişim Ortamlarında Ekip Dinamikleri

Dijital iletişim ortamları, ekiplerin bilgi paylaşımı, koordinasyonu ve karar alma süreçlerini köklü biçimde dönüştürmüştür. Sanal ekiplerde iletişimin eşzamanlı veya eşzamansız gerçekleşmesi, geleneksel yüz yüze etkileşimde kritik rol oynayan jestler, mimikler ve diğer duygusal ipuçlarının sınırlandırılmasına yol açmaktadır (Walther, 2011). Bu durum, ekip üyeleri arasında yanlış anlamaların artmasına, sosyal bağların zayıflamasına ve güven oluşumunun daha yavaş ilerlemesine neden olabilmektedir. Öte yandan dijital iletişim araçları, coğrafi olarak dağınık ekiplerin daha verimli çalışmasına, karar süreçlerinin sistematik biçimde kayıt altına alınmasına ve zaman baskısının azaltılmasına imkân tanıyarak önemli avantajlar sunmaktadır (Hinds & Mortensen, 2005).

Dijital psikoloji perspektifinden bakıldığında, çalışanların çevrim içi ortamlarda benimsedikleri iletişim biçimleri; bilişsel yük, sosyal varlık algısı ve duygusal bağ kurma kapasiteleri üzerinde belirleyici etkilere sahiptir. Sosyal varlık teorisi, bireylerin dijital ortamlarda birbirlerinin varlığını ne ölçüde hissedebildiğinin iletişimin niteliğini doğrudan etkilediğini ileri sürmektedir (Lowenthal, 2010). Bu bağlamda, dijital ekiplerin etkili bir şekilde çalışabilmesi; iletişim araçlarının işlevsellik ve sosyal ipuçları açısından doğru seçilmesine, ekip üyelerinin ise bu araçları psikolojik açıdan sürdürülebilir ve sağlıklı bir biçimde kullanabilmesine bağlıdır.

4.2. İş birliği Platformlarının Çalışma Kültürüne Etkisi

Slack, Microsoft Teams, Asana ve Trello gibi iş birliği platformları, modern örgütlerin çalışma kültürünü köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu araçlar, görev yönetiminden toplantı koordinasyonuna kadar pek çok sürecin otomasyonunu sağlayarak çalışma temposunu önemli ölçüde hızlandırmaktadır (Leonardi, 2021). Ancak söz konusu hızlanma, çalışanlar üzerinde sürekli çevrim içi olma beklentisini artırarak stres, tükenmişlik ve bilişsel yorulma riskini yükseltebilmektedir (Mazmanian et al., 2013).

Benzer şekilde sosyal medya, paydaşlarla hızlı ve doğrudan etkileşim kurmaya olanak tanıyarak iletişim alanını derinden dönüştürmüştür. Bununla birlikte bu yeni etkileşim biçimleri, iletişim profesyonellerinin bilgi fazlalığını yönetme, iş yaşamına ilişkin içeriklerin özel alanla giderek daha fazla iç içe geçmesini dengeleme ve sürekli değişen iş tanımlarına zihinsel olarak uyum sağlama becerilerini zorunlu kılmıştır.

İş birliği platformları ekip şeffaflığını artırmakta ve performansın daha görünür hâle gelmesini sağlamaktadır. Dijital psikoloji perspektifinden bakıldığında bu görünürlük, motivasyonu artırabileceği gibi aşırı performans baskısı, sürekli kıyaslama davranışları ve sosyal karşılaştırma stresine de yol açabilmektedir (Bucher et al., 2013). Bu nedenle örgütlerin dijital iş birliği araçlarını yalnızca verimlilik perspektifiyle değil, çalışan refahını merkez alan bütüncül bir çerçevede değerlendirmesi kritik önem taşımaktadır.

Tablo 4 Dijital İş birliği Platformlarının Karşılaştırması

Platform	Temel Özellikler	Avantajlar	Sınırlamalar/Riskler
Slack	Anlık mesajlaşma, kanallar	Hızlı iletişim, şeffaflık	Bilgi karmaşası, dikkat dağınıklığı
Teams	Video, chat, dosya paylaşımı	Entegrasyon, uzaktan toplantı	Yoğun bildirim yükü
Trello	Görev yönetimi, kart sistemi	İş takibi, proje görünürlüğü	Karmaşık iş akışı, adaptasyon süresi

Kaynak: Treem & Leonardi, 2013; Leonardi, 2020; Meske & Junglas, 2021; Mazmanian, et al., 2013; O’Leary, et al., 2014

Dijital iş birliği platformlarının organizasyonlarda yaygınlaşması, ekip içi koordinasyon ve bilgi paylaşım süreçlerinin niteliğini köklü biçimde dönüştürmektedir. Bu araçlar, özellikle uzaktan ve hibrit çalışma modellerinin yaygınlaştığı günümüz iş ortamında ekip içi şeffaflığı artırmakta, iletişimi hızlandırmakta ve bilgi akışını daha erişilebilir hâle getirmektedir (Treem & Leonardi, 2013). Bununla birlikte, bu platformların dayattığı sürekli çevrimiçi olma beklentisi, çalışanlarda bilişsel yükün yükselmesine, dikkat dağınıklığının artmasına ve literatürde “dijital çalışma baskısı” olarak adlandırılan olgunun daha görünür hâle gelmesine neden olabilmektedir (Mazmanian et al., 2013).

Leonardi (2020), dijital izlenebilirlik özelliğinin ekip performansını artırma potansiyeli taşıdığını, ancak aynı zamanda çalışanlar üzerinde sürekli görünür olma zorunluluğu nedeniyle psikolojik baskı yaratabileceğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde Meske ve Junglas (2021), dijital iş birliği araçlarının operasyonel verimlilik sağlarken örgüt içi karar alma süreçlerini karmaşıklatabileceğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra O’Leary ve arkadaşları (2014), fiziksel ortak mekânın yokluğunda ekip kimliğinin dijital etkileşimler aracılığıyla yeniden üretildiğini ve bu nedenle iş birliği platformlarının yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir “dijital organizasyonel alan” işlevi gördüğünü ifade etmektedir.

Bu çerçevede **Tablo 4**, güncel iş birliği platformlarının işlevsel özelliklerini, sundukları temel avantajları ve beraberinde ortaya çıkan sınırlılıkları bütüncül bir bakış açısıyla özetlemektedir.

4.3. Dijital Ortamda Duygusal İletişim ve Psikolojik Güven

Dijital ortamlarda duygusal ifadelerin sınırlı olması, ekiplerde psikolojik güvenin oluşmasını güçleştirebilmektedir. Yüz yüze iletişimde duygu aktarımı büyük ölçüde jestler, mimikler, ses tonu ve diğer sözsüz ipuçları aracılığıyla gerçekleşirken; dijital iletişimde duygu iletimi emojiler, noktalama ve tonlama işaretleri ile metinsel ifadeler üzerinden sağlanmaktadır (Derks et al., 2008). Bu durum, ekip üyelerinin birbirlerinin duygusal durumlarını yanlış yorumlama riskini artırmakta ve etkileşim kalitesini olumsuz etkileyebilmektedir.

Psikolojik güven, bireylerin ekip içinde eleştirilme veya dışlanma kaygısı duymadan fikirlerini ifade edebilmesini sağlayan temel bir ekip dinamiğidir ve yenilikçilik ile iş birliği performansı açısından kritik öneme sahiptir (Edmondson, 1999). Dijital ekiplerde psikolojik güvenin sürdürülebilmesi, yöneticilerin empatik iletişim biçimlerini benimsemesine, geri bildirim süreçlerini şeffaf şekilde yürütmesine ve çevrim içi toplantılarda duygusal bağ kurmayı destekleyen etkileşim stratejileri uygulamasına bağlıdır. Bunun yanında senkron ve asenkron iletişim arasındaki dengenin sağlanması, çalışanların bilişsel yükünü azaltmakta ve duygusal tükenmenin önlenmesinde önemli bir koruyucu faktör olarak görülmektedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dijitalleşme, yapay zekâ uygulamaları, iş birliği platformları ve duygu izleme teknolojileri, iletişim ve örgütsel davranış alanlarında köklü yönetsel dönüşümler yaratmaktadır. Ajan tabanlı modeller (ATM), örgüt içi etkileşimlerin ve karmaşık davranışların simülasyon yoluyla incelenmesini mümkün kılarken (Epstein, 2006; Gilbert & Troitzsch, 2005), yapay zekâ tabanlı işe alım ve performans izleme sistemleri, insan kaynakları süreçlerini daha hızlı, verimli ve veri odaklı hâle getirmektedir (Tambe, Cappelli, & Yakubovich, 2019; Chamorro-Premuzic et al., 2016). Öte yandan, bu teknolojilerin kullanımı önyargı, mahremiyet ihlali ve algoritmik karar risklerini de beraberinde getirmektedir (Bogen & Rieke, 2018; Leicht-Deobald et al., 2019; O’Neil, 2016).

Çalışan refahı ve psikolojik güven, dijital ortamda daha önce hiç olmadığı kadar kritik bir konu hâline gelmiştir. Duygu izleme ve biyometrik veriler, çalışanların stres ve tükenmişlik risklerini erken aşamada tespit etmek için etkili araçlar sunarken (Calvo & Peters, 2014), bu araçların etik ve şeffaf sınırlar içinde kullanılması zorunludur (Zuboff, 2019; Moore, 2018). Benzer şekilde, iş birliği platformları ve dijital iletişim araçları, ekiplerin koordinasyonunu ve verimliliğini artırmakla birlikte, aşırı dijital yük ve sürekli çevrim içi olma baskısı gibi psikolojik riskleri de beraberinde getirmektedir (Mazmanian et al., 2013; Bucher et al., 2013).

Sonuç olarak, iletişim ve örgütsel davranış alanındaki yönetsel dönüşüm, yalnızca teknolojik araçların uygulanmasıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda örgütlerin insan odaklı stratejiler geliştirmesini, etik sorumluluklarını yeniden gözden geçirmesini ve dijital ortamda çalışan refahını gözetmesini zorunlu kılmaktadır. Etkili dijital örgütler, teknolojik yetkinliklerini çalışan refahı, psikolojik güven ve etik standartlarla dengeleyerek sürdürülebilir performans ve iş birliği ortamları yaratabilmektedir (Meske & Junglas, 2021; Edmondson, 1999). Bu bağlamda, yönetsel dönüşüm yalnızca bir araç değil, örgütsel kültür ve liderlik uygulamalarını yeniden yapılandırmayı gerektiren kapsamlı bir değişim sürecidir.

KAYNAKÇA

- Axelrod, R. (1997). The complexity of cooperation: Agent-based models of competition and collaboration. Princeton University Press.
- Black, J. S., & Van Esch, P. (2020). AI-enabled recruiting: What is it and how should a manager use it? *Business Horizons*, 63(2), 215-226. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2019.12.001>
- Bonabeau, E. (2002). Agent-based modeling: Methods and techniques for simulating human systems. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 99(3), 7280–7287. <https://doi.org/10.1073/pnas.082080899>
- Bogen, M., & Rieke, A. (2018). *Help wanted: An examination of hiring algorithms, equity, and bias*. The Brookings Institution.
- Bucher, E., Fieseler, C., & Suphan, A. (2013). The stress potential of social media in the workplace. *Information, Communication & Society*, 16(10), 1639-1667. <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.710245>
- Calvo, R. A., & Peters, D. (2014). *Positive computing: Technology for wellbeing and human potential*. MIT Press. The MIT Press, <https://doi.org/10.7551/mitpress/9764.001.0001>
- Carley, K. M. (2002). Computational organization science: A new frontier. *Organization Science*, 13(3), 7257-7262, DOI: [10.1073/pnas.082080599](https://doi.org/10.1073/pnas.082080599)
- Chamorro-Premuzic, T., Winsborough, D., Sherman, R. A., & Hogan, R. (2016). New talent signals: Shiny new objects or a brave new world? *Industrial and Organizational Psychology: Perspectives on Science and Practice*, 9(3), 621–640. <https://doi.org/10.1017/iop.2016.6>
- Çeri, M., & Doğan, A. (2025). Yapay zekâ destekli insan kaynakları yönetimi: Çalışan deneyiminin dönüşümü. *İzmir Yönetim Dergisi*, 6(Özel Sayı), 122–141. <https://doi.org/10.56203/iyd.1664458>
- Dastin, J. (2018). Amazon Scraps Secret AI Recruiting Tool That Showed Bias against Women. Reuters. <https://www.reuters.com/article/us-amazon-com-jobs-automation-insight/amazon-scraps-secret-ai-recruiting-tool-that-showed-bias-against-women-idUSKCN1MK08G>
- Derks, D., Fischer, A. H., & Bos, A. E. R. (2008). The role of emotion in computer-mediated communication: A review. *Computers in Human Behavior*, 24(3), 766–785, <https://doi.org/10.1016/j.chb.2007.04.004>
- Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350–383. <https://doi.org/10.2307/2666999>
- Erbil, C. (2021). Dijital insan kaynakları yönetiminde etik niçin gereklidir: Paydaş teorisi perspektifinden bir bakış. S. Alçın, B. Erdil Şahin, D. D. Dereli, M. Hamzaoğlu

ve İ. Ertek (Der.), Gelecekte ekonomi içinde (ss. 508–536). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.

- Epstein, J. M. (2006). *Generative social science: Studies in agent-based computational modeling*. Princeton University Press.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. University of California Press.
- Gilbert, N., & Troitzsch, K. (2005). *Simulation for the social scientist*. Open University Press.
- Hinds, P., & Mortensen, M. (2005). Understanding conflict in geographically distributed teams. *Organization Science*, 16(3), 290–307, DOI: [10.1287/orsc.1050.0122](https://doi.org/10.1287/orsc.1050.0122)
- Kosinski, M., Stillwell, D., & Graepel, D. (2013). Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(15), 5802–5805, doi: [10.1073/pnas.1218772110](https://doi.org/10.1073/pnas.1218772110)
- Leonardi, P. M. (2020). COVID-19 and the new technologies of organizing: Digital exhaust, digital footprints, and artificial intelligence in the wake of remote work. *Journal of Management Studies*, 57(8), 1310–1314, <https://doi.org/10.1111/joms.12648>
- Leonardi, P. M. (2021). COVID-19 and the new technologies of organizing: Digital exhaust, digital footprints, and artificial intelligence in the wake of remote work. *Journal of Management Studies*, 58(1), 247–251.
- Leicht-Deobald, U., Busch, T., Schank, C. (2019). The Challenges of Algorithm-Based HR Decision-Making for Personal Integrity. *J Bus Ethics* 160, 377–392, <https://doi.org/10.1007/s10551-019-04204-w>
- Lowenthal, P. R. (2010). The evolution and influence of social presence theory on online learning. *Online Education Journal*, 3(2), 1–18, DOI: 10.4018/978-1-60566-984-7.ch010
- Macy, M. W., & Willer, R. (2002). From factors to actors: Computational sociology and agent-based modeling. *Annual Review of Sociology*, 28, 143–166, <http://www.jstor.org/stable/3069238>.
- Meijerink, J., Boons, M., Keegan, A. & Marler, J. (2021). Algorithmic human resource management: Synthesizing developments and cross-disciplinary insights on digital HRM. *The International Journal of Human Resource Management*, 32(3), 1–18, DOI: 10.1080/09585192.2021.1925326
- Mazmanian, M., Orlikowski, W. J., & Yates, J. (2013). The autonomy paradox: The implications of mobile email devices for knowledge professionals. *Organization Science*, 24(5), 1337–1357, <https://doi.org/10.1287/orsc.1120.0806>

- Meske, C., & Junglas, I. (2021). Investigating the elicitation of employees' support towards digital workplace transformation, *Behaviour & Information Technology*, 40(11), 1120-1136 DOI: 10.1080/0144929X.2020.1742382
- Miller, J. H., & Page, S. E. (2007). *Complex adaptive systems: An introduction to computational models of social life*. Princeton University Press.
- Moore, P. V. (2018). *The quantified self in precarity: Work, technology and what counts*. Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315561523>
- North, M. J., & Macal, C. M. (2007). Managing business complexity: Discovering strategic solutions with agent-based modeling and simulation. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195172119.001.0001>
- O'Leary, Sun, R., & Naveh, I. (2004). Simulating organizational decision-making using a cognitively realistic agent model. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 7(3).
- Oleary, M., Wilson, J., & Metiu, A. (2014). Beyond being there: The symbolic role of communication and identification in perceptions of proximity to geographically dispersed colleagues. *Academy of Management Annals*, 38(4), 1219–1244, <https://doi.org/10.25300/MISQ/2014/38.4.13>
- O'Neil, C. (2016). Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy. Crown, ISBN:978-0-553-41881-1.
- Raghavan, M., Barocas, S., Kleinberg, J., & Levy, K. (2020). Mitigating bias in algorithmic hiring: Evaluating claims and practices. In Proceedings of the Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAT '20)* (pp. 469–481), DOI: [10.2139/ssrn.3408010](https://doi.org/10.2139/ssrn.3408010)
- Sun, R., & Naveh, I. (2004). Simulating organizational decision-making using a cognitively realistic agent model. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 7(3), 1-5.
- Tambe, P., Cappelli, P., & Yakubovich, V. (2019). Artificial Intelligence in Human Resources Management: Challenges and a Path Forward. *California Management Review*, 61(4), 15-42. <https://doi.org/10.1177/0008125619867910>
- Tiftik, C. (2021). İnsan kaynakları yönetiminde yapay zekâ uygulamaları. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), 374–390.
- Treem, J. W., & Leonardi, P. (2013). Social Media Use in Organizations: Exploring the Affordances of Visibility, Editability, Persistence, and Association. *Annals of the International Communication Association*, 36, 143-189. <https://doi.org/10.1080/23808985.2013.11679130>
- Upadhyay, A. K., & Khandelwal, K. (2018). Applying artificial intelligence: implications for recruitment. *Strategic HR Review*, 17(5), 255–258. <https://doi.org/10.1108/SHR-07-2018-0051>

- Van den Broek, E., Sergeeva, A., & Huysman, M. (2020). Hiring algorithms: An ethnography of fairness in practice. In ICIS 2019 Proceedings: The Future of Work (pp. 1–9). Association for Information Systems.
- Vuori, T. O., & Huy, Q. N. (2015). Distributed Attention and Shared Emotions in the Innovation Process: How Nokia Lost the Smartphone Battle: How Nokia Lost the Smartphone Battle. *Administrative Science Quarterly*, 61(1),9-51,
<https://doi.org/10.1177/0001839215606951>
- Walther, J. B. (2011). Theories of computer-mediated communication. In *The international encyclopedia of communication*. Wiley.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs,

BÖLÜM 70

Covid-19 Pandemisinin Havacılık Sektörüne Etkisinin İncelenmesi: Literatür Taraması

Hicran Ergen Ayvaz¹

GİRİŞ

İlk olarak Çin'in Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde 2019 yılının Aralık ayında ortaya çıkan virüsün neden olduğu salgın, çok kısa bir sürede tüm dünyayı etkisi altına almıştır. 190'dan fazla ülkede görülen bu salgın, 25 ülkede ölüm oranlarının artmasına neden olmuştur.

Salgının küresel boyuta ulaşmasının ardından koronavirüs olarak adlandırılan virüse Dünya Sağlık Örgütü tarafından "COVID-19" ismi verilmiş ve resmi tanımlama yapılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü, 30 Ocak 2020 tarihinde "uluslararası kamu sağlığı acil durumu" ilanını gerçekleştirmiş ve 11 Mart 2020 tarihinde durumu pandemi (evrensel salgın hastalık) olarak ilan etmiştir (Akca, 2020).

COVID-19'un yayılmasının ardından dünya düzeni köklü bir değişim geçirmiştir. İnsanların yaşam biçimleri ve şirketlerin işleyiş şekilleri bu değişimden derinden etkilenmiştir. COVID-19 virüsü, tüm sektörlerde olduğu gibi havayolu taşımacılığı sektöründe de önemli etkiler yaratmıştır. Havacılık sektörünün hızlı büyüme kaydettiği son 50 yılda sektör, çeşitli etkenler, durgunluk dönemleri ve krizler yaşamış olmasına rağmen, hava trafiğini neredeyse durma noktasına getiren bu salgın benzeri bir olayla hiç karşılaşmamıştır.

Havacılık sektörünün dünya genelindeki seyahatlerde en çok tercih edilen ulaşım yolu olması, havalimanlarında uluslararası yolcu hareketliliğinin yoğunluğu ve ülkelere yapılan giriş-çıkışların havalimanlarında daha etkin bir şekilde kontrol edilebilir olması nedeniyle, COVID-19'un yayılmasını önleme tedbirleri ilk olarak havacılık sektöründe uygulamaya konulmuştur. Bu tedbirler kapsamında yolcu ve uçuş ekibi güvenliği için uygulanacak prosedürler belirlenmiştir. Alınan bu önlemlerle havacılık sektörünün en az düzeyde zarar görmesi amaçlanmıştır.

Bu çalışmada, COVID-19 pandemisinin havayolları, havaalanları, hava trafiği ve hava taşımacılığı üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla mevcut literatür taranmış ve ilgili çalışmalar değerlendirilmiştir. Bu bölümün ardından öncelikle hava taşımacılığına yönelik literatür taraması sunulmaktadır. Takip eden bölümlerde sırasıyla hava trafiği, havayolları ve havaalanlarına ilişkin literatür taramaları yer almaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise araştırma sonucunda elde edilen bulgular ve bu bulgular doğrultusunda geliştirilen öneriler sunulmaktadır.

1. Covid-19'un Hava Taşımacılığı Üzerine Etkisi

Dünya çapında çok fazla tercih edilmesine karşın, salgın hastalığın yayılımında etkisi olduğu düşünülen hava taşımacılık faaliyetleri, toplum tarafından talep edilmeyen bir ulaşım türüne dönüşebilmektedir. Havacılık sektörü hem kısıtlama ve yasaklar ile hem de havayolu müşteri talebindeki azalmalarla karşı karşıya kalmaktadır (Akca, 2020).

COVID-19 pandemisinin hava taşımacılığı üzerindeki etkileri, uluslararası ve iç hat uçuşları, yolcu ve kargo taşımacılığı olmak üzere farklı boyutlarda incelenmiştir. Sun vd. (2020), dünya çapında gerçekleştirdikleri çok parçalı ağ analizi ile uçuş kısıtlamalarının esas olarak uzun mesafeli uluslararası uçuşlarda uygulandığını ve pandeminin dış hat uçuşları üzerindeki etkilerinin iç hat uçuşlarından çok daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Bu bulguyu destekler nitelikte, Li vd. (2021) varyasyon analizi yöntemiyle COVID-19'un uluslararası uçuşlardaki varyasyon üzerindeki etkisinin iç hat uçuşlarındakinden daha önemli olduğunu saptamış ve Doğu Asya ülkelerindeki uluslararası uçuşların önce hızla azaltıldığını, ardından diğer ülkelerin bu eğilimi takip ettiğini bulmuştur.

Pandeminin hava taşımacılığı üzerindeki etkileri bölgesel ve zaman içinde farklılıklar göstermiştir. Andreana vd. (2021), COVID-19'un etkisinin Mayıs 2020'de tüm dünya makro bölgelerinde %80'in üzerinde bir azalma yarattığını ve 2020 yazının sonunda Çin ve Doğu hariç olmak üzere hala yaklaşık %70'lik bir düşüşün devam ettiğini tespit etmiştir. Warnock-Smith vd. (2021), Çin'deki hava taşıyıcı koltuk kapasitesi, yolcu trafiği ve yolcu gelirleri açısından genel tablonun piyasaya bağlı olarak karışık bir görünüm sergilediğini, ancak her durumda 2020'de önceki yıllara kıyasla uzun süreli negatif büyüme yaşandığını ortaya koymuştur. Li vd. (2021), Çin'e odaklanan çalışmalarında, tek bir ülkenin bağlantısının kesilmesinin Çin uluslararası hava taşımacılığı ağının bağlanabilirliği üzerinde çok az etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Rota özellikleri ve pazar segmentleri açısından bakıldığında, Santos vd. (2021) kısa ve düşük yoğunluklu rotaların en çok etkilenen havayolu pazarları arasında olduğunu ve iş odaklı rotaların eğlence rotalarından daha fazla etkilendiğini bulmuştur. Dube vd. (2021), Kuzey Amerika, Avrupa ve Pasifik Asya bölgelerinde yaptıkları çalışmada küresel havacılık endüstrisinin pandeminin etkisiyle ciddi bir darbe aldığını ve seyahat kısıtlama önlemlerinin yürürlüğe girmesinden bu yana önemli gelir kayıplarının yaşandığını ortaya koymuştur.

Sektörün toparlanma sürecine ilişkin yapılan araştırmalar, iyileşmenin uzun bir zaman alacağını göstermektedir. Truong (2021), Monte Carlo simülasyon yöntemiyle gerçekleştirdiği çalışmada, en iyi senaryoda bile hava yolculuğunun pandemi öncesindeki seviyesine dönmesinin birkaç yıl alacağı sonucuna varmıştır. Bielecki vd. (2021), iyileşme için en dayanıklı ve en hızlı seyahat akışlarının iç hat uçuşları ve komşu ülke seyahatleri, son dakika seyahatleri, arkadaş ve akraba ziyaretleri ile temel iş seyahatleri olduğunu göstermiştir. Türkiye özelinde, Deveci vd. (2022) Türk Sivil Havacılığı Endüstrisi'nin COVID-19 pandemisinden büyük ölçüde etkilendiğini ve piyasanın iyileşme aşamasında daha az taşıyıcıyla yeniden şekillendiğini tespit etmiştir.

Pandeminin bulaş riski açısından değerlendirildiğinde, Yu ve Chen (2021) yapısal eşitlik modelleme sistemi kullanarak kısa mesafeli gelen uçuşların pozitif vakalardaki artışla ilişkili olduğunu ve komşu ülkeleri Guangzhou ile bağlayan uçuşların COVID-19 ithalatı açısından daha yüksek risk taşıdığını göstermiştir. Benzer şekilde, Sokadjo ve Atchadé (2020) hava yolcu trafiğinin daha az olduğu ülkelere vaka sayısının hava yolcu trafiğinin daha fazla olduğu ülkelere göre daha az olduğunu bulmuştur.

1.1 Covid-19'un Havayolu Taşımacılığında Yolcu Kısımına Etkisi

Pandemi, yolcuların seyahat davranışlarını ve tutumlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Lamb vd. (2020), COVID-19 salgını sırasında ve sonrasında bir kişinin COVID-19'dan algılanan tehdidi, uyumluluk ve korku arttıkça uçma istekliliğinin azaldığını bulmuştur. Bu bulgular, Amerika Birleşik Devletleri'nde yetişkinler üzerinde yapılan başka bir çalışmada da desteklenmiş ve katılımcıların kişisel deneyimlerine güven sorunları, duygusal buluşsal yöntemler, koruyucu davranışlar ve başkalarıyla yüzleşme korkusunun hâkim olduğu ortaya konmuştur (Lamb vd., 2021). Afaq vd. (2021), duygu ve tematik analizi ile COVID-19'un patlak vermesinin yolcuların zihinlerinde büyük bir güvensizlik, endişe, seyahat kısıtlamaları ve korku yaratarak seyahat davranışını etkilediğini tespit etmiştir.

Demografik faktörlerin yolcu davranışları üzerindeki etkileri de araştırılmıştır. Lin vd. (2021), iç pazarda yaşlı yolcuların ve çocukların hava yolculuğu oranında önemli bir düşüş olduğunu bulmuştur. Ancak Graham vd. (2020), 65 yaş ve üstü yolcular üzerinde yaptıkları çalışmada COVID-19'u bu yaş grubundaki yolcuların %60'ından fazlasının önümüzdeki 12 ay içinde hava yoluyla seyahat kararlarını etkileyen kilit faktör olarak görmediğini ve havalimanına gidiş/gelişi en güvenli aşama olarak değerlendirdiklerini ortaya koymuştur. Lin ve Zhang (2021), Z kuşağı, yaşlılar ve düşük gelirli veya daha az sık seyahat edenler gibi özel demografik özelliklere sahip yolcuların, destinasyon imajının güvenli olarak algılanması, hava yolculuğunun daha ekonomik olması ve koruma önlemlerinin yerinde ve etkili olması durumunda seyahat hayallerini gerçekleştirmek için motive olacağını bulmuştur.

Yolcuların seyahat niyetlerini etkileyen faktörler de detaylı olarak incelenmiştir. Polat vd. (2021), COVID-19 döneminde havayolu yolcularının seyahat niyetleri ile güven, algılanan risk, algılanan değer ve alışkanlık arasında anlamlı bir ilişki olduğunu; ancak seyahat niyeti ile sosyal normlar arasında bir ilişki olmadığını tespit etmiştir. Ayrıca, havayolu hizmetlerinde güven ve sosyal normların algılanan riski azaltarak dolaylı olarak havayolu seyahat niyetini doğrudan etkilediği bulunmuştur.

1.2. Covid-19'un Hava Taşımacılığında Kargo Kısımına Etkisi

Pandemi, hava kargo taşımacılığı sektörünü de önemli ölçüde etkilemiştir. Kim vd. (2020), COVID-19 öncesi dönemde hava kargo ihracatının on yıldır her yıl toplam ihracattan daha yüksek bir oranda arttığını, ancak 2019 yılında hava ihracatının yıllık %18,5 düştüğünü ve ihracat ağırlığında 2018'de yıllık %36,7 artarken 2019'da %32,1'lik önemli bir düşüş yaşandığını ortaya koymuştur. Shaban vd. (2021), Cournot modeli kullanarak yaptıkları çalışmada COVID-19'un patlak vermesinin ikame güzergahlar arasında talep dengesizliğine neden olduğunu bulmuştur.

Bölgesel düzeyde yapılan analizler, kargo sektörünün karşılaştığı zorlukları ve fırsatları ortaya koymuştur. Li (2020), SWOT analizi ile Çin'in hava kargo sektörünü incelemiş ve Çin'in hava kargo endüstrisinin potansiyelinin iyimser olduğunu, ancak bu kritik döneme uyum sağlamak için kargo kapasitesinin yetersizliği gibi kısıtlamaların üstesinden gelinmesi gerektiğini tespit etmiştir. Saygılı ve Altunok (2021), bir hava taşımacılığı firmasının kargo operasyonlarında ISO 9001 Kalite Yönetim Sistemi standardının uygulanmasına ilişkin vaka çalışmasında, bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanılarak kargo ekosisteminin genişletilmesi, taşıma kapasitesinin artırılması ve depolama ve kargo taşıma verimliliğinin artırılması yoluyla şirketin iş süreçlerinde pandemi kaynaklı zorlukların üstesinden gelinmesinin kolaylaştırıldığını göstermiştir.

2. Covid-19'un Hava Trafikğine Etkisi

Dünya genelinde etkili olan COVID-19 salgını, sınırların kapatılması ve giriş yasakları gibi radikal önlemler neticesinde havayolu trafiği üzerinde yıkıcı tesirler bırakmıştır. Literatürde yer alan çalışmalar, bu etkiyi hem operasyonel hacimlerdeki keskin düşüşler hem de vaka sayıları ile trafik verileri arasındaki istatistiksel korelasyonlar üzerinden ele almaktadır. Örneğin, operasyonel boyutu inceleyen araştırmalarda, Kanada'da sivil havacılık trafiğinin %71, Avrupa'da ise uçuş mesafelerinin %72 oranında azaldığı tespit edilmiştir (Rayash ve Dinçer, 2020; Schumann vd., 2021).

Hava trafiğindeki bu değişimler, salgının yayılım dinamikleriyle de doğrudan ilişkilendirilmiştir. Çin ve ABD örneklerinde yapılan çalışmalar, bölgedeki toplam vaka sayıları ile mevcut hava trafiği arasında anlamlı bir korelasyon olduğunu; hatta pandeminin ilk aşamalarında hava trafiğinin vakalarla olan ilişkisinin nüfus yoğunluğundan daha belirgin hale geldiğini göstermektedir (Lau vd., 2020; Chokshi vd., 2021). Benzer şekilde, Brezilya'daki vaka dağılımının Avrupa'dan gelen uçuşlarla paralellik gösterdiği, bu uçuşların kontrol altına alınmasının salgının etkisini azaltabileceği vurgulanmıştır (Alves J. ve Lima T., 2021).

Trafik kısıtlamalarının salgın üzerindeki etkisini nicel olarak değerlendiren araştırmalar ise uçuş frekansındaki her %1’lik düşüşün, vaka sayılarını yaklaşık %0.908 oranında azalttığını ortaya koymuştur (Liu vd., 2021). Sonuç olarak çalışmalar; hava trafiğindeki kısıtlamaların bir yandan sektörde büyük bir daralmaya neden olurken, diğer yandan toparlanma oranları ve vaka kontrolü üzerinde belirleyici bir rol oynadığını kanıtlamaktadır (Li vd., 2020).

3. Covid-19’un Havayollarına Etkisi

COVID-19 pandemisi, ülkelerin aldığı sınır kısıtlamaları ve karantina tedbirleri neticesinde uçak, yolcu ve kargo trafiğinde eşi benzeri görülmemiş bir daralmaya yol açarak havayolu faaliyetlerini durma noktasına getirmiştir (DHMI, 2020). Literatürdeki çalışmalar, bu krizin havayolları üzerindeki etkilerini finansal performans, stratejik yönetim ve operasyonel verimlilik olmak üzere üç ana eksenle ele almaktadır.

Finansal açıdan bakıldığında, salgının havayolu şirketlerinin piyasa değerleri ve kârlılık rasyoları üzerinde yıkıcı etkileri olduğu görülmektedir. Küresel ölçekte faaliyet kâr marjları ve net kârlar negatif seviyelere gerilerken (Aman ve Altass, 2021), borsada işlem gören havayolu şirketlerinin hisse senedi getirileri genel piyasa endekslerinden çok daha keskin bir düşüş sergilemiştir (Maneenop ve Kotcharin, 2020). Bu piyasa tepkisinin hızı ülkeden ülkeye farklılık göstermiş; Türkiye, Rusya ve İskandinav ülkelerindeki borsaların pandemi duyurularına çok daha kısa sürede tepki verdiği saptanmıştır (Yiğit ve Canöz, 2020).

Krizin derinleşmesiyle birlikte havayolları, hayatta kalabilmek adına çeşitli stratejik müdahale yöntemlerine başvurmuştur. Pek çok havayolu başlangıçta acil bir "tasarruf modu"na girerek maliyet düşürme stratejilerini önceliklendirmiş (Albers ve Rundshagen, 2020); üst düzey yöneticiler ise pazar stratejilerini mevcut yasal düzenlemelerle uyumlu hale getirmek için kritik seçimler yapmak zorunda kalmıştır (Akbar ve Kisilowski, 2020). Bu süreçte kriz iletişimi stratejileri de önem kazanmış, havayolları yolcularına bilgi verme ve destek stratejilerini bir arada kullanmıştır (Scheiwiller ve Zizka, 2021). Suk ve Kim (2021) ise büyük havayollarının stratejik önceliklerini virüsün yayılma hızıyla doğru orantılı olarak dinamik bir şekilde değiştirdiğini vurgulamıştır.

Operasyonel boyutta ise yolcu taşımacılığı, yük taşımacılığına (kargo) kıyasla çok daha büyük bir darbe almıştır (Li vd., 2021). Örneğin Korean Air gibi bazı şirketler kargo talebindeki artış ve maliyet düşürme stratejileri sayesinde kâr elde etmeyi başaramıştır (Kim ve Sohn, 2022). Ancak genel olarak, sosyal mesafe nedeniyle boş koltuklarla uçuşması operasyonel performansı zayıflatırken (Peoples vd., 2020), daha esnek uçak filosu karmasına sahip olan şirketlerin bu süreci daha verimli yönetebildiği görülmüştür (Pereira ve Mello, 2021). İstihdam tarafında ise

büyük havayollarının belirsizliklerden daha fazla etkilendiği, düşük maliyetli ve bölgesel taşıyıcıların ise büyük işten çıkarmalar olmadan süreci yönetmede daha dayanıklı olduğu saptanmıştır (Sobieralski, 2020).

Sonuç olarak COVID-19; operasyonel, pazar ve finansal açılardan havayolu endüstrisinde yapısal dönüşümlere neden olmuştur (Thepchalerm ve Ho, 2021). Pandeminin yarattığı bu olumsuz etkiler Tam Hizmet Veren Havayolları (FSA) arasında farklılıklar gösterse de (Ng vd., 2022), toparlanma eğrisinin "v" şeklinde olması ve sektörün kademeli olarak iyileşmesi beklenmektedir (Li vd., 2021).

4. Covid-19'un Havalimanlarına Etkisi

Havalimanları, havayolu işletmeleri ve yolcular arasındaki etkileşimin merkezi olması nedeniyle salgın sürecindeki kısıtlamalardan doğrudan ve derinlemesine etkilenebilir. Literatürdeki çalışmalar, bu etkiyi operasyonel daralma, finansal riskler ve halk sağlığı protokolleri üzerinden çok boyutlu olarak analiz etmektedir. Operasyonel açıdan bakıldığında, pandeminin başlangıcıyla birlikte havalimanı trafik hacimlerinde dramatik düşüşler kaydedilmiştir; örneğin Charles De Gaulle Havalimanı'nda trafiğin %90 oranında azaldığı, ABD iç pazarında hizmet verilen nokta sayısının ise %32,1 oranında gerilediği tespit edilmiştir (Jarry vd., 2021; Hotle ve Mumbower, 2021). Bu süreçte slotların (iniş-kalkış izinleri) riskin daha az olduğu küçük havalimanlarına tahsis edilmesinin, hem ana merkezler hem de bölgesel havalimanları için trafiği canlı tutabilecek bir çözüm önerisi olduğu vurgulanmıştır (Hou vd., 2021).

Salgın, havalimanlarının finansal yapısında ve piyasa algısında da ciddi bir oynaklığa yol açmıştır. Havalimanı Nakliye Seti Endeksi'ndeki (ASSI) oynaklığın pandemi öncesine göre arttığı gözlemlenirken (Liu vd., 2020), havalimanlarının yaşanan finansal şoku kullanıcılara yansıtmadan atlatabilmeleri için düzenleyici rejimlerin ve kamu desteğinin önemi belirtilmiştir (Forsyth vd., 2020). Ayrıca, yolcuların havalimanındaki kalış sürelerini minimize ederek hızlı bir şekilde transfer edilmelerinin, operasyonel güvenliğin yanı sıra finansal sürdürülebilirlik açısından da fayda sağlayacağı saptanmıştır (Choi, 2021).

Havalimanlarının "güvenli alan" olarak yeniden konumlandırılması sürecinde sağlık ve hijyen protokolleri temel belirleyici olmuştur. Türkiye'deki havalimanlarında maske, dezenfektan ve sosyal mesafe önlemleri ön plana çıkarken, temassız self check-in uygulamalarının henüz istenen seviyede vurgulanmadığı görülmüştür (İnce ve Sürme, 2020). Küresel ölçekte ise havalimanları, ACI (Havalimanı Sağlık Akreditasyonu) gibi sertifikasyon süreçlerine yönelmiş; Dublin Havalimanı gibi başarılı protokol uygulayan merkezler diğer havalimanları için model teşkil etmiştir (Kurt, 2021; Gascón, 2022). Bununla birlikte, giriş taramalarının vakaları önlemede tek başına yeterli olmadığı, ancak test

uygulamalarının varyant takibi için kritik bir erken uyarı sistemi işlevi gördüğü savunulmaktadır (Mouchtouri vd., 2020; Goel vd., 2021).

Havalimanlarının kriz sonrası toparlanma kabiliyeti, ağ dirençliliği ve kurumsal çevikliğe dayanmaktadır. Havalimanlarının pandemi kaynaklı ağ değişikliklerine karşı gösterdiği duyarlılık; bölgeye ve hizmet veren havayolu tipine göre heterojen bir yapı sergilemektedir (Mueller, 2021). Bir ülkenin acil müdahale kapasitesinin havalimanı ağının iyileşme hızını doğrudan etkilediği görülürken (Guo vd., 2021), havalimanlarının gelecekteki benzer krizlere karşı daha esnek ve çevik bir yapıya kavuşması gerektiği sonucuna varılmıştır (Serrano ve Kazda, 2020). Sonuç olarak havalimanları, hastalığın coğrafi dağılımında birer düğüm noktası işlevi gördüklerinden, kontrol yükünün sadece varış noktalarına bırakılmaması ve uygun maliyetli tespit yöntemlerinin havalimanı süreçlerine entegre edilmesi, küresel havacılığın sürdürülebilirliği açısından kritik önem arz etmektedir (Souza vd., 2021; Arora vd., 2021; Tabares, 2021).

5. SONUÇ

Bu çalışma kapsamında incelenen geniş literatür birikimi, COVID-19 pandemisinin küresel havacılık sektörü üzerinde yalnızca geçici bir sarsıntı yaratmadığını, aynı zamanda endüstrinin tüm katmanlarında köklü ve yapısal bir dönüşümü tetiklediğini açıkça ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, hava taşımacılığının modern tarihin en derin krizlerinden birini yaşadığını gösterirken; bu sürecin operasyonel verimlilik, stratejik esneklik ve sağlık güvenliği paradigmasında yeni bir dönemi başlattığı görülmektedir. Trafik verileri üzerindeki yıkıcı etkiler incelendiğinde, uluslararası uçuşların iç hatlara kıyasla çok daha sert bir daralma yaşadığı ve iyileşme eğiliminin bölgeler arasında heterojen bir yapı sergilediği saptanmıştır. Özellikle kargo taşımacılığının, yolcu talebinin durma noktasına geldiği dönemlerde pek çok havayolu işletmesi için stratejik bir can simidi işlevi görerek finansal sürdürülebilirliğe katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

Havayolu işletmeleri ve havalimanları açısından değerlendirildiğinde, krizle mücadelede "tasarruf modu" ve maliyet odaklı stratejilerin hayatta kalma noktasında belirleyici olduğu görülmektedir. Filo yapısında esnekliğe sahip olan ve dijitalleşme süreçlerini hızla operasyonlarına entegre eden kuruluşların, belirsizlik dönemlerini daha az hasarla atlattığı tespit edilmiştir. Havalimanları ise bu süreçte sadece birer ulaşım merkezi olmaktan çıkarak, halk sağlığının denetlendiği ve teknoloji yoğun hijyen protokollerinin yürütüldüğü kritik güvenlik düğümleri haline gelmiştir. ACI gibi uluslararası sertifikasyon süreçlerinin ve temassız yolcu deneyimi uygulamalarının, sarsılan yolcu güvenliğini yeniden inşa etmede en temel araçlar haline geldiği literatürdeki çalışmalarla desteklenmektedir.

Sonuç olarak, pandeminin havacılık ekosistemi üzerindeki etkileri operasyonel bir daralmanın çok ötesine geçerek; yolcu psikolojisinden ağ yönetimine, finansal risk analizinden kriz iletişime kadar geniş bir yelpazede yeni standartların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Havacılık endüstrisinin tam kapasiteyle eski seviyelerine dönmesi kademeli bir süreç gerektirse de salgın döneminde kazanılan çeviklik ve teknolojik adaptasyon kabiliyeti, sektörün gelecekteki olası küresel krizlere karşı daha dirençli bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, gelecekteki çalışmaların özellikle bölgesel havacılık performansını artıran dinamik modellere ve dijital dönüşümün uzun vadeli verimlilik etkilerine odaklanmasının sektörün sürdürülebilirliği açısından kritik önem taşıdığı değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abu-Rayash, A., & Dincer, I. (2020). Analysis of mobility trends during the COVID-19 coronavirus pandemic: Exploring the impacts on global aviation and travel in selected cities. In *Energy Research and Social Science* (Vol. 68). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101693>
- Afaq, A., Gaur, L., Singh, G., & Dhir, A. (2021). COVID-19: transforming air passengers' behaviour and reshaping their expectations towards the airline industry. *Tourism Recreation Research*, 1–9. <https://doi.org/10.1080/02508281.2021.2008211>
- Akbar, Y. H., & Kisilowski, M. (2020). To bargain or not to bargain: Airlines, legitimacy and nonmarket strategy in a COVID-19 world. *Journal of Air Transport Management*, 88. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101867>
- Albers, S., & Rundshagen, V. (2020). European airlines' strategic responses to the COVID-19 pandemic (January-May, 2020). *Journal of Air Transport Management*, 87. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101863>
- Alonso Tabares, D. (2021). An airport operations proposal for a pandemic-free air travel. *Journal of Air Transport Management*, 90. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101943>
- Alves, J. G., & Ferreira Lima, T. P. (2021). International air traffic and COVID-19 geographical incidence in Brazil. In *Journal of Microbiology, Immunology and Infection* (Vol. 54, Issue 1, pp. 125–126). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.jmii.2020.09.009>
- Aman, Q., & Altass, S. (2021). Pre-and Post-COVID-19 condition, performance and future of the airline industry: Evidence from accounting data. *Revista Amazonia Investiga*, 10(37), 9–23. <https://doi.org/10.34069/ai/2021.37.01.1>
- Andreana, G., Gualini, A., Martini, G., Porta, F., & Scotti, D. (2021). The disruptive impact of COVID-19 on air transportation: An ITS econometric analysis. *Research in Transportation Economics*, 90. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2021.101042>
- Arora, M., Tuchen, S., Nazemi, M., & Blessing, L. (2021). Airport pandemic response: An assessment of impacts and strategies after one year with COVID-19. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 11, 100449. <https://doi.org/10.1016/j.trip.2021.100449>
- Bielecki, M., Patel, D., Hinkelbein, J., Komorowski, M., Kester, J., Ebrahim, S., Rodriguez-Morales, A. J., Memish, Z. A., & Schlagenhauf, P. (2021). Air travel and COVID-19 prevention in the pandemic and peri-pandemic period: A narrative review. In *Travel Medicine and Infectious Disease* (Vol. 39). Elsevier Inc. <https://doi.org/10.1016/j.tmaid.2020.101915>

- Choi, J. H. (2021). Changes in airport operating procedures and implications for airport strategies post-COVID-19. *Journal of Air Transport Management*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102065>
- Chokshi, A., DallaPiazza, M., Zhang, W. W., & Sifri, Z. (2021). Proximity to international airports and early transmission of COVID-19 in the United States—An epidemiological assessment of the geographic distribution of 490,000 cases. *Travel Medicine and Infectious Disease*, 40. <https://doi.org/10.1016/j.tmaid.2021.102004>
- Deveci, M., Çiftçi, M. E., Akyurt, İ. Z., & Gonzalez, E. D. R. S. (2022). Impact of COVID-19 pandemic on the Turkish civil aviation industry. *Sustainable Operations and Computers*, 3, 93–102. <https://doi.org/10.1016/j.susoc.2021.11.002>
- DHMİ. (2020). *DEVLET HAVA MEYDANLARI İŞLETMESİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ 2020 HAVAYOLU SEKTÖR RAPORU STRATEJİ GELİŞTİRME DAİRESİ BAŞKANLIĞI ANKARA Mayıs 2021*.
- Dube, K., Nhamo, G., & Chikodzi, D. (2021). COVID-19 pandemic and prospects for recovery of the global aviation industry. *Journal of Air Transport Management*, 92. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102022>
- Escolà-Gascón, Á. (2022). Statistical indicators of compliance with anti-COVID-19 public health measures at European airports. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 68, 102720. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2021.102720>
- Forsyth, P., Guiomard, C., & Niemeier, H. M. (2020). Covid –19, the collapse in passenger demand and airport charges. *Journal of Air Transport Management*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101932>
- Freire de Souza, C. D., Machado, M. F., Gonçalves da Silva Junior, A., Bastos Rolim Nunes, B. E., & Feliciano do Carmo, R. (2021). Airports, highways and COVID-19: An analysis of spatial dynamics in Brazil. In *Journal of Transport and Health* (Vol. 21). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.jth.2021.101067>
- Goel, V., Bulir, D., de Prophetis, E., Jamil, M., Rosella, L. C., Mertz, D., Regehr, C., & Smieja, M. (2021). COVID-19 international border surveillance at Toronto's Pearson Airport: A cohort study. *BMJ Open*, 11(7). <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-050714>
- Graham, A., Kremarik, F., & Kruse, W. (2020). Attitudes of ageing passengers to air travel since the coronavirus pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 87. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101865>
- Guo, J., Li, Y., Yang, Z., & Zhu, X. (2021). Quantitative method for resilience assessment framework of airport network during COVID-19. *PLOS ONE*, 16(12), e0260940. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0260940>

- Hotle, S., & Mumbower, S. (2021). The impact of COVID-19 on domestic U.S. air travel operations and commercial airport service. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 9. <https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100277>
- Hou, M., Wang, K., & Yang, H. (2021). Hub airport slot Re-allocation and subsidy policy to speed up air traffic recovery amid COVID-19 pandemic — case on the Chinese airline market. *Journal of Air Transport Management*, 93. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102047>
- İnce, E., Sürme, M., Üyesi, Ö., Üniversitesi, I., Ve İdari, İ., Fakültesi, B., Türkiye, I. /, Üniversitesi, G., Ve Otelcilik, T., Yüksekokulu, M., & Türkiye, G. /. (2020). COVID-19 Salgınının Hava yolu Şirketlerine Yansımalarına Yönelik Nitel Bir Araştırma. In *GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES*. <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>
- Jarry, G., Delahaye, D., & Feron, E. (2021). Flight safety during Covid-19: A study of Charles de Gaulle airport atypical energy approaches. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 9. <https://doi.org/10.1016/j.trip.2021.100327>
- Kersten, W., Blecker, T., Ringle, C. M., & epubli GmbH. (n.d.). *Proceedings of the Hamburg International Conference of Logistics (HICL)/Adapting to the Future How Digitalization Shapes Sustainable Logistics and Resilient Supply Chain Management*.
- Kim, M., & Sohn, J. (2022). Passenger, airline, and policy responses to the COVID-19 crisis: The case of South Korea. *Journal of Air Transport Management*, 98. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102144>
- Kim, Y.-R., Lim, J.-H., & Choi, Y.-C. (2020). Analysis and Prospect of Export Trend of Air Cargo Market before and after COVID-19. *Journal of the Korean Society for Aviation and Aeronautics*, 28(4), 164–170. <https://doi.org/10.12985/ksaa.2020.28.4.164>
- Kurt, Y. (2021). Diffusion of the Airport Health Accreditation Program in the COVID-19 period: An Assessment with Institutional Logic And Legitimacy Approach. *Journal of Air Transport Management*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102078>
- Lamb, T. L., Ruskin, K. J., Rice, S., Khorassani, L., Winter, S. R., & Truong, D. (2021). A qualitative analysis of social and emotional perspectives of airline passengers during the COVID-19 pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102079>
- Lamb, T. L., Winter, S. R., Rice, S., Ruskin, K. J., & Vaughn, A. (2020). Factors that predict passengers willingness to fly during and after the COVID-19 pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101897>

- Lau, H., Khosrawipour, V., Kocbach, P., Mikolajczyk, A., Ichii, H., Zacharski, M., Bania, J., & Khosrawipour, T. (2020). The association between international and domestic air traffic and the coronavirus (COVID-19) outbreak. *Journal of Microbiology, Immunology and Infection*, 53(3), 467–472. <https://doi.org/10.1016/j.jmii.2020.03.026>
- Li, J., Wang, Z., Yuan, B., Liang, H., & Liang, W. (2020). The Episode of National Lockdown in the Pandemic: Air Traffic Restriction as the Control Strategy and Its Impact on Existing Cases and Recovery Rate of Novel Coronavirus Disease in Megacities of China. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 14(5), e19–e23. <https://doi.org/10.1017/dmp.2020.294>
- Li, S., Zhou, Y., Kundu, T., & Sheu, J. B. (2021). Spatiotemporal variation of the worldwide air transportation network induced by COVID-19 pandemic in 2020. *Transport Policy*, 111, 168–184. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2021.08.001>
- Li, S., Zhou, Y., Kundu, T., & Zhang, F. (2021). Impact of entry restriction policies on international air transport connectivity during COVID-19 pandemic. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 152. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2021.102411>
- Li, T. (2020). A SWOT analysis of China's air cargo sector in the context of COVID-19 pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 88. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101875>
- Li, Y., Huang, X. chun, & Cui, Q. (2021). Exploring the effect of COVID-19 on airline environmental efficiency through an interval epsilon-based measure model. *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17610-3>
- Lin, Y. H., & Zhang, C. (2021). Investigating air travellers' travel motivation during a pandemic crisis. *Journal of Air Transport Management*, 97. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102138>
- Liu, A., Kim, Y. R., & O'Connell, J. F. (2021). COVID-19 and the aviation industry: The interrelationship between the spread of the COVID-19 pandemic and the frequency of flights on the EU market. *Annals of Tourism Research*, 91. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2021.103298>
- Liu, J., Qiao, P., Ding, J., Hankinson, L., Harriman, E. H., Schiller, E. M., Ramanauskaite, I., & Zhang, H. (2020). Will the Aviation Industry Have a Bright Future after the COVID-19 Outbreak? Evidence from Chinese Airport Shipping Sector. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(11), 276. <https://doi.org/10.3390/jrfm13110276>
- Maneenop, S., & Kotcharin, S. (2020). The impacts of COVID-19 on the global airline industry: An event study approach. *Journal of Air Transport Management*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101920>

Meltem AKCA. (2020). *COVID-19'un Havacılık Sektörüne Etkisi*.

Mouchtouri, V. A., Bogogiannidou, Z., Dirksen-Fischer, M., Tsiodras, S., & Hadjichristodoulou, C. (2020). Detection of imported COVID-19 cases worldwide: Early assessment of airport entry screening, 24 January until 17 February 2020. *Tropical Medicine and Health*, 48(1). <https://doi.org/10.1186/s41182-020-00260-5>

Mueller, F. (2021). Examining COVID-19-triggered changes in spatial connectivity patterns in the European air transport network up to June 2021. *Research in Transportation Economics*. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2021.101127>

Naboush, E., & Alnimer, R. (2020). Air carrier's liability for the safety of passengers during COVID-19 pandemic. *Journal of Air Transport Management*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101896>

Nakamura, H., & Managi, S. (2020). Airport risk of importation and exportation of the COVID-19 pandemic. *Transport Policy*, 96, 40–47. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2020.06.018>

Ng, K. T., Fu, X., Hanaoka, S., & Oum, T. H. (2022). Japanese aviation market performance during the COVID-19 pandemic - Analyzing airline yield and competition in the domestic market. *Transport Policy*, 116, 237–247. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2021.12.006>

Peoples, J., Abdullah, M. A., & Satar, N. M. (2020). COVID-19 and Airline Performance in the Asia Pacific region. *Emerald Open Research*, 2, 62. <https://doi.org/10.35241/emeraldopenres.13914.1>

Pereira, D. da S., & Soares de Mello, J. C. C. B. (2021). Efficiency evaluation of Brazilian airlines operations considering the Covid-19 outbreak. *Journal of Air Transport Management*, 91. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101976>

Polat, İ., Erdogan, D., Seraceddin SESLIOKUYUCU, O., & Seraceddin Sesliokuyucu, O. (2021). *THE IMPACT OF ATTITUDE AND SUBJECTIVE NORM ON AIRLINE PASSENGERS' TRAVEL INTENTION IN THE COVID-19 ERA: MEDIATING ROLE OF PERCEIVED RISK O IMPACTO DA ATITUDE E DA NORMAS SUBJETIVAS NA INTENÇÃO DE VIAGEM DOS PASSAGEIROS DA LINHA AÉREA NA ERA COVID-19* <https://orcid.org/0000-0001-6539-0992>

Rust, D. L., Stewart, R. D., & Werner, T. J. (2021). The Duluth International Airport aviation business cluster: The impact of COVID-19 and the CARES act. *Research in Transportation Economics*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2021.101135>

Santos, L. J., Oliveira, A. V. M., & Aldrighi, D. M. (2021). Testing the differentiated impact of the COVID-19 pandemic on air travel demand considering social inclusion. *Journal of Air Transport Management*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102082>

- Saygılı, M. S., & Altunok, G. (2021). Covid-19 and ISO9001 practices in air cargo transportation. *International Journal of Business Ecosystem & Strategy* (2687-2293), 3(3), 46–55. <https://doi.org/10.36096/ijbes.v3i3.265>
- Scheiwiller, S., & Zizka, L. (2021). Strategic responses by European airlines to the Covid-19 pandemic: A soft landing or a turbulent ride? *Journal of Air Transport Management*, 95. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102103>
- Schumann, U., Poll, I., Teoh, R., Koelle, R., Spinielli, E., Molloy, J., Koudis, G. S., Baumann, R., Bugliaro, L., Stettler, M., & Voigt, C. (2021). Air traffic and contrail changes over Europe during COVID-19: A model study. *Atmospheric Chemistry and Physics*, 21(10), 7429–7450. <https://doi.org/10.5194/acp-21-7429-2021>
- Serrano, F., & Kazda, A. (2020). The future of airport post COVID-19. *Journal of Air Transport Management*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101900>
- Shaban, I. A., Chan, F. T. S., & Chung, S. H. (2021). A novel model to manage air cargo disruptions caused by global catastrophes such as Covid-19. *Journal of Air Transport Management*, 95. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102086>
- Sobieralski, J. B. (2020). COVID-19 and airline employment: Insights from historical uncertainty shocks to the industry. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 5. <https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100123>
- Sokadjo, Y. M., & Atchadé, M. N. (2020). The influence of passenger air traffic on the spread of COVID-19 in the world. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 8. <https://doi.org/10.1016/j.trip.2020.100213>
- Štimac, I., Bracic, M., Pivac, J., & Oleksa, I. (2020). Analysis of recommended measures in the conditions of the COVID-19 pandemic at Croatian airports. *Transportation Research Procedia*, 51, 141–151. <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2020.11.016>
- Suk, M., & Kim, W. (2021). COVID-19 and the airline industry: crisis management and resilience. In *Tourism Review* (Vol. 76, Issue 4, pp. 984–998). Emerald Group Holdings Ltd. <https://doi.org/10.1108/TR-07-2020-0348>
- Sun, X., Wandelt, S., & Zhang, A. (2020). How did COVID-19 impact air transportation? A first peek through the lens of complex networks. *Journal of Air Transport Management*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2020.101928>
- Thepchalerm, T., & Ho, P. (2021). Impacts of COVID-19 on Airline Business: An Overview. *GATR Journal of Business and Economics Review*, 6(1), 81–91. [https://doi.org/10.35609/jber.2021.6.1\(1\)](https://doi.org/10.35609/jber.2021.6.1(1))
- Truong, D. (2021). Estimating the impact of COVID-19 on air travel in the medium and long term using neural network and Monte Carlo simulation. *Journal of Air Transport Management*, 96. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102126>

- Warnock-Smith, D., Graham, A., O'Connell, J. F., & Efthymiou, M. (2021). Impact of COVID-19 on air transport passenger markets: Examining evidence from the Chinese market. *Journal of Air Transport Management*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102085>
- Xue, D., Liu, Z., Wang, B., & Yang, J. (2021). Impacts of COVID-19 on aircraft usage and fuel consumption: A case study on four Chinese international airports. *Journal of Air Transport Management*, 95. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102106>
- YİĞİT, F., & CANÖZ, İ. (2020). AVRUPA'DAKİ HAVA YOLU PAY SENETLERİNİN COVID-19 PANDEMİSİNE TEPKİSİ: OLAY ÇALIŞMASI METODOLOJİSİ. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.831057>
- Yu, M., & Chen, Z. (2021). The effect of aviation responses to the control of imported COVID-19 cases. *Journal of Air Transport Management*, 97. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2021.102140>

BÖLÜM 71

Sağlık Turizminde Dijital Uygulamalar ve Yenilikçi Teknolojiler

Ayşegül Aydın¹ & Fatih Altan²

¹ Öğr. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi Halil Bayraktar Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu,
ORCID: 0000-0002-6965-610X

² Öğr. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi Halil Bayraktar Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu,
ORCID: 0000-0003-3913-309X

GİRİŞ

Turizm ülke ekonomilerine katkı sağlayan önemli bir gelir kaynağıdır. Sağlık turizmi sağlık hizmetlerine erişimdeki bekleme sürelerinin uzunluğu, maliyet farklılıkları, uzman hekim ve sağlık alt yapısındaki yetersizlikler gibi kısıtlılıklar nedeniyle hastaların bulundukları ülke dışında başka bir ülkeden sağlık hizmeti almak üzere seyahat etmeleridir. Küreselleşen dünyada Sağlık turizmi ile sağlık hizmet sunumundaki atıl kapasitenin etkin şekilde kullanımı mümkün olmaktadır. Bu bağlamda sağlık turizmi uluslararası alanda önemli bir hizmet ihracatı kalemi olarak değerlendirilmektedir. Sağlık turizminde dijital teknolojilerin kullanılması hem sağlık hizmetlerinin pazarlanmasında hem tanı, tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerinin yürütülmesinde hem de tıbbi kayıt paylaşımı ve ödeme süreçlerinin güvenli bir şekilde yönetilmesinde hız ve güvenilirliği artırmıştır. Özellikle son yıllarda dijital dönüşümün hız kazanmasıyla birlikte sağlık turizmi, yalnızca fiziksel seyahat ve tedavi süreçlerinden ibaret olmaktan çıkmış; dijital platformlar, yapay zekâ, tele-tıp, mobil sağlık ve sanal gerçeklik gibi teknolojilerle bütünleşen çok boyutlu bir yapıya dönüşmüştür. Sağlık turizminde artan rekabet baskısı dijital sağlık teknolojilerinin sağlık turizminde kullanılmasını zorunlu hale getirmektedir. Sağlık turizmi alanında faaliyet gösteren sağlık ve turizm işletmeleri, yürüttükleri tüm faaliyetlerde pazarlama, markalaşma, insan kaynakları yönetimi, hizmet kalitesi ve akreditasyon gibi işletme yönetiminin temel unsurlarını dijitalleşme perspektifiyle ele almalı; mevcut dijital altyapı, teknolojik yetkinlik ve veri yönetimi kapasitelerini dikkate alarak bütüncül ve sürdürülebilir stratejik planlar geliştirmelidir. Günümüzde sağlık turizminde dijitalleşme kapsamında tele-sağlık ve tele-tıp uygulamaları, mobil sağlık çözümleri, dijital sağlık turizmi platformları, yapay zekâ destekli karar sistemleri, büyük veri analitiği, sanal ve artırılmış gerçeklik uygulamaları ile blockchain tabanlı veri yönetim sistemleri giderek yaygın biçimde kullanılmaktadır. Bu bölümde sağlık hizmetlerinin sunumunda kullanılan teknolojilerin ve dijital dönüşümün sağlık turizmine yansımalarından bahsedilecektir.

TEMEL KAVRAMLAR

Sağlık Turizmi Kavramı

Turizm, bireylerin boş zamanlarını değerlendirmek veya çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla; merak, tatil, sanat, spor, iş, inanç ve sağlık gibi içsel ya da tanıtım ve reklam gibi dışsal motivasyonlarla, sürekli yaşadıkları yerin dışındaki bir destinasyona gerçekleştirdikleri geçici seyahat ve konaklama hareketleri olup, seyahatin temel amacı turizmin türünü belirlemektedir. Alternatif turizm türlerinden biri olan sağlık turizmi, en genel tanımıyla bireylerin sağlık hizmeti almak, sağlıklarını korumak veya iyileştirmek amacıyla yaşadıkları yerlerden ayrılarak başka bir yere seyahat etmeleri sürecidir. Bu süreç, tıbbi bir gerekliliğin ötesinde, kişinin ikamet ettiği yerden farklı bir destinasyonda en az 24 saat kalacak şekilde

konaklamasını ve bu süre zarfında hem tedavi hem de turizm olanaklarından faydalanmasını içerir (STDB, 2013).

Sağlık Turizmi literatürde 4 temel kategori altında değerlendirilmektedir. **Termal turizm**, doğal mineralli sıcak su kaynakları ile bu kaynaklara bağlı olarak gelişen klimatoterapi, üvalizm ve peloidoterapi gibi uygulamaların tedavi ve iyileştirme amacıyla kullanıldığı bir turizm türüdür. **SPA ve wellness turizmi**, sağlık ya da turizm işletmelerinde sunulan masaj, cilt bakımı, yoga, fitness ve benzeri uygulamalar aracılığıyla bireylerin fiziksel ve zihinsel iyilik hâllerini desteklemeyi amaçlamaktadır (Charlier & Chaineux, 2009). **Medikal turizm**, bireylerin tanı, tedavi ve cerrahi müdahaleler gibi tıbbi hizmetlerden yararlanmak amacıyla yaşadıkları bölge dışına seyahat etmelerini kapsamaktadır (Şak, 2021). **Yaşlı ve engelli turizmi** ise, kronik hastalıklara sahip ya da bakım gereksinimi bulunan 65 yaş üzeri bireyler ile özel gereksinimli bireylerin, yeterli altyapıya sahip ülkelerdeki sağlık kuruluşları ve geriatrik merkezlerde profesyonel bakım, rehabilitasyon ve tedavi hizmetlerine erişimini konu almaktadır (Ataman, Esen & Vatan, 2017).

Geçmişte kaplıca ve tapınak ziyaretleri gibi ilkel formlarda görülen bu hareketlilik, günümüzde küreselleşme, ulaşım kolaylığı ve tıbbi teknolojiye ilerlemelerle birlikte devasa bir endüstriye dönüşmüştür. Sonuç olarak sağlık turizminin yönü önemli ölçüde değişmiş; yüksek maliyetler, uzun bekleme süreleri ve yaşlanan nüfusun sağlık sistemleri üzerindeki baskısı nedeniyle gelişmiş ülkelerden, sağlık hizmeti kalitesi yüksek ve maliyet açısından daha avantajlı olan gelişmekte olan ülkelere doğru bir hasta hareketliliği ortaya çıkmıştır. Bu süreçte sosyal güvenlik kurumları ve özel sigorta şirketleri, coğrafi yakınlık ve hizmet kalitesi kriterlerini gözeterek çeşitli ülkelerle sağlık alanında iş birlikleri ve anlaşmalar yapmaya yönelmiştir (Dikmetaş Yardan vd., 2014).

Sağlık turizminin tarihsel gelişimi incelendiğinde, bireylerin sağlık hizmeti almak amacıyla gerçekleştirdikleri seyahatlerin, zaman içerisinde yalnızca tedavi odaklı bir hareketlilik olmaktan çıkarak bilgiye erişim, hizmete ulaşılabilirlik ve hasta deneyimi boyutlarını da içeren bütüncül bir sürece dönüştüğü görülmektedir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, sağlık turizmi alanında dijital dönüşümü kaçınılmaz bir gereklilik hâline getirmiştir.

Sağlıkta Dijitalleşme Kavramı

Sağlık hizmet sunumunun artan karmaşıklığı, yükselen maliyet baskısı, hasta beklentilerindeki hızlı değişim ve nitelikli insan kaynağına erişimde yaşanan kısıtlar, sağlık sistemlerinin geleneksel yönetim yaklaşımlarıyla sürdürülebilirliğini zorlaştırmakta, sağlık hizmetlerinin planlanması, sunulması ve değerlendirilmesi süreçlerinde daha veriye dayalı, esnek ve yenilikçi yönetim modellerinin benimsenmesini zorunlu kılmaktadır (Rippa vd., 2023). Dijital teknolojilerde yaşanan hızlı ilerleme, sağlık sistemlerini yalnızca klinik uygulamalar düzeyinde değil; aynı zamanda yönetsel yapı, operasyonel süreçler ve hizmet sunum modelleri

açısından da kapsamlı bir dönüşüme zorlamaktadır (Baş, 2025). Söz konusu dönüşüm ihtiyaı, özellikle sınır ötesi hasta hareketliliğini içeren sağlık turizmi alanında daha belirgin bir hâl almaktadır.

Sağlıkta dijitalleşme, yalnızca bilgi teknolojilerinin sağlık hizmetlerine entegrasyonu ile sınırlı bir süreç değildir. Aksine bu kavram; karar alma mekanizmalarının veri temelli hâle getirilmesini, kaynak kullanımının optimize edilmesini, hizmet sunum modellerinin yeniden tasarlanmasını ve hasta etkileşiminin daha bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasını içeren çok boyutlu bir dönüşümü ifade etmektedir (Krotkiewicz vd., 2025). Dijitalleşme süreci, sağlık kuruluşlarının operasyonel verimliliğini artırırken aynı zamanda klinik kaliteyi ve hasta güvenliğini güçlendiren bir yapı sunmaktadır.

Sağlık Hizmetlerinde Dijitalleşme ve Sağlık Turizmine Yansımaları

Sağlık turizmi, çok paydaşlı yapısı, farklı sağlık enformasyon sistemlerine sahip hasta profili ve yüksek düzeyde güven gerektiren hizmet süreçleri nedeniyle dijitalleşmeden doğrudan etkilenen bir alan olarak öne çıkmaktadır. Uluslararası hastaların tedavi öncesi bilgiye erişimi ve bilgi paylaşımı, sağlık kuruluşu seçimi, seyahat ve tedavi planlaması ile tedavi sonrası bakım süreçleri, büyük ölçüde dijital platformlar üzerinden yürütülmektedir. Bu bağlamda sağlık turizminde dijital dönüşüm, yalnızca teknolojik araçların kullanımını değil; karar alma mekanizmalarının, kaynak kullanımının, hizmet organizasyonunun ve hasta etkileşiminin yeniden yapılandırılmasını içeren bütüncül bir yönetim yaklaşımını ifade etmektedir (Krotkiewicz vd., 2025).

Sağlık turizmi kapsamında dijitalleşmenin en belirgin katkılarından biri, yönetsel süreçlerin veri temelli hâle gelmesidir. Büyük veri analitiği, yapay zekâ destekli karar sistemleri ve dijital hasta kayıtları sayesinde sağlık turizmi işletmeleri; hasta talebini daha doğru öngörebilmekte, kapasite ve insan kaynağı planlamasını etkin biçimde gerçekleştirebilmekte ve hizmet kalitesini sürdürülebilir şekilde yönetebilmektedir. Bu durum, sağlık turizmi hizmetlerinin hem maliyet etkinliğini artırmakta hem de uluslararası hasta memnuniyetini güçlendirmektedir (Kapur, 2023).

Hasta beklentilerindeki değişim, sağlık turizminde dijitalleşmenin temel itici güçlerinden biridir. Günümüzde sağlık turistleri, yalnızca kaliteli klinik hizmet değil; şeffaf bilgiye erişim, çevrim içi danışmanlık, hızlı geri bildirim, kişiselleştirilmiş hizmet ve tedavi sonrası uzaktan takip olanaklarını da talep etmektedir.

Dijitalleşmiş Sağlık Turizminin Avantajları

Şekil 1. Dijitalleşmiş Sağlık Turizminin Avantajları (Köse ve Çolakoğlu, 2023).

Öte yandan sağlık turizmi alanında yaşanan insan kaynağı kısıtları, dijitalleşmeyi stratejik bir gereklilik hâline getirmektedir. Klinik ve idari süreçlerin dijital sistemlerle desteklenmesi, sağlık profesyonellerinin iş yükünü azaltmakta; zaman ve emek tasarrufu sağlayarak daha nitelikli ve güvenli hasta bakımına odaklanmalarına olanak tanımaktadır. Bu durum, sağlık turizmi işletmelerinin hizmet sürekliliğini ve rekabet gücünü doğrudan etkilemektedir.

Dijital dönüşüm, sağlık turizmini çok boyutlu biçimde yeniden yapılandıran stratejik bir unsur hâline gelmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca sağlık hizmetlerinin sunumunu değil; konaklama, ulaşım ve hasta deneyimi gibi sağlık turizmini oluşturan tüm bileşenleri kapsayacak şekilde genişlemiştir. Tele-tıp uygulamaları, mobil sağlık çözümleri, veri analitiği ve yapay zekâ tabanlı sistemler sayesinde hizmet kalitesi artırılmakta, sağlık hizmetlerine erişim kolaylaşmakta ve hasta deneyimi daha bütüncül bir yaklaşımla yönetilmektedir. Bu gelişmeler, sağlık turizmi sektöründe rekabet gücünü artırırken aynı zamanda sürdürülebilir, yenilikçi ve hasta odaklı bir hizmet ekosisteminin oluşmasına önemli katkılar sağlamaktadır.

SAĞLIK TURİZMİNDE KULLANILAN DİJİTAL UYGULAMALAR VE TEKNOLOJİLER

Teknolojik gelişmeler ile seyahat ve sağlık endüstrileri köklü bir biçimde dönüşmüş ve bu dönüşüm sağlık turizminde rekabetin boyutunu ülkeler hatta kıtalar arası bir seviyeye taşımıştır. Sağlık turizmi süreçlerine dijital teknolojilerin

entegrasyonu zaman ve maliyet tasarrufu sağlamakta, verimliliği artırmakta ve coğrafi engelleri ortadan kaldırmaktadır.

Sağlık hizmetlerinin sunumu, yönetimi ve değerlendirilmesinde dijital teknolojilerin bütünleşik ve etkileşimli biçimde kullanıldığı çok paydaşlı yapı “Dijital sağlık ekosistemi” olarak tanımlanmaktadır. Bu ekosistem; sağlık hizmeti sunucuları, hastalar, teknoloji sağlayıcıları, düzenleyici kurumlar ve veri altyapılarını kapsayan dinamik bir ağ yapısı üzerinden işlemekte; klinik, yönetsel ve hasta odaklı süreçlerin dijital ortamda koordinasyonunu sağlamaktadır (Topol, 2019; WHO, 2021). Literatürde dijital sağlık ekosistemi; elektronik sağlık kayıtları, tele-sağlık ve tele-tıp uygulamaları, mobil sağlık (m-health) çözümleri, yapay zekâ ve büyük veri analitiği, giyilebilir teknolojiler, bulut bilişim altyapıları ve dijital güvenlik sistemleri gibi temel bileşenlerden oluşan bütüncül bir yapı olarak ele alınmaktadır (Kruk vd., 2018; Krotkiewicz vd., 2025).

Şekil 2. Dijital Sağlık Ekosistemi

Bu bileşenlerin bir arada etkin biçimde çalışması; sağlık hizmetlerinin erişilebilirliğini artırmakta, hasta verilerinin analizini kolaylaştırmakta ve klinik karar destek sistemlerinin güvenilirliğini yükseltmektedir. Ayrıca dijital sağlık ekosistemleri, sağlık turizmi gibi sınır ötesi hizmet modellerinde hasta bilgilendirmesi, tedavi öncesi–sonrası süreç koordinasyonu ve uluslararası veri paylaşımı gibi kritik süreçlerin yönetilmesini mümkün kılarak hizmet kalitesini artırmaktadır (OECD, 2023; WHO, 2021). Böylece dijital sağlık ekosistemi, modern sağlık sistemlerinin hem operasyonel verimliliğini hem de hasta odaklı performansını güçlendiren bir stratejik yapı sunmaktadır.

Tele-Tıp ve Uzaktan Sağlık Hizmetleri Uygulamaları

Sağlık turizminde kullanılan dijital uygulamaların başında tele-tıp ve tele-sağlık teknolojileri gelmektedir. Tele-tıp uygulamaları, uluslararası hastaların tedavi öncesinde çevrim içi danışmanlık veya konsültasyon almasına, farklı bir hekimden ikinci görüş almasına ve tedavi sonrası uzaktan izlem süreçlerine erişmesine olanak tanımaktadır. Bu uygulamalar, coğrafi engelleri azaltarak sağlık turistlerinin karar verme süreçlerini desteklemekte ve bakım sürekliliğini güçlendirmektedir (WHO, 2010; Gu vd., 2021). Özellikle tedavi sonrası uzaktan izlem, sağlık turizmi açısından kritik bir güven unsuru olarak öne çıkmaktadır.

Literatürde tele-sağlık ve tele-tıp uygulamaları, sağlık turizmi süreçlerinin neredeyse yapısal “omurgası” olarak ele alınmaktadır. Özellikle sınır ötesi hasta hareketliliğinin yoğun olduğu sağlık turizmi bağlamında bu uygulamalar, hasta yolculuğunun tüm aşamalarını birbirine bağlayan bütüncül bir dijital çerçeve sunmaktadır. Gu vd. (2021), tele-sağlığı daha geniş bir kavramsal çerçevede ele alarak bilgilendirme, iletişim ve güven inşası süreçlerinde belirleyici bir araç olarak tanımlarken; tele-tıp uygulamalarının ise tanı, tedavi planlama ve klinik takip gibi daha doğrudan tıbbi süreçlerde kritik rol oynadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda **ön görüşme (pre-travel)** aşamasında tele-sağlık uygulamaları, uluslararası hastaların sağlık kuruluşlarıyla ilk temasını sağlayarak bilgilendirme, risk algısının azaltılması ve güven oluşturma işlevi üstlenmektedir. **Tedavi planlama** aşamasında tele-tıp uygulamaları, çevrim içi konsültasyonlar, ikinci görüş hizmetleri ve dijital hasta verileri aracılığıyla kişiselleştirilmiş tedavi planlarının oluşturulmasına olanak tanımakta; bu durum hasta kararlarını ve destinasyon tercihini doğrudan etkilemektedir (Carrera Anaya & Recuero-Virto, 2025). Ayrıca hastayı izleyen hekimin medikal turizm esnasında da fiziki olarak tedavi sürecine katılımının gerçekleştiği uygulamalar da mevcuttur. **Taburculuk sonrası uzaktan takip** aşamasında ise tele-tıp ve dijital sağlık platformları, tedavi sonrası bakım sürekliliğini sağlayarak komplikasyonların erken tespitini, hasta memnuniyetinin sürdürülmesini ve sağlık turizmi hizmetlerinin mekândan bağımsız biçimde devam ettirilmesini mümkün kılmaktadır (Gu vd., 2021).

Tele-sağlık, tele-tıp ve mobil sağlık uygulamaları, sağlık turistleri ile sağlık kuruluşları arasındaki etkileşimi güçlendirerek hasta deneyimini merkezine alan bir hizmet modelinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Ancak uygulamada çeşitli yapısal ve yönetsel zorluklarda bulunmaktadır. Sınır ötesi sağlık hizmetlerine ilişkin hukuki ve düzenleyici farklılıklar, hizmetin hangi mevzuata tabi olduğu ve sorumluluk paylaşımı konularında belirsizlikler yaratmaktadır (OECD, 2023). Bunun yanı sıra teknolojiye erişimdeki eşitsizlikler, dijital okuryazarlık düzeyindeki farklılıklar, veri güvenliği ve mahremiyet endişeleri ile güçlü bir dijital altyapı gereksinimi, tele-tıp uygulamalarının yaygınlaşmasının önündeki başlıca engeller arasında yer almaktadır (WHO, 2021; Gu vd., 2021). Bu bağlamda, tele-tıp hizmetlerinden tüm bireylerin eşit ve etkin biçimde faydalanabilmesi için kapsayıcı dijital sağlık politikalarının geliştirilmesi önem kazanmaktadır. Öte yandan tele-tıp uygulamalarının sağlık sistemlerinde giderek daha fazla yer edinmesi, bu alandaki araştırma ve geliştirme faaliyetlerini hızlandırmakta; klinik süreçlerden hasta deneyimine, hizmet sunum modellerinden bakım sürekliliğine kadar sağlık turizmi alanında köklü bir paradigma değişimini beraberinde getirmektedir (MedWise, 2025).

Tıbbi Nesnelerin İnterneti (IoMT) ve Giyilebilir Teknolojiler ile Kişisel Sağlık Takibi

Nesnelerin İnterneti (IoT), fiziksel cihazların internete bağlanarak veri alışverişi yapmasıdır. Sağlıkta bu kavram "Tıbbi Nesnelerin İnterneti" (IoMT) olarak adlandırılır. IoMT'nin bir parçası olan giyilebilir cihazlar ve sensörlerin sağlık profesyonellerine teşhis ve hasta takibinde avantaj sağladığı belirtilmiştir (Junata ve Tong, 2018). IoMT temelli akıllı sağlık araçları tüm vital parametreleri izleyen cihazları (akıllı saatler, bileklikler, kulaklıklar, deri yamaları, glikoz algılayan lensler vb.) ortak bir ağda karar destek sistemleriyle birleştirerek, insan kaynaklı hataları ortadan kaldırarak hekimlerin hastalıkları daha kolay ve doğru teşhis etmelerine yardımcı olmaktadır. (Vishnu, Ramson ve Jegan, 2020). Fitness takip bilekliklerinin, akıllı saatlerin ve akıllı tekstil ürünlerinin kullanımı, hastaların sağlık durumları hakkında kolayca veri toplayabilir ve dünyanın diğer bölgelerindeki sağlık profesyonelleriyle bağlantı kurabilir. Bu teknolojik cihazlar herhangi bir birey için geçerli olsa da, özellikle sağlık turizmi yapanlar için kullanımı daha belirgindir; çünkü veriler gerçek zamanlı olarak onlara iletilir (Psiha & Vlamos, 2017). Medikal turizm bağlamında bu teknolojiler, tedavi öncesi değerlendirmeden tedavi sonrası izleme kadar uzanan hasta yolculuğunun bütüncül biçimde yönetilmesine katkı sağlamaktadır.

Medikal turizmde IoMT ve giyilebilir cihazların en önemli katkı alanlarından biri tedavi sonrası izlem ve bakım sürekliliğidir. Uluslararası hastaların tedavi sonrasında ülkelerine dönmeleri, klinik izlemin kesintiye uğraması riskini beraberinde getirmektedir. Giyilebilir cihazlar aracılığıyla elde edilen kalp atım hızı, kan basıncı, fiziksel aktivite düzeyi ve uyku verileri gibi biyometrik göstergeler, uzaktan izleme

sistemleri üzerinden sağlık profesyonellerine aktarilabilmekte ve olası komplikasyonlar erken aşamada tespit edilebilmektedir (Islam vd., 2015). Bu durum, medikal turizmde hasta güvenliğini artıran ve sağlık hizmetlerinin sürekliliğini destekleyen önemli bir avantaj sunmaktadır.

Giyilebilir cihazlar ve IoMT teknolojileri, kronik hastalık yönetimi, kişiselleştirilmiş tedavi ve hasta deneyimi açısından da önemli bir potansiyel sunmaktadır. Sürekli veri toplama imkânı, hastaya özgü tedavi ve rehabilitasyon planlarının oluşturulmasını kolaylaştırmakta; bu da medikal turizmde artan hasta beklentilerine yanıt vermektedir (Topol, 2019).

Tüm bu avantajların yanı sıra, giyilebilir ve akıllı cihazlar ile uzaktan konsültasyonlar aracılığıyla elde edilen sağlık verilerinin IoMT üzerinden anlık olarak iletilmesi, veri güvenliği, gizliliği, doğruluğu ve performansı açısından önemli teknik zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu zorlukların aşılabilmesi için IoMT sistemlerinin; Fiziksel Olarak Klonlanamayan İşlevler (PUF), blok zincir, yapay zekâ ve Yazılım Tanımlı Ağ (SDN) teknolojileri ile entegre biçimde kullanılması önerilmektedir (Esen & Tuncalı Yaman, 2023). Ayrıca IoMT yoluyla toplanan verilerin etkin biçimde işlenmesi ve kişiye özel sağlık uygulamalarının planlanabilmesi için yapay zekâ ve veri analitiği destekli gelişmiş bilgi sistemlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Literatürde, bu teknolojik entegrasyonun gelişmiş ülkelerde sağlık turizmi hizmeti sunan kuruluşlarda, gelişmekte olan ülkelere kıyasla daha kısa sürede gerçekleşeceği belirtilmektedir (Novera vd., 2022). Bu teknolojilerin medikal turizmde sürdürülebilir ve etkin biçimde kullanılabilmesi; güçlü dijital altyapılar, veri güvenliği standartları ve hasta odaklı uygulama modelleri ile desteklenmesine bağlıdır. Bu yönüyle IoMT ve giyilebilir cihazlar, medikal turizmin dijitalleşme sürecinde hem önemli fırsatlar hem de dikkatle yönetilmesi gereken risk alanları sunmaktadır.

Dijital Pazarlama ve Tanıtım Platformları

Küresel sağlık endüstrisinin en dinamik bileşenlerinden biri olan sağlık turizmi, son yirmi yılda niş bir pazardan, ülkelerin gayri safi yurtiçi hasıllarını (GSYİH) doğrudan etkileyen devasa bir ekonomik sektöre dönüşmüştür. Bu dönüşümün katalizörü, hasta ile sağlık hizmet sunucusu arasındaki fiziksel ve enformasyonel sınırları ortadan kaldıran dijital platformlar olmuştur. Dijital platformlar, web siteleri ve çevrim içi danışmanlık sistemleri aracılığıyla hastalar; sağlık kuruluşları, hekimler, tedavi seçenekleri, maliyetler ve olası riskler hakkında detaylı bilgi edinebilmektedir. Bu durum, hastaların bilinçli kararlar almasını kolaylaştırmakta ve bilgi asimetrisini azaltmaktadır (Ashraf & Hayat 2025).

Satın alma kararını genellikle uzaktan veren uluslararası hastalar için yeterli tıbbi bilgilendirme ve algılanan risk ile güven unsuru kararların yönlendirilmesinde önemli faktörlerdendir. Bu nedenle dijital pazarlama platformları sadece tanıtım faaliyetleri için değil hastaların bilgi arama, karşılaştırma, güven oluşturma ve satın

alma niyeti geliştirme süreçlerine uygun içerikler sunulmalıdır. Yapılan literatür incelemelerinden sağlık turizminin hızlı büyümesiyle birlikte dijital kanalların pazarlama karması içindeki ağırlığının arttığı ve firmaların performansı üzerinde belirleyici olduğu vurgulanmaktadır (Cristobal-Fransi vd, 2023).

Sağlık turizminde kurumsal web siteleri, uluslararası hastalar için ilk temas noktası niteliği taşımakta; kurumun güvenilirliği, sunulan hizmetlerin kapsamı ve kalite düzeyi hakkında temel bilgi sağlayan dijital bir vitrin işlevi görmektedir. Literatürde, hekim ve tesis bilgileri, teknolojik donanım, akreditasyonlar, klinik sonuçlar ve hasta deneyimlerine ilişkin içeriklerin web sitelerinde açık ve sistematik biçimde sunulmasının, hastaların güven algısını ve satın alma niyetini olumlu yönde etkilediği belirtilmektedir (Cristobal-Fransi et al., 2023; Connell, 2013).

Türkiye’de sağlık turizminin dijital pazarlama ve tanıtım altyapısı hastaların tesis ve hekim veri tabanından seçeneklerini belirleyebileceği ve iletişime geçebileceği merkezi bir yapı olarak konumlandırıran *HealthTürkiye* portalı üzerinden yürütülmekte ve kurumsal olarak üç ana katmanda şekillenmektedir:

- Ulusal resmî tanıtım ve yönlendirme portalları,
- Yetkilendirme–aracı kuruluş–çağrı merkezi gibi düzenleyici/operasyonel mekanizmalar,
- Sağlık tesisi ve aracı kuruluşların kendi dijital kanalları (web, sosyal medya, CRM, çok dilli iletişim hatları).

Ayrıca, turizm tanıtımı ekseninde sağlık temalı dijital “experience” yaklaşımı taşıyan GoTürkiye/GoHealthTürkiye ekosistemi, ülke markası altında sağlık hizmeti anlatısını dijital içerikle destekleyen bir kanal işlevi görmektedir.

Sağlık turizminde dijital tanıtım ve bilgilendirme faaliyetlerinin hukuki sınırları 12 Kasım 2025 tarihli ve 33075 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan “Sağlık Hizmetlerinde Tanıtım ve Bilgilendirme Faaliyetleri Hakkında Yönetmelik” güncellenmiştir. İlgiliyönetmelik, "reklam" ve "bilgilendirme" ayrımını keskinleştirmiştir. Akademik açıdan bu durum, pazarlamanın "ikna edici" tonundan "eğitici" tonuna kaymasını zorunlu kılmaktadır. Yönetmelik, yurt içinde hasta yorumlarının paylaşımını yasaklarken, uluslararası sağlık turizmi için (yabancı dilde ve geo-blocking şartıyla) istisna tanımıştır. Literatürde "e-WOM" (Elektronik Ağızdan Kulağa Pazarlama) olarak bilinen bu yorumlar, hasta karar sürecinin en güçlü belirleyicisidir. Bu istisna, Türkiye'nin global rekabet gücünü koruması için önemli bir düzenlemedir. HealthTürkiye logosu’nun tüm dijital materyallerde kullanımı zorunlu hale gelerek devletin "kalite onay mührü" gibi işlev görecektir bu logonun kullanımı uluslararası hastaların güven algısını artıracaktır.

Sağlık turizminde talebin önemli bir kısmı “semptom–tedavi–ülke/şehir–hastane” gibi arama niyetleriyle başladığından, **arama motoru görünürlüğü** (SEO) ve **hedefli reklam** (SEM) hasta çekmekte kritik rol oynamaktadır. Bu çerçevede

içerik pazarlaması; tedavi süreçlerini anlaşılır kılan bilgilendirici içerikler, hekim anlatıları, hasta yolculuğu örnekleri ve sık sorulan sorular yoluyla **güven ve uzmanlık** algısını güçlendirir. Dijital pazarlamanın sağlık turizmi performansı üzerindeki rolünü irdeleyen çalışmalar, SEO/online reklam ve içerik stratejilerinin uluslararası erişimi artırdığını vurgulamaktadır(Alkhatib, Palaci, & Mustafa, 2024).

Sağlık turizminde sosyal medya uygulamaları üzerinden pazarlama ve tanıtım faaliyetlerinin yürütülmesi sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Kurumların kendi sosyal medya hesaplarının yanı sıra yüksek etki gücü olan içerik üreticileri tarafından oluşturulan görsel ve işitsel gerçek zamanlı ve hasta deneyimi merkezli paylaşımları da hedef pazarda istedik satın alma davranışları oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır. Sosyal medya, sağlık kuruluşlarının potansiyel hastalarla doğrudan iletişim kurmasına, sorulara hızlı yanıt vermesine ve kişiselleştirilmiş içerik sunmasına olanak tanımaktadır. Çetin ve Başal (2024), sosyal medya pazarlama faaliyetlerinin, marka güveni ile medikal turizme yönelik algı arasındaki ilişkide aracı bir rol üstlendiğini ortaya koymuştur. Sağlık yöneticilerinin sağlık turizmi pazarlamasında hangi sosyal medya kanalını önceliklendirmesi gerektiğine dair çok kriterli değerlendirmeler yapması önerilmektedir (Aykın, 2024).

Yapay Zekâ (YZ) ve Makine Öğrenmesi

Yapay zekâ (YZ), en temel tanımıyla insana özgü düşünme, öğrenme ve problem çözme yetilerinin makinelere öğretilmesi ve karmaşık durumların bilgisayarlar aracılığıyla çözülmesidir (Munoko vd., 2020; Asiltürk Okutan, 2025). Sağlık hizmetlerinde büyük veri kullanımının artması, bu verilerin işlenmesi ve analitik çözümler üretilmesinde YZ'nin rolünü kritik hale getirmiştir (Asiltürk Okutan, 2025).

Yapay zekâ, hasta tanısı ve tedavi planlamasını geliştirerek medikal tedavi süreçlerinde devrim yaratmıştır. Karmaşık örüntüleri analiz edebilen yapay zekâ sistemleri, daha üstün tedavi sonuçları sunmakta ve buna bağlı olarak hasta memnuniyetini artırmaktadır (Topol, 2019). YZ sistemlerindeki makine öğrenmesi algoritmaları; tıbbi görüntüler, laboratuvar sonuçları ve hasta öykülerini analiz ederek hastalıklara ilişkin örüntüleri yüksek doğrulukla tespit edebilmekte, kanser ve nörolojik hastalıklar dâhil olmak üzere çeşitli hastalıkların yüksek doğrulukla tespit edilmesinde üstün performans göstermekte, genetik yatkınlık, yaşam tarzı ve çevresel faktörleri analiz ederek kişiye özel tedavi planları oluşturmaktadır (Esteve vd., 2021; Fogel & Kvedar, 2018). Bu durum, özellikle onkoloji, kardiyooloji ve nöroloji gibi ileri uzmanlık gerektiren alanlarda sağlık turizmi talebini artıran bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Sağlık turizmi bağlamında YZ; sadece tıbbi bir araç değil, aynı zamanda seyahat öncesi endişeleri azaltan, güven inşa eden ve operasyonel verimliliği artıran stratejik bir bileşendir (Aykın vd., 2023). Sağlık turizminde hastaların en büyük engellerinden biri, yabancı bir ülkeye gitmenin yarattığı belirsizlik ve endişedir. YZ,

bu psikolojik bariyerleri aşmada kilit rol oynar. YZ, sağlık turistine gitmeyi planladığı destinasyon ve sağlık hizmeti sunucusu hakkında veri temelli tahminler ve bilgiler sunarak hastaların "bilinmezlik" korkusunu azaltmalarına ve alacakları hizmetin kalitesi hakkında öngörüye sahip olmalarına katkı sağlayarak satın alma davranışını etkileyebilir.

Doğal Dil İşleme (NLP) teknolojisiyle çalışan chatbotlar ve sanal asistanlar, sağlık turistleriyle 7/24 iletişim kurarak dil sorunlarını ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır (Aykın vd., 2023). Chatbotlar, eski kayıtları ve yeni sorguları temel alarak ilaç yönetimi ve takibi, randevu takibi, semptom sorgulama ve acil durum yönlendirmesi gibi konularda, sağlık turistlerinin sanki karşılarında gerçek bir sağlık çalışanı varmış gibi etkileşim sağlamalarını sağlamaktadır (Xu vd., 2021).

Her ne kadar yapay zekâ ve makine öğrenmesi sağlık turizminde önemli fırsatlar sunsa da, bu teknolojilerin kullanımı etik ve hukuki bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Algoritmik şeffaflık, veri güvenliği, hasta mahremiyeti ve yapay zekâ destekli kararların sorumluluğu, literatürde sıklıkla tartışılan konular arasında yer almaktadır (WHO, 2021). Özellikle sınır ötesi sağlık hizmetlerinde, farklı ülkelerin veri koruma mevzuatlarına uyum sağlanması kritik önem taşımaktadır.

Blozkincir Teknolojisi (Blockchain Technology)

Blozkincir, işlemleri doğrulayan, kaydeden ve depolayan eşler arası (P2P) yöntemleri kullanan, verilerin merkeziyetsiz, şifreli ve değiştirilemez bir şekilde saklanmasını sağlayan dağıtık bir defter teknolojisidir (Hou, 2017).

Sağlık, kamu hizmetleri, finans, güvenlik gibi birçok alanda kullanılan maliyetleri azaltarak verimliliği artırmak için önemli katkılar sunan Blozkincirin temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- **Merkeziyetsizlik:** İşlemlerin doğrulanması için geleneksel merkezi sistemlerdeki gibi bir otoriteye ihtiyaç duyulmaz.
- **Değiştirilemezlik ve Kalıcılık:** Zincire dahil edilen işlemler silinemez veya geri alınamaz, bu da veri bütünlüğünü sağlar,.
- **Şeffaflık ve Denetlenebilirlik:** Geçerli işlemler zincire kaydedildiği için kolayca doğrulanabilir ve izlenebilir bir yapı sunar.
- **Güvenlik:** Kriptografik şifreleme yöntemleri (hashing) kullanılarak veriler güvence altına alınır.

Blozkincir, hassas nitelikteki elektronik sağlık kayıtlarının (EHR) güvenli bir şekilde yönetilmesinde devrim niteliğinde bir çözüm sunar(Rastogi vd.,2024).Merkeziyetsiz yapısı sayesinde, yetkisiz erişim girişimlerini %60 oranında azalttığı ve hasta verilerinin mahremiyetinden ödün vermeden sağlık sağlayıcıları arasında güvenli bir şekilde paylaşılmasını sağladığı belirtilmektedir (Kaur & Khuswaha, 2024).

Sağlık turizmi gibi çok paydaşlı, sınır ötesi ve yüksek düzeyde veri paylaşımı gerektiren hizmet alanlarında blokzincir teknolojisi; veri güvenliği, hasta mahremiyeti, işlem şeffaflığı ve süreçlerin otomasyonu açısından stratejik bir dijital çözüm sunmaktadır (Sungur, 2025)

Sağlık turizminde sağlık hizmeti sunucularının yanı sıra ödeyici ve aracı kurumlar gibi çok sayıda aktör bulunmaktadır. Tedavi tamamlandığında ödemelerin otomatik olarak gerçekleştirilmesi, sigorta süreçlerinin hızlandırılması ve aracı maliyetlerinin azaltılması, Blokzincir tabanlı oluşturulan akıllı sözleşmeler (smart contracts) sayesinde hızlı, şeffaf ve güvenilir şekilde yapılabilmekte, finansal ve idari süreçlerin otomatik olarak yapılması sağlanmaktadır. Tyan, vd. (2021), akıllı sözleşmelerin medikal turizmde dolandırıcılık riskini azalttığını ve işlem şeffaflığını artırdığını belirtmektedir.

Ayrıca blokzincir destekli dijital sağlık kimlikleri ve sağlık pasaportları, uluslararası hasta hareketliliğinde doğrulama süreçlerini hızlandırarak sağlık turizminin operasyonel akışını kolaylaştırmaktadır (Sungur, 2025)

Her ne kadar blokzincir teknolojisi sağlık turizmi açısından önemli fırsatlar sunsa da, uygulamada bazı kısıtlar bulunmaktadır. Yüksek enerji tüketimi, altyapı maliyetleri, teknik uzmanlık ihtiyacı ve uluslararası standartların henüz tam olarak oluşmamış olması, bu teknolojinin yaygın kullanımını sınırlandırmaktadır (Tyan vd., 2021). Sungur (2025), Türkiye’de sağlık turizmi bağlamında blokzincir farkındalığının arttığını ancak uygulamaların henüz sınırlı düzeyde kaldığını belirtmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak sağlıkta dijitalleşme, sağlık turizmi açısından yalnızca bir teknolojik yenilik değil; yönetsel, örgütsel ve stratejik bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmelidir. Dijital dönüşümün sağlık turizmine entegrasyonu, uluslararası hasta güveninin artırılması, hizmet kalitesinin standartlaştırılması ve sürdürülebilir rekabet avantajı elde edilmesi açısından kritik öneme sahiptir.

Dijitalleşme süreciyle birlikte sağlık turizmi hizmetleri daha şeffaf, kişiselleştirilmiş ve uluslararası ölçekte erişilebilir bir yapıya kavuşmuştur. Dijital platformlar aracılığıyla sunulan çevrim içi danışmanlık, hızlı bilgilendirme ve uzaktan takip olanakları, uluslararası hastaların karar verme süreçlerini desteklemekte ve güven algısını güçlendirmektedir. Nesnelerin İnterneti (IoT) ve giyilebilir cihazlar ise gerçek zamanlı veri üretimi ve uzaktan izlem yoluyla hasta güvenliğini artırmakta, kişiselleştirilmiş sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Yapay zekâ ve makine öğrenmesi uygulamaları, sağlık turizminde hem klinik kaliteyi hem de yönetsel etkinliği artıran stratejik araçlar olarak öne çıkmaktadır. Dijital pazarlama, kurumsal web siteleri ve sosyal medya platformları ise sağlık turizminde hasta kararlarını etkileyen en önemli temas noktaları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte blokzincir teknolojisi, sınır ötesi sağlık

hizmetlerinde veri güvenliği, hasta mahremiyeti, işlem şeffaflığı ve güven inşası açısından kritik bir rol üstlenerek dijital sağlık turizmi ekosisteminin güven temelli yapısını güçlendirmektedir.

Sonuç olarak sağlık turizminde dijital teknolojiler; hizmet kalitesini artıran, hasta güvenini güçlendiren ve sektörün sürdürülebilirliğini destekleyen temel dönüşüm araçlarıdır. Ancak bu teknolojilerin etkin ve yaygın biçimde kullanılabilmesi, güçlü dijital altyapılar, net hukuki ve etik ereveseler, veri güvenliği standartları ve insan kaynağının dijital yetkinliklerinin geliştirilmesi ile mümkündür. Gelecekte sağlık turizminin başarısı, teknolojik yeniliklerin tekil uygulamalar hâlinde değil; entegre, yönetişim temelli ve hasta odaklı bir dijital ekosistem anlayışıyla hayata geçirilmesine bağlı olacaktır.

KAYNAKLAR

- Alkhatib, W. F., Palaci, H., & Mustafa, S. M. (2024). The impact of digital marketing on medical tourism in Jordanian hospitals. *Electronic Interdisciplinary Miscellaneous Journal*, 71(5).
- Ashraf, J., & Hayat, Y. (2025). Transforming medical tourism through digital advancements. In *Digital Transformation in Health Tourism* (Chapter 17). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-7888-5.ch017>
- Asiltürk Okutan, Y. (2025). Sağlıkta Dijitalleşme: Yapay Zekânın Sağlık Turizmine Yansımaları. In: Karaçar, E. & Şat, R. (eds.), *Dijital Pazarlama Çalışmaları. Özgür Yayınları*. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub680.c2846>
- Ataman, H., Esen, M. F., & Vatan, A. (2017). Medikal turizm kapsamında sunulan sağlık hizmetlerinde kalite ve hasta güvenliği. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 3(1), 28-44.
- Aykın, Ö., et al (2023), Pharmaceutical Artificial Intelligence And Telemedicine Applications In Health Tourism Marketing, *Eurasian Journal Of Health Technology Assessment*, 7(2):134-149. *Eurasian Journal of Health Technology Assessment (EHTA)* 2023; 7(2); 134-149
- Aykın, Ö. (2024). Evaluation of social media tools in health tourism marketing with multi criteria decision making methods.
- Baş, M. (2025). Sağlık Yönetiminde Teknolojik Yaklaşımlar II, Eğitim Yayınevi.
- Carrera Anaya, M., & Recuero-Virto, N. (2025). Telemedicine apps and their influence on the tourism industry. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*. Emerald Publishing.
- Charlier, R. H., & Chaineux, M. C. P. (2009). The healing sea: A sustainable coastal ocean resource: Thalassotherapy. *Journal of Coastal Research*, 25(4), 838-856.
- Connell, J. (2013). Contemporary medical tourism: Conceptualisation, culture and commodification. *Tourism Management*, 34, 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2012.05.009>
- Cristóbal-Fransi, E., Daries, N., del Río-Rama, M.C.et al. (2023). The challenge of digital marketing in health tourism. *Quality & Quantity*. <https://doi.org/10.1007/s11135-023-01744-2>
- Çetin, A., & Başal, M. (2024). Determination of the mediating role of social media marketing activities in the effect of brand trust on perception towards medical tourism. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (24), 1040–1053.
- Dikmetaş Yardan, E., Dikmetaş, H., Coşkun Us, N. ve Yabana, B. (2014). Türkiye ve Dünya’da Sağlık Turizmi. *Sağlıkta Performans Ve Kalite Dergisi*, 8(2), 27-42.

- Esen, M.F. & Tuncalı Yaman, T. (2023). Sağlık Turizminde Teknoloji Uygulamaları. Karakuş, S. (Ed), İçinde Sağlık Turizmi Yönetiminde Güncel Yaklaşımlar 10.37609/akya.2838.
- Esteva, A., Kuprel, B., Novoa, R. A., et al. (2017). Dermatologist-level classification of skin cancer with deep neural networks. *Nature*, 542, 115–118. <https://doi.org/10.1038/nature21056>
- Gu, D., Humbatova, G., Xie, Y., Yang, X., & Zhang, G. (2021). Different roles of telehealth and telemedicine on medical tourism. *Healthcare*, 9(8), 1073. <https://doi.org/10.3390/healthcare9081073>
- Hou, H. (2017). The Application of Blockchain Technology in E-government in China. 26th International Conference on Computer Communication and Networks (ICCCN), 1–4.
- Islam, SMR, Kwak, D., Kabir, MDH, Hossain, M. and Kwak, K. (2015) The Internet of Things for Health Care: A Comprehensive Survey. *IEEE Access*, 3, 678-708.
- Junata, M. & Tong, R. (2018), Wearable technology in medicine and health care: introduction, chapter 1”, içinde Tong, R. (Ed.), Wearable Technology in Medicine and Health Care, Academic Press, pp. 1-5.
- Kapur, R. (2023). Digital Platforms and Transformation of Healthcare Organizations. <https://doi.org/10.4324/9781003366584>
- Kaur, J. & Khuswaha, K.K. (2024). Internet of Things (IoT) Sensor Technologies for Medical Monitoring. Taylor & Francis.
- Köse, G., & Çolakoğlu, O. E. (2023). Health tourism with data mining: Present state and future potentials. *International Journal of Information Communication Technology and Digital Convergence*, 8 (1), 23-33.
- Krotkiewicz, M., Szykaruk, A., & Stachyra, A. (2025). Digital transformation in healthcare management: from Artificial Intelligence to blockchain. *Wiadomosci Lekarskie*, 78(3), 578-583. <https://doi.org/10.36740/WLek/202445>
- Kruk, M. E., Gage, A. D., Arsenault, C., Jordan, K., Leslie, H. H., Roder-DeWan, S., Adeyi, O., Barker, P., Daelmans, B., Doubova, S. V., English, M., García-Elorrio, E., Guanais, F., Gureje, O., Hirschhorn, L. R., Jiang, L., Kelley, E., Lemango, E. T., Liljestrand, J., Malata, A., ... Pate, M. (2018). High-quality health systems in the Sustainable Development Goals era: time for a revolution. *The Lancet. Global health*, 6(11), e1196–e1252. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(18\)30386-3](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(18)30386-3)
- MedWise, (2025). Digital transformation in health tourism: From online consultation to treatment. <https://medwisehealth.com/digital-transformation-in-health-tourism-from-online-consultation-to-treatment/>

- Novera, C. N., Ahmed, Z., Kushol, R., Wanke, P., & Azad, M. A. K. (2022). Internet of Things (IoT) in smart tourism: a literature review. *Spanish Journal of Marketing-ESIC*, 26(3), 325-344.
- OECD. (2023). Health at a Glance 2023 – Digital Health at a Glance. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/health-at-a-glance-2023_7a7afb35-en.html
- Psiha, M.M. & Vlamos, P. (2017). IoT Applications with 5G Connectivity in Medical Tourism Sector Management: Third-Party Service Scenarios. In: Vlamos, P. (eds) *GeNeDis 2016 . Advances in Experimental Medicine and Biology*, vol 989. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-57348-9_12
- Rastogi R, Arya L, Sharma YK. (2024). Quantum-secured healthcare data and cybersecurity innovations in the era of Industry 5.0. De Gruyter; 2024. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783111354842/pdf?licenseType=restricted#page=209> [Access: December 2024]
- Rippa, P., Massaro, M., Mas, D., & Secundo, G. (2023). The challenges of digital transformation in healthcare: An interdisciplinary literature review, framework, and future research agenda. *Technovation*. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2023.102716>
- Sungur, C. (2025). Digitalization in health tourism: An evaluation of Turkey's current status and future perspective. *Journal of Health and Social Welfare Research*, 7(2), 242–256.
- Şak, N. (2021). Sağlık turizmi ve ekonomik büyümede asimetrik etkiler: Türkiye uygulaması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(3), 781-799.
- T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Daire Başkanlığı.(STDB)(2013). Türkiye Medikal Turizm Değerlendirme Raporu 2013. Erişim tarihi: 03.12.2020 tarihinde <http://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/535,turkiye-medikal-turizm-degerlendirme-raporu-2013pdf>.
- Topol, E. (2019). *Deep medicine: How artificial intelligence can make healthcare human again*. Basic Books, Inc.
- Tyan, I., Guevara-Plaza, A., & Yagüe, M. I. (2021). The benefits of blockchain technology for medical tourism. *Sustainability*, 13(22), 12448.
- Veuger, J., & Woldendorp, H. (2021). *Blockchain in health care*. Edt: Veuger, J., *Blockchain and Health: Transformation of Care and Impact of Digitalization*. Nova, 35-129.
- Vishnu, S., Ramson, S. J., & Jegan, R. (2020). Internet of medical things (IoMT)-An overview. In *2020 5th international conference on devices, circuits and systems (ICDCS)* (pp. 101-104). IEEE.

- World Health Organization (WHO). (2010). Telemedicine: opportunities and developments in member states. Report on the second global survey on eHealth. World Health Organization.
- World Health Organization (WHO). (2021). Global strategy on digital health 2020–2025 <https://www.who.int/publications/i/item/9789240020924>
- Xu, L., Sanders, L., Li, K., & Chow, J. C. (2021). Chatbot for health care and oncology applications using artificial intelligence and machine learning: Systematic review. *JMIR Cancer*, 7(4), e27850.

BÖLÜM 72

Dijital Sağlık Politikaları ve Yasal Düzenlemeler

Fatih Altan¹ & Ayşegül Aydın²

¹ Öğr. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi Halil Bayraktar Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0003-3913-309X

² Öğr. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi Halil Bayraktar Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0002-6965-610X

GİRİŞ

Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde sağlık sektörü, dijital teknolojilerdeki hızlı gelişmelerin etkisiyle önemli bir paradigma dönüşümü sürecine girmiştir. Geleneksel sağlık hizmeti sunum modelleri; yapay zekâ, büyük veri analitiği, nesnelerin interneti (IoT) ve tele-tıp gibi dijital uygulamalarla bütünleşerek, mekâna bağımlılığı azaltan ve veri temelli bir yapıya doğru evrilmektedir. Bu dijital dönüşüm, sağlık hizmetlerinin etkililiğini ve hasta sonuçlarını iyileştirme ile maliyetlerin optimize edilmesi açısından kayda değer fırsatlar sunmakla birlikte; kişisel sağlık verilerinin korunması, siber güvenlik tehditleri, algoritmik karar alma süreçlerinin şeffaflığı ve etik sorumluluklar gibi çok boyutlu sorunları da beraberinde getirmektedir. Teknolojik gelişmelerin hızına kıyasla, hukuki düzenlemelerin ve kamu politikalarının bu dönüşüme uyum sağlama kapasitesi, çağdaş hukuk sistemleri açısından temel bir tartışma alanı oluşturmaktadır. Bu bölümün amacı, dijital sağlık ekosistemini şekillendiren küresel politika eğilimleri ve yasal çerçeveleri incelemek; Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri gibi öncü uygulamalar ışığında Türkiye'nin mevcut durumu, mevzuat altyapısı ve geleceğe yönelik yönelimlerini değerlendirmektir.

DİJİTAL SAĞLIK: TANIM, KAPSAM ve SORUNLAR

Dijital teknolojiler, çalışma ve yaşam biçimlerinden iletişim yöntemlerine kadar birçok alanda köklü dönüşümlere yol açmakta ve bireylerin düşünme süreçlerini dahi etkilemektedir. Eğitim, finans, bankacılık ve sanayi gibi pek çok sektörde devrim niteliğinde gelişmeler yaşanırken, sağlık sektörü bu dönüşüme görece geç katılmış olsa da günümüzde dijital teknolojilerin yoğun biçimde kullanıldığı alanlardan biri hâline gelmiştir (Dorn, 2015; Dhingra ve Dabas, 2020; Dönmez, 2025). Sağlıkta hastalıkların önlenmesi, risklerin yönetilmesi ve sağlığın geliştirilmesine yönelik dijital teknolojilerin kullanımı “dijital sağlık” kavramı altında ele alınmakta (Meslamani, 2023) ve sağlık hizmeti sunumu, kişisel veri yönetimi ile sağlık teknolojilerinin kullanımını kapsamaktadır (Soygüder ve Kızıllırmak, 2024). Giyilebilir teknolojiler, sanal gerçeklik, mobil sağlık, tele-tıp, 3D yazıcılar gibi uygulamalar dijital sağlığın temel bileşenleri arasında yer almakta (Food and Drug Administration, 2020; Meslamani, 2024) ve küresel ölçekte sağlık eğitimi, politikaları ve uygulamalarının dijitalleşmesini desteklemektedir (Şimşir ve Mete, 2021). Dijital sağlık kapsamında değerlendirilen alanlar aşağıda açıklanmaktadır.

- **Giyilebilir Cihazlar:** Akıllı bileklikler, akıllı saatler, giyilebilir mobil sensörler, kan şekeri ve egzersiz rutinlerinden uyku ve ruh haline kadar geniş bir yelpazede veri toplayan diğer mobil tıbbi cihazlar olarak ifade edilmektedir. Hasta verileri ya tüketici raporlaması yoluyla ya da uygulama programlama arayüzleri aracılığıyla cihazlarla iletişim kuran uygulamalardaki sensörler aracılığıyla pasif olarak toplanmakta ve

toplanan veriler daha sonra çeşitli veri toplayıcılar aracılığıyla paylaşılmaktadır (Grundty, Held & Bero, 2017).

- **Tele-Tıp:** Klinik hizmetlerin bilgi teknolojilerinden, video görüntülemeyen ve telekomünikasyon bağlantılarından yararlanarak hekimlerin uzaktan sağlık hizmeti vermesini sağlayan uygulamaları kapsamaktadır (Moss, Süle & Kohl, 2019).
- **mSağlık (mHealth):** Kablosuz hasta izleme cihazları, akıllı telefonlar, kişisel dijital asistanlar ve tablet bilgisayarlar gibi mobil iletişim cihazları tarafından desteklenen sağlık hizmetlerini kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle mobil sağlık hizmetleri ve bilgileri için akıllı veya taşınabilir cihazların kullanımını ifade etmektedir. Mobil uygulamalar ve bazı durumlarda eşlik eden mobil cihazlar ve sensörler, mobil sağlığın kolaylaştırıcıları ve sistemlerin itici gücü olarak değerlendirilmektedir (Weinstein ve diğerleri, 2014; Moss, Süle & Kohl, 2019).
- **Sanal Gerçeklik (Virtual Reality):** Kurgu ve teknolojiyi kullanarak gerçekle hayali birleştiren, kişiyi sanal bir ortamın parçası haline getiren derinlemesine bir deneyim alanı olan sanal gerçeklik sayesinde birey, yapay bir dünyada “orada olma” hissini en üst seviyede yaşamaktadır. Sağlık hizmetlerinde sanal gerçeklik; cerrahi müdahalelerde (uzaktan kontrollü robotik cerrahi, artırılmış gerçeklik destekli navigasyon ve preoperatif simülasyonlar), klinik tedavi süreçlerinde ve koruyucu sağlık hizmetlerinde devrimsel nitelikte çözümler sunmaktadır. Ayrıca; tıp eğitimi ve hasta bilgilendirme süreçlerinin interaktif hale getirilmesi, karmaşık tıbbi veri setlerinin görselleştirilmesi, bireysel yetkinliklerin rehabilitasyon yoluyla geliştirilmesi ve sağlık tesislerinin mimari tasarım süreçleri, bu teknolojilerin sağlığa entegre edildiği temel disiplinler arası alanlarda kullanılmaktadır (Demirci, 2018).

Dijital sağlık uygulamaları büyük bir potansiyel sunsa da beraberinde bazı kritik sorunları getirmektedir. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde bu sorunları; veri güvenliği ve mahremiyeti, veri sahipliği ve tekelleşme, birlikte çalışabilirlik, tıbbi cihaz düzenlemeleri olarak dört kategoride değerlendirmek mümkündür.

- **Veri Güvenliği ve Mahremiyet:** Sağlık verilerinin devasa boyutlarda toplanması ve işlenmesi, kişisel verilerin korunması ve hasta mahremiyetini giderek daha karmaşık ve acil bir sorun haline getirmiştir (Dorn, 2015; Küzeci, 2018; Meslamani, 2023; Soygüder ve Kızıllırmak, 2024).
- **Veri Sahipliği ve Tekelleşme:** Sağlık ekosistemine dahil olan küresel teknoloji şirketlerinin (Google, Microsoft, Apple vb.) verileri kontrol etmesi; güç dengesizliğine, kamu kurumlarının bahsi geçen şirketlere bağımlılığına ve verilerin ticari amaçlarla suistimal edilmesine yol

açabilmektedir (Escribano, 2017; Powles ve Hodson, 2017; He ve diğerleri, 2019; Murdoch, 2021).

- *Birlikte Çalışılabilirlik:* Farklı sistem ve cihazlardan gelen verilerin uyumlu hale getirilmesi; teknik engeller, maliyet ve rekabet gibi nedenlerle henüz tam olarak sağlanamamıştır (Weber ve diğerleri, 2014; Fong ve diğerleri, 2020; Soygüder ve Kızılırmak, 2024; Meslamani, 2024).
- *Tıbbi Cihaz Düzenlemeleri:* Başlangıçta tıbbi amaçla tasarlanmayan (akıllı bileklik vb.) cihazlar ile lisanslı tıbbi cihazlar arasındaki sınırın belirsizleşmesi, denetim ve standart oluşturma süreçlerini zorlaştırmaktadır (Elenko ve diğerleri, 2015; Vayena ve diğerleri, 2018).

Dijital sağlık faaliyetlerinin güvenli ve etkili yürütülebilmesi için kapsamlı politikalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu düzenlemelerin odaklanması gereken temel alanlar aşağıda sıralanmıştır (Dorn, 2015; Escribano, 2017; Meslamani, 2023; Soygüder ve Kızılırmak, 2024; Dönmez, 2025):

- Yazılımların tıbbi cihaz statüsünün netleştirilmesi
- Hatalı uygulamalarda hukuki sorumluluğun belirlenmesi
- Veri güvenliği ve standardizasyonun sağlanması

Bireylerin sağlığa erişimini ve hizmet kalitesini artırmak, aynı zamanda adil bir sağlık sistemi inşa etmek için ülkeler dijital sağlık politikalarını stratejik planlarının merkezinde konumlandırmaktadır (Dönmez, 2025).

KÜRESEL ÖLÇEKTE DİJİTAL SAĞLIK DÜZENLEMELERİ

Dijital sağlık; sağlık hizmetlerinin sunumu, kişisel verilerin yönetimi ve sağlık teknolojilerinin kullanımı gibi çok boyutlu alanları kapsamaktadır. Teknolojik ilerlemelerin hızı, bu süreçlerin yönetilmesi için özelleşmiş bir dijital sağlık politikası ve yasal düzenleme zeminini zorunlu kılmıştır. Tarihsel olarak bakıldığında, 1980’li yıllarda elektronik sağlık kayıtlarının yaygınlaşmasıyla başlayan bu süreç, 2000’li yıllarda internet ve mobil teknolojilerin gelişimiyle ivme kazanmıştır. Ancak günümüzdeki düzenlemelerin asıl belirleyici unsuru teknolojinin kendisinden ziyade, bu teknolojiler aracılığıyla üretilen “veri” olmuştur (Soygüder ve Kızılırmak, 2024; Dönmez, 2025).

Dijital sağlığın gelişimindeki karmaşık zorlukları değerlendirmek amacıyla 1 Aralık 2016’da Zürih Üniversitesi’nde multidisipliner bir sempozyum düzenlenmiştir. Bilim insanları, etik uzmanları, hukukçular ve uluslararası kuruluşların (DSÖ, OECD) temsilcilerinin katıldığı bu toplantıda, dijital sağlığın geleceğine yön verecek üç temel sorunsal tartışılmıştır (Vayena ve diğerleri, 2018):

- ***Kanıtı Dayalı Tıp Uyumu:*** Dijital sağlık uygulamalarının, kanıtı dayalı tıbbın katı gerekliliklerini ne ölçüde karşıladığı sorusu tartışmaların odağında yer almıştır.
- ***Kamu Güveninin Tesisi:*** Dijital sistemlere yönelik kamu güveninin nasıl oluşturulacağı ve bu güvenin sürdürülebilirliği, başarılı bir dijital sağlık politikası için kritik bir unsur olarak tanımlanmıştır.
- ***Politika Boşluklarının Tespiti:*** Küresel politika araçlarıyla hangi açıkların kapatılabileceği ve hangi durumların yerel/ulusal girişimler gerektirdiği analiz edilmiştir.

Günümüzde DSÖ'ye üye devletlerin %90'ı bir dijital sağlık stratejisine sahiptir; ancak veri gizliliği yasaları küresel ölçekte farklı şekillerde uygulanmaktadır. Avrupa Birliği'nin GDPR (Genel Veri Koruma Tüzüğü) düzenlemesi küresel bir standart olarak kabul görünken; ABD'nin HIPAA yasası, sağlık bilgilerinin korunmasında ulusal düzeydeki ilk kapsamlı örneklerden biridir. Kanada (PIPEDA), Birleşik Krallık (Data Protection Act) ve Çin (PIPL) gibi ülkeler de bu öncü modellerden esinlenerek kendi yasal çerçevelerini oluşturmuşlardır (Vayena ve diğerleri, 2018).

Küresel ölçekte sağlık verilerinin korunmasına yönelik yasal çerçeveler incelendiğinde, Avrupa Birliği tarafından yürürlüğe konulan Genel Veri Koruma Tüzüğü-GDPR (European Union, 2016), günümüzde yaygın bir sektör standardı olarak kabul edilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan HIPAA (Health Insurance Portability and Accountability Act) ise sağlık bilgilerinin muhafazası amacıyla ulusal düzeyde geliştirilen ilk kapsamlı standartlar serisi olma özelliğini taşımaktadır.

Kapsam ve operasyonel etkinlik yönünden çeşitli eleştiriler almalarına rağmen, GDPR ve HIPAA düzenlemeleri birçok ülke için referans noktası oluşturmuştur. Bu düzenlemelerden esinlenerek veri gizliliği politikalarını şekillendiren ülkeler ve ilgili yasalar şu şekilde özetlenebilir (Vayena ve diğerleri, 2018):

- ***Kanada:*** PIPEDA (Personal Information Protection and Electronic Documents Act).
- ***Birleşik Krallık:*** Data Protection Act.
- ***Brezilya:*** General Data Protection Law.
- ***Çin:*** Personal Information Protection Law (PIPL).

Bu yasal girişimler, dijital sağlık ekosisteminde verinin ulusal sınırlar içerisinde güvenli ve standart bir biçimde yönetilmesini amaçlayan geniş kapsamlı bir politika dönüşümünü temsil etmektedir.

GENEL VERİ KORUMA TÜZÜĞÜ-GDPR

Avrupa Parlamentosu ve Konseyi tarafından 27 Nisan 2016 tarihinde hazırlanan 25 Mayıs 2018 tarihinde yürürlüğe giren 2016/679 sayılı Tüzük (GDPR), kişisel verilerin işlenmesi konusunda gerçek kişilerin korunmasına ve bu verilerin serbest dolaşımına ilişkin kuralları belirleyen temel hukuki metindir. Tüzük, verilerin korunmasını temel bir hak olarak kabul ederek, hem Avrupa Birliği içerisindeki veri akışını düzenlemeyi hem de dijital ekonominin gelişimi için gerekli olan “güven” ortamını tesis etmeyi amaçlamaktadır (European Union, 2016).

GDPR’nin temel amacı, gerçek kişilerin temel hak ve özgürlüklerini, özellikle de kişisel verilerin korunması hakkını güvence altına almaktır. Tüzüğün kapsamı şu şekilde tanımlanmıştır:

- Otomatik İşleme: Verilerin tamamen veya kısmen otomatik yollarla işlenmesi tüzük kapsamındadır.
- Dosyalama Sistemleri: GDPR, kişisel verilerin tamamen veya kısmen otomatik yöntemlerle işlenmesine ve bir dosyalama sisteminin parçası olan veya bir dosyalama sisteminin parçası olması amaçlanan kişisel verilerin otomatik olmayan yöntemlerle işlenmesinde uygulanmaktadır.
- İstisnalar: AB hukukunun kapsamı dışında kalan faaliyetler, kişisel veya hane halkı faaliyetleri ve ulusal güvenlik veya ceza yargılaması gibi alanlar tüzüğün uygulama alanı dışındadır.

Tüzüğün doğru yorumlanabilmesi için şu temel kavramlar kritik önem taşımaktadır:

- Kişisel Veri: Kimliği belirli veya belirlenebilir bir gerçek kişiye (veri sahibi) ilişkin her türlü bilgidir. İsim, kimlik numarası, adresi veya çevrimiçi tanımlayıcılar bu kapsamda yer almaktadır.
- Veri Sorumlusu: Kişisel verilerin işleme amaçlarını ve araçlarını tek başına veya başkalarıyla birlikte belirleyen gerçek veya tüzel kişidir.
- Veri İşleyen (Processor): Veri sorumlusu adına kişisel verileri işleyen kişidir.
- Özel Nitelikli Veriler: Irksal veya etnik köken, siyasi düşünceler, dini inançlar ve özellikle sağlık ile ilgili veriler bu kategoride yer alır ve işlenmeleri kural olarak yasaktır.

GDPR, kişisel verilerin işlenmesinde uyulması gereken altı temel ilke belirlemiştir:

- Hukuka Uygunluk, Hakkaniyet ve Şeffaflık: Veriler, veri sahibine karşı şeffaf bir şekilde ve hukuki bir temele dayalı olarak işlenmelidir.

- Amaç Sınırlaması: Veriler belirli, açık ve meşru amaçlar için toplanmalı; bu amaçlarla bağdaşmayan şekilde daha sonra işlenmemelidir.
- Veri Minimizasyonu: Veriler, işleme amaçları için gerekli olanla sınırlı ve ölçülü olmalıdır.
- Doğruluk: Verilerin doğru olması ve gerektiğinde güncel tutulması için her türlü makul önlem alınmalıdır.
- Saklama Sınırlaması: Veriler, işleme amaçları için gerekli olan süreden daha uzun süre veri sahiplerinin kimliğini belirlemeye imkân verecek şekilde saklanmamalıdır.
- Bütünlük ve Gizlilik: Veriler; yetkisiz işlemeye, kazara kayba veya hasara karşı uygun teknik ve idari tedbirler alınarak güvenli bir şekilde işlenmelidir.

Bireylere kendi verileri üzerinde kontrol imkânı sağlamak amacıyla GDPR geniş kapsamlı haklar tanımaktadır. Bunlar;

- Erişim Hakkı: Veri sahibi, kendisiyle ilgili verilerin işlenip işlenmediğini öğrenme ve bu verilere erişme hakkına sahiptir.
- Unutulma Hakkı (Silme): Verilerin işlenme amaçları için artık gerekli olmaması veya rızanın geri çekilmesi gibi durumlarda verilerin silinmesini talep etme hakkıdır.
- Veri Taşınabilirliği: Veri sahibinin, sağladığı verileri yapılandırılmış, makinece okunabilir bir formatta alma ve başka bir veri sorumlusuna iletme hakkıdır.
- Otomatik Karar Vermeye İtiraz: Bireyin, kendisi hakkında hukuki sonuç doğuran ve yalnızca otomatik işlemeye (profilleme dahil) dayalı kararlara tabi olmama hakkı mevcuttur.

Sonuç olarak GDPR, yalnızca Avrupa Birliği sınırları içerisinde değil, küresel ölçekte veri koruma standartlarının “altın kuralı” olarak kabul edilmektedir. Modern dijital ekosistemin sürdürülebilirliği için veri güvenliğini merkeze alan bu düzenleme, bireylerin mahremiyet haklarını korurken aynı zamanda teknolojik gelişimin etik sınırlar içerisinde kalmasını sağlar. Günümüzde birçok ülke, kendi ulusal mevzuatlarını bu standartlarla uyumlu hale getirerek dijitalleşen dünyada “güven esaslı” bir veri ekonomisi inşa etmeyi hedeflemektedir.

Sağlık Sigortası Taşınabilirliği ve Sorumluluk Yasası (HIPAA)

ABD Kongresi tarafından 21 Ağustos 1996’da kabul edilerek yürürlüğe giren HIPAA (Health Insurance Portability and Accountability Act), dijital çağda gizlilik ve güvenliği sağlamaya yönelik ilk küresel yasal düzenlemelerden biridir

(Nosowsky ve Giordano, 2006). Yasanın temel hedefleri aşağıda belirtilmiştir (HIPAA, 1996).

- Sağlık sigortası kapsamının taşınabilirliğini ve sürekliliğini sağlamak
- Sağlık hizmetlerinde israf, dolandırıcılık ve suistimali önlemek
- Tıbbi tasarruf hesaplarını teşvik etmek ve uzun süreli bakıma erişimi iyileştirmek

HIPAA, maliyetleri azaltmak ve yönetimi kolaylaştırmak amacı olan beş ana bölümden oluşmaktadır (Moore ve Frye, 2019; Edemekong ve diğerleri, 2018).

- Birinci Bölüm: İş değiştirenlerin sigorta haklarının korunması ve “önceden var olan hastalık” nedeniyle kapsam reddinin yasaklanması.
- İkinci Bölüm: Dolandırıcılıkla mücadele, tıbbi sorumluluk reformu ve idari işlemlerin basitleştirilmesi için ulusal kimlik numaralarının belirlenmesi.
- Üçüncü Bölüm: Vergi bağlantılı sağlık hükümleri ve tıbbi tasarruf hesapları.
- Dördüncü Bölüm: Grup sağlık planı koşullarının düzenlenmesi.
- Beşinci Bölüm: Şirketlere ait hayat sigortaları ve vatandaş olmayanlara yönelik hükümler.

HIPAA, 1996’da yürürlüğe girmesine rağmen 2003 yılına kadar etkin bir şekilde uygulanamamıştır. HIPAA kurallarının tam anlamıyla uygulanması amacıyla HIPAA Gizlilik Kuralı Yönetmeliği 1999 yılında referanduma sunulmuş ve ardından yapılan güncellemeler sonucunda 2003 yılında nihai halini almıştır (HIPAA Compliance Assistance, 2003). Bu yönetmeliğin amacı, sağlık bilgilerinin akışına izin verirken bireysel hakları ve halk sağlığını korumaktır (Institute of Medicine, 2009). HIPAA, kapsamına giren kuruluşlar aşağıda belirtilmiştir (Moore ve Frye, 2019).

- Sağlık Planları: Medicare, Medicaid ve özel sigortalar
- Sağlık Hizmetleri Bilgi Merkezleri: Veri formatlarını işleyen faturalama şirketleri
- Sağlık Hizmeti Sağlayıcıları: Hastaneler, klinikler ve muayenehaneler
- İş Ortakları: Kuruluş adına veri işleyen muhasebe, danışmanlık ve akreditasyon gibi hizmet sağlayıcılar

HIPAA Gizlilik Kuralı Yönetmeliği, her türlü tanımlanabilir sağlık verisini (demografik, tıbbi, finansal) koruma altına almaktadır (HIPAA Compliance Assistance, 2003). Temel gizlilik ilkesine göre; hastanın izni olmadan herhangi bir kimsenin verilere erişememektedir. Buna karşın hasta kendi kayıtlarına erişme,

kopyalama ve düzeltme hakkına sahip olmaktadır (Annas, 2004). HIPAA, gizlilik konusunda asgari koşullar oluşturmaktadır. Eğer eyalet yasaları veya diğer federal yasalar HIPAA'dan daha koruyucu hükümler içeriyorsa, bu daha sıkı olan yasalar geçerli kabul edilir (Annas, 2003).

Türkiye’de Dijital Sağlığa İlişkin Yasal Düzenlemeler

Türkiye’de kişisel sağlık verilerinin korunmasına yönelik yasal altyapının tarihsel gelişimi, büyük oranda uluslararası entegrasyon süreçleriyle şekillenmiştir. Bu alandaki hukuki düzenleme ihtiyacı ilk olarak 2003 yılında Avrupa Birliği (AB) ile yürütülen üyelik müzakereleri neticesinde somut bir çerçeveye oturmuştur (Karaarslan ve diğerleri, 2015). Nitekim AB Katılım Ortaklığı Belgesi’nde yer alan “kişisel verilerin korunmasına ilişkin müktesebata uyum” ilkesi, Türkiye için temel bir kriter olarak sunulmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı, 2003). Her ne kadar bu yasal düzenlemelerin kronolojik geçmişi çok eskiye dayanmasa da (Yüksel, 2018), 2010 yılında Anayasa’ya eklenen hükümle birlikte kişisel verilerin korunması anayasal bir statü kazanmıştır. Bu anayasal zemin üzerine inşa edilen dijital sağlık mevzuatı; günümüzde teknolojinin sağlık alanındaki kullanımı, veri güvenliği ve hasta hakları gibi kritik bileşenleri kapsamaktadır (Soygüder ve Kızıllırmak, 2024). Bu kapsamda, 2000’li yılların başından itibaren hazırlıkları süren ve 7 Nisan 2016’da yürürlüğe giren 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK), Türkiye’deki veri koruma rejiminin ana omurgasını oluşturmuştur. Kanunun yürürlüğe girmesini takiben, Sağlık Bakanlığı tarafından 20 Ekim 2016’da “Kişisel Sağlık Verilerinin İşlenmesi ve Mahremiyetinin Sağlanması Hakkında Yönetmelik” çıkmış fakat daha sonra 21 Haziran 2019 tarihlerinde “Kişisel Sağlık Verileri Hakkında Yönetmelik” yayımlanmasının ardından “Kişisel Sağlık Verilerinin İşlenmesi ve Mahremiyetinin Sağlanması Hakkında Yönetmelik” yürürlükten kaldırılmıştır. “Kişisel Sağlık Verileri Hakkında Yönetmelik” aracılığıyla kişisel sağlık verilerinin işlenmesi, mahremiyetinin sağlanması ve aktarılmasına ilişkin usul ve esaslar güncel ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2016; 2019).

Güncel sistemde kişisel sağlık verileri; hastaneler, tıp merkezleri ve aile hekimlikleri gibi çok çeşitli sağlık kurumlarındaki bilgi sistemleri aracılığıyla yaygın bir biçimde işlenmektedir (Yelmen, 2023). Özellikle Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) bünyesindeki bireylerin verileri MEDULA sistemi üzerinden dijital ortama taşınırken, e-reçete uygulamaları ve e-sağlık uygulamaları sayesinde hem kamu hem de özel sektörden elde edilen veriler merkezi bir yapıda konsolide edilmektedir (Dönmez, 2025). Ancak, veri toplama ortamlarının bu denli geniş ve sınırsız olması, verilerin yetkisiz ele geçirilmesi veya amaç dışı kullanımı gibi ulusal güvenlik risklerini de beraberinde getirmektedir (Atalay, 2021). Bu nedenle, ulusal düzeydeki yönetmeliklerin küresel standartlar ışığında sürekli güncellenmesi, dijital sağlık ekosisteminin sürdürülebilirliği açısından stratejik bir önem arz etmektedir.

Sağlık hizmetlerinin mekândan ve coğrafyadan bağımsız olarak, çağdaş tıbbi teknolojiler kullanılarak sunulmasına ilişkin usul ve esasları düzenlemek amacıyla Sağlık Bakanlığı tarafından 10 Şubat 2022’de “Uzaktan Sağlık Hizmetlerinin Sunumu Hakkında Yönetmelik” yayınlanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2022). Bahsi geçen yönetmelik, uzaktan sağlık hizmeti sunacak sağlık tesislerinin ruhsatlandırmasını, kullanılacak bilişim sistemlerinin tescil edilmesini ve bu hizmetlerin denetlenmesini kapsamakta ve sağlık hizmetlerinin erişilebilirliğini artırmayı hedeflemektedir.

Yönetmelik belirtildiği üzere uzaktan sağlık hizmeti sunacak kuruluşlar aşağıda yer alan hizmetleri sunabilmektedir.

- Muayene ve Danışmanlık: Uzaktan muayene yapılabilir, tıbbi gözlem ve danışmanlık hizmeti verilebilir.
- Teşhis ve Takip: Teşhisi konulmuş hastalıkların kontrolü ve takibi yapılabilir.
- Psikososyal Destek: Sağlık durumuna göre psikososyal destek hizmetleri sunulabilir.
- Reçete ve Rapor: e-reçete ve e-rapor düzenlenebilir.
- Girişimsel İşlemler: Teknolojik imkanlar elverdiği ölçüde, Bakanlıkça izin verilmesi kaydıyla bazı cerrahi operasyonlar veya girişimsel işlemler uzaktan yönetilebilir.

Bir sağlık kuruluşunun uzaktan sağlık hizmeti verebilmesi için Sağlık Bakanlığı’ndan “Uzaktan Sağlık Hizmeti Faaliyet İzin Belgesi” alması gerekmektedir. Tesislerin yetkili olmadıkları alanlarda uzaktan hizmet sunması yasaktır. Hizmetler, Sağlık Bakanlık tarafından tescil edilen güvenli bilgi sistemleri (Uzaktan Sağlık Bilgi Sistemi) üzerinden yürütülmelidir. Kullanılacak olan uzaktan sağlık bilgi sisteminin veri güvenliği ve teknik yeterliliğe sahip olması gerekmektedir. Sunulan hizmetlerde hasta mahremiyeti ve kişisel verilerin korunması esastır. Yönetmelik, verilecek hizmet öncesinde hastaya; hizmetin yüz yüze muayenenin muadili olmayabileceği, kişisel verilerin nasıl işleneceği ve hizmeti veren sağlık personelinin kimliği hakkında bilgi verilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

SONUÇ

Dijital dönüşüm, günümüzde sağlık sektöründe sadece teknolojik bir araç olmanın ötesine geçerek, hizmet sunum modellerini kökten değiştiren bir paradigmaya dönüşmüştür. Yapay zekâ, sanal gerçeklik ve tele-tıp uygulamaları, sağlık hizmetlerini daha erişilebilir, hasta odaklı ve verimli bir yapıya kavuşturma potansiyeline sahiptir. Ancak bu potansiyelin tam anlamıyla hayata geçirilmesi,

teknolojik ilerlemelerin hızıyla uyumlu, dinamik ve kapsamlı bir yasal çerçevenin varlığı ile doğrudan ilişkilidir.

Küresel ölçekte Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri gibi öncü bölgelerin oluşturduğu politika ve düzenlemeler, dijital sağlık ekosisteminde hasta güvenliği ve veri gizliliğinin korunması açısından temel bir rehber niteliği taşımaktadır. Türkiye özelinde bakıldığında ise, dijitalleşme sürecinin hızla benimsendiği ve güçlü bir teknolojik altyapının oluşturulduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) ile başlayan yasal sürecin, dijital sağlığın getirdiği özgün ihtiyaçlara (yapay zekâ algoritmalarının sorumluluğu, tele-tıp uygulamalarının sınırları ve siber güvenlik standartları) yönelik özel mevzuatlarla desteklenmesi kritik bir zorunluluktur.

Sonuç olarak, dijital sağlık politikalarının başarısı; yalnızca teknolojik yatırımlarla değil, aynı zamanda etik değerleri gözeten, şeffaf, hesap verebilir ve sürdürülebilir bir hukuk politikasıyla mümkün olacaktır. Geleceğe yönelik yönelimlerde; kamu otoriteleri, teknoloji geliştiriciler ve sağlık profesyonelleri arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, Türkiye'nin bu küresel dönüşümde sadece bir uygulayıcı değil, aynı zamanda bir kural koyucu olarak yer almasını sağlayacaktır. Dijital sağlık ekosisteminin sağlam temellere oturması, bireylerin sağlığa erişim hakkını güçlendirirken, toplumsal refahın artırılmasına da önemli katkılar sunacaktır.

KAYNAKLAR

- Annas, G. J. (2003). HIPAA regulations: A new era of medical-record privacy? *The New England Journal of Medicine*, 348(15), 1486–1490.
- Annas, G. J. (2004). *The rights of patients: The authoritative ACLU guide to the rights of patients*. New York University Press.
- Demirci, Ş. (2018). Sağlık hizmetlerinde sanal gerçeklik teknolojileri. *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 6(1), 35–46.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2003). *Türkiye için katılım ortaklığı belgesi*. Avrupa Birliği ile İlişkiler Genel Müdürlüğü.
- Dhingra, D., & Dabas, A. (2020). Global strategy on digital health. *Indian Pediatrics*, 57(4), 356–358.
- Dönmez, B. (2025). Dijital sağlık politikaları ve regülasyonlar. M. Baş (Ed.), *Sağlık yönetiminde teknolojik yaklaşımlar-II içinde*. Eğitim Yayınevi.
- Dorn, S. D. (2015). Digital health: Hope, hype and Amara's law. *Gastroenterology*, 149(3), 516–520.
- Edemekong, P. F., Annamaraju, P., Afzal, M., & Haydel, M. J. (2018). *Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA) compliance*. StatPearls Publishing.
- Elenko, E., Speier, A., & Zohar, D. (2015). A regulatory framework emerges for digital medicine. *Nature Biotechnology*, 33(7), 697–702.
- European Union. (2016). *General Data Protection Regulation*. Official Journal of the European Union.
- Fong, B., Fong, A. C., & Li, C. K. (2020). *Telemedicine technologies: Information technologies in medicine and digital health*. Wiley.
- Food and Drug Administration. (2020). What is digital health? <https://www.fda.gov/medical-devices/digital-health-center-excellence/what-digital-health>
- Grundy, Q., Held, F. P., & Bero, L. A. (2017). Tracing the potential flow of consumer data: A network analysis of prominent health and fitness apps. *Journal of Medical Internet Research*, 19(6), e233.
- He, J., Baxter, S. L., Xu, J., Xu, J., Zhou, X., & Zhang, K. (2019). The practical implementation of artificial intelligence technologies in medicine. *Nature Medicine*, 25, 30–36.
- HIPAA. (1996). *Health Insurance Portability and Accountability Act of 1996*. Public Law 104-191.
- HIPAA Compliance Assistance. (2003). *Summary of the HIPAA privacy rule*. Office for Civil Rights.

- Institute of Medicine. (2009). Beyond the HIPAA privacy rule: Enhancing privacy, improving health through research. The National Academies Press.
- Karaarslan, E., Ergin, A. M., Turğut, N., & Kılıç, Ö. (2015, 1-3 Aralık). Elektronik sağlık kayıtlarının gizlilik ve mahremiyeti [Konferans sunumu]. İnet-Tr'15, XX. Türkiye'de İnternet Konferansı, İstanbul.
- Küzeci, E. (2018). Sağlık bilişim teknolojileri ve yeni hukuksal sorunlar. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9(1), 477–506.
- Meslamani, A. Z. (2024). Why are digital health policies crucial? Journal of Medical Economics, 27(1), 167–169.
- Moore, W., & Frye, S. (2019). Review of HIPAA, part 1: History, protected health information, and privacy and security rules. Journal of Nuclear Medicine Technology, 47(4), 269–272.
- Moss, R. J., Süle, A., & Kohl, S. (2019). Health and mHealth. European Journal of Hospital Pharmacy, 26, 57–58.
- Murdoch, B. (2021). Privacy and artificial intelligence: Challenges for protecting health information in a new era. BMC Medical Ethics, 22(122), 1–5.
- Nosowsky, R., & Giordano, T. J. (2006). The Health Insurance Portability and Accountability Act of 1996 (HIPAA) privacy rule: Implications for clinical research. Annual Review of Medicine, 57, 575–590.
- Powles, J., & Hodson, H. (2017). Google DeepMind and healthcare in an age of algorithms. Health and Technology, 7, 351–367.
- Sağlık Bakanlığı. (2016). Kişisel sağlık verilerinin işlenmesi ve mahremiyetinin sağlanması hakkında yönetmelik. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/10/20161020-1.htm>
- Sağlık Bakanlığı. (2019). Kişisel sağlık verileri hakkında yönetmelik. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/06/20190621-3.htm>
- Sağlık Bakanlığı. (2022). Uzaktan sağlık hizmetlerinin sunumu hakkında yönetmelik. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/02/20220210-2.htm>
- Soygüder, S., & Kızılırmak, M. (2024). Evaluation of digital health services from a legal perspective. Journal of Optimization & Decision Making, 2(2), 522–534.
- Şimşir, İ., & Mete, B. (2021). Sağlık hizmetlerinin geleceği: Dijital sağlık teknolojileri. Journal of Innovative Healthcare Practices, 2(1), 33–39.
- Vayena, E., Haeusermann, T., Adjekum, A., & Blasimme, A. (2018). Digital health: Meeting the ethical and policy challenges. Swiss Medical Weekly, 148, w14571.
- Weber, G. M., Mandl, K. D., & Kohane, I. S. (2014). Finding the missing link for big biomedical data. JAMA, 311(24), 2479–2480.

- Weinstein, R. S., Lopez, A. M., Joseph, B. A., Erps, K. A., Holcomb, M., Barker, G. P., & Krupinski, E. A. (2014). Telemedicine, telehealth, and mobile health applications that work: Opportunities and barriers. *The American Journal of Medicine*, 127(3), 183–187.
- Yelmen, A. (2023). Kişisel sağlık verilerinin elektronik ortamda işlenmesi üzerine bir değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(2), 743–805.
- Yüksel, G. (2018). Kişisel sağlık verilerinin hukuki korunması. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6(1), 1–10.

BÖLÜM 73

Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi: Minnowbrook Konferansları ve Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH)

Sadık Ertaş¹

¹ Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4577-2701>

Giriş

Kamu yönetimi disiplini, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birtakım toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümler yaşamış ve bu dönüşümlere paralel olarak da kendisini derin bir paradigma değişimi sürecinin içerisinde bulmuştur (Uzun, 2024, s. 648-649). Uzun yıllar boyunca Woodrow Wilson ve Max Weber gibi isimlerin öncülüğünü yaptığı, siyaset-yönetim ayrımını temel alan ve bununla birlikte verimlilik ve teknik uzmanlık ilkelerine dayanan geleneksel kamu yönetimi anlayışının, özellikle 1960'lı yılların karmaşık sorunları karşısında yetersiz kaldığı görülmüştür. Dünya konjonktüründeki bu durumum yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nde de bu dönemde ortaya çıkan ırk çatışmaları, giderek derinleşen yoksulluk ve toplumsal şiddet olayları, kamu yönetiminin sadece teknik bir uygulama alanı olmadığını, aynı zamanda etik ve değer merkezli (Çamur ve Aydın, 2022, s. 149-151) bir disiplin olması gerektiğini de açıkça ortaya koyan gelişmeler olarak dünya kamuoyunun gündemine oturmuştur.

İşte böylesine bir kriz ortamında, Dwight Waldo liderliğinde bir araya gelen genç akademisyenlerin en temel gayesinin kamu yönetimini dönemin değişen koşullarına uygun olarak yeniden tanımlama çabası olduğu söylenebilir. Zira 1968 yılında gerçekleştirilen I. Minnowbrook Konferansı ile somutlaşan Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH) bize göstermektedir ki artık bu disiplinin merkezine sosyal adalet, etik, katılımcılık ve toplumsal duyarlılık gibi kavramlar da tedricen eklenmelidir (Bincan ve Parlak, 2019, s. 489). Geleneksel anlayışın statükocu ve pozitivist yaklaşımına bir meydan okuma niteliği taşıyan bu hareket, kamu yöneticisinin rolünü tarafsız bir teknokrat olma sığılğından kurtararak, toplumsal adaleti savunan aktif bir özneye dönüştürmeyi gaye edinmiştir.

Bu çalışma, temel olarak Yeni Kamu Yönetimi Hareketi'nin tarihsel gelişimini, temel varsayımlarını ve bu sürecin dönüm noktaları olan Minnowbrook Konferansları'nı ele almaktadır. Çalışma kapsamında; hareketin ortaya çıkışına zemin hazırlayan sosyo-politik koşullar, Waldo ve Frederickson gibi öncü isimlerin katkıları ve 1968'den günümüze uzanan süreçte konferansların değişen gündemleri ayrıntılı olarak incelenecek ve ayrıca, hareketin küresel etkileri ve kamu yönetimi disiplinine kazandırdığı evrensel değerler, güncel gelişmeler ışığında değerlendirilmeye ve analiz edilmeye çalışılacaktır.

Yeni Kamu Yönetimi Hareketinin Doğuşu ve Kapsamı

Amerikalı Siyaset Bilimci Dwight Waldo liderliğindeki, Minnowbrook Konferans Merkezi'nde toplanan genç kamu yönetimi akademisyenleri ve teorisyenleri tarafından başlatılan "Amerikan Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH)", kamu yönetimi disiplini açısından son derece önemlidir. Bu hareket, geleneksel kamu yönetimi yaklaşımının eleştirisi ve özellikle 1960'lı ve 1970'li yıllarda ABD'nin siyasal ve yönetsel sorunlarına çözüm bulma çabasının bir sonucudur. KYKH, geleneksel kamu yönetimi anlayışının mevcut sorunlara çözüm

bulma noktasında yetersiz olduğunu ve güncel sorunlarla başa çıkamadığını vurgulayarak, etik, adalet, eşitlik, hakkaniyet, disiplin sorunları, bürokrasi-demokrasi ikiliği, kapitalizmin çelişkileri, kamu kurumlarının topluma ve sorunlara uyumu, değişime ve teknolojiye uyum gibi konular üzerinde odaklanarak kamu yönetimi disiplini yeniden yorumlamayı ve geliştirmeyi hedeflemektedir (Özer, 2005; Doğan, 2015; Gözel, 2003; Ayhan ve Önder, 2017; Göçoğlu ve Gündüz, 2020). Hareketin ortaya çıktığı dönemde büyük etki yaratmasına rağmen zamanla etkisi azalmış ve öncü isimlerin farklı konular ve akımlara yönelmesiyle birlikte hareketin etkisi azalmıştır. Bununla birlikte, YKYH'nin vurguladığı bazı temel kavramlar kamu yönetimi disiplini içinde evrenselleşmiştir. Türkiye'de ise bu hareketin etkisi dolaylı ve farkındalık düzeyi düşük bir şekilde gerçekleşmektedir (Özgür ve Öztepe, 2015: 97).

1960'lı Yılların Sosyo-Politik Bunalımı ve Waldo'nun Çağrısı

Bilindiği üzere 1950'li ve 1960'lı yıllar Amerika adına Amerikan rüyasının kaba dönuştüğü bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Özellikle 1960'lı yılların son dönemlerine doğru Amerika'da yoksulluk, ırk çatışmaları, çeşitli şiddet olayları ve Vietnam savaşı gibi birtakım problemler ortaya çıkmıştır. Waldo'ya göre bu problemlerin sebepleri arasında kamu yönetiminin başarısızlıkları bulunmaktadır. Bu nedenle Waldo, kamu yönetimiyle ilgili çalışma yapan araştırmacıların gündemdeki sorunlar üzerine yoğunlaşması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre kamu yönetimi alanıyla ilgili çalışma yapan akademisyenler ve kanaat önderleri salt geleneksel kamu yönetimi anlayışı çerçevesinde kendilerine atfedilen ödevleri yapmakla yetinmemeli bununla birlikte bozulma tehlikesi beliren bir düzenin inşasında, şiddetin ve fakirliğin ortadan kaldırılmasında, eşitlik ve adalet gibi değerlerin sağlanmasında da etkili bir biçimde rol oynamalıdır. Bu noktada Waldo ortaya çıkan olağanüstü durumlarda olağan uygulamalara devam edilerek meydana gelen bu olağanüstü durumun ortadan kalkmasını beklemekle yetinmenin yerine kamu yöneticilerinin sorumluluk alarak çeşitli faaliyetlerde bulunmaları gerektiğinin altını çizmiştir (akt:Ateş ve Karacaoğlu, 2020: 118).

I. Minnowbrook Konferansı: Geleneksel Anlayışa Başkaldırı

Böyle bir ortamda Dwight Waldo ve öğrencileri tarafından önderlik edilen I. Minnowbrook Konferansı ile başlayan Amerikan Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH), geleneksel kamu yönetiminin sıkıntılarını ve sorunlarına çözüm bulma noktasındaki yetersizliğini vurgulayarak, yeni bir kamu yönetimi anlayışının gerekliliğine işaret etmektedir. Hareket, kamu yönetimini gerçek dünyayla buluşturmayı ve toplumsal sorunlara duyarlı bir kamu yönetimi oluşturmayı hedeflemektedir. Aynı zamanda, geleneksel kamu yönetimi anlayışının bu hedefe ulaşmadaki eksikliklerini ve zorluklarını vurgulayarak, bu sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Hareketin temel savunuları oluşturulurken, geleneksel/klasik kamu yönetimi anlayışı ciddi bir eleştiriye tabi tutulmuş,

pozitivizme ve statükocu bakış açısına karşı çıkmıştır. Ayrıca, kamu yönetimi siyaset biliminden bağımsız bir disiplin haline getirilerek, sosyal adalet, eşitlik ve hakkaniyetin kamu yönetiminin temel unsurları içinde yer alması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Hareket, katılımcılığa önem vererek demokratik değerleri ön plana çıkarmış ve kamu yöneticilerine kamu yararını sağlama ve toplumun sosyo-ekonomik olarak dezavantajlı kesimlerini koruma konularında büyük önem atfetmiştir (Öztepe ve Özgür, 2015: 98).

Konferansın Metodolojisi ve Akademik Odak Noktaları

Waldo tarafından 1968 yılında organize edilen Minnowbrook I Konferansının amacı, Waldo(1968)'nin "Devrimler Çağında Kamu Yönetimi" adlı makalesinde bahsettiği sorunlara çözüm önerileri sunabilecek yeni düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlamak olmuştur. Bu nedenle, konferansa katılım, sadece 1960'lı yıllarda kamu yönetimi bölümüne giren ve 35 yaşından genç olan akademisyenlerle sınırlı tutulmuştur. Konferansa katılanlar arasında, John Rawls ve onun "A Theory of Justice" adlı kitabından etkilenenler de bulunmaktadır. Konferansta, o dönemin sosyal sorunları, pozitivizmin reddi, bireyin erdem ve ahlakı, yaratıcılık, demokrasinin kamu yönetimi ile uyumu, müşteri odaklı sorumluluk ve sosyal eşitlik gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Waldo, bu konferansta, 1960'lı yıllarda kamu yönetimi ve diğer ilgili alanlara girenlerle 1945-1960 yılları arasında girenler arasında ciddi farklılıklar olup olmadığını anlamayı amaçlamıştır. Eğer bu iki grup arasında önemli farklar varsa, bunların Waldo'nun "karmaşa yılları" olarak adlandırdığı 1960'lı yıllarda geçici bir durum mu yoksa nispeten kalıcı etkilere mi sahip olduğu incelenmiştir. Konferansa davet edilen 33 katılımcının çoğunluğu yardımcı doçent düzeyinde akademisyenlerdir. Bu akademisyenlerden, konferans öncesinde belirlenen konularla ilgili sunum yapmaları istenmiştir. Konferans, gerçek anlamda amacına ulaşmış ve yeni kamu yönetimi dünyasında birçok yeni düşüncenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Minnowbrook Konferansının, kamu yönetiminin yalnızca kamu örgütlerini inceleyen mevcut yaklaşımının yetersiz olduğunu ifade ettiği de ileri sürülmüştür. Zira kamu yönetimi ve ona ilişkin eski yaklaşımlar siyasi ve kamusal anlamda yeniden masaya yatırılmalıdır (Ateş ve Karacaoğlu, 2020: 119).

II. Minnowbrook Konferansı: Uzlaşma ve Yeni Konular

İlk konferansın ardından 20 yıl sonra 1988 yılında II. Minnowbrook konferansı yapılmıştır. Bu kez konferansta etik, demokrasi, sosyal eşitlik, ılımlılık, insan ilişkilerinin kamu yönetimine uzlaştırılması gibi konularla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Bu konferansta ayrıca birinci konferansın konularının yanı sıra politika analizi örgüt teorisi gibi yeni konular da eklenmiştir. Konferans sonucunda ilk konferansta oluşan düşüncenin aksine her türlü sosyal idari problemi çözmenin her zaman mümkün olamayacağı kanaati hasıl olmuştur ikinci konferansta esas başarılmak istenen salt kamu yönetiminin geleceği için çalışma yapmak olmamış

bununla birlikte kamu yönetimi alanına 1960'lı yıllarda dahil olanlar ile 1980'li yıllarda dahil olanlar arasında bir farklılığın olup olmadığını ortaya koymak da amaçlanmıştır Frederickson'a göre bu konferansın ana temaları arasında verimlilik ve ekonomi kriterlerine toplumsal eşitlik konularının dahil edilmesi, kamu yönetimi disiplinine sorumluluk etik ve dürüstlük kavramlarının dahil edilmesi, kamu yönetimini aktif ve katılımcı yurttaşlık ile ilişkilendirerek ele almanın gerekliliği, istenilen amaca ulaşmak için uygulanan modelin uygunluğunun ve hiyerarşinin ne derece yararlı olacağının ciddi anlamda irdelenmesi ve plüralizmin artık geçerli tek ölçüt olmaktan çıkarılması gibi konular sayılabilir (Ateş ve Karacaoğlu, 2020: 120).

III. Minnowbrook Konferansı: Küreselleşme ve 21. Yüzyıl Sorunları

İlk iki konferanstan sonra 21. yüzyıla gelindiğinde Amerika'da ve dünyada ortaya çıkan yeni gelişmeler neticesinde III. Minnowbrook Konferansına doğru giden sürece girilmiştir. Bu süreçte kamu yönetimi, 1990'ların başından 2000'lerin başına kadar önemli ölçüde gelişme ve büyüme göstermiştir. Bu dönemde dünya çapında mesleki dernekler, dergiler, programlar ve konferanslar alanı daha fazla kapsamaya başlamıştır. Akreditasyonu yapılan birçok lisans programı, kamu yönetimi için standartlar oluşturmuştur ve birçok alt alan da ortaya çıkmıştır. Ancak, akademik kadro ve terfi süreçleri daha katı hale gelmiştir. Bu bağlamsal faktörler, Minnowbrook III Konferansı'nda da kendini göstermiştir. Konferans, birinci konferanstan daha az keskin, ikincisinden ise daha kapsamlı bir nitelik taşımıştır. Ancak, konferansın hâkim ortamı, birinci konferansa daha çok benzemektedir. George W. Bush'un tartışmalı başkanlığı, terörizm, 11 Eylül saldırıları, Irak ve Afganistan savaşları, Katrina Kasırgası, internetin etkisi ve ekonomik durgunluk gibi durumlar, birinci konferansı anımsatmıştır. Siyasi atmosfer, giderek teknokratik, performans odaklı ve sonuçlara göre yönetmeye doğru giden bürokratik değişikliklere ivme kazandırmıştır. Minnowbrook III Konferansı, kamu yönetiminin geleceği, kamu işletmeciliği ve kamu hizmetine odaklanmıştır. Konferans, Rosemary O'Leary liderliğinde 3-7 Eylül 2008 tarihlerinde iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, Minnowbrook I alanında bir ön çalıştay düzenlenmiş ve sadece sekiz yıl veya daha kısa süre önce doktora programlarına giren akademisyenlere ayrılmıştır. Bu aşamada, katılımcılar daha önceden hazırladıkları bildirileri sunmuş ve eleştirilere tabi tutulmuştur. İlk aşamada, akademisyen-pratisyen ilişkileri, demokratik performans yönetimi, finansal yönetim, küreselleşme/karşılaştırmalı bakış açıları, bilgi teknolojisi ve yönetimi, hukuk, siyaset ve kamu yönetimi işletmeciliği, liderlik, yöntemler/diğer disiplinler arası, ağlar, performans ölçümü, kamu yönetimi değerleri ve teorisi, sosyal eşitlik ve adalet, şeffaflık ve hesap verebilirlik konuları tartışılmıştır. Minnowbrook III Konferansı'nın ikinci aşaması ise, daha geleneksel bir formatta gerçekleşmiştir. Bu aşamada, 13 ülkeden 200 kişi katılmış ve 80'den fazla teklif veya öneri arasından 12 farklı konuda resmi bildiriler kabul edilmiştir. Konferansta, akademik-pratisyen ilişkileri, demokratik performans yönetimi, finansal yönetim, küreselleşme ve

karşılaştırmalı bakış açıları, bilgi teknolojisi ve yönetimi, hukuk, siyaset ve kamu yönetimi, liderlik, araştırma yöntemleri ve disiplinler arası araştırma, ağlar, kamu yönetimi değerleri ve teorisi, sosyal eşitlik ve adalet, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi konular ele alınmıştır. Bu konuların yanı sıra, 1968'den 2008'e kadar olan dönemde kamu yönetiminin nasıl değiştiği, 2008'de kamu yönetiminin tanımı, 30 yıllık geçmişi olan piyasa odaklı "Yeni Kamu İşletmeciliği" hakkında teorik ve ampirik sonuçlar çıkarılıp çıkarılamayacağı gibi birçok soru üzerinde durulmuştur. Konferansta, 21. yüzyılda hükümetin rolü ve kapasitesi, kamu sorunlarıyla başa çıkma yeteneği arasında bir boşluk olduğu sonucuna varılmıştır (Bahçıvan, 2022: 228-229).

H. George Frederickson ve YKYH'nin Sosyal Adalet Temeli

YKYH'nin Waldo ve Harmon gibi isimlerle birlikte öncülerinden kabul edilen Frederickson, YKYH'nin temel unsurlarının temsil sistemi, politik olarak tarafsız bir rekabet ortamı ve yönetici liderlik olduğunu belirtir. Ancak, Frederickson, günümüz koşullarında bu unsurların değiştiğini ve yeni modeller arayışının ortaya çıktığını vurgular. Bu arayışlar verimlilik, siyasal ilgisizlik ve uyumsuzluk kavramları etrafında gerçekleşir. Ayrıca, Frederickson, siyasal sorumluluk kavramında da bir değişim olduğunu belirterek verimlilik ile sorumluluğun birlikte var olduğunu ve siyasal sorumluluğun verimlilikle gerçekleştiğini söyler. Frederickson, YKYH'nin sosyal adalet kavramı üzerinden meşruiyetini kurduğunu savunur. YKYH, iyi yönetim, verimlilik ve ekonomiklik gibi amaçları göz ardı etmez, bunları kapsayan bir dönüşüm arayışındır. Ayrıca, sosyal eşitlik kavramı da YKYH için önemli bir unsurdur. YKYH, kurumların nasıl işlediğinden çok, bu kurumların toplumsal sorunları nasıl etkilediğini incelemeyi tercih eder. YKYH, bürokratiklik yerine toplumsal sorunlara odaklanmayı hedefler ve daha etkili bir yönetim sağlamayı amaçlar. Yeni bir bürokrasi ve güçlü hükümetin gerekliliği üzerinde durur ve toplumun geniş kesimleri için daha iyi bir yaşam sunmayı hedefler. Frederickson, YKYH'yi diğer akımlardan ayıran bazı özelliklere sahip olduğunu belirtir, ancak bu özellikleri detaylandırmamıştır. Frederickson'a göre yeni bir bürokrasi ve güçlü hükümet gerekliliği üzerinde duran ve toplumun daha geniş kesimleri için daha kaliteli yaşam sunmak amacıyla daha etkili ve uygulayıcı olacak yönetimin sağlanması için çalışan YKYH'nin kendini diğer akımlardan ayırmakta kullandığı bazı özellikleri bulunmaktadır. Buna göre YKYH;

- Daha dar kapsamlı ama daha çok “kamu” ile ilgili,
- Daha az betimlemeci ama daha çok çözüm önerir nitelikte,
- Daha az örgüt/kurum temelli ama daha çok hizmet sunulanlara/müşterilere odaklı,
- Daha az tarafsız ama daha çok normatif,

- En az diğer akımlar kadar bilimseldir (akt: Cigeroğlu ve Özgür, 2011: 283).

Tarihsel Değerlendirme, Eleştiriler ve Gelecek Projeksiyonu

Yeni Kamu Yönetimi Hareketi hakkında yukarıda verilen bilgiler ışığında Minnowbrook konferanslarına tarihsel süreç içerisinde bakıp bir kısa bir değerlendirme yapmak mümkündür. Öncelikle Minnowbrook I Konferansı, Amerika'nın karışıklık dönemlerinde gerçekleşmiş ve bu durumlara bir çözüm bulma yönünden adeta bir meydan okuma gerçekleştirerek, büyük bir etki yaratmıştır. İlk konferans, Amerika'nın sorunlarına çözümler üretmek amacıyla düzenlenmiş ve dış dünyadan izole bir şekilde gerçekleşmiştir. Bu konferans, konferansa yalnızca bir kadının katılmış olması ve katılımcıların çoğunlukla beyaz olması nedeniyle cinsiyet eşitsizliği ve ırkçılık eleştirilerine maruz kalmıştır. Ayrıca, katılımcıların gençlerden oluşması ve yaşlıların davet edilmemesi konferansta eleştirilen diğer konular arasında sayılabilir. Bununla birlikte Minnowbrook I Konferansı'nın en büyük eksikliklerinden biri, Yeni Kamu Tercihi anlayışını dikkate almaması olarak görülmüştür. Bu eksiklik, Anthony Downs, James Buchanan ve Gordon Tullock gibi isimlerin temsil ettiği yeni ekonomi literatürünün önemini göz ardı ettiği eleştirilerine neden olmuştur. Minnowbrook II Konferansı ise ilk konferansa göre daha sakin bir dönemde gerçekleşmiştir. İkinci konferansa daha fazla kadın katılımı sağlanmış ve yaşlı katılımcılar da konferansa davet edilmiştir ve böylece hem gençlerden hem de yaşlılardan oluşan bir konferans olmuştur. Ancak konferans yine de ilkinde olduğu gibi Amerika ile sınırlı kalmış ve azınlıkların katılımı ve ırk eşitliği konuları derinlemesine ele alınmamıştır. Minnowbrook III Konferansı'na baktığımızda ise bu dönemde ortaya çıkan, 11 Eylül saldırıları, 2008 Ekonomik krizi ve Amerika'nın ilk siyahi başkan adayının ortaya çıkması gibi kimi gelişmeler nedeniyle bu konferans ilk konferans dönemine benzetilmiştir. Ancak konferansta azınlıkların katılımı, daha fazla kadın katılımcı ve farklı ülkelerden katılım gibi konuların gerçekleşmesi, bu konferansın ilk iki konferanstan daha çeşitli bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Konferansa yöneltilen eleştirilere göre Minnowbrook III, büyük ölçüde kendi benzer gündemlerine sahip olan ve bu gündemleri devam ettirmeye çalışanlar arasında yapılmıştır. Minnowbrook I Konferansı ile ortaya çıkan “Yeni Kamu Yönetimi Hareketi” aynı dönemlerde ortaya çıkan “Yeni Kamu İşletmeciliği” yaklaşımıyla kıyaslandığında daha az ilgi görmüş ve farklı yönlerden eleştiriye maruz kalmıştır. Bu hareket ayrıca, felsefi amatörlik, metodolojik titizlik eksikliği ve özeleştirici eksikliği gibi nedenlerle de çeşitli eleştirilerine maruz kalmıştır. Yeni Kamu Yönetimi, devlet yönetimlerinde sınırlı bir uygulama alanına sahip olmasına rağmen, kamu yönetimine yeni bir perspektif getirmesi ve Yeni Kamu Hizmeti gibi yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açması açısından önemlidir. Bununla birlikte bu hareketin YKİ'ye göre arka planda kalmasının sebebi olarak, Dünya Bankası, IMF gibi küresel mekanizmaların kalkınma ve gelişme isteyen ülkelere yardım ve kredi sağlarken Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışını

uygulamalarını şart koşmaları ve bu nedenle Yeni Kamu İşletmeciliği'nin popüler olmasına katkı sağladığı gerekçesi gösterilmiştir. 2018 yılına gelindiğinde ise, Minnowbrook Konferansı'nın 50. yılı kutlamaları kapsamında küçük çaplı bir konferans düzenlenmiş ve bu konferansa çoğunlukla Amerikalı katılımcılar katılmıştır. Konferansta, önceki konferanslarda tartışılan konuların yanı sıra yapay zekâ gibi konular da ele alınmıştır. Konferansların tarihsel seyrine baktığımızda üçüncü konferanstan sonra Minnowbrook IV Konferansı'nın 2028'de gerçekleşmesi planlanmaktadır. Bu konferansta olası konular arasında Üçüncü Dünya Savaşı, yapay zekâ, HIV/AIDS, iklim değişikliği, gıda krizi, transhümanizm, Covid-19 ve benzeri pandemiler, terörizm, dijital para, dijital ortamda kamu yönetimi gibi konuların ele alınması beklenmektedir (Bahçıvan, 2022: 232-233).

Tarihsel süreç içerisinde gerçekleştirilen konferanslar bir bütün olarak değerlendirilecek olursa öncelikle Minnowbrook Konferansları'nın çeşitli eleştirilere maruz kaldığı söylenebilir. Konferanslarda cinsiyet eşitsizliği, ırkçılık, yaşlıların davet edilmemesi gibi konular eleştirilmiştir. Ayrıca, Yeni Kamu İşletmeciliği ve Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımları da eleştiri almış ve bazı eksiklikleri gösterilmiştir. Ancak bu konferanslar her ne kadar çeşitli eleştiriler almış olsalar da kamu yönetimi alanında yeni düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlamış ve önemli tartışmalara zemin hazırlamıştır.

Sonuç

Amerikan Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH) ve bu hareketin adeta kalbi sayılan Minnowbrook Konferansları'nın, kamu yönetimi disiplininin yalnızca teknik bir yönetim süreci olmakla kalmayıp aynı zamanda ahlaki ve toplumsal bir sorumluluk alanı olduğunu kanıtladığı söylenebilir. 1968'den günümüze uzanan bu süreçte yaşananlar kısaca özetlenecek olursa; yaklaşık yarım asırlık bu zaman dilimini bir bakıma, geleneksel kamu yönetiminin verimlilik ve ekonomi odaklı mekanik yapısından, sosyal adalet, etik ve hakkaniyet odaklı insani bir yapıya geçiş çabasının tarihi olarak okumak mümkündür.

Bu süreçte yaşanan en önemli gelişme kamu yönetimi hareketinde değer odaklı bir dönüşümün yaşanması olmuştur. Zira Dwight Waldo önderliğinde başlayan bu hareketin, kamu yöneticisini sadece üstlerinin emirlerini uygulayan bir teknokrat olmaktan çıkararak onu toplumsal sorunlara duyarlı, dezavantajlı grupları koruyan ve demokratik değerleri savunan aktif bir özneye dönüştürdüğü görülmektedir.

Yaşanan bu tarihsel süreç içerisinde konferansların evrimine baktığımızda ilk konferans olan Minnowbrook I'in isyankâr ve genç ruhu, Minnowbrook II'de daha ılımlı ve uzlaşmacı bir yapıya bürünürken Minnowbrook III ise küreselleşme, teknoloji ve ağ yönetimi gibi 21. yüzyılın görece karmaşık sorunlarını kamu yönetimi disiplinin ana gündem maddesi haline getirmiştir. Bu evrim, kamu yönetimini statik bir alan olmaktan çıkararak bu alanın toplumsal değişimlere

dinamik bir şekilde yanıt verebilen canlı bir disiplin olduğunun da en büyük kanıtı olarak sunulabilir.

Sonuç olarak, Minnowbrook konferansları geleneğinin kamu yönetiminde vicdan ve toplumu önceleme hassasiyetlerini daha da ön plana çıkardığı söylenebilir. 2028 yılında yapılması planlanan Minnowbrook IV Konferansı'nın yapay zekâ, iklim krizi ve dijital kamu yönetimi gibi konuları ele alacak olması düşünüldüğünde, hareketin başlangıçtaki güncellik ve sorun çözme iddiasını günümüzde de devam ettirme gayreti içinde olduğu açıkça görülmektedir.

Kaynakça

- Ateş, H. ve Karacaoğlu, N. M. (2020) Yeni Kamu Yönetimi Hareketi ve Minnowbrook Konferansları. Hamza Ateş (Ed.) Kamu Yönetimi Teorileri: Geleneksel Teorilerden Yeni Yaklaşımlara içinde (s. 117-132). Ankara, Savaş Yay.
- Ayhan, E., ve Önder, M. (2017). Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı: Yönetişime Açılan Bir Kapı. *Gazi Journal of Economics & Business*, 3(2).
- Bahçıvan, S. (2022). Yeni Kamu Yönetimi Hareketi'nin Ortaya Çıkmasını Sağlayan Minnowbrook Konferansları . Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 23 (2) , 221-235 . DOI: 10.17494/ogusbd.1109180
- Bincan, S., ve Parlak, B. (2019). Kamu Yönetimi Disiplininin Değişim Sürecinde Dwight Waldo'nun Rolü. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(3), 488-497.
- Ciğeroğlu, M. ve Özgür, H. (2011). H.George Frederickson ve Kamu Yönetimi Disiplinindeki Yeri . *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , (29) ,
- Çamur, Ö., ve Aydın, A. (2022). Yeni Kamu Yönetimi Anlayışının Etik Temelleri ve Kamu Yönetiminde Etik Yönetimin Gelişmesi Üzerindeki Etkisi. *Denetim*(25), 148-159.
- Doğan, K. C. (2015). Yeni Kamu Yönetimi ve Etik Anlayışının Türk Kamu Yönetiminde Kurumsallaşması: Kamu Görevlileri Etik Kurulu Örneği. *Turkish Studies*, 10(10), 381.
- Göçoğlu, V., ve Gündüz, O. (2020). Kamu Yönetimi Reformlarını Yeni Kamu İşletmeciliği Bağlamında Okumak. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 6(1), 1-16.
- Gözel, K. A. (2003). Yeni Kamu Yönetimi Nedir?. *Türk İdare Dergisi*, 75(438), 195-208.
- Özer, M. A. (2005). Günümüzün Yükselen Değeri: Yeni Kamu Yönetimi. *Sayıştay Dergisi*(59), 3-46.
- Özgür H. ve Öztepe M. (2015). “Amerikan Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (YKYH): Sosyal Adalet ve Hakkaniyet Odaklı Bir Kamu Yönetimi Arayışı”, *Kamu Yönetiminde Paradigma Arayışları: Yeni Kamu İşletmeciliği ve Ötesi*. Özer Köseoğlu ve Mehmet Zahid Sobacı (Ed.) içinde (s. 97-127). Bursa, Dora Yay.
- Uzun, H. (2024). Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi: Yeni Kamu Yönetişi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 647-672. <https://doi.org/10.26745/ahbvuid.1437097>
- Waldo, D. (1968). Public Administration in a Time of Revolutions. *Public Administration Review*, 28(4), 362–368. <https://doi.org/10.2307/973517>

BÖLÜM 74

Müşteriden Vatandaşa Dönüş: Kamu Değeri Yaklaşımı

Sadık Ertaş¹

¹ Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4577-2701>

Giriş

Kamu yönetimi alanı, faal ve üretken bir alan olarak kabul edilmekte ve tarihsel süreçte yaşanan gelişmelerle birlikte bu alan içerisinde birçok yönetim yaklaşımını karşımıza çıkarmaktadır. Bununla birlikte kamu yönetimi alanı, diğer alanlarla da ilişki içindedir. Bu ilişki, farklı yönetim anlayışlarının ve yaklaşımlarının ortaya çıkmasına ve gelişmesine zemin hazırlamaktadır. Kamu yönetimi alanında ilk olarak ortaya çıkan yönetim anlayışı Geleneksel Kamu Yönetimi (GKY) olarak bilinmektedir. GKY anlayışı, Wilson ve Weber'in düşüncelerinden büyük ölçüde etkilenmiş olup temelde bürokratik, hiyerarşik bir kamu yönetimi yaklaşımını benimsemektedir. Ancak tarihsel süreçte yaşanan birtakım siyasal ve ekonomik gelişmeler, GKY anlayışının eleştirilmesine yol açmıştır. Bu gelişmelere bakıldığında özellikle 1970'lerden itibaren yaşanan ekonomik değişimlerin, Yeni Kamu Yönetimi (YKİ) yaklaşımının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu yaklaşımın ortaya çıkmasında, temelde GKY'ye yöneltilen eleştiriler etkili olmuştur. YKY yaklaşımına göre kamu yönetimi, özel sektördeki işletmelere benzer bir şekilde görülmüş ve vatandaşa müşteri olarak yaklaşmıştır. Başka bir ifadeyle YKY yaklaşımı, geleneksel bürokratik kamu yönetimi anlayışına eleştiriler getiren ve daha etkin, verimli ve esnek bir kamu hizmeti sunma amacı güden bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. YKY yaklaşımı ayrıca özel sektördeki işletmelerin yönetim prensiplerini kamu sektörüne uygulamayı hedeflemiştir. Ancak bu yaklaşım, özellikle 1980'lerden itibaren kamu yönetimi disipliniinde yoğun eleştirilere maruz kalmıştır.

Bu eleştirilerden en fazla ön plana çıkanlara bakıldığında, ilk olarak YKY'nin piyasa odaklı yaklaşımının, kamu hizmetlerinin sosyal adalet ve eşitlik ilkeleriyle çatışabileceği ve piyasaya dayalı rekabetin, bazı hizmetlere erişimi kısıtlayabileceği ve dezavantajlı grupları daha da zor durumda bırakabileceği eleştirisi gelmektedir. Yine bilindiği üzere YKY, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi veya kamu-özel ortaklıkları gibi iş birliği modellerini teşvik etmektedir. Ancak bu durumu eleştirenler, stratejik kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinin sorunlara yol açabileceğini ve kamunun kontrolünü zayıflatabileceğini ileri sürmektedir. YKY yaklaşımına yönelik bir başka eleştiri noktası da bu yaklaşımın performansı hedeflere dayalı olarak değerlendirmesi ve ölçülebilirliği önemsemesine ilişkin olarak gelişmiştir. YKY'nin bu yönünü eleştirenler, bu odaklanmanın, niteliksel değerlendirmeleri ve toplumsal etkileri göz ardı edebileceğini ve nitelikten ziyade niceliğe önem verilerek hizmet kalitesinde çeşitli aksaklıkların ortaya çıkmasına neden olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Özer, 2020: 323-325).

Yukarıda sayılan bu ve buna benzer eleştiriler neticesinde, kamu yönetimi alanında alternatif çalışmalar hız kazanmıştır. YKY yaklaşımının hâkim rolünün artık sürdürülemez olduğu gerçeği, alanda çalışan teorisyenleri yeni arayışlara yönlendirmiştir. Bu çalışmalar sonucunda, ortaya çıkan yaklaşımlardan biri olarak Kamu Değeri yaklaşımı karşımıza çıkmıştır. Kamu Değeri teorisi veya yaklaşımı, üzerinde çalışan birçok kişi olsa da esasen Moore tarafından geliştirilen bir kavramdır. Moore'un oluşturduğu stratejik üçgen, kamu değeri yaklaşımı açısından oldukça önem taşımaktadır. Kamu değerinin üretilmesi sürecini açıklayan stratejik üçgenin bir köşesinde meşruiyet ve destek, başka bir köşesinde operasyonel kapasite ve diğer köşesinde de kamu değeri bulunmaktadır. Üçgenin her bir ayağını oluşturan bu sacayakların hepsi de birbirine sıkı bir biçimde bağlıdır ve herhangi birinin eksikliği kamu değerinin üretilmesine engel teşkil eder. Moore, literatüre kazandırdığı kamu değeri kavramını tam olarak tanımlamamış olsa da başka düşünürlerin ve araştırmacıların söz konusu kavramı tanımlama ve geliştirme çabası gütmesi Kamu Değeri Yaklaşımı'nın literatürdeki popülaritesinin artmasına neden olmuş ve bu yaklaşımın kamu yönetimi disiplininde ön plana çıkmasına da katkıda bulunmuştur. Bu çalışmada, Kamu Değeri Yaklaşımı, Yeni Kamu Yönetimine getirilen eleştiriler bağlamında inceleme konusu yapılacaktır.

1. Kamu Değeri Yaklaşımı'nın Ortaya Çıkışında Etkili Olan Yeni Kamu Yönetimi

Kamu Değeri Yaklaşımı'nın ortaya çıkışında ve gelişiminde, Yeni Kamu Yönetiminin temel kabullerine ve bu yaklaşımın kamu sektöründe meydana getirdiği dönüşüme yönelik eleştiriler önemli bir niteliğe sahiptir. Kamu yönetimi yaklaşımları açısından 1980'li ve 1990'lı yıllar kritik dönüşümlerin yaşandığı yıllara tekabül etmektedir. Tarihsel açıdan bu yıllar, klasik kamu yönetiminde paradigma değişiminin yaşandığı yıllar olarak değerlendirilmiştir (Özer, 2005: 4-5). Bu yılların en önemli özelliği, hemen hemen bütün gelişmiş ülkelerde gözlemlenen hızlı bir değişim ve dönüşüm mefhumudur. Bu değişim mefhumundan, devletlerin yönetim yapıları ve kamu yönetiminin işleyişine ilişkin anlayışlar da etkilenmiştir. Ekonomik ve siyasal açıdan yapılan tartışmalar ve ileri sürülen öneriler, kamu yönetiminde hâkim paradigmanın değişmesini beraberinde getirmiş, devletin piyasaya müdahale etmemesi tezini savunan Reganizm, Thatcherizm ve Özalizm gibi özel adlandırmaları bulunan Yeni Sağ yaklaşımı, kamu yönetiminde geleneksel yaklaşımdan Yeni Kamu Yönetimi'ne geçişin zemini hazırlamış ve bu dönemde söz konusu yaklaşım benimsenerek kamu yönetiminde hâkim kılınmıştır (Arslan, 2010: 21-23). Buna göre, küreselleşmenin de hızla arttığı ve toplumsal, siyasal, idari alanlarda dönüşümlerin hızla yaşandığı bir dönemde kamu yönetimine hâkim olan paradigma da yaşanan değişim ve dönüşümden etkilenmiş, liberalizm ve

muhafazakarlık temelli siyasal yaklaşımların da etkisi ile kamu yönetiminde paradigmatik bir kırılma yaşanmıştır.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımının devlet müdahalesi ile aşılabileceği tezini ileri süren Keynesyen Ekonomi modeline göre biçimlendirilmiş Refah Devleti anlayışı, 1970’li yıllarda krize girmiş (Acar, 2017: 251), kamu harcamalarının artması kaynaklı sürekli yaşanan mali krizler sonucunda hantal ve bürokratik idari yapıların nasıl aşılabileceği ve etkin ve verimli bir yönetimin nasıl sağlanacağı tartışmaları gündeme gelmiş, bu tartışmalarda etkin ve verimli bir kamu yönetiminin oluşturulmasına yönelik öneriler geliştirilmiştir (Özer, 2005: 4). Böylece, kökenleri klasik Weberyen ideal tip bürokrasiye, Frederick Taylor’ın bilimsel yönetim yaklaşımına ve W.Wilson’ın siyaset-idare dikotomisine dayanan Geleneksel Kamu Yönetimi’nin (Gökçe ve Turan, 2008: 178), kurallara öncelik veren, formalitelere odaklanan, katı, hiyerarşik ve merkeziyetçi anlayışına eleştiri olarak gelişen ve Neo-Liberalizm, Neo-Muhafazakarlık ve Kamu Tercihi Kuramlarıyla bezenen Yeni Kamu Yönetimi, bu yıllarda hakimiyet kazanmıştır. Kamu yönetiminde ortaya çıkan bu paradigma, işletmecilik anlayışının kamu sektöründe hakim kılınmasını, kamu yönetiminin ve faaliyet alanının bilhassa ekonomik hususiyetleri olanlardan başlanarak küçültülmesini, küçülen kamu yönetiminin özel sektör teknik ve anlayışları çerçevesinde yapılandırılmasını, bürokrasinin küçültülmesini, piyasa mekanizmasından olabildiğince yararlanılmasını ve devletin piyasaya müdahale etmemesini, hizmetlerde etkinlik ve verimliliğin hedeflenmesini, vatandaşın ziyade “tüketici” merkezli bir perspektifle hizmet kullanıcılarına alternatifler geliştirilmesini, katı hiyerarşik yapıdan vazgeçilerek kırtasiyeciliğin azaltılmasını ve kamu personelinin yönetime katılmasını, kamusal hizmet sunumunda özel sektörün yanı sıra üçüncü sektörden faydalanılması ve kamu kurumları arasında rekabet edebilirliğin geliştirilmesini önermiş ve bu anlayışla yapılandırılmış bir yaklaşımın kamu sektöründe etkin olmasını savunmuştur (Ateş, 2011: 187-188).

2. Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımına Yönelik Eleştiriler

Egemen bürokrasi anlayışı olan Weberyen bürokrasi kuramının mevcut toplumsal sorunları çözmede yetersiz olduğu eleştirisi üzerine gelişen Yeni Kamu Yönetimi, Refah Devleti anlayışının ortaya çıkardığı sosyal, siyasal, iktisadi ve idari yozlaşmaya karşı “devletin rolünün” ne olması gerektiği hakkında temel varsayımlar geliştirmiş ve 1980’ler öncesi mevcut kamu yönetimlerinin bu çerçevede yapılandırılmasını önermiştir. Bu yaklaşıma göre, devlet, piyasaya müdahaleden sakınmalı, üretici konumda olmak yerine etkin ve verimli olup esnek yapı arz eden özel sektör firmalarına hizmet sunabilecekleri bir zemin oluşturmali, bu firmalar arasındaki rekabeti artırıcı önlemler geliştirmelidir. İşletme/özel sektör teknikleri, yönetimden/kamu sektörü tekniklerinden üstündür tezini ileri süren Yeni Kamu

Yönetimi yaklaşımı, klasik yaklaşımın aksine girdilerden çok çıktılara odaklanılmasını, kamu yönetiminde özel sektör anlayışlarının hâkim kılınmasını, hizmet kullanıcılarına özel sektörde olduğu gibi tüketici olarak yaklaşılmasını, hiyerarşik ve merkezîyetçi anlayış yerine katılımcı ve desantralize olmuş bir idari sistemin inşa edilmesini ve devletin kamu hizmeti üretmekten çok özel ve gönüllü kuruluşlar arasında katalizör görevi üstlenmesini önermiş ve bu anlayış 1980’li yıllardan itibaren ülkelerin kamu yönetimi reformlarında ana izlek olmuştur. Bu modelin evrensel olduğu ileri sürülse de bu husus ilerleyen yıllarda tartışılmaya açılmış (Bilgiç, 2011: 107-108), bu yaklaşımın başarısı hakkında genellemeler yapılmasında temkinli olunması gerektiği ve farklı ülkelerin farklılaşan siyasal ve idari kültürlerin dikkate alınmadan genel değerlendirmelerin isabetli olmayacağı belirtilmiştir (Ayhan ve Önder, 2017: 33).

Öte taraftan, Yeni Kamu Yönetimine yöneltilen eleştiriler, bu yaklaşımın evrensellik teziyle sınırlı değildir. Geleneksel Kamu Yönetimi yaklaşımının kamu sektörüne hakimiyetinde bir kırılmaya neden olan bu yaklaşım hâkim olduğu yıllardan itibaren pek çok yönüyle eleştiriye konu olmuş, çeşitli eleştiri alanlarından hareketle kamu yönetiminde çağdaş yönetim anlayışları serpilip gelişmiştir. Örneğin çağdaş yönetim yaklaşımlarından Yeni Kamu Hizmeti’nin geliştirilmesinde öneme sahip olarak değerlendirilebilecek, Frankfurt Okulu’nun ikinci dönem temsilcilerinden Habermas’tan etkilenerek Yeni Kamu Yönetimi’ni eleştiren Janet Denhart ve Robert Denhart, bu yaklaşımla kamu yönetimi olgusunun genel olarak işletme disiplinine yaklaştığını, kendi özgünlüğünü korumaktan uzak kaldığını, sadece verimlilik, etkinlik, rasyonellik ve karlılığa odaklanmanın siyaset ve yurttaşlık anlayışlarından kopuşa neden olduğunu belirtmişlerdir (Kantarcioglu, 2016: 43-45). 1990’lı yıllardan itibaren ortaya çıkan eleştirilerden bir kısmı, bu yaklaşımın kamu yararını bir ürün olarak görmesini, vatandaşa değil müşteriye odaklanmasını, sadece verimliliği merkeze alarak insani değerleri göz ardı etmesini ve kamu hizmetini girişimciliğe indirgemesini vurgulamıştır (Ayhan ve Önder, 2017: 33). Ayrıca toplumsal boyuta odaklanılmaması, kamu hizmetinin metalaştırılması, kamu yararının göz ardı edilmesi ve özel sektör kurallarının kamu yönetimi doğasına uygun olmadığı konuları da üzerine dikkat çekilen diğer eleştirilerdendir (Kaçer ve Erat, 2014: 35-36). Bu hususlara ek olarak, söz konusu yaklaşımın lanse edildiği kadar etkili olmadığı, köklü problemlere çözüm üretmediği, sonuca odaklılığın toplumsal boyutu zedelediği, bürokratların çıkarına hizmet ettiği, düşük maliyet ilkesinin kamu hizmeti etiğine zarar verdiği de eleştiri yapılan yönler arasındadır (Ateş, 2011: 189-190). Böylece, Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımının ülkelerin kamu yönetimi reformları açısından evrensel bir model olmadığı, kamu yönetiminin ruhuna aykırı ilke ve yönelimlere sahip olduğu, vatandaş odaklı olmamanın kamu yararına ve demokrasiye zarar verdiği, verimlilik

ve etkinlik sağlamak amacıyla kamusallığın göz ardı edildiği temaları çerçevesinde eleştiriler ortaya konulmuş, bu eleştirilerde vurgu yapılan hususlara odaklı yeni yönetim anlayışları geliştirilmiştir.

3. Yeni Ötesi Bir Yaklaşım: Kamu Değeri

Yeni Kamu Yönetimi anlayışına 1990'lı yıllardan itibaren getirilen eleştiriler, kamu yönetiminde yeni veya yeni ötesi yaklaşımların ortaya çıkmasına ve geliştirilmesine katkı yapmıştır. Söz konusu eleştiriler, kamu yönetimi yaklaşımları açısından alternatif arayışları beraberinde getirmiştir. Neo-Weberyen Devlet (Kayıkçı, 2017: 706), Yeni Kamu Yönetişimi, Yeni Kamu Hizmeti, Dijital Çağ Yönetişimi gibi akımların yanı sıra Kamu Değeri Yaklaşımı, Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımının eksiklikleri ve yetersizlikleri üzerine inşa edilen yaklaşımlardandır. Bu bağlamda, Kamu Değeri, Yeni Kamu Yönetimi sonrası gelişen ve yükselen yaklaşımlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda kamu yönetimi tartışmalarındaki canlanmayla birlikte alana kazandırılan “kamu değeri”, bilim camiasında ve siyasal çevrelerde giderek daha yaygın bir şekilde kullanılmaya ve tartışılmaya başlanmıştır. Politika ve uygulamalarda da yaygınlaşan kamu değeri kavramı, sıklıkla kamu çıkarı, kamu yararı, kamu malı ve kamu hizmeti gibi kavramlarla karıştırılmakta ve bu kavramlar yanlış bir biçimde birbiri ile aynı anlama gelecek biçimde kullanılmaktadır. Kamu değeri, kamusal mal ve hizmetlerden farklı olarak monopoller, negatif dışsallıklar ve eksik bilgi gibi piyasa başarısızlıklarının giderilmesine ve iyileştirilmesine yönelmektedir. Bu kavram, kamu kurumlarının ortaya koyduğu sonuçları da içerir ve bundan fayda gören insanlar için bir anlam ifade eder. Kamu değeri, pasif anlamda çıkarları korumak yerine aktif anlamda bir değer üretmeye odaklıdır. Mark Moore'un (1995) “Kamu Değeri Yaratmak: Kamuda Stratejik Yönetim” adlı kitabı ile kamu yönetimi literatürüne kazandırılan bir kavram olarak kamu değeri; birey ve toplum arasındaki ilişkileri tanımlayan ve nihai olarak bireyler ya da grupların temel ihtiyaçlarını nasıl karşıladıklarını etkileyen değerler olarak nitelendirilir. Kamu hizmetleri, yalnızca söz konusu hizmetlerden faydalananlara değil, diğer insanlara da değer üretmektedir. Kamu değeri, kamu hizmetleri çerçevesinde ortaya çıkan sonuçları bu bağlamda inceler. Örneğin, madde kullanımı ile mücadelede sadece madde kullanıcıların fayda sağlamadığı ve toplumun geri kalanı için de bu kapsamda değer üretildiği belirtilir (Köseoğlu ve Tuncer, 2014: 145-151).

Moore, 1995 yılında yayımladığı ve kamu değerini literatüre kazandırdığı “Kamu Değeri Yaratmak: Kamuda Stratejik Yönetim” adlı kitabında söz konusu kavramın anlaşılması için bir kasaba kütüphanecisi ve Latchkey çocukların aralarında geçen hikâyeyi aktarmaktadır. Bu hikâyede, genellikle çalışan ebeveynye sahip olan ve okul saatleri dışında genellikle kütüphanede vakit geçiren çocukların yarattığı kalabalığın

kütüphaneyi bir kreşe dönüştürmesinden kütüphane çalışanlarının duyduğu rahatsızlık anlatılmaktadır. Hikâyenin devamında bir kütüphane personelinin söz konusu durumu pozitif bir doğrultuya getirmek için gerçekleştirdiği girişimlere yer verilmiştir. Söz konusu girişimler pozitif değerler üretmiştir. Çocukların okul sonrasında kütüphanede sadece kitap okuyarak değil, bununla birlikte okul sonrası kulüplerin, çocuk odalarının ve konserlerin olduğu bir ortamda daha fazla olanaklara sahip bir biçimde vakit geçirdikleri aktarılmıştır. Moore, bu hikayeyle kütüphaneyi sadece kitapların korunduğu bir mekân olarak değerlendirmemiştir. Kütüphaneyi kitapların bulunduğu, kayıtları tutulan ve ödünç verilen kitapların takip edildiği bir mekân olmanın ötesinde değerlendirmiştir. Böylelikle kütüphaneye giden ve kitap okuyan çocukların sayısının arttığını ve bu durumun topluma pozitif bir şekilde yansıdığını, pozitif dışsallıklar ürettiğini belirtmiştir. Bu sebeple, Moore’a göre kütüphaneci, kamusal bir değer yaratmıştır (Bayansar ve İrdem, 2021: 850-851). Bu hikâye, kamu değerinin üretilmesinde kamu görevlilerinin etkinliğini gözler önüne sermektedir. Nitekim, hikâyede söz konusu kütüphane personeli algılanan krizi fırsata çevirmiş ve kamu değeri üretmiştir.

Mezkûr yaklaşıma kıyasla daha çok müşteri odaklı bir yaklaşım olarak görülen Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımının eleştirisi üzerine şekillenen ve odağına vatandaş kavramını koyan Kamu Değeri’nin temellendirilmesinde kamu hizmetlerinin nihai amacı tartışma konusu yapılmaktadır. Moore, stratejik yönetimin bir parçası olarak değerlendirdiği bu kavram çerçevesinde kamu yönetiminin nihai amacının tıpkı özel sektörde olduğu gibi değer üretmek olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu noktada ise asli görev, kamu yöneticilerine verilmiş ve onların “*kamu değerini keşfetmeye, tanımlamaya ve üretmeye çalışan kâşifler*” olduğu belirtilmiştir. Bu benzetmeye göre kamu yöneticileri, ürettikleri hizmetlerde yeniliklere odaklanarak kamu değeri üretmenin peşinden giderler. Moore, kamu değerinin üretilmesini stratejik üçgen kavramıyla açıklamıştır. Bu kavram, kamu değerinin üretilmesi sürecini açıklamaktadır. Stratejik üçgenin bir köşesinde meşruiyet ve destek, başka bir köşesinde operasyonel kapasite ve diğer köşesinde ise kamu değeri bulunmaktadır. Bu sacayakların hepsi birbirine sıkı bir biçimde bağlıdır ve herhangi birinin eksikliği kamu değerinin üretilmesine engel teşkil eder. Moore, literatüre kazandırdığı kamu değeri kavramını tanımlamasa da başka düşünürler ve araştırmacılar tarafından söz konusu kavramı tanımlama çabaları ortaya konmuştur. Kamu değeri; “*hizmetler, yasal düzenlemeler ve diğer faaliyetler yoluyla hükümetin ortaya çıkardığı değer*” biçiminde tanımlanabilir. Demokratik rejimlerde bu değerler vatandaşlar tarafından bizzat tanımlanır, belirlenir, çeşitli yöntemlerle ifade edilir ve seçilen politikacıların kararları ile yansıtılır. Smith, kamu değerinin sosyal ve politik bir etkileşim yoluyla yeniden ve yeniden tanımlandığını vurgulamış ve kamu değerinin üretilmesi için kamu görevlilerinin nasıl bir perspektifle çalışması gerektiğine yönelik öneriler

getirmiştir. Buna göre, kamu görevlileri mümkün olduğu kadar politik alana dâhil olmalı, kurumlar arası iş birlikleri geliştirmeli, vatandaşlarla süreklilik arz eden bir iletişime sahip olmalı, etkin ve verimli bir yönetim sergilemeli ve görev alanlarına ilişkin hususlarda kendilerini geliştirmelidir. Başka bir tanımda ise kamu değeri; “kamu yönetiminin, bir toplumun ihtiyaçlarının karşılanması ile kamu idaresinin ihtiyaçları arasında, siyasi önceliklerin aracılık ettiği bir denge sağlama ve sürdürme yeteneği” biçiminde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre kamu değeri üretiminde iki taraf bulunmaktadır: vatandaşlar ve kamu yöneticileri. Bu iki taraf ve perspektifler arasında müzakere yoluyla faydaların sağlanmasının yanı sıra fedakârlıkların yapılması sonucunda kamu değeri üretilmektedir (Erten, 2021: 104-110).

Kamu değeri yaklaşımı; kamu sektörü, özel sektör ve gönüllü kuruluşların kamu politikası kapsamında gündem belirleme, formüle etme ve uygulamada ortak karar alma modelleri çerçevesinde tartışılan yönetişimin ortaya çıkardığı yozlaşma kapsamında da tartışma konusu yapılmakta ve kamu değeri yaklaşımının söz konusu yozlaşmaların aşılmasında bir alternatif olabileceği ileri sürülmektedir. Buna göre, kamu değeri yaklaşımı, vatandaşların kamu politikalarına yönelik karar ve uygulama aşamasında pasif olduklarına ve sürece dâhil olmadıklarına dikkat çekmektedir. Bu, vatandaşların üretici değil, sadece tüketici bir konumda olmasına tekabül etmektedir. Böylece kamu hizmetinin esas muhatabı olan vatandaşların rolü zayıf kalmaktadır. Moore, geliştirdiği yaklaşım çerçevesinde kamu politikalarının üretilme ve kamu hizmetlerinin sunulma aşamalarında kamu kurumlarının, elindeki kaynakların vatandaşların talepleri, tatmin düzeyi ve değer verdiği şeyler dikkate alınarak kullanılmasının önemine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda, kamu değeri üretilmesi misyonu sadece kamu görevlilerine özgülenmemeli, vatandaşın da paydaş olduğu bir sistem içinde değerlendirilmelidir. Vatandaşların istek, talep ve önerileri hakkında seslerini duyurabilecekleri mekanizmalar işletilmeli, bu mekanizmaların geliştirilmesinde dijital teknolojilerden faydalanılmalıdır. Zira vatandaşların kamu politikası formülasyon ve uygulamasına katılmasının, kamu değeri üretimini artırıcı bir etkiye sahip olduğu söylenebilmektedir (Bayansar ve İrdem, 2021: 852).

Bu bağlamda, özel sektörün varlık amacının kar etme olmasına karşılık kamu sektörünün varlık amacının yeniden sorgulanmasına yönelik bir çağrı ortaya konulmakta ve kamu değerinin göz ardı edildiği vurgulanmaktadır. Buna göre, kamu politikalarının formülasyonunda tek amaç Yeni Kamu Yönetiminde olduğu gibi etkinlik ve verimlilik olmamalı, politikalar toplumun geneli için ürettiği kamu değerine göre yapılandırılmalıdır. Bu anlayışa göre, kamu kurumları, yerine getirdikleri hizmet ve faaliyetlerde devletin sahip olduğu çeşitli kaynakları kullanarak bir değer üretmektedir. Moore, bu konuda kamu kurumlarının, özel sektör firmalarının işleyişine benzer bir biçimde mevcut kaynaklarını değer üretimini en yüksek seviyeye çıkarmak amacıyla mobilize etmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Ancak söz konusu değer, özel sektörün amaçlarından farklılaşmaktadır. Nitekim kamu değeri; özel sektöre hâkim olan kar etme anlayışından öte, vatandaşların talep ve beklentileri, faydaları ve çıkarlarını gözeten unsurları içermektedir (Bayansar ve İrdem, 2021: 851-852). Buna göre, Moore, kamu sektöründe iş yapma ve faaliyette bulunma biçimi açısından özel sektörde kaynakları etkin kullanmaya yönelik geliştirilen tekniklerin kullanılmasını ancak kamu sektöründe nihai amacın özel sektördeki kar etme amacı olmadığına dikkate alınmasını önermektedir. Buna göre, kamu görevlileri, kar etmeye değil, kamusal değer üretmeye odaklanmalı ve faaliyetlerini bu değerleri dikkate alarak biçimlendirmelidir.

Sonuç

Kamu Değeri Yaklaşımı, Yeni Kamu Yönetimi'nin temel kabullerine ve kamu sektöründe yaşanan dönüşüme yönelik eleştiriler ışığında gündeme gelen bir yaklaşım olarak önemli bir niteliğe sahip olmuştur. Bu bağlamda 1980'li ve 1990'lı yıllar, kamu yönetimi yaklaşımları açısından önemli dönüşümlerin yaşandığı yıllar olarak değerlendirilmekte ve bu dönemde, devletlerin yönetim yapıları ve kamu yönetiminin işleyişi ekonomik ve siyasal tartışmaların etkisiyle değiştiği görülmektedir.

Bu dönemde ortaya çıkan Yeni Sağ yaklaşımı, devletin piyasaya müdahale etmemesini savunarak kamu yönetiminde paradigmalara değişmesine yol açmıştır. Bu yaklaşımın temelinde, kamu yönetiminde geleneksel anlayışın yerine Yeni Kamu Yönetimi'nin geçirilmesi fikri yer almış ve bu fikir işletmecilik anlayışının kamu sektöründe hâkim olmasını, devletin küçültülmesini, piyasa mekanizmasının kullanılmasını, etkinlik ve verimlilik odaklı hizmet sunumunu, katılımcı bir yönetim yapısını ve kamu kurumları arasında rekabeti teşvik etmeyi hedeflemiştir. Ayrıca, özel sektör yöntem ve tekniklerinin kamu yönetiminde hâkim kılınarak etkinlik ve verimliliğin sağlanabileceğini, hizmet kullanıcılarına vatandaşın ziyade müşteri olarak yaklaşılmasını ve onlara bu anlayışlar alternatifler sunulmasını da önermiştir. 1980li yıllardan itibaren bu öneriler kamu yönetimi reformlarında adeta ana izleği oluşturmuştur.

Her ne kadar dönemin konjonktürü çerçevesinde Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımı yaygınlık kazansa da tıpkı Geleneksel Kamu Yönetimi anlayışına olduğu gibi Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımı da çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler arasında, kamu yararının göz ardı edilmesi, kamu hizmetinin metalaştırılması ve onun toplumsal boyutunun ihmal edilmesi ile özel sektör kurallarının kamu yönetimi için uygun olmaması gibi konular bulunmaktadır. Ayrıca, bu yaklaşımların beklenen başarıyı sağlamadığı ve düşük maliyet ilkesinin kamu hizmeti etiğine zarar verdiği eleştirileri de dile getirilen diğer hususlar arasında sayılabilir. Söz konusu eleştiriler,

temelde Yeni Kamu Yönetiminin, kamu yönetimi ruhuna aykırılıklar teşkil ettiğini vurgulayarak ona alternatif yeni yaklaşımların doğmasına kapı aralamıştır.

Tarihsel süreçte ortaya konulan bu eleştiriler, kamu yönetimi alanında alternatif yaklaşımların ortaya çıkmasına ve geliştirilmesine de katkıda bulunmuştur. Bunlardan biri de Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımının eksikliklerine ve yetersizliklerine getirilen eleştirilere dayanan bir yaklaşım olan Kamu Değeri Yaklaşımı'dır. Bu yaklaşım çerçevesinde kamu değeri kavramı, kamu çıkarını, kamu yararını, kamu malını ve kamu hizmetini içeren kavramlardan farklı bir anlama sahiptir. Kamu değeri, piyasa başarısızlıklarının giderilmesine ve iyileştirilmesine odaklanarak kamu kurumlarının ortaya koyduğu sonuçları içermekte ve insanlar için özel bir anlam ifade etmektedir.

Bu bağlamda kamu değeri, pasif anlamda çıkarları korumak yerine, aktif bir şekilde toplumsal faydayı artırmaya odaklanan bir perspektife gönderme yapmaktadır. Yeni Kamu Yönetimi yaklaşımının eleştirileri ve yetersizlikleri üzerine inşa edilen Kamu Değeri Yaklaşımı, kamu hizmetlerinin sadece verimlilik ve etkinlik odaklı olması yerine, toplumun ihtiyaçlarına ve değerlerine uygun bir şekilde sunulmasını vurgulamaktadır. Bununla birlikte kamu değeri, kamu hizmetlerinin sunumunda farklı paydaşları dikkate almayı da gerektirmektedir. Bunlar, kamu çalışanları, vatandaşlar, iş dünyası, sivil toplum kuruluşları ve diğer ilgili taraflardır. Kamu hizmetlerinin kalitesini artırmak ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için bu paydaşların görüş ve beklentilerini dikkate almak bu yaklaşımın temel felsefesi açısından oldukça önemlidir.

Kamu değeri yaklaşımı ayrıca, karar alma süreçlerinde şeffaflığı, katılımcılığı ve hesap verebilirliği teşvik ederek, kamu hizmetlerinin planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesinde paydaşların aktif katılımını sağlar. Bu sayede, hizmetlerin etkinliği ve verimliliği artırılarak toplumun memnuniyeti de sağlanmış olur. Bununla birlikte kamu değeri yaklaşımı, sadece ekonomik değeri değil, aynı zamanda sosyal ve çevresel değerleri de göz önünde bulundurur. Sürdürülebilirlik, adalet, eşitlik ve çevresel koruma gibi unsurlar, kamu hizmetlerinin planlanmasında ve yürütülmesinde önemli bir rol oynar. Bu bağlamda yaklaşımın sağlayacağı toplumsal fayda, sadece kısa vadeli kazanımlar değil, uzun vadeli sürdürülebilirlik ve toplumun refahıyla ilgili unsurları da içermektedir.

Getirdiği yenilik açısından kamu değeri yaklaşımı, kamu sektöründe bir dönüşümü de teşvik etmektedir. Bu dönüşüm, geleneksel merkezîyetçi ve hiyerarşik yapıların yerine daha esnek, katılımcı ve ağ tabanlı bir yönetim anlayışını getirmek olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda inovasyon, esneklik ve işbirliği gibi prensipler, kamu hizmetlerinin kalitesini artırmak ve toplumsal faydayı maksimize etme açısından oldukça önemlidir.

Sonuç olarak, Kamu Değeri Yaklaşımı, Yeni Kamu Yönetimi'nin eleştirileri ve yetersizlikleri üzerine inşa edilen bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşım kamu hizmetlerinin toplumun ihtiyaçlarına ve değerlerine uygun olarak sunulması, paydaşların katılımının sağlanması, şeffaflık, hesap verebilirlik ve sürdürülebilirlik gibi unsurları ön plana çıkarır. Bu yaklaşım, kamu sektöründe daha etkili ve verimli hizmet sunumunu teşvik ederken, toplumun genel refahını ve memnuniyetini artırmayı hedefler.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında Kamu değeri yaklaşımının öne çıkan bazı temel prensipleri şu şekilde maddeler halinde sıralanabilir:

- **Paydaş Odaklılık:** Kamu Değeri yaklaşımı çerçevesinde kamu hizmetlerinin planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesinde, paydaşların görüş ve beklentileri önemsenecektir. Kamu çalışanları, vatandaşlar, iş dünyası, sivil toplum kuruluşları ve diğer ilgili tarafların katılımı ve geri bildirimleri dikkate alınarak, hizmetlerin kalitesi ve etkinliği artırılacaktır.
- **Şeffaflık ve Hesap Verebilirlik:** Kamu Değeri yaklaşımı ile birlikte karar alma süreçlerinin açık ve şeffaf bir şekilde yürütülmesi hedeflenecektir. Kamu kurumları ve yetkililer, kararlarını ve faaliyetlerini açıklamakla yükümlü olacak ve bu sayede, kamu hizmetlerine güven artarak ve hesap verebilirlik sağlanacaktır.
- **Sosyal ve Çevresel Değerlerin Dikkate Alınması:** Kamu Değeri Yaklaşımı Kamu hizmetlerinin sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve çevresel değerleri de gözetmesi gerekli olduğunu ileri sürecektir. Sürdürülebilirlik, adalet, eşitlik, çevresel koruma gibi unsurlar, hizmetlerin planlanması ve yürütülmesinde önemli bir rol oynayacaktır.
- **İnovasyon ve Esneklik:** Kamu değeri yaklaşımının, yenilikçi ve esnek çözümleri teşvik etmesiyle geleneksel yöntemler yerine, yeni teknolojilerin kullanımı, iş süreçlerinin yeniden düzenlenmesi ve esnek çalışma modelleri gibi yaklaşımların benimsenmesi önemli hale gelecektir. Bu sayede, hizmetlerin kalitesi ve etkinliği artırılarak toplumsal fayda maksimize edilebilecektir.

Görüldüğü üzere kamu değeri yaklaşımı, yönetim anlayışında ve kamu hizmetlerinin sunumunda bütünsel bir dönüşümü teşvik etmekte ve bu bağlamda geleneksel merkezîyetçi ve hiyerarşik yapıların yerine daha esnek, katılımcı ve ağ tabanlı bir yönetim anlayışını benimsemektedir. Zira İş birliği, paylaşım ve ağ oluşturma gibi prensipler sayesinde, farklı paydaşların bir araya gelerek daha etkili çözümler üretmesi kolaylaşacaktır.

Tüm bu sayılan hususlar özetlenecek olursa en nihayetinde, Kamu Değeri Yaklaşımı, kamu hizmetlerinin toplumsal faydaya odaklanmasını ve kaynakların etkin kullanılmasını sağlayan bir yönetim yaklaşımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşımın temel amacının, kamu hizmetlerinin niteliğini artırmak, kaynak israfını önlemek ve toplumun ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılamak ve bir bütün olarak muhataplarına müşteriden ziyade vatandaş mesabesinde yaklaşmak olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Acar, E. (2017). Neoliberalizm ve Sosyal Refah Devleti Ekseninde Üçüncü Yol Yaklaşımı. Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18(1), 248-264.
- Arslan, N. T. (2010). Klasik - Neo Klasik Dönüşüm Süreci: “Yeni Kamu Yönetimi”. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 11(2), 21-38.
- Ateş, H. (2011). Yeni Kamu İşletmeciliği Bağlamında Hesap Verebilirlik. B. Parlak içinde, Kamu Yönetiminde Yeni Vizyonlar (s. 181-223). Alfa Aktüel: Bursa.
- Ayhan, E., ve Önder, M. (2017). Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı: Yönetişime Açılan Bir Kapı. Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 3(2), 19-48.
- Bayansar, R., ve İrdem, İ. (2021). Yönetişimde Yozlaşma ve Alternatif Bir Çözüm Önerisi Olarak Kamu Değeri Yaklaşımı. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23(3), 831-858.
- Bilgiç, V. K. (2011). Küreselleşme Sürecinde Kamu Hizmetinde Dönüşüm. B. Parlak içinde, Kamu Yönetiminde Yeni Vizyonlar (s. 91-116). Bursa: Alfa Aktüel.
- Erten, Ş. (2021). Kamu Değeri: Tanımı ve Ölçülmesi Üzerine Bir İnceleme. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(1), 104-125.
- Gökçe, O., ve Turan, E. (2008). Kamu Yönetiminin Dönüşümü ve Dönüşümün Temel Unsurları. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 8(15), 175-200.
- Kaçer, F., ve Erat, V. (2014). Küreselleşme ve Bir Politika Transferi Olarak Yeni Kamu İşletmeciliği. Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies, 1(2), 27-44.
- Kantarcıoğlu, M. Ç. (2016). Eleştirinin Eleştirisi: Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımının Yurttaş Bakışına Dair Bir İnceleme. Emek Araştırma Dergisi, 7(9), 43-56.
- Kayıkçı, S. (2017). Kamu Yönetiminde Kimlik Arayışı. Türk İdare Dergisi(485), 695-712.
- Köseoğlu, Ö., ve Tuncer, A. (2014). Kamu Yönetiminde Yeni Bir Yaklaşım Olarak Kamu Değeri: Kavramsal ve Kuramsal Açıdan Bir Tartışma. Yönetim Bilimleri Dergisi, 12(24), 145-170.
- Moore, Mark H., Creating Public Value: Strategic Management in Government, (Massachusetts: Harvard University Press, 1995).
- Özer, M. A. (2005). Günümüzün Yükselen Değeri: Yeni Kamu Yönetimi. Sayıştay Dergisi(59), 3 - 46.
- Özer, B. (2020) Kamu Değeri Yaklaşımı. Hamza Ateş (Ed.) Kamu Yönetimi Teorileri: Geleneksel Teorilerden Yeni Yaklaşımlara içinde (s. 323-336). Ankara, Savaş Yay.

BÖLÜM 75

Türkiye’de Enflasyon ve Boşanma Oranları Arasındaki İlişki: Ardl Sınır Testi Yaklaşımı (2001-2023) *

Oğuzhan Özer¹ & Anıl Dağdemir²

* Bu çalışma, TÜBİTAK tarafından 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı kapsamında 2024/1 dönemi için desteklenen 1919B012453669 başvuru numaralı “Enflasyon ile Boşanma Oranları Arasındaki İlişki” başlıklı projeden üretilmiştir. Bu çalışmada sunulan görüşler, bulgular ve sonuçlar yazar(lar)a aittir; TÜBİTAK’ın görüşlerini yansıtmamaktadır.

¹ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0009-0003-8109-6939

² Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, ORCID ID: 0000-0002-1087-0849

1. GİRİŞ

Enflasyonun hane halkı bütçesi üzerindeki baskısı, yalnızca satın alma gücünü aşındırmakla kalmayıp, ekonomik gerilimler üzerinden çiftlerin psikolojik iyi oluşunu ve ilişki doyumunu da olumsuz etkileyebilir. Gelir-gider dengesinin bozulması ve temel harcama kalemlerinde maliyet artışları, ortak tüketim ve bütçe kararlarını daha çatışmalı hale getirerek eşler arası etkileşimde gerilimi artırabilir. Bu çerçevede, enflasyon kaynaklı stresin psikolojik kanallar üzerinden evlilik doyumunu zayıflattığı ve ilişkide uyumun sürdürülmesini güçleştirebilecek bir baskı alanı yarattığı kuramsal olarak da tartışılmaktadır (Shah vd., 2025). Bu nedenle enflasyonun seyri ile boşanma oranlarının birlikte nasıl hareket ettiğini incelemek, fiyat istikrarının yalnızca büyüme ve gelir dağılımı üzerinde değil, toplumsal uyum ve refah üzerinde de hangi kanallarla etkili olduğunu anlamak açısından kritik önem taşımaktadır

Ekonomik güçlükler hane halkı bütçesini sıkıştırdığında, çiftler bu baskıyı yalnızca maddi bir daralma olarak yaşamamanın ötesinde ilişki içi etkileşimlerin tonun olumsuz yönde değişmesi durumu ile de karşılaşabilmektedirler. Bu süreçte ekonomik baskı arttıkça, eşler arasındaki iletişimde daha fazla gerginlik ve çatışmacı tepki ortaya çıkabilmekte ve karşılıklı anlayış zayıflayabilmektedir. İlişkide ortaya çıkan bu olumsuz durum ise evlilikten alınan doyumı düşürerek evliliğin istikrarını kırılganlaştırabilmekte ve boşanmayı düşünme ya da boşanmaya dönük adımların atılma olasılığını artırabilmektedir (Conger vd, 1990). Enflasyon, bu sürecin özel bir biçimi olarak hem reel ücretleri aşındırmakta hem de borç yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ve tasarruf tercihlerinin öngörülebilirliğini azaltmaktadır. Böyle bir ortamda, kira, gıda, eğitim ve sağlık gibi zorunlu harcama kalemlerindeki fiyat artışları eşlerin risk algısını sertleştirebilmekte ve buna bağlı olarak ortak gelecek planlarının sürdürülebilirliği sorgulanabilmekte ve evliliğin ortaya çıkaracağı düşünülen “sigorta” işlevi zayıflayabilmektedir.

Buna karşın, makroekonomik şokların aile yapısı üzerindeki etkileri her zaman aynı yönde ilerlememektedir; ekonomik baskı mı yoksa ayrılığı kolaylaştıran etkenler mi daha güçlü olduğuna bağlı olarak sonuç değişebilmektedir. Örneğin, Amato ve Beattie (2011), ABD eyalet verilerine dayalı incelemelerinde özellikle 1980 sonrası dönemde işsizlik ile boşanma oranı arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunduğunu raporlamaktadırlar. Bu bulgu, ekonomik durgunluklarda artan işsizliğin, ayrılmayı finanse etmeyi güçleştirerek boşanmayı kısa/orta vadede frenleyebileceğini vurgulayan “boşanmanın maliyeti” yaklaşımıyla uyum taşımaktadır; dolayısıyla işgücü piyasası koşulları kötüleştğinde boşanma davranışı her zaman artış yönünde tepki vermemekte, dönemsel olarak tersine dönebilmektedir. Benzer biçimde, enflasyonist bir ortamda boşanma sonrasında iki

ayrı hanede yaşama maliyetinin artması, bazı çiftlerde boşanma kararının ertelenmesine yol açabilmektedir. Dolayısı ile enflasyonist baskılar kuramsal olarak boşanma davranışını hem hızlandıran hem de geciktiren kanalları eşzamanlı biçimde tetikleyebilmektedir.

Bu çalışma, söz konusu teorik tartışmayı Türkiye ekonomisinin 2001–2023 dönemini kapsayan verileri üzerinden sınamayı amaçlamakta ve bu amaçla enflasyon ile boşanma oranları arasındaki ilişkiyi otoregresif dağıtılmış gecikmeler (ARDL) sınır testi yaklaşımı ile analiz etmektedir.

Çalışmanın devamında, ikinci bölümde enflasyon, işsizlik, gelir dağılımı gibi makroekonomik göstergeler ile evlilik/boşanma dinamiklerini birlikte ele alan ampirik yazın kısaca özetlenmiştir. Üçüncü bölümde veri seti, değişkenlerin tanımı ve kurulan model yapısı incelenmektedir. Dördüncü bölümde ARDL tahmin sonuçları ve tanısal denetim testlerini paylaşılmıştır. Son bölümde ise elde edilen bulgular Türkiye bağlamında sosyal politika ve makroekonomik istikrar politikaları açısından değerlendirilmiş, araştırmanın kısıtları ortaya konmuş ve gelecekte enflasyon-boşanma ilişkisine yönelik olarak yapılabilecek çalışmalara ilişkin öneriler sunulmuştur.

2. YAZIN TARAMASI

Çalışmanın bu bölümünde enflasyon başta olmak üzere ekonomik faktörler ve boşanma oranları arasındaki ilişkiyi analiz eden seçilmiş çalışmalar ve bu çalışmalarda elde edilen bulgular bağlamında mevcut literatür özetlenmiştir.

Nunley (2010), Amerika Birleşik Devletleri’nde 1955–2004 dönemi için gerçekleştirdiği analizde, boşanma oranları ile makroekonomik göstergeler arasındaki etkileşimi incelemiştir. Çalışmada elde edilen bulgular, enflasyon oranındaki artışların evliliklerin istikrarını azalttığını ve boşanma oranlarını yükselttiğini göstermiştir. Enflasyonun ev içi tüketim ve boş zaman üzerindeki baskısı, evliliklerin getirilerini azaltıcı bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Nunley, modelin farklı biçimlerinde hem stokastik eğilim hem de düzgün eğilim varsayımları altında enflasyonun boşanma oranları üzerindeki etkisinin pozitif, kalıcı ve istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, çalışmanın kapsadığı dönem boyunca enflasyonun istikrara kavuştuğu dönemlerde boşanma oranlarının da azalma eğilimi sergilediği sonucuna ulaşmıştır.

Musai vd. (2014), 1974-2006 dönemini kapsayan zaman serisi verilerini kullanarak İran’da boşanma oranları ile ekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi ekonometrik analiz yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada, gelir dağılımını temsil eden Gini katsayısı, hane halkı aylık harcamaları, kişi başına gelir, kentleşme oranı ve okuryazarlık oranı değişkenleri modele dâhil edilmiştir. Bulgular, boşanma

oranlarının gelir dağılımı eşitsizliğindeki artış ve hane halkı harcamalarındaki yükselişle birlikte arttığını, buna karşın kişi başına gelir düzeyindeki artışın boşanma oranlarını azalttığını ortaya koymuştur. Elde edilen sonuçlara göre, ekonomik refah düzeyindeki iyileşme boşanma oranlarını düşürürken, gelir eşitsizliğinin derinleşmesi evlilik istikrarını olumsuz etkilemiştir.

Gholipour ve Farzanegan (2015), İran'ın 30 eyaletine ait 2002–2010 dönemi verilerini kullanarak boşanma oranları ile konut maliyetleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada uygulanan panel sabit etkiler ve dinamik Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) sonuçları, konut fiyatları ile kiralardaki artışların boşanma oranlarını anlamlı biçimde yükselttiğini göstermiştir. Ayrıca araştırmada, 1982–2010 yıllarına ait ulusal zaman serileri üzerinde gerçekleştirilen Vektör Otoregresif (VAR) analizinde, konut kiralardaki beklenmedik artış şoklarının boşanma oranlarını birkaç yıl süren istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde artırdığı saptanmıştır. Bulgular, özellikle kiralardaki yükselişlerin evlilik istikrarını fiyat artışlarından daha güçlü biçimde zayıflattığını ve bu etkinin yüksek enflasyon ortamında dahi devam ettiğini ortaya koymuştur. Böylece araştırmacılar, İran'da boşanma eğilimlerinin sadece sosyal ve kültürel değil, aynı zamanda konut maliyetleri ve enflasyon gibi makroekonomik koşullardan da önemli ölçüde etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır.

Farzanegan ve Gholipour (2018), İran örneğini ele aldıkları çalışmalarında 1980–2014 dönemine ait yıllık veriler üzerinden boşanma oranları ile enflasyonun dolaylı bir göstergesi olan reel altın (madeni para) fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bulgular, reel altın fiyatlarındaki artışların, Mehrieh olarak bilinen ve genellikle altın üzerinden belirlenen evlilik bedelinin parasal değerini yükselterek boşanma oranlarını anlamlı biçimde artırdığını göstermiştir. Ayrıca, altın fiyatlarındaki beklenmedik dalgalanmaların da benzer yönde etkiler yarattığı tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, uzun dönemde reel altın fiyatlarındaki yükselişlerin İran'daki evliliklerin istikrarını zayıflattığını ve boşanma olasılığını artırdığını ortaya koymuştur.

Puiu (2019), Romanya'daki 1996–2014 dönemi verilerini temel alarak yürüttüğü ekonometrik analizinde, boşanma oranları ile ekonomik-sosyal değişkenler arasındaki ilişkiyi panel veri yaklaşımıyla incelemiştir. Çalışmada uygulanan sabit etkiler modeli, bireysel farklılıkların etkisini kontrol altına alarak boşanma dinamiklerinin bölgesel düzeyde daha doğru şekilde ölçülmesini sağlamıştır. Bulgular, özellikle enflasyonun temsilcisi olarak kullanılan gelir değişkenlerinin (nominal maaş) boşanma oranları üzerinde ters yönlü bir ilişki sergilediğini ortaya koymuştur; yani reel gelir veya satın alma gücündeki artışların, ekonomik baskıların azalmasıyla birlikte boşanma olasılığını düşürdüğü tespit edilmiştir. Buna karşılık,

ekonomik istikrarsızlık dönemlerinde enflasyonist baskıların aile içi gerilimleri artırarak boşanma eğilimlerini güçlendirdiği anlaşılmıştır.

Ul-Haq vd. (2023), Çin'in 31 eyaletine ait 2010–2019 dönemi panel verilerini kullanarak ekonomik stres göstergeleri ile boşanma oranları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma, enflasyon oranı ile boşanma oranı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunduğunu, yani fiyat artışlarının ekonomik stres yoluyla evliliklerin istikrarını zayıflattığını ortaya koymuştur. Enflasyonun hane halkı satın alma gücünü düşürmesiyle oluşan ekonomik baskının ev içi gerilimleri artırarak evlilik çözümlerine neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çin'in doğu, orta ve batı bölgeleri karşılaştırıldığında, tüm bölgelerde enflasyonun boşanma oranlarını yükselttiği tespit edilmiş; bu sonuç, ekonomik stres kuramı kapsamında enflasyonun evlilik bütünlüğü üzerindeki olumsuz etkisini desteklemiştir.

Gharaei vd. (2023), İran ekonomisi üzerine yürüttükleri çalışmalarında 1991–2021 dönemini kapsayan verileri kullanarak boşanma oranları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi iki aşamalı en küçük kareler yöntemiyle (2SLS) analiz etmişlerdir. Araştırmada, enflasyonun evliliklerin çözülme süreci üzerinde anlamlı ve doğrudan bir etkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bulgular, fiyat düzeylerindeki artışların ekonomik baskı yoluyla hane içi gerilimi artırdığını ve bu durumun boşanma eğilimini güçlendirdiğini göstermektedir. Yazarlar, bu ilişkinin, toplumdaki genel ekonomik istikrarsızlıkların aile yapısını zayıflatıcı etkisiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Adilkhanova ve Aliyev (2024), 2000-2022 dönemine ait Azerbaycan verilerini kullanarak boşanma oranları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmacılar, uzun dönemli ilişkilerin varlığını test etmek amacıyla Autoregressive Distributed Lag (ARDL) yöntemini uygulamışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre, fiyat düzeyindeki artışlar evlilik kararlarını olumsuz etkilemiş ve buna karşılık boşanma oranlarını artırmıştır. Bulgular, enflasyonun hanehalkı gelirleri üzerindeki baskısının evlilik birliğinde finansal stres yaratarak evliliklerin sürdürülebilirliğini zayıflattığını göstermiştir. Elde edilen sonuçlar, Azerbaycan'da enflasyonun boşanma oranı üzerinde doğrudan ve anlamlı bir etkide bulunduğunu, fiyat istikrarının ise toplumsal düzeyde evliliklerin korunmasına katkı sağlayabileceğini ortaya koymuştur.

Bulut ve Başoğlu (2023), Türkiye'nin Düzey 2 bölgelerini kapsayan ve 2005-2021 dönemine ilişkin verilerle yürüttükleri panel veri analizinde, boşanma oranları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi Driscoll-Kraay standart hatalar yöntemini kullanarak incelemişlerdir. Analiz sonuçları, enflasyonun tüm yaş gruplarında boşanmayı artırıcı yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Araştırmada, özellikle ileri yaş gruplarında bu etkinin güçlendiği, yani fiyat artışlarının evlilik birliği üzerinde daha

belirgin bir baskı yarattığı saptanmıştır. Bu bulgu, enflasyonun satın alma gücünü zayıflatması ve hanehalkı refahını düşürmesi sonucunda aile içi çatışmaların artmasına bağlı olarak boşanma oranlarının yükseldiğini göstermektedir.

Literatürde enflasyon ile boşanma arasındaki ilişkiyi ele alan ampirik çalışmaların sınırlı olması nedeniyle, literatür incelemesi istihdam ile boşanma arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalarla genişletilmiştir.

Üçler ve Kızılkaya (2014), Türkiye’de 2004-2013 dönemini kapsayan çalışmalarında, kadın istihdamı ile boşanma oranları arasındaki ilişkiyi bölgesel farklılıklar çerçevesinde panel veri analiziyle incelemişlerdir. TÜİK’in Düzey-1 sınıflandırmasındaki 12 bölgeye ait veriler kullanılarak yürütülen araştırmada, Pedroni, Kao ve Johansen Fisher eşbütünleşme testleriyle değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki saptanmıştır. Bu ilişkinin yönünü belirlemek üzere uygulanan Panel DOLS ve FMOLS yöntemleri, kadın istihdamındaki artışın genel olarak boşanma oranlarını yükselttiğini göstermiştir. Bulgular, bölgesel farklılıkların bu etkiyi biçimlendirdiğini ortaya koymuştur; batı bölgelerinde kadın istihdamı boşanmayı artırıcı yönde etkilerken, doğu bölgelerinde bu ilişkinin zayıf veya ters yönde seyrettiği belirlenmiştir.

Erkan ve Yamak (2017), Türkiye’nin 26 alt bölgesini kapsayan 2007-2015 dönemine ilişkin panel veri analizinde boşanma oranlarının ekonomik belirleyicilerini incelemişlerdir. Çalışmada sabit ve rassal etkiler modelleri kullanılmış, özellikle kadın işgücüne katılımı, işsizlik ve bölgesel gelişmişlik düzeyi gibi değişkenlerin etkileri değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, kadın işgücüne katılımının artmasının boşanma oranlarını yükselttiğini, buna karşılık erkek işsizlik oranının boşanma eğilimini azalttığını göstermiştir. Genel işsizlik oranının ise boşanmalar üzerinde pozitif bir etkisi olduğu saptanmıştır. Sonuçlar, Türkiye’de ekonomik faktörlerin boşanma dinamikleri üzerinde belirgin bir etkisi bulunduğunu ve bu etkinin bölgesel farklılıklar gösterdiğini ortaya koymuştur.

Cafri ve Özdemir Çukadar (2018), Türkiye’de boşanma oranlarını etkileyen sosyoekonomik unsurları mekânsal ekonometrik analiz yöntemiyle 2013 yılına ait iller düzeyindeki veriler üzerinden incelemişlerdir. Çalışmada mekânsal gecikmeli model kullanılmış ve böylece bir ildeki boşanma oranlarının komşu illerle ilişkili olup olmadığı analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, işsizlik oranı artışının boşanma hızını azaltıcı bir etkide bulunduğu, buna karşın kişi başına düşen gelir düzeyi yükseldikçe boşanma oranlarının arttığı tespit edilmiştir. Kadın istihdamındaki artışın boşanma oranlarını yükselttiği sonucuna ulaşılmış; bu durum, ekonomik özgürlüğün kadınlar açısından evlilik bağına zayıflatıcı yönde etkide bulunabileceğini göstermiştir. Ayrıca internet kullanımının yaygınlaşmasının boşanma oranlarını artırıcı bir eğilim gösterdiği, erkeklerin evlilikten memnun

olmamalarının da boşanma hızını anlamlı biçimde yükselttiği belirlenmiştir. Buna karşılık, doğurganlık oranındaki artışın boşanmayı sınırlayıcı bir unsur olduğu sonucuna varılmıştır. Türkiye özelinde yapılan bu mekânsal analiz, ekonomik gelişmişlik, dijitalleşme ve toplumsal memnuniyet göstergeleri ile boşanma olgusunun birbirine bağlı dinamikler taşıdığını ortaya koymuştur.

Bayrak (2019), Türkiye’de 1980-2017 dönemine ilişkin verileri kullanarak işsizlik ile boşanma oranları arasındaki ilişkiyi ekonometrik olarak incelemiştir. Elde edilen bulgular, uzun dönemde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını, ancak kısa dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin mevcut olduğunu göstermiştir. Buna göre, Türkiye’de işsizlik oranlarındaki artışın boşanma oranlarını artırdığı, aynı şekilde, boşanma olaylarının da işsizlik oranlarını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Koç (2019), Türkiye’de boşanma oranları ile ekonomik ve demografik göstergeler arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bu amaçla 2017 yılına ait TÜİK verilerini kullanmıştır. Çalışmada, boşanma oranları ile işsizlik, doğurganlık, evlenme, nüfus artışı, gayrisafi yurt içi hasıla, okuryazarlık düzeyi ve yükseköğretim değişkenleri arasındaki etkileşim Beta regresyon yöntemiyle analiz edilmiştir. Probit bağlantı fonksiyonu tercih edilerek yapılan modelleme sonucunda, eğitim düzeyi yüksek bireylerin oranındaki artışın boşanma oranlarını yükselttiği, doğum oranı ve okuma yazma bilmeyen nüfus oranındaki artışın ise boşanma oranlarını azalttığı saptanmıştır. Bulgular, evlenme ve nüfus artış hızlarındaki yükselişin de boşanmayı artırıcı yönde etkiler oluşturduğunu göstermiştir.

Telatar (2020), Türkiye üzerine yürüttüğü ampirik analizde 1988-2013 dönemine ait verilerden yararlanarak boşanma oranları ile kadın istihdamı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Analiz sonuçları, evli kadınların istihdamı ile boşanma oranları arasında anlamlı bir uzun dönem ilişkisi bulunmadığını, ancak boşanma sayısındaki artışın boşanmış kadınların istihdamını pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Buna göre, Türkiye’de incelenen dönemde boşanma oranlarındaki yükselişin, boşanmış kadınların işgücüne katılımını artırdığı, dolayısıyla ters nedensellik ilişkisinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İğdeli ve Ay (2021), 2008–2017 dönemi için Türkiye ve sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine göre sınıflandırılmış dört alt bölgeyi kapsayan araştırmalarında, boşanma oranları ile ekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Sabit etkiler ve Driscoll–Kraay dirençli tahmincilerinin kullanıldığı analiz sonuçları, özellikle tarım sektöründe çalışan kadınların bağımsızlık etkisinin gelir etkisine göre baskın geldiğini ve bu nedenle boşanma oranlarını artırdığını göstermiştir. Çalışmada, kişi başına gelir düzeyinin ve kadınların eğitim seviyesinin boşanma üzerinde yükseltici bir rol oynadığı, buna karşın sanayi ve hizmet

sektörlerindeki kadın istihdamının boşanma ile anlamlı bir ilişki sergilemediği tespit edilmiştir. Ayrıca erkek işsizlik oranının, özellikle sosyo-ekonomik olarak daha az gelişmiş bölgelerde, boşanmayı hızlandırıcı bir unsur olduğu belirlenmiştir.

Koç ve Kutlar (2021), Türkiye üzerine gerçekleştirdikleri çalışmada 1990–2017 dönemini kapsayacak şekilde ekonomik durgunlukların boşanma oranları üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Uzun dönem ilişkileri belirlemek için Maki eşbütünleşme testi, kısa dönem etkileri saptamak amacıyla ise asimetrik ve zamanla değişen asimetrik nedensellik testleri kullanmışlardır. Bulgular, ekonomik kriz dönemlerinde artan işsizlik oranları ve azalan gelir düzeylerinin boşanma oranlarını pozitif yönde etkilediğini göstermiştir; diğer bir ifadeyle, ekonomik daralma koşulları boşanma olasılığını artırmıştır. Ayrıca, zamanla değişen asimetrik nedensellik analizine göre pozitif gelir şoklarıyla boşanma oranları arasında kısa vadeli tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

3. MODEL ve VERİ SETİ

3.1. Model

Bu çalışmada, fiyat düzeyi ile boşanma değişkenleri arasındaki ilişkinin ampirik olarak sınanmasına yönelik oluşturulan ekonometrik model Denklem (4) ile sunulmuştur.

$$DR_t = \alpha_{0a_t} + \alpha_{1a_t} PL_t + \epsilon_{0a_t} \quad (10)$$

Denklem (4)'de, DR_t boşanma oranını, PL fiyat düzeyini gösterirken; α_0 ve α_1 En Küçük Kareler (EKK) prosedürü kapsamında tahmin edilen katsayıları, ϵ_t ise sıfır ortalamalı ve sabit varyanslı beyaz gürültü karakterine sahip rassal sapma bileşenini ifade etmektedir.

Fiyat düzeyi ve boşanma değişkenlerinin logaritma tabanlı dönüşümüyle kurulan logaritmik model, Denklem (5)'de yer almaktadır.

$$dr_t = \alpha_{0b_t} + \alpha_{1b_t} pl_t + \epsilon_{0b_t} \quad (11)$$

Denklem (5)'de dr_t boşanma değişkeninin logaritmik dönüşüm uygulanmış göstergesini, pl_t ise fiyat düzeyinin logaritmik ifadesini belirtmektedir.

3.2. Veri Seti

Çalışmada kullanılan veri seti, Türkiye'ye ilişkin 2001–2023 dönemini kapsayan yıllık gözlemlerden oluşturulmuştur. Bağımlı değişken olarak Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI) kaynağından temin edilen 2010=100 bazlı Tüketici Fiyat Endeksi kullanılmış; bağımsız değişken olarak ise TÜİK tarafından yayımlanan kaba boşanma hızı (%) serisi dikkate alınmıştır.

4. YÖNTEM ve BULGULAR

Enflasyon ve boşanma arasındaki ilişkinin analiz edilmesi için belirlenen ampirik strateji, analizde yer alan zaman serilerinin stokastik özelliklerinin değerlendirilmesi yolu ile serilerin durağan olup olmadığının birim kök testleri yardımıyla ortaya konmasına ve bu kapsamda elde edilen bulgulardan hareketle değişkenlerin bütünleşme derecelerinin işaret ettiği varsayım ve koşullarla tutarlı bir tahmin yaklaşımının seçilmesine dayanmaktadır.

4.1. Durağanlık Testi

Çalışmanın bu kısmında, değişkenlerin durağanlık durumunu belirlemek ve durağan olmayan serilerle kurulabilecek ilişkilerin sahte regresyon üretmesi riskini ortadan kaldırmak amacıyla, tüketici fiyat endeksi ve kaba boşanma oranı serilerinin durağanlığı, Augmented Dickey–Fuller (ADF) (Dickey ve Fuller, 1979) ve Phillips–Perron (PP) (Phillips ve Perron, 1988) testlerinden farklı olarak sıfır hipotezinde durağanlığı esas alan ve özellikle küçük örneklemelerde veya deterministik trendlerin yanlış modellenmesi durumunda daha güvenilir ve istatistiksel gücü görece olarak daha yüksek sonuçlar sunan (Afriyie et al., 2020; Sjösten, 2022); KPSS (Kwiatkowski vd., 1992) birim kök testi kullanılarak sınanmış ve ilgili sınamaya ilişkin bulgular Tablo 9’de raporlanmıştır.

Tablo 20. KPSS Birim Kök Testi Bulguları³

	Sabit	Sabit ve Trend
Değişken	Test İstatistiği	Test İstatistiği
<i>dr</i>	0,37* (12,9)	0,09 (2,41)
<i>Δdr</i>	0,15 (2,43)	n/a
<i>pl</i>	0,62** (27,4)	0,67*** (29,6)
<i>Δpl</i>	0,23 (6,11)	0,17 (4,41)

***, **, ve * sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde ilgili değişkenin durağan olduğunu ifade eden boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 9’de sunulan KPSS testi bulgularına göre, kaba boşanma hızı (*dr*) serisinin yalnızca sabit içeren modelde durağan olduğu hipotezi reddedilmiş; ancak serinin birinci farkı alındığında (*Δdr*) durağan hale geldiği görülmüştür. Buna karşın, ilgili değişkenin sabit ve trend içeren modelde düzey değerinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

³ Tayfsal tahmin yöntemi olarak Bartlett çekirdeği (Bartlett, 1948, 1950), bant genişliği için ise Andrews (1991) bant genişliği kullanılmıştır. Parantez içinde yer alan değerler, seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir.

Öte yandan, tüketici fiyat endeksi (pl) serisinin hem sabitli hem de sabit ve trendli modellerde düzey değerlerinde durağan olmadığı (test istatistikleri sırası ile 0.62 ve 0.67) tespit edilmiştir. Ancak, ilgili serinin (pl) birinci farkı alındığında ise (Δpl) her iki model için de serinin durağanlaştığı gözlemlenmiştir.

4.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi

KPSS durağanlık sınaması, serilerin bütünleşme derecelerinin farklı düzeyde olduğunu ortaya koyduğundan, enflasyon ile boşanma arasındaki olası ilişkinin tahmininde $I(0)-I(1)$ yapısındaki karma bütünleşik serilerin kullanımına izin verdiği için ARDL sınır testi yöntemi tercih edilmiştir (Özaydın ve Dağdemir, 2023). Bunun yanı sıra, görece küçük örneklemelerde güvenilir çıkarıma imkân tanıdığı ve kısa dönem uyarlama dinamikleri ile uzun dönem denge ilişkisini tek bir model yapısı içinde birlikte kestirilmesine olanak sağladığı için ARDL yaklaşımı uygun görülmüştür. Ayrıca, her bir değişken için gecikme uzunluklarının ayrı ayrı belirlenmesine izin vermesi ve sınır testi prosedürü aracılığıyla eş bütünleşmenin varlığının bütünleşme derecelerine duyarlı biçimde sınanmasına imkân sağlaması ilgili yöntem seçiminin diğer gerekçeleridir. Bu doğrultuda, Denklem (5)'de yer alan log-ölçekli modelin gecikmeli terimleri içeren ARDL biçimi Denklem (6)'te gösterilmiştir.

$$dr_t = \alpha_{0c} + \sum_{i=1}^{c_1} \alpha_{1c} dr_{t-i} + \sum_{i=0}^{c_2} \alpha_{2c} pl_{t-i} + \beta_{1c} dr_{t-1} + \beta_{2c} pl_{t-1} + \epsilon_{0ct} \quad (12)$$

Çalışmada, Türkiye'de enflasyon ve boşanma oranları arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkileri analiz etmek amacıyla oluşturulan ve Denklem (6) ile ifade edilen ARDL modelinde optimum gecikme uzunlukları, Schwartz Bilgi Kriteri (SIC) temel alınarak belirlenmiştir (Schwartz, 1978). İlgili bilgi kriteri sonuçlarına göre, tahminler için en uygun model yapısı ARDL (5, 2) olarak seçilmiştir.

ARDL (5,2) modelinin ampirik geçerliliğini istatistiksel güvenilirlik bağlamında doğrulamak amacıyla bir dizi tanısal test uygulanmıştır. Bu kapsamda; modelin fonksiyonel form uygunluğu Ramsey RESET testiyle, hata terimlerinde otokorelasyonun varlığı Breusch-Godfrey ardışık bağlanım testiyle, değişen varyans sorunu ARCH testiyle ve hata terimlerinin normal dağılıma uygunluğu Jarque-Bera testiyle sınanmıştır. Söz konusu tanısal testlere ilişkin bulgular Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 21. Tanısal Denetim Testi Bulguları

Test	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Jarque-Bera ⁴	0,27	0,87
Breusch-Godfrey ⁵	2,48	0,17
ARCH ⁶	0,51	0,72
Ramsey RESET ⁷	0,21	0,65

Modelin fonksiyonel formunun doğruluğunu sınavan Ramsey RESET testi sonuçları, herhangi bir model belirleme hatasına dair istatistiksel olarak anlamlı bir kanıt sunmamaktadır. Hata terimlerinin varyans yapısı incelendiğinde ise, ARCH testi bulguları değişen varyans sorununun bulunmadığına işaret etmektedir.

Modelin öngörü gücünü zayıflatabilecek olası bir ardışık bağlanım problemi, Breusch-Godfrey LM testi ile denetlenmiş ve hata terimleri arasında ardışık bağlanım olmadığı saptanmıştır. Son olarak, Jarque-Bera normallik testi istatistikleri, artıkların dağılımının standart normal dağılım varsayımından sapmadığını ortaya koymaktadır. Bir bütün olarak ele alındığında Tablo 11’de sunulan tanısal test sonuçları, kurulan ARDL (5,2) modelinin istatistiksel açıdan sağlam bir temel üzerine inşa edildiğini ve hata terimi davranışlarının ekonometrik varsayımlarla uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır.

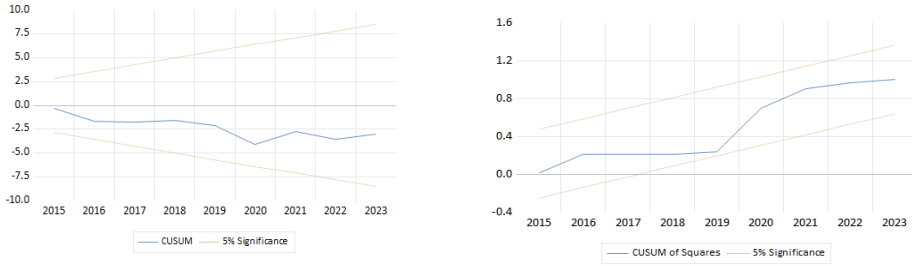
Söz konusu tanısal testlere ek olarak, modelin parametrik tutarlılığını değerlendirmek amacıyla ARDL (5,2) modelinin parametre istikrarınının sınıandığı CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri ise Şekil 5’de sunulmuştur.

⁴ (Jarque & Bera, 1980)

⁵ (Breusch & Godfrey, 1981)

⁶ (Engle, 1982)

⁷ (Ramsey, 1969).

Şekil 7. CUSUM⁸ ve CUSUMSQ⁹ Testleri Bulguları

Modelin yapısal bütünlüğünü doğrulamak için başvuru ve Şekil 5’de yer alan CUSUM ve CUSUMSQ analizleri sonucunda elde edilen bulgular, her iki test istatistiğine ait grafiklerin %5 anlamlılık düzeyini temsil eden kritik sınırların ötesine geçmediğini ve dolayısı modelin parametrelerinin istikrarlı olduğunu göstermektedir.

ARDL (5,2) model spesifikasyonunda parametrelerin zamana göre tutarlı bir seyir izlediğinin tespit edilmesinin ardından enflasyon ve boşanma arasındaki uzun dönemli denge ilişkisinin varlığı sınır testi yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Uzun dönemli eşbütünlük ilişkisinin varlığına dair karar süreci, hesaplanan F ve t istatistiklerinin ilgili kritik değer bantlarıyla karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu çerçevede; test istatistiklerinin üst kritik sınırı aşması “eşbütünlük yoktur” şeklindeki boş hipotezin reddine ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığına işaret ederken; istatistiklerin alt sınırın altında kalması durağan bir dengenin yokluğunu göstermektedir. Test değerlerinin kritik bantlar arasında konumlanması ise, test sonuçların belirsizliğini ve alternatif kanıtlara başvurulması gerekliliğini göstermektedir. Bu bağlamda, sınır testi prosedürü sonucunda elde edilen ampirik bulgular Tablo 12’te yer almaktadır.

Tablo 22. Sınır Testi

Test	F	Test	t
Hesaplanan Test İstatistiği	5,94*	Hesaplanan Test İstatistiği	-3,43**
Kritik Üst Sınır Değeri (%5)	5,08	Kritik Üst Sınır Değeri (%5)	-3,22
Kritik Alt Sınır (%10)	4,78	Kritik Alt Sınır (%5)	-2,86

***, **, ve * hesaplanan test istatistiği değerinin sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

⁸ (Page,1954)

⁹ (Brown et.al, 1975)

Tablo 12’te sunulan sınır testi çıktıları çerçevesinde F -testi sonuçları incelendiğinde; hesaplanan istatistik değerinin (5,94), %5 anlamlılık düzeyine ait üst kritik eşiği (5.08) aştığı görülmektedir. Bu bulgu, “enflasyon ve boşanma arasında uzun dönemli ilişki yoktur” şeklindeki boş hipotezin reddedilmesini gerektirmektedir. Analizin güvenilirliğini pekiştirmek amacıyla başvuru t -sınaması da bu sonucu destekler niteliktedir; hesaplanan t istatistiği değeri (-3,43), %5 düzeyindeki kritik bant aralığının (-3,22 ve -2,86) mutlak değer olarak üzerindedir. Dolayısı ile hem F hem de t istatistiklerinden elde edilen bu sonuçlar, dr ve pl serilerinin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini, bir başka deyişle, inceleme döneminde Türkiye’de enflasyon ve boşanma arasında istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu göstermektedir.

4.3. Hata Düzeltme Modeli

Tanısal testler ışığında ARDL (5,2) modelinin ampirik geçerliliğinin ortaya konması ve sınır testi bulgularının Türkiye’de enflasyon ve boşanma arasında istikrarlı bir uzun dönem ilişkisi bulunduğunu göstermesinin ardından, analizin bir sonraki aşamasında kısa dönemli dinamikler hata düzeltme mekanizması ile incelenmiştir. Bu çerçevede, kurulan Hata Düzeltme Modeline (ECM) ilişkin tahmin sonuçları 13’te sunulmuştur.

Tablo 23. ARDL (5,2) Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
γ_{t-1}	-1,97	0,54	-3,63	0,00** *
Δdr_{t-1}	0,87	0,48	1,81	0,09*
Δdr_{t-2}	0,90	0,53	1,69	0,12
Δdr_{t-3}	0,230	0,485	0,47	0,64
Δdr_{t-4}	1,13	0,47	2,39	0,03**
Δpl_t	0,14	0,37	0,37	0,71
Δpl_{t-1}	-0,96	0,64	-1,48	0,16
C	-1,15	0,32	-3,53	0,00** *

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 13’de sunulan hata düzeltme modeli (ECM) sonuçları, uzun dönemli dengeden meydana gelen sapmaların telafi edilme hızını ve yönünü ortaya koymaktadır. Modelin dinamik istikrarını yansıtan hata düzeltme terimi (γ_{t-1}) beklentilerle uyumlu olarak negatif işaretli ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Katsayının -1,97 olarak tahmin edilmesi, seriler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme bağıını doğrulamakla birlikte, düzeltme mekanizmasının hızı ve biçimi açısından dikkat çekici bir bulgu sunmaktadır. İlgili katsayının mutlak değer olarak 1’den büyük olması, sistemdeki şokların dengeye doğrudan bir yakınsamadan ziyade, bir salınım (oscillation) ve aşırı düzeltme (overshooting) süreci eşliğinde yanıt verdiğini göstermektedir.

4.4. Uzun Dönem Modeli

Enflasyon ve boşanma arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığına dair elde edilen kanıtlar doğrultusunda, dr ve pl serileri arasındaki etkileşimin yön ve büyüklüğünü saptamak üzere ARDL (5,2) modelinin uzun dönem tahmini yapılmış ve ilgili tahmin bulguları aşağıda yer alan Tablo 14’te sunulmuştur.

Tablo 24. ARDL (5,2) Eşbütünleşme Modeli

Değişke n	Katsayı	Standart Hata	t- istatistiği	p- değeri
pl_t	0,22	0,02	8,96	0,00** *

***, **, ve * ilgili katsayının sırası ile 1%, 5%, ve 10% düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 14’te sunulan ARDL (5,2) uzun dönem tahmin sonuçları çerçevesinde elde edilen bulgulara göre, tüketici fiyat endeksi değişkenine ilişkin uzun dönem katsayısı 0,22 olarak belirlenmiştir. Bu sonuç, uzun dönemde, ortaya çıkan %1 düzeyindeki bir enflasyonun kaba boşanma hızını %0,22 oranında artıracakını göstermektedir.

5. SONUÇ ve POLİTİKA ÖNERİLERİ

Türkiye örneğinde 2001–2023 dönemini mercek altına alan bu çalışmada, makroekonomik bir gösterge olan tüketici fiyat endeksi (pl) ile sosyolojik bir olgu olan kaba boşanma hızı (dr) arasındaki dinamik etkileşim ekonometrik bir perspektiften incelenmiştir. Çalışmada kullanılan analizde, değişkenlerin karma bütünleşme yapısı sergilemesi nedeniyle ARDL sınır testi yaklaşımı tercih edilmiş ve Schwartz Bilgi Kriteri (SIC) doğrultusunda en uygun gecikme yapısının ARDL (5,2) olduğu saptanmıştır.

Bu kapsamda, ilgili modelin istatistiki güvenilirliğini sınamak amacıyla uygulanan Jarque–Bera, Breusch–Godfrey, ARCH ve Ramsey RESET gibi temel tanısal testler, modelin istatistiki olarak tutarlı ve güvenilir olduğunu ortaya koymuştur. Buna ek olarak, parametrelerin örneklem dönemi boyunca sergilediği kararlılık CUSUM ve CUSUMSQ testleri ile sınanmış ve bulgular model parametrelerinin yapısal olarak istikrarlı olduğunu göstermiştir.

Uzun dönemli ilişkinin varlığına yönelik gerçekleştirilen sınır testi sonuçları, tüketici fiyat endeksi ile kaba boşanma hızı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur. Bu bulgular ışığında tahmin edilen hata düzeltme modeli, sistemdeki kısa dönemli şokların uzun dönem dengesine oldukça yüksek bir hızla ancak salınımlı (overshooting) bir mekanizma eşliğinde yakınsadığını göstermiştir. Analizin son aşamasında elde edilen uzun dönem katsayıları ise, tüketici fiyat indeksindeki artışların (enflasyonun) kaba boşanma hızı üzerinde kalıcı ve istatistiksel olarak güçlü bir yukarı yönlü baskı oluşturduğunu ortaya koyarak, ekonomik istikrarsızlığın aile birliği üzerinde ortaya çıkardığı risklerin altını çizmiştir.

Bu bulgular doğrultusunda, aile yapısının sürdürülebilirliği için Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarından “Yoksulluğa Son” (Amaç 1) ve “Eşitsizliklerin Azaltılması” (Amaç 10) hedefleri doğrultusunda, politika yapıcılar tarafından, özellikle kırılgan hane halklarını enflasyonun yıkıcı etkilerinden koruyan, satın alma gücünü destekleyen ve aile içi finansal dayanıklılığı odağa alan veri temelli stratejik sosyal politikaların hayata geçirilmesinin son derece önemli olduğu düşünülmektedir.

Ancak, yukarıdaki bulguların mevcut çalışmanın sınırlılıkları dahilinde elde edildiği ve bu çerçevede politika önerilerinde bulunulduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu kapsamda çalışmanın sınırlılıkları şu çerçevede ifade edilebilir. Araştırma, Türkiye’ye ait 2001-2023 dönemini kapsayan yıllık verilerle kısıtlı olduğundan; hane halkı istikrarı üzerinde belirleyici rol oynayabilecek işsizlik oranları, eğitim seviyesi veya kadınların işgücü piyasasına katılımı gibi diğer sosyo-ekonomik kontrol değişkenleri mevcut analizin odağı dışında bırakılmıştır. Ayrıca, çalışmanın ulusal düzeydeki zaman serisi verilerine dayanması, yerel düzeydeki mekânsal dinamikleri ve bölgeler arası sosyokültürel farklılığı yansıtmada noktasında sınırlı kalmaktadır. Metodolojik açıdan ise analizin ARDL sınır testi yaklaşımıyla yürütülmesi, değişkenler arasındaki olası asimetrik ilişkilerin veya çoklu yapısal dönüşümlerin analizin kapsamı dışında kalmasına neden olmuştur.

Yukarıda ifade edilen sınırlılıklar göz önünde bulundurulduğunda, konuya ilişkin olarak gelecekte yapılacak olan çalışmalarda ileride yapılacak çalışmalarda enflasyon değişkenine ek olarak hane halkı refahını doğrudan etkileyen işsizlik

oranları, gelir eşitsizliği ve kadınların işgücü piyasasındaki konumu gibi sosyo-ekonomik kontrol değişkenlerinin modele dahil edilmesi büyük önem arz etmektedir. Yöntemsel düzlemde ise, doğrusal ARDL sınır testi yaklaşımının kısıtlarını aşmak amacıyla, fiyat dalgalanmalarının aile istikrarı üzerindeki muhtemel asimetrik yansımalarını ortaya koyabilecek doğrusal olmayan (NARDL gibi) modellerin, yapısal kırılmaları daha esnek ele alan Fourier fonksiyonlu tekniklerin veya eşik değer regresyonlarının kullanılması, değişkenler arasındaki geçişkenliğin doğasını daha net bir şekilde tanımlayabilir. Ayrıca, analizin ulusal ölçekle sınırlı kalmayıp il bazında veya İBBS düzeyindeki panel veri setleriyle mekânsal ekonometrik modeller çerçevesinde yeniden kurgulanması, Türkiye'nin coğrafi ve sosyokültürel farklılıklarından kaynaklanan yerel duyarlılıkların analiz edilmesine imkân tanıyacaktır. Son olarak, boşanma olgusunun sadece makroekonomik bir çıktı olarak değil, aile içi finansal stres yönetimi ve psikososyal dayanıklılık gibi niteliksel parametrelerle birlikte değerlendirilmesi, ekonomik şokların toplumsal doku üzerindeki yapısal etkilerini anlamlandırmak adına daha bütüncül ve derinlemesine bir perspektif sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Adilkhanova, M., & Aliyev, K. (2024). Macroeconomic determinants of marriage and divorces in Azerbaijan. *Economics & Sociology*, 17(4), 145–158. <https://doi.org/10.14254/2071-789x.2024/17-4/8>
- Afriyie, J. K., Twumasi-Ankrah, S., Gyamfi, K. B., Arthur, D., & Pels, W. A. (2020). Evaluating the performance of unit root tests in single time series processes. *Mathematics and statistics*, 8(6), 656-664. <https://doi.org/10.13189/ms.2020.080605>
- Amato, P. R., & Beattie, B. (2011). Does the unemployment rate affect the divorce rate? An analysis of state data 1960–2005. *Social science research*, 40(3), 705–715. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2010.12.012>
- Andrews, D. W. (1991). Heteroskedasticity and autocorrelation consistent covariance matrix estimation. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 817-858. <https://doi.org/10.2307/2938229>
- Bartlett, M. S. (1948). Smoothing Periodograms From Time-Series With Continuous Spectra. *Nature*, 161(4096), 686-687. <https://doi.org/10.1038/161686a0>
- Bartlett, M. S. (1950). Periodogram Analysis and Continuous Spectra. *Biometrika*, 37(1/2), 1-16. <https://doi.org/10.1093/biomet/37.1-2.1>
- Bayrak, S. (2019). Türkiye’de işsizlik ve boşanma ilişkisi: 1980–2017 dönemi için nedensellik analizi. *Çalışma ilişkileri dergisi*, 10(1), 39–54. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/685260>
- Breusch, T. S., & Godfrey, L. G. (1981). A Review of recent work on testing for autocorrelation in dynamic simultaneous models. In D. Currie, R. Nobay, & D. Peel, (Eds.), *Macroeconomic analysis: essays in macroeconomics and econometrics* (pp. 63-105). Croom Helm.
- Brown, R. L., Durbin, J., & Evans, J. M. (1975). Techniques for Testing the Constancy of Regression Relationships Over Time. *Journal of the Royal Statistical Society Series B (Methodological)*, 37(2), 149-163. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1975.tb01532.x>
- Bulut, E., & Başoğlu, A. (2023). Boşanmanın ekonomik belirleyicileri: Türkiye düzey 2 bölgeleri üzerine panel veri analizi. *Bingöl üniversitesi iktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi*, 7(1), 45-62. <https://doi.org/10.33399/biibfad.1188605>
- Cafri, R., & Çukadar, P. Ö. (2018). Boşanmanın sosyo-ekonomik nedenleri üzerine mekânsal ekonometrik bir inceleme. *Uluslararası iktisadi ve idari incelemeler dergisi*, 407–424. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.445600>
- Conger, R. D., Elder, G. H., Lorenz, F. O., Conger, K. J., Simons, R. L., Whitbeck, L. B., Huck, S., & Melby, J. N. (1990). Linking economic hardship to marital quality

- and instability. *Journal of marriage and the family*, 52(3), 643.
<https://doi.org/10.2307/352931>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.
<https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531>
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. *Econometrica*, 50(4), 987-1007.
<https://doi.org/10.2307/1912773>
- Erkan, E., & Yamak, R. (2017). Türkiye'de boşanma olgusunun belirleyicileri: Panel veri analizi. *Eurasian business & economics journal*, 75-94.
<https://www.eurasianacademy.org/index.php/busecon/article/view/717/717>
- Farzanegan, M. R., & Gholipour, H. F. (2018). Does gold price matter for divorce rate in Iran? *Journal of family and economic issues*, 39(4), 588-599.
<https://doi.org/10.1007/s10834-018-9581-8>
- Gharaei, H. a. B., Seyedi, S. M., Torshizi, H. M., & Salehnia, N. (2023). The impact of unemployment, inflation, and participation rate of women in labor market on divorce process in Iran. *Social welfare*, 23(89), 9-44.
<https://doi.org/10.32598/refahj.23.89.4245.1>
- Gholipour, H. F., & Farzanegan, M. R. (2015). Marriage crisis and housing costs: Empirical evidence from provinces of Iran. *Journal of Policy Modeling*, 37(1), 107-123. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2015.01.009>
- İğdeli, A., & Ay, M. (2021). Boşanmanın sosyo-ekonomik belirleyicileri: Türkiye için bölgesel panel veri analizi. *Cumhuriyet üniversitesi iktisadi ve idari bilimler dergisi*, 22(1), 1-22. <https://doi.org/10.37880/cumuiibf.670198>
- Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1980). Efficient tests for normality, homoscedasticity and serial independence of regression residuals. *Economics letters*, 6(3), 255-259.
[https://doi.org/10.1016/0165-1765\(80\)90024-5](https://doi.org/10.1016/0165-1765(80)90024-5)
- Koç, T. (2019). Türkiye’de boşanma oranlarını etkileyen faktörlerin beta regresyon modeli ile belirlenmesi. *Avrasya uluslararası araştırmalar dergisi*, 7(16), 1111-1117. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.543650>
- Koç, P., & Kutlar, A. (2021). The effects of economic recessions on divorce rates: A research on Turkey. *Sosyoekonomi*, 29(49), 65-84.
<https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2021.03.04>
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of econometrics*, 54(1-3), 159-178.

[https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)

- Musai, M., Abhari, S. M. F., Fakhr, S. G., Hassan, F. K., Sedaghati, F. N., & Miri, S. (2014). Divorce rate and economic factors in Iran. *International journal of academic research in business and social sciences*, 4(3). <https://doi.org/10.6007/ijarbss/v4-i3/740>
- Nunley, J. M. (2010). Inflation and other aggregate determinants of the trend in US divorce rates since the 1960s. *Applied economics*, 42(26), 3367–3381. <https://doi.org/10.1080/00036840802112489>
- Ozaydin, O., & Dagdemir, A. (2023). Family structures in transition: The Role of economic development in divorce trends in Hungary. AICHSS 4th international conference on humanity and social sciences (pp.112-122). Muş, Turkey.
- Page, E. S. (1954). Continuous inspection schemes. *Biometrika*, 41(1/2), 100-115. <https://doi.org/10.2307/2333009>
- Pesaran, M. H., & Pesaran, B. (1997). *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Software Package (DOS and Windows Versions)*. Oxford, Oxford University Press.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). *An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis*. Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics letters*, 58(1), 17-29. [https://doi.org/10.1016/S0165-1765\(97\)00214-0](https://doi.org/10.1016/S0165-1765(97)00214-0)
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1999). An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. In Strom, S., Holly, A., & Diamond, P. (Eds.), *Centennial Volume of Ragnar Frisch* (pp. 371-413). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1998). Structural analysis of cointegrating VAR's. *Journal of economic surveys*, 12(5), 471-505. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00065>
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Puiu, A. I. (2019). The econometric analysis between divorce phenomenon and economic-social variables in Romania. *Romanian journal of economics*, 48(1), 104–119. <http://www.revecon.ro/articles/2019-1/2019-1-7.pdf>

- Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. *Journal of the royal statistical society series b: (methodological)*, 31(2), 350-371. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x>
- Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model. *The annals of statistics*, 461-464.
<https://www.jstor.org/stable/2958889>
- Shah, S. B., Rashid, S., Noor, R., Shoukat, E., & Kalsoom, U. E. (2025). Role inflationary stress on marital satisfaction and psychological wellbeing: Mediating role of resilience. *Journal of social sciences Review*, 5(3), 225–234. <https://doi.org/10.62843/jssr.v5i3.583>
- Sjösten, L. (2022). A comparative study of the KPSS and ADF tests in terms of size and power [Master's thesis, Umeå University]. DiVA Portal. <https://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:1668033>
- Telatar, O. M. (2020). The relationship between women's employment and divorce: An empirical analysis on Turkey. *Uluslararası ekonomi ve yenilik dergisi*, 6(1), 143–155. <https://doi.org/10.20979/ueyd.616875>
- Ul-Haq, J., Mushtaq, S., Visas, H., & Hye, Q. M. A. (2023). Does economic stress matter for the rising divorce rate in China? A provincial perspective. *Nurture*, 17(1), 18–28. <https://doi.org/10.55951/nurture.v17i1.142>
- Üçler, G., & Kızılkaya, O. (2014). Kadın istihdamının boşanma ve doğurganlık üzerine etkileri: Türkiye üzerine bölgesel panel veri analizi. *Akademik sosyal araştırmalar dergisi*, 2(2), 28–43. https://asosjournal.com/;528123?mod=makale_tr_ozet&makale_id=32827
- Williamson, J. G. (1965). Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. *Economic development and cultural change*, 13(4, Part 2), 1-84. <https://doi.org/10.1086/450136>

BÖLÜM 75

Yapay Zekâ ve Dijital Dönüşüm: Dünya Geneline Yükseköğretim İçin Tehditler Ve Kazanımlar

Mustafa Yıldız¹

¹ Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1947-6909

Giriş

21. yüzyılın ilk çeyreğinde yükseköğretim, teknolojik gelişmelerin ve dijitalleşmenin hız kazandığı köklü bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Bu dönüşümün merkezinde ise, insan zekâsını taklit eden, öğrenen ve problem çözen algoritmalar bütünü olarak tanımlanan yapay zekâ (YZ) yer almaktadır. YZ, yükseköğretimin temel işlevleri olan öğretim, araştırma ve topluma hizmet alanlarında derin etkiler yaratmaya adaydır (Akşab ve Seggie, 2024: 30). 1950'lerde Alan Turing'in "Makineler düşünebilir mi?" sorusuyla başlayan bu serüven, günümüzde ChatGPT, Gemini ve MidJourney gibi Üretken Yapay Zekâ (GenAI) araçlarıyla eğitimde yıkıcı bir yenilik halini almıştır (Jain ve Jain, 2019: 1227; Telli ve Aydın, 2025: 140). Yükseköğretim kurumları, bu teknolojiyi sadece bir araç olarak değil, kurumsal mimariyi ve yönetişimi temelden değiştirebilecek bir unsur olarak değerlendirmek durumundadır (Popenici ve Kerr, 2017: 1).

Bu çalışma, bu alanda yazılmış belgeler ışığında, yapay zekânın dünyadaki yükseköğretim sistemlerindeki kullanımını, bölgesel politika farklılıklarını, öğrenci ve öğretim elemanı üzerindeki etkilerini, etik sorunları ve geleceğe yönelik stratejik çerçeveleri kapsamlı bir şekilde ele almaktadır.

Yükseköğretimde Yapay Zekânın İşlevsel Kullanım Alanları

Yapay zekâ, yükseköğretimde sadece bir yardımcı teknoloji olmanın ötesine geçerek, eğitim süreçlerinin her aşamasına etki etmiştir. Daha önce yazılmış eserlerde bu kullanım alanları genellikle öğretim, araştırma, yönetim ve öğrenci destek hizmetleri başlıkları altında toplanmaktadır.

Öğretim ve öğrenme sürecinde kişiselleştirme YZ'nin en büyük vaatlerinden biri herkesin benzer öğrenme şekli yaklaşımından uzaklaşarak kişiselleştirilmiş öğrenmeyi mümkün kılmasıdır. Yapay zekâ algoritmaları, büyük veri setlerini analiz ederek bireysel öğrenme ihtiyaçlarını belirlemekte ve öğrenme yollarını gerçek zamanlı olarak ayarlayabilmektedir (Akşab ve Seggie, 2024: 30). Özellikle Akıllı Öğretim Sistemleri (Intelligent Tutoring Systems - ITS), öğrencilerin bilgi düzeyine göre içerik sunarak adaptif bir öğrenme ortamı sağlamaktadır (Crompton ve Burke, 2023: 17). Örneğin, Harvard Üniversitesi'nde yapılan bir çalışmada, yapay zekâ destekli özel ders sistemini kullanan öğrencilerin, aktif öğrenme sınıflarındaki öğrencilere kıyasla daha kısa sürede iki kat daha fazla öğrendiği tespit edilmiştir (Molina ve Medina, 2025: 15).

Benzer şekilde, Endonezya'da yapılan boylamsal bir çalışma, YZ destekli kişiselleştirilmiş öğrenme sistemlerinin (AIPL) öğrencilerin akademik performansını ve bilişsel beceri gelişimini pozitif yönde etkilediğini kanıtlamıştır (Hardini vd., 2025: 28). Bu sistemler, öğrencilerin kendi hızlarında ilerlemelerine olanak tanıyarak esnek eğitim modellerini desteklemektedir (Telli ve Aydın, 2025: 144).

Sanal asistanlar ve sohbet robotları da oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Öğrenci desteği, YZ'nin en görünür olduğu alanlardan biridir. Georgia Tech Üniversitesi'nde kullanılan "Jill Watson" adlı sanal asistan, öğrencilerin sorularına o kadar doğal yanıtlar vermiştir ki, öğrenciler dönem boyunca bir yapay zekâ ile etkileşimde olduklarını fark etmemişlerdir (Popenici ve Kerr, 2017: 9). Günümüzde Jill Watson gibi sistemler, öğrencilerin sorularına 6.8 saniye gibi kısa bir sürede yanıt vererek %76.7 oranında başarı sağlamaktadır (Molina ve Medina, 2025: 16).

Türkiye bağlamında yapılan araştırmalar da sohbet robotlarının (chatbots) özellikle yabancı dil eğitiminde, öğrencilerin konuşma kaygısını azaltarak pratik yapma imkânı sunduğunu ve motivasyonu artırdığını göstermektedir (Sölpük Turhan ve Nas, 2025: 31). Bu araçlar, sürekli erişilebilirlik sağlayarak öğrencilerin kampüs yaşamı, ders içerikleri ve idari süreçlerle ilgili sorularına anında destek sunmaktadır (Akşab ve Seggie, 2024: 31).

Araştırma süreci ve sonucunda gerçekleşen akademik üretim konusunda YZ araçları oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Yükseköğretimin araştırma alanında YZ, literatür taraması, hipotez oluşturma ve veri analizi gibi süreçleri optimize etmektedir (Akşab ve Seggie, 2024: 31). Özellikle "Research Rabbit" ve "Semantic Scholar" gibi araçlar, araştırmacıların milyonlarca makale arasından trendleri belirlemesine ve literatür boşluklarını tespit etmesine yardımcı olmaktadır (Molina ve Medina, 2025: 23). Bu durum, araştırmacıların zamanlarını daha yaratıcı ve stratejik düşünmeye ayırmalarına olanak tanımaktadır. Ancak, araştırmacıların YZ'ye artan bağımlılığı, akademik çıktıların tek tipleşmesi ve özgünlük kaybı gibi riskleri de beraberinde getirmektedir (Hughes vd., 2025: 9).

Bu tip teknolojilerin kullanıldığı bir diğer alan ise idari süreçlerin yönetimidir. Üniversite yönetimleri, öğrenci kayıtlarını yönetmek, kaynak tahsisi ayarlarını yapmak ve risk altındaki öğrencileri belirlemek için YZ'den yararlanmaktadır. Örneğin, Georgia State Üniversitesi'nde kullanılan "Pounce" adlı sistem, kayıt oranlarını %3.3 artırmış ve öğrencilerin üniversiteye başlamadan vazgeçme (summer melt) oranını %21 azaltmıştır (Molina ve Medina, 2025: 27). Benzer şekilde, Şili'de kullanılan "ConsiliumBots" sistemi, öğrencilerin üniversite tercihlerindeki hataları azaltarak yerleşme oranlarını üç katına çıkarmıştır (Molina ve Medina, 2025: 27). Bu tür profil oluşturma ve tahmin etme sistemleri, öğrencilerin akademik başarısızlık veya okulu bırakma risklerini önceden tespit ederek kurumların erken müdahale etmesine olanak tanımaktadır (Taşçı ve Çelebi, 2020: 2359).

Hukuksal konularda da YZ araçlarının etkin kullanımı görülmektedir. Hukukta YZ araçları kararların analizinde, yorumlanmasında, kavram oluşturulmasında kullanılmaktadır (Ertaş, 2024: 111). Yükseköğretim alanındaki ihtilaflarda ve hukuki metinlerin oluşturulmasında gittikçe artan şekilde bu araçlar bu maksatlarla kullanılmaktadır.

Küresel Politikalar ve Bölgesel Yaklaşımlar

Yapay zekânın yükseköğretime entegrasyonu, ülkelerin kültürel, ekonomik ve politik önceliklerine göre farklılık göstermektedir. Bu bağlamda farklı coğrafyalardan alınan örneklerin sonuçlarına göz atılması gerekmektedir.

a. Çin ve Japonya: Çin, "Yeni Nesil Yapay Zekâ Geliştirme Planı" ile 2030 yılına kadar YZ alanında dünya lideri olmayı hedeflemekte ve eğitimi bu stratejinin merkezine koymaktadır. Bu stratejide ön planda merkezîyetçilik ve insan odaklı bir yaklaşım bulunmaktadır. Çin'in yaklaşımı, merkezîyetçi, hızlı ve rekabet odaklıdır; eğitim kurumları, ulusal stratejinin bir parçası olarak YZ yeteneklerini geliştirmeyi içermektedir (Yeşilbaş Özenç, 2025: 676). Buna karşılık Japonya, "Toplum 5.0" vizyonu çerçevesinde daha insan merkezli ve etik bir yaklaşım benimsemektedir. Japonya'da YZ, toplumsal sorunları çözmek ve refahı artırmak için bir araç olarak görülmekte, eğitimde ise insan ve makine iş birliği vurgulanmaktadır (Yeşilbaş Özenç, 2025: 683).

b. Latin Amerika ve Küresel Güney: Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde, YZ'nin potansiyeli kabul edilmekle birlikte, altyapı eksiklikleri ve dijital uçurum (digital divide) önemli bir engel teşkil etmektedir. Bölgedeki yükseköğretim kurumları, YZ inovasyonuna katkı sağlamaktan ziyade teknolojiyi tüketen konumdadır; küresel YZ patentlerinin sadece %0.21'i bu bölgeden çıkmaktadır (Molina ve Medina, 2025: 7). Benzer şekilde, Gana gibi Küresel Güney ülkelerinde yapılan çalışmalar, öğrencilerin ChatGPT gibi araçları kullanmaya istekli olduğunu ancak kurumsal rehberlik ve eğitim eksikliği nedeniyle bu araçları genellikle akademik olmayan amaçlarla kullandıklarını ortaya koymaktadır (Baidoo-Anu vd., 2024: 12). Bu bölgelerde, YZ'nin eşitsizlikleri derinleştirme riski, teknolojinin sağladığı fırsatlar kadar büyük bir endişe kaynağıdır. Bölgede erişim ve altyapı sorunları yaygın olarak görülmektedir.

c. Asya ve Ortadoğu: Hindistan ve Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) ülkelerini kapsayan bir çalışma, öğretim elemanlarının YZ'ye yönelik farkındalığının ve performans beklentisinin, işe adanmışlıklarını) artırdığını göstermiştir. Bu bölgedeki akademisyenler, YZ'nin değerlendirme yöntemlerini geliştirdiğini ve idari yükü azalttığını düşünmektedir (Rahiman ve Kodikal, 2024: 1). Ayrıca, 2016-2022 yılları arasındaki yayınları inceleyen bir sistematik inceleme, YZ eğitim araştırmalarında liderliğin ABD'den Çin'e geçtiğini ve Asya'nın bu alanda en çok yayın yapan kıta olduğunu ortaya koymaktadır (Crompton ve Burke, 2023: 10).

Öğrenciler ve Akademisyenlerin Algıları

Yapay zekânın benimsenmesi, sadece teknolojik altyapıya değil, aynı zamanda kullanıcıların (öğrenci ve akademisyenlerin) algılarına ve tutumlarına da bağlıdır.

Bu tutumlar zaman içerisinde değişebileceği gibi şartlara bağlı olarak da şekillenebilmektedir.

Öğrenciler genel olarak YZ araçlarını kullanırken fayda zarar hesabı yapmaktadır. Birçok öğrenci YZ araçlarını genellikle akademik verimliliği artıran, yazma ve araştırma süreçlerini destekleyen dijital asistanlar olarak görmektedir. Birleşik Krallık'ta yapılan nitel bir araştırma, öğrencilerin YZ'yi akademik destek ve verimlilik kazanımı olarak tanımladığını, ancak aynı zamanda akademik dürüstlük, yanlış bilgi ve yaratıcılık kaybı konularında endişe duyduklarını ortaya koymuştur (Tierney vd., 2025: 10). Öğrenciler, üniversitelerin YZ kullanımını yasaklamak yerine, nasıl kullanılacağına dair net politikalar ve rehberlik sağlamasını talep etmektedir. Ayrıca, bazı öğrenciler YZ'nin yaygınlaşmasıyla birlikte diplomanın değerini ve gelecekteki kariyerlerini sorgulamaya başlamış, bir tür varoluşsal kaygı ve gelecek endişesi yaşamaktadır (Tierney vd., 2025: 12).

Akademisyenler arasında ise artan yapay zekaya ilişkin tutumlar öğrencilerden farklıdır. Akademisyenler arasında YZ'ye yönelik tutumlar çeşitlilik göstermektedir. Bazıları YZ'yi, rutin işlerin ayarını yaparak öğretime ve araştırmaya daha fazla zaman ayırmayı sağlayan bir güç çarpanı olarak görürken (Molina ve Medina, 2025: 21), diğerleri bunu akademik standartları düşüren ve mesleklerini tehdit eden bir unsur olarak algılamaktadır. Öğretim elemanlarının YZ araçlarına yönelik bilgi eksikliği ve kurumsal destek yetersizliği, bu teknolojinin pedagojik entegrasyonunu sınırlayan faktörler arasındadır (Hughes vd., 2025: 9). Buna rağmen, fen bilimleri ve dil eğitimi gibi alanlarda eğiticilerin YZ'ye yönelik tutumlarının genellikle olumlu olduğu ve bu araçları eğitici asistanı olarak kullanmaya istekli oldukları görülmektedir (Sölpük Turhan ve Nas, 2025: 35).

Müfredat Geliştirme ve Ölçme Değerlendirmede Dönüşüm

Yapay zekâ, müfredatın statik bir yapıdan dinamik ve kişiselleştirilmiş bir yapıya dönüşmesine öncülük etmektedir. Küresel ölçekte 2000 katılımcı ile yapılan bir çalışma, YZ'nin müfredat geliştirmeyi teşvik ettiğini; özellikle öğrenci katılımını artırma, gerçek zamanlı geri bildirim sağlama ve materyal kalitesini iyileştirme konularında etkili olduğunu göstermiştir. Ancak, kültürel ve eğitimsel bağlamlara uyum sağlama konusundaki yetersizlikler, YZ'nin müfredata tam entegrasyonunu zorlaştıran faktörlerdendir (Abbasi vd., 2025: 547). Müfredatın, öğrencileri YZ destekli bir iş gücüne hazırlayacak şekilde, sadece bilgi odaklı değil, beceri ve değer odaklı (APRU, 2025: 34) yeniden tasarlanması gerekmektedir.

YZ araçlarının gelişimi ölçme ve değerlendirmede noktasında bakış açısında bir değişimi getirmiştir. GenAI araçlarının metin üretme kapasitesi, geleneksel ödev ve sınav sistemlerini tehdit etmektedir. Bu durum, akademik dürüstlük tartışmalarını alevlendirmiş olsa da çözüm yasaklamada değil, değerlendirme yöntemlerini dönüştürmekte yatmaktadır. Avustralya Yükseköğretim Kalite ve Standartları Ajansı (TEQSA), "iki şeritli" (two-lane) bir yaklaşım önermektedir: Birinci şerit,

öğrenmenin güvence altına alındığı denetimli değerlendirmeleri; ikinci şerit ise YZ'nin sorumlu bir şekilde kullanıldığı açık değerlendirmeleri kapsamaktadır (APRU, 2025: 16). Ayrıca, süreç odaklı değerlendirme ve otantik değerlendirme yöntemleri, öğrencilerin YZ çıktılarını eleştirel bir şekilde değerlendirmelerini ve kendi özgün katkılarını ortaya koymalarını sağlamak için önem kazanmaktadır (Tierney vd., 2025: 18).

Etik Sorunlar, Yönetişim ve Stratejik Çerçeveler

Yapay zekânın yükseköğretimde yaygınlaşması, veri gizliliği, algoritmik önyargı ve pedagojik özerklik gibi ciddi etik sorunları beraberinde getirmektedir. YZ sistemleri, eğitildikleri verilerdeki önyargıları yansıtma riski taşımaktadır. Örneğin, bazı algoritmaların belirli demografik grupları dezavantajlı duruma düşürdüğü veya yanlış tanımladıkları bilinmektedir (Molina ve Medina, 2025: 33). Ayrıca, öğrencilerin hassas verilerinin (akademik kayıtlar, davranışsal veriler) ticari YZ sağlayıcıları ile paylaşılması, veri gizliliği endişelerini artırmaktadır (Akşab ve Seggie, 2024: 38). Bir diğer önemli sorun ise halüsinasyon olarak bilinen, YZ'nin inandırıcı ancak yanlış bilgi üretme eğilimidir, bu da akademik araştırmaların güvenilirliğini tehdit etmektedir (Francis vd., 2025: 3).

Bu riskleri yönetmek için geliştirilen Yükseköğretim için YZ Yasası (HEAT-AI), Avrupa Birliği'nin Yapay Zekâ Yasası'nı (EU AI Act) model alarak risk temelli bir yaklaşım sunmaktadır. Bu çerçeveye göre kullanımlar dört kategoriye ayrılır:

a. **Kabul Edilemez Risk:** Kişisel verilerin izinsiz aktarımı veya YZ çıktısının tamamen öğrenciye aitmiş gibi sunulması (yasaktır).

b. **Yüksek Risk:** Sınav oluşturma veya tez yazımında YZ kullanımı (sıkı dokümantasyon ve atıf gerektirir).

c. **Sınırlı Risk:** Şeffaflık beyanı ile içerik üretimi.

d. **Minimum Risk:** Fikir üretme veya dil düzeltme gibi destekleyici kullanımlar serbesttir (Temper vd., 2025: 5-8).

CRAFT Çerçevesi Pasifik Kıyıları Üniversiteleri Birliği (APRU) ise YZ'nin kurumsal entegrasyonu için "CRAFT" (Culture, Rules, Access, Familiarity, Trust) çerçevesini önermektedir:

a. **Kültür (Culture):** Yenilikçiliği ve güvenli deneyimi teşvik eden bir kurum kültürünü içermektedir.

b. **Kurallar (Rules):** Yasaklayıcı değil, yönlendirici ve geleceğe dönük politikalar bulunmaktadır.

c. **Erişim (Access):** Dijital uçurumu önlemek için tüm paydaşlara eşit YZ araçları erişimi sağlamak temel hedeflerdendir.

d. **Aşinalık (Familiarity):** Sadece teknik beceri değil, YZ'nin etiği ve sınırları hakkında okuryazarlık geliştirme amaçlanmaktadır.

e. **Güven (Trust):** Öğrenci-öğretmen ve kurum-sağlayıcı arasında şeffaflığa dayalı güven inşası (APRU, 2025: 14) hedeflenmiştir.

Yapay zekâ bu açılardan yükseköğretim için hem büyük bir fırsat hem de karmaşık bir meydan okumadır. Daha önce yazılmış eserlerde, YZ'nin eğitimde verimliliği artırma, kişiselleştirilmiş öğrenme sağlama ve idari yükleri azaltma potansiyelini güçlü bir şekilde desteklemektedir. Ancak bu teknolojinin kontrolsüz kullanımı; akademik dürüstlüğün zedelenmesi, eşitsizliklerin artması ve insani değerlerin erozyona uğraması risklerini taşımaktadır (Taşçı ve Çelebi, 2020: 2362).

Yükseköğretim kurumları, bu dönüşümü yönetirken tepkisel ve olaya özgü politikalardan proaktif ve önlem alan stratejilere geçmelidir. Bu bağlamda öncelikle müfredat entegrasyonu sağlanmalıdır. YZ okuryazarlığı, tüm disiplinlerde müfredatın bir parçası haline getirilmeli ve öğrenciler YZ ile öğrenme ve YZ hakkında öğrenme konusunda eğitilmelidir. Ayrıca etik ve şeffaf yönetim ilkeleri benimsenmelidir. HEAT-AI gibi risk temelli çerçeveler benimsenerek, YZ kullanımının sınırları ve koşulları netleştirilmelidir.

Üçüncü olarak temelde insan merkezli bir yaklaşım benimsenmelidir. Teknoloji, öğretmenin yerini alan değil, onu güçlendiren bir unsur olarak konumlandırılmalı; pedagojik özerklik ve insan etkileşimi korunmalıdır (Akşab ve Seggie, 2024: 39). Son olarak ise tüm öğrencilere eşit erişim olanağı sağlanmalıdır. Dijital uçurumu derinleştirmemek adına, kurumlar öğrencilere gerekli YZ araçlarına erişim imkânı sunmalı ve altyapı yatırımlarına öncelik vermelidir.

Sonuç

Yükseköğretimde yapay zekâ devrimi, üniversitelerin tarihsel misyonlarını yeniden tanımladığı kritik bir aşamayı temsil etmektedir. Bu teknolojik dönüşüm, sadece sınıf içi uygulamaları veya idari süreçleri dijitalleştirmekle kalmamış, aynı zamanda bilginin üretimi, dağıtımı ve ölçülmesi konusundaki yerleşik paradigmaları kökten sarsmıştır. Yapılan incelemeler göstermektedir ki, yapay zekâ artık bir gelecek vizyonu değil, yükseköğretim kurumlarının günlük operasyonlarına etki etmiş somut bir gerçekliktir. Bu gerçeklik, öğretimden araştırmaya, yönetimden toplumsal hizmete kadar üniversitenin tüm fonksiyonlarını yeniden şekillendiren çift yönlü bir kılıç işlevi görmektedir.

Öğretim ve öğrenme süreçleri açısından bakıldığında, herkese uyan ve herkesi tek tipleştirme yaklaşımının geçerliliğini yitirdiği ve yerini yapay zekâ destekli kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimlerine bıraktığı görülmektedir. Akıllı öğretim sistemleri ve sanal asistanlar sayesinde, öğrencilerin bireysel öğrenme hızlarına, eksikliklerine ve ilgi alanlarına anlık olarak yanıt verilebilmektedir. Bu durum, eğitimin demokratikleşmesi ve erişilebilirliğin artması adına büyük bir potansiyel

taşısa da insan etkileşiminin azalması ve pedagojik süreçlerin tamamen mekanikleşmesi riskini de beraberinde getirmektedir. Günümüzde insanların birbiriyle temas ettiği alanlar azalmaktadır. Dolayısıyla, teknolojinin bir amaç değil, insan zekasını ve yaratıcılığını güçlendiren bir araç olarak konumlandırılması, geleceğin eğitim modellerinin başarısı için hayati önem taşımaktadır.

Yönetimsel ve idari süreçlerde ise yapay zekâ, veriye dayalı karar alma mekanizmalarını güçlendirerek üniversitelerin operasyonel verimliliğini artırmaktadır. Öğrenci kayıtlarından risk altındaki öğrencilerin tespitine, kaynak tahsisinden stratejik planlamaya kadar pek çok alanda kullanılan tahminleyici analitikler, kurumların proaktif stratejiler geliştirmesine olanak tanımaktadır. Ancak bu algoritmik yönetim anlayışı, veri gizliliği ve algoritmik önyargı gibi ciddi etik sorunları da gündeme getirmektedir. Özellikle hassas öğrenci verilerinin ticari yapay zekâ sağlayıcıları ile paylaşılması ve algoritmaların belirli demografik gruplara karşı ayrımcılık yapma riski, şeffaf ve hesap verebilir bir yönetim anlayışını zorunlu kılmaktadır.

Akademik dürüstlük ve ölçme değerlendirme alanında yaşanan krizler, bu dönüşümün en sancılı boyutunu oluşturmaktadır. Üretken yapay zekâ araçlarının insan benzeri metinler ve içerikler üretme kapasitesi, geleneksel ödev ve sınav sistemlerini işlevsiz hale getirmiştir. Bu durum, üniversiteleri yasakçı ve polisiye tedbirler almak yerine, değerlendirme yöntemlerini dönüştürmeye zorlamaktadır. Ezbere dayalı bilgi aktarımının ölçüldüğü sistemlerden, yapay zekâ ile iş birliği içinde eleştirel düşünme, problem çözme ve etik muhakeme becerilerinin değerlendirildiği süreç odaklı yaklaşımlara geçiş kaçınılmaz hale gelmiştir. Öğrencilerin yapay zekâyı bir kopyalama aracı olarak değil, bir düşünce ortağı olarak kullanmalarını sağlayacak pedagojik stratejiler geliştirilmelidir.

Küresel ölçekte bakıldığında ise yapay zekânın yükseköğretime entegrasyonu, ülkeler arasındaki dijital uçurumu derinleştirme tehdidi taşımaktadır. Altyapı ve teknolojik erişim açısından gelişmiş ülkeler ile Küresel Güney ülkeleri arasındaki makasın açılması, küresel bilgi üretiminde eşitsizlikleri artırabilir. Bu nedenle, yapay zekâ politikalarının sadece teknolojik yatırımlara odaklanması yeterli değildir; aynı zamanda kültürel bağlamı, etik değerleri ve sosyal adaleti gözetken kapsayıcı stratejiler geliştirilmelidir. Üniversiteler, sadece teknolojiyi tüketen kurumlar olmak yerine, bu teknolojinin toplumsal etkilerini sorgulayan, etik sınırlarını çizen ve insan onurunu merkeze alan bir yaklaşımın öncüsü olmalıdır.

Tüm bunlar değerlendirildiğinde yükseköğretimin geleceği, insan zekâsı ile yapay zekânın uyumlu bir versiyonunu oluşturabilme yeteneğine bağlıdır. Üniversiteler, yapay zekâ okuryazarlığını müfredatın temel bir parçası haline getirerek hem öğrencileri hem de öğretim elemanlarını bu yeni çağa hazırlamalıdır. Bu hazırlık sadece teknik becerilerin kazanılmasını değil, aynı zamanda teknolojinin etik, toplumsal ve felsefi boyutlarının kavranmasını da içermelidir. Geleceğin

üniversitesi, yapay zekâyâ direnen değil, onu insan potansiyelini açığa çıkarmak için stratejik bir araç olarak kullanan, esnek, yenilikçi ve değer odaklı bir kurum olacaktır. Yapay zekâ devrimi, üniversitelerin bilgi aktaran kurumlar olmaktan çıkıp, öğrencilere karmaşık bir dünyada rehberlik eden, eleştirel düşünceyi ve insani değerleri merkeze alan yapılar haline gelmesi için önemli bir rol oynayabilecektir.

Kaynakça

- Abbasi, B. N., Wu, Y. ve Luo, Z. (2025). Exploring the impact of artificial intelligence on curriculum development in global higher education institutions. *Education and Information Technologies*, 30, 547–581.
- Akşab, Ş. ve Seggie, F. N. (2024). Yükseköğretimde yapay zekâ: Öğretim, araştırma ve topluma hizmet açısından bakış. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 20(2), 29-45.
- APRU (Association of Pacific Rim Universities). (2025). *Generative AI in higher education: Current practices and ways forward*. Whitepaper.
- Baidoo-Anu, D., Asamoah, D., Amoako, I. ve Mahama, I. (2024). Exploring student perspectives on generative artificial intelligence in higher education learning. *Discover Education*, 3(98), 1-13.
- Crompton, H. ve Burke, D. (2023). Artificial intelligence in higher education: the state of the field. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 20(22), 1-22.
- Ertuş, S. (2024). Yapay zekâ destekli hukuk yönetimi: Risk azaltma ve hızlı karar alma. R. Şengül ve C. N. Günel (Ed.), *Yapay zekâ çağında farklı boyutlarıyla kamu yönetimi içinde* (ss. 111-132). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Francis, N. J., Jones, S. ve Smith, D. P. (2025). Generative AI in Higher Education: Balancing Innovation and Integrity. *Biomedical Science*, 81, 14048.
- Hardini, M., Hetilaniar, Girsang, S. E. E., Putra, S. N. W. ve Hikam, I. N. (2025). Advancing Higher Education: Longitudinal Study on AI Integration and Its Impact on Learning. *International Journal of Cyber and IT Service Management*, 5(1), 23-30.
- Hughes, L., Malik, T., Dettmer, S., Al-Busaidi, A. S. ve Dwivedi, Y. K. (2025). Reimagining Higher Education: Navigating the Challenges of Generative AI Adoption. *Information Systems Frontiers*. <https://doi.org/10.1007/s10796-025-10582-6>
- Jain, S. ve Jain, R. (2019). Role of Artificial Intelligence in Higher Education - An Empirical Investigation. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, 6(2), 1227-1233.
- Molina, E. ve Medina, E. (2025). *AI Revolution in Higher Education: What you need to know*. Digital Innovations in Education, Brief N°4. The World Bank.
- Popenici, S. A. D. ve Kerr, S. (2017). Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 12(22), 1-13.
- Rahiman, H. U. ve Kodikal, R. (2024). Revolutionizing education: Artificial intelligence empowered learning in higher education. *Cogent Education*, 11(1), 2293431.

- Sölpük Turhan, N. ve Nas, F. (2025). Eğitimin Geleceği: Yapay Zekâ ile Dönüşüm. *Journal of Sustainable Educational Studies*, (Ö4), 26-40.
- Taşçı, G. ve Çelebi, M. (2020). Eğitimde yeni bir paradigma: Yükseköğretimde yapay zekâ. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(29), 2346-2370.
- Telli, S. G. ve Aydın, S. (2025). Üniversitelerde Yapay Zekânın Kullanımı: Dönüşümler, Getiriler ve Geleceğe Hazırlık. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 139-148.
- Temper, M., Tjoa, S. ve David, L. (2025). Higher Education Act for AI (HEAT-AI): a framework to regulate the usage of AI in higher education institutions. *Frontiers in Education*, 10, 1505370.
- Tierney, A., Peasey, P. ve Gould, J. (2025). Student perceptions on the impact of AI on their teaching and learning experiences in higher education. *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 20(5), 1-25.
- Yeşilbaş Özenç, Y. (2025). Eğitimde Yapay Zekâ Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi: Çin ve Japonya Örneği. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26(2), 674-713.

BÖLÜM 76

Dijital Dönüşümün Yeni Dönemi: Eğitimde Üretken Yapay Zekâ ve Türkiye'nin Yol Haritası

Mustafa Yıldız¹

¹ Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1947-6909

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca teknolojik gelişmeler, toplumsal yapıları ve iş yapış biçimlerini derinden etkilemiştir. Ancak bu teknolojilerin çok azı yapay zekânın sunduğu dönüştürücü güce ve hıza ulaşabilmiştir. Yirminci yüzyılın ortalarında makinelerin otonom hale getirilme düşüncesiyle başlayan tartışmalar bugün yerini günlük hayatın her alanına nüfuz eden pratik uygulamalara bırakmıştır. Önceleri sadece belirli komutları yerine getiren basit eylem kümeleri olarak görülen bu teknolojiler, günümüzde makine öğrenmesi ve derin öğrenme gibi alt dallarıyla, insan zekâsına özgü olan öğrenme, akıl yürütme, problem çözme ve karar verme gibi karmaşık bilişsel süreçleri taklit edebilir niteliğe bürünmüştür. Özellikle üretken yapay zekâ modellerinin ortaya çıkışı, teknolojinin sadece veriyi işleyen değil, aynı zamanda yeni içerik üreten bir konuma yükselmesini sağlamıştır.

Bu teknolojik devrimin en yoğun hissedildiği alanların başında ise eğitim gelmektedir. Geleneksel eğitim anlayışının sunduğu herkesin eşit şartlarda olması anlayışı yerini yapay zekâ destekli, veriye dayalı ve kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimlerine bırakmaya başlamıştır. Eğitimde yapay zekâ, sadece öğretim materyallerinin dijitalleşmesi anlamına gelmemektedir. Bunun yanında öğrencinin öğrenme hızına, ilgi alanlarına ve eksiklerine göre şekillenen dinamik bir sürecin kapılarını aralamaktadır. İdari süreçlerin otomatik süreçlerle yönetilmesine, gelişmiş öğretim sistemlerine, öğrenci başarısının tahmin edilmesinden, özel gereksinimli bireyler için erişilebilirliğin artırılmasına kadar geniş bir alanda çözümler sunulmaktadır.

Türkiye de küresel ölçekte yaşanan bu dijital dönüşümün önemli bir parçasıdır. Ulusal stratejiler ve kalkınma planlarıyla desteklenen dijitalleşme hamleleri, eğitimden kamu yönetimine kadar pek çok kurumda yapay zekâ entegrasyonunu hızlandırmıştır. Üniversitelerde artan akademik araştırmalar ve lisansüstü tezler, bu alana duyulan ilginin ve ihtiyacın somut bir göstergesidir. Hem devlet kurumlarının geliştirdiği dijital asistanlar hem de eğitim teknolojileri alanındaki özel girişimler, Türkiye'nin bu yeni çağa adaptasyon sürecini yansıtmaktadır.

Ancak bu hızlı dönüşüm, beraberinde getirdiği fırsatlar kadar, yönetilmesi gereken ciddi riskleri ve etik tartışmaları da doğurmaktadır. Veri gizliliği, algoritmik önyargılar, akademik dürüstlük, intihal ve teknolojinin insan etkileşimini azaltma riski gibi konular, eğitimcilerin ve politika yapımcıların gündeminde üst sıralarda yer almaktadır. Dolayısıyla, yapay zekânın eğitimdeki rolünü sadece teknolojik bir ilerleme olarak değil; pedagojik, sosyolojik ve etik boyutlarıyla bütüncül bir çerçevede ele almak zorunluluk haline gelmiştir. Bu bağlamda, teknolojiyi sadece tüketen değil, onu etik sınırlar içinde yönetebilen ve dönüştürebilen bir eğitim ekosisteminin inşası, geleceğin yetkinliklerine sahip bireyler yetiştirmek adına kritik bir öneme sahiptir.

Yeni Düzenleyici Çerçeve ve TÜBİTAK Yönergesi

Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakırken, insanlık tarihinin en önemli teknolojik kırılmalarından birine tanıklık ediyoruz. İnsan zekâsını taklit etmeyi amaçlayan; öğrenme, problem çözme, dil işleme ve görsel algı gibi bilişsel işlevleri yerine getirebilen sistemler olarak tanımlanan Yapay Zekâ (YZ), artık teorik bir tartışma konusu olmaktan çıkıp pratik bir gerçekliğe dönüşmüştür (Bulut, 2024: 115). 1950'lerde Alan Turing'in "Makineler düşünebilir mi?" sorusuyla başlayan bu serüven, 1956'daki Dartmouth Konferansı'nda John McCarthy ve arkadaşlarının "yapay zekâ" terimini literatüre kazandırmasıyla bilimsel bir disiplin halini almıştır (Arslan, 2020: 77; Boztepe, 2025: 2).

Günümüzde Büyük Dil Modelleri (LLM'ler) ve Derin Öğrenme gibi teknolojilerdeki ilerlemelerle ortaya çıkan Üretken Yapay Zekâ (ÜYZ); metin, kod, görüntü ve veri gibi yeni içerikleri insan benzeri bir yetkinlikle üretebilme kapasitesine ulaşmıştır (TÜBİTAK, 2025: 2). Bu teknolojik sıçrama, eğitim sistemlerini geleneksel "bilgi aktarımı" modelinden, "bilgi işleme ve üretme" modeline zorlamaktadır. Türkiye de bu küresel dönüşümün bir parçası olarak, Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi (2021-2025) ile bu alandaki yol haritasını belirlemiş ve eğitimde dijitalleşmeyi hızlandırmayı hedeflemiştir (Yalçın, 2024: 185). Bu metin, Türkiye'deki akademik çalışmalar, kurumsal raporlar ve saha araştırmaları ışığında, yapay zekânın eğitimdeki durumunu, potansiyelini, risklerini ve geleceğini bütüncül bir çerçevede ele almaktadır.

Türkiye'de bilimsel araştırmaların ve akademik projelerin ana yürütücüsü olan TÜBİTAK, yapay zekânın araştırma ekosistemine entegrasyonu konusunda öncü bir adım atarak Eylül 2025'te "Destek Süreçlerinde Üretken Yapay Zekânın Sorumlu ve Güvenilir Kullanımı Rehberi"ni yayımlamıştır. Bu rehber, teknolojinin kontrolsüz kullanımını engellemek ve etik sınırları çizmek adına kritik bir belgedir (TÜBİTAK, 2025: 4).

TÜBİTAK'ın yayınladığı bu belge üretken yapay Zekânın Tanımı ve Sınırlarını içermektedir. TÜBİTAK rehberine göre ÜYZ, büyük veri kümeleri üzerinde eğitilmiş karmaşık modeller kullanarak, verilen komutlar doğrultusunda özgün içerikler üretebilen sistemlerdir. Ancak rehber, bu araçların kullanımını "sorumluluk ve hesap verebilirlik" ilkesiyle sınırlandırmaktadır. ÜYZ araçları ne kadar gelişmiş olursa olsun, üretilen içerikten ve alınan kararlardan nihai olarak insanlar sorumludur (TÜBİTAK, 2025, s. 7).

Belge kullanım alanları ve yasaklar konusunda da çeşitli ifadelere sahiptir. Bu anlamda rehber, araştırmacıların proje önerilerini hazırlarken literatür taraması, dil ve üslup iyileştirme, kodlama yardımı ve beyin fırtınası gibi alanlarda ÜYZ'den destekleyici olarak faydalanabileceğini belirtmektedir (TÜBİTAK, 2025: 9-10). Ancak burada kritik bir nokta bulunmaktadır. Başvuru sahipleri, ÜYZ kullandıkları durumları proje önerilerinde şeffaf bir şekilde beyan etmek zorundadır. Öte yandan,

değerlendirme süreçlerinin gizliliğini ve güvenliğini korumak adına, hakemlerin ve panelistlerin proje değerlendirmelerinde ÜYZ kullanmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Bu yasak, proje önerilerinin mahremiyetini ve fikri mülkiyet haklarını korumayı amaçlamaktadır (TÜBİTAK, 2025: 18).

Türkiye'deki Akademik Araştırmaların Eğilimi

Türkiye'de eğitim ve yapay zekâ kesişimindeki akademik üretim, son yıllarda belirgin bir artış göstermektedir. Yapılan bibliyometrik ve içerik analizi çalışmaları, bu alandaki yönelimleri net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Akademik üretime bakıldığında yayın sayılarında bir artış gözlemlenmektedir. Eğitimde yapay zekâ konulu lisansüstü tezlerin incelendiği çalışmalarda, özellikle 2022 yılından itibaren araştırma sayısında ciddi bir ivmelenme olduğu görülmektedir. Kaymak, Zorlu ve Zorlu (2025: 146) tarafından yapılan bir çalışmada, 2022 sonrasında eğitimde yapay zekâ alanında yapılan tezlerin sayısının giderek arttığı ve bu artışın ChatGPT gibi genel kullanıma açık yapay zekâ araçlarının yaygınlaşmasıyla paralel olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Yeşilyurt, Dündar ve Demir (2024: 54) tarafından yapılan meta-sentez çalışmasında, 2023 yılında bu alandaki tez sayısında rekor bir artışa ulaşıldığı görülmüştür.

Araştırmalar konu bazında incelendiğinde, en çok çalışılan alanların "Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri", "İngiliz Dili Eğitimi" ve "Eğitim Teknolojileri" olduğu görülmektedir (Kaymak vd., 2025: 147; Tekin, 2023: 387). Özellikle yabancı dil eğitiminde YZ'nin kişiselleştirilmiş geri bildirim sağlama ve pratik yapma imkânı sunması, bu alandaki çalışmaları tetiklemiştir.

Türkiye kaynaklı araştırmalarda yönetsel olarak "tasarım ve geliştirme" odaklı çalışmaların yanı sıra, nicel ve karma yöntemlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir (Akdeniz ve Özdiç, 2021: 917). Araştırmacılar sıklıkla "Zeki Öğretim Sistemleri" (Intelligent Tutoring Systems - ITS), "Yapay Sinir Ağları" ve "Makine Öğrenmesi" gibi teknikleri eğitim ortamlarına uyarlamaya çalışmaktadır (Tekin, 2023: 387). Ancak, çalışmaların büyük çoğunluğunun yüksek lisans düzeyinde kaldığı (%77,89) ve doktora düzeyindeki derinlemesine araştırmaların sayıca daha az olduğu tespit edilmiştir (Üstün, 2024: 103; Yeşilyurt vd., 2024: 56). Bu durum, alanın henüz olgunlaşma evresinde olduğunu göstermektedir.

Türkiye'deki çalışmalara genel olarak bakıldığında farklı disiplinlerde araştırma potansiyelinin yüksek olduğu görülmektedir. Yapay zekâ odaklı çalışmaların yanı sıra, Türkiye'deki akademik literatürde YZ'nin entegre edilebileceği geniş bir veri havuzu bulunmaktadır. Örneğin, gıda güvenliği alanında plastik kaplardan salınan mikroplastiklerin tespiti (Yurtsever vd., 2024: 100), spor bilimlerinde dikkat düzeylerinin incelenmesi (Altun Ekiz, 2024: 4) veya futboldaki şiddet olaylarının analizi (Karuç ve Dinç, 2024: 93) gibi konularda toplanan büyük veriler, gelecekte YZ algoritmalarıyla işlenerek daha derin öngörüler elde edilebilir. Benzer şekilde, matematik eğitiminde sonsuzluk algısı (Durak vd., 2024: 67) veya okul öncesi

eğitimde resmi olmayan liderlik (Yiğit ve Er, 2024: 1572) gibi sosyal bilimler alanındaki nitel veriler de YZ'nin doğal dil işleme kapasitesiyle yeni analiz boyutları kazanabilir.

Paydaşların Gözünden Yapay Zekâ Uygulamaları (Öğrenci, Öğretmen ve Akademisyenler)

Eğitimde dijital dönüşümün başarısı, teknolojinin kullanıcılar tarafından nasıl algılandığına ve kabul edildiğine bağlıdır. Türkiye'deki paydaşlar üzerinde yapılan araştırmalar, bu konuda ilginç profiller ortaya koymaktadır.

Öğrencilerin tutumuna bakıldığında korkuyla fayda arasında çeşitli bakış açıları görülmektedir. Üniversite öğrencileri üzerinde yapılan profil çalışmaları, öğrencilerin yapay zekâyâ karşı tutumlarını üç ana grupta toplamaktadır: "Temkinli Yenilikçiler", "Aktif Faydalanıcılar ve Endişeliler" ve "Pozitif ve İleri Görüşlü Kullanıcılar" (Giray Yakut vd., 2025: 2684). Giray Yakut ve arkadaşlarının (2025: 2675) çalışmasına göre öğrencilerin büyük bir çoğunluğu (%83.9) ders ve ödevlerinde yapay zekadan destek almaktadır. Ancak aynı çalışmada öğrencilerin %63'ünün yapay zekânın hayatlarına olası etkilerinden korktuğu belirlenmiştir (Giray Yakut vd., 2025: 2672).

Öğrenciler YZ'yi bilgiye hızlı erişim ve ödev yapma kolaylığı sağlayan bir dijital partner olarak görse de bu teknolojinin yaratıcılığı köreltmesi ve tembelliğe itmesi konusunda endişe taşımaktadırlar (Kurtoğlu, 2025: 52). Mühendislik fakültesi öğrencilerinin YZ teknolojilerine, işletme veya sosyal bilimlere kıyasla daha yatkın olduğu ve daha sık kullandığı gözlemlenmiştir (Kurtoğlu, 2025: 41).

Öğretmenler ve akademisyenler açısından bakıldığında ise durum farklıdır. Eğitimciler cephesinde bu yeni teknolojinin kullanımının artması durumu karmaşıklığı beraberinde getirmektedir. Öğretmenlerin çoğu yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde faydalı olacağını düşünmekle birlikte, bu konuda yeterli bilgiye sahip olmadıklarını ve eğitime ihtiyaç duyduklarını belirtmektedirler (Yılmaz ve Çakır, 2024: 1607). Öğretmenler, YZ'nin ders planlama ve materyal hazırlama yükünü hafifleteceğini öngörürken, sınıf içindeki insani etkileşimin azalmasından endişe etmektedirler (Yılmaz ve Çakır, 2024: 1608).

Akademisyenler ise YZ araçlarını (özellikle çeviri ve literatür taraması için) kullanmakla birlikte, intihal, telif hakları ve veri mahremiyeti konularında yüksek düzeyde hassasiyet göstermektedirler (Ünal ve Yıldırım, 2024: 135). Ücretli YZ araçlarına erişimdeki ekonomik zorluklar, akademisyenleri ücretsiz ve bazen güvenlik açısından daha riskli araçlara yöneltmektedir (Ünal ve Yıldırım, 2024: 138).

Kamu ve Eğitimde Somut Uygulamalar

Türkiye'de yapay zekâ sadece akademik bir tartışma konusu değil, aynı zamanda kamu hizmetlerinde ve eğitimde fiilen kullanılan bir araçtır. Son yıllarda bu aracın kullanımında ciddi artışlar görülmektedir.

Türkiye'de eğitimde bu yeni teknolojinin kullanımında değişik araçlar devreye girmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı, "MEB Asistan" ve "EBA Asistan" gibi doğal dil işleme teknolojilerini kullanan sanal asistanları devreye almıştır. Bu asistanlar, öğrencilerin, öğretmenlerin ve velilerin sorularını her an yanıtlayarak bürokratik süreçleri hızlandırmakta ve kullanıcı deneyimini iyileştirmektedir (Yalçın, 2024: 197-198). Ayrıca, kodlama eğitimini desteklemek amacıyla EBA platformunda "Blockly", "Mobil Kod" ve "Cody" gibi araçlar sunulmuş; bu araçların öğrencilerin derse yönelik tutumlarını olumlu etkilediği ancak eleştirel düşünme becerileri üzerinde henüz anlamlı bir fark yaratmadığı gözlemlenmiştir (Dağlı ve Korkmaz, 2024: 1513).

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın kütüphanelerde sunduğu "Raunt" ve "Hızlıgo" gibi YZ destekli kişiselleştirilmiş öğrenme platformları da fırsat eşitliğini destekleyen önemli adımlardır (Yalçın, 2024: 199).

Yapay zeka kamunun diğer alanlarında da işlev görmektedir. Eğitim dışındaki alanlarda da YZ, karar destek mekanizması olarak kullanılmaktadır. Hukuk alanında YZ, dava dosyalarının analizi, içtihat taraması ve hukuki belge hazırlama süreçlerinde avukatlara destek olarak risk azaltma ve hızlı karar alma imkânı sunmaktadır (Vakıflı, 2025: 18). Ancak, YZ sistemlerinin hatalı karar verme riskine karşı, özellikle yargı süreçlerinde nihai kararın insan tarafından verilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Ertuş, 2024: 128).

Sağlık ve güvenlik alanında Sağlık Bakanlığı'nın "NeyimVar?" uygulaması ve İçişleri Bakanlığı'nın uyuşturucu ile mücadelede kullandığı "ASENA" yazılımı, YZ'nin büyük veri analizi yeteneğinin kamu güvenliği ve sağlığı için nasıl kullanılabileceğinin somut örnekleridir (Yalçın, 2024: 194).

Maliye alanında "GİBİ" dijital vergi asistanı, mükelleflerin sorularını yanıtlayarak vergi uyumunu artırmayı hedeflemektedir (Yalçın, 2024: 204).

Etik Sorunlar ve Gelecek Vizyonu

Yapay zekânın eğitimde ve kamuda yaygınlaşması, çözülmesi gereken ciddi etik ve yapısal sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu sorunların yapısı ve özneleri giderek artmakta ve sorunların çözümü gittikçe zorlaşmaktadır.

Öğrenci verilerinin toplanması ve işlenmesi (öğrenme analitiği), Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) kapsamında büyük bir hassasiyet gerektirmektedir. YZ algoritmalarının nasıl karar verdiğinin bilinmemesi (kara kutu sorunu), eğitimde hesap verebilirliği zorlaştırmaktadır (Boztepe, 2025: 7). Öğrencilerin kişisel

verilerinin güvenliği ve bu verilerin ticari amaçlarla kullanılma riski, en büyük endişe kaynaklarından biridir (TÜBİTAK, 2025: 16; Boztepe, 2025: 8).

Akademik dürüstlük ve intihal konusu da oldukça önem taşımaktadır. Üretken yapay zekânın ödev ve tez yazımında kullanılması, intihal kavramının yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır. Geleneksel intihal yazılımları, YZ tarafından üretilen özgün metinleri tespit etmekte yetersiz kalabilmektedir (Karakoç Keskin, 2023: 125). Bu durum, öğrencilerin kolaycılığa kaçma ve bilişsel tembellik riskini artırmaktadır (Kurtoglu, 2025: 56).

Eğitim programlarının yerel unsurları ne kadar kapsadığı da YZ ile ilişkilendirilebilecek bir diğer boyuttur. 2018 ve 2024 Fen Bilimleri öğretim programlarının karşılaştırıldığı bir çalışmada, 2024 programında yerellekle ilgili kazanımların korunduğu ancak sayıca azaldığı görülmüştür (Beşoluk vd., 2024: 1664). YZ, yerel verilerin (yerel flora, coğrafi özellikler vb.) eğitim içeriğine entegre edilmesinde ve yer temelli eğitim materyallerinin otomatik üretiminde kullanılarak bu açığı kapatabilir.

Türkiye, Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi ve TÜBİTAK gibi kurumların rehberliği ile dijital dönüşümün yeni dönemine hazırlıklı girmeye çalışmaktadır. Ancak araştırmalar, bu sürecin sadece teknolojik altyapı yatırımıyla değil, aynı zamanda kapsamlı bir yapay zekâ okuryazarlığı eğitimiyle desteklenmesi gerektiğini göstermektedir (Oğan, 2025: 2682).

Gelecek vizyonu; teknolojiyi sadece tüketen değil, onu etik sınırlar içinde yönetebilen, veriyi anlamlandıran ve eleştirel düşünebilen bireyler yetiştirmek üzerine kurulmalıdır. Öğrencilerin kariyer kaygıları ve yapay zekânın meslekleri dönüştürücü etkisi göz önüne alındığında (Taşdelen vd., 2025: 69), eğitim müfredatlarının YZ ile iş birliği yapabilen insan gücünü hedeflemesi kaçınılmazdır. Türkiye'nin yol haritası; etik değerleri koruyan, fırsat eşitliğini gözetken ve insanı merkeze alan bir yapay zekâ ekosistemi inşa etmekten geçmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin eğitimde yapay zekâ ile olan serüveni, sadece teknolojik bir araç sepetinin sınıflara ayrılmasından oluşmamaktadır. Bu süreç ayrıca öğretim felsefesinin, öğrenci-öğretmen rollerinin ve kurumsal yapıların yeniden tanımlandığı köklü bir paradigma değişimini temsil etmektedir. Yapılan incelemeler, Türkiye'nin bu dönüşümün henüz başlarında olduğunu, ancak hem akademik ilgi hem de kurumsal farkındalık düzeyinde güçlü bir potansiyel taşıdığını göstermektedir.

Mevcut duruma göz atıldığında iki farklı hızda ilerleyen bir yapı göze çarpmaktadır. Bir yanda, yapay zekâ araçlarını günlük yaşamlarına ve akademik süreçlerine hızla entegre eden, bu teknolojiyi ödev yapmaktan bilgiye erişime kadar bir dijital asistan olarak benimseyen öğrenci kitlesi bulunmaktadır. Diğer yanda ise, bu hızlı değişime pedagojik ve etik çerçevelerle yetismeye çalışan, teknolojik altyapı

ve mesleki gelişim konusunda desteğe ihtiyaç duyan eğitimciler ve kurumlar yer almaktadır. Öğrencilerin yapay zekâya yönelik tutumlarının genel olarak olumlu olması ve bu teknolojiyi bir fırsat olarak görmeleri sevindirici olsa da kariyerlerinin geleceğine dair duydukları yerini kaybetme endişesi, eğitim sisteminin sadece teknik beceriler değil, aynı zamanda psikolojik dayanıklılık ve adaptasyon yetenekleri kazandırması gerektiğini de ortaya koymaktadır.

Akademik literatürdeki eğilimler, Türkiye'nin bu alandaki bilgi birikiminin hızla arttığını, ancak henüz istenilen derinliğe ulaşmadığını göstermektedir. Çalışmaların büyük çoğunluğunun yüksek lisans düzeyinde yoğunlaşması ve betimsel tarama modelleriyle sınırlı kalması, alanda daha derinlemesine, boylamsal ve deneysel araştırmalara duyulan ihtiyacı belirginleştirmektedir. Özellikle yapay zekânın sadece "ne olduğu" veya "nasıl algılandığı" değil, öğrenme çıktıları üzerindeki uzun vadeli etkilerinin, yerel kültürel kodlarla nasıl etkileşime girdiğinin ve Türkçe dil modellerinin eğitimdeki verimliliğinin araştırılması, ulusal bir strateji için elzemdir.

Kurumsal düzeyde atılan adımlar, özellikle TÜBİTAK'ın yayınladığı etik rehberler ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın dijital asistan uygulamaları, devletin bu süreci regüle etme ve yönlendirme konusundaki kararlılığını yansıtmaktadır. Ancak, sadece merkezi kararlar yeterli değildir. Okulların ve üniversitelerin kendi iç dinamiklerine uygun, esnek ve sürdürülebilir yapay zekâ politikaları geliştirmeleri gerekmektedir. Bu politikalar, intihal ve akademik dürüstlük gibi tehditleri yasakçı bir zihniyetle değil, teknolojiyi etik ve şeffaf bir şekilde kullanmayı teşvik eden bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Veri gizliliği, sadece yasal bir zorunluluk değil, öğrenci mahremiyetinin ve güvenliğinin teminatı olarak görülmeli, kullanılan üçüncü taraf yazılımların kara kutu olmaktan çıkarılıp şeffaf hale getirilmesi için yerli çözümlere öncelik verilmelidir.

Geleceğin eğitim vizyonu, insan odaklı yapay zekâ anlayışı üzerine inşa edilmelidir. Yapay zekâ, öğretmenin yerini alan bir rakip değil, onun üzerindeki idari yükleri alarak (sınav okuma, veri analizi vb.) öğretmenin asıl işlevi olan rehberlik ve mentörlük rollerine odaklanmasını sağlayan bir güç çarpanı olarak konumlandırılmalıdır. Eğitim fakültelerinin müfredatları, öğretmen adaylarını sadece teknolojiyi kullanan değil, onu eleştirel bir gözle değerlendirebilen, algoritmik önyargıları fark edebilen ve yapay zekâ etiğini öğrencilerine aktarabilen bireyler olarak yetiştirecek şekilde güncellenmelidir.

Sonuç olarak Türkiye'nin yol haritası; teknolojiyi ithal eden ve tüketen bir konumdan, kendi eğitsel verisini işleyen, yerli algoritmalarını geliştiren ve bu teknolojiyi toplumsal faydaya dönüştüren bir yapıya evrilmelidir. Bu süreçte başarı; teknolojik altyapının gücü kadar, bu teknolojiyi kullanacak olan insan kaynağının niteliğine, etik değerlere bağlılığına ve eleştirel düşünme becerisine bağlı olacaktır. Yapay zekâ çağında eğitim, bilgiyi depolayan zihinler değil, bilgiyi yapay zekâ ile işleyerek yeni değerler üretebilen, karmaşık problemleri çözebilen ve insani değerleri koruyabilen nesiller yetiştirmekle mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Akdeniz, M. ve Özdiñ, F. (2021). Eğitimde Yapay Zeka Konusunda Türkiye Adresli Çalışmaların İncelenmesi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18(1), 912-932.
- Altun Ekiz, M. (2024). Investigation of The Attention Levels of High School Students Playing Educational Games. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 1-8). Balıkesir.
- Arslan, K. (2020). Eğitimde Yapay Zeka ve Uygulamaları. Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi, 11(1), 71-88.
- Beşoluk, Ş., Demirhan, E., Orhan, U., Mısır, M. E. ve Karahan, H. (2024). 2018 ve 2024 Fen Bilimleri Öğretim Programlarının Yerellik Bağlamında Karşılaştırılması. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 103-111). Balıkesir.
- Boztepe, C. (2025). Eğitimde Yapay Zekâ Uygulamaları: Fırsatlar, Sınırlılıklar ve Etik Tartışmalar. Dumlupınar Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 9(1).
- Bulut, T. (2024). İşletme Fonksiyonlarının Dönüşümünde Yapay Zeka. Bitlis Eren Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(2), 111-123.
- Dağlı, Ş. ve Korkmaz, Ö. (2024). Eba Kodlama Platformunda Yer Alan Kodlama Araçları Kullanılarak Yapılan Öğretimin Öğrencilerin Kodlamaya Dönük Tutumlarına ve Eleştirel Düşünme Becerilerine Etkisi. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 50-58). Balıkesir.
- Durak, Ü., Şahin, H. ve Ergene, Ö. (2024). Sayı Problemleri Çözümlerinde Sonsuzluk Algısının İncelenmesi. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 59-71). Balıkesir.
- Ertaş, S. (2024). Yapay zekâ destekli hukuk yönetimi: Risk azaltma ve hızlı karar alma. R. Şengül ve C. N. Günel (Ed.), Yapay zekâ çağında farklı boyutlarıyla kamu yönetimi içinde (ss. 111-132). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Giray Yakut, S., Kandur Arslan, H. ve Yılmaz Küsen, G. (2025). Yapay zekâyâ bakış: Üniversite öğrencilerinin tutumlarına yönelik bir profil çalışması. Journal of Awareness, 10(1), 2670-2686.
- Güzey, C., Çakır, O., Athar, M. H., Yurdaöz, E. ve Saad, S. (2023). Eğitimde Yapay Zekâ Konusunda Yapılmış Araştırmaların İçerik Analizi. Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi, 5(1), 66-77.
- Karakoç Keskin, E. (2023). Yapay Zekâ Sohbet Robotu ChatGPT ve Türkiye İnternet Gündeminde Oluşturduğu Temalar. Yeni Medya Elektronik Dergisi, 7(2), 114-131.

- Karuç, S. ve Dinç, A. (2024). Medyanın Futbol Sahalarındaki Şiddet Üzerindeki Rolü. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 93-96). Balıkesir.
- Kaymak, A. F., Zorlu, Y. ve Zorlu, F. (2025). Eğitimde Yapay Zekâ Alanında Türkiye’de Yapılan Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 38(Özel Sayı), 141-162.
- Kurtoğlu, M. (2025). Yapay Zekanın Lisans Eğitiminde Kullanımı: Öğrenci Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü.
- Oğan, E. (2025). Üniversite Öğrencilerinin Yapay Zekâ Okuryazarlığı Üzerine Bir Araştırma. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 60(3), 2670-2686.
- Taşdelen, M., Koç, B. ve Güven, A. (2025). Üniversite Öğrencilerinin Eğitim ve Kariyer Süreçlerinde Yapay Zekanın Rolü: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Uygulama. Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Dergisi, 3(1), 50-71.
- Tekin, N. (2023). Eğitimde Yapay Zekâ: Türkiye Kaynaklı Araştırmaların Eğilimleri Üzerine Bir İçerik Analizi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Dergisi, 5(Özel Sayı), 387-411.
- TÜBİTAK. (2025). Destek Süreçlerinde Üretken Yapay Zekânın (ÜYZ) Sorumlu ve Güvenilir Kullanımı Rehberi. Ankara: TÜBİTAK.
- Ünal, C. ve Yıldırım, H. (2024). Türkiye’deki Akademisyenlerin Yapay Zekâ (YZ) Uygulama ve Araçlarını Kullanımları Hakkında Bir Araştırma. Sinop Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 9(1), 128-144.
- Üstün, A. B. (2024). Eğitim Alanında Yapay Zekâ Uygulamaları: Lisansüstü Tezlerin Sistematik İncelemesi. Bilgi ve İletişim Teknolojileri Dergisi, 6(2), 95-112.
- Vakıflı, I. (2025). Bütüncül Çerçeve de Yapay Zeka: Dünyadan ve Türkiye’den Örnekler. İş’te Davranış Dergisi, 10(1), 1-29.
- Yalçın, A. (2024). Türkiye’de Kamu Kurumlarının Toplum İçin Geliştirdiği Yapay Zekâ Uygulamaları. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(2), 185-215.
- Yeşilyurt, S., Dündar, R. ve Demir, R. Z. (2024). Türkiye’de Yapay Zekâ ve Eğitim İlişkisini İnceleyen Lisansüstü Tezlerin Analizi: Bir Meta Sentez Çalışması. Journal of Innovative Research in Social Studies, 7(1), 47-73.
- Yiğit, S. ve Er, E. (2024). Okul Öncesi Eğitim Kurumlarında İnfomal Liderlik. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 119-125). Balıkesir.

- Yılmaz, A. ve Kaleci, D. (2025). Türkiye’de Eğitim Alanında Yapılan Yapay Zekâ Uygulamaları: İçerik Analizi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 12(23), 74-82.
- Yılmaz, N. ve Çakır, R. (2024). Öğretmenlerin Eğitimde Yapay Zeka Kullanımı Farkındalığı. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 82-92). Balıkesir.
- Yurtsever, M., Lökbaş, E., Gülçiçek, H., Dalkıran, S. ve Serat, S. (2024). Gıda Temaslı Plastik Kaplardan Buzdolabında Donma-Çözülme Döngüsü Sırasında Mikroplastik Salımı, Riskler ve Farkındalık. ERPA International Congresses on Education 2024 Proceedings (s. 97-102). Balıkesir.

BÖLÜM 77

Kamu Çalışanı Hekimlere İlave Emekli Aylığı Bağlanması

Özkan Bilgili¹

¹ Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İİBF/İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü ,
ORCID:0000-0002-1700-1427

I-GİRİŞ

Diğer çalışanlar gibi hekim ve diş hekimleri de çalışmalarının farklı iş ilişkileri dayanmasının doğal sonucu olarak farklı statülerde sigortalı sayılmaktadır. İş sözleşmesi ile çalışanlar 4/a, kendi adına ve hesabına bağımsız olarak çalışanlar 4/b, basit olarak kamu idarelerinde memur kadrolarında çalışanlar da 4/c statüsünde sigortalı kabul edilmektedir. 5510 sayılı Kanuna göre kamu idarelerindeki kadro ve pozisyonlarda sürekli çalışan hekimler gibi 5434 sayılı Kanuna göre çalışan hekimler de 4/c kapsamında sigortalı sayılmaktadır.

5434 ve 5510 sayılı Kanunlar uyarınca 4/c statüsünün gerektirdiği koşullarda aylık bağlanan hekim ve diş hekimlerine, aldıkları emekli aylıkları ile birlikte ilave ödeme adı altında bir ödeme yapılmaktadır. Bu ödeme vergi gelirleriyle Hazine tarafından karşılanmaktadır. Sigortalılık statüsü 4/a ve 4/b olan hekim ve diş hekimi emeklilerinin aleyhine olan bu düzenleme, kendi içinde de farklılıklar taşımaktadır. Bu ilave ödeme, makam tazminatı almaya hak kazanmamış hekim ve diş hekimi emeklilerine ve bunların hak sahiplerine yapılmaktadır.

Çalışmamızda kamuda çalışan ve 4/c statüsünde sigortalı olarak emekliye ayrılan hekim ve diş hekimlerini ilave aylık/ilave ödeme bahsi üzerinde durulmuş, hak etme koşulları, miktarı ve finansman kaynakları açıklanmaya çalışılmıştır. Emekli aylığı alan ve ilave ödemededen yararlanamayan hekimlerin, aylıklarını kestirip yeniden kamuda çalışmasının bu ödemededen yararlanmayı mümkün kılıp kılmadığı ise örnekler yardımı ile tartışılmıştır.

II-KAMU ÇALIŞANI HEKİMLERİN SİGORTALILIK STATÜSÜ

5510 sayılı Kanun uygulamasında üç tür sigortalılık statüsü bulunmaktadır (Güzel, vd, 2020: 79-108; Tuncay ve Ekmekçi, 2019: 301-329; Sözer, 2019: 69-95). Birincisi, 5510 sayılı Kanunun 4.maddesi birinci fıkrasının (a) bendi uyarınca iş sözleşmesi ile çalışanlar ve 4.maddenin ikinci fıkrasına göre bu kapsamda sigortalı kabul edilenler 4/a statüsünde sigortalı sayılmaktadır. Buna göre iş sözleşmesi ile çalışmasalar bile işçi sendikaları ve konfederasyonları ile sendika şubelerinin başkanlıkları ve yönetim kurullarına seçilenler; bir veya birden fazla işveren tarafından çalıştırılan; film, tiyatro, sahne, gösteri, ses ve saz sanatçıları ile müzik, resim, heykel, dekoratif ve benzeri diğer uğraşları içine alan bütün güzel sanat kollarında çalışanlar ile düşünürler ve yazarlar; müteakabiliyet esasına dayalı olarak uluslararası sosyal güvenlik sözleşmesi yapılmış ülke uyruğunda olanlar hariç olmak üzere, yabancı uyruklu kişilerden hizmet akdi ile çalışanlar; 4081 sayılı Çiftçi Mallarının Korunması Hakkında Kanuna göre çalıştırılanlar; 1593 sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanununda belirtilen umumî kadınlar; Milli Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen kurslarda usta öğretici olarak çalıştırılanlar, kamu idarelerinde ders ücreti karşılığı görev verilenler ile 657 sayılı Devlet Memurları Kanununun 4. maddesinin (B) bendi kapsamında çalıştırılanlar ve Türkiye İş Kurumu tarafından

düzenlenen Toplum Yararına Çalışma Programlarından yararlananlar da 4/a statüsünde sigortalı sayılmaktadır.

İkincisi, 5510 sayılı Kanunun 4.maddesi birinci fıkrasının (b) bendi gereğince köy ve mahalle muhtarları, hizmet akdine bağlı olmaksızın kendi adına ve hesabına bağımsız çalışanlar ile 4.maddenin üçüncü fıkrasına göre bu kapsamda sigortalı kabul edilenler 4/b statüsünde sigortalı sayılmaktadır. Gerçekten de 6132 sayılı At Yarışları Hakkında Kanuna tabi jokey ve antrenörler de 4/b kapsamındadır. Öte yandan 5510 sayılı Kanunun ek 10.maddesine göre, şirket ortağı olan veya mesleğini serbest olarak icra eden hekimler ile tıpta uzmanlık mevzuatına göre uzman olan kişiler, özel hukuk kişileri ve/veya vakıf üniversitelerine ait sağlık kurum ve kuruluşları bünyesinde hizmet vermeleri hâlinde sözleşmelerinde (hizmet alım sözleşmesi) aksine bir hüküm bulunmadıkça 4/b kapsamında sigortalı sayılmaktadır (Bilgili, 2021). Ancak, Sağlık Bakanlığı yönetmeliklerinde, hekimler dahil sağlık personelinin özel hastane kadrosunda veya muayenehane hariç ayakta teşhis ve tedavi yapılan özel sağlık kuruluşu kadrosunda sözleşme ile 4/a kapsamında sigortalı olarak çalışacağı hüküm altına alınmıştır (ÖHY/15-2; ATTY/15-2.a). Normlar hiyerarşisi uyarınca 5510 sayılı Kanunun ek 10.maddesinin uygulama önceliği olduğu tartışmasızdır.

Üçüncüsü ise kamu idarelerinde; 4/a kapsamında olmayanlardan, kadro ve pozisyonlarda sürekli olarak çalışanlar, 4/a ve 4/b kapsamında olmayanlardan, sözleşmeli olarak çalışıp ilgili kanunlarında 4/a kapsamına girenler gibi sigortalı olması öngörülmemiş olanlar ile açıktan vekil atananlar ve 5510 sayılı Kanunun 4.maddesi dördüncü fıkrasına göre bu kapsamda sigortalı kabul edilenler 4/c statüsünde sigortalı sayılmaktadır. Buna göre, seçimle veya atama yoluyla kamu idarelerinde göreve gelenlerden, bu görevleri sebebiyle kendilerine ilgili kanunlarında Devlet memurları gibi emeklilik hakkı tanınmış olanlardan hizmet akdi ile çalışmayanlar; Başbakan, Cumhurbaşkanı yardımcıları, bakanlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, belediye başkanları, il encümeninin seçimle gelen üyeleri; 4/c kapsamında iken, bu kapsamdaki kişilerin kurduğu sendikalar ve konfederasyonları ile sendika şubelerinin başkanlıkları ve yönetim kurullarına seçilenlerden aylıksız izne ayrılanlar; askeri öğrenciler ve polislik öğrencileri de 4/c kapsamındadır.

5510 sayılı Kanunun geçici 4.maddesi gereğince dördüncü fıkrasına göre, 5510 sayılı Kanunda aksine bir hüküm bulunmadığı takdirde; iştirakçi iken, 5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği 2008 Ekim ayı başı itibarıyla 4/c kapsamına alınanlar, 5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce 5434 sayılı Kanun hükümlerine tabi olarak çalışmış olup 4/c kapsamında yeniden çalışmaya başlayanlar ile bunların dul ve yetimleri hakkında 5510 sayılı Kanunla yürürlükten kaldırılan hükümleri de dahil 5434 sayılı Emekli Sandığı Kanunu hükümlerine göre işlem yapılır. Yani, 2008 Ekim ayı başından önce 5434 sayılı Kanun kapsamında olanlar hakkında 2008 Ekim ayı başından sonra da 5434 sayılı Kanun hükümleri uygulanacak ve 4/c statüsünde sigortalı sayılacaklardır. Kamuda kadrolu veya 4924 sayılı Kanuna göre sözleşmeli

olarak çalışan hekimler hakkında da 5434 veya 5510 sayılı Kanun hükümleri uygulanmaktadır.

III-SİGORTALILIK STATÜSÜNE BAĞLI EMEKLİ AYLIĞI

Hekimler de diğer çalışanlar gibi sigortalılık statülerinin gerektirdiği koşullarda emekli aylığına hak kazanırlar. Çalışma hayatının tamamında aynı statüde sigortalı olanların aylık bağlanması işlemleri de bulundukları statü için gerekli yasal koşullara göre yerine getirilir. Ancak, çalışma hayatında birden fazla statüde sigortalılığı bulunanların hangi koşullarda aylığa hak kazanacağını tespitinde farklı kanun hükümleri geçerlidir. Bütün bu durumlarda hekimler de 4/a, 4/b ve 4/c statüsünün gerektirdiği koşullarda aylığa hak kazanacaklardır.

İlk defa 5510 sayılı Kanun uyarınca sigortalı sayılanlardan birden fazla statüde sigortalılık halleri bulunanların yaşlılık aylıklarının bağlanmasında en fazla sigortalılığın geçtiği sigortalılık statüsü dikkate alınacaktır. Gerçekten de 5510 sayılı Kanunun 53.maddesi altıncı fıkrasına göre; 5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren ilk defa sigortalı sayılanlardan 4/a, 4/b ve 4/c statülerinden birden fazlasına tabi olarak çalışmış olanların yaşlılık aylığı bağlanma taleplerinde, en fazla sigortalılığın geçtiği sigortalılık hali, hizmet sürelerinin eşit olması ile malûllük ve ölüm halleri ile yaş haddinden re'sen emekli olma, süresi kanunla belirlenen vazifelere atanma veya seçilme ve bağlı oldukları sigortalılık halinin kanunla değiştirilmesi durumunda ise son sigortalılık hali esas alınmaktadır.

5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce ilk defa sigortalı olanların 2008/Ekim ayı başından sonraki aylık bağlanma taleplerinde ise birden fazla statüde sigortalılık bulunması durumunda mülga 2829 sayılı kanun hükümleri uygulanmaktadır. 5510 sayılı Kanunun geçici 2.maddesi yedinci fıkrasına göre; 5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce sigortalı veya iştirakçi olup, 5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonra aylık talebinde bulunanlardan, farklı sosyal güvenlik kurumlarına ya da 5510 sayılı Kanunda belirtilen sigortalılık hallerinden birden fazlasına tabi olanlara aylık bağlanmasına esas alınacak kanun, 5510 sayılı Kanunla mülga 2829 sayılı Kanun hükümlerine göre tespit olunmaktadır. Ancak, bunlardan 5510 sayılı Kanunun geçici 4.maddesi kapsamına girmeyenlere 5434 sayılı Kanun hükümleri uygulanmaz. 5510 sayılı Kanuna tabi hizmetlerle 506 sayılı Kanunun geçici 20. maddesine tabi sandıklarda geçen hizmetlerin birleştirilmesinde de mülga 2829 sayılı Kanun hükümleri uygulanır.

Mülga 2829 sayılı Kanunun 8.maddesine göre birleştirilmiş hizmet süreleri toplamı üzerinden, ilgililere; son yedi yıllık fiili hizmet süresi içinde fiili hizmet süresi fazla olan kurumca, hizmet sürelerinin eşit olması halinde ise eşit hizmet sürelerinden sonuncusunun tabi olduğu kurumca, kendi mevzuatına göre aylık bağlanır ve ödenir. Dolayısıyla 5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten önce ilk defa sigortalı olanların 2008/Ekim ayı başından sonraki aylık bağlanma taleplerinde ise birden fazla statüde sigortalılık bulunması durumunda son yedi yıllık

fiili hizmet süresi içinde fiili hizmet süresi fazla olan sigortalılık statüsü, hizmet sürelerinin eşit olması halinde ise eşit hizmet sürelerinden sonuncusunun tabi olduğu sigortalılık statüsü esas alınarak aylık bağlanmaktadır. Ancak, malullük, ölüm, 5434 sayılı Kanuna göre yaş haddinden re'sen emekli olma, süresi kanunla belirlenen vazifelere atanma veya seçilme ve bağlı oldukları kurumun kanunla değiştirilmesi hallerinde ilgililere hizmet sürelerinden/sigortalılık statülerinden sonuncusunun gerektirdiği koşullarda aylık bağlanacaktır.

IV-FİNANSMAN KAYNAKLARINA GÖRE İLAVE EMEKLİ AYLIĞI

Kamuda çalışan ve 4/c statüsünde sigortalı sayılan hekimlere sosyal güvenlik mevzuatı uyarınca bağlanan aylığına ek olarak “ilave emekli aylığı” adıyla bir ödeme daha yapılmaktadır. Belirtelim ki, ilave sigorta primine dayalı ilave aylık ödemesi uygulaması sonlandırılmış, onun yerine vergi gelirleri ile karşılanan ilave ödeme uygulaması başlatılmıştır.

İlave sigorta primi ve ilave aylık uygulaması, kamuoyunda “tam gün yasası” olarak bilinen 21/01/2010 tarih ve 5947 sayılı Kanun ile başlamıştır. 5947 sayılı Kanunun 2.maddesi ile eklenen 209 sayılı Sağlık Bakanlığına Bağlı Sağlık Kurumları ile Esenlendirme (Rehabilitasyon) Tesislerine Verilecek Döner Sermaye Hakkında Kanunun ek 3.maddesiyle Sağlık Bakanlığı hekimlerine her ay herhangi bir katkıya bağlı olmaksızın, başlangıçta döner sermaye gelirlerinden, daha sonra ise merkezi yönetim bütçesinden ek ödeme yapılacağı, bu ödemeye hak kazanılmasında ve ödenmesinde aylıklara ilişkin hükümlerin uygulanacağı kararlaştırılmıştır. 5947 sayılı Kanunun 14.maddesiyle eklenen 5510 sayılı Kanunun ek 3.maddesiyle de, 01/09/2010 tarihinden geçerli olmak üzere Sağlık Bakanlığında çalışan ve 4/c statüsünde sigortalı sayılan hekimlerden sözkonusu ek ödeme tutarı üzerinden malullük, yaşlılık ve ölüm sigortasıyla sınırlı olacak şekilde ilave olarak sigorta primi alınması hüküm altına alınmıştır. Bu şekilde ilave prim ödemesinde bulunanlardan malullük, yaşlılık, vazife malullüğü veya emeklilik aylığı ya da sürekli tam iş göremezlik geliri bağlanmasına hak kazananlara da “ilave aylık ödenmesi” yapılması kararlaştırılmıştır.

Ancak, 7146 sayılı Kanunun 12.maddesi ile ek 5510 sayılı Kanunun ek 3.maddesi 01/01/2019 tarihinden geçerli olmak üzere yürürlükten kaldırılmış, ilave sigorta primi ve prime dayalı aylık ödemesi uygulamasına son verilmiştir. Bunun yerine, 7146 sayılı Kanunun 4.maddesiyle eklenen 5434 sayılı Kanunun ek 84.maddesiyle, 4/c statüsünde sigortalı olan hekimlerden emeklilik, adi malullük veya vazife malullüğü aylığı bağlanmış olanlara her ay emekli aylıklarıyla birlikte “ilave ödeme” yapılması kararlaştırılmıştır. Hekim emekli aylıklarına ek olarak yapılan “ilave ödemeler” vergi gelirleriyle Hazine tarafından finanse edilmektedir.

IV.1- Finansmanın Sigorta Primleri İle Sağlanması

IV.1.1- Döner Sermaye Sabit Ödemesi / Ek Ödeme ve İlave Sigorta Primi

İlave sigorta primi uygulaması kamuoyunda “tam gün yasası” olarak bilinen 21/01/2010 tarih ve 5947 sayılı Kanun ile başlamıştır. 5947 sayılı Kanunun 2.maddesi ile eklenen 209 sayılı Kanunun ek 3.maddesine göre, Sağlık Bakanlığı ve bağlı kuruluşlarının kadro ve pozisyonlarına (döner sermaye dâhil) atanan ve döner sermaye gelirlerinden ek ödeme alan eğitim görevlilerine en yüksek Devlet memuru aylığının (ek gösterge dâhil) % 410’u, uzman tabip, tıpta uzmanlık mevzuatına göre uzman olanlar ile uzman dış tabiplerine % 335’i ve pratisyen tabip ve dış tabiplerine ise % 265’i oranında, her ay herhangi bir katkıya bağlı olmaksızın merkezi yönetim bütçesinden ek ödeme yapılır². İl sağlık müdürlüğünün ve hastanelerin sözleşmeli pozisyonlarında istihdam edilen tabipler ile Sağlık Bakanlığı veya bağlı kuruluşlarının kadrosunda tıpta ve dış hekimliğinde uzmanlık mevzuatına göre diğer kamu kurum ve kuruluşlarında uzmanlık eğitimi veya yan dal uzmanlık eğitimi yaptırılanlar için de bu hüküm uygulanır. Bu ödemeye hak kazanılmasında ve ödenmesinde aylıklara ilişkin hükümler uygulanır.

İşte bu madde kapsamında tabip ve dış tabiplerine katkılarına bağlı olmaksızın her ayın 15’inde, başlangıçta döner sermaye kaynaklarından peşin olarak yapılan ödemeye Döner Sermaye Sabit Ödemesi denilirken, 2022/Haziran ayı itibariyle de merkezi yönetim bütçesinden finanse edilen ödemeye Ek Ödeme denilmektedir. Anlaşıldığı üzere, ek ödeme hekime her ay maaş ile birlikte peşin ödenmekte, aylıklara ilişkin hükümlere tabi olduğu için de kapsamda olanların fiilen çalışmadıkları izinli veya raporlu olmaları durumunda bile ödenmeye devam edilmektedir.

5947 sayılı Kanunun 14.maddesiyle eklenen 5510 sayılı Kanunun ek 3.maddesiyle de, 01/09/2010 tarihinden geçerli olmak üzere Sağlık Bakanlığında çalışan ve 4/c statüsünde sigortalı sayılan hekimlerden sözkonusu ek ödeme tutarı üzerinden malullük, yaşlılık ve ölüm sigortasıyla sınırlı olacak şekilde ilave olarak sigorta primi alınması hüküm altına alınmıştır. 7146 sayılı Kanunun 12.maddesi ile eklenen 5510 sayılı Kanunun ek 3.maddesi 01/01/2019 tarihinden geçerli olmak üzere yürürlükten kaldırılmış ve ilave sigorta primi uygulamasına son verilmiştir. 7146 sayılı Kanunun 13.maddesi ile ek 5510 sayılı Kanunun geçici 77.maddesi uyarınca da 01/01/2019 tarihine kadar mülga ek 3.madde hükümlerine göre ödenen ilave sigorta primleri hakkında mülga ek 3.madde hükümlerine göre işlem yapılacağı

² Belirtelim ki, 16/06/2022 tarihli ve 7411 sayılı Kanunun 4.maddesiyle 209 sayılı Kanunun ek 3.maddesi birinci fıkrasının birinci cümlesinde yer alan “döner sermaye gelirlerinden ek ödeme yapılı” ibaresi “merkezî yönetim bütçesinden ek ödeme yapılı” şeklinde değiştirilmiştir.

kararlaştırılmıştır. Yani denen ilave sigorta primleri daha sonra geri talep edilememiştir.

İlave sigorta primi ödemesi uygulaması yaklaşık 8 yıl sürmüş, son verilince de ödemelerin geri talep edilmesi sözkonusu olmamıştır. Uygulama süresince döner sermaye gelirlerinden ek ödeme alan ve aynı zamanda 4/c kapsamında sigortalı bulunanlardan; tabip ve diş tabipleri ile tıpta uzmanlık mevzuatına göre uzman olanlar, sigorta priminin işveren payı dahil tamamını kendileri ödemek kaydıyla, 209 sayılı Kanunun ek 3.maddesine göre kendilerine ödenen tutar üzerinden malullük, yaşlılık ve ölüm sigortasıyla sınırlı olacak şekilde ilave olarak sigorta primine tabi tutulmuştur. Ancak, bu şekilde ilave olarak sigorta primine tabi tutulacak kazancın tutarı, bu haktan yararlanacakların tamamı açısından 5510 sayılı Kanunun 80.maddesinin üçüncü fıkrasına göre belirlenecek sigorta primine esas kazanç toplamı ile 82 .maddenin birinci fıkrasında belirtilen sigorta primine esas kazanç st sınırı arasındaki farkı geçememiştir (5510/ek 3-1).

Hekim ve diş hekimlerine yapılan ek ödeme tutarı, personelin “İlave Prime Esas Kazanç Tutarı” olarak belirlenmek suretiyle, bu tutar üzerinden 5510 sayılı Kanunun ek 3. maddesine istinaden %9 ve %11 Malullük, Yaşlılık ve lm Sigortaları Primi olmak üzere toplam %20 oranında ilave sigorta primine tabi tutulmuştur. Yani ilave sigorta primi kesintisi, sadece 209 sayılı Kanunun ek 3.maddesine göre verilecek döner sermaye sabit ödemesi üzerinden hesaplanmıştır. Buna göre, ilave olarak sigorta primine tabi tutulacak kazanç tutarı, bu haktan yararlanacak personelin emekli kesenekleri ile primlerinin hesaplanması yönünden 5434 sayılı Kanun veya 5510 sayılı Kanun hükümlerine tabi olup olmadığın bakılmaksızın 80.maddeye göre tespit edilen prime esas kazanç tutarı (demeye esas aylık bilgilerine göre) ile sigorta primine esas kazanç st sınırı (asgari ücretin 6,5 katı) arasındaki farktan fazla olmamıştır. Yani, döner sermaye sabit ödemesinin sigorta primine esas kazanç st sınırını aşan kısmından ilave sigorta primi alınmamıştır.

İlave sigorta primi kesilmesine ise 209 sayılı Kanunun ek 3.maddesine göre ek ödeme verilen ilk aybaşında başlanmıştır. Bu şekilde ilave sigorta primi alınacakların sigorta primleri için ayrı bir bildirge düzenlenmesi, bu bildirgelerin verilme ve primlerin ödeme zamanının tespitinde genel hükümlere uygun olarak işlem tesis edilmesi hüküm altına alınmıştır (5510/ek 3-6). Öte yandan, malullük, yaşlılık ve ölüm sigortası için ilave sigorta primi ödenen süreler, prim ödeme gün sayısı, sigortalılık süresi ve prime esas kazanç hesabına dahil edilmemiştir (5510/ek 3-7).

4/c kapsamında sigortalı bulunanlardan; tabip ve diş tabipleri ile tıpta uzmanlık mevzuatına göre uzman olanlar, sigorta priminin işveren payı dahil tamamını kendileri ödemek kaydıyla, 209 sayılı Kanunun ek 3.maddesine göre kendilerine ödenen tutar üzerinden malullük, yaşlılık ve ölüm sigortasıyla sınırlı olacak şekilde ilave olarak sigorta primleri Sağlık Kurumları Döner Sermaye Saymanlıklarına bağlı

Döner Sermaye İşletmeleri tarafından tahakkuk ettirilerek internet ortamında bildirgesinin verilmesini müteakip yasal süresi içerisinde Kurum adına prim tahsilatı yapan banka şubelerine bildirge numaraları ile ilişkilendirilmek suretiyle on-line ödeme gerçekleştirilmiştir. Belirtelim ki, ilave sigorta primine ait bildirimler, Sağlık Kurumunun Genel Bütçesinden maaş ödenen personeli ile Sağlık Kurumları Döner Sermaye Saymanlığının Maliye Bakanlığı personeli yönünden açılan işyeri dosyaları üzerinden değil, Sağlık Kurumları Döner Sermaye Saymanlıklarına bağlı Döner Sermaye İşletmeleri'ne ait işyeri sicil numaraları üzerinden yapılmıştır.

IV.1.2- İlave Aylık Ödemesi

İlave prim ödemesinde bulunanlardan malullük, yaşlılık, vazife malullüğü veya emeklilik aylığı ya da sürekli tam iş göremezlik geliri bağlanmasına hak kazananlara; ilave olarak ödedikleri her yıla ait sigorta prim matrahının, kazancın ait olduğu yıldan itibaren söz konusu aylık veya geliri talep ettiği tarihe kadar geçen yıllar için her yıl gerçekleşen güncelleme katsayısı ile güncellenerek bulunan kazançlar toplamının, ilave prim ödedikleri gün sayısına bölünmesi sonucu bulunacak ortalama günlük kazancın otuz katının, ilave prim ödedikleri gün sayısının her 360 günü için % 2'si oranında bulunacak tutarda **ilave aylık ödenmesi** kararlaştırılmıştır. Sigortalının ölmesi halinde ise, bu çerçevede hesaplanacak ilave aylık, 5510 sayılı Kanunun geçici 4.madde kapsamında bulunan sigortalıların (5434 sayılı Kanuna tabi olanlar) aylığa müstahak dul ve yetimleri için geçici 4.madde hükümlerine, diğer sigortalıların (5510 sayılı Kanuna tabi olanların) hak sahipleri için ise 5510 sayılı Kanunun 34 ve 54. madde hükümlerine göre ödeneceği, bu şekilde ilave aylık alan kız çocuğunun 37.madde uyarınca evlenme ödeneğine hak kazanması durumunda, aynı madde hükümleri çerçevesinde ilave evlenme ödeneği ödeneceği, hüküm altına alınmıştır (5510/ek 3-2).

Kamuda çalışan hekimler için ilave emekli aylığı uygulaması başlangıçta ilave sigorta primine dayalı olarak tasarlanmıştır. Uygulama sigorta primlerinin toplanması ile başlamış, ancak daha ilave aylık ödenmesine başlanmadan sonlandırılmıştır. 7146 sayılı Kanunun 12.maddesi ile ek 5510 sayılı Kanunun ek 3.maddesinin 01/01/2019 tarihinden geçerli olmak üzere yürürlükten kaldırılmasına ilave aylık ödemesi uygulaması da sona ermiştir.

IV.2-Vergi Gelirleri İle Finansmanı Sağlanan İlave Ödeme

İlave sigorta primine dayalı ilave aylık ödemesi uygulamasına 01/01/2019 tarihinde son verilince, yerine, 7146 sayılı Kanunun 4.maddesiyle ek 5434 sayılı Kanunun ek 84.maddesi uyarınca, 5434 sayılı Kanuna göre 4/c statüsünde sigortalı olan hekim ve dış hekimlerinden emeklilik, adi malullük veya vazife malullüğü aylığı bağlanmış olanlara 01/01/2019 tarihinden geçerli olmak üzere her ay emekli aylıklarıyla birlikte “ilave ödeme” yapılması kararlaştırılmıştır. 7146 sayılı Kanunun 4.maddesi gerekçesinde ise; “*tabip ve dış hekimi emeklilerinin emekli aylıkları, aldıkları eğitimlerle ve yürüttükleri hizmetle mütenasip olmaktan çok uzaktır ve*

muadillerinin çok gerisindedir. Örneğin, öğretim üyesi, hâkim, subay gibi meslek mensuplarının emekli aylıklarının yaklaşık yarısı kadar emekli aylığı almaktadırlar. Bu sebeplerle tabip ve diş hekimi emeklilerine, emekli aylıklarına ilaveten ek bir ödeme yapılması öngörülmektedir” denilmiştir (Kanun Teklifi, 2018).

Yapılan düzenleme kapsamına başlangıçta sadece 5434 sayılı Kanuna tabi hekim ve diş hekimleri dahil edilmişken, 16/06/2022 tarihli 7411 sayılı Kanun ile 5510 sayılı Kanuna tabi 4/c statüsündeki hekim ve diş hekimleri de dahil edilmiştir. İlave ödeme hesaplamasında esas alınan gösterge rakamları da 2022 yılında yükseltilmiştir*. 5434 sayılı Kanuna göre tabip veya diş tabibi kadro ve pozisyonları esas alınarak emekli, adi malullük veya vazife malullüğü aylığı bağlanmış olup, aylıklarıyla birlikte makam tazminatı ödenmesine hak kazanamamış olan tabip ve diş tabiplerinden ilgili mevzuatına göre uzman olanlara (26.000) gösterge rakamının, uzman olmayanlara (20.000) gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak tutarda her ay emekli aylıklarıyla birlikte **ilave ödeme** yapılır (5434/ek 84-1).

Kapsamdaki 4/c statüsünde sigortalı olarak hekim ve diş hekimi pozisyonları esas alınıp emekli, adi malullük veya vazife malullüğü bağlanmış olanlara ilave ödeme yapılabilmesi için aylıklarıyla birlikte makam tazminatı ödenmesine hak kazanamamış olması gerekmektedir. Örneğin, kamuda doçentlik, profesörlük, daire başkanlığı, genel müdürlük gibi görevlerde en az 2 yıl bulunmuş ve hekim veya diş hekimi olarak emekli aylığı bağlanmış bir kişiye makam tazminatı ödemesi yapılacağından, bu kişi ilave ödeme uygulamasından yararlanamayacaktır. Zira, 5434 sayılı Kanunun mülga ek 68. maddesi uyarınca makam tazminatı ödenmesini gerektiren görevlerde toplam 2 yıl bulunduktan sonra emekliye ayrılanlara, aylıklarına ek olarak makam tazminatı ödenmektedir.

İlave ödeme yapılmasına ilişkin hükümler sadece 5434 sayılı Kanuna göre değil 5510 sayılı Kanuna göre 4/c kapsamındaki sigortalılar hakkında da uygulanmaktadır (5434/ek 84-7). Sözü edilen ilave ödemeden 4/a ve 4/b statüsünde yaşlılık aylığı bağlanmış olan hekim ve diş hekimleri yararlanamamaktadır. Bu şekilde yapılacak olan ilave ödeme, ölen sigortalıların 5434 sayılı Kanunun mülga 67. maddesinde belirtilen aylığa müstahak dul ve yetimlerine mülga 68.maddede belirtilen oranlar üzerinden ödenir. Yapılacak ilave ödeme tutarları, ödemeyi izleyen iki ay içinde faturası karşılığında Hazine'den tahsil edilir (5434/ek 84-3).

İlave ödemeden yararlanacaklardan, sosyal güvenlik destek primi ödemek suretiyle çalışanlar dâhil herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna tabi olarak çalışanların ilave ödemeleri, çalışmaya başladıkları tarihi takip eden ay başından itibaren kesilir. Bu ödemeden yararlanma şartlarını kaybedenler en geç bir ay içinde

* 16/06/2022 tarihli ve 7411 sayılı Kanunun 2.maddesiyle 5434 sayılı Kanunun birinci fıkrasında yer alan “(17.000)” ibaresi “(26.000)” şeklinde, “(13.000)” ibaresi “(20.000)” şeklinde değiştirilmiştir.

durumu Sosyal Güvenlik Kurumuna bildirmekle yükümlüdürler. Zamanında bildirimde bulunmayanlara yapılan ödemeler kanuni faiziyle birlikte geri alınır. Bu şekilde ilave ödemeleri kesilenlerin, çalışmalarının sona erdiği tarih yazılı istek tarihi kabul edilerek ilave ödemeleri, çalışmalarının sona erdiği tarihi takip eden ay başından itibaren yeniden ödenmeye başlanır. Bu hükümler 5510 sayılı Kanunun 4/c kapsamındaki sigortalıların hak sahipleri hakkında da uygulanır (5434/ek 84-7). Anlaşılabileceği üzere ilave ödeme hakkından yararlanılabilmesi hen 4/c statüsünde emekli aylığı bağlanan hekim ve diş hekimlerinin hen de bunların hak sahiplerinin hiçbir surette çalışmamalarına bağlıdır.

V-EMEKLİ AYLIĞINI KESTİRİP KAMUDA ÇALIŞAN HEKİMLERE AYLIK BAĞLANMASI

Esasen yaşlılık aylığı alanların kamu kurumları kadrolarına açıktan atanmaları bazı istisnalar hariç kanun ile yasaklanmıştır. 5335 sayılı Kanunun 30.maddesi birinci fıkrasına göre, Cumhurbaşkanı tarafından atanan veya görevlendirilenler, Türkiye Büyük Millet Meclisince yapılan seçimler sonucunda görev verilenler ile yükseköğretim kurumlarının öğretim üyeliklerine ve “**Sağlık Bakanlığının tabip ve uzman tabip kadrolarına**” yapılacak atamalar hariç olmak üzere, herhangi bir sosyal güvenlik kurumundan **emeklilik veya yaşlılık aylığı alanlar**, genel bütçeye dahil dairelerin, katma bütçeli idarelerin, döner sermayelerin, kefalet sandıklarının, sosyal güvenlik kurumlarının ve bütçeden yardım alan kuruluşların kadrolarına açıktan atanamazlar. Diğer kanunların bu üzenlemeye aykırı hükümleri uygulanmaz. Görüldüğü üzere yaşlılık veya emeklilik aylığı alan hekimler, yükseköğretim kurumlarının öğretim üyeliklerine ve Sağlık Bakanlığının tabip ve uzman tabip kadrolarına açıktan atanabilmektedir. Emekli hekimlerin Sağlık Bakanlığının tabip ve uzman tabip kadrolarına açıktan atanabilmeleri, 30/01/2010 tarihinden geçerli olmak üzere 5947 sayılı Kanunun 18.maddesiyle 5335 sayılı Kanunun 30.maddesi birinci fıkrasına eklenen sözkonusu ibareyle mümkün hale gelmiştir.

Ancak, emekli aylığı alan hekimler, 5335 sayılı Kanunun 30.maddesi dördüncü fıkrasında yeralan istisnalardan yararlananlar arasında sayılmadıklarından, hem emekli aylığını alıp hem de açıktan atanarak Sağlık Bakanlığı ve bağlı kuruluşlarında çalışamazlar. Gerçekten de hekimler dahil herhangi bir sosyal güvenlik kurumundan emeklilik veya yaşlılık aylığı alanlar bu aylıkları kesilmeksizin; genel bütçeye dahil daireler, katma bütçeli idareler, döner sermayeler, fonlar, belediyeler, il özel idareleri, belediyeler ve il özel idareleri tarafından kurulan birlik ve işletmeler, sosyal güvenlik kurumları, bütçeden yardım alan kuruluşlar ile özel kanunla kurulmuş diğer kamu kurum, kurul, üst kurul ve kuruluşları, kamu iktisadi teşebbüsleri ve bunların bağlı ortaklıkları ile müessese ve işletmelerinde ve sermayesinin %50'sinden fazlası kamuya ait olan diğer ortaklıklarda herhangi bir kadro, pozisyon veya görevde çalıştırılmaz ve görev yapamazlar (5335/30-2). Dolayısıyla emeklilik veya yaşlılık aylığı alan hekimlerin, aylıkları kesilmeksizin sosyal güvenlik destek primi ödemek suretiyle bile Sağlık Bakanlığı ve bağlı kuruluşlarında çalışmaları mümkün değildir.

Haklarında 5434 ve 5510 sayılı Kanun hükümleri uygulanmakla 4/c statüsünde sigortalı sayılan tabip ve diş tabiplerine her ay emekli aylıklarıyla birlikte **ilave ödeme** yapılıyor olması, 4/a veya 4/b sigortalılık statüsünün gerektirdiği koşullarda yaşlılık aylığı bağlanan hekim ve diş hekimlerinin de 5434 sayılı Kanunun ek 84.maddesinde düzenlenen ilave ödemedan yararlanabilmek için yollar aradıkları görölmektedir. Yukarıda sigortalılık hizmetlerinin birleşmesi bahsinde açıklanan, yeniden kamuda çalışmaya başlayarak aylıklarının kesilmesi ve son yedi yıllık fiili hizmet süresinde 3,5 yıldan fazla 4/c statüsünde sigortalı olarak çalışarak bu kapsamda bağlanan yaşlılık aylığıyla birlikte ilave ödemedan yararlanmak ilk akla gelen yollardan birisi olarak görölmektedir. Ancak bu yol yanıltıcı da olabilir.

Örneğin; 5434 sayılı Kanuna tabi hizmet süreleri birleştirilmek suretiyle 5510 sayılı Kanuna göre 4/a veya 4/b kapsamında yaşlılık aylığı almakta olan bir hekim, söz konusu aylığının tüm sigorta kollarına tabi olarak 4/a veya 4/b kapsamında yeniden çalışmaya başlaması sebebiyle kesilmesinden sonra 5510 sayılı Kanuna göre 4/c kapsamında çalışmaya başlaması halinde, mülga 2829 sayılı Kanunun 8. maddesi uyarınca son yedi yıllık fiili çalışması içerisinde en fazla çalışması 4/c kapsamında ise emeklilik talebinde bulunduğunda tüm hizmet süreleri üzerinden yine 5434 sayılı Kanun hükümlerine göre 4/c kapsamında emekli aylığı bağlanacaktır. Bu durumda makam tazminatı almayan hekim emeklilerine 5434 sayılı Kanunun ek 84.maddesi uyarınca ilave ödeme de yapılabilecektir. Dolayısıyla önce 4/a veya 4/b statüsünde alınan yaşlılık aylığının kestirilmesi ve ardından diyelim Sağlık Bakanlığı ve bağlı sağlık kuruluşlarında çalışmaya başlayarak 4/c statüsünde sigortalı olunması düşünülebilir. Anlaşılacağı üzere aylığın bağlandığı statüyle aynı statüde göreve girilmesi nedeniyle emekli aylığı kesilenlerin hizmetleri birleştirilmekte ve son yedi yıllık hizmete bakılarak yeni emeklilik statüsü belirlenebilmektedir.

Bir başka örneğe göre ise halen 4/a veya 4/b kapsamında aldığı yaşlılık aylığını kestirmeden diyelim Sağlık Bakanlığında çalışmaya başlayarak 4/c statüsünde sigortalı olan hekim yeniden emekli olmak istediğinde mülga 2829 sayılı Kanun uyarınca hizmetler birleştirilmez. Bu kişiye tekrardan 4/a veya 4/b kapsamındaki yaşlılık aylığı bağlanır, ancak koşulları var ise örneğin 15 yıllık 4/c kapsamında sigortalılık süresi ve 61 yaşın ikmal edilmiş olmasıyla 5434 sayılı Kanuna göre ayrı bir aylık bağlanabilir, buna bağlı olarak ilave ödemede yapılır. Şöyle ki, mülga 2829 sayılı Kanunun 5.maddesi dördüncü fıkrasına göre; malullük ile vazife malullüğü aylığı bağlananlardan kontrol muayeneleri sonunda aylığı kesilmiş bulunanlar hariç sosyal güvenlik kurumlarından birinden aylık bağlanmış veya aylık alma haklarını kaybetmiş olanların, söz konusu devrelere ait hizmet süreleri yapılacak hizmet birleştirmede dikkate alınmaz. Dolayısıyla tahsis haklarından faydalandıktan veya bu haklarını kaybettikten sonra diğer bir statüde sigortalı olarak çalışanların bu hizmetleri, bağlanmış bulunan aylıklarına esas alınan veya aylık bağlanmasına ait haklarını kaybetmiş oldukları hizmetleri ile birleştirilemeyecektir. Yani aylık

bağlanan statüden farklı bir statüde işe girenlerin sonradan geçen hizmetleri birleştirilmeyecektir.

Devlet üniversitesinde makam tazminatı almayı gerektirir şekilde bir akademik pozisyonda hekim veya diş hekimi olarak çalışanların da ilave ödeme almak suretiyle mi yoksa makam tazminatı alarak mı aylık bağlanması yönünde arayışları da bulunmaktadır. **Örneğin**, emeklilik planlaması yapacak olan doçent pozisyonundaki bir uzman hekim hangi yolu seçmelidir veya hangi seçenek için planlama yapmalıdır?

Doçent pozisyonunda olan bir hekimin 2914 sayılı Kanunun ek 2.maddesine göre makam tazminatı alabilmesi için kazanılmış hak aylık derecesinin 1.derece olması gerekmektedir. Kazanılmış hak aylığı 1.derece olan doçent (2.000) gösterge üzerinden makam tazminatı aldığı gibi (8.000) gösterge üzerinden de görev tazminatı almaktadır. Buna göre 5434 sayılı Kanun hükümlerine göre emekli aylığı bağlanmış doçent pozisyonundaki bir hekime, emekli aylığı ile birlikte toplam 10.000 göstergenin güncel memur maaş katsayısıyla çarpımı sonucu bulunacak tutar ödenecektir. 2025 yılının ikinci altı aylık dönemi için (2025/Temmuz itibariyle) uzman hekim olmakla birlikte doçent pozisyonu esas alınarak 5434 sayılı Kanuna göre emekli aylığı bağlanmış bir kişiye, emekli aylığına ilave olarak $2.000 \times 1,170211 = 2.340,42$.- TL makam tazminatı, $8.000 \times 1,170211 = 9.361,69$.-TL görev tazminatı olarak toplam **11.702,11.-TL** ödeme yapılacaktır. Öte yandan 5434 sayılı Kanunun ek 84.maddesi uyarınca hekim kadro ve pozisyonu esas alınarak emekli aylığı bağlanmış olup, aylığıyla birlikte makam tazminatı ödenmesine hak kazanamamış olan uzman hekimlere, (26.000) gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak tutarda her ay emekli aylıklarıyla birlikte ilave ödeme yapılmaktadır. Bu durumda olan bir uzman hekime 2025 yılının ikinci altı aylık dönemi için (2025/Temmuz itibariyle) $26.000 \times 1,170211 = 30.425,49$.-TL ilave ödeme yapılacaktır. Uzman hekim kadro ve pozisyonu esas alınarak emekli aylığı bağlanmasının, aylık ile birilte ödenecek olan ilave ödemenin daha yüksek olmasına imkan verdiği görülmektedir.

VII-SONUÇ OLARAK

5434 ve 5510 sayılı Kanunlara göre 4/c statüsünde sigortalı olan ve emekli, adi malullük veya vazife malullüğü aylığı bağlanmış olan hekim ve diş hekimlerine, aylıklarıyla birlikte her ay ilave ödeme adı altında bir ödeme yapılmaktadır. Uygulamanın yasal dayanağı 5434 sayılı Kanunun ek 84.maddesidir. Dolayısıyla bu olanaktan 4/a ve 4/b kapsamında aylık alan emekli hekimler yararlanamamaktadır. Oysa 5434 sayılı Kanunun ek 84.maddesi ile ilgili kanun teklifi, “tabip ve diş hekimi emeklilerinin emekli aylıkları, aldıkları eğitimlerle ve yürüttükleri hizmetle mütenasip olmaktan çok uzaktır ve muadillerinin çok gerisindedir” denilerek gerekçelendirilmiştir. Eğer gerekçe aldıkları eğitim ve yürüttükleri hizmet ise 4/a veya 4/b kapsamında sigortalı olan hekimler açısından da aynı gerekçenin geçerli olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ATTY(2025).Ayakta Teşhis Ve Tedavi Yapılan Özel Sağlık Kuruluşları Hakkında Yönetmelik, 19/04/2025-32875 RG.
- Bilgili, Ö. (2021). Özel Sağlık Hizmet Sunucularında Çalışan Hekimlerin Sigortalılığı, Sosyal Güvenlik Dergisi, 11(1), 33-54.
- Güzel, A., Okur, A.R.ve Caniklioğlu, N.(2020).Sosyal Güvenlik Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul.
- Kanun Teklifi.(2018). https://cdn.tbmm.gov.tr/KKBS_PublicFile/D27/Y1/T2/WebOnergeMetni/94f8fcc6-3b3c-439d-ac35-756753a34f1f.pdf, (Erişim, 17/11/2025).
- ÖHY(2025).Özel Hastaneler Yönetmeliği, 30/01/2025-32798 RG.
- Sözer, A.N.(2019).Türk Sosyal Sigortalar Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul.
- Tuncay, A.C. ve Ekmekçi, Ö.(2019).Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri, Beta Yayınları, İstanbul.

BÖLÜM 78

Göç, Kadın ve Cinsiyet Temelli Zorluklar

Hacer Tor¹ & Fatma Şeyman Uzun²

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
ORCID: 0000-0001-7187-5814

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

Göç; tarihin en eski ve en etkili toplumsal olgularından biridir. İnsanlar tarih boyunca savaşlar, doğal afetler, ekonomik zorluklar, siyasal baskılar veya daha iyi yaşam koşulları arayışı gibi çeşitli nedenlerle yaşadıkları yerleri terk ederek başka bölgelere veya ülkelere göç etmişlerdir.

‘İnsan hareketliliği’ şeklinde tanımlanan göç; çok katmanlı, heterojen ve karmaşık bir olgudur. Sadece fiziki bir yer değiştirmeyi değil sosyo-ekonomik ve kültürel bir yapıdan diğerine geçmeyi de ifade eder (Özgür, 2018, s. 8).

Göç, hem geçmişte hem de günümüzde varlığını sürdüren bir olgudur. Sanayileşmenin ve teknolojik yeniliklerin artması, sermayenin farklı bölgelere dağılması, küreselleşmenin etkileri ile savaşlar ve toplumsal huzursuzluklar, göç hareketlerinin sürekli biçimde yayılmasına ve hız kazanmasına yol açmaktadır. Bu nedenlerle göç ve göç akımları, 21. yüzyılın en dikkat çeken ve belirleyici meselelerinden biri olmuştur (Aydın, 2023, s. 273).

Göç olgusu, çeşitli ölçütler temel alınarak farklı biçimlerde sınıflandırılmaktadır. Bireyin isteği göz önünde bulundurulduğunda göç; gönüllü ya da zorunlu olarak tanımlanırken, gidilen yerde kalış süresine göre geçici ya da kalıcı göç şeklinde ayrılmaktadır. Hukuki çerçeve açısından değerlendirildiğinde göç, düzenli veya düzensiz olarak ele alınmakta; hareketin ülke sınırları içinde ya da dışında gerçekleşmesine bağlı olarak ise iç ve dış göç biçiminde kategorize edilmektedir (Şeker & Uçan, 2016, s. 200).

Gönüllü olarak yapılan göç türleri; işçi göçü (yasal-yasal olmayan, uzun süreli, mevsimlik gibi), aile birleşmesi ile yapılan göçler ve evlenme amacı ile yapılan göçler olmak üzere gruplandırılabilir. Zorunlu göç grubunda ise mülteci/sığınmacı göçü ve insan ticareti mağdurlarının maruz kaldığı göçler yer almaktadır (Mollard, 2010).

Geçici göç, belirli bir süre için ve belli bir amacı gerçekleştirmek üzere yapılan göç türüdür. Mevsimlik tarım işçileri ya da eğitim amacıyla başka bir şehir veya ülkeye giden bireyler bu kategoriye örnek gösterilebilir. Buna karşılık daimi göç, kişinin yaşamının geri kalanını farklı bir bölgede sürdürme niyetiyle gerçekleştirdiği, başlangıçta geri dönme düşüncesinin bulunmadığı göç türüdür (Yalçın, 2004, s. 20).

Düzensiz göç, yasal olmayan yollarla başka bir yerleşim yerine geçişi ifade ederken; düzenli göç, bireyin bulunduğu ülkeden yasalara uygun bir şekilde çıkış yapması ve yerleşeceği ülkeye yine ilgili düzenlemelere uygun bir biçimde giriş yapması durumudur. Göçün ülke sınırları içinde gerçekleşmesine iç göç; bir ülkeden başka bir ülkeye gerçekleşmesine ise dış göç denmektedir (Yalçın, 2004, s. 19).

Göçün ortaya çıkmasına yol açan etkenler; ülkeler arasındaki yaşam koşullarındaki farklılıklar (ekonomik ve toplumsal unsurlar), gelişmiş ülkelerde

düşük doğurganlık nedeniyle ortaya çıkan işgücü ihtiyacı ve az gelişmiş ülkelerde yüksek doğum oranlarının yol açtığı yoğun işsizlik (demografik nedenler), uluslararası bağlantı ve ilişkiler, az gelişmiş ülkelerde kamu hizmetlerinin yetersizliği ile savaş, çatışma ve doğal afetler şeklinde özetlenebilir (Deveci, 2022, s. 5).

Göç, toplum ve birey üzerinde olumlu ya da olumsuz çeşitli etkiler bırakabilmektedir. Plansız ve çarpık yapılaşma, hızlı nüfus artışı ile kent kaynaklarının yetersiz kalması ve ekolojik dengenin bozulması göçün olumsuz etkileri arasında yer almaktadır. Ayrıca göçle birlikte bireylerin yeni kültürel ortamlara uyum sürecinde, yerel toplumun değerlerinden veya yeni kültürün alışkanlıklarından olumsuz etkilenmeleri de sosyal açıdan bir sorun olarak ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte, göçün yalnızca olumsuz yönleri değil bazı olumlu sonuçları da bulunmaktadır. Artan işgücü arzı sayesinde işsizlik sorununa kısmen çözüm sağlanabilmesi, ekonomik ilişkilerin gelişmesi, kültürler arası iletişimin artması ve bireylerin daha iyi eğitim olanaklarına erişebilmesi göçün olumlu etkileri arasında değerlendirilebilir (Aksu & Sevil, 2010, s. 3).

Göçün etkileri, toplumsal yapı içinde farklı gruplar üzerinde farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte her bir bireyin göç deneyimi, toplumsal cinsiyet, yaş, eğitim ve sınıf gibi değişkenlere bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Özellikle kadınlar, göç sürecinde hem toplumsal rollerinin, hem de cinsiyet temelli eşitsizliklerin etkisiyle özgün deneyimler yaşamaktadır (Taştan, 2020, s. 3).

Göç olgusunun ana aktörü olarak kabul edilen kişi erkektir. Göç, erkeklerin karar verdiği ve kadınların da bu sürece itaat ettiği bir olgu olmuştur. Oysa göçmen kadın çoğunluğuna bakıldığında bu algının artık değiştiği görülmektedir (Uzuner & Haydar, 2015). 1970 ve 1980'li yıllarda yapılan göç çalışmalarına kadınların da dahil edilmesiyle birlikte tüm dünyada zorla yerinden edilen insanların büyük bir çoğunluğunun kadınlardan oluştuğu görülmüştür. Bu nedenle de göçün kadınlaşmasından söz edilmektedir. Göç sürecinde göz ardı edilen kadının, zamanla göçün aktif öznesi haline gelmesi ile uluslararası göç hukukunda göçmenlere yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmış olsa da kadınların karşı karşıya kaldığı yapısal ve kronik sorunlar tam anlamıyla giderilememiştir (Taştan, 2020, s. 33).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan kronik sorunların değerlendirilmesinde eğitim, gelir düzeyi, sağlık hizmetlerine erişim ve çalışma hayatına katılım gibi alanlar temel ölçütler olarak ele alınabilir. Bununla birlikte dil yetersizliği, ayrımcılık ve kültürel farklılıklar gibi faktörler kadınların sosyal uyum süreçlerini daha da güçleştirerek karşılaştıkları sorunları arttırmaktadır (Tavukçu & Şahin, 2021, s. 5).

Kadınlar göç ettikleri hedef veya güzergah ülkelerde, toplumsal cinsiyetlerinden kaynaklanan sorunlar yaşama konusunda yoğun risk altındadır. Fiziksel ve cinsel istismar, insan ticareti (özellikle beyaz kadın ticareti) mağduru olma, kaynaklara erişim güçlükleri ve karar alma süreçlerinde yeterince temsil edilmemek bu sorunlardan bazılarıdır. Ayrıca iş deneyiminin yetersizliği, düşük ücretli ve güvencesiz işlerde çalıştırılma, dil yetersizliğinden kaynaklanan iletişim ve sağlık sorunları, eğitim olanaklarına sınırlı erişim de göçmen kadınların yaşadığı önemli güçlükler arasındadır. Bunun yanı sıra aile içi şiddet, ev içi bakım sorumluluklarının fazlalığı, sosyal ve maddi destek eksikliği kadınların eve bağımlı hale gelmesine yol açabilmektedir (Taştan, 2020, s. 148).

Dünya genelinde göç hareketleri; siyasi dönüşümler, savaşlar, iç çatışmalar, etnik ve kültürel baskılar ile ekonomik zorluklar nedeniyle hız kazanmıştır. 1979 İran Devrimi, Irak–İran Savaşı, 1991 Körfez Savaşı, Bulgaristan’daki etnik baskılar ve 2011 Arap Baharı gibi süreçler milyonlarca insanı yerinden etmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2025). Diğer taraftan Amerika Birleşik Devletleri’nin Afganistan’a müdahalesi (2001) ve Irak’ın işgali (2003) ile birlikte bölgesel istikrarsızlık büyük sığınmacı ve mülteci akımlarına sebep olmuştur. Suriye krizi sonrası (2011) milyonlarca kişinin göç etmesi; göçün hem bölgesel, hem de küresel boyutunun büyüklüğünü göstermektedir (Demir, 2025, s. 477). Göç dalgası içinde kadınlar hem çatışma koşullarının, hem de göç sürecinin yarattığı kırılganlıklar nedeniyle en fazla etkilenen gruplardan birisidir.

Bu çalışmada, göçmen kadınların gündelik yaşamda karşılaştıkları sorunlar ele alınarak; eğitim, dil, sağlık hizmetlerine erişim, istihdam, kültürel kimlik ve toplumsal dışlanma deneyimleri gibi temel başlıklar altında bir değerlendirme yapılacaktır.

Göçmen kadınların gündelik yaşam deneyimlerini anlayabilmek için öncelikle küresel ölçekteki cinsiyete dayalı göç verilerine bakmak önemlidir. Çünkü bu tür veriler, göç olgusunun toplumsal cinsiyet boyutunu görünür kılar. Dünya genelinde göç eden kadın sayısını, kadınların göçmen nüfus içindeki oranını ve zaman içindeki bu oranlardaki değişimleri bilmek, kadınların göç deneyimlerinin tesadüfi olmadığını; aksine küresel ekonomik dinamikler, savaş ve çatışma süreçleri, toplumsal cinsiyet rolleri ve aile stratejileri gibi yapısal faktörlerle ilişkili olduğunu gösterir. Bu nedenle, cinsiyete dayalı demografik veriler, göçmen kadınların hem sayısal görünürlüğünü sağlamak, hem de politika üretimi ve sosyal destek mekanizmalarının etkili bir şekilde planlanmasına katkıda bulunmak açısından kritik bir başlangıç noktasıdır.

2. Dünya’da Cinsiyete Göre Göç Süreci Verileri

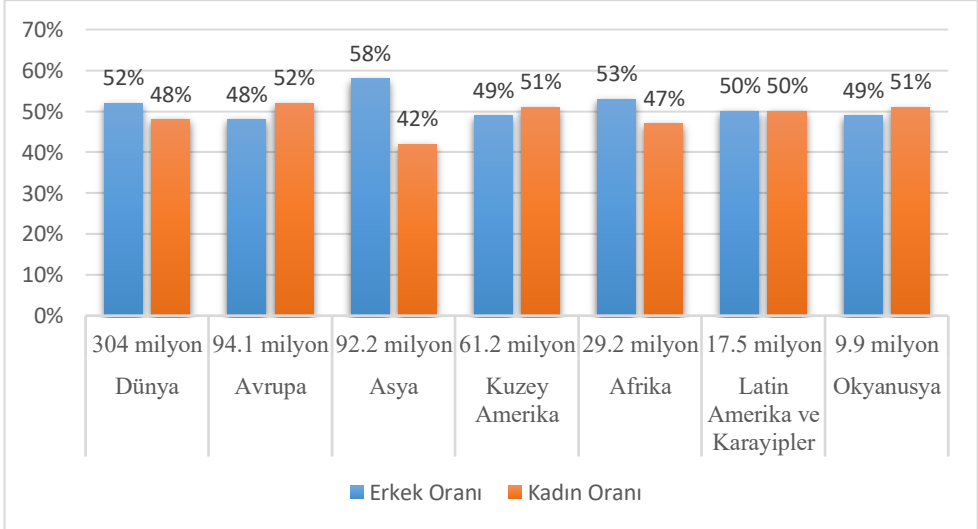
İnsanlık tarih boyunca insanlar sürekli hareket halinde olmuştur. İnsanlar; iş, ekonomik fırsatlar ve eğitim gibi daha iyi yaşam imkanlarına ulaşmak amacıyla; çatışmalar, zulüm ve insan hakları ihlallerinden kaçmak için; ya da iklim değişikliği, doğal afetler ve diğer çevresel faktörlerin olumsuz etkileri nedeniyle göç edebilmektedir (UNDESA, 2025).

Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal İşler Departmanı Nüfus Bölümü verilerine göre, 2024 yılında uluslararası göçmen sayısı 304 milyon olmuştur. 1990 yılında 154 milyon olan göçmen sayısı 2024 yılı itibarıyla neredeyse iki katına çıkmıştır. Bu da günümüzde her zamankinden daha fazla insanın, doğdukları ülke dışında yaşadığını göstermektedir (UNDESA, 2025).

Bu veriler iletişim ve ulaşım olanaklarının artması, teknolojinin ilerlemesi ve küresel yapılara entegrasyonla birlikte göç hareketlerinin belirgin bir biçimde hızlandığını göstermektedir. Birleşmiş Milletler’in 2050 yılı için öngördüğü 230 milyonluk göçmen sayısı, 2024 yılı itibarıyla yaklaşık 304 milyona ulaşarak tahminleri aşmıştır (Deveci, 2022, s. 6).

Göç olgusu; demografik yapının değişimine neden olmakta ve bu değişim cinsiyete dayalı farklılıklar göstermektedir. Aşağıda sunulan veriler uluslararası göçmenlerin cinsiyet dağılımını ve bölgesel farklılıkları ortaya koymaktadır. (Grafik 1)

Grafik 1 : Göçmenlerin Kıtalar Göre Dağılımı ve Kadın Göçmen Oranı (2024)

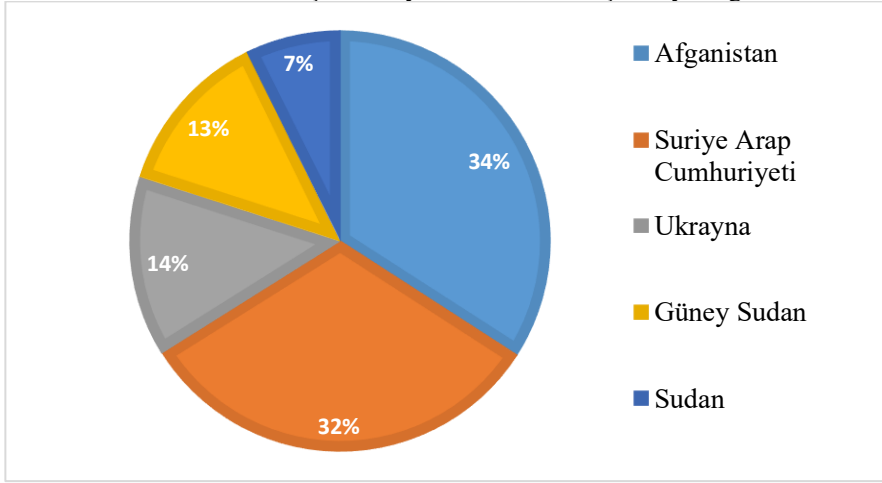

Kaynak: (UNDESA, 2025)

Dünyada kadın göçmenlerin sayısı, 2024 yılı itibarıyla yaklaşık 146 milyondur ve bu rakam, tüm uluslararası göçmenlerin yaklaşık %48'ine karşılık gelmektedir (World Migration Report, 2015). Kıtalarla göre göçmenlerin dağılımı incelendiğinde; kadınların göç süreçlerine katılımının kıtalara göre önemli ölçüde farklılaştığı görülmektedir. Örneğin, Avrupa'da 94,1 milyon göçmenin %52'si kadinken, Asya'da 92,2 milyon göçmenin yalnızca %42'si kadındır. Kuzey Amerika'da göçmen kadınların oranı %51, Okyanusya'da %51, Latin Amerika ve Karayipler'de ise %50 düzeyindedir. Afrika'da ise kadın göçmen oranı %47, Asya kıtasındaki kadın göçmen oranı %42 ile küresel ortalamanın altındadır (Deveci, 2022, s. 6).

Dünya genelinde ülkelerini terk etmek zorunda kalan kadın göçmenlerin en fazla olduğu ülkeler sırasıyla Afganistan (3,2 milyon), Suriye Arap Cumhuriyeti (3 milyon), Ukrayna (1,3 milyon), Güney Sudan (1,2 milyon) ve Sudan (677.000) olmuştur (UNHCR, 2024a). (Grafik 2)

Grafik 2: Zorunlu Göç Nedeniyle Kadınların En Çok Ayrıldığı Ülkeler

Zorunlu göç eden nüfusun %39'u Türkiye, Kolombiya, Pakistan, Uganda ve Almanya tarafından kabul edilmiştir. Bu ülkeler arasında Türkiye, 3,6 milyon kişiyi barındırarak ilk sırada yer almaktadır (UNHCR, 2021).

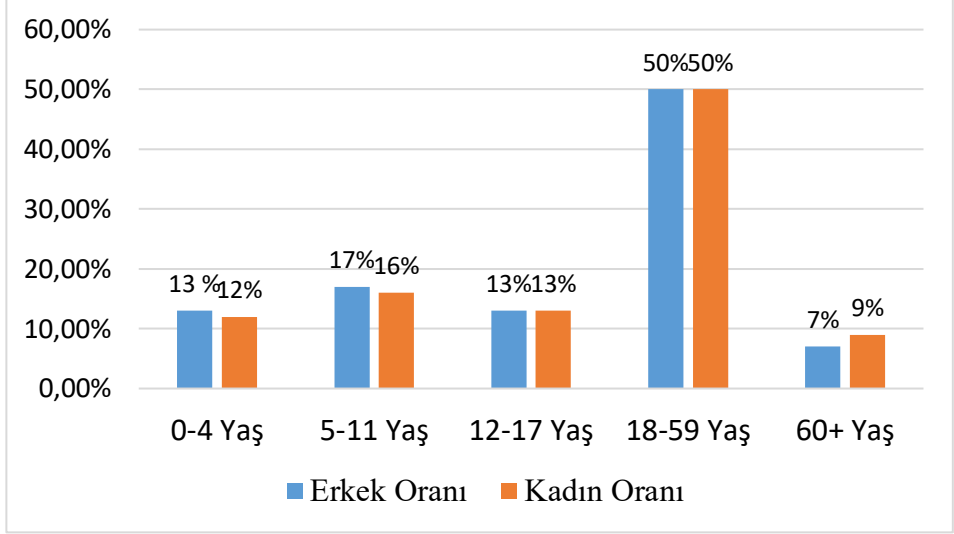
2023 yılı itibarıyla dünya genelinde milyonlarca kişi çatışmalar ve şiddet nedeniyle zorunlu iç göçe maruz kalmıştır. Göçün yoğun olarak yaşandığı bölgeler Orta Doğu (Filistin,) Kuzey Afrika ve Sahra Altı Afrika (Sudan), Asya (Myanmar) gibi bölgelerde görülmektedir (IDMC, 2024).

2023 yılı sonunda, çatışma, şiddet ve afetler nedeniyle 38,1 milyon kadın ve kız çocuğu iç göçe maruz kalmış, bu sayı toplam göç eden nüfusun %50,2'sini oluşturmuştur (Global Internal Displacement Database, 2024). Ayrıca uluslararası

verilere göre iç göçe uğramış 38,1 milyon kadın ve kız çocuğunun yaklaşık %40'ı 18 yaşının altındadır (UNHCR, 2024b).

İç göçten en çok etkilenen gruplar arasında kadınlar ve çocuklar yer almaktadır. Aşağıda iç göçe maruz kalan nüfusun yaş ve cinsiyet dağılımı verilmiştir. (Grafik 3)

Grafik 3: Göçmenlerin Cinsiyet ve Yaş Dağılım Verileri 2023 (İç Göç)

Kaynak: (IDMC, 2024)

2023 itibarıyla dünya genelinde 75,9 milyon kişi çeşitli nedenlerle ülke içinde göç etmiştir. Göç edenlerin cinsiyet dağılımına bakıldığında, kadınların oranı %50,2 (38,1 milyon) ile erkeklerin oranı olan %49,8'in (37,8 milyon) çok az üzerinde yer almaktadır. Bu durum, göç sürecinde kadınların erkeklerle neredeyse eşit oranda göç etmek durumunda kaldığını göstermektedir.

Yaş gruplarına göre değerlendirildiğinde, en büyük payı %50 ile 18–59 yaş arası bireyler oluşturmaktadır. Bu bulgu, yerinden edilmelerin büyük oranda çalışma çağındaki nüfusu etkilediğini ortaya koymaktadır. Kadınlar arasında da 18–59 yaş grubunun oranı %50'dir. 60 yaş üstü kadınların oranı (%9) erkeklere (%7) kıyasla daha yüksektir.

Göçmen kadınların önemli bir kısmı, çalışma çağı olarak tanımlanan yaş grubunda yer almaktadır. 1990–2020 yılları arasında kadınların göç etme eğilimlerinde yaklaşık %3'lük bir artış görülmüştür. Bu oran istatistiksel olarak sınırlı bir yükseliş gibi görünse de, sayısal olarak değerlendirildiğinde kadın göçmen nüfusu 1990'da 75 milyon iken 2020'de 135 milyona ulaşmıştır (UNDESA, 2020).

Zorunlu göç hareketlerinde kadınlar, toplam göçmen nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Savaş, çatışma ve zorlu yaşam koşulları nedeniyle yerinden edilen

kadınlar; göç sürecinde fiziksel ve psikolojik travmalar yaşamakta, vardıkları ülkelerde ise ekonomik ve sosyal hayata katılmakta güçlüklerle karşılaşmaktadır (Deveci, 2022, s. 7). Kadın göçmenlerin, bulundukları bölgeye bağlı olarak maruz kaldıkları riskler, karşılaştıkları fırsatlar ve erişebildikleri haklar farklılaşabilmektedir. Bu nedenle söz konusu farklılıkların cinsiyet perspektifinden ele alınması önem arz etmektedir. Aşağıda göç sürecinde kadınların karşılaştıkları sorunlar üzerinde durulmuştur.

3. Kadınların Göç Sürecinde Karşılaştıkları Cinsiyet Temelli Güçlükler

Cinsiyet ve göç arasındaki ilişkinin sorgulanması, göç çalışmalarına toplumsal cinsiyet perspektifiyle yaklaşılmasını ve göçmen kadın deneyimlerinin ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. Göç araştırmalarının toplumsal cinsiyet boyutunu ihmal eden yaklaşımdan uzaklaşmasında, göç kuramlarının feminist bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesinin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Feminist teoriyle birlikte, toplumsal cinsiyet yaklaşımı ve göçün kendi iç dinamikleri göz önünde bulundurularak göç, disiplinlerarası bir inceleme alanına dönüşmüştür. Bu sayede sosyoloji, ekonomi, psikoloji ve siyaset bilimi gibi birçok disiplinin ortak ilgi alanı olan göçe, toplumsal cinsiyet odağından bakan çalışmalar ortaya çıkmıştır (Kaya, 2020, s. 2).

Göç konusunda yapılan çalışmaların geçmişine bakacak olursak literatürde genellikle erkek merkezli olarak incelenmiş ve bu çerçevede erkeğin almış olduğu karar neticesinde başlayıp evlilik veya aile birleşimi gibi nedenlerle kadın ve çocuklar üzerinde de etkisi olan bir süreç olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda kadınlar ve çocuklar edilgen bir konumda incelenirken göçün ana aktörü erkekler olarak kabul edilmiştir. Ekonomik sebeplerle yapılan göç çalışmaları incelendiğinde de açıkça erkeği temel alan yaklaşımların veyahut zımnen ekonomik göçmenlerin çoğunluğunun erkek olduğunun kabul edilmesi suretiyle erkeği merkeze alan bakış açısının mevcudiyeti söz konusudur ve kadınların göç konusundaki statüleri gelenekselleşmiş bir şekilde göz ardı edilmektedir (Ateş vd., 2021, s. 5).

Göç olgusunu anlamak için toplumsal cinsiyet perspektifinden bakmak, yalnızca kadınların maruz kaldığı eşitsizlikleri görünür kılmakla kalmaz; aynı zamanda göçün toplumsal yapıları nasıl yeniden ürettiğini de analiz etmeye imkan tanır. Göç, toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürebilir, esnetebilir veya daha katı hale getirebilir. Kadınların kamusal alana katılımı, gelir getirici işlerde çalışmaları ya da çocuklarını tek başına yetiştirmek zorunda kalmaları gibi durumlar, geleneksel rolleri sorgulatabilir. (Tamura, 2010, s. 107).

Göçmen kadınlar, hem ‘yabancı’ hem de ‘kadın’ olmaları nedeniyle iki katmanlı bir ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. Kadınlara atfedilen geleneksel roller; bakım verme, ev içi sorumluluklar, sessizlik ve itaat eden göçmen kadınlar üzerinde çok

daha katı biçimde yeniden inşa edilebilmektedir. Özellikle ataerkil kültürlerin baskın olduğu topluluklarda, kadınlar hem aile içinde, hem de toplumun genelinde daha yoğun bir denetime tabi tutulabilmektedirler (Kedikli vd., 2025, s. 2).

Ayrıca, göçmen kadınların kendi etnik toplulukları içindeki konumları da dikkate değerdir. Kültürel değerlerini koruma ve çocuğa aktarma göç ile birlikte kadına yüklenen toplumsal cinsiyet rollerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda kadınlar, kültürel değerleri koruma sorumluluğu yüklenen birer ‘taşıyıcı’ konumunda olabilmektedir (Tavukçu & Şahin, 2021, s. 4).

Göçmen kadınların sosyal uyum deneyimleri birbirlerinden oldukça farklılık gösterebilmektedir. Yaş, etnik köken, eğitim düzeyi, medeni durum ve göç etme biçimi gibi birçok faktör bu deneyimleri çeşitlendirebilmektedir. Benzer şekilde, yalnız göç eden kadınların ihtiyaçları ile aileleriyle göç edenlerin koşulları da değişiklik gösterebilmektedir. Bazı kadınlar göç sürecini özgürleşme imkanı olarak deneyimlerken, bazıları için bu süreç yeni bağımlılıklar ya da çeşitli şiddet biçimleriyle karşılaşma anlamına gelebilir (Buz, 2009, s. 47).

Göçmen kadınlar, hem kendi etnik kültürlerinin hem de ulusal değerlerin en önemli temsilcileridir. Bu nedenle, göç ettikleri toplumlara kendi sosyal yapılarını da taşıdıkları varsayılarak, uzun yıllar boyunca göç ettikleri ülkelerde sosyal uyumu güçleştiren bireyler olarak görülmüşlerdir (Şeker & Uçan, 2016, s. 205).

Kadın göçmenlerin göç sürecinde karşılaştıkları sorunlar göç ettikten sonra da farklı biçimlerde devam etmektedir. Göç, bireylerin yaşam koşullarında, toplumsal rollerinde ve çevreyle ilişkilerinde önemli değişimlere yol açan karmaşık bir süreçtir. Bu süreçte kadınlar çeşitli problemlerle karşı karşıya kalmaktadır.

Göç süreci, kadınlar açısından yalnızca mekansal bir yer değiştirme anlamına gelmez; aynı zamanda çok boyutlu risklerle ve insan hakları ihlallerini kapsayan tehlikeli bir geçiş sürecine işaret eder. Kadın göçmenler, hem transit geçiş güzergâhlarında hem de hedef ülkelerde toplumsal cinsiyete dayalı tehditlere maruz kalmaktadır (Yıldızıtugay, 2021, ss. 2-3).

Kadınlar göç sürecinde birçok farklı risk ve zorlukla karşı karşıya kalmaktadır. Bu riskler arasında kaçakçılar, diğer göçmenler, polis ve sınır görevlileri tarafından maruz kalınan fiziksel ve cinsel tacizler yer almaktadır (Öngen & Kırca, 2020, s. 2). Cinsel taciz ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddet göç sürecinde kadınların en çok karşılaştıkları risklerdir. Sınır geçişlerinde, mülteci kamplarında veya insan kaçakçılarıyla yapılan yolculuklarda kadınlar; tecavüz, cinsel istismar, taciz, zorla evlendirilme, fuhuşa sürüklenme ve cinsel sömürü gibi ağır hak ihlallerine uğrayabilmektedir. Bu tür şiddet, çoğu zaman kadınların belgeleri olmadan seyahat etmeleri, korumasız kalmaları ve hukuki destekten yoksun olmaları nedeniyle cezasız kalmaktadır (Pekasıl, 2022, ss. 2-3).

Bunun yanı sıra, e e veya aileye ekonomik ya da dil yetersizliği nedeniyle bağımlı olmak, özellikle aile içi şiddet durumlarında yardım arama konusunda isteksizlik yaratmaktadır. Sınır dışı edilme korkusu da kadınların sağlık hizmetlerine ba vurmaktan kaçınmasına neden olabilmektedir (Yılmaz, 2019, ss. 393).

Göçmen kadınların g    ttikleri ülkelerde maruz kaldıkları hastalıklar, bazen yaşamlarının belirli bir döneminde etkili olurken, bazen de kalıcı hasarlara yol açarak uzun süreli sağlık sorunlarına neden olmakta ve yaşam kalitelerini ciddi biçimde etkileyebilmektedir (Arslan, 2023, s. 3).

Kadınların göç deneyimi; sosyo-ekonomik durum, kültürel kimlik ve yasal statü gibi birçok değişkenin etkileşimiyle şekillenir. Bu durum, kadın göçmenlerin sosyal uyum sürecinde kar ıla tıkları yapısal ve bireysel engelleri daha da derinle tirir (Molu & Ba , 2017, s. 6).

Kadınların göç sonrası kar ıla tıkları problemler ise genellikle ekonomik, sosyal ve kültürel alanda yoğunlaşmaktadır. Dil yetersizliği, istihdam olanaklarına erişim g     , toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle yaşanan kısıtlamalar kültürel uyum sorunlarını  ne çıkarmaktadır (Molu & Ba , 2017, s. 6). Ayrıca sosyal destek ağlarının yetersizliği ve ayrımcılık gibi faktörler de kadın göçmenlerin yaşamlarını olumsuz etkilemektedir.

Göçmen kadınlar, g   sürecinin ardından, yaşamlarını tehdit eden durumlar da dahil olmak üzere çeşitli travmatik deneyimlerle karşı karşıya kalabilirler. Buna ek olarak; g    ttikleri ülkede göçmen kadınlar barınma, beslenme, eğitim, istihdam ve sağlık hizmetlerine erişim gibi pek çok alanda çeşitli g     lerle kar ıla maktadır ( nal & Keklik, 2016, s. 133-134).

Mülteci ve göçmen kadınlar, istismar ve şiddet, stres, dil yetersizlikleri, gebelik durumu, kronik veya bulaşıcı hastalıklar, yaşadıkları çevrenin yetersiz sağlık koşulları ile sağlık hizmetlerine ve tıbbi tedavilere eri imdeki sınırlılıklar gibi etkenler nedeniyle sağlık açısından risk altında bulunan gruplar arasında yer almaktadır ( ngen & Kırca, 2020, s. 2)

Göçmen kadınların yaşadığı temel sorunlardan biri de aidiyet duygusunun zedelenmesi ve kimlik krizine yol açan sosyo-kültürel kopukluklardır. Yeni bir toplumun içine dahil olmaya çalışırken sıklıkla arada kalma ve ait olamama hissi yaşanabilir. Bu durum, göçmen kadınların bireysel ve toplumsal düzeyde kendilerini konumlandırmalarını g  le tirebilir. Aidiyet duygusundaki bu kırılma, sosyal uyum sürecini de olumsuz etkileyebilmektedir (Yıldız, 2023, s. 30).

Uyum sorunu ise çok katmanlıdır. Dil engelleri, kültürel farklılıklar, işgücü piyasasındaki dışlanma ve sosyal hizmetlere erişimde yaşanan zorluklar, göçmen kadınların gündelik yaşamlarını doğrudan etkiler. Ayrıca yasal statü belirsizliği,

birçok göçmen kadının güvencesiz koşullarda yaşamasına neden olur. Oturum izni, çalışma hakkı, sağlık hizmetlerine erişim gibi temel haklara ulaşımın sınırlı ya da geçici olması, onları hem ekonomik hem de hukuki açıdan kırılgan kılar (Ünlü vd., 2018, ss. 7-8)

Bütün bu sorunların ortak paydası, kadınların göç sürecinde hem korunmasız hem de çoğu zaman görünmez bir konumda olmalarıdır. Göç politikalarında kadınların ihtiyaçlarının yeterince dikkate alınmaması ve toplumsal cinsiyet boyutunun göz ardı edilmesi, bu sorunların kronikleşmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle göç politikalarının kadın hakları temelinde yeniden yapılandırılması, kadın göçmenlerin deneyimlerinin daha kapsamlı bir biçimde anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Kadın göçmenlerin deneyimlediği sorunlar bireysel, sosyo-ekonomik, kültürel ve yapısal boyutlarda da derinleşmektedir. Göçmen kadınların farklı koşullar altında yaşadıkları deneyimler, bu olgunun tek boyutlu ele alınamayacağını göstermektedir. Bu nedenle göçmen kadınların karşılaştıkları sorunların derinlemesine incelenmesi ve kapsamlı bir perspektifle değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

3.1. Göçmen Kadınların Eğitim ve Dil Sorunları

Uyum politikalarının merkezinde yabancı dil öğrenimi yer alıyor olsa da, dil öğrenmenin uzun yıllar önce belirlenmiş bilimsel temellere dayandığı gerçeği göz ardı edilemez. Bu bağlamda, herhangi bir dili doğru ve eksiksiz öğrenebilmenin yolu, kişinin anadilini düzgün bir biçimde öğrenmesinden geçmektedir. Bu nedenle, yerleşik dil gruplarının iletişim ve bir arada yaşama sorunlarının ötesinde, göçmenlerin göç ettikleri topluma entegrasyonu ve bu süreçte karşılaştıkları zorluklar da dikkatle incelenmelidir. Böylelikle anadil ve onun aracılığıyla edinilen ikinci dil, göç ve göçmenlerin yaşadığı güçlükler bağlamında toplumsal boyutu olan bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır (Asutay & Çelik, 2015, ss. 284-285).

Genellikle göç, ekonomik ve sosyal açıdan daha gelişmiş ülkelere yönelmekte olup; kültürel farklılıklar, kayıtdışılık ve geri gönderilme endişesi gibi olumsuz etkiler bir kenara bırakıldığında, göçmenler daha iyi eğitim ve sağlık olanaklarına erişim amacıyla bu yolu tercih etmektedir (Yılmaz, 2019, s. 396). Ancak birçok göçmen kadın geldikleri ülkede eğitim hakkına erişimde ciddi engeller yaşamaktadır.

Göçmen kadınların sosyal hayata ve hizmetlere aktif katılımı, büyük ölçüde eğitim seviyeleri ve dil yeterlilikleriyle bağlantılıdır. Eğitim hakkına erişemeyen kadınların sosyal hayata katılımında da sınırlı olabilmektedir. Özellikle yetişkin yaşta göç eden kadınlar için dil öğrenme olanaklarının sınırlılığı, eğitim programlarına katılımı zorlaştırmakta; bu durum ise bireysel gelişimlerini ve sosyal uyumlarını olumsuz etkileyebilmektedir (Gökdemir Arcan, 2012, s. 53).

Bireylerin yaşamlarını sağlıklı bir biçimde sürdürebilmeleri ve sosyal çevre ile etkili iletişim kurabilmeleri için ortak bir dil kullanmaları gerekmektedir. Dil bilmeyen göçmen kadınlar çevreleriyle iletişim kurmakta güçlük yaşamaktadır. Dil

yetersizliği ile kadınlar, entegrasyon, kültürel farklılıklar, topluma yabancılaşma, dışlanma ve cinsiyet temelli sorunlar gibi çeşitli zorluklarla da karşılaşmaktadır (Erdoğan, 2022, ss. 615).

Dil bilmezliği; kadınların yalnızlaşmasına, kamu kurumlarına erişememesine, hastane ve sağlık hizmetlerinde, çocuklarının eğitim sürecine katılamamasına ve genel anlamda sosyal izolasyona yol açabilmektedir. Kadınların çoğu zaman çocuklarının okul sürecine müdahil olamaması ya da öğretmenlerle sağlıklı iletişim kuramaması, çocukların akademik başarısını da olumsuz etkileyebilmektedir. Dil öğrenimi sürecinde cinsiyet temelli zaman ve kaynak kısıtlılıkları (örneğin bakım sorumluluğu) kadınları dezavantajlı konuma getirebilmektedir (Gökdemir Arcan, 2012, s. 11).

Dil becerisi, sosyal uyumun en kritik bileşenlerinden biridir. Göçmen kadınlar, çoğu zaman ev içi rollerde bulundukları ve sosyal çevrelerinin sınırlılığı sebebiyle hedef ülkenin dilini öğrenmede zorluk yaşayabilmektedir. Dil yetersizliği, sadece iletişim sorununa yol açmakla kalmaz; aynı zamanda eğitim, sağlık, hukuki destek gibi temel hizmetlere erişimi de zorlaştırır. Bu nedenle, göçmen kadınlara yönelik dil kursları, rehberlik hizmetleri ve toplumsal destek mekanizmalarının yaygınlaştırılması, sosyal uyum politikalarının ayrılmaz bir parçası olmalıdır (Kara vd., 2023, s. 431).

3.2 Göçmen Kadınların İstihdam Alanında Karşılatıldığı Sorunlar

Kadınlar, hem iş bulma amacıyla başka ülkelere göç etmekte hem de göç ettikleri ülkelerde geçimlerini sağlamak için zorunlu olarak iş gücü piyasasına katılmaktadır. Araştırmalar, göçmenlerin büyük çoğunluğunun vasıfsız ve güvencesiz işlerde çalıştığını ortaya koymaktadır. Ancak kadın göçmenlerin bu süreçleri deneyimleme şekli, cinsiyet faktörünün önemli bir etki yarattığını göstermektedir (Topak & Çamur, 2022, s. 6).

Göçmen kadınların göç etme statülerine göre istihdam olanakları da farklılık göstermektedir. Yapılan araştırmalar incelendiğinde genel itibarıyla turizm odaklı hizmetlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Turizm sektöründe istihdam edilen kadınlar genellikle düşük nitelik gerektiren işlerde, düşük maaşlarla çalışmaktadır. Cinsiyetçi iş paylaşımı etkindir ve kadınlar genelde ev içi hizmet olarak kabul edilen yemek, çamaşır, temizlik ve bakım işleriyle uğraşmaktadır; erkekler ise güce dayalı alanlarda istihdam edilmektedir (Tansü & Canbolat, 2022, ss. 29-30).

Ekonomik güvencesizlik ve kayıt dışı istihdam, kadınları çoğu zaman yasal güvenceden yoksun, düşük ücretli ve nitelik gerektirmeyen işlerde çalışmak zorunda bırakmaktadır. Bu tür işler çoğunlukla temizlik, çocuk bakımı ve yaşlı bakımını kapsamaktadır. Ev ve aile sorumluluklarının işgücü piyasasında da çoğunlukla

kadınlara yüklenmesi, toplumsal cinsiyet rollerinin pekişmesine neden olmaktadır (Topak & Çamur, 2022, s. 8).

Ayrıca ekonomik bağımsızlığın sınırlılığı, kadınları hem aile içi kararlarda söz sahibi olmaktan uzaklaştırmakta, hem de toplumsal yaşama katılımını sınırlandırmaktadır. Ekonomik bağımsızlığın sınırlılığı, göçmen kadınların şiddet döngüsünden çıkmasını da zorlaştırmaktadır.

ILO'nun 2017 verilerine göre, cinsiyete dayalı göçmen işçi oranları 2013 yılı ile karşılaştırıldığında, göçmen erkek işçi oranında artış görülürken, göçmen kadın işçi oranında düşüş yaşanmaktadır. Bu durum, uluslararası göçe katılan çalışma çağındaki erkek nüfusun daha fazla olmasına bağlanmaktadır. Ayrıca, kadın göçmenlerin göçe istihdam dışı nedenlerle (evlilik, aile birleşimi, eğitim vb.) katılması, varış ülkelerinde iş gücüne katılımı karşılaştıkları cinsiyet temelli engeller, hukuki sınırlılıklar ve kadınların çoğunlukla çalıştığı sektörlerin kayıtdışı çalışmaya uygun olması, bu düşüşün nedenleri arasında sayılmaktadır (International Labour Organization, 2024). Kadın göçmen işçiler, iş gücü piyasasında genellikle geleneksel rolleriyle bağlantılı sektörlerde çalışmaktadır. Göç ettikleri ülkelerde kadınlar çoğunlukla iş gücü talebinin düşük olduğu hizmet sektöründe yoğunlaşmaktadır. Küreselleşme süreciyle birlikte nüfusun giderek yaşlanması, doğurganlık oranlarının düşmesi ve kadınların istihdamda daha fazla yer alması gibi faktörler, birçok ülkede kamusal bakım hizmetlerinin yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu yeni ihtiyaç alanı, ev ve bakım işleri, hemşirelik, yaşlı ve çocuk bakımı, temizlik ve diğer ev hizmetleri gibi alanlarda kadın göçmen işçilerin istihdamıyla karşılanmaya başlanmıştır. Ucuz iş gücü olarak değerlendirilen kadın göçmenler, ev içi bakım işlerinin kayıtdışıyla uygun bir sektör olması nedeniyle çeşitli risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Özellikle düzensiz göçmen kadınlar için ev içi hizmetler, sınır dışı edilme riskini azaltan bir sığınak işlevi görmektedir. Ev içi bakım hizmetlerinin yanı sıra, göçmen kadınların istihdam edildiği diğer sektörler arasında temizlik, otelcilik, yiyecek-içecek hizmetleri, eğlence, tarım ve imalat alanları yer almaktadır (Deveci, 2022, s. 19).

İstihdam alanında karşılaşılan sorunlar doğrudan ekonomik anlamda da problemler doğurmakta ve kadın göçmenler ekonomik şiddet mağduru olabilmektedir. Ekonomik şiddetin farklı boyutları bulunmaktadır. Kadının, aile bireyleri tarafından çalışma hayatına katılımına izin verilmemesi ya da çalışmakta olduğu işe müdahalelerin bulunması, düşük ücret karşılığında yüksek emek istenmesi, kendi kazandığı paranın denetiminin elinde bulunamaması, maddi anlamda alınacak olan kararlarda söz sahibi olamaması bu boyutlar arasında sayılabilmektedir (Tansü & Canbolat, 2022, s. 23).

Ekonomik şiddetin bir başka çeşidi de kadınların kendi niteliklerine uygun alanlarda çalışma olanağı bulamayıp düşük formulu işlerde çalışmaya mecbur bırakılmalarıdır. Kadın göçmenlerin çalışma saatlerinin uzun olması, hak ettikleri ücretleri alamamaları, ekonomik istismarın yanında çalışma yerlerinde fiziksel ve cinsel istismara açık olmaları yaşanan olumsuz durumlardan bazılarıdır. Zorla çalıştırılmaları, ücretlerinde kesintilerin yaşanması da sayılabilmektedir (Kedikli vd., 2025, s. 8).

3.3 Göçmen Kadınlar ve Toplumsal Dışlanma

Göçmenler, göç ettikleri coğrafyaya yalnızca kendilerini değil, beraberinde kültürlerini, kimliklerini, sosyal statülerini ve alışık oldukları hukuk kurallarını da taşırlar. Dilleri, inançları, kimlikleri ve kültürel değerleri bu sürecin bir parçasıdır. Göç öncesinde bireylerin belirli kimlikleri vardır; ancak göç sonrasında sosyalleşme ve etkileşim aracılığıyla bu kimlikleri sorgulamaya başlarlar. Göçmenler, bu kimlikler arasında sıkışmış bir durumda kalabilir ve bu durum ise belirsizlik duygusuna yol açar. Bireyler, bir yandan kendi kültürel öğeleri ve dinamikleriyle hareket ederken, diğer yandan bulundukları toplumla bir özdeşim kurarlar. Zamanla, karşıt kültürle artan etkileşim, bir “tez-antitez-sentez” sürecini başlatır: Tez, bireyin kendi kültür ve kimliğini; antitez, karşıt kültürü temsil eder. Bu iki unsurun etkileşimi sonucunda ortaya çıkan yeni kimlik ise sentez olarak tanımlanabilir (Aydoğdu, 2025, s. 51).

Göçmenler ayrımcılık, ırkçılık, ötekileştirme, toplumsal dışlanma, kayıtdışı çalışma ve yoksulluk gibi problemlerle karşı karşıya kalmakta ve bu durum onları toplumsal problemlerin merkezine yerleştirmektedir. Yerel halk, göçmenleri kendi yaşam tarzına yönelik bir tehdit olarak algılayarak “yabancı” “istilâci” ve “işgalci” olarak nitelendirmektedir (Küçükşen, 2017, s. 4).

Toplumun belli bir kesimi tarafından yapılan bu damgalama, bireyler hakkında olumsuz yargıların oluşmasına ve damgalanan kişilerin toplumdan izole edilmesine yol açabilir. Bu durum, damgalananların toplumsal yaşamda fırsat eşitliği ve adil muameleye erişimini engeller. Damgalama, bireylerin veya grupların toplumsal norm ve değerler çerçevesinde olumsuz bir biçimde etiketlenmesi ve dışlanması sürecini ifade etmektedir. Bu süreç, bir kişinin fiziksel görünümü nedeniyle olabileceği gibi, dini inancı, etnik kökeni, cinsiyeti, yaşam tarzı veya herhangi bir başka özelliği nedeniyle de gerçekleşebilir (Balatkıran, 2025, ss. 15-16).

Dışlama kavramı, bireylerin sosyal, kültürel, siyasal veya ekonomik açıdan toplumun diğer üyeleri tarafından kabul görmemesi ya da topluma dahil edilmemesi durumunu ifade eder. Bu süreçte kişilere olumsuz nitelikler atfetmek, ayrımcı uygulamaların bir sonucu olarak ortaya çıkabilir. Genel anlamda dışlama,

toplumdaki güçlü grupların zayıf kesimler üzerindeki hâkimiyet ve kontrolünü pekiştirerek toplumsal dayanışmayı zayıflatabilir (Balatkıran, 2025, s. 18).

Kadınlar, günlük yaşamda özellikle komşuluk ilişkileri gibi **mikro düzeyde dışlanma ve önyargı** ile karşı karşıya kalmakta ve aidiyet hisleri zedelenmektedir. Yerel halkla kurulan ilişkilerde yaşanan kültürel uyumsuzluklar ya da iletişim eksiklikleri, göçmen kadınların sosyal çevre oluşturmalarını güçleştirebilir (Erdoğan, 2022, s. 615).

Toplumsal alandaki kültürel ve kurumsal yapılar, ayrımcılığın güçlenmesi ve yaygınlaşmasında etkili olabilir. Bu bağlamda medya ve kullanılan dilin rolü oldukça büyüktür. Medya ve söylem, ayrımcılığı pekiştirebileceği gibi toplumsal farkındalık yaratmak amacıyla da kullanılabilir. Medyanın belirli grupları temsil etme biçimi veya haberlerin sunum tarzı, hem toplumda ayrımcılığa karşı duyarlılığı artırabilir hem de stereotiplerin yayılmasına katkıda bulunabilir (Balatkıran, 2025, s. 16).

Mülteci karşıtı söylem ve hareketlerin varlığı göçmenler için hayatı zorlaştıran unsurlardandır. Teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte geleneksel ve sosyal medyada mülteci karşıtı söylemler ve manipülasyonlar artmaktadır. Bu durum göçmenleri yine kendileri gibi diğer göçmenlerle iletişim kurmaya yönlendirmekte ve yaşadığı coğrafyanın insanlarıyla iletişimini sınırlandırmaktadır (Arslantürk, 2020, s. 7).

Toplumda gerilime yol açan ayrımcı söylemler, azınlık gruplara yönelik kin, düşmanlık, zarar verici ve önyargılı bir nitelik kazandığında nefret söylemine dönüşebilir. Nefret söylemi, sözlü biçimde olabileceği gibi yazılı ve görsel medya aracılığıyla da toplumda yaygınlaşabilir (Balatkıran, 2025, s. 23).

Kültürel kimliğini ve dilini himaye etme, diğer nesile aktarma çabası ile bölgenin kültürel norm ve değerlerine uyum sağlama çabası arasında kalan kadın göçmenler kimlik çatışması yaşayabilmektedir. Bu gerilim göçmen kadınların sosyal alanda görünürlüğünün azalmasına sebep olmakta, sosyal yaşamı sınırlayarak kadınları marjinalleştirmektedir. Yaşanan kimlik çatışması çeşitli sosyal uyum mekanizmalarıyla çözülmeye çalışılsa da yeterli olamayabilir. Dil yetersizliği, kültürel farklılıklar, ev bakımından sorumlu kadınların sosyal alanlarının az olması uyum sorunlarını arttırabilmektedir.

3.4 Sağlık Hizmetlerine Erişimde Karşılaşılan Sorunlar

Göç eden kişilerin düşük gelir düzeyi, dil yetersizliği, sağlık hakları hakkında bilgi sahibi olmamaları veya göç ettikleri bölgelerde sağlık hizmetlerinin yetersizliği, sağlık durumlarının olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Göçmen kadınlar, toplum içinde düşük statüde yer aldıkları durumlarda sağlık hizmetlerine erişimde daha fazla güçlük yaşamaktadır (Aksu & Sevil, 2010, s. 3).

Göçmen kadınların sağlık alanında karşılaştıkları bir diğer önemli sorun, çok eşlilik, erken yaşta evlilik ve korunmama gibi nedenlerle bulaşıcı hastalıklara yakalanma risklerinin artması ve bu risklere karşı savunmasız olmalarıdır. Mevcut araştırmalar, göçmen kadınların HIV, HPV, gonore, klamidy ve sifiliz gibi enfeksiyonlar nedeniyle risk altında olduğunu göstermektedir; bu hastalıklar, kadın sağlığı ile fetal/neonatal ve maternal sağlığı olumsuz etkileyen enfeksiyonlar arasında yer almaktadır. Bu durum, göçmen kadınların sağlık hizmetlerine erişiminin önemini daha iyi ortaya koymaktadır. Öte yandan, göçmen kadınların dini inançları nedeniyle DNA, HIV gibi taramaları yaptırmaları düşük olduğu gözlemlenmektedir; bu da hastalıkların erken teşhisini geciktirerek sağ kalım olasılığını azaltmaktadır. Bu sorunlar, kadınların üreme sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir (Öngen & Kırcı, 2020, s. 6-7).

Göç sürecinde ve sonrasında kadınlar tecavüz gibi cinsel saldırılara maruz kalabilmekte, kimi zaman da korunma, gıda veya gelir elde etme amacıyla cinsellik içeren işlerde çalışmak zorunda kalabilmektedirler. Bu durum, HIV/AIDS bulaşma riskini artırmaktadır. Aile yapısının bozulması ve yoksulluk, tecavüz veya para karşılığı cinsel ilişkilerin yaşanmasına yol açabilmektedir. Sonuç olarak, cinsel yolla bulaşan hastalıklar, plansız gebelikler ve sağlıksız düşüklerin görülme sıklığı artmaktadır. Üreme sağlığı açısından çeşitli risklere maruz kalan göçmen kadınlar, herhangi bir hastalıkla karşılaştıklarında sağlık hizmetlerine erişimde de güçlük yaşamaktadırlar (Topak & Çamur, 2022, s. 7-8).

Göçmen kadınların sağlık hizmetlerine erişimi, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sosyal uyumu doğrudan etkileyen önemli bir faktördür. Göç sürecinde karşılaşılan dil engelleri, kültürel farklılıklar, hukuki statü belirsizlikleri ve ekonomik kısıtlılıklar, kadınların temel sağlık hizmetlerinden yararlanmasını ciddi şekilde sınırlamaktadır. Özellikle üreme sağlığı, doğum kontrolü, psikolojik danışmanlık ve şiddetle mücadele gibi hizmetlere erişimde yaşanan sorunlar, hem fiziksel, hem de ruhsal sağlık açısından ciddi riskler doğurmaktadır. Sağlık sistemine olan güvensizlik, sınır dışı edilme korkusu ya da bilgi eksikliği nedeniyle hizmetlere başvurmaktan çekinen kadınlar, çoğu zaman tedavi edilebilir sağlık sorunlarını ihmal etmekte ya da alternatif, güvensiz yöntemlere yönelmektedir. Oysa sosyal uyumun sağlanabilmesi, sadece ekonomik ve dilsel entegrasyonla sınırlı kalmamalı; sağlık hizmetlerine eşit, güvenli ve erişilebilir bir biçimde ulaşım da bu sürecin vazgeçilmez bir parçası olarak değerlendirilmelidir (Gelgeç Bakacak vd., 2019, s. 383).

Göçmenler ile yerleşik nüfus arasında sağlık hizmetlerinden yararlanma düzeyinde farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu farklar, etnik köken ve sosyo-ekonomik statü gibi temel etmenlerden etkilenmektedir. Ayrıca, bilgi eksikliği, yasal

düzenlemeler ve sağlık hizmetlerine yönelik kültürel tutumlar, hizmetlerin kullanımında ve erişimde eşitsizliklere yol açabilmektedir (Demir, 2022, s. 303).

Bu çerçevede, göçmenlerin sağlıkta eşitsizlikler ve sağlık hizmetlerine erişimde dezavantajlı olmaları birkaç başlık altında özetlenebilir: Birincisi, etnik ve kültürel ayrımcılığa maruz kalmaları nedeniyle sağlık hizmetlerinden yararlanma açısından olumsuz etkilenmektedirler; yerleşik nüfusa kıyasla sağlık hizmetlerinden daha az faydalanmaktadırlar. İkincisi, göçmen grupları içinde kadınlar, sağlık hizmetleri kullanımında erkeklere göre daha dezavantajlı durumdadır. Üçüncüsü, bilgi ve deneyim eksikliği, göçmenlerin sağlık hizmetlerinden gerektiği gibi yararlanmasını engellemektedir. Dördüncüsü, kayıt dışı göçmenlerin sağlık hizmetlerine erişim imkânlarının diğer göçmenlere kıyasla daha sınırlı olduğu düşünülmektedir. Beşincisi, göç sürecinin yıpratıcı etkileri nedeniyle göçmenlerin kötü sağlık koşullarıyla karşılaşabileceği öngörülmektedir (Demir, 2022, s. 303-304).

SONUÇ

Göç olgusu, en temel sosyo-politik gerçekliklerinden biridir. Ulaşım ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, küreselleşmenin yarattığı ekonomik ve kültürel etkileşimler ve uluslararası ilişki ağlarının genişlemesi, hem gönüllü, hem de zorunlu göç süreçlerini hızlandırmıştır. Ancak göç deneyimleri, bireylerin toplumsal konumlarına, kimliklerine ve sahip oldukları kaynaklara göre değişiklik göstermektedir. Özellikle kadın göçmenler, toplumsal cinsiyet rollerinin belirlediği yapısal eşitsizlikler nedeniyle hem göç sürecinin aktörleri, hem de bu süreçten en çok etkilenen gruplardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadın göçmenlerin uyum deneyimleri, sadece yeni coğrafyaya fiziksel bir yerleşme süreci değil; aynı zamanda ekonomik, kültürel, sosyal, psikolojik boyutları da içeren bir dönüşümdür. Bu çalışma çerçevesinde ele alınan veriler, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerin özellikle eğitim, istihdam, sağlık hizmetlerine erişim, kamusal hayata katılım gibi temel alanlarda belirgin biçimde görünür hale geldiğini ortaya koymaktadır. Göçmen kadınların bu alanlarda yaşadığı sınırlamalar, yalnızca bireysel uyum sürecini değil, aynı zamanda aile içi rolleri, çocukların eğitim sürecine katılımı ve sosyal ilişkiler kurma kapasitesini de doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla göçmen kadınların uyum sürecinde yaşadığı zorluklar, geniş anlamda toplumsal uyumun sürdürülebilirliği açısından önemlidir.

Sağlık hizmetlerine erişim de göçmen kadınlar açısından önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil yetersizliği, kültürel farklar ve ekonomik kısıtlar nedeniyle birçok göçmen kadın sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanamamaktadır. Ruh sağlığı desteğine erişim ise oldukça sınırlıdır. Oysa göç; travma, belirsizlik, ayrılık ve yeniden uyumlanma gibi duygusal süreçleri beraberinde getirmektedir. Psikososyal destek mekanizmalarının yeterli olmayışı,

uyum sürecinin sağlıklı ilerlemesini engelleyerek uzun vadede toplumsal entegrasyonu güçleştirmektedir.

Dil engeli ise kadınların sosyal uyum sürecinde belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ev içi roller nedeniyle toplumsal alana daha sınırlı katılım gösteren kadınlar, dil öğrenme fırsatlarından da daha az yararlanabilmektedir. Dil yeterliliğinin zayıf olması ise istihdam, eğitim, sosyal ilişkiler alanlarında yapısal engeller doğurmakta ve görünmezlik hissini pekiştirmektedir.

Her ne kadar son yıllarda göçmen kadınların deneyimlerine dair çalışmalar artmış olsa da, hâlâ çeşitli eksiklikler dikkat çekmektedir. Öncelikle, kadınların farklı kimlikleri (etnisite, yaş, sınıf, medeni durum vb.) arasındaki kesişimsellik çoğu zaman göz ardı edilmekte; göçmen kadınlar homojen bir kategori olarak ele alınmaktadır. Ayrıca kırsal bölgelerde yaşayan, engelli ya da dezavantajlı durumda olan göçmen kadınlara yönelik çalışmalar yok denecek kadar azdır.

Bu bulgular doğrultusunda, göçmen kadınların sosyal uyum sürecinin yalnızca bireysel çabalarla yürütülmesi beklenemez. Aksine, politika üreticiler, kamu kurumları, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve toplumun tüm kesimleri tarafından desteklenmesi gereken bütüncül bir yaklaşım gerektirir. Kadınların güçlenmesini odağa alan sosyal uyum politikaları dil öğrenme programlarından mesleki gelişim projeleri, çocuk bakım desteğinden psikososyal danışmanlık hizmetlerine kadar geniş bir yelpaze planlanmalıdır. Ayrıca toplumsal farkındalığı arttıran, göçmen karşıtı tutumları azaltan ve kültürlerarası etkileşimi destekleyen çalışmalar da bu sürecin ayrılmaz bir parçasıdır.

Birçok ülke, göçmenlerin sosyal uyumunu desteklemek amacıyla çeşitli entegrasyon politikaları geliştirmiştir. Ancak bu politikaların toplumsal cinsiyet boyutunun zayıf olması, kadınların özel ihtiyaçlarının göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Kadın göçmenler söz konusu olduğunda, ülkelerin göç çalışmalarında ve politikalarında, kadın göçmenlerin deneyimlerini merkeze alan çok disiplinli bir yaklaşım benimseyerek sosyo-ekonomik politikalar geliştirmeleri giderek daha önemli hale gelmektedir. Bu nedenle, ülkeler göç politikalarını oluştururken, göçmen kadınlara ekonomik ve sosyal kalkınmaya katkı sağlayacak eşit, adil ve yenilikçi fırsatlar sunan düzenlemelere öncelik vermelidir.

Sonuç olarak, toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler giderilmeden sosyal uyum sürecinin tam anlamıyla başarılı olması mümkün değildir. Göçmen kadınların toplumsal yaşama aktif katılımı, yalnızca onların refahını arttırmakla kalmayacak; aynı zamanda sosyal uyumun sürdürülebilirliğini sağlayarak daha kapsayıcı, eşitlikçi ve dayanışmacı bir toplum yapısının inşasına katkı sunacaktır. Bu nedenle göç olgusunun toplumsal cinsiyet boyutuyla ele alınması, günümüz sosyal politika tartışmalarında öncelikli bir ihtiyaçtır. Kadın güçlenmesini merkeze alan, insan

haklarına dayalı, kapsayıcı ve bütüncül uyum stratejileri geliştirilmesi, hem bireysel hem toplumsal düzeyde daha adil ve dirençli bir gelecek için zorunluluktur.

KAYNAKÇA

- Aksu, H., & Sevil, Ü. (2010). Göç ve Kadın Sağlığı. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 2(3), 3.
- Arslan, N. (2023). Göçmen Kadınların Sağlık Sorunları Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 3.
- Arslantürk, G. (2020). Sosyal Medyadaki Göçmen Karşıtı Tutumların Bütünleşik Tehdit Kuramı Çerçevesinden İncelenmesi. *Psikoloji Araştırmaları*, 1(1), 7.
- Asutay, H., & Çelik, J. A. (2015). Göçmen Yazını Yazarı Emine Sevgi Özdamar'ın "Mutterzunge" Adlı Eserinde Dilsizlik Sorunsalına Bakış. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 284-285.
- Ateş, M., Çiçek, E. D., & Öz, S. (2021). *Göçte Kadın ve Çocuk*. <https://jeanmonnet.law.bilkent.edu.tr/wp-content/uploads/202101/GOCTE-KADIN-VE-COCUK-2.pdf>
- Aydın, E. (2023). Hein de Haas, Stephen Castles ve Mark J. Miller. Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Nüfus Hareketleri. *Turkish Journal of Diaspora Studies*, 3(2), 273. <https://doi.org/10.52241/TJDS.2023.0067>
- Aydoğdu, B. (2025). *İstanbul'da Yaşayan Göçmen Kadınların Karşılaştıkları Zorluklar: Esenyurt'taki Güvenlikli Siteler Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Balatkiran, M. (2025). *Göçmen Çocukların Dışlanma Deneyimleri* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Aydın Üniversitesi.
- Buz, S. (2009). Göç ve Kentleşme Sürecinde Kadının Görünürlüğü. *Aile ve Toplum*, 5(17), 42-44. <https://doi.org/10.21560/spcd.74989>
- Demir, B. (2022). Göçmenler ve Sağlık. *İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi*, 2, 303-304.
- Demir, E. (2025). Göç Sosyolojisi: Göç, Göç Çeşitleri, Sebepler ve Etkiler. *Turkish Academic Research Review - Türk Akademik Araştırmalar Dergisi [TARR]*, 10(2), 477. <https://doi.org/10.30622/tarr.1548522>
- Deveci, A. (2022). Uluslararası Göç Sürecinde Kadın ve Türkiye'deki Suriyeli Kadınların Ekonomik Yaşama Katılımı. *İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi*, 2(1), 5-19.
- Erdoğan, H. (2022). Zorunlu Göç Bağlamında Suriyeli Kadınların Sorunları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 615. <https://doi.org/10.15869/itobiad.1015949>
- Gelgeç Bakacak, A., Akalin, E., & Öktem, P. (2019). Türkiye'ye Farklı Ülkelerden Göç Etmiş Kadınların Sağlık Hizmetlerine Erişimi Üzerine Nitel Bir Alan

- Araştırması. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36(2), 383.
<https://doi.org/10.32600/huefd.559878>
- Global Internal Displacement Database*. (2024). IDMC - Internal Displacement Monitoring Centre. <https://www.internal-displacement.org/database/displacement-data>
- Gökdemir Arcan, İ. (2012). *Göçmen Kadınlarda Dil Problemi: Kamusal Alanda Dilsizlik* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=OGtIYZB0cuqyixAlhntTDg&no=EHFjv-z1n4OgZA2k6myUAW>
- IDMC. (2024). *IDMC*. <https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2024/>
- International Labour Organization. (2024). *ILO Global Estimates on International Migrant Workers: International Migrants in the Labour Force* (4th ed.). ILO.
<https://doi.org/10.54394/ESKI5420>
- Kara, E., Dönmez Yapucuoğlu, M., & Eryılmaz Ballı, F. (2023). Göçmen Kadınların Sosyal Uyum Süreçlerinin İncelenmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 34, 431. <https://doi.org/10.15182/diclesosbed.1296540>
- Kaya, S. B. (2020). *Türkiye’de Çalışan Göçmen Kadınlarda Toplumsal Cinsiyet ve Benlik Algısı* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kedikli, U., Yüksel, M. A., & Günay, G. (2025). Göçmen ve Sığınmacı Kadınların Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Temelinde Türkiye ve Avrupa’da İş Yaşamındaki Yeri. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 8(2), 2-8.
<https://doi.org/10.59886/tsbder.1761981>
- Küçükşen, K. (2017). Suriyeli Sığınmacı Kadınlarda Sosyal Dışlanma Algısı Üzerine Nitel Bir Çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 4.
<https://doi.org/10.15869/itobiad.341721>
- Mollard, B. (2010, Mart 11). *Kadın ve Göç: Göç Deneyimi Boyunca Sağlığın Geliştirilmesi* [Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü]. Göç ve Kadın Sempozyumu, Ankara.
<http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/Etkinlikler.php>
- Molu, B., & Baş, M. (2017). Göç Eden Ailelerin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Değişiminin Kadın Ve Çocuk Yaşamına Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 6. <https://doi.org/10.15869/itobiad.309437>
- Önal, A., & Keklik, B. (2016). Mülteci ve Sığınmacıların Sağlık Hizmetlerine Erişimde Yaşadığı Sorunlar: Isparta İlinde Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 133-134.
- Öngen, M., & Kırca, N. (2020). Mülteci ve Göçmen Kadınlarda Kadın Sağlığı Sorunları. *Atatürk Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 2-7.

- Özgür, E. M. (2018). Küresel Göçün Sosyo-Mekansallığı: Ulusötesi Mekanlar, Yerelötesi Yerler, Topluluklar ve Kimlikler. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16(1), 8. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000189
- Pekasıl, A. N. (2022). Toplumsal Cinsiyete Dayalı Cinsel Şiddet Sarmalı İçinde Göçmen Kadınlar: Bağlamsal Bir Değerlendirme. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBİAD)*, 2-3. <https://doi.org/10.48146/odusobiad.1093320>
- Şeker, D., & Uçan, G. (2016). Göç Sürecinde Kadın. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 200-205. <https://doi.org/10.18026/cbusos.36200>
- Tamur, Ö. E. (2010). *Göç ve Toplumsal Cinsiyet: Kemalpaşa'da Gecekondu Kadınların Göç Deneyimi* [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=qLUSCZ5rMGso2frI9zZKsA&no=02Xa_6QMt8JFwE9yaRctIQ
- Tansü, Y. E., & Canbolat, N. (2022). Türkiye’de Bulunan Göçmen Kadınların İstihdama Erişim Durumlarının İncelendiği Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları Dergisi*, 23-30. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7472477>
- Taştan, A. (2020). *Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Uluslararası Göç ve Kadın: Kırıkkale İli Örneği* [Yüksek Lisans]. Kırıkkale Üniversitesi.
- Tavukçu, E., & Şahin, N. (2021). Türkiye’de Göçün Kadın Yaşamına Olan Etkilerinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 4-5. <https://doi.org/10.51621/atakad.909228>
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı. (2025). [Göç Tarihi]. Göç Tarihi. <https://www.goc.gov.tr/goc-tarihi#>
- Topak, E., & Çamur, G. (2022). Göçün Kadına Etkileri Ve Sosyal Hizmet. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(1), 6-8. <https://doi.org/10.47115/jshs.1066117>
- UNDESA. (2020). [International Migration]. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2020_
- UNDESA. (2025). *UNDESA*. <https://www.migrationdataportal.org/themes/international-migrant-stocks-overview>
- UNHCR. (2021, Şubat). [Refugee Data Finder]. Population Division: United Nations High Commissioner for Refugees. <https://www.un.org/development/desa/pd/>
- UNHCR. (2024a). <https://www.unhcr.org/external/component/header>. UNHCR. <https://www.unhcr.org/external/component/header>
- UNHCR. (2024b). <https://www.unhcr.org/external/component/header>. UNHCR. <https://www.unhcr.org/external/component/header>

- Uzuner, G., & Haydar, T. (2015). *Kadınlar ve Göç* [Prezi]. <https://prezi.com/ohvslwbluccz/kadinlar-goc/>
- Ünlü, S., Kızıllhan, T., & Elciyar, K. (2018). Göçmenlerin Uyum Sağlama Sürecinde Yaşadıkları Çatışmalar ve Sayısal Topluluklar. *Selçuk İletişim*, 11(1), 7-8. <https://doi.org/10.18094/josc.339953>
- World Migration Report*. (2015). Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2015-migrants-and-cities-new-partnerships-manage-mobility>
- Yalçın, C. (2004). *İçinde Göç Sosyolojisi*. Anı Yayıncılık.
- Yıldız, M. (2023). *Suriyeli Kadınların Toplumsal Uyum Süreçleri: Muğla İli Örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Yıldızıtugay, D. S. (2021). *Göç Sürecinde Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet: Göçmen Kadınların Deneyimleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Yılmaz, A. (2019). Göç Ve Kadın: “Göçün Feminizasyonu” Ve Kadın Göçmenlerin Durumu. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 393-396. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.545290>

BÖLÜM 79

Profesyonel Mutfaklarda Kadın Şef Olmak: Engeller, Başa Çıkma Stratejileri ve Başarı Anlatıları

Tolga Gök¹

¹ Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Silifke-Taşucu Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Silifke/Mersin/Türkiye, Orcid: 0000-0002-9252-9504

1. GİRİŞ

Profesyonel mutfaklar; usta-çırak geleneği, disiplinli iş bölümü ve yüksek performans beklentisinin bir arada bulunduğu, aynı zamanda katı hiyerarşik yapı ve yoğun emek temposu tarafından biçimlenen çalışma ortamlarıdır. Bu yapı, mesleğin tarihsel saygınlığını ve standardını ayakta tutarken, pratikte “kimlerin” hangi rollere daha kolay eriştiği sorusunu da gündeme getirmektedir. Nitekim ev içi gündelik pratiklerde “kadın işi” olarak görülen yemek pişirme faaliyeti, profesyonel alana taşındığında, otorite ve prestijin çoğu zaman erkek kimliğiyle özdeşleştirilmesiyle belirginleşen bir paradoks ortaya çıkarmaktadır (Druckman, 2010; Harris & Giuffre, 2015; İnce, 2016). Özellikle “haute cuisine” ve yıldızlı restoran ekosisteminde, görünürlük ve ödüllendirme mekanizmalarının kadın şeflerin kariyer basamaklarında ilerleyişini sınırlayabilmekte ve cam tavanın (glass ceiling) biçim değiştirerek sürdüğü vurgulanmaktadır (Albors-Garrigos vd., 2020; Haddaji, vd., 2017a).

Son yıllarda ilgili literatür incelendiğinde, kadın şeflerin karşılaştığı engellerin çok boyutlu bir çerçevede ele alındığı görülmektedir. Özellikle işe alım ve terfi süreçlerinde etkili olan önyargılar, uzun ve öngörülemez çalışma saatlerinin bakım emeğiyle çatışması, “macho” mutfak kültürü, görünmez emek, ücret ve rol adaletsizliği, rol model ve mentorluk eksikliği ile üst düzey ödüllere erişimde karşılaşılan sistemik bariyerler bu engellerin başlıcaları arasında yer almaktadır (Çelik & Şahingöz, 2018; Gençer & Keşkekci, 2023; Haddaji vd., 2017b; Temizkan & Uslu, 2023; Tang & Baldwin, 2019). Türkiye bağlamında da profesyonel mutfaklarda cinsiyet ayrımcılığının sürekliliğine ve kadın şeflerin kariyerlerini olumsuz etkileyen örüntülere işaret eden çalışmalar artmaktadır (Aslan Savaşan & Girgin, 2024; Kurnaz, Kurtuluş, & Kılıç, 2018; Oktay & Güden, 2023).

Bununla birlikte literatürde iki kritik sınırlılık öne çıkar. Birincisi, çalışmaların önemli kısmı “engel listeleri” üretirken, kadın şeflerin başa çıkma repertuarını (gündelik taktikler, kariyer stratejileri, dayanıklılık pratikleri, ağ kurma ve girişimcilik hamleleri) sistematik biçimde birlikte ele almakta sınırlı kalabilmektedir (Haddaji vd., 2017b; Temizkan & Uslu, 2023). İkincisi, “başarı” çoğu zaman dışsal göstergeler (ün, yıldız, unvan) üzerinden okunmakta olup kadın şeflerin başarı anlatılarının (öz-anlam, mesleki kimlik, saygınlık, tatmin, görünürlük ve aidiyet) nasıl kurulduğu ve bu anlatıların kültürel normlar ile destek ağları tarafından nasıl biçimlendirildiği, özellikle yerel bağlamlarda daha derin incelemeye ihtiyaç duyulmaktadır (Harris & Giuffre, 2015; Özdamar, 2025; Septiani & Siscawati, 2023).

Bu çalışma, profesyonel mutfaklarda kadın şef olgusunu (i) karşılaşılan engeller, (ii) başa çıkma stratejileri ve (iii) başarı anlatıları ekseninde bütüncül bir çerçevede ele almayı amaçlar. Böylece hem literatüre kavramsal bir bütünlük katkısı sunmak hem de sektör için uygulanabilir öneriler (örgütsel politikalar, mentorluk/usta-çırak

ağlarının yeniden tasarımı, adil değerlendirme ölçütleri, görünürlük ve kariyer ilerleme mekanizmaları) geliştirmek hedeflenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR

2.1. Profesyonel Mutfak Kültürü ve Cinsiyetin Rolü

Profesyonel mutfaklar, tarihsel olarak Auguste Escoffier'in 19. yüzyılda geliştirdiği "brigade de cuisine" (mutfak tugayı) sistemiyle kurumsallaşmış, iş bölümünü katı bir komuta zinciri içinde örgütleyen ve performansı süreklilik gösteren bir disiplin rejimi üzerinden denetleyen çalışma alanlarıdır. Bu sistem, mutfakta hız, standardizasyon ve otoriteye dayalı işleyişi güçlendirirken, aynı zamanda fiziksel dayanıklılık, duygusal sertlik ve rekabetçi bir atmosferi de beslemiştir (Harris & Giuffre, 2015). İnce'nin (2016) profesyonel mutfakları "şeflerin savaşı" olarak betimlemesi, bu alanın yalnızca teknik üretimin değil, aynı zamanda statü mücadelesinin ve iktidar ilişkilerinin ortaya çıktığı bir "saha" olduğuna işaret etmektedir. Buna paralel biçimde Druckman (2010), yemek pişirme pratiğinin ev içi bakım emeğiyle kadınlara atfedilirken, profesyonel mutfakta prestij ve otoritenin çoğunlukla erkeklikle özdeşleşmesinin yapısal bir paradoks ürettiğini vurgulamaktadır.

Bu noktada toplumsal cinsiyet, mutfakta yalnızca bireylerin demografik bir özelliği olmayıp işin nasıl tanımlandığını, mutfakta hangi kısımların "uygun" görüldüğünü ve liderliğin hangi beden/duygu repertuarı üzerinden meşrulaştırıldığını belirleyen kurucu bir eksendir. Acker'ın (1990) "cinsiyetlendirilmiş örgütler" yaklaşımı, örgütlerin görünürde nötr olan iş tanımları ve kariyer yollarının, pratikte erkek normu üzerinden kurulduğunu ileri sürmektedir. Profesyonel mutfakta "lider şef" imgesinin sıklıkla sertlik, kesintisiz çalışma, fiziksel güç ve yüksek stres altında kontrol gibi normlarla birlikte anılıyor olması bu normların hegemonik erkeklik kodlarıyla daha kolay eşleştirilmesi, kadın şeflerin alandaki konumlanışını doğrudan etkilemektedir (Connell, 1995; İnce, 2016). Bu çerçevede profesyonel mutfak, Bourdieu'nün (1984) alan ve habitus kavramlarıyla da açıklanabilir. Başarı ölçütleri ve "doğru şeflik" davranışları, tarihsel olarak erkek egemen bir habitus içinde şekillenmiş olup kadınlar bu alana girdiklerinde, yalnızca mesleki yeterliliklerini değil, aynı zamanda cinsiyetlendirilmiş uygunluk beklentilerini de sürekli gözden geçirmek zorundadırlar (Bourdieu, 1984; Oktay & Güden, 2023).

Profesyonel mutfak kültürünü anlamada "doing gender" yaklaşımı da açıklayıcıdır. West ve Zimmerman (1987), toplumsal cinsiyetin etkileşim içinde "icra edilen" bir pratik olduğunu vurgulamaktadır. Mutfakta gündelik mikro pratikler (hitap biçimleri, şaka dili, otoriteye itaat kalıpları, kısım paylaşımı ve performansın değerlendirilme biçimleri) kadınların sıcak mutfakta "doğal olarak" daha az uygun görülmesi ya da liderliklerinin daha kolay sorgulanması gibi örüntülerin yeniden üretilmesine zemin hazırlayabilmektedir (West & Zimmerman,

1987). Nitekim kadın şeflerin deneyimlerini doğrudan ele alan araştırmalar, hiyerarşik yapılanma ve “sertlik” normlarının kimi zaman örtük, kimi zaman ise açık biçimlerde eşitsizlik yarattığını da ortaya koymaktadır (Haddaji vd., 2017b; Harris & Giuffre, 2015).

Öte yandan mutfak, yalnızca teknik üretim değil, yoğun duygu yönetimi gerektiren bir hizmet alanıdır. Gerilim anında soğukkanlı kalma, servis akışını bozmadan ekip içi çatışmaları yönetme ve kalite standardını sürdürülebilir kılma gibi beklentiler, “görünmez emek” katmanlarını güçlendirmektedir. Hochschild’in (1983) duygusal emek yaklaşımı, duyguların işin parçası hâline geldiği hizmet örgütlerinde bu katmanın özellikle belirginleştiğini ortaya koymaktadır. Mutfak bağlamında bu durum, kadınların “uyumlu/ılımlı” olmaya zorlanması ile otorite kurmaları gerektiğinde “sertleşmek” zorunda kalmaları arasındaki gerilimde somutlaşmakta olup profesyonel mutfak kültürü, toplumsal cinsiyet rollerinin hem yeniden üretildiği hem de müzakere edildiği sosyolojik bir sahne haline gelmektedir.

2.2. Kadın Şeflerin Karşılaştığı Engeller

2.2.1. Yapısal ve Örgütsel Engeller

Kadın şeflerin kariyer ilerleyişini sınırlayan engellerin önemli bir bölümü, örgütsel süreçler ve çalışma düzeni tarafından üretilen yapısal bariyerlerdir. Bu bariyerler, yalnızca bireysel ayrımcılık deneyimlerine indirgenemeyecek olup terfi sistemleri, görev dağılımı, değerlendirme ölçütleri ve örgüt içi ağlara erişim gibi mekanizmalarla işleyen bütüncül bir yapı içinde değerlendirilmelidir (Acker, 1990).

Cam tavan (glass ceiling): Cam tavan, kadınların belirli bir kariyer basamağından sonra görünmez bariyerlerle karşılaşarak üst pozisyonlara erişiminin sistematik biçimde zorlaşmasını ifade etmektedir. Kavram ilk olarak Morrison vd. (1987) tarafından popülerleştirilmiştir. Daha sonra “cam tavan etkisi”nin ölçülebilir ve çok katmanlı bir olgu olduğu vurgulanmıştır (Cotter vd., 2001). Profesyonel mutfakta cam tavan, çoğu zaman “baş şeflik” ve prestijli mutfak ağlarına erişim gibi statü yoğunlaşmasının yaşandığı durumlarda belirginleşmektedir. Haute cuisine bağlamında yapılan çalışmalar, üst statü sembollerine (ör. Michelin yıldızı, aşçıbaşı pozisyonu ve seçkin ağlar) erişimde kadınların daha yoğun engeller ile karşılaştığını ifade etmekte ve bu nedenle kadınların kariyer beklentilerini yeniden düzenlediklerini ve alternatif yollar aradıklarını göstermektedir (Albors-Garrigós vd., 2021; Haddaji vd., 2017a).

İşe alım ve terfi ayrımcılığı; mutfak kısımlarına göre cinsiyetlenmiş görev dağılımı: Kadınların soğuk mutfak veya pastane gibi “daha hafif” ya da “daha uygun” kabul edilen alanlara yönlendirilmesi; buna karşılık sıcak mutfak ve şeflik pozisyonlarında erkeklerin tercih edilmesi, literatürde tekrar eden bir örüntü olarak karşımıza çıkmaktadır. Michelin yıldızına erişim bariyerlerini ele alan çalışma, tanınma süreçleri, ağlara erişim ve “sert mutfak çevresi” içinde görünürlük üretme gerekliliğinin kadınlar açısından daha maliyetli işlediğini ortaya koymaktadır

(Haddaji vd., 2017a). Bu durum, Acker’ın (1990) cinsiyetlendirilmiş örgütler yaklaşımıyla uyumludur. İş tanımları ve kariyer patikaları, görünürde tarafsız olsa bile pratikte erkek normu üzerinden işlemektedir. Türkiye bağlamında da işe alım ve terfi süreçlerinde cinsiyet temelli önyargıların yaygınlığını gösteren bulgulara rastlanmakta olup kadın aşçılar üzerine yapılan çalışmalar, işe alımda ayrımcılık ve terfide adaletsizlik algısına dikkat çekmektedir (Çelik & Şahingöz, 2018). Bununla birlikte bazı örgütsel bağlamlarda, kadın ve erkek şeflerin terfi ve ücret gibi alanlarda “eşit” biçimde algılandığını gösteren bulgular, eşitsizliğin sektör genelinde tekdüze bir yapı sergilemediğini; aksine işletme kültürü, yönetim yaklaşımı ve yerel işgücü piyasası dinamiklerine bağlı olarak değişkenlik gösterebildiğini düşündürmektedir (Kurnaz vd., 2018).

Ücret eşitsizliği: Ücret eşitsizliği, kadın şeflerin karşılaştığı somut ve ölçülebilir bir yapısal sorundur. Aynı pozisyonda çalışan kadın şeflerin erkek meslektaşlarına kıyasla daha düşük ücret aldığı ve bu eşitsizliğin kadın emeğinin sistematik biçimde değersizleştirilmesinin ekonomik bir yansıması olduğu belirtilmektedir (Aslan Savaşan & Girgin, 2024; Çelik & Şahingöz, 2018). Bu eşitsizlik yalnızca “eşit işe eşit ücret” boyutunda olmayıp kadınların daha düşük ücretli pozisyonlarda yoğunlaşması, prim/ek gelir kanallarına sınırlı erişim ve prestijli ağların sağladığı dolaylı avantajlardan dışlanma biçiminde de çalışabilmektedir (Temizkan & Uslu, 2023). Böylece cam tavan, mutfak kısımlarına göre cinsiyetlenmiş görev dağılımı ve ücret eşitsizliği birlikte düşünüldüğünde, kadın şeflerin kariyeri hem yatayda (belirli kısımlarda yoğunlaşma) hem dikeyde (üst pozisyonlara erişimde yavaşlama/durma) sınırlandırılabilir.

2.2.2. Sosyo-Kültürel ve Bireysel Engeller

Yapısal engeller, çoğu kez toplumsal normlar ve örgüt içi kültürle birleşerek kadın şefler için daha yoğun bir baskı alanı üretmektedir. Bu noktada sosyo-kültürel engeller, “bireysel güçsüzlük”ten ziyade, toplumsal cinsiyet beklentileri ve meslek kültürünün keşişiminde oluşan süreklilikler olarak ele alınmalıdır.

İş-yaşam dengesi (work-life balance): Profesyonel mutfakların uzun çalışma saatleri, gece vardiyaları ve hafta sonu mesaipleri, toplumsal olarak kadına atfedilen annelik ve ev içi bakım sorumluluklarıyla çatışmaktadır (Kaya, 2023; Septiani & Siscawati, 2023). Harris ve Giuffre (2010), kadın profesyonel şeflerin iş ve aileyi birlikte yürütme stratejilerinin sıklıkla “ertelenen ebeveynlik”, “alan değiştirme” ya da “rolü yeniden tasarlama” gibi maliyetli tercihlerle birlikte geldiğini göstermiştir. Hochschild’in (1989) ortaya koyduğu “ikinci vardiya” kavramı, ev dışında çalışan kadınların ev içi alanda da ek bir iş yükünü üstlendiklerini vurgulamaktadır. Profesyonel mutfaklarda ise bu yük, düzensiz ve yoğun çalışma düzeni nedeniyle daha belirgin hâle gelebilmektedir.

Fiziksel yeterlilik önyargısı ve “uygunluk” söylemi: Sıcak mutfak koşullarının fiziksel zorlukları, kimi zaman kadınların biyolojik olarak “yetersiz” olacağı

yönündeki kalıp yargılarla birleşerek kadınların mesleki yetkinliklerinin daha kolay sorgulanmasına neden olmaktadır (Tang & Baldwin, 2019). Bu önyargı, liderlik literatüründe ele alınan “rol uyumu” tartışmalarıyla da örtüşmektedir. Kadınların liderlik pozisyonlarında daha kolay “uyumsuz” olarak algılanmasına yol açan örtük önyargılar, profesyonel mutfak bağlamında teknik yeterlilik ve dayanıklılığın kadınlar tarafından daha fazla kanıtlanmasının beklendiği bir duruma dönüşebilmektedir (Eagly & Karau, 2002; Haddaji vd., 2017b). Böylece cinsiyet, performans değerlendirmesine “sessiz” biçimde sızarak sürekli kanıtlama baskısına neden olmaktadır.

Rol model ve mentor eksikliği; ağlara sınırlı erişim: Mutfakta yükselme, yalnızca yazılı performans göstergeleriyle değil gayriresmî ağlar, usta-çırak ilişkileri ve sosyal sermaye kanallarıyla da yakından ilişkilidir. Kanter’in (1977) azınlık konumunun görünürlük ve performans baskısını artırdığına dair yaklaşımı, kadın şeflerin deneyiminde açıklayıcıdır. Sektörde üst düzey kadın yönetici sayısının azlığı, genç kadın şefler için rol model ve mentorluk kanallarını kısıtlamaktadır (Kram, 1985; Kurnaz vd., 2018). Bu durum, yalnızlaşma ve destek eksikliği hissini güçlendirirken, fırsatlara erişimi de sınırlandırabilmektedir. Dayanışma ağlarının öneminin artması bu bağlamda rastlantısal olmayıp “zayıf bağların gücü”, farklı mutfaklar arasında bilgi ve fırsat akışını mümkün kılabilmektedir (Granovetter, 1973).

Mobbing ve taciz: Profesyonel mutfakta “sert dil” ve “baskı altında performans” normları kimi zaman psikolojik şiddeti meşrulaştıran bir iklime neden olabilmektedir. Sözlü taciz, aşağılama, cinsiyetçi şakalar ve cinsel imalar, kadın şeflerin iş motivasyonunu düşürmekte ve sektörde kalma niyetini zayıflatmaktadır (Gençer & Keşkekcı, 2023; Harris & Giuffre, 2015). Bu tür davranışlar yalnızca bireysel tutumlar olarak değil erkek egemen mutfak kültürünün süreklilik üreten bir parçası olarak değerlendirilmelidir (Haddaji vd., 2017b; İnce, 2016). Ayrıca baskın toplumsal normların etkili olduğu koşullarda kadınlar için “uygun davranış” sınırları daha dar biçimde belirlenmekte hatta görünür başarıların dahi kimi zaman sosyal yaptırımları tetikleyebildiği vurgulanmaktadır. (Septiani & Siscawati, 2023).

2.3. Başa Çıkma Stratejileri

2.3.1. Bireysel Stratejiler

Kadın şefler, eril normlarla örülü bir mesleki alanda var olabilmek ve ilerleyebilmek için çeşitli bireysel stratejiler geliştirmektedirler. Bunların ilki, erkeksi davranış kalıplarını benimseme ve bir tür “uyum performansı” sergilemektir. Sertleşme, otoriter iletişim kurma, duyguları geri çekme ya da “fazla görünür” olmamaya çalışma gibi davranışlar, bir yandan hiyerarşik mutfak kültüründe kabul görmeyi kolaylaştırırken, öte yandan sürdürülebilir liderlik inşasını zorlaştırabilir (Harris & Giuffre, 2015; Haddaji vd., 2017b). Bu strateji, Goffman’ın (1959) izlenim yönetimi yaklaşımıyla da açıklanabilir. Kadınlar, erkek egemen alanda kabul

görmek için “ön sahne”de kimliklerini stratejik biçimde yönetmekte, beklenen repertuarı sergilemektedir.

İkinci olarak sürekli kanıtlama çabası, kadınların deneyiminde tekrar eden bir temadır. Kadın şefler, teknik beceri ve dayanıklılıklarını ispat etmek için daha fazla çalışmak, daha erken gelmek, daha geç çıkmak ve daha az şikâyet etmek zorunda hissettiklerini ifade etmektedirler (Harris & Giuffre, 2015; Haddaji vd., 2017b). Bu durum, Valian’ın (1999) “cinsiyet şemaları” yaklaşımıyla uyumludur. Kadınların yetkinliği çoğu zaman varsayılan değil, sürekli doğrulanması gereken bir nitelik gibi algılanmaktadır.

Üçüncü olarak eğitim ve donanım yoluyla meşruiyet üretme, kadın şeflerin başvurduğu önemli bir stratejidir. Akademik eğitim, uluslararası sertifikalar ve prestijli mutfak deneyimleri, yetkinliği tartışılmaz kılma çabasının araçlarıdır. Bourdieu’nün (1986) kültürel sermaye kavramı, bu stratejiyi anlamada işlevseldir. Kadınlar, cinsiyetlendirilmiş önyargılar nedeniyle eksik kabul edilen mesleki sermayelerini, kurumsal olarak tanınan kültürel sermaye biçimleriyle telafi etmeye çalışmaktadırlar (Bourdieu, 1986).

2.3.2. Alternatif Kariyer Yolları ve Girişimcilik

Cam tavanın belirginleştiği hiyerarşik yapılarda kadın şefler için girişimcilik hem bir başa çıkma stratejisi hem de kariyer mimarisini yeniden kurma imkânı sunan alternatif bir yol olarak öne çıkmaktadır. Albors-Garrigós vd. (2021), kadın şeflerin kendi restoranlarını açarak veya bağımsız iş modellerine yönelerek, erkek egemen kuralların sınırlarını aşmaya çalıştıklarını ifade ederek bu sayede hem özerklik hem de kariyer beklentilerinde güçlenme yaşayabildiklerini belirtmektedirler. Türkiye’de kadın şeflerin başarılarını ele alan çalışmalar da “kendi alanını açma” anlatılarının, görünürlük ve bağımsızlıkla birlikte kurgulandığını göstermektedir (Bayar & Çekiç, 2024).

Bununla birlikte girişimcilik, engellerin ortadan kalktığı “kolay bir kaçış” değildir. Finansmana erişim, piyasada kabul görme, tedarik zinciri ilişkileri ve görünürlük gibi alanlarda yeni bariyerler üretebilir. Dolayısıyla girişimcilik, eşitsizliklerin sonlanması olmayıp çoğu zaman tür değiştirerek yeniden düzenlendiği bir geçiş hattı olarak düşünülmektedir. Buna paralel olarak niş alanlara yönelim (pastacılık, butik üretim, özel konsept işletmeler) kadınların kimi zaman rekabetin daha “adil” algılandığı estetik ve uzmanlık temelli değerlendirmenin güçlendiği alanlarda uzmanlaşmalarına imkân tanıyabilmektedir.

2.3.3. Dayanışma ve Mentorluk

Bireysel stratejilerin yanı sıra, kadın şefler için dayanışma ağları ve mentorluk ilişkileri sektördeki izolasyonu kırmada kritik bir işleve sahiptir. Kadın ağları, deneyim paylaşımı yoluyla birbirlerine psikolojik destek sağlayarak bilgi, kaynak ve fırsat dolaşımını güçlendirmektedir (Kurnaz vd., 2018; Granovetter, 1973).

Mentorluk literatürü, mentorluk ilişkilerinin kariyer gelişiminde belirleyici bir işleve sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Kram, 1985). Bu nedenle profesyonel mutfak bağlamında kapsayıcı mentorluk uygulamaları, yalnızca bireysel kariyer yollarını desteklemekle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda mesleki kültürün dönüşümünde etkili bir kaldıraç işlevi de görebilmektedir.

Buna ek olarak kadın şeflerin bir bölümü, otoriter liderlik yerine daha kapsayıcı ve eğitici liderlik modellerini benimseyerek mutfak kültürünü içeriden dönüştürmeye çalışmaktadır. Haddaji vd. (2018), kadınların şef pozisyonuna ilerleme süreçlerini uluslararası bir örnekleme incelerken, liderlik davranışları ve kültürel bağlamın bu süreçte belirleyici olabileceğine dikkat çekmektedir. Dönüştürücü liderlik perspektifi (Bass, 1985) bu noktada açıklayıcıdır. Ekip motivasyonunu yükselten, öğrenmeyi destekleyen ve adil iş bölümü üreten liderlik davranışları, maskülen rekabet kültürünün yarattığı yıpranmayı azaltma potansiyeli taşımaktadır.

2.4. Başarı Anlatıları ve Örnek Olaylar

Kadın şeflerin başarı hikâyeleri, engellemeye karşı geliştirilen direncin ve alternatif başarı biçimlerinin somut yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu kısım, başarıyı tek bir ölçüte (örneğin Michelin yıldızı) indirgemek yerine farklı coğrafyalardan, çeşitli kariyer güzergâhlarından ve çoğul başarı tanımlarından örnekler sunarak çok boyutlu bir perspektifin kurulmasını amaçlamaktadır.

2.4.1. Geleneksel Yükseliş: Michelin Yıldızlı Şefler

Avrupa'dan Örnekler

Anne-Sophie Pic, babasının vefatının ardından Maison Pic'ten ayrıldığında herhangi bir resmî mutfak eğitimi almamıştı. Buna karşın 1997 yılında mutfağın yönetimini devralan Pic, 2007'de restorana üçüncü Michelin yıldızını yeniden kazandırarak dördüncü üç yıldızlı kadın şef olmayı başarmıştır (Guinness World Records, 2023). Kariyeri boyunca farklı restoranlarda toplamda ondan fazla Michelin yıldızı elde etmesi, onu kadın şefler arasında istisnai bir konuma taşımıştır. Bununla birlikte Pic'in hikâyesi yalnızca parlak bir başarı anlatısıyla sınırlı değildir; restoranın ilk yıldızını kaybetmesinin ardından yaşanan yeniden yükseliş süreci, dayanıklılığı ve sürekli öğrenmenin önemini güçlü biçimde vurgulamaktadır. Ayrıca Japonya ve Amerika'daki mesleki deneyimleri, onun lezzet çeşitlerine yönelik özgün yaklaşımının şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Woodhouse, 2024).

Elena Arzak, San Sebastián'da bulunan üç Michelin yıldızlı Arzak restoranının dördüncü kuşak temsilcisi ve yöneticisidir. Le Gavroche, Le Louis XV ve elBulli gibi prestijli restoranlarda eğitim alan Arzak, 2000'li yılların sonlarında babası Juan Mari Arzak ile birlikte baş şeflik görevini üstlenmiştir. Arzak'ın liderliği altında mutfak ekibinin neredeyse dörtte üçünün kadınlardan oluşması, mutfakta cinsiyet temsiline ilişkin dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Geleneksel Bask mutfağını

modern tekniklerle harmanlayan yaklaşımı sayesinde Arzak, 2012 yılında Dünyanın En İyi 50 Restoranı listesi kapsamında “En İyi Kadın Şef” ödülüne layık görülmüştür (Gastro Masa, 2025).

Clare Smyth, Birleşik Krallık’ta üç Michelin yıldızına sahip bir restoranı yöneten ilk kadın şef olarak gastronomi tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Gordon Ramsay’ın amiral restoranında 2007 yılında baş şeflik görevine getirilen Smyth, 2015 yılına kadar restoranın üç Michelin yıldızını korumayı başarmış; 2017’de kendi restoranı Core’u açmış ve bu restoranla 2021 yılında üç Michelin yıldızı kazanmıştır. Dominique Crenn ise Amerika Birleşik Devletleri’nde üç Michelin yıldızına layık görülen ilk kadın şef olarak 2018 yılında bu başarıya imza atmıştır (Michelin Guide, 2023).

Latin Amerika'dan Ses Getiren Örnek

Pía León, Lima’daki Le Cordon Bleu’dan mezun olduktan sonra kariyerine geleneksel restoranlarda çalışarak başlamıştır. 2009 yılında Central restoranında soğuk istasyonda görev almak üzere işe alınan León, beş yıl gibi kısa bir süre içinde mutfaktaki tek kadın aşçı konumundan baş şefliğe yükselmiştir. 2018’de kendi restoranı Kjolle’yi kuran León, aynı yıl Latin Amerika’nın En İyi Kadın Şefi seçilmiş; 2021’de ise Dünyanın En İyi Kadın Şefi unvanını kazanmıştır (Sgarbi, 2021).

León’un hikâyesi, iş ve yaşam düzenini kendi koşulları doğrultusunda yeniden tanımlama mücadelesini yansıtmaktadır. 2016 yılında anne olan León, bu nedenle kendi restoranını açma kararını bir süre ertelemiştir. Ancak “ayda dört ya da beş kez seyahat etmek zorunda olduğum bir yaşam ritmini istiyorum” ifadesiyle, başarıyı kendi öncelikleri çerçevesinde yeniden tanımladığını ortaya koymuştur. León, başarısını disiplin, kararlılık ve güçlü bir organizasyon becerisine dayandırmakta; egzersize zaman ayırabilmekte, yeni kurallar belirlemek amacıyla seyahatler yapmakta ve genç oğluyla nitelikli zaman geçirmeyi başarının önemli bir göstergesi olarak tanımlamaktadır (Sgarbi, 2021).

Türkiye'den Yükselen Yıldızlar

Türkiye’de kadın şeflerin elde ettiği başarılar, 2022 yılında Türkiye’yi değerlendirme kapsamına alan Michelin Rehberi’nin de dikkatini çekmiştir. Zeynep Pınar Taşdemir’in kurucusu olduğu Yeniköy’deki *Araka*, yıldız alan yedi restoran arasından sıyrılarak ilk törende Michelin yıldızı kazanan tek kadın şef tarafından yönetilen restoran olarak kayda geçmiştir. 2011 yılında MSA Aşçılık Sanatları Akademisi’nden mezun olan Taşdemir, 2012’de Mest’te aşçı olarak meslek yaşamına başlamış; 2014’te Changa’da çalışırken Fumée’de şeflik yapmış, 2015’te ise Müzede Changa’da şef olarak görev almıştır. 2017 yılında Yeniköy’de kendi restoranı Araka’yı açan Taşdemir’in kariyer yolu, Türkiye’de kadın şeflerin sistematik biçimde deneyim kazanarak kendi işletmelerini kurabildiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Michelin Guide İstanbul, 2023).

Burçak Kazdal ise İstanbul’da sürdürülebilirlik ve yerel ürünlere odaklanan Apartman Yeniköy’ün şefi ve kurucu ortağı olarak öne çıkmaktadır. *The Best Chef Awards 2024* kapsamında bir bıçak ödülüne layık görülen Kazdal, erken yaşlardan itibaren yemekle kurduğu güçlü bağı San Francisco’daki eğitimi süresince küresel mutfakları keşfederek pekiştirmiştir. Kazdal’ın mutfak yaklaşımı, doğaya saygıyı temel alan bir anlayışa dayanmakta ve bu yönüyle onu Türkiye’de sürdürülebilir gastronominin öne çıkan figürlerinden biri hâline getirmektedir (Tekin, 2024).

2.4.2. Girişimci Modeli: Kendi İmparatorluğunu Kurma

Türkiye’de Girişimci Kadın Şefler

Koç Üniversitesi’nde psikoloji eğitimi alan Didem Şenol, yemek alanında bir kariyer inşa etme kararı alarak New York’taki French Culinary Institute’te aşçılık eğitimi görmüştür. Eleven Madison Park’ta edindiği profesyonel deneyimin ardından Türkiye’ye dönen Şenol, 2010 yılında Karaköy’de Lokanta Maya’yı, 2012’de ise Gram’ı kurmuştur (Şenol, 2015). Şenol’un girişimci yolculuğu, akademik birikimi mutfak tutkusuyla birleştirerek alternatif bir kariyer rotası oluşturmasının dikkate değer bir örneğini sunmaktadır. Time Out İstanbul 2010 Yeme İçme Ödülleri kapsamında “En İyi Şef” ödülüne layık görülen Şenol, Kızınız Defne’yi Oğlumuz İskorpit’e ve Biraz Maya, Biraz Gram adlı kitaplarıyla mutfak bilgisini ve deneyimini geniş bir okur kitlesiyle paylaşmıştır (Gram, 2025).

Nicole’un kurucu ortağı ve şefi olan Aylin Yazıcıoğlu, Cambridge Üniversitesi’nde doktora eğitimini sürdürdüğü dönemde tutkusunun izinden giderek Paris’teki Le Cordon Bleu Mutfak Okulu’nda aşçılık eğitimi almıştır. Yazıcıoğlu’nun mutfak anlayışı, Türk malzemelerini Fransız teknikleriyle buluşturmakta; restoranın menüsü ise mevsimselliğe bağlı olarak düzenli biçimde yenilenmektedir. Yazıcıoğlu’nun kurucu ortaklarından olduğu Nicole, 2024 yılında prestijli La Liste tarafından dünyanın en iyi restoranları arasında gösterilerek uluslararası ölçekte tanınırlık kazanmıştır (Daily Sabah, 2019).

Türkiye’nin en bilinen “esnaf lokantalarından” biri olan Kantin’in sahibi ve şefi Şemsa Denizsel, mevsiminde, taze, yerel ve doğal ürünlere dayalı mutfak yaklaşımıyla adını duyurmuştur. Kantin’i kapattıktan sonra Ayvalık’a yerleşen Denizsel, zamansız tarifleri ve yalın mutfak felsefesiyle gastronomi dünyasında etkisini sürdürmektedir. Denizsel’in hikâyesi, başarının yalnızca büyüme ve kurumsallaşma ile değil, aynı zamanda yaşam tarzı tercihleriyle de tanımlanabileceğini göstermektedir (Cebeci, 2016).

Dilara Erbay ise 2003 yılında Çubuklu Sunset’te şef olarak profesyonel mutfak kariyerine adım atmıştır. 2004’te Türkiye’nin ilk organik restoranlarından biri olarak kabul edilen Dilara’s Abracadabra’yı açarak “deneysel ve geleneksel mutfak” anlayışını hayata geçirmiştir. Aynı dönemde Bilgi Üniversitesi ve İsviçre Eğitim Merkezi’nde gastronomi alanında dersler vermiş olup 2005 yılında ise Cezayir Lokantası’na şef ve ortak olarak katılmıştır (TEDxReset, t.y).

Finansman ve İş Modeli Stratejileri

Türkiye'deki kadın yöneticilerin girişimcilik, deneyimleri genellikle kişisel birikim, aile desteği ve ortaklık modelleriyle şekillenmiştir. Batı örneklerinde ise yatırımcı desteği ve franchising modelleri daha yaygındır. Ancak her iki bağlamda da ortak nokta, kadınların kendi restoranlarını ürettiklerinde daha fazla iş tatmini elde etme ve çalışmanın kendi özelliklerine göre düzenleyebilmeleridir (Albors-Garrigos vd., 2021; Haddaji vd., 2017a).

2.4.3. Alternatif Yollar: Niş Uzmanlık ve Medya

Pastacılıkta Çığır Açan İsim

Fransa'dan Nina Métayer, 2023 yılında Les 100 Meilleurs Chefs du Monde (Dünyanın En İyi 100 Şefi) listesinde yer alarak ve 2024'te World's 50 Best tarafından "En İyi Pastacı" seçilen ilk kadın olarak gastronomi tarihinde önemli bir dönüm noktasına imza atmıştır. Métayer'in başlangıçtaki hayali aslında fırıncı olmaktı; rustik kruvasanlar ve yalın ekmekler, özenle şekillendirilmiş pastalardan ona daha cazip gelmekteydi. Ancak fırıncılığın "kadın işi olmadığı" yönündeki söylemler, onu pastacılığa yönlendirmiş; bu yön değişikliği, kariyerinin seyrini belirleyen bir kırılma noktası olmuştur. Métayer, mesleğe adım attığı dönemde fırıncılığın genel olarak erkek egemen bir alan olduğunu vurgulamakta ve pastacılıkta da kadınların şef pozisyonlarına nadiren ulaşabildiğini ifade etmektedir. Kendi deneyimini, "Bunu yapamazsın" diyenlere karşı bir yanıt üretme motivasyonu olarak tanımlayan Métayer, kadın olmasına rağmen en üst düzeye ulaşabileceğini göstermek için daha fazla çaba sarf etmek zorunda kaldığını dile getirmektedir. 2019 yılında dijital pastacılık konsepti Délicatissérie'yi kuran Métayer, temsilde tutarlılığı ve sosyal sorumluluğu önceleyen yenilikçi bir iş modeli geliştirmiştir (Michot, 2024).

Öte yandan Métayer'in sosyal medyada da güçlü bir görünürlüğe sahip olduğu görülmektedir. Instagram'da 540 bini aşkın takipçisi ve YouTube kanalında yaklaşık 43,5 bin abonesi bulunan şef, bu platformlar aracılığıyla pastacılığa ilişkin bilgi ve deneyimlerini geniş bir kitleyle paylaşmaktadır (Farrant, 2023). Sosyal medya, bu yönüyle kadın şeflerin geleneksel medya kapılarına bağımlı kalmaksızın doğrudan hedef kitlelerine ulaşabilmelerini mümkün kılan önemli bir mecra olarak öne çıkmaktadır.

Bölgesel Mutfakları Yeniden Yorumlayanlar

Doğum yeri olan Antakya mutfağından beslenen Jale Balcı, Antiochia Concept ve ardından Lokanta Farina ile beslenmeyi merkeze alan bir yaklaşımı öne çıkarırken, çağdaş mutfak tasarımlarının izlerini de menülerine yansıtmıştır. Finans sektöründen gastronomiye yönelen Balcı, menü tasarımı alanında danışmanlık faaliyetlerini sürdürmektedir. Balcı'nın hikâyesi, kariyer değişiminin ve bölgesel mutfak mirasının yeniden yorumlanmasının, nasıl başarılı ve sürdürülebilir bir iş

modeline dönüştürülebileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Uçansoy, 2023).

Medya ve Sosyal Medya Gücü

Türkiye’den Dilara Başaran, MasterChef Türkiye 2021 sezonunda yarışmayı beşinci sırada tamamlayarak geniş bir görünürlük kazanmış ve Instagram’da 83 bini aşkın takipçiye ulaşmıştır. Başaran’ın yarışmadan elenirken yaptığı veda konuşması, kadın şeflerin karşılaştığı yapısal engelleri çarpıcı biçimde özetlemektedir. Başaran, “Hayatım boyunca hep şunu duydum: Sen bu işi yapma. Sen kadınsın, başka bir iş yap. Ailem bile bu mesleği seçmemi istemiyordu. Ama hayatta hiçbir zaman pes etmedim; son damlasına kadar mücadele ettim” sözleriyle, mesleki yolculuğunda karşılaştığı toplumsal baskılara ve direnme pratiğine dikkat çekmiştir (MasterChef Türkiye, 2021).

2.4.4. Dayanıklılık Anlatıları: Krizden Çıkış ve Dönüşüm

COVID-19 Pandemi ve Adaptasyon Stratejileri

COVID-19 pandemisi, restoran sektöründe benzeri görülmemiş bir krize yol açmıştır. Ancak kadın şefler, bu süreci yalnızca bir yıkım olarak değil, aynı zamanda kapsayıcı ve dayanışmacı çözümler üretmek için bir fırsat alanı olarak değerlendirmiştir.

Brezilya’dan Şef Manoella Buffara, profesyonel restoranı Manu’yu geçici olarak kapatarak “Mulheres do Bem” (İyilik Yapan Kadınlar) girişimini hayata geçirmiştir. Buffara, haftada yaklaşık 250–500 kişiye yemek hazırlayarak Curitiba’daki dağıtım ağlarını desteklemiş ve ana girişimini bu dayanışma modeli üzerinden sürdürmüştür. Buffara bu süreci, “Çok zorlu bir sınavdan geçiyoruz; bu durum bizi kendimizi yeniden icat etmeye, yol haritalarımızı yeniden tasarlamaya ve daha az israfla üretmeye zorlayacak” sözleriyle değerlendirmiştir (Price, 2018).

San Francisco’da Dominique Crenn ise restoran sektörüne yönelik destek paketlerinin oluşturulması için yerel ve eyalet düzeyindeki kamu yetkilileri nezdinde savunuculuk faaliyetlerinde bulunmuş; Independent Restaurant Coalition’ın Save Restaurants kampanyasına katılarak sektörel dayanışmaya katkı sağlamıştır (Fine Dining Lovers, 2025).

Pandemi sürecinde yaygınlaşan stratejiler arasında hayalet mutfak modelleri, yemek seti servisleri, doğrudan teslimat sistemleri ve çevrim içi eğitim programları öne çıkmıştır. Washington DC’de şefler Teresa Padilla ve Geraldine Mendoza, pandemiye kendi mesleki kopuşlarını yeniden tanımlamak için bir fırsat olarak değerlendirerek, Meksika sokak yemeklerinden ilham alan Taqueria Xochi’yi kurmuştur (Norris vd., 2021). Bu örnekler, kriz dönemlerinde kadın şeflerin sergilediği esneklik, yaratıcılık ve toplumsal sorumluluk bilincini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Başarısızlıktan Öğrenme ve Dönüşüm

Anne-Sophie Pic'in restoranının ilk Michelin yıldızını kaybedip daha sonra yeniden kazanması, başarının doğrusal ve kesintisiz bir süreç olmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Babasının vefatının ardından mutfağın kontrolünü devralan Pic, restoranın üç yıldızını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmış; ancak sürekli öğrenmeye verdiği önem, Japonya ve Amerika'daki deneyimlerinden beslenen ilhamı ve kendi yaratıcılığına duyduğu güven sayesinde 2007 yılında üçüncü Michelin yıldızını yeniden kazanmayı başarmıştır.

Benzer biçimde Dilara Başaran'ın MasterChef Türkiye deneyimi de başarısızlığın bir son değil, sürecin kurucu bir parçası olduğunu göstermektedir. Veda konuşmasında direniş ve mücadele ruhunu vurgulayan Başaran, kadın şeflerin karşılaştığı yapısal engelleri görünür kılarken; bu engellere rağmen sürdürdüğü kararlılıkla mesleki sebatın ve öznenin direncinin altını çizmektedir.

2.4.5. Karşılaştırmalı Sentez: Başarı Faktörleri

Ortak Başarı Unsurları

Farklı coğrafyalardan ve çeşitli kariyer güzergâhlarından kadın şeflerin deneyimlerinin karşılaştırmalı analizi, birtakım ortak temaların öne çıktığını göstermektedir:

Tutku ve adanmışlık: Başarılı kadın şeflerin tamamında, mesleğe yönelik derin bir bağlılığın, karşılaşılan zorluklara karşı psikolojik bir dayanıklılık kaynağı işlevi gördüğü görülmektedir. Pía León, tutkunun başarının temel itici gücü olduğunu açıkça vurgularken (Sgarbi, 2021), Nina Métayer'in "bunu yapamazsın" söylemlerine rağmen pastacılık alanında zirveye ulaşması da benzer biçimde bu adanmışlıkla açıklanabilir.

Eğitim ve sürekli öğrenme: Le Cordon Bleu, Ferrandi ve French Culinary Institute gibi prestijli kurumlarda alınan eğitimler, kadın şeflere güçlü bir teknik altyapı kazandırmaktadır. Bununla birlikte esas öğrenmenin, Michelin yıldızlı restoranlarda edinilen uzun soluklu pratik deneyimlerle derinleştiği görülmektedir. Elena Arzak'ın Le Gavroche, Le Louis XV ve elBulli'deki deneyimleri ile Aylin Yazıcıoğlu'nun Paris'teki eğitim süreci bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Stratejik ağ oluşturma: Başarılı kadın şeflerin, mentorlar, meslektaşlar ve iş ortaklarından oluşan güçlü destek ağları geliştirdikleri dikkat çekmektedir. Elena Arzak'ın babası Juan Mari Arzak ile kurduğu ortaklık ya da Pía León'un Virgilio Martínez ile birlikte çalışması, bu tür ağların kariyer gelişimindeki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır.

Girişimcilik ruhu: Kendi restoranlarını kuran kadın şefler, yalnızca cam tavanı aşmakla kalmayıp, çalışma koşullarını kendi değer ve önceliklerine göre şekillendirme özgürlüğü de elde etmektedir. Bu durum, özellikle iş-yaşam dengesi

açısından kritik önem taşımaktadır. Didem Şenol'un Lokanta Maya'sı, Aylin Yazıcıoğlu'nun Nicole'ü ve Zeynep Pınar Taşdemir'in Araka'sı, bu stratejinin Türkiye'deki somut örnekleri arasında yer almaktadır.

Medya ve görünürlük: Günümüzde başarı, yalnızca mutfaktaki teknik mükemmeliyetle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda kişisel marka oluşturma ve sosyal medyayı etkin kullanma becerisiyle de ilişkilendirilmektedir. Nina Métayer'in YouTube kanalı ve Instagram hesabı ya da Dilara Başaran'ın MasterChef sonrası kazandığı görünürlük, bu yeni dinamiği açık biçimde yansıtmaktadır.

Dayanıklılık ve adaptasyon: COVID-19 pandemisi gibi kriz dönemlerinde kadın şeflerin sergilediği esneklik ve uyum kapasitesi, başarının sürdürülebilirliği açısından belirleyici olmuştur. Manoella Buffara'nın Mulheres do Bem girişimi, Dominique Crenn'in sektörel aktivizmi ile Teresa Padilla ve Geraldine Mendoza'nın Taqueria Xochi'yi kurmaları, bu adaptasyon yeteneğinin çarpıcı örnekleri olarak öne çıkmaktadır.

Kültürel ve Bağlamsal Farklılıkları

Türkiye'de kadın şeflerin deneyimleri, Batı'daki örneklerden bazı temel yönleriyle ayrılmaktadır. İlk olarak, Türkiye'de aile işletmeciliğinin güçlü bir gelenek oluşturmaması, kimi kadınlar için önemli bir avantaj sağlarken; aile bağlarına sahip olmayan kadınlar açısından sektöre giriş ve yükselme süreçlerinde ek engeller yaratabilmektedir. İkinci olarak, Türkiye'de gastronomi eğitiminin yaygınlaşması görece yeni bir olgu olup, bu sürecin özellikle son on beş yıl içinde hız kazandığı görülmektedir. Bu gelişmeyle birlikte alanda kadın temsili de belirgin biçimde artmaktadır. Aslan Savaşan ve Girgin'in (2024) bibliyometrik analizi, Türkiye'de gastronomi alanındaki akademik üretimin hızla büyüyen ve kurumsallaşan bir yapıya kavuştuğunu ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak, Michelin Rehberi'nin Türkiye'ye 2022 yılında dâhil olması, kadın şeflerin uluslararası ölçekte tanınması ve takdir edilmesi açısından yeni fırsat alanları yaratmıştır.

Latin Amerika bağlamında ise bölgesel ürünlerin ve geleneksel tekniklerin yeniden yorumlanması, kadın şeflerin kendilerini ifade etme biçimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Pía León'un Peru'nun biyolojik çeşitliliğini merkeze alan mutfak yaklaşımı, bu yönelimin çarpıcı bir örneğini oluşturmaktadır.

Avrupa'da ise aile geleneği ve nesiller arası bilgi aktarımı belirleyici bir rol oynamaktadır. Anne-Sophie Pic ve Elena Arzak'ın dördüncü kuşak şefler olarak öne çıkmaları, bu sürekliliğin gücünü göstermektedir. Bununla birlikte, söz konusu yapı, aile bağlarına sahip olmayan kadınlar için sektöre girişte ve üst pozisyonlara erişimde daha yüksek bariyerler anlamına da gelebilmektedir.

Başarı Modellerinin Çeşitliliği

Bu bölümde sunulan örnekler, başarının tek ve doğrusal bir yolla tanımlanmasının mümkün olmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Michelin

yıldızı kazanmak (Anne-Sophie Pic, Elena Arzak, Clare Smyth, Zeynep Pınar Taşdemir), kendi restoranını kurmak (Didem Şenol, Aylin Yazıcıoğlu, Pía León), pastacılık alanında uzmanlaşmak (Nina Métayer), kamusal görünürlük elde etmek (Dilara Başaran), sosyal sorumluluk odaklı girişimler geliştirmek (Manoella Buffara) ya da sürdürülebilir mutfak liderliği üstlenmek (Burçak Kazdal) gibi farklı yollar, başarının çoğul ve bağlama özgü yüzlerini temsil etmektedir. Bu çerçevede kadın şefler, kendi bakış açıları ve değerleri doğrultusunda başarı kavramını yeniden tanımlamaktadır.

Söz konusu çeşitlilik, kadın şeflerin yalnızca erkek egemen bir sistem içinde var olmaya çalışan edilgen özneler olmadığını; aksine mutfak kültürünü aktif biçimde dönüştüren, yeniden kuran ve şekillendiren önemli değişim aktörleri olduklarını göstermektedir.

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

3.1. Genel Değerlendirme ve Kuramsal Katkılar

Bu çalışma, profesyonel mutfaklarda kadın şeflerin deneyimlerini engeller-başa çıkma-başarı üçlü kavramsal çerçevesinde ele alarak literatüre çok boyutlu bir perspektif sunmayı amaçlamıştır. Mevcut literatürün önemli bir bölümü kadın şeflerin karşılaştığı engelleri listelemeye odaklanırken, bu çalışma, engellerin ötesinde kadın şeflerin aktif faillik (agency), direniş pratikleri ve başarı anlatılarının çoğulluğunu sistematik biçimde görünür kılmaktadır.

3.1.1. Ana Bulgular

Çalışmanın temel bulguları şu noktalarda yoğunlaşmaktadır:

Birincisi, profesyonel mutfaklar, tarihsel olarak erkek normu üzerinden kurulmuş örgütsel yapılar olarak işlemektedir. Acker'ın (1990) cinsiyetlendirilmiş örgütler yaklaşımı ve Bourdieu'nün (1984) alan-habitus kavramları, bu yapının yalnızca bireysel önyargılardan değil, sistemik ve kültürel mekanizmalardan kaynaklandığını göstermektedir. Cam tavan, mutfakta kısımlara göre cinsiyetlendirilmiş görev dağılımı, ücret eşitsizliği ve görünmez emek yükü, bu sistemin somut yansımalarıdır.

İkincisi, yapısal engeller sosyo-kültürel beklentilerle iç içe geçerek kadın şeflerin deneyiminde çok katmanlı bir baskı üretmektedir. İş-yaşam dengesi çatışması, fiziksel yeterlilik önyargısı, rol model eksikliği, mobbing ve taciz, kadınların mesleki kimliklerini sürekli müzakere etmek zorunda kaldıkları alanlar olarak öne çıkmaktadır. West ve Zimmerman'ın (1987) “doing gender” yaklaşımı, bu müzakerenin gündelik mikro pratikler düzeyinde nasıl işlediğini açıklamaktadır.

Üçüncüsü, kadın şefler yalnızca engellere maruz kalan edilgen özneler olmayıp çeşitli başa çıkma stratejileri geliştirerek mesleki alanda var olma mücadelesi veren aktif değişim ajanlarıdır. Bireysel stratejiler (erkeksi davranış kalıplarını benimseme,

sürekli kanıtlama, eğitim yoluyla meşruiyet üretme), alternatif kariyer yolları (girişimcilik, niş uzmanlaşma), dayanışma ağları ve kapsayıcı liderlik modelleri, bu repertuvarın ana bileşenleridir.

Dördüncüsü, başarı anlatılarının çeşitliliği, tek tip bir “başarı” tanımının kadın şeflerin deneyimini kavramakta yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Michelin yıldızı kazanmak, kendi restoranını açmak, niş alanlarda uzmanlaşmak, medyada görünürlük kazanmak, sosyal girişimcilik yapmak ya da sürdürülebilir mutfak liderliği gibi hepsi kadın şeflerin öznel başarı tanımlarının farklı yüzleridir. Pía León'un “ayda dört ya da beş kez seyahat etmek zorunda olduğum bir yaşam ritmini istemiyorum” ifadesi, başarıyı kendi koşullarında yeniden tanımlama mücadelesinin çarpıcı bir örneğidir.

Beşincisi, kültürel ve coğrafi bağlamlar, kadın şeflerin deneyimlerini belirgin biçimde şekillendirmektedir. Türkiye’de aile işletmeciliği geleneğinin gücü, gastronomi eğitiminin yaygınlaşması ve Michelin rehberinin son yıllarda gelmesi, Latin Amerika’da bölgesel malzemelerin yeniden keşfi, Avrupa’da nesiller arası bilgi aktarımı gibi bu farklılıklar, evrensel engellerin yerel biçimlere büründüğünü ve başa çıkma stratejilerinin bağlama özgü olduğunu göstermektedir.

3.1.2. Kuramsal Katkılar

Bu çalışmanın literatüre üç temel kuramsal katkısı bulunmaktadır:

İlk olarak, mevcut çalışmaların çoğunun “engel odaklı” yaklaşımını aşarak, engeller-başa çıkma-başarı ekseninde bütünlük bir analitik çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeve, kadın şeflerin deneyimini yapısal kısıtlamalar ile bireysel ve kolektif faillik arasındaki dinamik etkileşim içinde ele almayı mümkün kılmaktadır.

İkinci olarak, başarıyı yalnızca dışsal göstergeler (ün, yıldız, unvan) üzerinden değil öz-anlam, mesleki kimlik, tatmin, görünürlük ve aidiyet gibi öznel boyutlar üzerinden okuyan bir perspektif geliştirmektedir. Bu yaklaşım, Harris ve Giuffre (2015) ile Septiani ve Siscawati'nin (2023) vurguladığı gibi, başarı anlatılarının kültürel normlar ve destek ağları tarafından nasıl biçimlendirildiğini görünür kılmaktadır.

Üçüncü olarak, farklı coğrafyalardan (Avrupa, Amerika, Latin Amerika, Türkiye) ve kariyer yollarından (geleneksel yükseliş, girişimcilik, niş uzmanlaşma, medya) örnekleri karşılaştırmalı biçimde analiz ederek, bağlamın belirleyiciliği ile ortak temaların evrenselliği arasındaki gerilimi dengelemeye çalışmaktadır.

3.2. Sektör İçin Öneriler

3.2.1. Örgütsel Politika ve Uygulama Önerileri

1. Kapsayıcı işe alım ve terfi sistemleri: Restoran ve otel işletmeleri, işe alım süreçlerinde yapılandırılmış görüşme protokolleri kullanmalı ve terfi kararlarında çok boyutlu değerlendirme ölçütleri (teknik yetkinlik, liderlik, ekip dinamiği,

inovasyon) geliştirmelidirler. Kısımlara görev dağılımında cinsiyet kalıp yargılarından kaçınılarak kadınların sıcak mutfak ve şeflik pozisyonlarına erişimi teşvik edilmelidir.

2. şeffaf ücret politikaları ve eşitlik denetimi: İşletmeler, aynı pozisyondaki çalışanlar için şeffaf ücret bantları oluşturmali ve yıllık bazda cinsiyet temelli ücret ačíėı analizi yapmalıdır. Ücret eşitsizliğinin tespit edilmesi durumunda, düzeltici önlemler alınmalıdır.

3. Esneklik ve iş-yaşam dengesi destekleri: Özellikle bakım sorumluluğu taşıyan kadınlar için esnek çalışma saatleri, part-time üst düzey pozisyonlar ve iş paylaşımı (job-sharing) modelleri geliştirilmelidir. Kreş hizmetleri, ebeveyn izinleri ve kariyer arası (career break) sonrası geri dönüş programları, kadın şeflerin sektörde kalıcılığını artıracadı düşünölmektedir.

4. Sıfır tolerans mobbing ve taciz politikası: İşletmeler, açık ve erişilebilir şikâyet mekanizmaları kurmalı ve psikolojik ve cinsel taciz vakalarında hızlı ve adil soruştırma süreçleri işletmelidir. “Sert mutfak költürü” söylemi, tacizi normalleştirmek için kullanılmamalıdır. Tüm çalışanlara yönelik düzenli farkındalık eğitimleri verilmelidir.

5. Liderlik ve yönetim eğitimleri: Kadın şeflerin liderlik becerilerini geliştirmelerine yönelik iç eğitim programları tasarlanmalıdır. Bu programlar, otoriter liderlik yerine dönüştürücü liderlik (Bass, 1985), kapsayıcı ekip yönetimi ve duygusal zekâ gibi konulara odaklanmalıdır.

3.2.2. Mentorluk ve Ağ Kurma Mekanizmaları

1. Yapılandırılmış mentorluk programları: Sektör örgütleri (aşçıılar dernekleri, gastronomi platformları), kıdemli kadın şefleri genç kadınlarla eşleştiren resmi mentorluk programları oluşturmaliadır. Kram'ın (1985) vurguladığı gibi, mentorluk yalnızca kariyer gelişimi olmayıp psikolojik destek ve sosyal sermaye birikimi ačíısından da kritik öneme sahiptir.

2. Kadın şef ağları ve dayanışma platformları: Ulusal ve uluslararası düzeyde kadın şef ağları (örn. “Women Chefs & Restaurateurs”, Türkiye'de benzeri girişimler) güçlendirilmelidir. Bu ağlar, bilgi paylaşımı, iş birliği fırsatları ve psikolojik destek sağlayarak izolasyonu kırmaya yardımcı olabilmektedir (Granovetter, 1973).

3. Usta-çıırak sisteminin yeniden tasarımı: Geleneksel usta-çıırak modelinin hiyerarşik ve erkek merkezli yapısı, eşitlikçi ve pedagojik bir yaklaşımla yeniden düşünölmelidir. Genç kadın aşçııların hem teknik beceri hem de mesleki kimlik gelişimine katkı sağlayacak çift yönlü öğrenme modelleri teşvik edilmelidir.

3.2.3. Görünürlük ve Tanınma Mekanizmaları

1. Adil değerlendirme ölçütleri: Michelin Guide ve The World's 50 Best Restaurants gibi prestijli ödül mekanizmaları, değerlendirme kriterlerinde cinsiyet kör noktalarını (blind spots) gidermeli ve jüri kompozisyonunda çeşitliliği artırmalıdır. Haddaji vd. (2017a) belirttiği gibi, tanınma süreçlerindeki yapısal bariyerler, kadın şeflerin görünürlüğünü sınırlamaktadır.

2. Medya temsilinde denge: Gastronomi medyası, kadın şefleri yalnızca “kadın şef” kimliğiyle değil profesyonel yetkinlikleri, yaratıcılıkları ve liderlik pratikleriyle tanıtmalıdır. “İlk kadın”, “tek kadın” söylemleri yerine, normalleştirici bir dil kullanılmalıdır.

3. Sosyal medya ve dijital platformların etkin kullanımı: Nina Métayer örneğinde görüldüğü gibi, sosyal medya kadın şeflerin doğrudan hedef kitlelere ulaşmalarını sağlamaktadır. Genç kadın şefler, kişisel marka oluşturma, içerik üretimi ve dijital pazarlama konularında desteklenmelidir.

3.3. Eğitim Kurumları İçin Öneriler

1. Toplumsal cinsiyet eşitliği müfredatı: Gastronomi eğitimi veren üniversite ve meslek yüksekokulları, müfredatlarına toplumsal cinsiyet ve yemek kültürü, profesyonel mutfaklarda eşitlik gibi dersler eklemelidir. Öğrencilerin erkek egemen mutfak kültürünü eleştirel biçimde sorgulamaları teşvik edilmelidir.

2. Kadın rol modellerin görünürlüğü: Eğitim sürecinde başarılı kadın şeflerin deneyimleri (konuk konuşmaları, atölye çalışmaları, staj programları) aktif biçimde paylaşılmalıdır. Bunun genç kadınların mesleki kimlik gelişimine ve kariyer beklentilerine olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. Girişimcilik ve iş geliştirme becerileri: Eğitim programları, yalnızca teknik mutfak becerilerine değil girişimcilik, finansman, iş planı hazırlama, pazarlama ve marka yönetimi gibi konulara da yer vermelidir. Kadın şeflerin alternatif kariyer yollarına hazırlanması desteklenmelidir.

4. Kapsayıcı staj ve iş yerleştirme politikaları: Eğitim kurumları, staj yerleştirmelerinde eşitlikçi çalışma ortamları sunan işletmeleri önceliklendirmeli öğrencilere yönelik mobbing ve taciz karşıtı bilgilendirme yapmalıdır.

3.4. Politika Yapıcılar İçin Öneriler

1. Sektörel düzeyde eşitlik izleme mekanizmaları: Kamu kurumları (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı), otel ve restoran sektöründe cinsiyet ayrımcılığını izleyen düzenli raporlar yayımlamalıdır. Bu raporlar, işe alım, terfi, ücret ve çalışma koşullarında eşitsizlikleri görünür kılmalıdır.

2. Kadın girişimciliği destek programları: Kendi restoranını açmak isteyen kadın şeflere yönelik düşük faizli kredi, hibe ve danışmanlık programları geliştirilmelidir. KOSGEB ve benzeri kurumlar, gastronomi alanında kadın girişimciliğini teşvik eden özel programlar sunmalıdırlar.

3. İş hukuku reformları: Uzun ve düzensiz çalışma saatlerinin düzenlenmesi, ebeveyn izinlerinin genişletilmesi ve eşitlik temelli iş teftiş mekanizmalarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Restoran ve otel sektörü, iş hukuku açısından özel düzenlemelere tabi tutulmalıdır.

4. Toplumsal cinsiyet eşitliği farkındalık kampanyaları: Kamu spotları, eğitim materyalleri ve sektörel konferanslar aracılığıyla profesyonel mutfaklarda toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda toplumsal farkındalık artırılmalıdır.

3.5. Gelecek Araştırmalar İçin Öneriler

Bu çalışma, profesyonel mutfaklarda kadın şeflerin deneyimlerine geniş bir bakış sunmakla birlikte, gelecek araştırmalar için önemli sorular bırakmaktadır:

1. Nitel ve nicel karma yöntem çalışmaları: Gelecek araştırmalar, derinlemesine görüşmeler, etnografik gözlem ve anket yöntemlerini birleştirerek Türkiye'de kadın şeflerin deneyimlerini daha sistematik ve temsil edici biçimde analiz edebilir. Özellikle farklı şehirlerde (İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Gaziantep) ve farklı restoran türlerinde (lüks, butik, esnaf lokantası) kadın şeflerin deneyimlerinin karşılaştırmalı incelenmesi, bağlamsal farklılıkları görünür kılacaktır.

2. Kuşaklar arası karşılaştırmalar: Farklı kuşaklardan kadın şeflerin (1970-80 doğumlu, 1990 sonrası doğumlu) kariyer yolları, başa çıkma stratejileri ve başarı tanımları arasındaki farklılıklar araştırılabilir. Gastronomi eğitiminin yaygınlaşması ve Michelin rehberinin Türkiye'ye gelmesinin, genç kuşakların deneyimlerinde nasıl bir değişim yarattığı incelenmelidir.

3. Kesişimsellik perspektifi: Toplumsal cinsiyet, sınıf, etnisite, cinsel yönelim ve engellilik gibi kimlik kategorilerinin kesişimsel analizi (Crenshaw, 1989), kadın şeflerin heterojen deneyimlerini anlamak için kritik öneme sahiptir. Örneğin, üst-orta sınıf aileden gelen ve prestijli eğitim almış kadın şeflerle, işçi sınıfı kökenli kadın şeflerin kariyerleri nasıl farklılaşmaktadır?

4. Erkek şeflerin perspektifi: Profesyonel mutfaklarda toplumsal cinsiyet eşitliğini anlamak için, erkek şeflerin deneyimleri, algıları ve tutumları da araştırılmalıdır. Erkek şefler, kadın meslektaşlarının karşılaştığı engelleri nasıl algılamaktadır? Eşitlikçi mutfak kültürünün inşasında nasıl bir rol oynamaktadırlar?

5. COVID-19 sonrası dönüşümler: Pandemi, restoran sektöründe kalıcı değişimler üretmiştir (hayalet mutfaklar, teslimat sistemleri, hibrit modeller). Bu

dönüşümlerin kadın şeflerin kariyer stratejileri, iş-yaşam dengesi ve girişimcilik fırsatları üzerindeki uzun vadeli etkileri araştırılmalıdır.

6. Karşılaştırmalı uluslararası çalışmalar: Türkiye’deki kadın şeflerin deneyimlerinin, benzer sosyoekonomik ve kültürel bağlamlara sahip ülkelerle (örneğin İspanya, İtalya, Yunanistan ve Ortadoğu ülkeleri) karşılaştırmalı olarak ele alınması, hem bölgesel örüntülerin hem de kültürel özgüllüklerin daha derinlikli biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

7. Müşteri algıları ve toplumsal tutumlar: Restoran müşterilerinin kadın şeflere yönelik algıları, beklentileri ve önyargıları nasıl şekillenmektedir? Toplumsal tutumların değişimi, kadın şeflerin görünürlüğü ve tanınması açısından ne anlama gelmektedir? Bu sorular, talep tarafının analizini mümkün kılabilir.

3.6. Çalışmanın Sınırlılıkları

Bu çalışma, literatür taraması ve örnek olay analizine dayanan kavramsal-betimleyici bir çalışmadır. Dolayısıyla, doğrudan ampirik veri toplanmamıştır. Mevcut çalışmaların sentezi ve örnek başarı anlatılarının yorumlanması yöntemi benimsenmiştir. Bu yaklaşımın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır:

Birincisi, Türkiye bağlamında sistematik ve geniş örneklemli çalışmaların azlığı genellemeleri zorlaştırmaktadır. Örnek olaylar başarılı kadın şeflere odaklanırken sektörden ayrılan, “görünmez” kalan ya da alternatif alanlara yönelen kadınların deneyimleri sınırlı düzeyde yer almaktadır.

İkincisi, çalışma ağırlıklı olarak haute cuisine ve prestijli restoran ekosistemi üzerinden şekillenmiş olup esnaf lokantaları, oteller ve toplu üretim mutfakları gibi farklı çalışma alanları daha az vurgulanmıştır.

Üçüncüsü, kesişimsellik perspektifi kavramsal olarak vurgulanmıştır. Ancak sınıf, etnisite, cinsel yönelim ve engellilik gibi kimlik kategorileri derinlemesine analiz edilmemiştir.

Dördüncüsü, başarı anlatıları medya ve literatür kaynaklarından derlenmiştir. Doğrudan görüşmelere dayanmayan bu yaklaşım, öznel deneyimleri tam yansıtmakta sınırlı kalabilir.

Bu sınırlılıklara rağmen çalışma, kadın şeflerin deneyimlerini çok boyutlu ve bağlamsal bir çerçevede ele alarak hem kuramsal hem de pratik düzeyde önemli katkılar sunmaktadır.

3.7. Sonuç: Kolektif Dönüşüm

Profesyonel mutfaklar, teknik mükemmelliğin, yaratıcılığın ve liderliğin bulunduğu alanlardır. Ancak bu alanların erkek normu üzerinden kurulmuş yapıları, kadın şeflerin potansiyelini sınırlamakla birlikte sektörün çeşitlilik ve yenilikçilik kapasitesini daraltmaktadır.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu gibi, kadın şefler yalnızca engellere maruz kalan özneler olmayıp direniş gösteren, stratejiler geliştiren ve mutfak kültürünü dönüştüren aktif faillerdir. Anne-Sophie Pic'in üçüncü yıldızını geri kazanması, Pia León'un başarıyı kendi koşullarında tanımlaması, Zeynep Pınar Taşdemir'in Türkiye'nin ilk yıldızlı kadın şefi olması, Nina Métayer'in pastacılıkta cam tavanı kırması yapısal engellere karşı mücadelenin somut yansımalarıdır.

Ancak bu başarı hikayeleri, sorunun “çözüldüğü” anlamına gelmemektedir. Başarı için ödenen yüksek bireysel maliyetler (sürekli kanıtlama baskısı, iş-yaşam dengesi çatışması, psikolojik yıpranma), sistemik değişimin aciliyetini vurgulamaktadır. Profesyonel mutfaklarda toplumsal cinsiyet eşitliği, bireysel çabayla değil örgütsel politikalar, sektörel normlar, eğitim sistemleri ve kamu politikalarının dönüşümüyle sağlanabilir.

Bu dönüşüm, yalnızca kadınların sorumluluğunda değildir. Erkek şefler, restoran sahipleri, eğitimciler, politika yapıcılar ve tüketiciler olmak üzere tüm paydaşlar, eşitlikçi bir mutfak kültürünün inşasında rol oynamalıdır. Druckman'ın (2010) vurguladığı paradoks “ev içinde kadınlara atfedilen yemek pişirmenin, profesyonel alanda erkeklikle özdeşleşmesi” ancak kolektif dönüşümle aşılabılır.

Kadın şeflerin deneyimleri, profesyonel mutfakların daha adil, kapsayıcı ve sürdürülebilir alanlara dönüşmesi için rehberlik edebilir. Çeşitlilik, yalnızca etik bir gereklilik değildir. Yaratıcılık, yenilikçilik ve mesleki mükemmellik açısından stratejik bir avantaj olarak görülmelidir.

Profesyonel mutfakların geleceği, kadın şeflerin başarı hikayelerinin “istisna” olmaktan çıkıp “norm” haline geldiği, liderliğin sertlik yerine empati, rekabet yerine dayanışma, hiyerarşi yerine işbirliği üzerinden kurulduğu bir gelecektir. Bu geleceği inşa etmek, hepimizin kolektif sorumluluğudur.

KAYNAKÇA

- Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society*, 4(2), 139–158.
- Albors-Garrigos, J., Haddaji, M., & García-Segovia, P. (2020). Gender discrimination in haute cuisine: A systematic literature and media analysis. *International Journal of Hospitality Management*, 89, 102569. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102569>
- Albors-Garrigos, J., Peiró-Signes, A., Segarra-Oña, M., & García-Segovia, P. (2021). Breaking the glass ceiling in haute cuisine: The role of entrepreneurship on the career expectations of female chefs. *Tourism and Hospitality Management*, 27(3), 605–628. <https://doi.org/10.20867/thm.27.3.8>
- Aslan Savaşan, B., & Girgin, G. K. (2024). Profesyonel mutfaklarda cinsiyet ayrımcılığı: Kadın şeflerin karşılaştığı zorluklar üzerine bibliyometrik bir analiz. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 8(2), 202–212. <https://doi.org/10.30625/ijctr.1599870>
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance beyond expectations*. New York, NY: Free Press.
- Bayar, Ç., & Çekiç, İ. (2024). Gastronomi dünyasında kadın şeflerin başarıları. In E. Güçer, M. Aksoy, E. Balcı, F. N. Küçükergin, & E. Şimşek (Eds.), *Tourism entrepreneurship: Innovative approaches* (pp. 74–82). Ankara, Turkey: Detay Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. İçinde J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (ss. 241–258). New York, NY: Greenwood.
- Cebeci, R. (2016, Eylül 20). Şemsa Denizsel röportajı: "Kantin diğer lokantalar gibi müşterinin hep haklı olduğu bir yer olmadı". <https://www.timeout.com/istanbul/tr/restoranlar/semsa-denizsel-roportaji-kantin-diger-lokantalar-gibi-musterinin-hep-hakli-oldugu-bir-mekan-olmadi>
- Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Cotter, D. A., Hermesen, J. M., Ovadia, S., & Vanneman, R. (2001). The glass ceiling effect. *Social Forces*, 80(2), 655–681.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.

- Çelik, M., & Şahingöz, S. A. (2018). İş yaşamında cinsiyet ayrımcılığı: Kadın aşçılar örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(Özel Sayı 3), 370–383. <https://doi.org/10.21325/jotags.2018.261>
- Daily Sabah. (2019, January 11). Culinary maestros: Turkey's top chefs. <https://www.dailysabah.com/expat-corner/2019/01/11/culinary-maestros-turkeys-top-chefs>
- Druckman, C. (2010). Why are there no great women chefs? *Gastronomica*, 10(1), 24–31. <https://doi.org/10.1525/gfc.2010.10.1.24>
- Eagly, A. H., & Karau, S. J. (2002). Role congruity theory of prejudice toward female leaders. *Psychological Review*, 109(3), 573–598.
- Farrant, T. (2023, October 27). Historic win for women: Nina Métayer claims title of World's Best Pastry Chef 2023. <https://www.euronews.com/culture/2023/10/27/historic-win-for-women-nina-metayer-claims-title-of-worlds-best-pastry-chef-2023>
- Fine Dining Lovers (2025). Dominique Crenn. <https://www.finedininglovers.com/experts/dominique-crenn>
- Gastro Masa (2025). Elena Arzak, <https://www.gastromasa.com/elena-arzak-3/>
- Gençer, K., & Keşkekci, D. (2023). The effect of gender discrimination on work motivation among women working in the kitchen departments of food and beverage businesses: The case of Kütahya. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(88), 1559–1574. <https://doi.org/10.17755/esosder.1266048>
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City, NY: Doubleday.
- Gram. (2025) Didem Şenol Tiryakioğlu. <https://www.gram.ist/>
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Guinness World Records. (2023). Most Michelin stars awarded to a chef (female). <https://www.guinnessworldrecords.com/world-records/760084-most-michelin-stars-awarded-to-a-chef-female>
- Haddaji, M., Albors-Garrigós, J., & García-Segovia, P. (2017a). Women chefs' access barriers to Michelin stars: A case-study based approach. *Journal of Culinary Science & Technology*, 15(4), 320–338. <https://doi.org/10.1080/15428052.2017.1289133>
- Haddaji, M., Albors-Garrigós, J., & García-Segovia, P. (2017b). Women chefs' experience: Kitchen barriers and success factors. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 9, 49–54. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2017.06.004>

- Haddaji, M., Albors-Garrigós, J., & García-Segovia, P. (2018). Women professional progress to chef's position: Results of an international survey. *Journal of Culinary Science & Technology*, 16(3), 268–285. <https://doi.org/10.1080/15428052.2017.1363109>
- Harris, D. A., & Giuffre, P. (2010). "The price you pay": How female professional chefs negotiate work and family. *Gender Issues*, 27(1), 27–52.
- Harris, D. A., & Giuffre, P. (2015). *Taking the heat: Women chefs and gender inequality in the professional kitchen*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Hochschild, A. R. (1989). *The second shift: Working parents and the revolution at home*. New York, NY: Viking.
- İnce, Ş. (2016). Şeflerin savaşı: Profesyonel mutfaklarda erkek ve kadın şefler. *Moment Dergi*, 3(2), 409–435.
- Kanter, R. M. (1977). *Men and women of the corporation*. New York, NY: Basic Books.
- Kaya, S. (2023). *Mutfak departmanlarında çalışan kadın aşçıların dayanıklılığının otel işletmelerinde verimlilik algısına etkisi: İstanbul örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Kram, K. E. (1985). *Mentoring at work: Developmental relationships in organizational life*. Glenview, IL: Scott, Foresman.
- Kurnaz, A., Kurtuluş, S. S., & Kılıç, B. (2018). Evaluation of women chefs in professional kitchens. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 119–132. <https://doi.org/10.21325/jotags.2018.275>
- MasterChef Türkiye. (2021). [Television broadcast]. TV8.
- Michelin Guide (2023, March 07). 16 Chefs to Celebrate On International Women's Day. <https://guide.michelin.com/en/article/features/chefs-international-womens-day>
- Michelin Guide İstanbul. (2023, March 20). Farklı kadınlar, farklı ekoller: İstanbul'un kadın şefleri <https://guide.michelin.com/tr/tr/article/people/diverse-women-diverse-styles-female-chefs-of-istanbul-tr>
- Michot, A. (2024, Ağustos 9). Innovative, tireless, always smiling... meet Nina Métayer, the young French woman leading the world of pastry. <https://www.theworlds50best.com/stories/News/nina-metayer-worlds-best-pastry-chef-2024-interview.html>
- Morrison, A. M., White, R. P., & Van Velsor, E. (1987). *Breaking the glass ceiling: Can women reach the top of America's largest corporations?* Reading, MA: Addison-Wesley.

- Norris, C. L., Taylor Jr., S., & Taylor, D. C. (2021). Pivot! How the restaurant industry adapted during COVID-19 restrictions. *International Journal of Hospitality Management*, 92, 102723.
- Oktay, S., & Güden, N. (2023). Why are the cook chefs always male: Research on the cook chefs who works at hotel cuisines. *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism*, 8(1), 13–18. <https://doi.org/10.31822/jomat.2023-8-1-13>
- Özdamar, M. (2025). Dönüşen mutfaklar, değişmeyen önyargılar: 21. yüzyılda kadın şeflerin toplumsal konumu. S. Berkün (Ed.), *Toplumsal cinsiyet temelinde kadının konumu ve sorunları içinde*. Özgür Yayınları. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub888.c3649>
- Price, L. (2018, Ekim 17). Brazilian chef Manoella Buffara becomes a champion of change as Manu puts Curitiba on the culinary map. <https://www.theworlds50best.com/stories/News/brazil-chef-manu-buffara-curitiba-one-to-watch.html>
- Septiani, I. Y., & Siscawati, M. (2023). The battle of female chefs in facing dominant social norms. *Wacana, Journal of the Humanities of Indonesia*, 24(2), 225–244. <https://doi.org/10.17510/wacana.v24i2.1171>
- Sgarbi, G. (2021 August 04). Success on her own terms: Pía León breaks the mould as The World's Best Female Chef 2021. <https://www.theworlds50best.com/stories/News/pia-leon-worlds-best-female-chef-2021.html>
- Şenol, D. (2015). *Biraz Maya, biraz Gram*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Tang, Y. P., & Baldwin, W. (2019). Women in the kitchen: Barriers faced by female chefs in Hong Kong. *International Journal of Business and Applied Social Science*, 5(6), 27–40. <https://doi.org/10.33642/ijbass.v5n6p3>
- TEDxReset. (t.y). *Dilara Erbay*. Erişim tarihi: 30 Kasım 2025, <https://tedxreset.com/content/dilara-erbay/>
- Tekin, C. (2024). The Best Chef ödülleri: Dört şef Türkiye'den". <https://www.diken.com.tr/the-best-chef-odulleri-dort-sef-turkiyeden/>
- Temizkan, R., & Uslu, A. N. (2023). The number of women in the cooking profession is low: Is it just because of gender discrimination? *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 32, 100711. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2023.100711>
- Uçansoy, N. (2023, Ağustos 02). İlham veren kadın şefler. <https://www.haberturk.com/htgastro/kesfet/kadin-sefler-2605621>
- Valian, V. (1999). *Why so slow? The advancement of women*. Cambridge, MA: MIT Press.
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing gender. *Gender & Society*, 1(2), 125–151.

Woodhouse, E. (2024, July 06). Anne-Sophie Pic interview: La Dame de Pic.
<https://elitetraveler.com/finest-dining/anne-sophie-pic-interview-la-dame-de-pic>

BÖLÜM 80

Kurban Psikolojisi Bağlamında Zihinsel Kopuş: Stockholm Sendromu ve Dissosiyatif Süreçler

Hacer Çetinkaya Çelebi¹ & Esiye Bayram²

Zeynep Büşra Sözen³

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Samsun Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-5503-4895

² Samsun Üniversitesi Psikoloji Bölümü Öğrencisi, ORCID:0009-0009-2386-1202

³ Bağımsız Araştırmacı, Psikolog, Samsun, ORCID:0009-0006-0277-4415

1. GİRİŞ

Travmatik deneyimler, bireyin ruhsal bütünlüğünü tehdit eden olağanüstü yaşantılar olup, bu tür olaylara verilen psikolojik tepkiler kişiden kişiye önemli ölçüde değişkenlik göstermektedir. Bazı bireyler bu tür deneyimlere karşı dayanıklılık gösterirken, bazıları ise çeşitli psikopatolojik süreçler geliştirebilmektedir. Bu tepkilerden biri olan dissosiyasyon, bireyin dayanılmaz düzeydeki stres ve acıyla baş edebilmek amacıyla geliştirdiği, zihinsel işlevlerin bütünlüğünü geçici olarak askıya alan bir savunma mekanizmasıdır. Dissosiyasyon, yalnızca bireysel psikodinamik tepkilerle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda bağlanma örüntüleri, erken dönem travmalar ve nörobiyolojik süreçlerle de şekillenmektedir. Bu tür yaşantılar karşısında birey, yalnızca duygusal tepkiler geliştirmekle kalmaz; aynı zamanda bilişsel, algısal ve ilişkisel düzeylerde de önemli yeniden yapılanma süreçlerine girmektedir. Travmanın etkileri, olayın şiddeti kadar süresi, tekrarlılığı ve kişilerarası niteliğiyle de yakından ilişkilidir (Brewin, Andrews ve Valentine, 2000; van der Kolk, 2014). Özellikle uzun süreli tehdit, kontrol kaybı ve kaçışın mümkün olmadığı koşullar, bireyin psikolojik savunma mekanizmalarını daha ilkel ve derin yapılara yönlendirebilmektedir.

Dissosiyasyon, bireyin dayanılmaz düzeydeki stres ve travmatik yaşantılar karşısında bilinç, bellek, kimlik ve algı alanlarında geçici ya da kalıcı ayrışmalar yaşaması şeklinde tanımlanmaktadır (Putnam, 1991). Janet'in "zihinsel çözülme" (*désagrégation mentale*) kavramsallaştırması, dissosiyasyonun yalnızca bir semptom değil, travmaya verilen örgütlü bir yanıt olduğunu ortaya koymuştur. Janet'e göre travmatik deneyimler, bireyin zihinsel kapasitesini aşarak bellekte bütünleşemeyen "sabit fikirler" oluşturur ve bu içerikler bilinçten kopararak izole edilir (Öztürk ve Şar, 2005). Bu izolasyon, bireyin ruhsal bütünlüğünü korumaya yönelik uyum sağlayıcı bir işlev görse de, uzun vadede psikopatolojik süreçlerin temelini oluşturabilir.

Stockholm Sendromu da benzer bir şekilde bireyin aşırı tehdit altında bulunduğu ortamlarda, rehine alma, istismar ya da uzun süreli baskı ilişkileri gibi kendisine zarar verme potansiyeli taşıyan kişiye karşı pozitif duygular geliştirmesiyle karakterize edilen, oldukça karmaşık bir psikolojik durumdur. Bu sendrom, yüzeysel bir uyum ya da yanlış bilinçlenme hali olarak değil; bireyin hayatta kalabilmek adına gerçekliği dissosiyatif biçimde yeniden yapılandırmasının ilişkisel bir sonucu olarak ele alınmalıdır. İlk kez 1973 yılında Stockholm'de yaşanan rehine krizinden sonra tanımlanan bu sendrom, mağdurun faili yalnızca bir tehdit unsuru olarak değil, aynı zamanda bir güvenlik kaynağı olarak algılamaya başlamasıyla şekillenir (Namnyak vd., 2008). Bu durum, yüzeysel bir uyum tepkisi olmanın ötesinde, bireyin gerçekliği yeniden yapılandığı derin bir savunma

sürecine işaret etmektedir. Kurban, maruz kaldığı travmatik durumda pasif bir özne olmaktan ziyade, hayatta kalabilmek adına psikolojik, bilişsel ve ilişkisel stratejiler geliştiren aktif bir özne olarak ele alınmalıdır. Bu stratejiler arasında dissosiyasyon, inkâr, saldırganla özdeşleşme ve travmatik bağlanma gibi mekanizmalar öne çıkmaktadır (Freyd, 1996; Dorahy vd., 2014). Bu bağlamda dissosiyasyon, bireyin dayanılması güç içsel gerilimler karşısında gerçekliğin tehdit edici yönlerinden geçici ya da kalıcı olarak kopmasını sağlayan, kurban psikolojisinin merkezinde yer alan temel savunma süreçlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Dissosiyatif süreçler, bireyin benlik bütünlüğünü korumaya yönelik işlevsel bir yanıt olarak ortaya çıkmakla birlikte, aynı zamanda travmatik deneyimin algılanış ve anlamlandırılış biçimini de derinden etkilemektedir.

Bu bölüm, dissosiyasyonun kuramsal temelleriyle Stockholm Sendromu arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Özellikle travmatik bağlanma, savunma mekanizmaları, öğrenilmiş çaresizlik ve bağlanma kuramları çerçevesinde yapılan değerlendirmelerle, kurban psikolojisinin bu iki yapı üzerinden nasıl şekillendiği derinlemesine ele alınmaktadır. Böylece bireyin tehditkâr gerçekliğe karşı geliştirdiği zihinsel ve duygusal başa çıkma stratejileri çok yönlü bir şekilde analiz edilerek, hem dissosiyatif süreçlerin hem de Stockholm Sendromunun psikolojik doğasına ışık tutulmaktadır.

2. DISSOSİYASYON

2.1. Dissosiyasyon Kavramı ve Tarihçesi

Dissosiyasyonla ilgili en eski bilgiler, 17. yüzyıla kadar uzanmakta olup, bu alandaki ilk gözlemler çoğul kişilik üzerine çalışmalar yapan Paracelsus'a dayandırılmaktadır. Ancak literatürde pek çok yazar, dissosiyasyonun sistematik bir şekilde ele alınmasını Pierre Janet ile başlatmaktadır. Janet, “desagregation mentale” terimini kullanarak dissosiyasyon kavramını tanımlamış ve bu olguyu genişletmiştir. Ona göre bellek, zihnin temel düzenleyici mekanizmasıdır ve iki temel işlevi yerine getirir: Birincisi, bireyin doğumdan itibaren yaşadığı tüm yeni duygusal deneyimleri kaydetmesi; ikincisi ise, geçmişte bütünleşmiş anılar doğrultusunda yeni bilgilerin anlamlandırılıp yapılandırılmasıdır (Öztürk ve Şar, 2005). Janet, bu süreçlerin bireylerde esnek ve gelişime açık anlam şemaları oluşturduğunu ve bu sayede bireylerin ileride karşılaşacakları yaşam olaylarına daha hazırlıklı hale geldiklerini ileri sürmüştür.

Janet, dissosiyatif bozukluklar üzerine derinlemesine çalışan ilk isimlerden biridir. Ona göre, bireyler travmatik olaylar yaşadıklarında, bilinçaltında “sabit fikirler” olarak adlandırdığı yeni bellek katmanları oluşur. Bu katmanlar, travmaya ait bilişsel ve duygusal unsurları organize ederken aynı zamanda bu unsurların bilinç düzeyine erişimini engeller. Bu sabit fikirler; konversiyon belirtilerinden, travma

sonrası yeniden yaşantılama (flashback), kabuslar ve nihayetinde dissosiyatif kimlik bozukluğunda görülen alter kimlik yapılarına kadar uzanan geniş bir belirti dizisine neden olabilmektedir.

Freud ve Breuer ise histerik belirtilerin kökeninde çocukluk dönemi psikolojik travmalarının rolünü vurgulamışlardır. Dissosiyasyonu, histerinin temel mekanizması olarak değerlendirmiş ve her histeri vakasında bilinçte bir yarıлма olduğunu savunmuşlardır (Dorahy vd., 2014). Freud ayrıca “savunma histerisi” kavramını ortaya atarak, travma sonrası oluşan patolojilerin kaynağının dissosiyasyondan çok bastırılmış dürtüsel istekler olduğunu ileri sürmüştür (Şarлак ve Öztürk, 2018).

Tarihsel süreçte dissosiyasyon, genellikle histeri ve nevroza yatkınlık ile ilişkilendirilmiştir. 1980’li yıllarda Bliss, Spiegel, Fink, Steingard ve Frankel gibi araştırmacılar, dissosiyatif semptomlar gösteren histerik hastaların hipnoz edilebilirlik düzeylerinin de yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Ancak Frankel (1990), dissosiyasyon ve hipnoz edilebilirliğin yakın ilişkili fakat birbirinden farklı yapılar olduğunu ifade etmiş; bu iki eğilimi aynı anda taşıyan bireylerde ayırt etmenin güçlüklerine dikkat çekmiştir. Spiegel ise hipnozu, yapılandırılmış bir ortamda kontrollü biçimde ortaya çıkarılan dissosiyatif bir süreç olarak tanımlamıştır (Öztürk ve Şar, 2008). Her iki durumun da ortak noktası, bireyin bazı alanlarda farkındalığını geçici olarak tamamen yitirmesidir. Başlangıçta dissosiyasyonun, histerik belirtilerdeki etkisi ön plandayken; günümüzde bu önem kısmen azalmış, histerinin bedensel ve zihinsel bileşenleri birbirinden ayrı olarak değerlendirilmiştir. Klinik sınıflamalarda ise dissosiyatif bozukluklar, konversiyon ve somatizasyon gibi durumlar daha net sınırlarla ayrılmaya başlanmıştır. Ancak dissosiyasyonun hem tarihsel hem de klinik düzlemdeki köklü bağları nedeniyle, bu ayrımlar yapılırken altta yatan ortak süreçlerin göz ardı edilmemesi gerektiği akılda tutulmalıdır.

Dissosiyasyon bireyin, düşünce, duygu ya da davranışlarında fark edilebilir şekilde değişikliklere neden olur. Dissosiyasyon sonrasında, belirli bir bilginin diğer bilgilerle bütünleşmesi gerekirken bu süreç gerçekleşmez ve bilgi izole kalır. Bu durum, şiddeti farklı düzeylerde görülebilen bir spektrum içerisinde yer alır ve hem günlük yaşamda hem de klinik pratikte, bellek ve kimlikte kayda değer değişimlere yol açabilen çeşitli olguların ortaya çıkmasına neden olur. Bu tür olgular bireyin kontrol edemeyeceği düzeye ulaştığında, psikiyatride “dissosiyatif bozukluklar” olarak adlandırılır (Putnam, 1991). Öte yandan Nemiah (1995), dissosiyasyonu bireyin bütünlüğünü tehdit eden olaylar ya da yoğun stres karşısında, aşırı kaygıdan korunmak amacıyla geliştirdiği bir başa çıkma biçimi olarak ele almakta; belleğin, kimliğin ve algının düzenli bir biçimde entegre olmasında ve işlevselliğinde yaşanan aksaklıklar şeklinde tanımlamaktadır. Dissosiyasyon, her bireyde var olan ve

psikolojik uyumu destekleyen bir kapasite olarak değerlendirilir. Ancak çocuklukta başlayan erken dönem travmatik yaşantılar, sağlıklı gelişim sürecini sekteye uğratarak bazı bireylerde dissosiyatif bozuklukların gelişmesine yol açabilir. Dissosiyatif süreç, çocuğun maruz kaldığı travmaları tolere etmeye çalıştığı dönemde ortaya çıkmaktadır. Bireyin travmatik deneyimlerini işleyememesi durumunda, bu süreç patolojik bir hal alabilmektedir. Travmaya verilen uyumsal tepkilerden biri olan dissosiyasyon, kişinin yaşam sürekliliğinin kesintiye uğraması şeklinde kendini göstermektedir. Bu mekanizma, bireyin algılarını ve anılarını parçalara ayırarak kaydetmesine neden olur; böylece bir yandan kişiyi travmanın yıkıcı etkisinden korumaya çalışırken, diğer yandan da bu deneyimlerin tekrar ele alınıp bütünleştirilmesini engelleyebilir (Spiegel, 1988). Günlük yaşamda sıkça karşılaşılan dalgınlık, unutkanlık ve hayal kurma gibi durumlar, aslında dissosiyatif yaşantıların sıradan örneklerindendir. Travmatik bir deneyim sonrasında, olayın öncesine veya sonrasına ilişkin bellekte oluşan boşluklar, yani amnezi, yine dissosiyatif bir tepki olarak değerlendirilir. Travmatik olaya dair bir anının hatırlanması, sıklıkla diğer ilişkili anıların da zihinde canlanmasına yol açar. Travma sonrasında gelişen bu dissosiyatif yaşantılar, literatürde “on-off fenomeni” olarak adlandırılan bir durumu ortaya çıkarır. Bu fenomen, bireyin belleğinin zaman zaman dalgalanarak travmatik olaya benzer bir yaşantıyı sanki o anda tekrar yaşıyormuş gibi deneyimlemesi; diğer zamanlarda ise bu olayı tamamen unutmuş gibi davranması şeklinde tanımlanmaktadır (Spiegel, 1997).

Dissosiyatif bir süreç yaşanırken zihindeki bilgiler (örneğin; duyuusal izlenimler, anılar, bedensel hisler vb.), normal şartlarda birbirleriyle kurmaları gereken bağlantıyı kaybeder. Bellek ve kimlik alanında dalgalanmalarla seyreden bu durum, birey açısından yeterince yoğunlaştığında, psikiyatrik sınıflamada dissosiyatif bozukluklar olarak tanımlanan rahatsızlıkların gelişmesine zemin hazırlayabilir (Şar, 1998). Dissosiyatif bozukluk tanısı almış bireyler, tüm psikiyatrik tanı grupları içerisinde çocukluk çağı travmalarına en yüksek oranda sahip olan grubu oluştururlar. Bu travmalar, bireydeki dissosiyatif tepkilerin artmasına neden olmakla birlikte, hastalığın oluşum süreci ve tedavi süreci açısından da belirleyici bir faktördür (Öztürk, 2003). Çocuklukta yaşanan travmatik olaylar, erişkinlik döneminde ortaya çıkan dissosiyatif bozuklukların temelini oluşturmaktadır (Putnam, 1997).

2.2. Dissosiyatif Bozukluklar

Dissosiyatif bozukluklar, DSM-5’te bellek, kimlik ve algı süreçlerinde belirgin kopuşlarla seyreden psikiyatrik bozukluklar olarak sınıflandırılmaktadır (APA, 2013). Araştırmalar, dissosiyatif bozukluk tanısı alan bireylerin büyük çoğunluğunun çocukluk döneminde tekrarlayıcı travmatik yaşantılara maruz

kaldığını göstermektedir (Dalenberg vd.,2012). Bu durum, dissosiyasyonun travmaya karşı öğrenilmiş bir başa çıkma biçimi olduğunu desteklemektedir. Dissosiyatif süreçler, bireyin tehdit edici uyaranları bilinçten uzaklaştırarak psikolojik sürekliliğini korumasına yardımcı olurken, uzun vadede kimlik bütünlüğünde parçalanmalara yol açabilmektedir.

Dissosiyatif bozukluk, bellek, kimlik, duygular, algı, davranış ve benlik algısı gibi zihinsel işlevlerle ilişkili sorunlar içeren ve bu işlevlerin her birini etkileyebilecek düzeyde semptomlar barındıran bir psikiyatrik rahatsızlık olarak tanımlanabilir (APA, 2016). Beyin görüntüleme yöntemleriyle yapılan incelemelerde hastalığa doğrudan neden olan bir organik bulguya rastlanmamakta ve bozukluğun genellikle psikolojik travmalara bağlı olarak geliştiği düşünülmektedir (Soner ve Aykut, 2017). Dissosiyatif bozukluklar, bireyin bilinç, bellek, kimlik, algı ve benlik sürekliliğinde meydana gelen kopuşlarla karakterize edilen ve büyük ölçüde travmatik yaşantılarla ilişkili psikopatolojik tablolardır.

Tanısal sınıflandırma sistemlerinde dissosiyatif bozukluklar; dissosiyatif kimlik bozukluğu, dissosiyatif amnezi, depersonalizasyon/derealizasyon bozukluğu ve başka türlü adlandırılmayan dissosiyatif bozukluklar başlıkları altında ele alınmaktadır (APA, 2013). Alan yazın çalışmaları, dissosiyatif bozuklukların rastlantısal ya da nadir görülen klinik tablolar olmadığını; özellikle kronik, tekrarlayıcı ve kişilerarası travmalara maruz kalan bireylerde yaygın biçimde ortaya çıktığını göstermektedir (Dalenberg vd., 2012). Bu bulgular, dissosiyatif bozuklukların gelişiminde travmanın süresi, şiddeti ve ilişkisel niteliğinin belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır (Putnam, 1997; Şar, 2017).

Dissosiyatif bozukluklar aynı zamanda bir tür savunma mekanizması olarak da değerlendirilebilir. Bu nedenle belirtiler birdenbire ortaya çıkabileceği gibi zamanla gelişebilir; ayrıca geçici ya da kalıcı olma ihtimali de söz konusudur.

2.2.1. Dissosiyatif Bozukluk Çeşitleri

DSM-5'te dissosiyatif bozukluklar, özellikle travma ve stresle ilişkili bozukluklarla yakın bir ilişki içerisinde ele alınmakta; dissosiyatif belirtilerin sıklıkla travmatik yaşantılara verilen bir uyum tepkisi olarak geliştiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, dissosiyasyonun yalnızca patolojik bir çözülme değil, bireyin psikolojik bütünlüğünü korumaya yönelik işlevsel bir savunma mekanizması olabileceği görüşüyle örtüşmektedir (Putnam, 1997; Spiegel, 1997). Özellikle tekrarlayıcı, kişilerarası ve kaçışın mümkün olmadığı travmatik durumlar, dissosiyatif savunmaların yoğunluğunu ve sürekliliğini artırmaktadır (Dalenberg vd., 2012). Şar'ın çalışmaları, DSM sınıflandırmalarında yer alan dissosiyatif bozuklukların önemli bir bölümünün kökeninde erken çocukluk çağı travmaları bulunduğunu güçlü biçimde ortaya koymaktadır. Şar'a göre dissosiyatif bozukluklar,

travmanın yalnızca anı düzeyinde değil, benlik örgütlenmesi düzeyinde de etkili olduğu karmaşık klinik yapılardır (Şar, 1998). Dissosiyatif Kimlik Bozukluğu başta olmak üzere pek çok dissosiyatif tablo, çocukluk döneminde maruz kalınan ihmal, fiziksel ve cinsel istismarın benlik bütünlüğünü parçalayıcı etkilerinin bir sonucu olarak gelişmektedir (Şar ve Ross, 2006). Bu bağlamda DSM-5'te tanımlanan dissosiyatif bozukluklar, travmanın gelişimsel etkilerini yansıtan tanı kategorileri olarak da değerlendirilebilir.

Öztürk'ün dissosiyasyon alanındaki katkıları ise DSM-5'te yer alan tanıların, yalnızca bireysel travmalarla değil, aynı zamanda kuşaklararası ve ilişkisel travma örüntüleriyle de bağlantılı olduğunu göstermektedir. Öztürk, dissosiyatif belirtilerin aile sistemleri içerisinde normalleştirilen travmatik yaşantılarla pekiştirildiğini ve bu durumun dissosiyatif savunmaların süregelen hâle gelmesine yol açtığını vurgulamaktadır (Öztürk ve Şar, 2005). Bu perspektif, dissosiyatif bozuklukların DSM-5'te tanımlanan klinik sınırlarının ötesinde, sosyokültürel ve bağlamsal bir çerçevede ele alınmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Dissosiyatif bozukluklar, dissosiyatif amnezi, dissosiyatif füğ, depersonalizasyon/derealizasyon bozukluğu, dissosiyatif kimlik bozukluğu ve başka türlü sınıflandırılmayan dissosiyatif bozukluk olmak üzere beş alt türe ayrılmaktadır.

2.2.1.1. Dissosiyatif Amnezi

Dissosiyatif bozukluklar arasında en sık karşılaşılan türlerden biri olarak kabul edilmektedir. Genellikle ani bir şekilde ortaya çıkması, başlangıcında savaş, yoğun korku ya da suçluluk duygusu, sevilen bir kişinin kaybı, cinsel saldırı ya da fiziksel saldırı gibi yüksek düzeyde stres yaratan olayların bulunması; bununla birlikte tam bir iyileşmenin çoğunlukla sağlanması ve tekrar etme olasılığının düşük olması, bu bozukluğun ayırt edici özellikleri arasında sayılmaktadır (Gölge, 2005). Dissosiyatif amnezi, bireyin travmatik ya da yoğun stres yaratan yaşantılarla ilişkili önemli otobiyografik bilgileri hatırlayamamasıyla karakterize edilen bir dissosiyatif bozukluk türüdür. Bu bellek kaybı, olağan unutkanlıkla açıklanamayacak ölçüde belirgindir ve genellikle travmatik içeriğe özgüdür. DSM-5'te dissosiyatif amnezi, dissosiyatif bozukluklar başlığı altında ayrı bir tanı kategorisi olarak yer almakta; belirgin bellek kaybının madde kullanımına, nörolojik bir duruma ya da başka bir psikiyatrik bozukluğa bağlı olmaması gerektiği vurgulanmaktadır (APA, 2013).

DSM-5 tanı ölçütlerine göre dissosiyatif amnezi, çoğunlukla travmatik yaşantıların ardından ortaya çıkmakta ve bireyin kimlik, benlik algısı ve yaşam öyküsü bütünlüğünde ciddi kesintilere yol açmaktadır. Amnezik boşluklar genellikle belirli bir zaman dilimini, belirli olayları ya da kişileri kapsamakta; bazı vakalarda ise bireyin tüm yaşam öyküsünü içine alacak şekilde yaygın bir bellek kaybı gözlenebilmektedir (APA, 2013). Bu durum, dissosiyatif amnezinin yalnızca

bellekle sınırlı bir sorun olmadığını, aynı zamanda benlik sürekliliğini doğrudan etkileyen bir süreç olduğunu göstermektedir.

Travma kuramları çerçevesinde dissosiyatif amnezi, bireyin dayanılması güç yaşantılar karşısında geliştirdiği koruyucu bir zihinsel kopuş biçimi olarak ele alınmaktadır. Janet'in dissosiyasyon kuramına dayanan çağdaş yaklaşımlar, travmatik deneyimlerin bilinçle bütünleşemeyen bellek izleri oluşturduğunu ve bu izlerin bilinç alanından ayrılarak amnezik boşluklar şeklinde ortaya çıktığını ileri sürmektedir (van der Hart, Nijenhuis ve Steele, 2006). Bu bağlamda dissosiyatif amnezi, travmatik belleğin bilinçten uzaklaştırılması yoluyla bireyin psikolojik bütünlüğünü korumayı amaçlayan bir savunma mekanizmasıdır.

2.2.1.2. Dissosiyatif Füg

Dissosiyatif amnezinin aksine, bu bozukluk dissosiyatif bozukluklar arasında en nadir görülen tür olarak bilinmektedir. Birey, kendi adı, ailesi gibi kişisel bilgilerini unutabilir ve bunun yerine yeni bir kimlik geliştirebilir; ancak bu tür bellek kayıpları genellikle kısa süreli olup, kişi çoğu zaman kendiliğinden iyileşme gösterebilmektedir (Soner ve Aykut, 2017). Dissosiyatif füg, bireyin ani ve beklenmedik biçimde bulunduğu yerden uzaklaşması, geçmişine ilişkin önemli kişisel bilgileri hatırlayamaması ve bu süreçte kimlik karmaşası ya da yeni bir kimlik üstlenme davranışı sergilemesiyle karakterize edilen bir dissosiyatif bozukluk türüdür. DSM-5 'te dissosiyatif füg, bağımsız bir tanı kategorisi olmaktan çıkarılarak dissosiyatif amnezinin bir alt tipi olarak sınıflandırılmıştır (Şar, 2017). Bu değişiklik, fügün dissosiyatif süreçlerin özgün bir bozukluğundan ziyade, bellek ve kimlik bütünlüğündeki kopuşların özel bir görünümü olduğunu vurgulamaktadır.

DSM-5'e göre dissosiyatif füğde temel klinik özellik, bireyin travmatik ya da yoğun stres yaratan bir yaşantının ardından, bilinçli bir planlama olmaksızın fiziksel olarak yer değiştirmesi ve bu süreçte özyaşam öyküsüne ilişkin bellek kayıpları yaşamasıdır. Bu bellek kaybı, sıradan unutkanlıkla açıklanamayacak ölçüde belirgindir ve çoğunlukla bireyin kimlik algısını da etkilemektedir (APA, 2013). Füg epizotları sırasında birey, dışarıdan bakıldığında işlevselliğini büyük ölçüde koruyor gibi görünse de, içsel düzeyde ciddi bir benlik süreksizliği yaşamaktadır.

2.2.1.3. Depersonalizasyon/Derealizasyon Bozukluğu

Depersonalizasyon/Derealizasyon Bozukluğu (DP/DR), bireyin kendisine (depersonalizasyon) ya da çevresine (derealizasyon) yabancılaşma yaşadığı, ancak gerçeklik değerlendirmesinin korunduğu dissosiyatif bir bozukluk olarak tanımlanmaktadır. Depersonalizasyon, bireyin gerçeklik algısında bir bozulma olmaksızın, zihinsel süreçlerinden ya da bedeninden ayrılmış hissetmesi durumu olarak tanımlanabilir (Sierra ve Berrios, 1998; akt. Özen ve ark., 2007). Kişi,

bedeninden ya da düşüncelerinden uzaklaşmış gibi hissedebilir ve kendisini dışarıdan izliyormuş gibi algılayabilir (DSM V, s.159). DSM-5'te bu bozukluk, dissosiyatif bozukluklar başlığı altında ayrı bir tanı kategorisi olarak sınıflandırılmakta; bireyin yaşadığı yabancılaşma deneyimlerinin psikotik bir bozuklukla açıklanamayacağı özellikle vurgulanmaktadır. DSM-5 tanı ölçütlerine göre depersonalizasyon, bireyin kendisini zihinsel ya da bedensel süreçlerinden kopuk, otomatik ya da gerçek dışı algılamasıyla; derealizasyon ise çevrenin sisli, cansız, yapay ya da rüya benzeri olarak deneyimlenmesiyle karakterizedir. Bu deneyimler sırasında bireyin gerçeklik sınamasının korunması, depersonalizasyon/derealizasyon bozukluğunu psikotik bozukluklardan ayıran temel ölçütlerden biridir (APA, 2013). Bu yönüyle DP/DR, benlik ve algı alanlarında yaşanan derin bir kopuşu temsil etse de, gerçeklikle bağın tamamen yitirilmediği bir dissosiyatif tabloyu ifade etmektedir (APA 2013).

Depersonalizasyon ve derealizasyon, bireyin yoğun kaygı, korku ve çaresizlik yaşadığı durumlarda geliştirdiği koruyucu bir dissosiyatif savunma olarak ele alınmaktadır. Özellikle akut travmalar, panik durumları ve kronik stres koşulları, benlik algısında geçici ya da kalıcı yabancılaşma deneyimlerini tetikleyebilmektedir (Simeon ve Abugel, 2006). Bu bağlamda Depersonalizasyon ve derealizasyon, bireyin tehdit edici içsel ve dışsal uyaranlardan duygusal olarak uzaklaşmasını sağlayan bir düzenleme mekanizması olarak işlev görmektedir.

2.2.1.4. Başka Türli Adlandırılmayan Dissosiyatif Bozukluk

Klinik açıdan belirgin bir sıkıntıya ya da toplumsal, işle ilgili alanlarda ya da önemli diğer işlevsellik alanlarında işlevsellikte düşmeye neden olan, çözülme bozukluklarının belirti özelliklerinin baskın olduğu, ancak bunların çözülme bozuklukları tanı kümesindeki herhangi birinin tanısı için tanı ölçütlerini tam karşılamadığı durumlarda bu kategori kullanılır. Tanımlanmış diğer çözülme bozuklukları kategorisi, çözülme bozukluklarından herhangi özgül biri için tanı ölçütlerini karşılamamanın özel nedeni klinisyenlerce tartışılmak istendiğinde kullanılır. Yazarken, “tanımlanmış diğer çözülme bozuklukları” diye yazmanın ardından özel neden yazılır (DSM V, s.160).

2.2.1.5. Dissosiyatif Kimlik Bozukluğu (Çoğul Kişilik)

Dissosiyatif Kimlik Bozukluğu (DKB), bireyin kimliğinin iki ya da daha fazla belirgin benlik durumu arasında bölünmesi ve bu benlik durumları arasında belirgin bellek süreksizliklerinin bulunmasıyla karakterize edilen, dissosiyatif bozukluklar spektrumunun en ağır klinik tablosu olarak kabul edilmektedir. DSM-5'te DKB, dissosiyatif bozukluklar başlığı altında ayrı bir tanı kategorisi olarak sınıflandırılmakta; belirtilerin kültürel olarak kabul edilen deneyimlerle ya da hayali oyunlarla açıklanamayacağı özellikle vurgulanmaktadır (APA,2013). DSM-5 tanı ölçütlerine göre DKB'de farklı benlik durumları; algı, duygu, bellek, davranış ve

kendilik algısı açısından birbirinden ayrışabilmekte ve bu durumlar bireyin günlük işlevselliğinde belirgin kesintilere yol açabilmektedir. Bellek boşlukları, yalnızca travmatik olaylarla sınırlı kalmayıp gündelik yaşama ilişkin bilgileri de kapsayabilmektedir. Bu yönüyle DKB, basit bir kimlik karmaşasından ziyade, benlik bütünlüğünde yapısal bir parçalanmayı ifade etmektedir (APA, 2013).

Çoğul kişilik bozukluğu vakalarında birey alter adı verilen birden fazla kimlik geliştirebilir ve bu kimliklerin her biri farklı bir isme, cinsiyete, yaşam öyküsüne, yaşa, kültürel geçmişe, yeteneklere, dile ve mesleğe sahip olabilir. Alter, bireyin algı, bellek, duygu, davranış ve benlik algısı açısından görece tutarlı özellikler gösteren; diğer benlik durumlarından psikolojik olarak ayrılmış bir benlik durumudur (Putnam, 1997; van der Hart vd., 2006). Dissosiyatif Kimlik Bozukluğunda gözlenen alterler, bireyin travmatik yaşantılarla baş edebilmek amacıyla geliştirdiği ayrılmış benlik durumlarını temsil etmektedir. Bu benlik durumları, travmanın duygusal ve bilişsel yükünü bölerek taşımaya yönelik uyum sağlayıcı bir işlev üstlenmektedir (Putnam, 1997; Şar, 2017). Hatta bu kişiliklerin beynin farklı bölgelerini kullandığına dair bulgulara rastlanmaktadır. Geliştirilen bu kimlikler genellikle birbirlerinden habersizdir ya da çok sınırlı bir farkındalık içerisindedir ve her biri kendine özgü kişilik özellikleri sergiler. Örneğin, kişiliklerden biri daha uysal, çocuk ruhlu ve duygusal bir yapıya sahipken, bir diğeri saldırgan ve acımasız bir karaktere bürünebilir (Soner ve Aykut, 2017).

3. STOCKHOLM SENDROMU

Stockholm Sendromu, adını İsveç'in Stockholm kentinde gerçekleşen bir banka soygunu vakasından almıştır. Bu olay, hem medyanın hem de ruh sağlığı uzmanlarının ilgisini çekmiş ve psikiyatrlar tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, mağdurun yaşadığı olumsuz durumu psikolojik olarak daha katlanabilir hâle getirmek amacıyla belirli zihinsel stratejiler geliştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Uzmanlar, mağdurun kendisine zarar veren kişiyle duygusal bir bağ kurmasını bir tür savunma mekanizması olarak değerlendirmiştir. Bu mekanizma sayesinde mağdur, kendisini tehdit eden kişiye karşı sempati geliştirebilmekte ve hatta yaşamı tehlikede olsa bile hayatta kalmayı başarabilmektedir. Faille kurulan bu türden bağ nedeniyle, Stockholm Sendromu kavramı literatürde sıklıkla “travmatik bağlanma” kavramıyla eş anlamlı şekilde kullanılmaktadır (Namnyak vd., 2008, s. 4–5). Stockholm Sendromu, klinik ve adli psikoloji literatüründe yaygın biçimde tartışılmasına karşın, DSM-5'te ayrı bir tanı kategorisi olarak yer almamaktadır. Amerikan Psikiyatri Birliği (APA)'nin tanı sistematigi, psikiyatrik bozuklukları sınıflandırırken belirli ölçütlere dayalı, süreklilik gösteren ve ayırt edici semptom kümelerini esas almaktadır (APA, 2013). Stockholm Sendromu ise bu tanısal çerçeve içerisinde, özgül ve tutarlı bir semptom

örüntüsü sunmaktan ziyade, farklı psikopatolojik süreçlerin kesişiminde ortaya çıkan bir kavram olarak değerlendirilmektedir.

DSM-5'in Stockholm Sendromunu ayrı bir tanı olarak sınıflandırmamasının temel nedenlerinden biri, sendromun özgül ve standartlaştırılmış tanı ölçütlerine sahip olmamasıdır. Literatürde Stockholm Sendromu; faille özdeşleşme, tehdidi minimize etme, mağduriyetin inkârı ve failin davranışlarını rasyonalize etme gibi özelliklerle tanımlansa da, bu belirtiler tek başına özgün bir bozukluk tanımı oluşturmaktan ziyade, dissosiyatif bozukluklar, travma ve stresle ilişkili bozukluklar ve bağlanma temelli patolojiler içerisinde de sıklıkla gözlemlenmektedir (Namnyak et al., 2008; Cantor ve Price, 2007). DSM-5 perspektifinden bakıldığında Stockholm Sendromu, daha çok travmaya verilen uyumsal ya da yarı-uyumsal bir tepki biçimi olarak değerlendirilmektedir. Özellikle uzun süreli tehdit, kontrol kaybı ve kaçışın mümkün olmadığı durumlarda bireyin hayatta kalabilmek adına geliştirdiği bilişsel ve duygusal yeniden yapılandırılmalar, tanısallardan ziyade bağlamsal bir savunma sürecine işaret etmektedir (APA, 2013). Bu durum, Stockholm sendromunun DSM-5'te yer alan *travma ve stresle ilişkili bozukluklar* ya da *dissosiyatif bozukluklar* başlığı altında dolaylı olarak ele alınmasına neden olmaktadır.

Şar ve Öztürk'ün dissosiyasyon alanındaki çalışmaları, Stockholm Sendromunun dissosiyatif süreçlerle yakın ilişkisini ortaya koyarak bu tanısalları açıklayıcı niteliktedir. Şar'a göre, travmatik bağlamda gelişen özdeşleşme ve gerçekliğin yeniden yapılandırılması süreçleri, dissosiyatif savunmaların bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir (Şar, 1998; Şar ve Ross, 2006). Bu bağlamda Stockholm Sendromu, DSM-5'te tanımlanan dissosiyatif bozuklukların tanı ölçütleriyle örtüşen birçok özelliği barındırmakta; ancak bu özellikler bağımsız bir tanıdan ziyade, dissosiyatif spektrum içerisinde konumlanmaktadır.

Öztürk ise, Stockholm Sendromunu bireyin yalnızca faille kurduğu patolojik bağ üzerinden değil, travmatik bağlanma ve kuşaklararası travma örüntüleri bağlamında ele almaktadır. Öztürk'e göre, mağdurun faili koruyucu ya da güven verici bir figür olarak algılaması, bireyin gerçekliği dissosiyatif biçimde yeniden düzenlemesinin bir sonucudur ve bu durum tanısallardan çok ilişkisel ve bağlamsal bir savunma örüntüsünü yansıtmaktadır (Öztürk ve Şar, 2005). DSM-5'in sendromu ayrı bir kategori olarak tanımlamaması, bu çok katmanlı ve bağlama özgü yapıyla da uyumludur. DSM-5'in tanısalları açısından bir diğer önemli nokta, Stockholm Sendromunun süreklilik göstermeyen ve durumla sınırlı bir örüntü sergilemesidir. Sendrom, çoğunlukla travmatik koşullar sona erdiğinde zayıflamakta ya da farklı psikopatolojik belirtilere evrilmektedir. Bu durum, Stockholm Sendromunun kalıcı

bir psikiyatrik bozukluktan ziyade, akut ya da kronik travmaya verilen bir uyum tepkisi olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır (Namnyak vd., 2008).

Sonuç olarak DSM-5'te Stockholm Sendromunun ayrı bir tanı olarak yer almaması, bu olgunun klinik öneminin yok sayılması anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda DSM-5 yaklaşımı Stockholm Sendromunu, dissosiyatif süreçler, travmatik bağlanma ve kurban psikolojisi çerçevesinde ele alarak daha bütüncül bir kavramsallaştırmaya olanak tanımaktadır. Bu perspektif, Stockholm Sendromunun bağımsız bir bozukluk olarak değil; travmanın bireyin zihinsel ve ilişkisel dünyasında yarattığı derin dönüşümlerin bir sonucu olarak anlaşılmasını sağlamaktadır.

3.1.. Stockholm Sendromu ve Tarihsel Dayanağı

Stockholm Sendromu, “Hayatta Kalma Kimliği Sendromu” ya da “Rehine Kimliği Sendromu” olarak da bilinmekte olup, 1973 yılında İsveç’in Stockholm kentinde yaşanan bir banka soygunu olayına dayanmaktadır (Smith, 2009). Soygun sırasında 131 saat boyunca rehin tutulan dört banka çalışanı, serbest bırakıldıktan sonra yaptıkları açıklamalarda, soygunculardan ziyade polisten korktuklarını belirtmiş ve soyguncuları savunarak onlara karşı ifade vermeyi reddetmişlerdir (Adorjan vd., 2012, s. 457). Bu olağan dışı tepkileri açıklamak amacıyla psikiyatr Bejerot, durumu “klasik beyin yıkama tepkisi” olarak nitelendirmiş ve Stockholm Sendromu terimini literatüre kazandırmıştır (Åse, 2015; Adorjan vd., 2012). Cantor ve Price (2007), bu sendromu, rehinelere travmayla başa çıkmak amacıyla kendilerini rehin alanlara karşı olumlu duygular geliştirmesi şeklinde tanımlamaktadır. Rahme vd. (2020) ise bunu, mağdurun yaşamını sürdürebilmek için faille bağ kurarak sadakat geliştirdiği bir savunma mekanizması olarak değerlendirmiştir. Graham’ın (1994) çalışmalarına göre bu sendromun ortaya çıkması; hayatta kalma tehdidinin algılanması, failin küçük nezaketlerinin fark edilmesi, dış dünyadan izolasyon ve kaçışın imkânsız görülmesi gibi koşullarla ilişkilidir. Bu şartlarda mağdur, faille psikolojik bir özdeşleşme geliştirerek duygusal bağ kurabilmektedir (Garip, 2017; Smith, 2009,.). Travmatik deneyimler karşısında bireylerin hayatta kalma arzusu, bu duruma sebep olan kişiye karşı duyulan nefretten daha baskın bir dürtü olarak ortaya çıkmaktadır (Strentz, 1980). Bu nedenle, mağdurların kendilerini esir alanlarla kurduğu özdeşimin, yoğun stres altında gelişen bir savunma mekanizması olduğu ileri sürülmektedir (Adorjan vd., 2012).

Stockholm Sendromu vakalarını açıklamaya yönelik psikolojik yaklaşımlarda, alan yazında tam bir görüş birliği sağlamamış olup, bu sendromun oluşumuna ilişkin çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmektedir (Smith, 2009). Bu tartışmaların merkezinde, mağdurun maruz kaldığı yoğun tehdit ve korku karşısında geliştirdiği savunma mekanizmalarının rolü yer almaktadır. Birçok kuramsal açıklama,

mağdurun içinde bulunduğu travmatik koşullarla baş edebilmek amacıyla bilinçdışı savunma süreçlerini devreye soktuğunu ileri sürmektedir.

Bu kapsamda öne çıkan bazı savunma mekanizmaları şu şekilde açıklanmaktadır:

İnkâr: Stockholm Sendromunun oluşumuna dair açıklamaların büyük bir kısmı, mağdurun yaşadığı korkuyla baş edebilmek amacıyla çeşitli savunma mekanizmaları geliştirdiği görüşüne dayanmaktadır. Bu bağlamda mağdurun başvurduğu en temel savunma mekanizmalarından biri “İnkâr”dır. İnkâr, bireyin psikolojik gerilim yaratan durumları bilinçdışında yok sayarak sanki hiç yaşanmamış gibi algılaması şeklinde tanımlanmaktadır (İnce, 2020).

Saldırgan İle Özdeşleşme: Stockholm Sendromunun en sık dile getirilen psikolojik açıklamalarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu durum, bireyin bir saldırıya maruz kaldığında, saldırgana karşı hissettiği korkuyla başa çıkmak amacıyla onunla özdeşleşmesi şeklinde ortaya çıkar. Birey, yaşadığı olumsuz duygularla baş edebilmek için kendisi ile saldırgan arasında bir bağ kurar (Kaygın, Topçuoğlu ve Turan Torun, 2023).

Öğrenilmiş Çaresizlik: Bu kavram, bireyin karşılaştığı bir olay ya da durum sonucunda başarısızlık yaşamasıyla birlikte, olayların seyrini değiştirme konusundaki inancını yitirmesi ve zamanla pasif bir tutum geliştirerek mevcut durumu kabullenmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Aktan ve Yay, 2016).

3.3. Stockholm Sendromunun Öne Çıkan Teorileri

Stockholm Sendromu, rehineyi alan kişi ile rehin alınan birey arasında gelişen; travmatik bağlanma ve rollerin yer değiştirmesi durumunu içeren bir olgu olarak tanımlanmaktadır. Bu kapsamda, travmatik bağlanma ve rol değişimini açıklamak amacıyla çeşitli kuramsal yaklaşımlar öne sürülmüştür (Hooper vd., 2014, s. 99).

Travmatik Bağlanma

Travma, bireyin ruhsal ya da fiziksel bütünlüğünü olumsuz etkileyerek, ciddi psikolojik zararlar doğuran ve yıkıcı etkiler bırakan olaylar olarak tanımlanmaktadır (Gök, 2022,). Aynı zamanda, bireyin yaşam algısında köklü değişimlere yol açan ağır deneyimler olarak da ifade edilir. Bu tür yaşantılar, bireyin psikolojik yapısında kalıcı izler bırakabilmektedir (Kendir, 2022).

Bu doğrultuda travmatik olaylar, bireysel ya da toplumsal düzeyde sonuçlar doğurabilen; bireylerin gündelik yaşantılarındaki sıradan olayları anlamlandırma ve bu olaylarla başa çıkma becerilerini olumsuz etkileyen durumlar olarak tanımlanmaktadır (Kızıldaş, 2022). Bu tür olaylar genellikle bireyin yaşamını tehdit eden, fiziksel ya da psikolojik açıdan ciddi zarar verme potansiyeline sahip yaşantılardır (Olf, 2012). Travmatik bir olayın yaşanması durumunda, bireyin bu

olayla ilişkilendirdiği kişilerle güçlü bir bağ kurma olasılığı oldukça yüksektir. Bu nedenle, travma sonrası gelişen bağlanma biçimleri; esir edilen bireylerle, onları esir alanlar arasında ortaya çıkan sömürüye dayalı ilişkilerde gözlemlenen duygusal bağları ifade etmektedir. Bu tür bağlanmalar, mağdurun kendisine zarar veren kişiye karşı yoğun bir sevgi, hayranlık ve hatta şükran duygusu beslemesiyle karakterize edilmektedir (Casassa vd., 2021).

Bağlanma, özellikle bireyin stres altında olduğu durumlarda, çevresindeki kişilere karşı yakınlık hissetme eğilimini tanımlayan bir tür duygusal bağıllık biçimidir (Potter-Efron, 2006). Bağlanma teorisine göre, insanlar doğuştan gelen psikobiyolojik bir sistem aracılığıyla, tehdit ya da güvensizlik hissettiklerinde kendilerine güven sağlayan bireylerle duygusal bağ kurmaya yönelirler (Mikulincer vd., 2015). Bu sistem, bireyin güvenlik ihtiyacını karşılamaya yönelik doğal bir tepkidir. Bu bağlamda Kim Bartholomew, yetişkin bağlanma biçimlerini dört farklı kategoride ele alarak bir model geliştirmiştir (Potter-Efron, 2006):

Güvenli: Bu bağlanma stiline sahip bireyler, duygusal stres yaşadıklarında çevrelerinden destek talep edebilir ve başkalarına da destek sunabilirler. İlişkilerinde samimi olmaktan rahatsızlık duymazlar ve kendilerine yönelik olumlu bir bakış açısı geliştirirler.

Küçümseyen: Bu bağlanma biçiminde birey, çevresindeki kişilere düşük değer atfeder ve başkalarına bağlanma gereksinimini minimuma indirir. Stresli durumlarda ise destek sunmak yerine geri çekilmeyi tercih eder.

Saplantılı: Bu bağlanma stilinde birey, kendisine yönelik değeri düşük görürken, başkalarına yüksek değer atfeder. Bu nedenle başkalarının onayını almak ve kabul görmek birey için temel bir ihtiyaç hâline gelir.

Korkulu: Bu bağlanma stilinde birey, hem kendisine hem de başkalarına düşük düzeyde değer atfeder. Yüksek düzeyde kaygı ve kaçınma eğilimi gösterir. Aynı zamanda, karşısındaki kişinin bağıllığına dair yoğun bir güvensizlik duygusu taşır.

Travmatik olaylar, çoğunlukla fail tarafından başlatılan bir etkileşim üçgeni çerçevesinde gelişmektedir. Bu üçgenin temel aktörleri olan mağdur, fail ve kurtarıcı arasındaki ilişkisel dinamikler; bağlanma biçimleri ve bireyin kaygı düzeyleri doğrultusunda içgüdüsel tepkilerle şekillenmektedir. Bu süreçte, mağdurun faille yaklaşması ve zamanla kendisini faille daha samimi bir ilişki içinde konumlandırması, rol değişiminin temelini oluşturmaktadır. Eğer fail, mağdurun bu yaklaşmasına olumlu bir karşılık verirse, mağdur da düzeni koruma amacıyla faili destekleyen bir pozisyona geçmektedir (Hooper vd., 2014).

4. DISSOSİYASYON, STOCKHOLM SENDROMU VE KURBAN PSİKOLOJİSİ

Dissosiyasyon, bireyin zihinsel bütünlüğünü tehdit eden deneyimlere karşı geliştirdiği bilişsel bir savunma biçimi olarak tanımlanmakta ve özellikle travmatik olaylarla ilişkili biçimde açıklanmaktadır. Janet, bu kavramı zihinsel çözülme (“desagregation mentale”) olarak adlandırmış ve travmatik yaşantıların bireyin belleğinde bilinçdışı katmanlarda “sabit fikirler” oluşturduğunu savunmuştur (Öztürk ve Şar, 2005). Bu sabit fikirler, bireyin travmaya dair bilişsel ve duygusal içerikleri organize ederken bilinç düzeyine ulaşmasını engelleyerek bireyi psikolojik anlamda korur. Aynı zamanda Stockholm Sendromunda da birey, maruz kaldığı travmatik durumla baş edebilmek için dışsal tehdit unsurlarını zihninde olumlu bir şema ile yeniden yapılandırır. Bu süreç, failin olumsuz davranışlarını bastırıp olumlu izlenimlerin ön plana çıkarılmasıyla şekillenir ve dissosiyatif bir kaçış biçimi olarak değerlendirilir.

Freud ve Breuer, histerinin temelinde bilinçteki yarıлма mekanizmasına dikkat çekmiş ve dissosiyasyonu travmaya karşı geliştirilen bir tepki olarak yorumlamışlardır (Dorahy vd., 2014). Bu zihinsel yarıлма, Stockholm Sendromunda mağdurun kendisine zarar veren kişiyle özdeşim kurarak onu tehdit olarak değil, bir bağ figürü olarak algılamasını mümkün kılmaktadır. Travmatik bağlanmanın özünde yer alan bu savunma, bireyin tehditkâr gerçekliğe katlanabilirlik kazandırması açısından dissosiyatif sürecin bir türeği olarak düşünülebilir.

Dissosiyasyonun, bireyin içsel bütünlüğünü koruma amacı taşıyan bir başa çıkma yöntemi olduğu yönünde tanımlamalar mevcuttur (Nemiah, 1995). Özellikle yüksek şiddet içeren olaylar sonrasında kişinin belleğinde bilgilerin parçalanarak izole kalması, dissosiyatif kimlik bozuklukları gibi yapıları ortaya çıkarabilir (Putnam, 1991). Bu izolasyon, Stockholm Sendromunda da gözlemlenmektedir. Mağdur, yaşadığı fiziksel ya da duygusal şiddetle faili özdeşleştirerek bir tür minnettarlık geliştirmekte ve bu sayede hayatta kalma içgüdüsünü sürdürmektedir (Büyükşahin Çevik ve Gündoğdu, 2015: 22). Failin küçük nezaket davranışlarının, tehdit ortamına rağmen olumlu algılanması, mağdurun gerçekliği seçici şekilde yapılandırıldığını ve dissosiyatif filtreleme kullandığını göstermektedir (Graham, 1994: 3).

Spiegel, travma sonrasında gelişen dissosiyatif tepkileri “on-off fenomeni” olarak tanımlamıştır; birey kimi zaman travmayı yeniden yaşarken, kimi zaman onu tümüyle unutabilir (Spiegel, 1997). Stockholm Sendromundaki mağdur da benzer bir geçişlilik yaşar: Faille ilgili olumlu anlar zihinde güçlendirilirken, yaşanan tehdit ve şiddet kimi anlarda tamamen silinir. Bu dalgalı bilişsel süreç, dissosiyatif kopuşun Stockholm sendromundaki izdüşümü olarak değerlendirilebilir.

Stockholm Sendromu, rehin alınan bireyin hayatta kalma dürtüsüyle kendisini

esir eden kişiye karşı olumlu duygular beslemeye başlaması şeklinde tanımlanır ve “travmatik bağlanma” ile açıklanır (Hooper vd., 2014: 99). Bu bağlanma biçimi, dissosiyasyonun bireyin zihninde oluşturduğu alternatif gerçeklik ortamıyla doğrudan ilişkilidir. Travma karşısında kontrolün mümkün olmadığı algısı, bireyde “öğrenilmiş çaresizlik” yaratarak, gücü elinde bulunduran faile bağımlılığı artırır (Aktan ve Yay, 2016: 61). Dissosiyatif süreçte olduğu gibi, mağdurun gerçeklik algısı burada da yeniden şekillenmekte ve psikolojik sürekliliği koruma adına gerçek tehdidin algısı bastırılmaktadır.

Dissosiyatif bozuklukların temelinde erken dönem travmatik yaşantılar yer almaktadır ve bu travmalar, bireyin gelecekteki tehditlere karşı geliştireceği savunma düzeneklerini de belirlemektedir (Putnam, 1997). Stockholm Sendromu vakalarında mağdurun geliştirdiği bağlılık tepkileri, çocuklukta öğrenilen savunma stillerinin erişkinlik dönemine taşınmasıyla açıklanabilir. Güvensiz bağlanma örüntüleri, hem dissosiyatif yapıların hem de kurbanın faile yönelen duygusal bağılıklarının psikodinamik zeminini oluşturur.

Stockholm Sendromunu anlamada psikolojik savunma mekanizmaları kilit rol oynamaktadır. Özellikle “inkâr” gibi ilkel savunmalar, bireyin tehditkâr durumu yok sayarak hayatta kalmayı sürdürmesini sağlar (İnce, 2020: 19). Bu durum dissosiyatif yapılarla benzerlik gösterir; çünkü her iki durumda da bireyin zihni, gerçekliğin tehdit edici yönlerini işleme kapasitesini geçici olarak askıya alır.

Tüm bu araştırmalar göz önünde bulundurulduğunda, dissosiyasyonun Stockholm Sendromundaki rolü yalnızca travmadan kaçış işleviyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda bireyin kimlik bütünlüğünü koruma ve sosyal bağları yeniden inşa etme çabasıyla da iç içe geçmektedir. Kurban, maruz kaldığı tehdit ortamında faille ilişki kurarak yalnızca fiziksel değil, bilişsel bir hayatta kalma biçimi de geliştirmektedir. Bu ilişkisel yapı, çoğu zaman bireyin kişisel sınırlarının belirsizleştiği, benliğin parçalandığı ve dış gerçekliğin yeniden kurgulandığı bir zihin alanında gelişmektedir.

Kurbanın fail ile özdeşim kurması, yalnızca dissosiyatif bir savunma değil; aynı zamanda çocukluk döneminde şekillenen bağlanma modellerinin erişkinlikte yeniden sahnelenmesi şeklinde de değerlendirilebilir. Özellikle güvensiz-kaçıngan ya da güvensiz-saplantılı bağlanma örüntüleri, mağdurun kendisini kurtarıcı bir figürden ziyade, failin takdirine ve onayına muhtaç hissetmesine neden olmaktadır. Bu durum, mağdurun faille kurduğu ilişkiyi daha da derinleştirir ve zamanla duygusal bir bağımlılığa dönüştürebilir.

Nörobilimsel çalışmalar, kronik stres ve travmanın beyin bölgeleri üzerinde kalıcı etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Özellikle dissosiyatif durumlarda birey, tehdit edici anılara erişimi bastırırken, duygusal bellek aktif kalır. Bu da mağdurun, failin

olumsuz eylemlerini unutup, küçük nezaket jestlerine abartılı anlamlar yüklemesine neden olabilir. Stockholm sendromundaki pozitif algı, işte bu nörobilişsel asimetri üzerinden yeniden şekillenmektedir.

Kurban psikolojisi açısından bakıldığında, dissosiyasyon ve travmatik bağlanma birlikte değerlendirildiğinde, bireyin hem içsel parçalanmalarla baş etmeye çalıştığı hem de dış dünyada güvenlik arayışını sürdürdüğü bir savunma sistemi açığa çıkmaktadır. Bu çift yönlü işleyiş, mağdurun hem gerçekliği bastırmasını hem de faille kurduğu bağ üzerinden güvenlik hissi yaratmasını mümkün kılar. Özellikle uzun süreli tutsaklık, izolasyon ve dış dünya ile bağlantının kopması, bireyin bilişsel haritasını daraltır ve faili “tek güvenlik kaynağı” gibi algılamasına yol açar.

Dissosiyasyon yalnızca Stockholm Sendromunun bir parçası değil, aynı zamanda onun temelini oluşturan psikolojik altyapıdır. Bu yapı, bireyin yalnızca hayatta kalmak için değil, anlamlı bir varoluş sürdürebilmek için zihinsel olarak gerçekliği yeniden yapılandırma çabasının bir tezahürüdür. Stockholm Sendromu bu bağlamda, sadece patolojik bir durum değil; aynı zamanda travmanın karmaşıklığına verilen çok yönlü bir zihinsel ve duygusal yanıt olarak değerlendirilmelidir.

5.SONUÇ

Dissosiyasyon ve Stockholm Sendromu, bireyin yoğun stres ve travmatik tehditler karşısında hayatta kalabilmek adına geliştirdiği iç içe geçmiş, karmaşık psikolojik savunma süreçleridir. Bu yapılar yalnızca savunma mekanizmaları olarak değil; bireyin benlik bütünlüğünü, gerçeklik algısını ve sosyal ilişkilerini yeniden yapılandırma çabası olarak değerlendirilmelidir. Dissosiyasyon, bireyin bilinç düzeyinde ayrışmalar yaratarak tehdit edici içeriği bastırmasına olanak tanır. Stockholm Sendromu ise bu bastırma sürecinin dışavurumu niteliğinde olup, mağdurun faili tehditten çok bir bağ figürü olarak algılamasına neden olur.

Öztürk’ün (2020) dissosiyatif savunma mekanizmaları üzerine yaptığı çalışmalar, bireyin ağır travmatik deneyimlerle başa çıkmak için “gerçeklikten koruyucu kopuşlar” geliştirdiğini göstermektedir. Öztürk’e göre bu kopuşlar, bireyin psikolojik sürekliliğini sürdürebilmesi adına bilişsel ve duygusal düzeyde geçici yeniden yapılanmalarla kendini gösterir. Stockholm Sendromu da benzer bir şekilde, mağdurun zihinsel anlamda yeni bir bağlanma düzeni kurarak gerçek tehdidi bastırması ve travmatik ortamı "katlanılabilir" hâle getirmesiyle şekillenmektedir. Öztürk’ün vurguladığı bu savunma modeli, Stockholm Sendromunun yalnızca bir bağıllık ilişkisi değil; aynı zamanda bireyin varoluşsal güvenliğini yeniden tesis etme girişimi olduğunu göstermektedir.

Kuramsal çerçevede ele alındığında, Janet’in “zihinsel çözülme” kavramı, Freud’un bilinç yarılması kuramı, Bowlby’nin bağlanma kuramı ve Bartholomew’un

bağlanma stilleri, Stockholm sendromunun dissosiyatif zeminde nasıl biçimlendiğini açıklamada önemli referanslar sunmaktadır. Bu çerçeveye Öztürk'ün dissosiyasyonun evrimsel ve gelişimsel boyutlarını irdeleyen yaklaşımı da eklendiğinde, Stockholm Sendromu daha bütüncül bir psikolojik kavram olarak değerlendirilebilmektedir.

Klinik gözlemler ve nörobilimsel bulgular, bireyin tehdit algısı karşısında bilişsel işleme sistemlerinde geçici değişikliklerin ortaya çıktığını göstermektedir. Bu değişiklikler, travmatik olayların anımsanmasını bastırırken, bazı olumlu ya da nötr anıların abartılı şekilde hatırlanmasına neden olabilir. Stockholm sendromu bağlamında mağdurun, failin küçük jestlerine anlam yüklemesi ve ona minnet duyması, işte bu dissosiyatif seçici bellek işleyişinin bir sonucudur.

Bu bölümde ele alınan kuramsal çerçeve, Stockholm Sendromunun tek boyutlu bir psikolojik tepki olarak değerlendirilemeyeceğini; aksine, bireyin maruz kaldığı aşırı tehdit ve çaresizlik koşulları karşısında geliştirdiği çok katmanlı savunma süreçlerinin bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Kurban psikolojisi bağlamında mağdur, pasif bir özne olmaktan ziyade, hayatta kalabilmek amacıyla psikolojik, bilişsel ve ilişkisel stratejiler geliştiren aktif bir özne olarak ele alınmalıdır. Bu stratejiler arasında inkâr, saldırganla özdeşleşme, travmatik bağlanma ve dissosiyasyon gibi mekanizmalar merkezi bir yer tutmaktadır (Freyd, 1996; Dorahy vd., 2014).

Bu çerçevede zihinsel kopuş, Stockholm Sendromunun anlaşılmasında anahtar bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Janet'in "zihinsel çözülme" (*désagrégation mentale*) kavramsallaştırması doğrultusunda, travmatik yaşantıların bilinçle bütünleştirilemediği durumlarda zihinsel işlevler arasında bir ayrışma meydana gelmekte ve bu ayrışma bireyin ruhsal bütünlüğünü korumaya yönelik bir savunma işlevi görmektedir. Stockholm Sendromu bağlamında zihinsel kopuş, mağdurun tehdit algısını düzenleyerek, aşırı korku ve çaresizlik duygularını tolere edilebilir düzeye indirmesine olanak tanımaktadır. Güncel tanısallık sınıflamalar Stockholm Sendromunu bağımsız bir psikiyatrik tanı olarak kabul etmese de, bu olgunun altında yatan psikolojik süreçlerin DSM-5'te tanımlanan dissosiyatif ve travma ile ilişkili bozukluklarla önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir (APA, 2013). Özellikle dissosiyatif amnezi, depersonalizasyon/derealizasyon ve travmatik bağlanma süreçleri, Stockholm sendromunda gözlenen olumlu duygulanım ve bilişsel çarpıtmaların açıklanmasında işlevsel bir çerçeve sunmaktadır.

Sonuç olarak, Stockholm Sendromu, patolojik bir paradoks olarak değil, aşırı tehdit koşulları altında işleyen zihinsel kopuş temelli bir hayatta kalma stratejisi olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, mağduru suçlayıcı ya da irrasyonel olarak etiketleyen açıklamaların ötesine geçerek, sendromun psikodinamik ve dissosiyatif boyutlarını görünür kılmaktadır. Klinik ve adli uygulamalarda Stockholm Sendromunun bu bütüncül perspektifle ele alınması, mağdurun yaşantısının daha

doğru anlaşılmasına ve müdahale süreçlerinin daha etkili biçimde yapılandırılmasına katkı sağlayacaktır. Stockholm Sendromu dissosiyatif süreçlerin özgül bir tezahürü olarak görülmeli; bu sendrom bireyin yalnızca pasif bir kurban olarak değil, zihinsel bütünlüğünü sürdürmeye çalışan aktif bir başa çıkıcı olarak da değerlendirilmesine olanak tanınmalıdır. Dissosiyasyon ve travmatik bağlanma, bireyin tehditkâr gerçekliği dönüştürme ve varoluşsal güvenliğini sağlama çabasının bir ürünüdür. Bu çerçeveden bakıldığında, hem teorik hem klinik düzeyde kurban psikolojisini anlamak için Öztürk'ün çalışmaları başta olmak üzere geniş bir disiplinlerarası yaklaşıma ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adorjan, M., Christensen, T., Kelly, B. and Pawluch, D. (2012). Stockholm Syndrome as Vernacular Resource. *The Sociological Society*, 53(3), 454-474.
- Aktan, C.C. ve Yay, S. (2016). Öğrenilmiş Çaresizlik ve Değişime Karşı Pasif Direnç, Sosyal ve Beşeri Bilimleri Dergisi, 8(2), 58-71.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Washington, DC: Author.
- American Psychiatric Association. (2016). What Are Dissociative Disorders.
- Brewin, C. R., Andrews, B. ve Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(5), 748-766.
- Cantor, C. and Price, J. (2007). Traumatic Entrapment, Appeasement and Complex Post-Traumatic Stress Disorder: Evolutionary Perspectives of Hostage Reactions, Domestic Abuse and the Stockholm Syndrome. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 41(5), 377- 384.
- Casassa, K., Knight, L. and Mengo, C. (2021). Trauma Bonding Perspectives From Service Providers and Survivors of Sex Trafficking: A Scoping Review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 23(3), 1-16.
- Dalenberg, C. J., et al. (2012). Evaluation of the evidence for the trauma and fantasy models of dissociation. *Psychological Bulletin*, 138(3), 550-588.
- Dorahy MJ, Brand BL, Şar V, Krüger C, Stavropoulos P, Martinez-Tabos A, et al. Dissociative identity disorder: An empirical overview. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry* 2014; 48(5):402-17.
- Frankel, F. H. (1990). *Hypnotizability and dissociation*. *American Journal of Psychiatry*, 147(7), 823-829.
- Freyd, J. J. (1996). *Betrayal trauma: The logic of forgetting childhood abuse*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Garip, C. (2017). Stockholm Sendromu. Grup Dinamiği, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Gök, N.K. (2022). Çocukluk Çağı Travmalarının Kişilik İnançları ve Durumluk-Sürekli Kaygı Düzeyiyle İlişkisi: Psikolojik Esnekliğin Düzenleyici Rolü. Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Gölge, Z. B. (2005). Cinsel Travma Sonrası Oluşan Ruhsal Sorunlar. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 42(1-2-3-4), 19-28.
- Graham, D.L.R., Rawlings, E.I. and Rigsby, R.K. (1994). *Loving to Survive: Sexual Terror, Men's Violence, and Women's Lives*. New York University Press, New York and London.

- Hooper, L.M., L'Abate, L., Sweeney, L.G., Ganesini, G. and Jankowski, P.J. (2014). *Models of Psychopathology: Generational Processes and Relational Roles*. Springer New York, New York.
- İnce, İ. (2020). *Büyüklenmeci ve Kırılgan Narsisizmin Ego Savunma Mekanizmaları ve Psikolojik Rahatsızlıklar İle İlişkisinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Karalalı, B. (2021). *Travma Sonrası Bilişler, Travma Sonrası Stres ve Affetme Arasındaki İlişki*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaygın, E., Topçuoğlu, E., ve Turan Torun, B. (Eds.). (2023). *Yönetim ve organizasyon sendromları 2*. Eğitim Yayınevi.
- Kendir, F.N. (2022). *Üniversite Öğrencilerinde Travmatik Yaşam Olaylarının Araştırılması ve Travmatik Yaşam Olayları Saptananlarda Travmatik Yaşantının Benlik Saygısı ve Psikolojik Dayanıklılık İle İlişkisinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Kesebir, S., Özdoğan Kavzoğlu, S. ve Üstündağ, M.F. (2011). Bağlanma ve Psikopatoloji. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(2), 321-342.
- Köroğlu, E., (2013), *DSM-5 Tanı Ölçütleri Başvuru Elkitabı*, HYB Yayıncılık, Ankara.
- McKenzie, I.K. (2004). The Stockholm Syndrome Revisited: Hostages, Relationships, Prediction, Control and Psychological Science. *Journal of Police Crisis Negotiations*, 4(1), 5- 21.
- Mikulincer, M., Shaver, P.R. and Solomon, Z. (2015). An Attachment Perspective on Traumatic and Posttraumatic Reactions.
- Safir, M. P., Wallach, H. S., and Rizzo, A. S., (Eds.), *Future Directions in Post-Traumatic Stress Disorder: Prevention, Diagnosis, and Treatment* (pp. 79-96). Springer Science + Business Media.
- Namnyak, M., Tufton, N., Szekely, R., Toal, M., Worboys, S. and Sampson, E.L. (2008). Stockholm Syndrome: Psychiatric Diagnosis or Urban Myth?. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 117(1), 4-11.
- Nemiah, J. C. (1995). Dissociative Disorders. *Comprehensive Textbook of Psychiatry*.
- Olf, M. (2012). Bonding After Trauma: on the Role of Social Support and the Oxytocin System in Traumatic Stress. *European Journal of Psychotraumatology*, 3(1), 1- 11.
- Öztürk E, Sar V. Apparently Normal Family: a Contemporary Agent of Transgenerational Trauma and Dissociation. *Journal of Trauma Practice* 2005;4(3-4):287-303.
- Öztürk E, Şar V. Somatization as a Predictor of Suicidal Ideation in Dissociative Disorders. *Psychiatry and Clinical Neurosciences* 2008, 62(6):662-8.

- Öztürk, E. (2003). Travma Kökenli Dissosiyatif Bozukluk Vakalarının Ailelerinde Çocukluk Çağı Travmalarının Sıklığı. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü Sosyal Bilimler Anabilim Dalı.
- Potter-Efron, R. (2006). Attachment, Trauma and Addiction. *Journal of Chemical Dependency Treatment*, 8(2), 71-87.
- Putnam, F. W. (1991). Dissociative Disorders in Children and Adolescents: A Developmental Perspective. *Psychiatric Clinics of North America*.
- Rahme, C., Haddad, C., Akel, M., Khoury, C., Obeid, H., Obeid, S. and Hallit, S. (2020). Does Stockholm Syndrome Exist in Lebanon? Results of a Cross-Sectional Study Considering the Factors Associated With Violence Against Women in a Lebanese Representative Sample. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(23-24), 1-23.
- Sezen, S., & Aykut, S. (2017). Dissosiyatif kimlik bozukluğu temelinde sosyal bir sorun: Ensest ve sosyal hizmet. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 130-131.
- Simeon, D., ve Abugel, J. (2006). *Feeling unreal: Depersonalization disorder and the loss of the self*. New York: Oxford University Press.
- Spiegel, D. (1988). Dissociation And Hypnosis in Post-Traumatic Stress Disorders. *Journal Of Traumatic Stress*, 1(1), 17-33.
- Smith, D.M. (2009). Stockholm Syndrome. *Wiley Encyclopedia of Forensic Science*.
- Spiegel, D. (1997). Trauma, dissociation, and memory. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 821(1), 225-237.
- Strentz, T. (1980). The Stockholm Syndrome: Law Enforcement Policy and Ego Defenses of the Hostage. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 347(1), 137-150.
- Şar, V. (1998). Kötüye kullanım ve ihmalle ilişkili sorunlar [Problems regarding abuse and neglect]. *Psiyatri Temel Kitabı [The handbook psychiatry]*, 823-833.
- Şarlak, D., Öztürk, E., Dissosiyatif Bozuklukların Epidemiyolojisi. Öztürk E, editör. *Ruhsal Travma ve Dissosiyasyon*. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2018. p.14-9.
- van der Kolk, B. (2014). *The body keeps the score*. New York: Viking.

BÖLÜM 81

AB Ülkelerinin Ekonomik ve Finansal Performanslarının Karşılaştırılması

Meziyet Sema Erdem¹ & Duygu Öztürk²

¹ Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-5689-9014

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ORCID: 0000-0002-6291-1737

1.GİRİŞ

Avrupa ülkeleri İkinci Dünya Savaşı'ndan her açıdan tükenmiş bir şekilde çıkmış, bu nedenle savaş sonrasında Avrupa da yeni bir ekonomik model arayışı içerisine girilmiştir. Avrupa ülkelerinin ekonomik potansiyellerinin bir araya getirilmesi ve böylece Avrupa'da güçlü bir Ortak Pazar oluşturulması tasarlanmış, başlangıçta iktisadi hedefleri gerçekleştirmek amacı ile başlatılan Ortak Pazar süreci, daha sonraları sosyal hedefler ve siyasi hedefleri içeren Avrupa Birliği perspektifinin adım adım yaşama geçirilmesine kadar uzanmıştır. Temelleri 1950'li yıllarda atılan ve altı Avrupa ülkesinin katılımı ile oluşturulan Avrupa Ortak Pazarı, ilerleyen yıllarda yeni üyelerinde dahil olmasıyla genişleyerek Avrupa Birliği (AB)'ne dönüştürülmüş, AB uzun zaman alan çalışmalar nihayetinde, 2002 yılında yirmi yedi adet Avrupa ülkesinin dahil olduğu Avrupa Parasal Birliğine dönüştürülmüştür. Avrupa Birliği kuruluş yıllarından itibaren her yönden başarılı olmuş ve birliğe dahil olan ülkeler açısından bakıldığında üstün bir performans göstermiştir. Ancak bu zaman zarfı içerisinde, dönem dönem bazı krizlerle de baş etmek durumunda da kalmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde 2007 yılının ikinci yarısında yaşanmaya başlayan mortgage kökenli finansal kriz, 2009 yılı itibariyle Avrupa Birliği ülkelerinde büyük bir borç krizini tetiklemiştir. Avrupa Birliği ülkelerinden ilk olarak Yunanistan'da etkisini göstermeye başlayan kriz, sonrasında çevre ülkeleri de etkisi altına alarak geniş bir bölgeye yayılmıştır (Eraslan ve Timurtaş, 2015: 17). 2015 yılında patlak veren Düzensiz göç krizi ile baş etmek zorunda kalan Avrupa, 2016 yılında Birleşik Krallık (BK)' ta düzenlenen referandum sonucunda, Birleşik Krallığın AB'nden ayrılması (BREXİT) süreci içerisinde kendisini bulmuştur. Müzakereler sonucu İngiltere'nin AB'nden çıkışının 29 Mart 2019 itibari ile başlaması ve geçiş döneminin 31 Aralık 2020 tarihinde sonlanması kararı alınmıştır. AB tarihinde ilk defa bir devletin üyelikten ayrılmak istemesi ve Avrupa için fazlasıyla önemli olan bir üyenin AB'nden ayrılma talebi ile gelmesi, tartışmasız AB'nin kuruluşundan itibaren karşılaştığı en büyük krizlerden birini teşkil etmiştir. Birleşik Krallık 31 Ocak 2020 tarihinde resmi olarak AB üyeliğinden ayrılmıştır. Bunlara ek olarak kriz ortamından yararlanarak yükselen sağcıların yabancılara olan düşmanlığı, AB'nin karşısından durarak siyasete devam etmeleri ve merkez partilerin de bu duruma karşılık verememesi, Avrupa'nın sıkıntılarını giderek büyük hale getirmiştir (T.C. Dış İşleri Bakanlığı/ AB Başkanlığı).

2018 yılının Kasım ayında Avrupa da sosyal devlet talebinin bir yansıması olarak başlatılan Sarı Yelekliler hareketi, siyasi rejimlerin ve yönetsel dengesizliklerin ortaya çıkmasına bir tepki olarak kamuoyuna yansımıştır (Köroğlu, 2020:42). Covid-19 süreci ile meydana gelen ekonomik etkilerin 2019 yılına göre özellikle 2020 yılında hem küresel ekonomiye hem de AB'ne yansımaları çok fazla olmuştur. AB'nin Covid 19 pandemisi ile birlikte gelen kriz karşısında yeterli önlemleri alamamış ve ortak bir hareket planı hazırlayamamış olması Birliğe üye ülkelerin

birliğe karşı güvenlerini sarsmış, bu durum birlik fikrinin zaman zaman sorgulanmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada Avrupa Birliğinin ve birliğe üye ülkelerin çoklu krizlerle yoğun bir şekilde mücadele ettiği 2016-2020 yılları arasında ekonomik ve finansal göstergelerine göre performanslarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada kullanılan ekonomik ve finansal veriler, ülkelere ait cari denge, enflasyon oranları, Gayri Safi Yurt İçi Milli Hasıla (GSYİH), alıp satılan hisse senetlerinin toplam değerleri, bankaların sermaye yeterlilik oranları, portföy yatırımları, işlem gören şirketlerin pazar büyüklükleri ve reel efektif döviz kurları göstergelerinden oluşmaktadır. Çalışmada, AB üyesi ülkelerin yıllara göre ekonomik ve finansal göstergelerine göre performans sıralanmasının yapılması amacıyla Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan ENTROPİ yöntemi, bu ülkelerin ekonomik ve finansal göstergelere göre performanslarının karşılaştırılmasının yapılması amacıyla ÇKKV yöntemlerinden bir diğeri olan COPRAS yöntemi kullanılmıştır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

AB ile ilgili olarak gerçekleştirilen çalışmalardan; Gündoğan (1999), AB’de genel işsizlik ve genç nüfusun işsizlik sorununu, Ferhatoğlu (2003), AB Ortak Çevre Politikası doğrultusunda, Çevre Vergilerinin AB ülkelerinin kamu gelirleri içindeki oransal yapısının yıllara göre dağılımını incelemişlerdir. Keskin (2006), AB enerji politikalarının, uluslararası güvenlik sistemine etkilerini, Ercan (2011), AB’nin enerji açısından dışa bağımlılığını, Yörkan (2009), AB enerji politikası için belirlenen hedeflerin Türk enerji sektörüne etkilerini ele almışlardır.

Yılmaz ve Kaya (2005), AB’ne tam üye yirmi beş ülke ve aday üç ülkenin beş adet ekonomik performans değişkeni ile 1997-2003 döneminde enflasyon, bütçe dengesi, gayri safi yurtiçi hâsıla oranı, toplam kamu borçlarının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı, uzun dönem faiz oranları ve kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla verileri ve k-ortalama kümeleme metodu ile araştırmışlardır. Bütüner (2007), 2004 yılında AB’ne üye olan Merkez ülkeleri ve Doğu Avrupa ülkelerinin (Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Estonya, Litvanya, Letonya, Slovakya, Slovenya, Malta ve Kıbrıs) üyeliğe geçiş dönemi olan 1993-2004 yılları arasındaki sağlık istatistiklerini temel alarak, karşılaştırmalı bir istatistiksel analiz gerçekleştirmiştir.

Çelik (2007), AB’de yaşanan meşruiyet krizini, demokrasi, kimlik ve de performans parametreleri vasıtasıyla araştırmışlar, Karabulut, Ersungur ve Polat (2008), Türkiye ve AB’ne üye ülkelerin 2001-2005 döneminde makroekonomik performans düzeylerini Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Malmquist TFFV endeksi yöntemleri ile tespit etmişlerdir. Güney ve Akbay (2008), AB’nin mevcut sanayi politikası ve bunun Türk sanayisine olan etkilerini incelemişler, Türkiye ve AB

ekonomilerinin uygulanan sanayi politikaları bakımından birbirlerinin tamamlayıcısı nitelikte olduklarını ileri sürmüşlerdir.

Kaya (2011), AB üyeliğine aday ülkelerde 2003, 2005 ve 2007 yıllarında yaşam kalitesi karşılaştırması ve sıralamasını VIKOR yöntemi ile yapmıştır. Çelebi ve Kahrıman (2011), İrlanda, Fransa, Birleşik Krallık, Hollanda, Belçika ve Türkiye'nin AR-GE teşviklerini sistemselsel ve etkinlik bakımından incelemişlerdir. Özden (2011), AB'ne üye ülkelerin 2008 yılındaki bazı makroekonomik verileri ile Veri Zarflama Analizi ve Faktör Analizi gerçekleştirmiştir. Genç (2012), Türkiye'nin ekonomik performansını AB üye ve aday ülkelerin performansları ile karşılaştırmış, VZA yöntemlerini kullanarak performansları açısından benzerlikler ya da farklılıkları ortaya çıkarmıştır. Kiper (2013), Euro bölgesinde yaşanan borç krizinin Euro bölgesi ülkelere ve Asya ve Avrupa'daki bankalara olan etkilerini incelemiştir. Yıldız (2013), AB'nin enerji profilini genel olarak güçlü ve zayıf taraflarıyla ele almış, AB'nde enerji arz güvenliğinin derecesini belirlemiştir. Urfalıoğlu (2013), AB ülkeleri ile üyeliğe aday toplam otuz iki ülkenin ekonomik performanslarını ELECTRE, TOPSİS ve PROMETHEE yöntemleriyle karşılaştırmışlardır. Gayrı Safi Yurt İçi Hasıla, İhracat, İthalat, istihdam oranı, büyüme hızı ve enflasyon kriterleri kullanılarak ülke sıralamaları elde edilmiştir.

Kahyaloğlu (2014), ABD'de yaşanan Mortgage krizinden İtalya ve Yunanistan'ın, ödemeler bilançosunda yer alan yüksek cari açıklar ve yüksek kamu borçları nedeniyle daha çok etkilendiklerini, Erdem ve Ulucak (2014), Euro Krizi sürecinde Birliğin devamlılığı için ideolojik ve siyasi çıkarlardan önce ekonomik göstergelere daha fazla dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Altay (2015), Mortgage Krizi ile Avrupa Borç Krizi arasındaki ilişkiyi, İtalya, İspanya, Yunanistan ve Portekiz gibi ülkelerin ABD'nin 2004-2014 yılları arasındaki yıllık verileri (faiz oranları, enflasyon oranları ve cari açıklarının GSYİH'a etkisi, ülkelerin büyüme oranları, bütçe açıkları) ile gerçekleştirilen Panel Veri Analizleri ile araştırmıştır. Erarslan ve Timurtaş (2015), Yunanistan, İrlanda, Portekiz, İspanya ve İtalya ekonomilerinin AB ülkelerinde yaşanan borç krizlerinden etkilendiklerini ortaya çıkarmışlar ve borç krizlerinin ana nedeni olarak ulusal ekonomilerdeki yapısal problemleri ileri sürmüşlerdir.

Orakçı ve Özdemir (2017) Türkiye ile AB ülkelerinin insani gelişmişlik düzeylerini, eğitim, sağlık ve refah göstergelerini kullanarak, CRITIC tabanlı Gri İlişkisel Analiz ve MOORA yöntemleri vasıtasıyla karşılaştırmışlar, farklı yöntemlere göre farklı sıralama değerlerine ulaşmışlardır.

Özgen (2016), AB'nin Ortak Güvenlik ve Savunma Politikalarını, Saatçioğlu (2017), mülteciler krizine yönelik oluşturulan AB dış politikasını, Karataş, Başcılar ve Taşci (2019), Avrupa'da artan Popülist partileri, Aktaş (2019), Brexit ve Avrupa'daki popülizmin AB'nin geleceğine etkilerini, Beşgür ve Utkulu (2019), AB'nin geleceğinde Türkiye'nin yerini, çalışmalarında ele almışlardır.

3. ÇALIŞMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bu çalışmanın amacı, Avrupa Birliğine üye ülkelerin çoklu krizlerle yoğun bir şekilde mücadele ettiği 2016-2020 yılları arasındaki ekonomik performanslarının, ÇKKV yöntemlerinden Entropi ve Copras yöntemleri ile karşılaştırılması ve sıralandırılmasının yapılmasıdır.

Araştırmanın daha önceki bölümlerinde de ele alındığı üzere AB'nin karşı karşıya kalmış olduğu çoklu krizlerin, 2009 Mortgage küresel krizi ile birlikte baş göstermeye başladığı ve 2016 yılından sonra Birleşik Krallığın BREXİT kararı ile birlikte bu sıkıntıların oldukça arttığı görülmektedir. Covid 19 küresel salgını sürecinde ise AB çoklu krizlerinin iyice alevlendiği gözlemlenmiştir. Bu nedenden dolayı her bir AB üyesi ülkesinin ekonomik ve finansal performanslarının 2016-2020 dönem aralığında karşılaştırılmasının yapılması ve sıralandırılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Araştırmanın gerçekleştirildiği tarih itibarıyla, AB'ne üye yirmi yedi adet ülke içerisinde verilerine tam olarak ulaşılabilen on sekiz adet ülke araştırma kapsamına dahil edilmiştir (Tablo1).

Tablo 1. Araştırma Kapsamına Dahil Edilen AB Ülkeleri

1. Avusturya	7. Danimarka	13. Hollanda
2. Belçika	8. Finlandiya	14. Polonya
3. Bulgaristan	9. Fransa	15. Romanya
4. Hırvatistan	10. Almanya	16. Slovakya
5. Kıbrıs	11. İtalya	17. İspanya
6. Çek Cumhuriyeti	12. Lüksemburg	18. İsveç

Performans değerlemesinde kriter olarak kullanılan veriler; araştırma kapsamına dahil edilen ülkelerin 2016-2020 dönemindeki yıllık verilerden oluşmaktadır (Tablo2).

Tablo 2. Kullanılan Ekonomik ve Finansal Performans Kriterleri

KISALTMA	KRİTERLER	VERİ TÜRÜ
CARİD	CARİ İŞLEMLER DENGESİ	Ekonomik Veri
GSYİMH	GAYRİSAFİ YURT İÇİ MİLLİ HASILA	Ekonomik Veri
ENFL	ENFLASYON ORANI	Ekonomik Veri
REFDK	REEL EFEKTİF DÖVİZ KURU	Ekonomik Veri
BNSYO	BANKALARIN SERMAYE YETERLİLİĞİ ORANI	Finansal Veri
TDGS	HİSSE SENETLERİNİN TOPLAM DEĞERİ	Finansal Veri
MCDGP	ŞİRKETLERİN PAZAR BÜYÜKLÜĞÜ	Finansal Veri
PRTYT	PORTFÖY YATIRIMLARI	Finansal Veri

Araştırma verileri, cari işlemler dengesi, reel efektif döviz kuru, enflasyon oranı, bankaların sermaye yeterliliği oranı, işlem gören şirketlerin Pazar büyüklüğü, gayrisafi yurt içi milli hasıla, alıp satılan hisse senetlerinin toplam değeri, portföy yatırımları verilerinden oluşmaktadır (Tablo 2). Derlenen yıllık veriler World Statistics veri tabanından elde edilmiştir.

4. EKONOMİK PERFORMANS

Performans amaçlı ve planlanmış bir etkinlik sonucunda elde edilenin, nicel ve/veya nitel olarak belirlenmesi olarak kısaca tanımlanabilir (Genç, 2012:5). Başka bir deyişle performans, belirlenen nihai hedeflere ulaşabilmek amacıyla ortaya konulan bütün çabaların ve uğraşların toplamıdır. Ekonomik performans ile ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasında da doğru orantılı bir ilişki olduğu söylenebilir. Ekonomik performans göstergeleri olarak, konuyla alakalı literatürde birçok farklı kriterin bulunduğu ancak makro ekonomik kriterlerdeki istikrar, ekonomik performansı yakından etkilediği görülmektedir.

Dışa açık bir ekonominin performansını etkileyecek kriterleri; küresel ve yerel kriterler olarak ayırmak mümkündür. Bu kapsamda küresel etmenler ticaret hadleri ve dünya ekonomisinde yaşanan dalgalanmalar olarak gruplandırılabilir. Dünya ekonomisindeki konjonktürün etkisi ise ticaret partnerleri ve büyümenin finansmanı olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Dünya ekonomisi ve ülkenin ticaret partnerlerindeki büyüme, ülkenin ihracatını arttırarak büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Finansal akımların fazla olduğu dönemlerde ise, büyümenin finansmanı ucuzlayıp kolaylaştığı için büyüme olumlu etkilenmektedir. Ekonomik performansı etkileyen yerel gelişmeler ise kurumsal faktörler ve sağlam ekonomi politikaları olarak gruplandırılabilir (Göcen, 2017 :64-65).

Bu çalışmada ekonomik performansı etkileyen kriterlerden cari işlemler dengesi, reel efektif döviz kuru, bankaların sermaye yeterlilik oranı, enflasyon, gayrisafı yurt içi milli hasıla, işlem gören şirketlerin Pazar büyüklüğü ve portföy yatırımları ölçütleri çalışma kapsamında kriterler olarak kullanılmıştır. Sayılan bu kriterler aşağıdaki bölümde kısaca anlatılmıştır.

4.1. Cari İşlemler Dengesi

Ülkelerin dış dünya ile gerçekleştirdiği ekonomik faaliyetlerin tamamı ödemeler bilançosu hesaplarına kaydedilmektedir. Bu nedenle ödemeler bilançosu ülkelerin ekonomik faaliyetlerinin düzgün bir şekilde devam edip etmediğinin bir göstergesi olmakla birlikte, ülkelerin ekonomik ve mali güçlerinin de bir göstergesidir (Yiğit ve Açıkalın, 2019:324). Ödemeler bilançosu, cari işlemler, sermaye ve finans, net hata ve noksan ve rezerv hareketleri hesapları olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerden en önemlisi olan cari işlemler hesabında ülkenin mal ve hizmet ticareti, yabancı sermaye yatırımlarından gelen gelirler, kar ve temettü transferleri ile karşılıksız transferler yer almaktadır. Ödemeler bilançosunda cari işlemler hesabında oluşan açık, bu kalem kapsamında bulunan mal-hizmet ithalat/ihracatı ve karşılıksız transfer işlemleri ile ilgili döviz harcamalarının, bu işlemler sonucunda ulaşılan döviz gelirlerini geçmesi sebebiyle meydana çıkmaktadır (Duman, 2017:13). Ödemeler bilançosunda cari işlemler hesabında oluşan fazla ise, içerisinde bulunulan ekonomi de toplam talep ve ulusal gelir düzeyinin arttığının bir göstergesidir (Yiğit ve Açıkalın, 2019:324).

Ekonomik büyümenin bir ülkede belli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmet miktarındaki artışı ifade ettiği göz önünde bulundurulduğunda, gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme ile cari işlemler açığı arasındaki ilişkiler büyük ölçüde üretim esnasında yüksek miktarlarda ithal girdi kullanılmasından ortaya çıkmaktadır. Söz konusu olay, ihracatın ithalatı karşılama oranında düşüslere bu nedenle dış ticaret ve cari işlemler dengesinde sorunlara yani, cari işlemler açığına sebep olmaktadır. Bu sebeple, cari işlemler dengesinin alacağı pozisyon, ekonomik büyüme gidişatının sürdürülebilir ve istikrarlı olması açısından önem arz etmektedir (Yalçınkaya ve Temelli, 2014:204-205).

4.2. Reel Efektif Döviz Kuru

Yabancı ülkelerde üretilen malların yurtiçinde üretilen mallar cinsinden görelî fiyatını belirten reel döviz kurları, uluslararası rekabeti değerlendirmede önemli bir araç konumundadır (Tataoğlu, 2009:311). Bu kapsamda reel efektif döviz kurlarının artması ekonomilerin rekabet gücünü düşürerek, dış ticaret dengesini negatif bir şekilde etkilemektedir. Bu da cari dengenin bozulmasına sebep olmaktadır (Büberkökü, 2021:291-292).

4.3. Bankaların Sermaye Yeterlilik Oranı

Sermaye yeterliliği (Sermaye Oranı)(Toplam Sermaye/Toplam Varlıklar), finansal kurumların uğradıkları risklere karşın, mali sorumluluklarını yerine getirecek seviyede nakit varlıklarının bulunup bulunmadıklarını belirtmektedir. Günümüzde sermaye yeterliliği finansal kurumların başlıca performans kriterleri durumundadır ve bu sebeple güvenlik ve sağlamlığın birincil tedbiri olarak kabul görmektedir. Bankalarda sermaye yeterliliği uygulamasının esas hedefi, bankaların güçlü bir mali yapıyla işlevlerini devam ettirmeyi sağlaması ve tasarruf sahiplerinin hasar almalarının önlenmesidir. Bu sebeple mali kuruluşlar içinde genellikle bankalar için sermaye yeterliği koşullarının yerine getirilmesi, maruz kalabilecekleri risklere karşı güvence oluşturmaktadır. Uluslararası seviyede işlem gören bankaların, en az %8 yasal sermaye yeterlilik oranı ile çalışmalarını sürdürmeleri gerekmektedir. Bu oran, bankaların faaliyetlerinden kaynaklanan kredi, piyasa ve operasyonel risklerin doğurabileceği zararların ne kadarının bankanın özkaynakları ile karşılanabileceğini belirtmektedir. Sermaye yeterlilik oranı bankalara kolay ve genel yöntemlerle riskin ölçülmesi yerine, üstlenilen riskleri daha doğru tanımlama, ölçebilme ve yönetebilme kabiliyeti sağlanmaktadır (Reis ve Kötüoğlu, 2016:101-103).

4.4. Enflasyon Oranları

Enflasyon en genel şekliyle fiyatlar genel düzeyinin yükselmesi olarak tanımlanabilir. Fiyat artışlarının sebebi, toplam talebin toplam üretimden fazla olması, parasal yetkililer tarafından uygulanan devamlı para arzı ve ulusal paranın dış değerinde görülen devamlı değer kayıpları sebebiyle artan dış alım maliyetlerinin yurt içi fiyatlar genel düzeyine yansıtılması nedeniyle olabilir (Korap ve Dikilitaş,

2019:64). Ülkede yüksek bir enflasyon oranının oluşması durumu, ulusal paraya olan itibarı zedelemektedir. Para uzun vadede değer kaybettiği için tasarruflar kriterli olarak kullanılmak yerine hemen harcanır ve elde tutulmaz. Yatırım hızı düşer ve yatırımlar istenilen oranda gerçekleştirilemez.

4.5. Alıp Satılan Hisse Senetlerinin Toplam Değeri

Uluslararası sermaye hareketlerinin temel sebebi, ülkelerin, finansman ihtiyacı ve piyasalar arası getiri oranı farklılıklarıdır. Finansal serbestleşme sonrasındaki son yirmi yıldır uluslararası hisse senedi piyasalarında yapılan işlemlerin sayısı oldukça artmış, böylece sermayenin ulusal sınırlar dışına çıkılabilmesi ve uluslararası piyasalardan kolaylıkla finansman sağlanabilmesi oldukça kolaylaşmıştır. Bu durum firmaların ve hükümetlerin yeni finansman kaynaklarına kavuşabilmelerini sağlamakla birlikte bireysel ve kurumsal tasarruf sahiplerinin yeni yatırım olanaklarına ulaşmalarını sağlamıştır (Yalçiner, 395-397). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke firmaları uluslararası hisse senedi piyasasının arz kaynağını oluşturmaktadır. Uluslararası piyasalardan sağlanan kaynaklar yurt içi piyasalardan sağlanan kaynaklara göre daha az maliyetlidir. Bunun sebebi, ulusal ekonomilerde fon arzının yetersiz fon talebinin ise yüksek olması, ulusal piyasalardan kaynak kullanmak isteyen firmaların kaynak maliyetini artırmasıdır (Yalçiner, 395-397).

4.6. Gayri Safi Yurt İçi Milli Hasıla

Bir ekonominin büyüklüğünü ölçebilmek için, söz konusu ekonominin bir dönemdeki ürettiği ya da tükettiği mal ve hizmetleri veya elde ettiği gelirleri ve ne kadar gelir bölüşüldüğünü ölçmek gerekmektedir. Bu kapsamda Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH), bir ekonomideki üreticilerin belirli bir dönemde toplam faaliyetleri sonucu ortaya çıkardıkları tüm mal ve hizmetlerin üretim değeri toplamından bu mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılan girdiler toplamının düşülmesi ile bulunmaktadır (Eğilmez, 2014:71). GSMH hesaplanırken GSYMH rakamına dış âlem faktör gelirleri ilave edilmelidir. Dış âlem faktör gelirleri arasında işçi dövizleri, müteşebbis gelirleri, kâr transferleri, dış borç faiz ödemeleri ve faiz gelirleri yer alır. Günümüzde bazı ekonomistler, GSMH'den ziyade GSYMH üzerinde durmakta ve ekonominin üretim gücünün asıl ölçüsünün GSMH değil, GSYMH olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bunun nedeni ise GSYİH'nin ölçümünün daha kolay olması ve ekonominin istihdam yaratma gücünü GSYİH'nin daha iyi temsil ediyor olmasıdır (Yıldırım ve Özer, 2013:13).

4.7. İşlem Gören Şirketlerin Toplam Pazar Büyüklüğü

Pazar büyüklüğü kavramı, herhangi bir zaman diliminde bir pazarın büyüklüğünün anlık olarak göstergesidir. Bu kavram belirli bir ürün için Pazar büyüklüğünü ifade etmez, üründen bağımsız olarak şirketlerin ve pazarların büyüklüğünü sıralama imkanı sağlar (Arı, 2017:306). Bir ülke için işlem gören şirketlerin toplam Pazar büyüklüğü ölçütü ekonomi içerisinde çok önemli bir finansal gösterge niteliği taşımaktadır.

4.8. Portföy Yatırımları

Tasarruf sahiplerinin uluslararası sermaye piyasalarında uluslararası politik risk, kambiyo kuru riski, bilgi edinebilme riski gibi ek riskler almak şartıyla sermaye kazancıyla faiz ve dividend geliri gibi kazançlar sağlamak amacıyla yapmış oldukları yatırımlardır. Son yıllarda portföy yatırımlarındaki artışta, gelişmiş ülkelerde faiz oranlarının azalması itici faktör, gelişmekte olan ülkelere uygulanan finansal serbestleşme programları ise çekici faktördür (Başoğlu, 2000:89-96). Bununla birlikte bir ülkeye gelen portföy yatırımlarının artış göstermesi, yatırımcılar ve yatırım yapılan ülke için çeşitli riskler barındırmaktadır. Gelişmekte olan piyasa ekonomilerinin temelini güçlü olmaması, fiyat değişkenliğinin fazla oluşu, kur, faiz gibi risklerle karşılaşma ihtimalleri gibi problemler yatırımcılar bakımından sorun göstermektedir. Bunun yanı sıra, yatırımı alan ülke bakımından gelen sermayenin ülkeden ani olarak çıkması o ülke ekonomisini kırılgan duruma getirebilmektedir (Karhan, 2019: 400-401).

5. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada ülkelerin bazı ekonomik ve finansal performans kriterleri ve ÇKKV tekniklerinden ilk olarak Entropi yöntemi ile Ağırlıkları belirlenmiş, daha sonra ise Copras yöntemi aracılığıyla ülkeler ekonomik ve finansal performansları açısından sıralandırılmıştır. Araştırma kapsamında kullanılacak olan yöntemler aşağıdaki kısımda kısaca açıklanmıştır.

5.1. Entropi Yöntemi

ÇKKV yöntemlerinin en mühim aşamalarından biri kriterlerin ağırlıklarının belirlenmesidir. Karar alırken sübjektifliğin önüne geçmek ve kriterlerin önem derecelerini ve ağırlıklarını belirlemek için, geliştirilen yöntemler arasından en çok kullanılan Entropi yöntemidir (Eş, 2008: 70).

Entropi kavramı, Clausius (1865)'in oluşturduğu termodinamik alanında geliştirilen bir yöntem olarak literatüre girmiştir (Bağcı ve Caba, 2018:71). Daha sonraki yıllarda Shannon (1948) Entropi kavramını, kesikli olasılık dağılımı ile açıklamış ve de belirsizliğin bir ölçüsü olarak tanımlamıştır. Entropi yönteminde karar probleminde bulunan kriterlerle ilgili ağırlıkların hesaplanmasında karar matrisindeki veriler yeterli olmakta ve herhangi bir sübjektif değerlendirmeye gerek duyulmamaktadır (Ayçin ve Güçlü, 2020:294).

Yöntem aşağıdaki aşamalardan oluşmaktadır (Eş, 2008: 76- 77):

1.Aşama: Karar matrisinin oluşturulması:

$$K_1 \ K_2 \dots\dots\dots K_n$$

$$D = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_n \end{matrix}$$

Alternatifler: $A = \{A_m \mid i=1,2,\dots,m\}$
Kriterler : $K = \{K_n \mid j=1,2,\dots,n\}$

X_{ij} = i alternatifin j kriterine göre değeri

2. Aşama: Kriter Değerlerinin Normalizasyonu

Farklı ölçüm değerlerine sahip kriterler aşağıdaki formül ile normalleştirilir.

$$NS_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^n X_{ij}} \quad (2)$$

3. Aşama: j Kriterlerinin Entropi Değerlerinin Belirlenmesi

$$E_j = -k \sum_{i=1}^n NS_{ij} \ln NS_{ij}, \forall_j \quad (3)$$

$0 < E_j < 1$ olması gerekmektedir. Formül 3’de k bir sabiti belirtir.

$$k = \frac{1}{\ln(m)} \text{ formülü aracılığıyla belirlenir.}$$

4. Aşama: d_j , Değerlerinin Hesaplanması

$$d_j = 1 - E_j, \forall_j \quad (4)$$

5. Aşama: j Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

w_j ağırlıkları $0 \leq w_j \leq 1$ olmalıdır.

$$w_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}, \forall_j \quad (5)$$

$$\sum_{j=1}^n w_j = 1 \quad (6)$$

Entropi yöntemi ile verilerin ağırlıkları belirlendikten sonra farklı yıllara ilişkin ekonomik ve finansal performans karşılaştırmaları amacıyla Copras yöntemi kullanılmıştır.

5.2. Copras Yöntemi

Copras karar vericiler tarafından kriterlere ağırlık atanarak belirlenmektedir. Ertuğrul ve Öztaş (2006) yöntemi ile önce alternatiflerin önem ve fayda dereceleri belirlenmekte, daha sonra alternatifler arasında sıralama yapılmaktadır. Yöntem ile

hangi alternatifin diğer alternatiflerden ne derece iyi veya kötü olduğu yüzde olarak görülmektedir. Copras Yönteminin aşamaları; (Ömürbek, Aksoy ve Akçakanat, 2017:21-22)

1.Aşama: Karar Matrisi Oluşturulması

$$D = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (7)$$

2.Aşama: Karar Matrisinin Normalize Edilmesi

NSij formülü ile karar matrisi normalize edilir.

$$NSij = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^n x_{ij}} \quad (8)$$

3.Aşama: Ağırlıklandırılmış karar matrisinin oluşturulması

Kriterlerin ağırlık değerleri ile Normalize Edilmiş Karar Matrisinin ilgili sütunları çarpılarak Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi elde edilmektedir. Formülüzasyon aşağıdaki gibidir:

$$D' = d_{ij} = x_{ij} * W_j \quad (9)$$

4.Aşama: Faydalı ve faydasız kriterlerin hesaplanması

Amaca ulaşmada maksimum olması gereken durumlar faydalı kriterler iken minimum olması gereken değerler faydasız kriterlerdir.

$$Si+ = \sum_{j=1}^k d_{ij} \quad j=1,2,\dots,k$$

$$Si- = \sum_{j=k+1}^n d_{ij} \quad j=k+1, k+2, \dots, n \quad (10)$$

Faydalı Kriterler Si+, Faydasız Kriterler ise Si- ile ifade edilir.

5.Aşama: Qi önem derecelerinin belirlenmesi

Q dereceleri, her alternatif için önem değerini ifade etmektedir ve aşağıdaki formül yardımı ile hesaplanmaktadır:

$$Qi = Si+ \frac{\sum_{i=1}^m Si-}{Si- \sum_{i=1}^m \frac{1}{Si-}} \quad (11)$$

Yapılan hesaplamalar sonucunda en yüksek önem değerini sahip olan alternatif en iyi alternatif olarak seçilmektedir.

6.Aşama: En yüksek öneme sahip değerin belirlenmesi

Aşağıdaki eşitlik ile en yüksek göreceli öncelik değerine ulaşılır:

$$Q_{\max} = \{Q_i\} \forall i=1,2, \dots, m \quad (12)$$

7.Aşama: Her bir alternatif için performans indeksi (pi) değerlerinin aşağıdaki formül yardımı ile hesaplanması.

$$P_i = \frac{Q_i}{Q_{\max}} \times 100 \quad (13)$$

Sonuç olarak, performans İndeksi en yüksek değere sahip alternatif en iyi alternatif seçilmekte ve performans İndeksleri büyükten küçüğe doğru sıralanarak alternatiflerin tercih sıralaması elde edilmektedir.

6. YÖNTEMLERİN UYGULANMASI

Veriler formülize edilirken ilk olarak ekonomik göstergeler birer kriter olarak alınmış ve kodlandırılmıştır. Daha sonra belirtilen kriter değerleri ile hem ENTROPİ hem de COPRAS yöntemlerinde kullanılacak olan karar matrisleri oluşturulmuştur.

Tablo 3. Alternatifler ve Kriterler

ALTERNATİFLER		KRİTERLER		
a1	Avusturya	S1	CARİD	MİN
a2	Belçika	S2	REFDK	MİN
a3	Bulgaristan	S3	ENFL	MİN
a4	Hırvatistan	S4	BNSYO	MAX
a5	Kıbrıs	S5	TDGS	MAX
a6	Çek Cumhuriyeti	S6	GSYİMH	MAX
a7	Danimarka	S7	MCDGP	MAX
a8	Finlandiya	S8	PRTYT	MAX
a9	Fransa	CARİD; Cari İşlemler Dengesini, GSYİMH; Gayrisafi Yurt İçi Milli Hasıla'yı, ENFL; Enflasyon Oranlarını, REFDDK; Reel Efektif Döviz Kurlarını, BNSYO; Bankaların Sermaye Yeterliliği Oranlarını, TDGS; Borsada İşlem Gören Hisse Senetlerinin Toplam Değerlerini, MCDGP; Borsada İşlem Gören Şirketlerin Pazar Büyüklüklerini, PRTYT; Ülkedeki Portföy Yatırımlarını ifade eder.		
a10	Almanya			
a11	İtalya			
a12	Lüksemburg			
a13	Hollanda			
a14	Polonya			
a15	Romanya			
a16	Slovakya			
a17	İspanya			
a18	İsveç			

Yöntemlerin 2016-2020 dönem aralığında uygulaması esnasında işlemler aşağıdaki kısımda basamak basamak anlatılmıştır.

6.1. Entropi Yönteminin Uygulanması

Araştırmada öncelikle ENTROPİ yöntemi aşağıdaki sıralama dahilinde uygulanmış, gerçekleştirilen uygulamalar sonucunda oluşturulan tablolar aşağıdaki bölümde raporlanmıştır.

1. Aşama: Karar matrisinin oluşturulması

2. Aşama: Kriter Değerlerinin Normalizasyonu

3. Aşama: j Kriterlerinin Entropi Değerlerinin Belirlenmesi

4. Aşama: dj, Değerlerinin Hesaplanması

5. Aşama: j Kriter Ağırlıklarının Belirlenmesi

7. ARAŞTIRMA BULGULARI

Entropi kriter ağırlıklarına göre, araştırmaya konu olan yıllarda ortalama olarak cari işlemler hesabı ve alıp satılan hisse senetlerinin toplam değerleri verilerinin AB ülkelerinin performanslarının belirlenmesinde en önemli kriterler olduğu, reel efektif döviz kuru ve bankaların sermaye yeterlilik oranları verilerinin en düşük ağırlığa sahip kriterler olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 4. Entropi Yöntemi ile Kriter Ağırlıkları ve Sıralaması

VERİLER*	2020	2019	2018	2017	2016
CARİD	0,270 (1)	0,176 (2)	0,316 (1)	0,314 (2)	0,335 (1)
REFDK	0,000 (8)	0,000 (8)	0,000 (8)	0,000 (8)	0,000 (8)
ENFL	0,128 (4)	0,033 (5)	0,033 (5)	0,019 (6)	0,096(4)
BNSYO	0,012 (7)	0,005 (7)	0,012 (7)	0,010 (7)	0,012 (7)
TDGS	0,246 (2)	0,133 (3)	0,277 (2)	0,205 (3)	0,224 (2)
GSYİMH	0,028 (6)	0,014 (6)	0,032 (6)	0,025 (5)	0,029 (6)
MCDGP	0,096 (5)	0,053 (4)	0,124 (4)	0,095 (4)	0,093 (5)
PRTYT	0,216 (3)	0,582 (1)	0,202 (3)	0,326 (1)	0,208 (3)
*Parantez içindeki değerler sırayı göstermektedir.					

Copras yöntemi sonucunda tespit edilen performans İndeksi en yüksek değere sahip alternatif, en iyi alternatif seçilmekte ve performans İndeksleri büyükten küçüğe doğru sıralanarak alternatiflerin tercih sıralaması elde edilmektedir. Copras Yöntemi ile, araştırma kapsamına dahil edilen AB üyesi ülkelere Slovakya'nın (2020 de:15., 2019'da:17., 2018'de:16., 2017'de:11., 2016'da:18. Sırada) ve Romanya'nın (2020 de:18., 2019'da:18., 2018'de:18., 2017'de:8., 2016'da:14. Sırada) performans açısından en alt sıralarda yer aldığı gözlemlenmektedir.

Tablo 5. Copras Yöntemi ile Ülkelerin Performans Sıralaması

ÜLKELER+	2020	2019	2018	2017	2016
Avusturya	0,276 (7)	0,257 (7)	0,632 (6)	0,178 (7)	0,122 (8)
Belçika	0,547 (4)	0,537 (3)	0,030 (17)	0,232 (6)	0,060 (12)
Bulgaristan	0,081 (14)	0,267 (6)	0,049 (12)	0,307 (3)	0,158 (6)
Hırvatistan	0,097 (12)	1 (1)	0,930 (2)	0,410 (2)	0,280 (3)
Kıbrıs	0,051 (16)	0,012 (15)	1 (1)	0,089 (10)	1 (1)
Çek Cum.	0,125 (10)	0,006 (18)	0,653 (5)	0,235 (5)	0,170 (5)
Danimarka	0,632 (2)	0,160 (9)	0,728 (4)	0,055 (13)	0,257 (4)
Finlandiya	0,095 (13)	0,965 (2)	0,031 (13)	0,091 (9)	0,015 (16)
Fransa	0,051 (17)	0,012 (14)	0,031 (14)	1(1)	0,015 (15)
Almanya	0,147 (9)	0,018 (13)	0,088 (11)	0,005 (18)	0,038 (13)

İtalya	0,368 (6)	0,083 (11)	0,402 (9)	0,029 (15)	0,063 (11)
Lüksemburg	0,479 (5)	0,408 (4)	0,853 (3)	0,263 (4)	0,381 (2)
Hollanda	0,217 (8)	0,052 (12)	0,227 (10)	0,017 (17)	0,136 (7)
Polonya	0,114 (11)	0,331 (5)	0,031 (15)	0,021 (16)	0,014 (17)
Romanya	0,039 (18)	0,011 (16)	0,029 (18)	0,117 (8)	0,015 (14)
Slovakya	0,055 (15)	0,011 (17)	0,030 (16)	0,086 (11)	0,013 (18)
İspanya	1 (1)	0,169 (8)	0,488 (8)	0,039 (14)	0,071 (10)
İsveç	0,548 (3)	0,147 (10)	0,548 (7)	0,083 (12)	0,111 (9)
+Parantez içindeki değerler sırayı göstermektedir.					

Ülkelerin ekonomik performans sıralamasının yıllara göre değişim gösterdiği görülmüştür. Araştırmaya konu olan 2016-2020 yılları arasında Avusturya'nın sırası (2020 de:7., 2019'da:7., 2018'de:6., 2017'de:7., 2016'da:8. sıra) fazla değişim göstermemiştir. Araştırmaya konu olan tüm yıllar birlikte incelendiğinde, Lüksemburg'un sıralamasının (2020 de:5., 2019'da:4., 2018'de:3., 2017'de:4., 2016'da:2. Sırada) diğer ülkelere göre nispeten daha iyi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ülkelerin ekonomik performans sıralamalarında yıllara göre ani iniş çıkışlar olduğu görülmektedir. Bu ani iniş çıkışlar belirli bazı ülkelerde ülkelerin ilgili yıllarda karşı karşıya kaldıkları bazı durumlar nedeniyle ortaya çıktığı saptanmıştır. Ülkelerin performans sıralamaları açısından dalgalanma yaşadıkların yıllardaki belli başlı özellikleri ve riskleri aşağıda belirtilmiştir.

Belçika, AB'nin kurucu ülkelerinden olmasına rağmen, 2018 yılında on sekiz AB ülkesi arasından ekonomik ve finansal performans açısından on yedinci sırada yer almıştır. 2018 yılı Belçika'da mültecilere ve göç anlaşmasına karşı hareketlerin arttığı ve hükümete karşı grevlerin baş gösterdiği bir yıl olmuştur. 2019 yılında ise söz konusu olayların etkileri nispeten biraz daha azalmış, Belçika'da istihdam, ARGE ve ihracat üzerine yatırımlar gerçekleştirilmiş, Belçika'nın kilit sektörlerine toplam 93.186 kişilik direkt istihdam sağlanmıştır. Bütün bunların etkisiyle Belçika 2019 yılında ekonomik performansını arttırarak üçüncü sıraya yerleşmiştir.

Bulgaristan'ın 2017 yılında on sekiz AB ülkesi arasından üçüncü sırada yer aldığı görülmüştür. Son yıllarda çok fazla yolsuzluk olayı ile baş etmek durumunda kalan Bulgaristan'da dört yılda üç kez seçim yapılmıştır. Bir türlü ülke ekonomisindeki gelişmelere ve iyileşmelere odaklanamayan Bulgaristan'da 2017 yılı seçimlerinde Borisov lider seçilmesi üzerine uluslararası durumlara ve milletin isteklerine karşılık veren bir hükümet kurulmuş, böylece ekonomik performans sırasında 2017 yılında Bulgaristan üçüncü sıraya yerleşmiştir.

Hırvatistan ise 2016-2018 yılları arası ilk sıralarda yer almış, 2019 yılında on sekiz AB ülkesi içinde birinci sırada yer alırken, 2020 yılında bir gerileme yaşayarak performans sırası on ikinci sıraya da düşmüştür. 2016-2020 yılları arası başkanlık yapan Oreskovic (bağımsız lider), ekonomiye yatkın -bir lider olup, bu yıllar boyunca ekonomik reformları ve ekonomik çalışmaları ile ülkeye katkı sağlamıştır. Bu yıllarda Oreskovic, bütçe açığını düşürmüş ve yabancı yatırımları ülkeye çekmeyi başarmıştır. Söz konusu dönemlerde Hırvatistan'ın ekonomik performansı

oldukça iyi iken 2020 yılında seçim yapılmış ve Plenkovic lider seçilmiştir. Daha önce ekonomi konusunda çok iyi bir lider yerine farklı bir lider seçilmiş ve ülkede hükümete karşı güven problemi yaşanmıştır. Hem bu nedenle hemde Covid 19 sürecinin etkisiyle 2020 yılında Hırvatistan'ın performans sırası on ikinci sıraya yükselmiştir.

Kıbrıs, 2016 ve 2018 yıllarında ekonomik ve finansal performans açısından on sekiz AB ülkesi arasında birinci sırada yer almıştır. Kıbrıs 1990'lı yılların başından itibaren, sürekli bir büyüme ve genişleme süreci yaşamıştır. Genel ekonomik performans olarak ise en hızlı büyüyen Avro Bölgesi ekonomilerinden biri olarak bölgesel statüsünü korumuştur. Ekonomisini yeniden yapılandırmak ve çeşitlendirmek için alınan önlemler ve planlamalar sayesinde Kıbrıs güçlü büyüme ivmesi 2016 ve 2018 yıllarında sürdürmüştür. Nitekim Mart 2016'da, Kıbrıs ekonomik uyum programını başarıyla tamamlayarak, uluslararası övgüleri toplamıştır. Ayrıca, güçlü mali performans ve yeni büyük ölçekli projeler, ülkenin ekonomik performansı artırma hedefini sürdüren kritik başarı faktörleridir. Ülkenin coğrafi konumu, Avrupa ile Asya ve Orta Doğu ülkeleri arasında bir köprü görevi görmekte, bu nedenle Kıbrıs stratejik olarak bir iş merkezi olarak konumlandırılmaktadır. (Alpha Bank, Economic & Financial Outlook; 2018). Bu özelliğiyle birçok ülkeden özellikle de Rusya'dan yatırım çekmektedir. 2019-2020 yılları arasında Kıbrıs'ın vergi cenneti statüsünün kaldırılacağı öngörülmüş, 2021 yılında Kıbrıs'ın bu statüsü kaldırılmıştır. Bu sebeple hem Kıbrıs hem de Kıbrıs'a yatırım yapan diğer ülkeler arasında bir kaos yaşanmış bu durum ise Kıbrıs'ın son yıllardaki ekonomik performansını olumsuz yönde etkilemiştir. Covid 19 sürecinin olumsuz etkiside bu durumlar üzerine katlanınca 2019 ve 2020 yıllarında Kıbrıs'ın performans sırası sırasıyla on beş ve on altıncı sıralara yükselmiştir.

Danimarka ekonomik performansı 2020 yılında sergilemiş ve ikinci sırada yer almıştır. Danimarka'da 2019 yılında genel seçim yapılmış ve seçimi daha önceki dönem görev yapan sol lider kazanmıştır. Eskisinden daha yüksek bir oyla kazanan sol lider halk tarafından güvenilen bir lider olup, COVID-19 ile mücadelesinden dolayı halkın güvenini ve sevgisini kazanmıştır. Dış ticaret hacmi 2020 yılında artış göstermiştir.

Finlandiya da 2017 yılında yaşanan hükümet krizi 2018 yılının sonlarına doğru çözülmeye başlamıştır. 2019 yılında Finlandiya'da parlamento seçimleri yapılmış, istihdam artış göstermiş ve sanayileşme artmıştır. Bu durumlar ülkenin ekonomik performansını olumlu yönde etkilemiş, dana önceki yıllarda ilk sıralarda yer alamaz iken, 2019 yılında ikinci sırada yer almıştır.

Fransa 2020 yılında bir gerileme göstererek on sekiz AB ülkesi arasında on yedinci sırada yer almıştır. 2020 yılında GSYİH'da %8'lik bir azalma görülmüştür. Ekonomi bakanı bu düşüşün sebebinin Covid-19 ile bağlantılı bir kriz olduğunu belirtmiştir. 2020 yılında yeni tip virüs salgınının yol açtığı kriz ile ilgili hükümete karşı

protestolar yapılmıştır. 2019 yılında yaşanan Sarı Yelekliler olayının 2020 yılına yansımaları da Fransa'nın ekonomik performansı üzerinde etkili olmuştur.

Almanya, 2017 yılında ekonomik performansı en düşük ülke olmuştur. Almanya'da 2017 yılında federal seçimler yapılmıştır. Bir türlü kurulamayan hükümet krizi ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca, 2017 yılında Türkiye-Almanya arası siyasi gerilim yaşanmıştır. 2008 krizinin Avrupa'ya geç yansımalarının da etkileri söz konusudur.

Lüksemburg ise, Genel olarak ekonomik durumu iyi bir ülkedir. AB'nin kişi başına düşen gelire göre en zengin ülkesidir. Ekonomik performansı 2016-2020 yılları arasında genel olarak iyi bir sıralamaya sahip olup, 2016 ve 2018 yıllarında sırasıyla ikinci ve üçüncü sırada yer almıştır.

Hollanda, 2017 yılında ekonomik performansında bir gerileme kaydetmiş ve on yedinci sırada yer almıştır. Ayrıca 2017 yılı yapılan grevler çokluğu sebebiyle grev yılı seçilmiştir. Bu gelişmeler Hollanda'nın ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.

Polonya, 2016 yılında on yedinci sırada, 2017 yılında ise on altıncı sırada yer almıştır. Polonya'da kriz sonrasında 2018 yılına kadar ekonomide çok bir artış görülmemiştir.

7. SONUÇ

Bu çalışmada AB'ne üye ülkelerin 2016-2020 dönem aralığında ekonomik performanslarının karşılaştırılması ve ülkelerin ekonomik performanslarına göre sıralandırılması ve karşılaştırılması yapılmıştır. AB'nin karşı karşıya kalmış olduğu çoklu krizlerinin, 2009 Mortgage küresel krizi ile baş göstermeye başladığı ve 2016 yılından sonra Birleşik Krallığın Avrupa Birliğinden çıkış (BREXIT) kararı ile bu sıkıntıların oldukça arttığı görülmektedir. Covid 19 küresel salgını sürecinde ise AB çoklu krizlerinin iyice alevlendiği gözlemlenmiştir. Bu nedenden dolayı araştırmada 2016-2020 dönem aralığı araştırma kapsamına alınmıştır. Bununla birlikte araştırmanın gerçekleştirildiği tarih itibarıyla, AB'ne üye yirmi yedi adet ülke içerisinden verilerine tam olarak ulaşılabilen on sekiz adet ülke araştırmaya dahil edilmiştir.

Çalışmada kullanılan veriler, 2016-2020 yıllarındaki araştırmaya konu olan on sekiz adet AB üye ülkesinin cari işlemler hesabı verileri, enflasyon oranları, Gayri Safi Yurt İçi Milli Hasıla, alıp satılan hisse senetlerinin toplam değerleri, bankaların sermaye yeterlilik oranları, portföy yatırımları, işlem gören şirketlerin pazar büyüklükleri ve reel efektif döviz kurları yıllık bazdaki verilerinden oluşmaktadır. Veriler formülize edilirken ilk olarak ekonomik göstergeler birer kriter olarak alınmış ve kodlandırılmıştır. Araştırmada ülkelerin ekonomik ve finansal performans kriterlerinin ÇKKV tekniklerinden ilk olarak ENTROPİ yöntemi ile ağırlıkları belirlenmiş daha sonra ise COPRAS yöntemi aracılığıyla ülkeler ekonomik ve finansal performansları açısından sıralandırılmıştır.

Ülkelerin ekonomik performansları incelenirken ilk bakılan veri genellikle GSYH büyümesidir. Bu veri bir ekonominin başarısı veya başarısızlığı ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte GSYH büyümesi ekonominin genel durumunun analiz etmek için yetersiz kalabilmektedir. COPRAS yöntemi ile AB ülkelerinin ekonomik performanslarının ölçüldüğü bu çalışmanın sonuçları bu savı doğrulamaktadır. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar incelendiğinde görüleceği üzere Cari İşlemler Dengesi kriterinin performans açısından hem GSYİH 'ya göre hem de diğer performans kriterlerine göre daha önemli olduğu görülmüştür.

Copras yönteminden elde edilen sonuçlara göre, araştırmaya konu olan 2016-2020 yılları arasında, araştırma kapsamına dahil edilen AB üyesi ülkelere Slovakya ve Romanya'nın performans açısından en alt sıralarda yer aldığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte ülkelerin ekonomik performans sıralamasının yıllara göre değişim gösterdiği görülmüştür. Avusturya'nın sırasının fazla değişim göstermediği ve Lüksemburg'un sıralamasının diğer ülkelere göre nispeten daha iyi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazı ülkelerin ekonomik performans sıralamalarında yıllara göre ani iniş çıkışlar olduğu görülmektedir. Bu ani iniş çıkışlar belirli bazı ülkelere ülkelerin ilgili yıllarda karşı karşıya kaldıkları bazı riskler ve ülke içerisinde gelişen bazı durumlar nedeniyle ortaya çıktığı saptanmıştır.

Sonuç olarak ÇKKV yöntemleri belli bir dönemde belli kriterler ile ekonomik performans analizlerinde oldukça çarpıcı sonuçlar verebilmektedirler. Ancak çıkarılacak önemli sonuçlarından birisi; ülkelerin belli bir dönemde ekonomik başarı ve performansları ele alınırken birden fazla kriter ile durum analizi yapmak daha sağlıklı sonuçlar verebilecektir. Bununla birlikte elde edilen sonuçlar yorumlanırken, ülkelerin kendilerine has durumlarının değerlendirilmesi ve karşı karşıya kalınan risklerinde dikkate alınması gerekmektedir. Farklı kriter ve farklı ÇKKV yöntemi kullanılarak farklı bir sıralama da elde edilebilir.

Bu çalışmadan esinlenerek farklı ülkelerin ekonomik performansları karşılaştırılabilir, söz konusu ülkeler farklı bir dönem aralığında veya farklı ÇKKV yöntemleri aracılığıyla ekonomik performansları sıralandırılabilir. Bu çalışmanın özellikle ÇKKV, ekonomik performans ve Avrupa Birliği üzerine yapılacak gelecekteki çalışmalara örnek teşkil edeceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- AB'nin Tarihçesi, AB Türkiye Delegasyonu, <https://www.avrupa.info.tr/tr/abn>
- AKSOY E., ÖMÜRBEK N., & KARAATLI M., (2015). AHP Temelli Multimoora Ve Copras Yöntemi İle Türkiye Kömür İşletmeleri'nin Performans Değerlendirmesi, Hacettepe Üniv., İİBFDergisi. 2015; 33(4): 1-28. <https://dergipark.org.tr/en/pub/huniibf/article/282515>
- AKTAŞ, M. (2019). AB Ülkelerinde Yükselen Popülizm, REXIT Ve AB'nin Geleceği, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12(66), 1307-9581.
- ALTAY, B.,(2006). Avrupa Birliği'nde Rekabet Politikaları, Türkiye Ve Avrupa Birliği'nin İhracatta Rekabet Gücünün Ölçülmesi, Afyonkarahisar Kocatepe Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1-178.
- ARI, G., (2017). Uluslararası İşletmecilik, Nobel Yayınları, 8. Baskı, 1-432.
- AYÇİN E., & GÜÇLÜ P.(2020). Bist Ticaret Endeksinde Yer Alan İşletmelerin Finansal Performanslarının Entropi Ve Mairca Yöntemleri İle Değerlendirilmesi, Muhasebe Ve Finansman Dergisi. (85) 287-312. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/article/673739>
- BAĞCI, H., & CABA, N., (2018). Entropi Ve Copras Yöntemleri Kullanılarak Menkul Kıymet Yatırım Ortaklıklarının Nakit Düzeylerinin Kıyaslanması, İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, 7(5), 64-83. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/itobiad/article/463778>
- BAŞOĞLU, Ü. (2000). Finansal Serbestleşme Ve Uluslararası Portföy Yatırımları, Balıkesir Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(4) , 87-99. https://www.ekinkitap.com/finans-teori-kuram-uygulama-ufuk-basoglu?srlti d=AfmB OorgayxQ 0faouaiZST1trLkVyPiTRkrLyBtj4-i_LtMzi3UNZB4v
- BEŞGÜR, C.,&UTKULU, .U., (2019). Esnek Entegrasyon, Temelinde Avrupa Birliği'nin Geleceği Ve Türkiye'nin Yeri:Muhtemel Senaryolar, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 18(2), 325-364.
- BEŞKAYA, A., & MANAN, Ö., (2009). Ekonomik Özgürlükler Ve Demokrasi İle Ekonomik Performans Arasındaki İlişkinin Zaman Serileri İle Analizi: Türkiye Örneği, ZKÜNİV. Sosyal Bilimler Dergisi, 5(10), 47-76. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijmeh/issue/54831/750687>
- BÜBERKÖKÜ, Ö., Reel Efektif Döviz Kurları ile Reel Petrol Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Analizi, Iğdır Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, 10(26), 291-313.
- BÜTÜNER S., (2007). Avrupa Birliği Sağlık Politikaları Ve Avrupa Birliği'ne Üyelik Sürecinde Gerçekleştirilen Uyum Mevzuatlarının Aday Ülkelerin Sağlık Sistemleri Üzerindeki Etkileri, Marmara Üniv. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 1-14.

- ÇELEBİ, K., & KAHRİMAN, H., (2011). Avrupa Birliği Ülkeleri Ve Türkiye’de Ar-Ge Faaliyetlerine Yönelik Vergi Teşvikleri Ve Bunların Karşılaştırmalı Analizi, Maliye Dergisi, (161), 33-62.
- ÇELİK, O., (2007). Avrupa Birliği’nde Sermaye Piyasalarının Entegrasyonu Ve Muhasebe Uygulamalarının Uyumlaştırılması Süreci: Türkiye’nin Uyumlaştırma Sürecindeki Konumu, Sbf Dergisi, 60(1), 90-119.
- DUMAN, Y.,(2017). Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, Sakarya İktisat Dergisi, 6(4), 12-28.
- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sid/issue/33172/369207>
- EĞİLMEZ, M., (2014). Makroekonomi, Remzi Kitabevi, 6.Baskı, 1-141.
- ERARSLAN, C.,&TİMURTAŞ, E.,(2015). Avrupa Borç Krizinin Seçilmiş Ülke Örnekleri Üzerindeki Etkileri, Gazi İktisat Ve İşletme Dergisi, 1(2), 17-54.
- ERCAN, M., (2011). Avrupa Birliği’nin Enerji Politikasında Türkiye’nin Önemi, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, (25), 1-11.
- ERDEM, E., & ULUCAK, R., (2014). Avrupa Birliğinde Parasal Süreç Ve Euro Krizi, Uludağ ÜNİV. İİBF Dergisi, 33(1),19-42.
- <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?pdf=0018142&lng=1>
- ERTUĞRUL, İ., & ÖZTAŞ, T. (2018). Kümeleme Analizi İle Büyükşehir Belediyelerinin Bütçe Performansı Benzerliklerinin Değerlendirilmesi, Ekonomi Bilimleri Dergisi,10(2),1309-8020.
- EŞ, A., (2008). Sürdürülebilirlik Ve Firma Düzeyinde Sürdürülebilirlik Performans Ölçümü, Abant İzzet Baysal Üniv.Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1-123. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=UbBShnlhJoWp9rXxej2PZg&no=Lg5L6oZu3cjpDjbwIZOww>
- FERHATOĞLU, E., (2003). Avrupa Birliği’nde Ortak Çevre Politikası Çerçevesinde Çevre Vergileri, E-Yaklaşım, (3), 1-7.
- GENÇ, T., (2012). Çok Ölçütlü Performans Değerlendirme Teknikleri Ve Türkiye’nin Ekonomik PerformansınınAvrupa Birliği Üye Ülkeleri İle Karşılaştırılması, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı, 1-24.
- GÖCEN, S., (2017). Türkiye’nin 1990-2015 Dönemindeki Ekonomik Performansı Üzerine Bir Değerlendirme, Marmara İktisat Dergisi, 1(1), 61-76.
- GÜNDOĞAN, N., Genç İşsizliği Ve Avrupa Birliğine Üye Ülkelerde Uygulanan Genç İstihdam Politikaları, SBE Dergisi, 54(1), 64-79.
- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/khosbd/issue/19228/204327>

- GÜNEY, P., & AKBAY, O., (2008). Avrupa Birliği'nin Sanayi Politikası Ve Türk Sanayisine Etkileri, Zkü Sosyal Bilimler Dergisi, 4(7), 147-162. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/khosbd/issue/19228/204327>
- KARABULUT, K., & ERSUNGUR, M., POLAT, Ö., (2008). Avrupa Birliği Ülkeleri Ve Türkiye'nin Ekonomik Performanslarının Karşılaştırılması: Veri Zarflama Analizi, İİBF Dergisi, 22(1), 1-11. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/khosbd/issue/19228/204327>
- KARATAŞ, K., & BAŞÇILLAR, M., TAŞCI, A., (2019). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Etkileri Bağlamında Türkiye Sosyal Politikasının Değişimi, CBU Sosyal Bilimler Dergisi, 17(2), 196-218.
- KARHAN, G., (2019). Portföy Yatırımları İçin Finansal Gelişme Mi Yoksa Finansal İstikrar Mı?, AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7(16), 399-413.
- KAYHALIOĞLU, A., (2014). Küresel Krizin Nedenleri Ve Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerindeki Ekonomik Etkileri: İtalya, Yunanistan Ve İspanya Örneği, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1-171.
- KESKİN, H., (2006). Stratejik Açından Avrupa Birliği Enerji Politikası Ve Uluslararası Güvenlik Sistemine Etkisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği Anabilim Dalı Doktora Tezi, 1-359.
- KORAP, L., & DİKİLİTAŞ, S., (2019). Türkiye Ekonomisindeki Enflasyonist Yapının Değerlendirilmesine Yönelik Ekonometrik Bir Uygulama, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 19(37), 2148 - 3043. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/705824>
- KÖROĞLU, N., Covid-19 Sonrası AB'nin Geleceği Üzerine Bir Projeksiyon: Krizler Ve Değişimler, Euro Politika Dergisi, 27-62.
- KİPER, S., (2013). Euro Bölgesi Krizi Ve Euro'dan Ayrılma Süreci, Akademik Bakış Dergisi, (35), 1-17. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/milliegitim/issue/36196/407010>
- ORAKCI, E., & ÖZDEMİR, A., (2017). Telafi Edici Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri İle Türkiye Ve AB Ülkelerinin İnsani Gelişmişlik Düzeylerinin Belirlenmesi, AKÜ, İİBF Dergisi, 29(1), 61-74. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1107340>
- ÖMÜRBEK, V., AKSOY, E., & AKÇAKANAT, Ö., (2017). Bankaların Sürdürülebilirlik Performanslarının Aras, Moosra Ve Copras Yöntemleri İle Değerlendirilmesi, Süleyman Demirel Üniv. Vizyon Dergisi, 8(19), 17-32.
- ÖZDEN, Ü., (2011). Faktör Analizi Ve Veri Zarflama Analizi İle AB'ye Üye Ve Seçilmiş Bazı Ülkelerin Karşılaştırmalı Analizi, Trakya Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), 127-145.

- ÖZGEN, C., (2016). Avrupa Birliği Ortak Güvenlik Ve Savunma Politikası'nda İlk Çatlak: Libya Krizi, Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 6 (15) , 143-176.
- REİS, G., & KÖTÜOĞLU, R., Türk Bankacılık Sektörünün Sermaye Yeterliliği Davranışı, Yönetim Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 14(3), 101-110. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yead/article/261597>
- SAATÇIOĞLU, C., & ÇELİKOK, K., (2017). Avrupa Birliği Ortak Ulaştırma Politikası Çerçevesinde Türkiye'de Uygulanan Ulaştırma Politikalarının Değerlendirilmesi, İşletme Ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 5(2), 2147-8045.
- TATOĞLU, F., (2009). Reel Efektif Döviz Kurunun Durağanlığının Yapısal Kırımlı Panel Birim Kök Testleri Kullanılarak Sınanması, Doğu Üniv. Dergisi, 10 (2), 310-323.
- T.C. AB BAKANLIĞI, AB'ye Genel Bakış, No(2), https://www.ab.gov.tr/files/rehber/02_Rehber.Pdf
- T.C. DIŞ İŞLERİ BAKANLIĞI/AB BAŞKANLIĞI, (2021). Bir Bakışta Ab, <https://www.ab.gov.tr/>
- URFALIOĞLU, F., & GENÇ, T., (2013). Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri İle Türkiye'nin Ekonomik Performansının Avrupa Birliği Üye Ülkeleri İle Karşılaştırılması, İİBF. Dergisi, 35(2), 329-360. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muiibd/article/4376>
- YALÇINER, S., (2006). Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Terörizmin Dönüşümü Ve Terörizmle Mücadele, Süleyman Demirel Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(4), 99-119.
- YALÇINKAYA, Ö., & TEMELLİ, F., (2014). Ekonomik Büyüme İle Cari İşlemler Dengesi Arasındaki İlişki: Brics Ve Mint (1992-2013), Süleyman Demirel Üniv. İİBF Dergisi, 19(4), 201-224. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduibfd/article/222644>
- YILMAZ, Ö., & KAYA, V., Genişleme Sürecindeki AB: Ekonomik Performansa Dayalı Kümeleme Analizi, 362-376.
- YILDIRIM K., & ÖZER M., (2013). Makro İktisat, Anadolu Üniv., 1-233.
- YILDIZ, F., (2013). Avrupa Birliği Enerji Politikaları ve Enerji Arz Güvenliği Arayışları, İnsan ve Toplum, 3(5), 159-181.
- YİĞİT, H., & AÇIKALIN S., (2019). Türkiye'de Cari İşlemler Açığı: Nedenler Ve Çözüm Önerileri, Hitit Üniv, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(2), 323-340.
- YORKAN, A. (2009). Avrupa Birliği'nin Enerji Politikası Ve Türkiye'ye Etkileri, Bilge Strateji, 1(1), 24-39.

BÖLÜM 82

Dünyada ve Türkiye’de Kredi Derecelendirme

Meziyet Sema Erdem¹

¹ Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-5689-9014

1. KREDİ DERECELENDİRME TANIMI

Kredi derecelendirme, Kredi Derecelendirme Kuruluşları (KDK) tarafından borçlunun, kredi riskinin belirli kriterlere göre ölçülmesi ve kredi derecesi hakkında görüş bildirilmesi sürecidir (Poyraz ve Kaya, 2020:4; Buhur ve Eroğlu ve Eroğlu, 2020:195; Seval, 2019:4). ABD Sermaye Piyasaları Kurulumu [SEC], 2017a) kredi derecelendirmeyi bir işletmenin finansal yükümlülüklerini ödeme gücünün bir değerlendirmesi olarak tanımlamıştır. Türkiyede Sermaye Piyasası Kurulu [SPK] *“İşletmelerin risk durumları ve ödeyebilirliklerinin veya borçluluğu temsil eden sermaye piyasası araçlarının anapara, faiz ve benzeri yükümlülüklerinin vadelerinde karşılanabilirliğinin, derecelendirme kuruluşları tarafından bağımsız, tarafsız ve adil olarak değerlendirilmesi ve sınıflandırılması”* olarak kredi derecelendirmeyi tanımlamıştır. The Economic Times (The Economic Times [ET], 2021)’a göre kredi derecelendirme, bir finansal araç veya bir finansal kuruluşla ilişkili kredi risklerinin analizidir.

Finansal piyasaların serbestleştirilmesi ile birlikte son yıllarda dünya üzerindeki sermaye hareketlerinde ve uluslararası sermaye akımlarında önemli boyutlarda artış olmuştur. Bu süreçte yatırımcılar, ihraççılar, kredi talep edenler ve hükümetler kısa sürede mevcut olan verilere ulaşp, kurumların ve ülkelerin ekonomik durumlarını değerlendirip, ödeme güçlerine ilişkin sonuçları ortaya koyacak kuruluşlara ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaca binaen KDK ortaya çıkmıştır (Günel, 2019:150; Çelik, 2016:2).

Uluslararası KDK ve belirledikleri notlar, ulusal yada uluslararası piyasalarda borçlanma maliyetlerinin belirlenmesinde bir anahtar rolü oynamaktadır. Bunun yanı sıra yerli banka ya da şirketlere verdikleri puanlarla da özel finansman maliyetlerini etkileyebilmektedirler. Ayrıca kredi dereceleri, yatırımcılara aldıkları kararların taşıdığı riskler hususunda referans veri seti oluşturmakta, yatırımcılar KDK aracılığıyla daha iyi risk yönetimine giderek portföylerini daha etkin şekilde yönetebilmektedirler (Çakır, 2019:6). Kredi dereceleri böylelikle etkin, geniş bir çevrede kabul görmüş uzun vadeli bir nisbi kredi risk ölçüsü sağlamaktadır (Seval, 2019:2).

Derecelendirme kuruluşları tarafından verilen ülke kredi notları günümüzde küresel sermaye akımını yönlendiren en önemli göstergelerden biri haline gelmiştir. Günümüzde kredi dereceleri şirketlerin ve hükümetlerin sermaye piyasalarından fon bulabilmelerinde önemli rol oynamaktadır. Bu duruma paralel olarak KDK’nın küresel ekonomi ve ülke ekonomileri üzerindeki etkisi de günden güne artmaktadır (Günel, 2019:147; Haspolat, 2015: 2; Uzun, 2019:19; Gür ve Öztürk, 2011: 71). Fon talep eden ülke ya da kuruluşların, mevcut finansal durumlarını gösteren ve yükümlülüklerini yerine getirebileceklerini kanıtlayan yöntemlerle kendilerini fon

arz edenlere karşı tam olarak ifade edebilmeleri gerekmektedir. Sermaye sahiplerini güvenilirlik yönünden ikna edebilmek noktasında KDK etkin bir rol almakta (Öget, 2021:97) ve KDK tarafından ülkelere verilen kredi derece notları ülkelerin günümüzde uluslararası piyasalardan borçlanabilmelerinin ölçüsünü teşkil etmektedir. Bu kapsamda bir ülkenin kredi derece notu ne kadar yüksekse, uluslararası finansal piyasalarından borç bulabilmesi o kadar kolaylaşmakta, kredi notu ne kadar düşükse uluslararası finansal piyasalardan borç bulabilmesi o kadar zorlaşmakta ve kredi maliyetleri kredi derecesi oranında yüksek olmaktadır (Buhur, Eroğlu ve Eroğlu, 2020:195). Derecelendirme notu, derecelendirilen tarafın kredi değerliliği hakkında göreceli bir görüş ifade ederken, borçluların diğer borçlulara kıyasla göreceli kredi değerliliğini de göstermektedir (Erim, 2017:1).

Kredi derecelendirilmesi yapılırken, birçok parametre dikkate alınmakta, ülke ve şirketlere ait ekonomik ve finansal verilerle birlikte, politik durumlar ve ülkelerin veya şirketlerin yönetim kaliteleri gibi bazı unsurlarda dikkatle incelenmektedir. Ayrıca ülkelerin belirlemiş oldukları maliye ve para politikalarının değerlendirilmesi, ülkelerin maruz kaldıkları borç yükülerinin detaylı şekilde analiz edilmesi ve ödemeler dengesinin unsurlarıyla birlikte detaylı şekilde incelenmesinde gerektirmektedir (Kırkıl, 2021:60). Kredi derecelendirme makroekonomik açıdan bakıldığında ekonomiye güvenilir ve istikrar içinde büyüyen mali piyasalar kazandırma imkanı sağlarken, içsel piyasaların dışsal piyasalarla birleşmesine de olanak sağlamaktadır.

Şirketler açısından bakıldığında, daha ucuz fon demek, daha düşük sermaye maliyeti, daha fazla büyüebilmek, araştırma-geliştirme faaliyetleri için piyasalardan fon sağlama imkanına kavuşmak, daha fazla yatırım yapabilmek ve sonuçta daha yüksek firma değeri demektir (Seval, 2019:3; Çakır, 2019:7, Uzun, 2019:20). Kredi derecelendirme piyasadaki fonların çok riskli yerlerde israf edilmesini engelleyerek, doğru yerlere fonları aktarılması suretiyle makro etkinliği artıracaktır (Günel, 2019:150).

2. KREDİ DERECELENDİRMENİN GELİŞMESİ

ABD’de 1837-1841 yılları arasında yaşanan ekonomik kriz döneminde, firmalar finansal sorumluluklarını yerine getiremez duruma gelmişler, yaşanan bu krizden kendisinde etkilenen manifaturacı Louis Tapan, müşterilerinin mali durumlarını tespit etmek için yapmış olduğu değerlendirme ile ilk tarihe geçen değerlemeci olmuştur (Çelik, 2016:2). Başlangıçta kendisi için yapmış olduğu bu değerlendirmelerin diğer işadamları tarafından da talep gelmesiyle, 1841’de bu sahada faaliyet gösteren ilk şirketi, New York’ta Tüccarlar Ajansını (Mercantile Agency) kurmuştur. Daha sonra Robert Dun tarafından devam ettirilen bu kuruluş 1859’da ilk değerlendirme kılavuzunu yayımlamıştır (Haspolat, 2015:9). Şirket faaliyetlerini ABD’nin geneline

yaymış ve 1885 yılında “R.G. Dun and Company” ismini almıştır. Toptancılar, ithalatçılar, imalatçılar, banka ve sigorta şirketlerinden oluşan müşterilerin sayısı yirminci yüzyılın başlarında bir milyonu aşmıştır (Sylla (2001)'den akt. Haspolat (2015:10). 1856 yılında Kanada ve Londra'da da benzer girişimler başlatılmıştır.

Avukatlık görevi yapan John Bradstreet, 1849 yılında Bradstreet Company'i kurarak derecelendirme kuruluşu görevini yapan ikinci şirket olarak tarihte yerini almıştır. Derecelendirmeyi meslek haline getirip ilk ticari derecelendirme kılavuzunu yayımlayan şirket, 1933 yılında “Dun and Bradstreet” adlı yeni bir kuruluşta birleşmiştir. 1962 yılında ise John Moody'nin 1909 yılında faaliyete başlayan derecelendirme şirketini de bünyelerine katarak “Moody's Investors Service” ismini almıştır (Erim, 2017:3; Uzun, 2019:26; Haspolat, 2015:10). Bu şirketler “Kredi Raporlaması Şirketleri” diye adlandırılmışlar (Girgin, 2018:5).

1868'de Henry V. Poor, oğlu Henry W. Poor ile birlikte H.V. ve H.W. Poors Co. şirketin kurmuşlardır. Böylelikle Poor's Publishing ile 1923 yılında faaliyette olan ve demiryolları dışında pek çok şirket hakkında analizler yapan Luther L. Blake adındaki analist tarafından kurulan Standart Statistics'in 1941 yılında birleşmesiyle Standart & Poor's ortaya çıkmıştır (Girgin, 2018:6; Uzun, 2019:27; Gülmez ve Gündoğan, 2014:67).

John Moody 1909 yılında “Demiryolları Yatırımlarının Analizi” adlı kitabında ilk demiryolu derecelendirme notunu vermiş olup, on yıl sonrasında ise tüm eyaletlere kredi derecelendirme notu vermeye başlamıştır. Moody, yayımladığı “Moody's Manual of Industrial and Corporation Securities” isimli el kitabında ilk defa harflendirme sistemini kullanarak firma borçları için derecelendirme yapmıştır (Girgin, 2018:7; Haspolat, 2015:10).

Fitch, 1913 yılında John Knowles Fitch tarafından “Fitch Yayıncılık Şirketi” olarak kurulmuş, ilk olarak bankaları derecelendirmiş, daha sonraları ise diğer sektörlerdeki kurumları derecelendirmeye başlamıştır. Fitch Ratings, 1924 yılında kredi notlarının harflendirilmesinde AAA'dan D'ye kadar geniş bir ölçeklendirme sunarak kredi derecelendirme alanına yeni boyut kazandırmış ve 1975'te ulusal anlamda saygın derecelendirme kuruluşlarından bir olmayı başarmıştır (Yıldırım v.dğr, 2018:11; Buhur ve Eroğlu, 2020:195).

KDK'nın faaliyetlerine ilişkin ilk yasal düzenlemeler 1934 yılında kurulan ABD Sermaye Piyasası Kurulu (Securities and Exchange Commission, SEC) tarafından yapılmıştır (Çelik, 2016:3; Günal, 2019: 151; Girgin; 2019:7). SEC tarafından şirketlere standartlaştırılmış mali durum tabloları yayınlamaları şartı getirilmiş ve KDK'nın önemi artmıştır. KDK'ların önemi arttıkça sahte derecelendirme kuruluşları ortaya çıkmıştır. SEC buna önlem olarak derecelendirme kuruluşlarını tek çatı altında toplamak, piyasaya giriş çıkışlarını düzenlemek ve faaliyetlerini

belirli standartlara bağlamak amacıyla 1975 yılından itibaren piyasalar tarafından güvenilirliği kabul edilmiş olan derecelendirme kuruluşlarına “*Ulusal Kabul Görmüş İstatistiki Derecelendirme Kuruluşları* (Nationally Reognized Statistical Rating Organization NRSRO)” statüsü vermiştir. Bu kuruluşlar içerisinde yalnızca Moody’s, S&P ve Fitch dahil edilmiş ve yalnızca bu kuruluşların değerlendirmeleri geçerli kabul edilmiştir (Erim, 2017:3; Günal, 2019: 151; Girgin, 2019:7).

ABD’deki KDK Ulusal Tanınmış İstatistiksel Değerlendirme Kuruluşu’nun altında faaliyet göstermektedir. Böylece kredi derecelendirme sektörüne giriş Ulusal Tanınmış İstatistiksel Değerlendirme Kuruluşu’nun kontrolü altına alınmıştır (Akın, 2020:5; Haspolat, 2015:13). Bu karar ile SEC tarafından yetkili ilan edilen Fitch, Moody’s ve Standard and Poor’s (S&P) KDK’nın verdikleri notlara kanun gücü kazandırmıştır. İlerleyen yıllarda, SEC tarafından yetkili ilan edilen KDK’ından kuruluşlarından yatırım yapılabilir kredi derecelendirme notuna sahip olmasını yatırım yapma şartı olarak kabul etmiştir.

SEC (SEC, 2021b) resmi web sitesinde yayınlanan NRSRO statüsüne sahip 9 kredi derecelendirme kuruluşu sırasıyla; A.M. Best Rating Services, Inc.; DBRS, Inc.; Egan-Jones Ratings Co; Fitch Ratings, Inc.; HR Ratings de México, S.A. de C.V.; Japan Credit Rating Agency, Ltd.; Kroll Bond Rating Agency, Inc.; Moody’s Investors Service, Inc.; S&P Global’dır.

3. KREDİ DERECELENDİRMEDE ÜLKE RİSKİ

KDK ülkelere kredi notu verecekleri zaman ülkelerin güvenilirlik, siyasi öngörülebilirlik, mali geçmiş, borç durumu, cari dengesi, enflasyon gibi birçok veriyi dikkate almak durumundadırlar (Güenal, 2019:151; Gülmez ve Gündoğan, 2014:70).

Ülke riski, bir hükümetin uluslararası piyasalarda dış borçlarını ödeyebilme kapasitesi veya kendi ülkesinde ikamet eden ancak uluslararası piyasalardan borç alanların borç ödemelerini yerine getiremediği, yani ödeme gücünün yetersiz olduğu durumunda meydana gelen risktir. Ülkenin kredi değerliliği ülkenin dış ticaret verileri, ödeme bilançosu, enflasyon oranı, borç karşılama oranı gibi göstergeler alınarak belirlenir (Gülmez ve Gündoğan, 2014:70). Bununla birlikte kredi değerlendirme kuruluşlarının ülke derecelendirmede kullandığı yöntem ve değerlendirmeye dahil ettiği faktörlerin sayısı ve ağırlıkları aynı olmamakla birlikte, dikkate alınan riskler politik ve ekonomik riskler olmak üzere iki esas kategoride analiz edilmektedir (Güenal, 2019:151).

Politik Risk, ülkelerin dış borçlarını ödeme esnasında gösterdiği istekliliği ve ödeme kapasitesine etki eden sosyal ve politik unsurların değerlendirilmesiyle ortaya çıkar. Ekonomik yapının dışında, ülke yönetim biçimi, siyasi partiler ve yaşanan

siyasi krizler, sosyal yapı ve demografik özellikler, ülkenin diğer ülkelerle olan ilişkileri bu başlık altında incelenen değişkenlerdir.

Ekonomik Risk, ülkelerin gelir yaratma kapasitesinin öncelikli göstergesi olan GSMH oranları, GSMH'nın değişme trendi, GSMH' da yatırıma ayrılan pay, kamu borç stokunun GSMH' ya oranı ve dış borç yükü dikkat edilen göstergelerdir. Dış borç servis oranı olarak ifade edilen bu oran faiz, anapara taksitleri ve temettü gibi dış borç ödemeleri yıllık toplamının, o yılın ihracat gelirlerine oranlamasını ifade eder. Bu oranın yüksek olması ülkenin borçlarını geri ödeme kapasitesinin zayıflığı şeklinde açıklanır (Gülmez ve Gündoğan, 2014:70).

Derecelendirme kuruluşları ülke derecelendirmesi yaparken; kişi başına düşen milli gelir, sürdürülebilir büyüme imkânı, kamu mali disiplini, borç sicilinin temiz ve güvenilir olması, sürdürülebilir cari açık ve finansmanı, fiyat istikrarı ve Merkez bankasının ve para politikasının bağımsızlığı gibi ekonomik konuların yanı sıra, hukukun üstünlüğü, yönetim etkinliği, şeffaflık, siyasi öngörülebilirlik gibi sosyal ve siyasi konuları da dikkate alırlar (Günel, 2019:151; Poyraz ve Kaya, 2020:6).

4. KREDİ DERECELENDİRMEDE ÜÇ BÜYÜKLER

Uluslararası KDK, bir ülkenin veya kuruluşun mali sorumluluklarını gerçekleştirebilme kapasitesini evrensel sembollerle ortaya koyan uluslararası kuruluşlardır. Uluslararası kredi derecelendirme işlerinin büyük bir kısmını yapan Moody's, S&P ve Fitch Ratings şirketleri, dünya çapında tanınırlığı ve etkisi olan KDK'dır (Günel, 2019:152). Dünya genelinde 150 civarında Kredi Derecelendirme Kuruluşu faaliyet göstermektedir. Fakat bunlar arasında oldukça baskın olan Moody's ve S&P rating piyasasının %80'ini temsil ederken, Fitch ise bu payın %14'lük kısmını temsil etmektedir. Moody's ve S&P anlaşmazlığa düştüğü zaman üçüncü bir kuruluş olan Fitch'in görüşü alınmaktadır (Erim, 2017:5). Fitch'in 30 dan fazla ülkede 2.000'nin üzerinde, Moody's'in 40'tan fazla ülkede 13000, Standar&Poor's'un (S&P) 26 ülkede 5.000'den fazla çalışanı bulunmaktadır.

4.1. Moody's Investors Service ve Notları

Misyonu karar vericilerin güvenle hareket etmesine yardımcı olan güvenilir bilgiler ve standartlar sağlamak olan Moody's (Çakır, 2019:20), ülke riskini derecelendirirken politik ve finansal kriterlerden faydalanarak ülkenin kırılganlık derecesini döviz ve yerel para cinsinden değerlendirmektedir (Çakır, 2019:20).

Moody's kullandığı not sistemi ve sembolleri; 'Aaa' ve 'Aa' en yüksek notları 'A' ile 'Baa' orta düzey notları 'Caa', 'Ca' ve 'C' notları ise daha düşük not düzeyleri ile ödeme riskinin sırasıyla daha düşük olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Moody's not sistemini daha da detaylandırmak için 'Aa' dan 'B' ye kadar olan her not düzeyinin sağ tarafı için 1, 2, 3 gibi semboller kullanılmaktadır. Sembollerden 1

en yüksek 2 sembolü orta düzey 3 sembolü ise en düşük derecelendirme grubunu göstermektedir (Moody's Investors Services [MIS], 2021:6-7; Uzun, 2019:35).

Tablo 1. Moody's Investor Service'in Derecelendirme Sistemi

Yatırım Yapılabilir Seviye		
Notlar	Uzun Dönem Notlar ve Anlamları	Kısa Dönem Notlar
Aaa	En düşük düzeyde kredi riski en yüksek kalitede kredi notu	Prime-1 (Kısa vadeli borçlarda verilecek en yüksek not)
Aa1	Yüksek kalitede kredi notu, çok düşük seviyede risk	
Aa2		
Aa3		
A1	Orta üst seviyede kredi notu, düşük seviyede risk	Prime-1/Prime2 (Oldukça yüksek)
A2		
A3		
Baa1	Spekülatif seviyede risk içeren kredi notu, orta sınıf risk	Prime-2 (Yüksek seviye)
Baa2		Prime-2/Prime-3 (Yüksek/Normal)
Baa3		Prime-3 (Kabul edilebilir seviye)
Spekülatif Seviye		
Notlar	Uzun Dönem Notlar ve Anlamları	Kısa Dönem Notlar
Ba1	Önemli Kredi riski gelecek belirsiz	Not Prime (Kısa dönem yükümlülükler yerine getiremeyecek seviye)
Ba2		
Ba3		
B1	Kredi riski yüksek seviyede	
B2		
B3		
Caa1	Çok yüksek kredi riski	
Caa2		
Caa3		
Ca	Aşırı derecede yüksek risk içerir ve anapara faiz yükümlülüğü yerine getirme ihtimali en az seviyede	
C	Maksimum seviyede risk içerir ve anapara faiz yükümlülüğünü yerine getirmesi beklenemez	

Kaynak: Moody's Investors Services Rating Symbols and Definitions (MIS, 2021:6-7)

4.2. Standard & Poor's Rating Services (S&P) ve Notları

S&P Global Ratings şirketinin genel olarak kredi derecelendirme alanı; şirketler, finans kurumları, devletleri, altyapı ve kamu hizmetleri, sigorta, yapılandırılmış finans ve ABD Kamu finansmanını kapsamakta olup, dünya genelinde 135 ülkeyi değerlendirmektedir. S&P Global Ratings (S&P 2021c; 2021d)'e göre, ülke notları, kurumsal ve yönetim etkinliği, ekonomik yapı ve büyüme beklentileri, dış finansman ve mali ve parasal esneklik analizlerini yansıtmaktadır.

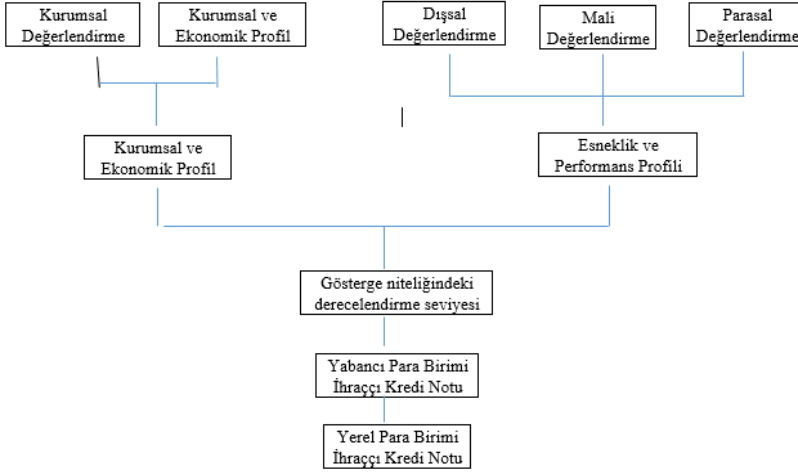
Tablo 2. Standart & Poor's Not Sistemi

Yatırım Yapılabilir Seviye		
Notlar	Uzun Dönem Notlar ve Anlamları	Kısa Dönem Notlar
AAA	Finansal taahhütleri yerine getirme kapasitesi son derece kuvvetlidir. En yüksek kredi notu	A-1 Borç yükümlülüklerini yerine getirebildiği en yüksek derecelendirme notu.
AA+	Finansal taahhütleri yerine getirme kapasitesi çok güçlüdür. Yüksek kredi notu	
AA		
AA-		
A+	Finansal taahhütleri yerine getirmek için güçlü kapasite, ancak olumsuz ekonomik koşullara ve koşullardaki değişikliklere duyarlı	A-1
A		
A-		
BBB+	Finansal taahhütleri yerine getirmek için yeterli kapasite, ancak negatif finansal veya değişken şartların, finansal taahhütleri yerine getirme kapasitesini zayıflatma olasılığı yüksektir	A-2 Borç yükümlülüklerini yerine getirebilme düzeyi yeterlidir notu
BBB		
BBB-	Piyasa katılımcıları tarafından en düşük yatırım yapılabilir olarak kabul edilmektedir	A-3 Borç ödeyebilme yeterliliği olmakla beraber olumsuz piyasa şartlarından etkilenir.
Spekülatif Seviye		
Notlar	Uzun Dönem Notlar ve Anlamları	Kısa Dönem Notlar
BB+	Piyasa katılımcıları tarafından en yüksek spekülatif not olarak kabul edilmektedir	B Borç ödeyebilme yükümlülüğü spekülatiftir.
BB	Kısa vadede daha az kırılgan ancak olumsuz ticari, finansal ve ekonomik koşullarla ilişkin devam eden büyük belirsizliklerle karşı karşıya	
BB-		
B+	Olumsuz ticari, finansal ve ekonomik koşullara karşı daha kırılgandır, ancak şu anda finansal taahhütleri yerine getirme kapasitesine sahip	
B		
B-		
CCC+	Şu anda kırılgandır ve finansal taahhütleri yerine getirmek için elverişli ticari, finansal ve ekonomik koşullara bağlıdır	C Borcun ödenip ödenmeyeceği belirsizdir.
CCC		
CC	Aşırı derecede yüksek risk içerir, yükümlülüklerini yerine getirme ihtimali en düşük seviyede	
C	Maksimum derecede risk içerir yükümlülüklerini yerine getirmesi beklenemez	
D	Ödeme temerrüdü veya bir iflas dilekçesi verildiğinde de kullanılır	D Borcun ödenme olanağı yok

Kaynak: S&P Global Ratings (2021e).

S&P derecelendirme yaklaşımında, kurumsal değerlendirme, ekonomik değerlendirme, dış ekonomik değerlendirme, mali değerlendirme ve para politikası değerlendirmesi ayrı ayrı yapılmaktadır. Kurumsal ve ekonomik değerlendirme sonuçlarının konsolide edilmesinden Kurumsal ve Ekonomik Görünüm sonucu elde edilmektedir. Dış ekonomi değerlendirmesi, mali değerlendirme, para politikası değerlendirme sonuçlarından ise Esneklik ve Performans Görünümüne ulaşılmaktadır. Bu iki ana sonuç da bir matriste konumlandırılarak rating değerlendirmesi elde edilmektedir. Elde edilen rating değerlendirmesinin ardından ilave düzeltmeler de yapılabilmektedir.

Şekil 1. Kredi Derecelendirme Çerçevesi

Kaynak: © Standart & Poor's Financial Services LLC (S&P, 2021c)

S&P çalışmasında da önemli bir yer tutan ekonomik değerlendirme, ülkedeki gelir düzeyi, büyüme beklentileri ve ekonomik çeşitlilik ve volatilité değişkenlerinden hareketle yorumlanmaktadır. Kişi başına düşen GSYİH gelir ölçütü olarak kullanılmaktadır ve yüksek olması ülke kredibilitesi açısından olumlu değerlendirilmektedir (S&P, 2021c; Kırkıl, 2021:63).

S&P'nin AAA, AA, A ve BBB notları yatırım yapılabilir güven düzeyleri olup, BB, B, CCC, CC, C ve D notları spekülâtif notlar alıp tehlike arz etmektedir. C ve D notları iflas durumunun mevcut olduğunu göstermektedir. Notların yanında “+” ve “-” işaretlerinin kullanılması ilerleyen yıllarda nasıl bir görünüm sergileneceğini gösterir (S&P, 2021e; Kavak, 2019:31).

4.3. Fitch Ratings Inc. Ve Notları

Birinci merkezi New York'ta, ikinci merkezi ise Londra'da bulunan Fitch KDK'nun, 4000'den fazla çalışanı ve 1600 analisti dünya çapındaki 40'tan fala merkezlerde istihdam edilmektedir.. Fitch KDK Fimalac S.A. Fransız şirketi, sonra da Hearst Communications Şirketi bünyesinde büyümeye devam etmiştir. 2018 yılında Hearst Communications Fitch Group'un kalan %20 hisse senedini de satın alarak şirketin tam sahibi olmuştur (Fitch Ratings Inc. [FR], 2021a). Çakır, 2019:28; Kavak, 2019:32).

Tablo 3. Fitch Ratings Derecelendirme Sembolleri ve Tanımlar Skalası

Yatırım Yapılabilir Seviye		
Notlar	Uzun Dönem Notlar ve Anlamları	Kısa Dönem Notlar
AAA	En yüksek seviyede kredi notu çok düşük seviyede risk	F1+
AA+		
AA		
AA-		
A+	Orta üst seviyede kredi notu,düşük seviyede risk	F1 ya da F2
A		F1
A-		F2 ya da F1
BBB+	Spekülatif seviyede risk içeren kredi notu ,orta sınıf risk	F2
BBB		F3 ya da F2
BBB-		F3
Spekülatif Seviye		
Notlar	Uzun Dönem Notlar ve Anlamları	Kısa Dönem Notlar
BB+	Önemli Kredi riski gelecek belirsiz	B
BB		
BB-		
B+		
B	Kredi riski yüksek seviyede	C
B-		
CCC	Önemli seviyede kredi riski	
CC	Çok yüksek seviyede kredi riski, yükümlülük yerine getirilmesi zayıf	
C	Maksimum seviyede kredi riski, yükümlülük yerine getirilmez	RD/D
RD/D	İflas durumu	

Kaynak: Fitch Ratings Inc. Sovereign Rating Criteria (FR, 2021b:28)

Fitch Derecelendirme yaklaşımında, ülke riski derecelendirme modelinde ekonomi yapısal özellikleri, makroekonomik performans, politikalar ve beklentiler, kamu maliyesi ve dış finansman değerlendirmeleri ayrı ayrı yapılmaktadır. Ekonomi yapısal özellikleri ve makroekonomik performans değerlendirmelerinde iç ekonomik göstergeler dikkate alınmaktadır (FR., 2021; Kırkıl, 2021:64). Fitch ülke notunu kısa ile uzun vadeli yerli ile yabancı para türünden değerlendirmektedir. Derecelendirme esnasında enflasyon riski, döviz kuru riski, uluslararası ticaret, uluslararası anlaşmalar gibi tüm detayları dikkate almaktadır. Uluslararası anlaşmalar, ülkenin kurumsal üyelikleri de değerlendirme kapsamındadır. Ülkenin kurumsal üyelikleri ve bu ilişkilerdeki yeri, ülke notunun belirleyicileri arasında yer alır (Çakır, 2019:29).

4.4. Türkiye Kredi Derecelendirme Kuruluşları

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle birlikte 1989 yılında Türkiye'ye yabancı sermaye girişi artmış, uluslararası tahvil piyasasına girilmesi ile birlikte, dış piyasalarda tahvil satışı yaygınlaşmıştır. Böylece Türkiye'nin kredi derecelendirme süreci dünya piyasasından borçlanılmasıyla 1991 yılında başlamıştır (Erim, 2017:8).

KDK ile ilgili Türkiye’de kural, ilke ve yasalar Sermaye Piyasası Kurulu ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDKK) tarafından düzenlenmektedir. KDK, faaliyet alanları ve bu kuruluşların denetlenmesine dair son güncellenen Tebliğ ise; Seri: VIII, No: 79 “Sermaye Piyasasında Derecelendirme Faaliyeti ve Derecelendirme Kuruluşlarına İlişkin Esaslar Tebliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğidir (SPK, 2021). Türkiye’de Kurulmuş ve Sermaye Piyasası Kurulu Tarafından Yetkilendirilen KDK genel olarak KOBİ’ler, Kurumsal şirketler, Banka ve Finans Kurumlarının kredi derecelendirme ve tahvil ihraçlarına yönelik olarak derecelendirme notları vermektedirler.

Türkiye’de kurulmuş derecelendirme şirketleri:

JCR Avrasya Derecelendirme A.Ş.: 12 Kasım 2007 tarihinde Japan Credit Rating Agency, Ltd. (JCR) ile imzalanan ortaklık anlaşması ile JCR Avrasya Derecelendirme A.Ş. (JCR-ER) unvanını alan şirket, Türkiye’nin finans ve sermaye piyasalarının önde gelen kurum, kuruluş ve birliklerinin ortaklığıyla, 17 Ocak 2020 tarihinde faaliyete geçmiştir. Türk sermayeli uluslararası bir kredi derecelendirme şirketi olarak JCR-ER, şirketlerin kredi değerliliğini tespit ederek, büyümeye, kaynakların verimli kullanılmasına ve yatırıma yönelmesine destek olmayı hedefler. Yerelden küresele uzanan finansal piyasalarda şeffaflık, bilgiye adil erişim ve bağımsızlık ilkeleri ile JCR-ER, özellikle risk yönetimi ve borçlanma piyasalarının etkinliği açısından önemli bir görev üstlenerek yerel şirketlerin kredi derecelendirilmesi konusunda daha aktif hareket eder. Derecelendirme şirketi kuruluşundan günümüze Arnavutluk Cumhuriyeti, Hırvatistan, Ukrayna, Türkiye Cumhuriyeti, Bahreyn (2018) ülkelerini derecelendirmiştir (JCR Avrasya Derecelendirme A.Ş., 2021).

Saha Kurumsal Yönetim ve Kredi Derecelendirme Hizmetleri A.Ş.: SAHA, Kurumsal Yönetim İlkeleri’ne uyum derecelendirilmesi alanında yetkilendirilmiş ilk yerli derecelendirme şirkettir. Kurumsal yönetim derecelendirmesi alanında piyasa lideri konumunda olan SAHA, BIST Kurumsal Yönetim Endeksi’nin kurulmasına öncülük etmiş olup, bu endeks kapsamındaki şirketlerin çoğu SAHA tarafından derecelendirilmektedir. Kredi derecelendirme alanında da faaliyet gösteren SAHA Türkiye'nin birçok önde gelen şirketini derecelendirmektedir.

Kobirate Uluslararası Kredi Derecelendirme ve Kurumsal Yönetim Hizmetleri A.Ş.: Bağımsız, tarafsız, objektif ve etik kurallarına bağlı kalarak uluslararası düzeyde derecelendirme hizmeti vermek, derecelendirme hizmetlerini yerel değerler ve ülke koşullarını dikkate alarak gerçekleştirmek, eğitici ve yol gösterici derecelendirme süreç ve notları ile şirketlerin ve ülkelerin ekonomik değerlerinin büyütülmesine yardımcı olmak, yüksek hizmet kalitesinde, bağımsız ve şeffaf uluslararası standartlarda faaliyet gösteren ve ülkede derecelendirme

kültürünün gelişmesine öncülük eden bir şirket olmak misyonu ile Haziran 2008 tarihinde beş Türk ortakla kurulmuş Yerel bir Kredi Derecelendirme şirkettir.

TURKRATING İstanbul Uluslararası Derecelendirme Hizmetleri A.Ş.: Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) lisansı ile ilk ulusal şirket olarak 2006 yılında kurulan ve TURKRATING logosu altında hizmet sunan “İstanbul Uluslararası Derecelendirme Hizmetleri A.Ş.” bugün Türkiye’nin önde gelen kredi derecelendirme şirketlerinden biridir. Turkrating son yıllarda birbirinden çok farklı sektörlerde faaliyet gösteren pek çok şirket ve finansal kuruluşun derecelendirme notunu açıklamıştır.

5. DERECELENDİRMEDE ETKİLİ FAKTÖRLER

Kredi notu, “uluslararası piyasalardan borçlanma sürecinde, borçlanan şirketler veya ülkelerin ekonomik durumunda meydana gelebilecek olumsuz gelişmeler sonucunda zarara uğrama ihtimalinin, başka bir deyişle bir şirkete veya ülkeye kredi tahsis ederken taşınan riskin sembollerle ifadesidir” (Günel, 2019:148; Buhur ve Eroğlu, 2020:196). S&P, Moody’s ve Fitch’in kredi derecelendirme sistemi birbirlerine benzer olup, her üç kuruluşun da yapmış oldukları kredi derecelendirmeleri de büyük oranda benzerlik göstermektedir (Poyraz ve Kaya, 2020:6).

Tablo 4. Kredi Derecelendirmenin İfade Ettikleri

Dereceler	Anlamı
A ile Başlayan	Derecelendirilenin ödeme gücünün çok iyi düzeyde olduğu
B ile Başlayan	Derecelendirilenin mevcutta tanımlanan bir risk olmamasına karşın, gelecekte bir sorun ile karşılaşılabilceği
C ile Başlayan	Derecelendirilenin belirli bir ödeme dengesi bozukluğu olduğu
D ile Başlayan	Derecelendirilenin hakkında uzun vadede bir şey söylenemeyecek, istikrarın olmadığı, risk taşıyan kurum ve kuruluşlar olduğu

Derecelendirme kuruluşları, kredi derecelerini uzun vadeli (bir yıl ve üzeri) ve kısa vadeli (bir yıldan az) olarak ve derecelendirme yaparken belli kategorilere (harf, sayı gibi) göre yapmaktadırlar. İlgili ülkenin yatırım yapılabilir, spekülatif veya yükümlülüklerini yerine getiremez düzeyde oldukları kuruluşların verdiği notlara göre ilan edilmekte, bu notlar, ilgili ülkenin uluslararası finansal piyasalarda kredibilitesi ve borç bulma olanakları üzerinde etkili olmaktadır (Buhur ve Eroğlu, 2020:196).

Tablo 5. Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Not Sistemi ve Risk Değerleri

Moody's	S&P	Fitch		Risk Ağırlığı	
Yatırım Yapılabilir – Yüksek Kredibilite					
Aaa	AAA	AAA	Maksimum güvenlik	%0	Yatırım Yapılabilir
Aa1	AA+	AA+			
Aa2	AA	AA	Çok Yüksek Derece Yüksek Kalite		
Aa3	AA-	AA-			
A1	A+	A+	Üst Orta Derece	%20	
A2	A	A			
A3	A-	A-			
Baa1	BBB+	BBB+	Alt Orta Derece	%50	
Baa2	BBB	BBB			
Baa3	BBB-	BBB-			
Oldukça Spekülatif – Düşük Kredibilite					
Ba1	BB+	BB+	Düşük Derece, Spekülatif	%100	Spekülatif Seviye
Ba2	BB	BB			
Ba3	BB-	BB-			
B1	B+	B+	Yüksek Oranda Spekülatif		
B2	B	B			
B3	B-	B-			
Çok Spekülatif – Yüksek Risk, Yükümlülüklerini Yerine Getirememe					
Caa1	CCC+	CCC	Zayıf Durum, Risk Yüksek	%150	İflas
Caa2	CCC	CCC			
Caa3	CCC-	CCC			
Ca	CC	CC	Çok Yüksek Oranda Spekülatif		
	C	C	Üsttekilerden de Spekülatif		
D	D	DDD	Faiz Ödemesi Yapılamaz, Yükümlülükler Yerine Getirilemez		
		DD			
		D			

Kaynak: Kronwald C. (2009); Berlekom, vd. (2012)

Kredi notunun yanı sıra açıklanan görünüm açıklaması, değerlendirilen kuruluşun veya ülkenin gelecekte kredi notunun düşürülmesi ihtimalinin yüksek olması durumunda negatif, yükseltilmesi ihtimalinin yüksek olması durumunda pozitif, not değişikliğinin öngörülmediği durumlarda ise durağan şeklinde görünüm açıklaması yapılır (Poyraz ve Kaya, 2020:5).

Tablo 6. Ülkelerin Kredi Notlarında Etkili Olan Faktörler

Ekonomik Faktör	Kişi Başına Düşen Gelir: Bir ülkenin vergi tabanı ne kadar genişse kredi borcunu geri ödeyebilme yeteneği de o kadar yüksektir.
	GSYİH Büyümesi: Ülkenin büyüme hızı ne kadar yüksekse borçlarını geri ödeyebilme yeteneği de o kadar yüksektir.
	Enflasyon: Ülke bazında makul görülen enflasyonun dışında bir enflasyonist süreç yaşanmıyor ise KDK’ınca, bu ülke riski içinde barındırmayan bir ekonomiyi yansıtmaktadır.
	Dış Borç: Dış borcu nispeten yüksek olan ülkelerin kredi notları düşük verilebilmektedir. Ülkenin dış borç yükünün az olması borç erteleme riskini azaltmaktadır.
	Dış Ticaret Açığı: Dış ticaret açığı ile kredi notu arasında ters orantı söz konusudur. Dış ticaret açığı arttıkça kredi notu düşebilmektedir.
	Ekonomik Gelişmişlik: Az gelişmiş ekonomilere göre gelişmiş ekonomilere verilen notlar daha yüksek seyretmektedir.
Politik Faktör	Savaş, ülkenin yabancı güçler tarafından ele geçirilmesi
	İç ayaklanmalar, terör olaylarının sebep olduğu iç karışıklıklar
	İdeolojik farklılıklar, ekonomik çıkar çatışmaları
	Bölgecilik, politik kutuplaşma,
Sosyal Faktör	Aşırı görüşlere sahip olanların hükümet yönetimine geçmesi
	Borçlu ülkeler
	Nüfus yoğunluğu, eğitim düzeyi,
	Gelir dağılımı,
	Sendikalaşmalar ve dini gruplaşmalar

Kaynak: Buhur ve Eroğlu, Sami ve Eroğlu Elif (2020). “*Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Türkiye’ye Verdiği Notlar ve Eleştirilerin İncelenmesi*”. ISMMMO İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Mali Çözüm Dergisi, 193-213.

Verilen notlarda ilgili ülkenin gelişmişlik seviyesi, kişi başına düşen gelir, GSYH büyümesi, gelir dağılımı, enflasyon oranları gibi iktisadi faktörler; vergi kapasitesi, dış borç seviyesi gibi mali faktörler, siyasi istikrar, demokrasi kültürü gibi sosyal ve kültürel faktörler etkili olmaktadır (Buhur ve Eroğlu, 2020:197).

6. KDK’NA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Kredi derecelendirme kuruluşları, 1997 yılındaki Asya, 1998 yılındaki Rusya ve 2008 yılındaki ABD mortgage krizlerini ön görememiş olmalarından dolayı, bu kuruluşların rolü ve finansal kuruluşlara verdikleri notlar son yıllarda ciddi eleştirilere neden olmuştur. KDK yapısı, işleyişi ve faaliyetleri ile ilgi birçok yönden tartışılmaya başlanmıştır (Yıldırım ve dğr.,2018:13; Uzun, 2019:49). Ayrıca uluslararası kredi derecelendirmesinin, üç büyük KDK tekelinde bulunmasının küresel düzeyde bir tehdit oluşturduğu, ülke kredi derecelendirmesi aşamasında subjektif ölçütler kullanıldığı, verdikleri notların o an ki güncel durumu yansıtmaması gibi bir takım eleştirileride üzerine çekmiştir (Uzun, 2019:49). Kriz boyunca türev ürün ve konut piyasasındaki yeniliklerin doğru zamanda değerlendirmeye alınmaması, kredi derecelendirme metodolojisinin açık olmaması, kuruluşların denetime tabi olmaması, yanlış yönlendirmeleri neticesinde sorumlu

tutulamamaları vb. üç büyük KDK'na yöneltilen eleştiriler arasında yer almaktadır (Çakır (2019:9)

2001 yılından bu yana, hatalı kredi derecelendirmelerinden kaynaklanan şirket iflasları, KDK'nın metodolojilerini kamuoyuyla yeterince paylaşmadığı algısını güçlendirmiştir (Gür ve Öztürk, 2011:77). Bu eleştirileri dikkate alan KDK'lar, zaman zaman derecelendirme yöntemlerini açıklayan raporlar yayınlamaktadır. Bu raporlar derecelendirme sistemi hakkında bilgi içerse de, nihai kredi derecelendirmesinin nasıl belirlendiği ve diğer ülkelere göre konumun nasıl oluşturulduğu hususundaki belirsizlikler bu raporlarla giderilememektedir. Özellikle, siyasi istikrar ve beklentiler gibi öznel konuların nasıl ölçüldüğü ve kredi derecelendirmelerine nasıl dahil edildiği konusunda raporlarda bilgi eksikliği, bu kurumların objektifliğini ve güvenilirliğini zayıflatmaktadır (Haspolat, 2015: 24). KDK'nın derecelendirme aşamalarının ilerleyişi, kredi derecelendirmelerini etkileyen faktörlerin ağırlıklandırılması, benzer ülkelerle karşılaştırma yöntemi, kredi değerliliğinin belirlenmesinde karakteristik faktörlerin etki düzeyleri, değerlendirilen ülkelerin karakteristik faktörlerinin borç geri ödeme kapasiteleriyle nasıl bağlantılı olduğu ve ülkelerin siyasi durumu gibi karakteristik faktörlerin karar alma sürecini ne ölçüde etkilediği konuları hala belirsiz kalmaktadır (Gür ve Öztürk, 2011:78; Çakır, 2019:8). Uluslararası KDK gelişmekte olan ülkelerin sermaye piyasalarına hızla adapte olmuş ve gelişmiş ülkeler için kullandıkları yöntemlerin aynısını geliştirmekte olan ülkelere uygulamaları, sağlıklı sonuçlar elde etmelerini engellemiştir. Tüm ülkelere aynı yöntemin uygulanması, finansal sisteme uyum sağlamada başarısız olmuştur. Derecelendirme kuruluşları ulusal farklılıkları dikkate almadıkları için krizler sırasında ulusal refleksleri tahmin edememişlerdir (Çakır, 2019:9).

KDK, 2001'deki ABD'deki Enron, 2002'deki Worldcom 2003'teki Parmalat skandalları, 2004 ile 2007 yılları arasında, başta ABD olmak üzere çeşitli ülkelerdeki bazı yatırım bankalarının, CDA'lardan yüksek kredi notları aldıktan sonra, yüksek riskli ipotek kredileri olan Teminatlı Borç Yükümlülükleri (CDO'lar) ihraç ettiği ileri sürülmüştür. Yüksek kredi notlarına sahip (yani düşük temerrüt riski taşıyan) ancak nispeten yüksek getiri sunan bu araçlar, bankalar, emeklilik fonları ve hedge fonları tarafından yoğun olarak tercih edilmiştir. Üç büyük kredi derecelendirme kuruluşu olan Moody's, S&P ve Fitch, özellikle tartışmalı CDO (Kredi Talep Mevduatları) derecelendirmeleri nedeniyle yoğun eleştirilerle karşı karşıya kaldı ve bu baskı sonucunda 2008 yılında yüksek kredi notuna sahip birçok yatırım aracının notunu aniden düşürmek zorunda kaldılar. Örneğin, Moody's, yüksek kredi notu verdiği ABN Amro tarafından ihraç edilen tahvillerle ilgili olarak, "bilgisayar sistemlerindeki bir yazılım hatasının, aslında daha düşük bir kredi notuna sahip

olması gereken yatırım araçlarının yatırım derecesinde derecelendirilmesine neden olduğunu" iddia etmiştir (Gür ve Öztürk, 2011:77; Günel, 2019:152).

Lehman Brothers'ın çöküşünün ardından, türev ürünlerin yanlış derecelendirilmesi iddiasıyla KDK'na yöneltilen eleştiriler, Euro Bölgesi ülkelerine özgü sorunlar arttıkça ülke kredi notlarına odaklanmıştır. Eleştirinin odak noktası, ülke kredi derecelendirme sürecindeki şeffaflık eksikliğidir. Finansal veya ekonomik sorunlar yaşayan herhangi bir ülkenin sorunlarının, kredi notunun düşürülmesinin ardından daha da kötüleşmesi, KDK'nın sistemik krizleri tetikleyen kurumlar olarak algılanmasına yol açmıştır (Gür ve Öztürk, 2011:74).

Lehman Brothers'ın çöküşüyle başlayan ve Yunanistan'daki borç krizinin patlak vermesiyle devam eden olaylar, Euro Bölgesi ülkeleri için bir tehdit oluşturmıştır. S&P, Yunanistan'ın kredi notunu 2009'da BBB+'dan 2010'da BB+'ya ve 2011'de B'ye düşürdü. İrlanda'nın kredi notu da 2009'da AA'dan 2010'da A'ya ve 2011'de BBB+'ya düşürüldü. Yunanistan'ın kredi notu Fitch tarafından da dört kademe düşürülerek A3'ten Ba1'e indirildi. Bu ani not düşürmelerin küresel krizi tetiklediği varsayılmaktadır (Akın, 2020:35). Bu not düşürmelerin ardından, zaten finansal krizle mücadele eden ülkelerin ekonomik, finansal ve mali koşulları ve genel ekonomileri daha da kötüleşti. KDK'nın verdiği tavan derecelendirmelerini karşılamakta zorlanan ülkeler, daha yüksek faiz oranlarıyla borçlanmak zorunda kalmışlar bu da ülke risklerini daha da artırmıştır (Gür ve Öztürk, 2011:76; Yıldırım, 2018:13).

Derecelendirme yapılan ülkelerde, 1997 Asya krizinde sorumluluktan kurtulmak ve geç de olsa yetkilileri uyarmak amacıyla, kriz yaşayan ülkeler için derecelendirmelerini düşürerek çok ciddi risklere zemin hazırlamışlardır. Temmuz 1997 ile Kasım 1998 arasında Endonezya, Güney Kore, Malezya ve Tayland'ın kredi notları 5 kademe düşürüldü. Bu durum paniğe ve beklenen yüksek seviyedeki çöküşün daha da derinleşmesine yol açarak, kredi notlarında daha da fazla düşüşe neden oldu (Günel, 2019:152; Haspolat, 2015:30; Akın, 2020:32).

Rusya'da 1998 deki krizin derinleşmesinde KDK önemli rol oynamışlardır. Ağustos 1998'de rublenin değer kaybıyla başlayan kriz, Rusya'yı kısa vadeli borç ödemelerini ertelemeye zorlamıştır. Krizin ardından S&P, Rusya'nın kredi notunu B-'den CCC'ye düşürerek "negatif" görünümünü korumuştur. Moody's ve Fitch'in not düşürmesi sonucunda Rusya, 17 Ağustos 1998'de para birimini devalüe etmek ve dış borç ödemelerini ertelemek zorunda kaldı (Günel, 2019:152; Akın, 2020:32). 1995 yılında Moody's, Kanada'nın kredi notunu düşüreceğini açıklaması üzerine Kanada doları ABD doları karşısında değer kaybetmiş, bu durum yatırımcıların Kanada tahvillerini satmasına ve bu tahvillerin faiz oranlarının yükselmesine neden olmuştur. Kanada hükümeti milyonlarca dolarlık ek maliyete katlanmak durumunda

kalmış, Kanada o dönemde toparlanmakta önemli ölçüde zorlanmıştır. 2016 yılında Moody's, kredi derecelendirme yazılımında bir hata meydana geldiğini ve bunun da yanlış kredi derecelendirmelerine yol açtığını duyurduğu zaman her bir şirketin ne kadar kar veya zarar gördüğü net olmasa da, Avrupa kredi piyasasının yaklaşık 4 milyar dolarının etkilendiği düşünülmektedir (Akın, 2020:16). 1 Mayıs 2012'de S&P, Türkiye'nin kredi derecelendirme görünümünü pozitiften istikrarlıya değiştirmiş olmasına rağmen, bu değişikliği ilgili kurum ve yetkililere bildirmemiş, ülkedeki mevcut ekonomik bürokrasi içindeki kişiler bu raporu kamuoyuyla birlikte öğrenmişti. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Merkez Bankası ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) bürokratları, rapordaki bilgilerde yanlışlıklar ve eksiklikler olduğunu ve hiçbir veri talep edilmediğini belirtmişler, S&P, hatanın analistin deneyimsizliğinden kaynaklandığını belirterek konuyu kapatmıştır (Kavak, 2019: 56; Buhur ve Eroğlu, 2020:208).

KDK kriz döneminde başarısız oldu çünkü bankaların bulunduğu ülkenin yasal çerçevesi, o ülkenin finansal kültürü ve sermaye yeterlilik düzeyini gösteren oranlar, finansal kuruluşlara verilen kredi derecelendirmelerinin hesaplanmasında yeterince dikkate alınmadı (Akın, 2020:22).

Bir diğer eleştiri noktası ise, derecelendirme ücreti ödeyen ülkeler veya şirketlerin derecelendirme notlarını daha az objektif hale getirdiği iddiasıdır. 1970'lerde derecelendirme hizmetleri için ücret yatırımcılar tarafından ödenirken, daha sonra borç alanlar derecelendirme ücreti ödemeye başladı ve bu da derecelendirme kuruluşlarının öznel derecelendirmeler vermesine yol açtı. Daha açık bir ifadeyle, daha fazla ücret ödeyen şirketlere veya ülkelere yüksek derecelendirmeler verirken, izleme ve derecelendirmeyi kabul etmeyen ülkelerin veya firmaların derecelendirmelerini düşürdüler (Günel, 2019:152). KDK, daha yüksek ücretler karşılığında yüksek derecelendirme verme eğiliminin uzun vadede kendileri için önemli bir prestij kaybına neden olacağını farkında olduklarını ve böyle bir motivasyonlarının olmadığını belirtse de, piyasalarda bu konudaki endişeleri gideremediler (Gür ve Öztürk, 2011:80).

KDK tarafından verilen derecelendirmeler, ABD Anayasası'nda "ifade özgürlüğü" kapsamında değerlendirilip, korunmasından dolayı ülkeler ve kuruluşlar, yukarıda belirtilenlere benzer herhangi bir adaletsizlik veya yanlışlık olduğuna inandıkları durumlarda KDK'nı yasal olarak sorumlu tutamamaktadırlar (Buhur ve Eroğlu, 2020:207).

7. KDK İLE İLGİLİ DÜZENLEMELER

Enron ve Worldcom gibi büyük küresel şirketlerin 2006 yılında iflaslarının ardından, ABD'de KDK'nın güvenilirliği konusunda tartışmalar ortaya çıkmış, bunun bir sonucu olarak, KDK için yasal bir çerçeve oluşturma gerekliliği

oluşturmuştur. ABD Kongresi tarafından kabul edilen KDK Reform Yasası, derecelendirme kuruluşlarının SEC'den ayrılmasını zorunlu hale getirmiştir (Günel, 2019:151; Uzun, 2019: 56). Yasanın amacı, derecelendirme sektöründe şeffaflığı ve hesap verebilirliği artırmak, borçlular arasında çıkar çatışmalarını önlemek ve KDK'nın kötüye kullanılmasının önüne geçilmesidir.

"Kredi Derecelendirme Kuruluşları Reform Yasası"na ek olarak, 11 Temmuz 2008'de yapılan iki yeni değişiklik, derecelendirme sektöründe çıkar çatışmalarını önlemek, sektör içinde rekabeti sağlamak ve KDK'nın karşılaştırılabilirliğini sağlamak için şeffaflık talep etmiştir (Gür ve Öztürk, 2011:81). 1983 yılında kurulan uluslararası entegre bir kurum olan Uluslararası Menkul Kıymetler Komisyonları Örgütü (IOSCO), derecelendirmelerin uyması gereken ilke ve düzenlemeleri belirler (Günel, 2019:151). ABD Hazine Bakanlığı, Temmuz 2010'da yeni bir yasa (Dodd-Frank Wall Street Reformu ve Tüketiciyi Koruma Yasası) ile ABD derecelendirme faaliyetlerine ilişkin bir düzenlemeyi uygulamaya koymuştur. Bu yasa, ABD Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu'na (SEC) finansal hizmetlerdeki paranın denetimi ve gözetimi için daha fazla yetki sağlamıştır. (Gür ve Öztürk, 2011:81).

Avrupa Menkul Kıymetler Düzenleyicileri Komitesi (CERS), Avrupa Komisyonu'nun 6 Haziran 2001 tarihli kararıyla kurulmuştur. Kasım 2004'te, özellikle Parmalat'ın çöküşünün ardından, Komisyon bir değerlendirme yapmış ve Avrupa Birliği içindeki KDK'nın çalışmalarına ilişkin düzenleyici ve denetleyici ilkeleri belirlemiştir (Gür ve Öztürk, 2011:80). AB'de yürürlüğe giren en son düzenleme, Avrupa Komisyonu tarafından 2009 yılında önerilmiş ve 7 Aralık 2010 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Gür ve Öztürk, 2011:82). Bu düzenleme, derecelendirme faaliyetlerinin kalitesini ve standartlarını iyileştirmeyi, kredi derecelendirme sürecinde şeffaflığı artırmayı ve KDK'nın iş modellerinde ortaya çıkabilecek çıkar çatışmalarını azaltmak için oluşturulan kurallara uyumu sağlamayı amaçlamaktadır. KDK'nın gerçekleştirdiği derecelendirme faaliyetlerinin yatırımcılar tarafından anlaşılabilir olmasını ve kredi derecelendirmelerinin nasıl verildiği konusunda yeterli bilgiye sahip olmalarını sağlamak amacıyla, IOSCO, KDK'nın derecelendirme faaliyetlerinde kullandıkları metodolojileri kamuoyuyla paylaşmalarını zorunlu kılan bir çerçeve oluşturmuştur. Bu amaçla, her kredi derecelendirme kuruluşunun bir iç denetim birimi kurması ve kullanılan metodolojilerin bu birim tarafından denetlenip raporlanması zorunlu kılınmıştır (Gür ve Öztürk, 2011:83).

Finansal İstikrar Kurulu (FSB) ve Avrupa Komisyonu, kredi derecelendirmelerine aşırı bağımlılığı azaltmak amacıyla 5 Kasım 2010 tarihli "Kredi Derecelendirmeleri Hakkında Kamuoyu İstişaresi" raporunda, ilk kez ülke kredi derecelendirmelerinin kredi derecelendirme sektöründeki sorunlu alanlardan biri olduğuna dikkat çekmiş, ülke kredi değerliliğinin belirlenmesinde piyasa

göstergelerinin kullanılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Kredi derecelendirmesi ölçütü olarak CDS'lerin ve ülke tahvil getirilerinin/spreadlerinin kullanılmasını önermiştir. (Gür ve Öztürk, 2011:87).

8. ÜLKE KREDİ DEĞERLERİNİN ALTERNATİF GÖSTERGESİ OLARAK CDS'LER

JP Morgan tarafından 1990'larda finans piyasalarında artan kredi riskini çeşitlendirmek ve dağıtmak amacıyla hazırlanan Kredi Temerrüt Takasları (CDS), kaydedilen potansiyel riskleri izlemek için bir araç olarak da kullanılmaktadır (Özçelik ve Göksu, 2020:71; Altunöz, 2021:111; Şak, 2021:718). CDS'ler finansal varlıklarla ilgili kredi riskine karşı korunmak için yapılan finansal sözleşmelerdir ve en çok tercih edilen kredi türevidir. CDS, alacaklının, borçlunun borcunu ödeyememe riskinden korumak için, periyodik prim ödemeleri karşılığında aktarıldığı risktir. CDS, borçlunun borcunu geri ödeyememesi olasılığına karşı bir sigortalama işlemidir (Ceylan ve Özpençe, 2020:45). Alacağın korunması amacıyla ödenen primlere CDS primleri denir. CDS primleri, şeffaf, objektif ve güncel veriler oldukları için yatırımcılar ve borç verenler için önemlidir (Ceylan ve Özpençe, 2020:45). Yabancı yatırımcıların algısının temel belirleyicilerinden biri olan yükselen CDS primleri, yatırımcının gözünde o ülke için riskin arttığı anlamına gelir; CDS primlerindeki düşüş ise riskin azalması ve güvenilirliğin artması anlamına gelmektedir (Altunöz, 2021:111; Özçelik ve Göksu, 2020:71).

Değişken ve dinamik bir yapıya sahip olmaları nedeniyle CDS'ler, ülkelerdeki siyasi veya ekonomik gelişmelere anında tepki verebilmektedirler. CDS'ler sayısal ifadeler olduğundan ve bu sayılar kesirli miktarlarda bile değişebildiğinden, aynı derecelendirmeye sahip ülkeler arasında daha doğru bir karşılaştırma yapılmasına olanak sağlamaktadırlar (Altunöz, 2021:112).

CDS primleri, bir ülkenin borçlanma maliyetleri üzerinde olumlu veya olumsuz bir etkiye sahiptir. Bunun nedeni, CDS primlerindeki artış veya azalışların ülkenin risklerini yansıtmasıdır. Risk primindeki artış, borç veren ülke veya kurum için verilen kredinin sigorta maliyetinin artacağı anlamına gelir. Bu nedenle, yüksek risk seviyesine sahip bir ülke için dış finansman bulmak daha zor olacak ve dış finansman bulmanın maliyeti de artacaktır (Ceylan ve Özpençe, 2020:46).

CDS primlerindeki değişim, ülke içindeki ekonomik birimlerin kredi maliyetlerini yansıtır. Bu maliyetler, reel ekonominin durumunu gösteren bir parametredir. Ülkenin kredi risk primi ile ülke içindeki tüm finansal kurumların risk primi arasında yüksek derecede etkileşim vardır. CDS fiyatlandırmasının nasıl ortaya çıktığını ve CDS primlerindeki değişikliklere neden olan dinamikleri doğru bir şekilde belirlemek, finansal istikrarın sağlanması açısından çok önemlidir (Özçelik ve Göksu, 2020:72).

Genel olarak, CDS'ler sigorta şirketleri ve bankalar tarafından gelişmekte olan ülkelerin kurumsal tahvilleri, devlet tahvilleri, hazine bonoları ve gayrimenkul ipotekli menkul kıymetleri için ihraç edilir ve alacaklılara satılır. CDS'yi satan taraf, borçlunun yükümlülüğünü yerine getirmemesi durumunda, vadeye kadar tahakkuk eden faiz de dahil olmak üzere borcun tamamını CDS sözleşmesinin alıcısına ödemekle yükümlüdür. Benzer şekilde, CDS sözleşmesini satın alan taraf da karşı tarafın (borçlanma aracının ihraççısının) temerrüde düşmesi durumunda anapara ve tahakkuk eden faizi alma hakkına sahiptir (Altunöz, 2021:113; Özçelik ve Göksu, 2020:73).

CDS'lerle ilgili dikkate alınması gereken bir diğer önemli husus, ödenecek primin veya fiyatın nasıl belirlendiğidir. Bu fiyat, ülkenin veya şirketin temerrüde düşme veya iflas etme riskine bağlıdır ve bu risk ile fiyat arasında doğrudan bir ilişki vardır. Başka bir deyişle, temerrüt riski ne kadar yüksekse, ödenecek prim de o kadar yüksek olur. Örneğin, A ülkesinin CDS'si 500 baz puan ise, alacaklarınızı sigortalamak için yıllık olarak nominal değerlerinin %5'ini CDS primi olarak ödemeniz gerekir. Eğer bu baz puan B ülkesinde 500 yerine 100 olsaydı, sigorta maliyeti yıllık olarak nominal değerinin %1'i olurdu. Bu nedenle, A ülkesinin B ülkesine göre çok daha yüksek bir temerrüt veya iflas riski taşıdığı söylenebilir (Özçelik ve Göksu, 2020:73).

CDS sözleşmelerinin süresi 3 ile 10 yıl arasında değişmekle birlikte, 5 yıllık sözleşmeler özellikle tercih edilmektedir. CDS'ler ve CDS'lerde meydana gelen ani değişimler irdelenirken politik ve ekonomik etmenler birlikte değerlendirilmelidir (Altunöz, 2021:124).

Ülkenin ekonomik göstergelerinde bir bozulma, ülkenin kredi riskini ve risk primini artıracak, bunun sonucunda yatırımcıların piyasalardan çıkmasına ve likidite sıkıntısına yol açacaktır (Altunöz, 2021:112). Bir kredi temerrüt takasında, risk satıcısının ödeyeceği prim miktarı, işlem vadesi, temerrüt olasılığı ve risk alıcısının kredi notu gibi parametreler tarafından belirlenir. İşlemin vadesi arttıkça, ödenecek prim miktarı da artar. Risk alıcısının kredi notunun yükselmesi de primi artıran faktörler arasındadır (Çakır, 2019: 53).

9. TÜRKİYE'NİN KREDİ DERECELERİ VE CDS PRİMİ

Üç büyük KDK 1992'den beri Türkiye'yi derecelendirmektedirler. 2016-2021 döneminde üç büyük KDK'nun Türkiye için vermiş oldukları kredi notları Tabo 7'de listelenmiştir.

Tablo 7. 2016-2021 Dönemi Üç Büyüklerin Türkiye İçin Kredi Notları

MOODY'S			S&P			FİTCH		
Tarih	Not		Tarih	Not		Tarih	Not	
18.07.2016	Baa3	N	20.07.2016	BB	N	19.08.2016	BBB-	N
23.09.2016	Ba1↓	D	04.11.2016	BB	D	21.01.2017	BB+	D
17.03.2017	Ba1↓	N	03.11.2017	BB	N	19.01.2018	BB+	D
07.03.2018	Ba2↓	D	01.05.2018	BB-↓	D	13.07.2018	BB+	D
01.06.2018	Ba2↓	N	17.08.2018	B+↓	D	01.11.2019	BB-	N
17.08.2018	Ba3↓	N	05.02.2019	B+	D	20.02.2020	BB-	D
15.06.2019	B1↓	N	24.07.2020	B+	D	22.08.2020	BB-	N
12.09.2020	B2↓	N	23.01.2021	BB-	D	19.02.2021	BB-	D
04.12.2021	B2	N	11.12.2021	BB-	N	03.12.2021	BB-	N
14.11.2025	B1		14.11.2025	BB-		14.11.2025	BB-	

Kaynak: Moody's (2021), Bloomberght, Buhur ve Eroğlu, Sami ve Eroğlu Elif (2020). "Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Türkiye'ye Verdiği Notlar ve Eleştirilerin İncelenmesi". *ISMMMO İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Mali Çözüm Dergisi*, 30(162), 193-213.

Her üç derecelendirme şirketinin vermiş olduğu derece notlarına göre Türkiye'nin notu B'dir. Bunun anlamı Türkiye için mevcutta tanımlanan bir risk olmamasına karşın, gelecekte bir sorun ile karşılaşılabilceği riskinin olması şeklinde yorumlanabilir. S&P; Türkiye'nin para politikasının öngörülemez olduğu, ödemeler dengesi pozisyonunun hala zayıf olduğu, Moody's Türkiye'nin dış kırılganlıklarının yanı sıra mali tamponlardaki aşınmayı ve kurumsal zorlukları, Fitch ise Türkiye'nin para politikası güvenilirliğinin zayıflığını, yüksek enflasyon, düşük dış likidite ve jeopolitik riskleri işaret ederek Türkiye'nin kredi notunu düşürdüklerini ileri sürmüşlerdir.

Türkiye'nin 5 yıllık vadeli CDS Risk Primi 2025-2018 dönemi için Tablo 8.'de verilmiştir.

Tablo 8. Türkiye'nin 5 yıl vadeli CDS Risk Primi (2018-2025)

Tarih	CDS Primi	% Değişim
1.Ara.25	205,82	-13.19%
1.Ara.24	259,68	+3.41%
1.Ara.23	280,23	-16.48%
1.Ara.22	506,81	-2.95%
1.Ara.21	559,5	+11.74%
1.Ara.20	305,5	-20.09%
1.Ara.19	277,22	-11.56%
1.Ara.18	358,81	-7.18%

Kaynak: Investing.com

Tablo 8'e göre Türkiye'nin 5 yıl vadeli risk CDS priminin, Aralık 2018 yılından Aralık 2025 yılına kadar 205 ile 559 bandında değişiklik gösterdiği görülmektedir. 2021 ve 2022 yıllarında Türkiye'nin CDS primleri 500'lü rakamlara ulaşarak tarihi seviyelere yükselmiştir. 2025 yılında her ne kadar düşüş trendine girmiş olsa da 205 bandının aşağısına inememiştir.

Şekil 2. Türkiye'nin 5 yıl vadeli CDS Risk Primi (2016-2025)

Kaynak: CDS 20Y Turkey

Özetle KDK tarafından belirlenen kredi derecelendirme notları ile bir kuruluşun, ülkenin finansal ve finansal olmayan performansının sürekli izlenip değerlendirildiğini ve böylece gerçek kredi kalitesinin ortaya çıktığını vurgulamak mümkündür (Akın, 2020:7). Kredi derecelendirme, bir işletmenin veya devletin kredi güvenilirliğini, finansal yükümlülüklerini zamanında yerine getirip getiremeyeceğini gösteren objektif ve bağımsız değerlendirmelerin bir sonucu olarak görülmektedir. Bununla birlikte ülkeler için tespit edilen kredi derece not görünüm ve açıklamalarının ülkelerin finansal ve ekonomik durumları üzerinde belirgin şekilde etkili olabileceği ve uluslararası pazarlarda iş yapabilme kapasitelerini yakından etkileyebileceği ileri sürülebilir.

Kredi derecelendirme kuruluşları, derecelendirme sürecinde bazı kurallar ve objektiflik, tarafsızlık, itibar, açıklama yükümlülüğü, şeffaflık gibi bazı ilkeler ışığında hareket etmek zorundadırlar. Derecelendirme kuruluşlarının bu ilkelere sadık kalması, kuruluşa olan güvenin artması ve yaptıkları derecelendirmelerin saygınlık görmesini sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Akın, Işık (2020). “Ülkelerin ve Bankaların Kredi Derecelendirilmesi İçin Yeni Bir Metodoloji: AB ve Türkiye”. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altunöz, Utku (2021). “Kredi Temerrüt Takaslarının (CDS) Belirlenmesinde Makroekonomik Göstergelerin Gücü: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel ARDL Analizi”. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 10(19), 110-126.
- Babuşçu, Ş. (2008) Bankacılıkta Risk Derecelendirmesi ve Türk Bankacılık Sektörüne Uygulaması, Ankara Sermaye Piyasası Kurulu.
- Buhur ve Eroğlu, Sami ve Eroğlu Elif (2020). “Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Türkiye’ye Verdiği Notlar ve Eleştirilerin İncelenmesi”. *ISMMMO İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası Mali Çözüm Dergisi*, 30(162), ss. 193-213.
- Ceylan, Bersu ve Özpençe, Özay (2020). “Ülke CDS Priminin Dış Borçlar Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği”. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 43-52.
- Çakır, Melek (2019). *2008 Global Krizi Sonrası Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Ülke Riskini Değerlendirme Etkinliği ve Kredi Temerrüt Swapları İle Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, Ahmet (2016). “Kredi Derecelendirme Kuruluşları ve 15 Temmuz Sonrası Türkiye İle İlişkiler” *Araştırma Raporu*. Konya Ticaret Odası Ekonomik Araştırmalar ve Proje Müdürlüğü.
- Erim, Gizem (2017). “3 Büyük Kredi Derecelendirme Kuruluşu ve Türkiye’nin Notu” *Araştırma Raporu*. Konya Ticaret Odası Ekonomik Araştırmalar ve Proje Müdürlüğü.
- Girgin, Gülay Elif (2018). *Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Not Değerlendirmelerinde Kullandıkları Faktörlerin İncelenmesi: Türkiye Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniv. Sos. Bilimler Enstitüsü.
- Gülmez, Ahmet ve Gündoğan Hilal (2014). “Uluslararası Politik İktisat Çerçevesinde Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Türkiye Uygulaması”. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 65-90.
- Günel, Mehmet (2019). “Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Rolü ve Krizlerdeki Etkileri”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 147-155.
- Gür, Timur Han ve Öztürk, Hüseyin (2011). “Ülke Riski, Derecelendirme Kuruluşları, Aksaklıklar ve Yeni Düzenlemeler”. *Sosyo Ekonomi*, 2, 69-92.

Haspolat, Fatih Bahadır (2015). “*Ülke Kredi Notlarının Belirleyicileri: Türkiye’nin Kredi Notunun Ülke Karşılaştırmalı Analizi*”. Uzmanlık Tezi. T.C. Kalkınma Bakanlığı Yayın No:2923.

Türkiye CDS 5 Yıllık Geçmiş Verileri-Investing.com

Kayak, Gamze (2019). *Uluslararası Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Vermiş Olduğu Kredi Notlarının Yatırımlar Üzerindeki Etkiliğinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırkıl, Merve (2021). “Ülke Kredi Riski Derecelendirmede: İç Ekonomik Veriler ile Temerrüt Olasılığı İlişkisinin İncelenmesi”. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 57-74.

Öget, Emrah (2021). *Beklenen ve Beklenmeyen Bazı Olayların Piyasalar Üzerindeki Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniv. Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Özçelik, Özer ve Göksu, Serkan (2020). “CDS Primleri ve Enflasyon Oranının, Faiz Oranlarına Etkisi: Türkiye Örneği”. *Aksaray Üniv. İBF. Dergisi*, 12(1), 69-78.

Poyraz, Erkan ve Türkün Kaya, Bilge (2020). “Ülke Kredi Derecelendirme Açıklamalarının Borsa İstanbul Üzerindeki Etkisinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi” *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 1-25.

Ryan, J. (2012). “The Negative Impact of Credit Rating Agencies and Proposals for Better Regulation”, Working Paper Research Division EU Integration FG 1, SWP Berlin, 2012, 8-10

Seval, Belkıs (2019). “*Kredi Derecelendirmesi*”. Sermaye Piyasası Lisanslama Sicil ve Eğitim Kurulu, Çalışma Notları. 148.

Şak, Nazan (2021). “Finansal Piyasalar ve Risk Algısı: Türkiye Üzerine Bir İnceleme”. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13(25), 717-731.

Uzun, Hasan (2019). *Uluslararası Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Verdiği Notlarının Türkiye’nin Makroekonomik Verileri İle Etkileşimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karabük: Karabük Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, Hasan Hüseyin, Yıldız, Ceren ve Aydemir Özgü (2018). “Kredi Derecelendirme Kuruluşlarından S&P, Moody’s ve Fitch’in Türkiye için Yapmış Oldukları Not Açıklamalarının Hisse Senedi Endeksleri Üzerine Etkisi: Borsa İstanbul Örneği 2012-2016”. *Maliye ve Finans Yazıları Dergisi*, 109, 9-30.

U.S. Securities and Exchange Commission [SEC] (2017a). *Updated Investor Bulletin: The ABCs of Credit Ratings*. https://www.sec.gov/oiea/investor-alerts-and-bulletins/ib_creditratings#. Erişim Tarihi: 27.11.2021.

U.S. Securities and Exchange Commission [SEC] (2021b). Current NRSROs. <https://www.sec.gov/ocr/ocr-current-nrsros.html>. Erişim Tarihi: 27.11.2021.

Sermaye Piyasası Kurulu [SPK] (2019). Seri: VIII, No: 79 “Sermaye Piyasasında Derecelendirme Faaliyeti ve Derecelendirme Kuruluşlarına İlişkin Esaslar Tebliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ”. <https://mevzuat.spk.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 27.11.2021.

The Economic Times [ET] (2021).

<https://economictimes.indiatimes.com/definition/credit-rating>. Erişim Tarihi: 05.12.2021.

S&P Global Ratings [S&P] (2019a). Guide to Credit Rating Essentials: What are credit ratings and how do they work? https://www.spglobal.com/ratings/_divisionassets/pdfs/guide_to_credit_rating_essentials_digital.pdf. Erişim Tarihi: 05.12.2021.

S&P Global Ratings [S&P] (2021b). About S&P Global Ratings. <https://www.spglobal.com/ratings/en/about/>. Erişim Tarihi: 05.12.2021.

S&P Global Ratings [S&P] (2021c). Revised and Updated Sovereign Rating Methodology. <https://disclosure.spglobal.com/ratings/en/regulatory/article/-/view/sourceId/10221157>. Erişim Tarihi: 05.12.2021.

S&P Global Ratings [S&P] (2021d). “*Global Sovereign Rating Trends 2021: Mounting Debt and Uncertainty Underpin a Negative Outlook Bias*”. <https://www.spglobal.com/ratings/en/research/articles/210127-global-sovereign-rating-trends-2021mounting-debt-and-uncertainty-underpin-a-negative-outlook-bias-11815270>. Erişim Tarihi: 05.12.2021.

S&P Global Ratings [S&P] (2021e). “*General Criteria: Methodology For Linking Long-Term and Short-Term Ratings*”. <https://disclosure.spglobal.com/ratings/en/regulatory/article/-/view/sourceId/10011703>. Erişim Tarihi: 05.12.2021.

Moody’s Investors Services [MIS] (2021). “Rating Symbols and Definitions”. https://www.moodys.com/researchdocumentcontentpage.aspx?docid=PBC_79004. Erişim Tarihi: 04.12.2021.

Fitch Ratings Inc. [FR] (2021a). Company History. <https://www.fitchratings.com/about-us#company-history>. Erişim Tarihi: 04.12.2021.

Fitch Ratings Inc. [FR] (2021b). Sovereign Rating Criteria Master Criteria. <https://www.fitchratings.com/research/sovereigns/sovereign-rating-criteria-2604-202>. Erişim Tarihi: 04.12.2021.

JCR Avrasya Derecelendirme A.Ş. (2021). <http://www.jcrer.com.tr/Pages.aspx?Page=istatistikler>. Erişim Tarihi: 06.12.2021

Bloomberght (2021). <https://www.bloomberght.com/dolartl-tcmb-sonrasi-17-yi-asarak-rekor-kirdi-2294609>. Erişim Tarihi:19.12.2021.CDS 5 yıl Grafiği: CDS 5Y Turkey

BÖLÜM 83

Yeşil Pazarlama ve Sürdürülebilirlik

Dilek Ulucan Erkesim¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Galata Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Lojistik Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-7784-9358

GİRİŞ

Geleneksel pazarlama anlayışının sunmuş olduğu unsurların başında satın alma, talep yaratma ve marka bilinirliği üzerine yaklaşımlar ön plandayken, günümüzde artık bu etkilerin yanında pazarlama faaliyetlerinin çevreye ve topluma olan yansımaları da tartışılmaya başlanmıştır. Firmalar, pazarlama stratejilerini, geleneksel pazarlama anlayışının sunmuş olduğu etkilerin yanında tüketicilerin çevresel duyarlılığının fazlaşması, yeşil ürünlere karşı ilginin artması, yasal düzenlemelerin sıklaşması ve sosyal medyanın her geçen gün artan değeri gibi nedenlerden dolayı tekrar ele almaktadırlar. Bu düşünceler ışığında meydana çıkan yeşil pazarlama kavramı, firmaların çevre dostu ürün ve hizmetleri tercih etmelerini, üretim ve dağıtım faaliyetlerinde zararlı çevresel etkileri azaltabilmeleri ve gösterilmiş olan bütün bu çabaların tüketicilere iletilmesi üzerine kurulu olan bir sistemdir.

Ürünün ya da hizmetin sadece “yeşil” olarak etiketlenmesi, yeşil pazarlama anlayışına yeteri kadar sahip olduğu anlamına gelmez. Yeşil pazarlama, bir değer zinciri içerisinde, hammaddenin temininden üretime, paketlemesinden lojistiğine, müşteri tüketim aşamasından atık yönetimine kadar uzanan bütüncül bir sistemdir. Yeniden kullanılabilir ambalajlar, yüksek üretim teknolojilerinde enerji verimliliğinin yer alması, geri dönüştürülmeye yeterince verilen değer, çevre dostu bilincinde olan üretim sistemleri ve yeşil üretimi teşvik eden tutundurma süreçleri bu sistemin temel bileşenlerini oluşturmaktadır. Bu sebeple yeşil pazarlama, sürdürülebilirlik ilkelerinin, pazarlama karmasına entegre edilmesi olarak dikkate alınmaktadır.

Sürdürülebilirlik kavramı, şu an ki kuşağın ihtiyaçlarını karşılarken gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama imkânlarını risk etmeden yaşamak olarak açıklanmaktadır. Bu yaklaşım, firmaların sadece kısa vadeli kâr maksimizasyonu elde etmesi değil, uzun vadeli değer yaratabilmesi ve toplumsal refaha katkı sağlama sorumluluğuyla yola çıkmasını gerektirmektedir. Sürdürülebilirlik kavramının temel bileşenleri arasında çevresel etkilerin şeffaf biçimde analiz edilmesi, karbon ayak izinin azaltılması ve kaynak verimliliğinin artırılması en çarpıcı değerler arasındadır.

Dolayısıyla ilk bölümde, yeşil pazarlama farklı boyutlarıyla fonksiyonları ile açıklanmaktadır. İkinci bölümde sürdürülebilirlik kavramının gelişimi incelenirken ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan da değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise yeşil pazarlama ile sürdürülebilirlik arasındaki ilişki çok boyutlu bir perspektifle ele alınmıştır.

1.YEŞİL PAZARLAMA

1.1. Yeşil Pazarlama Kavramı ve Kapsamı

Yeşil pazarlama, çevreye en düşük zararı vererek tüketici istek ve ihtiyaçlarını gidermeyi hedefleyen faaliyetler bütünüdür. Zira yapılan her tüketimin çevreye zarar vermemesi imkansızdır (Polonsky,1994:2).

Herbig ve Butler (1994:64)'e göre , yeşil pazarlama yeniden kullanılabilen ürünlerden meydana gelen, fazla dayanıklı ve az toksik içeren malzemelerden oluşan ürünleri içermektedir. Yeşil Pazarlama, üretimde kullanılan sistemlerin ve hali hazırda olan ürünlerin negatif bir şekilde gerçekleşen çevresel ve sosyal etkilerini en ufak düzeye indirmeye yönelik olan uygulamalardır (Peattie,2001:130).

Dar anlamda yeşil pazarlama, çevre dostu ürünlerin, ortaya çıkarılmasıyla sınırlıdır. Fakat yeşil pazarlamanın uzun vade içerisinde doğal kaynakların etkili kullanımı ve çevreyi koruma gibi firma amaçlarını ifade eden geniş bir manası vardır. Yeşil pazarlama, kişilerin ihtiyaç ve isteklerini karşılamaya çalışırken, çevre üzerindeki negatif yansımaları da en aza indirmeyi amaçlamaktadır (Prusa ve Sadilek, 2019:2).

1.2. Yeşil Pazarlamanın Evreleri

Yeşil pazarlamanın evreleri üçe ayrılmıştır. Bunlar; ekolojik pazarlama, sürdürülebilir pazarlama ve çevresel pazarlamadır.

1.2.1. Ekolojik Pazarlama

Henion ve Kinnear (1974), ekolojik pazarlamayı, çevresel sorunların yüzeye çıkmasına neden olan maddelerin belirlenmesi ve bu maddelerin neticelenmesine katkı sağlayan uygulamaların bütünüdür şeklinde ifade etmiştir.

Çevre ile ilgili yasal düzenlemelerin getirilmesi pazarlama alanı için en değerli konulardan bir tanesidir. Bu yasal düzenlemelerdeki yenilikleri pazarlamacılar, firmaların teknik ve hukuki alanlarda çalışan kişiler tarafından ilgilenebilecek bir durum olarak yansıtmışlardır. Çevresel kirliliğin kontrol altına alınabilmesi için baca filtrelerine başvurulmuştur (Pettie, 2001:130-131).

1.2.2. Sürdürülebilir Pazarlama

Sürdürülebilir pazarlama, ekonomik ile sosyal alanda birtakım değerler yaratarak, müşteri değeri sunmaya ve bu değeri fazlaştırmaya odaklanır. Geleneksel pazarlama anlayışına yakın bir şekilde, tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını belirleyerek ürünler geliştirebilir, hedef kişilere yüksek değer ve fiyat sunarak onları teşvik eder. Fakat sonuç olarak sürdürülebilir pazarlama, geleneksel pazarlamanın aksine tüm faaliyetler süresince sosyal, ekonomik ve ekolojik unsurları pazarlama süreçleriyle bir araya getirerek yürütür (Belz, 2006: 139).

1.2.3. Çevresel Pazarlama

1980' de yeşil pazarlamanın ikinci evresi olan çevresel yeşil pazarlama sahneye çıkmıştır. Kişilerin ve toplumun çevre bilinci konusunda farkındalıklarının artmasına sebep 1985 yılında ozon tabakasındaki incelmenin meydana gelmesi ve 1986'da Çernobil patlamasıyla birlikte süregelen çevresel felaketlerin fazlaca medya da yer verilmesidir. Yeşil hareket faaliyetlerine yer veren siyasi partilere Avrupa'daki seçmenler desteklerini fazlaştırmıştır. Dolayısıyla bütün bu olaylar, sürdürülebilirlikle ilgili endişelerin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve çevreciliğe uluslararası anlamda pozitif bir çerçeveden bakılmaya başlanılmıştır. Bunların yanında çevresel kalite, yeşil tüketici, eko-performans gibi unsurlar konuşulmaya başlanmıştır (Peattie, 2001:131-136).

1.3. Yeşil Pazarlama Karması

Yeşil pazarlama karması dörde ayrılmıştır. Bunlar; yeşil ürün, yeşil fiyat, yeşil dağıtım ve yeşil tutundurmadır.

1.3.1. Yeşil Ürün

İnsan ve çevre sağlığı açısından daha iyi bir unsur olarak tanımlanan yeşil ürün, minimum kirletici, düşük toksit, geri dönüştürülebilir ve kaynak tasarruflu olma özellikleriyle bilinmektedir. Yeşil ürünlere olan ilgi son yıllarda fazlasıyla artmıştır. Bunun sebebi olarak hem kirliliğin ön planla olması hem de iklim değişikliğinin küresel ve sosyal kaygılara dönüşmeye başlamasını göstermektedirler (Lou vd. 2020: 1).

1.3.2. Yeşil Fiyat

Bir bileşen olarak fiyat, yeşil pazarlama karması içinde kritik bir unsurdur. Geleneksel ürünlere oranla yeşil ürünlerin fiyatlandırılması farklılık gösterir. Firmalar fazla maliyetlere çevresel açıdan duyarlı ürünler ortaya çıkarırken katlanırlar. Dolayısıyla da ortaya çıkan maliyetleri de fiyatların üzerine yansıtır. Buna karşın firmalar, tüm maliyetleri geleneksel ürünlere yansıtmazlar (Ayyıldız ve Genç, 2010: 512).

Araştırmalar çevresel anlamda kaygılı olan tüketicilerin, çevre dostu ürünler için her zaman yüksek fiyata razı gelmediklerini göstermiştir. Bu araştırmalara karşın birtakım görüşler de çevreye dost ürünlerin yaşam eğrisi ölçüldüğünde uzun dönem içerisinde ürünün sağlayacağı faydaların üretim maliyetlerini tolere edeceğinden genel anlamda kişiler tarafından daha az maliyetli algılanabileceği doğrultusundadır (Pady, 2014: 47).

1.3.3. Yeşil Dağıtım

Yeşil dağıtım, ürünlerin firmadan müşteriye ulaştırılması süreci içerisindeki performans iyileştirilmesi ile ilgili faaliyetleri kapsar (Leonidou vd., 2013:154). Yeşil dağıtım iç ve dış olmak üzere 2 süreçten meydana gelir. Yeşil dağıtımın iç

sürecinde, çevre problemleri ve kurumun iç mekanıyla istenilen ürün arasındaki uyumu analiz etmenin yanı sıra firma içi çalışan kişilerin çalıştıkları ortamda huzurlu olabilmeleri önemlidir. Çalışanların iş yerlerinde mutlu olabilmeleri iyi bir işletme atmosferine yol açacaktır. Bu durumda müşteriye olumlu yansımaktadır. Yeşil dağıtımın dış dağıtım süreci ise çevreye olan etkisi çok aza indirilmiş ürün ve hizmetlerin sunulduğu yerlerdir. Firmalar için çevresel anlamda olan en temel zorluklardan biri ürünlerin dağıtımında kullanılan enerji tüketimi ile fosil yakıt tüketimidir (Sudhalakshmi ve Chinnadorai, 2014:110).

1.3.4. Yeşil Tutundurma

Yeşil tutundurma faaliyetleri, kişilerin çevreyi koruma konusunda duyarlı olmalarının çevreye büyük fayda sağladığına dair ikna mesajlarını kapsamaktadır. Birçok firma yeşil ürünleri tanıtmak için süreçleri içerisinde çevre argümanlarını kullanmaktadırlar. Fakat kişiler çevreci tanıtımlar konusunda endişeli olmaktadır. Aslında sınırlı bir şekilde tanıtım yapmak yerine sürdürülebilir başlıklara odaklanmak, kişilerin duydukları endişeyi yok edebilir. Firmaların yapmış oldukları sürdürülebilir ilişkiler öncelikli olarak tüketiciler olmak üzere tüm gruplarla güvene dayalı ilişkiler getirir. Bu konudaki amaç hem firmanın hem ürünün çevresel kredisini güçlendirmek için farkındalık yaratabilmektir (Sudhalakshmi ve Chinnadorai, 2014:110).

Yeşil pazarlama da geleneksel pazarlama da karşılaşıldığı gibi firmanın ürünlerini tanıtmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla yeşil olmanın temel mesajı satış promosyonu, doğrudan pazarlama, reklam ve halkla ilişkiler yoluyla tüketicilere ulaşabilmektir.

Satış promosyonu; kişileri bir ürün ya da hizmetin satın alınmasını teşvik etmek amaçlı özendirilmesidir (Rowley, 1998: 300).

Doğrudan pazarlama; firmaların potansiyel müşterileriyle ya da hali hazırda varolanlarla iletişim kurmak veya bu müşterilerden cevap alabilmek için e-posta, telefon ve internet kullanarak iletişimi elde etmeleridir (Yükselen, 2019: 281).

Reklam; kişilerin kendi istekleri doğrultusunda dikkatlerini ürünlere çekmek, onları o ürünü satın almaları konusunda ikna edebilmek, ürünün firmasına yönelik pozitif davranışta bulunmalarını sağlamak için oluşturulan pazarlama iletişim aracıdır (Koçoğlu ve Haşılıoğlu, 2008: 44-46).

Halkla ilişkiler; firmanın yeşil görünümünü yansıtabilmek için tutundurma faaliyetleri arasında en fazla kullanılanıdır. Bu faaliyet, genel olarak firma hakkında pozitif bir imaj oluşturma bir yolu olarak ele alınmaktadır (Yazdanifard, 2014:123).

1.4. Yeşil Pazarlama Stratejilerinin Tüketici Davranışı Üzerindeki Etkisi

Zhang ve diğerleri, (2011)'e göre yeşil pazarlama stratejileri, çevre koruma ve sosyal sorumluluğa yönelik uygulamaları ele almaktadır. Yeşil pazarlama, çevresel kaliteyi arttırmanın yanında müşteriye memnunda etmelidir. Ottman (2011), birçok ürünün tüketici ihtiyaçlarını yok saydığını ve ilgiyi sadece çevreci yönlerine verdiğini belirtmiştir. Yapılan çalışmalara göre yeşil stratejileri dört ana kategoriye ayırabiliriz:

1)Eko-Etiketleme: Piyasada çevre dostu ürünler, çevreye zarar vermediğini iddia eden eko-etiketler ile bilinmektedirler. Rex ve Baumann (2007), bu eko-etiketlerin tüketicileri ürünü satın almaya motive eden ve satın alma kararını etkileyen bir unsur olduğunu ifade etmiştir. Çevre dostu etiketlerin kullanımı ile tüketicilerin belirli ürünlere yönelik satın alma davranışı arasında ilişkilendirilen bir sistem vardır. Müşterilerin çevreye yönelik farkındalığını ortaya çıkarmak ve satın alma kararını daha doğrudan hâle getirmek için bu etiketlerin etkili biçimde kullanılabilir olacağına açıklık getirmiştir (Kim ve diğerleri, 2012: 7).

2)Yeşil Ambalajlama ve Markalama: American Marketing Association'a göre markalama; tüketicilerin her üreticinin malını ve hizmetini ayırt edebilmesini sağlayan isim, logo, sembol ve tasarım gibi çeşitli unsurların birbiriyle entegre olmasıdır. Ambalaj ise bir ürünü diğerinden ayıran temel etkindir. Sürdürülebilir bir ambalaj, müşteri deneyimini güçlendirebilir ve tüketicilerin markayı algılama biçimini farklı yönlerden etkileyebilir (Kumar, Ranjan & Kushwaha, 2017: 16).

Sürdürülebilir ambalaj, müşteri sadakatini, aynı değerlere sahip tüketicilerle marka arasında daha güçlü bir bağ oluşturarak fazlaştırır. Ayrıca değişik tasarlanmış bir ambalajla ortaya çıkarılan ürünler, tüketicilerin deneyimlerini arkadaşları ve aileleriyle paylaşımları konusunda teşvik etmektedir. Dolayısıyla da bu çerçeve markanın bilinirliğini ve tavsiye edilme oranını arttırır. Çevre dostu ambalaj üzerine çalışmak maliyetlerin azaltılmasına da neden olmaktadır. Düzgün bir şekilde boyutlandırılmış ambalaj, firmanın maliyetlerini düşürmesine vesile olurken çevreye zarar verilmesinin de önüne geçmektedir (Gelderman ve diğerleri, 2021: 5).

3) Çevresel Reklam: Yeşil reklam, çevre dostu bir düzeni temsil eden çeşitli reklam türleri olarak açıklanabilmektedir. Pazarlamacılar, pazarda daha geniş bir hedef kitleye ulaşmak için yeşil ürünleri ve bu ürünlerin özelliklerine anlaşılabilir düzeyde daha çok açıklık getirmektedirler. Yeşil ürün sunan firmalar, satış düzeylerini etkili bir seviyeye ulaştırabilmek için reklamlarında güvenilir ve pozitif algılanabilen çevresel faktörler kullanmaktadırlar. Dolayısıyla bu durum yeşil tüketicilerin satın alma davranışları üzerinde önemli bir etki yaratabilmektedir (Gelderman ve diğerleri, 2021: 6).

4) Premium Yeşil Fiyatlandırma: Yeşil ürünler, normal ürünlere göre daha pahalı olmaktadır. Fakat tüketiciler bu ürünleri satın almaya devam etmektedirler. Buda

pahalı ürünlerin arkasında onların değerli ve kaliteli yapısının olduğunu göstermektedir. Zhang ve Kim (2013)’e göre, tüketici bir ürünü satın alıyor, aldıktan sonra üründen memnuniyet duyuyorsa, ihtiyacını karşılamak için pahalı fiyat ödemeye razı olabilir. Fiyatın pahalılığı çevreye değer veren gerçek yeşil tüketiciler için çok fazla önem taşıyan bir unsur değildir.

Yeşil pazarlama stratejisinin uygulanabilmesi için, firmaların kendi pazar segmentlerindeki konumlarını belirlemek ve ihtiyaç duyulan stratejiyi uygulamak üzere yeşil pazarlama strateji matrisini hayata geçirmeleri önemlidir. Chen ve Lin (2011)’e göre yeşil işletmeler, kendilerini rakipleriyle karşılaştırma yaparak ona göre şekillenmelidirler. Firmalar sektör içerisindeki yeşil uygulamaların seviyesini dikkate alarak, kendi firmalarını rakip firmalarla karşılaştırarak konumlandırma yapmalıdır.

1.5 Yeşil Pazarlama ve Geleneksel Pazarlamanın Karşılaştırılması

Geleneksel pazarlama ile yeşil pazarlamayı karşılaştırdığımızda, geleneksel pazarlama “modası bitmiş” bir anlayışı yansıtırken, yeşil pazarlama ise “revaçta” olarak algılanmaktadır. Yüksek üretim ve tüketim alanında tüketici pazarlamasını açıklayan yargılar ve yöntemler, çevresel farkındalığı artan tüketicilerin ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamamıştır. Dolayısıyla yeni stratejiler ile yenilikçi ürün ve hizmet sunumlarına gereksinim vardır.

Geleneksel pazarlama, tüketici ihtiyaçlarını hedefleyen, pahalı olmayan fiyatlarla kâr sağlayabilen ürünler geliştirmeyi benimsemektedir. Buna karşılık olarak yeşil pazarlama, çok daha karmaşıktır. Ottman (1993)’a göre yeşil pazarlama iki temel amaca hizmet eder:

Tüketicilerin kalite, performans ve uygun fiyat beklentilerini karşılayan, bununla beraber çevre üzerindeki etkisi az düzeyde olan “çevreyle uyumlu” ürünler sunabilmek.

Hem ürün özelliklerinde hem de üreticinin izlediği faaliyetlerde “çevresel duyarlılığı” barındıran, çevresel başarıyı destekleyen yüksek kaliteli bir imaj ortaya koyabilmek.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

2.1. Sürdürülebilirlik Kavramı

Sürdürülebilirlik, “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını giderme yeteneğini riske atmadan şu anın ihtiyaçlarını karşılayan bir gelişme” olarak yaygın bir şekilde bu tanımlamayla açıklanmaktadır. Bu tanımlama, Brundtland Raporu (1987) tarafından açıklanmış ve sürdürülebilirlik kavramının özü olmuştur. Dolayısıyla, sürdürülebilirlik gelişim günümüz ve gelecek için önemli bir unsur olmuştur (Robert vd., 2005: 54).

Sürdürülebilirlik sadece ortak amaçlara hizmet etmez, neyin geliştirilmesi ve neyin ne kadar zamanla kimin faydası için gerektiği gibi çok sayıda beklentinin oluşmasını sağlar (Acero ve Savaget,2014: 78).

2.2. Sürdürülebilirlik Kavramının Ortaya Çıkışı

Sürdürülebilirlik kavramı, sosyal bilimler ışığında sürdürülebilir büyüme, istikrarı koruma ve makro ekonomi gibi açıklamalar neticesinde çokça kullanılmaktadır. En çok ekonomik alanda duyulan bu kavramın özünde sürdürülebilir kalkınma vardır. 1987’ de sürdürülebilir kalkınma ilk olarak Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan “our common future” yani ortak geleceğimiz isimli raporda geçmiştir. Raporda olduğu andan itibaren herkes tarafından yaygınlaşmaya devam etmiştir (Sarıkaya ve Kara, 2007: 222).

Sürdürülebilirlikte ekonomik büyüme ihtiyacı tanımlanırken aynı zamanda bu büyümenin meydana gelmesinde ekolojik önlemler ve sosyal hassasiyet ile dengede kalmaya çaba gösteren bir gelişim olmaktadır. Teorik olarak sürdürülebilirlik, firmanın karlılığını içine almakla beraber firmanın çevresel koruma, sosyal adalet, eşitlik ve ekonomik kalkınma gibi sürdürülebilirlikle ilgili sosyal amaçlarında yerine getirilmesi şartını belirtir (Wilson, 2003:2).

2.3. Ekonomik Açıdan Sürdürülebilirlik

Ekonomik açıdan sürdürülebilirlik, işletmelerin üretim aşamalarında ortaya çıkan çevreye karşı sorumluluklarını, sürdürülebilir kalkınma ile ve hatta genelde bu kavram eş değer olarak anlaşılmaktadır. Dünya kaynakları bitirilmez olmadığından, ekonomik faaliyetler gerçekleştirirken kaynak kullanımında özenli olmak ve gelecek nesillerin sadece ihtiyaç duyacakları kadar kaynak ihtiyaçlarının yerine getirilmesi gerekmektedir (Yavuz, 2010: 7).

Doğa, ekonomik unsurlar için bir nevi sermayedir; fakat insanlar doğanın ekonomik unsurlar için değerini maalesef ki doğanın yok olmasıyla idrak etmeye başlamıştır. Üretim yapan firmalar, üretim faaliyetlerinin sürdürülebilirliğini incelemeleri gerekir. Bu inceleme esnasında kullanılan yaşam çevrim analizi yönetimiyle hammadde tedarikinden başlayarak ürünlerin üretilmesi, kullanılıp ıskartaya çıkarılmasına kadar olan süreçler izlenmelidir (Yavuz, 2010: 15).

2.4. Çevresel Açıdan Sürdürülebilirlik

Çevreyi en doğal haliyle bırakabilecek davranışlarda bulunmak ve ekolojiyi geri kazanmak için faaliyetler gerçekleştirilmelidir. Tabiata karşı sergilenen negatif bir müdahalenin insanlığa geri dönüşümü de negatif olmaktadır. Bu noktada eski hale geri dönebilmek zaman geçtikçe zorlaşmaktadır (Ay, 2013: 9).

1990’lı senelerde Mathis Wackernage ve William E. Rees tarafından ekolojik ayak izi konusu konuşulmaya başlanmıştır. Ekolojik ayak izi, mevcut teknoloji ve

kaynak yönetimiyle bir kişinin yada grubun tükettiği kaynakları üretmek” olarak açıklanmaktadır. Doğal kaynakların var olabilmesi için dünyadaki üretken mekanların niceliği ise “biyolojik kapasite” olarak isimlendirilmektedir (WWF, 2012: 7).

2.5. Sosyal Açıdan Sürdürülebilirlik

Firmaların ortaya çıkması ile tarihin ilk zamanlarından beri kişisel düzeyde yapılan hayırseverlik faaliyetleri kurumsal bir kimlik daha kazanarak 1990’lı yıllardan sonra yerini kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine vermiştir. Genel anlamda bu faaliyetlere yol haritası olanlar ise müşteriler ve sivil toplum örgütleri olmuştur (Lembet, 2012: 2).

Ekonomik sistemin sürdürülebilirliği, çevrenin sürekliliği, firmaların sürdürülebilirliği, karlar bazında sürekli olabilmek gibi unsurlar gündem içerisindeki mühim problemler olarak izlenim vermeye başlamıştır (Lembet, 2012: 6).

Kişilerin kurumlara ve firma çalışanlarına olan güvenlerinin sarsıldığı bu dönemde iş ahlakı ve kurumsal yönetim gibi başlıklara duyulan ilgi artmış ve kurumsal sosyal sorumluluk ön plana doğru çıkmıştır (Balı ve Cinel, 2011: 45).

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramının özünü oluşturan A.B. Carroll’ın piramidi Şekil 1’ de verilmiştir.

Şekil 1 : Kurumsal sosyal sorumluluk piramidi

Yukarıdaki piramide göre kurumsal sosyal sorumluluğun 4 kademesi bulunmaktadır. Sosyal sorumluluğun temel kademesinde ekonomik sorumluluklar yer almaktadır. Ekonomik sorumluluk alan firmalar, ekonomiye katkıda bulunarak sorumluluklarından kaçmazlar. Bu önemli sorumluluğun altında olan firmalar karlı olmalıdır.

İkinci basamakta firmanın bulunduğu çevrede hayatın devam edebilmesi ve sürdürülebilir kılınabilmesi için hukuki sorumluluklarını yerine getirmesi gerekliliğini göstermektedir. Firmalar ekonomiye katkıda bulunmanın yanında yasaların gerektirdiği sosyal sorumluluklarını da bilincinde olup, uymalıdır.

Etik sorumluluklar verilen firmalara sadece ekonomik ve yasal sorumluluklarını bilincinde olmalarıyla yetinmeyerek sosyal sorumluluklarını da bir etik davranış olarak uygularlar. Etik kurallara da tıpkı yasalara verdikleri önem gibi değer verirler ve uyarlar.

Şeklin en üstünde yer alan hayırseverlik sorumluluğu taşıyan firmalar gönüllü olarak sosyal sorumluluk içinde var olurlar. Ekonomik, yasal ve etik sorumluluklarına ek olarak kaynaklarını gönüllü projelere yatırmayı çok görmez ve esirgemezler. Bu firmalar iyi bir kurumsal vatandaşdır. Aynı zamanda toplumun yaşam kalitesini üst seviyelere çıkarmak için çaba göstermektedirler (Balı ve Cinel 2011: 50).

2.6. Tedarik Zinciri Yönetiminde Sürdürülebilirlik Araştırmaları

Uluslararası şirketlerin ve küresel arenadaki diğer aktörlerin karşılaştığı çevresel ve sosyal sorunlardaki artış nedeniyle sürdürülebilirliğe olan ilgi günden güne artmaktadır. En çokta tedarik zincirlerinin yerel sınırların ötesine odaklanması ve dış kaynak kullanımı gibi küresel stratejileriyle ilgilenmeleri, farklı paydaşlarla alakalı yeni zorlukları da beraberinde getirmiştir. Bu durum, tedarik zincirlerini daha sosyal açıdan sorumlu bir zemine doğru yönelmeye zorlamış ve sürdürülebilirliğin doğası gereği tedarik zincirleriyle yakından ilişkili olan bir paradigma olduğu anlaşılmıştır (Linton, Klassen ve Jayaraman, 2007: 1079).

Tedarik zinciri, müşteri tarafından sipariş edilen ürünü ona ulaştırmak için birlikte çalışan organizasyonlardan meydana gelmektedir (Chopra ve Meindl, 2007: 40). Bu organizasyonların çeşitli, birbirinden değişik ve bazen karışık hedefleri bulunmaktadır. Rekabet gücünü sağlamak için ekonomik performans değerli olarak görülmektedir. Fakat çevresel ve sosyal boyut artık güçlü marka bilinirliği elde etmek, satış performansını güçlü kılmak ve bu sebeple ekonomik sürdürülebilirliği sağlamak için hayati bir koşul olarak açıklanmaktadır. Bu farkındalıklara rağmen, sürdürülebilirliğin ekonomik boyutu dikkate alındığında çevresel ve sosyal kaygıların arka planda tutulduğu nettir (Seuring ve Müller, 2008: 1078). Özellikle çevresel tedarik zinciri yönetimi, sosyal tedarik zinciri yönetimine kıyasla giderek daha fazla gündeme gelmiştir. Bunun sebebi sosyal boyutların daha az somut ve ölçülebilir olmasıdır. Firmalar tarafından sosyal hedeflerin daha az riskli bulunması da sebepler arasındadır. (Ashby, Leat ve Hudson-Smith, 2012:450).

Tedarik zincirlerinde stratejik iş birliği içerisinde olmak, özellikle sürdürülebilirliğe öncelik verildiğinde rekabetçilik için büyük değer arz etmektedir (Gold, Seuring ve Beske, 2010: 236). Şirket düzeyindeki rekabetin yerini tedarik zinciri düzeyindeki rekabet almaktadır. Bu durum, tedarik zincirlerinin ürün, hizmet,

finans ve bilgi akışlarını dikkate alarak daha bütünleşik ve iş birliğine dayalı bir çerçeve benimsemelerini zorunlu kılmaktadır. Bu yeni paradigma, performans ölçütlerinin finansal ve operasyonel tedirginliklerin ötesine geçerek sosyal ve çevresel konuları da kapsamıyla değer bulmuştur. Bu dönüşümle beraber şirketler arası kaynaklar ve yetenekler, sürdürülebilir rekabet avantajının temel ölçütleri olmaktadır (Gold, Seuring ve Beske, 2010:237). Ayrıca, tedarik zincirlerinde sürdürülebilirlik sadece ürünlerle çevrili olmamalı bunun yanında üretilen yan ürünleri de içine almaktadır (Linton, Klassen ve Jayaraman, 2007: 1080). Bu neticede sürdürülebilir tedarik zinciri yönetimi şu şekilde açıklanabilmektedir;

“Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik, çevresel ve sosyal olmak üzere üç boyutundan türetilen hedefleri ön planda tutularak, tedarik zinciri boyunca şirketler arasındaki iş birliğine ek olarak madde, bilgi ve sermaye akışlarının yönetimidir” (Seuring ve Müller, 2008:1700).

Sürdürülebilir bir tedarik zincirine geçişin temel itici gücü, odak şirketler üzerindeki çevresel ve sosyal baskıların tedarikçilere yönlendirilmesidir. Bu durum, geniş tedarik zincirine ilişkin çevresel ve sosyal sorunların daha yakından incelenmesini sağlamaktadır. Seuring ve Müller (2008), bu incelemeler açısından farklı ancak birbiriyle entegre olan stratejiye ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Bunlar;

1. Tedarikçilerin risk ve performanslarının yönetimi,
2. Sürdürülebilir ürünler için tedarik zinciri yönetimidir.

3. YEŞİL PAZARLAMA VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK İLİŞKİSİ

Yeşil pazarlama, sürdürülebilirliğin pazarlama kısmıdır. Sürdürülebilirlik ise işletmeler düzeyinde bir şemsiye görevi görür. Örneğin; enerji kullanımı, tedarik zinciri, insan hakları, çalışma koşulları, yönetim vb. çok fazla konuları içine alır. Sürdürülebilirlik vizyonunun özellikle pazarlama fonksiyonuna yansıyan tarafı yeşil pazarlamadır (Frenk ve Ben, 2012: 54).

- Sürdürülebilirlik “nasıl bir çerçevede bir firma olmak istiyoruz? Topluma ve çevreye nasıl bir etki yansıtmak istiyoruz?” sorularına cevap aramaktadır.
- Yeşil pazarlama ise “yansıtılan bu sürdürülebilirliği ürünlerimize, markamıza ve kişilerle oluşturduğumuz ilişkiye nasıl yansıtırız?” sorusuna cevap aramaktadır.

Frank-Martin Belz ve Ken Peattie (2012), klasik pazarlamanın ötesine geçip sosyal, etik ve çevresel unsurlarının pazarlama stratejisine entegre edilmesi gerektiğini açıklarlar. Bu işlem sağlanmaz ise pazarlamanın iklim değişikliği, kaynak kıtlığı gibi krizleri büyüten bir güç olmaya devam edeceğini açıklamaktadırlar.

- Yeşil pazarlama (çevresel boyut)
- Sosyal pazarlama / sosyal sorumluluk (sosyal boyut)
- Kâr odaklılık (ekonomik boyut)

Bu boyutların bir araya gelebildiği üçlü bilanço mantığını pazarlamanın merkezine koyulup daha büyük bir çerçeveden bakılmaktadır. Bu sebepten, yeşil pazarlama daha çok çevresel sürdürülebilirlik boyutuyla ilgilenmektedir. Sürdürülebilir pazarlama ise çevresel, sosyal, ekonomik boyutları ile yola çıkmaktadır. Sadece kavramsal olarak bakıldığında yeşil pazarlama, sürdürülebilirlik odaklı pazarlamanın tam içinde var olmaktadır (Frank ve Ben, 2012: 58).

Elkington (1997); yeşil pazarlama ile sürdürülebilirliğin ilişkisini triple bottom line yaklaşımı (people–planet–profit) ile açıklamıştır;

- Profit (kâr): yeşil pazarlama, uzun vadeli karlılık planı yaparak sürdürülebilir unsurlar ortaya çıkarır. Bunlar enerji tasarruflu ürünler, daha düşük kaynak maliyeti yaratmak, itibar artışını gerçekleştirmek gibi konulardır.
- Planet (gezegen): Çevre dostu üretim, ambalaj, lojistik ve kullanım süreçleri ile ekolojik ayak izini azaltmaktadır.
- People (insan): Kişileri bilinçlendiren, adil ticaret, etik tedarik, işçi hakları gibi sosyal boyutları da içerisine alan markalar, yeşil pazarlama ile sosyal sürdürülebilirliği de ele alabilmektedir.

4. SONUÇ

Firmaların yüz yüze kaldıkları çevresel, sosyal ve ekonomik baskılar, pazarlama stratejilerinin yeniden düzenlenmesine sebep olmuştur. Tüketicilerin çevre bilincinin artmasıyla birlikte geleneksel pazarlama anlayışı tüketici beklentilerini karşılamada yetersiz kalmıştır. Bunun neticesinde yeşil pazarlama, işletmelerin sürdürülebilirlik odaklı dönüşümünde stratejik bir araç olarak değer elde etmiştir. Yeşil pazarlama, sadece çevre dostu ürünlerin tanıtılmasında yer almayıp bunun yanında üretimden tüketime kadar tüm süreçlerde sürdürülebilirlik ilkelerinin özümsemesi gerekliliğini savunmaktadır.

Yeşil pazarlamanın kökü, sürdürülebilirliğin Üçlü Kar Hanesi (Triple Bottom Line - TBL) yaklaşımıyla doğrudan ilişkili olmaktadır. TBL'nin üç boyutu olan çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik, işletmelerin hem tüketici beklentilerini karşılamasında hem de çevresel etkilerini azaltmasında yol gösterici bir şekil sunmaktadır. Bu anlamda yeşil pazarlama stratejileri; çevreye duyarlı ürün geliştirme, eko-etiketleme, sürdürülebilir ambalajlama, çevresel reklamlar ve premium yeşil fiyatlandırma gibi uygulamalar aracılığıyla işletmelere sürdürülebilir rekabet avantajı getirmektedir (Ottman, 1993:88).

Yeşil pazarlama, tüketicilerin artan çevresel farkındalığını davranışsal düzeye taşıyan önem arz eden bir mekanizmadır. Literatürde pek çok çalışma, çevre dostu ürünlerin doğru iletişimle sunulduğunda satın alma niyetini pozitif anlamda etkilediğini ve marka sadakatini yükselttiğini açıklamaktadır (Kim et al., 2012: 2978). Bu netice, sürdürülebilirlik amaçlarını gerçekleştirmenin sadece firmaların içsel çevreci uygulamalarıyla değil, bunların doğru bir pazarlama yaklaşımıyla birlikte sunulmasıyla anlamlı olacaktır.

Sonuç olarak, yeşil pazarlama ve sürdürülebilirlik kavramları birbiriyle entegre olan iki stratejik unsurdur. Sürdürülebilirlik, işletmelere çevresel ve sosyal sorumluluk perspektifi kazandırırken; yeşil pazarlama bu sorumluluğun pazara doğru şekilde aktarılmasını sağlayarak işletmelerin hem rekabet gücünü artırmasına hem de toplumsal çevre bilincinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın işletmeler düzeyinde başarılabilmesi, pazarlama faaliyetlerine sürdürülebilirlik ilkelerinin entegre edilmesiyle mümkün hâle gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Polonsky, M. J. (1994). An introduction to green marketing. *Electronic Green Journal*, (2).
- Herbig, P.A. and Butler, D.D. (1994). The greening of international marketing. *Journal of Teaching in International Business*, (1-2).
- Peattie, K. (2001). Towards sustainability: The third age of green marketing. *The Marketing Review*, (2).
- Prusa, P. And Sadilek, T. (2019). Green consumer behavior: The case of czech consumers of Generation Y. *Social Marketing Quarterly*, (4).
- Belz, F.M. (2006). Marketing in the 21st Century. *Business Strategy and The Environment*, 15, 139-144.
- Lou, B., Sun, Y., Shen, J. and Xia, L. (2020). How does green advertising skepticism on social media affect consumer intention to purchase green products? *Journal of Consumer Behaviour*, (2).
- Ayyıldız, H. Ve Genç, K. Y. (2010), Çevreye duyarlı pazarlama: Üniversite öğrencilerinin çevreye duyarlı pazarlama uygulamaları ile ilgili tutum ve davranışları üzerine bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 512.
- Pady, S. C. (2014). A study of green marketing practices in selected automobile companies and its effect on the consumers in Pune and Aurangabad. www.dypatil.edu (07.12.2025).
- Leonidou, L.C. Katsikeas, C.S. and Morgan, N.A. (2013). Greening the marketing mix- does it payoff. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 154.
- Sudhalakshmi, K. and Chinnadorai, K. M. (2014). Green marketing mix- a social responsibility of manufacturing companie, 110.
- Rowley, J. (1998). Promotion and marketing communications in the information marketplace. *Library Review*, 300.
- Yükselen, C. (2019). Pazarlama. 15. Baskı, Ankara: Detay Yayıncılık, 281.
- Koçoğlu, D. Ve Haşılıoğlu. S. B. (2008). Reklam harcamalarının işletmelerin etkinlik seviyeleri üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 123.
- Robert, K. W., Parris, T. M., & Leiserowitz, A.A. (2005). What is sustainable development? Goals, indicators, values, and practice. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* (54).
- Acero, L. & Savaget, P., (2014). Plural understandings of saciotechnical progress within the OECD. 12th Globelics International Conference Addis Ababa, Ethiopia.

- Wilson, M. (2003). Corporate Sustainability: What is it and where does it come from?, Ivery Business Journal, (2).
- Yuvuz, A., (2010). Sürdürülebilirlik kavramı ve işletmeler açısından sürdürülebilir işletme stratejileri: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (7-15).
- Lembet, Z., (2012). Markalar ve kurumsal sosyal sorumluluk. Hacettepe Üniversitesi, Sosyolojik Araştırmalar. E-Dergisi (2-6).
- Ay, M., (2013). Sürdürülebilirlik kavramı ve su. 4. Ulusal Çevre ve Ekoloji Kongresi. Yozgat Bozok Üniversitesi, (9).
- WWF., (2012). Türkiye'nin ekolojik ayak izi raporu. http://www.footprintnetwork.org/images/article_uploads/Türkey_Ecological_Footprint_Report_Turkish.pdf
- Balı, S. Ve Cinel, M., O., (2011). Bir rekabet aracı olarak kurumsal sosyal sorumluluk. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, (45-50).
- Frank, B. ve Ken, P., (2012). Sustainability Marketing: A Global Perspective, Second Edition, (54-58).
- Elkington, J., (1997). Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business. Capstone / New Society Publishers (88).
- Zhang, X., & Fares, K. (2011). Customers' attitude towards certified food service: The influence of green attributes, green skepticism and the comparison of LOHAS, (102).
- Ottman, J. A. (2011). The new rules of green marketing: Strategies, tools, and inspirationfor sustainable branding. Berrett-Koehler Publishers (30).
- Kim, H., Lee, E. J., & Hur, W. M. (2012). The normative social influence on eco-friendlyconsumer behavior: The moderating effect of environmental marketing claims. Clothing and Textiles Research Journal, 30(1), (7).
- Kumar'Ranjan, R., & Kushwaha, R. (2017). Impact of green marketing strategies on consumer purchase behaviour. Review of Management, 7(3/4), (16).
- Gelderman, C. J., Schijns, J., Lambrechts, W., & Vijgen, S. (2021). Green marketing as an environmental practice: The impact on green satisfaction and green loyalty in a business-to-business context. Business strategy and the environment, (5-6).
- Linton, J. D., Klassen, R., and Jayaraman, V. (2007). Sustainable supply chains: an introduction. Journal of Operations Management, (1079-1080).
- Chopra, S. and Meindl, P. (2007). Supply Chain Performance: Achieving Strategic Fit and Scope. Supply Chain Management: Strategy, Planning and Operations, (40).

- Seuring, S. and Müller, M., (2008). From a Literature Review to a Conceptual Framework for Sustainable Supply Chain Management. *Journal of Cleaner Production*, (1708).
- Ashby, A., Leat, M., and Hudson-Smith, M. (2012). Making connections: a review of supply chain management and sustainability literature. *Supply Chain Management: An International Journal*, (450).
- Gold, S., Seuring, S., and Beske, P. (2010). Sustainable supply chain management and inter-organizational resources: a literature review. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, (236-237).
- Ottman, J. (1993). *Green marketing: Challenges and opportunities*. NTC Business Books (88).
- Kim, Y., Lee, E., & Park, S. (2012). The role of eco-labels in consumer purchasing decisions. *Sustainability*, (2978).

BÖLÜM 84

Yıldızlı Ürünler, Gizli Emekler: E-Ticaretin Politik Bedeni

Yelda Altunal Gürgen¹

¹ Öğretim Görevlisi, Haliç Üniversitesi, Orcid: 0000-0002-0925-2664

E-ticaretin son yıllardaki yükselişi, çoğunlukla teknolojik yeniliklerin ve tüketici alışkanlıklarındaki dönüşümlerin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Ancak dijital platform ekonomisinin hızla genişlemesi, salt teknolojik bir ilerleme ya da piyasa içi bir yeniden düzenleme değil; üretim, dolaşım ve tüketim ilişkilerinin politik ekonomi ekseninde yeniden yapılandırılması anlamına gelmektedir. Bu çalışma, e-ticaretin gelişimini, sınıfsal ilişkilerin dijital biçimlerde yeniden üretildiği bir süreç olarak ele almaktadır.

Marx'ın politik ekonomi eleştirisi, sermaye birikiminin sadece üretim araçlarına sahip olmakla kalmayıp; emek süreci, değer üretimi ve dolaşımın nasıl örgütlendiğini de içermektedir. Bugün Amazon, Trendyol, Yemeksepeti ve Getir gibi dijital platformlar, bu ilişkileri yalnızca yansıtan değil, bizzat biçimlendiren yapılar hâline gelmiştir. Mikro-işçilik, algoritmalarla yönetilen işler, kullanıcı emeği ve esnek çalışma gibi uygulamalar; Marx'ın artı-değer, yabancılaşma ve meta fetişizmi kavramlarıyla birlikte ele alındığında, dijital kapitalizmin bugünkü işleyişini anlamamıza yardımcı olur.

Bu çalışma ile e-ticaret platformlarının görünürde sunduğu esneklik, erişim ve fırsat eşitliği söylemlerinin, gerçekte nasıl derinleşen eşitsizlikleri maskeleyip de tartışılacaktır. Zira platform kapitalizmi koşulları altında metalaşmış emek görünmezleşmekte, algoritmik ölçütlerle parçalanmakta ve sürekli izlenmekte; emekçinin üretim süreciyle, ürünüyle ve kendi insani varoluşuyla kurduğu ilişki, mikro görevler, zaman baskısı ve müşteri puanları altında yabancılaşmanın dijital biçimlerine dönüşmektedir. Bununla birlikte, devletin bu dönüşümdeki rolü de yalnızca düzenleyici bir konumdan ibaret değildir. Devlet, aktif bir biçimde altyapı sağlayıcısı, veri paylaşım ortağı ve teşvik mekanizması uygulayıcısı olarak sahnedir.

Çalışma boyunca dijital kapitalizmin görünen yüzü olan e-ticaretin ardındaki ideolojik, ekonomik ve sınıfsal yapılar görünür kılınmaya ve Marx'ın kuramsal araçlarının bu bağlamdaki açıklayıcılığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

E-Ticarete Getiren Tarihsel Süreç

1970'lerin sonlarında kâr oranlarında yaşanan düşüş, sermayeyi yeni bir birikim stratejisi arayışına yöneltmiş; bu bağlamda neoliberal yeniden yapılanma süreciyle birlikte üretim ve dolaşım ilişkileri küresel ölçekte yeniden örgütlenmiştir. Bu dönemde sermaye birikimi, Fordist üretim rejiminin görece kapalı ve ulusal sınırlar içinde işleyen yapısından uzaklaşarak, esnek üretim, küresel değer zincirleri ve finansallaşma ekseninde yeni biçimler kazanmıştır. Neoliberal politikalar olarak adlandırılan deregülasyon, özelleştirmeler, emeğin güvencesizleştirilmesi, kamu harcamalarının kısıtlanması ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi uygulamalar aracılığıyla devletler, uluslararası kuruluşların yönlendirici rolü altında dünya sermayesinin ihtiyaçlarına uygun biçimde yeniden yapılandırılmıştır. Bu

süreçte devlet, doğrudan üretici bir aktör olmaktan ziyade, sermaye birikimini kolaylaştıran düzenleyici ve disipline edici bir aygıt dönüşmüştür.

Neoliberal politikaların kuramsal ve kurumsal çerçevesi, IMF (Uluslararası Para Fonu), WB (Dünya Bankası) ve WTO (Dünya Ticaret Örgütü) gibi uluslararası kuruluşlar tarafından şekillendirilmiş; bu politikaların temel referans noktası Washington Uzlaşısı (Washington Consensus) olmuştur. Söz konusu kuruluşlar, ülkelerin ekonomik istikrarını sağlama ve kalkınmayı teşvik etme iddiasıyla sundukları kredi ve mali destekleri, dünya pazarına entegrasyonu zorunlu kılan yapısal uyum programlarına bağlamışlardır. Böylece ulusal ekonomiler, küresel rekabet koşullarına açılmış; emek piyasaları esnekleştirilmiş, kamusal varlıklar sermayeye devredilmiş ve uluslararası sermaye için elverişli bir yatırım ortamı yaratılmıştır. Bu yönüyle neoliberal küreselleşme, yalnızca ekonomik bir dönüşüm değil, aynı zamanda sınıfsal güç ilişkilerinin küresel ölçekte yeniden düzenlenmesi anlamına gelmektedir.

E-ticaret, bu tarihsel sürecin en ileri ve yoğunlaşmış ifadelerinden biri olarak, neoliberal küreselleşmenin tüketim ve dolaşım mantığını dijital düzlemde en uç noktaya taşımaktadır. Dijital teknolojiler ve küresel lojistik ağları aracılığıyla zaman ve mekânın sıkışması, anlık erişimi ve kesintisiz bir tüketim döngüsünü mümkün kılmaktadır. Üretim ile tüketim arasındaki fiziksel mesafeler büyük ölçüde aşınmış; küresel değer zincirleri, dijital platformlar üzerinden eşzamanlı olarak koordine edilebilir hale gelmiştir. Günümüzde bir ürünün tasarımının ABD’de yapılması, üretiminin Çin’de gerçekleştirilmesi, yazılımının Hindistan’da geliştirilmesi, lojistiğinin Hollanda üzerinden örgütlenmesi ve pazarlamasının Türkiye’de yürütülmesi olağan bir pratik haline gelmiştir. Bu durum, sermayenin sürekli genişleme eğiliminin ilgili tarihsel momentte aldığı yeni bir biçimi temsil etmekte ve sermayenin uluslararası hareketi önündeki mekânsal, hukuksal ve zamansal engellerin büyük ölçüde aşılmış olduğunu göstermektedir.

O halde e-ticaretin üzerindeki teknolojik örtüyü kaldıran bir tanımla şu şekilde verebiliriz: *E-ticaret, mal ve hizmetlerin dijital platformlar aracılığıyla alınıp satıldığı, mekan ve zamanın sıkıştığı, anında erişim ve sürekli tüketim döngüsünü mümkün kılan ekonomik faaliyetler bütünüdür.* Bu bağlamda e-ticaret, sermayenin dijitalleşmiş ve platformlaşmış birikim rejiminin bir aracı görevini görmektedir.

Dijitalleşen Kapitalizm: E-Ticaretin Politik Ekonomisi

Dijitalleşme en temelde, analog teknolojilerin yerini sayısal teknolojilerin alması demektir. Bilgisayarlar, internet, mobil cihazlar, bulut sistemleri ile bilgi, süreçler ve iletişim; üretimden dağıtım, tüketimden yönetime kadar dijital teknolojilerle örgütlenmektedir. Fabrikalarda otomasyon ve robotik, tedarik zincirlerinde yazılımların kullanımı ve dijital ödeme sistemleri gibi görünümleriyle dijitalleşme, sermayenin dolaşım süresini kısaltarak daha hızlı değerlendirilmesine sebep olmuştur. Marx’ın sermaye döngüsü modeli (P–M–M’–P’), yani paranın metaya, sonra yeniden

daha fazla paraya dönüşmesi süreci(Marx, 2015:159)ise, dijitalleşme ile neredeyse anlık hale gelmiştir.

Dijitalleşme, sermayenin uluslararasılaşması evresinde, zamanı hızlandıran, mekânı aşan ve veri üzerinden bir “ilk birikim” süreci yaratan bir dinamiktir. İlk birikim Marx’ta fiziksel kaynakların zorla sermayeye dönüştürülmesiyle ilgiliyken, veri üzerinden yaşanan ilkel birikim kullanıcıların çevrimiçi davranışlarının doğal bir kaynak gibi toplanması(kimi zaman bilgisi dahilinde kimi zaman değil) ve hukuksal boşluklardan da yararlanarak veri mülkiyetinin platformlarda merkezileşmesi olgusudur.

Christian Fuchs(2014), *"Digital Labour and Karl Marx"* adlı kitabında, dijital platformları medya veya teknoloji şirketleri olmalarının yanında dijital artı-değer üretim alanları olarak tanımlar(Fuchs, 2014: 112). Fuchs’a göre kullanıcıların etkileşimlerinden elde edilen veriler, emek süreçlerinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir ve bu veriler, reklam ya da algoritmik yönlendirme yoluyla yeniden sermayeye dönüştürülür. Bu durum, Marx’ın "artı-değerin(Marx, 2015:155) üretimi" kavramının dijital bağlamda güncellenmesine olanak tanır. Dijital platformlar, klasik üretim alanlarından farklı olarak, veri emekçiliği ve kullanıcı etkileşimleri üzerinden de sermaye biriktirir. Bir sonraki başlıkta, kullanıcı emeği konusu derinlemesine ele alınacaktır.

Nick Srnicek(2016) ise bu süreci aynı isimli kitabında *“platform kapitalizmi”* olarak adlandırır. Srnicek’e göre platformlar, piyasanın kendisini yapılandıran ve yöneten yeni dijital aktörlerdir(Srnicek, 2016:43-44). Bu platformlar hem üretici hem de tüketici üzerinde tahakküm kurarak, geleneksel piyasa mekanizmalarını aşan bir dijital komuta ekonomisi yaratırlar. Örneğin Amazon, yalnızca bir pazaryeri değil, aynı zamanda satıcıların görünürlüğünü belirleyen algoritmalarla arzı; kullanıcı verileri ve kişiselleştirilmiş reklamlarla da talebi doğrudan yönlendirir. Bu yönlendirme, klasik liberal piyasa teorilerinde varsayılan *“özerk birey”* ve *“serbest rekabet”* ilkelerinin fiilen askıya alınmasına neden olur.

Platformların bu merkezi konumu, dijitalleşmenin sermaye birikimi süreçleriyle nasıl iç içe geçtiğini ortaya koyar. Marx’ın analizinde dolaşım süreci, üretim süreciyle aynı ölçüde önemlidir; çünkü sermayenin büyümesi, metaların yalnızca üretilmesiyle değil, aynı zamanda dolaşıma sokularak realize edilmesiyle mümkündür. Marx bunu *“salto mortale” (ölüm parendesi)* olarak tarif etmiştir(Marx, 2015: 113). Bugünün platform ekonomisinde ise bu iki alan(üretim ve dolaşım) birbirinden ayrılmak yerine, dijital teknolojiler aracılığıyla iç içe geçmiştir. Meta sadece bir “ürün” olarak değil, aynı zamanda veri, dikkat, etkileşim ve algoritmik görünürlük gibi yeni formlarda da dolaşıma girmektedir.

Dijital platform kapitalizminin en belirgin özelliklerinden biri, emek süreçlerini küçük, izole ve standartlaştırılmış parçalara bölerek yeniden yapılandırmasıdır. Bu yeniden yapılandırma, *“mikro-işçilik” (microtasking)* ya da parçalanmış emek

biçiminde tanımlanan çalışma ilişkilerini doğurur(Tubaro, P., vd., 2020: 67). Mikro-işçilik, işin tamamını görmeyen, yalnızca çok küçük bir kısmını yerine getiren ve genellikle işin bağlamına, sonucuna ya da üretim zincirine dair hiçbir bilgiye sahip olmayan emek biçimidir. Türkiye bağlamında Trendyol Go, Yemeksepeti ya da Getir gibi platformlar da bu yapının farklı düzeyde yerleşmiş versiyonlarını üretmektedir.

Bu tür platformlarda çalışan kuryeler ya da dağıtım personelleri, bir bütün olarak iş sürecini bilmezlerken; yalnızca işin siparişin alımı, taşınması ve teslimi gibi önceden belirlenmiş küçük görev parçalarına dahil olurlar. Her görev, belirli bir algoritmik zaman aralığına sıkıştırılır ve puana dayalı teşvik sistemleriyle rekabetçi bir yapı içinde sunulur. Bu nedenle mikro-işçilik, işin fiziksel olarak bölünmesiyle birlikte emekçinin öznel deneyimlerinin, karar alma süreçlerinden dışlanmasını ve işin bütünselliğinden koparılmasını da içerir.

Mikro-işçilik biçimleri, emek süreçlerini teknik olarak parçalarken; buna ek Marx'ın tanımladığı biçimiyle, emekçinin üretimden, ürününden, kendi insani özünden ve diğer insanlardan yabancılaşmasını da derinleştiren bir yapıya sahiptir. Marx'a göre emekçinin yabancılaşmasının dört temel boyutu vardır: üretim sürecinden, üretim aracından, ürünün kendisinden ve nihayetinde kendi türsel özünden (*Gattungswesen*) (Ollman, 2008: 222-246). Mikro-işçilik ise bu dört boyutun tamamını dijital düzlemde yeniden üretir. Irani bunu; hizmet etmenin, hizmet edilenler için emek ve ilgiyi kullanılabilir kılmak olduğu; hizmet sözü vermenin de görev veya ücretle, hizmet edilenin iradesine bağlı olmak anlamına geldiğini şeklinde ifade etmektedir(Irani, 2013:13). E- ticarete emek süreçlerine dair daha derinlikli bilgi bir sonraki başlıkta verilecektir.

2. Dijital Artı-Değer: Algoritmalar, Emek ve Gözetim

E-ticaret platformlarının büyümesi ve kârlılığı, satılan ürünlerin miktarına ek, kullanıcıların ürettiği verilerin ekonomik değere dönüştürülmesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu yeni artı-değer biçimi, klasik anlamda emek gücünün fiziksel üretim sürecindeki rolünden farklı olarak, dijital etkileşimler, davranışsal veriler ve gözetim pratikleri üzerinden şekillenir. Dijital platformlar, hem tüketicileri hem de işçileri algoritmik olarak yönlendirerek, emek süreçlerini veri temelli olarak yeniden yapılandırır. Böylece hem üretimin hem de tüketimin gözetim altında olduğu yeni bir artı değer formu ortaya çıkar.

Bu çerçevede, Dallas Smythe'in (1981) "*izleyici emeği*" (*audience labour*) kavramı, günümüz dijital ekonomisine dair kuramsal bir başlangıç noktası sunar. Smythe'in bu kavramı, izleyicilerin sadece pasif tüketiciler değil, aynı zamanda ekonomik üretime katkıda bulunan aktif katılımcılar olarak görülebileceği fikrine dayanır. Bu çerçevede, izleyicilerin medya tüketimi sırasında yaptıkları "emek", onların zamanını, dikkatini ve etkileşimlerini içerir ve bu emek, kapitalist sistemler tarafından yeniden meta haline getirilir(Smythe, 1981:253). Smythe, medyanın esas

ürününün, izleyicinin dikkat süresi olduğunu savunur; bu dikkat süresi, reklam verenlere satılarak metalaştırılır(Smythe, 1981:238). Bugün bu kavram, “*veri üreten tüketici*” (*prosumer*) figürü üzerinden genişletilmiş ve dijital platform kullanıcılarının etkileşimleri, beğenileri, tıklamaları gibi eylemleri, doğrudan ekonomik değere dönüşen davranışsal verilere evrilmiştir (Bahrod, 2015:71). Buna ek bazı kullanıcıların günlük hayatlarını düzenli olarak paylaşarak “İnternet ünlüleri” veya “mikro ünlüler” haline gelmeleri ve duygusal emek de dahil olmak üzere çeşitli görünmez emek türlerini üstlenirken “*kendi kendini metalaştırma*” elde etmek için öz imajlarını yönettikleri literatürde yer bulmuştur(Abidin, 2017). Artık yalnızca işçilerin değil, kullanıcıların da dijital emek sürecine dâhil olduğu bir sistemle karşı karşıyayız.

Shoshana Zuboff (2019) ise bu durumu “*The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*” isimli kitabında “*gözetim kapitalizmi*” (*surveillance capitalism*) kavramıyla açıklayarak kapitalizmin bu yeni evresinde kişisel verilerin ham maddeye dönüştüğünü, bireylerin gelecekteki davranışlarının tahmin edilip yönlendirilmesi üzerinden değer üretildiğini ileri sürer(Zuboff, 2019:5). Yani kapitalizm artık yalnızca üretim araçlarına değil, aynı zamanda bireylerin gelecekteki davranışlarını öngörmeye ve yönlendirmeye yarayan verilerine de el koymuştur. Dijital platformlar, kullanıcıların çevrimiçi davranışlarını sürekli izleyerek, bu verileri algoritmalarla işleyip, reklam hedeflemeleri, fiyatlandırma stratejileri ve iş süreçlerinin otomasyonu gibi alanlarda kullanır. Bu gözetim biçimi, klasik üretim ilişkilerinde öngörülmemiş olan bir gelecek davranışın mülkiyetine dayalı artı-değer üretimini mümkün kılar.

Bu süreç tüketici(kullanıcı) düzeyinde yukarıda anlatıldığı gibi işlerken; özellikle “*gig ekonomi*” (*parça başı iş ekonomisi*) içinde ve mikro işlerde faaliyet gösteren işçiler algoritmalarla şekillendirilen bir üretim düzenine mahkûmdur. Abraham, K. G. vd. (2019), gig ekonomisinin genel kabul görmüş bir tanımı olmadığında hemfikiridir. Çalışmaya göre bir gig çalışan; maaş ya da ücret almaz, sürekli bir iş sözleşmesine sahip değildir ve çalışma saatleri ile gelirleri öngörülebilir değildir. Bu tanımla birlikte, bağımsız çalışanlar, gündelik işçiler ve platform çalışanları gig çalışanı olarak değerlendirilebilir(Abraham, K. G. vd., 2019:357). Yemeksepeti ve Getir gibi uygulamalar, gig ekonomi sürecini doğrudan emekçilerin günlük pratiklerine yansıtır. Teslimat süreleri, rota tercihleri, müşteri geri bildirimleri ve hatta mola süreleri bile algoritmik olarak izlenir ve yönetilir. Bu da klasik anlamda bir “işveren” olmaksızın işçilerin sıkı bir disiplin altına alınmasına neden olur.

Rosenblat ve Stark(2016) Uber’le ilgili yaptıkları çalışmada, Uber’in sürücülerine özgürlük ve esneklik sunduğunu söylese de, aslında algoritmalar ve uygulama üzerinden sürücüler üzerinde güçlü bir kontrol ve gözetim mekanizması kurduğunu tespit etmişlerdir(Rosenblat ve Stark, 2016:3776). Bu yüzden, dışarıdan bakınca görülen “esneklik” aslında sistematik bir denetim ve yönetim biçimidir. Bununla birlikte yine Getir ya da Yemeksepeti gibi platformlarda çalışan bir kurye,

yaptığı işin bütününe değil yalnızca tek bir teslimat görevinin küçük bir parçasına dahildir. Bu parçalanma, onun ürünle kurduğu ilişkinin kopuk ve anonim kalmasına neden olur. Kurye, hangi ürünün kim tarafından üretildiğini ya da nereye ulaştığını bilmeden, sadece bir aracı kişi olarak konumlandırılır. Bu durum, Marx'ın yabancılaşma kuramında yer alan, emekçinin “*kendi emeğinin ürününü tanınamaması*” (Marx, 2015: 182) hâliyle örtüşmektedir.

Ayrıca algoritmalar tarafından belirlenen görev süreleri, hız puanları ve müşteri değerlendirmeleri gibi mekanizmalar da emekçinin kendi emeği üzerindeki kontrolünü kaybetmesine yol açmaktadır. Bu yönüyle gig ekonomisi ve mikro-işçilik, Marx'ın üretim sürecinde insanın makineye tabi kılınması olarak tanımladığı nesneleşme ve öznellik kaybını dijital platformlarda güncellenmiş biçimiyle yeniden üretmiş görünmektedir. Ayrıca işçinin sürekli bağlantıda olması, boş zamanlarında bile puan sistemlerini düşünmesi, yabancılaşmanın sadece iş saatleriyle sınırlı olmadığını, kişinin zihinsel ve duygusal alanını da kapsadığını göstermektedir.

Özetle, e-ticaret platformları dijital çağın artı-değer üretim merkezleri olarak işlev görürken, aynı zamanda emek ve gözetim ilişkilerini yeniden yapılandırmaktadır. Bu yapı, Marx'ın artı-değer analizinin dijitalleştirilmiş bir versiyonu olarak değerlendirilebilir. Gözetim ve algoritmik yönetim, artık sadece bilgi toplamakla kalmamakta; aynı zamanda emek süreçlerini doğrudan biçimlendiren bir üretici güç haline gelmektedir. Belki bir kurye kendi üretim aracına sahiptir; ancak yaşamak için emek gücünü satmak zorunda oluşu ve ürettiği ürünün kendisine ait olmaması ile yine “yabancılaşmış emek” durumundadır.

3. E-Ticaretin Meta Fetişizmi: Kişiselleştirme ve Görünmezlik

E-ticaret platformları, kullanıcıya sundukları yüksek erişilebilirlik, kişiselleştirilmiş öneriler ve sezgisel arayüzlerle tüketim deneyimini kolaylaştırırken, aynı zamanda üretim süreçlerini ve toplumsal ilişkileri görünmez hale getirir. Bu görünmezlik, Marx'ın(2015) *Kapital*'de tanımladığı meta fetişizmi olgusunun dijital çağdaki güncellenmiş biçimi olarak değerlendirilebilir. Kapitalist sistemde metalar, çok farklı emek türlerinin ürünleri olmalarına rağmen, piyasada karşılaştırılabilir hale gelir. Bu, emeğin “soyut toplumsal emek” olarak ölçülmesiyle mümkündür. Bu dönüşüm öyle doğal görünür ki, insanlar metaları sanki kendiliğinden değer taşıyan nesneler sanır(Marx, 2015:82/83). Marx'ın “fetişizm” dediği tam da budur: İnsanlar arası ilişki, nesneler arası bir ilişki gibi görünür(Egan, 2024: 5).

Dijital platformlar, kullanıcıya yalnızca “şimdi al” veya “önerilen ürünler” gibi seçenekler sunarak üretim sürecini silikleştirir. Ürünün nerede, kim tarafından, hangi koşullarda üretildiğine dair bilgi çoğunlukla yoktur. Üstelik algoritmik sıralama sistemleri, görünürlüğü ekonomik değerle ilişkilendirerek, yalnızca belirli ürünleri öne çıkarır. Bu süreç, literatürde “*meta fetişizminin algoritmikleşmesi*(the

fetishization of algorithms)” (Sherman, 2018:2) olarak tarif edilen süreci ortaya çıkarır.

Örneğin Trendyol, Türkiye'nin en büyük e-ticaret platformlarından biri olarak kullanıcıya sunduğu ürünlerin sıralamasını, yalnızca bireysel tercihlere değil, algoritmik belirleyiciler ve sponsorlu içeriklere göre düzenlemektedir. Platforma giriş yapan bir kullanıcı, arama çubuğuna örneğin “beyaz elbise” yazdığında karşılaştığı ilk ürünlerin, çoğu zaman “sponsorlu” ibaresi taşıdığı görülmektedir. Bu ürünler, algoritmanın “kalite” veya “uygunluk” kriterlerine göre değil; firmaların ödedikleri reklam bütçelerine göre öne çıkarılmaktadır.

Bu durum, görünürlük ile piyasa değerinin doğrudan ekonomik bir ilişki içinde olduğunu ve kullanıcıya sunulan “kişiselleştirilmiş” deneyimin, aslında metanın reklam gücüyle şekillendiğini ortaya koyar. Kullanıcı açısından bu süreç, ürüne dair “objektif bir değer” izlenimi yaratır. Oysa ürünlerin görünürlüğü, platformun ticari çıkarları doğrultusunda manipüle edilmiştir. Böylece algoritmik meta fetişizmi daha da pekişir: Kullanıcı, ürünü kendi tercihiyle bulduğunu düşünürken, aslında görünürlüğü satın alınmış bir nesneyle karşı karşıyadır.

Graeber(2005) fetişizmle ilgili çalışmasında, eğer fetişizm özünde, kendi yaptığımız şeyleri ve yarattıklarımızı üzerimizde güç sahibi olarak görme eğilimimizse, bunu nasıl entelektüel bir hata olarak değerlendirebiliriz, diye sorar. Çünkü yaptıklarımız ve yarattıklarımızın gerçekten üzerimizde güç sahibidir. Ona göre asıl tehlike, fetişizmin dine (teolojiye) dönüşmesi, yani tanrıların gerçekten var olduğuna kesin bir inanışa dönüşmesidir(Graeber, 2005: 431). Buradan algoritmaların görünmez iktidar(*invisible power*) işlevine geçmek uygun olacaktır.

Taina Bucher (2018), dijital platformlardaki *algoritmaların “görünmez iktidar” (invisible power)* işlevini vurgular. Algoritmalar, teknoloji, kullanıcı ve sosyal bağlamın birleştiği dinamik sistemlerdir. Güçleri, insanların davranışlarını ve bilgi akışını düzenleyebilmekte, bu yüzden Foucault’nun dağınmık, ilişkisel ve üretken yönleriyle tanımladığı ve insanlar arasındaki ilişkilerde işleyen “*iktidar(power)*” kavramıyla paralel şekilde, toplumsal hayat üzerinde aktif ve sürekli bir etkiye sahiptirler. (Bucher, 2018:20-38). Trendyol gibi platformlarda bu görünmez işleyiş çok daha belirgin hale gelir: Ürünlerin sıralanışı, kullanıcı geçmişi, reklam ödemeleri ve algoritmik optimizasyon süreçleri üzerinden belirlenir. Bu, kapitalist piyasanın ideolojik tarafsızlık iddiasını tartışmalı hale getirirken, arka plandaki ekonomik güç ilişkilerini daha da görünmezleştirir.

Jodi Dean (2009) ise bu dijital yapıları “*iletişimsel kapitalizm*” (*communicative capitalism*) kavramı altında değerlendirir. Jodi Dean, bu döngünün sadece ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik olduğunu savunur. Özellikle dijital iletişim ortamlarında (sosyal medya, forumlar vs.) insanlar fikir beyan ederek özgür ve etkili olduklarını zannederler; ama bu beyanlar genellikle sistem tarafından metalaştırılır, dolaşıma sokulur ve asıl anlamları bastırılır(Dean, 2009:22). Dean, iletişimsel

kapitalizm kavramıyla piyasadaki tercihler ile demokratik irade arasında kurulan sahte eşitliği ve dijital iletişimin bu yapıyı nasıl yeniden ürettiğini eleştirir. “Popüler olan iyidir” ya da “çok kişi bunu seçtiyse demek ki doğrudur” mantığı sorgulanmadan kabul edilir ama aslında bu, ideolojinin ta kendisidir(Dean, 2009:22).

E-ticaret platformları, kullanıcıya kolay ve kişiselleştirilmiş bir alışveriş deneyimi sunarken, ürünlerin üretim süreçleri ve arkasındaki emek ilişkileri görünmez kılınır. Algoritmalar, görünürlüğü ekonomik çıkarlarla şekillendirerek, kullanıcıların seçimlerini yönlendirir ve böylece metalar, gerçek değerlerinden bağımsız olarak birer “fetiş” haline gelir. Dijital platformlardaki bu “algoritmik meta fetişizmi”, Marx’ın Kapital I’de ortaya koyduğu meta fetişizminin güncel bir versiyonudur. Marx’ın işaret ettiği gibi, metalar arasındaki değer ilişkisi gizlenir; dijital çağda ise bu gizlilik, algoritmalar ve platformların görünmez iktidarıyla daha da derinleşir. Böylece kapitalist üretim ve sömürü ilişkileri, yeni teknolojilerle şekillenen ama temelde süreklilik gösteren bir biçimde varlığını sürdürür.

4. Dijitalleşen Devlet: Platformlarla İttifak, Düzenleme mi, Ortaklık mı?

Geleneksel devlet otoritesi, toplum düzenini sağlama, hukuki kuralları oluşturma ve uygulama, kamu güvenliğini teminat altına alma gibi temel işlevlere dayanan kurumsal bir yapıya sahiptir. Bu otorite, genellikle anayasal ve yasal çerçeve içinde, devlet kurumları ve hukuki normlar aracılığıyla hem meşruiyet kazanır hem de sınırlandırılır. Aynı zamanda insan hakları ve demokratik ilkelere dayanan bu otorite, güç kullanımı ve müdahalelerde belirli hukuki prosedürlere bağlı kalır. Sermaye ile ilişkisinde ise destekleyici politikalar izler, ekonomik altyapıyı sağlar ve sermayenin kar amaçlı faaliyetlerini düzenler. Devlet, ekonomik istikrarı koruma, piyasa düzeni sağlama ve sermayenin kârını artırması için hukuki ve finansal ortamı oluşturma görevlerini üstlenir.

Marx ve Engels(2000) 1847’te yazdıkları Komünist Parti Manifestosu’nda modern devletin yürütme organının, tüm burjuvazinin ortak işlerini yönetmek için bir komiteden başka bir şey olmadığını ileri sürer. Sanayi işçilerinden bahsettikleri bölümde ise onların yalnızca burjuva sınıfının ve burjuva devletin köleleri olmakla kalmadığını; her gün, her saat makine tarafından, denetçi tarafından ve her şeyden önce bireysel burjuva imalatçının kendisi tarafından köleleştirildiklerini ifade ederler(Marx ve Engels, 2000:5/8) Özetle, Marx ve Engels’e göre devlet, kapitalist sınıfın ortak çıkarlarını koruyan ve sınıf mücadelesinde sermayenin egemenliğini garanti altına alan bir baskı aygıtıdır. Devletin işlevi, sermaye birikiminin koşullarını yaratmak ve işçi sınıfının bu sistemdeki sömürsünü yasal ve kurumsal olarak meşrulaştırmaktır.

Son zamanlarda ise dijital dönüşüm ve teknoloji temelli gelişmelerle birlikte, devlet-sermaye ilişkisi yeni dinamikler kazanmakta, teknolojik altyapı, veri sahipliği ve dijital ekonominin gelişimi bu ilişkinin biçimlenmesinde yeni faktörler haline gelmektedir. Burada karşımıza “*dijital leviathan*” kavramı çıkar. Dijital Leviathan,

geleneksel otoriteden farklı olarak, teknolojik gelişmeler ve yapay zeka sistemleri tarafından yönetilen, algoritmalar ve otomasyonlar yoluyla işleyen merkezi bir güçtür. Bu yeni düzenlemede, otoritenin kaynağı devlet kurumları değil, dijital sistemler, büyük veri analizleri ve yapay zeka algoritmalarıdır. Bu yapıda, güç merkezi, insandan bağımsız, otomatik ve şeffaf olmayan yapay zeka ve algoritmik sistemler tarafından kontrol edilir; bu da otoritenin meşruiyet ve sınırlandırma ilkelerinin değişmesine yol açar(Baranov vd., 2021:5/7). Bu bağlamda dijital leviathan, teknolojik gelişmeler sayesinde güç ve kontrolün merkezileşmesini ve bu yapının, insan hakları ve özgürlükleri üzerinde olası olumsuz etkilerini temsil eder.

Merkezi kontrol, geleneksel anlamda devlet otoritesinden, büyük teknoloji şirketleri ve küresel sermaye güçlerine kaymaktadır. Böyle bir aşamada e-ticaret platformlarıyla kurulan ilişkilerde, sadece vergi politikaları veya tüketici koruma önlemleri düzeyinde sınırlı kalmaz; devlet, aktif bir biçimde altyapı sağlayıcısı, veri paylaşım ortağı ve teşvik mekanizması uygulayıcısı olarak sahneye çıkar. Aynı zamanda bu şirketlerin sahip olduğu veriler üzerinden kendi yönetim kapasitesini genişletir. Böylece ortaya çıkan şey, klasik neoliberal devletten farklı olarak, veri paylaşımı ve algoritmik yönetim üzerinden sermaye ile eklemlenmiş bir devlet modelidir.

Bu eklemlenmenin somut bir örneği, Türkiye'deki e-ihracat stratejileri çerçevesinde Trendyol, Hepsiburada ve Amazon gibi platformlara tanınan avantajlardır. 2023 yılında Ticaret Bakanlığı'nın açıkladığı "E-Ticaret Bilgi Sistemi" (ETBİS) projesi kapsamında, platformlar ile bakanlık arasında karşılıklı veri paylaşımına dayalı bir ilişki kurulmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023). Bu tür projeler, devletin platform kapitalizmini yalnızca düzenlemediğini, aynı zamanda gelişimi için kaynak tahsis ederek teşvik ettiğini gösterir. Diğer yandan 12. Kalkınma Planı ve 4691 Sayılı kanundan da görülebileceği üzere Türkiye'de devletin şirketlere sunduğu vergi indirimleri, teknopark ayrıcalıkları ve lojistik altyapı yatırımları, devletin bu platformların gelişiminde doğrudan bir kolaylaştırıcı olarak yer aldığını göstermektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022; Türkiye Cumhuriyeti, 2001).

Dijital leviathan, Marksist devlet anlayışının temel unsurunu, devlet ve sermaye ilişkilerinin sürekliliğini, yeniden inşa eder; teknolojik altyapı ve algoritmalar, devletin kontrol ve norm belirleme araçlarıyla bütünleşerek, güç yapılarının devamını sağlar. Bu durum, sermaye- devlet iş birliğinin teknolojik açıdan yenilenmiş ve süregiden biçimini temsil eder.

SONUÇ

Bu çalışma, dijitalleşmenin sunduğu esneklik, erişim ve fırsat eşitliği söylemlerini eleştirel bir perspektifle değerlendirerek, e-ticaretin yüzeysel görünümünün ardında yatan sömürü biçimlerini Marx'ın kuramsal araçlarıyla görünür kılmayı amaçlamaktadır. Marx'ın Kapital'de ortaya koyduğu analiz

çerçevesi, üretim süreçlerinin yalnızca teknik işleyişini değil, aynı zamanda bu süreçlerin toplumsal ilişkiler içerisindeki ideolojik doğallaştırılma biçimlerini de çözümler. Veri, algoritmalar, platformlar ve dijital emek gibi dinamikler, Marx'ın emek-değer teorisi, artı-değer üretimi, dolaşım süreçleri ve meta fetişizmi gibi kavramları aracılığıyla açıklanabilmektedir.

Michael Heinrich (2004), Marx'ın analizlerinin yalnızca 19. yüzyıl sanayi kapitalizmine ait olmadığını; "soyutlama düzeyinde" yapılan çözümlemelerin farklı tarihsel formlarda yeniden uygulanabileceğini savunur(Heinrich, 2004:8/11) . Bu yaklaşım, Marx'ı bir dogma değil, hareketli bir kuramsal zemin olarak ele almayı mümkün kılar. Çalışmamız boyunca görüldüğü üzere platform kapitalizmi, gig ekonomisi, dijital meta ve veri tekelleşmesi gibi olgular, Marx'ın temel kavramlarıyla açıklanabilmektedir: Emek sömürüsü artık fabrikalarda değil, artık mobil uygulamalarda, ekran karşısında geçirilen zamanda ve veri üretiminde gerçekleşmektedir.

Marx'ın gölgesi bu bağlamda, geçmişin bir hatırası değil; dijital kapitalizmin çelişkilerini, eşitsizliklerini ve sömürü biçimlerini teşhis edebilmek için başvurulması gereken teorik bir pusula olarak önümüzde durmaktadır. Bugün artık emek, fabrika duvarları aşar şekilde algoritmik zaman baskıları, puanlama sistemleri, müşteri yorumları ve sürekli performans takibi altında yeniden biçimlenmektedir. Teslimat süreleriyle hızlandırılan zamansallıklar, veri analitiğiyle görünmez hale getirilen denetim biçimleri, Marx'ın artı-değer, meta fetişizmi ve dolaşım süreçleriyle ilgili analizlerini dijital düzleme taşımayı gerekli kılmaktadır. Marx'ın kavram seti, geçerliliğini korumakla birlikte dijital kapitalizmin çok katmanlı yapısını çözümlemek için bugün dahi en güçlü eleştirel kuramsal zeminlerden birini sunmaktadır.

Son Söz: Bir Dayanışma İmkânı

Marx'ın sunduğu kuramsal olanaklar dijital kapitalizme dair eleştirel bir teşhis koymanın yanında, bizlere, karşı alternatif toplumsal ve ekonomik modelleri düşünmek için bir başlangıç noktası da vermektedir. E-ticaretin ve dijital platformların egemenliğine karşı geliştirilebilecek alternatifler, kooperatif platformlar, kamusal dijital altyapılar, emek-temelli veri politikaları ve algoritmik şeffaflık ilkeleri etrafında şekillenebilir.

Ayrıca, dijital emeğin güvencesizliğine karşı verilecek mücadele sendikal formları güçlendirmenin yanında veri hakları, dijital vatandaşlık, kâr amacı gütmeyen platform teknolojileri ve demokratik veri yönetimi gibi çok katmanlı bir adalet talebini içermek durumundadır. Devletin bu süreçlerdeki konumu, yalnızca düzenleyici olmakla sınırlı kalmamalı; emek lehine dijitalleşme politikaları üretmek ve dijital alanı kamusal çıkar doğrultusunda yeniden kurmak yönünde yeniden düşünülmelidir.

Son olarak, Marx'ın gölgesinde şekillenen bu eleştirel yaklaşım analiz etmekle yetinmemeli; yeni bir dijital kamusalılık tahayyülü için kuramsal ve politik olanaklar sunmalıdır. Çünkü böylesi bir tahayyül, dijitalleşmenin sınıfsal doğasını gizleyen “tarafsız teknoloji” mitini dağıtarak, emek lehine bir dijital gelecek ufku inşa edebilir.

KAYNAKÇA

- Abidin, C., & Milne, L. A. (2021). #familygoals: Family influencers, calibrated amateurism, and justifying young digital labor. *Social Media + Society*, 7(2), 1–12. <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/2056305117707191>
- Abraham, K. G., Haltiwanger, J., Sandusky, K., & Spletzer, J. (2019). *The rise of the gig economy: Fact or fiction?* Retrieved July 1, 2025, from https://www.researchgate.net/publication/333060242_The_Rise_of_the_Gig_Economy_Fact_or_Fiction
- Bahrod, J. (2015). Review of *Digital Labour and Karl Marx*. In K. Fortmueller (Ed.), *Performing labor in the media industries* (Spectator, 35[2], pp. 70–72).
- Baranov, P. P., Mamychyev, A. Y., Dremluga, R. I., & Miroshnichenko, O. I. (2021). *New digital leviathan and the future of the regulatory system of society: Scenarios and trends of modern transformation of law and state*. https://www.researchgate.net/publication/349333429_New_digital_leviathan_and_the_future_of_the_regulatory_system_of_society_scenarios_and_trends_of_modern_transformation_of_law_and_state
- Braverman, H. (1998). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. Monthly Review Press.
- Bucher, T. (2018). *If... Then: Algorithmic power and politics*. Oxford University Press.
- Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019). *The costs of connection: How data is colonizing human life and appropriating it for capitalism*. Stanford University Press.
- Dean, J. (2009). *Democracy and other neoliberal fantasies: Communicative capitalism and left politics*. Duke University Press.
- Egan, M. (2024). *Towards a Political Economy of Algorithmic Capitalism*. Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=4869312> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4869312>
- Fleming, P. (2017). *The death of homo economicus: Work, debt and the myth of endless accumulation*. Pluto Press.
- Fuchs, C. (2014). *Digital labour and Karl Marx*. Routledge.
- Harvey, D. (2010). *The enigma of capital and the crises of capitalism*. Oxford University Press.
- Graeber D (2005) *Fetishism as social creativity: Or, Fetishes are gods in the process of construction*. *Anthropological Theory* 5(4): 407–438
- Gray, M. L., & Suri, S. (2019). *Ghost work: How to stop Silicon Valley from building a new global underclass*. Houghton Mifflin Harcourt.

- Heinrich, M. (2004). *An introduction to the three volumes of Karl Marx's Capital* (A. Locascio, Trans.). Monthly Review Press.
- Irani, L. (2013). The cultural work of microwork. *New Media & Society*, 17(5), 720-739.
- Loach, K. (Director). (2019). *Sorry We Missed You* [Film]. Sixteen Films.
- Marx, K. (2015). *Kapital: Cilt 1* (8. baskı, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan). Yordam Kitap
- Marx, K., & Engels, F. (2000). *Manifesto of the Communist Party*, (Orijinal çalışma 1848) <https://www.yorku.ca/commnel/courses/4090pdf/manifest.pdf>
- Ollman, B. (2008). *Yabancılaşma: Marx'ın kapitalist toplumdaki insan anlayışı* (Çev. M. Belge). İletişim Yayınları.
- Rosenblat, A., & Stark, L. (2016). Algorithmic labor and information asymmetries: A case study of Uber's drivers. *International Journal of Communication*, 10, 3758-3784.
- Smythe, D.W. (1981) On the Audience Commodity and Its Work. In: Gigi Durham, M. and Kellner, D.M., Eds., *Media and Cultural Studies: Keywords*, Blackwell Publishing, Hong Kong, 230-256.
- Sherman, J., Nafus, D., & Thomas, M. (2018). *Algorithms as fetish: Faith and possibility in algorithmic work*. *Big Data & Society*, January-June 2018: 1-11. https://www.researchgate.net/publication/322341576_Algorithms_as_fetish_Faith_and_possibility_in_algorithmic_work
- Srnicsek, N. (2016). *Platform capitalism*. Polity Press.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2022). *On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028)*. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr>
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2023). *E-Ticaret Bilgi Sistemi (ETBİS)*. Erişim adresi: <https://www.eticaret.gov.tr/etbis>
- Tubaro, P., Le Ludec, C., & Casilli, A. A. (2020). Counting 'micro-workers': Societal and methodological challenges around new forms of labour. *Work Organisation, Labour & Globalisation*, 14(1), 67-82.
- Türkiye Cumhuriyeti. (2001). *4691 sayılı Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu*. Resmî Gazete (Sayı: 24454, 6 Temmuz 2001)
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. PublicAffairs. https://raggeduniversity.co.uk/wp-content/uploads/2024/08/1_x_Shoshana-Zuboff-The-Age-of-Surveillance-Capitalism_-The-Fight-for-a-Human-Future-at-the-New-Frontier-of-Power-PublicAffairs-Books-2019.pdf

BÖLÜM 85

Mevsimlik Tarım İşçileri ve Sorunları

Sebiha Kablay¹

¹ Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Ünye İİBF, ORCID: 0000-0000-0003-1292-684x
1476

Giriş

Çalışma rejimi ülkeden ülkeye, aynı ülkede zamandan zamana veya ülkenin değişik bölgelerine, meslek gruplarına göre değişiklik gösterebilir. Ancak çalışma rejimi ve kurallarının mümkün olduğu kadar standart olması istenir, bu konuda düzenlemeler yapılır. Çalışma rejimi açısından ana düzenleme iş yasalarıdır. Asgari düzenlemelerle çalışanlar korunur, iş veya toplu iş sözleşmeleriyle işçi lehine düzenlemeler yapılabilir. Ancak ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyine göre bu yasaların kapsamına giren bazı iş ve işyerleri kapsam dışında tutulabilir. Kapsam dışı tutulan iş ve işyerlerinde genel düzenlemeler (borçlar hukuku düzenlemeleri) bu alanda çalışanlara ilişkin uygulanır. Ülkemizde de İş Yasasında (4857 sY md. 4) kapsam dışı tutulan grupların başında tarım işçileri gelir. Tarım işyerlerinde yasanın uygulanabilmesi için çalışan sayısının 50'yi geçmesi gerekir. Oysa tarım işlerinin yapıldığı yerlerde bu sayıyı yakalamak pek de olanaklı değildir.

Mevsimlik tarım işçileri çalışma rejimi açısından en çok sorunu olan gruplardan birisidir. Bu zorlukların önemli bir kısmı çalışmanın tarım sektöründe yapılması dolayısıyladır. Tarım sektörü geleneksel üretim alanı olup diğer üretim birimlerinden başta üretimin yapıldığı yer açısından olmak üzere, üretimin süresi, çalışma koşulları ve rejimi, çalışanların homojen özellikler içermemesi, genellikle yasal düzenlemelerin dışında kalması ve çocukların sürece daha yoğun dahil olması nedeniyle diğer sektörlerden farklılaşır ve çalışanlar açısından daha güvencesiz bir sektör olma özelliği taşır.

İş yasalarının kapsamının dışında kalması alanın genelgeler gibi daha esnek kurallarla düzenlenmesine neden olur. Bu genelgeler mevsimlik tarım işçilerinin çalışma rejiminin belirlenmesi açısından yeterli değildir. Bu durum mevsimlik tarım işçilerinin diğer çalışanlardan daha kötü çalışma koşullarında çalışmasına, ücretlerinin daha düşük olmasına, işçi sağlığı ve iş güvenliğinin önemslenmemesine, güvencesiz olmasına neden olur. Bu çalışma mevsimlik tarım işçileri ve onların sorunlarına odaklanmaktadır.

Mevsimlik Tarım İşçilerine İlişkin Literatür Özeti

Mevsimlik tarım işçileri ve sorunlarına ilişkin pek çok çalışma yapılmıştır. Çalışmalardan bir kısmı çalışma koşullarına, bir kısmı yaşam koşullarına bir kısmı ise çocuk işçiliği olgusuna odaklanmıştır. Aşağıda yapılan bazı çalışmalar yer almaktadır.

Nuh ve Yıldırım 2014-2024 yılları arasında bir gazetenin internet sitesinde mevsimlik tarım işçilerinin geçirdiği 45 kazadan 14'ünü amaçsal örnekleme tekniği ile incelemiş; tarım işçilerinin “*sadece trajik olay ve kazalar sonucu haber değeri kazandığı*” belirtilerek, “*yoksul, kurban, mağdur*” gibi sıfatlarla (stereotip) olayın duygusal ve dramatik yönlerinin ön plana çıkartıldığı; kazaların altında yatan yapısal sorunlar, ihmaller ve kazaları önleyici tedbirlere odaklanılmadığı tespiti yapılmıştır. Bu durum işçilerin olumsuz yaşam ve çalışma koşullarına, temel haklara erişimdeki

dezavantajlarının görünmemesine neden olmaktadır (Nuh & Yıldırım, 2025). Görüldüğü gibi mevsimlik tarım işçileri genelde bir kazaya konu olduğunda görülmekte, yaz ayları dışında neredeyse yokmuş gibi davranılmaktadır.

Pandemi döneminde dahi “*evde kal*” amayan çeşitli grupların arasında mevsimlik tarım işçileri de vardır. Doğan ve Pekasıl’ın pandemi döneminde evde kalamayan çeşitli gruplara ilişkin yaptıkları çalışmada; pandemi sürecinde kırılmalılaşan grupların içinde mevsimlik tarım işçilerinin de olduğu ve bu gruplara özel müdahalelerin yapılması gerektiği tespiti (Doğan & Pekasıl, 2021) yapılmıştır.

Aydın ve arkadaşlarının 2012 yılında hasat dönemi olan Nisan-Ekim ayları arasında bir devlet hastanesine mevsimlik tarım işçileri ve ailelerinin başvurularını incelendiği çalışmada mevsimlik tarım işçileri ve ailelerinin yerli halka göre daha fazla acil servis başvurusu yaptığı tespit edilmiştir. Bu kişilerde solunum, sindirim yolu hastalıkları, obstetrik hastalıklar ile ağız-diş problemine bağlı başvurular yerli halktan fazla bulunmuştur. İşçiler ve ailelerinin kırsalda yaşamaları, konaklama alanlarının elverişsiz olması ve yaptıkları işler bu riskleri arttırmaktadır (Aydın, Ünal, & Metintaş, 2016). Atalay ve arkadaşlarının mevsimlik tarım işçileri ve ailelerinin sağlık kuruluşlarına başvuru tercihlerini inceledikleri 1041 mevsimlik tarım işçisini kapsayan bir başka çalışmada (2017); ikinci basamak sağlık kuruluşuna birinci basamak sağlık kuruluşundan daha fazla başvuru yapıldığı, yaş grubu ve konaklanan çadırın merkeze uzaklığının bu tercihi etkilediği, merkeze yakın çadırda konaklayanların ikinci basamağı daha fazla tercih ettiği, ikinci basamağı başvuruda 6-14 yaş grubunun başvuru sıklığının 0-5 yaşa göre daha az olduğu, kadınların erkeklere göre ikinci basamak sağlık merkezine daha fazla başvurduğu, birinci basamağı başvuruda daha çok kaza, yaralanma gibi (%46,6) acil durumlar, hasta olma (%38,5), aşılama (%12,6) ihtiyacının önemli sebepler olduğu tespit edilmiştir (Atalay vd., 2017). Kutlu ve Koruk tarafından gezici mevsimlik tarım işçilerinin sağlıkla ilişkili yaşam kalitesi ve bunu etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla yapılan bir çalışmada (2014) gezici tarım işçilerinin diğer çalışan gruplarına göre yaşam koşulları ve çalışma koşulları açısından fiziksel ve psikolojik olarak yaşadıkları problemlerin yaşam kalitesini olumsuz etkilediği bulunmuştur (Kutlu & Koruk, 2014). Çalışmalar göstermektedir ki mevsimlik tarım işçileri açısından sadece çalışma koşulları değil, yaşam koşulları da sağlıklı olumsuz yönde etkilemektedir.

Şen ve Altın’ın göç ve yoksulluk ilişkisini incelediği çalışmada; tarımda yaşanan çözölme ile kırsalda yaşayanların üretimden çekildiği, şehirlere göç ettiği, mevsimlik tarım işçisi olarak daha fazla çalıştığı, bu sürecin mülksüzlük, güvencesizlik, yoksulluk yaratarak bir hayatta kalma stratejisi olarak tarımda mevsimlik çalışmayı arttırdığı ifade edilmiştir (Şen & Altın, 2018). Yoksulluk ve yoksulluğı yaratan sebepler mevsimlik tarım işçiliğinin en önemli sebepleri arasında yer almakta, yoksulluğı karşı mücadelede çoğı zaman ailenin çocuklar dahil tüm fertleri çalışmak durumunda kalmaktadır. Ancak yoksulluğı yaratan gerçek sebepler genelde çok ifade edilmemekte, yoksulluk ana sebep gibi görölmektedir.

Bağış'ın Denizli'de yerli mevsimlik kadın işçilerle gerçekleştirdiği bir çalışmada kadın işçilerin ve anne babalarının da eğitim düzeylerinin düşük olduğu, eğitim düzeylerinin düşük olmasının nedeninin geleneksel yaklaşımdan kaynaklandığı ve toplumsal cinsiyet rollerinin etkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kadınların ekonomik gelirlerinin de düşük olduğu, aile içi karar alma süreçlerinde etkili olmadıkları tespit edilmiştir (Bağış, 2020). Tarım işleri kadınların en fazla çalıştığı alanlardan birisini oluşturmaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri ise eğitim seviyesi düşük olan kadınların formel sektörde iş bulma zorluğu yaşaması ile diğer önemli bir neden ise ataerkil örüntülerdir.

Arslan Pauli ve Gülçubuk'un yaptıkları çalışmada gezici tarım işçilerinin; tarımsal üretime, ulusal ekonomiye sağladıkları katkıya rağmen çalışmak için gittikleri bölgelerde pek çok yoksunlukla karşılaştıkları ifade edilmektedir. Bu yoksunlukların başında; barınma, temizlik koşulları, sağlık, beslenme, enerjiye, bilgi ve teknolojiye erişim konuları gelmektedir (Arslan Pauli & Gülçubuk, 2024). Güler ise çalışmasında neoliberal politikaların etkisi ile emeğin değersizleşmesine rağmen köylülüğün sürdüğünü, sosyo-mekansal bir dışlanma pratiği olarak "*kırsal gettolar*" olarak tanımladığı mekanlarda yeni ilişki biçimlerini ortaya çıkardığını ifade etmektedir (Güler, 2025). Gezici geçici mevsimlik tarım işçilerinin sürekli bir göçe tabi olması gittikleri her bölgede kırsal gettolar oluşturmalarının en önemli sebebi olup bu bölgelerde özellikle yaşam koşulları nedeniyle pek çok yoksunlukla karşılaşmalarına da neden olmaktadır.

Er ve Gürbüz'ün çalışmasında mevsimlik tarım işçilerinin en önemli çalışma hayatı sorunu düşük ücret olarak bulunmuştur. Vasıfsızlıkları onları bu alanda çalışmaya zorunlu bırakmakta, yaşam alanı olarak da çadırdaki ve hijyenik olmayan ortamda konaklamaktadırlar. Çalışmaya katılanların gelirlerinin artması ile çalışma zorluklarından daha ez etkilendikleri tespit edilmiştir (Er & Gürbüz, 2022). Mevsimlik tarım işlerinde ücret düşük olmakta ve işi ayarlayan araçlar (dayıbaşı, çavuş gibi isimler de almaktadır) ücretten önemli bir pay almaktadır.

Kaya ve Özgülnar tarafından Çukurova'da (Adana-Mersin) yapılan niteliksel bir çalışmada mevsimlik tarım işçilerinin iş güvencesiz ve sosyal güvencesiz, işçi sağlığı ve iş güvenliği ve güvenli ulaşım önlemleri alınmadan çalıştırıldığı, yaşam alanlarının altyapı açısından yetersiz, korunaksız olduğu, sağlık hizmetlerinden yeteri kadar yararlanamadıkları, sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları, yetersiz ve dengesiz beslendikleri, çocuklar açısından eğitimin önemli sorun olduğu ve kadın işçilerin evde de emeklerinin sömürüldüğü tespit edilmiştir (Kaya & Özgülnar, 2015).

Mevsimlik tarım işçilerinin yaşam, çalışma ve sağlık koşullarına ilişkin çok sayıda çalışma bulunmaktadır². Bu çalışmaların bir kısmı yaşam koşullarına, bir

² Bu çalışmaların bir kısmını derleyen kapsamlı bir çalışma için Turgut ve diğerlerinin çalışmasına bakılabilir (Turgut, Kümbül Güler, & Vatansever, 2025).

kısmı çalışma koşullarına bir kısmı çocukların durumuna odaklanmaktadır. Mevsimlik tarım işçilerinin çocuklarının eğitime odaklanan İzmir/Menemen’de gerçekleştirilen bir çalışmada okula devam konusunda sorunun kaynağı; ekonomik sorunlar, ulaşım engelleri ve ayrımcılık olarak tespit edilmiştir. Sorunun çözümünde ise ekonomik desteğin yanı sıra, ebeveynler için istihdam fırsatı yaratılması ve yatılı okul olanağının sağlanması önerilmiştir (Gökçe & Şahin Fırat, 2024).

Çile Hasadı- Tarım Sektöründe Çalışma Rejimi

Mevsimlik tarım işçilerinin en önemli sorunları tarım sektörünün özellikleri nedeniyle yaşanmaktadır. Tarım sektörünün kendine has bazı özellikleri çalışma rejiminin de güvencesiz, geçici karakterinin en temel nedenidir. Sektörün çalışma rejimi açısından belirleyici özellikleri şu şekilde ifade edilebilir;

- Sektör geleneksel üretim alanı olup bu durum sektörde; ücretsiz aile işçiliği ve çocuk işçiliğinin yaygın olmasına neden olmaktadır. Tarım sektöründe kadın istihdamı da yükündür. Kadınlar hem ücretsiz aile işçisi olarak hem de ücretli olarak sektörde yoğun çalışmaktadır. Aileden birisinin formel iş bulması durumunda dahi kadının tarım işleri devam etmektedir. Çocuklarda da kadınlarla benzer bir durum bulunmaktadır. Erkek çocuklar genelde ailelerle birlikte tarla ya da bahçede ücretli işte çalışırken kız çocukları hem tarla ve bahçede hem de göç edilen bölgede çadırdaki hane içi işleri yapmaktadır. ILO-UNICEF verilerine göre (ILO-UNICEF, 2021) dünya genelinde 160 milyon çocuk işçi olup bunun %70’i tarım sektöründe çalışmaktadır. Bu nedenle çocuk işçilikle mücadelede tarım sektörüne ayrı bir önem verilmesi gerekmektedir. Yetişkinlerle aynı ortamda çalışan çocuklar işe ilişkin tüm risklere de maruz kalmakta, ağır iş yükü nedeniyle bedensel gelişimlerinde sorunlar yaşamakta, yetişkinlerle aynı ortamı kullandığından sigara-alkol gibi zararlı alışkanlıkları küçük yaşta edinebilmekte, işveren veya diğer çalışanlardan şiddet görebilmekte, diğer çalışanlara göre çok daha düşük ücretlerle çalıştırılabilmekte, sigortasız çalıştırıldıklarından işe dair uğradıkları zararlar tazmin edilmemekte, hem fiziksel hem de duygusal olarak etkilenmekte (Genç, 2022) ve eğitimden uzak kalmaktadırlar.
- Makineleşme seviyesi, sektörün emek yoğun olmasında önemli rol oynamaktadır. Makineleşmenin artması emek kullanımını azaltırken fındık gibi ürünlerin hasadında makine kullanımının zorluğu ve azlığı sektörün emek yoğun olmasına neden olmaktadır. Ürünün yetiştiği coğrafyaya göre emek arzında bölgede sorun olması istihdam açısından sorun yaratmakta göçmen işçiler yoğun olarak sektörde çalıştırılmaktadır. Göçmen işçilerin ülke içinden veya dışından gelmesi çalışma koşulları ve özellikle ücret açısından farklılıklar yaratmaktadır.

- Üretimin mevsimsel koşullara bağlı yapılmasının yarattığı sorunlar bulunmaktadır. Tarım sektörünü diğer sektörlerden farklılaştıran ve kalıcı sorunlarına neden olan temel özelliği çalışma ortamının iklim ve mevsimsel etkilere açık olmasıdır. Çalışma ortamı dış ortam olduğundan doğal koşullardan, iklimden ve mevsimsel koşullardan etkilenmekte; bazen yağmur, güneş, bazense hayvanlar önemli riskler yaratmaktadır. Diğer yandan çalışma ortamının sürekli değişmesi söz konusudur. Özellikle yağmur çalışma ortamında önemli değişikliklere neden olurken iş kazası risklerini de arttırmaktadır (Kablay, 2022).
- Tarım sektöründe iklime bağlı çalışma mevsimlik çalışmayı gerektirmektedir. Bu durum tarım işlerinin çalışanlar açısından düzensiz, güvencesiz olmasına neden olmaktadır. Kablay'ın ifadesi ile sektörde “*süreklilik arz eden bir geçicilik*” söz konusudur (Kablay, 2021; Kablay, 2022). İşlerin geçici ve mevsimlik olması özellikle emek arzı açısından sorun yaratmakta, istihdamın geçici ve gezici mevsimlik tarım işçileri ile sürdürülmesi sonucunu doğurmaktadır. Sektörde hasat ve bazen ekim zamanlarında yerli işgücündeki eksiklik sorunu bu işçilerle giderilmektedir. Bu işler genellikle geçimlik düzeyde gelir edebilecek büyüklükte toprağı olmayan veya topraksız, iş piyasasında kalıcı ve güvenceli iş bulamayan kişilerce yürütülmektedir (Kablay, 2022; Kablay, 2015). Bu işçiler çeşitli ürünlerin hasadı için bölgeden bölgeye, ilden ile göç etmektedir. Bu durum çalışma koşullarının yanı sıra yaşam koşullarında da önemli sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır.
- Tarım sektörü çalışma rejiminin düzenlenmesi açısından da sorunlu olup genellikle yasal düzenlemelerin dışında kalmaktadır. İş Yasasına göre (4857 sY md 4) tarım işlerinin yasa kapsamına girebilmesi için bu işyerlerinde en az 51 işçinin bulunması gerekmektedir. Bu durum sektördeki pek çok işyerinin kapsam dışında kalmasına neden olmakta, tarım işçileri İş Hukukunun koruyucu şemsiyesinden yararlanamamakta, pek çoğu sosyal güvencesi olmadan, asgari ücretin dahi altında çalışmaktadır. Süreksiz iş³ niteliği ağır basan tarım işlerinde çalışanların sosyal güvence yükü de kendilerine yüklenmiştir. 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasası Ek Madde 5'e göre tarım işçilerinin sosyal güvenliği sağlanmaktadır. Bu kişiler işçi olmasına rağmen sigortadan faydalanırken bağımsız veya kendi hesabına çalışanlar gibi prim borcu olmaması beklenmektedir. Oysa işçiler açısından prim borcuna bakılmamaktadır. Çünkü prim ödeme yükümlüsü işveren olup işçinin primleri işveren tarafından ödenmektedir. Bu kişiler

³ İş Yasası gereği niteliği itibarıyla 30 günden az süren işlere süreksiz iş denmektedir (4857 sY md. 10/1)

Yasa kapsamında işçi sayılmakla birlikte prim borcu açısından işveren gibi kabul edilmektedirler. Zaten primlerini de isteğe bağlı sigortalılık çerçevesinde kendileri yatırmaktadır⁴. Ücretleri düşük olan bu çalışanlara bir de sigorta yükümlülüğünün yüklenmesi hakkaniyete aykırı olup işçiler bu yola başvurmamakta, dolayısıyla sosyal güvenlik kapsamında yer almamaktadırlar (Kablay, 2022).

- Geçici ve gezici çalışma yaşam koşulları açısından da mevsimlik tarım işçilerinin pek çok riskle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Bu risklerin başında trafik kazaları gelmektedir. Tarım işçileri hem çalışacakları bölgelere/illere hem de çalışacakları tarla ya da bahçeye giderken trafik kazalarına maruz kalmakta ve pek çok ölüm gerçekleşmektedir.
- Sektörde ücretler genel olarak düşüktür. Ayrıca mevsimlik tarım işçilerine iş ayarlayan tarım araçları ücretin belli bir miktarına el koymakta, bu durum düşük olan ücretlerin daha da düşmesine neden olmaktadır (Kablay, 2022). Her işçiden ücretin %10'u ya da birkaç günlük ücretini alan araçlar iş piyasasının belirlenmesinde en önemli aktör durumundadır.
- Geçici gezici mevsimlik tarım işçiliğinin yaygın olması çocuk işçiliğini arttırmanın yanı sıra çocukların da sürece katılmasını ve aileleri ile birlikte göç etmesini beraberinde getirmektedir. Bu durum çalışmasalar da çocukların çalışma alanına götürülmesi veya konaklama alanındaki risklere yetişkinlerle birlikte maruz kalmasına neden olmaktadır. Tarım sektöründe çocukların ailelerle birlikte çalışması yoksulluk olgusu nedeniyle bir geçim stratejisine dönüşmüştür. Ancak çocuklar çalışmanın dışında çadırdaki kaldıklarında, aileler tarla ya da bahçeye çalışmaya gittiğinde hanenin işleri ile uğraşmaktadır. En önemli görevlerinden biri ise çadıra su taşıma işidir (Kablay, 2022, Kablay, 2021; Kablay, 2015; Kablay, 2016; Kablay, 2018a; Kablay, 2018b; Kablay & Aysan, 2019). Bedenlerine göre çok ağır su bidonlarını taşıyarak iş yapma süreçlerine dahil olur çocuklar. Bunu ilerleyen yıllarda taşınacak çuvallar, kasalar, toplanacak ürünler takip eder. Göç, ürün toplama ve yük taşıma bir yaşam biçimine dönüşür çocuk için. Bu döngüyü kırıp başka bir yaşam kurmak neredeyse olanaksızlaşır.
- Tarım sektörü işçi sağlığı açısından en tehlikeli sektörlerden birisini oluşturmaktadır. Sektörde kimyasallarla temas, dış ortamda çalışmaya bağlı alerji, hayvan saldırısı veya ısırması, iklime bağlı hastalıklar, dış ortamın iklime bağlı değişimi nedeniyle düşme gibi iş kazalarının sık

⁴ Konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi için (Kablay, 2022)'ye bakılabilir.

olmasının yanı sıra mevsimlik göçün yaygın olması nedeniyle özellikle ulaşımına bağlı trafik kazaları en önemli işçi sağlığı sorununu oluşturmaktadır (Kablay, 2021). İSİG Meclisi (2025) verilerine göre 2024 yılında inşaat/yol işlerinden sonra (%25) en fazla ölümün gerçekleştiği işkolu tarım ve ormancılık işkolu olup oran %17'dir. Ölüm sebepleri açısından da trafik/servis kazaları en yüksek oranda ölüme sebep olmaktadır. İş kazaları sonucu ölümlerin en önemli sebebi %20 ile trafik/servis kazalarındadır. Bu oranın içinde tarım ve ormancılık işkolunda çalışanlar önemli yer tutmaktadır. Ne yazık ki tarım işçileri en çok bu kazalar nedeniyle basında yer bulmaktadır.

- Tarım sektöründe çalışanlar açısından risk yaratan bir diğer durum ise hem çalışma alanında hem de yaşam alanında temiz suya erişim sorunudur. Tarla ve bahçelerde tuvalet olmaması, var olan tuvalet ve lavaboların çok kişi ile paylaşılması hem mahremiyet hem de hijyen ve bulaşıcı hastalıklar açısından sorun yaratmaktadır. Ayrıca temel gereksinimlerin giderilmesinde dahi temiz suya ulaşım önemli bir sorun yaratmaktadır (Kablay, 2022). Kız çocukları ve kadınlar mahremiyet sorunu nedeniyle tuvalete gitmemek için yeteri kadar su tüketemeyebilmekte bu durum dehidratasyon gibi önemli sorunlara neden olabilmektedir.
- Sektördeki informal çalışmanın yaygınlığı ve ataerkil örüntülerin kuvvetli olması örgütlenme pratiklerini olumsuz etkilemekte tarım sektöründe çalışanların örgütlenerek haklarını kazanmalarının önünde engel oluşturmaktadır.
- Hasatı yapılan ürüne ve bölgeye göre çeşitli özel sorunlar da ortaya çıkabilmektedir. Kimi bölgede vahşi hayvan, akrep, yılan saldırısı yaygın olabilirken, kimi bölgede Kırım Kongo Kanamalı ateş hastalığına neden olan keneye maruziyet ortaya çıkabilmektedir. Özellikle suya erişim kolaylığı nedeniyle dere ya da deniz kenarına yakın yerler çadır kurmak için tercih edildiğinde aşırı yağış alan bölgelerde sel ve boğulma riskleri ortaya çıkabilmektedir. Diğer yandan çadırların altında beton bir zeminin olmaması işçilerin yiyecek, giyecek ve yataklarının ıslanmasına da neden olmaktadır. Ayrıca deniz ya da akarsuya yakın konaklama alanı çocuklar açısından boğulma riskini de barındırmaktadır.
- İşçi guruplarındaki çeşitlilik de çalışma ve yaşam koşulları açısından ve özellikle ücret yönünden farklılıkları beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Mevsimlik tarım işçiliği çok yaygın bir çalışma biçimi olup çalışma dönemselsel ve geçici olsa da “*kahıcı bir geçicilik*” söz konusudur ve sorunlar her yıl tekrar etmektedir. Geçici çalışma nedeniyle alanda düzenlemeler kısıtlıdır ve tarım sektörünün büyük bir kısmı İş Yasası kapsamı dışındadır. Alandaki düzenlemeler “*genelge*”lerle yapılmaya çalışılmaktadır. Ancak genelgeler sorunu çözmekten uzak olup normlar hiyerarşisinde sonlarda yer alan, bağlayıcılığı ve yaptırımını sınırlı bu normlarla alanı düzenlemek olanaksızdır. Sektörün genel düzenlemelerin dışında olması, mevsimlik göç ile bölgeler arasında sürekli yer değiştirme mevsimlik tarım işçilerinin iş güvencesi, iş güvenliği ve sosyal güvence açısından korunmasız olmasına neden olmakta, eğreti istihdam açısından önemli bir grubu oluşturmaktadırlar. Sorunların çözümünde bağlayıcılığı yüksek normlar ve mümkünse yasal düzenlemeler önceliklidir. Geçici çözümler ve düzenlemelerle sorunu çözmek olası değildir. Acil olarak tarım alanı ya İş Yasası kapsamına alınmalı ya da ayrı bir Tarım İş Yasası çıkarılmalı, konuya ilişkin denetim ve yaptırım mekanizmaları geliştirilmelidir. Özellikle çalışma süresi, koruyucu ekipmanlar, dinlenme süreleri, yemek, ücret konuları öncelikli olarak ele alınmalıdır.

Sektör toplumsal cinsiyet rollerinin belirgin olarak görüldüğü bir alandır. Kadınlar tarla ve bahçelerde çalışmanın yanı sıra çadır alanına döndüklerinde ikinci mesaiyi başlamaktadır. Özellikle de temiz suya erişimin kısıtlı olduğu durumlarda kadınlar temiz suyu elde etme ve bu suyu; yemek yapma, temizlik, banyo, çamaşır yıkama gibi faaliyetlerde kullanma açısından birinci derecede sorumlu tutulmaktadır. Bu durum kadınların yükünü daha da arttırmaktadır. Bu konuda en büyük yardımcıları çocukları olup çocukların en önemli görevi su taşımaktır. Mevsimlik tarım işçilerinin içinde kadınlar bu nedenler sorunu en derin yaşayan gruptur. Kadınların tarım sektöründe konumlarının güçlendirilmesi ve desteklenmeleri gerekmektedir.

Mevsimlik tarım işlerinde düzenlemelerin sınırlı olması, alanda işçi teminin sağlayan araçların hâkim olması anlamına gelmektedir. İş piyasasının belirleyicisi araçlardır. İşçi sağlama, işçilerin hasat bölgesine ulaşımı, konaklama alanının seçimi, ücret konusunda neredeyse tek yetkili araçlardır. Bu etkinlik sonucu işçilerin ücretinden önemli bir pay almakta, üretim sürecinin asıl kazananları araçlar olmaktadır. Araçlarla ilgili denetimlerin artırılması ve işçilerin emeği üzerinde haksız kazanç elde etmeleri önlenmelidir. İşçi temini açısından genel bir kamusal ağ kurulması yerinde olacaktır.

Çocuk işçiliğinin yaygın olması ve çocukların bedenlerine ve gelişimlerine uygun olmayan iş ve ortamlarda çalıştırılması fiziksel, psikolojik gelişimleri açısından risk yaratmakta, eğitimden uzunca bir süre uzak kalmakta ve eğitimi bırakma eğilimi yükselmektedir. Çocuklar için geçici çözümler üretmek yerine mevsimlik tarım işçiliğinde Nisandan Ekime bir göç olduğu kabulü ile ülke genelinde bir politika

retilmelidir. Sistemin en kaybedeni çocuklar olup ocuk koruma programları oluşturulmalı, çocukların tehlikeli bir ortama sokulması, eēitimden kopmaları önlenmeli, göç ettikleri bölgelerde gerçekten eēitimlerine devamı saēlanmalıdır.

Gezici mevsimlik tarım işçilerinin her yıl aynı bölgelere g ettiēi düşünülerek kalıcı yapılarla konaklama alanları temin edilmelidir. Tarım sektörüne ve sektördeki herkese yönelik bütüncül önlemler alınmalıdır. Sadece alışma alanında yapılacak düzenlemeler ve önlemler yeterli deēildir. Yaşam alanlarını da içeren çözümler üretilmelidir. Bu işçileri bu koşullara iten temel neden yoksulluk olduēundan yoksullukla mücadele ve sosyal politika uygulamaları mutlaka ncelenmelidir.

Kaynakça

- Arslan Pauli, & Gülçubuk, B. (2024). Mevsimlik Gezici Tarım İşçisi Hanelerin Karşılaştığı Yoksunlukları Anlamak: Ankara İli Bala İlçesi Örneği. *Journal of Tekirdag Agricultural Faculty*, 21(5), s. 1294-1307. doi:10.33462/jotaf.1524143
- Atalay, B. I., Önsüz, M. F., Işıklı, B., Öztürk Emiral, G., Ayhan, E., & Metintaş, S. (2017). Mevsimlik Tarım İşçileri ve Ailelerinin Sağlık Kuruluşlarına Başvuru Tercihleri. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 39(3), s. 18-26. Eylül 15, 2025 tarihinde <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/258879> adresinden alındı
- Aydın, R., Ünal, E., & Metintaş, S. (2016). Eskişehir Mevsimlik Tarım İşçileri ile Yerli Halkın Acil Servis Başvurularının Karşılaştırılması. *Harra Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 13(1), s. 15-22. Eylül 15, 2025 tarihinde <https://research.ebsco.com/c/y5yumw/viewer/pdf/mefktel52n> adresinden alındı
- Bağış, R. (2020). Her Mevsimin İşçileri: Denizli'de Mahalli Mevsimlik Tarım İşinde Çalışan Kadınlar. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29(4), s. 138-150. Eylül 15, 2025 tarihinde <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/445404> adresinden alındı
- Doğan, B. K., & Pekasıl, A. N. (2021). COVID-19 Pandemisi Bağlamında Evsizler, Mevsimlik Tarım İşçileri, Mülteci, Şartlı Mülteci ve Geçici Koruma Kapsamında Bulunan Suriyelilerin Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Society & Social Work*, 31(1), s. 275-292. doi:10.33417/tsh.770342
- Er, S., & Gürbüz, İ. B. (2022). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Hayatında Karşılaştığı Sorunlar; Bursa/Mudanya Örneği. *Balkan ve Near Eastern Journal of Social Sciences*, 08(Special Issue), s. 214-223. Eylül 15, 2025 tarihinde <https://research.ebsco.com/c/y5yumw/viewer/pdf/minsf2xgn> adresinden alındı
- Genç, K. Y. (2022). Türkiye'de Çocuk İşçiliği: Fındık Tarımına İlişkin Bir Değerlendirme. K. Y. Genç, Y. Mamur Uşıkçı, & M. Özdemir (Dü) içinde, *Fındık Ekonomisi* (s. 38-64). Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım.
- Gökçe, İ., & Şahin Fırat, N. (2024). Mvsimlik Tarım İşçilerinin Çocuklarının Karşılaştığı Eğitim Zorlukları ve Çözüm Önerileri: Ebeveyn Görüşleri. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*(62), s. 3072-3086. Eylül 10, 2025 tarihinde <https://research.ebsco.com/c/y5yumw/viewer/pdf/7kidw76r3z> adresinden alındı
- Güler, H. (2025). Tarımda Emegin Dönüşümü: "Kırsal Gettolar". *Memleket Siyaset Yönetim*, 20(44), s. 73-98. doi:10.56524/msydergi.1524939
- ILO-UNICEF. (2021). *Çocuk İşçiliği 2020 Küresel Tahminler, Eğilimler ve Önümüzdeki Yol*. New York: ILO.
- Kablay, S. (2015). Mevsimlik Gezici-Geçici Çalışma: Çocuk İşçiler. G. Yücesan-Özdemir (Dü.) içinde, *Rüzgara Karşı Emek Süreçleri ve Karşı Hegemonya Arayışları* (s. 89-114). Ankara: Nota-Bene Yayınları.

- Kablay, S. (2016). Fındık Bahçesinde İşçi Olmak: Ordu ve Giresun İllerinde Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Koşulları. D. Y. Haspolat (Dü.) içinde, *Değişen Karadeniz'i Anlamak* (s. 281-308). Ankara: Phoenix.
- Kablay, S. (2018a). Tarım Sektöründe Çocuklar ve Hakları. Ç. E. Özmen (Dü.) içinde, *Current Debates in Labour Economics & Industrial Relations* (s. 61-71). İstanbul: IJOPEC Publication.
- Kablay, S. (2018b). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Yaşam Koşulları: Fındık İşçileri Örneği. Ö. Ş. Yıldırım (Dü.) içinde, *Sirtında Sepeti- Bafra'dan Hopa'ya Karadeniz'de Kadınlık Halleri* (s. 209-231). Ankara: Phoenix.
- Kablay, S. (2021). Tarım Sektöründe Çocuklar ve Çocuk İşçiliği ile Mücadele. *Çalışma Ortamı Dergisi*(168), s. 6-14.
- Kablay, S. (2022). Fındık Tarımında Çocuk İşçiliği. K. Y. Genç, Y. Mamur Işıkcı, & M. Özdemir (Dü.) içinde, *Fındık Ekonomisi* (s. 65-83). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Kablay, S., & Aysan, M. E. (2019). Fındık İşçileri ve Sorunları. B. A. Taşkiran (Dü.) içinde, *Recent Evaluations on Humanities and Social Science* (s. 143-155). London & İstanbul: IJOPEC Publication.
- Kaya, M., & Özgülnar, N. (2015). Mevsimlik (Gezici/Geçici) Tarım İşçilerinin İki Yerleşim Birimindeki Yaşam Koşulları ve Sağlık Durumlarına Niteliksel Bakış. *Turkish Journal of Public Health*, 13(2), s. 115-126. doi:10.20518/thsd.87652
- Kutlu, S., & Koruk, İ. (2014). Migrant Seasonal Farmworkers: Health Related Quality of Life and The Factors That Affect It. *Turk J Public Health*, 12(2), s. 80-90. Eylül 15, 2025 tarihinde <https://research.ebsco.com/c/y5yumw/viewer/pdf/w52zg5apcf> adresinden alındı
- Meclisi, İSİG., (2025). *İş Cinayetleri Raporu*. isigmeclisi.org adresinden alındı
- Nuh, H., & Yıldırım, B. (2025). The Truth That the Media Does Not See: An Analysis of Traffic Accident News About Seasonal Agricultural Workers in the Context of Framing Theory. *Turkish Journal of Agriculture-Food Science and Technology*, 13(6), s. 1652-1664. doi:<https://doi.org/10.24925/turjaf.v13i6.1652-1664.7660>
- Şen, B., & Altın, C. (2018). Mevsimlik Göç ve Yoksulluk İlişkisi: Mevsimlik Tarım İşçileri Örneği. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11(23), s. 174-192. doi:10.12981/motif.470
- Turgut, D., Kümbül Güler, B., & Vatansever, Ç. (2025). Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Koşulları, Yaşam Koşulları ve Sağlıkla İlişkili Problemleri: Sistematik Bir Derleme Çalışması. *"İŞ GÜÇ" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 27(1), s. 458-489. Ekim 5, 2025 tarihinde <https://research.ebsco.com/c/y5yumw/viewer/pdf/7kidw76r3z> adresinden alındı

BÖLÜM 86

Muhasebe Eğitiminde Sürdürülebilirlik Yaklaşımı: Yeni Paradigmalar ve Uygulama Önerileri

Sinan Güran¹ & Ferah Yıldız²

Giriş

Günümüz dünyasında iklim değişikliği, kaynak kıtlığı, sosyal eşitsizlikler ve kurumsal şeffaflık eksiklikleri gibi küresel sorunlar, sadece çevresel ve sosyal politikaları değil, aynı zamanda eğitim sistemlerinin yapısını da etkilemektedir. Bu bağlamda sürdürülebilirlik, sadece çevre koruma odaklı bir yaklaşım olmaktan çıkmış; işletme, finans ve muhasebe gibi alanlarda da temel bir değer haline gelmiştir. Özellikle muhasebe eğitimi, sürdürülebilirliğin kurumsal karar alma süreçlerine entegrasyonunda kritik bir rol oynamaktadır (Bebbington & Unerman, 2018, s. 2-24).

Sürdürülebilir kalkınmanın gerektirdiği dönüşüm, muhasebe mesleğini ve bu mesleği icra edecek bireylerin yetiştirilme biçimlerini yeniden gözden geçirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Geleneksel muhasebe eğitimi, finansal bilgi üretimine odaklanmakta; ancak sosyal ve çevresel boyutları yeterince içermemektedir. Bu durum, muhasebe eğitiminin sürdürülebilirlik ilkeleriyle yeniden yapılandırılmasını gerekli kılmaktadır (Hopwood, 2009, s. 433–439).

Küresel ölçekte birçok üniversite, muhasebe müfredatlarını sürdürülebilirlik, entegre raporlama ve ESG (Environmental, Social, Governance) ilkeleri doğrultusunda güncellemeye başlamıştır. Bu değişim, öğrencilerin yalnızca finansal verileri değil; aynı zamanda çevresel ve sosyal etkileri de analiz edebilme yetkinliğini geliştirmeyi amaçlamaktadır (Contrafatto, 2022, s. 55–74).

Bu bildiride, sürdürülebilirlik yaklaşımının muhasebe eğitime olan etkileri, literatür taraması ve örnek uygulamalar ışığında ele alınacak; bu doğrultuda yeni paradigmanın gerekliliği ve Türkiye'deki eğitim yapısına uygun öneriler sunulacaktır.

1. Konunun Önemi

21. Yüz yılda işletmeler yalnızca kâr maksimizasyonu amacıyla değil; aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik, sosyal sorumluluk ve etik yönetim ilkelerine göre hareket etme zorunluluğuyla karşı karşıyadır. Bu dönüşüm, finansal raporlama süreçlerini ve muhasebe uygulamalarını da doğrudan etkilemektedir. İş dünyasının değişen beklentilerine uyum sağlayacak nitelikli muhasebe profesyonellerinin yetiştirilmesi ise ancak sürdürülebilirlik temelli bir muhasebe eğitimiyle mümkündür (Adams, 2014, s. 23–28).

Muhasebe eğitimi, geleceğin karar vericilerini, yalnızca teknik bilgiye sahip değil; aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma hedeflerine duyarlı, çevresel ve sosyal sorumluluk bilinci gelişmiş bireyler olarak yetiştirme potansiyeline sahiptir. Bu

nedenle sürdürülebilirlik ilkelerinin muhasebe eğitimine entegrasyonu, hem mikro (birey ve işletme düzeyinde) hem de makro (ekonomik sistem ve kamu politikası düzeyinde) etkiler yaratabilecek stratejik bir adımdır (Laine et al., 2021, s. 1081–1108).

Sürdürülebilirlik odaklı muhasebe eğitimi, öğrencilere sadece finansal raporlama değil, aynı zamanda sürdürülebilirlik raporlaması, entegre düşünme ve uzun vadeli değer yaratma gibi kavramları da kazandırmaktadır. Bu da muhasebe mesleğinin toplum içindeki rolünü yeniden tanımlamakta ve eğitimin stratejik önemini artırmaktadır (Wyatt, 2019, s. 844–867).

2. Sürdürülebilirliğin Önemi

Sürdürülebilirlik, bireylerin, kurumların ve toplumların doğal kaynakları tüketmeden, çevreye ve topluma zarar vermeden bugünkü ihtiyaçlarını karşılarken gelecekteki kuşakların da ihtiyaçlarını gözetmelerini ifade eder (Brundtland Report, 1987). 21. yüzyılın karmaşık sorunları, sürdürülebilirliğin yalnızca çevresel değil; aynı zamanda sosyal ve ekonomik boyutlarıyla ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede sürdürülebilirlik, kurumsal stratejilerden devlet politikalarına kadar geniş bir etki alanına sahiptir (Elkington, 1998).

İklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı, gelir eşitsizliği ve kurumsal şeffaflık gibi küresel sorunlar, sürdürülebilirlik ilkesinin işletmelerin yönetim modellerine ve raporlama anlayışlarına entegre edilmesini zorunlu kılmıştır. Artık işletmeler yalnızca ekonomik performanslarıyla değil, sosyal ve çevresel etkileriyle de değerlendirilmektedir (Lozano, 2015, s. 32–44). Bu durum, muhasebe mesleği açısından da sürdürülebilirliğin hesap verebilirlik, ölçülebilirlik ve raporlama gibi boyutlarla bütünleştirilmesini gündeme getirmiştir.

Birleşmiş Milletler tarafından belirlenen **Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA'lar)**, bu dönüşümün küresel düzeydeki çerçevesini oluşturmakta ve eğitimden finansa kadar her alanda referans kabul edilmektedir (United Nations, 2015). Bu hedeflere ulaşmak için, sadece devletlerin değil, işletmelerin ve eğitim kurumlarının da aktif bir şekilde katkı sağlaması beklenmektedir.

Bu bağlamda sürdürülebilirlik, muhasebe eğitimi de dahil olmak üzere tüm akademik disiplinler açısından hayati bir öneme sahiptir. Muhasebe, kurumların sürdürülebilirlik stratejilerini raporlayan, değerlendiren ve hesap verebilir hale getiren temel bir araç olarak konumlanmaktadır (Gray, 2010, s. 47–62). Dolayısıyla, sürdürülebilirliğin anlaşılması ve uygulanması açısından muhasebe eğitimi kritik bir rol üstlenmektedir.

3. Muhasebe Eğitiminin Önemi ve Amacı

Muhasebe eğitimi, yalnızca finansal bilgi üretmeyi ve raporlamayı öğretmekle kalmaz; aynı zamanda bireylerin analitik düşünme, etik karar alma, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi temel becerilerini geliştirmeyi de amaçlar. Küresel ekonominin karmaşıklığı arttıkça, muhasebe eğitiminin rolü yalnızca teknik bilgi aktarımıyla sınırlı kalmamalı; değişen toplumsal ve çevresel ihtiyaçlara cevap verebilecek donanımda bireyler yetiştirmeyi hedeflemelidir (Albrecht & Sack, 2000).

Muhasebe mesleği, karar alma süreçlerinde temel veri sağlayıcı rolüyle stratejik bir konumda yer almaktadır. Bu nedenle, muhasebe eğitimi öğrencileri sadece bilgilendirmekle kalmamalı; onları muhasebenin değişen rolüne hazırlamalı, entegre düşünme, sosyal sorumluluk ve sürdürülebilirlik kavramlarına duyarlı bireyler olarak yetiştirmelidir (Jackling & De Lange, 2009, s. 369–385). Bu yaklaşım, muhasebenin toplumla ve doğayla olan etkileşimini fark eden, mesleki etik değerlerle donatılmış bireyler yetiştirmek açısından büyük önem taşımaktadır.

Ayrıca günümüzde muhasebe eğitiminin amacı, öğrencilerin sadece bilanço ve gelir tablosu hazırlamasını öğretmek değil; aynı zamanda bilgi sistemleri, entegre raporlama, ESG faktörleri ve sürdürülebilir kalkınma gibi çok disiplinli alanlarda yetkinlik kazanmalarını sağlamaktır (Watty, 2005, s. 120–131). Bu bağlamda muhasebe eğitimi, klasik hesap tekniklerinin ötesine geçerek stratejik düşünmeyi, eleştirel değerlendirme yapmayı ve değişen dünyaya uyum sağlamayı teşvik eden bir yapıya bürünmelidir.

4. Muhasebe Eğitiminin Gerekliliği

Muhasebe eğitimi, yalnızca bireylerin mesleki yeterliliklerini geliştirmelerine yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda ekonomi, işletme yönetimi ve toplumsal sorumluluk alanlarında sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında da kritik bir rol oynamaktadır. Günümüzde, muhasebe eğitiminde yapılan değişiklikler, sadece finansal raporlama becerileri değil; aynı zamanda çevresel, sosyal ve yönetim (ESG) faktörlerine duyarlı ve etik açıdan bilinçli profesyonellerin yetiştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Gray & Milne, 2004, s. 1-8).

Dijitalleşme ve küresel ekonomik değişimler, muhasebe profesyonellerinin daha karmaşık ve çok boyutlu verileri analiz edebilme yeteneğini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik kavramlarının entegre edilmesi, öğrencilerin gelecekteki iş dünyasına daha iyi hazırlanmalarına olanak tanıyacaktır. Sadece finansal sonuçları değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal etkiyi de dikkate alan bir eğitim, öğrencilerin toplum yararına kararlar almasını teşvik edecektir (Larrinaga-Gonzalez et al., 2002, s. 279–311).

Ayrıca, dünya genelindeki muhasebe eğitim sistemleri, sürdürülebilirlik ve toplumsal sorumluluk gibi kavramları eğitim programlarına entegre etme noktasında önemli bir dönüşüm süreci içindedir. Bu dönüşüm, muhasebe mesleğinin sosyal rolünü yeniden tanımlamakta ve eğitimin gerekliliğini daha da artırmaktadır. Çevresel ve sosyal sorunlar karşısında muhasebe eğitiminin bu değişime uyum sağlaması, öğrencilerin sadece iş dünyasında değil, toplumda da etkin rol oynamalarını sağlayacaktır (Simnett & Huggins, 2015, s. 257-281).

Dolayısıyla, muhasebe eğitiminin gerekliliği, yalnızca mesleki bir zorunluluk değil; aynı zamanda küresel sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sağlamak adına bir toplumsal sorumluluktur. Bu eğitim, öğrencilere geleceğin dünyasında daha bilinçli, şeffaf ve sürdürülebilir kararlar alabilme becerisi kazandırmak için kritik bir araçtır.

5. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bu araştırmanın amacı, muhasebe eğitime sürdürülebilirlik kavramlarının entegrasyonunun gerekliliğini ve potansiyel etkilerini incelemektir. Özellikle muhasebe eğitiminin, sadece finansal verilerin raporlanmasının ötesinde, çevresel, sosyal ve yönetim (ESG) faktörlerini de dikkate alarak daha geniş bir sorumluluk alanına yayıldığı bir bakış açısını benimsemesi gerektiği vurgulanacaktır. Ayrıca, bu entegrasyonun öğrencilerin mesleki becerilerini nasıl dönüştürebileceği ve eğitim programlarının içeriğinde yapılacak yeniliklerin nasıl bir etki yaratabileceği araştırılacaktır.

Araştırma, muhasebe eğitiminin mevcut durumu ile sürdürülebilirlik odaklı bir eğitim anlayışına geçiş sürecinde karşılaşılan zorlukları ve fırsatları incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Türkiye ve dünya örneklerinden yararlanılarak sürdürülebilirlik kavramlarının muhasebe eğitime nasıl entegre edilebileceği konusunda önerilerde bulunulacaktır.

Araştırmanın kapsamı, sürdürülebilirlik ile ilgili teorik çerçeveler, muhasebe eğitiminin geleneksel yapısı, mevcut eğitim sistemlerinin sürdürülebilirlik eğitime karşı duyarlılığı ve uygulamada karşılaşılan zorluklara yönelik çözüm önerilerini içerecektir. Ayrıca, literatür taraması yapılarak farklı üniversitelerdeki eğitim modelleri ve bu modellerin etkinlikleri tartışılacaktır.

Araştırma, muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik uygulamalarını teşvik eden, çevresel, sosyal ve yönetim faktörlerini dikkate alarak daha etik ve şeffaf bireyler yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bu amaca ulaşmak için, hem teorik bir inceleme hem de uygulamalı öneriler sunulacaktır.

6. Kuramsal Çerçeve

Sürdürülebilirliğin muhasebe eğitime entegrasyonu, birkaç temel kuramsal

çerçeveden faydalanarak anlaşılabilir. Bu kuramsal çerçeveler, sürdürülebilirliğin sosyal, çevresel ve yönetim boyutlarını ele alan, aynı zamanda muhasebe mesleğinin toplumsal sorumluluğunu artırmayı hedefleyen bir bakış açısını sunar.

6.1. Sürdürülebilirlik Kavramı

Sürdürülebilirlik, Brundtland Komisyonu tarafından tanımlandığı gibi, "bugünkü ihtiyaçları karşılayarak, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğini tehlikeye atmadan" gelişmenin sağlanmasıdır (Brundtland, 1987). Bu bağlamda sürdürülebilirlik üç temel boyutta ele alınır: çevresel sürdürülebilirlik, sosyal sürdürülebilirlik ve yönetim sürdürülebilirliği (ESG).

Çevresel sürdürülebilirlik, doğa ve ekosistemlerin korunması, karbon salınımının azaltılması ve doğal kaynakların sorumlu bir şekilde kullanılması gerektiğini vurgular. **Sosyal sürdürülebilirlik**, toplumların refahını artırmayı ve eşitlikçi, adil bir sosyal yapı oluşturmayı hedefler. **Yönetim sürdürülebilirliği** ise şeffaflık, etik yönetim ve hesap verebilirliği temel alır (Elkington, 1998).

Bu üçlü yapı, muhasebe eğitimi için önemli bir kuramsal çerçeve sunar, çünkü gelecekteki muhasebe profesyonellerinin yalnızca finansal verileri değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal etkileri de göz önünde bulunduran kararlar almaları beklenmektedir (Gray, 2010, s. 47–62).

Muhasebe eğitimi, bu sürdürülebilirlik anlayışlarını bütünsel bir şekilde öğrencilere kazandırmalıdır.

6.2. Entegre Raporlama ve Yeni Paradigmalar

Entegre raporlama, finansal ve sürdürülebilirlik bilgilerini birleştirerek işletmelerin daha geniş bir hesap verebilirlik alanında performanslarını değerlendirmelerini sağlar (Eccles & Krzus, 2010). Bu model, muhasebe ve finansal raporlama anlayışını yeniden şekillendirir ve yalnızca finansal sonuçların değil, çevresel, sosyal ve yönetim faktörlerinin de raporlanmasını gerektirir. Bu yönüyle, entegre raporlama, muhasebe eğitiminin temel taşlarından biri olmalıdır.

ESG (Çevresel, Sosyal, Yönetişim) kriterleri, işletmelerin sürdürülebilirlik performansını değerlendirmek için önemli bir ölçüttür. Bu kriterlerin muhasebe eğitimine dahil edilmesi, öğrencilerin bu faktörleri finansal raporlamalarla birleştirerek değerlendirme yapabilmelerini sağlar (Kotsantonis & Serafeim, 2019, s. 50–58). Ayrıca **yeşil muhasebe** gibi yeni kavramlar, çevresel etkilerin muhasebe ve raporlama süreçlerine dahil edilmesi gerektiğini belirtir.

6.3. Sosyal Sorumluluk ve Etik

Sosyal sorumluluk ve etik, muhasebe eğitiminin bir diğer önemli boyutudur. Muhasebe profesyonelleri, yalnızca işlevsel verileri sunmakla kalmaz, aynı zamanda bu verilerin toplumsal etkilerini de dikkate almalıdır. Eğitimde etik değerlerin yer alması, muhasebe mesleğinin saygınlığını artırmak ve sosyal sorumluluk bilincini aşılamak adına kritik bir öneme sahiptir (Garratt & McMillan, 2010, s. 195-211).

7. Sürdürülebilirlik Kavramı (Çevresel, Sosyal, Yönetişim Boyutlarıyla)

Sürdürülebilirlik, üç ana boyut üzerinden ele alınır: çevresel, sosyal ve yönetim (ESG). Bu üç boyut, yalnızca işletmelerin finansal performanslarını değerlendirmekle kalmaz, aynı zamanda şirketlerin toplum ve çevre üzerindeki etkilerini de gözler önüne serer. Bu bölüme odaklanarak, muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik anlayışının nasıl şekillendiği ve bu boyutların eğitim programlarına nasıl entegre edilebileceği üzerinde durulacaktır.

7.1. Çevresel Sürdürülebilirlik

Çevresel sürdürülebilirlik, doğal kaynakların korunması ve ekosistemlerin sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi üzerine odaklanır. Küresel ısınma, su kıtlığı ve biyolojik çeşitliliğin azalması gibi çevresel sorunlar, şirketlerin faaliyetlerinin çevre üzerindeki etkilerini azaltma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Çevresel sürdürülebilirlik, işletmelerin çevresel etkilerini minimize etmek için yeşil muhasebe ve çevresel raporlama gibi araçlar kullanmalarını gerektirir (Gray, 2010, s. 47–62).

Muhasebe eğitiminde çevresel sürdürülebilirlik kavramlarının öğretilmesi, öğrencilerin çevresel riskleri, fırsatları ve işletmelerin çevresel performanslarını değerlendirebilme becerisini kazanmalarını sağlar. Çevresel raporlama ve yeşil muhasebe uygulamaları, bu boyutun muhasebe eğitiminde nasıl bir yer edineceğini anlamak için önemlidir (Bebbington & Larrinaga, 2014, s. 450–476).

7.2. Sosyal Sürdürülebilirlik

Sosyal sürdürülebilirlik, toplumların sosyal refahını artırmaya yönelik çalışmalarla ilgilidir. Bu, eşitlik, adalet, iş güvencesi, eğitim olanakları ve toplum sağlığı gibi konuları içerir. Bir işletme, yalnızca ekonomik fayda sağlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumun çeşitli kesimlerine olumlu etkilerde bulunarak sosyal sürdürülebilirliği desteklemelidir (Elkington, 1998).

Sosyal sürdürülebilirlik, muhasebe eğitimi bağlamında, öğrencilerin sosyal etkileri hesaplama ve raporlama becerilerini geliştirmelerini gerektirir. Sosyal sorumluluk projeleri ve etik muhasebe uygulamaları, bu kavramın muhasebe eğitimine nasıl entegre edilebileceğine dair önemli örnekler sunmaktadır (Crane et al., 2008).

7.3. Yönetişim (Governance) Sürdürülebilirliği

Yönetişim sürdürülebilirliği, bir işletmenin iç ve dış yönetim süreçlerinin etik ve şeffaf olmasını gerektirir. İyi yönetim, finansal raporlama ve karar alma süreçlerinde açıklık, hesap verebilirlik ve adalet sağlamayı hedefler. Ayrıca, yönetim ilkelerinin doğru uygulanması, şirketlerin uzun vadeli başarısını ve sürdürülebilirliğini doğrudan etkiler (Aguilera et al., 2008, s. 309–321).

Yönetişim ilkeleri, muhasebe eğitimine de yansımalıdır. Öğrencilere şeffaflık, etik yönetim, iç denetim ve hesap verebilirlik gibi yönetim konularında eğitim verilmesi, onları daha etkili ve etik muhasebe profesyonelleri olarak yetiştirecektir. Ayrıca, iyi yönetim uygulamalarının finansal ve sürdürülebilirlik raporlarına nasıl yansdığı üzerine eğitimler de büyük önem taşır (Hughes et al., 2016, s. 229–247).

8. Muhasebe Eğitiminin Geleneksel Yapısı ve Mevcut Sorunlar

Muhasebe eğitimi, uzun yıllar boyunca genellikle finansal raporlama, maliyet muhasebesi ve vergi yasaları gibi konulara odaklanmıştır. Ancak, küresel ekonomik değişimler ve sürdürülebilirlik anlayışının artan önemi, bu geleneksel yapıyı sorgulamaya başlamıştır. Bu bölümde, muhasebe eğitiminin geleneksel yapısının ve mevcut sorunlarının sürdürülebilirlik ve ESG odaklı bir yaklaşıma nasıl dönüşebileceği tartışılacaktır.

8.1. Geleneksel Muhasebe Eğitimi

Geleneksel muhasebe eğitimi, genellikle finansal bilgi sağlama, vergi yükümlülüklerini yerine getirme ve işletmelerin ekonomik durumlarını raporlama üzerine yoğunlaşmıştır. Bu eğitimin temel amacı, öğrencilere muhasebe bilgilerini doğru bir şekilde kullanma becerisi kazandırmaktır. Ancak, çevresel ve sosyal etkilerin göz ardı edilmesi, bu eğitim anlayışının önemli bir eksikliği olarak öne çıkmaktadır (Harris & O'Neill, 2009, s. 185–200). Geleneksel eğitim, genellikle yalnızca finansal verilerle ilgilenirken, sürdürülebilirlik faktörlerinin hesaba katılmaması, muhasebe profesyonellerinin sadece kısa vadeli finansal başarıyı dikkate almalarına neden olabilir.

8.2. Eğitimdeki Mevcut Sorunlar

Muhasebe eğitiminde karşılaşılan en büyük sorunlardan biri, bu geleneksel yapının zamanla değişen toplumsal ve çevresel ihtiyaçlara uyum sağlayamamasıdır. Çevresel sürdürülebilirlik, sosyal sorumluluk ve iyi yönetim gibi kavramlar, muhasebe eğitimine henüz yeterince entegre edilmemiştir (Gray, 2010, s. 47–62). Bu durum, muhasebe öğrencilerinin sadece finansal verilere dayalı kararlar almalarına yol açarken, işletmelerin sosyal ve çevresel sorumluluklarını göz ardı etmelerine neden olabilir.

Ayrıca, muhasebe eğitimindeki diğer bir sorun da ders içeriklerinin genellikle teorik olmasının yanı sıra, öğrencilerin pratik deneyim kazanmalarının zorluklarla karşılaşmasıdır. Bu durum, öğrencilerin muhasebe uygulamalarında karşılaştıkları gerçek dünya sorunlarına hazırlıklı olmamalarına yol açabilir (Tinker, 2005, s. 573-598).

8.3. Değişim ve Yenilik İhtiyacı

Dünyadaki birçok üniversite, muhasebe eğitiminin geleneksel yapısını değiştirmeye ve sürdürülebilirlik gibi önemli konuları müfredata dahil etmeye başlamıştır. Ancak bu değişiklikler, geniş çapta bir reform gerektirmektedir. Eğitimdeki bu dönüşüm, öğretim programlarının yeniden yapılandırılmasını, öğrencilere sadece finansal muhasebe değil, aynı zamanda çevresel, sosyal ve yönetim faktörlerini de içeren derslerin verilmesini gerektirmektedir (Bebbington et al., 2007).

Geleneksel muhasebe eğitimine entegre edilecek sürdürülebilirlik odaklı içerikler, öğrencilerin çok boyutlu düşünme ve stratejik kararlar alabilme becerilerini geliştirmelerini sağlar. Bu, işletmelerin toplumsal sorumluluklarını yerine getirmeleri açısından büyük önem taşır.

9. Yeni Paradigma: Entegre Raporlama, ESG, Yeşil Muhasebe

Son yıllarda, sürdürülebilirlik ve çevresel sorumluluk gibi konuların muhasebe eğitimine entegrasyonu, daha bütünsel bir yaklaşım gerektirmiştir. Bu bağlamda, entegre raporlama, ESG (Environmental, Social, Governance) kriterleri ve yeşil muhasebe gibi kavramlar, muhasebe pratiği ve eğitiminde yeni bir paradigma ortaya çıkarmaktadır. Bu bölümde, entegre raporlama ve ESG ilkelerinin muhasebe eğitimindeki yerini ve yeşil muhasebe uygulamalarını inceleyeceğiz.

9.1. Entegre Raporlama

Entegre raporlama, finansal ve sürdürülebilirlik bilgilerini birleştirerek, şirketlerin uzun vadeli değer yaratma süreçlerini ortaya koyan bir raporlama biçimidir. Bu tür raporlamada, finansal performans ve çevresel, sosyal ve yönetim faktörleri arasındaki etkileşim analiz edilir.

Entegre raporlama, yatırımcılar ve diğer paydaşlar için daha geniş bir bakış açısı sunarak, şirketlerin stratejik hedeflerini ve sürdürülebilirlik taahhütlerini anlamalarına yardımcı olur (Eccles & Krzus, 2010).

Muhasebe eğitime entegre raporlama dahil etmek, öğrencilere yalnızca finansal verilerle ilgili bilgi vermekle kalmayıp, aynı zamanda çevresel ve sosyal faktörlerin iş dünyasındaki rolünü de öğretir. Bu, öğrencilerin daha kapsamlı ve stratejik raporlar hazırlama yetkinliği kazanmalarını sağlar (Flower, 2015, s. 1–17).

9.2. ESG (Environmental, Social, Governance)

ESG, çevresel, sosyal ve yönetim kriterlerini kapsayan bir çerçevedir ve şirketlerin sürdürülebilirlik performanslarını ölçmede kullanılır. ESG, şirketlerin finansal sonuçlarının ötesinde, çevresel etkilerini, toplumsal sorumluluklarını ve yönetim kalitelerini değerlendirir. Bu üç faktör, bir şirketin uzun vadeli sürdürülebilirliğini ve başarı şansını doğrudan etkileyebilir (Friede et al., 2015).

ESG ilkelerinin muhasebe eğitime entegrasyonu, öğrencilere bu kriterlerin nasıl ölçüleceğini ve raporlanacağını öğretir. ESG bilgileri, şirketlerin çevresel etkilerini, sosyal sorumluluklarını ve yönetim pratiklerini analiz ederek, öğrencilerin daha stratejik bir bakış açısı geliştirmelerini sağlar (Kotsantonis et al., 2016, s. 52–61).

9.3. Yeşil Muhasebe

Yeşil muhasebe, çevresel etkilere odaklanan bir muhasebe disiplini ve şirketlerin çevresel maliyetlerini hesaplama, raporlama ve izleme süreçlerini içerir. Bu uygulama, işletmelerin çevre üzerindeki etkilerini finansal raporlarda yansıtmak için gereken yöntemleri sunar. Yeşil muhasebe, karbon salınımı, atık yönetimi ve enerji tüketimi gibi faktörleri dikkate alarak, işletmelerin çevresel sorumluluklarını yerine getirmelerine yardımcı olur (Bebbington et al., 2014, s. 525–551).

Muhasebe eğitiminde yeşil muhasebe uygulamalarının öğretilmesi, öğrencilere çevresel etkileri ölçme ve raporlama yeteneği kazandırır. Bu, öğrencilerin işletmelerin çevreye olan etkilerini dikkate alarak, daha sürdürülebilir iş stratejileri geliştirmelerine olanak tanır (Schaltegger & Burritt, 2000).

10. Muhasebe Eğitiminde Sürdürülebilirlik Uygulamaları (Literatür Taraması)

Muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik uygulamaları, yalnızca çevresel faktörlerin değil, aynı zamanda sosyal ve yönetim faktörlerinin de göz önünde bulundurulmasını gerektirir.

Sürdürülebilirlik, giderek daha fazla işlevsel bir konu haline gelmekte ve muhasebe müfredatına entegre edilmesi gerekmektedir. Bu bölümde, literatür taraması yapılarak, muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik odaklı uygulamalar ve bu uygulamaların yaygınlığı ele alınacaktır.

10.1. Muhasebe Eğitiminde Sürdürülebilirlik Yaklaşımları

Birçok akademik çalışma, muhasebe eğitime sürdürülebilirlik prensiplerinin entegrasyonunun gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle çevresel muhasebe, yeşil muhasebe ve sosyal muhasebe gibi kavramlar, muhasebe öğrencilerinin çevre bilincine sahip profesyoneller olarak yetişmelerini sağlamayı hedeflemektedir (Gray, 2010, s. 47–62).

Literatürde yer alan çalışmalarda, sürdürülebilirliğin muhasebe müfredatına dahil edilmesinin, öğrencilerin çevresel ve sosyal sorunlar konusunda daha bilinçli hale gelmelerine yardımcı olduğu belirtilmiştir (Bebbington et al., 2007).

Örneğin, *Bebbington ve arkadaşları* (2007), muhasebe öğrencilerinin sürdürülebilirlik konularını derslerde ele aldıklarında, iş dünyasında daha etik kararlar almayı öğrendiklerini belirtmişlerdir. Bu tür dersler, öğrencilere sadece finansal hesaplamalarla sınırlı kalmayıp, çevresel etki ve sosyal sorumluluk gibi unsurları da içeren bir eğitim sunmaktadır.

10.2. Sürdürülebilirlik İçin Yenilikçi Eğitim Uygulamaları

Birçok üniversite ve eğitim kurumu, muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik ile ilgili yenilikçi uygulamalara odaklanmıştır. Bu uygulamalar arasında, çevresel etkilerin hesaplanmasını öğretmek için özel dersler, öğrencilere sürdürülebilirlik raporlama yöntemlerini tanıtan atölye çalışmaları ve çevre dostu işletmelerle iş birliği gibi pratik çalışmalar yer almaktadır (Gray, 2010, s. 47–62).

Bir örnek olarak, *Schaltegger ve Burritt* (2000), yeşil muhasebe uygulamalarının öğretildiği özel derslerin ve uygulamalı projelerin, öğrencilerin çevresel sorumlulukları anlama düzeylerini artırdığını ortaya koymuşlardır. Bu tür yenilikçi uygulamalar, öğrencilerin gelecekte sürdürülebilir iş stratejileri geliştirebilmeleri için gerekli yetkinlikleri kazanmalarına yardımcı olmaktadır.

10.3. Literatürdeki Global Örnekler

Dünya çapında birçok üniversite, muhasebe eğitimine sürdürülebilirlik odaklı içerikler dahil etmiştir. Özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'daki birçok üniversite, öğrencilerine çevresel muhasebe ve sosyal sorumluluk gibi konuları içeren dersler sunmaktadır. *Gray* (2010),

Avrupa'daki üniversitelerde, muhasebe müfredatlarının giderek daha fazla sürdürülebilirlik odaklı hale geldiğini belirtmiştir.

Ayrıca, *Kotsantonis ve arkadaşları* (2016), ABD'deki üniversitelerde sürdürülebilirlik ile ilgili ders içeriklerinin arttığını ve öğrencilerin bu konuda daha fazla bilgi edinmelerine olanak tanıdığını ifade etmişlerdir. Bu tür gelişmeler, dünya çapında muhasebe eğitiminin sürdürülebilirlik temalı bir dönüşüm geçirdiğini göstermektedir.

10.4. Türkiye'den Örnekler

Türkiye'de de muhasebe eğitimi, sürdürülebilirlik ve yeşil muhasebe gibi kavramlara doğru bir dönüşüm sürecindedir. Birçok üniversite, sürdürülebilirlik konusunda akademik çalışmalar yaparak, öğrencilerine çevresel muhasebe, sosyal sorumluluk ve ESG raporlama gibi konularda eğitimler sunmaktadır. Örneğin, *Buca*

Eğitim Fakültesi tarafından düzenlenen çevresel muhasebe dersleri ve *Boğaziçi Üniversitesi*'nde verilen ESG odaklı dersler, Türk üniversitelerindeki yenilikçi uygulamalara örnek teşkil etmektedir.

Bu tür derslerin, öğrencilere sürdürülebilir iş uygulamalarını kavrama ve bu bilinci iş hayatlarına entegre etme konusunda önemli bir katkı sağladığına dair bulgular literatürde yer almaktadır (Yılmaz & Gürsoy, 2018, s. 112-130).

11. Uygulama Önerileri

Muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik uygulamalarının başarıyla entegre edilebilmesi için belirli stratejik adımlar gerekmektedir. Bu bölümde, sürdürülebilirlik odaklı muhasebe eğitime yönelik önerilen uygulama stratejileri ve bunların öğrencilerin eğitimi üzerindeki potansiyel etkileri tartışılacaktır.

11.1. Ders İçeriklerinin Yeniden Yapılandırılması

Muhasebe derslerinin içeriklerinin sürdürülebilirlik ve çevresel etki gibi faktörleri göz önünde bulunduracak şekilde yeniden yapılandırılması, muhasebe eğitiminde önemli bir adım olacaktır. Bu kapsamda, dersler sadece finansal muhasebe üzerine değil, aynı zamanda çevresel muhasebe, yeşil muhasebe ve ESG raporlama gibi yeni disiplinleri de içerecek şekilde güncellenmelidir (Bebbington et al., 2014, s. 525–551). Ders içeriklerinin yeniden yapılandırılması, öğrencilere sadece muhasebe bilgisi değil, aynı zamanda sürdürülebilir iş uygulamaları konusunda farkındalık kazandıracaktır.

Örneğin, *Schaltegger ve Burritt* (2000), çevresel muhasebe ile ilgili ders içeriklerinin geliştirilmesinin, öğrencilerin çevresel etkileri dikkate alarak muhasebe yapmalarını sağladığını belirtmişlerdir. Bu tür dersler, öğrencilerin gelecekte sürdürülebilir iş stratejileri geliştirmelerine yardımcı olabilir.

11.2. Disiplinlerarası İşbirlikleri

Sürdürülebilirlik eğitiminin başarılı bir şekilde entegrasyonu, farklı disiplinlerden gelen iş birliklerini gerektirir. Muhasebe eğitimi ile çevre bilimleri, sosyal bilimler ve yönetim bilimlerinin birleştirildiği disiplinler arası çalışmalar, öğrencilerin sürdürülebilirlik kavramını daha geniş bir perspektiften anlamalarına olanak tanır (Gray, 2010, s. 47–62). Bu tür disiplinler arası iş birlikleri, öğrencilere sürdürülebilirlik ile ilgili kapsamlı bir bakış açısı kazandırırken, muhasebe mesleğinin çevresel ve sosyal sorumlulukları nasıl ele alabileceğini de öğretir.

Flower (2015), disiplinler arası eğitim modellerinin sürdürülebilirlik eğitimine katkı sağladığını vurgulamaktadır. Bu iş birlikleri, öğrencilere sürdürülebilirlik sorunlarına multidisipliner bir yaklaşım geliştirmeyi öğretir.

11.3. Dijital Araçların Kullanımı

Dijital araçlar, muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik uygulamalarını kolaylaştıran önemli bir bileşendir. Çevresel etkiyi hesaplama, sürdürülebilirlik raporları hazırlama ve ESG verilerini analiz etme gibi süreçler için dijital yazılımlar ve uygulamalar kullanılabilir. Bu araçlar, öğrencilere daha verimli ve etkili bir eğitim sunarak, muhasebe pratiğinde dijitalleşmenin önemini vurgular (Bebbington et al., 2014, s. 525–551). Özellikle, yeşil muhasebe ve sürdürülebilirlik raporlama yazılımları, öğrencilere bu konularda pratik deneyim kazandıracaktır.

Eccles ve Krzus (2010), dijital araçların muhasebe eğitimine entegrasyonunun, öğrencilere sürdürülebilirlik bilgilerini analiz etme ve raporlama konusunda yetkinlik kazandırdığını ifade etmektedir.

11.4. Öğrencilere Yönelik Sürdürülebilirlik Farkındalığı Artırıcı Etkinlikler

Sürdürülebilirlik konusundaki farkındalığın arttırılması, öğrencilere yönelik çeşitli etkinliklerle mümkün olabilir. Bu etkinlikler arasında çevre dostu projelerin yürütülmesi, ESG raporlama yarışmaları, yeşil iş planları oluşturma gibi pratik uygulamalar yer alabilir.

Öğrencilere yönelik bu tür etkinlikler, onları sürdürülebilir iş uygulamaları hakkında daha fazla bilgi edinmeye ve bu bilgileri pratiğe dökmeye teşvik eder (Kotsantonis et al., 2016, s. 52–61.).

Ayrıca, bu tür etkinlikler, öğrencilerin sürdürülebilirlik odaklı projeler geliştirmelerini sağlayarak, onların çevresel, sosyal ve yönetim faktörlerini dikkate alan liderler olarak yetişmelerine yardımcı olabilir (Gray, 2010, s. 47–62).

12. Sonuç ve Değerlendirme

12.1. Genel Çıkarımlar

Bu bildirinin temel amacı, muhasebe eğitimine sürdürülebilirlik odaklı uygulamaların entegrasyonunu ele almak ve bu süreçteki önemli adımları tartışmaktır. Literatür taramaları ve mevcut uygulamalar ışığında elde edilen bulgular, muhasebe eğitiminde sürdürülebilirliğin büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Sürdürülebilirlik, sadece çevresel faktörleri değil, aynı zamanda sosyal ve yönetim boyutlarını da içeren bir kavramdır ve bu çok boyutlu yaklaşımın muhasebe eğitimine entegre edilmesi gerekmektedir.

Bulgulara göre, muhasebe müfredatlarına sürdürülebilirlik odaklı derslerin dahil edilmesi, öğrencilere çevresel, sosyal ve yönetim faktörleriyle ilgili bilinç kazandırmakta ve gelecekte daha etik, sorumlu ve sürdürülebilir iş uygulamaları geliştirebilmelerini sağlamaktadır (Bebbington et al., 2007). Ayrıca, dijital araçların

kullanımı ve disiplinler arası iş birlikleri gibi yenilikçi eğitim yöntemleri de sürdürülebilirlik eğitimini daha etkili hale getirmektedir.

Sürdürülebilirlik odaklı muhasebe eğitime dair yapılan çalışmalar, bu alandaki uygulamaların öğrencilere önemli katkılar sunduğunu ve gelecekteki muhasebe profesyonellerinin çevresel ve sosyal sorumluluklarını dikkate alarak kararlar almalarını sağladığını ortaya koymaktadır.

12.2. Eğitimin Geleceği İçin Öneriler

Gelecekteki muhasebe eğitiminde sürdürülebilirlik konularının daha geniş bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Bunun için aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur:

1. **Müfredatın Güncellenmesi:** Muhasebe eğitimi müfredatlarının sürdürülebilirlik odaklı derslerle güçlendirilmesi gerekmektedir. Çevresel muhasebe, yeşil muhasebe ve ESG raporlama gibi derslerin eklenmesi, öğrencilere sürdürülebilir iş uygulamaları konusunda yetkinlik kazandıracaktır.

2. **Disiplinler arası Eğitim Modellerinin Geliştirilmesi:** Sürdürülebilirlik, sadece muhasebe değil, aynı zamanda çevre bilimleri, sosyal bilimler ve yönetim bilimleri ile ilişkili bir kavramdır. Bu nedenle, disiplinler arası iş birliklerinin güçlendirilmesi, öğrencilerin sürdürülebilirlik sorunlarını daha geniş bir perspektiften anlamalarına olanak tanıyacaktır.

3. **Pratik Uygulamalara Yönelik Etkinlikler:** Öğrencilere yönelik pratik etkinlikler, sürdürülebilirlik konularında farkındalık yaratmanın yanı sıra, öğrencilere bu bilgileri iş hayatında uygulama becerisi kazandıracaktır. Bu tür etkinlikler, öğrencilerin çevresel ve sosyal sorumlulukları göz önünde bulunduran profesyoneller olarak yetişmelerine katkı sağlayacaktır.

4. **Dijitalleşmenin Entegre Edilmesi:** Dijital araçlar, sürdürülebilirlik muhasebesi ve raporlaması konusunda öğrencilere pratik deneyim kazandıracaktır. Bu araçların kullanımı, muhasebe eğitiminde dijitalleşmenin önemli bir parçası olmalıdır.

12.3. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile İlişkilendirme

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine (SDG'ler) ulaşmak için eğitimde sürdürülebilirlik prensiplerinin güçlendirilmesi büyük bir önem taşımaktadır. Muhasebe eğitimi, bu hedeflere ulaşmada önemli bir rol oynayabilir. Özellikle, finansal kararların çevresel ve sosyal etkileri göz önünde bulundurularak alınması, bu hedeflere ulaşılmasına katkı sağlayacaktır. Eğitimde sürdürülebilirlik hem ekonomik büyümeyi hem de çevresel ve toplumsal dengeyi gözetten bir yaklaşım benimsemek için güçlü bir araç olabilir.

Kaynakça

- Bebbington, J., Larrinaga, C., & Moneva, J. M. (2014). Sustainability, environmental performance and disclosures: A review of the literature. *Accounting and Business Research, 44*(5), 525–551. <https://doi.org/10.1080/00014788.2014.943762>
- Bebbington, J., Unerman, J., & O'Dwyer, B. (2007). *Sustainability accounting and accountability*. Routledge.
- Eccles, R. G., & Krzus, M. P. (2010). *Integrated reporting: A new communication approach to understanding sustainability*. Wiley.
- Flower, J. (2015). The international integrated reporting council: A story of failure. *Critical Perspectives on Accounting, 27*, 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2014.10.003>
- Gray, R. (2010). Is accounting for sustainability actually accounting for sustainability... and how would we know? An exploration of narratives of organisations and the planet. *Accounting, Organizations and Society, 35*(1), 47–62. <https://doi.org/10.1016/j.aos.2009.04.006>
- Kotsantonis, S., Pinney, C., & Serafeim, G. (2016). ESG integration in investment management: Myths and realities. *Journal of Applied Corporate Finance, 28*(2), 52–61. <https://doi.org/10.1111/jacf.12174>
- Schaltegger, S., & Burritt, R. L. (2000). *Contemporary environmental accounting: Issues, concepts and practice*. Greenleaf Publishing.

BÖLÜM 87

Finansal Araçların Muhasebeleştirilmesinde Faiz Oranı Riskinin Ölçülmesi ve Raporlanması

Sinan Güran¹ & Ferah Yıldız²

1.1. Çalışmanın Arka Planı, Önemi ve Gerekeçesi

Küresel ekonomideki belirsizlikler ve merkez bankalarının para politikalarındaki dalgalanmalar, faiz oranlarında yüksek oynaklığa (volatilitete) neden olmakta, bu durum da işletmelerin finansal araçları üzerinden maruz kaldığı Faiz Oranı Riski (FOR) yönetimini hayati bir zorunluluk haline getirmektedir (TBB (Türkiye Bankalar Birliği), 2017: 1). FOR, bir işletmenin finansal durumunu (ekonomik değeri) ve kârlılığını (net faiz geliri) doğrudan etkileyen en önemli piyasa risklerinden biridir (TBB, 2017).

Finansal raporlama alanında, TFRS 9 Finansal Araçlar standardının yürürlüğe girmesiyle birlikte, finansal varlıkların sınıflandırılması ve gerçeğe uygun değer esasının (fair value) önemi artmıştır (KGK, 2022). Bu yeni düzenlemeler, faiz oranı riskinin etkilerinin muhasebeleştirilme ve ölçülme biçimlerini köklü bir şekilde değiştirmiştir. Ayrıca, TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar standardı, işletmelerin maruz kaldığı risklere, özellikle de faiz oranı riskine ilişkin detaylı duyarlılık analizlerinin dipnotlarda sunulmasını zorunlu kılmaktadır (KGK (Kamu Gözetimi Kurumu), TFRS 7: Paragraf 41).

Bu çalışmanın önemi, faiz oranı riskinin karmaşık ölçüm metotlarının, TFRS 9'un getirdiği yeni sınıflandırma ve değerlendirme kuralları ile nasıl ilişkilendiğini ortaya koymasındır. Gerekeç ise, özellikle faiz oranı değişimlerinin yoğun olduğu piyasalarda [Seçtiğiniz Sektör Adı]'nda faaliyet gösteren şirketlerin, TFRS 7 kapsamındaki risk duyarlılık analizi uygulamalarının şeffaflık ve karşılaştırılabilirlik açısından ne durumda olduğunun sistematik olarak incelenmesine yönelik literatürdeki eksikliği gidermektir.

1.2. Problemin Tanımı ve Araştırma Soruları

Faiz oranı riskinin doğru ölçülmemesi ve TFRS 7'nin sunduğu esneklik nedeniyle şirketler arasında oluşan raporlama farklılıkları, finansal tabloların kullanıcılarının (yatırımcılar, analistler) şirketlerin gerçek risk pozisyonlarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmelerini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda, tezin temel problemi aşağıdaki soru ile özetlenmektedir:

"Finansal araçların muhasebeleştirilmesinde ortaya çıkan faiz oranı riski; seçilen [Sektör Adı, örn: BIST'te işlem gören sanayi şirketlerinin] uygulamalarında, uluslararası kabul görmüş ölçüm metotları ve TFRS 7 Açıklamaları çerçevesinde ne ölçüde şeffaf, yeterli ve karşılaştırılabilir bir şekilde raporlanmaktadır?"

Bu temel problemi yanıtlamak üzere oluşturulan alt araştırma soruları şunlardır:

- **Soru 1:** İncelenen şirketler, faiz oranı riskini ölçmede en çok hangi kantitatif metotları kullanmakta (TBB, 2017) ve TFRS 7'nin izin verdiği alternatif duyarlılık

analizi (örneğin Riske Maruz Değer) kullanımları yaygın mıdır? (KGK, TFRS 7: B20 Paragrafı).

- **Soru 2:** Şirketlerin kamuya açıkladığı faiz oranı riski duyarlılık analizleri, TFRS 7'nin öngördüğü zorunlu ve teşvik edilen tüm açıklama gerekliliklerini karşılama düzeyleri nedir?

- **Soru 3:** Finansal araçların muhasebeleştirilmesi sürecinde Riskten Korunma Muhasebesi (Hedge Accounting) uygulayan şirketlerin, risk açıklama kaliteleri ve standartlara uyum seviyeleri, uygulamayan şirketlere göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermekte midir?

1.3. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın genel amacı, faiz oranı riskinin uluslararası muhasebe standartları (TFRS 9 ve TFRS 7) bağlamında ölçülmesi ve raporlanması süreçlerini teorik ve pratik yönleriyle derinlemesine incelemektir.

Özel amaçlar ise şunlardır:

1. Faiz oranı riskinin türlerini (yeniden fiyatlama, eğri, baz riski vb.) ve temel ölçüm metodlarını bilimsel literatür (TBB, 2017) ışığında sistematik olarak sunmak.
2. TFRS 9'un sınıflandırma ve ölçme ile TFRS 7'nin risk açıklamaları üzerindeki hükümlerini analiz etmek (KGK, TFRS 9; KGK, TFRS 7).
3. Seçilen [Sektör Adı] şirketlerinin [Belirtilen Dönem] yıllık finansal raporları ve dipnotları üzerinden, faiz oranı riski raporlama uygulamalarının yeterliliğini karşılaştırmalı olarak değerlendirmek.
4. Elde edilen bulgular doğrultusunda, şirketlerin risk raporlama kalitesini artırmaya yönelik somut öneriler geliştirmek.

1.4. Çalışmanın Varsayımları ve Kısıtları

Bu çalışma, aşağıdaki varsayımlar ve kısıtlar dahilinde yürütülmüştür:

- **Varsayımlar:**
 - İncelenen şirketlerin yönetimleri tarafından açıklanan finansal raporların ve dipnotların, muhasebe kayıtlarını doğru ve dürüst bir şekilde yansıttığı varsayılmıştır.
 - TFRS'nin tüm hükümlerinin, incelenen şirketler tarafından temel kabul edilerek uygulandığı varsayılmıştır.

- **Kısıtlar:**

- Çalışma, yalnızca kamuya açık bilgilere (finansal tablolar, dipnotlar ve faaliyet raporları) dayanmaktadır; şirket içi özel risk modelleri ve veri setlerine erişim kısıtlıdır.
- Analiz, sadece [Seçtiğiniz Ülke/Bölge] ve [Seçtiğiniz Sektör/Örneklem Grubu] ile sınırlı olup, sonuçlar bu kapsam dışındaki sektörlerle genellenemez.
- Araştırma, [Başlangıç Yılı] ile [Bitiş Yılı] arasındaki belirli finansal dönemleri kapsamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM: FİNANSAL RİSK YÖNETİMİ VE FAİZ ORANI RİSKİ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

2.1. Finansal Risk Kavramı ve Sınıflandırılması

Finansal risk, bir işletmenin finansal durumu (varlık ve yükümlülüklerinin değeri) veya nakit akışları üzerinde belirsizlikler nedeniyle oluşabilecek olumsuz etkilerin genel adıdır (Sucu, 2021: 15). İşletmelerin faaliyetlerini sürdürürken karşılaştığı bu riskler, genellikle doğalarına göre çeşitli ana kategorilere ayrılır.

2.1.1. Piyasa Riski (Market Risk)

Piyasa riski, faiz oranları, döviz kurları, hisse senedi fiyatları ve emtia fiyatları gibi piyasa fiyatlarında meydana gelebilecek dalgalanmalar nedeniyle finansal araçların değerindeki düşüş ihtimalidir (Erdoğan & Acar, 2023: 45). Faizin, bir finansal piyasa fiyatı olması nedeniyle Faiz Oranı Riski (FOR), piyasa riskinin en önemli alt bileşenlerinden biridir. Bu riskin ölçülmesinde genellikle Duyarlılık Analizi ve Riske Maruz Değer (VaR) gibi metotlar kullanılır (KPMG, 2023: 18).

2.1.2. Kredi Riski (Credit Risk)

Kredi riski, bir finansal aracın karşı tarafının (borçlunun) sözleşmeden doğan yükümlülüklerini zamanında veya hiç yerine getirmeme ihtimalinden doğan kayıp riskidir (TBB, 2019: 5). Her ne kadar FOR ile doğrudan aynı risk olmasa da, faiz oranlarındaki ani yükselişler şirketlerin finansman maliyetlerini artırarak temerrüt olasılığını yükseltebilir; dolayısıyla dolaylı bir ilişki mevcuttur (Demir, 2022: 78).

2.1.3. Likidite Riski (Liquidity Risk)

Likidite riski, işletmenin finansal yükümlülüklerini vadesinde ve makul bir maliyetle yerine getirecek yeterli nakit veya nakde çevrilebilir varlığa sahip olmama ihtimalidir (Sucu, 2021: 28). Faiz oranlarında beklenmeyen artışlar, piyasada likiditenin daralmasına yol açabilir ve bu da işletmenin finansman ihtiyacını karşılama maliyetini ciddi ölçüde artırabilir (BDDK, 2020: 3).

2.2. Faiz Oranı Riski (FOR) Tanımı ve Kaynakları

Faiz Oranı Riski (FOR), faiz oranlarında meydana gelebilecek olumsuz değişikliklerin, işletmenin net faiz gelirini veya finansal araçlarının bugünkü değerini (ekonomik değerini) negatif etkileme potansiyelidir (TBB, 2017: 12). FOR, özellikle bankalar ve uzun vadeli fonlama kullanan şirketler için kritik öneme sahiptir. FOR, oluşum kaynaklarına göre üç temel kategoriye ayrılır:

2.2.1. Yeniden Fiyatlama Riski (Repricing Risk)

Yeniden fiyatlama riski, faiz getiren varlıklar ile faiz taşıyan yükümlülüklerin (kredi, mevduat, tahvil vb.) yeniden fiyatlandırma (faiz yenileme) tarihlerinin birbirinden farklı olmasından kaynaklanır. Varlık ve yükümlülüklerin aynı süre içinde yeniden fiyatlanmaması (vade uyumsuzluğu), faiz değişikliklerinden kar/zarar oluşmasına neden olur (Özdemir, 2024: 35). Bu riskin ölçümünde GAP Analizi sıklıkla kullanılır.

2.2.2. Eğri Riski (Yield Curve Risk)

Eğri riski, farklı vadelere ait faiz oranlarının (getiri eğrisinin) paralel olmayan bir şekilde değişmesinden kaynaklanır (Erdoğan & Acar, 2023: 50). Örneğin, kısa vadeli faizlerin sabit kalırken uzun vadeli faizlerin aniden yükselmesi, eğri şeklini bozar ve portföyün değerini tahmin edilenden farklı bir şekilde etkileyebilir.

2.2.3. Seçeneklilik Riski (Option Risk)

Seçeneklilik riski (Opsiyon Riski), faiz oranına duyarlı finansal araçların içinde gömülü olan opsiyonlardan (erken itfa hakkı, erken mevduat çekme hakkı vb.) kaynaklanır (Sucu, 2021: 42). Faiz oranları değiştiğinde, karşı taraf bu opsiyonları kullanma eğiliminde olur ve bu da işletmenin beklenen nakit akışını ve risk pozisyonunu tahmin edilemeyen bir şekilde değiştirir.

2.3. Faiz Oranı Risk Yönetimi Teknikleri

İşletmeler, faiz oranı riskinin olumsuz etkilerini minimize etmek için pasif ve aktif teknikler kullanır.

2.3.1. Pasif Teknikler (Vade Eşleştirme, Diversifikasyon)

Pasif risk yönetimi teknikleri, genellikle mevcut risk pozisyonunu sabit tutmayı veya risk seviyesini azaltmayı hedefler. Vade Eşleştirme (Maturity Matching), faiz getiren varlıklar ile faiz taşıyan yükümlülüklerin vadelerini veya yeniden fiyatlama tarihlerini mümkün olduğunca yakın tutmayı amaçlayan temel bir tekniktir (TBB, 2017: 25). Diversifikasyon (Çeşitlendirme) ise, riskin tek bir finansal araca veya vade dilimine yoğunlaşmasını engellemeyi içerir.

2.3.2. Aktif Teknikler (Finansal Türev Ürünleri Kullanımı - Swaplar, Vadeli İşlemler)

Aktif teknikler, risk pozisyonunu kasıtlı olarak değiştirmeyi veya belirli bir faiz riskini diğer bir tarafa transfer etmeyi içerir (Demir, 2022: 120).

- **Faiz Swapları (Interest Rate Swaps):** En yaygın kullanılan türev araçtır. İşletmelerin değişken faiz yükümlülüğünü sabit faiz yükümlülüğüne veya tersine çevirmesine olanak tanır.

- **Faiz Oranı Vadeli İşlemleri (Futures/Forwards):** Gelecekteki bir tarihte belirli bir faiz oranı üzerinden alım veya satım yapma taahhüdüdür.

İKİNCİ BÖLÜM: FİNANSAL ARAÇLARIN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ VE FİNANSAL STANDARTLAR

3.1. Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS/TFRS) Çerçevesinde Finansal Araçlar

Finansal araçlar, modern işletmelerin ve küresel ekonominin temel yapı taşlarından biridir. Muhasebeleştirme süreçleri, şeffaflık ve karşılaştırılabilirliği sağlamak amacıyla Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (IASB) tarafından yayımlanan Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) ve Türkiye Muhasebe Standardı Kurulu (KGK) tarafından uyarlanan Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) ile belirlenmektedir. Finansal araçların muhasebeleştirilmesine ilişkin temel standartlar, TFRS 9 Finansal Araçlar ve TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar'dır.

3.1.1. TFRS 9 / UFRS 9: Finansal Araçlar Standardının Kapsamı

Finansal raporlama standartları içerisinde, finansal araçların muhasebeleştirilmesinde temel dayanağı TFRS 9 Finansal Araçlar standardı oluşturur. Bu standart, önceki muhasebe kurallarının karmaşıklığını ve zayıflıklarını gidermek amacıyla Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (IASB) tarafından geliştirilmiştir.

TFRS 9'un yürürlüğe girmesiyle birlikte, finansal varlıkların sınıflandırılması ve gerçeğe uygun değer esasının (fair value) önemi artmıştır (KGK, 2022). Bu yeni düzenlemeler, işletmelerin maruz kaldığı faiz oranı riskinin etkilerinin muhasebeleştirilme ve ölçülme biçimlerini köklü bir şekilde değiştirmiştir. TFRS 9; finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçülmesi, değer düşüklüğü ve riskten korunma muhasebesi olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır.

Çalışmanın temel odak noktası olan faiz oranı riskinin raporlanması ise, TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar standardı kapsamında ele alınmaktadır. TFRS 7, işletmelerin maruz kaldığı risklere, özellikle de faiz oranı riskine ilişkin detaylı

duyarlılık analizlerinin dipnotlarda sunulmasını zorunlu kılmaktadır (KGK, TFRS 7: Paragraf 41). Bu standartlar, finansal araçlar üzerinden faiz oranı riskine maruz kalan işletmelerin risk pozisyonlarını şeffaf bir şekilde yansıtmaya yükümlülüğünü doğurmuştur.

3.1.2. Finansal Varlıkların ve Yükümlülüklerin Sınıflandırılması ve Ölçülmesi

TFRS 9, finansal varlıkların sınıflandırılması ve ölçülmesi konusunda önceki standartlara kıyasla daha prensip temelli bir yaklaşım getirmiştir. Bu yaklaşım, finansal varlıkların ilk defa kayda alındığı andan itibaren, işletmenin varlıkları yönetme iş modeli ve sözleşmeye dayalı nakit akışlarının niteliği olmak üzere iki ana kritere göre değerlendirilmesini zorunlu kılar (KGK, TFRS 9).

Faiz oranı riskinin muhasebeleştirilmesi üzerindeki en kritik etki, bir finansal varlığın bu kriterlere göre hangi ölçüm kategorisine atanacağı ile ilgilidir (KGK, 2022). TFRS 9'a göre finansal varlıklar üç ana kategoriye ayrılır:

- **İtfa Edilmiş Maliyet (Amortized Cost)** Bu kategori, finansal varlıkların ölçülmesinde geleneksel yaklaşıma en yakın olanıdır. Bir finansal varlığın itfa edilmiş maliyetle ölçülebilmesi için, aşağıdaki iki koşulun da sağlanması gerekir:

1. İşletmenin iş modeli, sözleşmeye dayalı nakit akışlarını tahsil etme amacını taşımaktadır.
2. Finansal aracın sözleşmeye dayalı koşulları, belirli tarihlerde yalnızca anapara ve anapara bakiyesi üzerinden faiz ödemesi (SPPI testi) doğurmalıdır.

Bu kategorideki finansal araçlar (örneğin, itfa edilmiş maliyetle ölçülen tahvil ve krediler), finansal tablolarda doğrudan faiz oranı dalgalanmalarından kaynaklanan gerçeğe uygun değer değişimlerinden etkilenmez. Faiz geliri, etkin faiz oranı yöntemi kullanılarak kâr veya zarara yansıtılır. Faiz oranı riskinin finansal tablolara dolaylı etkisi, tahmini nakit akışlarındaki değişiklikler üzerinden değer düşüklüğü hesaplamaları sırasında ortaya çıkar.

- **Gerçeğe Uygun Değer Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yansıtılan (Fair Value Through Other Comprehensive Income - FVOCI)** Bu kategori, hem tahsil etme hem de satış yapma amaçlı karma bir iş modeli içinde tutulan borçlanma araçları için kullanılır. Aynı zamanda, borçlanma aracının nakit akışlarının SPPI testini geçmesi zorunludur.

FVOCI olarak sınıflandırılan finansal varlıklar, bilançoda gerçeğe uygun değerle gösterilir. Ancak, gerçeğe uygun değerdeki değişimlerden kaynaklanan kazanç ve kayıplar, varlık satılana kadar Diğer Kapsamlı Gelir (Dye) altında özkaynaklara

kaydedilir. Sadece faiz geliri, etkin faiz oranı yöntemi kullanılarak doğrudan kâr veya zarara yansıtılır. Bu kategorinin faiz oranı riski üzerindeki etkisi, riskin kısa vadeli kâr veya zararı etkilemeyip, dolaylı olarak özkaynaklar üzerinde dalgalanmaya yol açmasıdır.

- Gerçeğe Uygun Değer Farkı Kâr veya Zarara Yansıtılan (Fair Value Through Profit or Loss - FVTPL) İtfa edilmiş maliyet ve FVOCI kriterlerini karşılamayan tüm finansal varlıklar (genellikle hisse senedi yatırımları ve ticari amaçlı türev araçlar) bu kategoriye zorunlu olarak dahil edilir. Ayrıca, işletmeler bazı finansal varlık ve yükümlülükleri (sınıflandırma farklılığını ortadan kaldırmak amacıyla) isteğe bağlı olarak bu kategoriye atayabilirler (KGK, TFRS 9).

FVTPL kategorisindeki finansal varlıklar bilançoda gerçeğe uygun değerle ölçülür ve değerlemedeki tüm kazanç veya kayıplar, doğrudan kâr veya zarar tablosuna yansıtılır. Türev finansal araçların (Swaplar, Vadeli İşlemler vb.) büyük çoğunluğunun bu kategoriye dahil edilmesi (Demir, 2022: 120), faiz oranı riskindeki değişimlerin kâr/zarar üzerinde anlık ve en belirgin etkisinin bu kategori üzerinden ortaya çıkmasına neden olur.

Finansal Yükümlülüklerin Sınıflandırılması

Finansal yükümlülükler ise temel olarak itfa edilmiş maliyetle ölçülür. Ancak türev yükümlülükler veya "gerçeğe uygun değer opsiyonu"nın kullanıldığı yükümlülükler FVTPL olarak sınıflandırılır ve gerçeğe uygun değerle ölçülerek faiz oranı riski değişimleri kâr/zarara yansıtılır.

3.2. Gerçeğe Uygun Değer Kavramı ve Muhasebeleştirme Üzerindeki Etkisi

Gerçeğe uygun değer (Fair Value - FV), Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) çerçevesinde finansal araçların ölçümünde merkezi bir rol oynamaktadır. TFRS 13 Gerçeğe Uygun Değer Ölçümü standardına göre FV, "piyasa katılımcıları arasında ölçüm tarihinde, olağan bir işlemde bir varlığın satışından elde edilecek veya bir yükümlülüğün devredilmesi için ödenecek fiyat" olarak tanımlanır (KGK, TFRS 13: Paragraf 9).

TFRS 9 Finansal Araçlar standardının benimsenmesiyle birlikte, FV ölçümünün uygulama alanı önemli ölçüde genişlemiştir. Özellikle finansal varlıkların sınıflandırılması, FV esasının faiz oranı riskinin muhasebeleştirilmesi üzerindeki etkisini doğrudan belirlemektedir (Demir, 2022: 110).

Faiz Oranı Riski ve Gerçeğe Uygun Değer:

Finansal araçlar açısından faiz oranı riski, faiz oranlarındaki olumsuz değişimlerin finansal araçların gerçeğe uygun değerini (ekonomik değerini) düşürme potansiyelidir (TBB, 2017: 25). Sabit getirili bir finansal aracın gerçeğe uygun

değeri, gelecekteki beklenen nakit akışlarının (faiz ve anapara) piyasa faiz oranı kullanılarak bugüne indirgenmesiyle bulunur. Piyasa faiz oranları (iskonto oranı) yükseldiğinde, nakit akışlarının bugünkü değeri düşer, bu da sabit faizli finansal aracın FV'sinin düşmesine neden olur.

Muhasebeleştirme Üzerindeki Etkisi:

Faiz oranı riskinin finansal tablolara yansımaları, finansal aracın 3.1.2.'de belirtilen sınıflandırmasına bağlıdır:

1. FVTPL (Kâr veya Zarara Yansıtılan Gerçeğe Uygun Değer) Etkisi: Bu kategoride yer alan finansal araçların (örneğin, ticari amaçlı türevler) gerçeğe uygun değerindeki faiz riskinden kaynaklanan tüm değişimler, dönem sonunda doğrudan Kâr veya Zarar tablosuna yansıtılır (KGK, TFRS 9). Bu durum, faiz oranı riskinin etkisinin finansal performansa anlık ve tam olarak yansıtılmasına neden olarak kârlılıkta oynaklığa yol açar (Demir, 2022: 121).

2. FVOCI (Diğer Kapsamlı Gelire Yansıtılan Gerçeğe Uygun Değer) Etkisi: Bu kategorideki borçlanma araçlarının gerçeğe uygun değerindeki faiz riskinden kaynaklanan değişimler, özkaynaklar içinde yer alan Diğer Kapsamlı Gelir (DYE) altında muhasebeleştirilir. Bu yaklaşım, kâr veya zarar üzerindeki anlık etkiyi yumuşatarak, faiz riskinin etkisini bilançoda, satışa kadar bekletir (KGK, TFRS 9).

Sonuç olarak FV ölçümü, faiz oranı riskine maruz kalan işletmelerin risk pozisyonlarının finansal tablolara ne kadar hızlı ve nerede yansıtılacağını belirleyen kritik bir unsurdur.

3.3. Riskten Korunma Muhasebesi (Hedge Accounting) (TFRS 9)

Riskten Korunma Muhasebesi (RKM), işletmelerin maruz kaldığı faiz oranı riski gibi belirli risklerin etkilerini, finansal tablolarda doğru ve anlamlı bir şekilde yansıtmak amacıyla TFRS 9 Finansal Araçlar standardı tarafından sağlanan özel bir muhasebe yaklaşımıdır (KGK, TFRS 9). Bu yaklaşım, korunma aracı (genellikle türevler) ve korunulan kalemin değer değişimlerinin, risk yönetiminin ekonomik etkisiyle uyumlu olarak aynı dönemde ve aynı yerde (kâr/zarar veya özkaynak) raporlanmasını hedefler (Demir, 2022: 124).

TFRS 9, RKM kurallarını basitleştirerek ve risk yönetimi stratejileriyle daha uyumlu hale getirerek, önceki standart olan TMS 39'un yarattığı yapay kâr/zarar oynaklığını azaltmayı amaçlamıştır (Sucu, 2021: 45). RKM, faiz oranı riskine karşı korunma stratejisi uygulayan işletmelerin finansal tablolarının, uygulanan bu stratejiyi adil bir şekilde yansıtmasının en kritik aracıdır.

3.3.1. Riskten Korunma İlişkisinin Tanımı ve Şartları

RKM uygulanabilmesi için, işletmenin riskten korunulan kalem ile korunma aracı arasında resmi bir riskten korunma ilişkisi kurması zorunludur. TFRS 9, bir korunma ilişkisinin başlangıcında resmi belgeleme yapılmasını ve ilişki süresince aşağıdaki üç temel şartın karşılanmasını zorunlu kılar (KGK, TFRS 9):

1. Risk Yönetimi Hedefiyle Uyum: Korunma ilişkisi, işletmenin resmi olarak belirlenmiş risk yönetimi hedefine ve stratejisine uygun olmalıdır. Bu, korunma işleminin ekonomik gerekçesini ve etkinliğini açıkça ortaya koymayı gerektirir (Erdoğan, 2020: 88).

2. Ekonomik İlişki: Korunma aracı ile korunulan kalem arasında, faiz oranı riskindeki değişimlere ilişkin olarak yüksek bir ekonomik ilişki bulunmalıdır. Bu, korunma aracının değerindeki değişimlerin, korunulan kalemin değerindeki değişimleri etkin bir şekilde dengeleyebileceği anlamına gelir.

3. Korunma Oranının Etkisi: Korunma oranı, işletmenin risk yönetimi amacıyla kullandığı oranla tutarlı olmalıdır. Korunma etkinliğinin, korunma aracı tarafından yaratılan kredi riskindeki değişimlerden önemli ölçüde etkilenmemesi gerekir.

Bu şartların sürekli olarak sağlanması, RKM'nin devamlılığı için hayati önem taşır. Aksi takdirde, RKM kesilir ve finansal araçlar genel TFRS 9 sınıflandırma ve ölçüm kurallarına tabi olur.

3.3.2. Gerçeğe Uygun Değer Riskinden Korunma (Fair Value Hedge)

Gerçeğe Uygun Değer Riskinden Korunma (GVH), halihazırda finansal tablolarda muhasebeleştirilmiş bir varlık (örneğin, sabit faizli bir yatırım) veya yükümlülüğün (örneğin, sabit faizli bir kredi) gerçeğe uygun değerindeki, belirli bir riske (Faiz Oranı Riski) atfedilebilen değişimlere karşı korunma uygulamasıdır (KGK, TFRS 9). Bu korunma türü, özellikle sabit faizli finansal araçların değerindeki dalgalanmaları önlemeyi amaçlar.

Muhasebeleştirme Yöntemi:

Bu korunma türünde temel prensip, korunulan kalemin ve korunma aracının kâr veya zarara yansıtılan değişimlerini denkleştirmektir (offsetting).

- **Korunma Aracı:** Faiz swapı gibi korunma aracının gerçeğe uygun değerindeki tüm değişimler anında Kâr veya Zarar tablosuna kaydedilir.
- **Korunulan Kalem:** Korunulan sabit faizli kalemin gerçeğe uygun değerindeki, faiz oranı riskine atfedilebilen değişimler, korunma etkinliği ölçüsünde Kâr veya Zarar tablosuna kaydedilir ve varlığın (veya

yükümlülüğün) defter değerini etkileyecek şekilde düzeltilir (Demir, 2022: 125).

Bu eş zamanlı kayıt, korunma ilişkisinin ekonomik etkisinin finansal performansa yansımaları sağlayarak, sabit faizli araçların değerindeki piyasa faizi değişimlerinden kaynaklanan dalgalanmanın Kâr/Zarar üzerindeki net etkisini minimize eder.

3.3.3. Nakit Akışı Riskinden Korunma (Cash Flow Hedge)

Nakit Akışı Riskinden Korunma (NAH), gerçeğe uygun değerdeki değişimlerden ziyade, gelecekteki bir işlemin veya halihazırda bilançoda kayıtlı bir finansal aracın (örneğin, değişken faizli bir kredi) gelecekteki nakit akışlarının, belirli bir riske (Faiz Oranı Riski) atfedilebilen değişimlere karşı korunmasıdır (Sucu, 2021: 48). Bu korunma türü, özellikle değişken faizli finansal araçlara sahip işletmeler için kritik öneme sahiptir.

Faiz Oranı Riski Bağlamında Uygulanması:

Değişken faizli bir kredinin (yükümlülük) gelecekteki faiz ödemeleri, piyasa faiz oranlarındaki artışla birlikte yükselecektir. İşletme, bu beklenmeyen nakit akışı artışı riskini sabitlemek amacıyla, bir faiz swapı (değişken ödeyip, sabit alacağı) gibi bir türev araç kullanabilir.

Muhasebeleştirme Yöntemi:

NAH'de amaç, korunma aracındaki kazanç veya kaybın, korunulan kaleme (gelecekteki faiz ödemeleri) karşılık gelene kadar Kâr/Zarar tablosu dışında tutulmasıdır.

- **Korunma Aracı:** Türev aracın (Faiz Swapı) gerçeğe uygun değerindeki değişimlerin etkin kısmı, özkaynaklar içerisinde yer alan Diğer Kapsamlı Gelir (DYE) altında muhasebeleştirilir (KKG, TFRS 9).

- **Etkin Olmayan Kısım:** Korunma ilişkisinden kaynaklanan gerçeğe uygun değer değişimlerinin etkin olmayan kısmı, doğrudan Kâr veya Zarar tablosuna yansıtılır (Erdoğan, 2020: 90).

- **Aktarım:** DYE'ye kaydedilen birikmiş kazanç veya kayıp, korunulan kalemin gelecekteki faiz ödemeleri Kâr/Zarar tablosunu etkilediği dönemde (yani faiz ödemesi yapıldığında), Kâr/Zarar tablosuna aktarılır. Bu "uygunlaştırma" (reclassification), faiz riskinin etkisini ödeme dönemine kadar erteleyerek, finansal tablolarda zaman uyumunu sağlar.

3.3.4. Yabancı Para Riskinden Korunma (Net Yatırım)

TFRS 9'un Riskten Korunma Muhasebesi kapsamındaki üçüncü temel kategori, yabancı para riskinden korunma ile ilgilidir. Bu tür, özellikle bir işletmenin yurtdışı iştirakindeki Net Yatırımının yabancı para kur riskine karşı korunmasını ele alır (KGK, TFRS 9). Bu, işletmenin konsolide finansal tablolarında döviz kurundaki değişimlerden kaynaklanan kazanç veya kayıpların volatilitisini azaltmayı amaçlar (Erdoğan, 2020: 92).

Muhasebeleştirme Yöntemi:

- Korunma aracının (örneğin, yabancı para kredisi veya türev araç) etkin olan kazanç/kayıp kısmı, tıpkı Nakit Akışı Korunmasında olduğu gibi, Diğer Kapsamlı Gelir (DYE) altında muhasebeleştirilir.
- Bu birikmiş kazanç veya kayıp, yurtdışındaki net yatırım elden çıkarıldığında (satıldığında veya tasfiye edildiğinde) DYE'den çekilerek konsolide Kâr veya Zarar tablosuna aktarılır. Bu yöntem, faiz oranı riskinden korunma kadar yaygın olmamakla birlikte, uluslararası faaliyet gösteren işletmeler için önemli bir dengeleme mekanizması sunar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: FAİZ ORANI RİSKİNİN ÖLÇÜLMESİ VE FİNANSAL TABLOLARA ETKİSİ

4.1. Faiz Oranı Riski Ölçüm Metodolojileri

İşletmeler ve özellikle bankalar, faiz oranı riskine maruziyetlerini doğru bir şekilde yönetebilmek için çeşitli ölçüm tekniklerini kullanmaktadırlar.

4.1.1. Duyarlılık Analizi (Sensitivity Analysis)

Duyarlılık analizi, TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar standardı kapsamında raporlanması zorunlu tutulan temel bir piyasa riski ölçüm yöntemidir. Bu analiz, faiz oranlarında gerçekleşmesi makul olan varsayımsal bir değişimin (örneğin +/- 100 baz puanlık şok), işletmenin o anki finansal pozisyonu üzerinde Kâr/Zarar veya Özkaynaklar üzerindeki potansiyel nicel etkisini ölçer (KGK, TFRS 7: Paragraf 41). Duyarlılık analizi, riskin anlık etkisini basit ve anlaşılır bir şekilde sunması nedeniyle finansal raporlamada yaygın olarak kullanılmaktadır (TBB, 2017: 45).

4.1.2. Vadeye Kadar Beklenen Değer (Value at Risk - VaR) Metodu

Vadeye Kadar Beklenen Değer (VaR), belirlenen bir güven düzeyinde (örneğin %99) ve belirli bir zaman ufku (örneğin 10 iş günü), faiz oranı riskinden kaynaklanabilecek maksimum potansiyel kaybı tahmin eden istatistiksel bir metodolojidir (Demir, 2022: 132). VaR, faiz oranlarının normal dağılım gösterdiği varsayımına dayanır ve özellikle türev ürünlerinin yoğun olduğu bankacılık

sektöründe risk yönetim birimleri tarafından sıkça kullanılmaktadır. VaR, riski tek bir sayı ile özetlemesi nedeniyle hem yöneticiler hem de düzenleyiciler için önemli bir raporlama aracıdır (Sucu, 2021: 56).

4.1.3. Süre (Duration) ve Konveksite (Convexity) Analizleri

Süre (Duration), sabit getirili bir finansal aracın gerçeğe uygun değerinin (fiyatının), faiz oranlarındaki %1'lik bir değişime karşı gösterdiği duyarlılığı ölçen temel ve klasik bir yöntemdir. Süre analizi, faiz oranları ile finansal aracın fiyatı arasındaki ters yönlü ilişkinin derecesini gösterir (Erdoğan, 2020: 105).

Konveksite (Convexity) ise, sürenin faiz oranlarındaki değişimin fiyat üzerindeki etkisini lineer (doğrusal) olarak varsayma sınırlılığını ortadan kaldırır. Konveksite, faiz oranlarındaki büyük değişimlerin fiyata etkisini daha doğru hesaplayan ve süre analizi için düzeltme sağlayan tamamlayıcı bir ölçümdür. Konveksite değeri pozitif olan finansal araçlar, faizler düştüğünde değerleri daha fazla, faizler yükseldiğinde ise değerleri daha az düşeceği için yatırımcı açısından avantajlıdır (Demir, 2022: 130).

4.2. Ölçüm Sonuçlarının Finansal Tablolara Etkisi

Faiz oranı riskinin ölçümünden elde edilen sonuçlar, finansal araçların TFRS 9 Finansal Araçlar standardı uyarınca nasıl sınıflandırıldığına ve ölçüldüğüne bağlı olarak finansal tabloların farklı bölümlerine etki eder.

4.2.1. Kâr veya Zarar Üzerindeki Etkisi

Faiz oranlarındaki değişim, iki temel mekanizma yoluyla doğrudan Kâr veya Zarar (K/Z) tablosuna etki eder:

1. Net Faiz Geliri Etkisi: Değişken faizli varlıklar ile yükümlülüklerin yeniden fiyatlanma tarihlerindeki uyumsuzluktan (Repricing Gap) kaynaklanan Net Faiz Geliri (NIG) değişimleri, K/Z tablosuna faiz geliri ve gideri olarak yansır (TBB, 2017: 37).

2. Gerçeğe Uygun Değer Etkisi: Gerçeğe Uygun Değer Farkı Kâr veya Zarara Yansıtılan (FVTPL) olarak sınıflandırılan finansal araçların (özellikle ticari amaçlı tutulan türev araçlar) gerçeğe uygun değerindeki faiz riskinden kaynaklanan tüm değişimler ve Riskten Korunma Muhasebesi'nin (RKM) etkin olmayan kısmı (Ineffective Portion) anında K/Z'ye yansıtılır (KGK, TFRS 9).

4.2.2. Özkaynaklar Üzerindeki Etkisi

Faiz oranlarındaki değişim, bazı durumlarda kâr veya zarardan geçmeden, doğrudan Özkaynaklar içerisinde yer alan Diğer Kapsamlı Gelir (DYE) altında muhasebeleştirilir:

1. FVOCI Etkisi: Gerçeğe Uygun Değer Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yansıtılan (FVOCI) olarak sınıflandırılan borçlanma araçlarının gerçeğe uygun değerindeki faiz riskinden kaynaklanan kazanç/kayıplar, varlık satılana kadar DYE altında tutulur (KGK, TFRS 9).

2. Nakit Akışı Korunma Etkisi: Nakit Akışı Riskinden Korunma (Cash Flow Hedge) ilişkilerinde, korunma aracının (faiz swapı) gerçeğe uygun değerindeki etkin kazanç/kayıp kısmı, korunulan gelecekteki nakit akışları (faiz ödemeleri) K/Z'ye yansıyana kadar DYE altında bekletilir (Sucu, 2021: 60). Bu yöntem, faiz riskinin etkisinin zaman uyumunu sağlar.

4.3. TFRS 7 / UFRS 7 (Finansal Araçlar: Açıklamalar) Kapsamında Faiz Oranı Riski Raporlaması Gereklilikleri

TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar standardı, finansal araçların raporlanmasında, bilanço ve kâr/zarar kalemlerine ek olarak, işletmelerin maruz kaldığı risklere ilişkin detaylı dipnot açıklamalarını zorunlu kılar (Erdoğan, 2020: 110).

4.3.1. Kantitatif ve Kalitatif Açıklama Yükümlülükleri

TFRS 7, risk raporlamasında hem nicel hem de nitel bilgi sunulmasını talep eder:

- **Kalitatif (Nitel) Açıklamalar:** İşletmenin faiz oranı riski yönetim politikalarını, hedeflerini, kullanılan yönetim araçlarını (örneğin faiz swapları) ve Riskten Korunma Muhasebesi (RKM) stratejilerini (GVH ve NAH) açıklar. Bu, finansal tablo kullanıcılarına risk yönetim felsefesi hakkında bağlamsal bilgi sunar (Demir, 2022: 134).

- **Kantitatif (Nicel) Açıklamalar:** İşletmenin maruz kaldığı risk miktarını sayısal olarak ifade eder. Bu, duyarlılık analizlerinin yanı sıra, faiz oranlarının yeniden fiyatlandığı vade boşluğu tablolarını ve RKM uygulanan tutarları içerir (KGK, TFRS 7: Paragraf 41).

4.3.2. Duyarlılık Analizinin Dipnotlarda Raporlanması

TFRS 7, işletmelerin, faiz oranlarında meydana gelebilecek makul olası değişimlerin Kâr/Zarar ve Özkaynaklar üzerindeki etkilerini açıkça gösteren Duyarlılık Analizi tablosunu dipnotlarda sunmasını zorunlu kılar (KGK, TFRS 7). Bu analizde işletmeler, faiz oranlarında varsayımsal şok senaryoları uygulayarak faiz riskine olan duyarlılıklarını kamuoyuna açıklamış olurlar. Bu gereklilik, faiz oranı riskinin şeffaflığı ve karşılaştırılabilirliği açısından hayati öneme sahiptir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: UYGULAMA VE ANALİZ (SEKTÖREL İNCELEME)

5.1. Araştırmanın Metodolojisi

5.1.1. Araştırma Yöntemi (Nitel/Nicel/Karma)

Bu çalışma, faiz oranı riski raporlamasının karmaşık doğası ve yasal gerekliliklerinin derinlemesine incelenme ihtiyacı nedeniyle karma araştırma yöntemini benimseyecektir (Erdoğan, 2020: 115).

- **Nicel Yöntem:** Şirketlerin TFRS 7 kapsamında raporladığı duyarlılık analizi tablolarındaki sayısal verilerin (Faiz şoklarının Kâr/Zarar ve Özkaynak etkileri) karşılaştırılması ve analiz edilmesi.
- **Nitel Yöntem:** Şirketlerin dipnotlarında yer alan risk yönetim politikaları, Riskten Korunma Muhasebesi (RKM) açıklamaları ve faiz riski ölçüm yöntemlerinin İçerik Analizi tekniği ile derinlemesine incelenmesi (Demir, 2022: 137).

5.1.2. Örneklem Seçimi (Bankalar, Sigorta Şirketleri veya BIST 100/30'daki Faiz Riski Yüksek Şirketler)

Çalışmanın örneklemini, finansal araçların yoğun olduğu ve faiz oranı riskine yüksek derecede maruz kalan, Borsa İstanbul'da işlem gören ve şeffaflık düzeyi yüksek şirketlerden seçilecektir. Uygulama, riskin ölçüm ve raporlama karmaşıklığı nedeniyle bankacılık sektörüne odaklanacaktır. Seçilen bankalar (örneğin X, Y, Z Bankaları), TFRS 7'nin tüm gerekliliklerini eksiksiz yerine getiren ve Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) üzerinden detaylı raporlama yapan büyük ticari bankalardan oluşacaktır. Çalışma dönemi, TFRS 9'un tam olarak uygulamaya girdiği 2020-2024 yıllarını kapsayacaktır.

5.1.3. Veri Toplama Yöntemi (Finansal Tablolar, Dipnotlar, Faaliyet Raporları)

Veri toplama sürecinde, Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) ve şirketlerin resmi internet siteleri birincil kaynak olarak kullanılacaktır (Sucu, 2021: 65).

- **Veri Kaynakları:** Seçilen bankaların Yıllık/Çeyreklik Konsolide Finansal Tabloları ve bu tablolara ilişkin Dipnotlar.
- **Odak Noktası:** Özellikle TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar standardına uygun olarak hazırlanan Piyasa Riskleri bölümü (Faiz Oranı Riski başlığı) ve Varlık-Yükümlülük Yönetimi (ALM) politikalarını içeren Faaliyet Raporları.

5.1.4. Analiz Tekniği (İçerik Analizi, Regresyon Analizi, Korelasyon vb.)

Verilerin analizinde iki temel teknik kullanılacaktır:

1. İçerik Analizi (Nitel Veri): Bankaların risk raporlaması dipnotları, TFRS 7'nin kalitatif gerekliliklerine (Riskten korunma hedefleri, RKM uygulaması) ne ölçüde uyduklarını belirlemek için karşılaştırmalı olarak incelenecektir (Erdoğan, 2020: 117). Bu, RKM kullanan ve kullanmayan bankaların açıklama kalitesindeki farkı ortaya çıkaracaktır.

2. Karşılaştırmalı Analiz (Nicel Veri): Duyarlılık analizi tablolarındaki +/- 100 bp faiz şoklarının Kâr/Zarar üzerindeki etkileri, örneklemdaki bankalar arasında ve dönemler arasında karşılaştırılarak faiz riski maruziyetindeki trendler ve farklılıklar belirlenecektir. Gerekirse, raporlanan bu değerler ile bankaların özkaynak karlılıkları arasında Korelasyon Analizi gibi temel istatistiksel teknikler kullanılarak ilişki araştırılacaktır.

5.2. Seçilen Şirketlerin Finansal Araçlarına İlişkin Genel Bilgiler

Bankacılık sektörü, doğası gereği yüksek kaldıraçlı bir yapıda olup, finansal tablolarında çok sayıda faize duyarlı varlık ve yükümlölük barındırır. Seçilen bankaların finansal araçları, büyük ölçüde aşağıdaki kategorilerden oluşmaktadır (TBB, 2017: 50):

- **Varlıklar:** Nakdi Krediler (Kurumsal, Tüketici), Devlet Tahvilleri ve Bono Yatırımları (TFRS 9'a göre İtfa Edilmiş Maliyet, FVTPL veya FVOCI olarak sınıflandırılmış).
- **Yükümlölükler:** Toplanan Mevduatlar (Vadesiz/Vadeli), İhraç Edilen Tahvil ve Bono Borçları.
- **Türevler:** Faiz Oranı Swapları (Interest Rate Swaps), Faiz Oranı Vadeli İşlemleri.

Bu araçların TFRS 9'a göre sınıflandırılma tercihleri (özellikle FVOCI ve FVTPL kategorileri) ve vade dağılımları (yeniden fiyatlanma boşluğu), bankanın faiz oranı riskine olan maruziyetinin ve duyarlılığının temel belirleyicisidir.

5.3. Seçilen Şirketlerin Faiz Oranı Riski Açıklamalarının TFRS 7 Kapsamında Değerlendirilmesi

TFRS 7, finansal tablo kullanıcılarının işletmenin maruz kaldığı faiz oranı riskinin niteliğini ve kapsamını tam olarak anlamaları için detaylı açıklamalar yapılmasını zorunlu kılar (KGK, TFRS 7: Paragraf 33).

- **Nitel Değerlendirme:** Bankaların risk yönetimi hedeflerinin, kullanılan Riskten Korunma Muhasebesi (RKM) stratejilerinin ve RKM'nin ne kadar etkin

olduğunun açıklaması incelenir. Nitel analiz, bankaların TFRS 7'nin kalitatif gerekliliklerine uyum derecesini ölçer. Özellikle, RKM uygulayan bankaların (3.3.'te detaylandırıldığı gibi) formal belgeleme, korunma etkinliği ölçümü ve atıf yapılan kalemlere ilişkin açıklamalarının detay seviyesi, bu değerlendirmenin temelini oluşturur (Sucu, 2021: 67).

- **Nicel Değerlendirme:** Bankaların TFRS 7 uyarınca sunduğu Duyarlılık Analizi tabloları incelenir. Bu tablolar, faiz oranlarında +/- baz puanlık (bp) bir değişim olması durumunda bankanın Kâr/Zarar ve Özkaynaklar üzerindeki potansiyel etkileri gösterir (KGK, TFRS 7: Paragraf 41).

5.4. Uygulama Sonuçlarının Analizi ve Bulgular

5.4.1. Duyarlılık Analizi (Sensitivity Analysis) Sayısal Uygulama Verilerinin Sunumu

Dördüncü Bölüm'ün bu alt başlığı, araştırmanın nicel verilerini sunarak teorik çerçeveden deneysel bulgulara geçişi sağlar. TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar standardının temel kantitatif gerekliliği olan Faiz Oranı Riski Duyarlılık Analizi tabloları, faiz oranlarındaki varsayımsal şokların finansal tablo kalemleri üzerindeki etkilerini açıkça göstermektedir (KGK, TFRS 7: Paragraf 41).

Bu kısımda, seçilen bankaların veya faiz riski yüksek şirketlerin (örneklem seçimine bağlı olarak) 2020-2024 dönemine ait yıllık finansal raporlarından elde edilen duyarlılık analizi verileri sunulur. Sunulan veriler, genellikle +/- 100 baz puan (bp) faiz şoklarının (piyasa faizlerinde makul olası değişim) iki ana finansal tablo kalemi üzerindeki potansiyel etkisini içerir:

1. Kâr veya Zarar Üzerindeki Etki: Esas olarak FVTPL (Gerçeğe Uygun Değer Farkı Kâr veya Zarara Yansıtılan) finansal araçların değer değişimleri ve değişken faizli varlık/yükümlülüklerin Net Faiz Geliri (NIG) üzerindeki anlık etkisini gösterir (Demir, 2022: 140).

2. Özkaynaklar Üzerindeki Etki: Esas olarak FVOCI (Gerçeğe Uygun Değer Farkı Diğer Kapsamlı Gelire Yansıtılan) finansal araçların birikmiş değer değişimlerini ve Nakit Akışı Riskinden Korunma (NAH) işlemlerinin etkin kısmını yansıtır (Sucu, 2021: 70).

Bu veriler, genellikle aşağıdaki örnek formatta, karşılaştırmalı tablolar halinde sunulur (Gerçek veriler, bu tabloların içine yerleştirilmelidir):

Yıl	Şirket Adı	Faiz Oranı (+100 bp) Kâr/Zarar Etkisi (Milyon TL)	Faiz Oranı (-100 bp) Kâr/Zarar Etkisi (Milyon TL)	Faiz Oranı (+100 bp) Özkaynak Etkisi (Milyon TL)
2024	Bank X	550	(480)	(720)
2024	Bank Y	1.120	(950)	(450)
2023	Bank X	480	(400)	(650)

Bu tabloların sunumu, bir sonraki aşama olan analiz ve bulguların yorumlanması için temel oluşturur.

5.4.2. Şirketlerin Kullandığı Risk Ölçüm Yöntemlerinin Karşılaştırılması (Önceki 5.4.1.)

Sayısal verilerin sunumunu takiben, uygulama sonuçları, şirketlerin faiz riski ölçüm yaklaşımları açısından karşılaştırılır.

- **Nicel Karşılaştırma:** Sunulan duyarlılık analizi verilerinden hareketle, şirketlerin faiz oranlarına olan duyarlılık düzeyleri (K/Z üzerindeki etkileri) büyüklük ve yön açısından analiz edilir. Örneğin, K/Z üzerindeki pozitif etkiye sahip şirketlerin pozitif yeniden fiyatlama boşluğu (gap) pozisyonunda oldukları sonucuna varılır (TBB, 2017: 48).

- **Nitel Karşılaştırma:** Duyarlılık analizi dışında kullanılan diğer risk ölçüm yöntemleri (örneğin, Süre Analizi, VaR) ve bu yöntemlerin finansal raporlarda ne kadar detaylı açıklandığı değerlendirilir. RKM uygulayan şirketlerin, Riskten Korunma Muhasebesi'nin etkinliğini ölçmek için özel teknikler (örneğin regresyon) kullandığı bilgisi, nitel açıklamaların kalitesini artırır (Erdoğan, 2020: 118).

5.4.3. Açıklamaların Yeterliliği ve Karşılaştırılabilirliği Üzerine Değerlendirme (Önceki 5.4.2.)

Bu son değerlendirme, TFRS 7'nin faiz oranı riskine ilişkin raporlama hedeflerine ulaşıp ulaşılmadığını sorgular.

- **Yeterlilik:** İncelenen şirketlerin, kalitatif (nitel) açıklama yükümlülüklerini (Risk yönetim politikaları, RKM hedefleri) ne ölçüde yerine getirdiği belirlenir. RKM uygulayan şirketlerin, TFRS 9'un getirdiği resmi belgeleme şartları nedeniyle daha yüksek yeterliliğe sahip olduğu bulgusu tartışılır (Demir, 2022: 139).

- **Karşılaştırılabilirlik:** Duyarlılık analizi verilerindeki tutarlılık (örneğin, tüm bankaların +/- 100 bp şok kullanması) incelenerek, sektörel karşılaştırılabilirliğin derecesi değerlendirilir. Farklı faiz şoku büyüklüklerinin

kullanılması veya riskin farklı finansal araçlara atfedilmesi gibi durumların, karşılaştırılabilirliği nasıl olumsuz etkilediği vurgulanır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu yüksek lisans tezi, finansal muhasebe standartlarındaki (TFRS 9 ve TFRS 7) köklü değişimlerin, işletmelerin, özellikle de bankaların faiz oranı riskini (FOR) ölçme ve raporlama pratiklerine etkilerini kavramsal ve deneysel düzeyde incelemiştir.

6.1. Elde Edilen Temel Bulguların Özeti

Çalışmanın kavramsal ve deneysel kısımlarından elde edilen temel bulgular aşağıda özetlenmiştir:

- **TFRS 9'un Dönüştürücü Etkisi:** TFRS 9 standardının finansal araçların sınıflandırılması ve ölçülmesinde gerçeğe uygun değer (Fair Value) ilkesini ön plana çıkarması, faiz oranı riskinin finansal tablolara etkisinin anlık ve daha doğru yansımaya neden olmuştur (KGK, TFRS 9). Bu durum, özellikle FVTPL (Kâr/Zarar) kategorisindeki türev araçlar üzerinden finansal performansın volatilitesi artırmıştır.
- **Riskten Korunma Muhasebesinin Rolü (RKM):** RKM uygulamalarının (GVH ve NAH), piyasa riskinden kaynaklanan değer değişimlerini aynı dönemde muhasebeleştirerek kâr veya zarar üzerindeki yapay oynaklığı azalttığı tespit edilmiştir (Sucu, 2021: 72).
- **Duyarlılık Analizlerinin Şeffaflığı:** TFRS 7 kapsamında bankaların zorunlu olarak yayımladığı Duyarlılık Analizi tabloları, faiz oranlarındaki varsayımsal şokların (örneğin +/- 100 bp) Kâr/Zarar ve Özkaynaklar üzerindeki potansiyel etkisini şeffaf bir şekilde kamuya sunmuştur (TBB, 2017: 60).
- **Sektörel Risk Pozisyonu:** Yapılan sayısal uygulama sonuçlarına göre (Dördüncü Bölüm), incelenen ticari bankaların faiz artışına karşı Kâr/Zarar üzerindeki net etkisinin çoğunlukla pozitif olduğu görülmüştür. Bu bulgu, bankaların faize duyarlı varlıklarının (krediler) yükümlülüklerinden (mevduatlar) daha kısa sürede yeniden fiyatlandığı anlamına gelen pozitif yeniden fiyatlama boşluğu (gap) pozisyonunda olduklarını göstermektedir.
- **Açıklama Kalitesi Farkı:** Nitel analiz, Riskten Korunma Muhasebesini (RKM) uygulayan şirketlerin, RKM uygulamayanlara kıyasla, faiz oranı risk yönetimi hedeflerini, araçlarını ve korunma etkinliği ölçümünü daha detaylı ve yüksek kalitede raporladığını ortaya koymuştur (Erdoğan, 2020: 120).

6.2. Araştırma Sorularına Verilen Cevaplar

Tezin başlangıcında belirlenen temel araştırma sorularına (S1, S2, S3) verilen cevaplar, elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki gibidir:

- S1: Finansal araçların TFRS 9'a göre muhasebeleştirilmesi, faiz oranı riskinin raporlanma şeffaflığını ne ölçüde etkilemiştir?
 - Cevap: TFRS 9, finansal araçların sınıflandırılması ve ölçülmesinde gerçeğe uygun değeri yaygınlaştırarak ve TFRS 7 aracılığıyla nicel duyarlılık analizlerini zorunlu kılarak faiz oranı riskinin raporlanma şeffaflığını önemli ölçüde artırmıştır.
- S2: Riskten Korunma Muhasebesini (RKM) uygulayan işletmelerin faiz oranı riskine ilişkin açıklamaları, RKM uygulamayan işletmelere göre daha şeffaf ve detaylı mıdır?
 - Cevap: Evet. TFRS 9'un getirdiği katı belgeleme, etkinliğin ölçülmesi ve risk yönetim hedefiyle uyum şartları nedeniyle, RKM uygulayan işletmelerin faiz oranı riskine ilişkin nitel açıklamaları (Amaç, araç ve yöntemler) daha kapsamlı ve şeffaftır (Demir, 2022: 139).
- S3: Türkiye'deki ticari bankaların faiz oranı riskine maruziyet düzeyleri (Kâr/Zarar ve Özkaynak etkileri) nasıldır ve bu riskin kaynağı nedir?
 - Cevap: İncelenen bankaların maruziyet düzeyleri, faiz oranlarındaki artışa karşı Kâr/Zarar üzerindeki pozitif etki göstermektedir. Bu, riskin temel kaynağının, faize duyarlı varlıkların yükümlülüklerden daha kısa sürede yeniden fiyatlanmasıyla kaynaklanan pozitif yeniden fiyatlama boşluğu (Repricing Gap) olduğunu doğrulamaktadır.

6.3. Sektöre, Düzenleyici Kurumlara ve Akademisyenlere Yönelik Öneriler

Sektöre Yönelik Öneriler (Bankalar ve Şirketler)

1. RKM Kullanımının Artırılması: Faiz oranı riskine maruz kalan ve türev araçları aktif olarak kullanan işletmelerin, TFRS 9'un sağladığı esnekliği kullanarak, kâr/zarar oynaklığını azaltmak için Riskten Korunma Muhasebesini (RKM) daha stratejik ve yaygın bir şekilde kullanmaları önerilir (Erdoğan, 2020: 122).
2. Kalitatif Açıklamaların Detaylandırılması: Şirketlerin, Duyarlılık Analizi tablolarının yanı sıra, risk yönetim felsefelerini, RKM işlemlerinin ekonomik etkinliğini ve gelecekteki risk beklentilerini daha detaylı nitel açıklamalarla desteklemeleri, yatırımcı güvenini artıracaktır.

Düzenleyici Kurumlara Yönelik Öneriler (KGG, BDDK, SPK)

1. Raporlama Formatının Standardizasyonu: TFRS 7 kapsamında sunulan Duyarlılık Analizi tablolarının (varsayımsal şok büyüklükleri ve raporlama kapsamı) sektörler arası tam standardizasyonunun sağlanması, finansal tabloların karşılaştırılabilirliğini artıracaktır (Sucu, 2021: 75).

2. Eğitim ve Rehberlik: Karmaşık yapıları nedeniyle RKM uygulamaları ve TFRS 9 sınıflandırmaları konusunda sektör çalışanlarına yönelik düzenli eğitimler ve uygulama rehberlerinin yayımlanması, standartlara uyum kalitesini yükseltecektir.

Akademisyenlere Yönelik Öneriler

1. Duyarlılık Analizi Kalitesinin İncelenmesi: Akademisyenlerin, şirketlerin raporladığı duyarlılık analizi verilerinin, gerçek piyasa faizi şokları karşısındaki tahmin gücünü ve güvenilirliğini inceleyen çalışmalar yapmaları, TFRS 7 açıklamalarının ekonomik değerini ortaya koyacaktır.

6.4. Gelecekteki Çalışmalara Yönelik Öneriler

Bu çalışmanın sınırlı kaldığı veya derinlemesine incelenemediği noktalar göz önünde bulundurularak, gelecekteki çalışmalar için aşağıdaki konular önerilmektedir:

1. Etkinlik ve Performans İlişkisi: RKM uygulayan işletmelerin finansal performansı (örneğin, özkaynak kârlılığı, hisse senedi volatilitesi) ile RKM uygulamayan işletmelerin performansı arasındaki ilişki, daha geniş bir ekonometrik analizle incelenebilir.

2. Konveksite ve Opsiyon Riski Analizi: Gelecek çalışmalar, sadece süreyi (Duration) değil, aynı zamanda Konveksite ve finansal araçlardaki Seçeneklilik Riskinin (Örneğin, erken kapama opsiyonu) etkilerini de finansal modelleme ile ölçerek faiz oranı riskinin çok boyutlu analizini derinleştirebilir (Demir, 2022: 145).

3. UFRS 17 (Sigorta Sözleşmeleri) ve Faiz Riski: Sigorta şirketlerinin UFRS 17'ye geçişi sonrasında, finansal tablolarında faiz oranı riskinin nasıl ölçülüp raporlandığı, bankacılık sektörü ile karşılaştırmalı olarak ayrı bir tez konusu olabilir.

KAYNAKÇA

- Demir, A. (2022). *Uluslararası Finansal Raporlama Standartları ve Uygulamaları*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Erdoğan, H. (2020). *Finansal Risk Yönetimi ve Türev Araçlar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- KGK (Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu). (2022). *TFRS 9 Finansal Araçlar Standardı (Güncel Metin)*. Ankara: KGK Yayınları.
- KGK (Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu). *TFRS 7 Finansal Araçlar: Açıklamalar Standardı (Güncel Metin)*. Ankara: KGK Yayınları.
- KGK (Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu). *TFRS 13 Gerçeğe Uygun Değer Ölçümü Standardı (Güncel Metin)*. Ankara: KGK Yayınları.
- Sucu, M. (2021). *Bankacılıkta Finansal Risk Yönetimi: TFRS Uygulamaları*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- TBB (Türkiye Bankalar Birliği). (2017). *Bankacılıkta Faiz Oranı Riski Yönetimi Raporu*. İstanbul: TBB Yayınları.